THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR†
(Aug 1925—Jan 1943)

S K BELVALKAR
(April 1943—March 1961)

P L VAIDYA
(since April 1961)

WITH THE CO OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†, R N DANDEKAR, S K DE, F EDGERTON, A. B GAJENDRAGADKAR†, P. V. KANE, R D KARMARKAR, V G PARANJPE, V K. RAJAVADE†, N B UTGIKAR†, V. P VAIDYA†, H. D VELANKAR, RAGHU VIRA, M. WINTERNITZ†, R ZIMMERMANN†, AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Union Government of the Republic of India, Governments of the States of Maharashtra, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesha, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa, and Assam, the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona, and Delhi, the Governments of Burma, and Nepal, Several Commercial Firms and Charitable Trusts, and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1961

THE

ŚALYAPARVAN

BEING THE NINTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

RAMCHANDRA NARAYAN DANDEKAR

Professor of Sanskrit, University of Poona

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1961

☞ Pages 1-216 were issued in 1956 as Fascicule 30,

and the rest as Fascicule 31 in 1961

Printed out of a subvention
from
Dr. Bimala Churn Law, Calcutta

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona-4; and

Published by Dr R. N Dandekar, Hon Secretary of the Institute

CONTENTS OF VOLUME XI

ILLUSTRATION

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl = additional.
adhy., adhys. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj = Arjunamiśra.
B = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799)
BG. = Bhagavadgītā
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit App = Critical Apparatus
Dev = Devabodha
ed. = edition
fig. = figure(s)
fol. = folio(s)
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins = insert(s).
int lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp = interpolate(s)
introd. = introduction, introductory.
K = Kumbhakonam ed of the Mbh.
L = Line.
M = Madras edition of the Mbh (by P. P S Sastri, 1931–1936)
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64)
Manu = Manusmṛti (ed N. S. P.)
Mbh. = Mahābhārata
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob = probably.
r. = repeat(s), repeated
Rām = Rāmāyaṇa (ed. N S. P)
ref. = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s)
supp. = supplementary
sup lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition
v = verse
(var) = with variation(s)
v. l. = varia(e) lectio(nes)

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Comm of Devabodha, Ca. n. p s v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant, thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha

INTRODUCTION

The Critical Edition of the Śalyaparvan consists of 64 adhyāyas, which are grouped into four sub-parvans, namely, Śalyavadha (adhys 1–16), Hradapraveśa (adhys 17–28), Tīrthayātrā (adhys 29–53), and Gadāyuddha (adhys 54–64) It must, however, be pointed out that there had been in existence a tradition, mostly restricted to the Devanāgarī MSS , according to which the Śalyaparvan ended with adhy 28 while adhys 29–64 of that parvan constituted an independent major Parvan, called the Gadāparvan Of course, in view of the almost complete unanimity of the Ś, K, and B versions of the N recension and all the versions of the S recension against that tradition, it has not been accepted for the purpose of the Critical Edition Most of the MSS belonging to that tradition, which have been used for the constitution of the text of the first 28 adhys , could not be used for the constitution of the text of the remaining 36 adhys for the simple reason that they did not contain those adhys A different set of MSS , which contained adhys 29–64, had, therefore, to be used for that purpose The total number of MSS in this group, used in respect of all the 64 adhys taken together, having thus become rather large, it was found convenient not to assign to the MSS used for the constitution of the text of adhys 29–64 numbers in continuation of the MSS used for the constitution of the text of adhys 1–28 This has, however, been done not only for the sake of convenience but also for the sake of greater accuracy. For, continuous numbering of those MSS would not have served the purpose which such numbers are normally expected to serve, namely, to indicate the position of the different MSS within a particular version *vis-a-vis* the constituted text Moreover, continuous numbering (or complementary numbering, such as 1^a, 2^a, etc) would have given the wrong impression that those MSS were, in one way or another, related to the MSS used for the constitution of the text of adhys 1–28 As a matter of fact, so far as the MSS belonging to the tradition referred to above were concerned, adhys. 1–28 and adhys 29–64 had to be treated as two distinct units It was, of course, fully realised that to make one siglum represent two different MSS within a single Parvan was not quite the proper thing to do But under the circumstances and for the reasons stated above that could not be avoided On the other hand, in the case of the MSS , which regard all the 64 adhys as constituting the Śalyaparvan, the numbers assigned are the same for the entire text of the Parvan, except in four cases where the numbers had to be changed in the light of the reallocation of those MSS

The net result of all this may be stated as follows

(1) The sigla Ś$_1$ K_{1-3} $B_{1.3}$ D_2 T_{1-4} $G_{2.3}$ M_{1-4} denote the same MSS in respect of all the 64 adhys

(2) The sigla K_4 B_{3-5} Dn_{1} n_{2} D_{1} $_{8-11}$ G_1 denote different MSS in respect of adhys 1–28 and adhys 29–64

(3) MSS indicated by the sigla B_4, B_5, Dn_3, and D_9 for adhys 1–28 are represented as B_3, B_4, Dn_2, and D_8 respectively for adhys 29–64

(4) While 5 MSS in the K version and 3 MSS in the Dn version are used for adhys 1–28, only 4 MSS in the K version and 2 in the Dn version are used for adhys 29–64 As against this, one additional MS in the Ś version (shown as $Ś_2$) and one in the T version (shown as T_6) are used for adhys 29–64 $Ś_2$ begins from 9 60 35* and T_6 from 9 54 3

The Text with Critical Apparatus of adhyāyas 1–28 of the Śalyaparvan, which comprise the Śalyavadha and the Hradapraveśa sub parvans, is based upon the following MSS —

I N(ORTHERN) RECENSION (25 MSS)

(a) *North-western Group*

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = London, India Office Library, No 3307 Complete for the entire Śalya

Kāśmīrī Version [K], being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K_1 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārata Itihāsa Saṃśodhaka Mandala, Poona Undated Complete for the entire Śalya

K_2 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 193 of1891–95 Undated Complete for the entire Śalya

K_3 = Poona, Sardesai Collection of the BORI Dated Samvat 1828 (A D 1772) Complete for the entire Śalya

K_4 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 4687 Dated Samvat 1851 = Śaka 1716 (A D 1794). Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only

K_5 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 1123 Undated Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub parvans only

(b) *Central Group*

Bengali Version [B]

B_1 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 48. Undated. Complete for the entire Śalya

B_2 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No 16 A Dated Śaka 1634 (A D 1712) Complete for the entire Śalya

B_3 = Dacca, University Library, No 4319 Dated Śaka 1717 (A D 1795) Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only

B_4 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No 329 Dated Śaka 1621 (A. D 1699) Complete for the entire Śalya

B_5 = Dacca, University Library, No 730 Dated Śaka 1741 (A D 1819). Complete for the entire Śalya

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakantha [Dn], the " Vulgate "

Dn_1 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 240 of 1895–1902 Undated Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only

Dn_2 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI) No 506 of Viśrāmbāg I Undated Contains Śalyavadha and Hradapraveśa subparvans only

Dn_3 = Poona, Limaye Collection of the BORI Undated Complete for the entire Śalya

(ii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Madras, Adyar Library, No XLI/C 62 Dated Samvat 1649 = Śaka 1514 (A D 1592) Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only

D_2 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882–83 Dated Śaka 1619 (A. D 1697). Complete for the entire Śalya

D_3 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 215 of 1887–91 Undated Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only

D_4 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 71 of 1902–07. Undated Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

D_5 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 3283 Undated Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only

D_6 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1033 Undated Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only

D_7 = Madras, Adyar Library, No XLI/D 10 Undated Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only

D_8 = Baroda, Oriental Institute, No. 11475 Undated Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only

D_9 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 29B of A 1879-80. Undated Complete for the entire Śalya

D_{10} = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 503 of Viśrāmbāg I Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only

D_{11} = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1133 Undated Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only

II S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS)

Telugu Version [T]

T_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11810 Undated. Complete for the entire Śalya

T_2 = Poona, Mahābhārata Collection of the BORI, No 61 (presented by Shri Ramakrishna Kavi) Dated Kalyabda 4973 = Śaka 1794 (A D 1872). Complete for the entire Śalya

T_3 = Melkote, Yadugiri Yatirāj Math Library Unnumbered and undated Extends up to the end of adhy 53

T_4 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 5615. Undated. Extends up to the end of adhy 53

Grantha Version [G]

G_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11845 Undated Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only

G_2 = Madras, Adyar Library, No XXIX/C 21. Undated Complete for the entire Śalya.

G_5 = Mysore, Government Library, No 2452 Undated Complete for the entire Śalya

Malayālam Version [M]

M_1 = Baroda, Oriental Institute, No 6919 Undated Complete for the entire Śalya

M_2 = Cochin, State Library, No 33 Undated Complete for the entire Śalya

M_3 = Alwaye, Travancore, Ponnokottu Mana Library Unnumbered Dated Kollam 1014 (A D 1838). Complete for the entire Śalya

M_4 = Calicut, Padiññāre Kovilakam Collection Unnumbered and undated Complete for the entire Śalya

The Text with Critical Apparatus of adhys 29-64 of the Śalyaparvan, which comprise the Tīrthayātrā and the Gadāyuddha sub-parvans, is based on the following MSS

I N(ORTHERN) RECENSION (24 MSS)

(*a*) *North-western Group*

Śāradā Version [Ś]

Ś$_1$ = Ś$_1$ for adhys. 1-28

Ś$_2$ = Oxford, Stein Collection, No 152 Undated. Begins from 9 60 35^b

Kāśmīrī Version [K] being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K_1 = K_1 for adhys 1-28

K_2 = K_2 for adhys 1-28

K_3 = K_3 for adhys 1-28

K_4 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1034 Dated Samvat 1730 (A D 1673).

(*b*) *Central Group*

Bengali Version [B]

B_1 = B_1 for adhys 1-28

B_2 = B_2 for adhys. 1-28.

B_3 = B_4 for adhys 1–28

B_4 = B_5 for adhys 1–28

B_5 = Dacca, University Library, No 618 Dated Śaka 1668 (A D 1746).

Devanāgarī Version [D], sub divided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakantha [Dn]

Dn_1 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 507 of Viśrāmbāg I Undated

Dn_2 = Dn_3 for adhys 1–28

(ii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 4512. Dated Samvat 1851 (A. D 1795).

D_2 = D_2 for adhys 1–28

D_3 = Poona, Mahābhārata Collection of the BORI, No 236 (presented by Shri K P Kulkarni) Dated Samvat 1831 (A. D 1774)

D_4 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 23 of Viśrāmbāg II Undated

D_5 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 3324 Dated Samvat 1671 (A D 1615)

D_6 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 216 of 1887–91 Dated Śaka 1607 (A. D 1685).

D_7 = Poona, Mahābhārata Collection of the BORI Undated and unnumbered

D_8 = D_9 for adhys. 1–28

D_9 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 68 of 1902–07. Undated

D_{10} = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1134 Undated

D_{11} = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 63 of 1882–83 Undated

II. S(OUTHERN) RECENSION (12 MSS)

Telugu Version [T]

T_1 = T_1 for adhys. 1–28

T_2 = T_2 for adhys 1–28.

T_3 = T_3 for adhys 1–28

T_4 = T_4 for adhys 1–28.

T_5 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 3949 Undated Begins from 9 54 3

Grantha Version [G]

G_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11830 Undated

G_2 = G_2 for adhys 1–28

G_3 = G_3 for adhys 1–28

Malayālam Version [M]

M_1 = M_1 for adhys 1–28

M_2 = M_2 for adhys 1–28

M_3 = M_3 for adhys 1–28

M_4 = M_4 for adhys 1–28

COMMENTARIES

(for the entire Śalyaparvan)

Ca = Arjunamiśra's commentary *Bhāratārthapradīpikā* as in (1) MS No 12931 of the Oriental Institute, Baroda, and (2) MS No 482/5797 of the Scindia Oriental Institute Library, Ujjain (wrongly attributed, in the colophon, to Devabodha) Both MSS give the comm alone without the text

Cn = Nilakantha's commentary *Bhāratabhāvadīpa*, as in the MSS belonging to the Dn version

Cv = Vādirāja's commentary *Lakṣālamkāra*, as found in a transcript procured from Madras

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

1 *Manuscripts used for the Śalyaparvan as a whole*

Ś1

London, India Office Library, No 6483/3307 Brown Indian paper, bound in book-form, size $7\frac{3}{8}''\times 11\frac{1}{2}''$, written fairly legibly, in Śāradā characters, with 21–22 lines to a page and about 24 letters to a line The total number of folios for the Śalyaparvan is 114 (folios 150–263) Besides the Śalyaparvan, the MS contains the Droṇa (folios 1–301[b], folio 2 missing), the Karṇa (second foliation 2–149), the Sauptika (second foliation 264–289[b]), the Viśoka (third foliation 1–8[b]), and the Strī (fourth foliation 1[b]–20) At the end of the Karnaparvan, the name of the scribe is given as Dāmodara Kaula, and the date as शरवस्वह्निते वर्षे (= Saptarṣi era [47] 85 = ca A D 1709) There are not many scribal errors in the MS, which generally gives evidence of conscientious copying The MS is briefly described in the Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts in the India Office Library, Vol ii, by KEITH and THOMAS, 1935, pp 863–64 This MS is used as Ś1 also for the Critical Editions of the Droṇaparvan, the Karnaparvan, the Sauptikaparvan, and the Strīparvan

There are neither any additional passages nor any omitted passages which are peculiar to this MS It shares most of its additional and omitted passages with the MSS of the K version Out of its 24 additional passages, Ś1 shares the following with the N version as a whole (with solitary exceptions) 7*, 17*, 114*, 156*, 187*, 250*, 258*, 298*, 299*, 336*, and 386* Additional passages in Ś1 which are not shared by the B version are 175*, 177*, and 178* The following additional passages which Ś1 shares with, among others, T1 2 may also be noted 30*, 36*, 65*, 156*, 177*, and 178*

K1

Poona, Sardar Mirikar Collection of the Bhārata Itihāsa Saṃśodhaka Mandala, No 207 Folios 144, written on old country paper, in bold Devanāgarī characters of the Kashmiri type, with 12 to 14 lines to a page and 35 to 36 letters to a line, size $13\frac{1}{2}''\times 7\frac{1}{2}''$ The side-margins are ruled with double lines in red with a thick yellow line between them The MS presents generally correct and careful writing, and gives clear evidence of being a faithful copy of an original Śāradā MS

The Mirikar MS contains all the parvans of the Mahābhārata (presumably written by one and the same scribe), except the Virāta, the first 8 adhys of the Strī, the Anuśāsana, and the Āśvamedhika There is no date given at the end of the Śalyaparvan, but, at the end of the Āraṇyakaparvan, a certain date is mentioned which is equated with A D 1768 (For further details about this MS, see Introduction, Crit Ed Bhīṣma, pp xx–xxiii). The MS. is used also for the Critical Editions of the Bhīṣma

(as K_0), the Drona (as K_3), the Karna (as K_2), the Sauptika (as K_1), the Strī (as K_4), the Śānti (as K_3), the Āśramavāsika (as K_1), the Mausala (as K_1), the Mahāprasthānika (as K_1), and the Svargārohana (as K_1)

The only additional passage which is peculiar to K_1 is 158* K_1 is also peculiar in omitting 6 41^{a}, 15 62^{a}–63^{b}, 16 76^{ab}, 21 30^{cd}, 27 4^{ef} (hapl ?), 32 42^{bcd}, 63 21^{cd}, and 64 9 (hapl ?) It shares its other omissions, which are fairly numerous, generally with $Ś_1$ $K_{2\ 8}$

K_2

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 193 of 1891-95 Folios 1–76^{a}, written on old Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 16–17 lines to a page and about 48 letters to a line, size 15″ × 7½″ The margins are ruled with red lines, and the colophons also are written in red ink The MS, which is undated, is fairly correct, and there are indications, such as the confusion between त and उ, and न and र, that it is a copy of an original Śāradā MS The use of *anusvāra* for *repha* as also the not infrequent use of *parasavarna* are to be noted It may be presumed that BORI MSS Nos 182–207 of 1891–95 constitute a single codex of the Mahābhārata, copied from an original Śāradā codex, for, most of them can be characterised as MSS belonging to the K version and have actually been used as such for the Critical Editions of various parvans

K_2 is peculiar in 349* Among the non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS, the following may be noted 2 17, 7 44^{ab}, 12 17, 15 17^{cd}, 25 36^{cd}, 26 14^{c}, 43 51^{ef}, 44 20^{d}–21^{c}, 44 70^{ab}, 44 74^{d}, 44 78^{c}, from सर्वे in 45 52^{b} up to देव in 45 52^{c}, from न्य in 52 7^{c} up to आग in 52 8^{a}, and 56 67^{ab}

K_8

Poona, BORI Mahābhārata Collection, No 15 (now numbered 246) This MS was procured from Dr N G Sardesai of Poona Folios 48 + 58, written on tough country paper, in clear and bold Devanāgarī characters, with about 14 lines to a page and about 45 letters to a line, size 13″ × 6½″ The margins are ruled with red and black lines with a yellow line between them References and colophons are marked with red chalk This MS forms part of a complete codex of the Mahābhārata, from which the Āsvamedhikaparvan is missing It is recorded in the codex itself that one Sadānanda Misra of Kashmir got it copied by different scribes, he himself having copied the Udyogaparvan Most of the copying was carried out at Bharatpur, but the Śalyaparvan was copied by one Khusālirāma at Mānapur At the end of this parvan the date is given as Ravivāsara, Vaisākha Śukla 14, Samvat 1828 (= A D 1771) Clear evidence is available that this codex was copied from an original codex in Śāradā

characters. It is used for the Virāṭa (as K_3), the Āraṇyaka (as K_3), the Udyoga (as D_1), the Bhīṣma (as K_3), the Droṇa (as D_1), the Karṇa (as K_4), the Sauptika (as K_6), the Strī (as D_2), the Śānti (as K_4), the Āśramavāsika (as K_3), the Mausala (as K_3), the Mahāprasthānika (as K_3), and the Svargārohaṇa (as K_3). For further details about this codex, see Introduction, Crit. Ed. Bhīṣma, p. xxiv, and Introduction, Crit. Ed. Śānti, pp. xxxiii–xxxiv.

There is no additional passage peculiar to K_3. It may, however, be pointed out that K_3 shares a number of additional passages with B and D and not with Ś and K. It shares 355* with B D (except $D_{3, 11}$) $M_{1, 8}$. Among the non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., the following may be noted: 6. 41^{ef}, 7. 37^{d} to पट in 7. 39^{a}, 10. 24^{bcd}, 18. 29^{c}–30^{b}, 20. 21^{cd}, 21. 26–27, 25. 29^{cd}, 32. 38^{a}–44^{b}, 37. 32, 44. 106^{c}, 44. 107^{cd}, 44. 108^{bcd}, from तपता in 47. 7^{b} up to किमा in 47. 8^{a}, 49. 10^{cd}, 49. 25^{cd}, 49. 37^{c}–38^{d}, 54. 4^{c}–5^{d}, 56. 51^{a}–52^{b}, 57. 48^{a}–49^{d}, 57. 56^{c}–57^{b}, and 62. 21^{a}–22^{d}.

B_1

Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 48. Folios 72, written on Indian paper, in Bengali characters, with about 10 lines to a page; size 15.3″ × 5.3″; undated. Besides the complete Śalyaparvan, the MS. contains the Sauptikaparvan and the Strīparvan, the folios of these latter parvans being numbered separately. As a matter of fact, the part of the MS. containing the Sauptikaparvan and the Strīparvan is numbered separately as 49. The name of the copyist is given as Śrī Rāmanidhi Śarmā. This MS. is used for the Critical Edition of the Sauptikaparvan (as B_4) and of the Strīparvan (as B_3).

This MS. has no additional passage peculiar to itself. It shares most of the additional passages with the MSS. of the B and D versions. It may be further noted that it has 203*, 286*, and 287* common with, among others, the entire S. It does not share any additional passages with Ś. Those which it does with K are also few. Among the non-haplographical omissions, which are peculiar to B_1, the following may be noted: from ग्रत in 22. 44^{d} up to आपा in 22. 45^{a}, 27. 49^{a}–50^{b}, and 28. 20^{cd}.

B_2

Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 16 A. Folios 140, written on Indian paper, in Bengali characters; size 22.3″ × 3.7″. Besides the complete Śalyaparvan, the MS. contains the Āśramavāsika, the Mausala, the Mahāprasthānika, and the Svargārohaṇa. It is dated Śaka 1634 (= A. D. 1712).

B_2 is peculiar in 73*, 161*, 163*, 266*, 295*, and 309*, while it shares 205* with B_5 $D_{2-7, 9, 10}$ and 215* with B_5. Many of its folios are missing, as a result of

which the following portions are lost from 8 17^{a} up to 8 43^{b}, from 9 52 up to 10 12, from 16 39 up to 16 87, from 18 11^{c} up to 18 35^{b}, from 22 14^{c} up to 22 43^{d}, from 23 9^{c} up to 23 35^{d}, from 28 11^{c} up to 28 67^{b}, from 57 2^{c} up to 57 18^{b}, from 62 59^{a} up to 63 8^{c}, and from 64 12^{a} up to 64 34^{d} Among the non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS, the following may be noted 10. 26^{bc}, 17 33, 20 26^{ab}, 22 58^{ab}, and 35 37^{ab}

B₄ (for adhys 1–28) B₃ (for adhys 29–64)

Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No 329 Written on palm-leaf, in Bengali characters, with 4 lines to a page, size 21″ × 1 3″ Besides the complete Śalyaparvan (folios 1–181), the MS contains the Sauptika (and the Aiṣīka) parvans (folios 182–225) It is dated Śaka 1621 (= A D 1699), and the name of the scribe is given as Śrī Gauricarana Śarmā It is used as B₃ for the Critical Edition of the Sauptikaparvan

There is no additional passage peculiar to this MS It shares most of its additional passages with the other MSS of the B version The only non haplographical omission peculiar to this MS is 38 26^{c}–28^{b}

B₅ (for adhys 1–28) B₄ (for adhys 29–64)

Dacca, University Library, No 730 Written on paper, in Bengali characters, size 21″ × 7 4″, dated Śaka 1741 (= A D 1819) The MS contains the entire Śalyaparvan (folios 1–73) The name of the scribe is given as Śrī Gangāprasāda At the end of the MS, one comes across the following stanza

नवजलधरकृष्णपादपद्मं प्रणम्य
करिकरपदमूर्यवाहने शकाब्दे ।
समलिखदिदमाशु राजआज्ञा समेत्य
द्विजवरकुलजन्मा श्रीलगंगाप्रसाद ॥

There is no additional passage peculiar to this MS The following non-haplographical omissions peculiar to this MS may be noted 2 59^{a}–61^{b}, 3 16^{c}–18^{d}, 5 15^{ab}, 15 9^{ab}, 26 46–49, 30 5^{a}–6^{b}, 34 33–34 (with ref), 35 29^{c}–31^{d}, 39 23^{c}–25^{d}, 45 90–92, and 49 29^{ab}

Dn₈ (for adhys 1–28) Dn₃ (for adhys 29–64)

Poona, Limaye Collection of the BORI, No 375 and 376 Folios 1–49 for adhys. 1–28 and folios 1–65 for adhys 29–64, written on Indian paper, in good legible Devanāgarī characters, with about 12 lines to a page, size 15½″ × 6⅞″, margins ruled with double red lines with a yellow line between them, references and colophons marked with red pigment Besides the complete Śalyaparvan, the MS contains the Droṇa, the

Sauptika, the Strī, and the Rājadharma sub-parvan of the Śānti It is used as Dn_3 for adhys 1–28 and as Dn_2 for adhys 29–64 of the present parvan The commentary of Nīlakantha is given above and below the text The MS is used also for the Critical Edition of the Droṇaparvan (as Dn_1)

There is no additional passage peculiar to this MS , but Dn as a whole is peculiar in 3*, 94* (subst), and 125* (subst) This MS shares 97*, 121*, 203*, 232*, 286*, and 287* with, among others, the entire S It shares 203* and 286* with, among others, the entire B The following non haplographical omissions, which are peculiar to this MS , may be noted 4 4^{a}–5^{b}, 25 8^{b}, 25 9^{e}–10^{c}, and 49 57^{d}–58^{b}

D_2

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882–83 This represents one of the two bundles of MSS , which together comprise all the parvans of the Mahābhārata (except the Śāntiparvan) The first bundle is numbered 565 of 1882–83 The present MS contains the portion of the Epic from the Droṇa to the Svargārohana Written on thick country paper, in Devanāgarī characters, with 16 lines to a page and about 42 letters to a line , size 15″ × 6″ , margins ruled with double red lines , references and colophons marked with red pigment The writing is uniform throughout, but somewhat careless Folios are numbered separately for different parvans The complete Śalyaparvan extends over 86 folios The name of the scribe is given at the end of this parvan as Ganeśa, son of Tryambaka and grandson of Raghunātha The dates of the MS vary between Śaka 1616 and Śaka 1619 The Śalyaparvan bears the date Śaka 1619 (= A D 1697) The codex is used for the Critical Editions of the Ādi (as K_4), the Udyoga (as D_8), the Bhīsma (as K_3), the Drona (as D_5), the Sauptika (as K_2), the Strī (as K_3), the Āśramavāsika (as K_3), the Mausala (as K_3), the Mahāprasthānika (as K_3), and the Svargārohana (as K_3)

D_2 is peculiar in 2*, 46*, 122*, 197*, 226*, 227*, 307*, 344*, and 397* It shares 97*, 203*, 232*, 286*, and 287* with, among others, the entire S, and 203* and 286* with, among others, the entire B The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS , may be noted 2 31^{bcd}, 9 59^{d}, 12 9^{a}–10^{b}, 13 37^{d}–38^{c}, 15 13, 22 39, 22 56^{ab}, 25 11^{d}–14^{c}, 25 32^{bc}, 27 36^{c}–37^{b}, 27 59^{d}, 28 53, 44. 75^{b}, 48 9^{ab}, 49 34^{ab}, and 54 34

D_6 (for adhys 1–28) D_3 (for adhys 29–64)

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 29 B of A 1879–80 This codex contains all the parvans of the Mahābhārata (except the Drona), and the texts of the Udyoga (commencing at Sanatsujātīya), the Sauptika, the Strī, the Śānti, the Anuśāsana, and the Mahāprasthānika are accompanied

by Nīlakaṇṭha's commentary Generally, the folios of each parvan are numbered separately, adhys 1–28 of the Śalyaparvan extending over 43 folios and adhys 29–64 over 52 folios Written on paper, in clear and legible Devanāgarī characters, with 18 lines to a page and 34–37 letters to a line, size 12″ × 8¼″, margins ruled with double red lines The dates, which are given after the Sauptika, vary between Samvat 1810 (= Śaka 1675 = A D 1753) and Samvat 1815 (= Śaka 1680 = A D 1758) The name of the scribe is said to be Bhagavān Bhatta But at the end of adhy 28 of the Śalyaparvan we find a stanza to the effect that the (portion of the) MS was written (completed) by one Rājeśvara on Sunday, Mārgaśīrsa Krsna 11 This MS is used as D_7 for adhys 1–28 and as D_8 for adhys 29–64 of the Śalyaparvan It is also used for the Critical Editions of the Ādi (as D_1), the Udyoga (as Dn_1), and the Sauptika (as Dn_2)

This MS is peculiar in 270* and 396* It shares 97*, 121*, 203*, 286*, and 287* with, among others, the entire S, and 203* and 286* with, among others, the entire B The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS, may be noted 15 43^c–44^b, 16 54^{be}, 20 11^b–12^a, 29 15^{cd}, 34 21^{ab}, 37 3^a–4^b, 40 2^c–3^b, 42 21^{ef}, 43 23^d–24^a, 44 32^{bcdef}, 46 12^c–13^d, 50 48^c–49^b, 51 17^a–18^b, 54 36^c–37^a, and 56 2

T_1

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11810 Palm leaf, size 20½″ × 2¼, small clear Telugu characters of good style, about 12 lines to a page and 120 letters to a line This MS, which contains the portion of the Mahābhārata from the Bhīṣmaparvan to the Strīparvan, is presumably the direct continuation of MS No 11809 from the same Library, which contains the first five parvans The codex is undated, but from the words *tyāgeśāya namah* appearing at the end of MS No 11809, it is suggested (Introduction, Crit Ed Bhīsma, p XLIV) that it must have been completed under Shahaji Raje of Tanjore (A D 1684–1710), who was a great devotee of Śrī Tyāgarāja of Tiruvaiyaru Apart from the Critical Edition of the Śalyaparvan, this codex is used for those of the Ādi (as T_3), the Āranyaka (as T_3), the Virāta (as T_3), the Bhīṣma (as T_1), and the Drona (as T_1)

T_1 is peculiar in 184* It shares 15*, 30*, 36*, 65*, 81*, 89*, 108*, 156*, 177*, and 178* with T_2 and a large number of MSS belonging to the N recension There is no non-haplographical omission peculiar to this MS

T_2

Poona, BORI Mahābhārata Collection, No 61 Presented to the Institute by Shri M Ramakrishna Kavi of Tirupati Palm-leaf, size 16″ × 1 3″, neat and clear

Telugu characters, about 7 lines to a page and about 85 letters to a line Besides the complete Śalyaparvan (folios 114), the MS contains the Sauptikaparvan (folios 19^{a}–41^{b}) and the Strīparvan (folios 25) The name of the scribe is given as Rāma, son of Kuppācārya of Kāśyapa Gotra, and the date as Kalyabda 4973 (= Śaka 1794 = *ca* A D. 1873), Āngirasa Samvatsara, Āśvina Vadya 6, Budhavāra The MS is used also for the Critical Editions of the Sauptikaparvan (as T_1) and the Strīparvan (as T_1)

T_2 is peculiar in 320*, 321*, 324*–326*, 337*, 339*, 354*, 357*, 362*, 365*, 370*, 371* (subst), 375*, 376*, 378*, 389*–395*, 398*–400*, and 403* It is interesting to note that all these additional passages occur in the last ten adhys For the additional passages which this MS shares with a large number of MSS belonging to the N recension, see the description of T_1 above The following non haplographical omissions, which are peculiar to T_2, may be noted 2 40^{a}–41^{b}, 3 15^{ab}, 4 17^{cd}, 10 2^{a}–3^{b}, 32 42^{cd}, 34 17^{a}, 49 52^{ab}, 55 28^{b}, 59 16^{ab}, and 61 29^{bcd}

T_3

Melkote, Yadugiri Yatirāja Math Library Unnumbered and undated Palm-leaf, size 16 1″ × 1 2″, Telugu characters, 7–8 lines to a page and 75–85 letters to a line The MS contains the Karnaparvan and the Śalyaparvan The Śalyaparvan, of which only adhys 1–53 are available, extends over folios 147–224 The MS. is used also for the Critical Edition of the Karṇaparvan (as T_2)

T_3 is peculiar in 37* (subst), 45*, 95* (subst), and 235* It shares 15* and 36* with $T_{1\ 2}$ and a large number of MSS belonging to the N recension The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS, may be noted 1 35^{abcd}, 2 37^{a}–41^{b}, 3 15^{cd}, 12 29–31, 15 14^{e}–15^{d}, from तां in 16 15^{a} up to मद्राधिपतिं in 16 17^{e}, 16 22^{d}–24^{a}, 21 11^{b}–13^{e}, 21 23, 21 43^{cdef}, 23 62^{cd}, 35 9^{c}–10^{d}, 35. 13^{cd}, 36 38^{cd}, 39 15^{ab}, 40 8^{c}, 43 8^{cd}, 48 1^{e}–2^{d}, 49 21, 51 10^{ab}, and 53 8^{cd} The portion from स देवस्त in 43 17^{a} up to आभिषेचनिक in 44 3^{e} is lost on a missing folio.

T_4

Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 5615 Written on paper, in Telugu characters, with 8–11 lines to a page and 80–94 letters to a line The MS (folios 206) contains 9–18 parvans of the Mahābhārata It is noteworthy that, as in T_3 so too in T_4, only adhys 1–53 of the Śalyaparvan are available The MS is undated It is used as T_3 for the Critical Editions of the Āśvamedhika, the Āśramavāsika, the Mausala, the Mahāprasthānika, and the Svargārohaṇa

T_4 is peculiar only in 102* (subst) The following non-haplographical omissions, which are exclusive to this MS, may be noted 4 32^{ab}, 6 27–28, 9 24^{d}, from तरसा in 9. 32^{e} up to सन्निवार्य in 9 34^{a}, 11. 57^{a}–58^{b}, 12 29, 14 33^{cd}, 15 50^{ab}, 16 12^{cd}, 16 16^{a}–17^{e},

17. 11^{ab}, 18. 41^{ab}, 21. 34–35, from यथाज्येष्ठ in 21. 43^{c} up to शब्द: शु in 21. 44^{a}, 22. 29^{c}–31^{d}, 28. 34^{b}–36^{a}, 33. 9–10, from यदा in 34. 1^{a} up to एवमुक्त्वा in 34. 3^{a}, 34. 8^{ab}, 37. 5^{c}–7^{b}, 41. 7^{bc}, 44. 2^{cd}, 44. 27^{c}–29^{b}, 49. 61^{d}–63^{a}, and 50. 32^{c}–34^{a}. The portion from 2. 10^{c} up to 2. 42^{b} is lost on a missing folio.

G_2

Madras, Adyar Library, No. xxix/c 21. Palm-leaf, size $18\frac{1}{4}'' \times 1\frac{1}{2}''$, Grantha characters, about 10 lines to a page and 65–75 letters to a line. The MS. (folios 95) contains the complete Śalyaparvan and the Sauptikaparvan. The folios of the last subparvan of the Śalyaparvan and the Sauptikaparvan are numbered jointly (1–26). The complete Śalyaparvan covers first foliation 1–69 and second foliation 1–14^{a}. The MS., which is undated, is used as G_3 for the Critical Edition of the Sauptikaparvan.

The following additional passages are exclusive to G_2: 50*, 86*, 144*, 160*, 245*, and 288*. MSS. of the G version, by themselves, do not share any additional passages with a large number of N MSS. The non-haplographical omissions peculiar to this MS. are: 2. 30^{c}–31^{b}, 17. 14^{a}–15^{b}, 21. 22–23, 23. 57^{cd}, 27. 28^{cd}, 32. 12–13, 30. 10^{cf}, 37. 43^{cd}, 45. 31^{d}, 54. 30^{c}–31^{d}, 57. 33^{d}–34^{a}, 62. 39^{ab}, 63. 22^{cd}, 64. 28^{cd}, and 64. 35^{ab}.

G_3

Mysore, Government Library, No. 2452. The MS. is undated and contains the complete Śalyaparvan, the Sauptikaparvan, and the Strīparvan. The name of the scribe is given as Somayājī Mahāganapati.

G_3 is peculiar only in 92* (subst.). As for the MSS. of the G version sharing additional passages with the MSS. belonging to the N recension, see the description of G_2 above. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted: 1. 2^{cd}, 17. 20^{c}–21^{d}, from समरे in 21. 27^{a} up to योधय in 21. 28^{c}, 27. 44^{cd}, 29. 47–48, 30. 20^{a}–21^{b}, 31. 27^{ab}, 31. 49–50, 43. 13^{c}–15^{d}, 45. 7^{ab}, 50. 8–10, 50. 35^{cd}, and 60. 26–27.

M_1

Baroda, Oriental Institute Library, No. 6919. Palm-leaf, size $18'' \times 1\frac{3}{8}''$, Malayālam characters, about 10 lines to a page and about 66 letters to a line. Besides the complete Śalyaparvan (folios 185–272), the MS., which is undated, contains the Droṇaparvan, the Karṇaparvan, and the Sauptikaparvan. It is used also for the Critical Edition of the Karṇaparvan (as M_3) and the Sauptikaparvan (as M_1).

The following additional passages are exclusive to M_1: 107*, 265*, 312*, 330*, and 335* (subst.). It shares 22* with K_4 $B_{1.2.6}$ $D_{2.4.8-11}$ M_{2-4} and 355* with K_3 B

$D_{1.2.4-10}$ M_1 The following non haplographical omissions, which are peculiar to this MS, may be noted 17 28, 20 27^{cd}, 22 19^{ab}, 22 21^{ab}, 23 1^{d}–2^{c}, 26 54, 28 90^{cd}, 35 49^{c}–50^{b}, 36 58^{ab}, 42 26^{ab}, 44 7^{c}–8^{d}, 45 51^{cd}, from श्रावतन् in 45 62^{f} up to तृणो in 45 63^{b}, 49 33^{c}, 55 11^{cd}, 57 19^{d}–52^{e}, 58 1^{ef}, and 61 28^{bc}

M_2

Ernakulam, Cochin State Library, No 33 Palm-leaf, size 13½″ × 1¾″, Malayālam characters, about 13 lines to a page and 57 letters to a line Besides the complete Śalyaparvan (folios 98), the MS contains the Sauptikaparvan and the Strīparvan The MS is undated It is used also for the Critical Editions of the Sauptikaparvan (as M_3) and the Strīparvan (as M_4)

There is no additional passage peculiar to M_2 It shares 22* with K_4 $B_{1.3.5}$ $D_{2.4.8-11}$ $M_{1.3.4}$ The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS, may be noted 1 24^{ab}, 15 24^{a}–25^{b}, 24 25^{cd}, 25 8^{cd}, 35 26^{a}–27^{b}, 33 3^{ab}, 47 17^{c}–18^{d}, 49 65, and 50 1

M_3

Alwaye, Travancore, Ponnokottu Mana Library (Private) Unnumbered Palm-leaf, size 14″ × 2″, Malayālam characters, about 11 lines to a page and about 50 letters to a line Besides the complete Śalyaparvan (folios 1–104^{a}), the MS contains the Sauptikaparvan (folios 104^{b}–123^{a}) and the Strīparvan (folios 123^{b}–147) At the end of the Strīparvan, the date of the MS is given as Kollam 1014 (= *ca* A D 1839) The MS is used also for the Critical Editions of the Sauptikaparvan (as M_4) and the Strīparvan (as M_2)

There is no additional passage peculiar to M_3 It shares 22* with K_4 $B_{1.3.5}$ $D_{2.4.8-11}$ $M_{1.2.4}$ and 355* with K_3 B $D_{1.2.4-10}$ M_1 The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS, may be noted 23 47^{c}–49^{d}, from शमिन in 25 6^{a} up to मपासेवन् in 25 6^{e}, 29 55^{ab}, 37 49^{c}–50^{b}, 44 5^{cd}, 44 56^{cd}, 44 77^{ab}, from नमधिध्यत् in 47 19^{d} up to दिन च in 47 20^{d}, 49 36^{cd}, 61 2^{b}–3^{c}, and 62 4^{cd}

M_4

Calicut, Padiññāre Kovilakam Private Collection Unnumbered Palm-leaf, size 16″ × 1¾″, Malayālam characters, about 8 lines to a page and about 56 letters to a line Besides the complete Śalyaparvan (folios 1–133), the MS, which is undated, contains the Sauptikaparvan (folios 134-166) and the Strīparvan (folios 167–195) It is used also for the Critical Editions of the latter two parvans as M_2 and M_3 respectively.

M_4 is peculiar in 4*, 5*, and 361* It shares 22* with K_4 $B_{1.3.5}$ $D_{2.4.8-11}$ M_{1-3} It does not present any non haplographical omission which is exclusive to it.

2 *Manuscripts used for adhys 1–28 only*

K_4

Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 4687 Written on old Indian paper, in Devanāgarī characters The MS contains only the Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans (that is, adhys 1–28) of the Śalyaparvan It is dated Bhrguvāsara, Mārgaśīrṣa Śukla 6, Samvat 1851 (=Śaka 1716= A D 1794).

K_4 is peculiar in 20*, 64*, and 137* Among the other additional passages it shares 15* with B $D_{2\ 4\ 8\ 9\ 11}$ T_{1-3}, 85* with K_5 $D_{8\ 10\ 11}$, 89* with K_5 B_{1-3} $D_{8\ 8-11}$ $T_{1\ 2}$, 133* with K_5, and 174* with K_5 B Dn $D_{2\ 5\ 7-9\ 11}$ The following non-haplographical omissions, which are peculiar to K_4, may be noted 1 3^{cd}, 2 24^{d}–32^{d}, 2 36^{ab}, 2 38^{ab}, 8 44^{c}–45^{d}, 10 8^{b}–9^{a}, 11 14^{a}–15^{b}, 11 28, 11 44^{c}–45^{b}, 12 31^{ab}, 13 30^{ef}, 14 2, 15 26^{c}–27^{b}, 15 67, 17 2^{c}–3^{d}, 17 23^{c}–24^{b}, 17 25^{ab}, 19 3^{c}–4^{b}, 19 6^{d}–7^{c}, 21 9^{a}–10^{b}, 21. 20^{cdef}, 21 23^{d}–24^{c}, and 22 39^{b}–40^{a}

K_5

Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 1123 Written on paper in Devanāgarī characters, undated The MS contains only the Śalyavadha and Hradapraveśa sub parvans (that is, adhys 1–28) of the Śalyaparvan

K_5 is peculiar in 169* It shares 14* with $D_{2\ 8\ 9\ 11}$, 23* with B Dn $D_{5\ 6\ 8\ 9}$, 24* with B Dn $D_{2\ 4-6\ 8-11}$, 26* with D_3, 58* with Dn_3 $D_{2\ 8\ 9\ 11}$, 85* with K_4 $D_{8\ 10\ 11}$, 87* with $D_{8\ 10\ 11}$, 89* with K_4 B_{1-3} $D_{3\ 8-11}$ $T_{1\ 2}$, 133* with K_4, and 174* with K_4 B Dn $D_{2\ 5\ 7-9\ 11}$ The following non-haplographical omissions, which are peculiar to K_5, may be noted 3 21, 3 44^{a}–46^{b}, 4 42–44, 5 2^{cd}, 7 39^{cd}, 10 43^{a}–44^{b}, 13 12^{cd}, 17 3^{cd}, and 27 58^{b}.

B_3

Dacca, University Library, No 4319 Folios 63, written in Bengali characters, size 16″ × 4 5″, dated Śaka 1717 (=A. D 1795) The MS contains adhys 1–28 only The name of the scribe is given as Śrī Rāmeśvara Śarmā

The only additional passage peculiar to B_3 is 74* It shares most of its remaining additional passages either with N as a whole or with the other B MSS and D The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS, may be noted 1 11^{c}, 3 46^{c}–47^{d}, 13 3^{c}–4^{b}, and 27 30^{ab}.

Dn_1

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 240 of 1895–1902 Folios 57, written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with 10-12 lines to a page and about 40 letters to a line, size $15\frac{1}{2}'' \times 7''$, margins ruled with triple red lines, undated, text with Nīlakantha's commentary Besides the Śalyaparvan, the MS contains the Sauptika, the Aiṣīka, and the Strī, the folios of each parvan being numbered separately The handwriting is uniform throughout Though the MS contains the entire Śalyaparvan, it is used here only for adhys 1–28 of that parvan It is also used as Dn_1 for the Critical Edition of the Sauptika (and Aiṣīka) parvans

Dn_1 has no additional passage peculiar to it, but it shares 3*, 94* (subst), and 125* (subst) exclusively with the other Dn MSS used for adhys 1–28 It does not share any additional passage with the entire S Dn_1 is peculiar in the following non-haplographical omissions from कृष्ण in 3 17^c up to महा in 3 18^d, 4 43, and 23 41–42.

Dn_2

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 506 of Viśrāmbāg I Folios 49, written on country paper, in Devanāgarī characters, with about 12 lines to a page and about 50 letters to a line, size $15\frac{1}{8}'' \times 6\frac{7}{8}''$, margins ruled with two double red lines with red pigment between them, edges also ruled with red and yellow lines The handwriting is uniform and beautiful The MS contains only adhys 1–28 of the Śalyaparvan The commentary of Nilakantha is given at the top and at the bottom of the folios

Dn_2 has no additional passage peculiar to it, but it shares 3*, 94* (subst), and 125* (subst) exclusively with the other Dn MSS used for adhys 1–28 It does not share any additional passage with the entire S Dn_2 is peculiar in the following non-haplographical omissions 16 85^e and from महेन्द्र in 19 4^f up to तत in 19 5^a

D_1

Madras, Adyar Library, No XLI/c 62 Folios 35, written on country paper in Devanāgarī characters, with about 10 lines to a page and about 54 letters to a line, size $12\frac{4}{5}'' \times 5\frac{4}{5}''$ The MS is said to have belonged to one Gaṇeśa Daśaputra, and the name of the scribe is given as Bodhāka, son of Vāmana Dave, of Sūryapura It is dated Thursday, Śrāvaṇa Śuddha 6, Samvat 1649, Śaka 1514 (= A D 1592) The MS contains only adhys 1–28 of the Śalyaparvan Presumably it is a part of a complete codex of the Mahābhārata belonging to (and in some cases written by) the various members of the Daśaputra family (D_3 of the Karnaparvan belonged

to Govinda Daśaputra [A. D. 1603], D_2 of the Bhīṣmaparvan belonged to and was written by Ganeśa, the son of Vitthala [A D 1640], while Gaṇeśa Daśaputra's son, Sundarapanta [A D 1684], is said to have been the scribe of D_2 of the Droṇaparvan.)

D_2 is peculiar in 34*, 35*, 39*, 43*, 49* (subst), 54* (subst), 57*, 59*, 62*, 70*, 79*, 101*, 113* (subst), 115*, 120*, 124*, 128*, 131*, 132*, 145*, 152* (subst), 154*, 155*, and 162* Many of these are just one-line passages This MS does not share any additional passage with the entire S It is also noteworthy that it presents the largest number of omissions (haplographical as well as non-haplographical) which are peculiar to it These are to be found in every adhy

D_3

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 215 of 1887-91 Folios 1-29 , written on thick country paper, in Devanāgarī characters, with about 16 lines to a page and about 55 letters to a line , size $14\frac{5}{8}'' \times 6\frac{3}{4}''$, margins ruled with two double red lines , edges also ruled The hand writing is good, legible, and uniform The MS , which is undated, contains only the Śalyavadha and the Hradapraveśa sub-parvans (of the Śalyaparvan) and the Aiṣīkaparvan (of the Sauptika)

This MS is peculiar in 71* and 80* It does not share any additional passage with the entire S As many as 25 non-haplographical omissions, most of them short, are peculiar to this MS Among them the following may be noted 9 53-58, 25 28-29, 27 52, and 28 57^{c}-58^{d}

D_4

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 71 of 1902-07 Folios 38 , written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with 14 lines to a page and 45-50 letters to a line , size $15'' \times 6\frac{3}{4}''$, margins ruled with two double red lines, and edges with single red lines The handwriting is good and legible The MS , which is undated, contains only the Śalyavadha and the Hradapraveśa sub-parvans

The MS is peculiar in 13*, 48*, 51*-53*, 55* (subst), 56*, 63* (subst), 67*, 68*, 75*, 90* (subst), 103*, 109* (subst), 110*, 119*, 126*, 136*, 139* (subst.), 140* (subst), 143*, 153*, 157*, and 159* It shares 97* and 121* with, among others, the entire S The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS , may be noted 1 8^{ab}, 16 14^{cd}, 16 84^{cd}, 22 56, and 22 74^{cd}

D_5

Lahore, D A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East

Panjab), No 3283 Written on paper in Devanāgarī characters. The MS, which is undated, contains the Śalyavadha and the Hradapraveśa sub-parvans only

There is no additional passage peculiar to this MS, nor is there any additional passage which it shares with the entire S. The only non-haplographical omission peculiar to this MS is 16 51^a–58^d. The portion from 1 9^a up to चापरा in 1. 29^b is lost on a missing folio

D_6

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1033 Folios 48, written on Indian paper, in Devanāgarī characters, size 13″ × 5″, margins ruled The MS, which is undated, is in good condition It contains only adhys 1–28 of the Śalyaparvan

There is no additional passage peculiar to this MS, *nor is there any additional* passage which it shares with the entire S The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS, may be noted 1 36^{cd}, 8 36^d, from महात्मभि in 14 37^d up to चक्रे in 14 39^a, from मप्रमाव in 16 18^b up to परै in 16 19^d, 17 13^{ab}, from देहिन in 21 33^b up to यंविभो in 21 35^d, 22 74^a–75^a, from 22 85 up to 23. 27, 24 50^{abcd}, 25 5^a–6^a, from शरै in 26 51^c up to यंवार in 26 52^d, from तो दृश in 27. 23^a *up to* पते in 27 24^b, from रथाद्भूमिं in 27 30^a up to भारत in 27 31^b, and from वक्र वलम् in 28 32^d up to द्रोणपुत्रा in 28 34^a.

D_7

Madras, Adyar Library, No XLI/d10 Undated, contains the Śalyavadha and the Hradapraveśa sub-parvans only

There is no additional passage peculiar to D_7. It shares *164** with, among others, the entire S The following are the only non-haplographical omissions, which are peculiar to D_7 24 1^d–2^c and 28 32^a–33^b. The first few folios of the MS containing the portion from the beginning of the parvan up to 16 80^c *are missing*

D_8

Baroda, Oriental Institute Library, No 11475 Folios 50, written on paper, in Devanāgarī characters, with 16 lines to a page and 35–36 letters to a line, 1200 *granthas* The MS, which is undated, contains *only* the first two sub-parvans of the Śalyaparvan.

D_8 is peculiar in 167*, and it shares 97*, 121*, and 164* with, among others, the entire S. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted 6. 35^c–36^b, 11. 62^c–63^b, 15. 9^c–10^b, 15. 40^a, and 28. 59^{ab}.

D_{10}

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 503 of Viśrāmbāg I Folios 47 , written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with about 13 lines to a page and about 40 letters to a line , size $13\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$, margins ruled with black lines The MS is dated Śaka 1692 (?), Samvat 1818 (= A D 1761), and the scribe's name is given as Gangarāma It contains only the first two sub-parvans of the Śalyaparvan

D_{10} is peculiar in 82* and 83*, and it shares only 97* with, among others, the entire S The MS is peculiar in the following non-haplographical omissions 2 5^{c}–6^{d}, from तान्द्रुषे in 2 25^{d} up to निहनिष्यति in 2 26^{d}, from तत in 10 21^{a} up to मित्र in 10 22^{a}, 20 20^{d}–21^{c}, 24 17^{ab}, and 27 3

D_{11}

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1133 Folios 1–43 , written on Indian paper, in Devanāgarī characters , size $15'' \times 4\frac{1}{2}''$, margins ruled with two double red lines , colophons marked with red ink The MS , which is undated, is in good condition It contains only the first two sub-parvans of the Śalyaparvan

There is no additional passage peculiar to this MS It shares 97* and 121* with, among others, the entire S The only non-haplographical omission peculiar to this MS. is 14. 8

G_1

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11845 Palm-leaf, size $15'' \times 1\frac{1}{4}''$, Grantha characters The MS (folios 1–96) contains only the first two sub-parvans of the Śalyaparvan The following colophon is found at the end विश्वावसुवर्षे मीनमासे २५ दिने मध्यार्जुन (ग्रामनाम) राजश्री शेषप्पार्यार्यै काशीपतिना लिखित शल्यपर्व A similar colophon, but with a different date, occurs at the end of MS No 11830 from this library, which contains the last two sub-parvans of the Śalyaparvan and the Sauptikaparvan (with the Aiṣīkaparvan) Presumably the two MSS belong to a complete Grantha codex of the Mahābhārata prepared for Śrī Śeṣappārya by Kaśīpati

There is no additional passage peculiar to G_1 By themselves, the MSS of the G version, do not share any additional passages with a large number of MSS belonging to the N recension The following two are the only non haplographical omissions, which are exclusive to this MS 16 30^{ab} and 22 5–6

3. *Manuscripts used for adhys. 29–64 only*

Ś₃

Oxford University Library, Stein Collection, No 152. Described by STEIN, *JRAS*, 1900, pp 187-94 Carefully written on paper, in fairly legible Śāradā characters, with about 27 lines to a page and about 36 letters to a line, size 14″ × 10″ The MS is incomplete, and contains only the concluding portion (from 60 35[b] up to the end) of the Śalyaparvan (folios 60–64), the Sauptikaparvan, the Strīparvan (one folio missing), the Āśvamedhikaparvan, and some portion (1 1 to 3 2) of the Āsramavāsika-parvan There are a number of marginal glosses, some of them in Devanāgarī characters STEIN refers in his article to the sale-deed recorded, on the obverse of the first leaf of the Āśvamedhikaparvan, by one Takade Bhatta Haraka, both in Sanskrit and Persian, which bears the date Guruvāsara, Āśvina Krsna Pratipad of (Saptarṣi) Samvat [47] 58 (= A H 1093 = A D 1682) This sale-deed is in respect of the sale, for 45,000 Dīnāras, of the complete MS of the Mahābhārata (in two books), and is passed in favour of Guru Ānanda by Pandits Lālā, Śrīkantha, and Naraka STEIN further suggests that, as seen from the hand writing in the sale-deed, this Takade must have been the glossator on this MS As a matter of fact, STEIN seeks to prove that this Takade has annotated and revised a number of MSS found in Kashmir On the evidence of the writing and the paper, STEIN assigns the present MS to the end of the 16th or the beginning of the 17th century A D This MS is used also for the Critical Editions of the Sauptikaparvan (as Ś₃), the Strīparvan (as Ś₂), the Āśvamedhika-parvan (as Ś₁), and the Āśramavāsikaparvan (as Ś₁)

Ś₃ shares its only additional passage, namely, 386*, with the entire N recension (except D₁₁) It is peculiar in the haplographical omission of 63 22, while it shares the haplographical omission of 62 4[d]–5[a] with G₃ and of 62 48[c]–49[b] with D₈

K₄

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1034 Folios 54, written on paper, in Devanāgarī characters, size 13″ × 5″, margins ruled with lines The MS, which is dated Āśvina Śukla 2, Samvat 1730 (= *ca* A. D 1674), is in good condition

K₄ is peculiar in 225* and 327* (subst) It shares 221* with D₃, 232* with B₁-₃ D (except D₃, D₄ missing) S, 251* with B D, 278* with B D, and 333* with B₁ ₃-₅ D T₁ ₂ G₁ ₃ M The following non haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted 30 45[c]–46[b], 31. 39[ab], 34. 6[a]–25[b], 34 28[c]–29[b], 34 32[bcd], 34. 75[c]–76[d], 35. 8[c]–9[b], 35 44[cd], 35. 48, 38. 30[c]–32[b], 42. 11[a]–12[b], 43. 50[ab], 44 94[cd], 53. 12[ab],

54 17^{ab}, 55 44^{c}–56 2^{d}, 56 26^{ab}, 57 38^{b}–39^{b}, from है in 61 1^{e} up to सात्यकिस्तथा in 61 2^{d}, 62 3^{a}–5^{b}, and 62 29^{c}–30^{b}

B₅

Dacca, University Library, No 618 Written on paper, in Bengali characters, with about 6 lines to a page, size 21 5″ × 3 3″ Besides the complete Śalyaparvan (141 folios), this MS contains the Sauptikaparvan and the Strīparvan (together covering 61 folios) It is dated Śaka 1668 (= A D 1746), and the name of the scribe is given as Śrī Rāmanātha Deva Śarmā Though the MS contains the entire Śalyaparvan, in the present Critical Edition, it is used only for adhys 29–64 of that parvan It is also used for the Critical Edition of the Sauptikaparvan (as B_3) and the Strīparvan (as B_3)

This MS is peculiar in 262* (subst), while it shares 206* with B_4 Dn D_9, 215* with B_3, 283* with B_1, 287* with $B_{1\ 3\ 4}$ D_{4-10} S, 289* with B_{1-4} Dn $D_{1\ 3\ 4-10}$, 290* with $B_{1\ 3}$ Dn $D_{1\ 3\ 4-10}$, and 333* with K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ D $T_{1\ 3}$ $G_{1\ 3}$ M_1 The following non haplographical omissions, which are peculiar to this MS, may be noted 32 19^{cd}, 32 26–28, and 48 10^{ab}

Dn₁

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 507 of Viśrāmbāg I Folios 65, written on country paper, in Devanāgarī characters, with about 12 lines to a page and about 50 letters to a line, size 16″ × 6¾″, margins ruled with two double red lines with a thick red line between them The handwriting is uniform and good The commentary of Nīlakaṇṭha is given at the top and at the bottom of each page The MS is undated and is in good condition It contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan Presumably it is the continuation of Dn₂ used for adhys 1–28 of that parvan and forms part of a complete codex of the Epic

This MS has no additional passage peculiar to it It shares 203*, 232*, 286*, and 287* with, among others, the entire S It shares 203* and 286* with, among others, the entire B Dn₁ presents no non-haplographical omission which is exclusive to it

D₁

Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 4512 Written on paper, in Devanāgarī characters The MS, which is dated Śanivāsara, Pauṣa Vadya 7, Samvat 1851, Śaka 1716 (= A D 1795), contains only the last two sub parvans of the Śalyaparvan It is said to have been written by one Miśra Rādhākṛṣṇa at Gopālagadha

There is no additional passage exclusive to D_1 It shares 203*, 232*, 28b*, and 287* with, among others, the entire S It shares 205* and 286* with, among others, the entire B The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS, may be noted 35 27^{c}–28^{d}, 38 22^{cd}, 44 75^{a}–76^{b}, 44 77^{d}–79^{b}, 45 29^{c}–30^{d}, 45. 54^{ab}, 51 1–2 (with ref), 51 22^{e}–23^{f}, 60 18^{ab}, 61 13^{cd}, and 62 22^{c}–23^{d}

D_3

Poona, Mahābhārata Collection of the BORI, No 236 Presented by Shri K P Kulkarni Folios 1–65, written on thick country paper, in bold, clear, and uniform Devanāgarī characters, with about 12 lines to a page and about 40 letters to a line, size 14″ × 7″, margins carelessly ruled with red lines, red ink used for marking verse-endings and yellow pigment for corrections The MS, which is dated Tuesday, Jyeṣṭha Snkla 5, Samvat 1831 (= A D 1775), contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan The name of the scribe is given as Viṣṇu, who seems to have written the MS at Śripura on the bank of the Carmaṇvatī

D_3 is peculiar in 182* and 310* It shares 203*, 232*, and 286* with, among others, the entire S It shares 203* and 286* with, among others, the entire B There is no non-haplographical omission, which is exclusive to this MS.

D_4

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 23 of Viśrāmbāg II Folios 3–60, written on Indian paper, in clear and legible Devanāgarī characters, with about 10 lines to a page and about 40 letters to a line, size 14″ × 5¼″, margins ruled with black and red lines, red pigment used for marking certain portions The MS, which is undated, contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan

D_4 is peculiar in 222* It shares 203*, 232*, 286*, and 287* with, among others, the entire S It shares 203* and 236* with, among others, the entire B The following are the non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS from थिवी in 30 63^{c} up to च त्व in 30 64^{b}, from तमुयत in 32 36^{a} up to गङ्ने in 32 38^{d}, from गाङ्गेयो in 32 40^{c} up to शल्य in 32 41^{b}, from न्यविशत् in 33 16^{c} up to अक्रिया in 34 8^{c}, from त्रिदिवौकस in 35 46^{d} up to निलय in 35 47^{d}, 45 74^{c}–75^{d}, 49 28^{c}–29^{b}, and from राजा in 55 29^{c} up to गते in 55 30^{d}. The portion from the beginning of adhy 29 up to 29 48^{b} is lost on missing folios

D_5

Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 3324 Written on paper, in Devanāgarī characters The MS, which is dated Samvat 1671 (= A D 1615), contains only the last two sub parvans of the Śalyaparvan

D_5 is peculiar in 199*, 264* (subst), 269*, 274* (subst), and 322* It shares 287* with, among others, the entire S, and 203* and 286* with, among others, B and S The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS , may be noted 30 10^{ab}, 32 9^{cd}, 34 22, 34 26, 44 65^{e}–66^{d}, 44 88^{ab}, 44 96^{c}–97^{d}, 44 98^{cd}, 44 102, 44 103^{cd}, 44 105^{cd}, 45 24^{ab}, and 45 30^{c}–31^{a} The portions from the beginning of adhy 29 up to तत श्र in 29 53^{a} and from तथैव in 36 28^{a} up to भगवस्त्वत्र in 37 47^{d} are lost on missing folios

D_6

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 216 of 1887–91 Folios 58 , written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with about 12 lines to a page and about 40 letters to a line , size $15\frac{5}{8}'' \times 6\frac{1}{8}''$, margins ruled with two double black lines The MS , which contains only the last two sub parvans of the Śalyaparvan, is dated Jyeṣtha Śukla 1, Śaka 1607 (= A D 1685), Krodhana Samvatsara The name of the scribe is given as Nārāyana Bhatta Hātavalane

There is no additional passage peculiar to this MS It shares 232* and 287* with, among others, the entire S, and 203* and 286* with, among others, B and S The following non-haplographical omissions, which are exclusive to this MS , may be noted 30 46^{c}–47^{d}, 31 18^{ab}, 31 31^{ab}, 35 7^{e}–8^{d}, 35 46^{e}–47^{b}, 37 38^{cdef}, 41 36^{d}–37^{e}, 43 4, 43 21^{a}–22^{b}, 45 10^{ab}, 48 8, 50 10^{a}–11^{b}, 57 43^{ab}, and 60 38^{a}–39^{b}.

D_7

Poona, Mahābhārata Collection of the BORI, unnumbered Folios 1–42 , written on thick Indian paper, in Devanāgarī characters, with about 12 lines to a page and about 64 letters to a line , size $18'' \times 7\frac{3}{8}''$, margins ruled with three double red lines , red ink used for *dandas* The MS , which is undated, contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan

There is no additional passage peculiar to this MS It shares 232* and 287* with, among others, the entire S, and 203* and 286* with, among others, B and S There is no non-haplographical omission, which is exclusive to D_7

D_8

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 68 of 1902–07 Folios 87 , written on thick Indian paper, in bold, legible and uniform Devanāgarī characters, with 8–9 lines to a page and about 40 letters to a line , size $15\frac{1}{4}'' \times 7\frac{1}{8}''$, margins ruled with two double red lines The MS , which is undated, contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan

D_9 is peculiar in 340* It shares 232* and 287* with, among others, the entire S, and 203* and 286* with, among others, B and S The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS, may be noted 29 31, 39 11^{bcd}, 44 106^{ab}, and 62 73^{ab} The portion from 63 7^{e} up to the end of adhy 64 is lost on missing folios

D_{10}

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1134 Folios 1–52, written on Indian paper, in Devanāgarī characters, size $15'' \times 6\frac{1}{2}''$, margins and colophons in red ink The MS, which is undated, is in good condition It contains only the last two sub parvans of the Śalyaparvan

There is neither any additional passage nor any non-haplographical omission, which is peculiar to this MS It shares 232* and 287* with, among others, the entire S, and 203* and 286* with, among others, B and S

D_{11}

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 63 of 1882–83 Folios 3–78, written on Indian paper, in clear and legible Devanāgarī characters, with about 10 lines to a page and about 40 letters to a line, size $11'' \times 5''$, margins ruled with double black lines, red pigment occasionally used. The MS, which is undated, contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan

D_{11} is peculiar in 192* and 377* (subst) It shares 232* with, among others, the entire S, and 286* with, among others, B and S The following non haplographical omissions, which are peculiar to this MS, may be noted 30 17^{c}–20^{b}, 30 21, 30 65^{cd}, 30 68 32 5^{e}–6^{b}, 35 45, 36 16^{f}–17^{c}, 38 19, 40 1^{ef}, 44 8^{abcd}, 44 45^{cd}, 45 33, 47 53, 53 25^{cd}, 55 29^{e}–30^{d}, 56. 9^{d}–10^{c}, 56 14^{a}–15^{b}, 56 33, 56 64^{cd}, 57 19^{c}–21^{d}, 58 2, 59 3^{cd}, 60 53–54, 61 38^{cdef}, 62 17^{a}–18^{b}, 62. 28^{c}–29^{b}, from समास्तथा in 63 33^{b} up to मद्रीयाश्च in 63. 34^{b}, 64. 14–15, 64. 34^{ab}, and 64 42^{bc}

T_6

Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 3949 Palm-leaf, Telugu characters The MS, which is undated, contains only adhys 55–64 of the Śalyaparvan

T_6 is peculiar in 366*. The only non-haplographical omission exclusive to this MS is 57 31^{cd}

G_1

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11830 Palm-leaf, size 19″ × 1½″, Grantha characters, 8–9 lines to a page, very old in appearance The MS contains the last two sub-parvans of the Śalyaparvan (folios 137–153) and the Sauptika (and Aiṣīka) parvans (folios 154–178) According to the post-colophon note, which appears at the end of the Aiṣīkaparvan, the MS was written by Kāśīpati, son of Vaidyanātha Śiva, of Tepperumālanallaru for the Sarasvatī-Kośa of Rājaśrī Śeṣappārya of Mahādānapura (Agrahāra) in Madhyārjuna, on the 22nd day of the Mīnamāsa in Krodhivatsara (See the note on the MS used as G_1 for adhys 1–28 of the Śalyaparvan.)

There is no additional passage peculiar to this MS The MS does not share any additional passage with a large number of MSS belonging to the N recension The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS, may be noted 35 38^{a}, 57 5^{cde}, and 59 8^{c}–9^{b}

* * * *

Besides the above-mentioned MSS, which were actually used for the constitution of the text of the Śalyaparvan, the following MSS had been fully examined and collated

1 For the Śalyaparvan as a whole

B (1 MS)

Dacca, University Library, No 505

D (7 MSS)

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1109–10, No 1160–61, No 1207, 1209, No 1231–32, No 1278–79, and No 1301–02, and Poona, Kamat Collection of the BORI, No 23

2 For adhys 1–28 only

D (8 MSS)

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 504 of Viśrāmbāg I, No 505 of Viśrāmbāg I, No (60) 72 of 1902–07, and No 136 of Viśrāmbāg II, Baroda, Oriental Institute, No 8588, and No 3950, and Madras, Adyar Library, No XI/B 15, and No XXXVI/G4

T (1 MS)

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11829 (palm-leaf).

3 For adhys. 29-64 only

D (2 MSS.)

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 137 of Viśrāmbāg II, and No 162 of Viśrāmbāg II

T (1 MS)

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11846 (palm-leaf), contains Śalyaparvan (adhys 55-64 only) and the Sauptikaparvan

On a careful scrutiny, however, it was found that these latter MSS were of little value from the point of view of textual criticism, because they happened to be mostly the replicas of some of the MSS which had been selected for the purpose of the constitution of the text The variants of these 20 MSS have been duly represented by other MSS , which belong to the same textual tradition and which have been selected on account of their having been either older in age or better preserved

* * *

TESTIMONIA

The testimonia normally used for the Critical Edition of the Mahābhārata consist of (i) the adaptations of the Epic like the Javanese adaptation *Bhāratam* and the Telugu adaptation *Āndhra Bhāratamu,* (ii) the epitomes in Sanskrit like the *Bhāratamañjarī* of Kṣemendra, the *Bālabhārata* of Amaracandra Sūri, and the *Pāndavacarita* of Maladhārī Devaprabha, and (iii) the various commentaries on the Epic

(i) Adaptations

(a) The Javanese adaptation (*ca* A D 1000) is an abridged paraphrase of the Sanskrit original in Old Javanese, interspersed with Sanskrit quotations which are usually accompanied by their rendering into the Kawi language Only eight out of the eighteen parvans of this adaptation have been traced so far, and the Śalyaparvan is not one among these eight Two points pertaining to the Śalyaparvan, however, become clear from whatever is known about the Javanese adaptation First, the Javanese *Bhāratam* regards the Śalyaparvan and the Gadāparvan as two separate major parvans, and secondly, in the Javanese adaptation, the parvans of the Epic are arranged in a different order, the Śalyaparvan being numbered as the thirteenth parvan and the Gadāparvan together with the Sauptikaparvan being numbered as the fourteenth parvan It may also be pointed out that the number of adhys in the Śalyaparvan (including the Gadāparvan) is, according to the Javanese *Parvasamgraha,* 121 (as against 64 of the present Crit Ed), while the number of stanzas in that parvan is 8220 (which is identical with the number given by the *Parvasaṁgraha* of the Crit Ed.).

In this connection, it has been rightly suggested that the Javanese figure for the number of adhys in the Śalyaparvan (121) must be hopelessly corrupt [1]

(b) Only the first two parvans and a part of the third in the metrical Telugu adaptation of the Epic, the *Āndhra Bhāratamu* (*AB*)[2], constituted the work of Nannaya (*ca* A D. 1025), while the remaining parvans were added by two other poets some years later In the *AB*, the Śalyaparvan and the Gadāparvan are not regarded as two separate parvans—the contents of all the sub-parvans in the Critical Edition of the Śalyaparvan, including the Tīrthayātrā, being presented in one single parvan called the Śalyaparvan There are no additions in this Telugu adaptation, and the few omissions which one detects, such as that of Balarāma's visit to Ruṣangu's hermitage (Crit Ed , adhy 38), need not be specially mentioned As is but to be expected, the *AB* follows the Southern recension, and more particularly the T version, as represented in the Critical Edition It gives the name of one of Karṇa's sons as Susarman (which is uniformly attested by all the MSS of the S recension) instead of Suṣeṇa (which is the reading of the MSS of the N recension and which is adopted in the Crit Ed [adhy. 9], of course with a wavy line)

(ii) *Epitomes*

(a) In the *Bhāratamañjari* (*BM*),[3] the Kashmirian polyglot Kṣemendra (*ca* A D 1050) has summarized the contents of all the 64 adhys of the Crit Ed of the Śalyaparvan in 182 stanzas, treating the Śalyaparvan (71 stanzas) and the Gadāparvan (111 stanzas) as two separate major parvans Inspite of this severe condensation, it is remarkable that Kṣemendra has closely followed the original Epic His text does not contain any additions—everything that he has described in his epitome being found in our constituted text It is also particularly striking that the various events and incidents of the war as also the various places visited by Balarāma in the course of his *tīrthayātrā* are recorded by Kṣemendra in exactly the same order in which they are found recorded in the Crit Ed Only in two cases is the order seen to have been changed According to the *BM*, Bhīma kills Duryodhana's younger brothers (Śalya, st 55–56) before Samjaya has been caught hold of by Sātyaki (Śalya, st 57), while, in the Crit Ed , the latter incident (Crit Ed adhy 24) precedes the former (Crit Ed , adhy 25). Similarly in the *BM*, Sahadeva is said to have first killed Śakuni and then his son Ulūka (Śalya, st 59), while, in the Crit Ed , Ulūka is shown to have been killed before his father Śakuni (Crit Ed , adhy 27)

Since the *BM* is avowedly a condensation of the Epic, it is quite understandable

1 *Sukthankar Mem Ed* , Vol. I, p 427

2 Published by V Ramaswami & Sons, Madras, 1924–29

3. Kāvyamālā, 64 pub Nirnaya Sagara Press, Bombay, 1898

that many details pertaining to the war and the *tīrthayātrā* should have been omitted in it. Among other omissions in the *BM*, the following, which are not quite unimportant, deserve to be noted Kṛpa's advice to Duryodhana to conclude a treaty with the Pāṇḍavas and Duryodhana's rejection of that advice (Crit Ed , adhys 3–4), Kṛṣṇa's suggestion that Yudhiṣṭhira was the only hero to fight Śalya successfully (adhy 6), meeting of Yuyutsu and Vidura (adhy 28), Kṛṣṇa's urging Yudhiṣṭhira to employ *māyā* against Duryodhana's *māyā* (adhy 30), Duryodhana's challenge to fight the five Pāṇḍavas one by one, the acceptance of the challenge by Yudhiṣṭhira and further assurance by him that even if only one Pāṇḍava was killed by Duryodhana he would concede victory in the war to Duryodhana, and the reprimand of Yudhiṣṭhira by Kṛṣṇa (adhys 31–32), account regarding the seven Sarasvatīs (adhy 37), the legends relating to Ārṣṭiṣeṇa (adhy 39), Vasiṣṭāpavāha (adhy 41), the birth of Kārttikeya and his installation as the Commander-in chief of the gods (adhys 43–45), *badarapācana* (adhy 47), and Kurukṣetra (adhys 51–52), Arjuna's signing to Bhīma by touching his thigh (adhy 57), Kṛṣṇa's arguments in favour of Bhīma's action (adhy 59), and Kṛṣṇa's hasty departure from Hastināpura on having instinctively known of Aśvatthāman's plan of a nocturnal assault on the Pāṇḍavas (adhy 64) Of course these omissions by no means imply that the version of the Epic which Kṣemendra had before him did not mention the incidents in question They are rather to be understood as having been occasioned by the exigencies of condensation

Attention may be here drawn to a few other points which are of some consequence from the point of view of the constitution of the text in the Crit Ed (1) The name of one of the sons of Karṇa is given in the Crit Ed as सुषेण (adhy 9) All the MSS of the S recension uniformly read सुशर्मा for सुषेण Kṣemendra gives the name as सुषेण (Śalya, st 17). (2) Among the younger brothers of Duryodhana killed by Bhīma, Kṣemendra mentions one महाबाहु (Śalya, st 56) This name does not occur in the Crit Ed , but is attested by Ś and K (crit app , 25 4) (3) Among the names of persons and places, Kṣemendra records चङ्कणक for मङ्कणक (adhy 37 , चङ्कणक not recorded by any MS), उत्तङ्क for रुषङ्गु (adhy 38 , उत्तङ्क recorded by Ś$_1$ K D$_2$ $_{11}$), भूमिक for सुभूमिक (adhy 36), दुर्गस्रोत for गर्गस्रोत (adhy 36 , दुर्गस्रोत not recorded by any MS), नगधन्वन् for नागधन्वन् (adhy 36 , नगधन्वन् not recorded by any MS), and कारपवन for कारपचन (adhy. 53 , कारपवन recorded by K$_8$ B$_1$ $_{8-6}$ D$_1$ $_{2\ 9}$)

(b) The *Bālabhārata* (*BB*)[1] is another epitome of the Great Epic and is composed by Amaracandra Sūri who lived in the 13th century A D The account of the happenings of the last day of the war as presented in the 189 stanzas of the Śalyaparvan of the *BB* is exactly similar to what is found in the Crit Ed of the Śalyaparvan There

1. Kāvyamālā, 45 pub. Nirnaya-Sagara Press, Bombay, 1894.

are no additions in the *BB*, while, on the other hand, even such incidental details as that Śalya had arrayed the Kaurava army according to the *sarvatobhadra vyūha* or that the *śakti* employed by Yudhiṣṭhira against Śalya had been originally created by Tvaṣṭṛ for Śiva are not omitted But for the *tīrthayātrā* of Balarāma, which is only casually referred to in it, the *BB* seems to adhere to the Crit Ed very closely— indeed, far more closely than the *BM* It is evident that Amaracandra Sūri follows the Northern recension of the Epic, for, (to mention only one point) he gives the name of one of Karṇa's sons as सुषेण and not as सुशर्मा.

(c) The *Pāṇḍavacarita* (*PC*)[1] of Maladhārī Devaprabha Sūri (ante Śaka 1480 = A. D 1558) is essentially a free abstract of the Mahābhārata In stanzas 808–968 of its thirteenth Sarga, in which the account of the whole war is given, the *PC* depicts, with the usual poetic embellishments, only the main incidents from the Śalyaparvan There are no additions, while various important details are omitted in it Balarāma's *tīrthayātrā* is entirely omitted

(*iii*) *Commentaries*

The following three commentaries were examined for the purpose of the Critical Edition of the Śalyaparvan (1) Ca The *Bhāratārthapradīpikā*[2] of Arjunamiśra (*ca* A. D 1450–1500)[3], (2) Cv The *Lakṣālaṃkāra* of Vādirāja (*ca* A D 1571)[4], and (3) Cn The *Bhāratabhāvadīpa* of Nīlakaṇṭha (*ca* A. D 1680–1693)[5] In his commentary on the Mahābhārata, called *Durghaṭārthaprakāśinī* or *Viṣamaślokī*, Vimalabodha (between A D 1150 and A D 1300)[7] remarks as follows शल्यादिपर्वाणि सुगमानीति राजधर्मे निरूप्यन्ते So there is not available any commentary by Vimalabodha on the Śalyaparvan as such

Ca

The commentary of Arjunamiśra, as used for the present Critical Edition of the Śalyaparvan, is based on the transcripts of the following two MSS

(i) Baroda, Oriental Institute Library, No 12931 Folios 1–8[a]

It begins श्रीगणेशाय नमः ।

चैतन्यचन्द्रिका यस्य नरीनर्ति चराचरे ।

तं नुमो भारतव्याजवाङ्मयामृतवर्षिणम् ॥

---

1 Kāvyamālā, 93 pub Nirnaya-Sagara Press, Bombay, 1911

2 The name is variously given as (*Mahā*)*Bhāratārtha*(*pra*)*dīpikā* and *Bhāratasaṃgrahadīpikā*

3 P K Gode, *Indian Culture*, Vol 2, pp 141–46

4 P K. Gode, *ABORI*, Vol 17, pp 203–10

5 P K. Gode, *ABORI*, Vol 23, pp 146–61

6 P K. Gode, *ABORI*, Vol 17, pp 395–97 , Vol 25, p 107

7 See Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 84 of 1869–70, folio 58[a]

It ends

श्रीभारताचार्यपाठकराजश्रीमदीशानतनयस्य देवबोधादिदेवमतानुसारिणो भारताचार्यस्य श्रीमदर्जुनमिश्रस्य कृतौ भारतार्थप्रदीपिकायां टीकाया शल्यपर्वान्तर्गत गदापर्व समाप्तम् ।

The MS, which is dated Śaka 1736 (= A D 1814), gives only the commentary without the text It also contains Arjunamiśra's commentary on the Sauptikaparvan and the Strīparvan (beginning from folio 8ᵃ)

(ii) Ujjain, Scindia Oriental Institute Library, No 482/5797 Folios 1ᵇ–9ᵃ.

It begins नमो गणेशाय ।

चैतन्यचन्द्रिका यस्य नरीनर्ति चराचरे ।
त नुमो भारतव्याजवाङ्मयामृतवर्षिणम् ॥

It ends गदापर्व समाप्तम् ।

The MS, which is dated Śaka 1571 (= A D 1649) and which is said to have been written by one Nārāyaṇabhatta Mahoksa, gives only the commentary without the text It also contains the commentary on the Sauptikaparvan (beginning from folio 9ᵃ) The colophons in this MS are generally very brief Curiously enough, however, there is, at the end of the commentary on Crit Ed adhy 28, a colophon which reads इति श्रीपरमहसाचार्यश्रीदेवबोधकृतौ भारतदीपिकाया शल्यपर्वविवरण समाप्तम् The ascription of this commentary, on the basis of this colophon, to Devabodha is obviously a mistake This MS was carefully compared with the Baroda MS No 12931 referred to above, and was found to be identical with it They begin with the same stanza The colophons found in the two MSS, all of which occur exactly at the same places in both the MSS, however, need to be specially noted

	Baroda MS	Ujjain MS
(1) At the end of the comm on Crit Ed adhy 6	इति शल्यपर्वणि शल्याभिषेक	शल्यपर्वणि शल्याभिषेक
(2) At the end of the comm on Crit Ed adhy 16	इति शल्यपर्वविवृतौ शल्यवध	इति शल्यपर्वविवृतौ शल्यवध
(3) At the end of the comm on Crit Ed adhy 28	इति श्रीभारताचार्यश्रीअर्जुनमिश्रस्य कृतौ भारतार्थदीपिकाया टीकायां शल्यपर्वविवरण समाप्तम्	इति श्रीपरमहसाचार्यश्रीदेवबोधकृतौ भारतदीपिकाया शल्यपर्वविवरण समाप्तम्
(4) At the end of the comm on Crit Ed adhy 45	कुमाराभिषेक	गदापर्वणि कुमाराभिषेक
(5) At the end of the comm on Crit Ed adhy 53	इति श्रीभारताचार्यपाठकराजश्रीमदीशानतनयस्य मिश्रश्रीभारताचार्यश्रीमदर्जुनस्य कृतौ महाभारतदीपिकाया टीकाया गदापर्वणि रामतीर्थयात्रा	गदापर्वणि रामतीर्थयात्रा

	Baroda MS	Ujjain MS.
(6) At the end of the comm on Crit Ed adhy 64	श्रीभारताचार्यपाठकराजश्रीमदीशानतनयस्य देवबोधादिविवृतानुसारिणो भारताचार्यस्य श्रीमदर्जुनस्य कृतौ भारतार्थप्रदीपिकाया टीकाया शल्यपर्वान्तर्गत गदापर्व समाप्तम्	गदापर्व समाप्तम्

Colophons 3, 5, and 6 in the Baroda MS, as cited above, are fairly detailed and seem to put it past doubt that that MS contains Arjunamiśra's commentary on the Śalyaparvan The Ujjain MS, which, as mentioned above, is essentially identical with the Baroda MS, must, therefore, be also regarded as containing Arjunamiśra's commentary on the Śalyaparvan All the colophons in the Ujjain MS are brief, and the only one (namely, colophon 3), which is detailed and which mentions the name of Devabodha as the author of the commentary, appears to be rather out of place The ascription of the commentary to Devabodha may have been due to the occurrence of the name of Devabodha in the longer colophon in Arjunamiśra's commentary Presumably a colophon similar to colophon 6 in the Baroda MS had occurred (at the end of the comm on Crit Ed. adhy 28) in the MS from which the Ujjain MS was copied and was misunderstood by the copyist Attention may be drawn, in this connection, to another significant point The name of Devabodha's commentary is usually given as *Jñānadīpikā* It is also known as *Mahābhārata-tātparyaṭīkā* or *tātparyadīpikā*[1] But in the solitary colophon in the Ujjain MS, the name of the commentary is given as *Bhāratadīpikā*, and thus renders Devabodha's authorship of it suspicious[2] Devabodha's usual practice of giving the *tātparyārtha* of groups of stanzas in single sentences is also not seen to be by any means conspicuous in the Ujjain MS It may be further pointed out that the commentary of Arjunamiśra on the Sauptikaparvan, which begins on folio 8^a in the Baroda MS, is identical with the commentary on that parvan, which begins on folio 9^a in the Ujjain MS This would confirm that the Ujjain MS No 482/5797 contains the commentary of Arjunamiśra and not of Devabodha as it is wrongly supposed to do[3] Inci-

1 *Sukthankar Mem Ed.*, Vol I, p 273 Devabodha's commentary on four parvans, namely, the Ādi (BORI, 1941), the Sabhā (BORI, 1949), the Udyoga (Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1944), and the Bhīṣma (BORI, 1947), have been published so far The colophons at the end of the Ādi and the Sabhā clearly give the name of the commentary as *Jñānadīpikā* The MS, on which the comm on the Udyoga is based, is incomplete and does not contain the final colophon But the name of Devabodha as author occurs in the concluding colophon-verse to Sanatsujāta on folio 73^a, and the name *Jñānadīpikā* is found at the end of the comm. on adhy 32 on folio 18ª The colophon at the end of the comm on the Bhīṣma mentions Devabodha as the author, but *Mahābhāratadīpikā* as the name of the comm.

2 The name *Bhāratadīpikā* is closer to *Bhāratārtha(pra)dīpikā*, which latter is the name of Arjunamiśra's commentary

3 Cf. Introduction, Crit Ed. Sauptikaparvan, p xxiii, and Introduction, Crit Ed Strīparvan, p xxi. The same Ujjain MS seems to have been used—again erroneously—as embodying Devabodha's comm. also for the Crit Ed of the Dronaparvan (see Introduction to that parvan, p xiii)

dentally it may be added that, in some catalogues of MSS, commentaries are wrongly entered under the name of Devabodha[1]

Though Arjunamiśra's commentary on the Śalyaparvan did not prove to be of any significant use for the constitution of the text, its peculiar readings and explanations have been included at some places in the Critical Apparatus and the Critical Notes

Cv

A MS of the commentary of Vādirāja on the entire Mahābhārata (without the text) was available to P P S Sastri, who has duly used it for his edition of the Epic. Its transcript was procured by the BORI and used for the Crit Ed The commentary on the Śalyaparvan, which consists of 67 adhys (30 for the Śalya and 37 for the Gadā), begins हरि ॐ । हतशिष्टास्त्रयो रथा इत्यत्र It ends इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकाया सहिताया वैयासिक्या गदापर्वणि वादिराजपूज्यचरणविरचितलक्षालङ्काराख्यटीकाया सप्तत्रिंशोऽध्याय । गदापर्व समाप्तम्

This commentary is very scanty and of little use for the constitution of the text Citations from it have, however, been given at some places in the Critical Apparatus and the Critical Notes

Cn

Nīlakaṇṭha's commentary on the Śalyaparvan, as printed in the Vulgate, as also as presented in the MSS of the Dn version mentioned above, is used for the present Critical Edition (For remarks on the Dn version, see below) Explanations from Cn have been included at several places in the Critical Notes

EXTENT OF THE ŚALYAPARVAN

The number of adhys in the present Critical Edition of the Śalyaparvan is 64, and the number of stanzas in it is 3293 Among these stanzas, there are 2 stanzas (*Anuṣṭubh*) consisting of one line (2 *pādas*) each, 2863 stanzas (*Anuṣṭubh*) consisting of two lines (4 *pādas*) each, 310 stanzas (*Anuṣṭubh*) consisting of three lines (6 *pādas*) each, 117 stanzas (*Triṣṭubh*) consisting of 4 lines (4 *pādas*) each, and one stanza (*Triṣṭubh*) consisting of 6 lines (6 *pādas*) About the extent of the Śalyaparvan, the following statement is made in the Parvasamgrahaparvan (PS) of the Critical Edition of the Ādiparvan (2 173–77)

अत पर विचित्रार्थं शल्यपर्व प्रकीर्तितम् ।
हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् ॥
वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्यन्ते यत्र भागश ।
विनाश कुरुमुख्याना शल्यपर्वणि कीर्त्यते ॥

1 See Introduction, Crit Ed Udyogaparvan, p xiii, foot-note 2

शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजान्महारथात् ।
गदायुद्धं तु तुमुलमत्रैव परिकीर्तितम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्तिता ॥
नवमं पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ।
एकोनषष्टिरध्यायास्तत्र सङ्ख्याविशारदैः ॥[1]
सङ्ख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकाग्रं चात्र शस्यते ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ।
मुनिना सम्प्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥

It will be seen that the PS does not count the Śalya and the Gadā as two separate parvans, but regards them as constituting one single parvan, bearing the name Śalyaparvan, and numbers that parvan as the ninth parvan It will be further seen that the PS refers to the Śalyaparvan as consisting of three main sections, namely, *Śalyasya nidhanam* with its antecedents (= the Śalyavadha sub-parvan of the Crit Ed), *Gadāyuddham* (= the Gadāyuddha sub-parvan of the Crit Ed), and *Sarasvatyāh tīrthānām punyatā* (= the Tīrthayātrā sub parvan of the Crit Ed) The Hradapraveśa, which has, on the strength of tradition as also on the evidence of some MSS, been designated in the Crit Ed as the second sub-parvan, is not specifically mentioned in the PS[2] According to the PS, the number of adhys in the Śalyaparvan is 59 (as against 64 of the Crit Ed) and the number of *ślokas* 3220 (as against 3293 of the Crit Ed)[3] We have, however, been already warned — and quite rightly too — against too much credence being put on the PS figures[4] It has been pointed out that there are " obvious difficulties in the way of making any practical use of the figures recorded in the PS for text-critical purpose "[5] For one thing, there is no unanimity among the various MSS — not even among those belonging to the same version or sub-version — in respect of the PS figures Moreover, it is more than probable that those figures were deliberately changed from time to time It may also be added that the word *śloka* occurring in this context is highly ambiguous

1 It would perhaps be more logical to add the following line to this stanza and thus make it into a three-lined (or six footed) stanza The last two lines would, in that case, form one stanza.

2 However, as seen from the Crit. App., a large number of MSS belonging to N add, after 1 2 175[ab] a passage which enumerates several other topics, including Hradapraveśa Incidentally it may be pointed out that, in the PS, the three sections (sub parvans) are not mentioned in their proper sequence. The Tīrthayātrā should have been mentioned before the Gadāyuddha

3 The Crit Ed of the Śalyaparvan can be said to consist of 3293 *ślokas*, only if the word *śloka* is understood in the sense of a stanza. If, however, the word *śloka* means 'a unit of measurement of written matter equal to 32 *akṣaras*' (*Sukthankar Mem. Ed.*, Vol. I, p 423), the number of *ślokas* in the Crit. Ed. of the Śalyaparvan will be about 3492

4 *Sukthankar Mem Ed.*, Vol I, pp 122–26.

5 *Op cit.*, p 124

and can be (and actually is) interpreted differently to suit different ways of computing Further, it can by no means be claimed that the PS of the Critical Edition reflects the exact situation regarding the extent of the other portions of the Critical Edition To argue that, since the texts of the PS and the various major parvans of the Epic are constituted on the basis of the same principles of textual criticism and since all of them form parts of the same Critical Edition, the major parvans in the Critical Edition ought to conform to the specifications regarding their extent given in the PS of the Critical Edition is to show scant understanding of the scope, method, and objective of the present Critical Edition

However, so far as the Śalyaparvan is concerned, a reference must be made to two rather significant points First, no variants are recorded in the Crit App of the Ādiparvan for the PS figures for the number of adhys and of *ślokas* of the Śalyaparvan [1] In other words, all the MSS used for the constitution of the text of the PS in the Critical Edition give 59 as the number of adhys and 3220 as the number of *ślokas* of the Śalyaparvan Secondly, the figures for the adhys and *ślokas* of the Śalyaparvan as given by the Javanese version and the Southern recension are respectively, 121 and 3220, and 59 and 3220 [2] As has been pointed out by SUKTHANKAR, the Javanese figure for the number of adhys must be ruled out as hopelessly corrupt [3] Therefore, it may be said that, by and large, there is an agreement among the PS, the Javanese version, and the Southern recension so far as the figures for the adhys. and *ślokas* of the Śalyaparvan are concerned As for the first point, the fact that all the MSS used for the Critical Edition of the Ādiparvan give 59 as the number of adhys and 3220 as the number of *ślokas* of the Śalyaparvan possesses but little probative force For, three important MSS used for the Critical Edition of the Śalyaparvan itself, namely, Ś$_{2}$, K$_{8}$, and K$_{4}$, give in their colophons different figures for the number of *ślokas* in that parvan Ś$_{2}$ and K$_{8}$, which actually seem to quote from a version of the PS known to them, read त्रीणि श्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च (3500) K$_{4}$ also, which presumably quotes from a version of the PS, reads त्रीणि श्लोकसहस्राणि तथा श्लोकशतानि षट् (3600) One further notices another kind of discrepancy K$_{1}$, quoting from the PS, mentions 59 and 3220 respectively as the number of adhys and the number of *ślokas* of the Śalyaparvan But immediately after this, the MS adds शल्यगदापर्वसमाप्ति, पत्रसख्या १४४, अध्याय ६८, ग्रन्थसख्या ३२२० One and the same MS thus gives two different figures for the number of adhys — the first (59) indicating the scribe's anxiety to adhere to a specific tradition and the second (68) presumably indicating the actual extent of the MS It will accordingly be seen that the PS figures for the Śalyaparvan do not have the unanimous support of MSS. As to the agreement

1 See Crit. App for 1 2. 176-177.

2 *Sukthankar Mem Ed.*, Vol I, p 424

3 *Op cit.*, p 427.

between the PS figures on the one hand and those of the Javanese version and the Southern recension on the other, it may be presumed that the Javanese version and the Southern recension have merely sought to adhere, as far as possible, to the tradition represented in the PS of the Critical Edition, irrespective of the fact that the PS figures do not present a correct picture of the extent of the various parvans in that version and in that recension At least in the case of the Southern recension, the PS figures for the Śalyaparvan are not attested by any MSS of that recension

In view of all that has been said above, I have relied, for the present Critical Edition of the Śalyaparvan, on the three principles of textual criticism pertaining to the PS, namely, that the PS figures, though they have the appearance of being correct to the last digit, must be regarded as only approximate, that the evidence of the PS is essentially secondary, and that agreement or disagreement with the PS figures, by itself, is no guarantee for the absolute validity of a particular MS

Turning to the MSS actually used for the constitution of the text of the Śalyaparvan, one finds the figures, mentioned by some of them, equally inconclusive Only 15 MSS, 5 belonging to N and 10 (that is, all) belonging to S, record the number of the last adhy of the Śalyaparvan[1] T ($T_{3\ 4}$ missing) G begin a new parvan (comprising only the Gadāyuddha) from adhy 54 of the Critical Edition onwards Therefore the last adhy of the Critical Edition is designated as adhy 11 in these MSS According to $M_{1\ 2\ 4}$, the Śalyaparvan ends with adhy 63 of the Critical Edition while adhy 64 forms the first adhy of the Sauptikaparvan The figures mentioned in other MSS are $Ś_1$ (quoting from PS) 59 (adhys) and 3220 (*ślokas*), $Ś_2$ (quoting from PS) 59 and 3500, K_1 59 (quoting from PS) and 68 (adhys) and 3220 (*granthas*), K_3 (quoting from PS) 59 and 3500, K_4 (quoting from PS) 59 and 3600, Dn_2 2000 (*granthas* for the text) and 100 (*granthas* for comm), D_{11} 1800 (*ślokas* of adhys 29–64), 3500 (*ślokas* of the entire Salyaparvan, quoting from PS) It will be thus seen that even the figures mentioned by the MSS used for the Critical Edition of the Śalyaparvan are of little help in determining the extent of that parvan in terms of adhys and *ślokas*[2] So far as the contents of the

1 As a matter of fact, all the MSS of the S recension invariably give the number of each adhy It may be noted in this connection (1) that these MSS insert additional colophons at three places, namely, after 16 6, 28 18, and 34 37 of the Crit Ed, (2) that, up to the end of adhy 31 of the Crit Ed., all of them uniformly give the same adhy numbers, (3) that G_3 omits the colophon at the end of adhy 32 of the Crit Ed., so that the number of each adhy after adhy 33, according to that MS., is less by one than the number given by the other S MSS, (4) that, at the end of adhy 37 of the Crit Ed, T_4 wrongly gives the adhy number as 42 (instead of 40), and (5) that M_1 omits the colophon at the end of adhy 53 of the Crit Ed., so that the number of each following adhy., according to that MS., is less by one than the number shown by the other MSS belonging to that version.

2 B_2 D_1 give the number of the last adhy in the Crit Ed as 36, presumably counting the number of adhys of the first two sub-parvans (that is, 28) separately The total number of adhys of all the four sub-parvans, according to these MSS. (28 + 36), will be equal to the number of adhys (64) in the Crit Ed. of the Śalyaparvan.

major textual traditions is not very marked Much less marked is the difference in respect of the additions and omissions which are peculiar to them So far as the larger additional passages (which are given in Appendix I of the Crit Ed) are concerned, there are only five of them Out of these, none is exclusive either to the entire N recension as such or to the entire S recension as such[1] Then there are the star passages, that is to say, the shorter additional passages, which are excluded from the constituted text but are given in the Critical Apparatus[2] The star passages, which are peculiar to the entire N, are 7*, 17* (with Cn), 81* (with $T_{1\ 3}$), 156* (with $T_{1\ 3}$), 187*, 258*, 299*, and 336* (with Ca, B_2 missing) These 8 passages together consist of 9 lines (or 18 *pādas*) of *Anuṣṭubh*. The star passages, which are peculiar to the entire S, are 33*, 112* (with D_4), 164* (with $D_{4\ 7\ 8}$), 165* (with $D_{7\ 8}$), 166* (with D_3), 171*, 191*, 210*, 213*, 219*, 246*, 259*, and 284* These 13 passages together consist of 12 lines (or 24 *pādas*) of *Anuṣṭubh* and 12 lines (or 12 *pādas*) of *Triṣṭubh*[3] The N recension, as a whole, thus has 9 additional lines, and the S recension, as a whole, has 24 additional lines[4] As against this, there are no omissions which are peculiar either to the entire N or to the entire S[5] Broadly speaking, therefore, in respect of the extent, the N recension, taken as a whole, does not diverge appreciably from the S recension, taken as a whole They are, indeed, evenly balanced Just as the two recensions are not mutually divergent in this respect, they are also not much divergent from the Critical Edition The same can be said in respect of the contents of the two recensions Neither recension presents any significant incident or episode which is exclusive to it[6] There are no major cases of transposition of passages in either

---

1 *It may, however, be pointed out that the longest of these passages, namely*, App I, 1, which consists of 118 lines, is found in N (except D_4, D_7 missing), while two passages, namely, App I, 4 (18 lines) and I, 5 (18 lines), are found in S (except M_1, $T_{3.4}$ missing)

2 In the Śalyaparvan, there are 403 star passages of varying lengths

3 It may be further noted that N (except D_4, with $T_{1.3}$) is peculiar in 30*, N (except D_4, D_7 missing, with T_{1-3}) in 36*, N (except $D_{1.4}$) in 65*, N (except D_9) in 298*, S (except M_1) in 233*, and S (except T_6) in 252*

4 If the exception of the single MSS, D_4 and M_1, in respect of the longer additional passages (*see f n 1 above) is overlooked, the total number of additional lines will be 127 in N and 60 in S*

5 The following omissions, which are peculiar to a majority of MSS belonging to S, may, however, be noted 15 42^{ab}, 26 13^{ab}, 27 20^{cd}, 27 58^{a}–59^{b} (all these in S except $T_{1\ 2}$), 45 11^{a}–14^{b} (hapl, in S except M_1), and 54 24^{bc} (hapl, in S except $M_{2\ 4}$)

6 In the longer additional passage (App I, 1), for instance, N (except D_4, D_7 missing) merely *elaborates* the antecedents of the last day of the war It speaks of the great confusion in the Kaurava army occasioned by the fall of Karna, the reactivisation of the army by Duryodhana, and the several battles which took place between the Kaurava heroes and the Pāndava heroes before Krpa advised Duryodhana to conclude a treaty with Yudhisthira Similarly, in one of the longer additional passages (App I, 4) in S (except M_1, $T_{3.4}$ missing), Kṛṣṇa merely adds a few points to his justification of Bhīma's conduct in the duel with Duryodhana, while in the other (App I, 5), when Yudhisthira tells Krsna that, the Pāndavas owe their victory in the war to him, Kṛṣṇa assures the former that the credit for it entirely belongs to Arjuna. The star passages are negligible from the point of view of any significant additional matter

of the two recensions,[1] nor are there any substituted passages of any significance. As for the division of adhys., it has been already pointed out that all the MSS. of the S recension invariably give the number of each adhy., while only a few of those belonging to the N recension do so. There is some variation in the numbering of the adhys. in the two recensions, within themselves as also *vis-a-vis* each other, but this does not affect the text in any significant way.

The text-critical study of the Śalyaparvan does not bring forth any special features of the various versions of the Epic apart from what are generally known from the Critical Editions of the hitherto published parvans. The Ś version, which is, in a sense, an isolated version, being least contaminated with other versions, preserves the text in a more or less pristine form. It has, accordingly, proved to be of great value for the Critical Edition. Out of the two MSS. of this version, used for this parvan, one is quite fragmentary, but it was helpful in that it generally confirmed the peculiar characteristics of that version. The MSS. of the K version, though written in Devanāgarī characters, are textually akin to Ś. They must, therefore, be regarded as constituting a sub-version of Ś rather than a specific Devanāgarī version. This is a case where the script of the MSS. does not determine their text-critical value. All the MSS. of the K version generally form a homogeneous group, and it is interesting to note that most of them belong to codices which represent the K version also in connection with several other parvans. Many indications are available from the Critical Edition of the Śalyaparvan of the fact that, rather than being quite an independent version, the B version, the unitary character of which is obvious, is essentially a sub-version or an eastern extension of the central Devanāgarī version. In the matter of readings, additional passages, and omissions, B and D are often seen to go together. For instance, the following additional passages, are common to B and D: 149* (except D1), 241*, 242*, 253* (except D8 11), 254* (except D11), 256*, 261*, 273*, 276*, 277* (except B4), 279* (except B4), 281*, 282*, and 296*. It is also noteworthy that B and D, with solitary exceptions in some cases, share 203*, 232*, 286*, and 287* with the entire S recension. No MSS. in Nepali or Maithili were available for the Śalyaparvan. The B version has, therefore, to be regarded as the sole representative of the North-eastern or Eastern textual tradition of the Epic in respect of this parvan. A study of that version, however, does not warrant the assumption of any independent North-eastern or Eastern recension of the Epic. The composite character of the D version becomes evident from the characteristics of both N and S partaken by it. It may be noted, as a rather unusual phenomenon, that the Dn version or the "Vulgate," as a whole, has only one additional passage (3*), two substitute passages (94*, and 125*), and nine

1 Just to mention one case of transposition, by way of illustration, S reads 6. 11–17 after 6. 4^{cd} and thereby only combines the two short speeches of Śalya (6. 2^{a}–4^{d} and 6. 11–17) before his formal appointment as Commander-in-chief. According to the Crit. Ed., the formal appointment intervenes between the two speeches.

non-haplographical omissions (3 47^{ab}, 16 30^{c}, 20 15^{c}–16^{b}, 24. 3^{c}–4^{b}, 27 62^{d}, 32 51^{ab}, 36 18^{cd}, 39 24^{ab}, and 55 43^{cd}) peculiar to it The Bom Ed , which actually represents the Dn version, has the following singular readings ससैन्योघ स for पाण्डुसैन्यस्य (1 10^{c}), सुयोधन for महारथै (1 12^{b}), [with Kumbh Ed] अतिक्रम्य for °क्रान्तान् (2 7^{a}), [with Kumbh Ed] क्लिष्टरूपो for हृष्ट° (6 5^{f}), वै for च (12 10^{d}), कोपयन् for कम्प° (21 21^{f}), [with Kumbh Ed] सर्वान् for पत्र (24 23^{c}), भूत्वा for ह्यासीत् (35 3^{a}), समवृत्तो for वै प्र° (37 39^{c}), and ऋक्षानिका for सत्रासिका (45. 12^{a}) Further, only Bom Ed transposes 17^{cd} and 17^{ef} in adhy 13 Bom. Ed is also peculiar (with Cal Ed) in 29*.

The Telugu version stands on the borderland of the N and S recensions, but its essential character as a version affiliated to the major Southern textual tradition is unmistakable At the same time, the fact of its having been contaminated with the Northern textual tradition becomes manifest from such groupings of MSS in the Critical Apparatus as N with $T_{1\ 2}$ and S except $T_{1\ 2}$ A reference has already been made elsewhere to the additional passages which are peculiar to the first group and the omissions which are peculiar to the second [1] Among the Southern versions T and G are closer to each other, while M often stands by itself Indeed, the M version may, in a sense, be regarded as being in relation to S what the Ś version is in relation to N.

EMENDATION

There is only one case of emendation in the Critical Edition of the Śalyaparvan In 37 4^{c}, the reading *ओघवती is adopted in the constituted text even though it is not attested by any of the MSS It may, however, be argued as follows The name ओघवती is made up of two component parts, namely, the base ओघ and the possessive affix वती (= fem of वत्) The component ओघ is attested by $Ś_{1}$ K_{1} and the component वती is attested by B Dn $D_{1\ 6-10}$ So, in a sense, ओघवती may not be regarded as an emendation at all Of course, this argument, however valid, will not justify the adoption of the reading ओघवती. That reading will have to be explained in a different manner It will be seen that the insertion of an obviously uncalled for च by various MSS , either before or after the name of the river, is evidently due to the anxiety on the part of those MSS to avoid hiatus [2] That uncomfortable च may, therefore, be left out of account while constituting the text It is then found that the MSS , belonging to both N and S, almost unanimously support ओघ being the first component of the intended word As for the second component, $Ś_{1}$ K $D_{2\ 3\ 11}$ give नामा while T $G_{1\ 3}$ M give नाला In the event of such essential difference between the North-western group (*plus* a few solitary D MSS , which, incidentally, often follow Ś K) and the Southern group,

---

1 See p XLVII above.

2 D_{4} seeks to avoid the hiatus by reading the whole *pāda* differently But the occurrence of सुवेणु two times is obviously suspicious.

it is often more than probable that the Central group has preserved the original reading (namely, वती) In the present case, such a presumption is actually confirmed by the fact that the name ओघवती is supported by most of the MSS at 37 25*. Had the name been either ओघनामा (as given by Ś$_1$ K D$_{2,8,11}$ at 37 4*) or ओघमाला (as given by T M), it could have as well been repeated in that form even in 37 25*. It would not have involved any change in the text of the stanza

It is possible to infer why the original ओघवती must have been changed to ओघनामा (by K$_{1-4}$ D$_{2,8,11}$) or ओघमाला (by T M) In order to avoid the hiatus between सरस्वती and ओघवती, these MSS must have thought of inserting a च after the second name[1] But this addition would render the resulting *pāda* metrically defective With च as the eighth syllable, it was necessary that the sixth and the seventh syllables should be long Hence वती must have been changed to नामा by one set of MSS and to माला by the other.[2]

CONSPECTUS OF THE ŚALYAPARVAN

True to the usual Epic practice, the Śalyaparvan opens with the enumeration of the principal happenings of the last day of the war Samjaya briefly conveys to Dhrtarāṣṭra all the news, including that of Duryodhana's end, and tells the old king that, at the end of the war, only seven heroes on the Pāndava side and only three on the Kaurava side have survived Dhrtarāṣṭra laments this turn of destiny, and then asks Samjaya to narrate in detail the various incidents of the war after the fall of Karṇa

Having met Duryodhana under the shadow of the great tragedy of Karna's death, Krpa advised him to conclude a treaty of peace with Yudhiṣṭhira, not on account of helplessness but as a matter of policy Duryodhana, however, summarily rejected that advice, first, because he felt sure that Yudhiṣṭhira would not put faith in him any longer, and, secondly, because, having once enjoyed imperial sovereignty, he himself was not prepared to accept just a portion of the kingdom as charity from the Pāndavas The Kaurava warriors supported Duryodhana's stand and again rallied together for a fresh encounter with the Pāṇḍavas Thereupon, Duryodhana approached Aśvatthāman with a request that he accept the leadership of the Kaurava army. Aśvatthāman, however, suggested that Śalya was the fittest person for the responsible job Eventually Duryodhana announced the appointment of Śalya as Senāpati The Kaurava warriors greeted this appointment with victory-slogans Having come to know of these developments, Yudhiṣṭhira asked Krṣṇa how he should proceed Krṣṇa told him that Śalya was an able warrior and that he (Yudhiṣṭhira) was the only Pāndava hero who was capable of fighting him successfully.

Śalya began by arraying the Kaurava army in the *Sarvatobhadra Vyūha*, while

1. Inserting च after the second name instead of before it was perhaps considered to be more correct.
2. Of course, this does not explain ओघनामा in Ś$_1$ K$_1$.

Yudhiṣṭhira also hastened with his army for an attack on Śalya Soon the war again raged in all fierceness Arjuna attacked Hārdikya and the Saṃśaptakas, and Bhīma attacked Aśvatthāman Nakula killed the three sons of Karṇa Thus, in the very initial stage, the Kaurava army was overpowered and began to run away pell-mell from the battlefield But heroes on both sides were soon locked in battles with one another—Śalya with Yudhiṣṭhira, Kṛtavarman with Bhīma, Kṛpa with Dhṛṣṭadyumna, Śakuni with Draupadī's sons, Aśvatthāman with Nakula and Sahadeva, and Duryodhana with Arjuna In the course of further battles, Bhīma attacked Śalya with his *gadā* and killed his charioteer Śalya himself was wounded and was carried away by Kṛpa Duryodhana killed Cekitāna Soon Śalya returned to the fray with renewed vigour and, supported by Kṛpa, Kṛtavarman, and Saubala, attacked Yudhiṣṭhira and overpowered him When they saw this, Sātyaki, Bhīma, Nakula, and Sahadeva surrounded Śalya and made a concerted attack on him Elsewhere, a severe duel was fought between Aśvatthāman and Arjuna The Pāñcāla hero, Suratha, who came to be involved in this duel, was killed by Aśvatthāman Battles continued with unabated vehemence, the parties changing from time to time It was now Duryodhana fighting with Dhṛṣṭadyumna, another time, it was Śikhandin fighting with Kṛtavarman and Kṛpa, or Śalya with Sātyaki, or Arjuna with Kṛpa, or Śakuni with Sahadeva Duryodhana tore away Bhīma's banner, while Bhīma, on his part, killed Duryodhana's charioteer However, the central theme of the piece always was the duel between Śalya and Yudhiṣṭhira But this soon came to an end when Śalya fell a victim to the *Śakti* employed against him by Yudhiṣṭhira Yudhiṣṭhira also killed Śalya's younger brother who wanted to avenge Śalya's death This was a signal for the Kaurava army again to flee from the battlefield

Undaunted, Duryodhana, the stalwart that he was, now himself assumed the leadership The fleeing Madras returned and, supported by the other Kaurava warriors, made a fresh attack on the Pāndavas A grim battle ensued in which the Kauravas again suffered a set-back Duryodhana was attacked by all the Pāṇḍava warriors together, but the Kaurava hero bravely returned the attack single-handed At this stage, Śālva, mounted on an elephant, entered the arena of the battlefield Soon he was locked in battle with Dhṛṣṭadyumna The latter was overpowered, but Bhīma, Śikhaṇḍin, and Sātyaki came to his rescue Eventually Dhṛṣṭadyumna killed Śālva's elephant while Sātyaki killed Śālva himself But there was no relaxation of war-like efforts on either side Arjuna asked Kṛṣṇa to drive his chariot in the thick of the battle, and this immediately spelled disaster for the Kaurava army In the meantime, Saṃjaya himself was caught hold of by Sātyaki Duryodhana was not to be seen anywhere, and so Aśvatthāman and others went away to find him The other surviving sons of Dhṛtarāṣṭra together attacked Bhīma, who had just destroyed the elephant-host, but ultimately met their end at the latter's hands Sahadeva valiantly disposed of Śakuni and his son

Ulūka. Duryodhana again tried to rally together his surviving army and march against the Pāndavas. But the entire army was soon completely routed by the Pāṇḍava warriors. When he saw this, Duryodhana made up his mind to leave the battlefield in order to seek refuge in a lake. On his way, he met Saṃjaya, who had secured his release through the intervention of Kṛṣṇa Dvaipāyana. He entrusted Saṃjaya with a parting message to his old father and then entered the lake. Saṃjaya conveyed this news to Aśvatthāman and his two companions. Everywhere there was general lamentation consequent upon Duryodhana's sudden disappearance.

Directed by Saṃjaya, the trio, namely, Kṛpa, Kṛtavarman, and Aśvatthāman, soon went over to the lake, and implored Duryodhana to come out and boldly give a battle to the Pāndavas. Duryodhana promised to do so the next day. In the meanwhile, Bhīma's hunters, who had overheard this conversation, reported it to Bhīma, whereupon the Pāṇḍavas, accompanied by Kṛṣṇa, set out for Duryodhana's hiding place. Kṛṣṇa asked Yudhiṣṭhira to counteract Duryodhana's *māyā* by means of his own *māyā* so that he would have to emerge out of the lake. Yudhiṣṭhira, however, merely reprimanded Duryodhana for having run away from the battlefield like a coward and hidden himself in the lake. The latter replied that he was there only for rest and that he would come out the next day and fight the Pāṇḍavas. He further said that, now that his brothers and friends had gone, he had no desire to rule over the earth, and so would offer it to Yudhiṣṭhira. Yudhiṣṭhira retorted by saying that he (Duryodhana) had already forfeited all right to make such an offer. Having been provoked in this manner, Duryodhana challenged the Pāṇḍavas to fight with him one by one. Yudhiṣṭhira accepted the challenge and further gave him the option to choose any kind of duel. Duryodhana showed preference for Gadāyuddha. In his simplicity, Yudhiṣṭhira further promised Duryodhana that, even if the latter defeated just one of the five Pāṇḍava brothers, he would concede complete victory to him. Kṛṣṇa, however, disapproved of this inconsiderate gesture of Yudhiṣṭhira. Duryodhana, he said, was the best disciplined and the most practised votary of the lore of *gadā* and would prove invincible against any opponent. Bhīma tried to dispel Kṛṣṇa's misgivings, and the stage was eventually set for the duel between Duryodhana and Bhīma. Having come to know of this, Balarāma, who had been on a pilgrimage for the past forty-two days, hastened to the scene, and was duly honoured by all on his arrival.

Here follows a long excursus, indeed, a whole sub parvan, which deals with the pilgrimage of Balarāma. On being asked by Janamejaya, Vaiśampāyana enumerates, in their proper sequence, the various *tīrthas* which Balarāma visited, and also narrates, in a more or less detailed manner, the legends associated with those *tīrthas*.

After Kṛṣṇa's mission had failed (Udyoga, 122–26) and when the Kauravas and the Pāndavas had begun to prepare themselves for war, Balarāma asked Kṛṣṇa to offer

his help also to the Kauravas On the latter's having refused to do so, Balarāma, in great anger, set out on a pilgrimage of the Sarasvatī together with his Yādava host In the course of this pilgrimage, he visited and performed ablution, worship, and various charitable deeds at the following *tīrthas*, in that order[1] 1 Prabhāsa (legend of Soma and his 27 wives), 2 Camasodbheda, 3 Tritakūpa (legend of Ekata, Dvita, and Trita), 4 Vinaśana (where the Sarasvatī disappeared on account of fear from the Śūdras and the Ābhīras), 5 Subhūmika (sport-ground of the Apsarases), 6 Gandharvatīrtha (where the Gandharvas revelled), 7 Gargasrotas (where Garga achieved mastery over the sciences of astronomy and astrology), 8 Śankhatīrtha, 9 Dvaitavana[2] (where many sages practised penance); 10 Nāgadhanvan (the abode of Vāsuki), 11 Eastern *tīrthas*, 12 Naimiṣeya Kuñja (legend about the twelve year sacrificial session of the Naimiṣeyas and the eastern course of the Sarasvatī), 13 Saptasārasvata (legend of Mankanaka), 14 Auśanasa or Kapālamocana (legend of Mahodara), 15 Ruṣangu's hermitage Pṛthūdaka (legends of Rusangu, Ārṣṭiṣena, Sindhudvīpa, Devāpi, and Viśvāmitra), 16 Hermitage of Baka (legend of Baka Dālbhya and Dhṛtarāṣṭra), 17 Yāyātatīrtha, 18 Vasiṣṭhāpavāha (legend about the rivalry between Vasiṣṭha and Viśvāmitra), 19 Aruṇātīrtha (legend of Indra and Namuci), 20 Somatīrtha (legends about the birth of Kumāra and his consecration as the Senāpati of the gods, enumeration of the *mātṛgaṇas* following Kumāra, Kumāra's victory over Tāraka and Bāṇa), 21 Aujasatīrtha (legend about Varuṇa's consecration as the Lord of Waters, Kumāra also was consecrated as Senāpati at this place), 22 Agnitīrtha (legend about Agni's disappearance), 23 Kauberatīrtha (where Kubera became Lord of Wealth), 24 Badarapācana (legend of Srucāvatī, legend of the Seven Sages and Arundhati, legend of Bharadvāja and Ghṛtācī), 25 Indratīrtha (legend of Śatakratu), 26 Rāmatīrtha (legend about Paraśurāma's *dakṣiṇā* to Kaśyapa), 27 Yamunātīrtha (legend about Varuṇa's *Rājasūya*), 28 Ādityatīrtha (legend of Asita Devala and Jaigīṣavya),[3] 29 Sārasvatamunitīrtha (legend about Sārasvata's birth, legend of Dadhīca, legend about the twelve-year drought and the recovery of the Veda), 30 Vṛddhakanyātīrtha (legend of Vṛddhakanyā, at this *tīrtha*, Balarāma came to know of Śalya's death), 31 Kurukṣetra (legend of Kuru, the boundaries of Kuruksetra are mentioned),[4] 32 Viṣṇu Āśrama (legend of Kaumārabrahmacāriṇī), 33 Plaksaprasravaṇa (the source

1 The legends associated with these *tīrthas*, which are narrated in detail in the Tīrthayātrā sub-parvan, are, in most cases, indicated in brackets after the names of the *tīrthas* Sometimes other details are given

2 Different Southern MSS mention different names in the place of Dvaitavana T1 3 नैसर्निक, M नवतत्र (M4 °प), T3 G3 केतिकिर्ती, T4 कैमनिक, G1 नैमनिक

3 From the Ādityatīrtha, Balarāma is said to have proceeded first to the Somatīrtha and then to the Sārasvatamunitīrtha Obviously there is some discrepancy in this account, for, Balarāma had already visited the Somatīrtha (see No 20)

4 Usually, the name of the *tīrtha* is mentioned first and the legend associated with it is narrated afterwards In the case of Kurukṣetra, this order is reversed

of the Sarasvatī), 34 Kārapacana, and 35 Hermitage of Mitra and Varuna on the bank of the Yamunā (here Nārada conveyed to Balarāma the news of the war and the imminent Gadāyuddha between Bhīma and Duryodhana)

When Balarāma, the great master of the lore of *gadā* and preceptor of the two contestants, arrived at the Dvaipāyana lake, Duryodhana felt happy Balarāma suggested that the Gadāyuddha should take place at Samantapañcaka Thereupon, all persons proceeded westwards A site was duly selected towards the south of the Sarasvatī. Bhīma and Duryodhana got ready for the duel, while all others sat round to watch it. The contest began with a wordy duel between the two warriors Several evil omens and portents were seen on that occasion Then the actual battle began.

The various kinds of catches and clasps, and devices and stratagems, employed in the duel as also the alternately changing fortunes of the two warriors are described here with great realism but with exhausting prolixity.

While Bhīma and Duryodhana had been exerting themselves against each other, Arjuna asked Kṛṣṇa as to who between the two was the superior fighter Kṛṣṇa replied that both Bhīma and Duryodhana had received equal training and instruction, that Bhīma was physically stronger, but that Duryodhana was better practised Therefore, he added, unless Bhīma took recourse to *adharmayuddha*, he would not be able to vanquish Duryodhana He went on to suggest that Bhīma would do well to remember his vow to break Duryodhana's thighs Arjuna, accordingly, signed to Bhīma by patting his own thigh Bhīma took the hint and, in the course of the increasingly relentless combat, delivered a powerful blow with his *gadā* on Duryodhana's thighs and completely shattered them Duryodhana fell to the ground, and this tragic event was marked by many evil omens Bhīma reminded Duryodhana of the many indignities which the latter had made the Pāṇḍavas suffer, and kicked his head with his left foot Yudhiṣṭhira asked Bhīma to desist from such outrage, and generally lamented the dire consequences of the war Balarāma, on his part, was deeply scandalized to see that Bhīma had transgressed the rules of Gadāyuddha by having struck Duryodhana below the loins, and wanted to punish him for it But Kṛṣṇa restrained him in time. He argued with his elder brother that, since the Pāndavas were the *sahaja mitra* of the Yādavas, it was the duty of the latter to promote the cause of the former, that, by shattering Duryodhana's thighs, Bhīma had only fulfilled his vow, and that Duryodhana was long ago cursed by the sage Maitreya that he would meet his end in this manner But Balarāma was not satisfied Therefore, from argument Kṛṣṇa came to propitiation Still unconvinced, Balarāma left the scene after having cursed Bhīma and blessed Duryodhana Yudhiṣṭhira told Kṛṣṇa that he too did not like Bhīma's rash act, but added that he could understand Bhīma's feelings Bhīma then proudly announced that Yudhiṣṭhira had become the unrivalled ruler of the whole earth All warriors vociferously felicitated Bhīma on his heroic deed Kṛṣṇa thereupon told them that Duryo-

dhana had already been dead and gone when he had perpetrated the various crimes against the Pāṇḍavas This vilification provoked Duryodhana Having raised himself upon his arms like a tailless serpent, he blamed Kṛṣṇa for the mean tactics adopted by the Pāndavas, at his instigation, against Bhīṣma, Droṇa, Karṇa, Bhūriśravas, and finally himself Kṛṣna retorted by recounting the indignities which the Pāṇḍavas had to suffer at Duryodhana's hands Duryodhana, however, loftily proclaimed that he had lived gloriously and was now dying gloriously Various celestial beings greeted this proclamation with the showering of flowers The Pāṇḍavas felt disconcerted but were soon suitably consoled by Kṛṣṇa

All Pāndava warriors, together with Kṛṣṇa, then proceeded to Duryodhana's camp Kṛṣna asked Arjuna to get down from the chariot As soon as both of them got down, the *Kapi*-banner *disappeared and the chariot itself was burnt down* On being asked why this happened, Krsna told Arjuna that the chariot had already been burnt by the various missiles, but that it had not broken down because he (Kṛṣṇa) had been occupying it Then followed mutual greetings and felicitations between Kṛṣna and Yudhisthira Later, Yudhiṣṭhira deputed Kṛsna to Hastināpura in order to console Gāndhārī This Yudhiṣṭhira did for fear that Gāndhārī might burn the whole world through anger at her son's ignominious end Kṛṣna arrived in Hastināpura and went straight to Dhrtarāstra Kṛṣṇa Dvaipāyana was already there Kṛṣṇa tried to impress upon the old king that the catastrophe which had befallen the Kauravas was of their own making He implored Dhrtarāṣṭra and Gāndhārī not to hate the Pāndavas but to treat them as their own sons At this stage, having intuitively come to know that Aśvatthāman was planning a nocturnal assault on the Pāṇḍavas, Kṛṣṇa hastily got up, bid good bye to the old couple, and returned to the Pāṇḍava camp the same night In the meantime, Duryodhana entrusted Samjaya with his final message He said, among other things, that he pitied the Pāṇḍavas, particularly Bhīma, for their *adharmayuddha* He expressed satisfaction that he had lived in honour and glory like a true Kṣatriya He was happy at the thought that he would soon join the company of his departed comrades, but felt sorry for those who were left behind Having learnt of Duryodhana's plight, Aśvatthāman, Kṛpa, and Kṛtavarman went to the scene of the Gadāyuddha and saw the king lying there in pathetic grandeur Deeply touched, Aśvatthāman solemnly took the vow to exterminate the Pāñcālas Thereupon Duryodhana asked Kṛpa to consecrate Aśvatthāman as Senāpati Duryodhana remained lying there, while the other three went away to think out their future plans

* * * * * * * * * * * * * * *

There are some points of general interest in the Śalyaparven Since, however, they are not vital from the text-critical point of view, nothing more than a passing reference to them may be apropos in this Introduction. It will have been seen that

the major part of the Śalyaparvan contains an account of the last day of the Bhārata war — an account, which is generally weighed down with monotonous repetitions and is seldom relieved by any interesting legends or episodes or other digressions The Tīrthayātrā sub-parvan is, however, an exception In that sub parvan are enumerated the various *tīrthas* which Balarāma visited in the course of his pilgrimage of the Sarasvatī The identification and location of these *tīrthas* would constitute an important item in the study of the geography of the Mahābhārata This is one point The second point relates to the chronology of the Bhārata war There are, in the Śalyaparvan, four astronomical allusions (33 5; 34 9, 12, 14), which would bear careful study in connection with the time-analysis of the war Thirdly, a comparative study of the various legends included in the Tīrthayātrā sub-parvan and their counterparts in the Purāṇas and other texts would also prove interesting and fruitful Incidentally it may be pointed out that a historical study of the various tribes mentioned in the context of the war can be helpful for the reconstruction of the ethnography of ancient India [1]

⁂ ⁂ ⁂ ⁂

So many persons have helped me, directly or indirectly, in the course of my work on the Critical Edition of the Śalyaparvan, that I have to give up the idea even of merely mentioning here the names of all of them The hallowed memory of the late Dr V S SUKTHANKAR, the *Pathikṛt* of all Mahābhārata editors, has always served as a beacon-light on the perilous path of textual criticism The major part of my work on the Śalyaparvan was done under the General Editorship of Dr S K BELVALKAR and it is being completed under the General Editorship of Dr P L VAIDYA Both of them are my revered teachers, and I remember with gratitude that they have all along treated me with scholarly rigour tempered with paternal indulgence I have also uniformly enjoyed the willing and helpful collaboration of the staff of the Mahābhārata Department and the Press of the Bhandarkar Oriental Research Institute I have avoided the mention of the names of any individuals lest it might appear invidious Besides, we have not yet come to the end of our joint labours on the Great Epic

Ṛṣipañcamī September 15, 1961
B O R Institute, Poona

R N DANDEKAR

1 Some bibliographical and explanatory notes on all these points will be found at the relevant places in the Critical Notes A detailed and critical discussion would, however, be included in the proposed Epilogue of the Critical Edition.

॥ शल्यपर्व

जनमेजय उवाच ।
एवं निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना ।
अल्पावशिष्टाः कुरवः किमकुर्वत वै द्विज ॥ १
उदीर्यमाणं च बलं दृष्ट्वा राजा सुयोधनः ।
पाण्डवैः प्राप्तकालं च किं प्रापद्यत कौरवः ॥ २
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तदाचक्ष्व द्विजोत्तम ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
ततः कर्णे हते राजन्धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
भृशं शोकार्णवे मग्नो निराशः सर्वतोऽभवत् ॥ ४ C. 9 4 B 9 1 4 K 9 1 4

☞ D_7 commences with 9 17 84^b [1]

The introductory mantra

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found in N (except B_3 Dn_1 $D_{1.2.4}$, D_7 missing) T_3 D_{10} reads नरश् (for नरं) and K_3 नरोत्तम (for °मम्) (both in the first line) $Ś_1$ K (except K_4) $D_{5\ 8\ 10}$ T_3 read व्यासं (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, $Ś_1$ ins ॐ, K_1 ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॐ, K_2 ॐ स्वस्ति सिद्धं । श्रीगणेशाय नमः ॐ, K_3 श्रीगणपतये नमः ॐ, K_4 श्रीगणेशाय नमः । रामाय नमः ॐ, K_6 श्रीगणेशाय नमः ॐ, B_1 अथ शल्यपर्व, $B_{2\ 6}$ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, Dn_2 n_3 $D_{2\ 8}$ (with prefixed ॐ) $_{10\ 11}$ श्रीगणेशाय नमः, D_5 ॐ नमः सरस्वत्यै । श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीगणाधिपतये नमः ॐ, D_9 श्रीगणेशाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः, T_3 शुभमस्तु । श्रीहयग्रीवाय नमः — After the introductory mantra, $Ś_1$ ins ॐ नमो महागणपतये B_3 $D_{3\ 4}$ $T_{1\ 2\ 4}$ G M, which all om the introductory mantra, begin as follows B_3 ॐ नमो गणेशाय, D_3 श्रीगणेशाय नमः, D_4 ॐ श्रीपुरुषोत्तमाय नमः, T_1 शुभमस्तु, T_2 श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः हरिः ॐ, T_4 शल्यपर्व, G_1 हरिः ॐ शुभमस्तु, G_2 ॐ शल्यपर्व, G_3 शल्यपर्व । हरिः ॐ शुभमस्तु, $M_{1.3.4}$ हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु (M_3 cont श्रीगुरुभ्यो नमः), M_2 हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः ।

in D_7 M_4 om the ref M_2 वैशंपायन (for जनमेजय) B_5 damaged — ^{a}) K_3 $D_{8\ 9}$ $T_{2\ 4}$ G_2 निपतिते M_{2-4} हते वैकर्तने कर्णे — ^{b}) $Ś_1$ reads समरे twice — M_1 damaged for 1^{cd} — ^{c}) $K_{4.5}$ Dn_1 अल्पावशिष्टा, $D_{4\ 5}$ °वसिष्टा (D_4 °ष्टा), D_9 शल्यावशिष्टा (for अल्पा°) D_5 कुरुव — ^{d}) K_3 अकुर्वति, Dn $D_{1.2\ 4}$ T_4 $G_{1\ 2}$ $M_{3\ 4}$ अकुर्वत D_2 ते (for वै) K_3 D_1 द्विजः, D_4 तदा (for द्विज) D_3 किमकुर्वस्ततो द्विज

2 ^{a}) K_2 तदीर्यमाणं, K_6 $D_{8\ 4\ 10\ 11}$ उदीर्यमाने ($D_{4.11}$ °णे), M_1 कीर्यमाणं (submetric), M_{2-4} विदीर्य°, Ca (gloss क्षिप्यमाणं) उदीर्य° (as in text) B_2 तु (for च) K_5 $D_{3\ 11}$ बले, D_{10} बलैः (for बलं) Dn D_2 ततः कर्णं हतं शूरं, D_1 तदा कर्णं हतं दृष्ट्वा — ^{b}) K_5 $D_{8\ 10\ 11}$ पाण्डवानां, D_1 शूरं राजा (for दृष्ट्वा राजा) M_1 दृष्ट्वा दुर्योधनस्तदा — G_3 om. 2^{cd} — ^{c}) T_{1-3} G_1 पाण्डवाः, T_4 G_2 पाण्डव, $M_{3\ 4}$ पाण्डवे B_3 lacuna for प्राप्तकालं च D_2 प्राप्तकाळे, D_{10} °कालश् (for °कालं) B_2 तु, $T_{1.2\ 4}$ $G_{1\ 2}$ किं, T_3 वा, M तत् (for च) D_4 पाण्डवाना जयं मत्वा ❀ Ca प्राप्तकालमिति शब्देन सामर्थ्येन मरणं सूचितम् । ❀ — ^{d}) K_4 M_1 प्रपद्यत, D_2 प्रपेदे स, D_{10} प्रपर्यंत (for प्रापद्यत) K_8 D_{10} कौरवाः, B_2 D_5 कौरव D_4 प्रत्यपद्यत किं परं, T $G_{1.2}$ प्रत्यपद्य- ($T_{1\ 2}$ G_1 °द्यं)त कौरवः ($T_{1\ 2}$ G_1 °वा)

3 B_4 damaged — ^{a}) Dn तत्तद् (for एतद्). — ^{b}) K_2 तत्र (for तद्) — K_4 om 3^{cd} — ^{cd}) T_3 तृप्स्यामि B_3 transp पूर्वेषां and शृण्वान M_{1-3} शृण्वंश्च (for शृण्वानश्) B_1 D_9 मुने (for महत्)

4 D_6 damaged for 4^a — ^{a}) G_3 कृते (for हते) K_5 D_3 राजा, M_1 वीरे (for राजन्) — ^{b}) K_3 सुयोधनं, D_{10} सुजोधनः (for सुयो°) — After 4^{ab}, K_2 reads 5^{cd} — ^{d}) K_6 $D_{3\ 10\ 11}$ दुःखितः, B_5 विरागः

---

1 Owing to missing first folios, the portion of the text from the beginning up to 9 17 84^a is lost

हा कर्ण हा कर्ण इति शोचमानः पुनः पुनः ।
कृच्छ्रात्स्वशिविरं प्रायाद्धतशेषैर्नृपैः सह ॥ ५
स समाश्वास्यमानोऽपि हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः ।
राजभिर्नालभच्छर्म सूतपुत्रवधं स्मरन् ॥ ६
स दैवं बलवन्मत्वा भवितव्यं च पार्थिवः ।
संग्रामे निश्चयं कृत्वा पुनर्युद्धाय निर्ययौ ॥ ७
शल्यं सेनापतिं कृत्वा विधिवद्राजपुंगवः ।
रणाय निर्ययौ राजा हतशेषैर्नृपैः सह ॥ ८
ततः सुतुमुलं युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
बभूव भरतश्रेष्ठ देवासुररणोपमम् ॥ ९
ततः शल्यो महाराज कृत्वा कदनमाहवे ।
पाण्डुसैन्यस्य मध्याह्ने धर्मराजेन पातितः ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा हतबन्धू रणाजिरात् ।
अपसृत्य ह्रदं घोरं विवेश रिपुजाद्भयात् ॥ ११

(for निराश) D1 जीविते (for सर्वतो) T1 महत् (for ऽभवत्) Dn D2 निराश समपद्यत

5 Dn8 reads the first three syllables हा कर्ण on marg (*sec m*) — ^{a}) K2 om, T8 इतीव (hypermetric) (for इति) K6 हा कर्ण हा हा कर्णेति, D4 हा कर्ण कर्ण हामिति (sic) — ^{b}) K5 om, S (except T8) मुहुर्मुहु (for पुन पुन) — K2 reads 5^{cd} after 4^{ab} 5^c–7^b is damaged in B1 — ^{c}) Dn1 तस्माद् (for कृच्छ्राद्) D10 11 M2 स, G1 स्व (for स्व-) B5 -विवरं, D9 -शिबिरे (for -शिविर) D3 प्रापद्, D4 गत्वा, D10 11 प्राप्तो (for प्रायाद्) — ^{d}) B2 S हतशिष्टैर्, D4 सोवशिष्टैर् (for हतशेषैर्)

6 B1 damaged — ^{a}) B3 om स K2 3 D. समाश्वास(K2 °सि)मानो, D10 स्वास्यमानो D2 6 हि, S (except G1) वै (for ऽपि) D1 स समाश्वास्य हि मनो, D9 प्राप्सामाश्वास्यमानोपि (sic) — ^{b}) B3 विद्वद्भि (for हेतुभि) K2 D8 शास्त्र (for शास्त्र-) M1 शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभि — ^{c}) D1 9 नालभत् D1 सौख्य, Cn (gloss सुख) शर्म (as in text) K6 D8 राजभिन्नालभद्धर्म (D8 °च्छर्म), D4 न चकार शमे बुद्धिं, T1 2 4 G1 राजन्निवृतिमिच्छद्भि, T8 G2 शाश्वतीं भूतिमिच्छद्भि, G3 राजन्विभूतिमन्विच्छत् — ^{d}) B3 lacuna for वधं स्मरन् B2 Dn D1 2 T G सूतपुत्र(Dn पूर्ववैर)मनुस्मरन्, D4 दैवोपहत चेतनीं

7 B1 damaged for 7^{ab} — ^{a}) K4 D9 चैव, Ca (gloss विपाकोन्मुख प्राक्तनं कर्म) दैव (as in text) K2 8 Dn1 D2 बल(D2 °ळ)वान् T2 नत्वा (for मत्वा) D1 स तु दैवबल मत्वा, G3 दैवमेव परं मत्वा — ^{b}) D10 भवितव्यश् D3 om च K8 विधिवद्राजपुगव (= 8^b), Dn D1 2 4 S प्रभाते निम(D4 निर्म)ले सति — ^{c}) K6 D3 11 पौरुषे, D10 मानुषे (for सग्रामे) Ś1 K1–2 D5 निश्चित, M1 संदार्य (for निश्चयं) — Dn D1 2 om (hapl) 7^d–8^a — ^{d}) D10 स न (for पुनर्)

8 Dn D1 2 om 8^a (cf v 1 7) D4 om 8^{ab} B1 D6 (partly) damaged — ^{a}) D10 मल्य — ^{b}) G1 वीर्यवद् (for विधि°) K4 राजपुगव, T1–3 °पुगव, T4 G °सत्तम (for °पुगव) M2–4 विधिदृष्टेन कर्मणा — After 8^b, D2 ins

2* मद्रराजं पुरस्कृत्य युद्धायोपजगाम ह ।

— Dn D1 2 om 8^{cd} — ^{c}) K5 [अ]भिययौ (for निर्य°) K4 B1–3 5 D9 T2 4 G राजन्, D8 राज (for राजा) D4 जन्मेजय महाराज — ^{d}) B2 D4 S (except T8) -शिष्टैर् (for शेषैर्) M1 वृत (for सह)

9 The portion of the text from 9^a up to चापरा (in 29^b) is lost in D5 on missing folios B1 damaged for 9^{ab} — ^{a}) Dn D1 2 तयो (for तत) K6 D3 तु, B3 प्र- (for सु-) Dn1 D1 8 4 -तुमल (for -तुमुल) G1 8 पुनश्चापि महायुद्ध — ^{c}) K4 B1 3 Dn D1 2 6 8 0 अभवद् (Dn °वन्) (for बभूव) — ^{d}) K8 -नरोपमं T G यथा (T3 °दा) देवासुरे पुरा

10 D. missing (cf v 1 9) — ^{a}) D10 महाराजा (for °राज) — D9 damaged for 10^b — ^{c}) K4 हतसैन्यश्च, K5 D3 पाडुसैन्येषु, B1 3–. D8 9 हत(B1 [on marg] पाडु)सैन्योथ, B2 Dn D1 2 सहसैन्योय, T G M1 पाडुसैन्येय (T2 M1 °न), Bom ed मसैन्योय स (for पाण्डुसैन्यस्य) D4 पाडुसैन्ये सुमध्यान्ये (sic) — ^{d}) D1 धर्मपुत्रेण D8 10 11 घातित, T8 पाविते (sic) (for पातित)

11 D5 missing (of v 1 9) — ^{a}) K4 राजन् (for राजा) — ^{b}) Dn D2 4 हतमधु-, D10 °बधून् (for °बन्धू) D10 रणाजिर (sic) (for °जिरात्) D1 हतबधुर्महाहवात् — B8 om. 11^c — ^{c}) K5 अपसृज्य, Dn Cn (gloss प्राप्य) उपसृत्य, D8 सोप°, D4 उपसृष्ट, T4 अपसृतो (for °सृत्य) K2 ह्रदं K4 दीप्त (for घोरं). — ^{d}) B1 विपुलाद् (for रिपुजाद्)

अथापराह्णे तस्याह्नः परिवार्य महारथैः ।
ह्रदादाहूय योगेन भीमसेनेन पातितः ॥ १२
तस्मिन्हते महेष्वासे हतशिष्टास्त्रयो रथाः ।
संरम्भान्निशि राजेन्द्र जघ्नुः पाञ्चालसैनिकान् ॥ १३
ततः पूर्वाह्णसमये शिबिरादेत्य संजयः ।
प्रविवेश पुरीं दीनो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४
प्रविश्य च पुरं तूर्णं भुजावुच्छ्रित्य दुःखितः ।
वेपमानस्ततो राज्ञः प्रविवेश निवेशनम् ॥ १५
रुरोद च नरव्याघ्र हा राजन्निति दुःखितः ।
अहो बत विविग्नाः स्म निधनेन महात्मनः ॥ १६
अहो सुबलवान्कालो गतिश्च परमा तथा ।
शक्रतुल्यबलाः सर्वे यत्रावध्यन्त पार्थिवाः ॥ १७   C. 9 17 B. 9 1 17 K 9 1 18

12 D. missing (cf v l. 9) — [a]) K2-4 Dn D2-4 10 अथापराह्णे, M2-4 अपराह्णे च (for अथापराह्णे) D7 तस्याह्णे, T3 तस्या हि (sic), G3 तस्याह्नि (for °ह्नः) — [b]) Ś1 K1 3 महारथ , K2 °रथा , K5 D3 10 11 समतत°, D4 नृप तत°, Bom ed सुयोधन (for महारथैः) — After 12[b], Dn ins

3* तथापराह्णे तत्रस्थ परिवार्य सुयोधनम् ।

— [c]) D4 आहृत्य, M2 (sup lin as in text) उत्थाप्य (for आहूय) K4 B1 3 4 D6 8 9 वेगेन, K5 D3 राजेंद्र, B2. 5 D10 11 S युद्धाय, Dn D1. 2 भीमेन, D4 नृपति (for योगेन) ❀ Ca ह्रदाद्वैपायनसंज्ञात् । ❀ — [d]) Dn D1 2 गदया विनिपातित°, D4 जघ्नु पाडुसुतास्तत , D3 भीमसेननिपातित°

13 D5 missing (cf v l 9) — [a]) D6 हते तस्मिन् (by transp) D8 10 महेष्वासा (for °ष्वासे) S (except T1 G1) तस्मिंस्तु निहते वीरे (T2 सूते, T4 सैन्ये) — After 13[a], M4 ins

4* सानुबन्धे सुयोधने ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिर्

— [b]) Ś1 K1-3 हतशेषास्, S (except T1 G1) महेष्वासास् (for हतशिष्टास्) D1 तु ये (for त्रयो) T2-4 G रणे (for रथा) — After 13[b], M4 ins

5* सुप्त शिबिरमाविश्य धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।

—M1 damaged for 13[cd] — [c]) K8 Dn1 संरमा, D4 संरब्धा (for संरम्भान्) K4 तूर्णं (for निशि) T G कृतवर्मा कृपो द्रौणिर् — [d]) D10 श्रुत्य (sic) (for जघ्नु) D2 पाचाल°, D4 पाचाल्य°, D8 9 पचाल°, M2-4 पाडव° (for पाञ्चाल°) K5 D3. 10 11 °सोमकान्, B2 D4 °संजयान् (for °सैनिकान्)

14 D. missing (cf. v l 9) — [a]) D4 तत, M1 lacuna (for तत) Ś1 K1-3 [s]पराह्ण°, K4 Dn D1-4. 8-10 M2 पूर्वाह्ण° — [b]) K3 शजय — Lacuna for 14[cd] in M1 — [c]) K4 B D7 9 G3 पुर, T1 2 नृश, T3 गृह (for पुरीं) B3 lacuna for दीनो — [d]) K5 B2 D3 °परिप्लुत (for °समन्वित)

15 D5 missing (cf. v l. 9) M2 3 om (hapl.) 15[ab] — [a]) T1 2 4 G तु (for च) D1 9 G3 पुरीं, D3 परं (for पुर) K4 B2-5 D1. 8 9 Cn सूतो (for तूर्णं) Ś1 K1 3 प्रविश्य नगरं तूर्णं (K3 रूढ), K2 प्रविश्य तूर्णं नगर, K5 B1 Dn D3 6 10 11 स प्रविश्य पुर (K5 Dn D3. 6 °रीं) सूतो (K5 D3 दीनो), T3 प्रविश्य हि गृह शून्य, M1 *प्रविश्य पुर घूर्णान् — [b]) Dn भुजान् (for भुजाव्) K4 5 Dn D1 2 उत्सृज्य, B1 उत्क्षिप्य, D9 उत्सृत्य, D10 11 उद्धृत्य, T G1. 2 M4 उद्यम्य (for उच्छ्रित्य) D10 दु खिता Ś1 भुजानुच्छ्रि*दु खित° (sic), K1-3 ध्वजावुच्छ्रितदु खिता (K1 °त°), D4 भुजाद्युम्य दूषिता — D1 4 om (hapl) 15[c]-16[b] — [c]) M1 शोचमान° (for वेप°) Dn स्वतो, D8 M1 सुतो, T1-3 G तदा, T4 M2-4 तथा (for ततो) — [d]) K3 D8 10 11 निकेतन (for निवेशनम्) — After 15, T G M2 read 20, while M3 4 ins 8*

16 D5 missing (cf v l 9) D1. 4 T1 G1 3 om. 16[ab] (for D1 4, cf. v l 15) — [a]) K4 5 B Dn D2 9 स (for च) K5 नरव्याघ्रो, M3 °व्याघ्र M1 दृष्ट्वा चैव नरव्याघ्र — [b]) K3 दु खिता — [c]) Ś1 K1-3 वय, T3 [s]ह हि (for बत) K4 5 B1. 2 4 5 Dn D2 8 8-11 विनष्टा स्मो (B4 5 D10 11 स्म), B3 विना **, D1 विनष्टोस्मि, D4 M2-4 विपन्ना स्म, D6 विशिष्टा स्मो, T G विपन्नोस्मि, M1 महद्दु ख (for विविग्ना स्म) ❀ Ca (reading विनिम्ना) विनिम्ना पराधीना , शत्रुवशं गता इति यावत् । विनष्टा इति प्रायश पाठ । ❀ — [d]) B4 सुबलेन, D1 निधने ते (for निधनेन) K4 महात्मना, K5 D8 °हवे, D4 8 °त्मना (for °त्मन)

17 D5 missing (cf. v l 9) — [a]) B5 अतो (for अहो) K3 स्व°, K4 M2 3 स, K5 D3. 10 11 हि, T3 G1 3 स्म (for सु°) D4 हा तात (for अहो सु) — [b]) D3 स्व (for च) K4 B D8 9 11 Cv विषमा (for परमा) — For 17[ab], Dn D1 2 6 Bom ed subst

18 19 दृष्ट्वैव च पुरो राजञ्जनः सर्वः स संजयम् ।
प्ररुरोद भृशोद्विग्नो हा राजन्निति सस्वरम् ॥ १८
आकुमार नरव्याघ्र तत्पुरं वै समन्ततः ।
आर्तनादं महच्चक्रे श्रुत्वा विनिहतं नृपम् ॥ १९
धावतश्चाप्यपश्यच्च तत्र त्रीन्पुरुषर्षभान् ।
नष्टचित्तानिवोन्मत्ताञ्शोकेन भृशपीडितान् ॥ २०
तथा स विह्वलः सूतः प्रविश्य नृपतिक्षयम् ।
ददर्श नृपतिश्रेष्ठं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ २१
दृष्ट्वा चासीनमनघं समन्तात्परिवारितम् ।
स्नुषाभिर्भरतश्रेष्ठ गान्धार्या विदुरेण च ॥ २२

6* विधिस्तु बलवानत्र पौरुषं तु निरर्थकम् ।

[Bom ed च (for तु) D2 बलवान् D1 2 हि (for तु)]

— D1 om 17^{c}–19^{b} — ^{c}) D2 सर्वे (for शक्र-) Dn D2 6 Cn सख्ये (for सर्वे) B2 D1 शतक्रतुसमा सख्ये — ^{d}) K3 D10 11 यथा, K8 यया, D2 यच्च (for यत्र) K1 [अ]वध्यंतु (sic), K5 D9 [अ]वध्यत, T1 G2 8 [अ]हन्यंत (for [अ]वध्यन्त) K4 B Dn D2 6 8 पाण्डवै (for पार्थिवा)

18 D5 missing (cf v 1 9) D1 om 18 (cf v 1 17) — ^{a}) K4 B2 4 Dn D6 8 9 तु (for च) Ś1 K1–3 M1 चैव (by transp) K4 पुरा, B D3 8–11 T1–3 M2–4 पुरे, T4 परे (for पुरो) M1 राजा (for राजञ्) G1 8 त (G3 स्व) दृष्ट्वैव पुरे राजञ् — ^{b}) B3 lacuna for जन सर्व स D3 तत्र (for जन) D8 सर्वे, D10 om (for सर्व-) K4 Dn D2 T1 G1 8 M2–4 स्म, T8 G2 हि (for स) Dn1 संक्षय (for संजयम्) K5 तत्र सर्वं स संजय-, T2 4 जना सर्वे न (T4 स्म) संजयं — After 18^{b}, N (D1 om , D5 7 missing) ins

7* क्लेशेन महता युक्त- सर्वतो राजसत्तम ।

[B8 कोपेन, D4 शोकेन (for क्लेशेन) K2 महत (for °ता) K4 B1 2. 4 D2 6 8–11 युक्त, D4 युक्त (for युक्त-) Ś1 K2 8 D8. 4 10 -सत्तम ; D2 8 सत्तम (for सत्तम)]

— ^{c}) K5 D3 10 11 रुरोद च (D8 न) (for प्ररुरोद) D6 lacuna, T2 8 G M भयोद्विग्नो (for भृशो°) T4 प्ररुदुश्च भयोद्विग्ना — ^{d}) D4 मा (for हा) D6 ins तु after राजन्निति Ś1 K2 4 Dn D6 8 सुस्वरं, K1 सुयर (sic), K8 D10 विस्वर, K6 विस्तर, D2 सत्वर-, D3 वित्तयन्, D4 T1 G2 M1 सस्वनं, T4 (inf lin as in text) दु:खिता (for सस्वरम्)

19 D5 missing (cf v 1 9) D1 om 19^{ab} (cf v 1. 17) Dn D2 6 om (hapl) 19^{ab} — ^{a}) B5 आजगाम, T4 आकुमारान्, G2 हा कुमार (for आकुमारं) K3 नरव्यात्का (sic), K8 ततो राजन्, D8 नरव्याघ्रं (for नरव्याघ्र) — ^{b}) K5 D3 तत्पुरं च ; B1 तत्प्रवक्ष्ये ; D10 11 तत्र तत्र, T2 सत्वरं वै, G8 तत्पुरा वै (for तत्पुर वै) — ^{c}) K2 महश्च, K4 B (except B2) Dn D1 2 6 8 9 ततश्च (for महच्च) — ^{d}) D3 विनिहित, T4 ह निहत (for विनिहत) K4 नृप, D4 नृप (for नृपम्) B3 श्रुत्वा कर्ण निपातित

20 D5 missing (cf v 1 9) T G M2 read 20 after 15 — ^{a}) B3 lacuna for धावतश्चाप्य Ś1 K1. 2 T2 तावतश्च, D2 8 10 M4 धावतश्च, D6 रुदतश्च (for धावतश्च) K2 [अ]पश्यश्च, K5 D3 [अ]पश्यंतस्, B1 2 4 D8 10 [अ]पश्याम, B3 D1 2 9 [अ]पश्यामस्, D4 [अ]पश्यता, T1 4 G1 3 [अ]पश्यन्स, T2 3 M2 [अ]पश्यत्स, M3 4 [अ]पश्य स्म (for [अ]पश्यच्च) K4 B5 धावतश्चापि (B5 °द्य) पश्याम, Dn D11 रुद्(D11 धाव)-तश्चाथ पश्याम, G2 धावतस्तानपश्यन्स, M1 यावतश्चाप्यपश्यस्व (inf. lin °श्च) — ^{b}) K5 D11 तत्रस्थान्, D10 तत्र तान्, T G तत्रस्थान्, M तत्रान्यान् (for तत्र त्रीन्) M1 पुरुषर्षभ K4 B1 2 4 5 Dn D1 2 8 9 तत (B4 5 D3 तत्र) स्त्रीपुरुषास्तथा, B3 तत्रस्था पुरुषास्तथा, D4 तत्र तत्र नरान्बहून् — ^{c}) Dn2 नष्टवित्तो, T3 °चित्ता (for °चित्तान्) D4 [उ]द्विग्नान् (for [उ]न्मत्तान्) — ^{d}) M3 भय (for भृश-) T G -दु:खितान् (for -पीडितान्) M1 शोकेन महतावृतान् — T1 2 4 G1. 8 M2 ins after 20 M3. 4 after 15

8* दृष्ट्वैव च नरान्शीघ्रं व्याजहाराविदु:खित- ।

[G2 दृष्ट्वैव (for दृष्ट्वैव) T1 वचनाम्; G2 च नरा (for च नरान्) T4 M3 4 दृष्ट्वैव च नरव्याघ्र (T4 °घ्रान्) (for the prior half) T1 2 M3 दु:खितान्]

21 D5 missing (cf. v 1 9) — ^{a}) Ś1 K1–3 B2 तत , G2 तदा (for तथा) Ś1 K1–3 M3 च (for स) K4 5 विकल (for विह्वल) D4 सुत (for सूत) Dn D1 2 6 संजयोपि महाराज ; T1. 2 तथा(T2 °दा)स्य विह्वल सम — ^{b}) K4 नृपते, D4 नृपतिं (for नृपति-) K5 प्रविश्य नृपसंक्षयं, D1 °श्य नृपतिर्गृहं, T1 2 °श्य नृपते स्वय — ^{c}) T4 नृपतिं — ^{d}) D3 10 प्रजा- (for प्रज्ञा-) ❀ Cn ईश्वर धृतराष्ट्रम् । ❀

22 D5 missing (cf v 1. 9) B3 lacuna for 22^{a} — ^{a}) B1 Dn D1 2 6 11 तथा (for दृष्ट्वा) D9 मा (for

तथान्यैश्च सुहृद्भिश्च ज्ञातिभिश्च हितैषिभिः ।
तमेव चार्थं ध्यायन्तं कर्णस्य निधनं प्रति ॥ २३
रुदन्नेवाब्रवीद्वाक्यं राजानं जनमेजय ।
नातिहृष्टमनाः सूतो बाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ २४
संजयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ।
मद्राधिपो हतः शल्यः शकुनिः सौबलस्तथा ।
उलूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्यो दृढविक्रमः ॥ २५
संशप्तका हताः सर्वे काम्बोजाश्च शकैः सह ।
म्लेच्छाश्च पार्वतीयाश्च यवनाश्च निपातिताः ॥ २६
प्राच्या हता महाराज दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।
उदीच्या निहताः सर्वे प्रतीच्याश्च नराधिप ।
राजानो राजपुत्राश्च सर्वतो निहता नृप ॥ २७
दुर्योधनो हतो राजन्यथोक्तं पाण्डवेन च ।
भग्नसक्थो महाराज शेते पांसुषु रूषितः ॥ २८ C. 9 30 B 9 1 30 K 9 1 29

च) D4 भ्यनम् (for आसीनम्) Ś1 K1-3 दृष्ट्वा च दीनमनम — c) K4 5 B Dn D1 4 6 11 भरतश्रेष्ठं

23 D5 missing (cf. v 1 9) D1 om 23 — a) B3 lacuna for तथान्यैश्च Dn D2 6 तथैवान्यैश्च बहुभिर् — b) K4 ज्ञातिश्रेष्ठैर् (for °भिश्च) K1 हितैस्तदा, B3 5 D5 हितैः सदा, B4 स्थितैः सदा, M2-4 समतत (for हितैषिभि-) Dn D5 ज्ञातिभि स(D6 स)हितैस्तदा, D2 ज्ञातिभिर्बहुभिस्तदा — c) Ś1 K1 चार्ते, K2 चांत, K4 Dn D2 [अ]र्थं च, B3 चानु-, D10 वार्थं, M2 3 पार्थं (for चार्थं) Ś1 (orig) D2 ध्यायत, Ś1 (*sup lin*) K1-3 ध्यायन्म (for ध्यायन्त)

24 D5 missing (cf v 1 9) M2 om 24^{ab} — a) B3 lacuna, D3 तुदन्नेव (for रुद°) — b) D3 4 जनमेजय — c) Ś1 K1-3 स्व(K3 सु)प्र- (for नाति-) K2 सूते, D5 तातो (for सूतो) K6 नानि स्वष्टमना सूतो (sic) — d) K5 वास्य (for बाष्प) Ś1 K1-3 -गद्गदया (for -संदिग्धया) — After 24, M2-4 ins

9* उवाच भरतश्रेष्ठ धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
[M3 भरतश्रेष्ठ M3 जनाधिप]

25 D5 missing (cf v 1. 9) Before 25, T3 ins सजय — a) D4 [ऽ]य, D9 ह (for ऽह) B2 D4 S महाराज (T3 °जा), B3 lacuna (for नरव्याघ्र) — b) Ś1 K1. 2 M1 पुरुषर्षभ, K3 D3. 4 भरतर्षभ (for भरतर्षभ) — c) M1 माद्राधिपो D4 हतो दुर्योधन शल्य — d) G2 transp शकुनि and सौबल K3 शकुन, Dn D1. 4 शकुनि (for °नि) K2 सायलस्, D1 शावलस्, D2 सौबळस्, D3 सौत्ररलस् (sic), D9 सौबलास्, T2 सौबलिस् (for सौबलस्) — e) K5 Dn D2 6 G2 3 M2 पुरुषव्याघ्र D4 उलूको भरत श्रेष्ठ — f) K3 G2 Ca कैतवो, K4 कैलव्यो, D1 कौशल्यो, D2 कैकयो, G3 केत्रव्यो (for कैतव्यो) Ś1 K1. 3 दृष्ट-, K2 दृष्ट (for दृढ-) D10 -विक्रमा

26 D5 missing (cf v 1 9) — a) K4 ससप्तक-, K5 B2 Dn D1 3 4. 6 9-11 संसप्तका (for संश°) D10 हतान् K5 राजन् (for सर्वे) — b) Ś1 K1-3 T2 G1 काम्भोजाश्, B3 कामो° (for काम्बो°) D4 सकैकया (for शकै सह) — c) Dn1 पर्वतीयाश् — M1 lacuna for 26^{d} — d) K4 B3-5 D10 जवनाश्, D3 यव*श् (for यवनाश्) D11 वि- (for च) K3 D3 4 9 निपातिता, K3 °तित, K4 निवारिता (for निपातिता)

27 D5 missing (cf v 1 9) — a) D4 प्रत्याहता, T1 2 प्राच्याश्च ते, M1 lacuna (for प्राच्या हता) — b) D4 दाक्षिण्यादाश्, D10 दाक्षिणात्याश् K3 4 D1 9 T4 सर्वत (for सर्वश) — c) K5 B2 4 D3 10 11 T3 च (for नि-) — d) D1 प्रतीत्याश्, D3 पृथिव्याश्, D4 प्रतिच्याश्, D10 प्रतिच्या* (for प्रतीच्याश्) Ś1 K1. 3. 5 D3 4 10 11 नरोत्तमा (K3 °मा, D4 °म), K3 महारथ, Dn D1. 6 नराधिपा (D1 °प), S परंतप (G1 °प, G3 °पा) (for नराधिप) — f) K4 B D1. 8 9 सर्वशो, K5 D2 8 10 11 T3 सर्वे ते, T1 4 G M सर्वे वि-, T2 सर्वे* (for सर्वतो) K1 2 नृपा, K3 D4 नृप, K6 D3 रणे (for नृप) — After 27, T G M2 read 30^{ef}

28 D5 missing (cf v 1 9) — a) K4 5 B D3-11 M2 3 राजा — b) K4 5 B2 4 5 D2 3-11 ह, B3 तु, D3 4 Cv हि (for च) S (except G3) यथोक्तं पाडुसूनुना ❀ Ca यथोक्त यथाप्रतिज्ञम् । ❀ — D11 reads from क्थो (in 28^{c}) up to 29^{a} on marg — c) D3 लग्न-, T4 भग्न (for भग्न-) K1 सक्तो, K3 -शल्यो, B2 4 G3 -शक्यो, D8 -शक्तो, D9 -शक्तो, D10 -शक्थ्यो, T1 2 M2-4 Cv -सक्थिर्, T3 -सक्थिर्, T4 सोय (for -सक्थो) K2 महाराजा (for °राज) — d) B1 3-5 पाशुषु, B2 भूपाशु-, D9 10 पाशुषू, T2 पासुसु (for पांसुषु) M1 कुठित, Ca (gloss अवलिप्त) रूषित (as in text) Ś1 K1-4 शेते पांसुविभू(K4 °रू)षित (K3 °ता), D2 गदायुद्धेषु भारत; D3 शेते पांसुषू भूषित, D4 रणपांसुनिरूषित., D8 शेते पांसुषु गुंठितः,

धृष्टद्युम्नो हतो राजञ्शिखण्डी चापराजितः ।
उत्तमौजा युधामन्युस्तथा राजन्प्रभद्रकाः ॥ २९
पाञ्चालाश्च नरव्याघ्राश्चेदयश्च निषूदिताः ।
तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत ।
कर्णपुत्रो हतः शूरो वृषसेनो महाबलः ॥ ३०
नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः ।
रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च निहता युधि ॥ ३१
किंचिच्छेषं च शिबिरं तावकानां कृतं विभो ।
पाण्डवानां च शूराणां समासाद्य परस्परम् ॥ ३२
प्रायः स्त्रीशेषमभवज्जगत्कालेन मोहितम् ।
सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्तथा त्रयः ॥ ३३
ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्च जयतां वरः ॥ ३४
तवाप्येते महाराज रथिनो नृपसत्तम ।
अक्षौहिणीनां सर्वासां समेतानां जनेश्वर ।
एते शेषा महाराज सर्वेऽन्ये निधनं गताः ॥ ३५

M2 4 शेते वै पासुकुंठित , M8 शेते पासुविकुंठित —Dn D1 6 subst for 28 D3 ins after it

10* दुर्योधनस्य भीमेन भग्नावूरू सुतस्य ते ।
स भूमौ पतित शेते पांशुभि परिगुण्ठित ।

29 D5 missing up to चापरा (in 29^{b}) (cf v l 9) D11 reads 29^{a} on marg —^{a}) K3 4 D9–11 महाराज, D4 G3 महाराजश्च (for हतो राजन्) —^{b}) Ś1 K1–3 शिखडी चापरै सह —^{c}) K2 D11 T1 2 M1 उत्तमोजा B2 तथा राजन (for युधामन्युस्) —^{d}) T3 सदा (for तथा) K2 राज; S (except G3) सर्वे (for राजन्) B2 युधामन्युश्च वीर्यवान् —After 29, K5 reads 32^{cd}

30 ^{a}) K5 D2 पचालश्, B1 D8 पचालाश्, D6 11 T4 G2 3 पांचालश् (for पाञ्चालाश्) K4 5 D1–5 10 11 नरव्याघ्र; T G महाराज (for नरव्याघ्राश्) B3 पांचाला पुरुषव्याघ्राश् —^{b}) K1 शेशयश् (for चेद°) Some MSS निसूदिता —^{c}) K2 पौत्रा, K5 D3 पुत्र (for पुत्रा) —Dn1 n2 om (hapl) 30^{d}–31^{a}, Dn3 reads it on marg (sec m) —^{d}) K3 D3 भारत —T G M2 read 30^{ef} after 27 —^{e}) Ś1 K1–3 व्याघ्रो, B2 राजन्, B5 om (for शूरो) D4 कर्णपुत्रा हता राजन् —^{f}) S सत्यसेनो (for वृष°) B4 महारथा, D2 महाबल, D3 10 11 प्रतापवान्; D9 महाबला° (for महाबल°) D4 महाबलपराक्रमा

31 Dn1 n2 om 31^{a} (cf v l 30), Dn3 reads 31^{a} on marg —^{a}) T1 2 च (for वि) B2 4 नराधिपा हता सर्वे° —^{b}) T1 2 G1 हयाश् (for गजाश्). D4 [ए]व (for वि). K4 B D8 9 M1 -सूदिता°; K3 D4 T G -षूदिता° (for -पातिता°). Dn D1 2, 5 6 कुंजराश्च (D5 °श्च) निपूदिता°; D3 राजानश्च निपातिता°. —^{c}) K3 नरं व्याघ्रं; M1 नरव्याघ्रा (for नरव्याघ्र) —^{d}) Dn D1 5 6 नराश्च, T1–3 M1 हताश्वा, G1 M3 हताश्च (for हयाश्च) K4 5 B (except B2) Dn D1. 2 5 6 8 9 प(D1 पा)तिता (for निहता) D1 भुवि (for युधि) Ś1 K1–3 अश्वारोहा हता युधि

32 ^{a}) D2 स्व (for च) S निःशेष (M3 °प) शिबिरं राजंस् —^{b}) K2 4 B1 3–5 Dn D1–3 5 6 8–11 T3 4 G कृतं प्रभो, K5 हृतं प्रभो, B2 नरोत्तम; D4 जनेश्वर° (for कृत विभो) —D1 om 32^{cd} K5 reads 32^{cd} after 29 —^{c}) K2 om च K4 B1 3–5 Dn D2 5 6 8–11 कुरूणा च, D4 च वीराणा (for च शूराणां)

33 ^{a}) D2 4 10 त्रि- (for स्त्री-) K3 अभव, D9 अभजज् (for अभवज्) K4 अभौ पतंगवत्सर्वं, S स्त्री- (T2 त्रि-, G1 3 नि:)शेषमभवत्सर्वं —^{b}) K4 बल (for जगत्) D2 काळेन B3 निश्चित (for मोहितम्) —^{c}) T4 सर्वं (for सप्त) Dn2. n3 पाडवतत्, M1 °वक (for °वत) T G1 3 M2–4 शिष्टा (for शेषा) —^{d}) K2 T2 धार्तराष्ट्रस् K5 D3 10 11 त्रयो रथा, B2 T G M1 त्रयो जना°, D4 त्रयस्तस्था (by transp)

34 ^{a}) K4 तस्यैव (for ते चैव) T2 भारतं, T4 G2 सोदरा (for भ्रातर) —^{b}) D4 स, T4 G च (for ऽथ) —^{c}) D10 कृपस्य (for कृपश्च) —^{d}) D4 द्रौणश् Ś1 K1 3 D8 9 वर, D4 वर (for वर°)

35 T3 om 35^{abcd} —^{a}) B5 D2 11 तथाप्येते, D4 एतेषां तु; D9 ते चाप्येते; T1 2 4 G1 3 M एते शेषा, G2 एव तेषा (for तवाप्येते) Dn2 n3 D1 2 नरव्याघ्र (for महाराज) —^{b}) Ś1 K1 3 G2 रथसत्तम (K3 °म°), D1, 8 10 नृपसत्तम°; T1, 2, 4 G1 3 M राजसत्तम (G2 M1 °मा:) (for नृपसत्तम). —^{c}) K3 D10 अक्षौहिनीनां; D5 °हणीनां; T1, 2, 4 G M1, 4 अक्षोहिणीनां. B5 D4 सर्वेषां; T1 2, 4 G अष्टानां; M1 सप्तानां (for सर्वासां). —^{d}) T1 2 4 दशाना च; Ca समेतानां (as in text)

कालेन निहतं सर्वं जगद्वै भरतर्षभ ।
दुर्योधनं वै पुरतः कृत्वा वैरस्य भारत ॥ ३६
एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
निपपात महाराज गतसत्त्वो महीतले ॥ ३७
तस्मिन्निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महायशाः ।
निपपात महाराज राजव्यसनकर्शितः ॥ ३८
गान्धारी च नृपश्रेष्ठ सर्वाश्च कुरुयोषितः ।
पतिताः सहसा भूमौ श्रुत्वा क्रूरं वचश्च ताः ॥ ३९
निःसंज्ञं पतितं भूमौ तदासीद्राजमण्डलम् ।
प्रलापयुक्ता महती कथा न्यस्ता पटे यथा ॥ ४०
कृच्छ्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
शनैरलभत प्राणान्पुत्रव्यसनकर्शितः ॥ ४१
लब्ध्वा तु स नृपः संज्ञां वेपमानः सुदुःखितः ।
उदीक्ष्य च दिशः सर्वाः क्षत्तार वाक्यमब्रवीत् ॥ ४२ C 9 45 B 9 1 45 K 9 1 43

Ś1 K1.3 T1 2 नराधिप, K2 जनार्दन, K5 जनेश्वरा, D2 G2 नरेश्वर, T4 G1.3 न संशय (for जनेश्वर) —^{c}) D4 मोहान्, M1 शिष्टा (for शेषा) Dn D1 2 5 6 नरव्याघ्र (for महाराज) —^{f}) K5 B3 D3 4 G3 ते, T2 च (for ऽन्ये) K4 गतसत्त्वा महीतले

36 ^{a}) T3 निहितं D4 जग्मुर्, M4 सर्वे (for सर्वं) —^{b}) K4 जगद्धि, D4 गतास्ते (for जगद्वै) — D5 om 36^{cd} —^{c}) B3 (marg) पुरस्कृत्य, Dn D1 5 हतं श्रुत्वा (for वै पुरतः) B3 (orig) दुर्योधनार्थं पुरतः — Dn D1 - om 36^{d}–37^{a} —^{d}) K6 B D - 8–11 वैरं च (for वैरस्य) T G कृत्वा सर्वे हता नरा (T4 नरर्षभा, G नरा हता), M कृत्वा वैरनिधिं नृप (M1 नृप, M3 प्रभु)

37 Dn D1 - om 37^{a} (cf v l. 36) Before 37, Ś1 K B D3 4 8–11 T G2 M3 4 ins वैशंपायन उवाच —^{a}) D2 6 दुर्योधनं हतं श्रुत्वा —^{b}) Ś1 K1 3 नराधिप, D1 नरेश्वर (for जनेश्वरः) — Ś1 K1–3 om (hapl) 37^{c}–38^{b} —^{c}) D4 महातेजा, D11 स राजेंद्रो (for महाराज) —^{d}) D- गतसर्वो (for °सत्त्वो) T2 महीपते (for °तले) D4 निश्चेतस्तु महातले

38 Ś1 K1–3 om 38^{ab} (cf v l 37) —^{a}) S वीरे (for भूमौ) — D3 om (hapl) 38^{b}–39^{c} —^{b}) D4 T3 महामना —^{d}) B2 om (hapl) राज K2 8 T1–3 G1 2 M पुत्र-, Dn D6 11 T4 G3 शोक (for राज) Ś1 K B1 2 5 D5–10 -कर्षित, B3 -काक्षित (for कर्शित)

39 D3 om 39^{abc} (cf v l 38) —^{a}) D10 गंधारी K2 नरश्रेष्ठ, T G1 3 महाभागा, M नरव्याघ्र (for नृपश्रेष्ठ) Dn D1 2 5 6 गांधारीसहिता सर्वा, D4 गांधारी भरतश्रेष्ठ —^{b}) Ś1 K1 3 श्रेष्ठाश्च (for सर्वाश्च) Dn D1 2 5 6 स्त्रियश्च भरतर्षभ —^{c}) K2 D4 पतिता (for पतिताः) T3 च तया (for सहसा) D4 श्रुत्वा (for भूमौ) —^{d}) B2 क्रूरा वाचश्च (for क्रूरं वचश्च) K4 वत, B1 3–5 Dn1 n2 n3 (by corr as in text) D2 6 स्म ता, D3 5 10 11 तदा, D8 स्मृता, M स्मरन् (for च ता) D4 सूतात्क्रूरतरं वच, T G1 3 श्रुत्वा घोरतरं वच

40 D1 om 40 —^{a}) D4 निःशेष, M3 विसंज्ञ (for निःसंज्ञ) —^{b}) D2 -मंडळं ❀ Cv राजमण्डलम्, राजा नरपुरजनसमूह । ❀ — D3 M om 40^{cd} —^{c}) D2 प्रनाप-, D10 विलाप (for प्रलाप-) K4 5 विलापयुक्तं सुमहच्च, D4 विलापमहता युक्तश्च, T G विलापयुक्तोपहतं —^{d}) K4 Dn2 n3 D4 T1.4 G1 3 चित्रं, K5 Dn1 T2 3 G2 चित्रं, B3 रथ-, B5 कन्या (s10), Ca कथा (as in text) K4 B3 D4 -न्यस्त, K6 Dn T1 2 4 G न्यस्तं, T3 न्यत्र (s10) (for न्यस्ता) K4 परे (for पटे)

41 ^{a}) K4 क्षत्तेन (for कृच्छ्रेण) Ś1 K1–3 D1 T3 च (for तु) K- D3 M2 तदा राजा, T G ततस्तत्र, M1 महाराज, M3 4 तथा राजा (for ततो राजा) —^{b}) G1 3 महामति (for महीपति) K5 D8 शनकैरलभत्प्राणान, M शनैरेवालभत्संज्ञां — After 41^{c}, G2 reads 42^{a} and 42^{b} transposed T3 om (? hapl) 41^{d}–42^{a} —^{d}) Ś1 K B D3.6 8–10 -कर्षित

42 For the sequence in G2, cf. v l 41 T3 om 42^{a} (cf v l. 41) D1 om 42^{ab} —^{a}) M1 प्राणान् (for संज्ञा) Ś1 K3 स लब्ध्वा तु नृप संज्ञा, D4 T (T3 om) G M2–4 लब्ध्वा तु (D4 स) नृपतिः प्राणान् (G2 प्रज्ञा) —^{b}) K3 स दुःखित, D4 मुहुर्मुहु, T G पुनः पुनः (for सुदुःखित) —^{c}) D4 S निरीक्ष्य, D9 उद्वीक्ष्य (for उदीक्ष्य) G3 ततः सर्वान् (for दिशः सर्वा) —^{d}) D4 इदम् (for वाक्यम्)

43 ^{a}) T G विद्धि, M1 इह (for विद्वन्) D5 तु

45 विद्वन्क्षत्तर्महाप्राज्ञ त्वं गतिर्भरतर्षभ ।
44 ममानाथस्य सुभृशं पुत्रैर्हीनस्य सर्वशः ।
एवमुक्त्वा ततो भूयो विसंज्ञो निपपात ह ॥ ४३
तं तथा पतितं दृष्ट्वा बान्धवा येऽस्य केचन ।
शीतैस्ते सिषिचुस्तोयैर्विव्यजुर्व्यजनैरपि ॥ ४४
स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्वस्तो महीपतिः ।
तूष्णीं दध्यौ महीपालः पुत्रव्यसनकर्शितः ।
निःश्वसञ्जिह्मग इव कुम्भक्षिप्तो विशां पते ॥ ४५
संजयोऽप्यरुदत्तत्र दृष्ट्वा राजानमातुरम् ।
तथा सर्वाः स्त्रियश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ॥ ४६
ततो दीर्घेण कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रो नरव्याघ्रो मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ४७
गच्छन्तु योषितः सर्वा गान्धारी च यशस्विनी ।
तथेमे सुहृदः सर्वे भ्रश्यते मे मनो भृशम् ॥ ४८
एवमुक्तस्ततः क्षत्ता ताः स्त्रियो भरतर्षभ ।
विसर्जयामास शनैर्वेपमानः पुनः पुनः ॥ ४९

त, T4 क्षत्तो (sic) (for क्षत्तर्) B5 D8 प्रज्ञ, D10 भाग (for प्राज्ञ) D1 त्वं मे विदुर दीनस्य —[b]) D1 गतिर्वै (for त्वं गतिर्) —[c]) B1 महानाथस्य (for ममा°) Ś1 K1 8 दीनस्य, B3 सुतश्च (sic), T4 G1, 3 सदृश (for सुभृशं) —[d]) B3 T G2 3 पुत्र (for पुत्रैर्) —[e]) D8 उक्तस् (for उक्त्वा) Ś1 K1–3 भूमौ (for भूयो) —[f]) D8 10 निःसंज्ञो (for विसंज्ञो) T G निःसंज्ञ पतितो भुवि

44 [a]) T2 त तदा, G1 8 तथा नि (for तं तथा) —[b]) B8 lacuna for वा येऽस्य केचन M4 पाडवा (sic) (for बान्धवा) K4 ये च; D1 येन, D8 0 यस्य (for येऽस्य) K2 5 D8 5 10 के च (K5 चि) न, B6 कश्चन, D1 0 किंचन, D4 केनचित् (for केचन) —[c]) K1 8 शीतैस्, Dn D2 शीतैस्तै, D1 सुशीतै, D4 सितलै, T1 3 4 G2 3 M ते शीतै (by transp), T2 ते सितै, G1 शीतैः K1 D10 शिशिचुस्, K4 Dn1 n3 D3 5 0 शिपि°, D8 पिपि° (for सिपि) —[d]) Ś1 K1 2 विव्य(K2 °व्या)धुर्, K8 विविधुर्, K4 T3 G3 M विविजुर्, G1 विविदुर्, G2 विवीजुर् (for विव्यजुर्) K3 विजनैर् (for व्य°) G2 तदा (for अपि) T4 व्यजनैर्विजुरपि

45 [a]) Dn D0 स च, M अति- (for स तु) —[b]) Dn प्रीत्याश्वस्तो, D4 प्रत्यास्वस्ता, D5 °स्वस्तो, D8 °स्वस्थो (for °श्वस्तो) Ś1 K (except K4) D3 11 नराधिप, D0 महापति (for मही°) — D1 om 45[c]–46[d] —[c]) Dn तूष्णं (for तूष्णीं) T G आसीन् (for दध्यौ) Dn1 D2 G8 महीपाल (D2 °ळ); D4 M2 8 महाराज (M8 °ज) (for महीपाल°) —[d]) Ś1 K (except K4) B Dn1 D8 0 8–10 -कर्पित — Dn D2 5 6 8 om 45[ef] —[e]) B1 2 4 D11 S नि(M8 वि)श्वसन् (for निःश्वसन्) K4 भुजग; D4 पन्नग, M1 2 द्विजिह्व, Ca जिह्मग (as in text) —[f]) Ś1 K (except K4) D3 कुम्भे, D10 दत- (for कुम्भ) T G [ऽ]भवन्नृप (T1–8 °प)

(for विशां पते)

46 D1 om 46 (cf v 1 45) Before 46, D1 ins वैशंपायन —[a]) K3 D2 [ऽ]पि रुरु(D2 °द)त्, D3 [ऽ]प्यरुदस्, D6 [ऽ]थ रुदस्, T8 [ऽ]प्यरुजत्, M त्य(M1 ए)रुदत् (for ऽप्यरुदत्) Dn D6 त तु, D2 6 तत्तु (for तत्र) —[b]) D3 दृष्ट्वा राजसमातुरं —[c]) G2 तदा, M2 4 तत (for तथा) G2 तत्र (for चैव) —[d]) K2 गधारी — After 46, M2 reads 48[cd] for the first time, repeating it in its proper place

47 K3 B5 D0 T4 om (hapl) 47[a]–48[b] —[a]) D1 व्याकुलो दीनवदनो, S (T4 om) ततो दीर्घस्य कालस्य — D1 om 47[cd] —[c]) Ś1 K1 4 5 D1 -श्रेष्ठो, K2 B3 4 D3 8 11 श्रेष्ठ, Dn D2 5 6 10 T3 G2 M4 व्याघ्र (for -व्याघ्रो) —[d]) D4 दह्यमानो, G3 जह्यमान (for मुह्यमानो) D0 मुहुर्मुहु, T (T4 om) G पुन पुन (for मुहुर्मुहु) B1 उत्तिष्ठ सुमना भव

48 K3 B5 D9 T4 om 48[ab] (cf v 1 47) G3 om (hapl) 48–49 —[a]) D3 योषिता, D4 [मु]ता स्त्रिय (for योषित) — B1 damaged for 48[cd] D1 om 48[cd] M3 reads 48[cd] for the first time after 46 —[c]) M4 तव (for तथा) D10 M2 3 (both times) मे, M1 च, M4 [अ]मी (for [इ]मे) — D3 om (hapl) 48[d]–50[c] —[d]) K2, 5 Dn D2 5 10 त्रस्यते, B3 भ्राम्यते; D4 T1 2 4 G1 2 दह्यते, D5 भ्रसते, D8 सूयते, T3 M1 2 3 (both times) 4 मुह्यते; Ca भ्रश्यते (as in text). D10 च (for मे) K4 मनो मे मुह्यते भृश

49 D8 G3 om 49 (cf v 1 48) —[a]) D4 तथा (for तत) —[b]) K8 Dn2 om ता K4 स्त्रियश्च (for ता स्त्रियो) Ś1 K1 2 स्त्रियो भरतसत्तम —[c]) D10 सतीर् (for शनैर्) — D5 om (? hapl) 49[d]–50[c],

निश्चक्रमुस्ततः सर्वास्ताः स्त्रियो भरतर्षभ ।
सुहृदश्च ततः सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरम् ॥ ५०
ततो नरपतिं तत्र लब्धसंज्ञं परंतप ।
अवेक्ष्य संजयो दीनो रोदमानं भृशातुरम् ॥ ५१
प्राञ्जलिर्निःश्वसन्तं च तं नरेन्द्रं मुहुर्मुहुः ।
समाश्वासयत क्षत्ता वचसा मधुरेण ह ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

वैशंपायन उवाच ।
विसृष्टास्वथ नारीषु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
विललाप महाराज दुःखाद्दुःखतरं गतः ॥ १
सधूममिव निःश्वस्य करौ धुन्वन्पुनः पुनः ।

C 9 53
B. 9 2. 2
K 9 2. 2

—[d]) K4 B1 3 Dn1 D3 वेपमाना, D4 S (G3 om) मुह्यमान (T2 °ना) (for वेपमान) K4 प्रतापवान, D1 मुहुर्मुहु (for पुन पुन)

50 D3 om 50[abc] (cf v 1 48) D5 om 50[abc] (cf v 1 49) D1 om 50-52 —[a]) K1 3 निश्चमु(K3 °क्र)शुस्, K4 प्रस्थाप्य तु, B3 निराक्रमुस्, T1-3 G2 निर्जग्मुश्च, M1 निश्चक्राम (for °क्रमुस्) T4 स निर्जग्मु स्त्रिय सर्वास्, G1 3 निर्जग्मु सर्वत सर्वास् —[b]) K5 B3 om ता K4 स्त्रियश्च, M2-4 स्त्रियस्ता (by transp) D4 T1 3 G जनमेजय (for भरतर्षभ) D11 स्त्रियो भरत सत्तम —[c]) K3 B2 4 D4 T1 3 G2 M च तथा, T4 G1 3 शतशः (for च तत) K4 सर्वान् (for सर्वे) Dn Dc निस्सर्जयामास शनैर्, T2 सुहृद्भिश्च तदा सर्वे

51 D1 om 51 (cf v 1 50) Ś1 K1 2 om (hapl) 51 —[a]) K4 D4 T G M1 2 4 नरपतिस् K5 B4 5 D2 तूर्णं, B1 3 Dn D2 3 5 9-11 त तु (for तत्र) M3 धृतराष्ट्रस्तत सज्ञा —[b]) K4 लब्धसज्ञ, B3 लब्धसज्ञ, D4 T G M1 2 4 सज्ञा (D4 T2 4 G3 °ज्ञा) लब्ध्वा (for लब्धसज्ञ) K3 5 D3 4 6 8 10 T4 G M2 परतप, D2 परतपं M3 लब्ध्वा परमदुर्मना — After 51[ab], T G ins

11* गतिर्मे को भवेदद्य इति चिन्तासमाकुल ।

—[c]) K3 अवेक्ष्यत्, B1 अवेक्षत्, B2 D8 9 11 M1-3 अवेक्षत्, B3 अवे*त्, D10 अविक्षत्, T G अपृच्छत् (for अवेक्ष्य) K4 D4 S सजयं K4 B4 D11 दीन, D4 S तत्र (for दीनो) —[d]) K3 T1 रुदमानो, K5 D3 11 रोदमानो, D4 T2-4 G M2 रुदमानं, D10 वेप° (for रोद°) D3 भृशातुर, D4 तथातुर, D3 भृशं तुर (sic), M3 महामति (for भृशातुरम्)

52 D1 om 52 (cf v 1 50) —[a]) K4 D4 10 S (except G3) प्राजलि K4 D4 M रुदमानस्तु (D4 M1 °नं तु), T G सजय दृष्ट्वा, Some MSS निश्वसतं च (for निश्वसन्त च) —[b]) K4 त नरेन्द्रो, K5 D8 5 नरेन्द्रं च, D10 श्वसत त, D11 त नमस्य, T G रुदमान, M त (M3 स) रुदंत (for त नरेन्द्र) — After 52[b], T G ins

12* ज्ञातीन्स्त्रियोऽस्य निर्याप्य प्रविश्य विदुर पुन ।
राजान शोचमानस्तु त शोचन्त मुहुर्मुहु ।

[(L 1) T4 G2 ज्ञाती, G8 ज्ञाति (for ज्ञातीन्) T4 G2 8 निर्याप्य T4 G2 विदुर]

—[c]) D4 कृत्वा (for क्षत्ता) K5 D8 M2-4 सं समाश्वासयत्क्षत्ता (K5 °न्क्षत्ता, D8 °न्कृत्वा), B3 समाश्वास्य तत क्षत्ता —[d]) K2 3 5 B1 2 D4 9-11 T1 3 4 G M च, D3 व, T2 त (for ह)

Colophon D1 missing —*Adhy name* K4 धृतराष्ट्रप्रमोह, D2 8 M2-4 संजयागमन, M1 सक्षेपकथनं —*Adhy no* (figures, words or both) K5 B4 5 Dn D4 11 S 1 (as in text) —*Śloka no* K5 D5 54, Dn D4 53

2

☞ This adhy is missing in D1 (cf v 1 9 1 1)

1 M1 सजय (for वैशपायन) —[a]) T3 निसृष्टासु

विचिन्त्य च महाराज ततो वचनमब्रवीत् ॥ २
अहो बत महद्दुःखं यदहं पाण्डवाद्रणे ।
क्षेमिणश्चाव्ययांश्चैव त्वत्तः सूत शृणोमि वै ॥ ३
वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ।
यच्छ्रुत्वा निहतान्पुत्रान्दीर्यते न सहस्रधा ॥ ४
चिन्तयित्वा वचस्तेषां बालक्रीडां च संजय ।
अद्य श्रुत्वा हतान्पुत्रान्भृशं मे दीर्यते मनः ॥ ५
अन्धत्वाद्यदि तेषां तु न मे रूपनिदर्शनम् ।
पुत्रस्नेहकृता प्रीतिर्नित्यमेतेषु धारिता ॥ ६
बालभावमतिक्रान्तान्यौवनस्थांश्च तानहम् ।
मध्यप्राप्तांस्तथा श्रुत्वा हृष्ट आसं तथानघ ॥ ७
तानद्य निहताञ्श्रुत्वा हतैश्वर्यान्हतौजसः ।
न लभे वै क्वचिच्छान्तिं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ८
एह्येहि पुत्र राजेन्द्र ममानाथस्य सांप्रतम् ।

— D_3 om 1^c–2^b — ^{c}) $K_{4\,5}$ महातेजा, D_4 °राजन् (for °राज) — D_1 om (hapl) 1^d–2^c, D_5 reads the same on marg — ^{d}) K_2 B_1 Dn_1 दुःखातर, D_4 दुःखपर (for दुःखतर) D_{10} om तर गत K_4 D_{11} वच, $D_{4\,5}$ M तत (for गत) B_{2-5} दुःखशोकसम-न्वित

2 D_1 om 2^{abc}, D_3 om 2^{ab} (for both, cf v l 1) D_5 reads 2^{ab} on marg — ^{a}) K_3 $B_{2\,4\,5}$ Dn_1, n_3 $D_{2\,6\,8\,11}$ S निश्वस्य — ^{b}) D_{10} कर (for करौ) S (except T_3) धून्वन B_2 मुहुर्मुहु (for पुन पुन) — B_1 repeats 2^{cd} after 4 — ^{c}) D_3 विवत्य च (sic), D_6 स निचिंत्य (for विचिन्त्य च) D_4 महाबाहुम् (for °राज) D_5 विचिंत्य च मनसा राजम् (hypermetric), S बहु सचिं(G_2 $M_{2\,3}$ [by corr] $_4$ °दुःखश्चि)तयित्वा तु (G_2 M च) — ^{d}) K_5 $D_{3.\,11}$ वचन चेदमब्रवीत, S संजय वाक्यम° — After 2, D_4 ins

13* यच्छ्रुत्वा सुहृदा चातिकरुणा समजायत ।

3 Before 3, $Ś_1$ K B D (except D_1, D_7 missing) $T_{3\,4}$ G M_4 ins धृतराष्ट्र उवाच — ^{a}) Dn $D_{1\,2\,5\,6}$ कष्ट (for दुःखं) — ^{b}) D_3 इह (for अह) D_9 क्षणे (for रणे) — ^{c}) K_6 चाक्षयाश्च, Dn_1 n_3 चाव्य-याश्च, D_3 चाकृपाश्च, M_1 वर्धिताश्च, M_4 वर्धतश्च (for चाव्ययाश्च) — ^{d}) Dn D_6 ततस्तत, D_1 T_4 सूत त्वत्त (by transp) M नित्य (for त्वत्त) G_2 तात (for सूत) Dn $D_{1\,2}$ [अ]ह (for वै)

4 ^{a}) G_3 सारमिद (for -सारमय) — ^{b}) D_{11} तु (for सु) S हृदय मम दुर्भिद (T_3 दुर्जय, G_3 दुर्हृद, M_1 संजय) — ^{c}) K_2 न हतान (sic), D_5 निहितान, D_3 *हतान (for निह°) T_4 यत्पुत्रान्निहताञ्श्रुत्वा — $Ś_1$ $K_{1.\,2\,4}$ B_5 om (hapl) 4^d–5^c — ^{d}) B_2 न विदीर्ण, D_2 न दीर्यत, D_8 दीप्यते न, T_2 जीर्यते न (for दीर्यते न) — After 4, B_4 repeats 2^{cd}

5 $Ś_1$ $K_{1.\,2\,4}$ B_5 om 5^{abc} (cf v l. 4) D_1 om. 5 D_4 reads 5 twice — ^{a}) B (B_5 om) Dn D_{2} $_4$ (both times) $_{5\,8-11}$ वयस्, D_6 मयस् (for वचस्). — ^{b}) D_2 बाळक्रीडा, G_2 $M_{2\,3}$ (*sup lin* as in text) बालक्रीडाश्च — D_{10} om 5^c–6^d — ^{c}) D_4 (both times) $T_{1.\,2\,4}$ $G_{1\,3}$ M चैव, D_6 T_3 G_2 वै नि- (for श्रुत्वा) T G M_3 श्रुत्वा (for पुत्रान) D_{11} हतान्पुत्रान-शेषेण — After 5^c, T_3 reads 7^d–8^a for the first time, repeating it in its proper place — ^{d}) $Ś_1$ K_1 नैव (for भृश) D_8 नो (for मे) D_4 (second time) $_6$ T G M_2 दूयते (for दीर्यते) K_5 $D_{3.\,11}$ दीर्यते मे भृशं मन, D_4 (first time) दीर्यमाणान्सहस्रधा.

6 D_{10} om 6 (cf v l 5) — ^{a}) S पुत्राणा (for तेषा तु) D_{11} अनेत्रत्वाद्यदेतेषा — ^{b}) $D_{1\,2}$ नाम, D_5 नो मे (for न मे) K_2 D_3 रूपे, $B_{4\,5}$ T_4 G_3 रूप (for रूप) Dn $D_{1\,.\,6}$ प्रदर्शनं, M -विद° (for -निद°) $Ś_1$ K_1 नामरूपानि(K_1 °णि)दर्शन — ^{c}) K_2 -स्नेहवता D_1 पुत्रस्नेहश्चिरादेषु — ^{d}) Dn_2 n_3 एवैषु; D_1 आदाय (for एतेषु) K_2 D_1 धारित; B_2 वारिता, D_4 धारिता, G_2 कारिता (for धारिता)

7 For the repetition in T_3, cf v l. 5 D_1 om 7–8 — ^{a}) D_2 बाळभावम् Bom Kumbh. ed अति-क्रम्य (for °क्रान्तान) — ^{b}) D_2 यौवने (for यौवन-) — ^{c}) T G श्रिय, M मध्य (for मध्य-) T G_1 M_1 च तान्, G_3 च तथ् (for तथा) — Dn_1 transp 7^d and 8^b — ^{d}) Dn_2 n_3 D_4 आमस्, D_9 चासस् (for आसं) $K_{4\,5}$ B Dn $D_{2-5\,8-11}$ T_2 G_2 M_1 तदा (for तथा) Dn ह्यहं, D_2 नृप, D_4 S (except T_2, T_3 both times) भृश (for [अ]नघ)

8 For the repetition in T_3, cf. v l. 5 D_1 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) D_5 निहिताम् — Dn_1 transp 7^d and 8^b — ^{b}) K_{3-5} $B_{1\,3\,4}$ Dn $D_{2.\,4-6\,9-11}$ $T_{1\,2\,4}$ G हतैश्वर्यान् (for हतै°) K_2 हतोजस, $K_{4\,5}$ B_{1-4} Dn $D_{4-6\,9-11}$ $T_{1\,4}$ G Ca हतौ°; D_2 महौ° (for हतौ°)

त्वया हीनो महाबाहो कां नु यास्याम्यहं गतिम् ॥ ९
गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
अन्धं वृद्धं च मां वीर विहाय क्व नु गच्छसि ॥ १०
सा कृपा सा च ते प्रीतिः सा च राजन्सुमानिता ।
कथं विनिहतः पार्थैः संयुगेष्वपराजितः ॥ ११
कथं त्वं पृथिवीपालान्भुक्त्वा तात समागतान् ।
शेषे विनिहतो भूमौ प्राकृतः कुनृपो यथा ॥ १२
को नु मामुत्थितं काल्ये तात तातेति वक्ष्यति ।
महाराजेति सततं लोकनाथेति चासकृत् ॥ १३
परिष्वज्य च मां कण्ठे स्नेहेनाक्लिन्नलोचनः ।
अनुशाधीति कौरव्य तत्साधु वद मे वचः ॥ १४
ननु नामाहमश्रौषं वचनं तव पुत्रक । C. 9 71 B 9 2.15 K 9 2.15

D3 corrupt —^{c}) K1 5 Dn G3 लभेय, K2 Dn2 n3 D2.4.9 M3 लेभे वै —^{d}) B1 D4 8 T4 G2 पुत्रादिभिर्, Dn D6 परिप्लुत, D3 **प्लुत, T3 अभिवृत, Ca अभिप्लुत (as in text)

9 ^{a}) S वत्स (for पुत्र) —^{b}) Dn2 n3 नाथस्य (for [अ]ना°) D1 सप्रति, T1–3 पुत्रक (for साम्प्रतम्) K5 मामनाथ च साप्रत, D4 ममाश्वासेय सा°, T4 G मम नाथ सुपुत्रक —^{c}) D10 ननु (for त्वया) D3 हितो (for हीनो) D2 महावाहु (for °बाहो) — B1 reads 9^{d}–10^{a} on marg —^{d}) D3 कि, D4 क्व (for का) K4 5 तु, D1 om, D8 न्व (sic) (for नु) D9 उपास्यामि (for नु या°) — After 9, K5 B (except B2, B1 marg) D (except D4, D7 missing) read 12

10 B1 reads 10^{a} on marg —^{a}) D11 भव, M3 भूया (for भूत्वा) K3 4 B2 महाबाहो (for राज) —^{b}) D8 सुहृदम् (for °दा) — The portion of the text from 10^{c} up to 42^{b} is lost in T4 on missing folios B1 repeats 10^{cd} after 11 —^{c}) D3 8 10 भव (for अन्ध) Dn1 वृत्त (for वृद्ध) Ś1 K (except K5) पितर (for मा वीर) —^{d}) B (except B2, B1 both times) Dn2 n3 D2 5 8–10 क्वापि-, T1–3 G त्वं क्व (for क्व नु) Ś K D3 11 यास्यसि (for गच्छसि) D1 विहाय क्व गमिष्यसि

11 T4 missing (cf v 1 10) —^{a}) B1 repeats from पा up to पराजित (in 11^{d}) on marg K4 om. from कृपा up to प्रीति M3 क्व (for the first सा) T1–3 G या कृपा या च में (G1 3 ते) प्रीति —^{b}) Dn D5 6 कथं, T1–3 G1 या च, M1 मा क्व (for मा च) K1. 3 4 D3 9 T1–3 G राजसु, B3 राजन्य (for राजन्सु-) D1 यामभ्यासीत्क वै गता, D4 सा राजन्नतिमानिता, D8 10 सा च राजन्स(D10 °स्य)मानिता (sic) — D1 om. (hapl.) 11^{cd} —^{c}) Ś1 K1 विनिहता, D3 विनिहित, S (T4 missing) त्व निहत (for विनिहत) K5 B (except B4, B1 both times) Dn D2 5 6 8 10 पापै, D9 पार्थ (for पार्थैं) D4 पार्थेषु युद्धमानेषु —^{d}) B3–5 सग्रामेषु (for संयुगेषु) Ś1 K1 [अ]पराजित, B2 3 5 D8 पराजित, D3 [अ]पलायिन (for [अ]पराजित) — After 11, B1 repeats 10^{cd}

12 T4 missing (cf v 1 10) K5 B (except B2, B1 marg) D (except D4, D7 missing) read 12 after 9 —^{a}) D10 च (for त्व) D2 पृथिवीपालांस्, D3 4 °पाल, M पालो (for °पालान्) —^{b}) K4 मुक्त्वा, K5 B Dn D3 5 6 8–11 T1–3 G1 त्यक्त्वा, D1 हत्वा, D2 तास्तास्, M भूत्वा, Ca (gloss पालयित्वा) भुक्त्वा (as in text) D3 ताहीन् (sic), D4 भोगान् (for तात) D4 गता, M1–3 -गतं, M4 -गत (for -गतान्) —^{c}) D4 शेते (for शेषे) D4 T2 G [ऽ]द्य, M4 हि (for वि) D9 -हते (for -हतो) D8 भूमौ विनिहत शेते, T3 निषेध्य निहतो भूमौ —^{d}) K2 प्राकृती (for त) T3 G2 कृपणो (for कुनृपो)

13 T4 missing (cf. v 1. 10) —^{a}) D2 4 T3 का नु, D9 कौ नु (for को नु) K4 B4 5 D4 T1–3 G M1 उत्थित, D3 उत्थिते Ś1 Ca कल्ये, K2.4 5 B Dn D1–3 5 6 8–10 T1–3 G काले, K3 D11 वीर, D4 कल्यो (sic) (for काल्ये) —^{b}) D3 पित (for the first तात) — D1 om 13^{c}–16^{d} —^{c}) B2 राजेति (for सतत) —^{d}) Ś1 K1 लोकराजेति (for नाथेति) Dn1. n3 D2 3 5 6 वा (for च)

14 T4 missing (cf v 1 10) D1 om 14 (cf v 1 13) —^{a}) T1 2 तु मा, T3 तु क, G1. 3 तु त, G2 तु त्वा, M1 4 च क, M2 च क, M3 कथ (for च मा) D3 एके, T3 कर्णे, G2 नित्य (for कण्ठे) D4 कठे त्वा सपरिष्वज्य —^{b}) Ś1 K1–3 [आ]कृष्ट, K5 B2 Dn D2 5 6 S (T4 missing) क्लिन्न-, B5 [आ]च्छिन्न- (for [आ]क्लिन्न-) B3 -लोचन D4 स्नेहयुक्तेन चक्षुषा —^{c}) Ś1 K1. 3 अनुजानीहि (K3 °ह), D4 T3 G1 3 M Cv शास्तासि, D10 अन्वशाधीति, T1 2 G2 अनुशास्तासि (for °शाधीति) D4 G2 3 कौरव्यस्

भूयसी मम पृथ्वीयं यथा पार्थस्य नो तथा ॥ १५

भगदत्तः कृपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।

भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजोऽथ बाह्लिकः ॥ १६

अश्वत्थामा च भोजश्च मागधश्च महाबलः ।

बृहद्बलश्च काशीशः शकुनिश्चापि सौबलः ॥ १७

म्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः शकाश्च यवनैः सह ।

सुदक्षिणश्च काम्बोजस्त्रिगर्ताधिपतिस्तथा ॥ १८

भीष्मः पितामहश्चैव भारद्वाजोऽथ गौतमः ।

श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च शतायुश्चापि वीर्यवान् ॥ १९

जलसंधोऽथार्ष्यशृङ्गी राक्षसश्चाप्यलायुधः ।

अलम्बुसो महाबाहुः सुबाहुश्च महारथः ॥ २०

एते चान्ये च बहवो राजानो राजसत्तम ।

मदर्थमुद्यताः सर्वे प्राणांस्त्यक्त्वा रणे प्रभो ॥ २१

येषां मध्ये स्थितो युद्धे भ्रातृभिः परिवारितः ।

योधयिष्याम्यहं पार्थान्पाञ्चालांश्चैव संयुगे ॥ २२

चेदींश्च नृपशार्दूल द्रौपदेयांश्च संयुगे ।

---

15 T4 missing (cf v 1 10) D1 om 15 (cf v 1 13) — a) D2 ननु, D3 11 M1 न तु (for ननु) G3 तदा (for अहम्) — c) T1 2 मता च, T2 G1 2 पृथ्वी च (for पृथ्वीय) G3 भूयसीयं मम पृथ्वी, M पृथिवी भूयसी तात — d) K4 T1-3 G तात, D4 तथा, M मम (for यथा) K6 न, B3 वो, T2 मा (for नो) B5 D5 6 M2-4 यथा (for तथा)

16 T4 missing (cf v 1 10) D1 om 16 (cf v 1 13) D5 transp 16 and 17 — b) K2 D4 अवन्त्यो, Dn D3 6 T1-3 G1 2 M2-4 आवन्त्यो, D11 चावन्त्यो Dn D5 S (except M1, T4 missing) च, D3 ये (sic) (for अथ) — c) D2 भूरिश्रवो (sic), D4 भूमिश्रवा — d) K1 6 D3 T1-3 G च (for अथ)

17 T4 missing (cf v 1 10) K2 om 17 D5 transp 16 and 17 — a) Dn D1 5 6 [अ]थ (for the first च) D4 S (T4 missing) कृतवर्मा (for च भोजश्च) — b) D1 माधवश्च (for मागधश्च) D5 महाबल, D4 °बलं (for बल) — K1 D4 om (hapl) 17cd — c) D2 बृहद्बलश्च, D10 °द्रथश्च (for °द्बलश्च) B2 कौशल्य, D8 काशीया, T1 G1 क्राथश्च, T2 क्राथश्च; T3 G2 क्रोधश्च, G3 कायश्च (for काशीश) — d) B1 3 चैव (for चापि) D2 सौबल Dn1 शकुनिश्च महाबल

18 T4 missing (cf v 1 10) — a) D9 11 शत (for बहु) — b) B3 जवनै, D8 पर्वतै (for यवनै) — D1 om 18cd — c) K2 D8 स्व (for सु) Ś1 K1 3 D9 T8 G1 कांभोजस, D8 काभोज्यस्

19 T4 missing (cf v 1 10) — b) K3 तु, T3 G2 च (for अथ) G2 गौतमि — D1 om 19c-20d — cd) K6 B1 3-5 Dn D2-6 8 10 11 T3 G2 [अ]युता युश, T1 2 G1 3 [अ]श्रुता° (for [अ]च्युता°) K2 om (hapl) युश्च शता° B2 दवायु श्रुतकीर्तिश्च (for 19c) B2 श्रुतायुष (for शता°) B (except B1) Dn D2 6 8 [व]ेव; G3 [अ]थ (for [अ]पि)

20 T4 missing (cf v 1 10) D1 om 20 (cf v 1 19) — a) Ś1 जलसंधो K1 जलसंधश्च, D2 जलसंधो, D3 जलसंधो (for जलसंधो) K2 3 B1 4 Dn Dn2 D 4 6 10 11 [ऽ]थार्ष्यशृङ्गी, K1 D3 [ऽ]प्यार्ष°; K5 D2 चार्ष°, Dn1 [ऽ]थाप°; D4 आर्ष° (sic), T1 2 G2 M1 4 [ऽ]प्यार्ष्यं, T2 M1 2 [ऽ]प्यर्ष्य G1 [ऽ]प्यार्ष्य° (for अथार्ष्य°) K1 जलसंधश्चाप्यर्ष्यशृङ्गी (sic), B1 °संधोऽथाप्यशृङ्गी; D2 °संधश्च ऋष्यशृङ्गी (hypermetric), G2 °संधश्चर्ष्यशृङ्गी च — b) D11 [अ]लंबुष; G1 [अ]लंयुष (for [अ]लायुध) G2 राक्षसश्च ह्यलायुध — cd) K1 अलंबुषो, K2 B1 3 4 D1 2-4 अलंबुषो; B1 अलम्बुषो (for अलंबुसो) K2 om (hapl) बाहु सु D4 S (T4 missing) वीरबाहु (for महा) D10 सुबाहुर (for सुबाहुश्च) B D5 महायशा; T1-2 शतायुध (for महारथ)

21 T4 missing (cf v 1 10) — ab) K2 transp बहवो and राजान B1 मयपक्षा, D1 निहता (for राजानो) K1 3 D1 10 G2 सत्तम (sic), K5 B3 Dn D1 4 6 T2 सत्तमा (for सत्तम) — D1 om 21c-23b — c) B1 Dn1 यदर्थम्; D1 4 त्वदर्थम् (for मदर्थम्) S (T4 missing) मदर्थं प्रहरिष्यन्ति — d) B2 transp प्राणान and त्यक्त्वा Ś1 K1 2 रणे विभो, K4 रणे भृश; B1 D9 T2 महारणे, D4 दिवं गता, D2 4 रणे, D1 11 धनानि च, T1 2 G M1 2 4 महाहवे, M3 महामृधे (for रणे प्रभो)

22 T4 missing (cf v 1 10) D1 om 22 (cf v 1 21) D8 om (hapl) 22a-24b — a) K2 Dn1 D5 एषां; B1 D2 S (T4 missing) तेषां D2 युक्ता (for युद्धे) K4 सात्यकिं कुन्तिभोजं च (= 23c) — d) D2 पाचालांश; M1 पंचालांश Dn2 n3 D5 [अ]पि (for

सात्यकिं कुन्तिभोजं च राक्षसं च घटोत्कचम् ॥ २३
एकोऽप्येषां महाराज समर्थः संनिवारणे ।
समरे पाण्डवेयानां संक्रुद्धो ह्यभिधावताम् ।
किं पुनः सहिता वीराः कृतवैराश्च पाण्डवैः ॥ २४
अथ वा सर्व एवैते पाण्डवस्यानुयायिभिः ।
योत्स्यन्ति सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मृधे ॥ २५
कर्णस्त्वेको मया सार्धं निहनिष्यति पाण्डवान् ।
ततो नृपतयो वीराः स्थास्यन्ति मम शासने ॥ २६
यश्च तेषां प्रणेता वै वासुदेवो महाबलः ।
न स संनह्यते राजन्निति मामब्रवीद्वचः ॥ २७
तस्याहं वदतः सूत बहुशो मम संनिधौ ।
युक्तितो ह्यनुपश्यामि निहतान्पाण्डवान्मृधे ॥ २८
तेषां मध्ये स्थिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रकाः ।
व्यायच्छमानाः समरे किमन्यद्भागधेयतः ॥ २९
भीष्मश्च निहतो यत्र लोकनाथः प्रतापवान् ।
शिखण्डिनं समासाद्य मृगेन्द्र इव जम्बुकम् ॥ ३०　C. 9 87　B. 9 2 31　K 9 2.31

[ए]व) T1–3 G पाचालान्सृं(T3 °न्सं)जयास्तथा

23 T4 missing (cf v l 10) D1 om 23^{ab} (cf. v l 21) D6 om 23 (cf v l 22) —^{a}) D3 वेदाश्च, T1–3 G सोमकान्, M1 जताश्च, M2 4 एताश्च (for चेदींश्च) G1 3 नर- (for नृप) D2 -शार्दूळ, M -शार्दूलान् (for -शार्दूल) —^{b}) B3 lacuna for श्च सयुगे —^{c}) D4 सात्यकीं, M1 सात्यकि K1 M1 कुंतिभोजश्, K3 °भोज्यं —^{d}) G3 M1 राक्षसश् B5 G3 M1 घटोत्कच

24 T4 missing (cf v l. 10) D6 om. 24^{ab} (cf v l. 22) —^{a}) Dn D1, 2 5 ह्येषा, D4 ह्यह, D3 येषा, T2 [ऽ]प्येष, T3 [ऽ]प्यष्टौ (for ऽप्येषा) G3 महाराज —^{b}) K5 D3 9 स्यान्, D4 [ऽ]सि, M1 स (for स) — D1 om 24^{c}–29^{d} M om 24^{cd} —^{c}) T1–3 G ममरे पाडुयोधाना — After 24^{c}, K4 ins 15* K4 om 24^{d}–32^{d} —^{d}) Ś1 K1 सक्रुद्धो, D3 स क्रुद्धो Ś1 [ऽ]त्यभिधावता, K1 [ऽ]भ्याभि , K2 वाभि°, K5 D3 युधि धा°, B Dn D5 6 8 9 [ऽ]प्यभिधा°, D2 [ऽ]प्यनु°, G3 ह्यम्य (for ह्यभि) —^{e}) Dn D5 संहता, D4 T1–3 G M2 4 सहितो K1 3 D4 T1–3 G M2 4 वीरै M1 किं पुन सहितान्वीरान् —^{f}) D4 कृतवीरश्च, T1–3 G कृत(T2 °द्ध)वैरैश्, M योद्धुकामैश् (M1 °माश्) (for कृतवैराश्) D2 भारत, M3 4 माधवैं (for पाण्डवै)

25 T4 missing (cf v l. 10) K4 D1 om 25 (cf v l 24) —^{a}) M2 अथाहं (for अथ वा) D4 एते वै, S (T4 missing) -पांचालै (for एवैते) —^{b}) S (T4 missing) -सैनिकै (for -यायिभि) D8 पाडवा सहसैनिका —^{c}) K5 B D (D1 om , D7 missing) यो स्यंते, S (T4 missing) योत्स्यामि Dn मम राजेंद्र, D4 च महाराज, M3 (*sup lin*) सहितै राजन् (for सह राजेन्द्र) —^{d}) Ś1 K1. 3 वधिष्यं(Ś1 °ष्य)ति, D2 4 9 S (T4 missing) हनिष्यामि (D9 °ष्यसि) D4 हि (for च) D10 om from तान्मृधे up to निहनिष्यति (in 26^{b}) D4 तान्रणे, D11 पाडवान् (for तान्मृधे)

26 T4 missing (cf v l 10) K4 D1 om 26 (cf. v l 24) D10 om up to निहनिष्यति (cf v l 25) D11 reads 26^{ab} on marg (*sec m*) —^{a}) K1 एको, D11 एको, M1 चापि (for स्त्वेको) —^{b}) K3 निहनिष्यति, B2 °ष्यति च (hypermetric), Dn1 n3 D2 5 6 हनिष्यति च, G3 निहनिष्यामि —^{c}) D2 तया, D4 शेषा, T1–3 G M4 ते वै, M1 एते, M2 3 तेषा (for ततो)

27 T4 missing (cf v l 10) K4 D1 om 27 (cf. v l 24) Dn1 n2 om 27 Dn3 reads 27 on marg (*sec m*) —^{b}) D2 महाबळ —^{c}) B2 स न (by transp), D3 नत्र (sic), D4 नासौ, M1 ह्मन

28 T4 missing (cf v l. 10) K4 D1 om 28 (cf v l 24) —^{a}) D4 तस्यैव, D11 तस्याथ, S (T4 missing) एव च (for तस्याह) D8 तरत (sic) (for वदत) T3 पुत्र (for सूत) —^{c}) K5 B D (except D4, D1 om , D7 missing) शक्तितो, M1 युद्धतो (for युक्तितो) B3 D3 T2 3 G2 M4 [ऽ]पि (for हि) Ś1 K1. 2 न (for [अ]नु-) D3 -पास्यामि —^{d}) D5 निहितान्, G2 न्यपतन् (for निहतान्) K3 B· Dn D2 4–6 11 G2 M1 रणे (for मृधे)

29 T4 missing (cf v l 10) K4 D1 om 29 (cf v l. 24) —^{a}) B4 5 येषा (for तेषा) D2 10 S (T4 missing) स्थितो (for स्थिता) D4 छत्र (for यत्र) —^{b}) D4 वध्यंते (for हन्यन्ते) S (T4 missing) हन्यते मम पुत्रक —^{c}) S (T4 missing) व्यायच्छमान , Cn (gloss दाण् इत्यस्य धातोर्यच्छादेश) °माना (as in text) —^{d}) Dn1 कम् (for किम्)

द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ।
निहतः पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३१
भूरिश्रवा हतो यत्र सोमदत्तश्च संयुगे ।
बाह्लीकश्च महाराज किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३२
सुदक्षिणो हतो यत्र जलसंधश्च कौरवः ।
श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३३
बृहद्बलो हतो यत्र मागधश्च महाबलः ।
आवन्त्यौ निहतौ यत्र त्रिगर्तश्च जनाधिपः ।
संशप्तकाश्च बहवः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३४
अलंबुसस्तथा राजन्राक्षसश्चाप्यलायुधः ।

---

30 T4 missing (cf v 1 10) K4 om 30 (cf v 1 24) K3 om (hapl) 30–31 — ^{a}) D1 घाति (for च नि) D2 यश्च, M1 युद्धे (for यत्र) — G2 om 30^{c}–31^{b} — ^{c}) D10 शिखण्डिनं, M2 शिखण्डिना (for शिखण्डिन) — ^{d}) D1 M पुत्र (for तत्सुताः) T2 मृगेंद्रमिव जंतुक

31 T4 missing (cf v 1 10) K4 om 31 (cf v 1 24) K3 om 31 (cf v 1 30) G2 om 31^{ab} (cf v 1 30) — ^{a}) T1–3 तत्र (for यत्र) — D2 om 31^{bcd} D10 om (hapl) 31^{b}–33^{a} — ^{b}) D1 धनु (for सर्व) K2 5 B2 D2 4 शस्त्राणां, B1 Dn D2 6 G1 M4 शास्त्रार्थं (for शस्त्रास्त्र) — After 31^{ab}, D5 ins 14* — ^{c}) D9 निहते (for °त) G1 M1 सर्वे, G2 3 M2–4 सत्ये (for संख्ये) — K D2 5 11 (marg) ins after 31 D7 after 31^{ab}

14* कर्णश्च निहत संख्ये दिव्यास्त्रज्ञो महाबल ।

[D9 निहत K2 D3 महास्त्रज्ञो, D7 दिव्यास्त्र (for °ज्ञो) D3 किमन्यद्भागधेयत (for the post half)]

— After the above, D5 ins 26* On the other hand, after 31, G1 3 M3 4 ins 16*

32 T4 missing (cf v 1 10) K4 om 32 (cf v 1 24) D10 om 32 (cf v 1 31) K2 D2 G1 3 M om (hapl) 32–33 Dn om (hapl) 32 D1 om 32–47 D5 reads 32 on marg — ^{a}) K2 युद्धे (for यत्र) — ^{b}) D1 सोमदत्त प्रतापवान — ^{c}) Ś1 K1–3 D1 8 9 11 T2 3 बाह्लिकश्च B1 D3 T3 महाराज — B D2 4 8 9 11 T1–3 ins after 32 K4 after 24^{c}

15* भगदत्तो हतो यत्र गजयुद्धविशारद ।
जयद्रथश्च निहत किमन्यद्भागधेयत ।

[B1 reads the post half of line 1 and of line 2 on marg — (L 1) T1 2 तत्र (for यत्र) — B3 om line 2 — (L 2) B3 हत संख्ये, D1 विनिहत (for च नि°)]

33 T4 missing (cf v 1 10) D10 om 33^{a} (cf v 1 31) K D2 5 G1 3 M om 33 (cf v 1 32) K3 om (hapl) 33 Ś1 K1 2 read 33 after 36 — ^{a}) K2 सुदर्शना (for °क्षिणो) — ^{b}) Ś1 K3 [illegible] (for °संध) K4 [illegible], B1 Dn 4 11 [illegible] D1 [illegible] D3 [illegible] (for [illegible]) D3 [illegible] (cf 37^{b}) — ^{c}) K4 B D2 8 11 [अ]च्युतायुश, Dn T1–3 G [illegible] (for [illegible]) — After 33, Dn D [illegible] read 37 D2 11 T1–3 G1 ins after 33 G 3 M3 4 after 31

16* [illegible]
निहत पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयत ।

[(L 1) T1–3 G [illegible], M3 4 [illegible] (for [illegible]) G1 [illegible], G3 M3 [illegible] D2 11 T2 3 [illegible] (D3 [illegible]) [illegible] (for the post half) — (L 2) G M3 4 [illegible]]

34 T4 missing (cf v 1 10) D1 om 34 (cf v 1 32) Dn D2 om (hapl) 34^{ab} K reads 34 after 26* — ^{b}) Ś1 K1 मागधश्च K2 om K3 D2 मागध नु (for °धश्च) D2 [illegible], T G [illegible] (for [illegible]) — After 34^{ab}, N (D1 missing D5 om, Dn D after 17^{ab}) Cn ins

17* उग्रायुधश्च [illegible] प्रतिमानं धनुष्मतां ।
[K1 Dn1 Dn [illegible] D2 [illegible]]

while M ins

18* शतायुश्च [illegible] किमन्यद्भागधेयत ।

— ^{c}) Ś1 K1–3 निहतो (for हतो) K4 5 B1 2 4 Dn D3–5 8–11 T (T4 missing) G M3 4 आवन्त्यौ निहतौ यत्र — ^{d}) K4 B1–3 D2 6 त्रैगर्त(B2 °र्ता)श्च K2–4 B (except B3) Dn D1–5 8 9 नराधिप, M महाबल (for जनाधिप) — ^{e}) K4 5 B1 2 4 Dn D 5 8–11 संशप्तका (D1 क)श्च K1 2 B 4 D3 10 11 निहत(K1 °ह)ता (for बहव) — For 34^{def}, T1–3 G subst

19* शकुनिश्चापि सौबल ।
त्रिगर्तश्च महाबाहु संशप्ताश्च महाबला ।

— After 34, K4 ins

आश्चर्यशृङ्गश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३५
नारायणा हता यत्र गोपाला युद्धदुर्मदाः ।
म्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३६
शकुनिः सौबलो यत्र कैतव्यश्च महाबलः ।
निहतः सबलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३७
राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघबाहवः ।
निहता बहवो यत्र किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३८
नानादेशसमावृत्ताः क्षत्रिया यत्र संजय ।

C 9 90
B 9 2.44
K 9 2 44

20* यत्र शूरा महेष्वासा मर्त्ये त्यक्तजीविता ।
निहता भीमसेनेन किमन्यद्भागधेयत ।

[(L 1) prior half = prior half of 22*]

— After the above, K_4 reads 37 On the other hand, after 34, D_5 ins 21*

35 T_4 missing (cf v l 32) D_3 om (hapl) 35–40 D_1 om 35 (cf 35–36 D_{10} T_3 om (hapl) 35 D_5 om (hapl) G M transp 35 and 36 — ^{a}) K_5 B $D_{8\,9\,11}$ सल तया) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ राज, $B_{1\,2\,4}$ $D_{8\,9\,11}$ राजा, D_4 $T_{1\,2}$ G M शूरो (for राजन्) — ^{b}) G_3 हलायुध (for [अ]-प्यला) — $T_{1\,2}$ $G_{1\,2}$ om 35^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ K $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn_2 n_3 $D_{2\,6\,8\,9\,11}$ क्षार्ष्य, B_3 सार्ध, Dn_1 D_4 सार्प- (for आश्चर्य-) K_4 $_5$ B $D_{2\,9\,11}$ -शृगिश् (for शृङ्गश्) B_3 om निहत. — After 35, K_4 Dn ins 21*

36 T_4 missing (cf v l 10) D_1 om 36 (cf v l 32) D_3 $_5$ om 36 (cf v l. 35) K_4 om 36^{ab} K_4 B_2 Dn D_4 $T_{1\,2}$ G M transp 35 and 36 — ^{a}) G_2 युद्धे (for यत्र) D_4 नारायणाश्च निहता — ^{b}) T_2 यत्र (for युद्ध-) G_2 दैवैश्चापि सुदुर्मदा — Dn om. 36^{cd} $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_3 repeat 36^{cd} after 21*, K_5 after 38, $B_{1\,2\,5}$ (first time) D_8 after 22*, B_5 (second time) after 23*, D_{11} after first occurrence of 22* — After this repetition of 36^{cd}, K_5 B_{1-3} D_8 ins 23*, B_5 ins 21* after first repetition and 24* after second repetition After 36, $Ś_1$ $K_{1\,3}$ read 33, while B_4 $D_{2\,6}$ ins 21*, and B_5 ins 22*

37 T_4 missing (cf v l 10) D_1 om 37 (cf v l 32) D_3 om 37 (cf v l 35) B_4 $_5$ $T_{1\,2}$ G om. (hapl.) 37 T_3 om 37^a–41^b K_4 reads 37 after 20* Dn $D_{2\,5\,6}$ read 37 after 33 — ^{a}) D_2 सौबलो — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} कौरव्य, D_3 कौरवश् (for कैतव्यश्) $Ś_1$ K_{1-3} Dn $D_{5\,6}$ सु, K_5 B_1 D_9 [s]प (for च) B_2 महारथ, M °यशा (for °बल) D_2 सर्वशास्त्रभृता वर — After 37^b, Dn D_6 ins 17* Dn D_5 om 37^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} सौबलो, D_2 सबलो $Ś_1$ K_{1-3} B_2 D_4 युद्धे (for वीर) M निहत पाण्डवेयेन — $Ś_1$ $K_{1\,2\,5}$ B_{1-3} $D_{8\,9\,11}$ ins after 37 K_4 Dn after 35 B_4 $D_{2\,6}$ after 36 B_5 after first repetition of 36^{cd} D_5 after 34

21* एते चान्ये च बहव कृतास्त्रा युद्धदुर्मदा ।

[Post half = post. half of 22* K_4 महात्मानोस्त्रपारगा (for the post half)]

— After the above, $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_3 repeat 36^{cd} On the other hand, after 37, K_4 (first time) D_{10} M_1 ins 22*

38 T_4 missing (cf v l. 10) D_1 om 38 (cf v l 32) D_3 om 38 (cf v l 35) T_3 om 38 (cf v l 37) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ om (hapl) 38–39 K_3 om (hapl) 38–40 K_4 om 38^{ab} B_3 D_{10} om. (hapl.) 38 M_1 transp 38 and 39 — After 38^b, D_4 ins 22* D_4 $T_{1\,2}$ G_2 om 38^{cd} — ^{c}) K_4 $B_{4\,5}$ transp निहता and बहवो G_1 चाहवे (for बहवो) K_4 तत्र (for यत्र) — After 38, K_5 repeats 36^{cd}, while K_4 (second time) $B_{1\,2}$ $D_{2\,8\,9\,11}$ (first time) M_{2-4} ins after 38 K_4 (first time) D_{10} M_1 after 37 B_5 after 36 D_4 after 38^b D_{11} (second time) after repetition of 36^{cd}

22* यत्र शूरा महेष्वासा कृतास्त्रा युद्धदुर्मदा ।

[Prior half = prior half of 20* B_1 D_{10} कृतार्था, D_{11} (first time) सबला (for कृतास्त्रा) Post half = post half of 21*]

— After the above, $B_{1\,2\,5}$ (first time) $D_{8\,11}$ (after first occurrence) repeat 36^{cd}, while $D_{2\,4\,10\,11}$ (after second occurrence) M ins 24* — D_9 cont after 22* K_5 B_{1-3} D_8 ins after repetition of 36^{cd} $B_{4\,5}$ Dn $D_{5\,6}$ after 38

23* यत्र शूरा महात्मान सर्वशास्त्रास्त्रपारगा ।

[Dn $D_{5\,6}$ महेष्वासा (for महात्मान) $D_{8\,9}$ शस्त्रास्त्र (for -शास्त्रास्त्र-)]

— After the above, B_5 repeats (second time) 36^{cd}, while Dn_1 reads 39^c–40^b K_5 B_{1-4} Dn_2 n_3 $D_{5\,6\,8\,9}$

निहताः समरे सर्वे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३९
पुत्राश्च मे विनिहताः पौत्राश्चैव महाबलाः ।
वयस्या भ्रातरश्चैव किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४०
भागधेयसमायुक्तो ध्रुवमुत्पद्यते नरः ।
यश्च भाग्यसमायुक्तः स शुभं प्राप्नुयान्नरः ॥ ४१
अहं वियुक्तः स्वैर्भाग्यैः पुत्रैश्चैवेह संजय ।
कथमद्य भविष्यामि वृद्धः शत्रुवशं गतः ॥ ४२
नान्यदत्र परं मन्ये वनवासादृते प्रभो ।
सोऽहं वनं गमिष्यामि निर्बन्धुर्ज्ञातिसंक्षये ॥ ४३
न हि मेऽन्यद्भवेच्छ्रेयो वनाभ्युपगमादृते ।
इमामवस्थां प्राप्तस्य लूनपक्षस्य संजय ॥ ४४
दुर्योधनो हतो यत्र शल्यश्च निहतो युधि ।
दुःशासनो विशस्तश्च विकर्णश्च महाबलः ॥ ४५
कथं हि भीमसेनस्य श्रोष्येऽहं शब्दमुत्तमम् ।

---

cont after 23* B5 ins after second repetition of 36^{cd} Dn1 after 40^{b} D2 4 10 11 (after second occurrence) M cont after 22*

24* बहवो निहता सूत महेन्द्रसमविक्रमा ।

[K5 नून (for सूत) D4 M राजानो बहव(D4 विहता) स्तत्र (for prior half) K5 -विक्रमा° (for -विक्रमा)]

39 T4 missing (cf v l 10) D1 om 39 (cf v l. 32) D8 om 39 (cf v l. 35) T8 om 39 (cf v l 37) Ś1 K1-3 om 39 (cf v l 38) G1 3 om 39^{a}–41^{b} M1 transp 38 and 39 —^{a}) D4 -समायाता (for °वृत्ता) K4 विचिंत्य पौरषा सर्वे (sic) —^{b}) Dn2 सूंजय (for संजय) —Dn1 reads 39^{c}–40^{b} after 23* —^{c}) K5 स नरे (for समरे) D4 M वीरा (M2 °र) (for सर्वे) T1 2 G3 निहता पाण्डवैर्यैस्ते

40 For the sequence in Dn1, cf v l 39 T4 missing (cf v l. 10) D1 om 40 (cf v l. 32) D8 om 40 (cf v l. 35) T8 om 40 (cf. v l. 37) K8 om 40 (cf v l 38) G1 3 om 40 (cf v l 39) T2 om 40^{a}–41^{b} —^{a}) K5 निहता (submetric), D4 हता सर्वे (for विनिहता) M पुत्राश्च निहता सखे (M1 °घे) —^{b}) D2 महाबला —After 40^{b}, Dn1 ins 24* For 40^{ab}, T1 G2 subst

25* दुर्योधनो हतो यत्र पुत्रश्चास्य महात्मन ।

—^{c}) M चेतराश्च (sic) (for भ्रातरश्च) T1 G2 सोदराश्च महेष्वासा —K5 ins after 40 D3 after 14*

26* पार्थेन सयुगे घोरे किमन्यद्भागधेयत ।

—After the above, K5 reads 34

41 T4 missing (cf v l 10) D1 om 41 (cf v l 32) T8 om 41^{ab} (cf v l 37) G1 3 om 41^{ab} (cf v l 39) T2 om 41^{ab} (cf v l 40) T1 G2 om (hapl) 41^{ab}. —^{c}) K5 B D8 8–11 तु (for च). D2 9 10 भाग (for भाग्य-) —^{d}) T1 3 G स शिवं, T2 सजीव (for स शुभं) B2 T1–3 G2 3 M भुवि, G1 दिवि (for नर) D4 पुमान्प्राप्नुयाद्गतिं (submetric)

42 T4 missing up to 42^{ab} (cf v l 10) D1 om 42 (cf v l 32) —^{a}) G3 अय (for अहं) B1 2 5 Dn1 n3 D4 8 9 T1 विमुक्त, D3 च युक्तो (for वियुक्तः) K4 D4 10 11 तैर्, K5 D3 यैर् (for स्वैर्) D2 भाग्यै, G3 भोग्यै (for भाग्यै) —^{b}) B3 चैवेष, Dn1 चैव हि, D10 चैव ह, T1–3 G च सह (for चैवेह) —^{c}) T1 2 कथमद्यो, T4 G2 अद्य (T4 °त) कथं (for कथमद्य) —^{d}) D8 पुत्र (for शत्रु)

43 D1 om 43 (cf v l 32) —^{a}) K4 नान्यत्रेह (for °दत्र) G1 M3 वरं (for परं) T4 नान्यत्र परम मन्ये —^{b}) Ś1 K1–3 D5 शम, K4 मया, B3 कश्चित् (sic), Dn D2 6 सम, M विभो (for प्रभो) —^{c}) K5 D4 M1 निर्बंधु, G1 3 स्वबंधुर् (for निर्बन्धुर्) B3 -संयुगे, D2 5 वर्जित (for -संक्षये) K4 Dn बंधुज्ञाति विवर्जित°

44 D1 om 44 (cf v l 32) —^{a}) Ś1 K1–3 नेह (for न हि) Ś1 K1–3 M1 [ऽ]द्य (for ऽन्यद्) —^{b}) B2–5 D8 9 वनाय गमनादृते, G3 M2–4 वने ह्यु(G3 M3 [sup lin] °नेभ्यु)पग(M2 °श)मादृते; M1 वनाभिगमनादृते —^{c}) D4 S एता(T1. 2 °ना)म् (for इमाम्) —^{d}) D4 मूल, D9 लून- (for लून-)

45 D1 om 45 (cf v l 32) M3 om (? hapl) 45^{b}–46^{c} —^{b}) D4 शाल्वश्, M1 गल्यश् (for शल्यश्) S (M3 om) बलवान् (for निहतो) —^{c}) Ś1 K1 3 D5 G2 विकर्णश्च, K4 [ऽ]पि निहतो, K5 Dn D2 3 6 10 11 विविंशश्च, D8 निशस्तश्च, T4 विशस्तस्य (sic), G1. 3 विहस्तश्च, M1 2 4 विविंश(M1 °श)तिर् (for विशस्तश्च) —^{d}) Ś1 K1 3 विश(K3 °स)स्तश्, D5 विविंसश् (for विकर्णश्) K5 महारथ; D3 °बळ; D9 °बल (for °बल°)

एकेन समरे येन हतं पुत्रशतं मम ॥ ४६
असकृद्वदतस्तस्य दुर्योधनवधेन च ।
दुःखशोकाभिसंतप्तो न श्रोष्ये परुषा गिरः ॥ ४७
एवं स शोकसंतप्तः पार्थिवो हतबान्धवः ।
मुहुर्मुहुर्मुह्यमानः पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ४८
विलप्य सुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिन्तयित्वा पराभवम् ॥ ४९
दुःखेन महता राजा संतप्तो भरतर्षभ ।
पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ५०
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा सूतपुत्रं च पातितम् ।
सेनापतिं प्रणेतारं किमकुर्वत मामकाः ॥ ५१
यं यं सेनाप्रणेतारं युधि कुर्वन्ति मामकाः ।
अचिरेणैव कालेन तं तं निघ्नन्ति पाण्डवाः ॥ ५२
रणमूर्ध्नि हतो भीष्मः पश्यतां वः किरीटिना ।
एवमेव हतो द्रोणः सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ ५३
एवमेव हतः कर्णः सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
स राजकाना सर्वेषां पश्यतां वः किरीटिना ॥ ५४
पूर्वमेवाहमुक्तो वै विदुरेण महात्मना । C. 9 115 B. 9 2.60 K. 9 2.60

---

46 D1 om. 46 (cf v l. 32) M3 om 46^{ab} (cf v l. 45) — ^{b}) K1 श्रेष्टोहं (sic), D2 नाश्येहं (sic) (for श्रोष्येऽहं). B2 उद्धृत (for उत्तमम्) — ^{c}) D4 कर्णेन (for एकेन) M1 2 4 यत्र (for येन)

47 D1 om 47 (cf v l 32) — ^{a}) B1 D2 गद-तस्, D. वस°, M जल्प° (for वद°) T3 तत्र, M2. 4 तात (for तस्य) — ^{b}) K B D. 2 10 11 (by corr) -वध च व, Dn D. - 9 रथ प्रति, D11 (before corr) -वधेन्द्र (for -वधेन च) — ^{c}) D4 6 -शोकाग्नि- (for -शोकाभि) — ^{d}) Dn1 नाश्रोष्ये, D3 नु श्रोष्ये, D10 श्रोष्येहं Dn D. 6 परमा, D1 परुष (for परुषा) K2 D5 गिरा, D4 वच (for गिर)

48 Before 48, MSS ins वैशंपायन उवाच — ^{a}) Ś1 K1-3 दुःखेन, B1 5 D2-11 वृद्धश्च, Dn D1-7 5 6 स दुःख (for स शोक) — ^{b}) D3 पार्थिवाहनमध्यम (sic). — ^{c}) D10 om मुहुर्मुहु K. D3 मुह्यमाना (D3 °ना), D2 दह्यमाना (for मुह्यमान) — ^{d}) B3 D2 T1 4 G1 2 पुत्राधिभिर् K5 D3 पुत्रव्याधि (D3 °भि)-परिप्लुत, Dn2 पुत्राधिनस्तो भरतर्षभ (hypermetric), Dn3 पुत्राधिनिपरिप्लुत, D4 पुत्राधिभि परिप्लुत

49 D1 om 49-50 — ^{a}) D2 कालं — ^{c}) K3 D2 10 11 M स (M1 च) नि (M नि)श्वस्य, K D3 4 T G विनि (T G °नि)श्वस्य (for च नि°)

50 D1 om. 50 (cf. v l 49) — ^{a}) K4 B (except B2) D7 9 शोकेन (for दुःखेन) K4 B D3 9 [आ]विष्ट, K. D2 4 10 11 T1. 2 G1 M राजन् (for राजा) — ^{b}) K1. 2 Dn D2-6 8 M2 3 भरतर्षभ (M3 °भं) — ^{c}) K2 4 5 D3 10 गावल्गणिं — ^{d}) Ś1 K1 2 यथा तथा

51 Before 51, MSS ins धृतराष्ट्र उवाच — ^{a}) K4 भीष्मौ (for भीष्म) M1 हि ता (sic) (for हतौ) D4 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) — ^{b}) D9 सूतपुत्रौ Ś1 K1-3 G2 नि (for च) K5 B2 5 D3 10 11 घातित, Dn2 n3 (marg sec m as in text) पातितं (for पातितम्) — After 51^{ab}, T1 reads 52^{cd} for the first time, repeating it after 51^{cd} — ^{c}) D4 शल्य (for सेना-) D1 5 -पति (for पतिं) T G महेष्वासं (for प्रणेतार) — K2 om (hapl) 51^{d}–52^{a} — ^{d}) Ś1 कियं (sic) कुर्वंति, K1 क्रिय (sic) कुर्वत, K3 य यं कुर्वत, K4 B3 4 Dn D1. 2 4. 5 G2 किमकुर्वत, K5 किमकुर्वंति (sic) D4 मे सुता (for मामका) — For 51^{cd}, M subst.

27* तया शल्यं महेष्वासं मद्राणामीश्वरं विभुम् ।

52 K2 om 52^{a} (cf. v l. 51) Ś1 K1 3 B3 Dn D3 T2-4 G om. (hapl) 52^{ab} D1 om 52-56 — ^{b}) T1 युद्धे (for युधि) — T1 reads 52^{cd} for the first time after 51^{ab} and repeats it after 51^{cd} — ^{c}) D2 कालेन — ^{d}) D3 तत्र तिष्ठंति पाण्डवा, T (T1 second time) G तत (G1 °त्र) शंसितुमर्हसि (T2 °त)

53 D1 om 53 (cf. v l. 52) — ^{b}) K2 वा, K4 च, K5 B3 न, D4 तु (for वः) — D6 M1 om (hapl) 53^{c}–54^{d} — ^{c}) D3 एष एव, G एवमेष (for एवमेव) Dn1 हते द्रोणे (for हतो द्रोणः) — ^{d}) D4 पुत्राणां मम पश्यता

54 D1 om 54 (cf v l. 52) D6 M1 om. 54 (cf v l. 53) — ^{b}) Ś1 Dn2 n3 D2 5 सह पुत्रै, K1. 2 सहपुत्र, Dn1 सूतपुत्रै (for °पुत्र) — ^{d}) D8 पश्यतो K5 न (for व)

55 D1 om. 55 (cf v l 52) — ^{a}) M1 एषो (for एव) D4 T1-3 G [ऽ]स्मि, T4 [ऽ]मि (for वै) — ^{b})

115
1 61
1 60

दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति ॥ ५५
केचिन्न सम्यक्पश्यन्ति मूढाः सम्यक्तथापरे ।
तदिदं मम मूढस्य तथाभूतं वचः स ह ॥ ५६
यदब्रवीन्मे धर्मात्मा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।
तत्तथा समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ॥ ५७
दैवोपहतचित्तेन यन्मयापकृतं पुरा ।
अनयस्य फलं तस्य ब्रूहि गावल्गणे पुनः ॥ ५८
को वा मुखमनीकानामासीत्कर्णे निपातिते ।
अर्जुनं वासुदेवं च को वा प्रत्युद्ययौ रथी ॥ ५९
केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं मद्रराजस्य संयुगे ।
वामं च योद्धुकामस्य के वा वीरस्य पृष्ठतः ॥ ६०
कथं च वः समेतानां मद्रराजो महाबलः ।
निहतः पाण्डवैः संख्ये पुत्रो वा मम संजय ॥ ६१
ब्रूहि सर्वं यथातत्त्वं भरतानां महाक्षयम् ।
यथा च निहतः संख्ये पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ६२
पाञ्चालाश्च यथा सर्वे निहताः सपदानुगाः ।

Dn2 n3 विदूरेण — ^{d}) D4 प्रजा ते (for प्रजेयं) D2 विनिशिष्यति (sic), D6 0 °शिष्यते

56 D1 om 56 (cf v 1 52) — ^{a}) T G सम्यक्प्र- (T3 °क्न), M त्वसम्यक्, Ca v न सम्यक् (as in text) — ^{b}) T G तु (G2 च) न, Cv सम्यक् (as in text) B D8 9 Cn.v अवेक्ष्य च (B3 °क्ष्यते) (for तथापरे) — ^{d}) Ś1 K1.2 तथा मूढं, K8 तदा मूढ, Dn D2 5 तथा सूत, D3 पथ्यभूतं, D10 11 यथाभूत (for तथा°) K1 सह, K5 D3 10 सहे, B1 5 तु तत्, B2 T1 2 4 G स्मृतं, B3 4 D5 M स तत्, Dn D6 स हे, D4 तव, T3 श्रुतं (for स ह) D8 9 तथाभूत च वस्तु तत्

57 ^{a}) D2 3 यदा, D4 यथा (for यद्) K4 5 B D3.9-11 स, Dn3 D4 T G मा, M मा (for मे) D8 ब्रवीदयं स धर्मात्मा — ^{b}) Dn3 D4 विदूरो K5 B1 3-5 D8 8 9 विदुर सर्वधं(B3 °श)र्मवित् — M1 repeats 57^{cd} after first occurrence of 65^{ab} — ^{c}) T1 2 तथा तु, G1 3 तथा तत् (by transp) — ^{d}) B (except B2) D8 9 वचन सत्यमीरितं, S (M1 both times) °न दीर्घदर्शिन°

58 D1 om (hapl) 58 — ^{b}) K3 5 B Dn D2 3 5 6 8-11 न कृत, D4 T1 2 4 G M [अ]नुष्ठित, T3 सुकृत (for [अ]पकृतं) — ^{c}) Dn1 om (hapl) फलं तस्य K2 G3 वलं, D2 फळं — ^{d}) Ś1 K1 गावरगने, K5 °ल्गुनिस् (sic) K5 तत्रा (for पुन°)

59 B5 om 59^a-61^b — ^{a}) K1-3 D2 वो, K4 नो; B1-4 D8 9 वै, Dn हि (for वा) Dn3 D8 मुख्यम्, D1 रथे (for मुखम्) — ^{b}) K4 आमा (sic) (for आसीत्) — ^{d}) Ś1 Dn2 n3 D1.3 5 को व, D6 कौरव (hypermetric), D10 11 कोत्र (for को वा) K2 B2 Dn D1 6 T1 G3 M1 2 प्रत्युदि(Dn1 °दी)याद्, D2 प्रत्य द्युमुखो, D5 G1 प्रत्युदयाद्, D10 प्रत्यचयौ (sic); T2-4 G2 M3 4 प्रत्युद्य(T2 °प)याद् (for °द्ययौ) Ś1 K1 3 रणे (for रथी) K4 प्रत्युद्दीयाद्रथी च क

60 B5 om 60 (cf v 1 59) D1 om 60 — ^{a}) K3 के वारक्षन (hypermetric), Dn1 T4 G कोरक्षद् (Dn1 °न), D4 कौरव्य, T3 तेरक्षन (for केऽर°) T2 दक्षिणे K5 चक्रे — ^{b}) Dn1 n2 D2 5 6 om (hapl) from संयुगे up to वीरस्य (in 60^d), Dn2 reads the same on marg (sec m) Ś1 K1-3 धीमत (for संयुगे) — ^{c}) K4 B1 3 4 D4 8 9 S (except M2) वा (for च) — ^{d}) Ś1 K1 5 D3 8 10 T4 G2 3 को (for के) T4 धीरस्य D4 के वीरान्तस्य पृष्ठत

61 B5 om 61^{ab} (cf v 1 59) — ^{a}) Ś1 K1.2.4 च न, D1 इत, D3 4 वच, M2 एव (for च व) D1 समेतेषु M3 कथं च समवेताना — ^{b}) K5 B3 D3 10 11 महारथ, D2 °बळ (for °बल) — ^{c}) M1 निहत Dn तत्र, D6 पुत्र, T4 संधै, G2 3 M संख्ये (for संख्ये) — K1 4 Dn1 n2 D1 5 6 om (hapl) 61^d-62^c, D11 reads the same on marg — ^{d}) D4 यथावत् (for पुत्रो वा) B3 om म संजय, Dn3 om वा मम संजय D10 मे म (for मम) T G पुत्राणा मम सजय

62 K1 4 Dn1 n2 D1 5 6 om 62^{abc} (cf v 1 61) Dn3 reads 62 on marg D11 reads 62^{abc} on marg — ^{a}) Ś1 K3 स त्व, K3 T G1.3 सत्यं, G2 त्वं तु (for सर्वं) K5 B2.5 D3 4 11 S (except M3) यथा(D3 om.)-तथ्य (for °तत्त्व) — ^{b}) K2 Dn3 D4 T1 G2.3 भारताना D4 T1 2 G M1 महत्क्षय (M1 °य), T4 च सक्षये, M2-4 इह क्षय (for महाक्षयम्) — After 62^b, M1 reads 65^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) T1 2 G1 3 M यथा स, T3 कथंचिन, G2 कथं च (for यथा च) T4 G1 सघे, G2.3 M2-4 संख्ये

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥ ६३
पाण्डवाश्च यथा मुक्तास्तथोभौ सात्वतौ युधि ।
कृपश्च कृतवर्मा च भारद्वाजस्य चात्मजः ॥ ६४
यद्यथा यादृशं चैव युद्धं वृत्तं च साम्प्रतम् ।
अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुशलो ह्यसि संजय ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

संजय उवाच ।
शृणु राजन्नवहितो यथा वृत्तो महान्क्षयः ।
कुरूणां पाण्डवानां च समासाद्य परस्परम् ॥ १
निहते सूतपुत्रे तु पाण्डवेन महात्मना ।
विद्रुतेषु च सैन्येषु समानीतेषु चासकृत् ॥ २
विमुखे तत्र पुत्रे तु शोकोपहतचेतसि ।
भृशोद्विग्नेषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ॥ ३
ध्यायमानेषु सैन्येषु दुःखं प्राप्तेषु भारत । C. 9 190 B 9 4 4 K 9 3 4

— Dn3 reads 62^{d} twice —^{d}) D योर्मा (for पुत्रो)

63 ^{a}) D2 पाञ्चाल्यास्, D5 पाचाल्यस्, D8 पचाल्यस्, D9 पंचाल्यस् B2 निहता, B4 . Dn D1 2 . 8 9 च तथा (for च यथा) M2 मस्ते (for सर्वे) —^{b}) B2 सबला (for निहता) D5 9 च (for स) Dn D2 5 हताश्च महमानुगा, D1 धृष्टद्युम्नशिखंडिनौ, D8 निहताश्च सहानुगा — D1 om 63^{c}–64^{d} —^{c}) D5 शिपडी- —^{d}) Dn D2 6 द्रौपदेयाश्च ये हता

64 D1 om 64 (cf v 1 63) —^{a}) Dn1 n3 यथा मुक्तास् —^{b}) B2 3 5 D4 T1 3 4 G तथा वौ, Dn1 तथा नो (for तयोर्मौ) Dn D2 6 Cn (gloss वासुदेव सात्यकिश्च) यादवौ, D10 11 माधवौ (for सात्वतौ) —^{d}) Dn2 n3 भरद्वाजस्य K1 चात्मन (for °ज) T G M1 भारद्वाजात्मजस्तथा, M2–4 द्रौणिश्च जयता (M2 [sup lin] रथिना) वर

65 M1 reads 65^{ab}, for the first time, after 62^{b} After first occurrence of 65^{ab}, M1 repeats 57^{cd} —^{a}) K4 यस्य वा, D3 तद्यथा, T3 यद्यदा, M2–4 यथैतद्, Ca यद्यथा (as in text) K2 D10 यादृशम् (for °श) T1–3 G2 3 M1 (second time) वृत्त, T4 G1 वित्तं (for चैव) —^{b}) B1 Dn2 D4 युद्धवृत्तं, D1 महायुद्ध, D3 11 Ca यथावृत्तं, D10 यथावृत्तम् (for युद्ध वृत्त) Ś1 K1 3 हि साम्प्रत, K4 क्षमाप्रत, Dn D1 2 . 6 8 9 अभूत्तत, M1 (first time) 3 4 तु साम्प्रतं (for च सा°) T G M1 (second time) यथा चैवेह साम्प्रत —^{c}) T G निखिल —^{d}) D10 [s]स्यमि (for ह्यसि)

Colophon om in B3 D7 missing — *Adhy name* D2 M3 4 धृतराष्ट्रविलाप — *Adhy no* (figures, words or both) K2 Dn D4 10 11 2 (as in text) — *Sloka no* Ś1 70, K4 66, Dn 62

3

☞ This adhy is missing in D7 (cf. v 1 9 1 1)

1 ^{b}) G2 वृत्तं (for वृत्तो) K5 T2 3 G1. 3 M1 महाक्षय, B (except B2) Dn3 D1 2 5 6 8 9 जनक्षय, Dn1 n2 धनजय (for महान्क्षय) —^{d}) D3 परस्पर (for °स्परम्)

2 ^{a}) Ś1 K1 सूर्य (for सूत) D5 पुत्रेण, D10 -पुत्रं तु, T G M1 -पुत्रे च (for -पुत्रे तु) —^{b}) T G फल्गुनेन (for पाण्डवेन) —^{c}) Ś1 K1 विश्रुतेषु D6 स, M2–4 तु (for च) —^{d}) D2–4 T4 G2 3 समाम्नीनेषु, D3 समानीषु च, D10 11 भज्यमानेषु, M1 सीदमानेषु, Ca समानीतेषु (as in text) K4 न (for च) — After 2, N (except D4, D7 missing) ins a passage given in App I (No 1) followed by 5^{c}–7^{b} (om in D1)

3 ^{a}) D5 विमुख्ये D4 T G M1 च (for तु) — For 3^{ab} D1 subst

28* पातितेषु तुरंगेषु गजेषु च रथेषु च ।

बलानां मथ्यमानानां श्रुत्वा निनदमुत्तमम् ॥ ४
अभिज्ञानं नरेन्द्राणां विकृतं प्रेक्ष्य संयुगे ।
पतितान्रथनीडांश्च रथांश्चापि महात्मनाम् ॥ ५
रणे विनिहतान्नागान्दृष्ट्वा पत्तींश्च मारिष ।
आयोधनं चातिघोरं रुद्रस्याक्रीडसंनिभम् ॥ ६
अप्रख्यातिं गतानां तु राज्ञां शतसहस्रशः ।
कृपाविष्टः कृपो राजन्वयःशीलसमन्वितः ॥ ७
अब्रवीत्तत्र तेजस्वी सोऽभिसृत्य जनाधिपम् ।
दुर्योधनं मन्युवशाद्वचनं वचनक्षमः ॥ ८
दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
श्रुत्वा कुरु महाराज यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ९
न युद्धधर्माच्छ्रेयान्वै पन्था राजेन्द्र विद्यते ।
यं समाश्रित्य युध्यन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ १०
पुत्रो भ्राता पिता चैव स्वस्रेयो मातुलस्तथा ।

—^{c}) D_4 भृश भग्नेषु सैन्येषु, D_6 भृशोद्विग्ने तु सैन्ये* —^{d}) D_{10} दत्त्वा (for दृष्ट्वा)

4 K_3 om 4 —^{a}) D_4 युद्धमानेषु (for ध्याय°) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ सर्वेषु, D_4 S यो($M_{1\,2\,4}$ यौ)धेषु (for सै न्येषु) —^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ D_{1-6} दुःख- (for दुर्ग) D_2 -प्रायेषु, D_6 ग्रामेषु (for प्रासेषु) D_1 केवल (for भारत) — D_6 reads 4^{c}–5^{a} twice —^{c}) D_2 बळाना, D_3 G_1 बालाना, D_6 बलानं (for बलाना) Dn_1 $D_{1\,2\,6}$ (both times) T $G_{1\,3}$ M_3 वध्यमानाना, Dn_2 n_3 D_5 M_1 घध्य°, D_3 G_2 युध्य, D_{10} पोथ्य°, $M_{2\,4}$ बाध्य° (for मथ्य°) D_4 बलाना चैव सर्वेषा —^{d}) D_1 केशा केशि गदाभृता

5 For the repetition in D_6, cf v l. 4 D_1 om 5^{a}–7^{b} —^{a}) K_2 B_2 D_4 अभिज्ञाना (D_4 °ना), Dn $D_{2\,5}$ °ज्ञाता, D_6 (both times) °ज्ञात, D_{10} °पातं (for °ज्ञानं) —^{b}) K_4 $B_{1\,5}$ $D_{6\,0}$ T_3 G_2 विक्षत, K_6 वीक्षेत, Dn_3 n_3 $D_{2\,5}$ विकृतिं; G_3 विक्रम, M_1 निकृत, M_{2-4} निकृत्तं (for विकृतं) Dn_1 विप्रविप्रेक्ष्य सयुगे (sic), D_4 निकृताचिक्ष्य संयुगे (sic) — N (except D_4, D_1 om , D_7 missing) reads 5^{c}–7^{b} after App I (No 1) Before 5^{cd}, N (except Dn_2 D_4, D_1 om , D_7 missing) ins संजय उवाच —^{c}) K_6 -नीडास्तु, $D_{3\,10}$ नीडास्तु, D_5 नीडश्च (for -नीडाश्च) D_4 T G_3 M पतितानि च नीळानि (D_4 छत्राणा, $T_{1\,4}$ नीलानि), $G_{1\,3}$ °तानि वनानीव —^{d}) D_4 S ध्वजाश्च (for रथाश्च) T G चैव (for चापि) $D_{3\,4}$ महात्मना

6 For the sequence in N (except D_4, D_1 om , D_7 missing), cf v l 5 D_1 om 6 (cf v l 5) —^{ab}) $K_{1\,3}$ $D_{2\,3\,10\,11}$ च; M नि (for वि-) M -पा($M_{1.3}$ -प)तितान् (for -निहतान्) B $D_{5\,9}$ M_3 दृष्ट्वा नागान् (by transp) Dn_3 D_5 पत्तीश्च, $T_{2\,3}$ पत्तिं (for पत्तींश्च) $D_{3\,10}$ M_1 मारिप, T_2 $G_{1\,2}$ M_3 भारत (for मारिष) —^{c}) K_2 अयोधन, D_{10} आयोवलश, Ca n आयोधनं (as in text) D_4 चापि (for चाति) —^{d}) $D_{3\,4}$ क्रीड- (for [आ]क्रीड) ❀ Ca n रुद्रस्या क्रीड स्मशानम् । ❀

7 For the sequence in N (except D_4, D_7 missing), cf v l 5 D_1 om 7^{ab} (cf v l. 5) —^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{4\,10}$ अप्रख्याति, K_5 B_5 प्रत्याख्याति, Dn D_2 आप्रख्यातिं (Dn_1 °ति), M_3 सुप्रख्यातिं (for अप्र°) K_4 Dn D_4 M च (for तु) —^{c}) Dn $D_{1\,2\,5\,6}$ क्रियाशील- (for कृपाविष्ट) Dn_1 तपो (for कृपो) S दृष्ट्वा (for राजन) —^{d}) K_4 वृद्ध, Dn_3 वय, D_9 रूप, T_3 G_2 वृद्ध (for वय-) D_2 -शीळ, D_5 -शील-

8 ^{a}) $G_{1\,3}$ ते राजन् (for तेजस्वी) —^{b}) K_3 -सृज्य, Dn_1 n_3 -कृत्य, D_3 -चृत्य (for -सृत्य) K_4 $D_{1.4}$ M_3 नराधिप (for जना°) — D_1 om 8^{cd} —^{c}) D_4 मन्युगत, S अनुक्रोशा(M_3 °धा)द् (for मन्युवशाद्) —^{d}) D_3 वदनं (for वचन) Dn_1 $T_{1\,2}$ $G_{1\,3}$ M -क्षमं (for -क्षम) $D_{10\,11}$ वाक्यं वाक्यविशारद

9 Before 9, D_4 $T_{3\,4}$ G ins कृप —^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} मन्युवशाद्, K_5 नियोधेय (for °धेदं) —^{b}) $K_{4\,5}$ B (except B_1) Dn $D_{1\,2\,8-11}$ T_4 G_3 यत्त्वा, D_5 यस्त्वा, M_3 यथा (for यत्त्वा) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ $B_{1\,4\,5}$ $D_{8\,9}$ भारत, K_2 पुत्रक (for कौरव) —^{d}) T_3 G_2 यदिदं (for यदि ते) D_4 न च, T_{1-3} $G_{1\,2}$ मन, T_4 G_3 वच- (for ऽनघ)

10 ^{a}) T_3 G_2 -मार्गाच (for धर्माच्) K_5 $D_{5\,3}$ $M_{1.3}$ श्रेयो (for श्रेयान्) D_4 ते (for वै) —^{b}) $K_{4\,5}$ यथा, T_2, पदा; $G_{1\,3}$ तव (for पन्था) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ राजन्प्र- (for राजेन्द्र) D_1 क्षत्रियस्यात्र विद्यते — D_1 om 10^{cd} —^{c}) D_3 यान् (for य) $Ś_1$ K_1 समासाद्य (for °श्रित्य) Dn_3 युयुध्यते (hypermetric), T_4 G युध्यति (for युध्यन्ते) —^{d}) D_5 भरतर्षभ; G_3 क्षत्रियर्षभा (for °र्षभ)

11 ^{a}) K_2 पुरो, M_{2-4} सुतो (for पुत्रो) D_4 सुहृच्

संबन्धिबान्धवाश्चैव योध्या वै क्षत्रजीविना ॥ ११
वधे चैव परो धर्मस्तथाधर्मः पलायने ।
ते स्म घोरां समापन्ना जीविकां जीवितार्थिनः ॥ १२
तत्र त्वां प्रतिवक्ष्यामि किंचिदेव हितं वचः ।
हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे चैव महारथे ॥ १३
जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु चानघ ।
लक्ष्मणे तव पुत्रे च किं शेषं पर्युपास्महे ॥ १४
येषु भारं समासज्य राज्ये मतिमकुर्महि ।
ते संत्यज्य तनूर्याताः शूरा ब्रह्मविदां गतिम् ॥ १५
वयं त्विह विनाभूता गुणवद्भिर्महारथैः ।
कृपणं वर्तयिष्याम पातयित्वा नृपान्बहून् ॥ १६
सर्वैरपि च जीवद्भिर्बीभत्सुरपराजितः ।
कृष्णनेत्रो महाबाहुर्देवैरपि दुरासदः ॥ १७
इन्द्रकार्मुकवज्राभमिन्द्रकेतुमिवोच्छ्रितम् । C 9 202 B. 9 4 16 K. 9 3 16

(for पिता) —[b]) K_{2-4} B Dn $D_{4\ 6\ 8-11}$ $T_{1.4}$ G M_2 स्वस्रीयो; K_5 स्वस्रियो (sic), D_2 $M_{3\ 4}$ स्वस्त्रियो, $D_{3\ 5}$ स्वश्रीयो, D_3 स्वस्रीयो, T_2 स्वश्रेयो, M_1 स्वस्रियो (for स्वस्रेयो) D_2 T_2 मातुलान् —[c]) D_2 $M_{1.2}$ सबधी (for सबान्ध) D_2 बाधवास्, M_1 बाधवान् (for -बान्धवास्) —[d]) K_5 Dn $D_{1.2\ 6}$ $T_{1.2\ 4}$ G M_1 योद्धव्या, D_3 T_3 योधव्या, D_4 मयोध्या, M_{2-4} वध्या वै (for योध्या वै) K_4 $D_{7\ 8}$ क्षत्रिजीविना, B_2 D_9 क्षत्रजीविना (D_9 °ता), D_4 क्षत्रियोनिना, D_{10} क्षत्रिजा तिना, $T_{3\ 4}$ $G_{1\ 2}$ क्षत्रजीविन, G_2 °वधुभि, M_{2-4} °जीविभि (for °जीविना)

12 [a]) Dn_1 वधं, D_2 वधस् (for वधे) K_4 विधेनैव परो धर्मस् (sic), D_3 एष वै परमो धर्मस् —[b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तथैव च, D_{10} परोधर्म (for तथाधर्म॰) K_5 पला- यिन, D_3 °यिभि, D_2 प्रलीयते (for पलायने) D_4 तथा नैवोपजायते —D_1 om 12^{cd} —[c]) $Ś_1$ K_1 ते स्मो, K_5 ते स्मा, B (except B_2) $D_{4\ 5\ 8\ 9}$ तस्माद्, D_{10} नेमे, T_{1-3} G_2 ते सु (for ते स्म) K_4 पौरान्, T_1 -घोर, $T_{2\ 3}$ -घोरा, $G_{1\ 3}$ घोरा (for घोरां) K_2 $B_{1\ 4\ 5}$ $D_{2-5\ 8}$ M_2 समापन्ना, K_4 °यत्त, K_5 °यत्ता, D_{10} °मन्ना (for °पन्ना) —[d]) K_4 D_{10} T_3 जीविका, Dn_1 T_4 G_3 जीविता, T_2 G_1 जीविता (for जीविका) B_1 $D_{3\ 4}$ जीविका(D_3 °पा)र्थिन (for °तार्थिन)

13 [a]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ तत्र ते, D_1 अद्य त्वा, $D_{10\ 11}$ तदत्र, T_2 तत्र त्वा (for तत्र त्वां) T_3 नृप (for प्रति-) D_1 -जल्पामि, $D_{2\ 5\ 6}$ -वक्ष्याम (D_2 °म) (for -वक्ष्यामि) —[b]) D_4 केचिद् (for किंचिद्) B_3 हि तद्वत, D_5 हि तद्वच (for हितं वच) —[c]) $Ś_1$ K_{1-3} तथा द्रोणे, K_5 $D_{1.3}$ T G हृ(D_3 र)ते द्रोणे (for च द्रोणे च) —[d]) K_5 चापि, D_3 वापि (for चैव) K_3 निपातिते, D_1 दिव गते (for महारथे)

14 [a]) K_5 निहत —[b]) D_9 भ्रात्रेषु (for भ्रातृषु). T_3 वा (for च) D_1 सोदरेषु हतेषु ते, D_4 तथा वै समरे न च —[c]) M_1 लक्षते, M_{2-4} लक्षणे (for लक्ष्मणे) D_5 तु (for च) —[d]) G_1 न (for किं) D_4 पर्युपास्मर, T_3 पास्महि (for स्महे)

15 T_2 om 15^{ab} —[a]) K_3 एषु, B_2 तेषु (for येषु) $Ś_1$ K_5 Dn $D_{1.2\ 5\ 6\ 10\ 11}$ समासाद्य, K_3 सृज्य, D_3 श्रित्य (for °सज्य) —[b]) M_2 राज्ये महति कुर्महि —T_3 om 15^{cd} —[c]) $Ś_1$ K_1 $D_{3\ 10\ 11}$ $M_{1.3}$ तनु, K_2 तनूं, Dn_1 $D_{2\ 4}$ तनुर् (for तनूर्) D_3 श्राता, $D_{5\ 10}$ जाता, G_2 शूरा (for याता) —[d]) G_2 याता (for शूरा)

16 D_1 om 16 —[a]) K_4 हीह, D_5 विधि, G_2 तैर्हि (for त्विह) T_2 विनाभ्राता (sic) (for विनाभूता) T_4 वय तु मम पुत्राणा —[b]) G_2 गुणवृद्धैर् —B_5 om 16^c–18^d —[c]) $K_{1.2\ 4\ 5}$ B_{2-4} Dn $D_{6\ 8\ 9}$ T_{2-4} $G_{2\ 3}$ M_{2-4} वर्तयिष्याम, D_3 कर्तुमिच्छाम, D_5 वर्तयिष्यामि (for °ष्याम) —[d]) K_5 M_{2-4} घातयित्वा, D_6 यात° (for पात°) M_{2-4} transp नृपान् and बहून्

17 B_5 om 17 (cf v l. 16) —[a]) B_3 $D_{10\ 11}$ अथ (for अपि) Dn $D_{2\ 4-6}$ हि (for च) D_4 सनद्धैर् (for जीवद्भिर्) —[b]) K_5 B_4 Dn $D_{1-3\ 5\ 8}$ $T_{2\ 3}$ G_1 M_{1-3} न पराजित॰ (for अप°) D_4 शास्त्रवैरपराजित॰ —[cd]) Dn_1 om. from कृष्ण up to महा (in 18^d) T_3 कृष्णनेता, G_2 °नस (sic), G_3 नेत्रा, Ca (gloss कृष्णो नेत्रं नेता यस्य) n (gloss कृष्ण॰ नेता सारथिर्यस्य, यद्वा कृष्ण एव नेत्रं यस्य स) कृष्णनेत्रो (as in text) Dn_3 दैवैर् (for देवैर्) D_1 यस्य कृष्णोनिशा नेता न हि तत्र पराभव

18 B_5 om. 18 (cf. v l. 16) Dn_1 om up to महा (cf v l. 17) D_1 om. 18–22 —[a]) Dn_2 $D_{2\ 5}$ रुद्र- (for इन्द्र-) K_5 $D_{3\ 10\ 11}$ -तुल्याभम्, D_4 -वर्णाभम् (for -वज्राभम्) —[b]) K_4 D_4 -केतुर् (for -केतुम्).

वानरं केतुमासाद्य संचचाल महाचमूः ॥ १८
सिंहनादेन भीमस्य पाञ्चजन्यस्वनेन च ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषात्संहृष्यन्ति मनांसि नः ॥ १९
चरन्तीव महाविद्युन्मुष्णन्ती नयनप्रभाम् ।
अलातमिव चाविद्धं गाण्डीवं समदृश्यत ॥ २०
जाम्बूनदविचित्रं च धूयमानं महद्धनुः ।
दृश्यते दिक्षु सर्वासु विद्युदभ्रघनेष्विव ॥ २१
उह्यमानश्च कृष्णेन वायुनेव बलाहकः ।
तावकं तद्बलं राजन्नर्जुनोऽस्त्रविदां वरः ।
गहनं शिशिरे कक्षं ददाहाग्निरिवोत्थितः ॥ २२
गाहमानमनीकानि महेन्द्रसदृशप्रभम् ।
धनंजयमपश्याम चतुर्दन्तमिव द्विपम् ॥ २३
विक्षोभयन्तं सेनां ते त्रासयन्तं च पार्थिवान् ।
धनंजयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरम् ॥ २४

B₃ इवोत्थित — D₅ repeats 18^d after 20^a — ^d) K₃ D₁₀ स चचार (D₁₀ °रु), D₂ सचचाल K₃ G₃ -चमू, Dn₁ D₂ ₁₀ -चमू

19 D₁ om 19 (cf v 1 18) — ^a) Ś₁ K₁ ₂ नादाद्य, K₃ ₄ D₃ ₁₀ ₁₁ नादाद्य, K₅ नादा च (for नादेन) — ^b) Ś₁ K₃ स्वनात्त(Ś₁ [sup lin] K₃ °त्त)था, K₁ स्वरात्तथा, K₅ D₃ रवेन च (for स्वने) — ^c) Dn₂ n₂ D₅ गाजीवस्य (for गाण्डी) D₄ निर्घोषे (for °षात्) — ^d) Ś₁ K₁ प्रहृष्यंति, K₅ सकृष्यति, B₂ समुद्यति, B₃ महृिश्यति, D₄ स मुखति, S ममु(T₃ ममु, M₃ मम्)द्यते, Ca महृष्यन्ति (as in text) D₁₀ व, T₄ G₁ च (for न)

20 D₁ om 20 (cf v 1 18) — ^a) K₄ चरतीह, D₄ चरति च, T₁₋₃ चरन्तीव, T₄ तरतीव, G₁ स्मरतीह, G₂ स्फुरतीव, G₃ स्मरतीव (for चरन्तिव) Dn अर्जुनस्य मा राजन — After 20^a, D₅ repeats 18^d — ^b) D₂ ₅ T₂ G₂ M₁ मुष्णंति, D₃ ₁₀ मुष्ण(D₁₀ °ष्णा)ती, G₃ मुष्णन, M₂ ₄ मुष्णाति (for मुष्णन्ती) Dn M₂ प्रभा — ^c) K₄ Dn चावद्ध, K₅ चाहिन्य (sic), M भीमघोर (for चाविद्धं) — ^d) Dn₁ n₃ D₅ गाजीव, G₁ गाडीव K₁ ₅ D₃ ₆ ₁₁ T₂ G₂ समदृश्यते, D₂ मम्र दृश्यते, D₆ ममदृश्यता (for °दृश्यत)

21 D₁ om 21 (cf v 1 18) K₅ om 21 — ^a) Dn D₄ विचित्र तु, D₂ °भ्राग, T₁ ₂ °त्रं यदु (for °त्र च) — ^b) K₂ नूयमानं (for धूय°) D₄ भ्रमत चक्र पताया — ^d) Ś₁ K₁ ₂ B₁ D₃ -गणेष्विव; D₄ -घनेष्विव, Ca (gloss निरन्तरेषु) -घनेष्विव (as in text) — After 21, Bom Cal ed ins

29* श्वेताश्च वेगसंपन्ना शशिकाशसमप्रभा ।
पिबन्त इव चाकाशं रथे युक्तास्तु वाजिन ।

[(L 1) Cal ed श्वेताश्च]

22 D₁ om 22 (cf v 1 18) — ^a) Ś₁ K₁₋₄ B D₂₋₆ ₈ ₁₁ उह्यमानाश्, K₅ तुह्यमानाश्, Dn₁ उह्यमाना, Dn₂ n₃ D₁₀ °माना, D₉ °मानाश्, T₁ G₁ M₁ ₃ ₄ ऊह्यमानश् (for उह्य°) T₂ तु (for च) K₅ D₃ दृश्यते, Dn D₂ ₆ वहवो (for कृष्णेन) — The portion from 22^b up to 47^d in B₂ is lost on a missing folio — ^b) K₄ वायुनैव, D₁₀ °नेप (for °नेव) N (except B₃, D₁ om, B₂ D₇ missing) बला(K₅ वाला, D₂ नळा)हका, T₃ M बलाहक — After 22^b, N (except D₄, D₁ om, B₂ D₇ missing) T₁ ₂ ins

30* जाम्बूनदविचित्राङ्गा वहन्ते चार्जुनं रणे ।

[Ś₁ K₁ ₃ वहति (for वहन्ते) Ś₁ K₁₋₄ सार्जुन (K₃ °नं) (for चार्जुन) K₅ D₃ ₁₀ ₁₁ वहलश्या(K₅ °लश्च) धनजय, T₁ ₂ वहलेवाजुन हया (for the post half)]

— ^c) D₂ यद्, T₁ तु, M₁ च (for तद्) D₃ राज्यं; S (except G₂ ₃) सर्वं (for राजन्) — ^d) D₃ तत्रार्जुनास्त्र (hypermetric) (for अर्जुनोऽस्त्र-) K₅ D₃ ₁₀ ₁₁ -विशारद (for -विदां वर) — ^e) Dn₂ n₃ D₅ ₆ Cn गहने K₄ D₁₀ शिविरे (for शिशिरे) Ś₁ K₁ कक्ष्यं, D₆ कक्षान्, D₁₀ कच्छ, Cn कक्षं (as in text) D₃ corrupt, D₄ निदाघे गहने कक्षं, S गह(M₃ °ग)नं शिशिरापाये — ^f) K₄ D₂ इवोच्छ्रित, D₁₀ ₁₁ °त्वण (for °त्थित)

23 B₂ missing (cf v 1 22). — ^a) T₃ G M₁ धनीक तु (for °कानि) — ^b) Dn D₁ ₂ ₅ ₆ स्त्रेंद्र- (for महेन्द्र) — K₃ ₄ om (hapl) 23^c–24^b, G₁ ₃ om 23^{cd} — ^c) Dn₁ अयासाद्य (for अपश्याम) — ^d) K₅ धनदंष्ट्रम् (sic), B (B₂ missing) D (except D₄, D₇ missing) चतुर्दंष्ट्रम् (for °र्दन्तम्)

24 B₂ missing (cf v 1 22) K₃ ₄ om 24^{ab} (cf v 1 23) — ^a) K₅ D₃ विक्षो(D₃ °क्षो)पयंतं, G₂

त्रासयन्तं तथा योधान्धनुर्घोषेण पाण्डवम् ।
भूय एनमपश्याम सिंहं मृगगणा इव ॥ २५
सर्वलोकमहेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम् ।
आमुक्तकवचौ कृष्णौ लोकमध्ये विरेजतुः ॥ २६
अद्य सप्तदशाहानि वर्तमानस्य भारत ।
संग्रामस्यातिघोरस्य वध्यतां चाभितो युधि ॥ २७
वायुनेव विधूतानि तवानीकानि सर्वशः ।
शरदम्भोदजालानि व्यशीर्यन्त समन्ततः ॥ २८
तां नावमिव पर्यस्तां भ्रान्तवातां महार्णवे ।
तव सेनां महाराज सव्यसाची व्यकम्पयत् ॥ २९
क्व नु ते सूतपुत्रोऽभूत्क्व नु द्रोणः सहानुगः ।
अहं क्व च क्व चात्मा ते हार्दिक्यश्च तथा क्व नु ।
दुःशासनश्च भ्राता ते भ्रातृभिः सहितः क्व नु ॥ ३०
बाणगोचरसंप्राप्तं प्रेक्ष्य चैव जयद्रथम् । C. 9. 217 B. 9. 4. 31 K. 9. 3. 29

व्यक्षोभ° (for विक्षोभ°) Ś1 K1.2 Dn D2. 5 6 सेनास्तास्, D1 ते सैन्यं, D4 सैन्यानि, D11 सेना ता, T G सेना वै, M1 सेना च, M2–4 ता सेना (for सेना ते) — ^{b}) B4 (marg as in text) 5 श्रामयतं, M द्राव° (for त्राम°) Dn ता स्वयं चैव पार्थिवान् — ^{c}) K4 D3 G2 अपश्यामो — ^{d}) Ś1 K (except K3) Dn D8. 9 T2 नलि(T2 °ळि)नीम्विव, T3. 4 G2. 3 M नळिनीमिव (for नलि°) D1 गज कमलिनीमिव, D4 सिंहानामिव यूथप

25 B2 missing (cf v l 22) D1 om 25–29 — ^{a}) M1 त्रासयतस् (sic) M2–4 ततो (for तथा) G1 M यौधान् — ^{b}) K2 D8 धनुर्घोषेण, B1 धनुर्वीरेण, T2 रथघोषेण K4 पांडवान्, K5 D2. 8 6 M1 पाडव°, D4 पार्थिव° (for पाण्डवम्) — ^{c}) K1. 5 Dn D4 5 10 एवम् (for एनम्) D3 M4 अपश्याम° K4 T G भूय एव हि (K4 च) पश्याम°, D8 भूय एव ह्यपश्याम — ^{d}) Dn D5 6 सिंहो (for सिंहं) K4 B1. 2 5 Dn D2 4–6 8–11 M -गणान् (for -गणा) K5 D3 सिंहा मृगगणेष्विव

26 B2 missing (cf v l 22) D1 om 26 (cf v l 25) — ^{a}) T4 M3 सर्वलोके — ^{b}) Ś1 K1 D5 9 T2 8 ऋषभौ, K2 D3 वृषभ, Cn वृषभौ (as in text) — ^{c}) D3 अमुक्त K4 हृष्टौ (for कृष्णौ) K2 आमुक्तकवच कृष्णो — B3 lacuna for 26^{d} — ^{d}) K4 5 D10 11 G2. 8 विचेरतु, B1. 4 5 D9 व्यराजता, Dn D8 8 विराजता (for विरेजतु)

27 B2 missing (cf v l 22) D1 om 27 (cf. v l 25) — ^{a}) D8 T4 अथ (for अद्य) D4 सम (for सप्त) — ^{c}) K5 D3 10 [अ]स्य (for [अ]ति-) — ^{d}) Ś1 K1–3 हृ(K8 हृ)तानाम्, S (except T1) युध्यता (for वध्यतां) Ś1 K1–3 अभितो, K4 वाहिता, Dn D2 चाभिमो, D8 विभितो (sic), D4 T1–3 G1 M चापि नो, D3 वमितो, T4 G2 3 चाभि नो (for चाभितो) D10 [ऽ]पि च (for युधि)

28 B2 missing (cf v l 22) D1 om 28 (cf. v l 25) — ^{a}) D4 वातेनेव (for वायु°) K5 [अ]भि, D8 [आ]वि (for वि) — ^{b}) B1. 5 तथा, D9 न च, M तदा (for तव) K5 D3 10 11 सैन्यानि, M2 [अ]नीकेन (for °कानि) Ś1 K1–4 B4 5 D10 11 सर्वत, D4 S गच्छता (D4 °ता, T2 °ति, T4 G2 3 °त) (for सर्वश) Dn1 तावकानि च सर्वश — ^{c}) K4 D3 शरद्भोज-, B1 °दम्भोज, Dn °दाम्भोद-, D4 M2–4 °दम्भोद, M1 शारदाम्भोद (for शरदम्भोद) — ^{d}) D2 विशीर्यंत, D5 व्यशीर्यंते, D8 T4 विशीर्यंत, G1. 8 विशीर्यंते, M3 व्यशीर्यंत (for व्यशी°) S बलानि न (for समन्तत)

29 B2 missing (cf v l 22) D1 om 29 (cf v l 25) — ^{a}) B3 गभीरे (for पर्यस्ता) — ^{b}) Ś1 वाताभ्रातु (sic), K1 वातभ्रात, K4 वायुभ्रात, K5 वाते धूता, B (B2 missing) Dn1 D2 5 6 8 9 वातभ्राता, Dn2 n3 नावभ्राताम् (sic), D3. 10 11 वातधूता, G1 3 मज्जमाना (for भ्रान्तवाता) Dn D5 6 इवार्णवे (for महा°) — ^{c}) K4 सैन्य (for सेना) — ^{d}) D9 व्यकल्पयत्, G2 ह्यकंपयत् (for व्यकम्प°)

30 B2 missing (cf v l 22) — ^{a}) Ś1 K1. 2 तदा (for नु ते) K2 सूर्य (for सूत) — ^{b}) B5 स सानुग, D4 S महात्मज (for °नुग) D1 क्व द्रोण क्व पितामह — D1 om 30^{cd} — ^{c}) Ś1 K1. 2 च क्व (by transp), D4 T2 क्व नु Ś1 K1 2 चात्मेति, D8 चात्मा वा, G3 चात्मादि, M चात्माभूद् (for चात्मा ते) — ^{d}) Ś1 K1–3 5 D3 4 M1 तदा (for तथा) D6 किमु (for क्व नु) — T1 2 om (hapl.) 30^{ef} — ^{e}) K3 5 Dn D2 10 11 ते भ्राता (by transp)

31 B2 missing (cf v l 22) D1 om 31^{a}–32^{b} — ^{a}) G2 -संप्राप्तं (for -संप्राप्तं) — ^{b}) S (except T2) युध्यमानं (for प्रेक्ष्य चैव) Ś1 (marg as in text) K1 T4 धनंजय (for जयद्रथम्) — ^{c}) K2 D3–5 S (except T1 2) च (for ते) K2 भ्रातुस्ते (for भ्रातृश्च)

8 32 29 संबन्धिनस्ते भ्रातॄंश्च सहायान्मातुलांस्तथा ॥ ३१
सर्वान्विक्रम्य मिषतो लोकांश्चाक्रम्य मूर्धनि ।
जयद्रथो हतो राजन्किं नु शेषमुपास्महे ॥ ३२
को वेह स पुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवम् ।
तस्य चास्त्राणि दिव्यानि विविधानि महात्मनः ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषो वीर्याणि हरते हि नः ॥ ३३
नष्टचन्द्रा यथा रात्रिः सेनेयं हतनायका ।
नागभग्नद्रुमा शुष्का नदीवाकुलतां गता ॥ ३४
ध्वजिन्यां हतनेत्रायां यथेष्टं श्वेतवाहनः ।
चरिष्यति महाबाहुः कक्षेऽग्निरिव संज्वलन् ॥ ३५
सात्यकेश्चैव यो वेगो भीमसेनस्य चोभयोः ।
दारयेत गिरीन्सर्वाञ्शोषयेत च सागरान् ॥ ३६
उवाच वाक्यं यद्भीमः सभामध्ये विशां पते ।
कृतं तत्सकलं तेन भूयश्चैव करिष्यति ॥ ३७

K5 B (B2 missing) D8 9 संबंधिनस्तथा भ्रातॄन् —^{d}) Dn सुहृदो, D6 सुहृदान्, T3 सहवो (sic) (for सहायान्) D2 T3 मातुळास्

32 B2 missing (cf v l 22) D1 om 32^{ab} (cf v l 31) —^{a}) B3 निष्क्रम्य (for विक्रम्य) K4 मथित (for मिषतो) D4 सर्वस्यामीमते राजल्ँ (sic), S सर्वक्षत्रस्य मिषतो —^{b}) K3. 4 B (B2 missing) Dn D2 5 6 8 9 T3 4 G लोकं (for लोकांश्च) K3 5 D3 4 10 11 T1 2 M ह्याक्रम्य (for चाक्रम्य) D8 मूर्ध्नि (sub metric) —^{c}) K5 B (B2 missing) Dn D1 2 4 8 9 राजा (for राजन्) Ś1 K1–3 जयद्रथे हते राजन् —^{d}) K5 D4 T1 किं तु, K6 (inf lin) किमु (for किं नु) D1 किं च शेषमिहास्ति ते

33 B2 missing (cf v l 22) —^{a}) D10 11 हीह (for वेह) Dn D6 तिष्ठेद्, T2 आस्ते (for अस्ति) K5 कौरवेह पुमान्नास्ति, T4 लोके वा स पुमान्नास्ति —^{b}) K5 पाढवान् — For 33^{ab}, D1 subst

31* अस्ति क पुरुषश्चाद्य यो जेष्यति धनंजयम् ।

— D1 om 33^{cdef} —^{c}) K4 यस्य, T3 कस्य (for तस्य) D4 G1 3 M हि, T4 [अ]पि (for च) D3 G1 3 सर्वाणि (for दिव्यानि) —^{d}) D4 S (except T1 2) विदितानि (for विविधानि) —^{e}) Dn2 n3 D5 गाजीवस्य K4 om च —^{f}) K3. 4 D2 10 11 धैर्याणि, D3 धैर्यं सं (for वीर्याणि) Ś1 K1 2 हरतीह, G3 रहितेषु (for हरते हि)

34 B2 missing (cf v l 22) K3 D8 om (hapl) 34^{a}–35^{b} —^{a}) D5 तया (for यथा) D4 रात्री —^{b}) T3 सेनया, M2–4 सेयं वि- (for सेनेयं) Dn D2 5 6 गत- (for हत-) D8 -मामका; T1 सैनिका (for -नायका) —^{c}) D2 5 6 10 नाना, G1 नाथ- (for नाग-) K6 -द्रुम; B3 Dn3 D2 8 -द्रुमा (for द्रुमा) K6 शुष्को, D9 सूक्ष्मा (for शुष्का) D4 हतनाथा हीनजला —^{d}) K4 D3 9 च (for [इ]व), D4 S नदीव प्रतिभाति मे (T4 °मानपि, M °भाति मा) — For 34^{bcd}, D1 subst

32* कामिनी च मृतप्रिया ।
यथा नदी शुष्कजला सेना कर्णं विना तथा ।

35 B3 missing (cf v l 22) K3 D3 om 35^{ab} (cf v l 34) D1 om 35 —^{a}) K5 B3 सेनायां; T3 -नेताया (for -नेत्राया) —^{b}) D2 अर्जुन (for यथेष्टं) —^{c}) K5 Dn G3 करिष्यति D10 महाबाहु, T G °राज (for °बाहु) —^{d}) Ś1 K1. 2 कक्ष्ये T2–4 G3 M स ज्वलन् (for संज्वलन्) K3 5 D3 9–11 कक्षेष्वग्निरिव ज्वलन् (K3 D9 °व संज्वलन् [hypermetric]), Dn D5 6 Cn सकक्षेग्निरिव ज्वलन्, G2 कक्षमग्निरिव ज्वलन्

36 B2 missing (cf v l. 22) —^{a}) Ś1 K1 2 योगोग्र (for यो वेगो) —^{b}) T3 भीमसेनश्च (sic) —^{c}) K1 5 D3 10 11 दारयेच्च, D3 °येतान् (for °येत) —^{d}) K4 D9 शोषयेतत्र (sic), K5 D10 11 शोषयेच्चैव, Dn1 शेषा ये त्वव (sic), D2 शोषयेश्च च, D8 शेषये चैव, D8 शोषयेत्स्मस, T2 शोषयेदपि, T3 शूषयेत च, G3 चोषयेत्त च

37 B2 missing (cf v. l 22) —^{a}) B1 reads from भीम up to गूढ (in 38^{d}) on marg Ś1 K1–3 भीष्म (for भीम) —^{b}) D10 वर (for पते) D1 यदा कृष्णा विवस्त्रिता —^{c}) K2 3 हृत (for कृतं) B4 5 Dn D2 5 6 8 9 T G च, D1 हि (for तत्) Dn D1 4 5 10 11 सफलं, D6 सबले (for सकलं) D4 T G सर्वं, M कर्म (for तेन) —^{d}) D1 शोर्यं (for चैव).

38 B2 missing (cf v l 22) D1 om 38. B1 reads up to गूढ on marg —^{a}) K3 4 Dn1 T1 2 G1 3 प्रमुखस्ते, D8 °खे ते (for °खस्थे) D4 T3 G3 तथा, T1 2 यथा (for तदा) K4 कर्णं, K5 D3 कर्मे,

प्रमुखस्थे तदा कर्णे बलं पाण्डवरक्षितम् ।
दुरासदं तथा गुप्तं गूढं गाण्डीवधन्वना ॥ ३८
युष्माभिस्तानि चीर्णानि यान्यसाधूनि साधुषु ।
अकारणकृतान्येव तेषां वः फलमागतम् ॥ ३९
आत्मनोऽर्थे त्वया लोको यत्नतः सर्व आहृतः ।
स ते संशयितस्तात आत्मा च भरतर्षभ ॥ ४०
रक्ष दुर्योधनात्मानमात्मा सर्वस्य भाजनम् ।
भिन्ने हि भाजने तात दिशो गच्छति तद्गतम् ॥ ४१

हीयमानेन वै संधिः पर्येष्टव्यः समेन च ।
विग्रहो वर्धमानेन नीतिरेषा बृहस्पतेः ॥ ४२
ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो हीनाः स्वबलशक्तितः ।
अत्र ते पाण्डवैः सार्धं संधिं मन्ये क्षमं प्रभो ॥ ४३
न जानीते हि यः श्रेयः श्रेयसश्चावमन्यते ।
स क्षिप्रं भ्रश्यते राज्यान्न च श्रेयोऽनुविन्दति ॥ ४४
प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि ।
श्रेयः स्यान्न तु मौढ्येन राजन्गन्तुं पराभवम् ॥ ४५ C. 9. 232 B. 9. 4. 46 K. 9. 3. 43

T1. 2 G1 3 कर्णो (for कर्णे) M1 प्रविष्टस्ते इत कर्णो —b) D2 बळ T1 2 पार्थिव (for पाण्डव-) K4 रक्षिता (for रक्षितम्) K5 D3 यत्कृत तेन धीमता —c) K3 B4 Dn D2 10 11 T4 G M1 तदा, M2–4 सदा (for तथा) T1 2 प्रापि(T1 द्रावि)त परिसंवसं —d) K6 B3 D4 10 11 S (except M1) व्यूढ, B1 4 . D9 रुढ (for गूढ) Dn2 n3 D5 गांजीव K4 D4 5 9 T1 2 G1 3 -धन्विना

39 B2 missing (cf v 1 22) —a) B1 D4 अस्माभिस् (for युष्मा°) K1 शीर्णानि, K4 तीर्णानि, B3 चित्तानि, D10 वीर्याणि, T1 [अ]चीर्णानि (for चीर्णानि) Dn युष्माभि· स्वान्यवीर्याणि —b) D1 असाधून्येव साधुषु —c) Dn D1. 5 अपकारकृतान्ये(D1 °पराण्ये)व —d) G2 तेभ्यो (for तेषां) Dn D1 2 5 6 तत्, D3 वै, D11 च, M1 वा (for व) Ś1 K1–3 तेषां हा कर्म हागत

40 B2 missing (cf v 1. 22) —a) B6 तथा (for त्वया) Dn D3 G1 लोके (for लोको) —b) D3 यतत, D10 11 वल्त (for यत्नत) D9 सर्वम् (for सर्व) K4 आहत·, Dn1 आहत, T3 आवृत, T4 आद्रुत (for आहृत·) —c) D4 सर्वे, D10 स त (for स ते) D1 वै मारितस् (for संशयितस्) —d) K4. 5 D3 4 10 11 वै (for च) D1 शेष· संशयितो रणात्

41 B2 missing (cf v 1 22) —a) G1 रक्षन् (for रक्ष) — D1 om 41c–43b —c) K4 हिते, B1 D9 छिन्ने (for भिन्ने) —d) K5 D3 तजल, D4 तद्वृतं, D5 M1 तद्गतिं (for तद्गतम्) K3 दिशो गच्छंति तद्गत·

42 B2 missing (cf. v 1 22) D1 om 42 (cf v 1. 41) —a) D2 हीयमाने च, D10 हीनमानेन (for हीय°) T G M1. 2 4 चेत्, M3 तत् (for वै) D3 संधि (sic) K4 चीयमाने तु देहाथ (sic), D4 हीयमाने बले संधि· —b) K3 पर्येष्टव्या, T2 प्रवेष्टव्य, G2 अन्वे° (for पर्ये°) Dn स तेन, D4 समेयु (sic) (for समेन) K5 वा, Dn वै, D3 घ (for च) K4 पार्थे प्वव्यसनेन च (sic) —c) Dn3 D4 विग्रहे, D3 G1. 3 निग्रहो K. T2 G1 वध्यमानेन, Dn3 वर्त° (for वर्ध°) K4 वहवो वार्यमानेन (sic) —d) D2 10 11 मतिर् (for नीतिर्) B4 विशां पते (for बृहस्पते)

43 B2 missing (cf. v 1 22) D1 om 43ab (cf. v 1 41) —a) D10 पड्डु- K6 पुत्रेण —b) K4 D3 च, B3 D10 11 T1. 2 4 G1 3 स्म (for स्व-) D4 -शक्तिभि —c) K1 3 B (B2 missing) D3 9 तदत्र, D1 अद्य ते, D6 10 11 तत्र ते, T2 अत्र तै· (for अत्र ते) K4 सर्वैं· (for सार्धं) —d) K2 क्षमा, K6 क्षयं, T4 क्षण (for क्षम) B3 D2 S विभो

44 B2 missing (cf. v 1 22) K6 om 44a–46b —a) Dn2 n3 अजानीते, D4 न जानाति, D9 न जानीत D6 ह (for हि) K2 B3 D3 T2 M3. 4 यच्छ्रेय, D4 य श्रेय, D6 पश्येद्य (for य श्रेय) T4 न जानता परेषां हि —b) K3 श्रेयसा च, B3 5 Dn D1–3 6 8 11 °श्चैव (for °सश्च) B5 [अ]त्र, D3 न, G1 [अ]पि (for [अ]व) D3 गम्यते (for मन्यते) —c) Dn2 n3 क्षिप्र (sic) (for क्षिप्रं) Dn2 n3 D1 10 भ्रस्यते K4 T4 G1. 3 राजन्, D1 सौख्यान् (for राज्यान्) —d) B3 तच् (for च) Dn1 न, D3 [ऽ]भि, D4 हि (for ऽनु-) D3 -नदति

45 B2 missing (cf v 1 22) K6 om 45 (cf v 1. 44) —a) S (except T2 M1) च (for हि) D1 धर्मपुत्र (for हि राजान) —b) Dn D4. 6 यदि राज्यं (by transp), D1 राज्यमेव D4 लभेमहे — D1 om 45cd —c) Dn1 D4 श्रेयसा, G2 श्रेयोन्यन् (for श्रेय स्यान्) Dn1 M2–4 तत्तु, Dn2 n3 त तु, G2 न च (for न तु) B1 मौढ्ये वा, D3 T2 मौर्ख्येण (D3

3 47 44 वैचित्रवीर्यवचनात्कृपाशीलो युधिष्ठिरः ।
विनियुञ्जीत राज्ये त्वां गोविन्दवचनेन च ॥ ४६
यद्ब्रूयाद्धि हृषीकेशो राजानमपराजितम् ।
अर्जुनं भीमसेनं च सर्वं कुर्युरसंशयम् ॥ ४७
नातिक्रमिष्यते कृष्णो वचनं कौरवस्य ह ।
धृतराष्ट्रस्य मन्येऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डवः ॥ ४८
एतत्क्षममहं मन्ये तव पार्थैरविग्रहम् ।
न त्वा ब्रवीमि कार्पण्यान्न प्राणपरिरक्षणात् ।
पथ्यं राजन्ब्रवीमि त्वां तत्परासुः स्मरिष्यसि ॥ ४९
इति वृद्धो विलप्यैतत्कृपः शारद्वतो वचः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शुशोच च मुमोह च ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

°न), D9 G1 मौग्ध्ये(D9 °घे)न (for मौढ्येन) — d) Ś1 K1 2 राजन्कर्तुं, K4 °न्दातु, Dn1 D3 राजान तु, Dn2 n3 D2 राजता तु, D8 राज गंतु (sic), M2–4 राजन्न तु (for °न्नान्तु) D2 पराभव , M4 °भवे

46 B2 missing (cf v l 22) K5 om. 46^{ab} (cf v l 44) — a) D1 धृतराष्ट्रस्य वचनात्, D9 वैचित्र-वचनान्मान्य , Cn वैचित्रवीर्यवचनात् (as in text) — b) K4 क्रियाशीलो, D2 कृपाशीळो, D6 °रूपो (for °शीलो) — B3 om 46^{c}–47^{d} — c) K5 विनियोक्ष्यति, Dn D1 2 5 6 करिष्यत्यर्ध , D8 विनियुजेत, D10 °योज्येत (for युञ्जीत) D9 शब्दे (for राज्ये) — d) D1 कृष्णस्य (for गोविन्द) K5 हि (for च) D3 वचनेन मम प्रभो — After 46, S ins

33* अजातशत्रु कौरव्यो गुरुशुश्रूषणे रत ।
धृतराष्ट्रस्य वचन नावमस्यति धार्मिक ।
कुर्वन्ति भ्रातरश्चास्य वचन नात्र सशय ।

[(L 2) M1 वचनान् (sic) M नाति (for नाव) T1–3 G1 मन्यति (for मस्यति) — (L 3) T4 कुर्वंति वचन तातस्य (hypermetric) (for the prior half) T4 भ्रातरो (for वचन)]

47 B2 missing (cf v l 22) B3 om 47 (cf v l 46) Dn om 47^{ab} — a) M1 तद् (for यद्) K1 श्रेयाद् (sic), K5 रूपो, M1 प्रियाद् (for ब्रूयाद्) D1 2 5 वै, D4 च (for हि) T1 2 यद्यद्ब्रूयाद्धृषीकेशो — b) M2–4 अपराजित M1 यो राजानमयाचत — c) D10 S (except T1 2) अर्जुनो (D10 °न) भीमसेनश्च — d) K3 5 Dn D3 5 6 10 11 T1–3 G2 सर्वे (for सर्वं) D3 4 G1. 2 असशय , G3 न सशय, Cn (gloss गतवैरमित्यर्थ) असशयम् (as in text)

48 D1 om 48 — a) Dn D5 6 -क्र(Dn1 क्रा)-मयते, D10 -क्रमिष्यति, T2 -क्रमति तत् (for -क्रमिष्यते) Dn2 n3 D2 5 6 राजा, M3 कृत्स्नं (for कृष्णो) — b) T4 सारथिं (for वचन) D4 भारतस्य, T3. 4 G2 3 M2–4 पाडवस्य (for कौरवस्य) K5 B1 4 D3. 4 9–11 T1 2 M2–4 तु, D9 T4 G1 3 च, T3 G2 M1 हि (for ह) — c) D3 मानाहं (for मन्येऽहं) — d) D4 न च, D5 नाति, T2 सोपि, G3 तात (for नापि)

49 a) D1 9 एव (for एतत्) Ś1 K1 3 B2 3. 5 Dn D1–6 9 क्षेमम् (for क्षमम्) — b) T4 G2 3 न च (for तव) B1 4 D9 M2 3 न विग्रह, B3 5 तु वि°, D3 च वि°, G2 अविग्रह (for °ग्रहम्) Ś1 K (except K4) G1 तव पार्थेन विश्रुत (K3 5 G1 °ग्रह), D4 8 तव पार्थिव (D8 पार्थो न) विग्रह, D10 11 न च पार्थैश्च वि° — D1 om 49^{cd} — c) K3–5 B Dn D2 3 5 6 8–11 T4 G2 3 त्वा, T1 2 [ए]तद् (for त्वा) D4 श्रेयो हि (for ब्रवीमि) — d) Dn1 न प्राणाच्च परिक्षणात् — e) Ś1 K1 2 तथ्यं, K4 यच्च, K5 D3 यथा, D4 पश्यन् (for पथ्यं) T3 G3 transp राजन् and ब्रवीमि Dn त्वं, M स्वा (for त्वा) — f) D1 मर्तुकामो, D8 यत्पराशु (for तत्परासु) K5 D3 4 T4 G1 3 M1 स्मरिष्यति, Dn1 n2 D1 2 5 6 मरिष्यसि (D5 °ति)

50 Before 50, T3 4 G3 ins संजय D1 om 50 — a) K5 क्रुद्धो (for वृद्धो) K4 [ए]व, D4 [ए]व (for [ए]तत्) — b) D3 10 सारद्वतो, D8 शारस्वतो — c) K5 च तूर्ष्णी च, B1. 2 5 Dn2 D9 T2 M च निश्व(D9 °श्वा)स्य, T3. 4 G विनिश्वस्य (for च निःश्वस्य) — d) B3 M1 ह (for the first च) K4 D5 8 9 मुमोच ह; B3 °ह ह (for °ह च).

४

संजय उवाच ।
एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन यशस्विना ।
निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च तूष्णीमासीद्विशां पते ॥ १
ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
कृपं शारद्वतं वाक्यमित्युवाच परंतपः ॥ २
यत्किंचित्सुहृदा वाच्यं तत्सर्वं श्रावितो ह्यहम् ।
कृतं च भवता सर्वं प्राणान्संत्यज्य युध्यता ॥ ३
गाहमानमनीकानि युध्यमानं महारथैः ।
पाण्डवैरतितेजोभिर्लोकस्त्वामनुदृष्टवान् ॥ ४
सुहृदा यदिदं वाच्यं भवता श्रावितो ह्यहम् ।
न मा प्रीणाति तत्सर्वं मुमूर्षोरिव भेषजम् ॥ ५
हेतुकारणसंयुक्तं हितं वचनमुत्तमम् ।
उच्यमानं महाबाहो न मे विप्राग्र्य रोचते ॥ ६
राज्याद्विनिकृतोऽस्माभिः कथं सोऽस्मासु विश्वसेत् । C 9 245 B 9 5 7 K 9 4 7

Colophon om in D1 D7 missing —*Adhy name* Ś1 K3 कृपाचार्यवचन (K8 °वच), K1 2 कृप वचन, D2 . T1 2 4 G1 कृपवाक्य, M2–4 कृपपरिवेदन — *Adhy no* (figures, words or both) B5 Dn D10 11 4, D4 S 3 (as in text) — *Śloka no* K5 46, Dn 50

4

☞ This adhy is missing in D7 (cf v 1 9 1 1)

1 D3 om the ref — a) D3 उक्त्वा (for उक्तस्) D1 T3 तदा (for ततो) — b) K3 D8 10 11 तपस्विना, D4 T G महात्मना (for यशस्विना) D1 कृपाचार्येण धीमता — c) B T2 M2–4 निश्वस्य D1 दीर्घमुष्ण च नि श्वस्य

2 a) K2 D10 मुहूर्तें D4 9 10 T1. 3 M1 सध्यात्वा — b) S पुत्रस्तव (for धार्तराष्ट्रो) K. D3 महात्मना (sic), D1 सुयोधन, M3 महात्मन (for मना) — c) K5 D3. 10 सारद्वत G1 कर्णम् (for वाक्यम्) — d) Dn1 D5 9 G3 परंतप D4 उवाच क्रोधकारित

3 Before 3, T G ins दुर्योधन उवाच — a) K4 B5 D5 M3 4 सुहृदां Dn2 n3 M3 4 वाक्य (for वाच्यं) D4 वाक्य स्नेहानुबधं च — b) D1 सर्वं तत् (by transp), D4 त्वयाहं K4 M [s]स्म्यह, D4 द्विज (for ह्यहम्) K5 D3 तत्सर्वं श्रुतवानहं, T1 2 4 G1. 3 °र्वं श्रावितं त्वया — D1 om 3c–7b — c) M3 4 हि (for च) — T4 om (hapl) 3d–5c — d) K5 युध्यता, B4 युध्यत, D2 8 T2 युध्यता, D4 युध्यत (for °ता) K2 प्राणान परिरक्षता

4 D1 T4 om 4 (cf v 1 3) Dn1. n2 om. 4–5. Dn3 om 4a–5b — a) D4 गाहमाने ह्यनीकेषु, M2–4 °मानो ह्यनीकानि — b) K3 युध्यमाने, M वध्यमानो (M1 °नं) (for युध्यमानं) — c) G2 अभि- (for अति-) — d) G3 अति- (for अनु-) Ś1 K1 लोकस्त्वा स न दृष्ट वान्, M2 लोकास्त्वहमवाप्नुया, M3 4 लोकांस्तानहमाप्नुया

5 D1 om 5, T4 om 5ab (for both, cf v 1. 3), Dn1 n2 om 5, Dn3 om 5ab (for both cf. v 1 4) B1 reads 5 on marg — a) D2 8–11 सुहृदा, M2–4 सौहृदाद् (for सुहृदा) B2 भवता, T1 3 यद्धितं (for यदिदं) K4 5 B D2 4 8–11 T1 G2 M वाक्यं (for वाच्यं) — b) D2 transp भवता and श्रावितो B2 यदिदं (for भवता) G3 (orig) श्लाघ्यतो, G3 (inf lin) श्राव्यतो (for श्रावितो) M1. 3 4 [s]स्मि (for हि) Ś1 K1–3 तदह श्रावितस्त्वया — Dn3 reads 5cd on marg — c) K4 मे (for मा) D6 यद् (for तत्) D2 5 6 ब्रह्मन् (for सर्वं) B1 D9 कृत च भवता सर्वं (= 3c), D4 न मन्त्रिणा हि तत्सर्वं, S (T4 om.) नाभि(M3 °ति)नदामि तत्सर्वं — d) D4 मुमूर्षुम्, S (except M1) मुमूर्षुर् Ś1 K1 भैषज D2 5 6 प्राणान्सत्यज्य युध्यता (D5 °ता) (= 3d)

6 D1 om 6 (cf. v 1 3) — a) K3 ते तु, K4 हत, Dn हेतु (for हेतु) Ś1 K1 lacuna for कारण D10 -सयुक्तो M1 हेतुभिश्च समायुक्तं — b) G2 भीष्माद् (for हित) — d) T4 G2 3 विप्राग्र (for °ग्र्य)

7 D1 om. 7ab (cf v 1 3) — a) K2 राज्य, K4 राष्ट्राद्, D4 T3 4 G M राजा (for राज्याद्) K4 Dn D5 6 8 10 11 विनि कृतो (for °निकृतो) T1. 2 बहुविप्रकृतो स्माभि — b) D4 सोस्मात्तु, G3 सोस्मान्वि- (for सोऽस्मासु) — c) B Dn D1 2 4–6 8 9 T3 G M -द्यूतेन (for °ते च) B2 नृपतिभिर् (hypermetric) T4 भक्षद्यूते नरपार्तें. — d) D4 T1–3 G M जित्वा (D4 °तं;

C 9 243 B 9 5 7 K 9 4 8 अक्षद्यूते च नृपतिर्जितोऽस्माभिर्महाधनः ।
स कथं मम वाक्यानि श्रद्दध्याद्भूय एव तु ॥ ७
तथा दौत्येन संप्राप्तः कृष्णः पार्थहिते रतः ।
प्रलब्धश्च हृषीकेशस्तच्च कर्म विरोधितम् ।
स च मे वचनं ब्रह्मन्कथमेवाभिमंस्यते ॥ ८
विललाप हि यत्कृष्णा सभामध्ये समेयुषी ।
न तन्मर्षयते कृष्णो न राज्यहरणं तथा ॥ ९
एकप्राणावुभौ कृष्णावन्योन्यं प्रति संहृतौ ।
पुरा यच्छ्रुतमेवासीदद्य पश्यामि तत्प्रभो ॥ १०
स्वस्रीयं च हतं श्रुत्वा दुःखं स्वपिति केशवः ।
कृतागसो वयं तस्य स मदर्थं कथं क्षमेत् ॥ ११
अभिमन्योर्विनाशेन न शर्म लभतेऽर्जुनः ।
स कथं मद्धिते यत्नं प्रकरिष्यति याचितः ॥ १२
मध्यमः पाण्डवस्तीक्ष्णो भीमसेनो महाबलः ।

M °तो) राज्य; T4 निर्जित्वाहं (for जितोऽस्माभिर्) K4 D1 2 4 5 T3 4 G3 M Cn महाधनं, B1 °बल, Dn2 °धनु, T1 2 G1 3 महद्धनं (for महाधन) Cn cites जितोऽस्माभिर्महाधन as साधीयान् पाठ — f) K3 Dn D2 च, K4 D1 5 हि (for तु)

8 a) Dn1 M3 4 यथा (for तथा) Ś1 K1 2 G1 दूत्येन, Dn2 D4 9 दैत्येन, G2 3 द्यूतेन (for दौत्येन) Dn सतत°, D4 सम्प्राप्त, D6 च प्राप्त — b) D1 कृष्णं D4 रत, D6 नर° (for रत) — c) Ś1 K1, 3 प्रलुब्धश्च, K5 विप्रब्धश्चो (sic), B D7 8 9 11 विप्र लब्धो, Dn D6 स विगो(Dn1 हि गो)सा (D6 °सो), D1 विगोपितो, D2 विप्रलब्धो न (hypermetric), D4 प्रलब्धं च, D5 स गोपितो, T4 प्रलप्य च (for प्रलब्धश्च) D4 हृषीकेश — d) K3 B1 3-5 D3 10 11 [अ]विचारित (D10 °ते), K5 D3 निवारित, B2 [अ]विचारित, Dn1 विरोधनं, D6 [अ]विभावित, T3 विदोधित (for विरोधितम्) Ś1 K1 2 तच्च धर्माधि(K2 °मं वि)दारित, K4 तत्र धर्मविदारित, D1 सभामध्ये मया स्वयं — e) K4 स क्षमेद्, D3 सर्वं मे, T G स हि मे (for स च मे) — f) Dn D1 2 5 6 अद्य (for एव) K3 B2 Dn D1 2 4-6 10 T3 M2 मन्यते, K4 मस्यसे, B1 3-5 D3 9 पद्यते (for मंस्यते)

9 a) K3-5 B2 D1 3 10 11 S च (for हि) — b) Ś1 K1 2 समीयुषी D1 ह्रियमाणांशुकैर्विना — c) K4 S (except T4 G2) तच्च (by transp), D4 नैतन् Ś1 K1 2 न तद्दर्शयते कृष्णो, D3 न च तन्मर्षयेत्कृष्णो — d) Ś1 K1 2 स राज्य (K2 °ज्यं), D3 न राज-; T4 G2 राज्यस्य (for न राज्य-) Ś1 K1 यथा (for तथा)

10 a) T1, 2 प्राणौ (T2 °ण) हि तौ (for -प्राणावुभौ) — b) K4 M1 प्रीति, B2 Dn3 D3 10 11 M2 अभि, D4 व्यभि- (for प्रति) K4 B2 Dn1 D1 4-6 9 10 S संहितौ (M2 °ते), D11 °श्रितौ (for °हृतौ) — D1 om 10cd. — c) G1, 3 ज्ञातम् (for श्रुतम्) Ś1 K1, 2, 4 T1, 2 अस्माभिर् (for एवासीद्) D4 यन्मया श्रुतमेवासीद — d) B1 D3 सद्य, D7 10 अथ (for अद्य) Ś1 K1 2 पश्यसि D4 मत्प्रभो, T3 यत्प्रभो, T4 स प्रभो, G3 तं कथं (for तत्प्रभो)

11 a) Ś1 K1 2 T3 स्वस्रेय, D10 स्वर्थीयं, M1 स्वास्रियं, Cn स्वस्रीय (as in text) K3 6 D2 3, 10 11 नि (for च) Dn D1 5 6 T G दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) — b) D1 श्वसिति, D3 T2 स्वपति, D4 स्मरति, D2 स्वस्यिति (sic) (for स्वपिति) — D1 om 11cd — c) D2 कृतागसा — d) Dn D2 5 6 मदर्थं च; D2 स तमर्थं, D5 संसदर्थं, T1 2 स मदर्थे, T3 4 G M1 हित मे स (for स मदर्थं) D1 T3 4 G M चरेत्, T2 भवेत् (for क्षमेत्)

12 b) D1 T4 G2 3 M2-4 शम (for शर्मं) — D1 om 12c-13b — c) Dn1 n2 D2 5, 6 कथ स (by transp) K3 मयि ते, T4 मे हिते (for मद्धिते) D1 युक्तं (for यत्न) D3 स कथमपि यत्ने हि — d) D3 न करिष्यति, M3 प्राक° (for प्रक°) K1 याचत, T2 याचित (for याचित) K2 करिष्यति हि याचित, G1 3 पार्थ कुर्याद्द्विजोत्तम

13 D1 om 13ab (cf 9 1 12) — c) K4 Dn3 सेनाग्रं, D2 स्वेनाग्रे (for सेनोग्र) D1 प्रतिज्ञा भीमसेनेन, T4 G °ज्ञा कथमन्यथा, M1 °ज्ञा कृतवानुग्रां — d) Ś1 K1 भज्ये**, K2-5 B2 D3 भज्येतापि, D10 भज्यतोपि (for स भज्येत) K3 संशमेत्, G1 3 या नमेत्, M2-4 चान° (for संन°) B1, 3 D3 भज्येत न च सनमेत्, B4 5 भ(B5 भो)ज्येत न च स क्षमेत्, Dn D2 5 6 स भ(D6 संभ)जेत नतद्विज (D2 न च द्विज, D5 न वै द्विज, D6 न तद्विज), D1 मदर्थं या स्वयं कृता; D4 स करिष्यति सगरे; D8 भज्येत ननु च संलभेत् (hypermetric), T1-3 भग्नदर्पं (T2 भगद्र्पं) कथ क्षमेत्, T4 G2 सहते न च मा नमेत्; M1 यथार्थं मम वीर्यवान् ※ Cn (reading नतद्विज) नता द्विजा येन स नतद्विज ।

प्रतिज्ञातं च तेनोग्रं स भज्येत न संनमेत् ॥ १३
उभौ तौ बद्धनिस्त्रिंशावुभौ चाबद्धकङ्कटौ ।
कृतवैरावुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ॥ १४
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च कृतवैरौ मया सह ।
तौ कथं मद्धिते यत्नं प्रकुर्यातां द्विजोत्तम ॥ १५
दुःशासनेन यत्कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ।
परिक्लिष्टा सभामध्ये सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ १६
तथा विवसनां दीनां स्मरन्त्यद्यापि पाण्डवाः ।
न निवारयितुं शक्याः संग्रामात्ते परंतपाः ॥ १७
यदा च द्रौपदी कृष्णा मद्विनाशाय दुःखिता ।
उग्रं तेपे तपः कृष्णा भर्तॄणामर्थसिद्धये ।
स्थण्डिले नित्यदा शेते यावद्वैरस्य यातना ॥ १८
निक्षिप्य मानं दर्पं च वासुदेवसहोदरा ।
कृष्णायाः प्रेष्यवद्भूत्वा शुश्रूषां कुरुते सदा ॥ १९
इति सर्वं समुन्नद्धं न निर्वाति कथंचन ।
अभिमन्योर्विनाशेन स संधेयः कथं मया ॥ २० C. 9 250 B 9 5 22 K 9 4 21

नता नम्रा द्विजा दन्ता यस्येति वा । ❀ — After 13, D1 ins

34* स हनिष्यति मा रुद्रहस्तेनापि हि रक्षितम् ।

14 D1 om 14 — ^{a}) G2 भुजौ (for उभौ) Ś1 K1 T1.2 च, K4 D4 T3.4 G M1 तु, D3 om (for तौ) D3 वच-, M1 बध (for बद्ध-) Dn Cn निस्तृशाव् (for -निस्त्रिंशाव्) — ^{b}) K6 D4.5 आबद्ध-, M2-4 तौ बद्ध- (for चाबद्ध-) K4 D3.4.10 -कंटकौ, Dn D2.5 -ककणौ (for -कङ्कटौ) T G M1 कालाग्निसदृशद्युती — ^{c}) D3-5 G3 -वीराव् (for -वैराव्) T1.2 तु तौ (for उभौ) — ^{d}) Ś1 K1.2 चापि (for अपि) K5 यमोजमौ (for °पमौ)

15 K4 om. 15^{ab} — ^{a}) D10 वृषदुम्न° — ^{b}) K2 D1.3.4.9.10 -वैरो, T4 G1.3 -वीरौ (for -वैरौ) T4 G1 हि तौ, G3 ह तौ (for सह) — ^{c}) T4 G1.3 कय मम हिते यत्न — ^{d}) Ś1 K1.2 प्रकुर्वेता, K3 °वींत (for °र्याता) K6 B2 D3.10.11 T1.2 कुर्याता द्विजसत्तम

16 ^{a}) D3 यत्कृष्णा, D9 या कृष्णा, T3.4 G कृष्णा च (for यत्कृष्णा) — ^{b}) M1 चैकवस्त्रा D3 रजस्वला — ^{c}) Ś1 K1.2 परिकृष्टा, B3 पराक्लिष्टा, B5 परिहृष्टा, D3 °कृष्णा (sic) (for °क्लिष्टा)

17 ^{a}) D8 विमनस्मा (for विवसना) D6 दाता (for दीना) — ^{b}) Ś1 K1 स्मरन्, T2.3 G2.3 स्मरंते, T4 M1 स्मरतो (for स्मरन्ति) Ś1 K1.2 पाडव, D4 पाडव — After 17^{b}, D1 ins

35* कृष्णा प्रत्यहमेवेदं वक्ति नाशे ममोदित ।
तेषु जीवत्सु पार्थेषु तस्मिञ्जीवति केशवे ।
विनाशमेव यास्यामि स्वपापेनैव सानुज ।

— D1 om. 17^{c}–25^{b} T2 om 17^{cd} — ^{c}) K4 ते, T3 G1 M4 हि (for नि-) Ś1 K1.2 शक्य, G1 शक्ता (for शक्या) — ^{d}) K1.2 D9 T4 सग्रामाते, K4 °मेति, G1 संश्रुतं ते, G3 संश्रुतास्ते, M2-4 सग्रामे ते (for °मात्ते) Ś1 K1.2.4 D4 परंतप (K4 °प), Dn1.n2 D5.6 °जया (for °तपा)

18 D1 om. 18 (cf v l 17) — ^{a}) Ś1 K1-3 B1 G2 यया, T1.2 सदा (for यदा) M2-4 तु (for च) Ś1 K1-3.5 D3 क्लिष्टा, D4 S (except T1) क्रुद्धा (for कृष्णा) — ^{b}) D6 मा (for मद्) D4 S दीक्षिता (for दुःखिता) — D3.10.11 transp 18^{cd} and 18^{ef} — ^{d}) G1 अय, M1 वृद्धि- (for अर्थ-) T4 G M -कारणात् (for -सिद्धये) T1-3 भर्तृभि सहिता वने — T4 G om. 18^{ef} — ^{e}) K4 सततं, M1 निशि सा (for नित्यदा) T3 M2-4 स्थण्डिले निशि (T3 किल) शेते वै (T3 सा) — ^{f}) Dn1.n2 यया (for यावद्) K3 B Dn3 D2.5.6.8.9.11 T1 Ca यातनं, K4 पातनात्, K5 पातनं, Dn1 n2 T3 यासना, D3 यायता (sic), T2 यापना, Cv यातना (as in text)

19 D1 om. 19 (cf v l 17) — ^{a}) D4 विक्षिप्य D10 निक्षिप्य मानदर्पश्च, M1 निक्षिप्तमानदर्पा च — ^{b}) Dn3 वासुदेव (for °देव) K4 -सहोदरा, Dn1 °दर, Dn2 n3 D2.5 Cn ससोदर (for -सहोदरा) Ś1 K1.2 वासुदेवस्य सा स्वसा — ^{c}) Dn2 कृष्णाया, G1 कृष्णा यत् (for कृष्णाया) K1 प्रेष्टवद्, K4 प्रेक्ष°, D2 प्रेक्ष्य° (for प्रेष्य°) K4 भूता, T4 भूता, G1.3 भीता (for भूत्वा)

20 D1 om 20 (cf. v l 17) — ^{a}) Dn वैरं; M1.3.4 सर्वे, M2 सर्व, Cv सर्वं (as in text) K5 समुत्पन्नं; M1.2 °न्नद्धो, M3.4 °न्नद्धा, Ca (gloss दीप्तं) v °न्नद्धं (as in text) — ^{b}) D3 तं; D6 om. (for न) Dn D2.5.6 T1-3 M1.3 निर्याति, D3 निर्वात, Cv निर्वाति (as in text) — ^{c}) D2 विनाशे च (for °शेन) K6

C. 9 260 B. 9 5 22 K 9 4 22 कथं च नाम भुक्त्वेमां पृथिवीं सागराम्बराम् ।
पाण्डवानां प्रसादेन भुञ्जीयां राज्यमल्पकम् ॥ २१
उपर्युपरि राज्ञां वै ज्वलितो भास्करो यथा ।
युधिष्ठिरं कथं पश्चादनुयास्यामि दासवत् ॥ २२
कथं भुक्त्वा स्वयं भोगान्दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
कृपणं वर्तयिष्यामि कृपणैः सह जीविकाम् ॥ २३
नाभ्यसूयामि ते वाक्यमुक्तं स्निग्धं हितं त्वया ।
न तु संधिमहं मन्ये प्राप्तकालं कथंचन ॥ २४
सुनीतमनुपश्यामि सुयुद्धेन परंतप ।
नायं क्लीबयितुं कालः संयोद्धुं काल एव नः ॥ २५
इष्टं मे बहुभिर्यज्ञैर्दत्ता विप्रेषु दक्षिणाः ।
प्राप्ताः क्रमश्रुता वेदाः शत्रूणां मूर्ध्नि च स्थितम् ॥ २६
भृत्या मे सुभृतास्तात दीनश्चाभ्युद्धृतो जनः ।
यातानि परराष्ट्राणि स्वराष्ट्रमनुपालितम् ॥ २७

संधेय स (by transp), G3 स मधेन D3 च न, T1 2 भवेत्, G3 मम (for मया)

21 D1 om. 21 (cf v l 17) — a) K6 तु, D2 T1 2 तु, D1 स (for च) D1 10 T G M1 राजा (for नाम) D1 भुंक्ते मा, M1 भुक्त्वेमा (for भुक्त्वेमां) M2 4 कथं च भुक्त्वा राजेमा, M8 कथं च भूत्वा राजेमा (sic) — b) K2 D2 4 8 10 पृथिवी (sic) — c) G1 प्रभावेन (for प्रसादेन) — d) D1 न भुंज्या, T1 न स भुंजे (hypermetric), T2 न भुजे, T3 4 G M सभोज्यं (for भुञ्जीयां) K4 5 B1 3-5 Dn D2 3 6 8-11 भोक्ष्ये राज्यमकटक (K5 B1 4 5 D3 8 9 °मकल्मषं, B2 °मह कथं)

22 D1 om. 22 (cf v l 17) — a) B1 3-5 D5 9 T3 4 G M वै राज्ञा (by transp), D1 या राज्ञा, D हि राज्ञा — b) K3 4 B D8-11 T1-3 G1 2 M2-4 ज्वलित्वा, D2 ज्वलित, D3 ज्वलतो, D6 ज्वालितो, T4 ज्वलिता (for ज्वलितो) — c) Dn D2 5 6 दुःसाद् (for पश्चाद्) — d) Dn D4 5 -पश्यामि (for -यास्यामि)

23 D1 om. 23 (cf v l 17) — a) T1 2 कथं भोगान्स्वयं भुक्त्वा — b) K4 D1 9 दानाश्च, T G1 3 M देयाश्च, G2 देयान्सु (for दायांश्च) D2 T2 पुष्कळान् — d) D1 कृपणं, T1-3 G1 3 M2-4 कुरूपं, T4 G2 कुरूपै (for कृपणैः) M8 सर्व- (for सह)

24 D1 om. 24 (cf v l 17) — a) K4 Dn D2 5 नाभिसू(Dn1 n2 °भू)यामि (for नाभ्यसू°) — b) M1 transp उक्त and स्निग्ध D9 मुग्ध (for उक्त) T1 2 स्नेहाद् (for स्निग्धं) T1 2 4 G2 हृद; M2-4 सह (for हितं). — c) D2 11 ननु; D6 न हि (for न तु). D10 11 सम्यग् (for संधिम्) — d) D1 प्राप्तं (for प्राप्त-)

25 D1 om. 25ab (cf. v l 17) — a) K2 स्वनीतम्; D3 सुनीतिम्, D10 °नुतम् (for °नीतम्) T4 अपि (for अनु) — b) D10 स्व, T2 न (for सु-) Dn2 D3 4 M4 परंतप — c) K1 B1 2 5 D3 T2 G1 M क्लीबयितु D1 युद्धसंके क्लिर्बं जाने — d) K2 स, K4 च (for न)

26 a) G2 वै (for मे) — b) D2 दत्त्वा (for दत्ता) T1 2 सर्वा च (for विप्रेषु) K4 B Dn1 n2 D3-9 T1 2 दक्षिणा D1 श्रातं दत्तं द्विजातिषु, D2 विप्र मुख्याशु दक्षिणा (sic) — c) K2 D2 G1 प्राप्त, K5 Dn T4 G3 M2-4 प्राप्त (for प्राप्ताः) K1 om, K3 T1 2 G1 क्रम, K5 B Dn D2 5 6 8-11 कामा, D1 कामः; D2 कामां, G2 क्रमा, M1 क्रमाप M2 4 -कर्मा (for क्रम-) K3 श्रुत्वा K5 श्रुतं, Dn D 5 6 स्थिता (for -श्रुता) G2 भोगा (for वेदा) D1 प्राप्तकामः कृतो लोकः, D1 प्राप्ता मे क्रमशो वेदा — d) Ś1 K1 3 चेष्टितं, K2 चेष्टतु, K4 चास्थितं, K5 Dn D2 6 [स]त्रस्थित D1 वा स्थितं, D8 न स्थितं, D6 चोषितं; T4 च स्थिति (for च स्थितम्) D1 शत्रवोपि निर्जिता

27 D1 om 27ab — a) M1 मृता (for भृत्या) D3 सुसुजाम् (sic), D2 सुयताम्, M1 2 °हृदस् (for °भृतास्) — b) K5 दीनाश्, T2 दिवश् (for दीनश्). K2 4 Dn1 n3 D1 5 T2 3 M चाप्युद्धृतो, K5 D3 चाभ्युद्धृता, D2 8 10 °द्धृतो, G2 चाप्याहृतो (for चाभ्युद्धृतो) K4 [s]र्जुन, K5 D2 जना — After 27ab, N (except D1 4, D7 missing) T1-3 ins

36* नोत्सहेऽद्य द्विजश्रेष्ठ पाण्डवान्वशुमीदृशान् ।

[K5 B2 Dn D2 3 5 8 10 नोत्सहेय, D5 T1-3 °हेद, D9 °हेम (for °हेऽद्य) Dn3 T1-3 पाण्डव (for °वान्)]

— c) K4 5 B1 3-5 Dn D1 3 4 6 8 9 11 T1 2 G2 जितानि, Ca (gloss प्राप्तानि) यातानि (as in text) — d) K3 D8 स्वराज्यं (for °ष्ट्रम्) K4 प्रति-, B2 परि- (for अनु-)

28 a) B1 T2 भुक्त्वा (for भुक्ताद्) D1 कामास् (for भोगास्) — b) D3 T2 त्रिवर्गां, G2 3 M1 स्त्रीवर्गं,

भुक्ताश्च विविधा भोगास्त्रिवर्गः सेवितो मया ।
पितॄणां गतमानृण्यं क्षत्रधर्मस्य चोभयोः ॥ २८
न ध्रुवं सुखमस्तीह कुतो राज्यं कुतो यशः ।
इह कीर्तिर्विधातव्या सा च युद्धेन नान्यथा ॥ २९
गृहे यत्क्षत्रियस्यापि निधनं तद्विगर्हितम् ।
अधर्मः सुमहानेष यच्छय्यामरणं गृहे ॥ ३०
अरण्ये यो विमुञ्चेत संग्रामे वा तनुं नरः ।
क्रतूनाहृत्य महतो महिमानं स गच्छति ॥ ३१
कृपणं विलपन्नार्तो जरयाभिपरिप्लुतः ।
म्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ॥ ३२
त्यक्त्वा तु विविधान्भोगान्प्राप्तानां परमां गतिम् ।
अपीदानीं सुयुद्धेन गच्छेयं सत्सलोकताम् ॥ ३३
शूराणामार्यवृत्तानां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ।
धीमतां सत्यसंधानां सर्वेषां क्रतुयाजिनाम् ॥ ३४
शस्त्रावभृथमाप्तानां ध्रुवं वासस्त्रिविष्टपे ।
मुदा नूनं प्रपश्यन्ति शुभ्रा ह्यप्सरसां गणाः ॥ ३५ C 9 275 B 9 5 37 K 9 4 37

Cn त्रिवर्गं (as in text) D1 साधितो, T2 सेविता (for सेवितो) — ^{c}) T G M1 मित्राणा (for पितॄणा) Dn D1–3 5 6 कृतम् (for गतम्) K3 गृहे य क्षत्रियस्यापि (= [var] 30^{a}), K5 पितॄणा कृतमानृणा — ^{d}) D1 क्षत्रधर्मोपि रक्षित

29 ^{a}) B3 transp ध्रुवं and सुखम् K4 B3 Dn D1 2 5 6 10 11 [इ]ति (for [इ]ह) — ^{b}) K4 5 D3 10 11 राष्ट्रं (for राज्यं) D4 जय (for यश) D1 कस्यापि च जीवने (submetric) — D1 om. 29^{c}–30^{b} — ^{c}) K4 इति (for इह) D4 T3 4 G2 M निधातव्या, G1 विचे° (for विधा°) — ^{d}) K4 युद्धाश्च च, B5 युद्धेपि न (for युद्धेन न)

30 D1 om. 30^{ab} (cf v l 29) — ^{a}) M गेहे (for गृहे) K5 [ऽ]थ, D3 [ऽ]पि (for यत्) D4 M [आ]हुर् (for [अ]पि) T G वृथा च यत्क्षत्रियस्य — ^{b}) K5 D10 मद्- (for तद्) K6 M1 हि गर्हित, D4 T3 4 G च कुत्सित (for विगर्हितम्) — ^{c}) K2 स (for सु-) D3 अधर्मश्च पुमानेष — ^{d}) Ś1 K1 lacuna, K2 3 शूरस्य, K4 विदाञ्च, K5 D3 यद्व्रचेन, Dn यच्चैव, D4 विश्रमा (sic), D11 यल्लज्जा, T1–3 विण्मूत्र, T4 G M1 विप्रवन्, M2–4 वृथा च (for यच्छय्या)

31 D1 om. 31 — ^{a}) K3 4 B2 D3–5 10 11 T4 विमुच्येत, K5 °च्यते, B1 °र्क्त चेत्, Dn1 विमुचति, Dn2 n3 D6 विमुचाति, D2 विमुचामि — ^{b}) D5 समामेन D2 5 तनुर् (for °नु) D4 त्यजेत्, T1–3 नृप (for नर) — ^{c}) K4 D6 शत्रून् (for क्रतून्) K4 5 Dn1 साहृत्य — ^{d}) M2 मतिमानं (for महि°) D10 न (for स)

32 T4 om. 32^{ab} — ^{a}) D3 कृपणो Ś1 K1 2 प्रलपन् (for विल°) T1 चार्तो (for आर्तो) D4 कृपण विलपत्याजौ — ^{b}) K5 रक्षया (sic), D2 जराभिश् (for जरया) D5 T1 2 G1 च, T3 G2 [अ]पि, G3 स (for [अ]भि) — ^{cd}) G1 म्रियेत D3 तु मता (for रुदता) Ś1 K1 3 नाम, Dn D6 च कु, D2 न कु-, T2–4 G स न (by transp) D1 म्रियते पुरुषो भूमौ पर सुकृतवर्जित

33 D1 om 33^{a}–35^{b} — ^{a}) D3 T3 भुक्त्वा, M1 भुक्त्वा (for त्यक्त्वा) K4 Dn D2 5 6 च वि, B3 वा वि-, D4 T G1. 3 M नाना (for तु वि-) K1 योगान्, Dn D5 6 लोकान् (for भोगान्) G2 त्यक्त्वा धनानि भोगाश्च — ^{b}) Dn D2 5 6 प्राप्ता ये, D3 प्राणाना (for प्राप्ताना) D3 प्राप्त च परम यश, G1 3 प्राप्ता न परमा गति — ^{c}) K2 स्व-, B3 तु, Dn1 D4 स (for सु) — ^{d}) K3 T3 4 यत्सलोकता, K4 न स्व°, K5 यस्व°, B D4 8 9 11 शक्र°, Dn D2 5 6 T1. 2 G2 M Cn तत्स° (for सत्स°)

34 D1 om 34 (cf v l. 33) — ^{a}) Dn1 अर्थ- (for आर्य-) Dn D2 -चित्ताना, T4 -वृद्धाना (for -वृत्ताना) — ^{b}) T4 कथमेषु (for सग्रा°) D4 [अ]पलायिना, M4 [अ]नुवर्तिना (for [अ]नि°) — K3 om (hapl) 34^{cd} — ^{c}) T4 समर्थ- (for धीमता) — ^{d}) K4 कुरु- (for क्रतु) B5 D10 यायिना (for -याजिनाम्)

35 D1 om 35^{ab} (cf v l 33) — ^{a}) Ś1 K1 शास्त्रावभृथम्, K2 शास्त्रवत्पथम् (for शस्त्रावभृथम्) K3 5 B Dn D2 5 6 8–11 Ca शस्त्रावभृथपूताना, D3 °भूज्ञाना (sic), D4 °यूच्छाना (sic), T1 2 °मज्जाना, T4 °मानाना, G1 3 °मभाना — ^{b}) T G1 ध्रुवो K2 वासं B त्रिपिष्टपे, Cn त्रिवि° (as in text) — After 35^{b}, Ś1 K1. 2 read 37^{ab}, while M1 ins 38* D3 G1. 3 om. (hapl) 35^{c}–36^{d}, B1 reads the same on marg K3 reads 35^{cd} after 36 — ^{c}) B3 यदा (for मुदा) Ś1 K1 2 प्रपश्यते; K3 °श्यते, K4 °स्यंते; D4 प्रद्रक्ष्यति, T4 G2 प्रवेक्ष्यंति, M1 प्रवक्ष्यंति (for प्रपश्यन्ति) — ^{d}) K4 योधा हि, K5 B D1 2 6 8 10 11 युद्धे हि, Dn D5 9

C 9 276 B 9 5 26 K 9 4 36 पश्यन्ति नूनं पितरः पूजिताञ्शक्रसंसदि ।
अप्सरोभिः परिवृतान्मोदमानांस्त्रिविष्टपे ॥ ३६
पन्थानममरैर्यातं शूरैश्चैवानिवर्तिभिः ।
अपि तैः संगतं मार्गं वयमप्यारुहेमहि ॥ ३७
पितामहेन वृद्धेन तथाचार्येण धीमता ।
जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ॥ ३८
घटमाना मदर्थेऽस्मिन्हताः शूरा जनाधिपाः ।
शेरते लोहिताक्ताङ्गाः पृथिव्यां शरविक्षताः ॥ ३९
उत्तमास्त्रविदः शूरा यथोक्तक्रतुयाजिनः ।
त्यक्त्वा प्राणान्यथान्यायमिन्द्रसद्मसु धिष्ठिताः ॥ ४०
तैस्त्वयं रचितः पन्था दुर्गमो हि पुनर्भवेत् ।
संपतद्भिर्महावेगैरितो याद्भिश्च सद्गतिम् ॥ ४१

युद्धेषु; T1 2 योधान्हि; T4 G2 शुभ्रा च, M1 शुभ्राश्च (for शुभ्रा हि) — For 35^{cd}, T3 subst.

37^* मृधे नतुल्यजो योधान्प्रेक्षन्त्यप्सरसा गणा ।

while M2-4 subst M1 ins. after 35^b

38^* नूनं मुदोपतिष्ठन्ति स्वर्गे तानप्सरोगणा ।
[M3 °गणान्]

36 D3 G1.3 om 36 (cf v l 35) B1 reads 36 on marg —^{a}) D1 पितरं —^{b}) K4 B2 Dn D3 T1.3 4 G2 M3 4 पूजिता K1 शतक्र (sic), K° 6 B1 3-5 Dn D2 5 6 8-11 T1 2 सुर ; D1 नृप, M°-1 क्षत्र (for शक्र) D1 M1 सद्मनि (for °संसदि) — D1 om 36^c–37^d —^{c}) K1 D3 T G2 परिवृता, D1 °वृतं (for °वृतान्) —^{d}) D1 मोदमान, T1 3 4 G2 °मानास् B (except B3) त्रिपिष्टपे — After 36, K3 reads 35^{cd}, while K6 reads 38^c–39^d

37 D1 om. 37 (cf v l 36) K3 om 37^{ab}, Ś1 K1 2 read 37^b after 35^b —^{a}) Ś1 K1 2 समरैर्; K4 Dn D2 5 अपरैर्, D1 समरे (for अमरैर्) K1 2 B (except B5) D2-4 11 T3 4 G2 यात, G1 3 प्राप्त, M3 4 युक्त, Ca यात (as in text) T1 2 पंथानमाकुलं सर्वे —^{b}) S चापि (for चैव) K° 4 [अ]नु (for [अ]नि) —^{c}) Ś1 K1-3 शूराणां, K4 D10 11 अपि तत् (for अपि तैः) K2 सगते K3 मार्गे D3 G1 3 अपि नै संगमा (G3 °ता)थं किं (D3 च), M2-4 साधुभिर्यं (M2 °भि स) इतं मार्गं —^{d}) Ś1 K1 T2 अद्य, K° 3 5 B D3 6 8 9 11 T1 अधि (for अपि) Dn D2 5 अतियामहे, D1 आरुह्यामपि

38 For the sequence in K6, cf v l 36 —^{a}) Dn1 वृत्तेन (sic), D1 द्रोणेन, T4 G1.3 च तथा (for वृद्धेन) —^{b}) D1 वृद्धाचार्येण, D8 तथा द्रोणेन (for तथाचार्येण) T4 G1 3 आचार्येण च धीमता —^{c}) D3 जयद्रथश्च कर्णश्च —^{d}) K6 यथा (for तथा) D8 तथा दुःशासनश्च वै, T1.2 °सनादिभि — After 38, D1 ins

39^* सार्धं दुर्योधन स्वर्गे गत्वा युद्धपालित ।

39 For the sequence in K6, cf v l 36 D1 om 39-41 —^{a}) Dn D 6 युध्यमाना (for घट°) D1 मदर्थेन्य; T3 मृधे नस्मिन् (for मदर्थेऽस्मिन्) —^{b}) Ś1 Dn1 n3 D1 6 7 T1 3 G2 नराधिपा, Dn2 4 4 धिपा (for जनाधिपा) —^{c}) D1 इत्येति (for शेरते) B1 लोहि ताताश्च, Dn1 n° D° 6 लोहिता शूरा ; T4 लोहि ताङ्गाना —^{d}) Dn1 D2 8 10 11 T2 समासे, D3 पृथिवी (for पृथिव्या) D° वीक्षिता, D°-8 T3 विक्षिता, G1 पीडिता (for विक्षता)

40 D1 om 40 (cf v l 39) —^{a}) T1 2 नाना शस्त्रभृ(T1 °वृ)ता शूरा — T4 om (hapl) 40^b–42^a —^{b}) K6 corrupt D2 M1 2 4 यथोक्त (for °क्त-) —^{c}) Ś1 K1 2 T° 3 यथान्याय्यम्, D1 नायम् (sic) (for °न्यायम्) —^{d}) Ś1 K1-4 इंद्रपेदमसु, K4 G° M1 °सद्मनि, K6 °सभ्रसु (sic), D3 सैमच, T1 2 इमे सम (T1 °मि)ति, G1 समिद्रोपेण, G2 सकिन्संस्थेत (sic), M1 रणभूमिषु (for इन्द्रसद्मसु) Ś1 K1 2 चेष्टिता, K3 B1 4 D3 विष्ठिता, K1 6 D1 [अ]धिष्ठिता, S (except M3, T1 om) शेरते (for धिष्ठिता) B इन्द्र च अनु धिष्ठिता, Dn1 इंद्रसद्ममधिष्ठिता

41 D1 om 41 (cf v l 39) T4 om 41 (cf v l 40) —^{a}) Ś1 K° 6 B (except B5) D2 8 10 11 T3 G2 तैं स्वय, T1 स्तैरय, T2 G1 3 स्तैरं स- (T2 च) (for तैस्त्वयं) B2 D1 3 T1 2 G1 2 M चरित, Dn D5 6 गमित, D3 परिचितो (hypermetric) (for रचित) K6 D3 10 11 G3 मार्गो (for पन्था) —^{b}) B5 दुःखमो (sic), D1 सुगमो (for दुर्गमो) B4 5 Dn D2 5 [ऽ]पि (for हि) Ś1 K1-3 स्वयं, K4 B D° 9 सुखं (for पुनर्) —^{c}) Dn D5 6 ज्ञानव(Dn1 °रि, D5 6 °म) द्भिर् (for संपतद्भिर्) K6 om, Dn D4 6 T1 महाभागैर् (for °वेगैर्) —^{d}) M3 यात (for इतो) Dn याताश्च, D4 यांति हि, D5 6 यातश्च; T1 2 याता सु-, T3 G M1-3 यास्यामि, M4 याता हि (for याद्भिश्च) K6 संगत ;

ये मदर्थे हताः शूरास्तेषां कृतमनुस्मरन् ।
ऋणं तत्प्रतिमुञ्चानो न राज्ये मन आदधे ॥ ४२
पातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातॄनथ पितामहान् ।
जीवितं यदि रक्षेयं लोको मां गर्हयेद्ध्रुवम् ॥ ४३
कीदृशं च भवेद्राज्यं मम हीनस्य बन्धुभिः ।
सखिभिश्च सुहृद्भिश्च प्रणिपत्य च पाण्डवम् ॥ ४४
सोऽहमेतादृशं कृत्वा जगतोऽस्य पराभवम् ।
सुयुद्धेन ततः स्वर्गं प्राप्स्यामि न तदन्यथा ॥ ४५

एवं दुर्योधनेनोक्तं सर्वे संपूज्य तद्वचः ।
साधु साध्विति राजानं क्षत्रियाः संबभाषिरे ॥ ४६
पराजयमशोचन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ।
सर्वे सुनिश्चिता योद्धुमुदग्रमनसोऽभवन् ॥ ४७
ततो वाहान्समाश्वास्य सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।
ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः ॥ ४८
आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्थे हिमवतः शुभे ।
अरुणां सरस्वतीं प्राप्य पपुः सस्नुश्च तज्जलम् ॥ ४९ C 9 229 B 9 5 51 K 9 4 51

Dn2 n3 M8 तद्गतिं, D5 सहति (for सद्गतिम्) K4 अभियाद्भिरमद्गतिं, K5 यथो तत्र तु याजिन, B D2 8 8–11 यात्यद्भिरिह सद्गतिं (B1 D2 3 9 11 सगतिं, D10 सहति [sic])

42 T4 om. 42[a] (cf v l 40) K5 om 42–44 —[a]) D1 मदर्थे ये (by transp), D4 येर्मदर्थे, T2 8 G M मदर्थं ये G3 महा- (for हता·) —[b]) T1 2 अनुत्तमं (for स्मरन्) Dn D2 5 6 ते गतास्त्रिदिवं ध्रुवं, D1 तेपि त्रिदिवमागता — D1 om. 42[cd] —[c]) Dn1 T2 रण, D6 G3 रणे, D3 क्षणं (for ऋण) T2 G1 8 त, T3 G2 च (for तत्) Ś1 K (K5 om.) B2 Dn D2–6 10 -मुञ्जानो, B1 मुचामि (for मुञ्चानो) —[d]) Dn D2 ॰ राज्यम(D॰ °ज्ये म)तिम् (for राज्ये मन) K4 Dn D2 3 ॰ T2 आदद्दे D4 न राज्ये मनसादधे

43 K5 om. 43 (cf v l 42) Dn1 om 43 —[a]) K3 4 Dn2 n3 D3 4 6 9–11 S घातयित्वा (for पात°) D1 स्वमित्राणि (for वयस्यांश्च) —[b]) D1 T8 G M2–4 अपि, T4 पुत्रान् (for अथ) D1 च सोदरान्, D4 T3 4 G M पितॄनपि (for पितामहान्) —[c]) T G परि- (for यदि) D3 नेक्षेय, D4 रक्षेह (for रक्षेय) —[d]) M1. 2 4 मा (for मां) Dn2 n3 गर्हते (for °येद्)

44 K5 om. 44 (cf v l 42) D1 om. 44–45 —[a]) T8 4 G2 8 ईदृशं K2 om., B1 3 5 Dn1 n3 D5 6 8 तद्, D4 वा, T8 4 G मा (for च) —[c]) D4 राजभिश्, D10 G2 3 M1 म(D10 सु)खीभिश् (for सखि°) K3 D11 विशेषेण (for सुहृद्भिश्च)

45 D1 om. 45 (cf v l 44) —[b]) M1 परिक्षयं (for पराभवम्) —[c]) D4 T G M1. 2 4 हत·, M8 पुन (for तत) K6 स्वर्गे, Dn3 सर्वं (for स्वर्गं) —[d]) Ś1 K1 तम्, D3 तदा (for तद्) Dn1 D9 प्राप्स्यामि तदनन्यथा

46 Before 46, T G ins संजय —[a]) D9 एतद् (for एव) K2 D4 G [ऽ]क्ते, K5 B3 5 D॰ 8 8 T4 [ऽ]क्ता (for [ऽ]क्त) —[b]) K4 D9 T1 2 सर्वं (for सर्वे) — For 46[ab], M2–4 subst

40* तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्य सत्त्वयुक्तस्य भाषितम् ।

—[c]) D10 11 T4 G2 3 M2–4 राजान —[d]) Dn3 D2 समभिभाषिरे, D4 तं बभा°, M8 समभा (for संबभा°)

47 D1 om. 47[ab] D4 S repeat 47[ab] after 50[b] —[a]) K4 B3 अमृष्यत, Dn1 D3 अशोचत (for °चन्त·) D4 (both times) पराजय त शोचत —[b]) K6 T2 (first time) चिंताश्, T4 (first time) -यत्नाश्, T4 (second time) -कृत्याश् (for चित्ताश्) Ś1 K1 2 पराक्रमे, D4 (second time) च समयुगे, S (second time) च योधने (for च विक्रमे) —[c]) B (except B2) D8 9 वि-, Dn D1 2 5 6 ते (for सु-) K5 T1 2 -निष्ठिता (for -निश्चिता) Dn1 युद्धे (for योद्धुम्)

48 [a]) D1 सर्वे, D5 (before corr as in text) तदा (for ततो) B॰ समाश्वस्य K5 D3 वाहनानि समासाद्य (K5 °साचाभि [sic]), T1 2 4 G समाश्वास्य च राजान —[b]) D1 वीरा, D4 10 सर्व (for सर्वे) K5 D4 युद्धाय (for °भि-) D4 9 नंदिता, D3 नदत (for नन्दिन) —[c]) K3 4 वने, D1 समे, T1 पुरो, T2 पुरा, T3 पुनर्, T4 G1 8 ऊन-, G2 अथ, M2 8 उभे, M4 शुभे (for ऊने) Ś1 K1–3 Dn2 n3 D2 6 द्वे (for द्वि-) T2–4 G2 -योजनं, M8 -योगिने (sic) (for -योजने) —[d]) K1 8 D3 प्रत्य(K3 °ति)तिष्ठति, D1. 6 प्रतितिष्ठंत D5 प्रतिष्ठति सकौरवा·

49 D1 om. 49[ab] —[a]) Ca (gloss निरावरणे) प्राकाशे (for आ°) B5 विक्रमे, T4 विभ्रमे (for विद्रुमे)

C. 9 210 B 9. 5 52 K 9 4 52 तव पुत्राः कृतोत्साहाः पर्यवर्तन्त ते ततः ।
पर्यवस्थाप्य चात्मानमन्योन्येन पुनस्तदा ।
सर्वे राजन्न्यवर्तन्त क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

संजय उवाच ।
अथ हैमवते प्रस्थे स्थित्वा युद्धाभिनन्दिनः ।
सर्व एव महाराज योधास्तत्र समागताः ॥ १
शल्यश्च चित्रसेनश्च शकुनिश्च महारथः ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ २
सुषेणोऽरिष्टसेनश्च धृतसेनश्च वीर्यवान् ।
जयत्सेनश्च राजानस्ते रात्रिमुषितास्ततः ॥ ३
रणे कर्णे हते वीरे त्रासिता जितकाशिभिः ।
नालभञ्शर्म ते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरिम् ॥ ४
तेऽब्रुवन्सहितास्तत्र राजानं सैन्यसंनिधौ ।

M[6–8] मुख्ये (for पुण्ये) — [b]) D3 9 प्रस्थो, D1 पृष्ठे (for प्रस्थे) Dn D6 हैमवत, D5 हैम° (for हिम°) — [c]) Hypermetric D3 क्षरण, D5 आरण्या, T3 G2 पूर्णा (for अरणा) — [d]) D8 ययु (for पपु) B2 5 D6 सस्वश, B3 4 मसश, Dn सुम्बाश (for मस्तुश) K3 D1 ते जल, D10 M तज्जले (for तमलम्)

50 D1 om 50 — [a]) K1 B D[4] 1–6 8 11 पुत्र, Dn3 पुत्र, T1 2 वत्सा (for पुत्रा) — [b]) K1 D10 सन्यवर्तंत, Cn पर्य° (as in text) D9 ते जना, T1 भारत (for ते तत) D3 सन्यवर्ततातो यत (sic), D1 तत्रावसत ते पुन — After 50[b], D1 S repeat 47[ab] — [d]) Dn D2 5 6 अन्योन्य च, T1 G2 ते चान्योन्य (for अन्योन्येन) Ś1 पुरस्तदा, K4 परंतप, B1 T1 2 पुन पुन, T3 पुनस्तथा — B1 damaged for 50[ef] — [e]) D9 10 सर्व (for सर्वे) K5 Dn2 n3 D8 प्रवर्तंत (for न्यव°) — [f]) Dn D2 3 5 नोदिता (for चो)

Colophon D7 missing — *Adhy name* Ś1 K1–3 T1 2 4 G दुर्योधनवाक्य, D2 सजयवाक्य, M3 दुर्योधन व्यवसाय, M4 दुर्योधनमरणव्यवसाय — *Adhy no* (figures, words or both) Dn D11 5, D1 S 4 (as in text) — *Śloka no* K5 49, Dn 50, D2 81 (sic)

5

☞ This adhy is missing in D7 (cf v 1 9 1 1)

1 D1 om 1[ab] — [a]) T1 2 तथा (for अथ) K4 Dn2 D2 4 6 M3 है (D1 हे) मवत, T2 हिमवत K4 D1 T3 4 G पृष्ठे (for प्रस्थे) — [b]) B (except B[?]) Dn D 5 6 8 M3 स्थित्वा T3 युद्धाय (for युद्धाभि) — [c]) K2 महारथा, K3 D[?] 10 11 योधास; Dn1 राजन (for °राज) — [d]) K2 D 10 11 तत्र तत्र, D1 योद्धा रम्ये (for योधास्तत्र) S (except T1) यो (M1 2 4 यौ) धास्ते पुत्रमब्रुवन

2 [b]) K3 D1 महाबल, K4 [अ]पि सौबल, D[?] 5 महारथा (for °रथ) — K om 2[cd]

3 [a]) K2 स्यषेणो, K3 4 Dn D 2–5 सुषेणो (D1 4 °नो), D5 सुषेनो D[?] नेमिश्च (for सेनश्च) — [b]) Ś1 K1–3 वृष, K4 M [?]ष्ट, Dn D1 2 3 6 वसु, D10 जय, T2 भूत (for धृत-) — D1 om 3[c]–4[d] — [c]) K4 5 B1 D[?] 9 जयसेनश्च, Dn D2 4 6 जयात्मा (D5 °स)नश्च, T2 जयत्सेनस्य, T3 एते नृपाश्च (for जयत्सेनश्च) D1 [ए]व राजा, D1 राजा वै, T2 4 G राजानम् (for °नस्) M जयत्सेनोऽथसेनश्च — [d]) D1 4 तां (for ते) Dn D2 चापि, D5 रात्रौ[?] (for रात्रिम्) K3 D3 4 10 उषितास्, Dn1 अपि, Dn2 D2 5 मपि° (for उषि°) D[?] तथा (for तत) S (except T1 2) इद (M सर्वे) वचनमब्रुवन

4 D1 om 4 (cf v 1 3) — [a]) D1 मत्वा कर्णं हतं वीर, M1 महारथे हते कर्णे — [b]) D3 corrupt T G1 2 जयकाशि (G3 °काक्षि) भि; Cn. v जितकाशिभि (as in text) — [c]) B5 D2 8 नालभत्, Dn2 n3 नालंभंश (for नालभन्) Dn चैव (for शर्म), B1, 4

कृतयत्ना रणे राजन्संपूज्य विधिवत्तदा ॥ ५
कृत्वा सेनाप्रणेतारं परांस्त्वं योद्धुमर्हसि ।
येनाभिगुप्ताः संग्रामे जयेमासुहृदो वयम् ॥ ६
ततो दुर्योधनः स्थित्वा रथे रथवरोत्तमम् ।
सर्वयुद्धविभागज्ञमन्तकप्रतिमं युधि ॥ ७
स्वङ्गं प्रच्छन्नशिरसं कम्बुग्रीवं प्रियंवदम् ।
व्याकोशपद्माभिमुखं व्याघ्रास्यं मेरुगौरवम् ॥ ८
स्थाणोर्वृषस्य सदृशं स्कन्धनेत्रगतिस्वरैः ।
पुष्टश्लिष्टायतभुजं सुविस्तीर्णघनोरसम् ॥ ९
जवे बले च सदृशमरुणानुजवातयोः ।
आदित्यस्य त्विषा तुल्यं बुद्ध्या चोशनसा समम् ॥ १०
कान्तिरूपमुखैश्वर्यैस्त्रिभिश्चन्द्रमसोपमम् ।
काञ्चनोपलसंघातैः सदृशं श्लिष्टसंधिकम् ॥ ११
सुवृत्तोरुकटीजङ्घं सुपादं स्वङ्गुलीनखम् । C 9 303 B 9 6 12 K 9 5 12

D2 3 5 पुत्रो, D3 पुत्राद् (for पुत्रा) —d) D3 गिरं D4 हेमते गाश्च दुर्बला

5 a) D4 मब्रुवन् (for तेऽब्रु) M1 सस्मितास् (for सहि°) K2 वीरा (for तत्र) —b) T2 राजान (for न) D10 11 शल्य (for सैन्य) D4 राजान गिरिमूर्धनि — D1 om 5cd —c) Dn2 कृतयत्नो, Dn3 °यत्नौ, D3 °त्या, T2 °यात्रा (for °यत्ना) D9 कृतवर्मा यत्ना राजन् (sic) —d) Dn1 n2 D2 6 तत (for तदा) D4 संपूज्य च यथाविधि

6 a) K2 -प्रणीतार — D1 om. 6c–17f —c) Dn1 n2 D2 6 T1 2 सेनाभिगुप्ता (for येनाभि) B1 समरे, D10 समे (sic), T1 3 G2 योत्स्याम, T2 यास्याम, G3 M1 योत्स्यामो (for सग्रामे) T4 सेनायामभिगुप्तायां —d) Ś1 K1 2 जयामासुहृदो, K5 D2 9 T2 4 M1. 3 जयेम (K5 °न) सु, D4 जयेमासुहृतो D10 युधि (for वयम्) D3 जयेमाशु हृदोपमं

7 D1 om. 7 (cf v 1 6) —a) D6 दुर्योधन D10 छित्वा (for स्थित्वा) —b) Ś1 K1 2 Dn2 n3 D10 रथ, S रणे (for रथे) K4 5 D3 4 M रथवरोत्तमे (K4 5 म) —c) D6 सर्वें (for सर्व) T G -सत्त्व (for -युद्ध-) K3 B Dn3 D3 9 11 -विभावज्ञम्, D4 विभागज्ञ (for °ज्ञम्) —d) Dn T G M1 रणे, D2 5 मुधि (for युधि)

8 D1 om. 8 (cf v 1 6) —a) D4 T4 corrupt B2 शृंग, Dn1. n2 D2 6 शृग, Dn3 D3 9 स्वंग, D10 स्वस्वग (sic) (for स्वङ्ग) K3 D6 8 प्रच्छिन्न- K4 सुगुप्तमिन्नशिरस, T1 2 G1 3 M स्वां (M3 स्वं) गप्रच्छादि- (T1. 2 °च्छिन्न) शिरसं, T3 G2 स्वप्रभाच्छादितदिशं —b) D4 कंबुग्रीव G2 रणप्रिय (for प्रियंवदम्) —c) K4 आकाश-, K5 आकोप-, B1 व्याकोप, Dn1 व्याकोशत्, D3 अकोप, T4 G3 व्याक्रोश-, G2 व्याकोच (for व्याकोश-) K5 B D (except D4, D1 om, D7 missing) -पद्मपत्राक्षं (for पद्माभिमुखं) —d) T3 व्याघ्राभ (for व्याघ्रास्य) K5 B1 Dn D5 6 मेघ- (for मेरु) T1 2 मेरुमदरगौरव

9 D1 om 9 (cf v 1 6) —a) T1 2 शभोर् (for स्थाणोर्) D9 रुद्रस्य (for सदृश) D4 वृषस्य सदृशं स्थाणो —b) K2 3 स्कद (for स्कन्ध-) B2 गार्ति (for गति) K5 B1 3 D3 9 T4 G2 स्वनै, B2 वलै, Dn1 -स्वरत्, Dn2 n3 स्वर, D4 स्वरे (for स्वरैः) —c) Ś1 K1–3 प्रज्ञा, D9 पुच्छ-, T1–3 मुष्टि, T4 पुष्टं (for पुष्ट) D4 श्लिष्टायुत-, T3 शिष्टायत (for श्लिष्टायत) K4 जुष्टक्लिष्टायतभुज ❀ Ca श्लिष्टेति पाठश्चिन्त्य । ❀ —d) D10 सुविस्तीर्णं Dn D2 5 6 -महोरस, D3 -वनेपसं (sic), D10 11 -वरोरसं (for घनोरसम्) D4 सुविस्तीर्णोरवक्षस, D9 सुविस्तीर्णायतोरस, S सुविस्तीर्णो (G2 प्रसन्नो) रस शुभ

10 D1 om. 10 (cf v 1 6) —a) S1 K1 जले वले, K5 B2 D3 10 11 T3 G2 M वले जवे (by transp) D4 सदृश K2 D5 जवे (D5 ये) बलेन सदृशम् —b) D9 corrupt —c) B Dn D2 5 6 8–11 T1 G1 [भ]त्विषा (for त्विषा) D10 तुल्यो —d) K5 चोसिनसा (sic), D3 4 वोश (for चोश) D3 सत (sic) (for समम्) K1–3 बुद्ध्या चोश (K1 °स) नसोपम

11 D1 om 11 (cf v 1 6) K3 om (hapl) 11ab —a) K2 B3. 5 D2–4 8 T4 M Ca सुखै (D3 पै) श्वर्यैस्, Dn -सु (Dn2 मु) खैश्वर्यं, D10 11 -मुखैश्चैव, T3 G2 -बलैश्वर्यैस् (for मुखै°) —b) K4 5 B Dn D2–6 8–11 T1 2 चंद्रमसा समं (T2 म), T3 सोपमा (for °सोपमम्) M1 चद्रेंद्रधनदोपम —c) D3 काचनौछक्ष (sic), D4 10 T1 2 नोत्पल, Ca नोपल (as in text) D3 -सघामै, S Ca -सघात- (for -संघातैः) —d) M3 -सदृश (for °शं) D4 श्लिष्टसंधित, T3 4 G M श्लि (M1 क्लि) ष्टसधिन, Ca °सधिकम् (as in text)

12 D1 om. 12 (cf v 1 6) —a) K5 सुवृतोनु-, Dn1 D4 सुवृतोरु-, D3 सुवृत्तानु- (for त्तोरु-) G3

C 9 303
B 9 6 12
K 9 5 12

स्मृत्वा स्मृत्वैव च गुणान्धात्रा यत्नाद्विनिर्मितम् ॥ १२
सर्वलक्षणसंपन्नं निपुणं श्रुतिसागरम् ।
जेतारं तरसारीणामजेयं शत्रुभिर्बलात् ॥ १३
दशाङ्गं यश्चतुष्पादमिष्वस्त्रं वेद तत्त्वतः ।
साङ्गांश्च चतुरो वेदान्सम्यगाख्यानपञ्चमान् ॥ १४
आराध्य त्र्यम्बकं यत्नाद्व्रतैरुग्रैर्महातपाः ।
अयोनिजायामुत्पन्नो द्रोणेनायोनिजेन यः ॥ १५
तमप्रतिमकर्माणं रूपेणासदृशं भुवि ।
पारगं सर्वविद्यानां गुणार्णवमनिन्दितम् ।
तमभ्येत्यात्मजस्तुभ्यमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ १६
यं पुरस्कृत्य सहिता युधि जेष्याम पाण्डवान् ।
गुरुपुत्रोऽद्य सर्वेषामस्माकं परमा गतिः ।
भवांस्तस्मान्नियोगात्ते कोऽस्तु सेनापतिर्मम ॥ १७

द्रोणिरुवाच ।

अयं कुलेन वीर्येण तेजसा यशसा श्रिया ।
सर्वैर्गुणैः समुदितः शल्यो नोऽस्तु चमूपतिः ॥ १८

घटी (for कटी) Dn° सघ, Dn3 जघा, D जघे (for जङ्घ) — b) D5 सुपर्द, T1 * सुपार्श्व, G1 स्वपादा (for सुपाद) D2 T2 स्व(D° त्व)गुलीनयं, D1 °लीयक, T3 °लीनव; G2 स्वगुलीतलं — c) D1 corrupt Dn स्मृत्वा च, D1 M1 स्मृत्वैव, D3 सर्व च (for स्मृत्वैव) K3 4 B D2 9–11 तु, K5 D3 हि, Dn1 G1 3 सु, Dn2 n3 स (for च) K1 D5 गणान, G3 गुण (for गुणान) T4 स्मात्वा स्मृत्वा चांशुगुणान — d) D5 यत्नैर् (for यत्नाद्) K5 विनिर्मितान T1 2 धात्रा यत्नेन निर्मितं

13 D1 om 13 (cf v 1 6) — a) D1 सर्वे (for सर्व) D1 T2 सपूर्ण (for सपन्न) — b) M1 सद्गुण (for निपुणं) D1 पारग, M1 सागरे (for सागरम्) — c) D1 10 येत्ता(D10 °ता)रं — d) K1 अजय, B° T1 2 G M°–4 अजय्य, T3 अव्ययं (for अजेय) K5 D3 10 11 अरिभिर् (for शत्रु°) — After 13, T1–3 ins

41* प्रयोगबलसहारप्रायश्चित्तं सुमङ्गलम् ।
प्रयोगविनियोगौ च स्मृति यस्य गुणान्विदु ।

[(L 1) T1 °छर (for °बल) T° 3 समगल — (L 2) T3 स्मृत (for स्मृति)]

14 D1 om 14 (cf v 1 6) — b) Ś1 (sup lin as in text) K1 इष्वग, D5 इष्वास्त्रं (for °ष्वस्त्रं) — c) K3 D10 11 सागास्तु, D9 स सागाश्च, M°–4 सगिलांश्च (for साङ्गांश्च) — d) Dn1 समामाख्यान, Dn° n3 समग्राख्यान, D2 सम्यगाख्यान

15 D1 om. 15 (cf v 1 6) B5 om. 15ab — a) Dn D5 6 यस्माद्, M1 सर्द्र (for यत्नाद्) — b) Dn D2 6 वरैर् (for व्रतैर्) D1 महात्मना (for °तपा) — c) ❀ Cn अयोनिजा कृपी, तस्यामुत्पन्न । ❀ — d) G3 नरेण (for द्रोणेन)

16 D1 om 16 (cf v 1 6) — a) Dn D° 5 कल्याण (for कर्माण) T1 11 प्रति प्रतिकर्माण — b) K5 B1 ° 1 D 1 n 11 S [अप्रतिम (G2 °मा) (for [अ]सदृशं) — c) Dn D ° (marg as in text) ° भूताना (for विद्याना) D3 तेजसां सर्वविप्राणां — d) T1 2 गुणार्णवम् (for गुणार्णवम्) D2 अनन्नि, D1 सर्नाद्रितं (sic), M1 अनिन्प्रत (sic) (for अनिन्दितम्) — e) T1–3 G समेत्य (G2 °त), M1 समभ्येत्य (hypermetric) (for अभ्येत्य) G1 आत्मनस (for °त्मज) K1 D सुय्यम्, K D2 5 (marg, orig as in text) तूर्णम्, D° M3 तुल्यम् (for तुभ्यम्) K2 तमप्रतिमकर्माणं रूपेणाम् (sic) (cf 16ab), T4 तं समेत्यागुणास्तुभ्यम (sic) — f) Dn1 अमुवन (for अब्रवीत्)

17 D1 om 17 (cf v 1 6) D4 S (except T1 2) read 17ab after 17cd — a) S1 K1 2 सहितान, T2 महसा (for सहिता) — b) K° B1 जेष्यामि; D3 जे ष्याम (for जेष्याम) T2 4 G M1 पाण्डवान (for पाण्ड°) — Before 17c, T3 G2 ins दुर्योधन — c) Dn D 2 6 T1 G M पुत्र (for पुत्रो) — d) Dn D1 5 6 च परा, D1 9 M3 परमा (for परमा) — e) K2 D1 नियोगात्तु, D3 निपुन ° , D- (marg as in text) नियोगाय (for °गात्ते) Dn D° 6 भवानस्मि(D °स्म)न्नियोगोय, T1 2 अश्वत्थामन्महाबाहो — f) T1 2 भव (for कोऽस्तु)

18 K5 Dn D1 2 4–6 T° 4 G M1 अश्वत्थामा (for द्रोणिर्) — a) K- D1 10 11 रूपेण, Dn D1 2 2 6 धैर्येण, G शौर्येण (for वीर्येण) — b) D2 ओजसा, D1 शिल्पेन, T3 M शौर्येण; T1 G2 धैर्येण; G1 3 वीर्येण (for तेजसा) K1 वयसा, T4 मनसा (for यशसा) K4 धिया (for श्रिया) — c) K5 स सर्वैर् (hypermetric) K4 सुसंपन्न, K5 D2 समुदितैः (for °दित) Dn D6 सर्वे गुणा समुदिता — d) K5 lacuna, D1 10 11 यो, D3 मे (for नो)

19 a) D3 भागिनेयश्चिजास् (sic), D10 °यानिह (for

भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा कृतज्ञोऽस्मानुपागतः ।
महासेनो महाबाहुर्महासेन इवापरः ॥ १९
एनं सेनापतिं कृत्वा नृपतिं नृपसत्तम ।
शक्यः प्राप्तुं जयोऽस्माभिर्देवैः स्कन्दमिवाजितम् ॥ २०
तथोक्ते द्रोणपुत्रेण सर्व एव नराधिपाः ।
परिवार्य स्थिताः शल्यं जयशब्दांश्च चक्रिरे ।
युद्धाय च मतिं चक्रुरावेशं च परं ययुः ॥ २१
ततो दुर्योधनः शल्यं भूमौ स्थित्वा रथे स्थितम् ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा रामभीष्मसमं रणे ॥ २२
अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल ।
यत्र मित्रममित्रं वा परीक्षन्ते बुधा जनाः ॥ २३
स भवानस्तु नः शूरः प्रणेता वाहिनीमुखे ।
रणं च याते भवति पाण्डवा मन्दचेतसः ।
भविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाश्च निरुद्यमाः ॥ २४

शल्य उवाच ।

यत्तु मां मन्यसे राजन्कुरुराज करोमि तत् । C 9 318 B 28 K 9 5 29

°याञ्जिजास्) D9 भागिनेयाञ्जिजा रूप (sic) — D1 om. 19[c]–20[d] — [d]) D5 महासेनि (sic), Cn °सेन (as in text) G3 अचल (for अपर)

20 D1 om. 20 (cf v 1 19) — [a]) D3 corrupt K1.2 Dn D2.4.6 T3 M1 एवं (for एनं) K5 सैन्यपतिं (for सेना°) — [b]) Dn1 नृप च, Dn2 n3 नृपश्च, D2.5 नृप त्वा, D4 नृपतिर्, D3 नृपाश्च (for नृपतिं) K5 D3.4.10 नृपमत्तम — [c]) Ś1 K1.2 M2 शल्य, T2 M4 शक्य (for शक्य) Ś1 K1.2 प्राप्तो, K5 प्राप्तं (for प्राप्तुं) Dn1 [ऽ]स्माक (for ऽस्माभिर्) — [d]) D3 [अ]मर, T1.2 G2.3 M1 [ऊ]र्जित (for [अ]जितम्)

21 [a]) K4 B5 D3 तयोक्तो, Dn यथोक्तो, D1 तयोक्ता, D4 अयोक्ते (for तयोक्ते) — [b]) M1 सर्वम् Dn2 n3 D5 नराधिप, D5 M3.4 महारथा, M1 जनाधिपा (for नरा°) — [c]) T4 G1.3 तत (for स्थिता) — [d]) Ś1 K1.2 सिंहनादांश्, T1.2 M1 जयशब्दं (for शब्दांश्) K4 तु (for च) K2 चक्रमे (for चक्रिरे) D4 भूयो राजपुरोगमा — Dn1 D1 om. 21[ef] — [e]) B1 reads from युद्धाय up to प्राञ्जलि (in 22[c]) on marg K2 युक्ताय (for युद्धाय) Dn2 n3 D5 [अ]थ (for च) D4 T1.3.4 M मनश्, G1.3 पर (for मतिं) K5 वकुर् (sic), D9 चक्रे (for चक्रुर्) T2 युद्धाय च महाराजन्, G2 °य गमन चक्रुर् — [f]) K4 आवेग, Ca आवेश (as in text) D3 परंतप (for पर ययु) Ś1 K1.2 आवेगं परमाययु

22 B1 reads up to प्राञ्जलि on marg — [a]) Ś1 K1–3 B2 Dn D1.2.6.10 भूमौ, D5 स्थित्वा (for शल्य) — [b]) D3 रथोस्थित, T3 रथे स्थिर (for रथे स्थितम्) Ś1 K1–3 B2 Dn D1.2.5.6.10 स्थित्वा (D5 भूमौ) रथवरे स्थित — [c]) T1.2 प्रोवाच (for उवाच) — [d]) K4 D3.10 T1.2 द्रोण, K6 द्रोणे, Dn1 मम (sic), T4 राज (for राम) G1 -भीम (for भीष्म) G3 भीमसेनसम रणे

23 Before 23, T3 G2 ins दुर्योधन — [a]) Dn अद्य (for अयं) D2 काळ — [b]) B3 -वर्धन, D1 T G -सत्तम, D2 -वत्सळ (for -वत्सल) — [c]) M4 यस्मिन् (for यत्र) D10 lacuna for मित्रम D10.11 च (for वा) — [d]) Dn M1 परीक्षेत (Dn1 °तु), D1.10.11 क्ष्यसे, D4 क्षंति (for °क्षन्ते) D4 ध्रुवं (for बुधा)

24 [a]) D10 अस्ति (for अस्तु) K1 शूर — [b]) B3 lacuna for प्रणेता वाहिनी D1 सुस्वामी (for प्रणेता) M1 वाहिनीपति (for °मुखे) — [c]) D10 यश (sic) (for रणं) K5 D3 प्रयाते, D2.10.11 याते च (by transp), D5 च जाते, T1.2.4 G तु याते T3 भरते (for भवति) M1.2.8 (sup lin as in text) सेनापतौ (M8 °मुखे) च भवति — [d]) D3 सविचेतस (for मन्द) — [e]) D3 M1 भविष्यति Dn यथा मत्वा, D6 यथामात्या (for सहा°) — [f]) K4 D4 पाचाल्याश्, B4.5 पचालाश्, D9 पाचालश् Dn D5.6 तु (for च) T1.2 सबला अपि दुर्बला — After 24, K5 D2.3.8 ins

42* दुर्योधनवच श्रुत्वा शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
उवाच वाक्य धर्मज्ञो राजानं राजसंनिधौ ।

[(L 1) D3 तथा (for तदा) — (L 2) D2 वाक्यज्ञो (for धर्मज्ञो) D3 -मनिभ (for °संनिधौ)]

25 [a]) Ś1 K2 T2 यत्तु मा, K5 B1.3–5 D3.9 यत्त्व मा, B2 D4 यथा मा, Dn D1.2.5.6 यद्येव, T3.4 G M यत्र मा (for यत्तु मा) — [b]) T3.4 G M कुरु सर्वं (for कुरुराज) D4 त (for तत्) D1 कुरु मा तथा भूपतिं — [c]) D3 तत् (for त्वत्) K5 प्रियार्थे T3.4 G M च मे प्राणा (G3 °णान्) (for हि मे सर्वे) — [d]) B3 lacuna for प्राणा राज्यं धना K5 राज्य (for राज्यं) D1 सुखानि च, D3 धनानि व, D4 च भारत (for धनानि

C. 9 318 B. 9 6 28 K 9 5 28 त्वत्प्रियार्थं हि मे सर्वं प्राणा राज्यं धनानि च ॥ २५

दुर्योधन उवाच ।

सेनापत्येन वरये त्वामहं मातुलातुलम् ।

सोऽस्मान्पाहि युधां श्रेष्ठ स्कन्दो देवानिवाहवे ॥ २६

अभिषिच्यस्व राजेन्द्र देवानामिव पावकिः ।

जहि शत्रून्रणे वीर महेन्द्रो दानवानिव ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो मद्रराजः प्रतापवान् ।

दुर्योधनं तदा राजन्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १

दुर्योधन महाबाहो शृणु वाक्यविदां वर ।

यावेतौ मन्यसे कृष्णौ रथस्थौ रथिनां वरौ ।

न मे तुल्यावुभावेतौ बाहुवीर्ये कथंचन ॥ २

उद्यतां पृथिवीं सर्वां ससुरासुरमानवाम् ।

योधयेयं रणमुखे संक्रुद्धः किमु पाण्डवान् ।

च) $T_{3,4}$ G M राज्य च भरतर्षभ

26 D_1 om from 26 up to 9 6 3 —[a]) K_3 B $D_{8,11}$ G_1 सैनापत्येन, K D_3 से(D_3 सैं)नापत्यं च (for °पत्येन) —[b]) K_4 मातुलानुज, D_2 °लातुळ, D_5 भ्रातृ मातुलं, D_6 G_1 मातुलातुल, $T_{1,2}$ °लानघ, T_4 मम मातुले (for मातुलातुलम्) Dn D_6 त्वां पुरस्कृत्य मातुल (D_6 °ल) —[c]) D_2 $T_{3,4}$ G यो (for सो) T_4 G_2 पासि —[d]) K_2 D_3 स्कधो, D_1 स्कंधन (sic), D_2 छंदो (sic) (for स्कन्दो)

27 D_1 om 27 (cf v l 26) —[a]) B_2 अभिषिच्याह, Dn D_6 षिक्तस्तु, S (except M_1) °षिचस्व, C_v °षिच्यस्व (as in text) $B_?$ राजेंद्र —[d]) B_3 lacuna for महेन्द्रो दान

Colophon om in $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ $D_{1,10}$ D_7 missing —*Adhy name* D_2 शल्यसेनापतिकरण, $T_{1,2}$ दुर्योधन वाक्यं, T_3 $G_{1,3}$ शल्याभिषेक, M_{2-4} सेनापत्याभ्युपगम —*Adhy no* (figures, words or both) $B_?$ Dn D_{11} 6, S 5 (as in text) —*Śloka no* K_5 Dn 29, D_5 (wrongly) 10

6

☞ This adhy is missing in D_7 (cf v l 9 1 1)

1 D_1 om. 1–3 (cf v l 9 5. 26) $G_{1,3}$ M_8 om the ref —[a]) $T_{3,4}$ महाराज (T_4° ज्ञो), G महाप्राज्ञो (for वचो राज्ञो) —[b]) $D_?$ मद्रो राज, D_{10} मद्रराज (sic) (for °राज) —D reads 1[cd] on marg —[cd]) $Ś_1$ $K_{1,2}$ ततो, $T_{?,3}$ तथा (for तदा) K_4 transp राजन् and वाक्यम् $D_{10,11}$ राज्ञा (for राजन्) T_4 $G_{1,3}$ मद्रराज (for वाक्यमेतद्) B_3 lacuna for क्यमेतदुवाच ह $T_{1,2}$ इदं वचनमब्रवीत् (for 1[d])

2 D_1 om 2 (cf v l 1) Before 2, $T_{3,4}$ G ins शल्य —[a]) $T_{3,4}$ G M_1 महाराज (for °बाहो) —[b]) D_3 शूर (for शृणु) K_5 T_3 M_1 विशारद (K_5 °द) (for °विदां वर) T_4 G शृणु वाक्यं नराधिप —[c]) $Ś_1$ यावतौ, D_2 यावेतौ, T_4 यौ च तौ, G_1 यौ चैतौ (for यावेतौ) D_1 मनसे (for मन्यसे) K_2 कृष्णो, B_1 धीरौ (for कृष्णौ) —[d]) G_2 रथ स्त (sic) (for रथस्थौ) K_2 रथस्थो रथिना वर —[e]) D_3 तुल्यावि भाव, T_3 तुल्यप्रभाव् (for तुल्यावु) —[f]) $M_{1,2}$ बले, $M_{2,4}$ बल (for बाहु) B_1 D_3 कदाचन (for कथं)

3 D_1 om 3 (cf v l 1) —[a]) K_1 D_3 मुद्य (D_6 उद्य)ता पृथिवी सर्वा —[b]) K_1 मानवा, K_2 °मानवान, D_5 मानुषा (for मानवाम्) —[c]) B_3 lacuna, B_5 T_4 योधयेह, Dn D_6 संयोधये (D_2 °यद्), T_{1-3} G_2 रोधयेय (for योध°) $G_{1,3}$ रणे मुख्ये (for रणमुखे) —[d]) D_4 संक्रुद्धं, T_3 M_1 °द्धान् —Dn_{1} n_2 om (hapl) 3[ef], Dn_3 reads the same on marg —[e]) K_4 B_6 विजिष्ये च, D_8 विजेष्यो वि (sic), $D_{4,10,11}$ °ष्यामि, $T_{3,4}$ °ष्येह, G_2 विजित्य च (for विजेष्ये च) D_4 सर्वान् (for पार्थान्) —[f]) D_2 पाञ्चालान्, D_4

विजेष्ये च रणे पार्थान्सोमकांश्च समागतान् ॥ ३
अहं सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः ।
तं च व्यूहं विधास्यामि न तरिष्यन्ति यं परे ।
इति सत्यं ब्रवीम्येष दुर्योधन न संशयः ॥ ४
एवमुक्तस्ततो राजा मद्राधिपतिमञ्जसा ।
अभ्यषिञ्चत सेनाया मध्ये भरतसत्तम ।
विधिना शास्त्रदृष्टेन हृष्टरूपो विशां पते ॥ ५
अभिषिक्ते ततस्तस्मिन्सिंहनादो महानभूत् ।
तव सैन्येष्ववाद्यन्त वादित्राणि च भारत ॥ ६

हृष्टाश्चासंस्तदा योधा मद्रकाश्च महारथाः ।
तुष्टुवुश्चैन राजानं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ७
जय राजंश्चिर जीव जहि शत्रून्समागतान् ।
तव बाहुबलं प्राप्य धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
निखिलां पृथिवीं सर्वां प्रशासन्तु हतद्विषः ॥ ८
त्वं हि शक्तो रणे जेतुं ससुरासुरमानवान् ।
मर्त्यधर्माण इह तु किमु सोमकसृञ्जयान् ॥ ९
एवं संस्तूयमानस्तु मद्राणामधिपो बली ।
हर्षं प्राप तदा वीरो दुरापमकृतात्मभिः ॥ १० C 9 333 B 9 7 13 K. 9 6 19

सृञ्जयाश्च (for सोमकाश्च) D5 6 ससृञ्जयान् (for समागतान्)

4 ^{a}) S त्वं (for ते) D3 अहं सेनाग्रणे तात (sic) — B1 reads 4^{b}–5^{a} on marg —^{b}) D5 10 भविष्यति (for °ष्यामि) D10 om न D3 संशयं — Ś1 K1–4 om. (hapl) 4^{cdef}, D5 reads the same on marg —^{c}) T2 यत्र, G1 2 तच्च (for तं च) —^{d}) D3 भविष्यंति, T1–3 G M करि° (for तरि°) D6 ये (for यं) D4 पर (for परे) T4 निकृष्यंति यमे पुरे — After 4^{d}, D4 S read 11–17 Dn3 (marg) D8 9 repeat 4^{e}–5^{f} after 17 D5 reads 4^{ef} on marg —^{e}) D10 एव, S एतद् (for एष) —^{f}) Dn1 n2 n3 (both times) तव राजन्समाहित, D3 शृण्वता सर्वकौरवा

5 For the repetition in Dn3 D8 9, cf v 1 4 Before 5, D8 9 T3 G2 ins. संजय B1 reads 5^{a} on marg —^{a}) D4 उक्त्वा (for उक्तस्) K3 G2 तथा, T1–4 M1 तदा (for ततो) D3 T2 3 राजन् (for राजा) —^{b}) D1 मद्राधिपतिना तदा, D4 मुदा मद्राधिप तदा, D6 महाधिपतितेजसा —^{c}) K3 5 D3 M3 अभिषिंचत, K4 प्रत्य°, D4 अभिषेच्य च, D3 अभ्यसिंचत, T1 4 षिंचच्च, T2 अभिषिंचच्च (for अभ्यषिञ्चत) K4 5 D1 9 (both times) M2–4 सेनायां —^{d}) D4 भरतसत्तम°, T2 भारत सत्तम D1 शल्यं सुस्वामिनं स्वयं —^{f}) K5 हृष्टवपो, D2 °रोमा, Bom. Kumbh. ed क्लिष्टरूपो (for हृष्ट°)

6 ^{a}) T3 G2 M तदा (for ततस्) S शल्ये (for तस्मिन्) —^{c}) B1. 5 D4 8 वाद्यंत (D3 °ते) (for [अ]-वाद्यन्त) D1 10 11 तव सैन्येष्ववाद्यंत —^{d}) B3 lacuna, T2 4 G2 च संघशः ; G8 च सर्वशः (for च भारत)

7 ^{a}) Bom. ed क्रुष्टाश् (for हृष्टाश्) K4. 5 B1 3–5 D3 6 10 11 T1 2 4 G M3 4 तथा, B2 Dn D1. 2 5 9 ततो (for तदा) K5 D3–5 योद्धा, M यौधा —^{c}) B3 चापि (for चैव) D4 राजेंद्र (for राजानं) —^{d}) D3 -शोभनं

8 ^{a}) B1 D4 10 राज (for राजश्) —^{c}) D10 बाह- (for बाहु-) —^{d}) B4 S धार्त(T1 धृत)राष्ट्रो, D10 धार्तराष्ट्र K5 S -बल, D9 -बलै —^{e}) B3 lacuna for ला पृथिवीं सर्वां K5 निखिला Ś1 K1–3 पूर्णां, D1 वीरा, M1 राजन्, M2 4 राजा (for सर्वां) —^{f}) D1 पालयतु (for प्रशासन्तु) D4 हतद्विप, D5 °द्विपा, D10 महद्विप (for हतद्विप) D6 शशासतु नतद्विप, T G M2–4 प्रशास्तु निहतद्विप, M1 हतशत्रु प्रशास्त्विमा

9 D1 om 9 —^{a}) K3 त्वं च, D9 अहं, M1 त्वा न (for त्वं हि) M1 शक्ता Dn D5 6 सर्वान्, D2 राजन् (for जेतु) —^{b}) D5 6 -मानुषान् D4 S देव गंधर्वदा(G1 °मा)नवान् (M1 °वा) —^{c}) Ś1 मर्त्यधर्मा (submetric), Dn D2 3 5 °धर्मेण Ś1 K1 3 इति (for इह) K1 om., Dn वै, D10 च (for तु) D2 वै हतु (for इह तु) K2 मर्त्यधर्मा इति कृते, T1 2 सत्य धर्मा तु किमुत —^{d}) T3 G2 किं नु (for किमु) B1 5 T3 M1 -संजया, Dn -सजयान् (for -सृञ्जयान्) K5 D3 10 11 किमु सं(D10 °सं)जयसोमकान्, T1 2 4 G1 3 सोमके(T4 °कै)कयसं(G3 °स)जयान्

10 ^{a}) D3 स एवं (hypermetric) (for एवं) K3 D10 11 सपूज्यमानस् —^{b}) K4 अधिको D2 बली, D4 10 बलि° —^{c}) D5 T1 2 प्राप्य T3 तथा (for तदा) —^{d}) Ś1 K1 2 4 T1 2 दुष्प्रापम् (for दुरा°) B3 lacuna for पमकृता

11 D4 S read 11–17 after 4^{cd} D4 S om the

C. 9 333
B 9 7 13
K 9 6 6

शल्य उवाच ।

अद्यैवाहं रणे सर्वान्पाञ्चालान्सह पाण्डवैः ।
निहनिष्यामि राजेन्द्र स्वर्गं यास्यामि वा हतः ॥ ११
अद्य पश्यन्तु मां लोका विचरन्तमभीतवत् ।
अद्य पाण्डुसुताः सर्वे वासुदेवः ससात्यकिः ॥ १२
पाञ्चालाश्चेदयश्चैव द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सर्वे चापि प्रभद्रकाः ॥ १३
विक्रमं मम पश्यन्तु धनुषश्च महद्बलम् ।
लाघवं चास्त्रवीर्यं च भुजयोश्च बलं युधि ॥ १४
अद्य पश्यन्तु मे पार्थाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।
यादृशं मे बलं बाह्वोः संपदस्त्रेषु या च मे ॥ १५
अद्य मे विक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः ।
प्रतीकारपरा भूत्वा चेष्टन्तां विविधाः क्रियाः ॥ १६
अद्य सैन्यानि पाण्डूनां द्रावयिष्ये समन्ततः ।
द्रोणभीष्मावति विभो सूतपुत्रं च संयुगे ।
विचरिष्ये रणे युध्यन्प्रियार्थं तव कौरव ॥ १७

संजय उवाच ।

अभिषिक्ते तदा शल्ये तव सैन्येषु मानद ।
न कर्णव्यसनं किंचिन्मेनिरे तत्र भारत ॥ १८
हृष्टाः सुमनसश्चैव बभूवुस्तत्र सैनिकाः ।

---

ref —^{a}) $K_{1\ 3-5}$ B D (D_7 missing) M_{2-4} च (for [ए]व) —^{b}) K_3 सृंजयं , D_4 -पाडवान् (for पाण्डवै) —^{c}) $Ś_1$ K B (except B_2) $D_{3\ 8-11}$ वा (D_9 वं) राजन (for राजेन्द्र)

12 For the sequence in D_4 S, cf v l 11 —^{a}) D_9 अय (for अद्य) K_4 T_3 पश्यंति, T_4 G_2 M पश्यतु (M_3 [*sup lin*] °ति) T_2 मा (for मां) D_2 T_4 लोके, G_2 M_{2-4} लोको, G_3 लोकान् (for लोका) —^{b}) T_4 महीतले (for अभीतवत्) —^{d}) B_3 lacuna, $D_{9\ 10}$ वासुदेव (sic) D_4 S [ऽ]थ (for स) D_9 G_1 -सात्यकी

13 For the sequence in D_4 S, cf v l 11 —^{a}) K_3 B_{1-3} Dn_2 D_{8-10} पंचालाश् M_3 यदवश् (for चेद- यश्) —^{d}) D_5 वापि, M_3 चाभि- (for चापि)

14 For the sequence in D_4 S, cf v l 11 —^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ मेद्य, Dn_1 n_3 $D_{2\ 5\ 6}$ मे प्र- (for मम) —^{b}) K_2 B (except B_2) $D_{8\ 9}$ T_3 महाबल, M_{2-4} बल महत् (by transp) —^{c}) K_2 शास्त्र (for चास्त्र) —^{d}) D_1 तथा बलं (for बल युधि)

15 For the sequence in D_4 S, cf v l 11 —^{a}) Dn_1 मा (for मे) D_1 सर्वे, D_3 पार्थ (for पार्था) —^{b}) D_2 सिद्धार्थ (sic) (for °श्च) G_3 मम (for सह) — D_1 om 15^c–16^d —^{c}) K_1 महा (for बल) $K_{1\ 2}$ D_5 बाहो , B_5 राज°, D_8 बाहू (for बाह्वो) —^{d}) $M_{1\ 2\ 4}$ शस्त्रेषु, M_2 चास्त्रेषु (for अस्त्रेषु) M_1 मे विभो (for या च मे) K_5 D_3 सम्यगस्त्रेषु लाघवं

16 For the sequence in D_4 S, cf v l 11 D_1 om 16 (cf v l 15) —^{a}) Dn $D_{2\ 5\ 6}$ विग्रह (for °क्रम) —^{c}) D_{10} T_4 G_2 प्रतिकार- D_3 -मना (for -परा) K_5 भूमौ, $G_{1\ 3}$ -ज्ञाताश् (for भूत्वा) —^{d}) T_4 G M_1 चेष्टते

17 For the sequence in D_4 S, cf v l 11 —^{b}) B_3 lacuna for वयिष्ये समन्तत K_2 श्रवयिष्ये, K_3 द्रावयित्वा, D_4 नाशयिष्ये (for द्राव°) — D_1 om 17^{cd} —^{c}) K_2 द्रोणपुत्राव्, Dn_1 °भीमाद्, D_4 S Cv भीष्मद्रोणाव् (for द्रोणभीष्माव्) $Ś_1$ K_{1-3} D_4 अपि, K_5 Dn $D_{3\ 6}$ T_4 G_2 $M_{3\ 4}$ इव, T_2 इति, Cv (gloss अतिक्रम्य) अति (as in text) —^{d}) K_3 D_3 T_4 M_{2-4} पुत्रश्च, Dn पुत्रस्य (for -पुत्र च) — $Ś_1$ K_{1-4} om. 17^{ef} —^{e}) D_2 विचरिष्यन Dn_1 n_2 D_4 रणे युद्धा (D_4 यत्ना)न्, S रणमुखे (for रणे युध्यन्) —^{f}) D_1 प्रियार्थं ते सुयोधन — After 17, Dn_3 (marg) $D_{8\ 9}$ repeat 4^e–5^f

18 D_4 S om the ref —^{a}) $D_{10\ 11}$ तथा, G_1 तत (for तदा) D_4 अभिषिक्तस्तदा शल्यस् —^{b}) K_5 D_4 मानद , Dn भारत, T_4 मानदा , G_2 M_3 मारिष (for मानद) —^{c}) $M_{2\ 3}$ कर्णस्य (for न कर्ण) $Ś_1$ K_{1-4} $B_{1\ 3\ 5}$ $D_{4\ 9}$ केचिन् (for किंचिन्) —^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ वत, K_3 यत्र, K_5 D_{10} तव (for तत्र) M_1 मानवा (for भारत) K_4 B Dn $D_{1\ 2\ 5\ 6\ 8\ 9}$ M_2 (also as in text) मेनिरे भरतर्षभ (D_1 °भा)

19 K_4 om. (hapl) 19^a–20^b —^{ab}) D_1 प्रहृष्ट- (for हृष्टा सु) B_3 lacuna for चैव बभूवुस्तत्र D_2 [ए]वं (for [ए]व) K_3 ते च, Dn_1. n_3 सर्वे-, T_3 G $M_{1\ 4}$ तव (for तत्र) M_3 सैनिकान् D_4 बभूवु सैनिकास्तदा

मेनिरे निहतान्पार्थान्मद्रराजवशं गतान् ॥ १९

प्रहर्षं प्राप्य सेना तु तावकी भरतर्षभ ।
तां रात्रिं सुखिनी सुप्ता स्वस्थचित्तेव साभवत् ॥ २०

सैन्यस्य तव तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
वार्ष्णेयमब्रवीद्वाक्यं सर्वक्षत्रस्य शृण्वतः ॥ २१

मद्रराजः कृतः शल्यो धार्तराष्ट्रेण माधव ।
सेनापतिर्महेष्वासः सर्वसैन्येषु पूजितः ॥ २२

एतच्छ्रुत्वा यथाभूतं कुरु माधव यत्क्षमम् ।
भवान्नेता च गोप्ता च विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २३

तमब्रवीन्महाराज वासुदेवो जनाधिपम् ।
आर्तायनिमहं जाने यथातत्त्वेन भारत ॥ २४

वीर्यवांश्च महातेजा महात्मा च विशेषतः ।
कृती च चित्रयोधी च संयुक्तो लाघवेन च ॥ २५

यादृग्भीष्मस्तथा द्रोणो यादृक्कर्णश्च संयुगे ।
तादृशस्तद्विशिष्टो वा मद्रराजो मतो मम ॥ २६

युध्यमानस्य तस्याजौ चिन्तयन्नेव भारत ।
योद्धारं नाधिगच्छामि तुल्यरूपं जनाधिप ॥ २७

शिखण्ड्यर्जुनभीमानां सात्वतस्य च भारत । C 9 351 B 9 7 21 K 9 6 30

(for 19^{b}) — ^{c}) S च (for नि) T1 2 4 G तदा (for हतान्) — ^{d}) D4 वशे

20 K4 om. 20^{ab} (cf v 1 19) — ^{a}) D3 अवहारं (hypermetric) (for प्रहर्षं) D4 मेना K5 प्रहर्ष्यं मेना तु तदा — ^{b}) K5 D3 0 तावका, D2 भारती, T3 तावती (for °की) — ^{c}) B1 D3 T2 M3 रात्रीं K1 D5 T2 सुखिनीं, K3 सुपिनीं, K4 सुखिन, Dn2 D10 उषि(D10 °खि)ता, D3 om., T3 4 G सुखिता (for °नी) K4 सुप्ता, D5 T3 सुप्त्वा, M2–4 भूत्वा (for सुप्ता) — ^{d}) K3 Dn3 D10 11 हर्षं, B2 4 सुस्थ, B5 सुप्त, D3 स्वार्थ (for स्वस्थ) K4 चित्तास्, D3 चिंता (for चित्ता) K3 B2 4 5 Dn1 n2 D1–6 8 9 11 च सा, K4 G2 तदा, K5 °सा, Dn3 हि सा, D10 समा, T1 2 4 G1.3 M [इ]व च (for [इ]व सा) K4 D3 [अ]भवन B1 सुस्थ चित्ता च भारत, T3 सुस्थचित्ता इवाभवत्

21 ^{ab}) T G तु तत (T3 G2 दा), M1 नदत (for तव त) D3 संघोषं, D4 नेतारं (for तं शब्दं) S transp शब्दं and श्रुत्वा D4 शल्य श्रुत्वा युधिष्ठिर (for 21^{b}) — ^{c}) D1 श्रीकृष्णम् (for वार्ष्णेयम्) — ^{d}) K4 B1 D4 10 11 S (except M1) पश्यत (for शृण्वत)

22 ^{a}) D3 मद्रराज सुत शल्यो — ^{b}) S (except M1) मारिष (for माधव) — ^{d}) K3 सैन्यैश्च, K4 D4 -सैन्येन, Dn2 n3 D6 -सैन्यस्य (for -सैन्येषु) Dn1 [अ]धिष्ठित, Dn2 n3 D5 6 पश्यत, D1 चानघ (for पूजित)

23 ^{a}) G3 एत (for एतच्) K2 4 6 B D2–4 8–11 T G2 3 M2–4 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) D4 यथातत्त्व, S तथाभू(T2 °दा भू)त (for यथा°) — ^{b}) T1 3 G1 2 न, T2 4 G3 न (for यत्) — B4 damaged from 23^{c} up to च वि (in 25^{b}) — ^{c}) Dn D1.2 5 6 जेता (for नेता) — ^{d}) D1 अस्माकं शरणं पर

24 B4 damaged — ^{b}) K4 जनाधिप, T1 2 4 G महारथं (for जनाधिपम्) — Before 24^{cd}, D2 ins कृष्ण उवाच — ^{c}) B2 आर्ययत्नम्, Dn1 आर्तायय (sic), Dn2 n3 आर्तायनीं, D1 मद्रराजम्, Ca (gloss शल्यं) आर्तायनिम् (as in text) B1 3 5 Dn D5 8 9 ह्यह, D2 त्वह (for अह) — ^{d}) Dn D8 यथायोगेन, D1.4 5 या-(D5 य)थातथ्येन (for यथातत्त्वेन) B3 तत्त्वेन भरतर्षभ

25 B4 damaged up to च वि — ^{a}) Ś1 K1.2 महाराज, S महेष्वासो (for महातेजा) — ^{c}) D4 कृतास्त्र (for कृती च) D10 -योधा (for -योधी) — ^{d}) Dn D2 5 सुयुक्तो D1 सर्वास्त्रकुशलो युधि

26 B4 partly damaged — ^{a}) B Dn D1 5 8 9 M1 यथा (for तथा) — ^{b}) K4 कर्ण स, M1 कीर्णश्च (for कर्णश्च) — ^{c}) M1 तादृग्वा (for तादृशस्) Ś1 K1 2 4 तद्वरिष्ठो, D10 तद्विसृष्टो — ^{d}) D10 om. मतो D3 च सयुगे, D4 प्रतापवान्, T1.2 G न संशय, T4 महाबल (for मतो मम) — After 26, D1 ins

43* एवमुक्ते तु कृष्णेन धर्मराजो विशां पति ।
संग्रामाय मतिं चक्रे तत परपुरंजय ।
भेरीमृदङ्गशङ्खाना पटहाना तथैव च ।
निनादैरुभयोस्तत्र सैन्ययोर्व्याप्तमम्बरम् ।

27 B4 partly damaged D1 om from 9 6 27 up to 9 7 4 T4 om 27–28 — ^{a}) D11 अहं (for आजौ) — ^{b}) K6 B1–3 D2 3.8 9 चिंतयच्चिव, B5 D10 11 °यानश्च, Dn D5 6 °यंस्तव, D4 °यानोथ (for °यन्नेव) M वीर्यवान् (for भारत) — K3 om (hapl) 27^{c}–28^{b}, T2 reads the same twice. — ^{c}) D10 नास्ति, T3 नास (sic) (for नाधि) Dn D5 6 योद्धार त न पश्यामि — ^{d}) T3 मान (for -रूप) Ś1 K2 जनार्दन,

C 9 351 D 9. 7. 31 K 9 6 30

धृष्टद्युम्नस्य च तथा बलेनाभ्यधिको रणे ॥ २८
मद्रराजो महाराज सिंहद्विरदविक्रमः ।
विचरिष्यत्यभीः काले कालः क्रुद्धः प्रजास्विव ॥ २९
तस्याद्य न प्रपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ३०
सदेवलोके कृत्स्नेऽस्मिन्नान्यस्त्वत्तः पुमान्भवेत् ।
मद्रराजं रणे क्रुद्धं यो हन्यात्कुरुनन्दन ।
अहन्यहनि युध्यन्तं क्षोभयन्तं बलं तव ॥ ३१
तस्माज्जहि रणे शल्यं मघवानिव शम्बरम् ।
अतिपश्चादसौ वीरो धार्तराष्ट्रेण सत्कृतः ॥ ३२
तवैव हि जयो नूनं हते मद्रेश्वरे युधि ।
तस्मिन्हते हतं सर्वं धार्तराष्ट्रबलं महत् ॥ ३३
एतच्छ्रुत्वा महाराज वचनं मम सांप्रतम् ।
प्रत्युद्याहि रणे पार्थ मद्रराजं महाबलम् ।
जहि चैनं महाबाहो वासवो नमुचिं यथा ॥ ३४
न चैवात्र दया कार्या मातुलोऽयं ममेति वै ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरम् ॥ ३५
भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसंभवम् ।

K1 Dn1 T1 2 G M3 जनाधिप, D3 धिप, D4 नराधिप (for जनाधिप)

23 For the repetition in T2, cf v l 27 D1 T4 om 28, K3 om 28^{ab} (for both, cf v l 27) — b) D3 [ए]व (for च) — c) T2 यदा; G1, 3 सदा (for तथा) — d) D5 6 T3 G M भवति, D10 कर्णेन (for बलेन) D5 [अ]प्यधिको T3 G1 3 M बले (for रणे) Dn को भवत्यधिको रणे, D4 बलेष्वेव महाबल

29 D1 om 29 (cf v l 27) B1 reads 29–31 on marg — a) T4 मद्राधिपो (for मद्रराजो) K3 5 D2 महाराज — c) K5 om, D4 युद्धे (for काले) — d) K5 प्रजापते (for °स्विव)

30 D1 om 30 (cf v l 27) B4 damaged for 30^{a}–41^{b} B1 reads 30 on marg — a) D6 त च (for तस्य) D2 [अ]हं न; T4 [अ]प्यत्र, G1 3 [अ]प्यद्य; M1 नाद्य (by transp) T4 G1 3 न (for प्र) D4 नान्यं पश्यामि संग्रामे — b) G3 इति (for प्रति) D9 -युद्धारम् D4 योद्धारं भवतो बले, T4 प्रयोद्धार महामृधे — c) D4 त्वदते (for त्वामृते) — d) Ś1 K1 Dn1 n2 G3 विक्रम, K4 D4 8 -विक्रम·

31 D1 om 31 (cf v l 27) B4 damaged B1 reads 31 on marg — a) K4 5 D3 -दैत्र (for -देव-) Dn D5 6 सदैवतेषु लोकेषु, D4 ससुरासुरलोकेस्मिन्, T G M2–4 स त्व(G1 सत्य)मेको हि (T3 °मेवेह) लोकेस्मिन्, M1 सदेवके हि लोकेस्मिन् — b) B1 D8 9 पुमानिह; D4 परतप (for पुमान्भवेत्) Dn D6 नान्यस्त्व स्विमान्भवेत् — c) K2 D10 रणं — d) B3 lacuna for हन्यात्कु D2 4 10 कुरुनदन — e) D4 विगाहमानं (for अहन्यहनि). — f) K3 क्षोरयतं, D4 क्षोभवंतं, D9 क्षोभयत (for क्षोभ) Dn D6 तथा (for तव)

32 D1 om 32 (cf v l 27) B4 damaged — a) M1 तं त्व (for तस्माज्) — b) D5 समरे, D10 संयरं (for शम्बरम्) — c) D4 अनु, T1 2 M1 सौते, T3 G1 3 स से, T4 G2 स तु (for अति) K4 भूयान् (for पश्चाद्) Dn D6 T1–3 M1 मम (for असौ) T3 धीरो (for वीरो) K3 5 B (B4 damaged) D5 6 11 अजेयश्चाप्यसौ वीरो (D5 °र), D2 5 अधिपश्चाप्य°, D3 अधिजेय स्यादसौ वीरो (hypermetric) — d) D11 संगत (for सत्कृत)

33 D1 om 33 (cf v l 27) B4 damaged — a) Ś1 K (except K3) B1 D2 8 9 T1 2 त्रिजयो (for हि जयो) — b) Dn [ऽ]हनि, M2–4 भवेत् (for युधि) — c) M2–4 अस्मिन् Dn1 om हते — d) K5 Dn D5 धार्तराष्ट्रं (for °राष्ट्र) Dn D4–6 T3 4 G M प्रभो (for महत्) K4 धार्तराष्ट्र महद्बलं

34 D1 om. 34 (cf v l 27) B4 damaged — a) K4 एवं (for एतत्) M1 महाबाहो — D5 om (? hapl.) 34^{bcde} — b) T1 2 संप्रति (for साप्रतम्) — c) D3 स च (for पार्थ) — d) K4 5 B (except B1, B4 damaged) Dn D3–5 8–11 T G1, 2 M1 महारथं (for °बलम्) — D3 om (hapl) 34^{e}–41^{b} — e) K4 [ए]वं (for [ए]नं) Dn D4 5 T3 4 G M महाराज (for °बाहो) — f) D4 transp वासवो and नमुचिं

35 D1 om. 35 (cf v l. 27) D3 om 35 (cf v l 34) B4 damaged — a) D5 तं (for न) M2–4 मति (for दया) — b) Ś1 K1 3 4 M2 मातुलेयो (for °लोऽयं) D4 G1 3 M1 च (for वै) T4 मातुलो धर्ममेति वै — D5 om. 35^{c}–36^{b} — c) K3 क्षत्रधर्मा·

मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥ ३६
यच्च ते तपसो वीर्यं यच्च क्षात्रं बलं तव ।
तद्दर्शय रणे सर्वं जहि चैनं महारथम् ॥ ३७
एतावदुक्त्वा वचनं केशवः परवीरहा ।
जगाम शिबिरं सायं पूज्यमानोऽथ पाण्डवैः ॥ ३८
केशवे तु तदा याते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विसृज्य सर्वान्भ्रातॄंश्च पाञ्चालानथ सोमकान् ।
सुष्वाप रजनीं तां तु विशल्य इव कुञ्जरः ॥ ३९
ते च सर्वे महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवास्तथा ।
कर्णस्य निधने हृष्टाः सुषुपुस्तां निशां तदा ॥ ४०
गतज्वरं महेष्वासं तीर्णपारं महारथम् ।
बभूव पाण्डवेयानां सैन्यं प्रमुदितं निशि ।
सूतपुत्रस्य निधने जयं लब्ध्वा च मारिष ॥ ४१　C 9 356　B 9 7 48　K 9 6 44

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

— B3 om (hapl.) 35^{d}–37^{c} — ^{d}) D4 -गणेश्वर (for -जने°) M जहि शल्य (M3 शत्रु) जनेश्वर

36 D1 om 36 (cf v l. 27) D3 om. 36 (cf v l 34) B3 om 36, D8 om 36^{ab} (for both, cf v l 35) B4 damaged — ^{a}) K4 5 D2 10 11 T1 द्रोण-भीष्मार्णव T4 G तीर्णं (for तीर्त्वा) — ^{b}) Ś1 K1 2 Dn1. n8 D5 कर्णं (for कर्ण) D2 T2 3 M1. 2 -पाताळ° K1 सनिर्मं, Dn -संमित, D. -समतं, T3 4 G -सयुतं, M1 -सभव (for -समवम्) — ^{c}) D8 om. मा T4 कौंतेय, G2 हि रणे (for सगण) — ^{d}) Dn D6 गोपदं

37 D1 om 37 (cf. v l. 27) D3 om 37 (cf v l. 34) B3 om 37^{abc} (cf. v l 35) B4 damaged — ^{a}) S वै (for ते) D4 प्रख्यापय तपोवीर्यं — ^{b}) K4 क्षत्र, K5 D2 क्षात्र, D4 S (except T1) क्षत्र (for क्षात्रं) D8 बले (for बल) — For 37^{ab}, Dn D5 6 subst.

44* चक्षुर्धर्मेति यल्लोके कथ्यसे त्वं जनाधिप ।
[D5 6 चक्षुर्हणेति (for °धर्मेति)]

— ^{c}) Dn D6 निदर्शय (for तद्द°) D2 रणे क्षिप्रं; D4 T3. 4 G M द्रुत तत्र (for रणे सर्वं) — ^{d}) D4 चैव, T3. 4 G शल्यं (for चैन) T3. 4 G M महाबलं

38 D1 om. 38 (cf. v l. 27) D3 om. 38 (cf. v l. 34) B4 damaged. Before 38, T4 G2 3 ins सजय — ^{a}) K4 एतदुक्त्वा तु वचन — ^{c}) D2 प्रययौ (for जगाम) K6 सोथ, D2 4 5 कृष्ण, S साये (for साय) — ^{d}) T G हि पाढवै, M महारथै (for ऽथ पाण्डवै)

39 D1 om. 39 (cf. v l. 27) D3 om 39 (cf v l. 34) B4 damaged — ^{ab}) T3 हि (for तु) D4 मया, S (except G2) तया (for तदा) B3 lacuna for याते धर्मराजो K5 D6 10 11 पुत्रो (for राजो) — After 39^{b}, Ś1 K1 2 read 41^{ef} — ^{c}) K4 सार्थान्, G1 3 सर्व (for सर्वान्) D4 विसृज्य भ्रातॄन्सर्वान्स — ^{d}) B3 Dn2 D6 पचालान्, D10 11 M पाडवान् (for पाञ्चालान्) B1 5 D8 9 सैनिकान् (for सोम°) — ^{e}) D2 अन्वास्य (for सुष्वाप) Ś1 K1–3 ता च, M तात (for ता तु)

40 D1 om 40 (cf v l. 27) D3 om 40 (cf v l 34) Ś1 K1–3 om. 40 B4 damaged — ^{a}) K4 तं तु, G1 तव, G3 तथा (for ते च) — ^{b}) B3 पचाला — After 40^{b}, T3 ins

45* अब्रवीत्तावकान्सर्वान्कर्णस्य निधनेन वै ।

— ^{c}) Dn D6 हृदये (for निधने) D4 चैव, T3 4 G M नैव (for हृष्टा) — B3 lacuna for 40^{d} — ^{d}) Dn D2 5 6 सुखं, M3 तथा (for तदा) D4 सुखं प्राप्ता निशा तत

41 D1 om 41 (cf v l 27) D3 om 41^{ab} (cf v l 34) B4 damaged for 41^{ab} — ^{a}) Ś1 K1–3 तच्च सर्वं महेष्वास — K1 om. 41^{b} — ^{b}) Ś1 तीर्णं (for तीर्ण) T3 -चार (for -पार) D2 महाबळ (for °रथम्) — ^{c}) Dn1 बभूवु — ^{d}) K3 B5 D10 11 च मुदित, B2 समु° (for प्रमु°) D10 11 नृप (for निशि) D2 बळ सर्वं समागत — Ś1 K1 2 read 41^{ef} after 39^{b} K3 om 41^{ef} — ^{e}) G2 सूर्य (for सूत) Dn D4 5 T3 4 G1. 2 M -निधनात्, D2 G3 निधन (for निधने) — ^{f}) K4 बलं बद्धा (for जय लब्ध्वा) D2 हर्षिता; D4 भारत (for मारिष) — After 41, D2 ins

46* प्रभातसमये हृष्टा संनह्यन्त रथोत्तमा ।

७

C 9 287 B 9 6.1 K 9 7 1

संजय उवाच ।
व्यतीतायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
अब्रवीत्तावकान्सर्वान्संनह्यन्तां महारथाः ॥ १
राज्ञस्तु मतमाज्ञाय समनह्यत सा चमूः ।
अयोजयन्रथांस्तूर्णं पर्यधावंस्तथापरे ॥ २
अकल्प्यन्त च मातङ्गाः समनह्यन्त पत्तयः ।
हयानास्तरणोपेतांश्चक्रुरन्ये सहस्रशः ॥ ३
वादित्राणां च निनदः प्रादुरासीद्विशां पते ।
बोधनार्थं हि योधानां सैन्यानां चाप्युदीर्यताम् ॥ ४
ततो बलानि सर्वाणि सेनाशिष्टानि भारत ।
संनद्धान्येव ददृशुर्मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ५
शल्यं सेनापतिं कृत्वा मद्रराजं महारथाः ।
प्रविभज्य बलं सर्वमनीकेषु व्यवस्थिताः ॥ ६
ततः सर्वे समागम्य पुत्रेण तव सैनिकाः ।

Colophon om in D1 D7 missing — *Adhy name* Ś1 K1-3 D4 T1 2 M2-4 शल्याभिषेक , D2 शल्य सेनापत्यभिषेक — *Adhy no* (figures, words or both) B3 Dn D11 7, D4 10 S 6 (as in text) — *Śloka no* K6 Dn1 45, Dn2 n3 44

7

☞ This adhy is missing in D7 (cf v 1 9 1 1)

1 D1 om 1-4 (cf v 1 9 6 27) —a) M1 व्यतीयाम (for °ताया) D2 च शर्वर्यां (for रजन्या तु) —b) D6 8 तथा (for तदा) —c) Dn1 D10 om (hapl), D4 सर्वा (for सर्वान्) —d) K2 Dn2 संनह्यत, D2 °ह्यतु, D3 °ह्यता, D9 G3 °ह्यत (for °ह्यन्तां) M1 रथा इति (for महारथा)

2 D1 om 2 (cf v 1 1) —a) K5 D8 10 11 T4 G राज्ञश्च, D2 तचस्य (for राज्ञस्तु) T1 2 आस्थाय —b) Dn D5 8 समनह्यंत तावका, D2 °नह्यन्महाचमू, D4 सनह्यत तदा चमू —c) Ś1 K1 अयोजयद् (K1 °यन्), D3 5 अयोजयद्, T1 3 G2 M2 अचोदयस् (M2 °यत्), T2 4 G1 M3 4 अ(T4 G1 आ)योधयस् (for अयोजयन्) Dn3 यथा, T1 2 4 G1 M1 2 तथा, T3 G2 M3 4 तदा (for रथास्) G6 दुर्योधन स्थिता तूर्णं —d) D2 सादिनोश्वास्, M3 4 पर्यधावत् (for °धावस्) S (except M1) परान् (for [अ]परे)

3 D1 om 3 (cf v 1 1) —a) K5 D2 4 G3 अ-(G3 आ)कल्पत च, Dn अकल्पं(Dn2 °ल्पे, Dn3 °ल्पै)स्तत्र; D3 अकल्पनव (sic), D5 अकपस्तत्र; D6 अप्र फस्तत्र (sic), T4 आततल्य च; M3 अकर्पत च; Ca (gloss सज्जिताः) अकल्प्यन्त च (as in text) Dn2, n3 D4 मातगान —b) D3 समानह्यंत —c) D3 9 रथान (for हयान) D2 हयाश्च तरणोपेताश्, M1 हयानानरणोपेतांश् —d) D2 नादान; D4 चान्ये; G2 अन्यं; M2-4 अग्रे (for अन्ये)

4 D1 om 4 (cf v 1 1) —a) K2, 4 B D3 10 योधनार्थं (for बोध°) D4 T1 च, T2 तु (for हि) B (except B2) D5 6 T1 2 सैन्याना (for योधाना) Dn D2 4 6 तयोस्तथैव योधाना, D3 धावता चैव योद्धाना, D11 आयोधनार्थं योधानां, T3 4 G M यो(M3 4 यौ)धाना सैन्यमुख्यानाम् —d) B (except B2) D5 9 योधाना, D10 11 बलाना (for सैन्याना) Dn D4 [उ]दीर्णता (for [उ]दीर्यताम्) D4 सैन्यानां हर्षयस्तदा, T1 2 योधाना चाप्यनेकश, T3 4 G M अन्योन्यं प्रति(T4 °न्यमभि)गर्जतां

5 B1 reads 5b-6c on marg —b) K4 B1 3 T2 Ca सेनानिष्टा(Ca °ष्ठा)नि; K5 °सृष्टानि, B3 समाविष्टानि; B4 5 D5 9 सेनाविष्टानि, T1 3 G2 M हतशिष्टानि, T4 ह्रनु°, G1 3 अव° (for सेना°). —c) K3 8 [ह]त्र (for [पु]त्र) Ś1 K1-3 दृष्टानि; Dn D1 2 4-6 T1 2 M2-4 दृश्यते (for ददृशुर्) D10 11 प्रस्थितानि व्यदृश्यत, T3 4 G सनद्धानि व्यद(G1 ह्यद, G2 प्रद, G3 द द)श्यत, M1 समनह्यत युद्धाय —d) Ś1 K1 निवर्तिनं, D5 °र्तते

6 B1 reads 6abc on marg —b) K6 महाबल, D1 °यला, D5 10 M1 °रथ (for °रथा) —D1 om 6cd —c) K2 प्रविभाज्य, D3 प्रतिविष्य, D4 विभज्य च (for प्रविभज्य) —d) K6 B5 व्यवस्थित; Dn D2 4 6 °स्थित (for °स्थिता)

7 B1 partly damaged —a) G1 3 तव (for तत.).

कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिः शल्योऽथ सौबलः ॥ ७
अन्ये च पार्थिवाः शेषाः समयं चक्रिरे तदा ।
न न एकेन योद्धव्यं कथंचिदपि पाण्डवैः ॥ ८
यो ह्येकः पाण्डवैर्युध्येद्यो वा युध्यन्तमुत्सृजेत् ।
स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः पातकैः सोपपातकैः ।
अन्योन्यं परिरक्षद्भिर्योद्धव्यं सहितैश्च नः ॥ ९
एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तत्र महारथाः ।
मद्रराजं पुरस्कृत्य तूर्णमभ्यद्रवन्परान् ॥ १०

तथैव पाण्डवा राजन्व्यूह्य सैन्यं महारणे ।
अभ्ययुः कौरवान्सर्वान्योत्स्यमानाः समन्ततः ॥ ११
तद्बलं भरतश्रेष्ठ क्षुब्धार्णवसमस्वनम् ।
समुद्धूतार्णवाकारमुद्धूतरथकुञ्जरम् ॥ १२
धृतराष्ट्र उवाच ।
द्रोणस्य भीष्मस्य च वै राधेयस्य च मे श्रुतम् ।
पातनं शंस मे भूयः शल्यस्याथ सुतस्य मे ॥ १३
कथं रणे हतः शल्यो धर्मराजेन संजय । C 9 371 B 9 8 14 K. 9 7 14

D5 समागत्य — ^{b}) K4 योद्धारस्, D3 पुत्रस्य (for पुत्रेण) M चोदिता (for सैनिका) Dn1 n2 D1 4 5 तव पुत्रेण सैनिका

8 ^{a}) K4 Dn D1. 2 5 6 T1 2 4 G1 3 सर्वे, M1 शिष्टा (for शेषा) — ^{b}) D8 समये T2 तथा, T3 सदा (for तदा) K5 D3. 10 11 समय चक्रुराहता (K5 °श) — ^{c}) K8 B4 D11 G1 ननु, K5 तत, Dn D1 2 5 6 9 M1 न तु, D8 न च, G2 न हि (for न न) Dn1 चैक न, Dn2 n8 D1 2 5 6 चैकेन, D8 एकं न (for एकेन) G1 यो विद्ध (for योद्धव्य) D3 4 न एकेनैव (D4 °नात्र) योद्धव्यं, M2–4 न त्वेकेन च योद्धव्य — ^{d}) Dn1. n3 D2 5 6 M2–4 कदाचिद् (for कथं°) T1 2 इह (for अपि) M1 पापकै· (for पाण्डवै·)

9 ^{a}) Ś1 K1 यद्येक, M1 यमेक (for यो ह्येक·) Ś1 K1 2 पाण्डवान् (for पाण्डवैर्) D1 2 4 6 युद्धे (for युध्येद्) — ^{b}) B1 तयोर् (for यो वा) D8 युद्धातम्, T4 युद्धे तम् (for युध्यन्तम्) Dn D2 6 तयोर्युद्ध (D6 °द्ध·) समुत्सृजेत्, D1 युध्येत स्वयमाहस, M यो वा युद्धं परित्यजेत् — ^{d}) K8 5 B Dn D2–6 8–11 T1 2 चो(D4 उ)पपातकै·, D1 गोवधादिकै· (for सोपपातकै) — T1 2 ins after 9^{d}, T8 G after 10^{b}

47* अथाचार्यसुतो द्रौणिर्नैको युध्येत शत्रुभि ।

[T8 एको (for नैको)]

— ^{e}) M2 4 प्रति-, M8 अभि (for परि) — ^{f}) B2 D10 11 G3 ह् (for न)

10 ^{a}) T2 4 एतत् (for एवं) — ^{b}) D5 ते च; D5 तत्त्वं (for तत्र) — After 10^{b}, T8 G ins 47* D1. 2 T4 om. 10^{c}–11^{b} — ^{c}) T1 2 मद्राधिपं — ^{d}) K2 तूसम् (for तूर्णम्) Ś1 K1 अभ्याद्रवन् Dn रणात्, D4 9 पुरात्, D5 परे (for परान्)

11 D1 2 T4 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) K4 तदैव, D9 तथैव B (except B5) D3 9 सर्वे (for राजन्) — ^{b}) Cn सैन्य व्यूह्य (by transp) Ś1 K1–3 महाहवे, Dn D5 6 S (T4 om.) °रथा (for °रणे) — ^{c}) D1 2 कौरवा K3 5 B Dn3 D8–11 राजन, D1 सर्वे, D2 4 S युद्धे (for सर्वान्) — ^{d}) Ś1 K1 2 4 यु(K4 यो)ध्यमाना, Dn D2 6 T2 8 M1 8 योत्स्यमानान् (Dn2 n8 °ना, M8 °न)

12 D1 om 12. — ^{a}) K2 भरतश्रेष्ठ S ततो बलं समभवत् — ^{b}) M1 क्षुडार्णव (for क्षुब्धा°) Ś1 K1–3 निभ (for -सम) — ^{c}) K2–5 B D2 3 8 9 11 T3 समुद्धूता(B3 °द्धृत्ता, T8 °द्धता)र्णवाकारम्, D4 समधूता°, T1 2 समुद्धतपदात्यश्वम्, G1 3 समुद्धूतार्णवं घोरम् — ^{d}) Dn2 om मुद्धूत D3 6 11 T1 2 उद्भूत-, D4 T3 4 G M उदीर्ण- (for उद्धूत) D9 रण (for -रथ-)

13 ^{a}) D4 वधो (for च वै) K3 5 B (except B3) Dn D1–3. 5 6 10 11 T1 2 द्रोणस्य चैव (T1 2 °स्यैव च) भीष्मस्य, M1 भारद्वाजस्य भीष्मस्य — ^{b}) K5 B D3 8 9 T G मया (for च मे) D4 श्रुत — D1 om 13^{cd} — ^{c}) K2 T G M2 4 पतनं, B3 शातन, Dn1 घातन, M1 निधनं (for पातन) Dn D5 समरे (for शंस मे) D4 तूर्णं (for भूय) D3 पतत न शये भूय (sic) — ^{d}) G2 [अ]पि (for [अ]थ)

14 ^{b}) G1 धर्मराजोथ (sic), G3 मद्रराजोथ (for धर्मराजेन) Ś1 K1 2 शस न (for संजय) — After 14^{b}, D4 ins

48* कथं च निहत संख्ये गदायुद्धविशारद ।

— ^{c}) D8 भीमम्मेन (sic) (for भीमेन च) T8 -युद्धे, T4 युद्धे, G1 8 M2–4 युद्धि (for -चाहु·) K4 5 B D5 9 T1 2 भीमसेनेन बलिना, D4 भीमेन सुहृदैर्हीन·, G2 भीमेन च सहायुध्यत्

C 9 331
B 9 8 15
K 9 7 14

भीमेन च महाबाहुः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ १४

संजय उवाच ।

क्षयं मनुष्यदेहानां रथनागाश्वसंक्षयम् ।
शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा संग्रामं शंसतो मम ॥ १५
आशा बलवती राजन्पुत्राणां तेऽभवत्तदा ।
हते भीष्मे च द्रोणे च सूतपुत्रे च पातिते ।
शल्यः पार्थान्रणे सर्वान्निहनिष्यति मारिष ॥ १६
तामाशां हृदये कृत्वा समाश्वास्य च भारत ।
मद्रराजं च समरे समाश्रित्य महारथम् ।
नाथवन्तमथात्मानममन्यत सुतस्तव ॥ १७
यदा कर्णे हते पार्थाः सिंहनादं प्रचक्रिरे ।
तदा राजन्धार्तराष्ट्रानाविवेश महद्भयम् ॥ १८
तान्समाश्वास्य तु तदा मद्रराजः प्रतापवान् ।
व्यूह्य व्यूहं महाराज सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १९
प्रत्युद्यातो रणे पार्थान्मद्रराजः प्रतापवान् ।
विधुन्वन्कार्मुकं चित्रं भारघ्नं वेगवत्तरम् ॥ २०
रथप्रवरमास्थाय सैन्धवाश्वं महारथः ।
तस्य सीता महाराज रथस्थाशोभयद्रथम् ॥ २१

---

15 T4 lacuna for the ref and क्ष (in 15a) — a) Dn क्षयं; D3 यया (for क्षय) M देयाना (for देहाना) — b) K3 4 B Dn D2 4 6 8 9–11 T4 G2 3 तथा (for रथ-). — c) D3 स्थितो (for स्थिरो) — d) K4 6 D5 संग्रामे Dn D2 4 मम शंसत (by transp), D8 शंसतो मम — For 15, D1 subst.

49* शृणु राजन्नवहितो गजाश्वनरसंक्षयम् ।
वक्ष्येऽहं सर्वयोधानां संग्रामं तव दारुणम् ।

16 a) Dn D1 2 5 6 कष्टा (for राजन्) — b) M1 transp ऽभवत् and तदा Dn D1 2 4 6 तव पुत्रस्य भारत — c) D5 ते च (sic), M2–4 मृते (for हते) K (except K2) B Dn D1–3 6 8–11 transp भीष्मे च and द्रोणे च D4 S हते (D1 T3 G3 तथा) द्रोणे (for च द्रोणे च) D5 हते द्रोणे च ✱✱✱ — d) Dn D1 2 4 6 कर्णे च निधनं गते — e) D1 3 4 5 T4 G M शल्य सर्वान्रणे पार्थान् (T4 हतु); D6 सर्वान्शल्यो रणे पार्थान् — f) Ś1 K1–3 Dn1 T3 भारत, T1 2 पार्थिव (for मारिष)

17 a) T4 G2 सैनिका (for हृदये) Dn D2 4–6 तामाशां हृदि कृत्वा च (D1 °स्थाय, Dn1 °स्या✱) — b) K3 5 B D1–6 8–11 T1 4 G M3 4 समाश्वस्य D2 om च Ś1 K1–3 च मारिष, T4 परंतप (for च भारत) — c) K5 D8 तु (for च) D4 मद्रराजस्य समरे — d) D4 पराक्रम (sic), T3 4 च भारत, G M1 परंतप (M1 °पं) (for महारथम्) — e) K3–5 B D3 6 8–11 तदा त्मानम्; Dn D2 5 तथा°, D1 हि चा°; T1 M1 4 महा°, T2 तमा°; T3 4 G इवा° (for अथा°) — f) D8 आकर्णेत (sic), T1 2 मन्यमान (for अमन्यत). K3 8 B4 D4 10 11 अमन्यंत सुतास्तव.

18 b) K4 D2. 4 सिंहनादान् Dn1. n3 D1. 6 च; D5 om (for प्र-) — c) M3–4 ततो (for तदा) D4 रणे (for राजन्) D3? 11 महत्तु [illegible] — d) B5 [illegible] (sic) (for आविवेश). D4 T4 महामर्षं (for महद्भयम्)

19 a) K6 Dn1 समाश्वस्य K4 D5 G3 च तदा; D1 11 योधांस्तु (for तु तदा) T1 2 तान्समाश्वासयामास — b) T1–3 G महारथ, T4 M1 महाद्युत (for प्रताप वान्) — Ś1 K1–3 Dn D4 om (hapl) 19c–20b T2 om (hapl) 19c–20d — c) D4 T4 व्यूह व्यूह्य (by transp) — d) D4 ऋद्धिमत्, M4 ऋद्धिमान् (for °मत्) M3 सर्वतोभद्रमृद्धिमान्

20 Ś1 K1–3 Dn D4 om 20ab, T2 om 20 (for both, cf v 1 19) G3 reads 20a–21b after 24b. — a) K4 B1 D10 11 M1 प्रत्युद्ययौ; D1 T4 °याते (for °यातो) M1 पार्थं — b) D5 corrupt D3 मद्रराजा B1 reads from प्रतापवान् up to 21b on marg — c) S (T2 om) विधुन्वन्- K4 दृढ (for चित्रं) — d) B5 बलवत्, Dn3 D3 भारार्ह; D4 G1 M1 C3 वेगार्ह; D5 सारार्हं, D10 सुमहत्; T3 वेगार्हं; T1 G1 वेगितं (G1 °तं), G3 M2–4 वेगवत् (for भारघ्नं) D4 T2. 4 G M वत्सवत्तरं (for वेग°)

21 For the sequence in G3, cf. v 1 20 T2 om 21 (cf v 1 19) B1 reads 21ab on marg — a) K4 Dn1 D3 रथे (for रथ) — b) K4 D 8 11 M1 सैन्धवाश्व, D4 सैन्धवं स्वं; D5 सैन्धवश्व; T1. 4 G1 2 सैन्यपार्श्वं (T1 °र्श्वे), T3 सैन्धवाश्वान् (for °वाश्वं) K4 D3 M3 महारथं — After 21, G3 ins.

50* तस्य स्थिरत्वा महाराज युद्धे व्यूहस्य दंशित ।
[post. half = (var.) 23b.]

— D1 T4 om 21c–22d. — c) K3–5 D2. 3 4 11 सूतो;

स तेन संवृतो वीरो रथेनामित्रकर्शनः ।
तस्थौ शूरो महाराज पुत्राणां ते भयप्रणुत् ॥ २२
प्रयाणे मद्रराजोऽभून्मुखं व्यूहस्य दंशितः ।
मद्रकैः सहितो वीरैः कर्णपुत्रैश्च दुर्जयैः ॥ २३
सव्येऽभूत्कृतवर्मा च त्रिगर्तैः परिवारितः ।
गौतमो दक्षिणे पार्श्वे शकैश्च यवनैः सह ॥ २४
अश्वत्थामा पृष्ठतोऽभूत्काम्बोजैः परिवारितः ।
दुर्योधनोऽभवन्मध्ये रक्षितः कुरुपुंगवैः ॥ २५

हयानीकेन महता सौबलश्चापि संवृतः ।
प्रययौ सर्वसैन्येन कैतव्यश्च महारथः ॥ २६
पाण्डवाश्च महेष्वासा व्यूह्य सैन्यमरिंदमाः ।
त्रिधा भूत्वा महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ॥ २७
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
शल्यस्य वाहिनीं तूर्णमभिदुद्रुवुराहवे ॥ २८
ततो युधिष्ठिरो राजा स्वेनानीकेन संवृतः ।
शल्यमेवाभिदुद्राव जिघांसुर्भरतर्षभ ॥ २९ C 9 397 B 9 8 31 K 9 7 29

B1 T2 पीता, Dn1 D2 6 शाता, Dn n3 शाति (sic), D4 शीता, D5 दाता, G2 [आ]मीनं, M3 (inf lin, orig as in text) [अ]न्विता, Ca (gloss भूमि) v (gloss सुवर्णफलकाया लाङ्गलेन कृता रेखा) सीता (as in text) —[d]) K3–5 B2 4 D3 6 8 11 G रथस्यो D5 रथे (for रथम्) D10 T3 रथस्था शोभयन्नथ (D10 अर्था), M रथन्या शुशुभे ध्वजे

22 For the sequence in G2, cf. v l 20 T2 om. 22 (cf v l 19) D1 T4 om 22 (cf v l 21) —[a]) Ś1 K1. 2 समृतो, M महता (for संवृतो) K4 वीर, T1 3 G राजा (for वीरो) —[b]) T1 2 G बलेन (for रथेन) Ś1 K1–3 B (except B1) Dn2 D5 8–10 -कर्पण, D2 -कर्पन (sic) (for -कर्शन) —[c]) K5 D3 मद्रराज, Dn D5 6 महेष्वास (for महाराज) —[d]) K5 D3 11 G2 भयप्रद, Dn D2 भयं प्रणुत्, T3 M1 भयप्रणा(M1 °ण)त्, G3 भय प्रणुदन् (hypermetric), Ca भयप्रणुत् (as in text) D4 परेषा भयमावहन्

23 For the sequence in G2, cf v l 20 T2 om 23 (cf. v l 19) —[a]) D3 प्रययौ, D4 प्रणेता (for प्रयाणे) T4 तस्यासीन्मद्रराजोथ —[b]) D4 मुखे, T4 मुख्य (for मुखं) K1 2 D3 T3 4 G2 3 M दंसित B Dn D1 2 . 9 समु(B2 D1 2 5 सन्मु, B4 Dn3 स मु)न्न (B2 खे) व्यूह्य द(Dn D2 °ह्य)दित —[c]) Dn D5 T4 G वीर —[d]) D2 च संजये, T1 च रक्षित, T3 सुदंसित, T4 महारथै, G2 3 सुदुर्जयै (for च दु)

24 T2 om 24 (cf v l 19) —[a]) Ś1 K 3 D3 मध्ये, G2 संख्ये (for सव्ये) D4 G1 3 M तु (for च) K1 कृतवर्मा वामपार्श्वे —[b]) K2 त्रिरथै —After 24[b], G2 reads 20[a]–21[b] D5 om. (hapl) 24[c]–25[b] —[c]) Ś1 K1–3 कृपोभूद्; D1 कृपोथ; Cn गौतमो (as in text) D4 दक्षिणं. —[d]) K1. 4 शकै स, K5 शकैश्च, D4 शकाश्च, D10 सर्वैश्च (for शकैश्च) K5 D10 जवनै, D3 पवनै (for यवनै)

25 T2 om 25 (cf v l 19) D5 om 25[ab] (cf v l. 24) —[a]) G1 भाक् (for ऽभूत्) —[b]) Ś1 K1 काभोजै —[d]) K -पाडवै (sic) (for पुगवै)

26 T2 om 26 (cf v l. 19) —[a]) D3 महानीकेन —[b]) K2 सौबलेनापि सवृत, D4 S (except T1, T2 om) सौबलोपि (G1. 3 लेन, G2 M1 °लो हि, M2–4 °लोऽभि) व्यवस्थित —Dn reads 26[c]–29[b] on marg —[c]) B3 lacuna for प्रययौ सर्व- G2 M1 प्रययु, M2 प्रमुखे (for प्रययौ) T1. 3 4 G M1 -सैन्यानि, M2–4 -सैन्याना (for -सैन्येन) D4 संवृत सर्वसैन्य च —[d]) D4 T3 G3 कैतवश् D1 हर्षयन्सर्वकौरवान्

27 T2 om 27 (cf v l. 19) Dn reads 27 on marg —[a]) K5 B3 5 Dn1 D2 4 5 (marg as in text) 6 पाडवापि, D9 पाचालाश्च, T1 पाडवेया (for पाण्डवाश्च) D1 पाडवा अपि वीरेंद्रा —[b]) K4 व्यूढ- (for व्यूह्य) K5 B1. 3–5 D2 8 अनिदिता, B2 D3 T3 G3 अरिंदम (D3 °म), Dn D1 5 6 9 अतंद्रिता, T4 अभिद्रवन्, G1 अरिंदम (for दमा) —T4 om (? hapl) 27[cd] —[c]) K3 D10 S (T2 4 om) भूता, D3 भूत (for भूत्वा) D4 महाराजंस्, T1 महेष्वासास् (for महाराज) —[d]) D1. 4 0 उपाद्रवत्, T1 G अभि द्रवन्, T3 अरिं द्रवन् (sic) B2 सुमनद्धा युयुत्सव

28 T2 om 28[ab] (cf v l 19) Dn reads 28 on marg —[b]) T3 4 G [अ]पराजित, M1 महाबल (for °रथ) —M1 reads 28[cd] twice. —[c]) B1 शैल्यस्य (sic) D4 8 9 वाहिनी, T4 [अ]भिमुख (for वाहिनीं) B4 Dn हतुम् (for तूर्णम्) —[d]) K5 D3 10 M1 (second time) अभिदुद्राव (D3 °द्रुवु) संयुगे

29 Dn reads 29[ab] on marg —[a]) T3 G2 M1. 4

C 9 396 D 9 8 31 K 9 7 30 हार्दिक्यं तु महेष्वासमर्जुनः शत्रुपूगहा ।
संशप्तकगणांश्चैव वेगतोऽभिविदुद्रुवे ॥ ३०
गौतमं भीमसेनो वै सोमकाश्च महारथाः ।
अभ्यद्रवन्त राजेन्द्र जिघांसन्तः परान्युधि ॥ ३१
माद्रीपुत्रौ तु शकुनिमुलूकं च महारथौ ।
ससैन्यौ सहसेनौ तावुपतस्थतुराहवे ॥ ३२
तथैवायुतशो योधास्तावकाः पाण्डवान्रणे ।
अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा विविधायुधपाणयः ॥ ३३

धृतराष्ट्र उवाच ।

हते भीष्मे महेष्वासे द्रोणे कर्णे महारथे ।
कुरुष्वल्पावशिष्टेषु पाण्डवेषु च संयुगे ॥ ३४
सुसंरब्धेषु पार्थेषु पराक्रान्तेषु संजय ।
मामकानां परेषां च किं शिष्टमभवद्बलम् ॥ ३५

संजय उवाच ।

यथा वयं परे राजन्युद्धाय समवस्थिताः ।
यावच्चासीद्बलं शिष्टं संग्रामे तन्निबोध मे ॥ ३६
एकादश सहस्राणि रथानां भरतर्षभ ।
दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव शतानि च ॥ ३७
पूर्णे शतसहस्रे द्वे हयानां भरतर्षभ ।
नरकोट्यस्तथा तिस्रो बलमेतत्तवाभवत् ॥ ३८

तया, T4 तदा (for ततो) D2 दुर्योधनो (for युधिष्ठिरो) — d) K3-5 B1 D2-4 10 11 भरतर्षभ — After 29, M3 reads 32

30 a) D9 हार्दिक, D10 T4 M1 हार्दिक्य K3 4 B1 2 4 Dn3 D3 9-11 T2 M च (for तु) — b) K4 गर्वहा, K4 D3 10 11 -सैन्यहा (D3 °हृ), D1 T4 -सूदन, T2 -पुंगव (for -पूगहा) — D1 om 30cd — c) K3-5 B1 Dn D2-6 9-11 T2 संसप्तक K3 Dn3 D3 T2 M3 गणाद् — d) K3 B D5 9-11 T3 4 G वेगितो, D8 वेगिते, M1 वेगेन (for वेगतो) K3 B (except B1) Dn2 n3 D2 8 5 8 9 G2 M1-3 [ऽ]भिप्र, Dn1 [ऽ]पि प्र-, T3 [ऽ]हनि (for ऽभिवि) K4 वेगितश्चाभिदुद्रुवे, D1 चेकितानमिदु°

31 D3 om (hapl) 31-32 — a) D1 च, T1-3 G2 8 [ऽ]पि; T4 हि (for वै) — b) D1 सोमश्चापि (for °काश्च) — D1 om 31cd — c) K4 B (except B2) Dn D2 5 8 9 T1 G अभ्य(D8 °भि)वर्तंत; D1 ह्यभिद्रवंत (for अभ्य°) — d) D2 5 पर (for परान्) Dn संक्रुद्धा विविधायुधा; D1 सहिता वीर्यवत्तमा

32 D3 om 32 (cf v l 31) M3 reads 32 after 29 — a) D1 माद्रीसुतौ Dn1 n3 D1 2 5 T G च (for तु) T3 G2 शकुनिर् — b) D10 T3 G3 उलूकश् K2-4 B (except B2) Dn D1 2 5 6 8-11 T4 G3 M3 महारथं; K5 °रथ, G2 M4 °रथ — c) K5 D8 11 समेतौ (for ससैन्यौ) K4 5 B2 5 D2 8 10 11 सहसैन्यौ Ś1 K1 शूरै**** सेना; T G ससैन्यौ सहसैवोभौ — d) B1 उपातस्थतुर्, Dn D6 अप°, T4 समा° (for उप°)

33 a) D योद्धारस, M-4 योधास्, D11 तथैव चोभयो योधास् — b) D8 10 तावकान् D1 पांडवा — c) Ś1 K1-3 D1 अभ्य(K3 °भि)वर्तंत; K4 5 B1 Dn D1-4 5 6 8-11 °वर्तंत, B1 ववर्तंत (for °द्रवन्त)

34 Ś1 om the ref G3 reads from 34 up to 9 8 20 twice (without var) — b) T1 G1 2 हते (for द्रोणे) K1-3 निपातिते, D1 T G M-4 जयद्रथे, M1 च सैन्धवे (for महारथे) — c) Ś1 K1 °शेषेषु, K4 °शिष्टेषु (for शिष्टेषु) D1 कुरुष्वल्पावशिष्टेषु, D8 कुरवाल्याव° — d) K2 पांडवेयेषु (for °वेषु च) D1 संयुगा (for °गे)

35 D1 om 35ab. — a) T G संरब्धेषु च, M1 समरंभेषु (for सुसंरब्धेषु) — c) G3 परागा (for परेषां)

36 a) K3 Dn D1 2 5 6 8 10 11 M3 तथा, T1 यदा (for यथा) D2 T1 सर्वे (for वयं) Dn1 पर, D3 T1 2 M1 परै — b) D1 युद्धार्थं K1 B1 D2 8 10 11 T3 G M1 2 4 समुपस्थिता (G1 2 °त) — c) K3 D1 आसीद्, T3 चापि, M2-4 चासीद् (for चासीद्) — d) D9 समासे, T1 2 G2 M समास, G1 2 समरं (for संग्रामे) D1 T3 G M च (for तन्)

37 c) M2-4 हस्ति (for दन्ति) — D3 om (hapl) 37d-39a T1 om (hapl) 37d-39a K3 om from 37d up to पट (in 39a) — d) D1 तथा सप्त (for सप्त चैव) Ś1 K1 तु (for च)

38 K3 D3 T4 om 38 (cf v l. 37). — a) T2 दश (for शत) — b) K5 D2 10 11 तत्र भारत (for भरतर्षभ) — c) K4 5 Dn1 D10 पत्ति-; B1 3 5 D3 T2 नव (for नर-) Dn D1 2 5 6 तु तिस्रो वै, M2-4

रथानां षट्सहस्राणि षट्सहस्राश्च कुञ्जराः ।
दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकोटी च भारत ॥ ३९
एतद्बलं पाण्डवानामभवच्छेषमाहवे ।
एत एव समाजग्मुर्युद्धाय भरतर्षभ ॥ ४०
एवं विभज्य राजेन्द्र मद्रराजमते स्थिताः ।
पाण्डवान्प्रत्युदीयाम जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ४१
तथैव पाण्डवाः शूराः समरे जितकाशिनः ।
उपयाता नरव्याघ्राः पाञ्चालाश्च यशस्विनः ॥ ४२
एवमेते बलौघेन परस्परवधैषिणः ।
उपयाता नरव्याघ्राः पूर्वां संध्यां प्रति प्रभो ॥ ४३
ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ ४४

C 9 412
B 9 8 43
K 9 7 44

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

तया पत्त (for तया तित्तो) —^{d}) D2 तया, D3 तत्रा (for तत्र) D2 भवेत्, S (T4 om) [अ]नघ (for [अ]-नवत्)

39 K3 om up to षट्, D3 om 39^{a}, T4 om 39^{ab} (for all, cf v 1 37) —^{b}) Dn D1 4 5 षट्-सहस्राणि, D4 T3 G M त्रिस(G3 M °सा)हस्राश्च (for षट्सह) —Dn2 reads from कुञ्जरा up to स्राणि (in 39^{c}) twice. K5 om. 39^{cd} —^{d}) Dn D1 2 5 T3 G2 पत्तिकोटि, D3 4 10 T1 2 M2 4 °कोटि, D6 °कोट्यश्च, T4 G3 पत्ति कोटी Dn तथैव च, T1 2 शतानि च (for च भारत)

40 ^{a}) D2 om (hapl.) from पाण्डवा up to तथैव (in 42^{a}) —^{b}) G4 शेषमासीन्महाहवे — After 40^{b}, D4 ins

51* स्वल्पमप्येतदेवेह बलवत्परिरक्षितम् ।

—^{c}) K5 तत एव, D4 M1 एतदेव, T3 एतत्तव, M2 4 एवमेते, M3 एवमेतत् (for एत एव) Dn D1 2 5 6 पर जग्मुर्, D4 समातस्थे, M1 जगामैव (for समाजग्मुर्) —After 41, D4 ins

52* शस्त्रास्त्रेष्वभवन्घोरा केतव क्षयकारिण ।
भ्रान्त्याभा शतशस्तत्र नेत्राण्युच्चैरवर्षयन् ।

41 D2 om 41 (cf. v 1. 40) —^{b}) D10 राजे (for -राज) K5 B1 5 D10 11 -वशे (for -मते) T4 G1 स्थित Dn D2 6 मद्रराजमवस्थित (D6 °ता), D1 °भुपाश्रिता —^{c}) K1 Dn1 प्रत्युदीयामो, K5 D10 11 °दीयस्ते, D3 °दीयाथ, T1. 2 °पाजग्मुर् (for °दीयाम) —^{d}) K4 Dn D5 8 T2 M3 -गृध्रा, T3 G2 श्रद्धा (for -गृद्धा) T1 प्रहृष्य च, T2 प्रमथ्य च (for प्रमन्यव) D1 वय विजयकाङ्क्षिण

42 D3 om तथैव (cf. v 1 40) —^{b}) B3 सङ्ग्रामे D1 समरेष्वनिवर्तिन —^{c}) Dn3 उपायाता — Dn3 D6 om (hapl) 42^{d}–43^{c} —^{d}) K5 B3 D10 पचालाश् D1 5 तु (for च)

43 Dn3 D6 om 43^{ab} (cf v 1. 42) —^{a}) K4 D10 11 इमे ते च, K5 D3 एवमेव, T2 M1 एवमेतौ, G2 एव तेन, M2–4 एवमेतद् (for एवमेते) D1. 2 5 8 9 महाराज (for बलौघेन) —^{b}) K5 परस्पर (for °स्पर) D5 T2–4 G2 3 M -जयैषिण (for -वधै°) —^{c}) T1. 2 महावीरा, G M2–4 नरव्याघ्र (for व्याघ्रा) M1 पाडवा धार्तराष्ट्राश्च —^{d}) K4 सर्वे, K5 पूर्व- (for पूर्वां) D5 प्रचक्रिरे (for प्रति प्रभो)

44 Ś1 K1 3 om. 44 K3 om 44^{ab} —^{a}) K5 युद्धे — B1 reads 44^{bcd} and the colophon on marg —^{b}) K4 सुदारुण (for भयानकम्) D1 कुरूणां भय वर्धन — D1 om. 44^{cd} and the colophon

Colophon om in D1 D7 *missing* B1 reads it on marg — *Adhy name* Ś1 K1–3 शिष्टबलसख्या, K4 बलशिष्टसंख्यावर्णनं, D2 युद्धप्रवर्तनं, M2 4 पुनर्युद्ध-प्रवर्तनं — *Adhy no* (figures, words or both) B5 Dn D11 8, D4 10 S 7 (as in text) — *Śloka no.* K5 44, Dn D5 43

८

C. 9. 413
B 9 9 1
K 9 8 1

संजय उवाच ।
ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां भयवर्धनम् ।
सृञ्जयैः सह राजेन्द्र घोरं देवासुरोपमम् ॥ १
नरा रथा गजौघाश्च सादिनश्च सहस्रशः ।
वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाजग्मुः परस्परम् ॥ २
नागानां भीमरूपाणां द्रवतां निस्वनो महान् ।
अश्रूयत यथा काले जलदानां नभस्तले ॥ ३
नागैरभ्याहताः केचित्सरथा रथिनोऽपतन् ।
व्यद्रवन्त रणे वीरा द्राव्यमाणा मदोत्कटैः ॥ ४
हयौघान्पादरक्षांश्च रथिनस्तत्र शिक्षिताः ।
शरैः संप्रेषयामासुः परलोकाय भारत ॥ ५
सादिनः शिक्षिता राजन्परिवार्य महारथान् ।
विचरन्तो रणेऽभ्यघ्नन्प्रासशक्त्यृष्टिभिस्तथा ॥ ६
धन्विनः पुरुषाः केचित्संनिवार्य महारथान् ।
एकं बहव आसाद्य प्रेषयेयुर्यमक्षयम् ॥ ७
नागं रथवरांश्चान्ये परिवार्य महारथाः ।

8

This adhy is missing in D7 (cf v 1 9 11)

1 G3 reads 1–20 twice (without var) (cf v 1 9 7 34) D1 om 1–3 B1 reads 1[a] with the ref on marg —[a]) D4 T4 युद्धे —[b]) D3 भीरूणा (for कुरूणां) D4 कुरुपांडवसेनयो, S घोररूप भयानकं —[c]) K5 D8 सजयैः; Dn1 n2 D6 पाढवै (for सृञ्जयैः) —[d]) K5 D10 घोर (for घोरं) D4 घोरदेवासुरोपमे; S देवासुर(G3 ग)णोपम

2 D1 om 2 (cf v 1 1) —[a]) K4 5 D10 11 M नरा रथ, D2 रथा नरा (by transp), T1 2 नरौघाश्च D6 गजाश्वाश्च, D8 रथौघश्च (for गजौघाश्च) Ś1 K1–3 नरनागरथौघाश्च —[b]) S वाजिनश्च (for सादि°) —[c]) S सादिनश्च (for वाजि) D4 परिक्रांता, T1 सहस्रशः, T1 G1 समाक्रांता (for परा°) —[d]) D4 8 समाजग्मु

3 D1 om 3 (cf v 1 1) —[a]) K3 5 Dn2 D3 8 10 गजाना (for नागाना) —[b]) D3 गर्जता (for द्रवता) Some MSS निःस्वनो D5 महत् —[c]) D5 M8 आश्रूयत D6 यदा, T3 तदा (for यथा) D2 काळे, D10 -कालं (for काले) —[d]) D2 6 9 T G M8 नभःस्थले (D2 T2 °ळे)

4 [a]) D4 नागेन (for नागैर्) D2 अभ्याहते (for अभ्याहता) —[b]) K6 D3 सबला (for सरथा) D4 T G1 M भूतं (for ऽपतन्) — D1 om 4[c]–14[b] —[c]) K3 व्याद्रवत, Dn1 प्रद्र°, D2 विद्र°, G1 3 विद्रवति (for व्यद्रवन्त) Ś1 K1 2 रणाद्, D4 दिशो (for रणे) D8 वीरे, D4 S भीता (T3 °का) (for वीरा) —[d]) D4 T4 द्रव्यमाणा; M2–4 वध्यमाना (for द्राव्यमाणा). Dn1 n2 D1 4 मदोत्कटा, T4 G2 3 M1 रणोत्कटैः (for मदो°)

5 D1 om 5 (cf v 1 4) Dn1 हयसंघान (hypermetric) (for हयौघान्) T4 हयौघान्परितोश्चैव —[b]) K4 5 D3 शिक्षितान् — D7 om 5[c]–7[b] —[c]) Ś1 K1 बाणै (for शरै)

6 D1 om 6 (cf v 1 4) D7 om 6 (cf v 1 5) —[a]) D5 साक्षिजारी (sic) (hypermetric) (for सादिन) D1 अथ पत्तिश्च गान्धारान —[b]) K1 D4 महारथा, B1 lacuna (for महारथान्) — B1 reads 6[cd] on marg —[c]) D1 स्वचरन्तो (sic), D11 विचरन्तो, M1 °रंते (for °रन्तो) Ś1 K1 2 Dn1 n2 D1 G1 ऽभ्यघ्नन् K3 भमान्; D3 निघ्नन्; T1 (also as in text) 2 घ्नन् (for ऽभ्यघ्नन्) —[d]) K4 5 B1 प्राण, D11 मानस (for प्रास) Dn1 D11 -शक्त्यर्ष्टिभिस्, D2 -शर्ष्टीभिस् (sic), T2 -शक्त्यादिभिस्; T3 -शक्त्यष्टिभिस् (for -शक्त्यृष्टिभिस्) T1–3 G3 M1 तदा (for तथा)

7 D1 om 7 (cf v 1 4) D7 om 7[ab] (cf v 1 5) —[a]) K1 पथिन (for धन्विन) K2 संबंधि पुरुषान्केचित् — K2 om (hapl.) 7[b]–8[a] K3 om (hapl) 7[b]–9[c] —[b]) K4 निवार्य च, B (except B2) Dn D2 4–6 8–11 परिवार्य (for संनि°) Ś1 K1 महारथा, D4 T2 °रथ — Ś1 K1 om (hapl) 7[c]–8[b] —[c]) Dn1 n2 D5 8 एवं; D3 एके (for एकं) D2 बाहवम् (for बहव) D10 व्यासाद्य —[d]) D4 प्रेषयाम (for °येयुर्) K4 5 D1 10 S (except T3) प्रे(M2 प्रै)षयन्य(K4 D4 M1 °न्त)मसादन, B3 D11 प्रययुर्यमसादनं

8 D1 om. 8 (cf v 1 4) K3 om. 8, Ś1 K1 om 8[ab], K2 om 8[a] (for all, cf v. 1 7) —[a]) K4 B1

सोत्तरायुधिनं जघ्नुर्द्रवमाणा महारवम् ॥ ८
तथा च रथिनं क्रुद्धं विकिरन्तं शरान्बहून् ।
नागा जघ्नुर्महाराज परिवार्य समन्ततः ॥ ९
नागो नागमभिद्रुत्य रथी च रथिनं रणे ।
शक्तितोमरनाराचैर्निजघ्नुस्तत्र तत्र ह ॥ १०
पादातानवमृद्नन्तो रथवारणवाजिनः ।
रणमध्ये व्यदृश्यन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ११
हयाश्च पर्यधावन्त चामरैरुपशोभिताः ।
हंसा हिमवतः प्रस्थे पिबन्त इव मेदिनीम् ॥ १२
तेषां तु वाजिनां भूमिः खुरैश्चित्रा विशां पते ।
अशोभत यथा नारी करजक्षतविक्षता ॥ १३
वाजिनां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
पत्तीनां चापि शब्देन नागानां बृंहितेन च ॥ १४
वादित्राणां च घोषेण शङ्खानां निस्वनेन च । C. 9 427 B 9 9 13 K 9 8. 13

Dn D3 11 T4 G2.3 M1.2 4 नागान्, D2 6 8 नागा, M2 नायान् (for नागं) K4 . D5.6 8 रथवराश्, D4 T2 4 G3 M1 2 °गताश्, T1 G1.2 M3 4 °गताश्, T3 °गजाश् (for °वराश्) Dn D2 . 6 चैव —K5 om (hapl.) 8^{b}–9^{c} —^{b}) D4 सुदुर्मदा (for महारथा) —^{c}) Ś1 K1.2 4 B1–3 D5 8 10 11 सातरायु(B2 D11 °यो) धिनं (Ś1 K1 °नो, K2 °ना), B4 5 D9 T1 G1 सोत्तरायोधिनं, Dn1 D2.3.4 9 सोंतरा युधि त (D2 9 °धिनं, D4 °धि ताव्), Dn2 n3 M Cn सोत्तरा युधि त (M °धिनो), Ca (gloss हस्त्यारूढयोधमहित) सोत्तरायुधिन (as in text) Dn1 T2 जग्मुर् (for जघ्नुर्) G2 मोदरा युधि संजघ्नुस् ❀ Cn सोत्तरा, अयमस्मीति परस्पर व दन्त । ❀ —^{d}) Ś1 K1 स्त्रै **, K2 द्रवतो *, B Dn D2 4 5 6 8 9 द्रवमाणं, T3 M1.3 रवमाणा (M2 °ण), T4 G स्वरमाणा (G3 °ण), M2 4 रवमाणान् (for द्रवमाणा) K4 D3.10 11 T1.2.4 G महारथा, B Dn D2 4 6 8 °रथं, D4 M1 °रथान्, D9 °रथ, M2–4 °रवान् (for °रवम्)

9 D1 om. 9 (cf v l. 4) K3 om. 9^{abc} (cf v l. 7) K. om. 9^{abc} (cf v l. 8) —^{a}) D4 [ए]व, M2 वि (for च) Ś1 K1 रथिना, D3 4 M1 रथिन K4 योधं, D3 4 M2 क्रुद्धा, M1 क्रुद्धान् (for क्रुद्धं) —^{b}) Ś1 K1 lacuna, K2 विमुंचतं, K4 D8 विकरत (D8 °त), M1 विकिरंत (for °रन्तं) M2 transp शरान् and बहून् D4 किरतो निशितान्बहून् —^{c}) Dn नागो, D4 नाग M1.3 जग्मुर् (for जघ्नुर्)

10 D1 om. 10 (cf. v l 4) —^{a}) B1 Dn D5 G1 नागा, D3 नाग (for नागो) D6 अतिद्रुत्य (for अभि°) M1 अभिसृत्य जगन्नागा (sic) —^{b}) K5 रथिनो, D2.4 रथिना (for °नं) D4 वर (for रणे) M1 रथिन रथिनो रणे —^{d}) K4 B2 Dn D2 3.5 6 10 11 T1.2 निजघ्ने, T3 अभिघ्नुस् (for निज°) K4 5 B Dn D2 3. 5.6.8–11 भारत, D4 तत्र वै, G2 तत्र हि (for तत्र ह)

11 D1 om. 11 (cf v l 4) —^{a}) K3.4 Dn D5 पदावान्, D2.9 पदातीन्, D10 पादातान्, T4 पावकान् (for पादातान्) Ś1 K1–3 -निघ्नंतो, T2–4 G2 3 M मर्दतो (for -मृद्नन्तो) D4 पदातिनसमर्दतो —^{b}) G1 नर (for रथ) B5 -वाजिभि (for °न·) B1 रथवाजिनवारण (sic) —^{c}) D6 T G3 रथ-, G1 नर- (for रण) K3 विदृश्यत, B3 व्यजृम्भत, T1 [ऽ]प्यदृश्यंत, T2 स्म दृ°, T4 प्रदृ°, G1 हि दृ°, M2.3 [ऽ]प्यदृ°, M4 ह्यदृ° (for व्यदृ°) —^{d}) B1 हवम् (for महद्)

12 D1 om. 12 (cf v l. 4) —^{a}) T4 परिधावंत G2 हयाश्चैव प्रधावतश् —^{b}) K3 नाराचैर् (for चामरैर्) Dn1 -शोभितैः, Dn2 n3 शोभित D4 T3.4 G1.3 M चा(T3 G1 च)मरापीडधा(D4 °चा)रिण —^{c}) K5 Dn D2–6 T3.4 G M2–4 पृष्ठे, M1 पृष्ठात् (for प्रस्थे) —^{d}) M पतत (for पिबन्त)

13 D1 om. 13 (cf v l. 4) —^{a}) K5 वाहिनीं (sic) (for वाजिना) D10 सेना (for भूमि·) —^{b}) K5 खुर, Dn D6 10 शरैश्, D3 क्षुरै·, G1 lacuna (for खुरैश्) K5 क्षुग्ना, D3 9 M2 क्षुण्णा, B2 D10 M3.4 छिन्ना, T1.2 चित्रैर्, T4 चात्र (for चित्रा) —^{d}) K3–5 B D (D1 om, D7 missing) T3.4 G2 M2–4 Cn करजै (for करज) Dn1.n2 कृत-, M3 कर (for -क्षत) K1.4 5 D5 8 G1 विक्षता (sic), D2 -वीक्षिता, D3 4 विक्षिता (D4 °ता), M1 विग्रहा (for -विक्षता) ❀ Ca कराग्रैर्नखैः, करजैरिति वा पाठः । ❀

14 D1 om 14^{ab} (cf v l 4) —^{a}) T3 वाजिन K2 D4 खुख, D5 (*sup lin* as in text) क्षुर (for खुर-) —T4 om. (hapl.) 14^{bc} G2 transp 14^{b} and 14^{d} —^{b}) D9 रथे (for रथ-) K5 D8.10 11 रथानां नि(K5 नि-, D10 वि)स्वनेन च —M3 om. (hapl.) 14^{c}–15^{b} —^{c}) D4 च वै; M1.2 4 पाद- (for चापि) —^{d}) G2 रथाना (for नागाना) T5 G1.3 कूजितेन (for बृंहि°)

C 9 427 B 9 9 13 K 9 8.15 अभवन्नादिता भूमिर्निर्घातैरिव भारत ॥ १५
धनुषां कूजमानानां निस्त्रिंशानां च दीप्यताम् ।
कवचानां प्रभाभिश्च न प्राज्ञायत किंचन ॥ १६
बहवो बाहवश्छिन्ना नागराजकरोपमाः ।
उद्वेष्टन्ते विवेष्टन्ते वेगं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १७
शिरसां च महाराज पततां वसुधातले ।
च्युतानामिव तालेभ्यः फलानां श्रूयते स्वनः ॥ १८
शिरोभिः पतितैर्भाति रुधिरार्द्रैर्वसुंधरा ।
तपनीयनिभैः काले नलिनैरिव भारत ॥ १९
उद्वृत्तनयनैस्तैस्तु गतसत्त्वैः सुविक्षतैः ।
व्यभ्राजत महाराज पुण्डरीकैरिवावृता ॥ २०
बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः सकेयूरैर्महाधनैः ।
पतितैर्भाति राजेन्द्र मही शक्रध्वजैरिव ॥ २१
ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां विनिकृत्तैर्महाहवे ।
हस्तिहस्तोपमैरन्यैः संवृतं तद्रणाङ्गणम् ॥ २२
कबन्धशतसंकीर्णं छत्रचामरशोभितम् ।

---

15 M3 om 15^ab (cf v l 14) — ^b) Ś1 K1.4 निस्वनेन, K5 Dn D1-3.6 10 11 G3 निनदेन (for निस्वनेन) — ^d) T4 निघनैर् (sic) (for निर्घातैर्) D4 दारुणै (for भारत)

16 D1 om 16-33 — ^a) T4 G1 3 M1 कूज(T4 °जि)ता चैव (M1 चापि) (for °मानाना) — ^b) Dn D2 4 5 निस्तृंशाना, D10 11 शस्त्रौघाना (for निस्त्रिंशाना) K5 D3 4 दी(D4 द)र्यतां, T3 4 G1 M1 पात्यता, G2 पातिना, G3 पश्यता (for दीप्यताम्) — ^c) T4 corrupt. — ^d) K2.4 Dn D3 5 S (except T1 G1) प्रज्ञायत

17 D1 om 17 (cf v l 16) The portion of the text from 17^a up to 43^d is lost in B2 on missing folio — ^a) D4 बहवो बाहुभिश्, T3 4 G2 3 M बाहवो बहवश् (by transp) — ^b) D10 नानागजकरोपमा — ^c) Dn2 n3 उद्वेपते, D4 T G उद्वेष्टंति, D5 उद्विष्टते, Ca (gloss उत्पत्य मण्डलतां यान्ति) उद्वे° (as in text) K B (B2 missing) Dn D2 3 5 6 8-11 विचेष्टते, D4 T1-3 G1 °ष्टंति, T4 G2 3 विवेष्टंति, Ca °ष्टन्ते (as in text) M1 वसुधाया प्रवेष्टंतो — ^d) M2-4 वेगाश्चक्रुश्च दारुणान्

18 B2 missing D1 om 18 (cf v l 16) — ^a) Ś1 (sup lin as in text) शिरांसि — ^b) K5 B4 D8 10 11 धरणी, D4 च धरा, M3 च मही (for वसुधा) — ^c) K3 पक्वानाम्, K5 पतताम् (for च्युतानाम्) K3 वृक्षेभ्य, K4 5 नालेभ्य, D2 T3 तालेभ्य, D6 8 तालेन, T3 माराणा (for तालेभ्य) — ^d) K4 कूंताना, B1 D9 तालाना (for फलाना) D3 corrupt, T4 G ध्वनि (for स्वन)

19 B2 missing D1 om 19 (cf. v l 16) — ^b) Dn1 D2 5 8 रुधिरार्द्रा, Dn3 D6 °रार्द्रै-, T2 3 °राद्रैर् (for °रार्द्रैर्) — ^d) T1-3 G1 M नलिनैर्

20 B2 missing D1 om 20 (cf v l. 16) — ^a) D9 उद्धृता (for उद्वृत्त) T1.3 4 G M1 लोचनैस् (for नयनैस्) — ^b) D4 गतसर्वैर्, M3 हतसत्त्वैर् (for गत°) Ś1 K1 2 4 D6 7 T1 2 मही तदा, K5 सविक्षित (sic), B1 Dn1 D2-5 9 सुविक्षितै, T3 अविक्षतै, T4 अची क्षिता, G M अपि क्षिति (for सुविक्षतैः) — ^c) K4 D2 विभ्राजत, K6 वभ्राजत (for व्यभ्रा°) K3 B (B2 missing) Dn D2 4-6 8 9-11 मही राजन् (for महाराज)

21 B2 missing D1 om 21 (cf. v l. 16) — ^a) K5 D5 M4 बहुभिश् M1 चंदनासिक्तै (for °दिग्धैः) — ^b) D5 8 सकर्पूरैर् (for सकेयू°) — Dn D8 om. 21^c-22^b — ^c) D4 पातितैर् K4 B (B2 missing) D2 4 8 9 T3 4 G वसुधा (for राजेन्द्र) D5 पतितैर्वसुधा भाति, M पतितैर्(M2 4 °र्या)हुभिर्भाति — ^d) K3.5 D8 10 11 T3 G2 महा (for मही) K5 D3 -छत्र-, T3 शक्रैर् (for शक्र-) M2-4 यथा (for इव) K4 B (B2 missing) D2 4 5 8 9 यथा शक्रध्वजैस्तथा

22 B2 missing D1 om. 22 (cf v l. 16) Dn D8 om 22^ab (cf v l. 21) — ^a) D10 11 जानुभिश् (for ऊरु°) T4 G1 3 महाराज (for नरेन्द्राणां) — ^b) B1 विनिकृत्यैर्, D2 8 9 °कृतैर् (for °कृत्तैर्) D4 विनिक्षिप्ता महात्मना — ^c) D8 9 हस्तैर् (for हस्ति-) T3 G M जज्ञे, T4 चैव (for अन्यै) — ^d) D9 संस्तृतं, M3 संवृत्तं Ś1 K1-3.5 B4 D3 रणागनं, K4 गृहागणं, D8 रणागर्कं, D4 रणागर, T3 M रणांकण, T4 G1 3 रणाजिर; G2 रयांकणं (for रणाङ्गणम्)

23 B2 missing D1 om 23 (cf v l 16) — ^a) M2.4 -गण- (for -शत-) Ś1 K1.2 T1.2 -संछन्न (for -सकीर्णं) — ^b) G1 चित्र-, M3.4 श्वेत- (for छत्र-) K4 5 B (B2 missing) Dn D2 3 5 6 8-11 -संकुल (D2 °लं) (for -शोभितम्) — ^c) D8 9 -बलं (for -वनं) T3 4 G इवोद्यानं (for तथ्यशुभे) M1 विराजंति स्म बहुधा — ^d) T3 4 G बहु- (for वनं) Ś1 K1, 2 D4

सेनावनं तच्छुशुभे वनं पुष्पाचितं यथा ॥ २३
तत्र योधा महाराज विचरन्तो ह्यमीतवत् ।
दृश्यन्ते रुधिराक्ताङ्गाः पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ २४
मातङ्गाश्चाप्यदृश्यन्त शरतोमरपीडिताः ।
पतन्तस्तत्र तत्रैव छिन्नाभ्रसदृशा रणे ॥ २५
गजानीकं महाराज वध्यमानं महात्मभिः ।
व्यदीर्यत दिशः सर्वा वातनुन्ना घना इव ॥ २६
ते गजा घनसंकाशाः पेतुरुर्व्यां समन्ततः ।
वज्ररुग्णा इव बभुः पर्वता युगसंक्षये ॥ २७
हयानां सादिभिः सार्धं पतितानां महीतले ।
राशयः संप्रदृश्यन्ते गिरिमात्रास्ततस्ततः ॥ २८
संजज्ञे रणभूमौ तु परलोकवहा नदी ।
शोणितोदा रथावर्ता ध्वजवृक्षास्थिशर्करा ॥ २९
भुजनक्रा धनुःस्रोता हस्तिशैला हयोपला ।
मेदोमज्जाकर्दमिनी छत्रहंसा गदोडुपा ॥ ३०
कवचोष्णीषसंछन्ना पताकारुचिरद्रुमा । C 9 441 B 9.9 31 K 9 8 31

T2 GL3 पुष्पचित

24 B2 missing D1 om 24 (cf. v l. 16) —^{a}) D3 ततो, D4 M2 यत्र (for तत्र) M योधा D2 च विविधा (for महाराज) —^{b}) K4 D5 G2 ह्यचरतो (for विच°) D10 [ऽ]प्यमीतवत् —^{c}) T2.4 G1 3 रुधिराङ्गांगा —^{d}) D4 G सपुष्पा, T3 M1.2 4 सुपुष्पा, M3 मफुल्ला (for पुष्पिता) K4 किंशुका इव पुष्पिता

25 B2 missing D1 om 25 (cf v l 16) —^{a}) Dn1.n2 [अ]पि दृश्यते, D2 व्यदृश्यत, D4 [अ]थ दृ° (for [अ]प्यदृ°) —^{b}) G2 शित- (for शर) K4 -ताडिता, D4 -विक्षिता (for -पीडिता) —^{c}) D4 आपतस्, T3 सरतस् (for पतन्तस्) G2 दृश्यत (for तत्रैव) —^{d}) T2 श्वेताभ्र-, M2-4 भिन्नाभ्र- (for छिन्नाभ्र) K4 छिन्नाभ्रे सहसा रणे, D3 छिन्नहस्ता महारणे

26 B2 missing D1 om 26 (cf v l 16) —^{a}) D3 जनानीकं, D4 गजार्णवं, T1.2 गजा ह्यन्ये (for गजानीक) —^{b}) T1.2 वध्यमाना, G2 मिद्यमानं (for वध्य°) T4 G1.3 om. from महात्मभि up to पतिताना (in 28^{b}) K4 महात्मना, T1-3 G2 °रथै (for महात्मभि) —^{c}) K4 T3 व्यशीर्यं(T3 °र्यं)त, B1 D3 T1.2 व्यदीर्यंत, M2-4 व्यकीर्यंत (for व्यदी°) Dn1.n3 D2 5 6 महाराज (for दिश सर्वा) —^{d}) D2 वायु- (for वात) D5 भिन्ना (for -नुन्ना) M3 यथा (for इव)

27 B2 missing D1 om. 27 (cf. v l 16) T4 G1.3 om. 27 (cf v l 26) —^{a}) K5 ये (for ते) B1 गता (for गजा) K2 om., B (B2 missing) Dn D2 5 6 8 मेघ, D3 वन, D4 T1.3 G2 M गिरि-, T2 इव (for घन) —^{b}) K4 महातपा (for समन्तत) — B1 om. (hapl.) 27^{c}–28^{d} —^{c}) Ś1 K1.2 वात-, D9 वायु- (for वज्र-) Ś1 K1-3 D10 11 -नुन्ना, K4 D4 T1.2 मग्ना, K5 -मूर्मौ, D3 -भिन्ना, D5 -रुद्धा (for -रुग्णा) B3-5 Dn D2 4-6 8 9 T3 G2 M विभो (for बभु) —^{d}) D5 इव (for युग) D4 S (T4 G1.3 om.) -पर्यये (for संक्षये)

28 B2 missing D1 om. 28 (cf. v l. 16) T4 G1.3 om. up to पतिताना (cf v l 26) B1 om. 28 (cf v l. 27) —^{a}) K5 Dn1.n2 हताना (for हयाना) —^{b}) D2 T2 -तळे, D4 -पते (for तले) —^{c}) K3 B3.4 D8-11 स्म प्रदृश्यते, K4 Dn D1.2 6 स्मात्र दृ, D4 च प्रदृ°, S प्रत्यदृश्यत (for संप्रदृश्यन्ते) —^{d}) Dn2 om. the first तत

29 B2 missing D1 om. 29 (cf. v l 16) —^{b}) B5 D4 T2 G2 महा- (for -वहा) —^{c}) D4 T4 शोणितौघ (for °तोदा) D4 महावर्ता —^{d}) Ś1 K1-3 -वृक्ष्यास्थि (for -वृक्षास्थि-)

30 B2 missing D1 om. 30 (cf v l 16) —^{a}) D2 भुजनक्र- B4 5 Dn D4 8 10 धनुश्श्रोता —^{b}) D9 हस्तिशैल K1 हयोत्तमा, Dn D5 6 इवोपला, D2 हयोपळा, T1 2 °रगा (for °पला) — Dn D5 om. (hapl.) 30^{c}–32^{d} —^{c}) D4 corrupt. T4 रयोहामाश्च (for -कर्दमिनी) — K4 D3 om. (hapl) 30^{d}–32^{a} —^{d}) K1 गदोत्तमा, D4 हयोडुपा (sic) (for गदोडुपा) K5 भीरूणा भयवर्धनी (= 32^{b}), S छत्रहंसोपशोभिता

31 B2 missing D1 om. 31 (cf v l 16) K4 Dn D3 6 om. 31 (cf. v l. 30) —^{a}) K5 B1 4.5 D9 -संपन्ना, D2 5 G2 -सञ्छिन्ना, D10 -संक्षुण्णा, M2 -सत्फेना (for संछन्ना) —^{b}) T3 G1.3 -विकृति-, G2 -विततिं-, M1.3.4 -रचित, M2 रजत (for रुचिर-) D4 पताका ऊर्मिमालिनी —^{c}) T G1.2 M2 4 -नक्रावळी- (M2 4 °ळी-) (for -चक्रावली) T4 -कृष्टा, M3 -शुष्टा (sic) Ś1 K1.2 D4 चक्रवाकावलीघु(D4 °जु)ष्टा, D2 5 गजचक्रावलीपुच्छा (D5 °घुष्टा), D10 चक्रवाकवलाजुष्यन् (sic),

C 9 443
B. 9 9 31
K 9 8 31

चक्रचक्रावलीजुष्टा त्रिवेणूदण्डकावृता ॥ ३१
शूराणां हर्षजननी भीरूणां भयवर्धिनी ।
प्रावर्तत नदी रौद्रा कुरुसृञ्जयसंकुला ॥ ३२
तां नदीं पितृलोकाय वहन्तीमतिभैरवाम् ।
तेरुर्वाहननौभिस्ते शूराः परिघबाहवः ॥ ३३
वर्तमाने तथा युद्धे निर्मर्यादे विशां पते ।
चतुरङ्गक्षये घोरे पूर्वं देवासुरोपमे ॥ ३४
अक्रोशन्बान्धवानन्ये तत्र तत्र परंतप ।
क्रोशद्भिर्बान्धवैश्चान्ये भयार्ता न निवर्तिरे ॥ ३५
निर्मर्यादे तथा युद्धे वर्तमाने भयानके ।
अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयांचक्रतुः परान् ॥ ३६
सा वध्यमाना महती सेना तव जनाधिप ।
अमुह्यत्तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ ३७
मोहयित्वा च तां सेनां भीमसेनधनंजयौ ।
दध्मतुर्वारिजौ तत्र सिंहनादं च नेदतुः ॥ ३८
श्रुत्वैव तु महाशब्दं धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।

M1 चक्रचक्राह्वसंघुष्टा —^{d}) K2 3 B (B2 missing) D2 4 5 8–11 T1. 2 4 त्रिवेणु, K5 त्रिवेणैर् (for त्रिवेणू) T1. 2 दाढवावृता, T3. 4 दढजा° (for -दण्डका°) G1 3 त्रिवेणूरगसवृता, G2 त्रिवेणी घाढजावृता (sic)

32 B2 missing D1 om. 32 (cf v l 16) Dn D6 om. 32, K4 D3 om 32^{a} (for both, cf v l 30) —^{b}) K4 B1. 3. 5 D3–5 T1 2 G3 M1 2 4 -वर्धनी —^{c}) D2 T4 घोरा, G1 रुद्रा, G3 भद्रा (for रौद्रा) —^{d}) K3 G3 -संजय-, D3 स्वजय- (sic) (for सृञ्जय-) D2 -संकुळा, T1. 2 सकुले, D4 T3. 4 G M -सगमे (for -संकुला)

33 B2 missing D1 om. 33 (cf v l 16) —^{a}) Dn3 ते नदीं; T3 G2 नदीं वै (for तां नदीं) K4 6 Dn2 D2 3 8 10 11 पर (for पितृ) —^{b}) D5 नयतीम् (for वहन्तीम्) K3 अव, K4 अभि- (for अति) K5 D2 भैरवीं —^{c}) K4 चेरुर्, K5 तेनुर् (for तेरुर्)

34 B2 missing —^{a}) K4 T2–4 G2 तदा, M3 यथा (for तथा) D4 M2–4 रौद्रे (for युद्धे) —D1 om 34^{bc} —^{c}) D3 नरवाजि (for चतुरङ्ग) Dn2 n3 D3 -क्षयो (for क्षये) D8 10 घोरं (for घोरे) —^{d}) K2–5 B3. 4 D2 5. 6 8 10 11 पूर्व-, D4 T G M2–4 युद्धे (for पूर्वं) M1 देवासुररणोपमे

35 B2 missing D1 om. 35^{a}–36^{b} —^{a}) K2 Dn1 D4 T1. 4 G M आक्रोशन्, K3–5 B (B2 missing) Dn* n3 D3 5 6 8–11 व्या (D3 व्य) क्रो°, D2 प्राक्रो° (for अक्रो°) M1 याधवैर् (for बान्धवान्) B (B2 missing) Dn D2 5 6 8 9 T2 चान्ये (for अन्ये) T4 आक्रोशन्पादवान्योन्यं —B5 T G1 2 M1 om. (hapl) 35^{bc} —^{b}) D4 नराधिपा (for परंतप) —^{c}) K4 5 क्रोशंति (K5 °ता) (for क्रोशद्भिर्) K3 D2 10 11 G3 दयितैर्, K4 भ्रातर (for बान्धवैश्) K3 D2 11 G3 अन्ये, K5 D8 10 M4 अन्यैर्, D4 M2 चान्यैर् —D6 repeats 35^{d} (twice) and 36^{a} after 36^{c} —^{d}) G2 भयार्तान्, M1 भयार्तैर् (for भयार्ता) Ś1 K1–3 न निवारिता, K4 D3 न निवर्तते, K5 Dn D8 M1 न (Dn च) निवर्तिता (Dn °रे), B (B2 missing) D6 (all three times) 9 निववर्तिरे, D2 नैव वर्तिरे, D4 समरे भृश; T3 G1 3 नातिवर्तिन (G1 °न, G3 °नी), T4 न निवर्तन, G2 नातिवर्तते, M2–4 व्रणपीडिता (for न निवर्तिरे)

36 B2 missing D1 om. 36^{ab} (cf v l 35) —^{a}) T3 वर्तमाने (for निर्मर्यादे) K4 यथा, D4 महा-, T2–4 G3 तदा (for तथा) —^{b}) T3 निर्मर्यादे (for वर्तमाने) Ś1 K1. 2 भयंकरे, D2 भयावहे (for °नके) —^{c}) K4 तु, B5 om. (for च) —After 36^{c}, D6 repeats 35^{d} (twice) and 36^{a} D6 om. 36^{d} —^{d}) T3. 4 G मोहयामासतु

37 B2 missing —^{a}) D6 *वर्तमाना, M सवध्य° (for सा वध्य°) —^{b}) K3 5 D1. 3 4 9–11 G2 नराधिप, T4 विशा पते (for जनाधिप) —^{c}) K4 Dn D2 5 अमुह्यत च, K5 D4 G2 अमुह्यंस्तत्र —^{d}) G2 -वशा इव

38 B2 missing —^{a}) T2 4 तु (for च) Dn D6 om. (? hapl) 38^{c}–39^{b} —^{c}) K5 दधतुर् D4 वारिजं —^{d}) K4 B (B2 missing) D1 2 5 8–11 M2–4 सिंहनादाश् Ś1 K1. 2 D10 11 M1 चक्रतु, D1 नेदिरे (for नेदतु)

39 B2 missing Dn D6 om 39^{ab} (cf v l 38) D1 om. 39–43 —^{a}) T2 3 G M2 च (for तु) —^{b}) D2 5 -धनंजयौ (for -शिखण्डिनौ) —After 39^{b}, M2 reads 41. —^{c}) Dn1 धर्मसेनं (for °राज).

धर्मराजं पुरस्कृत्य मद्रराजमभिद्रुतौ ॥ ३९
तत्राश्चर्यमपश्याम घोररूपं विशां पते ।
शल्येन संगताः शूरा यदयुध्यन्त भागशः ॥ ४०
माद्रीपुत्रौ सरभसौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ ।
अभ्ययातां त्वरायुक्तौ जिगीषन्तौ बलं तव ॥ ४१
ततो न्यवर्तत बलं तावकं भरतर्षभ ।
शरैः प्रणुन्नं बहुधा पाण्डवैर्जितकाशिभिः ॥ ४२
वध्यमाना चमूः सा तु पुत्राणां प्रेक्षतां तव ।
भेजे दिशो महाराज प्रणुन्ना दृढधन्विभिः ।
हाहाकारो महाञ्जज्ञे योधानां तव भारत ॥ ४३
तिष्ठ तिष्ठेति वागासीद्द्रावितानां महात्मनाम् ।
क्षत्रियाणां तदान्योन्यं संयुगे जयमिच्छताम् ।
आद्रवन्नेव भग्नास्ते पाण्डवैस्तव सैनिकाः ॥ ४४
त्यक्त्वा युद्धे प्रियान्पुत्रान्भ्रातॄनथ पितामहान् ।
मातुलान्भागिनेयांश्च तथा संबन्धिबान्धवान् ॥ ४५
हयान्द्विपांस्त्वरयन्तो योधा जग्मुः समन्ततः ।
आत्मत्राणकृतोत्साहास्तावका भरतर्षभ ॥ ४६ C 9 459 B 9 9 47 K. 9 8 47

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

—^{d}) M1 माद्रेशमभिजग्मतु

40 B2 missing D1 om 40 (cf v l 39) —^{a}) D- [अ]द्भुतम् (for [आ]श्चर्यम्) K4 अपश्यामो —^{b}) M3 घोररूपां T- 4 G महद्भय (for विशां पते) —^{c}) Ś1 K1. 2 सहिता, K4 सहता, T4 सहता, M4 समतान् (for संगता) K2 वीरा, Dn D2 5 सर्वे, M4 शूरान् (for शूरा) —^{d}) T G भारत (for भागश)

41 B2 missing D1 om 41 (cf v l 39) M2 reads 41 after 39^{b} —^{a}) K (except K2) B (B- missing) D- 6 c 8–11 M1. 2 4 तु, Dn3 च (for स) M1 सरव्वा (for रभसौ) —^{b}) D3 -दुर्मद —^{c}) Dn1 अभ्यायाता, D- 4 अभ्यायातां D4 मुदा (for त्वरा) S अभीतौ त्व(M1 जग्मतुस्त्व)रया युक्तौ —^{d}) T4 जिघियतौ (for जिगीषन्तौ) K3 D10 11 G- 3 परं तव (for बलं तव)

42 B- missing D1 om. 42 (cf v l 39) D6 om. (hapl) 42^{a}–43^{b} T4 om (?hapl) 42–43 K4 repeats 42^{ab} after 43^{b} —^{a}) D3 T1 2 [ऽ]भ्यवर्तत, T3 द्रव°, G1 [ऽ]भ्याव°, G2 3 M-–4 न्याव, M1 भाव° (for न्यव) —^{c}) Ś1 शनै (for शरै) Ś1 K1 प्रभिन्नं, K4 D- - 10 °नुन्न, B3 °पन्नं, D3 °सृत, M1 °भग्नं (for °णुन्नं) T1–3 G M2–4 तत शरप्र(M2–4 °रै प्र)वि(T3 M3 °वृ)द्धैश्च

43 B2 missing D1 om 43^{abcd} (cf. v l 39) D6 om. 43^{ab}, T4 om 43 (for both, cf v l 42) —^{a}) T2 वर्धमाना (for वध्य°) —^{b}) Dn D5 6 तव प्रेक्षता (by transp), D2 पश्यता तव — After 43^{b}, K4 repeats 42^{ab} —^{c}) D4 भीता (for भेजे) S (T4 om) भेजे दश दिशो राजन् —^{d}) Ś1 K1 2 प्रभुग्ना, K4 D10 °नुन्ना, M3 4 °भिन्ना (for °णुन्ना) K5 D8 10 11 शरवृष्टिभि, Dn दृढ धन्विभि, S (T4 om.) दृढ-(M1 देव)विक्रमै (G1 मे) —^{f}) B2 4 D10 11 तत्र (for तव) D4 T3 G1. 2 M यो(M2–4 यौ)धानां द्रवता तव (D4 °दा), G3 योधाना द्रावतस्तव

44 D1 om. 44^{abcd} —^{a}) Ś1 K1 5 वाक्चासीत्, B Dn D 5 6 8–11 T1 2 चाप्यासीद्, D3 विकासीत (sic) (for वागासीद्) —^{b}) Ś1 K D8 10 11 पाण्डवाना (for द्राविताना) D4 S महात्मभि, D6 °त्मन — K4 om. 44^{c}–45^{d} —^{c}) B3 Dn D2 4–6 T3 4 G तथा, D10 11 सह (for तदा) —^{d}) B2 सघशो, T1 2 संग्रामे (for संयुगे) —^{e}) K2 अद्रवतेव, K3 5 B Dn D1. 2 4–6 8–11 T3 M1 प्रा(D4 प्र, T3 अ-, M1 न्य)द्रवन्नेव (B2 °न्निव, Dn1 om.), D3 प्राद्रवतश्च, T1. 2 4 G1. 3 आ (T2 4 प्र)द्रवते च, G2 प्राद्रवति च (for आद्रवन्नेव) K3 D10 11 सभग्ना, B4 भग्नाते, D3 ते भग्ना (by transp) —^{f}) K- तत्र (for तव)

45 K4 om. 45 (cf v l 44) D1 om. 45–46 with the colophon —^{a}) T4 स्थितान् (for प्रियान्) —^{b}) D3 अन्यान्, T3 4 G M2–4 अपि (for अथ) D4 T3 4 G M पितॄनपि (for पितामहान्) —^{c}) D2 T2 मातुळान् D3 भगिनीयाश्च, D10 भगिने° (for भागिने°) —^{d}) K3. 5 D8 10 11 वयस्यानपि भारत

46 D1 om 46 (cf v l 45) —^{a}) Ś1 K1. 2 हयद्विपास्, D4 हयान्द्विपं, T4 G हयाविद्धास् (for हया

९

C 9 460
B. 9 10.1
K 9 9 1

संजय उवाच ।

तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा मद्रराजः प्रतापवान् ।
उवाच सारथिं तूर्णं चोदयाश्वान्महाजवान् ॥ १
एष तिष्ठति वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
छत्रेण ध्रियमाणेन पाण्डुरेण विराजता ॥ २
अत्र मां प्रापय क्षिप्रं पश्य मे सारथे बलम् ।
न समर्था हि मे पार्थाः स्थातुमद्य पुरो युधि ॥ ३
एवमुक्तस्ततः प्रायान्मद्रराजस्य सारथिः ।
यत्र राजा सत्यसंधो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४
आपतन्तं च सहसा पाण्डवानां महद्बलम् ।
दधारैको रणे शल्यो वेलेवोद्वृत्तमर्णवम् ॥ ५
पाण्डवानां बलौघस्तु शल्यमासाद्य मारिष ।
व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्वेग इवाचलम् ॥ ६
मद्रराजं तु समरे दृष्ट्वा युद्धाय विष्ठितम् ।
कुरवः संन्यवर्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ७
तेषु राजन्निवृत्तेषु व्यूढानीकेषु भागशः ।

न्द्वीपास्) Dn D9 त्वरयतो, D8 चरयतो, D0 त्रास यतो; T1 2 च रथिनो, T8 G1 8 त्वरायतो, T4 त्वरा युक्ता, G2 प्रधावतो, M1 तारयंतो, M° 4 त्वार°, M8 वार° (for त्वर°) —ᵇ) T1.2 भिया, M योधा (for योधा) B (except B2) Dn1 n2 D° 5 6 8 9 सहस्रश (for समन्तत) —ᶜ) D4 आत्मत्राणे (for त्राण)

Colophon om in D1 D7 missing —*Adhy name* Ś1 K1 4 रणभूमिवद(K4 °र्णे)न; M2–4 धार्त राष्ट्रसेनापलायनं —*Adhy no* (figures, words or both) B5 Dn D11 G3 9, D4 T G1 M 8 (as in text) —*Śloka no* K6 45, Dn 42, D5 47

9

☞ This adhy is missing in D7 (cf v 1 9 1 1)

1 G1 om the ref —ᵃ) B1 T2 8 G2 8 M2–4 तत्र (for तत्प्र-) —ᶜ) K5 D3 नूनं (for तूर्णं) —ᵈ) Dn D1 2 4 5 नोदय (for चोदय) B3 Dn D1 2 5 6 T2 मनो- (for महा) T4 G1.8 मद्रराज प्रतापवान् (= 1ᵇ), G2 मद्रराजो महीपति

2 ᵇ) G8 मम (for पाण्डु) —D1 om 2ᶜᵈ —ᶜ) D9 पत्रेण (for छत्रेण) D2 4 G2 ध्रीयमाणेन, D5 ध्रय°; T4 धार्य°, G1 ह्रिय° (for ध्रिय°) B2 ध्रियमाणेन छत्रेण, D8 छत्रेणाध्रतमानेन (sic) —ᵈ) D8 पांडवेन, T8 4 G1 8 M2–4 पाडरेण Ś1 K1.2 विराजते

3 ᵃ) Dn8 D4 9 T8 M2–4 तत्र (for अत्र) B8 प्रापय मा (by transp), T2 मे प्रापय —ᵇ) B5 M2 मा (for मे) Ś1 K1 2 D1 सारथे पश्य मे वलं, G2 पश्य मेद्य महाबल —D1 om 3ᶜᵈ —ᶜ) K8 5 D10 11 T1 2 समर्थ T1 2 4 G1 3 तु (for हि) D3 M1 ते (for मे) K3 5 D3 10 11 T1 2 पार्थ —ᵈ) K5 जेतुम् (for स्थातुम्) Ś1 K1 2 अत्र पुरो, Dn अद्य स्थिरा, S अद्याग्र(T1 °धाग, T2 °स्याग, T4 °श्राग, G2 M1 °प्यग्र)तो (for अद्य पुरो)

4 ᵃ) K6 प्राप्य (for प्रायान्) —ᶜ) T2 धर्मपुत्र, M8 सत्यधर्मो (for °संधो) —ᵈ) K3 5 B2 3 D2 4 10 11 T1 4 G M धर्मपुत्रो, T2 सत्यसधो (for धर्मराजो)

5 D1 om 5–6 —ᵃ) K2 प्रापतस्यंत च, K8 B1.3–5 D8–11 T1 2 4 G1 3 आ(K8 प्रा, T4 अ)पतत्तच (D10 त्तत्र), K5 B2 Dn D2 5 6 आयांत त च (Dn D2 तच, D5 तत्र), D4 तमापतत (for आपतन्त च) —ᵇ) Dn D2 5 6 महाबल, D4 महाचमू —ᶜ) K5 corrupt T2 तथा च (for दधार) —ᵈ) D4 [उ]त्कृतम्, T4 [उ] द्धतम्, G2 [उ]द्यतम् (for [उ]द्वृत्तम्) K2–5 B Dn D° 2 5 6 8–11 T1 2 G1 8 वेलो(D2 T2 वेळो, D10 चलो)-वृत्त(K4 5 D5 °त्तुत, Dn1 D2 9 10 °द्धूत-, D8 °द्धूत) मिवार्णव

6 D1 om 6 (cf v 1 5) —ᵃ) B4 5 M2 बलौघ; D2 बलौघस् —ᵇ) D5 सयुगे, M8 मारिषं —ᶜ) K6 D8 व्यतिष्ठन्त, G1 °ष्ठति (for °ष्ठत) Dn1 T4 G1 8 M1 महा, D4 T8 तथा (for तदा) —ᵈ) K4 D4 सिंहो (sic) (for सिन्धोर्) K4 [अ]पर, D10 [अ]चलं (for [अ]चलम्)

7 ᵃ) T4 च (for तु) —ᵇ) Ś1 K1–4 D2–8 10 11 धिष्ठित, K5 D3 9 चोष्टित, D1 सस्थित (for विष्ठितम्) Dn दृष्ट्वा युध्ययुधि स्थित (sic), D0 दृष्ट्वा **युधिष्ठिर —ᶜ)

प्रावर्तत महारौद्रः संग्रामः शोणितोदकः ।
समार्छच्चित्रसेनेन नकुलो युद्धदुर्मदः ॥ ८
तौ परस्परमासाद्य चित्रकार्मुकधारिणौ ।
मेघाविव यथोद्वृत्तौ दक्षिणोत्तरवर्षिणौ ॥ ९
शरतोयैः सिषिचतुस्तौ परस्परमाहवे ।
नान्तरं तत्र पश्यामि पाण्डवस्येतरस्य वा ॥ १०
उभौ कृतास्त्रौ बलिनौ रथचर्याविशारदौ ।
परस्परवधे यत्तौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ ११
चित्रसेनस्तु भल्लेन पीतेन निशितेन च ।
नकुलस्य महाराज मुष्टिदेशेऽच्छिनद्धनुः ॥ १२
अथैनं छिन्नधन्वानं रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो ललाटे वै समर्पयत् ॥ १३
हयांश्चास्य शरैस्तीक्ष्णैः प्रेषयामास मृत्यवे ।
तथा ध्वजं सारथिं च त्रिभिस्त्रिभिरपातयत् ॥ १४
स शत्रुभुजनिर्मुक्तैर्ललाटस्थैस्त्रिभिः शरैः ।
नकुलः शुशुभे राजंस्त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ १५
स छिन्नधन्वा विरथः खड्गमादाय चर्म च ।
रथादवातरद्वीरः शैलाग्रादिव केसरी ॥ १६

C. 9. 473
B. 9. 10. 17
K. 9. 9. 16

K4 D5 T4 संनिववर्त, D4 नाभ्य° (for मभ्य°) — d) D2 transp मृत्यु and कृत्वा K1 निवर्तिन

8 a) Ś1 राजा (for राजन्) D. विवृत्तेषु (for निवृ°) D4 तेषु राजन्यवर्तेषु — b) K2 B2 Dn2 n3 भारत, D4 T3.4 G M सर्वश (for मागश) — c) D. महा भाग (for °रौद्र) — d) D10 शोणितोदकं — e) Ś1 K1.2 मामान्यश्, D4 समेतश्, T1.2 संगतश्, G1.2 समा(G3 °म)नाच् (for समार्छच्च) K3 B Dn D1.2.6.8.9 चित्रसेन तु (Dn च), K5 कर्णपुत्रेण, D3 कानपुण्येन (sic) (for चित्रसेनेन) T4 समरे चित्रसेनेन ⊕ Cn चित्रसेन कर्णपुत्रम् । ⊕ — f) D3 °दुर्मदे — After 8, D4 ins

53* नाथैव च महाराज चित्रसेनन्तु पाण्डवम् ।

9 b) S -योधिनौ (for -धारिणौ) D4 युध्येते चित्र-कारिणौ — Dn om (hapl.) 9cd D1 om 9c–10d — c) T4 प्रावर्तंदि; M3 मेघा इव (for मेघाविव) K5 यथोद्धतौ; D2 °द्धतौ; D5.10.11 यथावृत्तौ, D. यथा-वृत्त, D6 यथोद्वृत्तं (for °द्वृत्तौ) M1 कालमेवाविवोद्वृत्तौ — d) K5 D3 -वर्तिनौ, D6 -वल्वनौ (sic), T4 -वार्षिकौ (for -वर्षिणौ) M2 छिद्रान्वेषणतत्परौ (= 11d)

10 D1 om. 10 (cf. v. l. 9) — a) D2 corrupt. K4.5 B5 Dn1 n3 D. T2.3 शिषिचतुस् (for सिषि°) — b) D2 परस्परमहा°वे, T2 तौ परस्परमाहवे (hypermetric) — c) B1.. D4 S पश्याम (D4 T4 °म) — d) K2–5 B1.5 Dn D2.4.10.11 G3 M2–4 च, T2.3 ह (for वा)

11 a) Dn1. n2 D2.5 कृतज्ञौ, D1 कृतज्ञौ, D6 दत्कृष्ट- (for कृतास्त्रौ) T4 उभौ कृतावविरणौ (sic) — b) T2.4 G1.2 रण- (for रथ-) — c) Dn1 वृत्तौ; D9 दक्षौ, M3 युक्तौ (for यत्तौ) — D3 om (hapl.) from 11d up to मुष्टिदेशे (in 12d)

12 D3 om. up to मुष्टिदेशे (cf. v. l. 11) — a) D2 चित्रसेनेन (sic) (for °नस्तु) Dn D2.5.6.8 पीतेन (for भल्लेन) D1 चित्रसेन सुधारेण — b) Ś1 K1.2 चित्रेण, B2 T2 शि(B2 शी)तेन, Dn D1.6 बाणेन, D5 वल्लेन, Ca (gloss पायितजलेन) पीतेन (as in text) — d) D2 T4 महद्धनु (for ऽच्छिनद्धनु)

13 a) K4 यथा (for अथ) B1 चित्र- (for छिन्न-) — b) M1.3.4 रुक्मपुङ्खं K4 Dn D5 T2 शि(D5 मि)लाशितं, K. °शिरै (for °शितै) — c) D transp त्रिभि and शरै G2 सुमन्त्रातो — d) Dn D. च, D1 स; D10.11 तै (for वै) Ś1 K1.2 D1 समार्पयत्, K2.4 B4.5 Dn D. 8.11 T3 समार्प, D4 समर्थं, M1 समर्च (for समर्प°)

14 c) D10 स रथिना (for सारथिं च) — d) K5 अवारयत्, D4 T G M1.2.4 अताड°, D5 अयोध°, M3 अताप° (for अपात°)

15 T4 reads 15ab twice — a) K5 om स — b) D. transp त्रिभि and शरै — c) K5 माष्टमे (sic) (for शुशुभे)

16 a) G1 M सच्छिन्न (for स छिन्न) — b) D3 वर्म च, T1.2 भारत (for चर्म च) — c) K5 Dn2 D3.10 T2 G M3 अवतरद् Dn2 T2 धीर — d) K2.4 B (except B4) D3.10 केशरी

17 D1 om. 17 — a) D10 पयान पततस्तस्य — b) K5 सार, D10 स शर (hypermetric) (for शर-) K2.5 B Dn D2.3.5.6.8–11 समासजत्, K4 द्रुवा°, M1

C. 9 476
B 9 10 17
K 9 9 17

पश्चामापततस्तस्य शरवृष्टिमवासृजत् ।
नकुलोऽप्यग्रसत्तां वै चर्मणा लघुविक्रमः ॥ १७
चित्रसेनरथं प्राप्य चित्रयोधी जितश्रमः ।
आरुरोह महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १८
सकुण्डलं समुकुटं सुनसं स्वायतेक्षणम् ।
चित्रसेनशिरः कायादपाहरत पाण्डवः ।
स पपात रथोपस्थाद्दिवाकरसमप्रभः ॥ १९
चित्रसेनं विशस्तं तु दृष्ट्वा तत्र महारथाः ।
साधुवादस्वनांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान् ॥ २०
विशस्तं भ्रातरं दृष्ट्वा कर्णपुत्रौ महारथौ ।
सुषेणः सत्यसेनश्च मुञ्चन्तौ निशिताञ्शरान् ॥ २१
ततोऽभ्यधावतां तूर्णं पाण्डवं रथिनां वरम् ।
जिघांसन्तौ यथा नागं व्याघ्रौ राजन्महावने ॥ २२
तावभ्यधावतां तीक्ष्णौ द्वावप्येनं महारथम् ।
शरौघान्सम्यगस्यन्तौ जीमूतौ सलिलं यथा ॥ २३
स शरैः सर्वतो विद्धः प्रहृष्ट इव पाण्डवः ।
अन्यत्कार्मुकमादाय रथमारुह्य वीर्यवान् ।
अतिष्ठत रणे वीरः क्रुद्धरूप इवान्तकः ॥ २४

अपा॰ (for अग्रा॰) —^{c}) S (except T1) ॰न्वशीत् (for अग्रसत्) D8 नकुलोगमता चैव (sic) —^{d}) Dn वर्पणे, D6 ववर्ष (for चर्मणा) T4 G1 ? हन्मवत् (for विक्रम॰)

18 K3 om (hapl) 18^{a}–19^{b} T3 4 G om. (hapl) 18^{ab} —^{a}) D4 प्राप, M चैव (for प्राप्य) —^{b}) M लघुक्रम॰ (for जितश्रम॰) D1 आरुह्य विगतश्रम — D1 om 18^{c} —^{c}) D4 महाबाहो, G2 रथं तस्य (for महाबाहु॰) — D1 transp 18^{d} and 19^{a} —^{d}) T3 M1 ॰लोकस्य (for सैन्यस्य)

19 K3 om 19^{ab} (cf 1 1 18) D1 transp 18^{d} and 19^{a} —^{a}) T1 4 G M1 2 4 स(T4 सु)मकुट B सुकुडल सुमुकुट — D1 om 19^{b} —^{b}) K2 स्वमन (sic), T1 3 4 G M1 सुनास Dn1 n3 D2 4 6 चाय-तेक्ष(D4 ॰र)ण, D5 स्वायतेक्षण (for स्वायते॰) —^{d}) D1 अपातयत (for ॰हरत) —^{e}) K3–6 B D (except D4, D7 missing) T1 2 रथोपस्थे, G1 3 रथात्तस्माद् (for रथोपस्थाद्) —^{f}) D3 4 10 11 T3 G M ॰द्युति (for प्रभ॰)

20 ^{a}) D6 रथस्थं, D9 विनष्टं (for विशस्तं) B1 2 4 D2 8 9 च, B3 तं (for तु) T G चित्रसेनशिरस्त्वसु —^{b}) G3 महारथान् (sic) — For 20^{ab}, D1 subst

54* चित्रसेन हतं दृष्ट्वा सर्वे पाण्डवसैनिका ।

while D4 subst

55* चित्रसेनो महाराज नकुलेन हतो रणे ।

—^{c}) Dn1 n2 D1 2 5 6 साधुसाधु, T1 2 M3 सिंहनाद, T3, 4 G तथा (G2 ॰दा) साधु (for साधुवाद॰) K4 6 Dn D1–6 11 T3, 4 G M1 2 4 स्वनं, M3 स्वाश् (for ॰स्वनांश्) —^{d}) T1 2 M3 साधुवादांश्; M2 4 सिंहनादं (for ॰नादांश्) D2 चक्रिरे, D5 6 पूज(D6 ॰र)यन्, T2 पुष्कलान्, M2 4 पुष्कलं (for पुष्कलान्) Dn सिंहनादानपूरयन्

21 ^{a}) B1 विनाश (sic), D1 G2 निहतं, D2 विशस्तं (for विशस्तं) —^{b}) D3 महारथे —^{c}) K4 D2 8 6 सुषेण, B3 सुसेन, S सुशर्मा (for सुषेण) D10 चित्रसेनश् (for सत्य॰) —^{d}) D10 11 G2 विविधाम् (for निशिताञ्)

22 ^{a}) K4 corrupt Dn D2 5 6 तत्र (for ततो) Dn [अ]भ्यद्रवतां, T3 [ऽ]भ्यगच्छतां (for ॰धावतां) D2 ततस्तावभ्यधावतां —^{b}) B (except B4) Dn D1 2 5 6 8 9 वरौ (for वरम्) — D1 om 22^{c}–23^{b} —^{c}) Dn D5 जिघांसत G2 महा (for यथा) K1 नागौ —^{d}) Ś1 K1 व्याघ्र राजन, G1 3 व्याघ्रराजौ (for व्याघ्रौ राजन्) B2 Dn महाहवे, D10 ॰बले, G2 यथा वने (for महावने)

23 D1 om 23^{ab} (cf 1 1 22) —^{a}) K2 अभ्य धावता, K4 B1 3–5 Dn D2–4 8–10 T2 अभ्यव(K4 B1 ॰भ्यव, D9 ॰थ व)र्षतां, K5 अभ्य**तां (for अभ्यधावतां) Ś1 K1 2 शीघ्रं, K4 तीक्ष्णान्, K6 Dn1 D3–5 10 11 T2 तीक्ष्णैर्, D9 तीक्ष्ण T3 4 G तावभ्येत्य महाबाहू (T3 ॰हो), M तावुपेत्य महाबाहु —^{b}) B1 एव, D4 T3 4 G2 एक, G1 3 यति (for एनं) D3 10 11 महाशरैः, D4 5 T1 3 G M ॰रथौ (for ॰रथम्) —^{c}) M ववर्षतु शरैस्तीक्ष्णैर् —^{d}) K4 सलिले, B3 D10 शलिलं, M1 पर्वत (for सलिलं)

24 ^{a}) D8 शरधारैः (hypermetric) (for स शरैः) —^{b}) Ś1 K1, 2 प्रवृष्ट, D1 प्रसष्ट (sic) (for प्रहृष्ट). — After 24^{b}, D4 ins.

तस्य तौ भ्रातरौ राजञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
रथं विशकलीकर्तुं समारब्धौ विशां पते ॥ २५
ततः प्रहस्य नकुलश्चतुर्भिश्चतुरो रणे ।
जघान निशितैस्तीक्ष्णैः सत्यसेनस्य वाजिनः ॥ २६
ततः संधाय नाराचं रुक्मपुङ्खं शिलाशितम् ।
धनुश्चिच्छेद राजेन्द्र सत्यसेनस्य पाण्डवः ॥ २७
अथान्यं रथमास्थाय धनुरादाय चापरम् ।
सत्यसेनः सुषेणश्च पाण्डवं पर्यधावताम् ॥ २८
अविध्यत्तावसंभ्रान्तौ माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां महाराज शराभ्यां रणमूर्धनि ॥ २९
सुषेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य महद्धनुः ।
चिच्छेद प्रहसन्युद्धे क्षुरप्रेण महारथः ॥ ३०
अथान्यद्धनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्छितः ।
सुषेणं पञ्चभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे ॥ ३१
सत्यसेनस्य च धनुर्हस्तावापं च मारिष ।
चिच्छेद तरसा युद्धे तत उच्चुकुशुर्जनाः ॥ ३२
अथान्यद्धनुरादाय वेगघ्नं भारसाधनम् ।
शरैः संछादयामास समन्तात्पाण्डुनन्दनम् ॥ ३३ C 9 494 B. 9 10 33 K 9 9 34

56* नकुलो भरतश्रेष्ठस्ताभ्या परबलार्दन ।

— After 24^{c}, T4 reads 27^{b}–29^{b}, repeating 27^{b} in its proper place, G1 reads 27^{b}–29^{a}, repeating 27^{bc} in its proper place, and G3 reads for the first time 27^{b}–29^{a} repeating the same in its proper place. T4 om. 24^{d} — ^{d}) D10 11 वेगवान् (for वीर्य) — ^{f}) B1 क्रुद्धस्त्वग्र, M1 क्रुद्ध क्रूर (for क्रुद्धरूप)

25 D1 om. 25 — ^{a}) T1 तौ तस्य (by transp), T2 तावस्य M1 शूरौ (for राजन्) — ^{b}) T2 श्चानत (for सनत-) D9 -वीर्यभि (sic) (for -पर्वभि) — ^{c}) K4 च (for वि-) D2 शकलीकर्तुं — ^{d}) M1 स्तारभेता (for समारब्धौ)

26 ^{a}) D2 नकुळश् — ^{b}) K2 चतुरोश् (sic) (for चतुर्भिश्) Ś1 चोत्तरे, D3 च ततो (for चतुरो) T3 G M हयान् (for रणे) — ^{c}) Ś1 K1 2 D9 T3 4 त्रिशि- खैस् (for निशितैस्) K4 5 D1 3. 10 11 T4 G बाणै, M1 भल्लै (for तीक्ष्णै) — ^{d}) D1 भारत, D6 वा पुन, T4 G M संयुगे (for वाजिन)

27 For the sequence in T4 G1 and the repetition in T4 G1 3, cf. v l. 24 Dn1. n2 om. 27 Dn3 reads 27 on marg — ^{a}) T4 G M अथान्यं बाणमादाय — ^{b}) Dn3 D3. 10 M3 रुक्मपुख- (D10 °पुच) (for पुङ्खं) Dn3 D4 5. 10 शि(D5 सि)लासित (Dn3 तै) (for °शितम्) G1. 3 (both first time) रुक्मपुखै शिलाशितै — ^{d}) D4 भारत, D6 वा पुन , G3 (second time) पांडवान् (sic) (for पाण्डव)

28 For the sequence in T4 G1 and the repetition in G3, cf. v l 24 — ^{ab}) K5 D3 अन्योन्यं (for अ- थान्यं) M1 चादाय (for आदाय) D4 अथान्यद्धनुरा- दाय रथमास्थाय चापर — ^{c}) K4 D3 5 10 सुखेणश् (D3 10 °नश्), T G1 2 3 (both times) M सुशर्मा (for सुषे णश्) Ś1 K1–3 सुषे(K3 खे)ण सत्यसेनश्च — ^{d}) B2 तमधावता, T1–3 G1. 2 3 (both times) M1 प्रत्य°, T4 त्वभ्य°, G3 (also) प्रत्ययुध्यता (for पर्यधावताम्) K5 D3 पर्यधावत पाढव

29 For the sequence in T4 G1 and the repetition in G3, cf v l 24 — ^{a}) B2 Dn1 D4 आविध्यत् D1 चापि (for ताव्) D9 M असभ्रातो — G1 om (hapl) 29^{b}–35^{c} — ^{b}) T2 च वीर्यवान् (for प्रतापवान्)

30 G1 om 30 (cf v l 29) — ^{a}) K4 5 D2–5 सुखेणस् (K5 D3 4 °नस्), D10 सु**, S (G1 om) सुशर्मा (for सुषेणस्) Dn D9 G2 M च, D10 om (for तु) — ^{b}) D4 8 10 महाध(D8 °ह)नु , T3 4 G2 3 M1 महात्मन (for महद्धनु) — ^{c}) Ś1 K1 2 प्रीत सन् (for प्रहसन्) D2 4 क्रुद्ध (for युद्धे) — B1 D3 om (hapl) 30^{d}–32^{c} — ^{d}) T3 तु कार्मुकौ, T4 G2 3 M1 च कार्मुकं (for महारथ) M2–4 तत उच्चुकुशुर्जना (= 32^{d})

31 G1 om 31 (cf v l. 29) B1 D3 om 31 (cf. v l. 30) — ^{b}) Ś1 K1 नकुल, D2 नकुळ — Ś1 K1. 2 om (? hapl.) 31^{c}–33^{b} — ^{c}) K3–5 D2 5 10 सुखेण (K5 D10 °न) D2 बाणैर् (for विद्ध्वा) S (G1 om) सुश- र्माण शरै(T1 2 त्रिभि)र्विद्ध्वा — ^{d}) D4 विक्षिपत्, M1 चाच्छिनत् (for चिच्छिदे)

32 G1 om. 32 (cf v l 29) B1 D3 om 32^{abc} (cf. v l. 30) Ś1 K1. 2 om. 32 (cf. v l. 31) — ^{a}) B6 D10 11 स, G2 3 तु (for च) K4 पुनर् (for धनुर्) Dn D1 2 5 सत्यसेनधनुश्छित्त्वा — ^{b}) D1 लाघवेन, Ca (gloss शरमुष्टिं) हस्तावाप (as in text), Dn हस्तपचक

C 9 494 B 9 10 35 K 9 9 35 संनिवार्य तु तान्बाणान्नकुलः परवीरहा ।
सत्यसेनं सुषेणं च द्वाभ्यां द्वाभ्यामविध्यत ॥ ३४
तावेनं प्रत्यविध्येतां पृथक्पृथगजिह्मगैः ।
सारथिं चास्य राजेन्द्र शरैर्विव्यधतुः शितैः ॥ ३५
सत्यसेनो रथेषां तु नकुलस्य धनुस्तथा ।
पृथक्शराभ्यां चिच्छेद कृतहस्तः प्रतापवान् ॥ ३६
स रथेऽतिरथस्तिष्ठन्रथशक्तिं परामृशत् ।
स्वर्णदण्डामकुण्ठाग्रां तैलधौतां सुनिर्मलाम् ॥ ३७
लेलिहानामिव विभो नागकन्यां महाविषाम् ।
समुद्यम्य च चिक्षेप सत्यसेनस्य संयुगे ॥ ३८
सा तस्य हृदयं संख्ये बिभेद शतधा नृप ।
स पपात रथाद्भूमौ गतसत्त्वोऽल्पचेतनः ॥ ३९
भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा सुषेणः क्रोधमूर्छितः ।
अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं पदातिं पाण्डुनन्दनम् ॥ ४०

मारिष —^{c}) D1 ननाद (for चिच्छेद) T4 om from तरसा up to सनिवार्य (in 34^{a}) M1 सहसा (for तरसा) —^{d}) D8 ते चुक्रुशुर् (for उच्चु°)

33 G1 om 33 (cf v l 29) Ś1 K1 2 om 33^{ab} (cf. v l 31) T4 om 33 (cf v l 32) —^{a}) B2 M अथ सोन्यद्धनुर्गृह्य, T3 G2 3 असावन्यद्धनुर्गृह्य —^{b}) K3 B Dn D2 5 6 8 9 शत्रुघ्नं, D4 वैरिघ्न (for वेगघ्न) D1 सत्यसेन परंतप ❀ Cn भारसाधनं, यशःसाधनमित्यर्थः । ❀ —^{c}) Ś1 त छादयामास, K1 तौ छादया°, D3 सताड° (for सछाद) —^{d}) B1 पाडुनंदन

34 G1 om 34 (cf v l 29) T4 om up to सनिवार्य (cf v l 32) —^{a}) Ś1 K1 4 Dn2 n3 D2 6 स (for स) B2 ततो, T2 4 च तान् (for तु तान्) K5 वीरान् (for बाणान्) —^{b}) D2 पाडव (for नकुल) —^{c}) K1 5 Dn1 D2 3 5 10 सुखेण (K5 D3 10 °णं) T G2 3 M सत्यसेनसुशर्माणौ (G3 °ण) — After 34, D1 ins

57* तत शक्तिं समुद्यम्य सत्यसेनाय चिक्षिपे ।
[cf 38^{cd}]

35 G1 om 35^{abc} (cf v l 29) D1 om 35^{a}–37^{b} —^{a}) K4 प्रतिविध्येता, D5 प्रत्यविध्याता (sic), M2 4 प्रत्ययुध्येता (for प्रत्यवि°) D4 चैवं प्रतिवध्येता (submetric) —^{b}) D10 corrupt. Dn1 om. the first पृथक् —^{c}) K3 सारथ्यं Ś1 K1–3 D4 तस्य, M2–4 चैव (for चास्य) —^{d}) K4 5 B1. 3–5 D3. 6 9–11 T4 G2 3 शितैर्, D3 शवैर् (for शरैर्) K4 B (except B5) Dn2 n3 D2 5 6 10 11 विविधतु, K5 घध्यधतु (sic), T1 M विव्य(M3 °व्या)थतु (for °धतु) K4 5 B1 3–5 D3 6 8–11 T4 G2 3 शरै, Dn D5 सितै (for शितै) D4 शरैर्घोरधनुच्युतै

36 D1 om 36 (cf v l 35) —^{a}) K1 ध्वजं तस्य, K2 रथाश्वांस्तु, B2 5 D9 रथेशां तु, Dn1 n2 D5 रथ स्थस्य, D2 रथे तिष्ठन् (also रथस्थस्तु); D8 रथेषु तु; T4 [s]थ तूर्णं तु (for रथेषा तु) —^{b}) D2 नकुळस्य T G M1 तदा (for तथा) —^{c}) D3 om from शराभ्या up to दण्डाम (in 37^{c}) D1 शिराभ्या (for शराभ्या) —^{d}) T4 G3 लघु (for कृत)

37 D1 om 37^{ab} (cf v l 35) D3 om up to दण्डाम (cf v l 36) —^{a}) D10 समरे, G2 स रथी (for स रथे) K1 4 D6 T4 G M विरथस् (for ऽति°) K4 तत्र (for तिष्ठन्) D4 स तदा विरथ ज्ञात्वा —^{b}) Dn2 D9 क्षय (for रथ) Ś1 K1 परामृपन्, B1 3–5 D9 °मृपत्, Dn1 D2 8 °मृशान् —^{c}) T3. 4 G M सुवर्णदण्डा तीक्ष्णाग्रा —^{d}) D4 तिलाधौता (for तैल धौता) D2 सुनिर्मळा

38 D1 om 38 —^{a}) D9 इह विभो, T1. 2 महा बाहो (for इव विभो) —^{b}) B1 D6 9 भोगि (for नाग) —^{c}) T1 2 प्र (for च) D11 चिच्छेद

39 ^{a}) T1 M1 सघे, T3 4 G गत्वा, M2–4 संखे (for संख्ये) —^{b}) G3 चिच्छेद (for बिभेद) D10 11 G3 दशधा (for शतधा) K2 D1 3 नृप· —^{c}) K4 हतो (for रथाद्) K4 5 B Dn D1–3. 6 8–11 T1. 2 M3 भूमिं —^{d}) K4 [s]ल्पचेतस, K5 D3 4 M1 विचेतन (for ऽल्पचे)

40 M1 om (hapl) 40^{b}–41^{a} —^{b}) K4 5 Dn1 n2 D2–5 10 सुखेण (K5 D3 10 °न), S (M1 om.) सुशर्मा (for सुषेण) —^{c}) Dn अभ्यव(Dn1 °वि)ध्यत्, G2 3 °वर्पन् (sic) B2 D5 तीक्ष्णै (for तूर्णं) —^{d}) K3. 5 B D3 6 8 9 पादातं (K3 D3 °तिं), Dn1 पदाति·, D1 लीलया, D2 11 T1 पदातं (for पदातिं) — K5 Dn3 (marg) D8 9 11 ins after 40 D2 after 41^{b}

58* चतुर्भिश्चतुरो वाहान्ध्वजं छित्त्वा तु पञ्चभिः ।
त्रिभिर्वै सारथिं हत्वा कर्णपुत्रो ननाद ह ।
[K5 om line 1 —(L 1) D2 खड्ग (for ध्वज) D2 8 च (for तु) D2 सप्तभि· (for पञ्चभि) —(L 2) D2 9 कर्णपुत्रेण धन्विना (for the post. half).]

नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्रौपदेयो महाबलः ।
सुतसोमोऽभिदुद्राव परीप्सन्पितरं रणे ॥ ४१
ततोऽधिरुह्य नकुलः सुतसोमस्य तं रथम् ।
शुशुभे भरतश्रेष्ठो गिरिस्थ इव केसरी ।
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय सुषेणं समयोधयत् ॥ ४२
तावुभौ शरवर्षाभ्यां समासाद्य परस्परम् ।
परस्परवधे यत्नं चक्रतुः सुमहारथौ ॥ ४३
सुषेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः ।
सुतसोमं च विंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ४४
ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा ।
शरैस्तस्य दिशः सर्वाश्छादयामास वीर्यवान् ॥ ४५
ततो गृहीत्वा तीक्ष्णाग्रमर्धचन्द्रं सुतेजनम् ।
स वेगयुक्तं चिक्षेप कर्णपुत्रस्य संयुगे ॥ ४६
तस्य तेन शिरः कायाज्जहार नृपसत्तम ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४७
स हतः प्रापतद्राजन्नकुलेन महात्मना ।
नदीवेगादिवारुग्णस्तीरजः पादपो महान् ॥ ४८
कर्णपुत्रवधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमम् ।
प्रदुद्राव भयात्सेना तावकी भरतर्षभ ॥ ४९
तां तु सेनां महाराज मद्रराजः प्रतापवान् । C 9 512 B 9 10 53 K 9 9 54

41 M1 om 41 a (cf. v l. 40) D1 om 41–42 — b) K4 5 B D (D1 om., D7 missing) T1 2 M2–4 महारथ (K4 D4 6 °था, D11 M3 °थं) — After 41 b, D2 ins 58* — c) D3 10 11 श्रुतसोमो, T2 कृत°, T4 द्रौपदेयो (for सुतसोमो) D4 श्रुतसेनोथ दुद्राव — d) D8 परीप्सु, T4 पस्पर्शन् (for परीप्सन्)

42 D1 om 42 (cf v l 41) — a) K1 तत्र आरुह्य, T4 G2 सहसारुह्य (for ततोऽधि°) — b) D2 8. 10 T2 4 श्रुतसोमस्य, D4 श्रुतसेनस्य (for सुतसोमस्य) — c) K2 5 Dn D2 3 5 9 T1–3 M भरतश्रेष्ठ — d) B D5 10 केशरी K4 गिरिस्थः केशरी इव, K5 D8 गिरिशृंगेव (D8 °गे च) केस(D3 °श)री — e) K5 D2 3 8 10 अन्यत् (for सोऽन्यत्) — f) K4 5 Dn1 D2–4 10 सुखेणं (K5 D3 10 °न) S सुशर्माणमयोधयत्

43 a) T3 4 G M तत्र तौ (for तावुभौ) — c) B2 परस्य च, D3 * * स्पर-, D4 परस्पर (for °स्पर) G2 यत्तौ (for यत्नं) — d) T4 तौ (for सु-) D4 चक्रतु समहाबलौ, G2 प्रचक्राते महारथौ

44 a) K4 5 Dn1. n2 D2–5 10 सुखेणस् (K4 D3. 10 °नस्), T1–3 G2 M सुशर्मा (for सुषेणस्) B2 सुमरुध, D11 तत क्रुद्ध, T1 सुसंक्रुद्ध (for तत क्रुद्ध) T4 G1. 3 तत क्रुद्ध सुशर्मा तु — b) K4 D2–4 T3 4 G M निशितै, D1 विभिदे, D5 10 विशिषैस् (for विशिखैस्) D1. 2 T3 M शरै (for त्रिभि°) — D1 om 44 cd — c) K3–5 D3 T2 4 श्रु(K5 सु)तसोमं, D4 श्रुतसेनं, D10 11 श्रुतसोमस् (for सुतसोमं) B5 Dn2 D10. 11 तु (for च) B2 सुतसोमस्य विंशत्या — d) B5 राज्ञोर् (sic) (for बाह्वोर्) Ś1 K1–3 चार्दयत् (for चार्प°)

45 b) D2 नकुळ, D6 कुपित (for नकुल) — c) M2–4 सर्वान् (sic) (for सर्वाश्) — d) K4 B (except B6) Dn1. n2 D1 2 4–6 8 9 T2 3 M वेगवान् (for वीर्य°)

46 a) Dn D3 4 प्रहीत्वा K2 तीक्ष्णाग्र, T3 शिक्षाग्रम् (sic) (for तीक्ष्णा°) — b) K2 -भवचंद्रं, Dn3 अर्धचंद्र K2 4 5 B6 4 5 Dn D2–6 9 T1 2 G1 M1 सुतेजम, D8 सुतोपमं (sic), T4 सतेजन (for सुते°) — c) K3 सुवेगयुक्तं, K5 D3 10 11 G2 3 स वे(D11 G2 3 सुवे)गवतं, D4 T3 4 G1 M आकर्णपूर्णं (for स वेगयुक्त) — d) K5 D3 10 11 कर्णपुत्राय D4 सुखेणस्य महारथ

47 a) T3 स तस्य च, G3 सत्यसेन (for तस्य तेन) — b) K5 D3–5 नृपसत्तम — c) D10 सर्वसैन्यानि (sic) — d) D2 अद्भूतम्

48 D1 om 48 — a) D4 M भूमौ (for राजन्) Ś1 K1. 2 स हतस्तत्र (K2 °स्तेन) राजेंद्र, T3 4 G स पपात हतो भूमौ — b) D2 नकुळेन — c) D2 नदीवेग (for °वेगाद्) K4 D3 8 10 इवारुभग्नस्, Dn D2 5 T1 2 °भग्नस्, D11 °नुग्नस् (for °रुग्णस्) K2 नदीवेगा * * रुग्णस्, D4 तदा वेगाभिसंभग्नस्, M1 नदीवेगेन चारुग्णस् — d) D2 transp तीरज and पादप° K5 D3 4 10 11 M1 यथा, Dn D2 [ऽ]भवत् (for महान्)

49 a) T3 रथं (for -वधं) K4 D2 कर्णपुत्र हत दृष्ट्वा — b) D2 नकुळस्य K4 धीमत (for विक्रमम्) — c) D6 महा (for भयात्) D9 सैन्य, T4 भीता (for सेना) — d) D9 तावका (sic) G3 भरतर्षभौ (sic)

50 a) D4 स, M1 तास् (for ता) M1 सेना — b) D9 मद्रीराज — c) K4 Dn6 n3 T4 अपलायद्,

C 9 512 B. 9 10 53 K 9 9 54 अपालयद्रणे शूरः सेनापतिररिंदमः ॥ ५०
विमीस्तस्थौ महाराज व्यवस्थाप्य च वाहिनीम् ।
सिंहनादं भृशं कृत्वा धनुःशब्दं च दारुणम् ॥ ५१
तावकाः समरे राजन्रक्षिता दृढधन्वना ।
प्रत्युद्ययुरराताँस्ते समन्ताद्विगतव्यथाः ॥ ५२
मद्रराजं महेष्वासं परिवार्य समन्ततः ।
स्थिता राजन्महासेना योद्धुकामाः समन्ततः ॥ ५३
सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य ह्रीनिषेधमरिंदमम् ॥ ५४
परिवार्य रणे वीराः सिंहनादं प्रचक्रिरे ।
बाणशब्दरवांश्चोग्रान्क्ष्वेडांश्च विविधान्दधुः ॥ ५५
तथैव तावकाः सर्वे मद्राधिपतिमञ्जसा ।
परिवार्य सुसंरब्धाः पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ ५६
ततः प्रववृते युद्धं भीरूणां भयवर्धनम् ।
तावकानां परेषां च मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ५७
यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीद्विशां पते ।

D9 अपातयद्, G3 °रयद् (for °लयद्) D1 महाशूर, D3 महेश्वर, M2–4 रणे वीर (for रणे शूर) — d) K4 अरिंदम — After 50, D1 ins.

59* सा सेना विद्रुता राजन्दिशो दश भयद्रुता ।

51 D1 om from 51 up to 9 10 9 — a) K4 Dn व्यभीस्तस्थौ, B3 D4 अभी, G1. 8 विमु°, G2 वरेप्वस्थो (for विमीस्तस्थौ) D4 T3 4 G M महेष्वास (for महा राज) — b) T1. 2 तु (for च) D4 समाक्रम्य च मेदिनीं, T3. 4 G M समवस्थाप्य वाहिनीं — c) T3 धनु-शब्दं (for सिंहनादं) D4 T3. 4 G M महत् (for भृशं) — d) D4 शखशब्दं, T3 सिंहनादं (for धनुःशब्द)

52 D1 om 52 (cf v 1 51) The portion of the text from 52 up to 9 10 12 is lost in B2 on missing folio — b) T4 रक्ष्यता (sic), G3 रक्षितान् (sic) (for रक्षिता) K3 5 B1 3 5 D1–6 8–11 T G दृढ(T4 दृत, G3 रथ)धन्विना, K4 °बुद्धिना, Dn M1 °ध न्विन (for °धन्वना) — c) Dn3 D4 अरींस्तास्, D3 10 11 च तास्ते, T3 4 G M अभीतास् (for अरातींस्) B3 Dn3 D3 4 10 11 तु, Dn1. n2 D2 5 च, T3 4 G M1 तान्, M2 ता (for ते) T1 2 प्रत्युद्ययुररीन्सर्वान् — d) D4 व्यगतव्यथ

53 B2 missing (cf v 1 52) D1 om 53 (cf v 1 51) D3 om 53–58 — a) Dn1 n2 महाराज (for मद्र°) — b) T3 4 G व्यवस्थिता (for समन्तत) M1 समंतात्परिवार्य च — Ś1 K1–3 D10 om (hapl) 53^{cd} — c) T4 G ततो (for स्थिता) D4 रणे (for राजन्) K5 B (B2 missing) D6 8 9 महात्मानो, G2 °शूरा (for °सेना) — d) K4 Dn D2 4 5 11 T1 M2 4 योद्धुकामा, K5 योद्धुकामा D4 [अ]रिभिः सह (for समन्ततः)

54 B2 missing (cf v 1 52) D1 om 54 (cf v 1 51) D3 om 54 (cf v 1. 53) — a) Dn सात्यकी (for °किर्) — b) B1 D6 पार्थिवौ (for पाण्डवौ) — d) K3 5 B (B2 missing) D6 8 Cap ह्रीनिषेवम्, D4 प्रहर्ष्यंश्च, T3 4 G महारथम्, Ca ह्रीनिषेधम् (as in text) Dn1 अरिंदम, D4 °दमा, G3 M3 °दम

55 B2 missing (cf v 1 52) D1 om 55 (cf v 1 51) D3 om 55 (cf v 1 53) — a) T1. 2 महेष्वासा, T3 रणे वीर (for रणे वीरा) — Ś1 K1–3 om 55^{b}–56^{c} — b) K4 सिंहनादान, M3 °नाद (sic) (for °नादं) — c) Dn1 n3 -शब्दान्, D4 -नाद-, T3 4 G M -शख (for -शब्द) D6 -वराश् (for -रवाश्) D3 चाग्रे, D10 11 तीव्रान्, M1 चैव (for चोग्रान्) — d) B (B2 missing) D2 6 8 Ca (gloss सिंहनादान्) क्ष्वेडाश्, D4 T G1. 3 M2–4 क्ष्वेळा(D4 °लां)श्, G2 ढक्काश्, Cv क्ष्वेळाश् (for क्ष्वेडाश्) B (B2 missing) D6 8 9 G2 Cv विविधा K5 D. वहून्, B (B2 missing) Dn D2 6 8 9 Cv मुहु, M2–4 दद्नु (for दधु°) K4 क्ष्वेडिता विविधा दधु, M1 क्ष्वेळितोत्कृष्टसंयुतान्

56 B2 missing (cf v 1 52) D1 om 56 (cf. v 1 51) D3 om 56 (cf v 1 53) Ś1 K1–3 om 56^{abc} (cf v 1 55) — b) M1 माद्राधिपतिम् — c) D10 परिधार्य K5 तु संक्रुद्धा, D4 सुसंनद्धा (for °रब्धा) — d) K2 योद्धुम्, K5 द्वद्वम् (for युद्धम्) K4 अनो दयन्

57 B2 missing (cf v 1 52) D1 om 57 (cf v 1 51) D3 om 57 (cf v 1 53) K4 om. (hapl) 57^{c}–58^{d} — d) Ś1 K1 निवर्तिन

58 B2 missing (cf. v 1. 52) D1 om. 58 (cf. v 1 51) D3 om. 58 (cf. v 1. 53) K4 om. 58 (cf v 1. 57) — a) K2 D2 G3 देवासुरे, K3 दैवासुरा (sic) (for देवासुरं) G3 युद्धे — c) D4 corrupt. K5 B1 अतीतानां Dn1 n2 D2 5 G2 तदा T3 4 G1 2 M2–4 [आ]सीत्त(T4 °थ)द्, G3 ह्यासीद्, M1 [ए]वासीद् (for

अभीतानां तथा राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ५८
ततः कपिध्वजो राजन्हत्वा संशप्तकान्रणे ।
अभ्यद्रवत ता सेनां कौरवीं पाण्डुनन्दनः ॥ ५९
तथैव पाण्डवाः शेषा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
अभ्यधावन्त तां सेनां विसृजन्तः शिताञ्शरान् ॥ ६०
पाण्डवैरवकीर्णानां संमोहः समजायत ।
न च जज्ञुरनीकानि दिशो वा प्रदिशस्तथा ॥ ६१
आपूर्यमाणा निशितैः शरैः पाण्डवचोदितैः ।
हतप्रवीरा विध्वस्ता कीर्यमाणा समन्ततः ।
कौरव्यवध्यत चमूः पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ॥ ६२
तथैव पाण्डवी सेना शरैः राजन्समन्ततः ।
रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६३
ते सेने भृशसंतप्ते वध्यमाने परस्परम् ।
व्याकुले समपद्येतां वर्षासु सरिताविव ॥ ६४
आविवेश ततस्तीव्रं तावकानां महद्भयम् ।
पाण्डवानां च राजेन्द्र तथाभूते महाहवे ॥ ६५

C 9 528
B 9 10.68
K 9 8 69

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नवमोऽध्याय. ॥ ९ ॥

राजन्)

59 B2 missing (cf. v 1 52) D1 om 59 (cf v 1 51) —^{b}) K4 . B1 Dn D2-5 9-11 T2 संसप्तकान् (K5 °का), B5 शश (for सप्त) T1 G M हत्वा शत्रून्सम तत —^{c}) G1. 3 अभ्यद्रवत्ता सेना वै — After 59^{c}, D2 reads 60^{d}–61^{a} for the first time (repeating it in its proper place), followed by the repetition of 60^{d} Ś1 K1. 2 4 om (hapl) 59^{d}–60^{c} D2 om 59^{d} —^{d}) D5 कुरूणा, D9 कौरवा, G1 3 वामित्र (G1 °व) (for कौरवीं) D4 G1. 2 M3 कुरनंदन, T3 4 G3 M1 2 4 कुरुनंदन

60 For the repetition in D2, cf v l. 59 B2 missing (cf. v 1 52) D1 om 60 (cf v 1 51) Ś1 K1. 2 4 om. 60^{abc} (cf v 1 59) —^{a}) T3 तदा, T4 तत्र (for तथा) K3 B1 4 5 D5 8 9 सर्वे, K5 शेषा, T4 M1 राजन् (for शेषा) —^{c}) D8 अभ्यद्रवत, D5 9 वर्तंत (for °धावन्त) T3 4 G M2-4 अभ्यधावस्तदा (T4 G2 3 °या) सेना —^{d}) Ś1 K1 2 विसृजन्तान् (for जन्त) T2 G1. 3 transp शितान् and शरान् Dn2 n3 D5 सिताञ्

61 For the repetition in D2, cf v l. 59 B2 missing (cf. v 1 52) D1 om. 61 (cf v 1 51) —^{a}) T4 समकीर्णाना, G M2 4 अभिकी, M3 अविकी° (for अवकी°) K5 D3 शरैं समवकीर्णाना —^{b}) D8 9 सम पद्यत T3 मोह समभिजायत —^{c}) K4 तत्र, Dn ततो (for न च) K2 जज्ञान (sic), K4 D3 जहु, B1 जघुर्, B3-5 Dn D9 जग्मु, D8 जंतुर्, D10 तक्षुस्, M1 [अ]जानन् (for जज्ञुर्) K3 5 Dn2 D9-11 स्त्वनीकानि, D3 स्त्वनी° (for अनी°) D2 5 जग्मुरनीकानि दिशो (D5 ततो), D4 T G M2-4 न च जा(T1. 2 विजा)नत्यनीकानि —^{d}) Dn T4 G2 दिशश्च, D 5 विदिश, D3 न दिशो, T3 G1. 3 M दिशो वै (for दिशो वा) K5 B3 D2 4 6 11 T1 विदिशस् (for प्रदि) Ś1 K1-3 [ऽ]पि वा, Dn D2 च वा, T3 तदा (for तथा) K4 दिशो व्यासदिश-स्तथा, D10 **** दिशस्तथा

62 B2 missing (cf. v 1 52) D1 om. 62 (cf. v 1 51) —^{a}) D2 आपूर्यमाण, T4 G2 3 आवार्यमाणा, G1 lacuna (for आपूर्यमाणा) D4 विविधै (for निशितै) —^{b}) Dn D2 5 -नोदितै, T4 -शोभितै (for -चोदितै) —^{c}) D10 corrupt K4 Dn3 D5 हतप्रवीर-, Dn1 हतवीर (submetric) (for °प्रवीरा) G1 हतप्रवीरो विध्वस्त —^{d}) Ś1 Dn3 D10 11 T4 वार्यमाणा, K1 3 4 B (B2 missing) D5 6 8 T1 G3 कीर्यमाणा, T2 शीर्यमाणा, G1 कीर्यमाण (for °माणा) K5 om समन्तत — Ś1 K1 2 4 M3 om (hapl) 62^{e}–63^{b} —^{e}) K5 वध्यत, Dn D2 [आ]विध्यत, D5 6 11 [आ]वध्यत (for [अ]व ध्यत) D4 कौरवी वध्यते सेना

63 B2 missing (cf. v l. 52) D1 om 63 (cf. v l. 51) Ś1 K1. 2 4 M3 om 63^{ab} (cf. v l. 62) Dn1. n2 D2 5 6 om 63, Dn3 reads the same on marg —^{a}) D10 11 पाडव, G1. 3 पाडवीं D8 10 11 सैन्य, G1. 3 सेना (for सेना) —^{c}) T3 पुत्रस् (for पुत्रैस्)

64 B2 missing (cf. v l. 52) D1 om. 64 (cf. v l. 51) —^{a}) Dn D2 5 6 नृप- (for भृश) Ś1 K1-3 -संक्रुद्धे (for सतप्ते) —^{c}) Dn2 समपाद्येतां, D9 °पद्यता, T4 G °सज्जे(G1 °ज्ये)ता (for °पद्येता) —^{d}) K4 सरिता, D3 T3 सरिताम् (for °ताव्) G1. 3 यथा (for इव)

65 B2 missing (cf. v 1 52) D1 om. 65 (cf. v l.

१०

C. 9 520
B 9 11 1
K 9 10 1

संजय उवाच ।
तस्मिन्विलुलिते सैन्ये वध्यमाने परस्परम् ।
द्रवमाणेषु योधेषु निनदत्सु च दन्तिषु ॥ १
कूजतां स्तनतां चैव पदातीनां महाहवे ।
विद्रुतेषु महाराज हयेषु बहुधा तदा ॥ २
प्रक्षये दारुणे जाते संहारे सर्वदेहिनाम् ।
नानाशस्त्रसमावापे व्यतिषक्तरथद्विपे ॥ ३
हर्षणे युद्धशौण्डानां भीरूणां भयवर्धने ।
गाहमानेषु योधेषु परस्परवधैषिषु ॥ ४
प्राणादाने महाघोरे वर्तमाने दुरोदरे ।
संग्रामे घोररूपे तु यमराष्ट्रविवर्धने ॥ ५
पाण्डवास्तावकं सैन्यं व्यधमन्निशितैः शरैः ।

---

51) — ^{a}) D8 प्रविवेश D6 शीघ्र, G1 3 तत्र (for तीव्र) — ^{c}) Ś1 om च — ^{d}) D8 तथाभूतं, D10 °भूत (for °भूते) Ś1 K1.2 om (hapl) from महाहवे up to पदातीना (in 9 10 2^{b}) K8 महामृधे, D4 महद्भय (for महाहवे)

Colophon om in Ś1 K1.2 D1 B2 D7 missing —*Adhy name* D2 दुर्योधनसेनामोह, T3 4 G1 3 M2–4 कर्णपुत्रवध° —*Adhy no* (figures, words or both) B5 Dn 10, D4 10 S 9 (as in text) —*Śloka no* K5 Dn3 66, Dn1. n2 65

10

☞ This adhy is missing in D7 (cf. v l 9 1 1)

1 B2 missing up to 9 10 12 (cf. v l 9 9 52) Ś1 K1.2 om up to पदातीना (in 2^{b}) (cf. v l 9 9 65) D1 om. 1–9 (cf. v l 9 9 61) D5 om the ref — ^{a}) B3 विनि**, D4 विलसिते, S (except T2) विलुळिते, Ca विलुलिते (as in text) — ^{c}) D3 5 10 द्रव(D5 °ध्य)मानेषु, S (except T1 2) हन्यमानेषु, Ca द्रवमाणेषु (as in text) D3 4 T4 G1 सैन्येषु, M यौधेषु — ^{d}) K3 निरदत्सु; K4 विरमासु (sic), D4 5 T M विनदत्सु; D6 10 विद्रवत्सु, G1.3 विनष्टेषु, G2 विपीदत्सु (for निनदत्सु) T4 नदत्सु च (for च दन्तिषु)

2 B2 missing, Ś1 K1 2 om up to पदातीना, D1 om 2 (for all, cf v l 1) T2 om 2^{a}–3^{b} — ^{a}) Dn D4. 6 8 स्वनता, D3 स्वजता; Ca स्तनता (as in text) G1.3 [अ]पि (for [ए]व) — ^{b}) Ś1 K1 2 D4 महामृधे (for °हवे) — ^{c}) K4 D10 11 वि(D10 11 नि) हतेषु D4 महाराजन् — ^{d}) Dn1. n2 हवेषु K1 वहुधस् (sic) Ś1 K1.3 B1 D9 T4 तथा (for तदा)

3 B2 missing, D1 om 3 (for both, cf. v l 1) T2 om 3^{ab} (cf v l 2) — ^{a}) D6 प्रक्षय, T1 संक्षये (for प्रक्षये) Ś1 K1 2 वहुधा, Cn दारुणे (as in text) K3 D10 11 घोरे, D6 याते, G3 राजन् (for जाते) — ^{b}) D4 समरे, T1 सगरे, G3 सुहारे; M3 ससारे (sic) (for संहारे) Dn3 देहिन — ^{c}) Ś1 K1 -चस्त्र, M3 -शस्त्रे (for -शस्त्र) Ś1 K1 2 -समा(K2 °म)-वाप-, K3 5 B (B2 missing) Dn D2–4 6 8–11 -समा(Dn1 °म)वाये, T3 समालापे, T4 G2 -समावासे (for °वापे) — ^{d}) K2 5 D3 T3 व्यतिषिक्त, K3 °पक्ति, D8 °दृश्व (sic), T2 °रिक्त (for °पक्त) Ś1 महाद्विपे, K4 -समद्विपे, K6 रथद्वये (sic) (for °द्विपे)

4 B2 missing, D1 om 4 (for both, cf v l 1) — ^{a}) D5 6 11 T1 G1 हर्षेण (for हर्षणे) D4 रण-, D6 युधि (for युद्ध-) K5 D3 5 10 -सौंडाना — ^{b}) Ś1 K1 भेरूणा D2 भयवर्धन — K4 om (hapl.) 4^{c}–5^{d} — ^{c}) K3 तेषु सर्वेषु, M3 गाधमानेषु (for गाह°) M यौधेषु — K2 om (hapl) 4^{d} — ^{d}) Dn1. n2 D5 6 नि(D5 न)नदत्सु (for परस्पर) D4 -वधेषु च, D8 M1.3 -वधेषिषु, D10 -वधैषिण (for °षिषु) D2 विनिदत्सु च द्वेषिषु, T2 नदत्सु स्वरवच्चिव

5 B2 missing, D1 om 5 (for both, cf v l 1) K4 om 5 (cf v l 4) — ^{a}) K1 5 D4 T1 4 G1 प्राणदाने, D3 10 प्राणद्यूते, D9 प्राणादेते (sic) (for °दाने) K2 महाघोर — ^{b}) D10 11 वर्धमाने (for वर्त°) K2 दुरोदरं, D5 दुरासदे, G M2–4 दरोदरे, M1 नरेश्वर, Ca (gloss युद्धद्यूते) दुरोदरे (as in text) — ^{c}) Ś1 K1 2 वै (for तु) Dn संग्रामे घोररूपेषु

6 B2 missing, D1 om 6 (for both, cf v l 1) — ^{b}) T1 व्यथमन्, T3 4 G विव्यधुर्, M1 व्यदहन् (for व्यधमन्) Dn D2 5 6 8 व्यधमत (D2 5 6 °त) शि(D5 सि)तै शरै. — ^{cd}) D4 transp योधा and जघ्नु G3 M यौधा

तथैव तावका योधा जघ्नुः पाण्डवसैनिकान् ॥ ६
तस्मिंस्तथा वर्तमाने युद्धे भीरुभयावहे ।
पूर्वाह्णे चैव संप्राप्ते भास्करोदयनं प्रति ॥ ७
लब्धलक्षाः परे राजन्रक्षिताश्च महात्मना ।
अयोधयंस्तव बलं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ८
बलिभिः पाण्डवैर्दृप्तैर्लब्धलक्षैः प्रहारिभिः ।
कौरव्यसीदत्पृतना मृगीवाग्निसमाकुला ॥ ९
तां दृष्ट्वा सीदतीं सेनां पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।
उज्जिहीर्षुस्तदा शल्यः प्रायात्पाण्डुचमूं प्रति ॥ १०
मद्रराजस्तु संक्रुद्धो गृहीत्वा धनुरुत्तमम् ।
अभ्यद्रवत संग्रामे पाण्डवानाततायिनः ॥ ११
पाण्डवाश्च महाराज समरे जितकाशिनः ।
मद्रराजं समासाद्य विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ १२
ततः शरशतैस्तीक्ष्णैर्मद्रराजो महाबलः ।
अर्दयामास तां सेनां धर्मराजस्य पश्यतः ॥ १३
प्रादुरासंस्ततो राजन्नानारूपाण्यनेकशः ।
चचाल शब्दं कुर्वाणा मही चापि सपर्वता ॥ १४
सदण्डशूला दीप्ताग्राः शीर्यमाणाः समन्ततः । C 9 543 B. 9 11 15 K. 9 10 15

---

7 B2 missing, D1 om 7 (for both, cf v l 1) — a) G1 3 तदा K4 वर्धमाने — b) K5 D3 -भयानके, D4 T3 G M भयप्रदे, T2 -भयकरे (for भयावहे) T4 तस्मिन्भीते भयप्रदे — c) K4 5 Dn D3-- पूर्वाह्ने, D7 पूर्वाग्नि (for पूर्वाह्णे) Ś1 K D3 10 11 T1 2 चापि (for चैव)

8 B2 missing, D1 om 8 (for both, cf v l. 1) — a) Ś1 K1 2 लब्धलक्ष्या°, K5 वसलक्ष्या (sic), M3 लब्धरक्षा (for °लक्षा) D5 महा (for परे) — K4 om 8^b–9^a — b) Ś1 K1 2 अर्थि (K1 °क्षि) ताश्, D3 राक्षसास्, T2 रक्षितास् (for °तास्) K3 5 D3 10 11 तु (for च) B1 D4 9 T3 4 G M महात्मभि (for °त्मना) — c) D4 अयोधयत्, G3 आयोधयस् D2 यळ — d) D3 त्यक्त्वा (for कृत्वा) K1 निवर्तिन, K5 °र्तक

9 B2 missing, D1 om 9 (for both, cf v l 1) K4 om 9^a (cf. v l 8) — a) D2 वळिभि Dn D2 6 हृष्टैर्, T1 3 G1 3 M दीप्तैर् (for दृप्तैर्) — D3 om 9^b–10^a — b) Ś1 K1 2 D3 लक्ष्यै — c) Dn D2 5 6 Cn कौरव्यामी (D2 °वी सी) दमाना सा, T1 तव व्यसीदत्पृतना, G3 कौरव्यासीदत्सा पृतना (hypermetric) — d) Ś1 K1. 2 वृकीव, T1. 2 4 गौरिव, G1 3 गिरीव, G2 गिरिर् (sic) (for मृगीव) D2 -समाकुळा, D3 -समाकुले, T3 G2 M -भयातुरा, T4 G1. 3 -भयाकुला (for समा°)

10 B2 missing (cf. v l 1) D3 om 10 (cf. v l 9) — a) K5 वृद्धा (sic) (for दृष्ट्वा) Ś1 K1 2 T2 स्ववतीं (for सीदतीं) B1 5 ता सीदतीं तदा सेना, Dn D1 2 5 6 ता दृष्ट्वा सीदमाना च (D1 स, D5 ता) — c) D4 T3 G M तत (for तदा) — d) K4 D9 प्रयात् D6 पर, D9 योद्धु (for पाण्डु-) K3 4 D10 11 -सुतान् (for -चमू) T1 2 प्रदुद्राव चमूपति

11 B2 missing (cf. v l 1) D3 reads 11^a–12^b after 17^d — a) Ś1 K1–3 D3 4 10 11 सु (for तु) — D1 om 11^{cd} — c) K4 B1 Dn1 D4 T3 G2 3 M2 अभ्यधावत T3 G2 M2–4 सक्रुद्ध°, G1 3 सक्रुद्धान्, M1 वेगेन (for संग्रामे)

12 For the sequence in D3, cf v l. 11 B2 missing (cf. v l 1) — a) K5 B (B2 missing) D2 4–6 8 पाण्डवापि (for °वाश्च) D1. 3 9–11 पाण्डवा अपि भूपाल (D1 राजेंद्र, D9 महाराज [hypermetric]) — b) D1 समरे जयवादिन — d) K3 D10 11 विभिदुर्, D1. 2 विविधुर्, T1 4 G3 विव्यथुर् (for °धुर्) Dn2 om. शरैः — After 12, M2–4 ins

60* तथैव तावका योधा धर्मराज युधिष्ठिरम् ।

13 a) D2 शितैस् (for -शतैस्) S (except T1. 2) तत सुतीक्ष्णैर्निशितैर् (M1 3 °र्विशिखैर्) — b) K3 5 B2 D3 10 11 T1 2 महारथ (for °बल°) M1 माद्रराजोपि पाण्डवीं — c) Dn नोदयामास, D4 मर्दया°, D6 चोदया°

14 a) K5 D3 10 11 S (except T1. 2) निमित्तानि (for ततो राजन्) — b) Ś1 K1–4 वातरूपाणि, B1 3 4 5 Dn2 n3 D2 5 दुर्निमित्तानि, B3 Dn1 D9 Ca (gloss निमित्तरहितानि रूपाणि) अनिमित्तानि, T1. 2 घोररूपाणि (for नाना°) Dn अशेषत°, M3 अनीकश (for अने°) D1 निमित्तानि अनेकश°, D3 निमित्तान्यतकेशव (sic) — c) D3 ववाद (for चचाल) D3 सर्व (sic) (for शब्दं) — d) B2 D4 S (except T1 2) सपर्वतवना मही (B2 नदी)

15 D1 T3 4 G om 15^{ab} — a) K2 4 D4 M मूला,

C. 9. 543
B 9. 11. 15
K 9. 10. 15

उल्का भूमिं दिवः पेतुराहत्य रविमण्डलम् ॥ १५
मृगाश्च महिषाश्चापि पक्षिणश्च विशां पते ।
अपसव्यं तदा चक्रुः सेनां ते बहुशो नृप ॥ १६
ततस्तद्युद्धमत्युग्रमभवत्संघचारिणाम् ।
तथा सर्वाण्यनीकानि संनिपत्य जनाधिप ।
अभ्ययुः कौरवा राजन्पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १७
शल्यस्तु शरवर्षेण वर्षन्निव सहस्रदृक् ।
अभ्यवर्षददीनात्मा कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १८
भीमसेनं शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
द्रौपदेयांस्तथा सर्वान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १९
धृष्टद्युम्नं च शैनेयं शिखण्डिनमथापि च ।
एकैकं दशभिर्बाणैर्विव्याध च महाबलः ।
ततोऽसृजद्बाणवर्षं घर्मान्ते मघवानिव ॥ २०
ततः प्रभद्रका राजन्सोमकाश्च सहस्रशः ।
पतिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्ते शल्यसायकैः ॥ २१
भ्रमराणामिव व्राताः शलभानामिव व्रजाः ।

Dn1 n3 D2 5 6 शूल (D2 °ळ) (for -शूला) D4 सदीपा (for दीप्ताग्रा) D3 त्रिशूलाश्चापि दीप्ताग्रा —b) K3 B1 3-5 Dn D2 5 6 8-11 दीर्यमाणा, B2 M1 व्य(B2 धि)कीर्यंत, T1 जीर्यमाणा, M2 4 विकिरन्त्य (M2 °त), M3 व्यकीर्यं च (for शीर्यमाणा) —c) K1 भूमे, B2 Dn D1 2 5 6 9 T1 2 M1 भूमौ (for भूमिं) K2 6 B3 D8 M1 दिवा (for दिव) —d) M3 आदित्य D2 मदळ; D8 -मडले

16 D1 om 16-17 —a) D4 पक्षिणश्च (for महिषाश्च) Dn D2 4-6 S [ए]व (for [अ]पि) —b) D4 महिषाश्च (for पक्षिणश्च) B3 नराधिप, D2 महीपते —c) Dn अपसव्या K2 B1 3 Dn D4 9 T1 2 G3 ततश्च, D6 सदा, M1 तथा (for तदा) D8 सव्यं (for चक्रु) —d) B2 सेनास् S (except T1 2) वै (for ते) Ś1 K1-3 सेना वै भरतर्षभ — After 16, Dn3 (marg) D4 8 9 ins

61* भृगुसूनुधरापुत्रौ शशिजेन समन्वितौ ।
चरम पाण्डुपुत्राणा पुरस्तात्सर्वभूभुजाम् ।
शस्त्राग्रेष्वभवज्ज्वाला नेत्राण्याहत्य वर्षती ।
शिर स्वलीयन्त भृशं काकोलूकाश्च केतुषु ।

[(L 1) Dn3 भृगुसूनुर्, D4 सूर्यसूनु (for भृगु°) Dn3 पुत्र (for -पुत्रौ) — (L 2) D4 समर (for चरम) D4 कुरु- (for सर्व) — (L 3) Dn3 भवज्, D4 [अ]-भवन् (for [अ]भवज्) Dn3 दर्पता (for वर्षती) D4 ह्याश्चाश्रूणि मुचति (for the post half) — (L 4) Dn3 स्वलीयत, D4 °यतो (for °यन्त)]

17 D1 om 17 (cf v 1 16) —a) Dn D2 5 6 यतस्, T4 तत्र (for ततस्) B1. 2 T1 2 तु (for तद्) Dn1 n3 D5 अत्युग्रम्, D6 अत्यस्तम्, T3 4 G M1 2 4 अभवद् (for अत्युग्रम्) M3 ततस्तदभवद्युद्धम् —b) T4 G M अत्युग्रं (for अभवत्) D10 11 सहचारिणा, T4 G संघचारणं, M2 मगचारिणा, M3 मगलारिणां T3 अत्य प्रमघचारणं —c) K2 B Dn D2 5 6 8 9 गत्र (for तथा) T1 तथा सर्वस्य सैन्यानि —d) B2 D4 - नराधिप, D2 जनानि च (for °धिप) T3 4 G M1-4 सनिवार्यं समतत — After 17d, D3 reads 11a-12b —e) K4 T4 G M अभ्ययन्, D3 मन्यय (sic), T3 अभ्ययत् (for °यु) T3 G M3 4 कौरवो राजा (M3 °जन्), T4 कौरवेयाश्च, M1 °याणा वै (for °या राजन्)

18 a) T4 शल्यश्च, G1 3 स शल्य (for शल्यस्तु) D3 वर्षाणि T3 G2 शल्य शरसहस्रेण —b) D1. 8. 6 सहस्रदृश (for °दृक्) —c) D5 अभ्यवर्षत दीनात्मा, D10 अभ्यवर्षत धर्मात्मा

19 a) G1 3 शितश्च (for शरैश्च) — D1 om 19b- —b) M1 रत्नम (for रुक्म) K3 शिलाचितै, Dn D1 6 °सितै, D3 शिलोद्धृतै (for शिलाशितै) —c) K4 D5 M3 द्रौपदेयाम् Dn1 n3 D2 6 T1 4 G M1 2 4 तत, T2 तदा (for तथा) —d) D1 लीलया (for पाण्डवौ)

20 Dn1 n2 om 20ab-d, Dn3 reads the same on marg —a) G3 धृष्टद्युम्न K4 D2-5 10 च सैने(D1 °न्ये)य, D1 द्रौपदेयान्, T3 4 G1. 3 M स शैनेय —b) K2 D3 4 शिखण्डीनम्, D5 10 शिखण्डिनम् D2. 3 5 अपि वा, T3 4 G M2-4 आहवे (for अपि च) D1 शैनेय च शिखंडिन —d) Ś1 K1 2 तु, K3 Dn स (for च) K6 (also as in text) महारथ, D2 °बळ, D6 °बल (for °बल) B2 D4 अविध्यत महाबल (B2 °रथ), T3 4 G M विव्याध (G1 °ध) भरतर्षभ —f) Ś1 (sup lin as in text) वर्षते, D10 घर्मांतर् (for घर्मान्ते)

21 a) D10 om from तत up to मिव (in 22a) G3 प्रभकरा, M3 प्रभद्रको D3 om राजन्. —c)

ह्लादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यपतञ्शराः ॥ २२
द्विरदास्तुरगाश्चार्ताः पत्तयो रथिनस्तथा ।
शल्यस्य बाणैर्न्यपतन्बभ्रमुर्व्यनदंस्तथा ॥ २३
आविष्ट इव मद्रेशो मन्युना पौरुषेण च ।
प्राच्छादयदरीन्संख्ये कालसृष्ट इवान्तकः ।
विनर्दमानो मद्रेशो मेघह्लादो महाबलः ॥ २४
सा वध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनीकिनी ।
अजातशत्रुं कौन्तेयमभ्यधावद्युधिष्ठिरम् ॥ २५
तां समर्प्य ततः संख्ये लघुहस्तः शितैः शरैः ।
शरवर्षेण महता युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ २६
तमापतन्तं पत्त्यश्वैः क्रुद्धो राजा युधिष्ठिरः ।
अवारयच्छरैस्तीक्ष्णैर्मत्तं द्विपमिवाङ्कुशैः ॥ २७ C 9 538 B 9 11 31 K 9 10 30

M1 पातिता T2 हन्यमानाश् (for पात्य°) — d) D4 T3.4 G M व्य(T3 ह्य)दृश्यन् (for दृश्यन्ते) B1 दिव्य-, T2 तस्य (for शल्य) K5 D3 11 व्य(D3 व्या)-दृश्यत स साय(K5 स साध, D11 समाय)कैः

22 D10 om. up to मित्र (in 22a) (cf v l 21) D1 om 22a–23b — a) D4 ध्रजा, T2 वृता (for ध्राता) D5 शराणामिव संघाता — b) D2 शळमानाम् B5 D5 प्रजा (for ध्रजा) — c) Dn D4 9 आदित्य, D3 ह्वादिन्य (for ह्लादिन्य) — d) D9 निपतन्, M1 पतिता (for न्यपतन्) K4 शरान्, D9 शरैः (for शरा)

23 D1 om. 23ab (cf v l 22) — a) M2 द्विप-दास् (for द्विर°) K1 श्राता, T2 चार्वा, M3 (orig) चाश्वा, M3 (sup lin) चास्ता (for चार्ता) — b) D9 पक्षयो (for पत्तयो) G3 तदा — c) G1 शल्य*, G3 ते शल्य (for शल्यस्य) K2 न्य**, K3 5 Dn3 D3 4 10 11 G2 अपतन्, D2 निप°, T2 नृपते (for न्यपतन्) B2 शल्यबाणैर्हता पेतुर्, D6 शल्यस्य न्यपतन्बाणैर् — d) K5 D3 व्यभ्रमुर्, B3–5 D5 9 व्य(B3.4 व)भ्रमन्, T3 M3 वभूवुर् (for बभ्रमुर्) Ś1 K1–3 व्य(K3 वि)धमस्, K4 न्यपतम्, T3 व्यमवस्, M1 नानदस् (for व्यन-दंस्) B2 बभ्रमुश्चस्ततुस्तथा (sic)

24 a) K2 D3 अवि(K2 °ति)ष्ट, D4 आदित्य, M2 प्रविष्ट (for आविष्ट) — Ś1 K1 2 D3 om. (hapl.) 24bcde K3 om 24bcd — c) K4 Dn D5 प्रच्छाद-यद्, D4 T1 2 4 G M प्रोत्साद(D4 T4 G2 °र)यद् (for प्राच्छाद°) T4 G1.3 M सर्वान् (for सख्ये) D2 प्रच्छा-दयदसंप्रेक्ष्य, T3 प्रोत्सारयत्सर्वान् (submetric) — d) D1 कालनुन्न, M1 काचसृष्ट (sic), C3 कालसृष्ट (as in text) — D1 om 24ef — e) Dn D3 10 M विमर्द-मानो, D4 बाणवर्षेण, T3 निनर्दमानो (for विनर्द°) — f) K3 T1 2 -नादो, D4 -ह्रादो (for ह्रादो)

25 a) Dn D1 2 5 6 समरे (for शल्येन) — b) Ś1 K1–3 महाचमू (for अनीकिनी) — After 25b, D1 ins

62* प्रदुद्राव महाराज शल्यबाणैः प्रपीडिता ।

— D1 om. 25c–26d — c) K2 Dn2 D3 4 8 9 अजात-शत्रु-, B5 °शल्य (for °शत्रु) — d) D8 अभिधावद् K2 8 युधिष्ठिर — After 25, K5 reads 28c–29d

26 D1 om. 26 (cf. v l. 25) K8 om (hapl.) 26a–27b K5 repeats 26ab, after नकुलो र (in 29d), occurring after 28b — a) B2 स, T2 त, M2 4 तान्, M3 ता (for ता) K2 Dn2 n8 D6 M8 स(Dn2 M8 सं)-मर्द्य, K4 B Dn1 D2 5 स(K4 B3 5 D5 स)मर्दयत्, K5 (both times) D3 9 समर्प्य(D3 °र्प्यं-, D9 र्थ)त्, D4 सत्रास्य, D10 11 समर्दत्, T1.2 आसाद्य (for समर्प्य) T4 शरैः, G1 शतैः, G3 शितैः (for ततः) T4 G3 संवैर् (G3 °स्वैर्), G2 M2–4 सख्ये (M4 घे) (for सख्ये) D3 ततः समतः सख्ये (submetric), M1 समर्दत ततः संख्ये — B2 om 26bc — b) K5 (both times) D4 -हस्तं (for -हस्त) K5 (both times) निशितैः (hypermetric), D4 शरैः, D5 सितैः (for शितैः) — c) D10 repeats from रवर्षेण up to तमा (in 27a) after 27 B1 Dn2 D3 10 (both times) S (except T1.2) बाण- (for शर) S (except T1.2) मद्रेशो (for महता) — d) B2 D10 (both times) 11 M1 2.4 अताडयत् — For 26cd, D4 subst.

63* ववर्ष समरे क्रुद्धो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

27 For the repetition in D10, cf v l 26 K8 om 27ab (cf v l. 26) — a) D1 बाणौघैः, D8 पत्त्यस्वै (sic), D10 पृत्सस्वै (sic), T8 4 G M2–4 जात्यश्वै, M1 अत्युग्रै (for पत्त्यश्वैः) — b) B2 M1.3 राजा क्रुद्धो (by transp), D4 राजन्क्रुद्धो, T3 4 G M2 4 सदा (T4 G2 °था) क्रुद्धो — c) K5 आवारयत्, D4 निवारयन्, T3.4 G2 अवाकिरत् (T4 °न्) (for र-यत्) — d) K5 Dn D1.8.5 6 9 T G1.2 M2–4 मत्त; D10 11 महा (for मत्तं) K5 Dn2.n8 M4 -द्विप, D3 मत्तम् (for द्विपम्) Dn D6 [अं]कुश G3 तद्द्विपमिव कुञ्जरैः (sic)

C 9 559
B 9 11 31
K 9 10 31

तस्य शल्यः शरं घोरं मुमोचाशीविषोपमम् ।
सोऽभ्यविध्यन्महात्मानं वेगेनाभ्यपतच्च गाम् ॥ २८
ततो वृकोदरः क्रुद्धः शल्यं विव्याध सप्तभिः ।
पञ्चभिः सहदेवस्तु नकुलो दशभिः शरैः ॥ २९
द्रौपदेयाश्च शत्रुघ्नं शूरमार्तायनिं शरैः ।
अभ्यवर्षन्महाभागं मेघा इव महीधरम् ॥ ३०
ततो दृष्ट्वा तुद्यमानं शल्यं पार्थैः समन्ततः ।
कृतवर्मा कृपश्चैव संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ ३१
उलूकश्च पतत्री च शकुनिश्चापि सौबलः ।
स्मयमानश्च शनकैरश्वत्थामा महायशाः ।
तव पुत्राश्च कार्त्स्न्येन जुगुपुः शल्यमाहवे ॥ ३२
भीमसेनं त्रिभिर्विद्ध्वा कृतवर्मा शिलीमुखैः ।
बाणवर्षेण महता क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ३३
धृष्टद्युम्नं कृपः क्रुद्धो बाणवर्षैरपीडयत् ।
द्रौपदेयांश्च शकुनिर्यमौ च द्रौणिरभ्ययात् ॥ ३४
दुर्योधनो युधां श्रेष्ठ आहवे केशवार्जुनौ ।

---

28 For the sequence in K₃, cf. v. l. 25. — ᵃ) Ś₁ K₀ ₂ T₂ ₄ M₂₋₄ तत (for तस्य). — ᵇ) K मार्गी विषा**, D₁ ₈ ₁₀ आसीविषोपमं. — After 25ᵇ, K₃ reads नकुलो द (in 29ᵈ) and repeats 26ᵃᵇ. D₁ om. 28ᶜᵈ. — ᶜ) K₂ ₄ B D₀ ₇ ₈₋₁₁ M स नि(B₃ M वि)भिद्य, D₁ तेऽप्यविध्यन् (for सोऽभ्यवि°). Dn D₆ स नि(Dn₂ n₃ सं नि)भिद्य महाबाहु(Dn₃ n₃ °हो)ः; D₄ स निर्भिद्य महाबाहुः, T₁ ₂ सोऽतिविद्धो महात्मा वै. — ᵈ) Ś₁ K₂ ₄ ₅ B (except B₃) Dn D₂ ₅ ₆ ₉ न्यपतत् (for [अ]भ्यप°). T₂ दारं; T₃ लघु; G₃ धर्मं (for च गाम्). M₁ वेगेनागात्स ना दार.

29 For the sequence in K₃, cf. v. l. 25. — ᵇ) K₂ शल्यो (sic). T₁ G₁ विव्याथ. B₄ पञ्चभिः, D₁ शक्तिभि (for सप्तभिः). — ᶜᵈ) B₂ सप्तभि (for पञ्चभिः). D₁ च (for तु). B₃ om., D₁ अष्टभिः, T₂ ₄ G₁ ₂ M₂₋₄ नवभिः (for दशभिः). M₁ नवभिर्नकुलः शरैः (for 29ᵈ). Dn D₁₋₃ ₅ ₆ सहदेवस्तु नकुलो (D₂ °लो) दशभिर्दशभिः शरैः.

30 D₁ om. (hapl.) 30ᵃᵇ. — ᵃ) K₄ तु (for च). — ᵇ) B₂ तथा (for शरैः). D₁ मद्रराज विषोपमैः. — ᶜ) B₃ अभ्यद्रवन्, Dn₁ °वर्तन् (for °वर्षन्). Ś₁ K₂ ₃ महाभागा, K₁ °भागान्, K₅ D₃ ₁₀ ₁₁ T₁ G °राज, B₁ ₃₋₅ D₈ ₉ °वेगं, B₂ Dn D₁. ₂ °वेगा; D₅ °वेगो (for °भागं). — ᵈ) G₃ महाचलं (for महीधरम्).

31 ᵃ) D₁ पीड्यमान, D₄ वनुपुत (sic), D₁₀ चोद्यमान, D₁₁ बाध्यमान, T G₁ ₃ M₂₋₄ विमर्द(T₁ G₁ ₃ °नर्द, M₂ °मर्थ)तं, G₂ विमृद्नंत, M₁ विनुदंतं; Cn तुद्यमानं (as in text). — ᵇ) Dn₁ पार्थ (for पार्थैः). S (except T₁ ₂ M₁) शल्यमाहवशोभिन. — ᶜ) M₁ कृतपर्वा (for °वर्मा). — ᵈ) K₃ अभिधावता.

32 ᵃ) B₁ D₉ तु (for च). Ś₁ K₁ ₂ पतत्रिश्च; K₂ ₄ B D ₆(except as in text) ₈₋₁₁ महावीर्यः; T₁ ₂ G M [illegible] T₂ G₂ [illegible] (for पतत्री च). — ᵇ) D₁ सौबल. S (except T₁ ₂) सौबल[illegible] (G₁ °ल). — ᶜ) K₃ G₁ [illegible] (G₁ °[illegible]); D₁ ₁₁ [illegible] (for [illegible]). B D₁ ₄ M₁ तु, D₂ ₁₁ [illegible] (for च). K₄ [illegible]; K₁ [illegible], T₂ [illegible] (for शनकैर्). — ᵈ) Ś₁ K₁ ₃ B D ₁ ₁₀ ₁₁ T₁ ₂ महायशः; K₁ °यशा; T₂ [illegible] (sic), T₁ G M [illegible] (M₁₋₄ °मे) (for महायशाः). — ᵉ) D₁ सर्वतस्था; T₁ ₂ च [illegible] (for च कार्त्स्न्येन). — ᶠ) D₃ [illegible] (sic) (for जुगुपुः).

33 D₁ om. 33ᶜᵈ. — ᵈ) G₁ [illegible].

34 B₃ om. (hapl.) 34ᵃᵇ; D₂ repeats the same after 35. — ᵃ) D₁ धृष्टद्युम्नम्. Ś₁ K₁ ₂₋₄ B (B₃ om.) D₁. ₂ (first time) ₃₋₁₁ तथा (for कृपः). D₂ (second time) तथा क्रुद्धो महाबाहुर्. — ᵇ) K₁ B₁ ₄ ₅ Dn D₂ ₄ ₆ ₉ ₂ समादयत्; T₁ ₃ समर्दयत् (for °पीड°). K₄ M₃ बाणवर्षेण पीडयत् (K₄ °यत्); D₁ (first time) गौतमोऽभ्यपतद्रणे. — ᶜ) K₁ द्रौपदेयांश्च, M₃ तथैव (for शकुनिर्). — ᵈ) K₁ द्रौणिन् (for द्रौणिर्). Dn D₁ ₂ ₆ यमौ द्रौणिरथाभ्ययात्; D₄ यमौ तु द्रौणिरभ्ययात्; S (except T₁ ₂) यमौ (M₁ युक्तौ) द्रौणिः समभ्ययात्.

35 K₃ om. 35ᵃᵇ. — ᵃ) T₁ ₂ युधि; T₄ रथ (for युधां). K₂ ₄ B Dn D₁₋₃ ₅₋₁₁ T₄ श्रेष्ठ (for श्रेष्ठाद्). — ᵇ) Dn₁ n₃ चाहवे, T₁₋₃ द्वाहवे. — D₁ om. 35ᶜᵈ. — ᶜ) T₁ ₂ समभ्ययाद्; M₃ °भ्यापायद्. D₄ समभ्येत्य; Dn °येत्य (for °येत्य). — ᵈ) D₁ T₁. ₂ M₁. ₂ शरैः (for शरैस्). Ś₁ K₁₋₃ बाणमथपद्; K₄ B₃ ₄ D₂ ₅ ₁₀ ₁₁ T₁ बाणा(T₁ °भ्या)हनत्; B₃ बाहनत् (submetric); T₂₋₄ G M अभ्य(G₁. ₃ °भ्या)हनद्(M₁ °न). D बली, T₁₋₃ G M युधि, T₄ रथी (for बली). K₄ शरैश्चा हनबली तदा (hypermetric), D₂ शरैराशीविषोपमैः

समभ्ययादुग्रतेजाः शरैश्चाभ्यहनद्बली ॥ ३५
एवं द्वंद्वशतान्यासंस्त्वदीयानां परैः सह ।
घोररूपाणि चित्राणि तत्र तत्र विशां पते ॥ ३६
ऋश्यवर्णाञ्जघानाश्वान्भोजो भीमस्य संयुगे ।
सोऽवतीर्य रथोपस्थाद्धताश्वः पाण्डुनन्दनः ।
कालो दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत ॥ ३७
प्रमुखे सहदेवस्य जघानाश्वांश्च मद्रराट् ।
ततः शल्यस्य तनयं सहदेवोऽसिनावधीत् ॥ ३८
गौतमः पुनराचार्यो धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
असंभ्रान्तमसंभ्रान्तो यत्नवान्यत्नवत्तरम् ॥ ३९
द्रौपदेयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः ।
अविध्यदाचार्यसुतो नातिक्रुद्धः स्मयन्निव ॥ ४०
शल्योऽपि राजन्संक्रुद्धो निघ्नन्सोमकपाण्डवान् ।
पुनरेव शितैर्बाणैर्युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ४१
तस्य भीमो रणे क्रुद्धः संदष्टदशनच्छदः ।
विनाशायाभिसंधाय गदामादत्त वीर्यवान् ॥ ४२ C 9 577 B 9 11 49 K 9 10 47

— After 35, D3 repeats 34^{ab}

36 ^{b}) T4 स्वकीयाना (for त्वदी°) — D1 om. 36^{cd} — ^{c}) Dn D2 5 6 तत्रासन् (for चित्राणि) — ^{d}) Ś1 K1. 2 तत्र तत्र, Dn D2 5 6 द्वद्वानि च, T4 G2 युद्धानि च (for तत्र तत्र)

37 ^{a}) Ś1 K1. 2 B D9 ऋप्य, K3–5 D1. 2 5 8 10 11 ऋक्ष, Dn D6 कृष्ण, D4 रुप (for ऋश्य-) T2 [अ]श्व (for [अ]श्वान्) D3 ऋक्षवर्णाक्षवाताश्वान् — ^{b}) K4 भेजे, D9 तेजो (sic) (for भोजो) — 37^{cdef} = (var) lines 2–3 of 65* — ^{d}) K3 4 B5 D3 10 T1. 3 4 G M2–4 हताश्वात्, M1 °श्व (for °श्व) — K5 reads 37^{e}–38^{d} after 47^{b} — ^{e}) K4 D3 T4 काल-, D2 काळ, D4 काले (for कालो) — ^{f}) M2 4 अविध्यत

38 For the sequence in K5, cf. v 1 37 M2 reads 38 after 40 — ^{a}) D4 प्रमुखान् M3 सहदेवस्तु — ^{b}) K3 4 D10 11 स, T4 G M2–4 तु (for च) — ^{d}) Dn D1. 2 5 6 पदा (for ऽसिना) K5 सहदेवोसि पाडव (sic)

39 ^{b}) M3 अयोजयत् — D1 om 39^{cd} — ^{c}) K4 स सभ्रातमसभ्रातो, D4 असंभ्रात स सभ्रातं, T1. 2 अस भ्रातो ह्यसभ्रात — ^{d}) Dn3 यत्नवान् D11 यत्नवत्तर

40 ^{a}) B2 ततो — ^{c}) G3 माविध्यद् — ^{d}) D10 11 हसन् (for स्मयन्) D9 सानुजानिति क्रुध्यत — After 40, M2 reads 38, while K4 ins

64* युक्ताश्वस्य पुनर्मध्यं रथस्यारोहमिच्छत ।

K4 cont Ś1 K1–3 5 B Dn D2 3 5 6 8–11 T1 2 ins after 40

65* पुनश्च भीमसेनस्य जवानाश्वांस्तथाहवे ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं हताश्व पाण्डुनन्दन ।
कालो दण्डमिवोद्यम्य गदा क्रुद्धो महाबल ।
पोथयामास तुरगांस्त्रयं च कृतवर्मण ।
कृतवर्मा त्ववप्लुत्य रथात्तस्मादपाक्रमत् ।

[(L 1) Dn शल्यस्य, D6 शल्यश्च, T1 2 भोजश्च (for पुनश्च) Dn1 n2 भीमसेनश्च D3 वाजानश्वान् (for जवाना) K4 च यादव, D2 तदाहवे — Lines 2–3 = (var) 37^{cdef} — (L 2) B4 रथोपस्थात् (for रथात्तूर्णं) Ś1 K (except K3) D10 11 हताश्वात् (for हताश्व) Dn पांडुनदन, D10 पडुनदन° — Dn1. n2 D6 om lines 3–5 Dn3 reads line 3 on marg — (L 3) Ś1 K1 2 4 Dn3 D2 5 9 काल- (for कालो) B1 गदापाणिर् (for गदां क्रुद्धो) K3 वृकोदर, B1 रणे रथ°, B3 4 अयुध्यत (for महाबल) — K3 Dn3 om lines 4–5 — (L 4) K5 योधयामास D8 तु रथान् (for तुरगान्) Ś1 (*sup lin* as above) श्रुत- (for कृत-) — (L 5) Ś1 K1. 2 तदाप्लुत्य, K5 ध्रुव° (for त्वव°) D5 T2 अस्माद् (for तस्माद्)]

41 Dn D6 om from 41 up to 9 11 1 D1 om. from 41^{a} up to 9 11 3^{b} — ^{a}) D4 S (except T1 2) तु (for ऽपि) T3 4 G2 M1 2 4 राजा (for राजन्) K3 एतस्मिन्नन्तरे शल्यो — ^{b}) D2 न्यघ्नन् — ^{c}) D4 शरैर्, D5 सितैर् (for शितैर्) — D2 om. 41^{d}–42^{a} — ^{d}) K4 अताडयत्, G2 अपोथ (for अपीड°)

42 Dn D1. 6 om 42, D2 om. 42^{a} (for both, cf. v 1 41) — ^{a}) T3 M2–4 रण (for रणे) D4 क्रोधात्, T3 4 G1 3 M2–4 क्रोधी (for क्रुद्ध) B1 3 D5 9 तस्य क्रुद्धो रणे भीम° — ^{b}) K5 D10 सदस्य, D3 11 संदश्य; D4 संदष्ट- (for संदष्ट) K5 B2 D3 10 11 T2 -दशनच्छद — D3 reads 42^{cd} twice — ^{c}) D4 G2 M3 विनाशाम् K4 [अ]ति, D5 [अ]स्य (for [अ]भि) — ^{d}) K4 B4 D2, 3 (both times) 4 8 9 11; T1, 2, 4 G2 M1-

C 9 578 B 9 11 50 K 9 10 48

यमदण्डप्रतीकाशां कालरात्रिमिवोद्यताम् ।
गजवाजिमनुष्याणां प्राणान्तकरणीमपि ॥ ४३
हेमपट्टपरिक्षिप्तामुल्कां प्रज्वलितामिव ।
शैक्यां व्यालीमिवात्युग्रां वज्रकल्पामयस्मयीम् ॥ ४४
चन्दनागुरुपङ्काक्तां प्रमदामीप्सितामिव ।
वसामेदोसृगादिग्धां जिह्वां वैवस्वतीमिव ॥ ४५
पट्टघण्टारवशतां वासवीमशनीमिव ।
निर्मुक्ताशीविषाकारां पृक्तां गजमदैरपि ॥ ४६
त्रासनीं रिपुसैन्यानां स्वसैन्यपरिहर्षिणीम् ।
मनुष्यलोके विख्यातां गिरिशृङ्गविदारिणीम् ॥ ४७
यया कैलासभवने महेश्वरसखं बली ।
आह्वयामास कौन्तेयः संक्रुद्धमलकाधिपम् ॥ ४८
यया मायाविनो दृप्तान्सुबहून्धनदालये ।
जघान गुह्यकान्क्रुद्धो मन्दारार्थे महाबलः ।

आदाय (for आदत्त) — After the first occurrence of 42^{cd}, D3 reads for the first time 9 11 8–19 and 9 11 21^{c}–22^{b}, repeating them in their proper places

43 Dn D1 6 om 43 (cf v l 41) K6 om 43^{a}–44^{b} — ^{b}) S (except T1 G1) काळ D9–11 -रात्रीम् D4 [अ]परा, D5 [उ]दिता, T1.2 [उ]द्गता (for [उ]द्यताम्) — ^{c}) G1 3 रथ (for गज) D2 -सहस्राणा (for -मनुष्याणा) — ^{d}) B1 5 D8 10 11 T4 G2 3 देहान्त (for प्राणान्त) K3 4 B D3 6 8 10 11 अति, D2 मृधि, D4 मृद्दे (sic), T1 2 इव (for अपि) D9 प्राणातकरणा सति (sic)

44 Dn D1 6 om 44 (cf. v l 41) K6 om 44^{ab} (cf v l 43) — ^{a}) D11 हैमपट्टां (for °पट्ट-) K4 परिक्लृप्ताम् — ^{b}) D4 प्रज्वालिताम्, T1 आपतिताम्, T2 आपततीम् (for प्रज्वलिताम्) — T3 om (hapl) 44^{c}–45^{b} — ^{c}) Ś1 K1 2 D4 G3 M2–4 शैक्या, D2 सैन्य-, D3 सैत्रा, T1 दुष्टा, T2 तुषा, T4 सिंह-, G2 सेना, M1 सत्या, Ca (gloss विशिष्टलोहघटिताम्) शैक्या (as in text) Ś1 K1 वालीम्, K4 व्यालम्, D2 -काळीम्, D3 कालीम्, G2 3 M व्याळीम् — ^{d}) K4 6 B (except B3) D2 6 8–11 T1.2 M2 अयोमयीं (D9 °या), D8 यमोपमा (for अयस्मयीम्)

45 Dn D1.6 om 45 (cf v l 41) T3 om 45^{ab} (cf v l 44) — ^{a}) K5 T2 चन्द्नागर (T2 °र), T4 G M रक्तचंदन D3 T1.2 -पकाक्तां, D9 -कल्पाक्ता (for -पङ्काक्ता) — ^{b}) T2 वनिताम् (for ईप्सिताम्) — ^{c}) B1 5 D10 वशा Ś1 K1.2 -मेदोसृगाक्तार्गी, K3 B D3 5 8–11 -मेदोसृ(K3 D10 11 °प-, D8 °स्थि)दिग्धार्गी, K4 D2 T2 -मेदप्रदिग्धार्गी (T2 °गा), K6 D4 -मेदोसृग्दिग्धागा (D4 °र्गी), T4 G °सृगादिग्धा

46 Dn D1.6 om 46 (cf v l 41) K4 5 om (hapl.) 46^{ab} — ^{a}) D6 corrupt. K3 D3 8 T3 G2 M3.4 पट्ट ; T1.2 4 G1.3 यद्द-; M2 वर (for पट्ट). D2 T4 G1 -घटा, G2 -घंटा (for -घण्टा) K3 -रव शिता, B1 5 -ननजता, D2 रणयतीं, D3 -नादहता, D4 10 11 M -शतरवा, D9 -रवनामा, T1.2 -रवयुता, T3 G2 -शतधरा, T4 G1 शित(G1 °ता)धरा, G3 शिता धारा — ^{b}) D4 विचक्राम् (for वासवीम्) T3 4 G M2–4 वज्राशनिमिवापरा, M1 वज्रस्थाननिभनिभां — ^{c}) D2 4 विमुक्ताशी (for निर्मु°) D3 -विपाकारा — ^{d}) K3 D3 10 पृ(K3 मृ)क्ता, D4 युक्ता, D5 रक्तां, T3 G2 3 प्राप्ता (for पृक्ता) D4 गजमदैर्, D9 रान° (for गज°) K D2 3 T2 4 G इव (for अपि) M2–4 अप्र सह्या गजैरपि

47 Dn D1 6 om 47 (cf v l 41) — ^{a}) K3 3 D5 T4 G2 M1 त्रासिनीं, K6 D3 त्रासनीं, G3 त्रासनं D10 11 G3 सर्व, T1 2 पर (for रिपु) D3 -सैन्यस्य, D10 11 -भूताना (for सैन्याना) — ^{b}) T2 -पर (for -परि) K4 B D9 11 T1.2 -हर्षणीं, K6 D4 -हर्षिणी, D3 T3 4 G M रक्षिणीं (D4 °क्षिणी, M2 °क्षणीं, M4 °क्षिणा) — After 47^{b}, K6 reads 37^{c}–38^{d} — ^{c}) D4 10 M1 लोक (for लोके) D5 -प्राच्याता (sic) (for विख्याता) — ^{d}) D10 रिपु (for गिरि) K3 B D9 11 T2 G2 M2 4 विदारणीं, K6 D2 °रिणी, D10 °रिणा

48 Dn D1 6 om 48 (cf v l 41) — ^{a}) Ś1 K1 4 6 D2 5 T4 यया, D3 तया (for यया) K4 B3.4 D2 8 कैलाश D2 9 -भुवने, T4 G1.3 M1 -शिखरे (for भवने) D4 यया च शिखरे रम्ये — ^{b}) T4 G3 -समं (for सखं) D2 वळी, T2 वलीं, G1 2 वालि (for बली) — ^{c}) M1 योधयामास (for आह्वया°) D2 5 कौंतिय (sic), D11 युद्धाय (for कौन्तेय) — ^{d}) K4 उल्काधिपं, D2 M अळकाधिपं, T1 2 अल(T2 °ळ-)कापतिं D4 सक्रुद्धो ह्यल्काधिपं, D11 भीमसेनो महाबल

49 Dn D1 6 om 49 (cf. v l 41) — ^{a}) Ś1 K1 6 D2 यया (for यया) K3–5 B (except B2) D2 3 5 11

निवार्यमाणो बहुभिर्द्रौपद्याः प्रियमास्थितः ॥ ४९
तां वज्रमणिरत्नौघामष्टाश्रिं वज्रगौरवाम् ।
समुद्यम्य महाबाहुः शल्यमभ्यद्रवद्रणे ॥ ५०
गदया युद्धकुशलस्तया दारुणनादया ।
पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽश्वान्महाजवान् ॥ ५१
ततः शल्यो रणे क्रुद्धः पीने वक्षसि तोमरम् ।
निचखान नदन्वीरो वर्म भित्त्वा च सोऽभ्यगात् ॥ ५२
वृकोदरस्त्वसंभ्रान्तस्तमेवोद्धृत्य तोमरम् ।
यन्तारं मद्रराजस्य निर्बिभेद ततो हृदि ॥ ५३
स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन्वित्रस्तमानसः ।
पपाताभिमुखो दीनो मद्रराजस्त्वपाक्रमत् ॥ ५४
कृतप्रतिकृतं दृष्ट्वा शल्यो विस्मितमानसः ।

C 9 590
B 9 11 62
K. 9 10 60

T1 2 मायामयान, D5 °मृगान्, D3 मायामय-, D10 मायान् (submetric) (for मायाविनो) Ś1 K2 हस्तान्, K1 चक्षान, D2 T1-3 दृष्ट्वा, D2 क्रुद्धान्, G3 मत्तान् (for दृस्तान्) —^{b}) G3 स्वबाहून (for सुव°) K3 D4 घनदालय (sic), K5 B (except B2) D2 8 8-10 गव्यमादने (for घनदालये) —^{c}) D2 अजयन (for जघान) T2 4 G M2-4 जवान यक्षान्सक्रुद्धो —^{d}) Ś1 K2-5 D2 8 5 T3 मंदरार्थे (K5 T8 °थं), K1 कमलार्थे, D4 स्वदारार्थे, D3 Ca (gloss संतानिकार्थम्) मदारार्थं, D9 नदन्पार्थो (for मन्दारार्थे) D2 महाबळ, D3 महावर्ट, D0 महाचल, T3 G2 °बलान् —^{e}) B D2.5 8-10 वार्यमाणोपि —^{f}) M1 प्रियकाम्यया, M4 प्रीतिमास्थित (for प्रिय°)

50 Dn D1 6 om 50 (cf v l 41) —^{a}) B2 वज्रमानव- (hypermetric) (for वज्रमणि) K5 D2 11 -रत्नौव-, B1 -वज्राढ्याम्, B2-5 D3 -रत्नाढ्यान्, D4 T8 4 G1 2 M2-4 -रत्नाकाम्; D. -वधाढ्याम्, D3 -रत्न्यायाम् (sic), G3 -रत्नागाम्, M1 -रत्नोसाम् (for -रत्नौघाम्) —^{b}) Ś1 अष्टाभिं, K1 B3 अष्टा*, K2 3 ऋष्टाभिं, K4 अष्टास्थि (sic), K5 D2 11 -कल्मापा, B5 अष्टर्श्रीं, D2 4 9 10 अष्टाश्रि (D4 10 °र्श्रीं), D3 °श्रा, T G1 M °श्रीं (for °श्रिं) K3 व*भ्ररवा (sic), D3 बहुगौरिका, D4 वज्रदारुणा (for °गौरवाम्) D5 अष्टांश्रिरत्नगौरवात् (sic) —^{d}) K5 B1 D3.11 अभ्यपतद् (for °द्रवद्) T8 4 G M शल्यस्याभिमुखोभवत् (G2 °मुखो ययौ, M1 °मुखे स्थित)

51 Dn D1 6 om 51 (cf. v l. 41) —^{a}) K5 D8 पाण्डुपुत्रस्तु, M1 क्रोधसंयुक्तस् (for युद्धकुशलस्) —^{b}) D5 10 T4 G1.8 तदा (for तया) —^{c}) G3 बोधयामास (for पोथ°) B1 शैल्यस्य, B3 lacuna, D3 सैन्यस्य (for शल्यस्य) —^{d}) K5 चतुरश्वान, D10 स वराश्वान् (for चतुरोऽश्वान्) D2 T4 G1.8 मनोजवान्, T1 2 महाबलान्

52 Dn D1.6 om 52 (cf. v l 41) —^{a}) D1 T8 4 G M तस्य (for तत). B1 शैल्यो (for शल्यो). D4 [ऽ]थ सं, T3.4 G1.3 M मृधं (for रणे) —^{b}) K4 पीनो, K5 T4 M1 पीन- K3 वक्षस्य (sic) D5 तोमरान् — For 52^{c}–53^{b}, T1.2 subst

66* चिक्षेप भीमसेनस्य सोऽस्त्रवच्छोणितं बहु ।
तमेवादाय भीमस्तु तत कोपसमन्वित ।

— K2 4 om (hapl) 52^{c}–53^{b}, while D11 reads the same on marg —^{c}) D3 निचपान, T4 G निजवान (for निचखान) B3 D° 8 रणे, M3 4 हन्नन (for नदन्) M1 धीरो (for वीरो) —^{d}) B3 D2 4 10 T4 G2 3 मर्म, D9 चर्म (for वर्म) K5 D3 स, B (except B8) D5 8-10 [अ]स्य, D2 [अ]थ (for च) K2 5 B3 D° 2 8 [ऽ]भ्ययात्, D4 [ऽ]पतत्, T8 G M2-4 [ऽ]त्यगात्

53 For the substitution in T1 2, cf. v l. 52 Dn D1 6 om 53 (cf. v l. 41) K8 4 om 53^{ab} (cf. v l 52) D11 reads 53^{ab} on marg —^{a}) B5 G2 सम्भ्रान्तस् (for [अ]स°) —^{b}) T4 G उद्धृत्य (for उद्धृत्य) D4 तथैवोद्यम्य तोमर —^{d}) B2 S तदा (M1 °था), D11 हृदि (for ततो) D11 स्थित, T4 युधि (for हृदि)

54 Dn D1 6 om. 54 (cf. v l. 41) —^{a}) K5 D3 4 स भिन्नमर्मा, T2-4 G1 3 सछिन्नवर्मा —^{b}) T4 G2 3 M स्रवन् (G2 °द्) (for वमन्) K2 वित्रस्त-, T3 4 G2 3 M1 विलस्त (for वित्रस्त-) —^{c}) D3 T1 वीरो, T3 4 G M भीम (for दीनो) —^{d}) D3 तयाक्रम, M3 अपक्रमत् (for अपा°)

55 Dn D1 6 om 55 (cf. v l. 41) —^{a}) K5 D2 4 कृते, D2 कृत (for कृत-) —^{b}) K5 D3 वित्रस्त-, M3 विस्मृत- (for विस्मित-) —^{c}) D2 आसृत्य (for आश्रित्य) K8 धर्मात्मा, B1 8 D9 10 वीरात्मा —^{d}) K5 तदैक्षत, B2 D4 T3 G1.3 M उदै°, D3 स वै, D. अवैक्षता, T4 G2 अयैक्षत (for अवै°)

56 Dn D1 6 om 56 (cf v l 41). —^{a}) Ś1 K1.2.4 पार्थ, D4 पार्थान्. —^{b}) D4 सर्वे भीमम् (for

तावकाश्च परे चैव साधु साध्वित्यथाब्रुवन् ॥ ५
न हि मद्राधिपादन्यो रामाद्वा यदुनन्दनात् ।
सोढुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ॥ ६
तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः ।
सोढुमुत्सहते नान्यो योधो युधि वृकोदरात् ॥ ७
तौ वृषाविव नर्दन्तौ मण्डलानि विचेरतुः ।
आवल्गितौ गदाहस्तौ मद्रराजवृकोदरौ ॥ ८
मण्डलावर्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च ।
निर्विशेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ९
तप्तहेममयैः शुभ्रैर्बभूव भयवर्धनी ।
अग्निज्वालैरिवाविद्धा पट्टैः शल्यस्य सा गदा ॥ १०
तथैव चरतो मार्गान्मण्डलेषु महात्मनः ।
विद्युदभ्रप्रतीकाशा भीमस्य शुशुभे गदा ॥ ११
ताडिता मद्रराजेन भीमस्य गदया गदा ।
दीप्यमानेव वै राजन्ससृजे पावकार्चिषः ॥ १२
तथा भीमेन शल्यस्य ताडिता गदया गदा । C 9 605 B 9 12.1 K 9 11 1

Dn D4 5 महाधिपौ (D4 °पा) (for °द्विपौ) K4 योधा-यैव महाद्विपौ, T G M2-4 योधा (M2 वने, M3 4 यौधा) मत्ताव‍ि(T3 G4 °त्तामि-, G2 °त्तमि)व द्विपौ (G2 °प), M1 युध्यंतौ द्विरदाविव — c) K3 B (except B4) D2 6 10 11 T1 4 G2 [अ]परे (for परे) K2 साधु (for चैव) G1 3 तावकाश्च परेयाश्च — d) K1 Dn1 n2 D3 10 पूजयन्, K5 B (except B2) Dn3 D2 5 6 8 9 11 T1 2 [अ]पूजयन् (for [अ]थाब्रुवन्)

6 a) D5 तथा (for न हि) M1 माद्राधिपाद् — K3 om. (hapl.) 6b–7c

7 K3 om. 7abc (cf. v l. 6) — b) G3 महात्मना — Dn D6 om (hapl) 7c–11b, D5 reads the same on marg — c) D2 लोके (for नान्यो) D1 न शक्नोति नरः सोढुं — d) K4 D3.4 10 योद्धा, B3 युधि, D5 योधा, D3 द्वद्व-, T G पुमान्, M2 4 यौधो, M8 समो (for योधो) K2 युध्य (sic), K5 D1 8 G2 युद्धे, B3 योधा, D3 ना हि (for युधि) D1 भीमसेन विना रणे, D2 नान्यो भीमान्नृपोत्तम

8 Dn D5 om. 8 (cf v l. 7) D1 2 om. 8a–11b D3 reads (without var) 8–19 and 21c–22b for the first time after the first occurrence of 9 10 42cd D5 reads 8 on marg — a) T1.2 गो (for तौ) K3 ऋषाव्, T3 गजाव् (for वृषाव्) K2 नंदतौ, T3.4 G2.3 M गर्जंतौ (for नर्दन्तौ) B2 तौ दृष्ट्वा च विनिर्दंतौ — G1.3 om. 8c–11b — c) K3 D9-11 T2 आवर्ति-(D9 10 °ल्गि, T2 °ल्गा)तौ, B1 T3.4 G2 M आवर्जि-(B1 ल्गि-, T4 G2 °र्ति)त-, D4 अवर्जित, T1 अव ल्गतौ (for आवल्गितौ) D3 तदा (for गदा) — d) D7 मद्रीराज

9 For the repetition in D3, cf. v l 8 Dn D5 om. 9 (cf. v l 7) D1.2 G1 3 om 9 (cf v l 8) D5 reads 9 on marg — b) D3 विवरणेषु, T1 G2 विहरणेपि (for °णेषु) D10 om , T1 वा (for च)

10 For the repetition in D3, cf. v l 8 Dn D6 om 10 (cf v l 7) D1 2 G1 3 om. 10 (cf v l 8) D5 reads 10 on marg — a) D3 सह (for तप्त-) K2 -ह्यै (for मयैः) B1 D5 9 10 शृगैर्, D4 दिव्यैर् (for शुभ्रैर्) — b) D3 चर्मौ च (for बभूव) D10 भग (for भय) K B2 4 D3-5 8 11 (before corr as in text) T2-4 G2 M2 -वर्धिनी — c) D4 T4 -ज्वाला, T3 M1 -जालैर् (for -ज्वालैर्) T4 [इ]व च (for इव) K4 B D4 8 9 11 [आ]वद्धा (K4 D4 °द्धा), G2 °विद्धौ (for °विद्धा) — d) D5 10 पट्टै, T3 पटैः, M3 पटैः (for पट्टैः) K5 सयुगे (for सा गदा)

11 For the repetition in D3, cf. v l 8 Dn D5 om. 11ab (cf v l 7) D1.2 G1 3 om 11ab (cf v l 8) K5 om (hapl) 11 D5 reads 11ab on marg — a) D5 [आ]चरतो D3 T2 मार्गा, M3 मार्ग (for मार्गान्) — b) T3 4 G2 मडलानि (for °लेषु) D4 महाहवे, T4 G2 विचेरतु (for महात्मन) — c) K1 विद्युदर्थ, D9 M1 °दग्नि- (for °दभ्र) D4 10 -प्रति काशा, T3 4 G1 प्रकाशामिर् (T3 °शा हि) (for -प्रती काशा)

12 For the repetition in D3, cf v l 8 K4 om (hapl) 12a–13b D4 om. (hapl) 12ab — a) T G M2 मद्रराजस्य — b) T4 तदा (for गदा) — K3 Dn om (hapl.) 12c–13b — c) K1.5 B4 D1 2 . 6 8 11 दह्यमानेव (D5 °न), D4 T4 दीप्यमाना च (for °मानेव) K5 B4 D2 4 8 11 T1 2 M2-4 खे, D1 5 6 सा (for वै) B1-3 . D9.10 दह्य(B2 दीप्य)माने रथे राजन, D3 दह्ययोर्वध्रुषे राजन् (sic) — d) K6 B4 D11 मास जत्, D4 विसृजेत्, G2 विमसे (for ससृजे) G2 पाव कार्चिष

C. 9. 6C5 B 9 12. 13 K 9 11 13

अङ्गारवर्षं मुमुचे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १३
दन्तैरिव महानागौ शृङ्गैरिव महर्षभौ ।
तोत्त्रैरिव तदान्योन्यं गदाग्राभ्यां निजघ्नतुः ॥ १४
तौ गदानिहतैर्गात्रैः क्षणेन रुधिरोक्षितौ ।
प्रेक्षणीयतरावास्तां पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ १५
गदया मद्रराजेन सव्यदक्षिणमाहतः ।
भीमसेनो महाबाहुर्न चचालाचलो यथा ॥ १६
तथा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो मुहुर्मुहुः ।
शल्यो न विव्यथे राजन्दन्तिनेवाहतो गिरिः ॥ १७
शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
गदानिपातसंह्रादो वज्रयोरिव निस्वनः ॥ १८
निवृत्य तु महावीर्यौ समुच्छ्रितगदावुभौ ।
पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ १९
अथाभ्येत्य पदान्यष्टौ संनिपातोऽभवत्तयोः ।
उद्यम्य लोहदण्डाभ्यामतिमानुषकर्मणोः ॥ २०
प्रार्थयानौ तदान्योऽन्यं मण्डलानि विचेरतुः ।

---

13 For the repetition in D_{3}, cf. v l 8 $K_{3\ 4}$ Dn om 13^{ab} (cf. v l 12) —^{a}) $D_{4\ 6}$ तथा भीमस्य शल्येन (D_{6} °ल्यस्य) —^{b}) T_{4} G_{2} निहता (for ताडिता) K_{3} T_{4} तदा (for गदा) $G_{1\ 3}$ गदया ताडिता गदा —^{c}) K_{4} वर्षान् (for -वर्षं)

14 For the repetition in D_{3}, cf. v l 8 —^{a}) K_{3} -नाग, $D_{3\ 4}$ नागै, D_{10} नागे (for नागौ) —^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} lacuna for the portion from शृङ्गै up to तोत्त्रैरिव (in 14^{c}) K_{2} महावृष, S महावृषौ (for महर्षभौ) — K_{4} om 14^{c}–15^{b} —^{c}) K_{2} रणे वीरौ, Dn तत्रैव तत (for तोत्त्रैरिव) B_{2} D_{4} T $G_{2\ 3}$ M तौ विरेज (D_{1} T_{2} G_{2} °चेर-, M_{1} °भ्रेर)तुरन्योन्य, D_{1} पश्यता सर्ववीराणा, G_{1} (before corr) तौ वीरौ जतुरन्योन्य (sic), G_{1} (after corr) तावाजघ्नतुर° —^{d}) D_{1} गदाभ्या तौ (for °ग्राभ्या) B_{2} D_{4} परतपौ, D_{2} विजिघ्नतु, D_{3} च ज°, T_{3} M_{2-4} परिक्षतौ, M_{1} महारणे (for निजघ्नतु) D_{10} गदाभ्यामभिजघ्नतु, $T_{1\ 2}$ °भ्यामपरिक्षतौ, G °भ्या परिराक्षि(G_{1} °विक्ष, G_{3} °ताक्षि)तौ

15 For the repetition in D_{3}, cf. v l 8 K_{4} om 15^{ab} (cf v l 14) —^{a}) K_{5} तौ गदानिहतैर्, D_{2} °भिहतौ, $D_{3\ 6\ 11}$ $T_{1\ 2}$ M_{1-3} °भिहतैर्, D_{4} °निहतौ, $T_{3\ 4}$ G M_{4} गदयाभिहतैर् (for तौ गदानिहतैर्) T_{3} गात्रै (for गात्रै) —^{b}) G_{1} क्षणे तु (for क्षणेन) D_{8} रुधिरे क्षतौ —^{c}) $D_{4\ 10}$ प्रेपणीयतरान्

16 For the repetition in D_{3}, cf. v l 8 —^{a}) D_{11} (after corr *sec m* as in text) T_{2} मद्रराजस्य —^{b}) S (except G_{2}) सव्य (for सव्य-) T_{3} आहित (for °हत) —^{c}) K_{4} महाबाहो (for °बाहुर्) —^{d}) D_{2} चचाळ K_{4} Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6\ 9}$ [अ]चलो(D_{2} °ळो)पम (for °लो यथा)

17 For the repetition in D_{3}, cf. v l 8 —^{c}) D_{4} व्यथते (for विव्यथे) D_{4} स्नेह, $T_{3.\ 4}$ G M धीमान (for राजन) —^{d}) Dn $D_{1\ 2\ 4}$, $T_{3\ 4}$ हस्तिनेव (for दन्ति°) $Ś_{1}$ $K_{1\ 3}$ यथा, $K_{2\ 5}$ $D_{3\ 4\ 11}$ महा, K_{4} B_{3-5} Dn $D_{2\ 6\ 8}$ $T_{1\ 2}$ M_{1} हतो, T_{3} [अ]चरो (for [आ]हतो)

18 For the repetition in D_{3}, cf v l 8 —^{a}) K_{4} शुश्रुवुर्, D_{11} (after corr *sec m* as in text) शुशुभे (for शुश्रुवे) — T_{4} reads 18^{c}–19^{d} twice —^{c}) K_{4} संपात, M_{1} -निष्पेष (for -निपात) Dn $D_{1\ 2\ 5\ 6}$ -निर्ह्रादो (for -संह्रादो) —^{d}) D_{10} reads from रिव up to ऽभवत्तयो (in 20^{b}) twice Many MSS निस्वन

19 For the repetition in D_{3}, cf v l 8 For the repetition in D_{10} T_{4}, cf v l 18 —^{a}) K_{5} विवृत्य, Dn $D_{1\ 2\ 5}$ निवर्त्य D_{6} °वृत्तौ (for °वृत्य) Dn_{1} D_{1} तौ (for तु) M धैर्यौ (for -वीर्यौ) D_{3} विवृत्ताविमहावीर्यौ —^{b}) $K_{4\ 5}$ समुत्थित, Dn_{1} °त्सृज्य, Dn_{2} n_{3} D_{5} °त्सृत, D_{4} °द्यत-, G_{1} समाश्रित्य, G_{3} मतश्रुत्य (sic) (for समुच्छ्रित-) K_{5} $D_{3\ 10}$ (both times) $_{11}$ $T_{1\ 3.\ 4}$ (both times) G -महागदौ (for -गदावुभौ) —^{c}) D_{1} आतर, D_{4} $T_{3\ 4}$ (both times) G M_{2-4} उत्तम, D_{10} (both times) उत्तर (for अन्तर-) M_{1} -मार्गेण (for मार्गस्थौ) D_{6} पुन पुनरमार्गस्थौ (sic) —^{d}) D_{2} मडळानि $M_{3\ 4}$ विरेचतु

20 For the repetition in D_{10}, cf. v l. 18 $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ B_{3} $G_{1\ 3}$ M_{3} om (hapl) 20^{a}–21^{b} —^{a}) K_{5} D_{3} तावन्योन्यं (D_{3} °न्य-), D_{10} (both times) अथोत्पत्य, $T_{2\ 3}$ M_{1} तदा(T_{3} °था)भ्येत्य (for अथा°) —^{b}) M_{1} महत् (for ऽभवत्) Dn_{1} T_{4} तदा (for तयो) —^{c}) K_{3} उभाभ्या दोर्दण्डाभ्याम्, G_{2} उद्यम्य चास्ता गदाभ्याम्, M_{1} उद्यतायसदण्डाभ्याम् —^{d}) Dn_{1} D_{5} -कर्मणौ, G_{2} कर्मणा

क्रियाविशेषं कृतिनौ दर्शयामासतुस्तदा ॥ २१

अथोद्यम्य गदे घोरे सशृङ्गाविव पर्वतौ ।

तावाजघ्नतुरन्योन्यं यथा भूमिचलेऽचलौ ॥ २२

तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्यां च भृशाहतौ ।

युगपत्पेततुर्वीराावुभाविन्द्रध्वजाविव ॥ २३

उभयोः सेनयोर्वीरास्तदा हाहाकृतोऽभवन् ।

भृशं मर्मण्यभिहतावुभावास्तां सुविह्वलौ ॥ २४

ततः सगदमारोप्य मद्राणामृषभं रथे ।

अपोवाह कृपः शल्यं तूर्णमायोधनादपि ॥ २५

क्षीववद्विह्वलत्वात्तु निमेषात्पुनरुत्थितः ।

भीमसेनो गदापाणिः समाह्वयत मद्रपम् ॥ २६

ततस्तु तावकाः शूरा नानाशस्त्रसमायुताः ।

नानावादित्रशब्देन पाण्डुसेनामयोधयन् ॥ २७

भुजावुच्छ्रित्य शस्त्रं च शब्देन महता ततः ।

अभ्यद्रवन्महाराज दुर्योधनपुरोगमाः ॥ २८

तदनीकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पाण्डुनन्दनाः । C. 9 621 B 9 12. 29 K 9 11 30

21 For the repetition in D3, cf. v 1 8 Ś1 K1 2 B2 G1 3 M3 om. 21^{ab} (cf v 1 20) — a) K3 पोथयंतौ, B3 पोद्‍यानौ, B4 Dn1 D4 प्रार्थयंतौ, Dn2 n3 D1. 2 5 6 °येता (for °यानौ) T2 3 तथा, G2 यशो (for तदा) — K5 om (hapl) 21^{b}–22^{c} D3 repeats 21^{bc} after 22^{c} — b) D2 मडळानि — c) Dn D1. 2. 4–6 8 (both times) T2 विशेष (for -विशेष) T3 4 G M बलिनौ (for कृतिनौ) — d) D4 तथा (for तदा)

22 For the repetition in D3, cf v 1 8 K5 om. 22^{abc} (cf v 1 21) D1 om. 22 — a) K4 D5 तथा (for अथ) Dn1 गते (for गदे) S (except M1) अभ्यु(M2–4 °धो)द्यतगदौ घो(T1 2 वी)रौ — c) Dn2 n3 D2 8 T4 G2 तावजघ्नतुर्, D4 तत्र ज , D5 ततो ज° (for तावाज) Ś1 K1–3 प्रार्थयतौ तदान्योन्य (cf 21^{a}) — After 22^{c}, D3 repeats 21^{bc} — d) B5 D4 तथा (for यथा) D5 भूरि (for भूमि) D3 om from चले up to गदाभ्या (in 23^{b}) K3 भूम्यचले, K4 B3 D4 8–11 T2 M2–4 भूमितले, D2 °चळे, D5 °चलौ, Ca (gloss भूमिकम्पे) °चले (as in text) D2 [ऽ]चळौ, D5 T3 च तौ, D6 वलौ (for ऽचलौ) Dn चल्वास्मवयोरिव, D6 यथा भूमिर्यथाचलौ, M1 भूमिचाले यथाचलौ

23 D3 om up to गदाभ्या (cf v 1. 22) — a) K5 D10 11 -संरभाद्, T G -मवेगाद् (for -वेगाच्च) — b) K5 तु, D10 11 सु (for च) B Dn D1 2 5 6 8 9 गदाभ्या भृशविक्ष(Dn1 D2 5 क्षि)तौ — c) Ś1 K1 2 पतितौ (for पेततुर्) D5 घोराव्, G1 वेगाव् (for वीराव्) — d) T3. 4 G -बली (for -ध्वजाव्)

24 a) Dn D1 2 5 6 वीर, D4 योधैस्, T1. 2 शब्दस्, T3 4 G M यो(M2–4 यौ)धास् (for वीरास्) — b) D6 om. from हाहाकृतो up to अपोवा (in 25^{c}) B3 D8. 9 G3 M1 2 -कृता, Ca -कृतो (as in text) Dn1. n2 D2 8 T2 M4 [ऽ]भवत् (for ऽभवन्) D1 T4 हाहाकारस्तदाभवत् — Ś1 K1–3 om 24^{cd} — c) K5 D4 8–11 मर्माणि, Dn D1 2 5 G2 मर्मसु, D3 धर्मनि (sic) (for मर्मणि) — d) T1 2 सविह्वलौ, T3 प्रवि° (for सुवि°)

25 D6 om. up to अपोवा (cf. v 1 24) — a) K5 B D2–5 8–11 T (except T3) G2 स्व(K5 D2 8 T2 4 G2 स, D4 तु, D8 सु)रथम् (for सगदम्) — b) Dn D4 S (except T1) अधिप (for ऋषभं) K5 Dn D1. 2 4 5 10 11 T रणे, B D8 9 बली (for रथे) — d) T4 G3 आयोधन (for °धनाद्) Ś1 K1. 2 Ca अधि, K3 B1 4 5 D8 9 11 G2 अथ, D4 T1 2 M3 4 यहि , T4 G1 3 प्रति (for अपि)

26 a) K3 क्लीववद्, D3 जीविताद्, D9 क्षीणवद्, D10 Cv (gloss मनुष्यजीवचत् लोकनटनयेत्यर्थं) जीव (for क्षीव°) D4 विह्वलाक्षस्, T3 4 G2 विह्वलं त, M2–4 °लित्वा (for °लत्वात्) Dn D2 5 6 च (for तु) D1 भीमोपि सज्ञा लब्ध्वाथ; T1 2 क्षी(T2 क्ली)बवद्विह्वलो राजन्, G1. 3 क्षिप्र तदा विह्वलस्तु, M1 क्षीयवद्विह्वलगात्रो — b) Cv महापाणिर्वृकोदर — c) K5 गदापाणिं, T1 महाबाहु (for गदापाणि) — d) D4 समाह्वयति M1 माद्रप

27 a) Dn D1. 2 5 6 ततस्ते, T4 तावकं (for ततस्तु) T3. 4 G योधा, M यौधा (for शूरा) — b) D1 नाना शस्त्रसमन्विता , T2 4 G °देशसमागता , M1 °शस्त्रा महारथा — c) D4 -घोषेण (for -शब्देन) — d) D3 भीमसेनम्, T2–4 G M पाडुसैन्यम् (for °सेनाम्) D2–4 8 9 M1 अयोधयत्

28 K4 om 28 D1 om 28–29 — a) K5 भुताव्, D3 भूमाव्, D4 M2 4 भुजान्, D9 °जाद्, G2 °जेषु, G3 °जम् (for °जाव्) K5 D8 उत्क्षिप्य, D4 उत्सृज्य, T2 M3 उद्धृत्य, T3 G M1 उद्यम्य (for उच्छ्रित्य) K1 शस्त्रे च; ; T3 शस्त्रेण — b) K3 तथा,

C 9 671
19 12 30
K 9 11 30

प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनवधेप्सया ।। २९
तेषामापततां तूर्णं पुत्रस्ते भरतर्षभ ।
प्रासेन चेकितानं वै विव्याध हृदये भृशम् ।। ३०
स पपात रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः ।
रुधिरौघपरिक्लिन्नः प्रविश्य विपुलं तमः ।। ३१
चेकितानं हतं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः ।
प्रसक्तमभ्यवर्षन्त शरवर्षाणि भागशः ।। ३२
तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिनः ।
व्यचरन्त महाराज प्रेक्षणीयाः समन्ततः ।। ३३

कृपश्च कृतवर्मा च सौबलश्च महाबलः ।
अयोधयन्धर्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ।। ३४
भारद्वाजस्य हन्तारं भूरिवीर्यपराक्रमम् ।
दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।। ३५
त्रिसाहस्रा रथा राजंस्तव पुत्रेण चोदिताः ।
अयोधयन्त विजयं द्रोणपुत्रपुरस्कृताः ।। ३६
विजये धृतसंकल्पाः समभित्यक्तजीविताः ।
प्राविशंस्तावका राजन्हंसा इव महत्सरः ।। ३७
ततो युद्धमभूद्घोरं परस्परवधैषिणाम् ।

T4 तदा (for तत) —c) D3 मभ्यधावन् (for °व्र वन्) D5 मद्रराज (for महाराज)

29 D1 om. 29 (cf v l 28) —a) K4 D3 T4 समनीकम्, D9 सद°, T1 2 तवा°, T3 तदा° (for तद°) D4 अभिप्रेत्य (for °प्रेक्ष्य) —b) Dn3 त (for ते) —c) D4 प्राययु, T (except T3) G M2-4 आययु, M1 आजग्मु (for प्रययु) —d) K4 B (except B2) Dn1 D8-11 पुरोगमान (Dn1 °मा), M1 -वधेप्सव (for °प्सया) Dn2 n3 D2 5 6 भीमसेनपुरोगमा (Dn2 n3 °मान्)

30 b) D1 पुत्रो दुर्योधनस्तव —cd) K4 5 D3 प्राशेन, D1 शरेण (for प्रासेन) B4 वा; Dn D1 2 6 T1 2 च (for वै) D4 प्रासेन हृदि विव्याध चेदिराजं भृशं तदा

31 a) T3 G2 रथोपस्थात् —b) K4 T3 4 G2 M पातित (for ताडित) G1 3 तव पुत्रनिपातित —Dn1 n2 om (hapl) 31c–33d, Dn3 reads the same on marg —c) M1 रुधिरेण (for °रौघ) K4 परिक्लिन्नं (for °क्लिन्न) —d) D3 T3 G2 प्राविशद् (for प्रविश्य) D2 T2 विपुलं, G3 हृदय (for विपुल)

32 Dn1 n2 om 32 (cf v l 31) Dn3 reads 32 on marg —a) D4 चेदिराज (for चेकितान) —b) K5 पाण्डवेन, D3 4 8 10 11 S पाण्डवेया (for °वाना) —c) K4 5 प्रशक्तम्, B1 D2 3 6 9–11 अस°, B4 6 अश°, D1 अत्यतम्, D8 मृपक्तवम् (sic), G2 पुनस्तम् (for प्रसक्तम्) K3 T3 4 अभिवर्षंत (K3 °त), Dn3 अभ्यवर्तंत, D4 °वर्षंस्ते (for °वर्षन्त) M1 प्रवर्षंतोभ्यधावंत

33 Dn1 n2 om 33 (cf v l 31) D1 om 33 Dn3 reads 33 on marg —c) B2 व्यराजत, D2 G3 विचरत (G3 °त) (for व्यच°) —d) Ś1 K1 2 4 D2 4 5 9 प्रेक्षणीय, M °माणा (for °णीया)

34 a) T3 कृतश् (for कृपश्) —b) D2 सौबलश्, T3 सौल्भश (for सौबलश्) Dn1 om च महाबल Ś1 K1 2 4 B3 8 D4 11 रथ, D2 बल (for -बल) —G1 3 om (hapl) 34c–36b —c) K4 D. अयोधयद्, M3 °जयन् (for °धयन्) —D3 om (hapl) 34d–36a

35 D3 G1 3 om 35 (cf v l 34) K5 om (hapl) 35–36, K4 reads the same on marg —b) K1 भूमि, D1 शौर्य (for भूरि) D1 T1 2 समन्वित, M प्रतापिनं (for पराक्रमम्) D4 T2. 4 G2 भूरि(T4 G2 भीम)वीर्यं प्रतापिनं —d) D4 धृष्टद्युम्नेन योधयत्

36 D3 om 36a, G1 3 om 36ab (for both, cf v l 34) K5 om 36 (cf v l 35) K4 reads 36 on marg —a) D4 त्रिसहस्रा, D9 T G2 त्रिसा(T3 °स)हस्र, M1 °स्रं (for °स्रा) B1 2 Dn1. n3 D5 10 11 तथा, D4 यथा (for रथा) —b) Dn D1. 2 5 नोदिता —c) K4 अयोधयस्ते, Dn °यंति, D3 °यतो, D5 °यश्च, T3 G2 M1 °यस्तु (for °यन्त) —d) S त्रि(M त्रै)गर्ताना महारथा

37 D1 om 37 —a) D4 T1 2 कृत, G1 युत- (for धृत-) —b) K5 D3. 10 11 G2 समरे, D6 समति (for समभि) B3 व्यक्त- (for -त्यक्त). —c) K4 प्रविशंस् —d) D5 corrupt. Dn G1. 3 महा, M3 महान् (for महत्-)

38 a) D6 तयोर् (for ततो) T4 महद् (for अभूद्) —b) D1 -जयैषिणा, D6 -वधैषिणो (for °षिणाम्) M2-4 संग्रामे विजयैषिणा —D1 om 38c–42b —c)

अन्योन्यवधसंयुक्तमन्योन्यप्रीतिवर्धनम् ॥ ३८
तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे राजन्वीरवरक्षये ।
अनिलेनेरितं घोरमुत्तस्थौ पार्थिवं रजः ॥ ३९
श्रवणान्नामधेयानां पाण्डवानां च कीर्तनात् ।
परस्परं विजानीमो ये चायुध्यन्नभीतवत् ॥ ४०
तद्रजः पुरुषव्याघ्र शोणितेन प्रशामितम् ।
दिशश्च विमला जज्ञुस्तस्मिन्रजसि शामिते ॥ ४१
तथा प्रवृत्ते संग्रामे घोररूपे भयानके ।
तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ ४२
ब्रह्मलोकपरा भूत्वा प्रार्थयन्तो जयं युधि ।
सुयुद्धेन पराक्रान्ता नराः स्वर्गमभीप्सवः ॥ ४३
भर्तृपिण्डविमोक्षार्थं भर्तृकार्यविनिश्चिताः ।
स्वर्गसंसक्तमनसो योधा युयुधिरे तदा ॥ ४४
नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तः प्रहरन्तः परस्परम् ॥ ४५
हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निकृन्तत । C 9 638 B 9 12.46 K 9 11.47

T3 4 G M1 4 अन्योन्य T1. 2 न्नव , T3. 4 G M -प्रति (for -वध) D4 मकल्या, T3 G2 M1 -ममत्तम्, T4 G1 3 M4 मरुधम् (G3 °ध्या) (for -संयुक्तम्) —^{d}) T3 4 G M1 अन्योन्य (for मन्योन्य) K. -मीति , B2 D4 T3 G1. 3 M प्रति , T4 प्रात्रि-, G2 अपि (for -प्रीति) D4 -चावका , T3 4 G1. 2 M3 4 -वाघन, G3 M2 -चोघन, M1 -घघन (for -वर्धनम्)

39 D1 om. 39 (cf. v l 38) —^{a}) D4 संवाश्च (for संग्रामे) D3 तस्मिन्प्रवत्रृते युद्धे — D3 om (hapl) 39^{b}–42^{a} —^{b}) T4 तदा, G2 पर (for राजन्) D4 गजवाजिनरक्षये —^{c}) D2 अनिळेन, D5 अनलेन —^{d}) K2 T1. 2 उथित (for उत्तस्थौ) K4 पार्थिवो (sic), T2 पादव (for पार्थिव)

40 D1 om. 40 (cf. v l. 38) D3 om 40 (cf v l 39) —^{a}) K5 श्रवणं, D4 श्रावयन (for श्रवणान्) —^{b}) D4 10 T3 G1. 2 M पार्थिवाना (for पाण्ड°) G2 पार्थिवैर्नामकीर्तनात् —^{c}) D4 S परान्वय (for परस्पर) Ś1 K1. 2 वि(K2 व्य)जानीयुर्, D2 न जानीमो, T4 अजानतम्, G1 M4 विजानीम (for °नीमो) —^{d}) Ś1 K2 वीरा, K1 धीरा, K. B1–4 D5–11 यद्, B5 यत्र, Dn1 D. योधा, Dn2 n3 D2 योद्धा, D2 यया, T1 2 M4 ये वा, T3 यो (submetric) (for ये च) Dn D2 5 6 युद्धम्, M3 युध्यति (for [अ]युध्यन्) Ś1 K1 अभीरवत् T4 G3 ततो युध्यत्यमी(G3 °ति मी)तवत्, G1. 2 ततो-युध्यत मी°

41 D1 om. 41 (cf v l. 38) D3 om 41 (cf. v l 39) —^{a}) D4 -श्रेष्ठ (for -व्याघ्र) —^{b}) G3 शोणितोद (for °तेन) K3 प्रशामिते, D2 सशोषितं, T1. 2 4 G1. 3 प्रणाशित (for प्रशामितम्) M1 प्रशांतं नृपशोणितै — T3 om. 41^{cd} —^{c}) K2 दिवश्च (for दिशश्च) D2 विमळा K3 M1 राजस्, K4 B D5–11 जग्मुस्, Dn D4 6 T (T3 om.) G M1–4 जातास्; D2 5 जज्ञे (for जज्ञुस्) —^{d}) K4 5 B D (except D4, D1 3 om , D7 missing) T1. 2 तमसि, G3 राजन्वि (for रजसि) D4 10 11 T1. 2 4 G1 3 M2–4 नाशिते (for शामिते) M1 तस्मिन्नामनृजःक्षये

42 D1 om 42^{ab} (cf. v l. 38) D3 om. 42^{a} (cf v l. 39) —^{a}) Dn1. n2 D6 यथा, T2 तत°, T3 G तस्मिन् (for तथा) D3 युद्धे (submetric) (for संग्रामे) —^{b}) B4 5 Dn D2 8 भीम- (for घोर-) D4 S समतत (for भयानके) K5 B3 घोरे भीरुभयानके, B1 D9 युद्धे भीरुभयावहे —^{c}) D1 om च —^{d}) G2 तत्र (for कश्चित्) D4 पराङ्मुखं

43 ^{a}) G2 ब्रह्मलोक पर मत्वा —^{b}) D3 corrupt M3. 4 वधं (for जय) K5 युति (sic) (for युधि) — D1 om 43^{c}–45^{b} Dn1 reads 43^{c}–44^{d} after 54 —^{c}) K2 स्व , D3 स (for सु) —^{d}) D5 वीरा (for नरा) T3 अभीप्सया (for °प्सव) M1 स्वर्गलोकमभीप्सव

44 For the sequence in Dn1, cf. v l 43 D1 om. 44 (cf. v l. 43) —^{a}) D4 दर्भं (for भर्तृ) —^{b}) K5 B2 -कार्ये, D2 -कार्यं (for -कार्य) Ś1 K1 2 भर्तृका (Ś1 °क) इति निश्चित, D4 S मित्र(G2 भर्तृ)कार्ये च वि(D4 धि , G2 नि)ष्टिता — K4 om 44^{c}–45^{b} —^{c}) Dn1 M3 स्वर्गं, T1. 2 स्वर्गे (for स्वर्ग-) T1 सुरक्त , T2 [ऽ]नुरक्त , T3 4 G संयुक्त (for -ससक्त-) —^{d}) D3 योधान्, M2–4 यौधा (for योधा) D2 6 T2 तथा (for तदा)

45 D1 om 45^{ab} (cf. v l. 43) K4 om 45^{ab} (cf. v l 44) —^{b}) D3 विसृजत —^{c}) K5 T2 अपि, M1 प्रति (for अभि) T3 -निर्नतो, G2 M3 जर्नत (for -गर्जन्त), — D2 om 45^{d}–46^{c} —^{d}) Ś1 K1. 2 प्रहसंत., K4 D4 5 प्रहरत, T3 G3 विसृजत (for प्रहरन्त°).

C 9 658
B 9 11.47
K 9 11.47

इति स्म वाचः श्रूयन्ते तव तेषां च वै चले ॥ ४६
ततः शल्यो महाराज धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
विव्याध निशितैर्बाणैर्हन्तुकामो महारथम् ॥ ४७
तस्य पार्थो महाराज नाराचान्वै चतुर्दश ।
मर्माण्युद्दिश्य मर्मज्ञो निचखान हसन्निव ॥ ४८
तं वार्य पाण्डवं बाणैर्हन्तुकामो महायशाः ।
विव्याध समरे क्रुद्धो बहुभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ ४९
अथ भूयो महाराज शरेण नतपर्वणा ।
युधिष्ठिरं समाजघ्ने सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ५०
धर्मराजोऽपि संक्रुद्धो मद्रराजं महायशाः ।
विव्याध निशितैर्बाणैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ॥ ५१
चन्द्रसेनं च सप्तत्या सूतं च नवभिः शरैः ।
द्रुमसेनं चतुःषष्ट्या निजघान महारथः ॥ ५२
चक्ररक्षे हते शल्यः पाण्डवेन महात्मना ।
निजघान ततो राजंश्चेदीन्वै पञ्चविंशतिम् ॥ ५३
सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनं च पञ्चभिः ।
माद्रीपुत्रौ शतेनाजौ विव्याध निशितैः शरैः ॥ ५४
एवं विचरतस्तस्य संग्रामे राजसत्तम ।

46 D2 om 46^{abc} (cf v l 45) — ^{a}) D1 S स्म (D4 स्म)त (for इत) Dn1 D5 [आ]विध्यत, T G M2-4 वध्यत; M1 वधत (for विध्यत) Dn1 गृह्णत, D1 गृह्णीया — ^{b}) K4 प्रहरेत, D5 °रम्य (for रथे) K5 D3-5 8 10 नि(D10 र)कृतत, T3 M3 °गृह्णत (for °कृन्तत) — ^{c}) B1 D4 8 वाच स्म (by transp) D1 त्रिविधास्, T2 [ऽ]श्रूयंत (for श्रूयन्ते) — ^{d}) D10 सत्र (for तव) D2 वै चले, T3 4 G M भारत (for वै चले)

47 ^{b}) K5 B1 5 D3- 8 10 11 धर्मपुत्रं (for °राजं) — ^{c}) D10 om, T1 G1 3 विव्याथ, M3 हित्वाय (for विव्याध) D10 विशितैर् — K4 Dn D4 6 om (hapl) 47^{d}–49^{a} — ^{d}) Ś1 K1 2 हंतुकाम Ś1 K1 3 महाबल; D1 °हवे, S (except T4 G3) °रथ (for °रथम्)

48 K4 Dn D4 6 om 48 (cf v l 47) D1 om 48 — ^{a}) M3 महाराजो — ^{b}) K5 D3 शरांश्चैव (for नाराचान्वै) — ^{c}) D3 T2 मर्मणि, T4 मर्मम् (for मर्माणि) K3 धर्मज्ञो, B1 मार्ग° (for मर्म°) — ^{d}) K5 T2-4 G2 निजघान, D3 10 निचपान M1 व्यग्रजघ्न हसन्निव

49 K4 Dn D4 6 om 49^{a} (cf v l 47) — ^{a}) K5 B (except B2) D1 2 11 आवार्य, D3 मातुलं, D5 10 अवार्य, S सवार्य (for त वार्य) D1-3 T3 4 G2 पाडवो D8 घोरैर् (for बाणैर्) — ^{b}) K5 D10 11 M2 महाबल (for °यशा) D1 मद्रराजो महामना — D2 om (hapl) 49^{c}–51^{b} — ^{c}) T1 G1 3 विव्याथ D1 बहुभि (for समरे)

50 D3 om 50 (cf v l 49) — ^{a}) T3 4 G अथ म(T3 द)द्रो, M1 पुन शल्यो (for अथ भूयो). M2-4 अथ मद्रेश्वरो राजन्. — ^{b}) T3, 4 G1, 3 M2, 4 शितेन (for शरेण) Ś1 K1 B D 2-11 [आ]नेन (for नत) — ^{c}) D1 समाजघ्नु (sic) — ^{d}) D1 शल्य (for सर्व) B1 °सैन्यस्य (for सैन्यस्य) K3 पश्यं (sic) (for पश्यत) D10 सैन्यस्य पश्य पश्यत

51 D2 om 51^{ab} (cf v l 49) — ^{a}) T2 धर्मात्मजो (for धर्मराजो) Ś1 K1-3 [ऽ]प (for ऽपि). — ^{b}) D1 महायश, T1 2 °रथं, T3 4 G M2 4 °द्युत; M1, 3 °बल (for °यशा) — ^{c}) K4 विधित्य, T1, 2 जघान; G1 3 विव्याथ (for विव्याध) — ^{d}) Dn1 n2 D5 °बर्हण (for °बर्हिण) D4 °वाजिभि, D1 °वाजितैः, D10 11 °वासभैः (sic) (for °वाजितैः) D1 विनत सन्नतांगते

52 ^{a}) D10 चंद्रसेनश् (for °सेनं) — T2 reads 52^{b} twice — ^{c}) K2 क्रमसेन, D1 इंद्र°, S द्रु(T1 त्रि)म सेन (M1 °नम्) (for द्रुमसेनं) D10 चतुःषष्ट्या (sic) — ^{d}) Ś1 (sup lin) निचखान (for निजघान) Ś1 K1, 2 हसन्निव, D1 पृथासुत, T1 2 महाबल (for °रथ)

53 ^{a}) Ś1 K1-3 M2 चक्रसेने, D1 M1 चक्ररक्षो, T1 न च रक्षि, G2 चक्ररक्षौ (for °रक्षे) K2 च ते, G1 हत M1 हतौ (for हते) D1 शल्य, M1 दृष्ट्वा (for शल्यः) — ^{b}) T2 धर्मराजा (for पाण्डवेन) M1 शल्य पार्थेन धीमता — ^{c}) B1 T1 2 महाराज, T1 ततो राजा (for ततो राजंस्) — ^{d}) Dn D1 2 6 नकुलं (D1 °ल); D1 8 T3 4 G M चेदीनां (for चेदीन्वै) B1 om (hapl) from पञ्च up to सात्यकिं (in 54^{a}) Dn D1 2 3 6 10 11 पञ्चभि शरैः, M2 एकविंशति (for पञ्च°)

54 B1 om. सात्यकिं (cf v l. 53) D2 om (hapl.) 54 — ^{b}) B (except B2) Dn D1 2 4 8 9 T4 G सप्तभि (for पञ्चभि) — ^{c}) Dn1 माद्रीपुत्र; D1 सहदेवं (for माद्रीपुत्रौ). T2 च तौ राजौ. T4 G च विंशत्या (for शतेनाजौ). — After 54^{c}, G1 reads 56^{d}–57^{d}. G1

संप्रेषयच्छितान्पार्थः शरानाशीविषोपमान् ॥ ५५
ध्वजाग्रं चास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रमुखे वर्तमानस्य भल्लेनापहरद्रथात् ॥ ५६
पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुं छिन्नं महात्मना ।
निपतन्तमपश्याम गिरिशृङ्गमिवाहतम् ॥ ५७
ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवं च व्यवस्थितम् ।
संक्रुद्धो मद्रराजोऽभूच्छरवर्षं मुमोच ह ॥ ५८
शल्यः सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभः ॥ ५९
सात्यकिं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ६०
ततो बाणमयं जालं विततं पाण्डवोरसि ।
अपश्याम महाराज मेघजालमिवोद्गतम् ॥ ६१
तस्य शल्यो रणे क्रुद्धो बाणैः संनतपर्वभिः ।
दिशः प्रच्छादयामास प्रदिशश्च महारथः ॥ ६२
ततो युधिष्ठिरो राजा बाणजालेन पीडितः ।
बभूव हृतविक्रान्तो जम्भो वृत्रहणा यथा ॥ ६३ C 9 653 B 9 12 63 K. 9 11 64

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वण्येकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

om. 54^d — ^d) T1 G1 त्रिव्याय, G3 त्रिव्यये — After 54, Dn1 reads 43^c–44^d

55 ^b) Dn D3–5 G3 राजसत्तम — D1 om. 55^cd — ^c) Ś1 स प्रेषयन्, B1.3 D3 सप्रैष° (for संप्रेष°) K4 D4 शतान (for शितान) Dn D5.6 बाणान (for पार्थ) T4 G समप्रयच्छति ता(T4 °च्छिता)न्पार्थ (T4 °र्था, G3 °र्थान्) — ^d) Dn D5.6 तथा, M3 पार्थो (for शरान्) D4 आम्वी, M3 ह्याशी (for आशी)

56 For the sequence in G2, cf. v l. 54 — ^a) Ś1 K1–3 चापि, T4 G1.3 तस्य (for चास्य) — ^c) Ś1 K1.2 वर्तमानोभ्य, T2 G3 युध्यमानस्य (for वर्त°) — ^d) K1.5 B2–5 D3.8 T G1.2 [अ]पाहरद्, B1 [अ]पातयद् (for [अ]पहरद्)

57 For the sequence in G2, cf v l. 54 T4 om 57^a–58^b — ^b) D4 corrupt. D10.11 T2 G1 केतुश्छिन्नो B1.3–5 Dn D1.2.5.6.8.9 महाहवे, G1.3 M3 °त्मन (for °त्मना) — ^d) D4 T2.3 G2.3 M गिरेः (for गिरि-). K4 इवाहितं

58 T4 om 58^ab (cf. v l 57) — ^a) K5 निपातित, D3 च पतितं, D10 नि***त (for निपतित) — ^b) K5 पाण्डवस्य, D10 °वश्च (for °व च) K4 व्यपेष्टितं, T1 G1.3 [अ]प्यवस्थित, T2 [अ]व्यव°, T3 [अ]प्यव°, G2 [अ]प्युप°, M1 स्थितं रणे (for व्यवस्थितम्) — ^c) M1 माद्रराजो T4 विसंक्रुद्धो महाराज — After 58^c, B4.5 read 61^d–62^d for the first time, repeating it in its proper place Ś1 K1–3 om. 58^d–59^c B4.6 om. 58^d — ^d) D4 ममर्प च (for मुमोच ह)

59 Ś1 K1–3 om 59^abc (cf v l. 58) — ^a) B1 D8 शायक D4 S (except T1.2) -वर्षेस्तु (M1 °श्च) (for -वर्षेण) — ^b) D8 पर्जन्यम् — ^c) M1 अत्यवर्षद् — ^d) Ś1 K1 T4 क्षत्रिय, K3–5 B Dn1.n3 D1–6.8–11 T1 M1 क्षत्रियान्, Dn2 क्षत्रियात्मा (hypermetric) (for क्षत्रियं) Ś1 K2.5 B1 Dn2.n3 D1 क्षत्रियर्षभ, K4 °र्षभा, T3 °र्षभं

60 ^a) D1 om च — ^c) D4 S दशभिर् (for पञ्च°) — ^d) M1 अताडयत् (for अपीड°)

61 For the repetition in B4.5, cf. v l 58 — ^a) T1.2 तेन (for ततो) T4 बाणमहा (for °मय) Ś1 K1.3 B5 (marg) G2 वर्षं, K2 हर्षं (sic), D2 जाळं, G3 शल्य (for जाल) — ^b) T1.2 विसृष्ट (for विततं) D6 पाण्डवो रथी (for °वोरसि) — ^c) K5 B (except B2) Dn D2.5.6.8.9.11 अथापश्यं, D4 प्रपश्याम (for अप°) — ^d) D2 मेघजाळम् B4 (both times) [उ]च्छ्रित, D4 T1–3 [उ]त्थितं, G2 [उ]द्धृतं, M1 [अ]चले (for [उ]द्गतम्)

62 For the repetition in B4.5, cf v l. 58 — ^a) B1 D9 तस्य क्रुद्धो रणे शल्यो — ^b) B4 (both times) D10.11 शरैः (for बाणैः) — D8 om. 62^c–63^b — ^c) K5 D8.11 सञ्छादयामास, M1 प्रह्लाद° (for प्रच्छाद°) D9 दिशः प्रच्छादयन्सर्वे — ^d) Ś1 K1–3 D1 वि- (for प्र-) Ś1 K1–3 समंतत, T1.2.4 महाबल (for रथ)

63 D8 om 63^ab (cf v l 62) — ^a) Dn D1.2.5.6 [ऽ]प्ययं (for राजा) — ^b) D4 शर (for बाण). T1.2 -वर्षेण (for -जालेन) — ^c) Ś1 K1.2 भुवि; K6

१२

C 9 656 B 9 13 1 K. 9 12. 1

संजय उवाच ।

पीडिते धर्मराजे तु मद्रराजेन मारिष ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
परिवार्य रथैः शल्यं पीडयामासुराहवे ॥ १
तमेकं बहुभिर्दृष्ट्वा पीड्यमानं महारथैः ।
साधुवादो महाञ्जज्ञे सिद्धाश्चासन्प्रहर्षिताः ।
आश्चर्यमित्यभाषन्त मुनयश्चापि संगताः ॥ २
भीमसेनो रणे शल्यं शल्यभूतं पराक्रमे ।
एकेन विद्ध्वा बाणेन पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ३
सात्यकिश्च शतेनैनं धर्मपुत्रपरीप्सया ।
मद्रेश्वरमवाकीर्य सिंहनादमथानदत् ॥ ४
नकुलः पञ्चभिश्चैनं सहदेवश्च सप्तभिः ।
विद्ध्वा तं तु ततस्तूर्णं पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ५
स तु शूरो रणे यत्तः पीडितस्तैर्महारथैः ।
विकृष्य कार्मुकं घोरं वेगघ्नं भारसाधनम् ॥ ६
सात्यकिं पञ्चविंशत्या शल्यो विव्याध मारिष ।

D2 3 हत, B1 3–5 D8 9 कृत-, Dn D4 6 स ह, D10 11 [अ]द्भुत, T1 2 हृदि, G1. 3 भृदा (for हत-) D1 बभूव विह्वलो राजन्, — d) Dn2 n3 जृम्भो K4 D6 वृत्रहण, Dn1 D9 10 °हणे, D11 °हणो, T1. 2 4 G M1 वज्रभृता, T3 M2 4 वज्रहतो, M3 वृत्रहतो (for °हणा) D4 वृत्रेणेंद्रो यथाहवे

Colophon D7 missing — *Adhy name* K4 भीमसेनयुद्ध, M2 शल्ययुधिष्ठिरयुद्धं, M3 4 युधिष्ठिरयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) B5 12, Dn D4 10 11 S 11 (as in text) — *Śloka no* K5 61, Dn 94, D5 101 (?)

12

☞ This adhy is missing in D7 (cf. v 1 9 1 1)

1 M4 om the ref — a) K4 पाडवे (for पीडिते) — c) Dn1 D3 G1 सात्यकीर् — d) D4 पार्थिवौ, T1 2 दुर्जयौ, T3 4 G1 3 मारिष, G2 M भारत (for पाण्डवौ) — e) Ś1 K1 T4 रथे, T3 M1 रणे, G2 शरै (for रथै)

2 a) Ś1 K1–3 बहुधा, B2 कुरुभिर् (for बहुभिर्) — c) D3. 4 महाय(D4 °न्य)ज्ञे, D10 11 °राज, T3. 4 G M °नासीत् (for °अज्ञे) — e) K6 आचार्यम् (for आश्च°) D1 भाषतो (for [अ]भाषन्त) — f) D4 मुनयो ये समागता

3 b) Dn D1. 5 -सूतं (for -भूत) Dn D1 2 5 6 पराक्रमी — d) T1 G1. 3 विव्याय D4 विव्याध सप्तभिस्तत

4 G1. 3 om (hapl.) 4–5. — a) K4. 5 B1 Dn D1. 2 5 6 8 9 M शतेनैव, B3 °न चै, D3 शतेन (sub-metric) (for शतेनैन) — b) Dn D1 5 T2–4 G2 M धर्मराज (for °पुत्र) D4 धर्मपुत्रमभीप्सया — c) D9 मद्रेश्वरो (sic), M1 माद्रेश्वर D9 om (hapl) from अवाकीर्य up to शूरो (in 6a) K5 B3. 5 Dn D1–3 5 6 8 T3 M अया(Dn2 n3 °पा)कीर्य T4 मद्रेशरयमाकीर्य — d) K5 B1 D2 अनदन्, M1 अकरोत् (for अनदत्)

5 D9 G1 3 om 5 (cf v 1 4) — a) D2 नकुळ Ś1 K1 विद्ध्वा, K5 Dn2 n3 D3–6 T1 2 M चैव (for चैनं) K4 नकुल पचविंशत्या — b) Dn3 तु (for च) K3–5 D3. 10 पंचभि (for सप्तभि) — Ś1 K1–3 D1 T3 om. (hapl) 5^{cd} — c) Dn2 n3 D2 विध्य (for विद्ध्वा) D8 तास्तु; T2 तत्र, T4 G2 तु तं (by transp) B1 Dn2 n3 D3 10 11 पुनस् (for ततस्) — d) K5 D3 10 11 ततो (for पुनर्) K4 B D2 4–6 पचभि (for सप्त°)

6 D9 om स तु शूरो (cf. v 1 4) — a) D1 तत (for स तु) K4 यत्न, K5 यत्नै, D3 यत्ते, D4 राजन्, G2 युक्त (for यत्त) — b) Ś1 K1 2 D10 11 तु, Dn D2 5 6 च, D1 [s]पि (for तैर्) — c) K4 विक्रम्य (for विकृष्य) D9 मर्म, T4 वेगं (for घोर) — d) D1 वेगवत्तरसा वली, D4 T3 4 G M भारघ्न वेगवत्तरं

7 b) T1 G1 विव्याथ — M1 om. (hapl.) 7^{c}–10^{d} — c) D10 om (hapl) from त्रिसप्तत्या up to विव्याधैनं (in 8^{d}) K4 5 D3 11 तु (for त्रि) — d) D2 नकुळं S (except G2, M1 om) पचभि· (for सप्तभिस्). G2 तदा; G3 सह (for तथा).

भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिस्तथा ॥ ७
ततः सविशिखं चापं सहदेवस्य धन्विनः ।
छित्त्वा भल्लेन समरे विव्याधैनं त्रिसप्तभिः ॥ ८
सहदेवस्तु समरे मातुलं भूरिवर्चसम् ।
सज्यमन्यद्धनुः कृत्वा पञ्चभिः समताडयत् ।
शरैराशीविषाकारैर्ज्वलज्ज्वलनसंनिभैः ॥ ९
सारथिं चास्य समरे शरेणानतपर्वणा ।
विव्याध भृशसंक्रुद्धस्तं च भूयस्त्रिभिः शरैः ॥ १०
भीमसेनस्त्रिसप्तत्या सात्यकिर्नवभिः शरैः ।
धर्मराजस्तथा षष्ट्या गात्रे शल्यं समर्पयत् ॥ ११
ततः शल्यो महाराज निर्विद्धस्तैर्महारथैः ।
सुस्राव रुधिरं गात्रैर्गैरिकं पर्वतो यथा ॥ १२
तांश्च सर्वान्महेष्वासान्पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
विव्याध तरसा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १३
ततोऽपरेण भल्लेन धर्मपुत्रस्य मारिष ।
धनुश्चिच्छेद समरे सज्यं स सुमहारथः ॥ १४
अथान्यद्धनुरादाय धर्मपुत्रो महारथः ।
साश्वसूतध्वजरथं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः ॥ १५ C 9 672 B 9 13 17 K 9 12 16

8 D10 om up to विव्याधैन, M1 om 8 (for both, cf v l. 7) —^{a}) M3 ततं च (for तत स-) K4 D4 5 -विशिर्षं —^{b}) D11 चिच्छेद (for धन्विन) —^{c}) T4 भित्त्वा (for छित्त्वा) D4 सहसा (for समरे) B1 . सहदेवस्तु समरे (= 9^{a}) — D3 om (hapl.) 8^{d}–10^{a} —^{d}) T1 G1 विव्याथ, T4 पप्याय (for विव्याध) D4 स सप्तभि, T3 4 G M2–4 त्रिभिस्तथा (G °द्रा) (for त्रिसप्तभि)

9 M1 om 9 (cf v l 7) D3 om 9 (cf. v l 8) D2 om 9^{a}–10^{b} —^{a}) K4 सहदेवस्य (for °वस्तु) —^{b}) T2 मातुळ G1 3 भीम (for भूरि) K2.3 B1 D2 -तेजस (for वर्चसम्) —^{c}) Ś1 K1.4 5 T2 सज्जम्, B1 सह्यम् (for सज्यम्) K4 M3 4 अन्यं (for अन्यद्) — D3 repeats 9^{d} after 10^{a} —^{d}) Ś1 K1 2 सप्तभि (for पञ्च°) —^{f}) Dn1 om , T1.2 अर्क-, T3 4 G M (M1 om) राजन् (for ज्वलज्-)

10 M1 om. 10 (cf v l 7) D3 om 10^{a} (cf v l. 8) K5 reads 10 twice —^{a}) K5 (first time) शरान्मेवास्य समरे — After 10^{a}, D3 repeats 9^{d} —^{b}) Dn D1 2 4–6 S (except T2, M1 om) नत (for [आ]नत-) K5 (second time) ** नानतपर्वणा —^{c}) T1 G1 विव्याथ, T3 सुव्याध (for विव्याध) B1 च भृश, T3 4 G M (M1 om) सुभृशं (for भृशसं-) —^{d}) B om ed वै (for च) K4 शितै (for त्रिभि) K. (first time) D3 तव वीर त्रिभि शरै, K5 (second time) त त भूयस्त्रिभिस्त्रिभि·

11 K2 4 D11 om. (hapl) 11^{ab} —^{a}) K5 B D (except D4, D11 om., D7 missing) तु (for त्रि-) —^{c}) T3 मम राजस्, G2 सहदेवस् (for धर्मराजस्) D6 षष्ट (for षष्ट्या) — After 11^{c}, D3 ins

71* पञ्चभि पञ्चभि शरै ।
गात्रे बाणैस्तु ते सर्वे शूरा सर्वे समर्पयन् ।
[L 1 = 13^{b}]

— D3 om 11^{d} —^{d}) Ś1 K1 समा(K1 °म)र्दयन्, K2–4 D1 समार्दयत्, B2–4 Dn1 n2 D2 5 6 11 समार्पयत्, M1 समर्चयत् (for समर्प°)

12 ^{a}) T4 om शल्यो —^{b}) Ś1 K1.2 निबद्धस्, D8 °र्विण्णस्, D9 °पिद्धस् (for °विद्धस्) D3 महारथ —^{c}) K4 5 D2–5 10 शु(D2 3 10 सु)स्राव D4 भूरिर्, D9 गात्राद् (for गात्रैर्) —^{d}) Dn1 गिरिक

13 ^{a}) B2 सर्वानेव (for तांश्च सर्वान्) Dn D1 5 6 महाश्रेष्ठान्, D4 महेष्वास (for °ष्वासान्) —^{c}) T1 G1 3 विव्याथ —^{d}) D4 महद्भुतम् (for तदद्भुतम्)

14 ^{a}) D6 परेण (for ऽपरेण) —^{b}) K3 सायकै (for मारिष) —^{c}) T1 2 चिच्छेद समरे सज्यं —^{d}) Ś1 K1.4 D2 सज्जं, K5 D3 शल्य , G2 सव्य (for सज्यं) K4 G1 3 कृत्वा, B2 D3 च सु-, Dn D6 च स, T3 G2 M1 2 सेषुं, T4 M3 4 सेषुर् (for स सु-) M2–4 महाबल (M3 ल) (for महारथ) K3 सुघोर हि महारथं, D1.4 स सज्यं स महायशा , T1 2 धनुस्तस्य महात्मन

15 Ś1 K1.2 Dn3 om. (hapl) 15^{ab} D1 om 15^{a}–16^{b} —^{ab}) K4 ततो (for अथ) — D3 om. (hapl) 15^{b}–25^{a} K4 सज्जं कृत्वा (for धर्मपुत्रो) K5 B3 D10 11 S (except T1 2) युधिष्ठिर (for महारथ) Dn1 n2 D6 ततो युधिष्ठिरो राजा मद्रराजं (Dn1 °जे) तदा रणे, D5 वेगेनान्यद्धनुर्गृह्य राजा धर्मभृता वर —^{c}) Dn1 साश्वसूत K2 -ध्वजं चास्य (for -ध्वजरथ) —^{d}) K2 रथं (for शल्यं) K4 Dn T2 4 G1 2 M4 प्रच्छादयत

C 9 672 B 9 13 17 K 9 12.17 स च्छाद्यमानः समरे धर्मपुत्रस्य सायकैः ।
युधिष्ठिरमथाविध्यद्दशभिर्निशितैः शरैः ॥ १६
सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धर्मपुत्रे शरार्दिते ।
मद्राणामधिपं शूरं शरौघैः समवारयत् ॥ १७
स सात्यकेः प्रचिच्छेद क्षुरप्रेण महद्धनुः ।
भीमसेनमुखांस्तांश्च त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ १८
तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
तोमरं प्रेषयामास स्वर्णदण्डं महाधनम् ॥ १९
भीमसेनोऽथ नाराचं ज्वलन्तमिव पन्नगम् ।
नकुलः समरे शक्तिं सहदेवो गदां शुभाम् ।
धर्मराजः शतघ्नीं तु जिघांसुः शल्यमाहवे ॥ २०
तानापतत एवाशु पञ्चानां वै भुजच्युतान् ।
सात्यकिप्रहितं शल्यो भल्लैश्चिच्छेद तोमरम् ॥ २१
भीमेन प्रहितं चापि शरं कनकभूषणम् ।
द्विधा चिच्छेद समरे कृतहस्तः प्रतापवान् ॥ २२
नकुलप्रेषितां शक्तिं हेमदण्डां भयावहाम् ।
गदां च सहदेवेन शरौघैः समवारयत् ॥ २३
शराभ्यां च शतघ्नीं तां राज्ञश्चिच्छेद भारत ।

---

16 D3 om 16^{ab}, D3 om 16 (for both, cf v l 15) T3 om (hapl) 16 —^{a}) K स च्छाद्यमान, B2 छाद्यमान स (by transp), D2 4-6 G M1 सछाद्य मान, T2 M2 4 प्रच्छाद्य° —^{b}) B1 D10 सायकै — B1 damaged for 16^{c}–17^{b} —^{c}) K5 D2 4 T2 अथा विध्य, Dn3 समाविध्यद् (for अथा°) — After 16, D5 11 ins

72* एवं द्वंद्वशतान्यासंस्त्वदीयाना परै सह ।

17 D8 om 17 (cf v l 15) K2 om 17 B1 damaged for 17^{ab} —^{b}) D8 शरार्दितं K1 धर्मपुत्र शरार्दित, T4 °राजेशरार्दिते, M1 °पुत्रशराचिते —^{c}) B1 8 5 Dn D1 • 5 8 9 शूर, T2 4 G M वीर (for शूरं) —^{d}) Dn2 D1 9 शरौघै B1 Dn D4 T4 M1 समवाकिरत् (for °वारयत्) Ś1 K1 8 शरै सनतपर्वभि, K4 5 D10 11 T1 2 शरैर्विव्याध (T1 °थ) पंचभि

18 D3 om 18 (cf v l 15) —^{ab}) T8 सात्यकि T8 transp प्रचिच्छेद and क्षुरप्रेण T1 2 च (for प्र) D4 क्षुरेण स (for क्षुरप्रेण) —^{c}) Ś1 K1 2 5 D1 T3 तास्तु, B2 T1 8 G तास्तास्, T4 सर्वास् (for तांश्च)

19 D3 om 19 (cf. v l 15) —^{a}) T1–3 G M1–4 तत (for तस्य) Dn3 मद्रराज (for महाराज) M1 ततो माद्राधिपो राजन —^{c}) M1 प्रेषयामासु —^{d}) Dn1 दंड (for दण्ड). K5 महाधनु, D1 °हवे, D5 महद्धन, T G1 8 महारणे (T2 °थे), G2 M2–4 रणाजिरे, M1 महाप्रभं (for °धनम्)

20 D3 om 20 (cf v l 15) —^{ab}) D5 राजान (for नाराचं) M1 सायकं भीमसेनोथ (for 20^{a}) Dn D1 6 M1 पावक (for पन्नगम्) T G M2–4 भीमसेन शरं घोर कार्तस्वरविभूषितं —^{c}) D2 नकुळ, T3 4 G M1 4 स (T1 स) तथा (for समरे) —^{d}) M1 4 च तोमरं (for गदां शुभाम्) —^{e}) K4 5 D5 11 च (for तु) D1 धर्मराजस्तु शतघ्नी —^{f}) K4 सायके (hypermetric) (for आहवे) — After 20, B3 ins

73* तेषां पतन्ति सर्वाणि बहुभि सायकैर्युधि ।

21 D3 om 21 (cf v l 15) —^{a}) K1 D2 6 ततोपतत (sic) (for ताना°) —^{b}) B1 damaged K5 om, D1 हि (for वै) — After 21^{b}, B (marg) ins

74* सात्यकामास समरे शल्यस्यैषु स सन्नराट् ।

while D1 ins

75* चिच्छेद समरे राजन्सर्वेषां च प्रयतस्य ।

—^{c}) D1 T2 M2 सात्यकि (sic) M1 प्रेषित (for प्रहित) —^{d}) D1 corrupt Dn शरैस्; D3 (orig) भुजैस्, D3 (marg) मध्ये (for भल्लैस्) D4 तोमरं (for तोमरम्)

22 D3 om 22 (cf v l 15). —^{a}) K2 4 भीमसेन (hypermetric) (for भीमेन) Ś1 K1–3 प्रेषित; B2 निहत, D5 प्रहत (for प्रहितं) K5 D10 11 प्रहित भीमसेनेन; D4 भीमसेनेन प्रहित; S वृकोदरेण प्रहित —^{b}) K1 चंदन; T1 काचन (for कनक) S (except M1) -भूषित (for भूषणम्)

23 D3 om 23 (cf v l 15) —^{a}) D1 नकुळ D1 T2 4 G M नकुलेन तथा (D4 तत, M1 च तां) शक्तिं —^{b}) K4 Dn1 n2 दंडा (for -दण्डां) Ś1 K1 महाभयां, K2 भयासहा (for °वहाम्) D1 T2 4 G M2–4 प्रेषिता रत्न(D4 हेम, T8 रुक्म)भूषिता; M1 प्रेषिता भुजगोपमां — B1 damaged for 23^{cd} —^{c})

पश्यतां पाण्डुपुत्राणां सिंहनादं ननाद च ।
नामृष्यत्तं तु शैनेयः शत्रोर्विजयमाहवे ॥ २४
अथान्यद्धनुरादाय सात्यकिः क्रोधमूर्छितः ।
द्वाभ्यां मद्रेश्वरं विद्ध्वा सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ २५
ततः शल्यो महाराज सर्वांस्तान्दशभिः शरैः ।
विव्याध सुभृशं क्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपान् ॥ २६
ते वार्यमाणाः समरे मद्रराज्ञा महारथाः ।
न शेकुः प्रमुखे स्थातुं तस्य शत्रुनिषूदनाः ॥ २७
ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमम् ।
निहतान्पाण्डवान्मेने पाञ्चालानथ सृञ्जयान् ॥ २८
ततो राजन्महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
संत्यज्य मनसा प्राणान्मद्राधिपमयोधयत् ॥ २९
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
परिवार्य तदा शल्यं समन्ताद्व्यकिरञ्शरैः ॥ ३०
स चतुर्भिर्महेष्वासैः पाण्डवानां महारथैः ।
वृतस्तान्योधयामास मद्रराजः प्रतापवान् ॥ ३१
तस्य धर्मसुतो राजन्क्षुरप्रेण महाहवे ।
चक्ररक्षं जघानाशु मद्रराजस्य पार्थिव ॥ ३२ C 9 690 B 9 13 35 K 9 12.35

M2–4 तोमर (for गदा च) — d) Dn स शरै (for शरौघै) D4 समवाकिरत्, M8 पातयत् (for °वारयत्)

24 D3 om 24 (cf v l 15) — a) D5 स शराम्या (for शराम्या च) D1 om, D2 T4 G2 तु, D10 वै (for च) — b) Ś1 K1 2 शल्यश्च, D8 राजा, T2 M2–4 राजश् (for राज्ञश्) K4 Dn D1. 2 5 6 मारिष (for भारत) — D10 reads 24^{cdef} twice — c) G2 तव (for पाण्डु) — d) T1–3 अनादयत्, T4 G M अथानदत् (T4 M8 °यत्) (for ननाद च) — e) B4 damaged Dn नामृष्यत्, D5 8 नामृष्य (sic) K8 Dn2 D10 (both times) 11 G1. 3 तत्र, T G2 M1 8 4 तत्तु (for त तु) K4 D2 सैनेय, K5 शैणेय — f) D4 शल्यस्य जयमाहवे, S शत्रोर्विजयलक्षण

25 D8 om 25^{a} (cf. v l 15) B4 damaged — a) Dn [अ]स्य (for [अ]न्यद्) — c) K2 सेत्रश्वरं (sic), D5 अस्य ध्वज (for मद्रेश्वर) T8 4 रुधन् (for विद्ध्वा) D1 द्वाभ्यामश्वाश्च संहत्य

26 a) K5 D3 4 10 11 T1. 2 M1 रणे राजन् (for महा राज) T8 4 G M2–4 ततो (M2–4 °था) मद्रेश्वरो राजन् — b) Dn1 सात्यकिं, Dn2 n8 सर्वांग (for सर्वांस्तान्) B1 D9 तांस्त्रिशितै, D3 द्वादशभि (for तान्द°) — c) D8 *व्याथ, T1 G1. 3 विव्याथ K4 5 D3 10 11 G2 भृशम, T8 4 G1. 3 M समरे (for सुभृश) — d) Dn D2 3 5 (marg) M4 महाद्विप, D5 (orig) धिप, G3 महद्विपान् D1 अकुशैरिव वारण

27 a) K6 न ते (hypermetric) (for ते) T4 वध्यमाना (for वार्यमाणा) — b) B4 damaged K4 राजे, D1 राज्ञो (for राज्ञा) D1 महाबला D4 S मद्रराजेन धीमता (D4 मारिष) — cd) D8 *corrupt* for 27^{c} Dn1 n2 नाशक्नु (for न शेकुः) K5 B1 2 D10 समरे, B4 5 D6 11 सम्मुखे (for प्रमुखे) T8 4 G M2–4 transp स्थातु and तस्य M1 स्थातुम् (for तुं) B4 damaged from तस्य up to शल्यस्य (in 28^{b}) Ś1 K2 निसूदन, B1 D8 9 M2–4 °सूदना, B3 Dn D. T2 G3 °षूदन, M1 सूदिन (for °षूदना) D1 तत्र संगरडवरे, D4 तस्य सर्वे महाहवे (for 27^{d})

28 B4 damaged up to शल्यस्य — b) D9 सैन्यस्य (for शल्यस्य) — c) D4 मन्ये (for मेने) — d) D9 10 M2–4 पचालान् T1 2 M1 च स (for अथ) Dn1 D3 4 सजयान्, D1 सृंजये — After 28, T8 4 G ins

76* तथाविधं महाराज मद्रराजस्य विक्रमम् ।
असह्यं मानवैर्युद्धे तद्बभूव नरर्षभ ।

29 T8 om 29–31 T4 om 29 — a) D3 राजा (for राजन्) D8 om from बाहुर् up to प्रताप (in 29^{b}) — c) Dn1 मानस, D3 *नसा, D4 G M2–4 समरे (for मनसा) D4 द्रौणि (sic) (for प्राणान्) — d) T1 2 G1 3 मद्रराजम् (for मद्राधिपम्) T1. 2 अपोथयत् M1 माद्राधिपमयुध्यत

30 T8 om 30 (cf. v l 29) — b) D4 om सात्यकिश्च B1. 3–5 D9 महाबल, T4 G3 [अ]पराजित (for महारथ) — T4 G1. 3 om 30^{c}–31^{d} — c) Dn1. n3 D1 2 6 G2 रणे, M3 तथा (for तदा) D11 (after corr *sec m* as in text) सैन्यं (for शल्यं) — d) B4 damaged K4 D8 विकि(K4 °क)रत्, Dn D4 6 विकिरञ् (for व्यकि°)

31 T8 om 31 (cf. v l 29) T4 G1 3 om. 31 (cf. v l 30) K4 om 31^{ab} — cd) D6 एकस् (for वृतस्) M1 माद्र (for मद्र-) Dn2 D6 राजं (for राज) G2 वृतस्तान्योधयन्सर्वांश्चकाशे मद्रकाधिप

C 9 691
B 9 13 35
K 9 12.36

तस्मिंस्तु निहते शूरे चक्ररक्षे महारथे ।
मद्रराजोऽतिबलवान्सैनिकानास्तृणोच्छरैः ॥ ३३
समाच्छन्नांस्ततस्तांस्तु राजन्वीक्ष्य स सैनिकान् ।
चिन्तयामास समरे धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४
कथं नु न भवेत्सत्यं तन्माधववचो महत् ।
न हि क्रुद्धो रणे राजा क्षपयेत बलं मम ॥ ३५
ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
मद्रेश्वरं समासेदुः पीडयन्तः समन्ततः ॥ ३६
नानाशस्त्रौघबहुलां शस्त्रवृष्टिं समुत्थिताम् ।
व्यधमत्समरे राजन्महाभ्राणीव मारुतः ॥ ३७
ततः कनकपुङ्खां तां शल्यक्षिप्तां वियद्गताम् ।
शरवृष्टिमपश्याम शलभानामिवाततिम् ॥ ३८

---

32 a) K2 corrupt D1 धर्मयुतो; T1 धर्मो रणे (for धर्मसुतो) K1 4 M3 राजा (for राजन) — d) M1 माद्रराजस्य K3-5 B3-5 D (except D3 9, D1 missing) T2 G2 3 पार्थिव, B2 पश्यत (for पार्थिव)

33 a) D10 सूरे; S वीरे (for शूरे) — b) B1 damaged from रथे up to नु न (in 35a) D3 महासुरे, D4 °रथ, T G M3 °बले (for °रथे) — c) M1 माद्रराजो Ś1 K1-3 D2 8 10 11 [ऽ]पि, K4 [ऽ]थ (for ऽति) — d) D10 corrupt Dn वृष्टिभिस् (for सैनिकान्) Ś1 K1-3 अ(K3 आ)स्तृणत्, K6 किरत (submetric), B3 Dn D1-3 5 8 9 स्वकिरत, D4 11 T1 4 M1 आवृणोत् (for आस्तृ°) D5 संग्रामेऽवकिरच्छरैः

34 D1 om 34–39 B1 damaged — a) K1 समार्छस् (submetric), B2 शरैश्छन्नास्, D2 समाच्छिन्नास्, D10 11 M1 °वृतास्, T3 4 G सर्वाश्छन्नांस् (for समाच्छन्नास्) B2 तीक्ष्णैः, M3 तांश्च (for तांस्तु) — b) K5 B3 Dn1 D2 4 10 11 T2 4 G1 3 स्म, T1 2 च (for स) — c) K4 वृतयामास (for चिन्त°) — d) K4 B2 D2-4 10 11 T3 4 G M पुत्रो (for राजो)

35 D1 om 35 (cf. v. l. 34) B1 damaged up to नु न — a) K3 B (B1 damaged) D3 8 9 नूनं, K4 D2 5 G1 3 तु न, K5 भूतं, D1 मम (for नु न) D10 11 Bom. ed. कथं नु समरे शल्यं (D10 सत्य). — b) Dn D2 6 8 अर्थवच्च, T1 2 माधवस्य (for तन्माधव) K4 तव, Dn1 मम, T3 4 G2 भवेत (for महत्) — c) T1 2 4 अभि, T3 G M अपि (for न हि) Ś1 K1 2 T1 2 4 G1 3 महाराज, K5 D3 10 11 रणे राजन, D4 रणे शल्य (for रणे राजा) — d) B5 क्षयमेतद्; D2 क्षपयेच्च, M1 °येत्तु (for °येत) D2 बल K6 D10 11 T3 4 G महत् (for मम) D3 क्षेपयेच्च महद्बल, D4 क्षपयेत बल मम — After 35, T G ins.:

77* अह मत्रातरश्चैव सात्यकिश्च महारथ ।
पाञ्चालाः सृञ्जयाश्चैव न शक्ताश्च हि मद्रपम् ।
निहनिष्यति चेदद्य मातुलोऽस्मान्महायशाः ।
गोविन्दवचनं सत्यं कथं भवति हि प्रियम् ।

[(L. 1) T1 न (for अह) — (L. 2) T2 G2 न हि (for न हि) T1 2 न शक्ता मद्रनिर्जुतः (for the post. half) — (L. 3) T1 2 G1 चैव (for चेद्) T2 मातुलो T1 2 G1 महाबल (for °यशाः) — (L. 4) T1-3 G1 नु (for हि)]

36 D1 om 36 (cf. v. l. 34) — a) G1 समधि (for सरथ) T1 नागाश्व (for °नागाश्वाः) — b) Ś1 K1 पूर्वजा K4 पाण्डवास्तु पूर्वजः, D4 पाण्डवा क्रोधमूर्छिता — c) K2 M1 मद्रेश्वर, K5 D2 10 11 मद्रराज Ś1 K1-3 समापेतु (for °सेदुः). — d) T2 4 G M1-3 सो(T1 शो)ऽर्दयन्त (for पीड°)

37 D1 om 37 (cf. v. l. 34) Dn1 n. D2 om 37ab, Dn2 D5 read the same on marg. — a) D1 स ता (for नाना) Ś1 K1 2 °नाशस्त्र; M3 °नाशौघ (for शस्त्रौघ) T1 3 बहुला — b) D 1 2 G शर (for शस्त्र) Dn2 D2 4 11 वृष्टि (for वृष्टिं) Dn1 D10 11 समुद्यता, D2 °च्छ्रिता, M2 °ज्झिता (for °त्थिताम्) — c) T1 G1 व्यधमत् D2 om. from रे राजन up to पश्याम (in 38c) K1 नरोत्तमे (for समरे) Ś1 K1 2 4 D2 4-8 10 T1 2 G2 राजा (for राजन) — d) D10 corrupt K4 महाभ्राणो महाबल

38 D1 om 38 (cf. v. l. 34) D2 om 38ab (cf. v. l. 37) — a) K2 4 Dn D 8 9 M °पुङ्खाना, K6 B3 T2 4 G1 3 पुङ्खाभा, D4 10 °सुपाणा, G2 °पुङ्खौघां (for पुङ्खां तां) — b) D4 M1 शरौघाणां (for शल्यक्षिप्तां) K4 D3 वियद्गता, M1 विद्रावन्ति (for वियद्गताम्) — c) D4 बाणवृष्टिम्, M1 आयातीं ताम् (for शरवृष्टिम्) K1 2 G2 M3 4 अपश्याम — d) K4 5 B1-3 Dn D3-6 8 10 11 T G इवायतिं; K4 °यत, B1 D2 8 °यतीं, D6 °जित, M1 ततामिव (for इवाततिम्)

39 D1 om 39 (cf. v. l. 34) — b) D2 प्रेरिता (for प्रेषिता) D4 S (except T1 2) परमाहवे (for रणमूर्धनि) — c) T1 2 च (for स्म) G1 ददृशे, G3

ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता रणमूर्धनि ।
संपतन्तः स्म दृश्यन्ते शलभानां व्रजा इव ॥ ३९
मद्रराजधनुर्मुक्तैः शरैः कनकभूषणैः ।
निरन्तरमिवाकाशं संबभूव जनाधिप ॥ ४०
न पाण्डवानां नास्माकं तत्र कश्चिद्व्यदृश्यत ।
बाणान्धकारे महति कृते तत्र महाभये ॥ ४१
मद्रराजेन बलिना लाघवाच्छरवृष्टिभिः ।
लोड्यमानं तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां बलार्णवम् ।
विस्मयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ४२
स तु तान्सर्वतो यत्ताञ्शरैः संपीड्य मारिष ।
धर्मराजमवच्छाद्य सिंहवद्व्यनदन्मुहुः ॥ ४३
ते छन्नाः समरे तेन पाण्डवानां महारथाः ।
न शेकुस्तं तदा युद्धे प्रत्युद्यातुं महारथम् ॥ ४४
धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथाः ।
न जहुः समरे शूरं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ४५ C. 9 704 B 9 13 48 K 9 12 50

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

दृश्येत, M3 त्रियते (for दृश्यन्ते) —^{d}) K. B2 3 5 Dn D2 3 5 9 T3 4 G1 2 M1–3 4 (*sup lin* as in text) Cn शकुनाना, D4. 6 G3 शा(D4 स)कुताना (for शल-भाना) Ś1 K1–3 इव व्रजा (by transp)

40 G1 3 om 40^{a}–41^{b} —^{a}) M1 माद्रराज- D5 T3 G2 M विनिर्मुक्तै (for -धनु°) —^{b}) B3 T3. 4 G2 M भूषितै (for -भूषणै) —^{c}) D3 4 corrupt D1 एकच्छायम्, M2 निपततम् (for निरन्तरम्) —^{d}) D3 सर्वभूत (for संबभूव) D4 8 नराधिप

41 G1 3 om 41^{ab} (cf v l 40) D1 om 41^{a}–42^{b} —^{a}) D10 om न K4 Dn D2 T3 G2 अस्माकं (for ना°) D4 पाडवाना तु नास्माकं —^{b}) K5 B1 3 4 D3 6 8–11 किं(D9 कं)चिद् (for कश्चिद्) K4 अदृश्यत, K5 प्रदृश्यत, B2 D5 6 T1 व्य(D5 वि)दृश्यते, B5 D9 न दृश्यत, D4 विदृश्यता (for व्यदृश्यत) —^{d}) B2 तत्र (for कृते) D2 तेन, D4 शस्त्र, G2 शत्रु (for तत्र) K5 महाभय, B (except B2) D8–11 T G °हवे (for भये)

42 D1 om 42^{ab} (cf. v l 41) —^{a}) M1 माद्र-राजेन D2 बळिना, G2 बलवान् (for बलिना) —^{b}) D3 corrupt T4 बलिना (for लाघवात्) T2 शस्त्र (for शर-) — D3 om 42^{c}–43^{b} —^{c}) D1 पीड्यमानं, D10 11 चाल्य° (for लोड्य) K1. 4 B4 T4 G1 तदा, D10 11 तु तं, G2 बलं (for तथा) —^{d}) D2 बळार्णव, D5 महा° —^{f}) K4 B3 D10 -मानवा, B2 -पन्नगा (for -दानवा.),

43 D3 om 43^{ab} (cf. v l 42), D1 om 43 —^{a}) K4 छन्नान्, B3 D4 6 8 T4 G2 3 यत्नात् (T4 G3 त्नान्), T3 युक्तान् (for यत्तान्) —^{b}) K4 5 D2 10 11 सछाद्य (for पीड्य) D4 शरौघै पीड्य मारिष —^{c}) K5 D3 अवस्थाय, Dn D2 5 6 अयाच्छाद्य, T3 4 समाच्छा(T4 °सा)द्य (for अव) —^{d}) D5 T3 G3 विन दन् Ś1 K1–3 सिंहनादान्व्यधान्मुहु

44 ^{a}) D3 corrupt Dn1 D2 T3 छिन्ना, D4 छिन्ने, G2 भग्ना (for छन्ना) D1 बाणै (for तेन) —^{b}) S (except T1. 2) मद्रपेन (M1 °पेण, M3–4 केण) महात्मना — After 44^{b}, Dn D5 6 read 45^{cd} K4 D1 om (hapl) 44^{c}–45^{b} B4 damaged for 44^{c}–45^{d} —^{c}) D10 11 न श(D11 नाश)क्नुवंस्, T3 4 न च शेकुस् (for न शेकुस्त) B1 5 Dn D2 4–6 8 T1 G1. 2 ते, D3. च (for त) D4 रथा, D6 न धा, T2 तथा (for तदा) —^{d}) Ś1 K1 2 प्रत्युद्यंतं, Dn1 n3 D5 °स्यातु, D3 T3 °द्यातं, D4 प्रतिहतु (for प्रत्युद्यातुं) S महारथा

45 K4 D1 om 45^{ab} (cf. v l 44) B4 damaged —^{a}) Ś1 K1 2 ते (for तु) —^{b}) T3 तदा (for रथा) Ś1 K1 3 भीमसेनपुरोगमा — Dn D5 6 read 45^{cd} after 44^{b} —^{cd}) D2 न जहु, S निजघ्नु (for न जहु) T3 4 G1. 3 M1 transp शूर and शल्यम् B2 D3 G1 शोभितं (for शोभिनम्)

Colophon om in D1 D7 missing —*Adhy name* Bom ed शल्ययुद्धम् —*Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 B2 10; B5 D11 13, Dn D10 S 12 (as in text) —*Śloka no*. K5 48, Dn 46.

१३

C 705 B 9 14 1 K 9 13 1

संजय उवाच ।
अर्जुनो द्रौणिना विद्धो युद्धे बहुभिरायसैः ।
तस्य चानुचरैः शूरैस्त्रिगर्तानां महारथैः ।
द्रौणिं विव्याध समरे त्रिभिरेव शिलीमुखैः ॥ १
तथेतरान्महेष्वासान्द्वाभ्यां द्वाभ्यां धनंजयः ।
भूयश्चैव महाबाहुः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २
शरकण्टकितास्ते तु तावका भरतर्षभ ।
न जहुः समरे पार्थं वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ३
तेऽर्जुनं रथवंशेन द्रोणपुत्रपुरोगमाः ।
अयोधयन्त समरे परिवार्य महारथाः ॥ ४
तैस्तु क्षिप्ताः शरा राजन्कार्तस्वरविभूषिताः ।
अर्जुनस्य रथोपस्थं पूरयामासुरञ्जसा ॥ ५
तथा कृष्णौ महेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम् ।
शरैर्वीक्ष्य वितुन्नाङ्गौ प्रहृष्टौ युद्धदुर्मदौ ॥ ६
कूबरं रथचक्राणि ईषा योक्त्राणि चाभिभो ।
युगं चैवानुकर्षं च शरभूतमभूत्तदा ॥ ७

13

☞ This adhy is missing in D7 (cf v 1 9 1 1)

1 B4 damaged up to विधूमो (in 9 13 18d) —ab) Ś1 K1 2 [अ]युध्यद् (for विद्धो) M2-4 transp° विद्धो and युद्धे D1 बाणैर्, T3 4 G शरैर् (for युद्धे) B3 आशुगै, D4 सायकै, Cn (gloss आयुधविशेषै) आयसै (as in text) —c) D9 चापि शरै (for चानु चरै) Ś1 K1 तस्य चानुचर शूरस् —d) D2 त्रैगर्ताना Ś1 K1 महारथ —e) B1 द्रौण T1 G1 विव्याथ —f) K2 om त्रिभिरे

2 B4 damaged —a) K4 तथेतरान्, T3 तथे तर (for °तरान्) D3 4 महेष्वासा —b) T1 2 4 G1, 3 M2-4 समच्छिनत्, T3 समच्छिद्रत्, G2 अपीडयत् (for धनजय) —c) T G M2 4 चैतान्, M3 चैना (for चैव) K6 D3 10 11 महाराज (for °बाहु) —d) K6 D2 M1 3 अ(K5 इ)वाकिरन् K4 शरवर्षेण चाकिरत्

3 B4 damaged —a) D3 4 S (except M1) -कट किनस् K4 5 D3 तत्र, D1 वीरास्, T4 तेषु (for ते तु) —b) T3 तमार्छन्, G3 तावुभौ (for तावका) — B3 om 3c-4b D1 om. 3cd —c) T3 जहु (for जहु) D10 11 न जहु पार्थमासाद्य —d) D10 11 ताड्य माना, T3 पीड्य° (for वध्य°) K6 D4 शरै शितै (by transp), D3 शरै शरै, T1, 2 शिलीमुखै

4 B3 om 4ab (cf. v 1 3) B4 damaged —a) K4 5 D1 3 10 11 T1 2 अर्जुन (for तेऽर्जुनं) Ś1 K1-3 रथवेगेन; K6 शरवर्षैश्च; B (B3 om., B4 damaged) Dn D1, 2, 5, 6, 8 9, 11 शरवर्षेण; T3 रथमास्थाय (for °वशेन) —c) M1 अपोययन्त (for अयोध°) —d) K5 परिचार्य, M1 प्रतिवार्य (for परि°) K4 B (B4 damaged) Dn D1 2 4-6 8 9 T1 2 महारथ (for °रथा) — For 4cd, T3 4 G M2-4 subst

78* परिवार्य मुदा युक्ता योधयन्तश्चकाशिरे ।

[T4 तत्र (for मुदा) T4 योधयश्च प्रकाशिरे (for the post half)]

5 B4 damaged —a) D4 तत्र, D5 ते तु, T4 तैश्च (for तैस्तु) Dn1 शरान्, M3 तदा (for शरा) G2 तैर्मुक्ताश्च शरा राजन् —b) K2 कातम्वर (for कार्त°) Dn1 -विभूषितान् —c) K4 6 D2 रथोपस्थे, D1 °स्थंग (for °पस्थ) —d) Ś1 K1-3 ओजसा; D1 आहवे (for अञ्जसा) Dn2 n3 T2 M4 पूजयामासुरजसा

6 D1 om 6 B4 damaged —a) T2 G2 तदा (for तथा) —b) Ś1 K (except K3) D2 3 5 6 9 ऋषभौ —c) Ś1 K1-3 शितै शरैर्, D3 शरैर्वीरौ, D4 शरवर्ष (for शरैर्वीक्ष्य) Ś1 K1 2 Dn विभि(Ś1 °भु)न्नाङ्गौ, K3-5 D2-6 8-11 वितुन्नाङ्गौ (for वितु°) T2 शरै र्विक्षिपतुर्नागौ, T3, 4 G निव्यधु(T3 °धु)श्च शरैर्वीरै, M शरैर्विक्षततुन्नाङ्गौ —d) K5 B (B4 damaged) D (D1 om, D7 missing) T3 4 G1 3 प्रहृष्टा युद्धदुर्मदा

7 B4 damaged D5 reads 7 on marg —a) Ś1 D8 कूवर, Dn2 n3 D1 6 कवचं, D3 M3 कुवेर (for कूबर) D1 6 -योक्त्राणि, M1 2 4 -चक्रे च (for -चक्राणि) —b) K6 B2 3 5 D11 रथ, B1 ईशा, Dn1, n3 इषा, D9 ईशा, T2 यूपा, G2 यान (for ईषा) Dn D6 T1 2 चक्राणि; T3 4 G M2-4 नेत्राणि (for योक्त्राणि). Ś1 K1-3 चाभितः; K6 B (B4 damaged) D3 5 6 8-11

नैतादृशं दृष्टपूर्वं राजन्नैव च नः श्रुतम् ।
यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः संप्रचक्रिरे ॥ ८
स रथः सर्वतो भाति चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ।
उल्काशतैः संप्रदीप्तं विमानमिव भूतले ॥ ९
ततोऽर्जुनो महाराज शरैः संनतपर्वभिः ।
अवाकिरत्तां पृतनां मेघो वृष्ट्या यथाचलम् ॥ १०
ते वध्यमानाः समरे पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।
पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्षमाणास्तथाविधम् ॥ ११
ततोऽद्भुतशरज्वालो धनुःशब्दानिलो महान् ।
सेनेन्धनं ददाहाशु तावकं पार्थपावकः ॥ १२
चक्राणां पततां चैव युगानां च धरातले ।
तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ॥ १३
ईषाणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां च भारत ।
अक्षाणामथ योक्त्राणां प्रतोदानां च सर्वशः ॥ १४ C 9 719 B 9 14 15 K 9 13 14

T1 वा त्रिमो, Dn वा पुन, D2 T3 चाभिमो (for °मो) D1 तया कृष्णा महारथौ —c) K4 युगे, D10 युगश् (for युग) Ś1 K1 3.4 D10 T3 [अ]नुकर्षश्, K5 कर्म, Dn D4 8 °वर्षं, M3 4 °पत (for कर्षं) D1 युग तया रश्मिगण —d) G1 शरीभूतम्, G2 शरचावम्, M1 शरावृतम् (for शरभूतम्) T3 तया (for तदा)

8 D1 om 8–9 B1 damaged —a) Ś1 K1 2 एतादृश, T1 2 M न ता (for नैता°) T3 4 G तादृशं दृष्टपूर्वं वा (G हि) —b) G2 नासीन् (for नैव) Ś1 K1 2 G3 न च, B2 3 5 Dn D4 5 6 8 9 [अ]पि च (D6 नि, D7 न), D11 च तत्, T1 2 च मे (for च न) T4 [ऽ]श्रुत (for श्रुतम्) —c) B5 D4 तादृशं, M2 यादृशस् (sic) (for °श) G2 M3 4 तस्य (for तत्र)

9 D1 om 9 (cf v l 8) B1 damaged —a) T4 वीरो (for भाति) M2–4 सर्वत स रथो भाति —b) D4 T2–4 G1 3 M2 रुक्म-, M1 3 4 रुग्म (for चित्र) K4 पुंखे (for -पुङ्खै) Dn T1.2 G2 शिलाशि(Dn °सि)तै (for शितै शरै) K4 चित्रपुंखचितै शरै —c) G1 उल्काचितं, M1 कृत्त शतं (for उल्काशतै) B5 सम (for संप्र) B2 T3 4 G -दीप्तैर् (for दीप्त) —d) D2 T2 भूतळे

10 B1 damaged —a) G3 महाराज —b) D1 ठिष्ठ वीक्ष्य निर्जं रथ —c) K3 D2 9 अवाकिरंस् (for °किरत्) —d) D1 T3 G इव (for यथा) D2 [अ]चळ K4 D3 10 11 मेघो वृष्ट्येव पर्वत (D10 °तान्)

11 D1 om 11 B1 damaged —a) Dn1 पार्थेन (for समरे) —b) Dn1 स्वस्य (for पार्थ) Dn2 n3 D3 T2 पार्थानाम(Dn2 T2 °मा)कितै शरै, M1 पार्थेनारमाकि° —c) K3 पार्थं (for पार्थ) K4 अपश्यत (for अमन्यन्त) T3 पार्थमेरमपश्यत —d) K4 5 Dn D4 8 9 T1 2 प्रेक्ष्यमाणास् K1 तथाधिप, Dn D2 5 Cn तदायुधं (D2 °धि); M3 तया वध (for तथाविधम्).

12 B1 damaged. —a) K2 तत शूर-; K4 D3 10 11 T1 2 कोपोद्भू(K4 D3 °द्भू, T1 °द्व)त-, K5 B2 D2 6 G1 ततोद्भूत, D1 तयाभूत-, T3 4 तत श(T4 पी)त, M1 तत्राद्भुत- (for ततोऽद्भुत) K5 -सरि- (sic) (for -शर) D2 ज्वाळो —b) D2 -शब्दानिळो — After 12b, K5 erroneously reads तावकाना ध्वजाना च and leaves some space blank thereafter K5 om 12cd —c) Ś1 D10 11 T3 सैन्येंधन, K3 शनेंधनो (sic), D1 जल तव, D3 सैन्यं घन, T2 सहेघने (for सेनेन्धन) —d) D1 इधन (for तावक)

13 B1 damaged. —a) D2 om. (hapl.) from पतता up to ईषाणा (in 14a) T2 विततां (for पतता) K4 5 B (B1 damaged) Dn D1 3 5 6 8–11 T1 2 G1 [अ]पि (for [ए]व) D1 तत शराभिसृष्टाना —b) Dn D1 5 Cn युग्याना, D4 पतता (for युगाना) K5 वसुधा (for च धरा) T2 -तळे, M2 -तल (for तले) —c) D3 पताकाना च (hypermetric) (for पताकाना) —d) M1 तथैव च (for रथै सह) — After 13, D1 ins

79* ईषाणा चापि योक्त्राणा वेणूना चापि सर्वश ।
भुजाना शिरसा चैव छत्राणा व्यजनै सह ।
तत्र क्रुद्धस्य पार्थस्य अगम्या समभूद्धरा ।

14 D2 om ईषाणा (cf v l 13) D1 om 14–17 B1 damaged —a) D3 4 इषाणा(D3 °ता)म् (for ईषा°) K5 M3 अनुकर्माणा, Dn3 °कार्पाणा, Cn (gloss रथानामध स्थदारूणाम्) °कर्षाणा (as in text) —b) K2 D3 त्रिवे(K2 °वी)नूना, K5 किलेनूना (sic), D11 त्रिशूलाना (for °वेणूना) T4 om (hapl) from भारत up to प्रतोदाना च (in 14d) D9 वेणूना च सहस्रश — After 14b, K5 ins 81* K5 om (hapl) 14c–16d D9 om (? hapl) 14c–15d —c) Dn2 n3 योक्तृणा, D8 10 योक्ता(D10 °क्त्रा)नां —d) D3 M2–4 भारत, T G शाश्वत; M1 मारिष (for सर्वशः).

15 K5 D1 9 om 15 (cf. v l 14). B1 damaged. —a) K4 D2 10.11 चापि (for चैव) —b) D6 कुंज-

C 9 719
B 9 14 15
K 9 13 15

शिरसां पततां चैव कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ।
भुजानां च महाराज स्कन्धानां च समन्ततः ॥ १५
छत्राणां व्यजनैः सार्धं मुकुटानां च राशयः ।
समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत ॥ १६
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।
बभूव भरतश्रेष्ठ रुद्रस्याक्रीडनं यथा ।
भीरूणां त्रासजननी शूराणां हर्षवर्धनी ॥ १७
हत्वा तु समरे पार्थः सहस्रे द्वे परंतप ।
रथानां सवरूथानां विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १८
यथा हि भगवानग्निर्जगद्दग्ध्वा चराचरम् ।
विधूमो दृश्यते राजंस्तथा पार्थो महारथः ॥ १९
द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमम् ।
रथेनातिपताकेन पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ २०
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ श्वेताश्वौ धन्विनां वरौ ।
समीयतुस्तदा तूर्णं परस्परवधैषिणौ ॥ २१
तयोरासीन्महाराज बाणवर्षं सुदारुणम् ।
जीमूतानां यथा वृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ ॥ २२
अन्योन्यस्पर्धिनौ तौ तु शरैः संनतपर्वभिः ।
ततक्षतुर्मृधेऽन्योन्यं शृङ्गाभ्यां वृषभाविव ॥ २३
तयोर्युद्धं महाराज चिरं सममिवाभवत् ।

लोष्णीष (for कुण्डलो°) — c) D3 भूताना (for भुजाना) D3 10 11 महाभाग (for °राज) — d) K4 T2 सुस्कंधाना, B3 5 D8 जघाना च; Dn D7 6 रुदा°, D4 सचापाना (for स्कन्धानां च) B1 2 3 Dn D2 6 8 सहस्रश; D5 [ए]व सर्वश (for समन्तत) — After 15, D8 ins

80* सर्वेषां पतता चैव छत्राणा च समन्तत ।

16 K5 D1 om 16 (cf v 1 14) B4 damaged — a) T4 G3 मकुटै (for व्यजनै) — b) S (except T1 G1) मकुटाना Ś1 K1-3 भारत; D5 सर्वश (for राशय°) — d) B1 2 5 D9 -मार्गस्य (for मार्गेषु) Ś1 K1. 2 B2 T2 वृष्टय, D4 राशय, T1 3 4 G M सर्वश (M8 °त) (for भारत) — After 16, N (D1 om, D7 missing, K5 after 14b, B4 damaged) T1 2 ins

81* तत क्रुद्धस्य पार्थस्य रथमार्गे विशा पते ।

[Dn D5 6 9 तत्र (for तत) D4 रणमध्ये (for रथमार्गे)]

17 D1 om 17 (cf v 1 14) B4 damaged Bom ed. transp 17cd and 17ef — e) K4 5 D2. 4 10 -जनन (for -जननी) — f) K1 3 5 B (B4 damaged) Dn1 D2 6, 8 9 11 T1 4 G M1 वर्धिनी, K4 D3. 4 10 वर्धन

18 B4 damaged up to विधूमो (in 18d) — a) B3 दृष्ट्वा (for हत्वा) D2 4 च (for तु) — b) K5 D3 4 सहस्र, G3 सहस्र (for सहस्रे) G2 वै (for द्वे) K3 B2 3 D2 4-9 11 T1 2 4 G1. 2 M2 4 परंतप, K5 B1, 5 D8. 9 समतत. (for परंतप). — c) K4 सपताकानां (for सवरूथाना) — d) B1 [अ]ग्निज्वल, D1 2 [अ]ग्निज्वलन्, D5 [इ]न्द्र° (for ज्व)

19 a) D2 पाथा (sic), D4 तथा (for यथा) D2 4 S वह्निर् (for अग्निर्) — b) D1 दग्ध्वेव, D4 जगत्सर्व (for °दग्ध्वा) — c) Ś1 K1-3 वह्निस् (for राजंस्) — d) G2 M तद्वत् (for तथा) K5 D7 10 11 T2 4 G M धनंजय, B1 D2 9 महाबल (for °रथ) T1 2 ज्वलमानस्तथा र्जुने (T2 °न)

20 b) Dn पाण्डवा (for °वस्य) T4 रणोत्सर्ग (for पराक्रमम्) — After 20b, the sequence in Ś1 K1-3 is 21cd, 20cd, 21ab, 23ab, 22, 24cd, 23cd, 24ab, 25 — c) M1 स (for [अ]ति) — d) S पर्यवा(T2 धा)रयत् (for प्रत्य°)

21 For the sequence in Ś1 K1-3, cf v 1 20 D1 om 21 — b) D3 11 तावुभौ, D4 शराश्वौ (sic), D10 चरिनौ (for श्वेताश्वौ) B Dn D2 6 8 9 रथिनां (for धन्विना) — c) Dn D2 6 संपेततुस्; D संयते तु; T4 समरे तु, G M2 समेयतुस्, M3 4 उत्पेत° (for समीय°) B Dn D2 6 T3 तथा (for तदा) K5 D3 10 11 [अ]न्योन्यं, D9 हर्तुं (for तूर्णं)

22 For the sequence in Ś1 K1-3, cf v 1 20 — b) M3 बाणवर्षं सुदारुण — c) K4 जीमूतेयां, D3 10 11 S °तयोर् (for °तानां)

23 For the sequence in Ś1 K1-3, cf. v 1 20 D1 om 23-24 — a) K3 B1 4 D3 8 9 11 T4 G अन्योन्य (for °न्य) Ś1 K1-3 चैव (for तौ तु) — c) D10 11 तदा (for मृधे) — d) D4 शृंगाणा K3 Dn ऋषभाव् (for वृष°).

अस्त्राणां संगमश्चैव घोरस्तत्राभवन्महान् ॥ २४
ततोऽर्जुनं द्वादशभी रुक्मपुङ्खैः सुतेजनैः ।
वासुदेवं च दशभिर्द्रौणिर्विव्याध भारत ॥ २५
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपद्गाण्डिवं धनुः ।
मानयित्वा मुहूर्तं च गुरुपुत्रं महाहवे ॥ २६
व्यश्वसूतरथं चक्रे सव्यसाची महारथः ।
मृदुपूर्वं ततश्चैनं त्रिभिर्विव्याध सायकैः ॥ २७
हताश्वे तु रथे तिष्ठन्द्रोणपुत्रस्त्वयस्मयम् ।
मुसलं पाण्डुपुत्राय चिक्षेप परिघोपमम् ॥ २८
तमापतन्तं सहसा हेमपट्टविभूषितम् ।
चिच्छेद सप्तधा वीरः पार्थः शत्रुनिबर्हणः ॥ २९
स च्छिन्नं मुसलं दृष्ट्वा द्रौणिः परमकोपनः ।
आददे परिघं घोरं नगेन्द्रशिखरोपमम् ।
चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौणिर्युद्धविशारदः ॥ ३०
तमन्तकमिव क्रुद्धं परिघं प्रेक्ष्य पाण्डवः ।
अर्जुनस्त्वरितो जघ्ने पञ्चभिः सायकोत्तमैः ॥ ३१ C. 9 737 B 9 14 33 K 9 13 31

24 For the sequence in Ś1 K1-3, cf v 1 20 D1 om 24 (cf v 1 23) — a) D5 ततो (for तयोर्) — c) T3 corrupt. K5 B2 Dn D2 5 6 10 11 शस्त्राणा (for स्त्र) Ś1 K1-3 मंश(K2 3 °च)यश् (for °गमश्) — d) K4 . B D (D1 om, D7 missing) T1. 2 पुन (for महान्)

25 For the sequence in Ś1 K1-3, cf v 1 20 — b) M1 रुग्म (for रुक्म) K3 पुग्र, D10 पुंपे (for पुङ्खै) D1 T1 सुतेनितै, D3 4 °जमै, T2 4 G M शिलाशितै (for सुतेजनै) — c) D4 नवभिर् (for दश°) — d) T1 G1 विव्याथ K5 D3 10 11 विव्याध भरतर्षभ

26 a) Ś1 K1-3 प्रणम्य, D10 11 °हर्षाद् (for °हस्य) — b) D3 प्राक्षिपद्, T G2 3 M1 विक्षिपन्, G1 त्रिक्षिप्य (for व्याक्षिपद्) D4 गाजिव (for गाण्डिव) Dn D1 गाजी(Dn1 °डी, D1 °जि)व व्याक्षिपद्धनु, M2-4 गाण्डीव विक्षिपन्व(M3 °द्व)नु — c) K2 . B3. 4 D3 4 10 11 T G तु, K4 स, Dn D1 . स, D6 om (for च) — d) S महारथ (G1 M2-4 °थ) (for °हवे) — After 26, D10 ins

82* निरुच्छ्वास तत कृत्वा गुरुपुत्र महामना ।
सोऽसृजत्सायकान्सप्त्ये अर्जुनो जयता वर ।
चतुर्भि सायकैश्चैव ताडयामास घोटकान् ।

27 D10 reads from 27a up to the prior half of 83* twice B4 damaged for 27 — a) K3 विश्व- (sic), Dn3 क्षश्व (sic) (for व्यश्व) K. -सुत (for -सूत) — b) Dn2 n3 T3 सव्यसाचि (T3 °चिर्) (for °साची) K. D2-4 10 (both times) 11 परंतप (K5 °प), T1 3 4 G M महाहवे, T3 यत्न (for रथ) — c) D10 (both times) मृदुपूर्वं Ś1 K1-3 D4 चैव (for चैनं) — d) T1 G1 विव्याथ Ś1 K1-3 त्रिभिरताडयत्, K5 D7 10 (both times) 11 पुन पुनर ताडयत्

28 For the repetition in D10, cf v 1 27 — a) D4 रथाश्वे (for हताश्वे) Ś1 K1-3 ततस्तस्मिन् (for रथे तिष्ठन्) — b) K5 B D2 8 9 तदास्मयन् (K5 °यं, D3 °रन), D4 ह्यविस्मयन्, T1 2 ह्यवस्थित, T3 ह्यय स्मयं, T4 G [s]प्यय स्म(T4 थास्म)यन, M [s]प्य (M1 व्य)यस्मय (for स्त्वय°) Dn D1 2 6 प्रगृह्य च मयोमयं, D5 भारद्वाजात्मजो बली — After 28b, D10 ins

83* यमदण्डनिभं घोर शत्रुसैन्यभयंकरम् ।
[For the repetition of the prior half, cf v 1. 27]

— B4 damaged from 28c up to 29d — c) Ś1 K1 मुसुल, K4 Dn1 n2 D1 3-5 9 10 मुशल, B (B4 damaged) मुषल, D2 मुशळ D4 पाडुपुत्रस्य — d) D1 चिक्षेप गुरुनंदन

29 B4 damaged — a) Dn तदापतन्न सहसा — b) D4 -पट्टैर् (for पट्ट) — c) S (except T1 2) पार्थो (for वीर) — d) T3 4 G M2-4 वीर, M1 भीम (for पार्थ) Dn3 T3 शत्रुर् (for शत्रु) K2 निवर्हन, T3 वर्हिण

30 a) S (except T1 G1) सच्छिन्न Ś1 K1. 2 मुसुल, K3-5 Dn D1. 3-5 9 10 मुशल, B मुषल, D2 मुशळं, D3 मुषित — b) G1 द्रौणि परमकोपन — c) Ś1 K1 आदधे T2 परम (for परिघं) — d) K5 B2 Dn1 D1 3 नागेंद्र, M1 शैलेन्द्र- (for नगेन्द्र-) D3. 5 शिख- रोपम D4 नागेंद्रस्य करोपम — K4 om 30ef — e) D4 M पार्थस्य (for पार्थाय) — f) B4 damaged D4 क्रोधाद्द्रौणिर्महाहवे, M1 द्रौणि परमदुर्जय

31 a) K3 क्रुद्ध — b) Ś1 K1-3 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य) — c) D3 स्वरतो, D4 तुरितो (for त्वरितो) K3 जघ्ने (for जघ्ने) — d) D3 corrupt

C 9 726
B 9 14 34
K 9 13 32

स च्छिन्नः पतितो भूमौ पार्थबाणैर्महाहवे ।
दारयन्पृथिवीन्द्राणां मनः शब्देन भारत ॥ ३२
ततोऽपरैस्त्रिभिर्बाणैर्द्रौणिं विव्याध पाण्डवः ।
सोऽतिविद्धो बलवता पार्थेन सुमहाबलः ।
न संभ्रान्तस्तदा द्रौणिः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ ३३
सुधर्मा तु ततो राजन्भारद्वाजं महारथम् ।
अवाकिरच्छरव्रातैः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ ३४
ततस्तु सुरथोऽप्याजौ पाञ्चालानां महारथः ।
रथेन मेघघोषेण द्रौणिमेवाभ्यधावत ॥ ३५
विकर्षन्वै धनुः श्रेष्ठं सर्वभारसहं दृढम् ।
ज्वलनाशीविषनिभैः शरैश्चैनमवाकिरत् ॥ ३६
सुरथं तु ततः क्रुद्धमापतन्तं महारथम् ।
चुकोप समरे द्रौणिर्दण्डाहत इवोरगः ॥ ३७
त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सृक्किणी परिलेलिहन् ।
उद्वीक्ष्य सुरथं रोषाद्धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
मुमोच तीक्ष्णं नाराचं यमदण्डसमद्युतिम् ॥ ३८

32 ^{a}) T2 4 G2 3 M1 3 4 संछिन्न° —^{b}) B1 4 D9 महामृधे (for °हवे) —^{c}) Ś1 K1-3 द्रावयन, T2 धार° (for दार°) K3 4 D5 पृथिवीं प्रा(D4 ग्रा)णान, D11 (before corr) °वीं द्रौणिर्, D11 (after corr) °धीशाना (for °वीन्द्राणा) D1 शब्देन दारयन्राजा —^{d}) K4 5 B Dn D1-3 5 6 8-11 T1 2 मनांसीव च भारत, D1 मनांसि भरतर्षभ

33 ^{a}) T3 अतो (for ततो) K5 D9 10 11 भल्लैर् (for बाणैर्) —^{b}) T1 G1 विव्याथ —^{c}) K4 सोभि; K6 Dn D3 6 सोपि (for सोऽति) D2 बळवता —^{d}) K6 D3 T1 2 तु, T4 G2 स (for सु) D2 महा वळ, D10 11 °त्मना (for °बल) —^{e}) Ś1 K3 नाभ्य (K6 °भि)भ्रमत्, K1 नाभ्यद्रवत, K2 नाभ्यभ्रमत, K4 D1 नासभ्रमत्, K5 B5 D9 10 11 नाकंपत, B3 असंभ्रातस्, D1 न चुक्षुभे, T G M2-4 न (T3 स) मुमोह, M1 न चचाल (for न संभ्रान्तस्) D2 T3 तथा, D10 ततो (for तदा) —^{f}) D10 11 T3 पौरुषेषु (for °षे स्वे)

34 B4 damaged for 34^{ab} —^{a}) K3 4 B1 2 3 D5 M2 4 सुरथस्, K6 B3 Dn D1-4 6 8-11 T1 2 M1 सु(D1 2 स, T2 स्व)रथं, T4 G सुशर्मा (for °धर्मा) K6 D3. 10 11 M1 च, Dn1 om (for तु) D1 तदा पार्थं, D6 T1 2 महाराज (D6 °जन्), T3 4 G M1 3 4 तदा (T3 °था) राजन् (for ततो रा) —^{b}) K4 5 B (B4 damaged) Dn D2 3 6 8-11 T1 2 भारद्वाजो, D1 अश्व स्थामा, D4 द्रौणिरेव, G1 विजयं तं (for भारद्वाज) K4 5 B1 D2 6 8 9 T1-3 महारथ —Ś1 K1 2 om (hapl) 34^c-37^b K3 reads 34^c-35^b twice —^{c}) D2 M4 अवाकिरन्, D10 क्षुर- (for शर-) D4 S (except T3 G1) घातै (for व्रातै)

35 For the repetition in K3, cf v l 34 Ś1 K1 2 om 35 (cf. v l 34) B4 damaged for 35-36 —^{a}) K4 च, D3 तौ (for तु) K6 T2 सरथो (for सु°) K4 B1 2 3 D2 4 9 T1 2 भ्राजौ; Dn D° राजन्; D1 नाम, D2 राजा (for ऽप्याजौ) —^{b}) B1-3 D1 8 10 11 पंचालाना K3 (first time) महारथं, Dn2 D6 T1 G2 °रथा (for °रथ) —^{c}) S (except T1. 2) रथघोषेण महता —^{d}) T3 4 G [अ]भ्ययात्तदा (T3 °था) (for °धावत)

36 Ś1 K1 2 om 36 (cf v l 34) D1 om 36 B4 damaged —^{a}) K4 व्यकर्षन्वै, D2 विकर्षन्व, D4 M °कर्ष(D4 र्षं, M1 °र्पा)श्च, T G °चकर्ष (for °कर्षन्वै) G1 श्रेष्ठ. —^{b}) T2 हरं (for -सह) D4 दृढ Dn1 सर्वभारदृढ सहं —^{c}) K3 D2 6 ज्वलन्नाशी (D2 °शी), D 4 10 °नाशी, Dn सर्पेनाशी, T1 2 ज्वल दाशी (for नाशी) T1-3 G2 M2-4 समं (for निभैः) —^{d}) K4 घेवम्; K D1 6 चैव, T3 4 G1 2 ऽसन् (for चैनम्) K4 T2 अवाकिरन, K5 व्यवाकिरन Dn D2 5 6 शरौघैस्त(D2 5 घैः स)मवाकिरत् (D 5 °रन), D3 शरैश्चाभ्यवाकिरत्

37 Ś1 K1 2 om 37^{ab} (cf v l 34) —^{a}) D10 11 G2 सं (for तु) K4 Dn D1 2 5 6 तदा, D4 M2 तथा (for तत) K3 5 B D2 3 9 सुरथं वीक्ष्य सक्रुद्धम् —^{b}) K4 दृष्ट्वायात (for आपतन्तं) —^{c}) B Dn1. n2 D1 2 5 6 8 चुक्रोध (for °कोप) M1 चुकोप दृष्ट्वा द्रौणिस्तु — D2 om 37^d-38^c B4 damaged for 37^d-39^b

38 D2 om 38^{abc} (cf v l 37) B4 damaged —^{a}) D1 4 6 त्रिशाखा (D6 °पा); D9 10 शिखां (for °शिखा) Dn3 D1 4 6 10 भ्रुकुटिं —^{b}) K2-5 B1 Dn D2 4 6 (marg) 6 8-11 T1 G1 सृक्विणी (D9 11 °णीं), B1 3 6 सृक्कणीं (B3 °णी), D1 T3 M3 सृक्कणी, D5 (orig) सृग्विणी, T4 सृक्किणीं, G2 3 स्रक्किणी (G3 °णी), M1 2 4 स्रक्कणी (for सृक्किणी) K4 5 B (B4 damaged) D (except D9, D2 om, D7 missing) T M -संलि हन् (for -लेलि°) —^{c}) K4 5 उदीक्ष्य, B (B4

स तस्य हृदयं भित्त्वा प्रविवेशातिवेगतः ।
शक्राशनिरिवोत्सृष्टा विदार्य धरणीतलम् ॥ ३९
ततस्तं पतितं भूमौ नाराचेन समाहतम् ।
वज्रेणेव यथा शृङ्गं पर्वतस्य महाधनम् ॥ ४०
तस्मिंस्तु निहते वीरे द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
आरुरोह रथं तूर्णं तमेव रथिनां वरः ॥ ४१
ततः सज्जो महाराज द्रौणिराहवदुर्मदः ।
अर्जुनं योधयामास संशप्तकवृतो रणे ॥ ४२
तत्र युद्धं महच्चासीदर्जुनस्य परैः सह ।
मध्यंदिनगते सूर्ये यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ४३
तत्राश्चर्यमपश्याम दृष्ट्वा तेषां पराक्रमम् ।
यदेको युगपद्वीरान्समयोधयदर्जुनः ॥ ४४
विमर्दस्तु महानासीदर्जुनस्य परैः सह ।
शतक्रतोर्यथा पूर्वं महत्या दैत्यसेनया ॥ ४५ C 9 752 B 9 14 49 K 9 13 46

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

damaged) Dn $D_{5\ 6\ 8\ 9}$ त वीक्ष्य (for उद्वीक्ष्य) $Ś_1$ K_1 स्व-, T_2 G_3 स- (for सु) $T_{3\ 4}$ $G_{1.\ 3}$ राजन् (for रोपाद्) D_1 अश्वत्थामा ततो रोपाद् —[d]) T_2 धनु-ज्याम् (for °ज्यांम्) K_1 अवसृज्य, D_9 सृज्य, Cn (gloss अवकृष्य) °सृज्य (as in text) —[f]) K_5 $D_{3\ 10\ 11}$ G_2 -दण्डोपम- (for -दण्डसम) T_1 -प्रभं (for -द्युतिम्) B_2 Dn_1 n_3 $D_{1\ 2\ 5}$ (marg as in text) $_6$ यमदण्डसमं युधि

39 B_4 damaged for 39^{ab} —[a]) $D_{3.\ 5}$ भीत्वा (for भित्त्वा) —[b]) K_4 [अ]भिवेगत , K_5 B (B_4 damaged) Dn $D_{3\ 6\ 8-11}$ $T_{1.\ 2}$ [अ]तिवेगित , D_1 धरातल, D_5 [अ]तिवेगन , $T_{3\ 4}$ G वेगवत्, M_1 महीतलं, $M_{2\ 4}$ [अ]तिवेगवान् (for वेगत) — D_1 om (hapl) 39^{cd} —[c]) $K_{3\ 4}$ B_5 $D_{4.\ 10\ 11}$ T_2 M_1 [उ]त्सृष्टो, Dn [उ]त्कृष्टा (for [उ]त्सृष्टा) D_5 शक्राशनिसमोत्सृष्टो —[d]) $Ś_1$ तरणी (for धरणी-) K_5 D_8 तले, T_2 -तळ (for -तलम्) M_1 विदार्यैव महीधर

40 [a]) $K_{4\ 5}$ B D (D_7 missing) स पतितो (for त पतित) S ततस्तं (T_3 °स्तु) निहत दृष्ट्वा —[b]) $K_{4\ 5}$ B D (D_7 missing) समाहत , $T_{3\ 4}$ G स(T_4 र)थागत, M_1 महारथ, M_{2-4} धरागत (for समाहतम्) —[c]) K_3 B_2 $T_{1\ 3\ 4}$ $G_{1.\ 2}$ [ए]व, $K_{4\ 5}$ Dn $D_{1.\ 3\ 5\ 6\ 8\ 10\ 11}$ M_1 च (for [इ]व) $B_{4\ 5}$ T $G_{2\ 3}$ M_{2-4} महा (for यथा) —[d]) K_5 Dn $D_{1-3\ 5\ 6\ 8\ 9\ 11}$ निपातितं, $B_{1\ 3-5}$ निपातनं, D_4 महद्भुतं (sic), T G M_{2-4} महावने (M_3 °न) (for °धनम्) B_2 D_{10} पर्वतस्येव दीर्यत

41 B_4 damaged for 41^{a}–42^{b} —[a]) K_5 B_2 $D_{3\ 10\ 11}$ वि- (for तु) B_1 $D_{4.\ 9}$ S (except M_2) शूरे (for वीरे) —[d]) D_1 तस्यैव (for तमेव) K_6 वर, D_5 वर (for वर)

42 B_4 damaged for 42^{ab} —[a]) Dn_1 तदा, Dn_2 n_3 तव (for ततः) $Ś_1$ K_{1-3} चैव, Dn $D_{5\ 6}$ $T_{1.\ 2}$ G_1 सद्यो, D_1 शल्यो, D_4 सज्यं, D_9 जरो (sic), T_3 संध्यो, G_3 सैन्यो (for सज्जो) —[b]) D_5 -मर्दनः, D_6 -दुर्लभ (for -दुर्मद) —[d]) $K_{4\ 5}$ $D_{1-5\ 8-11}$ T_2 सस सक , Dn D_6 त्रिगर्तक- (for सशप्तक-) D_3 वृको, D_4 -वृत, D_9 -युतो (for वृतो) T_1 सशप्तकमिवोरणे (sic), $T_{3.\ 4}$ G M गणैर्वृत ($G_{1\ 3}$ °त)

43 [a]) $Ś_1$ K_{1-3} ततो, B_1 तच्च, B_2 तत्तु, M_2 तस्य (for तत्र) D_5 M_1 महान् (for महच्) $Ś_1$ K_{1-3} ह्यासीद्, D_6 त्वा°, M_1 मा° (for चा) —[b]) B_{1-3} Dn $D_{1\ 2\ 5\ 6\ 8\ 9}$ एकस्य बहुभिः सह (Dn °भ) — G_3 om. (hapl) 43^{c}–45^{b} —[d]) K_4 विवर्धने, D_4 °र्धनः (for °र्धनम्)

44 G_3 om. 44 (cf v l 43) B_4 damaged for 44–45 —[a]) Dn $D_{1.\ 5.\ 6}$ अत्र (for तत्र) $Ś_1$ K_{1-3} [अ]द्भुतम् (for [आ]श्चर्यम्) T_3 अपश्यामो —[b]) M_3 राजन् (for दृष्ट्वा) M तस्य (for तेषां) —[c]) Dn यदा, T_2 यथा (for यद्) D_4 वीरः, D_3 एक (for वीरान्) —[d]) K_3 अर्जुन

45 G_3 om 45^{ab} (cf v l 43) D_1 om 45 B_4 damaged. —[a]) $D_{2-4\ 10\ 11}$ सु , $T_{1.\ 2}$ च (for तु) Dn D_6 महाराज (for नासीद्) —[b]) $Ś_1$ K $D_{3.\ 4\ 10}$ $T_{1.\ 2}$ एकस्य बहुभिः सह, T_4 विमर्दस्तु परैः सह —[c]) D_4 शक्रस्येव (for शतक्रतोर्) —[d]) $Ś_1$ K_1 [अ]देव ; K_2 [अ]सुर (for दैत्य)

१४

C. 9 753
B 9 15 1
K 9 14 1

संजय उवाच ।
दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
चक्रतुः सुमहद्युद्धं शरशक्तिसमाकुलम् ॥ १
तयोरासन्महाराज शरधाराः सहस्रशः ।
अम्बुदानां यथा काले जलधाराः समन्ततः ॥ २
राजा तु पार्षतं विद्ध्वा शरैः पञ्चभिरायसैः ।
द्रोणहन्तारमुग्रेषुः पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ३
धृष्टद्युम्नस्तु समरे बलवान्दृढविक्रमः ।
सप्तत्या विशिखानां वै दुर्योधनमपीडयत् ॥ ४
पीडितं प्रेक्ष्य राजानं सोदर्या भरतर्षभ ।
महत्या सेनया सार्धं परिवव्रुः स पार्षतम् ॥ ५
स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतोऽतिरथैर्भृशम् ।
व्यचरत्समरे राजन्दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ ६
शिखण्डी कृतवर्माणं गौतमं च महारथम् ।
प्रभद्रकैः समायुक्तो योधयामास धन्विनौ ॥ ७
तत्रापि सुमहद्युद्धं घोररूपं विशां पते ।

Colophon D7 missing —*Adhy name* K4 M2-4 सुरथवध, D2 अश्वत्थामापराजय, Bom ed सकुलयुद्धम् —*Adhy no* (figures, words or both) B2 11, B. Dn3 (after corr) 14, Dn1 n2 n3 (before corr) D4 10 S 13 (as in text) —*Śloka no* K5 Dn 48, D. 47

14

☞ This adhy is missing in D7 (cf v 1 9 1 1)

1 b) D. दृष्टद्युम्नश्च M3 पार्षद —c) D1 2 सुमहा, D5 सहसा (for सुमहद्) —d) D2 -समाकुळं

2 K4 om. 2 —a) K2 D1 2 तयोरासीन्, Dn D6 T G M3 ततो राजन (for तयोरासन्) Dn महानासीत्, D1 9 महारानन्, T G समापेतु, M विनिष्पे(M1 °यें)-तु (for महाराज) —b) D3 om शर T4 om. (hapl) from सहस्रश up to जलधारा (in 2d) D9 समतत, D10 सह**(for सहस्रश) —Ś1 K1-3 D9 om (1 hapl) 2cd —c) D2 काळे, D4 [आ]काशे, T3 चापि (for काले) —d) D2 जळ, D5 M1 वारि- (for जल) Dn D1 2 5 M2 सहस्रश, M1 इवाशुगा (for समन्तत)

3 D1 om 3 —a) D6 10 11 च (for तु) T8 युद्धा (for विद्ध्वा) —b) B4 5 D3 10 11 T3 4 G M2-4 आशुगै (for आयसै) T1 2 शरै संनतपर्वभि —c) K2 D2 10 अग्रेषु, K3-5 B1. 2 D2 5 6 11 T3 4 G M1 उग्रेषु, D3 अद्वेश (sic), T1 2 उग्रैस्तु (for उग्रेषु) —d) T1 G1 निव्याय D3 पुरा विव्याध सप्तभि

4 a) K D. दृष्टद्युम्नस् T1 2 M1 च (for तु) —b) D2 बळवान् —c) D3 5 10 विशिखाना (for °खाना) Ś1 K1 2 तु (for वै) —d) D4 अताडयत् (for अपीड°)

5 a) B4 पतितं (for पीडितं) Ś1 K B3 D3 4 10 11 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य) —b) K5 Dn2 n3 D3-5 9 सौदर्या —c) K2 मार (sic), B3. 4 युक्तं, D6 साक (for सार्धं) —d) D9 परिवभ्रु (for °वव्रु) D3 S च (for स) K3 M1 पाडव, T4 पार्थिवं (for पार्षतम्)

6 a) K4 G1 क्रूरै, K5 B D (D7 missing) T2 M शूर (for शूरै) —b) K1 रथैर्, D3 रथं (for रथैर्) —c) Dn D1 2 5 M3 व्यधमत्, M1 व्याचरत् (for व्यच°) D1 शत्रून (for राजन्) —d) K4 तत्र, K5 B D1-6 9-11 G1 3 M अस्त्र (for हस्त) T4 लासयंत च लाघवं

7 D1 om 7-8 —a) D10 शिपडी G3 -धर्माणं (for वर्माणं) —b) K2 गोतम D3 om. च —c) Dn1 D2 समायुक्तौ, D9 °युक्ते, T3 °युक्तैर्, T4 महाराजो (for समायुक्तो) —d) D3 घोपयामास (for योध°) T3 धान्विन, G3 °भि (for °नौ)

8 D1 om 8 (cf v 1 7) D11 om. 8 —a) Ś1 K1-3 तत्रैव, K4 तथापि, D4 T1. 2 G2 तत्रासीत् (for तत्रापि) K2 D3 सुमहा- (for सुमहद्) —c) D9 प्राण (for प्राणान्) K4 5 Dn1 D3 सत्यजयतो (K4 °ता), Dn2 n3 T1. 4 G °जतो, D5 T2. 3 M1 2 °जतोर्, M4 °जतौ (for °जतां) D4 प्राणान्सत्यज्य युद्धे तु —d) K4 घाताति-, B1 घृताति-, D3 -दाताभि-, D10 T1. 2 4 G1 M1 द्यूताधि, G3 द्यूताय (sic) (for -द्यूताभि) K6 D4 -देविना, Dn D2 5 देवनं, T4 -दैवतं, G3

प्राणान्संत्यजतां युद्धे प्राणद्यूताभिदेवने ॥ ८
शल्यस्तु शरवर्षाणि विमुञ्चन्सर्वतोदिशम् ।
पाण्डवान्पीडयामास समात्यकिवृकोदरान् ॥ ९
तयोर्भौ च यमौ युद्धे यमतुल्यपराक्रमौ ।
योधयामास राजेन्द्र वीर्येण च बलेन च ॥ १०
शल्यसायकनुन्नाना पाण्डवानां महामृधे ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त केचित्तत्र महारथाः ॥ ११
ततस्तु नकुलः शूरो धर्मराजे प्रपीडिते ।
अभिदुद्राव वेगेन मातुलं माद्रिनन्दनः ॥ १२
संछाद्य समरे शल्यं नकुलः परवीरहा ।
विव्याध चैनं दशभिः स्मयमानः स्तनान्तरे ॥ १३
सर्वपारशवैर्बाणैः कर्मारपरिमार्जितैः ।
स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैर्धनुर्यन्त्रप्रचोदितैः ॥ १४
शल्यस्तु पीडितस्तेन स्वस्रीयेण महात्मना ।
नकुलं पीडयामास पत्रिभिर्नतपर्वभिः ॥ १५
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनोऽथ सात्यकिः ।
सहदेवश्च माद्रेयो मद्रराजमुपाद्रवन् ॥ १६
तानापतत एवाशु पूरयानान्रथस्वनैः । C 9 769 B 9 15 17 K 9 14 17

देवने, M1 -देविनो (for -देवने) T3 परस्परवधैषिणो, G2 पणधृता दिने दिने

9 a) D10 11 सायक (for तु शर) — b) T3 4 G2 भृशं (for दिशम्) — c) D2 पीडयामासु, G2 योधयामास (for पीडया°) — d) Ś1 K1-3 सहोदरान्, D6 -वृकोदरं (for °दरान्) K4 . Dn D1 2 5 सात्यकिं च वृकोदर

10 D1 om. 10 — a) D4 तथैव, D10 11 G2 तथा तौ, T4 ततोर्भौ, G1. 8 तत्रोभौ (for तयोर्भौ) Dn D2 5 6 10 11 तु (for च) T3 तथा यशोर्यमौ युद्धे — b) Ś1 K1 2 यमतुल्यौ पराक्रमे — c) D5 T1. 2 समरे (for राजेन्द्र) — d) B Dn D2 6 8 9 धैर्येण (for वीर्येण) K4 . D3 4 10 11 S [अ]स्त्र, D4 स्व (for च) D2 चलेन च, D5 महाबलं (for बलेन च)

11 a) B1. 4 D10 -शायक (for सायक) T1 2 -भिन्नाना (for -नुन्नाना) — b) K2 महा**, M1 महाहवे (for °मृधे) — c) D3 4 त्राता(D3 °त)र (for त्रातार) Ś1 K1-3 M2 नाभ्यगच्छंत, B3 D1 2 4 6 T4 नाधिगच्छति (D1 T4 °त, D6 °त), Dn1 नोपगच्छत (for नाध्य°) — d) Ś1 K1. 2 D2 कश्चित्तत्र, T1. 2 तत्र केचिन (by transp) D4 M2 4 नराधिपा (for महारथा)

12 a) D2 नकुळ T3 4 G1 3 राजन् (for शूरो) — b) K3 प्रपीड्यते (for °डिते) — c) D6 अति (for अभि) — d) Ś1 K1 2 4 5 B4 Dn D1 4-6 10 मातृ, D2 भ्रातृ (for माद्रि) After माद्रि, T1 reads 28^{f}–29^{a} for the first time, repeating it in its proper place Dn -नन्दक

13 a) K4 संसाद्य, K5 आसाद्य; B (except B2) Dn D1-3 5, 6 8 9 आच्छाद्य (for संछाद्य) B4 D10 11 वीर (for शल्य) — b) D2 नकुळ — c) T1 G1 विव्याय Ś1 K1. 2 D4 विव्याध दशभिश्चैनं (D4 °स्तीक्ष्णै)

14 D1 om 14 — a) Ś1 पारगवैर्, K1 4 5 B2 4 5 Dn D2-5 10 11 T1 G1 °सवैर्, D8 शरैर्, D9 °शतैर्, T2 °वशैर् (for °शवैर्) D6 सर्वपारसवर्षाणि — b) K2 कदार (sic) (for कर्मार) D3 वर्जितै, T4 निष्ठितै (for मार्जितै) — c) D10 -पुषै (for पुङ्खै) D4 तैल (for शिला) S सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैर् — d) T4 बाहु (for धनुर्) D8 चार्य, G3 -यत्रै (for यन्त्र) K5 Dn D2 5 प्रनो(Dn °णो)दितै, T G1. 8 -प्रपीडितै (for -प्रचोदितै)

15 b) Ś1 K1 2 D3 T2 स्वस्रेयेण (Ś1 K1 °न), K5 D1. 5 10 M3 स्वस्रीयेन, M1 स्वस्त्रियेण (for स्वस्री) T1-3 G हि (G1 3 तु) मातुल (T2 °ळ), T4 महाबळ (for °त्मना) — c) D2 नकुळ — d) K1 2 ससभिर्, D4 T3 4 G M त्रिभि स, T1 2 शरै स- (for पत्रिभिर्)

16 b) D2 T3 4 G M1 च (for ऽथ) — D1 5 6 om 16^{c}–17^{b} — c) Ś1 K2 M2-4 तु (for च) K3 T3 माद्रीयो, G2 नकुलो (for माद्रेयो) — d) B4 5 Dn D2-4 8 उपाद्रवत्, T4 G उपेयिवान्, M3 उपागमत् (for द्रवन्) Ś1 K1-3 मद्रराज (K3 °जं) प्रतापवान्, T3 शल्यं मद्रपमेयिवान्, M1 माद्रराजमभिद्रवत्

17 D1 5 6 om 17^{ab} (cf v l 16) — b) Ś1 K1. 2 ****न्, K3 शीघ्रयानान्, B1 3 4 D3 11 पूरयाणान्, B5 पूरया*न्, D9 °माणास् (for यानान्) D2 अथ, D5 तथा (for रथ) K4 पूरयामासतु शरै, K5 B2 पूरयामास सायकै, D8 पूरय विरथस्वनै (sic), D4 स पूरयन्रथनि स्वनै (hypermetric) — D3 reads 17^{c}–18^{b} after 28^{d} — c) K5 B3-5 Dn D2 11 विदिशश् (for प्रदि°) — d) K4 कंपमाना च, B1. 5 D9 °मानाश्च, D1

C 9 759
B 9 15 17
K 9 14 17

दिशश्च प्रदिशश्चैव कम्पयानांश्च मेदिनीम् ।
प्रतिजग्राह समरे सेनापतिरमित्रजित् ॥ १७
युधिष्ठिरं त्रिभिर्विद्ध्वा भीमसेनं च सप्तभिः ।
सात्यकिं च शतेनाजौ सहदेवं त्रिभिः शरैः ॥ १८
ततस्तु सशरं चापं नकुलस्य महात्मनः ।
मद्रेश्वरः क्षुरप्रेण तदा चिच्छेद मारिष ।
तदशीर्यत विच्छिन्नं धनुः शल्यस्य सायकैः ॥ १९
अथान्यद्धनुरादाय माद्रीपुत्रो महारथः ।
मद्रराजरथं तूर्णं पूरयामास पत्रिभिः ॥ २०
युधिष्ठिरस्तु मद्रेशं सहदेवश्च मारिष ।
दशभिर्दशभिर्बाणैरुरस्येनमविध्यताम् ॥ २१
भीमसेनस्ततः षष्ट्या सात्यकिर्नवभिः शरैः ।
मद्रराजमभिद्रुत्य जघ्नतुः कङ्कपत्रिभिः ॥ २२
मद्रराजस्ततः क्रुद्धः सात्यकिं नवभिः शरैः ।
विव्याध भूयः सप्तत्या शराणां नतपर्वणाम् ॥ २३
अथास्य सशरं चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष ।
हयांश्च चतुरः संख्ये प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २४
विरथं सात्यकिं कृत्वा मद्रराजो महाबलः ।
विशिखानां शतेनैनमाजघान समन्ततः ॥ २५
माद्रीपुत्रौ तु संरब्धौ भीमसेनं च पाण्डवम् ।

°यामास, D4 °यतश्च, D5 6 10 °यानाश्च (for °यानांश्च) K4 5 D3 4 10 मेदिनी —^{c}) B1 D9 अभि (for प्रति-)

18 For the sequence in D8, cf v l 17 —^{b}) K4 5 D3 10 11 T1 2 M8 पचभि (for सप्त°) —^{d}) K5 च पंचभि (for त्रिभि शरै)

19 ^{a}) Dn D6 मद्रस्, D1 शल्यस् (for ततस्) —^{c}) M1 माद्रेश्वर· B1 क्षुरप्रेण —^{d}) D4 S मध्ये (for तदा) D10 तदा मारिष चिच्छिदे — D1 om 19^{ef} T8 om (hapl) 19^{e}–21^{b} —^{e}) D4 तत· शीर्यंत ; D5 तदाशी° (for तदशी°) D2 विच्छन्न T1 2 4 G1 8 तदपास्य धनुश्छिन्नं —^{f}) G1 8 तत· (for धनु)

20 T8 om 20 (cf. v l 19) K2 om (? hapl.) 20 —^{a}) D4 अन्य- (for अन्यद्) —^{b}) T1 2 महाबल (for °रथ) —^{c}) M1 माद्रराज K4 रथात्, D8 रथांस् (for रथ) B2 मद्रेश्वरध्वज तूर्णं —^{d}) Ś1 K1. 5 सायकै (for पत्रिभि)

21 T8 om 21^{ab} (cf. v l 19) D1 om (hapl) 21–22 —^{a}) Ś1 K1 युधिष्ठिरश्च, K4 °ष्ठिरस्य (sic) D10 om (hapl) from मद्रेशं up to शरै (in 22^{b}) D8 मद्रेण, G2 समरे, M1 माद्रेश (for मद्रेशं) —^{b}) D4 9 तु (for च) T2 (also as in text) भारत (for मारिष) —^{c}) D4 S (except T4 G3) भल्लैर् (for बाणैर्) —^{d}) T1 2 तदा तूर्णम् (for उरस्येनम्) D2 अविध्यत, D5 अवध्यता, T3 4 G अपीडयत् (for अविध्यताम्)

22 D1 om. 22, D10 om. 22^{ab} (for both, cf. v. l. 21). —^{a}) K3–5 B Dn D2, 3, 5, 6, 8, 9, 11 तु तं ; D4 तथा ; T1 2 तदा ; T3 G1 चतु· (for तत.). —^{b}) K2 D4 सात्यकिं (sic) K5 D11 दशभि (for नव°) — B5 om (hapl) 22^{c}–23^{b} M8 reads 22^{cd} after 23 —^{c}) T3 4 G1 2 मद्रेश्वरम्, M1 माद्रराजम् (for मद्र°)

23 B5 om 23^{ab} (cf. v l 22) M3 om (hapl) 23^{ab} —^{a}) G1 मद्रराजं, M1 माद्रराजस् D4 तथा, G1. 3 पुन , G2 तदा (for तत) —^{b}) D4 G1 M1 सात्यकिर् T1 2 दशभि , M2 4 निशितै (for नवभि) —^{c}) T1 G1 विव्याथ — After 23, M8 reads 22^{cd}

24 ^{a}) K4 सरथं, T2 4 G M2–4 समरे (for सशर) T3 G1 चाप (for चापं) —^{b}) B5 G3 अष्टौ (sic), T3 G1 -यष्टिं (for मुष्टौ) D4 सायकै , T4 मुष्टिना, M1 भारत (for मारिष) —^{c}) T4 संघे, G1 3 सद्य , G2 M सखे (for संख्ये)

25 ^{a}) B3 D5 विरथिं —^{b}) M1 माद्रराजो Ś1 K1–3 महाबल, K5 B8 D8 10 11 S (except T1. 2) °रथ (for °बल) —^{c}) K5 D3–5 10 विशिखानां (for °खानां) K4 5 Dn D2–4 6 8 G3 शतेनैवम्, T4 शतं चैवम्, G2 शतैस्तूर्णं (for शतेनैनम्) —^{d}) D8 जघान च, G2 निजघान (for आज°) B (except B2) D9 महाबल (for समन्तत)

26 ^{a}) G1 (before corr as in text) 3 -पुत्रं (for पुत्रौ) K4 Dn D1. 2 4–6 8 T1 2 सु , K5 D8 10 11 T3 4 G M च (for तु) T4 G M संक्रुद्धौ (G1 3 °द्धो) (for संरब्धौ) —^{b}) T4 G3 भीमसेनश् Ś1 K1–3 तु (for च). —^{c}) B4, 5 Dn D1–6, 9 S (except T1 M1) कौरव्यं. —^{d}) T1 G1 विव्याथ. D4 S निशितैः (for दशभिः).

युधिष्ठिरं च कौरव्य विव्याध दशभिः शरैः ॥ २६
तत्राद्भुतमपश्याम मद्रराजस्य पौरुषम् ।
यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त संयुगे ॥ २७
अथान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
पीडितान्पाण्डवान्दृष्ट्वा मद्रराजवशं गतान् ।
अभिदुद्राव वेगेन मद्राणामधिपं बली ॥ २८
आपतन्तं रथं तस्य शल्यः समितिशोभनः ।
प्रत्युद्ययौ रथेनैव मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ २९
स संनिपातस्तुमुलो बभूवाद्भुतदर्शनः ।
सात्यकेश्चैव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च ।
यादृशो वै पुरा वृत्तः शम्बरामरराजयोः ॥ ३०
सात्यकिः प्रेक्ष्य समरे मद्रराजं व्यवस्थितम् ।
विव्याध दशभिर्बाणैस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३१
मद्रराजस्तु सुभृशं विद्धस्तेन महात्मना ।
सात्यकिं प्रतिविव्याध चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ॥ ३२
ततः पार्था महेष्वासाः सात्वताभिसृतं नृपम् ।
अभ्यद्रवन्रथैस्तूर्णं मातुलं वधकाम्यया ॥ ३३
तत आसीत्परामर्दस्तुमुलः शोणितोदकः ।
शूराणां युध्यमानानां सिंहानामिव नर्दताम् ॥ ३४
तेषामासीन्महाराज व्यतिक्षेपः परस्परम् । C 9 789 B 9 15 37 K 9 14 35

27 [a]) K2 D2 3 10 [अ]द्भुतम् T3 G2 अपश्यामो —[b]) M1 माद्रराजस्य —[c]) D3 विहिता (for सहिता) K4 सर्वे, T4 G1 पार्थान (for पार्था) K5 D3 M2-4 यदेतान्न(K- °न स , D3 °क न)हितान्पार्थान् —[d]) K1 D10 नान्ववर्त(D10 °र्तं)त, K5 D3 G1 M2-4 अभ्यव-र्तन, T3 न एवव्यत (for नाभ्यवर्तन्त)

28 [b]) K2 दृष्ट्, K5 वीक्ष्य (for दृष्ट्वा) — After 28[d], D3 reads 17[c]-18[b] T1 reads 28[f]-29[a] for the first time after माद्रि (in 12[d]) —[f]) K4 D3 अधिपो K- D10 11 बलात् (for बली)

29 For the repetition in T1, cf v. 1 28 —[a]) D4 यत्र वीर, G3 तस्य तस्य, M3 4 रथस्थं तु (for रथं तस्य) —[b]) K4 T2 समि(K4 म जि)त , G1. 3 समर (for समिति) Ś1 K1-3 -कोपन , K4 शोभित (for -शोभन) —[c]) D4 रथ त तु , S (except M1) रथेनै (T1 °ये नृ)नं (for नैव)

30 [a]) Dn1 n3 D3 तुमलो D4 संनिपातस्तु सजलो, T3 °पातस्तु समरे तुमुलो (hypermetric) —[b]) K2 D3 4 [अ]द्भुत D3 दर्शन —[c]) D3 om शूरस्य K4 सात्यकि शूरसेनश्च —[d]) M1 माद्राणाम् Ś1 K1-3 मद्र-राजस्य चानघ — Ś1 K1-3 D1 om 30[ef] —[f]) K4 D3 9 सुरामर (for शम्ब°)

31 [a]) B5 D4 सात्यकिं Ś1 K1-3 सात्यकिश्च महाराज. —[b]) D4 मद्रेश्वरम् (for मद्रराज) B3, 5 D3 4, 9-11 S अवस्थित —[c]) T1 G1 विव्याय. S निशितैर् (for दशभिर्). —[d]) D6 तिष्ठतिष्ठ वचोऽब्रवीत्.

32 [a]) D3 मद्री ; M1 माद्र (for मद्र). D3 संभृशं, G1 3 समरे (for सुभृशं) D2 मद्रराजो भृशं विद्धो —[b]) D2 रणे (for विद्धस्) D4 विद्ध सात्यकिना रणे —[c]) T1 G1 प्रतिविव्याय —[d]) K2 शिलाशितै , Dn शिली-मुखै , D3 5 श(D5 सि)तै शरै (for शितै शरै) D4 S विंशत्या निशितै शरै

33 [a]) D3 T2 तत पार्थो महेष्वास —[b]) K4 G2 त्वरिताभि , T3 4 पार्थिवाभि (for सात्वताभि-) T G1. 3 सुर्त (for -सृतं) D3 सायकैश्चापि विक्षितं, M1 चापा-युधस्य मारिष — T4 om 33[cd] —[c]) K4 Dn D5 T2 अभ्यद्रवद्, K5 D8 10 11 °वर्तन्, D4 परिवव्रु (for अभ्य द्रवन्) K4 रथं, D1 सदा, D5 रणे, D8 T2 रथे (for रथैस्) —[d]) D2 T2 मातुलं K2 5 D10 11 G2 3 -काङ्क्षया (for -काम्यया) M1 मद्रराजवधेप्सया

34 D1 om. 34 —[a]) D6 M2 तत्र (for तत) K4 D4 चासीद् (for आसीद्) T1 तु सं-, T3 सुसं , M2 4 परो (for परा-) Dn D3 5 तत्रासीत्स्वप(D3 °स्मप-; D5 °स्स प)रामर्दस् —[b]) Dn D2 5 तुमल , D3 तुमूल D4 तुमल शोणितोदकं, M3 तुमुलं शोणितो दत —[c]) Ś1 K1-4 B2 Dn D3 4-6 नराणा (for शूराणा) K5 युद्धतां चैव, B1 वध्यमानाना, M3 विध्य° (for युध्य°) —[d]) K5 सिंहनादम् (hypermetric) (for सिंहानाम्) T1 2 गर्ज(T1 °र्जि)तां (for नर्द°) T3 4 G नर्द(G2 3 °द)तामितरेतरं

35 [a]) T3 चासिन् (for आसीन्). K5 महाराजन्; D1 महाक्षेप.; D4 ततो राजन् (for महाराज). —[b]) Dn M2 व्य(Dn1 व्या)धिक्षेपः; G1 व्यतिषेध. (for °क्षेप). D1 सिंहनादेन नर्दतां (cf. 34[d]). —[c]) D6 आमिषेप्सूना; T3 अच्छमछाना (for आमिषेप्सूनां) —[d])

C. 9 789 D 9 15 37 K. 9 14 35 सिंहानामामिषेप्सूनां कूजतामिव संयुगे ॥ ३५
तेषां बाणसहस्रौघैराकीर्णा वसुधाभवत् ।
अन्तरिक्षं च सहसा बाणभूतमभूत्तदा ॥ ३६
शरान्धकारं बहुधा कृतं तत्र समन्ततः ।
अभ्रच्छायेव संजज्ञे शरैर्मुक्तैर्महात्मभिः ॥ ३७
तत्र राजञ्शरैर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः ।
स्वर्णपुङ्खैः प्रकाशद्भिर्व्यरोचन्त दिशस्तथा ॥ ३८
तत्राद्भुतं परं चक्रे शल्यः शत्रुनिबर्हणः ।
यदेकः समरे शूरो योधयामास वै बहून् ॥ ३९
मद्रराजभुजोत्सृष्टैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ।
संपतद्भिः शरैर्घोरैरवाकीर्यत मेदिनी ॥ ४०
तत्र शल्यरथं राजन्विचरन्तं महाहवे ।
अपश्याम यथा पूर्वं शक्रस्यासुरसंक्षये ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

Ś1 K स्फूर्ज(K4 °र्यं)ताम्; T1 2 गर्ज° (for कूज°) Dn D2 5 6 गर्जतामिव कूजता, D1 यथान्योन्य सुगर्जता.

36 a) K5 D4 तयोर्, T2 ततो (for तेषां) K2 -सहस्रौघा; B4 °स्रैस्तैर्, T4 °स्रा वै (for °स्रौघैर्). — b) M1 मास्तीर्णा (for °कीर्णा). — c) K5 मंतरिक्षे; B1-3 D2 °रीक्षं. K4 महता (for सहसा) — d) D4 T3 G M बाणावृतम्; T4 बाणव्रातम् (for °भूतम्) D3 महत् (for अभूत्) D4 भृश (for तदा). B2 सर्वं बाणमयं तदा

37 a) Ś1 K1-3 शरासा(K3 °शा)र च, K5 D4 S शराधकारे, D2 बाणाधकारे (for शरान्धकारं) K5 Dn D1, 3 5 6 10 11 सहसा; T1 2 महति (for बहुधा) — b) K5 D2 4 S कृते (for कृतं) K5 D10 11 तेन (for तत्र) T4 समन्वित — d) B2 T1 G1, 3 M पूर्णे, D4 T2-4 पूर्णैर्, D9 युक्तैर्; G2 पूर्णं (for मुक्तैर्) D6 om from महात्मभि. up to चक्रे (in 39a) T4 महारथै, M1 नभस्तले (for महात्मभिः).

38 D6 om. 38 (of v. l 37) D1 om 38 — a) K4 युक्तं (for मुक्तैर्) Dn D2 शरैर्मुक्तैस्तत्र राजन् — b) K3 om., Dn D2 5 विमुक्तैर् (for निर्मु°) T3 4 G1 3 निर्मुक्तोरगसंनिभै — c) T G रुक्म (for स्वर्ण-). D10 पुंषै (for -पुङ्खै) M1 सुवर्णपुंखैर्विदिशो; M2-4 रुक्म (M3 °क्म)पुंखैर्व्यराजंत — d) K2 corrupt. K5 D5 व्यरोचत; Dn T1 2 G3 व्यराजंत; M1 विराजंति (for व्यरोचन्त). Ś1 K1, 3 D3 G3 दश; B2, 3 Dn3 D5, 10, 11 तदा (for तथा) T1, 4 G1 3 व्य(G1 वि)राजत विपषदा M1-4 दिशश्च प्रदिशस्तथा

39 D6 om 39a (cf v. l 37). — a) D3 तत्र ... द्भुतं T3 तत्राद्भुततरं चक्रे — b) K3 निबर्हणं, T ... °र्हिण (for °र्हण) — c) G1 3 राजन् (for शूरो) — d) D2 हैर् (for वै) T G1 3 [ऽ]योधयद्वै त... बहून्

40 D1 om 40 B1 reads 40ab on marg — ... M1 माद्रराज (for मद्र°) T4 मद्रराज च मरसृष्टै — b ... Dn D5 बर्हण (for बर्हिण) B2 राजिभि, D... वाजिभि, T4 वाम्रित (for वाजितै) — d) K4 ... Dn D2 5 9 10 T4 G1 3 अवाकीर्यत D3 अवकीर्ये ... मेदिनीं

41 a) T3 4 G1 3 तत (for तत्र). Dn2 T3 शल... (for शल्य-) T1 2 घोरं (for राजन्) — b) T4 मह... बलं (for °हवे) — c) K4 G1 अपश्यामो Dn D5 ... पुरा (D5 °रो) यद्वत्; D1 2 पुरा युद्धे, D4 अयापू... (for यथा पूर्वं) T3 अपश्यामोदयापूर्वं — d) D... शार्ङ्ग च (for शक्रस्य) M1 सुर- (for [अ]सुर) ... K1-3 शर्वस्य पुरसंक्षये; D1 शक्रस्येवासुरक्षये

Colophon D1 missing. — *Adhy name* M2- एकानेकयुद्ध, Bom ed संकुलयुद्धम् — *Adhy n...* (figures, words or both) B5 15; Dn D4 10 ... 14 (as in text). — *Śloka no.* K5 Dn 43.

१५

संजय उवाच ।

ततः सैन्यास्तव विभो मद्रराजपुरस्कृताः ।
पुनरभ्यद्रवन्पार्थान्वेगेन महता रणे ॥ १
पीडितास्तावकाः सर्वे प्रधावन्तो रणोत्कटाः ।
क्षणेनैव च पार्थांस्ते बहुत्वात्समलोडयन् ॥ २
ते वध्यमानाः कुरुभिः पाण्डवा नावतस्थिरे ।
निवार्यमाणा भीमेन पश्यतोः कृष्णपार्थयोः ॥ ३
ततो धनंजयः क्रुद्धः कृपं सह पदानुगैः ।
अवाकिरच्छरौघेण कृतवर्माणमेव च ॥ ४
शकुनिं सहदेवस्तु सहसैन्यमवारयत् ।
नकुलः पार्श्वतः स्थित्वा मद्रराजमवैक्षत ॥ ५
द्रौपदेया नरेन्द्रांश्च भूयिष्ठं समवारयन् ।
द्रोणपुत्रं च पाञ्चाल्यः शिखण्डी समवारयत् ॥ ६
भीमसेनस्तु राजानं गदापाणिरवारयत् ।
शल्यं तु सह सैन्येन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७
ततः समभवद्युद्धं संसक्तं तत्र तत्र ह ।
तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८
तत्र पश्यामहे कर्म शल्यस्यातिमहद्रणे । C. 9. 804 B. 9. 16. 9 K. 9. 15. 9

15

☞ This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1. 1).

1 a) K4 D2. 3 T1-3 G1. 3 M2-4 सेना, M1 सैन्यं (for सैन्यास्) T1 G2 तत्र सेनापरिमर्दे (G2 °तिर्मूर्धो) — b) K4 D 3 T1-3 G1 M2-4 पुरस्कृता, D7 °स्कृतं, T1 °स्कृतान् (for °स्कृता) K1 मद्रराजमुपस्कृता, G2 °राज पुरस्कृत, M1 राजन्य रसगे — c) Ś1 K1. 2 अभ्याद्रवन्, T2 G M2. 4 अभ्य(T2 °प्य)हनत्, T1 अभ्यानतान्, G1. 3 M1 अभ्य(G1 °भ्या)पतत्, M3 °हनन् (for द्रवन्) — d) T1. 4 G नदन्तो न(T3 नदती मा न, G1. 3 यदनेकेन)हासे

2 a) Ś1 K1. 2 B. D1 पीडितान्, B1 - पति°, T2 पीडितान्, T4 पडितान् (for पीडि°) — b) D1 M1 प्रधावंत (for °वन्तो) D2 मदोत्कटा, M1 रणोत्कटान्, M2 °त्कटा (for °त्कटा) — c) D1 दक्षिणे (for क्षणेन) K. B1 Dn1 D1. 2. 3. 11 चैव (by transp.), B3 [पु]त्र तु Ś1 K1. 2 D2 पार्थां(K1 °र्थां)स्तान्, K2. 4 D2 तान्पार्थान्, D7. 10. 11 M2. 3 पार्थांस्ते (for पार्थांस्ते) — d) K. सुबहून्, Dn1. n2 D2. 5. 6 समवाद् (for बहुत्वाद्) D1 समवारयन्, T3 G1. 2 M °लोळयन्, T4 प्रत्ययोधयन् (for समलोड°)

3 a) D7. 10. 11 समरे (for कुरुभिः) — b) K4 न च, M2-4 नैव (for नाव) K5 D2. 4 पाण्डवाना च त (K. तव)स्थिरे — c) D1 S (except T1. 2) क्षणेनैव महाराज (D1 रणे राजन्) — d) K5 D1. 10. 11 पश्यतो कृष्णयोस्तदा

4 B1 damaged for 4b-6d — c) D1 S अवारयत्, D2 °किरन् (for °किरत्) Ś1 K1. 5 D10 शरौघेन

5 B1 damaged — a) B1. 2. 5 Dn D2. 5. 6. 8. 9 T1. 4 G1. 2 च (for तु) — b) D10. 11 अवाकिरत् (for °रयत्) B1. 2. 5 D1. 8 ससैन्यं समवारयत् — G3 om. (hapl.) 5c-6d — c) K4 पार्षत (for पार्श्वत°) T2 नकुलं पार्श्वे स्थित्वा (sic) — d) D5 महाराजम्, M1 माद्रराजम् D1 T G1. 2 M2-4 अयोधयत्, M1 अयुध्यत (for अवैक्षत)

6 G3 om. 6 (cf. v. l. 5) B1 damaged — a) Dn G1 द्रौपदेयान् (for °देया) Ś1 K1. 5 D5. 8 T2. 3 M2 नरेंद्राश्च, K4 °द्रैश्च, Dn1. n3 D5 °द्राणां, D2 °द्रान्स्तान्, D5 G1 °द्रश्च (for नरेन्द्रांश्च) — b) B5 D1 M1 भूयिष्ठान्, D2 ससैन्यं (for भूयिष्ठ) K5 D3 समधारयन् — c) Dn1. n3 द्रौणे (for द्रोण) K4 पुत्रस्य (for पुत्र) K4 D1 M2-4 तु (for च) Dn D5 पांचाला, D5 पाचाल (for पाञ्चाल्य) — d) D10 शिखंडी D1 स शिखंडी अवारयत्

7 D3 om. (hapl.) 7ab T G1. 8 transp. 7ab and 7cd — b) K4 गदापाणिम् Dn D5. 6 अ(D5 द्व)वाकिरत्, D1 अथाह्वयत् (for अवार°) — c) B1. 8 शल्यस् (for शल्य) T1 सैन्य च (for सैन्येन)

8 a) K5 D3. 10. 11 सैन्यं (for युद्धं) — b) K5 B1 D2 स(D2 स)सक्तं, Dn D2. 5. 6 °कुल(D2 °ळ), D8 G1 °युक्तं (for °सक्त) D1 वै युधि (for तत्र ह) — c) K4 तु, D1 om. (for च)

यदेकः सर्वसैन्यानि पाण्डवानामयुध्यत ॥ ९
व्यदृश्यत तदा शल्यो युधिष्ठिरमभीपतः ।
रणे चन्द्रमसोऽभ्याशे शनैश्चर इव ग्रहः ॥ १०
पीडयित्वा तु राजानं शरैराशीविषोपमैः ।
अभ्यधावत्पुनर्भीमं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ११
तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा तथैव च कृतास्त्रताम् ।
अपूजयन्ननीकानि परेषां तावकानि च ॥ १२
पीड्यमानास्तु शल्येन पाण्डवा भृशविक्षताः ।
प्राद्रवन्त रणं हित्वा क्रोशमाने युधिष्ठिरे ॥ १३
वध्यमानेष्वनीकेषु मद्रराजेन पाण्डवः ।
अमर्षवशमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
ततः पौरुषमास्थाय मद्रराजमपीडयत् ॥ १४
जयो वास्तु वधो वेति कृतबुद्धिर्महारथः ।
समाहूयाब्रवीत्सर्वान्भ्रातॄन्कृष्णं च माधवम् ॥ १५
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च ये चान्ये पृथिवीक्षितः ।
कौरवार्थे पराक्रान्ताः संग्रामे निधनं गताः ॥ १६
यथाभागं यथोत्साहं भवन्तः कृतपौरुषाः ।
भागोऽवशिष्ट एकोऽयं मम शल्यो महारथः ॥ १७
सोऽहमद्य युधा जेतुमाशंसे मद्रकेश्वरम् ।
तत्र यन्मानसं मह्यं तत्सर्वं निगदामि वः ॥ १८

---

9 B1 damaged B om 9^{ab} — ^{a}) D10 11 पश्यन्स्यद (for °न्दे) T4 कार्म (for कर्म) — ^{b}) D1 [अ]पि, G1 [अ]पि (for [अ]ति) D4 महात्मन, T3 4 G4 महारणे (for °मद्रणे) — D8 om 9^{c}–10^{b} — ^{c}) D 9 °सैन्याना (for °सैन्यानि) — ^{d}) Ś1 K1-3, 5 Dn D2 5 6 9 अयोधयत्, D3 अपोथयत् (for अयुध्यत)

10 D2 om 10^{ab} (cf v l 9) — ^{a}) Dn T1 तथा (for तदा) — ^{c}) S (except T2) श्रृगत् (for रणे) K1 4 5 B (except B1) Dn D1- 8-10 T4 [ऽ]भ्यासे (for °भ्याशे) D11 रणे चंद्रस्य सोभ्याशे

11 ^{a}) D1 धारयित्वा (for पीड°) B4 स (for तु) D1 S (except T1 2) स पी(T4 G अपी)डयित्वा राजान — ^{d}) B 3 D2 M2 अवाकिरन्, D3 द्रवाकिरत् (for अवा°)

12 ^{a}) Dn3 स (for तद्) — ^{b}) Dn [अ]स्त्र, D1 6 [अ]स्त्रे (for च) Ś1 K1 2 महास्त्रता, Dn1 n3 D1 एनार्थता (for °स्त्रताम्) — B1 damaged from 12^{c} up to 14^{c} — ^{c}) D2 T2 अपूरयन (T2 °यद्) (for अपू°)

13 D2 om 13 B1 damaged — ^{a}) D10 11 समरे (for शल्येन) — ^{b}) G2 शर (for भृश) K5 D1 1 11 °पीडिता ; Dn1 T4 G1 पीडता ; D1 2 विक्षिता (for °क्षता) — ^{c}) Dn D1 पाद्र मं (for प्राद्रवन्त) B1 Dn D1 2 3 6 रणं (for रणं) — ^{d}) Ś1 K1-3 क्रोश मान. D1 °मान (for °माने) K2 युधिष्ठिरं

14 B1 damaged for 14^{ab} — ^{b}) K4 राजेषु (for °राजेन) K1 D1 पाण्डवा ; K1 पाण्डवं. — ^{d}) D1 मद्रराज युधिष्ठिर (sic) — T3 om 14^{e}–15^{d} — ^{e}) D10 पौरुष्यम् — ^{f}) K2 अमोडयत्, D10 11 अताड° (for अपीड°)

15 T3 om 15 (cf v l 14) — ^{a}) Dn1 corrupt. B1 5 वास्ति, Dn2 n3 D5 6 [ऽ]स्तु वा (by transp) K3 5 D1 4 10 11 वास्तु, D8 चास्तु (for वेति) — ^{b}) D1 °युद्ध° (for बुद्धिर्) — ^{c}) K5 corrupt Dn1 n3 D2 5 6 स महात्मा (for समाहूय) T4 श्रोतॄन (for सर्वान्) — ^{d}) T2 कृष्णेन (for कृष्णं च) K4 पाण्डव, D6 मानव, T4 पाण्डवान, G M पाण्डवा (G3 °व) (for माधवम्) D4 तथा कृष्ण तथार्जुन

16 ^{a}) D2 T3 भीष्म (for भीष्मो) — ^{b}) Ś1 पृथिवीभृत, K1 पृथिकौरवे (sic), K2 3 °वीतले, K4 D10 °वी(D10 °वि)क्षिता, D1 4 °वीश्वरा, G1 3 योधपुंगवा (for पृथिवीक्षित) — ^{c}) T3 परिक्रान्ता

17 ^{a}) K4 D3 यथाभागो, M2-4 °भार (for °भागं) — ^{b}) Dn D2 5 6 °निश्चया (for °पौरुषा) G2 भवद्भि कृतपौरुषै — K2 om. 17^{cd} — ^{c}) D8 M4 विशिष्ट (for °ऽवशिष्ट) D2 शल्योय, T G एवायं (for एकोऽयं)

18 ^{a}) D1 रणे (for युधा) Dn येनम् (sic), D2 ऐनम् (for जेतुम्) — ^{b}) K5 D1 3 10 11 मद्रकाधिप (D8 °प) — ^{c}) K2 corrupt Ś1 K1 M3 यत्र, K4 5 B1 3-5 Dn D1-3 6 8 9 T2 अत्र, T1 अद्य (for तत्र) T1 2 सर्वं (for मह्यं) T3 4 तर्कयामास संदेहस् (T4 मह्यं तत्), G1 तर्कयन्मानसं मह्यं. — ^{d}) D2 तत्परं, D4 तत्र तु, T1 2 4 G M3 4 तद्वित; T3 तत्पदं; M1 2 सकल्पं (for तत्सर्वं) Ś1 K1 2 निरगामि (for निगदामि) Dn1 वत्तत्परं विधीयता; Dn2 n3 D5 6 तत्पर संविधीयतां.

चक्ररक्षाविमौ शूरौ मम माद्रवतीसुतौ ।
अजेयौ वासवेनापि समरे वीरसंमतौ ॥ १९
साध्विमौ मातुलं युद्धे क्षत्रधर्मपुरस्कृतौ ।
मदर्थं प्रतियुध्येतां मानार्हौ सत्यसंगरौ ॥ २०
मां वा शल्यो रणे हन्ता तं वाहं भद्रमस्तु वः ।
इति सत्यामिमां वाणीं लोकवीरा निबोधत ॥ २१
योत्स्येऽहं मातुलेनाद्य क्षत्रधर्मेण पार्थिवाः ।
स्वयं समभिसंधाय विजयायेतराय वा ॥ २२
तस्य मेऽभ्यधिकं शस्त्रं सर्वोपकरणानि च ।
संयुञ्जन्तु रणे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथयोजकाः ॥ २३
शैनेयो दक्षिणं चक्रं धृष्टद्युम्नस्तथोत्तरम् ।
पृष्ठगोपो भवत्वद्य मम पार्थो धनंजयः ॥ २४
पुरःसरो ममाद्यास्तु भीमः शस्त्रभृतां वरः ।
एवमभ्यधिकः शल्याद्भविष्यामि महामृधे ॥ २५
एवमुक्तास्तथा चक्रुः सर्वे राज्ञः प्रियैषिणः ।
ततः प्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीत्तदा नृप ॥ २६ C. 9 812 B 9 16 27 K 9 15 27

---

19 ^{a}) K0 B2 4 5 D1. 3 11 S (except T1 2) वीरौ (for शूरौ) — ^{b}) M3 मद्रवती (for माद्र°) — D10 repeats 19^{cd} after 20^{b} — ^{c}) K4 5 D1 3 अयोध्यौ, Dn D2 5 6 दुर्जयौ, D4 T1 G1 नजयौ (T1 °ज्यौ), D10 (first time) अपज्यौ (sic) (for अजेयौ) Ś1 K1. 2 वासवस्य, D10 (second time) माधवेन (for वास°) — ^{d}) B4 D1 9 10 (both times) 11 शूर (for वीर) K4 D2 सगमे (for मतौ) Ś1 K1 2 समरे कोविदौ मतौ, Dn D2 5 6 °रे चित्रयोधिनौ

20 ^{a}) Ś1 K1 2 सा ध्विम, Dn D2 5 6 योत्स्येते (D6 °तां), T4 M साधिम, G1 स्वध्वियौ (sic), G3 स्वश्रिय (sic) (for साध्विमौ) D2 मातुळ — ^{b}) D3 10 यत्र, D4 नीते (for क्षत्र) Dn D2 5 6 क्षत्रधर्मं व्य(D2 °र्मव्य)वस्थितौ — After 20^{b}, D10 repeats 19^{cd} — ^{c}) K4 5 D1 10 11 T1. 2 मदर्थे, G1. 2 तदर्थं (for मदर्थं) Ś1 K1. 2 प्रत्युध्येता (for प्रति°) — ^{d}) Ś1 K1 2 मानार्यौ, T3 मनस्वात, G1 M1 मानार्हं, G3 अनर्हौ, M3 महार्हौ (for मानार्हौ) Ś1 K1 2 विक्रमौ, K6 मयुगौ, M1 मगर (for °गरौ) — After 20, K3 Dn D2 5 6 ins

84* किं वा प्रलपितेनाथ व्यर्थेनानेन किंचन ।

[Dn1. n2 [अ]रि (for [अ]थ)]

21 ^{a}) D10 मा (for मां) Dn D1. 2 5 6 हन्याद् (for हन्ता) — ^{c}) D4 तु मे (for इमां) T3 4 G1. 2 वाच (for वाणीं) — ^{d}) K4 D1 T3 G2 M1 लोके (for लोक°) G2 -वीरौ (for -वीरा) G2 निबोधता (for °धत)

22 ^{a}) Dn D2 5 मद्रराजेन, D4 मातुल ह्यद्य (for °लेनाद्य) — ^{b}) K4 तत्र, K5 B2 4 D11 क्षात्र (for क्षत्र) D4 क्षत्रधर्मे व्यवस्थित — K2 om 22^{c}–25^{b}, D1 om 22^{cd} — ^{c}) K5 corrupt. Ś1 K1 3 मन स्व माभि-, K4 S (except T2) स्वमंदा°, D3 स्वमस्त°, D4 स्वपक्ष°, D5 वयं स° (for स्वय स°) — ^{d}) K4 5 D2 4 11 च (for वा)

23 K2 om 23 (cf v l. 22) — ^{a}) T3 ततो (for तस्य) D10 11 मेप्यधिक, T1. 2 G1 ह्यस्य°; T3 [अ]स्याप्य°, T4 विभ्यधिक (sic), G3 सह्य° (sic), M1 मेत्य° (for मेऽभ्य°) D4 सत्त्व (for शस्त्र) — ^{b}) D8 वा, G3 तु (for च) D3 सर्वोपस्करणानि च, M1 °करणान्वित — ^{c}) K3 D10 संजुग (D10 °त) तु, K4 B2 D3 सयुज्यतु, K5 सपूज्यतु, Dn D6 सयु(D6 °यु)जत, D1 सयुजतु, D2 सुयुजतु, D4 सयुज्यतु, D3 °युत तु, D11 सज्जतु, T1 G1. 3 M2–4 सयुज्यंता, T2 3 G2 युज्यता, T4 क्षिप्यता (for °युञ्जन्तु) D4 5 T G1. 3 M2–4 रथे (for रणे) M1 योजयतु रथ शीघ्र — ^{d}) D6 -योजना, T1 3 4 G M2–4 -योजकै, M1 -कोविदा (for -योजका) D4 प्रशास्त्रे भद्रमोजसा

24 K2 om 24 (cf v l. 22) M2 om 24^{a}–25^{b} — ^{a}) K4 5 B5 D2 4 से(D4 सै)नेयो, G3 शैनेय M1 दक्षिणे T1 2 पक्षं, G3 भाग, M1 चक्रे (for चक्रं) — ^{b}) M3 धृष्टद्युम्नं D1 तथोत्तम, T3 4 G3 M (M2 om) तथेतर (M1 °रे, M4 °रत्) (for तथोत्तरम्) — ^{c}) T4 पृष्ठतो वै (for गोपो) M1 पृष्ठतो नकुलस्त्वत्र — ^{d}) M1 वामपार्श्वे (for मम पार्थो)

25 K2 om 25^{ab} (cf v l. 22) M2 om 25^{ab} (cf. v l. 24) — ^{a}) Ś1 K1 ममाप्यस्तु, B5 Dn1 D4 8 °धस्तु, M1 महाबाहुर् (for ममाद्यास्तु) — ^{b}) Dn D5 (after corr as in text) 6 भीमसेनो वृकोदर — ^{cd}) T3 पार्थाद् (for शल्याद्) D1 महाहवे (for °मृधे) Dn D2 5 एवमाम्यधित· शल्य वधिष्यामि महामृधे (Dn1 °हवे)

26 ^{a}) T3 4 G3 ततश्च (for तथा) D2 सर्वे (for चक्रु) — ^{b}) K2 corrupt K5 B2 D1. 4 5 10 11 T1 तदा; D3 T2 तथा, T3. 4 G M ततो (for सर्वे) G2

पाञ्चालानां सोमकानां मत्स्यानां च विशेषतः ।
प्रतिज्ञां तां च संग्रामे धर्मराजस्य पूरयन् ॥ २७
ततः शङ्खांश्च भेरीश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
अवादयन्त पाञ्चालाः सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८
तेऽभ्यधावन्त संरब्धा मद्रराजं तरस्विनः ।
महता हर्षजेनाथ नादेन कुरुपुंगवाः ॥ २९
ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ।
तूर्यशब्देन महता नादयन्तश्च मेदिनीम् ॥ ३०
तान्प्रत्यगृह्णात्पुत्रस्ते मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
महामेघानिव बहूञ्शैलावस्तोदयावुभौ ॥ ३१
शल्यस्तु समरश्लाघी धर्मराजमरिंदमम् ।
ववर्ष शरवर्षेण वर्षेण मघवानिव ॥ ३२
तथैव कुरुराजोऽपि प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
द्रोणोपदेशान्विविधान्दर्शयानो महामनाः ॥ ३३
ववर्ष शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्ठु च ।
न चास्य विवरं कश्चिद्ददर्श चरतो रणे ॥ ३४

गन (for रान) D2 राम प्रियद्विर्विषिण — K4 om 26[e]-27[b] — [c]) D1 दर्पम्नु, M2 प्रहर्ष (for °र्ष) M1 गन प्रहर्षपन्दिन्य — [d]) M1 आयात् (for आसीत्) B1 D2 6 मद्रा (for गदा) K5 B D2 8-11 मृधे, D1 युधि (for नृप)

27 K4 om 27[ab] (cf v l 26) — [a]) K1 B पैन्गागता D1 4 पाञ्चाल्सोमकाना च — [b]) G1 2 मा [illegible] D[illegible] पर्तप, S (except T1 2) महात्मना (for विशेषत) — [c]) Dn1 D1 T3-4 G M2 3 प्रतिज्ञात (for °ज्ञा ता) — [d]) B Dn D [illegible] T1 G पूजयन् (for पूर°) D[illegible] M1 धर्मराजोभ्य (D1 °सूनोर) पूजयन्, D1 °राजेन पूरित, M[illegible] °राजोभ्यपूरया — For 27[cd], K4 5 D[illegible] subst

85* प्रतिज्ञा या गदा राजा शृत्या मन्त्रेनमभ्ययान् ।
[K5 D5 महा (for गदा)]

— After 27, Ś1 K1, 2 leave a blank space of about half a stanza

28 [a]) K[illegible] Dn D[illegible] T2 G1 शंखाश्च Dn D[illegible] T4 भेर्यश्च; D3 T1 M1 भेरी°; G3 भेर्या° (for भेरी°) — [b]) K[illegible] B D[illegible] T[illegible] पुष्करान् (T2 °रा न्, K4 M3 पुष्करान्; Cn (gloss वादित्राणि) पुष्करान् (as in text) — [c]) B[illegible] प्रावादयन, D3 वाद्य [illegible]; T2 [illegible]; T3 अनादयन (for अवाद°). K[illegible] B[illegible] D[illegible] पैन्गाम — [d]) K5 D3 M3 नादाश्च (for नादां) T3 नादिरे; M1 चक्रिरे (for नेदिरे)

29 [a]) D1 अभ्यधावंत; T1 [illegible] तेऽभ्यधावन्त (for °धावन्त) B1 D[illegible] समरे, T1 4 G1 3 M समुद्धा (for °रब्धा) G1 तेऽभ्यधावन्सुसंक्रुद्ध — [b]) K3 5 D[illegible] T1 2 [illegible] M1 नर्द D1 च निर्ज्ञ (for °स्विन) — D1 om 29[cd] — [c]) D1 हर्षतो, D3 G1 3 नादेन (for °जे-नाथ) — [d]) M[illegible] नर (for कुरु). T1 2 नंदन; T3 G2 पुगव (for °गवा) K5 D3 गर्जय (D8 विदार्य)-तो नभस्तल

30 [a]) D3 हृदेन, T2 नादेन (for ह्रादेन) Dn D5 वृंदाना (for -घण्टाना) — [b]) D10 दीपाना (for शङ्खाना) D5 M2 निम्वनेन, M3 °गदेन (for °नदेन). — [c]) D4 पूर्व (for तूर्य) — [d]) T3 4 G नादयानाश्च

31 [a]) D3 corrupt. Dn1 पुत्रास् T3 4 G तान्प्रत्य गृह्णन्पुत्रास्ते — [b]) K4 तु, Dn2 n3 स्व- (for च) — D1 om 31[cd] — [c]) Dn D2 5 6 गर्जन (for महा) D3 दीलो, D1 बहुन् (for बहून्). — [d]) D10 इव (for उभौ) Ś1 K1 शैलावस्वोदयावुभौ; D3 पर्वतोस्तोयदा°, D1 शैलपानी तथा उभौ, T1 3 4 G शैलो द्वौ तो (T3 °हैं द्रुमो, T4 °ला व तो, G1 °लौभौ तो, G2 °लाभास्तो-; G3 °लोर्भो तो) मदागमे, T2 शैलाद्वातो यथागमे, M शैलावि (M2 °ल्ल इ-, M3 °लानि) व घनागमे

32 [a]) Ś1 K1-3 शैल्यस् (for शल्यस्) Dn D2 5 6 सं (for तु) B1 D5 9 समरे, T4 समर्द (for समर-) D[illegible] पार्थ, T4 युद्ध (for -श्लाघी) — [b]) Ś1 K1-3 मद्र- (for धर्म) K4 5 D2 5 8 M3 अरिंदम, Dn D5 °दम (for °दमम्) — K3 om (hapl) 32[c]-33[d], B1 reads the same on marg — [d]) K4 मघवा (sic); K5 lacuna, Dn D2 6 पर्वते, D1 वर्षासु, D11 वीर्वर (for वर्षेण). Bom ed मघवा (for मघवान्) S (except M1) मघवानिव पर्वत

33 K3 om 33 (cf v l 32) B1 reads 33 on marg — [b]) D3 यथा (for धनु) — [d]) K5 corrupt. M1 महारथ (for °मना). — After 33, G2 ins

86* मदर्थे विविधान्बाणान्दर्शयन्हस्तलाघवम् ।

34 [a]) B1 D1 8 -वर्षेण; D1 -जालानि (for -वर्षाणि) — [b]) Ś1 K1, 2 चिरं (for चित्रं) — D1 om 34[c]-35[d].

तावुभौ विविधैर्बाणैस्ततक्षाते परस्परम् ।
शार्दूलावामिषप्रेप्सू पराक्रान्ताविवाहवे ॥ ३५
भीमस्तु तव पुत्रेण रणशौण्डेन संगतः ।
पाञ्चाल्यः सात्यकिश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
शकुनिप्रमुखान्वीरान्प्रत्यगृह्णन्समन्ततः ॥ ३६
तदासीत्तुमुलं युद्धं पुनरेव जयैषिणाम् ।
तावकानां परेषां च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ३७
दुर्योधनस्तु भीमस्य शरेणानतपर्वणा ।
चिच्छेदादिश्य संग्रामे ध्वजं हेमविभूषितम् ॥ ३८

सकिङ्किणीकजालेन महता चारुदर्शनः ।
पपात रुचिरः सिंहो भीमसेनस्य नानदन् ॥ ३९
पुनश्चास्य धनुश्चित्रं गजराजकरोपमम् ।
क्षुरेण शितधारेण प्रचकर्त नराधिपः ॥ ४०
स च्छिन्नधन्वा तेजस्वी रथशक्त्या सुतं तव ।
बिभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्थ आविशत् ॥ ४१
तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते पुनरेव वृकोदरः ।
यन्तुरेव शिरः कायात्क्षुरप्रेणाहरत्तदा ॥ ४२
हतसूता हयास्तस्य रथमादाय भारत ।

C. 9 829
B 9 16 44
K 9 15 44

— c) Dn D2 c [ए]व (for च) D2 कचिद् (for कश्चिद्) — d) M1 दिशो वि (for ददर्श) K4 ˬ Dn1 D3 4 G2 च ततो, M.–4 पुरतो (for चरतो) T2. 4 G1. 3 युधि (for रणे)

35 D1 om 35 (cf v l. 34) — a) B2 D4 निशि-तैर्, T3 4 G M2–4 विधिवद् (for विविधैर्) — b) D3 तक्षाते च (for ततक्षाते) D10 परस्परं — c) K5 शार्दूलाद् (for °लाव्) D3 शार्दूलाविव संप्रेप्सू, D4 °वामिषप्रार्थे

36 ab) T1. 2 transp तव पुत्रेण and रणशौण्डेन T3 4 द्रोण (for तव) D4 10 11 युद्ध (for रण) D1 मयुत, G3 °वृत (for °गत) — c) Dn1 n2 D2 5 6 10 11 T2 4 G M2 पाचाला (D2 °ला), M3 4 पाचाल° — d) T1 2 तथा माद्रीसुतावुभौ —Ś1 K1. 2 om. 36e–38d — e) K3 -प्रमुखान (for °खान) — f) K ˬ B1 Dn1 D3 प्रत्यगृह्णात्, Dn3 °गृह्णीत (for °गृह्णन)

37 Ś1 K1 2 om 37 (cf v l 36), D1 om 37 — a) Dn1 n3 D4 ˬ तुमल — b) D6 जयैषिणो (sic) — d) K ˬ D3 दुश्चरिते तव, B5 दुर्मंत्रितेन च (for °ते तव)

38 Ś1 K1 2 om 38 (cf v l 36) — a) K3 दुर्योधनस्य G3 भीमिन्तु — b) B5 [उ]न्नत, Dn D2 4 6 10 S (except T4) नत (for [आ]नत) B1 शराणा नतपर्वणा — c) D1 2 [आ]दिश्य, T1 2 4 [उ]द्दिश्य (for [आ]दिश्य) D1 -सकाशं (for संग्रामे) — d) D10 गज (for ध्वज) K5 D1 8. 10 11 -परिष्कृ(D1. 10 °स्कृ)तं (for विभूषितम्)

39 a) K5 D10 किं(D10 -कं)किनीक, D3 किंचिनिक (sic), G2 -किंकणीक (for किङ्कि°). D2 -जालेन K4 किंकिणीकृतजालेन — b) Dn D5 महान्वै, D5 शरेण; D3 महतश्च (for महता) Ś1 K1. 2 -दर्शिना (K2 °न) (for -दर्शन) — c) Ś1 K1. 2 चचार (for पपात) K3 D4 रुचिरं, B3 4 रुधिर, D11 द्विरद (for रुचिर) K3 5 B Dn D2 5 6 8–11 सख्ये (for सिंहो) — d) K3 B1 D3 मारिष, K4 5 B2–5 Dn D2 3 5 6 8 मानद (B2 D2 द), D1 नादवत्, D4 वै तदा, D10 11 पश्यत, T1 3 G2 3 M2–4 नादयन् (G3 यत्), T2 G1 M1 नान-दत् (for °दन्)

40 D5 om. 40a — a) B (except B2) D9 पुनश्चापि, Dn D2 ˬ 6 भीमस्या(D5 °श्चा)पि, D1 पुनस्तस्य (for °श्चास्य) B1 छिन्नं (for चित्र) — b) K4 5 D1 नाग, D2 दर्द (for गज) D2 गज- (for राज) — c) D1 शरेण, D4 बाणेन (for क्षुरेण) D10 om (hapl.) शितधारेण Ś1 K1 Dn D1 5 6 G3 शत-, D4 सीत-, M3 शीत (for शित) — d) K5 D3 स, T4 वि- (for प्र-) Ś1 K1. 5 Dn1 D1 3 नराधिप, T3 °धिप (for °धिप)

41 a) T2. 4 G2 3 M संछिन्न (for स च्छिन्न-) — b) G3 प्लुतं (sic) (for सुत) — c) Ś1 K1–3 संगम्य (for विक्रम्य) — d) D3 4 रथोपस्थम् (for °पस्थ) D3 उपाविशत् (hypermetric) K5 Dn D2 5 M1 रथो-पस्य उपा(Dn D2 ˬ °स्थं स आ-, M1 °स्थमथा)विशत्

42 S (except T1. 2) om. 42ab — b) D3 वृकोदरात् D4 भीमो गृह्य धनु पुन — c) K5 D3 T4 M1 तस्य, B D4 8 9 T1 3 G1 M2–4 अस्य (for एव) — d) K3 B5 [अ]हनत्तदा, T3. 4 G1 3 न्यकृंतत (for [अ]हरत्तदा) K2 क्षुरेणाहनत्तदा (submetric), D4 M1. 3 क्षुरेणापहरत्तदा

43 a) K4 5 D3 हतसू(K5 °स्त)तो; Dn D4 T4 G3 °सूत; D5 रथसूता; G2 हते सूते (for हतसूता) — b)

C 9 839
B 9 16 44
K 9 15 44

व्यद्रवन्त दिशो राजन्हाहाकारस्तदाभवत् ॥ ४३
तमभ्यधावत्त्राणार्थं द्रोणपुत्रो महारथः ।
कृपश्च कृतवर्मा च पुत्रं तेऽभिपरीप्सवः ॥ ४४
तस्मिन्विलुलिते सैन्ये त्रस्तास्तस्य पदानुगाः ।
गाण्डीवधन्वा विस्फार्य धनुस्तानहनच्छरैः ॥ ४५
युधिष्ठिरस्तु मद्रेशमभ्यधावदमर्षितः ।
स्वयं संचोदयन्नश्वान्दन्तवर्णान्मनोजवान् ॥ ४६
तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ।
पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तो यत्तदा दारुणोऽभवत् ॥ ४७
विवृताक्षश्च कौन्तेयो वेपमानश्च मन्युना ।
चिच्छेद योधान्निशितैः शरैः शतसहस्रशः ॥ ४८
यां यां प्रत्युद्ययौ सेनां तां तां ज्येष्ठः स पाण्डवः ।
शरैरपातयद्राजन्गिरीन्वज्रैरिवोत्तमैः ॥ ४९
साश्वसूतध्वजरथान्रथिनः पातयन्बहून् ।
आक्रीडदेको बलवान्पवनस्तोयदानिव ॥ ५०
साश्वारोहांश्च तुरगान्पत्तींश्चैव सहस्रशः ।

D10 11 आस्थाय (for °दाय) — D9 om 43^{c}–44^{b} —^{c}) K4 दिशो (sic), B Dn D2 5 6 8 रणे, T3 G3 ततो (for दिशो) T1 2 राज्ञो (for राजन्) K5 व्यद्रवन्सदिशो राजन् —^{d}) B Dn1. n2 D2 5 6 8 T1–3 G M1 ततो (for तदा) T4 हाहाकारो महानभूत्

44 D9 om 44^{ab} (cf. v l 43) —^{a}) T1 2 अभ्यधावस्, T3 °याच्च (for °धावत्) —^{d}) K4 तेभ्य, B (except B2) Dn D4 5 6 8 9 तव, T3 4 G1. 3 ते हि (for तेऽभि) D2 तत्र पुत्रं परीप्सत्र

45 ^{a}) K5 निदुषिते (sic), Dn D2 5 6 विनिहते, D3 °लुपिते, D4 °चलिते, T3 °मुशिते; M °लुळिते (for °लुलिते) —^{b}) K1 न्यस्तास्, B2 व्यस्तास्, Dn2 n3 [ऽ]त्रस्तंस्, D1 संत्रस्तास् (hypermetric), T2 त्रासात् (for त्रस्तास्) D3 तत्र (for तस्य) Dn1 तत्रस्यस्त पदानुगा, D2 सत्रस्तास्य पदा°, T3 G M1. 2 4 त्र(G1 संत्र [hypermetric])स्तास्तस्य पदानुगान् —^{c}) Ś1 K1 गाडीवं, Dn2 n3 D1 5 गाजीत्र- Ś1 K1 lacuna for धन्वा विस्फार्य K5 D3 विस्फूर्य, T2 3 G3 M °प्फार्य (for °स्फार्य) —^{d}) T3. 4 G1 3 तद् (for तान्) D2 न्यहनत्; S (except T1 2) व्य(G1. 3 वि)धमत् (for अहनत्)

46 ^{b}) Dn D2 5 6 अरिंदम (Dn3 D5 °म) (for अमर्षित) T3 अभ्ययाद्वमर्षित —D1 om. 46^{cd} —^{c}) Ś1 K1–3 प्र- (for स) Dn D10 11 नोदयन्, T3 4 G2 3 M2–4 Cv -चोदयानो (for -चोदयन्) K4 स्वयं सचोदयंवस्तान्, D2 संनोदयत तानश्वान् —^{d}) K5 हेमवर्णान्, Dn D6 हंस°, T3 दंतवत्तान् (for °वर्णान्) B1 महा- (for मनो-).

47 ^{a}) D4 T3 G2 M तद् (for तत्र). K2 D2. 4 [अ]न्द्भुतम्; K5 D1. 3 10. 11 [आ]श्चर्यम् (for [अ]द्भुतम्). K4 Dn T3 अपश्याम. —^{b}) K2 4 D2 3 S (except M1) कुंतीपुत्रो युधिष्ठिर —^{c}) D2 3 पुरो (for पुरा) Dn D2 पुनर् (for मृदुर्) Ś1 K1 2 क्षान्तो (for दान्तो). —^{d}) K4 यत्र वै, T1 यस्तदा, T3 4 G2 यत्नवान् (for यत्तदा)

48 ^{a}) D3 4 S (except T2 M1) वि(M3 नि)वृत्ताक्ष, D10 विकृता° (for विवृता°) K4 5 B3 Dn D2 3 5 6 11 T2 तु, T3 4 G M हि (for च) —^{b}) T4 मन्युमान् (for मन्युना) T2 दीप्यमानस्तु मन्युना —^{c}) T3. 4 G विशिखै (for निशितै) M1 बिभेद निशितैर्योधान्, M2–4 बिभेद योधान्निशि(M3 °धांश्च शि)तै —^{d}) B (except B2) D3. 9 भल्लै, Dn1. n3 D2 5 6 बाणै; G1. 2 M2–4 शितै, G3 शतै (for शरै) T4 शतशोथ सहस्रश — *After 48, Dn D5 6 read* 51^{c}–52^{b}

49 Ś1 K1. 2 lacuna for 49^{a}–51^{b}, Dn D1. 5 6 om 49 —^{a}) K3 B1. 3 5 D2 3 9 प्रत्युदियात्, K5 प्रत्युदियायौ (hypermetric), D4 G2 M2–4 अभ्यहनत्, T3. 4 G1. 3 M1 अभ्यगमत् (T4 °मन्) (for प्रत्युद्ययौ). —^{b}) K5 B1. 5 D3 श्रेष्ठ, D8 छेद्य (sic) (for ज्येष्ठ.) T1. 2 तु (for स) D2 सा सा चायो व्यनश्यत, D4 S (except T1. 2) सा सा (G2. 3 ता ता) सद्यो व्यनीनशत् (D4 विनस्यति) —^{c}) K2 D2 राजा (for राजन्) D9 स शरैः पातयद्राजन्, D4 S (except T1 2) न्यपात(M3 °धार)यत कौंतेयो —^{d}) K5 गिरिर् (for गिरीन्) T3. 4 G गिरीन्व(T4 °रिवं)त्र इवोत्तमान्, M2 4 गिरिन्वातैरिवोत्तमै — After 49, D2 reads 51^{c}–52^{b}

50 Ś1 K1 2 lacuna for 50 T4 om. 50^{ab} —^{a}) T2 -चरान् (for -रथान्) —^{b}) T3 स तथा, G M यो (M2 यौ)धांश्च (for रथिन) D4 प्रमथन्; T1. 2 [ऽ]पातयद् (T1 °यन्); T3 प्राद्रवद्; G1. 3 प्राध(G3 °थ)मद्; G2 प्रवरान्; M प्रहितान् (for पातयन्). —^{c}) K3 सो क्रीडदेको; K5-Dn2 D1. 2 10 T2–4 G1 M1 अक्री°, G2 आक्रीडतैको (for °देको). —^{d}) K4 D1 4 S तोयदैर्

व्यपोथयत संग्रामे क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ ५१
शून्यमायोधनं कृत्वा शरवर्षैः समन्ततः ।
अभ्यद्रवत मद्रेशं तिष्ठ शल्येति चाब्रवीत् ॥ ५२
तस्य तच्चरितं दृष्ट्वा संग्रामे भीमकर्मणः ।
वित्रेसुस्तावकाः सर्वे शल्यस्त्वेनं समभ्ययात् ॥ ५३
ततस्तौ तु सुसंरब्धौ प्रध्माप्य सलिलोद्भवौ ।
समाहूय तदान्योन्यं भर्त्सयन्तौ समीयतुः ॥ ५४
शल्यस्तु शरवर्षेण युधिष्ठिरमवाकिरत् ।
मद्रराजं च कौन्तेयः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५५
व्यदृश्येतां तदा राजन्कङ्कपत्रिभिराहवे ।
उद्भिन्नरुधिरौ शूरौ मद्रराजयुधिष्ठिरौ ॥ ५६
पुष्पिताविव रेजाते वने शल्मलिकिंशुकौ ।
दीप्यमानौ महात्मानौ प्राणयोर्युद्धदुर्मदौ ॥ ५७
दृष्ट्वा सर्वाणि सैन्यानि नाध्यवस्यंस्तयोर्जयम् ।
हत्वा मद्राधिपं पार्थो भोक्ष्यतेऽद्य वसुंधराम् ॥ ५८
शल्यो वा पाण्डवं हत्वा दद्याद्दुर्योधनाय गाम् । C 9 853 B 9 16 60 K 9 15 59

(for °दान)

51 For the sequence in Dn D5 6, cf. v 1 48, for that in D2, cf. v 1 49 Ś1 K1. 2 lacuna for 51[ab] —[a]) K4 Dn2 D10 साश्वरोहाश्च (K4 हान्य, Dn2 °हान्तु), Dn3 D5 6 9 साश्वारोहान्तु (for °श्च) —[b]) Dn1. n3 D5 6 पत्ती(D5 6 °त्ति)श्चापि, T1 2 G1 3 M2 4 पत्तींश्च(T1 °नें, T2 नें)क, T2 पत्तिनेक, M1 पत्तयश्च (for पत्तींश्चैव) Dn3 D10 11 महत्तया —[c]) Dn D6 व्यपोथयच्चाव, M व्यपाठयत (M1 °च) (for व्यपोथयत) D1 कौंतेय (for संग्रामे) —[d]) B वज्र (for रुद्र)

52 For the sequence in Dn D5 6, cf v 1. 48, for that in D2, cf v 1 49 —[a]) K4 अन्यम् (for शून्यम्) Dn3 साश्वरोहाश्च तुरगान (= 51[a]) —[c]) D1 S (except T1) अभ्यधावत (for द्रवत) K2 मद्रेण (for मद्रेश) —[d]) Dn D1 2 4-6 T G1. 3 तिष्ठ (for शल्य)

53 [b]) Dn D [s]भीर (for भीम) K4 °दर्शन, D1 विक्रम (for °कर्मण) —[c]) B1 4 5 वित्रेपुस् —[d]) Ś1 K1. 2 च (for तु) D4 एक (for एनं) T2 4 G2 समभ्यधात

54 [a]) K4 Dn1 D2 5 6 T1. 2 तु तौ सु, K5 B2 D3. 10 11 T2 4 G M तौ भृश, D4 तावपि (for तौ तु सु) K5 D2 10 11 °संक्रुद्धौ, D1 पत्तौ (for रब्धौ) —[b]) K2 प्रमाप्य (sic), K5 B1 Dn2 D1 6 8-11 T1 प्रध्माय (Dn2 D3 °प्य), D3 °धाप्य, T2 4 पध्मास्य, T2 प्रशाप्य (for °ध्माप्य) T4 जलजोद्भवौ (for सलिलो) —K5 om 54[cd] —[c]) K4 तावाहूय, Dn1 n2 समाहूतौ, D3 °हूत, D5 °ह्वयत् (for °हूय) Ś1 K1 2 ततो, D1 T2 तथा (for तदा) —[d]) Ś1 K1-3 भक्षयंतौ (for भर्त्स°) M1. 2 4 परस्परं (for समीयतु)

55 [b]) S अपीडयत् (for अवाकिरत्) K5 D3. 10 11 पीडयामास पाण्डवं —K2 B1 D2 6 om. (hapl) 55[cd] —[c]) K3 5 B3-5 D (D2 6 om, D7 missing) M2-4 तु (for च) —[d]) T3. 4 G M2-4 शरैरेव (T3 नं) समाकिरत्

56 D1 om 56[ab] —[a]) Ś1 K1-3 5 B4 D2-4 10 अदृश्येता, K4 निर्द°, T3 4 G3 व्य(G3 अ)दृश्येते, G1 संदृश्येते (for व्यदृश्येता) Ś1 K1-4 महाराज, T2 3 तथा राजन् (for तदा रा°) —[b]) D3 corrupt K5 D10 11 आचितौ, S (except T1. 2) °हतौ (for °हवे) —[c]) T4 G उद्गमद्- (for उद्भिन्न-) B2 Dn D6 -ह्रदयौ (for -रुधिरौ) B1. 2 T4 G वीरौ, Dn D5 चोभौ (for शूरौ) T3 उद्गमद्रुधिरापीडौ

57 [a]) K3 रेजानौ, Dn D2 4-6 राजेता, D1 राजेंद्र, T1. 2 राजंतौ, M राजेते (for रेजाते) —[b]) K3 B Dn D1. 2 4-6 8 9 T1 3 G1 शाल्मलि, K4 शाल्मीकि (for शल्मलि-) Dn2 n3 किंशुके (for शुकौ) —For 57[ab], K5 D3 10 11 subst.

87* पुष्पितौ शुशुभाते वौ वसन्ते किंशुकौ यथा ।
[D10 11 वै (for तौ)]

—[d]) B1 4 5 Dn D2 5 6 8 9 T4 G2 ने(D2. 6 9 न)-दतुर्, D4 संमत्तौ, M प्रयुद्धौ (for प्राणयोर्) K4 प्राणवाते सुदुर्मदौ, K5 वने शाल्मलिदुर्मदौ, B3 D1 3. 10 11 T1. 2 प्राणद्यूतेन (D1 T1 2 यु) दुर्मदौ (D1 सगरे)

58 D1 om 58[ab] —[a]) K4 D4 T3 G2 सर्वाणि भूतानि, T1 2 M2-4 सैन्यानि सर्वाणि (by transp) —[b]) K4 B3-5 नाध्य(K4 °ल्प)पश्यस्, Dn D5 नाप्य-श्यस्, D3 G2 M2-4 न व्यवस्यस्, D4 नाभ्यगच्छंस् (for नाध्यवस्यंस्) B1 M1 ततो (for तयोर्) K2 M3 जन, Dn जय, D10 जये, D11 नयं, T4 जयौ (for जयम्) —[c]) D1 मद्रपतिं, D3 मद्रेश्वरं, D9 मद्राधिपे, G1. 3 धर्मात्मज, M3 धर्मसुत (for मद्राधिपं) S

C 9 833 D 9 16 60 K 9 15 60 इतीव निश्चयो नाभूद्योधानां तत्र भारत ॥ ५९
प्रदक्षिणमभूत्सर्वं धर्मराजस्य युध्यतः ॥ ६०
ततः शरशतं शल्यो मुमोचाशु युधिष्ठिरे ।
धनुश्चास्य शिताग्रेण बाणेन निरकृन्तत ॥ ६१
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शल्यं शरशतैस्त्रिभिः ।
अविध्यत्कार्मुकं चास्य क्षुरेण निरकृन्तत ॥ ६२
अथास्य निजघानाश्वांश्चतुरो नतपर्वभिः ।
द्वाभ्यामथ शिताग्राभ्यामुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ ६३
ततोऽस्य दीप्यमानेन पीतेन निशितेन च ।
प्रमुखे वर्तमानस्य भल्लेनापाहरद्ध्वजम् ।
ततः प्रभग्नं तत्सैन्यं दौर्योधनमरिंदम ॥ ६४
ततो मद्राधिपं द्रौणिरभ्यधावत्तथाकृतम् ।
आरोप्य चैनं स्वरथं त्वरमाणः प्रदुद्रुवे ॥ ६५
मुहूर्तमिव तौ गत्वा नर्दमाने युधिष्ठिरे ।
स्थित्वा ततो मद्रपतिरन्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ ६६
विधिवत्कल्पितं शुभ्रं महाम्बुदनिनादिनम् ।
सज्जयन्त्रोपकरणं द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(except T1 2) शल्यं (for पार्थौ) —d) K2 corrupt K4 Dn2 [ऽ]थ, D3 स्व- (for ऽथ)

59 a) B1 D9 [ऽ]पि (for वा) D4 पाण्डवान् —b) D1 दाता, D2 6 दत्त्वा (for दद्याद्) —c) Ś1 K1 2 [ए]वं, D1 वि, T2 8 वा (for [इ]व). M1, 2 संशयो (for निश्चयो) K5 द्वेधा, D8 द्वैधो, S (except T1 2) ह्या(G1 [ऽ]भ्या)सीद् (for नाभूद्) —d) M2–4 यौधाना Dn1 n3 D5 6 तव (for तत्र) D4 S (except T1 2) मारिष (for भारत)

60 b) B4 5 D2 धीमत (for युध्यत)

61 a) K2 शल्ये —b) K5 D3 6 10 [अ]थ, B (except B2) Dn D2 5 9 11 [अ]ग्र्य, D3 [उ]ग्रो (for [आ]शु) K2 Dn3 युधिष्ठिर, D6 °ष्ठिर (for °ष्ठिरे) —c) Dn D2 5 6 स चोग्रेण, D4 शरा°; T2 सिता (for शिता°) —d) K1 बलेन, D4 घोरेण, M8 om. (for बाणेन) K6 D3 बाणेनैव निराकृतं, B2 °न निचकर्त ह

62 Ś1 K2 4 D8 M8 om. (hapl.) 62, K1 om. 62a–63b Dn reads 62 on marg —a) D1 [ऽ]न्य (for ऽन्यत्) —b) D6 शल्य —c) B1 D4 आविध्यत्. B2 M2 4 तस्य (for चास्य). —d) M1 शितेन (for क्षुरेण). K5 D2–4 T1, 8 क्षुरप्रेण न्यकृंतत (K5 D3 निराकृतं; T1 निकृंतत).

63 K1 om 63ab (of v. l 62). —a) D4 corrupt Dn D2 5 6 तथा (for अथ) K2 आर्यूश् (for अश्वांश्) —b) D4 corrupt K4 T1 चतुरोन्नत —c) B4 5 ताभ्याम् (for द्वा°) B D3 9 11 T1, 4 G1 अति-, Dn D2 5 6 च नि, D4 T3 G2 M1 तु नि, G3 द्वाभ्या, M2 तस्य, M3 4 त तु (for अथ) —d) D4 corrupt K5 D3 10 11 तद्, T1 2 वै, M1 तौ (for च) Ś1 K1 प्रार्ष्टिं, K2 प्राष्णि, Dn1 पार्थि-. T3 G2 3 M प्राष्ठि (M1 °ष्टि) (for पार्ष्णि)

64 a) T1 2 ततो ह्या (for °तोऽस्य) —b) T3 पीडितो (for पीतेन) K5 पीडितेन शितेन च —d) D4 corrupt K4 5 Dn D1–3 5 10 T2 G2 3 M2–4 अपहरद् D3 हृदि (for ध्वजम्) —e) D4 तु (for प्र) —f) Dn2 n3 D4 5 दुर्योधनम्, T G1 3 M2–4 धार्तराष्ट्रम् (T3 °ष्ट्राद्) (for दौर्योधनम्) Dn D3, 4 T1 2 अरिंदम, D6 G3 °दम G2 धार्तराष्ट्रस्य मारिष

65 b) B (except B4) Dn D2 5 6 8 9 अभ्यवर्तत् (for °धावत्) Ś1 K1 2 D4 तथा कृप, D10 तथाकृता, T2 तदा कृत, T4 तथागतं, G3 °कृतिं (for °कृतम्). —c) D3 नैव (for चैनं) K5 B2 D1 3 4 स्वरथे, Dn D6 राजानं, D10 11 स रथे, T3 स्वरथात् (for °रथं). B (except B2) D8 9 आरोप्य स्वरथं चैनं

66 a) T3, 4 G M1 तान्हत्वा (for तौ गत्वा). —b) T3 G2 वर्धमाने (for नर्द°). —c) D2 6 10 स्मित्वा (D6 °ता); G1 3 हित्वा (for स्थित्वा). D6 चातो (for ततो) D4 निवर्तत तत शल्यो; T3 G3 तत. स मद्राधिपतिर्, T4 ततो मद्राधिपस्तूर्णम् —d) Ś1 K1 D4 अन्य-, D8 T2 M1 अन्यद् (for अन्यं) K5 आविशत् (for आस्थित°)

67 K4 om 67 —a) B1, 3, 5 D3 9 दिव्य; D6

१६

संजय उवाच ।
अथान्यद्धनुरादाय बलवद्वेगवत्तरम् ।
युधिष्ठिरं मद्रपतिर्विद्ध्वा सिंह इवानदत् ॥ १
ततः स शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ २
सात्यकिं दशभिर्विद्ध्वा भीमसेनं त्रिभिः शरैः ।
सहदेवं त्रिभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ३
तांस्तानन्यान्महेष्वासान्साश्वान्सरथकुञ्जरान् ।
कुञ्जरान्कुञ्जरारोहानश्वानश्वप्रयायिनः ।
रथांश्च रथिभिः सार्धं जघान रथिनां वरः ॥ ४
बाहूंश्चिच्छेद च तथा सायुधान्केतनानि च ।
चकार च महीं योधैस्तीर्णां वेदीं कुशैरिव ॥ ५
तथा तमरिसैन्यानि घ्नन्तं मृत्युमिवान्तकम् ।
परिवव्रुर्भृशं क्रुद्धाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः ॥ ६ C 9 870 B 9 17 7 K. 9 15 75

छत्रं, G1.3 भूयो (for शुभ्र) —b) K5 महानाद- (for स्फुट) K5 B (except B2) D2 8 T2 M1 निनादित, D2 °नादिनं, G1 नर्दिन (for °नादिनम्) —c) T1.2 न्यन्त्र (for मन्त्र) Ś1 K1 मन्त्र°**करण (K1 °काराणा), G1.2 मन्त्र रथोपकरणैर् —d) S रोम (for लोम) — After 67, T1 2 ins

88* सुकूबर सुचक्राक्षं विधेयाश्व सुसारथिम् ।
[T2 मकूबर नचक्राक्ष (for the prior half)]

Colophon om in T3 M D7 missing —*Adhy name* Bom ed युधिष्ठिरयुद्ध —*Adhy no* (figures, words or both) B5 16, Dn D4 10 S (T3 M om) 15 (as in text) —*Śloka no* K. 65, Dn1 67, Dn2 n3 64

16

1 D7 missing up to 80c (cf v 1 9 1 1) D1 S (except T1 2) om the ref. —a) M1 धनुश्चा न्यदुपादाय —b) K5 B4 D2 10 11 बलवान् (for °वद्) D1 स्मनवत्तर (for वेग°) —d) K5 D1 3 10 11 भित्त्वा (for विद्ध्वा) K4 Dn3 D1 2 5 6 10 11 [व्य]वदन् (for [अ]नदत्)

2 a) K1-3 च, D3 स (for स) —c) Ś1 K1 अदीनात्मा (for अमेयात्मा) —d) Dn2 n3 D2 क्षत्रिय, D4-6 10 11 M2 3 क्षत्रिय (for क्षत्रियान्) Dn2 D6 10 T4 क्षत्रियपुंस, Dn3 °पुंभं, D2 G3 °पुंमान्

3 Dn1.n2 om 3, Dn3 reads it on marg —b) K4 B Dn3 D1.4-6 8 9 T4 M2 4 तथा, G1 8 M3 तदा (for शरैः)

4 a) K4 ताश्चान्यान् (submetric), Dn ततश्चा न्यान्, D1 तान्सर्वांश्च, D10 ताश्च ताश्च, T3 4 तास्ता श्चैव, M1 एताश्चान्यान्, M2-4 तास्ताश्चान्यान् (for तास्ता नन्यान्) D4 अन्याश्च परमेष्वासान् —b) K5 om. सरथकुञ्जरान Dn D2 6 सवाजि-, D4 साश्वाश्च (for साश्वान्स) D3 -कौरवान्, D10 11 -कूबरान्, T4 -यूथपान् (for -कुञ्जरान्) — After 4b, K4 5 B1-3 D3. 8-11 T1. 2 ins

89* अर्दयामास विशिखैरुल्काभिरिव कुञ्जरान् ।
[K4. 5 B3 D2 8 कुजर (for कुञ्जरान्) T1 2 मद्रराज प्रतापवान् (for the post half)]

— D1 om. 4cd —d) D8 9 अय (for अश्व) T1. 2 -धाविन (for -यायिन) D4 अश्वानश्वाभिरोहितान् —e) D1 पत्तींश्च, D3 रथाश्च (for रथांश्च) K5 D2 10 11 रथिन (for रथिभि)

5 D1 om. 5ab —a) K5 D3 10 11 तरसा; B1 D9 समरे, Dn D2 6 T3 च तदा, T4 बहुधा, G2 शतधा (for च तथा) K2 बाहूंश्चिच्छेदयस्तथा (sic), T1 2 बाहूंश्च चि(T2 वि)च्छेद तदा(T1 °था) —b) T1 2 सायुधान्केवलास्तथा —c) B1 D8 9 वै महीं, Dn D3 च (D3 वै) महा, M1. 2 महतीं (for च महीं) M यौधैस् —d) D2 वेदीं तीर्णां (by transp), T3 कीर्णां वेदीं

6 Ś1 K1-3 om. 6ab —a) T2 तदा (for तथा) D4 एव सोमकसैन्यानि —b) K4 5 निघ्नन् (for घ्नन्त) D4 मृत्युर्, M1 क्रुद्धम् (for मृत्युम्) —d) Ś1 K1-3 सैनिका, M1 -सृञ्जया (for -सोमका) After 6, T3 4 G M ins an addl. colophon [*Adhy name* M2-4 शल्यमोहनं —*Adhy no* (figures, words or both) T3 M 13]

C 9 871
B 9 17.8
K 9 18 1

तं भीमसेनश्च शिनेश्च नप्ता
माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
समागतं भीमबलेन राज्ञा
पर्यापुरन्योन्यमथाह्वयन्तः ॥ ७

ततस्तु शूराः समरे नरेन्द्रं
मद्रेश्वरं प्राप्य युधां वरिष्ठम् ।
आवार्य चैनं समरे नृवीरा
जघ्नुः शरैः पत्रिभिरुग्रवेगैः ॥ ८

संरक्षितो भीमसेनेन राजा
माद्रीसुताभ्यामथ माधवेन ।
मद्राधिपं पत्रिभिरुग्रवेगैः
स्तनान्तरे धर्मसुतो निजघ्ने ॥ ९

ततो रणे तावकानां रथौघाः
समीक्ष्य मद्राधिपतिं शरार्तम् ।
पर्यावव्रुः प्रवराः सर्वशश्च
दुर्योधनस्यानुमते समन्तात् ॥ १०

ततो द्रुतं मद्रजनाधिपो रणे
युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविध्यत् ।
तं चापि पार्थो नवभिः पृषत्कै-
र्विव्याध राजंस्तुमुले महात्मा ॥ ११

---

7 Before 7, T4 G M ins सजय —^{a}) K2 D0 corrupt. Ś1 भीमसेन (for °सेनश्च) D1 5 शनेश्च, D4 मितेश्च, T2 om (for शिनेश्च) D1 पौत्रो (for नप्ता) —^{b}) D3 om पुत्रौ D3 पौरुष (for पुरुष) —^{c}) D9 समागम, T1 2 °पतन्, M1 °गता (for °गत) M8 सेनेन (for -बलेन) Ś1 K1 2 om (hapl.) from राज्ञा up to भीमसेनेन (in 9^{a}) T1 2 राजन्, M1 राज (for राज्ञा) —^{d}) K3 5 B Dn D2 3 5 6 8 9 11 T2 पर्यासम्, K4 पर्येपुम् (for पर्यापुर्) K3 5 B (except B2) D1 5 9 अथाह्वयत, Dn D2 3 0 8 °यंत, G3 ह्वा ह्वयत (for अथा°)

8 Ś1 K1 2 om 8 (of v 1 7) —^{a}) K4 B2 3 च, D1 4 स, T4 स (for तु) K3 4 B1 3 4 D2 4–6 8 9 M2 3 नरेंद्र, B2 D1 नृपेंद्र (D1 °द्र), B5 om, D3 महेंद्र; G2 नरेंद्रा (for नरेन्द्र) —^{b}) K5 Dn2 n3 D3 महेश्वर, D10 नरे° (for मद्रे) D8 मद्रेश्वर प्राप्य युधिष्ठिरं (submetric) —^{c}) D1 8 अवार्य D5 वैरं, D8 सैन्यं (for चैन) D1 सकला (for समरे) K3 B Dn D2 5 6 8 9 T4 नृवीर, K6 नृवीरौ, D1 नरेंद्रा, G3 नृवीर्यं (for नृवीरा) —^{d}) D9 जग्मु (for जघ्नु) Dn परै°, D4 M शितै (for शरै°) D9 उग्रवेगौ, D10 11 °वेगा (for °वेगै).

9 Ś1 K1 2 om up to भीमसेनेन (of v 1 7) K3 D4 om. (hapl) 9^{abc} —^{a}) Dn M1 सुरक्षितो, D1 स विक्षतो, D2 5 G2 स रक्षितो (for सर°) K5 B D8 9 बलेन, Dn सुतेन (for सेनेन) K4 5 D1 3 5 राज्ञा (for राजा) —^{b}) T3 -पुत्राभ्याम् (for -सुता°) K6 D3 अपि (for अथ). Ś1 K1 2 यादवेन, D1 सात्यकेन (for माधवेन) —^{c}) M1 माद्राधिप Dn D2 5 6 पञ्चभिर्, D3 च त्रिभिर् (for पत्रिभिर्) B5 उग्रबाणै (for °वेगै) —^{d}) M8 तानंतरे (for स्तना°) T2 जवेन (for निजघ्ने)

10 ^{a}) K4 बलौघा, Dn D5 महस्रा, D1 T2 रथौघ, D8 रथाद्या, T4 रथौघान, G3 रथासन (for रथौघा) M1 ततो रथौघा युधि तावकाना —^{b}) Dn D5 संवीक्ष्य (for समीक्ष्य) D3 मद्राधिपति Ś1 K1 शरास, D4 परास्तान (for शरार्तम्) —^{c}) K4 D4 8 corrupt Ś1 K1 2 प्रवरान् (for °रा). K4 D1 सर्वे राज्ञा, B4 सर्वशो (submetric), D10 11 ते सुसज्जा, T1 2 G2 M2–4 सर्वयो(M2–4 °यौ)धा (for °शश्च) Dn D2 5 6 परि(D2 पर्या)वव्रु(D5 °चक्रु)स्त पुरुषप्रवीरा, D3 पर्यधावंस्तु प्रचरा सर्वशो, T3.4 G1 3 परिवव्रुस्ते (T3 पस्यु प्रवव्रु, T4 पर्यु प्रवयं [sic]) प्रवरा समताद्, M1 त पर्यवृण्वन्प्रचरा नृसिंहा —^{d}) K3 अनुमत, Dn1 T4 G2 °मते, D3 °गते, D4 °मत (for °मते) K5 D3 10 11 पुरस्तात्; T1 3 G3 समेता (for समन्तात्)

11 ^{a}) K4 तथाद्रुत, Dn ततोद्रुत, D6 तदद्रुत, T2 ततो वृत, T3 ततो भृश, T4 ततोग्रज (for ततो द्रुतं) D4 ततोद्भूतं मद्रकाणामधीपो —^{b}) K8 अभ्यविध्यता, D1 M2 3 अभ्यविध्यत्, D2 अभ्यवर्षत्, T G प्रत्यविध्य(T3 °ध्या)त् (for अभ्य°) — After 11^{b}, M2–4 read 19^{cd} —^{c}) D4 पञ्चाभि (sic) (for त चापि) — After 11^{c}, M1 reads 19^{cd} for the first time, repeating it in its proper place K5 D3 om. 11^{d}–12^{a} —^{d}) T1 G1.3 विव्याय D4 बाणैस् (for राजस्) Dn1 n3 D1 5 तुमले, D4.6 तुमु-(D4 °म)लैर्; G3 समरे (for तुमुले) K2 महात्मन., D3 °त्मन्.

आकर्णपूर्णायतसंप्रयुक्तैः
शरैस्तदा संयति तैलधौतैः ।
अन्योन्यमाच्छादयतां महारथौ
मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरश्च ॥ १२
ततस्तु तूर्णं समरे महारथौ
परस्परस्यान्तरमीक्षमाणौ ।
शरैर्भृशं विव्यधतुर्नृपोत्तमौ
महाबलौ शत्रुभिरप्रधृष्यौ ॥ १३
तयोर्धनुर्ज्यातलनिस्वनो महा-
न्महेन्द्रवज्राशनितुल्यनिस्वनः ।
परस्परं बाणगणैर्महात्मनोः
प्रवर्षतोर्मद्रपपाण्डुवीरयोः ॥ १४
तौ चेरतुर्व्याघ्रशिशुप्रकाशौ
महावनेष्वामिषगृद्धिनाविव ।
विषाणिनौ नागवराविवोभौ
ततक्षतुः संयुगजातदर्पौ ॥ १५
ततस्तु मद्राधिपतिर्महात्मा
युधिष्ठिरं भीमबलं प्रसह्य ।
विव्याध वीरं हृदयेऽतिवेगं
शरेण सूर्याग्निसमप्रभेण ॥ १६
ततोऽतिविद्धोऽथ युधिष्ठिरोऽपि
सुसंप्रयुक्तेन शरेण राजन् ।

C 9 ... B 9 17 18 K 9 16 11

---

12 K5 D3 om 12^{a} (cf v l. 11) — ^{a}) Dn D5 -पूरयत (for -पूर्णा°) K2 4 सम्प्रमुक्तैः, Dn D2 5 6 -चापमुक्तैः, D8 -सम्प्रयुक्तैः, S (except T1 2) विप्रमुक्तैः — ^{b}) B3-5 Dn D2 6 8 9 T3 4 G तथा, M2 सदा (for तदा) K5 D3 T1 2 सम्प्रति (for संयति) T3 G2 M2 4 समप्रचौ (G2 °दा)तैः, T4 M1 सुप्र°, G1 3 विप्र°, M8 सुप्रयोधैः (for तैलधौतैः) — T4 om 12^{cd} D4 repeats 12^{cd} after 14^{b} — ^{c}) D7 आच्छादयतो, G2 आमर्दयता (for आच्छाद°) K5 महारथौ (for °रथौ) D4 (second time) अन्योन्यमाच्छाद्य ववर्षतुः शरैर् — ^{d}) G2 चैव (for चापि)

13 Dn3 om. 13 D1 om 13–14 — ^{a}) K4 च, Dn1 om. (for तु) K- पूर्णं, D4 पूर्वं (for तूर्णं) K5 सर्यौ (for समरे) — ^{b}) K1 परस्परस्यातुरम्, Dn1 n2 D2 5 6 °स्पर चातर (for °स्परस्यान्तरम्) K3 4 Dn1 n2 D2 7 9 10 ईक्ष्यमाणौ, D5 T2 वीक्ष्य° (for ईक्ष°) — ^{c}) T1 G1 3 विव्यथतुर् Dn1 n2 D4 6 M2 4 नरोत्तमौ, T3 4 G M1 3 महारथौ (for नृपोत्तमौ) — ^{d}) K5 महारणे, T4 °हवे, G2 °रथौ (for बलौ) Dn1 n2 अप्यधृष्यौ, D9 T2 अप्रधृष्टौ (for °धृष्यौ)

14 D1 om. 14 (cf. v 1 13) — ^{a}) B1 T1 3 G1 3 M ततो, T2 नाना (for तयोर्) D2 T2 -तल Some MSS -निस्वनो — ^{b}) Ś1 K B4 D (except Dn2, D1 om., D7 missing) T1 4 G1 2 -तुल्यनिस्वन (G2 °नौ), G3 निस्वनो महान्, M1 निस्वनोपम (for -तुल्यनिस्वन) — After 14^{b}, D4 repeats 12^{cd} D4 om 14^{cd} — ^{c}) T1 2 शरैर् (for गणैर्) — ^{d}) B2 प्रहर्षतोर्, D10 प्रक°, T4 क्षम, G1 विव (for प्रव°) D3 मद्रपपाडुवज्रयो, T1 2 °पाडवाग्र(T1 °र्य)-यो, T4 G M कुरुप्रवीरयो (for °पपाण्डुवीरयो)

15 ^{a}) T3 om from तौ up to मद्राधिपतिं (in 17^{c}) K4 G1 3 रेजतुर् (for चेर°) T1 2 -वर (for शिशु) — ^{b}) T4 G M2–4 महाहवे(M3 °ये)षु (for वनेषु) M2 [आ]हव (for [आ]मिष) Ś1 K1 4 D5 गृध्रिणाव् (K4 D °नाव्), K3 -गृद्धिणाव्, K5 -ग्रद्धिनाव्, Dn3 D4 -गृ(D4 ग)धिनाव्, D1 -काक्षिणाव, T4 -प्रयकाद्, G8 गधिनाव् (for -गृद्धिनाव्) — ^{c}) K5 D8 नागयलाव् (for °वराव्) B3 [उ]द्रितौ, D4 [उ]त्तमौ, T1 2 4 G [उ]ल्वणौ (for [उ]भौ) Dn D2 5 6 महावने मत्तगजाविवोभौ (D2 °विवाग्रमौ) — ^{d}) D6 महावने (for ततक्षतु) Ś1 K1–3 सयुगे, K5 D3 सम्प्रति, D10 11 सयति (for सयुग)

16 T3 om 16 (cf v l. 15) T4 om 16^{a}–17^{c} — ^{a}) D6 तत्र (for ततस्) Dn D2 5 6 T1 2 च (for तु) D3 मद्राधिपतिं, D9 °पतेर् (for °पतिर्) D8 om महात्मा — ^{b}) B1 reads from युधिष्ठिर up to सुसम्प्र (in 17^{b}) on marg D3 M1 भीमबल Dn प्रगृह्य, D4 महाबल, M1 प्रहस्य (for प्रसह्य) — ^{c}) T1 विव्याय T1 2 वेग (for वीर) D4 विव्याध चैनं हृदयेनुवेगाद्, G M विव्याध (G1 थ) गाढ हृदि संशि(G2 हि)तेन

17 T3 om up to मद्राधिपतिं (cf v 1 15) T4 om 17^{abc} (cf. v 1 16) D3 om. 17^{a}–18^{b} B1 reads up to सुसंप्र on marg — ^{a}) Dn D6 M3 4 तथा (for ततो) B2 [ऽ]त्र, Dn D6 [ए]व, D10 G3

C 9 811
B 9 17 16
K. 9 16 11

जघान मद्राधिपतिं महात्मा
मुदं च लेभे ऋषभः कुरूणाम् ॥ १७
ततो मुहूर्तादिव पार्थिवेन्द्रो
लब्ध्वा संज्ञां क्रोधसंरक्तनेत्रः ।
शतेन पार्थं त्वरितो जघान
सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावः ॥ १८
त्वरंस्ततो धर्मसुतो महात्मा
शल्यस्य क्रुद्धो नवभिः पृषत्कैः ।
भित्त्वा ह्युरस्तपनीयं च वर्म
जघान षड्भिस्त्वपरैः पृषत्कैः ॥ १९
ततस्तु मद्राधिपतिः प्रहृष्टो
धनुर्विकृष्य व्यसृजत्पृषत्कान् ।
द्वाभ्यां क्षुराभ्यां च तथैव राज्ञ-
श्चिच्छेद चापं कुरुपुंगवस्य ॥ २०
नवं ततोऽन्यत्समरे प्रगृह्य
राजा धनुर्घोरतरं महात्मा ।
शल्यं तु विद्ध्वा निशितैः समन्ता-
द्यथा महेन्द्रो नमुचिं शिताग्रैः ॥ २१

[ऽ]पि, T2 हि, G1 2 M3 4 [अ]भि, M8 वि- (for ऽति-) K4 5 Dn D2 5 [ऽ]पि, M2 स (for ऽथ) K2 [ऽ]थ, K6 B3–5 D3 तदा, B1 तु, D8 तथा (for ऽपि) — ^{b}) Dn D2 5 मृशं (for मुस) B8 -प्रमुकेन (for प्रमु°) — For 17^{ab}, D4 subst

90* तत स विद्धो विधिधर्मसूनुना
महाबलेनेन्द्रपराक्रमेण ।

— ^{c}) D4 मुमोच (for जघान) D4 9 T2 G3 M1 मद्राधिपतिर्, D8 °धिप (submetric) (for °धिपतिं) K3 om (hapl) from महात्मा up to मद्राधिपति (in 20^{a}) — ^{d}) K2 Dn3 मुदे, K4 G2 8 मोह, D4 मूर्छां (for मुदं) D4 तु (for च) D1 4 S (except T1) वृषभ. (D4 °भ)

18 K3 om 18, D3 om 18^{ab} (for both, cf v l 17) — ^{a}) Dn D2 5 6 निर्विचेष्टो, T1 G3 M पार्थिवेंद्र (G3 °द्र) (for °वेन्द्रो) — ^{b}) B4 5 Dn3 D4 लब्ध्वा च (Dn3 D4 तु) (for लब्ध्वा) D4 T G M2–4 रोष (for क्रोध) K2 संदीप्त, D4 T4 G3 M8 -ससक्त- (for संरक्त-) M1 लब्ध्वा स संज्ञां पुरुषप्रवीर — ^{c}) B2 D4 T1 2 4 G M2–4 शरेण, Dn शितेन, D3 स तेन (for शतेन) K2 पार्थे, D3 T1 2 G1 पार्थस्, M8 पार्थांस् (sic) (for पार्थं) Ś1 K1 त्वरित (for °तो) T3 शरेण पार्थं स जघान गाढ — ^{d}) D6 om. from मप्रभाव up to परैः (in 19^{d})

19 K3 om 19 (cf v l 17) D6 om up to परैः (cf v l 18) — ^{a}) G2 द्रुत (for त्वरस्) Dn1 reads धर्मसुतो twice — ^{b}) K5 D3, 10 11 M2 4 शल्यस्य कोपान्, D1 T1 2 °स्य रुष्टो, D4 रोषात्तु शल्य, M1 त मद्रराजं (for शल्यस्य क्रुद्धो) — After 19^{b}, B1 reads 20^{c} for the first time, repeating it in its proper place Ś1 K1 2 B4 D6 11 T2 om (hapl) 19^{cd}, M1 reads it for the first time after 11^{c} while M2–4 read the same after 11^{b} — ^{c}) D3 corrupt T3 क्षुरस्तत् (for ह्युरस्) B2 3 5 Dn1, n2 D5 8 M2 4 तापनीय, M1 (first time) हेममयं (for तपनीयं) K4 D4 भित्त्वा पुरस्तात्त(D4 ह्युरस्तस्त)पनीयवर्मा — ^{d}) M1 (first time) जयाय (for जघान) B2 समरे, B3 5 D5 8 9 त्वरित, Dn त्वरितं (for त्वपरैः) M1 (first time) 3 4 उदग्रैः (for पृषत्कैः)

20 K3 om up to मद्राधिपति (cf v l 17) D6 repeats 20^{a} after 20^{b} — ^{a}) Ś1 K1 2 [ऽ]पि, D6 (both times) स (for तु) D10 11 प्रकृष्टं (for प्रहृष्टो) — ^{b}) Ś1 K1 2 विक्षिप्य, T1 2 प्रगृह्य, T4 G1 3 विकृष्यन्, G2 व्यकृष्यद् (for विकृष्य) K4 प्रहिणोत्, K5 D3 [अ]भ्यसृजत्, B3 5 प्रसृजन्, D5 G1, 3 विसृजन्, D8 9 प्रसृजत् (for व्यसृ°) Ś1 K1 पृषत्कान् —B1 reads 20^{c} for the first time after 19^{b} — ^{c}) D6 om. from द्वाभ्यां up to राजा (in 21^{b}) K5 Dn D1 3 10 11 T1–3 G M शराभ्यां (for क्षुराभ्यां) D4 G M प्रवरस्य; T3 वृषभस्य (for च तथैव) Dn D2 5 G1 3 M2–4 राजश् (for राज्ञश्) T4 द्वाभ्यां शराभ्यां च शरं धनुश्च — ^{d}) Ś1 K1 2 मौर्वीं, T4 G1, 3 राजन् (for चाप) D4 सत्तमस्य (for पुंगवस्य)

21 D6 om. up to राजा (cf v l. 20) — ^{a}) K4 धनुस्, T3 सम, G2 नृपस् (for नव) Ś1 K1 2 [ऽ]न्यं (for [ऽ]न्यत्) T3 G2 प्रवरं, T4 स हि सं (for समरे) — ^{b}) T G1 3 रेजे, M2–4 राजन् (for राजा) K3 महात्मन, D8 °त्मना (for महात्मा) — T4 om. (hapl) 21^{c}–24^{c} — ^{c}) D3, 10 शल्यस् (for शल्यं) K6 D1 3 10 त्व(D1 न्य)विध्यन् (for तु विद्ध्वा) D11

ततस्तु शल्यो नवभिः पृषत्कै-
र्भीमस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।
निकृत्य रौक्मे पटुवर्मणी तयो-
र्विदारयामास भुजौ महात्मा ॥ २२
ततोऽपरेण ज्वलितार्कतेजसा
क्षुरेण राज्ञो धनुरुन्ममाथ ।
कृपश्च तस्यैव जघान सूतं
षड्भिः शरैः सोऽभिमुखं पपात ॥ २३
मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरस्य
शरैश्चतुर्भिर्निजघान वाहान् ।
वाहांश्च हत्वा व्यकरोन्महात्मा
योधक्षयं धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ २४
तथा कृते राजनि भीमसेनो
मद्राधिपस्याशु ततो महात्मा ।
छित्त्वा धनुर्वेगवता शरेण
द्वाभ्यामविध्यत्सुभृशं नरेन्द्रम् ॥ २५
अथापरेणास्य जहार यन्तुः
कायाच्छिरः संनहनीयमध्यात् । C. 9 850 B 9 17 27 K. 9 16 22

शिताग्रैर् (for समन्ताद्) K2 4 B Dn D2 - 6 8 9 T1.2 शल्य हि (K3 T1.2 तु, K4 Dn3 च) विन्याध (T1 °ध) शरै (K4 °तै) समताद्, D4 कृत्वा शल्यं सकलं बाण जालैर्, T3 G M शल्यं तथा (G2 °दा) शकलीकृत्य बाणैर् — ^{d}) D2 सुरेंद्रो (for महेन्द्रो) Ś1 K1 पृषत्कै, Dn D शिताग्रै, D4 शराग्रै, D11 समतात् (for शिताग्रै)

22 T4 om. 22 (cf. v l. 21) — ^{a}) B1.2 D2 11 G2 शल्ये (for शल्यो) Ś1 K1 पृषत्कैर् — ^{b}) T3 [s]य (for च) — G1.3 om (hapl) 22^{c}–24^{a} — ^{c}) B5 रौद्रे, T3 G2 रोषाद्, M1 रैतमे (for रौक्मे) D1 T2 पर, D4 - तु सु, T1 वर; T3 इव, G2 M सुवि (for पटु-) K5 -चर्मगो, M3 4 -चर्मगी (for -वर्मणी) Ś1 निकृत्य रौक्मं च**वर्म*तयोर्, K1 °त्य रौक्मे च तयोस्तु वर्मणी, K2 °त्य रौक्म च धनुश्च वर्मणो, K3 °त्य रुक्म च तयो सुवर्मयोर्, Dn D2 6 °त्य रु(D2 रौ)क्मैस्तु शरैन्नरस्तयोर् — T3 om 22^{d}–24^{a} — ^{d}) D4 भुजे, D2 ततो, T1 2 च तौ, M1 भुजान् (for भुजौ)

23 T4 om 23 (cf. v l 21) T3 G1 3 om. 23 (cf. v l. 22) — ^{a}) Dn2 n3 D- परेण (for ऽपरेण) K4 B Dn D2 4–6 8 9 M1 ज्वलनार्क, K5 T1 2 ज्वल नोग्र, D1.10 11 ज्वलिताग्नि-, D3 G2 ज्वलितो(D3 °ता)ग्र (for °तार्क) Ś1 K1–3 -वर्चसा (for -तेजसा) — ^{b}) G2 क्षणेन (for क्षुरेण) Dn D2 5 6 ध्वजम् (for धनुर्). K4 रुक्मवक्ष, K5 D3 उन्ममंथ, D4 उच्चकर्षति (sic), T2 उद्बर्हते, M2 क्षाममाथ (for उन्म°) — ^{c}) D4 क्षणेन (for कृपश्च). M3 4 तत्र (for तस्य) K4 संपश्यतोस्यैव जघान षड्भि — ^{d}) K4 सूतं (for षड्भि) M2 om. (hapl.) from सोऽभिमुखं up to शरै (in 24^{b}) D 10 11 T2 M1 सोभिमुख (for °मुख)

24 T4 om 24^{abc} (cf. v l 21) T3 G1 3 om. 24^{a} (cf. v l. 22) M3 om. up to शरै (cf. v l. 23) — ^{b}) K4 क्षुरैश्च (for शरैश्च) K2 सूत, D4 चाशु (for वाहान्) — ^{c}) Ś1 (sup lin, orig as in text) K1 2 ह्यकरोन, K4 [अ]प्यकरोन्, T1 न्यकरोन (for व्यक°) — ^{d}) M2–4 यौध- (for योध) G2 तस्य (submetric) (for धर्मसुतस्य) — After 24, T G ins

91* यदद्भुतं कर्म न शक्यमन्यैः
सुदुःसह तत्कृतवन्तमेकम् ।
शल्य नरेन्द्र स विषण्णभावा-
द्विचिन्तयामास मृदङ्गकेतु ।
किमेतदिन्द्रावरजस्य वाक्यं
मोघ भवत्यद्य विधेर्बलेन ।
जहीति शल्य ह्यवदत्तदाजौ
न लोकनाथस्य वचोऽन्यथा स्यात् ।

[(L 1) T1.2 तद् (for यद्) — (L 2) T3 -कृत वान्यन्रेक (for °वन्तमेकम्) — (L 3) T3 शल्यो नरेंद्रस्य — (L. 4) T1–3 मृगेंद्र (for मृदङ्ग) — (L 6) T1 मोघो, T4 G1.3 मोघी- (for मोघ)]

25 ^{b}) B2 D1.4 10 [अ]थ, T2 [अ]पि (for [आ]शु) — ^{c}) T4 G1.2 M4 भित्वा, M1 हित्वा (for छित्त्वा) D4 मद्रपते (for वेगवता) — ^{d}) Ś1 K1.2 D1.4 8 11 नरेंद्र; D3 9 नरेंद्र

26 ^{a}) K3 5 B (except B1) Dn D1–3.5 6 10 11 T G तथा, M2–4 ततो (for अथ) Dn [अ]प, T3.4 G [अ]पि (for [अ]स्य) B1 om, D4 सारथे, T3 4 G1.3 केतुं (for यन्तु) — ^{b}) T3 शिरं (for शिर) K3–5 Dn D5 6 सहननीय, D3 हरणीय- (submetric), D9

C 9 890
B 9 17 27
K 9 15 22

जघान चाश्वांश्चतुरः स शीघ्रं
तथा भृशं कुपितो भीमसेनः ॥ २६
तमग्रणीः सर्वधनुर्धराणा-
मेकं चरन्तं समरेऽतिवेगम् ।
भीमः शतेन व्यकिरच्छराणां
माद्रीपुत्रः सहदेवस्तथैव ॥ २७
तैः सायकैर्मोहितं वीक्ष्य शल्यं
भीमः शरैरस्य चकर्त वर्म ।
स भीमसेनेन निकृत्तवर्मा
मद्राधिपश्चर्म सहस्रतारम् ॥ २८
प्रगृह्य खड्गं च रथान्महात्मा
प्रस्कन्द्य कुन्तीसुतमभ्यधावत् ।
छित्त्वा रथेषां नकुलस्य सोऽथ
युधिष्ठिरं भीमबलोऽभ्यधावत् ॥ २९
तं चापि राजानमथोत्पतन्तं
क्रुद्धं यथैवान्तकमापतन्तम् ।
धृष्टद्युम्नो द्रौपदेयाः शिखण्डी
शिनेश्च नप्ता सहसा परीयुः ॥ ३०
अथास्य चर्माप्रतिमं न्यकृन्त-
द्भीमो महात्मा दशभिः पृषत्कैः ।

सनहताप (s10), G3 सन्महनीय, G8 सनुतनीय- (s10), Cv सनहनीय (as in text) K2 8 मध्य (for -मध्यात्) D1 कायाच्छिर पश्यता भूपतीना —^{c}) D8 वाहाश्; G3 सोश्वांश् (for चाश्वाश्) K8 B Dn D2 4 6 8–10 T1 M1 सु-, D1 T4 G1 8 च, T2 G2 [ऽ]स्य, T8 M2–4 तु (for स) K4 B Dn D2 5 6 8 9 T1 शीघ्रास्, D1 वर्म (for शीघ्र) —^{d}) B Dn D5 6 8 9 T4 G3 M2–4 तदा, G1 8 ततो (for तथा) Ś1 K1–8 तथा भृशं भीमसेनप्रनु (K8 °न प्रणु)न्न; T1 2 तथा ध्वजं वै कुपितो वृकोदर

27 D1 om 27^{a}–28^{b} —^{a}) D4 शूरो, T8 G2 तथा; T4 G1 8 तदा, M1 दृष्ट्वा (for तम्) K4 [अ]ग्रणीं M1 -धुरधराणाम् (for -धनुर्ध°) —^{b}) D8 स्वक, D10 एकश् (for एक) K1 प्रवीर (for चरन्त) T8 4 G1 2 M1 8 4 -चेलं (for -वेगम्) —^{c}) D4 G1 8 M8 शरेण (for शतेन) K4 5 D8 10 11 T1 2 G1 2 M1, 2 4 [अ]वकिरत् (T2 °रञ्), D4 T8 M8 [अ]विकिरञ् (D4 °रत्), G8 [अ]पि किरत् (for व्यकिरत्) T4 भीम शर विकिरंत शराणां —^{d}) D8 T1 2 -सुत (for -पुत्र)

28 D1 om 28^{ab} (cf v l 27) —^{a}) D8 om, T1 तं (for तै) B1, 4 शायकैर् Ś1 K1 2 ईक्ष्य (for वीक्ष्य) —^{b}) D4 शरेण (for शरैर्) Dn1, n2 D6 तस्य (for अस्य) D5 चर्म (for वर्म) — For 28^{b}, G8 subst

92* भीम शरैर्निशितैस्तिग्मतेजै
शिलीमुखैरस्य चकर्त वर्म ।

—^{c}) D3 corrupt K4 D8 निकृत (for निकृत्त) Dn1, n2 D2 5 6 ततोतिविद्धश्च हताश्वसूतो —^{d}) B4 T1 सहस्र भार; Dn3 D4 T2 3 G2 °धारं, D9 स सुप्रतारं (for सहस्र°)

29 K8 reads 29^{ab} twice —^{a}) T1 विगृह्य (for प्र°) K8 (first time) चक्र च, T2 खड्गेन (for खड्गं च) B1 च रथ, T3 त्वरित (for च रथान्) Ś1 K1, 2 8 (second time) रथात्स तस्मादवतीर्य भूमौ —^{b}) K4 D1 प्रसह्य, D2 T1 प्रगृह्य (for प्रस्कन्द्य) K2 -पुत्रम् (for -सुतम्) T1 2 अन्वधावत् (for अभ्य°) — Ś1 K1–3 D1 8 om (hapl) 29^{cd}, S (except T1 2) reads the same after 30 —^{c}) D8 corrupt B5 M1 हित्वा, M2 4 भित्त्वा (for छित्त्वा) Dn D2 4 रथैषा, T2 तथैषा, T1 [अ]थ शेषा, G2 [अ]थ सैषा, G3 च चैषां (for रथेषा) D4 राजन् (for सोऽथ) —^{d}) D4 [ऽ]भ्यगच्छत् (for °धावत्)

30 G1 om 30^{ab} —^{a}) K4 5 B2 D4 6 M2–4 [अ]थ (for [अ]पि) Ś1 K1 2 अयोपतस, D4 T3, 4 G2 8 M2–4 अभिद्रवत (for अथोत्पतन्त) M1 त चाभिधावतमनुप्रविद्ध — Dn D3 om (hapl) 30^{b} —^{b}) D8 तथैव, D4 तथा हि (for यथैव) M1 क्रुद्धं तथै वान्तकतुल्यमाजौ —^{c}) K1 D8 द्रौपदी (D8 °दे)य — Dn om 30^{d} —^{d}) D1 शनेश्च, D2 5 6 शैनेय (for शिनेश्च) M1 2 4 सहिता (for सहसा) Ś1 K1–3 प्रतीयु, B4 (marg, orig as in text) 5 D4, 5 परेयु, D2 8 परीप्सु, D10 पराययु (for परीयु) — After 30, S (except T1 2) read 29^{cd}

31 ^{a}) D4 तच्चापि, T8 तथास्य, G2 यथास्य (for अथास्य) Dn2 n8 T8 वर्म; M8 मर्म (for चर्म) T8 [अ]प्रतिमो Ś1 K1 D4 निकृ (D4 °कृ)त्य, K8 Dn1, n2

C. 9 901
B 9 17 38
K 9 16 33

तचापि शल्यस्य निशम्य कर्म
महात्मनो भागमथावशिष्टम् ।
स्मृत्वा मनः शल्यवधे यतात्मा
यथोक्तमिन्द्रावरजस्य चक्रे ॥ ३७

स धर्मराजो मणिहेमदण्डां
जग्राह शक्तिं कनकप्रकाशाम् ।
नेत्रे च दीप्ते सहसा विवृत्य
मद्राधिपं क्रुद्धमना निरैक्षत् ॥ ३८

निरीक्षितो वै नरदेव राज्ञा
पूतात्मना निर्हृतकल्मषेण ।
अभून्न यद्भस्मसान्मद्रराज-
स्तदद्भुतं मे प्रतिभाति राजन् ॥ ३९

ततस्तु शक्तिं रुचिरोग्रदण्डां
मणिप्रवालोज्ज्वलितां प्रदीप्ताम् ।
चिक्षेप वेगात्सुभृशं महात्मा
मद्राधिपाय प्रवरः कुरूणाम् ॥ ४०

दीप्तामथैनां महता बलेन
सविस्फुलिङ्गां सहसा पतन्तीम् ।
प्रैक्षन्त सर्वे कुरवः समेता
यथा युगान्ते महतीमिवोल्काम् ॥ ४१

[आ]चकर्ष, M_2 [अ]नकाक्षन्, $M_{3\ 4}$ [अ]न्वकाक्षत् (M_3 °क्षन्) (for [अ]भिकाङ्क्षन्) D_1 रथे तिष्ठन्सर्वयोधैकवीर

37 D_1 om 37^{ab} —^{a}) $B_{4\ 5}$ Dn $D_{5\ 6\ 8}$ तत्र, $T_{3\ 4}$ तस्य (for तच्च) G_3 रौद्रं च (for शल्यस्य) K_4 $T_{1\ 2}$ G_2 M निशाम्य, Dn $D_{2\ 6}$ निरीक्ष्य (for निशम्य) T_4 काम (for कर्म) —^{b}) $Ś_1$ K_1 D_6 महात्मना, D_2 °त्मनोर्, D_4 T_{1-3} G_1 $M_{1\ 3\ 4}$ तमात्मनो (for महा°) D_2 भोगम् (for भागम्) K_4 D_3 [अ]विशिष्ट, T $G_{1.\ 2}$ [अ]व(T_2 °वि)शेष (for °शिष्टम्) —^{c}) Dn $D_{2\ 5\ 6\ 10}$ S (except M_1) कृत्वा, D_3 om (for स्मृत्वा) D_8 om, T_4 G_3 वध, M_1 मतिं (for मन) Dn_1 शल्यवधं, S (except M_1) शत्रुवधे (for शल्य°) K_2 Dn $D_{2\ 8\ 10\ 11}$ T G M_{2-4} महात्मा, K_3 यथात्मा, B_3 M_1 धृतात्मा (for यतात्मा) D_4 स्मृत्वा मन शल्यविनाशनाय —^{d}) M इन्द्रावरजेन

38 ^{a}) D_1 वर, D_4 [ऽ]शनि (for मणि) K_4 -कुंडलो (for दण्डा) —T_3 om (hapl) 38^b–40^a —^{b}) $K_{4\ 5}$ परम, D_1 om, S (T_3 om.) ज्वलन (for कनक-) —^{c}) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ नेत्र (for नेत्रे) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ च दीप्तं, D_{11} सुदीप्ते, M_1 ततस्ते (for च दीप्ते) K_3 प्रवृत्य, B_2 विकृत्य (for विवृत्य) —^{d}) K_4 मद्राधिप, Dn_1 °धिपे (for °धिपं) $D_{4\ 5}$ M_2 क्रोधमना, M_1 दग्धुकामो (for क्रुद्धमना) $K_{3\ 4}$ निरीक्षत्, K_5 D_8 निरैक्षत, Dn T_2 G_3 निरीक्षन्, $D_{2\ 5}$ T_4 G_2 M निरीक्ष्य (for निरैक्षत्)

39 T_3 om 39 (cf v l 38) The portion of the text from 39 up to the end of this adhy is lost in B_2 on missing folios D_6 reads 39 twice —^{a}) $Ś_1$ K_1 वै नरदेवेन, $K_{4\ 5}$ $D_{3\ 10\ 11}$ [ऽ]सौ नरदेव, T_4 G M धर्मसुतेन (for वै नरदेव) Dn राजा (for राज्ञा) —^{b}) M_3 भूतात्मना (for पूता°) $K_{4\ 5}$ M_1 निर्गत, D_1 वर्जित, D_4 निर्वृत, D_5 निर्हित-, T_4 निहत (for निर्हृत-) —^{c}) K_2 Dn_1 $D_{10\ 11}$ आसीन्न, $K_{4\ 6}$ नाभूच्च (for अभून्न) B (B_2 missing) Dn $D_{2\ 6}$ (both times) $_9$ $T_{1\ 2}$ भस्म स (for भस्मसान्) $Ś_1$ K_1 धर्मराजस् (for मद्र°) —^{d}) K_2 तदा (for तद्) D_{2-4} अद्भुत B_1 प्रतिभातीह (for °भाति)

40 B_2 missing (cf v l 39) T_3 om 40^a (cf v l. 38) —^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{3\ 9}$ रुचिराग्र B_3 -दण्डा (for -दण्डां) —^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} -प्रकाशोज्ज्वलिता, $B_{4\ 5}$ -प्रवाला ज्व°, $D_{1\ 8\ 10\ 11}$ प्रवेकोज्ज्व°, $T_{1\ 3}$ G $M_{2\ 4}$ प्रवद्धा ज्व°, T_2 M_3 प्रबधा ज्व°, T_4 प्रदीप्ता ज्व°, M_1 -प्रवाळज्व° (for प्रवालोज्ज्व°) $K_{4\ 5}$ B (B_2 missing) $D_{8\ 9}$ S (except $T_{1\ 2}$) सुदीप्ता, $D_{1\ 4}$ सुतीक्ष्णा (for प्रदीप्ताम्) —^{c}) T_3 स (for सु) D_4 महामना (for महात्मा) —^{d}) D_4 मद्राधिपाना (for °पाय) Dn प्रवहन् (for प्रवर)

41 B_2 missing (cf v l 39) —^{a}) $K_{4\ 5}$ क्षिप्ताम् (for दीप्ताम्) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ [ए]ता, T_4 [ए]पा (for [ए]नां) $D_{3\ 10\ 11}$ प्रहि(D_{10} °ह)ता (for महता) M_3 जवेन (for बलेन) —^{b}) $T_{2\ 4}$ G_3 M सविस्फुलिंगां —^{c}) K_4 $D_{2\ 4-6\ 9}$ $T_{3\ 4}$ G_3 प्रेक्षत (for प्रै°) $T_{3\ 4}$ G M_{2-4} समेताद् (for समेता) —^{d}) $K_{4\ 5}$ B (B_2 missing) D (D_7 missing) दिवो (D_8 °व्ये) (for यथा) T_2 युगाता, T_3 नमंतीं; T_4 नमोंते (for युगान्ते) B_1 महदीव चोल्का

42 B_2 missing (cf v l 39) —^{a}) Dn D_4

तां कालरात्रीमिव पाशहस्तां
यमस्य धात्रीमिव चोग्ररूपाम् ।
सब्रह्मदण्डप्रतिमाममोघां
ससर्ज यत्तो युधि धर्मराजः ॥ ४२
गन्धस्रगग्र्यासनपानभोजनै-
रभ्यर्चितां पाण्डुसुतैः प्रयत्नात् ।
संवर्तकाग्निप्रतिमां ज्वलन्तीं
कृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोग्राम् ॥ ४३
ईशानहेतोः प्रतिनिर्मितां तां
त्वष्ट्रा रिपूणामसुदेहभक्षाम् ।
भूम्यन्तरिक्षादिजलाशयानि
प्रसह्य भूतानि निहन्तुमीशाम् ॥ ४४
घण्टापताकामणिवज्रभाजं
वैडूर्यचित्रां तपनीयदण्डाम् ।
त्वष्ट्रा प्रयत्नान्नियमेन क्लृप्तां
ब्रह्मद्विषामन्तकरीममोघाम् ॥ ४५
बलप्रयत्नादधिरूढवेगां
मन्त्रैश्च घोरैरभिमन्त्रयित्वा ।
ससर्ज मार्गेण च तां परेण
वधाय मद्राधिपतेस्तदानीम् ॥ ४६

C 9 910
B 9 17 47
K 9 16 16

कालरात्रिम्, D2 T2 3 G2 3 M काळरात्रीम् (T3 त्रिम्) B1 Dn2 D9 om (hapl) from पाशहस्ता up to धात्रीमिव (in 42b) T4 वश (for पाश) — b) Ś1 K3 चोर्ध्व रूपा, D1 संपतर्वी (for चोग्ररूपाम्) — D1 om 42c–43d — c) Ś1 K1 2 ता (for स-) Dn D- 6 महोजा , D2 महोजमा (for अमोघा) — d) B5 D3 9 G1 यतो (sic), Dn D2 5 यत्नाद्, T4 दीप्ता (for यत्तो)

43 B2 missing (cf. v 1 39) D1 om 43 (cf v 1 42) — a) K2 अर्घ्यासन , K4 B3 D4 9 अग्रासन , D8 अग्रागल-, G1 3 -अग्र्यमृश-, M अग्र्याशन (for अग्र्यासन) D3 -यान (for पान) D4 T2 M2–4 -भक्षैर्, T1 3. 4 G1, 3 M1 भक्ष्यैर् (for -भोजनैर्) Dn D2 5 6 सु(D2 5 स)गंधधूपाग्र्यभूषणस्ताम्, G2 गंधैश्च वस्त्रा शनपानभक्ष्यैर् — b) D4 पाडुसुतेन, T3 G1 3 तां प्र(T3 सुप्र)सन्न प्र (for पाण्डुसुतै प्र) — c) K3 B4 D6 10 11 सावर्तकाग्नि , D3 सवर्ता कामा, G3 स्वशक्तिकाग्नि (for संवर्त) D4 om तिमा — d) D4 om , D11 G3 अथर्वांगिरसाम्, T3 °गिरसोर्, G2 तथैवांगिरसीम् (for अथर्वाङ्गि°) D4 om. इव Dn D2 6 [इ]ल्का, D4 om , D5 [ट]ज्वला (for [इ]ग्राम्)

44 B2 missing (cf v 1 39) — a) D4 corrupt. Dn प्रवि (for प्रति) — b) Dn1 दंष्ट्री, Dn2 n3 दंष्ट्रीं, D2 दृष्ट्वा, D4 हृत्रि (for त्वष्ट्रा) D2 8 भय (for असु) Ś1 K1–3 -रक्षा, B भक्षी, Dn D1 5 6 10 11 भक्ष्या, D8 भक्त्या (for भक्षाम्) — c) D3 corrupt K2 3 भूम्यंतरिक्षाणि, K4 B (B2 missing) Dn D2 5 6 8 9 °रि(B1 3. 5 °री)क्षं तु, D1 T3 4 G2 M °रिक्षयु-, T2 °रिक्षाद्रि (for °रिक्षादि-) T G2 M -जराश्रयाणि D4 भूम्यतरिक्षे सजलाश्रयाणि, G1. 3 भूम्यं तरिक्ष जलसंश्रयाणि — d) D2 4 10 11 प्रगृह्य (for प्र सह्य) M3 भीतानि (for भूतानि) K3 निहंति, T1–3 नियतुम्, M1 [म]पि हतुम् (for निहन्तुम्)

45 B2 missing (cf v 1 39) D1 om 45abc — a) Dn D5 6 ध्वजा (for घण्टा) D10 11 T1 4 G M2 पताका (for पताका) Dn D2 5 6 रत्न , T1 चित्र-, T2 -चक्र (for वज्र) K4 5 D9 T1 2 भाजा, Dn D2 4–6 -शोभा, D3 -जाला, D10 M2 नाला, D11 माला, T3 4 G2 -भूषा, G1 3 भूषिता, M1 भास, M3 4 -भासा (for भाज) — b) B (B2 missing) D5 10 M2 वैदूर्य- (for वैडूर्य) Ś1 K1–3 मणिहेम (for तपनीय) — c) K2 om (hapl) from न्नियमेन up to बलप्रयत्ना (in 46a) Ś1 K1 3 नियतेन, G3 निधनेन (for नियमेन) T1 गुप्ता, T2 क्षिप्ता (for क्लृप्ता) — d) D5 जिह्म (for ब्रह्म) B1 Dn D6 अघोघा, D 5 सुघोषां (for अमोघाम्)

46 B2 missing (cf v 1 39) K2 om बलप्रयत्ना (cf. v 1. 45) D1 om 46a — a) Dn D2 चलत् , G2 बलै (for बल) M4 -प्रयत्नाम् (for प्रयत्नाद्) K4 5 अविगूढ , Dn इव गाढ , D2 अविमूढ , D5 6 अविगाढ , T1–3 G M अनि(G3 व)रोध-, T4 अतिरूढ- (for अधि°) — b) Ś1 K1–3 तु, D2 T1 om (for च) K3 घोरम्, Dn D5 6 सौरैर्, D2 शरैर् (for घोरैर्) B (B2 missing) Dn D1–3 5 6 8–11 T1, 2 अभि(D3 °धि , D5 ति)मभ्य यत्नात्, T3 4 G M अपि पूर(M1 मिपूज , M2 4 °पि पूज)यित्वा (for अभि मन्त्र°) — D1 om. 46cd — c) K5 वेगेन (for मार्गेण) Ś1 K1–3 तथा परेण, T1, 3 4 M2–4 च (T3. 4 हि) तत्परेण, T2 न चाग्रेण, G1, 3 गता खगाना (for

C 9 911
B 9 17 47
K 9 16 45

हतोऽस्यसावित्यभिगर्जमानो
रुद्रोऽन्तकायान्तकरं यथेषुम् ।
प्रसार्य बाहुं सुदृढं सुपाणिं
क्रोधेन नृत्यन्निव धर्मराजः ॥ ४७

तां सर्वशक्त्या प्रहितां स शक्तिं
युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्यवीर्याम् ।
प्रतिग्रहायाभिननर्द शल्यः
सम्यग्घुतामग्निरिवाज्यधाराम् ॥ ४८

सा तस्य मर्माणि विदार्य शुभ्र-
मुरो विशालं च तथैव वर्म ।
विवेश गां तोयमिवाप्रसक्ता
यशो विशालं नृपतेर्दहन्ती ॥ ४९

नासाक्षिकर्णास्यविनिःसृतेन
प्रस्यन्दता च व्रणसंभवेन ।
संसिक्तगात्रो रुधिरेण सोऽभू-
त्क्रौञ्चो यथा स्कन्दहतो महाद्रिः ॥ ५०

च ता परेण)

47 B2 missing (cf v 1 39) —a) T1 2 हतो हि, G3 अयोसि, M1 हंतास्मि (for हतोऽसि) K4 5 B (B2 missing) D1 3 8–11 पाप (for असाव्) M अथ (for अभि) Dn1 n3 गर्जमानौ, D8 गर्जमाणे (for °मानो) — D1 om 47bc —b) K3–5 B (B2 missing) Dn3 D3 4 8–11 G2 रुद्रोंधकाय (for रुद्रोऽन्तकाय) D5 अंतकरीं (for °कर) Ś1 K1 2 D4 महेषु, D5 यथेष्टिं (for यथेषुम्) Dn1 n2 D2 रुद्रातकायातकर यथेष्टं (D2 °पु) —c) B1 प्रसाह्य (for °र्य) Dn D5 बाहून्, D2 राजा, M1 2 बाहू (for बाहुं) Ś1 K1 lacuna for सुदृढ सु K3 रुचिर, B4 सुदृश, D6 सुदृढ, M1 2 सुदृढौ (for सुदृढ) B3–5 D2 सुपाणि, M1 सुबाहु, M2 सुपाणी K2 प्रसार्य बाहुं सुविशालनेत्र, D4 °हु मणिरत्नचित्र —d) D1 रोषेण, M1 कोपेन (for क्रोधेन) Dn D2 5 6 दीप्यन् (for नृत्यन्) Dn1 n2 D4 T3 G M वृत्रहता, Dn3 D5 6 वज्रहता; T1 दर्पहता, T2 दर्पहेतो, T4 हर्तृहता (for धर्मराज) — After 47, T G ins

93* स्फुरत्प्रभामण्डलमंशुजालै
धर्मात्मजो मद्रविनाशकाले ।
पुरत्रयप्रोद्धरणे पुरस्ता-
न्माहेश्वरं रूपमभूत्तदानीम् ।
आवर्तनाकुञ्चितबाहुदण्ड [5]
सव्याविहारी तनुवृत्तमध्य ।
विशालवक्षा भगवान्हरो यथा
सुदुर्निरीक्ष्योऽभवदर्जुनाग्रज ।

[L 1] T3 G2 मडलिनो, G1 3 -मटलैर् (for मण्डलम्) T1 2 आशु (for अंशु-) —(L 3) T1 4 प्रोत्मरणे (for °द्धरणे) T3 4 पुग तु (for पुरस्तान्) —(L 5) G2 आवर्जिताकुचित —(L 6) T4 सव्याभिहारी (for °विहारी) T2 मध्यम (for मध्य)]

48 B2 missing (cf v 1. 39) —a) K2 Dn प्रति ता (for प्रहिता) K4 5 B3 4 Dn1 n2 D2 5 6 स्व, B1 5 Dn3 D1 3 4 8–11 T2 3 सु-, G3 वि- (for स) —b) Ś1 K1 lacuna for प्रतिवार्य K2 [अ]प्रातिवीर्येण, K3 [अ]तिबलेन, K4 प्रतिवीर्य-, Dn D2 4 [अ]प्रति वीर्य- (for °वार्य) —c) D3 corrupt K2–4 Dn D1 2 5 T2 3 G2 M [अ]भिननद, D10 °ननर्त (for °ननर्द) —d) K4 सम्यग्घुतश्, B1 3 °ग्घृताम्; Dn D2 5 6 11 °क्च्युताम्, D1 समागताम्, G1 मम्यक्क्षुताम् (for °ग्घुताम्) K4 5 चाग्निर्, B3–5 T3 अग्निम् (for अग्निर्) D4 सम्यग्घुताग्निरिव घोरधारा

49 B2 missing (cf v 1 39) —a) K4 वर्माशु, K5 शल्यस्य, D4 चर्माति, D9 कर्माणि, T3 मर्माभि-, T4 G M वर्माभि (for मर्माणि) —b) D1 om तथैव D3 तथैव च (by transp) Ś1 K3 चर्म, K4 5 B (B2 missing) Dn D1–3 5 6 8–11 भित्त्वा, D4 मर्मणि, T3. 4 M भीमा, G भीमा (for वर्म) —c) K2 D4 ता (for गा) Ś1 K1 [अ]प्र(K1 °भि)सिक्ता, K2 [अ]व सक्ता, K4 5 [अ]प्रश(K4 °शि)क्ता, Dn1 n3 D5 6 [आ]शुकामा, Dn2 [अ]सुकामा, D1 [अ]प्रसक्तं, D3 [उ]ल्कभासा, D4 T4 [अ]ससक्ता, T3 [अ]प्यसक्ता, G1 3 M3 4 [अ]त्यसक्ता (G3 °क्तौ), G2 [अ]र्थशक्तो (sic), M1 ह्यसक्ता, M2 [अ]ति° (for [अ]प्र°) —d) K4 यथा (for यशो) Ś1 K1 द(K1 म)हंर्ती, K4 D3 दहतं, B1 D9 वहती, D4 च पीत्वा, T2–4 G2 3 M हरती (for दहन्ती)

50 B2 missing (cf v 1. 39) D1 om 50–51 —a) Ś1 K1 2 नासाक्षिकर्णास्थि, K3 °स्यकर्णास्य-, Dn D2 3 5 6 M1 °स्यकर्णाक्षि, G2 °क्षिकर्णेन, M2 4 °क्षिक र्णाभि; M3 °क्षिकर्णौं (sic) (for क्षिकर्णास्य-) —b) G3 विप्यदता, M1 प्रस्यदिना (for प्रस्यन्दता). D4 -सल भेन (for -संभवेन) —c) D2, 4 संसक्त- (for संसिक्त-).

प्रसार्य बाहू स रथाद्गतो गां
संछिन्नवर्मा कुरुनन्दनेन ।
महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा
वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ५१
बाहू प्रसार्याभिमुखो धर्मराजस्य मद्रराट् ।
ततो निपतितो भूमाविन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ५२
स तथा भिन्नसर्वाङ्गो रुधिरेण समुक्षितः ।
प्रत्युद्गत इव प्रेम्णा भूम्या स नरपुंगवः ॥ ५३
प्रियया कान्तया कान्तः पतमान इवोरसि ।
चिरं भुक्त्वा वसुमतीं प्रियां कान्तामिव प्रभुः ।
सर्वैरङ्गैः समाश्लिष्य प्रसुप्त इव सोऽभवत् ॥ ५४
धर्म्ये धर्मात्मना युद्धे निहतो धर्मसूनुना ।
सम्यग्घुत इव स्विष्टः प्रशान्तोऽग्निरिवाध्वरे ॥ ५५
शक्त्या विभिन्नहृदयं विप्रविद्धायुधध्वजम् ।
संशान्तमपि मद्रेशं लक्ष्मीर्नैव व्यमुञ्चत ॥ ५६
ततो युधिष्ठिरश्चापमादायेन्द्रधनुष्प्रभम् । C. 9 921 B 9 17 28 K. 9 16 53

K4 [ऽ]भवत् (for ऽभूत्) — ^{d}) D4 corrupt

51 B2 missing (cf v 1 39) D1 om. 51 (cf v 1. 50) D5 om. 51^{a}–58^{d} — ^{a}) B1 प्रसह्य (for प्रसार्य) K3 Dn D2 3 6 8 10 11 च (for स) B5 रथां गतो, Dn D2 6 तथा गतो, D3 रणौ गतौ (sic), T2 रथोद्गतो, T3 4 G2 M1. 2 4 हृतो गतो (for रथाद्गतो) K4 5 प्रसार्य बाहू च तथा ततोंगं, D9 G1 3 °हू सहसा गतो गा, M3 °हू सहसोद्गतो गा — ^{b}) Ś1 G2 संभिन्न, K2 D2 3 6 9 T1 स च्छिन्न- (for संछिन्न-) Ś1 K2 5 D3 11 -मर्मा (for -वर्मा) — ^{c}) Dn1 corrupt Ś1 K1. 2 -वाहु, T3. 4 G M -वीर्ये (for -वाह) D4 विध्रस्तमौलिहृतहन्म हात्मा — ^{d}) M3 [आ]मिषस्य (for [अ]चलस्य) — After 51, S ins an addl. colophon [*Adhy name* T2–4 G M2–4 शल्यवध — *Adhy no* (figures, words or both) S 16]

52 B2 missing (cf. v 1. 39) D5 om 52 (cf. v 1 51) Before 52, T2–4 G ins संजय उवाच S transp 52^{ab} and 52^{cd} — ^{a}) K1 [अ]भिमुखं, K2 °मुखे (for °मुखो) — ^{b}) Ś1 K1 2 धर्मपुत्रस्य, T2 °राजेन (for °राजस्य) G1. 3 मद्रराजस्य धर्मराट् — For 52^{ab}, Dn subst

94* बाहू प्रसार्याभिमुखोऽतितूर्णं
स धर्मराजस्य समीपमद्र(? द्रि)राट् ।

— After 52^{ab}, T1. 2 read 56^{ab} and repeat 52^{cd} — ^{c}) T1 (second time) हतो (for ततो) D2 M2–4 निपातितो, D11 [ऽ]थ पतितो, T4 विनिहतो (for निपतितो) D6 T3 भूम्याम्, D10 11 भूमिम्, G1 3 सोमूद् (for भूमाव्) D4 अभित पतितो भूमाव् — ^{d}) D9 [उ]-त्थित°, T1 (second time) स्थित (for [उ]च्छ्रित) D1 वज्राहत इवाचल

53 B2 missing (cf v 1 39) D5 om 53 (cf. v 1. 51) — ^{a}) D4 तथा वै, T2 स तदा (for स तथा) M2 वमांगो (for -सर्वाङ्गो) — ^{b}) Dn [अ]परिक्ष(Dn3 क्षि)त, D2 6 परिक्षित, D3 10 समुच्छ्रित, D5 समक्षित (for समुक्षित) — ^{c}) D1 आलिंगित (for प्रत्युद्गत) Ś1 K1 4 5 प्रेम्ना, Dn प्रेक्ष्यो (for प्रेम्णा) — ^{d}) K4 Dn1 D4 9 भूम्या, T4 भूम्ना (for भूम्या)

54 B2 missing (cf. v 1 39) D5 om 54 (cf v 1. 51) D1 om 54^{ab} — ^{a}) D10 om (hapl.) कान्तया B4 सुप्त, D9 कामी (for कान्त) — D9 om 54^{bc} — ^{c}) Ś1 K1. 2 भुक्ता (for भुक्त्वा) — ^{d}) D6 नक्त-, T2 प्रिय (for प्रियां) — ^{f}) D8 शोभत, D10 चाभवत् (for सोऽभवत्) D3 स प्रसुप्त इवाभवत्

55 B2 missing (cf v 1 39) D5 om. 55 (cf. v 1 51) D1 om. 55–56 — ^{a}) K4. 5 B5 D3 धर्मो; Dn1 D2. 4 धर्मी, D8 T2 3 G2 धर्मे (for धर्म्ये) Owing to a fragmentary folio, the portion of the text in M1 from त्मना up to 9 17 11 is considerably damaged Ś1 K1. 3 धर्मात्मना धर्मयुद्धे, K2 धर्मात्मा धर्मयुद्धे (submetric), Dn3 D10 धर्माधर्मात्मना युद्धे — ^{b}) K1 D2 11 निहते (for निहतो) — ^{c}) K4 5 कृत, B1 3. 5 घृत (for हुत) K4 5 [आ]श्लिष्ट, D3 [आ]शिष्ट (sic), D4 [अ]न्विष्ट; S [उ]त्सृष्ट (for स्विष्ट) — ^{d}) K4 5 T3 M2 प्रशाताग्निर् Ś1 K1 3 [अं]बरे (for [अ]ध्वरे)

56 B2 missing (cf. v 1 39) D5 om. 56 (cf v 1. 51), D1 om 56 (cf. v 1. 55) T1 2 read 56^{ab} after 52^{ab} — ^{a}) Ś1 K1 2 निर्भिन्न (for विभिन्न) T1 2 M2–4 -हृदयो — ^{b}) M2–4 ध्वज (for -ध्वजम्) Ś1 K1–3 अतियु(K3 इति यु)द्धायुधध्वजं, K4 विप्रयुद्धा°; B (B2 missing) D3 9 T1. 2 विप्रमु(D9 T1 °यु)क्तायुधध्वज (T1. 2 °ज); D3 विप्रविद्धमहद्ध्वज — ^{c}) K4 5 B (B2 missing) D5 9 T3 G2 प्रशातम्, T1. 2 तं शातम् (for संशान्तम्) K4 5 Dn1. n2 D2 4 6 T4 G2 M2 इव, D8 अधि (for

C 9 922 B 9 17 59 K 9 16 55

व्यधमद्द्विपतः संख्ये खगराडिव पन्नगान् ।
देहासून्निशितैर्भल्लै रिपूणां नाशयन्क्षणात् ॥ ५७
ततः पार्थस्य बाणौघैरावृताः सैनिकास्तव ।
निमीलिताक्षाः क्षिण्वन्तो भृशमन्योन्यमर्दिताः ।
संन्यस्तकवचा देहैर्विपत्रायुधजीविताः ॥ ५८
ततः शल्ये निपतिते मद्रराजानुजो युवा ।
भ्रातुः सर्वैर्गुणैस्तुल्यो रथी पाण्डवमभ्ययात् ॥ ५९
विव्याध च नरश्रेष्ठो नाराचैर्बहुभिस्त्वरन् ।
हतस्यापचितिं भ्रातुश्चिकीर्षुर्युद्धदुर्मदः ॥ ६०
तं विव्याधाशुगैः षड्भिर्धर्मराजस्त्वरन्निव ।
कार्मुकं चास्य चिच्छेद क्षुराभ्यां ध्वजमेव च ॥ ६१
ततोऽस्य दीप्यमानेन सुदृढेन शितेन च ।
प्रमुखे वर्तमानस्य भल्लेनापाहरच्छिरः ॥ ६२
सकुण्डलं तद्ददृशे पतमानं शिरो रथात् ।

अपि) K4 मद्रेशो, D1 om (for मद्रेश) — d) K4 5 D1 T3 4 G M नैव (G3 °च) लक्ष्मीर् (by transp) K3 विमुचत; B4 D3 4 10 T3 4 G M2-4 विमुंचति, T2 प्रमुचत (for व्यमुञ्चत)

57 B2 missing (cf v l 39) D5 om 57 (cf v l 51) — b) D3 om from मादाये up to देहासू (in 57e) B (B2 missing) D3 9 [इ]द्र(D3 9 °इ)सम प्रभं, Dn D2 6 °समप्रभ, D1 [इ]द्रायुधोपम, T3 4 G M2-4 [इ]द्रायुधप्रभं; M1 [इ]द्रध्वजोपम (for °धनुष्प्रभम्) — M1 damaged for 57cd — c) D2 धिधमद् K2 4 D1 G2 द्विपता T4 सचे, G2 8 M2-4 संखे — d) B1 3. 4 D3 9 गरुत्मान् (for खगराड्) Dn D6 पन्नगानिव पक्षि राट — Ś1 K1 3 D1 om 57ef — e) K6 T1 2 देहास्तु, B (B2 missing) Dn D6 8 9 देहाश्च, D4 देहान्म, D10 11 देहान्सु; T3 देहास्तान्, G3 ते सुत (for देहासून्) Dn D2 4 6 T3 4 G M1 बाणै (for भल्लै) — f) K4 5 B1 3 4 Dn1 n3 D6 8 T G नाशयत् (for °यन्) D6 om क्षणात्

58 B2 missing (cf v l 39) D5 om 58abcd (cf v l 51) D3 reads 58 after 74 — a) D4 G2 M तथा, T4 G1 3 तदा (for तत) K2 प्रागस्य (for पार्थस्य) — b) T2 भावृत्ता D1 तदा (for तव) — cd) K4 हिण्वतो, Dn2 D2 शृण्वतो, D4 क्षुब्धाश्च, T1 2 कूजति, T3 4 G2 क्लिश्यति; G1 क्षिण्वति, G3 क्षीणंति (for क्षिण्वन्तो) K4 D3 शरम् (for भृशम्) D3 शल्येन (for अन्योन्य) K4 D3 -पीडिता, T G -कर्शिता K6 निमीलिताक्षास्तु भृश क्षिण्वंतोन्योन्यपीडिता, D1 °क्षा नक्ष्यतो मिथ सयातपीडिता — D1 om (hapl) 58ef — e) K4 corrupt. D4 रुधिरा (for कवचा) K5 B (B2 missing) Dn D2 3 5 6 8-11 स्पर्द(K5 D10 11 क्षर)तो रुधिर देहैर् (D3 °हे), T1 2 सतसा चभ्रमुश्चैव, T3 4 G M2-4 सस(G2 °सि)करुधिरा देहैर्, M1 ससक्तरुधिरै** — f) M1 damaged K3 विचित्रायुध, B3-5 Dn D2 5, 9 G2 विशस्ता°; D6 T1 2 विशस्ता°; T4 विघर्णा° T3 -जीवितान, M2-4 -जीवितं. D2 त्रिपसा युधि विक्षिता, D1 विपसा युद्धजीवितं, D3 विशस्त्रायुधजीविता

59 B2 missing (cf v l 39) — b) T4 राजाग्रजो (for °नुजो) — c) B1 भ्रातुश्च (hypermetric), Dn D2 5 6 भ्राता (for भ्रातु) Dn D2 4-6 T3 4 G M2-4 सर्व (for सर्वैर्) D1 T1 2 युक्तो (for तुल्यो) D1 विचित्रकवचो नाम, D7 10 11 भ्रातुस्तुल्यो गुणै सर्वै — d) Dn1 D3 रथ (sic), Dn3 n3 [ऽ]भ्यय, D3 रथे (for रथी)

60 B2 missing (cf v l 39) — a) T1 G1 विव्याय Ś1 K1 3 M2 4 नरश्रेष्ठ, B (B2 missing) D2 नरव्याघ्रो, D1 शल्यतुल्यो, D1 T3 M1 2 नरश्रेष्ठं, G2 °श्रेष्ठान् (for °श्रेष्ठो) — b) M1 पत्रिभिर् (for नाराचैर्) D4 दशभिस् (for बहु°) K4 5 तथा, T2 त्वरन (for त्वरन्) T3 4 G1 3 नाराचेन त्वरन्निव — c) Ś1 K1 2 एतस्य (for हतस्य) K2 [अ]पचित (for °चितिं) — d) B3 M1 चिकीर्षन

61 B2 missing (cf v l 39) M1 damaged for 61ab — a) T1 G1 विव्याय D4 शरै, T3 शुभै (for [आ]शुगै) D1 त्रिव्याध त शरै षड्भिर् — b) G3 धर्म राजं T3 स्मयन् (for त्वरन्) — c) G2 तस्य (for चास्य) Ś1 K1 2 विव्याध (for चिच्छेद) — d) Ś1 K1 2 दृढकार्मुक, K3 घोरकर्मण (for ध्वजमेव च)

62 B2 missing (cf v l 39) — a) T3 4 G M2-4 पै (for ऽस्य) D5 दीर्यमाणेन — b) T3 4 G1 सुदीप्तेन, G2 M2-4 °तीक्ष्णेन, G3 °दृढेन, M1 °शितेन (for °दृढेन) K4 [अ]सितेन, Dn1 D4 5 T3 सितेन, T3 4 G1 2 M दृढेन (for शितेन) — d) K2 Dn D1 4 5 T4 G2 M [अ]पहरत्, D3 [अ]भ्याहनत् (for [अ]पाहरत्) — For 62cd, T3 subst.

95* शिरश्चिच्छेद बाणेन भल्लेन नतपर्वणा ।

63 B2 missing (cf. v. l 39) — a) K4 स (for

पुण्यक्षयमिव प्राप्य पतन्तं स्वर्गवासिनम् ॥ ६३
तस्यापकृष्टशीर्षं तच्छरीरं पतितं रथात् ।
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं दृष्ट्वा सैन्यमभज्यत ॥ ६४
विचित्रकवचे तस्मिन्हते मद्रनृपानुजे ।
हाहाकारं विकुर्वाणाः कुरवो विप्रदुद्रुवुः ॥ ६५
शल्यानुजं हतं दृष्ट्वा तावकास्त्यक्तजीविताः ।
वित्रेसुः पाण्डवभयाद्रजोध्वस्तास्तथा भृशम् ॥ ६६
तांस्तथा भज्यतस्त्रस्तान्कौरवान्भरतर्षभ ।
शिनेर्नप्ता किरन्बाणैरभ्यवर्तत सात्यकिः ॥ ६७
तमायान्तं महेष्वासमप्रसह्यं दुरासदम् ।
हार्दिक्यस्त्वरितो राजन्प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ ६८
तौ समेतौ महात्मानौ वार्ष्णेयावपराजितौ ।
हार्दिक्यः सात्यकिश्चैव सिंहाविव मदोत्कटौ ॥ ६९
इषुभिर्विमलाभासैश्छादयन्तौ परस्परम् ।
अर्चिर्भिरिव सूर्यस्य दिवाकरसमप्रभौ ॥ ७०
चापमार्गबलोद्धूतान्मार्गणान्वृष्णिसिंहयोः ।
आकाशे समपश्याम पतंगानिव शीघ्रगान् ॥ ७१
सात्यकिं दशभिर्विद्ध्वा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः । C. 9 937 B 9 17 74 K 9 16 70

तद्) —b) D3 यथा, T1.2 रणे, T3 4 G3 धरात् (sic) (for रथात्) — K4 Dn1. n2 D6 M3 om (hapl) 63c–64b, Dn3 reads the same on marg M1 damaged for 63cd —c) D3 10 11 T4 अनु- (for इव) —d) D4 -वासिन (for वासिनम्) Ś1 K1.2 पतन्स्व- (K2 °न्तु)र्गान्नरोत्तम, D1 पतेस्स्वर्गादिवामर, D3 10 11 T1 2 पतन्स्व(T1 2 पुन स्व)र्गादिव च्युत, T3 G M2 4 पतत स्वर्गवासिन, T4 पततामुपवासिन

64 B2 missing (cf. v l. 39) K4 Dn1. n2 D6 M3 om. 64ab (cf. v l. 63) D1 om 64 Dn3 reads 64ab on marg —a) D4 [अ]पसृत, D8 °कृष्टं, D10 11 G2 °कृत्त (for °कृष्ट-) K3 -शीर्षस्तु, D4 G1 3 M1 मूर्धान, D10 11 G2 -शीर्षं तु, T3.4 M2 मूर्धं तद्, M4 -मूर्धन्स्तत् (for -शीर्षं तद्) Ś1 K1 2 मद्रराजानुजस्यापि —b) M1 देह च (for शरीर) Ś1 K1 3 T1.2 अप-तद्, Dn3 D2 पातित (for पतितं) T3 G2 धरात् (sic) (for रथात्) K2 पतमान शिरो रथात् (= 63b) —c) D3 त्रिमित्कागं, D4 9 च मित्कागं

65 B2 missing (cf. v l. 39) —a) Ś1 K1.2 तदा ह(K2 °स्मिन्ह)ते महावीरे —b) Ś1 K1 तस्मिन्, K2 तदा (for हते) Ś1 K B1.3.5 D6 8 9 मद्रनृपात्मजे, D1 S मद्राधिपानुजे (for मद्रनृपा°) D4 पतिते मद्रकेश्वरे —c) D3 6 10 11 T1 प्रकुर्वाणा, T3 4 G2 3 प्रकुर्वंत, M स कुर्वंत (for विकुर्वाणा) — M1 damaged for 65d–66a —d) D3 वै प्र, D9 संवि, D10 11 [ऽ]भिप्र, M (M1 damaged) संप्र (for विप्र) Ś1 K1.2 तव सैन्या विदुद्रुवु, G1.3 पुनरेव प्रदुद्रुवु

66 B2 missing (cf v l. 39) M1 damaged for 66a —b) Ś1 K1–3 तावका भरतर्षभ —c) D1 व्य-द्रवन (for वित्रेसु) —d) Dn D2 5 6 रात्र(D2.6 °ज)-स्तास्, T1 2 सर्वे ध्वस्तास्, G1.3 प्रविध्वस्तास्, M3 रजोध्वस्त (for °ध्वस्तास्) D3 4 10 11 G2 3 तदा, M1 ततो (for तथा) Ś1 K1 2 पलायनकृतोद्यमा, D1 मृगा सिंहभयादिव, T4 रजोध्वस्ता प्रदुद्रुवु

67 B2 missing (cf v l 39) —a) D1 तत्र, D8 त्रस्तात् (for त्रस्तान्) D3 10 11 S तास्तथा (D11 T2 3 G2 दा) भज्यमानास्तु — For 67ab, Ś1 K1.2 subst

96* तत्सैन्यं तव पुत्रस्य विद्रुतं सर्वतो भयात् ।

—c) D1.2 शनेर् (for शिनेर्) T3 [आ]किरद् (for किरन्) T3 4 G1 M बाणान् (for बाणैर्) —d) Ś1 K1 2 D2 4 G2 अभ्यवर्षत, K4 °धावत (for °वर्तत)

68 B2 missing (cf v l. 39) —a) M1 damaged B5 महेष्वासो T3 4 G M2–4 तमापतंत शीघ्रेषुम् (M3 °ग्राश्रम्) —b) Ś1 K1–3 अप्रमेय, K4 B5 D11 दुष्प्र सह्य, D4 असह्य सु, T1 2 अप्रमत्तं, T3 4 G2 सात्यकिं तु (T4 सु), G1 3 M2–4 अप्रधृष्य (for °सह्य) —c) M3 राजा (for राजन्) —d) M2 अभ्यगृह्णाद्

69 B2 missing (cf v l 39) —a) K4 समतौ (for समेतौ) —b) D10 11 वार्ष्णेयो वरवाजिनो —c) D1 कृतवर्मा सात्यकिश्च —d) K3–5 B1 D1.3.4 8 10 11 S (except T4) बलोत्कटौ

70 B2 missing (cf v l. 39) D1 om. 70 —a) M1 damaged Dn1 n3 D5 8 विमलाभासैः (for °भासैश्) —b) D3 G1 corrupt. —c) K1 B5 Dn1 D2–4 अर्चि भिर् (for अर्चिर्भिर्) —d) D10 11 -प्रभं (for प्रभौ)

71 B2 missing (cf. v l. 39) —a) K4 5 D3 बलोद्भूतान, G1 3 गणाधूतान्, M1 -मनुद्भूतान् —c) Dn D2 6 समदृश्येता, D5 °दृश्येय, T4 संप्रपश्यामि,

C. 9 938
B. 9 17 38
K 9 16 70

चापमेकेन चिच्छेद हार्दिक्यो नतपर्वणा ॥ ७२
तन्निकृत्तं धनुः श्रेष्ठमपास्य शिनिपुंगवः ।
अन्यदादत्त वेगेन वेगवत्तरमायुधम् ॥ ७३
तदादाय धनुः श्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् ।
हार्दिक्यं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ७४
ततो रथं युगेषां च छित्त्वा भल्लैः सुसंयतैः ।
अश्वांस्तस्यावधीत्तूर्णमुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ ७५
मद्रराजे हते राजन्विरथे कृतवर्मणि ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ७६
तत्परे नावबुध्यन्त सैन्येन रजसा वृते ।
बलं तु हतभूयिष्ठं तत्तदासीत्पराङ्मुखम् ॥ ७७
ततो मुहूर्तात्तेऽपश्यन्रजो भौमं समुत्थितम् ।
विविधैः शोणितस्रावैः प्रशान्तं पुरुषर्षभ ॥ ७८
ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्नं स्वबलमन्तिकात् ।

G_2 समपश्याम ; M_{2-4} °दृश्याम (for °पश्याम) Editions आकाशगानपश्याम —^{d}) Dn D_3 पतंगाविव शीघ्रगौ

72 B_2 missing (cf v l 39) —^{a}) Dn_1 n_2 हृत्वा (for विद्ध्वा) —^{b}) D_5 चापि (for चास्य) D_{10} शिर (for शरै) — M_1 damaged for 72^c

73 B_2 missing (cf v l 39) —^{a}) K_4 T_3 तान्नि कृत (T_3 °त्य); Dn D_5 निकृत्त च, D_2 निकृंत च, $D_{3\ 4}$ तन्निष्कृत्य (D_4 °त्य) (for °कृत्त) $D_?$ om (hapl) from श्रेष्ठ up to धनु (in 74^a) — B_1 reads 73^b–74^a on marg —^{d}) K_4 B (B_2 missing) $D_{8\ 9}$ बलवत्तरम् (for वेग°) D_1 वेगवत्तरसा युधि, S धनुर्जलदनिस्वन

74 B_2 missing (cf v l 39) D_5 om up to धनु (cf. v l 73) $T_{3\ 4}$ G om 74^{ab} B_1 reads 74^a on marg —^{a}) B_1 उपादाय (for तदा°) —^{b}) $K_{4\ 5}$ D_2 $T_{1\ 2}$ वरिष्ठं —^{d}) K_8 प्रतिविध्यत् D_6 स्तनान्तर — After 74, D_3 reads 58

75 B_2 missing (cf v l 39) —^{a}) M_1 damaged K_3 Dn_1 n_2 रथ (for रथं) $Ś_1$ K_1 ततो रथयुगेषाश्च, S (M_1 damaged) ततो युगं र(M_3 °गर)थेषा च —^{b}) Dn_1 n_3 $D_{2\ 5\ 6}$ भित्त्वा, M_4 हित्वा (for छित्त्वा) B (B_2 missing) $D_{8\ 9}$ सुप(D_3 स प)त्रिभिः, Dn च संयुगे, D_1 सुतेजितैः, $D_{2\ 6}$ च संयुतैः, D_4 $T_{1\ 2\ 4}$ G M_{2-4} सुसं(D_4 च सं, M_3 स स)शितैः, T_3 सुसंहितैः (for °यतैः) —^{c}) D_3 corrupt. K_4 T_4 अस्य, $T_{2\ 3}$ G M_{2-4} चास्य (for तस्य) T_1 अश्वाश्च न्यवधीत्तूर्णं —^{d}) D_1 $T_{1\ 4}$ $G_{2\ 3}$ $M_{1\ 3}$ तयोर्भौ, D_3 तावुभौ, D_4 $T_{2,3}$ G_1 $M_{2\ 4}$ ततोभौ (for उभौ च) $Ś_1$ K_1 प्राष्टिं, D_4 पाणि, T_2 प्राष्टि, T_4 G_{3} M प्राष्ठि (for पार्ष्णि) — After 75, Dn_3 (marg) $D_{2\ 4\ 8-11}$ S ins

97* हार्दिक्यं विरथं दृष्ट्वा कृप शारद्वत प्रभो ।
अपोवाह ततः क्षिप्रं रथमारोप्य वीर्यवान् ।

[(L 1) Dn_3 $D_{2,8\ 9\ 11}$ ततस्त (for हार्दिक्यं) M_1 तप (sic) (for कृप) D_4 प्रभु, D_{10} तथा (for प्रभो) D_9 कृपस्य च तत प्रभो (for the post half) —(L 2) D_4 T_1 G आपोवाह, M_1 अपो° (for अपो°). D_4 शीघ्र (for क्षिप्र) $T_{3\ 4}$ वै ताः (for वीर्यवान्)]

76 B_2 missing (cf v l 39) K_1 om 76^{ab}, M_1 damaged for the same —^{a}) D_1 ततः शल्ये (for मद्रराजे) $Ś_1$ तस्मिन्, K_3 शल्ये, $T_{3\ 4}$ G M (M_1 damaged) वीरे (for राजन्) —^{d}) D_1 भीतम्, M_3 कृतम् (for पुनर्) T_4 आयात् (for आसीत्)

77 B_2 missing (cf v l 39) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{9\ 10}$ om (hapl) 77 D_1 om 77–84 —^{a}) B_1 D_9 अपरे, $T_{1\ 2\ 4}$ G न्वे परे (for तत्परे). $K_{4\ 5}$ $B_{1\ 5}$ $D_{2\ 6\ 11}$ [अ]न्वबुध्यंत, Dn D_5 [अ]न्वबुध्यत (Dn_2 °ते); D_3 [अ]नुबुध्यत (for [अ]व°) T_3 स्वान्परान्नावबुध्यत —^{b}) $B_{1\ 4}$ Dn $D_{2\ 8\ 9}$ सैन्ये च, $T_{3\ 4}$ G_2 सैन्ये तु (for सैन्येन) K_4 B_3 M_1 वृता, B_5 च ते; D_4 वृत (for वृते) —^{c}) B_4 $T_{1\ 2}$ च (for तु) D_4 बलं सर्वत्र भूयिष्ठं —^{d}) $K_{4\ 5}$ D_3 $T_{1\ 2}$ G M_{2-4} त्रस्तम्, D_8 हतम्, $T_{3,4}$ तूर्णम्, M_1 सर्वम् (for तत्तद्) D_4 ग्रस्तं चासीद्दिशां पते

78 B_2 missing (cf v l 39) D_1 om 78 (cf v l 77) —^{a}) $T_{3\ 4}$ G_2 मुहूर्तं $Ś_1$ K_2 तु तद्भौम (hypermetric), K_1 तद्भौमं, Dn $D_{2\ 5\ 6}$ सैन्यस्य, D_8 अपश्यन्, D_9 तं पश्यन् (for तेऽपश्यन्) —^{b}) D_4 corrupt $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तत्र, Dn_1 n_3 घोर, D_3 भूमौ (for भौम) Dn समुत्थितं, D_3 समुच्छ्रित (for °त्थितम्) — M_1 damaged for 78^{cd} —^{c}) D_3 विविध (for विविधैः) K_5 Dn $D_{4\ 5}$ शोणितस्रावैः, D_5 °तास्रावै (for °स्रावैः) —^{d}) D_3 पश्यतं (sic), D_{11} प्रसिक्तं (for प्रशान्त) $T_{1,2}$ भरतर्षभ (for पुरुष°) — For 78^{cd}, S (except $T_{1\ 2}$, M_1 damaged) subst

98* विविधान्सरितश्चोघाञ्शोणितस्य विशां पते ।
[M_{2-4} स्रवतश् (for सरि°) G_2 $M_{2\ 3}$ चौघाम्]

जवेनापततः पार्थानेकः सर्वानवारयत् ॥ ७९
पाण्डवान्सरथान्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
आनर्तं च दुराधर्षं शितैर्बाणैरवाकिरत् ॥ ८०
तं परे नाभ्यवर्तन्त मर्त्या मृत्युमिवागतम् ।
अथान्यं रथमास्थाय हार्दिक्योऽपि न्यवर्तत ॥ ८१
ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ।
चतुर्भिर्निजघानाश्वान्पत्रिभिः कृतवर्मणः ।
विव्याध गौतमं चापि षड्भिर्भल्लैः सुतेजनैः ॥ ८२
अश्वत्थामा ततो राज्ञा हताश्वं विरथीकृतम् ।
समपोवाह हार्दिक्यं स्वरथेन युधिष्ठिरात् ॥ ८३
ततः शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम् ।
विव्याध चाश्वान्निशितैस्तस्याष्टाभिः शिलीमुखैः ॥ ८४
एवमेतन्महाराज युद्धशेषमवर्तत ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन्सहपुत्रस्य भारत ॥ ८५
तस्मिन्महेष्वासवरे विशस्ते
संग्राममध्ये कुरुपुंगवेन ।
पार्थाः समेताः परमप्रहृष्टाः
शङ्खान्प्रदध्मुर्हतमीक्ष्य शल्यम् ॥ ८६

C 9 953
B. 9 17 90
K 9 16 85

---

79 B2 missing (cf v 1. 39) D1 om 79 (cf v 1 77) —^{b}) D2 न्वयत्नम्, D3 च यत्नम् G1 वाहन न्वयत्निकात् (sic), G3 वाहन स्वत्नमतिका (sic) —^{c}) Ś1 K1 2 [अ]भ्यपतत्, Dn [आ]पतित (for °तत) —^{d}) D3 एक स च निवारयत्

80 B2 missing (cf. v 1 39) D1 om 80 (cf v 1. 77) —^{a}) D1 सर्वान् (for दृष्ट्वा) —^{b}) D1 5 दृष्टद्युम्नं D1 पार्थिव (for पार्षतम्) Dn भग्नं न्वयत्नमतिकात् (= 79^{b}) —^{c}) D2 corrupt Ś1 K1 2 सात्यकिं च, K3 युधिष्ठिरं, K4 5 अत्यर्थं च, Dn D3 आनर्च्छ स्वान्, D3 आवर्तय, D5 कुरुराजो, M धार्तराष्ट्रे (M1 °ष्ट्रं) (for आनर्तं च) Dn D2 6 M दुराधर्षं — D7 commences from 80^{d} M1 damaged for 80^{d}–81^{a} —^{d}) K4 5 D2.4 शरैर्; Dn$^{\circ}$ n3 D5 - T3 सितैर् (for शितैर्) Ś1 K1–3 शरैर् (for बाणैर्) B1 Dn D2 8 6–7 10 11 T3.4 G अवारयत्

81 B2 missing (cf v 1 39) D1 om 81 (cf v 1 77) —^{a}) M1 damaged K3 D3 5–9 परेण (for परे न) T1 2 [अ]त्यवर्तत, T3 G1 3 M (M1 damaged) [अ]न्ववर्तंत, G2 [अ]न्वमन्यत (for [अ]भ्यवर्तन्त) T4 त परेता न्यवर्तत —^{b}) K1 मत्वा, B1 मर्त्यान्, D2 7 मृत्यो, T1 मर्यो, G2 नरा (for मर्त्या) B1 D5 8 मृत्युर् (for मृत्युम्) B1 [अ]न्तकं, Dn D2 5–7 [उ]द्गत, D4 [आ]हवे (for [आ]गतम्) —^{c}) B1 D1 [अ]न्य (for [अ]न्यं) —^{d}) T3 4 G1 2 M स, G3 स (for ऽपि) D3 निववर्त Dn हार्दिक्योऽतिजववत, D2 5 7 हार्दिक्योमितविक्रम — After 81, D2.5 ins

99* प्रगृह्य च धनुर्घोरमभ्यधावद्युधिष्ठिरम् ।

82 B2 missing (cf. v 1 39) D1 om 82 (cf v 1 77) —^{a}) Ś1 K1.2 राजस् (for राजा) —^{b}) D2 चरमाणो M1 महाबल (for रथ) —^{c}) K2 corrupt Ś1 K1 3 चतुरो (for चतुर्भिर्) Dn1 च (for नि) —^{d}) K3 कृतवर्मणि —^{e}) D2 विंशत्या, T1 G1 विव्याय (for विव्याध) T4 गौतमस्यापि —^{f}) Ś1 K1–3 transp षड्भि and भल्लै D5 7 सुतेजसै

83 B2 missing (cf v 1 39) D1 om. 83 (cf. v 1. 77) —^{a}) Ś1 K1.2 तदा (for ततो) K4 Dn D6 7 T4 राजन् (for राज्ञा) —^{b}) T3 विसूताश्वरथं कृत —^{c}) K3 4 B (B2 missing) D3 4 7–11 तमपोवाह, K5 तमयो° (for समपो) S (except T1 2) हार्दिक्य समपोवाह (T3 मुपावहंत्) —^{d}) D9 सुरथेन Dn D5–7 महाबल (for युधिष्ठिरात्)

84 B2 missing (cf v 1 39) D1 om 84 (cf v 1. 77) —^{a}) D3 4 सारद्वतो D10 11 षड्भि (for ऽष्टाभि) Ś1 K1–3 तत शा(K2 श)रद्वतीपुत्र — D4 om. 84^{cd} —^{c}) T1 G विव्याय D7 विव्याध निशितै राजस् —^{d}) B (B2 missing) Dn1 n3 D2 3 5–8 तथा (for तस्य) Ś1 K1 3 राज्ञ (for [अ]ष्टाभि)

85 B2 missing (cf v 1. 39) —^{a}) Ś1 K1 2 नवभि***** —^{b}) Ś1 K1–3 हत, M2–4 युद्धं (for युद्ध) M1 तेषा युद्धम*** — Dn2 om. 85^{c} M1 damaged for 85^{cd} —^{c}) T3 दुर्मन्त्रिणो (for °ते) S (M1 damaged) घोर (for राजन्) —^{d}) D3 सिंह-, T G तव (for सह) M3 4 सुपुत्रस्य च भारत

86 B2 missing (cf v 1 39) —^{a}) T3 अस्मिन् (for तस्मिन्) K2 D10 11 धरे (for -वरे) Ś1 K2 प्रमत्ते, K1 प्रमंथे; D4 विशिष्टे; T3 G2 प्रशस्ते (for विशस्ते). —^{b}) Ś1 K1, 2 तेनैव राज्ञा (for संग्राममध्ये).

C. 9 954
B. 9 17 91
K 9 16 86

युधिष्ठिरं च प्रशशंसुराजौ
पुरा सुरा वृत्रवधे यथेन्द्रम् ।
चक्रुश्च नानाविधवाद्यशब्दा-
न्निनादयन्तो वसुधां समन्तात् ॥ ८७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ समाप्तं शल्यवधपर्व ॥

१७

संजय उवाच ।
शल्ये तु निहते राजन्मद्रराजपदानुगाः ।
रथाः सप्तशता वीरा निर्ययुर्महतो बलात् ॥ १
दुर्योधनस्तु द्विरदमारुह्याचलसंनिभम् ।
छत्रेण ध्रियमाणेन वीज्यमानश्च चामरैः ।
न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्रानवारयत् ॥ २
दुर्योधनेन ते वीरा वार्यमाणाः पुनः पुनः ।
युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्राविशन्बलम् ॥ ३
ते तु शूरा महाराज कृतचित्ताः स्म योधने ।
धनुःशब्दं महत्कृत्वा सहायुध्यन्त पाण्डवैः ॥ ४

D4 निहते तु शल्ये, S (except T1 2) कुरुसत्तमेन (for °पुंगवेन) — ^{c}) S (except G3) समस्ता (for समेता) B1 D9 परमं (for परम) — ^{d}) Dn D2 5–7 T1. 2 च (for प्र-) Dn D2 5–7 विनिहत्य, G2 प्रसमीक्ष्य (for हत°) Ś1 K1 शक्त्या*** हतमीक्ष्य शल्यं, K2 शक्त्या हतं तत्र समीक्ष्य शल्यं, D1 शंखान्प्रदध्मुर्गतशल्यचित्ता

87 B2 missing (cf. v 1. 39) — ^{a}) Dn3 राजन् (for आजौ) — M1 damaged for 87^{bc} — ^{b}) Ś1 K1–3 D4 सुरासुरा, Dn1 n2 D2 5–7 पुरा यथा, D10 11 पुरा कृते, T1 2 शूरा सुरा (for पुरा सुरा) Dn D2 5–7 महेंद्रं (for यथेन्द्रम्) — ^{c}) K3 -व्याघ्र-, T3. 4 G M2–4 -शंख (for -वाद्य) D8 -शब्दं (for -शब्दान्) Ś1 K1. 2 तत्रो दभूत्तूर्यमहानिनाद — ^{d}) Ś1 प्रकंपयन् (submetric), K1 2 प्रकपयन्त्वै, Dn D1 3 5–7 T3 G1 M2–4 विनादयतो, D9 ननाद°, M1 विदार° (for निनाद°) D1 च वीरा, D8 10 11 समेता (for समन्तात्)

Colophon B2 missing — *Sub-parvan* Ś1 K1–3. 5 B1 D1. 2 4. 7 9–11 शल्यवध- — *Adhy name* T1 M2–4 शल्यानुजवध° — *Adhy no* (figures, words or both) B5 D11 S 17, Dn D4 10 16 (as in text). — *Śloka no* Dn1 87, Dn2 n3 D5 86.

17

1 ^{a}) K4 5 शल्ये च; D9. 10 शल्येथ; D2 शल्येन; D1 T4 शल्ये वि (for शल्ये तु). D5. 7 निहिते (for निहते) T3 G M शल्ये निपतिते राजन्. — ^{c}) T3 4 G2, 3 M -शतं; G1 -दशा (for -शता) T3 4 G योधा (for वीरा) D1 रथै सप्तशतैर्वीरा — ^{d}) D10 स्म हता (for महतो) D7 बळात् D4 S (except T1 2) निर्ययु (G1 दुद्रुवु) क्रोधमूर्छिता

2 ^{a}) T4 सुयोधनस् (for दुर्यो°) D7 च (for तु) — ^{b}) D2 गिरि (for [अ]चल-) — ^{d}) K3 D3 T4 वीज्यमानैश् (for °मानश्) D4 सु, T1 2 तु (for च) — K4 om 2^{e}–3^{d} — ^{e}) D7 reads the first न गन्तव्य on marg (*sec m*) — ^{f}) D2 एवं (for इति) D10 माद्रान् D4 उवाच ह, M3 अधारयत् (for अवा°) Dn D5–7 मद्रकानेव वारयत् (Dn1 °यन्)

3 K4 om. 3 (cf v 1 2) — ^{a}) T3 G2 धीरेण, T4 G1 3 M वीरेण (for ते वीरा) — ^{b}) B3 समतत, D5 7 M1 मुहुर्मुहु (for पुन पुन) K2 Dn1 n2 om. (hapl) one पुन — K5 om 3^{cd} G1 3 om 3^{c}–6^{b} — ^{c}) Dn D2 5 6 7 (marg as in text) जिगीषत° (for जिघासन्त) — ^{d}) D3 corrupt. D4 पाडव (for पाण्डूना) Dn D2 4 8 10 T2 4 M3 प्रा(D10 प्र)विशद्, T3 प्राकिरन्, M1 प्रवि** (for प्राविशन्) D2 7 बळ

4 G1 3 om 4 (cf v 1 3) — ^{a}) M1 damaged B Dn D2 5 6 8 9 तत्र (for ते तु) T4 वीरा (for शूरा) — ^{b}) K4 कृतयोधा, G2 °चिंता (for °चित्ता). K3 T1 च (T1 तु) योधने, B Dn D2 5–9 T2 4 G2 सुयोधने (Dn °नै, D6 8 °ना), D1 7 (marg *sec m*) रण प्रति; D8 10 11 च साधने, D4 स्म संयुगे (for स्म योधने). — ^{d}) T3 4 M समयुध्यंत (for सहा°).

5 G1 3 om. 5 (cf v 1. 3) — ^{a}) T1 2 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) K3–5 B D (except D1) M1 च, T4 वि-

श्रुत्वा तु निहतं शल्यं धर्मपुत्रं च पीडितम् ।
मद्रराजप्रिये युक्तैर्मद्रकाणां महारथैः ॥ ५
आजगाम ततः पार्थो गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।
पूरयन्रथघोषेण दिशः सर्वा महारथः ॥ ६
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
सात्यकिश्च नरव्याघ्रो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ ७
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाः सह सोमकैः ।
युधिष्ठिरं परीप्सन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ८
ते समन्तात्परिवृताः पाण्डवैः पुरुषर्षभाः ।
क्षोभयन्ति स्म तां सेनां मकराः सागरं यथा ॥ ९
पुरोवातेन गङ्गेव क्षोभ्यमाना महानदी ।
अक्षोभ्यत तदा राजन्पाण्डूनां ध्वजिनी पुनः ॥ १०
प्रस्कन्द्य सेनां महतीं त्यक्तात्मानो महारथाः ।
वृक्षानिव महावाताः कम्पयन्ति स्म तावकाः ॥ ११
बह्वश्रुकुरुस्तत्र क्व स राजा युधिष्ठिरः ।
भ्रातरो वास्य ते शूरा दृश्यन्ते नेह केचन ॥ १२
पाञ्चालानां महावीर्याः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नोऽथ शैनेयो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ १३ C. 9 967 B. 9 18 13 K. 9 17.12

(for तु) D3 5 7 निहित (for निहत) —^{b}) T3 G2 M2–4 धर्मराज (for °पुत्रं) K4 पाडव, D1 7 (marg) वेष्टित (for पीडितम्) D2 धर्मपुत्रेण पीडित, T4 मद्रराज प्र° — K2 reads 5^{c} twice —^{c}) K5 मत्र राज (for मद्र°) K4 D4 प्रियैर्युक्तैर्, B (except B2) Dn D2–7 -प्रियास(D5 °यु)क्तैर्, D3 -प्रियाशक्तौ, T3 -प्रियैर्युस्यैर्, T4 प्रियैर्युक्तै, G2 प्रियैर्सुस्यैर् —^{d}) K2 D3 8 मद्रकाना M1 मद्रराजपदानुगै

6 G1 3 om. 6^{ab} (cf v 1 3) —^{a}) T2 आजवान (for °गाम) —^{b}) Dn2 n3 D1 4 5 7 गाजीव Ś1 K1 D1 व्याक्षिपन, K2 4 D3 4 8 9 वि(K3 D4 व्या)-क्षिपद् (for °पन्) —^{d}) D2 महायशा (for °रथ) D1 7 (marg sec m) गगन च वसुधरा

7 ^{c}) K4 -व्याघ्र —^{d}) T3 सर्वत, T4 पाडवा (for सर्वशः)

8 D6 reads 8–11 twice (without var) —^{a}) Dn1 दृष्टद्युम्न —^{b}) K4 पचाला, D2 पाचाल्य, D7 पाचाळा, T1–3 G1 पाचालै (for पाञ्चाला) —^{c}) D1 हि रक्षत, D8 प्रीतिमत, Ca (gloss रक्षितुमिच्छन्त) परीप्सन्त (as in text) —^{d}) M1 lacuna for पर्यवारयन

9 For the repetition in D6, cf v 1 8 M1 lacuna for 9^{a} —^{a}) G2 तै (for ते) D4 परिवृत्त —^{b}) K3 B D पाडवा (for पाण्डवैः) D1 8 पुरुषर्षभ, S (except T3 M1) °र्षभै —^{c}) D3 corrupt. B1 4 5 D5 9 सेना ता (by transp), D4 सक्रुद्धा, T2 ते सेनां — After 9, B (except B2) Dn D2 3 5 7–10 read 11^{cd}

10 For the repetition in D6, cf. v 1. 8 D1 om. 10-14 —^{a}) D4 corrupt D8 पुरावातेन —^{b}) K3 5 B1 Dn D2–7 10 11 T G M2 4 क्षोभ्यमाणा, D9 M3 क्षोभमाणा (for क्षोभ्यमाना) D3 महात्मना, D4 पुन पुन (for महानदी) —^{c}) B1. 3 5 Dn D5 7–9 11 व्यक्षोभ्य(Dn D8 °भ)त, D2 6 व्य(D6 वि)क्षोभयन्, D4 आक्षोभ्यत (for अक्षो°) Dn3 D2 5–7 T1. 2 महाराज, T3 ततो राजन्, T4 महाराजन् (for तदा रा°) —^{d}) D7 ध्वजनी D8 11 तत, D10 तदा (for पुन)

11 For the repetition in D6, cf v 1 8 D1 om. 11 (cf. v 1 10) T4 om. 11^{ab} —^{a}) G1 प्रास्कद (for प्रस्कन्द्य) D4 S (T4 om) transp सेना and महतीं Ś1 K1 2 प्रस्कद्य(K2 °द)माना महतीं —^{b}) K3 B D (except D4, D1 om) महात्मानो (Dn D6 °नौ, D3 °नं) (for त्यक्ता°) Dn महारथौ, D4 M2–4 विशारदा, D5 7 महाबला (D7 °ळा) (for °रथा) — B (except B2) Dn D2 3 5 7–10 read 11^{cd} after 9 —^{c}) Dn1 D2 4 वृक्षानीव —^{d}) B2 T1 G1 कंपयंत स्म, D3 °यच्चिव (for °यन्ति स्म) B (except B2) Dn D2 3 5–10 T3 G2 3 तावकान् (for °का)

12 D1 om. 12 (cf v 1 10) Dn om. (? hapl) 12^{a}–14^{b} —^{a}) B D8 9 प्रचुक्रुशुस्तत्र तत्र —^{b}) D8 क्वासौ, T2 स्वेन, T3 4 G M1–4 क्व च (for क्व स) T4 राजन् (for राजा) —^{c}) K3 corrupt K5 चास्य ते, B D2 5 7–9 पांडवा (for वास्य ते) D4 भ्रातरौ वास्य तौ शूरौ —^{d}) Ś1 K1–3 वेह; T2 ये तु; G1. 3 M न च (for नेह) K4 5 D6 7 8 किंचन, B3 D3 T1 G3 केन च, T4 केनचित् (for केचन) D4 न हि पश्यंति केचन, G2 दृश्यंते समरे न च

13 D1 om 13 (cf. v 1 10) Dn om 13 (cf. v 1 12) D6 om 13^{ab} D8 10 11 transp 13^{ab} and

C. 9 968
B 9 18.14
K. 9 17 13

एवं तान्वादिनः शूरान्द्रौपदेया महारथाः ।
अभ्यघ्नन्युयुधानश्च मद्रराजपदानुगान् ॥ १४
चक्रैर्विमथितैः केचित्केचिच्छिन्नैर्महाध्वजैः ।
प्रत्यदृश्यन्त समरे तावका निहताः परैः ॥ १५
आलोक्य पाण्डवान्युद्धे योधा राजन्समन्ततः ।
वार्यमाणा ययुर्वेगात्तव पुत्रेण भारत ॥ १६
दुर्योधनस्तु तान्वीरान्वारयामास सान्त्वयन् ।
न चास्य शासनं कश्चित्तत्र चक्रे महारथः ॥ १७
ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
दुर्योधनं महाराज वचनं वचनक्षमः ॥ १८
किं नः संप्रेक्षमाणानां मद्राणां हन्यते बलम् ।
न युक्तमेतत्समरे त्वयि तिष्ठति भारत ॥ १९
सहितैर्नाम योद्धव्यमित्येष समयः कृतः ।
अथ कस्मात्परानेव घ्नतो मर्षयसे नृप ॥ २०

13^{cd} —^{a}) K2 पंचालाना, K4 5 B D4 5 7–9 पां(K4 B5 D4 9 प)चाला (D7 °ळा) वा, D2 3 10 11 M1 पा(D2 3 पं)चालाश्च (for पाञ्चालानां) Ś1 K1–3 महावीरा, T2–4 G M2 4 °वीर्य ; M3 °वीर° (for °वीर्या) —^{b}) D4 शिपदी K2–5 B D4 5 7 8 वा (for च) D4 महा रथि, D9 °रथा (for °रथ) —^{c}) D4 च (for ऽथ) K4 5 D5 सैनेयो, D4 सैन्येयो (for शैनेयो) —^{d}) B3 4 D9 महारथा, G2 च भारत (for च सर्वश)

14 D1 om 14 (cf v l 10) Dn om 14^{ab} (cf v l 12) G2 om. 14^{a}–15^{b} B4 reads 14^{ab} on marg —^{a}) D9 corrupt D7 तद्, M4 ते (for तान्) T2 वाजिन (for वादिन) B (except B4) D5 7 T1 2 4 G1 शूरा (for शूरान्) —^{b}) K4 M3 द्रौपदेयान् K4 5 महारथान्, B (except B4) D3 9 च सर्वश, D4 महारथ, T3 युधिष्ठिर (for महारथा) —^{c}) Dn D2 5–7 अभ्यधावञ्च(Dn1 D2 5 °न्म्र)धान च (D2 °नाश्च), T1 2 G1 3 °यु(T2 G1 °ह्यु)र्युयुधुश्चैव, T3 4 M °घ्नन्युयु (T4 °न्विवि)धुश्चैव —^{d}) D9 माद्रीमद्र- (sic) (for मद्रराज) K4 Dn D6 7 -पदानुगा (K4 °ग)

15 G2 om 15^{ab} (cf v l 14) —^{a}) K4 5 Dn D2–7 11 T3 4 G1 विमथिता (D4 °ता) (for °थितै) B D3 9 रथैश्च पतितै केचित्, D1 7 (marg) केचिच्छस्त्रै-र्विमथितै, G3 चक्रेषु मथिता केचित् —^{b}) Dn D5–7 छिन्ना, D2 शस्त्रैर् (for छिन्नैर्) K4 5 महाभुजै, B2 परश्वधै., Dn महारथै, D1 7 (marg) ध्वजैर्भुजै, D2 5 6 7 (orig) महागजै (for °ध्वजै) —^{c}) D4 अभ्य दृश्यत, D10 11 ते दृश्यंतेपि, T1 2 प्रादृश्यंतैव, T3 4 G2 सर्वेदृश्यंत, G1. 3 M संप्रदृश्यंत (for प्रत्य°) —^{d}) D5 7 निहिता ; T3 G1 3 [अ]भिहता° (G1 °तै), M3 निगता (for निहता) K1 4 B1 T4 शरै, T2 परे (for परै)

16 ^{a}) Dn2 n3 D4 T3 M2–4 आलोड्य, D7 आळोक्य D6 क्रुद्धो (for युद्धे) —^{b}) Dn D10 योद्धा, D5 8 9 योधान्; M2–4 यौधा (for योधा). B1 D9 सहस्रश (for समन्तत) D1 तावका योधसत्तमा —^{c}) D6 om from वेगात्त up to ता (in 17^{a}) B Dn D2 5 7 9 वीरास्, D4 S सर्वे (for वेगात्) D1 पला यिता वार्यमाणा — Dn D7 om (hapl) 16^{d}–17^{a}, D5 reads the same on marg —^{d}) Ś1 K D1 3 4 10 पुत्रेण तव (by transp), D5 मद्रपुत्रेण

17 Dn D7 om 17^{a}, D6 om up to ता (in 17^{a}) (for both, cf. v l 16) D5 reads 17^{a} on marg —^{a}) K2 D1 3 10 11 च (for तु) D4 संक्रुद्धो (for तान्वीरान्) —^{b}) D2 सात्वयामास (for वारया°) D1 सत्वरं, D4 तावकान्, G1. 3 सारवत् (for सान्त्वयन्) —^{c}) K2 चाभि- (for चास्य) D3 10 T3 केचित्, D11 योधाश्, T4 G किंचित् (for कश्चित्) —^{d}) D3 10 11 चक्रुर् Ś1 K1 D3 6 8 10 T3 4 G1. 2 महारथा, D11 समतत (for महारथ)

18 ^{a}) K2 गधार- —^{c}) D9 महाराजन्, T3 G2 3 °राज (for °राज) —^{d}) K3 S वचनक्षम (for °क्षम°)

19 ^{a}) B1–4 D3 9 किं च न, B5 Dn1 किंचन; D5 किंचिन्न, D7 किं स्विन्न, G2 M3 किं नु स- (for किं न स) K2 4 5 T2–4 किं न (K4 5 तु, T4 नु) सप्रेक्ष्य-माणा(K2 °ना)ना, Dn2 n3 D2 6 किं च न प्रे(Dn3 किं न° सप्रे)क्ष्यमाणाना —^{b}) K4 हन्यता (for °ते) D2 7 वलं —^{c}) D3 नियुक्तम् (for न युक्तम्) —^{d}) D10 11 शासति (for भारत)

20 ^{a}) K3 D2 5 7 सहतैर् (for सहितैर्) D3 10 11 चापि, M एव (for नाम) T3 न च भीतैस्तु योद्धव्यम्, G3 सहैभिर्मम यो° —^{b}) B (except B2) D3 9 T1–3 G M2 4 [ए]व, Dn D2 5 7 न, T4 M3 [ए]व (for [ए]ष) — G3 om 20^{c}–21^{d} —^{c}) M3 तस्माद् (for कस्मात्) T3 4 G1 2 M2 4 स्वरन्; M3 सरन् (for परान्) B D1. 4 8 9 T1. 2 M1 एव (for एव) K4 5 अथ कर्मकरानेवं, Dn D2 5–7 अक(D2 5 7 स क)स्मान्मद्रकानेवं —^{d}) K3 यतो; Dn D2 5–7 प्रभो

दुर्योधन उवाच ।
वार्यमाणा मया पूर्वं नैते चक्रुर्वचो मम ।
एते हि निहताः सर्वे प्रस्कन्नाः पाण्डुवाहिनीम् ॥ २१
शकुनिरुवाच ।
न भर्तुः शासनं वीरा रणे कुर्वन्त्यमर्षिताः ।
अलं क्रोद्धुं तथैतेषां नायं काल उपेक्षितुम् ॥ २२
यामः सर्वेऽत्र संभूय सवाजिरथकुञ्जराः ।
परित्रातुं महेष्वासान्मद्रराजपदानुगान् ॥ २३
अन्योन्यं परिरक्षामो यत्नेन महता नृप ।
एवं सर्वेऽनुसंचिन्त्य प्रययुर्यत्र सैनिकाः ॥ २४
संजय उवाच ।
एवमुक्तस्ततो राजा बलेन महता वृतः ।
प्रययौ सिंहनादेन कम्पयन्वै वसुंधराम् ॥ २५
हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निकृन्तत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ॥ २६
पाण्डवास्तु रणे दृष्ट्वा मद्रराजपदानुगान् ।

C. 9 952
B 9 18. 27
K 9 17 25

(for ध्नतो) D3 10 नृप, T G1 M [s]नव (for नृप) G2 कुतो वा मर्पमे नृप

21 G3 om 21 (cf. v l. 20) —^{b}) B D2 5 6 8 9 नैव, Dn नैव, T3 G1 2 न ते (for नैते) T3 4 G2 कुर्वन् (for चक्रुर्) K4 नृप (for मम) T1. 2 नैते कुर्वंति शासनं —^{c}) D3 एतैर्हि; D5 एतेन, D7 10 11 एते वि-, T3 4 G1 2 M2–4 तथा ते, M1 त एते (for एते हि) K6 स्वहिता, B D8 9 महिता, D3 निहिता —^{d}) B1 D9 प्रस्कन्दा, Dn D4 7 G2 प्रस्कन्ना, D1 7 (marg sec. m) आश्रिता, T3 प्रपन्ना (for °स्कन्ना) K5 Dn D7 10 G1 -वाहिनी (D10 °नी) (for °नीम्) T1. 2 प्र(T1 प्रा)स्कंदतोरिवाहिनीं

22 G1 om the ref. After the ref., Dn D5 ins

100* वार्यमाणो (sic) मया पूर्वं न कृत वचन त्वया।

[D6 न मन्ते शासन वत्र (for the post half)]

—^{a}) D5 om. न भर्तु शासन D3 भृत्य, D4 T3 भर्तृ- (for भर्तु) T1–3 G2 3 M शूरा, T4 योधा (for वीरा) —^{b}) D9 T4 G2 [s]कुर्वन् (for कुर्वन्ति) —^{c}) D2 7 अळं K3 Dn D2 3 क्रोध, T1. 2 Cv रोद्धु, T3 4 G2 3 योद्धु, G1 om (for क्रोद्धु) K2 D3 10 11 अथैतेषां, K4. 5 D1 T1. 2 M Cv तवैतेषां, B. तथैवैषां, T3 ततो ह्येषां, T4 न हेत्वेषां, G1 3 न चैतेषां, G2 न ते तेषां (for तथैतेषां) D4 अल क्रोधेन वै तेषां —^{d}) D3 5 नाय, T2 नार्य, G2 माय (sic) (for नायं) D1. 3 कालम्, D2 7 काळ (for काल) D4 6 उपेक्षितु (D6 °त), T2 °रितु, T3 उपस्थिते (for उपेक्षितुम्)

23 ^{a}) B1. 3 5 D8 9 T2 4 G3 M1 याम, G2 वय (for याम) D1. 7 सर्वेपि, D2 5 9 G3 सर्वत्र, D3 4 10 11 सर्वे च (D4 तु) (for सर्वेऽत्र) K4 सयुज्य (for संभूय) — After 23^{a}, T4 reads 23^{cd} (transposed) for the first time, repeating it in its proper place K4 om. 23^{c}–24^{b} —^{c}) Dn1. n2 D5 7 महेष्वासा, D2 3 M1 °ष्वास (for °ष्वासान्) T4 (first time) महेष्वासान्परित्रातु —^{d}) Ś1 K1. 3 -मद्रानुगान्, B4 5 पुरोगमान्, Dn2 n3 D5–7 -वशानुगान् (D6 °गा) (for -पदा°)

24 K4 om. 24^{ab} (cf v l 23) —^{a}) B (except B2) परिरक्षाम, D3 °रक्षंतो, D4 T3 G2 M चाभिरक्षामो, D8 9 परिरक्षाय, G1. 3 चापि रक्षामो (for परिर°) —^{b}) Ś1 D1–3 [अ]न्विता, D4 मृदां, D9 नृप, T4 (sup lin as in text) वृता (for नृप) — Ś1 K1 lacuna for 24^{c}–25^{b} K2 D4 om. 24^{cd} —^{c}) K3 सर्वं (for सर्वे) K3–5 Dn D1. 2 6 8 9 T1–3 M1 तु, B3 G2 सु (for ऽनु-) D5 7 एव सचिंत्य सर्वे तु —^{d}) T2 प्रयामो (for प्रययुर्) D1 सर्वे, D6 मद्र, T3 G2 तत्र (for यत्र)

25 Ś1 K1 lacuna for 25^{ab} K2 3 B Dn1 n3 D1–3 5–8 10 T1–3 om. the ref. K4 om 25^{ab} —^{a}) D3 उक्त्वा (for उक्तस्) D10 11 T4 G2 तदा (for ततो) T3 G3 राजन् (for राजा) K2 इत्युक्त्वे सुतो राजन् —^{b}) D1 7 बळेन, T1. 2 सैन्येन (for बलेन) Dn D2–5 नृप, T2 धृत (for वृत) K2 युद्धे शकुनिना तदा —^{d}) K3 कपयंतो, S °यानो (for °यन्वै) D1 जगत्त्रय (for वसुधराम्) D3 10 11 कंपयन्निव मेदिनीं

26 ^{a}) D4 T1 2 घ्नत (for हत) T3 4 G M घ्नत गृह्णी(M1 ह्न)त युध्यध्वं —^{b}) G3 प्रहरति (for °रध्वं) K2 निवर्तत, T4 निगृह्णत (for निकृन्तत) —^{c}) Dn2 n3 D1 3–5 7 तुमल (D7 °ळ), D2 तुमुळ K3 इत्यासीत्तुमुलं युद्ध —^{d}) D5 स्वसैन्यस्य च चक्षत

27 ^{a}) M2 तावकास् (for पाण्डवास्) D4 [s]पि, T1. 2 तान्, T3 4 G M च (for तु) S (except T1. 2) राजन् (for दृष्ट्वा) D1 तथापि निहता सर्वे —^{b}) B5 -पुरोगमान्, Dn1 D2 6 7 -वशानुगान्; D1 पदानुगा.

C 9 932
B 9 18 28
K 9 17 26

सहितानभ्यवर्तन्त गुल्ममास्थाय मध्यमम् ॥ २७
ते मुहूर्ताद्रणे वीरा हस्ताहस्तं विशां पते ।
निहताः प्रत्यदृश्यन्त मद्रराजपदानुगाः ॥ २८
ततो नः संप्रयातानां हतामित्रास्तरस्विनः ।
हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्सहिताः परे ॥ २९
अथोत्थितानि रुण्डानि समदृश्यन्त सर्वशः ।
पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलम् ॥ ३०
रथैर्भग्नैर्युगाक्षैश्च निहतैश्च महारथैः ।
अश्वैर्निपतितैश्चैव संछन्नाभूद्वसुंधरा ॥ ३१
वातायमानैस्तुरगैर्युगासक्तैस्तुरंगमैः ।
अदृश्यन्त महाराज योधास्तत्र रणाजिरे ॥ ३२
भग्नचक्रान्रथान्केचिदवहंस्तुरगा रणे ।
रथार्धं केचिदादाय दिशो दश विबभ्रमुः ।
तत्र तत्र च दृश्यन्ते योक्त्रैः श्लिष्टाः स्म वाजिनः ॥ ३३

T8 G2 M1 2 4 दृष्ट्वा मद्रपदानुगान्, M8 दृष्ट्वा मद्रराजपदानुगान् (hypermetric) — After 27^{ab}, D1 ins

101* पश्यता तव पुत्राणां पाण्डुपुत्रैरसभ्रमम् ।

— D1 om 27^{c}–29^{b} T2 om (hapl) 27^{c}–28^{d} — ^{c}) Ś1 K1 2 सहतान् D2 सहितास्त न्यवर्तंत, T1 सहिता न ह्य°, T8 G1. 8 M सहिता सन्य°, T4 °ता संनिपात्यत, G2 निर्भीतिका निवर्तंत — ^{d}) D7 corrupt. Dn सेनाम्, G8 चलम्, Ca (gloss व्यूहविशेषम्) Cv (gloss सेनामुखम्) गुल्मम् (as in text) Dn चोत्तमा (for मध्यमम्) T8 G2 गुल्ममध्यास्तु मध्यम

28 D1 T2 om 28 (cf v l 27) M1 om 28 — ^{a}) T8 4 G मुहूर्तात्तु, M2 4 ते मुहूर्तं (for °र्ताद्) T1 G1 वीर — ^{b}) Ś1 K1 8 B1 8 D4 8 9 हस्ताद्धस्तं, B5 हस्तारूढा, Dn D2 5 7 तावकाश्च (Dn1 D7 °काश्च), D6 तावकाथ, D10 11 T8 G M8 Cv हस्ताहस्ति, T1 हतदर्पा, T4 हस्त हस्ता; Ca (gloss झटिति) हस्ताहस्त (as in text) — ^{c}) D6 निहिता (for निहता)

29 D1 om 29^{ab} (cf v l 27) B4 lacuna for 29^{ab} — ^{a}) K4 ततोनुसम्प्रयातास्तो — ^{b}) K5 B1. 5 Dn D6–9 हतमद्रास्, B2 D2–4 T4 हता मद्रास् (for हतामित्रास्) G8 M1 तपस्विन (for तर°) — ^{c}) K4 5 दृष्ट्वा, D1 तत (for हृष्टा) Ś1 K1–8 कलकला-, D7 किळकिळा, S (except G1) किलिकिला — ^{d}) K4 संहिता (for सहिता) K8 परैः (for परे) D1 पाडवाश्चक्रिरे मुदा, S (except T1 2) अकुर्वंत रणे परे

30 D3 om. 30^{a}–31^{b} — ^{a}) Ś1 K1 अयोत्थिता*, K4 5 ततस्ततो हि (for अथोत्थितानि) Ś1 K1 8 दडानि, K2 Dn2 रुढानि, K5 D6 T1 G1. 8 मुंढानि, Dn1 n3 रुठानि; T2 युद्धानि, T8 4 G2 कुडानि (for रुण्डानि) D10 11 उत्थितानि कबंधानि; M अयो(M1 °त्रो)त्थितान्यु-(M1 °न्य)रुंडानि — ^{b}) Ś1 K1 8–5 सर्वत, S भारत (for सर्वशः) Dn D2 6–7 कबंधानि सहस्रश — ^{d}) B1–8 5 Dn2 n3 D2 6 8 9 मध्ये च, D7 मध्ये वा, M1 मध्याद् (for मध्येन) B Dn D2 4–9 T1 2 M1 -मडला-(D2 7 °ळा)त्

31 D3 om 31^{ab} (cf v l 30) D1 om 31–37 — ^{a}) D3 मानैर्, S (except T1 2) भग्न (for भग्नैर्) K4 युगाख्यैश् — ^{b}) T8 G2 निहताश्च महारथा (G2 °थै) — ^{c}) Dn1 अति-, D4 अश्वि- (for अश्वैर्) D5 T1 M1 निपातितैश् D3 एन (for एव) — ^{d}) D3 स्वच्छिन्ना Ś1 K1 2 [आ]मीद् (for [अ]भूद्) D4 क्लिश्यमाणैश्च भारत, S दृश्यते (M1 क्लिश्यति) स्म समतत

32 D1 om 32 (cf v l 31) — ^{a}) G2 पलायमानैर् (for वातायमानैस्) T8 4 G M अप(T8 °व)रैर् (M1. 2 4 °रे) (for तुरगैर्) T1 2 वातायमानास्तुरगा — ^{b}) K2 corrupt D8 M2–4 युगस(D3 °श)क्तैस् K4. 5 B Dn D2–7 9–11 ततस्तत (for तुरगमैः) D8 युगासक्तास्तत परे, T1 2 युगासक्ता समंतत — ^{c}) S अ(M1 आ)कृष्यंत (for अदृश्यन्त) — ^{d}) D3 योद्धास्, T1 2 योधैस्, M2 4 यौधास्, M8 हतास् (for योधास्) D8 तत्र च (hypermetric) (for तत्र) Dn T4 महारणे (for रणाजिरे)

33 D1 om 33 (cf v l. 31) B2 om. 33 K4 5 om 33^{ab} — ^{a}) G2 रणे (for रथान्) D8 चक्रे (for केचिद्) T4 भग्नचक्ररथा केचिद् — ^{b}) B8 D10 11 अहरस्, T8 4 G8 भ्रमं(G8 °म)तस्, M1 ऊहुश्च (for अवहंस्) K8 D2 8 8 9 G2 M8 तुरगान् (for तुरगा) Dn अवहन्यू रणाजिरे — ^{c}) Ś1 K1 रथा*, K2 रथाश्च, D4 युगाया (sic), T8 रणात्तान, T4 G1 8 रणार्थं, G2 रणार्तान्, M1 रणाद्धि (for रथार्धं) — ^{d}) D8 दिशो दिशो, D4 तत्र तत्र (for दिशो दश) B8 विदुद्रुवु (for विबभ्रमुः) — ^{e}) K8 Dn D2–7 स्म दृश्यते, D10 11 G1 व्यदृश्यत (G1 °ते), M1 प्रदृश्यंते (for च दृ°) — ^{f}) T4 योक्त्रा (for योक्त्रैः) K8 कृष्टा, K4 5 Dn D8–7 9 क्लिष्टा, D8 शिष्टा (for श्लिष्टा) K3 [अ]स्य;

रथिनः पतमानाश्च व्यदृश्यन्त नरोत्तम ।
गगनात्प्रच्युताः सिद्धाः पुण्यानामिव संक्षये ॥ ३४
निहतेषु च शूरेषु मद्रराजानुगेषु च ।
अस्मानापततश्चापि दृष्ट्वा पार्था महारथाः ॥ ३५
अभ्यवर्तन्त वेगेन जयगृध्राः प्रहारिणः ।
बाणशब्दरवान्कृत्वा विमिश्राञ्शङ्खनिस्वनैः ॥ ३६
अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादान्प्रचुक्रुशुः ॥ ३७
ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्रराजबलं महत् ।
मद्रराजं च समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितम् ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ३८
वध्यमानं महाराज पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
दिशो भेजेऽथ संभ्रान्तं त्रासितं दृढधन्विभिः ॥ ३९ C. 9. 935 B. 9. 18. 40 K. 9. 17. 23

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

K1 D2. 7. 10. 11 स्म, D4 T2. 4 G च (for स्म) D4 वाजिनं Ś1 K1. 3 योक्त्राकृष्टा स्म वाजिन , T2 योक्त्रे श्लिष्टा रणाजिरे, M1 रथे श्लिष्टाश्च वाजिन

34 D1 om 34 (cf v l. 31) — ^{a}) G2 रथेन Dn D2. 5–8 T1. 2 M1 पात्य(D3 °त)मानाश्च, T4 पतमानानां (for °मानाश्च) — ^{b}) K3 D2. 10. 11 दृश्यते स्म, B1 D2... व्यदृश्यते, T1 प्रदृश्यंत (for व्य) K2–5 D4 नृपोत्तमा , B2. 4 . D. 9 T1. 2 M नृपोत्तम, B3 नृपसत्तम (hypermetric), Dn D2. –7. 11 T3. 4 नरोत्तमा , G1. 2 त्तमं (for °त्तम) B1 दृश्यते नृपसत्तम — ^{c}) G2 गगन (for गगनात्)

35 D1 om 35 (cf v l. 31) D3 om 35^{a}–36^{b} — ^{a}) Dn2 ते हतेषु, T2 महितेषु (for निह) Ś1 K1. 2 [अ]य T1 M तु (for च) Dn D. 6. 7 सर्वेषु, D2 वीरेषु (for शूरेषु) — ^{b}) K4. 5 B D. 6. 8–11 वै (for च) D4 मद्रराजाग्निजीविषु (sic), S (except T1. 2) °जपदानुगे — ^{c}) K4. अत्र, B Dn D2. 5–9 एव (for अपि) — ^{d}) D10 पार्थो T2 मया हता (for महारथा)

36 D1 om 36 (cf v l 31) D3 om 36^{ab} (cf v l 35) — ^{b}) B4 D4 गृद्धा (for गृध्रा) —After 36^{ab}, *M1 reads 37^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.* D5. 7 om (hapl) 36^{c}–37^{b} — ^{c}) D2 धनु-, M3. 4 जय (for बाण) T4 शंख , M1 भेरी (for शब्द) M1 रवं (for रवान्) M2–4 श्रुत्वा (for कृत्वा) — ^{d}) D2 मिश्रिता , M1 मिश्रितं (for विमिश्राम्) Some MSS निस्वनै

37 D1 om 37 (cf. v l. 31) D5. 7 om. 37^{ab} (cf. v l 36) M1 reads 37^{ab} for the first time after 36^{ab} — ^{a}) B2 अभ्यास्, D3 अभ्यास् (for अस्मास्) — ^{b}) Ś1 K1 B3 Dn1 लब्धलक्ष्या , K2 °रवा, K4 D4 °लक्षा, T3 लब्धालक्षा , G3 लब्धलक्ष (for लक्षा) — ^{c}) T2–4 G2. 3 M2–4 धून्वाना K4 शरासनं विधुन्वाना , D3. 9 बाणशब्दरवान्कृत्वा (= 36^{c}) — ^{d}) T4 ततो नाद , G1. 3 M सिंहनाद (for नादान्) Ś1 K1 विचुक्रुशु , K4. 5 प्रचक्रतु (K5 °सु), D3. 4 प्रचक्रुशु (for प्रचु°)

38 D3 reads 38^{ab} twice — ^{a}) Dn D5. 6 (both times) 7 अनु , D3 अपि (for अभि) — Dn2 om (hapl.) 38^{b} — ^{b}) D9 महान् (for महत्) — ^{d}) Ś1 K1 lacuna for दृष्ट्वा शूर Dn D5–7 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) D10 निपातित K2 धर्मराजेन पातित — D6 om 38^{e}–39^{d} — ^{e}) M1 ततो दुर्योधनबल — ^{f}) D1 सर्वम् (for पुनर्) D4 आयात् (for आसीत्)

39 D5 om. 39 (cf v l 38) D1 om 39 Ś1 K1–3 om 39^{cd} — ^{c}) B1 Dn1 D4 T2. 4 G1. 3 M च (for ऽथ) D8 सम्रासे, T4 सभ्रातास् (for संभ्रान्त) — ^{d}) Dn2. n3 त्रासितुं, D7 तत्र तद्, D10 भ्रामित, T4 त्रासिता (for °त) D3 दृढधन्वभि , M1 °धन्विन

Colophon — *Adhy name* Ś1 K1–3 मद्रराजबलवध ; D2 दुर्योधनसैन्यभंग ; T1 शल्यपदानुगवध , M3. 4 मद्रराजपदानुगवध ; M5 मद्रागमवध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn D4. 10 17 (as in text), D11 (marg) S 18 — *Śloka no* Dn 37, D5 39

१८

C. 9 998
D 9 19 1
K 9 18.1

संजय उवाच ।
पातिते युधि दुर्धर्षे मद्रराजे महारथे ।
तावकास्तव पुत्राश्च प्रायशो विमुखाभवन् ॥ १
वणिजो नावि भिन्नायां यथागाधेऽप्लवेऽर्णवे ।
अपारे पारमिच्छन्तो हते शूरे महात्मनि ॥ २
मद्रराजे महाराज वित्रस्ताः शरविक्षताः ।
अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्दिता इव ॥ ३
वृषा यथा भग्नशृङ्गाः शीर्णदन्ता गजा इव ।
मध्याह्ने प्रत्यपायाम निर्जिता धर्मसूनुना ॥ ४
न संधातुमनीकानि न च राजन्पराक्रमे ।
आसीद्बुद्धिर्हते शल्ये तव योधस्य कस्यचित् ॥ ५
भीष्मे द्रोणे च निहते सूतपुत्रे च भारत ।
यद्दुःखं तव योधानां भयं चासीद्विशां पते ।
तद्भयं स च नः शोको भूय एवाभ्यवर्तत ॥ ६
निराशाश्च जये तस्मिन्हते शल्ये महारथे ।
हतप्रवीरा विध्वस्ता विकृत्ताश्च शितैः शरैः ।
मद्रराजे हते राजन्योधास्ते प्राद्रवन्भयात् ॥ ७
अश्वानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः ।

18

1 M_4 om. the ref —^{a}) K_4 B_2 $D_{3\,4\,9}$ T_2 M_{2-4} पतिते D_{n1} n_2 दुर्मर्षे, D_8 दुर्धर्षं (for °र्षे) —^{c}) D_n D_6 तत्र (for तव) —^{d}) $Ś_1$ K_1 ययु, D_1 स्थिता (for [अ]भवन्) M_1 प्रायस्ते विमुखा रणात्

2 D_1 om 2^a–3^b —^{b}) K_4 D_3 corrupt K_2 S महार्णवे, B (except B_2) D_n $D_{2\,5-9\,11}$ [ऽ]र्णवेऽप्लवे (by transp), D_4 [ऽ]र्णवे प्लवात् —^{c}) D_2 (marg as in text) अगाधे, T_4 अपार (for अपारे) — D_n $D_{6\,7}$ om (hapl) 2^d–3^c, $K_{4\,5}$ read it after 4^c —^{d}) D_2 (marg, orig as in text) हतनेत्रा (for हते शूरे) $K_{4\,5}$ B $D_{2\,5\,8-11}$ $T_{1\,2}$ M_1 महात्मना

3 For the sequence in $K_{4\,5}$, cf. v 1 2 D_n $D_{6,7}$ om 3^{abc}, D_1 om 3^{ab} (for both, cf. v 1 2) —^{a}) $K_{4\,5}$ महाराजे, M_{2-4} हते राजन् (for महाराज) —^{b}) $T_{1\,2}$ विप्रेसु (for वित्रस्ता) D_3 $T_{2\,3}$ शरवि क्षिता —^{d}) $D_{5\,7}$ यथा (for इव) T_3 मृगा सिंहैरि-वार्दिता

4 For the sequence in $K_{4\,5}$, cf v 1 2 $D_{1\,4}$ om (hapl) 4^{ab} —^{a}) $D_{5\,7}$ यथा वृषा (by transp), M_1 वृक्षा यथा G_3 भिन्नशृगा, M_4 भग्नदता (for °शृङ्गा) —^{b}) K_1 चीर्णे, T_2 जीर्णे (for शीर्णे) $D_{3\,10\,11}$ $M_{3\,4}$ यथा गजा (for गजा इव) —^{c}) D_n $D_{1\,4-7}$ प्रत्युपायाते (D_4 °ति), $T_{1\,3}$ प्रत्यपायाता, T_4 °पायातं (for °पायाम) —^{d}) D_{n1} M_3 निर्जितो; D_{n2} n_3 °ते; G_3 °सं (for °ता). $K_{4,5}$ B D_n D_{2-11} [अ]जात शत्रुणा, D_1 पाण्डुपुत्रकैः (for धर्मसूनुना)

5 D_1 om 5 —^{a}) D_4 T_4 G न संस्थातुम्, M_3 नासंधातुम् (for न सं°) G_2 अनीकेषु, G_3 °काना (for °कानि) —^{b}) D_3 तत्र (for न च) D_4 G_1 पराक्रमं (for क्रमे) —^{c}) $D_{5\,6}$ युधि (for बुद्धिर्). $Ś_1$ K_1 सैन्ये (for शल्ये) —^{d}) K_2 $D_{10\,11}$ भूयो, D_4 न च; D_3 ततो (for तव) G_2 M_3 यौधस्य

6 ^{a}) $D_{3\,6}$ भीष्मद्रोणे —^{b}) $T_{3\,4}$ $G_{2\,3}$ पातिते (for भारत) —^{c}) D_2 तद् (for यद्) K_3 तत्तु, D_1 भय (for तव) M यौधाना —^{e}) $G_{1\,3}$ तच् (for स) G_2 चै (for न) D_1 तद्भयं स शोक स्याद् (sub metric), T_2 तद्भयं च न शोकोपि —^{f}) K_3 [अ]भिवर्तत, K_4 B_5 D_8 [अ]भ्यवर्तते, M_{2-4} °वर्धत (for °वर्तत)

7 ^{a}) B D_n D_{5-9} तु (for च). B_1 $D_{4\,9}$ T_3 G M राजन् (for तस्मिन्) —^{b}) D_4 T_3 M महारथा — For 7^{ab}, T_4 subst

102* निराशाश्च हते शल्ये राजा राजन्महायशा ।

— D_1 om 7^{cd} —^{d}) $D_{2\,5\,7}$ निकृंताश् (for निकृत्ताश्) D_5 च सितै, S निशितै (for च शितै) $K_{4\,5}$ निकृत्ता(K_4 °ता)श्च सहस्रश, D_4 विनिकृत्ता शितै शरै —^{e}) D_{n3} n_3 $D_{5\,7}$ तस्मिन् (for राजन्) M_1 ये शिष्टा मद्रराजस्य —^{f}) M_{2-4} यौधास्

8 $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_{n1} n_2 D_6 M_3 om (hapl) 8, D_{n3} reads it on marg —^{ab}) D_{n3} transp गजानन्ये and रथानन्ये —^{c}) D_1 जवनानन्ये; $T_{1\,4}$ °संपन्नान्, G_2

आरुह्य जवसंपन्नाः पादाताः प्राद्रवन्भयात् ॥ ८
द्विसाहस्राश्च मातङ्गा गिरिरूपाः प्रहारिणः ।
संप्राद्रवन्हते शल्ये अङ्कुशाङ्गुष्ठचोदिताः ॥ ९
ते रणाद्भरतश्रेष्ठ तावकाः प्राद्रवन्दिशः ।
धावन्तश्चाप्यदृश्यन्त श्वसमानाः शरातुराः ॥ १०
तान्प्रभग्नान्द्रुतान्दृष्ट्वा हतोत्साहान्पराजितान् ।
अभ्यद्रवन्त पाञ्चालाः पाण्डवाश्च जयैषिणः ॥ ११
बाणशब्दरवश्चापि सिंहनादश्च पुष्कलः ।
शङ्खशब्दश्च शूराणां दारुणः समपद्यत ॥ १२
दृष्ट्वा तु कौरवं सैन्यं भयत्रस्तं प्रविद्रुतम् ।
अन्योन्यं समभाषन्त पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ १३
अथ राजा सत्यधृतिर्जितामित्रो युधिष्ठिरः ।
अद्य दुर्योधनो हीनो दीप्तया नृपतिश्रिया ॥ १४
अद्य श्रुत्वा हतं पुत्रं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
निःसंज्ञः पतितो भूमौ किल्बिषं प्रतिपद्यताम् ॥ १५
अद्य जानातु कौन्तेयं समर्थं सर्वधन्विनाम् । C 9 1012 B 9 19 16 K 9 19 17

वाजिसपन्ना , M2 4 जय (for जव°) D4 विमुखास्त्यज्य संग्राम —d) K4 Dn3 D2 4 5 7–9 G3 M1 पदाता , D3 प्रधाना , T4 प्रद्रुता (for पादाता) K3 5 D3 4 10 11 तथा, K4 तदा, D1 दिश (for भयात)

9 a) D3 4 10 11 द्विसहस्राश्, T3 4 G द्विसहस्रं —b) D1 गिरिराजसमा युधि —T4 om. (hapl) 9c–11d —d) Ś1 K1 2 D4 अंकुशाकुश-, K4 5 अकुशाग्रष्ट-, M1 साकुशागुष्ठ Dn D2 5 7 10 11 -नोदिता D1 अकुशेन प्रणोदिता

10 T4 om 10 (cf. v l. 9) D1 om 10–12 —a) Dn D2 5–7 T3 G2 रणे (for रणाद्) K1 5 D9 भरतश्रेष्ठस् —b) B1 D4 9 भयात्, D3 दिशं (for दिश) —c) D3 10 11 G3 M3 धावतश्, D4 वेपतश्, G2 जीवतश् (for धावन्तश्) Dn2 [s]श्चान्, D6 [s]प्यथ (for चापि) Dn* D10 11 G2 [अ]पश्याम, D3 6 पश्याम, D4 दृश्यत (for [अ]दृश्यन्त) K2 T2 धा(T2 या)वतश्च प्रदृश्यत, D7 धावस्तथाप्यदृश्यंत —d) Dn D6 corrupt D3 10 11 श्व(D3 श्वा)समानाम्, M1 श्वसंतश्च (for श्वसमाना) K1 यथोरगा , B D1. 5 7–9 शराहता , D2 शरार्दिता D3 महारयान्, D10 शरातुरान्, D11 श्रमातुरान्, Bom ed शराहतान् (for °तुरा)

11 T4 om 11 (cf v l 9) D1 om 11 (cf. v l 10) —a) K4 5 B1 D6 9 T3 G1 2 M1. 3 4 हतान्, D4 ह्रतान्, D7 क्षतान, G3 हते, M2 गतान् (for द्रुतान्) —The portion of the text from 11c up to 35b is lost in B3 on missing folio —c) Ś1 K1. 3 D10 11 T3 अभ्यवर्तंत D2 7 पाचाळा , D3 पांचालान्, Bom ed पचाला

12 B2 missing (cf. v l. 11) D1 om. 12 (cf v l 10). —a) K2 T4 -शंख- (for शब्द). K3 5 B4 5 D2. 5 8. 9 T3 M1 -रवाश्, K4 Dn D3. 4 6 7 10 रवाश् (for रवश्) B1 3 D4 9 [ए]व (for [अ]पि) —b) K2 4 5 B3–5 D5 M1 सिंहनादाश्च पुष्कला (K2 °रा), Dn D2–4 6 7 10 °नादाश्च पुष्कलान् —c) B (B2 missing) D8 9 नादश्, D4 M1 -शब्दाश् (for शब्दश्) —d) D4 दारुणास्तत्र जज्ञिरे, M1 समपद्यत दारुण

13 B2 missing (cf v l. 11) —a) T3 G1 त दृष्ट्वा, T4 G2 3 तद्दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तु) S तावक (for कौरव) D1 दृष्ट्वा तु कौरवानीकं —b) T3 4 भयाद्, G* जय (for भय-) D4 -प्रस्तं (for -त्रस्त) B1 परिद्रुत, D3 विप्र°, D10 प्रद्रु° (for प्रवि°) —c) T1 समभाषते, G2 °धावत (for °भाषन्त) —d) D2 7 पांचाळा , Bom ed पचाला

14 B2 missing (cf v l 11) —a) D3 7 अथ (for अद्य) D1 हतामित्र (for सत्यधृतिर्) —b) D1 सत्यवादी, D3 4. 10 11 T3 G M हतामित्रो (for जिता°) —c) K3 Dn D2 7 (orig) दीनो, D1 7 (marg sec m) राजा, D6 om. (hapl) (for हीनो) —d) G2 दीप्तोय (for दीप्तया) K2 3 दीप्तया राज्यसंपदा, B (B2 missing) D5 9 दी(D8 द)प्तया नृपतिश्रिय , Dn त्यज्यता नृपतिश्रिय (Dn2 य), D1. 7 (marg sec m) भाग्यहीनो ह्यवस्थित , D2 5 (before corr) 7 (orig) दी-(D7 ही)यता नृपति श्रियं, D4 श्रिया च दीप्तया नृप —After 14, D4 ins

103* अद्य दिष्ट्या क्षमाशयनं निरतामामुचक्षुप (sic) ।
द्रौपद्या यश्च सकल्प ससिद्ध इति घुष्यताम् ।

15 B2 missing (cf v l 11) —a) D6 स ह (for अद्य) K5 [आ]श्रुत्य (for श्रुत्वा) G2 शल्य (for पुत्र) —b) D1 नरेश्वर , G3 जनेश्वर D4 धृतराष्ट्रे जनाधिपे —c) K4 5 B (B2 missing) Dn D1–3 5–7 9–11 विह्वल (D2. 7 °ह्र), D8 विहस्तु. (sic) (for नि.संज्ञ.). —D6 reads 15d–16d twice. —d) T1. 2 कश्मलं;

C 9 1012
B 9 19 17
K 9 18 17

अद्यात्मानं च दुर्मेधा गर्हयिष्यति पापकृत् ।
अद्य क्षत्तुर्वचः सत्यं स्मरतां ब्रुवतो हितम् ॥ १६
अद्यप्रभृति पार्थांश्च प्रेष्यभूत उपाचरन् ।
विजानातु नृपो दुःखं यत्प्राप्तं पाण्डुनन्दनैः ॥ १७
अद्य कृष्णस्य माहात्म्यं जानातु स महीपतिः ।
अद्यार्जुनधनुर्घोषं घोरं जानातु संयुगे ॥ १८
अस्त्राणां च बलं सर्वं बाह्वोश्च बलमाहवे ।
अद्य ज्ञास्यति भीमस्य बलं घोरं महात्मनः ॥ १९
हते दुर्योधने युद्धे शक्रेणेवासुरे मये ।
यत्कृतं भीमसेनेन दुःशासनवधे तदा ।
नान्यः कर्तास्ति लोके तदृते भीमं महाबलम् ॥ २०
जानीतामद्य ज्येष्ठस्य पाण्डवस्य पराक्रमम् ।
मद्रराजं हतं श्रुत्वा देवैरपि सुदुःसहम् ॥ २१
अद्य ज्ञास्यति संग्रामे माद्रीपुत्रौ महाबलौ ।

G1 8 निमेज्ञ (for किल्बिषं) Ś1 K1-3 समपद्यता (K2 °त); D1 प्रतिपश्यति, D5 7 प्रत्यपद्यता, D10 11 T1 3 4 G2 3 M4 प्रतिपद्यते, T2 G1 °परस्यते, M3 °पद्यत (for °पद्यताम्)

16 For the repetition in D6, cf v l 15 B2 missing (cf v l 11) — a) D1 जानतु, T2 जानाति T3 4 G M अद्य जानाति बीभत्सु — b) D6 (both times) समर्थ; G2 प्रवरं, G3 समक्षं (for समर्थं) — D1 om (hapl) 16^{cd} — c) T4 [आ]त्मनस् (for [आ]त्मानं) Ś1 K1 3 सु, K2 स्व, B (B2 missing) Dn D5 6 (both times) 7-9 तु (for च) — f) D4 सर्वेषां, T4 स्मरतो (for °तां) K4 प्रवृतो, T3 नृपको (for ब्रुवतो)

17 B2 missing (cf v l 11) D1 om (hapl) 17 — a) K3 4 B1 D3 4 8 पार्थाश्च, B5 शाल्वाश्च; D10 11 T4 पार्थं च, T1 2 पार्थस्य (for पार्थांश्च) — b) D3 G3 प्रेष्यभूता, M1 °वत्तान् (for °भूत) D10 11 ह्युपाचरन्, T1 2 G3 ह्युपा°, T3 [ऽ]भ्युपाचरेत्, G1 M3 [ऽ]प्युपाचरन्, G2 M2 4 [ऽ]भ्युपा° (for उपा°) — For 17^{ab}, Dn D2 5-7 subst

104* अद्यैव च हि पार्थाना यत्कृतं पूर्वकर्मभि ।
[Dn हि च (by transp), D6 हि तु]

— c) D2 M1 विजानाति D9 न यो (for नृपो)

18 B2 missing (cf v l 11) — a) K2 Dn2 n3 D3 4 महात्म्यं, D5 माहात्म — b) D4 महात्मन (for महीपति) B5 जानातु महतीपति, D1 3 10 11 विजानातु महीपति — D1 om 18^{c}–22^{d} — c) Dn D4 घोरं (for -घोषं), D8 अद्यार्जुन चमूघोर, D7 °नस्य च धनुर् — d) D8 T1 2 G1 जानाति D3 स विजानातु संगरे — T3 4 G ins after 18 T1 2 after 19^{b}

105* पुत्राणां च वधं घोरं भीमेन श्रोष्यते नृप ।
[T3 भीम च; T4 भीमाच्च (for भीमेन) T1 2 G1 नृप (for नृप°)]

19 B2 missing (cf v l 11) D1 om 19 (cf v l 18) T3 4 G om (? hapl) 19^{ab} — a) D4 शस्त्राणां (for अस्त्राणां) D9 तु (for च) D2 7 बळ — b) B1 राज्ञश् (for बाह्वोश्) D2 7 बळम् — After 19^{b}, T1 2 ins 105* K3 om (hapl) 19^{c}–21^{d} — c) D4 ज्ञास्यंति, D9 ज्ञास्यसि (for °ति) — d) D2 7 बळ

20 B2 missing (cf v l 11) D1 om 20 (cf v l 18) K3 om 20 (cf v l 19) — a) D4 क्रुद्धे, D9 घोरे (for युद्धे) — b) K4 D4 9 [ण]व (for [ए]व) K2 महे, K6 नते, D3 10 बले (for मये) D7 शक्रेणेवासुरोपमे, S °णेव तु शंबरे — c) K4 भीमसेनस्य (for °नेन) — d) D2 7 T3 G2 तथा — e) S कोन्य (for नान्य) Dn त्रि, M1 3 [अ]स्मि (for [अ]स्ति) K4 B1 4 5 D9 लोके तु (K4 स, B1 5 च), K5 Dn D3 5-8 10 11 T4 G1 लोकेस्मिन्; T1-3 G2 3 M तल्लोके (by transp) D2 नान्योस्मिंल्लोके कर्तास्ति, D4 कोन्यस्कर्ता त्रिलोकेषु — f) D9 ज्ञानभीम (sic) (for ऋते भीम) K2 महाबले (for °बलम्) Ś1 K1 D3 4 10 11 ऋते भीमान्महाबलात्

21 B2 missing (cf v l 11) D1 om 21 (cf v l 18) K3 om 21 (cf v l 19) — a) D4 corrupt K4 5 जानीयाद् (for °नीताम्) D5 अय (for अद्य) B4 5 श्रेष्ठस्य (for ज्येष्ठस्य) D3 10 S (except T1 2) अद्य ज्येष्ठस्य जानीता (T3 G2 M °नातु), D6 जानंतु वा ज्येष्ठस्य (submetric) — c) Dn D2 5-7 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) D10 मद्रराजवधं श्रुत्वा — d) B (B2 missing) Dn D2 5-9 दुरासद (for सुदुःसहम्)

22 B2 missing (cf v l 11) D1 om 22 (cf v l 18) — a) D11 ज्ञास्यति — b) B (B2 missing) Dn D2 5-9 च पाण्डवौ; D3 10 11 दुरुत्सहौ (for महाबलौ) — D8 om (hapl) 22^{c}–24^{b} — c) D8 सुबले, D7 सौबळे (for सौबले) B1 3 D3 4 10 11 T G1 3 वीरे, Dn राजन् (for शूरे), — d) K2 गंधा**,

निहते सौबले शूरे गान्धारेषु च सर्वशः ॥ २२
कथं तेषां जयो न स्याद्येषां योद्धा धनंजयः ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २३
द्रौपद्यास्तनयाः पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
शिखण्डी च महेष्वासो राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ २४
येषां च जगतां नाथो नाथः कृष्णो जनार्दनः ।
कथं तेषां जयो न स्याद्येषां धर्मो व्यपाश्रयः ॥ २५
भीष्मं द्रोणं च कर्णं च मद्रराजानमेव च ।
तथान्यान्नृपतीन्वीराञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६
कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुमृते पार्थं युधिष्ठिरम् ।
यस्य नाथो हृषीकेशः सदा धर्मयशोनिधिः ॥ २७
इत्येवं वदमानास्ते हर्षेण महता युताः ।
प्रभग्नांस्तावकान्राजन्सृञ्जयाः पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ २८
धनंजयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ।
माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महारथः ॥ २९
तान्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान्भीमसेनभयार्दितान् ।
दुर्योधनस्तदा सूतमब्रवीदुत्स्मयन्निव ॥ ३०
न मातिक्रमते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम् । C 9 1028 B 9 19 32 K 9 18 24

D11 प्रवीरेषु (for गान्धारेषु)

23 B2 *missing* (cf. v l. 11) D8 om 23 (cf v l 22) — ^{a}) K2 Dn1 D4 10 11 transp तेषां and जयो न — ^{b}) D4 9 योधा — ^{c}) Dn1 n2 D4 9 सात्यकी D1 भीमसेनाद्या (for °नश्च) — ^{d}) D1 द्रौपदेयाश्च, D4 दृष्टद्युम्नश्च

24 B2 missing (cf v l 11) D8 om 24^{ab} (cf v l 22) D1 om 24^{ab} — ^{a}) B (B2 missing) Dn D2 5–7 9 द्रौपदी (*for* द्रौपद्यास्) — ^{c}) K5 D3 शिपडी — ^{d}) D1 यत्र राजा, D4 राजा चापि (for राजा चैव)

25 B2 missing (cf v l 11) — ^{a}) T2 3 एषां च, T4 एतेषां (for येषां च) K3–5 D1 3 5 7 8 10 11 T1 G3 M1 जगतो (for °तां) Dn D4 6 येषां चैव जगन्नाथो — ^{b}) K4 5 कृष्णश्चैव (for नाथ कृष्णो) — ^{d}) M1 येषु (for येषां) K4 कृत्स्न-, K5 कृष्णो (for धर्मो) D1 हि रक्षक, M1 व्यपाश्रित (for °श्रय) — After 25, T G ins

106* लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभव ।
येषां नाथो हृषीकेश सर्वलोकविभुर्हरि ।

[(L 2) T3 एषां (for येषां) T4 -गुरुर् (for विभुर्) T3 पर (for हरि)]

26 B2 missing (cf. v l. 11) D1 om 26–27 — ^{a}) K2 कोन्यो द्रोण, D3 T1 3 4 G2 M2 4 भीष्मद्रोणौ (D3 T1 °णं) (for भीष्म द्रोण) — ^{b}) Ś1 K1 2 मद्रराजं तथैव च — ^{c}) D3 4 नृपतिं (for °तीन्) B (B2 missing) Dn D2 6–9 अ(Dn2 त)थान्यान्नृ(Dn D2 6–7 °न्भू)पतीन्सर्वा(Dn1. n2 °न्वीरा)न्

27 B2 missing (cf v l 11) D1 om 27 (cf v l. 26) — ^{b}) B (B2 missing) Dn D2 4–7 9–11 M1 ऋते पार्थाद्युधिष्ठिरात्, D8 °र्थो युधिष्ठिर — ^{c}) D2 तस्य, D4 येषां (for यस्य) — ^{d}) Ś1 K D3 6 10 11 T1. 2 सदा सत्य Dn सप्रसन्नो, D4 शमधर्म, D8 सदा धर्मो (for सदा धर्म) D2 6 7 मयो (for यशो-)

28 B2 *missing* (cf v l 11) — ^{a}) Ś1 K1 2 वदमानास्तु, D9 °मानस्ते, M °मानैस्तैर् — ^{b}) B (B2 missing) Dn D2 5–9 T3 वृता (D9 °त), D1 श्रुता, M युतै (for युता) — ^{c}) B (B2 missing) D2 3 5 7 प्रणुन्नास्, Dn प्रद्रुतास्, T1–3 G1 3 M2–4 प्रभिन्नांस् (for प्रभग्नांस्) Ś1 K D3 सर्वतो (for तावकान्) Ś1 K D1. 3 10 11 योधान्, B3–5 D2 4–9 युद्धे (for राजन्) — K5 reads 28^{d}–29^{b} on marg — ^{d}) Ś1 K D1 3 6 10 11 स(K4 5 प्र)हृष्टा, Dn1 n2 सजया, M1 पाञ्चाला (for सृञ्जया) Ś1 K1–3 सर्वतो (for पृष्ठतो) T4 ययु (for ऽन्वयु)

29 B2 missing (cf v l 11) K5 reads 29^{ab} on marg K3 om 29^{c}–30^{b} D1 om 29^{c}–36^{d} — ^{c}) B4 D4 M तु, D8 न, D10 om (for च) — ^{d}) D2 महारथा, D3 रथ

30 B2 missing (cf v l. 11) K3 om 30^{ab}, D1 om. 30 (for both, cf. v l. 29) — ^{a}) K5 corrupt. K2 तं (for तान्) D3 ते (submetric) (for प्रेक्ष्य) T2 द्रवतान्; T3 पुरत, G3 समर (sic) (for द्रवत) D2 5 7 शूरान्, T3 G1 संख्ये, T4 सघे, G2 3 M संखे (for सर्वान्) — ^{b}) K2 भीमसेने — ^{c}) D4 तथा (for सदा) — ^{d}) K3 त स्मयन्, B (B2 missing) D2 4–11 T G विस्म° (for उत्स्म) Dn अब्रवीद्विस्मयान्वित, Bom ed °द्विजयाय च

C. 9 1010
B 9 19 23
K 9 18 34

जघने सर्वसैन्यानां ममाश्वान्प्रतिपादय ॥ ३१
जघने युध्यमानं हि कौन्तेयो मां धनंजयः ।
नोत्सहेताभ्यतिक्रान्तुं वेलामिव महोदधिः ॥ ३२
पश्य सैन्यं महत्सूत पाण्डवैः समभिद्रुतम् ।
सैन्यरेणुं समुद्धूतं पश्यस्वैनं समन्ततः ॥ ३३
सिंहनादांश्च बहुशः शृणु घोरान्भयानकान् ।
तस्माद्याहि शनैः सूत जघनं परिपालय ॥ ३४
मयि स्थिते च समरे निरुद्धेषु च पाण्डुषु ।
पुनरावर्तते तूर्णं मामकं बलमोजसा ॥ ३५
तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्य शूराग्र्यसदृशं वचः ।
सारथिर्हेमसंछन्नाञ्शनैरश्वानचोदयत् ॥ ३६
गजाश्वरथिभिर्हीनास्त्यक्तात्मानः पदातयः ।
एकविंशतिसाहस्राः संयुगायावतस्थिरे ॥ ३७
नानादेशसमुद्भूता नानारञ्जितवाससः ।

---

31 B2 missing (cf v 1 11) D1 om 31 (cf v 1 29) — a) K3 B (B2 missing) D3 5 10 11 माम्, K4 5 न च (for न मा) Dn D2 4 6 7 न माम (D4 मा द्य)तिक्रमेत्पार्थो, D9 मा प्रति क्रमेत पार्थो, T3 G2 स मा न मन्यते पार्थो, T4 नामाति मन्यते पार्थान, G1 न मावमन्यते पार्थो, G3 नावमानम्य ते पार्थो, M समतिक्रम्य वै पार्थ — b) B (B2 missing) D2 4 8 9 धनुष्पाणिरवस्थित (D4 8 °त) — c) Ś1 K1-3 जघनं, Dn जघेन, D2 (orig) जघन्य, D2 (marg) जघान, C4 जघने (as in text) — d) D6 पालय (for -पादय) K4 5 अश्वानां प्रतिसक्षये, D1 T G शनैरश्वान्प्रचो(D4 °णो)दय (T3 °यन्), M चोदयाश्वाञ्शनैरिव

32 B2 missing (cf v 1 11) D1 om 32 (cf v 1 29) — a) D2 जघान, D3 तवमे, M4 जघनेद् (for जघने) B (B2 missing) D2 7-9 वर्तमान (for युध्य°) K4 5 युध्यमान हि सतत — b) Dn1 lacuna D3 corrupt D4 G1 3 M मा (for मा) D4 T3 G M न सशय, D10 11 समतत (for धनंजय) — c) K3 B1 3 4 D3 4 8-10 [उ]त्सहेद् (for °हेत) K4 5 B6 Dn D2 6-7 T G1 M2-4 त्य(D7 अ)तिक्रान्तु (K4 T2 3 °त), D4 [अ]त्यति° (for [अ]भ्यति°) G2 नोत्सहिष्यति विक्रान्तु — d) D2 T2 वेलाम् B4 6 Dn महोदधे, D4 °दये, D5 °निधि (for दधि)

33 B2 missing (cf v 1 11) D1 om 33 (cf v 1 29) — a) T3 जन्यन (sic), T4 धान्य (for सैन्यं) D3 सममाह (sic), D4 महत्सूत, D10 om, G2 महच्छूरै (sic) (for महत्सूत) K4 5 D6 7 पश्य सूत महत्सैन्यं — b) T3 4 G समभिद्रुत — c) B3 पश्य (for सैन्य-) K4 Dn1 D2-4 7 M1 रेणु (for रेणुं) K3-5 B1 4 6 Dn3 D2-11 T1-3 समुद्भूत, B3 महद्भूत (for समुद्धूत) — d) Ś1 K1 पश्य सर्वं, D3 8 M3 पश्य सैन्य; D4 T4 G पश्य चैत (for पश्यस्वैन)

34 B2 missing (cf v 1 11) D1 om 34 (cf v 1 29) — a) D1 बहुश सिंहनादान्स्तु — b) K1 2 महद्भयान, B (B2 missing) Dn D2 4-9 महाभयान, D2 10 11 भयावहान (for नकान्) — c) T3 4 G M1-4 यानं (for याहि) Dn D 2-8 शनै (for शनैं) — d) Dn यचन (for जघनं) K4 5 P (B2 missing) D4 8 M1 2 परिपालयन, D1 °पालय; D4 °पालनं (for °पालय)

35 B2 missing for 35ab (cf v 1 11) D1 om 35 (cf v 1 29) — b) D3 M3 निरुद्धेषु, D4 °रुद्धेषु (for °रुद्धेषु) B (B2 missing) Dn D4 6-9 युध्यमाने (D9 °न) च पाण्डवान (B [B2 missing] D5 9 °वे) — c) K4 5 आवर्तन्त्य(K °र्त्य)ते (for °र्तते) B Dn D4 9 -9 सूत (for तूर्णं) — d) D बलम् Dn D6 संजसा (for ओजसा) D4 मामक बलमतम

36 D1 om 36 (cf v 1 29) — a) D1 तच्छ्रुत्वं (for तच्छ्रुत्वा) — b) D 6 शूराग्र्य, D10 11 M1 Cap शूरार्य-, T3 4 G M2-4 शूरस्य, C4 (gloss धर्मस्य इति शेष) शूराय (for शूराग्र्य) Ś1 K D2 4 T1 2 भाषणो (K3-5 D3 4 °षित) मधुर वच — d) D5 6 शनैर् (for शनैर्) B1 D3 प्रचोदयत्; D 6-7 अनो° (for अचो°)

37 Before 37, D1 ins संजय उवाच — a) D2 हीन, D3 हीनास्, T3 भिगास्, G2 पार्थिवास् (for हीनास्) D1 अवशिष्टास्तदा योधास् — b) Ś1 K1 2 त्यक्त्वात्मान, D1 त्यक्त्वा प्राणान; D7 8 त्यक्त्वात्मान (for त्यक्ता°) — d) D3 वतस्थिरे (for [अ]व°) D1 3 संयुगे चावतस्थिरे

38 a) G3 -जात (for -देश) M3 4 समुद्भूता, M3 °स्पना (for °द्भूता) — b) K4 5 D10 रजत (for रञ्जित) T3 M3 वासन (for °स). B Dn D2 8 6-9 11 नानानगरवासिन; D1 °शास्त्रविशारदा — D1 om 38c-42d B1 reads 38c-39d on marg — c) B (except B2) D6 व्यवस्थितास् (for अव°) D4 T2 3 तथा (for तदा) M2-4 योधा

अवस्थितास्तदा योधाः प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ ३८
तेषामापततां तत्र संहृष्टानां परस्परम् ।
संमर्दः सुमहाञ्जज्ञे घोररूपो भयानकः ॥ ३९
भीमसेनं तदा राजन्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
बलेन चतुरङ्गेण नानादेश्या न्यवारयन् ॥ ४०
भीममेवाभ्यवर्तन्त रणेऽन्ये तु पदातयः ।
प्रक्ष्वेड्यास्फोट्य सहृष्टा वीरलोकं यियासवः ॥ ४१
आसाद्य भीमसेनं तु संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।
धार्तराष्ट्रा विनेदुर्हि नान्यां चाकथयन्कथाम् ।
परिवार्य रणे भीमं निजघ्नुस्ते समन्ततः ॥ ४२
स वध्यमानः समरे पदातिगणसंवृतः ।
न चचाल रथोपस्थे मैनाक इव पर्वतः ॥ ४३
ते तु क्रुद्धा महाराज पाण्डवस्य महारथम् ।
निग्रहीतुं प्रचक्रुर्हि योधांश्चान्यानवारयन् ॥ ४४
अक्रुध्यत रणे भीमस्तैस्तदा पर्यवस्थितैः ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं पदातिः समवस्थितः ॥ ४५ C. 9 1043 B 9 19 47 K 9 18 48

39 D1 om 39 (cf v 1 38) B1 reads 39 on marg — *a*) D1 घोर , S (except T1) येगात (for तत्र) — *b*) D3 स दृष्ट्वा न D1 T1 2 मगृष्टाना, D2 मदृ (for सहृ) D1 परं मह (for परस्परम्) — *c*) G3 संमर्ष (for संमर्द) D1 दार्ढ्यात्ममयनो जज्ञे — *d*) T3 भयस्र (for भयानक)

40 D1 om 40 (cf v 1 38) — *a*) S1 K (except K2) D 4 8 9 11 T3 M1 भीमसेनम् T3 8 तथा (for तदा) — *b*) S1 K D3 4 8 10 11 T3 M1 धृष्टद्युम्नश्च पार्षत — *c*) D 1 वलेन — *d*) Dn नाना देशा, D 1 G2 देशा Dn1 n2 D2-4 T2 G1 M न्य (D नि) वारयत S1 K D2 4 10 11 नानादेश्यान (K4 दयादि , D1 नान) वारयत (K1 °यन) — After 40, D1 reads 41[ab] for the first time, repeating it in its proper place

41 D1 om. 41 (cf v 1 38) T1 om. 41[ab] — *a*) K2 corrupt Dn D 2 भीमसेने (for मेव) D1 [अ]न्यधावत — *b*) Dn D 2-4 रणे, D1 अन्ये (for रणे) K1 अनु D2 [ऽ]न्ये च; D1 च तु (for ऽन्ये तु) — D3 om 41[c]-42[c] — *c*) K2 प्रक्ष्वेन्य (sic), D आस्फोट्य, T 2 M प्रक्ष्वे (T2 °से) ड्य, T1 प्रक्षेप्य (for प्रक्ष्वेड्य) K2 [आ]स्फोट्य (for °ट्य) S1 K1 - 4 संहृष्टा (for °हृष्टा) K5 B Dn D 1 2-6 G प्रहृष्टा (K3 B1 4 5 D1 °ष्ट, D2 ता, G1 °ष्ट, G 3 क्ष्या) स्फोटसंहृष्टा (K5 युद्धा) — *d*) D वीरा (for वीर) S1 K1 लोक, D लोक (for लोक) K3 नियासय , T 2 G1 3 इया (for यिया) K2 वीर स्वर्गिय यया

42 D1 om 42[ab c] (cf v 1 38) D2 om 42 (cf v 1 41) — *a*) Dn D1-3 न, T1 2 च (for तु) — *b*) T1 2 संक्रुद्धा (for संरब्धा) D 1 युध (for युद्ध) — *c*) S1 K1 निनेदुर् (for विने°) Dn ते (for हि) — *d*) S1 K1-3 नान्या, Dn [ऽ]न्योन्यं (for नान्या) Dn2 D2 5 चाकथयत्, D 6 M1-4 वाकथयन्, D10 11 T G अकथयन् (for चाक°) S1 K1 2 कथा M1 नानावाचान्यवादयन — After 42[d], M1 ins

107* निगृहीतु तदा क्रुद्धा समन्तात्पर्यवारयन् ।

— *f*) D3 संनिजघ्नु (for निजघ्नुस्ते) B1 5 परस्पर (for समन्तत)

43 *a*) G3 सं (for स) D1 कौंतेय (for समरे) — *b*) D3 पदाती, D1 पदातिर् (for पदाति) — *c*) B D2 5 7-11 M2 त (D 7 हृ) न स्थानात (for रथोपस्थे)

44 D1 om 44[a]-45[b] G1 3 om 44-45 D1 reads 44[ab] for the first time after 40 — *a*) B5 Dn D2 6 T2 4 G2 M1 3 4 तत (for ते तु) D3 T1 युद्धो (for क्रुद्धा) — *b*) B (except B2) D1 (first time) * पादवानां (for पाण्डवस्य) D3 4 (both times) महारथ, T M1 °रथा, M2 पदानुगा, M3 महारथ (for °रथम्) G2 पादवा सुमहारथा — *c*) K1 निगृह्य त; B2 Dn2 n3 D2-5 7 8 10 T2 3 M निगृ (D3 प्रगृ, M1 न गृ) हीतु (for निग्र°) K2 B Dn D3 5-7 10 11 G2 प्रवृत्ता, K1 प्रजह्रुर् (for प्रचक्रुर्) D1 मे (for हि) — *d*) D1 8 T2 3 योधाश्, M योधास् (for योधांश्) S1 K1 2 अन्यान्, D9 तान (submetric), T1-3 M1 चान्ये (for चान्यान) K2 3 B1 Dn3 D3 8-11 T1 G2 अवारयत, D2 6-7 T1-3 M1 न्यवारयन् (D2 5 यत्) (for अवा°) Dn1 n2 योधास्तानन्वधारयन्

45 D1 om 45[ab], G1 3 om 45 (for both, cf v 1 44) K1 repeats 45[ab] after 46[b] — *a*) M1 अयुध्यत (for अक्रु) Dn वीरम् (for भीमस्) — *b*) B Dn D2 6-9 रथैः, M2 तथा (for तदा) S1 **वस्थितै, K1-3 समव, B1-8 D8 9 T3 पर्युप°, B1 5

C 9 1043 / B 9 19 46 / K 9 18 49

जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
अवधीत्तावकान्योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ४६
रथाश्वद्विपहीनांस्तु तान्भीमो गदया बली ।
एकविंशतिसाहस्रान्पदातीनवपोथयत् ॥ ४७
हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य नचिरात्प्रत्यदृश्यत ॥ ४८
पादाता निहता भूमौ शिश्यिरे रुधिरोक्षिताः ।
संभग्ना इव वातेन कर्णिकाराः सुपुष्पिताः ॥ ४९
नानापुष्पस्रजोपेता नानाकुण्डलधारिणः ।
नानाजात्या हतास्तत्र नानादेशसमागताः ॥ ५०
पताकाध्वजसंछन्नं पदातीनां महद्बलम् ।
निकृत्तं विबभौ तत्र घोररूपं भयानकम् ॥ ५१
युधिष्ठिरपुरोगास्तु सर्वसैन्यमहारथाः ।
अभ्यधावन्महात्मानं पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ ५२

प्रत्युप°, Dn1 पर्यवस्थित (for °स्थिते°) — ^{d}) Ś1 K1–4 D4 समतिष्ठत, K5 स*तिष्ठत, B1. 5 D8 9 T3 समुपस्थित (for समव°)

46 ^{a}) K3 B (except B5) D3 8–11 T G1 2 प्रति- (for परि) K2 4 D2 3 5 7 M4 च्छिन्नां (for -च्छन्ना) — After 46^{b}, K4 repeats 45^{ab} — ^{c}) K4 अब्रवीत् (for अवधीत्) D1 एको, M1 3 4 यौधान् (for योधान) — ^{d}) B1 3 D2 5 7–9 शूल(D2 °ळ)पाणिर् (D9 °णिम्), D4 दृढहस्तम् (for °पाणिर्)

47 D1 om 47^{ab} — ^{a}) T4 गजाश्व (for रथाश्व) T3 प्रवि, T4 रथ-, G विप्र- (for -द्विप-) B3 वीरास्तु, Dn D2 5–7 -वीराश्च, D9 -हीनाश्च, G1 -हीणास्तु, G3 -हीणास्तास् (for -हीनास्तु) — ^{b}) D9 स (for तान) T3 भूमौ (for भीमो) D2 छादयन् (for गदया) D2 7 वळी — For 47^{ab}, Ś1 K B2 D3 10 11 T1 2 subst

108* विप्रहीनरथाश्वास्तान्नरान्स पुरुषर्षभ ।

[B2 D10 11 T1 -हीण, D3 -हीना (for -हीन) K5 -रथाश्वां*, D3 रथाश्वास्तान् K5 om the post half K2 D10 11 अवधीत्, B2 निरस्य, D3 नरान् (submetric) (for नरान्स)]

while D4 subst

109* भीमसेनो गदापाणिर्गदया वज्रकल्पया ।

— D1 transp 47^{cd} and 48^{ab} — ^{c}) D1 -साहस्र — ^{d}) Ś1 K1 D4 T2 प(T2 पा)दातान् (for पदातीन्) Ś1 K1 2 समयोधयत्, K3 5 D2 5–7 10 11 समपोथ°, T2 G2 अवपात°, T3 सोप्यपात°, T4 अवपेष°, G1 अवयोध°, M1 अभ्यपोथ° (for अव°) Dn पदातिन स पोथयत्, D1 पादातानामुपस्थित

48 D1 transp 47^{cd} and 48^{ab} — ^{a}) K4 D4 हत्वा तु (D4 त), T3 4 G M2–4 जघान (for हत्वा तत्) — ^{b}) D1 भीमसेनो रराज वै — D1 om 48^{c}–51^{b} — ^{d}) T4 शिखंडी (for नचिरात्) D3 तान्वीरान्प्रत्यपद्यत

49 D1 om 49 (cf v l 48) — ^{a}) K2 Dn D2 4–7 9 10 T4 पदाता M1 चैव (for भूमौ) D3 पदातिनो हता भूमौ — ^{b}) K1 शिच्यिरे, K4 D3 8 T4 शिशिरे, Dn D4 9 शेरते, G3 शसिरे, M गदया (for शिश्यिरे) — B1 reads 49^{c}–50^{d} on marg — ^{c}) Ś1 K T1–3 M1 प्रभग्ना, D8 समाना (for संभग्ना) Ś1 K1–3 त्वथ (for इव) D8 व्यावृत्तं, G1 3 वेगेन (for वातेन) — ^{d}) Ś1 K1–3 पुष्पिता इव किंशुका, K4 5 T1. 2 किंशुका इव पुष्पिता

50 D1 om 50 (cf. v l 48) B1 reads 50 on marg — ^{a}) D5 7 स्रजोद्भूता Ś1 K Dn D3 6 10 11 T1 2 नानाश(Dn D6 °व)स्त्रसमायुक्ता (T2 °क्तान), D4 नानायुद्धसमोपेता — ^{b}) D7 -कुंडळ- — ^{d}) Ś1 K1. 2 D8 -देश्या, K4 देशात् (for -देश-) D4 T3 4 G1. 2 M नानाजनपदेश्वरा (D4 °दाधिपा), G3 °पदजनेश्वरा

51 D1 om 51^{ab} (cf v l 48) B4 damaged for 51–56 — ^{a}) T2 G2 पताक B1 S -सपन्न (for -संछन्न) — ^{b}) K2 पदातानां Ś1 K1–3 बल महत् (by transp), K4 5 D2 4 महाबल (D2 °ळं), D7 महद्बळ — ^{c}) B1 3 5 Dn D5–7 9 निवृत्तं वि-, D1 रणाङ्गणं, M1 निहत हि (for निकृत्तं वि-) B (B4 damaged) Dn D4–11 रौद्रं, D2 घोरं, T3. 4 G M2–4 राजन् (for तत्र) — ^{d}) D2 रौद्र- (for घोर-) B2 D3 10 11 भयावह Ś1 K D1 T1 2 छिन्नं ताल(T2 °ळ)वनं यथा

52 B4 damaged — ^{a}) K3 पुरोगाना D4 10 T3 G M च (for तु) T4 युधिष्ठिर पुरोधाय — ^{b}) Ś1 K B1 2 Dn1 D1 3 4 10 11 T1 2 M1 सह(B2 M1 °र्व)सैन्या (Dn1 °न्य), Dn3 तव सैन्य, T3 G2 सर्वे सैन्य- (for सर्वसैन्य) — ^{c}) B1. 5 Dn1. n2 D2 4 5 7 9 M अन्वधावन् (for अभ्य°) T1 2 महात्मान- (for °नं)

53 B4 damaged — ^{a}) G3 सर्वास् (for सर्वे).

ते सर्वे तावकान्दृष्ट्वा महेष्वासान्पराङ्मुखान् ।
नाभ्यवर्तन्त ते पुत्रं वेलेव मकरालयम् ॥ ५३
तदद्भुतमपश्याम तत्र पुत्रस्य पौरुषम् ।
यदेकं सहिताः पार्था न शेकुरतिवर्तितुम् ॥ ५४
नातिदूरापयातं तु कृतबुद्धिं पलायने ।
दुर्योधनः स्वकं सैन्यमब्रवीद्भृशविक्षतम् ॥ ५५
न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु वा ।
यत्र यातान्न वो हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन वः ॥ ५६
अल्पं च बलमेतेषां कृष्णौ च भृशविक्षतौ ।
यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवो नो विजयो भवेत् ॥ ५७
विप्रयातांस्तु वो भिन्नान्पाण्डवाः कृतकिल्बिषान् ।
अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे स्थितम् ॥ ५८
शृणुध्वं क्षत्रियाः सर्वे यावन्तः स्थ समागताः ।
यदा शूरं च भीरुं च मारयत्यन्तकः सदा । C 9 1057 B 9 19 61 K 9 18 62

D3.4 M3 तावका —[b]) B1.3.5 D8 9 T4 G1 M महेष्वासा K2 पराङ्मुख, B1 D3 T4 M3 °ङ्मुखा, D4 महारथा (for पराङ्मुखान्) —After 53[b], D4 ins

110* समभ्यधावन्त्वरिता युद्धाय जितकाशिन ।

—[c]) K1 Dn8 D1 T1.2 G2 3 M1.2 अत्यवर्तंत (for अभ्य°) D4 पुत्रेण ते न्यधार्यंत —[d]) D2 7 T2 वेलेव D7 मकरालय D1.5 T3 4 G वेलामिव महोर्मय (D1 महार्णव, D5 पयोदधि)

54 B1 damaged. —[a]) D3 om (hapl.) from पश्याम up to देश प्र (in 56[a]) —[b]) Ś1 K1-3 T1.2 विक्रमं (for पौरुषम्) —[c]) B1 एक, D4 T4 G2 3 M एन (for एकं) —[d]) B2 3 Dn1 D9 अभिवर्तितुं, D2 धनि° (for अति°)

55 B1 damaged D3 om 55 (cf v l 54) —[a]) Dn D1 4 6 7 -दूराश्र (for -दूराप-) D2 -यान, G1 -यानस् (for यात) M1 नातिदूरादिवायात —[b]) K4 5 कृत्वा (for कृत) D2 9 G1 -बुद्धि, D4 8 बुद्धि (for -बुद्धिं) —[d]) K5 व्यब्रवीद् (for अब्र°) T3 भृत- (for भृश) K4 -वीक्षितुं, Dn1 वीक्षत, Dn2 D6 -विक्षत, D2 5 -दुःखित, D1 (marg as in text) -दुःखितं, T4 G3 -वीक्षित (for -विक्षतम्)

56 B1 damaged D3 om up to देशं प्र (cf. v l 54) —[a]) G3 तद् (for त) D5 M3 प्रविश्यामि, G2 प्रपश्याम (for °मि) —[b]) K2 4 Dn D3.4 9 च, T4 [इ]व (for वा) —[c]) K4 5 तत्र (for यत्र) K2 D10 11 वा, Dn वै, S (except T1 2) नो (for वो) —[d]) G1 3 om (hapl) from किं सृतेन up to पाण्डवा (in 58[b]) K4 मृतेन, Dn गतेन, T1.2 द्रुतेन, T3 4 स्थितेन, G2 नु तेन, M3 घृतेन, Ca सृतेन (as in text) D3 वा, D4 च (for व) D1 पाण्डवा किं पलायते

57 G1.3 om. 57 (cf v l. 56) —[a]) D4 अन्य (for अल्प) D7 बलम् Ś1 K1.2 अल्प चैव बलं तेषा —[b]) D8 T3 4 G2 यल (for भृश-) K3 D2 3 5 7 -विक्षितौ, B1 -वीक्षतौ, T2 -दुःखितौ, T3 -शालिनौ, T4 G2 -शालिनौ (for -विक्षतौ) Dn1 कृष्णो चैव बलं क्षितौ, Dn2 n3 कृष्ण च बलविक्षितौ (sic) —[c]) Ś1 K1 2 B5 D2 4 5 T3 M3 प्र, D1 7 [ऽ]पि (for ऽत्र) B1 D9 तिष्ठाम —[d]) K3-5 B D T1.2 G2 M1 ध्रुव D8 वो (for नो)

58 G1.3 om. up to पाण्डवा (of v l 56) D6 reads 58[a]-59[a] twice —[a]) D1 पलायितास्, D4 व्यपयानास् (for विप्रयातांस्) D3 तु च, T2 3 G2 M तु नो, T4 ततो (for तु वो) D6 (both times) [ऽ]मित्रान्, T3 4 G2 हन्यु (for भिन्नान्) —[b]) T2 पाण्डवान (for पाण्डवा) B Dn D2 5 6 (first time) 8 9 T3 4 G1.3 M3.4 किल्बिषा, D10 -विक्रिया, D11 विप्रिया (for किल्बिषान) —[c]) T1 अनुव्रज्य, T2 °सृज्य, T3 G1.3 M4 याय (for °सृत्य) T3 4 वधिष्यति, G1.3 वधिष्यंत, M3 [आ]हनिष्यति (for हनि°) G2 अभियाम विजेष्यत —[d]) D10 11 T4 G M2-4 श्रेयान्न, M1 श्रेयास्तत् (for श्रेयो न°) K4.5 T1 2 स्थिति, Dn D1 3.6 (both times) 7 (marg, orig as in text) 10 11 T3 4 G M वध (for स्थितम्)

59 For the repetition in D6, of v l. 58 —[a]) D1 3 10 11 T1 2 G3 शृण्वतु (for शृणुध्व) —[b]) D1 वचन (for यावन्त°) K3 B1-3 Dn D2 3.5-11 [ऽ]त्र, B4 5 वै, D1 मे, T1 2 ते, G2 तु, M4 स्यु (for स्थ) —[c]) D1.7 (marg, sec m) नित्यं, T1 2 यत, T3.4 G1 3 M यदि, G2 युधि (for यदा) Ś1 K1-3 transp शूर च and भीरुं च M1 शूरश् (for शूरं) D4 9 भीमं, T3 4 भीष्म (for भीरुं) —[d]) M3 मानयति (for मार°) K4 5 समं; T3 G M यम (for सदा) T4 मारयिस्वाथ कौसलं —[e]) K3 कोन्यो; K4 के तु; B2 कोत्र, D4 को न, M1 कोय (for को तु) K4 मूढा M3 तु (for न) D4 M1 युध्येत (for

C 9 1037
B 9 19 62
K 9 18 63

को नु मूढो न युध्येत पुरुषः क्षत्रियब्रुवः ॥ ५९
श्रेयो नो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थितम् ।
सुखः सांग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यताम् ।
जित्वेह सुखमाप्नोति हतः प्रेत्य महत्फलम् ॥ ६०
न युद्धधर्माच्छ्रेयान्वै पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः ।
अचिरेण जिताँल्लोकान्हतो युद्धे समश्नुते ॥ ६१
श्रुत्वा तु वचनं तस्य पूजयित्वा च पार्थिवाः ।
पुनरेवान्ववर्तन्त पाण्डवानाततायिनः ॥ ६२
तानापतत एवाशु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
प्रत्युद्ययुस्तदा पार्था जयगृध्राः प्रहारिणः ॥ ६३
धनंजयो रथेनाजावभ्यवर्तत वीर्यवान् ।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ॥ ६४
माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महाबलः ।
जवेनाभ्यपतन्हृष्टा यतो वै तावकं बलम् ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वण्यष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

युध्येत) D1 को न युध्येत वै मूढो —f) D1 मानव (for पुरुष) K3 D3 क्षत्रियव्रत , K4 5 B D4 9 10 11 T1 क्षत्रियो ध्रुव (D4 10 11 T1 °वं), Dn D3 5 7 °यं ब्रुवन्, D6 °याधम , T4 °यर्षभ, G3 °यब्रवीत् (sic) (for °यब्रुव) D8 पुरुषा क्षत्रिया ध्रुव

60 a) T3 G3 श्रेयान् (for श्रेयो) M मे (for नो) —b) D11 कृष्णस्य , T2 समरे , M1 सयुगे (for क्रुद्धस्य) K5 D10 11 [अ]भिमुखे (for प्रमुखे) K5 T1 4 G M1. 3 4 स्थिति , T3 M3 स्थित (for स्थितम्) —c) K4 5 B5 D1 6 7 M2–4 सुखं, D3 शूरस्य (hypermetric), T1–3 G2 मुख्य , G1 दु खं, G3 दु ख (for सुख) K2 4 5 B2 5 Dn D3–5 संग्रामि(D3 °म)को —d) M युध्यत (for °ताम्) T G दु खो व्या(T4 G2 °सव्या) धिजरादिभि (T4 °युर्ज, G1 °दिज , G2 °दिजात्, G3 °युज) — After 60^d, D9 T G ins

111* मर्त्येनावश्यमर्तव्ये गृहेष्वपि कदाचन ।
युध्यत क्षत्रधर्मेण मृत्युरेष सनातन ।
[(L 1) G1 मर्त्यैर् (for मर्त्येन)]

—e) D10 11 हत्वा , G2 जितो (for जित्वा) T2 वा, G3 [s]त्र (for [इ]ह) —f) K3 हत्वा (for हत) B (except B2) Dn D5 6 8 9 महाफ(D8 °ब)ल, T1. 2 महद्यश , M3 °द्बल (for °त्फलम्)

61 a) M1 4 योध , M2 यौध- (for युद्ध-) D4 T3 श्रेयोन्य , M3 श्रेयो वै (for श्रेयान्वै) —b) T1 2 भारत (for कौरवा) — D2 om (hapl) 61^c–62^b —c) K2 सुचिरेण K3 4 5 D4 10 [अ]जिताँल्, K3 B (except B2) Dn D3 5–9 11 T1 3 4 G1 3 [ए]व ताँल्, D2 [अ]क्षयाँल्, G2 [अ]पि ताँल्; M1 शुभाँल् (for जिताँल्) —d) B1, 5 Dn D5, 6, 9 हता; B2 हत्वा; D8 M1 हते, D8 हतान् (for हतो) T2 युद्धात्, M3 युद्धं (for युद्धे) B (except B2) Dn D3 5–9 ह्यवाप्स्यथ (Dn1 D8 °त) (for समश्नुते)

62 D2 om 62^{ab} (cf v 1 61) —a) D3 M3 च, D10 11 G3 तद् (for तु) —b) K4 D4 T G M1 तु (for च) D8 पार्थिवं —c) K3 B1 2 D10 11 S [अ]भ्यवर्तंत, K4 D8 [अ]नुव°, Dn D4 6 न्यव° (for [अ]न्वव°) —d) D1 पाडवान्प्रति सगरे

63 b) T3 व्यूढा वीरा (for व्यूढानीका) — K3 om. (hapl) 63^{cd} —c) K2 पुनरवास् (sic), D1. 8 अभ्युद्ययुस् (for प्रत्युद्य°) B1 D9 तत , Dn1. n2 D6 7 तथा (for तदा) D4 T3 पार्थान्, D8 पार्थौ (for पार्था) —d) M1 जये (for जय-) K2 B D1 3. 4 6–11 T1 G1 M1. 2 गृद्धा , G3 -गृद्ध (for -गृध्रा) K3 4 5 B D T1 2 प्रमन्यव , M3 प्रधारिण (for प्रहा°)

64 D1 om from 64 up to the end of the adhy —a) G1 3 [आ]शु (for [आ]जाव्) —b) D4 T3 4 G M संन्य(T3 न न्य)वर्तत (for [अ]भ्य°) —d) K4 5 B2 व्याक्षिपद्, B3 व्याक्षिपन्, D9 प्राक्षिपद् (for विक्षिपन्) K3 Dn D2 3 5–7 10 11 व्याक्षिपन्गाण्डि(Dn1 n2 °न्गाडी , D2 3 °न्नाढि-, D5 °न्गाजि-, D7 °न्गाजी)व धनु

65 D1 om 65 (cf. v 1 64) —a) D3 om , D4 M1 तु (for च) D6 माद्रीशकुनिपुत्रौ च —b) D3, 9 महाबल , D7 °बळ , G2 M °रथ (for °बल) —c) D3 रथेन (for जवेन) K4 5 हृष्टो , B1 3 D8 9 वीरा , B4 5 पार्था , D3 T1 3 दृष्ट्वा (for हृष्टा) Dn D2 5–7 जवेनाभ्यद्रवन्तू(D5–7 °वंस्तू)र्णं; D4 °भ्यद्रवन्हृष्टा; T4 तथैवाभ्याश्च संहृष्टा; M2–4 जवेनाभ्यपतन्हृष्टो. —d) K3

१९

संजय उवाच ।
संनिवृत्ते बलौघे तु शाल्वो म्लेच्छगणाधिपः ।
अभ्यवर्तत संक्रुद्धः पाण्डूनां सुमहद्बलम् ॥ १
आस्थाय सुमहानागं प्रभिन्नं पर्वतोपमम् ।
दृप्तमैरावतप्रख्यममित्रगणमर्दनम् ॥ २
योऽसौ महाभद्रकुलप्रसूतः
सुपूजितो धार्तराष्ट्रेण नित्यम् ।
सुकल्पितः शास्त्रविनिश्चयज्ञैः
सदोपवाह्यः समरेषु राजन् ॥ ३
तमास्थितो राजवरो बभूव
यथोदयस्थः सविता क्षपान्ते ।
स तेन नागप्रवरेण राज-
न्नभ्युद्ययौ पाण्डुसुतान्समन्तात् ।
शितैः पृषत्कैर्विददार चापि
महेन्द्रवज्रप्रतिमैः सुघोरैः ॥ ४
ततः शरान्वै सृजतो महारणे C. 9 1070 B 9 20 5 K 9 19 6

B2.10 11 T1 2 यत्ता वै, K5 यत्तो वै, Dn यस्ततस्, D2 5–7 यत(D2 °स, D6 त्ता)स्तु, T3 4 यत्तु वै, G2 योद्धु वै (for यतो वै) D2.7 बळ

Colophon om. in D1 —*Adhy name* Ś1 K बलनिवर्तन, T1 2 दुर्योधनवाक्यं, M2–4 बलोपस्थापनं —*Adhy no* (figures, words or both) B5 D10 11 (marg) S 19, Dn D4 18 (as in text) —*Sloka no* Dn1 67, Dn3 66, D5 69

19

1 ^{a}) Ś1 K1 D1 8 10 11 जनौघे, D4 रथौघे (for बलौघे) T3 योधेषु संनिवृत्तेषु, T4 G M2–4 संनिवृत्ते (M3 °वर्ते)षु यौधे(T4 योधे, G1 3 सैन्ये-, G2 कुरु)षु —^{b}) S साल्वो B3 D10 -जनाधिप (for -गणा°) —^{c}) K3 अभिवर्तत, K4 5 M2–4 अभ्यद्रवत, B (except B3) D3 9 °धावत, D1 4 T3 4 G M1 °द्रवत्सु- (for °वर्तत) K4 5 संहृष्ट (for संक्रुद्ध-) —^{d}) K3 B1 D5–7 G3 सुमहा, Dn च महा (for सुमहद्) Dn1 -बल, D7 -बळ (for बलम्) B2 D2 10 11 T2 M1 पाण्डवाना महद्बल

2 ^{a}) G2 प्रस्थाय (for आ°) T2 M3 च, M1.2 4 म (for सु-) D6 -भाग (for नागं) —^{c}) T2 हृष्टम् (for दृप्तम्) K4.5 B3 Dn D1–3.5–9 ऐरावण- (for °वत) D4 ऐरावतगजप्रख्यम् —^{d}) D10 मर्दन

3 ^{a}) K2–4 B Dn D2 4 5 7 9–11 T2–4 G महान्, D3 महद्- (for महा) B4 5 सत्र, M पद्म (for भद्र) K5 B1 2 4 5 D9 -कुले, Dn कुल, D2 7 -कुळ, G1.3 -कुरु (for -कुल) Dn प्रसंस्तुत (for -प्रसूत) —^{b}) D4 स, T2 प्र, T4 स (for सु) D4 धार्तराष्ट्रस्य, T2 धृतराष्ट्रेण, T4 धर्म° (for धार्त°) —K4 om 3^{c}–4^{b} —^{c}) D2 M1 सुकल्पितं, M3 संकल्पित (for सुक) K2 D1 9 शस्त्र (for शास्त्र) D1 -परपराभि, D9 विनिश्चितज्ञै- (for श्चयज्ञै-) —^{d}) Dn1 n2 सदोपवाह्यै Dn3 D2.6 7 सदोपवाह्यै-, M1 वाह्यं (for °वाह्य) T3 [s]तुमतश्च राज्ञ-, T4 G1 3 M सततं च राज्ञ-, G2 स मतश्च राज्ञ- (for समरेषु राजन्) D1 7 (marg, *sec m*) परैरजेय समराङ्गणेषु ❀ Cv (reading सदौपवाह्य सततं च राज्ञ) औपवाह्य राजारोहणयोग्यो गज । ❀ —S *ins after* 3 D4 *after* 5

112* ऐरावत दैत्यगणान्विमृद्न
न्शक्रो यथा संजनयन्भयानि ।

[(L 1) M1 विमृश्नन्, M3 °मर्दन्(for °मृद्नन्) D4 ऐरावतो दैत्यचमूं विमृद्य —(L 2) D4 शक्रप्रयुक्तो (for शक्रो यथा स) T4 जहाति (for भयानि)]

4 K4 om 4^{ab} (cf v l. 3) D1 om 4^{ab} D6 7 om (hapl) 4^{abc} —^{a}) S (except T1 2) समास्थितो (for तमा°) D3 नाग- (for राज-) —^{b}) D4 यथोदसंस्थ- B D3 9 तपांते (B5 °पास्ते) (for क्षपान्ते) —^{c}) D9 जघ्नन् (for राजन्) —^{d}) D4 विरोययौ (sic), D7 अभ्युद्ययु (for °द्ययौ) K4.5 D1.4.5 7 T G समस्तान्, Dn D3 6 10 11 समेतान्, M समस्त्यान् (for समन्तात्) —D1 om 4^{ef} —^{e}) Ś1 K1 3 B5 D5 10 11 सितैः, K4 5 M1 शरै, Dn सिक्तैः, D3 शिरैः, D4 शतै, D6 स सैः (for शितै) Ś1 K1 पृषक्तैर्, D3 पृथक्तैर्, D4 प्रपक्तैर्; T3 प्रपत्कैर् (for पृ°) Ś1 K D3 विसुतोद, T3 °दधार; G M °रराद (for °ददार), K5 D3.6 वापि, D10, 11 वेगैर्, G2 चाजौ (for चापि).

C. 9. 1070
B. 9. 20. 5
K. 9. 19. 6

योधांश्च राजन्नयतो यमाय ।
नास्यान्तरं ददृशुः स्वे परे वा
यथा पुरा वज्रधरस्य दैत्याः ॥ ५
ते पाण्डवाः सोमकाः सृञ्जयाश्च
तमेव नागं ददृशुः समन्तात् ।
सहस्रशो वै विचरन्तमेकं
यथा महेन्द्रस्य गजं समीपे ॥ ६
संद्राव्यमाणं तु बलं परेषां
परीतकल्पं विबभौ समन्तात् ।
नैवावतस्थे समरे भृशं भया-
द्विमर्दमानं तु परस्परं तदा ॥ ७
ततः प्रभग्ना सहसा महाचमूः
सा पाण्डवी तेन नराधिपेन ।
दिशश्चतस्रः सहसा प्रधाविता
गजेन्द्रवेगं तमपारयन्ती ॥ ८
दृष्ट्वा च तां वेगवता प्रभग्नां

— ^{f}) Dn2 om from महेन्द्र up to तत (in 5^{a}) Dn1 n8 -चाप (for -वज्र)

5 Dn2 om तत (cf v l 4) — ^{a}) G1 2 गजान्, M1 तु तान् (for शरान्) D3 10 वै विसृजन्, G1 2 वेगवतो (for वै सृजतो) D4 विमुंचतस्तस्य रणे महाशरान् —D6 repeats 5^{b}–6^{a} after 6^{c} — ^{b}) M योधांश् Ś1 Dn1 n8 D10 यमालयं, Dn2 महारणे, D4 T3 4 G M यमक्षयं (for यमाय) —For 5^{ab}, D1 subst (reading it after 6)

113* तत शरान्वै सृ[ज]ता नृपेण
योधा समस्ता गमिता यमालयम् ।

— D1 om 5^{cd} — ^{c}) B6 M1 नान्यातर, Dn न तस्यांत (for नास्यान्तर) D8 T4 च (for वा) — ^{d}) D3 वज्रधरेण (for °धरस्य) —After 5, Ś1 K B Dn D2 8 5–11 ins

114* ऐरावणस्थस्य चमूविमर्दे
दैत्याः पुरा वासवस्येव राजन् ।

[(L 1) D7 चमूर्विदार्ये (for °विमर्दे) B D5 9 ऐरावण (B2 °त)स्येव चमू विमृद्र(B5 °सन्व)तो —(L 2) Dn D5 6–7 यथा (for दैत्याः)]
while D4 ins 112*

6 For the repetition in D6, cf v l 5 — ^{a}) K4 5 B D3 4 8 9 M2 सोमकसृंजयाश्; Dn D6 (both times) T1 2 4 G सृंजया सोमकाश् (by transp), D5 7 T8 सृंजयसोमकाश् — ^{b}) K3–5 B (except B2) Dn D2 8 5–7 (marg as in text) 8–11 T4 एक (for एव) D1 शरौघान् (for समन्तात्) — Ś1 K1–3 M1 om (hapl.) 6^{c}–7^{b} — ^{c}) D4 सं संघशो (for सहस्रशो) D1 विकिरतम्, G2 प्रच° (for विचरन्तम्) D8 एके (for एकं) —K4 om. 6^{d}–7^{c}. — ^{d}) D6 गजेंद्रस्य, M8 सुरेंद्रस्य (for महेन्द्रस्य) D2 (sup lin as in text) वज्र (for गजं) B D1 4 5 10 T1 2 G2 समीके, D7 समग्रं (for समीपे) — After 6, D1 reads 113*

7 Ś1 K1–3 M1 om 7^{ab}, K4 om 7^{abc} (for both, cf v l 6) D1 om 7^{ab} — ^{a}) Dn D2 4 7 T4 विद्राव्यमाण (D3 °नं); D2 - तद्राव्य°, D6 विविध्य°, D2 स द्राव्य°, T2 संप्राप्य°; T8 संग्राम्य° (for संद्राव्य°) K5 तु बले, D4 च बलं, D7 तु बलं, T3 तुमुलं (for तु बलं) Dn1 प्रवेशात् (for परेषां) — ^{b}) Dn1. n8 काल्म(Dn2 °ल)घातमिव, Dn8 D1 भनवकल्पं; S (M1 om) परेत° (for परीत°) D3 विभवं; D4 च बभौ, G2 विभिदे (for विबभौ) D10 11 T4 समंतत (for समन्तात्) — Dn D5 5–7 transp 7^{c} and 7^{d} — ^{c}) K5 D11 T3 4 G M च (for [ए]व) M [अ]वतस्थु K3 B5 T3 समरं (for समरे) D2 भृताम्, D5 स (for भयाद्) B2 नैवावतस्थे भृशा भयाय (submetric) — ^{d}) B1 3–5 D5 9 विमृद्यमान, B2 D1 6 7 (marg, sec m) 11 T1 विमर्द°, D2 5 7 आक्रम्यमाण, T8 विदर्दमानं, M विमर्दमानास् (M3 °नस्) (for °मानं) K3 भयात्, T8 तथा, T4 यदा, G2 तद् (for तदा) D1 7 (marg, sec m) बल (D7 °ले) पलायित (for परस्पर तदा) D4 निद्राव्यमाणा हि गजेन तेन वै

8 ^{a}) B2 तदा हि (for तत प्र-) D8 T2 तदा चमूः; D4 चमूस्तदा (for महाचमूः) — ^{b}) D4 S (except T1 2) जनाधिपेन (for नरा°) — ^{c}) D8 10 11 विधाविता, T2 प्रयापिता (for °धाविता) — K2 8 om (? hapl) 8^{d}–9^{a} — ^{d}) D3 om (hapl) from ग up to वे (in 9^{a}) Ś1 -वंशं (for -वेगं)

9 K2 8 om 9^{a}, D3 om up to वे (in 9^{a}) (for both, cf v l 8) — ^{a}) Dn D6 ह, D4 T1 2 तु; D5 7 हि, T8 om (for च). T3, 4 G2, 3 M तान् (for

सर्वे त्वदीया युधि योधमुख्याः ।
अपूजयंस्तत्र नराधिपं तं
दध्मुश्च शङ्खाञ्शशिसंनिकाशान् ॥ ९
श्रुत्वा निनादं त्वथ कौरवाणां
हर्षाद्विमुक्तं सह शङ्खशब्दैः ।
सेनापतिः पाण्डवसृञ्जयानां
पाञ्चालपुत्रो न ममर्ष रोषात् ॥ १०
ततस्तु तं वै द्विरदं महात्मा
प्रत्युद्ययौ त्वरमाणो जयाय ।
जम्भो यथा शक्रसमागमे वै
नागेन्द्रमैरावणमिन्द्रवाह्यम् ॥ ११
तमापतन्तं सहसा तु दृष्ट्वा
पाञ्चालराजं युधि राजसिंहः ।
तं वै द्विपं प्रेषयामास तूर्णं
वधाय राजन्द्रुपदात्मजस्य ॥ १२
स तं द्विपं सहसाभ्यापतन्त-
मविध्यदर्कप्रतिमैः पृषत्कैः ।
कर्मारधौतैर्निशितैर्ज्वलद्भि-
र्नाराचमुख्यैस्त्रिभिरुग्रवेगैः ॥ १३
ततोऽपरान्पञ्च शितान्महात्मा
नाराचमुख्यान्विससर्ज कुम्भे ।
स तैस्तु विद्धः परमद्विपो रणे
तदा परावृत्य भृशं प्रदुद्रुवे ॥ १४
तं नागराजं सहसा प्रणुन्नं C 9 1081 B. 9 20 16 K 9 19 16

ता) K4 5 B Dn D2 4–6 8–11 T3 वेगवर्ती (Dn3 D9 °ती), M1 3 4 वत (for वता) Ś1 K1 प्रधाविता, T3 4 G2 3 M प्रमभ्रान् (for °भ्रा) — b) G1 3 कुरु (for युधि) M योधमुख्या — c) D4 स्वपूजयस् (for अपूज) D2 10 11 से तु, D3 ते च, T1. 2 तं च, M2 तेत्र (for तत्र) Dn D5 S (except T1 2) जनाधिप (for नरा) K2 T1. 4 G2 तदा, D2 M2–4 ते, D8 च (for त) B D8 9 संपूजयतस्तु (B3 4 श्च) नराधिप ते (B2 3 त) — d) B D8 9 शखान्प्रदध्मु°, D4 6 दध्मुश्च शखं (for °श्च शङ्खाम्) K4 5 शशिन॰ प्रकाशान्, B1 शशिप्रनिभास्तान्, Dn D6 7 हिम(D7 दधि)हारगौरान्, D4 T3 4 G M शशिहार(D4 कुंद-, T4 भास)गौरान् (for °संनिकाशाम्)

10 a) G2 निनादास् (for °द) T2 स्वयि (for त्वय) — b) D1 हस्ताद् (for हर्षाद्) K4 5 D3 G2 विमुक्तान् (for °क्तं) T3 4 G2 स्वय (for सह) T1 2 सैन्य- (for शङ्ख) K4 5 -मुक्तै, T3. 4 G M -नादै (for -शब्दै) — d) K4. 5 B1 4 D3 5 पचाल-, D7 पाचाळ D1 राजो (for -पुत्रो) K4 Dn D2 3 5–7 11 T1 2 ममृषे न (for न ममर्ष) K3 B D2 3 कोपात्; D4 M1 राजन्, D10 भापता (for रोषात्)

11 a) D4 स (for तु) — b) Dn1 जवेन (for जयाय) — D1 om 11cd — c) Dn2 जृंभो, D8 वृत्रो (for जम्भो) Dn D5 -समागमेन, T3 4 G °स्थितं वै (T3 वा) (for °गमे वै) D6 7 तथा (for वै) — d) Dn D3 5–7 S ऐरावतम् K1 D9 इंद्रवाह

12 a) B D2 4 8 9 च दृष्ट्वा, Dn D5–7 T4 G1. 3 M निरीक्ष्य, T3 G2 समीक्ष्य (for तु दृष्ट्वा) — b) K4 पचाल, D7 पाचाळ- Ś1 K D1. 3. 4 10 11 T1. 2 4 -पुत्रं (for राज) K3 युध-, D10 11 युव- (for युधि) D2 शाल्व (for राज) B5 Dn1 D8 T2–4 M2–4 सिंह, D4 पुत्रं (for सिंह) — c) M1 स (for त) Dn3 प्रेरयामास, M1 प्रेषयदत्र (for °यामास) — d) Dn D5 तत स राजा, D3. 6 7 वधाय राजा (D3 राजेंद्र) (for °य राजन्) Dn D4. 6 द्रुपदात्मजाय

13 a) G1 3 ह (for त) Dn D5–7 नृप (for द्विप) K4 चाभ्युपेतम्, Dn D5 7 T1–3 M2–4 ह्यापतंतम् (for [भ]म्या) K5 स त द्विप वै सहसाभ्युपेतम्, D3 10 11 स त द्विपेंद्र सहसापतंतम् — b) D4. 9 आविध्यद्, T1 2 ह्य (for अ) K1. 3 B D3 6 8–11 अग्नि (for अर्क) Ś1 K1 पृपक्कै, D9 शरौवै (for पृषत्कै) T4 सविद्यु-दर्कप्रतिमै॰ पृषत्कै — c) K2 corrupt D1 अस्युग्रवेगैर्, D4 कर्मारधूतैर्, S तं तैलधौतैर् (for कर्मार) — d) Dn अग्र-, D1 एव, D6 7 अग्र्य- (for उग्र-) K2 -कल्पै, Dn D5–7 -हस्तै, D1 वीर, T1 2 G1 -हस्त, T3 -वाहा, T4 G2 3 M -हस्त (for -वेगै)

14 a) K3 B4 Dn D4 5 7 11 T1 2 M1 शतान् (for शि) D4 रणे वै (for महात्मा) D2 ततस्तु पाचाळ सुतो महारणे — b) Dn1 D6 -वर्षान्, Dn2 n3 D5 7 -वर्यान् (for मुख्यान्) D6 अविसस्त- (for विससर्ज) G3 कुम्भै (for कुम्भे) — c) K4 5 सु, B2 च (for तु) D3 4 परमो, T3 परमैर् (for परम-) — d) S

C 9 1061
B 9 20 16
K 9 19 16

विद्राव्यमाणं च निगृह्य शाल्वः ।
तोत्राङ्कुशैः प्रेषयामास तूर्णं
पाञ्चालराजस्य रथं प्रदिश्य ॥ १५
दृष्ट्वापतन्तं सहसा तु नागं
धृष्टद्युम्नः स्वरथाच्छीघ्रमेव ।
गदां प्रगृह्याशु जवेन वीरो
भूमिं प्रपन्नो भयविह्वलाङ्गः ॥ १६
स तं रथं हेमविभूषिताङ्गं
साश्वं ससूतं सहसा विमृद्य ।
उत्क्षिप्य हस्तेन तदा महाद्विपो
विपोथयामास वसुंधरातले ॥ १७
पाञ्चालराजस्य सुतं स दृष्ट्वा
तदार्दितं नागवरेण तेन ।
तमभ्यधावत्सहसा जवेन
भीमः शिखण्डी च शिनेश्च नप्ता ॥ १८
शरैश्च वेगं सहसा निगृह्य
तस्याभितोऽभ्यापततो गजस्य ।
स संगृहीतो रथिभिर्गजो वै

नदन् (for तदा) M2 4 दिश्न, M3 दिश (for भृश)

15 K4 reads and K5 D2 repeat 15[ab] after 19 — [a]) T4 स वेद- (for तं नाग) Dn D5 7 तरसा, D4 परत, G2 प्रहसन् (for सहसा) — [b]) Ś1 K1 2 D3 G3 विद्राव्यमान D2 (first time) 8 4 विनिगृह्य, D2 (second time) सहसा च, D10 11 विनिवर्त्य, M2-4 तु निगृह्य (for च नि°) Ś1 K2 D7 S (except T4) साल्व, Dn D0 शाल्व, D2 (both times) संरब्धे (for शाल्व) — [c]) K4 5 D4 T2 8 तत्राकुशै, Dn1 n3 D1 6 तीव्रा° — [d]) K4 5 B (except B1) D1 8 5 7 9-11 पचाल (D1 °स्य, D7 °ळ), D2 पाचाळ K4 6 Dn D1 5 7 10 S सुत, D0 सुत (sic) (for रथ) Dn D6 प्रहृष्ट, D1 4 7 T2 M8 °दृश्य, D10 11 °हस्य, T1 G1 °दर्श्य (for °दिश्य)

16 [a]) M1 तम् (for दृष्ट्वा) D0 स नाग, T3 4 G M2-4 गजेंद्रं, M1 निरीक्ष्य (for तु नाग) — [b]) T8 धृष्टद्युम्न (for °म्न) Ś1 K2 सरथ, K1 D3 G2 8 स रथात्; K4 6 (marg as in text) D0 सहसा, D2 स्व रथम् (for स्वरथात्) Dn D0 शीघ्रगाद्य, G2 भीमवेग (for शीघ्रमेव) M1 पांचालपुत्र स्वरथात्पपात — [c]) Ś1 K1 गज, K2 8 रथं (for गदा) T1 2 गृहीत्वा (for प्रगृह्य). Dn D3 5 6 7 (orig, marg sec m as in text) T4 [श्र]थ, D10 [ज]प्र-, T1 2 सु (for [श्रा]शु) D1 7 (marg, sec m) बलेन (for जवेन) G2 शूरो (for वीरो) — [d]) K4 5 M भूमौ D1 प्रपातो (for प्रपन्नो) D8 भुवि (for भय) D6 विह्वलाग, D7 विह्वळांग

17 D0 reads 17[a] twice. — [a]) T8 सकूबर (for स तं रथं) B1 हैम D4 विचित्रभास (for विभूषिताङ्गं) — [b]) T8 G2 साल्व (for साश्व) Ś1 K1 प्रमृष्य, K2 प्रपद्य, Dn1 विसृज्य, Dn2 D5 7 (orig) विसृत्य; Dn8 D10 11 निकृत्य, D1 7 (sup lin) T1 2 विगृह्य, D2 3 T4 वि(D2 प्र)मृज्य, D4 यमेज, D6 विमुच्य, T8 G2 विभिद्य, G1 [श्र]त्रमृद्य, G3 [श्र]वमर्द्य (for विमृद्य) — [c]) D10 नदन, T4 तथा (for तदा) T8 बलाद् (for -द्विपो) B D2 8 9 11 उत्क्षिप्य हस्तेन महाद्विपोपि (D2 °पो वै, D11 °पोथ) — [d]) T1. 2 स पोथयामास, T8 व्यपाद°, G व्यपोथ° (for विपोथ°) D2 वसुधराया, D7 T2 °धरातळे, D8 °धरातलं

18 [a]) K4 5 B2 4 D3 10 पचाल-; D2 7 पांचाळ Ś1 K1-3 सुत, B5 सुय, M1 सुतास् (for सुत) K4 5 B Dn D6-9 स, D1-8 10 11 च, S (except T1 2) तु (for स) — [b]) K4 5 Dn D4 · · S (except T1. 2) तथा, D2 स (for तदा) B5 [श्र]र्पित, D2 मर्दितं (for [श्र]र्दि°) D3 9 चरेन (for वरेण) — [c]) Ś1 K1 2 Dn D1 4 7 समभ्यधावत् (Dn D4 5. 7 °वन्), K4 5 तमभ्यधावन्, B3 5 D0 °न्वधावत्, D2 6 M2 °भ्य धावन (for °भ्यधावत्) Dn D5-7 महता (for सहसा) T8 4 G2 महायत्नो (for जवेन) — [d]) D1 शनेश् (for शिनेश्)

19 [a]) B5 शनैश् (for °रैश्) D3 विगृह्य, D4 नि गृह्य त (for निगृह्य) — [b]) D8 4 [श्र]भीतो (for °भितो) K1 4 B4 5 D6 10 11 T3 G2 व्यापततो, B1 D8 5 (sup lin) 8 9 T1 2 4 G1 8 M2-4 द्याप°, D1. 7 [s]त्यु(D7 °भ्यु)त्प (for ऽभ्याप°) Dn D5 6 निगृह्य, D8 गजेभ्य (for गजस्य) D2 तस्याहवे वेगवतागतस्य — [c]) D8 स त गृहीतो, T1 समागृ°, T2. 3 सम गृ° (for स सगृ°) D2 गजौघैश्, S (except T1 2) गजें द्रश् (for गजो वै) D4 स सगृहातोय गजश्चतुर्भिश् — [d]) Ś1 K1 2 5 B1 D6 9 वै (for वैर्) D4 कीर्य माणस, G2 पाल्यमानश् (for वार्यमाणश्). Ś1 K1 स;

चचाल तैर्वार्यमाणश्च संख्ये ॥ १९

ततः पृषत्कान्प्रववर्ष राजा

सूर्यो यथा रश्मिजालं समन्तात् ।

तेनाशुगैर्वध्यमाना रथौघाः

प्रदुद्रुवुस्तत्र ततस्तु सर्वे ॥ २०

तत्कर्म शाल्वस्य समीक्ष्य सर्वे

पाञ्चालमत्स्या नृप सृञ्जयाश्च ।

हाहाकारैर्नादयन्तः स युद्धे

द्विपं समन्तात्तुरुधुर्नराग्र्याः ॥ २१

पाञ्चालराजस्त्वरितस्तु शूरो

गदां प्रगृह्याचलशृङ्गकल्पाम् ।

असंभ्रमं भारत शत्रुघाती

जवेन वीरोऽनुससार नागम् ॥ २२

ततोऽस्य नागं धरणीधराभं

मदं स्रवन्तं जलदप्रकाशम् ।

गदां समाविध्य भृशं जघान

पाञ्चालराजस्य सुतस्तरस्वी ॥ २३

स भिन्नकुम्भः सहसा विनद्य

मुखात्प्रभूतं क्षतजं विमुञ्चन् ।

पपात नागो धरणीधराभः

C 9 1090
B 9 20 25
K 9 19 25

K2 सु-, K3 Dn D5 7 T4 स, D4 तु (for च) T4 सवे, M संखे (for सख्ये) K4 चचाल नैवासमयाणसख्ये, D1 7 (marg, sec m) विचुक्षुभे समरे हन्यमान, D2 तैर्वार्यमाणश्च चचाळ सख्ये, G1 3 चचाल तैर्वार्यमाणोत्मसखे (G3 °घे) — After 19, K4 reads and K5 D2 repeat 15[ab]

20 [a]) K4. 5 शूर° (for तत) Ś1 K1. 3 पृषक्कान्, K2 पृषत्क, B5 पृयक् (submetric), D2 पृषत्कै, D4 प्रपत्कै (for पृषत्कान्) D4 स (for प्र) D2 4 राजन् (for राजा) T3 4 G2 तत पृषत्कानसृजत्स साल्वो — [b]) T3 4 रविर् (for सूर्यो) K4 5 B D2 9 रश्मिजालैं (D2 °ळै), D7 °जाळ, D3 रथजालै, T1 (s/lin as in text) 2 रश्मिशतं (for °जालं) — [c]) K3 B D2 6 8–10 T1 2 G2 तैर्, K4 5 ते च (for तेन) D2 ह्याशुवेगैर् (for [आ]शुगैर्) Dn D5–7 वार्यमाणा (for वध्यमाना) D4 रथावान् — [d]) K4 5 तत्रैव, B ततश्च, Dn D2 6–7 T2 3 G2 3 तत्र (D2 G3 °त) स (for ततस्तु) Ś1 K1. 3 सख्ये (for सर्वे) D1 3 10 11 प्रदुद्रुवु सहितास्तत्र सत्र, T4 M1 प्रदुद्रुवुस्तत्रसुश्चैव (M1 °स्तत्र) सर्वे

21 D10 reads 21 twice. — [a]) B2 ततस्तु (for तत्कर्म) K2 B2 S साल्वस्य Ś1 K1 2 D1 समीक्ष्य सख्ये, K4 5 °क्ष्यमाणा, Dn D4–7 S (except T1 2) निरीक्ष्य सर्वे (for समी°) — [b]) K4 5 B1–3 D9 10 (both times) 11 पचाल-, D2 7 पाचाळ- Dn D1. 6 T1. 2 मुख्या, D10 (both times) 11 -पुत्रा, T4 G2 -मात्स्या (for -मत्स्या) Ś1 K2 Dn D3 सजयाश्च — [c]) D3. 10 (both times) 11 हाहाकारान्, T3 °कार B4 D10 (both times) 11 नादयंति, Dn T3 4 G2 नर्द(Dn1 °द)-यत° (for नाद) B1 D1 9 सुयुद्धे, B3 D3 6 च युद्धे, Dn D5–7 च सेना, T1 2 तु युद्धे, T3 4 G M2 4 समीपे (M3 °के) (for स युद्धे) D4 हाहाकाराश्चर्दतश्चापि राजन्, M1 हा हा हता स्मेति च ते वदन्तो — [d]) M1 गज (for द्विप) B4 5 दुद्रुवुर्, T3 4 दुद्रुवुस्ते (T4 °वैं), G2 ददृशुस्ते, M1 ममथुर् (for रुरुधुर्) D1 7 (marg sec m, orig as in text) शरौघै°, D4 समस्तान् (for नराग्र्या) D3 त नागमुख्य रुरुधुर्नराग्र्या

22 [a]) K4 5 B1 5 D10 11 पचाल, D7 पाचाळ D3 9–11 T1. 2 G1 पुत्रस् (for -राजस्) B1 3 D3 5 7 9 च, T3 4 G स (for तु) D4 पाचालराजस्य सुतो महात्मा — [b]) D3 [अ]चर-, D7 [अ]चळ K3 B1 5 D3 9 -तुल्या (for -कल्पाम्) — [c]) B D3–11 T3 G2 ससंभ्रम, D1. 4 असंभ्रमाद्, G3 M2–4 °भ्रमन् (for °भ्रम) K2 शत्रुघाते — [d]) T3 G2 [ऽ]भि (for ऽनु) K3 नागै

23 [a]) D1 अथ (for ततो) K5 B (except B2) D3 9 तु, D1 [आ]शु, D10 [ऽ]थ, T3 स, T4 नु (for ऽस्य) — [b]) Dn D3. 4 स्रवत D7 जळद-, T3 ज्वलन- (for जलद) — D1 transp 23[c] and 23[d] — [c]) B D3 9 समासाद्य, D4 समुद्यम्य (for समाविध्य) — [d]) K4 B5 D1 3 10 11 पंचाल, D7 पाचाळ D5 सुत (for सुतस्) T1. 2 महात्मा (for तरस्वी)

24 [a]) D2 कुम्भभिन्न (for भिन्नकुम्भ) T2 विनदन् (for °द्य) — [b]) D4 चास्ये (for मुखात्) Dn D4–7 रुधिर, T4 क्षतजान् (for °ज) Dn D5–7 प्रमुचन्, D4 स्रवंश्च (for विमुञ्चन्) — [c]) D3 धरणीधराभं — [d]) K4 5 B (except B2) D2 3 9 -प्रकंपे च

C. 9 1090
B 9 20 25
L 9 19 25

क्षितिप्रकम्पाच्चलितो यथाद्रिः ॥ २४
निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे
हाहाकृते तव पुत्रस्य सैन्ये ।
स शाल्वराजस्य शिनिप्रवीरो
जहार भल्लेन शिरः शितेन ॥ २५
हृतोत्तमाङ्गो युधि सात्वतेन
पपात भूमौ सह नागराज्ञा ।
यथाद्रिशृङ्गं सुमहत्प्रणुन्नं
वज्रेण देवाधिपचोदितेन ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वण्येकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

संजय उवाच ।
तस्मिंस्तु निहते शूरे शाल्वे समितिशोभने ।
तवाभज्यद्बलं वेगाद्वातेनेव महाद्रुमः ॥ १
तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा कृतवर्मा महारथः ।
दधार समरे शूरः शत्रुसैन्यं महाबलः ॥ २
संनिवृत्तास्तु ते शूरा दृष्ट्वा सात्वतमाहवे ।
शैलोपमं स्थितं राजन्कीर्यमाणं शरैर्युधि ॥ ३
ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।

(K_4 °पोच)लितो (for प्रकम्पाच्च°) $D_{1\ 7}$ (marg , *sec m*) यथा हत पविना अद्रिकूट

25 ^{a}) K_2 निपत्यमाने, G_2 निहन्य° (for निपात्य°) G_3 [ऽ]थ (for तु) Dn गतप्रवर्षे, D_4 T_3 G_2 M_1 गजप्रवीरे, $D_{5\ 6}$ $G_{1\ 3}$ गजप्रव(D_6 °वी)र्ये, D_9 तदा गजेंद्र, T_2 तथा गजेंद्रे, T_4 गजेंद्रवर्ये, M_{2-4} गजप्रवर्हे (for तदा गजेन्द्रे) — ^{b}) D_1 हाहापरे, D_3 °कृत, M_1 °कृतम् (for °कृते) T_3 सैन्यस्य राजन् (for पुत्रस्य सैन्ये) — ^{c}) K_1 M_{2-4} साल्व- $M_{2\ 4}$ -राज्ञश्च, M_3 -राजस्तु (for राजस्य) $D_{1\ 2}$ शनि (for शिनि-) D_4 प्रवीरे Dn D_{4-7} T G M_1 शा(T G M_1 सा)ल्वस्य राज्ञस्तु (T_3 °जस्तु, G_3 °ज्ञश्च) शिनिप्रवीरो — ^{d}) D_2 खड्गेन (for भल्लेन) $D_{5\ 7}$ T_2 सितेन

26 ^{a}) K_4 हृतोत्तमांगो, D_4 हृतोत्तमांगेन, D_5 कृत्तोत्तमांगो (for हृतो°) T_4 हृदि (for युधि) Dn D_4 सात्यकेन (for सात्वतेन) — ^{b}) K_{3-5} Dn $D_{2\ 4\ 6\ 8\ 9}$ T G $M_{1\ 2}$ पपात भूमौ स ह ना(G_3 युधि ना , M_1 स सना)गराज ($D_{4\ 8\ 9}$ °जा) — D_1 om 26^{cd} — ^{c}) D_3 यथेन्द्र (for यथाद्रि) B (except B_2) Dn $D_{2\ 4-9}$ $T_{1\ 2}$ सहसा (for सुमहत्) K_3 M_4 प्रनुन्नं, D_3 °मर्त्तं, $T_{3\ 4}$ G_2 °भिन्नं (for °णुन्न) — ^{d}) M_{2-4} वज्रायुध (for देवाधिप) Dn $D_{2\ 5-7}$ नोदितेन

Colophon om in Dn D_6 — *Adhy name* $Ś_1$ K_1 M_4 साल्वराजवध , $K_{2\ 3}$ $D_{10\ 11}$ T_1 M_2 शा(K_2 T_1 M_2 सा)ल्ववध , $D_{2\ 4}$ शल्यवध , M_3 साल्वावरोध — *Adhy no* (figures, words or both) K_3 D_{11} S 20, D_{10} 19 (as in text) — *Śloka no* K_5 28, Dn D_5 27

20

1 Dn om the ref. — ^{a}) M_1 ततस् (for तस्मिंस्) K_3 वि , D_4 च (for तु) $D_{5\ 7}$ निहिते $B_{3\ 4}$ शाल्वे, $T_{1\ 2}$ साल्वे, $G_{1\ 3}$ वीरे (for शूरे) $K_{4\ 5}$ तस्मिन्हते महेष्वासे — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $T_{3\ 4}$ G M साल्वे, $B_{3\ 4}$ $T_{1\ 2}$ शूरे (for शाल्वे) — ^{c}) $Ś_1$ K (except K_3) Dn $D_{5\ 7}$ अभज्यत, $B_{2\ 4\ 5}$ $T_{1\ 3}$ G_2 तदाभज्यद् (for तवा°) M तवाभज्यत सैन्यं तद् . — ^{d}) D_4 वायुना D_3 [ए]व D_{10} यथा (for महा-) $K_{4\ 5}$ वातोद्धूत इव द्रुमः

2 ^{a}) K_3 तं प्र , T_3 तत्र (for तत्प्र-) D_7 बळ — ^{c}) T_3 ददार $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ वीर (for शूर) Dn D_{5-7} वारयामास समरे — ^{d}) T G सेना (for -सैन्यं) D_2 महारथ , $D_{4\ 5}$ °बल, D_7 °बळ (for °बल)

3 ^{a}) Dn सन्निवृत्य D_4 च (for तु) B Dn $D_{2\ 5\ 7-9}$ $T_{1\ 2}$ वीरा (for शूरा) — D_1 om. 3^{cd} — ^{c}) $D_{3\ 8}$ $G_{1\ 3}$ शल्योपम (G_1 °म) (for शैलो°) $B_{4\ 5}$ T_3 स्थिर, $G_{1\ 3}$ स्थितो (for स्थित) — ^{d}) D_3 गर्जमानं, $T_{1\ 2}$ विकिरंत, T_3 G_2 शीर्यमाण, T_4 G_3 कीर्यमाण

निवृत्तानां महाराज मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ४
तत्राश्चर्यमभूद्युद्धं सात्वतस्य परैः सह ।
यदेको वारयामास पाण्डुसेनां दुरासदाम् ॥ ५
तेषामन्योन्यसुहृदां कृते कर्मणि दुष्करे ।
सिंहनादः प्रहृष्टानां दिवःस्पृक्सुमहानभूत् ॥ ६
तेन शब्देन वित्रस्तान्पाञ्चालान्भरतर्षभ ।
शिनेर्नप्ता महाबाहुरन्वपद्यत सात्यकिः ॥ ७
स समासाद्य राजानं क्षेमधूर्तिं महाबलम् ।
सप्तभिर्निशितैर्बाणैरनयद्यमसादनम् ॥ ८
तमायान्तं महाबाहुं प्रवपन्तं शिताञ्शरान् ।
जवेनाभ्यपतद्धीमान्हार्दिक्यः शिनिपुंगवम् ॥ ९
तौ सिंहाविव नर्दन्तौ धन्विनौ रथिनां वरौ ।
अन्योन्यमभ्यधावेतां शस्त्रप्रवरधारिणौ ॥ १०
पाण्डवाः सह पाञ्चालैर्योधाश्चान्ये नृपोत्तमाः ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ११
नाराचैर्वत्सदन्तैश्च वृष्ण्यन्धकमहारथौ ।
अभिजघ्नतुरन्योन्यं प्रहृष्टाविव कुञ्जरौ ॥ १२
चरन्तौ विविधान्मार्गान्हार्दिक्यशिनिपुंगवौ । C 9 1105 B 9 21 13 K 9 10 13

(for °माण) Ś1 K1–3 T1 2 शरान्, D3 शतैर् (for शरैर्) B1 (marg as in text) सह, D10 युधिष्ठिर (sic), T3 4 अपि (for युधि)

4 B1 reads 4^{a}–5^{b} on marg — ^{a}) K2 युद्धे (for युद्ध) — ^{b}) D2 transp पाण्डवै and सह — Ś1 K1. 3 om 4^{c}–5^{d} K2 Dn1 om (hapl) 4^{c}–5^{b} — ^{c}) D3 निवृत्ते तु, D2 सनिवृत्ता (for निवृत्ताना) — ^{d}) D1 पुरस्कृत्य (for निवर्तनम्)

5 Ś1 K1 3 om. 5, K2 Dn1 om 5^{ab} (for both, cf. v l 4) D1 om 5 B1 reads 5^{ab} on marg — ^{a}) B1 तत्राश्चर्यम् D3 यत्रा° (for तत्रा°) D3 8 9 महद् (for अभूद्) — ^{b}) Dn2 n3 D5–7 कुरूणा पाण्डवै सह (= 4^{b}) — ^{c}) D5 7 यद्येको, G2 य एको (for यदेको) T4 G1 M धारयामास — ^{d}) D10 दुरासदा (for °सदाम्)

6 B4 damaged for 6^{ab} — ^{a}) K4 5 -सहृदां, D4 शूराणां; T1 2 -सनाद- (for -सुहृदा) — ^{b}) K4 5 कृत- (for कृते) B2 T3 वर्माणि D2 9 दुष्कृते — ^{c}) K4 D1 T2 3 सिंहनाद- — ^{d}) K3 B1 3 4 D3 11 T G दिविस्पृक् K3 D10 स, D4 तु (for सु)

7 D1 om 7^{ab} — ^{a}) T4 शूरेण (for शब्देन) K4 5 B Dn D5–9 वित्रस्ता — ^{b}) K4 5 Dn D4–7 9 पाचाला (D7 °ळा), B3 4 पचालान, B5 पचाला, D2 पाचाळान् (for पाञ्चालान) K3 भरतर्षभान्, K4 D5 °र्षभा D3 पाचालो भरतर्षभ — ^{c}) D1 4 शनेर् D2 शिनेश्च नप्ता सग्रामे — ^{d}) D2 अभ्यपद्यत, D8 अनुप ; M3 अभ्यवर्तत (for अन्वपद्यत) Dn1 D10 सात्यकिं, S सयुगे (for सात्यकि) — After 7, D1 ins

115* शतवर्माणमत्युग्रं महावीरं महाबलम् ।

8 D1 om 8–9 — ^{a}) D4 समासाद्य तु राजानं — ^{b}) Ś1 K1–3 T1–3 क्षेमधूर्तं, B1–3 D4 8 9 M कीर्तिं, B5 °कीर्तिर्, Dn °मूर्तिं (for धूर्तिं) K4 महाबल, Dn D5–7 T3 °रथ (for बलम्) — ^{c}) K4 5 दशभिर् (for सप्त) D3 भल्लैर् (for बाणैर्) — ^{d}) G2 रणमध्ये ह्यकम्पयत्

9 D1 om 9 (cf v l 8) — ^{a}) M1 तमापतंत वेगेन — ^{b}) K4 5 Dn S प्रवर्षंतं, B D2 3 8 9 क्षिपंत (for वपन्त) T1. 3 4 G M बहून्, T2 महान् (for शिताञ्) — ^{c}) M1 वेगेन (for जवेन) T2 [अ]भ्यद्रवद् (for °पतद्) Dn D4–7 M1 वीरो, T3 श्रीमान्, M2–4 धन्वी (for धीमान्) — ^{d}) M3 4 हार्दिक्य

10 ^{a}) K2 नदतौ, D1 गर्जंतौ (for नर्दन्तौ) D3 10 11 सात्वतौ च (D3 तौ) महावीर्यौ — D1 om. 10^{b}–13^{a} — ^{b}) K2 धन्विना, D4 रथिनौ (for धन्विनौ) T4 धन्विनां (for रथिनां) — ^{c}) T4 corrupt Ś1 K1 स्मा भ्यधावेता, K2–5 B D5 8 8 G2 अभिधा°, D9 अभिधावंता, T3 G1 अभ्यधावतौ (for °धावेता) — ^{d}) T4 -प्रहर (for -प्रवर)

11 D1 om. 11 (cf. v l 10) — ^{a}) B3 पचालैर्, D2 7 पाचाळैर्, D3 10 G2 3 पाचाला, T3 4 G1 पाचाल्यैर्, Bom ed पचाला (for पाञ्चालैर्) —D9 om 11^{b}–12^{a} — ^{b}) M योधाश् B (except B2) D3 M1 नृपोत्तम, Dn D5–7 महारथा (for नृपोत्तमा) — ^{c}) D3 5 7 10 प्रेक्ष्यका — ^{d}) K4 5 B D3 4 8 10 11 T1 2 तयोर्वीरे स(K4 D4 8 11 °रम)मागमे

12 D1 om 12 (cf v l. 10) D9 om 12^{a} (cf v l 11) — ^{a}) D8 नारदैर् (sic) (for नाराचैर्) — ^{b}) D6 G3 -महारथा — ^{d}) D9 प्रकृष्टाव्, M1 प्रहृ° (for प्रहृ°)

C 9 1105 / B 9 21 13 / K 9 20 13 मुहुरन्तर्दधाते तौ बाणवृष्ट्या परस्परम् ॥ १३
चापवेगबलोद्भूतान्मार्गणान्वृष्णिसिंहयोः ।
आकाशे समपश्याम पतंगानिव शीघ्रगान् ॥ १४
तमेकं सत्यकर्माणमासाद्य हृदिकात्मजः ।
अविध्यन्निशितैर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ १५
स दीर्घबाहुः संक्रुद्धस्तोत्त्रार्दित इव द्विपः ।
अष्टाभिः कृतवर्माणमविध्यत्परमेषुभिः ॥ १६
ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः कृतवर्मा शिलाशितैः ।
सात्यकिं त्रिभिराहत्य धनुरेकेन चिच्छिदे ॥ १७
निकृत्तं तद्धनुःश्रेष्ठमपास्य शिनिपुंगवः ।
अन्यदादत्त वेगेन शैनेयः सशरं धनुः ॥ १८
तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् ।
आरोप्य च महावीर्यो महाबुद्धिर्महाबलः ॥ १९
अमृष्यमाणो धनुषश्छेदनं कृतवर्मणा ।
कुपितोऽतिरथः शीघ्रं कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ २०
ततः सुनिशितैर्बाणैर्दशभिः शिनिपुंगवः ।
जघान सूतमश्वांश्च ध्वजं च कृतवर्मणः ॥ २१
ततो राजन्महेष्वासः कृतवर्मा महारथः ।
हताश्वसूतं संप्रेक्ष्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ २२
रोषेण महताविष्टः शूलमुद्यम्य मारिष ।

13 D_1 om 13^{a} (cf. v l 10) —^{a}) K_2 om from मार्गान् up to दधाते (in 13^{c}) —^{c}) B $D_{8\ 9}$ मुहुरार्दयतामेतौ, $D_{1-3\ 5\ 7\ 10\ 11}$ $T_{1\ 2}$ °रंतर्हितावेतौ ($D_{2\ 5}$ °वास्ता) —^{d}) Dn परतपौ (for परस्परम्)

14 D_1 om 14 B_4 damaged for 14^{ab} —^{a}) $D_{3\ 4}$ वायु (for चाप) T_3 -वेगाद् (for -वेग) $Ś_1$ $K_{1.2}$ वलोपेतान्, D_9 °द्भूतान् —^{b}) Dn $D_{4\ 5\ 7}$ S (except $T_{1\ 2}$) बाणान्वै (for मार्गणान्) Dn -पुगवान् (Dn_1 °वौ) (for सिंहयो)

15 ^{a}) D_4 [ए]व (for [ए]क) K_3 अन्य- (for सत्य-) M_1 -धर्माणम् (for -कर्माणम्) —^{b}) Dn T_{1-3} हृदिकात्मज D_4 समासाद्य शिने सुतं —Dn om 15^{c}–16^{b} —^{c}) K_3 आविध्य, $D_{8\ 9}$ आविध्यन्; G_1 अवध्यन् (for अवि°) $D_{5\ 7}$ बहुभिर् (for निशितैर्) —^{d}) $T_{3.4}$ G M_1 चतुर्भिश्च तुरगमान्

16 Dn om 16^{ab} (cf v l 15) —^{a}) D_{5-7} S (except $T_{1\ 2}$) दीर्घबाहुस्तत· क्रु(D_{5-7} °हु सुसंक्रु-, M_1 °हुस्तु सक्रु)द्धस —^{b}) D_1 सात्यकि· सुमहाबल —^{c}) $K_{4\ 5}$ Dn $D_{2-4\ 6\ 7\ 9-11}$ $T_{2\ 3}$ G_3 अष्टभि· —^{d}) $B_{1\ 2}$ D_9 आविध्यत् S (except $T_{1\ 2}$) पुनर्विव्याध पत्रि(M_3 सस)भि

17 ^{a}) $K_{4\ 5}$ पूर्णायतविसृष्टैस्तु —^{b}) T_3 कृत्तवर्मा Dn शिलासितै, D_4 S (except $T_{1\ 2}$) शिलीमुखै, $D_{5\ 7}$ सिला(D_7 °ला)सितै —^{c}) T_3 मासाद्य, T_4 °विध्य (for °हत्य)

18 ^{a}) $K_{4\ 5}$ Dn $D_{1\ 3.4.9}$ निकृतं तद्; $T_{3.4}$ G तं निकृत्त; $M_{1\ 2.4}$ तन्निकृत्तं (by transp), M_3 संनिकृत्तं. —K_3 D_7 G_3 M_3 om (hapl) 18^{b}–19^{a} —^{b}) Dn अप श्यत् (for अपास्य) —^{d}) B_5 $D_{2\ 10}$ सैनेय, D_4 सैन्येय, $T_{3\ 4}$ $G_{1\ 2}$ $M_{1\ 2\ 4}$ सात्यकि (for शैनेय) D_1 समरे (for सशरं)

19 K_3 D_7 G_3 M_3 om 19^{a} (cf v l 18) —^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{3\ 10}$ स चादाय, $K_{4\ 5}$ $T_{3\ 4}$ $G_{1\ 2}$ $M_{2\ 4}$ स मादा° —^{b}) D_4 वसिष्ठ, $D_{5\ 9}$ वरिष्ठं —^{c}) D_7 अपास्य (for आरोप्य) D_4 महाबाहुर्, $D_{10\ 11}$ धनु· शीघ्र (for महावीर्यो). —^{d}) $D_{4\ 10\ 11}$ महावीर्यो (for °बुद्धिर्)

20 ^{a}) G_2 अवार्यमाणो (for अमृष्य°) —^{b}) Dn_1 चोदनं (for छेदनं) K_4 Dn_1 n_3 $D_{3.6}$ T_3 G_3 कृतवर्मण·. —D_3 om (hapl) 20^{c}–21^{d} —^{c}) $Ś_1$ K_3 $M_{1\ 2}$ विरथ, B_5 [ऽ]भि°, D_4 [ऽ]क्षि° (sic) (for ऽति°) $M_{3.4}$ कुपितो विरथं कर्तुं —D_{10} om. 20^{d}–21^{c} —^{d}) D_4 अभ्यगात्

21 D_3 om. 21, D_{10} om 21^{abc} (for both, cf. v l 20) —^{a}) T_3 परै· (for तत) $Ś_1$ K_{1-3} D_3 T_2 स, D_1 च, D_4 M_{2-4} तु (for सु) $Ś_1$ K_{1-3} दशभिर् (for -निशितैर्) —^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} निशितै, $T_{3\ 4}$ G M_{2-4} नवभि, M_1 स पङ्क्ति (for दशभि) D_1 शनिपुगव· —K_3 om 21^{cd} —^{c}) B $D_{2\ 8\ 9\ 11}$ चाश्वाश्च, D_4 चैवाश्वान्, $T_{1.2}$ सोश्वाश्च (for अश्वांश्च) $T_{3\ 4}$ G M जघान चाश्वान्सू(G_2 साश्वं सू)तं च —^{d}) T_3 G_3 रथं (for ध्वजं)

22 ^{b}) D_4 T_3 G M महाबल· (for °रथ) —^{c}) $Ś_1$ संप्रेप्य, D_6 प्रेतं तं (for संप्रेक्ष्य) —^{d}) D_4 हयं; T_2 कृतं (for रथं). $K_{4.5}$ Dn_1 n_3 $D_{5.7.8.10}$ -परिस्कृतं;

चिक्षेप भुजवेगेन जिघांसुः शिनिपुंगवम् ॥ २३
तच्छूलं सात्वतो ह्याजौ निर्भिद्य निशितैः शरैः ।
चूर्णितं पातयामास मोहयन्निव माधवम् ।
ततोऽपरेण भल्लेन हृद्येनं समताडयत् ॥ २४
स युद्धे युयुधानेन हताश्वो हतसारथिः ।
कृतवर्मा कृतास्त्रेण धरणीमन्वपद्यत ॥ २५
तस्मिन्सात्यकिना वीरे द्वैरथे विरथीकृते ।
समपद्यत सर्वेषां सैन्यानां सुमहद्भयम् ॥ २६
पुत्रस्य तव चात्यर्थं विषादः समपद्यत ।
हतसूते हताश्वे च विरथे कृतवर्मणि ॥ २७
हताश्वं च समालक्ष्य हतसूतमरिंदमम् ।
अभ्यधावत्कृपो राजञ्जिघांसुः शिनिपुंगवम् ॥ २८
तमारोप्य रथोपस्थे मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
अपोवाह महाबाहुस्तूर्णमायोधनादपि ॥ २९
शैनेयेऽधिष्ठिते राजन्विरथे कृतवर्मणि ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ३०
तत्परे नावबुध्यन्त सैन्येन रजसावृते ।
तावकाः प्रद्रुता राजन्दुर्योधनमृते नृपम् ॥ ३१ C. 9 1124 B. 9 21 32 K. 9. 20 31

B5 D4 -पुरस्कृतं, D1 S (except T1. 2) -विभूषितं (for -परिष्कृतम्)

23 a) T3 G2 कोपेन (for रोषेण) D4 महतारिष्टं —b) D- शूलम् Dn D6 उद्धृत्य (for उद्यम्य) —c) D3 चिच्छेद (for चिक्षेप) Ś1 K1 2 D1. 4 -वीर्येण (for -वेगेन) —d) D1 शनिपुंगवं, D4 G1 शिनिपुगव

24 a) D3 T3 4 G2 3 M2–4 तं (for तत्) D3 4 सूत (for शूलं) D1. 5 7 S (except T2) [ऽ]पि (for हि) K4 5 ह्याशु (for ह्याजौ) —b) D4 बहुभि (for निशितै) —c) T1. 2 तूर्णमुत्पादयामास —f) D3 हृष्टेन, D4 हृदि तं, G2 हार्दिक्य (for हृद्येन)

25 a) Ś1 K1 D2 8 सुयुद्धे, K2 स्वयुद्धे, K3 सु युधे, D3. 10 11 युयुधे, T3 G2 स विद्धो (for स युद्धे) —b) D2 हताश्वे —c) Ś1 K1–3 D1. 2 10 11 कृतस्त्रेन, D3 om., M कृतास्त्रस्तु (for °स्त्रेण) —d) D1 पृथिवीम्, D- 7 धरिणीम्, M विरथ (for धरणीम्) K5 अनुपद्यत, Dn D7 (marg sec m as in text) अन्वपीडयत्, D5 T4 G1 3 M समपद्यत, T3 G2 प्रत्य° (for अन्व°) — After 25, B2 reads 27[cd] for the first time, repeating it in its proper place

26 B5 om (hapl) 26[a]–27[b] D1 om. 26 B2 om. 26[ab] —a) T3 धीरे (for वीरे) D4 महारथे नाविरथो —b) D9 M3 द्वे रथे (for द्वैरथे) D8 विरथे कृते D4 द्वैरथो विरथीकृत —cd) D3 10 T1. 2 समापद्यत D2 G2 M3 transp सर्वेषा and सैन्याना M3 भयात् (for भयम्)

27 For the repetition in B2, cf. v l. 25. B5 om. 27[ab] (cf. v. l 26) —a) S (except T1 2) पुत्राणां (for पुत्रस्य), D4 च तव (by transp), T3 तु तथा, T4 G M1. 2 4 तु तव. M3 अत्यतं (for अत्यर्थं) —b) D3 10 11 T3 4 G M2–4 समजायत, D8 चानुपद्यत (for ंसम°) — D1 om 27[c]–28[b] M1 om 27[cd] —c) K4 5 D3 4 हते सूते, Dn D2 –7 सूते मृ(D2 हृ)ते (for हतसूते) B1. 2 (both times) 3–5 Dn D8 9 तु (for च) T3 4 G M2–4 हताश्वे हतसूते च

28 D1 om 28[ab] (cf v l. 27) D8 om (hapl.) 28[a]–30[b] —a) D3 तथाश्वं (for हताश्वं) B2 Dn T3 4 G M2–4 तु (for च) D4 समीक्ष्याथ, T3 G2 समालोक्य; T4 समालोक्य (for °लक्ष्य) K4 हताश्वं समरे लक्ष्य —b) K3 Dn2 n3 D2 10 G1. 3 M1 3 4 अरिंदम, D7 M2 °दम —c) K3 अभिधावत्, K4 5 अभ्ययाच्च, D1 ततोधावत्, G2 अन्व° (for अभ्य°) —Ś1 K1–4 om (hapl.) 28[d]–30[a] —d) D10 जिघांसुं D1 शनिपुगवं

29 Ś1 K1–4 D5 om 29 (cf v l. 28) D1 om. 29 —a) K5 B (except B2) D8 9 सं चारोप्य, T3 समा° (for तमा°) G2 रथोपस्थं —c) B4 D8 10 11 महाबाहुं, S °राज (for °बाहुस्) —d) D4 वहि (for अपि)

30 Ś1 K1–4 om 30[a], D6 om 30[ab] (for both, cf. v l 28) —a) D3 10 G2 शै(D10 सै)नेय-, D7 सैनेये T1. 2 तु स्थिते, T4 वीक्षिते, G1. 3 गर्विते; G2 M विष्ठिते (for ऽधि°) K5 शैनेयाधिष्ठिते राजन्, D1 शैनेयेन कृते रा°, D4. 5 सैन्ये युधिष्ठिरे (D5 °रे) रा°, T3 शैनेयं विहिते रा —b) M3 द्विरथे —c) D2 7 -बलं K5 सर्वे, D4 दृष्ट्वा (for सर्वं) —d) Dn1 सरसा, M3 कृतम् (for पुनर्)

31 D1 om. 31[ab]. —a) K3. 5 D3. 4 तत्परेण (for °रे न). K3 B1. 5 D2, 3, 6–8, 10. 11 T1. 3 M2–4 [अ]न्व

C 9 1124 B 9 21 32 K 9 20 32

दुर्योधनस्तु संप्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् ।
जवेनाभ्यपतत्तूर्णं सर्वांश्चैको न्यवारयत् ॥ ३२
पाण्डूंश्च सर्वान्संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
शिखण्डिनं द्रौपदेयान्पाञ्चालानां च ये गणाः ॥ ३३
केकयान्सोमकांश्चैव पाञ्चालांश्चैव मारिष ।
असंभ्रमं दुराधर्षः शितैरस्त्रैरवारयत् ॥ ३४
अतिष्ठदाहवे यत्तः पुत्रस्तव महाबलः ।
यथा यज्ञे महानग्निर्मन्त्रपूतः प्रकाशयन् ॥ ३५
तं परे नाभ्यवर्तन्त मर्त्या मृत्युमिवाहवे ।
अथान्यं रथमास्थाय हार्दिक्यः समपद्यत ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

(D8 °नु)वुध्यंत, Dn [अ]न्वयुध्यंत (Dn1 °ते), T2 [अ]न्वयुध्येते (for [अ]वयुध्यन्त) —[b]) B Dn D2 5–9 सैन्ये तु (for सैन्येन) T2 महता (for रजसा) Ś1 K D8 10 11 [आ]वृता, B2 [आ]कुले (for [आ]वृते) —[c]) M1 तावत्ते (for तावका) D8 प्राद्रुता, D4 वि° (for प्र°) T1 2 तावद्विप्रद्रुतं राजन् —[d]) D2 5 M8 नृप, D4 तदा, T8 वर (for नृपम्) Dn D6 सर्वे च सहसैनिका, T1 2 दुर्योधनबलं भृशं

32 D1 om 32[ab] —[a]) D2 दुर्योधनेन (for °नस्तु) —[b]) G8 स्व बलम् —[c]) D8 स्वजवेन (hypermetric). T8 4 G M2–4 राजन् (for तूर्णं) —[d]) D1 M2–4 स ताश्; M1 क्रुद्धश् (for सर्वांश्). B8 D8 चैतान्, D2 एको (for चैको) Dn1 n2 D5 7 निवारयत्, D4 [ऽ]भ्ययोधयत्, T8 G2 [ऽ]भ्यवारयत् (for न्य°)

33 [a]) T4 G2 M2–4 हि (for च) D0 सर्वे (for सर्वान्) T8 संक्रुद्धान् Dn D0 सर्वान्पाण्डूश्च संक्रुद्धो, D1 पाण्डो सुतान्सुस°, D4 पाण्डुश्च सर्वस°, T1 2 पाण्डवान्समरे क्रुद्धो, G1 M1 पांडून्सर्वान्सुसंक्रुद्धो (M1 °द्धान्), G3 पाण्डून्पाण्डून्सुसं° —[b]) D10 पार्षद —[c]) K2 5 Dn3 D7 शिखं(K5 °पं)डीनं D8 द्रौपदेयाश्च (hypermetric) —[d]) B1 8 पचालाना च, D7 पाचालाना च, T2 पांचालाश्चैव

34 D1 om. 34 —[a]) K4 5 D3 5 7 10 11 T1 कैकेयान्, B4 D4 8 T2 कैक°, Dn D6 कौंते° (for केक°) K8 मामकाश् (for सोम°) —[b]) Ś1 K1–3 सृंजयाश्; B1 3 पंचालांश्, Dn1 n2 D2 7 पाचाला (D2 7 °ला)श्, D8 मत्स्याश् (submetric) (for पाञ्चालाश्) D4 S योधयामास मारिष (D4 सारत), D10 11 सृंजयाना च मा°. —[c]) Ś1 K1 2 असंभ्रमाद्, D8 असम्भ्रमो (for असंभ्रम) G2 दुराधर्षं —[d]) Dn D5 7 सितैर् K2 B (except B2) D8 9 M शस्त्रैर्, D3 10 11 बाणैर् (for अस्त्रैर्) K1 3 Dn D2 4–7 T2 G2 अवाकिरत् (for °रयत्)

35 [a]) K2 ह्यतु (sic), K4 यत्र, K5 यत्तु, B (except B2) Dn D2 5–9 यत्नात्, D1 वीरस् (for यत्त). —[b]) D1 transp पुत्र and तव D2 7 महाबळ, M1 विशा पते (for महाबल) — D1 om 35[c]–36[d] —[c]) Ś1 महा*ज्ञो, K1 महायज्ञो, K2 °यज्ञे, Dn1 °नासीन्, Dn2 °नस्ति (for °नग्निर्) —[d]) T8 मन्युभूत, G2 आज्यसिक्त, M1 हुतो मंत्रै (for मन्त्रपूत) K8 प्रकाशयेत्, K5 B1–3 D5 8 9 °शवान्, B4 5 Dn D2 4 7 प्रतापवान्, D0 प्रवातवान्, S (except T2) प्रकाशते (for °शयन्) — After 35, D8–11 T2 ins

116* तथा दुर्योधनो राजा संग्रामे सर्वतोऽभवत् ।

36 D1 om. 36 (cf v l 35) —[a]) K8 ते परे न, D3 4 0 त परेण (for °रे न) K8 [अ]भिवर्तंत, B (except B2) Dn D2 5–9 T1 [अ]न्व(D8 °नु)पद्यत, T2 M2 [अ]त्यवर्तंत (for [अ]भ्य°) —[b]) K4 5 मृत्युर् (for मृत्युम्) T8 [आ]हत, T4 G2 [आ]गतं, G1 8 M [अ]भिभो (for [आ]हवे) —[c]) D3 अन्यद् —[d]) K2 समपश्यत, D4 T1 2 M1 2 °वर्तत, G2 °दृश्यत, M3, 4 संन्यवर्तत (for समपद्यत)

Colophon —*Adhy name* Ś1 K1–3 D2 M2–4 कृतवर्मपराजय, D6 दुर्योधनसैन्यभग —*Adhy no* (figures, words or both) B5 D11 (marg) S 21, Dn 19, D4 20 (as in text). —*Sloka no* K5 36, Dn 62 (sic), D5 37.

२१

संजय उवाच ।

पुत्रस्तु ते महाराज रथस्थो रथिनां वरः ।
दुरुत्सहो बभौ युद्धे यथा रुद्रः प्रतापवान् ॥ १
तस्य बाणसहस्रैस्तु प्रच्छन्ना ह्यभवन्मही ।
पराश्च सिषिचे बाणैर्धाराभिरिव पर्वतान् ॥ २
न च सोऽस्ति पुमान्कश्चित्पाण्डवानां महाहवे ।
हयो गजो रथो वापि योऽस्य बाणैरविक्षतः ॥ ३
यं यं हि समरे योधं प्रपश्यामि विशां पते ।
स स बाणैश्चितोऽभूद्वै पुत्रेण तव भारत ॥ ४
यथा सैन्येन रजसा समुद्धूतेन वाहिनी ।
प्रत्यदृश्यत संछन्ना तथा बाणैर्महात्मनः ॥ ५
बाणभूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते ।
दुर्योधनेन प्रकृतां क्षिप्रहस्तेन धन्विना ॥ ६
तेषु योधसहस्रेषु तावकेषु परेषु च ।
एको दुर्योधनो ह्यासीत्पुमानिति मतिर्मम ॥ ७
तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य विक्रमम् ।

C 9 1137
B. 9 22. 6
K. 9 21 6

21

1 a) K4 Dn D4.6 G1.3 तव (for तु ते) — b) T2 रथस्तु, G3 सरथो (for रथस्थो) — After 1^{b}, Dn D6 ins

117* दुर्धर स पुमान्कश्चित्पाण्डवान्प्रति भारत ।
[D6 दुरासद (for दुर्धर स)]

— c) K2.5 D3.4 T3 दुरुत्साहो, T1.2 दुराधर्षो, G2 महोत्साहो, M1 दुरासदो (for दुरुत्सहो) B2 बभौ राजन्, T2.4 G महाबाहुर् (for बभौ युद्धे) Dn बभौ रुद्रो यथा युद्धे, D1 तु मह शुशुभे युद्धे, D6 बभौ युद्धे यथा रुद्रो — d) Dn D6 दैत्यसेना, D3 यथा रौद्र (for यथा रुद्र॰)

2 a) K4.5 -सहस्रैश्च, Dn सहस्रौघै, D8 -सहस्रेषु — b) B2 च (for हि) — D1 om 2^{cd} — c) D4 corrupt T3 G2 नराश् (for पराश्) K4 Dn D7.11 शिषिचे, T3 सिषिचद्, M2-4 युयुधे (for सिषिचे) D3 om (hapl) from बाणैर्धा up to स स (in 4^{c}) — d) D4 T3.4 G1 पर्वत, G3 पर्वत

3 D3 om 3 (cf. v l 2) Ś1 lacuna for 3^{a} — a) B4.5 समोस्ति, D5 चास्ति हि, D7 (marg sec m as in text) चास्तीह (for च सोऽस्ति) K1 न च सोदृश्यत तदा, K2 न च सोभूत्नरस्तत्र, K3 न च शास्ति बलात्क श्चित् — b) K2 महामृधे, K4.5 Dn D2.4.5.7.10.11 S बलार्णवे, B2 महाबले, D6 र्णवे (for ॰हवे) — c) B1 D1.5.9 transp गजो and रथो — d) K3 D10 य स्याद्, T4 ये स्युर् (for योऽस्य) Ś1 K1.4.5 D6 न विक्षत, D1.7 (marg sec m) न खंडित, D2.4.5.7 (orig) न विक्षित (for अविक्षत॰)

4 D3 om. up to स स (cf v l 2) D1 om 4. — a) T2 योधा, M1 योद्धुं, M2.4 यौध, M3 यौधा — b) Dn D2.5-7 अपश्याम (for प्रपश्यामि) D4 महीपते, S (except T1.2) महीतले (for विशा पते) — c) B (except B2) D8.9 स तु, Dn1 सस-, T3 तस्य (for स स) Dn D2.6 चितोद्धू(D2 द्धू)तै, D4 चितस्तीक्ष्णै, D5.7 चितोद्वृत्तै, M3 आहतोभूद्वै (hypermetric) (for चितोऽभूद्वै) — d) S transp पुत्रेण and तव

5 a) D6 om from सैन्येन up to ह्या (in 7^{c}) T2.4 महता (for रजसा) — b) K (except K1) B D1-4.7-11 T1.3.4 M1 समुद्भूतेन — c) M1 प्रत्यपद्यत (for दृश्यत) K2 Dn2 n3 D3 सछिन्ना, D1 संवृत्ता (for संछन्ना) — d) Ś1 K1.2 तस्य, D3 रथा, D4 यथा (for तथा) B2 महात्मभि, D3 ॰त्मना

6 D6 om 6 (cf. v l 5) — a) K4.5 G1.2 बाण भूतम् K4 अपश्याम (sic) — b) G1.3 पृथिव्या G1 -तले (for -पते) — D1 om 6^{cd} — c) B3-5 प्रहृता, D3 प्रकृ*, D5.9 T4 G2 ॰हिता, D7 (marg sec m as in text) क्षता, D3 सहिता, T1 पतता, T2 [आ]पतता, T3 प्रहता, G1.3 M4 तता (for ॰कृता) — d) Dn1 n2 वप्र (for क्षिप्र) D4 धन्विना

7 D6 om up to ह्या (cf v l 5) — a) D3 योद्धा, M2-4 यौध D9 तेषु सुयोधहस्तेषु — c) B (except B2) Dn D2.5.7-9 च (for हि) S नास्ति दुर्योधनसम॰ — d) D10.11 इव (for इति) Dn D2.5.7.9 स पुमानिति मे मति

8 D1 om 8 — a) T1.2 अत्र, M1 सद् (for तत्र) D2-4 [अ]द्भूतम् K4 D2.3.6 अपश्यामस् — b) S (except T1.2) पौरुषं (for विक्रमम्) — c) B

C. 9 1107
B 9 22 8
K. 9. 21 8

यदेकं सहिताः पार्था नात्यवर्तन्त भारत ॥ ८
युधिष्ठिरं शतेनाजौ विव्याध भरतर्षभ ।
भीमसेनं च सप्तत्या सहदेवं च सप्तभिः ॥ ९
नकुलं च चतुःषष्ट्या धृष्टद्युम्नं च पञ्चभिः ।
सप्तभिर्द्रौपदेयांश्च त्रिभिर्विव्याध सात्यकिम् ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन सहदेवस्य मारिष ॥ १०
तदपास्य धनुश्छिन्नं माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
अभ्यधावत राजानं प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः ।
ततो दुर्योधनं संख्ये विव्याध दशभिः शरैः ॥ ११
नकुलश्च ततो वीरो राजानं नवभिः शरैः ।
घोररूपैर्महेष्वासो विव्याध च ननाद च ॥ १२
सात्यकिश्चापि राजानं शरेणानतपर्वणा ।
द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या धर्मराजश्च सप्तभिः ।
अशीत्या भीमसेनश्च शरै राजानमार्दयत् ॥ १३
समन्तात्कीर्यमाणस्तु बाणसंघैर्महात्मभिः ।
न चचाल महाराज सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १४
लाघवं सौष्ठवं चापि वीर्यं चैव महात्मनः ।
अति सर्वाणि भूतानि ददृशुः सर्वमानवाः ॥ १५

(except B5) D9 S (except T2) एनं, D8 एन (for एकं) — d) K2 3, 5 B2 D3 4 10 11 G1 2 M1 नाभ्यवर्तंत, K4 ते न्यव°, B1 D8 9 नानुव°, B3 नान्वपद्यत, B4 5 Dn D2 5–7 नान्ववर्तंत (for नात्य°) S (except T1 2) मारिष

9 b) D3–5 भरतर्षभ D1 विव्याध तत्र नंदन — K4 om 9^{c}–10^{b} — c) D4 तु, S (except T1 2) त्रि (for च) D6 om (hapl) from सप्तत्या up to च (in 9^{d}) — d) S पचभि (T4 °च च) (for सप्तभि).

10 K4 om 10^{ab} (cf v l 9) B5 D3 om (hapl) 10^{ab} — a) D7 नकुळ G2 तत (for चतु) — b) B4 Dn T4 M सप्तभि (for पञ्चभि) — c) T3 4 G M2–4 पंचभिर् (for सप्त°) D4 द्रौपदेयास्तथा सर्वान्, M1 द्रौपदेयाश्च तावब्भिस् — d) T1 G1 विव्याथ D4 सात्यकिं च महारथ — e) T3 4 G समरे (for भल्लेन) — f) T1 2 भारत, G2 ह्यरिण (for मारिष)

11 a) K2 D8 तदा (for तद्) M1 घोर (for छिन्न) — T3 om. 11^{b}–13^{c} — b) B2 सहदेवो महाबल° — c) D3 10 11 अभ्यद्रवत; T4 प्रत्यधावत, G2 अभ्यवर्तत (for °धावत) D3 om from राजान up to नकुलश्च (in 12^{a}) — T2 om. (hapl) 11^{d}–16^{c} — d) D4 [अ]थ, T1 सु- (for [अ]न्यन्) Dn नवभिर्नवभि° पुन, M1 प्रगृह्यान्यच्छरासन — e) Dn युद्धे, T4 G3 संघे, G1, 2 M सखे — f) G3 निशितै° (for दशभि)

12 D3 om नकुलश्च, T2 3 om 12 (for both, cf v l. 11) — a) D7 नकुळस् K3 B3 5 Dn D2 5–7 10 11 तु (for च) B4 तदा (for ततो) — b) B1 D4 दशभि (for नवभि) K4 5 B (except B1) D1–3 5–8 10 11 T1 पुन (for शरै) — c) K3 घोररूपी, Dn °रूपं, D3 °रूपे; T4 G M3–4 °रूपो (for °रूपैर्)

D3 10 11 महाबाणैर्, D6 महेष्वासान् (for °सो) — d) T1 G विव्याथ

13 T2 om 13, T3 om 13^{abc} (for both, cf. v l 11) — a) B4 5 D3, 10 11 [ए]व (for [अ]पि) — b) M2–4 शतेन (for शरेण) K2 4 Dn D1 2 4–6 G M1 2 4 नतपर्वणा — d) B2 -राजस्तु; D8 -राजस्य, T4 -राज च B D1–3, 5–11 T1 3 4 G3 पंचभि (for सप्तभि) — e) D1 S (except T1 G1, T2 om.) तु (for च) D8 अशीत्या भीमसेनेन — f) T3, 4 G2 M घोरै, G1 3 घोरो (for शरै) K3 B1 Dn D2 3 5–7 T1 अर्दयत्, K4 5 D10 11 T3, 4 G M अ(D10 11 T3 आ)र्पयत् (for आर्दयत्)

14 T3 om. 14 (cf. v l 11) — a) Ś1 K1 2 वार्यमाणस्, G3 कीर्णमानस्, M3 कीर्यमाण (for °माणस्) K2 च (for तु) — b) B (except B2) D8 9 -वर्षैर्, G3 M3 सखैर् (for -संघैर्) T1 महात्मना (for °भि°) — c) D2 7 चचाळ D1 तदा राजा, D5 7 महाबाहु (for °राज)

15 T2 om. 15 (cf v l 11) — a) Ś1 K1 2 सौष्ठव लाघवं (by transp), B2 D4 S (T2 om.) लाघवात्सौष्ठवाच्च् K2 T1 3 4 G चैव, D8 त्रापि (for चापि) — b) T3 om (hapl) वीर्यं चैव B2 D4 T4 G M वीर्याच्च्, T1 धैर्याच्च् (for वीर्यं) K4, 5 B2 4 5 D3–5, 7 10 11 M [अ]पि (for [ए]व) K3 महात्मभि° — c) K2 आभि, D5 अपि (for अति) D1 इति सर्वेपि वीरेंद्रा — d) Ś1 K1–3 D1 तत्र, T4 तानि (for सर्व-) D1 संगरे, S (except M1, T2 om) पार्थिवा. (for -मानवा) D4 व्यस्मयत तदा रणे

16 T2 om 16^{abc} (cf v l 11) — a) B2 D2 M1 धार्तराष्ट्र, D10 11 G1 3 °राष्ट्र K3–5 B2 Dn D1–7 10 11

धार्तराष्ट्रास्तु राजेन्द्र यात्वा तु स्वल्पमन्तरम् ।
अपश्यमाना राजानं पर्यवर्तन्त दंशिताः ॥ १६
तेषामापततां घोरस्तुमुलः समजायत ।
क्षुब्धस्य हि समुद्रस्य प्रावृट्काले यथा निशि ॥ १७
समासाद्य रणे ते तु राजानमपराजितम् ।
प्रत्युद्ययुर्महेष्वासाः पाण्डवानाततायिनः ॥ १८
भीमसेनं रणे क्रुद्धं द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।
ततो बाणैर्महाराज प्रमुक्तैः सर्वतोदिशम् ।
नाज्ञायन्त रणे वीरा न दिशः प्रदिशस्तथा ॥ १९
तावुभौ क्रूरकर्माणावुभौ भारत दुःसहौ ।
घोररूपमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
त्रासयन्तौ जगत्सर्वं ज्याक्षेपविहतत्वचौ ॥ २०
शकुनिस्तु रणे वीरो युधिष्ठिरमपीडयत् ।
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सुबलस्य सुतो विभुः ।
नादं चकार बलवान्सर्वसैन्यानि कम्पयन् ॥ २१
एतस्मिन्नन्तरे वीरं राजानमपराजितम् । C 9 1154 B 9 22.23 K 9 21 24

हि, B1. 3 D5 9 [अ]पि, S (T2 om) च (for तु) K4 5 राजान, Dn D5 राजान, D2 राजेंद्रान् (for राजेन्द्र) —D6 7 read 16^{b} on marg —^{b}) K3 D9 योधास्, D10 पार्थान (for यात्वा) B2 M2–4 [अ]पि, D10 नु, T1 3 4 G2 3 M1 हि (for तु) K4 5 यत्ता सुस्वल्पमतरं, Dn D5 6 सर्वानभ्यहनन्दारं, D3 पार्थिव स्वल्पमतर, D4 गत्वा स्वल्पमया°, D3 योधा स्वल्पमन° —^{c}) Dn अभ्यपश्याम, D- 8 अपश्यमान, M2–4 पश्चिमेन तु (for अपश्यमाना) —^{d}) D4 यदवर्तंत, T1 2 पर्यधावंत (for °वर्तन्त) K1 T1 4 G M दसिता, D4 दर्शिता, Cn (gloss सनद्धा) दंशिता (as in text)

17 ^{a}) D4 T1. 2 G2 M घोषस् (for घोरस्) —^{b}) Dn D4 5 तुमल, D2 7 तुमुळ D3 10 11 समपद्यत —D1 om. 17^{cd} —^{c}) Dn2 n3 D7 क्रुद्धस्य हि, D2 प्रवृद्धस्य (for क्षुब्धस्य हि) S (except T1. 2) महार्णवस्य क्षुब्धस्य —^{d}) D7 -काळे T3 महान्, G3 महा (for यथा) B3 D4 10 11 स्वन, D3 घन, T3 इव, G2 ध्वनि (for निशि)

18 ^{a}) B1. 3 D3 जेतुं, D4 तत्र, G2 चेरु (for ते तु) —^{c}) D1 अभ्युद्ययुर्, D3 तत्यद्ययुर् (sic) (for प्रत्यु°)

19 ^{a}) D4 तया (for रणे) D1 3 10 11 क्रुद्धो (D3 °द्धे), D4 क्षुब्धं (for क्रुद्ध) —^{b}) D4 न्यधारयत् (for न्यवा°) —^{c}) D3 10 11 नाना, D4 T1–3 G2 3 M तयोर् (for ततो) —^{d}) K4 5 D2. 3 प्रयुक्तः, T3. 4 G1 3 M2–4 प्रवृत्तै, G2 प्रावृतै (for प्रमुक्तै°) T2 3 G2 -दिश (for -दिशम्) K3 प्रमुक्त पर्वतोर्चिषं —D1 om. 19^{ef} —^{e}) Dn1 D2. 5 न ज्ञायत, D3 4 8 नाज्ञायत T2 G1. 3 वीर, M1 राजन् (for वीरा) —^{f}) Ś1 K D2 10 11 कुत, B2 Dn D3. 6 तत, M1 न च (for तथा)

20 ^{a}) T1 2 कृत, T3 4 G भीम-, M घोर- (for क्रूर) —^{b}) D1 सर्व (for उभौ) T1. 4 भरत, G2 तावति (for भारत) M दुषहौ —K4 om 20^{cdef} —^{c}) M1 अविध्येता D4 G1 3 घोररूपौ प्रयु(D4 तु यु)ध्येता —^{d}) D4 corrupt. Dn1 कृते (for कृत-) —D1 om. 20^{ef} —^{e}) Dn3 D3 10 11 दिश सर्वा (for जगत्सर्वं) —^{f}) D3 corrupt. Ś1 K1–3 D4 G1 ज्या क्षेप, G3 हाक्षेप (sic) (for ज्या) Ś1 K1–3 D4 T3 निहत, K5 T4 G2 विहित, B Dn D2 5 7–11 -कठिन- (Dn1 D2 °ण-), T1 पिहित (for विहत-) G1. 3 -त्वचा (for -त्वचौ)

21 ^{a}) D2 ततो (for रणे) M1 शूरो (for वीरो) T1. 2 शकुनिश्च धनुश्छित्त्वा —^{b}) K2 अमायत, B1 3 5 D5 9 अताडयत् (for अपीड) —^{d}) D2 सौबलश्च, D7 सुबळस्य D2 शितैर् (for सुतो) Ś1 K1–3 D3 10 11 विभो, B (except B2) D9 भुवि, D1 विभौ, D5 7 शरै°, G1 3 बली, M1 युधि (for विभु) —After 21^{d}, Dn D4. 6 ins

118* यन्त्रेण हन्यमानौ तु रथाङ्गावपि चिच्छिदे ।
मण्डलाग्र धनुश्चापि निशितास्तोमरानपि ।
नाराचानर्धनाराचान्सुपुण्यान्मुद्गरानपि ।
स्वर्णदण्डा च शक्तिं च भिण्डिपालान्परस्वधान् ।
निरुन्धयन्सत्यधृतिं कृत्वैतत्कर्म दारुणम् । [5]

[(L 1) D6 [आ]हन्यमानौ D4 सारथिश्च शिर क्षिप्र (for the prior half) D4 शरेण स तु चिच्छिदे (for the post half) —(L 4) D4 तु (for the second च) D4 भीडमार्लो (for भिण्डिपालान्) —(L 5) D4 विरथ त (for निरुन्धयन्) D6 सत्यधृति]

—T4 G1. 3 repeat 21^{cd} after 23^{d} —^{e}) Ś1 K1–3 D1. 10 11 बलवत्, D2 7 बळवान् —^{f}) D10 T4 (second time) [अ]कंपयन्, Bom. ed कोपयन् (for कम्प°)

C 9 1154 B 9 22 25 K 9 21 24

अपोवाह रथेनाजौ सहदेवः प्रतापवान् ॥ २२
अथान्यं रथमास्थाय धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
शकुनिं नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
ननाद च महानादं प्रवरः सर्वधन्विनाम् ॥ २३
तद्युद्धमभवच्चित्रं घोररूपं च मारिष ।
ईक्षितृप्रीतिजननं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २४
उलूकस्तु महेष्वासं नकुलं युद्धदुर्मदम् ।
अभ्यद्रवदमेयात्मा शरवर्षैः समन्ततः ॥ २५
तथैव नकुलः शूरः सौबलस्य सुतं रणे ।
शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयत् ॥ २६
तौ तत्र समरे वीरौ कुलपुत्रौ महारथौ ।
योधयन्तावपश्येतां परस्परकृतागसौ ॥ २७
तथैव कृतवर्मा तु शैनेयं शत्रुतापनम् ।
योधयञ्शुशुभे राजन्बलं शक्र इवाहवे ॥ २८
दुर्योधनो धनुश्छित्त्वा धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध निशितैः शरैः ॥ २९
धृष्टद्युम्नोऽपि समरे प्रगृह्य परमायुधम् ।
राजानं योधयामास पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ ३०
तयोर्युद्धं महच्चासीत्संग्रामे भरतर्षभ ।
प्रभिन्नयोर्यथा मत्तं मत्तयोर्वरहस्तिनोः ॥ ३१

D_4 सर्वसैन्यमकम्पयत्

22 G_2 om 22–23 D_{10} repeats 22–23 after परि (in 9 23 11[b]) —[a]) D_{10} (both times) स तस्मिन् (for एत°) $K_{4.5}$ B_2 $D_{4.5.7}$ $T_{1.4}$ $G_{1.3}$ $M_{2.4}$ वीरो, D_2 T_2 वीर, M_3 वीरा (for वीरं) —[c]) $K_{4.5}$ रथे राजा (K_5 °जन्), $B_{1.3}$ $D_{8.9}$ रणे राजन्, $B_{4.5}$ रणाद्रा जन् (for रथेनाजौ)

23 For the repetition in D_{10}, cf v l. 22 G_2 om. 23 (cf v l 22) T_3 om 23 —[b]) $D_{1.3.6.10}$ (both times) 11 T_4 $G_{1.3}$ पुत्रो (for राजो) —[c]) D_1 भित्त्वा (for विद्ध्वा) — K_4 om 23[d]–24[c] —[d]) D_3 विद्ध्वा च (for विव्याध) $D_{4.6.7}$ सप्तभि (for पञ्चभि) — After 23[d], T_4 $G_{1.3}$ repeat 21[ef] T_4 $G_{1.3}$ om 23[ef] —[e]) D_8 [इ]व (for च) K_6 महाराज, B_1 महन्नाद (for महानाद)

24 K_4 om. 24[abc] (cf v l 23) —[a]) D_2 घोर (for चित्र) $M_{3.4}$ तद्युद्ध तु महानासीद् (sic) —[b]) D_2 चित्र (for घोर) $D_{5.7}$ M_{2-4} विशा पते (for च मारिष) —[c]) K_3 ईक्षितु°, K_5 $B_{1.4.5}$ $D_{9.11}$ ईक्षण-, B_2 ईक्षितुं, Dn $D_{2.3.5-7}$ प्रेक्षक, D_1 ईक्षक-, D_4 वीक्षता, D_8 ईक्षण, D_{10} प्रेक्षता, $G_{1.3}$ द्रष्टॄन् (submetric), Ca प्रेक्षितृ- (for ई°) G_2 योधाना क्रोध जनन —[d]) $T_{3.4}$ G_2 M -पूजितं (for सेवितम्)

25 [a]) Dn $D_{4.6}$ T G M_1 महेष्वासो —[b]) D_7 नकुळं T_4 युधि (for युद्ध-) —[c]) $D_{3.4}$ S (except $T_{1.2}$) अभ्यवर्षत् (for °द्रवद्) $T_{3.4}$ G महाराज (for अमेयात्मा) —[d]) K_2 दशवर्षं (sic) (for शरवर्ष°)

26 K_3 om 26–27 —[a]) B_1 D_9 तथैन, B_2 तथैवं, B_3 अथैन (for तथैव) D_7 नकुळ —[b]) $D_{2.7}$ सौबलस्य, D_3 $G_{1.3}$ सुबलस्य —[d]) D_4 पर्यकिरत् (submetric), M_1 पर्यवाकिरत् (for °रयत्)

27 K_3 om 27 (cf v l 26) —[a]) G_3 om. from समरे up to योधय (in 28[c]) —[b]) D_8 सूतपुत्रौ, D_4 युद्धशौण्डौ, D_7 कुळपुत्रौ, T_2 कृत° (for कुल°) —[c]) D_1 युध्यमानाव् D_4 S (G_3 om) अद्र(D_4 T_2 च द)-श्येता (for अप°) —[d]) $D_{1.3.10.11}$ कृतप्रतिकृतैषिणौ (= 20[d])

28 G_3 om up to योधय (cf v l. 27) —[a]) Ś1 K_{1-3} Dn $D_{2.5-7}$ च, T_3 त (for तु) $D_{1.3.10.11}$ तथैव कृतवर्माणं —[b]) K_4 $D_{1.3.10.11}$ शैनेय, K_5 सैनेय, D_4 सैन्येय Ś1 $K_{1.2.4}$ $D_{1.3.7.10.11}$ -तापन°, D_4 -घातिन (for -तापनम्) —[d]) K_2 $D_{1.10.11}$ बलिं, D_1 जम्भं, $D_{2.7}$ बळ, T_{1-3} G_1 M_3 बलि, T_4 $M_{1.2.4}$ बल° (for बल) $K_{2.3}$ शत्रुर्, T $G_{1.2}$ M शक्रम् (for शक्र) K_4 बलशक्राविवाहवे

29 After 29[b], D_4 ins

119* पञ्चभिर्निशितैस्तीक्ष्णैः शरैर्विव्याध मर्पयन् ।

—[c]) D_8 तथैव (for अथैन) —[d]) T_1 G_1 विव्याध-

30 [b]) Dn_{2} n_3 परमायुध, $T_{1.2}$ सुमहायुध $D_{1.7}$ (marg sec m) प्रगृह्यान्यन्महद्धनु (= 11[d]) — K_1 om 30[cd]

31 D_1 om 31 —[a]) K_2 G_1 M ततो (for तयोर्) M_1 हि (for च) $T_{3.4}$ $G_{2.3}$ ततो युद्ध समभवद् —[b]) $T_{1.2}$ सक्रुद्धे, $T_{3.4}$ G M_{2-4} सरब्धं, M_1 ससक्तं (for संग्रामे) —[c]) T_2 प्रभिन्नं वा, Ca (gloss मदवाहिनोः)

गौतमस्तु रणे क्रुद्धो द्रौपदेयान्महाबलान् ।
विव्याध बहुभिः शूरः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३२
तस्य तैरभवद्युद्धमिन्द्रियैरिव देहिनः ।
घोररूपमसंवार्यं निर्मर्यादमतीव च ॥ ३३
ते च तं पीडयामासुरिन्द्रियाणीव बालिशम् ।
स च तान्प्रतिसंरब्धः प्रत्ययोधयदाहवे ॥ ३४
एवं चित्रमभूद्युद्धं तस्य तैः सह भारत ।
उत्थायोत्थाय हि यथा देहिनामिन्द्रियैर्विभो ॥ ३५
नराश्चैव नरैः सार्धं दन्तिनो दन्तिभिस्तथा ।
हया हयैः समासक्ता रथिनो रथिभिस्तथा ।
संकुलं चाभवद्भूयो घोररूपं विशां पते ॥ ३६
इदं चित्रमिदं घोरमिदं रौद्रमिति प्रभो ।
युद्धान्यासन्महाराज घोराणि च बहूनि च ॥ ३७
ते समासाद्य समरे परस्परमरिंदमाः ।
विव्यधुश्चैव जघ्नुश्च समासाद्य महाहवे ॥ ३८
तेषां शस्त्रसमुद्भूतं रजस्तीव्रमदृश्यत ।
प्रवातेनोद्धतं राजन्धावद्भिश्चाश्वसादिभिः ॥ ३९
रथनेमिसमुद्भूतं निःश्वासैश्चापि दन्तिनाम् । C. 9 1173 B 9 22 44 K. 9 21 43

प्रभिन्नयोर् (as in text) D 1 तथा (for यथा) K1 4 B1 D10 दान्त, B 4 D2 5 6 -भाक्ति, Ca (gloss गाढन्यम्) [आभिन्नं (for मत्त) T3 4 G प्रभिन्न (G भग्न) योरिव तयोर् — d) D2 मत्तयोर् (for मत्तयोर्) K4 6 B Dn1 n2 D 4 6-9 T1-3 G1 M नन (for वर) D1 -हस्तयो (sic) (for हस्तिनो)

32 a) T2 द्वारं (for रणे) — b) K4 D3 T2 4 G महारथान्, D1 °बलान — c) T1 G1 विव्याध Ś1 K1 D2 दशभि (for बहुभि) T1 2 G1 घोरं, T3 शूरान्, M1 शूर (for शूर) D4 विव्याध निशितैर्बाणैः

33 K4 om (hapl) 33b–34a — b) M3 अपि (for इव) D om from देहिन up to यैर्विभो (in 35d) D1 देहिना (for °न) — D1 om 33cd — c) Dn असह्यं हि, D4 असमाप्य, D10 T G असह्यं (for °वार्यं) — d) K Dn D5 7 अमर्यादम्, B1 6 अतीव वा, D7 10 11 सदैव (for अतीव च)

34 K4 om 34a, D om 34 (for both, cf v l 33) T1 om 34-35 — a) K2 D3 10 11 G M1 ते च स, Dn D4 5 7 त एनं, D न च स (for ते च त) — b) K2 D3 बालिश, D2 दारुण, G2 देहिन (for बालिशम्) — D1 om 34cd — c) D4 तु (for च) K4 B D3 9 संरब्धान् (B1 °ब्धन्), Dn1 सरब्धान, D2 -संक्रुद्ध (D2 °ब्ध) स्तान, T3 M समाय, G1 3 समाय, G2 सयुध्यत् (for संरब्ध) — d) D4 प्रत्ययो धयदाहवे

35 D6 om 35 (cf v l 33) T4 om 35 (cf v l 34) — a) Ś1 K1-3 D5 7 एवं युद्धमभूच्चित्रं — b) D1 तेषां, G1 3 तत्र (for तस्य) D4 पार्थिव (for भारत) — D1 om. 35c–36b — c) K4 5 B (except B2) Dn D2 5 7-9 च (for हि) K2 4 5 तथा, Dn D 3 5 10 11 सदा, T2 योधा, M1 सदा (for यथा) — d) Dn D2 5 7 इव (for विभो) Ś1 K M1 Ca देहि नामिन्द्रि (M1 °श्चे) द्रियैर्विभो (K6 [marg] °रिव)

36 D1 om 36ab (cf v l 35) — a) T3 4 G M नराणां च (T3 तु, G2 तैर्) (for नराश्चैव) — b) T3 4 G M1 3 4 दन्तिना (for °नो) K3 Dn D2 5 7 T2 G 3 M1 3 (also as in text) सह (for तथा) — D5 om (hapl) 36cd — c) Ś1 K1 2 transp हया and हयै K3 समायुक्तैः, B1 5 Dn n3 D5 7 युक्ता, D1 मत्ता योधैः, D3 समायुक्तौ (sic) (for सक्ता) — d) K 3 B2 D1 2 4 10 11 T3 M1 सह (for तथा) — D1 om 36e–37d — e) D7 संकुल B (except B2) D3 8 9 S (except T2) युद्ध (for भूयो)

37 D1 om 37 (cf v l 36) — a) Ś1 K1-3 इदं घोरमिदं रौद्रम् (K3 चित्रम्) — b) Ś1 K1 2 चित्रम् (for रौद्रम्) D2 इद (for इति)

38 a) D3 om ते — b) K4 5 Dn D1 2 5 6 अरिंदम — c) Ś1 K1-3 व्यधमन्, D1 8 10 11 व्य (D3 वि) नदंश्च, G1 विविधुश्च (for °व्यधुश्च) — d) Ś1 K1 2 सहसैव, K4 5 सहसा चै, D1 निजघ्नुश्च, T2 समाभाष्य, M1 ह्य (for °साद्य) Ś1 K T1 2 महाबला, T3 4 G परस्पर (for महाहवे)

39 a) Ś1 K D1 3 T1 2 तत्र, D10 11 यत्र, G1 वर्ज (for शस्त्र) Ś1 K1 M3 समुद्धूत, D5 संभूत (sub metric) Dn D-7 तेषां च शस्त्रसमर्दाद्, D2 तेषां शस्त्रस्य समर्दाद् — b) M1 रज B3 D6 अपश्यत, G2 समंतत (for अदृश्यत) — c) D1 10 11 G M वातेन च, D3 वातेन, D4 पत्तिभिश्च, T3 वातेनेव, T4 पादेन च

C. 9 1173
D 9 22 44
K 9 21 43

रजः संध्याभ्रकपिलं दिवाकरपथं ययौ ॥ ४०
रजसा तेन संपृक्ते भास्करे निष्प्रभीकृते ।
संछादिताभवद्भूमिस्ते च शूरा महारथाः ॥ ४१
मुहूर्तादिव संवृत्तं नीरजस्कं समन्ततः ।
वीरशोणितसिक्तायां भूमौ भरतसत्तम ।
उपाशाम्यत्ततस्तीव्रं तद्रजो घोरदर्शनम् ॥ ४२

ततोऽपश्यं महाराज द्वंद्वयुद्धानि भारत ।
यथाप्राग्र्यं यथाज्येष्ठं मध्याह्ने वै सुदारुणे ।
वर्मणां तत्र राजेन्द्र व्यदृश्यन्तोज्ज्वलाः प्रभाः ॥ ४३
शब्दः सुतुमुलः संख्ये शराणां पततामभूत् ।
महावेणुवनस्येव दह्यमानस्य सर्वतः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वण्येकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

(for प्रवातेन) K2 [उ]द्धूत, M8 [उ]द्धूतं Dn D2 6–7 निनदत्सु च योधेषु — D1 om 39d–40c —d) K4 धावतश् (for °ब्दिश्)

40 D1 om 40abc (cf v l 39) —a) M3 4 -समुद्धूत (for °द्धूत) —b) D3 4 7 T3 M निश्वासैश् D8 M8 [ए]व (for [अ]पि) D7 दंशितं, T4 देहिना (for दन्तिनाम्) — K3 reads 40cd twice —c) K6 B D2 3 6 8–11 T1 2 4 G1 3 -कलिलं (for -कपिल) K4 रज संध्या च कलितं —d) T3 रय, M8 वनं (for -पथं) — After 40, D1 ins

120* एकच्छायमिवाकाशं समभूत्तत्र धन्विनाम् ।

41 D1 om 41a–42b —a) B4 5 संपूर्णे; D3. 4 10 11 °पृक्तो, T3 M2–4 °वृत्ते, M1 °युक्ते (for °पृक्ते) —b) K2 3 Dn D2. 6–7 G3 M2–4 निष्प्रभे कृते, K4 5 निह्नवीकृते D8 10 11 भास्करो निष्प्रभः कृत

42 D1 om 42ab (cf v l 41) —a) T2–4 मुहूर्तम् D4 T1 G2 क्षय, D8 एव (for इव) B1 D11 T2 G1 3 संपृक्तं, B2 °भूतं, T4 °रुध्दं (for °वृत्तं) —b) K4 निरजस्त, K6 B5 D4 G1 M1 वि(G1 नि)-रजस्क (for नी°) —c) D3 -संसिक्त, D4 T3 4 G M2–4 -दिग्धाया, D6 T2 सक्ताया, D10 11 -रक्तायां (for सि°) —d) D6 7 G3 भारत- —e) K4 5 D8 9 11 T1 3 उपशाम्यत्, Dn D2 4–7 G1. 3 व्युप(G1 3 °पा)-शाम्यत्, T4 M व्युप(M3 4 °पा)शाम्यत् (for उपा°) D3 दीप्तं (for तीव्रं) D1 शांतिं जगाम वेगेन, G2 व्युपशाम्योद्धतं तीव्रं. —f) D2 रणे (for रजो).

43 D1 om. from 43a up to 9. 22. 5d. —a) K4 5 B4 5 Dn D2 4 5 7 8 T3 4 G2 3 M2–4 [ऽ]पश्यन् (for ऽपश्यं) D3 10. 11 अहं भूयो, T4 महाराजन्. — T3 om. 43cdef —c) B2 -प्राणं, D3 4 -प्रासं, D10 11 -प्राप्य, T1 2 चाग्र्यं (T2 °ग्रं), G2 3 M -प्राग्रं, Ca (gloss प्रधानं) -प्राग्र्य (as in text) T4 om. from यथाज्येष्ठं up to शब्द सु (in 44a). K2–5 B2. 4 D2. 4 6 10 11 S (T3 4 om) -श्रेष्ठं (for ज्येष्ठ) —d) Ś1 K1–3 D4 G2 चैव (for वै सु-) K4 5 B1–3 5 Dn D2 3 5–11 M1 -दारुणं, B4 -दर्शनं, G2 भास्करं (for -दारुणे) —e) D4 M1 चर्मणा; D9 शस्त्राणा; G1 3 वर्माणि, G2 वर्माणस् (for वर्मणा) —f) D3 विदृश्यत K4 T1. 2 G M2–4 [उ]ज्ज्वल (M3 °लत्-) (for [उ]ज्ज्वला) D4 दृश्यते ज्वलनप्रभा

44 D1 om 44, T4 om शब्द सु (for both, cf. v l 43) —a) K3 D3 4 10 11 G3 शब्दश्च, B2 G1 स शब्दस्, Dn D2 5–7 M शब्दस्तु, D9 शब्द स, T3 G2 यथा प्राक् (for शब्द सु-) Dn D4 तुमल-, D2 तुमुळे, D5 7 तुमले (D7 °ळे), D8 -तुमुर-, T2 -तुमलं (for -तुमुल) Dn2 n3 D2 5–7 T4 युद्धे, G M सख्ये —c) Ś1 K1 -वीरो (for -वेणु-) D8 रवस्य (for वनस्य) T3 [ए]व (for [इ]व) —d) K4 5 D9 सर्वशः; Dn1 n3 सयुगे, Dn2 D3 4 6 10 11 S (except T3) पर्वते (for सर्वत)

Colophon om. in D1. — *Adhy name* Ś1 K1 2 द्वंद्वयुद्धानि, K4 5 D6 द्वंद्वयुद्ध, Bom. ed संकुलयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) B5 D11 (marg.) S 22, Dn 20; D4 21 (as in text). — *Śloka no.*, Dn 52.

२२

संजय उवाच ।
वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयानके ।
अभज्यत बलं तत्र तव पुत्रस्य पाण्डवैः ॥ १
तांस्तु यत्नेन महता संनिवार्य महारथान् ।
पुत्रस्ते योधयामास पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २
निवृत्ताः सहसा योधास्तव पुत्रप्रियैषिणः ।
संनिवृत्तेषु तेष्वेवं युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥ ३
तावकानां परेषां च देवासुररणोपमम् ।
परेषां तव सैन्ये च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ ४
अनुमानेन युध्यन्ते संज्ञाभिश्च परस्परम् ।
तेषां क्षयो महानासीद्युध्यतामितरेतरम् ॥ ५
ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः ।
जिगीषमाणः संग्रामे धार्तराष्ट्रान्सराजकान् ॥ ६
त्रिभिः शारद्वतं विद्ध्वा रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
चतुर्भिर्निजघानाश्वान्कल्याणान्कृतवर्मणः ॥ ७
अश्वत्थामा तु हार्दिक्यमपोवाह यशस्विनम् ।
अथ शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम् ॥ ८
ततो दुर्योधनो राजा रथान्सप्तशतान्रणे ।　C. 9 1157 B 9 23 9 K 9 22 9

22

1 D1 om. up to 5 (cf. v l 9 21 43) —^{a}) K3–5 Dn D2 2 6 10 11 T2–4 तदा, D4 G2 3 महा (for तथा) —^{c}) D7 बळ T3 4 G1 3 तन्त्र (for तत्र)

2 D1 om 2 (cf. v l 1) —^{a}) K5 ता (for तास्) D2 युद्धेन (for यत्नेन) S (except T1 2) तास्तु सर्वेण य(T4 G °वांनय)त्नेन —^{b}) T1 सनिवर्त्य, T2 °पन्य (for °वार्य) D3 T3 4 G M2–4 महारथा —^{c}) B (except B2) Dn D3 8 9 S (except T4) पुत्रास्ते (Dn °नस्ते, M3 4 °त्रार्ये) योधयामासु —^{d}) B1 reads from पाण्डवानाम् up to तावकाना (in 4^{a}) on marg M2–4 पाचालानाम्

3 D1 om 3 (cf v l. 1) B1 reads 3 on marg —^{a}) M2–4 सवृत्ता (for नि°) M योधास् —^{b}) D5 7 हितैषिण, D10 11 -जयं, T4 -त्रर्थे° (for -प्रियै°) —^{c}) D. तैश्च (for तेषु) Ś1 K1 2 D2 5 8 9 G2 3 [पु]त्र (for [पु]त्र) D4 निवृत्तेष्वथ योधेषु

4 D1 om 4 (cf. v l 1) B1 reads तावकाना on marg —^{a}) G2 तत समभवद्युद्धं — T3 M1 om. (hapl) 4^{b} —^{b}) T1 2 सुरासुर (for देवा°) D4 -सम महद् (for -रणोपमम्) —^{c}) K4 5 B D3. 6 9–11 T2 सैन्ये वा, Dn D3 7 T1 सैन्याना (for सैन्ये च) G2 ताव काना परेषा च (= 4^{a}), M2–4 परेषा तावकानां च —^{d}) D. 7 [अ]भूत् (for [आ]सीत्) Ś1 K1. 2 कोपि (for कश्चित्)

5 D1 om 5 (cf v l 1) G1 om 5–6 —^{ab}) T3 4 G2 3 M transp युध्यन्ते and सज्ञाभि D2 युध्यति T3 4 G2 3 M2–4 स्म (for च) D4 संज्ञाभिरितरेतर (for 5^{b}) —^{cd}) D4 तेषां वै युध्यमानानां क्षयो ह्यासीन्महास्तदा

6 G1 om. 6 (cf v l 5) —^{b}) B2 Dn1 D2 4 T1–3 G2 3 घृत, D9 पुन (for युत) — D1 om 6^{cd} —^{c}) T3 G2 3 M समरे (for सग्रामे) —^{d}) D3 धृतराष्ट्रान K4 5 महारथ (for सराजकान्) D4 धार्तराष्ट्रं सराजकं

7 ^{a}) B3 5 D3 4 सारद्वत D1 हत्वा (for विद्ध्वा) —^{b}) M1 3 4 रुक्म (for रुक्म) Ś1 K1–3 शिलीमुखै, Dn2 n3 D2 4. 7 शिला(D2 शिळा, D7 सिला)सितै —^{d}) K3 कल्याण, K4. 5 कल्पातान्, B Dn D2 6 7–11 नाराचै, D1 ततोन्यान्, D3 शरावै (sic) (for कल्याणान्) K2 तस्य (for कृत-)

8 ^{a}) B (except B2) D2 3 5 7–9 च, Dn D6 [अ]थ, (for तु) —^{b}) D1 रथेन त, D4 रणाजिराद् (for यशस्विनम्) —^{c}) T3 4 G1. 2 M तत (for अथ) D3 8 सारद्वतो —^{d}) K3 प्रतिविध्यद्, T2 प्रत्ययुध्यद् (for °विध्यद्)

9 B2 om (hapl.) 9^{a}–11^{b} D3 om (hapl) 9–11 —^{a}) M राजन् (for राजा) —^{b}) D9 शर- (for सप्त) D1 G1 3 M1 -शत (for -शतान्) M1 तदा, M2–4 तथा (for रणे) —^{c}) Ś1 K1 B3 5 D1 2 7 8 10 M2 प्रैषयद्, Dn गृहीत्वा (for प्रेषयद्) B1 4 5 D8 9 वै (for [अ]सौ) —^{d}) B5 धर्मराजो

C 9 1167 B 9 23 9 K 9 22 9 प्रेषयद्यत्र राजासौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९
ते रथा रथिभिर्युक्ता मनोमारुतरंहसः ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे कौन्तेयस्य रथं प्रति ॥ १०
ते समन्तान्महाराज परिवार्य युधिष्ठिरम् ।
अदृश्यं सायकैश्चक्रुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ११
नामृष्यन्त सुसंरब्धाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः ।
रथैरग्र्यजवैर्युक्तैः किङ्किणीजालसंवृतैः ।
आजग्मुरभिरक्षन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १२
ततः प्रववृते रौद्रः संग्रामः शोणितोदकः ।
पाण्डवानां कुरूणां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ १३
रथान्सप्तशतान्हत्वा कुरूणामाततायिनाम् ।
पाण्डवाः सह पाञ्चालैः पुनरेवाभ्यवारयन् ॥ १४
तत्र युद्धं महच्चासीत्तव पुत्रस्य पाण्डवैः ।
न च नस्तादृशं दृष्टं नैव चापि परिश्रुतम् ॥ १५
वर्तमाने तथा युद्धे निर्मर्यादे समन्ततः ।
वध्यमानेषु योधेषु तावकेष्वितरेषु च ॥ १६

---

10 B_2 D_3 om 10 (of v l. 9) K_4 om (hapl) 10^{a}–11^{b} D_1 om. 10 —^{a}) D_4 ते रथादथ निर्मुक्ता —^{b}) K_2 -सयुग (for -रंहस) —B_1 reads 10^{c}–11^{d} on marg

11 B_2 om. 11^{ab}, D_3 om 11 (for both, of v l 9) K_4 om 11^{ab} (of v l 10) B_1 reads 11 on marg —^{a}) D_1 रथास्तु (for समन्तान्) —^{b}) K_3 परिवव्रुर् (for °वार्य) After परि, D_{10} repeats 9 21 22–23 —$Ś_1$ $K_{1.2}$ om (hapl.) 11^{c}–12^{f} —^{c}) K_4 अपश्य, D_8 अदृष्टं (for °श्यं) G_3 तावकाश् (for सायकैश्) —After 11, Dn_3 $D_{4\ 8\ 9\ 11}$ S ins

121* ते दृष्ट्वा धर्मराजानं कौरवैस्तं तथाकृतम् ।

[$T_{1\ 3\ 4}$ G_2 अदृष्ट्वा, T_2 G_1 तदृष्ट्वा, G_3 त दृष्ट्वा, $M_{1.2}$ दृष्ट्वा तु, $M_{3.4}$ दृष्ट्वाथ (for ते दृष्ट्वा) T_2 G_1 कर्म (for धर्म-) D_4 अदृश्य धर्मराज तु (for the prior half) D_8 M_1 कौरवेयैस्, D_9 T $G_{1.3}$ कौरवै($T_{3\ 4}$ °व्ये)स्तैस् (for °स्त) $T_{1\ 2}$ समावृत, G_3 तथावृत (for °कृतम्)]

12 $Ś_1$ $K_{1.2}$ om 12 (of v l. 11) D_3 reads 12^{abcd} after 23^{d} —^{a}) K_3 D_5 [अ]मृश्यत, D_8 °ष्यत (for °ष्यन्त) S सुसं(T_2 तु स)क्रुद्धा (for °रब्धा) —^{b}) Dn $D_{2,3\ 7}$ M_3 शिखण्डी- (for शिखण्डि-) —D_1 om. 12^{cd} —^{c}) K_{3-5} $D_{3,6\ 10\ 11}$ $T_{1\ 2}$ अश्ववरैर्, Dn $D_{5\ 7}$ उग्रजवैर्, T_3 G_2 अग्र्यै(G_2 °श्वै)र्जै°, T_4 अश्वज° (for अग्र्यज°) Dn M_1 युक्ता (for °क्तै) —^{d}) D_{10} -सयुतै ; T_3 (also as in text) -शोभितं, M_1 संवृता (for °तै) —D_8 om. 12^{ef} —^{e}) B_3 G_1 आजघ्नुर् (for °ग्मुर्) K_3 $D_{10\ 11}$ T_3 अथ (for अभि-) K_5 M_1 रक्षतं —^{f}) $D_{5\ 7}$ धर्मराजं (for कुन्तीपुत्र)

13 ^{a}) K_5 प्रचक्ष्यते, $D_{3\ 5}$ °वृत्तते (sic) (for °प्रवृते) Dn राजन्; D_2 T_4 युद्ध, D_7 T_{1-3} G M_{2-4} घोर°, M_1 घोरं (for रौद्र). —After 13^{a}, D_2 ins

122* देवासुररणोपमम् ।
तथान्यत्सुमहच्चैव
[(L 1) = 4^{b}]

—^{b}) D_4 शोणितो रथ (sic) M_1 संग्राम शोणितोदकं —^{d}) $K_{4\ 5}$ D_2 T_4 G_3 M_1 -विवर्धनं

14 ^{a}) D_1 सप्तशतं D_2 राजन् (for हत्वा) D_{10} रथान्स***यात्वा —^{b}) $T_{3.4}$ G आततायिन —The portion of the text from 14^{c} up to 43^{d} is lost in B_2 on a missing folio —^{c}) $D_{5\ 7}$ पाडवै (for °वा) $D_{1\ 7}$ पंचालै, G_2 पाचाला T_3 पाचाला पाडवै साधं —^{d}) $B_{4\ 5}$ $D_{2\ 5\ 7}$ [अ]भ्येवर्तयन्, Dn [अ]न्ववारयन्, D_4 [अ]भ्यवर्तत, M_3 °पालयन् (for °वारयन्) D_1 पुनरेताभ्यवारयन्

15 B_2 missing (cf v l 14) —^{a}) K_4 ततो (for तत्र) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ह्यासीत्, D_4 चापि (for चासीत) —^{b}) D_4 सोमकै (for पाण्डवै) —D_1 om. 15^{c}–19^{d} —^{c}) $D_{3\ 10\ 11}$ T_2 तत् (for नस्) D_3 सदृश (for तादृश) K_1 दृष्ट्वा, T_2 द्रष्टुं, $T_{3.4}$ $G_{2\ 3}$ युद्धं (for दृष्टं) —^{d}) $K_{2\ 3}$ नैवापि च, D_4 न चैवापि, $M_{2.4}$ न तादृक्च, M_3 न च तादृक् (for नैव चापि) D_5 परिष्कृतं (for °श्रुतम्) $T_{2\ 4}$ G दृष्टपूर्वं न च श्रुत, M_1 न च नस्तादृश श्रुत

16 B_2 missing (of v l 14) D_1 om 16 (cf. v l 15) $T_{3\ 4}$ om (hapl) 16^{ab} —^{a}) K_3 Dn_3 $D_{5.10\ 11}$ T_2 G_2 M_{2-4} तदा, $K_{4\ 5}$ $G_{1\ 3}$ महा- (for तथा) —^{c}) $T_{3\ 4}$ वर्तमानेषु (for वध्य°) D_7 (marg , orig as in text) सैन्येषु, M यौधेषु (for यो°) —$K_{4\ 5}$ om (hapl) 16^{d}–18^{c}, T_4 reads the same twice.

17 For the repetition in T_4, cf v l. 16 B_2 missing (of v l 14) D_1 om. 17 (cf. v, l 15),

निनदत्सु च योधेषु शङ्खवर्यैश्च पूरितैः ।
उत्कृष्टैः सिंहनादैश्च गर्जितेन च धन्विनाम् ॥ १७
अतिप्रवृद्धे युद्धे च छिद्यमानेषु मर्मसु ।
धावमानेषु योधेषु जयगृद्धिषु मारिष ॥ १८
संहारे सर्वतो जाते पृथिव्यां शोकसंभवे ।
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां सीमन्तोद्धरणे तथा ॥ १९
निर्मर्यादे तथा युद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
प्रादुरासन्विनाशाय तदोत्पाताः सुदारुणाः ।
चचाल शब्दं कुर्वाणा सपर्वतवना मही ॥ २०
सदण्डाः सोल्मुका राजञ्शीर्यमाणाः समन्ततः ।
उल्काः पेतुर्दिवो भूमावाहत्य रविमण्डलम् ॥ २१
विष्वग्वाताः प्रादुरासन्नीचैः शर्करवर्षिणः ।
अश्रूणि मुमुचुर्नागा वेपथुश्चास्पृशद्भृशम् ॥ २२
एतान्घोराननादृत्य समुत्पातान्सुदारुणान् ।
पुनर्युद्धाय संमन्त्र्य क्षत्रियास्तस्थुरव्यथाः ।
रमणीये कुरुक्षेत्रे पुण्ये स्वर्गं यियासवः ॥ २३ C 9 1203 B 9 22.25 K 9 22.25

K4 5 om. 17 (cf. v l. 16) G1.3 om. 17–18 —^{a}) K3 D2.4 6 10 11 विनदत्सु Dn D2 5 नद(Dn1 मद)-त्सु चापि योधेषु — D3 om. (hapl) 17^{b}–18^{c} —^{b}) Ś1 (marg , orig as in text) -वर्णैश्च, D4 तूर्यैश्च, D10 11 वाद्यैश्च (for -वर्यैश्च) D4 8 पूजितै (for पूरितैः) — For 17^{ab}, T1–3 4 (both times) G2 M subst

123* ज्यावोर्पैर्योधमुत्पाना तल्वोपै· समतत ।
[T2 तळ-]

—^{c}) D5 (*inf lin* , orig as in text) उत्सृष्टै , M1 भाकृष्टै. (for उत्कृष्टै) —^{d}) Ś1 D1–3 गर्जितेषु, D6 गर्हितेन (for गर्जि°) D4 दन्तिना (for धन्विनाम्) D10 गर्जितैश्चैव धन्विना

18 For the repetition in T4, cf v l 16 B2 missing (cf v l 14) D1 om 18 (cf v l 15) K4 5 om. 18^{abc} (cf. v l. 16) D3 om 18^{abc}, G1.3 om. 18 (for both, cf v l 17) —^{a}) B5 Dn D2 5 7 अभि (for अति) B (B2 missing) D (except D9, D1.3 om) T1 G2 M2–4 प्रवृत्ते —^{b}) Dn विद्य-मानेषु, T2 3.4 (both times) M भिद्य° (for छिद्य°) Dn वर्त्मसु, D2.5 T2 वर्मसु, D4.7 चर्मसु —^{c}) M2–4 योधेषु D2 सर्वेषु धावमानेषु —^{d}) Ś1 K1–3 गर्जमानेषु, D2 6 T1 जयगृद्धेषु, D7 T2 °गृध्रेषु, G2 °गृध्नुषु (for °गृद्धिषु) D4 T1.2 G2 M भारत, D10 चारिषु (for मारिष) T3 4 तावकेष्वितरेषु च (= 16^{d})

19 B2 missing (cf. v l. 14) D1 om 19 (cf v l. 15) M1 om. 19^{ab} —^{a}) D4 समरे (for सं-हारे) K3–5 B1 D2.9 याते (for जाते) —^{b}) M3 प्रवृत्ते (for पृथिव्या) T G घोर (for शोक) —^{c}) G1 बहूनाम् (for बह्वी°) —^{d}) Ś K Dn D2 4 10 सीमंतोन्नयने, D5 7 वैधव्यजनने (for सीमन्तोद्धरणे) K4 यथा; B1.3–5 D9 तदा, S कृते (for तथा)

20 B2 missing (cf. v l. 14) —^{a}) K3–5 B4 D1 3 10 T1.2 महायुद्धे, B1.3 5 D3 9 11 ततो (D11 °दा) युद्धे, D4 महाराज, T3 4 G M1 3.4 महारौद्रे, M2 तदा रौद्रे (for तथा युद्धे) —^{b}) K2 समतत· (for सुदारुणे) —^{c}) K4 5 D3 T2 M1.3 आसीद् (for आसन्) —^{d}) T2 तत्र (for तदा) K2 समंतत (for सुदारुणा) D4 T3 4 G M उत्पाता भृशदारुणा· —^{e}) D2 7 चचाळ, D3 ववाद (for चचाल)

21 B2 missing (cf v l 14) M2 4 om. 21 D1 M1 om. 21^{ab} —^{a}) D4 सुदण्डा , M3 सुचंडा , Ca (gloss समानाङ्गुलदण्डा) सदण्डा (as in text) D3 येक्का (sic), D6 सोल्वणा, T2 G1 चोल्मुका (for सो°) T3 दण्डाश्चाप्युल्मुका राजन्, T4 दंडाश्च कल्कका रा° —^{b}) K3 B (B2 missing) D2 3.8 9 की(D3 सा)-र्यमाणा , D4 G2 M3 व्यकीर्यंत, T1.2 निपतंत·, T3 4 प्र(T4 वि)कीर्यंत, G1.3 व्यपर्यंत· (for शीर्यमाणा·) —^{c}) Dn1.n2 D2.7 दिशो, D3 T2 दिवा (for दिवो) T3.4 G1 M1.3 भूमिम्, G2 भूम्याम्; G3 भूमीर् (for भूमाव्) —^{d}) D11 रथि- (for रवि)

22 B2 missing (cf v l 14) —^{a}) Ś1 K1 विश्व ग्वाता , D3 विश्ववा° (for विष्वग्वा°) K2 D2 3 आसीन् (sic) (for आसन्) —^{b}) Ś1 K1 नीच ; D1 उच्चै , G2 पांसु , M1 नीचा (for नीचै) K4.5 D2 5 10 M1 2 4 -कर्षिण , Dn1 D9 -कर्षणा , G3 -काष्ठिन (for -वर्षिण) —^{d}) K5 Dn3 D10 11 वेपथुं (for °थुश्च) K4.5 D5 6 10 [अ]स्पृशन्, B (B2 missing) D5 (*sup lin*) 8 9 T1.3 G M [अ]भवद्; T4 [अ]विशद् (for [अ]स्पृशद्) T2 दिवं (for भृशम्)

23 B2 missing (cf v l 14) —^{a}) Ś1 K1.2 समुद्भूतान् (for अनादृत्य) —^{b}) D1 तदोत्पातान्; D9 T4 समुत्पन्नान् (for °त्पातान्) K4 तु (for सु-) —^{c}) D10 11 सयत्ता (for समन्त्र्य) —^{d}) D3 भारत

C. 9. 1204 B. 9. 23. 24 K. 9. 22. 26 ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
युध्यध्वमग्रतो यावत्पृष्ठतो हन्मि पाण्डवान् ॥ २४
ततो नः संप्रयातानां मद्रयोधास्तरस्विनः ।
हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्तापरे तथा ॥ २५
अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षा दुरासदाः ।
शरासनानि धुन्वन्तः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २६
ततो हतं परैस्तत्र मद्रराजबलं तदा ।
दुर्योधनबलं दृष्ट्वा पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ २७
गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो बली ।
निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥ २८
अनीकं दशसाहस्रमश्वानां भरतर्षभ ।
आसीद्गान्धारराजस्य विमलप्रासयोधिनाम् ॥ २९
बलेन तेन विक्रम्य वर्तमाने जनक्षये ।
पृष्ठतः पाण्डवानीकमभ्यघ्नन्निशितैः शरैः ॥ ३०
तदभ्रमिव वातेन क्षिप्यमाणं समन्ततः ।
अभज्यत महाराज पाण्डूनां सुमहद्बलम् ॥ ३१

(for मच्यथा) T2 क्षत्रियास्तु परिवृता — After 23[d], D8 reads 12[abcd] D1 om 23[ef] — [f]) G2 M1 पुण्य (for पुण्ये) K4 Dn1 D2 9 10 स्वर्गं (for स्वर्गं) T2 G2 द्यासव (for यिया°) K5 पुण्यस्वर्गयियासव

24 B2 missing (cf v l 14) — [a]) K4 om (hapl) from गान्धार up to स्पराङ्मुखम् (in 27[d]) D10 गधार (for गान्धार) — [b]) D1 पुत्रो वीक्ष्य जनक्षय — After 24[b], D1 ins

124* शकुनि परमया शक्त्या पाण्डवं बल्माद्रवत् ।
[Prior half hypermetric]

— D1 om 24[c]–28[d] — [c]) K4 ये च, D2 यांतु (for यावत्) — [d]) D2 हति (for हन्मि) K2 पांडवं — For 24[cd], Dn subst

125* वे यावत्पृष्ठतो हन्वि पाण्डवाग्रणदुर्मदान ।

25 B2 missing (cf v l 14) K5 D1 om 25 (cf v l 24) — [a]) D4 वै (for न) Dn D2 6 7 T1 2 ततोभ्यधावस्त्वरिता — [b]) D2 मद्रराज-; D11 अग्र योधास्, M2–4 मद्रयौधास् — [c]) D2 किळकिळा, D3 4 T4 G2 3 M किलिकिला K4 T2 -शब्दान् — [d]) K4 B1 5 अकुर्वंत, Dn2 n3 D2 6 7 T1. 2 अकुर्वन्, T3 4 °र्वंत (for °र्वन्त) K5 B4 Dn1 D3 6 T3 4 G1 3 M परे तथा, K4 G2 तथापरे, D4 ततोपरे, D5 [inf lin] अपरे यथा, D10 11 परे यथा (for [अ]परे तथा)

26 B2 missing (cf v l 14) K5 D1 om 26 (cf v l 24) — [a]) T1 2 G1 3 M2–4 तेस्मास्, M1 ते तांस् (for अस्मांस्) — [b]) Ś1 K1 2 B3 Dn1 लक्ष्या Ś1 K1–3 प्रहारिण (for दुरासदा) — Dn1 n2 om. (hapl) 26[c]–27[b], Dn3 reads the same on marg — [c]) Ś1 K1. 2 T2 धु(T2 धू)न्वाना, D2 युध्यंत, T3. 4 G2 3 M1 धून्वंत — [d]) D3 द्रवाकिरन्

27 B2 missing (cf v l 14), K5 D1 om 27 (cf v l 24) Dn1 n2 om 27[ab] (cf v l 26) Dn3 reads 27[ab] on marg — [a]) D2 शरै (for परैस्) B1 4–5 Dn3 D2 8 राजन् (for तत्र) — [b]) D2 5 7 T2 G2 तथा (for तदा) — [c]) S (except T1. 2) ततो दुर्योधनबलं — [d]) S (except T1 2) सर्वम् (for पुनर्)

28 B2 missing (cf v l 14) D1 om. 28 (cf v l 24) — [a]) D2 10 गंधार — [b]) T2 सैन्यम्; G2 धान्यान (for वाक्यम्) G2 पुनर् (for आह) K2 तदा (for ततो) D2 बली; D4 बलि (sic) — [c]) D3 corrupt — [d]) B1 मृतेन, Dn D2 5 7 गतेन, T2 कृतेन, T4 स्थितेन, G3 तु तेन (for सृतेन). D1 G1 च (for व) T3 युध्यध्वं सुतेन च — After 28, D4 ins

126* सुरनारीरतिसुखं विमर्देमेवमन्यथा ।
उत्पाटित द्वारमेतत्स्वर्गमभिद्रवतस्मन ।
एवमुक्त्वा जगामाशु शकुनिस्त्रा पुन पुन ।
लक्षध्वज वसिष्ठ च मनोनिलजवं महत् ।

29 B2 missing (cf v l 14). — [a]) Ś1 K1. 2 अनीकं च सहस्राश्वम्, K3 °कं च ततो दृष्ट्वा — [b]) B1 अनीक, T3 4 G2 बलाना (for अश्वाना) — T4 om. 29[c]–31[d] — [c]) D3 गधार- — [d]) Ś1 K1 विपुल, K2 Dn1. n2 D2 10 11 विशाल ; K3 विपुलं, D4 विनष्टे (for विमल). D2 -प्राश

30 B2 missing (cf v l 14) T4 om 30 (cf v l 29) — [b]) M2–4 बल (for जन) — [d]) D2 corrupt Ś1 K1 2 अभ्यहन्, D1 अहनन् (for अभ्यघ्नन्) K3 अभिहन्य शितैं शरैं, Dn अभ्यवर्षच्छि°

31 B2 missing (cf v l 14) T4 om 31 (cf v. l 29) D1 om. 31[ab] — [a]) D2 तदाभ्रम्; D4 समभ्रम् (for तदभ्रम्) — [b]) K1. 2 4 D2 4 5 9 क्षिप्यमानं — B1 lacuna for 31[c]–32[b] — [c]) D1, तदा

ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् ।
अभ्यचोदयदव्यग्रः सहदेवं महाबलम् ॥ ३२
असौ सुबलपुत्रो नो जघनं पीड्य दंशितः ।
सेनां निसूदयत्येष पश्य पाण्डव दुर्मतिम् ॥ ३३
गच्छ त्वं द्रौपदेयाश्च शकुनिं सौबलं जहि ।
रथानीकमहं रक्षे पाञ्चालसहितोऽनघ ॥ ३४
गच्छन्तु कुञ्जराः सर्वे वाजिनश्च सह त्वया ।
पादाताश्च त्रिसाहस्राः शकुनिं सौबलं जहि ॥ ३५
ततो गजाः सप्तशताश्चापपाणिभिरास्थिताः ।
पञ्च चाश्वसहस्राणि सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ ३६
पादाताश्च त्रिसाहस्रा द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
रणे ह्यभ्यद्रवंस्ते तु शकुनिं युद्धदुर्मदम् ॥ ३७
ततस्तु सौबलो राजन्नभ्यतिक्रम्य पाण्डवान् ।
जघान पृष्ठतः सेनां जयगृध्रः प्रतापवान् ॥ ३८ C. 9 1216 B 9 23 40 K. 9 22 40

राजन् (for महाराज) —^{d}) D4 T1–3 G पाडवाना (for पाण्डूना सु)

32 B2 missing (cf v l 14) D5 om (hapl) 32 B4 lacuna for 32^{ab} —^{a}) T4 युधिष्टिर G1 राजा, G3 राजन् (for प्रेक्ष्य) —^{b}) B5 सु, Dn च (for स्व-) —^{c}) K5 D1–3. 5 7 10 11 अभ्यनोदयद् S (except T1. 2) अव्यग्रं —^{d}) D1 महावली, T2 महद्दल D9 म देव ममहाबल

33 B2 missing (cf. v l 14) —^{a}) D2 मवल (for सुबल-) K4 5 -पुत्रो मे, B1 M2 पुत्रोयं, D3 -पुत्रेग; G2 -पुत्रोमौ (for -पुत्रो नो) — B4 damaged for 33^{bc} —^{b}) D4 corrupt. K4 5 बल म, Dn D6 T G1. 3 जघने, D2 धनु म (for जघन) T G1 3 पश्य (for पीड्य) B1. 3. 5 D5 9 मस्थित, T1. 4 G1. 3 M द्रमित (for दशित) Ś1 K1–3 जघन पीडयन्स्थित, G2 ने पर्युपस्थित —^{c}) D3 corrupt. D5 सैन्य (for सेना) K4 Dn D1. 2. 5 7 9 T1. 2 G1 3 निपूदयति, G2 न सूद°, M1 निपीड° (for निसूद°) Ś1 K1. 2 Dn एक, B1 T1. 2 एव (for एष) K3 D10 11 T4 सैन्यानि सूदयत्ये(T4 °ञ्च)प, T3 सेना निपूदयत्येति —^{d}) D1–4 T3. 4 G2 3 दुर्मति, D11 दुर्गति (for दुर्मतिम्)

34 B2 missing (cf. v l. 14) B4 lacuna for 34^{ab} —^{a}) D1 T3 गच्छतु, T4 युध्यंतु (for गच्छ त्व) K3 B1. 3. 5 D2 10 11 T1. 2 G1. 3 M2–4 द्रौपदेयैश्, D4 पाडवेयाश् (for द्रौपदे°) —^{b}) D2 सौथलं, D3 सुबल Ś1 K1. 2 हत; D5 तत (for जहि) D4 सौवलेयमभिप्रवा — K3 D1 om (hapl) 34^{c}–35^{d} —^{c}) K4 5 B3 4 D5–11 यक्ष्ये, T1 2 युध्ये, M1. 3 म(M1 व)ध्ये (for रक्ष्ये) D2 नयानीक गमिष्येह, T3 M4 रथानीकेन यु(M4 म)ध्येहं —^{d}) D3 corrupt K2 Dn1 D6 10 पंचाल, B5 पाञ्चालान्, D7 पाञ्चाळ°, D3 पाडवान, T G पाचालै (for पाञ्चाल-) M1 नृप (for ऽनघ)

35 B2 missing (cf. v l 14) K3-D1 om. 35 (cf. v l. 34) —^{a}) T3 4 G चैव (for सर्वे) —^{b}) D4 T3 4 G M त्वया सह (by transp), T1. 2 महाजवा —^{c}) Dn1 D2 4–7 G1. 3 पदाताश्, D9 पदातींश्, G2 पदातिश् G त्रिसाहस्र — K4 5 T4 G2 om (hapl) 35^{d}–37^{a} —^{d}) B1 4 5 D3 9 T3 G1. 3 M तैर्वृतो (for सौबल) — After 35, D4 5 7 ins

127* किरन्तो यत्र चैवास्मान्परिशिष्टो महामते ।
ममानुध्यानमहिमा भविष्यति न संशय ।
न च शासनकर्तान्यस्त्वत्तस्तिष्ठति कश्चन ।
यदाज्ञापयसीत्येवमवदत्प्रीतिमानस ।

[(L. 1) D4 किनवो ह्यत्र (for किरन्तो यत्र) —(L. 2) D4 -द्रहित (sic), D5 (sup lin) 7 -द्र(D7 -ज)हिमा (sic) D4 दहिष्यमि (for भविष्याति) —(L 3) D4 त्वद्दते तिष्ठति ह्यसौ (for the post half) —(L 4) D7 प्रीन- (for प्रीति-) D4 corrupt for the post. half]

36 B2 missing (cf v l. 14) K4 5 T4 G2 om. 36 (cf. v l 35) B4 damaged —^{a}) T1–3 G1 M2–4 -शत (for -शताश्) —^{b}) D3 शस्त्र, D5 7 धनु- (for चाप) B3. 5 D5 9 मावृता, D3 मन्विता (for मास्थिता) D4 चापपाणिरधिष्ठिता (sic) —^{c}) D9 पचाधिक्य-, T3 पंच चास्य (for पञ्च चाश्व)

37 B2 missing (cf v l 14) K4 5 T4 G2 om 37^{a} (cf v l. 35) D3 G1. 3 om. (hapl) 37^{a}–38^{b} —^{a}) K3 Dn1 D2 4 5 7 9 पदाताश्च, D1 पदातितस् (for पादाताश्च) D4 T3 त्रिसहस्रा —^{c}) B1. 4 5 D4. 8 सु (for हि) Ś1 K1. 2 D2 5 त (for ते) K5 तं (for तु) K4 रणे ह्यभ्यद्रवत्येन, Dn D9 रणे स्वभ्यद्रवतस्ते, D1 समरेभ्यद्रवस्ते तु, T3. 4 G2 M समरेभ्यद्रवन्ह(T4 °ययुद्दं)ष्टा —^{d}) D1. 4 T3 4 G2 M -दुर्मदा (for °दम्)

38 B2 missing (cf v l 14) D3 G1 3 om 38^{ab} (cf v l. 37) —^{b}) K2 मत्यतिक्रम्य —^{c})

C. 9. 1219 B. 9. 23. 41 K. 9. 22. 41

अश्वारोहास्तु संरब्धाः पाण्डवानां तरस्विनाम् ।
प्राविशन्सौबलानीकमभ्यतिक्रम्य तान्रथान् ॥ ३९
ते तत्र सादिनः शूराः सौबलस्य महद्बलम् ।
गजमध्येऽवतिष्ठन्तः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ४०
तदुद्यतगदाप्रासमकापुरुषसेवितम् ।
प्रावर्तत महद्युद्धं राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ४१
उपारमन्त ज्याशब्दाः प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ।
न हि स्वेषां परेषां वा विशेषः प्रत्यदृश्यत ॥ ४२
शूरबाहुविसृष्टानां शक्तीनां भरतर्षभ ।
ज्योतिषामिव संपातमपश्यन्कुरुपाण्डवाः ॥ ४३
ऋष्टिभिर्विमलाभिश्च तत्र तत्र विशां पते ।
संपतन्तीभिराकाशमावृतं बह्वशोभत ॥ ४४
प्रासानां पततां राजन्रूपमासीत्समन्ततः ।
शलभानामिवाकाशे तदा भरतसत्तम ॥ ४५
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा विप्रविद्धैर्नियन्तृभिः ।
हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४६

D4 T3.4 G1.2 M पृष्ठतोभ्य(G1 °तो ह्य)हनत्सैन्य (D4 °र्घत्र), G8 पृष्ठतो ह्यसिनं मत्स्यर् —^{d}) K1.2 D4.11 T4 G गृध्नु, K8 B1.3–5 D6.8–10 T1 M1 गृद्ध, M2–4 -गृद्धि (M2 °द्वी) (for गृध्र)

39 B2 missing (cf. v l 14) D2 om. 39 B4 lacuna for 39^{ab} —^{a}) D10 om from अश्वारोहास्तु up to सादिन (in 40^{a}) Ś1 K1.2 B5 Dn1 D8 M3.4 अश्वारोहास् Ś1 K1 तु संरब्धान्, K4.5 च संरब्धा, D1.5.7 सुस°, D3 तु सराधा, T1.2 समारब्धा, T3 M1 तु सक्रुद्धा (for °रब्धा) — K4 om. 39^{b}–40^{a} —^{b}) K5 B1.5 Dn D1.6.8.9 T3 G2 M1.2 तरास्विन —^{c}) Dn प्रा(Dn1 प्र)द्रवन्, D8 प्रविशन् Ś1 K2 प्राविशत्सौबलोनीकम् —^{d}) Dn1 अभ्यधिक्रम्य

40 B2 missing (cf v l 14) K4 om 40^{a}, D10 om up to सादिन (for both, cf. v l. 39) —^{a}) K2 ततो (hypermetric), G1.3 तैस् (for ते) D4 T3.4 G M रथिन (for सादिन) —^{b}) D2 घळ —^{c}) D4 corrupt K5 (marg as in text) D1.8.10.11 T1.2 रण, Dn2 n3 राज-, T3.4 G M रथ (for गज) K2 B1.3–5 T1.2 व्यतिष्ठत, K3 Dn D2.6.7 [ऽ]वतिष्ठंत (Dn D2.6 °तं), K4.5 च तिष्ठत, D3 च तिष्ठन्वै, D5 च तिष्ठंत, D10.11 व्यतिष्ठन्वै, T3.4 G M व्यवस्थाप्य (for ऽवतिष्ठन्त·) —^{d}) K3 इवाकिरन्, Dn1 D2 M1–3 अवाकिरत् (for °रन्)

41 B2 missing (cf v l 14) D1 om 41^{ab} —^{a}) K2 D3 T4 M4 तमुद्यत-, T2 शरो° (for तदु°) Ś1 K1 -महाप्रासम्, Dn D2 गदाप्रासैर्, D5.7 -महाप्रासैर् (for -गदाप्रासम्) B4.5 Dn D2.4.5.7.8 T1.2 M1.4 महापुरुष- (for अका°) — B4 lacuna for 41^{cd}. —^{c}) D8 महायुद्धं, G1.3 महारौद्रं (for महद्युद्ध) —^{d}) K2 सुमंत्रिते

42 B2 missing (cf. v l 14) B5 D1 om. 42^{ab} —^{a}) D5 उपारमंश्च (for °मन्त) T2 निःशब्दा (for ज्या°) Dn D2.7 उपारमंश्चकशब्दा —^{c}) K4 न हि तेषा, B5 नायुधा च (for न हि स्वेषा) K2 Dn D5.7 T1.2 च (for वा) —^{d}) K4.5 D5.7 प्रत्यपद्यत

43 B2 missing (cf v l. 14) —^{c}) K4 सपक्षम्, T3 सवानम् (for सपातम्) —^{d}) D5.7 अपश्य, T3 अपश्य K4.5 पुंगवा, D2.4.5.7 -पाण्डवान् (for °वा)

44 B2 resumes. D1 om 44–45 B4 lacuna for 44^{ab} —^{a}) K4 खड्गभिर् (sic), K5 शक्ति°, D9 वृष्टि°, T2–4 G2 यष्टि° (for ऋष्टि°) —^{d}) B1 om from वृत up to प्रासा (in 45^{a}) K5 D4 आवृत्तं B3 D8.9 बहुशोभवत्, B4.5 बहु शोभत (for बह्वशो°)

45 D1 om. 45, B1 om प्रासा (for both, cf. v l 44) B4 lacuna for 45 —^{a}) D3 corrupt K4.5 प्राशानां, M3 व्राताना (for प्रासाना) G2 गाढ (for राजन्) —^{b}) D4 G2 महद्रणे, T3.4 G1.3 विशा पते, M महारणे (for समन्तत) —^{c}) D4 S (except T1.2) व्राता (for [आ]काशे) —^{d}) B2 Dn1 भारत D4 S (except T1.2) सपतत्स्त(D4 °ति त)तस्तत, D5.7 पतता नृपसत्तम

46 D1 reads 46 after 50^{d} —^{a}) D3 -सर्वांगं K4.5 शरैर्विक्षतसर्वांगा —^{b}) K2 D2.4.5.7.10.11 विप्रविद्धा (D2.11 °द्ध-); D1 बाणविद्धैर् (for विप्र°) K4 निर्यंत्रितै, D4 सुपत्रिभि, D5.7 पतत्रिभि, D8 नियंत्रिभि·, M च वर्मि(M1 शर्म)भि (for नियन्तृभि) K5 विप्रविद्धांश्च पत्रिभि

47 D1 om. 47^{a}–50^{b} —^{a}) K4 B D2.3.5–11 T1.2 G M1.2.4 अन्योन्यं (for °न्य) K3 D5.7 प(K3 -प)रिशिष्टाश्, K4.5 B2.3 D2.6.8.9 स(K5 -सं)निवि°, B1.4.5 संनिकृ°; D3 परिवृ°, T1.2 प्रतिविद्धाश्, T3 -प्रीविविष्टाश्, G1.3 M प्रति(M1 **)सृ°; G2 प्रतिरु°

अन्योन्यपरिपिष्टाश्च समासाद्य परस्परम् ।
अविक्षताः स्म दृश्यन्ते वमन्तो रुधिरं मुखैः ॥ ४७
ततोऽभवत्तमो घोरं सैन्येन रजसा वृते ।
तानपाक्रमतोऽद्राक्षं तस्माद्देशादरिंदमान् ।
अश्वान्राजन्मनुष्यांश्च रजसा संवृते सति ॥ ४८
भूमौ निपतिताश्चान्ये वमन्तो रुधिरं बहु ।
केशाकेशिसमालग्ना न शेकुश्चेष्टितुं जनाः ॥ ४९
अन्योन्यमश्वपृष्ठेभ्यो विकर्षन्तो महाबलाः ।
मल्ला इव समासाद्य निजघ्नुरितरेतरम् ।
अश्वैश्च व्यपकृष्यन्त बहवोऽत्र गतासवः ॥ ५०
भूमौ निपतिताश्चान्ये बहवो विजयैषिणः ।
तत्र तत्र व्यदृश्यन्त पुरुषाः शूरमानिनः ॥ ५१
रक्तोक्षितैश्छिन्नभुजैरपकृष्टशिरोरुहैः ।
व्यदृश्यत मही कीर्णा शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५२
दूरं न शक्यं तत्रासीद्गन्तुमश्वेन केनचित् ।
साश्वारोहैर्हतैरश्वैरावृते वसुधातले ॥ ५३ C 9 1234 B. 9 23 26 K 9 22.56

(for परिपि°) Dn अन्योन्यं सुमहद्युद्ध, D4 °न्यमभिगर्जंत — b) K2–5 B1 2 D3 9 11 आविक्ष(K2 4 D3 °क्षि)ता, B4 Dn D2. 5 7 T2. 4 G1 M सुविक्ष(Dn2 n3 D7 °क्षि)ता°, D5 अधिक्षिता, D3 आविक्षिता, T1. 2 परिक्षता, G2 3 संवीक्षिता (for अविक्षता) B2 D5 7 T4 M2 च (for स्म) Dn1 D3 दृश्यत, T1 2 वध्यते (for दृश्यन्ते) — d) Ś1 K1–3 मुखे (for मुखैः)

48 D1 om 48 (cf. v l 47) M1 3 om (? hapl) 48c–49b — a) D3 वोर — b) K4 5 Dn D2 4 सैन्ये तु (Dn D4 च) (for सैन्येन) G1 वृतं — c) Dn ततो (for तान्) K4 5 B4 Dn D1–9 G M2 4 अपक्रमतो, B3 T2 अतिक्र(T2 °क्रा)°, B5 पराक्रा°; D5 आप्रक्रा° (for अपाक्र°). Ś1 K1. 2 [ऽ]द्राक्ष्म, K4 Dn [ऽ]द्राक्ष्य, D10 11 राजेंस (for ऽद्राक्ष) D4 अपक्रांतास्तु संप्रेक्ष्य — d) T2 हेतोर् (for देशाद्) K2–5 B2 T2. 4 G2 M2 4 अरिंदम, Dn D5 विशां पते, D2 6. 7 अपाक्रमन् (D5 °मत्), D3 अरिंदमं, D10 11 °दमा, G3 °दमात् (for °मान्) D4 तस्मिन्वीरसमागमे — D3 reads 48e–49d after 56b — e) M2 4 अन्यान् (for अश्वान्) Ś1 K (except K3) T2 राजान्, D4 अथ (for राजन्) M2 4 तु (for च) — f) B (except B2) D1 8 9 T3 4 G M2 4 तमसा (for रजसा) B2 दिवि, D4 रणे (for सति) Dn रजसा तमसावृतान्, D2 6 7 °सा संवृतेन हि

49 For the sequence in D3, cf. v l 48 D1 om. 49 (cf. v l 47) M1. 3 om. 49ab (cf v l 48) M2 4 om 49ab — a) D3 निपातितांश् G2 केचिद् (for चान्ये) D2 भूमौ निपतितानेव — K3 D9 om (hapl.) 49b–51a, D11 reads the same on marg (sec m) — b) D4 T2 4 G मुखे (for बहु) — c) Dn केशा° केशी, D2 6 केशाकेश, M2–4 केशाकेशं (for °केशि) Dn समाजग्मुर्, D4 सम लग्ना, M2–4 समापन्ना (for -समालग्ना) — d) Dn2 D5 T2 चेष्टितं, D2 चेवितुं (for चेष्टितु) K4 5 B (except B2) D (D1 9 om) T1 2 4 M नरा (for जना)

50 D1 om. 50ab (cf. v l. 47) K3 D9 om. 50 (cf v l. 49) D11 reads 50 on marg — a) D2 अन्येन्यम् — b) Ś1 K1 T3 G2 निकर्षंतो, K2 निष्कर्षंतो, D3 विकर्षंत (for °र्षन्तो) D3 4 महाबल, D7 °बला, M2 °रथा (for °बला) — c) D4 समालग्ना, T2 G1. 3 M सक्ता, T3 G2 महासत्त्वा, T4 तटासक्ता (for समासाद्य) — d) D5 विजघ्नुर् — After 50d, D1 reads 46 D1 om. 50e–52d — e) D2 अश्वाश् Ś1 K1. 2 स्म, D4 तु (for च) Ś1 K1. 2 व्यपकृष्यति, Dn °कर्षंते, D2 6 T3 °कर्षंत, D4 विनिकृष्यंतो, T1 2 [अ]प्यपकृष्यत, T4 M3 4 [अ]प्यपकर्षंत, G3 विप्रकृष्यंत, M1 [अ]प्यवकृष्यंते (for व्यपकृष्यन्त) D8 अश्वैश्चाप्य कृष्यंत (submetric), D10 अश्वैरुपरि***, G2 अश्वेभ्यश्च व्यकर्षंत — f) Dn D2 6 7 वि (for ऽत्र) Ś1 K1. 2 समागता (for गतासवा)

51 K3 D9 om. 51a (cf. v l. 49) D1 om 51 (cf. v l. 50) D11 reads 51a on marg — a) D8 भूमौ निपतिते सैन्ये — b) K4 6 [ऽ]पि, T3. 4 G [ऽ]त्र (for वि) T1 2 बहवो वि(T2 °वोथ)जिगीषव, M3 °वो विपर्यैषिण — c) M3 om. one तत्र — d) D10 शीर्षं (for शूर) D4 T4 शूरा पुरुषमानिन°

52 D1 om. 52 (cf. v l 50) — a) B1 D9 रक्तोक्षितैश् (sic), D4 रुधिराक्तैश् (for रक्तोक्षितैश्) K4 रक्तभुजैर्, D7 छिन्नरहैर्, T2 भिन्नभुजैर् (for छिन्न°) — b) Dn1 अपकृष्टै, D3 10 11 M3 अवकृष्ट- (for अप) D4 T4 G शिरोधरैः, M महाशरैः (for -शिरोरुहैः) — c) B1 समाकीर्णा, Dn1 D3 9 महाकीर्णा, D2 5 7 मही स्तीर्णा, D8 महाराज (for मही कीर्णा)

53 a) D1 6 7 स्वैरं (for दूरं) M1 3 4 दूरं न शक्यते

C 9 1235
D 9 23 57
K 9 22 57

रुधिरोक्षितसंनाहैरात्तशस्त्रैरुदायुधैः ।
नानाप्रहरणैर्घोरैः परस्परवधैपिभिः ।
सुसंनिकृष्टैः संग्रामे हतभूयिष्ठसैनिकैः ॥ ५४
स मुहूर्तं ततो युद्ध्वा सौबलोऽथ विशां पते ।
पट्सहस्रैर्हयैः शिष्टैरपायाच्छकुनिस्ततः ॥ ५५
तथैव पाण्डवानीकं रुधिरेण समुक्षितम् ।
पट्सहस्रैर्हयैः शिष्टैरपायाच्छ्रान्तवाहनम् ॥ ५६
अश्वारोहास्तु पाण्डूनामब्रुवन्रुधिरोक्षिताः ।
सुसंनिकृष्टाः संग्रामे भूयिष्ठं त्यक्तजीविताः ॥ ५७
नेह शक्यं रथैर्योद्धुं कुत एव महागजैः ।
रथानेव रथा यान्तु कुञ्जराः कुञ्जरानपि ॥ ५८
प्रतियातो हि शकुनिः स्वमनीकमवस्थितः ।
न पुनः सौबलो राजा युद्धमभ्यागमिष्यति ॥ ५९
ततस्तु द्रौपदेयाश्च ते च मत्ता महाद्विपाः ।

तत्र (M8 गतु) — ^{b}) T8 हतुम्, M8 तत्र (for गन्तुम्) K4 5 अन्येन, T8 एतेन, M मर्त्येन (for अश्वेन) D7 om केन — D1 om. 53^{c}–54^{d} D2 reads 53^{c}–54^{b} twice — ^{c}) B D3 8 9 हस्त्यारोहैर्, Dn D2 (both times) 4 5 7 T1 2 अश्वा°, D10 शाखा° (for साश्वा°) K4 5 हयैर्, D6 हतैर् (for हतैर्) D6 साश्वारोहैर्हत-रथैर्, T8 4 G M सा(G8 सु)रोहैर्निह(T4 °शि)तैरश्वैर् — ^{d}) Ś1 K1. 2 आकीर्णे, K4 T2 3 G1 आवृतैर् (for °ते) D1 T2 -तले

54 For the repetition in D2, cf. v l 53 D1 om 54^{abcd} (cf. v l 53) — ^{a}) S -सर्वांगैर् (for संनाहैर्) — ^{b}) D2 (both times) आत्तशब्दैर्, D4 शात शस्त्रेर्, D8 आक्ष° (sic) (for आत्त°) T8 G2 अनायुधै (for उदा°) — ^{d}) D7 -वधैषिणै, M -वधेप्सुभि (for वधैषिभि°) — ^{e}) Dn T1 2 G2 M1–3 -कृष्टे, T8 विष्ट, G1. 8 -विष्टे (for -कृष्टे) D1 सजाते तत्र संग्रामे, D4 नदद्भिरथ*** — T2 om (hapl) 54^{f}–57^{c} — ^{f}) K4 सायकै, B1 2 4 5 Dn D1 T1 G1 M सैनिके, D8 T8 मैनिक

55 T2 om. 55 (of v l 54) D1 om 55^{ab} — ^{a}) Dn D4 मुहूर्तं तु, D2 M सुमुहूर्तं (for स मु°) D4 T8 G1 2 M1. 3 तथा, T1 4 G8 तदा (for ततो) K4 [ऽ]युध्यत्, K5 T1 युद्धाव्, G1 युद्धं (for युद्ध्वा) — ^{b}) D7 सौबलोथ, T8 सौबलेयो, T4 G1 8 °लेन (for °लोऽथ) M सर्वयौधवधे कृते — ^{c}) = 56^{c} K B1–8 5 D1 4–11 T1 4 पट्साहस्रैर्, D8 सहस्रैश्च (for पट्सहस्रैर्) K2 शिष्टे, K4 5 क्षिप्रम् (for शिष्टैर्) G1 8 पट्सहस्ररथै शिष्टैर् — D9 reads 55^{d}–56^{c} on marg — ^{d}) K4 5 उपायात्, D1 7 प्रययौ, D5 अपयात् (for अपायात्) T4 तदा, G2 तव (for तत) D2 अपायाच्छ्रातवाहन (cf 56^{d}), D4 प्रत्यदृश्यत भारत — After 55, Ś1 K D10 11 ins an addl colophon [*Adhy no* (figures, words or both) Ś1 20, D10 22, D11 23, — *Śloka no.* K4 61]

56 T2 om. 56 (of v l 54) D4 om. 56 D1 om. 56^{ab} D9 reads 56^{abc} on marg After 56^{b}, D8 reads 48^{e}–49^{d} — ^{b}) D8 समुच्छ्रित — ^{c}) T8 तै, T4 G M त्रि (for पट्) K B1–3 D1 2 5–8 10 11 T1 4 G M साहस्रैर् Dn शितै, G1 8 रथै (for हयै) Dn3 शिष्टे (for शिष्टैर्) — ^{d}) D1 8. 7 11 M1 उपायाद्, D5 उप° (for अपा°) D2 M8. 4 श्रातवाहन, T8 शांतवाहनं, G1. 8 तव वाहिनी (for श्रान्तवाहनम्)

57 T2 om 57^{abc} (cf v l 54) — ^{a}) T4 अश्वारोहैस्, G8 °रोहास् B5 D2 8 10 11 च (for तु) D8 अश्वारोहा पाडवानाम् — ^{b}) D8 अभवन (for अब्रुवन्) D1 जयकाक्षिण, D4 शरविक्षता (for रुधिरोक्षिता) — After 57^{b}, D1 ins

128* शकुनिं मारयामोऽद्य सहपुत्रं सबान्धवम् ।
ततो दुर्योधन पाप पाण्डवाना प्रसादत ।

— D1 om 57^{c}–62^{d} D8 om 57^{cd} — ^{c}) K2 5 Dn D2 5 7 10 11 T4 कृष्टे, B1 -कृष्ट, B2 D8 T8 G1 8 -विष्टा, D4 विष्टे, D6 -कृष्टे (for -कृष्टा) — ^{d}) K4 5 भूयिष्ठास्, D2 4 10 11 T4 °ष्ठे D2 -जीवितै

58 D1 om 58 (of v l 57) B2 om 58^{ab} — ^{a}) K2 D2 8 10 11 हि (for [इ]ह) M8 योद्धुं (for शक्य) D4 परैर्, M1 रथे (for रथैर्) K3 युक्तं, Dn1 युद्धे (for योद्धु) — ^{b}) K4 एवं D4 -द्विपै (for -गजै) — ^{c}) D9 इव (for एव) K4 5 Dn D2 4 5 7 रथा एव रथान्यांतु — ^{d}) K4 5 कुंजरा एव कुंजरान्, D4 कुंजरान्कुजरा अपि, T8 4 G M कुंजरानेव कुंजरा — After 58, D4 5 7 ins

129* वय पश्चाद्गमिष्याम सहितास्त्यक्तजीविता ।
भृशं पलायने तस्मादुपाधिं समुपाश्रिता ।
[(L 2) D4 corrupt.]

59 D1 om 59 (cf v l 57) — ^{a}) K4 5 B4 D5 प्रविजातो (for °यातो) T2 [ऽ]पि (for हि) Dn प्रति

प्रययुर्यत्र पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ६०
सहदेवोऽपि कौरव्य रजोमेघे समुत्थिते ।
एकाकी प्रययौ तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ६१
ततस्तेषु प्रयातेषु शकुनिः सौबलः पुनः ।
पार्श्वतोऽभ्यहनत्क्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य वाहिनीम् ॥ ६२
तत्पुनस्तुमुलं युद्धं प्राणांस्त्यक्त्वाभ्यवर्तत ।
तावकानां परेषां च परस्परवधैषिणाम् ॥ ६३
ते ह्यन्योन्यमवेक्षन्त तस्मिन्वीरसमागमे ।
योधाः पर्यपतन्राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६४
असिभिश्छिद्यमानानां शिरसां लोकसंक्षये ।
प्रादुरासीन्महाशब्दस्तालानां पततामिव ॥ ६५
विमुक्तानां शरीराणां भिन्नानां पततां भुवि ।
सायुधानां च बाहूनामूरूणां च विशां पते ।
आसीत्कटकटाशब्दः सुमहाँल्लोमहर्षणः ॥ ६६
निघ्नन्तो निशितैः शस्त्रैर्भ्रातॄन्पुत्रान्सखीनपि ।
योधाः परिपतन्ति स्म यथामिषकृते खगाः ॥ ६७ C. 9 1250 B 9 23 71 K 9 22.70

प्रयात शकुनि —b) K4 मवस्थित, D2 व्यवास्थित, D4 मधिष्ठित, T3 4 G2 M ममर्पण (M3 °ण), G1.3 मनीषिण (for मवस्थित) —c) Dn D2 - 7 पुन स, T3 G2 स पुन (for न पुन) D7 सौबलो —d) Dn D- योद्धुम्, G2 युद्धाय (for युद्धम्) K2 मत्याकरिष्यति, Dn D2 3 7 9 मया(Dn °त्रा, D3 °स्या)गामि (for मभ्यागमि°) D1 युद्धमर्थं गमिष्यति

60 D1 om. 60 (cf v l. 57) —a) G1 3 च, M2 ते (for तु) K2-- B1 2 4 - D1 तु, Dn ते (for च) —b) M1 ये (for ते) K2 मत्त, Dn2 n3 मत्वा (for मत्ता) K2 महाधिपा, S महागजा (for °द्विपा) —c) G2 प्रययौ D1 तत्र K2 T1 G पाञ्चालो —d) B5 महारथं, D1 व्यवस्थित, T2 महाबल (for °रथ)

61 D1 om 61 (cf. v l 57) —a) B3 - D2 8 9 T1 कौरव्यो (for °व्य) —b) K1 Dn1 D10 G2 M मेघ, K5 वेगे, D2 मेमे, D7 मध्ये (for मेघे) D7 समुच्छ्रिते, D10 °त्थितं (for °त्थिते) D2 शरजाल समन्वित, D1 रथौघ समुपस्थित

62 D1 om. 62 (cf v l 57) —a) T1 2 तत्र तेषु, M2 तत्रस्थेषु (for ततस्तेषु) B1 - [उ]पजातेषु (for प्रया°) —b) D1 सौबल, G2 स बलि (for सौबल) —c) D1 corrupt Dn3 [ऽ]पि हनत्, D2 [ऽ]भ्याहनत्, T3 G [ऽ]भ्यगमत् (for °हनत) Ś1 K1 2 पार्श्वतोभ्य द्रवत्तूर्णं

63 a) D1 ततस्तु (for तत्पुनस्) Dn D8-- तुमलं, D2 7 तुमुलं —b) K1 न्यवर्तत; D3 [अ]भिवर्तत, T2 निव°, M2 भ्यव° (for [अ]भ्यव°) B2 त्यक्तप्राणमवर्तत, D5 त्यक्त्वा प्राणाश्यवर्तत —d) D2 4 T1.3 G1 2 M जयैषिणां

64 D1 om 64^{ab} —a) K4 न, Bom ed च (for हि) Ś1 K1 मन्वीक्षंतस्, K2 मपश्यत, K5 Dn D3 अवेक्ष्यत, D2 पतिर्यत, D5 8-10 अवेक्षंत, T2 मवेक्षतस् (for अवेक्षन्त) T3 अन्योन्य समवेक्षंत, T1 G1 2 M2-4 तेन्योन्य समवी(T1 °मुद्रै, M2-4 °मवै)क्षंन, G3 ततोन्योन्य ममीक्षतत् —b) K4 - परक्षये (for समागमे) —c) G2 वीरा, M2-4 यौधा B5 पर्यचरन्, T3 पर्यापतन् (for पर्य) K4 त्राणं, D4 तत्र (for राजन्)

65 D2 om (hapl.) 65-69 —b) D7 लोक —c) K4 Dn D4-7 9-11 T3 4 G2 M महान् (for महा) D1 आसीत्कटकटाशब्दस् (= 66^{c}) —d) D2 T2 ताळानां Dn भुवि (for इव) K4 5 सुमहल्लो(K5 °हाँल्लो)महर्षण (cf 66^{f})

66 D3 om. 66 (cf v l 65) D1 om 66-81 Dn reads 66^{ab} after 70^{b} —a) K4 नियुक्तानां, K1 D5 वियु°, Dn D5 7 विमुखाना (for °क्ताना) M2 शराणा हि (for शरीराणा) —b) B1 भीरूणा, D7 10 11 G2 3 छिन्नाना (for भि°) T3 भुव, T4 G1 इव (for भुवि) —c) B1.5 आयुधाना (for सायु°) —d) K4 शत्रूणा, Dn D1 कुरूणा, T1.2 वीराणां (for ऊरूणा) M ऊरूणा पततामपि —e) K4 5 B1 4 5 Dn D2 5 7-9 चटचटा (for कटकटा) —f) K3 लोमहर्षणं, S रोम हर्षण (for लोम°)

67 D3 om. 67 (cf v l 65) D1 om. 67 (cf v l. 66) M1 om. (hapl.) 67^{a}-68^{b} —a) Dn भिंदंतो, D5 7 भिंदंतो, T1 निघ्नंतु, T2 निघ्नंते, T4 विनिघ्नन्, M2-4 निघ्नतां (for निघ्नन्तो) D6 विविधै (for निशितै) K2 शरैर् (for शस्त्रैर्) —b) B1 D4 8 9 S (except T1.2, M1 om) पितॄन् (for सखीन्) —c) M2.4 यौधा — Dn om (hapl.) 67^{d}-69^{c}, T1 reads the same twice —d) K3 D- [आ]मिष, D9 मिष्ट (for [आ]मिष) D4 10 पगा

C. 9 1250
B. 9 23 72
K. 9 22 71

अन्योन्यं प्रतिसंरब्धाः समासाद्य परस्परम् ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमिति न्यघ्नन्सहस्रशः ॥ ६८
संघातैरासनभ्रष्टैरश्वारोहैर्गतासुभिः ।
हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६९
स्फुरतां प्रतिपिष्टानामश्वानां शीघ्रसारिणाम् ।
स्तनतां च मनुष्याणां संनद्धानां विशां पते ॥ ७०
शक्त्यृष्टिप्रासशब्दश्च तुमुलः समजायत ।
भिन्दतां परमर्माणि राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ७१
श्रमाभिभूताः संरब्धाः श्रान्तवाहाः पिपासिताः ।
विक्षताश्च शितैः शस्त्रैरभ्यवर्तन्त तावकाः ॥ ७२
मत्ता रुधिरगन्धेन बहवोऽत्र विचेतसः ।
जघ्नुः परान्स्वकांश्चैव प्राप्तान्प्राप्ताननन्तरान् ॥ ७३
बहवश्च गतप्राणाः क्षत्रिया जयगृद्धिनः ।
भूमावभ्यपतन्राजञ्शरवृष्टिभिरावृताः ॥ ७४

---

68 For the repetition in T4, cf v l 67 D3 om 68 (cf v l 65) D1 om 68 (cf. v l 66) Dn om 68, M1 om 68^{ab} (for both, cf v l 67) —^{a}) K3 D4 अन्योन्य (for °न्यं) D5 10 11 परि (for प्रति) —^{b}) S (M1 om, T4 both times) परस्परवधैषिण —^{d}) K3 B3 D3 6 10 11 M3 4 निघ्नन्, K4 5 D5 7 जघ्नु; D4 घ्नति, T1 2 4 (both times) G1 [अ]भिघ्नन्, T3 G2 3 [अ]भ्य° (for न्य°) K2 B2 समसत (for सहस्रश)

69 For the repetition in T4, cf v l 67 D3 om 69 (cf. v l. 65) D1 om 69 (cf v l 66) Dn om 69^{abc} (cf v l 67) B1 D5–7 10 M3 om (hapl) 69 —^{a}) K3 5 B (B1 om) D2 4 8 9 M1 संघा(D4 °पा, D9 °ह)तेन T1 3 4 (both times) G1 3 M2 संया(T2 °घा)तैरासनाक्रष्टैर् —^{b}) D2 ह्यश्वारोहैर् (for अश्वा°)

70 D1 om 70 (cf v l 66) —^{a}) K4 5 D6 परिपु(K4 तु)ष्टानाम्, B4 5 D5 प्रविशिष्टानाम्, D3 °शब्दानाम्, T1, 2 4 M °विष्टानाम्, G1 अप्रतिष्टानाम्, Ca (gloss पिष्टेभ्योऽपि पिष्टानाम्) प्रतिपिष्टानाम् (as in text) —^{b}) B2 दीर्घ (for शीघ्र) K3 B1 D3 4 10 11 -गामिना, K4 5 -कारिणा, B3–5 Dn D2 5 7–9 T4 -चारिणा (for -सारिणाम्) — After 70^{b}, Dn reads 66^{ab} —^{c}) K4 5 Dn1 D3 स्वनता, D4 स्वरता (for स्तनता) —^{d}) D3 शतधानि (sic), S पतता च (for सनद्धाना)

71 D1 om. 71 (cf v l 66) —^{a}) Dn शक्त्यृ-(Dn1 °क्त्य)ष्टि, D2 सुमुष्टि, T2–4 G शक्तयष्टि, M3 शक्तगुष्ट (for शक्त्यृष्टि) K4 Dn1 पाश, D3 प्राश K4 5 B4 5 D4 T3 4 G1 3 -शब्दैश्च, B3 M1–3 शब्दस्तु, D6 -शफगानां (for -शब्दश्च) —^{b}) Dn D4 5 9 तुमल, D2 7 तुमुळ K4 5 D3 10 11 समपद्यत —^{c}) D3 भिंदति, D4 T2 छिंदता, D9 T1 3 4 G2 भिंदत (D9 °ता) (for भिन्दता). Dn D5 7 परमास्त्राणि, D2 °गात्राणा, M4 °कर्माणि (for °मर्माणि) — T3 4 G om 71^{d}–74^{a} —^{d}) K2 corrupt — After 71, T1 2 ins

130* एत्र हि योधा संरब्धा परस्परसमाहता ।

72 D1 om 72 (cf v l 66) T3 4 G om 72 (cf v l 71) T1 2 om 72^{a}–74^{b} —^{a}) D3 श्रमाभिभूत्य, D9 आत्माभिभूता (for श्रमा°) Ś1 K1 2 श्रमाभूता (K3 °मवंत) मग्नरथा, K2 श्रमश्रातं स्वसरब्धा, D4 श्रमेण कर्शिता सर्वे —^{b}) K2 श्रातवाम, M1 °पक्त्रा, M2–4 °गात्रा (for °वाहा) D4 पिपासिन, D10 11 °सव (for °सिता) —^{c}) Ś1 K1–3 धिक्कृतैश्, K5 Dn D2 8 विक्षिता, D4 विलिताश्, D3 त्रिक्षतैश् (for °ताश्) K2 च शतै, Dn निशितै (for च शितै) M3 बाणैर् (for शस्त्रैर्) —^{d}) D10 अभ्यवर्पत, M1 2 4 न न्यवर्तंत, M3 नात्य° (for अभ्य°)

73 D1 om 73 (cf. v l 66) T3 4 G om 73 (cf v l 71) T1 2 om 73 (cf v l 72) —^{a}) M3 मृता (for मत्ता) —^{b}) B3 [ऽ]पि (for ऽत्र) —^{c}) Ś1 K1 2 transp परान् and स्वकान् Dn D2 6 7 M परान्स्वकाश्च भिंदत (M1 °ति) —^{d}) Dn प्रासन्प्रासान्, D1 M2 प्रासाप्रासान् K4 5 M2–4 अनतर

74 D1 om. 74 (cf v l 66) T3 4 G om. 74^{a} (cf v l 71) T1 2 om 74^{ab} (cf v l 72) D4 om 74^{a}–75^{a} —^{ab}) Ś1 K1 lacuna for गतप्राणा क्षत्रिया K2 महावीरा (for गतप्राणा) K3 हर्पिता, K4 5 क्षुधिता (for क्षत्रिया) Ś1 K1 4 -गृध्रिन (Ś1 °ण) — D4 om 74^{cd} —^{c}) B Dn D5 9 चाभ्य (Dn °प्य)पतन्, D2 चाथ गतान् (for अभ्यपतन्) Dn D2 केचित् (for राजन्) —^{d}) M शस्त्र (for शर) T1 2 -शक्तिभिर् (for -वृष्टिभिर्) K2 B1 4 5 Dn D2 3 5 7–9 T G आहता (for आवृता)

75 D1 om 75 (cf v l 66) D6 om 75^{a} (cf v l 74), —^{a}) B1 D9 पृथग्, D2 बक, T1 2 कंक,

वृकगृध्रशृगालानां तुमुले मोदनेऽहनि ।
आसीद्बलक्षयो घोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ७५
नराश्वकायसंछन्ना भूमिरासीद्विशां पते ।
रुधिरोदकचित्रा च भीरूणां भयवर्धिनी ॥ ७६
असिभिः पट्टिशैः शूलैस्तक्षमाणाः पुनः पुनः ।
तावकाः पाण्डवाश्चैव नाभ्यवर्तन्त भारत ॥ ७७
प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत्प्राणस्य धारणम् ।
योधाः परिपतन्ति स्म वमन्तो रुधिरं व्रणैः ॥ ७८
शिरो गृहीत्वा केशेषु कबन्धः समदृश्यत ।
उद्यम्य निशितं खड्गं रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ७९
अथोत्थितेषु बहुषु कबन्धेषु जनाधिप ।
तथा रुधिरगन्धेन योधाः कश्मलमाविशन् ॥ ८०
मन्दीभूते ततः शब्दे पाण्डवानां महद्बलम् ।
अल्पावशिष्टैस्तुरगैरभ्यवर्तत सौबलः ॥ ८१
ततोऽभ्यधावंस्त्वरिताः पाण्डवा जयगृद्धिनः ।
पदातयश्च नागाश्च सादिनश्चोद्यतायुधाः ॥ ८२
कोष्टकीकृत्य चाप्येनं परिक्षिप्य च सर्वशः ।
शस्त्रैर्नानाविधैर्जघ्नुर्युद्धपार तितीर्षवः ॥ ८३

C. 9. 1266
B 9. 23. 87
K 9. 22. 86

T_3 G_2 मृग (for वृक) T_3 गृध्रा (for -गृध्र) $Ś_1$ K_1 lacuna from ना up to हनि (in 75^b) K_2 -शृगालाश्च, $T_{1.2}$ M -सृगालाना, $T_{3.4}$ G श्वकाकाना (for -शृगालाना) —^{b}) Dn D_4 तुमलो, $D_{2.5}$ तुमले (D_2 °ळे), $T_{1.2}$ तुमुलो (for °ले) $K_{4.5}$ $D_{4.5}$ मोहने, D_2 T_2 मोदते, D_9 तोदने, T_4 $G_{2.3}$ मोदके (for °ने) D_3 मति (for ऽहनि) K_2 पर्यटतश्च तत्र वै, M_1 तुमुलो मृशदारुग —^{c}) D_7 बळक्षयो —^{d}) T_3 भारत (for पश्यत)

76 D_1 om 76 (cf v l 66) —^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ मानाश्व (for नराश्व) $K_{2.3}$ $D_{3.6.10}$ $T_{1.2}$ -कार्यै (for -काय) D_3 -सछिन्ना (for °छन्ना) G_3 नराश्वसायकछन्ना —^{b}) D_2 निरतरा (for विशा पते) —^{c}) $Ś_1$ K_1 lacuna for दकचित्रा च Dn मसिक्ता, D_5 सिक्ता च (for चित्रा च) K_2 रुधिरोक्षितगात्राणा —^{d}) K_4 $B_{4.5}$ Dn_3 $D_{3-5.7.8}$ $T_{1.3}$ M -वर्धनी, B_3 -वर्धना (for वर्धिनी)

77 D_1 om 77 (cf v l. 66) —^{a}) K_2 पट्टितै, S (except T_3) पट्टसै (for पट्टिशै) K_2 T_3 शूरै, $D_{2.7}$ शूलैस्, D_4 प्रासैर् (for शूलैस्) —^{b}) Dn D_8 तक्ष्यमाणा, D_3 तक्षमाना, D_4 वध्यमाना, T_1 कृत्यमाणा, T_{2-4} G क्रम° (for तक्ष°) S परस्पर (for पुन पुन) —^{c}) K_{3-5} B D (D_1 om.) T G_3 पाडवेया(T_2 °या)श्च, $G_{1.2}$ °वाना च (for °वाश्चैव) —^{d}) $Ś_1$ $K_{1-3.5}$ $D_{4.10.11}$ न न्यवर्तत, $T_{1.2}$ M_4 नात्य° (for नाभ्य°)

78 D_1 om 78 (cf v l 66) —^{a}) T_4 प्रहरते B_3 T_4 यथाशक्तिर्, $D_{3.5.7}$ °शक्ति, $T_{1.2}$ शक्त्या —^{b}) K_4 कारणात्, K_5 कारण, T_{2-4} $G_{2.3}$ धारणा (for °णम्) —^{c}) M यौधा —^{d}) K_2 व्रणे, $D_{6.11}$ रणे, T G मुखै (for व्रणै)

79 D_1 om. 79 (cf. v l. 66) —^{a}) G_2 शिरोग्र कृत्तकेशेषु —^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} कबधं, $K_{4.5}$ Dn_1 °धा $K_{4.5}$ D_3 $T_{1.2.4}$ प्रत्यदृश्यत, B Dn $D_{2.6-9}$ M च (D_5 M स) व्यदृ, D_{10} स *दृश्यते, G संप्रदृश्यत (G_2 °ते) (for सम°) —$Ś_1$ K Dn $D_{2.3.6.10}$ om. 79^{cd} —^{c}) B $D_{5.9.11}$ च शितं (D_3 °तै), G_1 रुधिर, G_3 lacuna, M_1 रुचिर (for निशित) —^{d}) B $D_{5.9.11}$ $G_{2.3}$ परिप्लु(D_5 °स्तु)तं (for समुक्षितम्)

80 D_1 om 80 (cf. v l 66) —^{a}) $Ś_1$ K तदु-($K_{4.5}$ दो)त्थितेषु, $D_{3.6.10.11}$ T_3 M_1 तथो°, T_1 $G_{1.3}$ हतो°, T_2 ततो°, $M_{3.4}$ यथो° (for अथो°) T_3 घोरेषु (for बहुषु) G_2 ह्युत्थितेषु ततो युद्धे —^{b}) $D_{3.4.10.11}$ नराधिप —^{c}) D_4 यथा, D_8 तदा, G_2 ततो (for तथा) —^{d}) M_{2-4} यौधा K_5 $B_{1.2.5}$ Dn $D_{5.9}$ M_1 योधान्कश्मलमाविशत्

81 D_1 om 81 (cf v l. 66) —^{a}) $K_{1.2}$ मदे भूते D_4 सैन्ये (for शब्दे) —^{b}) B_1 पचालानां, D_9 पचाना सु (for पाण्डवाना) D_2 बळं —^{c}) D_3 अयावशिष्टतुरगैर् —^{d}) D_4 G $M_{1.2.4}$ उपावर्तत, $T_{3.4}$ अपा, M_3 उपो° (for अभ्य) D_2 सौबळ

82 ^{a}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ तम् (for ततो) —^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ जयगृध्नव, D_1 मानिन —$K_{4.5}$ D_1 om. 82^{cd} —^{c}) D_4 पदातयोश्, $G_{1.3}$ तिनश् D_8 पदातिनरनागाश्च —^{d}) M_1 सादिश् (submetric), $M_{3.4}$ सादयश् (for सादिनश्) D_2 [उ]धतायुता, T_4 °युधै

83 ^{ab}) K_3 कोष्ठकीकृतचापेन, T G $M_{3.4}$ कोष्ठी(T_2 गोष्ठी-, G_1 क्रोशी, G_3 क्रोधी)कृत्य तदाभ्येत्य ($T_{1.2}$ तदा ह्येनं, G_2 तथाभ्येत्य, $M_{3.4}$ च वाप्येन) (for 83^a) D_3 परिशिष्य, G_2 प्रचिक्षेपुश् D_1 ताम्योधाअभ्जुराहवे

C. 9. 1266
B. 9. 23. 63
K. 9. 22. 87
त्वदीयास्तांस्तु संप्रेक्ष्य सर्वतः समभिद्रुतान् ।
साश्वपत्तिद्विपरथाः पाण्डवानभिदुद्रुवुः ॥ ८४
केचित्पदातयः पद्भिर्मुष्टिभिश्च परस्परम् ।
निजघ्नुः समरे शूराः क्षीणशस्त्रास्ततोऽपतन् ॥ ८५
रथेभ्यो रथिनः पेतुर्द्विपेभ्यो हस्तिसादिनः ।
विमानेभ्य इव भ्रष्टाः सिद्धाः पुण्यक्षयाद्यथा ॥ ८६
एवमन्योन्यमायस्ता योधा जघ्नुर्महामृधे ।
पितॄन्भ्रातॄन्वयस्यांश्च पुत्रानपि तथापरे ॥ ८७
एवमासीदमर्यादं युद्धं भरतसत्तम ।
प्रासासिबाणकलिले वर्तमाने सुदारुणे ॥ ८८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

(for 83[b]) ❀ Ca कोष्टकीकृत्य वेष्टयित्वा, तेनैव वेष्टनेन परिक्षिप्य निरुध्य । ❀ — [c]) D1 भ्रस्त्रैर्, T3 4 G2 M शरैर्, G1 अन्यैर् (for शस्त्रैर्) T2 जग्मुर् (for जघ्नुर्) — [d]) D4 पारे, D8 -पार (for पार) D4 तितीर्षंति (for °र्षव°) — After 83, D1 ins

131* द्राव्यमाण वलं दृष्ट्वा तव पुत्रस्य पश्यत ।

84 D1 om from 84 up to 9 23 14[ab] — [a]) Ś1 K1 2 D8 9 G3 त्वदीयास् Ś1 K1 2 तान्स, B3 D4 तत्र, D8 तान्त्व (sic), D10 पुत्रं, T2 4 G1 M त तु, T3 त च, G2 तान्सु, G3 ते तु (for तास्तु) — [b]) D4 corrupt Ś1 K1 3 सर्वत्र, K2 सर्वा*, T2 सर्वश D10 T3 4 G3 M द्रुत, T1 2 G1 -द्रुता°, G2 द्रवन् (for द्रुतान्) — [c]) B2 सूत- (for पत्ति) B1 D9 M1 ध्वज- (for द्विप) Dn D2 5 7 T3 G M रथान् (for रथा) D8 10 11 रथाश्वपत्तिद्विरदा, D6 साश्वाश्व पत्तिद्विरदा — [d]) Ś1 K1 3 पाण्डवा K3 चाभिदुद्रुवु, K4 6 अति°, D3 अभ्य°; D4 T3 4 G M1 2 4 समभि द्रवन, M3 समुपाद्रवन् (for अभिदुद्रुवु)

85 D1 om 85 (cf v l 84) D6 om from 85 up to 9 23 27 — [a]) D4 corrupt. K4 G3 पादातय, T3 प्रधावत (for पदातय) Dn D2 5 7 ख(D5 प)ड्गैर्, D10 11 पत्तीन् (for पद्भिर्) D3 केचित्पत्तयो यत्र (submetric) — [b]) K4 5 पीडयंत°, Dn D2 ऋष्टिभिश्च, D4 तुष्टि°, D5 7 रिष्टि° (for मुष्टि°) — [c]) D4 S (except T1 2) निजघ्नु सकटे योधा (D4 योधान्, M यौधा) — [d]) Dn1 n2 D4 क्षीणशस्त्रास्; D3 छिन्न शस्त्रास् Dn1 तु तोमरान्, Dn2 n3 D2 6 7 ततोपरान्

86 D1 om 86 (cf v l 84) D6 om 86 (cf. v l 85) — [b]) D3 हस्तिसादिभि, M द्विपयोधिन (for हस्तिसादिन) — [c]) B4 D10 11 दिवो, T1 2 परि° (for इव) D4 न्यस्ता (for भ्रष्टा) K4 5 यथा स्वर्गा दवभ्रष्टा — [d]) B2 D2 T G पुण्यक्षये B5 मुक्ता (sic), D3 4 10 11 M इव (for यथा)

87 D1 om 87 (cf v l 84) D6 om 87 (cf. v l 85) — [a]) K3 D10 T1 2 G1 M आयत्ता, Dn आमाद्य, Ca (gloss तापवन्त) आयस्ता (as in text) D3 एवमन्योन्यसपन्ना, D7 °न्यमनसो — [b]) G1 M1-3 यौधा K1 3 B D2 7 11 T1 2 जग्मुर्, D4 T3 4 G2 3 M1 [अ]भ्यघ्नन्, G1 M2 4 न्य(G1 ह्य)घ्नन्, M3 न्यघ्नुर् (for ज°) K3 B2 Dn D2 3 5 7 10 11 T3 महाहवे (for °मृधे) — [c]) T3 4 G पुत्रान् (for भ्रातॄन्) G2 3 स्वय चाघ्नन् (for वयस्यांश्च) — [d]) T3 4 G भ्रातॄन् (for पुत्रान) D4 विशां पते (for तथापरे)

88 D1 om 88 (cf v l 84) D6 om 88 (cf v l 85) — [b]) G2 भारत- — M om 88[cd] — [c]) K4 5 प्रासासि- K1 3 4 D3 -कलिल, Ca (gloss वने) -कलिले (as in text) D4 प्रासासिवालसलिले (sic) — [d]) G2 महारणे (for सुदारुणे)

Colophon om in D1 6 — *Adhy name* Ś1 K1-3 सकुलयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) B5 S 23, Dn 21, D4 22 (as in text), Dn 24. — *Śloka no* Dn 88

२३

संजय उवाच ।

तस्मिञ्शब्दे मृदौ जाते पाण्डवैर्निहते बले ।
अश्वैः सप्तशतैः शिष्टैरुपावर्तत सौबलः ॥ १
स यात्वा वाहिनीं तूर्णमब्रवीत्त्वरयन्युधि ।
युध्यध्वमिति संहृष्टाः पुनः पुनररिंदमः ।
अपृच्छत्क्षत्रियांस्तत्र क्व नु राजा महारथः ॥ २
शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा त ऊचुर्भरतर्षभ ।
असौ तिष्ठति कौरव्यो रणमध्ये महारथः ॥ ३
यत्रैतत्सुमहच्छत्रं पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
यत्रैते सतलत्राणा रथास्तिष्ठन्ति दंशिताः ॥ ४
यत्रैष शब्दस्तुमुलः पर्जन्यनिनदोपमः ।
तत्र गच्छ द्रुतं राजंस्ततो द्रक्ष्यसि कौरवम् ॥ ५
एवमुक्तस्तु तैः शूरैः शकुनिः सौबलस्तदा ।
प्रययौ तत्र यत्रासौ पुत्रस्तव नराधिप ।
सर्वतः संवृतो वीरैः समरेष्वनिवर्तिभिः ॥ ६
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा रथानीके व्यवस्थितम् । C. 9 1279 B 9 24 6 K 9 23 8

23

1 D_1 om 1^{a}–14^{b} (cf v 1 9 22 84), D_2 om 1–27 (cf. v 1 9 22 85) G_1 om the ref. —^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} नृधे जाते, Dn_3 D_4 टपावृत्ते (for मृदौ जाते) S भल्पावशिष्टे सैन्ये तु —^{b}) K_5 D_5 निहित (for °हते) D_2 पाण्डवैर्निहतं बळात्, D_4 पाण्डवाना हते बले —Dn_3 om 1^{cd}, Dn_3 reads the same on marg —^{c}) T G -सहस्रैस्तु (for -शतैः शिष्टैर्) — M_1 om 1^{d}–2^{c}

2 $D_{1.6}$ om 2, M_1 om 2^{abc} (for both, cf v 1 1) —^{a}) $K_{4.5}$ स यथा, B_2 D_4 स गत्वा, D_3 सायाह्ने (for स यात्वा) —^{b}) K_{2-5} B_5 Dn_1 $D_{2.5.7.8}$ वै स्वरन्, Dn_2 वै स्वरयन (hypermetric) (for स्वर-यन्) S (M_1 om.) चोदयान स्वकान्युधि —^{c}) $D_{5.7}$ भति (for इति) $T_{1.4}$ G M_{2-4} सहृष्ट, T_2 सहृष्य (for °ष्टा) —^{d}) $Ś_1$ K_1 $B_{2.4}$ Dn_1 n_2 $D_{3.10.11}$ भरिं दम, K_2 $B_{1.3}$ $D_{2.6.7.9}$ °दमा (for दम) —^{e}) K_4 Dn_2 n_3 $D_{5.7.9}$ T_2 भपृच्छन्, D_8 भयच्छन् (for भपृच्छत्) B_1 क्षत्रियास् (for °यास्) T_{1-3} $G_{1.3}$ M चात्र, T_4 चैव, G_2 चाय (for तत्र) D_4 भापृच्छत तदा वीरान् —^{f}) K_4 कुर, B_3 $T_{1.2}$ G क्व स, D_4 om, $T_{3.4}$ क्व च (for क्व नु) K_5 $D_{3.10.11}$ महाबल, T G सुयोधन (for महारथ)

3 $D_{1.6}$ om 3 (cf. v 1 1) $Ś_1$ K Dn om (hapl.) 3 —^{a}) $B_{1.4.5}$ $D_{3.4.7.10.11}$ तद्, B_2 च (for तु) G_3 वचनं (hypermetric) (for वच) —^{b}) B_5 $D_{3.5.7.10.11}$ तम् (for त) $T_{3.4}$ G ऊचुर्भरतसत्तम —^{d}) B_2 बल- (for रण) $D_{3.10.11}$ -बल ; D_4 रथे (for रथ)

4 $D_{1.6}$ om. 4 (cf v 1 1) —^{a}) $B_{4.5}$ तत्र (for यत्र) T_3 G_2 [ए]व (for [ए]तत्) T_3 शस्त्रं (for छत्र) —^{c}) Bom ed से (for [ए]ते) $Ś_1$ K_{1-3} T_1 सतल, B_4 $D_{3.4.10.11}$ सततु-, Dn च वल, D_2 सतळ, T_2 न वल (for सतल) —^{d}) Dn योधास्, D_4 रथे, D_9 T_2 रयास् (for रथास्) K_1 $T_{1.4}$ G M दमिता, Dn वर्मिता (for दंशिता)

5 $D_{1.6}$ om 5 (cf v 1. 1) —^{a}) D_4 M_{2-4} [ए]त्र (for [ए]ष) Dn $D_{2.4.5}$ तुमल (D_2 °ळ), D_7 तुमुळ B_4 $D_{8.10.11}$ यत्रैष (D_8 व) तुमुल शब्द —^{b}) D_9 T_2 निनदोपम — B_1 reads 5^{c}–6^{d} on marg —^{c}) B_2 भनु, $M_{1.2.4}$ भत्र (for तत्र) M_3 [भा]-गच्छ (for गच्छ) Dn [भ]द्रुत, $G_{1.3}$ द्रुतो (for °त) —^{d}) T_2 तदा (for ततो)

6 $D_{1.6}$ om. 6 (cf. v 1 1) B_1 reads 6^{abcd} on marg —^{a}) D_3 ततो, T_3 G_3 स तै (for तु तै) $Ś_1$ K_{1-3} शूर, Dn सर्वै, $D_{3.10.11}$ योधै (for शूरै) — D_5 om (hapl) 6^{bcde} —^{b}) D_7 सौबळस् K_3 Dn D_7 $G_{1.3}$ तथा, T_3 बली (for तदा) D_2 समरेष्व निवर्तिभि (= 6^{f}) —^{c}) B_2 Dn_1 $D_{2.4.7}$ T_4 $G_{2.3}$ M_4 transp तत्र and यत्र T_3 G_2 [भा]स्ते, T_4 $G_{1.3}$ [भा]-सीत् (for [अ]सौ) —^{d}) $K_{4.5}$ B_1 $D_{3.4}$ नराधिप, B_4 S जनाधिप (G_1 °प) —^{e}) T_4 सभूत (for सर्वत) B_5 वीर (for वीरै) D_4 M संवृत (D_4 M_3 °त्त) सर्वतो वीरै (M_3 यै), T_3 $G_{1.3}$ सवृत (T_3 से) समरे वी(G_3 शू)रै, G_2 सवृत स महीपालै —^{f}) K_5 [भ]-निवर्तित $D_{8.10.11}$ समरे चित्रयोधिभि

C. 9 1371
B 9 24 8
K 9 23 9
सरथांस्तावकान्सर्वान्हर्षयञ्शकुनिस्ततः ॥ ७
दुर्योधनमिदं वाक्यं हृष्टरूपो विशां पते ।
कृतकार्यमिवात्मानं मन्यमानोऽब्रवीन्नृपम् ॥ ८
जहि राजन्रथानीकमश्वाः सर्वे जिता मया ।
नात्यक्त्वा जीवितं संख्ये शक्यो जेतुं युधिष्ठिरः ॥ ९
हते तस्मिन्रथानीके पाण्डवेनाभिपालिते ।
गजानेतान्हनिष्यामः पदातींश्चेतरांस्तथा ॥ १०
श्रुत्वा तु वचनं तस्य तावका जयगृद्धिनः ।
जवेनाभ्यपतन्हृष्टाः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ११
सर्वे विवृततूणीराः प्रगृहीतशरासनाः ।
शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ १२
ततो ज्यातलनिर्घोषः पुनरासीद्विशां पते ।
प्रादुरासीच्छराणां च सुमुक्तानां सुदारुणः ॥ १३
तान्समीपगतान्दृष्ट्वा जवेनोद्यतकार्मुकान् ।
उवाच देवकीपुत्रं कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १४
चोदयाश्वानसंभ्रान्तः प्रविशैतद्बलार्णवम् ।

---

7 D1 6 om 7 (cf v l 1) — a) T4 तत्र (for ततो) D4 M3 दुर्योधनो — b) Dn3 D3 10 T3 G2 रथानीकैर् G3 त्ववस्थित (for व्यव°) K4 5 D2 M2–4 रथानीकेष्ववस्थित — c) K4 6 समग्रास् (K5 °स्तास्) (for सरथास्) K4 5 T3 G1 2 योधान् (for सर्वान्) — d) K3 T4 तथा, Dn1 n2 D2 7 तव, D4 T3 तदा (for तत)

8 D1 6 om 8 (cf v l 1) — a) Dn हृष्ट (for वाक्यं) — b) K4 5 महो (for विशा) — c) D4 क्रुत (for कृत) — d) D5 [ऽ]ब्रुवन (for ऽब्रवीन्) K4 M नृप, T3 G2 इद (for नृपम्)

9 D1 6 om 9 (cf v l 1) D2 reads 9^{ab} twice — a) K4 5 यो हि (for जहि) M3 4 शत्रु (for राजन्) K4 रथानीके — b) D4 च वि (for सर्वे) D1 S हता (for जिता) — The portion of the text from 9^{c} up to 35^{d} is lost in B2 on a missing folio — c) K4 D3 9 न त्यक्त्वा, K6 नान्यत्यक्त्वा (hypermetric), Dn2 n3 नात्यक्त, G2 अत्यक्त्वा (for ना°) T4 G2 3 M सखे — d) K4 om, D0 वरो, T3 G3 शक्तो (for शक्यो) G3 युधिष्ठिर

10 B2 missing (cf v l 9) D1 6 om. 10 (cf v l 1) — a) Ś1 K1 lacuna, K2 3 महावीरे (for रथानीके) — b) B5 पालित, D7 पाळिते, G2 M3 पातिते (for पालिते) — c) Ś1 K1 lacuna, K4 5 गजारोहान्, G3 °नीकान्, M3 °नेकान् (for °नेतान्) Ś1 K1 4 5 D4 T2 4 हनिष्यामि, K2 पतिष्यामि, D3 8 G1 हनिष्याम (for °म) K3 ततोह निहनिष्यामि — d) D2 पदातांश् D2 च नरास्, D3 रथरितास्, D4 दासदास्, T3 चैव तान् (for चेतरास्) T3 4 G M बहून् (for तथा)

11 B2 missing (cf v l 9) D1 6 om 11 (cf v l 1) — a) T4 विजय (for वचन) T2 तत्र (for तस्य) — b) G2 तावकान् Ś1 K1 गृध्रिण, T1 2 -गृध्नव, T3 -गृध्निन — Ś1 K1 lacuna for 11^{c} — c) D3 10 11 रथेन (for जवेन) K4 D9 T4 G3 M4 [अ]भ्यपतद्, D2 5 7 8 °द्रवन्, D4 [अ]भिद्रवन् (for [अ]भ्यपतन्) D3 दृष्ट्वा, T3 4 G M2–4 राजन् (for हृष्टा) K2 अभिजग्मुर्महावीरा — d) S (except T1 2) हृष्टा पा(G2 हृष्टा पां-, M1 राजन्पा)ण्डववाहिनीं

12 B2 missing (cf v l 9) D1 6 om 12 (cf. v l 1) — a) K4 5 B (B2 missing) D2 3 5 9 विधृत, D4 [ऽ]पि बद्ध-, D8 विधूत- (for विवृत) Ś1 K1 सर्वे विवृ***रा, K2 सर्वे शरासिसंयुक्ता, Dn अथ ते बद्धतूणीरा, S बद्धनिस्त्रिंशतू° — Ś1 K1 lacuna for 12^{c} — c) S (except T1 G1) धून्वाना K2 जयाशानिरता वीरा, K3 B4 D3 शरासनान्विधुन्वाना (D3 °नान्) — d) K3–5 B4 Dn D2 3, 5 7 10 11 S (except T4) सिंहनादान् K4 प्रचक्रमे, K5 °क्रमु, D3 10 11 प्रणे(D10 °ने)दिरे (for प्रचक्रिरे)

13 B2 missing (cf v l 9) D1 6 om 13 (cf v l 1) — a) D2 7 T2 ज्यातळ K2 निर्घोर (for °प) — c) T3 तु (for च) — d) Ś1 K1, 2 T1 2 प्र-, D3 4 10 T3 G3 M3 स (for सु) K3 विशा पते, T4 महामृधे, G2 महारणे, M2 सुदारुण Dn1 मुक्ताना सुखदारुण

14 B2 missing (cf. v l 9) D1 om 14^{ab}, D6 om 14 (for both, cf v l 1) — a) D2 तद् (for तान्) D5 7 तान्वै समीपगान्दृष्ट्वा, T3 G2 पृष्ठतोभिगता°, T4 ततस्तानागता° — b) Dn1 T1 2 जवनोद्यत, T3 राजा द्यु°, G3 जनानु° (for जवेनो°) M तावकानुद्यतायुधान्

15 B2 missing (cf v l 9) D6 om 15 (cf.

अन्तमद्य गमिष्यामि शत्रूणां निशितैः शरैः ॥ १५
अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनार्दन ।
वर्तमानस्य महतः समासाद्य परस्परम् ॥ १६
अनन्तकल्पा ध्वजिनी भूत्वा ह्येषां महात्मनाम् ।
क्षयमद्य गता युद्धे पश्य दैवं यथाविधम् ॥ १७
समुद्रकल्पं तु बलं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
अस्मानासाद्य संजातं गोष्पदोपममच्युत ॥ १८
हते भीष्मे च संदध्याच्छिवं स्यादिह माधव ।
न च तत्कृतवान्मूढो धार्तराष्ट्रः सुबालिशः ॥ १९
उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं हितं पथ्यं च माधव ।
तच्चापि नासौ कृतवान्वीतबुद्धिः सुयोधनः ॥२०
तस्मिंस्तु पतिते भीष्मे प्रच्युते पृथिवीतले ।
न जाने कारणं किं नु येन युद्धमवर्तत ॥ २१
C. 9 1294 B. 9. 24 23 K 9 22 23 मूढांस्तु सर्वथा मन्ये धार्तराष्ट्रान्सुबालिशान् ।

v l. 1) Before 15, M ins अर्जुन — [a]) Dn D1 2 5 7 नोदय K4 5 असंभ्रान्त, D4 हृषीकेश, T1. 2 असभ्रावान (for °भ्रान्त) — [b]) Ś1 K1 2 प्रविशतु, K1. 4 °शैव, B1 4 °शैत, B3 Dn2 n3 D1 2 5 7 8 °शैनं, T3 M3 °श्यैतद्, M2 4 °श्यैतं (for °शैतद्) Dn2 n3 महार्णव — [c]) K2 corrupt M1 हृतुम् (for अन्तम्) Dn1 गमिष्याम — [d]) K4 5 शूराणां, M1 शत्रून्तु (for शत्रूणां)

16 B2 missing (cf v 1 9) D6 om 16 (cf v l. 1) — [a]) G1. 3 [अ]स्य (for [अ]द्य) — [b]) T1. 2 [आ]मन्त्र (for [अ]स्य) — [c]) Ś1 K1-3 सहसा (for महत)

17 B2 missing (cf. v 1 9) D6 om 17 (cf v 1 1) D1 om 17 — [a]) D1. 7 -कल्प (for -कल्पा) — [b]) D4 ह्यासीद्, T1. 2 हता, T3 भूता, T4 ह्येषा (for भूत्वा) Ś1 K1. 2 ह्येषा, K4 5 D4 तेषा, Dn3 D5 7 M3 येषा, T4 [आ]हुता (for ह्येषा) D3 शूराणा महदात्मनां — [c]) D4 क्षय- (for क्षयम्) B4 अभ्यगता, D4 मभ्यगता (for अद्य गता) Ś1 K1 2 युद्धं, D2 सर्वा, D7 सर्वे (for युद्धे) — [d]) Ś1 K1-3 दैव, D3 G3 देवं (for दैवं) K2 यथावधिं, D7 G3 यथाविधि (for °विधम्)

18 B2 missing (cf v 1 9) D6 om 18 (cf v l. 1) — [a]) D3 om. कल्प तु बल D1 10 11 च (for तु) D1 om. बलं — [b]) M1 धार्तराष्ट्र तु (for °ष्ट्रस्य) D1 दुर्मते (for माधव) — K3-5 D7 om (hapl.) 18[c]-19[b] — [d]) Dn गोपदं पदमच्युत, T3 गोष्पदा समपद्यत

19 B2 missing (cf v 1 9) D6 om 19 (cf v l. 1) K3-5 D7 om 19[ab] (cf. v 1 18) D1 om 19[ab] — [a]) T4 गते (for हते) B (B2 missing) Dn (Dn2 om.) D2 3 6 8 9 11 तु संदध्याद्, D4 तदा ह्यासीत, D10 शिव ह्यासीद्, T1 M मतिर्ह्यासीत, T2-4 G धीर्म(T3 धीर्ध-, G3 भीम)मासीत् (for च मदध्याद्) — [b]) T1 2 4 G शम, T3 रण (for शिवं) S (except G2) इति (for इह) — [d]) K4 5 तु, D4 [S]ति, M3 स (for सु) D7 -बालिश D2 धार्तराष्ट्र सुयोधन

20 B2 missing (cf. v 1 9) D6 om 20 (cf v 1 1) — [a]) D4 उक्तो Dn D2 5 7 तथ्य (for वाक्यं) — [b]) B3 5 सत्य D4 तथ्य (for पथ्य) Dn D2 5 7 हि, D3 तु (for च) D3 मारिष (for माधव) — D1 om 20[cd] — [c]) K4 5 D3 10 तथा, D9 ते च (for तच्च) M1 [अ]सौ (for [अ]पि) G3 नासीत्, M1 नापि (for °सौ) — [d]) K4 5 मद, Dn D4 6 7 S हीन (for वीत)

21 B2 missing (cf v 1 9) D6 om. 21 (cf. v 1 1) — [a]) D1 नि, T4 वि (for तु) Ś1 K1-3 प्रच्युते, B (B2 missing) D3 8 9 तुमु(D3 °म)ले, D4 S निहते (for पतिते) — [b]) Ś1 K2 3 पतिते (for प्रच्युते) Ś1 K1-3 D3 10 11 धरणी (for पृथिवी) D2 7 -तले, S पसौ (for तले) D1 वीरेन्द्रे हितकाङ्क्षिणि — [c]) K2 शतपा (sic) (for कारण) K2 4 5 B1 Dn D1-5 7 9-11 G3 तु, D3 च (for नु) — [d]) T3 प्रवर्तत, G2 प्रवर्तित (for अवर्तत) — After 21, D1 ins

132* हते द्रोणे च कर्णे च भूरिश्रवसि सगरे ।
दुःशासने च शाल्वे च शल्ये च सपरिच्छदे ।
भगदत्ते च वीरेन्द्रे नैवाशाम्यत हा रण ।
येन भीष्मस्तथा द्रोण कृपो विदुर एव च ।
पिता माता शमस्यार्थे प्रत्याख्यातास्तु पापिना । [5]

22 B2 missing (cf v 1 9) D6 om. 22 (cf v 1 1) D1 om. 22-35 — [a]) K4 मूढस् D5 7 T2 च (for तु) K4 5 D5 7 सर्वशो (for था) D2 मैन्ये (for मन्ये) — [b]) K4 5 सुरप्रिय, D 7 सुबा(D2 तु वा)लिशान्, D T2 तु (T2 च) बालि — [c]) D3 G3 पाविते, B (B2 missing) D3 9 11 शातनो — [d]) Dn

C 9 1234 B. 9 24 23 K 9 23 23 पतिते शंतनोः पुत्रे येऽकार्षुः संयुगं पुनः ॥ २२
अनन्तरं च निहते द्रोणे ब्रह्मविदां वरे ।
राधेये च विकर्णे च नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २३
अल्पावशिष्टे सैन्येऽस्मिन्सूतपुत्रे च पातिते ।
सपुत्रे वै नरव्याघ्रे नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २४
श्रुतायुपि हते शूरे जलसंधे च पौरवे ।
श्रुतायुधे च नृपतौ नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २५
भूरिश्रवसि शल्ये च शाल्वे चैव जनार्दन ।
आवन्त्येषु च वीरेषु नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २६
जयद्रथे च निहते राक्षसे चाप्यलायुधे ।
वाह्लिके सोमदत्ते च नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २७
भगदत्ते हते शूरे काम्बोजे च सुदक्षिणे ।
दुःशासने च निहते नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २८
दृष्ट्वा च निहताञ्शूरान्पृथङ्माण्डलिकान्नृपान् ।

न कार्यं, D2 चिकीर्षु, T3 यो गत॰, T4 आकर्म, G1 यं कृत, G2 ये गता (for येऽकार्षु) T1-3 G1. 3 सगरं, T4 संगत, G3 संकर (for संयुगं) K2 तत॰ (for पुन)

23 B2 missing (cf. v 1 9) D6 om 23 (cf v 1 1), D1 om 23 (cf v 1 22) B6 reads 23 twice —[a]) Dn3 T2 अनतरं D7 निहिते (for °हते) —[b]) K2 पुत्र (for ब्रह्म) —[c]) Ś1 K दुर्मुखे (for राधेये) Dn2 om the first च —[d]) Dn च (for [ए]व) K3-5 D3 S शाम्यति, D4 5 10 शाम्यत (for [अ]शाम्यत) D4 वैशगात् D2 नैवाशा शाम्यते शम — After 23, D3 reads 26, while K4 5 ins

133* राधेये सूतपुत्रे च नैव शाम्यति वैशसम् ।

24 B2 missing (cf v 1 9) D6 om 24 (cf v 1 1) D1 om. 24 (cf v 1 22) K2 om (hapl) 24 K4 5 D2 om (hapl) 24-26 B4 6 om (hapl) 24-25 M2 om (hapl) 24-27 Dn transp 24 and 25 —[a]) D2 अल्पावशिष्टा Dn महासंग्रामिके चास्मिन् —[b]) D4 T1 3. 4 G M1 3 4 पुत्रे नि, T2 -पुत्रेण (for पुत्रे च) —[c]) B1 D8 तत्पुत्रे च (D3 °त्रे*), B3 D4 सपुत्रे च, S (M2 om) महपुत्रे (for सपुत्रे वै) D4 5 T2 4 G2 नरव्याघ्र —[d]) K3 Dn2 n3 D3 5 7 S (M2 om) शाम्यति, Dn1 D10 शाम्यत

25 B2 missing (cf v 1 9) D6 om 25 (cf v 1 1) D1 om 25 (cf v 1 22) K4 5 B4 5 D9 M2 om 25 (cf v 1 24) M3 4 om (hapl.) 25-27 Dn transp 24 and 25. —[a]) K1 Dn2 n3 D3. 4 श्रुत्वा युधि (D3 °द्धे), Dn1 श्रुतायुधि (for °पि) K3 सद॰ (for हते) D8 10 11 S (M2-4 om.) वीरे (for शूरे) — M1 om (hapl) 25[b]-28[a] —[b]) D2 7 जळसंधे, T2 जारसंधौ, T4 G2 3 जरासंधे (G2 °धौ) (for जलसंधे) Dn D. 8 च कौ (D3 गौ) रवे, T1 2 महाबले, T3 4 G च मागधे (for च पौरवे) —[c]) S (M om) विक्रान्ते (for नृपतौ) —[d]) Dn D. 7 S (M om) शाम्यति, D8 10 शाम्यत D4 वैशसात्

26 B2 missing (cf v 1 9) D6 om. 26 (cf. v 1 1) D1 om 26 (cf. v 1 22) K4 5 D9 M2 om. 26 (cf v 1 24). M1. 3 4 om 26 (cf v 1. 25) D3 reads 26 after 23 D11 reads 26 on marg —[a]) D4 शैल्ये D8 वा (for च) —[b]) Ś1 K1. 2 D11 S (M om) साल्वे. —[c]) D3 आवतेषु, T3 आवविषु B1 सैन्येषु, B4 (marg as in text) धीरेषु, D4 T G1 3 शूरेषु, G2 सर्वेषु (for वीरेषु) —[d]) Dn D7 S (M om) शाम्यति, D2 3 5 10 शाम्यत

27 B2 missing (cf v 1 9) D6 om 27 (cf. v 1. 1) D1 om. 27 (cf v 1 22) M2 om. 27 (cf. v 1. 24) M1. 3 4 om. 27 (cf. v 1. 25) B1 om (hapl) 27-28 D3 om. (hapl.) 27-30 T3 om (hapl) 27-29 —[a]) K2 हु (for च) —[b]) K4 वाप्यलायुधे, D4 8 चापलायुधे (D4 °द्धे), D7 चाप्यळा° — D7 T4 G om 27[cd] —[c]) B3 4 T2 बाह्लीके T1 बाह्लिके च महाराजे —[d]) K4 5 Dn T1. 2 शाम्यति, D2 4 5 10 शाम्यत

28 B2 missing (cf v 1 9) D1 om 28 (cf v 1 22) M1 om. 28[a] (cf. v 1. 25) B1 D3 T3 om. 28 (cf. v 1 27) —[a]) T2 हते वीरे, G2 च निहते (for हते शूरे) —[b]) Ś1 K1 G1 कांभोजे K5 सुदारुणे, D7 सुदक्षणे, G3 महारथे (for सुदक्षिणे) — After 28[b], T1 2 4 G1. 3 M ins

134* नानादेशसमुत्थे च हते सैन्ये पृथग्विधे ।

[T4 तु (for च) T1. 4 G1. 3 हतसैन्ये पृथग्गृ (T1 °ग्वि)-धे (for the post half)]

—[c]) Dn D5 7 हते चैव (for च निहते) —[d]) K3-5 Dn D7 S (T3 om) शाम्यति, D4. 6 10 शाम्यत

29 B2 missing (cf. v 1. 9) D1 om. 29 (cf. v 1 22) D3 T3 om 29 (cf v 1 27) T1 2 4 G1 3 om.

वलिनश्च रणे कृष्ण नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २९
अक्षौहिणीपतीन्दृष्ट्वा भीमसेनेन पातितान् ।
मोहाद्वा यदि वा लोभान्नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ ३०
को नु राजकुले जातः कौरवेयो विशेषतः ।
निरर्थकं महद्वैरं कुर्यादन्यः सुयोधनात् ॥ ३१
गुणतोऽभ्यधिकं ज्ञात्वा बलतः शौर्यतोऽपि वा ।
अमूढः को नु युध्येत जानन्प्राज्ञो हिताहितम् ॥ ३२
यन्न तस्य मनो ह्यासीत्त्वयोक्तस्य हितं वचः ।
प्रशमे पाण्डवैः सार्धं सोऽन्यस्य शृणुयात्कथम् ॥ ३३
येन शांतनवो भीष्मो द्रोणो विदुर एव च ।
प्रत्याख्याताः शमस्यार्थे किं नु तस्याद्य भेषजम् ॥ ३४
मौर्ख्याद्येन पिता वृद्धः प्रत्याख्यातो जनार्दन ।
तथा माता हितं वाक्यं भाषमाणा हितैषिणी ।
प्रत्याख्याता ह्यसत्कृत्य स कस्मै रोचयेद्वचः ॥ ३५ C 9 1308 B. 9 24 37 K 9 23 39

(hapl.) 29 K8 transp 29 and 30 — ^{a}) K2 4 5 Dn1 D2 G2 त्रि, M3 तु (for च) D4 om शूरान् — ^{b}) D10 11 पृथु- (for पृथक्) K2 D2 4 मडलिकान्, K4 5 (marg as in text) तान्क्षमिभिर् (for माण्डलिकान्) M पृथक्का (M3 पृथुका) वोजमागधान् — ^{c}) Ś1 lacuna for श्च and K1 for श्च रणे D2 7 वलिनश्च, D4 M वलानि K2 चापरान्, K8 समरे (for च रणे) — ^{d}) K3–5 Dn2 n3 D7 M शाम्यति, Dn1 D5 10 शाम्यत D4 वैशसात्

30 B2 missing (cf v 1 9) D1 om 30 (cf. v 1. 22) D3 om. 30 (cf. v 1 27) K4. 5 om. (hapl) 30 K8 transp 29 and 30 — ^{a}) D4 -हतान (for -पतीन्) S अक्षो(M2 °क्षौ)हिणीं हता दृष्ट्वा — ^{b}) S सयुगे (for पातितान्) B5 D10 11 भीमसेननिपातितान्, D8 सेने निपातिते (sic) — ^{c}) B4 द्रोहान्, B5 मोहान् (for लोभान्) — ^{d}) K8 Dn D7 S शाम्यति, D4 5 10 शाम्यत D4 वैशसात् — After 30, T1 3 4 G M2 4 ins

135* हतप्रवीरा विध्वस्ता दृष्ट्वा चेमा चमू रणे ।
अलम्बुसे च निहते नैव शाम्यति वैशसम् ।
भ्रातॄन्विनिहतान्दृष्ट्वा वयस्यान्मातुलानपि ।
पुत्रान्विनिहतान्संख्ये नैव शाम्यति वैशसम् ।

[G2 om line 2 — (L 2) T3 हलायुधे (for अलम्बुसे) — (L 3) T3 G2 अक्षोहिणीं हता दृष्ट्वा (for the prior half, cf 30^{a}) T4 वयस्यानपि मातुलान् (for the post half) — (L 4) T3 G2 च (for वि-) T1 दृष्ट्वा, T4 G1. 2 M4 सखे, G3 सघे (for सङ्ख्ये)]

31 B2 missing (cf v 1 9) D1 om 31 (cf v 1 22) D4 reads 31 after 33^{b} — ^{a}) D6 कुरु (for को नु) K2. 3. 5 B1 3 4 D3. 8 G1 M राजा, D11 राजन् (for राज-) D2 7 -कुले जात°, M हृषीकेश (for -कुले जात) — ^{b}) K4 कौरवो वै, K5 वेषु, T2 °वेये — ^{c}) B4 कर्म कृत्वैवं (hypermetric) (for महद्वैरं) — ^{d}) M3 अन्यत् (for अन्य) D4 सुयोधन — After 31, D4 ins

136* नृपप्रवीरान्विध्वस्तान्दृष्ट्वा चेमा महाचमूम् ।
[cf line 1 of 135*]

32 B2 missing (cf v 1 9) D1 om. 32 (cf. v 1. 22) — ^{a}) K8 D3. 4 6 10 11 T1. 2 [ऽ]भ्यधिकान्, K5 [ऽ]प्यधिक B5 दृष्ट्वा, D8 हत्वा; T1 2 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) — ^{b}) D2 7 बलत° B8 [ऽ]पि च; M8 युवा (for ऽपि वा) — ^{c}) G8 आमूढै° (for अमूढ°) K8 न (for नु) — ^{d}) D8 जातप्रज्ञो D4 **हित; D8 हित हित

33 B2 missing (cf. v 1. 9) D1 om. 33 (cf. v 1 22) — ^{a}) D2 सु (for न) G8 तस्मिन् (for तस्य) D2 वचो (for मनो) G1. 8 [ऽ]पि (for हि) — After 33^{b}, D4 reads 31 — ^{c}) Ś1 K1–8 G8 प्रथम (G8 °मे), D4 शाम्यस्व, D11 पश्य मे, T2–4 G1 प्रशम (T4 °मा) (for °मे) — ^{d}) K2 8 सैन्यस्य, D3 अन्योस्य, T8 G2 योन्यस्य (G2 °स्तु), M1 सोस्य तत्, M2–4 सोन्यत (for सोऽन्यस्य) G2 मत (for कथम्)

34 B2 missing (cf v 1 9) D1 om. 34 (cf. v 1 22) — ^{a}) K2 D3. 10 11 वीरो (for भीष्मो) — ^{c}) D3 M3 4 प्रत्याख्यात (for °ता) K2 B5 D8 10 समस्य — ^{d}) Dn1 om किं नु तस्या D4 तु तस्य; T1. 2 पुनश्च (for नु तस्य) T1 [अ]स्य, T3 4 G M1. 2 4 [अ]स्ति, M8 [अ]स्मि (for [अ]द्य) Ś1 K1 भैषजं

35 B2 missing up to 35^{d} (cf v 1. 9) D1 om. 35 (cf. v 1. 22) — ^{a}) K1 B (B2 missing) Dn D5 7–9 मौख्याद्, K2 D4 मोक्षाद्; K4. 5 मौर्व्याद् (for मौर्ख्याद्) T3 4 G2 हतो, G1 3 हितो (for पिता) — ^{b}) B1 Dn1 D3. 4 10 T3 जनार्दनं, — K5 D10 om. (hapl.) 35^{c}–36^{b} — ^{c}) D2 4 7 ह्यसत्कृत् (submetric), T1 हि सस्मृत्य (for ह्यसत्कृत्य) — ^{f}) N (except D4 11,

C 9 1308 / K 9 21 37 / V 9 22 …

कुलान्तकरणो व्यक्तं जात एष जनार्दन ।
तथास्य दृश्यते चेष्टा नीतिश्चैव विशां पते ।
नैष दास्यति नो राज्यमिति मे मतिरच्युत ॥ ३६
उक्तोऽहं बहुशस्तात विदुरेण महात्मना ।
न जीवन्दास्यते भागं धार्तराष्ट्रः कथंचन ॥ ३७
यावत्प्राणा धमिष्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य मानद ।
तावद्युष्मास्वपापेषु प्रचरिष्यति पातकम् ॥ ३८
न स युक्तोऽन्यथा जेतुमृते युद्धेन माधव ।
इत्यब्रवीत्सदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ॥ ३९
तत्सर्वमद्य जानामि व्यवसायं दुरात्मनः ।
यदुक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ॥ ४०
यो हि श्रुत्वा वचः पथ्यं जामदग्न्याद्यथातथम् ।
अवामन्यत दुर्बुद्धिर्ध्रुवं नाशमुखे स्थितः ॥ ४१
उक्तं हि बहुभिः सिद्धैर्जातमात्रे सुयोधने ।
एनं प्राप्य दुरात्मानं क्षयं क्षत्रं गमिष्यति ॥ ४२
तदिदं वचनं तेषां निरुक्तं वै जनार्दन ।

K5 D1 10 om) कस्माद् (for कस्मै) K2 8 चोद्येद्, D7 T1 रोचते, G2 रोचयन (for °येद) D3 धनु, Bom ed वदन (for वच) J2 कस्माद्रोचयते वच

36 K6 D10 om. 36^ab (cf v l 35) B1 damaged — ^a) D2 कुळात, D1 कुंभात (for कुलान्त-) K2 Dn3 G1 -करणे (for °णो) D1 [ऽ]स्साक, T4 व्याप्य (for व्यक्तं) B2 कुलस्यांतकरो व्यक्त — ^b) K2 Dn D1 एव (for एष) — D1 om 36^cd — ^c) K4 5 T1 M1 यथा, T2 यदा (for तथा) T4 नीतिमतो महेष्वासो (sic) — ^d) D1 पतिश्चापि (for नीतिश्चैव) Ś1 K1 विशा पते — ^e) K4 D2 8, 1 7 10 11 M नैव, T8 एष (for नैष) T2 पास्यति (for दा°) T8 4 G1 मे (for नो) — ^f) D3 7 10 उच्यते (for अच्युत)

37 ^a) K2 उक्त (for उक्तो) K2, 4 5 D1 8 9 M1 2 4 हि, B3 [ऽ]य, T3 4 G M3 [ऽ]सि (for ऽहं) D1 बहुधा (for °शस्) D1 M2-4 तेन (for तात) — ^b) G1 2 धीरेण तु (for विदुरेण) — ^c) D4 राज्य (for भागं) — ^d) D10 11 तु मानद, S (except T1 2) सुयोधन (for कथचन)

38 B1 damaged for 38^ab — ^a) B1 Dn1 n2 D1 1 7-9 M3 प्राणान् K2 गमिष्यति, K4 5 चरि°, B1-3 5 D8 9 धारयति, Dn D1 2 4-7 10 11 S धरिष्यति, D3 धरयनि (sic) (for धमिष्यन्ति as in Ś1 K1 3) — ^b) B3 D2 8 9 धृतराष्ट्रोपि (for धार्तराष्ट्रस्य) D3 10 11 दुर्मते (D3 °ति), T2 4 G M2 मारिष, M1 2, 4 माधव (for मानद) Dn D1 5 7 धार्तराष्ट्रा महाबला (D1 दृढव्रिप) — M3 om (hapl) 38^c–39^b — ^c) K2 तस्माद् (for तावद्) K4 5 T1 2 अस्मासु (for युष्मासु) K2 [अ]पापे तु, K4 5 पापेषु, B D8 9 पापोसौ, D2 पापो वै (for [अ]पापेषु) — ^d) B1 5 D 1 विचरिष्यति, Dn1 n2 D1 5 प्रचरिष्यति; D1 वै करिष्यति, T3 G1, 3 M1 2 4 प्रकरि° K4 5 B D9-11 T1, 4 G1 2 M2 4 पापकं, D6 M1 पापकृत् (for पातकम्)

39 M3 om 39^ab (cf. v l 38) D1 om 39–41 — ^a) K4 5 B Dn D2 5-11 T1 G2 च, D3 om., T4 हि (for स) B Dn D2 3 6 8 9 T8 G M1 2 4 शक्यो, D5 7 शक्तो (for युक्तो) K2 युधा (for ऽन्यथा) K4 यतुम् (for जेतुम्) D4 न शक्यतेन्यथा जेतुम् — ^b) D4 corrupt K2 भारत, T3 4 G केशव (for माधव) — ^c) K2 ब्रवीत् D8 मा (for मा) — ^d) T2 तत्त्व, T8 G2 दीर्घ- (for सत्य-) M2 -विक्रम, M3 दर्शन (for दर्शन)

40 D1 om 40 (cf. v l 39) — ^a) D8 अद्य (for अद्य) — ^b) D8 corrupt. Dn M8 महात्मन (for दुरा°) — After 40^b, K4 5 read 42^ab D2 om (hapl) 40^cd B4 damaged for 40^c–41^d — ^c) D4 उक्तो (for उक्त) D2 तत्र, D5 (marg as in text) येन, G2 श्रुत्वा (for तेन)

41 D1 om 41 (cf v l 39) Dn1 om 41–42 Dn2 n3 om 41 B1 damaged — ^a) M1 श्रुत्वापि स (for यो हि श्रुत्वा) D3 च (submetric), G3 वदत् (for वच) K4 5 D5 7 तथ्य, G3 पार्थ (for पथ्य) — ^b) D3 यथा तथा — ^c) K4 B2 D5 7 10 T4 अव मन्यत, B1 3, 5 D8 9 T1-3 G2 नाम्य°, D3 अम्या°, D3 G3 M2 अभ्य°, M1 3, 4 अत्य° (for अवा°) D2 अन्यममन्यत दुर्बुद्धिर् (hypermetric) — ^d) D3 10 नाश मुप, T2 नाग उप, T4 नाशमुख (for °मुखे) K4 5 ध्रुव नाशमुपेक्षित, T1 3 G °मुपस्थित

42 Dn1 om 42 (cf. v. l 41) K4 5 read 42^ab after 40^b — ^a) K2 मे, G2 वा (for हि) K5 D3 10 11 बहुश K4 5 साधं (for सिद्धैर्) — ^c) K2 B1 D3 एवं, B3 एत (for एनं) — ^d) G3 क्षत (for क्षयं) G1 3 गोत्रं (for क्षत्रं).

क्षयं याता हि राजानो दुर्योधनकृते भृशम् ॥ ४३
सोऽद्य सर्वास्त्रणे योधान्निहनिष्यामि माधव ।
क्षत्रियेषु हतेष्वाशु शून्ये च शिबिरे कृते ॥ ४४
वधाय चात्मनोऽस्माभिः संयुगं रोचयिष्यति ।
तदन्तं हि भवेद्वैरमनुमानेन माधव ॥ ४५
एवं पश्यामि वार्ष्णेय चिन्तयन्प्रज्ञया स्वया ।
विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मनः ॥ ४६
संयाहि भारतीं वीर यावद्धन्मि शितैः शरैः ।
दुर्योधनं दुरात्मानं वाहिनीं चास्य संयुगे ॥ ४७

क्षेममद्य करिष्यामि धर्मराजस्य माधव ।
हत्वैतद्दुर्बलं सैन्यं धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ४८

संजय उवाच ।

अभीशुहस्तो दाशार्हस्तथोक्तः सव्यसाचिना ।
तद्बलौघममित्राणामभीतः प्राविशद्रणे ॥ ४९
शरासनवरं घोरं शक्तिकण्टकसंवृतम् ।
गदापरिघपन्थानं रथनागमहाद्रुमम् ॥ ५०
हयपत्तिलताकीर्णं गाहमानो महायशाः ।
व्यचरत्तत्र गोविन्दो रथेनातिपताकिना ॥ ५१ C 9 1324 B. 9 24 53 K 9 23 55

43 B1 damaged for 43^{ab} D1 om 43^{a}–45^{b} —^{b}) K2 3 निरर्थं, Dn D2 5 - यद्गुक्त, T1 2 नियुक्त, Ca निरुक्त (as in text) D3 चैव (hypermetric) (for वै) —^{c}) K5 D3 जाता, B- D1 5 7 10 T G1 2 M गता, G3 श्रुता (for याता) K4 - महात्मानो (for हि राजानो) D2 क्षय यास्यति राजानो, D3 एते गमिष्यति राजानो (hypermetric) —^{d}) T1 2 M1 -कृतेन हि (M1 वै) (for -कृते भृशम्)

44 D1 om 44 (cf. v l. 43) —^{a}) K4 - सोत्र, D4 योद्य (for सोऽद्य) M2-4 यौधान —^{b}) Dn D5 7 विहनिष्यामि, T2 4 G1 3 M2-4 निहनिष्यति — Dn1 D3 om (hapl) 44^{c}–45^{d} —^{c}) K2 5 हतेष्वासो, K4 महेष्वासो, Dn2, n3 D4 हतेष्वेषु (for °ष्वाशु)

45 D1 om 45^{ab} (cf v l 43) Dn1 D3 om 45 (cf v l 44) —^{b}) Ś1 K1-3 सयोग, D2 6 8 11 T G M4 सयुगे (for °ग) D10 संयुगे चोदयिष्यति —^{c}) T1 G M महद् (for भवेद्) Dn2 n3 D2 - 7 युद्धम् (for वैरम्) —^{d}) D6 अनुमाने हि (for नेन)

46 ^{a}) T4 एप (for एवं) —^{b}) K4 5 Dn D1 G1 स्वय, B5 यया, D8 om (for स्वया) — D1 om 46^{cd} —^{d}) D4 दुरात्मनि

47 D1 reads 47^{ab} after 48^{b} —^{a}) Dn1 T3 सयातीं, T4 G3 M1. 3 संयाति (for °हि) B D3 9 भारतान, D4 कौरव, T3 om, G2 भारत (for °तीं) T3 वीरो K4 5 D1 3 5 - 10 11 T1 2 तस्माद्याहि चमूं वीर —^{b}) T4 युधि (for यावद्) Ś1 K1-3 दुर्निशितैः, D4 ववशरैः, M3 मनिशितैः (for हन्मि शितैः) D3 विधुन्वन्निशितैः शरैः, T3 युध्यामि निशि, G यद्धन्मि (G3 °द्ध स्व) निशि° — D1 om 47^{cd} M3 om. 47^{c}–49^{d} —^{c}) D3 10, 11 महाबाहो (for दुरात्मान)

48 M3 om. 48 (cf v l 47) —^{a}) K3 क्षयम्, K4 (marg) जयम् (for क्षेमम्) B5 Dn1 n3 D2 5 - गमिष्यामि (for करि°) — After 48^{b}, D1 reads 47^{ab} D1 om 48^{cd} —^{c}) D4 [पु]न, G3 [पु]त्र (for [पु] तद्) D2 7 दुर्बळ —^{d}) G3 पाडव (for पश्यत) — After 48, Ś1 K1 3 ins an addl colophon

49 M3 om 49 (cf v l 47) B2 4 5 Dn1. n2 D- 6 8 9 M1 om. the ref., Dn3 reads it on marg —^{a}) D4 corrupt K4 5 B D2 3 6 8–11 अभीषु (for °शु) D3 दशार्हस् —^{c}) B3 सुमुलौवम्, Dn D1 T1 G M1 त य°, D7 तद्बलौघम् —^{d}) Dn अभीत, T G तूर्णं स, M1 2 4 तूर्णं तु (M1 °र्णं ऽ) (for अभीत) D3 प्रविशद् Ś1 K1-3 महत्, K4 5 बली, D1 10 बल, D2 3 बलात् (for रणे) D4 अभिप्राविशदच्युत

50 D1 om 50–52 —^{a}) K2 4. 5 B2 D- 4 5 T1. 3 G1 M (M2 [*sup lin*] as in text) -वरं, B3 4 D6 8 बल, D3 9 -चत्ते, T2 4 -च्च (for -वर) D10 11 Bom. ed गदा (Bom. ed कुत) खङ्गशरैर्वीर —^{b}) D3 10 11 -सकुल, D5 -वर्जित (for -संवृतम्) —^{c}) K2 Dn2 n3 पथाना, T G -पापाणं (for पन्थान) —^{d}) G3 -नागं (for नाग) Dn1 D3 महद्- (for महा-)

51 D1 om 51 (cf. v l 50) G1. 3 om. 51–53 —^{a}) D2 -पत्रि, T3. 4 -पक्षि (for -पत्ति) K2 -रथाकीर्णं, D3 समा°, D4 -तला, T3 -गणा° (for -लता°) —^{b}) D4 महात्मना (for यशा) —^{c}) K4 5 D3 4 6 T3 व्यचरस्, D- T2 विचरद् (for व्य°) —^{d}) K2 [अ]पि (for [अ]ति) T3 4 G2 M स्वर (T1 G2 स र)- थेनाशुपातिना

52 D1 om 52 (cf v l 50) G1 3 om 52 (cf

C. 9 1325 B. 9 24 54 K. 9 23 26

ते हयाः पाण्डुरा राजन्वहन्तोऽर्जुनमाहवे ।
दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त दाशार्हेण प्रचोदिताः ॥ ५२
ततः प्रायाद्रथेनाजौ सव्यसाची परंतपः ।
किरञ्शरशतांस्तीक्ष्णान्वारिधारा इवाम्बुदः ॥ ५३
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः शराणां नतपर्वणाम् ।
इषुभिश्छाद्यमानानां समरे सव्यसाचिना ॥ ५४
असज्जन्तस्तनुत्रेषु शरौघाः प्रापतन्भुवि ।
इन्द्राशनिसमस्पर्शा गाण्डीवप्रेषिताः शराः ॥ ५५
नरान्नागान्समाहत्य हयांश्चापि विशां पते ।
अपतन्त रणे बाणाः पतंगा इव घोषिणः ॥ ५६
आसीत्सर्वमवच्छन्नं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
न प्राज्ञायन्त समरे दिशो वा प्रदिशोऽपि वा ॥ ५७
सर्वमासीज्जगत्पूर्णं पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।
रुक्मपुङ्खैस्तैलधौतैः कर्मारपरिमार्जितैः ॥ ५८
ते दह्यमानाः पार्थेन पावकेनेव कुञ्जराः ।
समासीदन्त कौरव्या वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ५९
शरचापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव भारत ।
ददाह समरे योधान्कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ६०

---

v l. 51) —[a]) M8 हेहया (for ते हया) D8 पाढवं, S (except T1, G1 8 om) पाढरा (for पाण्डुरा) —[c]) D4 सर्वाश्च (for °सु) B5 D3 4 9 दृश्यंत, T3 दृश्यंते (for [श्व]दृश्यन्त) —[d]) Dn D3 6 7 प्रणो(D3 °नो)दिता

53 G1. 8 om 53 (cf v l 51) —[a]) D5. 7 रणे राजन् (for रथेनाजौ) —[b]) Dn D7 M8 परतप —[c]) Dn शरशतैस्, D1 **शतं, T8 शरवरास्, G2 शिता न्दारास् (for शरशतास्) Dn तीक्ष्णैर्, D1 तीक्ष्णं (for तीक्ष्णान्). —[d]) K4. 5 वारिधाराम् K2 Dn2 n8 D4 8 M8 4 इवांबुदा (D4 °द, D8 °दै), D3 10 11 घनो यथा

54 D1 om. 54–56 —[a]) K4 5 D3–5 7 T1. 2 M8 महा (for महान्) —[c]) D4 corrupt B2 8 5 D8 ताड्यमानाना; M1 8 4 छादयामास (for छाद्यमानाना) —[d]) D4 S (except T4) सग्रामे (for समरे) Dn D9 सव्यसाचिन, M1 8 4 पाडुनंदन

55 D1 om 55 (cf v l 54) —[a]) K4 D2 4 G2 8 असज्जंत, D5 असज्जतस्, T1–3 G1 असज्यंतस् (T2 °त), M1 2 °फश्च, M8 4 °क्तोपि (for °जन्तस्) —[b]) K4 D7 M1 2 4 शरौघ प्रा(D7 °घान्प्रा)पतन्भुवि, D4 शरौघा प्रापतत वै —[c]) G1 8 इंद्रायुध (for °शनि) D4 9 स्पर्श —[d]) Dn2. n8 D6 7 गाजीव D2 T8 -प्रेरिता, D4 -प्रेषितं, D7 °तान् (for °ता) Ś1 K1–3 शिता, D4 रणे, D7 शरान् (for शरा)

56 D1 om. 56 (cf v l 54) —[a]) D7 रथान् (for नरान्) Ś1 K (except K3) D4 10 T1 2 समा साद्य (for °हत्य) —[c]) K4 5 प्रपततो, T2 आपतते, T3 4 G न्यपतंत (for अ°) D8 10 11 वीरा (for बाणा) —[d]) D11 घर्षिण, G8 घोषिणं (for °ण)

57 [a]) Dn आरात् (for आसीत्) D5 – T1–3 G1 M8 अव(T8 °वि)च्छिन्न, D8 अविच्छन्न, G2 अपि छन्न (for अवच्छन्नं) —[b]) Dn2 n3 D1 5 7 गाजीव T3 -प्रेरितै —After 57[b], K2 reads 58[cd] K3 om (hapl) 57[c]–59[d] B1 om. (hapl) 57[c]–58[b] G2 om 57[cd] —[c]) K4 Dn D2 3 6 7 9 T2–4 M प्रज्ञायंत D1 दिश (submetric), S (G2 om) संग्रामे (for समरे) —[d]) B4 6 D9 विदिशो (for प्र°) Dn2 n3 D2 6 7 च (for ऽपि) D1 प्रदिशो वा रणागणे

58 K3 om 58, B1 om 58[ab] (for both, cf v l 57) G2 reads 58[ab] after 59 —[a]) K4 5 (marg as in text) सज्जम् (for सर्वम्) K4 तूर्णं, D5 पूर्वं, T2 सर्वं (for पूर्णं) Ś1 K1 2 जगत्सर्वं पूर्णमासीद् —[b]) Ś1 K1. 2 गाडीवप्रेषितै शरै (= 57[b]), K4 5 शराणा नत पर्वणा —D1 om. from 58[c] up to 9 24 2[d] G1 3 M1 8 om (hapl) 58[c]–59[d] K2 reads 58[cd] after 57[b] —[c]) M4 रुग्म (for रुक्म-) T4 -पुख (for पुङ्खैस्) D4 तैलधूतै, T शि(T1 श)तैर्वर्णे, M2 4 शिलाधौतै (for तैल°) —[d]) K2 कदार (for कर्मार)

59 K8 om 59 (cf v l 57) D1 G1 8 M1 8 om. 59 (cf. v l 58) Ś1 K1. 2 om. 59 —[a]) Dn दह्यमानाश्च, T4 ते हन्यमाना (for ते दह्य°) —[b]) D3 [ए]व (for [इ]व) Dn कुजरान् —[c]) D2 7 समासीदंति, T1 2 °सीनास्तु, T3. 4 °सीदस्तु, G2 °सेदुस्तु (for °सीदन्त) Dn2 n8 D5 7–9 T2 कौरव्य D3 10 11 पार्थं न प्रा(D3 प्र)जहुर्घोरा —[d]) G2 वार्यमाणा (for वध्यमाना) D5 7 सितै —After 59, G2 reads 58[ab]

60 D1 om. 60 (cf v l 58) —[a]) K4 5 चारु (for शर-) —[b]) Dn प्रगर्जन्, D7 प्रज्वलन् Ś1 K1

यथा वनान्ते वनपैर्विसृष्टः
　कक्षं दहेत्कृष्णगतिः सघोषः ।
भूरिद्रुमं शुष्कलतावितानं
　भृशं समृद्धो ज्वलनः प्रतापी ॥ ६१

एवं स नाराचगणप्रतापी
　शरार्चिरुच्चावचतिग्मतेजाः ।
ददाह सर्वां तव पुत्रसेना-
　ममृष्यमाणस्तरसा तरस्वी ॥ ६२

तस्येषवः प्राणहराः सुमुक्ता
　नासज्जन्वै वर्मसु रुक्मपुङ्खाः ।
न च द्वितीयं प्रमुमोच बाणं
　नरे हये वा परमद्विपे वा ॥ ६३

अनेकरूपाकृतिभिर्हि बाणै-
　र्महारथानीकमनुप्रविश्य ।
स एव एकस्तव पुत्रसेनां
　जघान दैत्यानिव वज्रपाणिः ॥ ६४　C. 9 1337 B. 9 24 66 K. 9 23 68

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

$D_{5.7}$ पार्थिव (D_5 °व), $D_{3.10.11}$ भास्कर, D_4 भारत (for °त) — ^{c}) K_2 D_9 T_3 तदा ह (T_3 हि) (for ददाह) T_3 घोरा, $M_{1.2}$ क्रुद्ध, $M_{3.4}$ पार्थ (for योधान्) — ^{d}) Ś1 K_{1-3} कक्ष्यम्, D_4 काष्ठम्, D_9 T_3 कक्षाम् (T_3 °क्ष्याम्)

61 D_1 om. 61 (cf. v l 58) — ^{a}) $M_{2.4}$ तपाते (for वनान्ते) $K_{4.5}$ (orig) तनयैर्, K_5 (marg) M पवनैर् B Dn_{1}. n_2 $D_{2.7.8}$ वनगैर्, Dn_3 T_{2-4} G वनजैर्, D_4 पवने, D_5 च नगैर्, D_9 वनगो, Ca वनपैर् (as in text) Dn_1. n_2 विसृष्ट D_3 यथा वनांते पवनेन सृष्ट — ^{b}) Ś1 $K_{1.2}$ कक्ष्य $T_{2.8}$ G_3 दहन (for दहेत्) D_3 कृष्णगर्ति K_2 स घोर, K_3 B Dn $D_{3-6.8.10.11}$ T_4 $G_{1.3}$ सुघोष, D_9 $T_{1.3}$ G_2 सुघोर, T_2 तु घोर (for सघोष) — ^{c}) K_2 भूमि (for भूरि) K_4 सुशु°, D_4 G_2 गुल्म (for शुष्क) B_1 $D_{2.5.7.9.10}$ लतावतान, Dn °विमान, D_5 °वनात, $T_{1.2}$ °प्रतान (for °वितानं) — ^{d}) $T_{1.2}$ वन, $T_{3.4}$ यथा, $G_{1.3}$ सत्यं (for भृश) K_2 D_3 T_{1-3} G M समिद्धो, D_3 स विद्धो, T_4 प्रवृद्धो (for समृद्धो) K_2 B_1 T_4 $G_{1.3}$ ज्वलन, D_7 ज्वळन

62 D_1 om 62 (cf. v l 58) $K_{4.5}$ om. (hapl) 62^a — ^{a}) D_{4-7} M_3 -गण, $D_{10.11}$ गणान्, M_1 -गणै (for -गण) — ^{b}) D_3 corrupt T_2 शराग्निर् (for शरार्चिर्) Dn_2 -युग्म, $T_{3.4}$ G M -शस्त्र (for तिग्म) — T_3 om 62^{cd} — ^{c}) T_4 सेनां (for सर्वां) D_7 ददाह सेना तव पुत्रस्य सर्वाम् — Dn om. (hapl) 62^d–64^c — ^{d}) D_7 ह्यमृष्यमाणा G_2 ममृष्यमाणस्तु तदा स धन्वी

63 D_1 om 63 (cf v l 58) Dn om 63 (cf v l 62) — ^{a}) M_3 प्राणहता $K_{4.5}$ सुयुक्ता, D_3 सुशक्ता, D_9 तु मुक्ता, T_1 समस्ता, T_4 विमुक्ता (for सु°) — ^{b}) K_4 आमज्जन्वै, D_2 नानाजवैर्, $D_{5.7}$ नासज्जत, $T_{2.3}$ न सज्ज(T_2 ज्य)तो, T_4 ह्यासज्जंतो, G_2 स सज्जतो, $M_{1.2.4}$ न सज्ज(M_1 ज्य)ते, M_3 नानाविधा (for नासज्जन्वै) $D_{2.7}$ M_1 मर्मसु $T_{3.4}$ $G_{1.2}$ M चित्र (for रुक्म) T_1 न ज्ञायंते वर्मभी रुक्मपुखा, G_3 सज्जंत वै वर्मविचित्रपुखा — ^{c}) B $D_{2.3.6-9}$ T_2 स, D_5 स्म (for च) B_3 D_3 T_3 $G_{2.3}$ M स, G_1 सु (for प्र) B_1 reads from च बाण up to वज्रपाणि (in 64^d) on marg $T_{1.2}$ काण्ड (for बाण) — ^{d}) K_2 नरेणये (sic) (for नरे हये) T_1 स रथे, T_2 [अ]पि रथे, T_3 द्विरथे (for परम) G_2 नरे हये वापि द्विपे रथे वा

64 D_1 om 64 (cf. v l 58) Dn om 64^{abc} (cf. v l 62) B_1 reads 64 on marg — ^{a}) T_3 सु, T_4 $G_{1.3}$ च, G_2 स (for हि) T_3 -चारैर् (for बाणैर्) M_1 अनेकरूपैः खगमैर्महारथो — ^{b}) D_4 महद् (for महा) — ^{c}) Ś1 $K_{1.3}$ एवैकस्, D_3 एक एव (by transp), D_4 एष एनं, $D_{5.7}$ एवमेकस् D_9 एष एकस्, T $G_{2.3}$ एक एव (T_4 °न), M एकनार्यां Ś1 $K_{1.2.4}$ $D_{10.11}$ पुत्रस्य सेना — After 64^c, K_4 ins

137* धनंजय संयति सायकैर्वा ।

— ^{d}) Dn जवेन, D_4 जहार (for जघान) T_2 सैन्यान् (for दैत्यान) T_3 -हस्त (for पाणि)

२४

C 9 1338 B 9 25 1 K 9 24 1

संजय उवाच ।

अस्यतां यतमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
संकल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनंजयः ॥ १
इन्द्राशनिसमस्पर्शानविषह्यान्महौजसः ।
विसृजन्दृश्यते बाणान्धारा मुञ्चन्निवाम्बुदः ॥ २
तत्सैन्यं भरतश्रेष्ठ वध्यमानं किरीटिना ।
संप्रदुद्राव संग्रामात्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ३
हतधुर्या रथाः केचिद्धतसूतास्तथापरे ।
भग्नाक्षयुगचक्रेषाः केचिदासन्विशां पते ॥ ४
अन्येषां सायकाः क्षीणास्तथान्ये शरपीडिताः ।
अक्षता युगपत्केचित्प्राद्रवन्भयपीडिताः ॥ ५
केचित्पुत्रानुपादाय हतभूयिष्ठवाहनाः ।
विचुक्रुशुः पितॄनन्ये सहायानपरे पुनः ॥ ६
बान्धवांश्च नरव्याघ्र भ्रातॄन्संबन्धिनस्तथा ।

Colophon om in D_1 — *Adhy name* $Ś_1$ अर्जुन युद्धं, K_{3-5} T_1 अर्जुनवाक्यं, D_2 दुर्योधनसैन्यक्षय — *Adhy no* (figures, words or both) B_5 D_{10} S 24, Dn 22, D_4 23 (as in text), D_{11} 25 — *Śloka no* K_5 58, Dn_1 59, Dn_2 n_3 60, D_5 65

24

1 D_1 om 1–2 (cf v 1 9 23 58) — ^{a}) $K_{3\,5}$ $D_{3,10}$ पश्यता, $T_{3\,4}$ G युध्यता (for अस्यता) K_4 $B_{2\,5}$ $D_{5\,8-10}$ पतमानाना, D_4 S (except $T_{1\,2}$) लघु हस्ताना (D_4 °स्या), D_7 परमास्त्राणा (for यतमानाना) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ शराणा दुर्निवर्तिना — ^{c}) D_2 (marg, orig as in text) व्यर्थं (for मोघ) — D_7 om 1^{d}–2^{c} — ^{d}) Dn_2 n_3 $D_{4,5}$ गाजीवेन

2 D_1 om 2, D_7 om 2^{abc} (for both, cf v 1 1) — ^{a}) D_3 रुद्राशनि, $G_{1\,3}$ इन्द्रायुध (for °शनि) — B_1 reads 2^{b} on marg — ^{b}) $K_{4\,5}$ अविषह्य-, B (except B_4) °सह्यान्, D_3 पज्यान्, D_9 तैरसह्यान् (for अविष°) D_4 महायशा, $T_{3\,4}$ G_1 M समतत (for महौजस) — ^{c}) T_2 निसृज्य $T_{3\,4}$ $G_{1\,3}$ M राजन् (for बाणान) — ^{d}) Dn_2 n_3 $D_{2\,10}$ T_4 G_2 M_{2-4} धारा

3 ^{a}) $D_{8\,9}$ भरतश्रेष्ठं — Dn om 3^{c}–4^{b} — ^{c}) B_2 D_4 S (except $T_{1\,2}$) सग्रामे (for °मात्) — After 3, $D_{3,10\,11}$ ins

138* पितॄन्भ्रातॄन्परित्यज्य वयस्यानपि चापरे ।

[D_8 धातॄन् (for भ्रातॄन्)]

4 Dn om 4^{ab} (cf v 1 3) $K_{4\,5}$ om 4 D_1 om 4–16 — ^{a}) K_1 G_1 हता (for हत-) D_8 धुर्यान्, D_8 धुर्यौ, $T_{2\,3}$ G_1 धु(G_1 धु)र्या, G_3 -युद्धा (for धुर्या) D_6 रथान्, T_1 तथा, T_2 तदा, $T_{3\,4}$ G $M_{3\,4}$ हता (for रथा) — ^{b}) D_6 सूतान, D_{10} T_2 सूतस् (for -सूतास) T_2 M_1 रथा परे — ^{c}) B (except B_2) Dn $D_{2\,5\,7-9}$ भग्नेषा($B_{1\,5}$ °शा)युग (D_{7} रथ)चक्राक्षा, S (except $T_{1\,2}$) युगचक्राक्षभ(T_3 G_2 °श्व भ)ग्नाश्च — D_3 om (hapl) 4^{d}–5^{d}, B_1 reads the same on marg — ^{d}) $T_{3\,4}$ $G_{1\,3}$ प्रादुरासन् (for केचिदा°) — After 4, the sequence in T_3 is 8, 6, 7, 5

5 For the sequence in T_3, cf. v 1 4 $D_{1\,6}$ om 5 (cf v 1 4) B_1 reads 5 on marg $T_{1\,2}$ transp 5^{ab} and 5^{cd} — ^{a}) D_3 अन्योन्य (for अन्येषा) $K_{4\,5}$ (marg as in text) कीर्णास्, B_1 क्षुण्णास्, D_5 छिन्नास् (for क्षीणास्) S (except $T_{1\,2}$) अपरेषा शरा (T_3 G_2 तथा) क्षीणास् — ^{b}) $D_{10\,11}$ बाण, T_3 मृश (for शर) $T_{3\,4}$ $M_{1\,2}$ -वि(T_4 -वी)क्षता (for -पीडिता) — $K_{4\,5}$ D_7 om (hapl) 5^{cd} — ^{c}) D_4 सायुद्धाव (sic) (for युगपत्) S (except $T_{1\,2}$) अपरे चाक्षता केचिद् — ^{d}) D_8 व्याद्रवन् D_5 शर (for भय) $Ś_1$ K_1 निद्रुता, T_4 विह्वला (for -पीडिता) D_3 प्राद्रवति स चापरे, D_9 °वतश्च पीडिता

6 For the sequence in T_3, cf v 1 4 D_1 om. 6 (cf. v 1 4) — ^{b}) D_9 हता (for हत) $K_{4\,5}$ $D_{3\,10\,11}$ T_4 G_2 बान्धवा (for वाहना) — ^{c}) $K_{4\,5}$ प्रचुक्रुशु°, D_4 विक्रुशुश्च (for विचुक्रुशु) Dn_1 n_2 $D_{3\,10}$ त्वन्ये, D_{11} स्वेन (for अन्ये)

7 For the sequence in T_3, cf v 1 4 D_1 om 7 (cf v 1 4) — ^{a}) T_4 $G_{1\,3}$ पार्श्वस्थ (for बान्ध°)

उद्द्रुवुः केचिदुत्सृज्य तत्र तत्र विशां पते ॥ ७
बहवोऽत्र भृशं विद्धा मुह्यमाना महारथाः ।
निष्टनन्तः स्म दृश्यन्ते पार्थबाणहता नराः ॥ ८
तानन्ये रथमारोप्य समाश्वास्य मुहूर्तकम् ।
विश्रान्ताश्च वितृष्णाश्च पुनर्युद्धाय जग्मिरे ॥ ९
तानपास्य गताः केचित्पुनरेव युयुत्सवः ।
कुर्वन्तस्तव पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्मदाः ॥ १०
पानीयमपरे पीत्वा पर्याश्वास्य च वाहनम् ।
वर्माणि च समारोप्य केचिद्भरतसत्तम ॥ ११
समाश्वास्यापरे भ्रातॄन्निक्षिप्य शिबिरेऽपि च ।
पुत्रानन्ये पितॄनन्ये पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ १२
सज्जयित्वा रथान्केचिद्यथामुख्यं विशां पते ।
आप्लुत्य पाण्डवानीकं पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ १३
ते शूराः किङ्किणीजालैः समाच्छन्ना बभासिरे ।
त्रैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः ॥ १४
आगम्य सहसा केचिद्रथैः स्वर्णविभूषितैः ।
पाण्डवानामनीकेषु धृष्टद्युम्नमयोधयन् ॥ १५
धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः । C. 9 1353 B 9 25 16 K 9 24 17

D_5 नरव्याघ्रा, G_2 नरानन्ये (for नरव्यात्र) —^{b}) D_4 तदा (for भ्रातॄन) M_2 तदा (for तथा) —D_3 om. 7^c–8^b —^{c}) D_{11} चुक्रुशु (for उद्द्रुवु)

8 For the sequence in T_3, cf v l 4 D_1 om 8 (cf. v l 4) D_3 om 8^{ab} (cf. v l 7) —^{a}) $K_{4\,5}$ विद्धा —^{b}) D_9 पूज्यमाना, G_2 हन्य° (for मुह्य°) D_2 विशां पते, D_4 S (except $T_{1\,2}$) विचेतस (for महारथा) —^{c}) $K_{4\,5}$ $D_{2\,3}$ निःस्वन(K5 D2 न)तश्, Dn_3 D_{11} निःश्वसत, D_{10} निःश्वसति, T G M_1 नष्टसंज्ञा (for निष्टनन्त) $Ś_1$ K $D_{7\,8}$ च (for स्म) T_3 लिप्यते (sic) (for दृश्यन्ते) —^{d}) D_4 नृप (for नरा) K_2 पार्थबाणैर्विशां पते

9 D_1 om 9 (cf v l 4) —^{a}) $D_{4\,7}$ केन्योन्यं (for तानन्ये) —^{b}) $K_{4\,5}$ B Dn $D_{-7\,9\,11}$ क्षा(Dn_3 ह्वा)श्वास्याय, $D_{3\,4\,10}$ $T_{1\,2}$ क्षा(D_{10} ह्वा)श्वास्य च (for समाश्वास्य) D_4 पुनः पुनः, $T_{3\,4}$ G मुहुर्मुहुः (for मुहूर्तकम्) —^{c}) K_4 विशान्ताश् (for विश्रान्ताश्) Dn $D_{2\,6\,7}$ विसृष्टाश्, D_4 [अ]पि हृष्टाश्, G_3 विषण्णाश् (for वितृष्णाश्) T_3 विश्रान्ताश्च वितृष्णाश्च —^{d}) K_4 om पुनर्युद्धाय M_1 दस्याय (for युद्धाय) D_4 चान्धिना, T_{1-3} G_2 जज्ञिरे (for जग्मिरे)

10 D_1 om. 10 (cf. v l 4) —^{a}) D_3 उपास्य (for अ°) T_4 G_1 M_2 नरा, G_2 नरान् (for गता) D_4 किंचित् —^{c}) K_4 कुर्वंत, M_2 °ति (for °तस्)

11 D_1 om 11 (cf v l 4) —^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ अपरेपावा (for °रे पीत्वा) —^{b}) D_4 पर्यास्थाप्य, $T_{1\,2}$ M_3 समाश्वास्य (for पर्या°) K_2 वानर (sic), $K_{4\,5}$ D_4 $T_{1\,2}$ M वाहनान् (for °नम्) —^{c}) K_4 D_7 चर्माणि, M_3 सर्वाणि (for वर्माणि) D_3 om. च —^{d}) T G M_2 जग्मुर् (for केचिद्) Dn_1 सत्तमा

12 D_1 om 12 (cf v l. 4) —^{a}) $B_{1\,4\,5}$ $D_{5\,8}$ T_1 $G_{1\,2}$ M_3 परे (for [अ]परे) B_5 (also as in text) राजन् (for भ्रातॄन्) —^{b}) G_1 corrupt $Ś_1$ $K_{1\,2}$ शत्रे, B_5 समरे (for शिबिरे) $T_{3\,4}$ $G_{2\,3}$ शिशून् (for ऽपि च) D निक्षिप्य शिबिरेषु च —^{d}) Dn $D_{5\,7}$ अवर्तयन्, D_2 अवर्तत (for अरोचयन्) D_3 पुनर्युद्धे मनोदधन्, $T_{3\,4}$ G पुनर्युद्धाय रोचयन्

13 D_1 om 13 (cf v l 4) $Ś_1$ K_{1-3} B_2 D_{10} om (hapl) 13 D_6 reads 13 twice —^{a}) D_4 न्सर्जयित्वा —^{b}) K_5 प्रख्य, T_{1-3} G_2 M_1 मुख्या, T_4 M_{2-4} मुख्यान् (for मुख्य) $T_{3\,4}$ G $M_{1.3.4}$ विशेषत, M_2 विचेतस (for विशां पते) —^{c}) D_7 आहत्य, T_3 G_1 M आवृत्य (for आप्लुत्य) —^{d}) $K_{4\,5}$ अवर्तत (for अरोचयन्) G_2 पुनर्युद्धाय रोचयन्

14 D_1 om 14 (cf v l 4) —^{a}) D_{10} वि (for ते) D_3 केकिनी (for किङ्किणी) D_2 -जाल- (for जालैः) —^{b}) Dn T_2 G_2 समाच्छिन्ना, D_5 (sup lin as in text) $_7$ °सन्ना (for च्छन्ना) $Ś_1$ K (except K_3) $B_{2\,4}$ Dn T_2 बभाषिरे, D_3 सिता, D_9 °शिरे (for सिरे) —^{c}) T_2 -समरे, T_3 विजय (for ये) T_3 रिक्त्वा (sic) (for युक्ता) —^{d}) K_2 $D_{3\,4}$ दैत्येय-, $T_{1.2}$ दैवत, T_3 G ते दैत्य, M_{2-4} दैत्याश्च (for दैतेय).

15 D_1 om 15 (cf v l 4) —^{a}) $Ś_1$ K_1 आगत्य —^{b}) D_4 हेम, $D_{6\,7}$ सर्व (for स्वर्ण) Dn $D_{2\,5\,7}$ विभूषणै, D_3 -भूषणै (submetric) (for विभूषितै) M गजवा(M_2 तत्र वा)जिरथद्विपै —^{d}) $K_{2\,5}$ Dn_1 D_{2-5} अयोधयस्

16 D_1 om. 16 (cf. v l. 4) $K_{4\,5}$ D_3 om (hapl) 16 D_{10} repeats 16^{ab} after 16 —^{a}) D_8 च (for ऽपि) T_3 G पांचाल- —^{b}) D_4 S (except $T_{1\,2}$)

C. 9.1154 B. 9 25 17 K 9 24.17

नाकुलिश्च शतानीको रथानीकमयोधयत् ॥ १६
पाञ्चाल्यस्तु ततः क्रुद्धः सैन्येन महता वृतः ।
अभ्यद्रवत्सुसंरब्धस्तावकान्हन्तुमुद्यतः ॥ १७
ततस्त्वापततस्तस्य तव पुत्रो जनाधिप ।
बाणसंघाननेकान्वै प्रेषयामास भारत ॥ १८
धृष्टद्युम्नस्ततो राजंस्तव पुत्रेण धन्विना ।
नाराचैर्बहुभिः क्षिप्रं बाह्वोरुरसि चार्पितः ॥ १९
सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
तस्याश्वांश्चतुरो बाणैः प्रेषयामास मृत्यवे ।
सारथेश्चास्य भल्लेन शिरः कायादपाहरत् ॥ २०
ततो दुर्योधनो राजा पृष्ठमारुह्य वाजिनः ।
अपाक्रामद्धतरथो नातिदूरमरिंदमः ॥ २१
दृष्ट्वा तु हतविक्रान्तं स्वमनीकं महाबलः ।
तव पुत्रो महाराज प्रययौ यत्र सौबलः ॥ २२
ततो रथेषु भग्नेषु त्रिसाहस्रा महाद्विपाः ।
पाण्डवान्रथिनः पञ्च समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २३
ते वृताः समरे पञ्च गजानीकेन भारत ।
अशोभन्त नरव्याघ्रा ग्रहा व्याप्ता घनैरिव ॥ २४

[अ]पराजित (for महारथ) — c) D2 नाकुलिश्, T3 लश् D11 तु (for च) — d) Ś1 B2 Dn1 D3 5 7 T1 2 M1 अयोधयत् — After 16, D10 repeats 16^{ab}

17 D10 om. 17^{ab} — a) Ś1 K (except K3) पाचाल्यश्च, D1 धृष्टद्युम्नस्, D4 पाचालास्तु, T3 G M1 °लस्तु D8 सुस, T3 G2 तथा, T4 महा, G1 4 तदा (for तत·) D4 क्रुद्धा, S (except T1 2) राजन् (for क्रुद्ध·) — b) D4 वृता, T3 पुन (for वृत) — c) K4 5 M अभ्यधावत्सु-, D2 °द्रवन्सु, D6 °द्रवत, T G °धावत (for °द्रवत्सु) K2 B3 4 D2 7 -सरब्धास्, K3-5 B1 3 D3 10 11 S सक्रुद्धस्, B5 D5 8 संरब्धास्, Dn सक्रुद्धास्, D6 सरुद्धस्, D9 सरभ्रास् (for -सरब्धस्) — For 17^{cd}, D4 subst

139* अभ्ययुस्तावकान्युद्धे शतशोऽथ सहस्रश ।

18 a) Dn च, D3 तान् (for तु) D6 8 पततस् (for [आ]प°) M2-4 तत्र (for तस्य) D4 तेषामापतता तूर्णं — b) K3 B1 D2-4 6 11 T1 G2 M1 जनाधिप, B5 नराधिप (for जना°) D1 पुत्रस्तव सुयोधन — For 18^{cd}, D4 subst

140* एकैक दशभिर्बाणैरविध्यद्भरतर्षभ ।

19 b) K2 धीमता, D4 संगत (for धन्विना) — c) Dn2 om बहुभि. क्षिप्र K3 4 क्षिप्रैर्, K5 Dn1. n3 क्षिप्तैर्, M2-4 तूर्णं (for क्षिप्र) — For 19^{c}, D3 8 10 11 subst

141* नाराचैरर्धनाराचैर्बहुभि· क्षिप्रकारिभि ।

and ins after it

142* वत्सदन्तैश्च बाणैश्च कर्मारपरिमार्जितै ।
अश्वांश्च चतुरो हत्वा

— d) Ś1 K1-3 D1 2 5 7 चार्दित, K4 T4 चार्पयत्, K5 चाधित (sic), D3 पार्पत, D4 पार्थिव, M1 चार्चित (for चार्पित)

20 a) K1 [s]भि (for sति) D3 रुद्धो (for विद्धो) M2-4 महाबाहुस् (for महेष्वासस्) — b) D1 गाढविद्ध, D10 तोमरार्पित (for °र्दित) — c) M1 वाहान् (for बाणै) — d) G3 मन्यवे (for मृत्यवे) — f) K2 अपारयत्, Dn2 n3 D1 °तयत्, D4 °हरन् (for °हरत्)

21 b) K4 वाजिन M3 4 पृष्ठवाह्येन वाजिना — c) K2 4 M1 4 अपक्रामद्, Dn1 T1 2 अपाक्रमत्, D1 प्रदुद्राव (for अपाक्रामद्) D3 अतिरथो, D4 रथानीकान्, T1 2 च विरथो; T3 हृत° (for हत°) — d) K4 5 B2 4 5 Dn D1 5 8 9 G2 3 अरिंदम, D4 नृपोत्तम (for अरिंदम)

22 D1 om 22 — a) K4 च (for तु) D1 5 7 S (except T1 2) -भूयिष्ठं (for -विक्रान्त) — b) Dn D2 5 7 महारथ, D5 T1 2 °बलं, T3 4 G1 2 M1 2 4 अमर्षण, G3 मनीषिणा, M3 अरिंदम (for महाबल·) — c) D4 ततो राजन्, D10 महाराजा (for °राज) — Ś1 K1 2 om (hapl) 22^{d}–25^{a} — d) Dn1 om प्र D2 सौबळ

23 Ś1 K1 2 om 23 (cf v l 22) — a) D1 भग्ने दुर्योधने तत्र — b) D3. 4 G2 त्रिसहस्र (D4 °स्रा) (for °साहस्रा) T3 द्विसहस्रमिता द्विपा — c) D10 corrupt Dn2 n3 पाण्डवा Bom Kumbh ed सर्वान् (for पञ्च)

24 Ś1 K1 2 om. 24 (cf v l. 22) D1 om 24–25 — a) B2 4 हता, T3. 4 पार्था (for वृता) — b) B6

ततोऽर्जुनो महाराज लब्धलक्षो महाभुजः ।
विनिर्ययौ रथेनैव श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥ २५
तैः समन्तात्परिवृतः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः ।
नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्गजानीकमपोथयत् ॥ २६
तत्रैकबाणनिहतानपश्याम महागजान् ।
पतितान्पात्यमानांश्च विभिन्नान्सव्यसाचिना ॥ २७
भीमसेनस्तु तान्दृष्ट्वा नागान्मत्तगजोपमः ।
करेण गृह्य महतीं गदामभ्यपतद्बली ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ २८
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथम् ।
वित्रेसुस्तावकाः सैन्याः शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ।
आविग्नं च बलं सर्वं गदाहस्ते वृकोदरे ॥ २९
गदया भीमसेनेन भिन्नकुम्भान्रजस्वलान् ।
धावमानानपश्याम कुञ्जरान्पर्वतोपमान् ॥ ३०
प्रधाव्य कुञ्जरास्ते तु भीमसेनगदाहताः ।
पेतुरार्तस्वरं कृत्वा छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३१
तान्भिन्नकुम्भान्सुबहून्द्रवमाणानितस्ततः ।
पतमानांश्च संप्रेक्ष्य वित्रेसुस्तव सैनिकाः ॥ ३२

C. 9 1372
B 9 25 35
K 9 24 35

गजानीकेतु, G3 द्विजानीकेन (for गजा°) —c) K8 B (except B2) D6 8 9 T3 G2 3 M2 4 नरव्याघ्र, Dn3 D2 3 5 7 10 11 महाराज (for नरव्याघ्र) —d) D3 व्यासा नवैर्, S तारागणैर् (for व्यासा वनैर्)

25 Ś1 K1. 2 om 25a (cf. v l 22) D1 om. 25 (cf. v l 24) —b) K2 लब्धलक्ष्यो K2 D4 T3. 4 G M2-4 लक्ष, K3 -यशा (for भुज) M1 प्रययौ यत्र सौबल (= 22d) —M om. 25cd —c) G3 निर्ययौ स (for विनिर्ययो)

26 a) D3 स, D10 om., G1. 3 ते (for तैः) K2 4 5 G1 परिवृता, D4 °वृत्त (for °वृत) D11 समतात्परिवृत शूरैं (hypermetric) —b) D1 फाल्गुन कुञ्जरोत्तमैं —c) D2 7 विमळैस्, T2 विविधैस् (for विमलैस्) —d) T2 तवानीकम् (for गजा°) D (except D6 8 9) S (except T4) अयोधयत्

27 a) D3 corrupt Dn D2 4 5 9 10 [ए]व (for [ए]क) D6 चाप (for बाण) —b) D2 रथान (for गजान) —c) D3 परीतान्, T3 घातितान् (for प°) G2 पतमानाश् (for पात्य°) —d) K3-5 B D G2 M1 निर्भिन्नान् (G2 M1 °ण्णान्), T1 2 निर्भग्नान, T3 4 निस्तीर्णान (for विभिन्नान)

28 b) D1 गजान (for नागान्) T4 मत्तान् (for मत्त) D3 गजोपमान T2 नागान्वै पर्वतोपमान् —c) D3 10 11 [आ]दाय, D4 प्रगृह्य (hypermetric) (for गृह्य) —d) B1 अभ्यगमद्, D4 T G M1. 2 °द्रवद् (for पतद्) D2 बली M3 4 कालदण्डोपमा गदां —D1 om. 28ef —e) K4 5 B1 4 D (except D4 6, D1 om) अथाप्लुत्य, B2 5 अव(B5 °था)प्लुत्य (for °प्लुत्य)

29 a) D4 तमतक, T2 समुद्यत (for समु°) —b) K8 महारथ, D3 °रथान्, M3 °रथा (for °रथम्) —c) B1 4 6 D3 4 वित्रेपुस्, D8 विस्रस्तास (for वित्रेसुस्) D1 4 सर्वे, T G योधा, M1 यौधा, M2-4 नागा (for सैन्या) —d) K3 B1 3 4 D6 8 10 11 शकृन्मूत्रे, K4 5 D1. 3-5 सकृन्मूत्र K2 3 D4 10 11 S (except M3) च, B5 वि (for प्र) K4 5 D3 5 7 शुश्रुवु, Dn2 n3 D2 8 सुश्रुवु —D1 om. 29ef —e) D3 आविघ्न, T2 आविद्धं (for आविग्न) D2 7 बळ G2 दृष्ट्वा (for सर्वं) —f) K4 गदाहस्तं वृकोदरं

30 D4 reads 30 twice —a) D4 (second time) भीमसेनस्य —b) D2 7 रजस्वळान, T G कृतव्रणान्, M क्षरद्व्रणान् (for रजस्वलान्) D1 भिन्नकुभास्तदा गजा, D4 (first time) स गजा निहत मृधे (sic), D4 (second time) जृंभमानगलस्थलान् —After the first occurrence of 30b, D4 ins

143* पात्यमानान्प्रपश्याम छीनकुम्भान्क्षरद्व्रणान् ।

—D1 om 30c-31b —c) Dn T2 अपश्याम ; D4 (first time) समताच्च (for अपश्याम) —d) D4 (second time) आर्तक्रन्दिन (for पर्वतोपमान्)

31 D1 om 31ab (cf v l. 30) —a) Ś1 K1-3 Dn D2 5 7 प्रधा(K2 °दा)न, K4 अवध्य-, K6 D3 10 11 प्राद्रवन्; T4 प्रधार्य (for प्रधाव्य) —b) B2 गदार्दिता D4 भीमसेनेन ताडिता —c) K4. 5 स्वनं (for -स्वरं) —d) G1 M2-4 भिन्न (for छिन्न)

32 a) K2 corrupt D1 3. 10 11 प्र (for तान्) D3 10 11 T1 2 तु (for सु) —b) Ś1 K1. 2 D3 द्रवमानान्, D1 द्राव्यमाणान्; D4 T4 G2 3 धावमानान् (for द्रवमाणान) Dn1 n3 D2 5 7 T3 ततस्तत, D4 समंतत (for इतस्तत) —c) D1 5 7 पात्यमानाश् (D5 7 °नांस्), D3 पतमानं, D8 यतमानाश् (for

C. 9 1373
B 9 25 26
K 9 24 26

युधिष्ठिरोऽपि संक्रुद्धो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
गृध्रपक्षैः शितैर्बाणैर्जघ्नुर्वै गजयोधिनः ॥ ३३
धृष्टद्युम्नस्तु समरे पराजित्य नराधिपम् ।
अपक्रान्ते तव सुते हयपृष्ठं समाश्रिते ॥ ३४
दृष्ट्वा च पाण्डवान्सर्वान्कुञ्जरैः परिवारितान् ।
धृष्टद्युम्नो महाराज सह सर्वैः प्रभद्रकैः ।
पुत्रः पाञ्चालराजस्य जिघांसुः कुञ्जरान्ययौ ॥ ३५
अदृष्ट्वा तु रथानीके दुर्योधनमरिंदमम् ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
अपृच्छन्क्षत्रियांस्तत्र क्व नु दुर्योधनो गतः ॥ ३६
अपश्यमाना राजानं वर्तमाने जनक्षये ।
मन्वाना निहतं तत्र तव पुत्रं महारथाः ।
विषण्णवदना भूत्वा पर्यपृच्छन्त ते सुतम् ॥ ३७
आहुः केचिद्धते सूते प्रयातो यत्र सौबलः ।
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र क्षत्रिया भृशविक्षताः ॥ ३८
दुर्योधनेन किं कार्यं द्रक्ष्यध्वं यदि जीवति ।
युध्यध्वं सहिताः सर्वे किं वो राजा करिष्यति ॥ ३९
ते क्षत्रियाः क्षतैर्गात्रैर्हतभूयिष्ठवाहनाः ।

पतमानांश्) B1 D5 7 9 T1 2 तु, D3 सु (for च) —^{d}) B1 5 D10 विश्रेषु(D10 °शु)स् K4 5 सैनिकान्

33 D1 om 33–50 —^{a}) D4 तु (for ऽपि) D3 युधिष्ठिरेपि सक्रुद्धे —^{c}) B1 3–5 D (except D3, D1 om) गार्ध्र (for गृध्र) K4 5 B D (D1 om) T4 M2–4 पत्रै (for पक्षै) D5 7 T2 सितैर् —^{d}) D4 निजघ्नुर्, T जग्मुर्वै (for जघ्नुर्वै) D2 जयगृध्निन, T3 G2 गुल्मयोधिन (for गज°) D3 10 11 निन्युर्वै यमसादन.

34 D1 om 34 (cf v l 33) —^{a}) B (except B2) Dn D9 च (for तु) —^{b}) T4 नराधिप —Dn1 n2 D2 5 7 om 34^{cd}, Dn2 reads the same on marg —^{c}) B1 4 अपाक्राते —^{d}) M3 हये (for हय) K4 5 पृष्ठे, Dn1 D9 10 T3 M2 4 पृष्ठ (for -पृष्ठ) D3 समासृत

35 D1 om 35 (cf v l 33) —^{a}) D4 G2 दृष्ट्वा तु; T2 दुद्राव (for दृष्ट्वा च) D4 कुंजरान् (for पाण्डवान्) —^{b}) D4 पाण्डवै (for कुञ्जरै) Dn1 परि**-तान् —^{c}) T1 2 समेतैश्च (for धृष्टद्युम्नो) D4 [ऽ]पि राजेंद्र, T2 महाराजन् (for राज) —^{d}) D10 11 सहसा समुपाद्रवत् —^{e}) B1 3 5 D9 11 पचाल, D7 पाचाळ —^{f}) S कौरवान् (for कुञ्जरान्)

36 D1 om 36 (cf v l 33) —^{a}) Ś1 K1–3 T4 G3 अथ दृष्ट्वा, D4 अदृश्यत, T3 G अथादृष्ट्वा (for अदृष्ट्वा तु) D2 5 7 रथानीक, D9 G3 °नीकेर् (for °नीके) —^{b}) K3 अरिंदम, Dn2 n3 D3 °दम, T3 4 G M2–4 अवस्थित (T3 °ता, M3 °ते) (for अरिंदमम्) —^{d}) G3 सात्यकि (for सात्वत) —^{e}) D3 4 T2 3 क्षत्रिया (for °यास्) D3 चैव (for तत्र) —^{f}) D3 रूपो (sic), T G नो (for नु)

37 D1 om 37 (cf v l 33) —^{a}) Ś1 K1 2 अपश्याम न, D10 11 तेपश्यमाना, S (except T1 2) अपयात (M2–4 श्यतो) हि (for अपश्यमाना) —^{b}) Ś1 K1–3 D10 11 दिन (for जन) —^{c}) K4 मन्यत, T3 4 G मत्वा तं (T3 तु) (for मन्वाना) D2–5 हि (for नि) D10 मन्यमाना हतं तत्र —^{e}) D3. 10 11 विवर्ण (for विषण्ण) —^{f}) D2 पर्यपश्यंत (for °पृच्छन्त) T3 अपृच्छंस्तत्र ते सुत

38 D1 om 38 (cf v l 33) —^{a}) D4 स ते (for हते) Dn2 om सूते —^{b}) K1 प्रयाते, M1 प्रययौ (for प्रयातो) D2 7 सौबळ, D9 सौबले — After 38^{b}, Ś1 K D3 4 8 10 11 T1 2 read 42^{cd} for the first time, repeating it in its prope place. —^{c}) B1 दुद्रुवस् (sic), D6 9 प्रा(D9 चा)ब्रुवस् (for ब्र°) D3 किं व (for तत्र) —^{d}) K2 D4 क्षत्रिय Ś1 दश (for भृश) Dn2 n3 D7 -विक्षिता, T3 4 G2 विह्वला, M1–3 पीडिता (for -विक्षता)

39 D1 om 39 (cf v l 33) —^{b}) K4 5 D2 3 5–7 11 द्रक्षध्व, B4 दुष्कर, Dn रक्षध्वं, D4 सूध्व (sic), D10 प्रेक्ष्यध्वं, M2–4 दृश्यतं (for द्रक्ष्यध्व) D4 T4 जीवितं (for जीवति) —^{c}) D3 युध्य च, G3 युध्यस्व, M3 वध्यध्व (for यु°) —^{d}) K4 5 Dn D2 5–7 नो, D3 T1 2 G1 3 वा (for वो) G1 3 om from जा up to येन स (in 41^{b}) — After 39, G2 ins

144* ततस्ते क्षत्रिया सर्वे स्वधर्मेषु व्यवस्थिता ।

40 D1 om 40 (cf v l 33) G1 3 om 40 (cf v l 39) —^{a}) M transp ते and क्षत्रिया B1 D9 क्षतैर्देहैर्, D3 क्षतगात्रा —^{b}) B (except B2) Dn D2 5, 7–9 -बाधवा (for -वाहना) —^{c}) D4 संपीडिता

शरैः संपीड्यमानाश्च नातिव्यक्तमिवाब्रुवन् ॥ ४०
इदं सर्वं बलं हन्मो येन स्म परिवारिताः ।
एते सर्वे गजान्हत्वा उपयान्ति स्म पाण्डवाः ॥ ४१
श्रुत्वा तु वचनं तेषामश्वत्थामा महाबलः ।
हित्वा पाञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सहम् ॥ ४२
कृपश्च कृतवर्मा च प्रययुर्यत्र सौबलः ।
रथानीकं परित्यज्य शूराः सुदृढधन्विनः ॥ ४३
ततस्तेषु प्रयातेषु धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
आययुः पाण्डवा राजन्विनिघ्नन्तः स्म तावकान् ॥ ४४
दृष्ट्वा तु तानापततः संप्रहृष्टान्महारथान् ।
पराक्रान्तांस्ततो वीरान्निराशाञ्जीविते तदा ।
विवर्णमुखभूयिष्ठमभवत्तावकं बलम् ॥ ४५
परिक्षीणायुधान्दृष्ट्वा तानहं परिवारितान् ।
राजन्बलेन द्व्यङ्गेन त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ४६
आत्मनापञ्चमोऽयुध्यं पाञ्चालस्य बलेन ह ।
तस्मिन्देशे व्यवस्थाप्य यत्र शारद्वतः स्थितः ॥ ४७ C 9 1329 B 9 25 53 K. 9 24 52

गान्, T_3 प्रवृद्धमागाय्, G_2 स्रविध्यमानाश् (for संपी ड्य) $D_{3-4\ 10\ 11}$ तु (for च) —[d]) Dn $D_{2\ 5}$ नाभिव्यक्तम्, D_4 न ना° (for नाति°) K_{3-5} इति ब्रुवन् Dn_3 न वाब्रुवन्, $D_{4\ 10\ 11}$ G_2 M_2 मया°, T_3 जनाब्रुवन् (for इवा°)

41 D_1 om 41 (cf v l 33) $G_{1\ 3}$ om up to येन स्म (cf v l 39) —[a]) D_7 तत (for इद) $D_{2.9}$ सर्वं (for सर्वं) $D_{2\ 7}$ बळ $D_{4\ 5\ 7}$ हत्वा, T_4 महो, G_2 यद्यो, M हन्म (for हन्मो) —[b]) $K_{4\ 5}$ B_1 $D_{2\ 10}$ येनास्म, D_4 ये वास्मान्, T_3 येन सं, T_4 येन व, G_2 येश्च म (for येन स्म) D_4 -वारका, $D_{5\ 7}$ -पालि(D_7 °ळि)ता, G_1 वारिता (for -वारिता) —[c]) $D_{5\ 7}$ एतान्, M_2 एष (for एते) B_2 D_7 $T_{1\ 2}$ M सवान्, $D_{3\ 10}$ T_3 $G_{2\ 3}$ सर्वे (for सर्वे) —[d]) $Ś_1$ K_{1-4} ह्यु(K_1 ह्य)पयाति, K_5 ह्युपा, $B_{1.3}$ $D_{3.10}$ $T_{1\ 2}$ $M_{2\ 4}$ उपा°, Dn D_6 समा°, D_2 तमा°, D_4 $T_{2.4}$ G उपयाता, D_5 उपायति (for उपयान्ति) Dn $D_{2\ 5-7}$ G_2 च, D_4 तु (for स्म) D_4 पाडवान्, G_3 पाडव

42 D_1 om. 42 (cf v l. 33) —[a]) K_2 corrupt $D_{5\ 7}$ च (for तु) —[b]) B_2 रथ, D_2 यळ, G_2 -चली (for -बल) — $Ś_1$ K $D_{3\ 4\ 8\ 10\ 11}$ $T_{1\ 2}$ read 42^{cd} for the first time after 38^{b} —[c]) B Dn D_{2} $_{5-7\ 8}$ (second time) $_{9\ 10}$ (second time) T_3 G_3 M_{2-4} भित्त्वा, D_{11} (second time) जित्वा, G_2 हत्वा (for हित्वा) B_2 पंचाल, D_3 (first time) पाचाल्य (for पाञ्चाल) —[d]) $K_{4\ 5}$ (both second time) T_2 तदा नीकं K_4 (second time) निरुत्सह, Dn D_5 सुदुःसह (for दुरुत्सहम्) B_3 तमनीक तु दु सहं

43 D_1 om 43 (cf. v l 33) —[a]) T_2 M_3 कृतश् (for कृपश्) —[b]) K_3 D_{11} T_3 $M_{2\ 4}$ प्रययौ, D_4 प्रयाता (for प्रययुर्) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn $D_{2\ 3\ 5-7\ 10}$ ययुर्यत्र स (D_8 च) सौबल —[d]) D_4 मुदा (for शूरा) T_3 ते (for सु) D_4 S (except $T_{1\ 2}$) -योधिन (for धन्विन)

44 D_1 om 44 (cf v l. 33) —[b]) K_3 B $D_{4.}$ $_{6\ 9-11}$ $T_{1\ 2}$ G पुरस्कृता, $T_{3\ 4}$ M पुरःसरा (for पुरोगमा) —[c]) $D_{2\ 7}$ पाडवाश्राजन्, T_2 वानीक —[d]) B_1 विनिघ्नस्ते, D_2 विनिंदत, $T_{1.\ 2\ 4}$ G_2 विनिघ्नति (for °घ्नन्त) $D_{4\ 8}$ तु, $D_{7\ 9}$ च (for स्म) B_2 तावका Dn निघ्नतस्तावकान्रणे

45 D_1 om 45 (cf. v l. 33) —[a]) D_4 आपतनान् (for °तत) $K_{4\ 5}$ दृष्ट्वा तु पतिताञ्शूरान् —[b]) K_2 सहृष्टान् (submetric) —[c]) $K_{3\ 4}$ B_2 Dn $D_{2\ 3.}$ $_{5\ 7\ 8}$ परा(K_3 रि)क्रान्तास्, D_4 T_4 G M अप(G_3 °पा)क्रातास्, $T_{1\ 2}$ अपक्रातास्, T_3 अस° (for परा) K_4 $D_{2\ 7}$ तदा, B (except B_3) $D_{3\ 9}$ तथा (for ततो) K_2 धीर, K_{3-5} $B_{1\ 3}$ Dn $D_{2\ 3\ 5-7\ 10\ 11}$ वीरा, $T_{1.2}$ दृष्ट्वा, $T_{3\ 4}$ G M राजन् (for वीरान्) —[d]) K_3 Dn $D_{2-4\ 6\ 7\ 10}$ S निराशा, $K_{4\ 5}$ B $D_{3\ 9\ 11}$ निराश K_4 जीवित (for °ते) S [s]भवन् (for तदा) —[e]) T_4 G विषण्ण (for विवर्ण)

46 D_1 om 46 (cf. v l. 33) —[a]) B (except B_2) Dn $D_{2\ 5\ 7-9}$ परि(Dn_1 °री)क्षीणबला(D_2 °ळा)न्दृष्ट्वा —[b]) G_2 तावकान् (for तानहं) D_8 पर्यवाकिर, D_{10} परितान् (submetric) (for परिवारितान्) —[c]) Dn व्रजन्, D_4 राजा (for राजन्) $K_{1-3\ 5}$ B Dn_1 $D_{4\ 9-11}$ व्यगेन, K_4 अगेन, Dn_2 n_3 चांगेन, $D_{2\ 6}$ S व्य(T_3 त्र)गेन (M_1 °ण), D_8 विंशेन (for द्व्यङ्गेन) —[d]) T_3 कृत्वा (for त्यक्त्वा)

47 D_1 om 47 (cf. v l 33) —[a]) K_4 आत्मान (for आत्मना) $Ś_1$ K_2 Dn $D_{2\ 3\ 5-7\ 10\ 11}$ G_3 युद्धे, $K_{4\ 5}$ T_2 G_2 Cv युध्यन्, D_4 युद्धात् (for ऽयुध्य)

C. 9 1390 B 9 25 53 K 9 24 52 संप्रयुद्धा वयं पश्च किरीटिशरपीडिताः ।
धृष्टद्युम्नं महानीकं तत्र नोऽभूद्रणो महान् ।
जितास्तेन वयं सर्वे व्यपयाम रणात्ततः ॥ ४८
अथापश्यं सात्यकिं तमुपायान्तं महारथम् ।
रथैश्चतुःशतैर्वीरो मां चाभ्यद्रवदाहवे ॥ ४९
धृष्टद्युम्नादहं मुक्तः कथंचिच्छ्रान्तवाहनः ।
पतितो माधवानीकं दुष्कृती नरकं यथा ।
तत्र युद्धमभूद्घोरं मुहूर्तमतिदारुणम् ॥ ५०
सात्यकिस्तु महाबाहुर्मम हत्वा परिच्छदम् ।
जीवग्राहमगृह्णान्मां मूर्छितं पतितं भुवि ॥ ५१
ततो मुहूर्तादिव तद्गजानीकमवध्यत ।
गदया भीमसेनेन नाराचैरर्जुनेन च ॥ ५२

— b) K2 B1 4 5 D3 पंचाल(K2 °ल्य)स्य, T3 पाड-घानां, G Cv पाडवस्य (for पाञ्चालस्य) D4 घलेन च, D5 T1 2 °न हि, T4 G Cv महद्दल (for घलेन ह) — c) Ś1 K B2 D3 6 10 11 व्यवस्थाय — d) K2 तत्र B8 D8 10 सारद्वत, D4 शारद्वत K4 5 तत, D1 कृत (for स्थित)

48 D1 om 48 (cf. v l 33) T3 repeats 48ab after 49 — a) D3 corrupt Ś1 K1 2 ते, K4 5 D2 7 9 10 T1 2 त (for स) K3 प्रवुता, K4 5 च युद्धा (K5 °ध्वा), B2 D2 प्रयुध्य, B4 5 -प्रयुक्ता, D7 9 10 T2 3 (first time) प्रयुध्वा, T4 G M1. 2 प्रविद्धा, M3 4 प्रवृत्ता (for प्रयुद्धा) D8 ये च (for पश्च) Dn तत्त्व (Dn1 °त्र) युद्धे वय पच, D4 ततो मम बल सर्वं — b) D2 7 T2 किरीटी- D4 -पीडित — c) D3 9 धृष्टद्युम्न K2 महावीर, K3–5 B (except B2) Dn D4–6 8 9 M1 सहानीक (D4 °कस्), D3 10 11 महारौद्र (D3 °द्रस्) (for °नीकं) T G M2–4 धृष्टद्युम्नस्य चानीके (M3 °क) — d) K4 5 Dn D2 5 7 T1–3 G1 3 यत्र B (except B2) D4 8 G2 रण (for रणो) K4 B (except B2) D3 8 G2 महत्, D4 पुन (for महान्) — e) T G निर्जितास्ते (T3 °ताश्च, T4 °ता स), M2–4 ह-(M3 ग)तास्तेन (for जिता) B2 जिता सर्वे वय तेन — f) Ś1 K1 2 D3 M3 व्यपायाम, T1 3 व्यपयामो, T2 °याता (for °याम) M1 रण (for रणात्)

49 D1 om 49 (cf. v 1 33) — a) K4 D2 3 M सात्यकिं च, T3 4 °किनम् (for °किं तम्) — b) K4 5 B2 D4 7 11 T4 उपायात, D3 °यंत, D6 10 उपयां(D10 °या)त, M1 [अ]भ्युपायातं, M2–4 भ्युपयातं (for उपायान्त) T3 4 बल (for -रथम्) — c) T2 corrupt. D7 9 शरैर् (for -शतैर्) K4 5 वीरैर्, D4 T3 4 G M2–4 वीरं (for वीरो) — d) Ś1 K1 2 चाभ्याद्रवद्, Dn चाप्य°, D3 10 11 अभ्य°, D4 T3 4 G M चा(D4 भा)सादयद् (for चाभ्यद्रवद्) K4 5 अभ्यद्रवत्तदाहवे, T2 चाभ्यद्रवत आहवे — After 49, T3 repeats 48ab

50 D1 om 50 (cf v 1. 33) D6 om. 50abcd — a) K2 D4 मुक्तं D8 धृष्टद्युम्नो ह मुक्तश्च — b) K4 छन्न, D4 कात-, G1 ह्रात (for श्रान्त-) K3 B (except B5) D2 3 8 9 11 वाहनात् — After 50b, D10 reads 52c–53d. — c) Dn1 n2 पर्वतो, D3 पतित (for °तो) D3 4 T1 2 माधवानीके — d) D8 दुष्कृते, T1 4 G2 3 M1 2 4 दुष्कृतिर्, M3 दुष्कृतिं D3 10 T1 2 नरके, D4 निरये (for नरक) — e) T3 4 G2 3 M ततो (for तत्र) D8 भूतम् (for युद्धम्) B4 5 G3 महत् (for अभूद्) G1 3 क्रूर (for घोर) — f) Dn1 अभि, D2 6 (marg as in text) 7 अपि, M इव (for अति) D10 मुहुर्घोर****

51 D1 reads 51 followed by 145*, after 55, all the three stanzas being read after the ref preceding 9 26 1 — a) D10 om from सात्यकि up to ततो (in 52a) D4 6 च (for तु) K3 D3 महाराज (for °बाहुर्) — b) D3 corrupt Dn1 D4. 9 मर्मे (for मम) D5 परिच्छिद् T3. 4 G1 मोहयि(G1 मामह)त्वा परिक्षत, G2 मोहयित्वा सुदारुणं, G3 मा हत्वा परिरक्षित — c) D2 अपृच्छन् (sic), T3 गृहीत्वा (for अगृह्णान्) M मा (for मां) — d) G1 परम (for पतित) — After 51, D1 ins

145* सर्वे जयाय धावन्ति मया लब्धोऽद्य संजय ।
इति ब्रुवाण शैनेयो राजन्मामग्रहीत्तदा ।

52 D10 om ततो (cf v 1 51) D1 om 52–54 — a) T2 तथा (for ततो) T1 2 एव (for इव) Dn D2 5 7 तु, D5 त; T1 2 [अ]थ (for तद्) — b) D3. 8 9 अवध्यत, D4 अहन्यत, T3 अविध्यत, T4 अभज्यत (for अवध्यत) Dn D2 5–7 गजानीकस्य मध्य(Dn1 पृष्ठ)त — D10 reads 52c–53d after 50b — d) D3 वा (for च)

53 For the sequence in D10, cf. v l. 52 D1 om 53 (cf. v 1 52) — a) K3 Dn2 n3 D2. 6 7 अभिपिष्टैर्, B4. 5 Dn1 D3 9 अति°, D3. 4 T3. 4 G1

प्रतिपिष्टैर्महानागैः समन्तात्पर्वतोपमैः ।
नातिप्रसिद्धेव गतिः पाण्डवानामजायत ॥ ५३
रथमार्गांस्ततश्चक्रे भीमसेनो महाबलः ।
पाण्डवानां महाराज व्यपकर्षन्महागजान् ॥ ५४
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
अपश्यन्तो रथानीके दुर्योधनमरिंदमम् ।
राजानं मृगयामासुस्तव पुत्रं महारथम् ॥ ५५
परित्यज्य च पाञ्चालं प्रयाता यत्र सौबलः ।
राज्ञोऽदर्शनसंविग्ना वर्तमाने जनक्षये ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

संजय उवाच ।
गजानीके हते तस्मिन्पाण्डुपुत्रेण भारत ।
वध्यमाने बले चैव भीमसेनेन संयुगे ॥ १
चरन्तं च तथा दृष्ट्वा भीमसेनमरिंदमम् ।
दण्डहस्तं यथा क्रुद्धमन्तकं प्राणहारिणम् ॥ २
समेत्य समरे राजन्हतशेषाः सुतास्तव । C 9 1403 B 9 26 3 K 9 25 3

प्रतिनि(D_4 °पि)द्धैर्, T_1 G_1 M °विष्टैर् (for °पिष्टैर्) $Ś_1$ $K_{1.2}$ यथा (for महा) D_{10} $_{11}$ ते प्रविद्धा महानागा —^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ प्रसगा, G_1 -प्रविद्धा (for प्रसिद्धा) K_3 D_{n1} D_4 $_{10}$ $_{11}$ G_1 [ए]व (for [इ]व) $K_{4.5}$ नाभि प्रवि(K_5 °मि)द्धे स्वगति , $M_{1\ 3.4}$ नतिप्रवृत्ते(M_1 विद्ध)-स्वगति — After 53, $M_{2\ 4}$ ins

146* विनिर्ययौ रथेनैव श्वेताश्व कृष्णसारथि ।

54 D_1 om. 54 (cf. v l. 52) —^{a}) D_{4-7} $_{10}$ S रथमार्गं $K_{4.5}$ रथमार्गांतर चक्रे, D_2 रथाना तु गतिं चक्रे —^{b}) D_2 महाबळ —$T_{3.4}$ $G_{1\ 3}$ om (hapl) 54^c–56^b —^{d}) D_{10} $_{11}$ G_2 $M_{1.2}$ व्यपाकर्षन (for व्यप°) G_2 नवान् (for महा-)

55 For the sequence in D_1, cf. v l 51 $T_{3.4}$ $G_{1.3}$ om. 55 (cf. v l. 54) —^{b}) $B_{4.5}$ शाश्वत , D_1 यादव (for सात्वत) —^{d}) $K_{3.4}$ $D_{1\ 4}$ अरिंदम (D_4 मौ), G_2 M अमर्षण (for अरिंदमम्) — D_{11} reads 55^c–56^b *followed by repetition of* 55^{cd} on marg —^{e}) K_2 corrupt D_4 राजानो —^{f}) D_4 रथा , D_8 -बल (for रथम्)

56 $T_{2.4}$ $G_{1\ 3}$ om. 56^{ab} (cf. v l 54) D_1 om. 56 D_{11} reads 56^{ab} followed by repetition of 55^{cd} on marg —^{a}) K_{3-5} D_5 पांचालान्; B $D_{2-7\ 9-11}$ $T_{1\ 2}$ M_1 पांचाल्य K_2 राजानो मृगयामासु (cf. 55^e) —^{b}) K_3 $M_{3.4}$ प्रयातो D_n याता यत्र च सौबल· —^{c}) T_3 G_1 $M_{1.2\ 4}$ राजादर्शन , G_2 M_3 राजद° (for राज्ञोऽद) D_4 सविज्ञा, T_2 -संदिग्धा, $T_{3.4}$ संविग्नो (for °ग्ना) —^{d}) D_{n3} वर्तमान (for °ने)

Colophon om in D_1 —*Adhy no* (figures, words or both) B_5 D_{10} S 25, D_n 23, D_4 24 (as in text), D_{11} 26 —*Śloka no* K_5 D_n 60

25

1 ^{a}) D_8 राजानीके (for गजा) $T_{3.4}$ $G_{1\ 3}$ राजन् (for तस्मिन्) —^{c}) D_2 बळे, T_4 च ते (for बले) T $G_{1\ 3}$ राजन् (for चैव) —^{d}) $T_{1\ 2\ 4}$ G M सर्वश , T_3 पर्वंमि (for संयुगे)

2 ^{a}) D_{10} चरतश् (for चरन्त) D_6 तु (for च) D_8 ततो, D_9 यथा (for तथा) S विचरतम($G_{1.3}$ स प्र)पश्याम ($G_{1\ 3}$ मि, M_4 मो) —^{b}) $D_{1\ 6}$ अरिंदम, S रणाजिरे (for अरिंदमम्) —^{c}) S (except G_1) इव (for यथा) —^{d}) M काल प्राणांतकारिण

3 ^{a}) G_3 सत्येन (for समेत्य) $T_{1.4}$ $G_{1.3}$ M सहिता, T_2 स महा , T_3 [आ]पारिता, G_2 [आ]पतसो (for समरे) $D_{2.6\ 7}$ समरेभ्येत्य राजेंद्र —^{b}) T_3 हता शेपा , $G_{1.3}$ अशेषाश्च (for हतशेषा) —^{c}) D_8 मदष्टमाने (sic), D_{10} मदृश्यमान K_2 T_3 कौरव्य —^{e}) D_{n1} om पुत्रे T_1

C 9 1403
B 9 25 3
K 9 25 3
अदृश्यमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्योधने तव ।
सोदर्याः सहिता भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन् ॥ ३
दुर्मर्षणो महाराज जैत्रो भूरिबलो रविः ।
इत्येते सहिता भूत्वा तव पुत्राः समन्ततः ।
भीमसेनमभिद्रुत्य रुरुधुः सर्वतोदिशम् ॥ ४
ततो भीमो महाराज स्वरथं पुनरास्थितः ।
मुमोच निशितान्बाणान्पुत्राणां तव मर्मसु ॥ ५
ते कीर्यमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारणे ।
भीमसेनमपासेधन्प्रवणादिव कुञ्जरम् ॥ ६
ततः क्रुद्धो रणे भीमः शिरो दुर्मर्षणस्य ह ।
क्षुरप्रेण प्रमथ्याशु पातयामास भूतले ॥ ७
ततोऽपरेण भल्लेन सर्वावरणभेदिना ।

नृपे, T2-4 G1 3 M1 नृप (for तव) — [a]) B (except B2) D8 9 G2 सोदरा, D2 4 7 सौदर्या, D3 ते वयं, D5 सौदर्यं (for सोदर्या) K2 repeats from सहिता up to महाराज (in 4[a]) after इत्येते (in 4[c]) D8 भूता — [c]) B D2 8 6-10 अभिद्र(B1 6 °भ्रु)वन्, D11 अभीतवद् (for उपाद्रवन्) — After 3, T G ins

147* श्रुतवान्सजयश्चैव जयत्सेन श्रुतान्तक ।
दुर्विमोचनकश्चैव तथा दुर्विपहो बली ।

[(L 1) T1 G1 श्रुतर्वा (for °वान्) G2 श्रुतर्वाथ सुजातश्च (for the prior half) T4 om, G2 तथा दुर्विप होरिहा (for the post. half) — (L 2) T4 om the prior half. T3 दुर्ममोतकश्च (for दुर्विमोचनकश्च). G2 दुर्षपणो (for दुर्विपहो) G3 यलि° (for बली)]

On the other hand, M2 4 ins

148* श्रुतवर्मा श्रुतर्वा च सुजातो दुर्विमोचन ।

4 For the repetition in K2, cf v 1 3 B4 reads 4[ab] twice — [a]) D5 7 दुर्धर्षणो (for दुर्म°) B1 3 4 (both times) 5 Dn1 D8 9 11 श्रुतातश्च, B2 श्रुतायुश्च, D3 सुतारश्च (sic), G3 M2 दुष्प्रधर्षो (for महाराज) Ś1 K1 2 (both times) 3-5 दुष्प्रधर्षो महा यादुर्, M1 3 4 दुर्मर्षणपुरोगास्ते — [b]) D10 जेत्रो, T3 चैत्रो (for जैत्रो) Ś1 K हरि, T1 2 [s]नल°, T3 रथ, G2 रथी, G3 [s नृण (for रवि) Dn2 n3 D2 6 7 श्रु(D2 7 श्र)तायुश्च महाबल° (D2 °ळ), D6 वर्णो दृढरथो रथी — After 4[b], B Dn1 n2 n3 (marg) D2-4 5 (marg, orig after 150*) 6-11 ins

149* जयत्सेन सुजातश्च तथा दुर्विपहोऽरिहा ।

[B1 4 D5 (marg) 9 जयसेन, D6 दुष्प्रहर्ष (for जयत्सेन°) Dn1 n2 D2 6 (orig) 7 सु(Dn1 D5 [inf lin] सु)गवर्तो, D3 सुनाभश्च (for सुजातश्च) D8 9 दुर्विमहो Dn1 n2 D2 6 (orig) 7 जैत्रो भूरिबलो (D2 °ळो) रवि (Dn1 n2 हरि) (= 4[b]) (for the post half).]

— B Dn3 D2 3 5 (line 1 on marg) 8-11 cont

150* दुर्विमोचननामा च दुष्प्रधर्षस्तथैव च ।
श्रुतर्वा च महाबाहु सर्वे युद्धविशारदा ।

[(L 1) D10 दुर्विमोचन श्रुतांतो (for the prior half) — D5 reads line 2 after 4[d] — (L 2) D6 श्रुतवांश् (for श्रुतर्वा) Dn3 श्रुतावर्तो महाबाहो (for the prior half) Dn3 जैत्रो भूरिबलो हरि (of 4[b]) (for the post half)]

— After the above, D5 (orig) ins 149* — D5 reads 4[cd] on marg — [c]) Ś1 K D1 3 10 अन्ये च (for इत्येते) D3 सहता (for सहिता) D4 एते चान्ये च सहितास् — K2 om (? hapl) 4[d]-5[a] — [d]) K4 5 T2 दिश (for °दिशम्)

5 K3 om 5[a] (of v 1 4) D6 om 5[a]-6[a] — [a]) D1 गजानीक (for महाराज) — [b]) K4 स रथं; T2 सुरथं Dn धैर्यमालंब्य सुस्थित, D1 हत्वा स्वरथमास्थित — [d]) B4 वर्मसु, B5 घर्मसु (sic) (for मर्मसु)

6 D6 om 6[a] (cf. v 1 5) — [a]) G1 तै (for ते) D1 हन्यमाना, G2 क्षीर्यमाणा (for कीर्य°) M3 om from भीमेन up to मपासेधन् (in 6[c]) — [b]) D8 पुत्र स्तव, D4 तव पुत्रा (by transp), D6 ततो भीमो — [c]) Ś1 K1 अपा**, K2 उपाद्रुत्य, K3 D3 4 8 10 11 उपा(D4 समा)सेदु, K4 5 B1 5 D5 T4 उपासेधन्, D8 T1 G1 (also as in text) M अवा(D8 °था)सेधन्, T2 3 अवासेयन्; G2 अथासीदन् (for अपासेधन्) — [d]) Ś1 K1 द्रुमा*, K4 D3 4 T1 2 प्रपाताद्; K3 द्रुमाणाम्, K5 प्रपाणाद्, B1 प्रवाणाद्, B4 5 Dn D2 5 8 10 प्रयाणा (D10 °ना)द्, T3 G2 प्रतोदैर्, T4 G1 3 प्रवाताद्, Ca (gloss जलाशयाद्) प्रपानाद् (for प्रवणाद्) K2 ***सिव कुंजरं — For 6[cd], D1 7 (marg) subst

151* भीममेव समाजघ्नु स्मरन्तं पूर्वकिल्बिषम् ।

[D7 स्मरत]

7 [a]) G2 क्षुरप्रेण (for तत क्रुद्धो) — [b]) B3 D6.7 दुर्धर्षणस्य D6 शिर उग्रायुधस्य च, S (except T1 2) दुर्मर्षणशिरोहरत् (T3 °रो महत्, G1 °रोहर°, G2 °रो-

श्रुतान्तमवधीद्भीमस्तव पुत्रं महारथः ॥ ८
जयत्सेनं ततो विद्ध्वा नाराचेन हसन्निव ।
पातयामास कौरव्यं रथोपस्थादरिंदमः ।
स पपात रथाद्राजन्भूमौ तूर्णं ममार च ॥ ९
श्रुतर्वा तु ततो भीमं क्रुद्धो विव्याध मारिष ।
शतेन गृध्रवाजानां शराणां नतपर्वणाम् ॥ १०
ततः क्रुद्धो रणे भीमो जैत्रं भूरिबलं रविम् ।
त्रीनेतांस्त्रिभिरानर्छद्विषाग्निप्रतिमैः शरैः ॥ ११
ते हता न्यपतन्भूमौ स्यन्दनेभ्यो महारथाः ।
वसन्ते पुष्पशबला निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ १२
ततोऽपरेण तीक्ष्णेन नाराचेन परंतपः ।
दुर्विमोचनमाहत्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ १३
स हतः प्रापतद्भूमौ स्वरथाद्रथिनां वरः ।
गिरेस्तु कूटजो भग्नो मारुतेनेव पादपः ॥ १४ C 9 1417 B 9 26 17 K 9 25 15

च्छिनत्, M1 °रोषर) —^{d}) D2 T2 भूतळे — After 7, D4 reads 8^{cd}

8 D2 om. (hapl.) 8–10 M2 4 read 8 after 10 After 8^{a}, Dn2 reads 10^{d}–11^{b} Dn1 n2 om 8^{b}–10^{c} Dn3 om 8^{b} D10 repeats 8^{b} after 13^{b} —^{b}) K3 D2 3 9 सर्वाभरण — M3 om 8^{cd} Dn3 reads on marg 8^{c}–9^{b} D4 reads 8^{cd} after 7 The portion of the text from 8^{c} up to 20^{b} is written sec m in D5 —^{c}) K4 सुबाहुम्, K5 सुबाहम्, D1 7 (marg) जयतम् D2 सुतारम्, D4 सुनाभम्, D7 (orig) शतायुस् (for श्रुतान्तम्) D5 तत्र (for भीमस्) T2.4 G2 8 अत्रधीत्तात्र(T3 °च्छात)क भीमस्, G1 अत्रधीच्छ्रुतातक भीमस् (hypermetric), M (M2 om) अत्रधीच्छ्रुतकर्माण —^{d}) K4 5 B Dn3 D6–9 T1.2 रथ, D 3 यत्र, M1 3 4 रणे (for रथ)

9 Dn1.n2 D2 om 9 (cf v l 8) Dn3 reads 9^{ab} on marg —^{a}) K4 5 D 9 जयसेन, M1 °रसेनस् Dn3 तथा (for ततो) B1 reads from विद्ध्वा up to ततो (in 10^{a}) on marg D3 हत्वा (for विद्ध्वा) —^{c}) K2 D1.3 M2 कौरव्य, B2 3 T G M1.3 4 कौरव्यो (for °व्य) —^{d}) K4 Dn3 D1 G अरिंदम, D2 °दमं — Ś1 K1 2 om. 9^{c}–10^{b} Dn3 om 9^{c}–10^{c} —^{e}) K2 ततो (for रथाद्) S (except T1 2) तूर्णं (for राजन्) —^{f}) S (except T1 2) राजन् (for तूर्णं) M1 महारथ (for ममार च)

10 Dn1.n2 om 10^{abc}, D2 om. 10 (for both, cf v l 8) Ś1 K1 2 om 10^{ab}, Dn3 om. 10^{abc} (for both, cf v l 9) B1 reads up to ततो on marg —^{a}) K3 D1 6 T2 3 G2 श्रुतवास्तु (D1 °श्र, D5 °स्त), K4 5 श्रुतपर्वा, D3.4 सुप(D3 °त)र्वा तु, D7 श्रुतावर्तस्; D5 श्रुतबाहुस्, M वर्मा (for °र्वा तु) —^{b}) B (except B2) D5 3 9 11 ते सुत, T4 भारत (for मारिष) —^{c}) K4 5 स तेन, G3 शितेन (for शतेन) D1 T4 G1 M गृध्रपत्राणा, D3.4 T2 राजाना, D8 गार्धवाजेन, D9 T3 G2 गार्धपत्राणा, D10 गद्यवाताना (sic), G3 पत्रगृध्राणा (for गृध्रवाजानां) — Dn3 reads 10^{d}–11^{b} after 8^{a} —^{d}) Dn D6 10 शरेण न(D8 णान, D10 °णान्)तपर्वणा, D4 संक्रुद्धस्ततयस्तया (sic) — After 10, M2 4 read 8

11 For the sequence in Dn2, cf v l 10 —^{a}) D4 वलिं रगे (for रणे भीमो) —^{b}) D8 corrupt. Dn1 जघ्ने (for जैत्रं) B5 °नि, G2 3 भूमि (for भूरि) Ś1 K1 3–5 Dn हरिं, K2 हर, T2 हत, T3 4 G3 रथं, G2 रथी (for रविम्) D5 जैत्रं भूरि****, D8 कर्णं कुडाशिन हत —^{c}) D4 corrupt. D5 त्रीनाच्छिनद्विभी राजन् — D2 om 11^{d}–14^{c}

12 D2 om. 12 (cf v l 11) —^{a}) K4 5 D8 न्यपतद् (sic), D4 अपतन्, T4 स पतन् — After 12^{b}, K4 reads for the first time, repeating it in its proper place, 13^{a}, followed by a repetition of 12^{b} —^{c}) T3 तपाते (for वसन्ते) K4 B. Dn2 n3 D2 4.8 -सबला —^{d}) K4 5 D3 6 10 निकृता, D4 पुष्पिता (for निकृत्ता)

13 K4 reads 13^{a} for the first time after 12^{b}, followed by a repetition of 12^{b} D2 om 13 (cf v l 11) —^{a}) D3.7 10 11 भल्लेन, S (except T1 2) क्रुद्धस्तु (for तीक्ष्णेन) —^{b}) D3 अतकेन, D5 भल्लेन च, D10 11 तीक्ष्णेन च (for नाराचेन) K4 5 B5 Dn D5 7–10 T3 G1 3 M1 परतप, D1 तवात्मज (for परंतप) — After 13^{b}, D10 repeats 8^{b} —^{c}) Dn D7 श्रुतावर्तं समाहत्य, D1 दुर्विमोच समा° —^{d}) B1 प्रेरयामास (for प्रेष)

14 D2 om 14^{abc} (cf v l 11) —^{a}) D8 चाप तद् (for प्रा) —^{b}) D10 om, M3 सर (for वर) —^{c}) T4 गिरौ (for गिरेस्) Dn च (for तु) Ś1 K1–3 कूलजो, Dn1 D9 कुटजो, T3 lacuna, T4 ककुभो

C. 9 1419
B. 9 25 18
K 9 25 16 दुष्प्रधर्षं ततश्चैव सुजातं च सुतौ तव ।
एकैकं न्यवधीत्संख्ये द्वाभ्यां द्वाभ्यां चमूमुखे ।
तौ शिलीमुखविद्धाङ्गौ पेततू रथसत्तमौ ॥ १५
ततो यतन्तमपरमभिवीक्ष्य सुतं तव ।
भल्लेन युधि विव्याध भीमो दुर्विषहं रणे ।
स पपात हतो वाहात्पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ १६
दृष्ट्वा तु निहतान्भ्रातॄन्बहूनेकेन संयुगे ।
अमर्षवशमापन्नः श्रुतर्वा भीममभ्ययात् ॥ १७
विक्षिपन्सुमहच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् ।

विसृजन्सायकांश्चैव विषाग्निप्रतिमान्बहून् ॥ १८
स तु राजन्धनुश्छित्त्वा पाण्डवस्य महामृधे ।
अथैनं छिन्नधन्वानं विंशत्या समवाकिरत् ॥ १९
ततोऽन्यद्धनुरादाय भीमसेनो महारथः ।
अवाकिरत्तव सुतं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २०
महदासीत्तयोर्युद्धं चित्ररूपं भयानकम् ।
यादृशं समरे पूर्वं जम्भवासवयोरभूत् ॥ २१
तयोस्तत्र शरैर्मुक्तैर्यमदण्डनिभैः शुभैः ।
समाच्छन्ना धरा सर्वा खं च सर्वा दिगस्तथा ॥ २२

(for कूटजो) T वृक्षो (for भग्नो) K4 5 गिरेस्तु कूटजा भग्ना, G गिरे (G3 °रं) ककुद (G1 ककुदि, G2 कुमुद)जो वृक्षो, M गिरे कूटान्महान्भग्नो — d) D4 5 T4 [ए]व (for [इ]व) K4 5 D2 पादपा, D4 पावक, T1 3 G पातित (for पादप)

15 a) Dn D2 7 दुष्प्रधर्षस् K2 तव सुत (for तत श्चैव) — b) D6 corrupt. K4 5 सुभ्रातं, Dn D2 7 10 सुजातश् (for °त) Ś1 K D1 3 6 10 11 G2 सुतं, Dn सुतस्, D2 सुतेस् (for सुतौ) D4 सुजातस्तु सुतस्तत — Ś1 K1 2 om (hapl) 15c–16b — c) K3 D1 3 4 6 10 11 न्य (D3 सु, D4 व्य)हनत्, D7 स्वव धीत्, T1–3 G1 ह्यव°, T4 G2 अव°, G3 सोव° (for न्यव°) T4 G2 3 सख्ये M2–4 एतानपि वधीत्सखे — d) K5 om (hapl) one द्वाभ्या B2 M शिलीमुखं, D9 चमूमुख, T G महाबल (for चमूमुखे) — e) K4 शिलामुख, D8 शिरो° (for शिली°) T1 2 4 G3 M नु (M तु)न्नागौ, T3 G2 -भिन्नागौ — f) K4 5 नरसत्तमौ, Dn D1 T1 4 G1 2 रथि° (for रथ°) M3 युगपत्पेततू रथात्

16 Ś1 K1 2 om 16ab (cf v l. 15) D1 om 16 — a) D4 corrupt B D. 8 9 पततम्, D3 जपत, T4 [ऽ]भियातम, G2 यात तम् (for यतन्तम्) K4 D7 अपरे, K5 D3 4 10. 11 समरे (for अपरम्) — b) Dn1 D8 अभीत्री (D8 °ग्रे)क्ष्य Dn D3 सुत (D3 °ता)स्तव, T4 परतप (for सुतं तव) — c) Ś1 K1 2 युधि सजघ्ने, K3 B2 D3. 10 11 पातयामास, K4 5 D6 पोथयामास, B1 5 प्रविव्याध (submetric), D8 प्रविविव्याध (for युधि वि°) — d) K3 corrupt T2 3 भूमौ (for भीमो) D1 दुर्विषम, D6 भीमबल, D8 दुर्विमह (for °षह) — e) K2 4 ततो वाहात्, B2 D4 T G रणे राजन्, D5 रथोपस्थात्, M रथाद्राजन (for हतो वाहात्) — f)

G1 2 मिषता (for पश्यता)

17 a) D1 च, D3 ते, T4 त्रि ; M3 om. (for तु) D5 निहितान — b) T4 एकोपि (for एकेन) — c) D2 7 तव पुत्रो (D7 अथ क्रुद्धो) महाराज — d) K3. 4 Dn D1 6 7 (orig) M3 श्रुतवान्, D1 7 (marg) T3 G2 सुपर्वा (T3 °र्वो) (for श्रुतर्वा) D5 अभ्यगात्

18 D1 om 18ab — a) B1 3–5 D5 8 9 विक्षिप्य (for °पन्) D3 T1 2 तु (for सु) — b) K2 कातस्वर (for कार्त°) — c) D4 व्यसृजत्

19 a) D6 च (for तु) — c) D4 दृष्ट्वा तं (for अथैनं) — d) D4 शतेन, D5 त्रिंशता (for °त्या)

20 Dn1 n2 om (hapl) 20, Dn3 reads the same on marg — a) T3 G अथ, T4 तथा (for ततो) Dn3 [ऽ]न्य (for ऽन्यद्) — b) K2 महारथ, B3 D1–7 10 11 S (except T1 2) महाबल (for °रथ) — c) D7 अथाकिरत्

21 a) D4 तदासीत्तु (for महदासीत्) K4 M2 4 ततो, M3 सदा (for तयोर्) — b) K2 भयावहं — D1 om 21cd — c) M3 यादृशो (for °शं) D4 संयुगे, T3 समर K2 पूर्णं (for पूर्वं) G यादृश समर पूर्वं — d) K2 D2 5 7 इव, K3 D10 11 युधि, K4 5 D4 विभो, B1 3–5 Dn D3. 9 M2–4 बभौ; B2 मृधे, D6 विभु (for अभूत्)

22 a) M3 ययोस् (for तयोस्) D4 यत्र, T2 तु स (sic) (for तत्र) Dn3 D3. 10 11 शितैर् (for शरैर्) D4 युक्तैर् (for मुक्तैर्) — b) D3 -दण्ड (for दण्ड) K4 5 B2–5 Dn D2 7 T1 2 M2–4 शितैः, B1 D3. 8–11 M1 शरैः, D4 5 सितैः, T3 4 G मृधे (for शुभैः)

ततः श्रुतर्वा संक्रुद्धो धनुरायम्य सायकैः ।
भीमसेनं रणे राजन्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २३
सोऽतिविद्धो महाराज तव पुत्रेण धन्विना ।
भीमः संचुक्षुभे क्रुद्धः पर्वणीव महोदधिः ॥ २४
ततो भीमो रुषाविष्टः पुत्रस्य तव मारिष ।
सारथिं चतुरश्चाश्वान्बाणैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ २५
विरथं तं समालक्ष्य विशिखैर्लोमवाहिभिः ।
अवाकिरदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २६
श्रुतर्वा विरथो राजन्नाददे खड्गचर्मणी ।
अथास्याददतः खड्गं शतचन्द्रं च भानुमत् ।
क्षुरप्रेण शिरः कायात्पातयामास पाण्डवः ॥ २७
छिन्नोत्तमाङ्गस्य ततः क्षुरप्रेण महात्मनः ।
पपात कायः स रथाद्वसुधामनुनादयन् ॥ २८
तस्मिन्निपतिते वीरे तावका भयमोहिताः ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे भीमसेनं युयुत्सवः ॥ २९
तानापतत एवाशु हतशेषाद्बलार्णवात् ।
दंशितः प्रतिजग्राह भीमसेनः प्रतापवान् ।
ते तु तं वै समासाद्य परिवव्रुः समन्ततः ॥ ३०　C 9 1435 B 9 26 35 K 9 25 23

— c) D3 M3 समाच्छिन्ना　D2 . 7 दिश (for धरा) D2 7 सर्वा　D9 समाच्छिन्ना धरा सर्वा, T3 स्थैन छिन्न धन्वान　— d) D2 च वे वि , D10 11 दिशो वै (for च सर्वा)　D3 दिशश्च विदिशस्तथा, D4 S (except T1 2) न प्र(D4 प्रा)ज्ञायत किंचन (D4 सयुगे)　— For 22bcd, D1 subst

152*　　　अवच्छन्ना धराभवत् ।

23 a) D1 7 (marg) T8 G2 सुपर्वा, D5 7 (orig) श्रुतायु (for श्रुतर्वा) K8 श्रुतवास्तु तत क्रुद्धो　— b) K2 4 B D (except D1 4) आदाय, K3 यस्य च (for आयम्य) B1 D10 शायकै, M1 स्वकै (for सायकै) — c) M3 रथे (for रणे)　D4 T8 4 G2 3 M तूर्ण (for राजन)　— d) S1 K1-3 B D1 चार्पयत्

24 a) Dn1 स तु, Dn2 n3 स्मृति (for सोऽति) — b) D1 पुत्रेण तव (by transp)　— c) K4 प्रचुक्षुभे, Dn2 n3 स चु , G2 संक्षुभित (for संचुक्षुभे) B1 4 5 D3 9 क्षुब्ध (for क्रुद्ध)

25 a) D4 भीमसेनो (for ततो भीमो) D3 ततोतिमानुषो विष्ट　— b) D1 S (except T1 2) तव पुत्रस्य (by transp), D3 सुतस्य तव　D2 5 7 पश्यत, D1 T1 2 भारत (for मारिष)　— c) T1 2 [ऽ]श्वाश्च (by transp), T3 4 G [ऽ]प्यश्वान्, M वाहान्　K4 5 सारथिं चतुरश्वाश्च　— d) K2 3 B5 D5 7 10 11 T1 2 शरैर (for बाणैर)　D1 यमालय

26 D1 om 26　— a) K5 समालक्ष्य, T8 G समालोक्य (for °लक्ष्य)　— b) K5 Dn2 D5 10 विशिखैर्, D3 °तैर् (for °खैर्)　D8 °वाजिभि , T1-3 G वायिभि (for वाहिभि)　— c) D9 अपाकिरद्　— d) D2 (marg , orig as in text) पीडयन् (for दर्शयन्)

27 a) Dn3 D5 7 श्रुतवान, D1 T3 G2 सु(T3 स) पर्वा, D3 4 सुतर्वा (for श्रु)　— b) D3 जग्राह (for आददे)　D1 4 पद्म-　M3 चर्मणी　— c) D4 T4 G1 M तस्याय, T1 तस्य च (for अथास्य)　D4 पद्म　T2 अथादत्त तत खड्ग, T8 तस्मादादधत खड्ग, G2 विच्याधाथ तत खड्ग, G3 तस्याद्दवयादौ त (sic)　— d) D3 om च　G2 चर्म वै चद्रभानुमत्　— f) D8 अपाहरत पाडव

28 D1 om. 28　D3 om. 28-29　— a) K1-3 भिन्नोत्तमागस्य　S1 K1 8 तदा, M1 पुन (for तत) T3. 4 G M2-4 क्षुरप्रेण हते (T4 हृते, G3 मृते) तस्य — b) T3. 4 G उ(G धु)त्तमागे (for क्षुरप्रेण)　S1 K1 2 4 Dn1 D 10 11 G महात्मना, D4 °त्य (for त्मन) — c) Dn1 n2 D2. 4 T2 सु , D7 T3 G3 M स्व (for स)　— d) K1 अनुनादयत्, D4 दय (for दयन्)

29 D7 om 29 (cf v 1 28)　T1 om (hapl) 29a-30d　— b) D9 तत्काम (for तावका)　G3 मोहिताम　—K3 om 29cd　— c) Dn1 अभ्यद्रवत, D9 अभिद्रवत, D1 अभ्यधावत (for द्रवन्त)　M अभ्यद्रवन्सुसक्रुद्धा　— d) D1 8 भीमसेने, D10 M1 3 सेन (for सेन)　T1-3 G1 युयुत्सया, M जि(M1 3 जि)गमिषया (for युयुत्सव)

30 T1 om 30abcd (cf v 1 29)　K1 5 D1 om 30　D8 repeats 30ab after 30　— a) M आद्रवत (for आपतत)　D10 एवाह; T8 G1 2 °शौ (for °शु) — b) D8 हतशेष, S °शेषान् (for °षाद्)　T1 2 बलार्णवान्, T8 G महाबलान्, M1 बलादिव, M2-4 बलान्वितान् (for °र्णवाद्)　Dn D- 7 हतशेषबला(D2 °लां) स्तु तान, D4 °षा महाचमू　— c) K1 T2 G2 3 M

C 9 1476 / P. 9 26 35 / K. 9 25 34

ततस्तु संवृतो भीमस्तावकैर्निशितैः शरैः ।
पीडयामास तान्सर्वान्सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३१
ततः पञ्चशतान्हत्वा सवरूथान्महारथान् ।
जघान कुञ्जरानीकं पुनः सप्तशतं युधि ॥ ३२
हत्वा दश सहस्राणि पत्तीनां परमेषुभिः ।
वाजिनां च शतान्यष्टौ पाण्डवः स्म विराजते ॥ ३३
भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतांस्तव ।
मेने कृतार्थमात्मानं सफलं जन्म च प्रभो ॥ ३४
तं तथा युध्यमानं च विनिघ्नन्तं च तावकान् ।
ईक्षितुं नोत्सहन्ते स्म तव सैन्यानि भारत ॥ ३५
विद्राव्य तु कुरून्सर्वांस्तांश्च हत्वा पदानुगान् ।
दोर्भ्यां शब्दं ततश्चक्रे त्रासयानो महाद्विपान् ॥ ३६
हतभूयिष्ठयोधा तु तव सेना विशां पते ।
किंचिच्छेषा महाराज कृपणा समपद्यत ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

दम्रित, D$_3$ दंदित॰, D$_4$ $_{9-11}$ दशितान (for ॰त॰) — ^{b}) D$_6$ त तु, M$_{3\ 4}$ केतु (for ते तु) Ś$_1$ K$_{1-3}$ transp त्त and वै — After 30, D$_6$ repeats 30^{ab}

31 ^{b}) Ś$_1$ K$_{4\ 5}$ B$_1$ D$_{1\ 3.\ 6\ 7\ 10\ 11}$ T$_{3.\ 4}$ तावकान् (for ॰कैर्) D$_4$ T$_3$ G M निशितेषुभि (for ॰तै शरै) — ^{d}) B$_5$ [क्षं]यरान (for [अ]सुरान्)

32 ^{a}) K$_{4\ 5}$ D$_1$ M पचा(D$_1$ M ॰च)शत — D$_2$ om 32^{bc} — ^{b}) D$_1$ कारुपाना, M क्रुद्धरूपान् (for सवरूथान्) Dn सरथान्सपदानुगान — ^{d}) T$_4$ सप्त शतान्

33 ^{a}) K$_3$ D$_{4\ 10\ 11}$ शत (for दश) — ^{b}) T$_3$ G पत्तीना निशितै शरै, T$_4$ पदातीना शितै शरं — ^{c}) M$_1$ तु (for च) — ^{d}) K$_{3-5}$ B Dn$_1$ n$_3$ D$_{2\ 5-9}$ T G स (for स्म) Ś$_1$ K$_{1-3}$ व्य(K$_2$ वि)राजत D$_4$ पाडवो विरराज ह

34 ^{a}) D$_4$ च (for तु). — ^{b}) Dn D$_{2\ 5\ 7}$ युधि; S (except T$_{1\ 2}$) राजन् (for युद्धे). — ^{d}) D$_{2\ 7}$ स फळं; T$_4$ स तत्र (for सफलं).

35 D$_1$ om from 35 up to the end of the adhy. including colophon — ^{a}) K$_2$ युधिमानांश् (sic), D$_{3\ 10}$ युध्यमान (for ॰न) K$_{4\ 5}$ D$_4$ तु, B (except B$_1$) D$_{3\ 6}$ चै (for च) — ^{b}) M$_{2-4}$ तु (for च) D$_3$ विघ्नतं तावकाग्रणे — K$_2$ repeats 35^{cd} after 36^{b} — ^{c}) T$_2$ M$_3$ रक्षितुं (for ई॰) D$_4$ नोद्वीक्षितु शक्नुवंश्च — ^{d}) B Dn D$_{2\ 5\ 7-9}$ मारिष (for भारत) K$_{4\ 5}$ D$_6$ तव सैन्या ज(K$_5$ ॰न्याज्ज)नाधिप, D$_{3.\ 10}$ T G तव सैन्या (G$_{1\ 3}$ ॰न्ये) नराधिपा (D$_3$ T$_3$ G$_2$ ॰प), D$_4$ तावका भरतर्षभ, M तव सैन्ये महारथा

36 D$_1$ om 36 (cf v l 35) — ^{a}) D$_6$ corrupt Dn D$_{2\ 3\ 5\ 7\ 10\ 11}$ T$_{3\ 4}$ G$_2$ च, D$_4$ स (for तु) T$_3$ हत्वा (for सर्वांस्) — ^{b}) K$_2$ कृत्वा (for हत्वा) B$_2$ महारथान् (for पदानुगान्) — After 36^{b}, K$_2$ repeats 35^{cd} K$_2$ om 36^{cd} — ^{c}) D$_{2\ 3}$ शब्दस् D$_4$ S (except T$_{1\ 2}$) महच् (for ततश्) — ^{d}) D$_3$ त्रासयतो, D$_4$ त्रासमानो, T$_{1\ 2}$ भ्रामयानो (for त्रास॰) Dn D$_{5\ 7}$ महारथान्, D$_3$ हयाश्वपान्, T$_3$ G M हयद्विपान् (for महा॰)

37 D$_1$ om 37 (cf v. l 35) — ^{a}) D$_7$ T$_4$ M$_1$ -योधास्, M$_{2-4}$ -यौधा (for -योधा) G$_2$ सा (for तु), D$_6$ हतभूयिष्ठधातृनो (sic) — ^{b}) M$_1$ हत (for तव), D$_4$ S (except T$_{1\ 2}$) महारणे (for विशां पते) — ^{c}) K$_{4,\ 5}$ किंचिच्छेषं. — ^{d}) K$_4$ D$_{10,\ 11}$ कृपणं, M दीना समभवन्नृप.

Colophon om in D$_1$. — *Adhy name*: Ś$_1$ K$_{1-3}$ धार्तराष्ट्रवध, K$_{4\ 5}$ धृतराष्ट्रपुत्रवध, D$_6$ धार्तराष्ट्रशेषवध. — *Adhy no* (figures, words or both) B$_5$ D$_{10}$ S 26, Dn 24, D$_4$ 25 (as in text), D$_{11}$ (marg) 27 — *Śloka no* K$_5$ 39, Dn$_1$ 38, Dn$_2$ n$_3$ 37

२६

संजय उवाच ।

दुर्योधनो महाराज सुदर्शश्चापि ते सुतः ।
हतशेषौ तदा संख्ये वाजिमध्ये व्यवस्थितौ ॥ १
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा वाजिमध्ये व्यवस्थितम् ।
उवाच देवकीपुत्रः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ २
शत्रवो हतभूयिष्ठा ज्ञातयः परिपालिताः ।
गृहीत्वा संजयं चासौ निवृत्तः शिनिपुंगवः ॥ ३
परिश्रान्तश्च नकुलः सहदेवश्च भारत ।
योधयित्वा रणे पापान्धार्तराष्ट्रपदानुगान् ॥ ४
सुयोधनमभित्यज्य त्रय एते व्यवस्थिताः ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महारथः ॥ ५
असौ तिष्ठति पाञ्चाल्यः श्रिया परमया युतः ।
दुर्योधनबलं हत्वा सह सर्वैः प्रभद्रकैः ॥ ६
असौ दुर्योधनः पार्थ वाजिमध्ये व्यवस्थितः ।
छत्रेण ध्रियमाणेन प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ७
प्रतिव्यूह्य बलं सर्वं रणमध्ये व्यवस्थितः । C 3 1450 B 9 27 8 K 9 26 8

26

1 After the ref , D1 reads 9 24 55, followed by 9 24 51 and 145* — ^{b}) B1 D10 11 M2–4 दुर्दर्शश्, D3 ददर्श, T3 4 दर्शनश् (for सुदर्शश्) D1 तव पुत्र सुदर्शन — ^{c}) Ś1 K1 T2 हतशेषे, M1 शेषैर्, M2–4 °शिष्टैस् (for °शेषौ) D1 om , T2 तथा सख्ये, T3 महाराज, M1 महामात्रैर्, M2–4 सहामात्यैर् (for तदा सख्ये) — Ś1 K1 om (hapl) 1^{d}–2^{a} — ^{d}) D1 पुत्र , T2 आजि (for वाजि)

2 Ś1 K1 om. 2^{a} (cf v l 1) K2 4 5 D4 G1 3 om (? hapl.) 2^{ab}

3 Before 3, T3 4 G ins श्रीभगवानुवाच — ^{a}) T1–3 अत्र वो (T3 च) (for शत्रवो) K2 वाहभूयिष्ठा, G1 भरतश्रेष्ठा — ^{b}) D2 7 परिपाळिता , T3 G2 °वारिता , M विनिपातिता — ^{c}) D10 सजयश् D3 om. from चासौ up to योधयित्वा (in 4^{c}) Dn2 n3 T4 [अ]पि, D4 [पु]त्र (for [अ]सौ) — ^{d}) D4 प्रयाति (for निवृत्त) K2 शनिपुगव , D3 शिनिपुगव D1 सात्यकिं सनिवर्तते

4 D3 om up to योधयित्वा (cf. v l 3) — ^{a}) Ś1 K2 परिश्रातश्, D9 श्रातश्, M2 °श्रात (for °श्रान्तश्) D7 नकुळ , M2 नकुल — ^{b}) M2 सहदेव Dn मारिप (for भारत) — D1 om. 4^{cd} — ^{c}) K6 D3 योधान, B2 शूरान्, B4 5 D7 पार्थान्, D4 नागान्, D10 M3 पापो (M3 प), G2 वाहान्, G3 पार्थं (for पापान्) — ^{d}) Ś1 K1 4 5 D6 G2 धार्तराष्ट्रान्, D10 राष्ट्र (for °राष्ट्र-) K3 B (except B1) D3 8 9 11 T4 धार्तराष्ट्रान्महानुगान्

5 ^{a}) D3 10 11 T4 G2 3 दुर्योधन, D4 5 7 आयोधनम् (for सुयो) K4 5 D8 परित्यज्य, Dn1 अभिमज्य, T1 परिक्रम्य, T2 अपि त्यज्य, T3. 4 G अतिक्रम्य, M अभिद्रुत्य (for °त्यज्य) — ^{b}) M3 यत्र (for त्रय) Dn1 यत्र, D3 एत्र, M3 ये ते (for एते) K2 व्यवस्थित — D3 om 5^{c}–6^{b} — ^{d}) D4 M1. 3 4 [अ]पि (for [ए]व) Ś1 K1–3 महाबल , G1 रथै (for °रथ)

6 D3 om. 6^{ab} (cf v l 5) — ^{a}) D6 T3 G पाचाल° — ^{c}) D2 7 बळ D4 हित्वा — ^{d}) B2 सह पूर्वै , D6 सहस्रार्धै , T3 4 G3 तव (T3 °था) सर्वै (for सह सर्वै)

7 ^{b}) D4 व्यवस्थिता, D9 स्थित — D1 om (hapl.) 7^{c}–8^{b}, D11 reads the same on marg K4 repeats 7^{cd} after the repetition of 8^{ab} — ^{c}) D9 वृत्रेण, D10 क्षत्रेण (for छत्रेण) D2 4 ध्रीयमाणेन, D10 ध्रयमानेन (sic) — ^{d}) K5 Dn D2 3 5 7 T2 प्रेक्ष्यमाणो (D3 नो), D8 9 वाजिमध्ये, D10 प्रेक्षमानो (for माणो) K2 व्यवस्थित , D10 मु**हु (for मुहुर्मुहु)

8 D1 om 8^{ab} (cf v l 7) K4 5 repeat 8^{ab} after 10, D11 reads the same on marg — ^{a}) K4 5 (both second time) क्षपयित्वा, T3 G2 M3 4 प्रतिव्यूहन्, M3 ततो व्यूह्य (for प्रतिव्यूह्य) D7 बळ सर्वं, S (except T1. 2) रणे सर्वान् (for बल सर्वं) — ^{b}) S (except T1 2) यो(G1 M यौ)ध (for रण) B1 4 5 D9 व्यवस्थितं — ^{c}) Ś1 K4 5 एत, D10 एव न (hypermetric), T2 येन (for एन) D4 शतैर्, T2 सितैर् (for शितैर्)

C 9 1450
B. 9. 27 B
K. 9. 26. 8

एनं हत्वा शितैर्बाणैः कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ ८
गजानीकं हतं दृष्ट्वा त्वां च प्राप्तमरिंदम ।
यावन्न विद्रवन्त्येते तावज्जहि सुयोधनम् ॥ ९
यातु कश्चित्तु पाञ्चाल्यं क्षिप्रमागम्यतामिति ।
परिश्रान्तबलस्तात नैष मुच्येत किल्बिषी ॥ १०
तव हत्वा बलं सर्वं संग्रामे धृतराष्ट्रजः ।
जितान्पाण्डुसुतान्मत्वा रूपं धारयते महत् ॥ ११
निहतं स्वबलं दृष्ट्वा पीडितं चापि पाण्डवैः ।
ध्रुवमेष्यति संग्रामे वधायैवात्मनो नृपः ॥ १२
एवमुक्तः फल्गुनस्तु कृष्णं वचनमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रसुताः सर्वे हता भीमेन मानद ।
यावेतावास्थितौ कृष्ण तावद्य न भविष्यतः ॥ १३
हतो भीष्मो हतो द्रोणः कर्णो वैकर्तनो हतः ।
मद्रराजो हतः शल्यो हतः कृष्ण जयद्रथः ॥ १४
हयाः पञ्चशताः शिष्टाः शकुनेः सौबलस्य च ।
रथानां तु शते शिष्टे द्वे एव तु जनार्दन ।

Dn1 n2 D2 5 7 त ह(Dn1 हि)त्वा निशितैर्बाणै —^{d}) D4 8 9 M3 (also as in text) भविष्यति

9 D1 om 9–11 —^{a}) K2 गजानेव (for °नीक) —^{b}) B (except B2) D2 3 5 6 8 9 11 T1 2 M3 मारिंदम —^{c}) Dn1 विद्रवत्येते, D4 °त्येष, T1 2 G1 M1 [अ]भ्यतिवर्तेत, T3 ह्यतिवर्तेते, T4 G2 ह्यनिवर्तेत (for विद्रवन्त्येते) —^{d}) D8 यावद् (for तावज्) B1 D8 9 याहि (for जहि)

10 D1 om 10 (cf v l 9) —^{a}) T3 corrupt K4 5 D3 om , Dn च (for तु) D8 T4 G पाचाल D2 5 7 प्रयातु कश्चित्पाचाल्य (D2 °ल्य), M योधं क (M1 कै)श्चित्तु पाचाल्य —^{b}) T3 पाचालो गम्यतामिति —^{c}) Dn3 परिश्रात Dn2 n3 व(Dn3 च)ल, D2 7 -बलश् K4 5 सूतो, D2 6 7 चाय (for तात) —^{d}) Dn1 n2 [ए]तद्, Dn3 D4 T1 2 G1 3 M [ए]व (for [ए]ष) B1 4 5 Dn युध्येत, D2 युद्धेन (for मुच्येत) K3 कर्हिचित्, K4 Dn T4 G M किल्बिषात्, D2 किल्बिष D5 7 मोक्तव्यो नैव किल्बिषी, T3 न मुच्येत च किल्बिषात् — After 10, K4 5 repeat 8^{ab}, followed by the repetition of 7^{cd} in K4

11 D1 om 11 (cf v l 9) T3 4 om 11^{a}–12^{b} —^{a}) K4 5 क्षपयित्वा, D3 10 11 हत्वा तव (by transp), M2–4 एव हत्वा D7 बल D4 प्रतिव्यूह्य च स बल —^{b}) D6 om (hapl) from संग्रामे up to ध्रुवमेष्यति (in 12^{c}) Ś1 K1 2 D3 धृतराष्ट्रजैः, D7 G3 °ज —^{c}) D8 विजितान् (hypermetric), M3 स्थितान् (for जितान्) —^{d}) D4 वपुर् (for रूप) Dn नृप , D2 7 G1 M3 महान् (for महत्) — After 11, D4 ins

153* यथा दैत्यचमू हत्वा पुरा शक्रो महाबल ।

12 T3 4 om 12^{ab}, D6 om up to ध्रुवमेष्यति (for both, cf v l 11) —^{a}) K2 नियतं, G2 स हत (for निहत) K4 5 B1 D9 M3 सु , D10 स्वं (for स्व) D2 7 बल K4 5 B D2 5 7 मत्वा (for दृष्ट्वा) —^{b}) M1 पीडितश् D4 धृतराष्ट्रसुतो बलि —^{d}) D2 5 वधे (D9 °ध) च (for वधाय) T2 [ह]मतो (for [आ]त्मनो) B1 Dn1 D2 3 6 8 T2 4 G1 3 M3 नृप, D9 नृप

13 S (except T1 2) om 13^{ab} B4 damaged for 13–17 —^{a}) Ś1 K1 2–5 B (B4 damaged) Dn2 D1–11 फाल्गुन , K2 फल्गुणस्, Dn1 n2 पाण्डवस् D2 5 7 च (for तु) —^{c}) D3 धार्तराष्ट्र K2 -हता (for सुता) —^{d}) Dn1 D1 3–10 11 T1 2 माधव, T3 4 -संयुगे (for मानद) D2 भीमसेनेन मानद —^{e}) B2 T1 2 G1 3 यौ स्वेतौ, D4 युध्येतौ, M3 यावतो (for यावेताव्) Dn उत्थितौ कृष्ण, D1 T1 2 4 G1 3 M द्वाव(T1 सद , T2 उप , T4 स्यात्र)तिष्ठेता (for आस्थितौ कृष्ण) D1 यौ चैतौ स्थितौ कृष्ण (submetric), G2 एतौ द्वाववशिष्टौ च — K2 repeats 13^{f} after 14^{c} —^{f}) T3 corrupt K4 तावच्च, D4 तौ चापि, D9 तावता (for तावद्य) Dn1 D2 5 G1 भविष्यति

14 B4 damaged Before 14, T3 G2 M ins अर्जुन —^{a}) D9 शल्यो (for द्रोण) —^{b}) Dn1 om कर्णो D4 महत् (for हत) B1 D3 9 हतो वैकर्तनस्तथा, D1 हत कर्णो धनुर्धर , M3 सूतपुत्रश्च संयुगे —^{c}) K2 कृष्ण (for शल्यो) — After 14^{c}, K2 repeats 13^{f} K2 om 14^{d}

15 B4 damaged —^{a}) D5 हता (for हया) D1 M पचशत —^{b}) Dn शकुनि (for °ने) D2 5 सौबलस्य K4 5 D1 ह (for च) —^{c}) K4 5 B1 3 Dn D6 8 9 T1 2 4 M च, D2 त्रि (for तु) B5 गते (for शते) D4 शतानि स्यदनाना हि —^{d}) D3 ह्येव (for एव) —^{e}) D2 3 T2 3 दन्तीना Dn2 n3 D4 5 7 तु (for च) T4 दंतिना चैव साहस्रं —^{f}) D3 त्रिसहस्रा ; D4 T3 4 G2 M द्विसा(T4 °स)हस्रा , T1 2 G1

दन्तिनां च शतं साग्रं त्रिसाहस्राः पदातयः ॥ १५
अश्वत्थामा कृपश्चैव त्रिगर्ताधिपतिस्तथा ।
उलूकः शकुनिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ १६
एतद्बलमभूच्छेषं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
मोक्षो न नूनं कालाद्धि विद्यते भुवि कस्यचित् ॥ १७
तथा विनिहते सैन्ये पश्य दुर्योधनं स्थितम् ।
अद्याह्ना हि महाराजो हतामित्रो भविष्यति ॥ १८
न हि मे मोक्ष्यते कश्चित्परेषामिति चिन्तये ।
ये त्वद्य समरं कृष्ण न हास्यन्ति रणोत्कटाः ।
तान्वै सर्वान्हनिष्यामि यद्यपि स्युरमानुषाः ॥ १९
अद्य युद्धे सुसंक्रुद्धो दीर्घं राज्ञः प्रजागरम् ।
अपनेष्यामि गान्धारं पातयित्वा शितैः शरैः ॥ २०
निकृत्या वै दुराचारो यानि रत्नानि सौबलः ।
सभायामहरद्द्यूते पुनस्तान्याहराम्यहम् ॥ २१
अद्य ता अपि वेत्स्यन्ति सर्वा नागपुरस्त्रियः ।
श्रुत्वा पतींश्च पुत्रांश्च पाण्डवैर्निहतान्युधि ॥ २२
समाप्तमद्य वै कर्म सर्वं कृष्ण भविष्यति ।
अद्य दुर्योधनो दीप्तां श्रियं प्राणांश्च त्यक्ष्यति ॥ २३ C 9 1467 B. 9 27 25 K. 9 26 23

त्रिसाहस्र (for °स्राः) D4 T G1 2 M त्र पत्तय (for पदातय) D1 सहस्र च पदातिना, G3 द्विसाहस्र च वर्तय

16 B1 damaged K4 5 om (hapl) 16ᵇᶜ — ᵇ) T3 तदा (for तथा) — ᶜ) D उलूक — ᵈ) K3 तु (for च) B सात्वत

17 B1 damaged — ᵃ) D2 7 बलम् K2 M3 शिष्ट (for शेष) — ᵇ) Ś1 K1-3 मानद (for माधव) — D1 om. 17ᶜ–18ᵇ — ᶜ) M1 transp न and नून D4 काले, D7 कालाद्, Dn1 वै, D9 10 11 तु (for हि) G3 मोक्षो नून कालमिद्धो — ᵈ) B2 भुवि विद्यति कस्यचित्

18 D1 om 18ᵃᵇ (cf. v l 17) — ᵃ) B2 हि, Dn1 n2 D2 3 - 7 [अ]पि (for वि) D7 निहिते, T2 निहत (for ते) Ś1 K1-3 शल्ये (for सैन्ये) D4 भुक्त्वा हि पृथिवीमेका — ᵇ) T G हत, M1 स्थित (for स्थितम्) — ᶜ) K4 5 B (except B1) D8 9 [अ]द्यनि, Dn D2 7 [अ]ह्ना वै, D3 [अ]द्य हि हि, G2 भ्राता, G3 [अ]द्य हि (for [अ]ह्ना हि) D1 धर्मपुत्रो, D2 महाराज

19 D1 om 19ᵃᵇ — ᵃ) Dn1 वि, D4 [अ]सौ (for मे) D3 8 6 किंचित् (for कश्चित्) Dn2 n3 न हि स्यमोक्ष्यते कश्चित् (sic) — ᵇ) D3 10 11 इह (for इति) K4 5 T3 G3 चिंतय, D4 मे मति, D8 9 चिंतयन्, T1 2 निश्चय (for चिन्तये) — ᶜ) T1 2 समरे Dn1 n3 कृष्णा (for कृष्ण) — ᵈ) D2 corrupt. D4 सहिष्यति, T3 4 G1 3 नो (G1 न) हास्यते (G3 °ति), G2 मे हास्यति (for न हास्यन्ति) B1 2 6 D1 बलोत्कटा, D2 6 10 11 T3 4 G मदो°, M3 रणोद्धटा (for °त्कटा) — ᵉ) M1 सर्वानि (for वै सर्वान्) — ᶠ) B1 Dn2 n3 D2 3 6 7 11 न (for अ) D4 यद्यपि सुरमानुष (sic)

20 D1 om 20–22 B1 damaged — ᵃ) D4 तु गोविंद, D7 स सक्रुद्धो, D8 सुसक्रुद्धे, D9 °रब्धे, S समुद्धत् (T2 G2 °द्धो) (for सुसंक्रुद्धो) K4 5 अद्य युद्धेषु सक्रुद्धो — ᵇ) D9 धर्म (for दीर्घं) K8 राज्य-, K4 रात्र (for राज्ञ) — ᶜ) D8 अपि (for अप) Ś1 K (except K3) Dn D4-- T3 गांधारिं, M3 गधार (for गान्धार) — ᵈ) D10 11 घातयित्वा (for पात) K2 T3 शरैं शि(K2 श)तैं (by transp), D3 6 7 शि(D6 7 सि)तैं शि(D5 श)रैं D9 पायित्वा निशितैं शरैं (sic)

21 D1 om 21 (cf. v l 20) — ᵃ) D4 च (for वै) — ᵇ) D2 सौबल — ᶜ) Dn1 T2 G2 M3 आहरद्, M4 अहरन् (for रद्) T3 युद्धा, T4 G1 2 युद्धे (for द्यूते) — ᵈ) D6 T4 M2-4 तान् (for तानि) K4 5 पुनस्तेभ्यो हराम्यह, D7 वार्यमाणोपि माधव

22 D1 om 22 (cf. v l 20) Dn om. (hapl.) 22–25 B1 damaged — ᵃ) K4 5 तान् (for ता) B (B1 damaged) D9 M1 2 4 रोत्स्यति (for वेत्स्यन्ति) D2 5 7 अद्य ज्ञास्यति परम, D4 अद्य ता विलपिष्यति, T3, 4 G अपि (G2 द्य) वेत्स्यति मच्छक्ति — ᵇ) D2 5 7 दुर्त, D3 सर्वे (for सर्वा) B1 2 D6 10 11 T1 G1 नागपुरे (for °पुर) — ᶜ) D4 श्रुत्वा पितृश्च भ्रातृश्च — ᵈ) K6 D3 निहितान् D2 5 7 रणे (for युधि)

23 Dn om 23 (cf v l 22) B5 T3 om. 23ᵃᵇ — ᵃ) D2 वै ततु, D6 7 मे कर्म, T1 2 G M वै कृष्ण, T4 वार्ष्णेय (for वै कर्म) K4 5 सम ममाद्य वै कर्म, D3 समासाद्य यत्कर्म (submetric) — ᵇ) T1 2 G2 सर्वं कर्म, T4 G1 3 M कर्म सर्वं (for सर्वं कृष्ण) — ᶜ) D6 अथ (for अद्य) — ᵈ) D9 प्रिय (for श्रिय)

C 9 1467 B 9 27 25 K 9 26 24 नापयाति भयात्कृष्ण संग्रामाद्यदि चेन्मम ।
निहतं विद्धि वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रं सुबालिशम् ॥ २४
मम ह्येतदशक्तं वै वाजिवृन्दमरिंदम ।
सोढुं ज्यातलनिर्घोषं याहि यावन्निहन्म्यहम् ॥ २५
एवमुक्तस्तु दाशार्हः पाण्डवेन यशस्विना ।
अचोदयद्धयान्राजन्दुर्योधनबलं प्रति ॥ २६
तदनीकमभिप्रेक्ष्य त्रयः सज्जा महारथाः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव सहदेवश्च मारिष ।
प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनजिघांसया ॥ २७
तान्प्रेक्ष्य सहितान्सर्वाञ्जवेनोद्यतकार्मुकान् ।
सौबलोऽभ्यद्रवद्युद्धे पाण्डवानाततायिनः ॥ २८
सुदर्शनस्तव सुतो भीमसेनं समभ्ययात् ।
सुशर्मा शकुनिश्चैव युयुधाते किरीटिना ।
सहदेवं तव सुतो हयपृष्ठगतोऽभ्ययात् ॥ २९
ततो ह्ययत्नतः क्षिप्रं तव पुत्रो जनाधिप ।
प्रासेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भृशम् ॥ ३०
सोपाविशद्रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः ।
रुधिराप्लुतसर्वाङ्ग आशीविष इव श्वसन् ॥ ३१
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां सहदेवो विशां पते ।
दुर्योधनं शरैस्तीक्ष्णैः संक्रुद्धः समवाकिरत् ॥ ३२

D2 5 7 प्र (for च) D1 3 10 11 मोक्ष्यति, D2 4 5 7 हा(D4 हा)स्यति (for त्यक्ष्यति) T1 2 श्रिय प्राणानपि त्यजेत्, T3 4 G M श्रिय राज्य च हास्यति

24 Dn om 24 (cf v l 22) D1 om 24 B4 damaged for 24–25 —^{a}) D3 नोपयाति K4 5 यदा (for भयात्) —^{b}) D4 corrupt K4 5 B (B4 damaged) D8 9 अद्य, T3 4 G इति (for यदि) Ś1 K1 3 तन् (for चेन्) —^{c}) K2 3 निहित, K5 निवृत्तं (for निहत) D2 5 7 निहनिष्यामि वार्ष्णेय —^{d}) T1 2 तु (for सु) D2 7 बालिश, D3 बालिन (for शम्)

25 Dn om 25 (cf v l 22) B4 damaged —^{a}) D5 चैतद्, D9 10 स्वेतद्, M [अ]द्य तद् (for ह्येतद्) D11 अशक्य वै, T1–3 G2 अप(T3 हि प)र्याप्त (for अशक्तं वै) T4 G1 3 न ह्येतदपि पर्याप्त —^{b}) K2 corrupt D2 5 7 अश्व (for वाजि) —^{c}) D7 T2 ज्यातळ T2 M1 निर्घोषान् T3 G2 सोस्तु ज्यातल निर्घोषो —^{d}) D2 पाहि, T1 3 4 G2 M4 यावद् (for याहि) K4 5 D4 याहि, T1 एन, T3 4 G2 एतान्, M एत (for यावन्) G3 अरीन् (for अहम्) G1 वासुदेव निहन्म्यरीन्

26 Before 26, S (except T1 2) ins संजय —^{a}) M3 स एवम् (hypermetric) (for एवम्) —^{b}) D1 विजयेन (for पाण्डवेन) B (except B2) Dn D2 5 7 9 मनस्विना, T3 4 G3 M महात्मना (for यशस्विना) —^{c}) Dn2 n3 D1 2 7 अनोदयत् (for अचो°) M2 रथं (for हयान्) —^{d}) Ś1 K1 वध, D2 7 बळ, M रथ (for बल) D9 दुर्योधनजिघांसया (= 27^{f})

27 D1 om 27^{ab} —^{a}) K4 तदानीकम् D9 अभिप्रेत्य —^{b}) M3 यत्र (for त्रय) Dn1 सज्ज-, M2 सर्व, M3 4 सर्वे (for सज्जा) —^{f}) D4 S (except T1 2) वधेप्सया (T3 4 °व)

28 ^{a}) D4 [आ]पतत (for सहितान्) S तान्स(M2 तरस)मीक्ष्य तत सर्वान् —^{b}) D3 जघनोद्यत, M2 3 चलेनो° (for जवेनो°) Ś1 K1 2 B (except B2) D2 4 5 7–9 कार्मुक (K2 D4 °का), G3 कार्मुकं (for -कार्मुकान्) —^{c}) D2 7 सौबळो T3 [ऽ]प्यद्रवद् (for ऽभ्य°)

29 ^{a}) D9 सुदर्शन —^{b}) T2 समभ्यधाव् —^{d}) K4 युयुत्सुते, K5 °ध्यते (for °धाते) M1 युयुधान किरीटिनौ —^{f}) D10 -पृष्ठ्य- D9 भयात् (for ऽभ्ययात्)

30 B4 damaged for 30^{ab} —^{a}) K3 B (B4 damaged) D3 8–11 हि यत्नत, Dn T1 3 4 G1 3 M [ऽ]स्य यत्न(M1 °त)त, D2 [ऽ]स्य पृष्ठत, D4 प्रयतत, D5 7 [ऽ]श्वपृष्ठग, D6 [ऽ]भ्ययास्स तु; T2 [ऽ]भ्याप-तत (for ह्ययत्नत) D1 ततो दुर्योधनो राजा —^{b}) Ś1 K1 2 नराधिप, D9 4 7 10 T1 जनाधिप —^{c}) K4 5 M2–4 सहदेव च (M2–4 °व तु, M3 [also] °वस्तु) प्रासे(K5 °शे)न, B (except B2) D2 5–8 M1 सहदेवस्य प्रासे(B1 °शे)न, D9 सहदेव तस्य प्रासेन (sic), T1 2 सहदेवस्य शिरसि —^{d}) T1 2 प्रासेन (for शिरसि) D3 M3 4 प्रा(D3 प्र)हनद्; T1 प्रहरद् (for प्रा°) T3. 4 G2 3 तदा (for भृशम्)

31 ^{b}) M1 पीडित (for ता°) —^{c}) B2 रुधिरोक्षित, B3 D8 9 रुधिरप्लु(B3 °रोत्प्लु)त- —^{d}) K2 D5 9 आसीविष

32 ^{a}) M3 प्रतिलब्धस् —^{d}) D4 सक्रुद्धै, T3 om.

पार्थोऽपि युधि विक्रम्य कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
शूराणामश्वपृष्ठेभ्यः शिरांसि निचकर्त ह ॥ ३३
तदनीकं तदा पार्थो व्यधमद्बहुभिः शरैः ।
पातयित्वा हयान्सर्वांस्त्रिगर्तानां रथान्ययौ ॥ ३४
ततस्ते सहिता भूत्वा त्रिगर्तानां महारथाः ।
अर्जुनं वासुदेवं च शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३५
सत्यकर्माणमाक्षिप्य क्षुरप्रेण महायशाः ।
ततोऽस्य स्यन्दनस्येषां चिच्छिदे पाण्डुनन्दनः ॥ ३६
शिलाशितेन च विभो क्षुरप्रेण महायशाः ।
शिरश्चिच्छेद प्रहसंस्तप्तकुण्डलभूषणम् ॥ ३७
सत्येषुमथ चादत्त योधानां मिषतां ततः ।
यथा सिंहो वने राजन्मृगं परिबुभुक्षितः ॥ ३८
तं निहत्य ततः पार्थः सुशर्माणं त्रिभिः शरैः ।
विद्ध्वा तानहनत्सर्वान्रथान्रुक्मविभूषितान् ॥ ३९
ततस्तु प्रत्वरन्पार्थो दीर्घकालं सुसंभृतम् ।
मुञ्चन्क्रोधविषं तीक्ष्णं प्रस्थलाधिपतिं प्रति ॥ ४० C 9 1485 B 9 27 43 K 9 26 41

(for मद्बहु) K. D2 6 समवाकिरन्, B1 . T3 °ताड यत्, T4 G °वारयत् (for °वाकिरत्)

33 ^{a}) D1 M3 हि (for ऽपि) D3 विक्राम्य —^{b}) M1 युधिष्ठिर (for धनंजय) —^{d}) K4 5 प्र, D1 G1 च, T3 4 G2 3 त्रि (for नि) D4 च (for ह)

34 ^{a}) T3 तदानीक D2 यदा (for तदा) —^{b}) B1 4 5 D4 5 6 S (except T1 2) निशितै (for बहुभि) D2 om शरै — After 34^{b}, D3 reads from हारथा (in 35^{b}) up to शर (in 35^{d}) for the first time, repeating the same in its proper place. T2 4 om 34^{c}–36^{b} —^{c}) Dn2 यातयित्वा, M निहत्य तु (for पातयित्वा) B1 G1. 3 M रथान, Dn नृपान् (for हयान्) —^{d}) D2 महारथान (for रथान्ययौ) D4 त्रिगर्तानन्ु आययौ

35 For the repetition in D3, cf. v 1 34 T3 4 om 35 (cf v 1 34) —^{a}) T1 2 मर्त्रे (for भूत्वा) —^{d}) D3 (first time) शर्म्ये (sic) (for शर) M1 3 भ्रवाक्रिरत K4 . शरवर्षेण चाकिरन

36 T3 4 om 36^{ab} (cf v 1 34) K4 om 36^{ab} —^{a}) D4 - (marg , orig as in text) म सुशर्माणम्, D9 सत्यवर्माणम् (for °कर्माणम्) Dn आहत्य (for आक्षिप्य) —^{b}) D1 महारथ (for °यशा) —Ś1 K1-3 B1 D1 8 om (hapl) 36^{c}–37^{b} K5 om 36^{c}–38^{b} K4 reads 36^{cd} after 38^{b} —^{c}) D3 corrupt K4 [ऽ]य, T3 G2 [ऽ]य (for ऽस्य) T3 स्यंदनं ज्येष्ठं, G2 °ना न्येषां (for °नस्येषां) D4 तथा स्यंदनमप्येषां —^{d}) Dn D1 6 11 T3. 4 G3 चिच्छेद (D4 T3 °दे), G1 चिच्छिदे (for चिच्छिदे)

37 Ś1 K1-3 B1 D1 8 om 37^{ab}, K5 om 37 (for both, cf v 1 36) K4 om. (hapl) 37^{ab} —^{a}) D7 शिळाशितेन D5 7 च प्रभो, M भल्लेन (for च विभो) —^{b}) M सुतीक्ष्णेन (for क्षुरप्रेण) D4 S महारथ (for °यशा) — T1 2 read 37^{c}–38^{d} after 44^{b} —^{c}) Ś1 K1-3 विहसस्, Dn2 n3 D3 10 11 T G सहसा, D1 4 समरे (for प्रहसंस्) —^{d}) D1 रत्न, M दिव्य (for तप्त) D7 कुडळ Ś1 भूषणं, K3 D1 2 4 6 S भूषित, D10 -भूस्तण (for भूषणम्) — After 37, D1 ins

154* हाहाकारस्ततो जातो हते वीरे सुशर्मणि ।
तावकानां बलौघानां राजन्दुर्मन्त्रितात्तव ।

38 For the sequence in T1 2, cf v 1 37 K5 om 38^{ab} (cf v 1 36) D1 om 38–44 —^{a}) D3 6 corrupt B1 T1 3 G1 2 सत्येषुम्, D4 अन्येषाम् (for सत्येषुम्) Ś1 K1 2 अपि (for अथ) —^{b}) M योधाना T2 4 तथा, G2 तदा (for तत) D4 मिषतां सर्वधन्विनां, T2 स सत्येषु तथादत्त — After 38^{b}, K4 reads 36^{cd} —^{c}) D2 5 7 मृग (for वने) —^{d}) Ś1 K1 T3 मृश, D2 5 7 वने, G3 मृगीं (for मृग) G2 प्रति (for परि) D4 मृगोपरि बुभुक्षित

39 D1 om 39 (cf v 1 38) —^{a}) D2 स, D4 तान्, D6 7 T2 G1. 3 स (for तं) —^{b}) K4 5 सुध र्माणं (for सुश) —^{c}) D9 तेन, T G च, M तु (for तान) K4 6 T1 2 G1 3 M न्यहनत्, D2 सन्य हन, D5 निहतान्, D8 9 अहरत्, T3 4 G2 [अ]भ्य हनत् (for अ°) T3 पश्चाद् (for सर्वान्) Dn विद्ध्वा बाणै सुनिशितै —^{d}) K6 om. रथान्. T4 G2 रत्न ; M1 रुक्म (for रुक्म).

40 D1 om 40 (of v 1 38) —^{a}) K4 भ्रातर, B1 3 D3 प्रब्रुवन्, B4 5 प्रहरन्, Dn स त्वरन्, D2 प्राचरन्, D4. 9 प्राद्रवन्, D5 प्रास्वरत्, T1 2 G1 3 प्रवर, T3 4 G2 प्रवर , M3 प्रहसन (for प्रत्वरन्) D6 om from पार्थो up to पूरयित्वा (in 41^{c}) K5 D3 7 10 11 तत प्रायात्त्वरन्पार्थो, B2 तत प्राया**न्पार्थो —^{b})

C 9 1485
B 9 27 43
K 9 26 42

तमर्जुनः पृषत्कानां शतेन भरतर्षभ ।
पूरयित्वा ततो वाहान्न्यहनत्तस्य धन्विनः ॥ ४१
ततः शरं समादाय यमदण्डोपमं शितम् ।
सुशर्माणं समुद्दिश्य चिक्षेपाशु हसन्निव ॥ ४२
स शरः प्रेषितस्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना ।
सुशर्माणं समासाद्य बिभेद हृदयं रणे ॥ ४३
स गतासुर्महाराज पपात धरणीतले ।
नन्दयन्पाण्डवान्सर्वान्व्यथयंश्चापि तावकान् ॥ ४४
सुशर्माणं रणे हत्वा पुत्रानस्य महारथान् ।
सप्त चाष्टौ च त्रिंशच्च सायकैरनयत्क्षयम् ॥ ४५
ततोऽस्य निशितैर्बाणैः सर्वान्हत्वा पदानुगान् ।
अभ्यगाद्भारतीं सेनां हतशेषां महारथः ॥ ४६
भीमस्तु समरे क्रुद्धः पुत्रं तव जनाधिप ।
सुदर्शनमदृश्यन्तं शरैश्चक्रे हसन्निव ॥ ४७
ततोऽस्य प्रहसन्क्रुद्धः शिरः कायादपाहरत् ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतः प्रापतद्भुवि ॥ ४८
तस्मिंस्तु निहते वीरे ततस्तस्य पदानुगाः ।
परिवव्रू रणे भीमं किरन्तो विशिखाञ्शितान् ॥ ४९

D2 7 दीर्घकाळ K3 B (except B3) D2–4 8–11 T3 G2 सुसन्नत, M1 °भृश (for °भृतम्) —c) D3 4 T4 सुचत् K5 D2 5 7 कोप (for क्रोध) K2 D2 T3 -वश (for -विष) Ś1 K1–3 D3 9 दीप्तं, T1 2 4 G1 3 M तीव्र, T3 G2 तत्र (for तीक्ष्ण) —d) K4 5 D11 प्रस्था (D11 °स्थ)नाधिपतिं, T G त्रिगर्ता° (for प्रस्थला°) K2 प्रभो (for प्रति)

41 D1 om 41 (cf v l 38) D6 om up to पूरयित्वा (cf v l 40) —a) D5 7 T3 M3 ततो (for तम्) Ś1 K1 पृषक्काना, T4 पृषत्काणा —b) D3–5 भरतर्षभ, S नतपर्वणा (T2 G1 °णा) —c) T3 ह्यस्य (for वाहान्) —d) D4 corrupt K3 D10 11 T3 प्रा (D10 प्र)हरत्, K4 5 B2 3 Dn D2 5–7 अहनत्, B1 4 5 D9 अहरत्, D8 प्राहनत्, D3 lacuna (for न्यहनत्) T1 3 4 G तत्र (for तस्य) G1 धन्विनं

42 D1 om. 42 (cf v l 38) —a) B Dn D2 5 7 9 M समाधाय (for °दाय) —b) D8 -दडसम K4 5 रणे, B1 सित, B2 T1 2 4 G महत्, B3–5 Dn D4 6 पर, D3 10 11 तदा, T3 ह्यात् (for शितम्) D2 5 7 यमदण्डोपमप्रभ —Ś1 K1–3 D3 5 om (hapl) 42c–43b B2 damaged for 42cd —c) D9 समुत्क्षिप्य (for °दिश्य) —d) K4 5 स (for [आ]शु)

43 D1 om 43 (cf v l 38) Ś1 K1–3 D3 5 om 43ab (cf v l 42) —a) Dn D2 7 शर सं, T3 त्न तु सं (for स शर.) —b) D8 धन्विना M3 क्रुद्धेन दृढधन्विना —c) M1 3 4 समाहत्य (for °साद्य) —d) B2 बिभिदे (for बिभेद) K2 हृदये

44 D1 om 44 (cf v l 38) —b) M3 पृथिवी (for धरणी) D2 7 -तळे T G M1 3 4 निपपात महीतले (T2 °ळे) —After 44b, T1 2 read 37c–38d —c) K4 मर्दयन (for नन्दयन्) —d) S [ए]व (for [अ]पि) K2 कौरवान् (for तावकान्)

45 a) D1 M ततो (for रणे) —b) D3 तस्य, T4 पुमान (for पुत्रान्) K4 5 D6 M3 तस्य, D4 चान्य, D8 पुत्रान (for अस्य) D1 धनजय, D4 महानलान् (for °रथान्) —c) T3 [अ]ष्टौ पट, G1 चाष्ट (for चाष्टौ) Ś1 K1 2 त्रिंशत च, B3 च त्रिंशत्तु, D3 च विंशच्च

46 B5 om 46–49 D1 om 46 —cd) B1 3 4 D8 9 अभ्ययाद्, M सत्यगाद् (for अभ्य°) D4 हत्वा (for सेना) D2 हतशेषो, D3 हत शेषां, D4 हत शेष (sic) (for हतशेषां) T G ह्यभ्यगात्तावकान्सर्वान्हतशेषान्महारथान

47 B5 om 47 (cf v l 46) —a) Dn2 n3 D5 7 M भीमसेनस्तु सक्रुद्ध —b) D3 4 जनाधिप, D3 धिप —c) Ś1 K1 2 अदृश्य वै, K4 °श्यं तं, S (except G3) °श्य तु

48 B5 om 48 (cf v l 46) —a) G1 प्राहरत् (for प्रहसन्) K4 5 हृष्ट, D4 तत्र (for क्रुद्ध) —b) K4 D5 अपातयत्, D4 अपोहरत् (for अपा) —c) D6 transp क्षुरप्रेण and सुतीक्ष्णेन M3 तु (for सु)

49 B5 om 49 (cf. v l. 46) —a) M पतिते (for निहते). M1 घोरे (for वीरे). —After 49a, D1 ins.

155* तदनीकवन महत् ।
अदहद्भीमसेनस्तु हेलया बाणवह्निना ।

ततस्तु निशितैर्बाणैस्तदनीकं वृकोदरः ।
इन्द्राशनिसमस्पर्शैः समन्तात्पर्यवाकिरत् ।
ततः क्षणेन तद्भीमो न्यहनद्भरतर्षभ ॥ ५०
तेषु तूत्सायमानेषु सेनाध्यक्षा महाबलाः ।
भीमसेनं समासाद्य ततोऽयुध्यन्त भारत ।
तांस्तु सर्वाञ्शरैर्घोरैरवाकिरत पाण्डवः ॥ ५१
तथैव तावका राजन्पाण्डवेयान्महारथान् ।
शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ५२
व्याकुलं तदभूत्सर्वं पाण्डवानां परैः सह ।
तावकानां च समरे पाण्डवेयैर्युयुत्सताम् ॥ ५३
तत्र योधास्तदा पेतुः परस्परसमाहताः ।
उभयोः सेनयो राजन्संशोचन्तः स बान्धवान् ५४ C. 9 1500 B 9 27 57 K 9 26 56

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

— D1 om from 49^e up to the end of the adhy including colophon — ^c) M शितान (for रणे) Ś1 K1 2 वीर, D11 क्रुद्धा (for भीम) — ^d) Dn मुचतो (for किरन्तो) K4 6 D1 विशिखाम्, D3 6 10 11 विवि धाञ्, G3 निशिताम् (for विशिखाञ्) K4 . D2 3 5–7 10 11 T4 G2 शरान, D8 G4 M बहून् (for शितान)

50 D1 om. 50 (cf v l 49) — ^a) D4 T3 4 G M1–4 विविधैर् (for निशितैर्) — ^b) K5 तथानीक, B1 3 D2 10 11 T3 तवा°, D8 9 तम°, G1 तदा° (for तद°) D5 अवाकिरत पाडव — ^c) D6 -समस्तस्य, D7 °स्पर्शं (for °स्पर्शैः) — ^d) Ś1 K1 5 D1 T4 M1 पर्यवाकिरन, K4 Dn2 n3 D5 T1 2 °वारयत्, Dn1 D2 7 8 G3 वारयन (for वाकिरत्) D3 तदनीक समतत — ^e) B (except B4) D2 . 7 9 क्षणात्तु, Dn क्षणे तु (for क्षणेन) K4 5 B2 D2 4 7 त भीमे(, B1 3–5 Dn D. 9 T2 तान्भीमो, T3 भीमोन्यन, T1 G1 3 M भीमो न्यान, G4 भीमस्तान (for तद्भीमो) D3 तत क्षमाव तस्मात्तु — ^f) K2 G2 न्य(G3 क्ष)हनद्, K4 D. 7 न्यद्र(K4 °ज)हद्, D1 न्यहरद् (for न्यहनद्) D3–5 7 G1 भरतर्षभ

51 D1 om 51 (cf v l 49) — ^a) D7 तेन (for तेषु) B1 4 5 D2 6 7 तु छायमानेषु; B8 मूच्छाय° (sic), Dn1 तच्छाय°, Dn2 n3 प्रच्छाय°, D8 9 वै वध्य° (for तूत्साय°) S (except T1 2) ततस्तु युध्य(M हन्य)-मानेषु — ^b) T2 सेनाध्यक्षं B. महारणा, D2 7 °बला, D3 10 11 °रथा (for °बला) T3 4 G M3 4 सेनाध्यक्षो महाबल — ^d) D3 T3 4 ततोयुध्यत, D6 ततो युध्येत, M समयुध्यत (for ततोऽयुध्यन्त) D4 ततो युयुधुर्भरतर्षभ (hypermetric), — B2 damaged for 51^ef — ^e) K3 D7 10 11 स (for तांस्) Ś1 K1 स, K2 om, K3 D3 5. 7 10. 11 तान्, B1 च (for तु) D6 om from शरै up to र्यवार (in 52^d) B (B2 damaged) Dn D2, 4 5 7–9 S (except T1 2) राजन्, D3 बाणैर् (for घोरैर्) K4 5 तान्सर्वान्स शरैर्घोरैर् — B4 5 repeat 51^f–52^a after 54^c — ^f) M न्यवारयत (for अवाकिरत)

52 For the repetition in B4 5, of v l 51 D1 om 52 (cf v l 49) D6 om up to र्यवार (cf. v l 51) — ^b) T3 महारथा — ^d) D4 पर्यवाकिरन (for °रयन)

53 D1 om 53 (cf v l 49) — ^a) D7 व्याकुळ G3 सर्वान् (for सर्वं) — ^b) Ś1 K महद्बल, D6 समतत (for परै सह) — ^c) K5 om. च T4 तावकं चापि समरे — ^d) Ś1 K1–3 युयुत्सुभि (for त्सताम्)

54 D1 om 54 (cf v l 49) M1 om 54 — ^a) Ś1 K1 lacuna for तत्र योधास्तदा B1 D8 9 T4 तत, D4 यत्र (for तत्र) T4 तयो, M2 4 यौधास् (for यो°) D4 T2, 4 G2 3 समापेतु, T2 M3 तथा पेतु (for तदा पेतु) K2 ते तत्र सहसा पेतु — ^b) D8 -समंतत, T3 समागता (for °हता) — After 54^c, B4 5 repeat 51^f–52^a — ^d) D2 संशोचंत; T1. 3. 4 G3 M1–4 °चंति; G1. 2 संशेरंति (for संशोचन्त) B4 5 Dn2 n3 D6 7–9 स्व (for स) K4 T3 4 G2 पांडवान्, G1 पाडवा, M1–4 बाधवा (for बान्धवान्)

Colophon om. in D1 — *Adhy name* Ś1 K D6 9–11 सुशर्मवध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 25, D4 26 (as in text), D10 S 27, D11 28 — *Śloka no* K5 56, Dn 54

२७

C 9 1501
B 9 28. 1
K 9 27 1

संजय उवाच ।
तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे नरवाजिगजक्षये ।
शकुनिः सौबलो राजन्सहदेवं समभ्ययात् ॥ १
ततोऽस्यापततस्तूर्णं सहदेवः प्रतापवान् ।
शरौघान्प्रेषयामास पतंगानिव शीघ्रगान् ।
उलूकश्च रणे भीमं विव्याध दशभिः शरैः ॥ २
शकुनिस्तु महाराज भीमं विद्ध्वा त्रिभिः शरैः ।
सायकानां नवत्या वै सहदेवमवाकिरत् ॥ ३
ते शूराः समरे राजन्समासाद्य परस्परम् ।
विव्यधुर्निशितैर्बाणैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ।
स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैरा कर्णात्प्रहितैः शरैः ॥ ४
तेषां चापभुजोत्सृष्टा शरवृष्टिर्विशां पते ।
आच्छादयद्दिशः सर्वा धाराभिरिव तोयदः ॥ ५
ततः क्रुद्धो रणे भीमः सहदेवश्च भारत ।
चेरतुः कदनं संख्ये कुर्वन्तौ सुमहाबलौ ॥ ६
ताभ्यां शरशतैश्छन्नं तद्बलं तव भारत ।

27

1 ^{a}) D8 तस्मिन्प्रववृते युद्धे — ^{b}) K2 D8. 6 10 11 T1 2 गजवाजिनर(D3 °रथ)क्षये — ^{c}) D2 7 सौबरो (D7 °लो)

2 ^{a}) K8 B5 [ऽ]स्य पततस्, Dn D7 [ऽ]भ्याप°, D5 [ऽ]भ्यापतद् (submetric) (for ऽस्यापततस्) — ^{b}) S (except T1 2) महाबल· (for प्रतापवान्) — ^{c}) D1 शरौघ D8 0 M1 2 4 पातयामास — ^{d}) T2 घोषिण (for शीघ्रगान्) D1 पश्यतां सर्वधन्विना, D5 7 पतगा ञ्शीघ्रगानिव — ^{e}) Ś1 उलूपश्, T3 4 G M1 °क (for °कश्) D1 2 4–7 T3 तु (for च) S (except T1 2) राजन् (for भीम) — ^{f}) T1 G1 विव्याथ S निशितै (for दशभि)

3 K3 4 D6 8 T3 om. (hapl) 3^{ab} D10 om 3 — ^{a}) K5 Dn D3–5 7 11 T4 M च, T1 त (for तु) T4 G3 महाराजन् (for °राज) — ^{b}) B1 D9 विव्याध दश(D9 च त्रि)भि शरै (= 2^{f}) — After 3^{b}, D3 reads 5^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. D8 om 3^{cd} — ^{c}) S (except T1 2) नवत्या निशितैर्बाणै — ^{d}) B1 D8 अपाकिरन्, T1 समवाकिरत् (hypermetric), T2 समाकिरत्, T3 स चाभ्ययात्, T4 G M समर्पयत् (for अवाकिरत्).

4 ^{a}) D8 शूराश्च, T4 ते वीरा. (for ते शूरा) — ^{b}) T3 समाजघ्नु (for °साद्य) — ^{c}) Dn D2 5 7 विविधुर्, D8 विभिदुर्, T1 G1 विव्यथुर् (for °धुर्) — ^{d}) Dn1 D5 बर्हण (for -बर्हिण-) B1 D4 वाससै (for -वाजितै.) D1 जिघासत· परस्पर — K1 om (? hapl) 4^{ef} D1 om. 4^{e}–5^{d} — ^{e}) T3 4 G रुक्म (for स्वर्ण) D2 7 शिला-, D4 तैल (for शिला) D4 धूतैर् (for धौतैर्) — ^{f}) K3 B1 2 D4 6 7 10 11 S (except T2) आकर्ण (for आ कर्णाद्) D4 प्रहतै°, S (except T1 2) -प्रच्युतै (for प्रहितै) Ś1 K2 3 शितै (for शरै·) — After 4, D8 9 read 8^{ab} for the first time, repeating it in its proper place

5 For the repetition in D3, cf v l 3 D1 om 5 (cf v l 4) D3 9 om. (hapl) 5^{ab} — ^{a}) D3 (both times) -भुजोन्मृष्टा, T3 -भृशोत्सृष्टा (for -भुजो°) D4 ताभ्या भुजबलोत्सृष्टा — ^{b}) D4 शस्त्र (for शर) — D3 reads 5^{c}–6^{b} on marg — ^{c}) Ś1 K1 अच्छादयद्, B1 आह्लादयन् (sic), Dn T1 2 M3 प्राच्छादयद्, D5 7 प्रच्छादयद् (D7 °यन्), D6 आच्छादयन् (for °यद्) D4 आच्छादयत तान्सर्वान् — ^{d}) K4 5 तोयदा Dn D2 5 7 धारा इव नभश्च्युता (Dn2 n3 °श्च्युत , D2 °श्च्युता), D8 10 11 धारा इव पयोमुच (D3 °चं), M प्रदिशश्च नराधिप

6 D3 reads 6^{ab} on marg — ^{a}) T2 तत्र (for तत·) — ^{b}) B (except B2) D8 9 वीर्यवान्, Dn D4. 5 7 मारिष (for भारत) — D8 om (hapl) 6^{c}–7^{b} — ^{c}) D4 चक्रतु (for चेरतु) T2 सर्वं; T4 संघे, G2 3 M सखे (for संख्ये) — ^{d}) D4 कुर्वंतु (for कुर्वन्तौ) Dn D2 4 5 7 T3 4 G तौ (for सु) D10 11 -महद्- (for महा) Ś1 K1 भुजौ; K2 -बल , B4 रणे; B5 -बलं, Dn D2 5 7 T3 4 G रथौ, D10 11 -बले (for -बलौ)

7 D8 om 7^{ab} (cf v l 6) D1 om 7–13 — ^{a}) K4 5 D2 6 8 G2 3 M3 छिन्न (for छन्न) Dn ताभ्या वै

अन्धकारमिवाकाशमभवत्तत्र तत्र ह ॥ ७
अश्वैर्विपरिधावद्भिः शरच्छन्नैर्विशां पते ।
तत्र तत्र कृतो मार्गो विकर्षद्भिर्हतान्बहून् ॥ ८
निहतानां हयानां च सहैव हययोधिभिः ।
वर्मभिर्विनिकृत्तैश्च प्रासैश्छिन्नैश्च मारिष ।
संछन्ना पृथिवी जज्ञे कुसुमैः शबला इव ॥ ९
योधास्तत्र महाराज समासाद्य परस्परम् ।
व्यचरन्त रणे क्रुद्धा विनिघ्नन्तः परस्परम् ॥ १०
उद्वृत्तनयनै रोषात्संदष्टौष्ठपुटैर्मुखैः ।
सकुण्डलैर्मही छन्ना पद्मकिञ्जल्कसंनिभैः ॥ ११
भुजैश्छिन्नैर्महाराज नागराजकरोपमैः ।
साङ्गदैः सतनुत्रैश्च सासिप्रासपरश्वधैः ॥ १२
कबन्धैरुत्थितैश्छिन्नैर्नृत्यद्भिश्चापरैर्युधि ।
क्रव्यादगणसंकीर्णा घोराभूत्पृथिवी विभो ॥ १३ C. 9 1514 B 9 23 13 K. 9 27 14

शारसछत्र — ^{b}) D2 7 बळ- B2 T2 तद्वलं भरतर्षभ — D3 reads 7^c–8^b on marg — ^{c}) Dn साधकारम् — ^{d}) Dn D2 5 7 तत्र तु, D5 भारत (for तत्र ह)

8 For the repetition in D2 9, cf. v 1 4 D1 om 8 (cf. v 1 7) D3 reads 8^{ab} on marg — ^{a}) D5 7 अश्वैर् (for अश्वैर्) M3 विवर (for विपरि-) — ^{b}) B (except B2) Dn D2, 8 5 (last two both times) T2 4 G1 M शरै, D4 भूर, D 7 शिरैश्च (for शर) Dn2 n3 D7 8 (both times) G M2–4 छिन्नैः, D4 -हृष्टैर्, T3 शृंगैर् (for च्छन्नैर्) Dn D2 7 7 तत्र तत्र (for विशा पते) — ^{c}) Ś1 K1–3 [आ]वृतो, K4 5 D8 10 11 वृतो, T3 कृते (for कृतो) D3 मर्दो, T3 मार्गे (for मार्गो) — ^{d}) M3 गतान (for हतान) D3 कर्षद्भिरहितान्बहून

9 D1 om 9 (cf v 1 7) — ^{a}) K5 निहितानां (for निह°) Ś1 K1, 2 T1 हतानां (for हयानां) K4 5 B (except B1) D4 . 7 M तु (for च) Dn D2 निहतैस्तु हयैश्चैव — ^{b}) Ś1 K1, 2 सह- (for हय) D2, 10 11 -सादिभि (for -योधिभि) — ^{c}) K4 B (except B1) Dn3 G1 8 चर्मभिर् (for वर्म°) K4 विनिकृत्तैश्चैव (hypermetric), Dn निकृत्तैश्च (submetric) — ^{d}) K4 6 D2 10 प्रासैश्च, D6 प्रासैश्च (for प्रासैश्च) B2 महेश्च; B4 5 D2 3 छत्रैश्च (for छिन्नैश्च) B2 भारत (for मारिष) — After 9^d, N (D1 om.) T1, 2 ins

156* ऋष्टिभि शक्तिभिश्चैव तोमरैश्च परंतप ।

[K3 ऋष्टिभि, Dn D2 5 7–9 11 असि(D2 °शि)भि, D4 6 रिष्टिभि, T1 2 यष्टिभि (for ऋष्टिभि) B (except B2) Dn1, n2 D4 5 7–9 समन्ततः (for परंतप) D3 10 11 सासिप्रास(D3 °श)रश्व(D2 10 °स्व)धै (= 12^b) (for the post half)]

— ^{e}) T1 2 वसुधा (for पृथिवी) T4 तैस्तु, M भाति (for जज्ञे) — ^{f}) B1 4 5 D3 सबला, D2 7 T4 G2 शबळा; D4 सुबला, T3 शवरा (for शबला) Ś1 K1, 2 [इ]व हि (for इव) M1, 2 4 शबला कुसुमैरिव

10 D1 om 10 (cf v 1. 7) — ^{a}) Dn D2 योधैस्, M योधास् — Ś1 K1–3 B1 Dn1 n2 D2 .. om (hapl) 10^{cd}, Dn3 reads it on marg — ^{c}) D5 व्यचरतो D6 क्रुद्ध T3, 4 G1 8 विचरति(T4 °त) स संक्रुद्धा, G2 M व्यचरन्समरे क्रुद्धा — ^{d}) D6 विनिजघ्नु (for °घ्नन्त) T G1, 3 M1 2 4 शितैः शरैः (for परस्परम्) G2 M3 निघ्नंतो नि(M3 विनिघ्नंति)शितैः शरैः

11 D1 om 11 (cf v 1 7) — ^{a}) D. उद्धृत्य, D7 9 उद्धृत्य, T4 उद्वर्त (for उद्वृत्त) T2 नयना (for °नै) D4 क्रोधात् (for रोषात्) — ^{b}) D4 स्पदम्याष्टमुखं सह (sic) — ^{c}) T4 भूमि (for मही) D4 छन्नै, M1 कीर्णा (for छन्ना) — ^{d}) K3 -संनिभं, B1 D5 9 सप्रभैः (for सनिभैः) — After 11, K4 5 read 13^{cd} for the first time, repeating it in its proper place

12 D1 om 12 (cf v 1 7) — ^{a}) D2 छन्नैर् (for छिन्नैर्) D4 मही छन्ना, T2 महाराजन् — ^{b}) D4 महागज (for नागराज) — ^{c}) T2 सगदैः, T3 4 G M सशरैः (for साङ्गदैः) Dn D5 T1 2 4 G2 M सतल- (Dn1 °त, T2 °ळ)त्रैश्च, G1 शूलखड्गैश्च, G3 सूर्यचित्रैश्च (for सतनुत्रैश्च) — ^{d}) D3 -प्राश (for -प्रास) K4 5 Dn D2–5 7 8 10 -परस्वधैः (D4 °रै)

13 D1 om. 13 (cf v 1 7) — ^{a}) B1, 5 D7 9 उच्छ्रितैश्च (for उत्थि°) T G1 3 M3 चैव, M1, 2 4 चापि (for छिन्नैर्) — ^{b}) D3 9 च परैर्, T3 4 G2 3 M3 अपरैर् (for चाप°) T3 अपि (for युधि) — K4 5 read 13^{cd} for the first time after 11 — ^{c}) K3 Dn1 D3 4 10 11 -संछन्ना, T1 2 -सपूर्णा (for संकीर्णा) — ^{d}) T4 [आ]र्द्रा, M1 2 4 तु (for [अ]भूत्) B1 D3 9 पते, T3 G2 तदा, G1, 3 तत, M1 2 4 बभौ (for विभो)

C 9. 1515 B 9. 28 16 K 9. 27 15 अल्पावशिष्टे सैन्ये तु कौरवेयान्महाहवे ।
प्रहृष्टाः पाण्डवा भूत्वा निन्यिरे यमसादनम् ॥ १४
एतस्मिन्नन्तरे शूरः सौबलेयः प्रतापवान् ।
प्रासेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भृशम् ।
स विह्वलो महाराज रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १५
सहदेवं तथा दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
सर्वसैन्यानि संक्रुद्धो वारयामास भारत ॥ १६
निर्बिभेद च नाराचैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
विनिर्भिद्याकरोच्चैव सिंहनादमरिंदम ॥ १७
तेन शब्देन वित्रस्ताः सर्वे सहयवारणाः ।
प्राद्रवन्सहसा भीताः शकुनेश्च पदानुगाः ॥ १८
प्रभग्नानथ तान्दृष्ट्वा राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥ १९
इह कीर्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान्समश्नुते ।
प्राणाञ्जहाति यो वीरो युधि पृष्ठमदर्शयन् ॥ २०
एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सौबलस्य पदानुगाः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ २१
द्रवद्भिस्तत्र राजेन्द्र कृतः शब्दोऽतिदारुणः ।
क्षुब्धसागरसंकाशः क्षुभितः सर्वतोऽभवत् ॥ २२
तांस्तदापततो दृष्ट्वा सौबलस्य पदानुगान् ।

14 ^{a}) Ś1 K1–3 अल्पावशिष्ट सैन्यं तु, D1 °वशिष्टे स्तुरगं — ^{b}) D9 कौरव्येयान् Ś1 K1–3 कौरवेय महा जव (K2 °बलं) — ^{c}) D3 भूता, S (except T1 2) राजन् (for भूत्वा) — ^{d}) K3 निन्युस्ते, D4 विनिन्युर्, G1 विनिन्ये, M निन्युर्वै (for निन्यिरे)

15 ^{a}) Dn1 भूय, T4 वीर (for शूर) — ^{b}) D2 7 सौबलेय — ^{c}) K4 प्राशेन — ^{d}) D3 M3 प्राह- नद् (for °रद्) — ^{e}) D1 विह्वलो — ^{f}) D4 रथो पस्थम् D2 ह्युपाविशत्

16 ^{a}) D3 M1 ततो, T2–4 G2 M2–4 तदा (for तथा) — ^{d}) D2 4 9 भारत

17 ^{c}) K4 5 Dn D5 6 7 निर्विभिद्य (for विनिर्भिद्य) S स निर्भिद्य रणे चैव (T3 G2 शरौघेण) — ^{d}) K2 सिंहातोदम् (for सिंहनादम्) K3 B Dn1 D2–4 8–11 T2 अरिंदम, T1 3 4 G1 3 M अथानदत्, G2 अनादयत् (for अरिंदम)

18 ^{a}) D8 तत (for तेन) D1 नादेन (for शब्देन) — ^{b}) B2 सर्वे नु, D1 वीराश्च, D4 योधाश्च, D9 ससस्या, M सर्वे च (for सर्वे स). — D1 om 18^{c}–23^{d} — ^{c}) Ś1 K1 4 5 B2 T2 सहिता (for सहसा) K2 भूत्वा (for भीता)

19 D1 om 19 (cf v l 18) — ^{a}) T3 4 G प्रभि न्नान् (for °भग्नान्) — ^{c}) G2 स्वधर्मज्ञा (for अध°) — ^{d}) Ś1 K1 3 भयेन, K4 मृतेन, Dn D2 6 7 गतेन, D3 श्रुतेन, T2 3 द्रुतेन; G2 स्थितेन (for सृतेन) D4 G3 च (for व)

20 D1 om 20 (cf. v l. 18) — ^{a}) Ś1 K1 2 G1, 3 समादाय, M परा प्राप्य (for समाधाय) — ^{b}) D4 corrupt, T3 G2 समश्नुत (for °श्नुते) M प्रेत्य स्वर्ग मवाप्स्यथ — S (except T1 2) om 20^{cd} — ^{c}) D3 10 11 धीरो (for वीरो) — ^{d}) D3 10 11 युद्धे (for युधि) — After 20, D4 ins.

157* शूलियास[पाश?]मतिक्रम्य शक्रलोक समश्नुवे ।

21 D1 om 21 (cf v l 18) — ^{a}) D3 T G तत (for तु ते) S (except T2) शूरा (for राज्ञा) — ^{b}) D2 7 सौबलस्य — D9 M1 om (hapl) 21^{c}–23^{b} — ^{c}) K2 अपवर्तंत, T3 अभ्यवर्तत, G2 °धावत (for °वर्तन्त) — ^{d}) Ś1 K1 निवर्तिनं (for °र्तनम्)

22 D1 om 22 (cf v l 18) D9 M1 om. 22 (cf. v l 21) — ^{a}) K4 5 अ(K5 अु)वद्भिस, D3 धाव° (for द्रव°) Ś1 K1 2 चैव (for तत्र) T G द्रवद्भिस्तु ततो राजन् — ^{b}) D2 तत (for कृत) — ^{c}) D2 5 क्रुद्ध-, D3 कुरु, D1 क्रुद्ध-, T2 क्षुद्र-, G3 लुब्ध (for क्षुब्ध) Ś1 K1–3 Dn1 D2 5–7 सकाशं, D3 G3 °शा, D4 °शे (for °श) — ^{d}) T3 4 G क्षुभिते (for °त) S (M1 om) दिश (for ऽभवत्) Ś1 K Dn D2 4–7 क्षु(Ś1 K क्षो)भित चे(K4 5 D5 ते)न तद्बलं (D2 7 °ळ), D8 8 10 क्षुभिता सर्वतोभवन्

23 D1 om 23 (cf v l 18) D9 M1 om. 23^{ab} (cf v l 21) — ^{a}) D6 om. from तो दृष्ट्वा up to पते (in 24^{b}) K3 D10 11 तत, B D2. 8 9 S (except T2, M1 om) तथा (for तदा) D3. 10 11 पुरतो, D3 T2 G3 पतितो (for [आ]पततो) T4 राजन् (for दृष्ट्वा) — ^{b}) D2 7 सौबळस्य, T1 2 °लेय (for °लस्य) — ^{c}) Ś1 K1–3 अभ्युपयुर्; D4 प्रत्युयाता; D11 °ययौ (for

प्रत्युद्ययुर्महाराज पाण्डवा विजये वृताः ॥ २३
प्रत्याश्वस्य च दुर्धर्षः सहदेवो विशां पते ।
शकुनिं दशभिर्विद्ध्वा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः ।
धनुश्चिच्छेद च शरैः सौबलस्य हसन्निव ॥ २४
अथान्यद्धनुरादाय शकुनिर्युद्धदुर्मदः ।
विव्याध नकुलं षष्ट्या भीमसेनं च सप्तभिः ॥ २५
उलूकोऽपि महाराज भीमं विव्याध सप्तभिः ।
सहदेवं च सप्तत्या परीप्सन्पितरं रणे ॥ २६
तं भीमसेनः समरे विव्याध निशितैः शरैः ।
शकुनिं च चतुःषष्ट्या पार्श्वस्थांश्च त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २७
ते हन्यमाना भीमेन नाराचैस्तैलपायितैः ।
सहदेवं रणे क्रुद्धाश्छादयञ्शरवृष्टिभिः ।
पर्वतं वारिधाराभिः सविद्युत इवाम्बुदाः ॥ २८
ततोऽस्यापततः शूरः सहदेवः प्रतापवान् ।
उलूकस्य महाराज भल्लेनापाहरच्छिरः ॥ २९
स जगाम रथाद्भूमिं सहदेवेन पातितः । C 9 1532 B 9 28 33 K 9 27 32

°ययुर्) — ^{d}) K3 विजये मता, K4 5 चैर्वृता, B Dn D2–5 7–9 °ये स्थि(D3 यस्थि)ता, D10 ये धना, D11 T1 2 4 G1 3 °योद्ध(D11 द्ध)ता, T3 M ये धृता, G2 °यैषिण (for ये वृता) K2 पाडवस्य जये वृता

24 D5 om 24^{ab} (cf v 1 23) — ^{a}) Ś1 K1–3 अभ्याश्व(K1 श्वा)स्य, K4 5 B3 Dn D2–4 8–11 G2 M1 प्रत्याश्वास्य (for °श्वस्य) D1 सु, M2–4 तु (for च) D1 प्रतिलभ्य तत सज्ञा — ^{c}) Dn ददृशुर् (for दश भिर्) — ^{d}) D7 [ञ]पि (for [ञ]स्य) D2 त्रिभि (for शरै) — D3 repeats 24^{ef} after 27^{b} — ^{e}) B3 शनैश् (for धनुश्) D1 4 दशभि, D9 च शितै, M निशितै (for च शरै) — ^{f}) D2 सहदेवो, D7 सौबलस्य D3 (second time) हि शक्तिना (for हस न्निव)

25 ^{a}) D4 T3 अन्यधनुर् — ^{b}) T3 4 G सौबलो (for शकुनिर्) G2 युधि (for युद्ध) — After 25^{b}, K1 ins

158* सहदेव चाभ्यवर्षच्छरै सनतपर्वभि ।
उलूकश्च ततो राजन्क्रोधेन महता युत ।

— ^{c}) T1 G1 विव्याय D2 7 नकुल D4 षड्भिर् (for षष्ट्या) D1 विव्याध सहदेव च — ^{d}) D1 षष्ट्या भीम (for भीमसेन) D1 M1 पचभि (for सप्तभि) B2 पार्श्वस्थाश्च त्रिभिस्त्रिभि (= 27^{d})

26 Ś1 K1–3 T3 4 om (hapl) 26^{ab} G2 transp 26^{ab} and 26^{cd} — ^{a}) T1 2 G2 3 तु (for ऽपि) — ^{b}) T1 G1 विव्याय D2 पत्रिभि, D4 M पचभि (for सप्तभि) — M3 repeats 26^{cd} after 27 — ^{c}) M1 om (hapl) from सप्तत्या up to शकुनिं च (in 27^{c}) — ^{d}) D1 प्रक्षन्, D9 यज्ञसन् (sic) (for परीप्सन्) K2 T3 G2 विजयं (for पितरं)

27 M1 om up to शकुनिं च (cf. v 1 26). — ^{a}) T2 सहितो (for समरे) K4 5 भीम शतेन समरे — ^{b}) T1 G1 विव्याय K2 Dn1 D3 10 11 नवभि (for निशितै) — After 27^{b}, D3 repeats 24^{ef} D6 G1 3 om (?hapl) 27^{cd} — ^{c}) Ś1 K1 2 त्रिभिर्विद्ध्वा, B2 T4 तत पष्ट्या (for चतु पष्ट्या) — ^{d}) M3 पार्श्वपाश्च (for स्थांश्च) Dn1 n2 D3 शरै (for the second त्रिभि) — After 27, M3 repeats 26^{cd}

28 D1 om 28 — ^{b}) D3 तल (for तैल-) K5 B1 D3 9 G1 -पायिभि, Dn1 -लायितै, D2 धौतिभि, D3 पातितै, T3 -शातितै (for पायितै) — After 28^{b}, D1 ins

159* प्रदुद्रुवुर्महाराज भीमसेनभयार्दिता ।
उलूकस्तु तत क्रुद्धो धनुरुद्यम्य मारिष ।

while G2 ins

160* गतोत्साहा महाराज दुद्रुवुर्भयपीडिता ।
उलूकस्तु शितैर्बाणै सहदेवमविध्यत ।

— G2 om. 28^{cd} — ^{c}) Dn2 D2 5 7 सहदेवो (for °देव) Ś1 K4 B2 Dn2 D2 4 5 7 G1 3 क्रुद्धश्, B1 3–5 D6 8 9 क्रुद्ध (for क्रुद्धाश्) — ^{d}) B2 चोदयञ् (for छाद) D4 सायकै समवाकिरत्, D8 छादयामास वृष्टिभि — ^{e}) D7 पर्वतं (for पर्वत) — ^{f}) K4 5 D8 9 [ञ]बुद Dn D2 4 5 7 G सविद्युदिव तोयद

29 ^{a}) S (except T1 2) तत्र (for ततो) K4 5 D1 4 T3 G M3 4 [ञ]स्यापतत, T1 2 4 M1 2 ह्याप° (for ऽस्याप°) T1 2 तूर्णं (for शूर) Dn D2 5 7 तानपास्य तत शूर — ^{c}) D4 सुसक्रुद्धो (for महाराज) — ^{d}) K2 4 Dn2 n3 D2 3 5 6 T3 G1 M अपहरत्

30 B3 om 30^{ab} — ^{a}) T3 चागात्स (for जगाम) D8 om. from रथाद्भूमिं up to भारत (in 31^{b}) — ^{c}) T3 G M रुधिरोक्षित (for °शाद्भुत) — ^{d}) Dn D2

रुधिराप्लुतसर्वाङ्गो नन्दयन्पाण्डवान्युधि ॥ ३०
पुत्रं तु निहतं दृष्ट्वा शकुनिस्तत्र भारत ।
साश्रुकण्ठो विनिःश्वस्य क्षत्तुर्वाक्यमनुस्मरन् ॥ ३१
चिन्तयित्वा मुहूर्तं स बाष्पपूर्णेक्षणः श्वसन् ।
सहदेवं समासाद्य त्रिभिर्विव्याध सायकैः ॥ ३२
तानपास्य शरान्मुक्ताञ्शरसंघैः प्रतापवान् ।
सहदेवो महाराज धनुश्चिच्छेद संयुगे ॥ ३३
छिन्ने धनुषि राजेन्द्र शकुनिः सौबलस्तदा ।
प्रगृह्य विपुलं खड्गं सहदेवाय प्राहिणोत् ॥ ३४
तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशां पते ।
द्विधा चिच्छेद समरे सौबलस्य हसन्निव ॥ ३५
असिं दृष्ट्वा द्विधा छिन्नं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
प्राहिणोत्सहदेवाय सा मोघा न्यपतद्भुवि ॥ ३६
ततः शक्तिं महाघोरां कालरात्रिमिवोद्यताम् ।
प्रेषयामास संक्रुद्धः पाण्डवं प्रति सौबलः ॥ ३७
तामापतन्तीं सहसा शरैः काञ्चनभूषणैः ।
त्रिधा चिच्छेद समरे सहदेवो हसन्निव ॥ ३८
सा पपात त्रिधा छिन्ना भूमौ कनकभूषणा ।
शीर्यमाणा यथा दीप्ता गगनाद्वै शतह्रदा ॥ ३९
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा सौबलं च भयार्दितम् ।
दुद्रुवुस्तावकाः सर्वे भये जाते ससौबलाः ॥ ४०
अथोत्क्रुष्टं महद्ध्यासीत्पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।

रणे, T_1 मृधे, T_2 रथे, $T_{3.4}$ प्रति (for युधि) G_2 वातरुग्ण इव द्रुम

31 D_6 om 31^{ab} (cf v l 30) —^{a}) D_8 विहत —^{c}) K_2 D_4 $T_{1.4}$ $G_{2.3}$ M सास्र (for साश्रु) T_2 ·कर्णो (sic) (for कण्ठो) $B_{2.4}$ $T_{2.3}$ M विनिश्वस्य, D_4 विघूर्णंश्च (for विनिःश्वस्य) —^{d}) Dn T_3 G M_8 क्षयास्मरत् (for क्षनुस्मरन्) $D_{2.7}$ (marg also as in text) क्षत्तुर्वचनमस्मरन्

32 D_1 om 32^{ab} —^{a}) D_2 च, $T_{1.2}$ तु (for स) D_4 S (except $T_{1.2}$) चिंतयित्वा ततो राजा (D_4 $M_{2.3}$ °जन्) —^{b}) D_{10} पूर्णेक्षण D_4 बाष्पपर्याकुले क्षण — K_4 om (hapl) 32^c–33^b —^{c}) G_3 वसुदेव (for सह°) —^{d}) D_2 विद्ध्वा च (for विव्याध) $B_{4.5}$ शायकैः $T_{1.2}$ विव्याध त्रिभिराशुगैः

33 K_4 om 33^{ab} (cf v l 32) —^{a}) $Ś_1$ K (K_4 om) तानासाद्य, T_3 तानप्यस्य (for °पास्य) $Ś_1$ $K_{1.2}$ शरैर् (for शरान्) —^{b}) $Ś_1$ K_1 M_8 शरसु(M_8 °स)घै, T_4 सहदेव (for शरसघैः) —^{c}) D_8 महाप्राज्ञो, S (except $T_{1.2}$) समासाद्य (for महाराज) —^{d}) D_1 संगरे (for सयुगे) S (except $T_{1.2}$) शकुनेर्धनुरच्छिनत्

34 $Ś_1$ $K_{1.2}$ om 34^{ab} —^{b}) D_2 सौयळस् B_4 D_6 $T_{3.4}$ तथा (for तदा) —^{c}) $D_{1.2}$ G_1 M विमल (D_2 °ळं); T_2 विपुळ (for °ल) —^{d}) D_1 चिक्षिपे (for प्राहिणोत्)

35 ^{b}) D_4 शरैः काचनभूषितैः (cf 38^b) —^{c}) D_1 विशिखैः, T_3 राजेंद्र; M_{2-4} सहसा (for समरे). —^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ M_1 सहदेवो (for सौबलस्य)

36 ^{a}) $K_{4.6}$ D_3 तदा, Dn_1 $D_{7.10.11}$ तथा (for द्विधा) K_2 D_3 छिन्ना —^{b}) D_4 गृहीत्वा (for प्रगृह्य) D_3 प्रतिगृह्य महागदा — D_2 om 36^c–37^b After 36, B_2 ins

161* ततो गान्धारनृपतिः कृतप्रतिचिकीर्षया ।

37 D_2 om. 37^{ab} (cf. v l 36) —^{b}) D_5 लंका (sic), $T_{2.3}$ M काळ (for काल-) K_3 B Dn_3 $D_{1.6.9-11}$ T_1 G_1 रात्रीम् B_2 [उ]त्थिता, $T_{3.4}$ G $M_{2.4}$ [अ]परां (for [उ]द्यताम्) —^{c}) D_4 सक्रुद्ध —^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ पाडवान् (for पाण्डवं) $D_{2.7}$ सौयळ D_1 सहदेवाय सौबल ·

38 ^{b}) K_2 त्रिशरैः (hypermetric) (for शरैः) $D_{1.8.10.11}$ $G_{2.3}$ M कनक (for काञ्चन) K_2 $D_{3.4}$ T_3 M भूषितै —^{c}) B_6 T_4 G_3 द्विधा (for त्रिधा) —^{d}) D_5 सौबलस्य (for सहदेवो)

39 ^{a}) T_3 द्विधा (for त्रिधा) —^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} शीर्यमाणा ययोरगी — D_1 om 39^c–45^d —^{c}) D_4 corrupt. $Ś_1$ K_1 lacuna for शीर्यमाणा यथा $Ś_1$ K_1 [उ]त्सृष्टा, K_4 [उ]द्दीप्ता, K_5 [आ]दिष्टा, D_6 [उ]दिष्टा, $G_{1.3}$ दिव्या (for दीप्ता) K_2 प्रचलंती ययोत्सृष्टा —^{d}) S (except $T_{1.2}$) विद्युद्रूपा नभस्थ($M_{1.2.4}$ °स्त)लात्

40 D_1 om 40 (cf v l 39) —^{a}) D_8 विनिहिता· —^{b}) $D_{2.7}$ सौबळ $T_{3.4}$ G तु (for च) D_4 तयार्दितं; G_2 भयार्दिता (for °र्दितम्) M_8 सौबलश्च भया

धार्तराष्ट्रास्ततः सर्वे प्रायशो विमुखाभवन् ॥ ४१
तान्वै विमनसो दृष्ट्वा माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामास संयुगे ॥ ४२
ततो गान्धारकैर्गुप्तं पृष्टैरश्वैर्जये धृतम् ।
आससाद रणे यान्तं सहदेवोऽथ सौबलम् ॥ ४३
स्वमंशमवशिष्टं स संस्मृत्य शकुनिं नृप ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन सहदेवः समभ्ययात् ।
अधिज्यं बलवत्कृत्वा व्याक्षिपन्सुमहद्धनुः ॥ ४४
स सौबलमभिद्रुत्य गृध्रपत्रैः शिलाशितैः ।
भृशमभ्यहनत्क्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ ४५
उवाच चैनं मेधावी निगृह्य स्मारयन्निव ।
क्षत्रधर्मे स्थितो भूत्वा युध्यस्व पुरुषो भव ॥ ४६
यत्तदा हृष्यसे मूढ ग्लहन्नक्षैः सभातले ।
फलमद्य प्रपद्यस्व कर्मणस्तस्य दुर्मते ॥ ४७ C. 9. 1150 B. 9. 28. 51 K. 9. 27. 49

र्दित — ^{d}) Dn भयेनार्जौ (for भये जाते) K2 सुविह्वला, D7 ससौबळा, T3 तु सौबलात्

41 D1 om. 41 (cf. v. l. 39) — ^{a}) K1. 5 ततो स्फुष्ट, Dn भयो कयं, D3 भयोत्कुर्व्यं, T2 °स्फुष्टा, G3 °द्वष्टं (for °स्फुष्ट) D4 महान् (for महद्) K2-5 B Dn D2. 3. 5-11 T G चासीत्, D4 भासीत् — ^{d}) K5 D3-5. 7. 9 प्रायसो Ś1 K1 विमुखा प्रायशोभवन्

42 D1 om. 42 (cf. v. l. 39) — ^{b}) D3 पाडु (for माद्री) — ^{d}) B3-5 Dn D2. 5. 7-9 तारयामास (for वार°)

43 D1 om. 43 (cf. v. l. 39) — ^{a}) Ś1 K D3. 5. 7 T1. 2 युक्तं (for गुप्तं) D4 ततो गांधारिनिर्युक्त — ^{b}) K (except K1) B D2. 6. 8-11 T1 G3 पुष्टैर्, D8 पुष्टिर्, T2 पुष्पैर्, T3 पुष्पैर्, T4 पार्श्वैर्, G1 प्रासैर्; G2 पार्श्वैर्, M1. 4 प्राक्षैर् (for पृष्टैर्) Ś1 K1 जये वृत, K2. 4 D3 जये वृत (D3 °त), D2 जवे धृत, G2. 3 जयोद्धत, M1 जये धृत Dn D4. 5. 7 पृष्ठ(Dn1 दृष्ट)रक्षैर्जये (Dn य) वृत (D4 °त), M3 पार्श्वैरश्वैर्जयैर्धृत° — ^{c}) K2 रणैर् (for रणे) K2 D2. 4 यात, Dn यत्त, M1. 2. 4 तूर्णं (for यान्तं) G2 आससादाथ शकुनिं — K2 om. (hapl.) 43^{d}-44^{c} — ^{d}) K4 [s]थ सात्यकि, D7 [s]थ सौबळ, S (except T1. 2) महाबल (for ऽथ सौबलम्)

44 D1 om. 44 (cf. v. l. 39) K2 om. 44^{abc} (cf. v. l. 43) — ^{a}) D3 corrupt D4 स्वभावम् (for स्वमशम्) Ś1 K1 भप, D10 इव (for भव) Ś1 K1 विष्टं, T3 तिष्ठन् (for शिष्टं) K3 B1-4 D4. 11 तं; T1. 2 तु; M च (for स) B5 D8. 9 स्वमंशमवविष्टंत; Dn D2. 5. 7 सयन्समवविष्टंत; D6 स्वयं समवशिष्ट तं — ^{b}) Dn D2. 5. 7 संसत्य, T1. 2 °श्रुत्य, T3 °मृश्य (for °स्मृत्य) K4 T2. 4 M4 शकुनिर् (for °निं) K4 D3. 6 नृप°, B2 T3. 4 G1 M1. 2. 4 नृप, D4 स्थितं (for नृप) — G3 om. 44^{cd} — ^{c}) D2. 5. 7 कांचनाभेन — ^{d}) K2 सहदेवै (sic), K4 Dn3 D2 देव (for देवः) B1. 3-5 D3. 9 प्रतापवान्, B2 D4 तमभ्ययात्, S (except T1. 2, G3 om.) स(M त)मन्वयात् (for समभ्य°) — ^{e}) K2 corrupt. D2 अतिष्ठद् (for अधिज्य) D2. 7 बळवत् G1 क्षिप्त्वा (for कृत्वा) — ^{f}) K4 B3. 4 Dn2. n3 D2. 3. 5. 9 T1. 3. 4 G1. 2 व्याक्षिपत् (for पन्) D3. 4. 8 च (D3 स) महद्, T G सशर (for सुमहद्) M वि(M1 व्या)क्षिपन्नायतं (M1 °क) धनु

45 D1 om. 45 (cf. v. l. 39) — ^{a}) D7 सौबळम् K4 अभिद्रुत्य, B2 S (except T1. 2) अतिक्रम्य (for अभिद्रुत्य) — ^{b}) K3 B Dn D7-9. 11 गार्ध, D2. 5 गार्ध्रं (for गृध्र) Ś1 K1. 2 D6 T2 G1. 3 पक्षै (for पत्रै) K4. 5 Dn D4. 5. 7 शिला(D7 °ळा)सितै°, D2 शिलाशितै, D9 समक्षत° (for शिलाशितै) — ^{c}) Ś1 K1. 2 अभ्यतुदत्; D6 °नदत्, M1. 2. 4 अभ्याहनत् (for अभ्य°) K4 क्रुद्ध — ^{d}) K2. 5 G3 महाद्विप

46 ^{b}) Ś1 K1-3 D4. 10. 11 विगृ(Ś1 ग्रा)ह्य, Dn D2. 5-7 ग्लहं स; D1 पांडव°, D3 प्रगृह्य (for नि°) — D1 om. 46^{cd} — ^{c}) K4. 5 D8 T2 M2-4 धर्म (for °धर्मे) K3 B1. 2. 4 Dn2 D2. 4. 6. 8. 9 स्थिरो (for स्थितो) — ^{d}) Dn D2. 5. 7 पुरुषर्षभ (for षो भव)

47 ^{a}) B2. 3 D8. 9 कृष्यसे, T G1. 2 भाषसे, G3 भाससी (sic), M कृतवान् (for हृष्यसे) Dn3 M3 मूढो — ^{b}) K2 corrupt. Ś1 K1 D4 ग्लहैर्, K4. 5 D6 ग्लहम्, B5 ग्रहन्, Dn D2. 5. 7 ग्लहेषु, D3 गृहन्, T1-3 G1 M गृह्णन् (for ग्लहन्) S (except G3) अक्षान् (for अक्षैः) D2. 7 T2 सभातळे, D10 सभातरे D9 गूहपक्षै सभातले — For 47^{ab}, D1 subst.

162* सभामध्ये विजित्य कूटद्यूतेन यत्नवान् ।

[prior half submetric]

— ^{c}) D7 फळम् K3-5 B3-5 D3. 8-11 T1 M2-4 प्रपद्यस्व, B1 D4. 6 °द्य स्वं (B1 स्व) (for °द्यस्व) — ^{d}) T3 G2 तव (for तस्य) D5 मम सङ्ग्राममूर्धनि

C 9. 1551
B. 9 29 52
K. 9 27 50

निहतास्ते दुरात्मानो येऽस्मानवहसन्पुरा ।
दुर्योधनः कुलाङ्गारः शिष्टस्त्वं तस्य मातुलः ॥ ४८
अद्य ते विहनिष्यामि क्षुरेणोन्मथितं शिरः ।
वृक्षात्फलमिवोद्धृत्य लगुडेन प्रमाथिना ॥ ४९
एवमुक्त्वा महाराज सहदेवो महाबलः ।
संक्रुद्धो नरशार्दूलो वेगेनाभिजगाम ह ॥ ५०
अभिगम्य तु दुर्धर्षः सहदेवो युधां पतिः ।
विकृष्य बलवच्चापं क्रोधेन प्रहसन्निव ॥ ५१
शकुनिं दशभिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
छत्रं ध्वजं धनुश्चास्य छित्त्वा सिंह इवानदत् ॥ ५२
छिन्नध्वजधनुश्छत्रः सहदेवेन सौबलः ।
ततो विद्धश्च बहुभिः सर्वमर्मसु सायकैः ॥ ५३
ततो भूयो महाराज सहदेवः प्रतापवान् ।
शकुनेः प्रेषयामास शरवृष्टिं दुरासदाम् ॥ ५४
ततस्तु क्रुद्धः सुबलस्य पुत्रो
माद्रीसुतं सहदेवं विमर्दे ।
प्रासेन जाम्बूनदभूषणेन
जिघांसुरेकोऽभिपपात शीघ्रम् ॥ ५५

48 ^{a}) M1 जानतु, M3 निगतास् (for निह°) D2 दुराचारा (for °त्मानो) —^{b}) D5 (also as in text) 7 [ऽ]स्माद् (for ऽस्मान्) Ś1 K1 2 हि ह्य(K2 ह्य)वसन्, B2 उपहसन्, Dn3 अन्व°, T2 अप्यसहन्, T3 G2 M1 2 अपहसन, M3 अहसन (submetric) (for अवहसन्) K4 6 D1 ये चास्मान्न(D1 °न)हसन्पुरा, Dn1 ये स्म नन्वह°, G1 3 वेपमानाहसन्पुरा (G1 °न) —^{c}) K2 कुलकार, D2 7 कुळागार —^{d}) Dn चापि, G1 चाद्य (for तस्य) D2 7 T2 मातुळ

49 B1 om 49^{a}–50^{b} —^{a}) K3–5 B (B1 om) Dn D2 3 5 6 8–11 निहनि(D10 °रि)ष्यामि, D1 M1 [ऽ]पहरि°, D4 corrupt, D7 आहरिष्यामि, T G M2 पातयि°, M3 4 विहरि° (for विहनि°) —^{b}) Ś1 K (except K3) Dn T1 2 शरेण, D2 6 7 दंडेन (for क्षुरेण) D4 [उ]न्मथ्य वै, T1 2 प्रथित (for [उ]न्मथितं) — D1 om. 49^{cd} —^{c}) Ś1 K1 3 उत्कृत्य, K2 उद्धृत, K4 उद्दिश्य, Dn D2 6 7 10 11 आविध्य (D10 11 °द्ध), T1 2 उद्दिश्य, T3 आदत्य, G2 उत्कृत्य (for उद्धृत्य) B3 वृक्षात्फलं समुद्धृत्य —^{d}) K4 नगुडेन, D4 G1 3 M लकुटेन (for लगुडेन)

50 B1 om 50^{ab} (cf v l 49) Dn1 n2 D3 7 om 50^{ab}, Dn3 reads it on marg D6 om (hapl) 50^{b}–51^{a} D1 om. 50^{c}–52^{b} —^{c}) K3 B4 Dn1 D3–5 10 11 रण (for नर-) D2 7 -शार्दूलो, T3 -शार्दूलं; M -शार्दूल —^{d}) D2 6 7 अति (for अभि) K3 T3 (also as in text) जघान (for -जगाम) Ś1 K (except K3) D4. 10 11 T3 4 G त (for ह)

51 D1 om. 51, D6 om 51^{a} (for both, cf v l 50). —^{a}) Ś1 K1 2 च, K4 [अ]ति-, D3 प्र, D8 10 11 सु (for तु) —^{b}) T G विशां (for युधां) Ś1 K1 2 पतिं, K4 प्रति, T G पते (for पति:) —^{c}) D3 11 विक्रम्य (for °कृष्य) D2 7 बळवच् —^{d}) K4 B1–3 D2 8 9 T1 2 प्रदहन्, Dn1 D3. 10 11 °ज्वलन् (for °हसन्)

52 D1 om 52^{ab} (cf v l. 50) D3 om. 52 —^{b}) Ś1 K1 2 दशभिर् (for चतुर्भिर्) —^{c}) G1 चित्र (for छत्र) D1 ध्वज हयाश्, G2 धनुर्ध्वजं (by transp) D1 [अ]पि (for [अ]स्य) —^{d}) K4 5 D10 [उ]न्नदत् (for [अ]न°)

53 D1 om 53^{abc} —^{a}) T2 तत्र (for छत्र) —^{b}) D2 7 सौबळ —^{c}) K4 5 B (except B5) D3 4 6 9 10 T1 कृतो, Dn1 n2 D2 5 7 क्षतो (Dn1 °ते), Dn3 क्षितो, T2 क्रुद्धो (for ततो) M3 विद्ध्वा (for विद्धश्) D3 तु (for च) —^{d}) T2 सर्वैर् (for सर्व) T3 चर्मसु (for मर्मसु) D1 चिच्छिदे (for सायकैः)

54 D1 om 54 —^{a}) K2 देवो (for भूयो) T1 2 महाबाहु, G1 °तेजा (for °राज) —^{c}) K2 D2 शकुनि, Dn1 n2 D3 शकुनिं —^{d}) D9 पश्य (for शर) D6 दुरासद, D9 G1 °सदा (for °सदाम्)

55 ^{a}) K4 5 सु- (for तु) D1 रुष्ट; T1 2 विद्ध (for क्रुद्ध). D2 7 सुबळस्य. T3. 4 G क्रुद्धस्ततोऽसौ सुबलस्य पुत्रो, M क्रुद्धस्तत सुबलस्यात्मजोऽपि —^{b}) Ś1 K1. 2 D6 M1 -पुत्र (for -सुतं) D1 प्रसह्य, D10 विनद्य (for विमर्दे) —^{c}) K6 D3 10 प्रासेन K6 जंबू- (for जाम्बू) Dn2 n3 D2 5 7 -भूषितेन — Dn D2 repeat 55^{d} after 58^{a} —^{d}) D6 corrupt. T3 एतौ (for एको) K2 Dn (second time) D8 [ऽ]पि पपात, K4 5 B2 T G निप°, M [ऽ]भिससार (for °पपात) Dn (first time) भूमौ (for शीघ्रम्)

माद्रीसुतस्तस्य समुद्यतं तं
प्रासं सुवृत्तौ च भुजौ रणाग्रे ।
भल्लैस्त्रिभिर्युगपत्संचकर्त
ननाद चोच्चैस्तरमाजिमध्ये ॥ ५६
तस्याशुकारी सुसमाहितेन
सुवर्णपुङ्खेन दृढायसेन ।
भल्लेन सर्वावरणातिगेन
शिरः शरीरात्प्रममाथ भूयः ॥ ५७
शरेण कार्तस्वरभूषितेन
दिवाकराभेन सुसंशितेन ।
हृतोत्तमाङ्गो युधि पाण्डवेन
पपात भूमौ सुबलस्य पुत्रः ॥ ५८
स तच्छिरो वेगवता शरेण
सुवर्णपुङ्खेन शिलाशितेन । C 9 1362 B 9 28 68 K 9 27 61

56 ^{a}) D3 पाश (for तस्य) B1 D4 5 समुत्पतत, T1 G1 2 समुद्यत तु — ^{b}) K प्रासौ, Dn1 n2 प्रासा (sic) (for प्रास) D2 1 सुवृत्त च, T2 च वृत्तौ च, G2 सुवृत्तौ (for °त्तौ च) B3 रणौ (for भुजौ) B3 रणाग्रे, D1 रणाजिरे, D7 रणाय, T3 शिताग्रं, M3 च पीनौ (for रणाग्रे) D2 प्रासाग्रं वृत्तौ च भुजौ रणाग्रे — ^{c}) K2 सहसा (for युग) D2 च कर्म (sub metre), D1 समितृत्य (for संचकर्त) — ^{d}) T1 तु तदा (for तरमा)

57 ^{a}) Dn1 [शं]शुकानि सु, G [श]शुकाले (for °कारी सु) K3 समाहितेन तु G3 समाश्रितेन (for हितेन) — K4 om. (hapl) 57^{b}–58^{b} — ^{b}) D5 M1 4 दृढायुधेन, D2 °शयेन, T1 तथायसेन, M1 दृढायसेन (for °यसेन) — After 57^{b}, B4 ins

163* तथैव वेगात्सुदृढायुधेन ।

— ^{c}) T1 भल्लेन, T2 प्रासेन (for भल्लेन) D1 सर्वावर णातिगात्, D 2 °भरणातिगेन (for °वरणातिगेन) — ^{d}) Dn1 n2 D2 शरीर (for शरीरात) D1 प्रजहार (for ममाथ) M शीघ्र (for भूय) — D4 5 G M ins after 57 D2 3 after 59 T1 2 after 59^{b}

164* तस्योत्तमाङ्गं च भुजौ सुवृत्तौ
प्रासश्च पूर्वं निपपात भूमौ ।
पश्चात्कबन्धं रुधिरावसिक्तं
विस्पन्दमानं निपपात घोरम् ।

[(L 1) M न (for तु) D2 3 तुनी सुवृत्तौ प्रवरान धीर — D2 3 om line 2 — (L 2) T1 सुशक्ति, M3 निश्च (for सक्तिश्च) T1 2 transp पूर्वं and भूमौ D1 पपात पू पतितानि भूमौ — (L 3) T1 G2 रुधिरेणु (for °रात्र) — (L 4) D1 T2 3 विस्पन्दमान (D1 °न), T2 विघूर्ण° (for विस्पन्द°) T1 भूमौ (for घोरम्)]

— D2 3 S cont

165* रथोत्तमात्पार्थिवपार्थिवस्य ।

[T1 G2 3 तथोत्तमात् (for रथो°) G1 3 °मत्तमस्य (for °पार्थिवस्य)]

— D3 S cont

166* सुवर्णरत्नोत्तमभूषित च
स सिंहनाद व्यनदन्महात्मा ।
निहत्य पाप सुबलस्य पुत्रं
स नैरृतीमेव दिशं महात्मा ।
सुवर्णपुङ्खैरिषुभि पतन्तं [5]

[(L 1) D3 M सुवर्णतारागणभूषिताद्दै (D3 °तांगाद्) — (L 2) D3 विनद्य — D3 om (hapl) lines 3–4 — (L 3) G3 शूर (for पाप) — (L 4) T2 स्वनैर्महीन्, M1 प्रीतिमान् (for स नै°) G2 वै (for एव) — (L 5) D3 शिरसे, M3 शिरस्तद् (for पतन्त)]

— D3 cont

167* प्रावोदयद्भूमिपतेर्महात्मा ।

58 K1 D1 om 58^{ab} (for K1, cf v 1 57) S (except T1 2) om 58^{a}–59^{b} — ^{a}) Ś1 K1 2 D3 °भूषणेन (for भूषितेन) — After 58^{a}, Dn D2 repeat 55^{d} K5 om. 58^{b} — ^{b}) K3 B2 Dn D2 4 5 7 T1 2 दिवाकराभेण B3 om (hapl) from सुसंशितेन up to पाण्डवेन (in 58^{c}) K2 Dn D3 सुसंसितेन, D1 5 7 10 11 सुसंहि (for सुसंशि) — Ś1 K1–3 om (hapl) 58^{c}–59^{b} D2 om (hapl.) 58^{c}–59^{d} — ^{c}) Dn om (hapl) from हृतोत्तमाङ्गो up to सुवर्णपुङ्खेन (in 59^{b}) D3 कृत्तोत्तमाङ्गो, D6 हतो (for हृतो°) D1 पार्थिवेन (for पाण्डवेन) — ^{d}) D7 सुबलस्य

59 Ś1 K1–3 S (except T1 2) om 59^{ab}, Dn om up to सुवर्णपुङ्खेन, D3 om 59 (for all, cf v 1 58) D1 om 59 — ^{a}) D4 corrupt, T2 शतच्छिदा (for स तच्छिरो) — ^{b}) D7 शिला K4 5 Dn3 D 7 8 मितेन (for शितेन) — After 59^{b}, T1 2 ins 164*, 165* and 166* — ^{c}) D2 4 5 स(D2 प्र)पातयत्; D7

C. 9 1362
B. 9 28 63
K. 9 27 61

प्रावेरयत्कुपितः पाण्डुपुत्रो
यत्तत्कुरूणामनयस्य मूलम् ॥ ५९
हृतोत्तमाङ्गं शकुनिं समीक्ष्य
भूमौ शयानं रुधिरार्द्रगात्रम् ।
योधास्त्वदीया भयनष्टसत्त्वा
दिशः प्रजग्मुः प्रगृहीतशस्त्राः ॥ ६०
विप्रद्रुताः शुष्कमुखा विसंज्ञा
गाण्डीवघोषेण समाहताश्च ।
भयार्दिता भग्नरथाश्वनागाः
पदातयश्चैव सधार्तराष्ट्राः ॥ ६१
ततो रथाच्छकुनिं पातयित्वा
मुदान्विता भारत पाण्डवेयाः ।
शङ्खान्प्रदध्मुः समरे प्रहृष्टाः
सकेशवाः सैनिकान्हर्षयन्तः ॥ ६२
तं चापि सर्वे प्रतिपूजयन्तो
हृष्टा ब्रुवाणाः सहदेवमाजौ ।
दिष्ट्या हतो नैकृतिको दुरात्मा
सहात्मजो वीर रणे त्वयेति ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अपाच्छिनत्, D_8 T_{2-4} G_2 M_8 प्रावेशयत्, $M_{1\ 2\ 4}$ प्रायापयत् (for प्रावेर°) Dn प्राविशत्पाण्डुपुत्रो (submetric) — D_2 om 59^d — ^{d}) K_4 D_6 यत, D_4 यश, T_4 जात, M हतं (for यत्तत्) $Ś_1$ K_1 कुर्वाणम् (for कुरूणाम्) — After 59, $D_{7\ 8}$ ins 164* and 165*, followed by 166* in D_8, while D_4 S read 63

60 ^{a}) K_2 ततो मागं (sic), B_4 कृत्तोत्तमागं, $D_{8.\ 7\ 9}$ हतो° (for हृतो°) $K_{4\ 5}$ B_2 D_2 S (except $T_{1\ 2}$) निरीक्ष्य, D_4 शयान (for समीक्ष्य) — ^{b}) $K_{8\ 5}$ भूमिं शयान, D_4 सम्प्रेक्ष्य वीर (for भूमौ शयान) — ^{c}) $K_{4\ 5}$ T_4 संज्ञा, D_2 -चित्ता $D_{10\ 11}$ -शक्ता (for -सत्त्वा) — T_8 om (hapl) 60^d–62^a — ^{d}) D_8 प्रतस्थु° (for °जग्मु) — For 60^{cd}, D_4 subst

168* माद्रीसुत ते सहसाभिपेतु-
गान्धारयोधा प्रगृहीतशस्त्रा ।

61 T_8 om 61 (cf v l 60) D_1 om 61 — ^{a}) K_5 D_6 M_4 प्रविद्रुता (for विप्र°) $K_{4\ 5}$ शुद्ध-, D_6 स्तब्ध (for शुष्क) G_1 गळा (for मुखा) — ^{b}) Dn_2 n_3 $D_{4\ 5\ 7}$ गाजीव (for गाण्डीव) K_2 सदाहताश्च, T_2 M_2 समागताश्च (for °हताश्च) — ^{c}) $T_{1\ 2}$ इतस्ततो (for भयार्दिता) K_5 D_4 M_1 रथाश्च, G_2 हयास (for रथाश्व) — ^{d}) $K_{4\ 5}$ च धार्तराष्ट्रा, Dn सधार्तराष्ट्र — After 61, K_5 ins

169* शकुनं योद्धु तरसाजिमध्ये ।

62 T_8 om 62^a (cf. v l 60) — ^{a}) T_4 G M सखे (G_1 °ख्ये) (for ततो) — ^{b}) $Ś_1$ मदान्विता, D_3 सुधा°, D_9 मुदा युता, D_{10} सुतान्विता (for मुदा°) — ^{c}) M_4 च (for प्र) B_1 $D_{4\ 10\ 11}$ समरेतिहृष्टा, D_3 °रेवहृष्टा, S (except $T_{1\ 2}$) महता स्वरेण (for समरे प्रहृष्टा) — Dn om 62^d — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{2\ 4\ 5\ 7}$ सकेशवान् $K_{4\ 5}$ M_8 सैनिक- (for °कान्) D_8 प्रहर्षयंत, D_8 हर्षयति

63 D_4 S read 63 after 59 — ^{a}) S पाण्डुपुत्रा (T_2 G_2 °त्र) (for चापि सर्वे) D_1 सपूजयतो, D_4 सपूजयंस्ते, M_8 प्रतिपूजयते — ^{b}) $B_{2\ 4}$ $D_{6\ 11}$ दृष्ट्वा; G_1 हृष्टं (for हृष्टा) G_1 ब्रुवाण — ^{c}) D_2 निकृतिको (for नैकृ°) $Ś_1$ $K_{1\ 8}$ T_2 $G_{1\ 8}$ महात्मा, Dn_2 D_9 दुरात्मना (for दुरात्मा) — ^{d}) K_2 corrupt. $K_{4.\ 5}$ महात्मना, B_2 D_8 सहानुजो (for °त्मजो) $Ś_1$ $K_{1\ 8}$ वर, D_8 रिपुस् (for रणे) D_9 त्वमेहि (for त्वयेति)

Colophon — *Adhy name* $Ś_1$ K B Dn $D_{2\ 4-6\ 8\ 9}$ S (except M_1) शकुनिवध, $D_{10\ 11}$ शकुन्युलूकवध — *Adhy no* (*figures, words or both*) Dn

२८

संजय उवाच ।
ततः क्रुद्धा महाराज सौबलस्य पदानुगाः ।
त्यक्त्वा जीवितमाक्रन्दे पाण्डवान्पर्यवारयन् ॥ १
तानर्जुनः प्रत्यगृह्णात्सहदेवजये धृतः ।
भीमसेनश्च तेजस्वी क्रुद्धाशीविषदर्शनः ॥ २
शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां सहदेवं जिघांसताम् ।
संकल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनंजयः ॥ ३
प्रगृहीतायुधान्बाहून्योधानामभिधावताम् ।
भल्लैश्चिच्छेद बीभत्सुः शिरांस्यपि हयानपि ॥ ४
ते हताः प्रत्यपद्यन्त वसुधां विगतासवः ।
त्वरिता लोकवीरेण प्रहताः सव्यसाचिना ॥ ५
ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा स्वबलसंक्षयम् ।
हतशेषान्समानीय क्रुद्धो रथशतान्विभो ॥ ६
कुञ्जरांश्च हयांश्चैव पादातांश्च परंतप ।
उवाच सहितान्सर्वान्धार्तराष्ट्र इदं वचः ॥ ७
समासाद्य रणे सर्वान्पाण्डवान्ससुहृद्गणान् । C. 9 1574 B 9 29 8 K 9 28 8

26, D1 27 (as in text), D10 S 28, D11 29 — *Śloka no* K. 67, Dn 65, D 66

28

1 Before the ref., editions ins अथ ह्रदप्रवेशपर्व — a) D3 T2 क्रुद्धो — b) D सौबलस्य — c) Ś1 K1.2 भाक्रन्दा (K2 °न्द), D1 भाग्नीय, D5 9 आक्रान्त, G2 भास्कन्दे (for आक्रन्दे) T3 त्यक्त्वा जीवितमात्र ते — d) Dn2 n3 D5 6 7 पाण्डव D1 T2 प्रत्यवारयन्, M1 न न्य

2 a) D7 ततो (for तान्) — b) T1 सहदेवो, M3 °न्य (for °देव) K Dn D5 6 8 7 वृत, D2 M1 3 धृतान् (for धृत) D1 सहदेवश्च मारिष, D8 धनंयोद्धवान् — D1 om. 2c–3d — d) K4 D1 क्रुद्धाग्नी (D1 °ग्नि) (for °शी) K2 दर्शना, B2 लोचन, Dn1 तेजस, D4 दर्शन, T2 दश्यन (sic), T2 दर्शिन, M -4 दर्शनान् (for °न)

3 W1 h 3, cf 30 D1 om. 3 (cf v l 2) — a) D2.9 T2–4 G2 3 शक्त्यष्टि (D2 °ष्टि) (for शक्त्यृष्टि) K4 6 D2 8 प्राश, Dn1 D10 पाश (for -प्रास) G2 शूलाना (for हस्ताना) — Dn1 n2 om (hapl) 3c–4b, Dn2 reads it on marg — d) D 7 गाण्डीवेन K8 धनंजय

4 Dn1 n2 om 4ab (cf v l 3) Dn3 reads 4ab on marg — a) K2–5 B (except B2) Dn3 D1 2 5 7 10 11 सगृ(D1 8 स गृ)हीतायुधान्, D2 गृहीत्वा चायु°, D8 सगृहीत्वायु°, D2 स संगतायु° (for प्रगृहीतायु°) — b) D2 योधिनाम्, M2–4 यौधा° (for यो) D2 अनु धावता, D2 अपि धा°, D3 अभिधावत, T2 अभ्य धावता (for अभिधा°) — d) Ś1 **नि च, K1 3 ध्वजानि च, K2 धनूंषि च, S भुजानपि (for हया°)

5 a) D2 3 5 7 10 11 हया, M2 यौधा (for हता) D1 प्रत्यदृश्यत D3 °युध्यत (for °पद्यन्त) — b) K4 5 वहुधा (for वसुधा) — c) K2 D3 4.6 S (except M3) स्वरता, D1 10 11 चरता (for त्वरिता) K4 B D2 5 7–9 त्व(D2 च)रता लोकवीराणा — d) K5 ते हता, D1 समरे, S (except G1, T2 damaged) निहता (for प्र°) — After 5, M2 4 read 31–32

6 ab) T2 4 G M3 दृष्ट्वा राजन् (M3 °जा) (for राजा दृष्ट्वा) K8 D1 9 G1.2 सुबल, D2 8 स बल (D2 ळ-), D7 स्वजन, M2 4 च बल (for स्वबल) K4 -सक्षयात् K2 दृष्ट्वा स्वबलमतिकात् — c) D3 हतशेस्तान् (sic) Ś1 K1 समाहूय (for °नीय) — d) K6 क्रुध्ये (sic), B Dn D2.7 क्रुध्यन्, D1 S रथान्, D3 9 क्रुद्धान् (for क्रुद्धो) Ś1 (orig) K2 3 रिपु, Ś1 (sup lin) K1 रण, D1 राजा, D4 9 भय, D8 नर, S नव (for रथ) Ś1 K D2 8 6–7 10 11 -गणा(D5 7 -शता)न्बहून्, Dn -शतान्वितान्, D1.4 रणे विभो, G2 -शतान्प्रभो

7 b) B1 D 9–11 T1–3 पदाताश्च, B2 D4 नरा श्चापि, D5 7 पदार्तांश्च, G3 पताकाश्च (for पादाताश्च) D3 10 11 समतत, D4 T4 G1 2 M3 परंतप — c) S त्वन्वितान् (for सहि°) — d) Ś1 K1–4 B4 5 Dn D2–5 7 धार्तराष्ट्रान् (for °राष्ट्र) S महीपति (for इदं वच)

C 9, 1574
B 9 29 8
K 9 28 8

पाञ्चाल्यं चापि सबलं हत्वा शीघ्रं निवर्तत ॥ ८
तस्य ते शिरसा गृह्य वचनं युद्धदुर्मदाः ।
प्रत्युद्ययू रणे पार्थांस्तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ९
तानभ्यापततः शीघ्रं हतशेषान्महारणे ।
शरैराशीविषाकारैः पाण्डवाः समवाकिरन् ॥ १०
तत्सैन्यं भरतश्रेष्ठ मुहूर्तेन महात्मभिः ।
अवध्यत रणं प्राप्य त्रातारं नाभ्यविन्दत ।
प्रतिष्ठमानं तु भयान्नावतिष्ठत दंशितम् ॥ ११
अश्वैर्विपरिधावद्भिः सैन्येन रजसा वृते ।
न प्राज्ञायन्त समरे दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ १२
ततस्तु पाण्डवानीकान्निःसृत्य बहवो जनाः ।
अभ्यघ्नंस्तावकान्युद्धे मुहूर्तादिव भारत ।
ततो निःशेषमभवत्तत्सैन्यं तव भारत ॥ १३
अक्षौहिण्यः समेतास्तु तव पुत्रस्य भारत ।
एकादश हता युद्धे ताः प्रभो पाण्डुसृञ्जयैः ॥ १४
तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु महात्मसु ।
एको दुर्योधनो राजन्नदृश्यत भृशं क्षतः ॥ १५
ततो वीक्ष्य दिशः सर्वा दृष्ट्वा शून्यां च मेदिनीम् ।

---

8 ^{a}) D1 जित्वा, D4 पार्थान् (for सर्वान्) — ^{b}) D4 पाडवानां (for °वान्स) Dn D2 5 T3 जनान् (for गणान्) — ^{c}) B2 सानुग चैव, D1 G1 3 चापि सुबल, D2 चापि सबल, D4 6 M1 चापि सगण, G2 सबलं चापि (by transp) T3 पाचालान्सबलाश्चापि — ^{d}) D3 5 7 चापि (for शीघ्रं) K5 B2 D3 5 6 10 11 T1 2 4 G1 M3 न्यवर्तत, G2 निवर्तथ

9 ^{a}) D4 ते तस्य (by transp), G1 3 तस्यैते M1 2 4 वचन (for शिरसा) T3 तेश, G2 [आ]दाय (for गृह्य) — ^{b}) T G M3 शासन, M1 2 4 शिरसा (for वचन) — ^{c}) K4 5 प्रत्युद्ययौ, Dn3 D4 °द्याय; D3. 10 11 अभ्युद्ययू (for प्रत्यु°) Ś1 K1–3 राजंस, D6 T3 पार्थं (for पार्थांस) D1 प्रययु पाडवान्सर्वे

10 ^{a}) T3 4 G एवापतत, M अ(M3 आ)वाप्य तत (for अभ्यापतत) — ^{b}) M1 हतशेषा — ^{c}) K2 आपी, D2 आसी (for आशी) — ^{d}) M1 पाडवान (for °वा) Ś1 K D1 10 T1 2 समवारयन् (for °किरन्) D4 पांडवा शीघ्रमर्दयन्, D6 °वैरर्दिता भृश

11 ^{a}) D3 भारत, T2 समर (for भरत-) K5 -श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ) — The portion of the text from 11^c up to 67^b is lost in B2 on missing folios — ^{c}) K2 T2 3 अविध्यत; D3 अवध्यत K3 D4 रणे (for रण). — ^{d}) Ś1 K Dn D1 M3 [अ]भ्यविंदत; D4 च वि°; D5 7 [अ]स्य(D6 °भि)पद्यत (for °विन्दत). — D1 om 11^e–12^d — ^{e}) T G M2–4 पलायमानं (for प्रतिष्ठ°) D4 ते हन्यमानासुभयान्, M1 पलायने मतिं कृत्वा — ^{f}) K2 4 5 B (B2 missing) D3–6 8–11 T G नावतिष्ठ(D4 6 °ष्ठ)ति, Dn D2 न चा(D2 वा)तिष्ठत, (for नाव) K3 4 D4 दंशिता (K3 °त), T4 G2 3 दसित; M संयुगे (for दंशितम्)

12 B2 missing D1 om 12 (for both, cf v 1 11) — ^{b}) T3 corrupt — ^{c}) K4 5 Dn D2 3 5 10 S (except T1) प्रजायत — ^{d}) Ś1 K1–3 च वि D10 *प्र, D11 सप्र, T3 प्रति (for च प्र) Dn प्रदिशो विदिशस्तथा

13 B2 missing (of v 1 11) — ^{a}) B4 5 पाडवा नीक (for °नीकान्) — ^{b}) K2 corrupt D1 T2 3 निसृत्य, M3 निहत्य (for निःसृत्य) D2 विसृज्य बल वाहन — ^{c}) B4 5 अभ्ययुस् (for अभ्यघ्नस्) T3, 4 G तावकं (for °कान्) T3 सर्वं, T4 G सैन्य, M1 2 4 सर्वे, M3 सर्वान (for युद्धे) D1 अमात्यंस्तव भटान् — ^{d}) D5 मुहूर्तम् (for °र्ताद्) — Ś1 K1–3 om 13^c–14^d K4 om (hapl) 13^c–14^b — ^{f}) D1 तन (for तव) D4 S तव सैन्य विशा पते (D4 नरेश्वर), D5–7 सैन्यं तव (D6 तव सैन्य) च भारत

14 B2 missing (cf v 1 11) Ś1 K1–3 om 14, K4 om 14^{ab} (for both, of v 1 13) D6 om (hapl.) 14^{ab} — ^{a}) S (except T3 M3) अक्षोहिण्य D3 5. 7 च (for तु) — ^{d}) M सर्वाश्च (for ता प्रभो) Dn प्रभो पाडवसृजयै, D3 मुहूर्तादिव भारत

15 B2 missing (of v 1 11). — ^{a}) T2 तासु (for तेषु) G1 3 राजन् (for राज) — ^{c}) D4 9 T2 G2 राजा (for राजन्) — ^{d}) M भृश (for भृशं) K4 5 B (B2 missing) Dn D2 5 7–9 अदृ(D9 न दृ)श्यद्भृशवि (K4 5 °श्यतवि, D1 °द्भुवि वि)क्ष(Dn2 D2 5 °क्षि) त, D3 4 दृश्यते (D8 अदृश्यत [hypermetric]) भृश-विक्षित

16 B2 missing (cf v 1 11) — ^{a}) Ś1 K2 वक्ष्ये (sic), M वीक्षन् (for वीक्ष्य) K4 सर्वान् (for सर्वा),

विहीनः सर्वयोधैश्च पाण्डवान्वीक्ष्य संयुगे ॥ १६
मुदितान्सर्वसिद्धार्थान्नर्दमानान्समन्ततः ।
बाणशब्दरवांश्चैव श्रुत्वा तेषां महात्मनाम् ॥ १७
दुर्योधनो महाराज कश्मलेनाभिसंवृतः ।
अपयाने मनश्चक्रे विहीनबलवाहनः ॥ १८

धृतराष्ट्र उवाच ।

निहते मामके सैन्ये निःशेषे शिबिरे कृते ।
पाण्डवानां बलं सूत किं नु शेषमभूत्तदा ।
एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि कुशलो ह्यसि संजय ॥ १९
यच्च दुर्योधनो मन्दः कृतवांस्तनयो मम ।
बलक्षयं तथा दृष्ट्वा स एकः पृथिवीपतिः ॥ २०

संजय उवाच ।

रथानां द्वे सहस्रे तु सप्त नागशतानि च ।
पञ्च चाश्वसहस्राणि पत्तीनां च शतं शताः ॥ २१
एतच्छेषमभूद्राजन्पाण्डवानां महद्बलम् ।
परिगृह्य हि यद्युद्धे धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः ॥ २२
एकाकी भरतश्रेष्ठ ततो दुर्योधनो नृपः ।
नापश्यत्समरे कंचित्सहायं रथिनां वरः ॥ २३
नर्दमानान्परांश्चैव स्वबलस्य च संक्षयम् ।
हतं स्वहयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्भयात् ॥ २४ - 9 1593 F. 9 29 26 K. 7 29 6

— ^{b}) Ś1 K1-2 शून्या दृष्ट्वा (by transp), D3 दृष्ट्वा सत्या — ^{c}) T3 G2 भीमेन (for विहीन) D5 7 -यो धाश्च, M1-4 यौधैश्च

17 B2 missing (cf v l 11) — ^{a}) K2 corrupt. B3 सर्वसिद्धान्मान, Dn D2 °सिद्धांश्च, D3 10 11 °त सिद्धान, D5 7 °योधाश्च (for °सिद्धार्थान्) D1 कृतकार्यांश्चगम्याते — ^{c}) Ś1 K1-3 -चाप, D1 ध्वज (for -शब्द) D रथाश् (for रवाम्) B1 5 T1 4 G [श्च]पि (for [ण]त्र) — ^{d}) G3 जित्वा (for श्रुत्वा)

18 B2 missing (cf v l 11) — ^{b}) K2 कल्मलेशाभिमसृत (sic), D1 भयग्रस्तो बभूव ह, D4 कश्मलेन समावृत — ^{c}) D7 अपयातु (for °याने) K1 5 मतिं (for मनश्) — ^{d}) D3 -वाहनं (for -वाहन) — After 18, S ins an addl colophon [*Adhy name* M1 सैन्यवध — *Adhy no* (figures, words or both) S 29]

19 B2 missing (cf v l 11) G1 3 om 19–20 — ^{b}) T3 4 G2 निःशेष — ^{c}) K3-5 B (B2 missing) D (except Dn3 D4 6) चले (for बल) Ś1 K1 2 Dn D2, 5 7 संते — ^{d}) D5 7 T3 4 G2 M किं शेषमभवत्तदा — ^{e}) T1 2 पुत्र (for एतन्) Ś1 K1 2 T4 पृच्छते

20 B2 missing (cf. v l 11) G1 3 om 20 (cf v l 19) D1 om. 20 — ^{a}) Ś1 K1 2 यत्तु, B1 यथा (for यच्च) T3 मानी (for मन्द) — B1 om 20^{cd}, M1 reads it after 22 — ^{c}) B3 4 Dn1 n3 D2 6 7-9 T2 तदा, D4 ततो, T3 हद्, T4 G2 इमं, M महद् (for तथा) — ^{d}) Dn1 n2 स एव, T1 2 कुशल, M3 य एक (for स एक)

21 B2 missing (cf v l 11) — ^{a}) T3 G2 च (for द्वे) G3 सहस्रं T3 द्वे (for तु) T1 2 द्वे सहस्रे रथाना तु — After 21^{b}, T3 reads 22^{ab} for the first time, repeating it in its proper place — ^{c}) D3 एव चास्य (for पञ्च चाश्व) K3 -सहस्रेण, T1 2 °स्राणा (for °स्राणि) — ^{d}) D3 om, D4 तु (for च) D3 वश (for शत) K4 5 D4 शत (for शता) D1 T1 2 पत्तीनामयुत तथा, T3 4 G पत्ती(T3 सप्त)नाम युतानि च, M पत्तयो द्विगुणं तत

22 B2 missing (cf v l 11) T3 reads 22^{ab} for the first time after 21^{b} — ^{b}) Ś1 K1 2 महद्बले, D1 4 9 T1 2 महाबल, T3 (first time) महात्मना, T3 (second time) 4 G M बल तदा (for महद्बलम्) — ^{c}) S (except T1 2) यत्प्रगृह्य (for परि°) K4 5 D4 हि (D4 तु) तद्युद्धे, D5, 7 यथौ युद्धे, T3 यथैवेंद्रो, T4 G1 3 सुयुद्धे वै, G2 [ए]व सुयुद्धे, M स वै युद्धे — After 22, M1 reads 20^{cd}

23 B2 missing (cf v l 11) — ^{a}) T3 एको हि (for एकाकी) M2-4 भरतश्रेष्ठस् — ^{b}) B4 D1 6-7 M3 4 नृप — ^{c}) K4 5 D2 8. 10 T2 G2 M2 किंचित्, D3 T4 G2 M1 कश्चित् (for कंचित्) — ^{d}) M1 सहायं Dn2 n3 धरं, D3 T3 धर (for वर)

24 B2 missing (cf v l 11) K4 5 om 24^{a}–25^{b} — ^{a}) T1 2 यतमानान् (for नर्द°) Dn1 D1 3 4 6 10 11 T1 2 दृष्ट्वा (for चैव) — ^{b}) D2 स्वबलस्य, D9 सुबलस्य (for स्वब°) K3 Dn2 n3 D2 8 च सक्षये (K3 °य), D3 बलक्षय (for च स) — After 24^{b}, B (B2 missing) Dn D2 3, 5 7-11 ins

C 9 1593
B 9 29 27
K 9 29 7

एकादशचमूभर्ता पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
गदामादाय तेजस्वी पदातिः प्रस्थितो ह्रदम् ॥ २५
नातिदूरं ततो गत्वा पद्भ्यामेव नराधिपः ।
सस्मार वचनं क्षत्तुर्धर्मशीलस्य धीमतः ॥ २६
इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ।
महद्वैशसमस्माकं क्षत्रियाणां च संयुगे ॥ २७
एवं विचिन्तयानस्तु प्रविविक्षुर्ह्रदं नृपः ।
दुःखसंतप्तहृदयो दृष्ट्वा राजन्बलक्षयम् ॥ २८
पाण्डवाश्च महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तव राजन्बलं प्रति ॥ २९
शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां बलानामभिगर्जताम् ।
संकल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनंजयः ॥ ३०
तान्हत्वा निशितैर्बाणैः सामात्यान्सह बन्धुभिः ।
रथे श्वेतहये तिष्ठन्नर्जुनो बह्वशोभत ॥ ३१

170* तथा दृष्ट्वा महाराज एक स पृथिवीपति ।

[Dn1 एक स, Dn2 n3 D7 स एका (D7 °क) (for एक स)]

On the other hand, S ins

171* दृष्ट्वा भरतशार्दूल कश्मलेनाभिसंवृत ।

[post half = 18^b]

— ^c) T4 G2 M2 स त, M1 3 4 रथे (for हत) Ś1 K1 D7 स्व, Dn D2 M1 3 4 स, D3 च, D8 तु, D9 सु, T4 G2 M2 स्म (for स्व) D4 बलम् (for -क्षयम्) G1 स त स्म भरत त्यज्य, G3 स्मरन स रथ त्यज्य — ^d) T1 2 प्रोत्सृज्य (for प्राक्सृज्य) M3 प्रद्र घस् B1 3 5 Dn D2 6 9 रणात् (for भयात्) D7 प्राद्रवत्प्राङ्मुखो रणात्

25 B3 missing (cf v l 11) K4 5 om 25^ab (cf v l 24) — ^c) D3 चादाय (for आ°) K3 ता प्राज्ञो (for तेजस्वी) — K3 om (hapl) 25^d–27^a — ^d) D5 7 प्रसृतो (for प्रस्थितो) K4 5 Dn2 n3 D1 M1 2 4 द्रुत; Dn1 ध्रुवे, D6 वन, D8 यदि, T4 भृश (for ह्रदम्)

26 B3 missing (cf v l 11) K3 om. 26 (cf. v. l 25) — ^a) Dn D2 5 7 दूरात् (for दूरं) — ^b) K5 Dn1 D5 M3 नराधिप, T2 जनाधिप (for नराधिप) — ^c) D4 वत्तु (for क्षत्तुर्) — ^d) B1 5 पश्यत, D2 धर्मत°, T1 भारत (for धीमत) M धर्म ज्ञस्य महात्मन

27 B3 missing (cf v l 11) K3 om 27^a (cf v l 25) — ^a) M तु स (M1 सु-) (for नून) M1 महत् (for महा) T1 2 राज (for -प्राज्ञो) — ^b) K2 पुर (for पुरा) — ^c) S व्यसनम् (for वैशसम्) — ^d) S सर्वश (for संयुगे)

28 B3 missing (cf v l 11) — ^a) B1 5 D6 9 चिर (for एव) T1 2 च (for तु) D2 एवं विचिन्त्य मानस्तु, D7 एव चिंतयतस्तस्य, T4 G2 3 M एव चिं (M °तर्चिं)तयमानस्तु (M1 °न तु) — ^b) Dn3 प्रवि विक्षे, T2 °वेश (for °विक्षुर्) B3 4 Dn D2 8–9 पुन (for नृप) — D1 om 28^c–32^b — ^c) M दुदु (for दु ख) — ^d) D4 द्रष्टा (for दृष्ट्वा) Dn3 om (hapl) from राज up to स्त्रव (in 29^d). M2–4 राजा (for राजन्) T2 (sup lin as in text) 4 G1 जन, T3 G3 जगत-, G3 यम (for बल) T3 G2 -त्रय (for -क्ष यम्) — After 28, T G ins

172* दशैकाक्षौहिणीभर्ता तथा दुर्योधनोऽपि सन् ।
प्रासवान्व्यसन तीव्र दैवं हि बलवत्तरम् ।

[(L 1) T2 स्वय, T3 ततो (for तथा) G2 ध्वनन् (for ऽपि सन्) — (L 2) T3 दीप्त (for तीव्र)]

29 B3 missing (cf. v l 11) D1 om 29, Dn3 om up to स्तव (for both, cf v l 28) M3 4 om. 29–30 — ^a) K4 5 D2 10 11 T1 2 तु, B (B3 missing) Dn (Dn3 om) D2 4–7 9 [अ]पि (for च) — ^c) B1 4 D7 9–11 अभ्यद्रवत D8 T3 4 G अभ्यधावन्सुसं क्रु(D3 G2 °न्सुसंक्रु)द्धास — ^d) D2 बल

30 With 30, cf 3 B3 missing (cf v l 11) D1 om 30 (cf v l 28) M3 4 om 30 (cf v l 29) — ^a) Dn1 D9 T2 G2 3 शक्त्यष्टि-, D3 T3 शक्त्याष्टि- (D3 °ष्टि) (for शक्त्यृष्टि) K4 D3 -प्राश, D10 -पाश (for प्रास) D9 -हस्ताभ्या — ^b) T3 4 G M1 3 यो(M1 3 यौ)धानाम् (for बला°) T3 G2 अपि, T4 प्रति (for अभि) — ^c) B5 घोर (for मोघं) — ^d) D4 5 7 गाजीवेन

31 B3 missing (cf v l 11) D1 om 31 (cf v l 28) M2 4 read 31–32 after 5 — ^a) M2 4 हत्वा तैर् (for तान्हत्वा) — ^b) M3 बान्धवै (for बन्धु भि) K4 5 सहामात्यै स(K4 °त्यस)बन्धुभि — ^c)

सुबलस्य हते पुत्रे सवाजिरथकुञ्जरे ।
महावनमिव छिन्नमभवत्तावकं बलम् ॥ ३२
अनेकशतसाहस्रे बले दुर्योधनस्य ह ।
नान्यो महारथो राजञ्जीवमानो व्यदृश्यत ॥ ३३
द्रोणपुत्रादृते वीरात्तथैव कृतवर्मणः ।
कृपाच्च गौतमाद्राजन्पार्थिवाच्च तवात्मजात् ॥ ३४
धृष्टद्युम्नस्तु मां दृष्ट्वा हसन्सात्यकिमब्रवीत् ।
किमनेन गृहीतेन नानेनार्थोऽस्ति जीवता ॥ ३५
धृष्टद्युम्नवचः श्रुत्वा शिनेर्नप्ता महारथः ।
उद्यम्य निशितं खड्गं हन्तुं मामुद्यतस्तदा ॥ ३६
तमागम्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
मुच्यतां संजयो जीवन्न हन्तव्यः कथंचन ॥ ३७
द्वैपायनवचः श्रुत्वा शिनेर्नप्ता कृताञ्जलिः ।
ततो माममब्रवीन्मुक्त्वा स्वस्ति संजय साधय ॥ ३८
अनुज्ञातस्त्वहं तेन न्यस्तवर्मा निरायुधः ।
प्रातिष्ठं येन नगरं सायाह्ने रुधिरोक्षितः ॥ ३९
क्रोशमात्रमपक्रान्तं गदापाणिमवस्थितम् ।
एकं दुर्योधनं राजन्नपश्यं भृशविक्षतम् ॥ ४० C 3 1609 B 9 29 42 K 9 29 23

D 1 धनजयो (for श्वेतहये) B1 D2 5 7-9 राजन् (for विद्वन्) —[d]) D5 7 मकृष्णो (for अर्जुनो) K2 D3.7 G3 बहु शोभत

32 For the sequence in M3 4, cf v l 31 B2 missing (cf. v l. 11) D1 om 32^{ab} (cf. v l. 28) D7 om. 32^{a}–33^{b} —[b]) K2 सर्वाजि- (for सवाजि) — After 32^{b}, G2 reads 33^{ab} —[c]) G2 -वातम् (for वनम्) T1 इति (for इव) Ś1 K1 D3 9 T3 छन्नम् D1 निहत शतसाहस्र —[d]) D1 मकल, D6 प्राभवद् (for अभवद्) D5 om from वक बलम् up to द्रोण पुत्रा (in 34^{a}) D2 बल

33 B2 missing (cf v l 11) D6 om 33, D7 om. 33^{ab} (for both, cf v l. 32) D1 om 33^{ab} G2 reads 33^{ab} after 32^{b} —[a]) Dn1 D. (*sup lin* as in text) रथ (for -शत) D8 G2 साहस्रं —[b]) Ś1 K1-3 हि, D2 च (for ह) S बले दुर्योधनार्जिते (T2 °नाद्वते, G2 ने हते, M1 °नार्पणे) —[c]) D2 महारथाद् (for °रथो) —[d]) K3 विदृश्यत, M1 [s]त्र दृश्यते, M3 प्रदृश्यते

34 B2 missing (cf. v l 11) D6 om द्रोण पुत्रा (cf v l 32) —[a]) D5 7 राजन् (for वीराद्) — T4 om 34^{b}–36^{a} —[b]) T3 कृपाच, G3 तथा च (for तथैव) —[cd]) T3 कृपश्च कृतवर्मा च पार्थिवश्च सवात्मज

35 B2 missing (cf. v l. 11) T4 om 35 (cf. v l 34) D6 om. (hapl.) 35 —[a]) K4 5 च (for तु) — Ś1 K1-3 om 35^{b}–38^{a} —[b]) K5 रसन्, D3 10 11 स ह, D4 रयं (for हसन्) —[c]) D1 किमु तेन (for किमनेन) —[d]) K4 [अ]र्थेन, M1 [अ]र्थो हि (for [अ]र्थोऽस्ति) D1 रिपुमित्र हि मारय

36 B2 missing (cf. v l 11) T4 om 36^{a} (cf v l 34) Ś1 K1-3 om. 36 (cf v l. 35) —[b]) D1 शनेर् (for शिनेर्) —[d]) K4 5 Dn2 n3 D4 हतु (sic), D10 हत (for हन्तुं) D3 तथा

37 B2 missing (cf. v l 11) Ś1 K1-3 om. 37 (cf. v l 35) —[a]) K4 5 समासाद्य, D1 T3 4 G तदागम्य (D1 °त्य), D4 ततस्तु वै, T1 2 समागम्य (for तमा°) Dn2 n3 महाप्राज्ञ, M1 प्रज्ञ (for प्राज्ञ°) —[b]) G3 (before corr as in text) मुनि (for ऽब्रवीद्) —[c]) Dn D5 राजन् (for जीवन्) —[d]) T2 नायं वध्य (for न हन्तव्य) B (B2 missing) Dn D5 7-9 कदाचन (for कथ)

38 B2 missing (cf v l 11) Ś1 K1-3 om. 38^{a} (cf. v l 35) —[b]) D1 शनेर् (for शिनेर्) K1 कृताजलिं, D2 °जलि, T1 महात्मन (for कृताञ्जलि°) —[d]) K° 3 माधव (sic), K4 5 गम्यता (for साधय)

39 B2 missing (cf v l 11) —[a]) S हि (for तु) —[b]) D1 त्यक्त (for न्यस्त) —[c]) K4 प्रतिष्ठद्, Dn2 D9 प्रतिष्ठं, Dn3 G1 3 प्र(G3 प्रा)तिष्ठे, D1 अगच्छ, D3 प्रविशन् (for प्रातिष्ठ) K4 5 यत्र, D1 तात, D3 एव (for येन) D11 नगरे, T4 रुधिर (for नगर)

40 B2 missing (cf v l 11) —[a]) K4. 5 अतिक्रांतं, Dn D5 6 8 10 T2 G3 M3 4 अपा , D3 समा°, M3 भवा° (for अप°) — Ś1 K1-3 om. 40^{c}–41^{b} K4 om (hapl.) 40^{c}–41^{d} K5 reads 40^{cd} on marg —[c]) D3 (second time) ततो (for एक) D3 (first time) दृष्ट्वा (for राजन्) — After 40^{c}, the sequence in

C 9 1600 B 9 29 43 K 9 29 21 स तु मामश्रुपूर्णाक्षो नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ।
उपप्रैक्षत मां दृष्ट्वा तदा दीनमवस्थितम् ॥ ४१
तं चाहमपि शोचन्तं दृष्ट्वैकाकिनमाहवे ।
मुहूर्तं नाशकं वक्तुं किंचिद्दुःखपरिप्लुतः ॥ ४२
ततोऽस्मै तदहं सर्वमुक्तवान्ग्रहणं तदा ।
द्वैपायनप्रसादाच्च जीवतो मोक्षमाहवे ॥ ४३
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
भ्रातॄंश्च सर्वसैन्यानि पर्यपृच्छत मां ततः ॥ ४४

D3 is 42^{d}, 43^{ab}, 40^{c} (r), 40^{d}–42^{b}, 44, 42^{c}, 42^{d}–43^{b} (r), 43^{cd}, 45 —^{d}) Dn भूरि-, D4 शर (for भृश) Dn2 D2 3. 5 7 वि(D7 वी)क्षित (for क्षतम्) T4 पश्यामि भृशमीक्षित

41 For the sequence in D3, cf v l 40 B2 missing (cf v l 11) Ś1 K1-3 om 41^{ab}, K4 om 41 (for both, cf v l 40) —^{b}) K5 B (B2 missing) Dn D2 5 6 8 न शक्नोति (for नाशक्नोद्) Dn भाषितु, D1 3 वीक्षित (for वीक्षितुम्) — D1 om 41^{cd} —^{c}) B3 D8 T2 M1. 3 प्रेक्ष(T2 °क्ष्य)त D3 मा (for मा) —^{d}) D3–5 7 8 10 11 T3 4 G2 M तथा (for तदा) K2 भीमम्, Dn चैकम् (for दीनम्) G M1 2 उपस्थित (for अव) D2 तदनीकमवस्थितं

42 For the sequence in D3, cf v l 40 B2 missing (cf v l 11) —^{a}) D6 तद्रा (for त च) D3 अभिशोचतं, S (except T1. 2) अनुशोचानो (M1 2 4 °चन्तै) (for अपि शोचन्त) —^{b}) Ś1 K1-3 दृष्ट्वैवैकाकिन रणे —^{c}) D5 7 नाशकद् (for °कं) —^{d}) Ś1 K1-3 D10 11 अति (for किंचिद्) — After 42, T G ins

173* यस्य मूर्धावसिक्ताना सहस्र मणिमौलिनाम् ।
आहृत्य च कर सर्वं स्वस्य वै वशमागतम् ।
चतु सागरपर्यन्ता पृथिवी रत्नभूषिता ।
कर्णेनैकेन यस्यार्थे करमाहारिता पुरा ।
यस्याज्ञा परराष्ट्रेषु कर्णेनैव प्रसारिता ।
नाभवद्यस्य शस्त्रेषु खेदो राज्ञ प्रशासत ।
आसीनो हस्तिनपुरे क्षेमं राज्यमकण्टकम् ।
अन्वपालयदैश्वर्यात्कुबेरमपि नास्मरत् ।
भवनाद्भवनं राजन्प्रयातु पृथिवीपते ।
देवालयप्रवेशे च पन्था यस्य हिरण्मय ।
पताकावृतसूर्यांशुतोरणोच्छ्रितशोभिन ।
प्रयाणे पृथिवीभर्तुर्धन्यानामभवन्गृहा ।
आरुह्यैरावतप्रख्यं नागमिन्द्रसमो बली ।
विभूत्या सुमहत्या य प्रयाति पृथिवीपते ।
त भृशं क्षतमिन्द्राभ पश्यामेव धरातले ।
तिष्ठन्तमेक दृष्ट्वा तु ममाभूत्क्लेश उत्तम ।
तस्य चैवविधस्याद्य जगन्नाथस्य भूपते ।
आपदप्रतिमैवाभूद्बलीयान्विधिरेव हि ।

[(L. 2) T3 G2 यस्य (for स्वस्य) T1 G1 (*sup lin* as above) वेश्म समागत, T2 3 वेश्मसमा° (for वैवशमा°) — (L 4) T2 3 आहारित (for °रिता) — (L 5) T3 यस्याशा पततो राष्ट्रे (for the prior half) — (L 6) T3 मेदो (for खेदो) — (L 7) T1 G1 (*sup lin*) हास्तिनपुरे — (L 8) T1-3 G1 नास्मरन् (for °रत्) — (L 9) G3 भगवान्भग५भ्राजन् (corrupt) (for the prior half) T3 पृथिवीतले (for °पते) — (L 10) T1 3 G1 प्रदेशे (for प्रवेशे) — (L 11) T3 -शूलांस्तु, T4 G2 3 -सूर्यांशुस् (for सूर्यांशु-) T3 -शोभिता, T4 शोभन, G2 3 -शोभित (for -शोभिन) — (L 14) T4 प्रयातु (for °ति) T3 4 G2 पृथिवीपति° — (L 15) T2 भृश- (for भृश) — (L 16) T1 G1 2 त दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तु) — (L 17) T1 G1 [अ]स्य (for [अ]व) T2 तस्य चैवविध नान्यज् (for the prior half) T1 G1 2 भूपते (for °ते) — (L 18) T2 क्षिपद् (for आपद्) T2 [अ]भूया, T3 4 याभूद् (for [ए]वाभूद्)]

43 For the sequence in D3, cf. v l 40 B2 missing (cf v l 11) —^{a}) T4 [ऽ]स्य (for ऽस्मै) T4 इद (for अह) —^{b}) T G नृपतेस् (T3 °ते) (for ग्रहण) D1 उक्त च ग्रहणादिक —^{c}) D3 द्वैपायन समासाद्य —^{d}) K2 corrupt. K4 5 D1 2 6 T3 4 G2 3 जीवितो (K5 °नो) (for जीवतो) Ś1 K1 3 D10. 11 आत्मन (for आहवे) D3 जीवितोह महाहवे

44 For the sequence in D3, cf v l 40 B2 missing (cf. v l 11) —^{a}) Dn2 n3 D2 5 7 अपि (for इव) K4 5 तद् (for च) K2 3 D1. 3. 4. 10 11 S स मु(K3 D3 4 T4 सुमु)हूर्तमिव ध्या(D3 °मवध्या)त्वा, Dn1 सुमुहूर्तमपि च ध्यात्वा (hypermetric) —^{b}) D2 पुनर् (for प्रति) T3 तु (for च) D6 चेतन —^{c}) D5 om (hapl.) from सैन्यानि up to सर्वान् (in 45^{c}) S सैन्यांश्च (for सैन्यानि) —^{d}) K4 5 B (B2 missing) Dn D2 3. 5 7–9 समपृच्छत, M1 पर्यपृच्छच्च (for °पृच्छत) T3 4 G तास्, M1 मा (for मा) Dn1 D1 9 T4 G2 3 तदा, T3 तथा (for तत)

तस्मै तदहमाचक्षं सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
भ्रातॄंश्च निहतान्सर्वान्सैन्यं च विनिपातितम् ॥ ४५
त्रयः किल रथाः शिष्टास्तावकाना नराधिप ।
इति प्रस्थानकाले मा कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ४६
स दीर्घमिव निःश्वस्य विप्रेक्ष्य च पुनः पुनः ।
अंसे मा पाणिना स्पृष्ट्वा पुत्रस्ते पर्यभाषत ॥ ४७
त्वदन्यो नेह संग्रामे कश्चिज्जीवति संजय ।
द्वितीयं नेह पश्यामि ससहायाश्च पाण्डवाः ॥ ४८
ब्रूयाः संजय राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
दुर्योधनस्तव सुतः प्रविष्टो ह्रदमित्युत ॥ ४९
सुहृद्भिस्तादृशैर्हीनः पुत्रैर्भ्रातृभिरेव च ।
पाण्डवैश्च हृते राज्ये को नु जीवति मादृशः ॥ ५०
आचक्षेथाः सर्वमिदं मां च मुक्तं महाहवात् ।
अस्मिंस्तोयह्रदे सुप्तं जीवन्तं भृशविक्षतम् ॥ ५१
एवमुक्त्वा महाराज प्राविशत्तं ह्रदं नृपः ।
अस्तम्भयत तोयं च मायया मनुजाधिपः ॥ ५२
तस्मिन्ह्रदं प्रविष्टे तु त्रीन्रथाञ्श्रान्तवाहनान् ।
अपश्यं सहितानेकस्तं देशं समुपेयुषः ॥ ५३ C 9 1622 B 9 29 83 K 9 29 45

45 For the sequence in D3, cf. v. l. 40. B2 missing (cf. v. l. 11). D5 om. 45^{abc} (cf. v. l. 44). — a) K3 Dn D1. 2 4 5 7-9-11 T2-4 M आचक्षे (D3 °क्ष्यं), T1 G आचष्टे (for °क्षं). K4 तस्मै सर्वमिदमाचक्ष्ये. — b) K2. 3 D2 7 11 सर्व (for सर्वं). Ś1 K1 2 दर्शन, K3 दर्शनं, D1 G1 दर्शनात् (for दर्शिवान्). — c) T4 भ्रातृणा निधनं सर्वं. — d) D1 सैन्यानां (for सैन्यं). T G1 3 सैन्यानां च निपातनं, G2 M सैनिकाश्च (G2 °न्याश्चैव) निपातितान्.

46 B2 missing (cf. v. l. 11). — a) D5 किल. G2 नरा (for रथा). D3 स्पृष्ट्वा (for शिष्टास्). — b) D3 जनाधिप (for नरा°). — c) D1 प्रति- (for इति). D2 -काले. K1 3 [ऽ]यं, Dn D5 (sup. lin. as in text) नु (for मा).

47 B missing (cf. v. l. 11). — a) M1 सदीपम् (for स दीर्घम्). Dn D5 7 अथ. M उष्ण (for इव). Some MSS. निश्वस्य. — b) D1 समीक्ष्य च, D3 10 11 प्रत्यवेक्ष्य, D4 T1 2 संप्रेक्ष्य च, T3 4 G विप्रेक्षत (for विप्रेक्ष्य च). Ś1 K1-3 मुहुर्मुहु (for पुन पुन). — c) K2-4 D2 अंशे, B (B2 missing) Dn D5 7-11 अंसौ, D5 G3 बाहु (for अंसे). T2 गृह्य (for स्पृष्ट्वा). T3 अगिना प्राणिना स्पृष्ट्वा (sic). — d) T3. 4 G1 3 मर तर्पंम, G2 M प्रत्यभाषत (for पर्य°).

48 B2 missing (cf. v. l. 11). — a) S (except T1 2) त्वत्तोन्यो (for त्वदन्यो). T2 [तु]'त्र, G2 हि (for [इ]ह). — b) D2 कश्चित् (for कश्चिज्). T3 [अ]संशयं (for संजय). — c) B (B2 missing) Dn D5 6 7-9 न हि, D3 इह न, D4 G1 3 M2 4 नैव (for नेह). — d) G2 सुमहायाश्च. D4 आक्षिप्य स्वदते पुन (sic).

49 B2 missing (cf. v. l. 11). — a) D4. 5 7 ब्रूयाद्, M2 4 ब्रूहि. — b) T4 प्राज्ञ (for प्रज्ञा). D6 ईदृश (for ईश्वरम्). — B1 damaged for 49^{c}–50^{b}.

50 B2 missing (cf. v. l. 11). B1 damaged for 50^{ab}. — a) D4 T3 तावकैर् (for तादृशैर्). — c) D8 हृते, D10 हृतो (for हृते). D8 राष्ट्रे (for राज्ये). — d) K4 5 B (B2 missing) D (except D3) T1-3 M1 जीवेत (for जीवति).

51 B2 missing (cf. v. l. 11). — a) K4 5 B (B2 missing) D1 2 4-11 T1 G1 M आचक्षीथा, D3 अवाक्शिरा, T2 आचक्षे वा (for °क्षेथा). G1 सर्वमथ (for मिदं). — b) D4 9 युक्त (for मुक्त). K4 5 T G महाभयात्, B (B2 missing) D3 9 °हवे, D8 बल (for °हवात्). — c) K2 अस्से (sic), T3 तस्मिंस् (for अ°). G2 तोये (for तोय). D10 11 T4 G2 3 गुप्त (for सुप्त). — d) Dn1 n3 D9 जीवत, D2 जीवित (for जीवन्त). K3 5 Dn2 n3 D2 3 5 7 विक्षितं (for -विक्षतम्).

52 B2 missing (cf. v. l. 11). — b) D2 10 प्राविश, D4 प्रविष्टस्, M3 प्राविशस् (for °शत्). T3 G2 तद् (for तं). K3 B5 D10 11 महाह्रद (K3 °दं), K5 Dn2 n3 D1 2 6 T2 3 G3 M2 3 ह्रदं नृप (Dn2 n3 °प), D3 महारथ, D4 ह्रद तत (for ह्रदं नृप). — c) K2 अस्तम्भायत. — d) D5 7 T4 G3 M4 मनुजाधिप.

53 B2 missing (cf. v. l. 11). D2 om. 53. — a) K4 5 B1 D (D2 om.) T1-3 M2-4 हृदे, T4 नृपे (for ह्रदं). — b) K2 3 त्रि (for त्रीन्). T3 भ्रात (for श्रान्त). — c) D1 तत्र; S (except T1 2 G1) एव

C 9 1612 B 9 29 56 K 9 29 46 कृपं शारद्वतं वीरं द्रौणिं च रथिनां वरम् ।
भोजं च कृतवर्माणं सहिताञ्शरविक्षतान् ॥ ५४
ते सर्वे मामभिप्रेक्ष्य तूर्णमश्वानचोदयन् ।
उपयाय च मामूचुर्दिष्ट्या जीवसि संजय ॥ ५५
अपृच्छंश्चैव मां सर्वे पुत्रं तव जनाधिपम् ।
कच्चिद्दुर्योधनो राजा स नो जीवति संजय ॥ ५६
आख्यातवानहं तेभ्यस्तदा कुशलिनं नृपम् ।
तच्चैव सर्वमाचख्यं यन्मां दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
ह्रदं चैवाहमाचष्ट यं प्रविष्टो नराधिपः ॥ ५७
अश्वत्थामा तु तद्राजन्निशम्य वचनं मम ।
तं ह्रदं विपुलं प्रेक्ष्य करुणं पर्यदेवयत् ॥ ५८
अहो धिङ्ग स जानाति जीवतोऽस्मान्नराधिपः ।
पर्याप्ता हि वयं तेन सह योधयितुं परान् ॥ ५९
ते तु तत्र चिरं कालं विलप्य च महारथाः ।
प्राद्रवन्रथिनां श्रेष्ठा दृष्ट्वा पाण्डुसुतान्रणे ॥ ६०
ते तु मां रथमारोप्य कृपस्य सुपरिष्कृतम् ।
सेनानिवेशमाजग्मुर्हतशेषास्त्रयो रथाः ॥ ६१
तत्र गुल्माः परित्रस्ताः सूर्ये चास्तमिते सति ।

(for एकस्) —^{d}) T3 दिश (for देश) K3 D8 समुपायुपं (D8 °प)

54 B2 missing (cf v l 11) —^{a}) D3 4 10 सारद्व(D3 °द्द)त Dn D2 6 7 चैव, D3 वीर, T3 धीर (for वीर) —^{b}) K2 Dn D3 वर (for वरम्) —^{d}) D1 भत्यर्त (for सहिताञ्) D4 T3 G1 2 M भृश-, G3 भ्रातृ (for शर-) K3 D2 3 7 G3 वि(G3 वी)क्षि-तान्, Dn1 वीक्षतान्

55 B2 missing (cf v l 11) —^{a}) M2 4 सर्वे च (for ते सर्वे) D1 मामिद प्रोचुर्, T1-3 समभि(T3 °ति)प्रेक्ष्य, T4 G M समति(M3 °भि)क्रम्य (for मामभिप्रेक्ष्य) — D1 om (hapl) 55^{bc} —^{b}) K2 वाढम् (sic) (for तूर्णम्) K2 4 5 Dn1 D2-5 7 10 11 T4 भनो-दयन् —^{c}) Ś1 K1-4 D3 4 उपा(K4 °पे)याय, D7 M1 2 4 उप(D7 °पा)गम्य, T4 उपधाय (for °याय). Dn1 D3 4 10 11 तु (for च) T1 2 उपेत्य चैव मामूचुर् —^{d}) S (except T1 2) दिष्ट्या सजय जीवसि

56 B2 missing (cf v l 11) Ś1 K1-3 Dn1 n2 om (hapl) 56, Dn3 reads it on marg D1 om 56^{ab} —^{a}) D3 corrupt B (B2 missing) D2 7-9 [ए]व ते; G1 3 इमं (for [ए]व मा) —^{b}) K4 5 Dn3 D3 4 6 8 10 T1 2 M3 जनाधिप (D3 4 °प), D2 5 7 नराधिप (D7 °प) (for जनाधिपम्) —^{c}) T2 किंचिद् (for कच्चिद्) —^{d}) D5 (marg) ब्रूहि (for स नो)

57 B2 missing (cf v l 11) —^{b}) D4 T3 तथा (for तदा) K4 5 D1 नृप, M3 तव (for नृपम्) —^{c}) K4 5 Dn D2 5 7 T3 4 तथैव (T4 °वं), D1 T2 G3 तथैवं (for °व) K2 आचक्ष्यं; K4 5 D6 °ख्यौ, Dn D1 2 4 5 7 10 T1 2 4 G M °क्षे, D3 °क्ष्ये, T3 °ष्टे (for °क्षं) — D8 om (hapl) 57de —^{d}) K4 यस्माद्; D4 M1 2 4 यन्मा (for यन्मा) — D3 om 57^{e}–58^{d} B4 damaged for 57^{ef} —^{e}) K4 आचष्ट, B1 3 5 D4 6 9-11 °क्षं (D4 10 °क्ष्यं), Dn D2 G M1 3 4 °क्षे (Dn2 n3 °क्ष्ये), D5 7 °ख्ये, T3 4 °ष्टे (for °ष्ट) T1 ह्रद चैव समाचक्ष, T2 °वाचचक्षेयं —^{f}) D1 6 T G M1 2 जनाधिप, D9 M3 नराधिप (for °धिप)

58 B2 missing (cf. v l 11) D3 om 58 (cf v l 57) K4 5 B1 om (hapl) 58^{a}–59^{b} —^{a}) Dn D2 5 7 रुदद् (for तु तद्) —^{b}) T3 4 G1, 3 नृप (for मम) —^{c}) D4 ते (for त) S ह्रदप्रवेश श्रुत्वा च (T4 G2 तु)

59 B2 missing (cf. v l 11) K4 5 B1 om 59^{ab} (cf v l 58) D3 om 59^{ab} —^{a}) Ś1 K1 3 मा न, B4 Dn3 D6 11 T2 स न (by transp), D1 त स, T4 च स, G2 मा स T3 जानीते —^{b}) K3 जीवतो, D3 5 जीवितो (for जीवतो) T3 जीवत स नराधिप· —^{c}) D7 पर्यास्ता, T3 समर्था (for पर्याप्ता) —^{d}) T3 वय (for सह) G2 सह योद्धुं परान्प्रति

60 B2 missing (cf. v l 11) —^{a}) D2 7 काळ —^{b}) D4 विलप्य सु, T3. 4 G M1 प्रविलप्य, M2-4 विप्रलप्य (for विलप्य च) — D3 om (hapl) 60^{c}–61^{d} —^{c}) Dn1 रथिन (for °ना) B5 D8 9 M श्रेष्ठान् —^{d}) D2 5 7 पाण्डुपुत्रभयार्दिता

61 B2 missing (cf. v l 11) D3 om 61 (cf. v l. 60) —^{b}) D4 कृपण, T3 नृपस्य (for कृपस्य) K4 5 Dn1, n3 D4 5 7-10 M सुपरिस्कृ(D4 °स्थि, D9 °ष्कृ, M °क्ष)तं; D1 परिसंस्कृतं; T G1 3 तु परिष्कृ

सर्वे विचुक्रुशुः श्रुत्वा पुत्राणां तव संक्षयम् ॥ ६२
ततो वृद्धा महाराज योषितां रक्षिणो नराः ।
राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ६३
तत्र विक्रोशतीनां च रुदतीनां च सर्वशः ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः श्रुत्वा तद्बलसंक्षयम् ॥ ६४
ततस्ता योषितो राजन्क्रन्दन्त्यो वै मुहुर्मुहुः ।
कुरर्य इव शब्देन नादयन्त्यो महीतलम् ॥ ६५
आजघ्नुः करजैश्चापि पाणिभिश्च शिरांस्युत ।
लुलुवुश्च तदा केशान्क्रोशन्त्यस्तत्र तत्र ह ॥ ६६
हाहाकारविनादिन्यो विनिघ्नन्त्य उरांसि च ।
क्रोशन्त्यस्तत्र रुरुदुः क्रन्दमाना विशां पते ॥ ६७
ततो दुर्योधनामात्याः साश्रुकण्ठा भृशातुराः ।
राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ६८
वेत्रजर्झरहस्ताश्च द्वाराध्यक्षा विशां पते । C. 9 1633 B 9 29 71 K 9 23 61

(T3 4 G3 °क्षि)त (for सुपरि°) G2 ममाश्वास्य परिक्षत — B4 damaged for 61^{c}–62^{d} — ^{c}) D2 सेनावेश्म जगामासुर् (sic) — ^{d}) B5 S (except T1 2) -शिष्टास् (for -शेषास्) D4 जना (for रथा)

62 B2 missing (cf. v l 11) B4 damaged — ^{a}) K4 5 ते तु, D4 अत्र, M यत्र (for तत्र) K4 D3 M1 गुल्म , D6 गुल्मान्, G2 गुल्मै , M3 गुल्म (for गुल्मा) S क्षिप्ता (M1 °सं, M3 °स) (for -त्रस्ता) — ^{b}) D4 M3 4 नृप, M1 2 नृपे (for सति) D1 सूर्ये चास्तमितेऽजम्नि — Dn3 reads 62^{cd} twice — ^{c}) T3 4 G2 M1–3 च, M4 प्र- (for वि-)

63 B2 missing (cf v l. 11) K5 Dn D5 T1 om. (hapl.) 63–64 — ^{a}) D3 मृधा (for वृद्धा) — ^{b}) D5 रक्षका, G3 रक्षितो (for रक्षिणो) K2 नर , D2 5 T3 4 G M3 जना , D1 (marg as in text) युवा (for नरा) K4 T2 योषिता रक्षणे रता — After 63, K3 reads 69^{ab}

64 B2 missing (cf v l. 11) K5 Dn D5 T1 om 64 (cf v l. 63) K3 om. (hapl.) 64–67 — ^{a}) D11 तत्र विक्रोशमानाना — ^{b}) D4 T3 रुदतीना S (T1 om) निस्वन (for सर्वशः) — ^{c}) K3 4 D2–5 7 8 11 S (T1 om) महा- (for महान्) S (T1 om.) -घोर- (T4 G1 M3 °र) (for शब्द) — B4 damaged for 64^{d}–65^{b} — ^{d}) K4 D1 G M3 त, T (T1 om.) तु (for तद्-)

65 B2 missing (cf. v l 11) K3 om 65 (cf. v l. 64) D1 om 65–66 B4 damaged for 65^{ab} — ^{a}) K4. 5 B1. 3 5 Dn D2 5–9 T1–3 तु (for ता) — ^{b}) K2 D3. 10 11 M1 2 4 रुदत्य (for क्रन्दन्त्यो) K2 om (hapl) from वै up to नादयन्त्यो (in 65^{d}) K4 5 M2 4 च, D3 9 [ऽ]पि (for वै) — ^{c}) D4 कुररी (for कुरर्यः) M1 2 4 नादेन (for शब्देन) — ^{d}) K4 D3 नादयतो, D10 नदयत्यो (for नाद°) D2 T3 महीतळ, D6 महद्बलं

66 B2 missing (cf v l 11) K3 om 66 (cf v l. 64) D1 om. 66 (cf. v l. 65) — ^{a}) Ś1 K1. 2 चाहून् (for चापि) M आजघ्नु पाणिभि शोकाद् — ^{b}) D10 corrupt. M उरांसि (for पाणिभिश्) K4 5 [उ]र , B1 M च (for [उ]त) — B4 damaged for 66^{c}–67^{b} — ^{c}) K4 B1. 5 D4 8 9 11 लुलुचुश्, K5 लुलुञ्चुश् (sic), B3 मुमुचुश्, Dn D2 6 7 10 लुलुचुश्, T1 4 G °पुश् (for वुश्) B3 T2 3 M1 तथा (for तदा) — Ś1 K1 2 om. 66^{d}–67^{c} — ^{d}) D2–5 क्रोश तस्, D6 क्रदत्यस् (for क्रोशन्त्यस्)

67 B2 missing for 67^{ab} (cf. v l. 11) K3 om. 67 (cf v l. 64) Ś1 K1. 2 om 67^{abc} (cf v l 66) B4 damaged for 67^{ab} — ^{a}) K4 5 D5 हाहाभूत , T G °कार, M1 °कारान् (for °कार) D1 निनादिन्यो, D3 विनादत्यो, T1 2 विधु(T2 °धृ)न्वाना, T3 4 G विकुर्वत्यो, M1 वदन्त्यो वै (for विनादिन्यो) — ^{b}) K4 5 B3 5 Dn2 n3 D1 2 6 T1. 2 विनिघ्नाना (for °घ्नन्त्य) Dn D2 5 7 [उ]त (for च) S (except T1. 2) विनिघ्नत्यु(G2 °त्यो)दराणि च — ^{c}) B2 D10 11 शोचत्यस् (for क्रोश°) M विक्रोशत्यश्च (M1 °त्य प्र) रुरुदु

68 D3 om (hapl) 68^{a}–69^{b} — ^{a}) D4 ते तु (for ततो) K3–5 Dn2 दुर्योधनोमात्या (sic) — ^{b}) T4 G M सास्र (for साश्रु) K4 5 B3 D5–7 भयातुरा , D1 मृश तदा, M3 दुरासदा (for भृशातुरा) — K3 reads 68^{cd} twice — ^{c}) T3 उपाहृत्य, T4 G1 3 मध्य (for °दाय)

69 D3 om. 69^{ab} (cf v l 68) B D1 M1 om. (hapl) 69–70 M2–4 om. 69^{ab} K3 reads 69^{ab} after 63 — ^{a}) T2 तत्र (for वेत्र) K2 3 जर्जर , K4 5 T1 G1 -मर्मर-, B (B5 om) D3 9 व्यासक्त , D4 गरुर

C 9 1693 D 9 28 72 K 9 28 61

शयनीयानि शुभ्राणि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ।
समादाय ययुस्तूर्णं नगरं दाररक्षिणः ॥ ६९
आस्थायाश्वतरीयुक्तान्स्यन्दनानपरे जनाः ।
स्वान्स्वान्दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ७०
अदृष्टपूर्वा या नार्यो भास्करेणापि वेश्मसु ।
ददृशुस्ता महाराज जना यान्तीः पुरं प्रति ॥ ७१
ताः स्त्रियो भरतश्रेष्ठ सौकुमार्यसमन्विताः ।
प्रययुर्नगरं तूर्णं हतस्वजनबान्धवाः ॥ ७२
आ गोपालाविपालेभ्यो द्रवन्तो नगरं प्रति ।
ययुर्मनुष्याः संभ्रान्ता भीमसेनभयार्दिताः ॥ ७३
अपि चैषां भयं तीव्रं पार्थेभ्योऽभूत्सुदारुणम् ।
प्रेक्षमाणास्तदान्योन्यमाधावन्नगरं प्रति ॥ ७४
तस्मिंस्तदा वर्तमाने विद्रवे भृशदारुणे ।
युयुत्सुः शोकसंमूढः प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥ ७५
जितो दुर्योधनः संख्ये पाण्डवैर्भीमविक्रमैः ।
एकादशचमूभर्ता भ्रातरश्चास्य सूदिताः ।
हताश्च कुरवः सर्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः ॥ ७६
अहमेको विमुक्तस्तु भाग्ययोगाद्यदृच्छया ।

(sic), D6 -मर्मर, T2 3 घुर्घुर (for जर्झर) Dn D2 5 7 10 11 वेत्राग्रस(D10 °वश, D11 °वस)कहस्ताश्च — b) K4 5 Dn2 n3 दाराध्यक्षा, G1 3 द्वाररक्षा (for द्वाराध्यक्षा) — B4 damaged for 69^{cd} — c) M (M1 om) रमणीयानि (for शयनी°). — d) K2 corrupt K1 4 5 Dn2 n3 D2 4 6 8 10 11 स्पर्धास्तरण, B2 Dn1 D5 स्पर्ध्य°, T2 सृद्वा°, G1 3 स्वाध्या° (for स्पर्ध्या°) M (M1 om) ते (for च) T3 4 G2 स्वध्या(T4 साध्वा)-स्तरणमेव च — e) K4 M3 ततस् (for ययुस्) — f) Ś1 (sup lin as in text) D5 7 द्वार, B (B5 om) D3 8–11 T1 2 जन (for दार-) K3 रक्षण, D2 5 7 रक्ष(D2 °क्षि)का (for रक्षिण) D4 हतस्वजन यांधवा (= 72^{d}), T3 G नगर रक्षिणस्तदा, T4 °र क्षीण मानसा

70 B5 D1 M1 om 70 (cf v l 69) — a) D3 5 युक्ता (for युक्तान्) — b) D6 स्पदनेन (for स्यन्दनान्) K3 च परे, K4 5 नगरे (for अपरे) Ś1 K1–3 ययु°, D4 6 10 11 T1 2 पुन° (for जना) T3 4 G M2–4 अपरे स्यंदनान्पुन (G1 °न्पर) — c) D4 om (hapl) one स्वान् — After 70, D4 reads 73^{ab}

71 K3 om (hapl) 71–74 — b) G वेश्मनि — c) B2 corrupt T3 4 G जना राजस् (for महाराज) — d) T3 तथा, T4 G तदा (for जना) B5 D7 यात ; Dn1 D2–4 T4 याधि, D10 धात्री., G1 3 यात्य (for यान्ती) Dn1 पुरी (for पुर)

72 K3 om. 72 (cf v l 71) D1 om (hapl) 72–74 — a) D10 भारत — b) D4 सुकुमार्यसुखा-र्पिता — c) D7 reads from प्रययु up to ययु (in 73^{c}) on marg D3 प्रययौ (for °युर्) — d) T3 4 G M3 पति (for -जन)

73 K3 om 73 (cf v l 71) D1 om 73 (cf v l 72) D4 reads 73^{ab} after 70 D7 reads up to ययु on marg — a) Dn गोपालाश्चाविपालेभ्यो (Dn2 °लाश्च), D2 आ गोपाळाविपाळेभ्यो, D10 आ गोपालाधिपालेभ्यो — b) Ś1 K1 2 T2 द्रवते, K4 5 D3 द्रवंत्यो, D8 श्रुवत्यो, D4 द्रवद्भिर्, T3 4 रुद(T4 °च)द्भिर्, G1 3 पद्भिस्तन्, G2 रुदंतो, M1 2 4 दुद्रुवुर् (for द्रवन्तो) M3 कुर्वंतो भयमातुरा — Ś1 K1 2 om (hapl) 73^{c}–74^{d}

74 K3 om 74 (cf v l. 71) D1 om 74 (cf v l 72) Ś1 K1 2 om 74 (cf v l. 73) — a) D3 आदाव् (for अपि) D3 एषा, D4 S (except T1) तेषा (for चैषा) — c) K4 5 B (except B1) Dn1 n2 D2. 7–11 प्रेक्ष्यमाणा(D3 10 °ना)स् (for प्रेक्ष°) T2 3 तथा, T4 तु ते (for तदा) — d) K4 5 B2 Dn2 n3 D5 8–11 अधावन्, B5 corrupt, D2 7 वांधवान्, D4 आगतान्, T1 3 G M प्राद्रवन्, T4 प्रययुर् (for आ धावन्)

75 a) B Dn D3 6 8–11 T M तथा (for तदा) — b) K2 4 5 D2 M2–4 विद्रावे, Dn D1. 7 (marg) T1 3 विप्लवे, D3 7 (orig) विद्रुते, T2 [ऽ]भिप्लवे (for विद्रवे) — c) Dn D5 7 M2 संतप्त (for समूढ)

76 a) D2 T4 G1 ततो, D5 यतो, T2 जिते (for जितो) T4 G2 3 M संखे — e) D2 हतोय (for हताश्च) K5 (marg) कौरवा (for कुरव°) B5 संख्ये (for सर्वे) — f) K4 5 T4 पुरोगमा°, D6 -पुरस्कृता (for पुर-सरा)

77 a) B1 D1 9 T1 2 G1 3 M विमुक्तश्च; T3 4 G2 °को हि (for °कस्तु). — b) D5 -योग- (for -योगाद्).

विद्रुतानि च सर्वाणि शिबिराणि समन्ततः ॥ ७७
दुर्योधनस्य सचिवा ये केचिदवशेषिताः ।
राजदारानुपादाय व्यधावन्नगरं प्रति ॥ ७८
प्राप्तकालमहं मन्ये प्रवेशं तैः महाविभो ।
युधिष्ठिरमनुज्ञाप्य भीमसेनं तथैव च ॥ ७९
एतमर्थं महाबाहुरुभयोः स न्यवेदयत् ।
तस्य प्रीतोऽभवद्राजा नित्यं करुणवेदिता ।
परिष्वज्य महाबाहुर्वैश्यापुत्रं व्यसर्जयत् ॥ ८०
ततः स रथमास्थाय द्रुतमश्वानचोदयत् ।
असंभावितवांश्चापि राजदारान्पुरं प्रति ॥ ८१
तैश्चैव सहितः क्षिप्रमस्तं गच्छति भास्करे ।
प्रविष्टो हास्तिनपुरं बाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ८२
अपश्यत महाप्राज्ञं विदुरं साश्रुलोचनम् ।
राज्ञः समीपान्निष्क्रान्तं शोकोपहतचेतसम् ॥ ८३ C 9 1655 B 9 29 19 K. 9 29 77

— c) D4 निद्रुतानि (for विद्रु°) D4 S (except T1 2) सैन्यानि (for सर्वाणि) — d) Ś1 K1 शिबिराणि, S (except T1 2) शिबिराद्दै (for °राणि) — After 77, K4 6 B Dn D2 3, 7–9 11 ins

174* इतस्ततः पलायन्ते हतनाथा हतौजसः ।
अदृष्टपूर्वा दुःखार्ता भयव्याकुललोचनाः ।
हरिणा इव वित्रस्ता प्रेक्षमाणा दिशो दश ।

[(L 1) D3 6 7 पलायन्तो D2 3 7 -नागा (for -नाथा) — K4 5 om lines 2–3 — (L 2) Dn D2 3 7 -पूर्व- (for -पूर्वा) D3 -व्याकुलचेतना — (L 3) Dn D2. 5 7 विभ्रष्टा (for वित्रस्ता) B1 3 4 D5 प्रेक्षमाणा, D11 वीक्ष° (for प्रेक्ष°)]

78 a) G1 3 सहसा (for सचिवा) — b) T2 एके च दशवर्षिता (sic) — d) K3 निधावन, D1 3 6 10 11 प्रय(D1 ते य)युः, D2 व्यद्रवन, D4 तेधावन्, S (except T1 2) ते याति (for व्यधावन)

79 D1 om. 79ab — a) D2 प्राप्तकालम् D4 ज्ञात्वा (for मन्ये) — b) Dn1 corrupt D3 प्रवेशास्, D4 प्रविष्ट, D7 प्रविश (for प्रवेश) Ś1 K1–3 महामित, K4 6 B D2 8–10 मह प्रभो, T3 महायिभि, G2 महापिवा, M मम विभो (for महाविभो) D5 प्रवेशस्तैर्महाविभो — c) K2. 4 5 Dn D1 3 5 7 8 10 11 अनुज्ञाय, D6 T1 3 4 M3 °प्राप्य (for °ज्ञाप्य) — d) T3 G M वासुदेवं (for भीमसेनं) G1 [अ]भिभो, G3 विभो (for [ए]व च)

80 a) K2 T1 2 एवम्, K4 5 एनम्, B (except B3) D1 7–10 T3 4 G M2 एतद् (for एतम्) K3 दक्ष, D1 सर्वं, T1 2 एतन् (for अर्थं) K4 6 महाबाहो, T3 4 G °राज, M2 4 °बाहोर् (for °बाहुर्) — b) K4 6 Dn3 सं(Dn3 °न्य)वेदयत्, B1 G3 स न्यवेदयत्, D8 समवेदयत्, T3 तु न्यवे°, T4 तस्य वे°, G1 तत्र्यवे°, M3 त न्यवे° (for स न्यवे°) — c) K4 6 भीतो (for प्रीतो) D9 10 भवेद् (for ऽभवद्) — d) D5 7 T G वेदिन (for °ता) — e) Dn1 परिपूज्य (for °ष्वज्य) K3 B1 2 G2 महाबाहु, T3. 4 G1 3 °राज (for बाहुर्) — f) K1 B3. 5 D1. 7 T2 4 G M3 वेश्यापुत्र, D9 T3 वैश्य° (for वैश्या°) K3 D4 विमर्जयत्

81 B. om (hapl) 81ab — a) K4 च, K5 B1 3 Dn D3–5 7–9 स्व (for स) — b) T3 G M तूर्णम् (for द्रुतम्) K4 6 Dn D1 2 5–7 अनोदयत् — c) K4 5 Dn D2 5 7 10 स (D2 न) समावितवांश्चापि (Dn1 °वक्त्राश्च, Dn2 n3 °वांश्चैव), B D8 11 सवाहयित°, D1 6 समावयित°, D3. 4 समवापित°, D9 स चाहयित, T1 स प्रापयित्वा ताश्चापि, T2 संभावयित्वा तां चापि, T3 सम्प्राप्य इतराश्चापि, T4 G सम्प्रापयितवांश्चापि, M राजदारानुपादाय — d) M शीघ्रं गच्छन् (for राजदारान्)

82 D1 om 82ab — a) B1. 5 T3 तैश्च (for चैव) T4 सहित B1 3 तैश्च समाहित (B1 °महितै°) क्षिप्रम्, D9 तैश्च सत्तहितै क्षिप्रम् — c) Some MSS हस्तिनपुर — d) G1 3 अस्र (for बाष्प) B5 D9 -कठाश्रु-, G3 -कठोरु, M -कठास्र (for -कण्ठोऽश्रु-) K3 -लोचन

83 K3 T3. 4 om (hapl) 83ab — a) D1 G M3 अपश्यच्च, D3 °श्यस्स (for °श्यत) K4 6 D7 10 महाप्राज्ञो, B1 5 D6 9 °प्रज्ञं (for °प्राज्ञं) — b) D8 सोश्रु-, M सास्र (for साश्रु) K4 6 D7 G2 विदुर साश्रुलोचन (G2 °न) — c) T4 समीप (for समीपान्) D1. 9 नि श्रात — d) Dn1 शोकापहत-, D4 समोपहत ; D9 शोकोपहत (for °हत) K4. 6 Dn D5 6 T1. 2 -चेतनं ; D3 7 -चेतन, D8 -चेतस (for °सम्)

84 a) K5 सत्यवृति, D1 सता वृत्ति (for सत्यधृति) — b) Dn च (for तु) T G प्रणयादभत स्थितं ; M

C 9 1154
B 9 29 69
K 9 29 78

तमब्रवीत्सत्यधृतिः प्रणतं त्वग्रतः स्थितम् ।
अस्मिन्कुरुक्षये वृत्ते दिष्ट्या त्वं पुत्र जीवसि ॥ ८४
विना राज्ञः प्रवेशाद्वै किमसि त्वमिहागतः ।
एतन्मे कारणं सर्वं विस्तरेण निवेदय ॥ ८५

युयुत्सुरुवाच ।

निहते शकुनौ तात सज्ञातिसुतबान्धवे ।
हतशेषपरीवारो राजा दुर्योधनस्ततः ।
स्वकं स हयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्भयात् ॥ ८६
अपक्रान्ते तु नृपतौ स्कन्धावारनिवेशनात् ।
भयव्याकुलितं सर्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ८७
ततो राज्ञः कलत्राणि भ्रातृणां चास्य सर्वशः ।
वाहनेषु समारोप्य स्त्र्यध्यक्षाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ८८
ततोऽहं समनुज्ञाप्य राजानं सहकेशवम् ।
प्रविष्टो हास्तिनपुरं रक्षँल्लोकाद्धि वाच्यताम् ॥ ८९
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भाषितम् ।
प्राप्तकालमिति ज्ञात्वा विदुरः सर्वधर्मवित् ।
अपूजयदमेयात्मा युयुत्सुं वाक्यकोविदम् ॥ ९०
प्राप्तकालमिदं सर्वं भवतो भरतक्षये ।

प्रणमाम्याग्र° — Before 84^{c}, G3 ins विदुर — ^{c}) D3 10 11 दिष्ट्या, G1 3 M तस्मिन् (for अस्मिन्) K2 3 कुरु, G3 3 पत्र (for कुरु) D8 6 -भये (for क्षये) — ^{d}) K1 2 दृष्ट्या, D3 10 11 अस्मिन् (for दिष्ट्या)

85 ^{a}) D3 रात (for राज्ञ) D1 प्रवेश (for °शात्) — ^{b}) Ś1 K1 2 किमपि, D1 °पं (for °सि) K2 [अ]गत (for [आ]गत) — ^{c}) Ś1 K D1 3 6 T1 2 वै (for मे) — ^{d}) D1 विस्तरान्मे (for °रेण) — After 85, Ś1 K1-3 ins an addl. colophon

86 ^{a}) D1 2, 6 10 11 G2 तत्र (for तात) — ^{b}) K3 स्व (for स) D1 ससुते च सबान्धवे — ^{c}) K3 D5 9 हताशेष (for हत°) B1 Dn D1 8 -परिवारो (for परी°) — ^{d}) K2 स्थित ; B2 4 5 सदा, Dn तथ, G3 तथा (for तत) — ^{e}) Dn D2 4 5 7 हत (D7 °त) (for स्वकं) K2 4 5 महायम, Dn D1 2 4 6 7 स्वहयम् (for स हयम्) S स्वकं (T3 G1 °य) हय (G रथ) समुत्सृज्य — ^{f}) M2 4 transp प्राङ्मुख and प्राद्रवत् M1 प्राङ्मुख

87 ^{a}) Ś1 K1 3 स्कन्दावार, T2 स्कधवारान् (for स्कन्धावार) Ś1 K (except K2) D1 2 6 निवेशन, Dn निवासि यत् (for निवेशनात्) — ^{c}) D2 व्याकु- लितं D1 S (except T1 4) सैन्यं (for सर्वं)

88 ^{a}) D2 T2 3 M कलत्राणि — ^{b}) D5 [ए]व, T [अ]पि (for [अ]स्य) K3 B1 2 Dn D3-11 T1 G3 सर्वंत, T4 भारत, G1 सञ्जय (for सर्वशः) — ^{c}) D1 वाहनानि सर्व, D2 6 वाहनान्सर्वान् (D5 °र्वं) (for वाहनेषु) — ^{d}) K3 4 5 B2 4 Dn D2-7 10 11 T1 G1 2 अध्यक्षा, T3 4 G2 स्त्र°, M1 धीरास्त्रा (for स्त्र्यध्यक्षा)

89 ^{a}) B1 D2 5 (*sup lin* as in text) G2 M3 सम नुज्ञाप्य (for °ज्ञाप्य) — ^{b}) D1 राजान केशव तथा — ^{c}) Some MSS हस्तिनपुर — ^{d}) G3 लक्ष्य (for रक्षल्लँ°) D1 2 6 7 S लोकस्य (for लोकाद्धि) Ś1 K2 वाच्य(K2 °श)तां, D3 चाच्युतान्, G3 याचिता (for वाच्यताम्) K4 5 रक्षल्लँलोकाद्धिना (K5 °द्धि भा)च्युताद; B D5 9 11 °कान्प्रधावितान्, Dn पुरलोकस्य वाच्य तत् (*sic*), D8 रणलोकार्जित यश, D4 रक्षल्लँलोकाद्यवहित, D6 °दिव च्युत, D10 °द्विवात्मना

90 Before 90, T1 G1 ins संजय उवाच — ^{a}) T3 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) Dn च (for तु) — T3 4 om. (hapl) 90^{b}–92^{a} G M2-4 transp 90^{b} and 90^{d} — ^{b}) Ś1 D4 G वैश्यापुत्रेण, B8 D3 9 वैश्य° (for वैश्या°) — M1 om 90^{cd} — ^{c}) G काल प्राप्त (for प्राप्त कालम्) K2 ज्ञाता, T2 प्राज्ञो (for ज्ञात्वा) — ^{d}) G2 सत्य (for सर्व) — ^{e}) G2 अनुपूज्यद् (for अपू जयद्) D5 7 विदुरश्चैव धर्मात्मा — ^{f}) T2 धर्म (for वाक्य) Ś1 K Dn D1-3 6-7 10 11 युयुत्सुं वाक्यमब्रवित् — After 90, Dn1 n2 D5 ins 175*

91 T3 4 om 91 (cf v 1 90) Dn1 n3 D5 om 91^{ab} T1 2 om. 91^{a}–92^{b} Dn2 reads 91^{ab} on marg — ^{b}) K3 D5 ब्रुवता (D5 °तो), Dn3 D2 M भवता, D1 कृतं ते, D8 श्रुत्वा ते (for भवतो) Ś1 K1-3 M3 भरतर्षभ (for °क्षये) D10 भवते भारतक्षय — Ś1 K Dn2 D1-5 7-11 ins after 91^{b} Dn1, n2 D5 after 90

175* संस्मृत कुलधर्मश्च सानुक्रोशतया त्वया ।
दिष्ट्या त्वा तात संग्रामादस्माद्वीरक्षयात्पुरम् ।
समागतमपश्याम अंशुमन्तमिव प्रजा ।
अन्धस्य नृपतेर्यष्टिर्लुब्धस्यादीर्घदर्शिन ।

अद्य त्वमिह विश्रान्तः श्वोऽभिगन्ता युधिष्ठिरम् ॥ ९१
एतावदुक्त्वा वचनं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
युयुत्सुं समनुज्ञाप्य प्रविवेश नृपक्षयम् ।
युयुत्सुरपि तां रात्रिं स्वगृहे न्यवसत्तदा ॥ ९२

C 9 1671
B 9 19 105
K 9 29 91

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ समाप्तं ह्रदप्रवेशपर्व ॥

बहुशो याच्यमानस्य दैवोपहतचेतस ।
त्वमेको व्यसनार्तस्य ध्रियसे पुत्र सर्वदा ।

[Dn1 n2 D8 om. lines 1–3, Dn3 reads them on marg —(L 1) K1. 5 D4 नरनृत्व, Dn3 मदान, D1 10 स स्मृत, D3 मस्मृत, Bom ed रक्षित (for मन्मृन) K4 5 Dn3 D3 धर्म (for -धर्मज्ञ) K1 धिया (for त्वया) —(L 2) K4 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या) Ś1 K1 2 Dn3 D9 10 त्व (for त्वा) K3 D3 10 11 दृ (for तात) K2 D1 पर, K1. 5 पुत्र, D3 पुन (for पुरम्) —(L 3) D2 4 अपदयानो Dn3 D2 7 10 अशुभतम्, D4 हत सुतम्, D8 शमभतन् (for हंशुमन्तन्) —(L 4) D5 दृष्टिर्, D9 पार्ष्णिर् (for यष्टिर्) D9 लब्धस्य (for लु°) D4 -दर्शिनीं, D5 -दर्शन —D11 om lines 5–6 —(L 5) D1 मुह्यमानस्य, D3. 10 वाच्य° (for याच्य°) —(L 6) K2 व्यसनात्तस्य, D9 विवशस्तस्य (for व्यसनार्तस्य) D4 corrupt for the post half D1 जायसे, D2 ध्रीयसे, D3 जीवसे (for ध्रियसे) Ś1 K1 3 D1. 6 10 सर्वथा, K2 D3 8 9 °दा (for °दा)]

—ᶜ) G M1 [अ]हमपि (M1 °मि) (for त्वमिह) —ᶠ) M1 च (for श्वो) B1 D9 गतासि, D1 हि गता, D8 [ऽ]तिगता, D2 गतोसि, G गतास्मि, M1 [अ]स्मि गंता, M2–4 [ऽ]भिगच्छ (for गन्ता) K1 जनाधिप (for युधिष्ठिरम्)

92 T2 4 om. 92ᵃ (cf v 1 90) T1 2 om. 92ᵃᵇ (cf v 1 91) Before 92, D4 ins वैशंपायन उवाच —ᵇ) G2 सत्य- (for सर्व-) Ś1 K D (except D4 8 9) विदुर साश्रुलोचन — After 92ᵇ, Dn D5 7 ins

176* युयुत्सु प्रेषयामास स्वगृहं याहि पुत्रक ।
युयुत्सुरपि धर्मात्मा नत्वा स्वगृहमाययौ ।

[(L 1) Dn3 तोषयामास (for प्रेष)]

—ᶜ) Dn2 युयुत्सु- D8 11 G3 (after corr as in text) -प्राप्य (for -ज्ञाप्य) —ᵈ) D8 om from नृपक्षयम् up to दृष्ट्वा ध्वस्त (in line 3 of 177*) D1 नृपालय (for नृपक्षयम्) S (except T1) विवेश नृपतिक्ष(T1–3 °ते क्ष)यं — After 92ᵈ, Ś1 K D T1 2 ins

177* पौरजानपदैर्दुःखाढ्या हेति मृशनादितम् ।
निरानन्दं गतश्रीकं हृतनागमिवाशयम् ।
शून्यरूपमपध्वस्तं दृष्ट्वा ध्वस्ततरोऽभवत् ।
विदुरः सर्वधर्मज्ञो विक्लवेनान्तरात्मना ।
विवेश नृपते राजन्निशश्वास शनैः शनैः ।

[D8 om up to दृष्ट्वा ध्वस्त (in line 3) Before line 1, K4 reads line 3 for the first time, repeating it in its proper place K5 transp lines 1 and 3 —(L 1) D1 गत्वा (for दुःखाद्) D2 -नादिते —(L 2) D4 च निःश्रीक (for गत°) Ś1 K1 3 D11 हृतारामम्, D2–4 हतनागम् (for हृत) K2 4 5 D2 आश्रय (for आशयम्) D1 हृतांकुमिव सागर, D3 9 हतनाथ नृपाशय (for the post half) —D1 om line 3, K4 reads it for the first time before line 1 —(L 3) Dn D2 6 7 शून्यद्वारम् (for रूपम्) K4 (both times) 5 महाध्वस्त, D4 T1 अव°, D5 corrupt (for अप°) Ś1 K1 2 शून्यं नृपगृह (Ś1 lacuna for गृह) ध्वस्त (for the prior half) K3 D3 11 T1 दुःखाद्दुःखतरोभवद्, Dn D2 6 7 कु(Dn3 क)टनाग सरो यथा (for the post half) —D3 om. lines 4–5 —(L 4) Dn D6 7 धर्मात्मा (for -धर्मज्ञो) Dn विविक्तेन, T2 व्याकुलेन (for विक्लवेन) —(L 5) The portion of the text from नृपते up to तत· प्रा (in 9. 29 53ᵃ) is lost

in D5 on missing folios D6 11 नगरे, D7 स्वगृह (for नृपते) Ś1 K1 आरान्; Dn वेश्म, D1 4 पार्श्वे (for राजन्) Dn नि श्वसन्न, D1 2 4 7 निश्वसंश्च (for निशश्वास)]

—After 177*, D3 ins line 2 of 178* G1 3 om 92ef —f) D4 न्यपतत्, D8 न्यविशत्, T2 निवसत् (for न्य°) T3 4 G2 M न्यवसत् (M3 °विश) स्वगृहे सदा — After 92, Ś1 K D (except D3, D5 missing) T1 2 ins

178* वन्द्यमान स्वकैश्चापि नाभ्यनन्दत्सुदु खित ।
चिन्तयान क्षय तीव्र भरतानां परस्परम् ।

[D1 om line 1 — (L 1) Ś1 K2 D3 9 नद्य(K3 °द्र)मान, K1 नर्घमान, Dn1 वीक्षमाण, Dn2 n3 D2 वक्ष्यमाण, T1 2 वत्स्यमान (for वन्द्य°) — (L 2) D2 धिग्धिक्क्षत्र, D7 धिग्धिग्यन् (submetric) (for चिन्तयान) D1 पर तीव्र, T1. 2 महाराज (for क्षय तीव्र) Dn धिक्कारयन्त्रय तीव्र (for the prior half) K3 4 5 भारतानां, T1 2 हुतानां च (for भरतानां) D1 क्षय तदा, D2 पितामह (for परस्परम्)]

Colophon D5 missing —*Adhy name* Ś1 K1-3 D1. 4 दुर्योधनापसरण (K2 °सर, D1 4 °सरण), K4 5 D6 ह्रदोपयाने दुर्योधनापसरण (D6 °ण), D8 शल्यवध; D7 दुर्योधनस्य ह्रदेपसर्पण, M2-4 ह्रदप्रवेश —*Adhy no* (figures, words or both) B5 29, Dn 27, D4 28 (as in text), Dn S 30 —*Śloka no* K6 97, Dn 99

— After the above colophon, K3 B3 4 add समाप्तं चेद (B3 इदं, B4 च) शल्यपर्व, K4 5 B1 2 D2 4 7-9 शल्यपर्व समाप्तं, B5 समाप्त, D1 शल्यपर्व सपूर्ण, D3 समाप्तोऽय ग्रंथ सपूर्ण

K4 concludes with

अत पर गदापर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।

धृतराष्ट्र उवाच ।
हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे ।
मम सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्वत सजय ॥

संवत् १८५१ शाके १७१६ मार्गशिर शुक्ला ६ भृगुवासरे लिखित ।

K5 concludes with

शुभमस्तु । अत पर गदापर्व भविष्यति । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नम ।

B1 concludes with

नारायण नमस्कृत्येत्यादि ।

D1 concludes with

स्वस्ति श्री संवत् १६४९ वर्षे शाके १५१४ प्रवर्तमाने श्रावण शुदि ६ गुरौ लिखितं अद्येह श्रीसूर्यपुरे तापीतटे वास्तव्य आभ्यंतरनागरज्ञातीय दुवे श्रीवामनसुतवोधाकेन लिखितं ।

यादृश पुस्तके दृष्टं तादृश लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयताम् ॥
भग्नपृष्ठकटिग्रीवायद्धमुष्टिरधोमुखम् ।
कष्टेन लिखितं शास्त्रं यत्नेन परिपालयेत् ॥

शुभ भवतु । शिवमस्तु । गणेशादशपुत्रस्येदं पुस्तकं ।

D6 concludes with

राम । राम । शुभमस्तु । राम । राम । श्रीदुर्गाशह ।

D9 concludes with

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्री । श्री । शुभमस्तु ।
मार्गशीर्षे कृष्णपक्षे एकादश्यार्कवासरात् ।
राजेश्वरेण लिखिता समाप्तं शल्यपर्वणि ॥ १ ॥

D10 concludes with

अत पर गदायुद्धपर्व । शुभमस्तु । नृसिंह ।
लिपितमिदमद्भुत पुस्तकं भारताख्यं
दुरितनिचयघ्नन्तं भर्त्सन दुर्मतेश्च ।
द्विनवपद्समेतैरङ्कभिश्चैव सैकै-
र्गतवति सति वर्षे गङ्गरामेण दिव्यम् ॥
संवत् १८१२ गुरुवासरे शल्यपर्वणि समाप्त ।

D11 concludes with

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

२९

धृतराष्ट्र उवाच ।
हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे ।
मम सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्वत संजय ॥ १
कृतवर्मा कृपश्चैव द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ।
दुर्योधनश्च मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा ॥ २
संजय उवाच ।
संप्राद्रवत्सु दारेषु क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
विद्रुते शिबिरे शून्ये भृशोद्विग्नास्त्रयो रथाः ॥ ३
निशम्य पाण्डुपुत्राणां तदा विजयिनां स्वनम् ।
विद्रुतं शिबिरं दृष्ट्वा सायाह्ने राजगृद्धिनः ।
स्थानं नारोचयंस्तत्र ततस्ते ह्रदमभ्ययुः ॥ ४
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो रणे ।
हृष्टः पर्यपतद्राजन्दुर्योधनवधेप्सया ॥ ५
मार्गमाणास्तु संक्रुद्धास्तव पुत्रं जयैषिणः ।　C 9 1673 B 9 29 6 K 9 29 8

29

The introductory mantra

179* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in K_2 $B_{1\,2}$ Dn $D_{2\,6-10}$　$D_{6\,10}$ read व्यासं for चैव in the second line

Before the introductory mantra, K_2 ins ॐ श्रीगणेशाय नमः, B_1 $D_{6\,7\,9.10}$ श्रीगणेशाय नमः, Dn_1 श्रीगणेशाय नम । ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्य, D_2 ॐ नमो भगवते व्यासाय, D_8 श्रीगणेशाय नम । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय　— S (except $T_{1.2}$), on the other hand, ins before 1

180*　　संजय उवाच ।
मुहूर्तादिव राजेन्द्र सर्वं शून्यमदृश्यत ।
मत्तवारणसंघुष्टं शिबिरं विद्रुते बले ।
यत्र शब्देन महता नान्वबुध्यन्महारथा ।
तत्र शब्दं न शृणुमो मनुष्यस्यापि कस्यचित् ।

[(L. 1) G_2 नवसैन्यम् (for सर्वं शून्यम्)　T_3 ॰नृ॰त (sic), T_4 अमन्यत (for अदृश्यत)　— (L 2) T_3 ॰सन्नष्ट (for संघुष्ट)　M_3 शिबिरे　— $G_{1\,3}$ om line 3　— (L. 3) $T_{3\,4}$ G_2 ना(T_4 अ)बुध्यत, $M_{2.4}$ नावबुध्यन् (for नान्व॰)]

☞ Owing to the missing folios, the portion of the text from the beginning up to 9 60 34^a is lost in $Ś_1$　T_5 begins from 9 55 1

1 Owing to the missing first folios, the portion of the text from the beginning up to 48^b is lost in D_4, up to तत प्रा (in 53^a) in D_5, and up to आगम्य तु त (in 37^a) in D_{11}　— ^{a}) T G_2 तेषु (for सर्वं)　T_3 शस्त्रेषु, $M_{1\,3.4}$ यौं(M_1 -यो)धेषु (for सैन्येषु)　— ^{c}) D_2 M_1 सैन्येवशिष्टास्　T G मामका ह्यवशिष्टास्　— ^{d}) Dn_1 D_2 T_3 G_2 M अकुर्वत

2 $D_{4\,5\,11}$ missing (cf v l 1)　— ^{a}) $K_{2\,3}$ T_2 कृपश्च कृतवर्मा च　— ^{c}) B_1 D_{7-9} तु, T_3 स (for च)　D_6 धर्मात्मा (for मन्दात्मा)　— ^{d}) $M_{1\,2\,4}$ किमकुर्वं स्तत पर

3 $D_{4\,5\,11}$ missing (cf v l 1)　T_3 om the ref　— ^{a}) K_4 G_1 M_3 सप्रद्रवत्सु, B_3 सप्राद्रवत्सु च (hypermetric)　— ^{b}) $M_{1\,2\,4}$ ततस्तत, M_3 समतत (for महात्मनाम्)　— ^{c}) D_2 सैन्ये (for शून्ये)　— ^{d}) T_{1-3} G_3 भयोद्विग्नास् (for भृशो॰)

4 $D_{4\,5\,11}$ missing (cf v l 1)　— ^{b}) B_1 D_{7-9} वै (for त्रि)　K_1 स्वर, D_6 वल (for स्वनम्)　T G जयि(T_3 वलि)ना सुमहास्वनं, M नदंता च महास्वन　— ^{c}) $M_{1.2\,4}$ दृष्ट्वा तु शिबिर शून्य　— ^{d}) T_4 मध्याह्ने (for सायाह्ने)　T_3 M जय-, G_1 (also as in text) $_3$ सस (for राज)　$Ś_1$ K_1 -गृद्धिण, Dn_2 -गृद्दिन, T_1 गार्धिन, $G_{1\,3}$ -गाधिन (for गृद्धिन)　— ^{e}) D_1 M_3 स्थातुं, $M_{1\,2\,4}$ स्थितिं (for स्थान)　— ^{f}) T_{1-3} $G_{1\,3}$ M_{2-4} त, G_2 तु (for ते)　$D_{1.6}$ अन्वयु (for अभ्ययु)

5 $D_{4.5\,11}$ missing (cf. v l 1)　— ^{a}) K_2 om ऽपि　B_2 S कौंतेयो (for धर्मात्मा)　— ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} हृष्टै　K_4 B Dn D_{6-10} T_4 पर्य(Dn ॰र्या)चरद्, D_2 ॰चरन् (for ॰पतद्)　D_3 राजा　— ^{d}) K_3 सुयोधन

6 $D_{4\,5\,11}$ missing (cf v l 1)　$T_{3\,4}$ om (hapl) 6–7　— ^{a}) D_5 संक्रोधास् (for संक्रुद्धास्)　— ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ पुत्र, K_2 पुत्रे, Dn पुत्रा (for पुत्र)　$B_{3.4}$ प्रियैं

C 9 1679 B 9 30 7 K. 9 30 6

यत्नतोऽन्वेषमाणास्तु नैवापश्यञ्जनाधिपम् ॥ ६
स हि तीव्रेण वेगेन गदापाणिरपाक्रमत् ।
तं ह्रदं प्राविशच्चापि विष्टभ्यापः स्वमायया ॥ ७
यदा तु पाण्डवाः सर्वे सुपरिश्रान्तवाहनाः ।
ततः स्वशिबिरं प्राप्य व्यतिष्ठन्सहसैनिकाः ॥ ८
ततः कृपश्च द्रौणिश्च कृतवर्मा च सात्वतः ।
संनिविष्टेषु पार्थेषु प्रयातास्तं ह्रदं शनैः ॥ ९
ते तं ह्रदं समासाद्य यत्र शेते जनाधिपः ।
अभ्यभाषन्त दुर्धर्षं राजानं सुप्तमम्भसि ॥ १०
राजन्नुत्तिष्ठ युध्यस्व सहास्माभिर्युधिष्ठिरम् ।
जित्वा वा पृथिवीं भुङ्क्ष्व हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ ११
तेषामपि बलं सर्वं हतं दुर्योधन त्वया ।
प्रतिरब्धाश्च भूयिष्ठं ये शिष्टास्तत्र सैनिकाः ॥ १२
न ते वेगं विषहितुं शक्तास्तव विशां पते ।
अस्माभिरभिगुप्तस्य तस्मादुत्तिष्ठ भारत ॥ १३

दुर्योधन उवाच ।

दिष्ट्या पश्यामि वो मुक्तानीदृशात्पुरुषक्षयात् ।
पाण्डुकौरवसंमर्दाज्जीवमानान्नरर्षभान् ॥ १४
विजेष्यामो वयं सर्वे विश्रान्ता विगतक्लमाः ।
भवन्तश्च परिश्रान्ता वयं च भृशविक्षताः ।

षिण, S ($T_{3\,4}$ om) जिघांसव (for जयैषिण) —^{c}) $Ś_1$ K_1 B_2 [ऽ]न्विष्यमाणा, $M_{1\,2\,4}$ मार्गमाणाश् (for ऽन्वेषमाणास्) B_2 वै, Dn $D_{8\,9}$ ते, S ($T_{3\,4}$ om) च (for तु) —^{d}) $D_{2\,8}$ $T_{1\,2}$ नराधिप, D_8 जनाधिप (for °पम्)

7 $D_{4\,5\,11}$ missing (cf v l 1) $T_{3\,4}$ om 7 (cf v l 6) —^{a}) B_2 $T_{1.2}$ तु, D_1 ह (for हि) K_2 D_1 वेगेण, K_4 योगेन (for वेगेन) —^{b}) D_6 अप क्रमत् (for अपा°) — For 7^{ab}, G subst

181* यदा दुर्योधनो युद्ध त्यक्त्वा पत्तिरपाक्रमत् ।

[$G_{1\,3}$ त्यक्त्वा पत्तिपराक्रम (for the post half)]

—^{c}) D_2 ह्रदं च (for तं ह्रद) B_3 G_2 प्रविशच् (for प्रा°) D_3 वा (for च) —^{d}) D_1 विष्टत्य (for विष्टभ्य) K_4 च, M_1 स (for स्व)

8 $D_{4\,5\,11}$ missing (cf. v l. 1) —^{a}) $T_{2\,3}$ तथा, T_4 G $M_{3\,4}$ तदा (for यदा) —^{b}) D_6 स्व, T_3 G_3 स, G_2 स (for सु) —^{c}) $M_{1.4}$ तदा (for तत) T_2 ते (for स्व) —^{d}) $T_{1\,2}$ प्रातिष्ठन् $T_{3\,4}$ G M_{2-4} सैनिकै (for सैनिका) B Dn_1 D_{7-10} व्यतिष्ठत स(D_{7-9} स्व)सैनिका, Dn_2 D_6 व्यव(D_6 °वा)तिष्ठत सैनिका

9 $D_{4\,5\,11}$ missing (cf. v l 1) —^{a}) $T_{1\,2}$ समिविस्थेषु (for संनिविष्टेषु) T_2 सैन्येषु (for पार्थेषु) T_4 पाण्डवेषु निविष्टेषु —^{d}) T M प्रययुस् (for प्रयातास्) T_3 transp ह्रदं and शनै

10 $D_{4\,5\,11}$ missing (cf v l 1) —^{b}) B_2 [आ]स्ते स, $T_{1\,2}$ [अ]सौ स (for शेते) $Ś_1$ K_1 $T_{1\,2}$ नराधिप, $D_{2\,8}$ स पार्थिव, G_2 सुयोधन (for जनाधिप.). —^{cd}) M_1 अभ्यधावत (for °भाषन्त) $G_{1\,3}$ M_3 transp दुर्धर्षं and राजान D_2 दुर्मर्षं, D_8 M_1 दुर्धर्षो D_9 अभ्यपत दुराधर्षा (for 10^c) D_1 स्तमिते (for सुप्तम्)

11 $D_{4\,5\,11}$ missing (cf v l 1) —^{a}) G_3 transp उत्तिष्ठ and युध्यस्व —^{c}) B_2 T_1 जित्वा तु, D_6 त्व जित्वा (for जित्वा वा) —^{d}) $K_{2\,3}$ Dn आप्स्यसि (for आप्नुहि)

12 $D_{4\,5\,11}$ missing (cf v l 1) —^{a}) B_2 M_1 हत (for बलं) B_2 बलं (for सर्वं) —^{b}) M_1 बलं (for हत) D_7 दुर्योधन —^{c}) K_4 B_{2-5} Dn $D_{1.2\,8-10}$ प्रतिविद्धाश्, B_1 °पिद्धाश्, D_3 $T_{1.2}$ °स्द्धाश्, D_5 °विद्धा, T_3 G M °लब्धाश् (for °रब्धाश्) $Ś_1$ K_{1-3} G_3 भूयिष्ठा (for °ष्ठ)

13 $D_{4\,5\,11}$ missing (cf v l 1) —^{a}) $B_{1\,3}$ Dn D_8 विसहितु, $M_{1\,2\,4}$ प्रस° (for विष°) —^{b}) D_2 तत्र (for तव) —^{c}) $K_{2\,3}$ Dn_2 $D_{2\,6\,7\,10}$ G_1 M_3 अपि (for अभि-) — After 13, D_3 ins

182* एवमुक्त प्रत्युवाच तान्स तत्र महारथान् ।

14 $D_{4\,5\,11}$ missing (cf. v l 1) D_3 om the ref. —^{a}) D_2 मुक्तास् —^{b}) $D_{2\,6}$ तादृशाद् (for ईदृ°) T G M_3 जनस, $M_{1\,2\,4}$ वै जन (for पुरुष) —^{c}) B_3 -संसर्गाज्, D_6 -संघर्षाज्; S (except T_1) -संमर्दे (for संमर्दाज्) —^{d}) K_3 D_1 T_2 नरर्षभा, B_5 महारथान्, D_8 महाबलान् (for नरर्षभान्)

15 $D_{4\,5\,11}$ missing (cf v l 1) —^{a}) T_3 जीविष्यामो (for विजे°) — D_3 om. 15^{cd} —^{c}) D_2 भवंति (for भवन्तश्) —^{d}) D_3 -विक्षिता T G अह च भृशवि(T_4 °वी)क्षत, M_3 भृशं च परिविक्षता. —^{e})

उदीर्णं च बलं तेषां तेन युद्धं न रोचये ॥ १५
न त्वेतदद्भुतं वीरा यद्वो महदिदं मनः ।
अस्मासु च परा भक्तिर्न तु कालः पराक्रमे ॥ १६
विश्रम्यैकां निशामद्य भवद्भिः सहितो रणे ।
प्रतियोत्स्याम्यहं शत्रूञ्श्वो न मेऽस्त्यत्र संशयः ॥ १७
संजय उवाच ।
एवमुक्तोऽब्रवीद्द्रौणी राजानं युद्धदुर्मदम् ।
उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते विजेष्यामो रणे परान् ॥ १८
इष्टापूर्तेन दानेन सत्येन च जपेन च ।
शपे राजन्यथा ह्यद्य निहनिष्यामि सोमकान् ॥ १९
मा स्म यज्ञकृतां प्रीतिं प्राप्नुयां सज्जनोचिताम् ।
यदीमां रजनीं व्युष्टां न निहन्मि परान्रणे ॥ २०
नाहत्वा सर्वपाञ्चालान्विमोक्ष्ये कवचं विभो ।
इति सत्यं ब्रवीम्येतत्तन्मे शृणु जनाधिप ॥ २१
तेषु संभाषमाणेषु व्याधास्तं देशमाययुः ।
मांसभारपरिश्रान्ताः पानीयार्थं यदृच्छया ॥ २२
ते हि नित्यं महाराज भीमसेनस्य लुब्धकाः ।
मांसभारानुपाजह्रुर्भक्त्या परमया विभो ॥ २३
ते तत्र विष्ठितास्तेषां सर्वं तद्वचनं रहः ।
दुर्योधनवचश्चैव शुश्रुवुः संगता मिथः ॥ २४ C 9 1698 B 9 0 25 K 9 30 25

T2 दुर्दिन (sic) (for उदीर्णं) T4 बहुल (for च बलं) Ś1 K1-3 यस्मात् (for तेषां) G3 उदीर्णबलमेतेषां —f) K1 तस्य (for तेन) T3 4 युद्धे D5 रोचते

16 D4 5 11 missing (cf v 1 1) T3 4 G om 16ab M om. 16-17 —a) K D6 8 नन्वेतद्, T1 2 मवताम् (for न त्वेतद्) —b) B5 युद्धं, T1 2 युद्धे (for यद्वो) —c) D2 7 9 शक्तिर् (for भक्तिर्) —d) D2 काल T G दर्शि(T4 °यि)ता कार्यगौरवात्

17 D4 5 11 missing (cf v 1 1) M om 17 (cf v 1. 16) —a) B2 D2 T2-4 G1 3 विश्राम्य D8 एक (for एकां) —c) K2 प्रतियोत्स्ये T G प्रतियोद्धास्मि तान्शत्रून् —d) D1 तत्र (for ऽस्त्यत्र) T1. 2 श्वो हि न (T2 छेदा न) स्याच्छ्रमो मम, T3 4 G श्वो न स्याद्व श्रमो मम — After 17, D3 (marg) ins an addl colophon [*Adhy no* 1]

18 D4 5 11 missing (cf v 1 1) —b) T3 M °दुर्मद —c) K2 om. ते D2 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजस्त्व —d) B1 3 4 D6-10 S (except T3) वयं (for रणे) K3 रिपून्

19 D4 5 11 missing (cf. v 1 1) —ab) T1-3 G M सत्येन दानेन (by transp), T4 सयम्य दानेन D1 दमेन (for जपेन) —c) T2 यदा (for यथा) D2 [अ]द्याह (for ह्यद्य)

20 D4 5 11 missing (cf v 1. 1) —a) D7 9 युद्ध- (for यज्ञ-) Ś1 K1-3 T1 2 लोकान् (for प्रीतिं) —b) Ś1 K1 3 4 B1 Dn1 D2 6-10 आप्नुयां; B5 प्राप्नुयात्, T1 आप्नुया (for प्राप्नुयां) —c) T1 2 G1 3 M अद्य व्यु(M1 3 पु)ष्टामिमां रात्रिं, T3 यद्यद्युष्टामिमा रात्रिं (sic), T4 अद्याप्युष्यामिमा रात्रिं, G2 यदद्य ता मिमा रात्रिं —d) B Dn2 D1 3 6-10 न हि हन्मि, D2 निहन्मि च, T4 न हि नाभि (sic) (for न निहन्मि) T1-3 G1 2 M1 3 [इ]ह चे(G1 य)त्परान्, T4 न चत्परान्, G3 पयान्परान् (sic) (for परान्रणे)

21 D4 5 11 missing (cf. v 1 1) —a) D3 3 G3 न (D3 स) हत्वा (for नाहत्वा) D2 पाचाळान् —b) K2 3 B2 प्रभो (for विभो) —d) D3 S (except T1 2) नराधिप (for जना)

22 D4 5 11 missing (cf v 1 1) —a) B2 G2 M एव, T4 G1. 3 इति (for तेषु) Dn2 सभाष्यमाणेषु, T3 G3 M सभाषमाणे तु, T4 स भाषमाणे तु (for सभाषमाणेषु) —b) K2 Dn1 व्याधस् T M आगमन्, G1. 3 आगता, G2 आक्रमन् (for आययु) —c) D7 corrupt K3 T4 G3 मांसा(K3 °स)हार (for मांसभार-) K1 2 परिश्रात

23 D4 5 11 missing (cf. v 1. 1) —a) D3 हिनते (sic), T3 [ऽ]भिगम्य, T4 G निहत्य (for हि नित्य) —c) T4 G1 3 मांसाहारान्, M मांसभारम् (for भारान्) S उपादाय (for जह्रुर्) —d) S युता (for विभो)

24 D4. 5 11 missing (cf v 1. 1) —a) K4 B1 4 5 D2 3 7-10 T1 धिष्ठितास्, D6 T2 M2-4 [अ]धिष्ठितास्, T3 विष्टता, G2 विस्मितास् (for विष्ठि) —b) K2 corrupt. T1 2 विदु (for रह) —d) Dn2 T4 सहिता (for संगता) M1 मिह (sic) (for मिथ)

C 9 1699 D 9 30 26 K 9 30 27

तेऽपि सर्वे महेष्वासा अयुद्धार्थिनि कौरवे ।
निर्बन्धं परमं चक्रुस्तदा वै युद्धकाङ्क्षिणः ॥ २५
तांस्तथा समुदीक्ष्याथ कौरवाणां महारथान् ।
अयुद्धमनसं चैव राजानं स्थितमम्भसि ॥ २६
तेषां श्रुत्वा च संवादं राज्ञश्च सलिले सतः ।
व्याधाभ्यजानन्राजेन्द्र सलिलस्थं सुयोधनम् ॥ २७
ते पूर्वं पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ह्यासन्सुतं तव ।
यदृच्छोपगतास्तत्र राजानं परिमार्गिताः ॥ २८
ततस्ते पाण्डुपुत्रस्य स्मृत्वा तद्भाषितं तदा ।
अन्योन्यमब्रुवन्राजन्मृगव्याधाः शनैरिदम् ॥ २९
दुर्योधनं ख्यापयामो धनं दास्यति पाण्डवः ।
सुव्यक्तमिति नः ख्यातो ह्रदे दुर्योधनो नृपः ॥ ३०
तस्माद्गच्छामहे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
आख्यातुं सलिले सुप्तं दुर्योधनममर्षणम् ॥ ३१
धृतराष्ट्रात्मजं तस्मै भीमसेनाय धीमते ।
शयानं सलिले सर्वे कथयामो धनुर्भृते ॥ ३२
स नो दास्यति सुप्रीतो धनानि बहुलान्युत ।
किं नो मांसेन शुष्केण परिक्लिष्टेन शोषिणा ॥ ३३
एवमुक्त्वा ततो व्याधाः संप्रहृष्टा धनार्थिनः ।
मांसभारानुपादाय प्रययुः शिबिरं प्रति ॥ ३४

---

25 D4 6 11 missing (cf v 1 1) —ᵃ) Ś1 K1-3 T1 2 ते हि, M2 8 तेषु (for तेऽपि) T2 सर्वा (for सर्वे) D8 महायोधा (for महेष्वासा) —ᵇ) Ś1 K1 अ*युद्धाय, K2 प्रतियुद्धाय, B6 ह्ययुद्धार्थिनि, D1 युद्धानर्थिनि, D8 श्वो युद्धार्थिनि, T4 अयुद्धार्थी तु (for °र्थिनि) —ᶜ) D2 निर्वेध (for निर्बन्ध) —ᵈ) B2 6 S सुभृश, D8 तथा वै (for तदा वै)

26 D4 6 11 missing (cf v 1 1) —ᵃ) K4 D3 G2 तदा (for तथा) K2 समुदीक्षत, S ते समुद्वीक्ष्य —ᵇ) K2 T1 महारथ —ᶜ) G1 अयुद्धमानस Dn2 सर्वे (for चैव) —ᵈ) B2 S पुत्र तव (T4 तव पुत्र, G2 पुत्र चैव) निशाम्य ह (T1 2 च, G2 धं)

27 D4 6 11 missing (cf v 1 1) —ᵃ) D1 8 transp श्रुत्वा and च M8 राज्ञश्च (for श्रुत्वा) K2 M1 om, Dn1 D2 तु, Dn2 नु, T1 [अ]थ, G2 [ए]व (for च) K4 वचन (for संवाद) —ᵇ) M8 श्रुत्वा (for राज्ञश्च) B6 T3 तत, T1 2 मिथ, G8 तथा (for सत) G4 राज्ञ सलिलगस्य च —ᶜ) Ś1 K1-3 G1 ह्यजानन्, D2 8 T1 2 G2 व्य°, D0 च राजन् (for [अ]भ्यजानन्) K8 B6 M2-4 राजेंद्रं —ᵈ) B2 S सुत तव (for सुयोधनम्)

28 D4 6 11 missing (cf v 1 1) —ᵃ) B1 पुत्रं (for पूर्वं) —ᵇ) D2 6 च; D8 तु (for हि) B1 सुतस् (for सुत) —ᶜ) B3 4 तेन (for तत्र) D8 यद्देशोपगतास्तत्र, S यदृच्छया ग° —ᵈ) D3 दास्यति (for राजान) K8 B1-4 Dn D1 8, 0 10 T1 4 G1 8 M4 परिमार्गता; K4 D2 °मार्गितुं, B6 °मार्गणे; D7-9 M2 8 °मार्गतः; T2 G2 °मार्गत, T8 M1 °मार्गका (for °मार्गिताः)

29 D4 6 11 missing (cf v 1 1) —ᵇ) M1 ते (for तद्) G1 काङ्क्षित (for भाषित) G2 तथा (for तदा) D2 स्मृत्वा तद्भद्रमाषितं —ᶜ) G3 धीर (for राजन). D2 तदान्योन्यं ब्रुवन्राजन् —ᵈ) B1 D1 7-10 इच (for इदम्)

30 D4 6 11 missing (cf v 1 1) —ᶜ) B1 2 D1 2 7-10 अव्यक्तम् (for सु°) B Dn D1 7 10 इह; D3 अपि, T G1 8 M2 4 च हि, G2 चेह, M1 स हि (for इति) K2 य, D2 च (for न) D2 8 M ज्ञात, T2 तात (for ख्यातो) —ᵈ) T1 2 G1 8 M इह (for ह्रदे)

31 D4 6 11 missing (cf v 1 1) D9 om 31 —ᶜ) D3 M1 ख्यातुं T2 गुप्तं (for सुप्त) —ᵈ) D1 T2 अमर्षिण

32 D4 6 11 missing (cf v 1 1) —ᶜ) Ś1 K1 2 शय्यां च, D3 सवाद (for शयान) Ś1 K1 2 D1 8 सर्वं, K8 चैव, T8 राजन, T4 G3 सुप्तं (for सर्वे) —ᵈ) Ś1 K1-8 B2 D3 T1 2 कथयाम B2 स्वरान्विता, D3 धनुर्भृता, T2 °भृत्त, T8 °भृतं (for °भृते) M8 शयान मो धनं भृश (sic)

33 D4 6 11 missing (cf. v 1 1) —ᵃ) B2 दुष्टात्मा, S धर्मात्मा (for सुप्रीतो) —ᵇ) Ś1 K2 बहलानि, D2 T2 8 बहुळानि T4 च (for [उ]त) —ᶜ) D1 8 शुष्केन. —ᵈ) Ś1 K1-3 परिक्लिसेन (for °ष्टेन) D9 शोपिता, G1 शोपिते, M8 शोणितं (for शोषिणा)

34 D4 6 11 missing (cf v 1 1) —ᵃ) B Dn D6 8 T1-8 M1 तु ते, D1 च ते, G1 8 तथा (for ततो) —ᶜ) G8 M1 मांसा(M1 °स)हारान् (for मांसभारान्). M अपाहाय.

पाण्डवाश्च महाराज लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
अपश्यमानाः समरे दुर्योधनमवस्थितम् ॥ ३५
निकृतेस्तस्य पापस्य ते पारं गमनेप्सवः ।
चारान्संप्रेषयामासुः समन्ताच्चद्रणाजिरम् ॥ ३६
आगम्य तु ततः सर्वे नष्टं दुर्योधनं नृपम् ।
न्यवेदयन्त सहिता धर्मराजस्य सैनिकाः ॥ ३७
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चाराणां भरतर्षभ ।
चिन्तामभ्यगमत्तीव्रां निःशश्वास च पार्थिवः ॥ ३८
अथ स्थितानां पाण्डूनां दीनानां भरतर्षभ ।
तस्माद्देशादपक्रम्य त्वरिता लुब्धका विभो ॥ ३९
आजग्मुः शिबिरं हृष्टा दृष्ट्वा दुर्योधनं नृपम् ।
वार्यमाणाः प्रविष्टाश्च भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ४०
ते तु पाण्डवमासाद्य भीमसेनं महाबलम् ।
तस्मै तत्सर्वमाचख्युर्यद्वृत्तं यच्च वै श्रुतम् ॥ ४१
ततो वृकोदरो राजन्दत्त्वा तेषां धनं बहु ।
धर्मराजाय तत्सर्वमाचचक्षे परंतपः ॥ ४२
असौ दुर्योधनो राजन्विज्ञातो मम लुब्धकैः ।
संस्तभ्य सलिलं शेते यस्यार्थे परितप्यसे ॥ ४३ C 9 1717 B 9 30 44 K 9 30 46

---

35 $D_{4.5.11}$ missing (cf v l. 1) — ^{a}) K_4 B D ($D_{4.5.11}$ missing) [अ]पि (for च) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ -लक्ष्या, D_5 -कक्षा (for लक्षा) — ^{d}) D_8 उपस्थित, M_1 अवस्थिता (for °स्थितम्)

36 $D_{4.5.11}$ missing (cf v l 1) — ^{a}) D_2 M_3 निष्कृतेस्, T_3 निकृत्तेस्, $G_{1.3}$ निकृत्तस् (for निकृतेस्) D_3 अस्य (for तस्य) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 Dn ते पार, D_1 तत्पार-, D_2 निष्पारं (for ते पार) K_2 ते परा*मने प्सया, T G M_2 तस्याभिग($T_{1.2.4}$ पि ग, M_2 धिग)-मनेप्सया, M_1 मूलस्यान्वेषणं प्रति, $M_{3.4}$ मूलाभि(M_4 °धि)गमनेप्सया — ^{c}) K_4 B_2 चरान् — ^{d}) T_3 ते, M_4 सं (for तद्) K_4 B Dn $D_{1.2.6.7.9.10}$ रणाजिरे, T_2 °जिरात्, T_3 त्रिचक्षणा, G_2 M रणाकर्णं (G_2 र्णे) (for रणाजिरम्) D_3 समतान्मनुजाधिप, D_8 स सम ताद्रणाजिरे, T_4 समरे साधुमत्रणात्, G_1 समताद्रविणात् (submetric), G_3 समताध्याद्रवद्रणात्

37 $D_{4.5}$ missing (cf. v l 1) D_{11} missing up to आगम्य तु त (cf. v l 1) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ आगत्य D_2 [आ]शु (for तु) — ^{b}) D_3 दृष्ट, D_{11} दृष्ट्वा (for नष्ट) — ^{c}) $D_{3.11}$ न्यवेदयंश्च, D_8 निवेदयत, $G_{2.3}$ न्यवेदयंस्ते (G_3 °त) (for यन्त) — ^{d}) K_3 तथा ये चास्य सैनिका

38 $D_{4.5}$ missing (cf v l 1) — ^{a}) M_1 तु (for तद्) — ^{b}) $B_{2.4}$ D_6 M_1 चराणा K_4 $D_{1.2}$ $T_{1.3}$ M_2 भरतर्षभ B_2 (marg, orig as in text) तस्मा-देशादपाक्रमत् (cf. 39^{c}) — ^{d}) K_4 $D_{2.11}$ स (for च) $T_{3.4}$ G M_4 निश्वासै सह पार्थिव — After 38, $T_{1.2}$ ins

183* अरिशेषे भवति तु संदिग्धो विजयो भवेत् ।
राज्यं लभे कथं वाद्य पूजितं विजयादिभिः ।

[(L 1) T_2 जीवति (for भवति)]

39 $D_{4.5}$ missing (cf v l 1) — ^{a}) B_2 तथा, $D_{2.11}$ T_4 $G_{2.3}$ $M_{3.4}$ अव, $M_{1.2}$ एव (for अथ) K_3 पार्थाना, T_4 G M दीनाना (for पाण्डूना) T_3 अव स्थिताश्चिरानदान् — ^{b}) T_3 पाडवान्, G $M_{3.4}$ पाडूना (for दीनाना) T_4 ****च भारत, $M_{1.2}$ पाडवाना नरर्षभ — ^{c}) B_4 Dn D_2 T_2 G_3 M_{2-4} अपाक्रम्य, D_3 उप°, D_9 अपक्राम्य, D_{11} उपाक्रम्य, $T_{3.4}$ $G_{1.2}$ अति° (for अप°) — ^{d}) T_3 तदा, G_3 तथा (for विभो)

40 $D_{4.5}$ missing (cf. v l 1) — ^{ab}) K_2 आजह्नु, D_{11} $T_{1.2}$ आगम्य (for आजग्मु) D_3 transp हृष्टा and दृष्ट्वा Dn_1 नृपा, D_8 नृप (for नृपम्) — ^{c}) $M_{3.4}$ त्वरमाणा (for वार्य°) $T_{1.3.4}$ $G_{2.3}$ $M_{3.4}$ प्रहृष्टाश् (for प्रवि°) — $T_{1.2}$ om (hapl) 40^{d}–41^{a} — ^{d}) B_2 भीम-सेननिवेशन, S ($T_{1.2}$ om.) भीमसेनदि(G_2 M_1 °न दि)-दृक्षव ($G_{1.3}$ या)

41 $D_{4.5}$ missing (cf v l 1) $T_{1.2}$ om. 41^{a} (cf. v l 40) — ^{b}) D_2 महाबळ D_{11} भीमसेनस्य पश्यत (= 40^{d}) — ^{c}) D_6 ते स (for तस्मै) T_3 $G_{1.2}$ M से (for तत्) K_2 आचक्षुर्, D_{11} °ख्य (for °ख्युर्) D_1 तस्मै सर्वं समाचख्युर् — ^{d}) K_3 D_{11} $M_{1.2}$ दृष्टं (for वृत्त) T_3 तच् (for यच्) D_6 तै, G_1 न (for वै)

42 $D_{4.5}$ missing (cf v l 1) — ^{b}) D_1 महद्धन (for धन बहु) — ^{d}) D_8 प्रचचक्षे (for आच) $Ś_1$ $K_{1.3}$ B_1 D_{11} M_3 परतप B_2 कथयामास हर्षित

43 $D_{4.5}$ missing (cf v l 1) — ^{a}) $D_{2.3.6.11}$ $M_{3.4}$ राजा — ^{b}) B_4 लुब्धक. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_1

C 9 1718 B 9 30 45 K 9 30 47

तद्वचो भीमसेनस्य प्रियं श्रुत्वा विशां पते ।
अजातशत्रुः कौन्तेयो हृष्टोऽभूत्सह सोदरैः ॥ ४४
तं च श्रुत्वा महेष्वासं प्रविष्टं सलिलह्रदम् ।
क्षिप्रमेव ततोऽगच्छत्पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ ४५
ततः किलकिलाशब्दः प्रादुरासीद्विशां पते ।
पाण्डवानां प्रहृष्टानां पाञ्चालानां च सर्वशः ॥ ४६
सिंहनादांस्ततश्चक्रुः क्ष्वेडांश्च भरतर्षभ ।
त्वरिताः क्षत्रिया राजञ्जग्मुर्द्वैपायनं ह्रदम् ॥ ४७
ज्ञातः पापो धार्तराष्ट्रो दृष्टश्चेत्यसकृद्रणे ।
प्राक्रोशन्सोमकास्तत्र हृष्टरूपाः समन्ततः ॥ ४८

तेषामाशु प्रयातानां रथानां तत्र वेगिनाम् ।
बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक्पृथिवीपते ॥ ४९
दुर्योधनं परीप्सन्तस्तत्र तत्र युधिष्ठिरम् ।
अन्वयुस्त्वरितास्ते वै राजानं श्रान्तवाहनाः ॥ ५०
अर्जुनो भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी चापराजितः ॥ ५१
उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिश्चापराजितः ।
पाञ्चालानां च ये शिष्टा द्रौपदेयाश्च भारत ।
हयाश्च सर्वे नागाश्च शतशश्च पदातयः ॥ ५२
ततः प्राप्तो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

D1 T3 G2 सल्लिले, T4 °ह्ले (for °ल) — d) T4 यस्यार्थं K2 T2 M3 परितप्स्यसे, Dn D8 °तप्यते (for °तप्यसे)

44 D4 6 missing (cf v 1 1) — a) M3 भीमसेनेन — b) M1 पति (for पते) — c) G3 कौरव्यो (for कौन्तेयो) — d) D6 सैनिकैः, D11 -स्मोदर (for सोदरैः) K2 D3 हृष्टोभूत्स स(D3 °त्सम)होदरैः (D3 °र)

45 D4 6 missing (cf. v 1 1) — a) G1 तच्छ्रुत्वा तु, G2 एतच्छ्रुत्वा, M1 श्रुत्वा तं च (by transp) Dn महेष्वासम्, T3 4 G2 °ष्वासा (for °ष्वास) — b) D6 समवेक्ष्य (for प्रविष्ट) K3 B1-4 Dn D1-3 7 8 T2-4 G2 3 M4 सलिल, K4 B6 D11 °ह्ले (for °ल) S1 D10 11 T1 2 M1 ह्रदे — c) D3 11 पुनः तदा (for एव ततो) K4 B1 Dn D2 7 9, 10 T G2 M2 4 [ऽ]गच्छन्, M3 [ऽ]पश्यन् (for ऽगच्छत्) G1 3 प्रातिष्ठत ततो राजन्

46 D4 6 missing (cf. v 1 1) B3 reads 46 twice — a) S (except T2) किलि- (for किल) — d) K2 4 B1 3 (both times) 4 D1 9 10 T3 पचालाना, D2 पाचालानां D3 महस्रश (for च सर्वश)

47 D4 6 missing (cf. v 1. 1) G3 om 47–48 — a) K4 D1 2 M2-4 सिंहनादं — b) B1 क्षोभाश्च, T1-3 G1 M1 3 क्ष्वेळाश्च, T4 क्ष्वेळ (for क्ष्वेडाश्च) M2 4 क्ष्वेळिताश्च नरर्षभ — d) S1 K1 द्वैपायन- T3 4 G1 2 M उदक्रोशन्परस्पर

48 D6 missing, D4 missing up to 48b (for both, cf v 1 1) G3 om. 48 (cf. v 1 47) — b) S1 K1 2 पृष्टश्चेति, D11 T2 दृष्टवीर्यो, T3 G2 °श्चाद्य, M1 दृष्ट चेति, M3 दृष्टश्चैव (for °श्चेति) T4 G2 M1 3 सकृद् (for [अ]स°) — c) T2 सैनिकास् (for सोमकास्)

49 D6 missing (cf v 1 1) — b) K2 G आशु, T3 4 चाशु- (for तत्र) T3. 4 G -वेगवत्, M3 वेगवान् (for वेगिनाम्) B2 D8 4 11 T2 M1 2 4 रथाना(M1 °थमा)रश्च वेगिना (D3 11 °गत, M1 3 4 °गवत्) — c) Dn D8 11 तुमल, D2 तुमुळ — d) K3 दिवस्पृक्, D1 T1 3 4 दिविस्पृक् (for दिव°) M2-4 तले (for पते)

50 D6 missing (cf v 1 1) — a) D11 दुर्योधनाद् G1 3 M1 परीप्संतं (for °तस्) — b) K3 ते च, T3 4 G M3 पार्थास् (for the first तत्र) T3 G2 युधिष्ठिर — c) K3 तत्र, T3 G1 M2-4 तं वै, T4 सर्वे, G3 तान्वै (for ते वै) G2 अन्वगच्छन्प्रसुस वै — d) M2 4 राजान D11 T3 4 G2 3 M3 -वाहन (for °ना)

51 D6 missing (cf v 1 1) — c) M1. 2 4 तु (for च) T3 G1 3 पाचाल (G3 °ला) (for पाञ्चाल्य)

52 D6 missing (cf v 1 1) T4 om (hapl) 52ab — b) K3 4 B Dn D1 3 4 6-11 T1 2 M3 महारथ (D9 °था), D2 महाबळ (for [अ]पराजित°) — c) K4 B6 D1. 2 4 पचाला(D2 °ळा)ना S1 K1 3 श्रेष्ठा, K2 शूरा (for शिष्टा) T3. 4 G2 3 M पाचालाश्चैव (T4 °श्चापि) ये शिष्टा — d) D4 मारिष (for भारत) — e) D3 M3 सर्व- (for सर्वे) — f) S1 K1. 2 D11 शतशोथ, K4 D2 हतशेषा°, D1 सहस्राश्च (for शतशश्च) S1 K1 सहस्रश (for पदातय)

द्वैपायनहृदं ख्यातं यत्र दुर्योधनोऽभवत् ॥ ५३
शीतामलजलं हृद्यं द्वितीयमिव सागरम् ।
मायया सलिलं स्तम्भ्य यत्राभूत्ते सुतः स्थितः ॥ ५४
अत्यद्भुतेन विधिना दैवयोगेन भारत ।
सलिलान्तर्गतः शेते दुर्दर्शः कस्यचित्प्रभो ।
मानुषस्य मनुष्येन्द्र गदाहस्तो जनाधिपः ॥ ५५
ततो दुर्योधनो राजा सलिलान्तर्गतो वसन् ।
शुश्रुवे तुमुलं शब्दं जलदोपमनिःस्वनम् ॥ ५६
युधिष्ठिरस्तु राजेन्द्र हृदं तं सह सोदरैः ।
आजगाम महाराज तव पुत्रवधाय वै ॥ ५७

महता शङ्खनादेन रथनेमिस्वनेन च ।
उद्धुन्वंश्च महारेणुं कम्पयंश्चापि मेदिनीम् ॥ ५८
यौधिष्ठिरस्य सैन्यस्य श्रुत्वा शब्दं महारथाः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणी राजानमिदमब्रुवन् ॥ ५९
इमे ह्यायान्ति संहृष्टाः पाण्डवा जितकाशिनः ।
अपयास्यामहे तावदनुजानातु नो भवान् ॥ ६०
दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा तेषां तत्र यशस्विनाम् ।
तथेत्युक्त्वा हृदं तं वै माययास्तम्भयत्प्रभो ॥ ६१
ते त्वनुज्ञाप्य राजानं भृशं शोकपरायणाः ।
जग्मुर्दूरं महाराज कृपप्रमृतयो रथाः ॥ ६२

C 9 1737
B 9 30 64
K. 9 30 65

53 D. missing up to तत प्रा (cf v l 1) —ᵃ) D धर्मराजो, D3 महाराज (for °ज) —ᵇ) K2 4 B1 3–5 Dn D1–4 6 7 9–11 M2 4 धर्मराज, D5 महाराज, D3 सतेजा म (for धर्मपुत्रो) K4 B D T1. 2 M2 प्रतापवान् (for युधिष्ठिर) —ᶜ) D2 3. 6 द्वैपायनं B1 D1. 2 7–10 घोर (for ख्यात) —ᵈ) D6 तत्र (for यत्र)

54 ᵃ) G1 3 शिवामळ (for शीतामल) D2 शीता मळजळ हृद्य —ᵇ) Ś1 K1 भास्कर (for सागरम्) —ᶜ) Dn2 D1–3 6 11 T3 M1 स्तम्य, M2. 4 स्तब्ध्वा (for स्तम्भ्य) Ś1 K1–3 माययास्तभ्य सलिलं —ᵈ) Ś1 K1–3 सु(K2 स्व)तस्तत, K4 B1. 5 Dn D1 6–10 स्थित सुत (by transp) T1. 2 यत्र शेते सुतस्तव, M2 (inf lin, orig as in text) यत्राभूत्तत्र ते स्थिता

55 M3 om 55ᵃᵇ —ᵃ) D3 11 विधिवद् (for विधिना) —ᵇ) D5 पार्थिव (for भारत) —ᶜ) T2 सलिलान्तर्गते T3 4 देशाद्, G2 जातो (for शेते) —ᵈ) K4 दुर्दृश्य, D1 8 9 दुर्दश, D4 दुर्धर्ष (for दुर्दर्श) K3 T2 विभो (for प्रभो) —ᵉ) K3 D4 8 T4 G1. 3 M4 मा(G3 म)नुष्यस्य (for °षस्य) T2 मनुष्येंद्रो —D6 reads 55ᶠ–57ᵃ on marg —ᶠ) D3 T4 G जनाधिप, D5 T1. 2 नराधिप, D6 M3 नराधिप (for जना°)

56 D6 reads 56 on marg —ᵃ) M3 राजन् (for राजा) —ᵇ) T G [ऽ]पि सन् (for वसन्) —ᶜ) Ś1 K1 2 D3 8 11 M1 शुश्राव Dn2 तुमल, D3. 11 S (except T1 2) बहुलं (T3 G1. 2 °ळ) (for तुमुलं) —ᵈ) B1 4 5 D1. 5 7 T2 3 M निस्वन

57 D6 reads 57ᵃ on marg —ᵃ) B2 T3 G2 स, D2 4 10 M च, T1 2 G1 3 [ऽ]पि (for तु) —ᵇ) B1 3 4 Dn D1 6–10 त हृद (by transp), S (except G2) हृद वै —ᶜ) T4 महाबाहुस् (for °राज) —ᵈ) T4 -जयाय (for वधाय)

58 ᵃ) D3 महता T1. 2 सिंह (for शङ्ख) B2 S (except T1 2) -शब्देन (for नादेन) —ᶜ) Ś1 उद्धुर्धंश्च (sic), K2 उद्धुणश्च (sic), K3 उद्धन्वश्च, K4 उद्धूतश्च, B1–4 Dn D1 4 (marg) 6–10 ऊर्ध्वं धुन्वन्, B5 G2 M उद्धन्वश्च, D2 अद्भुतश्च, D3 11 धुन्वानश्च, D4 (orig) उत्कर्षश्च, T2–4 G1 3 धु(T4 G3 धू)न्वश्चापि (for उद्धुन्वश्च) K4 D2 महारेणु —ᵈ) D2 व्याप्य, G1. 2 M3 चैव (for चापि)

59 ᵃ) D5 6 8 युधिष्ठिरस्य —ᵇ) T3 कृत्वा (for श्रुत्वा) —ᵈ) K3 D1. 6 9 11 अब्रवीत् (for अब्रुवन्)

60 ᵃ) T4 [ऽ]भ्यायाति (for ह्या°) —ᶜ) D3 4 अभ्यायास्यामहे, T3 अपहा, M1 अपाया° (for अपया°) —ᵈ) K2 वो (for नो)

61 ᵃ) Ś1 K1–3 तत (for तु तत) —ᵇ) B2 तथा (for तेषां) B3 तेषां, B3 T1 2 G1 चैव, D2 तस्य, T3 तावद्, T4 G2 3 तव (for तत्र) K4 B Dn D1. 6–10 तरस्विना —ᶜ) D2 स्वयं (for हृदं) G3 तद् (for तं) K3 सो, S (except T1 2) तु (for वै). —ᵈ) D1 4 प्रभु

62 ᵃ) K4 -प्राप्य, D3 -ज्ञाय (for -ज्ञाप्य) D2 तत्र तु प्राप्य राजान —ᵇ) D2 -परायण (for °यणा) —ᶜ) D2 6–7 9 10 दूरे

C 9 1738
B 9 30 65
K 9 30 66

ते गत्वा दूरमध्वानं न्यग्रोधं प्रेक्ष्य मारिष ।
न्यविशन्त भृशं श्रान्ताश्चिन्तयन्तो नृपं प्रति ॥ ६३
विष्टभ्य सलिलं सुप्तो धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
पाण्डवाश्चापि संप्राप्तास्तं देशं युद्धमीप्सवः ॥ ६४
कथं नु युद्धं भविता कथं राजा भविष्यति ।
कथं नु पाण्डवा राजन्प्रतिपत्स्यन्ति कौरवम् ॥ ६५
इत्येवं चिन्तयन्तस्ते रथेभ्योऽश्वान्विमुच्य ह ।
तत्रासांचक्रिरे राजन्कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

संजय उवाच ।
ततस्तेष्वपयातेषु रथेषु त्रिषु पाण्डवाः ।
तं ह्रदं प्रत्यपद्यन्त यत्र दुर्योधनोऽभवत् ॥ १
आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ तदा द्वैपायनह्रदम् ।
स्तम्भितं धार्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाशयम् ।
वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुनन्दनः ॥ २
पश्येमां धार्तराष्ट्रेण मायामप्सु प्रयोजिताम् ।
विष्टभ्य सलिलं शेते नास्य मानुषतो भयम् ॥ ३

63 [a]) S (except $T_{1\ 2}$) ते तु गत्वा महाध्वान —[b]) D_{2} वीक्ष्य, D_{11} प्रति (for प्रेक्ष्य) M_{4} भारत (for मारिष) —[c]) $B_{2\ 4}$ D_{2} न्यवसत, D_{1} न्यवेशत, D_{6} न्यवसन्तु, $M_{1\ 2}$ न्यविशस्ते (M_{2} °स्त) (for °शन्त) D_{8} श्रुत्वा, D_{9} शाताश् (for श्रान्ताश्) —[d]) K_{4} Dn चिंतयाना, B_{2} नि श्वसतो (for चिन्तयन्तो)

64 [a]) T_{2} स्तब्ध्वा, T_{4} धार्ता (sic) (for सुप्तो) —[b]) K_{2} महामना, D_{2} °रथ, D_{8} °वल (for °बल) —[d]) S (except $T_{1\ 2}$) युद्धकांक्षिण

65 [a]) K_{8} D_{7} न, $D_{1-3\ 5\ 8}$ T_{1} तु (for नु) —[b]) D_{5} युद्ध (for राजा) S कथ नु (G_{2} $M_{1\ 8}$ च, G_{8} न) स्यात्स पार्थिव —[c]) $D_{1\ 3-5}$ तु; D_{8} वा, S (except $T_{1\ 2}$) च (for नु) $D_{8\ 11}$ चापि, $T_{1\ 2}$ चात्र, $T_{3\ 4}$ G M वीरा (for राजन्) —[d]) K_{4} D_{2} M_{1} योत्स्यति, D_{8} T_{1} पश्यंति (for पत्स्यन्ति) K_{4} B (except B_{5}) Dn $D_{1\ 3\ 5\ 6\ 11}$ कौरवे, D_{2} °वै (for °वम्) D_{4} मथिष्यति च कौरव

66 [a]) K_{4} B (except B_{2}) Dn $D_{1.2\ 5-10}$ इत्येव चिंतयानास्तु (Dn D_{5} °श्च) —[b]) K_{4} $D_{5-7\ 9\ 10}$ ते, $D_{8\ 11}$ $M_{1\ 8}$ च (for ह) —[c]) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ [अ]पचक्रिरे (for [आ]साच°) K_{8} तत्रापेक्षा चक्रिरे ते —[d]) D_{6} नृपा, $T_{1.2}$ तथा, $T_{3\ 4}$ G $M_{1\ 2\ 4}$ तदा (for रथा)

Colophon —*Sub-parvan* K_{4} D_{2} गदायुद्ध, Cal Kumbh. ed ह्रदप्रवेश, Bom ed गदा —*Adhy name* $Ś_{1}$ K_{1-3} ह्रदगमन, D_{8} पाण्डवाभियान; T_{1} निषादवाक्येन ह्रदय(ह्रद?)प्रदर्शन, $M_{2\ 4}$ ह्रदप्रवेश, M_{3} युधिष्ठिरगमन, Cal ed दुर्योधनान्वेषणम् —*Adhy no* (figures, words or both) B_{1} 30, Dn $D_{7\ 9-11}$ 1, D_{8} 2, S 31 —*Śloka no* Dn D_{7} 68, D_{9} 66

30

1 D_{11} om the ref —[a]) B_{2} Dn G_{1} [उ]प, D_{1} [अ]पि, D_{8} प्र (for [अ]प) —[c]) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ ह्रद त (by transp), Bom ed ते ह्रद K_{3} Dn_{1} G_{1} प्रतिपद्यत्त, D_{11} प्रत्यपद्यते (for °पद्यन्त) —[d]) D_{5} नृप (for ऽभवत्)

2 [a]) $T_{1\ 2}$ $G_{1\ 3}$ M तु, G_{2} तं (for च) $D_{1\ 8}$ -श्रेष्ठं; $D_{6\ 11}$ -श्रेष्ठस्, G_{1} M_{2-4} श्रेष्ठास्; M_{1} श्रेष्ठास (for श्रेष्ठ) T_{3} आसाद्य कौरवश्रेष्ठास्, T_{4} °द्य कुरुभिश्रेष्ठास् —[b]) T G M_{3} तत्र, M_{1} त तु, $M_{2\ 4}$ तस्थुर् (for तदा) K_{2-4} B D $T_{1\ 2\ 4}$ $G_{1\ 2}$ M_{4} द्वैपायनं — K_{2} T_{2} om (hapl.) 2[d]–3[a] —[d]) $Ś_{1}$ K_{1} कृत्वा, D_{8} स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) D_{3} T_{3} सलिलेशयं —[f]) K_{4} B_{1} Dn_{1} T_{1} $G_{1\ 8}$ कुरुनंदन G_{3} उवाचाथ युधिष्ठिर

3 K_{3} T_{2} om 3[a] (cf v. 1 2) Before 3, T_{1} G ins युधिष्ठिर —[a]) D_{8} मे (sic), T_{3} [पु]ता (for

दैवीं मायामिमां कृत्वा सलिलान्तर्गतो ह्ययम् ।
निकृत्या निकृतिप्रज्ञो न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥ ४
यद्यस्य समरे साह्यं कुरुते वज्रभृत्स्वयम् ।
तथाप्येनं हतं युद्धे लोको द्रक्ष्यति माधव ॥ ५

श्रीवासुदेव उवाच ।

मायाविन इमां मायां मायया जहि भारत ।
मायावी मायया वध्यः सत्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ६
क्रियाभ्युपायैर्बहुलैर्मायामप्सु प्रयोज्य ह ।
जहि त्वं भरतश्रेष्ठ पापात्मानं सुयोधनम् ॥ ७
क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण निहता दैत्यदानवाः ।
क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्बलिर्बद्धो महात्मना ॥ ८
क्रियाभ्युपायैः पूर्वं हि हिरण्याक्षो महासुरः ।
हिरण्यकशिपुश्चैव क्रिययैव निषूदितौ ।
वृत्रश्च निहतो राजन्क्रिययैव न संशयः ॥ ९
तथा पौलस्त्यतनयो रावणो नाम राक्षसः ।
रामेण निहतो राजन्सानुबन्धः सहानुगः ।
क्रियया योगमास्थाय तथा त्वमपि विक्रम ॥ १०
क्रियाभ्युपायैर्निहतो मया राजन्पुरातने । C 9 1754 B 9 31 12 K 9 31 12

[इ]मा) — b) G1 3 प्रचोदिता (for प्रयोजिताम्) — d) D1 T3 [अ]न्ति (for [अ]न्य)

4 a) K2 3 Dn D. 8 दैवी, G3 M1 देवीं (for दैवीं) — b) K3 B2 . D11 T3 4 G M2 4 [ऽ]पि, M1 [ऽ]न्ति (for हि) — c) D4 निकृत्या D3 - निकृत, D5 च कृत- (for निकृति) B2 -प्राज्ञो (for -प्रज्ञो) D3 निकृत्यानिकृतिं प्राज्ञो, D11 कृत्यानि च कृतिप्रज्ञो — d) T1 2 म (for मे) B2 T3 4 G M जीवन्मम (T3 स्नेह) न मोक्ष्यते

5 B4 om 5^{a}–6^{b} — a) B2 कुरुते (for समरे) B (B1 om.) Dn D5–10 Ca सह्यं (for साह्य) — b) K4 यज्ञभृत्, S वासव (for वज्रभृत्) B2 समरे वृत्रहा मय — c) T2 G2 एत (for एनं) B2 लोका (for युद्धे) — d) B1 3 5 D (except D2 4) T3 G2 8 लोका द्र(D1 °कान्द्र)क्ष्यति माधव, B2 युद्धे रक्ष्यति माधव

6 B4 om. 6^{ab} (cf v l. 5) T3 4 G श्रीभगवान् (for श्रीवासुदेव) — a) D6 8 मायाविनम् K4 B5 मायाविनमिम (K4 °ट) पाप; T3 4 G °न महामाय — d) M4 एव (for एतद्)

7 a) D4 क्रिया ह्युपायैर्, G1 क्रियाप्युपायैर् (for °भ्युपायैर्) K4 D2 T1. 2 वहुलैर्, B1. 2 D1 4 6 10 11 T3 4 G M वहुभिर्, B3 4 त्रिविधैर् (for वहुलैर्) ❀ Ca क्रियाभ्युपायै प्रतिक्रियोपायै, उत्सेचनेन स्तम्भ निवृत्त्यादिरूपै । ❀ — b) D2 माययाप्सु, D5 मायामस्य, T3 मायावत्सु (for °मप्सु) Ś1 K1–3 D4 T2 G1 प्र(K3 नि)युज्य, G3 प्रमज्य (for प्रयोज्य) Ś1 K1 2 D5 5–7 9–10 च, D1 T G हि (for ह) D11 मायामप्सु प्रयोजय — c) B3 [इ]म, B4 मा (sic), D4 तं (for त्व) G2 भारत-, — d) K4 B (except B5) Dn D1. 5–10 T1 G1 मायात्मान, T2–4 G2 3 माययैव (for पापात्मानं)

8 a) K4 D2 त्रिविधैर् (for इन्द्रेण) — b) T3 4 G2 3 M हता वै, G1 भग्ना वै (for निहता) — G3 om (hapl) 8^{cd} — c) K2 बलिभिर्, K4 त्रिविधैर्, D5 वहुलैर्, D3 इन्द्रेण (for बहुभिर्) D2 S (G3 om) क्रियाभ्युपायपू(D. T1 2 यै पू)र्वं हि — B1 om (? hapl) 8^{d}–9^{a} — d) G1 महात्मन

9 B1 om 9^{a} (cf v l. 8) — a) D4 क्रिया ह्युपायैर्, T3 4 G1 2 M क्रियाभ्युपाय (for °भ्युपायै) B (B1 om.) Dn D4–11 बहुभिर्, D1. 2 त्रिविधैर् (for पूर्वं हि) — b) K3 D4 हिरण्याख्यो (for क्षो) D3 T4 महाबल (for सुर) — K4 om (? hapl) 9^{cdef} — c) T3 4 G1 3 [अ]पि (for [ए]व) — d) K3 मायया (for क्रियया) Ś1 K1 2 B (except B2) Dn D1. 3 निसूदितौ, K3 D5 M निसूदित°, D2 T3. 4 G3 [अ]भिसूदित (G3 तौ), D4 6 8 T1 2 G2 निषूदित (D4 ता), G1 हि सूदित (for निषूदितौ) — e) T3 सहितो (for निहतो) — f) D6 क्रियैव तु (for क्रिययैव) D7 निसशय, S (except T1. 2) महाबल (for न सशय)

10 D5 om. 10^{ab} — a) Dn D1. 6 M1 पुलस्त्य — c) D5 इन्द्रेण देवराजेन — d) D3 (marg) 4 G सहानुज (for °ग) K1 सानुवधा सहानुगा, K2 D3 M सानुबधमहा(D8 °सहा, M °पदा)नुग ; D3 (orig) क्रिययैव न संशय (= 9^{f}) — e) K4 क्रियायां (for क्रियया) K3 D8 यागम्, M2 [उ]पायम् (for योगम्) B2 5 D6 T2 4 क्रियायोगं समा(B2 °गमुप, T4 °गमव)स्थाय — f) D3 वध्यास् (sic) (for तथा) K4 विक्रमे, D8 विक्कम (for विक्रम)

11 a) D4 T4 क्रिया ह्युपायैर् K4 D2 बहुभिर्, B Dn D1. 5–10 निहतौ, D11 [illegible], T1. 2 पूर्वं हि,

C. 9. 1734
B. 9. 31 13
K. 9. 31 12

तारकश्च महादैत्यो विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ ११
वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो ।
सुन्दोपसुन्दावसुरौ क्रिययैव निषूदितौ ॥ १२
क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण त्रिदिवं भुज्यते विभो ।
क्रिया बलवती राजन्नान्यत्किंचिद्युधिष्ठिर ॥ १३
दैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसाः पार्थिवास्तथा ।
क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियां तस्मात्समाचर ॥ १४

संजय उवाच ।

इत्युक्तो वासुदेवेन पाण्डवः संशितव्रतः ।
जलस्थं तं महाराज तव पुत्रं महाबलम् ।
अभ्यभाषत कौन्तेयः प्रहसन्निव भारत ॥ १५
सुयोधन किमर्थोऽयमारम्भोऽप्सु कृतस्त्वया ।
सर्वं क्षत्रं घातयित्वा स्वकुलं च विशां पते ॥ १६
जलाशयं प्रविष्टोऽद्य वाञ्छञ्जीवितमात्मनः ।
उत्तिष्ठ राजन्युध्यस्व सहास्माभिः सुयोधन ॥ १७
स च दर्पो नरश्रेष्ठ स च मानः क्व ते गतः ।
यस्त्वं संस्तभ्य सलिलं भीतो राजन्व्यवस्थितः ॥ १८
सर्वे त्वां शूर इत्येव जना जल्पन्ति संसदि ।

G2 हि हतो; M1 8 निहता (for °तो) —b) B Dn D1 6-9 पुरातनौ, T1 2 °तन; M1 8 °तना; Cn (gloss पूर्वशरीरे) °तने (as in text) D3 4 मयराज पुरा त्वया, D11 T3 4 G मयो नाम महासुर (D11 पुरातन) —c) D5 S नरकश्च (for ता°) T3 G1 3 M1 2 4 तथा; T4 G2 M3 यथा (for महा) D3 विप्र (sic), T1 2 वीर्यो (for °दैत्यो) —d) D1 T3 विप्रचित्ताश्च S (except T1 2) दानव° (for वीर्यवान्)

12 a) D4 इल्वणश्च —b) D3 त्रिशिरास्तिश्च (for °राश्च) T4 G यथा (for तथा) G2 [भ्रा]तृवे (for विभो). — After 12b, K4 reads 13c–14b for the first time, repeating it in its proper place —c) B1 2 सुघोपसुघाव् T3 4 G M3 दैत्येन्द्रौ, M1 2 4 दैत्यौ च (for असुरौ) —d) D4 [अ]पि (for [ए]व) Some MSS निसूदितौ — After 12, T1 ins

184* तारकश्च महादैत्यो लम्पकश्च निषूदित ।
[Prior half = 11c]

13 For the repetition in K4, of v l 12 K3 om. (hapl) 13a–14b —a) D4 क्रिया ह्युपायैर् —b) T3 corrupt T2 4 G1 3 मही; G2 च हि (for विभो) D11 भुज्यते त्रिदिवं किल — D2 T3 4 G om (hapl) 13c–14b

14 For the repetition in K4, of v l 13 K3 D2 T3. 4 G om 14ab (cf v l 13) D9 om (hapl) 14 —ab) B1 चापि, D11 तत्र (for चैव) T1 2 दैत्याश्च बहवो राजन् (for 14a). Ś1 K1 2 भुजगास् (for पार्थिवास्) K4 (both times) प्रभो (for तथा) M निहता बहवो राजन्राक्षसाश्चापरे युधि —c) D4 क्रिया ह्युपायैर् —d) D11 transp क्रियां and तस्मात् S (except T1, 2) दैत्याश्च शतशस्तथा (M3 °शो नृप). — After 14, D2 (marg) 4 ins an addl colophon [Adhy name वासुदेववाक्यं]

15 a) T2 उक्त्वा (for इत्युक्तो) —b) D5-7 11 T3 नाति (D5 3 °ति)त (for संशित) —c) B2 जलस्थं, D1 4 11 °स्थितं (for °स्थं त) D1 11 महाराजं —d) D3 महायशं, D4 T1 2 M2 °रथ (for °बलम्) —e) S (except T1 2) राजेन्द्र (G1 °न्द्र) (for कौन्तेय) —f) T2 4 तव पुत्र महारथ (T4 °थं)

16 Before 16, T1 G2 3 ins युधिष्ठिर उवाच —b) D1 3 T4 सु; T2 सु (for ऽप्सु) K3 2 त्वया कृत (by transp) D11 समारंभ कृतस्त्वया —c) D4, 7 8 11 T1 2 4 M2-4 सर्वं (for सर्वं). D1 10 क्षात्र; D3 दीप्त (for क्षत्र) —d) D11 स्वे (for स्व) T1 2 जन, M1 2 च्चात्मं (for कुलं) T4 स्वकुलस्य विशां पते

17 a) D2 जलाशय D1 6 [ऽ]पि (for ऽद्य). —b) D5 रक्षन्, S (except T1 2) इच्छन् (for वाञ्छन्) — After 17b, D3 reads 28 for the first time, repeating it in its proper place D11 om 17c–20b —c) T2 युद्धार्थं (for युध्यस्व) — G1 om. (hapl) 17d–20c —d) T4 महास्माभिन् (for सहास्माभि°)

18 D11 G1 om 18 (cf v l 17) —a) D2 T3 ए (for स) K3 4 B D (except D1 4, D11 om) T1 2, 4 G2 3 से, T3 [ऽ]पि (for च) S (except T1 2, G1 om) मानो (for दर्पो) G3 नृप (for नर) —b) T3 ए (for स). S (except T1 2, G1 om) दर्प (for मान) B2 कुतो; T3 स ते (for क्व ते) —c) Ś1 K1 2 D3 यस्त्वं, D4 स्वयं (for यस्त्व) D3 G3 सस्तंभ्य D1 6 सलिलं —d) K2 भीतो राजा; S (G1 om) राजन्भीतो (by transp)

19 D11 G1 om 19 (cf v. l. 17) —a) M1 त्वा.

व्यर्थं तद्भवतो मन्ये शौर्यं सलिलशायिनः ॥ १९
उत्तिष्ठ राजन्युध्यस्व क्षत्रियोऽसि कुलोद्भवः ।
कौरवेयो विशेषेण कुले जन्म च संस्मर ॥ २०
स कथं कौरवे वंशे प्रशंसञ्जन्म चात्मनः ।
युद्धाद्भीतस्ततस्तोयं प्रविश्य प्रतितिष्ठसि ॥ २१
अयुद्धमव्यवस्थानं नैष धर्मः सनातनः ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं रणे राजन्पलायनम् ॥ २२
कथं पारमगत्वा हि युद्धे त्वं वै जिजीविषुः ।
इमान्निपतितान्दृष्ट्वा पुत्रान्भ्रातृन्पितॄंस्तथा ॥ २३

संबन्धिनो वयस्यांश्च मातुलान्बान्धवांस्तथा ।
घातयित्वा कथं तात ह्रदे तिष्ठसि सांप्रतम् ॥ २४
शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्या वदसि भारत ।
शूरोऽहमिति दुर्बुद्धे सर्वलोकस्य शृण्वतः ॥ २५
न हि शूराः पलायन्ते शत्रून्दृष्ट्वा कथंचन ।
ब्रूहि वा त्वं यया धृत्या शूर त्यजसि संगरम् ॥ २६
स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व विनीय भयमात्मनः ।
घातयित्वा सर्वसैन्यं भ्रातॄंश्चैव सुयोधन ॥ २७
नेदानीं जीविते बुद्धिः कार्या धर्मचिकीर्षया । C 9 1771 B 9 31 20 K 9 31 28

K4 B5 D2-4 शूरम् (for शूर) K3 4 B Dn D1 8-10 T1-3 एव — b) T1 जानन्, T2 G3 राजन्, T4 G2 M नरा (for जना) — c) M3 4 व्यर्थंवद् (for व्यर्थं तद्) — d) D1 5 शलिल- T4 शौर्यस्थण्डिलशायिन

20 D11 om 20^{ab}, G1 om 20^{a} (for both, cf v l 17) G3 om. 20^{a}-21^{b} — b) D5 6 क्षत्रियस्य D2 4 कुलो(D2 °ळो)द्भव, T3 G1 M1 3 °द्गत (for °द्भव) — d) D2 कुळे, D7 9 10 T1 कुल, T2 कुल (for कुले) D3 11 संस्मरन्, T3 सस्मृत, T4 सस्कृत, G1 सस्मित (for संस्मर) D5 स्वकुले जन्म सस्मर

21 G3 om 21^{ab} (cf. v l 20) D11 om. 21 — a) D7 9 दस्पत्र, T2 न कथ (for स कथ) — b) T1 2 प्रशस्त (for प्रशसन्) — c) T2 युद्धभीतस्, T3 4 G °द्वाप्रस्रस् (for °द्वाद्भीतस्) D1 कथ (for ततस्) D2 चाय (for तोय) M युद्धात्पराजितस्तोय — d) S (except T1 2) प्रविष्ट (for °श्य) K4 प्रतितिष्टसे

22 a) Ś1 K1 3 अव्ययस्थानं, Dn1 °वस्थानां, D2 अस्त्ववस्थानं (for अव्यव°) T1 2 4 G M अयु(M3 °चु)द्धेन व्यवस्थानं, T3 अयुध्य ममव° — b) M [ए]व (for [ए]प) — c) D11 अव्यक्त्य (for अस्वर्ग्यं) — d) T2 राज्ञ (for राजन्)

23 a) D2 अथ (for कथ) M1 परम् (for पारम्) K3 Dn1 वै, D2 तं; D5 तु (for हि) — b) K3 T3 4 G त्वं हि, Dn हि त्व, D4 [ऽ]द्य त्व, M वै त्व (by transp) D3 11 युद्धस्य त्व जिजीविषु — d) T3 4 G2 3 M1. 2 4 सखीन, G1 सुखी (for तथा) B3 4 पुत्रान्भ्रातॄंस्तथा पितॄन्, D2 स्वजनान्पितृबान्धवान्

24 Ś1 K1 2 D3 om (hapl) 24^{ab} — a) T1 2 M2-4 बान्धवाश्च, T3 4 G M1 मातुलान् (for वयस्यांश्च) G1. 3 वै (for च) — b) D2 मातुळान्, S वयस्यान् (for मातुलान्) T1 2 M2-4 मातुला(T2 °ळा)स् (for बान्धवास्) D11 अपि (for तथा) — c) D3 11 कथयित्वा (for घात°) D2 रणे, D11 ह्रदे (for कथ) D2 धूते (for तात) — d) K4 D2 जले (D2 °ळे), D11 कथ (for ह्रदे)

25 a) D6 च (for न) K4 D2 शूरमानी वचस्त्व हि, M3 साप्रत शूरमात्मान — b) B Dn D1. 5-10 मृषा (for मिथ्या) T4 वाचसि (for वदसि) D8 मानत, T1 2 कौरव (for भारत) — c) T2 दुर्धर्ष (for दुर्बुद्धे) — d) D4 8 S पश्यत (for शृण्वत)

26 b) D1 शत्रु — c) K4 D2 पार्थ, D4 त्व वै (for वा त्वं) Ś1 K1-3 D3 11 कया; D1 T3 यया; D2 त्वया (for यया) K4 B3-5 Dn D1-8 9-11 T4 G वृत्या (sic), D4 बुद्ध्या, D3 कृष्ण, T2 3 मत्या, M श्रुत्या (for धृत्या) — d) K4 D2 यस्त्व, D3. 4 6 8 11 T G1. 2 M1 2 4 शूरस् (for शूर) D6 G3 त्वमसि (for त्यजसि) D6 संगरे, T2-4 G1 2 सयुग (T4 G2 °गे) (for सगरम्) G3 शूरस्य जहि सयुग

27 a) M1 2 4 समुत्तिष्ठस्व युध्यस्व — b) K3 M3 विनीत-, D2 नियम्य, T1 2 G3 विहाय (for विनीय) D3 तवम् (sic), D9 नयम् (for भयम्) — c) D3 T1 2 पातयित्वा (for घात) T1 2 सैन्यान् T3 4 G M प्रमुखे सर्वसैन्याना — d) S (except T1. 2) भ्रातॄणां च (for भ्रातॄंश्चैव) K3 D3 8 सुयोधनं (sic), T3 4 G2 विशेषत (for सुयोधन)

28 Ś1 K1 2 om. (hapl) 28, D3 reads it for the first time after 17^{b} — b) D3 (both times) कार्य-

C 9 1772 B 9 31 30 K. 9 31 19

क्षत्रधर्ममपाश्रित्य त्वद्विधेन सुयोधन ॥ २८
यत्तत्कर्णमुपाश्रित्य शकुनिं चापि सौबलम् ।
अमर्त्य इव संमोहात्त्वमात्मानं न बुद्धवान् ॥ २९
तत्पापं सुमहत्कृत्वा प्रतियुध्यस्व भारत ।
कथं हि त्वद्विधो मोहाद्रोचयेत पलायनम् ॥ ३०
क्व ते तत्पौरुषं यातं क्व च मानः सुयोधन ।
क्व च विक्रान्तता याता क्व च विस्फूर्जितं महत् ॥ ३१
क्व ते कृतास्त्रता याता किं च शेषे जलाशये ।
स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व क्षत्रधर्मेण भारत ॥ ३२
अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
अथ वा निहतोऽस्माभिर्भूमौ स्वप्स्यसि भारत ॥ ३३
एष ते प्रथमो धर्मः सृष्टो धात्रा महात्मना ।
तं कुरुष्व यथातथ्यं राजा भव महारथ ॥ ३४

दुर्योधन उवाच ।

नैतच्चित्रं महाराज यद्भीः प्राणिनमाविशेत् ।
न च प्राणभयाद्भीतो व्यपयातोऽस्मि भारत ॥ ३५

धर्मं, T8 कार्याकार्य- (for कार्या धर्मं) D5 चिकीर्षता, M °पुंणा (for °र्षया) — ^{c}) D11 D. 8 T3 G (G8 damaged) उपाश्रित्य, D8 (both times) 9 11 T1 2 समा° (for अपा°) — ^{d}) D3 (both times) युद्धं कुरु, D11 कुरु युद्ध (for त्वद्विधेन)

29 ^{a}) K1 B (except B3) Dn2 D4–7 9 10 T1 यत्तु, K2 यत्त्वत्, K4 D2 यस्मात्, D1 8 G1 8 यत्त्व, T2 त्व हि; T8 4 G2 यस्त्व (for यत्तत्) D11 क्रौर्यम् (for कर्णम्) Ś1 K8 4 D11 T2 G1 M1 अपाश्रित्य (for उपा°) — ^{c}) S दुःशासनं च मोहात्त्वम् (M समोहात्) — ^{d}) D4 8 स्वम् (for त्वम्) T G आत्मानं नावबुद्धवान्.

30 ^{a}) T2 तदा त्व; T8 4 त्व (T4 त) पाप (for तत्पाप) — ^{b}) D6 M1 8 युध्यस्व — ^{c}) G2 लोके (for मोहाद्) — ^{d}) D4 रोचते च (for °येत) D6 (marg. *sec. m.* as in text) पराभव B2–4 रोचयेत्अपलायन, G8 °ये न पलायिन

31 ^{a}) D2 ते सत्, D4 ते यत्, T2 4 G1 8 चैतत्, T8 च ते (for ते तत्) — ^{b}) K4 D2 ते (for च) M1 2 मान — ^{c}) Ś1 K1 2 D1–4 11 ते (for च) D4 च विक्रमस् (for विक्रान्तता) D4 T8 4 G2 8 M तात (for याता) — B2 om (hapl) 31^{d}–32^{a} — ^{d}) D3 तद्, D11 ते (for च) G2 8 M विष्फूर्जित, Ca विस्फू° (as in text)

32 B2 om. 32^{a} (of v. l. 31) — ^{a}) M3 क्व च ते (hypermetric) D1 कृतार्थता, T8 क्षत्रज्ञता; T4 क्व धनता (sic), G1 8 कृतज्ञता (for कृतास्त्रता) D4 कथं नाता महाराज (sic) — ^{b}) D1 त्व, T8 4 G नु (for च). G1 शेते (for शेषे) Dn D8 जलाशय, D2 जलाशये — ^{c}) D8 T8 4 G2 8 M समुत्तिष्ठस्व, D7 सत्यमुत्तिष्ठ; D9 समुत्तिष्ठ च — ^{d}) T4 om, M1 8 धर्मत, M2 4 समत. (for भारत)

33 ^{a}) B1–3 D5–7 10 तु वा, B4 5 Dn D8 9 त्वं वा (by transp), D1 तु*, D2 5 त्व हि — ^{b}) M1 प्रशाधि (for °धि) — ^{c}) M1 इत वा (sic) (for अथ वा) — ^{d}) T2 स्वर्गमामुहि भारत

34 ^{a}) Ś1 K1–3 मे, M वै (for ते) K4 B D (except D2 4 11) T1 2 4 G परमो (for प्रथमो) — ^{b}) D3 M3 transp सृष्टो and धात्रा D6 शिष्टो, D5 पृष्टो (for सृष्टो) K2 महात्मन; M स्वयभुवा (for महात्मना) — ^{c}) Ś1 K1–8 मा, D2 T8 4 G M तत्, D3 11 T1 2 स; D4 म (for त) S (except T1 2) यथातत्त्व (for °तथ्य) — ^{d}) D1 9 महारथ S (except T1 2) पौरुषे त्व (G2 M स्वे) व्यव(T8 यथा)स्थित — After 34, B5 D8 (marg.) 4 ins. an addl. colophon [*Adhy. name* D2.4 युधिष्ठिरवाक्यं] — D3 4 cont. D1 2 5–7 9 10 ins. after 34:

185* संजय उवाच ।
एवमुक्तो महाराज धर्मपुत्रेण धीमता ।
सलिलस्थस्तव सुत इदं वचनमब्रवीत् ।

[(L. 1) D7 उक्ते D8 राजेन (for -पुत्रेण) — (L. 2) D3 जले सुतस् (for सलिलस्थस्)]

35 D4 M3 om. the ref. D2 सुयोधन (for दुर्यो°) — ^{a}) D4 [ए]व (for [ए]तच्) B5 धर्मराज, D8 महाबाहो (for °राज) — ^{b}) D3 11 भय (for यद्भी). K4 D2 4 T1 2 G2 आविशत् D8 यन्नीम प्राणिमाविशेत् (sic), T8 यन्नी प्राण समा° — ^{c}) D5 हि (for च) D8 प्राणि (for प्राण) — ^{d}) D5 व्यवयातो (for व्यप°). G8 हि (for ऽस्मि)

36 ^{a}) S (except T1 M1) विरथश् (M3 °तश्) (for भरयश्) M3 चानुषंगी — ^{b}) K2 T8 M1 2 4 निहत; B8 4 निहतौ; D8 विगत., D11 विहतौ (for निहत°).

अरथश्चानिषङ्गी च निहतः पार्ष्णिसारथिः ।
एकश्चाप्यगणः संख्ये प्रत्याश्वासमरोचयम् ॥ ३६
न प्राणहेतोर्न भयान्न विषादाद्विशां पते ।
इदमम्भः प्रविष्टोऽस्मि श्रमात्त्विदमनुष्ठितम् ॥ ३७
त्वं चाश्वसिहि कौन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव ।
अहमुत्थाय वः सर्वान्प्रतियोत्स्यामि संयुगे ॥ ३८

युधिष्ठिर उवाच ।

आश्वस्ता एव सर्वे स्म चिरं त्वा मृगयामहे ।
तदिदानीं समुत्तिष्ठ युध्यस्वेह सुयोधन ॥ ३९
हत्वा वा समरे पार्थान्स्फीतं राज्यमवाप्नुहि ।
निहतो वा रणेऽस्माभिर्वीरलोकमवाप्स्यसि ॥ ४०

दुर्योधन उवाच ।

यदर्थं राज्यमिच्छामि कुरूणां कुरुनन्दन ।
त इमे निहताः सर्वे भ्रातरो मे जनेश्वर ॥ ४१
क्षीणरत्नां च पृथिवीं हतक्षत्रियपुंगवाम् ।
नाभ्युत्सहाम्यहं भोक्तुं विधवामिव योषितम् ॥ ४२
अद्यापि त्वहमाशंसे त्वां विजेतुं युधिष्ठिर ।
भङ्क्त्वा पाञ्चालपाण्डूनामुत्साहं भरतर्षभ ॥ ४३
न त्विदानीमहं मन्ये कार्यं युद्धेन कर्हिचित् ।
द्रोणे कर्णे च संशान्ते निहते च पितामहे ॥ ४४
अस्त्विदानीमियं राजन्केवला पृथिवी तव ।
असहायो हि को राजा राज्यमिच्छेत्प्रशासितुम् ४५
C 9 1790 B 9 31 45 K 9 31 47

Ś1 K1. 2 प्राष्टि, T2 प्रष्टि, T3 M प्राष्ठि (for पार्ष्णि) B2. 4 D11 मारर्थी (B3 °र्थी), T2 भारत (sic) (for मारथि) G1. 3 हतप्राष्टि (G3 °ष्ठि)श्च भारत — c) K2 चा*गत, K3 चावगण, Dn1 चाप्यगुण (for °गण) D3. 11 परित्रातश्च वै (D11 तर) सख्ये, D4 एकश्चाभ्यतनुत्राण, T G M1. 2. 4 एकश्च विगण सोह (T2 °य), M3 एकश्चाविगणश्चाह — d) K3. 4 D2 अरोचयत् (D2 °यन्)

37 a) D2 रणहेतोर्न च तथा — b) T3 मही (for विशा) — c) K3 corrupt D6 हि (for ऽस्मि) — d) Dn श्रमादिदम्, D11 °श्विदम्, T3 G2 विश्रमार्थम् (for श्रमात्त्विदम्)

38 a) D1 चास्यमि हि, M2 च श्रातोसि (for चाश्वसिहि) — b) Ś1 K1–3 [अ]त्र (for [अ]पि) — c) D11 अयम् (for अहम्) D2 उत्थाप्य (for °य) D11 शूरान् (for सर्वान्) — d) T3. 4 G -योद्धासि (for -योत्स्यामि)

39 D11 om the ref T3 धर्मपुत्र (for युधिष्ठिर) — a) K1 Dn2 D2. 9 अश्वस्ता S न सर्वे (for सर्वे स्म) D11 आश्वस्ता सर्वे एव स्मः — b) T4 द्विरघा (sic) (for चिरं त्वा) — c) Dn1 damaged for तदिदा S (except M1) त्वम् (for तद्) D1 समुत्तिष्ठन् — d) Ś1 K1–3 [ए]व, B4 च, D5 [इ]त्र (for [इ]ह)

40 a) T2–4 G1. 3 च (for वा) D3. 11 अस्मान्समागतान्सर्वान् — b) K2 सीत, D3. 11 हत्वा, T3 एतद् (for स्फीत) D3 राष्ट्रम् (for राज्यम्) D4 अवाप्स्यसि — d) Ś1 K1 D3. 4. 11 वीरलोकान् D1. 3. 11 T3 G M अवाप्नुहि, D4 T1. 2 गमिष्यसि (for अवाप्स्यसि)

41 D11 om the ref — a) G2 न चाह (for यदर्थं) D3 राष्ट्रम् (for राज्यम्) S (except T1) इच्छेयं — b) D5 कुरुसत्तम, T3. 4 G M1. 3 कुरु (T3 G2 M3 °ल)वर्धन (for नन्दन) — c) K2 इमे हि, D4 एते ते, D11 ते त्वया, G2 त्वया मे (for त इमे) D3 विनिहता (hypermetric) K3 सख्ये (for सर्वे) — d) G1. 3 वै (for मे) D3 जनेश्वरा G2 भ्रातरो मनुजेश्वर

42 a) Ś1 K D2–4. 11 वसुधा (for पृथिवीं) — b) B3 वाधवा (for पुंगवाम्) — c) D11 corrupt K4 B D1. 6–7. 9. 10 ह्युत्सहामि, T1. 2 [ए]तदि (T2 °तामि) च्छामि, M1 [अ]प्युत्सहे तु (for [अ]भ्युत्सहामि) — d) T3 विहीनाम् (for विधवाम्) D1. 3 इह (for इव) K3 D2. 3 योषितां

43 b) K2 त्वा विजेतु, D11 S (except T1. 2) विजेतु त्वा (by transp) K2 युधिष्ठिरं — c) K3 T3 G3 भुक्ष्व, D3. 9 T2 M1 भुक्त्वा, D11 जये, T4 G3 हत्वा (for भङ्क्त्वा) Dn D3 पचाल — d) D5. 11 उत्सहे (for उत्साहं)

44 b) T3. 4 G राज्यं (for कार्यं) Dn1 T2 केनचित्, M1. 2. 4 किंचन (for कर्हिचित्) — c) D2 M3 द्रोणकर्णे D4 तु (for च) D6 निहते, T2 शाते च, G2 M1 संक्रांते (for संशान्ते) — d) D5 हते चैव (for निहते च)

45 a) D3 M1 अय (for इय) — b) D2 केवळा — K4 om 45c–46b. — c) T3 [ऽ]पि (for हि) Dn1

C. 9. 1791 B. 9. 31 48 K 9. 31 49 सुहृदस्तादृशान्हित्वा पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄनपि ।
भवद्भिश्च हृते राज्ये को नु जीवेत मादृशः ॥ ४६
अहं वनं गमिष्यामि ह्यजिनैः प्रतिवासितः ।
रतिर्हि नास्ति मे राज्ये हतपक्षस्य भारत ॥ ४७
हतबान्धवभूयिष्ठा हताश्वा हतकुञ्जरा ।
एषा ते पृथिवी राजन्भुङ्क्ष्वैनां विगतज्वरः ॥ ४८
वनमेव गमिष्यामि वसानो मृगचर्मणी ।
न हि मे निर्जितस्यास्ति जीवितेऽद्य स्पृहा विभो ॥ ४९
गच्छ त्वं भुङ्क्ष्व राजेन्द्र पृथिवीं निहतेश्वराम् ।
हतयोधां नष्टरत्नां क्षीणवप्रां यथासुखम् ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।

आर्तप्रलापान्मा तात सलिलस्थः प्रभाषथाः ।
नैतन्मनसि मे राजन्वाशितं शकुनेरिव ॥ ५१
यदि चापि समर्थः स्यास्त्वं दानाय सुयोधन ।
नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशासितुम् ॥ ५२
अधर्मेण न गृह्णीयां त्वया दत्तां महीमिमाम् ।
न हि धर्मः स्मृतो राजन्क्षत्रियस्य प्रतिग्रहः ॥ ५३
त्वया दत्तां न चेच्छेयं पृथिवीमखिलामहम् ।

G1 om (hapl), D4 राजन (for राजा) —d) G3 राजत् (for इच्छेत्) D4 प्रशाधित्तु (for °सितुम्)

46 K4 om 46ab (cf v l 45) —a) T4 सदृशास् (for सुहृदस्) K2 3 D4-6 G1 M2-4 हत्वा, D11 दृष्ट्वा, T1 छित्वा (for हित्वा) —b) B4 पौत्रान्, D6 हत्वा (for पुत्रान्) T1 G1 3 पितॄन्भ्रातॄन्सुतानपि — D6 om 46c-47d —c) Dn कृते, D4 [आ]हृते, T4 हते (for हृते) —d) K3 जीवति

47 D6 om 47 (cf v l 46) —a) D4 वने —b) K4 D2 T2 M अजिनै, B2 अद्यापि, Dn2 ह्यनुजै, D5 G2 स्वजनै (for ह्यजिनै) D3 प्रतिवेष्टित, S (except T1 M1) परिवारित, Ca (gloss आच्छादित) प्रतिवासित (as in text) —c) M transp हि and नास्ति D2 राजन् (for राज्ये) —d) T2 ह्यनवेक्ष्यस्य, G1 हतपथ्यस्य (for °पक्षस्य)

48 D4 repeats 48 after 49 —b) K3 हताश्व- M3 नत- (for हत) T2 हताश्वान्हतकुंजरान् —c) K2 3 शून्या (for राजन्) —d) K2 3 D2 3 [ए]ता, D4 (both times) 10 11 S [इ]मा (for [ए]ना)

49 b) D2 -चर्मणि, D5 T1 2 M -चर्म वै, T3 4 G -चर्म च (for -चर्मणी) —c) D5 6 इति (for न हि) K2 3 B D (except D2 3, 5) निर्जनस्य, T4 जीवितस्य (for निर्जि) K3 Dn [अ]द्य (for [अ]स्ति) —d) Dn जीवितेस्ति, D4 °तेन, D11 °तेपि, T1-3 G °तस्य, T4 निर्जितस्य (for जीवितेऽद्य) B1 D1 3 प्रभो — After 49, D4 repeats 48

50 a) D4 भुंज (for भुङ्क्ष्व) —b) T1 2 4 G निहतद्वि(T2 G2 °द्वि)ष, T3 विगतेश्वरा (for निहते°) —c) Ś1 K1 हीन (for हत-) M1 2 4 -यौधा (for योधा) B1 -योधा (for रत्नां) —d) Ś1 क्षीणव*, K1 °घर्णा; K2 3 °प्राया, B. °कोषा, D1 °प्राणा, D2 °वित्ता, D3 °यत्रा, D4 °शस्त्रा, D5 °शूरा, D6 °वैरा, D7 °रत्ना, D11 °वाहा, T G क्षीणक्षत्रां (for क्षीणवप्रा) M क्षीणां स्रजमिवासुग्रा — After 50, D3 (marg) 4 ins an addl colophon [*Adhy name* दुर्योधनवाक्य] — D3 (marg) 4 cont D1 5-7 9 10 ins after 50

संजय उवाच ।

186* दुर्योधन वच सुत सलिलस्थं महायशा ।
श्रुत्वा तु करुण वाक्यमभाषत युधिष्ठिर ।
[(L 1) D4 एवमुक्तम् (for दुर्योधन)]

51 a) D2 आर्त (for आर्त) D3 11 T2-4 G2 प्रला (T2 °ला)प K3 मे तात, D2 द्यसे (sic) (for मा तात) —b) K2 B Dn D1-6 9-11 M4 प्रभाषिथा (K3 °ता, D6 °ता), D3 M3 °षिय (for °षथा) —c) D2 3 ते तात, D5 राजेंद्र (for मे राजन्) T1 2 नैतन्मे रोचते राजन् —d) B1. 5 Dn D1 3 4 6 8 11 वासितं, D5 M भाषित, T3 4 G1 3 वचन (for वाशित) G2 शकुनेरिव भाषित

52 a) D5 यदा (for यदि) K3 B D (except D2 6 8) T G2 3 M2-4 वा (for च). M1 [अ]सि (for [अ]पि) K3 [अ]समर्थ स्यास्, T4 समर्थस्य —b) Dn त्वा (for त्व) —c) D11 इत्येवम् (for इच्छेयम्) Dn D8 G M2 3 अवनीं —d) M3 त्वदायत्ता (for त्वया दत्तां)

53 a) D8 स्वधर्मेण. D2 M3 नि- (for न) —b) M3 त्वदायत्ता (for त्वया दत्ता) —c) T2 भवेद् (for स्मृतो) —d) B3 D4 T4 परिग्रह (for प्रति°)

54 a) S (except T3) च न (by transp) —b)

त्वां तु युद्धे विनिर्जित्य भोक्तास्मि वसुधामिमाम् ५४
अनीश्वरश्च पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छसि ।
त्वयेयं पृथिवी राजन्किं न दत्ता तदैव हि ॥ ५५
धर्मतो याचमानानां शमार्थं च कुलस्य नः ।
वार्ष्णेयं प्रथमं राजन्प्रत्याख्याय महाबलम् ॥ ५६
किमिदानीं ददासि त्वं को हि ते चित्तविभ्रमः ।
अभियुक्तस्तु को राजा दातुमिच्छेद्धि मेदिनीम् ॥ ५७
न त्वमद्य महीं दातुमीशः कौरवनन्दन ।
आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन्स कथं दातुमिच्छसि ।
मां तु निर्जित्य संग्रामे पालयेमां वसुंधराम् ॥ ५८
सूच्यग्रेणापि यद्भूमेरपि ध्रीयेत भारत ।
तन्मात्रमपि नो मह्यं न ददाति पुरा भवान् ॥ ५९
स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशां पते ।
सूच्यग्रं नात्यजः पूर्वं स कथं त्यजसि क्षितिम् ॥ ६०
एवमैश्वर्यमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ।
को हि मूढो व्यवस्येत शत्रोर्दातुं वसुंधराम् ॥ ६१
त्वं तु केवलमौर्ख्येण विमूढो नावबुध्यसे ।
पृथिवीं दातुकामोऽपि जीवितेनाद्य मोक्ष्यसे ॥ ६२ C 9 1819 B 9 31 67 K 9 31 66

D1 इमा, S अपि (for अहम्) —c) K3 D4 5 8 त्वा B. T1.2 4 G च, T3 सु (for तु) S (except T1 2) युद्धेन (for युद्धे वि) —d) D7 भोक्तासि K2 वसुदाम्, D. 11 पृथिवीम् (for वसुधाम्) Ś1 K1 2 4 D2 विभो (for इमाम्)

55 a) D4 T2 3 अनीश्वरस्य (for °रश्च) —b) B1 D1 4. 11 T4 G2 8 M अर्हसि (for इच्छसि) —c) T1. 2 [ए]षा (for [इ]यं) —d) B3 4 D5 किं नु, D8 का न (for किं न) D7 तत्र, T4 तद्, G2 तथा (for तदा) M1 तु (for हि)

56 a) Dn धर्मार्थं (for धर्मतो) T1 2 याचमानस्य —b) D4 T3 G2 स्व, G1 3 M1 हि (for च) D4 T3 च (for न) Bom Kumbh. ed प्रशमार्थं कुलस्य न —c) S (except T1 2) वार्ष्णेय —d) S (except T1 2) प्रत्याख्यातो (M1 °य) महाबल

57 T1 2 transp 57ab and 57cd —a) G1 शृणु (for किम्) D4 T G1 2 M2-4 [अ]द्य (for त्व) G3 शृण्विदानीं वदा मद्य —b) K2 8 [ऽ]य (for हि) —c) D2 अभिभूतस्, D5 पराभूतस्, Ca (gloss आक्रान्त) अभियुक्तस् (as in text) S हि (for तु) T2 नो (for को) T2 M1 राजन् —d) D2 G M इच्छेत, D4 इच्छमि, D11 इच्छेद्य, T1 2 4 इच्छति, T8 इच्छेत्तु (for इच्छेद्धि)

58 a) G2 स (for न) T4 भर्त्रे (for महीं) —b) K3 ईश्वर् (for ईश) D11 [ऽ]सि कुरु (for कौरव) D3 M3 नदन —c) D10 (marg) आक्षेप्तु, G2 अर्जितं (for आच्छेत्तु) D3 11 च बलाद्, D6 बलवद्, T8 सौव-लाद्, G2 स्वय° (for वा ब°) —d) D5 तां कथं, D11 कथ त्व (for स कथं) G2 अर्हसि (for इच्छसि) —e) D11 om , T1-3 G त्व, T4 हि (for तु) T8 समरे (for संग्रामे) —f) D2 पाळय

59 a) B5 Dn Dn शू(B5 शु)च्यग्रेण D3 M1 भूमिर् (for भूमेर्) —b) T4 corrupt K2 3 Dn D6 अभि, T1 G1 3 अत्र, M1 अप (for अपि) K1 प्रीयेत, K2 3 -पूर्येत, K4 B Dn D1 4-10 T1-3 G1 3 -धीये (D3 °पे)त, D11 M1 3 वि(M1 वि)ध्येत, G2 दीर्यत (sic), M2 4 भिद्येत (for ध्रीयेत) D8 अम्य विध्यत भारत ❀ Ca अपिधीयेत आच्छाद्येत । ❀ —c) K4 D2 4 T1 यो, B1 4 5 Dn D1 3 चेन्, B2 3 D6 9. 10 तन्, D5 7 यन्, T3 4 G M2-4 वै, M1 वा (for नो) Ś1 K1-3 मह्या —d) D3 11 प्र (for न) T3 4 G M2-4 transp पुरा and भवान् D2 तु यो (for पुरा)

60 a) D4 11 T8 एना, T4 G2 M एव, G1. 3 एव (for एता) —b) Ś1 K1-3 प्रदातासि, G1 3 त्व ददासि (for प्रद) K2 3 महीपते (for विशां पते) —c) B5 D4 11 शूच्यग्र न, D3 M3 सूच्यग्रेण (D3 °न) —d) D2 4 G2 त्यजसे D5 समग्रां किं नियच्छसि

61 a) D1 3 आधाय (for आसाद्य) —b) Dn प्रशाधि, T1 2 स कथं (for प्रशास्य) D4 वसुधाम् (for पृथिवीम्) T3 4 G M केवलं पृथिवीपते — T2 om (hapl) 61c-63b —c) T3 4 G2 3 M नु (for हि) M1 [अ]मूढो D5 व्यवस्येतां

62 T2 om 62 (cf. v l 61) —a) D2 केवळ K1 -वाल्येन; K2 3 मौढ्येन, K4 मौर्घ्येण (sic), D4 मूर्खेन, D5 मौर्प्येण, D6 7 मौर्ख्येन (for मौर्ख्येण) —b) G1 3 [ए]व (for [अ]व) D5 विमूढो दातुमर्हसि —K2 reads 62cd twice. —c) Dn T8 दातुकामोसि, D3 °मेन, T4 मो हि —d) T (T2 om) G जीवंस्त्व न

C. 9 1809
B 9 31 67
K 9 31 67

अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
अथ वा निहतोऽस्माभिर्व्रज लोकाननुत्तमान् ॥ ६३
आवयोर्जीवतो राजन्मयि च त्वयि च ध्रुवम् ।
संशयः सर्वभूतानां विजये नो भविष्यति ॥ ६४
जीवितं तव दुष्प्रज्ञ मयि संप्रति वर्तते ।
जीवयेयं त्वहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः ॥ ६५
दहने हि कृतो यत्नस्त्वयास्मासु विशेषतः ।
आशीविषैर्विषैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः ।
त्वया विनिकृता राजन्राज्यस्य हरणेन च ॥ ६६
एतस्मात्कारणात्पाप जीवितं ते न विद्यते ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युध्यस्व तत्ते श्रेयो भविष्यति ॥ ६७

संजय उवाच ।

एवं तु विविधा वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः ।
कीर्तयन्ति स्म ते वीरास्तत्र तत्र जनाधिप ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

(for जीवितेन) K4 B D (except D1) T3 G2 3 वि-, T1 4 G1 [अ]त्र (for [अ]थ)

63 T2 om 63^{ab} (cf v l 61) — ^{a}) K4 वापि, D10 त्व वा (by transp), M3 पार्थं — ^{b}) D1 om from थिवी up to च त्व (in 64^{b}) M1 वसुधाम् (for पृथिवीम्) — ^{c}) K2 हि मतो (for निहतो) — ^{d}) D1 स्वर्गं, T3 वीर- (for व्रज)

64 D1 om up to च त्व (cf. v l 63) — ^{a}) D2 reads from जीवतो up to मशय (in 64^{c}) on marg D2 7 9 T2 M1 जीवितो, D3 जीविते (for जीवतो) — ^{b}) D om the first च — ^{c}) K2 सशयं — ^{d}) D3 विनयो, T1 G1 2 विजयो (for °ये) K2 3 B1 6 Dn D1 6–11 T2 3 M नौ, D3 4 च (for नो)

65 ^{a}) D2 जीवितु D2 11 T3 4 G त्वयि, M2 3 मयि (for तव) D4 दुष्प्राज्ञ, S दुष्प्राप (for दुष्प्रज्ञ) — ^{b}) T1 2 M2–4 संपरि, T3 G यत्परि (for सप्रति) — D11 om 65^{cd} — ^{c}) B D1 7–10 T1 2 G अहं (for त्वह) T1 2 पाप (for काम) T3 4 जीवयेयमहंकारान्, M2–4 न जीवयेय त्वा काम (M3 lacuna for काम) — ^{d}) B1 D1 न च, Dn ननु (for न तु) D3 त्व (for त्वं) D2 6 8 जीवितुक्षम T G न त्व जीवितुमर्हसि; M1 न तु त्वं जीवितार्हण ; M2–4 न च त्वं जीयमर्हसि.

66 ^{a}) D2–4 11 दहनेन Ś1 K1 3 D4 च; K2 तु, K4 तु, D7 M1 नि (for हि) — ^{b}) B3 D4 8 T4 [अ]स्मार्क, T3 [आ]त्मान (for [अ]स्मासु) B1 D1 8 विशा पो (for विशेषत) G1 2 त्वयास्मानवि (G3 °व) शेषत — ^{c}) K2 D1 आशीविषैर्, T2 G1 3 M1 2 4 आशीविष (for °षैर्) K2 विषश्चापि, T3 चापि विषो, T4 चापि सदा, G3 चापि दृष्टा, M1 3 विषेणापि, M2. 4 विषे चापि (for विषैश्चापि) — G2 reads 66^{d} twice. — ^{d}) K2 B2 जलेन, D1 2 5 11 T2 M3 जले वा, G2 (second time) वने च (for जले च) D4 G2 (both times) प्रवेशिता, G3 °शने, M °शन (for °शनैः) — ^{e}) T3 G राज्ञा (for राजन्) — ^{f}) B1 जन्यस्य, D1 राज्याय (for राज्यस्य) B2 हरणेपि, G1 [आ] हरणेन (for हरणेन) D6 वा (for च) — After 66, N ins

187* अप्रियाणा च वचनैर्द्रौपद्या कर्षणेन च ।

[K2 अप्रियानां Ś1 K1–3 D2 3 11 वचनाद् (for °नैर्) D5 अप्रियैवचनैश्चापि (for the prior half)]

— D2 3. 11 cont

188* असंबद्धप्रलापाच्च वनवासाभिसंश्रयात् ।

— D3 11 further cont.

189* इदानिष्क्रम्य युध्यस्व तत श्रेयो भविष्यति ।

[cf. 67^{cd}]

67 ^{a}) D5 तेद्य, T1 3 4 G1 3 तात, M1 चापि, M2 4 पापं (for पाप) — ^{b}) D5 जीवितु त्याज्य (*sup lin* नाद्य) कथ्यते (sic) — D11 reads 67^{d} on marg (*sec m*). — ^{d}) Ś1 K1 B1 2 D6 7 9 10 युद्धे; Dn3 तत्र; D11 तत., M1 तव (for तत्ते). D5 युद्धेनैव भविष्यति.

68 D11 om 68 N T2 om the ref — ^{a}) D4 5 च (for तु) T3 G2 तद्विधा (for विविधा). D1 एव बहुविधा वाचो — ^{b}) T1 क्षेप- (for जय) — ^{c}) D2 कीर्तयत T4 हि (for स्म) D2 ये (for ते) — ^{d}) D8 तव (for the first तत्र) S (except T2 M1) नराधिप (T1. 3 G2 °पा) (for जना°)

३१

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं संतर्ज्यमानस्तु मम पुत्रो महीपतिः ।
प्रकृत्या मन्युमान्वीरः कथमासीत्परंतपः ॥ १
न हि संतर्जना तेन श्रुतपूर्वा कदाचन ।
राजभावेन मान्यश्च सर्वलोकस्य सोऽभवत् ॥ २
इयं च पृथिवी सर्वा सम्लेच्छाटविका भृशम् ।
प्रसादाद्ध्रियते यस्य प्रत्यक्षं तव संजय ॥ ३
स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैर्विशेषतः ।
विहीनश्च स्वकैर्भृत्यैर्निर्जने चावृतो भृशम् ॥ ४
श्रुत्वा स कटुका वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः ।
किमब्रवीत्पाण्डवेयांस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ५
संजय उवाच ।
तर्ज्यमानस्तदा राजन्नुदकस्थस्तवात्मजः ।
युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितेन ह ॥ ६
श्रुत्वा स कटुका वाचो विषमस्थो जनाधिपः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सलिलस्थः पुनः पुनः ॥ ७ C 9 1824 B 9 32 8 K 9 32 6

Colophon — *Sub-parvan* : D1 गदापुद्ध, Cal Kumbh ed ह्रदप्रवेश; Poona ed गदा — *Adhy name* : Ś1 K1 2 दुर्योधनयुधिष्ठिरसंवाद ; K3 दुर्योधन संवाद , D1 युधिष्ठिरदुर्योधनसंवाद , T1 4 M2-4 युधिष्ठिरदुर्योधनसंवाद , T2 धर्मदुर्योधनसंवाद , Poona ed दुर्योधनयुधिष्ठिरसंवाद , Cal ed दुर्योधनसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) B2 Dn D1 2, B1 31, D2 3, K 32 — *Ślokas* : Dn 69, D1 72, D2 73

31

1 a) M1 एव (for एवं) D1 सतर्जमानस्; T2 स्तुत , T1 स तर्ज्य° (for संतर्ज्य) T2 च (for तु) — b) S (except T2 M1) transp मम and पुत्रो D n महाराज (D2 °ज) (for महीपतिः) — d) K1 D2 3 n G1 M2 परंतप; D1 स तर्ज्य (for परंतप)

2 a) B सतर्जने, G2 संतर्जिता (for °र्जना) K1 Dn1 D1 न हि संतर्ज्य(D1 र्ज्य)मानेन — b) B D (except D2-4 n) कदाचन (for कदा°) — d) G2 सर्वे लोकस्य सोऽभवत — After 2, K4 B (except B1) D (except Dn, D2 marg) ins :

190* यस्यातपत्रच्छायापि स्वका भानोस्तथा प्रभा ।
खेदायैवाभिमानित्वात्सहेतैव कथं गिरः ।

[(L. 1) D1 ॰ omits D2 छत्र (for °त्र) B3 भानो (for भानो) — (L. 2) K2 स ह त (for सहेत) Dn D1 [अ]भिमानित्वात K2 D1 सहेतैव, Dn2 D2 c सहेत (D °व) (for सहेतैव)]

3 a) T2 यथा (for इयं) D2 n हि (for च) M2 पृथ्वी (submetric) — b) K1 a सम्लेच्छाटवि(K3 °ट)विका (sic), T2 धिपका D1 तथा (for भृशम) — K2 D3 om (hapl) 3c–4d — c) T2 प्रसन्न (for प्रसादाद्ध्रि) M2 धार्यते (for ध्रि) T1 2 4 G1 M1 2 4 तत्र (for यस्य) — d) B1 संजय

4 K2 D1 om 4 (cf v. l. 3) — a) K1 D3 T2 4 तर्ज्यमान — b) D n S विषमस्थो (for पाण्डुपुत्रैर्) — c) B1 D1 n तु (for च) — d) B3 4 दुर्जनैर्; D2 निर्गतो, D4 n विजने, T1 निर्जितश्च, T2 विजनश्च, T2 दुर्जनैश्च, G1 स जनैश्च, G2 3 निर्जनश्च (for °ने) B2 3 D2 5 चा(B2 3 भा)वृतो, T1 2 च वृतो (for चावृतो) Ś1 K1 [ऽ]भवत्; M परं (for भृशम्) D1 निर्जितावृतो भृश, T1 विजनश्चापि सोऽभृशं (sic)

5 a) = 7a K1 D1 श्रुत्वा तु, B1 D1 5-10 स श्रुत्वा (by transp), Dn सश्रुत्वा G3 कटुक D3 n T1 2 4 G2 M श्रुत्वा वा(D3 व)च सुक(D2 T1 2 4 स च)टुका; T2 श्रुत्वा वाचोऽस्य कटुका — b) D1 om पुनः K4 om (hapl) one पुनः — c) T2 उक्तवान (for अब्रवीत) T1 G2 पाण्डवैः; G2 °वीयांस् T2 किं मद्वीर्यावलेपात्तान — d) Dn पार्थिव (for संजय).

6 B1 om. the ref — a) D1 2 T2 3 तर्जमानस् Ś1 K1, 4 B2 4 D1 T2 यथा (for तदा). T1 2 M2-4 राजा — b) K3 उदकान्तस्, D1 °कारस; M1 °कस्थ (sic) (for °कस्थस्) Ś1 K1 2 अभितः पांडुनंदनैः — d) K1 D2 3 च, S (except T2) हि (for ह) Dn भ्रातृमध्यगतेन हि

7 Dn transp 7ab and 7cd — a) = 5a K3 D1 स श्रुत्वा (by transp), D1 श्रुत्वा तु ; T1 2 4 G2 M श्रुत्वा

C 9 1825
B 9 32 9
K 9.32 9

सलिलान्तर्गतो राजा धुन्वन्हस्तौ पुनः पुनः ।
मनश्चकार युद्धाय राजानं चाभ्यभाषत ॥ ८
यूयं ससुहृदः पार्थाः सर्वे सरथवाहनाः ।
अहमेकः परिद्यूनो विरथो हतवाहनः ॥ ९
आत्तशस्त्रै रथगतैर्बहुभिः परिवारितः ।
कथमेकः पदातिः सन्नशस्त्रो योद्धुमुत्सहे ॥ १०
एकैकेन तु मां यूयं योधयध्वं युधिष्ठिर ।
न ह्येको बहुभिर्वीरैर्न्याय्यं योधयितुं युधि ॥ ११
विशेषतो विकवचः श्रान्तश्चापः समाश्रितः ।
भृशं विक्षतगात्रश्च श्रान्तवाहनसैनिकः ॥ १२
न मे त्वत्तो भयं राजन्न च पार्थाद्वृकोदरात् ।
फल्गुनाद्वासुदेवाद्वा पाञ्चालेभ्योऽथ वा पुनः ॥ १३
यमाभ्यां युयुधानाद्वा ये चान्ये तव सैनिकाः ।
एकः सर्वानहं क्रुद्धो न तान्योद्धुमिहोत्सहे ॥ १४
धर्ममूला सतां कीर्तिर्मनुष्याणां जनाधिप ।
धर्मं चैवेह कीर्तिं च पालयन्प्रब्रवीम्यहम् ॥ १५

तु, T3 G1 3 श्रुत्वापि D3 श्रुत्वा वाच स कटुका —^{b}) M1 विपम * K4 B2 D2 10 S नराधिप (T4 G1 3 °प) D11 जययुक्ता पुन पुन (= 5^{b}) —^{c}) T4 G1 3 वि (for च) K3 B3 5 T2 3 M निश्वस्य —^{d}) M2 (also as in text) उदकस्थो S मुहुर्मुहु (for पुन पुन)

8 Ś1 K1 D11 om (hapl) 8^{ab} —^{a}) B2 D3–8 S (except T2) राजन् (for राजा) Cal ed सलिला न्तर्गतो राजा —^{b}) S (except T1 G1) धून्वन् K4 D2 T2 हस्त D4 मुहुर्मुहु —^{c}) K2 युद्धस्य (for युद्धाय) —^{d}) K2 प्रतिभापत, D1 T2 चाप्य° (for चाभ्य°)

9 Before 9, D3 4 11 T3 4 G ins दुर्योधन —^{a}) Ś1 K1 असी, K2 असौ (sic), K3 अये (for यूय) T2 पार्थे —^{b}) D11 मे (for स) K2 3 T4 बल (for रथ) —K2 T4 om (hapl) 9^{cd} —^{c}) D3 4 परिश्रातो, T3 परिम्यानो (sic), M2–4 °न्यून्यो, Ca धूनो (as in text) —^{d}) K4 B5 D2 बाधच (for -वाहन)

10 ^{a}) K2 3 M1 रथशतैर्, K4 B2–5 D2 अधि(D2 °भि)गतैर्, D7 9 10 रथोपेतैर्, T3 रथवरैर्, M4 °गजैर् (for °गतैर्) —^{b}) Ś1 K1 3 D3 11 M4 वारितै —^{c}) D3 reads कथमेक on marg K3 स (for सन्) —^{d}) T4 अह योद्धु समुत्सहे

11 = (var.) 49. —^{a}) Ś1 एकैकान्येन; K1–3 °कथ्ये(K3 °स्ये)न (sic), K4 °कस्यैव; D2 5 °केन च; D3 4 °कस्य च, T1 2 M1 °कश्चैव; T3 4 G °कशश्च, M2 3 °कश्चेह, M4 °कश्च हि (for °केन तु) D6 G3 M1 मा D11 एकैकस्तु मया यूय —^{b}) K2 युध्ययेयं, M3 योधश्च्व T3 4 योधध्व सयुधिष्ठिरा —^{c}) D1 तु, D1 [अ]पि (for हि) D11 T1–3 G M योधैर्, T4 युद्धे (for वीरैर्) D2 न ह्येकेनेह बहुभिर् —^{d}) K2 B Dn D1, 3 5–11 M2–4 न्याय्यो (M4 °य्यो), K4 D2 योग्यो, D1 योधे (for न्याय्य) K2 योधयितं, D5 11 °यतु (for °यितु) T1 3 4 G पुन, T2 M रिपु (for युधि)

12 = (var) 50 —^{a}) S हीनशस्त्रो (for विशे पतो) —^{b}) K2 B1 D1 3 7–10 T1 चापत्, D2 आप, T3 श्वास (for चाप) D3 समावृत, D4 समन्वित D5 श्रातश्चापविवर्जित, D8 शांतवाह समन्वित —^{c}) B3 भृश D2 3 11 विक्षित (for विक्षत-) T4 तु (for च) —^{d}) Ś1 K1, 2 हत, D3 शात (for श्रान्त) D4 हतसैन्य ससैनिक, D5 श्रातवाहो विसैनिक

13 K3 D5 M1 om (hapl) 13^{a}–14^{b} —^{a}) T3 हि (for मे) —^{b}) K3 D1 पार्थ (for पार्थाद्) —^{c}) Ś1 K1 नार्जुनाद्, K2 फल्गुणाद्, Some MSS फाल्गु नाद्, G2 कथ च (for फल्गुनाद्) —^{d}) B1 D1 2 4 6 10 पचालेभ्यो K2 यथा पुन, D3 11 [ऽ]थ पाडव (for ऽथ वा पुन)

14 K3 D5 M1 om 14^{ab} (cf. v l 13) —^{b}) D8 तव सोमका, T3 4 G1 3 सैनिकास्तव (by transp) —^{c}) D11 एप, M2–4 युष्मान् (for एक) K3 T2–4 G1 3 M2–4 क्रुद्धान् (for क्रुद्धो) M1 युष्मान्क्रुद्धानह सर्वान् —^{d}) K1 मर्तान्, K2 तेनान् (sic), K3 T1 3 G1 3 एतान्, D4 T4 ये तान्, G2 ह्येतान्, M1 3 कथं, M2 4 एको (for न तान्) D4 इव (for इह) K4 B Dn D1–2, 5–11 धार(K4 धार-, D8 बाध)यिष्ये युधि स्थित. (K4 D2, 5, 10 °धिष्ठिर).

15 Dn1 reads 15^{ab} twice —^{a}) D8, 11 हि वै, D8 [अ]मला (for सता) Dn1 (second time) धर्मं चैवेह कीर्तिर् (submetric) —^{b}) T4 G3 मानुपाणा Ś1 K1 D4 T4 नराधिप, B1 D1 3 युधिष्ठिर, D9 जना * * —^{c}) D4 च (for [इ]ह) —^{d}) M1 2 4 पालय D8 न (for प्र) D4 S ते (for [अ]हम्)

16 ^{a}) K2 च सर्वान्, D6 7 9 10 सर्वान्वै (for व

अहमुत्थाय वः सर्वान्प्रतियोत्स्यामि संयुगे ।
अन्वंशाभ्यागतान्सर्वानृतून्संवत्सरो यथा ॥ १६
अद्य वः सरथान्साश्वानशस्त्रो विरथोऽपि सन् ।
नक्षत्राणीव सर्वाणि सविता रात्रिसंक्षये ।
तेजसा नाशयिष्यामि स्थिरीभवत पाण्डवाः ॥ १७
अद्यानृण्यं गमिष्यामि क्षत्रियाणां यशस्विनाम् ।
बाह्लीकद्रोणभीष्माणां कर्णस्य च महात्मनः ॥ १८
जयद्रथस्य शूरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।
मद्रराजस्य शल्यस्य भूरिश्रवस एव च ॥ १९
पुत्राणां भरतश्रेष्ठ शकुनेः सौबलस्य च ।
मित्राणां सुहृदां चैव बान्धवानां तथैव च ॥ २०

आनृण्यमद्य गच्छामि हत्वा त्वां भ्रातृभिः सह ।
एतावदुक्त्वा वचनं विरराम जनाधिपः ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

दिष्ट्या त्वमपि जानीषे क्षत्रधर्मं सुयोधन ।
दिष्ट्या ते वर्तते बुद्धिर्युद्धायैव महाभुज ॥ २२
दिष्ट्या शूरोऽसि कौरव्य दिष्ट्या जानासि संगरम् ।
यस्त्वमेको हि नः सर्वान्संयुगे योद्धुमिच्छसि ॥ २३
एक एकेन संगम्य यत्ते संमतमायुधम् ।
तत्त्वमादाय युध्यस्व प्रेक्षकास्ते वयं स्थिताः ॥ २४
अयमिष्टं च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ।
हत्वैकं भवतो राज्यं हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ २५ C 9 1843 B 9 32. K 9 32 :

सर्वान्) D2 11 समुत्थाय च व सर्वान्, D- अहं युद्धाय सर्वान्व — b) K2 om (hapl) from संयुगे up to रात्रि (in 17d) D1 प्रतियोत्स्यामि समरे — c) K1 D3 अन्वा(D3 °न्व)शाभ्यागतान्, K3 अनु शाम्याग° (sic), K4 B1 D -10 G2 अनुगम्याग°, B1 2 D1 2 Ca अनु गन्याग°, B3 अनुक्रमाग°, B- अन्यानभ्याग°, Dn1 ° ° ° याग°, Dn- अन्वा(marg °हम)याग°, T1 2 4 G1 2 अन्वभ्यागत (T2 4 G1 °त ग°), T3 अन्वभूत्सग°, M अथाभ्यागग° (for अन्वंशाभ्याग°) — d) B2 मास्करो K4 युधि (for यथा) S निहनिष्यामि भारत (T2 4 G2 संयुगे)

17 K3 om up to रात्रि (cf v l 16) — a) D3 अथ (for अद्य) D1 2 5 सर्वान् (for साश्वान्) — b) T4 अनस्त्रो, G2 सशस्त्रान् (for अशस्त्रो) — c) T2 च (for [इ]व) — d) D5 वितता (for सविता) — M2 om (hapl) 17f–18a — f) D3 M2 4 स्थिरा भवत, G2 M1 स्थिरीभवथ

18 M2 om 18a (cf v l 17) D5 om 18ab — a) Ś1 K1 2 Dn D2 3 बाह्लिक G2 भीष्मास्त्या (sic) (for °णा) T4 बाह्लीकभीष्मद्रोणेभ्य — d) K2 तु (for च)

19 a) D1 2 च तथा (for शूरस्य) — c) D1 5 11 M1 शूरस्य (for शल्यस्य)

20 D2 om (hapl) 20 — a) S (except T2 3) भ्रातृणा (for पुत्राणा) — b) G1 जन्मन स्थावरस्य च (sic) — G2 repeats 20cd after 26 — c) G3 (second time) भ्रातृणा (for मित्राणा) — d) T G1 2 3 (both times) M च सर्वश (for तथैव च)

21 a) K2 मित्राणाम् (for आनृण्यम्) D5 अथ, G1 अन्य (for अद्य) S यास्यामि (for गच्छामि) — b) K3 हत्वा त्वा, Dn1 D1 6 त्वा हत्वा (by transp) — Before 21c, S ins संजय — c) D4 राजेन्द्रो (for वचन) S एवमुक्त्वा तु वचन — d) B3 S (except M1) नराधिप — After 21, S ins

191* सलिलान्तर्गत श्रीमान्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

22 M1 om (hapl) 22ab — a) D1 इह, D2 अभि, T3 अपि (for अपि) D1 कौरव्य (for जानीषे) — b) D1 दपाश्रित (for सुयोधन) — c) G1 3 वर्धते (for वर्तते) — d) K4 D- - जनाधिप, D1 च भारत (for महाभुज)

23 a) S गान्धारे (for कौरव्य) — b) T2 4 G2 संयुग (for संगरम्) — c) Ś1 K1 यत् (for यस्) Ś1 K1 2 D2 [ऽ]पि न, K4 [ऽ]सि न, T1 2 4 G M [ऽ]द्य न, T3 वृत (for हि न) — d) Ś1 K Dn2 D10 समरे (for संयुगे) Ś1 K1 अर्हसि (for इच्छसि)

24 a) D1 G2 एकमेकेन, T3 एकेनै K2 संगत्य — b) K2 ये तु (for यत्ते) D5 सयतम् (for संम°) — c) D8 T4 तदादाय, T3 समा° (for त्वमा) — d) D1 स्थितरे, D8 ते च स (for ते वय)

25 a) K2 3 अहम्, K4 B2 D5 6 स्वयम्, D2 3 इमम्, D11 G2 इदम्, M अन्यम् (for अयम्) Dn एकं (for इष्ट) T1 मे (for ते) — b) T3 निरमाय (sic) (for वीर भूयो) K2 ते, K8 वै (for [अ]हम्)

C 9 1844
B 9 32 27
K 9 32 28

दुर्योधन उवाच ।
एकश्चेद्योद्धुमाक्रन्दे वरोऽद्य मम दीयते ।
आयुधानामियं चापि वृता त्वत्संमते गदा ॥ २६
भ्रातॄणां भवतामेकः शक्यं मां योऽभिमन्यते ।
पदातिर्गदया संख्ये स युध्यतु मया सह ॥ २७
वृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदे पदे ।
इदमेकं गदायुद्धं भवत्वद्याद्भुतं महत् ॥ २८
अस्त्राणामपि पर्यायं कर्तुमिच्छन्ति मानवाः ।
युद्धानामपि पर्यायो भवत्वनुमते तव ॥ २९
गदया त्वां महाबाहो विजेष्यामि सहानुजम् ।
पाञ्चालान्सृञ्जयांश्चैव ये चान्ये तव सैनिकाः ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योधय सुयोधन ।
एक एकेन संगम्य संयुगे गदया बली ॥ ३१
पुरुषो भव गान्धारे युध्यस्व सुसमाहितः ।
अद्य ते जीवितं नास्ति यद्यपि त्वं मनोजवः ॥ ३२

संजय उवाच ।
एतत्स नरशार्दूलो नामृष्यत तवात्मजः ।
सलिलान्तर्गतः श्वभ्रे महानाग इव श्वसन् ॥ ३३
तथासौ वाक्प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ।

—^{c}) D4 corrupt D11 हिस्वैकं B3-5 S (except G1) हृत्वैक भव नो राजा —^{d}) = 53^{d} M8 गतो (for हृतो) D5 reads वा on marg D3 T3 4 G हृत. स्वर्गमवाप्नुहि — After 25, D11 ins

192* तत्रोच्चैश्चुक्रुशु सिद्धास्तस्य वाक्यान्तरे नृप ।

26 ^{a}) D11 T1 एव (for एकश्) Ś1 K1 आक्रदो —^{b}) B D (except D3 4 11) T3 शूरो, M वीरो (for वरो) K3 4 B3-5 D2 4-7 9 10 S दीयता (for °ते) —^{c}) D5 वापि, D6 चाथ (for चापि) G1 3 आयुधानामथापीय —^{d}) K4 B1-3 Dn D2 4-6 8 9 धृता, B4 धृत्वा, D1 भूयात्, D11 चूत्ता (for वृता) B3 4 D4 त्वत्समता, D2 सा त्वन्मते (for त्वत्समते) K1 तदा (for गदा) S मता मे स (M8 स) तव गदा. — After 26, G3 repeats 20^{cd}

27 G3 om 27^{ab} —^{a}) K4 B Dn D5-7 9 10 हृत्वैक, D1 8 हृत्वैक (for भ्रातॄणा) D4 G1 एक (for एक) —^{b}) T1 2 शक्तो, G3 कश्चिन्, M जेतु (for शक्य) Ś1 K1 4 D3 यो माभि, D2 M2 4 मा (D2 मे) योभि-, D11 M1 माममि, T1 2 मा यो हि (for मा योऽभि) D4 शक्त यदभिमन्यसे —^{c}) T4 G2 3 M संखे —^{d}) T2 सयुध्यतु, M3 सयुध्येत (for स युध्यतु)

28 ^{a}) D3 वृतानि, T4 युक्तानि (for वृत्तानि) D11 तव, G2 खलु (for रथ) —^{c}) T1 2 4 M2-4 त्वेकं, T3 G चैकं (for एक) —^{d}) T3 भवेत्सद्यो (for भव त्वद्य) D2 महाद्भुत

29 ^{a}) K4 B5 D1-3 7-10 अस्त्राणाम्, B3 4 D5 6 अर्थानाम्, G3 आत्मनाम्, Ca अज्ञानाम् (as in text) K3 om (hapl) from पर्याय up to युद्धानामपि (in 29^{c}) T1 G2 इव (for अपि) —^{b}) T1 3 G मोक्तुम् (for कर्तुम्) D3 इच्छामि (for इच्छन्ति) T4 मोक्तुमिच्छामि चातुरं

30 ^{a}) Ś1 K2 D4 8 M1 त्वा (for त्वा) —^{b}) T3 वधिष्यामि (for विजे°) K4 सहानुगा (sic), D2 11 °नुगं (for °नुजम्) —^{c}) B1 4 Dn1 D1 4 7 पचालान्, D2 पाचाळान् D3 सजयाश् (for सृञ्ज°) —^{d}) K4 D2 तत्र (for तव) S बान्धवा (for सैनिका) — After 30, B1 2 5 D1 2 3 (marg) 4 5 7-10 ins

193* न हि मे संभ्रमो जातु शक्रादपि युधिष्ठिर ।

31 D11 G1 om. the ref, D6 reads it on marg (sec m) D6 om 31^{ab} —^{a}) D3 11 भद्र ते (for गान्धारे) — D5 om (hapl) 31^{b}–32^{a} —^{b}) K3 मा वा योध, M1 मया योद्धुं (for मां योधय) D3 11 युद्ध कुरु महामते —^{c}) D6 त्व हि चैकेन सगम्य —^{d}) T1 2 4 G M transp सयुगे and गदया K3 गदी (for बली) T3 ततो या संयुगे भुवि (sic)

32 D5 om 32^{a} (cf. v l 31) —^{c}) T1 2 अथ (for अद्य) D5 जीवनं, G1 भुवि तन् (for जीवित) —^{d}) T3 युध्यसे (for यद्यपि) T2 मनोजय, G2 °जवात्, G3 °जव (for °जव) B1 2 5 Dn D1.3 (marg, orig as in text) 5-9 यद्यद्रोपि तवाश्रय — After 32, D3 4 ins an addl colophon

33 B4 D11 T2 G1 om. the ref —^{a}) D3 समर-; T3 स रथ- (for स नर) —^{c}) D1 6 3 G2 शेते, D3 स्विन (sic), D4 तत्र, D11 स्वभ्रे, T3 शूरो (for

वाचं न ममृषे धीमानुत्तमाश्वः कशामिव ॥ ३४
संक्षोभ्य सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्यवान् ।
अद्रिसारमयीं गुर्वीं काञ्चनाङ्गदभूषणाम् ।
अन्तर्जलात्समुत्तस्थौ नागेन्द्र इव निःश्वसन् ॥ ३५
स भित्त्वा स्तम्भितं तोयं स्कन्धे कृत्वायसीं गदाम् ।
उदतिष्ठत पुत्रस्ते प्रतपन्रश्मिमानिव ॥ ३६
ततः शैक्यायसीं गुर्वीं जातरूपपरिष्कृताम् ।
गदां परामृशद्धीमान्धार्तराष्ट्रो महाबलः ॥ ३७
गदाहस्तं तु तं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्वतम् ।
प्रजानामिव संक्रुद्धं शूलपाणिमवस्थितम् ।
सगदो भारतो भाति प्रतपन्भास्करो यथा ॥ ३८
तमुत्तीर्णं महाबाहुं गदाहस्तमरिंदमम् ।
मेनिरे सर्वभूतानि दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ ३९
वज्रहस्तं यथा शक्रं शूलहस्तं यथा हरम् ।
ददृशुः सर्वपाञ्चालाः पुत्रं तव जनाधिप ॥ ४०
तमुत्तीर्णं तु संप्रेक्ष्य समहृष्यन्त सर्वशः ।
पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ४१
अवहासं तु तं मत्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव । C 9 1860 P 9 32.45 K 9 32.45

श्वश्रे) —^{d}) D1 महान्गज (for महानाग)

34 D1 om (hapl) 34–35 —^{a}) T1 2 तस्रो, T4 G2 तदा (for तथा) K3 D8 वाक्यतोदेन (for वाक्य°) T3 तयोदामीनवाक्येन —^{b}) T3 मन्यमान, G1 3 तुद (for तुद्य°) —^{c}) K4 B1–3 6 D (except D5, D1 om.) वचो न, B4 वेगेन (for वाचं न) T3 [मा]मृषे B1 Dn D5–7 9 10 राजन (for धीमान) —^{d}) D5 मदश्वश्च, D6 जात्यश्वस्तु (for उत्तमाश्व) Ś1 K1–3 D2 कपान्, D11 कशान्

35 D1 om 35 (cf v l 34) —^{a}) K2 वि, D9 म (for स) —^{b}) Ś1 K1. 2 वेगवान (for वीर्य°) —^{c}) D5 महा (for अद्रि-) D3 तात (for गुर्वी) — T3 om (hapl) 35^{d}–37^{a} —^{d}) B1 D3 भूपिता (for भूषणाम्) D3. 4 S (T3 om.) जातरूपपरिष्कृ(D3 4 °ष्कृ)ता (= 37^{b}) — K4 T1 om (hapl) 35^{c}–37^{b} —^{e}) D5 अतर्जलात् —^{f}) D4 नागेंद्रम् Some MSS निश्वसन

36 K4 T3 4 om 36 (cf v l. 35) —^{a}) D3 10 11 T1 2 G1 2 हित्वा (for भित्त्वा) K2 स्तभितस् D5 तदा मन्मथ्य तत्तोय, M1 समभिस्त्रभितात्तोयात् —^{b}) Ś1 K1–3 D2 3 11 भमे, D10 स्कंदे (for स्कन्धे) —^{c}) D2. 11 उदतिष्ठन्महाराज —^{d}) Ś1 K1 D8 प्रपतन्, D11 साग राद् (for प्रतपन्) K2 6 B (except B1) Dn D1–7 9 11 T1 G1 3 रश्मिवान, D8 अंशुमान् (for रश्मि°) G2 प्रपताश्विव रश्मिवान्

37 K4 T1 om. 37^{ab}, T3 om 37^{a} (for both, cf. v l 35) —^{a}) Ś1 K1 3 D2 4 6 11 T2 G3 M सैन्यायसीं, Dn1 शैक्याग्रसीं (sic), G2 सर्वायसीं (for शैक्या°) —^{b}) K2 3 परिच्छदा, Dn1 D1 5 8 °ष्कृता (for °ष्कृताम्) D2–4 11 M1 काचनागदभूषणां (M1 °पिता) (= 35^{d}) —^{c}) Ś1 K1–3 Dn D3 परामृषद्, D2 T3 मृशन् (for मृशद्) D11 वीरो (for धीमान्) —^{d}) D2 महाजळ, D5 बल, S °यशा (for °बल) — After 37, M1 reads 38^{ef}

38 ^{a}) D3 11 ददृशिरे (for तु त दृष्ट्वा) —^{d}) D2 गदाहस्तम्, M2 4 शूलहस्तम् (for °पाणिम्) K4 D2 अरिंदम, B Dn D6 8 10 T G1 3 M4 इव स्थित (for अवस्थितम्) — M1 reads 38^{ef} after 37 —^{e}) B Dn D3 4 6 7 T4 G1 3 M2–4 स गदी K4 D2 धीमाश्च स(D2 स धीमान्स)गदी भाति —^{f}) T3 G2 प्रतापाद्, T4 दीप्तांशुर् (for प्रतपन्)

39 K4 om 39^{ab} —^{a}) D4 T2 M समुत्तीर्णं, D6 तमुदीर्णं (for °त्तीर्णं) T1 गदा (for महा) D11 T3 बाहो (for -बाहु) —^{b}) T2 दुर्योधनम् (for गदाहस्तम्) —^{d}) D11 T2–4 G2 M गदा (for दण्ड) K4 B (except B5) Dn D1 4 6–10 पाणिम् (for हस्तम्)

40 ^{a}) D5 तथा (for यथा) —^{c}) Dn1 D4 पचाला, T1. 2 भूतानि, T3 4 G M सैन्यानि (for -पाञ्चालाः) —^{d}) D3 T3 transp पुत्रं and तव Ś1 K1 B1 2 Dn1 D4 7 10 G1 जनाधिप, B3–5 D3 नराधिप (B5 °प)

41 ^{a}) D2. 11 T3 4 G2 समुत्तीर्णं K2 om, D1 4 8 च (for तु) —^{b}) Ś1 K1 समदृश्यंत, D8 °कपत (for °हृष्यन्त) B5 पाडवा (for सर्वशः) K3 4 दर्शयंत परस्पर, M1 2 4 तव पुत्र तु सर्वश —^{c}) D2 पांचाळाः, D5 पंचाला D1. 5 T3 पाण्डवाश्चैव (for °वेयाश्च) —^{d}) D2 तथान्योन्य, D3 ते अन्योन्य-, M1 अन्योन्यस्य, M3 तेन्योन्य (submetric) (for तेऽन्योन्यस्य) T1–3 G2 3 M तलं (T2 °ळ)(for तलान्) Ś1 ददृशु T4 तेन्योन्य सलिल ददु

C 9 1661 B 9 32 45 K 9 32 45

उद्वृत्य नयने क्रुद्धो दिधक्षुरिव पाण्डवान् ॥ ४२
त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा संदष्टदशनच्छदः ।
प्रत्युवाच ततस्तान्वै पाण्डवान्सहकेशवान् ॥ ४३
अवहासस्य वोऽस्याद्य प्रतिवक्तास्मि पाण्डवाः ।
गमिष्यथ हताः सद्यः सपाञ्चाला यमक्षयम् ॥ ४४
उत्थितस्तु जलात्तस्मात्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अतिष्ठत गदापाणी रुधिरेण समुक्षितः ॥ ४५
तस्य शोणितदिग्धस्य सलिलेन समुक्षितम् ।
शरीरं स्म तदा भाति स्रवन्निव महीधरः ॥ ४६
तमुद्यतगदं वीरं मेनिरे तत्र पाण्डवाः ।
वैवस्वतमिव क्रुद्धं किंकरोद्यतपाणिनम् ॥ ४७
स मेघनिनदो हर्षान्नदन्निव च गोवृषः ।
आजुहाव ततः पार्थान्गदया युधि वीर्यवान् ॥ ४८

दुर्योधन उवाच ।

एकैकेन च मां यूयमासीदत युधिष्ठिर ।
न ह्येको बहुभिर्न्याय्यो वीर योधयितुं युधि ॥ ४९

---

42 ^{a}) B_4 D_8 अवहास्य, D_{11} अवहार, $T_{1\,2}$ G M_1 अपहास्य ($T_{1\,2}$ °स्य), M_{2-4} अवहास्य (for °हास्य) M_8 om तु $Ś_1$ K_{1-3} मत्वा स, B_2 त दृष्ट्वा, $T_{1\,2}$ M_{2-4} तन्मत्वा (for त मत्वा) D_4 अवहास ततो मत्वा —^{c}) Dn D_2 M_8 उद्वृत्त, D_{6-9} Ca उद्धृत्य (for उद्वृत्य) B_8 D_2 नयन, Dn नयन (for नयने) S क्रूरे (for क्रुद्धो) —^{d}) B_6 T_8 दिधक्षन्, D_5 दिधि क्षुर्, D_8 दिद° (for दिध°) K_2 पाडव

43 D_6 om (hapl) 43 —^{a}) B_8 त्रिसिखा $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_{11} भ्रुकुटिं, K_8 भ्रकुटीं, Dn_1 $D_{6\,8\,9}$ भृकुटीं (D_6 °टिं) —^{b}) D_8 स दृष्ट्वा (for संदष्ट) —^{d}) D_9 M_3 om (hapl) सहकेशवान्

44 Before 44, all MSS (except D_5 $T_{1\,2}$ M_1) ins दुर्योधन —^{a}) S (except T_3 G_2) अपहास्यस्य K_4 वोद्यास्य, T_2 चोद्यस्य, $G_{2\,3}$ यो ह्यद्य (for वोऽस्याद्य) B (except B_2) D (except $D_{2\,3\,11}$) अस्यावहासस्य फल —^{b}) K_4 $D_{2\,8\,11}$ S Ca प्रतिमोक्तास्मि, B (except B_3) Dn $D_{1\,4\,9\,10}$ °मोक्ष्यथ (Dn °त), D_6 °लप्स्यथ, $D_{7\,8}$ °मोक्ष्यथ (for °वक्तास्मि) T_8 $G_{2\,8}$ पाडव ❀ Ca प्रतिमोक्ता प्रतिकर्ता । ❀ —^{c}) D_1 गमिष्यध्व $D_{8\,11}$ यथा (for हता) K_2 सर्वा (sic), T_4 ह्यद्य (for सद्य) —^{d}) Dn_1 $D_{1\,4}$ सपचाला

45 Before 45, all MSS (except T_{1-3} M_1) ins संजय उवाच —^{a}) $B_{1\,3.4}$ Dn $D_{3-7\,9}$ च, $D_{1\,10}$ T_2 स, T_1 तज्- (for तु) T_8 जलातस्थात् M_1 उद्विष्ठज्जलात्तस्मात् —^{b}) S योद्धुकाम सुतस्तव —^{c}) $T_{1\,2}$ M अतिष्ठच, T_8 उत्तिष्ठस्तु, T_4 G_1 अतिष्ठत्तु (for °त) —^{d}) D_5 शस्त्रै सर्वांगविक्षित

46 $T_{3.4}$ G_2 M om (hapl) 46^{ab} —^{a}) D_8 दग्धस्य —^{b}) $T_{1\,2}$ $G_{1\,8}$ रुधिरेण (for सलिलेन). D_{10} समुत्थितः; G_8 °क्षित (for °क्षितम्) — G_2 reads 46^{cd} twice —^{c}) K_2 corrupt $T_{1\,2}$ G_2 (second time) M शरीर तु, $T_{3\,4}$ $G_{1\,3}$ स्रवन्निव (for शरीरं स) T_2 तथा, T_8 गजो (for तदा) $D_{8\,11}$ शरीर वियमौ तत्र, G_2 (first time) स्रवन्निव गदापाणि —^{d}) $D_{1\,3\,6\,11}$ श्रवन्, M_1 स्रवति (for स्रवन्) G_2 (second time) महीधरात्

47 ^{a}) D_6 उच्छ्रित (for उद्यत-) —^{c}) D_5 वैवस्वतोद्यतमिव —^{d}) D_{11} दण्डेनोद्यत (for किंकरो°) D_5 सहदण्डं युगक्षये, S शूलपाणिमिव स्थि(T_1 $G_{1\,3}$ $M_{1\,2\,4}$ °मवस्थि)त ❀ Ca किंकरो यमदण्ड । ❀

48 ^{a}) T_8 समभून्, M_8 त मेघ- (for स मेघ) T_4 $G_{2\,8}$ वर्षन् (for हर्षान्) —^{b}) K_4 B Dn $D_{2-4\,6-11}$ नर्दन् (for नदन्) D_2 च गोवृषान्, $D_{3\,11}$ यथा वृष D_1 S (except M_1) वि(D_1 प्र-, T_4 G नि)नदन्निव गोवृष (G_3 °षा) —^{c}) T G_1 M_{1-3} तदा, M_4 तथा (for तत) K_4 D_2 सर्वान्, T_8 पार्थं (for पार्थान्) —^{d}) $K_{2\,3}$ पाडवान् (for वीर्यवान्) D_2 नादयन्स ह वीर्यवान्, S गदया भीमविक्रम

49 = (var) 11 $B_{2\,4}$ G_3 om the ref G_3 om 49–50 —^{a}) $Ś_1$ एकैकप्येन (sic), $K_{1\,2}$ °क(K_2 °म)ध्येन (sic), K_4 $D_{2\,8\,11}$ एकमेकेन, T_1 एकैकश्च°, T_2 °कश्चेति, $T_{3\,4}$ G_1 M_1 °कशश्च, $M_{2\,4}$ °क चेति, M_8 °क चापि (for °केन च) $Ś_1$ G_1 मा (for मां) G_2 एकैकश्च मया यूय —^{b}) S (G_3 om) योधयध्व (for आसीदत) —^{c}) $K_{2\,4}$ D_2 S (G_3 om) न्याय्य, D_8 वार्यो, D_{11} वीर (for न्याय्यो) —^{d}) $K_{2\,3}$ B Dn_1 $D_{1\,2\,4-10}$ वीरो, D_{11} न्याय्यो (for वीर) D_5 योधयत्तु (sic) S (G_3 om) रणे (for युधि)

50 = (var) 12 G_8 om 50 (cf v. l. 49) —^{a}) D_8 वर्मौ, G_2 धर्मा (for वर्मा) D_4 न्यस्तकर्मावशेषेण —^{b}) D_8 [उ]स्सु (for [अ]प्सु) T_2 अवप्लुत, T_4 परिस्थित (for °प्लुत) —^{c}) T_8 G_2 नृश.

न्यस्तवर्मा विशेषेण श्रान्तश्चाप्सु परिप्लुतः ।
भृशं विक्षतगात्रश्च हतवाहनसैनिकः ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।

नाभूदियं तव प्रज्ञा कथमेवं सुयोधन ।
यदाभिमन्युं बहवो जघ्नुर्युधि महारथाः ॥ ५१

आमुञ्च कवचं वीर मूर्धजान्यमयस्व च ।
यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत ।
इममेकं च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ॥ ५२
पञ्चानां पाण्डवेयानां येन योद्धुमिहेच्छसि ।
तं हत्वा वै भवान्राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ।

C 9 1808
B 9 32 62
K 9 32 6..

D s [illegible], T3 [illegible] (for [illegible]) B1 तु (for च) — After 50, B1 ins

194* [illegible] ।
[illegible] ।

— B [illegible] B[illegible] D (except D[illegible]) ins after 50

195* [illegible] ।
[illegible] ।

[(L 2) D [illegible] (for [illegible]) B[illegible] Dn D[illegible] [illegible], B[illegible] [illegible] (for [illegible]) B[illegible] D[illegible] [illegible] (for [illegible]) D [illegible] (for the prior half) P[illegible] [illegible] (for [illegible]) D [illegible] (for [illegible]) B1 D[illegible] [illegible] (D [illegible]) [illegible], Dn [illegible], D2 [illegible] (for the post half)]

51 D3 reads from 51 up to the ref before 54 on marg — [a]) K[illegible] B[illegible] Dn D[illegible] T G M1 मा भूत्, D [illegible] (for ना) D [illegible], Dn [illegible] (for इय) — [b]) Ś1 K1-[illegible] [illegible], D [illegible], Dn [illegible], T G1 M [illegible] (for [illegible]) G[illegible] कथं प्रज्ञा सुयोधन — [c]) T [illegible] G1 M1 यथा (for यदा) — [d]) D1 [illegible], Dn [illegible] (T2 [illegible]) [illegible] (G [illegible]) (by transp) — After 51, K[illegible] B D (except D1, D3 marg) C[illegible] ins

196* [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
न्यायेन युध्यता प्राप्या [illegible] परा ।
[illegible] न [illegible] धर्म एव तु । [5]
यदाभिमन्युं बहवो [illegible] ।
[illegible] धर्मदर्शनम् ।
[illegible] द्वार परलोकस्य [illegible] ।

[(L 1) K3 [illegible] (for the post half) — (L 2) D [illegible], D[illegible] नु (for तु) — (L 3) B2 D[illegible] [illegible] — (L 4) B3 [illegible] (for प्राप्या), Dn [illegible] B3 प्राप्या [illegible] परा, D5 [illegible] (for the post half) — (L 5) K3 अपि (for [illegible]) B[illegible] D [illegible] (for [illegible]) B5 व (for तु) — (L 6) prior half = (var) 51[c] D5 [illegible] (for [illegible]) — K3 om lines 7–8 — (L 7) D2 [illegible] B1 [illegible], Dn2 [illegible], D [illegible] (for [illegible]) D1 [illegible], D2 [illegible] (for [illegible]) — (L 8) Ca [illegible] (for [illegible]) Dn1 om [illegible] D2 [illegible] (for the prior half) D2 [illegible]]

52 D3 reads 52 on marg — [a]) B[illegible] आमुक्त, S गृहाण, C[illegible] आमुञ्च (as in text) B3 आमुच कवचं वीरो — [b]) K2 मूर्धन Ś1 K1-3 D1 10 स(D[illegible] नि)यमस्व, Dn अधिधत्स्व, T1 G2 नमयस्व (for यम°) T1 [illegible] तु (for च) — [c]) D1 वा (for च) M3 अपि (sic) (for अपि) D[illegible] यत्र (for ते) — [d]) M3 तद् (for अपि) G2 आधत्स्व Ś1 K1 तदाप्याधत्स्व भारत — After 52[d], D3 ins

197* इयु प्राप्य गदा चापि वर भूयो ददाम्यहम् ।

— 52[ef] (var) 25[ab] — [e]) Dn D1 11 G2 इदम् (for इमम्) Ś1 K1-2 D [illegible] 11 इष्ट, M3 एकद् (for एक) T2 [illegible] (for ते)

53 D3 reads 53 on marg — [a]) Ś1 K1-3 D1 s पाण्डुपुत्राणा, D3 पाण्डवाना हि (for °वेयाना) — [b]) Ś1 K B D1 s 11 युद्धम् (for योद्धुम्) B5 सह (for इह) Dn D7 [illegible] 10 येन त्व योद्धु(Dn युद्ध)मिच्छसि — B1 reads 53[cd] on marg — [c]) D11 तु (for वै) — D11 om (hapl) from राजा up to सुतो (in 54[a]) Ś1 K1-3 T1 [illegible] G1 [illegible] सं (K2 om त) हत्वा भव राजा वा (K[illegible] राजा वै; T1 [illegible] राजा सं; G1 [illegible] वो राजन्) — [d]) = 25[d] B3 M आप्स्यसि (for आप्नुहि) — [e]) K2 corrupt D2 कृते तु, D5 हते च, T2 मुच्यते (for कृते च) S जीवित (for °ताद्) D3 युद्धे (for वीर) B अपर जीवितादन्य — [f]) Ś1 K1 [illegible] युधि, D3 वीर (for युद्धे) B1 क, G1 [s]ह (for किं) K[illegible] 3 T3 G1 कुर्मेहे, T[illegible]2 कुर्मि ते (for कुर्म ते) B5 क च कामसिहेच्छसि

C 9 1841 B 9 32 45 K 9 32 43 उद्धृत्य नयने क्रुद्धो दिधक्षुरिव पाण्डवान् ॥ ४२
त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा संदष्टदशनच्छदः ।
प्रत्युवाच ततस्तान्वै पाण्डवान्सहकेशवान् ॥ ४३
अवहासस्य वोऽस्याद्य प्रतिवक्तास्मि पाण्डवाः ।
गमिष्यथ हताः सद्यः सपाञ्चाला यमक्षयम् ॥ ४४
उत्थितस्तु जलात्तस्मात्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अतिष्ठत गदापाणी रुधिरेण समुक्षितः ॥ ४५
तस्य शोणितदिग्धस्य सलिलेन समुक्षितम् ।
शरीरं स तदा भाति स्रवन्निव महीधरः ॥ ४६
तमुद्यतगदं वीरं मेनिरे तत्र पाण्डवाः ।
वैवस्वतमिव क्रुद्धं किंकरोद्यतपाणिनम् ॥ ४७
स मेघनिनदो हर्षान्नदन्निव च गोवृषः ।
आजुहाव ततः पार्थान्गदया युधि वीर्यवान् ॥ ४८

दुर्योधन उवाच ।

एकैकेन च मां यूयमासीदत युधिष्ठिर ।
न ह्येको बहुभिर्न्याय्यो वीर योधयितुं युधि ॥ ४९

---

42 a) B1 D3 अवहास्य, D11 अवहार, T1 2 G M1 उपहास (T1 2 °स्य), M2-4 अवहास्य (for °हास) M3 om तु Ś1 K1-3 मत्वा स, B2 स दृष्ट्वा, T1 2 M2-4 तन्मत्वा (for त मत्वा) D1 अवहास ततो मत्वा — c) Dn D4 M3 उद्वृत्त, D5-9 Ca उद्धृत्य (for उद्धृत्य) B3 D2 नयन, Dn नयन (for नयने) S क्रूरे (for क्रुद्धो) — d) B5 T8 दिधक्षन्; D5 दिधिक्षुर; D3 दिद (for दिध°) K2 पाडव

43 D2 om (hapl) 43 — a) B3 त्रिशिखा Ś1 K1 2 D11 भ्रुकुटिं, K3 भ्रकुटीं, Dn1 D6 8 9 भृकुटीं (D6 °टिं) — b) D3 स दृष्ट्वा (for संदष्ट) — d) D9 M3 om (hapl) सहकेशवान्

44 Before 44, all MSS (except D5 T1 2 M1) ins दुर्योधन — a) S (except T3 G2) अपहास्यस्य K4 वोस्यास्य, T2 चोयस्य, G2 8 यो ह्यद्य (for वोऽस्याद्य) B (except B4) D (except D2 8 11) अस्यावहासस्य फल — b) K4 D2 2 11 S Ca प्रतिमोक्तास्मि, B (except B1) Dn D1 4 9 10 °मोक्ष्यथ (Dn °त), D6 °लप्स्यथ, D1 5 °मोक्षयत (for °वक्तासि) T8 G2 8 पाडव ❀ Ca प्रतिमोक्ता प्रतिकर्ता । ❀ — c) D1 गमिष्यध्व D8 11 यथा (for हता) K3 सर्वा (sic), T4 ह्यद्य (for सद्य) — d) Dn1 D1 4 सपञ्चाला

45 Before 45, all MSS (except T1-3 M1) ins संजय उवाच — a) B1 3 4 Dn D3-7 9 च, D1 10 T2 स, T1 तज् (for तु) T3 जलात्स्थात् M1 उद्तिष्ठज्जलात्तस्मात् — b) S योद्धुकामः सुतस्तव — c) T1 2 M अतिष्ठच्च, T8 उत्तिष्ठस्तु, T4 G1 अतिष्ठत्तु (for °त) — d) D2 शस्त्रे सर्वांगविक्षित

46 T3 4 G2 M om (hapl) 46ab — a) D3 द ग्धस्य — b) T1 2 G1 3 रुधिरेण (for सलिलेन) D10 समुक्षितं; G3 °क्षित (for °क्षितम्) — G2 reads 46cd twice — c) K3 corrupt T1 2 G2 (second time) M शरीर तु, T3 4 G1 3 स्रवन्निव (for शरीर स) T2 तथा, T8 गजो (for तदा) D8 11 शरीर विबभौ तत्र, G2 (first time) स्रवन्निव गदापाणि — d) D1 3 6 11 स्रवन्, M1 स्रवति (for स्रवन्) G2 (second time) महीधरात्

47 a) D6 उच्छ्रित (for उद्यत) — c) D6 वैवस्वतोद्यतमिव — d) D11 दण्डेनोद्यत (for किंकरो°) D6 सहदण्ड युगक्षये, S शूलपाणिमिव स्थि(T1 G1 3 M1 2 4 °मवस्थि)त ❀ Ca किंकरो यमदण्ड । ❀

48 a) T8 समभून्, M3 त मेघ- (for स मेघ) T4 G2 3 वर्षन् (for हर्षान्) — b) K4 B Dn D2-4 9-11 नर्दन् (for नदन्) D2 च गोवृषान्, D8 11 यथा वृष D1 S (except M1) वि(D1 प्र, T4 G नि)नदन्निव गोवृष (G3 °पा) — c) T G1 M1-3 तदा, M4 तथा (for तत) K4 D2 सर्वान्, T8 पार्थं (for पार्थान्) — d) K2 3 पाडवान् (for वीर्यवान्) D2 नादयन्स ह वीर्यवान्, S गदया भीमविक्रम

49 = (var) 11 B2 4 G3 om the ref G3 om 49-50 — a) Ś1 एकैकप्येन (sic), K1 2 °क(K2 °म)घ्येन (sic), K4 D2 8 11 एकमेकेन, T1 एकैकश्च*, T2 °कश्चेति, T3 4 G1 M1 °कशश्च, M2 4 °क चेति, M3 °क चापि (for °केन च) Ś1 G1 मा (for मां) G2 एकैकश्च मया यूय — b) S (G3 om) योधयध्व (for आसीदत) — c) K2 4 D2 S (G3 om) न्याय्य, D8 यार्यो, D11 वीर (for न्याय्यो) — d) K2 3 B Dn1 D1 2 4-10 वीरो, D11 न्याय्यो (for वीर) D5 योधयतु (sic) S (G3 om.) रणे (for युधि)

50 = (var.) 12 G3 om. 50 (cf v l. 49) — a) D8 वर्मो, G2 धर्मा (for वर्मा) D4 न्यस्त-कर्मावशेषेण — b) D8 [उ]रसु (for [अ]प्सु) T2 अव-प्लुत, T4 परिस्थित (for °प्लुत) — c) T8 G2 नृशं,

न्यस्तवर्मा विशेषेण श्रान्तश्चाप्सु परिप्लुतः ।
भृशं विक्षतगात्रश्च हतवाहनसैनिकः ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।

नाभूदियं तव प्रज्ञा कथमेवं सुयोधन ।
यदाभिमन्युं बहवो जघ्नुर्युधि महारथाः ॥ ५१

आमुञ्च कवचं वीर मूर्धजान्यमयस्व च ।
यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत ।
इममेकं च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ॥ ५२
पञ्चानां पाण्डवेयानां येन योद्धुमिहेच्छसि ।
तं हत्वा वै भवान्राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि । C 9 1808 B 9 32 62 K 9 32. 62

D2 3 विक्षित, T2 विपक्त (for विक्षत) B4 तु (for च) — After 50, B2 5 ins

194* सर्वोपकरणैर्हीन वर्मशस्त्रास्त्रवर्जितम् ।
एकाकिन युध्यमान पश्यन्तु दिवि देवता ।

— B2 5 cont B1 3.4 D (except D3 11) ins after 50

195* अवश्यमेव योद्धव्य सर्वैरेव मया सह ।
युक्त त्वयुक्तमित्येतद्वेत्मि त्व चैव सर्वदा ।

[(L 2) D5 युद्धे (for युक्त) B1 2 5 Dn1 D1. 5 6 न युक्तम्, B4 अयुक्तम् (for त्व°) B1 4 5 D1 एव (for एतद्) D3 युक्तानुयुक्तमित्येव (for the prior half) B4 त्वत्तिर्द्धि (for वेत्मि त्व) D5 वीर (for चैव) B1 D8 तद्वेत्मि (D8 वदेत्स) त्व च मवदा, Dn त्वयि सिद्ध च स°, D2 तद्वे त्व वेत्मि स° (for the post half)]

51 D3 reads from 51 up to the ref before 54 on marg —^{a}) K1 4 B1 3 Dn D1–4 6 7 9 10 T G M1 मा भूद्, D5 अभूद् (for ना°) D5 अद्य, D11 एव (for इय) —^{b}) Ś1 K1–3 -चन, D2 7 8 एव, D11 अद्य, T G1. 2 M एक (for एव) G3 कथं प्रज्ञा सुयोधन —^{c}) T2 3 G3 M1 यथा (for यदा) —^{d}) D1 जघ्नुर्युद्धे, D11 S युधि (T3 °द्धे) जघ्नुर् (G2 °ग्मुर्) (by transp) — After 51, K3 B D (except D11, D3 marg) Ca ins

196* क्षत्रधर्म भृश क्रूर निरपेक्ष सुनिर्घृणम् ।
अन्यथा तु कथ हन्युरभिमन्यु तथागतम् ।
सर्वे भवन्तो धर्मज्ञा सर्वे शूरास्तनुत्यज ।
न्यायेन युध्यता प्रोक्ता शक्रलोकगति परा ।
यद्येकस्तु न हन्तव्यो बहुभिर्धर्म एव तु ।
तदाभिमन्यु बहवो निजघ्नुस्त्वन्मते कथम् ।
सर्वो विमृशते जन्तु कृच्छ्रस्थो धर्मदर्शनम् ।
पदस्थो विहितं द्वार परलोकस्य पश्यति ।

[(L 1) K3 निरपेक्षेषु निघृण (for the post half) — (L 2) D. वै, D7 नु (for तु) — (L 3) B3 D10 तनुत्यजा°, — (L 4) B3 पुसां (for प्रोक्ता) Dn शक्रलोके B3 प्रोक्ता स्वगगति परा, D5 शक्रलोकाय दीक्षिता (for the post. half) — (L 5) K3 अपि (for यदि) B2 5 D. 6 एष (for एव) B5 व (for तु) — (L 6) prior half = (var) 51^{c} D5 निर्जघ्नुस (for निज°) — K3 om lines 7–8 — (L 7) D2 सर्वैर् B1 विमृष्यते, Dn2 श्यते, D5–9 षते (for °शते) D1 कार्ये, D2 वर्णे (for जन्तु) — (L 8) Ca पिहित (for वि°) Dn1 om द्वार D2 पदस्थ° पिहितद्वार° (for the prior half) D2 परलोकाय]

52 D3 reads 52 on marg —^{a}) B3 आमुक्त, S गृहाण, Ca आमुञ्च (as in text) B2 आमुच कवचौ वीरौ —^{b}) K2 मूर्धज Ś1 K1–3 D4 10 स (D4 नि) यमस्व, D11 अपिधत्स्व, T3 G2 नमयस्व (for यम°) T1 2 इ (for च) —^{c}) D1 वा (for च) M3 अधि (sic) (for अपि) D2 यन् (for ते) —^{d}) M3 तद् (for अपि) G2 आधत्स्व Ś1 K1 तच्चाप्याधत्स्व भारत — After 52^{d}, D2 ins

197* इषु ग्राम गदा वापि वर भूयो ददाम्यहम् ।

— 52^{ef} = (var) 25^{ab} —^{e}) Dn D4 11 G2 इदम् (for इमम्) Ś1 K1–3 D2 4 11 इष्ट, M3 एकश् (for एक) T3 वै (for ते)

53 D3 reads 53 on marg —^{a}) Ś1 K1–3 D4 5 पाण्डुपुत्राणां, D3 पाण्डवानां हि (for वेयानां) —^{b}) Ś1 K B5 D1 8 11 युद्धम् (for योद्धुम्) B5 सह (for इह) Dn D3 5–7 9 10 येन त्व योद्धु (Dn युद्ध) मिच्छसि — B1 reads 53^{cd} on marg —^{c}) D11 तु (for वै) — D11 om (hapl) from राजा up to सुतो (in 54^{a}) Ś1 K1–3 T1 2 G1 3 तं (K2 om तं) हत्वा भव राजा वा (K2 3 राजा वै; T1 2 राजा त्वं; G1 3 भो राजन्) —^{d}) = 25^{d} B5 M आप्स्यसि (for आप्नुहि) —^{e}) K2 corrupt D2 ऋते तु, D3 हते च, T3 मुच्यसे (for ऋते च) S जीवित (for °ताद्) D3 युद्धे (for वीर) B5 अपर जीविताद्न्य —^{f}) Ś1 K1 2 युधि, D3 वीर (for युद्धे) B1 क, G1 [ऽ]ह (for किं) K2 3 T3 G1 कुर्महे, T1 2 कुर्मि ते (for कुर्म ते) B5 क च काममिहेच्छसि

C 9 1?? B 9 32.61 K 9 32.62

ऋते च जीविताद्वीर युद्धे किं कुर्म ते प्रियम् ॥ ५३

संजय उवाच ।

ततस्तत्र सुतो राजन्वर्म जग्राह काञ्चनम् ।
विचित्रं च शिरस्त्राणं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ ५४
सोऽवबद्धशिरस्त्राणः शुभकाञ्चनवर्मभृत् ।
रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥ ५५
संनद्धः स गदी राजन्सज्जः संग्राममूर्धनि ।
अब्रवीत्पाण्डवान्सर्वान्पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ५६
भ्रातॄणां भवतामेको युध्यतां गदया मया ।
सहदेवेन वा योत्स्ये भीमेन नकुलेन वा ॥ ५७
अथ वा फल्गुनेनाद्य त्वया वा भरतर्षभ ।
योत्स्येऽहं संगरं प्राप्य विजेष्ये च रणाजिरे ॥ ५८
अहमद्य गमिष्यामि वैरस्यान्तं सुदुर्गमम् ।
गदया पुरुषव्याघ्र हेमपट्टविनद्धया ॥ ५९
गदायुद्धे न मे कश्चित्सदृशोऽस्तीति चिन्तय ।
गदया वो हनिष्यामि सर्वानेव समागतान् ।
गृह्णातु स गदां यो वै युध्यतेऽद्य मया सह ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

---

54 D11 om. up to सुतो (cf v l 53) T2 G3 M2-4 om the ref, D3 reads it on marg — a) K2 3 सुयोधनो (for तव सुतो) D1 राजा (for राजन्) — b) G3 धर्मं (for वर्म) — d) Dn2 जम्बूनद- K3 परिहृन्, B5 D2 विभूषित, Dn1 D1 3-5 8 11 परिस्कृत (for °ष्कृतम्)

55 a) D3 11 [ऽ]थ, D5 6 9 10 T2 [ऽ]प, D7 M2-4 [ऽ]पि; T3 [ऽ]सौ, G3 तु (for ऽव) B3 T3 4 बध, D5 M1 नद्ध (for बद्ध) T3 तनु (for शिरस्) Dn T2 4 त्राण D4 T1 स बबन्ध शिरस्त्राण — b) D2 तप्त, D3 शुभ्र, S (except G3) शुद्ध- (for शुभ) D4 च, T1 4 G1 3 M2-4 धृक्, M1 धृत् (for भृत्) — c) T1, 2 M2 4 राज; M1 तव (for राजन्) M1 तु (for च) D1 T3 रराज पुत्रस्ते राजन (T3 °स्तेजस्वी) — d) T3 4 शैलराडिव काचन

56 a) B1 3 4 D1 3 T3 सगदो (B1 °द), T4 कवची (for स गदी) Ś1 K4 D2 3 11 T1 2 M2 राजा (for राजन्), K3, 4 समनद्धो (K3 स प्रसन्नो) गदी राजा. — b) Ś1 K D2 3 11 स्थित, G3 सज्जे (for सज्ज.), Ś1 K1 -मूर्ध्नि पै, D11 -धीरधी (for -मूर्धनि). — c) S राजन् (M1 °जा) (for सर्वान्)

57 a) G1 3 गदया हि (for भवताम्) — b) M1 युध्येत (for युध्यता) D4 बली, T1 2 भृश, T3 मम (for मया) — c) D11 योत्स्यामि, M3 मा योत्स्ये — d) K2 corrupt D 4 3 M3 च (for वा)

58 a) K2 corrupt K3 4 B D फाल्गुने (K3 °णे) न Ś1 K1 3 D3 11 [आ]जौ, K4 [ए]व (for [अ]द्य) — b) D4 पुरुषर्षभ (for भरत°) — K4 D2 3 11 read 58cd after 60b — c) D5 सगरे, M1 सह स- (for सगर) — d) K3 विजिष्ये, T3 विशिष्ये (for विजेष्ये) — After 58, B2 D11 read 60ef for the first time, repeating it in its proper place

59 a) D4 अद्यैव च, D6 अद्य युद्धे (for अहमद्य) T4 विजेष्यामि — b) D1 2 सुदुर्जयं, D5 °र्दमं (for °र्गमम्) — d) K1 4 D3 4 11 G M1 2 -पिनद्धया, B Dn D1 2 5-10 T1-3 -नि (T3 -वि) बद्धया, T4 विवर्धया (sic)

60 a) K4 D2 कश्चिन्मा (K4 °न्मे) न गदायुद्धे — b) T3 वि (for [इ]ति) K4 B D (except D3) M2 चिंतये, T1 2 M1 °यन्; G1 3 °या — After 60b, K4 D2 3 11 read 58cd — e) D2 3 11 T1 G M3 पोथयिष्यामि, T2-4 M3 योधयि°, M1, 4 वो वधि° — d) T G1 2 पृथक्पृथक् (for समागतान्). — After 60d, K3 B D (except D3, 11) ins.

198* न मे समर्था सर्वे वै योद्धुं न्यायेन केचन ।
न युक्तमात्मना वक्तुमेवं गर्वोद्धत वच ।
अथ वा सफलं ह्येतत्करिष्ये भवता पुर ।
अस्मिन्मुहूर्ते सत्यं वा मिथ्या वैतद्भविष्यति ।

[(L 1) D1 3 नेमे (for न मे) D11 सपार्था (for समर्था) K3 ते, D3 च (for वै) D2 यद्धु (for योद्धु) D5 6 केनचित् (for केचन) D3 योद्धव्या येन केन च (for

३२

संजय उवाच ।

एवं दुर्योधने राजन्गर्जमाने मुहुर्मुहुः ।
युधिष्ठिरस्य संक्रुद्धो वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ १

यदि नाम ह्ययं युद्धे वरयेत्त्वां युधिष्ठिर ।
अर्जुनं नकुलं वापि सहदेवमथापि वा ॥ २

किमिदं साहसं राजंस्त्वया व्याहृतमीदृशम् ।
एकमेव निहत्याजौ भव राजा कुरुष्विति ॥ ३

एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश ।
आयसे पुरुषे राजन्भीमसेनजिघांसया ॥ ४

कथं नाम भवेत्कार्यमस्माभिर्भरतर्षभ । C 9 1893 B 9 33 5 K 9 33 5

---

the post. half) —(L 2) D2 आत्मनो —(L 3) D2 सफल B2 पुन, B4 5 वधात (for पुर) — B8 damaged for line 4 —(L 4) Dn1 यदि (for सत्य) D8 च (for वा) D5 6 8 चैतद्]

— B2 D11 read 60[ef] for the first time after 58 B8 damaged for 60[ef] —[e]) Ś1 गृह्णीता, K2 8 गृह्णीयात्, K4 गृहीता, D8 T G1 2 गृह्यता, D11 (first time) गृहीत्वा (for गृह्णातु) Ś1 K4 D2 8 वै, K1 B1 3-5 Dn D1 6-7 9 10 च, D8 मे, D11 (first time) हि, T G1 2 तु (for स) D8 गदा, G1 मया (for गदा) K1-3 योद्य, D2 युद्धे, D8 योद्धु (for यो वै) B2 (first time) गृह्यता वा गदा शीघ्रं, B2 (second time) G3 प्रगृह्यता गदा (G3 मया) यो वै (sic), D4 गृह्णै गदया योद्धु (submetric), D11 (second time) स गृह्णातु गदामथ —[f]) K2 8 B1 2 (second time) 4 5 D1 6-10 योत्स्यते; B2 (first time) युध्यता, Dn योत्स्येद्य, D4 युध्यतो (for °ते) Ś1 K1 B2 (both times) D8 11 (first time) हि, K2 8 D4 वै, Dn1 om., Dn2 स, D8 यो, T8 4 G1 3 तु (for स्म) D2 यो युध्येद्गदया सह, D11 (second time) यो युध्येत मया सह

Colophon damaged in B3 — *Sub-parvan* K4 D2 T1-3 M2 4 गदायुद्ध, Bom ed गदा — *Adhy name* Ś1 K1-3 D8 दुर्योधनगर्जन, T1-8 M2 4 द्वंद्व युद्धसनाह, M3 गदायुद्धसनाह, Bom. Cal ed. युधिष्ठिर दुर्योधनसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) B2 6, B4 32, Dn D7 9 10 3, D3 4, S 33 — *Śloka no* K3 70, D9 71

32

1 T8 om the ref —[a]) B3 damaged from एवं up to न्यस्तश्चात्मा (in 9[c]) D1-3 G1 दुर्योधनो —[b]) D2 3 गर्जमानो, D8 °मान (for °माने) D11 S पुन (for मुहुर्मुहु) —[cd]) K2 3 B5 D1 5 युधिष्ठिरं च (K2 3 सु-, D1 तु) S वासुदेवोब्रवीत्क्रुद्धो युधिष्ठिरमिद वच

2 B3 damaged Before 2, G ins श्रीभगवान्, M2 4 वासुदेव Ś1 K D2-4 11 transp 2 and 3 —[a]) K3 स (submetric) (for नाम) Dn2 त्वय, D3 11 गदा, D4 [त्व]प्यय, T1 2 [त्व]प्याह, T4 G2 ह्याह (for ह्यय) S (except M1) क्रुद्धो (for युद्धे) —[b]) D3 T1 2 G2 M3 वारयेत् Ś1 D5 9 M1 4 त्वा (for त्वां) K4 G3 युधिष्ठिर, D8 M4 र —[c]) K3 G2 चापि, B1 2 4 D1 2 5-10 चैव (for वापि) — After 2, Ś1 K D2-4 11 read 12[cd] for the first time, repeating it in its proper place

3 B3 damaged Before 3, D11 ins वासुदेव उवाच Ś1 K D2-4 11 transp 2 and 3 —[a]) T1 2 व्याहृत (for साहस) —[b]) Dn वा कृतम्, T1 2 साहसम्, M3 व्यावृतम् (for व्याहृतम्) —[d]) D5 राजन् (for राजा) D11 भवान्राजा भवत्विति — After 3, D6 8 read 12[cd], substituting for it line 4 of 201* in its proper place

4 B3 damaged —[a]) D1 M2 एकेन (for एतेन) T1 2 G2 निकृता, M1 विहिता (for हि कृता) D11 शिक्षा, Ca (gloss अभ्यास) योग्या (as in text), Cv (gloss युद्धयोग्यक्रिया, अभ्यास इत्यर्थ) योक्ता —[b]) K4 [इ]त्र, D2 च (for [इ]ह) D8 11 चतुर्दश — After 4[b], D5 ins

199* यस्त्वया हि कृत पूर्वं भीमसेनजिघांसया ।
तस्याद्य कार्यवृत्तस्य वाक्यस्यानृण्यता व्रज ।

[(L 1) post half = 4[d]]

— D5 om. 4[c]-6[d] —[c]) D9 G2 आयासे T2 M3 पुरुषो K1 आयास पुरुषो राजन्, M1 आयसै पुरुषै राजन् —[d]) S वधेप्सया

C 9 1831
B 9. 31 6
K 9. 31 5

साहसं कृतवांस्त्वं तु ह्यनुक्रोशान्नृपोत्तम ॥ ५
नान्यमस्मानुपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ।
ऋते वृकोदरात्पार्थात्स च नातिकृतश्रमः ॥ ६
तदिदं द्यूतमारब्धं पुनरेव यथा पुरा ।
विषमं शकुनेश्चैव तव चैव विशां पते ॥ ७
बली भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः ।
बलवान्वा कृती वेति कृती राजन्विशिष्यते ॥ ८
सोऽयं राजंस्त्वया शत्रुः समे पथि निवेशितः ।
न्यस्तश्चात्मा सुविषमे कृच्छ्रमापादिता वयम् ॥ ९
को नु सर्वान्विनिर्जित्य शत्रूनेकेन वैरिणा ।
पणित्वा चैकपाणेन रोचयेदेवमाहवम् ॥ १०
न हि पश्यामि तं लोके गदाहस्तं नरोत्तमम् ।
युध्येद्दुर्योधनं संख्ये कृतित्वाद्धि विशेषयेत् ॥ ११
फल्गुनं वा भवन्तं वा माद्रीपुत्रावथापि वा ।
न समर्थानहं मन्ये गदाहस्तस्य संयुगे ॥ १२
स कथं वदसे शत्रुं युध्यस्व गदयेति ह ।

---

5 D_5 om. 5 (cf v l 4)　B_3 damaged　— ^{b}) K_4 D_{2-4} $_{11}$ अस्मासु,　$T_{3.4}$ $G_{1\ 3}$ °द्धि (for °भिर्)　D_3 पुरर्षभ　— D_{11} om 5^c–6^b　— ^{c}) $D_{1\ 8}$ तूर्णं, D_3 $T_{1\ 3.4}$ G M_{1-3} यत्त्वम्,　T_2 M_4 यस्त्वम् (for त्व तु)　— ^{d}) D_2 S अनु (for ह्यनु-)　D_4 नरोत्तम

6 D_5 om 6 (cf v l 4), D_{11} om 6^{ab} (cf v l 5)　B_3 damaged　— ^{a}) K_2 corrupt.　B_1 D_2 अस्मात्,　B_5 Dn अद्य (for अस्य)　K_3 प्र-,　B_1 न, D_2 नु (for [अ]नु)　D_3 नान्य पश्यामि भीमाद्धि;　S न चान्यमस्य ($T_{1\ 2}$ °द्य) पश्यामि　— ^{b}) B_1 प्रतियोद्धा महाहवे　— ^{d}) K_4 ह एव (for च नाति-)

7 B_3 damaged　— ^{c}) $D_{2\ 11}$ वृत्त हि,　M_1 विषम. (for °म)　K_4 तु (for च)　D_1 विषम सकुल क्लिष्ट; D_5 म धार्तराष्ट्रस्य,　T_4 शकुनिं विषमे चैव　— ^{d}) D_6 यथापूर्वं;　$T_{1\ 2}$ भवतैव (for तव चैव)　S (except G_1) विशेषत (for विशां पते)

8 B_3 damaged　— ^{a}) D_7 बलभीम　$D_{3\ 11}$ महाबाहु (for समर्थश्च)　— ^{b}) S राजन (for राजा). — T_3 reads 8^{cd} twice　— ^{c}) $D_{1\ 6}$ बलवांश्च,　$T_{1\ 2}$ °वान्यं,　T_3 (second time) सोय राजन् (for बलवान्वा) K_3 $D_{1\ 4\ 8}$ T_3 (both times) M च (for the second वा)　$D_{3.11}$ बलं कृत्वापि सुमहत्,　D_5 बलिनामपि सर्वेषां — ^{d}) $D_{1\ 9}$ विशां पते (for विशिष्यते)

9 B_3 damaged up to न्यस्तश्चात्मा　— ^{a}) M_1 यो (for सो)　G_3 राजा (for राजस्)　T_3 शक्त (for शत्रु)　— ^{b}) Ś1 K_1 विशेषत,　K_2 निवेषत,　D_2 नियोधित (for निवेशित)　— D_5 om 9^{cd}　— ^{c}) D_2 नृपश (for न्यस्तश्)　G_3 [अ]थ;　M_1 तु (for सु) $D_{1\ 7\ 9}$ न्यस्तश्चास्मासु विषमे (D_1 °म),　$T_{3.4}$ °स्मास्य विषय　— ^{d}) T_3 $G_{1.3}$ एवम् (for कृच्छ्रम्)　T_3 आमादिता;　C_3 आपा° (as in text)　D_1 कृच्छ्रे च पतित स्थ,　T_4 एवात्मा पतिता वयं

10 ^{a}) S (except T_1) हि (for नु)　T_3 विनिश्चित्य (for °र्जित्य)　— ^{b}) D_4 शत्रुणा,　D_5 शत्रुम् (for शत्रून्)　M_1 नैकेन　K_2 वैरिण,　D_8 °णा　— After 10^b, $D_{2\ 4\ 6\ 8\ 10}$ ins 200*　D_4 reads 10^{cd} twice — ^{c}) $D_{6\ 8\ 10}$ [ए]व (for [ए]क-)　D_2 -चाणेन (for -पाणेन)　D_4 (second time) पणेनैव पणित्वा वै,　$T_{3.4}$ $G_{2\ 3}$ पति($T_{3.4}$ °रि)त्वा चैकबाणेन;　G_1 पतितश्चैव बाणेन — ^{d}) $T_{2\ 3}$ G शोचयेद् (for रोच°)　D_6 ध्रुवम् (for एवम्)　G_2 आहवे　$D_{3\ 11}$ रोचयेदेव साहस,　D_4 (second time) को न रोचेदेवमाहव (hypermetric) — $B_{1\ 2\ 5}$ Dn $D_{1\ 5\ 7\ 9}$ subst. for 10^{cd}　$D_{2\ 4\ 6\ 8\ 10}$ ins after 10^b

200* कृच्छ्रप्राप्तेन च तथा हारयेद्राज्यमागतम् ।

[B_2 कृच्छ्रे (for कृच्छ्र)　Dn -प्राप्त न]

11 ^{a}) $T_{1\ 2}$ लोकेस्मिन् (for त लोके)　— For 11^b–12^d, $B_{1\ 2\ 5}$ Dn D_{5-10} subst 201*　— ^{b}) K_4 B_3 $D_{2\ 8}$ नरोत्तम,　D_{11} नराधिप,　T $G_{1\ 3}$ M_{2-4} नरेश्वर (for नरोत्तमम्)　G_2 गदाहस्तस्य संयुगे (= 12^d)　— B_3 damaged for 11^{cd}　— ^{c}) K_4 B_4 $D_{3\ 4\ 11}$ $T_{1\ 2}$ M योद्ध;　$T_{3\ 4}$ G योद्धुं (for युध्येद्)　T_4 $G_{2\ 3}$ $M_{1\ 3}$ सखे;　$M_{2\ 4}$ युद्धे　— ^{d}) $K_{2\ 3}$ वा,　T_3 तु (for हि) G_1 विभीषयन् (for विशेषयेत्)　D_4 योधयेदजित रणे, T_4 कृत्वा विषमफल्गुना (sic),　G_2 ऋते भीम जगत्त्रये,　G_3 कृती कृतिविभीषयन्

12 G_2 om 12–13　— ^{a}) $K_{3\ 4}$ D_{2-4} $_{11}$ फाल्गुनो (K_3 °नं),　S (G_2 om) फल्गुनो　$D_{2\ 3.11}$ [ऽ]थ (for वा)　K_4 D_{2-4} $_{11}$ $T_{1\ 4}$ $G_{1\ 3}$ भवान्वापि (T_4 G_3 °थ) (for भवन्त वा)　— ^{b}) T_4 माद्रीपुत्रम्　K_4 B_4 तथा (for अथ)　— Ś1 K D_{2-4} $_{11}$ read 12^{cd} for the first time after 2,　$D_{6\ 8}$ after 3.　— ^{d}) T_3 गदाहस्तं सु.

एकं च नो निहत्याजौ भव राजेति भारत ॥ १३
वृकोदरं समासाद्य संशयो विजये हि नः ।
न्यायतो युध्यमानानां कृती ह्येष महाबलः ॥ १४
भीम उवाच ।
मधुसूदन मा कार्षीर्विषादं यदुनन्दन ।
अद्य पारं गमिष्यामि वैरस्य भृशदुर्गमम् ॥ १५
अहं सुयोधनं संख्ये हनिष्यामि न संशयः ।
विजयो वै ध्रुवं कृष्ण धर्मराजस्य दृश्यते ॥ १६
अध्यर्धेन गुणेनेयं गदा गुरुतरी मम ।
न तथा धार्तराष्ट्रस्य मा कार्षीर्माधव व्यथाम् ॥ १७
सामरानपि लोकांस्त्रीन्नानाशस्त्रधरान्युधि ।
योधयेयं रणे हृष्टः किमुताद्य सुयोधनम् ॥ १८
संजय उवाच ।
तथा संभाषमाणं तु वासुदेवो वृकोदरम् ।

C 9 1910
B 9 32 22
K 9 33 22

संयुगे — For 11^b–12^d, B1.2 5 Dn D1 5–10 subst

201* योऽद्य दुर्योधन रणे ।
गदाहस्त विजेतुं वै शक्त स्यादमरोऽपि हि ।
न त्वं भीमो न नकुल सहदेवोऽथ फल्गुन ।
जेतु न्यायेन शक्तो वै कृती राजा सुयोधन ।

[(L 2) D1 -युद्धे, D8 -हस्ते (for -हस्त) B5 विनिर्जेतु, Dn1 विजेतु हि (for °तु वै) —(L 3) MSS फाल्गुन —(L 4) Dn1 D1 शक्ता]

13 G2 om 13 (cf v 1 12) —^a) D5 तं (for स) Ś1 वाहसे (sic), K 8 भापसे (for वदसे) T3 शत्रून, M8 शत्रुर् (for शत्रुं) —^b) B1 2 D1 5-10 हि, Dn2 च (for ह) K2 युध्यस्व गदयेत्यह, Dn1 °स्व विगत ज्वर —^c) T1 2 M चा(M वा)स्मान्, T3 G1 3 वा त्व, T4 वाद्य (for च नो) —^d) D5 भाषित (for भारत)

14 G2 reads 14^ab twice —^b) Ś1 समयो, K2 3 समर्यो (for संशयो) K2 D3 T2 G1 2 (both times) 3 M विजयो, B3 D7 9–11 वै जये (for विजये) D3 T4 मम, T1 [s]पि न (for हि न) T3 रणेसिन्स शयो मम —^c) T3 ध्यायतो (for न्या°) Dn1 युध्यमानस्य —^d) Dn1 corrupt D8 कृतोत्येष, D11 कृतीत्येष B5 Dn2 सुयोधन (for महाबल) — After 14, K3 4 B1 5 D (except D11, D8 marg) ins

202* एक वास्मान्निहत्य त्व भव राजेति वै पुन ।
नून न राज्यभागेप्सा पाण्डो कुन्त्याश्च सतति ।
अत्यन्तवनवासाय सृष्टा भैक्ष्याय वा पुन ।

[B5 D4 om line 1 —(L 1) D6 च (for वा) Dn1 एक च नो निहत्याजौ (=13^c), D3 एक च चास्मान्नित्यर्थ (sic) (for the prior half) —(L 2) K3 च (for न) K3 -मार्गेय, D5 -लाभेप्सा (for मार्गेप्सा) D5 सतते —(L. 3) B5 अत्यर्थ, D5 अत्यत (for अत्यन्त-). D5 तथा (for सृष्टा) K8 D6 8 भैक्षाय]

15 Ś1 K1 3 भीमसेन (for भीम) —^a) D5 यदुनदन (for मधुसूदन) —^b) D8 11 संशयं, T4 विवार्द (for विपाद) D5 मधुसूदन, S (except T2) यदुपुंगव (for °नन्दन) —^d) S [अ]स्य सु (for भृश) D5 चिरवैरस्य माधव

16 D4 om 16 —^a) D8 11 transp अहं and सुयोधन Ś1 K1 3 युद्धे, T4 G2 3 M संख्ये —^b) D5 हनिष्यामि D8 सशय —^c) Ś1 K1–3 M8 वा; D2 नो (for वै) K4 B D (except D2 8 11, D4 om) T G M1 ध्रुव —^d) T4 धर्मराजेह (for °जस्य) K4 D2 धीमत, D8 पश्यते (for दृश्यते)

17 ^a) K3 अद्य तेन (sic), D6 अप्यर्धेन (for अध्य°) D4 [अ]य, T4 G3 [ए]व, G1 [ए]व (for [इ]य) T8 अद्यास्य भेत्स्यति शिरो, G2 एन न गणये कृष्ण —^b) K3 8 B2 T8 M1 गुरुतरा —^c) T8 शतधा (for न तथा) —^d) D5 कुर्यान्मा, D8 *कार्षीर् (for मा कार्षीर्) G1. 3 मनसि (for माधव) — After 17, B D (except D11, D8 marg) S ins

203* अनया गदया चाह सयुगे योद्धुमुत्सहे ।
भवन्त प्रेक्षका सर्वे मम सन्तु जनार्दन ।

[(L 1) G2 3 सो (for च) B (except B3) Dn D1. 8–10 अहमेत (B4 D1 5 8 नं) हि गदया, M अहमेतेन (M8 वैन) गदया (for the prior half) D2 आहवे (for उत्सहे) —(L 2) D1 सतु (for सर्वे) D1 सर्वे, G2 तस्य (for सन्तु)]

18 ^b) G1 -शक्ति (for -शस्त्र) D8 4 11 अपि (for युधि) —^c) D6 वारयेयं (for योध°) B D (except D2 8 11) कृष्ण (for हृष्ट) —^d) Ś1 K1 किमुतैक; D8 किमु नाथ — After 18, D4 ins an addl. colophon.

C 9 1910
B. 9 33 23
K. 9 33 22

हृष्टः संपूजयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १९
त्वामाश्रित्य महाबाहो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
निहतारिः स्वकां दीप्तां श्रियं प्राप्तो न संशयः ॥ २०
त्वया विनिहताः सर्वे धृतराष्ट्रसुता रणे ।
राजानो राजपुत्राश्च नागाश्च विनिपातिताः ॥ २१
कलिङ्गा मागधाः प्राच्या गान्धाराः कुरवस्तथा ।
त्वामासाद्य महायुद्धे निहताः पाण्डुनन्दन ॥ २२
हत्वा दुर्योधनं चापि प्रयच्छोर्वीं ससागराम् ।
धर्मराजाय कौन्तेय यथा विष्णुः शचीपतेः ॥ २३
त्वां च प्राप्य रणे पापो धार्तराष्ट्रो विनङ्क्ष्यति ।
त्वमस्य सक्थिनी भङ्क्त्वा प्रतिज्ञां पारयिष्यसि ॥ २४
यत्नेन तु सदा पार्थ योद्धव्यो धृतराष्ट्रजः ।
कृती च बलवांश्चैव युद्धशौण्डश्च नित्यदा ॥ २५
ततस्तु सात्यकी राजन्पूजयामास पाण्डवम् ।
विविधाभिश्च तं वाग्भिः पूजयामास माधवः ॥ २६
पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च धर्मराजपुरोगमाः ।
तद्वचो भीमसेनस्य सर्वे एवाभ्यपूजयन् ॥ २७
ततो भीमबलो भीमो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।
सृञ्जयैः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ २८
अहमेतेन संगम्य संयुगे योद्धुमुत्सहे ।

---

19 M1 om the ref After the ref, B5 (lines 1–7 only) Dn D6 ins a passage given in App I (No 2) — a) Ś1 K1 B6 सभाषमाणस्, K2 °मान, Dn3 D6 °माणे, D1 सजल्पमानं (for सभाषमाणं). D1 त (for तु) S त वचा भाषमाण(M1 वासुदेव)स्तु — b) M1 भाषमाणं (for वासुदेवो) — B6 om 19cd — c) Ś1 K1–3 D1 सहृष्ट, B1 कृष्ण स (for हृष्ट स)

20 Before 20, T3 4 G2 3 ins श्रीभगवान्, M2 4 वासुदेव — a) T2 4 M आसाद्य (for आश्रित्य) D6 महाराज (for °बाहो) — c) T3 तु ता (for स्वका) — d) Ś1 D11 Ca प्राप्ता S (except M1) श्रिय प्रा(T2 °यमा)प्तोत्यसंशय (T1 G3 M2–4 °य)

21 a) K4 [अ]पि (for वि) — b) D1 3 T2 धार्तराष्ट्र (for धृत°) Ś1 K1 वने, D2 [अ]धुना (for रणे)

22 a) Dn T2 M3 कलि(T2 °ङ्गि)ग, D2 3 M1 कालिं(D2 °ङ्गि)गा, T3 कलिंगा M4 मगधा — c) K2 D8 आश्रित्य (for आसाद्य) M1 वुद्धे (for युद्धे) D2 त्वया च निहता युद्धे — d) D5 नदने (for नन्दन)

23 a) G1 सुयोधन — c) Ś1 K1–3 धर्मराजस्य. — d) D1 शचीपतिं D2 प्रयच्छ स्व सुवर्चस, S सशैल वनकाननां (M2–4 °का)

24 a) K3 त्वा T1 2 तु प्राप्य, M3 प्राप्य स (for च प्राप्य) K4 D2 पार्थं, D5 पार्थो (sic) (for पापो) — b) D1 3 S विनश्यति (for विनङ्क्ष्यति) — c) T2 अद्य (for अस्य) K1 D2 4 6 सक्थिनीं, K2 3 सक्थि (K3 °क्थि)नी; B2 4 5 D1 शक्थि(D1 °क्ति)नी (for सक्थिनी) M1 भित्त्वा T3 4 G1 3 त्वमद्य युधि त हत्वा (G1 भंक्त्वा) — d) K4 B Dn D1 2 4–10 T2 G2 3 पार(D2 °ल)यिष्यसि D3 11 प्रतिज्ञापारमेष्यसि

25 a) D8 प्रयत्न (for यत्नेन) S हि त्वया (T1 G1 सदा) (for तु सदा) — cd) B2 सुकृती (for कृती च) D1 [अ]पि (for [ए]व) B. नित्यश, D8 सर्वदा, D11 वीर्यवान् (for नित्यदा) S कृती च युद्धशौण्डश्च बलवां श्चापि (T1 2 M °श्चैव) पार्थिव — After 25, B6 ins lines 8–38 of the passage given in App I (No 2)

26 B5 om 26–28 M2 om 26a–27b Before 26, M3–4 ins संजय — a) K4 च (for तु) T1 2 पाडव (for सात्यकी) D2 ततस्तु सर्वे राजान — b) K2 पूरयामास, D2 पूजयतश्च (for °यामास) T1 2 केशव (for पाण्डवम्) — B1 Dn D1 5–10 om 26cd — c) G2 विजयाभिश् (sic) (for विविधा°) T1 2 विविधा भरणस्रग्भिर् — d) D2 पूजयामासु पाडवा (sic), S (M2 om) भीमसेनं जने(G2 नरे)श्वर (G1 °र, M1 3 4 °र)

27 B5 om 27, M2 om 27ab (for both, cf v l 26) — a) K1 D2 4 पचाला — b) D2 ये च राज°, M3 धर्मात्मज (for धर्मराज) — d) D5 [अ]भिपूजयन्, T3 एपू° (for [अ]भ्यपू°)

28 B5 om 28 (cf v l 26) — a) K2 3 तत्र, G1 3 तदा (for ततो) — b) D2 3 11 अभाषत (for अथाब्रवीत्) — c) K4 संजयै

29 Before 29, T1 2 G1 3 ins भीम — a) Dn1 एवेह, T3, 4 G1 3 एकेन, G2 एकश्च (for एतेन) K4 अहमेकेन तेन संगम्य (hypermetric) — d) D3 11 मा मय, D7 9 समेय, T3 4 G एष मां (by transp)

न हि शक्तो रणे जेतुं मामेष पुरुषाधमः ॥ २९

अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निहितं हृदये भृशम् ।
सुयोधने धार्तराष्ट्रे खाण्डवेऽग्निमिवार्जुनः ॥ ३०

शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम् ।
निहत्य गदया पापमद्य राजन्सुखी भव ॥ ३१

अद्य कीर्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्ये तवानघ ।
प्राणाञ्श्रियं च राज्यं च मोक्ष्यतेऽद्य सुयोधनः ॥ ३२

राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतम् ।
स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ॥ ३३

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
उदतिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ ३४

तमेकाकिनमासाद्य धार्तराष्ट्रं महाबलम् ।
निर्यूथमिव मातङ्गं समहृष्यन्त पाण्डवाः ॥ ३५

तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
भीमसेनस्तदा राजन्दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ३६

राज्ञापि धृतराष्ट्रेण त्वया चास्मासु यत्कृतम् ।
स्मर तद्दुष्कृतं कर्म यद्वृत्तं वारणावते ॥ ३७

द्रौपदी च परिक्लिष्टा सभामध्ये रजस्वला ।　C 9 1931 B 9 33 41 K 9 33 41

---

30 D1 reads 30^{b}–31^{a} on marg — ^{b}) K3 D2 3 8 11 M1 8 निहत, T3 निहते, Ca निहितं (as in text) T1 3 4 हृच्छयं, T2 M हृच्छय, G1. 3 हृद्गत (for हृदये) Dn D1 4 चिर, T3 ध्रुव, G3 मम (for भृशम्) — ^{c}) G2 दुर्योधने (for सुयो°) Dn1 परिक्रोधात्, D2 धार्तराष्ट्र, D11 राष्ट्रराष्ट्रे (sic) (for धार्त°) — ^{d}) K2 D4 पाडवे

31 D1 reads 31^{a} on marg — ^{a}) D2 हरिष्यामि (for [उ]द्धरि°) — ^{b}) T3 पार्थिव (for पाण्डव) D6 S हृद्गतं (for हृच्छयम्) — ^{c}) D7 निहन्मि (for °त्य) Dn1 निहत्य धार्तराष्ट्र त्वम्, T3 4 G निहते गदया पापे — ^{d}) D. सद्यो (for अद्य) B5 M1 सुयोधन, D4 सुखी भव

32 ^{a}) D2 माला — ^{b}) T2 प्रतिमोच्य, M °योक्ष्ये (for °मोक्ष्ये) — ^{c}) Ś1 K1–3 श्रेयश्च, Dn प्रिय (for श्रिय) D1 8 राष्ट्र (for राज्य) — ^{d}) M स (for ऽद्य)

33 ^{a}) S (except T1 G1) तु (for च) D11 राष्ट्रराष्ट्रो (sic) (for धृत°) K3 [ऽ]न्य, D2 [ऽ]सौ, D4 तु (for ऽद्य) — ^{b}) S निपातित (for मया हतम्) — ^{c}) M संस्मरति (for स्मरिष्यति) T3 स्वय, T4 G2 मय (for [अ]शुभं) — ^{d}) D3 यत् (for तत्)

34 Before 34, M ins संजय — ^{b}) D5 आदाय (for उद्यम्य) T1. 3 4 G2 M भारत (for वीर्यवान्) — ^{c}) D2–4. 11 S अवा(D3 11 T1 2 °था-, G2 °व)तिष्ठत (for उद°) — ^{d}) K4 D4 7 10 T1 4 G1 3 M2 3 [आ]ह्वयत् — After 34, K1 3 B D (except D11, D3 marg) ins

204* तदाह्वानममृष्यन्वै तव पुत्रोऽतिवीर्यवान् ।
प्रत्युपस्थित एवाशु मत्तो मत्तमिव द्विपम् ।
गदाहस्तं तव सुतं युद्धाय समुपस्थितम् ।
ददृशुः पाण्डवाः सर्वे कैलासमिव शृङ्गिणम् ।

[(L 1) K3 अमृश्यन् — (L 2) D1 मध्ये मत्त (for मत्तो मत्तम्) — K1 om lines 3–4 — (L 4) post half = 36^{b} K3 B1 D5 8 कैलाशम्, D2 कैळासम् K3 शृगिग यथा (for इव शृङ्गिणम्)]

— B5 cont 205*

35 D1 8 om (hapl.) 35^{a}–36^{b} — ^{a}) Ś1 D3 11 नियूथम्, B1–3 Dn D5–7 9 10 वियूथम्, T3 निर्व्योहम्, T4 G3 निर्व्यूढम्, G1 निर्व्यूहम्, G2 M2 निर्यूढम् (for °थम्) — ^{d}) G3 समदिश्यत (for °हृष्यन्त) D11 T4 G2 M3 समहृष्य(G2 नह्य)त पांडव — B2 D2. 8 (marg) 4–7 9 10 ins after 35 B5 cont after 204*

205* न संभ्रमो न च भयं न च ग्लानिर्न च व्यथा ।
आसीद्दुर्योधनस्यापि स्थितः सिंह इवाहवे ।

[(L 1) D6 संत्रासो (for संभ्रमो) D5 ग्लानिर्भय (for °र्न च) — (L 2) D6 सूर्य (for सिंह)]

36 D1. 8 om 36^{ab} (cf. v l 35) — ^{a}) D4 om from तमुद्यत up to शकुने (in 38^{d}) B2 3 Dn D5–7 9 10 T1 समुद्यत- (for तमु°) — ^{b}) B1. 4 5 D3 5 6. 11 कैलाशम्, D2 कैळासम् K3 शृगिन — ^{c}) B4 D6 T2 3 G1 3 M1 तथा (for तदा) — ^{d}) Ś1 K1 2 सुयोधनम्

37 D4 om 37 (cf. v l 36) Before 37, T3 4 G ins भीमः — ^{a}) G3 राष्ट्राच् (for राज्ञा) K4 D2 हि, S च (for [अ]पि) — ^{b}) D11 [अ]स्मासु च (by transp) — ^{c}) K4 D1 स्मरस् (for स्मर) D3 स्व

C 9 1932
B 9 33 44
K 9 33.44

द्यूते यद्विजितो राजा शकुनेर्बुद्धिनिश्चयात् ॥ ३८
यानि चान्यानि दुष्टात्मन्पापानि कृतवानसि ।
अनागःसु च पार्थेषु तस्य पश्य महत्फलम् ॥ ३९
त्वत्कृते निहतः शेते शरतल्पे महायशाः ।
गाङ्गेयो भरतश्रेष्ठः सर्वेषां नः पितामहः ॥ ४०
हतो द्रोणश्च कर्णश्च हतः शल्यः प्रतापवान् ।
वैरस्य चादिकर्तासौ शकुनिर्निहतो युधि ॥ ४१
भ्रातरस्ते हताः शूराः पुत्राश्च सहसैनिकाः ।
राजानश्च हताः शूराः समरेष्वनिवर्तिनः ॥ ४२
एते चान्ये च निहता बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्धतः ॥ ४३
अवशिष्टस्त्वमेवैकः कुलघ्नोऽधमपूरुषः ।
त्वामप्यद्य हनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥ ४४
अद्य तेऽहं रणे दर्पं सर्वं नाशयिता नृप ।
राज्याशां विपुलां राजन्पाण्डवेषु च दुष्कृतम् ॥ ४५

दुर्योधन उवाच ।

किं कत्थितेन बहुधा युध्यस्वाद्य मया सह ।
अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां वृकोदर ॥ ४६
किं न पश्यसि मां पाप गदायुद्धे व्यवस्थितम् ।
हिमवच्छिखराकारां प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ४७

(for वद्) K3 D10 T3 दुष्कर, B2 स्वं कृत (for दुष्कृत) —^{d}) Ś1 K1 2 कृत, K3 B1 D5–7 9 10 भूर्त, D8 दत्त, T4 G2 युक्त (for वृत्त) B4 यत्कृतं पाप कर्मणा

38 D4 om up to शकुने (cf v l. 36) K3 om 38^a–44^b —^{a}) T2 सु (for च) Kumbh ed परा मृष्टा (for परिक्लिष्टा) —^{b}) D2 रजस्वला —^{c}) D2 T3 द्यूतेन, D11 T1 2 G1 3 द्यूते च, T4 विरले (sic) (for द्यूते यद्) Ś1 K1 निर्जितो, T G वञ्चितो (for विजितो) Dn1 D8 G3 राजन् (for राजा) M1 3 द्यूते यदि जितो राजा —^{d}) S -लाघवात् (for -निश्चयात्)

39 K3 om 39 (cf v l 38) —^{a}) D2 दुष्टानि, D8 11 M2 दुष्टात्मा (for °त्मन्) —^{b}) T3 तथा, T4 G1 3 तदा (for असि) —^{c}) M3 corrupt. T1 2 पार्थेषु यत्कृत स्त्वागस्, T3 4 G M1 2 4 पुरा पार्थेष्वनागसु —^{d}) D11 M2–4 तेषां (for तस्य) Dn2 D4 T3 महाफल, D2 महत्फळ

40 K3 om 40 (cf v l 38) —^{a}) D6 11 यत् (for त्वत्) —^{b}) D8 11 महामना (for °यशा) —^{c}) D4 om. from गाङ्गेयो up to शल्य (in 41^b) K2 M3 भरतश्रेष्ठ —^{d}) B2 हि (for न)

41 K3 om 41 (cf v l 38) D4 om up to शल्य (cf. v l 40) —^{a}) B1 G3 M1 3 ततो (for हतो) —^{b}) M2 शल (sic) (for हत) S च वीर्यवान् (for प्रताप°) —^{c}) Ś1 K1 2 वैरार्मं (for वैरस्य) Ś1 K (K3 om) [अ]पि (for [आ]दि) T1 2 G M वैराग्नेरादिकर्ता च, T3 चैवेदाश्च त्रिगर्ताश्च —^{d}) D6–10 रणे (for युधि) S शकुनिर्विनिपा(G2 M °श्च निपा ; G3 °युधि पा)तित

42 K3 om 42 (cf v l 38) —^{a}) D4 च, G3 नि (for ते) — Ś1 K2 D1 T4 G2 3 om (hapl.) 42^{bc} K1 om 42^{bcd} —^{b}) D10 सपुत्रा, D11 पुत्रास्तु (for °श्च) T2 G1 तव (for सह-) — T2 om 42^{cd} —^{c}) D4 शूद्रा (for शूरा) —^{d}) T1 सर्वे युद्धाभिनंदिन

43 K3 om. 43 (cf. v l 38) —^{ab}) D11 अन्ये (for एते) D2 S (except M1) transp निहता and बहव D6 बहव (for निहता) D8 क्षत्रिया (for बहव) B3 Dn क्षत्रिया युधि D5 क्षत्रिया निहता रणे (for 43^b) —^{c}) D6 प्रातीकामी, D7 9 प्रीति°, T1 प्रातिगामी (for °कामी) D1 हत, T4 तदा, M1 तत (for तथा) K4 D2 G3 कामो (sic) (for पापो) —^{d}) D1 T4 -कृत्तम, T3 G3 M1 -कृत्तत (for -कृद्धत)

44 K3 om 44^{ab} (cf. v l 38) —^{b}) D2 कुळघ्नो T2 यम, T4 M3 4 [ऽ]धर्म- (for ऽधम) —^{c}) D2 एवाद्य, D11 अद्य नि- (for अप्यद्य) D6 गमिष्यामि, M1 वधि° (for हनि°)

45 ^{a}) K3 T2 ह (for ऽह) —^{c}) D2 विफळा, T2 विपुळा K2 चैव, T1 2. 4 G1 2 M2–4 चापि, M1 पाप (for राजन्) T3 राज्याश्च विपुळाश्चापि (sic) —^{d}) B2 सु, M2–4 तु (for च) S (except T3) दुष्टता (for दुष्कृतम्)

46 After the ref, B2 ins 206* —^{a}) K4 T G1 3 M4 कत्थनेन (for कत्थितेन) B D (except D2 8 11) T3 4 G1 3 M3 4 बहुना (for °धा) G2 बहुना किं प्रलापेन —^{b}) K2 om. युध्य —^{c}) D3 transp ते and ऽहं T2 हनिष्यामि (for विने°).

गदिनं कोऽद्य मां पाप जेतुमुत्सहते रिपुः ।
न्यायतो युध्यमानस्य देवेष्वपि पुरंदरः ॥ ४८
मा वृथा गर्ज कौन्तेय शारदाभ्रमिवाजलम् ।
दर्शयस्व बलं युद्धे यावत्तत्तेऽद्य विद्यते ॥ ४९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पाञ्चालाः सहसृञ्जयाः ।
सर्वे संपूजयामासुस्तद्वचो विजिगीषवः ॥ ५०
तं मत्तमिव मातङ्गं तलशब्देन मानवाः ।
भूयः संहर्षयामासू राजन्दुर्योधनं नृपम् ॥ ५१
बृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया हेषन्ति चासकृत् ।
शस्त्राणि संप्रदीप्यन्ते पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ५२ C 9 1946 B 9 33 58 K 9 33 58

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

---

47 ^{a}) B1 3 नु (for न) K4 M मा (for मां) B4 S पार्थं (for पाप) — ^{b}) D4 S गदापाणि(D1 हस्त)मवस्थित — D4 reads 47^{cd} twice — ^{c}) K2 3 D1 5 11 T3 M1 हिमवच्छिखराकार, D3 4 (both times) °पराकारा

48 ^{a}) B1 मे, M1 मा (for मां) K4 D2 S पार्थं, D3 युद्धे (for पाप) — ^{b}) K4 B (except B3) D5–7 9 10 हन्तुम्, D2 T3 G3 योद्धुम् (for जेतुम्) Ś1 K1. 2 G3 M3 4 रिपु — ^{c}) D11 युध्यमानस्तु, S (except G3) °मानश्च (for °मानस्य) — ^{d}) T3 इव (for अपि) B4 G3 पुरदर — B5 Dn D9 ins after 48 B2 after the ref. before 46

206* यदेतत्कथित पूर्वं मदीयं दुर्विचेष्टितम् ।
सर्वं तच्च च मे किंचिच्छङ्कित कर्तुमेव हि ।
अरण्ये चापि वसतिं दास्य च परवेश्मसु ।
तथा रूपविपर्यासमकरिष्यमहं बलात् ।
हताश्च बान्धवास्तुभ्यं क्षयस्तुल्योऽयमावयो । [5]
पतन संप्रति तु मे यदि नाम भवेद्युधि ।
तदतिश्लाघ्यमेव स्यात्कालो वा तत्र कारणम् ।
अद्यापि हि न मे जेता धर्मेणास्ति रणाजिरे ।
छद्मना यदि जेष्यथ्यमकीर्तिं स्यास्यति ध्रुवम् ।
अधर्म्या वायशस्या च पश्चात्तप्स्यथ वै ध्रुवम् । [10]

[(L 3) B2 अरण्यवास- (for °ण्ये चापि) — (L. 4) B2 5 कारितास्तु मया बलात् (for the post. half) — (L 5) B2 कृताश्च (for हताश्च) — (L. 6) B2 पतित (for पतन) B2 न (for तु) — (L 7) B2 पदवे (sic) (for तदति) — (L 8) B2 5 transp हि and न Dn1 भवद् (sic) (for जेता) — (L 9) B2 5 Dn2 वा वि (for यदि) B2 5 कीर्ति स्यास्यति वा (B5 वो) ह्युत्र (B2 भुवि) (for the post. half) — (L 10) B2 5 च (for वा) Dn2 प्राप्स्यथ (for तप्स्यथ)]

49 Before 49, K4 ins दुर्योधन — ^{a}) T2 गर्ज्य Ś1 K B4 5 D2–4. 11 मा गर्ज कौंतेय वृथा — ^{b}) Ś1 K1 M1 शरदभ्रम् T G M2–4 शा(T2 3 श)रदाभ्र इवाफ(T2 4 G2 ज, T3 °घ, G1 3 च्छ)ल — ^{c}) M2–4 दर्शय त्व — ^{d}) B4 स्वय्यद्य, Dn तेद्यापि, D1 ते युधि, M ते(M2 त्व)येह (for तत्तेऽद्य) Ś1 K1–3 धर्ष्य(K2 °ल्य)ते, B3 D3 वर्तते T1. 2 4 G यावत्सासूक्ष्मि(T2 °स्त्वं नि)हन्मि ते, T3 त्वामभिनिहन्यसे

50 Before 50, S (except M3) ins संजय — ^{b}) B Dn D1. 5–10 पांडवा, D2 पांचाला· (for पाञ्चाला) D4 संजयै, D3 संजया — ^{d}) D3 ता वाचो (for तद्वचो)

51 Dn om 51^{ab} — ^{a}) B1–3 D1 5–10 G3 उन्मत्तम्, D2 मातंगम् (for तं मत्तम्) — ^{b}) D2 T2 तळ, T3 जय- (for तल-) K2 D2 11 मानव, S पार्थिवा (for मानवा) — ^{c}) T4 तदा (for भूय) Dn2 D2 संपूजयामासू (D2 °स), D11 संहर्षयामास — ^{d}) K2 D3 राजा (for राजन्) T3 दुर्योधनो D2 S द्विष, D3 नृप, D4 नृप· (for नृपम्)

52 ^{a}) Dn1 व्यूहति (for बृंहन्ति) S राजन् (for तत्र) — G3 om (hapl) from 52^{b} up to 9 33 1^{a} — ^{b}) B2 D1. 5 9 हेषंति — ^{c}) Ś1 K1. 3 संप्रदीर्यंते (K3 °त), D2. 10 दीप्यत, D4 समदीप्यत, T3 संप्रदृश्यते, M3 °दीयते (for दीप्यन्ते) — ^{d}) S (G3 om) यशस्विना (for जयैषिणाम्)

Colophon om in G3. — *Sub-parvan* K1 गदा, K4 D2 M1. 2 4 गदायुद्ध, Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश — *Adhy name* Ś1 K1–3 भीमदुर्योधनगर्जन, D2 Bom. Cal ed भीमसेन(D2 भीम)दुर्योधनसंवाद.; T1 2 वाग्युद्ध;

३३

C 9 1947
B 9 34 1
K 9 34 1

संजय उवाच ।

तस्मिन्युद्धे महाराज संप्रवृत्ते सुदारुणे ।
उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १
ततस्तालध्वजो रामस्तयोर्युद्ध उपस्थिते ।
श्रुत्वा तच्छिष्ययो राजन्नाजगाम हलायुधः ॥ २
तं दृष्ट्वा परमप्रीताः पूजयित्वा नराधिपाः ।
शिष्ययोः कौशलं युद्धे पश्य रामेति चाब्रुवन् ॥ ३
अब्रवीच्च तदा रामो दृष्ट्वा कृष्णं च पाण्डवम् ।
दुर्योधनं च कौरव्यं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ४
चत्वारिंशदहान्यद्य द्वे च मे निःसृतस्य वै ।
पुष्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः ।
शिष्ययोर्वै गदायुद्धं द्रष्टुकामोऽस्मि माधव ॥ ५
ततो युधिष्ठिरो राजा परिष्वज्य हलायुधम् ।
स्वागतं कुशलं चास्मै पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ६

M8 4 भीमविकत्थनं — *Adhy no* (figures, words or both) B1 Dn D9 4, B4 D2 33, D3 5, S (G3 om) 34 — *Śloka no* Dn 78, D7 56, D9 81, D11 53

33

1 G3 om 1^a (cf v 1 9 32 52) —^a) Dn1 यस्मिन् (for त°) —^b) B1 Dn D1 2 6 7–10 T1 G2 सुसवृत्ते, D11 सवृत्ते (submetric) (for सप्रवृत्ते) T2 भयानके, T3 4 G M भयावहे (for सुदारुणे) —^c) D1 उपाविष्टेषु —^d) K2 om (hapl) पाण्डवेषु

2 G2 reads 2^{ab} twice —^a) D1 ग्रामस् (sic) (for ततस्) K4 तल, D2 T2 ताळ D6 नाम, T1 2 M1 राजस् (for रामस्) T3 4 G2 (first time) ततस्तत्र (T4 °सो घोरे) महाराज —^b) K1 ततो (for तयोर्) K3 D3 4 11 T1 2 तयोर्युद्धमुपस्थित (K3 D4 °ते) —^c) D1 6 M3 तु, D11 स्व (for तत्) S युद्धम् (for राजन्) B5 यदृच्छयैवाजगाम —^d) B5 वनमाली (for आजगाम) K3 M2 महायुध, T1 3 4 G M1 महाबल (for हलायुध) — After 2, the sequence in M2 is as follows 6–9, 11–15, 10^{ef}, 3^{cd}, 10^{abcd}, 4–5

3 For the sequence in M2, of v 1 2 M2 om 3^{ab} —^b) K4 D1 जनाधिप (D1 °पा), D11 नरा**, T1 2 महाबला (T2 °लं), G2 च पार्थिवा (for नराधिपा) B1 2 5 Dn D1 2 6–10 पाडवा सहकेशवा — After 3^b, K3 B (except B1) D (except D11, D3 marg) ins.

207* उपगम्योपसगृह्य विधिवत्प्रत्यपूजयन् ।
पूजयित्वा तत. पश्चादिदं वचनमब्रुवन् ।

[(L 1) B5 पर्यपूजयन्, D1 प्रति° (for प्रत्य°)]

—^c) D2 कौशळ —^d) T3 पश्यताम्, M1 दृश्यताम् (for पश्य राम) M1 इव (for इति) B1 2 Dn D1 6–10 पार्थिव (Dn1 °व), B5 हे नृपा (for चाब्रुवन्)

4 For the sequence in M2, cf v 1 2 —^b) Ś1 K1 दृस (for कृष्णं) K2 B D (except D2) T1 G1 M स- (for च) —^c) D1 कौंतेय, D11 कौरव्य (for °व्य) —^d) D3 व्यवस्थित

5 For the sequence in M2, cf v 1 2 Before 5, S (except M1) ins राम —^a) T2–4 G M2–4 दिनानि, M1 त्वहानि (for अ°) —^b) S [अ]न्ये (for मे) K3 T2 3 निसृतस्य, D1 प्रस्थि° (for निःसृ°) S मे (for वै) —^c) D5 पुष्येन D1 सप्रासो (submetric) (for सप्रयातो) D3 वै (for ऽस्मि) —^d) T2 श्रवणेन समागत —^f) K4 पाडव (for माधव) — After 5, K3 B (except B1) D (except D2 11, D3 marg) ins

208* ततस्तदा गदाहस्तौ दुर्योधनवृकोदरौ ।
युद्धभूमिगतौ वीरावुभावेव विरेजतु ।

[(L 2) K3 B (except B1) D2 7 10 युद्धभूमि Dn अपि (for एव) K3 B1 2 D1 8 रराजतु, B5 [अ]भ्यनदत (for विरेजतु°)]

6 For the sequence in M2, cf v 1 2 Before 6, M4 ins सजय M3 reads 6^{ab} after 7^b —^a) D11 राम (for राजा) —^b) D11 गदायुधं (for हला°) — D5 om (hapl.) 6^c–7^b —^c) M1 कौशलं —^d) D2 यथोदय; D5 यथा तथा, D11 यथाविधि (for °तथम्).

कृष्णौ चापि महेष्वासावभिवाद्य हलायुधम् ।
सत्वजाते परिप्रीतौ प्रियमाणौ यशस्विनौ ॥ ७
माद्रीपुत्रौ तथा शूरौ द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
अभिवाद्य स्थिता राजन्रौहिणेयं महाबलम् ॥ ८
भीमसेनोऽथ बलवान्पुत्रस्तव जनाधिप ।
तथैव चोद्यतगदौ पूजयामासतुर्बलम् ॥ ९
स्वागतेन च ते तत्र प्रतिपूज्य पुनः पुनः ।
पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममब्रुवन् ।
एवमूचुर्महात्मानं रौहिणेयं नराधिपाः ॥ १०

परिष्वज्य तदा रामः पाण्डवान्सृञ्जयानपि ।
अपृच्छत्कुशलं सर्वान्पाण्डवांश्चामितौजसः ।
तथैव ते समासाद्य पप्रच्छुस्तमनामयम् ॥ ११
प्रत्यभ्यर्च्य हली सर्वान्क्षत्रियांश्च महामनाः ।
कृत्वा कुशलसंयुक्तां संविदं च यथावयः ॥ १२
जनार्दनं सात्यकिं च प्रेम्णा स परिषस्वजे ।
मूर्ध्नि चैतावुपाघ्राय कुशलं पर्यपृच्छत ॥ १३
तौ चैनं विधिवद्राजन्पूजयामासतुर्गुरुम् ।
ब्रह्माणमिव देवेशमिन्द्रोपेन्द्रौ मुदा युतौ ॥ १४ C 9 1964 B 9 34 16 K 9 34 15

---

7 For the sequence in M2, cf v 1 2 D2 om 7ab (cf v 1 6) —a) Ś1 K1 B2 D1 3-5 अपि (for चापि) —b) M2 हलायुधं (for हला°) — After 7b, M2 reads 6cd —c) D1 2 T G M1 3 4 पर (for परि) Ś1 K1-3 G1 प्री (G2 प्री) तं T1 2 प्रीत्या (for प्रीतौ) M2 स्वजाते परमप्रीतौ —d) Ś1 K1 2 4 B D2 T1 G1 प्रीयमाणौ (Ś1 K1 णौ) D M1 प्रियमाण, T2 णौ (for णौ) D2 11 यशस्विन, M1 हलायुध (for यशस्विनौ)

8 For the sequence in M2, cf v 1 2 —a) D T4 स्वसा (for तथा) G2 वीरौ (for शूरौ) —d) K1 2 रौहिणिद D2 महायुद्धे D4 प्रयातमब्रवन (sic)

9 For the sequence in M2, cf v 1 2 T4 om 9-10 —a) D3 T1 2 G1 2 [ऽ]पि D11 च (for ऽथ) —b) Ś1 K1-3 ते च (for तव) Ś1 K1 2 Dn1 D11 जनाधिप 2 (T4 om) पुत्रश्च तव नायक —c) T1 तौ तथैव (for तथैव च) T2 तौ तयोद्यतगदौ (submetric) —d) D2 बलं, D4 गुरु (for बलम्) T1-3 G1 2 M पूजयेतां हलायुधं — For 9cd, G2 subst

200* अभिवाद्य तस्थौ तु सत्वजाते हलायुधम् ।

10 For the sequence in M2, cf v 1 2 T4 om 10 (cf v 1 9) —a) M3 4 तत्रस्थ (for च ते) —b) K3 3 पूजयित्वा D2 प्रतियुज्य (for पूज्य) P1-2 नराधिपा, D 2 8 10 समन्तत (for पुनः पुनः) —c) M1 महाबाहोर् —d) D 2 11 इति राममथाब्रुवन — G2 om 10ef —e) D11 एतम, M1 यादृश (for एवम्) D महात्मानौ (sic) (for नं) —f) K1 रौहिणीयं K2 4 Dn2 D3 T2 नराधिप, D1 महाबले, D2 जनाधिप; T1 2 G1 2 महारथा (T2 °थं) (for नराधिपा)

11 For the sequence in M2, cf v 1 2 —a) K3 4 D2 तथा (for तदा) —b) K4 D2 तथा (for अपि) B1 D पाण्डवानपि सृं (D3 °न्महस्र) जयान् —c) D कुशल D कुशलं T4 चापि (for सर्वान्) —T2 om (hapl) 11c-12a —d) K3 4 B D (except D5) पार्थिवान् (for पाण्ड°) K2 T4 अमितौजस —f) G2 तत्पृच्छत्, G3 पृच्छतस् (for पप्रच्छुस्)

12 For the sequence in M2, cf v 1 2 T2 om 12a (cf v 1 11) —a) D2 इत्यभ्यर्च्य, D3 11 प्रत्यागम्य (D11 °य), D4 प्रत्यागृह्य, D5 प्रत्यभ्यर्च्य, T1 सान्त्वयत्वं (for प्रत्यभ्यर्च्य) D2 हली, D3 M1 यदी, T2 हरि, G3 हरे (for हली) —b) K4 महाबल, B Dn D1 2 6-10 T2 °मना, D2 °यशा, T3 4 G °स्यान (for °मना) M1 क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ —c) M2 श्रुत्वा (for कृत्वा) D1-4 11 संयुक्त (D1 °क्तान), S संप्रश्न (for संयुक्ता) —d) D1 सत्यं, T1 2 संविधाय, T3 संविदम, G2 स्वपीदृशं (for संविदं) D8 यथाराय, M2-4 °न्वयं (for °वय)

13 For the sequence in M2, cf. v 1 2 —b) K4 D2 च, S (except T1) सं (for स) B5 D7 8 11 परिसस्वजे —c) D3 11 [उ]पेत्य, D3 [इ]माव्, D8 8 [उ]पम्, D5 T4 [उ]तान, T1 2 [उ]ताव् (for [उ]पाय्)

14 For the sequence in M2, cf v 1 2 —a) K2 चैतौ, K2 B3 चैत, B2 चैव, D2 पुन; D7 9 च त, G1 2 चैत्र (for चैनं) D11 राजा (for राजन्) —c) D7 9 महाणाम् D1 6 अपि (for इव) D5 11 देवेशः —d) K2 D2 युतं; B1 D5-7 9,10 M1 2

C 9 1864 B 9 34 18 K 9 34 17

ततोऽब्रवीद्धर्मसुतो रौहिणेयमरिंदमम् ।
इदं भ्रात्रोर्महायुद्धं पश्य रामेति भारत ॥ १५
तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान्केशवपूर्वजः ।
न्यविशत्परमप्रीतः पूज्यमानो महारथैः ॥ १६
स बभौ राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः ।
दिवीव नक्षत्रगणैः परिकीर्णो निशाकरः ॥ १७
ततस्तयोः संनिपातस्तुमुलो लोमहर्षणः ।
आसीदन्तकरो राजन्वैरस्य तव पुत्रयोः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

जनमेजय उवाच ।
पूर्वमेव यदा रामस्तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ।
आमन्त्र्य केशवं यातो वृष्णिभिः सहितः प्रभुः ॥ १
साहाय्यं धार्तराष्ट्रस्य न च कर्तास्मि केशव ।
न चैव पाण्डुपुत्राणां गमिष्यामि यथागतम् ॥ २
एवमुक्त्वा तदा रामो यातः शत्रुनिबर्हणः ।
तस्य चागमनं भूयो ब्रह्मञ्शंसितुमर्हसि ॥ ३
आख्याहि मे विस्तरतः कथं राम उपस्थितः ।

[अ]न्वितौ (for सुतौ)

15 For the sequence in M2, cf v l 2 — a) T3 तत्र (for ततो) — b) K1 रौहिणियम् Ś1 K1 2 D3 अरिंदम, Dn अवस्थितं, D8 अरिंदम (for °मम्) — c) B3 गदा; D2 महद् (for महा)

16 a) T2 महाबाहो — c) D4 om from न्यविशत् up to अक्रिया (in 9 34 8c) K3 D11 न्यवसत्, B3 4 न्यवशत् (sic) (for न्यवि°) — d) S प्री(T4 प्रि)यमाणो (for पूज्यमानो) D11 मनोरथै (for महा°)

17 D4 om 17 (cf v l 16) — a) T2 4 G2 बभौ राम स मध्यस्थो — b) D3 नीळवासा K1 2 स्मित, B3 D2 8 शित, T4 G3 स्थित (for सित) — d) D2 परिपूर्णो, T2 4 G °वीतो (for °कीर्णो)

18 D4 om 18 (cf v l 16) — b) K2 तुमुले, Dn D11 तुमलो, D2 तुमुळो K3 4 D7 S रोमहर्षण — c) M2 अतकर — d) T G वैरस्यास विधिरसतो

Colophon om in D4 11, D3 reads it on marg — *Sub-parvan* K4 D2 M2 4 गदायुद्ध; Bom ed गदा; Kumbh ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy name* Ś1 K1-3 Dn बलदेवागमन; T1 रामाभिगमन; T2 बलरामाभिगमन, T3 4 G1 M2-4 रामागमन — *Adhy no* (figures, words or both) B2 Dn D9 10 5, B4 G3 34, T G1 2 M 35 — *Śloka no*, Dn D7 9 21

34

1 D4 om up to अक्रिया (in 8c) (cf v l 9 33 16) — a) T4 om from यदा up to एवमुक्त्वा (in 3a) Ś1 K1-3 T2 3 G2 3 यथा (for यदा) D1 2 रामम् (for रामस्) — b) K4 D2 S (T4 om) युद्धे तस्मिन् (by transp) K4 D2 T1 G1 भव (for द्ध उ).

2 D4 T4 om 2 (cf v l 1) — a) Dn1 दुर्योधनस्य (for धार्त°) K4 D धार्तराष्ट्रस्य साहाय्य — b) S (except M3, T4 om) चैव (for च) T1-3 G1 कर्तासि (for °स्मि) M2 माधव (for केशव) — c) S (T4 om) न(T2 च)था (for न च) D4 [ण]डो (for [ण्डु]पु) — d) T2 परिष्यामि (for गमि°) D4 T1-3 G यथागतं

3 D4 om 3, T4 om एवमुक्त्वा (for both, cf v l 1). — a) Ś1 K1 ततो, K4 D2 यदा; D4 om, T1 2 G3 तथा (for तदा) D4 om रामो — b) K4 B3 D2 गत, D2 तत (for यात) D7 10 क्षत्र (for शत्रु) D5 S (except G3) निषू(D2 M °सू)दन — d) B3 राजन् (for ब्रह्मन्) Dn D2 4 शं(Dn सं)सितुम्, D2 संसि° (for शंसि°) T G ब्रह्मन्ब्रूहि मे प्रभो; M ब्रह्मञ्शाससि (M1 °तु) मे प्रभो

4 D4 om 4 (cf v l 1) — a) D3 11 त्वं; G3 नो (for मे) Ś1 K1-3 B4 Dn D1 विस्तरशः, D3 11 यथावृत्त (for विस्तरत) — b) K3 उपस्थिते, D11

कथं च दृष्टवान्युद्धं कुशली ह्यसि सत्तम ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
प्रेषितो धृतराष्ट्रस्य समीपं मधुसूदनः ।
शमं प्रति महाबाहो हितार्थं सर्वदेहिनाम् ॥ ५
स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च ।
उक्तवान्वचनं तथ्यं हितं चैव विशेषतः ।
न च तत्कृतवान्राजा यथाख्यातं हि ते पुरा ॥ ६
अनवाप्य शमं तत्र कृष्णः पुरुषसत्तमः ।
आगच्छत महाबाहुरुपप्लव्यं जनाधिप ॥ ७
ततः प्रत्यागतः कृष्णो धार्तराष्ट्रविसर्जितः ।
अक्रियायां नरव्याघ्र पाण्डवानिदमब्रवीत् ॥ ८
न कुर्वन्ति वचो मह्यं कुरवः कालचोदिताः ।
निर्गच्छध्वं पाण्डवेयाः पुष्येण सहिता मया ॥ ९
ततो विभज्यमानेषु बलेषु बलिनां वरः ।
प्रोवाच भ्रातरं कृष्णं रौहिणेयो महामनाः ॥ १०
तेषामपि महाबाहो साहाय्यं मधुसूदन ।
क्रियतामिति तत्कृष्णो नास्य चक्रे वचस्तदा ॥ ११ C 9 1950 B 9 35 12 K 9 35 13

°न्विन (s c) (for न्वित) — [c]) Ś1 K1 पृष्टवान् (for दृष्ट°) — [d]) B1 सन्मत, B. 4 D1. 3 सम्मत, B5 मे मत, D2 सत्य; D11 मत्तम, S वै द्विज (for सत्तम)

5 D4 om 5 (cf v l. 1) — [a]) K2 4 उपप्लवे, D11 °प्लवो, D2 11 °प्लव, D3 °प्लुव, T1 2 4 G M1 2 4 °प्राव्ये, T3 M3 °प्राव्य (for °प्लव्ये) B4 प्र (for नि) — [c]) K2 D11 प्रेषिते T2-4 G3 M2-4 धार्तराष्ट्रस्य — [d]) K4 D2 समीपे D11 मधुसूदने — [e]) B2 4 5 मम; T1 2 धर्मं (for शमं) — [f]) D1 हितार्थी, D. °र्थं (for °र्थे) G2 °वन्विनां (for देहिनाम्)

6 D4 om. 6 (cf v l. 1) K4 om 6[a]-25[b] — [a]) D- 5 S (except T1 G1) हस्तिनपुर — [b]) M2 धार्तराष्ट्र — [c]) S (except G1) पथ्य (for तथ्य) — [d]) T1 2 इद (for हित) T G3 M विशा पते, G1. 3 महामते (for विशेषत) — [e]) D2. 8 11 राजन (for राजा) — [f]) K3 यथाख्यात, B2 यथातथ्य, T2 यदाख्यात K2 3 D2. 11 पुरा हि ते (by transp), B1 D11 D1. 2. 7 8 1 हि तत्पुरा, B2 D5 8 हित पुरा, B3 4 पुरा हित, D3 हि तत्पुर, M1 हि ते पुरा Ś1 K1 तदाख्यात पुरैव ते

7 D4 om. 7 (cf v l 1) K4 om 7 (cf. v l. 6) — [a]) D1 2 मम, T4 च न (for शमं) Ś1 K (K4 om) B2 D2 तात, D11 राजन् (for तत्र) — [b]) D3 5 T2 सत्तम — [c]) D1. 6 M आगच्छत (M1 °च्छ), T1 2 G1 3 आगच्छ(G3 °न)च, T3 °म्य च, G2 अपश्यत (for आगच्छत) — [d]) K2 3 उपप्लव्या, D11 °प्लव्ये, T G1. 3 M °प्राव्य, G2 °प्राव्ये (for °प्लव्य) B. नराधिप, D 8 जनाधिप°, D11 जनार्दन (for °धिप) — After 7, T4 ins 210*

8 D4 om up to अक्रिया (cf. v l 1) K4 om 8 (cf. v l. 6) T4 om 8[ab] — [b]) S (except M1, T4 om) धृतराष्ट्र (for धार्त°) Ś1 K1-3 D2 T2 विवर्जित (for विस) — T1-3 G M ins after 8[b] T4 after 7

210* आजगाम नरव्याघ्र पाण्डवानाममितौजसाम् ।

[T3 M2-4 नरव्याघ्र]

— M om. 8[cd] — [c]) Ca cites अक्रियायां (as in text) D अक्रियायां नरव्याघ्र; D11 अविक्रियाया नरव्याघ्र (hypermetric) — For 8[cd], T G subst

211* यथोक्त च यथावृत्तमुक्त्वा पाण्डवमब्रवीत् ।

[T2 तुथावृत्तन्, T3 तत मुक्त्वा, T4 वृत मत्वा, G2 वचो दृष्ट्वा (for यथावृत्तम्) T3 पाण्डवानिदमब्रवीत् (= 8[d]), T4 G2 पाण्डवानां तमोब्रवीत् (for the post half)]

9 K4 om 9 (cf. v l 6) — [a]) D5 अकुर्वंति — [b]) D2 काल B1 D (except D. 10) °नोदिता (for °चोदिता) — [d]) D5 पुष्येन

10 K4 om. 10 (cf v l 6) — [b]) T3 G रथिना (for बलिना) D1 4 वर, D3 वर D2 बलेषु यलिना वीर — [d]) B1 D1 2 6 8 S प्रतापवान् (for महामना) K2 रोहिणेयो महाबल

11 K4 om. 11 (cf v l. 6) Before 11, G2 ins राम — [b]) K1-3 D1 सहाय्य, T2 साहायं — [c]) Ś1 K1 अपि (for इति) D3 च (for तत्) — [d]) T3 रामस्येति, T4 G1 3 न मत्य(T4 सं)ति, G2 राजमध्ये (for नास्य चक्रे) T2 तथा (for तदा) — After 11, D2 11 ins

212* धीमानरिविनाशाय कृतं सर्वं सदा हरि ।
मत्सार स तदा तत्र इद तत्र पुन पुन ।

C 9 1881 B 9.35.12 K 9 35 14 ततो मन्युपरीतात्मा जगाम यदुनन्दनः ।
तीर्थयात्रां हलधरः सरस्वत्यां महायशाः ।
मैत्रे नक्षत्रयोगे स सहितः सर्वयादवैः ॥ १२
आश्रयामास भोजस्तु दुर्योधनमरिंदमः ।
युयुधानेन सहितो वासुदेवस्तु पाण्डवान् ॥ १३
रौहिणेये गते शूरे पुष्येण मधुसूदनः ।
पाण्डवेयान्पुरस्कृत्य ययावभिमुखः कुरून् ॥ १४
गच्छन्नेव पथिस्थस्तु रामः प्रेष्यानुवाच ह ।
संभारांस्तीर्थयात्रायां सर्वोपकरणानि च ।
आनयध्वं द्वारकाया अग्नीन्वै याजकांस्तथा ॥ १५
सुवर्णं रजतं चैव धेनूर्वासांसि वाजिनः ।
कुञ्जरांश्च रथांश्चैव खरोष्ट्रं वाहनानि च ।
क्षिप्रमानीयतां सर्वं तीर्थहेतोः परिच्छदम् ॥ १६
प्रतिस्रोतः सरस्वत्या गच्छध्वं शीघ्रगामिनः ।
ऋत्विजश्चानयध्वं वै शतशश्च द्विजर्षभान् ॥ १७
एवं संदिश्य तु प्रेष्यान्बलदेवो महाबलः ।
तीर्थयात्रां ययौ राजन्कुरूणां वैशसे तदा ।
सरस्वतीं प्रतिस्रोतः समुद्रादभिजग्मिवान् ॥ १८
ऋत्विग्भिश्च सुहृद्भिश्च तथान्यैर्द्विजसत्तमैः ।
रथैर्गजैस्तथाश्वैश्च प्रेष्यैश्च भरतर्षभ ।

[(L 2) D2 तेन (for the second तत्र)]

12 K4 om 12 (of v 1 6) —[b]) D1 बभूव (for जगाम) —[c]) D2 हळधर —[d]) B4 D1 T4 G2 3 सरस्वत्या —[e]) Ś1 K1 B1 2 5 Dn D1 3 4 8 T4 मैत्र, T3 पुष्य (for मैत्रे) D4 [s]स्मिन्, T G वै, M1 तु (for स) D2 7 9 11 मैत्रन(D2 °त्र न)क्षत्रयोगेन (D7 °ण)

13 K4 om 13 (of v 1 6) —[a]) Ś1 K1–3 समाशिश्राय, D11 आ*यामास (for आश्रया°) K2 भौजस् T3 4 G त (for तु) —[b]) B (except B1) D1–4 11 S अरिंदम —[d]) D4 S च (for तु) K2 3 पाढव

14 K4 om 14 (of v 1 6) —[a]) D7 रौहिण्येये —[b]) T2 पुष्येन, G2 पुष्ये च D8 मधुसूदन (sic) —[d]) D5 11 M4 अभिमुख K2 परान् (for कुरून्)

15 K4 om 15 (of v 1 6) —[a]) B2 एव G2 पथस्तस्थौ —[b]) K3 प्रेख्यान्, B5 D10 प्रैष्यान्, D11 प्रेक्ष्यान् — Before 15[c], T3 G ins राम —[c]) Ś1 K1 3 B1 D1 5 11 M3 समारास्, K2 आनरा (sic), B4 D3 T1–3 G1 सभार (for रास्) B3–5 Dn D11 T G1 3 M1 तीर्थयात्राया — B1 D1, 3 om. (hapl.) 15[de] —[e]) B2 3 D (except D3 11, D1 3 om) T1 3 द्वारकायाम् —[f]) T3 4 G1 अग्निं मे, G3 अग्निर्मे (for अग्नीन्वै) K3 D11 T4 G1 3 याजकास्, D8 योजकास्, M3 जातकास् (for याज°) G2 आसीन्मे द्वारकास्तदा (sic)

16 K4 om 16 (of v 1 6) —[a]) Dn2 D2 3 सुवर्णं Dn1 गाश्च (for चैव) —[b]) Dn2 D2–4 G3 धेनुर् (for धेनूर्) Dn1 (sec m) धेनवोपस्करास्तथा, G2 तथा वासांसि नो जना —[c]) D2 3 कुजरान्स (sic), D1 °राश्च (for °रांश्च) D8 रथश्, T3 G2 हयाश् (for रथाश्) —[d]) Dn1 corrupt K3 D8 खरोष्ट्र- D5 परोष्ट्र च यथाविधि, T G M2–4 खरोष्ट्रमहिषानपि, M1 °ष्ट्रांश्चैव सर्वशः —[e]) Dn1 तात (for सर्वं) —[f]) K2 3 D3 8 11 परिच्छद

17 K4 om 17 (of v 1 6) T2 om 17[a] —[a]) D1 3–5 11 Ca प्रतिश्रोत, D7 परिश्रोत M सरस्वत्या —[c]) D1 3 ऋत्विजाश् D3 आनयध्वं D7 (also as in text) 9 हि (for वै) —[d]) D11 वै (for च) D4 नरर्षभान् (for द्विज°)

18 K4 om 18 (of v 1 6) —[a]) G2 आ (for स) B3 तान् (for तु) B1 D7 9 10 प्रैष्यान्, D6 प्रैषान् Dn एवं सदि(Dn2 प्रे)श्य प्रे(Dn2 दि)ष्यान्वै, D8 11 एवमादिश्य तान्सर्वान् (D11 °न्प्रेक्षान्), D3 एव दिश्य तु सप्रेष्यान् —[b]) K2 3 G2 महायशा (for °बल) —[c]) T G गतो (for ययौ) D4 11 S राम (for राजन्) —[d]) K1 वैशस D3 T3 तथा (for तदा) —[e]) Ś1 K1 D4 8 सरस्वती, T1, 3 G1 M2–4 सरस्वत्या, T2 G2 °स्वस्या, G3 °स्वत्या (for °स्वतीं) B1, 3 5 D1 3 5 श्रोत, D2 G2 स्रोत (for स्रोत) —[f]) B Dn D1 2 5–10 समंताद्, D4 T2 G2 समुद्रम् (for °द्राद्) D2 प्रति-, D4 इव, G1 3 अपि (for अभि-) — After 18, S ins

213* रामो यदूत्तम श्रीमांस्तीर्थयात्रामनुस्मरन् ।

19 K4 om 19 (of v 1 6) —[a]) K3 reads from श्च सुहृ up to याने (in 19[f]) on marg T1–3

गोखरोष्ट्रप्रयुक्तैश्च यानैश्च बहुभिर्वृतः ॥ १९
श्रान्तानां क्लान्तवपुषां शिशूना विपुलायुषाम् ।
तानि यानानि देशेषु प्रतीक्ष्यन्ते स्म भारत ।
बुभुक्षितानामर्थाय क्लृप्तमन्नं समन्ततः ॥ २०
यो यो यत्र द्विजो भोक्तुं कामं कामयते तदा ।
तस्य तस्य तु तत्रैवमुपजह्रुस्तदा नृप ॥ २१
तत्र स्थिता नरा राजन्रौहिणेयस्य शासनात् ।
भक्ष्यपेयस्य कुर्वन्ति राशींस्तत्र समन्ततः ॥ २२
वासांसि च महार्हाणि पर्यङ्कास्तरणानि च ।
पूजार्थं तत्र क्लृप्तानि विप्राणां सुखमिच्छताम् ॥ २३
यत्र यः स्वपते विप्रः क्षत्रियो वापि भारत ।
तत्र तत्र तु तस्यैव सर्वं क्लृप्तमदृश्यत ॥ २४
यथासुखं जनः सर्वस्तिष्ठते याति वा तदा ।
यातुकामस्य यानानि पानानि तृषितस्य च ॥ २५ C 9 1997 B 9 35 30 K 9 35 31

G1 M1 2 4 स (for the first च) K2 om (hapl) सुहृद्भिश्च —b) G3 यया (for तथा) M1 तथान्यैश्च द्विजातिभि —c) D3 रत्नैर् (for रथैर्) S नागैस् (for गजैस्) M1 चाश्वै (by transp) —e) T1 2 स- (for गो) D2 खरोक्त, D5 परोष्ट्र (for ख) D8.11 सु (for प्र) Ś1 K1-3 गोखरोष्ट्राश्वयुक्तैश्च, T3 G2 खरोष्ट्रसमयुक्तैश्च —f) T3 4 G2 3 M बहुविधर् (for च बहुभिर्) T G नृप (for वृत) D11 यानैर्बहु भिरावृत

20 K4 om. 20 (cf. v l 6) D3 om. 20[ab] T3 4 G om. (hapl) 20-21 —a) K2 विपुलायुषा, Dn क्रान्तवपुषा, T1 2 M क्लान्तमनसा (for वपुषा) —b) K2 क्रान्तवपुषा, D2 3 बहुला(D2 °ला)युषा, D11 बहु लायुषं, T2 विपुलायुषा —After 20[b], D4 ins 214* K3 reads 20[cdef] twice —c) D11 यानि (for तानि) D3 यानीह (for यानानि) —d) K2 3 (both times) D2 4 11 T2 M2-4 प्रतीक्षते, B1 4 M1 °क्षति, T1 °च्छते (for °क्ष्यन्ते) —f) D4 क्षिप्रम्, D11 तृप्तम् (for क्लृप्तम्) T1 2 M राजन् (for अन्न) —For 20[def], B1 2 5 Dn D1 5-10 subst D4 ins after 20[b]

214* देशे देशे तु देयानि दानानि विविधानि च ।
अर्चायै चार्थिना राजन्क्लृप्तानि बहुशस्तथा ।

[D8 om line 1 —(L 1) D4 om देशे तु —(L 2) D5 व्याच्छेदेन (for अर्चायै च) D1 बहुभिस् (for °शस्)]

21 K4 om 21 (cf. v l. 6) T3.4 G om. 21 (cf v l. 20) Ś1 K1-3 om (hapl) 21-22 D8 om 21[ab] —a) B5 यत्तु (for यत्र) B1 2 Dn D1 5-7 9 10 भोज्य, D4 om (for भोक्तु) —b) B1 2 5 Dn D1 4-7 9 10 भोक्तुं, D2 3 भोज्य (for काम) D6 वै कामयेत् (for कामयते) D2 यत्र (for तदा) —c) D8 तथा (for the first तस्य) D11 वै (for तु) T1 2 M2-4 [पु]त्र (for [पु]त्र) —d) Dn उपाजह्रुस् D5 तदाज्ञया, T2 M2 4 तथा नृप

22 K4 om 22 (cf. v l 6) Ś1 K1-3 om 22 (cf. v l 21) D5 om 22 —a) S यत्र (for तत्र) B4 Dn 6 7 9 10 तत्र स्थिता, D1 स्थितास्तदा (for स्थिता नरा) —b) D7 रौहिण्येयस्य, M3 रोहिणे° —c) D2 6 11 भक्ष (for भक्ष्य) D2 8 11 T4 भोज्यस्य, G3 पेयानि (for पेयस्य) —d) D8 T2 राशिं, T3 G2 राजस्, M3 शीघ्र (for राशींस्) T1 2 M पृथक्पृथक्, T3 4 G तत (G3 था) पृथक् (for समन्ततः)

23 K4 om 23 (cf v l 6) G3 repeats 23[cd] after 26[b] —c) T2 लुप्तानि (for क्लृप्तानि) —d) Dn ऋच्छति (Dn2 °ता) (for इच्छताम्)

24 K4 om 24 (cf v l 6) B3 partly damaged —a) K3 तत्र (for यत्र) B1-3 Dn D5-9 Ca (gloss इच्छति) य स्वदते, D3 यच्चेहते, D10 य सदने, D11 यत्रेहते, T1 2 [पु]त्र सुषुपुर्, T3 [उ]पस्पर्शते, T4 G1 3 प्रस्वपि(T4 °प)ते, G2 स्वपिति वा, M3 ये स्वपते (for य स्व°) K2 D11 T1 M3 विप्रा D1 यदन्न स्वदते विप्र —b) M2-4 शेते यो (for क्षत्रियो) T G M1 यो वा (T2 ना) जागर्ति भारत —c) S तत्र तत्रैव सक्लृप्त (T1 2 M सर्वस्य) —d) K3 सर्वक्लृप्तम्, T1 2 M क्लृप्त सर्वम् (by transp), T4 G तत्र (G1 °स्य) सर्वं G1 3 अपश्यत, G2 तु पश्यति (for अदृश्यत) T3 तत्र प्रप श्यति (submetric)

25 K4 om 25[ab] (cf v l 6) —a) D11 सर्वे, T4 G2 तत्र (for सुख) —b) B Dn D1-3 5-7 10 11 याति तिष्ठति, D5 यातु तिष्ठतु, D9 याति याति च (for तिष्ठते याति) B D (except D8.11) वै (for वा) S तिष्ठते च (T2 तिष्ठतेव, G1.3 स्थित एव, G2 तिष्ठते स) दिवानिशं —c) K4 D2 ते यल(D2 °ळ)स्य च, T3 धातुकामस्य (for यातु°) Ś1 K1 यातुकामानि पानानि, T4 यथा तु कामयानस्य —D5 reads 25[d] on marg

C 9 1995
B 9 15 31
K 9 35 32

बुभुक्षितस्य चान्नानि स्वादूनि भरतर्षभ ।
उपजह्रुर्नरास्तत्र वस्त्राण्याभरणानि च ॥ २६
स पन्थाः प्रबभौ राजन्सर्वस्यैव सुखावहः ।
स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र गच्छताम् ॥ २७
नित्यप्रमुदितोपेतः स्वादुभक्षः शुभान्वितः ।
विपण्यापणपण्याना नानाजनशतैर्वृतः ।
नानाद्रुमलतोपेतो नानारत्नविभूषितः ॥ २८
ततो महात्मा नियमे स्थितात्मा
पुण्येषु तीर्थेषु वसूनि राजन् ।
ददौ द्विजेभ्यः क्रतुदक्षिणाश्च
यदुप्रवीरो हलभृत्प्रतीतः ॥ २९
दोग्ध्रीश्च धेनूश्च सहस्रशो वै
सुवाससः काञ्चनबद्धशृङ्गीः ।
हयांश्च नानाविधदेशजाता-
न्यानानि दासीश्च तथा द्विजेभ्यः ॥ ३०
रत्नानि मुक्तामणिविद्रुमं च
शृङ्गीसुवर्णं रजतं च शुभ्रम् ।
अयस्मयं ताम्रमयं च भाण्डं

—[d]) K2 corrupt D1 पापानि, T2 दानानि, T1 या° (for पा°) G2 हि (for च)

26 D om 26 B3 damaged for 26–27 —[a]) G3 नास्तत्र (for चान्नानि) —[b]) G2 स्वस्त्राभरणानि च — After 26[b], G3 repeats 23[cd] —[c]) Ś1 K1 2 B5 Dn D2 G2 उपाजह्रुर्, K3 उपाजग्म (sic) (for उपजह्रुर्) D2 तात (for तत्र) —[d]) D3 11 वासांसि (for वस्त्राणि) T3 4 G2 3 सु(G3 स)वस्त्रा(T4 र्णा)भरणानि च

27 B3 damaged —[a]) K3 D2 7 11 स पथा, T4 G3 सपथ (G3 °था), G2 स पथु ; M3 सुपंथा (for स पन्था) K1 प्रवरो, T3 सुमहान (for प्रबभौ) B1 तत्र, G2 राजा (for राजन्) D3 यथा प्रययभौ राजन — M3 reads 27[ab] twice —[b]) T1 सर्वसां स (for °स्यैव) G2 शुभावह —[c]) K1 T1 2 तथा (for तदा) K2 वीरस्, B1 D1 3 8 11 S (M3 both times) राजन (for वीर) —[d]) G3 स्वर्गं (for तत्र) K2 तत्र वस्त्राणि वै तव

28 [a]) B2 G3 नित्य (for नित्य) K3 नित्यप्रमुदितोपेते, D1 °ता पेतु, D2 °तो येन, D3 11 °ता रम्या ; T3 °तो वीर, G2 नित्य प्रमुदित प्रीत —[b]) K2 स्वद, D5 साधु (for स्वादु) K2 D1 भक्ष्या ; K3 B Dn D5 7–10 भक्ष्य, T G M3 भक्ष्य (for भक्ष) Ś1 शुभावह, D1 शुभान्विता, D5 8 सुभान्वित, D11 शुभानि च, T G -ज(T3 G2 फ)लान्वित (for शुभान्वित) — B3 damaged for 28[cdef] —[c]) Dn2 विपण्यापण्य, D2 °ण्णापण, D11 T2–4 G1 3 M णापण (for °ण्यापण) K3 पुण्याना, D2 पण्णाना, T1 2 पण्यैश्च (for पण्याना) K2 विपणाना पण्य (submetric), Dn1 विपण्या * * पण्यानां —[d]) Ś1 K1 2 D3 11 नानारूप, D5 राजराज (for नानाजन) K4 -शतैर्युत, D2 पदैर्वृत ; D3 शतैर्वृत, T1 समावृत (for शतैर्वृत) — K4 om 28[e]–29[b] —[e]) Ś1 K1–3 नगोपेतो (K3 °त) (for °लतो)

29 K4 om 29[ab] (cf v 1 28) —[a]) D1 महान (submetric) (for महात्मा). D1 G2 M1 नियम K2 नियम्य, D1 नियात्मा ; D4 समन्वित, T1 4 G नियाना (for स्था) —[b]) D1 वने सु- (for पुण्येषु) M2 पापेषु (for तीर्थेषु) T2 रत्नानि, G1 धनानि (for वसूनि) —[c]) D1 om, T2 सदा (for ददौ) Ś1 K1 2 T1 2 दक्षिणा स (I1 2 च), K4 D2 चाषु ; D1 °णा शुभ (for णाश्च) M1 ददौ द्विजेभ्यो विविधदक्षिणो —[d]) Ś1 K1 सदा (for यदु) D1 हुत T1 4 G M2–4 -धर, I1 धृत् (for भृत्) T2 प्रतिष्ठ (for प्रतीत) M1 रत्नानि चामराणि मदुप्रवीर

30 [a]) D1 दोग्धी, D1 11 दोग्धीस (for दोग्ध्रीश्च) Dn1 D 2 धेनुश्च M स (for च) —[b]) Ś1 K1 2 T1 सवासस (for सु°) D1 नद्ध ; D1 6 पुष्ट (for बद्ध). Ś1 K1 4 D1–4 6 8 11 T1 2 शृगा, K2 शृगता (for शृङ्गी) —[c]) Ś1 K1 D1 4 11 T- हयान्स Ś1 K1 D- T- जाता, D1 नानान् (for जातान्) — B2 damaged for 30[d] —[d]) Ś1 K1 धान्यानि, K2 रक्तानि, K3 D11 कन्या K3 °न्या)नि (for यानानि) Ś1 K B1 D1–4 11 वासांसि, B1 2 Dn D5 10 दासाश्च, T1 G1 दासी च (for दासीश्च) K4 B1 2 Dn D1–7 9 10 शुभान, B1 D5 8 11 तदा, D1 6 शुभा, T1 2 शुची, T3 G2 ददौ, T4 G1 5 M3 शुचि, M1 2 4 शुचिर् (M3 °चीर्) (for तथा)

31 B3 damaged —[a]) Ś1 रत्नाणि ; D1 रक्तानि, D5 वस्त्रानि, S वासांसि (for रत्नानि) D. S विद्रुमाद्य (T4 G3 °माद्य) —[b]) D3 11 शृङ्गं, D1 कार्य ;

दद‍ौ द्विजातिप्रवरेषु रामः ॥ ३१

एवं स वित्तं प्रददौ महात्मा
सरस्वतीतीर्थवरेषु भूरि ।
ययौ क्रमेणाप्रतिमप्रभाव-
स्ततः कुरुक्षेत्रमुदारवृत्तः ॥ ३२

जनमेजय उवाच ।

सारस्वतानां तीर्थानां गुणोत्पत्तिं वदस्व मे ।
फलं च द्विपदां श्रेष्ठ कर्मनिर्वृत्तिमेव च ॥ ३३
यथाक्रमं च भगवंस्तीर्थानामनुपूर्वशः ।
ब्रह्मन्ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं हि मे ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

तीर्थानां विस्तरं राजन्गुणोत्पत्तिं च सर्वशः ।
मयोच्यमानां शृणु वै पुण्यां राजेन्द्र कृत्स्नशः ॥ ३५
पूर्वं महाराज यदुप्रवीर
ऋत्विक्सुहृद्विप्रगणैश्च सार्धम् ।
पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम
यत्रोडुराड्यक्ष्मणा क्लिश्यमानः ॥ ३६
विमुक्तशापः पुनराप्य तेजः
सर्वं जगद्भासयते नरेन्द्र ।
एवं तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां C 9 2010 B 9 3. 42 K 9 35 43

D5 मृगी (sic), D7 10 [अ]प्यग्र, D9 [अ]थग्र्यं (sic), T1 2 गृहान, T3.4 G गृह, M शृगी (for शृङ्गी) K2 -स्वर्णं K4 G2 च शुद्ध, B1 2 Dn D5 7 10 सुशुद्ध, B4 सुप्रभं, D6 तु शुद्धं, D9 सुशुम्क (for च शुभ्रम्) D3 अग्र्य सुवर्णं रजतेशुशुद्धं (sic) — c) Ś1 K1-3 D1 T3 4 G2 3 अयोमय T1.2 च शुभ्रं, G2 तथैव, M3 च माजनं (for च भाण्ड)

32 a) K3 चित्त, D7 वित्तौ (sic) — K4 om 32bcd — b) G2 -तीर (for -तीर्थ) T G गतेषु (for -वरेषु) — d) B1-3 Dn D1 6-10 -वृत्ति, D4 वृद्धि, M2 3 वृत्त (for वृत्त) — After 32, B4 ins an addl. colophon

33 B4 om 33-34 with the ref — a) K4 सरस्वताना, D8 सारस्वत्याना D4 5 (marg as in text) तीर्थाणा — b) S ब्रवीहि, Ca वदस्व (as in text) — d) Ś1 K1 3 -निर्वृत्तम्, Ca निर्वृत्तिम् (as in text) S Cv निवृत्तिमपि क(T4 G3 त्तमपि क, G2 °त्तिप्रतिक)र्मणां (T2 °ण)

34 B4 om 34 (cf v l 33) — a) B1 5 Dn D1 5-10 यथाक्रमेण, B2 अथाक्रम च, G3 ययाकाम च, M नामधेयानि (for यथाक्रमं च) K4 B2 D2 5 6 T3 भगवांस् — b) T3 4 G तीर्थानामपि (T4 °नां चैव) सर्वश· — K3 om (hapl) 34c-35b — c) D6 T3 4 G ब्रूहि (for ब्रह्मन्) G2 विद्वन् (for ब्रह्म-) — d) D4 तु; D5 च (for हि)

35 K3 om 35ab (cf v l 34) B3 damaged for 35-37 B4 जनमेजय (for वैशंपायन) — a) D5 समय, M2 विस्तृर्ति, M3 विस्तरो, Bom ed च फलं (for विस्तर) — b) T3 स्रोतोत्पत्तिं — Before 35c, K ins सजय उवाच — c) K2 3 B (B3 damaged) D (except D2 3 11) G2 3 M1 [उ]च्यमानं (D6 ने) (for °माना) B2 5 अमिल, B4 शृण्वण्वै (sic), D5-7 9 10 वै पुण्य (D6 °ण्ये), S (except M1) शृणु मे (for शृणु वै) — d) K2 B1 Dn D1 4 8 G3 M1 पुण्य, B5 D5-7 9 10 शृणु (for पुण्या) B5 कृत्स्नत, S पावनीं (M1 °न) (for कृत्स्नश·) B2 पुण्या राजसत्त्वत (submetric)

36 B3 damaged — a) K2 मह (sic) (for पूर्वं) K4 B1 D (except D3 3 11) T4 G1 2 प्रवीरो (G1 रा) (for र) — b) D11 T3 मित्र (for विप्र) K3 गणै स, K4 -वरेषु (for गणैश्च) K4 राजन्, T3 पार्थ, T4 सिद्धा (for सार्धम्) D2 ऋत्विक्सुहृद्भि प्रव रैश्च राजन् — c) B4 प्रभाप G2 महसाजगाम (for समुपा°) — d) S क्षीयमाण (for क्लिश्यमान)

37 B3 damaged — a) K4 T3 -पाप (for -शाप) D3 आयतेजसा (sic), D5 S आप्त(T1 2 M3 °प्त)तेजा, D8 आप्य तेन, D11 आप तेज· (for आप्य तेज) D4 स वै विमुक्त· पुनरेत्य तेज — b) D3 11 नरेंद्र — c) D2 इदं, D4 S (except T1) एतत् (for एव) Ś1 K1 2 D1 स, D4 च (for तु) K2 D2 4 T2 M तीर्थं (for तीर्थ) Ś1 K1 2 प्रवर; D1 वर· (sic) (for प्रवर) G3 प्रधान (for पृथिव्यां) — d) D4 प्रशसनात्, D3 प्रवा° (for प्रभा) D2 अस्य, T3 4 G1 3 तत्र (for तस्य) D3 11 M3 प्रभासं (for °स) — After 37, K3 S ins an addl colophon [*Sub-parvan* T1 2 4 G2 M2 रामतीर्थयात्रा, M1 तीर्थयात्रा, M4 गदायुद्धे रामतीर्थयात्रा —*Adhy name* M2 4 धनप्रदान,

C 9 2010
B 9 33 42
K 9 25 43

प्रभासनात्तस्य ततः प्रभासः ॥ ३७
जनमेजय उवाच ।
किमर्थं भगवान्सोमो यक्ष्मणा समगृह्यत ।
कथं च तीर्थप्रवरे तस्मिंश्चन्द्रो न्यमज्जत ॥ ३८
कथमाप्लुत्य तस्मिंस्तु पुनराप्यायितः शशी ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ॥ ३९
वैशंपायन उवाच ।
दक्षस्य तनया यास्ताः प्रादुरासन्विशां पते ।
स सप्तविंशतिं कन्या दक्षः सोमाय वै ददौ ॥ ४०
नक्षत्रयोगनिरताः संख्यानार्थं च भारत ।
पत्न्यो वै तस्य राजेन्द्र सोमस्य शुभलक्षणाः ॥ ४१
तास्तु सर्वा विशालाक्ष्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
अत्यरिच्यत तासां तु रोहिणी रूपसंपदा ॥ ४२
ततस्तस्यां स भगवान्प्रीतिं चक्रे निशाकरः ।
सास्य हृद्या बभूवाथ तस्मात्तां बुभुजे सदा ॥ ४३
पुरा हि सोमो राजेन्द्र रोहिण्यामवसच्चिरम् ।
ततोऽस्य कुपितान्यासन्नक्षत्राणि महात्मनः ॥ ४४
ता गत्वा पितरं प्राहुः प्रजापतिमतन्द्रिताः ।

— *Adhy no* (figures, words or both) T G1 2 M 36, G3 35]

38 ^{a}) D2 7 9 10 कथं च (for किमर्थं) D4 भवान् (submetric) —^{b}) G2 3 यक्ष्माण (for यक्ष्मणा) D3 11 T3 4 G1 3 परिगृह्यते (D3 °त), D5 M समपद्यत, T1 2 पर्यगृह्यत, G2 प्रासवान्द्विज (for समगृह्यत) —^{c}) D4 तु तीर्थे (for च तीर्थ-) —^{d}) T2 कस्मिंश् (for त°) K° 3 [s]न्यमज्जत, D4 म°, G3 नि, M1 ह्य° (for न्य°)

39 B3 damaged for 39–43 —^{a}) Ś1 K1-3 वा तस्मिन्; S तस्मिंश्च (for °स्तु) —^{b}) D5 कथम् (for पुनर्) Ś1 D3 आप्यायिता (D3 °ते), K1 3 °यता, T4 G2 3 °यते (G3 °त) (for यित) K2 चन्द्रो न सज्जता शमी (sic) —^{c}) D3 एव (for एतन्) B6 एतत्सर्वं समाचक्ष्व —^{d}) B2 तपोधन, B4 महात्मने, D4 °सुमुने (hypermetric) (for °मुने)

40 B3 damaged —^{a}) K2 यास्तु, D11 T3 तात, T1 2 4 G M° 3 राजन् (for यास्ता) D6 दक्षस्य या दुहितर, M1 4 दक्षस्य कन्या यास्ता वै —^{c}) Ś1 B1 Dn1 D6 3 सप्तविंशतिं (D3 °ति), D1 4 7 9 10 सप्त-विंशति K4 कन्या B1 6 सप्तविंशतिं कन्यास्ता, Dn2 सप्तविंशतिका कन्या, D2 स सप्तविंशतिकन्यास्तु (hypermetric), D3 11 सप्तविंशति कन्याना, S सप्तविंशत्तत (T1 2 °त्तु ता, T4 °ति ता) कन्या —^{d}) Ś1 K1-3 सोमस्य (for सोमाय) B4 सदा (for ददौ) S सोमाय प्रददौ प्रभु (G1 3 °दात्प्रभु, G2 °दाद्विभु, M3 °दाद्दव)

41 B3 damaged —^{a}) D11 योगे D4 विनिरता (hypermetric), M1 सहिता (for -निरता) —^{b}) D5 नात्यर्थं (submetric) (for संख्यानार्थं) B1 6 Dn D1 5 6 8-10 M तामयन्; D7 *भवन्; T G भावयन् (for भारत) — D3 reads 41^{c}–42^{b} on marg —^{c}) D3 यक्ष्मो वै, T3 पर्यस्तास्, T4 G2 3 पत्न्य(T4 °त्न्या) स्तास्, M3 पत्नयस् (for पत्न्यो वै) T2 पत्न्यस्तस्य तु राजेंद्र —^{d}) K4 लक्ष्मण, B (B3 damaged) Dn D1 6–10 कर्मण (for -लक्षणा) D5 सोमस्य समदर्शिन

42 B3 damaged D3 reads 42^{ab} on marg —^{a}) K2 D4 5 8 11 विशालाक्षो, D2 विशालाक्ष्यो —^{b}) B6 D1 3 S (except M2) [अ]भवन् (for भुवि) —^{c}) K3 T4 G2 अतिरिच्यत, D3 5 11 अतिरिच्येत (for अत्यरिच्यत) D2 नस्ता (sic) (for तासां)

43 T1 om (hapl) 43 B3 damaged —^{a}) Ś1 K1 तस्या, D3 तस्य (for तस्यां) —^{b}) D3 प्रति-, G2 स्नेह (for प्रीतिं) —^{c}) K4 सम्यग्रूपा, D5 T2 तस्य हृद्या, D3 साथ हृद्या —^{d}) D3 तु भुजे, S (T1 om) भजते (for बुभुजे) D2-4 11 तदा; T3 तया, M4 शशी (for सदा)

44 T3 4 G om 44^{ab} —^{a}) M2 पुरो (for पुरा) T1 2 शशी पुरा हि राजेंद्र —^{b}) K2 corrupt K1 अवसत् (for °सच्) Dn2 D6 10 परं (for चिरम्) —^{c}) Ś1 K1 तस्योस्य (sic), D4 ततस्ता, T1 2 ततोस्मै (for ततोऽस्य) T1 M2-4 कुपिता ह्यासन्, T3 4 G1 3 °ता राजन् (for °तान्यासन्) B1 2 6 Dn D1 6–10 ततस्ता कुपिता सर्वा —^{d}) B1 2 5 Dn D1 5–10 नक्षत्राख्या (for °णि) K2 सहस्रश, D3 महात्मना, T1 2 °त्मने (for °त्मन)

45 ^{a}) Dn ता गता, D3 11 ततस्ता, T4 M3 तं गत्वा (for ता गत्वा) D3 आहु —^{b}) D2 T G अनिंदिता (D2 °त) (for अतन्द्रिता), —^{d}) S रोहिण्यां (T2 °ण्या) वसते सदा.

सोमो वसति नास्मासु रोहिणीं भजते सदा ॥ ४५
ता वयं सहिताः सर्वास्त्वत्सकाशे प्रजेश्वर ।
वत्स्यामो नियताहारास्तपश्चरणतत्पराः ॥ ४६
श्रुत्वा तासां तु वचनं दक्षः सोममथाब्रवीत् ।
समं वर्तस्व भार्यासु मा त्वाधर्मो महान्स्पृशेत् ॥ ४७
ताश्च सर्वाब्रवीद्दक्षो गच्छध्वं सोममन्तिकात् ।
समं वत्स्यति सर्वासु चन्द्रमा मम शासनात् ॥ ४८
विसृष्टास्तास्तदा जग्मुः शीतांशुभवनं तदा ।
तथापि सोमो भगवान्पुनरेव महीपते ।
रोहिणीं निवसत्येव प्रीयमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ४९

ततस्ताः सहिताः सर्वा भूयः पितरमब्रुवन् ।
तव शुश्रूषणे युक्ता वत्स्यामो हि तवाश्रमे ।
सोमो वसति नास्मासु नाकरोद्वचनं तव ॥ ५०
तासां तद्वचनं श्रुत्वा दक्षः सोममथाब्रवीत् ।
समं वर्तस्व भार्यासु मा त्वा शप्स्ये विरोचन ॥ ५१
अनादृत्य तु तद्वाक्यं दक्षस्य भगवाञ्शशी ।
रोहिण्या सार्धमवसत्ततस्ताः कुपिताः पुनः ॥ ५२
गत्वा च पितरं प्राहुः प्रणम्य शिरसा तदा ।
सोमो वसति नास्मासु तस्मान्नः शरणं भव ॥ ५३
रोहिण्यामेव भगवन्सदा वसति चन्द्रमाः ।

C 9 2028
B 9 35 60
K 9 36 17

---

46 ^{a}) D1 corrupt. — ^{b}) S त्वत्सकाशम् M इहा गता (for प्रजेश्वर) — After 46^{b}, B1 ins.:

215* समाता परिभूता स्मो गतिर्मेव पित स्वयम् ।

[L स्मा (for स्मो) B1 मर्तिर्न (for न पि)]

— ^{c}) D4 वसामो (for वत्स्यामो) K4 नियमाहारास्

47 ^{a}) K2 दक्षस् (for श्रुत्वा) D4.11 T1 G2 transp. तासां and तु K4 D T1-3 G1.2 M श्रुत्वा तु वचनं तासां — ^{b}) K3 श्रुत्वा (for दक्ष) — ^{c}) = 51^{c} T1.2 सोम (for समं) K4 सर्वेष S समासु (for भार्यासु) — ^{d}) D1 त्वा धर्मो D6 मा चाधर्मं मन कृथा, D8.11 मा त्वा धर्मोन्यथा स्पृशेत्, D7 मा स्वधर्मोनयान्स्पृशेत (s c)

48 ^{a}) B D(except D11) तु (B च) सर्वा, T G M1-4 सर्वाश्च (by transp) Ś1 K1-3 D11 सर्वांस्ताश्च अ- (K2.3 ॰श्चात्र)ब्रवीत्, M1 ता सर्वा अब्रवी॰ — ^{b}) K4 B1 D4 T G सोममन्तिक, B1-3 Dn D1-11 शशिनोन्तिक — ^{c}) D2 वसति (for वत्स्यति) D4 भार्यासु (for सर्वासु)

49 ^{a}) D2 T2.4 M निसृष्टास्, D2 निसृष्टास्, D11 नृसृष्टास् (sic) (for विसृष्टास्) K2 Dn D1.2.4-6 तथा, T2 ततो (for तदा) G1 विनिसृष्टास्तदा जग्मु — ^{b}) D2 T2.3 G शीतांशोर् D2.11 भवनं Ś1 K1 तत, K2.3 Dn तथा, T2.4 G शुभा (for तदा) M भर्तार प्रीतमानसा — ^{c}) D11 तथो (submetric), S (except T1 G1) ततस्तु (for तथापि) K2 D1 सोम (for सोमो) — ^{d}) M2 पुन (for पुनर्) — ^{e}) D1 रोहिण्या K4 D2 रोहिणीं न्य(K4 ष्य)वसत्येव, B1 ॰ण्यामवसत्प्रीत, S ण्या सार्धमवसत् (M1.2.4 मवसत्) (= 52^{c}) — ^{f}) D1 प्रीयमाणा, D3 प्रियमाणो

50 ^{a}) Ś1 om, K1 स (for ता) — ^{b}) K2 अब्रवीत् (for अब्रुवन्) — S transp. 50^{cd} and 50^{ef} — ^{c}) D1 तात (for तव) D7.8 रक्ता (for युक्ता) K4 त्वयि शुश्रूषणोद्युक्ता, D3 तव शुश्रूषणायुक्ता — ^{d}) D2 वसामो हि, M वसिष्यामस् (for वत्स्यामो हि) D(except D11).10 [अ]न्तिके, S [अ]ग्रत (for [आ]श्रमे) — D1 om (hapl.) 50^{f}–53^{c} — ^{f}) D1 नाचरेद् (for नाकरोद्) Ś1 K1 नाकरोच्चव शासन (K1 ॰नात्)

51 D1 om. 51 (cf. v. l. 50) — ^{a}) T2-4 G2.3 M1.2.4 तु (for तद्) M3 मत्वा (for श्रुत्वा) — ^{b}) M3 om (hapl.) from दक्ष up to मा त्वा (in 51^{d}) — ^{c}) = 47^{c} K3 सर्वं (for समं) K2.3 T2-4 G1 M1.2.4 समासु (for भार्यासु) — ^{d}) K2.3 D2 T1.2 G1.3 M1.2.4 त्वा Dn1 त्वप्स्ये (for शप्स्ये) T1.2.4 G M1-4 हि (T2 M1-4 ह) चद्रम, M1 मृताम्मत (sic) (for विरोचन) D7.11 चद्रमो मम शासनात्, T3 मा त्वा शप्स्यामि चद्रम

52 D1 om. 52 (cf. v. l. 50) G1.3 om. (hapl.) 52^{a}–54^{b} — ^{a}) M1 अनादृत्य — ^{c}) M4 रौहिण्या D3 अभवत् (for अवसत्) K2 रोहिण्यामेवमवसत् — ^{d}) D1 सहिता (for कुपिता) D3 पुर (for पुन) T1.2 ततस्ता कुपितानना

53 D1 om 53^{ab} (cf. v. l. 50) G1.3 om. 53 (cf. v. l. 52) — ^{a}) T4 M3 तु (for च) T1.2 वचन (for पितर) — ^{b}) Ś1 K1.2 पुन, D3.11 तत (for तदा) S (G1.3 om.) शिरोभि प्रणतास्तदा (T3

C. 9 2029 D 9 35 61 K. 9 26 16

तस्मान्नस्त्राहि सर्वा वै यथा नः सोम आविशेत् ॥ ५४
तच्छ्रुत्वा भगवान्क्रुद्धो यक्ष्माणं पृथिवीपते ।
ससर्ज रोषात्सोमाय स चोडुपतिमाविशत् ॥ ५५
स यक्ष्मणाभिभूतात्माक्षीयताहरहः शशी ।
यत्नं चाप्यकरोद्राजन्मोक्षार्थं तस्य यक्ष्मणः ॥ ५६
इष्टेष्टिभिर्महाराज विविधाभिर्निशाकरः ।
न चामुच्यत शापाद्वै क्षयं चैवाभ्यगच्छत ॥ ५७
क्षीयमाणे ततः सोमे ओषध्यो न प्रजज्ञिरे ।
निरास्वादरसाः सर्वा हतवीर्याश्च सर्वशः ॥ ५८
ओषधीनां क्षये जाते प्राणिनामपि संक्षयः ।
कृशाश्चासन्प्रजाः सर्वाः क्षीयमाणे निशाकरे ॥ ५९
ततो देवाः समागम्य सोममूचुर्महीपते ।
किमिदं भवतो रूपमीदृशं न प्रकाशते ॥ ६०
कारणं ब्रूहि नः सर्वं येनेदं ते महद्भयम् ।
श्रुत्वा तु वचनं त्वत्तो विधास्यामस्ततो वयम् ॥ ६१
एवमुक्तः प्रत्युवाच सर्वांस्ताञ्शशलक्षणः ।
शापं च कारणं चैव यक्ष्माणं च तथात्मनः ॥ ६२
देवास्तस्य वचः श्रुत्वा गत्वा दक्षमथाब्रुवन् ।

°तैस्तथा) — [c]) D_{11} समो (for सोमो) — [d]) D_{11} तव, $D_{8\ 11}$ भवान् (for भव)

54 $G_{1\ 8}$ om 54^{ab} (of v l 52) — [a]) K_2 B D (except $D_{1\ 4}$) T_{1-3} M_{1-3} भगवान् — After 54^b, B D (except D_{11}, D_8 marg) ins

216* न स्वद्वचो गणयति नास्मासु स्नेहमिच्छति ।
[B_5 अर्हति (for इच्छति)]

— [c]) D_4 स्व (for नस्) $Ś_1$ K D_2 पाहि, B_4 त्राणि (sic) (for त्राहि) K_2 सर्वाय (sic), $D_{1\ 11}$ सर्वा हि, D_4 न सर्वा (for सर्वा वै) — [d]) K_2 सम (for सोम) T_4 आविशत्, M_1 आवसेत् D_4 यथा न स समाविशेत्

55 $Ś_1$ K_{1-3} om (hapl) 55 — [a]) $G_{1\ 8}$ कृत्वा (for क्रुद्धो) — [c]) D_5 रोष (for रोषात्) — [d]) $D_{3.\ 11}$ तदा दक्ष प्रजापति°

56 [a]) K_2 यक्ष्मतो (submetric) (for स यक्ष्मणा) $T_{1\ 2}$ [अ]भिभूत स (T_1 सन्) — [b]) K_3 $D_{3-5\ 9}$ क्षीयेत, K_4 S क्षीयते G_1 भरत (sic) (for [अ]ह रह) — [c]) G_1 चाकरोद् (submetric) (for चाप्य°) — [d]) D_1 मोक्षार्थं यक्ष्मणस्तत

57 [a]) $D_{2\ 8}$ इष्टेष्टिभिर् (for इष्टे°) — [b]) S विचित्राभिर् (for विविधा°) — [c]) $D_{8\ 10}$ वा (for च), T_2 पापाद् (for शा) — [d]) D_7 यक्ष (for क्षय) $Ś_1$ K_1 क्षय चाप्यत्यगच्छत, K_2 क्षय चाभ्यगच्छत (submetric), $T_{1\ 2}$ क्षीयमाणोऽभि(T_1 °धि)गच्छति ; $T_{3\ 4}$ G M क्षय चैवाधिगच्छति

58 [a]) K_2 D_8 क्षीयमाने, D_4 क्षी*माणे — [b]) Dn $D_{1\ 5}$ औषध्यो, $D_{8\ 11}$ उपे(D_{11} °प)ध्यो (sic) (for ओषध्यो) Dn_1 प्र*ज्ञिरे — [c]) D_2 M_{2-4} निरास्वादुरसा, $D_{3\ 11}$ °स्वादतमा, T_4 $G_{2\ 3}$ °स्वादारसा D_8 $G_{1\ 3}$ सर्वे (for सर्वा) — [d]) S हीन (for हत) B_1 $D_{1\ 7\ 9\ 10}$ सर्वत°, $D_{5\ 6}$ पर्वता (sic) (for सर्वश)

59 [a]) K_2 corrupt Dn $D_{1\ 5\ 8}$ औषधी(Dn_2 °धि)ना, D_8 उपधीना (for ओष°) T_4 क्षय याते (for क्षये जाते) — [b]) D_4 प्रजानाम् (for प्राणि) D_4 इह, $D_{8\ 11}$ एव (for अपि) K_4 D_2 सक्षये, D_8 °य — [d]) K_2 क्षीयमाने

60 [a]) Dn समागत्य (for °गम्य) — [b]) S नराधिप (T_4 °पा) (for महीपते) — Before 60^c, $T_{1\ 3\ 4}$ G ins देवा — [c]) T_2 किमर्थं (for किमिद) $D_{8\ 11}$ पूर्वं तु यादृश रूप — [d]) $D_{8\ 11}$ तादृश, T_2 या° (for ई) K_4 $D_{1\ 2}$ S स (for न) D_8 ईदृश सप्रकाशता

61 [a]) T_4 तत् (for न) — [b]) K_4 corrupt D_2 कृत (for भयम्) D_4 येनाथ ते महान्क्षय — T_8 om (hapl) 61^{cd} — [c]) B_2 T_4 M_{2-4} च (for तु) S (T_8 om) कारण (for वचन) G_3 तत्तु (for त्वत्तो) — [d]) M_1 विधास्याम K_2 $T_{1\ 2}$ [ऽ]भय (for वयम्) — After 61, G_2 ins an addl colophon [*Adhy no* 36]

62 Before 62, G_2 ins वैशंपायन — [b]) $T_{3\ 4}$ G_1 च (for तान्) D_8 शाप (for शश) K_4 M_8 -लक्ष्मण — [c]) B (except B_5) Dn $D_{1\ 5-10}$ T_3 G_2 शापस्य (for शाप च) $D_{1\ 8}$ लक्षण (for कारण) — [d]) D_8 यथा (for तथा) B_4 पुन (for [आ]त्मन)

63 [ab]) B (except B_5) Dn $D_{1\ 5-7\ 9\ 10}$ तथा (for तस्य) T_1 G तत (for वच) D_8 तस्य (for गत्वा) $Ś_1$ K $D_{2-4\ 11}$ ते सर्वे सहिता भूत्वा त्रिदशा द(K_4 °शाध्य)क्षमब्रुवन् — Before 63^c, $T_{1\ 2}$ ins देवा — [c]) K_2

प्रसीद भगवन्सोमे शापश्चैष निवर्त्यताम् ॥ ६३
असौ हि चन्द्रमाः क्षीणः किंचिच्छेषो हि लक्ष्यते ।
क्षयाच्चैवास्य देवेश प्रजाश्चापि गताः क्षयम् ॥ ६४
वीरुदोषधयश्चैव बीजानि विविधानि च ।
तथा वयं लोकगुरो प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ६५
एवमुक्तस्तदा चिन्त्य प्राह वाक्यं प्रजापतिः ।
नैतच्छक्यं मम वचो व्यावर्तयितुमन्यथा ।
हेतुना तु महाभागा निवर्तिष्यति केनचित् ॥ ६६
समं वर्ततु सर्वासु शशी भार्यासु नित्यशः ।
सरस्वत्या वरे तीर्थे उन्मज्जञ्शशलक्षणः ।
पुनर्वर्धिष्यते देवास्तद्वै सत्यं वचो मम ॥ ६७
मासार्धं च क्षयं सोमो नित्यमेव गमिष्यति ।
मासार्धं च सदा वृद्धिं सत्यमेतद्वचो मम ॥ ६८
सरस्वतीं ततः सोमो जगाम ऋषिशासनात् ।
प्रभासं परमं तीर्थं सरस्वत्या जगाम ह ॥ ६९
अमावास्यां महातेजास्तत्रोन्मज्जन्महाद्युतिः । C. 9. 2072 B. 9. 35. 73 K. 9. 36. 25

D1. 2. 11 भगवान् K3 G2 सोमो (sic), K4 D2 3 11 सोमात्; Dn1 सोम (for सोमे) T1. 2 G1. 2 M प्रसीदतु भवान्सोमात् (M2 °न्सोमे) —^{d}) D7 corrupt. K2 4 D1. 3 11 T G M3 चैव, B Dn D1. 5 6 8–10 [ऽ]प्य त्व (for चैष)

64 ^{ab}) K2 3 च, M3 तु (for हि) G1 शेष (for क्षीण) D2 कि च (for किंचिच्) K4 D 4 T G2 M च, D7 [ऽ]पि हि (hypermetric), D5 [ऽ]पि, G1 3 तु (for हि) D3 11 असौ चाप्यायको लोके क्षयगो हि लक्ष्यते —^{c}) D1 क्षये (for क्षयाच्) K4 D2 देवस्य (for देवेश) D5 क्षयाच्च मम सार्धं वै, T1 2 क्षयव्रजति शीतांशुः, T3 4 G M क्षयाच्च तस्य वै देव —^{d}) T1 सर्वा (for प्रजाश्) Ś1 K1 चैता, B (except B1) D(except 2 3) 5 11 चैव, T3 4 G M अपि (for चापि) K1 तत्क्षय, D3 11 क्षय गता (by transp.) T1 2 तथासो (T2 जा) आगता क्षय

65 ^{a}) D1 corrupt K3 G1. 3 वीरुधोपधयस्, K4 D(except 2) 5–11 वीरुधौ°, Dn2 G2 M1 वीरुद्धौ° (for वीरुदो°) D2 सर्वा (for चैव) — After 65^{b}, B D (except D11, D3 marg) ins

217* तथा श्वे क्षयोऽस्माकं विनास्मानिर्जगच्च किम् ।

[D3 तथ (for श्वे) B- न क्षीण च (for विनास्मान्)]

—^{c}) B D (except D2–4 11) इति ज्ञात्वा (for तथा वय)

66 ^{a}) K2 3 दृष्ट्वा B D(except 9 10) ततो, S तु सं- (for तदा) B Dn D1. 5–8 देवान् (for चिन्त्य) —^{c}) D4 [पु]त्र, M1 तत् (for [पु]नर) —^{d}) S ऽन्यथा (for ऽन्यथा) —^{e}) G2 [ऽ]पि (for तु) Ś1 K1 lacuna, K2 दोषा, K3 -राज (sic), M2 4 -वेना (for -भागा) —^{f}) Ś1 K1. 2 निवर्तिष्यति, D5 °र्तयितु, D11 °र्त्यति (sic), T2 °र्तिष्यतु, G1 °र्तयतु (sic), G3 °र्तिष्यतु, M1 °र्तयति (for °र्तिष्यति) D11 केपि चित् (sic)

67 ^{a}) Ś1 K1 वर्तस्व, K3 S (except M3 4) वर्तेत, Dn1 वर्तत (for °तु) Ś1 K1 D4 T4 मायासु (for सर्वासु) —^{b}) Ś1 K1 D4 T4 सर्वासु (for भार्यासु) S सर्वदा (for नित्यशः) —^{c}) D1 च वरे तीर्थे (hypermetric), D3 11 च तीर्थानि (for वरे तीर्थे) D8 सरस्वत्या वरं तीरे, S अस्मिंस्तीर्थवरे चापि —^{d}) D1 मज्जता, D2 5 6 8 उन्मज्जत (D 9 °ज्जेत्), D3 यन्मज्जय्, T1. 2. 4 G2 3 M2–4 निमज्ज्य, T3 G1 M1 निमज्जेत् (for उन्मज्जञ्) D2 8 शशि (for शश-) D4 लक्ष्मण D3 11 प्रतिलोमानि गच्छतु —^{e}) D2 11 वर्धिष्यते, T3 वर्धियते (sic) (for °ष्यते) —^{f}) K2 तद्वो (sic), D3 11 तथा (for तद्वै)

68 D5 om. (hapl.) 68 —^{a}) M2 मासार्धेन T3 4 G तु (for च) Ś1 K D2–4. 11 क्षय सोमे (D11 °मो) (for क्षयं सोमो) — T2 om. (hapl.) 68^{b}–69^{a} —^{b}) Ś1 K D2–4 भविष्यति (for गमि°) —^{c}) D2 मासार्धे (sic) B (except B5) Dn D1 3– 7–11 T3 4 G1 3 तु, D2 न (for च) K4 D2 तथा, B1 तदा, D5 नित्य, S (T2 om.) पुनर् (for सदा) Ś1 K D3 4 11 वृद्धि —^{d}) Dn1 नित्यम् (for सत्यम्) K2–4 D2–4 11 अस्तु, D5 M2 4 एव (for एतद्) S (T2 om.) ब्रवीमि व (for वचो मम) — After 68, D2 3 (marg.) 4 5 (marg.) 6–10 ins

218* समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्यब्धिसंगमम् ।
आराधयतु देवेशं तत कान्तिमवाप्स्यति ।

[(L. 1) D2 सरस्वत्याश्च (for °त्यब्धि-) D5 -संगमे]

69 T2 om. 69^{a} (cf. v. l. 68) —^{a}) S (T2 om.) तीर्थयात्रां (M3 °त्राम्) (for सरस्वतीं) K2 3 तदा (for तत°) —^{b}) Ś1 K1–3 मुनि (for ऋषि) Ś1

C. 9 2032 B 9 35 79 K. 9 36 35 लोकान्प्रभासयामास शीतांशुत्वमवाप च ॥ ७०
देवाश्च सर्वे राजेन्द्र प्रभासं प्राप्य पुष्कलम् ।
सोमेन सहिता भूत्वा दक्षस्य प्रमुखेऽभवन् ॥ ७१
ततः प्रजापतिः सर्वा विससर्जाथ देवताः ।
सोमं च भगवान्प्रीतो भूयो वचनमब्रवीत् ॥ ७२
मावमंस्थाः स्त्रियः पुत्र मा च विप्रान्कदाचन ।
गच्छ युक्तः सदा भूत्वा कुरु वै शासनं मम ॥ ७३
स विसृष्टो महाराज जगामाथ स्वमालयम् ।
प्रजाश्च मुदिता भूत्वा भोजने च यथा पुरा ॥ ७४
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा शप्तो निशाकरः ।
प्रभासं च यथा तीर्थं तीर्थानां प्रवरं ह्यभूत् ॥ ७५
अमावास्यां महाराज नित्यशः शशलक्षणः ।
स्नात्वा ह्याप्यायते श्रीमान्प्रभासे तीर्थ उत्तमे ॥ ७६
अतश्चैनं प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप ।
प्रभां हि परमां लेभे तस्मिन्नुन्मज्य चन्द्रमाः ॥ ७७
ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमद्बली ।

K D2 8 11 सेविता, D4 सस्तुता (for -शासनात्) B Dn D1 5–10 स जगामर्पिशासनात् — c) K4 B D प्रथम, G3 क्षप्यमं (sic) (for परम) D4 तीर्थी — d) K3 4 D2 8 11 T2–4 M सरस्वत्यां T2 गतो महत् (for जगाम ह)

70 B1 om (hapl) 70–75 — a) Ś1 K1 3 अमावस्यां, T4 जगामास्या (for अमावास्या) D8 राज (for -तेजास्) — b) K3 D3 5 11 M तत्रो (M2 °तो) न्मज्य, K4 T1 2 ततोमज्जन्, T3. 4 G तत्राम° (G1 °त्र म°) (for तत्रोन्म°) T3 महाद्युते — c) D3 11 M1 लोक B4 प्रभापयामास — d) D2 सिताशुत्वम् (for शीता°) T1 G2 अवाप्य K4 D2 8 T4 G3 M स, B3 4 D4 ह (for च)

71 B1 om 71 (cf v 1 70) — a) K4 D2–4 11 [अ]पि, B (B1 om) Dn D1 5–10 तु (for च) — b) B4 प्रभाप, D4 प्रभासे, S (except T1 G1) प्रसादं (for प्रभास) K3 पुष्कर, D1 च क्षण, D2 T2 पुष्कळ — d) D1 प्रमुखा D3 11 S (except M1) स्थिता (for ऽभवन्)

72 B1 om 72 (cf v 1 70) — a) K2 3 S देवो (for सर्वा) — b) T3 विससर्जत (sic), M1 विससर्ज ह (for °र्जाथ) — c) B (B1 om) Dn D5 6 8 10 सोमं, D1 M3 सोम· (for सोम) D1 [s]पि (for च) Dn1 प्रीते, D3 S (except T4 M1) भूय (for प्रीतो) — d) D4 damaged Dn1 देवो, D3 मिद (sic), T1–3 G प्रीतो (for भूयो) M2–4 वचन चेदमब्रवीत्

73 B1 om 73 (cf v 1 70) — a) K2 3 प्रिया (for स्त्रिय) T2 पुत्र — b) K4 om, D4 माथ (for मा च) D4 कथचन — c) Dn1 युक्त सुखी; T2 युक्तपदो (for युक्त सदा) D6 मच्छासनपरो भूत्वा — d) T1–3 कुरु त्व (T3 मे), G1 3 कुरुपे (for कुरु वै) T3 G3 महत् (for मम)

74 B1 om 74 (cf. v 1 70) — a) T2 स (for स) S महातेजा (for °राज) D3 स विसृष्टेन महता — b) D9 [अ]द्य (for [अ]थ) — c) D4 भूता (for भूत्वा) — d) K4 पुनरीजुर्, B (B1 om) Dn D1 5–10 पुनस्तस्थुर्, D2 पुनरासन्, D3 11 T G M2 ई (D3 11 मे, T3 G3 रे)जिरे च, D4 पुनरेव, M1 3 4 रेमिरे च (for भोजने च) T4 G1 3 M पुरं (for पुरा)

75 B1 om 75 (cf v 1 70) — a) B (B1 om.) Dn D1 5 6 8–10 एवं (for एतत्) — K4 om 75c–76d — c) D1 2 8 तथा (for यथा) — d) D2 च वर, M1 प्रभवद् (for प्रवरं) Ś1 K1–3 D3 4 11 कृतं, D5–7 9 10 T3 4 G महत् (for ह्यभूत्)

76 K4 om 76 (cf v 1 75) — a) Ś1 K1 3 अमावस्या, D3 °वाश्या — b) D1 4 नित्य च, T1 2 स नित्यं, M3 नित्यत (for °श) D1 शशिलक्षण, D3 शशिलांछन, M3 शशलक्षण — c) D2 corrupt D4 [आ]प्यायित्त (for °यते) D4 शीघ्रं, M1 भीमान् (for श्रीमान्) — d) B1 T1 M तीर्थसत्तमे, D1 3 7 8 °मुत्तमे

77 a) K2 3 D4 7 ततश्, T3 4 G अथ (for अतश्) Bom ed [ए]तत् (for [ए]नं) D5 विजानति, M1 प्रजानाति; M3 4 प्रजाना तु (for प्रजानन्ति) — b) Ś1 K1 2 प्रभास (for °सम्) D3 भारत (for भूमिप) K3 प्रभासप्रवर कृत — c) D7 परम T3 प्रासस् (for लेभे) — d) K4 उत्सृज्य, D2 मज्जन्स, T2 G1 आमज्य (for उन्मज्य) — After 77, S ins

219* लोकान्प्रभासयामास पुपोष च वपुस्तथा ।
तत्र स्नात्वा हली रामो दत्त्वा प्रीतोऽथ दक्षिणाम् ।
[(L 1) Prior half = 70c T3 पुनरच्छ वपुस् (sic),

चमसोद्भेद इत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत ॥ ७८
तत्र दत्त्वा च दानानि विशिष्टानि हलायुधः ।
उषित्वा रजनीमेकां स्नात्वा च विधिवत्तदा ॥ ७९
उदपानमथागच्छत्त्वरावान्केशवाग्रजः ।
आद्यं स्वस्त्ययनं चैव तत्रावाप्य महत्फलम् ॥ ८०
स्निग्धत्वादोषधीनां च भूमेश्च जनमेजय ।
जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र नष्टामपि सरस्वतीम् ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

वैशंपायन उवाच ।
तस्मान्नदीगतं चापि उदपानं यशस्विनः ।
त्रितस्य च महाराज जगामाथ हलायुधः ॥ १
तत्र दत्त्वा बहु द्रव्यं पूजयित्वा तथा द्विजान् ।
उपस्पृश्य च तत्रैव प्रहृष्टो मुसलायुधः ॥ २
तत्र धर्मपरो ह्यासीत्त्रितः स सुमहातपाः । C 9 2066 B 9 36 3 K 9 37 3

M पुनोपौषधयन्(for पुत्रोप च वपुन्) G2 तदा (for तथा) — (L 2) T4 G1 तत (for तत्र) T1 2 G दक्षिणा, T4 दक्षुा (sic) (for दक्षिणान्)]

78 [a]) B3 च, D11 स (for तु) B4 ततश्चंद्रमसो-द्भेदम्, D1 °स्तु चमसोद्भूतम् — [b]) T2-4 G M अभि (T2 °भी)तस् (for अच्युतस्) Ś1 K1 3 सो, D1 हि (for तु) D2 बली, M2-4 हली (for बली) T1 अगमत्त्वभितो बली — [c]) K4 D2 4 G3 चमसोद्भेदम्, D3 चद्रमसोद्भेद (hypermetric), M2 चमसोद्भेक (sic) (for द्भेद) K2 D5 T2 4 M एव (for एव) — [d]) Dn ये, D5 यज् (for च) K4 कथयन्पुन, B1 °मश्नत (sic), D2 °यति च, D4 °येत्विह T G य ज(T3 या ज- [sic], G1 यज्ञ)नोक्यन्दुवि

79 [a]) D2 10 T3 गत्वा (for दत्त्वा) Ś1 K2 4 D3 4 11 तु (for च) T4 तत्र स्नात्वा विशिष्टानि — [b]) D1 विसृष्टानि, T3 निविष्टानि, T4 दानानि च (for विशिष्टानि) D2 हळायुध — [d]) Ś1 K1 तु (for च) B5 प्रभु, M2-4 तया (for तदा)

80 [a]) K1 उ*पानम्, M3 उप° (for उद°) K8 उपगाच्छ् (sic), D2 अथोगच्छत्, D3 11 उपागच्छन् (for अथागच्छत्) — [b]) T3 परम (for त्वरावान्) B1 केशवात्मज (sic), D6 °ग्रत — [c]) T2 आद्य, T3 आर्यं (for आद्य) M2 तदयन (for स्वस्त्य) — [d]) K4 D2 तया, B Dn D1. 5 7-10 G1 यत्र, D6 यम्, T3 ततो (for तत्र) Ś1 K1-3 D3 [अ]वाप, D11 वाप (sic), T1 स्नात्वा (for [अ]वाप्य) D2 महत्फळ, T1 2 M महायल°, T3 4 G महारथ (G3 °थ)

81 [a]) K4 Dn2 D5 8-10 M2 4 औषधीना — [b]) T3 4 G2 3 भुवश् (for भूमेश्) — [c]) S मुनयो (for राजेन्द्र) — [d]) T G निगूढा सा (for नष्टामपि)

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K1 2 D6 तीर्थयात्रा, K3 4 B1 Dn D2 रामतीर्थयात्रा, B4 D5 7 9 10 बलदेव तीर्थयात्रा, D3 हलधरतीर्थयात्रा, D4 सोमतीर्थयात्रा, D11 हलायुधतीर्थयात्रा, M2-4 गदायुद्धे रामतीर्थयात्रा, Kumbh ed ह्रदप्रवेश — *Adhy name* Ś1 K1-3 प्रभासवर्णन, B2 प्रभासतीर्थवर्णन, M2-4 चद्रशापमोक्ष, Bom. ed प्रभासोत्पत्तिकथनम्, Cal ed चद्रशापोपाख्यानम् — *Adhy no* (figures, words or both) Dn D6 10 6, D7 5, T G1. 2 M 37, G3 36 — *Śloka no* Dn 88, D7 9 89

35

1 G3 सजय (for वैशपायन) — [a]) D2 (marg) महीगत, D5 नदागत, T3 न विगतं (sic) (for नदी) — [b]) N ह्युदपान D3 यशास्विन, D4 तपस्विन, T1 3 4 G2 महामना, T2 G1 3 M महात्मन (for यशस्विन) — [c]) D2 11 तु, T G M2-4 वै, M1 [ए]व (for च) S (except M3) ततो राजन् (for महाराज) — [d]) D2 हळायुध

2 D1 G2 *om* (hapl.) 2 — [a]) D10 गत्वा (for दत्त्वा) G3 महद् (for बहु) — [b]) T1-3 M च वै, T4 [अ]थ वै, G1 3 बहु (for तथा) — [c]) T3 उपसृत्य (for °स्पृश्य) S (except T1 M1, G2 *om*) तु (for च) Ś1 K1-3 D11 राजेंद्र (for तत्रैव) — [d])

C 9 2066
B 9 36 3
K 9 37 3

कूपे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ॥ ३
तत्र चैनं समुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।
ततस्तौ वै शशापाथ त्रितो ब्राह्मणसत्तमः ॥ ४
जनमेजय उवाच ।
उदपानं कथं ब्रह्मन्कथं च सुमहातपाः ।
पतितः किं च संत्यक्तो भ्रातृभ्यां द्विजसत्तमः ॥ ५
कूपे कथं च हित्वैनं भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।
एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्यदि श्राव्यं हि मन्यसे ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
आसन्पूर्वयुगे राजन्मुनयो भ्रातरस्त्रयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसंनिभाः ॥ ७
सर्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ।
ब्रह्मलोकजितः सर्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ॥ ८
तेषां तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ।
अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्मरतः सदा ॥ ९
स तु दीर्घेण कालेन तेषां प्रीतिमवाप्य च ।
जगाम भगवान्स्थानमनुरूपमिवात्मनः ॥ १०
राजानस्तस्य ये पूर्वे याज्या ह्यासन्महात्मनः ।
ते सर्वे स्वर्गते तस्मिंस्तस्य पुत्रानपूजयन् ॥ ११
तेषां तु कर्मणा राजंस्तथैवाध्ययनेन च ।

Ś1 K1-3 मुसुलायुध, B1 2 6 मुषल्ना°, D2-4 7-9 11 मुशला°

3 a) D3 धर्मोपरो; D1 धर्मरतो (for °परो) D1 चासीत्, T2 [ऽ]प्यासीत्, Bom ed भूयश्च (for आसीत्) — b) Ś1 त्रितः, K1 damaged, S त्रि(T3 त)तस्तु (for त्रित स) K3 D1 तु, T1 M2-4 स (for सु) K4 D2 M2-4 -यशा (for तपा) — c) T3 वै वसता, G1 3 चैव सता (G1 °दा) (for च व°) K3 तस्य, T1 2 4 [ऽ]नेन (for तेन)

4 a) B1 सैन्य, D5 नैन, D3 पुन (for चैन) — b) Dn D2 प्रहान, D3 M2-4 गृह (for गृहान्) — K3 repeats 4^{cd} after 6^b — c) K3 (second time) D10 तत्र (for ततस्) D- तु वै, T G M1 तु तौ (for तौ वै) M2-4 तत्रस्थ सोममपियत् — d) D2 ततो (for त्रितो) B1 सत्तम, D- सत्तम (sic), S -पुंगव (M3 4 °वै) (for सत्तम)

5 a) K4 उदपानान् (sic), D6 °पाने, M1 °पान (for °पानं) — b) D1 8 11 M1 2 स (for सु) — c) T4 कथित, M पातित (for पतित) B1 T2 स (for स) G1 कथं कूपे च सत्यक्तो — d) D2 भ्रातृभिर्, D9 भ्रातृणां (for भ्रातृभ्यां) K4 B1 2 5 D6 7 9 10 T1 2 4 G1 3 M3 4 सत्तम

6 a) Dn1 D1 कूप (for कूपे) D6 11 वि (for च) K4 D2 [ए]त्र (for [ए]नं) Dn2 कूपे च वसता तेन (= 3^c) — b) Ś1 K1 2 D2 गृहं T G जग्मतु भ्रातरौ गृहान् — After 6^b, K3 repeats 4^{cd}, while B D (except D2 11, D3 marg) ins

220* कथं च याजयामास पपौ सोमं च वै कथम् ।

[D3 सोमयाजम (for पपौ°) D1 [illegible] (sic) (for पपौ)]

— d) Ś1 श्रव्यं, K1 श्रव्यं (sic) M2 मन्यसे (for मन्यसे) K4 B D (except D2 4 11) श्रोतव्यं यदि मन्यसे

7 a) D2 पुरा (for पूर्वे) D4 चैव (for राजन्) — b) D3 सर्वेव (for मुनयो) Ś1 K D -4 11 भ्रातरो मुनयस्त्रय — D5 om 7^c-8^d — c) D- द्वितश्च (for द्वितश्) — d) Ś1 K D 2 प्रेताग्नि, D4 11 चैवाग्नि (for चादित्य) K2 D4 G1 M3 संनिभम्

8 D6 om b (cf 1 7) — a) D3 प्राजापत्ति (for प्रजा°) — b) B1 5 प्रजापतय एव च — K4 om 8^c-9^b — c) T1 2 लोकं (for -लोक) D1 T2 जिता, T3 जित (for जित) Ś1 K1 चर (for सर्वे)

9 K4 om 9^{ab} (cf 1 8) T4 G- om (hapl) 9-10 — b) B1 वशाचन, T2 यमेन च (for दमे°) D- यमेन नियमेन च — T3 om 9^c-10^d — c) D1 2 9 गोतमो — d) M1 -पर (for रत) G3 तदा (for सदा)

10 T2 4 G2 om 10 (cf 1 9) — a) M1 अति (for स तु) K3 D1 9 G3 दीर्घेन D3 कालेन — b) B3 damaged from प्रीति up to पुत्रान (in 11^d) — c) K4 भरत, M2-4 तपसा (for भगवान्) — d) D1 आत्मना (for °न)

11 B3 damaged up to पुत्रान — a) D1 9 तत्र (for तस्य) Dn1 ते ह्यासन्, Dn2 तथासन्; T3 4

त्रितः स श्रेष्ठतां प्राप यथैवास्य पिता तथा ॥ १२
तं स्म सर्वे महाभागा मुनयः पुण्यलक्षणाः ।
अपूजयन्महाभागं तथा विद्वत्तयैव तु ॥ १३
कदाचिद्धि ततो राजन्भ्रातरावेकतद्वितौ ।
यज्ञार्थं चक्रतुश्चित्तं धनार्थं च विशेषतः ॥ १४
तयोश्चिन्ता समभवत्त्रितं गृह्य परंतप ।
याज्यान्सर्वानुपादाय प्रतिगृह्य पशूंस्ततः ॥ १५
सोमं पास्यामहे हृष्टाः प्राप्य यज्ञं महाफलम् ।
चक्रुश्चैव महाराज भ्रातरस्त्रय एव ह ॥ १६
तथा तु ते परिक्रम्य याज्यान्सर्वान्पशून्प्रति ।
याजयित्वा ततो याज्याँल्लब्ध्वा च सुबहून्पशून् ॥ १७
याज्येन कर्मणा तेन प्रतिगृह्य विधानतः ।
प्राचीं दिशं महात्मान आजग्मुस्ते महर्षयः ॥ १८
त्रितस्तेषां महाराज पुरस्ताद्याति हृष्टवत् । C 9. 2163 D 9. 35. 19 K 9. 37. 16

[illegible]

13 [illegible]

14 [illegible]

15 [illegible]

Dn [illegible] Dn [illegible] (Bn तु), G1 [illegible]

15 [illegible]) K1 B Dn D1 -10 बुद्धि (for चिन्ता) — [illegible] (for त्रित) [illegible] D T2 [illegible] — [illegible]) D 7 परि (for प्रति) Dn [illegible] Dn तथा, D3 [illegible], T1 [illegible] (for [illegible])

16 B1 damaged — [illegible]) K4 D M1 2 सोमं पास्याम [illegible] — [illegible]) K1 M1 यज्ञं, G यज्ञे (for यज्ञं) [illegible] (for महा) B1 T [illegible] (for [illegible]) K1 D1 प्राप्य [illegible] (D [illegible]) — [illegible] (for [illegible]) K [illegible] D (except D [illegible]) T1 M तथा (T [illegible]) [illegible] (for महाराज) — G1 om (1st) 16[c] 18[a] — [illegible]) K1 B [illegible] Dn D1 -10 T G [illegible] M1 हि (for ह) — After 16, [illegible]

21* तथा ते समय कृत्वा गृहीत्वा [illegible] पार्थिव ।

17 G1 om 17 (cf v. l. 16) — [illegible]) T2 तदा (for तथा) K [illegible] (by transp), B2 damaged, D1 [illegible], S (G1 om) हि (G [illegible]) ते — [illegible]) B3 D1 [illegible] प्रति, D [illegible], D1 [illegible], T2 परि (sic) (for प्रति) — [illegible]) T योजयित्वा K2 D1 याज्य (for याज्यान्सर्वान्) — [illegible]) D लब्धस्, M2 [illegible] (for लब्ध्वा) K [illegible] B Dn D1 -10 तु (for च) D1 [illegible] (for सु) D1 [illegible] (by transp)

18 G1 om 18[ab] (cf v. l. 16) — [illegible]) M न्यायेन (for याज्येन) — [illegible]) D3 प्राचीं शिशि (sic), D1 [illegible] S (except T1 M1 G1 om) महाराज (for [illegible]) — [illegible]) T1 G2 जग्मुस्ते च (for आजग्मुस्ते)

19 [illegible]) G2 [illegible] (for याति) T [illegible] M1 पुरस्ताद्धृष्टवत्तरम् — [illegible]) D1 द्विजस्य (for [illegible]) — [illegible])

C. 9 2063
B 9 26. 10
K 9 37 19

एकतश्च द्वितश्चैव पृष्ठतः कालयन्पशून् ॥ १९
तयोश्चिन्ता समभवद्दृष्ट्वा पशुगणं महत् ।
कथं न स्युरिमा गाव आवाभ्यां वै विना त्रितम् ॥ २०
तावन्योन्यं समाभाष्य एकतश्च द्वितश्च ह ।
यदूचतुर्मिथः पापौ तन्निबोध जनेश्वर ॥ २१
त्रितो यज्ञेषु कुशलस्त्रितो वेदेषु निष्ठितः ।
अन्यास्त्रितो बहुतरा गावः समुपलप्स्यते ॥ २२
तदावां सहितौ भूत्वा गाः प्रकाल्य व्रजावहे ।
त्रितोऽपि गच्छतां काममावाभ्यां वै विनाकृतः ॥ २३
तेषामागच्छतां रात्रौ पथिस्थाने वृकोऽभवत् ।
तथा कूपोऽविदूरेऽभूत्सरस्वत्यास्तटे महान् ॥ २४
अथ त्रितो वृकं दृष्ट्वा पथि तिष्ठन्तमग्रतः ।
तद्भयादपसर्पन्वै तस्मिन्कूपे पपात ह ।
अगाधे सुमहाघोरे सर्वभूतभयंकरे ॥ २५
त्रितस्ततो महाभागः कूपस्थो मुनिसत्तमः ।
आर्तनादं ततश्चक्रे तौ तु शुश्रुवतुर्मुनी ॥ २६
तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातरावेकतद्वितौ ।
वृकत्रासाच्च लोभाच्च समुत्सृज्य प्रजग्मतुः ॥ २७

Ś1 K1–3 पृष्ठा (K2 3 दृष्टौ) कालयत पशून्, T3 4 G त्रितश्चा(T3 °स्या)कालयन्पशून् (G1 °न्यहून्), M का(M1 पा)ल्यतौ तत पशून्

20 [a]) M2 4 ततश् (for तयोश्) — [b]) Ś1 K B6 D2 3.11 धन (for गण) S एकतस्य द्वितस्य च — [c]) K4 D2 3 8 तु; B2 3 5 D11 T1 2 M1 2 4 नु, D6–7 9 T4 च, T3 वा (for न) G2 लभ्या (for न स्युर्) — [d]) D4 आवयोर् (for आवाभ्या) B D (except D2 4 11) T4 हि, T2 च (for वै) T2–4 G M त्रित विना (by transp) T1 आवाभ्या चेति त विना

21 [b]) D7 द्विजश् (for द्वितश्) D3 11 हि (for ह) — [c]) D4 पाप, G2 प्रासौ (for पापौ) T4 यदु-वाच मिथ पापात् — [d]) S जनाधिप (for जनेश्वर)

22 [b]) T4 ततो, M1 त्रिपु (for त्रितो) Ś1 K1 देवेषु (for वेदेषु) — [c]) Ś1 K1 अन्यस्, T4 ततस्, G2 अतस् (for अन्यास्) B Dn D1 6–10 आवाभ्या (B6 D5 7 10 अन्यास्तु) बहुला गावस् — [d]) K2 3 गा वै, B Dn D1 6–10 त्रित, T3 स्वय (for गाव) K4 D2 इत्युप, D4 भूयस्तु (for समुप-) T4 M4 लभ्यते (for लप्स्यते) M1 3 गावस्तु लभते मुनि

23 [a]) K3 तथा, T1–3 G तेन, M3 4 ताच् (for तद्) K2 D8 M3 सहितो, G2 सेवितो, G3 सहितौ (for सहितौ) — [b]) T4 गा (for गा) K3 प्रकल्प्य, D6 7 9 प्रा(D6 प्र)कल्य, T1 2 M प्रगृह्य, T3 4 G प्रमथ्य (for प्रकाल्य) K2 3 Dn D2 9 व्र(K3 प्र)जामहे, T2 3 G प्रयावहे (for व्रजा°) Ś1 K1 गा प्रकाश्य प्रजावहे — [c]) T3 त्रिते (for त्रितो) T3 G [ऽ]भि-, T4 M1 हि (for ऽपि) G1 गच्छर्त्त, G2 गच्छेत्त; M1 गम्यता (for गच्छता) T2–4 कर्मं (for कामम्) — [d]) S (except T1 G3) भ्रातृभ्या (for आवाभ्या) B3 4 हि, D1 च (for वै) Ś1 K1–3 D2 6 11 M1 निराकृत, T2 विनिसृत

24 Before 24, T3 4 G ins वैशंपायन — [a]) Ś1 K D2 स, D11 M1 2 तु (for आ) — [b]) Dn1 तस्मिन्, T3 पद, G2 पथ (for पथि) B (except B2) D6–10 T1 2 स्थाना (for स्थाने) G1 वृतो (for वृको) — [c]) B Dn D4–10 तत्र, D1 तत°, T1 तदा (for तथा) T3. 4 G तथा(T3 °दा, G2 °तो)विदूरे कूपोभूत् (T4 °पाया [sic]) — [d]) M1 3 सरस्वत्या T1 2 M नदी, G1 3 तटी (for तटे) D3 महत्, S गत (for महान्)

25 [a]) K4 अर्थार्थितो, T3 G2 3 ततस्त्रितो, T4 तत्र त्रि° (for अथ त्रि°) Ś1 K1–3 [ऽ]पि तं (for वृक) Dn1 अथ त्रितेन तद्दृष्ट्वा — [b]) D3 पथि तिष्ठत्स तत्तथा — [c]) G1 सर्पद् (for सर्पन्) — [d]) B5 कूपे तस्मिन् (by transp) — [e]) D3 11 तु (for सु)

26 [a]) T4 ततस्त्रितो (by transp) Ś1 K1 M2 4 भाग, B Dn D1 6–8 10 T1 राज, D9 राजन् (for भाग) — [b]) Dn1 कूपस्थ, Dn2 °स्थे Ś1 K D2–4 द्विज (for मुनि) D8–11 सत्तम G1 कूपस्था मुनि सत्तमा — [c]) Ś1 K1–3 D2 3 11 भृश, T2 3 G2 3 M महच् (for ततश्) — [d]) Ś1 K1–3 D2 11 तं च, D2 तं तु, D4 न च, T1 2 4 G1 3 M3 4 तत, T3 तत्तु, G2 तत्र, M1 2 त तौ (for तौ तु) D6 सश्रुवतुर् M3 मुनि

27 [a]) G3 हित्वा (for ज्ञात्वा) Ś1 K1–3 भूमौ (for कूपे) — [b]) M1 भ्रातर स्वेकतद्वितौ — D1 om 27[c]–28[d] — [c]) G1 3 प्र (for the first च) — [d]) T2–4 G2 3 M2 4 तमुत्सृज्य (for समु°).

भ्रातृभ्यां पशुलुब्धाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः ।
उदपाने महाराज निर्जले पांसुसंवृते ॥ २८
त्रित आत्मानमालक्ष्य कूपे वीरुत्तृणावृते ।
निमग्नं भरतश्रेष्ठ पापकृन्नरके यथा ॥ २९
बुद्ध्या ह्यगणयत्प्राज्ञो मृत्योर्भीतो ह्यसोमपः ।
सोमः कथं नु पातव्य इहस्थेन मया भवेत् ॥ ३०
स एवमनुसंचिन्त्य तस्मिन्कूपे महातपाः ।
ददर्श वीरुधं तत्र लम्बमानां यदृच्छया ॥ ३१
पांसुग्रस्ते ततः कूपे विचिन्त्य सलिलं मुनिः ।
अग्नीन्संकल्पयामास होत्रे चात्मानमेव च ॥ ३२
ततस्तां वीरुधं सोमं संकल्प्य सुमहातपाः ।
ऋचो यजूंषि सामानि मनसा चिन्तयन्मुनिः ।
ग्रावाणः शर्कराः कृत्वा प्रचक्रेऽभिषवं नृप ॥ ३३
आज्यं च सलिलं चक्रे भागांश्च त्रिदिवौकसाम् ।
सोमस्याभिषवं कृत्वा चकार तुमुलं ध्वनिम् ॥ ३४
स चाविशद्दिवं राजन्स्वरः शैक्षस्त्रितस्य वै । C. 9. 2100 B. 9. 36. 36 K. 9. 37. 34

28 D1 om 28 (cf. v. l. 27) — a) K2. 3 D5. 8. 9 °लुब्धाभ्याम् (for °लु°) — b) B1 D°-4. 8. 11 T1 G M सु (for स) — c) D5 उपपत्ति (sic) (for उदपाने) B Dn D4-10 T1. 2 M तदा (B5 °था, M3 °दो) राजन् (for महाराज) — d) Dn D5 निर्जने, D2 निर्नके Some MSS पाशु (for पांसु) D2 वन्निते (for °संवृते) Ś1 K1-3 निशान्ते पांसुसंवृ(K2 °द्वि)ते

29 a) D1 तत, M1 त्रितम् (for त्रित) Ś1 K1-3 आसाद्य, D5 °लक्ष्य (for °लक्ष्य) — b) Dn कूपे वीर, T G वीरुत्पुज (for कूपे वीरुत्) — B1 om 29c-31d — c) S नि(T1. 2 नि)मग्नो (for °ग्नं) — d) Ś1 K1-3 D1. 8 निरये (for नरके) K4 B (B1 om) Dn D4-11 नरके दुष्कृती यथा

30 B1 om 30 (cf. v. l. 29) — a) T1 तथा (for बुद्ध्या) D2 T1 ह्यगणयत्, D7. 11 त्रिगणयन् K1 पापो (for प्राज्ञो) B (B1 om) Dn D4-10 स बु(Dn1 मद्बु)द्ध्याग(D4. 6 °द्ध्या ग)णयत्प्रा(D4. 6 °प्रा)ज्ञो, T2-4 G M ततो मृ(T2 M °तोन्य, G° °तो न्य)त्रितयत्प्राज्ञो (G2 °प्राज्ञः) — b) T1 corrupt D1 M मृत्युभीतो, T2. 3 G मृतभूतो (for मृत्योर्भीतो) T2 M2 [S]म्य(M2 °भ्य)सोमप, T3 स्वहास्मम (sic), G2 M1 [S]ग्नि (M1 °पि) सोमप, G3 ह्यसोमपी, M2 त्रिसोमप (for ह्यसो°) — c) D6 T2 सोम (for सोमः) K4 B2. 3 D2. 6. 7. 9. 10 T1 G2 तु, D8 हि (for नु) T3 पास्यस्याद् (sic) (for पातव्य) B1 Dn कथं तु सोम पातव्य, M1 सोम कथं न्विहस्थेन — d) G2 इहस्थेन, M1 पीत मस्यद् (for इहस्थेन) D8 मही (sic) (for मया) G3 इह स्थाने मयापि सत्

31 B1 om 31 (cf. v. l. 29) — a) K4 B (B1 om.) Dn D4-10 S (except M2) अभि, D5 अति (for अनु) Ś1 K1-3 सिंलं(K2 °ले)ष, K3 B (B1 om) Dn D1 6-10 निश्चित्य, D2-4. 11 T1 G1 संचिन्त्य (for संचिन्त्य) — Ś1 K1-3 G3 om (hapl) 31c-33b — c) B2 वीरुधम् D2-4. 11 T1. 3. 4 G1. 2 M राजन्नु (for तत्र) T2 ददर्श वीरुधा जाल — d) B2 लवमाना, D2. 8. 9 T2. 3 G1 M1. 2 मान (for °माना)

32 Ś1 K1-3 G3 om 32 (cf. v. l. 31) — a) Some MSS पांसु B1 तदा (for ततः) — b) K4 D-4. 11 नि(K4 नि)वन्य, D7 विचित्य; T1. 2. 4 G1. 2 M1-4 न्ययतत, T3 [S]स्तनस्य, M1 निष्पाद्य (for विचिन्त्य) D-4. 11 पुन (for मुनि) — D1 om (hapl) 32c-33d — c) D1 T2 G1. 2 M अग्नि, T3 अद्वि (for अग्नीन्) — d) D2. 3. 5. 11 M हो(M3 हौ)त्रम्, T2-4 G (G3 om) होतृन् (for होत्रे) S (except T1, G3 om) आत्मानम् (for चा°) D4 वा, T2 हि (for च)

33 Ś1 K1-3 G3 om 33ab (cf. v. l. 31) D1 om 33abcd (cf. v. l. 32) T3 M1 om 33ab — a) D8. 11 तु, D5 G1 स (for ता) T2 M (M1 om) राजन् (for सोमं) — b) K4 D2-4. 11 कल्पयित्वा (for संकल्प्य सु) B5 [आ]सु, M (M1 om) स (for सु°) B2-4 D8 महायशा (for °तपा) — e) K3 corrupt Ś1 K1. 2 T3 G M1 ग्राव्णस्तु, B4 D1. 4 ग्रावण°, T3 ग्लावणस्तु, T3 गावस्तु (sic), M2-4 ग्रावाणं (for ग्रावाण) Ś1 शार्करा, K1 शार्करान्, K3 D1 G1 M2-4 शार्करा — f) D4 स्रुवं च (for प्रचक्रे) D6 तथा, T1. 4 G मुनि (for नृप) T3 *चक्रेभिषवं**

34 a) M1 कृत्वा (for चक्रे) — b) D8. 8. 11 भागाश्च B3 G3 त्रिदिवौकस — cd) K4 निषवं; D3 [अ]भिसवं (for °षवं) Ś1 K विपुलं, Dn D3. 8. 11 तुमल (D3 °ळ) (for तुमुलं) B3. 4 मुनि (for ध्वनिम्) S सोमस्याभिषवस्याग्रे (M1 °वोदग्र, M2-4 °वस्याते) प्र(M1. 2 सं)वृत्त(T1. 2 G1. 3 °द्व)स्तुमुलो ध्वनि

C 3 2100 B 3.36 37 K 3 37 23 समवाप च तं यज्ञं यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३५
वर्तमाने तथा यज्ञे त्रितस्य सुमहात्मनः ।
आविग्नं त्रिदिवं सर्वं कारणं च न बुध्यते ॥ ३६
ततः सुतुमुलं शब्दं शुश्रावाथ बृहस्पतिः ।
श्रुत्वा चैवाब्रवीद्देवान्सर्वान्देवपुरोहितः ॥ ३७
त्रितस्य वर्तते यज्ञस्तत्र गच्छामहे सुराः ।
स हि क्रुद्धः सृजेदन्यान्देवानपि महातपाः ॥ ३८
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सहिताः सर्वदेवताः ।
प्रययुस्तत्र यत्रासौ त्रितयज्ञः प्रवर्तते ॥ ३९
ते तत्र गत्वा विबुधास्तं कूपं यत्र स त्रितः ।
ददृशुस्तं महात्मानं दीक्षितं यज्ञकर्मसु ॥ ४०
दृष्ट्वा चैनं महात्मानं श्रिया परमया युतम् ।
ऊचुश्चाथ महाभागं प्राप्ता भागार्थिनो वयम् ॥ ४१
अथाब्रवीदृषिर्देवान्पश्यध्वं मां दिवौकसः ।
अस्मिन्प्रतिभये कूपे निमग्नं नष्टचेतसम् ॥ ४२
ततस्त्रितो महाराज भागांस्तेषां यथाविधि ।
मन्त्रयुक्तान्समददात्ते च प्रीतास्तदाभवन् ॥ ४३
ततो यथाविधि प्राप्तान्भागान्प्राप्य दिवौकसः ।

35 D_5 reads 35^{a}–37^{c} on marg —^{a}) $D_{2\ 11}$ समाविशद् (for स चा°) —^{b}) D_4 corrupt K_3 B_1 Dn D_1 स्वन, $B_{2\ 3}$ $D_{7\ 9\ 10}$ पुन, $B_{4\ 5}$ सुन, D_6 घन (sic), D_8 शुन (for स्वर) $K_{3\ 4}$ D_1 साक्षात्, $B_{1\ 4\ 5}$ Dn शैक्ष्यस्, $B_{2\ 3}$ $D_{5\ 7\ 9\ 10}$ शब्दस्, D_2 तस्य, D_8 रूक्षस्, T_{1-3} G चैव (for शैक्षस्) K_4 B_3 च, T_2 हि (for वै) Ś1 K_1 स्वरश्चै*शितस्य वै, T_4 स्वरस्यैव त्रितस्य वै —^{c}) G_3 corrupt $K_{2\ 4}$ B_{1-4} D_{4-9} T_1 G_1 सम(D_4 °मा)वाप्य, K_3 °वाये (sic), D_1 °वापि, M_2 समावाप (for सम°) $T_{3\ 4}$ G_1 तद् (for त) $D_{2\ 3\ 11}$ समा(D_2 °म)धावंत त यज्ञ —^{d}) D_4 तया (for यथा) B_5 ब्रह्मवादिना, $D_{2\ 11}$ °न

36 D_5 reads 36 on marg —^{a}) Dn_2 महा, $T_{1\ 2}$ तदा (for तथा) —^{b}) K_4 M_3 तु (for सु) K_2 महात्मसु —G_2 reads 36^{cd} twice —^{c}) T_3 आविश, T_4 G_2 (first time) $_3$ आ(G_2 अ)विशत्, G_2 (second time) आसन्न (for आविग्न) K_4 $T_{3\ 4}$ G_2 (first time) राजन्, $G_{1\ 3}$ गत्वा (for सर्वं) —^{d}) K_3 च तु, B_4 चात्र; Dn $D_{1-3\ 11}$ T_{2-4} $G_{1\ 2}$ (second time) $_3$ M_{2-4} न च (by transp), G_2 (first time) M_1 नात्र D_2 बुध्यसे, M_1 बुध्यत

37 B_2 om 37^{ab} D_5 reads $37^{ab?}$ on marg —^{a}) $D_{3\ 4}$ $T_{1.\ 2\ 4}$ $G_{1\ 3}$ M_1 तु, D_{10} स; M_{2-4} त (for सु) Dn_1 $D_{3\ 11}$ तुमल $K_{2\ 3}$ यज्ञं (for शब्द) —^{b}) $M_{3\ 4}$ शुश्रुवे Ś1 $K_{1.\ 2}$ [अ]स्य, K_3 [अ]ह; $D_{3.\ 11}$ च, T G_2 M स, $G_{1\ 3}$ तु (for [अ]थ) —^{c}) G_2 स्मृत्वा (for श्रुत्वा) S [ए]व च (T_4 $G_{2\ 3}$ वा) (by transp) T_4 [अ]ब्रुवन् (for [अ]ब्रवीद्) K_4 B D M सर्वान् (for देवान्) —^{d}) K_4 B Dn $D_{1-7\ 9-11}$ $T_{2\ 3}$ M देवान्, D_8 तस्माद्, T_1 सर्वं, T_4 सर्वे (for सर्वान्)

38 G_1 om 38^{a} —^{a}) T_3 यतस्त्रितस्य यजन —^{c}) $K_{2\ 3}$ M_3 च (for हि) T_3 दुष्ट (for क्रुद्ध) T_2 स्पृशेद् (for सृजेद्) —^{d}) D_3 महासुरा (for °तपा)

39 Ś1 K_{1-3} om 39^{ab} —^{b}) M_3 वचन (for सहिता) D_3 दैवता —^{c}) D_3 प्रययौ M_3 तत्र (for यत्र) D_1 T_1 [आ]स्ते (for [अ]सौ) T_{2-4} G आ ययुस्त(T_3 °स्ते)त्र यत्रास्ते —^{d}) K_3 D_4 T_{2-4} G_2 त्रितो, T_1 त्रेतो, G_3 ततो (for त्रित) K_3 यज्ञ T G च, M_1 तु, M_{2-4} स्स (for प्र-)

40 ^{b}) $D_{1\ 8}$ द्विज (for त्रित) —Ś1 K_{1-3} om (hapl) 40^{d}–41^{a} K_4 om (hapl) 40^{d}–41^{c} —^{d}) $M_{3\ 4}$ सर्वं (for यज्ञ) T_{2-4} G -कर्मणि (for °सु)

41 Ś1 K_{1-3} om 41^{a}, K_4 om 41^{abc} (for both, cf v l 40) —^{c}) Ś1 K_1 [अ]ग्र, $K_{2\ 3}$ [अ]स्य, $D_{2\ 4}$ [ए]व, S [ए]न (for [अ]थ) K_3 $T_{3\ 4}$ $G_{1\ 2}$ महाभाग (G_3 °गा), $D_{2\ 3\ 11}$ G_2 °त्मानं, $T_{1\ 2}$ M_{2-4} °राज (for °भाग) —^{d}) T_3 प्राप्त (for प्राप्ता) D_2 भागाथिनो (for °र्थिनो)

42 ^{a}) $G_{1\ 3}$ तथा (for अथ) $D_{3\ 11}$ G_1 ऋषीन्, D_4 ततो (for ऋषिर्) —^{b}) Ś1 K_{1-3} अवध्वं (for पश्यध्व) Ś1 K_1 G_1 M_{2-4} मा, K_4 च, $T_{1\ 2}$ त्रि, M_1 घं (for मा) —T_4 om (hapl) 42^{c}–44^{b} —^{c}) $D_{3\ 6\ 8}$ तस्मिन् (for अ°) T_3 G अति (for प्रति). D_2 T_3 G_1 घोरे (for कूपे). —^{d}) M_1 मां (for नि). Ś1 K_{1-3} $D_{2\ 3\ 11}$ T_3 -चेतन

43 T_4 om 43 (cf. v l 42) —^{a}) $T_{1.\ 2}$ तत्र (for ततस्) D_8 स्थितो (for त्रितो) $D_{1\ 8}$ महाभाग —^{b}) D_4 भाग G_2 एषा (for तेषा) —^{c}) B_{2-4} $D_{1\ 6}$ -पू(B_2 यु)तान् (for युक्तान्) Ś1 K_1 समादा*,

प्रीतात्मानो ददुस्तस्मै वरान्यान्मनसेच्छति ॥ ४४
स तु वव्रे वरं देवांस्त्रातुमर्हथ मामितः ।
यश्चेहोपस्पृशेत्कूपे स सोमपगतिं लभेत् ॥ ४५
तत्र चोर्मिमती राजन्नुत्पपात सरस्वती ।
तयोत्क्षिप्तस्त्रितस्तस्थौ पूजयंस्त्रिदिवौकसः ॥ ४६
तथेति चोक्त्वा विबुधा जग्मू राजन्यथागतम् ।
त्रितश्चाप्यगमत्प्रीतः स्वमेव निलयं तदा ॥ ४७
क्रुद्धः स तु समासाद्य तावृषी भ्रातरौ तदा ।
उवाच परुषं वाक्यं शशाप च महातपाः ॥ ४८
पशुलुब्धौ युवां यस्मान्मामुत्सृज्य प्रधावितौ ।
तस्माद्रूपेण तेषां वै दंष्ट्रिणामभितश्चरौ ॥ ४९
भवितारौ मया शप्तौ पापेनानेन कर्मणा ।
प्रसवश्चैव युवयोर्गोलाङ्गूलर्क्षवानराः ॥ ५०
इत्युक्ते तु तदा तेन क्षणादेव विशां पते ।
तथाभूतावदृश्येतां वचनात्सत्यवादिनः ॥ ५१
तत्राप्यमितविक्रान्तः स्पृष्ट्वा तोयं हलायुधः । C 9 2117 B 9 36 83 K 9 37 82

$K_{2.3}$ M_1 ममाद(K_2 °घ)त्त, B Dn $D_{1.4-5.8-10}$ T_3 ममदद्दत्, D_2 मममदात्, D_7 सम ददत्, $T_{1.2}$ समाजह्रे (for समदद्दात्) —[d]) D_4 S (except G_1, T_4 om) तेन (for ते च) D_4 T_2 M_{2-4} ततो (for तदा)

44 T_4 om. 44^{ab} (cf. v l 42) —[a]) D_1 (*sup lin* as in text) दिवि (for त्रिधि) —[b]) B_2 om प्राप्य $Ś_1$ K_1 यथाविधि, G_3 दिवौकसा (for °स) — K_4 om 44^{cd} D_1 om (hapl) 44^{c}–46^{d} —[c]) B_1 ददौ (for ददुस्) —[d]) T_3 वर य (for वरान्यान्) Dn_2 D_8 [ईं]प्सितान्, M_3 [इ]च्छमि (for °ति) $Ś_1$ K (K_4 om) $D_{2.4.11}$ वरान्ये मनसि (D_4 मानसे) स्थिता (D_{11} °तान्), $D_{3.5}$ °न्यान्मनसस्थि(D_5 °से स्थि)तान्

45 D_1 om. 45 (cf. v l 44) D_{11} om. 45 —[a]) $D_{3.8}$ $G_{2.3}$ वरान् (for वरं) $K_{2.3}$ B_4 $D_{2.6}$ देवास् —[b]) B_4 प्राप्तुम् (for त्रातुम्) T_3 इह (for इत) —[c]) $K_{1.3}$ यत्र (for यश्च) D_3 ह (for [इ]ह) K_3 $T_{2.3}$ [अ]प (for [उ]प) T_4 सृजेत् (for स्पृशेत्) —[d]) G_1 [ऽ]स्तु (for स) M_{2-4} सोमपाना (for स सोमप)

46 D_1 om 46 (cf. v l 44) D_6 om 46^{a}–47^{b} —[a]) K_4 [ऊ]र्मिचती, D_{11} M_1 [ऊ]र्मीमती, T_3 [उ]समती (for [ऊ]र्मि) —[b]) M_1 उदतिष्ठत् (for उत्पपात) — After 46^{b}, D_4 ins

222* आजगाम द्रुत प्रीता तस्मिन्कूपे सरस्वती ।

—[c]) T_2 M_4 तत्र, G_1 तया, M_3 यत्र (for तया) K_4 B D (except $D_{3.9}$, $D_{1.6}$ om) T_4 G_2 क्षिप्त, M_1 [उ]च्छ्रितस् (for [उ]त्क्षिप्तस्) K_4 ततस्, B D (except $D_{2.11}$, $D_{1.6}$ om) T_1 $G_{1.2}$ समुत् (for त्रितस्) —[d]) D_4 om from त्रिदिवौकस up to निलय (in 47^{d})

47 D_4 om. up to निलयं, D_6 om 47^{ab} (for both, cf. v l 46) —[a]) K_3 $D_{1-2.5.7}$ [उ]क्ता (for [उ]क्त्वा) —[b]) $Ś_1$ K_1 राजञ्जग्मुर् (by transp) K_4 B D (except $D_{3.8.11}$, $D_{4.6}$ om.) यथागता (for °गतम्) —[c]) $Ś_1$ D_5 [अ]प्यागमत्, $D_{3.11}$ [अ]थ ग , D_{7-10} T_2 [अ]भ्याग°, T_4 [अ]प्यागत (for [अ]प्यगमत्) D_6 उत्पपात तत प्रीत° —[d]) T_2 स्वयं च (for स्वमेव) S भवन (for निलयं) $D_{2.8.11}$ T_3 तत , D_3 गत (for तदा)

48 K_4 om 48 —[a]) M_1 कूपान् (for क्रुद्ध) B_5 $D_{5-7.10}$ तु स (by transp) —[b]) $Ś_1$ (*sup lin* as in text) K_1 सदा (for तदा) T_3 तावृषिभ्रातरौ तथा, G_1 भ्रातरौ तावृषी तदा —[c]) B_4 परम (for परुषं) —[d]) K_2 T_1 महातप , T_{2-4} G M परतप ($T_{3.4}$ $M_{1.2.4}$ °प) (for महातपा.)

49 [a]) B_4 पशु, M_3 पश्य (for पशु) K_3 D_6 लब्धा D_3 तस्मात्, T_3 यस्तान (for यस्मान्) —[b]) $Ś_1$ K_1 पलायितौ (for प्रधावितौ) — M_1 om 49^{c}–50^{b} —[c]) D_3 यस्माद् (for त) T $G_{2.3}$ M_{2-4} तासा, G_1 ताभ्या (for तेषा) K_3 वा (for वै) B Dn $D_{1.5-10}$ तस्माद्वृकाकृती रौद्रौ —[d]) B Dn $D_{1.5-10}$ $T_{3.4}$ G दंष्ट्रिणाव् (for °णाम्) $Ś_1$ K $D_{2.4.11}$ मुखकर्पिणा, G_3 अहितश्चरौ (for अभि°) D_3 दंष्ट्रिणौ मुखकर्पिणौ

50 M_1 om 50^{ab} (cf v l. 49) —[a]) $K_{2.3}$ विभावितौ (for भवितारौ) D_3 शापौ (for शप्तौ) —[b]) Dn_1 D_4 T_2 शापेन, D_{11} पानेन (for पापेन) —[c]) K_4 पशवश्च, M_2 प्रसवाश्च (for °वश्च) S (except T_1) [अ]पि (for [ए]व) —[d]) D_5 गोलागूलाख्य , D_7 °लक्ष्य , $D_{3.11}$ °लाक्षे-, M_1 °लक्ष, $M_{3.4}$ °लाक्ष (for °लर्क्ष)

51 [a]) $K_{3.4}$ Dn_2 $D_{1.4}$ G_1 उक्तेन, $D_{3.8.11}$ T_2 M_1 °के च, $T_{1.3}$ G_3 $M_{3.4}$ °क्तेथ, M_2 °क्तौ तु (for °क्ते

C. 9. 2117 B. 9. 36. 54 K. 9. 37. 52 दत्त्वा च विविधान्दायान्पूजयित्वा च वै द्विजान् ॥ ५२
उदपानं च तं दृष्ट्वा प्रशस्य च पुनः पुनः ।
नदीगतमदीनात्मा प्राप्तो विनशनं तदा ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

वैशंपायन उवाच ।
ततो विनशनं राजन्नाजगाम हलायुधः ।
शूद्राभीरान्प्रति द्वेषाद्यत्र नष्टा सरस्वती ॥ १
यस्मात्सा भरतश्रेष्ठ द्वेषान्नष्टा सरस्वती ।
तस्मात्तदृषयो नित्यं प्राहुर्विनशनेति ह ॥ २
तच्चाप्युपस्पृश्य बलः सरस्वत्यां महाबलः ।
सुभूमिकं ततोऽगच्छत्सरस्वत्यास्तटे वरे ॥ ३
तत्र चाप्सरसः शुभ्रा नित्यकालमतन्द्रिताः ।

तु) T3 4 तथा (for तदा) — b) D2 8 11 क्षणेन (for क्षणाद्) — c) Ś1 K1 तथैव ताव्, D3 8 यथा भूताव् (for तथा°)

52 a) M1 हि (for [अ]पि) — b) D2 हळायुध — c) K2 corrupt G3 नत्वा (for दत्त्वा) Dn M विधिवद्, D1 विविधं (for °धान्) Ś1 K1 B2 D2 8 9 दानान्, D1 देय, D3 4 T G1 2 M1 3 4 देयान्, M2 देवान् (for दायान्) — d) G2 तु (for च) D2 यथा विधि, D4 द्विजोत्तमान् (for च वै द्विजान्)

53 a) Ś1 K D11 तद्, T3 4 G1 3 वै, M1 स (for त) K2 दिष्ट्वा; K4 दृश्य, B D (except D4) T1 वीक्ष्य, M1 स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) — b) K3 प्रशम्य (for °स्य) — c) T2–4 G अमेयात्मा (for अदीनात्मा) — d) T3 विशसन (for विनशन) K2 T3 तथा (for तदा)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1–3 B1–3 Dn D4 T1 2 M2 रामतीर्थयात्रा, K4 D3 11 हलधरती°; B4 5 D5 6 बलदेवती°, D2 गदायुद्धे हलधरती°, D9 M1 4 तीर्थयात्रा — *Adhy name* Ś1 K1–3 D3 त्रितकूपवर्णन (D3 °न°), T1 2 4 G1 उदपानप्रशसन (T4 °शसा, G1 °शस), M3 4 त्रितवरलाभ — *Adhy no* (figures, words or both) B2 Dn D9 10 7, B4 G3 37, T G1. 2 M 38 — *Śloka no* Dn D7 9 54

36

1 a) T G नाम; M राम (for राजन्) — b) K2 जगाम (submetric), K4 B D (except D5) जगामाथ, T3 ह्याजगाम (for आ°) S (except T2) महाबल (for हलायुध.) — T3 om (hapl) 1^{c}–3^{b} — c) Ś1 K1–3 शुत्वाभीरान, K4 शूद्रामासान् (sic), B2 शूराभीरान् (for शूद्रा°) D4 G2 द्वेषमाणा, G1 द्विपमणा (sic), G3 द्विपाज्ञा (sic), M वीक्षमाणा (for प्रति द्वेषाद्) T1 2 शूद्राभिर्द्विष्यमाणा या, T4 शूद्राभीरस्पृष्टजाना (sic), Cv °भीरा निपादाश्च — d) T4 कृष्णा (for नष्टा)

2 T3 om 2 (cf. v. l. 1) K4 B1 2 5 D2 6–9 G2 om (hapl) 2^{ab} — a) Dn1 तस्मात् (for य°) K3 Dn1 D11 भारत- (for भ°) — b) B3 T1 2 4 G1. 3 शूद्र- (G1 °र) द्विष्टा (T1 2 °ष्या), M2 ** द्वेष्टा (for द्वेषान्नष्टा) — c) B (except B1) D5–7 तु, D1 4 9 10 G1 3 M3–4 तम्, T (T3 om) G2 M1 ताम् (for तद्) Ś1 K1 मुनयो (for ऋषयो) — d) T2 G M आहुर् (for प्रा°) B3 4 5 Dn D1 6–11 हि, T (T3 om.) G च (for ह) Ś1 K D2–4 प्राहुर्विनशन तदा, B1 °शने इति

3 T3 om 3^{ab} (cf. v. l. 1) — a) K2 4 B Dn D1 8–11 G3 M तत्र, K3 D2 यत्र (for तच्च) T (T3 om) G1 3 M अतिक्रम्य (for उपस्पृश्य) D2 बळ° G2 तत स विश्रांतयल — b) K3 D2 G1. 2 सरस्वत्या D2 महाबळ — c) B4 D6 8 स्व-, Dn1 T2 स-, D1 स्वर्- (for सु) T3 M3 गच्छन् (for आगच्छत्) — d) Ś1 K1–3 तटे वन (K1. 2 °र), K4 T G तटं व(T3 4 G2 प)र, D2 8 11 तटांतरं, D4 M3 तथो (M3 °दो) वरं; M2 4 तटं तदा (for तटे वरे) M1 सरस्वत्या सरोवर

क्रीडाभिर्विमलाभिश्च क्रीडन्ति विमलाननाः ॥ ४
तत्र देवाः सगन्धर्वा मासि मासि जनेश्वर ।
अभिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुण्यं ब्राह्मणसेवितम् ॥ ५
तत्रादृश्यन्त गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
समेत्य सहिता राजन्यथाप्राप्तं यथासुखम् ॥ ६
तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सवीरुधः ।
पुण्यैः पुष्पैः सदा दिव्यैः कीर्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ७
आक्रीडभूमिः सा राजंस्तासामप्सरसां शुभा ।
सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्यास्तटे वरे ॥ ८
तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसु विप्रेषु माधवः ।
श्रुत्वा गीतं च तद्दिव्यं वादित्राणां च निःस्वनम् ॥ ९
छायाश्च विपुला दृष्ट्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
गन्धर्वाणां ततस्तीर्थमागच्छद्रोहिणीसुतः ॥ १०
विश्वावसुमुखास्तत्र गन्धर्वास्तपसान्विताः ।
नृत्तवादित्रगीतं च कुर्वन्ति सुमनोरमम् ॥ ११
तत्र दत्त्वा हलधरो विप्रेभ्यो विविधं वसु ।
अजाविकं गोखरोष्ट्रं सुवर्णं रजतं तथा ॥ १२
भोजयित्वा द्विजान्कामैः संतर्प्य च महाधनैः ।
प्रययौ सहितो विप्रैः स्तूयमानश्च माधवः ॥ १३
तस्माद्गन्धर्वतीर्थाच्च महाबाहुररिंदमः । C 9 2131 B 9 37 13 K 9 78 13

---

4 ^{a}) D3 ततश्, S (except T1) त्त्र (for तत्र) K2 3 शुद्धा (for शुभ्रा) — ^{b}) D2 सर्वकालम् B2 मवनिता — ^{c}) D2 11 क्रीडन्ति (for क्रीडाभिर्) D3 विमलाभिश्, D4 निर्मला°, T3 G2 M विविधाभि S (except G2) र्वं (for च) — ^{d}) K4 क्रीडन्ति विमला नरा, D2 क्रीडाभिर्विमलानना

5 Ś1 K om. (hapl) 5^{b}–6^{a} — ^{b}) T3 मासे मासे T1 2 जनेश्वरा, G3 जनेति च (sic), M1 नरेश्वर (for जने°) — ^{c}) D11 अति (for अभि) D3 11 तीर्थं तत् (by transp), D5 M3 त तीर्थं

6 Ś1 K om. 6^{a} (cf v 1 5) — ^{a}) S नृत्यति (for [अ]दृश्यन्त) — ^{c}) T1 2 समेता (for °त्य) D4 om from राज up to सदा (in 7^{c}) K4 समेत्य च महाराज — ^{d}) Ś1 K1–3 B1 D2 म्यर्गं, K4 D3 11 -स्वर्गं (K4 °र्ग्यं), D1 -प्राण, T2 G1 M प्राप्र (T2 °प्य) (for प्राप्त) D5 सुप, M (M2 also as in text) श्रुत (for -सुखम्)

7 D4 om. up to सदा (cf v 1 6) — ^{b}) K4 महोरगा (for सवीरुध) — ^{c}) Ś1 K1–3 पुण्यै पुण्यैश् (by transp), D3 11 पुष्पै फलैश् Ś1 K D3 11 चिता, D3 च ता, T1 M2 तथा (for सदा) — ^{d}) K3 कीर्यमाना, T1. 2 °माणं (for °माणा) D5 G2 समंतत (for पुन पुन)

8 ^{a}) Ś1 K1 lacuna, K2 सुकृता (for सा राजस्) K3 माक्रीडभूमिनिरवास — ^{b}) D3 शुभा, D4 तदा, D11 शुभा (for शुभा) Ś1 K1–3 तपसामप्सरा (K3 °प्सरस) शुभा (K1 2 °भा) — ^{c}) K3 T4 सभूमिका, B2 भ°, D1 स्व° (for सु°) K4 ख्या- (for वि) T2 सा भूमिरिति विख्याता, M1 भूमिकेळीति वि — ^{d}) Ś1 K1 3 4 वने, D4 शुभा, T3 G2 शुभे, M1–3 परे, M4 सुरे (for वरे)

9 ^{a}) M1 स्नात्वाय — ^{b}) B D1. 4–10 विप्राय — ^{c}) K2 corrupt K3 धीत च, D4 च गीत (by transp) M1 त (for तद्) T3 वाक्यं (for दिव्य) — ^{d}) Dn1 निश्चय, Some MSS निस्वन

10 ^{a}) K3 4 D2–4 S (except M1) छाया च (K3 D3 °याश्च) विपुला (T2 निपुणा) दृष्ट्वा — ^{b}) Dn1 D4 राक्षसा — ^{c}) D1 च तद् (for ततस्) — ^{d}) K2 B4 D2 8 M2–4 अगच्छद्, K3 B5 D4 T G अ(T4 G3 आ)गमद् (for आगच्छद्) D9 M4 रौहिणीसुत

11 ^{b}) S (except T1 2) गधर्वाप्सरसान्वि(G1 3 °सो ग, G2 °सोन्वि)ता — ^{c}) K3 B D नृत्य (for नृत्त) K4 नृत्त गीत च वादित्र — ^{d}) M3 damaged D1 कुर्वंत, D7 कुर्वंतु, D5 कुर्वती (for कुर्वन्ति) K2 B1 2 5 D1. 5 11 मनोहर (for °रमम्) D4 T G M1 2 4 प्राप्त(D4 M2 4 °मु)वतो मनोरम (T4 G1 3 °थ)

12 ^{a}) D2–4 8 10 11 G1 3 M गत्वा (for दत्त्वा) D2 हळधरो, T1 वल° (for हल°) — ^{b}) G2 घन (for वसु) — ^{c}) K2 B5 S खरोष्ट्र च, D3 9 11 गोखरोष्ट्र- (for °रोष्ट्र)

13 ^{a}) D11 भाजयित्वा D2 8 11 यथाकामं (for द्विजान्कामै) — ^{b}) D3 तथा (for महा) — ^{d}) T G M1 2 4 तु, M3 स (for च)

14 M3 reads 14^{c}–15^{b} after 16^{d} — ^{c}) K4 corrupt, T3 lacuna B1 गध-, D3 गर्ग्यं (for गर्गं)

C 9 2122
B 9 37 14
K 9 38 15
गर्गस्रोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली ॥ १४
यत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना ।
कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषां च व्यतिक्रमः ॥ १५
उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय ।
सरस्वत्याः शुभे तीर्थे विहिता वै महात्मना ।
तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्रोत इति स्मृतम् ॥ १६
तत्र गर्गं महाभागमृषयः सुव्रता नृप ।
उपासांचक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो ॥ १७
तत्र गत्वा महाराज बलः श्वेतानुलेपनः ।
विधिवद्धि धनं दत्त्वा मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १८
उच्चावचांस्तथा भक्ष्यान्द्विजेभ्यो विप्रदाय सः ।
नीलवासास्ततोऽगच्छच्छङ्खतीर्थं महायशाः ॥ १९
तत्रापश्यन्महाशङ्खं महामेरुमिवोच्छ्रितम् ।
श्वेतपर्वतसंकाशमृषिसंघैर्निषेवितम् ।
सरस्वत्यास्तटे जातं नगं तालध्वजो बली ॥ २०
यक्षा विद्याधराश्चैव राक्षसाश्चामितौजसः ।

B3 5 D1 3 5 11 श्रोतो, T2 स्तोम, M3 4 -स्रोत (for स्रोतो) Ś1 K1-3 महावीर्य, K4 D4 °बाहुर्, D2 3 11 °तेजा, D5 [ऽ]थाजगाम, T1 2 G1 3 महत्तीर्थम्, G2 महाराज (for °तीर्थम्) —^{d}) D6 किरीटी च, G2 ह्याजगाम (for मा°) D1 3 [अ]थ, D10 [ए]व (for [ए]क-) S (except M1) Cv कुटल (for कुण्डली)

15 For the sequence in M3, cf v l. 14 —^{a}) K4 B D M1 तत्र (for यत्र) Ś1 K1 शर्वेण, D2 M1 गर्गेन —^{b}) Ś1 K1-3 भाविता तपसात्मना — B4 G1 3 om (hapl) 15^{c}–16^{d} —^{c}) K1 कालान्काल, D2 काळज्ञान, T2 कालज्ञेन (for °ज्ञान) D5-7 10 गतिं (for गतिश्) —^{d}) D3 श्योतिषा (for ज्यो°) D4 व्यतिक्रमात्, Ca °क्रम (as in text) S (G1 3 om) ज्योतिषा गतिरे(T4 °मे)व च

16 For the sequence in M3, cf v l 14 B4 G1 3 om 16^{abcd} (cf v l 15) —^{a}) D1 उत्पपाता रुणाश्चैव (sic) —^{b}) T3 विविधा (for शुभाश्च) —^{c}) D3 11 T3 M1 सरस्वत्या, D6 3 M3 °स्या (for °त्या) D4 शुचौ, T1 तटे (for शुभे) T1 तीर्थं —^{d}) K3 विहिते, K4 B1-3 Dn D1 5-10 Ca वि(K4 वे)दिता, T1 विहित (for °ता) T1 2 च, M3 हि (for वै) T4 G2 M1. 2 4 विहितानि महा(T4 °ता नियता)त्मना —^{e}) T4 नाम (for नाम्ना) D3 G2 तु (for च) D1 om, D11 तीर्थं च (for तत्तीर्थं) — D11 om 16^{f}–17^{c} —^{f}) K4 गार्गं श्रोत, B3 D1 5 गर्गश्रोत, D3 तद्गर्ग श्रोत (hypermetric), D3 गार्ग्यश्रोत (for गर्गस्रोत) D10 स्थितं (for स्मृतम्)

17 D11 om 17^{abc} (cf. v l 16) —^{a}) K3 4 D4 महाराज, D3 °भाग, S (except G2 3) °त्मानम् (for °भागम्) D3 तत्र शब्द महानागम् (sic) — K3 om (hapl) 17^{b}–18^{a} —^{b}) B3 मुनय (for ऋषय) D3 7. 8 सुवृता, G1 सवृता (for सुव्रता) Dn2 नृपा (for नृप) D2 ऋषय संशितव्रता, T3 G2 °य सुव्रतानघ —^{c}) K4 यज्ञ (for नित्य) —^{d}) D3 11 प्रभावत (for प्रति प्रभो) S कालज्ञानगतिं (G1 3 °नातिग) प्रति-

18 K3 om 18^{a} (cf v l 17) —^{b}) D2 बळ D1 बलस्तत्स्नानतत्पर — Dn om 18^{cd} —^{c}) D4 विविध (for विधिवत्) K2 3 D4 च, T3 तु, T4 G2 तद् (for हि) D3 विविधान् (for हि धन) S प्रादान् (for दत्त्वा) —^{d}) K3 om भावितात्मनाम्

19 T3 damaged for 19^{ab} —^{a}) K2 उच्चावच, D3 लब्धावचास् (sic) (for उच्चा°) D5 3 11 भक्षान्, S (T3 damaged) देयान् (for भक्ष्यान्) —^{b}) B Dn D1 5-10 विप्रेभ्यो (for द्विजे°) D2 3 11 [ऽ]थ, D3 T1 4 G1 3 [ऽ]पि, G2 M2-4 [ऽ]भि-, M1 तु (for वि) D4 S (T3 damaged) च (for स) —^{c}) D2 नीळ K3 B2-4 Dn2 D2 5-7 9-11 तदा, B1 5 Dn1 D1 3 8 तथा (for ततो) —^{d}) D2 तत परं (for महा यशा)

20 ^{a}) T4 ततो (for तत्र) D2 3 11 -शाख (for -शङ्ख) —^{b}) K4 D2 3 G1 M -मेघम् (D3 M1 °घ), D11 मेरवम्, T1 2 पद्मम् (for -मेरुम्) B5 T G [उ]त्थित, D4 [उ]द्धृत (for [उ]च्छ्रितम्) —^{c}) D1 3 स्वेत, D3 श्येन (for श्वेत) —^{d}) K2 3 ऋषि मिश्र, T4 °संघ (for °संघैर्). —^{e}) T1 तीर्थं (for जात) —^{f}) D11 नग, M3 नाग (for नग) T2 3 ताळ

21 T3 partly damaged —^{a}) K1-3 Dn2 D2 3. 5 10 11 T1. 2 G1 यक्ष-, D4 यत्र (for यक्षा) T3 यक्षो विद्याधरश्चैव — G1 3 om (hapl.) 21^{b}–22^{c} —^{b}) D2 3 11 द्विजोत्तमा, S (T3 damaged, G1 3 om.) सह-स्रश (for [अ]मितौजस) — T4 om (hapl.) 21^{cd} —^{c}) D2 बळा D4 पिशाचाश्चापि बहवो —^{d}) T1. 2

पिशाचाश्चामितबला यत्र सिद्धाः सहस्रशः ॥ २१
ते सर्वे ह्यशनं त्यक्त्वा फलं तस्य वनस्पतेः ।
व्रतैश्च नियमैश्चैव काले काले स्म भुञ्जते ॥ २२
प्राप्तैश्च नियमैस्तैस्तैर्विचरन्तः पृथक्पृथक् ।
अदृश्यमाना मनुजैर्व्यचरन्पुरुषर्षभ ॥ २३
एवं ख्यातो नरपते लोकेऽस्मिन्स वनस्पतिः ।
तत्र तीर्थं सरस्वत्याः पावनं लोकविश्रुतम् ॥ २४
तस्मिंश्च यदुशार्दूलो दत्त्वा तीर्थे यशस्विनाम् ।
ताम्रायसानि भाण्डानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ २५
पूजयित्वा द्विजांश्चैव पूजितश्च तपोधनैः ।
पुण्यं द्वैतवनं राजन्नाजगाम हलायुधः ॥ २६
तत्र गत्वा मुनीन्दृष्ट्वा नानावेषधरान्बलः ।
आप्लुत्य सलिले चापि पूजयामास वै द्विजान् ॥ २७
तथैव दत्त्वा विप्रेभ्यः परिभोगान्सुपुष्कलान् ।
ततः प्रायाद्बलो राजन्दक्षिणेन सरस्वतीम् ॥ २८
गत्वा चैव महाबाहुर्नातिदूरं महायशाः ।
धर्मात्मा नागधन्वानं तीर्थमागमदच्युतः ॥ २९
यत्र पन्नगराजस्य वासुकेः संनिवेशनम् ।
महाद्युतेर्महाराज बहुभिः पन्नगैर्वृतम् ।
यत्रासन्नृषयः सिद्धाः सहस्राणि चतुर्दश ॥ ३० C. 9. 2149 B. 9. 37. 31 K. 9. 38. 21

M तत्र (for यत्र) Ś1 K1 महात्मन (for सहस्रशः) G1 मृगाश्चैव सहस्रशः

22 G1.3 om. 22ab (cf. v. l. 21) —a) K2.4 B1 D1.2.4 ह्य(D4 ह्या)शनं, M2 [ऽ]श्यशनं (for ह्यशनं) —b) D1-3.11 S (G1.3 om.) कृत्वा (for त्यक्त्वा) Dn1 च D2 फलं, S (G1.3 om.) पर्णम् (for फलं) Dn1 om. (hapl.) 22c-24b तेऽत्र (for वनस्पते) G1.3 —d) D2 काले काले T2 भुञ्जते (for भुञ्जते) G1.3 कालेन समभुञ्जते

23 D11 om. 23 (cf. v. l. 22) —a) T1 यतैश्च, T2 यतैश्च (for प्राप्तैश्च) Ś1 K1.2 ते ते (for तैस्तैर्) T2 सुम नियमैर्मे —b) D विचरन S (except G2) सुम —d) दृष्टि (for विचरन्त) —c) T4 अदृश्यमानान —d) B1 D4.6.8.2 पुरुषर्षभा (D1 °भ), S नरर्षभ (for पुरुष)

24 D11 om. 24ab (cf. v. l. 22) —a) K2 ख्याते, D1 ख्याता (for ख्यातो) P2.2 D1-7.9.10 ख्यात (for ... T2 G1.3 पते) —b) D2 पृथिव्या (for लोकेऽस्मिन्) —c) B Dn महीपते, T4 महीपति (for वनस्पति) G1 सरस्वत्या D1-10 तत्रम्, T2 damaged (for तत्र)

25 a) B1.4 यस्मिंश्च, Dn स' (for त') D1 M तु (for च) D11 नर (for यदु) —b) D6 दृष्ट्वा (for दत्त्वा). B (except B1) Dn D1.4-10 यशस्विनी (B1-4 °नी), D2.8.11 यशस्विना, T4 यशस्विन, M2 महायशा (for यशस्विनाम्) —c) G1.2 तत्र वासांसि भाण्डानि —d) T G [आ]भरणानि, M [उ]पायचानि (for विविधानि)

26 b) Ś1 K1 पूजिताश्च (for °तश्च) D2 S द्विजो (T2 G नरो)त्तमैः (for तपोधनैः) —c) T1.2 नैमार्निक, T3 G2 पुण्याकं (G2 M नैतत्र (M1 प) (for द्वैतवन) T3 G2 पुण्या कं(G2 कं)शिकिनीं राजन, T4 पुण्यान्कैमनिक रा, G1 पुण्य कं)शिकिनीं राजन, T1 पुण्यान्कैमनिक रा, G1 पुण्य —d) K2 नैमनिक रा, G2 पुण्येन सैनिक रा (sic) —d) K2 धराबल (sic), T1-3 G1 M1.3.4 महाबल, T4 G2.8 हलाबल (sic) (for युध)

27 a) T1.4 मुनिं (for मुनीन्) —b) Some MSS चेष्टा (for वेष) S बहून (for बल) —c) D3 सलिले D [अ]थ (for [अ]पि) —d) D1.8 पूजयित्वा च वै द्विजान्

28 a) In D5 the portion of the text from तथैव up to भगवन्यत्र (in 9. 37. 47d) is lost on missing folios Ś1 K1-3 D2.11 च (for [ए]व) K4 D4 —b) D1 परिभोगांश्, दत्त्वा च (for [ए]व दत्त्वा) K4 Dn D1 च, D2 स Ca °भोगान् (as in text) —c) D2 बलो (for सु) D2 T2 पु(D2 पु)ष्कलान

29 D5 missing (cf. v. l. 28) —a) G2 तत्र (for गत्वा) D7.9.10 चैव, T1 चैना, T2 चैन, T3 चैतन्, T4 G2 चैतन, G1.3 चैतान, M3 चापि (for चैव) D11 T4 महाराज (for °बाहुर्) —b) S महा B2 दूरान्, B2 D7.9 T1.2 दूरे (for दूर) —c) T3 शुद्धात्मा, M1 स धीमान् यश (for °यशा) B2 तीर्थाना; D4.8 वरमान, D11 (for धर्मात्मा) —d) D4 धन्याना, G1.3 धर्मान्या (for धन्वान) अच्युतं

30 D5 missing (cf. v. l. 28) M1 om. (hapl.) 30 —b) —a) T1 तत्तु, T2 तत, T3.4 G तत्र (for यत्र) T3 तु (for स), D1 वासुगे T1.2.4 G M2-4 तन्,

C 9 2150 B 9 37 32 K 9 36 31 यत्र देवाः समागम्य वासुकिं पन्नगोत्तमम् ।
सर्वपन्नगराजानमभ्यषिञ्चन्यथाविधि ।
पन्नगेभ्यो भयं तत्र विद्यते न स्म कौरव ॥ ३१
तत्रापि विधिवद्दत्त्वा विप्रेभ्यो रत्नसंचयान् ।
प्रायात्प्राचीं दिशं राजन्दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ३२
आप्लुत्य बहुशो हृष्टस्तेषु तीर्थेषु लाङ्गली ।
दत्त्वा वसु द्विजातिभ्यो जगामाति तपस्विनः ॥ ३३
तत्रस्थानृषिसंघांस्तानभिवाद्य हलायुधः ।
ततो रामोऽगमत्तीर्थमृषिभिः सेवितं महत् ॥ ३४
यत्र भूयो निववृते प्राङ्मुखा वै सरस्वती ।
ऋषीणां नैमिषेयाणामवेक्षार्थं महात्मनाम् ॥ ३५
निवृत्तां तां सरिच्छ्रेष्ठां तत्र दृष्ट्वा तु लाङ्गली ।

K2 नाके स निवेशयन (submetric) — c) D1 इह मह द्भिर् (for महाद्युतेर्) — cf) D1 S (M1 om) यत्र (for यत्र) M3 स्निग्धा (for सिद्धा) B Dn D1 6-10 ऋषीणां हि सहस्राणि तत्र नित्यं चतुर्दश

31 D5 missing (cf v 1 28) — a) Ś1 K1-4 G1 M3 तत्र; G3 चतुर् (for यत्र) S (except M1) समा साद्य (for °गम्य) — b) D1 वासुगिं B1 पन्नगेश्वर — d) K3 D3 अभिषिंचन (D3 °चद्), K1 Dn D2 T1-4 अभ्यषिंचद् D3 यथाविध — f) D1 8 11 स्म न (by transp) B3 D1 9 10 पौरव, M1 भारत T1 2 न विद्यते हि भारत; T3 4 G M2-4 न स्म विद्य(T2 G1 विंद)ति भारत

32 D5 missing (cf v 1 28) — a) D1 विविध (for विधिवद्) — b) D3 सविप्रो (for विप्रेभ्यो) T G M2-4 विप्राणां वित्तसंचयान (M4 °य), M1 विप्रेभ्यो धनमच्युत — c) D3 11 तत, S ययौ (for प्रायात्) B Dn D1 6-10 तत्र (for राजन्) — For 32d-35b, B Dn D1 6-10 subst 224* — d) K1 D3 S (except T3 G2) स वीर्यवान् (for स्वतेजसा) — After 32, D2 ins, followed by line 2 of 224*

223* तस्यां दिशि विचित्राणि तीर्थानि परमाणि च ।

33 For the substitution in B Dn D1 6-10, cf v 1 35 D5 missing (cf v 1 28) — a) K2 तिष्ठन्, T3, 4 G वीरस् (for हृष्टस्) — b) Ś1 K1 3 तिष्ठस्, K4 हृष्टस् (for तेषु) — T2 om (hapl) 33c-36b — c) D1 बहु (for वसु) S (T2 om) द्विजाग्रे(G2 M1 2 °ग्र्ये, M3 °ते)भ्यो (for °तिभ्यो) — d) D3 8 11 [ज]भि (for [ज]ति) S (T2 om) निर्जे गाम महाबल ❁ Ca (reading जगमानि तपस्विन) जग मानि तपस्विन, तेषामपि जंगमतीर्थत्वात् । ❁

34 For the substitution in B Dn D1 6-10, cf. v 1 35 D5 missing (cf. v 1 28) T2 om 34 (cf. v 1 33) — a) Ś1 K1 स तस्थाव्; D1 तत्रापि, T1 ततस्थान् (for तत्रस्थान्) K3 सर्वांस्तान्, D2 G3 M4 संघातान्, D2 11 T4 संघांश्च (for °स्तान्) — c) D2 तत्र (for ततो)

35 D5 missing (cf v 1 28) T2 om 35 (cf v 1 33) — a) M1 2 4 तत्र (for यत्र) — b) K2 4 D3 प्राङ्मुखं (D3 °खे); D1 M1 प्राङ्मुखी — For 32d-35b, B Dn D1 6-10 subst

224* तथा तीर्थान्यनेकशः ।
सहस्रशतसंख्यानि प्रथितानि पदे पदे ।
आप्लुत्य तेषु तीर्थेषु यथोक्तं तत्र धर्षिभिः ।
कृत्वोपवासनियमं दत्त्वा दानानि भूरिशः ।
अभिवाद्य मुनीन्सर्वांस्तत्र तीर्थनिवासिनः । [5]
उद्दिष्टमार्गः प्रययौ यत्र भूयः सरस्वती ।
प्राङ्मुखं वै निववृते वृष्टिर्वातहता यथा ।

[(L 1) B D2 10 यत्र (for तथा) — D2 ins. line 2 after 223* — (L 2) B1 प्रवृत्तानि; D1 प्रथितानि; D3 प्रविष्टानि (for प्रथितानि) — (L 3) B1 3 तत्र (for तेषु) — (L 4) B1 नियमान्. B1 3 Dn1 8 9 सदा; D3 भूरि (for °शः) — (L 5) B1 Dn 8 9 वै, D1 तान् (for तु) B1 तत्र (for तत्र) — (L 6) D2 3 तत्र (for यत्र) — (L 7) B1 4 प्राङ्मुखी B1 सन्निवृत्ते, D3 नैव हि (for वै नि°) Dn वातहता]

— c) Ś1 K1 D8 नैमिषेयानाम्; B1 निमिषेयाणाम्, S (T2 om) नैमिशे(G2 °शी)यानाम् — d) Ś1 K T1 अपेक्षार्थं, D1 8 T4 G1 2 अवेक्ष्यार्थं K1 3 मनस्विना (for महात्मनाम्)

36 D5 missing (cf v 1 28) T2 om 36ab (cf v 1 33) — a) D8 G3 निवृत्तीं(G3 °त्ता)नां (for °त्तां तां) Ś1 K1 च; K2 om, D2, 8, 11 तु (for तां) — b) Ś1 K1-3 यत्र (for तत्र) D3 दृष्टां; T (T2 om) G M1 गत्वा (for दृष्ट्वा) — c) D1 ससितो (for वि°) — G1 om (hapl) 36d-39a — d) D2 बल — After 36, D1 ins an addl colophon [*Sub-parvan* बलदेवतीर्थयात्रा]

बभूव विस्मितो राजन्बलः श्वेतानुलेपनः ॥ ३६

जनमेजय उवाच ।

कस्मात्सरस्वती ब्रह्मन्निवृत्ता प्राङ्मुखी ततः ।
व्याख्यातुमेतदिच्छामि सर्वमध्वर्युसत्तम ॥ ३७
कस्मिंश्च कारणे तत्र विस्मितो यदुनन्दनः ।
विनिवृत्ता सरिच्छ्रेष्ठा कथमेतद्द्विजोत्तम ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

पूर्वं कृतयुगे राजन्नैमिषेयास्तपस्विनः ।
वर्तमाने सुबहुले सत्रे द्वादशवार्षिके ।
ऋषयो बहवो राजंस्तत्र संप्रतिपेदिरे ॥ ३९
उषित्वा च महाभागास्तस्मिन्सत्रे यथाविधि ।
निवृत्ते नैमिषेये वै सत्रे द्वादशवार्षिके ।
आजग्मुरृषयस्तत्र बहवस्तीर्थकारणात् ॥ ४०
ऋषीणां बहुलत्वात्तु सरस्वत्या विशां पते ।
तीर्थानि नगरायन्ते कूले वै दक्षिणे तदा ॥ ४१
समन्तपञ्चकं यावत्तावत्ते द्विजसत्तमाः । C 9 2163 B 9 37 45 K 9 28 44

37 D5 missing (cf. v l 28) G3 om. 37 (cf v.l 36) — ^{a}) T1 4 तस्मात् (for क) D2 राजन् (sic) (for ब्रह्मन्) — ^{b}) D8 प्रवृत्ता (for नि°) T2 तथा, Bom ed भवत् (for तत-) — ^{c}) K2 corrupt. K3.4 B Dn1 D1-4 7 9-11 M1 व्याख्यातम्, D8 आख्यानम्, T G (G3 om.) M2-4 आख्यातुम् (M3 °तम्) (for व्या°) — ^{d}) M1 om. (hapl) from अध्वर्यु up to यदु (in 38^{b}) B4 D11 अध्वर्य- (for अध्वर्यु)

38 D5 missing (cf. v l 28) G3 om. 38 (cf. v l. 36) M1 om up to यदु (cf v l 37) D11 M8 om (hapl) 38 — ^{a}) K4 B Dn D1 6-10 कस्मिंश्चित्, D3 कस्माद्यद्, D4 कस्माच्च (for कस्मिंश्च) D3.4 कारणात् D1 ब्रह्मन्, T8 तस्मिन्, G2 [ऽ]पि स्विद् (for तत्र) — ^{b}) D3 युधि, D4 जदु- (for यदु) T1.2 M1 2.4 सत्तम (for -नन्दन) — T8 om. 38^{cd} — ^{cd}) T (T3 om) M (M3 om) निवृत्ता च (for विनिवृत्ता) G1 मतिश्रेष्ठा (sic) (for सरिच्छ्रेष्ठा) T4 सा कथं वै (for कथमेतद्) B Dn D1 6-10 निवृत्ता हेतुना केन कथमेव (B5 द्विजश्रेष्ठ) सरिद्वरा, G2 निवृत्ता च कथं तत्र सरस्वति द्विजोत्तम

39 D5 missing (cf. v l 28) G3 om 39^{abcde} (cf. v l 36) — ^{b}) B5 नैमिषियास्, S (G3 om) नैमिशेया(T8 °शिय्या, G2 °शीया)स्तपोधना — After 39^{b}, K4 ins

225* द्वादशं वार्षिकं सत्रं समुपासन्यतव्रता ।

while D2 ins

226* सायंप्रातर्व्रतपरा नक्तसंभोजना परे ।
पञ्चाग्नितपसो ग्रीष्मे वर्षास्वाकाशशायिन ।
तृणाशिनस्तथा चान्ये मार्गशायिन एव च ।
कण्टकप्रवरे घोरे स्वसारो भूमिशायिन ।

— K3 reads 39^{cd} after 40^{b} — ^{c}) T3.4 वर्तमाना (for °ने) K2 स्व-, B1 T8 तु (for सु) B Dn D1 4 7-10 M1 विपुले, D6 तुमुले (for बहुले) — After 39^{d}, Dn reads 40^{ef} for the first time, repeating it in its proper place Ś1 K1 2 D1 2 6 8 M2-4 om (hapl) 39^{e}-40^{d}, D10 reads it on marg — ^{e}) G2 बहुशो (for बहवो) — ^{f}) K3 4 B Dn D2 4.7 9-11 तस्सत्रमभिपेदिरे

40 D5 missing (cf v l 28) Ś1 K1.2 D1.2 6 8 M2-4 om 40^{abcd} (cf v l. 39), D10 reads it on marg — ^{a}) K3 महाराज, G3 °भाग (for °भागास्) — ^{b}) T G तत्र (for तस्मिन्) S (M2-4 om) तीर्थे (for सत्रे) — After 40^{b}, K3 reads 39^{cd} and om (hapl) 40^{cd} — ^{c}) D2 निवर्ते, T4 G1 निमित्ते (for निवृत्ते) B1 2 Dn2 D7 नैमिषीये, T G1 3 शेये, G2 °शीये (for °षेये) D4 विवृत्ते नैमिषेयाणा, M1 निवृत्ता नैमिशेया वै — Dn reads 40^{ef} for the first time after 39^{d} — ^{e}) G2 आजग्मू — ^{f}) Dn1 (both times) सत्र (for तीर्थ)

41 D5 missing (cf v l 28) — ^{a}) T2 3 बहुलत्वात् D2 8 11 T4 M1 ऋषीणां तु (D2 T4 M1 च) बहुत्वाच्च (T4 M1 तु) — ^{b}) K2 S (except T1 2) सरस्वत्या — ^{c}) D11 तोयानि (for तीर्थानि) D3 न च गम्यते, D8 तत्र शोभंते, T2 न गणायंते (for नगरा°) — ^{d}) D2 कूले, D8 कुले, D8 स्थले (for कूले) D2 8.11 तथा (for तदा) S कूले वै दक्षिणोत्तरे

42 D5 missing (cf. v l 28) — ^{a}) D1.2 8 G2 8 स्यमतपंचक, T2 8 शमत° Ś1 K1-3 सम रूपमकुर्वत — ^{b}) Ś1 K1-3 यावत्ते, D2 11 तद्विते, D3 साद्यते, D4 ॰॰त्ते (for तावत्ते) Ś1 K1 ऋषयस्तदा, D3 T- G8 द्विजसत्तम — ^{c}) T3 लाभान (for लोभान्) — ^{d}) D1 तीर्थम्, D8 11 तीर (for तीर) Ś1 K1-3 D4 उपाश्रिता

C 9 2163 B 9 37 45 K 9 38 44

तीर्थलोभान्नरव्याघ्र नद्यास्तीरं समाश्रिताः ॥ ४२
जुह्वतां तत्र तेषां तु मुनीनां भावितात्मनाम् ।
स्वाध्यायेनापि महता बभूवुः पूरिता दिशः ॥ ४३
अग्निहोत्रैस्ततस्तेषां हूयमानैर्महात्मनाम् ।
अशोभत सरिच्छ्रेष्ठा दीप्यमानैः समन्ततः ॥ ४४
वालखिल्या महाराज अश्मकुट्टाश्च तापसाः ।
दन्तोलूखलिनश्चान्ये संप्रक्षालास्तथापरे ॥ ४५
वायुभक्षा जलाहाराः पर्णभक्षाश्च तापसाः ।
नानानियमयुक्ताश्च तथा स्थण्डिलशायिनः ॥ ४६
आसन्वै मुनयस्तत्र सरस्वत्याः समीपतः ।
शोभयन्तः सरिच्छ्रेष्ठां गङ्गामिव दिवौकसः ॥ ४७
ततः पश्चात्समापेतुर्ऋषयः सत्रयाजिनः ।
तेऽवकाशं न ददृशुः कुरुक्षेत्रे महाव्रताः ॥ ४८
ततो यज्ञोपवीतैस्ते तत्तीर्थं निर्मिमाय वै ।
जुहुवुश्चाग्निहोत्राणि चक्रुश्च विविधाः क्रियाः ॥ ४९
ततस्तमृषिसंघातं निराशं चिन्तयान्वितम् ।

---

43 D5 missing (cf. v l 28) K3 reads 43 on marg —a) T3 जिह्वतां (sic), T3 4 G स्यिताना, M1 आह्वता (for जुह्वता) D3 11 चै (for तु) —D10 reads 43c–44b on marg (sec m) —c) K0 2 B Dn D1 4 6 7 9 10 M [अ]ति, D8 [आ]स्म (for [अ]पि) —d) K4 वहव (for बभूवु) D3 M3 पुरिता, D10 T3 G1 परितो (G1 °ता) (for पूरिता)

44 D5 missing (cf v l 28) D10 reads 44ab on marg —a) D6 7 9 10 तत्र (for ततस्) —b) B8 D6 7 9 10 क्रियमाणैर्, M8 हूयमाणैर् (for °मानैर्) D1 महात्मभि —d) Ś1 K1-3 दीप्यमाना

45 D5 missing (cf v l 28) —a) Ś1 K1 G1 M वालखिल्या, B1 2 4 Dn1 वालि°, D4 वाला° —b) K1 M4 अश्मकूटाश्, D2 °कूटाश्, D8 अस्मकुट्टाश् —K4 om. (hapl) 45c–46b —c) D3 दतोलूपलिनश् T4 [ए]व (for [अ]न्ये) —d) K2 संप्रजालास्, B1-3 D6 7 9 10 प्रसंख्यानास्, D1 सप्रख्यातास्, D2 सप्राक्षालास्, D8 11 संप्रक्ष्याला(D8 °ता)स्, T1 2 4 G M °क्षाळास्, T3 संप्रादाशास्, Ca सप्रक्षालास् (as in text) K3 8 [ए]व च (for [अ]परे)

46 D5 missing (cf v l. 28) K4 om 46ab (cf v l 45) —ab) Dn1 D1 8 वायुभक्ष्या, D8 °भक्ष; M3 °नामा (for °भक्षा) K2 om (hapl) जलाहारा पर्णभक्षा D3 जळाहारा, S फला° (for जला°) T3 G1 3 तृण (for पर्ण) B5 D1 8 -भक्ष्या B5 D4 M3 तथापरे (for च तापसा) — After 46b, D2 ins

227* कणधूमभुजश्चान्ये तथा मासोपवासिन ।
सर्वतिथ्युपवासाश्च तथा ह्यन्ये सहस्रश ।
भूमिपात्रभुजश्चान्ये तथा भूमिभुजोऽपि हि ।
आवसथ्याग्निनिरतास्त्रेताग्निनिरतास्तथा ।
विघसाभ्याशिनस्तीमास्तथान्ये मितभोजना । [5]

—c) T G धर्मात्म, M3 4 धाराश् (for युक्ताश्) M3 अन्य नियमधाराश्च —d) D11 -शाल्गिन (for -शायिन) S तथान्ये स्थण्डिलेशया

47 D5 missing (cf v l 28) —a) K3 D4 आसनैर्, D1 आयन्ने, D4 आसते, T1 M1 2 4 न्य(T1 अ)वसन्, T3 अविशन्, T3 ते सर्वे, M3 यननैर् (sic) (for आसन्व) —b) D2 3 11 समतत, M2-4 तटे तत (for समीपत) —c) K2 D7 11 शोभयत —d) Dn1 दिवौकसां

48 D5 missing (cf v l 28) —a) K4 B Dn D1 6-10 शतशश्च, G4 ततस्त्र, M2-4 तत्र पश्चात् (for तत प) D1 समामेदुर्, T3 समीपे तु, M3 समापेत्य (for °पेतुर्) —b) Ś1 K0 3 B1 4 Dn D1-3 8 9 11 T3 4 तत्र (for सत्र) T3 वासिन (for याजिन) G4 ऋषय सत्यवादिन —c) T3 damaged T1 2 4 G M2-4 च (for न) Ś1 K D1 पश्यति (for ददृशु), D2 8 11 तावका ममपश्यत, M1 ते चावकाशं ददृशु —d) K2 गुरुक्षेत्रे, B Dn D1 6-10 सरस्वत्या (B1 Dn °त्या), G1 3 M3 कुरुक्षेत्र (for °क्षेत्रे) K1 महातपा, D1 °घता, T3-4 G °यशा (for °व्रता)

49 D5 missing (cf v l 28). M1 reads 49ab twice —a) B1 4 तु, D2 8 11 T3 M3-4 Cr तैस् (for ते) T1 2 ततो यज्ञे (T1 °ज्ञै) पवित्रैस्तैस्, M1 (second time) ततो यज्ञं व्यवर्धन्त —b) Ś1 K1-3 परिमाय, K4 निग°, B1 4 D1 4 7 9 10 निर्म°, D2 विनिमीय, D8 निर्मलाय, M1 (second time) निर्मिमीय, Cv निर्विमाय (for निर्मि°) Dn तीर्थं निर्माय वै तदा, D3 11 तत्तीर्थं विनिर्मीयते, S (M1 first time) तत्र कृ(G3 श्रु)त्वा सरस्वतीं —c) T1 जुह्वाश्चैव (sic) (for जुहुवुश्च) B1 Dn D1 6-10 G1 8 [अ]ग्निहोत्राश्च

50 D5 missing (cf. v l 28) —a) T3 तु, M3

दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ॥ ५०
ततः कुञ्जान्बहून्कृत्वा संनिवृत्ता सरिद्वरा ।
ऋषीणां पुण्यतपसां कारुण्याज्जनमेजय ॥ ५१
ततो निवृत्य राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ।
भूयः प्रतीच्यभिमुखी सुस्राव सरितां वरा ॥ ५२
अमोघा गमनं कृत्वा तेषां भूयो व्रजाम्यहम् ।
इत्यद्भुतं महच्चक्रे ततो राजन्महानदी ॥ ५३

एवं स कुञ्जो राजेन्द्र नैमिषेय इति स्मृतः ।
कुरुक्षेत्रे कुरुश्रेष्ठ कुरुष्व महतीः क्रियाः ॥ ५४
तत्र कुञ्जान्बहून्दृष्ट्वा संनिवृत्तां च तां नदीम् ।
बभूव विस्मयस्तत्र रामस्याथ महात्मनः ॥ ५५
उपस्पृश्य तु तत्रापि विधिवद्यदुनन्दनः ।
दत्त्वा दायान्द्विजातिभ्यो भाण्डानि विविधानि च ।
भक्ष्यं पेयं च विविधं ब्राह्मणान्प्रत्यपादयत् ॥ ५६　C 9 2176 B 9 37 60 K 9 28 59

स (for तम्) Ś1 K1-3 सघ (K1 ग) तु, B1 -स पात (for सघातं) — *b*) D11 निरादिंश Ś1 K1 [अ]न्विता, D2 स्थित, G3 [अ]न्वित (for °तम्) — *d*) D1 तथामर्थे (sic), T4 तेषामर्थं Dn1 T2 सरस्वतीं

51 D5 missing (cf v l 28) B Dn D1 6 om (hapl) 51*a*-52*b* D1 reads 51 on marg — *a*) D3 T2 4 G M2-4 तत्र (for तत) D5 G2 कुञ्जान् (for कुञ्जान्) M1 3 गत्वा, C\ कृत्वा (as in text) — *b*) K1 T G सरस्वती, M महानदी (for सरिद्वरा) — *c*) G1 3 मनसा (for तपसा) — *d*) D3 कारणाज् K1 धर्मनैपुणदर्शिना, T2-4 G माननार्थं महात्मना, M यतीनां भावितात्मना (cf 43*b*)

52 D5 missing (cf v l 28) B Dn D1 6 om 52*ab* (cf v l 51) D7 M3 om 52*ab* — *a*) M2 4 याता (for ततो) T1-3 G2 निवृत्ता (for °त्य) D2 8 11 बहुधा (for राजेन्द्र) — *c*) Ś1 K Ca भूय प्रचिं त(C\ पच)यामास, D2 4 6 G1 भूय प्रतीच्या(G1 °चा)-भिमुखी, D8 11 चिंतयामास राजेंद्र, T4 अभूदुदीच्यभिमुखी — *d*) Ś1 K तथैव, D3 11 तत सा, T3 G2 बभूव, T4 महसा (for सुस्राव) B1-2 5 D1 2 6-10 प्रसुस्राव सरिद्वरा, B4 Dn सुस्राव सा सरिद्वरा

53 D5 missing (cf v l 28) T3 damaged up to इत्यद्भुत — *a*) K4 D6 अमोघ, T1 2 4 G M2 4 अमोघ (for अमोघा) D4 अमोघतागम कृत्वा — *b*) D1 ततो (for तेषा) D2 8 यत्रीम्यहं, T (T3 damaged) G2 3 M जगाम ह, G1 व्रजाम ह (for °म्यहम्) — After 53*b*, D3 ins 228* — *c*) K1 इत्येव सु, D2 8 (T3 damaged) अत्यद्भुत (for इत्य°) T1 4 G2 3 M तदा, T2 तथा, T3 यथा, G1 ततदा (for महच्) Ś1 K D2-4 11 कृत्वा (for चक्रे) — *d*) B Dn D1 6-10 T1 G1 M3 तदा, M1 तथा (for ततो) Ś1 K D3 8, 11 [ऽ]गच्छन् (for राजन्) D4 ततोगच्छत्तदा च ते — After 53, Ś1 K ins D8 after 53*b*

228* तत्रैव कुञ्जमध्ये तु सा जगाम सरस्वती ।
[K3 तथा (for तत्र) D8 कुड- (for कुञ्ज)]

while D2 8 11 ins

229* यथागतं पुण्यजला कुरुक्षेत्रं प्रविश्य ह ।
[D2 पुण्यजला]

54 D5 missing (cf v l 28) Ś1 K D8 11 om 54*ab* — *a*) B5 अथ (for एव) D4 हि कुरु, D8 T3 स कुडो (for स कुञ्जो) B D1 2 6-10 राजन्वै (for राजेन्द्र) Dn एव स कुजयो (? जो यो) राजन् — *b*) B Dn D5-10 नैमिषीय, D1 corrupt, S नैमिशे(G2 शी)य (for षेय) B2-5 Dn 2 8 M1 श्रुत, Dn श्रुतं, D4 श्रुति (for स्मृत) — *c*) Ś1 K1 श्रेष्ठं, K2 8 क्षेत्र (for क्षेत्रे) D4 यदु (for कुरु) B1 3 4 Dn D1 6-10 कुरुश्रेष्ठ कुरुक्षेत्रे — *d*) K2 3 कुर्वती, K4 कुर्वंश्च, D2 8 11 कुर्वंस्ते, M1 वर्तते (for कुरुष्व) Kn 2 M1 महती क्रिया, K4 B D (D5 missing) T1 G1 2 Cv महतीं क्रिया

55 D5 missing (cf. v l 28) — *a*) T3 कुडान् (for कुञ्जान्) — *b*) Ś1 K1 महा (for च ता) B Dn Dn 6 7 9 निवृत्ता च सरिद्वरा (B2 D6 7 9 °रस्वतीं); D5 10 निवृत्ता च सरिद्वरा (D10 रस्वती) — *c*) T3 damaged Ś1 K1-3 राजन्, D2 8 11 G3 तस्य, G2 चात्र (for तत्र) — *d*) Ś1 K1 3 च, B3 [अ]पि, G2 [अ]स्य (for [अ]थ)

56 D5 missing (cf v I 28) — *a*) K4 D1 S च (for तु) B5 तत्रैव, M1 तीर्थेषु (for तत्रापि) — *b*) B4 यरन (sic) (for यदु) — *c*) D1 दान, D6 दानान्, T G2 3 M2-4 देयान्, G1 देयं, M1 [आ]धार, Ca दायान् (as in text) D4 द्वियातिभ्यो, M1 द्विजाग्र्येभ्यो (for °तिभ्यो) — *d*) D4 भाजानि (for भाण्डानि) — *e*) Dn भक्ष्य, D2 8 भक्ष (for भक्ष्यं) B Dn D1 6-10 G1 भोज्यं (for पेयं) K4 D4 M1 विधिवद् (for विविध).

C 9 2176 · B 9 37 60 · K 9 20 59

ततः प्रायाद्बलो राजन्पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
सरस्वतीतीर्थवरं नानाद्विजगणायुतम् ॥ ५७
बदरेङ्गुदकाश्मर्यप्लक्षाश्वत्थविभीतकैः ।
पनसैश्च पलाशैश्च करीरैः पीलुभिस्तथा ॥ ५८
सरस्वतीतीररुहैर्बन्धनैः स्यन्दनैस्तथा ।
परूपकवनैश्चैव बिल्वैराम्रातकैस्तथा ॥ ५९
अतिमुक्तकषण्डैश्च पारिजातैश्च शोभितम् ।
कदलीवनभूयिष्ठमिष्टं कान्तं मनोरमम् ॥ ६०
वाय्वम्बुफलपर्णादैर्दन्तोलूखलिकैरपि ।
तथाश्मकुट्टैर्वानेयैर्मुनिभिर्बहुभिर्वृतम् ॥ ६१
स्वाध्यायघोषसंघुष्टं मृगयूथशताकुलम् ।
अहिंस्रैर्धर्मपरमैर्नृभिरत्यन्तसेवितम् ॥ ६२

Ś1 K1–3 रुक्मस्तेय च विविध —f) B Dn D1 6–10 M1 ब्राह्मणेभ्य (M1 °पु) प्रदाय च (M1 वै)

57 D5 missing (cf. v l 28) —a) M2 तत्र (for तत) —c) T3 damaged K2 D8 सरस्वतीं, D4 T (T3 damaged) G °त्या (for °ती) Ś1 K1 D2 वन, T4 पर (for -वर) —d) Ś1 K1 गणाकुल, D1 8 गणैर्युत, D4 गणान्वित (for °युतम्) —After 57, M ins

230* हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ।
[M1 कूजित (for शोभितम्)]

—M1 cont. 231*

58 D5 missing (cf v l 28) M1 om 58ab —a) K2 Dn2 M3 4 बदरींगुद-, K4 °राग़ुद, D2 8 11 °रेंदुक (for °रेङ्गुद) D3 -कासर्य, T1 2 4 G1 2 M4 श्यामाक, G3 श्यामलका (hypermetric), M2 काश्मर्य, M3 -श्यामारि- (for काश्मर्य) T3 बदरे ङ्गुदश्याम ❀ Ca काश्मर्यो गम्भारी । ❀ —b) K3–4 B D2 4 6–10 T1 G1 विभी(D2 °भि)तकै, Dn2 बिभीपकै, D1 कदबकै, D8 11 -कपित्थकै (for विभी तकै) —c) Ś1 K1–3 पा(K2 प)लाशैश्, B1 3 4 कफोलैश्, B2 5 Dn D6–10 ककोलैश्, D1 बकुलैश्, D2 फुल्लकैश्, D3 घुल्लसैश्, D4 पुनासैश्, D11 चुलसैश्, M1 3 4 तिलकैश् (for पनसैश्) D2 7 8 पलासैश्, D9 पराशैश् (for पला°) —d) G1 3 किरीशैर् (for करीरै) T4 जम्बुभिस्, G1 पिंडु°, G3 बधु° (for पीलु°) T1. 2 M2–4 करवीरैश्च पीलुभि —M2–4 ins after 58 M1 cont after 230*

231* सालैस्तालैस्तमालैश्च ककुभैश्च सकेतकैः ।
[M2 करभैश् (for ककुभैश्)]

59 D5 missing (cf. v l 28) —a) B (except B5) Dn D1 6–10 G3 -तीर्थ-, G1 ती* (for -तीर) —b) D2 8 11 धन्वनै, S बदनै (for बन्धनै) K3 D8 T1 4 G1 3 M स्पन्दनैस् (for स्यन्द°) B Dn D1 6–10 तरुभिर्विविधै(B5 °बंधनै)स्तथा, D4 मधुकैश्चंदनैस्तथा —c) G1 corrupt B Dn D1 4 6–10 करू(D3 °रू)पक, T3 मधूदक, T4 G2 वरूथ(G2 °घ)क-, G3 परीष्टक ; M2 पारूपक (for परू°) B1 2 D6 7 10 G3 -वरैश्, B4 5 -चलैश्, D2 8 11 धनैश्, D9 बकैश् (for वनैश्) —d) D10 आम्लातकैस्, D11 आताम्र° (for आम्रात°) D4 विविधाम्रातकैस्तथा, S बिल्वैरामलकैरपि (M3 °स्तथा)

60 D5 missing (cf v l 28) —a) Ś1 K अविमुक्तक, B3 4 अभि° (for अति°) Some MSS -खण्डैश्च (for षण्डैश्च) D3 अभियुक्त षंडैश्चैव —b) D2 8 11 शोभितै ; M2 °त (for °तम्) —c) D2 S (except M3. 4) कदळी —d) K4 D2 11 इष्ट, B Dn D1 6–10 T1 2 G1 3 M1 2 4 दृष्टि-, T3 कृपि, T4 द्रष्टु, G2 तुपि, M3 दृष्ट्वा, Ca इपु (for इष्ट) K4 Dn2 D2 8 11 कात (for कान्त) B Dn D1 3 6–10 T G2 5 मनोहर, Ca °रमम् (as in text) Cap इष्ट कात (gloss यज्ञेष्टका अते यस्य) मनोरमम् — After 60, D11 ins an addl colophon

61 D5 missing (cf v l 28) —a) K2 corrupt D2 वायत्रु, D3 वाधवु (sic) (for वाय्वम्बु) D1 3 फेन, D2 फळ, T2 3 पल (for -फल) Dn1 D4 -पर्णाद्यैर्, D7 -पूर्णादैर्, D9 मूलाद्यैर् (for पर्णादैर्) —b) B5 कुंडोलूखलिकैर्, Dn2 T1 3 G1 दन्तोलूखलकैर्, D1 °खिलिनैर्, D2 °खलिभिस्, T4 °खलिनैर् (for °खलिकैर्) D2 3 8 11 तथा (for अपि) —c) K2 [अ]श्मकुट्टैर्, B1 D8 [अ]स्मकुट्टैर्, Dn2 अश्मकुट्टैर् (for °कुट्टैर्) K2 3 वानीयैर्, K4 यातैवैं, B4 वीनेयैर्, D3 वायव्यैर्, T G वाते(T1 4 G3 °तो)यैर् (for वानेयैर्) M3 तथाश्मककुभैर्वयैर् (sic) —d) T3 धृत, M3 युत (for वृतम्)

62 D5 missing (cf v l 28) —a) S (except T3) घोषै (for घोष-) —b) T M गज (for मृग-) Ś1 K1 D11 T4 समाकुल, M3 शतायुत (for °कुलम्) G1 3 गजयूथै समावृतं —c) Ś1 K1–3 D3 अहिंसैर्; T G1. 3 अजस्रं (for अहिंस्रैर्) K4 M अहिंसकैर्धर्मपरैर्,

सप्तसारस्वतं तीर्थमाजगाम हलायुधः । | यत्र मङ्कणकः सिद्धस्तपस्तेपे महामुनिः ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्याय. ॥ ३६ ॥

३७

जनमेजय उवाच ।
सप्तसारस्वतं कस्मात्कश्च मङ्कणको मुनिः ।
कथं सिद्धश्च भगवान्कश्चास्य नियमोऽभवत् ॥ १
कस्य वंशे समुत्पन्नः किं चाधीतं द्विजोत्तम ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विधिवद्द्विजसत्तम ॥ २

वैशंपायन उवाच ।
राजन्सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं जगत् ।
आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती ॥ ३
सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला मानसह्रदा ।
सरस्वती *ओघवती सुवेणुर्विमलोदका ॥ ४ C 9 2119 B 9 38.4 K 9 9 4

D2 8.11 अहिंमाकर्मपरमैर् (D2 °निरंतर्), G2 तैरजस्र धर्मपरैर् — d) Ś1 K चात्यंत-, B Dn D1 4 6–10 अ (D4 चा)त्यर्थ, M3 अतर- (for अत्यन्त) D2 8.11 ऋषिमिश्रा(D11 °श्रा)त्यसेवित (D3 °वासित) (sic)

63 D5 missing (cf. v l. 28) — b) M3 महाबल (for हलायुध) — After 63b, M3 reads 9 37 1a for the first time, repeating it in its proper place — c) Ś1 K1 T2 4 तत्र, M3 कश्च (for यत्र) D3 11 म(D3 मुं)कुणक, D7 मंकर्णक K3 सिद्धिस्, D7 सिद्ध (for सिद्धस्)

Colophon om in Ś1 K D5 missing — *Sub-parvan* B1 Dn D2 T1.2 M2 4 रामतीर्थयात्रा, B2 D3 8 11 हलधरतीर्थ°, B3–5 D1.4 6 7 9 बलदेवतीर्थ, M1 तीर्थयात्रा, Bom Cal. ed गदा(Cal ed गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान, Kumbh. ed ह्रद-प्रवेश — *Adhy name* T1 2 नैमिशेयकुंजप्रशसा, M4 सरस्वतीप्रशसन — *Adhy no* (figures, words or both) B4 G3 38, Dn D7 8.10 8, T G1 2 M 39. — *Śloka no* Dn 65, D7 9 66

37

1 D5 is missing up to भगवस्त्वथ (in 47c) (cf v l. 9 36 28) M3 reads 1a for the first time after 9 36 63b — b) K1 क*, K4 कस्मात्, D2 11 कथ, T3 G2 गतो (for कश्च) — c) Dn -विधश् (for सिद्धश्) K3 4 B D1–4 6–10 T1–3 स (for च) D11 कथं सिद्ध समभवद् — d) K3 कस्यास्य, T4 कश्च श्रा (sic) (for कश्चास्य) Dn D4 10 भवेद् (for ऽभवद्)

2 D5 missing (cf v l 1) — a) T3 वशा T G समुत्पन्न (for त्पन्न) — b) Ś1 K1–3 चाधीते, Dn2 D3 9 त, D1 ती, D10 T1 4 G3 चाधीत, T3 G2 चाधीतो (for त) K3 8 B2 Dn D1 8 8 9 T3 4 G2 द्विजोत्तम, D7 त्तम, T2 च वै द्विज (for द्विजोत्तम) M किं चाधीयत स द्विज — D1 om (hapl) 2cd — cd) Ś1 K1 यथावद् (for विधि) S एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथावृत्त (T3 4 G तत्त्व) महामुने

3 D5 missing (cf. v l. 1) D3 om 3a–4b — a) S सप्त नद्य (for राजन्सप्त) G2 सरस्वत्या, M3 °स्वत्या — b) D7 यानि (for याभिर्) — c) T1 3 आहृता (for हूता) Dn2 बलविद्भिर् (for °वद्भिर्) T G तु (for हि) — d) T3.4 G याता (for the second तत्र)

4 D5 missing (cf v l. 1) D3 om 4ab (cf. v l 3) — a) D6 सप्रभा — b) K2 D3 11 मानस ह्रदा (K2 द), K4 T3 G2 सुम(K4 च म)नोहरा, B Dn D1 6 7 9 10 च मनोरमा, D4 मनसा वृता, T1 2 4 G1.3 M सुतनुस्तथा (for मानसह्रदा) — c) Ś1 K1 ओघनामा, K2–4 D2 8 11 [ओ]घनामा च, B Dn D1 6–10 चो (B2–5 चौ)घवती, T G1.3 M [ओ]घ(G1 [ओ]ज , G3 [ऊ]र्मि)माला च (for *ओघवती) D4 सुवेणुरपरा चैव, G2 सरस्वतीपुमाला च (sic) — G1 reads 4a–6c (without var) twice — d) K4 B Dn D1.6–10 T3 सुरेणुर्, D4 सुवनुर्, T1 G °वेणी (for °वेणुर्) M1 सुवेणु-प्रभवापि च

5 For the repetition in G1, cf. v l. 4 D5 missing (cf. v l. 1) — a) D2 महति, T3.4 G तु मखे, M3 यजतो, ' in text) — b) B

C 9 2190
B 9 20 5
K 9 39 5

पितामहस्य महतो वर्तमाने महीतले ।
वितते यज्ञवाटे च समेतेषु द्विजातिषु ॥ ५
पुण्याहघोषैर्विमलैर्वेदानां निनदैस्तथा ।
देवेषु चैव व्यग्रेषु तस्मिन्यज्ञविधौ तदा ॥ ६
तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे ।
यजतस्तत्र सत्रेण सर्वकामसमृद्धिना ॥ ७
मनसा चिन्तिता ह्यर्था धर्मार्थकुशलैस्तदा ।
उपतिष्ठन्ति राजेन्द्र द्विजातींस्तत्र तत्र ह ॥ ८
जगुश्च तत्र गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
वादित्राणि च दिव्यानि वादयामासुरञ्जसा ॥ ९
तस्य यज्ञस्य संपत्त्या तुतुषुर्देवता अपि ।
विस्मयं परमं जग्मुः किमु मानुषयोनयः ॥ १०
वर्तमाने तथा यज्ञे पुष्करस्थे पितामहे ।
अब्रुवन्नृषयो राजन्नायं यज्ञो महाफलः ।
न दृश्यते सरिच्छ्रेष्ठा यस्मादिह सरस्वती ॥ ११
तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सस्माराथ सरस्वतीम् ।
पितामहेन यजता आहूता पुष्करेषु वै ।
सुप्रभा नाम राजेन्द्र नाम्ना तत्र सरस्वती ॥ १२
तां दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टा वेगयुक्तां सरस्वतीम् ।
पितामहं मानयन्तीं क्रतुं ते बहु मेनिरे ॥ १३

D (except D4, D5 missing) T4 महामेरो T1-3 G M महीपते (for °तले) — T4 om 5c-7b — c) K4 चित्यते, T2 विरते, M1 विताने (for वितते) B2 D 1 9 10 वाटे च, D1 संभारे (for वाटे चे) — d) B Dn D1 6-10 समिद्धेषु, D3 समेतेषु (for समे°) D4 महात्मसु (for द्विजातिषु)

6 For the repetition in G1, cf v 1 4 D5 missing (cf v 1 1) T4 om 6 (cf v 1 5) — a) K2 विविध, K4 D2 11 विपुलैर्, D3 विमलैर् (for °लैर्) T3 पुण्याहघोषपरिते; G M °षै विपुलै (G° °तत) — b) B1 D2 4 6 8 11 देवानां, D1 गवानां (sic), T1 वेदाव (for वेदानां) K3 विमलैस्, T2 G M1 2 4 निनदे (for °दैस्) — c) M1 ऋत्विक्षु, M2-4 मर्त्येषु (for देवेषु) ※ Cv (reading वेदेषु चैव व्यग्रेषु) व्यग्रेषु संहिताक्रमपदाख्यायान्त्रयसहितेषु वेदेषु । ※ — d) G1 यज्ञे च वै (for यज्ञविधौ) G2 विधानत (for विधौ तदा) B1 D1 T3 M2 तथा, T1 2 G1 तत (for तदा)

7 D5 missing (cf v 1 1) T4 om 7ab (cf v 1. 5) — a) K2 [तु]च च, B2 T2 M1 2 4 चैवं (for चैव) — b) ※ Ca प्रपितामहो ब्रह्मैव, दक्षादीन्पितामहानपेक्ष्य प्रपितामह । ※ — c) D1 T3-4 G2 तस्य, G2 तेन (for तत्र) — d) K2 समृद्धिन , K3 °नो; D1. 8 °मान् (for °ना)

8 D5 missing (cf v 1 1) — a) K2 चिंतता, G3 चिंतया (for चिन्तिता) D2 मनसा चिंतितो ह्यर्थो — b) M1 धर्मार्था (for °र्थ) K4 D1 8 11 T G1 2 तथा (for तदा) G2 धर्मार्थेदामताख्यया (sic). — c) Ś1 K1-3 T2 उपा(K2 3 °प)तिष्ठंत; D1 2 उपतिष्ठति;

Ca °तिष्ठन्ति (as in text). — d) K1 D1 2 द्विजातीस्; T3 G2 M1 °तिस् (for °तीं,स्)

9 D5 missing (cf v 1 1). — a) K1 जगुस्च Dn1 D1 जगुश्च (for जगुश्च). — cd) [illegible] T1 G M1 [illegible] G1 °ति च / तूर्याणि विविधानि निपेतुर्वै ※ Ca अञ्जसा सुखप्रकारेण । ※

10 D5 missing (cf v.1 1) — a) K1 Dn D2 4 6 11 तुष्टुवुर् (for तुतुषुर्) M1-3 दे(M1 1 दे)वतानि (for देवता) T1 2 G तत्र (for अपि) T1 2 तुष्टुवुर्देवतास्तपि — b) T1 2 G M1 4 न वयं (for परमं) T1 यद्यु (for जग्मु) — d) D1 2 11 [illegible] (for किमु)

11 D5 missing (cf v 1 1) — a) Ś1 K1 B1 T1 तदा; T1 G2 M1 तदा (for तथा) — b) M पुष्करेषु पितामहे — c) T1 अब्रुवन् Ś1 K1-3 मुनयो (for ऋषयो) — T1 om (hapl) 11d-16a — d) K1 T1 G1 M1 यत्र, B Dn D1 6-7 युक्त (for यस्मा) — f) Dn वेगयुक्ता (for यस्मादिह)

12 D5 missing (cf v 1 1) T4 om 12 (cf v 1 11) K2 om (hapl) 12ab G2 om (hapl) 12a-14b — After 12b, D2 reads 13ab for the first time, repeating it in its proper place B2 Dn1 om. (hapl) 12cdef D om (hapl) 12c-13b, D1 reads it on marg — c) T3 सरिता, M1 यज्ञार्थे (for यजता) — d) Ś1 K1 2 साहूता; D2 आहुता, D3 अहता (sic), M1 आहत्य (for आहूता) G1 पुष्करे तु (for °रेषु). — f) Ś1 K1 2 जज्ञे (for नाम्ना)

13 D5 missing (cf v 1 1) T4 om 13 (cf v. 1.

एवमेषा सरिच्छ्रेष्ठा पुष्करेषु सरस्वती ।
पितामहार्थं संभृता तुष्ट्यर्थं च मनीषिणाम् ॥ १४
नैमिषे मुनयो राजन्समागम्य समासते ।
तत्र चित्राः कथा ह्यासन्वेदं प्रति जनेश्वर ॥ १५
तत्र ते मुनयो ह्यासन्नानास्वाध्यायवेदिनः ।
ते समागम्य मुनयः सस्मरुर्वै सरस्वतीम् ॥ १६
सा तु ध्याता महाराज ऋषिभिः सत्रयाजिभिः ।
समागतानां राजेन्द्र सहायार्थं महात्मनाम् ।
आजगाम महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती ॥ १७
नैमिषे काञ्चनाक्षी तु मुनीनां सत्रयाजिनाम् ।
आगता सरितां श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता ॥ १८
गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुम् ।
आहूता सरिता श्रेष्ठा गययज्ञे सरस्वती ॥ १९
विशालां तु गयेष्वाहुर्ऋषयः संशितव्रताः ।
सरित्सा हिमवत्पार्श्वात्प्रसूता शीघ्रगामिनी ॥ २०
औद्दालकेस्तथा यज्ञे यजतस्तत्र भारत । C 9 2207 B 9 33 22 K 9 33 22

11) G3 om 13, D6 om 13^{ab} (for both, cf. v l 12) T3 om (? hapl) 13^{ab} G1 om. (hapl) 13^{a}–14^{b} D2 reads 13^{ab} for the first time after 12^{b} D1 reads 13^{ab} on marg —^{a}) K4 मुनयस्तु तथा तुष्टा —^{b}) Ś1 K1 वेशा, K3 B Dn D1 7–10 स्वरा, K1 वेद्, G2 वेप (for वेग) K3 Dn2 D3 युक्ता —^{c}) K2 मानयत, D3 मानमर्ती, T2 3 मानयंति, M2–4 उपायार्ती (for मानयन्तीं) —^{d}) M1 त (for ते) T1–3 G2 क्रतु त मेनिरे बहु

14 D5 missing (cf v l 1) T4 om 14 (cf v l 11) G3 om 14^{ab} (cf v l 12) G1 om 14^{ab} (cf. v l 13) —^{a}) T3 एता (for एषा) —^{b}) D2.11 पुष्करे च — D6 T3 om (hapl) 14^{c}–17^{f} —^{c}) G1 उद्भूता (for संभूता) —^{d}) G2 पुष्ट्यर्थं (for तु°) K4 महात्मना, G2 महर्षिणा (for मनीषिणाम्)

15 D5 missing (cf. v l 1) T4 om 15 (cf v l 11) D6 T3 om 15 (cf v l 14) —^{a}) S (T3 4 om) नैमिशे — M1 om. (hapl) 15^{b}–16^{a} —^{b}) T (T3 4 om.) M (M1 om) समामाद्य (for °गम्य) D3 reads from समासते up to समागम्य (in 16^{a}) on marg Ś1 K1–3 महामते, D6 समागमे, G2 °मत (for °सते) —^{c}) M3 चिंता (for चित्रा) K2 चक्रे, K3 चक्रुर् (for ह्यासन्) — Ś1 K1–3 om (hapl) 15^{d}–16^{a}

16 D5 missing (cf. v l 1) T4 om 16^{a} (cf v l. 11) D6 T3 om. 16 (cf v l 14) Ś1 K1–3 M1 om. 16^{a} (cf v l 15) D3 reads up to समागम्य on marg —^{a}) K4 B Dn D2 3 7 9–11 यत्र ते' T1 नैमिशे (for तत्र ते) S (except G2, T3 4 M1 om) राजन (for ह्यासन्) —^{b}) D2 4 S (except M1, T3 om) वादिने (for -वेदिन) —^{c}) T4 समासाद्य (for °गम्य) —^{d}) M1 [s]चिंतयन्, M3 सस्मेरुर् (for सस्मरुर्) T2 ते (for वै) T4 दिशा पते (for सरस्वतीम्)

17 D5 missing (cf. v l 1) D6 T3 om 17 (cf. v l 14) —^{a}) K4 D2 3 7 9 10 M2–4 [अ]नु-, G2 स (for तु) T1 ध्यानान्, G3 स्मृता, M3 -ध्यात (for ध्याता) —^{b}) K2 3 T4 G2 3 M मुनिभि, G1 मुनय (for ऋषिभि) K2 वाजिभि, Dn -वेदिभि, T4 यायिभि (for -याजिभि) T1.2 मुनिभिः सत्यवादिभि —^{d}) D7 9 T2 G2 3 M साहाय्या(D7 9 °या)र्थं —^{e}) Ś1 K1–3 D2 4 11 वेगा, B6 -यशा, Dn -पुण्या, T4 G1 3 -तेजास्, M2 भाग (for भागा)

18 D5 missing (cf v l. 1) —^{a}) D3 निमिषे, S (except G1) नैमिशे T3 G कनकाक्षी, T4 काक्षितोर्यी (sic) (for काञ्चनाक्षी) D1 3 च (for तु) —^{b}) B2 तत्र (for सत्र) S मुनीना भावितात्मनां —^{c}) K4 आगत्य, S आहूता (for आगता) K4 om (hapl.) from सरिता up to आहूता (in 19^{c}) —^{d}) M3 तत्र चैव सरस्वती

19 D5 missing (cf v l 1) K4 om up to आहूता (cf v l. 18) —^{a}) D7 गजस्य — Ś1 K1–3 om (hapl.) 19^{bc} —^{b}) D2 गयस्य (for गयेषु) D2 3 11 महाक्रतौ —^{d}) Ś1 K1 3 गये, T1–3 G M सत्र, T4 तेन (for गय) T1–3 G तेन, T4 तत्र; M चैव (for यज्ञे)

20 D5 missing (cf v l 1) —^{a}) D3 G1 corrupt B3 4 M1 ता (for तु) B1 2 D4 6 7 9 10 गयस्य (for गयेषु) K4 B5 विशाला ता गजे (B6 °ये) प्राहुर्, T4 त्रिशाला तुगयोश्चाभूद् (sic), G2 ला तु गये चाभूद्, G3 °लविषये चाभूद् —^{b}) K4 Dn D2 6 7 T2 शासि(D2 6 शि)त (for संशित-) —^{d}) Ś1 K2 B2 3.5 Dn D1.6 7 11 प्रस्रुता, B1 4 श्रुता, D8 °स्नुता, D9 सुता, D10 °स्तुता (for °सूता)

C 9 2206 B 9 28 23 K 9 39 23

समेते सर्वतः स्फीते मुनीनां मण्डले तदा ॥ २१
उत्तरे कोसलाभागे पुण्ये राजन्महात्मनः ।
औद्दालकेन यजता पूर्वं ध्याता सरस्वती ॥ २२
आजगाम सरिच्छ्रेष्ठा तं देशमृषिकारणात् ।
पूज्यमाना मुनिगणैर्वल्कलाजिनसंवृतैः ।
मनोह्रदेति विख्याता सा हि तैर्मनसा हृता ॥ २३
सुवेणुरृषभद्वीपे पुण्ये राजर्षिसेविते ।
कुरोश्च यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मनः ।
आजगाम महाभागा सरिच्छ्रेष्ठा सरस्वती ॥ २४
ओघवत्यपि राजेन्द्र वसिष्ठेन महात्मना ।
समाहूता कुरुक्षेत्रे दिव्यतोया सरस्वती ॥ २५
दक्षेण यजता चापि गङ्गाद्वारे सरस्वती ।
विमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुनः ।
समाहूता ययौ तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ॥ २६
एकीभूतास्ततस्तास्तु तस्मिंस्तीर्थे समागताः ।
सप्तसारस्वतं तीर्थं ततस्तत्प्रथितं भुवि ॥ २७

---

21 D5 missing (cf v l 1) —ª) Ś1 K1 औद्दालिकेस्, Dn औदालकेस्, D2 उद्दा°, D3 11 उदालके, T2 औद्दालकेस्, T3 M4 औद्दालके (for °लकेस्) T1 2 G यज्ञं —ᵇ) T3 यरनतस्, T4 विततस् (for यजतस्) B D1 6–10 M तस्य (for तत्र) G2 यत्र चक्रे तु भारत —ᶜ) K3 समिते, K4 सा मत्रे (for समेते) T2 G1 सर्वश·, T4 सर्वथा, M1 समत (for सर्वत) —ᵈ) T2 3 G2 M3 4 तथा (for तदा)

22 D5 missing (cf v l 1) —ª) Ś1 B2–5 Dn D1 2 4 6–8 कोशला, K4 D3 कौशला, B1 कोपला; T G कौस(T3 °श)ले (for कोसला) D11 उत्तरे कौशलांगे तु, M1 °रे कूलभागे तु —ᵇ) S (except M1) राजन्पुण्ये (by transp) D3 T1 2 M4 महात्मना, D4 समतत, T3 4 G M1–3 महात्मना (for °त्मन) —ᶜ) K2 3 औद्दालकेन, B D (D5 missing) M3 उद्दालकेन —ᵈ) B2 तत्र (for पूर्वं)

23 D5 missing (cf v l 1) T3 om (hapl) 23ª–24ᵈ —ª) K2 corrupt —ᵇ) K4 D6 7 तद्देशम् (for त देशम्) Bom. ed मुनि (for ऋषि) —ᶜ) Ś1 K D2 8 11 T (T3 om.) G मनोह(K2 °भ)रेति, B Dn D1 6–10 °रमेति, D4 °वृत्तेति (for °ह्रदेति) —ᶠ) Dn1 D11 T2 M4 सहितैर् (for सा हि तैर्) K3 वृतै (sic), B Dn D1 6–11 कृता, D4 घृती, T1 2 G वृता; T4 स्मृता, M3 laouna (for हृता) K4 सादैर्मान सादता

24 D5 missing (cf v l 1) T3 om. 24ªᵇᶜᵈ (cf v l. 23) D8 11 T1 2 4 G om 24ªᵇ —ª) K2 B Dn D2 6–10 M1 सुरेणुर् (K2 Dn1 D2 6 °णु), D4 °वेणू (for °वेणुर्) B1–8 D2 7 9 10 ऋषभे, B4 ऋषभ*, M1 च कुदा (for ऋषभ) M2–4 सुवेणुरभवद्वीप —ᵇ) M पुण्या रा(M1 °ण्यरा)जर्षिसेविता —ᶜ) T2 ऋरोस्तु (sic) (for कुरोश्च) —ᵈ) K2 गुरुक्षेत्रे महात्मना —Ś1 K1–3 om (hapl) 24ᵉ–25ᵇ —ᵉᶠ) D1 T2 M3 transp महाभागा and सरिच्छ्रेष्ठा K4 महाराज, D2 6 11 °भाग (for °भागा) — After 24, K4 ins 230*

25 D5 missing (cf v l 1) Ś1 K1–3 om 25ªᵇ (cf v l 24) G2 om (hapl) 25 —ª) D11 अवयती (sic), T2 वोघ°, M1 औघ° (for ओघ°) S (except T4, G2 om) राजर्षे (for राजेन्द्र) —ᵇ) B2 3 4 D3 6 7 T2 वशिष्टेन —ᶜ) T1 समावृता (for °हूता) K3 क्षेत्रे, T4 श्रेष्ठे (for क्षेत्रे) —ᵈ) Ś1 K1 2 दक्षिणेन (for दिव्यतोया) — After 25, D1 ins 232*

26 D5 missing (cf v l 1) —ª) Ś1 K B2 4 D8 G1 दक्षिणे (K4 °णो), T4 अग्निणा (for दक्षेण) K4 सापि, B5 T G M1 2 4 चैव, D2 वापि, M3 यापि (for चापि) D8 दक्षेण यजमानेन —ᵇ) T1 तीरे (for द्वारे) —B1–8 D (except D8, D5 missing, D1 after 25) S ins after 26ᵇ K4 after 24

232* सुवेणुरिति विख्याता प्रसृता शीघ्रगामिनी ।

[B2 3 Dn D1 2 6 7 9 10 T3 सुरेणुर्, T2 सुवेद्दर् (for सुवेणुर्) M प्रभवेति च विख्याता (for the prior half) B1 2 D2–4 11 T1 G M4 प्रसृता, D3 प्रभृता, D10 प्रसुता, T4 प्रभूता, M2 प्रसृतु, M3 प्रवृत्ता (for प्रसृता) B1 क्षिद्र (sic) (for शीघ्र)]

—ᶜ) D2 विमलोदा; T2 °लौघा; G1 °लोदका (hypermetric) (for °लोदा) Dn भगवता —ᵈ) Dn1 निर्मिता (for यजता) Ś1 K1 T4 पुरा (for पुन) —ᵉ) G2 स्वाहूता च (for समाहूता) D2 पुत्र (for तत्र) —ᶠ) K4 D6 हिमवते

27 D5 missing (cf v l 1) —ª) T3 4 एकीभूता तत सा तु —ᵇ) Dn तीर्थं (for तीर्थे) K4 om. (hapl.) from समागता up to पुण्यं (in 28ᵈ)

इति सप्त सरस्वत्यो नामतः परिकीर्तिताः ।
सप्तसारस्वतं चैव तीर्थं पुण्यं तथा स्मृतम् ॥ २८
शृणु मङ्कणकस्यापि कौमारब्रह्मचारिणः ।
आपगामवगाढस्य राजन्प्रक्रीडितं महत् ॥ २९
दृष्ट्वा यदृच्छया तत्र स्त्रियमम्भसि भारत ।
स्नायन्तीं रुचिरापाङ्गीं दिग्वाससमनिन्दिताम् ।
सरस्वत्यां महाराज चस्कन्दे वीर्यमम्भसि ॥ ३०
तद्रेतः स तु जग्राह कलशे वै महातपाः ।
सप्तधा प्रविभागं तु कलशस्थं जगाम ह ।
तत्रर्षयः सप्त जाता जज्ञिरे मरुतां गणाः ॥ ३१
वायुवेगो वायुबलो वायुहा वायुमण्डलः ।
वायुज्वालो वायुरेता वायुचक्रश्च वीर्यवान् ।
एवमेते समुत्पन्ना मरुतां जनयिष्णवः ॥ ३२
इदमन्यच्च राजेन्द्र शृण्वाश्चर्यतरं भुवि ।
महर्षेश्चरितं यादृक्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ३३
पुरा मङ्कणकः सिद्धः कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ।
क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ।
स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्तवान् ॥ ३४ C 9 2225 B 9 38 40 K 9 37 19

Dn1 समागमे, D1 3 T2 4 समागता (for °गता) — D3 om. 27cd — c) Dn सारस्वती (for °स्वत) — T3 4 om (hapl) 27d–28c — d) M1 तत्र (for ततस्) B1-3 Dn D1 6 7 10 तु, G1 स्म, G3 न (for तत्)

28 D5 missing (cf v l 1) K4 om up to पुण्य, T3 4 om 28ab (for both, cf v l 27) — a) M1 सतैरेता, M2 4 सप्त चैमा, M3 सप्तैवेमा (for इति सप्त) — b) G1 प्रति (for परि) — c) D1 G2 3 तीर्थं (for चैव) — d) T3 4 G2 3 तथा (for तीर्थं) K4 **तम, D2–4 11 S पुण्यतम (for पुण्यं तथा) B श्रुत (for स्मृतम्) Ś1 K1 ततस्त्र्यम्बकम स्मृत, K3 तत स्त्र परिकीर्तित, D1 पुण्यप्रदमिति स्मृत

29 D5 missing (cf v l 1) — b) Ś1 K1 M3 कौमारे, K4 कुमार (for कौ°) — c) K4 आयताम्, D3 आजगाम् (sic) (for आपगाम्) K4 D3 G1 अपगाढस्य, Ca अव° (as in text) — d) D2 8 11 राजेंद्र (for राजन्प्र) T3 -तपित, T4 lacuna, G1 3 जपित (for -क्रीडित)

30 D5 missing (cf v l 1) — c) B1 M2–4 स्नापर्वी; B3 स्मयतीं, T4 ध्यायतीं (for स्ना°) K4 D2 8 11 S रुचि(G2 °धि)राकारा, D4 °पांगां (for °पाङ्गीं) — d) T2 विश्वार्चिताम् (sic), G1 विवाससम् (for दिग्वा°) D4 अलंकृता — e) Ś1 K1–3 D1 सरस्वत्या M1 सरस्वत्यामृतट राजन — f) D5 स्कदेदे (sic), D2 चस्कंधे B (except B3) Dn D1 6 8 बीजम्, T G रेत (for वीर्यम्) M रेतश्चस्कन्द चाम्भसि

31 D5 missing (cf v l 1) — a) K2 3 G1 3 च (for तु) — b) Ś1 K1–3 कलशे तु, D2 कळशे वै, S कलशेन (for °शे वै) D11 महात्मना (sic) — After 31b, S (except M1) ins

233* ऋषि परमधर्मात्मा तदा पुरुषसत्तम ।
[M2–4 -सत्तम]

— c) K3 D3 प्रविभागे, D1 M1 विप्रभाग D4 T1 G1 प्रविभक्त, T2 विभजत, M2–4 च विभाग (for प्रवि) T1 2 G1 M तत् (for तु) — d) D8 कलशस्थे — e) T3 damaged T4 G सप्तर्षयस्तत्र जा(T4 °स्ततो जा, G2 °स्तु सना)ता, M ऋषय सप्त एवासम् — f) Ś1 K1 2 ज**, K4 यज्ञार्थे, D2 यजुर्ये, D11 यज्ञिरे, M जाता ये (for जज्ञिरे) D4 विशेषा मारुता गणा, T1 2 जज्ञिरे सप्त(T2 °रेभ्यो म [sic])रुद्गणा, T3 ****मरुद्गणा, T4 G जज्ञे येभ्यो (T4 चैव, G1 चैभ्यो) मरुद्गण

32 D5 missing (cf v l 1) K3 om 32 — a) Ś1 K1 2 वायुतेजो (K2 °जा) (for °वेगो) D2 यळो, T3 G2 जितो (for -बलो) — b) T2 वायुवाहा (hypermetric), T3 4 G वायुगो (for °हा) D2 8 11 वायुवाह सुमंडल — c) Ś1 K1 2 D2 8 T1–3 वायुजालो (D2 °ळो, T3 °तो), K4 वायूज्वलो (for वायुज्वालो) Ś1 K1 रजो, Dn2 T4 G1 3 M1 2 रे(Dn2 र)तो (for -रेता) — d) D4 T2 M1 वायुश्च (for वायु). — f) Ś1 K1 2 वायूनां; M1 मरुतो (for °तां) S भावयिष्णव (for जन°)

33 D5 missing (cf v l 1) — a) D8 11 अन्यं (for अन्यच्च) K2 3 D2 8 11 सु (for च) K4 B Dn D1 4 6–10 इदमत्यद्भुत राजन् (D4 °जा) — b) T3 damaged from शृण्वा up to कुशाग्रेणेति (in 34b) Ś1 K1 आश्चर्यमय, D2–4 11 °यांतरं, S (except G3, T3 damaged) °र्यतम (for °र्यतर) — c) D8 यावत् (for यादृक्) — d) T4 कीर्तित (for विश्रुतम्)

34 D5 missing (cf. v. l 1) T3 damaged up to

C. 9 2225
B 9 38 40
K 9 38 40

ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ ३५
ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्नृषिभिश्च तपोधनैः ।
विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ।
नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ३६
ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा हर्षाविष्टमतीव ह ।
सुराणां हितकामार्थं महादेवोऽभ्यभाषत ॥ ३७
भो भो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थं नरिनर्तिस वै ।
हर्षस्थानं किमर्थं वै तवेदं मुनिसत्तम ।
तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ॥ ३८
ऋषिरुवाच ।
किं न पश्यसि मे ब्रह्मन्कराच्छाकरसं स्रुतम् ।
यं दृष्ट्वा वै प्रनृत्तोऽहं हर्षेण महता विभो ॥ ३९
तं प्रहस्याब्रवीद्देवो मुनिं रागेण मोहितम् ।

कुशाग्रेणेति —a) Ś1 K1 सकर्पण (for मङ्कणक) D4 G8 विद्ध (for सिद्ध॰) —b) G1 पुराग्रेण (for कुशा॰) K4 च, G2 [अ]पि (for [इ]ति) K4 तच्छ्रुत, D1 4 T8 4 G1 8 विश्रुत, D8 T1 2 विश्रुत, G2 निक्षत (for न श्रुतम्) —c) K8 तत (for क्षत) K8 किरे (sic), D4 9 T4 करो (for करे) —d) T3 4 तत्र (for तस्य) D1 [ऽ]श्रवत्, D8 11 [ऽ]वमत् (for ऽस्रवत्) —e) T2 त (for स) D1 [ऽ]थ (for वै) —f) G2 स्मया विष्ट, M1 हर्षोद्धृत्त (for हर्षाविष्ट) K8 प्रनर्तवान्, D8. 11 च नृत्तवान्, T2 प्रतापवान्, G8 प्रणृत्तवान (for प्रनृ॰) T8 राजन्हृष्ट प्रहृष्टवान्

35 D5 missing (cf v l 1) —a) K2 B2 D8 7 11 T1 8 G1 M2 (also as in text) प्रवृत्ते, G8 प्रणृत्ते (for प्रनृत्ते) D1 T4 तु (for वै) K8 एवमेते समुत्पन्ना (= 32a), K4 ततस्त तु प्रवृत्त वै —b) D1 8 जगत् (for च यत्) —c) K2-4 D8 11 प्रवृत्तम्, G8 प्रणृत्तम् (for प्रनृत्तम्) T2 अभय, G2 अभवद् (for उभय) —d) D8 तैजसास् (for तेजसा) D6 [अ]स्य च, M8 सत्य (for तस्य) K8 मोस्रवत् (sic) (for मोहितम्)

36 D5 missing (cf v l 1) —a) K4 विनितसो, D8 विज्ञासो वै, M1 विज्ञापितो (for विज्ञप्तो वै) T2 महादेवम् — T4 om (hapl) 36de —d) K4 D2 8 11 मुनेर्, G8 M स्वृषेर् (for ऋषेर्) Ś1 K1 3 4 D4 नरोत्तम, K2 नृपोत्तम, D2 3 11 महात्मन, D8 M8 नराधिप —e) D5 M8 देवस् —f) T4 तदा (for तथा)

37 D5 missing (cf v l 1) —a) D1 8 देवा; D8 देव (for देवो) —b) K2 corrupt T3 4 G3 अथैव (for अतीव) K4 D4 T8 4 G2 हि, D1 M1 च (for ह) —c) Ś1 K1 -काम्यार्थं, B5 कामस्त; D8 -कार्यार्थं (for -कामार्थं) —d) S त शिव (M8 ते शिवं) प्रत्यभाषत

38 D5 missing (cf v l 1) —a) Ś1 K1-3 भैव, B5 Dn1 n2 (orig) D4 8 Ca हहो, Dn2 (marg) T4 G अहो; T1 2 हर्षाद्, T8 damaged, M स्व भो (for भो भो) —b) K4 नरिनर्ति (for ॰नर्तिस) B D (D5 missing) किमर्थं नृत्यते भवान्; T1 2 ॰र्थं त्व प्रनृत्यसि (T1 ॰से), T8 4 G M ॰र्थमिह नृ(M1 ॰मतिनृ, M2-4 ॰मभिनृ)त्यसि (T4 ॰से) —D6 om 38cdef —c) K2 3 किमेतत् (for किमर्थं) K2 3 ते, B1-4 Dn D1 7-10 च, B5 T G2 M वा, G1 3 तद् (for वै) —d) Ś1 K1 तदाह, K2 3 वदस्व, K4 D4 11 T8 M1 8 तदेव, T4 किमेतन्, G1 3 वेदय (G3 ॰व) (for तवेदं) D4 पुगव (for सत्तम) B Dn D1 7-9 तवेद(Dn D9 ॰देव)मधिकं मुने (D8 ॰ने) —After 38d, D11 ins an addl colophon [*Sub-parvan* गदा] —D8 11 S om (hapl) 38ef —e) D2 पथि (for पथे)

39 D5 missing (cf v l 1) T1 2 मकण (for ऋषिर्) —a) T2 पश्यामि हि (for न पश्यसि) D2 4 11 मे विप्र, T G M1 मे देव, M2-4 देवेश (for मे ब्रह्मन्) —b) Ś1 K1 4 स्रवत्, K8 B1 4 Dn D1 6-8 श्रुत, D9 स्रुत (for स्रुतम्) D2 8 11 करस्थं शाकसश्रय (D11 ॰स्रव), T8 कर शाकरसावृत —c) T8 4 G2 8 त, M यद् (for यं) T2-4 G2 च, G8 वि, Bom ed स (for वै) T1 2 प्रनृ(T1 सृ)त्ये (for प्रनृत्तो) K2-4 B Dn D1-4 6-10 य इ(K2-4 B2 Dn1 D6 यद्द्)ष्ट्वाह प्रनृ(K8 ॰वृ)त्तो वै, D11 यदृच्छयाहं प्रनृत्तो, G1 दृष्ट्वा तु विप्रनृत्तोहं —d) G1 2 क्षणेन (for हर्षेण) Dn प्रभो, D1 नृप; D8 वित (sic) (for विभो).

40 D5 missing (cf v l 1) Before 40, Ś1 K1-8 ins वैशंपायन —a) T G ततस्तम् (for तं प्रहस्य) —b) Dn1 मोहित; T8 damaged, M8 मोहयन् (for मोहितम्) — Before 40c, T1 2 4 G1 8 ins देव, G2 शिव —c) B5 Dn1 तु, Dn2 नु, T G M1 वै, M2-4 ते (for न) K4 ब्रह्मन् (for विप्र) —d) K4 D2-4 T1 [इ]ह (for [इ]ति) K8 D1 प्रपश्यतां (D1 ॰त) (for ॰श्य माम्) B5 T2-4 G M न

अहं न विस्मयं विप्र गच्छामीति प्रपश्य माम् ॥ ४०
एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं महादेवेन धीमता ।
अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽभवत् ॥ ४१
ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसंनिभम् ।
तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ॥ ४२
ऋषिरुवाच ।
नान्यं देवादहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।
सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ ४३
त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्तीह मनीषिणः ।
त्वामेव सर्वं विशति पुनरेव युगक्षये ॥ ४४
देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।
त्वयि सर्वे स्म दृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ ४५
सर्वस्त्वमसि देवानां कर्ता कारयिता च ह ।
त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ॥ ४६ C 9 2239 B 9 38 54 K 9 39 51

गच्छामीह (B5 M ति) पश्यता (T4 दृश्यता, G1 3 M पश्य ता)

41 D missing (cf v l 1) — ^{a}) Ś1 K1 2 M 4 उक्तो (for उक्त्वा) B D 11 M नर (for मुनि) Ś1 K1-3 श्रेष्ठो, B D1 4 M श्रेष्ठ, D 11 स्थाय (for श्रेष्ठं) — ^{b}) K2 धीमते, B तदा (for धीमता) D1 महादेवो महातपा — ^{c}) T 3 अगुल्य ग्रेण — ^{d}) K4 सगुष्ट (sic) (for स्वाङ्गुष्ठस्) B [S]नव, S सुप्त (for ऽभवत्)

42 D missing (cf v l 1) — ^{a}) Ś1 K1 Dn1 n1 (marg as in text) कृताद्, K2 जात (sic), T3 क्षत, G2 क्षणाद (for क्षताद) — ^{b}) T1 भीम, T2 हेम (for हिम) — ^{c}) Ś1 K यद्, D1 4 7-11 S त (for तद्) K4 D2 पीडितो, T1 2 4 G M वीक्षितो, T3 मुदितो (for व्रीडितो) — ^{d}) T G नत, M1 पतन (for गत) — After 42, B D (except D11, D5 missing, D6 marg) ins

234* सेने देव महादेवमिद चोवाच विस्मित ।
[D1 स्युत्तरार्ध विस्मित (for the post half)]

— while T3 ins

235* उवाच पार्वतीनाथमिन्दुरेखावतंसकम् ।

43 D5 missing (cf v l 1) All MSS (except G2, D missing) om the ref T3 4 om 43–44 — ^{a}) Ś1 K1 B1 नान्यद, K2 3 D3 4 7 नान्य (for नान्य) T (T3 4 om) G1 M देवम् (for देवाद्) — G2 om 43^{cd} — ^{c}) Ś1 K1-3 चराचरस्य, T (T3 4 om.) G (G2 om) M1 सुरासुरेषु, M2-4 गतागतेषु (for सुरासुरस्य) — ^{d}) G3 स्थितिस् (for गतिस्) Ś1 K1-3 D1 भृत, Bom. ed धृत् (for धृक्)

44 D5 missing (cf v l 1) T3 4 om 44 (cf v l. 43) G2 transp 44–45 — ^{a}) D2 4 S (except G1, T3 4 om) सर्वं (for विश्व) — ^{b}) D9 हि (for [इ]ह) M3 महर्षय (for मनीषिण) — ^{c}) K4 पूर्वं (for सर्वं) T1 2 व्रजति (for विशति) G त्वामेव सविशतीह — ^{d}) K4 D3 4 11 चैव (for एव)

45 D5 missing (cf v l 1) Before 45, T3 ins ऋषि G2 transp 44–45 — ^{a}) T4 दृश्यस् (for शक्यस्) — ^{b}) K1 4 ज्ञात (for ज्ञातु) Dn पुनरेव युगक्षये (= 44^{d}) — ^{c}) K2 corrupt. D2 4 11 T1-3 G1 2 सर्वेश, T4 M सर्वे प्र (M च), G3 सर्वेपि (for सर्वे स्म) K3 दृश्यत, B2 दृश्यति (for दृश्यन्ते) Ś1 K1 त्वयि सर्वे ह्यदृश्य(Ś1 श्य)* — After 45^{c}, B D (D5 missing) ins

236* भावा ये जगति स्थिता ।
त्वामुपासन्त वरद

[(L 2) D2 2 11 उपासति, D4 उपासत (sic) B5 D2 3 11 वरद]

— ^{d}) Ś1 K1-3 पुरा, B (except B5) Dn D1 6 7 9 10 देवा, D11 सुरासुर (hypermetric) (for सुरा) K2 3 ब्रह्मर्षयो (for ब्रह्मादयो) D8 देवब्राह्मणयोनघ (sic)

46 D5 missing (cf v l. 1) — ^{a}) M1 सर्वस्त्वम् (for °स्त्वम्) D2 3 11 लोकाना (for देवाना) — ^{b}) T3 G2 शिव, T4 विभो, G1 8 तथा (for च ह) — G3 reads 46^{cd} twice (without var) — ^{c}) D8 7 त्वत्प्रसादा (sic) — ^{d}) K3 D3 8 T1. 3 4 G M1 मोदते (D3 °ति, D8 ता) हि (M1 ह) D4 T2 M3 कुतोभया (for [अ]कुतो°) — After 46, T G Kumbh ed ins

237* त्व प्रभु परमैश्वर्यादधिक भासि शकर ।
त्वयि ब्रह्मा च विष्णुश्च लोकान्सधार्य तिष्ठत ।
त्वन्मूल च जगत्सर्वं त्वदन्त च महेश्वर ।
त्वया हि वितता लोका सप्तेमे सर्वसभव ।
सर्वथा सर्वभूतेश त्वामेवार्चन्ति दैवतम् । [5]
त्वन्मय हि जगत्सर्वं भूत स्थावरजङ्गमम् ।

C. 9 2120 B 9 38 54 K 9. 39 39

एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽब्रवीत् ।
भगवंस्त्वत्प्रसादाद्धि तपो मे न क्षरेदिति ॥ ४७
ततो देवः प्रीतमनास्तमृषिं पुनरब्रवीत् ।
तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ।
आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धमहं सदा ॥ ४८
सप्तसारस्वते चास्मिन्यो मामर्चिष्यते नरः ।
न तस्य दुर्लभं किंचिद्भवितेह परत्र च ।
सारस्वतं च लोकं ते गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ४९
एतन्मङ्कणकस्यापि चरितं भूरितेजसः ।
स हि पुत्रः सजन्यायामुत्पन्नो मातरिश्वना ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

स्वर्गं च परमस्थानं नृणामभ्युदयार्थिनाम् ।
ददासि च प्रसन्नस्त्वं भक्तानां परमेश्वर ।
अनावृत्तिपदं नृणां नित्यं निःश्रेयसार्थिनाम् ।
ददासि कर्मिणां कर्म भावयन्ध्यानयोगतः ।
न वृथास्ति महादेव प्रसादस्ते महेश्वर ।
यस्मात्त्वयोपकरणात्करोमि कमलेक्षण ।
प्रपद्ये शरणं शंभुं सर्वदा सर्वतः स्थितम् ।
कर्मणा मनसा वाचा तमेवाभिजगाम ह ।

[(L 2) $T_{1\,2}$ शक्रश् (for विष्णुश्) Kumbh ed. सधाय (for °यं) T_3 लोकान्सधारयिष्यत (for the post. half) — (L 3) Kumbh ed om. (hapl) from the post half of line 3 up to the prior half of line 6 — (L 4) T_3 विहिता (for वितता) T_4 $G_{1.3}$ महमे, G_2 म त्व वं (for महेमे) T_3 G_2 मावन (for मभव) — (L 5) $G_{2\,3}$ सर्वदा (for °धा) $T_{1\,2}$ देवता, T_4 सर्वदा (for दैवतम्) — G_3 om line 6 — (L. 6) Kumbh ed भूत — (L 7) T_4 $G_{2\,3}$ Kumbh. ed परम (for °म) — (L 8) T_2 ददाति (sic) G_2 हु- (for च) G_1 सन् (for त्व) — T_2 om lines 9–12, T_4 om (hapl) lines 9–11 — (L 9) T_3 अनावृत्य (for वृत्ति) G_2 नित्य विक्रीयमेधिनां (sic) (for the post. half) — (L 10) T_3 G_2 कर्मणां (for कर्मिणां) T_3 G_2 मावध्या(T_3 °ञा)नाय योगत, G_3 ध्यानयन्भावयोगत (for the post half) — (L 11) T_1 $G_{1\,2}$ वृथा (for वृथा) T_3 ते (for [अ]स्ति) T_3 स्यान् (for ते) — T_1 om line 12 — (L 13) T_2 प्रपद्य (for °द्ये) T_4 सर्वद्र (for °त) — (L 14) $G_{1\,3}$ हि (for [अ]भि) G_2 त्वामेव शरण भजे, Kumbh ed तमेवाभिमजाम्यहम् (for the post half)]

47 D_5 missing up to भगवस्त्वत्प्र (cf. v. l. 1) Before 47, $T_{2\,4}$ G ins वैशंपायन — ^{a}) D_2 श्रुत्वा (for स्तुत्वा) — ^{b}) K_4 B_2 $D_{3\,11}$ $T_{1\,2\,4}$ G_1 M_1 ऋषि स (by transp), T_3 $G_{2\,3}$ M_{2-4} ऋषि सं $K_{3\,4}$ B Dn $D_{1\,6-10}$ $T_{1\,2}$ [ऽ]भवत् (for ऽब्रवीत्) $D_{3.4}$ ऋषिभि सहितोऽब्रवीत् (D_4 °भवत्) — After 47^b, B D (except D_4, D_5 missing) ins

238* यदिदं चापलं देव कृतमेतत्स्मयादिकम् ।
[D_6 मया विभो (for स्मयादिकम्)]

— Before 47^c, $T_{1\,2}$ ins मकण — ^{c}) D_{11} प्रसादेन, M_1 °दान्मे (for °दाद्धि) B Dn $D_{1\,6-10}$ अ(B_{1-3} $D_{7\,9}$ त)व प्रसादयामि त्वा ($D_{8\,9}$ त्वा), D_5 *****यामि त्वा — ^{d}) K_2 corrupt. M_1 वै (for मे)

48 ^{a}) $T_{1.2}$ प्रीयमाणस्, T_3 damaged (for प्रीत मनास्) — Before 48^c, G_2 ins शिव — ^{c}) T_2 ततस् (for तपस्) M_1 ववृता (for वर्धता) — ^{e}) $T_{1\,3\,4}$ G $M_{1\,3\,4}$ चैव, T_2 ते ह (for चेह) — ^{f}) K_2 तदा (for सदा)

49 ^{a}) $K_{2\,3}$ चापि, B_5 तीर्थे, G_3 वास्मिन् (for चा°) — ^{b}) B_6 येर्चयिष्यति चापि मा, S अर्चयिष्यति ये (M_1 नो) नरा — ^{c}) B_2 M_1 न तेषा, T G M_{2-4} तेषां न (for न तस्य) — ^{d}) K_{2-4} भवति, D_1 भुवि च (for भविता) K_4 B $D_{3,4\,6-9}$ M_1 वा (for च) — M_3 om 49^e–50^b — ^{e}) K_4 B Dn $D_{1\,4-10}$ ते लोक (by transp), $D_{2\,3\,11}$ लोकं स (D_{11} च) — ^{f}) K_3 $D_{2\,3\,11}$ गमिष्यति

50 M_3 om 50^{ab} (cf v. l. 49) — ^{a}) T_2 एव, T_3 damaged (for एतन्) — ^{b}) D_3 चरित्रं T_1 मूरितेजस — After 50^b, D_4 ins

239* कथित च नृपतिश्रेष्ठ किं भूय कथयामि ते ।
[Prior half hypermetric]

— While M ins

240* सप्तसारस्वत चापि यथोत्पन्नं तथोदितम् ।

— D_4 M_1 om 50^{cd} — ^{c}) B Dn $D_{1\,2\,6-10}$ सुकन्यायाम्, $D_{3\,11}$ तु जन्या° (for सजन्या°) S (M_1 om) स पुत्र सहजन्यायाम् — ^{d}) M_3 मातरिश्वन

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K_1 गदापर्वणि रामतीर्थयात्रा, K_{3-4} B_1 $M_{2\,4}$ रामतीर्थयात्रा, B_{2-6} D_1.

३८

वैशंपायन उवाच ।

उषित्वा तत्र रामस्तु संपूज्याश्रमवासिनः ।
तथा मङ्कणके प्रीतिं शुभां चक्रे हलायुधः ॥ १
दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च ।
पूजितो मुनिसंघैश्च प्रातरुत्थाय लाङ्गली ॥ २
अनुज्ञाप्य मुनीन्सर्वान्स्पृष्ट्वा तोयं च भारत ।
प्रययौ त्वरितो रामस्तीर्थहेतोर्महाबलः ॥ ३
तत औशनसं तीर्थमाजगाम हलायुधः ।
कपालमोचनं नाम यत्र मुक्तो महामुनिः ॥ ४
महता शिरसा राजन्ग्रस्तजङ्घो महोदरः ।
राक्षसस्य महाराज रामक्षिप्तस्य वै पुरा ॥ ५
तत्र पूर्वं तपस्तप्तं काव्येन सुमहात्मना ।
यत्रास्य नीतिरखिला प्रादुर्भूता महात्मनः ।
तत्रस्थश्चिन्तयामास दैत्यदानवविग्रहम् ॥ ६
तत्प्राप्य च बलो राजंस्तीर्थप्रवरमुत्तमम् ।
विधिवद्धि ददौ वित्तं ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ७

जनमेजय उवाच ।

कपालमोचनं ब्रह्मन्कथं यत्र महामुनिः । C. 9 2254 B 9 38 8 K 9 40 8

8–11 बलदेवतीर्थ°, Dn D7 8 हल्धरती°, D5 बल रामती°, D6 M1 तीर्थयात्रा, Cal Bom ed गदा(Cal ed गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान, Kumbh. ed ह्रदप्रवेश — *Adhy name* Ś1 K1–3 मङ्कणकवरप्रदान, T1 2 मङ्कणसारस्वतप्रदाना (T2 °सन), T3 4 G1 2 मङ्कणकचरित — *Adhy no* (figures, words or both) B1 G3 39, Dn D10 9, T1–3 G1 2 M 40, T4 42 — *Śloka no* Dn 56, D7 58, D6 59

38

1 D11 om the ref T3 damaged for 1st — c) K2 तदा, D11 तत्र (for तथा) D1 मङ्कनके — d) S (except M1, T3 damaged) परां (for शुभां)

2 a) D2 दानं दत्त्वा (by transp), M1 दत्त्वा धन — b) K1 उपोषित, B3 4 °ष्य ह, D6 उपास्य च (for उपोष्य च) — c) K1 सर्वैश्च S पूजितो मुनिभिश्चापि (T1 2 M1 °श्चैव)

3 b) K3 4 D11 दृष्ट्वा (for स्पृष्ट्वा) — c) T1 2 त्वरित M1 राजन् (for रामस्) — d) D6 तीर्थार्थं तु (for तीर्थहेतोर्) K3 महाबल, D2 °बल

4 T2 om (? hapl) 4ab — a) D1 तत्र (for तत) Ś1 K1–4 B3 D1–7 8–11 त्वौशनसं, D1 [अ]प्यौश° (for औश°) — b) D3 हलायुध, T1 महाबल (for हला युध) — c) D2 कपाल — d) Dn1 D9 युक्तो, Cv मुक्तो (as in text)

5 b) K1 जगो (for जङ्घो) Ś1 K1 रहो**, K4 Ca (Cap as in text) रहोदर, D8 महोरग, M3 रमहोदर (sic) (for महोदर) Dn ग्रस्तजघावहोदर (sic) ❀ Ca रहो गूढ क्षाममुदर यस्य । एतेन रहोदर इत्यन्वर्थं नाम । महोदर इति च पठन्ति । ❀ — d) K2 G1 3 तदा (for पुरा)

6 T3 damaged up to यत्रास्य — a) M3 यत्र (for तत्र) K4 पूर्णं (for पूर्वं) — b) M2–4 तु (for सु) — c) D2 8 11 G1 3 M2–4 निखि(D8 °पि)ला, T1 2 निर्णीता, M1 निर्लीना (sic) (for अखिला) T3 4 G2 यत्रास्य (T3 damaged) निखिला नीति — d) D4 महात्मना — M2–4 om (? hapl) 6e–7d — e) D8 corrupt K3 B Dn D6–7 9 10 यत्रस्थश्, S (M2–4 om) तत्र सं (for तत्रस्थश्) — f) D4 S (M2–4 om.) Cv देव (for दैत्य) D9 निग्रह, G3 विग्रहे (for °हम्)

7 M2–4 om. 7 (cf v l 6) — a) D6 तत्सं प्राप्य, T1. 2 तत्र प्राप्य, G2 तत्प्राप्य तु (for °प्य च) D3 बलो G1 3 तत्रापि (G1 °त्प्राप्य) च महाराज — b) Dn तीर्थप्रवरसत्तम, D8 तीर्थं परममुत्तमं — c) Ś1 K1 3 प्र, K2 B (except B6) D (except D9 11) वै (for हि)

8 K3 om (hapl) from जनमेजय up to वैशंपायन

C 9 2284 B 9 37 9 K 9 40 6 मुक्तः कथं चास्य शिरो लग्नं केन च हेतुना ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

पुरा वै दण्डकारण्ये राघवेण महात्मना ।
वसता राजशार्दूल राक्षसास्तत्र हिंसिताः ॥ ९
जनस्थाने शिरश्छिन्नं राक्षसस्य दुरात्मनः ।
क्षुरेण शितधारेण तत्पपात महावने ॥ १०
महोदरस्य तल्लग्नं जङ्घायां वै यदृच्छया ।
वने विचरतो राजन्नस्थि भित्त्वास्फुरत्तदा ॥ ११
स तेन लग्नेन तदा द्विजातिर्न शशाक ह ।
अभिगन्तुं महाप्राज्ञस्तीर्थान्यायतनानि च ॥ १२
स पूतिना विस्रवता वेदनार्तो महामुनिः ।
जगाम सर्वतीर्थानि पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ १३
स गत्वा सरितः सर्वाः समुद्रांश्च महातपाः ।
कथयामास तत्सर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १४
आप्लुतः सर्वतीर्थेषु न च मोक्षमवाप्तवान् ।
स तु शुश्राव विप्रेन्द्रो मुनीनां वचनं महत् ॥ १५
सरस्वत्यास्तीर्थवरं ख्यातमौशनसं तदा ।
सर्वपापप्रशमनं सिद्धक्षेत्रमनुत्तमम् ॥ १६
स तु गत्वा ततस्तत्र तीर्थमौशनसं द्विजः ।
तत औशनसे तीर्थे तस्योपस्पृशतस्तदा ।

(before 9) K4 om (hapl) 8 and the following ref T3 damaged for 8^{ab} — ^{a}) D2 3 11 पुण्य, G2 यत्र (for महान्) — ^{b}) T1 2 प्राप्तो, G2 विप्र (for यत्र) — ^{cd}) D6 8 T3 G2 3 M1 मुक्त (for मुक्त) B2 वा (for च) K2 लग्न, D1 भग्न (for लग्न) T1 2 कथं चास्य शिरो लग्नं केन चैव तु हेतुना

9 K3 4 om the ref (cf v l 8) — ^{b}) Ś1 K1 राघवेन — ^{d}) B Dn D1 4–10 राक्षमान्द्रा(D4 °न्ना)मग्निप्यता, M1 2 4 °सास्तत्र हिंसया

10 ^{a}) T3 damaged from जनस्थाने up to राजन्नस्थि (in 11^{cd}) — ^{b}) K4 D2 T4 G महात्मन (T4 G2 °ना) (for दुरा°) — ^{c}) T2 शरेण (for क्षुरेण) K1 D6 11 शत, D8 धार, G1 सित- (for शित) — ^{d}) K2 4 B D2 3 6–7 9 11 तत्पपात, D8 तत्प्रयाय (for तत्पपात) D7 9 महात्मन

11 T3 damaged up to राजन्नस्थि — ^{a}) Ś1 K1 सहोदरस्य, K4 B5 रहो° (for महो°) K2 3 चैं (for तल्ल) — ^{b}) K2 3 तद् (for वै) — ^{c}) Dn1 D2 4–6 8 10 विचरता (for °तो) — ^{d}) Dn स्थित्वा (for अस्थि) T1 भूत्वा (for भित्त्वा) D2 4 शिरस्, D11 [आ]विशत्, T2 पुरत् (sic), Ca [अ]स्फुरत् (as in text)

12 ^{c}) B4 अतिगंतु, T1 अभिगंतुर् (for °गन्तु) Ś1 K1 तदा (for महा) D1 4 5 8 -भाग; D11 S (except T4 G1) प्राज्ञ (for प्राज्ञस्)

13 ^{a}) D5 पूजिता (for पूतिना) K4 D1–3 5 11 विश्रवता, B6 प्रस्र° (for विस्र°). ❀ Cv (reading सपूतिना) सपूतिना दुर्गन्धमलिनेन । — ^{d}) T3 damaged from पृथिव्या up to मृषीणा (in 14^{d}) K4 B Dn D1 4–10 चेति (for इति) K2 नाश्रुत, T1 2 विश्रुत (for नः श्रुतम्)

14 T3 damaged up to मृषीणा — ^{b}) T1 मरासि च (for महातपा) — 14^{cd}–19^{cd} — ^{d}) K2 3 मुनीनां (for ऋषीणां)

15 Ś1 K1–3 om (hapl) 15–19 T3 damaged up to न च — ^{a}) B1 Dn1 D7 8 11 T1 आप्लुत्य, M2–4 मोक्षुत (for आ°) — ^{b}) Dn D2 9 10 मवाप्नुयात् (for °प्तवान्) — ^{c}) Dn D7 शुश्रा(D7 °श्रा)व K4 विप्रर्षिर्, B2 D4 6 8–10 विप्रेंद्र, D3 7 11 राजेंद्र, T2 damaged (for विप्रेन्द्रो) — ^{d}) D2 11 वचनात् (for वचन) D3 तदा (for महत्) D1 4 6 मुनीना भावितात्मना (cf 14^{d}), D10 मुनिनोक्त वचो महत्

16 Ś1 K1–3 om 16 (cf v l 15) — ^{a}) Dn T2–4 G M1 2 सरस्वत्या T2 4 G तु सत्तीर्थं (for तीर्थ वर) — ^{b}) M1 मौशनसस् (sic) B1 Dn T1 M3 तथा, D2 7 सदा (for तदा) — D1 repeats 16^{cd} after 17^{d} T3 damaged for 16^{c}–17^{d} — ^{d}) K4 तद्दि; B2 विद्ध; B5 D3 10 G3 M1 2 4 सिद्धि (for सिद्ध-)

17 Ś1 K1–3 om 17 (cf v l 15) T3 damaged for 17^{abcd} — ^{a}) B2 च गत्वा, D1 मत्वा तु, D2 3 11 जगाम (for तु गत्वा) B3 4 तीर्थं, B6 तत्तु (for तत्र) — ^{b}) B3 4 ख्यातम् (for तीर्थम्) D3 युज- (sic), G1 3 तत (for द्विज-) — ^{c}) G1 3 तस्य (for तत) D1 स्वौशनसे, D3 T4 G M चौश° (for मौश°) T1 2

तच्छिरश्चरणं मुक्त्वा पपातान्तर्जले तदा ॥ १७
ततः स विरुजो राजन्पूतात्मा वीतकल्मषः ।
आजगामाश्रमं प्रीतः कृतकृत्यो महोदरः ॥ १८
सोऽथ गत्वाश्रमं पुण्यं विप्रमुक्तो महातपाः ।
कथयामास तत्सर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १९
ते श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्तीर्थस्य मानद ।
कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥ २०
तत्र दत्त्वा बहून्दायान्विप्रान्संपूज्य माधवः ।
जगाम वृष्णिप्रवरो रुषङ्गोराश्रमं तदा ॥ २१
यत्र तप्तं तपो घोरमार्ष्टिषेणेन भारत ।
ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तत्र विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २२
ततो हलधरः श्रीमान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
जगाम यत्र राजेन्द्र रुषङ्गुस्तनुमत्यजत् ॥ २३
रुषङ्गुर्ब्राह्मणो वृद्धस्तपोनित्यश्च भारत । C 9 2273 B 9 39 25 K 9 40 16

[illegible] T[illegible] स तच्छि[illegible] — [illegible] K[illegible] [illegible] M[illegible] [illegible] — After 17[illegible], D[illegible] repeats 16[illegible], while D[illegible] reads 18[illegible] for the first time, repeating [illegible] 17 [illegible] proper place — [illegible] G[illegible] [illegible] D[illegible] T[illegible] G M[illegible] [illegible] T[illegible] [illegible], M[illegible] [illegible] (for तदा) — After 17, B D (D[illegible] marg.) ins.:

241* [illegible] ।
स [illegible] ।

[(L. 1) B[illegible] Dn [illegible] (for [illegible]) — (L. 2) B[illegible] D[illegible] [illegible] (for [illegible])]

18 [illegible] om. 18 (cf. v. l. 15). D reads 18[illegible] for the first time after 17[illegible]. — [illegible]) T[illegible] [illegible] (for स). K[illegible] [illegible] B Dn D[illegible] [illegible] D[illegible] (first time) [illegible], T[illegible] G[illegible] M [illegible] (G[illegible] [illegible]) [illegible] T[illegible] [illegible] C[illegible] [illegible] (as in text). D[illegible] [illegible] C[illegible] [illegible] (for राजन्) — [illegible]) [illegible] महात्मा (for पूतात्मा). D (first time) [illegible], D[illegible] वीत[illegible] — [illegible]) K[illegible] B[illegible] (marg.) [illegible]

19 Ś[illegible] K[illegible] om. 19 (cf. v. l. 15). D[illegible] om. 19 — [illegible]) D[illegible] [illegible] (for अथ). D[illegible] आश्रमे — [illegible]) K[illegible] D[illegible] विप्रमुक्तो, G[illegible] विप्रो मुक्तो — 19[illegible] = 14[illegible]

20 T[illegible] damaged for 20[illegible] — [illegible]) D[illegible] T[illegible] G [illegible] (for ते) — [illegible]) S (T[illegible] damaged) [illegible] (G[illegible] [illegible]) (for ततस्). K[illegible] मारत, T[illegible] [illegible] (for मानद) — [illegible]) Dn समाहिता (for °गताः) — After 20, B D ins.:

242* स [illegible] तीर्थप्रवरं पुण्यं [illegible] महातपि ।
[illegible] सुविपुलं सिद्धिमाप [illegible] मुनि ।

[(L. 1) D [illegible] (for [illegible]) B D[illegible] महा[illegible] (for °[illegible]) — (L. 2) B D[illegible] [illegible] (for [illegible]) B[illegible] D[illegible] [illegible] (for [illegible]) D[illegible] [illegible] (for [illegible]) B [illegible] D[illegible] [illegible] (for °[illegible]) D[illegible] [illegible] (for मुनि)]

21 [illegible]) Ś[illegible] K[illegible] अत्र (for तत्र). T G[illegible] M[illegible] गत्वा, G[illegible] damaged (for दत्त्वा). K[illegible] D[illegible] M[illegible] दानान्, T[illegible] [illegible] T[illegible] G M[illegible] [illegible] (G[illegible] [illegible])[illegible] (for दायान्) — [illegible]) T[illegible] समान्य (for संपूज्य). T मादर (for माधव) — [illegible]) B[illegible] D [illegible] (for रो). S जगाम तत्र राजेन्द्र (cf. 23[illegible]) — M[illegible] om. (hapl.) 21[illegible]–23[illegible] — [illegible]) T[illegible] damaged. Ś[illegible] K D[illegible] [illegible] (Ś[illegible] K[illegible] [illegible])कन्य, Dn [illegible], D[illegible] [illegible], D[illegible] [illegible], S (M[illegible] om., T[illegible] damaged) [illegible] (G[illegible] [illegible]) (for रुषङ्गोर्). B[illegible] M[illegible] महत्, T (T[illegible] damaged) G प्रति (for तदा)

22 M[illegible] om. 22 (cf. v. l. 21). T[illegible] damaged — [illegible]) K[illegible] D[illegible] M[illegible] तत्र (for यत्र). K[illegible] तथा (for तपो) — [illegible]) B[illegible] आर्ष्टि(B[illegible] [illegible])षेणेन. K[illegible] मानद (for भारत) — D[illegible] om. 22[illegible] — [illegible]) Ś[illegible] K[illegible] प्राप्तवान् (for लब्धवान्). S (M[illegible] om., T[illegible] damaged) यत्र (for तत्र) — [illegible]) K[illegible] D T (T[illegible] damaged) G महातपा, M[illegible] यशा, M[illegible] [illegible] (for मुनि) — After 22, B (except B[illegible]) D (except D[illegible], D[illegible] marg.) ins.:

243* सर्वकामसमृद्धं च तदाश्रमपदं महत् ।
मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव सेवितं सर्वदा विभो ।

[(L. 1) B[illegible] समृद्धिर् (for समृद्ध). B[illegible] Dn D[illegible] वै (for च). Dn[illegible] D[illegible] [illegible] (for [illegible]) — D[illegible] om. line 2]

23 M[illegible] om. 23[illegible] (cf. v. l. 21). D[illegible] om. up to ब्राह्मणैः — [illegible]) D[illegible] हलधर, S (M[illegible] om.) हलायुध (for हलधर) — [illegible]) K[illegible] B[illegible] D (except Dn D[illegible]) T G[illegible] तत्र (for यत्र) — [illegible]) Ś[illegible] K[illegible] Dn रुषङ्गुस्, K[illegible] [illegible], D[illegible] [illegible], T[illegible] G[illegible] M उशंगुस्, T[illegible] उशङ्गुस्, G[illegible] [illegible] (for रुषङ्गुस्). T[illegible] M[illegible] [illegible]जत् (for अत्यजत्)

C 9 2274 B 9 39 29 K 9 40 28

देहन्यासे कृतमना विचिन्त्य बहुधा बहु ॥ २४
ततः सर्वानुपादाय तनयान्वै महातपाः ।
रुषङ्गुरब्रवीत्तत्र नयध्वं मा पृथूदकम् ॥ २५
विज्ञायातीतवयसं रुषङ्गुं ते तपोधनाः ।
तं वै तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्यास्तपोधनम् ॥ २६
स तैः पुत्रैस्तदा धीमानानीतो वै सरस्वतीम् ।
पुण्यां तीर्थशतोपेतां विप्रसंघैर्निषेविताम् ॥ २७
स तत्र विधिना राजन्नाप्लुतः सुमहातपाः ।
ज्ञात्वा तीर्थगुणांश्चैव प्राहेदमृषिसत्तमः ।
सुप्रीतः पुरुषव्याघ्र सर्वान्पुत्रानुपासतः ॥ २८
सरस्वत्युत्तरे तीरे यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं तपेत् ॥ २९
तत्राप्लुत्य स धर्मात्मा उपस्पृश्य हलायुधः ।
दत्त्वा चैव बहून्दायान्विप्राणां विप्रवत्सलः ॥ ३०
ससर्ज यत्र भगवाँल्लोकाँल्लोकपितामहः ।
यत्रार्ष्टिषेणः कौरव्य ब्राह्मण्यं संशितव्रतः ।
तपसा महता राजन्प्राप्तवानृषिसत्तमः ॥ ३१
सिन्धुद्वीपश्च राजर्षिर्देवापिश्च महातपाः ।

24 ^{a}) Ś1 D5 रुषंगो (D5 °गोर्), K1 3 Dn रुप द्गुर्, K2 रुपग्लुर्, T1 2 4 G M उशंगुर्, T3 उश ङ्कुर् (for रुपङ्गुर्) D2 राजस् (for वृन्द्रस्) — ^{b}) K4 D1 -चृन्द्रश्च, Dn विश्वश्च, D6 निष्ठश्च, D8 निश्चित्य (for नित्यश्च) — T3 damaged for 24^{c}–25^{b} — ^{c}) D1 घृत (for कृत-) — ^{d}) B Dn D1 4–10 तदा, T1 2 4 G M1 नृप (for बहु)

25 T3 damaged for 25^{ab} — ^{a}) G2 समादाय (for उपा°) — K4 om (hapl) 25^{c}–28^{b} — ^{c}) Ś1 K1 3 Dn रुपद्गुर्, K2 ह्रुपद्गुर्, T1 2 4 G M उशगुर्, T3 उशङ्कुर् (for रुपङ्कुर्) — ^{d}) K2 3 B D T G2 3 M3 मां (for मा) G2 सरस्वतीं (for पृथूदकम्)

26 K4 om 26 (cf v l 25) G3 om (hapl) 26^{a}–27^{b} — ^{a}) Dn1 D2 5 6 11 T2 [अ]तीव (for [अ]तीत) Dn1 -तपस D6 -मनसं, D8 वचसं (for -वयसं) — ^{b}) Ś1 K1–3 Dn रुपद्गु; T1 2 4 G1 3 उशगु, T3 उशङ्गु (sic) (for रुपङ्गु) T1 2 त (for ते) M उशगु त सदात्मजा — B3 om 26^{c}–28^{b} — ^{c}) D5 ते, D11 तान् (sic), S (except G3, G2 om.) सद् (for तं) B4 D5–7 9 10 च (for वै) T3 उपा मीय (for °निन्यु°) — ^{d}) Ś1 K1–3 Dn D11 तपोवन, D5 °निधिं (for °धनम्)

27 K4 om 27 (cf v l. 25) B3 om. 27, G2 om 27^{ab} (for both, cf. v l 26) D2 11 om 27^{a}–28^{b} — ^{a}) D8 corrupt M1 सुतैस् (for पुत्रैस्) M3 सदा (for तदा) T2 भीमान् — T3 damaged for 27^{cd} — ^{c}) D1 T1 2 G1 पुण्य (for पुण्या) — ^{d}) T2 विद्वत्संघैर्निषेविता

28 K4 om 28^{ab} (cf v l 25) B3 om 28^{ab} (cf. v l 26) D2 11 om 28^{ab} (cf v l 27) — ^{a}) T4 G तत स, T3 * * स (for स तत्र) T3 विधिवद् (for विधिना) — ^{b}) K2 आप्लुता (sic), B (B3 om) D (D2 11 om) T1 आप्लुत्य (for °त) D3 8 9 T3 4 G1 M3 स (for सु) — ^{c}) D3 तीर्थं (for तीर्थ) Ś1 K1 गुरूश्, D5 (marg as in text) 6 10 वराश्, S (except T3) -गुण (for -गुणाश्) — ^{d}) D2 3 11 मुमोद (for प्राहेदम्) G1 सत्तम (for °म) M3 प्राहेद सुमहातपा — ^{e}) B1 4 Dn1 D4 6 8 T1 M1 -व्याघ्र (for व्याघ्र) — ^{f}) G2 सर्वे (for सर्वान्) Ś1 K1–3 प्रवासत, D2 उवाच ह, D3 11 विव(D11 °न)च च, S इद वच (for उपासत) — After 28, D3 11 ins

244* प्रोवाच कर्म तत्त्वज्ञ प्रीतस्तीर्थस्य दर्शनात् ।

29 ^{a}) K2 3 D2–4 11 तीर्थे (for तीरे) — ^{c}) K2 पृषदके (for पृथू°) Ś1 K1–3 जप्य(K2 °स्य)मानो, Dn2 D2 3 11 जाप्यपरो, G1 जप्यवरो (for °परो) — ^{d}) B1 3 स्व, B4 स्वौ (sic), T1 2 वै (for श्वो) D7 8 भरण (for मरण) K4 तु ये (sic), D4 नयेत्, T4 त्यजेत् (for तपेत्) D2 3 11 न स भूयो भविष्यति, D6 मरणाक्षापयात्यध, Ca नैन श्वोमरण तपेत् (as in text)

30 ^{a}) G3 समर्यात्मा (for स धर्मात्मा) — K4 om 30^{c}–32^{b} — ^{c}) D5 बहुधा (hypermetric) (for बहून्) D8 दानान्; S देयान् (for दायान्). — ^{d}) M1 2 धर्म (for विप्र)

31 K4 om 31 (cf v l 30) — ^{a}) Dn1 om यत्र — ^{b}) Ś1 K1 सर्वं, K2 3 S ब्रह्मा (G3 °ह्म) (for लोकाँल्) ❀ Ca (reading लोकालोक) लोका- लोक लोकप्रकाशम् । ❀ — ^{c}) B1 3 4 D2 आर्ष्टिसेन — ^{d}) D3 ब्रह्मण्य, S ब्राह्मण (for °ण्यं) K2 सश्रित-, Dn1 D1 3–8, 10 शंसि(D5 °शि)त (for संशित-). — ^{e})

ब्राह्मण्यं लब्धवान्यत्र विश्वामित्रो महामुनिः ।
महातपस्वी भगवानुग्रतेजा महातपाः ॥ ३२

तत्राजगाम बलवान्बलभद्रः प्रतापवान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

जनमेजय उवाच ।
कथमार्ष्टिषेणो भगवान्विपुलं तप्तवांस्तपः ।
सिन्धुद्वीपः कथं चापि ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तदा ॥ १
देवापिश्च कथं ब्रह्मन्विश्वामित्रश्च सत्तम ।
तन्ममाचक्ष्व भगवन्परं कौतूहलं हि मे ॥ २

वैशंपायन उवाच ।
पुरा कृतयुगे राजन्नार्ष्टिषेणो द्विजोत्तमः ।
वसन्गुरुकुले नित्यं नित्यमध्ययने रतः ॥ ३
तस्य राजन्गुरुकुले वसतो नित्यमेव ह ।
समाप्तिं नागमद्विद्या नापि वेदा विशां पते ॥ ४ C 9 2228 B 9 40 4 K 9 41 4

D2 8 11 transp महता and तपसा —f) S प्राप्तवा न्सिद्धिमुत्तमा

32 K4 om 32ab (cf. v. l. 30) D. reads 32 on marg T2 damaged for 32ab —a) K2 सिद्धद्विपश्च, D' M2 सिद्धुद्वीप च, T1 °द्वीपस्य (for °द्वीपश्च) S (T2 damaged) संप्राप्य (M2 °पद्) (for राजर्षिर्) —b) D2 11 देवर्षिर् (for देवापिश्) K2 सत्तम (submetric), D8 महत्तपा (for महातपा) — G1 2 om. (hapl.) 32cd. —d) K3 B1. 8-. Dn D1-3 6-11 तथा मुनि, K4 T G2 M2-4 महातपा, D5 तथैव च, M1 महायशा (for °मुनि) —G1 K1-2 4 (hapl.) M1 om 32ef, Dn2 reads it on marg —e) D यशस्वी (for तपस्वी). D2 महता तपसा भगवान् (hypermetric), T G तपस्वी भग(G1 2 बल)वानुग्र —f) S (M1 om) द(G1 गु) ढ (for उग्र) D2 M- 4 तेजो (for -तेजा) B3 D1-4 8 11 T1 2 M- 4 यशा (for तपा)

33 a) K4 तद् (for तत्र) D2 4 8 9 T2 4 G2 भगवान् (for बल°) —b) S बलदेव (for °भद्र) T3 G2 महायशा, T1 G1. 2 महातपा (for प्रतापवान्)

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K1 2. 4 B1. 2 4 T1. 2 M2-4 रामतीर्थयात्रा, B2 M1 तीर्थयात्रा, B3 D1. 5 6 8 9 बलदेवती°, D2 गदापर्वणि बलभद्रती°, D3 11 बलभद्र ती°, D4 10 हलधरती°, Cal. Bom ed गदा(Cal ed गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान, Kumbh ed ह्रदप्रवेश —*Adhy name* Ś1 K1 कपाल-मोचन नाम पृथूदके, K2 3 कपालमोचनपृथूदके, T1 2 कपालमोचनं, M2 3 दर्शगुचरितं —*Adhy no* (figures, words or both) B1 G3 40, Dn D5 10 10, T G1 2 M 41 —*Śloka no* Dn D1 37, D. 39

39

1 a) Hypermetric D2 3 11 M1 2 4 किम् (for कथम्) K1 8 B5 D3 आर्ष्टि(K1 °ष्ट्रि, B5 D3 °ष्टि)षेणो, K2 D5 आर्ष्टिष(D3 °य)णो, B1 2 4 °सेनो (for °षेणो) D3 भगवन्, D11 बलवान् (for भग°) T1. 2 4 G आर्ष्टिषेण कथ ब्रह्मन्, T3 आर्ष्टि****** —b) T2 damaged T3 विपुल, M1 विमलं (for विपुल) K4 कृतवान्विपुल तप, D8 निपुण भगवांस्तप —c) D5 [स]त्र (for [स]पि) T3 **द्वीपधरश्चापि —d) D1 ब्राह्मणं (for °ण्य) K3 तप, K4 तत, D8 9 11 तथा, S (except M1) पुरा (for तदा)

2 a) K4 D2 देवाश्चापि (sic) (for °पिश्च) B1 Dn चापि, T1 2 M1 2 4 राजन्, T3 4 राजा (for ब्रह्मन्) —b) Ś1 K1 तथैव च, B1. 2 D2 8 8 T3 G1 M2-4 च सत्तम, M1 महातपा (for च सत्तम) —c) M3 माम् (for मम) K2 Dn1 D2 7-9 G2 भगवान्, K4 तत्त्वेन (for भगवन्) —d) D2 कौतूहलं, D3 कौतुहलं

3 b) K1. 2 B5 D3 आर्ष्टि(K1 °ष्ट्रि; B5 D3 °ष्टि)षेणो, D5 आर्ष्टिसेनो (for °षेणो) Ś1 K1 महाद्विज, G2 महातपा (for द्विजोत्तम°) —c) M1 आसीद्, M3 वसेद् (for वसन्) D2 M1 राजन्, D5 शश्वन् (for नित्य) —d) S (except T2 M1) नियमे(T1. 8 G2 °मा)ध्ययने रत

4 a) G1. 3 तस्मिन् (for तस्य) —b) D1 सितम्

C 9 2289 D 9 40 5 K 9 41 5 स निर्विण्णस्ततो राजंस्तपस्तेपे महातपाः ।
ततो वै तपसा तेन प्राप्य वेदाननुत्तमान् ॥ ५
स विद्वान्वेदयुक्तश्च सिद्धश्चाप्यृषिसत्तमः ।
तत्र तीर्थे वरान्प्रादात्त्रीनेव सुमहातपाः ॥ ६
अस्मिंस्तीर्थे महानद्या अद्यप्रभृति मानवः ।
आप्लुतो वाजिमेधस्य फलं प्राप्नोति पुष्कलम् ॥ ७
अद्यप्रभृति नैवात्र भयं व्यालाद्भविष्यति ।
अपि चाल्पेन यत्नेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलम् ॥ ८
एवमुक्त्वा महातेजा जगाम त्रिदिवं मुनिः ।
एवं सिद्धः स भगवानार्ष्टिषेणः प्रतापवान् ॥ ९
तस्मिन्नेव तदा तीर्थे सिन्धुद्वीपः प्रतापवान् ।
देवापिश्च महाराज ब्राह्मण्यं प्रापतुर्महत् ॥ १०
तथा च कौशिकस्तात तपोनित्यो जितेन्द्रियः ।
तपसा वै सुतप्तेन ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ॥ ११

(for नित्यम्) Ś1 K1-3 B2 T1 G2 M3 हि, B1 D -7 9 10 T3 च (for ह) — c) G1 M3 समाहित (for °हि) Ś1 K1-3 G1 नागमन, D4 °मात् (for °मत्) D1 यथा (sic) (for नित्या) — d) D· corrupt K2 विद्या (sic), Dn Ca चेद्रो (for चेदा)

5 ab) D2 सु, D. 8 ह्य (for स) K2 4 Dn1 D8 11 निर्गिणस् (sic), B1 निर्विंसस्, D5 निर्विसस् (for निर्विण्णस्) K2 3 transp ततो राजन् and तप(K· °पा)स्तेपे T3 महायशा (for °तपा) — D· om (hapl) 5c–6d — c) D1 [s]मौ (for वै) D3 [अ]नेन (for तेन) D11 तपसा तेन धीर्णेन — d) Ś1 K1 2 B·– Dn D1 4 8 प्राप, D8 प्राप्त, T3 प्राप्तो (for प्राप्य) D9 देवान् (for वेदान्) M3 ह्यसत्तमान (for अनु°)

6 D6 om. 6 (cf v 1 5) — a) Ś1 K1 D11 स चे(K1 सुते)दान, K2 3 सविद्यो, M3 om (for स विद्वान) K3 वाद (for वेद) B1 युक्तस्तु, S (except M1) -संयुक्त (for युक्तश्च) — b) M3 सिद्धाप् (for सिद्धश्च) K3 D2-. 8 11 च ऋषि, K3 4 स्यादपि; G3 चाप्यष्टि (sic) (for चाप्यृषि) D1 -सत्तम — After 6b, G2 ins

245* तताप राजन्सम्प्राप्य तीर्थे वै सुमहातपा ।

— c) K3 T1 2 M1 तीर्थ (for तीर्थे) T1 2 4 G1 M प्राप्य (for प्रादात्) T3 तत्राप राजस्तीर्थानि — d) T3 त्रीणि (for त्रीन्)

7 Before 7, T3 ins मुनि — a) D5 6 T2 3 M3 तस्मिस् (for अ°) K2 3 D2 3 11 T3 G1 M नद्याम् (for नद्या) — b) K2 या न या; D1 पावन (for मानव) — c) S वाज(T2 3 °जि)पेयस्य (for वाजिमेधस्य) — d) D2 फल K2 3 B Dn D1 3 4 7-11 प्राप्स्यति, D6 प्राप्नोतु, D8 प्राप्स्यति (for प्राप्नोति) D1 पुष्कलान्, D2 T2 3 पुष्कल, D5 मानव, M3 पुष्कल.

8 Ś1 K1-3 D om (hapl) 8, D11 reads it on marg (see 7) — a) Dn नैवाद्य, S व्याद्(T3 °धि)म्यो (for नैवात्र) — b) D1 10 व्यालात् K4 3 उपेष्यति (for भवि°) S न भय भविता पुन. — G2 reads 8cd twice — c) D· · चाल्पेन, G2 (first time) चा स्पेन (for चाल्पेन) B1 3 Dn D1 4-8 8-11 यत्नेन, T3 G2 (first time) पुण्येन (for यत्नेन) G2 (second time) ताप चाल्पेन यत्नेन — d) S (G2 both times) तप (for फल) D G2 (both times) प्राप्नोति (for प्राप्स्यति) D1 पुष्कलान्; D T3 पुष्कल

9 a) G1 दत्तो (for उक्त्वा) D11 महाराज (for °तेजा) — b) B2 4 T2 4 G1 2 पुन, D5 प्रति (for मुनि) — c) D1 सिद्धि स, T1. 2 स सिद्धो (by transp), M1 सिद्धश्च D11 एवं सिद्ध समभवत् — d) K1 ह्यार्ष्टिषेण, B3– ह्यार्ष्टि(B3 °र्ष्टि)सेन (for ह्यार्ष्टिषेण)

10 T2 om (hapl) 10cd — a) Ś1 K1-3 B Dn T1 अस्मिन् (for त°) Ś1 K1 B D1 6 M1 तथा (for तदा) D2 तस्मिंस्तीर्थे उदा चैव, D7 11 तस्मिंस्तीर्थेन दानेन (D8 ने च) — c) D2 देवाश्चापि, G2 देवा पिश्च Ś1 K1 2 तेजा (for राज) — d) D1 ब्रह्मण्य Ś1 K प्राप तत, T2 प्राप्तित, T1 G2 प्राप्तवान (for प्रापतुर्) D2 तदा, M3 महान् (for महत्) G1 ब्राह्मण्यं प्राप्तुमर्हसि

11 a) Ś1 K तत्र; D11 तप (for तथा) Ś1 K D3 10 11 [अ]पि; D2 स (for च) S तथा (T2 °दा) कुशिकदायादम् — After 11a, D5 reads 13bcd for the first time, repeating it in its proper place D2 om 11bcd — b) D1 जप, D3 जपन्, D9 जपे (for तपो) — c) D3 च सु, T2 M1 चैव (for वै सु) — d) B5 M1 अवाप च (M1 ह) (for °सवान्)

12 b) K1 पुरुषो; G1 प्रवरो (for प्रथितो). D2,

गाधिर्नाम महानासीत्क्षत्रियः प्रथितो भुवि ।
तस्य पुत्रोऽभवद्राजन्विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२
स राजा कौशिकस्तात महायोग्यभवत्किल ।
स पुत्रमभिषिच्याथ विश्वामित्रं महातपाः ॥ १३
देहन्यासे मनश्चक्रे तमूचुः प्रणताः प्रजाः ।
न गन्तव्यं महाप्राज्ञ त्राहि चास्मान्महाभयात् ॥ १४
एवमुक्तः प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्तदा ।
विश्वस्य जगतो गोप्ता भविष्यति सुतो मम ॥ १५
इत्युक्त्वा तु ततो गाधिर्विश्वामित्रं निवेश्य च ।
जगाम त्रिदिवं राजन्विश्वामित्रोऽभवन्नृपः ।
न च शक्नोति पृथिवीं यत्नवानपि रक्षितुम् ॥ १६
ततः शुश्राव राजा स राक्षसेभ्यो महाभयम् ।
निर्ययौ नगराच्चापि चतुरङ्गबलान्वितः ॥ १७
स गत्वा दूरमध्वानं वसिष्ठाश्रममभ्ययात् ।
तस्य ते सैनिका राजंश्चक्रुस्तत्रानयान्बहून् ॥ १८
ततस्तु भगवान्विप्रो वसिष्ठोऽऽश्रममभ्ययात् । C 9 2303 B 9 40 19 K 9 41 19

---

1 11 T G2 8 M क्षत्रियप्रवरो भुवि (D2 5 भुवि, M1 भुधि) —b) G1 3 M2-4 यस्य (for तस्य) K2 3 महाराज (K3 °जन्), D2 4 [ऽ]भवद्राजा, D1 भरद्वाज (sic), D11 महानासीद्, T1-8 M स्व(T3 [ऽ]प्य)भू द्राजन (for ऽभवद्रा) —d) K4 om (? hapl) from प्रतापवान up to विश्वामित्र (in 13d)

13 K4 om up to विश्वामित्र (cf v l 12) —a) T1 G1 2 कुशिकस् (for कौं°) Ś1 K1 2 तस्य, D1 तत्र, D11 तेन (for तात) — D2 reads 13a-d for the first time after 11a —b) Ś1 K1 2 D2 2 6 8 11 योग्यो, D1 योगो (for योगी) M1 transp अभवत and किल D2 किट, D2 पुरा (for किल) —c) B1 अभिषेच्य, Dn D2 °षिच्य (for °षिच्य) T1 2 [पु]त्र, T2 4 G M [था]ऽपु (for [अ]थ)

14 a) D11 न्यासेन (hypermetric) (for न्यासे) T4 मतिं (for मनश्) —b) B1 द्विजा (for प्रजा) —c) K2 D e S महाराज (for °प्राज्ञ) —d) K4 याहि (for त्राहि) K2 T4 महद्भयात T2 त्राह्यस्मानिति चाब्रवीत्

15 T2 om 15ab —b) D2 11 T1 2 G1 8 M1-4 ता वै, T4 स वै, G2 तान्त्र (for ततो) G1 गाधी, M2 गाधी, M4 गाधि (for गाधि) G2 जनास् (for प्रजास्) K4 B2- D (except Dn D2) तत (for तदा) —c) S कृत्स्नस्य (for विश्वस्य) M2 4 गोपो (for गोप्ता) —d) S भविर्ता (for °ष्यति)

16 a) D1 नु, T1 2 G1 2 M [अ]थ (for तु) T2 ययौ, M3 सुतं (for ततो) —b) T1.2 M ह, G2 वै (for च) —c) T8 च तथा (for त्रिदिव) T1 2 4 G2 M जगाम स तदा (M3 °था) राजा, G1 2 निर्ज (G2 °ज)गाम तदा राजा (G1 °जन्) — After 16c, S ins

246* यथा वै पुण्यकर्मणाम् ।
तथा गाधिसुतो राजा

[(L 1) T1 पथि, T2 पदे, T3 यथा, G2 पद, M1 गति (for यथा) G1 -कर्मिणा — (L 2) T2 3 तदा, M3 नगो (for तथा)]

—d) T1-3 G1 2 [ऽ]प्यभून्, T4 G3 M ह्यभून् (for ऽभवन्) T1 4 G1 3 M नृप, G2 श्रुत (for नृप) —e) K2 corrupt B D (except D2 8 11) स (for च) —f) T3 4 G2 अभि- (for अपि) T1 -वीक्षितुं (for रक्षितुम्)

17 a) D2 5 - सुश्राव T4 राजन् (for राजा) D11 T1-3 G2 [अ]सौ (for स) —b) D2 8 11 T8 G1 8 M1 महद्भय, T1.2 G3 M2-4 भय महत् (for महाभयम्) T4 राक्षसेद्भ्यान्महद्भय —c) K3 निर्ययौ नरनागाश्च —d) D2 बलान्वित, G2 बलैर्युत

18 a) K2 4 B2 4 Dn D2 2 6 7 9-11 यात्वा (for गत्वा) —b) B2 4 4 D2 8 6 8 वसिष्ठाश्रमम्, K3 4 B2 5 D3 4 8 11 अभ्य(K4 °भ्य)गात् (for °यात्) —K3 om (hapl) 18c-19b, D5 10 (sec m) read it on marg T3 damaged for 18cd —c) T2 4 G3 ततस्, M2-4 तत्र (for तस्य) D3 11 T1 से (for ते) Ś1 K1 2 तनया (for सैनिका) Ś1 K1 तत्र (for राजश्) —d) K4 D2 8 11 चैव (for तत्र) D1 8 [अ]ल्पयान (sic) (for [अ]नयान्) T (T8 damaged) G जह्रुस्तत्र मृगान्बहून्, M1 चक्रुस्तस्य भय बहु

19 K3 om 19ab (cf v l. 18) D3 10 read 19ab on marg —a) B2 स (for तु) Dn1 प्रीतो (for विप्रो) — D11 om (hapl.) 19b-20a —b) Ś1 K1 2 4 B4 Dn D1.8 M3 वसिष्ठाश्रमम्, D2 3 वशिष्ठो वनम् (for वसिष्ठोऽऽश्रमम्). K4 B5 Dn1 D10 अभ्य(K4 °भ्य)

C 9 2304
B 9 40 20
K 9 41 19

ददर्श च ततः सर्वं भज्यमानं महावनम् ॥ १९
तस्य क्रुद्धो महाराज वसिष्ठो मुनिसत्तमः ।
सृजस्व शबरान्घोरानिति स्वां गामुवाच ह ॥ २०
तथोक्ता सासृजद्धेनुः पुरुषान्घोरदर्शनान् ।
ते च तद्बलमासाद्य बभञ्जुः सर्वतोदिशम् ॥ २१
तद्दृष्ट्वा विद्रुतं सैन्यं विश्वामित्रस्तु गाधिजः ।
तपः परं मन्यमानस्तपस्येव मनो दधे ॥ २२
सोऽस्मिंस्तीर्थवरे राजन्सरस्वत्याः समाहितः ।
नियमैश्चोपवासैश्च कर्शयन्देहमात्मनः ॥ २३
जलाहारो वायुभक्षः पर्णाहारश्च सोऽभवत् ।
तथा स्थण्डिलशायी च ये चान्ये नियमाः पृथक् ॥ २४
असकृत्तस्य देवास्तु व्रतविघ्नं प्रचक्रिरे ।
न चास्य नियमाद्बुद्धिरपयाति महात्मनः ॥ २५
ततः परेण यत्नेन तप्त्वा बहुविधं तपः ।
तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत ॥ २६
तपसा तु तथा युक्तं विश्वामित्रं पितामहः ।
अमन्यत महातेजा वरदो वरमस्य तत् ॥ २७
स तु वव्रे वरं राजन्स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति ।

गात् (for °यात्) T G1 3 वसिष्ठस्तु स्वमा(T1 °स्य क्षा) श्रमे, G2 °स्वाश्रमे तदा, M1 2 4 °आश्रमं ययौ —^{c}) D1 8 सहसा, T4 G1 M1 ददर्शं (G1 °र्शे) (for ददर्श) Ś1 स, K1 B D (except Dn1, D11 om) [ऽ]थ, T G तु (for च) K4 ददर्श सुनरा सर्वं —^{d}) D6 भजमान ; T G1 2 M वध्य° (for भज्य°) D4 G3 M3–4 महद्वनं, D6 7 9 महाबल (for °वनम्) G3 वध्यमाना न्महात्मना

20 D11 om 20^{a} (cf v. l 19) —^{a}) T4 राजन् (for राज) —^{b}) B (except B1) D2 3 6 11 वसिष्ठो —^{c}) D11 सृजस्व शिबिरात्रम्यान्, T G विसृजस्व च(G1 °स्वब)लान्घोरान्, M विसृजस्व च(M1 °स्वप)लं घोरम् —^{d}) Dn गां स्वाम् (by transp)

21 ^{a}) D3 यदुक्ता, T3 M3 ततोक्ता (for तथोक्ता) M4 ससृजद् (for सासृ°) —^{b}) K3 दर्शन (for °नान्) —^{c}) T3 damaged from ते च up to तद्दृष्ट्वा (in 22^{a}) D8 9 तु (for च) T4 ते च तस्य बल सर्वं —^{d}) D1 दिश (for दिशम्)

22 T3 damaged for तद्दृष्ट्वा —^{a}) T4 M3 त (for तद्) K4 B D (except D11) श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) D2 विद्रुतं D9 सर्वत ; T2 विस्मित (for विद्रुत) —^{b}) Ś1 K1–3 [ऽ]थ (for तु) —^{c}) K4 D5 T1 M4 तत (for तप) D3 मन्यमान —^{d}) D3 तपसं च (for °स्येव)

23 ^{a}) K4 तस्मिंस्, Dn योऽस्मिंस् (for सोऽस्मिंस्) M3 तीर्थे (for तीर्थ) K1 वन (for वरे) —^{b}) K2 Dn2 D6 सरस्वत्या, D2 8 11 T1 2 G3 M °त्या (for °त्याः) K2 समोहित (sic), D3 समाश्रित — B4 om 23^{c}–25^{d} —^{d}) N (except K3 D3 11, B4 om) कर्षयन् ; S क्षपयन् (M1 °येद्) (for कर्शयन्).

24 B1 om 24 (cf v 1 23) Dn om 24^{cd} —^{a}) K4 D1 भक्ष्य (for भक्ष) —^{b}) Ś1 K1–3 पर्णभक्षश्च (for पर्णाहारश्च). B3 भारत (for सोऽभवत्) —^{c}) T G M–4 तत M1 अथ (for तथा) K1, 2 स्थण्डि°, T4 सन्नि° (for स्थण्डिल°) —^{d}) M1 त (for ये)

25 B1 om 25 (cf v 1 23) —^{a}) T4 अन्यत्र (for असकृत्) Ś1 हास्य, K1 हाय (for तस्य) T1 2 M3 च (for तु) T4 तप्यमानस्य देवास्तु —^{c}) B3 [ए]वास्य, D5 6 (except M1) तस्य (for चास्य) —^{d}) G M1 अपयाता (for °याति) B1 3 Dn D2 3 11 कदाचन (for महात्मन)

26 ^{a}) T4 परम (for परेण) —^{b}) D1 बहुविधि B3 D2 नृप, D4 तत (for तप) —^{c}) M3 भास्करारोगा (sic) (for °राकारो) —^{d}) G1 गाधि समपद्यत

27 B3 damaged from 27^{a} up to 9 40 7^{d} —^{a}) T G1 3 घृणया ; G1 प्रणया (sic), M घृणया (for तपसा) K2 च, B2 स (for तु) K4 M2–4 समा, D2 T2–4 G1 3 M1 तदा ; D5 यथा (for तथा) K1 2 T3 युक्तो (for युक्त) D5 तथा तु तपसा युक्तं —^{b}) K3 महातपा, K4 M1 जनाधिप (K4 °प), D11 M2 4 पितामह (M4 °हं) (for °ह) Ś1 K1 विश्वामित्र पिता महान्, K2 मित्रो बभूव ह — Ś1 K1 2 G1 3 om (hapl) 27^{c}–28^{d} —^{c}) T3 अपृच्छत, G3 अपश्यत (for अमन्यत) —^{d}) T3 G2 damaged D9 यत् (for तत्) K4 वरदो वरदस्य यत्, D2 °दो वरमस्यत (sic), D10 °दोय वर ददौ, T (T3 damaged) M °दोदर्शयत्तदा

28 Ś1 K1 2 G1 3 om 28 (cf v 1 27) B3 damaged —^{a}) D9 राज्ञान् (sic) (for राजन्) T3

तथेति चाब्रवीद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ २८
स लब्ध्वा तपसोग्रेण ब्राह्मणत्वं महायशाः ।
विचचार महीं कृत्स्नां कृतकामः सुरोपमः ॥ २९
तस्मिंस्तीर्थवरे रामः प्रदाय विविधं वसु ।
पयस्विनीस्तथा धेनूर्यानानि शयनानि च ॥ ३०
तथा वस्त्राण्यलंकारं भक्ष्यं पेयं च शोभनम् ।
अददान्मुदितो राजन्पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥ ३१
ययौ राजंस्ततो रामो बकस्याश्रममन्तिकात् ।
यत्र तेपे तपस्तीव्रं दाल्भ्यो बक इति श्रुतिः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।
ब्रह्मयोनिभिराकीर्णं जगाम यदुनन्दनः ।
यत्र दाल्भ्यो बको राजन्पश्वर्थं सुमहातपाः ।
जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं वैचित्रवीर्यिणः ॥ १ C 9 2319 B 9 41: 2 K 9 42.1

श्रुत्वा वने महाराज — ^{b}) D11 इह (for इति) M1 वमह ब्राह्मणोऽस्मिति (sic) — ^{c}) M1 चेति (by transp)

29 B3 damaged — ^{a}) M1 [स]ग्रेण (for [ग्र] ग्रेण) — ^{b}) S (except T2) ब्राह्मण्यं तु (for °णत्वं) T3 G त(T2 म)हातपा, T4 -महत्तपा (for महायशा) — ^{c}) D11 विचचार महतीं मतां (hypermetric) — ^{d}) D5 तस, D11 कृत (for कृत) D1 S सुरोत्त(T4 °प)मः, D3 त्तमाद् (for पम)

30 B3 damaged — ^{a}) K2 corrupt. D5 स्मिंस्त् (for त°) — ^{b}) K4 Dn प्रादाय Ś1 K1-3 विपुलं, M2 विविधद् (for विविध) — ^{c}) Ś1 K1 2 यशान्वि नीस्, T2.4 G तपस्विन्यस्(for पयस्विनीस्) G2 धीरो (for धेनूर्) — ^{d}) T3 G2 देयानि (for यानानि) S विविधानि (for शयनानि)

31 B3 damaged — ^{a}) K2 4 B (B3 damaged) Dn D1.2 4-8 10 अथ (for तथा) D5 6 11 S (except T1 2) अलंकारान — ^{b}) D5 6 11 भक्ष्यं, D6 T3 4 G2.3 भक्ष्य, D2 भक्ष- (for भक्ष्यं) B T1-3 G M भोज्य, T4 भोज्यान् (for पेय) T1.2 M च केवल, T3 4 G अनुत्तम (T4 °मान्) (for च शोभनम्) — ^{c}) K4 B (B3 damaged) Dn D1 4-10 T4 G2 अददत्, D2 3 11 स ददौ (for अददान्) Ś1 K1 B1 D5 पूजितो (for मुदितो) — ^{d}) Ś1 K1 भक्षयित्वा (for पूज°)

32 B3 damaged. — ^{a}) D3 11 T4 G1 तदा, T3 तथा (for ततो) Ś1 K D2 M2 ययौ रामस्ततो (K4 D2 °दा) राजन् — ^{c}) T G1.2 M1 2 तत्र (for यत्र) G1 2 चक्रे (for तेपे) — ^{d}) D4 7 दाल्भो बक, S बको दाल्भ्य (by transp) B1 स्मृति°, Dn स्मृत, D3 T1-4 G2 3 M2 श्रुत (for श्रुति) D5 बकदाल्भ्यो महानृपे

Colophon damaged in B3 — *Sub-parvan* Ś1 K B1 2 4 D2.4 10 11 M2 4 रामतीर्थयात्रा, B5 Dn D1 6.9 बलदेवती°, D3 गदापर्वणि रामती°, D5 8 M1 तीर्थयात्रा, Cal. Bom ed गदा(Cal. ed गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान, Kumbh. ed ह्रदप्रवेश — *Adhy name* Ś1 K1-3 विश्वामित्रवरप्रदान, T1 पृथुकप्रशमनं, T2 पृथकप्रशमा, M2 4 विश्वामित्रवरलाभ — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 (*sec m*) 40, B° Dn D9 10 11, B1 G3 41, T G1 2 M 42 — *Śloka no* Dn1 17 (?), Dn2 D7 32, D9 33

40

1 B3 damaged for 1-7 — ^{a}) K2 3 T1 2 आकीर्णो, T3 राजर्षि (for आकीर्णं) Ś1 K1.4 B (B3 damaged) Dn D1.3 ब्रह्मयोनेरि(K4 D1 नेर, B5 Dn °निर)वाकीर्णं, D2-7 9-11 ब्रह्मयोषै(D3 11 °सघै)रवा — ^{b}) K2 corrupt — D2.8 read 1^{cd} twice. D11 repeats 1^{c} after 1^{d} — ^{c}) Ś1 K3 T3 M4 तत्र (for यत्र) K2 बलो, T4 महा, G1 भगो (for बको) — After the second occurrence of 1^{c}, D2.11 ins

247* धृतराष्ट्रेण सत्कृत ।
किंचिद्वपा पदे मात्रे (sic)
[D11 om line 2]

C 9 2318 B 9 41 2 K 9 42 2 तपसा घोररूपेण कर्शयन्देहमात्मनः ।
क्रोधेन महताविष्टो धर्मात्मा वै प्रतापवान् ॥ २
पुरा हि नैमिषेयाणां सत्रे द्वादशवार्षिके ।
वृत्ते विश्वजितोऽन्ते वै पाञ्चालानृषयोऽगमन् ॥ ३
तत्रेश्वरमयाचन्त दक्षिणार्थं मनीषिणः ।
बलान्वितान्वत्सतरान्निर्व्याधीनेकविंशतिम् ॥ ४
तानब्रवीद्बको वृद्धो विभजध्वं पशूनिति ।
पशूनेतानहं त्यक्त्वा भिक्षिष्ये राजसत्तमम् ॥ ५
एवमुक्त्वा ततो राजन्नृषीन्सर्वान्प्रतापवान् ।
जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं ब्राह्मणोत्तमः ॥ ६
स समीपगतो भूत्वा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
अयाचत पशून्दाल्भ्यः स चैनं रुषितोऽब्रवीत् ॥ ७
यदृच्छया मृता दृष्ट्वा गास्तदा नृपसत्तम ।
एतान्पशून्नय क्षिप्रं ब्रह्मबन्धो यदीच्छसि ॥ ८
ऋषिस्त्वथ वचः श्रुत्वा चिन्तयामास धर्मवित् ।
अहो बत नृशंसं वै वाक्यमुक्तोऽस्मि संसदि ॥ ९
चिन्तयित्वा मुहूर्तं च रोषाविष्टो द्विजोत्तमः ।
मतिं चक्रे विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपतेः ॥ १०

— ^{d}) D2 8 (both second time) पावक, T1 G2 पश्वर्थी, G3 वह्न्यर्थं, M2–4 पार्थस्य (for पश्वर्थं) K1 B (B3 damaged) D (D2 8 first time) आश्रमस्थो महातपा — D11 om 1^{ef} — ^{e}) T1 2 जहार (for जुहाव) — ^{f}) D8 राष्ट्रे (sic), M3 राज्य (for राष्ट्र) D5 om वैचित्रवीर्यिण D1 राष्ट्रस्यैश्चित्रवर्षिण, S राष्ट्र कोपसमन्वित

2 B3 damaged — ^{b}) N (except D2 5 10, B3 damaged) G2 कर्षयन्, T1 दश°; G1 3 दृश° (for कर्श°) — D3 om 2^{c}–3^{b}

3 D3 om 3^{ab} (cf. v l 2) B3 damaged — ^{a}) K4 B (B3 damaged) Dn D1 6 7 9 10 नैमिषीयाणा (K4 °नां), D3 S नैमिशेयाना (D3 °पेयाना, T4 °शय्याना), D4 नैमृषियाणा (sic) — T3 om 3^{c} — ^{c}) G1 वृत्त. K2 4 D2 8 11 T1 विश्वजिते, D3 °जिता, T4 G1 °जित; M वैश्वजितश्च (for विश्वजितो) Ś1 K1 3 [अ]त वै, K4 S (T3 om) चैव, D3 ते वै (for ऽन्ते वै) — ^{d}) B (B3 damaged) Dn1 D1 3 4 6 7 9–11 पचालान्; D2 पांचाळान् B5 मुनयो (for ऋषयो) Ś1 K1–3 पाचाल (K3 पचाग्नि) पतयोगमन्

4 B3 damaged — ^{b}) S दक्षिणार्थे Dn2 मनीषिणं, D11 °षिभि, T4 G1 3 महात्मन (for मनीषिण) — After 4^{b}, T G ins

248* तत्र ते लेभिरे राजन्पाञ्चालेभ्यो महर्षय ।
[G2 [ए]ते (for ते) T2 भेजिरे (for लेभिरे)]

— ^{c}) M पयोन्वितान्वत्सध(M1 °धा)रान् — ^{d}) D1 निर्घातान् (for निर्व्याधीन्) S सप्त (for एक) — After 4, D2 8 11 ins

249* तेषां विप्रददौ राजा ब्राह्मणाना कृपासदा ।
[D2 द्वि (for वि-)]

5 B3 damaged — ^{a}) B (B3 damaged) Dn D1 4–6 8–10 T2 G2 दाल्भ्यो, D7 दाल्भो; T1 3. 4 G1 3 M विप्रो (for वृद्धो) — ^{b}) D3 corrupt — ^{d}) K3 om (hapl) from भिक्षिष्ये up to एवमुक्त्वा (in 6^{a}) D5 भक्षिष्ये (sic) D1 सत्तम

6 K3 om एवमुक्त्वा (cf. v l 5) D1 om. (hapl) 6 B3 damaged — ^{a}) K4 D2 11 S बको, D1 ऋषीन् (for ततो) — ^{b}) D4 सर्वांश्चैव (for ऋषीन्सर्वान्) M1 समागतान् (for प्रतापवान्) — ^{d}) Ś1 K1 द्विजसत्तम (for ब्राह्मणो°)

7 B3 damaged — ^{a}) T4 चरो (for -गतो) B4 दृष्ट्वा (for भूत्वा) T1 2 स समीप ततो भूत्वा — ^{b}) D6 T3 नरेश्वर (for जने°) — ^{c}) Dn1 दाल्व (sic), Dn2 corrupt (for दाल्भ्य) — ^{d}) M1 [ए]व (for [ए]नं) D2 11 ऋषि(D11 °षी)भो, D4 5 द्रुपितो, T1–3 ऋषिम्, G1 ऋषिर् (for रुषितो)

8 ^{a}) B1–3 Dn1 D1 4 5 M4 मृतान्, T3 गता; G1 मृतं (for मृता) — ^{b}) K1 4 B Dn D1 3 4 7–11 G2 3 M -सत्तम T3 गास्तया मुनिसत्तम — ^{d}) Dn2 D6 8 T1 3. 4 G2 यदिच्छसि, D3 न यच्छसि, D7 यदी*सि

9 ^{a}) K3 त्वप, B2 5 D6–7 9 10 तया (for त्वथ) D6 (marg as in text) त्रिधं श्रुत्वा, S बक क्रु(T3 °को घृ)द्ध्य (for वच श्रुत्वा) — ^{b}) K3 रोषाविष्टो द्विजोत्तम (= 10^{b}) — ^{c}) M1 अहो चैतत्, M2 यदृच्छया, M3 अहो बको (for अहो बत). Ś1 K1–3 नृशंसा, D11 °सो (for °सं) — ^{d}) Ś1 K1–3 वाचम् (for वाक्यम्)

10 ^{a}) B1–3 5 D1–7 9 10 T1 मुहूर्तेन; B4 Dn D1. 3 4 8 मुहूर्तं तु (D1 स, D2 4 8 वै) — Ś1 K1. 2 om (hapl) 10^{c}–11^{b} — ^{d}) K3 धीमत; D1 धीमते;

स उत्कृत्य मृतानां वै मांसानि द्विजसत्तमः ।
जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेः पुरा ॥ ११
अवकीर्णे सरस्वत्यास्तीर्थे प्रज्वाल्य पावकम् ।
बको दाल्भ्यो महाराज नियमं परमास्थितः ।
स तैरेव जुहावास्य राष्ट्रं मांसैर्महातपाः ॥ १२
तस्मिंस्तु विधिवत्सत्रे संप्रवृत्ते सुदारुणे ।
अक्षीयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ॥ १३
छिद्यमानं यथानन्तं वनं परशुना विभो ।
बभूवापहतं तच्चाप्यवकीर्णमचेतनम् ॥ १४
दृष्ट्वा तदवकीर्णं तु राष्ट्रं स मनुजाधिपः ।
बभूव दुर्मना राजंश्चिन्तयामास च प्रभुः ॥ १५
मोक्षार्थमकरोद्यत्नं ब्राह्मणैः सहितः पुरा ।
अथासौ पार्थिवः खिन्नस्ते च विप्रास्तदा नृप ॥ १६
यदा चापि न शक्नोति राष्ट्रं मोचयितुं नृप ।
अथ वैप्राश्निकांस्तत्र पप्रच्छ जनमेजय ॥ १७
ततो वैप्राश्निकाः प्राहुः पशुविप्रकृतस्त्वया । C 9 317 B 9 41 20 K 9 42. 20

D₃ ₁₁ भूपते, S भारत (for भूपते)

11 Ś₁ K₁ ₂ om 11ᵃᵇ (cf 1 1 10) —ᵃ) K₃ B (except B₁) D (except D₂ ₇ ₁₁) स तूत्कृत्य, T G उत्कृत्य तु (G₂ च) (for स उत्कृत्य) T₁ ₂ मृता गा, T₃ ₄ तदा गा, G₁ ₂ मृता गा (for मृताना) K₂ D₅ च (for वै) —ᵇ) M₁ मांसेन K₃ B Dn D₃ ₋ ₉ ₁₀ मुनि (for द्विज) D₁ ₁₁ T₄ सत्तम —ᵈ) D₃ च नृपते (for नरपते) K₂ पुर, D₅ तदा, D₆ सदा, S पर (for पुरा)

12 ᵃ) K₄ T₂ अवकीर्ण, D₃₁ D₄ ₆ ₈ ₉ ₁₁ अवा कीर्णे, T₁ ₂ ₄ G M₁ ₃ अवतीर्ण (G₁ M₂ र्णे) (for कीर्णे) D₂ सरस्वत्या; D₆ ₁₁ T₂ M₂ °त्या (for °त्यास्) —ᵇ) D₁₁ T₂ M₁ तीरे (for तीर्थे) K₂ D₃ प्र(D₃ प्रा)ज्वल्य —Ś₁ K₁.₂ ₄ D₃ ₁₁ om 12ᶜᵈ —ᶜ) G₂ तत पर (for बको दाल्भ्यो) —ᵈ) D₅ ₉ परम स्थित S पर नि(T₂ जपं नि, T₄ G₁ ₃ जपानि)यममास्थित —ᵉ) M₃ om स Ś₁ K₁ [अ]थ, T G [अ]ग्नौ (for [अ]स्य) —ᶠ) D₂ T₃ राष्ट्रे, T₄ राज्य (for राष्ट्र) Ś₁ K₁ मस्य, K₂ ₃ किल, T₃ माम (for मांसैर्)

13 ᵇ) S वर्तमाने (for संप्रवृत्ते) T₄ [s]ति (for तु) —ᶜ) T₃ तथा, T₄ G तदा (for ततो) —ᵈ) S (except G₁ M₁) भारत (for पार्थिव) — After 13, N ins

250* तत प्रक्षीयमाणं तद्राष्ट्र तस्य महीपते ।

[K₂ तु (for तद्) B₃₋₆ D₁ ₂ ₆₋₈ राज्य; D₄ रा (sic) (for राष्ट्र) K₃ B₁ D₃ ₄ ₈ महीपत]

14 ᵃ) Ś₁ K₁ ₃ वध्यमान (for छिद्य°) K₁ यथा नर्तं, K₄ यथारत्नद्, B₅ यथावत्तु, D₂ तथान ते (sic), D₃ ₁₁ यथा रम्य, T G यथा कांत (for यथानन्त) —ᵇ) D₁ om. वन D₈ विभो, D₁₁ T यथा, G₁ ₃ तथा (for विभो), —ᶜ) B₁₋₃ Dn D₂,₄,₆,₇ ₉ ₁₀ [अा]पहृत, B₄ D₅ S [अ]पहृत, B [उ]पद्रुत, D₁ [अ] पकृत, D₃ ₁₁ [अ]थ हुत, D₆ [अ]पगत (for हृत) G₂ तद्वद् (for तच्च) —ᵈ) B Dn D₁ ₂ ₄₋₁₀ T G₁ ₃ व्यव(D₆ T₂ प)कीर्णम्, D₁₁ G₂ अव (for [अ]प्यव°)

15 ᵃ) K₄ D₃ तमव, B₁₋₄ Dn₁ D₁ ₂ ₄₋₁₁ तथा (B₁ °दा)व, B₅ तथ्यव, Dn₂ तथा च (for तदव) Ś₁ K₁ च (for तु) —ᵇ) S (except T₁) राज्य (for राष्ट्र) B₄ मनुजाधिप, D₃ ₈ मनुजाधिप, T₄ च जनाधिप —ᶜ) D₁₁ निर्मना (for दुर्मना) —ᵈ) D₃ ₁₁ पार्थिव, T₁ ₂ च प्रभो, T₄ M₃ स (M₃ चै) प्रभु (for च प्रभु)

16 ᵇ) K₂ पुर, D₅ तदा (for पुरा) M₁ ब्राह्मणै सह पार्थिव — After 16ᵇ, K₄ (marg) B D ins

251* न च श्रेयोऽध्यगच्छन्तु क्षीयते राष्ट्रमेव च ।

[K₄ B₁ Dn D₂ [s]भ्यगच्छन्त, B₄ D₁ °गच्छत, D₃ ₆ ₁₁ [s]धिगच्छन्त (D₆ °न्तु), D₁₀ [s]भ्यगच्छतन् (for गच्छन्तु) B₁ ₂ D₃ ₁₁ एव तु (B₁ तत), D₆ इयुत (for एव च)]

—ᶜ) B Dn D₁ ₂ ₄₋₁₀ यदा (D₂ या) स, G₃ असौ च, M₃ यथासौ D₁ क्षीणम्, D₃ छिन्नस् (for खिन्नस्) —ᵈ) K₄ D₃ ₁₁ तथा, T₃ G₂ M यथा (for तदा) B Dn D₁ ₂ ₄₋₁₀ [अ]नघ, D₃ ₁₁ G₂ नृप, T₃ नृप

17 B₁₋₄ Dn D₁ ₃ ₇ ₉₋₁₁ om (hapl) 17ᵃᵇ —ᵃ) T₂ यथा (for यदा) D₁ ₆ वा (for च) M₁ शक्तो भूद् (for शक्नोति) —ᵇ) T₃ राज्यं (for राष्ट्रं) K₂₋₄ B₆ D₂ ₄₋₆ ₈ T₃ ₄ G मोक्षयितुं (for मोच°) K₃ ₄ D₁ ₆ T₁.₂ G₁ ₂ M₁ ₂ ₄ नृप — K₂ M₃ om 17ᶜᵈ —ᶜ) D₁ ततो (for अथ) K₄ अथ वैप्राश्निकाना तु, D₃ ₆ अ(D₅ त)थैव प्राश्निकास्तत्र, S (M₃ om) अथ विप्रादि(T₂ ₃ °प्राधि, M₁ °प्रश्नि, M₂ ₄ प्राश्नि) कांस्तया —ᵈ) D₇, ₉ ₁₀ पप्रच्छुर्

C 9 2337 B 9 41 20 K 9 41. 20 मांसैरभिजुहोतीति तव राष्ट्रं मुनिर्बकः ॥ १८
तेन ते हूयमानस्य राष्ट्रस्यास्य क्षयो महान् ।
तस्यैतत्तपसः कर्म येन ते ह्यनयो महान् ।
अपां कुञ्जे सरस्वत्यास्तं प्रसादय पार्थिव ॥ १९
सरस्वतीं ततो गत्वा स राजा बकमब्रवीत् ।
निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्भरतर्षभ ॥ २०
प्रसादये त्वा भगवन्नपराधं क्षमस्व मे ।
मम दीनस्य लुब्धस्य मौर्ख्येण हतचेतसः ।
त्वं गतिस्त्वं च मे नाथः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २१
तं तथा विलपन्तं तु शोकोपहतचेतसम् ।
दृष्ट्वा तस्य कृपा जज्ञे राष्ट्रं तच्च व्यमोचयत् ॥ २२
ऋषिः प्रसन्नस्तस्याभूत्संरम्भं च विहाय सः ।
मोक्षार्थं तस्य राष्ट्रस्य जुहाव पुनराहुतिम् ॥ २३
मोक्षयित्वा ततो राष्ट्रं प्रतिगृह्य पशून्बहून् ।
हृष्टात्मा नैमिषारण्यं जगाम पुनरेव ह ॥ २४
धृतराष्ट्रोऽपि धर्मात्मा स्वस्थचेता महामनाः ।
स्वमेव नगरं राजा प्रतिपेदे महर्द्धिमत् ॥ २५
तत्र तीर्थे महाराज बृहस्पतिरुदारधीः ।

---

18 ^{a}) K2 D1 M3 4 अथ (for ततो) D1 ते प्राश्निका, D2 4 8 वै ब्राह्मणा, T G विप्रादि(T2 3 °धि)का, M विप्र(M1 °प्रा)श्निका (for वैप्रा°) D2 प्रोचु, T3 चाहु (for प्राहु) — ^{b}) Ś1 K1 2 ऋषिर्, K3 ऋषिं; B1 2 Dn D10 T1 पशुर्, B6 D11 पशुं, T2 पशोर् (for पशु) D3 4 पशुभिर्विकृतस्त्वया, T3 G2 पश्वर्थिनिकृत°, T4 प्रकृतीन्प्रकृत° — ^{c}) Ś1 K2 अपि, D3 11 उप-, T G M1 2 4 अथ, M3 इह (for अभि) Ś1 K1 [हु]व, K2 3 [पु]त्र, K4 D3 11 [हु]ह, S (except T4) [हु]द (for [हु]ति) — ^{d}) D2 धृत राष्ट्र, S राष्ट्र तव (by transp) D5 बको मुनि (by transp)

19 ^{a}) K3 कूपमानस्य (sic), D5 हूयमाणस्य — ^{b}) M1 राज्यस्य (for राष्ट्रस्य) Ś1 K1-3 [अ]द्य, T1 2 [आ]सीत् (for [अ]स्य) D3 11 क्षयोभवत्, T3 महान्क्षय° (by transp) — After 19^{b}, T4 ins 252* Ś1 K D1 2 T4 om (hapl) 19^{cd} — ^{c}) S (T4 om) सन् (for [प]तत्) D8 तपसा — ^{d}) B2 5 [प]प; D6 वै (for ते) B3 4 D5 7 9 10 [ऽ]द्य लयो, D6 प्रलयो, M3 [ऽ]प्यनयो (for ह्यनयो) — T1-3 G M ins after 19^{d} T4 after 19^{b}

252* यदीच्छसि महाबाहो शान्तिं राष्ट्रस्य भूमिप ।
[T1 3 4 G1 2 यदिच्छसि]

— ^{e}) T3. 4 G2 त(T4 अ)स्मिन्, G1 3 असौ; M1 अर्वाक् (for अपां) D3 कुंभे, D3 T4 कुंजे, T1-3 G M1 कूले (for कुञ्जे)

20 ^{a}) M3 दृष्ट्वा (for गत्वा) — ^{c}) G1 निपात्य T3 सहसा, M2 तरसा (for शिरसा) D5 पादौ (for भूमौ) — ^{d}) K2 प्राजलिर्भरतर्षभ, M2-4 °यपीडित

21 ^{a}) K3. 4 B D G3 त्वा (for त्वा) — ^{b}) K4 न (for मे) — ^{c}) D1 मदस्य (for लुब्धस्य) Ś1 K1-3 मम लुब्धस्य दीनस्य, M1 मदीभूतस्य लुब्धस्य — ^{d}) K2 B1 3 D6-8 G3 मौर्ख्येन, D3 11 मोर्खे(D11 °र्ख्ये)ण, D5 T3 G2 मूर्ख(D5 °र्ख)स्य, M1 मौढ्येन (for मौर्ख्येण) T1 2 G1 3 हृत (for हत-) M2-4 मौर्ख्येणाक्षे(M3 °णक्ष)पितो ह्यसि — ^{e}) Dn D3 11 G1 M1 नाथ

22 ^{a}) D1 2 तत् (for त) T4 तदा (for तथा) — ^{b}) K2 3 D2 4 8 -चेतन, D11 -चेतस (for °सम्) — ^{c}) M3 तत्र (for तस्य) K3 याज्ञे; D5 11 यज्ञे (for जज्ञे) — ^{d}) K4 B2 4 5 D8 11 S तस्य, D2 चैव (for तच्च) K4 व्यमोक्षयत्, T1 G1 3 विमोचयत्

23 ^{a}) K2 corrupt B3 4 T2 M2-4 [आ]मीत् (for [अ]भूत्) — ^{b}) K2 मोक्षयित्वा, Dn सरस्तं च (sic) (for सरम्भं च) D3 विहाय च, D5 °सत (for °य स) — ^{c}) M2 (orig, *sup lin* as in text) मोक्षाय (for मोक्षार्थं) B2 5 D6 10 राज्यस्य (for राष्ट्रस्य) — ^{d}) K4 G1 आहुती

24 ^{a}) T1 2 तथा (for ततो) — ^{b}) D3. 11 प्रगृह्य च; M2-4 सम्प्रगृह्य (for प्रति°). B3 बहून्पशून् (by transp), S तथा (T4 G1 [*sup lin* as in text] 3 यथा, M3 तयो) पशून् — ^{c}) S नैमिशारण्यं (T3 °ण्यैर्) — ^{d}) K4 B (except B1) D1. 4-10 G2 च, D2 3 11 स, T4 हि (for ह) K2 पुनरेव जगाम ह

25 ^{a}) M4 महातेजा (for ऽपि धर्मात्मा) — ^{b}) B1 सुस्थ, B2 सुष्ट (for स्वस्थ) D2 4 3 -सपा (for मना) — T3 damaged for 25^{cd} — ^{c}) K4 T (T3 damaged) G3 M भवन (for नगरं) T4 G1 3 M2-4 राजन् (for राजा) — ^{d}) D3. 11 S (T3 damaged) प्रविवेश (for प्रतिपेदे).

असुराणाममावाय भावाय च दिवौकसाम् ॥ २६
मांसैरपि जुहावेष्टिमक्षीयन्त ततोऽसुराः ।
दैवतैरपि संभग्ना जितकाशिभिराहवे ॥ २७
तत्रापि विधिवद्दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ।
वाजिनः कुञ्जरांश्चैव रथांश्चाश्वतरीयुतान् ॥ २८
रत्नानि च महार्हाणि धनं धान्यं च पुष्कलम् ।
ययौ तीर्थं महाबाहुर्यायातं पृथिवीपते ॥ २९
यत्र यज्ञे ययातेस्तु महाराज सरस्वती ।
सर्पिः पयश्च सुस्राव नाहुषस्य महात्मनः ॥ ३०
तत्रेष्ट्वा पुरुषव्याघ्रो ययातिः पृथिवीपतिः ।
आक्रामदूर्ध्वं मुदितो लेभे लोकांश्च पुष्कलान् ॥ ३१
ययातेर्यजमानस्य यत्र राजन्सरस्वती ।
प्रसृता प्रददौ कामान्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ३२
यत्र यत्र हि यो विप्रो यान्यान्कामानभीप्सति । C 9 om B 9 41 om K 9 42. om

26 ^{a}) M सत्र (for तत्र) D1 तीर्थं —^{c}) D6 सासुरगणान् —^{d}) K3 B (except B1) D1-3 ε 7 9-11 T1 3 मराय, T4 G जराय (for भावाय) K1 D3 11 त्रि (for च) D (marg. sec. m) धर्मनाय दिवौकसा

27 ^{a}) D (except D2 11) T2 2 G M1 समि (for सपि) D T2 4 [त्रो]मिम् (for [ट्रो]ष्टिम्) —^{b}) K4 समयत, D1 तद्गांय (sic) (for तक्षीयन्त) T1 ततो धैयन नेसुरा —^{c}) Ś1 K1 Dn1 D2 6 दैवतैर्, B1 स दैवैर् (sic), D2 नैव धेर् (sic) (for दैवतैर्) Dn2 D3 4 8 M2 समि T2.4 G1 2 इह (for अपि) B1 D3 4 नविगा, M1 समगा

28 T2 damaged —^{a}) D2 तच (for तत्र) T1 G1 2 विधिधान (for विधिवद्) Dn2 गत्वा (for दत्त्वा) —^{c}) K1 वाजिभिः, G1 न (for न) —^{d}) D2.11 अश्वतरी (for चा) D3 शुभान् (for युतान्) T2 M1 रथाश्वाश्वतरीन्वया

29 ^{a}) Ś1 K2 महावाणि, K1 रत्नाणि (sic), T G2 3 M2-4 'रान, G1 राजन् (for र्हाणि) —^{b}) K3-4 Dn1 D2 8 S (except T2) धन (for धनं) D2 T2 पुष्कल —^{c}) T1-2 M महागन (for बाहुर्) —^{d}) T1 ययात D11 -पते (for पते) D1 ययाते पृथिवीपते, G2 ययात पुण्यमुत्तमं

30 ^{a}) K2 B (except B2) D (except D1 6 8 10) T (except T2) G2 M2 4 तत्र, M2 ततो (for यत्र) B1 जज्ञे, D2 तत्र, D9 याज्ञे, T2 यज्ञो (for यज्ञे) B1 D1 6-7 9 10 च (for तु) —^{b}) T2 4 G यत्र (T4 यौ, G1 2 'स्मा) राजन (for महाराज) — After 30^b, G3 reads 32^{cd} for the first time, repeating it in its proper place —^{c}) D11 सर्पिर् (sic), T1 सम्नु (for सर्पि) T2 पयस्या, T1 पयासि (for पयश्च) K1 D1 7 6 7 सुस्राव, D1 6 8 शुस्राव —^{d}) Ś1 K1 नहुषस्य

31 T2 damaged for 31^{ab} —^{a}) D3 तद्दृष्ट्वा, D10 तत्रेष्ट्या, D11 त दृष्ट्वा (for तत्रेष्ट्वा) S (except G2, T2 damaged) पुरुषव्याघ्र —^{c}) K4 D7-9 T2 अक्रामद्, D2 6 11 आक्रं T2 ऊर्ध्वस् (for ऊर्ध्वं) S त्वरितो (for मुदितो) —^{d}) T1 रेमे (for लेभे) K1 लोभांश्, S कामाश् (for लोकाश्) D2 T2 पुष्कळान — After 31, B D (except D3 11) ins

253* पुनस्तत्र च राजंस्तु ययातेर्यजत प्रभो ।
औदार्यं परम कृत्वा भक्तिं चात्मनि शाश्वतीम् ।
ददौ कामान्ब्राह्मणेभ्यो यान्यान्यो मनसेच्छति ।
यो यत्र स्थित एवेह आहूतो यज्ञसंस्तरे ।
तस्य तस्य सरिच्छ्रेष्ठा गृहादिशयनादिकम् । [5]
यत्र समोजन चैव दान नानाविध बहु ।
ते मन्यमाना राजस्तु सप्रदानमनुत्तमम् ।
राजान तुष्टुवु प्रीता दत्त्वा चैवाशिष शुभा ।

[D2 om lines 1–3 —(L 1) D9 तस्य (for तत्र) D5 च (for तु) B1 3 Dn1 D1 4 6–10 प्रभो —(L 2) B5 दृष्ट्वा (for कृत्वा) —(L 3) D3 या न्यान्म मनमेप्सितान् (for the post half) —(L 4) D2 [आ]श्रित (for स्थित) B5 यत्नतो (for आहूतो) —(L 5) Dn तत्र तत्र (for तस्य तस्य) B3 गृहाणि (for गृहादि-) —(L 6) B1 2 5 D10 यद्रूम (for यत्र स) D4 धन (for दान) Bom ed तथा (for बहु) Dn1 D8 7 9 दानानि विविध बहु, D5 10 दानानि विविधानि च (D5 om च) (for the post half) —(L 7) D2 सप्रधानम् —(L 8) B Dn1 ददुश् (for दत्त्वा)]

32 B D (except D2 3.11) om 32–33 —^{a}) Ś1 D2 11 यजातेर् —^{b}) M1 यस्मा (for यत्र) — G2 reads 32^{cd} for the first time after 30^b —^{c}) K1 T2 4 G1.2 प्रस्तुता, K2 8 प्रसन्ना, K4 प्रभूतान्, M1 प्रस्नुता (for प्रसृता) M2–4 राजन् (for कामान्) D2 । आश्रिताना ददौ कामान्, T2 सद्यता प्रययौ राजन् (sic)

C 9 om
B 9 41 om
K 9 42 om.
तत्र तत्र सरिच्छ्रेष्ठा ससर्ज सुबहून्रसान् ॥ ३३
तत्र देवाः सगन्धर्वाः प्रीता यज्ञस्य संपदा ।
विस्मिता मानुषाश्चासन्दृष्ट्वा तां यज्ञसंपदम् ॥ ३४
ततस्तालकेतुर्महाधर्मसेतु-
र्महात्मा कृतात्मा महादाननित्यः ।
वसिष्ठापवाहं महाभीमवेगं
धृतात्मा जितात्मा समभ्याजगाम ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

जनमेजय उवाच ।
वसिष्ठस्यापवाहो वै भीमवेगः कथं नु सः ।
किमर्थं च सरिच्छ्रेष्ठा तमृषिं प्रत्यवाहयत् ॥ १
केन चास्याभवद्वैरं कारणं किं च तत्प्रभो ।

---

33 B D (except D2 8 11) om 33 (cf v 1 32) — a) K1 T3 G2 स्थितो, T4 [अ]भितो (for हि यो) — c) G2 तस्य तस्य (for तत्र तत्र) K1 श्रेष्ठान् — d) K2 रजान् (sic) (for रसान्)

34 a) B5 ततो (for तत्र) T4 सु (for स) — b) K2 om. (?hapl) from प्री up to ता (in 34d) T1.2 सपदा — c) D8 वत्सला (for विस्मिता) T1 3.4 G M हि (for च) T2 विस्मिता नरशार्दूल — d) Ś1 K1 T3 4 यज्ञस्य (for तां यज्ञ) K2.4 B4 D8 -सपदा

35 a) K4 प्रीतस्तालकेतुर् (hypermetric), D1 लोक हेतुर्, T तालकेतुर् (for ताल°) M2 4 महान् (for महा) D7 G1 om (hapl), D9 महात्मा कृतात्मा (for °धर्मसेतुर्) T4 om from धर्म up to कृता (in 35b) Ś1 K (except K4) B (except B5) Dn D1-6 8 10 -केतुर् (for सेतुर्) — b) D9 मुदा तत्र दत्त्वा, G2 कृतात्मा महात्मा (by transp) K4 महाधर्मनित्य, M1 ददौ वै महादाननित्य° (hypermetric) (for महादान नित्य°) — c) D2 8 6 11 वसिष्ठापवाह K2 3 -भीम वेगो; D2 8 रुद्रवेग (for -भीम°) D8 वसिष्ठापवाहां महाभीमवेगां — d) K4 कथं धृतात्मा (hypermetric), D5 10 महात्मा, D6 7 9 वृतात्मा (for धृ°) D4 om. (hapl), D5 10 कृतात्मा (for जि°)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 3 B1 3 4 Dn M2 4 रामतीर्थयात्रा, K4 गदायुद्धे रामतीर्थयात्रा, B5 D1-3 6 8-10 बलदेवतीर्थयात्रा, D4 M1 तीर्थयात्रा, Cal Bom ed गदा(Cal ed गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान, Kumbh. ed ह्रदप्रवेश — *Adhy name* Ś1 K1 3 बकोपाख्यान, G1 ययातमाहात्म्य, M2 4 बकमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) B3 22, B4 G3 42, Dn D9 10 12, D7 10, T G1 2 M 43, Bom ed 41 — *Śloka no* Dn1 37, Dn2 38, D9 40

41

1 a) B2 5 D2 5 6 11 वशिष्ठस्य Ś1 K1-3 अपवाहे D8 om from वै up to प्रभाव च (in line 5 of 254*) K4 B Dn D1-3 5-7 9-11 [ऽ]सौ, D4 om. (for वै) T1 G1 3 वसिष्ठापवाहो ब्रह्मन्वै (hypermetric), T2 3 °ष्ठापवहे ब्रह्मन्, T4 वासिष्ठेपमहाब्रह्मन् (sic), G2 वसिष्ठवाहो ब्रह्मन्वै — b) K2 M2 भीमवेगा D2.4 5 11 T4 तु (for नु) K2 T4 मे, M2 4 मा (for स) — c) D11 T4 तु, M1 हि (for च) — d) T2 किमर्थं (for तमृषिं)

2 D8 om 2 (cf v 1 1) — a) K4 केन वास्य, B (except B5) Dn D1 4-7 9 10 कथमस्य, T G2 M1 3 4 केन चा(M3 4 वा)पि (for केन चास्य) T3 4 G3 ब्रह्मन् (for वैरं) G1 3 केन चापवहद्ब्रह्मन् — b) T3 कारणात Ś1 K1 किं च वै; K4 किंचन, D3 11 किं नु (D8 तु) वै (for किं च तद्) D2 8 11 विभो (for प्रभो) — c) S वद (for शस) K4 B4 महाप्राज्ञ, B3 °भाग, M3 °राज (for °प्राज्ञ) D2 8 11 सर्वमेतत्समाचक्ष्व — d) T3 4 G च (for हि) B1 तिष्ठामि, T3 तृप्स्यामि (for तृप्यामि) B1-4 Dn D6 7 9 कथ्यति, B5 °त, D5 °ते, T1 2 M हे वच, T3 4 G कर्हिचित् (for कथ्यताम्)

3 D8 om 3 (cf v 1 1) — a) K2 B2 5 देव-

भृशं पृष्टो महाप्राज्ञ न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

विश्वामित्रस्य चैवर्षेर्वसिष्ठस्य च भारत ।
भृशं वैरमभूद्राजंस्तपःस्पर्धाकृतं महत् ॥ ३
आश्रमो वै वसिष्ठस्य स्थाणुतीर्थेऽभवन्महान् ।
पूर्वतः पश्चिमश्चासीद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ४
यत्र स्थाणुर्महाराज तप्तवान्सुमहत्तपः ।
यत्रास्य कर्म तद्घोरं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५
यत्रेष्ट्वा भगवान्स्थाणुः पूजयित्वा सरस्वतीम् ।
स्थापयामास तत्तीर्थं स्थाणुतीर्थमिति प्रभो ॥ ६
तत्र सर्वे सुराः स्कन्दमभ्यषिञ्चन्नराधिप ।
सैनापत्येन महता सुरारिविनिबर्हणम् ॥ ७
तस्मिन्सरस्वतीतीर्थे विश्वामित्रो महामुनिः ।
वसिष्ठं चालयामास तपसोग्रेण तच्छृणु ॥ ८
विश्वामित्रवसिष्ठौ तावहन्यहनि भारत ।
स्पर्धां तपःकृतां तीव्रां चक्रतुस्तौ तपोधनौ ॥ ९
तत्राप्यधिकसंतापो विश्वामित्रो महामुनिः ।
दृष्ट्वा तेजो वसिष्ठस्य चिन्तामभिजगाम ह ।
तस्य बुद्धिरियं ह्यासीद्धर्मनित्यस्य भारत ॥ १०
इयं सरस्वती तूर्णं मत्समीपं तपोधनम् ।
आनयिष्यति वेगेन वसिष्ठं जपतां वरम् ।
इहागतं द्विजश्रेष्ठं हनिष्यामि न संशयः ॥ ११ C. 9 2369 B. 9 42. 12 K. 9 43 12

र्षेर्, K3 D1 4 गजर्षेर्, D2 5-7 9-11 विप्रर्षेर्; G2 च ऋषेर् (for चैवर्षेर्) —b) D1 2 5 8 वशिष्ठस्य Ś1 भारत B. महामन (for च भारत) —d) T1 सिद्धि- (for -स्पर्धा) T G1 3 -करं (for -कृतं)

4 D3 om. 4 (cf. v. l. 1) —a) B D1 6 8 11 वशिष्ठस्य —b) K4 यत्र राजन्सरस्वती —c) K2 3 D4 पश्चिमे, B Dn D1-2 5-7 9-11 पार्श्वतस्, T2 4 G पृष्ठतस् (for पश्चिमस्) Ś1 K D4 M2-4 तु (for च) T2. 4 G2 [अ]पि (for [आ]सीद्)

5 D3 om. 5 (cf. v. l. 1) —a) D. T2 तत्र, T4 सत्र (for यत्र) T4 स्थानु (for स्थाणुर्) K2 T2 महाराजस् —b) B1 Dn उत्तम, D 5-7 9 10 परम (for सुमहत्) D2 11 ततवान्सुमहातपा — G2 reads 5ab twice. —c) K4 D2 10 T4 G1 3 M तत्रास्य, T3 G2 (second time) तत्तस्य, G2 (first time) तत्राम (for यत्रास्य) T4 कतमद् (for कर्म तद्) —d) G2 प्राह्र वंति (for प्रवदन्ति)

6 D3 om. 6 (cf. v. l. 1) —a) D. तत्र (for यत्र) —c) G1 (orig.) 3 ज्ञापयामास, G1 (sup. lin.) स्थाप° (for स्थाप°) T3 तीरे (for तीर्थं) —d) S (except M3) प्रभु (for प्रभो) D. स्थाणुमत्र महेश्वर

7 D3 om. 7 (cf. v. l. 1) D1 reads 7–8 on marg. —a) B (except B1) T1-2 G1 2 M3 यत्र (for तत्र) Ś1 B (except B2) D (D3 om.) तीर्थे (for सर्वे) K4 B2 4 पुरा (for सुरा) K2 3 स्कधम् — T4 om. 7bc —b) K2 D1 नराधिप, M2-4 जनाधिप (for नरा°) —c) B Dn D2 5 7 8 G1 सैनापत्येन T (T4 om.) G त स्कन्द् (for महता) —d) T3 सुराराति (for रिवि)

8 D3 om. 8 (cf. v. l. 1) D1 reads 8 on marg. —a) K4 B D (except D1, D3 om.) T1. 2 G2 M2-4 सारस्वते (for सरस्वती) —b) S महातपा (for °मुनि:) —c) B2 8 D2. 5 6 11 वशिष्ट Ś1 K1. 4 कल्यामास, K2 D2 2 11 काल°, D4 चल°, T2 ताप° (for चाल°) —d) M1 तपसा वै बलादपि

9 D3 om. 9 (cf. v. l. 1) —a) B3 5 D6 8 11 वशिष्ठौ —c) T1 2 4 G2 3 M तपोन्विता (M1 °तौ), T2 तपोधिकां (for तपःकृतां) D1 तीव्र (sic) —d) T2 G2 चक्राते (for चक्रतुस्) K2 3 वै (for तौ) D1 तपस्विनौ, G3 सुयोधनौ (for तपो°)

10 D3 om. 10 (cf. v. l. 1) —a) T1. 2 तस्य (for तत्र) Ś1 K1-3 B1. 4 Dn D1 [अ]प्यधिक- (for [अ]प्य°) B1 Dn S सतप्तो, D2 सत्तापो (for संतापो) —b) K4 महातपा —c) B5 D1-3 5 6 9. 11 वशिष्ठस्य —d) Dn D5 11 M अधि, D6 अव, D7 9 10 अति (for अभि-) M स (for ह) —e) T G M1. 3 च, M2 4 तु (for हि) —f) D6 धर्मनिष्ठस्य

11 D3 om. 11 (cf. v. l. 1) —a) T2 G2 येयं (for इयं) —b) D1 समीपे, D3 सपीत (sic) (for समीप) D2 8 11 तपोवनात् (for °धनम्) —c) Ś1 K1. 3 आनेष्यति तु, K2 आनिष्यतित्त (sic), G2 आनयिष्यतु (for °ति) —d) D2 3. 6 8 11 वशिष्ठं, S

C 9 2370
B 9 42 13
K 9 43 15

एवं निश्चित्य भगवान्विश्वामित्रो महामुनिः ।
सस्मार सरितां श्रेष्ठां क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १२
सा ध्याता मुनिना तेन व्याकुलत्वं जगाम ह ।
जज्ञे चैनं महावीर्यं महाकोपं च भामिनी ॥ १३
तत एनं वेपमाना विवर्णा प्राञ्जलिस्तदा ।
उपतस्थे मुनिवरं विश्वामित्रं सरस्वती ॥ १४
हतवीरा यथा नारी साभवद्दुःखिता भृशम् ।
ब्रूहि किं करवाणीति प्रोवाच मुनिसत्तमम् ॥ १५
तामुवाच मुनिः क्रुद्धो वसिष्ठं शीघ्रमानय ।
यावदेनं निहन्म्यद्य तच्छ्रुत्वा व्यथिता नदी ॥ १६
साञ्जलिं तु ततः कृत्वा पुण्डरीकनिभेक्षणा ।
विव्यथे सुविरूढेव लता वायुसमीरिता ॥ १७
तथागतां तु तां दृष्ट्वा वेपमानां कृताञ्जलिम् ।
विश्वामित्रोऽब्रवीत्क्रुद्धो वसिष्ठं शीघ्रमानय ॥ १८
ततो भीता सरिच्छ्रेष्ठा चिन्तयामास भारत ।
उभयोः शापयोर्भीता कथमेतद्भविष्यति ॥ १९
साभिगम्य वसिष्ठं तु इममर्थमचोदयत् ।
यदुक्ता सरितां श्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता ॥ २०

जपत (for वसिष्ठ) Ś1 K1 जगता, K3 Dn2 D5-8 11 जयता, D1 तपता (for जपता) —ᶜ) T3 4 G2 [आ]यात, M1 [आ]हूत (for [आ]गत) T1 मुनि (for द्विज) Dn D9 वर (for श्रेष्ठ) G1 3 तमाया(G3 °यां)त नरश्रेष्ठ

12 D8 om 12 (cf v l 1) —ᵃ) T1 2 4 G M मनसा, T3 तपसा (for भगवान्) —ᵇ) Ś1 K1 4 D5 8 11 महानृपि ; K2 3 °तपा (for °मुनि) —ᶜ) T2 ससार Ś1 K1 सरित, K2 3 ता सरित् (for सरितां) —ᵈ) M1 क्रोधात्

13 D8 om 13 (cf v l 1) —ᵃ) Ś1 K1 सा ध्याता, D11 साधिता (for सा ध्याता) —ᶜ) D7 8 9 यज्ञे, D11 ययौ; S गत्वा (for जज्ञे) Ś1 K1 4 चैव; D8 वैन, T1-3 M चैव (for चैन) —ᵈ) K3 D11 भासिनी, B D2 4 9 10 भाविनी (for भामिनी)

14 D8 om 14 (cf v l 1) —ᵃ) K4 D10 एवं (for एन) Ś1 K1-3 कपमाना (for वेप°) S तदा (M1 था)त वेपमानांगी —ᵇ) D2 प्राजलिस्, T2 G1 प्राजली S भृश (for तदा) —ᶜ) D11 उत्तस्थे (submetric) (for उपतस्थे) K4 D3 11 वरमुनिं (for मुनिवर)

15 D8 om 15 (cf v l 1) —ᵇ) Dn1 या (for सा) B1 व्यथिता (for दु खिता) T1 2 M दु खिता साभवद्भृश —ᵈ) D2 8 11 -पुगवं (for सत्तमम्)

16 D8 om 16 (cf v l 1) —ᵃ) D1 T1 2 तत (for मुनि) B3 4 श्रेष्ठो (for क्रुद्धो) —ᵇ) K3 B (except B1) Dn1 D2 3 5 6 11 वशिष्ठं —Ś1 K1-3 M3 om (hapl) 16ᶜ-18ᵈ —ᶜ) G3 अद्य (for अद्य)

17 D8 om. 17 (cf. v. l 1). Ś1 K1-3 M3 om 17 (cf v l 16) B1-4 Dn om 17ᵃᵇ —ᵃ) D1 साजली, D2, 6-7 9 10 G1 प्राञ्जलि (for साञ्जलिं) D2 11 T1 2 4 G1-3 M (M1 om) तत्र T3 तथा (for तत) —ᶜ) D3 सु विरूढेव, D2 सा च रूढेव, T2 मुनिरूढेव —ᵈ) D3 9 11 T1 G वात (for वायु) —For 17ᶜ-19ᵈ, B Dn D1 4-10 subst 254*

18 Ś1 K1-3 M3 om 18 (cf v.l 16) —ᵃ) T3 तथा (for तु तां) —ᵈ) D11 वशिष्ठं

19 ᵃ) K4 T1 2 G3 M4 भीम्या —Ś1 K1-3 G2 om (hapl) 19ᶜ-20ᵈ —ᶜ) T2 विप्रयोर् (for शापयोर्) T1 उभयो शापभीता सा —For 17ᶜ-19ᵈ, B Dn D1 4-10 subst D2 ins lines 5-6 only after 19

254* प्राकम्पत भृशं भीता वायुनेवाहता लता ।
तथारूपां तु तां दृष्ट्वा मुनिराह महानदीम् ।
अविचारं वसिष्ठं त्वमानयस्वान्तिकं मम ।
सा तस्य वचनं श्रुत्वा ज्ञात्वा पापं चिकीर्षितम् ।
वसिष्ठस्य प्रभावं च जानन्त्यप्रतिमं भुवि । [5]

[D3 om up to प्रभावं च (in line 5) (cf v l 1) —(L 1) B3 Dn1 D1 6 हता, D4 भृशं (for [आ]हता) —(L 2) D10 तथागतां (for °रूपां) —(L 3) B2 D 6 वशिष्ठ D3 मनीषिक (by transp) —(L 4) D 6 transp श्रुत्वा and ज्ञात्वा D3 [उ]पाय (for पाप) —(L 5) B2 4 6 D5 वशिष्ठस्य]

20 Ś1 K1-3 G2 om 20 (cf v l 19) —ᵃ) T2 आभि (for साभि) K4 B1 3 Dn D2 3 11 वसि(D2 3 °शि)ष्ठं सं, B3 4 D1 6 7 9 10 वसि(B3 D6 °शि)ष्ठं च, D4 5 8 वसि(D4 °शि)ष्ठस्य (for वसिष्ठं तु) —ᵇ) B2-4 Dn1 D4-7 9 10 T1 G1 इदम् (for इमम्) D1 वाक्यम् (for अर्थम्) D1-3 5 11 अनोदयत्; M अभि-

उभयोः शापयोर्भीता वेपमाना पुनः पुनः ।
चिन्तयित्वा महाशापमृषिवित्रासिता भृशम् ॥ २१
तां कृशां च विवर्णां च दृष्ट्वा चिन्तासमन्विताम् ।
उवाच राजन्धर्मात्मा वसिष्ठो द्विपदां वरः ॥ २२
त्राह्यात्मानं सरिच्छ्रेष्ठे वह मां शीघ्रगामिनी ।
विश्वामित्रः शपेद्धि त्वां मा कृथास्त्वं विचारणाम् ॥ २३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृपाशीलस्य सा सरित् ।
चिन्तयामास कौरव्य किं कृतं सुकृतं भवेत् ॥ २४
तस्याश्चिन्ता समुत्पन्ना वसिष्ठो मय्यतीव हि ।
कृतवान्हि दयां नित्यं तस्य कार्यं हितं मया ॥ २५
अथ कूले स्वके राजञ्जपन्तमृषिसत्तमम् ।
जुह्वानं कौशिकं प्रेक्ष्य सरस्वत्यभ्यचिन्तयत् ॥ २६
इदमन्तरमित्येव ततः सा सरितां वरा ।
कूलापहारमकरोत्स्वेन वेगेन सा सरित् ॥ २७
तेन कूलापहारेण मैत्रावरुणिरौह्यत ।
उह्यमानश्च तुष्टाव तदा राजन्सरस्वतीम् ॥ २८
पितामहस्य सरसः प्रवृत्तासि सरस्वति ।
व्याप्तं चेदं जगत्सर्वं तवैवाम्भोभिरुत्तमैः ॥ २९
त्वमेवाकाशगा देवि मेघेषूत्सृजसे पयः ।
सर्वाश्चापस्त्वमेवेति त्वत्तो वयमधीमहे ॥ ३०   C 9 2318 B 9 42. 31 K. 9 43 31

तयत् (for अचोद°) — c) D3 10 T G (G2 om) उक्त (for उक्ता) D8 सरितश्रेष्ठा (sic)

21 a) K8 शापयोर् — b) D3 11 मुहुर्मुहु (for पुन पुन) — c) T3 तथा, T4 G तदा (for महा) — d) G1. 3 ऋष्योर्, M2 4 हृदा, M3 हृदि (for ऋषि-) K2 3 सती (for भृशम्) D5 ऋषिभिन्ना समभूद्भृश (hypermetric), D8 ऋषिणा विभिना भृश (sic), T1 2 ऋषिभ्यां त्रासिता भृशं, T4 ऋष्योर्वै दु स्विता भृश

22 a) D9 स ता कृशा (for ता कृशा च) B4 तु (for the second च) — d) K3 B3 4 5 D2 3 6 11 वशिष्ठो D7 भगवान् (for द्विपदा) D3 वर S वसिष्ठ. सुमहातपा

23 Before 23, N ins वसिष्ठ उवाच — a) K1 4 B Dn D1. 4 6–10 पाहि (for त्राहि) — b) D3 वहु (for वह) K2 M2 4 मा (for मां) Ś1 K1 4 B5 D5 7–9 -गामिनि — c) K4 D3 M1. 3 4 हि त्वा, D6 त्वा हि (by transp) — d) K3 Dn D3 11 विचारणं

24 b) S (except M3) वै (for सा) — d) B D किं कृत्वा, T G कृत्वा किं, M कृतं किं (by transp)

25 a) G1 तस्या (for तस्याश्) — b) B4 D2 3. 5 6 11 वशिष्ठो Ś1 K1–3 ह (for हि) M1 वसिष्ठो महर्षी मयि — c) G1. 3 ऋषिर् (hypermetric) (for हि) Ś1 K1–3 D2 3 अद्य, K4 मह्य, D11 मेद्य (for नित्य) G2 कृतवान्हितमत्यतं — d) D5 यया (for मया)

26 a) K1 कूलेंवके (sic), D2 6 कूळे (D6 कुले) स्वके — b) D1 तपतम् (for जपन्तम्) — c) T4 जुह्वत M अभिस (for कौशिक) D5 प्रेष्य, T G दृष्ट्वा (for प्रेक्ष्य) — d) K3 4 D2 6–9 11 S (except M1 3) अभि(K3 T3 वि , D7 °प्य , D9 पि)चिंतयत्, D3 अभ्यर्पिचयत्

27 a) Ś1 K1–3 B2 D4 6 7 9 10 [ए]व — c) D2 कूळापहारम्, D3 6 T1 कुलाप°, G1 कूलापमागम् — d) Ś1 K1–3 वै तदा, S भारत (for सा सरित्)

28 a) D2 3 कूलो(D2 °ळा)पहारेण T1. 2 कू(T1 कु)लापहारिणा तेन — b) B2 Dn2 मित्रावरुणिर् Ś1 K1 सौह्यते, K4 S (except M1 4) ऊह्यत (for औ°) — c) D9 T1 M3 4 ऊह्यमान B1 3 4 Dn D1 4–8 10 स, D9 सु-, D11 om. (for च) — d) T3 तथा (for तदा)

29 Before 29, G2 ins वसिष्ठ. — a) D3 शिरस — b) T3 प्रवृद्धा M3 सा (for [अ]सि) B1 4 Dn D1 5 7 11 T G M3 सरस्वती — c) T3 4 चैव, M1 एव (for चेदं) Dn कृत्स्नं (for सर्वं) — d) K3 T3 तथा (for तव) M3 च (for [ए]व) G1 3 पृथिव्याभोभिरु त्तमै (G3 °मे)

30 a) D7 8 आकाशगे T1–3 G1 देवी — b) K2 3 स्वमेव, T2 मखेषु, G2 मेघौवात् (for मेघेषु) B D10 11 G2 सृजसे (D11 °ते), D8 [उ]त्सृजसि (for °से) — c) D6 T3 G2 3 तु (for च) — d) T1. 4 G यथा, M ततो (for त्वत्तो) K2 4 B1–4 Dn D1 4 6–10 T4 मधीमहि, G3 अयामहे, M2 अरीमहे (sic) (for अधी) D5 त्वत्तोस्यमनधीमहि (sic), T2 3 यथावद्वसीमहे (T3 °मिधीयते)

31 a) D2 T3 4 G1. 3 M2–4 तुष्टि ; T1 ऋद्धि ; T2

C 9 2329 B 9 42. 32 K 9 43 32 पुष्टिर्धृतिस्तथा कीर्तिः सिद्धिर्वृद्धिरुमा तथा ।
त्वमेव वाणी स्वाहा त्वं त्वय्यायत्तमिदं जगत् ।
त्वमेव सर्वभूतेषु वससीह चतुर्विधा ॥ ३१
एवं सरस्वती राजन्स्तूयमाना महर्षिणा ।
वेगेनोवाह तं विप्रं विश्वामित्राश्रमं प्रति ।
न्यवेदयत चाभीक्ष्णं विश्वामित्राय तं मुनिम् ॥ ३२
तमानीतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपसमन्वितः ।
अथान्वेषत्प्रहरणं वसिष्ठान्तकरं तदा ॥ ३३
तं तु क्रुद्धमभिप्रेक्ष्य ब्रह्महत्याभयान्नदी ।
अपोवाह वसिष्ठं तु प्राचीं दिशमतन्द्रिता ।
उभयोः कुर्वती वाक्यं वञ्चयित्वा तु गाधिजम् ॥ ३४
ततोऽपवाहितं दृष्ट्वा वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
अब्रवीदथ संक्रुद्धो विश्वामित्रो ह्यमर्षणः ॥ ३५
यस्मान्मा त्वं सरिच्छ्रेष्ठे वञ्चयित्वा पुनर्गता ।
शोणितं वह कल्याणि रक्षोग्रामणिसंमतम् ॥ ३६
ततः सरस्वती शप्ता विश्वामित्रेण धीमता ।

तुष्टि, G2 वृद्धि (for पुष्टिर्) D1 तुष्टिस्, D2 8 11 M ऋद्धिस्, T G पुष्टिस् (for धृतिस्) M3 om (hapl) from स्तथा up to सिद्धि (in 31^b) M1 तदा (for तथा) — ^{b}) Ś1 K1 2 D2 8 7 सिद्धि (for सिद्धिर्) Ś1 K1 2 वृतिर्, K3 धृतिर्, K4 सिद्धिर्, B Dn D1 4 5 7–10 बुद्धिर्, D8 रुद्धिर् (sic), G3 ह्रीर्धीर् (for वृद्धिर्) B5 उषा तथा, T1 2 G2 य(G2 त)था तथा, T3 4 G1 3 M अनुत्तमा (for उमा तथा) D6 धृतिस्तु सिद्धिरुत्तमा — ^{c}) M1 तथा त्वमेव (hypermetric) (for त्वमेव) D8 वेणी (for वाणी) T1 2 M transp स्वाहा and त्व D8 त्वमेव तु सर्वमेव, T3. 4 G2 3 त्वमेव वारुणी स्वाहा — ^{d}) K4 B Dn D1–3 5–7 9 10 तवायत्तम्, D4 एव तद् (submetric), D8 त्वमेव तु, D10 तथायत्तम्, T2 त्वया, T3 M त्वदा° (for त्वय्या°) — ^{e}) G2 लोकेषु (for -भूतेषु) G1 3 त्वमेव सर्वमेवैषु — ^{f}) D5 वसता हि, G1 3 वस(G3 °य)सीव (for °ह)

32 ^{b}) K2 D1–3 स्तूयमाणा (sic) S स्तुता तेन महात्मना (T2 °हर्षिणा) — ^{c}) T3 G1 3 फेनिला (for वेगेन) Ś1 K1 [ए]वाहत, K2 3 [ए]व हृत, G2 चावहद्, M3 [उ]पगत (for [उ]वाह त) D3 सर्वं, D4 पूर्वं, M1 om (for विप्र) T4 फेनलोलहृत विप्र — ^{e}) D1 चामीक्षा (sic), D8 चाक्षीण, T4 वोभीक्ष्ण, G3 सा° (for चा°) D2 8 11 न्यवेदयत्तदाभी(D2 °थाभी, D8 °दा ती)क्ष्ण, M1 न्यवेदयच्च साभीक्ष्ण — ^{f}) M1 वै (for त) K1 विश्वामित्रायुत मुनिं (sic)

33 ^{a}) Ś1 K1 3 उपानीत, K2 उपासीन (for तमानीत) — After 33^b, D2 8. 11 ins

255* अक्षोभयत समुत्तिष्ठद्विश्वामित्रो मुनिं प्रति ।
स गृहीतायुध दृष्ट्वा वसिष्ठान्तकर मुनिम् ।
कौशिक सुमहत्क्रुद्ध कालमृत्युमिवापरम् ।

[(L 1) D8 [ऽ]पि स मुनिं (for मुनिं प्रति) —(L 2) D3 उग्रमायुध (for गृहीता°). MSS वशिष्ठान्त D2 तदा (for मुनिम्) —(L 3) D2 सुमहा D2 काल (for काल)]

— ^{c}) Ś1 K1–3 अन्विवेष, B1 M1 अथान्वैषत्, B3 तथा न्वेषात्, D2 अथान्वेषान्, D3 11 °न्वे(D3 °न्वै)ष्य, D8 °न्वैछत्; T2 °न्वेष (for °न्वेषत्) — ^{d}) K3 corrupt B2 5 D8 6 11 वशिष्ठात D1 T4 करस् (for -कर) K4 D3 तथा, T2 सदा (for तदा)

34 ^{a}) T1 2 च (for तु) D3 अभिप्रेक्ष्य (for °प्रेक्ष्य) — ^{b}) K4 B Dn D1 4–7 9 10 T1 G1 M2–4 ब्रह्मवध्या Ś1 K1–3 निशि, Dn2 तदा (for नदी) T3 ब्रह्महत्या महानदी — ^{c}) G3 अथोवाह (for अपो°) K3 B2 4 D1 3 5 6 11 वशिष्ठ Ś1 K Dn D1. 3 4 8 11 T3 G2 त (for तु) — ^{d}) D1 5 8 प्राची- D11 दिशि (for दिशम्) K3 अमन्त्रिता, B2 Dn आनिंदिता (for अतन्द्रिता) — ^{f}) B D (except Dn) T1 2 4 G2 3 च, G1 [अ]थ (for तु)

35 ^{a}) T1 3 4 G तथा (for ततो) D3 [ऽ]त्याविहीत (sic), T3 [उ]पवाहित (for ऽपवा°) — ^{b}) D2 3 5 6 11 वाशिष्ठम् T3 G1 -सत्तम — ^{c}) K4 B4 5 Dn D4 8 त्वथ, B3 D1 5–7 9 10 T4 दुःख (for अथ) K3 जुह्वान कौशिकं प्रेक्ष्य (sic) (= 26^c), T3 अब्रवीत्क्रोधसयुक्तो — ^{d}) Ś1 K1–3 [ऽ]त्य(K2 °भ्य)मर्षण, K4 त्वम°, S सरस्वतीं (for ह्यमर्षण)

36 ^{a}) K2–4 B Dn D1–4 6–11 T3 G2 3 मा D5 त्व मा (for मा त्व) T1. 2 यस्मात्त्व सरितां श्रेष्ठे, T4 समाजा त्व सरिच्छ्रेष्ठे (sic) — D5 reads 36^c–37^b on marg — ^{c}) M3 रुधिरं (for शोणित) D3. 8 कल्याणी — D6 om 36^d–37^c K3 reads 36^d–37^b on marg — ^{d}) Ś1 K1–3 समित, K4 -सयुत, D2 8 11 संमता, M1 संवृता (for समतम्) T1 2 4

अवहच्छोणितोन्मिश्रं तोयं संवत्सरं तदा ॥ ३७
अथर्षयश्च देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
सरस्वतीं तथा दृष्ट्वा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ ३८
एवं वसिष्ठापवाहो लोके ख्यातो जनाधिप ।
आगच्छच्च पुनर्मार्गं स्वमेव सरितां वरा ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

वैशंपायन उवाच ।
सा शप्ता तेन क्रुद्धेन विश्वामित्रेण धीमता ।
तस्मिंस्तीर्थवरे शुभ्रे शोणितं समुपावहत् ॥ १
अथाजग्मुस्ततो राजन्राक्षसास्तत्र भारत ।
तत्र ते शोणितं सर्वे पिबन्तः सुखमासते ॥ २
तृप्ताश्च सुभृशं तेन सुखिता विगतज्वराः ।
नृत्यन्तश्च हसन्तश्च यथा स्वर्गजितस्तथा ॥ ३
कस्यचित्त्वथ कालस्य ऋषयः सतपोधनाः । C 9 2403 B 9 43 4 K 9 44 4

G राक्षमाना च ममत, T3 राक्षमाना महात्मना

37 D5 om 37^{a b}? (cf v 1 36) K3 D5 read 37^{ab} on marg — ^a) T3 4 G2 3 तथा (for तत) — ^b) K2 corrupt — Ś1 K1-3 om. (hapl) from 37^c up to 9 42 1^b — ^c) M1 समवत् (for अवहत्) T1 G2 3 शोणितैर्मि (G3 त मि)श्र — ^d) D5 तथा (for तदा)

38 Ś1 K1-3 om 38 (cf v 1 37) — ^a) D1 corrupt M ऋषयश्चाप देवाश्च — ^b) B1 2 D1 6-7 8 10 T3 तदा (for तथा) — ^c) D1 T1 G M8 4 तदा (for तथा) — ^d) B दुदुवुर् (for बभूवुर्) D5 बभूवुर्दुःखिता भृशं

39 Ś1 K1-3 om 39 (cf v 1 37) — ^a) B2 4 D1 2 . 6 11 वसिष्ठापवाहो, T G वसिष्ठोपहत (G1 हता, G3 °हता), M वसिष्ठा(M2 4 °ष्ठो)पवाह — ^b) K1 D3 शीघ्र ख्यातो, D- लोके ख्याता, T G शीघ्रख्यातो, M शीघ्र कृत्वा (for लोके ख्यातो) Dn D11 नराधिप —^c) B5 D1 2 11 आगच्छत, Dn D7 10 T1 G1 3 M आगच्छच, G2 आगच्छत (for आगच्छच्च) T1 2 G M ततो, T8 तथा (for पुनर्) T1 आगच्छच्छतशो मार्गं — ^d) M3 तम् (for स्वम्)

Colophon om in Ś1 K1-3 — *Sub parvan* K1 B2 4 D1. 7 9 10 हलधरतीर्थयात्रा, B1 3 Dn T1 2 M2 4 रामतीर्थयात्रा, B5 D2-6 8 11 बलदेवतीर्थयात्रा, M1 तीर्थयात्रा, Cal. Bom ed गदा (Cal ed गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान, Kumbh. ed हृदप्रवेश — *Adhy nam*• T1. 2 M2 4 सरस्वतीशाप — *Adhy no* (figures, words or both) B2 23, B1 G3 43, Dn1 D9 10 13, Dn2 12, D7 11, T G1 2 M 44 — *Śloka no* Dn 40, D7 9 41

42

1 Ś1 K1-3 om 1^{ab} (cf. v 1 9 41 37) — ^a) K4 D2 3 11 शप्ता तेन च (K4 तु) क्रुद्धेन, M1 क्रुद्धेन तेन सशप्ता — ^c) K3 reads from तस्मिं up to शोणितं (in 1^d) on marg D8 अस्मिंस् (for त°) D8. 4 9. 10 तीर्थे (for तीर्थ) D2 11 पुण्ये, T8 4 G शुद्धे (for शुभ्रे) — ^d) T3 समुपाहरत्, G1 M1 दावहत् (for पावहत्)

2 ^a) K3 om, T8 G2 तदा, T4 G3 तथा (for अथ) B1 M2 जग्मुस् (for [आ]जग्मुस्) K4 वेगिता (hypermetric), T8 तथो (for ततो) Ś1 K1 2 D2 3. 11 आजग्मु सर्वतो (D2. 8. 11 ग्मुर्वेगिता) राजन् — ^b) T1 2 M2-4 तत्र ह (for भारत) D5 राक्षसा रुधिराशिन — ^c) D8 ते तत्र (by transp), S (except G2 3) ततस्ते D2 3 6 11 सर्व (for सर्वे) — ^d) K4 सेवंत (for पिबन्त) D5 सुखम् D11 आसत (for °ते) S पिबंत समुपासते

3 ^a) T8 शप्ताश्च (sic) (for तृप्ताश्च) B4 स्व*, G2 लघु (for च सु) — ^b) K4 D5 सुषिता, B4 दुःखिता, Dn1 S (except T8) सुखिनो (for °ता) — ^d) K2 यथा स्वर्गमुपासते, S °र्गगतो (M1 °ता) नर

4 ^a) D2 कालस्य — ^b) G3 सर्षय K1 B Dn

C 9 2403 B 9 43. 4 K 9 44 4

तीर्थयात्रां समाजग्मुः सरस्वत्यां महीपते ॥ ४
तेषु सर्वेषु तीर्थेषु आप्लुत्य मुनिपुंगवाः ।
प्राप्य प्रीतिं परां चापि तपोलुब्धा विशारदाः ।
प्रययुर्हि ततो राजन्येन तीर्थं हि तत्तथा ॥ ५
अथागम्य महाभागास्तत्तीर्थं दारुणं तदा ।
दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्याः शोणितेन परिप्लुतम् ।
पीयमानं च रक्षोभिर्बहुभिर्नृपसत्तम ॥ ६
तान्दृष्ट्वा राक्षसान्राजन्मुनयः संशितव्रताः ।
परित्राणे सरस्वत्याः परं यत्नं प्रचक्रिरे ॥ ७
ते तु सर्वे महाभागाः समागम्य महाव्रताः ।
आहूय सरितां श्रेष्ठामिदं वचनमब्रुवन् ॥ ८
कारणं ब्रूहि कल्याणि किमर्थं ते ह्रदो ह्ययम् ।
एवमाकुलतां यातः श्रुत्वा पास्यामहे वयम् ॥ ९
ततः सा सर्वमाचष्ट यथावृत्तं प्रवेपती ।
दुःखितामथ तां दृष्ट्वा त ऊचुर्वै तपोधनाः ॥ १०
कारणं श्रुतमस्माभिः शापश्चैव श्रुतोऽनघे ।
करिष्यन्ति तु यत्प्राप्तं सर्व एव तपोधनाः ॥ ११
एवमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठामूचुस्तेऽथ परस्परम् ।

D2 3 6 7 9–11 T2 M1 3 सु, D1 4 5 8 M2 4 च, T3 G2 तु (for स) — ^{c}) D5 उपाजग्मु (for समा°) — ^{d}) T2–4 G1 3 ऋषय (T3 ऋषिं त) समुपासते

5 ^{a}) D9 ते तु, G3 एषु (for तेषु) T3 4 चाप्लुत्य (for तीर्थेषु) — ^{b}) Ś1 K1–3 B4 Dn D8 त्वाप्लुत्य, B2 3 5 D4 6 7 9 10 त्वा°, T3 चाजग्मुर्, T4 आजग्मुर्, G1 वाप्लुत्य, G2 चा° (for आ°) — ^{c}) Ś1 K1–3 प्राप्य प्रीतिं, T1 2 M2–4 प्रीतिं प्रा(T1 2 M3 चा)प्य (by transp) — ^{d}) D4 9 ततो (for तपो) T3 4 G विशां पते (for विशारदा) — ^{e}) D1 अथाजग्मुस् (for प्रययुर्हि) — ^{f}) K4 T1 G1 3 M तु तत्, T2 3 G2 ततस्, T4 कृत (for हि तत्) K2–4 T4 G2 M तदा B D येन (D3 6 11 यत्र, D8 येतु [sic]) तीर्थमसृग्वह (D2 °हा)

6 ^{a}) K2 [आ]गत्य, G1 3 [आ]गमन् (for [आ]गम्य) T1–3 G1, 3 महाभाग, T4 °राज (for °भागास्) — ^{b}) M1 त (for तत्) K2 तीर्थे K4 D2 3 11 S प्रभो (for तदा) — B4 D7 om (hapl) 6^{d}–7^{c} — ^{d}) D3 सलिलेन (for शोणितेन) K2 D8 परिप्लुत, D3 °प्लुता; D11 °प्लुता, T2 समुत्थित, T3 G1 3 समाश्रित, G2 सुमिश्रित; M समुक्षित (for परिप्लुतम्) — ^{e}) D2 रक्षसोभिर् (sic) (for च रक्षोभिर्) — ^{f}) D2 11 S राज (for नृप) Ś1 K समागम्य (K2 °त्य) महाव्रता (K1 °रथा) (= 8^{b})

7 B4 D7 om 7^{abc} (cf. v. l. 6) K3 om (hapl) 7^{a}–8^{b} — ^{a}) D2 सर्वान् (for राजन्) — ^{b}) Dn1 D3 8 11 T2 शंसित, D2 5 शासित (for संशित) — T3 4 om (hapl) 7^{c}–8^{b}, D5 reads it on marg — ^{d}) D11 प्रचक्रमे (for °क्रिरे)

8 K3 T3 4 om 8^{ab} (cf. v. l. 7), D5 reads it on marg — ^{ab}) G ता (for ते) M3 transp महाभागा and समागम्य D. महात्मान (for °भागा) D1 8 समागत्य (for °गम्य) — ^{d}) D3 reads from वचन up to तत सा (in 10^{a}) on marg Dn D11 अब्रवीत् (for अब्रुवन्)

9 D3 reads 9 on marg — ^{a}) T3 G1 3 वद्, T4 वत (for ब्रूहि) — ^{b}) G1 corrupt. D8 स (for ते) — ^{c}) D2 आकुलता, T1 3 4 G अप्रा(T3 °प्र)प्ता, T2 आकुलिता (for °लता) K2 T2 G1 याता, D1 जात, T3 याति, M3 यात्वा (for यात) — ^{d}) K3 T3 यास्या महे, K4 ऽयास्या°, B Dn2 D1 T1 2 4 G M1 ष्यास्या°, Dn1 ष्याया°, D2 11 चरस्या°, D3–7 9 10 ज्ञास्या°, M3 [उ]पास्या°, M4 वेत्स्या° (for पास्या°) D8 श्रद्धास्यामहे वयं

10 D3 reads तत सा on marg — ^{a}) D2 3 आचष्टे, D8 आचष्टे (sic), D11 आचक्ष (for °ष्ट) — ^{b}) K2 3 महीपते, T4 प्रवेपिनी (for °पती) D2 वेपमाना सरस्वती — ^{c}) D5 दुःपिताम् G2 ता तथा (for अथ ता) B5 M ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) — ^{d}) K4 B D ऊचुस्ते (D2 °श्च) (by transp), T2 वदोचुर्, G3 तामूचुर् B1 ता, D2 [ए]ते; D3 [ऽ]ति (for वै)

11 K4 om 11^{a}–12^{b} — ^{b}) M3 एवं B5 सरिद्वरे (for श्रुतोऽनघे) T3 4 G1 2 शा(T3 को)पश्चापि तवानघे — ^{c}) T G करिष्यामस् (for °ष्यन्ति) D5 तत् (for यत्) D2 3 9 11 करिष्यामो वयं पूजा (D9 यत्न), M1 तत्करिष्यति यत्प्राप्तं

12 K4 om 12^{ab} (cf. v. l. 11) — ^{b}) D2 11 वै, T4 G1 3 च (for ऽथ) — ^{c}) D3 T1 2 4 G M2–4 विमोक्षयामहे सर्वे, T3 विनिमोक्ष्या°, M1 मोक्षयाम सरि°

विमोचयामहे सर्वे शापादेतां सरस्वतीम् ॥ १२
तेषां तु वचनादेव प्रकृतिस्था सरस्वती ।
प्रसन्नसलिला जज्ञे यथा पूर्वं तथैव हि ।
विमुक्ता च सरिच्छ्रेष्ठा विबभौ सा यथा पुरा ॥ १३
दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्या मुनिभिस्तैस्तथा कृतम् ।
कृताञ्जलीस्ततो राजन्राक्षसाः क्षुधयार्दिताः ।
ऊचुस्तान्वै मुनीन्सर्वान्कृपायुक्तान्पुनः पुनः ॥ १४
वयं हि क्षुधिताश्चैव धर्माद्धीनाश्च शाश्वतात् ।
न च नः कामकारोऽयं यद्वयं पापकारिणः ॥ १५
युष्माकं चाप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्मणा ।
पक्षोऽयं वर्धतेऽस्माकं यतः स्म ब्रह्मराक्षसाः ॥ १६
एवं हि वैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां तथैव च ।
ये ब्राह्मणान्प्रद्विषन्ति ते भवन्तीह राक्षसाः ॥ १७
आचार्यमृत्विजं चैव गुरुं वृद्धजनं तथा । C 9 21 B 9 41 K 9 44

छ्रेष्ठा — [d]) K4 B2 5 D2 8 11 T1.2.4 G M2-4 पुनां, D1 देवीं (for पुरा) — After 12, B D ins

256* ते सर्वे ब्राह्मणा राजंस्तपोभिर्नियमैस्तथा ।
उपवासैश्च विविधैर्यमैः कष्टव्रतैस्तथा ।
आराध्य पशुभर्तारं महादेवं जगत्पतिम् ।
मोक्षयामासुस्तां देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम् ।

[(L. 1) D के (for ते) B. गङ्गा (for ब्राह्मणा) — D reads line two twice — (L 2) D5 (both times) उपवासैस् (for °वासैश्) D2 नियमैर् (for विवि-धैर्) D. धर्मै (for यमैः) D2 8 11 अपि (for तथा) D. (second time) नैष्ठिकैर्ब्रह्मचर्यतः (for the post half) — (L. 4) D2 8 11 ता देवीं मोक्षयामासुः (for the prior half)]

13 K4 S om. (hapl) 13[ab] — [a]) B D (except D2) तेषां तु सा प्रभावेन (B1.3 D. °ण) — K2 om 13[cd] — [c]) T G [अ]भूच्च (for जज्ञे) D2 11 M3 प्रसन्न सलिल जज्ञे — [d]) K4 D2 M.-4 [पु]र्व ह (K4 च), D2 च हि, G2 वह (for [पू]र्व हि) — After 13[d], T G ins

257* एवमुक्त्वा च मुनयो दुःखार्तेना व्यमोचयन् ।

[T1.2 तु, T3 G2 [अ]थ (for च) G1 8 विनोचयन्]

— [c]) K4 D11 निर्मुक्ता (for विमुक्ता) Ś1 K1-3 D2 8 11 सा, M1 [अ]थ (for च) T G मुक्ता च (T3 विमुक्ता, T4 G2 मुक्ता च, G2 मुक्ता तु) सरिता श्रेष्ठा — [f]) Ś1 K1 2 D2 8 11 च, K4 om (for सा) M1 विबभूव यथा पुरा

14 [a]) K2 D3 सरस्वत्या — [b]) G1 मुनिहस्तैस् (for °मिस्तैस्) K4 तथागत, B2 यथाकृत — After 14[b], N ins

258* तानेव शरणं जग्मू राक्षसा क्षुधितास्तथा ।

[D2 तोदेन (for तानेव) Dn क्षुधिता (for क्षुधितास्) Ś1 K1-3 Dn तदा, D11 मृद (for तथा) D2 राक्षसास्ते क्षुधार्दिता (for the post half)]

— [c]) K2-4 D2 11 कृत्वाञ्जलिं (K2 °लीस्, D2 °ळीस्), D1 8 बद्धाञ्जलिं (for कृताञ्जलीस्) D3 S कृताञ्जलिपुटा राजन् (D3 °टास्ते तु) — [d]) B1 D7 9 10 क्षुधितार्दिता, D2 क्षुधितास्तत्र S शिरोभिः प्रणिपत्य च — [ef]) D2 G2 transp मुनीन्सर्वान् and कृपायुक्तान् D5 कवीन (for मुनीन्) T3 राजन् (for सर्वान्) Ś1 K1.2 M3 -युक्ता, M2 -विष्टान् (for युक्तान्) Dn1 om (hapl) the second पुन°

15 Before 15, T G ins राक्षसा — [a]) T8 om वयं K3 D6-8.10 T4 च, T1 2 तु, T3 om. (for हि) Dn क्षुमिताश् D5 वयं सर्वे हि क्षुधिता — [b]) K2 D2 8 11 T3 4 G धर्माद्धीनाश् (D11 °नाश्), K2 हीनाच, Dn1 D7 8 T2 धीनाश्, M2 धीनाश्, M3 धिंनश्च (sic) (for °द्धीनाश्) D11 om च K3 D7 8 11 M2 3 4 (also as in text) शाश्वतान् — [c]) D1 च वै, D2 च तद्, D3 वस्तद् (sic), Cv च न (as in text) — [d]) M1 वयं यद् (by transp) K4 damaged, D1 काम- (for पाप)

16 [a]) D2 M1 तु, M2 वा (for च) Ś1 K D (except Dn) T4 G M1.2 प्रसादेन (for [अ]प्रसा°) — [b]) D2 सुकृतेन (for दुष्कृ°) D5 पूर्वकर्मविपाकत — [c]) K2 पापोयं, K3 यस्क्षय, B D यत्पाप (for पक्षोऽयं) — [d]) B5 तत, D5 येन, T G यथा (for यत) B Dn D1.2.4.6-10 Cv स्मो, D5 स्युं, S स्युर् (for स्म) — After 16, B D (except D2 8 11) read 18[ef]

17 B1 om. (hapl) 17 G1 M1 8 om (hapl) 17[a]-18[d] — [a]) D1 ह (for हि) D8 अय (for वैश्य-) D3 एव हि शूद्रवैश्याना — [c]) K4 प्रद्विषते, D11 प्रविद्विषन्ति (hypermetric), T1-3 विद्विषन्ति (for प्र°)

C 9 2422 B 9 43 22 K 9 44 23 प्राणिनो येऽन्नमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः ।
योषिता चैव पापानां योनिदोषेण वर्धते ॥ १८
तत्कुरुध्वमिहास्माकं कारुण्यं द्विजसत्तमाः ।
शक्ता भवन्तः सर्वेषां लोकानामपि तारणे ॥ १९
तेषां ते मुनयः श्रुत्वा तुष्टुवुस्तां महानदीम् ।
मोक्षार्थं रक्षसां तेषामूचुः प्रयतमानसाः ॥ २०
क्षुतकीटावपन्नं च यच्चोच्छिष्टाशितं भवेत् ।
केशावपन्नमाधूतमारुग्णमपि यद्भवेत् ।
श्वभिः संस्पृष्टमन्नं च भागोऽसौ रक्षसामिह ॥ २१
तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वानेतान्यन्नानि वर्जयेत् ।
राक्षसान्नमसौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते ह्यन्नमीदृशम् ॥ २२
शोधयित्वा ततस्तीर्थमृषयस्ते तपोधनाः ।
मोक्षार्थं राक्षसानां च नदीं तां प्रत्यचोदयन् ॥ २३
महर्षीणां मतं ज्ञात्वा ततः सा सरितां वरा ।

---

18 G1 M1 2 om. 18^abcd (cf v 1 17)　Ś1 K1-3 T4 M3 4 om (hapl) 18^abcd　— ^a) D2 3 5 11 T3 ऋत्विजश्च　T1 3 G2 3 आचार्यानृत्विजश्चैव　— ^b) D1-7 9 11 T2 G3 गुरु, T1 2 गुरून्　D2 3 11 T1 2 G2 वृद्ध जनाम्　— ^c) T1 3 G2 3 येवमन्य(T2 °मस्य)ति पुर पाम्　— ^d) T1 हि (for [इ]ह)　— B D (except D2 3 11) read 18^ef after 16　— ^e) Ś1 K1-3 योषितश् B1-6 Dn D1 4-10 T4 G2 पापेन (for पापाना)　— ^f) Ś1 K1 योनिर् (for योनि)　K4 -दोषाश्च (for दोषेण) T3 वर्तते　B1-6 Dn D1 4-10 योनिदोषकृतेन च　— After 18, S ins

250* पक्षोऽस्माकमृषिश्रेष्ठा यदत्रानन्तर क्षमम् ।

[T3 पक्षे　T3 इति (for ऋपि)　T3 4 क्षय (for क्षमम्)　G2 यदत्रानन्तरम्य (for the post half)]

19 ^a) K4 शमाग्मान (sic) (for इहास्माक)　— ^b) B1 2 4 6 Dn D1 4-10 तारण, B3 T2-4 G1 3 M3 कारण (for कारुण्य)　T4 मुनि (for द्विज)　— ^c) T2 3 G2 M2-4 सर्वेषि, T4 सर्वे हि, G1 3 सर्वे च (for सर्वेषा)　— ^d) T3 अत्र (for अपि)　T3 4 कारणे

20 ^a) S तेभ्य (for तेषा)　B3 D2 4-7 9 10 M2 4 तु, T1 2 अपि, T3 M1 तद्, T4 G तम् (for ते)　B3 D1 2 वचनं, S ऋषय (for मुनय)　Dn तुष्टाश् (for श्रुत्वा)　— ^d) Dn प्रत्यय, T3 G2 मुदित (for प्रयत)　T4 ऊचुरे मुनयस्तदा

21 Before 21, T G ins ऋषय　— ^a) K3 D1 5 G3 क्षतं, K4 B Dn D1 6 10 11 T1 2 G1 3 M1 क्षुतं; D3 श्रुत, D3 सुत, T3 क्षत, T4 क्षुर, Cv (gloss: ऊर्ध्वं निरसनमित्यर्थं) क्षुतं (for क्षुत)　D3 G2 कीटोप (for -कीटाव)　D3 कीटावपन्नमत्र यद्　— ^b) K4 यथा (for यच्च)　K4 B1-3 5 Dn D1-10 S [उ]च्छिष्टाचि (D2 °न्नि, T G °श्रि; M °त्रि)त, D2 °ष्टमिपं, D2 11 [उ]च्छिष्टामिषं (D3 °सं) (for °ष्टाशित)　D2 भवत　B4 य॰च्छिष्टाचितं भवेत्, D1 यच्चोष्ट्रा विष्टव भवेत्　— K4 om (hapl) 21^cd　— ^cd) G2 केशोपपन्नम् K1 आहूतम्, K3 औधूतम् (for आ°)　D2 8 11 अनु ग्णम् (for आरुग्णम्)　M2 चैव (for अपि)　T1-3 G M3 4 चैव यत् (for यद्भवेत्)　T4 lacuna, M1 वारुणीमनु चैव यत् (for 21^d)　B Dn D1 2 (also as in text) 4-10 11 (also as in text) सकेशमवधूत च रुदितोपह(D2 11 °स्त्रोपन, D6 °तापह)त च यत्　— After 21^d, D2 8 11 ins

260* अवधूतमविज्ञातमतिशीतं च यद्भवेत् ।
पतिताश्च सूतिकाश्च पुश्चल्याश्चं च यद्भवेत् ।

[D8 om. (hapl) line 1　— (L 1) D2 अवज्ञातम् (for अति°)　— (L 2) D11 पुश्चल्योत्र]

— D8 om 21^ef　— ^e) T4 G2 3 ससृष्टम्　D8 S तु (for च)　K4 B Dn D1 2 4-7 9-11 पु(B5 प्र)भि संस्(K4 D11 °स्पृ)ष्टमन्न च (K4 तु)　— ^f) K4 D2 8 S भागास्ते (T3 G3 °र्थे) (for भागोऽसौ)　K2 3 इति, D11 T2 G1 इव (for इह)

22 ^a) D5 दृष्ट्वा, G3 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा)　D2 3, 11 तथा, T4 M तदा (for सदा)　G3 विप्र (for विद्वान्)　— ^b) D11 G3 अन्यानि (for अन्नानि)　B Dn D1 3 4 6-10 एतान्यत्नाद्विव(D3 °न्विव, D8 °द्विम)- र्जयेत्, D2 6 एताञ्ज्ञात्वा वि(D9 °न्सर्वान्वि)व°　— ^c) B1, 4 Dn D1 4 8 11 ह्यसौ, D3 यथा, D5 हि सो (sic), G1 सदा (for असौ)　T G2 3 राक्षसान्न स भुंक्ते हि, M1 °सान्नानि सो भुंक्ते (sic), M2-4 °साना हि यो भुक्ते　— ^d) M2-4 स (for यो), D5 अन्नम्, M त्वन्नम् (for ह्यन्नम्).

23 ^a) T4 योधयित्वा (sic)　K2 3 तु तं, T3 4 G M1 तु तत् (for ततस्)　— ^c) S मोक्षार्थं रक्षसां तेषां (= 20^c)　— ^d) K2 3 ता नदीं (by transp), K4 D1 6 नदीनां　Ś1 K1 प्रेक्ष्य चोद(K1 मोच)यन्, K2 3 प्रत्यशोधयन, Dn D1 °नोदयन, T1 2 G M संप्रसादयन्, T3 संप्रदर्शयन्, T4 समपूजयन्

अरुणामानयामास स्वां तनुं पुरुषर्षभ ॥ २४
तस्यां ते राक्षसाः स्नात्वा तनूस्त्यक्त्वा दिवं गताः ।
अरुणाया महाराज ब्रह्महत्यापहा हि सा ॥ २५
एतमर्थमभिज्ञाय देवराजः शतक्रतुः ।
तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा विमुक्तः पाप्मना किल ॥ २६

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं भगवाञ्शक्रो ब्रह्महत्यामवाप्तवान् ।
कथमस्मिंश्च तीर्थे वै आप्लुत्याकल्मषोऽभवत् ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

शृणुष्वैतदुपाख्यानं यथावृत्तं जनेश्वर ।
यथा बिभेद समयं नमुचेर्वासवः पुरा ॥ २८
नमुचिर्वासवाद्भीतः सूर्यरश्मिं समाविशत् ।
तेनेन्द्रः सख्यमकरोत्समयं चेदमब्रवीत् ॥ २९
नार्द्रेण त्वा न शुष्केण न रात्रौ नापि वाहनि ।
वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ सखे सत्येन ते शपे ॥ ३०
एवं स कृत्वा समयं सृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ।
चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन वासवः ॥ ३१
तच्छिरो नमुचेश्छिन्नं पृष्ठतः शक्रमन्वयात् ।
हे मित्रहन्पाप इति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात् ॥ ३२
एवं स शिरसा तेन चोद्यमानः पुनः पुनः । C. 9 2438 B 9 43 29 K 9 44 35

24 ^{a}) T_3 वत्र (for मत) $T_{3\,4}$ $G_{1\,3}$ श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) — ^{c}) $D_{2\,11}$ आरुणाम् ❀ Cv अरुणा गोदावरीसमीपस्थामरुणाख्या नदीम् । ❀ — ^{d}) D. स्व तत्त्वं (for स्वां तनुं) $K_{2\,3}$ S (except G_1) भरतर्षभ

25 ^{a}) $D_{2\,11}$ वै (for ते) T_2 स्नातास् (for स्नात्वा) — ^{b}) K_2 Dn $D_{7\,8}$ तनूं, B_5 $D_{1\,10}$ T_{1-3} तनुं, T_4 तत्र (for तनूस्) $Ś_1$ K_1 गता दिव (by transp) — ^{c}) D_3 महाराजन् — ^{d}) K_3 B Dn $D_{1\,4\,6\,7\,9\,10}$ T_1 G_1 M_{2-4} वध्यापहा (for -हत्या°) K_2 D_5 ब्रह्महत्या महायशा (D_5 विनश्यते), $D_{3\,11}$ त्यापहारिणी, G_2 स्या विहाय च

26 M_1 om. 26^{ab} — ^{a}) K_2 D_5 $T_{1\,3}$ एवम्, B (except B_2) D_1 G_2 एतद्, D_{11} T_2 एनम् (for एतम्) D_1 मतम्, G_2 धर्मम् (for अर्थम्) $D_{2\,3\,11}$ इह ज्ञाय, T G_2 M_{2-4} अ($T_{1\,4}$ G_5 इ)तो ज्ञात्वा (for अभिज्ञाय) $G_{1.3}$ ब्रह्महत्या गतो (G_3 °ता) ज्ञात्वा — ^{b}) $T_{1.2\,4}$ G $M_{2\,4}$ देवदेव° (for °राज) M_3 देवदेवेशतक्रतु (sic) — ^{c}) $K_{2\,4}$ $B_{2\,4\,5}$ Dn_2 $D_{2\,3\,10}$ तीर्थे (for तीर्थ-) $T_{1\,4}$ ज्ञात्वा (for स्नात्वा) M_1 शक्रश्चात्र तथा स्नात्वा — ^{d}) $Ś_1$ K_1 पाप्मन, T_3 स तथा (for पाप्मना) $D_{2\,3\,11}$ विमुक्तिं प्राप्तवान्किल (D_2 ळ) — After 26, B_5 ins an addl. colophon [*Sub-parvan* बलदेवतीर्थयात्रा]

27 ^{b}) K_4 B D (except $D_{2\,3\,11}$) M_{2-4} वध्याम् (for -हत्याम्) G_2 समाप्तवान् — ^{c}) K_4 कस्मिंश्च (for अ°) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ तु; K_2 स्व, $D_{1\,4}$ तु (for च) $T_{1.3}$ वा, $T_{2\,4}$ G M स (for वै) — ^{d}) D_{11} माप्लुतो K_2 [अ]कल्मषो, $D_{5\,11}$ °षो

28 ^{a}) K_2 corrupt. T_4 M_{2-4} [इ]दम्, G_1 [ए]कम् (for [ए]तद्) — ^{b}) $T_{1\,2}$ पुरातन, M_1 नरेश्वर (for जने°) — ^{c}) M_3 विभेद $D_{1\,3}$ समये — ^{d}) K_2 पुन (for पुरा)

29 ^{b}) $K_{2\,3}$ $D_{3\,11}$ T_1 रश्मीन् $Ś_1$ K_1 सूर्यरश्मीनुपाविशत् — ^{c}) D_3 येन (for तेन) T_3 तेनेंद्रमकरोत्सख्ये (sic) — ^{d}) K_2 D_2 $T_{2\,3}$ इमम् (for इदम्) K_4 समये चैवमब्रवीत्

30 ^{a}) $K_{3\,4}$ $D_{2\,11}$ T_4 G M_1 नार्द्रेण त्वा (K_4 च), Dn $D_{1\,4-10}$ न चार्द्रेण, T_2 आर्द्रेण त्वा (for नार्द्रेण त्वा) D_3 च (for न) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{3\,5}$ शुष्केन — ^{b}) D_3 चापि (for नापि) $B_{1.3-5}$ Dn $D_{1\,2\,4-10}$ चाहनि, $G_{1.3}$ M वा दिवा (for वाहनि) K_4 न रात्रौ वा दिवा न च, B_2 $T_{1\,2\,4}$ G_2 न रात्रौ न (T_4 वा) दिवापि वा (B_2 °वा तथा), T_3 रात्रौ वापि दिवापि वा — ^{c}) $D_{2\,3}$ वधिष्यामि न दैत्येंद्र — ^{d}) D_2 शपे, M_4 सखे (for सखे) $D_{2\,3}$ सदा (for शपे) K_2 सख्ये सत्येन सेन ते, D_{11} सखे शपे सत्येन तदा (hypermetric)

31 ^{a}) D_3 $M_{1.2\,4}$ कृत्वा तु (M_1 स), M_3 उक्त्वा तु (for स कृत्वा) Dn एव स समय कृत्वा, G_2 एव स शिरसा तेन (= 33^{a}), Cv एव स कृत्वा समयं (as in text) — ^{b}) $Ś_1$ D_3 T $G_{1.3}$ स्पृष्ट्वा, $K_{1\,2}$ B $D_{2\,4-7\,9.10}$ दृष्ट्वा, D_{11} स्मृत्वा, Cv सृष्ट्वा (as in text) — ^{c}) T_3 स (for [अ]स्य)

32 ^{b}) K_4 B $D_{1-7\,9.10}$ T_1 G_3 $M_{1\,3}$ अन्वियात्, D_2 अन्वगात्, D_3 अन्विय (sic) (for अन्वयात्) — K_2 om. (hapl) 32^{cd} — ^{c}) $B_{3\,4}$ $D_{1\,4-7\,9\,10}$ $G_{1\,3}$ भो; D_3 नो (for हे) K_3 पापवृजे (sic), D_1

C 9 2430 / B 9 43. 39 / K 9 44 38

पितामहाय संतप्त एतमर्थं न्यवेदयत् ॥ ३३
तमब्रवील्लोकगुरुररुणायां यथाविधि ।
इष्ट्वोपस्पृश देवेन्द्र ब्रह्महत्यापहा हि सा ॥ ३४
इत्युक्तः स सरस्वत्याः कुञ्जे वै जनमेजय ।
इष्ट्वा यथावद्बलभिदरुणायामुपास्पृशत् ॥ ३५
स मुक्तः पाप्मना तेन ब्रह्महत्याकृतेन ह ।
जगाम संहृष्टमनास्त्रिदिवं त्रिदशेश्वरः ॥ ३६
शिरस्तच्चापि नमुचेस्तत्रैवाप्लुत्य भारत ।
लोकान्कामदुघान्प्राप्तमक्षयान्राजसत्तम ॥ ३७
तत्राप्युपस्पृश्य बलो महात्मा
दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि ।
अवाप्य धर्मं परमार्यकर्मा

सुपापेति, D8 विपाशेति, D9 यान्पापेति, M8 शक्र इति (for पाप इति) B1 2 M3 भो भो मित्रहन्पापेति, Dn भो मित्रहत पापेति, D2 8 11 क्व यामीति क्व यामीति — ^{d}) K4 T4 ब्रुवाण, M1 वहुश· (for ब्रुवाणं) D4 शत्रुम् (for शक्रम्)

33 ^{a}) G8 स एव (by transp) — ^{b}) Dn D1 5 नोद्यमान — ^{c}) D5 स तदा, D6 सततम्, T2 सप्राप्त (for संतप्त) — ^{d}) T2 4 G1 2 एवम्, T8 इदम् (for एतम्) K4 निवेदयत्, D1 उदैरयत् (for न्यवेद°) D6 अर्थं श्वेतन्निवेदयत्

34 ^{a}) K4 तत्र, D6 ततो (for तम्) — ^{b}) D5 महेंद्राय (for अरुणाया) — ^{c}) B5 इह, M8 गत्वा, M4 स्पृष्ट्वा (for इष्ट्वा) K8 [अ]पस्पृश्य, K4 Dn D2–4 8–11 [उ]पस्पृश्य, D6 T2 [अ]पस्पृश (for [उ]प°) Ś1 K1 देवेश, K4 T2-4 G1 8 राजेंद्र (for देवेन्द्र) — ^{d}) D2 8 M1–4 वध्यापहा Dn D1 4–10 तीर्थे पाप भयापहे — After 34, B D ins

261* एषा पुण्यजला शक्र कृता मुनिभिरेव तु ।
निगूढमस्या गमनमिहासीत्पूर्वमेव तु ।
ततोऽभ्येत्यारुणा देवीं प्लावयामास वारिणा ।
सरस्वत्यारुणायाश्च पुण्योऽयं संगमो महान् ।
इह त्वं यज देवेन्द्र दद दानान्यनेकश । [5]
अत्राप्लुत्य सुघोराच्च पातकाद्विप्रमोक्ष्यसे ।

[(L 1) D8 11 तुल्य- (for पुण्य-) D2 -जळा, D5 7 -जना (for -जला) — B4 om (hapl) line 2 D5 reads lines 3–5 on marg — (L 3) Dn2 देवी, D8 देवा (for देवीं) Dn1 D1–8 11 ततोम्येत्यारुणा देवी (for the prior half) The portion from यामास up to ध्वजा (in 9 43 24^{d}) is lost in D4 on missing folios D8 11 पावयामास (for प्लाव°) — (L 5) D8 जप (for यज) Dn D6 ददद्, D11 ददौ (sic) (for दद) D8 ददाती नान्यनेकश (sic) (for the post half) — (L 6) B2 Dn आप्लुत्यात्र (by transp), D7 9 अवाप्लुत्य D2 8 आप्लुत्य च स घोरद्वै, D11 आप्लुत्य सुघोरान्वै (submetric) (for the prior half) D8 हि (for वि-) D2 पातका त्प्रतिमुच्यमे (for the post half)]

35 D4 missing (cf v l 261*) — ^{a}) T8. 4 G सन् (for स) D2 T G8 M2–4 सरस्वत्या, D6 7 11 G1 M1 °त्या (for °त्याः) — ^{b}) D2 कुडे वै, T1 2 4 G2 M गुह्याया, T8 गुह्यया, G1 गुह्याया, G8 गगायां (for कुञ्जे वै) — For 35^{c}–36^{b}, B5 subst. 262* — ^{c}) D2 वळभिद्, D8 हुलभिद् (sic), M2–4 वलभिद् (for बल°) — ^{d}) Ś1 K1–3 अथास्पृशत्; K4 (sup lin as in text) यथाविधि, Dn2 D6 T G2 8 M2–4 उपस्पृशत्, D2 8 M1 उ(D2 अ)पस्पृशन्

36 D4 missing (cf v l 261*) — ^{a}) B2 पापिना (for पाप्मना) — ^{b}) K4 B1–4 Dn D1 5–7 9 10 G1 M2–4 वध्या (for -हत्या) Ś1 K1 4 (also as in text) B1 4 D6–7 8. 10 च, S तु (for ह) — For 35^{c}–36^{b}, B5 subst

262* ब्रह्मणो वचनाच्छक्रोऽयजद्यज्ञैरनेकश ।
दत्त्वा दानान्यनेकानि स्नात्वा तीर्थे शतक्रतु ।
विपाप्मा विरजा श्रीमान्ब्रह्मवध्यां विधूय स ।

— ^{c}) K2 8 संहृष्टश्च जगामातस् (K8 °श्रु) — ^{d}) K8 Dn D1 6 7 8 11 T8 M1 8 4 त्रिदिवेश्वर

37 D4 missing (cf. v l 261*) — ^{a}) K2 corrupt, K4 T1 2 तत्र, T8. 4 G2 तस्य (for तच्च) G1. 8 शरीरस्यापि नमुचेस् — ^{b}) D8 11 तथा (for तत्र) — ^{cd}) Ś1 K1 कामधुघान्, B2 4 Dn D6 °दुह°, D1 पुण्यकृतान्, D5 कामदुघ, D7–9 M °दुहान् (for °दुघान्) D6 अक्षय्यान् B5 लोकानवाप वै पुण्यान्क्षयान्कर्मभिरर्जितान्

38 D4 missing (cf v l 261*) Before 38, B D (D4 missing) ins वैशपायन उवाच — ^{a}) B5 D2 8 S तदा (for बलो) — ^{b}) B5 transp दत्त्वा च and दानानि T1 2 [अ]पि; M1. 2 4 [अ]थ (for च) T4 विन्नानि (for दानानि) Ś1 K1–8 चतुर्विधानि (for पृथग्वि°). — ^{c}) K4 (also as in text) D1. 2. 5 पर-

जगाम सोमस्य महत्स तीर्थम् ॥ ३८
यत्रायजद्राजसूयेन सोमः
साक्षात्पुरा विधिवत्पार्थिवेन्द्र ।
अत्रिर्धीमान्विप्रमुख्यो बभूव
होता यस्मिन्क्रतुमुख्ये महात्मा ॥ ३९
यस्यान्तेऽभूत्सुमहान्दानवाना
दैतेयाना राक्षसानां च देवैः ।
स संग्रामस्तारकाख्यः सुतीव्रो-
यत्र स्कन्दस्तारकाख्यं जघान ॥ ४०
सेनापत्यं लब्धवान्देवतानां
महासेनो यत्र दैत्यान्तकर्ता ।
साक्षाच्चात्र न्यवसत्कार्त्तिकेयः
सदा कुमारो यत्र स प्लक्षराजः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

जनमेजय उवाच ।
सरस्वत्याः प्रभावोऽयमुक्तस्ते द्विजसत्तम ।
कुमारस्याभिषेकं तु ब्रह्मन्व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
यस्मिन्काले च देशे च यथा च वदतां वर ।

C 9 2451
B 9 44 2
K 9 43 2

मार्य , T3 त्वनिवार्य-, G3 परकार्य (for °मार्य) D3 अत्रापि धर्म परमार्थकामो — d) D11 लोमन्य (sic) (for सो°) B तदा (for महद) K3. 4 B (except B5) Dn D1-2 6-11 T1. 2 G1 2 सु , D- च (for स)

39 D4 missing (cf. v l 261*) — a) D11 तत्र (for यत्र) — b) T3 राक्षसेंद्र (sic), G3 पार्थिवेंद्र D8 साक्षाच्चापराधिप पार्थिवेंद्र (sic) — c) D2 वेद मुख्यो, T G ब्रह्मपुत्रो (for विप्रमुख्यो) — d) T2 होता, G2 कद्दाना (sic) (for होता) M2 त तु (for क्रतु) B2 Dn1 D10 M2 मुख्यो, G2 मध्ये (for मुख्ये)

40 D4 missing (cf v l 261*) — a) D3 तस्य (for यस्य) K4 om भूत् Ś1 K1 2 4 B (except B1) Dn D1 2 6 7 9 10 G3 महद्, K8 D3 T2 -महा- (for महान्) — b) D3 11 दैत्येयाना, D8 यस्यातेभूद् (for दैतेयाना) D3 दानवाना च, T3 4 रक्षसा चैव (for राक्षसाना च) D11 चैंदै , T8 मुख्यै (for देवै) — c) T4 corrupt G1 8 संग्रामो वै (for स संग्रामस्) D11 तारकाख्य T8 G2 सुतीर्यो (for °व्रो) B Dn D1. 6-10 यस्मिन्युद्धं (D8 9 °द्धे) तारकाख्य सुतीव्र (D6 °घोरं) — d) Dn1 स्कधस् K4 B3-6 D2 8. 11 S तारक वै (T2 °क च, T4 °कान्वै) (for तारकाख्यं) T3 [आ]-जघान

41 D4 missing (cf v l 261*) — a) B D2 T1 सैनापत्य — b) S महासेनस्त्वतकर्तासुराणा — c) K4 D2 7 10 चैवं ; B Dn D1 6 8 T8 चापि, D6 सैन्य, D9 चैन, T4 वासं, G2 चैव (for चात्र) G2 न्यविशत्, M1 निवसत् (for न्य°) — d) Ś1 K1-3 D2 8 11 सनत्कुमारो (for सदा कु°) Dn स (Dn2 om) पुष्कराक्ष , T1 2 M ररक्ष राजन्, T3 4 G न क्षत्रकामा (T3 नामा) (*for* स प्लक्षराज)

Colophon D4 missing — *Sub-parvan* Ś1 K1-3 B1 2 T1 2 M2 4 रामतीर्थयात्रा, K4 गदायुद्धे राम तीर्थयात्रा, B4 Dn D2 3 6 8 9 11 बलदेवतीर्थयात्रा, B5 D1 हलधरतीर्थयात्रा, M1 तीर्थयात्रा, Cal. Bom. ed गदा(Cal ed गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान , Kumbh ed ह्रदप्रवेश — *Adhy name* Ś1 K1-3 वसिष्ठान्वापवाह , T1 2 अरुणाप्रशसन, M2 4 शापमोक्ष — *Adhy no* (figures, words or both) B3 28, B4 G3 44, Dn2 13, D7 12, D8. 10 14, T G1 2 M 45 — *Sloka no* Dn 50, D7 9 49

43

1 D4 missing up to ध्वजा (in 24d) (cf. v l 261*) T4 om the ref — a) T8 य (for ऽयम्) — b) Ś1 K1 8 मे, M1 तु (for ते) K2 मुनि , G8 जन (for द्विज) — c) D1 च, G2 मे (for तु) — d) D1 विद्वन् (for ब्रह्मन्) D8 व्याचक्षुम् (sic); T2-4 G2 8 आख्यातुम्, G1 नो ख्या° (for व्याख्या°)

2 D4 missing (cf v l. 1) — a) D2 काळे K4 D5-7 9 10 यस्मिन्देशे च काले च — b) K4 D2 -वद्-

C 9 2451 B 9 44 2 C 9 43 2 यैश्चाभिषिक्तो भगवान्विधिना येन च प्रभुः ॥ २
स्कन्दो यथा च दैत्यानामकरोत्कदनं महत् ।
तथा मे सर्वमाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
कुरुवंशस्य सदृशमिदं कौतूहलं तव ।
हर्षमुत्पादयत्येतद्वचो मे जनमेजय ॥ ४
हन्त ते कथयिष्यामि शृण्वानस्य जनाधिप ।
अभिषेकं कुमारस्य प्रभावं च महात्मनः ॥ ५
तेजो माहेश्वरं स्कन्नमग्नौ प्रपतितं पुरा ।
तत्सर्वभक्षो भगवान्नाशकद्दग्धुमक्षयम् ॥ ६
तेनासीदति तेजस्वी दीप्तिमान्हव्यवाहनः ।
न चैव धारयामास गर्भं तेजोमयं तदा ॥ ७
स गङ्गामभिसंगम्य नियोगाद्ब्रह्मणः प्रभुः ।
गर्भमाहितवान्दिव्यं भास्करोपमतेजसम् ॥ ८
अथ गङ्गापि तं गर्भमसहन्ती विधारणे ।
उत्ससर्ज गिरौ रम्ये हिमवत्यमरार्चिते ॥ ९
स तत्र ववृधे लोकानावृत्य ज्वलनात्मजः ।
ददृशुर्ज्वलनाकारं तं गर्भमथ कृत्तिकाः ॥ १०
शरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमीश्वरम् ।
ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽभिचक्रमुः ॥ ११

दता, D1 वेदविदां (for च वदता) Ś1 K8 वर G1 यथा च ***श्वर —°) D2 बळवान् (for भग°) —d) D11 येन तु, T1-3 G M1 केन च, T4 केनचित् (for येन च) K4 प्रभो।

3 D4 missing (cf v l 1) —c) D8 यथा (for तथा) Ś1 K1-3 तत्, D3 8 11 त्व (for मे) S तथा सर्वं स(T1 2 त्व, M1 म)माचक्ष्व —d) Dn2 D8 कौतुहलं

4 D4 missing (of v l 1) D6 reads the ref on marg (sec m) D6 om 4 —b) K2 3 M1 पर, G3 हित (for इद) T3 महत्, T4 मम, G1 3 हि ते (G3 मे) (for तव) K4 B D (D6 om., D4 missing) कौतू(Dn2 तु)हलमिद तव (D8 वच) —c) T3 उत्पादयन् K4 B (except B5) D (D6 om, D4 missing) T1 2 एव (for एतद्) —d) K4 वचसो, Dn1 *चो मे, T3 अवोच (for वचो मे)

5 D4 missing (of v l 1) —a) T1-3 G अहं तत् (G1 ते), T4 हत तत् (for हन्त ते) —b) K2 शृणुनस्य (sic), T1-3 G M2 4 शृण्वतस्ते, T4 शृणु तत्ते, M1 शुश्रूषा चेज् (for शृण्वानस्य) B5 D5-7 9 10 T4 नराधिप —d) T4 प्रभवं

6 D4 missing (of v l 1) —a) G2 M4 रेतो (for तेजो) T2 3 महेश्वर (T3 °रात्) (for माहेश्वर) Ś1 K1-3 स्कन्दम् (for स्कन्नम्) —b) Ś1 K1 अग्नि, M3 अग्ने (for अग्नौ) B1 S प्रणिहित (for प्रपतित) Dn1 भुवि, T1 2 तदा (for पुरा). —c) D1 भक्ष्यो T G तत्सर्वं भगवानग्निर् —d) T2 4 हर्तुम् (for दग्धुम्) K2 B3 अव्यय T3 मदाक्तो धर्तुमक्षयं, G2 3 नाशक्नोद्धर्तुमक्षम°

7 D4 missing (cf v l 1) —a) K4 [आ]मीन्मंद, D2 °दत, T1 2 G1, 3 सीदति, T4 तेजसि (for [आ]सीदति) T3 न सेहे चातितेजस्वी —b) K4 B3 दीप्तवान् (B2 °मान्), D11 दीप्तिवान् —c) K2 तदैव (hypermetric), K4 D11 M1 2 4 चैतद्, D8 T2 चैव, T1 3 4 G M3 चैन (for चैव) D8 न चैतद्धारयामासुस् —d) B1 D9 तथा (for तदा) K4 D3 11 तोययुक्त (K4 नोपायुंक्त) तदा प्रभु°, T G ब्रह्मणे ड(T1 2 चो-, T4 G2 द्यु)क्तवान्प्रभु, M ब्रह्मायुजत्तथा प्रभु

8 D4 missing (of v l. 1) T1 2 om (hapl) 8ab —a) S (T1 2 om) उप (for अभि) —b) K2 ब्रह्मणा, T4 ब्राह्मण — T3 om. 8cd —c) K1 आर्दितवान्, D8 11 M आधत्त° (for आहित°)

9 D4 missing (of v l 1) —a) K4 तथा (for अथ) G3 तद् (for त) —b) T1 2 G3 च, T4 G2 [अ]त्र (for वि-) T3 न सेवेतेह धारणे —c) Ca cites उत्ससर्ज (as in text) G3 तरौ (for गिरौ) S तस्मिन् (for रम्ये) —d) K4 हिमवत्यमरान्विते, D2 6 11 °त्यपरमार्चिते

10 D4 missing (cf v l 1) —a) D11 विवृते (for ववृधे) —c) D2 ज्वळनाकारं —d) D9 गर्भ ** D11 कार्तिका (for कृत्तिका)

11 D4 missing (cf v l. 1) —a) Ś1 K1-3 T2 शरस्तंभे —b) K3 ममस्वात्मजम् (sic), D2 अनळात्मजम् —c) S सर्वास्ता (by transp) — T3 om (? hapl) 11d–15c —d) K1 B1 2 [ऽ]भि-, K2 D6 T1 2

तासां विदित्वा भावं तं मातॄणां भगवान्प्रभुः ।
प्रस्नुतानां पयः षड्भिर्वदनैरपिबत्तदा ॥ १२
तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः ।
परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्धराः ॥ १३
यत्रोत्सृष्टः स भगवान्गङ्गया गिरिमूर्धनि ।
स शैलः काञ्चनः सर्वः संबभौ कुरुसत्तम ॥ १४
वर्धता चैव गर्भेण पृथिवी तेन रञ्जिता ।
अतश्च सर्वे संवृत्ता गिरयः काञ्चनाकराः ॥ १५

कुमारश्च महावीर्यः कार्त्तिकेय इति स्मृतः ।
गाङ्गेयः पूर्वमभवन्महायोगबलान्वितः ॥ १६
स देवस्तपसा चैव वीर्येण च समन्वितः ।
ववृधेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ॥ १७
स तस्मिन्काञ्चने दिव्ये शरस्तम्बे श्रिया वृतः ।
स्तूयमानस्तदा शेते गन्धर्वैर्मुनिभिस्तथा ॥ १८
तथैनमन्वनृत्यन्त देवकन्याः सहस्रशः ।
दिव्यवादित्रनृत्तज्ञाः स्तुवन्त्यश्चारुदर्शनाः ॥ १९　C 9 2458 B 9 44 19 K 9 45 19

M_3 त्रि (for ऽभि) K_4 D_2 ... T_1 G M -चुक्रुशु, B_1 -चुक्रुशु, D_1 -चक्रतु, D_{11} -चक्रुशु, T_2 चक्रशु (for -चक्रमु) T_4 ममायमिति चुक्रुशु

12 D_4 missing (cf. v l. 1) T_3 om 12 (cf v l 11) —^{a}) K_4 $D_{2\ 3\ 11}$ $T_{1\ 4}$ $G_{2\ 3}$ $M_{1.\ 4}$ भाव तु, B_5 M_3 तु भाव (by transp), G_1 भगवान् —^{c}) D_{n1} प्रस्नुताना, G_2 पटस्तनाना, G_3 प्रास्नुताना, Ca प्रस्नु° (as in text) $G_{1.\ 3}$ स्तन (for पय) —^{d}) T_2 स्माननैर्; M_1 वचनैर् (for वदनैर्)

13 D_4 missing (cf. v l 1) T_3 om 13 (cf v l. 11) —^{a}) K_3 तेपि, D_3 त तु (for त प्र) D_2 समालक्ष्य — G_2 om 13^{c}–15^{d} —^{d}) D_{11} om देव्यो M_1 देव्यो दिव्य वपुश्च ता

14 D_4 missing (cf v l 1) T_3 om 14 (cf v l 11) G_3 om 14 (cf v l 13) —^{a}) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 4}$ तत्र (for यत्र) K_4 [उ]पविष्ट (hypermetric) (for [उ]त्सृष्ट) T_1 G_1 M च गर्भ स, T_4 G_2 च गर्भश्च (for स भगवान्) T_2 यत्रोत्सृष्टस्य गर्भस्य —^{b}) K_3 $D_{1-3\ 8\ 11}$ T_2 गंगाया (D_1 T_2 °या), T_4 गर्भाया (sic) (for गङ्गया) —^{c}) D_3 शैल, G_1 शैल K_4 om, T_4 क्षिप्रम् (for सर्व) —^{d}) $K_{2\ 3}$ प्रचर्मी, T_1 G_2 स वर्मा, T_4 अभवन (for संबभौ) K_{2-4} B_1 Dn कुरु (K_2 °ल)नंदन, S (T_3 G_3 om) मेरुरु(G_3 °स)त्तम

15 D_4 missing (cf. v l 1) T_3 om 15^{abc} (cf. v l. 11) G_3 om 15 (cf v l 13) —^{a}) M_1 वर्धिता, M_3 वर्धता $D_{1.\ 11}$ T (T_3 om) G (G_3 om.) M_3 तेन (for चैव) K_3 गर्त्तेन (sic) (for गर्भेण) —^{b}) $D_{2.\ 3\ 11}$ चानु, T_4 ह्यनु, M_2 चापि (for तेन)^{c} —^{c}) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 3}$ $B_{1.\ 2\ 4}$ ततश्च (for अ) —^{d}) T_3 नियता (for गिरय) T $G_{1\ 2}$ काचनात्मका (T_4 °त्मजा, G_1 °त्मिका), M_1 कनकाकरा

16 D_4 missing (cf v l 1) —^{a}) B Dn $D_{2\ 3\ 8-10}$ सु, D_{11} स, T $G_{1\ 3}$ M तु (for च) G_2 तस्मादेव कुमारस्तु —^{b}) T_3 गांगेय स (for कार्त्तिकेय) — $\acute{S}_1$ K_{1-3} om (hapl) 16^{c}–17^{b} —^{c}) D_{11} गांगेय —^{d}) S (except G_1) -कायो (for योग) D_2 बला न्वित, T_4 G_2 M_3 (also as in text) महाबल — After 16, D_5 reads 31^{ab}

17 D_4 missing (cf. v l 1) $\acute{S}_1$ K_{1-3} om 17^{ab} (cf v l 16) B_1 M_1 om (hapl) 17^{ab} D_5 reads 17^{ab} after 18^{b} —^{a}) The portion of the text from स देवस्त up to साभिषेचनिक (in 9 44 3^{c}) is lost in T_3 on a missing folio $B_{1\ 3}$ Dn $D_{1\ 8-10}$ श(D_5 स)सेन (for स देवस्) K_4 स्व (for चैव) T_4 स देवस्त्वतितेजस्वी —^{b}) T_4 [अ]पि (for च) —^{c}) D_2 T_4 $M_{2\ 4}$ चैव (for ऽतीव) —^{d}) K_2 सोमवत् (for चन्द्र°) D_1 मानस (for दर्शन) D_8 चंद्रलेखोपमानन

18 D_4 missing (cf. v l 1) T_3 missing (cf v l 17) —^{a}) D_7 कस्मिन् (for त°) K_2 देवी (sic) (for दिव्ये) —^{b}) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2}$ B_2 शरस्तमे K_4 Dn $D_{2\ 3.\ 11}$ T_4 $G_{1\ 3}$ [अ]न्वित (for वृत) K_3 शरस्तंबेंद्रियावृत — After 18^{b}, D_5 reads 17^{ab} —^{c}) T_4 स्तूयमानस् $\acute{S}_1$ K_1 $B_{1\ 2}$ Dn $D_{1\ 2\ 6-10}$ सदा, T_2 तथा (for तदा) M_1 राजन् (for शेते) —^{d}) T_2 गंधर्वं (for गन्धर्वैर्) D_5 विबुधैस् (for मुनिभिस्) K_3 $D_{\cdot\ 11}$ $T_{2\ 4}$ $G_{1.\ 3}$ M_3 तदा (for तथा)

19 D_4 missing (cf v l 1) T_3 missing (cf. v l 17) B_3 partly damaged —^{a}) D_1 M_1 अथ (for तथा) K_{2-4} $B_{1\ 5}$ $D_{2\ 8}$ T_4 [ए]वम् K_3 अन्वदृश्यत, K_4 मोदत्यो (sic), B_4 $D_{1\ 5\ 8}$ अनुनृत्यत (D_1 °तो, D_5 °ति, D_8 °त), S (T_3 missing) उप-नृत्यंति (for अन्वनृत्यन्त) —^{b}) D_3 सहस्रधा —^{c})

C 9 2469 B 9 44 20 K 9 45 20

अन्वास्ते च नदी देवं गङ्गा वै सरितां वरा ।
दधार पृथिवी चैनं बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २०
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे बृहस्पतिः ।
वेदश्चैनं चतुर्मूर्तिरुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ २१
धनुर्वेदश्चतुष्पादः शस्त्रग्रामः ससंग्रहः ।
तत्रैनं समुपातिष्ठत्साक्षाद्वाणी च केवला ॥ २२
स ददर्श महावीर्यं देवदेवमुमापतिम् ।
शैलपुत्र्या सहासीनं भूतसंघशतैर्वृतम् ॥ २३
निकाया भूतसंघानां परमाद्भुतदर्शनाः ।
विकृता विकृताकारा विकृताभरणध्वजाः ॥ २४
व्याघ्रसिंहर्क्षवदना बिडालमकराननाः ।
वृषदंशमुखाश्चान्ये गजोष्ट्रवदनास्तथा ॥ २५
उलूकवदनाः केचिद्गृध्रगोमायुदर्शनाः ।
क्रौञ्चपारावतनिभैर्वदनै राङ्कवैरपि ॥ २६

K2 B (B3 damaged) Dn D1 2 5–7 9 10 नृत्यज्ञा , K4 -नृ*ज्ञा , D8 नृत्यत्य (for नृत्तज्ञा) —^{d}) D2 5 T2 4 G स्तुवतश्, D0 स्तवत्यश्

20 D4 missing (of v l 1) T3 missing (of v l 17) B3 damaged D8 corrupt for 20^{ab} —^{a}) K3 D8 तेग (for देव) D1 अनुपोग्निश्च त देव (sic), T1 2 अन्वयुस्ता स्त्रिय सर्वा, T4 G अन्वयुश्चाप्सय सर्वे, M अन्व युस्ताश्च त देव —^{b}) D1 S (T3 missing) च (for वै) D5 गगा चैव सरस्वती —^{c}) D0 चैव —^{d}) Ś1 K1 दधती (for बिभ्रती) D9 नृपम्, M3 चैनम् (for रूपम्)

21 D4 missing (cf v l 1) T3 missing (of v l 17) D6 om 21^{a}–22^{b} B3 damaged —^{a}) D5 यात (for जात) K4 B1 4 5 D (D6 om , D4 missing) T2 तत्र; B2 चैव (for तस्य) —^{b}) M4 चक्रे चात्र (for क्रियाश्चक्रे) —^{c}) D11 G3 देवश् (for वेदश्) D2 8 11 [ए]व (for [ए]न) —^{d}) D2 कृतां जळी

22 D4 missing (of v l 1) T3 missing (of v l 17) D6 om 22^{ab} (of v l 21) —^{a}) K2 धनुर्वेधा चतुष्पादा (sic) —^{b}) Ś1 चास्त्र , K1 शास्त्र , T2 4 M सास्त्र (for शस्त्र) D9 ससंनह —^{d}) K3 D5 T4 [इ]व (for च) D2 केवळा

23 D4 missing (cf v l 1) T3 missing (of v l 17) B3 damaged —^{a}) T4 तद्, M1 स , M2–4 सं (for स) T4 दर्शन (for ददर्श) K2 D1 महादेव, D2 8 11 °वीर्यो, S (T3 missing) °स्मान (for °वीर्यं) —^{b}) D5 प्रभु (for देव) Dn उपागत, G1 M2–4 उमापति (for °तिम्) —^{c}) D2 शैळपुत्र्या K3 4 B1 2 4 D6–7 9 11 समासीनं, S (T3 missing) समागम्य (for सहासीनं) — D8 om 23^{d}–24^{a} —^{d}) K2 om (hapl) from शतैर् up to भूतसंघा (in 24^{a}) B5 गणैर् (for -शतैर्) K3 S (T3 missing) भूतसघै (G2 °खै) समावृतं (T4 G1 3 M °त).

24 D4 missing (cf v l 1) T3 missing (of v l 17) K2 om निकाया भूतसघा; D3 om 24^{a} (for both, of v l 23) B3 damaged —^{a}) G2 निकायो, M2 निकाय, Ca निकाया (as in text) —^{b}) Dn परमाद्भुत-, M2 °मास्मक (for °माद्भुत) — B2 om (hapl) 24^{c}–25^{b} —^{c}) Ś1 K1–3 D2 11 विकृताचारा, Dn °ता रौद्रा (for °ताकारा) —^{d}) K3 ध्वज S (except G1, T3 missing) विकृताम्बर(T4 °ह)-णध्वजा

25 T3 missing (cf v l 17) B2 om 25^{ab} (cf. v l 24) B3 damaged —^{b}) D2 T1 बिडाळ , T4 G3 बिलाळ , M बिलाळ (for बिडाल) D3 reads from नना up to पाराव (in 26^{c}) on marg —^{c}) D4 बक (for वृष) D2 11 चित्र (for दश) T1 2 G M Cv [ए]त्र , T4 [अ]पि (for [अ]न्ये) ❀ Cv वृषदशो वन मार्जार । ❀ —^{d}) K3 गजोष्ठ , D1 S (T3 missing) खरोष्ट्र (for गजोष्ट्र) B1 तत्र तत्र व्यधारयन् (= 27^{d})

26 T3 missing (of v l 17) D8 om (hapl) 26^{a}–27^{b} B3 damaged D3 reads up to पाराव on marg —^{a}) M1 -दर्शना (for -वदना) K2 केपे (sic), K4 D1 चान्ये, D2 चापि (for केचिद्) —^{b}) K2 गृद्ध (for गृध्र) G1 3 गृध्रमायु(G3 °यु)रदर्शना —^{c}) T4 क्रौंचपारावतवदनै , G2 °वाराहवदनै —^{d}) K2 राकथैर्, K4 व्याहुवैर्, Dn शंकवैर्, D1 आकुलैर्, D2 मकरैर्, D7 रांतकैर्, T1 2 G1 3 M2–4 भैरवैर्, Ca राङ्कवैर् (as in text) T4 G2 काकचक्रैश्च भैरवैः, M1 वदनै ककसंनिभै

27 T3 missing (of v l 17) D8 om 27^{ab} (of v l 26) B3 damaged for 27^{ab} —^{a}) M2–4 भाविद् D5 7 9 10 M1 -शल्लक (D5 °लक , M1 °लल-) (for -शल्यक) —^{b}) K3 T1 2 G1 3 M1 4 खरैळ(K3 °ळ)क , B (B3 damaged) Dn D4–7 9 10 M3 अजै

श्वाविच्छल्यककगोधानां खरैडकगवां तथा ।
सदृशानि वपूंष्यन्ये तत्र तत्र व्यधारयन् ॥ २७
केचिच्छैलाम्बुदप्रख्याश्चक्रालातगदायुधाः ।
केचिदञ्जनपुञ्जाभाः केचिच्छ्वेताचलप्रभाः ॥ २८
सप्तमातृगणाश्चैव समाजग्मुर्विशां पते ।
साध्या विश्वेऽथ मरुतो वसवः पितरस्तथा ॥ २९
रुद्रादित्यास्तथा सिद्धा भुजगा दानवाः खगाः ।
ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्सपुत्रः सह विष्णुना ॥ ३०
शक्रस्तथाभ्ययाद्द्रष्टुं कुमारवरमच्युतम् ।
नारदप्रमुखाश्चापि देवगन्धर्वसत्तमाः ॥ ३१
देवर्षयश्च सिद्धाश्च बृहस्पतिपुरोगमाः ।
ऋभवो नाम वरदा देवानामपि देवताः ।
तेऽपि तत्र समाजग्मुर्यामा धामाश्च सर्वशः ॥ ३२
स तु बालोऽपि भगवान्महायोगबलान्वितः ।
अभ्याजगाम देवेशं शूलहस्तं पिनाकिनम् ॥ ३३
तमाव्रजन्तमालक्ष्य शिवस्यासीन्मनोगतम् ।
युगपच्छैलपुत्र्याश्च गङ्गायाः पावकस्य च ॥ ३४
किं नु पूर्वमयं बालो गौरवादभ्युपैष्यति । C 9 2454 B 9 44 35 K 9 45 35

ड(M2 °ळ)क, D1 अजाविक, D2 खड्गक, T4 M3 खरेळक, G2 क्रमेलक (for खरैडक) In Ś1, the portion from गवा up to केचिच्छैलाम्बुद (in 28ᵃ) is written in Devanāgarī S (T3 missing) अपि (for तथा) —ᶜ) Ś1 D 3 11 T4 G1 वपूंष्येते, K2 वपूषाते (sic), D5 चापुन्यन्ये (sic), G3 वपुंष्येते (for वपूंष्यन्ये) —ᵈ) G3 दिव्य (for the second तत्र) D5 न्यधारयन

28 T3 missing (cf v l 17) —ᵃ) B1 M1 शैलायुध, T4 शल्यायुद —ᵇ) B Dn D2-10 T4 चक्रो द्यत, D1 दृग्नोद्यत, T1 ° चक्राकारा (for °लात) D5 -करायुधा, T4 गदायुधे D2 चक्रालातहलायुधा —ᶜ) Dn पुञ्जाभा (for पुञ्जाभा) — K2 transp 28ᵈ and 29ᵃ

29 T3 missing (cf v l 17) K3 transp 28ᵈ and 29ᵃ B3 damaged for 29-32 —ᵃ) K3 S (T3 missing) [अ]पि (for [ए]व) —ᶜᵈ) D2 8 11 T1 1 G च (for ऽथ) T1 2 M transp मरुत and वसव G3 मरुत (for वसव)

30 T3 missing (cf v l 17) B3 damaged —ᵃ) D1 साध्या, T (T3 missing) G M1 2 4 यक्षा, M3 गुह्या (for सिद्धा) —ᵇ) K2 corrupt Dn2 D3. 7-9 T1 G भुजगा K4 तथा (for खगा) D3 सिद्धा भुजगदानवा, M1.2 4 गन्धर्वा किंनरा —ᶜ) G3 स्वय भुर्, Ca °भूर् (as in text) —ᵈ) K4 असुना (sic) (for सपुत्र) D5 सुपुत्रो विष्णुना सह, M1 सप्रास स्वय विष्णुना

31 T3 missing (cf v l 17) B3 damaged —ᵃ) K2 corrupt B4 G1.3 तदा, M1 3 स्वय (for तथा) T4 शक्रोभ्ययाद्द्रष्टुकाम —ᵇ) Ś1 K1 उत्तम B4 D5 अद्भुत (for अच्युतम्) T1 2 M कुमारममरप्रभ (M3 4 °भु), T4 ममितौजस, G °ममितप्रभ —ᶜ) Dn1 T (T3 missing) G M1 [ए]व (for [अ]पि)

32 T3 missing (cf v l 17) B3 damaged D5 reads 32ᶜᵈ on marg —ᶜ) Dn ऋतवो, G3 ऋषभा (for ऋभवो) Ś1 K1-3 धा (K2 3 वै) रुद्रा (for वरदा) B (B3 damaged) Dn D1-10 पितरो (D1 ऋभवो) जगत (B1 °ता) श्रेष्ठा (B5 सिद्धा), T4 ऋषयो नाम च पुरा —ᶠ) K3 यमो धाता, D7 8 यातुधानाश्च, D8 व्योमा धामाश्च, D10 G2 यामा यामाश्च, D11 यामधामाश्च, T1 2 व्योमयाना, G1 G3 यमाया(G3 °मा)श्च, M1 यामास्यामाश्च Ca यामा धामाश्च (as in text) T1 2 G1 सहस्रश

33 T3 missing (cf v l 17) —ᵃ) D2 बालो K4 B (except B3) D (except D2 3 7 11) बलवान् (for भग) —ᵇ) D3 8 11 समन्वित (for बला°) —ᵈ) D2 शूलहस्त

34 T3 missing (cf v l 17) B3 damaged —ᵃ) T4 G1 3 तथा (for तम्) M1 आव्रर्वतम् (for आव्रजन्तम्) K2 T4 G1 3 M2-4 आलोक्य, K3 आलभ्य (for क्ष्य) —ᵇ) G3 मनोहर्त (for गतम्) — K3 om (hapl) 34ᶜ-35ᵈ Dn1 repeats 34ᶜᵈ after 35

35 T3 missing (cf v l 17) K3 om 35 (cf v l 34) —ᵃ) K2 corrupt Ś1 K1 को, K4 B Dn D1-8 7-11 T1 G3 कं (for किं) D3 8 10 T1 तु (for नु) D2 बालो —ᵇ) K4 D1 3 5 6 11 M1 अभ्युपे ष्यति, D2 °पेयुपि, T (T3 missing) G पै(G1 3 पे, G2 °दे)ति च, M2-4 पैति मा (for °पैष्यति) —ᶜ)

C 9 2485 D 9 44 36 K 9 45 35

अपि मामिति सर्वेषां तेषामासीन्मनोगतम् ॥ ३५
तेषामेतमभिप्रायं चतुर्णामुपलक्ष्य सः ।
युगपद्योगमास्थाय ससर्ज विविधास्तनूः ॥ ३६
ततोऽभवच्चतुर्मूर्तिः क्षणेन भगवान्प्रभुः ।
स्कन्दः शाखो विशाखश्च नैगमेषश्च पृष्ठतः ॥ ३७
एवं स कृत्वा ह्यात्मानं चतुर्धा भगवान्प्रभुः ।
यतो रुद्रस्ततः स्कन्दो जगामाद्भुतदर्शनः ॥ ३८
विशाखस्तु ययौ येन देवी गिरिवरात्मजा ।
शाखो ययौ च भगवान्वायुमूर्तिर्विभावसुम् ।
नैगमेषोऽगमद्गङ्गां कुमारः पावकप्रभः ॥ ३९
सर्वे भास्वरदेहास्ते चत्वारः समरूपिणः ।
तान्समभ्ययुरव्यग्रास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४०
हाहाकारो महानासीद्देवदानवरक्षसाम् ।
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४१
ततो रुद्रश्च देवी च पावकश्च पितामहम् ।
गङ्गया सहिताः सर्वे प्रणिपेतुर्जगत्पतिम् ॥ ४२
प्रणिपत्य ततस्ते तु विधिवद्राजपुंगव ।
इदमूचुर्वचो राजन्कार्त्तिकेयप्रियेप्सया ॥ ४३
अस्य बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथेप्सितम् ।
अस्मत्प्रियार्थं देवेश सदृशं दातुमर्हसि ॥ ४४

D9 पिता (for अपि) K2 D8 अपि, B4 एति, D10 याति (for इति) —^{d}) M आसीदेतन् (M8 °न्मम) (for तेषामासीन्) — After 35, Dn1 repeats 34^{cd}

36 T8 missing (cf v l 17) B3 partly damaged —^{a}) D2 3 8 11 T1 2 G M2-4 एवम् (for एतम्) T4 तेषामेव ह्यभिप्रायं —^{b}) K4 अपि (for उप) Ś1 K1-3 D3 M1 लभ्य (for लक्ष्य) D11 च (for स) —^{c}) D8 पुरा यद् (for युगपद्) —^{d}) K3 corrupt D1 तत (for तनू)

37 T8 missing (cf v l 17) B3 partly damaged —^{b}) D2 8 11 क्षणात्स च महामना — Ś1 K1-3 om (hapl) 37^c–38^b, D5 reads it on marg —^{c}) K4 गुह, Dn D4-8 T4 G1 3 M1 3 4 तस्य, M2 तस्या (for स्कन्द°) —^{d}) K4 B (B3 damaged) Dn D1 2 4-11 T1 नैगमेयश्च, D3 °मेशश्च, M2 नैज(*sup lin* °क)मेषश्च (for नैग°) B1 M2 4 पृष्ठज ※ Cv एक प्रागेव विद्यमान कुमार । शाखविशाखनैगमेषाख्य तु रूपत्रयं पश्चाद्गृहीतमेवं चतुर्मूर्तिरिति भाव । ※

38 T8 missing (cf v l 17) Ś1 K1-3 om 38^{ab} (cf v l 37) D5 reads 38^{ab} on marg —^{a}) D8 कृत्वा च (for स कृत्वा) Dn M1 चात्मान, G1 स्वात्मान T (T8 missing) G2 3 M2-4 एव कृत्वा स्वमा (M2-4 स चा)त्मान —^{b}) D2 8 11 S (except M1, T8 missing) कुमारो (for चतुर्धा) —^{c}) B4 D5 ततो, M1 यत्र (for यतो) K3 D8 स्कंधो

39 T8 missing (cf v l 17) B3 partly damaged —^{a}) D11 विशाषश्च (for विशाखस्तु) T1 ततो (for ययौ) T1 2 4 G देवी, M2 यत्र (for येन) —^{b}) T (T8 missing) G ततो गिरिवरात्मजां —^{c}) D- स, M तु (for च) —^{d}) S (except G2, T8 missing) दिव्य- (for वायु) D6 मूर्ति, D9 मूर्वि —^{e}) K2 3 नैगमेशो, B Dn D1-7 9 11 °मेयो, D8 °सध्यो, M1 नैजमेषो (for नैग) D8 दुर्गां (for गङ्गा) Ś1 K1 नै * मेषो * * ङ्गा —^{f}) K2 corrupt K4 B1 5 D2 3 9 T2 पावक, M1 पावकि (for पावक) B D1 7-10 T2 M1 प्रभु (for प्रभ) G1 कुमारा पावकप्रभा

40 T8 missing (cf v l 17) —^{a}) K2 corrupt Ś1 K1 3 B4 D1 6 7 9 10 भासुर, B2 3 D3 4 8 भास्कर (for भास्वर) G3 -रूपास् (for देहास्) M1 च (for ते) —^{b}) G1 सह (for सम-) —^{c}) Ś1 K1 2 अभ्य धावन्, K4 अभ्यधावद् (for समभ्ययुर्) K3 तानभ्य धावदव्यग्रास्, B1 तान्समभ्यर्च्य स्वरव्यग्रास्, D8 तान्समेत्य सुरा व्यग्रास् —^{d}) D2 अद्भुतम्

41 T8 missing (cf v l. 17) —^{b}) G1 2 गधर्व (for दानव). — Ś1 K1 2 om (hapl) 41^c–46^b —^{c}) K3 D1 8 11 तं दृष्ट्वा, D5 दृष्ट्वा तु तन् (hypermetric), S (T8 missing) दृष्ट्वा तन् (T1, 2 G1 M3 तं) (by transp) M3 महताश्चर्यम् —^{d}) D2 8 अद्भुतं S (T8 missing) रोम (for लोम)

42 T8 missing (cf v l 17) Ś1 K1 2 om. 42 (cf v l 41) —^{b}) Dn1 D5 11 G1 M1 पितामह —^{c}) D4 5 7 8 M1 3 गगाया

43 T8 missing (cf. v l 17) Ś1 K1 2 om 43 (cf v l 41) —^{b}) B1 -सत्तम, M8 -पुगव (for °व) —^{c}) T4 तदा (for वचो)

44 T8 missing (cf v l 17) Ś1 K1 2 om 44

ततः स भगवान्धीमान्सर्वलोकपितामहः ।
मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति ॥ ४५
ऐश्वर्याणि हि सर्वाणि देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
भूतयक्षविहंगाना पन्नगानां च सर्वशः ॥ ४६
पूर्वमेवादिदेशासौ निकायेषु महात्मनाम् ।
समर्थं च तमैश्वर्ये महामतिरमन्यत ॥ ४७
ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः ।
सेनापत्यं ददौ तस्मै सर्वभूतेषु भारत ॥ ४८

सर्वदेवनिकायानां ये राजानः परिश्रुताः ।
तान्सर्वान्व्यादिदेशास्मै सर्वभूतपितामहः ॥ ४९
ततः कुमारमादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।
अभिषेकार्थमाजग्मुः शैलेन्द्रं सहितास्ततः ॥ ५०
पुण्यां हैमवतीं देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम् ।
समन्तपञ्चके या वै त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ५१
तत्र तीरे सरस्वत्याः पुण्ये सर्वगुणान्विते ।
निषेदुर्देवगन्धर्वाः सर्वे संपूर्णमानसाः ॥ ५२ C 9 2502 B 9 44 53 K. 9 43 53

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

(cf v l 41) —^{a}) D2 वाळन्य Dn D4 5 8 11 M1 3 नाराना —^{c}) K2 प्रियार्थी

45 T3 missing (cf v l 17) Ś1 K1 2 om 45 (cf v l 41) —^{a}) T1 2 M1–4 प्रीत, T4 G देव (for धीमान्) —^{d}) ⁜ C3 किमाधिपत्यम् । ⁜

46 T3 missing (cf v l 17) Ś1 K1 2 om 46^{ab} (cf v l 41) —^{a}) K3 G2 [इ]ह, B D–7 9 11 T2 M7 च (for हि) T4 ऐश्वर्याणि महन्ताणि —^{b}) S (T3 missing) दानव (for न्धर्व) —^{c}) K3 corrup D2 3 11 S (T3 missing) पिशाचाना (for विहगाना)

47 T3 missing (cf v l 17) —^{a}) K3 T1 2 G1.2 दिदेश (for [आ]दिदेश) K3 [आ]दौ (for [अ]सौ) —^{b}) K2 निकाये सुमहात्मना, G1 3 कौरवेय महात्मन —^{c}) K3 त मैन्येन (sic), K3 Dn D5 G3 तमै(K2 त्रै, Dn °थै)श्वर्यं, T4 G1 2 °श्वयान (for °श्वर्ये) K4 समर्थतमैश्वर्यं, D2 3 11 समयमेतमैश्वर्यं, T1 2 M1–4 सामर्थ्यं च तथै(M3 दै)श्वर्यं —^{d}) G1.3 मुनिर् (for मतिर्)

48 T3 missing (cf v l 17) —^{a}) K2 स ध्यात्वा, D2 T2 संध्यात्वा, D11 ध्यात्वा स (by transp) M1 स मुहूर्तं ततो ध्यात्वा —^{b}) D3 8.11 G3 श्रेयसे (for सि) G3 स्थित, M3 स्थिता (sic) —M3 om (hapl) 48^{c}–49^{b} —^{c}) B D 10 सैनापत्य K4 तस्मिन् (for तस्मै) —^{d}) D1 भूतेन, T4 देवेषु (for °भूतेषु)

49 T3 missing (cf v l 17) M3 om 49^{ab} (cf v l 48) Ś1 K1–3 om 49 —^{a}) T (T3 missing) G देव (for सर्व) —^{b}) D3 राजान, T1 2 च राजन् (for राजान) T4 G1.3 येन राजन्परिश्रुता, G2 येन रामे वशीकृता — D3 repeats 49^{c}–50^{b} after 51 —^{c}) G1 om सर्वान् D2 11 G1 3 आदिदेश (for व्या°)

50 For the repetition in D3, cf v l 49 T3 missing (cf v l 17) K4 om 50^{ab} —^{d}) K4 Dn1 D2 5 8 6 शैलेन्द्र, D3 11 M2 द्रात्, G1 द्रे K2 B D1 S (T3 missing) तदा (M2 °था) (for तत)

51 T3 missing (cf v l 17) —^{a}) K3 पुण्या K2 D4 हो(D1 है)मवती K3 D4 देवी (for देवीं) — K2 om. 51^{bc} —^{b}) K3 सरस्वती —^{c}) D1 2 5 6 G1 3 स्यमंत, T2 शमत (for समन्त-) Ś1 K1 या —^{d}) T1 2 पितृ (for त्रिषु) K1 2 विश्रुता, K4 ते, D2 °त, Dn D11 M1 3 °ता (for °ता) — After 51, D3 repeats 49^{c}–50^{b}

52 T3 missing (cf v l 17) D3 om 52^{ab} —^{b}) B3 गुणान्विता —^{d}) K4 सर्वेषा (for सर्वे स-)

Colophon T3 missing —*Sub-parvan* K2 4 M2 4 रामतीर्थयात्रा, B1 3–5 D1.4 6–8 10 बलदेवतीर्थयात्रा, B2 Dn हलधरतीर्थयात्रा, D11 M1 तीर्थयात्रा, Cal Bom ed गदा(Cal. ed गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान, Kumbh. ed ह्रदप्रवेश —*Adhy name* Ś1 K1 कुमारसंभव, B1–4 Dn3 D1 7 10 T1 2 4 G कुमाराभिषेक, M2 4 कुमाराभिषेके देवगणसमागम,

४४

C 9 2503 B 9 45 1 K 9 46 1

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽभिषेकसंभारान्सर्वान्संभृत्य शास्त्रतः ।
बृहस्पतिः समिद्धेऽग्नौ जुहावाज्यं यथाविधि ॥ १
ततो हिमवता दत्ते मणिप्रवरशोभिते ।
दिव्यरत्नाचिते दिव्ये निषण्णः परमासने ॥ २
सर्वमङ्गलसंभारैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
आभिषेचनिकं द्रव्यं गृहीत्वा देवतागणाः ॥ ३
इन्द्राविष्णू महावीर्यौ सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
धाता चैव विधाता च तथा चैवानिलानलौ ॥ ४
पूष्णा भगेनार्यम्णा च अंशेन च विवस्वता ।
रुद्रश्च सहितो धीमान्मित्रेण वरुणेन च ॥ ५
रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां च वृतः प्रभुः ।
विश्वेदेवैर्मरुद्भिश्च साध्यैश्च पितृभिः सह ॥ ६
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यक्षराक्षसपन्नगैः ।
देवर्षिभिरसंख्येयैस्तथा ब्रह्मर्षिभिर्वरैः ॥ ७
वैखानसैर्वालखिल्यैर्वाय्वाहारैर्मरीचिपैः ।

Bom ed कुमाराभिषेकोपक्रम — *Adhy no* (figures, words or both) B2 Dn1 D9 10 15, B4 G3 45, Dn2 14, D7 (*sec m*) 13, T1 2 4 G1 2 M 46 — *Śloka no* Dn D7 9 53

44

1 T3 missing up to आभिषेचनिक (in 3^c) (cf. v l 9 43 17) T4 om the ref — a) T1 तदा, T2 G1 3 तथा (for ततो) T4 तेभिषेचनसभारान्, G2 अभिषकस्य सं° — b) T2 G1 3 शाश्वत (for शास्त्रत) D11 सस्मृत्य शास्त्रतस्तथा — d) K4 B1 3 4 D1 3–7 9 10 जुहावाग्निं (K4 °स्य, D1 6 °थ), B2 हुत्वा चाग्निं, T4 जुह्वतीव (for जुहावाज्य)

2 T3 missing (cf. v l 1) M2 reads 2 and 3 transposed after 17 — a) Dn हैमवता, D5 हिमवतो — b) K2 -शोधिते (for शोभिते) — T4 om 2^{cd} — c) B5 D2 3 6 11 T1 2 G1 3 रत्नचि(T1 2 °यु)ते; D1 -मुक्ताचिते, D4 8 M3 रत्नान्विते (for °चिते) K2–4 B D G1 2 M1 4 पुण्ये, M2 3 शुभ्रे (for दिव्ये) — d) K3, 4 B D4–7 9 10 T1 G1 3 M1 निषण्णं

3 For the sequence in M2, cf v l 2 T3 missing up to आभिषेचनिक (cf v l 1) — a) B2 सर्वैर् K4 D2 T1 2 4 G1 2 मगळ M1 सभृतै सर्वं समारैर् — b) D5 तथा (for विधि-) D2 11 T4 M1 4 पुरस्कृते (T4 °ते) (for °तम्) — Ś1 K1 2 om. 3^c–4^b — c) Dn1 D1–3 5 11 T2 M3 अभिषेचनि(D3 5 11 °न)क (for आभि°) K4 D11 दिव्य (for द्रव्य) — d) D1 -गण M1 गृहीत्वा त्रिदशा प्रभो

4 Ś1 K1 2 om 4^{ab} (cf v l 3) — a) K3 इन्द्रो विष्णुर्, B Dn D1 4 7 8 T1 3 G2 इंद्रविष्णू, D5 इन्द्र विष्णौ (sic) B3 4 महात्मानौ, M3 °र्यम्णा (for °वीर्यौ) — M3 om (hapl) 4^b–5^a — b) Dn D3 8 सूर्यचंद्रमसौ S (M3 om) तथा (T2 °दा) चन्द्रदिवाकरौ — c) G2 तथा धाता (for धाता चैव) D11 धाता विधाता च तथा — d) S (except T4, M3 om) तथो(T2 M1 °तो)भाव् (for तथा चैव) Dn D9 G1 3 M1 [अ]न(D9 G3 °नि)लानिलौ, D2 [अ]निळानळौ

5 M3 om 5^a (cf v l 4) T G M1 2 4 transp 5^{ab} and 5^{cd} — a) D3 पूर्णा (for पूष्णा) K1 D3 भागेन (for भ°) K2 [अ]र्यम्ना च, B5 D1–3 11 T1 3 4 G M1 2 4 चार्यम्णा (by transp), D4 [अ]र्यमणा, T2 चार्येण — b) T2 G3 चांशेन, T3 नित्येन, G2 [आ]दित्येन, M तथैव (for अंशेन) K4 अशोने*वि***, T4 शशाकेन विवस्वता — M3 om 5^{cd} — c) K2 3 रुद्रेण, D3 रुद्रस्य, D8 इन्द्रश्च (for रुद्रश्च) D3 सहिता

6 a) Ś1 K1–3 सर्वैर्, D1 रुद्रो (for रुद्रैर्) — b) K2 अश्विना (sic) (for °भ्यां) K3 4 घृत°, G1 3 [आ]वृत, M3 वृष (for वृत) — c) Ś1 K2 D2, 11 T4 विश्वैर्देवैर्, M3 विश्वदेवैर् (for विश्वे°) — d) K2 corrupt T2 M सर्वैश् (for साध्यैश्) D8 वसुभि (for पितृभि). K4 तदा (for सह)

7 T3 4 om (hapl) 7^b–8^c — b) B5 -किंनरै°, D5 सत्तमै (for पन्नगै) G2 ऋषिभिश्च महात्मभि — M1 om 7^c–8^d — c) K2 असख्येयैस्; B3 D5–7 9 10 G2 °ख्यातैस् (for °ख्येयैस्) — d) Ś1 K1–3 D2 3 11 परै; K4 च तै°; B4 वधै°; D5 7 10 तथा; T2

भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च यतिभिश्च महात्मभिः ।
सर्वैर्विद्याधरैः पुण्यैर्योगसिद्धैस्तथा वृतः ॥ ८
पितामहः पुलस्त्यश्च पुलहश्च महातपाः ।
अङ्गिराः कश्यपोऽत्रिश्च मरीचिर्भृगुरेव च ॥ ९
क्रतुर्हरः प्रचेताश्च मनुर्दक्षस्तथैव च ।
ऋतवश्च ग्रहाश्चैव ज्योतींषि च विशां पते ॥ १०
मूर्तिमत्यश्च सरितो वेदाश्चैव सनातनाः ।
समुद्राश्च ह्रदाश्चैव तीर्थानि विविधानि च ।
पृथिवी द्यौर्दिशश्चैव पादपाश्च जनाधिप ॥ ११
अदितिर्देवमाता च ह्रीः श्रीः स्वाहा सरस्वती ।
उमा शची सिनीवाली तथा चानुमतिः कुहूः ।
राका च धिषणा चैव पत्न्यश्चान्या दिवौकसाम् ॥ १२
हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्चानेकशृङ्गवान् ।
ऐरावतः सानुचरः कलाः काष्ठास्तथैव च ।
मासार्धमासा ऋतवस्तथा रात्र्यहनी नृप ॥ १३
उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो नागराजश्च वामनः ।
अरुणो गरुडश्चैव वृक्षाश्चौषधिभिः सह ॥ १४
धर्मश्च भगवान्देवः समाजग्मुर्हि संगताः ।
कालो यमश्च मृत्युश्च यमस्यानुचराश्च ये ॥ १५
बहुलत्वाच्च नोक्ता ये विविधा देवतागणाः । C 9 2520 B 9 45 15 K 9 46 18

नरै (for वरै)

8 T2 4 om 8^{abc}, M1 om. 8^{abcd} (for both, cf. v l 7) D11 om 8^{abcd} — a) K2 वैशाम्नासैर् (sic), D5 वैपानसैर्, D8 वैश्वानरैर् (for वैखानसैर्) Ś1 K1 Dn1 M (M1 om.) वाल (Dn1 वालि) खिल्यैर् (for वाल) — b) K2 वायुहारैर्, D8 चर्वा° (for वाय्वा°) Dn2 मरीचिपै, D7 °चयै, D6 °चिपै (for चिपै) — c) T2 पितृभिश् (for भृगु°) — d) T1 ऋषिभिश् (for यति°) Ś1 K1 2 च महर्षिभि, D1 च यतात्मभि, D2 8 ब्रह्मवादिभि (for च महात्मभि) — e) K4 D1. 4 6–10 T1 4 G सर्पैर्, B सुरैर्, T2 मत्रै (for सर्वैर्) T3 4 G1. 3 सिद्धैर् (for पुण्यैर्) — f) Ś1 K1 Dn1 D5 योगि (for योग-) T1. 2 च स (for तथा) K4 गत, B1 वृत T3 4 G1. 3 योगिभिश्च समावृत

9 b) K2 पुलचश्च, D1 om (for पुलहश्च) — c) D4 S (except T2 3) काश्यपो D2 3 11 [ऽ]थात्रि, M1 [ऽ]त्रि च

10 a) D4 8 S (except T4) हरि (for हर) D2 3. 11 प्रचेता — b) K2 D11 मनु-, K4 महर् (sic) D4 सेनुर् (sic), G2 वसुर् (for मनुर्) K2 दक्षैस् M2–4 प्रजापति (for तथैव च) — c) D11 गृहाश् (for ग्रहाश्) — d) T3 ज्योतिषा (for ज्योतींषि)

11 a) K2 मूर्तिमत्या, D10 °मत्यश् (for °मत्यश्) — b) D11 देवाश्, T1. 4 नगाश्, T2 G M नागाश् (for वेदाश्) T3 नागाश्च पतगास्तथा — d) D1 तीर्थाणि — e) M2 दिवश् (for दिशश्) B4 चापि, D3 11 सर्वा (for चैव) — f) G2 विदिशश् (for पादपाश्)

12 a) T2 अदितेर् (for °तिर्) D5 देवमाताश् — b) G1 transp ह्री and श्री K2 3 च (for श्री) Ś1 K1 देवी (for स्वाहा) — c) K2 om from उमा up to चानुमति (in 12^{d}) T1 2 उषा (for उमा) T4 शशी (for शची) B4 D2 5 शिनीवाली, D3 6 शर्नी°, D11 निशि, T2 सती, M सिनीबाली (for °वाली) — d) K4 B Dn2 D1–3 6–8 10 11 T3 [ए]व (for च) T4 M [अ]नुमती D3 कुहु (for कुहू) — e) M2 स (for च) B4 D2 5 11 घृ (B4 वृ) षणा, Dn भूषणा, D3 घृषणा (for धिषणा) D1 नराश्च ऋषयश्चैव — f) Dn1 D11 पत्न्याश्, T3 पत्यश् (for पत्न्यश्) K2 om श्चान्या

13 b) K4 D2 [अ]प्येक (for [अ]नेक) — c) K1 corrupt. B4 सानुवत, D11 चरण (hypermetric) (for °चर) — d) K1 काला, K2 Dn D3 11 M2 कला-, D2 T2 3 कळा (for कला) D1 कनकाद्रि स्तथैव च — e) Dn D1 3 11 T3 मास (for -मासा) D1 वाराश्च (for ऋतवस्)

14 a) D9 हय श्रेष्ठो — b) K2 राग (for नाग) B Dn D1 4–7 9 T2 G2 वासुकि, D2 3 11 वीर्यवान् (for वामन) K4 नागराजो हि संगत — K4 om (hapl) 14^{c}–15^{b} — d) D11 चौपधिस् (submetric), T2 मोप धिभि (for चौप°) D2 3 11 तथा (for सह)

15 K4 om 15^{ab} (cf v l 14) — a) M4 धर्म (for धर्मश्) K2 D8 देव, D1 एव, T3 4 सर्वे, G2 देवा (for °व) — b) Ś1 K1 3 सुसंगता, K2 समा° (sic) (for हि स°) — c) D2 काळो G2 [ऽ]प (for the first च)

C 9 2520 B 9 45 16 K 9 46 18 ते कुमाराभिषेकार्थं समाजग्मुस्ततस्ततः ॥ १६
जगृहुस्ते तदा राजन्सर्व एव दिवौकसः ।
आभिषेचनिकं भाण्डं मङ्गलानि च सर्वशः ॥ १७
दिव्यसंभारसंयुक्तैः कलशैः काञ्चनैर्नृप ।
सरस्वतीभिः पुण्याभिर्दिव्यतोयाभिरेव तु ॥ १८
अभ्यषिञ्चन्कुमारं वै संप्रहृष्टा दिवौकसः ।
सेनापतिं महात्मानमसुराणां भयावहम् ॥ १९
पुरा यथा महाराज वरुणं वै जलेश्वरम् ।
तथाभ्यषिञ्चद्भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
कश्यपश्च महातेजा ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ २०
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो बलिनो वातरंहसः ।
कामवीर्यधरान्सिद्धान्महापारिषदान्प्रभुः ॥ २१
नन्दिषेणं लोहिताक्षं घण्टाकर्णं च संमतम् ।
चतुर्थमस्यानुचरं ख्यातं कुमुदमालिनम् ॥ २२
ततः स्थाणुं महावेगं महापारिषदं क्रतुम् ।
मायाशतधरं कामं कामवीर्यबलान्वितम् ।

---

16 a) Dn2 M3 बहुत्वाच्चैव, D2 T2 3 G2 बहुळत्वाच्च Ś1 K1 2 4 D2 8 नोक्ता हि (D2 8 वै), D11 S ये नोक्ता (by transp) D1 बहुलत्वाच्चैव चोक्ता ये (hypermetric) — b) D11 वै विविधा (hypermetric), M3 om (for विविधा) D3 गुणा (for गणा) — d) Dn1 **स्तत, T4 समतत (for ततस्तत)

17 a) K2 corrupt. — B4 T4 om (hapl) 17^{c}–19^{b} — c) K2 आभिषेचनक, Dn1 D3 5 6 8 9 11 अभिषेच निक — d) D5 मदलानि, T2 3 G2 मगळानि (for मङ्गलानि) T3 सर्वत (for °श) — After 17, M2 reads 2 and 3 transposed

18 B4 T4 om 18 (cf v l 17) G1 3 om 18^{a}–19^{b} — a) K3 संयुक्त D3 दिव्य समाससयुक्तै (sic) — b) G2 transp कलशै and काञ्चनै B3 कलसै, M3 कुशलै (for कलशै) — c) K2 corrupt. T3 G2 M सारस्वतीभि D6 दिव्याभि (for पुण्याभिर्) T1 2 सरिद्भि पुण्यगंधाभिर् — d) K2 D6 पुण्य (for दिव्य) K2 4 B1–3 Dn D1 च (for तु) S (T4 G1 3 om) अद्भिस्ताभिरलंकृत

19 B4 T4 om 19^{ab} (cf v l 17) G1 3 om 19^{ab} (cf. v l 18) — a) K2 corrupt. K3 Dn1 D4 M3 अभ्यपिंचत्, D6 अभ्यापिंचन्, D5 9 T1 अभिपिंचन्, T3 अभिपिच्य (for अभ्यपिञ्चन्) — b) Dn सप्रहृष्ट-, S (T4 G1 3 om.) हृष्ट(T3 G2 °ष्ठ)रूपा (for सप्रहृष्टा) — c) K1 D11 सेनापत्य, S (except T1) °पत्ये (for °पतिं) G3 महावीर्यम् — d) K3 B D भयकर (for भयावहम्) T1 4 सुराणामभयावह

20 a) T3 यत्र (for यथा) — b) D2 जळेश्वर, T3 जने° (for जले) — c) Dn ह्यपिं(Dn2 °सिं)चद्, D3 [अ]भ्यपिंचन्, D6 9 [अ]भिपिंचद् (for [अ]भ्य°) — K3 om 20^{d}–21^{c} — d) K4 B4 D4–7, 9 10 सर्वे; G3 M4 ब्रह्म- (for ब्रह्मा) — e) B2 D1 S (except T2 3) काश्यपश् T4 महाराज (for °तेजा) — f) D5–7 9 10 लोक, D3 चानु (for ना°) D4 -कीर्तिण — After 20, M2 reads 25 and 26 transposed

21 K2 om 21^{abc} (cf v l 20) — a) K4 ततो (for तस्मै) D2 तत्र (for प्रीतो) Ś1 K1 3 तस्मै ब्रह्मादय प्रीता — c) G3 क्रम- (for काम) Ś1 K1 रूप- (for -वीर्य-) K4 -चरान्, D2 -बळान्, D3 11 बलान् (for धरान्) K4 *ष्टान्, D2 3 11 G3 सर्वान्, T3 नित्य (for सिद्धान्) — d) D5 महान्, T1–3 G1 3 तथा, T4 तदा (for महा-) D11 -पार्षदान् (submetric), M3 परिष° (for पारिष°) K3 प्रभो, D2 नृप (for प्रभु) K2 महान्प्राणिपदा प्रभो (sic), M1 नववर्षपदा न्प्रभु

22 a) K3 B D (except D2 3 11) नदिसे(B2 5 D1 °षे, B4 °शे)न, K4 नंदसेनं, T1 नदिर्गण, T2 °शेषं, M2 °षेकं (sic) (for °षेण) — b) K3 D3 घटकर्णं, D4 घठाकर्णं, D3 घटाकेतु K2 om च — c) K4 B5 S चा(T3 वा)पि, D2 3 11 चास्य (for अस्य) D11 [अ]नुचरण (hypermetric), S [अ]तियल(T3 °ला) — d) D3 स्थाने (for ख्यात) T3 4 G1 3 कुपित (for कुमुद) D2 माळिनं, D5 6 -मानिन Ś1 K1–3 ख्यात कुसुममालिन°, G2 पचमं केतुमालिन

23 a) K4 S (except T1 4) तथा, B3 तत्र (for तत) K2 4 B D M3 स्थाणुर् (for °णु) D1 4–7 9 10 महातेजा, D3 G1 °देवो, T2–4 G3 °देव, M1 °वेणु (for °वेग) — b) T3 damaged M3 माहा T1 2 M3 परिषद, G1 M2 4 -पार्षदं (M2 °तं) (submetric) (for पारिषद) B1 2 4 5 Dn D2 5 9–11 प्रभु, B3 D1 4 6–8 प्रभु°, T2 कृतं (for क्रतुम्) M1 महापार्षदमक्रतु° — c) D3 corrupt D5 महाशक्ति-, M1 महामाया (for

ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र सुरारिविनिबर्हणम् ॥ २३
स हि देवासुरे युद्धे दैत्यानां भीमकर्मणाम् ।
जघान दोर्भ्यां संक्रुद्धः प्रयुतानि चतुर्दश ॥ २४
तथा देवा ददुस्तस्मै सेनां नैर्ऋतसंकुलाम् ।
देवशत्रुक्षयकरीमजय्यां विश्वरूपिणीम् ॥ २५
जयशब्दं ततश्चक्रुर्देवाः सर्वे सवासवाः ।
गन्धर्वयक्षरक्षांसि मुनयः पितरस्तथा ॥ २६
यमः प्रादादनुचरौ यमकालोपमावुभौ ।
उन्माथं च प्रमाथं च महावीर्यौ महाद्युती ॥ २७
सुभ्राजो भास्करश्चैव यौ तौ सूर्यानुयायिनौ ।
तौ सूर्यः कार्त्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ॥ २८
कैलासशृङ्गसंकाशौ श्वेतमाल्यानुलेपनौ ।
सोमोऽप्यनुचरौ प्रादान्मणिं सुमणिमेव च ॥ २९
ज्वालाजिह्वं तथा ज्योतिरात्मजाय हुताशनः ।
ददावनुचरौ शूरौ परसैन्यप्रमाथिनौ ॥ ३०
परिघं च वटं चैव भीमं च सुमहाबलम् । C 9 2556 B 9 45 74 K 9 45 24

मायादात) K2 नृत, K4 चर (for घर) Ś1 K1–3 दर्स, K4 D2 3 11 S वीर (G1 °यं) (for काम) — ^{d}) Dn2 वीर्यशौर्य, T3 कामरूप, M2 4 °राग (for °वीर्य) D2 3 11 समन्वित (for बलान्वितम्) — ^{f}) K2 -वारण (submetric), M1 निवर्हिण (for °र्हणम्)

24 ^{a}) T2 ह (for हि) T3 4 राजन (for युद्धे) — ^{b}) T2 क्षमि (for भीम-) — ^{c}) B1 क्षयुतानि (for प्र°)

25 M2 reads 25–26 (transposed) after 20 — ^{a}) K2 transp तथा and देवा Dn2 ततो, T2 G2 तदा (for तथा) — T3 lacuna for 25^{b} — ^{b}) K1 2 नैनृत-, K4 दैवत, D2 नैकृत-, D4 6 *ऋत, M1 वै स्यग (for नैर्ऋत) K2 संतला, D2 -सकुळा, D3 -सकुशा (for -संकुलाम्) T1 2 G3 सेनान्यं (G3 °न्ये) मू(G3 घ)तसंकुला — ^{d}) K2 D4 ऋजय्या (sic), Dn2 अजया, D1 अवध्यां (for अजय्यां) K3 B Dn2 D1 4–12 विष्णु-, K4 Dn1 देव, D3 11 शत्रु (for विश्व)

26 For the sequence in M2, cf v l 25 — ^{a}) K3 4 B D (except D1 3) T1 2 G1.3 तथा, T3 4 M1 4 तत्रा (for ततश्च) — ^{b}) M2 सुरा (for देवा) D1.4 8 चराचरा, G1 सदानवा (for सवासवा) — Ś1 K B1 om 26^{cd} — ^{c}) B (B1 om) D5 7 9.10 T1 G1 गधर्वा (for गन्धर्व-) — ^{d}) D2 3 11 पिशाचा मुनय स्तथा

27 ^{a}) D2 corrupt B (except B1) D1 4 7–10 S तत (for यम) T3 अनुचरान, T4 °समौ (sic) (for °चरौ) D5 तत पादानुचरौ (submetric), D11 यम प्रददे चारौ (submetric) — ^{b}) K2 corrupt. Dn1 D7–9 T1 3 4 G1.3 M यम, T2 मया (sic) (for यम) D3 11 लोकोपमान् (for -कालो°) — T4 om 27^{c}–29^{b} — ^{c}) D1 उन्माथं च, G3 lacuna (for थं च) D6–7 9 10 उन्माथश्च प्रमाथश्च, T2 3 G2 उन्मादं च प्रमादं च — ^{d}) D3 -कृती, T3 मति, G1 मती, M3 मतिं (for -द्युती)

28 T4 om 28 (cf v l 27) — ^{a}) K2 कृताजो (sic), K4 D2 8 10 11 T (T4 om) G2 सुभ्राजौ (D3 °तौ), D1 शुभ्राजो (sic), G1 3 व्यभ्राजौ (for सुभ्राजो) K4 D3 3 11 भ्रातरौ, D4 6–9 M भास्वरश् (M1 रा), T (T4 om) G1 भास्व(T1 G2 स्क)रौ (for भास्करश्) D5 सुभ्राजो भास्करश्चैव — ^{b}) Ś1 K1 2 Dn1 यातौ, D8 जातौ (for यौ तौ) D2 3 9 पायिनौ — K1 om. (hapl) 28^{c}–30^{d} — ^{c}) B4 सूर्यस्तु (for तौ सूर्य) — ^{d}) G2 तत्र, M1 राजन् (for प्रीत)

29 T4 om 29^{ab} (cf. v l 27) K4 om 29 (cf. v l 28) — ^{a}) D3–6 8 कैलाश, D9 कैलासं (for कैलास) K2 -शम (sic), K3 सग (for -शृङ्ग-) T3 सदृशौ (for संकाशौ) — ^{b}) D1 श्वेतिमालानुलेपनौ — B3 damaged for 29^{cd} — ^{c}) T2 सोमे (for सोमो) K2 Dn D2 [ऽ]प्यनुचर D11 सोमोथानुचर प्रात (sic), T1 सोपि चानुचरौ प्रादान् — ^{d}) K2 Dn द्यु (for सु), B5 मालि सुमालिमेव च

30 K4 om 30 (cf v l 28) — ^{a}) K2 corrupt D2 ज्वाळा, M1 याला (for ज्वाला) D6 -सिंह (for -जिह्वं) G3 तदा (for तथा) T1–3 G1 M ज्योतिम् (for °तिर्) — ^{c}) D8 मेरू, T4 G3 वीरौ (for शूरौ) — ^{d}) D1 -प्रमापिनौ (for °थिनौ) T3 परलोक प्रमाथिनौ

31 ^{a}) Ś1 K1–3 D2 3 8 च गदा, K4 च वट, B3 4 चाव(B3 य)ट, B5 च पट, D10 च घट, D11 च कट, T1 2 4 G M1.2 4 विक(T1.2 व)ट, T3 विकर्थं, M3 विटकं (for च वट) — ^{b}) D8 corrupt, D2 बर्ळ

C 9 2536
B 9 45 34
K 9 46 34

दहतिं दहनं चैव प्रचण्डौ वीर्यसंमतौ ।
अंशोऽप्यनुचरान्पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥ ३१
उत्क्रोशं पङ्कजं चैव वज्रदण्डधरावुभौ ।
ददावनलपुत्राय वासवः परवीरहा ।
तौ हि शत्रून्महेन्द्रस्य जघ्नतुः समरे बहून् ॥ ३२
चक्रं विक्रमकं चैव संक्रमं च महाबलम् ।
स्कन्दाय त्रीननुचरान्ददौ विष्णुर्महायशाः ॥ ३३
वर्धनं नन्दनं चैव सर्वविद्याविशारदौ ।
स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भरतर्षभ ॥ ३४
कुन्दनं कुसुमं चैव कुमुदं च महायशाः ।
डम्बराडम्बरौ चैव ददौ धाता महात्मने ॥ ३५
वक्रानुवक्रौ बलिनौ मेषवक्त्रौ बलोत्कटौ ।
ददौ त्वष्टा महामायौ स्कन्दायानुचरौ वरौ ॥ ३६
सुव्रतं सत्यसंधं च ददौ मित्रो महात्मने ।
कुमाराय महात्मानौ तपोविद्याधरौ प्रभुः ॥ ३७
सुदर्शनीयौ वरदौ त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ।

— ^{c}) D2 दहतं, D7 10 दहतीं, D8 ददतीं; D11 दहतु (for दहतिं) Ś1 K1-3 दहनिं (K2 3 °र्तिं), D5 हननं; D11 निदह (for दहन) T1 2 महादिद(T2 °घ)हरौ चैव, T3 ददौ च दहनाचैव, T4 G M दहा(G1 दह, G3 M1 पदा)तिदहनौ चैव — ^{d}) D8 9 प्रचदो D1 4 वीर, D9 वायु (for वीर्य) D1 संमितौ, D3 सत्तमौ (for समतौ) S प्रचंडान्वीर्यसमतान् — B3 damaged for 31^{ef} — ^{e}) D8 भृशो, T1 3 4 G M1 हंशो (for अशो) D11 यौ च (sic) (for पञ्च)

32 ^{a}) B6 उत्काथ; Dn1 D3 M3 उत्को(D3 °र्कां)श (for उत्क्रोश) B D (except D2 3 11) पंचकं, T1 सं स्तर, T2-4 G1 3 M3 4 प(T3 स, M3 चे, M4 ग्र) स्कर, M1 पत्तर, M2 वल्कर (for पङ्कजं) — After 32^{a}, the sequence in B1 is 33^{c}–34^{b}, 32^{c}–33^{b}, 33^{c}–34^{a} (r), 32^{b} D8 om 32^{bcdef} — ^{b}) T3 4 ज्ञान (for वज्र) T3 गध (for दण्ड) D2 3 धरायुधा — D6 reads 32^{c}–39^{b} on marg — ^{c}) D2 अनल — ^{e}) T4 च (for हि) K3 शत्रौ, D7 शत्रू, D9 शत्रु, T2 शत्रोर् (for शत्रून्) — ^{f}) Dn1 जहतु, T1 2 निघ्नत (for जघ्नतु)

33 For the sequence in B1, cf v l 32 D6 reads 33 on marg — ^{a}) K4 चक्रविक्रमकौ, B1 2 Dn1 M3 4 व(M2 4 च)क्रं च विक्रम, T3 चक्रतिचक्रतुश् (sic), T4 G3 3 चक्र विचक्रक — After 33^{a}, the sequence in G2 is 35^{d}–36^{a}, 33^{b}–35^{c}, 35^{d} (r), 38, 36^{a} (r), 36^{b}–37^{b}, 41, 39^{a}–40^{b}, 41^{ab} (r), 42^{ab}, 40^{cd} K4 M3 om (hapl) 33^{b}–34^{a} — ^{b}) K3 संकुद, D2 3 11 विक्रम, T3 संभ्रम (for सक्रम) D2 वळ; T3 -बल (for बलम्) — K3 om (hapl) 33^{c}–34^{b}, Ś1 K1 2 read it after 35^{b} — ^{d}) K2 महाबलं (for °यशा)

34 For the sequence in B1, cf v l 32, for that in Ś1 K1 2 G2, cf v l 33 K4 M3 om 34^{a}, K3 om 34^{ab} (for both, cf v l 33) D2 T2 om (hapl) 34^{a}–35^{b} D6 reads 34 on marg — ^{a}) T1 दंसन, T3 चदन (for नन्दन) T4 वर्धनानं चकं चैव (sic) — ^{b}) B T1 विशारदं — ^{c}) D. ददतु — ^{d}) B1 D1 4-7 9 10 अश्विनौ भिषजां वरौ

35 For the sequence in Ś1 K1 2 G2, cf v l 33 D3 T2 om 35^{ab} (cf v l 34) D6 reads 35 on marg — ^{a}) K4 D 2 11 T1 2 G M कुदर, B1 4 कंदन, Dn स्कंदन, D4 6 7 9 कुंद च (for कुन्दन) K3 Dn T1 2 G2 M कुसुद, G1 कुमुक, G3 lacuna (for कुसुम) T4 कुद कुमुदक चैव — ^{b}) K3 Dn M कुसुम, D1 मुमद, T1 G1 3 कु(G1 °म)दं, T3 4 G2 सक्रम (for कुमुद) — ^{c}) K4 D1 डंबरो डंबरश्, D1 डंबराडंबर, D6 डंबुंबराद्बरौ (hypermetric), D8 कुंब राकुबरौ, G1 मंबरामंबरौ — ^{d}) D3 ददौ (for ददौ) D1 भ्राता (for धाता) K4 महात्मन

36 For the sequence in G2, cf v l 33 Ś1 K1-3 om (hapl) 36^{a}–37^{b} D6 reads 36 on marg — ^{a}) K4 B1 2 6 D (except D2 3) T3 4 चक्रानुचक्रौ D2 बळिनौ — ^{b}) K4 B D (except D1) मेघ- (for मेष). K4 T1 G1 -चक्रौ, B1 2 6 Dn D4-10 -चक्रौ, B3 damaged, D1 -चक्र (for -वक्त्रौ) D3 बळोत्कटौ; M3 4 मदो° — ^{c}) K4 transp ददौ and त्वष्टा G1 2 महाभागौ (for °मायौ) — ^{d}) T G2 स्कंदस्य B1 D (except D2 3 11) T4 उभौ, T1 G1 परौ, M1 2 4 तदा; M3 च तौ (for वरौ)

37 For the sequence in G2, cf v l 33 Ś1 K1-3 om 37^{ab} (cf v l 36) D6 reads 37 on marg — ^{a}) M2 4 सुप्रीत (for सुव्रत) T2 4 सत्यसत्यं (for °संधं) D2 3 11 सुव्रतं तस्य सयधं — ^{b}) D3 11 प्रीतो, D8 मिष्टो (sic), M3 तस्मै (for मित्रो) D1

सुप्रभं च महात्मानं शुभकर्माणमेव च ।
कार्त्तिकेयाय संप्रादाद्धिधाता लोकविश्रुतौ ॥ ३८
पालितकं कालिकं च महामायाविनावुभौ ।
पूषा च पार्षदौ प्रादात्कार्त्तिकेयाय भारत ॥ ३९
बलं चातिबलं चैव महावक्त्रौ महाबलौ ।
प्रददौ कार्त्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ॥ ४०
घसं चातिघसं चैव तिमिवक्त्रौ महाबलौ ।
प्रददौ कार्त्तिकेयाय वरुणः सत्यसंगरः ॥ ४१

सुवर्चसं महात्मानं तथैवाप्यतिवर्चसम् ।
हिमवान्प्रददौ राजन्हुताशनसुताय वै ॥ ४२
काञ्चनं च महात्मानं मेघमालिनमेव च ।
ददावानुचरौ मेरुरग्निपुत्राय भारत ॥ ४३
स्थिरं चातिस्थिरं चैव मेरुरेवापरौ ददौ ।
महात्मनेऽग्निपुत्राय महाबलपराक्रमौ ॥ ४४
उच्छ्रितं चातिशृङ्गं च महापाषाणयोधिनौ ।
प्रददावग्निपुत्राय विन्ध्यः पारिषदावुभौ ॥ ४५ C 9 2552 B 9 43 50 K 9 46 50

महामुने (for °त्मने) — T2 4 G om 37^{cd} — ^{d}) T1. 2 ततो (for तपो) Ś1 K1 D2 विशारदौ, K2-4 B1 3 4 Dn D3 11 समन्वितौ (for घरौ प्रभु)

38 For the sequence in G2, cf. v 1 33 D6 reads 38 on marg — ^{a}) Dn अदर्शनीयौ — K3 om. (hapl) 38^{cd} — ^{c}) Dn2 सप्रभ, D1 7-10 सुव्रत, G2 lacuna (for सुप्रभ) — ^{e}) T G3 M2 कार्त्तिकेयस्य Ś1 K1 *प्रादाद्, D11 संप्रात (sic), M3 स प्रादाद् (for सप्रा°) M1 3 4 प्रददौ कार्त्तिकेयाय — D3 reads 38^{f}-39^{e} on marg — ^{f}) T1. 2 4 G M1 3 4 विश्रुत, T3 °तान् (for °तौ)

39 For the sequence in G2, cf v 1 33 D5 reads 39^{ab} on marg D3 reads 39^{abc} on marg — ^{a}) Ś1 K2 पार्चितक, K1 D2-10 पार्णातक, K4 पानात्क, Dn M1 पालित्र(M1 त्त)क, M2-4 हलित्त (M3 °त्तीम, M4 °लीत्त)क (for पालितक) K4 M का(M1 पा)लक B2 4 चैव (hypermetric) (for च) K3 D1 2 11 पालि(D2 °लि)क कालिक चैव, T1 3 G2 मालिन वल्कल चैव, T2 G1 पा(G1 व)लिनं वलक चैव, T4 G3 वा(G3 व)लिन यलिन (G3 °क) चैव — ^{b}) B2 4 -मायाधराव् (for °विनाव्) — ^{c}) G3 lacuna for पूषा च पार्ष Ś1 K1 D8 च पार्षदौ (D8 °दं), T G1 2 M2 पा(T2 4 प)रिषदौ, M1 पार्षददौ (sic) (for च पार्षदौ) G3 चादाद् (for प्रा°)

40 For the sequence in G2, cf v 1 33 — ^{a}) D2 बळ चातियळ चैव — ^{b}) D5 -वज्र, M2 4 -चक्र (for वक्त्रौ) K2 बलाबलौ, D2 महाबळौ (for °बलौ) — K2 3 D2 11 M3 om (hapl) 40^{c}-41^{b} D3 5 read 40^{d}-41^{c} on marg D10 reads 40^{d}-41^{b} on marg

41 For the sequence in G2, cf v 1 33. K2 3 D2 11 M3 om 41^{ab} (cf. v 1 40) T3 4 om 41^{a}-42^{b} D3. 5 read 41^{abc} on marg D10 reads 41^{ab} on marg — ^{a}) M2 त्रि (for [अ]ति-) B1 घष चातिघष चैव, D1 3-5 7 9 10 G2 यम चाति(D1 पि)यम चैव, D6 घृस चातिघृस चैव, D8 मय उत्तानियम चैव (sic), T1 2 G1 3 सव चातिसवं चैव, M4 सस चातिसस चैव — ^{b}) B1 त्रिवक्त्रौ तौ (for तिमिवक्त्रौ) — ^{d}) D6 -सागर (for संगर)

42 T3. 4 om 42^{ab} (cf. v 1. 41) — ^{a}) D6 तथा त्मान (for महा) — M2 om (hapl) 42^{b}-43^{a} — ^{b}) T (T3 4 om.) G च (for [ए]व) — ^{c}) T3 स (for प्र) — ^{d}) M (M2 om) प्रजापति (for हुताशन)

43 M2 om 43^{a} (cf v 1 42) — ^{a}) Dn1 D9 om च — G2 om (hapl) 43^{c}-45^{b} — ^{c}) G3 चानुचरौ (for अनु°) T4 एताव् (for मेरुर्) — ^{d}) D8 वै तदा (for भारत)

44 G2 om 44 (cf v 1 43) — ^{a}) Dn स्थित चातिस्थित चैव — The portion of the text from 44^{b} up to 93^{b} is lost in T3 on missing folios — ^{b}) Dn1 D2 [अ]परो, D8 °रं (for °रौ) T1. 2 मेरुरेवापरापरौ — ^{c}) B1 D1 6-10 महात्मा तु (D6 सो) (for °त्मने) — ^{d}) D2 महाबळ

45 T3 missing (cf. v 1 44) G2 om. 45^{ab} (cf v 1 43) — ^{a}) K4 उत्पात; B3 D7-10 उच्छृंग; D3 11 उच्छित, D4 रौच्छृंग (sic), G1 M3 उच्छृस (for उच्छ्रित) K4 B1 5 Dn D2 3 11 [अ]ग्नि, T1 2 [अ]पि (for [अ]ति) — ^{b}) Dn1 यौधिनौ S (G2 om, T3 missing) मेघमालिनमेव च (= 43^{b}) — After 45^{b}, the sequence in Ś1 K1-3 is 47^{c}-48^{c}, 46^{d}-47^{b}, 45^{cd} D7 om. (hapl) 45^{c}-46^{b} D11 om. 45^{cd} — ^{c})

C 9 2552
B 9 45 50
K 9 46 50

संग्रहं विग्रहं चैव समुद्रोऽपि गदाधरौ ।
प्रददावग्निपुत्राय महापारिषदावुभौ ॥ ४६
उन्मादं पुष्पदन्तं च शङ्कुकर्णं तथैव च ।
प्रददावग्निपुत्राय पार्वती शुभदर्शना ॥ ४७
जयं महाजयं चैव नागौ ज्वलनसूनवे ।
प्रददौ पुरुषव्याघ्र वासुकिः पन्नगेश्वरः ॥ ४८
एवं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा ।
सागराः सरितश्चैव गिरयश्च महाबलाः ॥ ४९

ददुः सेनागणाध्यक्षाञ्शूलपट्टिशधारिणः ।
दिव्यप्रहरणोपेतान्नानावेषविभूषितान् ॥ ५०
शृणु नामानि चान्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ।
विविधायुधसंपन्नाश्चित्राभरणवर्मिणः ॥ ५१
शङ्कुकर्णो निकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च ।
अनन्तो द्वादशभुजस्तथा कृष्णोपकृष्णकौ ॥ ५२
द्रोणश्रवाः कपिस्कन्धः काञ्चनाक्षो जलंधमः ।
अक्षसंतर्जनो राजन्कुनदीकस्तमोभ्रकृत् ॥ ५३

B_{3-5} D_1 चाग्नि, D_4 वह्नि (for अग्नि) G_2 ददाव निलपुत्राय — K_4 $G_{1\ 3}$ om (hapl) 45^{d}–47^{c} $D_{6\ 9\ 10}$ om (hapl) 45^{d}–46^{c} T_4 reads (without var) 45^{d}–47^{c} twice — ^{d}) $D_{5\ 8}$ परिषदाव् (for पारि°) K_2 T (T_3 missing) M_3 विंध्य पा(T_4 M_3 विंध्यपा)रि- षदाञ्शुभान् (K_2 °दांस्तथा), $M_{1\ 2\ 4}$ विंध्य पार्षदाञ्शु भान् (submetric)

46 For the sequence in $Ś_1$ K_{1-3} and the repetition in T_4, cf v l 45 T_3 missing (cf v l 44) K_4 $G_{1\ 3}$ om 46, $D_{6\ 9\ 10}$ om 46^{abc}, D_7 om 46^{ab} (for all, cf v l 45) $Ś_1$ K_{1-3} om (hapl) 46^{abc} D_1 om (hapl) 46 — ^{a}) D_3 [अ]पि (for [प्]व) — D_3 reads 46^{c}–47^{b} on marg — ^{c}) D_{11} ददाव् (submetric) (for प्रद°) — M_2 om (hapl) 46^{d}–47^{c} — ^{d}) $T_{2\ 4}$ परिषदाव्, $M_{1\ 4}$ पार्षदाव् (submetric) D_2 पार्षतौ शुभलक्षणौ

47 For the sequence in $Ś_1$ K_{1-3} and the repetition in T_4, cf v l 45 T_3 missing (cf. v l 44) K_4 $G_{1\ 3}$ om 47^{abc} (cf v l 45) M_2 om 47^{abc} (cf v l 46) D_3 reads 47^{ab} on marg — ^{a}) K_2 उन्मार्थं D_6 पुष्पवर्णं, Bom ed शंकुकर्णं (for पुष्प दन्तं) G_2 उन्माद पुष्पकं चैव — ^{b}) Bom ed पुष्प दंतं (for शङ्कुकर्णं) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} वह्नि, B_5 चाग्नि (for अग्नि) — ^{d}) $D_{2.\ 11}$ लक्षणा (for दर्शना)

48 For the sequence in $Ś_1$ K_{1-3}, cf v l 45 T_3 missing (cf v l 44) — ^{a}) D_5 ज्वल महाज्वलं चैव, $G_{1\ 3}$ गय महागयं चैव — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} नागा, B_4 महा, $D_{2\ 3\ 7}$ नागो, S (T_3 missing) गगा (for नागौ) D_2 ज्वलन, $D_{4\ 8}$ दहन (for ज्वलन) —^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ प्रददु $D_{3\ 11}$ व्याघ्रो — $Ś_1$ K_{1-3} om 48^{d} —^{d}) K_4 महापारिषदावुभौ (= 46^{d}), S (T_3 missing) महाबलपराक्रमौ

49 T_3 missing (cf. v l 44) — ^{a}) M_3 सध्याश् (for साध्याश्) T_1 देवाश्च, T_2 M_3 बहवो; T_4 G $M_{1\ 2\ 4}$ वसवो (for रुद्राश्च) — ^{b}) $D_{2\ 3\ 11}$ बहव, S (T_3 missing) रुद्राश्च (for वसव) — ^{c}) T_4 $G_{2\ 3}$ सरांसि (for सागरा) B_1 सरितं, M_1 °तारा् (for °तश्) — ^{d}) K_2 धन, D_2 बळा, T_1 $G_{2\ 3}$ बलान्, T_2 -बल (for बला)

50 T_3 missing (cf v l 44) — ^{a}) M_2 -गणा ध्यक्ष — ^{b}) D_2 शूळ K_4 पट्टिस-, S (T_3 missing) पट्टस (for पट्टिश) M_1 -योधिन (for धारिण) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} B (except B_3) D_4 वेश (for वेष) K_4 D_3 -विभूषिता, T_4 -समन्वितान्, $G_{1\ 2}$ विभूषणान (for °षितान्)

51 T_3 missing (cf v l 44) — ^{a}) K_4 B (except B_2) Dn $D_{1\ 4\ 6-8\ 10}$ [अ]प्येषां (for [अ]न्येषा) — ^{b}) K_3 स्कधस्य $D_{2\ 3\ 11}$ S (except M_2, T_3 missing) ये चान्ये स्कदसैनिका — ^{d}) D_3 corrupt B_3 lacuna, Bom ed भूषिता (for -वर्मिण) $D_{2\ 3.\ 11}$ T (T_3 missing) G_1 चित्रावर(T_4 °रु)णव($D_{3\ 11}$ °ध)र्मिण

52 T_3 missing (cf v l 44) — ^{a}) S (T_3 missing) गज (for शङ्कु) D_6 विकुंभश्, T_4 निकुंभिश् D_3 शक्रकर्णोतिकुंतश्च — ^{b}) D_3 तथा (for पद्म) K_1 कुसुम (for कुमुद) — ^{c}) D_3 अनशो; S (T_3 missing) सुनंदो (for अनन्तो) M_2 भुजौ — ^{d}) M_1 om (hapl) from था कृष्णो up to थैवे (in 54^{b}). T_4 कृष्णोतिकृष्णकौ

53 T_3 missing (cf v l 44) M_1 om 53 (cf v l 52) — ^{a}) B_1 घ्राणप्रणा (sic), B_{2-5} Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6-11}$ घ्रा(D_9 प्रा)णश्रवा K_4 कपि कर्क, $D_{1\ 3}$ कपि स्कद (for °स्कन्ध) D_5 कपिघ्राणश्रवास्कदा — ^{b}) $Ś_1$ K_1 काचनाख्यो D_1 जनधम°, $D_{3\ 11}$ जळधय, D_5 जलधर, T_2 जलदम°, M_3 बलंधम° (for जल°) D_2

एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ।
सहस्रबाहुर्विकटो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः ॥ ५४
पुण्यनामा सुनामा च सुवक्त्रः प्रियदर्शनः ।
परिश्रुतः कोकनदः प्रियमाल्यानुलेपनः ॥ ५५
अजोदरो गजशिराः स्कन्धाक्षः शतलोचनः ।
ज्वालाजिह्वः करालश्च सितकेशो जटी हरिः ॥ ५६
चतुर्दंष्ट्रोऽष्टजिह्वश्च मेघनादः पृथुश्रवाः ।
विद्युदक्षो धनुर्वक्त्रो जठरो मारुताशनः ॥ ५७
उदराक्षो झषाक्षश्च वज्रनाभो वसुप्रभः ।
समुद्रवेगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च ॥ ५८
पुत्रमेषः प्रवाहश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।
धूम्रः श्वेतः कलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा ॥ ५९ C 9 2566 B 9 45 64 K 9 46 64

रचनाक्षो जर्लंघम — ^{c}) B (except B1) D3–7 9 10 अक्ष, D1 T1 2 G2 M (M1 om.) अक्षि, D2 11 पर्पंत्, G1 अक्षि, G3 दृष्टि (for अक्ष-) T2 सद र्शनो, M3 सघर्जनो (sic) (for -सत) — ^{d}) B3 नदीकर्णस्, T1 2 कुनदीनस्, G2 कुरदीकस् (for कुन°) D1–11 तमोंत-, S (M1 om, T3 missing) तयाभ्र (T4 °भ्र, G3 °भ्रु, M2 °भि) (for तमोभ्र) M2 जित् (for -कृत्) Ś1 K1–3 कुदनीकस्तमोभ्रमृत्, K4 कुनदाकुन्दयोभ्रघृक्

54 T3 missing (cf. v l. 44) M1 om up to थैव (cf. v l 52) — ^{a}) G2 वीराक्षो (for एकाक्षो) K2 द्वादशाक्षिश्च, S (M1 om, T3 missing) °शभुजस् (for °शाक्षश्च) — ^{b}) G3 च (for [ए]क) D2 3 11 कर, D4 रज, D5 मट., T4 G1 3 जट (for जट.) T1 2 तथैवैकादशप्रभु — B3 damaged for 54^{cd} — ^{c}) S (T3 missing) विकचो (for टो) — ^{d}) D5 व्याचक्ष, T (T3 missing) व्याघ्रास्य D5 -कोपन (for -कम्पन)

55 T3 missing (cf v l 44) — ^{b}) Ś1 K1 3 सुवक्षा, K4 B (except B1) D5–7 9 10 G1 सु(D5 स) चक्र (for सुवक्त्र) — Ś1 K om (hapl) 55^{c}–56^{b} — ^{c}) D1. 6 प्रियश्रुत, D2 3 परिश्रव, T (T3 missing) G प(T2 पा)रिस्राव, M परिस्रुव (for °श्रुत) — ^{d}) G2 प्रियो (for प्रिय)

56 T3 missing (cf v l 44) Ś1 K om 56^{ab} (cf v l. 55) — ^{a}) D8 S (T3 missing) गजोदरो (for अजो°) — ^{b}) B3 स्कदाख्य, T4 G1 3 स्कंदाक्ष D2 3 स्कधाश्च (D3 °टश्च) प्रियदर्शन — ^{c}) D2 ज्वाला वर्ण (for ज्वालाजिह्व) K4 D2 S (T3 missing) कराळश्च, D5 7 9 10 करालाक्ष (for °लश्च) — M3 om 56^{d} — ^{d}) Dn1 D4–7 9 10 शिति, Dn2 D1. 2. 3 शित, D2 शत- (for सित) D3 केशी Ś1 K1 जयो हर, K2 हे हर (submetric), K3 जयंहर, D3 जटाहलि (for जटी हरि) K4 सितशंको जटीश्वर, S (M3 om, T3 missing) वज्रनाभो वसुप्रभ (G1. 3 °प्रिय ; M2 4 °प्रद) (= 58^{b}) — Ś1 K B3 D1–11 ins after 56 B4 after the first occurrence of 57^{ab}

263* परिश्रुत कोकनद कृष्णकेशो जटाघर ।

[Prior half = 55^{c} K1–3 परिस्रुत, D8 थांत (for °श्रुत)]

57 T3 missing (cf. v l 44) M1 om. (hapl) 57^{a}–58^{b} B1 repeats 57^{ab} after 263* — ^{a}) B4 (both times) M3. 4 द्वि-, B6 damaged (for ऽष्ट) B5 दष्ट्रश्च (for -जिह्वश्च) K4 चडर्दंष्ठोष्टजिह्वश्च, T1 G1 2 M2 चतुर्दंष्ट्रो (G2 M2 तो) ष्ठ — ^{b}) T2 मेघनाथ — ^{c}) K4 विद्युदास्यो, B D (except Dn1 D2 8) M3 ताक्षो, T2 दंष्ट्रो, G8 रक्षोम (for दक्षो) — ^{d}) B (except B3) Dn D1 4 6 10 11 जाठरो, T4 G2 जंघालो (for जठरो) K4 मरुताशन, T1 2 मारुतात्मज (for °शन)

58 T3 missing (cf v l 44) M1 om 58^{ab} (cf v l 57) — ^{a}) Ś1 K1–3 वदराक्षो, B (except B1) D3 7 8–11 T4 G उदा (for उद) B (except B4) Dn D1 4–7 9 10 रयाक्षश्, D11 भस्राख्यश्, G2 विपाक्षश् (for झपा) K4 उदाराख्यो महावृक्षो — ^{b}) Ś1 K1–3 D5 वसुनाभो (K2 दो), K4 बहुनादो; G3 यज्ञनाभो, M2 4 वज्राक्षश्च (for वज्रनाभो) K1 Dn D11 G1 वसुप्रभु, B3 D1 6 8 M2–4 प्रद (for °प्रभ) — ^{c}) D5 सुमहत् (for राजेन्द्र) B3 तथा उरगराजेंद्र — ^{d}) K4 D1 G1 3 -कपस्, T4 -कर्मा (for कम्पी) K1 lacuna for तथैव D5 सैलकंठोपकठकौ

59 T3 missing (cf v l 44) — ^{a}) B1 2 4 5 Dn D2 4 5 8 वृष, B3 D1 6 7 9–11 वृषो, T2 M2 तत्र, G मत्र, M1 3 4 तत्र (for पुत्र-) B5 सेन, Dn D3 4 T (T3 missing) G1. 3 मेप, D1 3 9 M1 मेघ, G2 -योग (for मेष) D1 T2 4 G3 -प्रभावश्, T1 -प्रभापश् (for प्रवाहश्) Ś1 K पुत्रमेपप्रवाहाश्च (K4 हर्षस्) — ^{b}) G2 नदावनदकौ — ^{c}) K4 T4 धूम, Dn1 D9 T2 G2 M धूम्र, G1 धूरु (for धूम्र) K2 श्वेपा (sic), D2 श्वेत (for श्वेत) Ś1 K1 कलिंदश्च;

C 9 2567 B 9 45 65 K 9 46 65

प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ।
आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको ध्रुवकस्तथा ॥ ६०
क्षेमवापः सुजातश्च सिद्धयात्रश्च भारत ।
गोव्रजः कनकापीडो महापारिषदेश्वरः ॥ ६१
गायनो हसनश्चैव बाणः खड्गश्च वीर्यवान् ।
वैताली चातिताली च तथा कतिकवातिकौ ॥ ६२
हंसजः पङ्कदिग्धाङ्गः समुद्रोन्मादनश्च ह ।
रणोत्कटः प्रहासश्च श्वेतशीर्षश्च नन्दकः ॥ ६३
कालकण्ठः प्रभासश्च तथा कुम्भाण्डकोऽपरः ।
कालकाक्षः सितश्चैव भूतलोन्मथनस्तथा ॥ ६४

K2 om , D1 7 9 कलिंगाश्च ,- T2 कलिगश्च —d) G2 भैरवस्, M8 वरदास् (for °दस्)

60 T8 missing (cf v l 44) D11 om (hapl) 60 —a) T1 2 दतश् (for नन्दश्) G2 प्रियश्चैव सुनदश्च — D8 reads 60b–61a on marg —b) Ś1 K1 योनदश्च, D1 गोनर्दश्च, D6 °दश्च, D8 महानद , M1 महावीर्य (for गोनन्दश्च) — K4 om (hapl) 60c–62b —c) K8 प्रचोदश्, B2 सुनदश् (for प्रमोदश्) —d) D8 G1–8 ध्रुवकृत्, T1 2 ध्रतकस्, M8 ध्रुवतस् (for °कस्) T4 सस्ति****स्तथा

61 T8 missing (cf v l 44) K4 om 61 (cf v l 60) D8 reads 61a on marg —a) B Dn D2 6 7 8–11 T4 क्षेमवाह (B6 °य), D1 8 4 8 °वाहु , T1 2 G1 8 M1 4 °पाप, G2 °पाल (for °वाप) B1 सुरापश्; B2 8 Dn D6 7 9 10 सुवाहश्, B4 D1 8–5 8 सुवाहुश्, B6 सुवायश् (for सुजातश्) M8 क्षेमापश्च तथा (sic) — D6 reads 61b–62a on marg —b) B Dn D1 4–7 9 10 G2 M2 4 सिद्धपा(M2 4 °मा)त्रश्, D2 8. 11 मृदुगात्रश्, T1 2 चित्रयात्रश्, M1 सिंहयात्रश् (for सिद्ध°) M8 प्रियकश्चैव नदश्च (= 61a) —c) K2 ब्रह्म , Dn1 G2 वज्र , G1 8 वृष (for व्रज) B1 करकापीडो, T2 कनकापीठो, T4 °विद्धो, G8 कनकंचहो (sic) D11 कनकापीडो महासर्पो (hypermetric) —d) B8 damaged Ś1 K1–3 महापारिषद श्वर , B5 °पदा वर°, D2 11 महापार्श्वो मदव(D2 °व)र , G1 M1 महापार्षदेश्वर (submetric), M2 4 महात्मा पार्षदश्वर

62 T8 missing (cf v l 44) K4 om 62ab (cf. v l 60) B8 damaged for 62ab D6 reads 62a on marg —a) T1 2 गायनी, T8 G हायनो, M1 गायको (for °नो) D6 हु सहश्; T1 हायनीश् (sic), T2 हसनिश्; T4 G1 8 वासनश् (for ह°) —b) D2 11 G1 2 M1 चाण ; D1 8 चाप (for बाण) —c) K2 corrupt K8 B8 4 D2 8 वैताडी, T1 M वे(M1 वै)ताळी; G1 वैताळिश्, G8 वेताळश् Ś1 K1 8 B8. 4 D8 11 चा(B8 4 वा)तिताडी, B1 2 D2 4 5 7 9 गतिताली (D2 °ढी), T1 4 G M1 चातिताळी; M2 4 °काळी, M8 °दादी (for चातिताली) K4 वैतारी गतितारी च, D8 द्वैताली च त्रिताली च, T2 वंकाळी वातिकाली च —d) K4 वातिक , B Dn D1 4 6–8 10 कथक , D9 कथिक , T1 काळीक , T2 काशिक , T4 G ताळि(G2 8 °ळी)क , M1 शैलिक , M2–4 कालिक° (for कतिक) Dn2 वातिकाँ, D2 -चातिकौ, D3 वत्तिकौ, D7–9 वार्तिकौ, T1 G1 8 M1 8 -पातिकौ, T2 4 G2 पाश्(T4 °क्षि)कौ (for वातिकौ) D5 कलहश्च रणप्रिय , D11 तथा कटिकटावुभौ

63 T8 missing (cf v l 44) For 63–64, D5 subst 264* —a) K4 D2 8 11 हसक , T1 2 मासाळी, M मांसाद (for हंसज) T1 2 M1 2 4 कंक (for पङ्क-) D1 दिग्धश्च, D8 -दिश्चाहु (sic) (for -दिग्धाङ्ग) T4 G2 मासाद खड्गदिग्धा(G2 °विद्धा)ग , G1 3 मासाळिक कदिग्धाग —b) K2 D7 M8 समुद्रोमादनश्, K4 °द्रोत्पादनश्, B3 समृद्धोन्मादनश्, B5 T (T8 missing) G समुद्रो मा(T4 म)नसश् (B5 °दश्) (for °द्रोन्मादनश्) G2 हि (for ह) —cd) T2 रजत्कट , G1 मनोत्कट , M8 रणोद्गट (for °त्कट) Ś1 K1 8 प्रहासी, D1 8 4 8 प्रवाहश्, T (T8 missing) G (except G2) M2 4 प्रभासश् (for प्रहासश्) — K4 om (hapl) 63d–64a B1 2 5 Dn D1 4 6–10 सिद्धश् (for -शीर्षश्) M8 om च K2 नदन° M1 प्रभास श्वेतशीर्षश्च नदक कालखदक

64 T8 missing (cf v l. 44) K4 om 64a (cf v l 63) —a) K2 D1 कलकठ , B1 5 (marg , orig as in text) कालकक्ष , D2 कालटक , D8 वालकठ , D4 कालकंद° (for °कण्ठ) B1 प्रभापश्, B8 प्रहासश्, D1 प्रवाहश् (for प्रभासश्) T (T8 missing) G M2–4 काल (T1. 2 काळ , G1 काल, M8 बाल) काद्य(G1 °द्ध)-शरीरश्च, M1 गिरिकश्च महावीर्यस् —b) M8 4 वर° (for ऽपर) D6 तथागस्तडकोपर , D8 तथा कुभोदकोपर —c) K4 कालकाख्य , B5 कालकाशि , Dn क(Dn1 का)णिकाक्ष , D2 वाळकांत°, D8 11 का(D11 वा)लकात ; D6 7 कालकक्ष , M1 वलाकश्च, M2–4 बलकाद (for कालकाक्ष) Ś1 K1 8 Dn D1 8 शितश्चैव, K2 चिताक्षश्च, K4 D2 8 11 सितश्चैव (for सित°) T1 2 नळकांधि(T1 °कादि)स्थितश्चैव, T4 G1. 2 बालकांधिः (G1

यज्ञवाहः प्रवाहश्च देवयाजी च सोमपः ।
सजालश्च महातेजाः क्रथक्राथौ च भारत ॥ ६५
तुहनश्च तुहानश्च चित्रदेवश्च वीर्यवान् ।
मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः ॥ ६६
वसनो मधुवर्णश्च कलशोदर एव च ।
धमन्तो मन्मथकरः सूचीवक्त्रश्च वीर्यवान् ॥ ६७
श्वेतवक्त्रः सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाण्डुरः ।
दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा ॥ ६८
अचलः कनकाक्षश्च बालानामयिकः प्रभुः ।
संचारकः कोकनदो गृध्रवक्त्रश्च जम्बुकः ॥ ६९ C 9 2576 B 9 43 74 K. 9 46 74

°कसि) स्थिर°, G2 त्रालक स्थविर — ^{d}) K4 धूमन्वो मन्मयस्तथा, B1 D1 2 4 7–10 भूताना (D2 °तळो) मथन स्तथा, S (T3 missing) भूतलोन्मा(T2 °ळोन्मा , G1 M1 °लो मा , G2 °कोन्मा)दन(T4 °दक , G2 °नस) स्तथा — For 63–64, D5 subst

264* समुद्रोन्मदनश्चैव महानादी रणोत्कट. ।
कालकश्च प्रहासश्च तथाङ्गारकवह्निकौ ।
एते चान्ये च बहवो महाशाली रणोत्कट ।

65 T3 missing (cf v 1 44) — ^{a}) Dn T2 यज्ञ वाह , D5 M3 °वाहु (for °वाह) Dn1 om , D6 प्रवाहुश्, T1 4 G M1 सुवाहश्, T2 स्व° (for प्र°) — ^{b}) Dn1 वेद्याजी, D11 देवयायी, T2 °यानि (for °याजी) D2 [इ]ति (for च) K3 Dn D11 सोमपा — D5 om 65^{c}–66^{d} — ^{c}) K4 सजलश्, B D4 6 7 9 10 मज्ञा(B4 °ज्ञ)नश्, Dn D3.8 11 मज्ञा(Dn2 °जा , D8 °ज)लश्, D2 मज्वालश्, T1 2 जालरश्, G2 ऋग्वा लश्, G3 सज्ञालश्, M ऋजालश् (M2 4 जश्) (for स°) T4 देव (for तेजा) D1 अजाननो महातेजा , G1 सज्ञलाश्चमहा° — ^{d}) Ś1 K1 क्र(K1 कु)योन्माथौ, K4 प्रार्थकारी, S (T3 missing) कुद्वाकुद्वौ (for क्रथक्राथौ) D1 तावुभौ (for भारत) K2 3 स्वयोमा(K3 क्वायो न्मा)थौ तथैव च, D2 8. 11 क्रथ क्रोथोथ भारत

66 T3 missing (cf. v 1 44) D5 om 66 (cf v 1 65) — ^{a}) G1 3 तुहानश् (for तुह) K2 तुलानश्, T4 तुनाभश्, G3 [अ]तुहानश् (for तुहा°) K4 B1 3 Dn D1 4 6 7 9 10 तुहर(B3 °न)श्च तुहारश्च, D2 3 11 कुहनश्च जु(D2 म)हानश्च, G2 तुहमश्च तुहासश्च — ^{b}) K4 वीर्यश्, T1 2 4 G1 2 -सेनश् (for देवश्) B5 भारत, D6 (marg *sec m*) चित्रकृत् (for वीर्यवान्) — After 66^{b}, D10 reads 67^{cd} for the first time, repeating it in its proper place K3 4 om. (hapl) 66^{c}–67^{d} — ^{c}) T1 2 G1 3 M1 माधु(G1 3 तु)र D2 3 11 च सुसादश्, T1 2 सुप्रसारश्, G1 सुप्रभासश्, G2 सप्रसादश्, G3 सुप्रभावश् (for °सादश्) — ^{d}) B3 Dn D3 8 11 किरी(D3 °रि)टश् D2 महाबळ

67 T3 missing (cf v 1 44) K3 4 om. 67 (cf v 1 66) — ^{a}) D1. 4–7 9 10 वस्सलो, D2 8 G1 3 वसुनो, D11 वस्तुतो, T1 2 वसानो (for वसनो) K2 T1 2 4 G M2–4 मधु(G1 °सु)कर्णश् (for °वर्णश्) B1 रसनो मनुपर्णश्च, B3. 4 सवरो मधुप°, M1 वसंतो मधुप° — ^{b}) G2 कल्याणोदर (for कलशो°) — D10 reads 67^{cd} for the first time after 66^{b} — ^{c}) Ś1 K1 2 वसतो, B1 2 5 Dn D1. 4–7 9 धर्मदो, D2 वमतो, D8 वर्मदो, T1 4 यवतो, T2 G1 3 M2 धवतो, G2 यवनो, M3. 4 सवनो (for धमन्तो) D4 मन्मथतर B3 4 मत्तोन्मायकरश्चैव, D8 11 वमनोन्मा(D8 न्म)थन कर — ^{d}) D3. 4 6 11 शूची , D8 शुची , M1 3 सूचि (for सूची) T4 G पालश् (for वक्त्रश्) D2 8 11 सीवन (for वीर्यवान्) D5 शूरो योद्धा महाशय·

68 T3 missing (cf v 1 44) — ^{a}) K2 om , T1 2 च (for सु) — K4 om (hapl) 68^{b}–69^{a} — ^{b}) K2 पाडर (for पाण्डुर·) T1 2 पाडुर सुमहाबल , T4 G M दारुवक्त्रश्च पां(M2 भां)डर· — ^{c}) T G M1 3 कुंड , M2 4 काष्ठ- (for दण्ड) — ^{d}) K3 S (T3 missing) राजन्, D2 8 11 राजा (for रज) D3 कोकिळकस् Dn D5 6 रजक (Dn1 रज [submetric], D5 जरठ , D6 जरज·) कोकिलस्तथा

69 T3 missing (cf. v 1 44) K4 om 69^{a} (cf. v l. 68) — ^{a}) D2 अचळ , S (T3 missing) आढक (for अचल) Ś1 K1–3 कल्कलाक्षश्, D6 कनकाख्यश्, G3 कनकाकश्, M1 काचनाक्षश् (for कनका) — ^{b}) K4 तथा (for प्रभु) B Dn D1. 4–10 वा(B1 व)लानामपि य प्रभु , D2 मात्मिक प्रभु , D3 माभिकप्रभ , D11 बालनामाभिक· प्रभ , T1 2 G1. 3 बालो नामाधिक प्रभु , T4 बालानामधिक· प्रभु , M2–4 बलनामयिक· प्रभु — ^{c}) K2 3 सचारण , B1 लक·, Dn1 °र (submetric), G1 3 °रिक· (for रक) — ^{d}) G3 शुभ्र (for गृध्र-) B Dn D1–6 8–10 M2 3 -पत्रश्, D1. 7 M4 -पक्षश् (for वक्त्रश्) K2 लपुक·, T1 चुंसक·, T4 G2 वं(G2 चु)-चुक·, G1 3 जाबुक (for जम्बुक)

70 T3 missing (cf. v 1 44) K2 om 70^{ab} — ^{a}) K4 लोकेश , T (T3 missing) G M1 लोपाश , M2–4 पालाश- (for लोहाश) T1 2 जफल· (for जठर·).

C 9 2577
B 9 45 75
K 9 46 75

लोहाशवक्त्रो जठरः कुम्भवक्त्रश्च कुण्डकः ।
मद्गुग्रीवश्च कृष्णौजा हंसवक्त्रश्च चन्द्रभाः ॥ ७०
पाणिकूर्मा च शम्बूकः पञ्चवक्त्रश्च शिक्षकः ।
चापवक्त्रश्च जम्बूकः शाकवक्त्रश्च कुण्डकः ॥ ७१
योगयुक्ता महात्मानः सततं ब्राह्मणप्रियाः ।
पैतामहा महात्मानो महापारिषदाश्च ह ।
यौवनस्थाश्च बालाश्च वृद्धाश्च जनमेजय ॥ ७२
सहस्रशः पारिषदाः कुमारमुपतस्थिरे ।
वक्त्रैर्नानाविधैर्ये तु शृणु ताञ्जनमेजय ॥ ७३
कूर्मकुक्कुटवक्त्राश्च शशोलूकमुखास्तथा ।

B1-4 Dn D1 4-7 9 10 लोहाज(Dn D4 °ग्र)वक्त्रो जवन , B6 लोहवक्त्रो जवनक , D2 8 11 लोहवक्त्रोथ जठ(D11 °व)र — b) K8 कुवु , D2 जुंभ , D8 जंभ , T1 2 शाखा (for कुम्भ-). B1 reads from कुण्डक up to शाक वक्त्रश्च (in 71d) on marg K4 T4 G M चडक , B1-4 Dn D1 4-7 9 10 कुमक , B6 कुदज , D2 8 11 कुडल (D2 ळ), T1 2 तुडक (for कुण्डक) — c) K4 मुद्र ; B1 2 4 Dn D1 4 8 मुद्ग-, B3 D5-7 9 10 स्वर्ण , B6 शृणु (sic), D2 8 11 मगु , T1 2 M2-4 उग्र , T4 G1.8 शुभ्र ; G2 शुद्ध-, M1 ओष्ठ (for मद्गु) Ś1 K1-3 G3 -वक्त्रश् (for -ग्रीवश्) K4 विष्णौजा (sic), D11 कृष्णौहा, T1 2 कृष्णश्च, G2 चहौजा (for कृष्णौजा) — d) D8 सस , T4 हास (for हस) K4 चंद्रन , B1 2 Dn D1 5-7 9 10 G2 चद्रम , B6 T (T3 missing) G1 8 चद्रमा , D4 8 चद्रज , M1 धीर्यवान् (for चन्द्रभा) B3 4 हसवर्णश्च तलु(B3 °भु)ज — After 70, M1 ins

265* चन्द्रमा पाणिकर्मा च उडुकश्च महाबल ।

71 T3 missing (cf v 1 44) B1 reads up to शाकवक्त्रश्च on marg — a) K3 D3 10 -कूर्चश्, K4 -कर्मा, B1 5 (marg) Dn D5 6 -कूर्चा, D1 4 7 9 -कूर्चाश् (for कूर्मा) B1 [अ]थ (for च) Ś1 K1 2 4 D7 9 ज(Ś1 जा)वूक , D5 6 सु(D6 श)मक , D8 शवूक (for शम्बूक) K2 पाणिकूश्च च जामूक (sic), B3 पाणिकूर्चावलमुक , B3 4 °कुर्वारणानू(B4 °दू)क ; B5 पाद्वर्चावरक्षुक ; D2 8 11 दा(D2 द्रौ)णिवक्त्रश्च दु-(D2 धू)म्राक्ष , T (T3 missing) G M2 4 पा(T1 वा , G2 म)णिकर्मा च मद्रूक , M1 सर्वकर्मविशेषज्ञ , M3 वाणिकर्मा वर्कडुक — b) K2 शिक्षय , K4 शिल्पक , Dn1 om , D5 शिक्षिक , T4 शीर्षक , G1 शिक्षत (for शिक्षक) D2 8. 11 पचवक्त्र वि(D2 °व)शिक्षित — c) Dn1 om चापवक्त्रश्च Ś1 K1 चाधू-; K2 जतु ; K4 माप , B1 2 5 Dn2 चास-, D8 वाळ , T1 2 G M मेप , T4 ध्रुक्ष- (for चाप) K2 जपूक , K3 D2 8 11 जावूक ; Dn भल्लूक , M1 2 4 जवूप (for जम्बूक) — d) K4 D2 8 11 शाखा ; B6 शारि , Dn D4 शाख ; D1 चाप , G2 छाक-, M1 शराग (hypermetric) (for शाक) K2-4 कुट(K3 °ठ , K4 °य)क , B1-4 Dn D1 कुंच(B3 4 D1 °ज)क , B6 D4 कंचु(D4 °बु)क , D8 कुडलक (hypermetric), D5-7 9-11 कुंज(D11 °ड)ल , M1 शाडिक (for कुण्डक) D8 शतवाहु सहस्रदक, T (T3 missing) G1 8 M2-4 शाखावक्त्रश्च तुडक

72 T3 missing (cf. v 1 44) — a) T1 2 G1 M -युक्तो D5 S (T3 missing) महात्मा च (for °त्मान) — b) B1 D8 S (T3 missing) ब्राह्मणप्रिय , D1 ब्रह्म चारिण (for ब्राह्मणप्रिया) — D5 reads 72cd on marg — c) S (T3 missing) पैतामहो महात्मा च — d) D9 G3 M2-4 पारिषदश्, T1. 2 4 G8 परिषदश्, G1 M1 पार्षदश् (submetric) (for पारिषदाश्) D6-7 9 10 च ये, T1 2 G M2-4 च य , T4 तत (for च ह) K2 सतत ब्राह्मणप्रिया (= 72b), D2 11 महात पार्षदाश्च ते (D11 ये) — cd) M1 transp बालाश्च and वृद्धाश्च D2 बाळाश्

73 T3 missing (cf v 1 44) — a) Ś1 K1-3 परिवृता , D2 11 पार्षदाश्च, G1 M1 पार्षदा (submetric) (for पारिषदा) D8 सहस्रशाश्च पारिषदाश्च (hypermetric) — b) K4 B (except B6) D (except D11) T1 2 अव (for उप) — c) K3 विधो वृत्ते (sic), T4 विधाकारै , G1 विधैर्ये तत् (for °र्ये तु)

74 T3 missing (cf v 1 44) — a) Ś1 K1 कुक्कुटि-, D8 मकुट-, M1 -कर्कट (for कुक्कुट) Ś1 K1 वक्त्रश् — After 74a, B2 ins

266* दीर्घवक्त्राश्च भारत ।

श्वगोमायुमुखाश्चैव

[Line 1 = 76b]

— B5 om (hapl) 74b–76a D6 reads 74b on marg — b) K2 8 Dn काकोलूक-; T (T3 missing) G1 8 M शशगोधा ; G2 शिंशुमार (for शशोलूक) Ś1 K1 स चोलूकमुखस्तथा — After 74b, B1 Dn read 77cd, while M3 reads 76ab. D2 8 om 74c D11 om.

खरोष्ट्रवदनाश्चैव वराहवदनास्तथा ॥ ७४
मनुष्यमेषवक्त्राश्च सृगालवदनास्तथा ।
भीमा मकरवक्त्राश्च शिशुमारमुखास्तथा ॥ ७५
मार्जारशशवक्त्राश्च दीर्घवक्त्राश्च भारत ।
नकुलोलूकवक्त्राश्च श्ववक्त्राश्च तथापरे ॥ ७६
आखुबभ्रुकवक्त्राश्च मयूरवदनास्तथा ।
मत्स्यमेषाननाश्चान्ये अजाविमहिषाननाः ॥ ७७
ऋक्षशार्दूलवक्त्राश्च द्वीपिसिंहाननास्तथा ।
भीमा गजाननाश्चैव तथा नक्रमुखाः परे ॥ ७८
गरुडाननाः खड्गमुखा वृककाकमुखास्तथा ।
गोखरोष्ट्रमुखाश्चान्ये वृषदंशमुखास्तथा ॥ ७९
महाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षाश्च भारत । C 9 2526 B 9 45 64 K 9 46 84

(hapl) 74^{c}–75^{b} M1 om. (? hapl) 74^{c}–76^{d} D1. 6 read (*sec m*) 74^{cd} on marg, G2 reads it after 83^{b} —^{c}) K4 B1 3 4 Dn D1–7 9 10 M3 [अ]न्ये (for [ए]व) — After 74^{c}, K2 reads 78^{d}–79^{b} K2 om 74^{d} D2 8 transp 74^{d} and 75^{a}

75 T3 missing (cf v l 44) B5 M1 om 75, D11 om 75^{ab} (for both, cf v l. 74) B1 Dn D4–7 9 10 om (hapl) 75 D1 om 75^{a}–76^{b} D3 om (hapl.) 75^{a}–77^{b} T1 om (hapl) 75^{a}–79^{b} G3 om. (? hapl.) 75–78 D2 8 transp 74^{d} and 75^{a} —^{a}) Ś1 K1–3 -मेव, K4 -मेख (for -मेष) — D2 om. 75^{b} D3 om. (hapl) 75^{b}–77^{b} —^{b}) Ś1 K4 शृगाल, K3 नगाल-, T2 सृगाळ (for सृगाल) B3 4 T4 G2 om (hapl) 75^{cd} T2 G1 om. (hapl.) 75^{c}–78^{d} — After 75^{c}, Ś1 K1 3 read 78^{d}–79^{b}, repeating 78^{d} in its proper place, while M2 4 read 76^{d}–77^{a} Ś1 K1 2 om. 75^{d} D2 om (hapl.) 75^{d}–76^{a}

76 For the sequence in M2 4, cf. v l 75 T3 missing (cf. v l 44) B5 om. 76^{a}, M1 om 76 (for both, cf v l 74) D1 om 76^{ab}, D2 om 76^{a}, D3 8 T1 2 G1 3 om 76 (for all, cf v l 75) M3 reads 76^{ab} after 74^{b} —^{a}) Dn1 -शर, Dn T4 G2 M2 4 -शुक (for -शश) M3 मार्जालशुक-वक्त्राश्च — B1 om. (hapl) $76^{b?}$ —^{b}) K2 दीक्ष (for दीर्घ) —^{c}) D2 नकुळोलूक, D5 7 9 10 लांगूलो° (for नकुलो°) — K4 om. (hapl) 76^{d}–77^{a} —^{d}) K2 B3 4 D2 om. च B1. 2 5 Dn D1 4–7 9 10 काक वक्त्रास्, M3 श्वेतवक्त्रास् (for श्ववक्त्राश्च)

77 For the sequence in M2 4, cf v l 75 T3 missing (cf. v l. 44) D3. 8 om 77^{ab}, T1. 2 G1 3 om 77 (for both, cf v l 75) K4 om 77^{a} (cf v l 76) M3 om 77^{ab} —^{a}) G2 भाखु- (for आखु-) M2 -बभ्रूरु-, M4 बभ्रुर- (for बभ्रुक-) D1 आखुवक्त्र विपक्काश्च, M1 °बभ्रुमुखाश्चैव —^{b}) D4 मयूख-, D5 मार्जार (for मयूर) — B1 Dn read 77^{cd} after 74^{b} —^{c}) Ś1 K1–3 D1 3. 8 11 [ए]व (for [अ]न्ये) — After 77^{c}, D1 reads 85^{d}–86^{b} for the first time, repeating it in its proper place, while M1 reads 79^{d}–80^{c} The sequence in D3 11 after 77^{c} is 78^{d}, 79^{ab}, 78^{a}, 77^{d}, 78^{c}, 78^{b} D1 om 77^{d}–79^{b} T4 om. (hapl) 77^{d}–79^{c}

78 For the sequence in D3 11, cf v l. 77 T3 missing (cf. v l 44) T1 2 G1 3 om 78 (cf v l 75) D1 T4 om 78 (cf. v l. 77) —^{a}) Ś1 K1–3 मार्जार-, D2 -शार्दूळ (for शार्दूल) — K2 om. 78^{c} D10 om (hapl.) 78^{c}–79^{b} —^{c}) M3 om. भीमा B5 [अ]न्ये (for [ए]व) — Ś1 K1. 3 read 78^{d} for the first time (followed by 79^{ab}) after 75^{c}, K2 reads 78^{d}–79^{b} after 74^{c} —^{d}) K3 (both times) B1 2 5 Dn D5 6 8 9 च ये (for परे) S (T1 2 4 G1 3 om, T3 missing) तरक्षुवदनास्तथा

79 For the sequence in D3 11, cf v l 77, for that in Ś1 K1–3, cf. v l 78 T3 missing (cf. v l 44) T1 om 79^{ab} (cf v l 75) D1 om. 79^{ab}, T4 om 79^{abc} (for both, cf v l. 77) D10 om 79^{ab} (cf v l 78) —^{a}) Hypermetric G2 M1 गरुडास्या (for °डानना) K4 खर-, B1. 5 Dn1 D2 4 8 खड्गि, B3 4 G3 M1 खग, D5–7 9 11 कक, G2 पक्ष (for खड्ग-) —^{b}) Ś1 K1–3 भेक-, B5 वृष (for वृक) D2 काकि, G2 -कोक (for -काक) D3 8. 11 परे (for तथा) — B5 G1. 3 om (hapl) 79^{cd} —^{c}) K4 -मुखोष्ट्र; D8 -परोष्ट्र-; T1 2 G2 M2–4 -वानर (for -खरोष्ट्र) D6 मुखान्ये च (for °श्चान्ये) — K4 D2 om (hapl.) 79^{d}–80^{c} D5 om. 79^{d} — M1 reads 79^{d}–80^{c} after 77^{c}

80 For the sequence in M1, cf. v l 79 T3 missing (cf. v l 44) K4 D2 om 80^{abc} (cf v l 79) —^{a}) Dn D6 महाजगर, D4 महज्जठर, T1 2 भोगीजठर (for महा°) G2 -पादाश्च, M1 -पादांसास् (for पादाङ्गास्) —^{b}) D3 11 स्तवकाक्षाश्, D5 भाव°, T1 G1. 3 श्वका, T2 काकाक्षापि (for तारकाक्षाश्) D9

C 9 2507 B 9 45 63 K 9 46 85

पारावतमुखाश्चान्ये तथा धूपमुखाः परे ॥ ८०
कोकिलावदनाश्चान्ये श्येनतित्तिरिकाननाः ।
कृकलासमुखाश्चैव विरजोम्बरधारिणः ॥ ८१
व्यालवक्त्राः शूलमुखाश्चण्डवक्त्राः शताननाः ।
आशीविषाश्चीरधरा गोनासावरणास्तथा ॥ ८२
स्थूलोदराः कृशाङ्गाश्च स्थूलाङ्गाश्च कृशोदराः ।
ह्रस्वग्रीवा महाकर्णा नानाव्यालविभूषिताः ॥ ८३
गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ।
स्कन्धेमुखा महाराज तथा ह्युदरतोमुखाः ॥ ८४
पृष्ठेमुखा हनुमुखास्तथा जङ्घामुखा अपि ।
पार्श्वाननाश्च बहवो नानादेशमुखास्तथा ॥ ८५
तथा कीटपतंगानां सदृशास्या गणेश्वराः ।
नानाव्यालमुखाश्चान्ये बहुबाहुशिरोधराः ॥ ८६
नानावृक्षभुजाः केचित्कटिशीर्षास्तथापरे ।

भाधूकाक्षाश्चैव भारत (hypermetric) — Ś1 K1-3 om (hapl) 80^{d}–81^{a} —^{d}) K4 घूक , D3 चक्र , D5 11 वक्र , T (T3 missing) G M1 व्यक्त , M2-4 यस्त (for धूप)

81 T3 missing (cf. v l 44) Ś1 K1-3 om 81^{a} (cf v l 80) —^{a}) B1-4 5 (marg) D (except D1-3 11) कोकिलाभाननाश्; B5 (orig) °लाभामुखाश्, G2 °ह स्याननाश् (for °लावदनाश्) S (except G1 M1, T3 missing) [ए]व (for [अ]न्ये) —^{b}) D5 corrupt K3 शुन , K4 ये च (for श्येन) D2 8 9 तित्तिरकानना — K4 om (hapl) 81^{c}–82^{b} G1 3 om 81^{c}–83^{b} M3 reads 81^{c}–82^{b} after 83 —^{c}) Ś1 K1-3 D5 कृकिलास ; D4 6 7 9 कृकलाश Ś1 K1 2 D1 3 [अ]न्ये (for [ए]व) —^{d}) Ś1 K1 D2 T2 M4 विरजो(T3 °जरा)वरधारिण ; D6 विविधाचीर°

82 For the sequence in M3, cf v l 81 T3 missing (cf. v l 44) K4 om 82^{ab}, G1 3 om 82 (for both, cf v l 81) —^{a}) D2 3 M1 वाल , T (T3 missing) M2-4 याल ; G2 फाल (for व्याल) Ś1 K1 3 D2 3 11 तृण , K2 सण (sic), B2-4 Dn1 शूलि , B5 (marg as in text) शृगि , D4 8 शृणि , T1 2 4 G2 मणि ; M स्थूल (for शूल) M3 वक्त्राश् (for मुखाश्) —^{b}) Ś1 K1 गढ , B5 (marg as in text) मुंद ; D3 घट , D5 जंढ , D11 T2 M1 चंद्र ; M3 चक्र (for चण्ड). B1 3 5 (marg) Dn D1 4-10 शुभानना° , D2 खरा° ; D3 मुखा° ; D11 सिता° ; T1, 2 4 G2 M1 3 4 शशा° ; M2 भृशा° (for शता°) —^{c}) D2, 8 11 साशी ; T2 भासी (for आशी) D3 विखाश्, M1 विपेश् (for विषाश्) Ś1 K1 चीनधरा, B3 4 विषधरा, D2 8 11 चीरवरा, T (T3 missing) G2 M2-4 सक्तकठा (for चीरधरा) —^{d}) Ś1 K1-3 नानासा(K1-3 °शा)वरणा(K3 °ण)स्तथा, D1 5 6 9 10 नानासावदना° , D2 3 11 गोनसावरणा° , D4 8 गोना(D8 °मा)साश्वमुखा° ; T (T3 missing) M गोनासा(T1 2 °गा)भरणा° ; G2 गोनाश्वचरणा°

83 T3 missing (cf v l 44) G1 3 om 83^{ab} (cf v l 81) —^{a}) D3 स्थूलोदरा —^{b}) Ś1 K1-3 स्थूलाक्षाश्, D2 स्थूलांगाश् T4 G2 वृकोदरा (for कृशो°) — After 83^{b}, G2 reads 74^{cd} —^{c}) Ś1 K1 मयकर्णा ; T1 2 महाकठा, G1 °फाणा, G3 °काय (for °कर्णा) —^{d}) D3 मीना (for नाना) D2 10 S (T3 missing) -व्याळ D5-7 9 10 विभूषणा (for °पिता) — After 83, M3 reads 81^{c}–82^{b}

84 T3 missing (cf v l 44) —^{a}) M1 मृगेंद्र (for गजेन्द्र) K2 3 च(K3 व)र्माम्बरणास् —^{c}) B1 स्कक ; T3 स्कंदे , M1 स्कधो K2 3 बाहु(K3 °ह)-मुखास् ; D2 महीराजस् (for महाराज) Ś1 K1 स्कंध** मुखा राजंस् —^{d}) K4 D1 5-7 9-11 G2 M3 [अ]प्युदरतो , B1 क्षुद्र° , D4 [ए]वोद° , D3 [अ]म्युद° (for ह्युद°)

85 T3 missing (cf v l 44) —^{a}) T1, 2 सया कठे , T4 G M बाहुमुखास् (for हनु°) —^{b}) T1, 2 -मुखा (for तथा) D6 उभाप् (for मुखा) T (T3 missing) G M3 परे, M2 4 ह्यपि (for अपि) — G3 om (hapl) 85^{cd} —^{c}) K4 व्याळाननाश्; D3 भास्या° (for पार्श्वा°) — D1 reads 85^{d}–86^{b} for the first time after 77^{c} —^{d}) Dn वेष ; D3 3 11 दिश (for देश) D3 तत ; T1 2 G1 परे (for तथा)

86 For the repetition in D1, cf. v. l 85 T3 missing (cf v l 44). —^{b}) K3 D5 8 G3 सदृशास्य ; B3 °शाक्षा ; D6 °शाश्वा ; M3 °शाश्व (for °शास्या). D3 8, 11 महानना (for गणेश्वरा°) —^{c}) D3 T1 2 G1 2 M -व्याळ G1 मृगाश् (for मुखाश्) — K4 om (hapl) 86^{d}–88^{c} —^{d}) Dn1 om बहु K2 D4 6 8-10 शिरोदरा , D8 11 °रुहा , D6 °मुखा (for °धरा) G1 बहवो बाहुरोधरा (sic)

87 T3 missing (cf v l 44) K4 om 87 (cf v l. 86). —^{a}) K2, 3 वक्षो , M1 -वेष (for -वृक्ष).

भुजंगभोगवदना नानागुल्मनिवासिनः ॥ ८७
चीरसंवृतगात्राश्च तथा फलकवाससः ।
नानावेषधराश्चैव चर्मवासस एव च ॥ ८८
उष्णीषिणो मुकुटिनः कम्बुग्रीवाः सुवर्चसः ।
किरीटिनः पञ्चशिखास्तथा कठिनमूर्धजाः ॥ ८९
त्रिशिखा द्विशिखाश्चैव तथा सप्तशिखाः परे ।
शिखण्डिनो मुकुटिनो मुण्डाश्च जटिलास्तथा ॥ ९०

चित्रमाल्यधराः केचित्केचिद्रोमाननास्तथा ।
दिव्यमाल्याम्बरधराः सततं प्रियविग्रहाः ॥ ९१
कृष्णा निर्मांसवक्त्राश्च दीर्घपृष्ठा निरूदराः ।
स्थूलपृष्ठा ह्रस्वपृष्ठाः प्रलम्बोदरमेहनाः ॥ ९२
महाभुजा ह्रस्वभुजा ह्रस्वगात्राश्च वामनाः ।
कुब्जाश्च दीर्घजङ्घाश्च हस्तिकर्णशिरोधराः ॥ ९३
हस्तिनासाः कूर्मनासा वृकनासास्तथापरे ।

C 9 2601
B 9 45 99
K 9 45 93

Ś1 K1-3 M1 -धरा (for -भुजा) T2 4 G M2-4 नाना कृमिमुखा केचिद् — b) S (T3 missing) बहुकर्णाक्षि नासिका — c) D3 -भोज (for भोग) K3 M1. 2 -वमना D2 भुजगाभोगवदना — d) T4 -मल- (for गुल्म)

88 T3 missing (cf v l. 44) K4 om 88abc (cf v l. 86) D om 88ab — a) K2 सहत , K3 D1. 6 7 11 संवृत्त (for -संवृत) — b) B (except B5) Dn D1 4 7-10 M2 नाना (for तथा) B. D4 7-10 -कनक , T1 2 G2 वल्कल , T4 पलल (for फलक) D- 2. 11 तन्वाज्वल(D2 °ज्वळ , D3 °द्रुल)नवासस , D6 नानाकृतनिवासिन — Ś1 K1-3 om (hapl) 88c-89b — c) B D1 4 7 वेश (for -वेष) B2 Dn1 D5 T1 2 G1 2 [भ]ये (for [ग्]व) — After 88c, B D M1 ins

267* नानामाल्यानुलेपना ।
नानावस्त्रधराश्चैव

— d) B- वर्म (for चर्म) G1 om वासस D5 चर्मधरास्तथा (submetric)

89 T3 missing (cf. v l 44) Ś1 K1-3 om 89ab (cf. v l 88) — a) S (except G1, T3 missing) मकुटिन — b) B3 4 D--7 9. 10 सुग्रीवाश्च (for कम्बुग्रीवा) M1 सुवासस (for सुवर्चस) — c) D6 शिखास्, D3 -मुखास् (for शिखास्) — d) K4 कपिल , B2 3 D6-7 9 10 काचन , D3 कलित , M3 कुटिल (for कठिन-)

90 T3 missing (cf v l 44) — a) D2 त्रिशिषा Ś1 K1 2 G विशिखाश्च; D5 11 द्विशिषाश्च (for °खाश्च). — b) K2 -मुखा , D5 -शिषा (for -शिखा) D4 8 तथा (for परे) D11 [स]परे पञ्चशिषास्तथा — c) D5 शिषण्डिनो S (except T1, T3 missing) मकुटिनो — d) D2 जटिलास् D- परे (for तथा) S (T3 missing) मुंडाश्चैव जटाधरा,

91 T3 missing (cf v l 44) — a) K4 B1-3 Dn D1. 4 6-10 माला (for माल्य) D5 सर्वे, D6 चैव (for केचित्) S (T3 missing) चित्रमाल्या(M1 °ला)म्बरधरा — T4 om (hapl) 91bc — b) D2 9 11 रोमाधरास् (for रोमाननास्) K4 रोचमानानना स्तथा, D5 चित्रवस्त्रोनुरजिता (sic) — c) Ś1 K दिव्या नानाम्बरधरा , M1 तीक्ष्णाननप्रहरणा — d) K4 पृथु (for प्रिय) K2 3 दर्शना (for विग्रहा) — B1 5 Dn D1 4-7 9 10 subst for 91cd D3 ins after 91

268* विग्रहैकरसा नित्यमजेया सुरसत्तमै ।

[D- विग्रहैश्च महावीर्य (for the prior half) D5 8 कुरूत्तम]

92 T3 missing (cf v l 44) — a) D4 S (T3 missing) कृष्ण (for कृष्णा) G2 निर्माण (sic) (for निर्मांस) — b) D5 6 8 स्थूल (for दीर्घ) Ś1 K1-3 D2 4 11 तनूदरा , K4 कृशो° , D10 निमू° (for निरू°) T (T3 missing) G M3 दीर्घपृष्ठोदरोरस — M2 4 om (hapl) 92c-93d — c) D2 स्थूळ B4 स्थूलोष्ठा ह्रस्वपृष्ठाश्च , D3 स्थूलपृष्ठा प्रचेष्टा च — d) K3 प्रलम्बाधर मेहना , T4 G लंबकोट(T4 G2 °ट)र°

93 T3 missing up to 93b (cf v l 44) M2 4 om 93 (cf. v l. 92) D5 reads 93b on marg — b) D1 4 8 दीर्घ (for ह्रस्व) D7 9 T2 मात्रा (for गात्राश्च) T1 2 प्रभावहा (T2 °व), T4 G2 M1 3 प्रवाहव (for च वामना) G1 3 ह्रस्वगात्रनिवाहव — c) K3 B1 2 4. 5 Dn D4-10 ह्रस्व , D1 कृश (for दीर्घ-) K4 S (M2 4 om) जिह्वाश्च, D4. 8 खंजाश्च (for -जङ्घाश्च) — D11 om. (hapl) 93d-94c — d) D3 शिरोदरा

94 D11 om 94abc (cf v l 93) — a) Ś1 K क(K2 व)र्ण , G3 व्याघ्र (for कूर्म) — b) T2-4 M वृकव्याघ्रनसा(T4 घ्रानना , M घ्रनसा)स्तथा, G1 2 कूर्म (G1 व्याघ्र)नासा वृकानना — K4 om 94cd D2 om,

C 9 2601
B 9 43 99
K 9 46 99

दीर्घोष्ठा दीर्घजिह्वाश्च विकराला ह्यधोमुखाः ॥ ९४
महादंष्ट्रा ह्रस्वदंष्ट्राश्चतुर्दंष्ट्रास्तथापरे ।
वारणेन्द्रनिभाश्चान्ये भीमा राजन्सहस्रशः ॥ ९५
सुविभक्तशरीराश्च दीप्तिमन्तः स्वलंकृताः ।
पिङ्गाक्षाः शङ्कुकर्णाश्च वक्रनासाश्च भारत ॥ ९६
पृथुदंष्ट्रा महादंष्ट्राः स्थूलौष्ठा हरिमूर्धजाः ।
नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानाहस्तशिरोधराः ।
नानावर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत ॥ ९७
कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः ।
हृष्टाः परिपतन्ति स्म महापारिषदास्तथा ॥ ९८
दीर्घग्रीवा दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजाः ।
पिङ्गाक्षा नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णाश्च भारत ॥ ९९
वृकोदरनिभाश्चैव केचिदञ्जनसंनिभाः ।
श्वेताङ्गा लोहितग्रीवाः पिङ्गाक्षाश्च तथापरे ।
कल्माषा बहवो राजंश्चित्रवर्णाश्च भारत ॥ १००
चामरापीडकनिभाः श्वेतलोहितराजयः ।

(hapl) 94^{c}–95^{b} —^{c}) Ś1 दीर्घोष्ट B Dn D1 3 6 -जघाश्च, T4 -जिह्वोष्ठा (for जिह्वाश्च) K2 वानरेंद्राथ जिह्वाश्च (sic), D4 7–10 दीर्घोच्छ्वासा दीर्घजघा, D5 दीर्घोष्ठजघाहस्ताश्च —^{d}) T1 3 G1 M विकराळा Ś1 K1 B5 G3 ह्ययोमुखा, K2 ह्यलो°, M3 ह्यसो° (sic) (for ह्यधो°) D3 करालाश्चाप्ययोमुखा, D5 कराला विकृताननाः

95 D2 om 95^{ab} (cf. v l 94) —^{a}) D3 द्विद ष्ट्राश्च (for ह्रस्वदंष्ट्राश्) Ś1 K1–3 ह्रस्वदंष्ट्रा महादंष्ट्रा —^{b}) Ś1 K1 3 B3 दीर्घ, D3 11 S चित्र (for चतुर्) —^{c}) Ś1 K1 3 वानरेंद्र, D2 5 6 11 T3 वा(D2 11 व)रणेंद्र, T4 चारणेंद्र- (for वारणेन्द्र-) S मुखाश् (for -निभाश्) K4 वारणेंद्राननाश्चान्ये —^{d}) D7–9 T3 भीम- (sic) (for भीमा)

96 ^{a}) D5 स्व (for सु) — D1 om (hapl) 96^{b}–97^{c} —^{b}) D2 स्वळकृता — D5 om 96^{c}–97^{d} —^{c}) S (except M1) पिंगला(T1–3 G1 2 °ळा)क्षा शकु (G1 शख, G3 नील)कर्णा — G3 om (hapl) 96^{d}–99^{c} —^{d}) B D4 6–10 रक्त, D2 3 11 वज्र, T G1 चक्र, G2 छिद्र (for वक्र) S (G3 om.) -पादाश् (for नासाश्)

97 D1 om 97^{abc}, D5 om 97^{abcd}, G3 om 97 (for all, cf v l 96) D6 T G1 2 M3 om (hapl) 97 —^{a}) M2 पृष्ठ (for पृथु) —^{b}) K4 B3 4 Dn D2 7 10 M1 2 4 स्थूलो(D2 °ळो)ष्ठा K4 हनु (for हरि) D4 स्थूलोष्ठोदरमूर्धजा, D3 स्थूलोदरविमू° —^{c}) Dn1 पापोष्ट, D3 8 11 M1 2 4 पा(M1 प)दोष्ठ (for -पादौष्ठ) D3 दन्ताश्, M1 2 4 पृष्ठाश् (for -दंष्ट्राश्) —^{d}) D1 हस्ति, D3 11 -हरि (for -हस्त) —^{e}) Ś1 K1–3 -चर्दिभिर्, K4 वर्णाभिर्, B Dn D3–5 7–10 -चर्मभिर् (for वर्मभिर्) Ś1 K1 माच्छिन्ना, D3 मायच्छन्न (for माच्छन्ना) —^{f}) B5 Dn वासा(Dn °स)श् (for भाषाश्) D5 नानाभाषाकृतीगुणा

98 G3 om 98 (cf v l 96) D4 reads 98^{a} twice. —^{a}) T3 [स]नेक, G2 एक- (for देश-) D2 -भाषाश्च, D4 (first time) भारत (sic), D5 भाषाभिर् (for °सु) —^{b}) Ś1 K1–3 D3 11 जयं(K3 °प)तो, T2 4 G2 ज्वलतो, M2 4 जल्पते (for जल्पन्तो) S (except T3 M1, G3 om) ईश्वर (for °रा) — D5 om 98^{cd} —^{c}) B2 सप्रहृष्टा, T3 मुदा परि, T4 हृदा मुदा (for हृष्टा परि) G1 वदति (for पतन्ति) —^{d}) D4 हाहा (sic), S (except T4, G3 om) राजन् (for महा) Ś1 K1 पारिषदस्, D5 -परिषदास्, T3 परिषद, G2 परिषदस्, M1 2 4 पार्षदा (submetric) (for -पारिषदास्) D11 तदा, T1 2 M2–4 स्मृता (for तथा) K4 महो स्कर्षवह सदा

99 G3 om 99^{abc} (cf v l. 96) —^{a}) D2 3 11 नासा, D5 नया, D3 पाद, M3 भुजा (for -नखा) —^{b}) D3 9 पादा, D3 पृष्ठ (for पाद-) D1 मुखा, T2 -रुहा, M3 नखा (for भुजा) T3 4 G1 2 दीर्घ बाहुशिरोधरा —^{c}) B1 दीर्घाक्षा (for पिङ्गा°) S (G3 om) पिंगळा(M °ला)क्षा नीलकण्ठा (T1 2 °कर्णा) —^{d}) Ś1 K1 च मारिष, K2–4 च भूमिप, D5 तथोदरा (for च भारत)

100 D1 7 T G om. (hapl) 100 —^{a}) K2 बलो- दर, M2 4 शुको° (for वृको°) D3 11 केचिद् (for चैव) M3 शुकोदरशिभाश्चैव (sic) —^{c}) K3 श्वेताग, Dn D4 6 8–10 श्वेताक्षा (for °ङ्गा) D5 श्वेताक्षा लोहि- ताक्षाश्च —^{d}) D- नीलग्रीवास्, D6 पिंगलाक्षास्, M पीनाङ्गा(M1 °सा)श्च (for पिङ्गाक्षाश्च) K2 om. तथा — B3 damaged for 100^{ef} —^{e}) D2 3 कल्माष-, D5 कल्मषा, D11 कल्माषा (for °षा) M कल्माषबाहवो

नानावर्णाः सवर्णाश्च मयूरसदृशप्रभाः ॥ १०१
पुनः प्रहरणान्येषां कीर्त्यमानानि मे शृणु ।
शेषैः कृतं पारिषदैरायुधानां परिग्रहम् ॥ १०२
पाशोद्यतकराः केचिद्व्यादितास्याः खराननाः ।
पृथ्वक्षा नीलकण्ठाश्च तथा परिघबाहवः ॥ १०३
शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ।
शूलासिहस्ताश्च तथा महाकाया महाबलाः ॥ १०४
गदाभुशुण्डिहस्ताश्च तथा तोमरपाणयः ।
असिमुद्गरहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ॥ १०५
आयुधैर्विविधैर्घोरैर्महात्मानो महाजवाः ।
महाबला महावेगा महापारिषदास्तथा ॥ १०६
अभिषेकं कुमारस्य दृष्ट्वा हृष्टा रणप्रियाः ।
घण्टाजालपिनद्धाङ्गा ननृतुस्ते महौजसः ॥ १०७
एते चान्ये च बहवो महापारिषदा नृप ।
उपतस्थुर्महात्मानं कार्त्तिकेयं यशस्विनम् ॥ १०८
दिव्याश्चाप्यान्तरिक्षाश्च पार्थिवाश्चानिलोपमाः । C 9 2616 B 9 45 114 K 9 46 114

राजश् —^{f}) K4 -वर्माश्, D2 8 10 -कर्णाश्, M1 2 -मल्लाश्, M3 मालाश् (for -वर्णाश्)

101 ^{a}) S चा (T3 M2-4 च) मीकरापीड (T3 °वेड) निभा —^{b}) K4 राजका, B2 राशय (for राजय) — T3 4 G om. (hapl.) 101^c–104^b —^{c}) K2 D5 T1 2 M -वर्ण (for -वर्णा) B1 3 4 Dn1 D3 5 11 T1 2 सुवर्णाश्, D4 5 सकर्णाश्, D6 कुवर्णाश् (for स) — After 101, D5 ins

269* नानाप्रहरणा ये वै नानाशस्त्रास्त्रकोविदा ।

102 T3 4 G om. 102 (cf v l 101) D5 om 102 —^{a}) M1 एव (for एषां) —^{c}) D3 11 य यै, M1 एषा (for शेषैः) B Dn D1 2 4.6–9 T2 M1 कृत K3 4 D5 T2 परिषदैर्, D3 11 M1.2 4 पार्षदैर् (D11 °तैर्) (submetric) (for पारिषदैर्) —^{d}) K4 B D (except D2, D5 om) T1 2 M1 परिग्रह (for °हम्)

103 T3 4 G om 103 (cf v l. 101) B3 partly damaged —^{a}) D4 8 पाशोदित (for द्यत) D5 स्वन्ये, T1 2 M2-4 चैव (for केचिद्) —^{b}) Ś1 K1 व्याधितास्या — D5 om. 103^{cd} D2 reads 103^c–104^d after 106 —^{c}) Ś1 K4 B Dn D1 4 7–10 पृथाक्षा, D6 पृथास्या, T1 प्रादग्ध, T2 प्रदष्ट, M2 प्रचक्षा (for पृथ्वक्षा) D2 नील-, M3 दीर्घ- (for नील) T1.2 M2 -कर्णाश् (for -कण्ठाश्)

104 For the sequence in D2, cf. v l 103 T3.4 G om 104^{ab} (cf v l 101) —^{a}) K4 D3 8 11 -शक्ति, B3 4 -वज्र-, T1.2 M -पाश (for -चक्र) — K4 om (hapl) 104^b–105^a D7 9 om 104^{bcd} —^{b}) Ś1 K1-3 मुसुल, B4 5 मुपल, Dn D1 3 5 11 मुशल, D2 मुसळ (for मुसल) — B1 2 5 Dn D1 4–6 8 10 om. 104^{cd} —^{c}) D2 शूळासि G3 तदा (for तथा) T3 शूलासिहस्त्यश्वपदा, G2 शूलहस्तहस्तिपदा —^{d}) G2 -काळा (for -काया) D2 महाबळा

105 K4 om 105^a (cf v l 104) B1 2 5 Dn D1 4 6–10 transp 105^{ab} and 105^{cd} —^{a}) K1 2 B5 -मुसुडि, B1–4 भुसुडि, D1 भुशण्डि-, D3 11 भुशवी, T1 G3 -मुसुठि-, T2 4 G2 -मुसठि-, T3 G1 मुसुढि, M -मुसुठि (M2 °ढि-) (for -भुशुण्डि) D5 खड्ग शक्तिगदाहस्ता — B3 4 T3 om (hapl) 105^{bc} —^{b}) D5 प्राश (for तथा) S (T3 om) मुद्गर- (for तोमर-) — D5 om 105^{cd} D7 9 om 105^c D4 repeats 105^{cd} after 106^b —^{c}) Dn प्रास (for असि-) S (T3 om.) -पट्टस (for मुद्गर)

106 D3 om 106^{ab} —^{a}) D8 वीरैर् (for घोरैर्) —^{b}) D3 11 महाजया, D5 ह्यनेकश, T3 G3 महा जवै, M1 °बला (for °जवा) — After 106^b, K3 reads 108^a, while D4 repeats 105^{cd} K3 om 106^c D5 reads 106^c–110^d on marg —^{c}) D6 वेगा, T2 M1 -जवा (for -बला) S (except G2) भागा (for -वेगा) —^{d}) T1 2 G3 -परिषदस्, M (except M3) पार्षदास् (submetric) D2 7 10 तदा (for तथा) G1 महद्रापार्षदास्तया (sic) — After 106, D2 reads 103^c–104^d

107 D5 reads 107 on marg —^{b}) K2 3 Dn D2 8 11 M1 हृष्ट्वा (for हृष्टा) D8 रणाधिपा (for रण प्रिया) — K3 om 107^{cd} —^{c}) K4 छिन्न (for घण्टा) Ś1 K1 2 -जालाव (for जालपि) D2 8 11 घटाजाल (D2 ळ) निबद्धागा —^{d}) D4 8 ददृशुस् (for ननृतुस्) M1 ननद्रुश्चानिलोपमा

108 M1 om. (hapl) 108^a–109^b K3 reads 108^a after 106^b D5 reads 108 on marg —^{a}) D3 वाचो (sic) (for चान्ये) — K3 om 108^{bcd} —^{b}) T1 2 परिषदा, G3 M3 -पारिषदो, M2 4 -पार्षदा (submetric)

C 9 2617 B 9 45 115 K 9 46 115

व्यादिष्टा दैवतैः शूराः स्कन्दस्यानुचराभवन् ॥ १०९
तादृशानां सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अभिषिक्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ११०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

वैशंपायन उवाच ।
शृणु मातृगणान्राजन्कुमारानुचरानिमान् ।
कीर्त्यमानान्मया वीर सपत्नगणसूदनान् ॥ १
यशस्विनीनां मातॄणां शृणु नामानि भारत ।
याभिर्व्याप्तास्त्रयो लोकाः कल्याणीभिश्चराचराः ॥ २
प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोनसी तथा ।
श्रीमती बहुला चैव तथैव बहुपुत्रिका ॥ ३
अप्सुजाता च गोपाली बृहदम्बालिका तथा ।

(for पारिषदा) K_4 तथा (for नृप) G_1 महदापार्षदा नृप (sic) —^{d}) Dn यशस्विन

109 M_1 om 109^{ab} (cf v l 108) D_6 reads 109 on marg B_8 partly damaged —^{a}) T_3 [ए]व (for [अ]पि) $K_{2\,4}$ $B_{1\,6}$ Dn $D_{6\,8\,9}$ $T_{1\,2}$ G_1 M_4 अतरि(B_1 °री)क्षाश्, B_2 M_2 आतरीक्षाश् (M_2 °क्ष्याश्) —^{b}) K_4 नरोत्तमा, D_4 $T_{1\,2}$ [अ]नलोपमा (for [अ]निलो°) —^{c}) Dn_1 T_1 M_4 देवतै $T_{1\,2\,4}$ G शूरे (for शूरा) T_3 व्यादिष्टा देवतातूर्यं —^{d}) K_3 स्कंधस्य D_3 [अ]पिचरा (for [अ]नुचरा) $Ś_1$ K_{1-3} वभु, D_1 विभो, D_{11} तथा (for [अ]भवन्) D_{6-10} स्कदस्यापि च भारत

110 D_6 reads 110 on marg —^{b}) K_2 corrupt $Ś_1$ K_1 अर्बुधानि, Dn_1 अर्बूदानि —^{c}) $B_{1\,2\,6}$ Dn $D_{1\,8}$ अभिषेकु, D_5 °षिकु (for °षिक्त)

Colophon — *Sub parvan* $K_{2\,4}$ B_1 $D_{3\,11}$ M_4 रामतीर्थयात्रा, $B_{2\,4\,6}$ Dn $D_{1\,4\,6\,8}$ बलदेवतीर्थयात्रा, D_2 M_1 तीर्थयात्रा, $D_{5\,7\,9\,10}$ हलधरतीर्थयात्रा, Cal ed गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान, Bom ed गदापर्वणि बलरामतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; Kumbh ed ह्रदप्रवेश —*Adhy name* $Ś_1$ K_{1-3} कुमारपार्षदवर्णनं, Dn $D_{1\,9}$ कुमाराभिषेक, $T_{1\,2}$ गण कीर्तनं (T_1 °सकीर्तन), T_4 कुमारसैन्यवर्णन, M_3 कुमार गणसकीर्तन, M_4 कुमाराभिषेके गणसकीर्तन, Bom ed स्कंदाभिषेक — *Adhy no* (figures, words or both) B_3 $D_{9\,10}$ 16, B_4 G_3 46, Dn_2 15, T $G_{1\,2}$ M 47 — *Śloka no* Dn_2 D_7 114, D_9 113

45

1 The ref is damaged in B_3 —^{b}) T_4 कुमार चरितानिमान् (sic) —^{c}) B_3 कीर्त्यमान K_4 Dn_1 T_4 महावीर, T_{1-3} G महावीर्यान् (for मया वीर)

2 ^{a}) T_4 G_1 यशस्विनो मातृगणान् —^{b}) T_3 is damaged from नामानि up to गोनसी (in 3^b) —^{c}) M_1 त्रिमे (for त्रयो) —^{d}) T_4 कल्याणीश्च (for °णीभिश्) K_3 D_6 च भारत, $D_{6\,7\,10}$ च भागश (for चराचरा)

3 T_3 damaged up to गोनसी —^{a}) D_2 पद्मावती विशाळाक्षी —^{b}) B_3 damaged K_4 reads from पलिता up to कमलाक्षी (in 6^b) twice omitting (both times) 4^c–5^b K_2 पतिता, K_4 (both times) मलिना, $B_{1\,2}$ Dn D_2 $M_{2\,4}$ पालिता, $D_{5\,7}$ प्राणिता, $D_{9\,10}$ पाणिता, T_1 पालीका, $T_{2\,4}$ $G_{2\,3}$ M_3 पालिका (for पलिता) $Ś_1$ K_{1-3} [उ]शी($K_{2\,3}$ °श)नसी, Dn गौनसी, D_3 गोलनी, $D_{4\,5\,7\,9\,10}$ गोस्तनी, D_6 गोलसी, S (T_3 damaged) गोनसा (for °सी) B_5 पलिता गौरशी तला —^{c}) D_1 transp श्रीमती and बहुला Dn_2 D_4 बहुलाश्, $T_{2\,3}$ G_2 बहुळा —^{d}) K_3 Dn_2 T_1 पुत्रिका, T_2 G_3 -पुत्रका

4 For the repetition in K_4, cf v l 3 —^{a}) D_6 अप्सुयाता M [अ]थ (for च) D_2 गोपाळी, $T_{3\,4}$ G बृहती (for गोपाली) —^{b}) B_4 बृहदंष्ट्रालिका, $D_{2\,3\,11}$ °दंवालि(D_2 °ळि)का, D_9 M_1 °दंबालिकास्, T_2 °दंबाधिका T_1 तदा (for तथा) T_3 बृंदबावालिना

जयावती मालतिका ध्रुवरत्ना भयंकरी ॥ ४
वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा ।
एकचूडा महाचूडा चक्रनेमिश्च भारत ॥ ५
उत्तेजनी जयत्सेना कमलाक्ष्यथ शोभना ।
शत्रुंजया तथा चैव क्रोधना शलभी खरी ॥ ६
माधवी शुभवक्त्रा च तीर्थनेमिश्च भारत ।
गीतप्रिया च कल्याणी कद्रुला चामिताशना ॥ ७
मेघस्वना भोगवती सुभ्रूश्च कनकावती ।
अलाताक्षी वीर्यवती विद्युज्जिह्वा च भारत ॥ ८
पद्मावती सुनक्षत्रा कन्दरा बहुयोजना ।
संतानिका च कौरव्य कमला च महाबला ॥ ९
सुदामा बहुदामा च सुप्रभा च यशस्विनी । C 9 2528 B 9 46 10 K 9 47 10

तथा, G2 बृहद्वातिनामदा (sic) — K4 om. (hapl) 4^{c}–5^{b} — ^{c}) B. प्रजावती, T1 G2 M जाया° (for जया°) T3 damaged from मालतिका up to महा (in 5^{c}) B3 D1 मातालिका, T1 4 G M2–4 मालिनि (G1 M3 नी)का (for मालतिका) D· · 11 जायावती मालतिका, T2 जाया च मालिनीका च — ^{d}) D· · 11 ध्रुवदत्ता, T2 धूपयत्ना, T4 धूपरत्ना, G2 घृत°, G3 ध्रुवयत्ना (for °रत्ना)

5 For the repetition in K4, cf v 1 3 K4 om. 5^{ab} (cf v l. 4) T3 damaged up to महा — ^{a}) T1 G1 बहु- (for वसु-) Dn2 च (for सु) M3 नामा (for दामा) T2 G2 वसु(T2 बहु)धामा सुधामा च — ^{b}) D2 11 रतिका, T1 2 पिशनी, M2 विशाम्बा (for विशोका) Ś1 K1 नदनी — ^{c}) M1 4 एकचूला महाचूला — ^{d}) Ś1 K1 2 D2 वक्र, B4 वज्र (for चक्र) M3 नेमी B2 4 तु (for च) — After 5, D2 reads 7^{cd}

6 For the repetition in K4, cf v 1 3 K3 T4 om (hapl.) 6^{a}–7^{b} B3 reads 6–8 after 11 — ^{a}) Ś1 K1 अर्ध्वंजनी, K2 अन्वेजस्वी, K4 (both times) अन्वेजनी, T1. 2 G अतेजस्वी (G1 स्व), T3 अतेजिमे (sic), M1 अवेजानी, M2–4 सुतेज(M4 जि)नी (for उत्ते°) Ś1 K1. 2 4 (both times) तरस्सेना, T1 2 भव, T3 G1 3 M2–4 मर°, G2 हर, M1 घर (for जय°) — ^{b}) Dn2 D4 T2 कमलाक्षा, D2 °ळाक्षी (for °लाक्षी) K4 च, T2 मति, G2 अमि (for अथ) T3 कमलाय**** — After 6^{b}, D reads 8^{ab} D4 6 10 repeat 6^{cd} after 8 — ^{c}) T3 शत्रुजाया (for शत्रुंजया) D2 चैव, T1 [ए]वान्या, T2 [ए]व च (by transp), T3 [ए]वाक्षा, G1 [ए]वाधि, G2 [ए]काक्षी, G3 M [ए]वाय — ^{d}) G1 3 नाशना (for क्रोधना) T3 G M1 शल्मा-, M2 4 चल्मी (for शल्मी) K4 करी, D3 परी, T1 G1 3 M2. 4 सुम्बा, T2 3 G2 M1 -सुखी, M3 तदा (for खरी) D1 क्रोधना म्बेचरीश्वरी, D4 (second time) 6 10 (last two second time) °ना शल्मेश्वरी, D10 (first time) °ना शल्मीश्वरी

7 For the sequence in B3, cf. v 1 6 K3 T4 om 7^{ab} (cf v 1 6) G3 om 7^{ab} — ^{a}) D9 शुन, T1 सत्य-, T2 भव, M3 शुभ्र (for शुभ) K2 D3 6 8 वक्त्राश् (for वक्त्रा) — ^{b}) B1 5 Dn D· 7 9 मेनिश् D1 श्रेणिश्, D4 . 8 सेविश् (for नेमिश्) — D2 reads 7^{cd} after 5 — ^{c}) D4 प्रीत, D. कद्रु, T1 गीति, G2 हित (for गीत) Ś1 K1–8 [अ]य (for च) D1 वल्कलिनी (for च कल्याणी) — ^{d}) K4 D· कद्रु(D2 °द्रु)ला च, B1 2 4 D3 4. 7–10 रुद्ररोमा, B. बहुला च, Dn D5 6 कद्रुरोमा, D1 रुद्ररूपा, T4 G2 रुद्रमाला, G1 om, M1 भद्रलामा, M2–4 कद्रुमाला (for °ला च) Ś1 K1· 4 B4 T4 [अ]मि(K4 T4 सि)तानना, D3 [अ]मिताशनी K3 कद्रुला शामितामना, B3 रुद्र******, T1. 2 मधुमालामितौजसा, T3 शूरमालोमिताशना (sic), G3 कुरुमालातिशोभना

8 For the sequence in B3, cf v 1 6 D6 reads 8^{ab} after 6^{b} — ^{a}) K4 मेघस्वरा, S तेजस्विनी (for मेघस्वना) B4 चोघवती, B5 राग°, Dn D2 मग (for भोग°) — ^{b}) Dn2 D10 सुभ्रुश्, D3 6 8 सुभ्रश्, D7 9 शुभुश् (for सुभ्रूश्) K4 करकावली, D2 कनकप्रिया, D3 कनकांचनी, T3 रमनावती (for कनका) M1 सुभद्रा कनावती (submetric) — B4 repeats 8^{cd} after 11 — ^{c}) Ś1 K1–8 D5 T4 अलाता (K3 °भा)क्षा, D3 अनाताक्षी (for अला) M2 4 विंध्यवती (for वीर्य) B5 चपला भोगवती (submetric) — ^{d}) D5 विद्रुजिह्वा — After 8, D4 6 10 repeat 6^{cd}

9 D1 om (hapl) 9–11 — ^{a}) D3 येमावसु (sic) (for पद्मावती) D3 M4 स, M3 च (for सु) — ^{b}) D11 शकरा, T2 कुडरा, G2 कधरा (for कन्दरा) B4 Dn D2 6 11 T3 G2 बाहु (for बहु-) T1. 2 -लोचना, M1 -शोधना (for -योजना) Ś1 K1–8 कर्परा बहुयाज(K2 °जि)ना — ^{c}) B2 संतालका, B4 नका, B5 °रका, D11 T3 सातानिका ( ) Ś1 K1 3 कोलव्या,

C 9 2628 B 9 46 10 K 9 47 10 नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतोलूखलमेखला ॥ १०
शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भामिनी ।
वपुष्मती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत ॥ ११
संकारिका निष्कुटिका भ्रमा चत्वरवासिनी ।
सुमङ्गला स्वस्तिमती वृद्धिकामा जयप्रिया ॥ १२
धनदा सुप्रसादा च भवदा च जलेश्वरी ।
एडी भेडी समेडी च वेतालजननी तथा ।
कण्डूतिः कालिका चैव देवमित्रा च भारत ॥ १३
लम्बसी केतकी चैव चित्रसेना तथा वला ।
कुक्कुटिका शङ्खनिका तथा जर्जरिका नृप ॥ १४

K2 4 कौलव्या, D6 T4 G2 3 M3 कोरव्या (for °व्य) —^{d}) D2 कमळा च महाबळा, S रामा (M1 कमला [hypermetric]) च कमलावती

10 D1 om 10 (cf v l 9) D8 om 10^{ab} D6 reads 10 on marg —^{a}) T1 2 4 G1 3 M2–4 मालिदा, T3 मारिवा, G2 मालीढा, M1 मालिका (for सुदामा) Ś1 K1 3 वसु (for वहु) D3 नामा, T2 3 -वामा (for दामा) —^{b}) D3 भद्रमा, T1 2 वसुना, T3 सुधामा, T4 सुदामा, G1 3 वसुदा G2 सुधर्मा, M2 4 वसुदा, M3 वसुमा (for सुप्रभा) —^{c}) Ś1 K1–3 ऋतु, D2 3 नित्य, S नृत्त (for नृत्य) D8 शकारिका निष्कुटिका (cf 12^{a}) —^{d}) D2 शतोलूखळ, D3 11 °पल, T1 3 G2 M ततो(T3 G2 M1 °थो)लूखल, G1 3 दवोल (for शतोल°) D3 -मेपला, T2 -मेखळा D6 शतशोलूखला तथा

11 D1 om 11 (cf v l 9) S (except M1) om (hapl.) 11^{a}–14^{b} —^{a}) D4 8 शतघ्नी च (for °घण्टा) K4 D2 3 11 महानदा (for शता°) —^{b}) D11 शुभगाधा, M1 भागनेत्रा (for भगनन्दा) B Dn1 D4–7 9 भाविनी (for भामिनी) K2 भगमदा च भासिनी, D2 3 सुभगा स्वय भामिनी —^{c}) Ś1 K शीला, B5 Dn2 सिता, Dn1 सीता, D2 -शाता, D3 11 शिता, D5 -सिंची, D8 -शावा, M1 भीता (for शीता) —^{d}) D2 M1 भद्रकाळी, D4 चद्रकाली, D8 चद्रकेला (for भद्रकाली) D5 भामिनी (for भारत) — After 11, B3 reads 6–8, while B4 repeats 8^{cd}

12 S (except M1) om 12 (cf v l 11) —^{a}) B1–3 Dn झकारिका, B5 सकालिका, D1 सृकारिका, D3 4 8 10 11 शंका°, D6 7 9 ऋक्षाविका, M1 रसकारिका, Bom ed ऋक्षाविका (for सकारिका) B4 निष्कृतिका, Dn निष्कुरिका, D2 3 11 निकुथिका, D4 निष्कटिका (for निष्कु°) Ś1 K1 3 सकारिका निष्कु(Ś1 °ष्कु)भिका, K4 समारिका निकुरिका, D6 निष्कीयिका निकुटिला —^{b}) B Dn D4 7–10 चामा, D1–3 5 6 11 रामा (for भ्रमा) D1 5 चद्दुर, M1 चतुर (for चत्वर) K4 कुमारांगीरवाहिनी —^{c}) D3 सुमगळा D1 स्वस्तिमही (for °ती) M1 समगला सास्तिमतिर् —^{d}) B1–4 D6–7 9 10 वृद्धि कामा, B5 वृद्धिका च, D4 वृद्धकामा (for वृद्धि°) B3 जन, M1 जरा (for जय-) Ś1 K1 2 प्रभा, K3 D2 3 11 प्रदा (for प्रिया)

13 S (except M1) om 13 (cf v l 11) —^{a}) M1 धनदा मा (hypermetric) (for धनदा) K4 D3 7 सुप्रदाता, D2 [आ]शुप्रसादा (for सुप्र°) D5 धनदा सुसदा चैव — B3 damaged for 13^{bc} —^{b}) Ś1 K1 4 भवता, K2 3 भाविता, D2 प्रवदा, D6 प्रसादा (for भवदा) Dn D1 5 6 M1 जनेश्वरी (M1 °रा), D2 जळे°, D9 जलजेश्वरी (hypermetric) (for जलेश्वरी) —^{c}) K3 D4 ऐडी, D8 एडा (for एडी) D3 नेडी (for भेडी) Ś1 K1 समीडी च, B4 शतैनी च (sic), D8 समेटी च (for डी च) K4 ऐडी भेडी नासमेडी, D1 एरी भेरी समेरी च, M1 ह्रोळी वेळी समेळी च —^{d}) D2 वेताळ, D4 वेताली, M1 वैताळी (for वेताल-) — Ś1 K1–3 om 13^{ef} —^{e}) D1 कंठति B1 4 5 कालका, Dn कणिका, D8 11 कलिका (for कालिका) M1 तद्दुली काळिका चैव —^{f}) K4 [अ]वदचित्रा (for देवमित्रा) D5 [अ]दितिप्रिया (for च भारत)

14 S (except M1) om 14^{ab} (cf v l 11) —^{a}) K1 D3 लमसी, K4 M1 लंबुसी; B1 2 तबुसी (B1 °षी), B3 स्तवाशी, B4 स्तथाशी, B5 लवासी, Dn सस्वसी, D1 तमुसी, D2 नेनसी, D4 8 तवसी (D8 °री) (for लम्बसी) Ś1 K1–3 के(K2 3 कै)तवा, B3–5 केतका, D4 कितकी, M1 पनसा (for केतकी) D6–7 9 10 वसुश्री (D6 10 °श्री) कोटरा (D5 6 °री) चैव —^{b}) D11 मित्र (for चित्र) B1 2 Dn D4 5 7–10 तथाचला, M1 तथानला —^{c}) K4 D11 कुष्कुटिका, D1 कुर्क°, D3 कुर्कु°, T2 कक्षूटाका, T3 G2 कुकू(G2 °रू)पिका (for कुक्कुटिका) B D1 2 4 7–10 श(D1 श्रू)खलिका, D2 शशनिका, D5 6 शखि(D5 °पि)निका; D11 शसिनीका, T1 शिखढिका, T2 3 G M1. 3. 4 शख(M4 °क)णिका M2 कुक्कुनीका शकणीका —^{d}) M2 4 तवो (for तथा) Ś1 K1–3 मंदरिका, K4 सर्जरिका, B Dn D1 3 6–7 9 10 T4 शकुनिका, D4 8 शकुलिका, T1 2 G M2–4 झ(T1 ज)र्झरिका, T3 जर्झरिता (for जर्ज

कुण्डारिका कोकलिका कण्डरा च शतोदरी ।
उत्क्राथिनी जरेणा च महावेगा च कङ्कणा ॥ १५
मनोजवा कण्टकिनी प्रघसा पूतना तथा ।
खशया चुर्व्युटिर्वामा क्रोशनाथ तडित्प्रभा ॥ १६
मण्डोदरी च तुण्डा च कोटरा मेघवासिनी ।
सुभगा लम्बिनी लम्बा वसुचूडा विकत्थनी ॥ १७
ऊर्ध्ववेणीधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ।
पृथुवक्त्रा मधुरिका मधुकुम्भा तथैव च ॥ १८

C 9 2637
B 9 45 19
P 9 47 19

रिका) K4 [अ]पि च, D5 परा (for नृप)

15 a) K2 कुटारिका, K4 D11 M2 4 कुडालिका, Dn1 D2 कडारिका; D3 कुदा°, D कडामिका, T1 2 G2 4 M1.3 कुड(T1 °डा)लिका, T2 कुलिका वै, T4 कुलीकरा, G1 कुदिलिका (for कुण्डारिका) B1 2 6 Dn D2 8 कोकिनि(D2 °लि)का, D3 11 कैकि, D5-7 9 10 कौकुल्किा, T1 M2 1 काल्विका, T2 M3 कालवि (M3 रि)ना, T2 4 G1 3 काश्वल्किा, G5 कलळिका, M1 कौळविरा (for कोकलिका) D1 कुंजटिका किल्किका — b) Ś1 K1 2 मंडरा, B1.2 Dn कुमका, B3 4 कंडूरा, B5 D1 7-10 कुमिका, D2 2 11 कुडरा, D4 कुडिका, D6 8 कुमुदा, T1.2 G2 कुडला, T2 4 G1 क(T4 म)मला, M1 वर्यरा, M2 4 करडा (for कण्डरा) Ś1 K1-3 M2 [अ]थ (for च) B3 damaged, D6 शितोदरी (for शतो) G3 कमल्यारतोदरी — B3 damaged for 15cd — c) Ś1 K1 2 उत्कायनी, D1 6 7 9 10 उत्कोथिनी, D5 उत्कोथिनी, T1 उत्कारिका, T3 G2 उत्कालि(T2 लि)का, T4 G1 2 उत्कोडिका, M2-4 उत्का(M2 °ह्ला)थिका (for उत्क्राथिनी) K4 जलमटा, B1 2 6 Dn2 D1 4 8 जनेला (Dn2 D1 °ना, D4 °जा) च, B4 जगला च, Dn1 जनेला च, D2 8 जल(D2 ळ)चरा, D5-7 9 10 जने(D °नी)ना च, D11 जल्वरा, T1 4 G1 3 जरेंद्रा (T4 द्रे)रा, T3 M2-4 च राजेंद्र, G2 M1 ज(M1 जर)रेंद्रा च (for जरेणा च) K2 उत्कायगी गरोणा च, T2 उत्काथिका जेरेंद्राय — d) D5 महावाणी, M2 4 °वेदा (for वेगा) Ś1 K1-3 B (B2 damaged) Dn D1 4 6-10 [अ]थ (for च) B2 D6 8 क(B2 श)कला, T2 4 G1 M कंक्षणा, G3 दर्पणी (for कङ्कणा)

16 a) D4 महासुजा, D3 महाजवा (for मनो°) D3 कदिकिनी, T1 M3 घंट°, T2 कुंठा°, T3 कुल° (for कण्ट) — b) K2 प्रवामा, B2 D1 4 8 प्रयसा, D5 प्रवसा, T3 4 G3 प्रसखा (T3 °मा), G1 प्रस्खना, G2 M1 प्रग्ना(M1 °मा)मा (for प्रवसा) D1 पूतना T1.2 प्रवसा पू(T1 भू)तवाहिनी — After 16b, D2 ins

270* वेगपाश्चिटपावामा काननाक्रीडनप्रभा ।

— T1 2 om (hapl) 16c–17b — c) K2 corrupt B1 2 4 D7.8 10 खेशया; B3 6 ख(B3 वा)गया, D1 6 केशया (for खशया) Ś1 K1 मु(K1 चु)म्लुटिर् K3 तुश्रुटिर् B1 तुर्बुचिर्, B2 4 [अ]तर्बुटिर्, B3 दुर्बुटिर्, B6 [अ]तर्धिंदुर् D2 11 चु(D3 बु)च्युटिर् D4 चचुट्टिर्, D5 7 [अ]तर्पटी, D9 10 [अ]तर्वटिर् (for चुर्व्युटिर्) D2 2 11 यामा, D4 6 नामा (for वामा) K4 वेयसानु-प्रस्फुटिर्वा, Dn खेशयच्चुर्व(Dn1 °तुव)टिर्वामा, D1 केश यात्वर्वटिर्नामा, D5 शर्जातवटिनी वामा D3 केशयती चुटिनामा, T3 मोपिका पुन्छवामामा, T4 G2 3 पु(G2 पै), G3 श्रे)पिका पुन्छ(G2 चुच्चु)टा वामा, G1 M3 पेपिका पुच्छट(M3 श्च)वामा, M1 तोपिका चुचुटा वामा, M2 पेपदा चुचुंदा वामा, M4 पुपिका चचुटा वामा, Bom ed केशयत्री चुटिर्वामा — d) K1 क्रोयना, K2 क्रोपना, Dn M2 4 क्रोधना, D8 क्रोहाना, G M3 क्रोपना, M1 तोळना (for क्रोशना) D2 3 11 M2 3 च (for [अ]थ) K4 कोकनामा तडित्प्रिया, T3 कोपना वानवप्रभा, T4 कोपनाभाय दिक्प्रभा

17 T1 2 om. 17ab (cf. v l. 16) — a) K4 B2-5 D T3 G2 3 मदोदरी B1 तुहुंडी, B2 4 D2 5 6 10 11 च तुडी, B5 D1 तुमुडी, Dn1 तुमुडी, Dn2 तुर्बुडी, D3 च भुडी, D4 तुमुडी, D7 9 च मुडी D8 तुमुडी, T3 4 G2 M2-4 च चडा, G1 3 प्रचडा, M1 च मुडा (for च तुण्डा) — b) K2 कोजरा, B3 घोवना, Dn1 कोटरी, M1 करटा, M2-4 कोदारा (for कोटरा) D4 8 मेघ (for मेघ) B D (except D2 3 11) M1 वाहिनी (for वासिनी) — c) T सुलरा (T3 4 °ना), G1 3 पूतना, G2 सुतला, M1 सुमागा, M2-4 सुकन्या (for सुभगा) D4 8 मे(D3 म)लिनी D5 लवना, T1 2 तत्रिणी (for लम्बिनी) T3 अग्ना (for लम्बा) — d) B1 D6-7 9 10 G2 ताम्र, B3 4 यहु-, T G1 3 M1 3 वाम-, M2 वायु, M4 वासु (for वसु) G1 3 M चूळा (for चूडा) K2 T G M2-4 विकर्तना (K2 °नी), K4 Dn2 D1.2 4 8 °त्थिनी, B1 4 5 D5-7 9 10 विकाशि(D9 श)नी, B3 damaged, M1 [अ]वकत्थनी (for विक)

18 B3 damaged up to लोह — a) Dn2 T1 2 वणा (for वेणी) — b) = 21b D6 रत्न, D8 लोम-, T G M1 हेम (for लोह) D2 T2 मेखळा, D3 मेघला, T2 G1 3 मालिनी, T4 G2 मालिका (for मेखला) — Ś1 K1-3 D5 om. (hapl) 18c–21b, T G om,

C 9 2637
B 9 46 19
K 9 47 19

पक्षालिका मन्थनिका जरायुर्जर्जरानना ।
ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप ॥ १९
खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुण्डला ।
अमोचा चैव कौरव्य तथा लम्बपयोधरा ॥ २०
वेणुवीणाधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ।
शशोलूकमुखी कृष्णा खरजङ्घा महाजवा ॥ २१
शिशुमारमुखी श्वेता लोहिताक्षी विभीषणा ।
जटालिका कामचरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा ॥ २२
कालेडिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ।
लोहिताक्षी महाकाया हरिपिण्डी च भूमिप ॥ २३

(? hapl.) 18^{c}–20^{b} — ^{a}) D2 मधु (for पृथु) K4 मती, B5 -वक्त्री, Dn2 D7 9 10 वक्त्रा, D2 11 M -वर्ती, D5 -वक्षा (for -वक्त्रा) B1 5 Dn D1 4 8 मधुलिका, D5 7 9 10 °निका (for °रिका)

19 Ś1 K1–3 D6 T G om 19 (cf v l. 18) — ^{a}) B5 D4 यक्षा(B5 °क्ष)णिका, D1 8 पक्षाणि(D1 °नि)का, D2 3 11 मथा(D3 ता)रिका (for पक्षालिका) B1 2 मत्सुतिका, B3 मावलिका, B4 माघलिका, D1 2 मत्सु(D2 °त्सु)निका, D3 5 मत्सुरि(D5 °लि)का, D4 8 मत्कुणिका, D7 9 10 मत्कु(D9 °ल्कु)लिका, D11 मन्सुनिका (for मन्थनिका) K4 मंथानिका मुर्मुणिका, M1 पद्मानिका मुकुलिका, M2–4 मंथा(M2 मस्था)निका मम णिका — ^{b}) K4 जरायुर्जरी तथा (submetric) — ^{c}) Dn2 दहदरा, D1 देहदहा, D2 3 दक्°, M1 दहनका (for °दहा) B2 विख्याता दढुहा चैव, D8 ख्याति ख्याता दहे चैव — ^{d}) M2–4 ख्याता (for तथा). K4 तमधमा

20 Ś1 K1–3 D6 om 20, T G om 20^{ab} (for both, cf v l 18) — ^{a}) K4 B2 3 खटखटा, B4 खटचखटी (hypermetric), B5 खेठखेठा, D2 3 11 षटंप(D2 °ख)टा, D9 कडकडा, M1 चेटकूटा, M2–4 रख-(M2 व)दामदा (for खण्डखण्डा) — ^{b}) K4 मूविणा, D1 9 M2–4 भूषणा, D2 3 11 मूषि(D2 °खि)णी, D4 पूषिणा, M1 पूपला (for °णा) K4 B Dn D1 5 7–10 कुण्टिका, D2 कुडळा, D3 -कुडली, D4 कुडिका (for कुण्डला) — D2 om (hapl) 20^{c}–21^{b} B3 damaged for 20^{cd} M transp 20^{cd} and 21^{ab} — ^{c}) B4 अदीका, D3 7 9 11 अमोघा, D4. 8 सुमोचा, T1 2 G3 M आ(T2 अ)मोदा, T3 आरूधा, T4 G1 आरोदा, G2 अरावा (for अमोचा) D4 चै (submetric) (for चैव) T2 कौरव्या, M1 राजेंद्र (for कौरव्य) D1 अवमोचा च कौरव्य

21 Ś1 K1–3 D6 om 21^{ab} (of v l 18) D2 om 21^{ab} (of v l 20) T G om (? hapl) 21^{ab} M transp 20^{cd} and 21^{ab} — ^{a}) D3 11 M बहुवेणी (for वेणुवीणा) — ^{b}) = 18^{b} M हेम (for लोह-) — ^{c}) K4 शकोल्क, D3 शशा° (for शशो°) D8 मुखा — After 21^{c}, K2 3 read 22^{c} and 22^{d} (transposed) — ^{d}) K2 3 नख, K4 खार, D5 पर, M1 3 कर, M4 कार (for खर) T1 2 मनोजवा, T3 4 G1 2 M महारवा (for °जवा)

22 ^{a}) D10 S शिंशुमार B5 कृष्णा, T3 G2 चैव (for श्वेता) — ^{b}) K2 भिवेषणा, Dn D4–7 9 T2 3 M1 बिभीषणा, D2 3 विभू°, M3 विभा° (for विभी°) — K2 3 read 22^{c} and 22^{d} (transposed) after 21^{c} — ^{c}) Ś1 K1 2 जटालका, B5 D2 4 °लोका, Dn1. n2 जहालिका, D11 जलोका (submetric), T3 जटारिका, M1 जटिलाका (for जटालिका) Ś1 K1–3 B1 5 D2 T1 4 G1 3 कामचारी, D1 4 M1 °चरा (for °चरी) D3. 6 G2 जटिला (D3 जटाली, D6 जटानिका [hypermetric]) कामचारी च — ^{d}) K4 रलोहजा, T1 G3 [अ]थ लोह(G3 °ल)हा, T2 M1 2 4 च लोहहा (M1 °दा, M3 4 °ना), T3 च लेलिहा, T4 G2 [अ]थ लेलिहा, G1 [अ]थ लोहभा, M3 [अ]थ लोभगा (for बलोत्कटा) D2–4 11 दीर्घजघा च लोह(D3 °स्क)टा

23 ^{a}) B1 5 Dn D1 5–10 काले(D5 °या, D7 9 °लो)डिका, B4 °मिका (for °डिका) Ś1 K1 B3 4 वा(B3 4 चा)मरिका, K2 वासनिका (for वाम°) T1 2 4 G कानेळिका वाश(G1 3 वय-, G2 वाग)तिका (G1 3 °गा), T3 कानेदिवा काशलिका, M1 अनेळका वाशकुनी, M2–4 कालेयका पाशनिका — ^{b}) S कु(G2 मु)मुदा (for मुकुटा) B3 damaged from चैव up to काया ह (in 23^{cd}) — K2 om (? hapl) T1–3 G3 om (hapl) 23^{cd} K4 om. (hapl) 23^{c}–24^{b}, G2 repeats it after 25 — ^{c}) T4 G1 2 (second time) शोभिताक्षी (for लोहि°) — ^{d}) K3 हरिपिंगी, B5 D1. 4 5 7–10 °पिंडा; M3 हारिचिंटी (for हरिपिण्डी) Ś1 K1 पार्थिव, B5 भूमिपते (hypermetric), D2 3. 11 M2 4 भारत (for भूमिप) T2 G1 2 (first time) शिरिं(G1 गिरिं, G2 चिरं)टी चैव भारत, G2 (second time) गरिकर्णी च भारत

24 For the repetition in G2, of v l. 23 K4

एकाक्षरा सुकुसुमा कृष्णकर्णी च भारत ।
क्षुरकर्णी चतुष्कर्णी कर्णप्रावरणा तथा ॥ २४
चतुष्पथनिकेता च गोकर्णी महिषानना ।
खरकर्णी महाकर्णी भेरीस्वनमहास्वना ॥ २५
शङ्खकुम्भस्वना चैव भङ्गदा च महाबला ।
गणा च सुगणा चैव तथाभीत्यथ कामदा ॥ २६
चतुष्पथरता चैव भूतितीर्थान्यगोचरा ।
पशुदा वित्तदा चैव सुखदा च महायशाः ।
पयोदा गोमहिषदा सुविषाणा च भारत ॥ २७
प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना सुरोचना ।
गोकर्णी च सुकर्णी च ससिरा स्थेरिका तथा ।
एकचक्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना ॥ २८ C 9 2646 B 9 46 10 K. 9 47 30

om 24^{ab} (cf v l 23) D5 om 24^{ab} — ^{a}) B1 2 4 5 Dn D1 4. 6–10 एकत्वचा, B3 एकावरा, T G1 3 एकाळ(T1 °कालि, T3 °काल, G3 °कळ)का, G2 (first time) एकदता (for एकाक्षरो) D1 स्वर्णसमा, D6 सुंदसुमा, T1–3 कुकुसुमा, G1 3 च कु° (for सुकु°) D2 3. 11 एकावरा मुक्तकेशा, G2 (second time) एका कंकुसुमा चैव, M1 एकाचरा सकुसुका, M2–4 एकाक्षी कसुका (M3 कुसुमा) चैव —After 24^{a}, M3 reads 26^{d}–27^{c} for the first time, repeating it (without var) in its proper place D1 om 24^{b}–25^{c} — ^{b})Dn2 D3 T1 3 4 G (G2 first time) वर्णा, D11 T2 G2 (second time) M2 4 -कर्णा, M3 कल्वा (sic) (for कर्णी) Dn1 D2 3 11 भूमिप (for भारत) — ^{c}) Ś1 K1 2 क्षीरकर्णी, D3 क्षुद्रकर्णी, D5 खर, T4 क्षुराणी च, G2 क्षतागी च, M1 क्षरकर्णी (for क्षुर°) B1 2 Dn1 D4 3 क्षु(D4 क्ष)रकर्णा चतुष्कर्णा, T1–3 G1 3 क्ष(T2 3 क्षु)राणी च चतुष्कर्णा — ^{d}) Ś1 K1–3 D2 प्रावरणी, K4 °रणं, M1 प्रवरणा, Bom ed प्रावरणास् T3 तदा D5 कर्णपीता सुलोचना

25 D1 om. 25^{abc} (cf. v l 24) — ^{b}) Dn1 D4 3 T2–4 G2 3 गोकर्णा — K4 D3 om (hapl) 25^{cd} — ^{c}) D5 परकर्णी, T1 स्वन, M1 स्वर ; M2 घर° (for खर°) Dn1 D4 3 9 खरकर्णा (D9 °र्णी) महाकर्णा — ^{d}) B5 खरभेरी, D8 भेरीस्वर (for °स्वन) K2 B5 समस्वना ; Dn1 -महानना, T1–3 M3 °स्वने (for °स्वना) —After 25, G2 repeats 23^{c}–24^{b}

26 ^{a}) B5 -दंत ; G3 कूर्म- (for कुम्भ) B1, 3–5 D1, 4, 6, 8, 10 श्रवा ; B2 D7, 9 -श्रवाश्, Dn T G1 3 M1 2 4 -स्वरा, D5 रवा, M3 -गारा (for -स्वना). — T3 om (hapl) 26^{bc} — ^{b}) K4 भंगना, B1 2 Dn2 D9 M1 भगदा, T1 4 M2–4 भवदा, T2 भवता ; G भयदा (for भङ्गदा) Ś1 (*sup lin* as in text) महागदा, D1 बलाबला (for महा) D2 भगदा च महाबला, D5 भेरीशब्दा महाबला — ^{c}) K2 स्वगणा (for सु) G2 स्वगणा सुगुणा चैव — D2 3 11 om (hapl) 26^{d}–27^{c}, M3 reads it for the first time after 24^{a} — ^{d}) Ś1 K1 भे*थ, K2 3 भेल्यथ, D6 भीस्यथ, G1 2 कालि(G2 °ली)क, M कालित (for [भ]भीत्यथ) M1 3 -कामदे (M3 °दा) T1 2 तथा काळी तथा मदा (T1 मदा तथा), T3 4 तथा कालि(T4 °ली)कमामदा (T4 °दमा)

27 For the repetition in M3, cf. v l 26 D2 3 11 om 27^{abc} (cf v l 26) — ^{a}) T2 M3 चतुष्पद (for °ष्पथ) K2 D1 6 T1 2 रथा, D3 -तरा, T3 4 रसा (for -रता) D5 वामा (for चैव) — T1 2 om (hapl) 27^{bc} Dn2 reads 27^{bcdef} on marg — ^{b}) K2 3 भूरितीर्था, Dn2 भूमि°, T3 भूतिनाथा (for भूतितीर्था) K3 D7 9 10 गोचरी (for -गोचरा) K4 भूमितीर्थाम्यगोचरा, D1 भूतितीर्थागावगा (submetric), T4 G M भूति(T4 तिर्दि)नी धान्य(G2 वाच्य)गोचरा — ^{c}) B2 दंतदा (for पशुदा) D6 वसुदा, T3 वित्तगा (for वित्तदा) T4 विता (for चैव) — ^{d}) D3 5 सुपदा, T1–3 महदा, T4 शुहदा (sic), G M भग(G1 M1 °व, G3 °य)दा (for सुखदा) D5 महाशया, G1, 3 °बला, M3 4 °शना (for °यशा) — ^{e}) T3 [भ]ग्नि (for गो-) D1–3 11 महिष्यादा (for °पदा) D5 पयोदा धनदा गोदा — ^{f}) D (except D2 3 11) सुविशाला, T1, 2 सुवर्णानी (T1 °नि); T3 G2 शुनिवर्णा, T4 M2 4 सुनि(M3 °नी)वर्णा, G1 3 अग्निवर्णा, M1 सुनिपण्णा, M3 वसुवर्णा (for सुविषाणा) D5 भयप्रदा (for च भारत)

28 ^{a}) T1 2 प्रतिमा (for प्रतिष्ठा) D6 चाप्रतिष्ठा ; G2 छाप्र° (for सुप्र°) D6 सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा च. — ^{b}) T2 सुलोचना ; G1 सुकोचरा (for सुरोचना). — D2 6 om. (hapl) 28^{cdef} — ^{c}) Dn1 D4 T2 गोकर्णा K4 वसुकर्णी, T2 4 च सुकर्णा (for °र्णी) B1 नैककर्णी सुकर्णी च, B2–5 Dn D1, 4 6–10 नौकर्णी (Dn1 D8 °र्णा) सुख(B5 शुक, D8 शिव)कर्णी (Dn1 D8 °र्णा) च — ^{d}) Ś1 B D8 11 T1 सशिरा, Dn D1 वशिरा, D4 6 7 9 10 चिशिरा, D3 वसुदा, T3 नदिका, T4 G3 सरिका, G1 सविका, G2 ससीका, M1 सारिका, M4 ससिरा (hypermetric) (for ससिरा) B1 D4, 6–10

C 9 2646 B 9 46 30 K 9 47 30 एताश्चान्याश्च बह्वो मातरो भरतर्षभ ।
कार्त्तिकेयानुयायिन्यो नानारूपाः सहस्रशः ॥ २९
दीर्घनख्यो दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्ड्यश्च भारत ।
सरला मधुराश्चैव यौवनस्थाः स्वलंकृताः ॥ ३०
माहात्म्येन च संयुक्ताः कामरूपधरास्तथा ।
निर्मांसगात्र्यः श्वेताश्च तथा काञ्चनसंनिभाः ॥ ३१

कृष्णमेघनिभाश्चान्या धूम्राश्च भरतर्षभ ।
अरुणाभा महाभागा दीर्घकेश्यः सिताम्बराः ॥ ३२
ऊर्ध्ववेणीधराश्चैव पिङ्गाक्ष्यो लम्बमेखलाः ।
लम्बोदर्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधराः ॥ ३३
ताम्राक्ष्यस्ताम्रवर्णाश्च हर्यक्ष्यश्च तथापराः ।
वरदाः कामचारिण्यो नित्यप्रमुदितास्तथा ॥ ३४

मथि(D8 °थ)नी, B2 मंडिनी, B3-5 श(B4 श)ख्यिनी; Dn सक्थिनी, D1 मोक्षिनी; D8 11 छेटि(D11 °दि)का, T1 2 4 G1 2 M सै(M1 स्थि, M2 से, M3 स)रिका; T3 शौलिका, G3 सैनिका (for स्थेरिका) — e) T1 सुर; T2 नर, T3 G M2-4 कर, T4 खर, M1 क्रूर (for एक) K4 B Dn D1 4 8 G2 -वक्त्रा, D8. 11 -वस्त्रा, D6 7 9 10 T4 -चद्रा (for -चक्रा) T3 मेप (for मेव) B5 वक्त्रा, D6 7 9 10 -कर्णा (for रवा) — f) D8 11 महामोहा, T3 मेवमाली (for °ला) K2 Dn G1 विलोचना (Dn2 °नी), T4 विशो°, G3 विमो° (for विरो°)

29 a) K2 8 बह्वो वै, D2 बह्वस्ता, D8 बह्वयश्च, S बहुला (T2-4 G2 °ळा) (for बह्वो) — b) T4 मातरो बहुलास्तथा — D1 om 29c–30d K3 repeats 29cd after 32b — d) K3 (first time) नानारूपधरास्तथा — After the first occurrence of 29cd, K3 reads 31c–32b

30 D1 om 30 (cf v l 29) — a) B1 दत्यो (for नख्यो) D5 दीर्घदंत्यो महादंष्ट्राः; S दीर्घदंत्यो (T1 2 °दंता, G1 3 °दैत्या) दीर्घनेत्रा (M1 °नखा) — b) Ś1 K1 4 दीर्घकुञ्चश्च, Dn1 D8 T2 3 G2 3 °तुंडाश्च, Dn2 °तुंडीश्च, D2 °रोम्णो, D8 T1 °तुंडा, D11 दीर्घा राम्यश्च (for दीर्घतुण्ड्यश्च) D2 [s]थ (for च) — D5 om 30c–31a — c) B1 2 D2-4 6-11 सबला (D2 °ळा); B3-5 श्यामला, Dn सवना, G M1 2 4 सरळा; M3 कराळा (for सरला). K4 D3 T4 G1 3 मधुरा· — d) T3 योगावस्था· (for यौवनस्था). K2 D3 4 स्वलकृता; D2 स्वळकृता.

31 D5 om 31a (cf v l 30) — a) S (except T4 M1) महस्त्वेन (for माहात्म्येन) — b) G1 क्रोधरताश्च (for रूपधराश्च) — K3 reads 31c–32b after the first occurrence of 29cd — c) K4 B Dn D5 T G -गात्रा (for गात्र्य) — After 31c, the sequence in G2 is 34b, 32–33, 35ab, 36cd, 37cd, 34a, 34b (r), 34cd, 35cd, 36ab, 35ab (r), 37ab, 38 T3 om (hapl) 31d–34a G2 om 31d — d) D2 8 11 तस (for तथा) K2 तथा कासच भारव (sic)

32 For the sequence in K3 G2, cf v l 31 T3 om 32 (cf. v l 31) — a) M3 कृष्णा T2 मेप (for मेघ) K2 च भा (sic) (for निभाश्च) — b) K2 corrupt D5 धूम्ररक्तप्रभास्तथा — After 32b, K3 repeats 29cd, omitting 32c–34b — c) D5 अरुणाश्च, T4 आरुरोह (for अरुणाभा) B1 महाभाग; D4 7 9 10 °भोगा (for °भागा) D5 तृणाभा पर्णवर्णान्या — d) D11 केशा (for केश्य) Ś1 K1 D1 [s]मिताम्बरा, D2 6 7 8 सिता°, D3 शिरा°, T1 2 G2 3 M1 3 4 सि(T2 शि)ताननाः, T4 स्थिराननाः, G1 स्मिताननाः (for सिताम्बराः).

33 For the sequence in G2, cf v l 31 T3 om 33 (cf v l 31) K2 om 33 (cf v l 32) D4 om (hapl) 33a–34b D11 om 33 — a) D5 स्वराश्च (for -धराश्च) D5 G2 [अ]पि (for [ए]व) — b) K4 D2 T2 पिंगाक्षा (for °क्ष्यो) T1 2 4 G2 लोम, G1 3 लोल (for लम्ब) Ś1 K1 2 शौम्बरा°, D3 T2 मेखळा, D8 6 मेपला, G1 मेखला (for -मेखला) — c) T (T3 om) G लंबोदरा B5 D2 3 M1 लंबकर्ण्यस्

34 For the sequence in G2, cf. v l 31 T3 om 34a (cf v l 31) K3 om 34ab (cf v l 32) D4 om 34ab (cf v l 33) — a) K4 ताम्राक्षास्, D1 °स्यास्, T4 धूम्राक्ष्यस् (for ताम्रा°) Dn D2 8. 11 G1 3 M वक्त्राश्च; D1 -कर्णाश्च, G2 -चूडाश्च (for वर्णाश्च). — b) K4 T G1 2 (both times) 3 हर्यक्षा (T4 °क्षी)श्च; D1 हरिकक्ष्यस् (for हर्यक्ष्यश्च) D5 अग्निवर्णा महाप्रभा — c) D2 वरटा (for वरदा). M3 काल (for काम) — d) K4 B Dn D1 6-10 T G M1 नित्य (for नित्य) T3 तदा (for तथा) D1 नित्यप्रमुदिताननाः

35 For the sequence in G2, cf v l 31 T G1 3 M read 35ab after 36b, — a) K2-4 B D T1 G1 2 (both

याम्यो रौद्रस्तथा सौम्याः कौबेर्योऽथ महाबलाः ।
वारुण्योऽथ च माहेन्द्र्यस्तथाग्नेय्यः परंतप ॥ ३५
वायव्यश्चाथ कौमार्यो ब्राह्मयश्च भरतर्षभ ।
रूपेणाप्सरसा तुल्या जवे वायुसमास्तथा ॥ ३६
परपुष्टोपमा वाक्ये तथर्द्ध्या धनदोपमाः ।
शक्रवीर्योपमाश्चैव दीप्त्या वह्निसमास्तथा ॥ ३७

वृक्षचत्वरवासिन्यश्चतुष्पथनिकेतनाः ।
गुहाश्मशानवासिन्यः शैलप्रस्रवणालयाः ॥ ३८
नानाभरणधारिण्यो नानामाल्याम्बरास्तथा ।
नानाविचित्रवेषाश्च नानाभाषास्तथैव च ॥ ३९
एते चान्ये च बहवो गणाः शत्रुभयंकराः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं त्रिदशेन्द्रस्य संमते ॥ ४० C 9 2662 B 9 45 44 K 9 47 44

times) 8 M1. 3 याम्या (for °म्यो) K2-4 B Dn1 D1-8 10 11 T1. 2 रौद्रास्, D9 रुद्रास् (for रौद्रस्) Ś1 K1 सौम्य , K2 Dn D8 G1 8 सौम्या, T1 सोम्या (for सौम्या) T3 याम्यकायानना सौम्या — b) B1 कैकेय्योथ, T3 4 G1 2 (second time) 8 नानारूपा, M कौ(M2 कु)मार्योय (for कौबेर्योऽथ) D2 महाबला Ś1 K1-3 कौबेर्यो गा(K3 °र्या ग)रुडास्तथा — c) D8 वरुण्यो, T1 वारुण्यास् D1 T1-3 G M2-4 [ऽ]प्यथ, T4 स्तथ, M1 चैव (for ऽथ च) D6 T1 माहेंद्रास् — d) K2 om , K4 T3 [स्त्वा]ग्नेया D5 च भारत (for परंतप)

36 For the sequence in G2, cf. v 1 31 D5 om 36ab — a) Ś1 K1-3 om. (hapl.) from श्चाथ up to वैष्णव्य (in 271*) Dn2 वायव्याश्र् D2 8. 11 तु (for च) D3 [श्च]पि (for [श्च]थ) K4 वायव्या प्यथ कौमार्या, S वायव्या अथ कौबेर्या (T2 °रव्यो, G1 °मार्या) — After 36b, T G1 2 M read 35ab, while Ś1 K D4 6-10 ins

271* वैष्णव्यश्च तथा सौर्यो वाराह्यश्च महाबला ।

[Ś1 K1-3 om. वैष्णव्य K4 वैष्णव्योप्यथ सौमिर्ये (sic) (for the prior half)]

— D2 8 11, on the other hand, ins

272* वैष्णव्योऽतिभयाश्चान्या क्रूररूपा भयकरा ।

— c) D7 9 G1 अप्सरसा D1 रूपेणाप्सरसोद्यामा (sic) — d) S च ता (T3 या , T4 ये) (for तथा) B Dn D1 4. 6-10 मनोहार्यो मनोरमा , D5 मनोहारिवयोमुखा

37 For the sequence in G2, cf. v 1 31 T G1. 3 M transp 37ab and 37cd — a) T2 -पुन्योपमा — b) Ś1 K1 2 तथान्या, K4 ऋध्या च, D2 8 11 तथार्थे, D5 8 9 तथार्ध्या (sic), D3 तथायो, T G धनाढ्या, M2 3 तथाढ्या, M4 तथार्या (for तथर्द्ध्या) B5 D3 धनदोपमा Dn तथा बह्वयो घनोपमा — c) M3 चक्र (for शक्र) T3 -वीर्यसमाश् (for -वीर्योपमाश्) B (except B5) Dn D1 4-10 युद्धे, D2 राजन् (for चैव)

— d) T1 2 दीप्त , T3 G1. 3 M2-4 दीप्ता (for दीप्त्या) D2 स्वग्नि (for वह्नि) D5 S समप्रभा (for समास्तथा) — After 37, B D ins

273* शत्रूणा विग्रहे नित्य भयदास्ता भवन्त्युत ।
कामरूपधराश्चैव जवे वायुसमास्तथा ।
अचिन्त्यबलवीर्याश्च तथाचिन्त्यपराक्रमा ।

[(L 1) D11 निग्रहे (for वि°) D2 वमत्युत, D5 भयकरा (for भवन्त्युत) — (L 2) Dn मम (for काम-) D5 [अ]पि (for [ए]व) — Post half = 36d D2 तथा वायुसमा जवे, D5 जवे वायुसमप्रभा (for the post half) — (L 3) D2 -बल-]

38 For the sequence in G2, cf. v 1 31 — a) M2 वृष (for वृक्ष) K4 -कंदर (for -चत्वर) Ś1 K1-3 D8 11 om (hapl.) from वासिन्यश्च up to श्मशान (in 38c) Dn -चारिण्यश्, M1 -वासीश्च (for -वासिन्यश्) — b) G3 चतुष्कस्थ (for °ष्पथ) M2-4 निवेशना (for निकेतना) — c) T1 शुभा , T2 शया (sic), G1 गुह्या (for गुहा) K4 D1 -श्मसान — d) K2 8 B1 Dn -प्रस्रवणाश्रया (K2 °या), K4 D3-5 8 11 -प्रश्रवणाल्या , D6 -सुस्रवणा°, M3 -प्रासवना° (for -प्रस्रवणा°)

39 K4 om (hapl) 39ab — a) D3 विधारिण्यो (hypermetric) — K2 transp 39b and 39d — b) D1 4 8 माल्यधरास् (for माल्याम्बरास्) S नानामाल्या (G1 °माला-, M4 वेषा)वरस्रज (G1 °जा) — c) B D8 -वेशाश्, T2 -वेगाश् (for वेषाश्) Ś1 K1-3 नानावादित्रवेशाश्च — d) K4 Dn भावास्, B4 G3 भासास्, D6 M2 4 वेषास् (for भाषास्) K2 8 च भारत, S तथापरा (M3 °रे) (for तथैव च) — For 39cd, D5 subst

274* नानाविधैर्बहुगुणैश्चित्रायुधविभूषणै ।

40 T4 om. (? hapl) 40ab — a) T3 G एताश्चान्याश् (for एते चान्ये) B. S (T4 om) मातृणा (for बहवो) — b) T3 G शत्रुसेना (T3 G1 सैन्य) (for

C 9 2662
B 9 46 44
K 9 47 44

ततः शक्त्यस्त्रमददद्भगवान्पाकशासनः ।
गुहाय राजशार्दूल विनाशाय सुरद्विषाम् ॥ ४१
महास्वनां महाघण्टां द्योतमानां सितप्रभाम् ।
तरुणादित्यवर्णां च पताकां भरतर्षभ ॥ ४२
ददौ पशुपतिस्तस्मै सर्वभूतमहाचमूम् ।
उग्रां नानाप्रहरणां तपोवीर्यबलान्विताम् ॥ ४३
विष्णुर्ददौ वैजयन्तीं मालां बलविवर्धिनीम् ।
उमा ददौ चारजसी वाससी सूर्यसप्रभे ॥ ४४
गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतोद्भवमुत्तमम् ।
ददौ प्रीत्या कुमाराय दण्डं चैव बृहस्पतिः ॥ ४५
गरुडो दयितं पुत्रं मयूरं चित्रबर्हिणम् ।
अरुणस्ताम्रचूडं च प्रददौ चरणायुधम् ॥ ४६
पाशं तु वरुणो राजा बलवीर्यसमन्वितम् ।
कृष्णाजिनं तथा ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ प्रभुः ।
समरेषु जयं चैव प्रददौ लोकभावनः ॥ ४७
सेनापत्यमनुप्राप्य स्कन्दो देवगणस्य ह ।

गणा शत्रु) Dn2 भयकरी —c) D2 8 11 महात्मानस् —d) D11 त्रिदिवेंद्रस्य, M2-4 त्रिदशेशस्य T1 समतौ T3 G2 त्रिदशेंद्रसुसमत, G1 8 °शेंद्रसम मतौ —After 40, M3 4 ins

275* दिव्याश्च प्रददौ तस्मै नानारत्नसमाचिता ।

41 a) D2 8 11 T G2 M अददाद् K3 D1 तत शक्ति समददद्, D5 °र्क्ति प्रददौ (submetric), G1 ततस्तु शत्रुसमर्दाद्, G3 ततस्तु शस्त्रमददाद् —c) The portion from जशार्दूल up to महास्वना (in 42a) is damaged in B3 T4 नर- (for राज-)

42 a) B3 damaged, G3 महाप्रभा (for °स्वना) T3 घोरा (for घण्टा) —b) D5 महा, D6 8 10 शित (for सित) —c) T3 damaged K4 B2 D5-7 9 10 T4 G3 अरुणादित्य D3, 11 वर्णाभा, D4 6 वर्णाश्च (for वर्णां च) —d) D5 पताका च महाप्रभा

43 b) K2 -बल, D3 11 भय (for -चमूम्) D4 सर्वां भूतमयीं चमू —c) S (except M1) उग्र (for उग्रा) —d) B4 समन्विता, D2 बलान्विता —After 43, B D ins

276* अजेया स्वगुणैर्युक्ता नाम्ना सेना धनजयाम् ।
रुद्रतुल्यबलैर्गुप्ता योधानामयुतैस्त्रिभि ।
न सा विजानाति रणात्कदाचिद्विनिवर्तितुम् ।

[(L 1) B1 D1 8 सु-, B3 4 D5 7 च (for स्व) B2 5 Dn D1 8 9 गणैर् (for गुणैर्) Dn नाना (for नाम्ना) B4 धनजयीं, D3 8 9 °जय D2 तां सेनां जनमेजय (for the post half) —(L 2) B3 damaged B5 तुल्यां, D8 लब्ध (for तुल्य) B4 गुणैर्, D2 बलैर् (for -बलैर्) B (B3 damaged) D6-7 9 युक्ता (for गुप्तां) —(L 3) D2 रणे (for रणात्) D1 विनिवर्तन, D6 परिवर्तितु, D8 विनिवर्तित]

44 a) G2 ददौ विष्णुर् (by transp) —b) D3 माला D2 11 जय (for बल) B1 Dn1 D4 8 11 T1 G1 M1 2 4 विवर्धनीं D3 माला च जयवर्धना, T3 मालाममरवर्धिनीं —T3 damaged for 41c-45b —c) K2 8 T2 G M अरजसी, B1 2 Dn D1 3-10 T1 4 विर (D3 °रे)जसी —d) K2 वाससे D6 7 9 10 रवि, T1 2 4 G M3 चंद्र (for सूर्य) D11 T1 2 G -सनिभे (for सप्रभे) K4 वस्त्रे सूर्यसमप्रभे, D5 वाससी (marg) भास्करप्रभे

45 T3 damaged for 45ab —a) T2 कमडलु, G1 कमडला, M3 °डलू M1 प्रादाद् (for दिव्यम्) —c) K2 प्रीता K4 G1 8 महाराज (for कुमाराय) —d) Dn दत्त (for दण्ड)

46 B3 damaged up to चित्र —a) G3 दयितु (for °त) D7 9 पत्र, T1 छन्नं, T3 चित्रं (for पुत्र) —b) T1 मायूर K3 बर्हितं, D1 3 8 T1 बर्हण —c) D8 -चूडश् (for चूडं) —d) D3 ददौ च (for प्रददौ) Ś1 K1 D1 चरणायुध

47 T3 damaged up to बल —a) K4 B D T4 नाग, T1 2 G छाग (for पाश) T (T3 damaged) G देवो (for राजा) —b) D2 बल- T3 समन्वित —c) K2 8 D2 8 11 T1-3 M3 ददौ, K4 B Dn D1 4-10 T4 M3 4 ततो (for तथा) —d) D3 कुमाराय (for ब्रह्मण्याय) K2 8 D2 8, 11 M3 तदा (for ददौ) S नृप (for प्रभु) —e) Ś1 K1 सा**पु, T4 G2 समरे वि (T4 वै) (for °रेषु) D5 समरे विजय नित्य

48 a) B1-3 5 Dn1 D4 6 8 9 सैनापत्यम् —b) K3 स्कंधो, Dn स्कंधो Ś1 K1 B3 D11 M1 -गणस्य च (D11 हि), K4 D5 G -गणै सह, T4 -गणस्तथा —c) Ś1 K1 2 D8 8 ज्वलितार्चिष्मान्, D2 S (except T4) ज्वल(D2 °ळ)नार्चि°. —d) D2 8 11 प्रदीप्त (for द्वितीय)

शुशुभे ज्वलितोऽर्चिष्मान्द्वितीय इव पावकः ।
ततः पारिषदैश्चैव मातृभिश्च समन्वितः ॥ ४८
सा सेना नैरृती भीमा सघण्टोच्छ्रितकेतना ।
सभेरीशङ्खमुरजा सायुधा सपताकिनी ।
शारदी द्यौरिवाभाति ज्योतिर्भिरुपशोभिता ॥ ४९
ततो देवनिकायास्ते भूतसेनागणास्तथा ।
वादयामासुरव्यग्रा भेरीशङ्खांश्च पुष्कलान् ॥ ५०
पटहाञ्झर्झरांश्चैव कृकचान्गोविषाणिकान् ।
आडम्बरान्गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान् ॥ ५१
तुष्टुवुस्ते कुमारं च सर्वे देवाः सवासवाः ।
जगुश्च देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ५२
ततः प्रीतो महासेनस्त्रिदशेभ्यो वरं ददौ ।
रिपून्हन्तास्मि समरे ये वो वधचिकीर्षवः ॥ ५३
प्रतिगृह्य वरं देवास्तस्माद्विबुधसत्तमात् ।
प्रीतात्मानो महात्मानो मेनिरे निहतान्रिपून् ॥ ५४
सर्वेषां भूतसंघानां हर्षान्नादः समुत्थितः ।

C 9 2480
B 9 46 62
K 9 47 62

— c) Ś1 K1-3 D.. 8 11 T3 M3 पा(K3 प)रिषदा(T3 M3 °द)श्, D1. 5 परिषदैश्, M1 2 4 पार्षदैश् (submetric) (for पारिषदैश्) K4 ततश्च पार्षदैश्चैव, G1 तत पार्षदैवैश्च (submetric) — f) Ś1 K1-3 D2 11 T1 G1 M3 समन्विता, K4 समवृत, B3 4 D3 G2 M4 समान्विता (for त) — After 48, B (except B1) D ins

277* यथा दैत्यविनाशाय ह्लादयन्सुरपुंगवान् ।

[D2 यथुर् D2 ह्लादयत सुरान्वया (for the post half)]

49 a) K4 नर्दती, T2 नैर्यतीर्, T3 नैर्ऋतिर् (for °ती) T1 दीर्वो, T2-4 धीमान, G1 8 श्रीमान्, G2 तत्र (for भीमा) M.-4 सा सेना दीप्यमाना च — b) M1 -तोरणा (for -केतना) T3 समदोच्छ्रितकेतना — c) D. -शय Ś1 K (except K2) Dn D2 मुरजा, T1 2 4 M2-4 मुरवा (for °जा) — d) T4 G1 M1 [अ]य, M8 [अ]ष्ट (for स) — e) T1 3 G1 2 शरदि S वर्षा (for [आ]भाति) — f) K4 B1-4 Dn D1-4 6 8 10 11 T2-4 G1 3 इव; D1 अत्र-, D. अभि (for उप) B. ज्योतिर्गणविराजिता, D. नक्षत्रैश्च निशाकरैः

50 a) T4 भूत (for देव) G1 8 ततो भ्रस्तनिता वाम्नो (sic) — b) B D नानाभूत (for भूतसेना) D1 गणैर्वृता, D2 गणास्तदा, D4 8 गणैस्तथा, M2 च भारत (for -गणास्तथा) K2 8 भूतसेनाधिपास्तथा — c) B3 damaged from रव्यग्रा up to वसुधातले (in 61^{d}) M1 चोदयामासुर्, M4 पातया° (for वादया°) T8 अव्यग्र D3 T4 वादयामास सु(T4 चा)व्यग्रा — d) K3 B1 2 4 D1 6 7 9 10 T1 G1 भेरीं, T4 भेरि (for भेरी) D2 -शब्दाश्च, D5 शपाश्च, T8 शङ्खस्य, G1 शस्त्राश्च (for -शङ्खाश्च) K2 पुष्कर, D2 T2 पुष्कळान् B5 भेरी शंखैकपुष्करा

51 B3 damaged — a) D7 पटहान्, M1 पटह (for पटहान्) K2 D2 8 जर्जरान्, K3 D1 T8 जर्झराञ्, Dn1 T2 झझराञ्, D4 वर्भराञ्, D7 9 वर्वरीञ्, D5 ववराञ्, M झर्झ(M1 °ञ्झ)रीञ् (for राञ्) D2 [अ]पि (for [ए]व) G1 पटानझर्झराश्चैव — b) Ś1 K1 8 कृकि(K8 °क)चान, B1 2 D1 2 4 6 7 9-11 क्रक-चान्, D3 क्षकचान्, T G1 8 M2 ककणान्, G2 गोकर्णान्, M1 8 कृकरान्, M4 कृकर्णान् (for चान्) B4 D3 11 गोविषाणिका, D7 9 गोशृषाणिकान्, D8 S गोविषाणकान् K2 कृतवाद्यो विषाणिकान्, K4 कृकघोजोवी°, D5 क्रकचान्गोमुखास्तथा — M1 om 51^{cd} — c) Ś1 K1 औ(Ś1 ओ)डुवरान्, K2 एएयरान् (sic), B2 अत° (for आडम्बरान्) D3 गोमुखाश्च, D5 गोविषाणान् — d) Ś1 K1. 2 दिंडिमाश्च, D6 डिजिमाश्च

52 B3 damaged — a) K2 T4 च (for ते) K4 B (B3 damaged) D तु, T4 वै (for च) — b) K2 om. from सर्वे up to देव (in 52^{c}) G1 सर्व (for सर्वे) — c) Dn1 D11 जग्मुश्च — d) G3 तुष्टुवुश् (for ननृतुश्)

53 B3 damaged — a) D2 M1 महादेवस् (for सेनस्) — b) Dn त्रिदशेषु, S त्रिदशाना — c) D3 G2 रिपुर्हंतास्मि — d) D2 8 ये वै, S (except M1) ये(T2 ए)षा (for ये वो) Ś1 K1-8 वैर- (for वध)

54 B3 damaged D1 om 54^{ab} — a) K2 गवं (sic), D2 4 6 8 वरान् (for वरं) K3 देव, T2 देवात् (for देवास्) — b) K2 सत्तमं, M1 सत्तमा — c) T8 G2 तथा देवा (for महात्मानो) — d) B6 अरीन् (for रिपून्) K8 त्रिदशेभ्यो वर ददौ (= 53^{b})

55 B3 damaged — b) K2 T3 G1 M8 हर्षनाद K4 तमन्वित, D8 समुत्थितं (for °त्थित) — c) D8 अपूरयस्स, T1 G M1 2 4 आपूरयत — d) D2 8 वरदेन (for वरे दत्ते) K4 महात्मन

C 9 2580 B 9 46 62 K 9 47 62 अपूरयत लोकांस्त्रीन्वरे दत्ते महात्मना ॥ ५५
स निर्ययौ महासेनो महत्या सेनया वृतः ।
वधाय युधि दैत्यानां रक्षार्थं च दिवौकसाम् ॥ ५६
व्यवसायो जयो धर्मः सिद्धिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्मृतिः ।
महासेनस्य सैन्यानामग्रे जग्मुर्नराधिप ॥ ५७
स तया भीमया देवः शूलमुद्गरहस्तया ।
गदामुसलनाराचशक्तितोमरहस्तया ।
दृप्तसिंहनिनादिन्या विनद्य प्रययौ गुहः ॥ ५८
तं दृष्ट्वा सर्वदैतेया राक्षसा दानवास्तथा ।
व्यद्रवन्त दिशः सर्वा भयोद्विग्नाः समन्ततः ।
अभ्यद्रवन्त देवास्तान्विविधायुधपाणयः ॥ ५९
दृष्ट्वा च स ततः क्रुद्धः स्कन्दस्तेजोबलान्वितः ।
शक्त्यस्त्रं भगवान्भीमं पुनः पुनरवासृजत् ।
आदधच्चात्मनस्तेजो हविषेद्ध इवानलः ॥ ६०
अभ्यस्यमाने शक्त्यस्त्रे स्कन्देनामिततेजसा ।
उल्काज्वाला महाराज पपात वसुधातले ॥ ६१
संह्रादयन्तश्च तथा निर्घाताश्चापतन्क्षितौ ।
यथान्तकालसमये सुघोराः स्युस्तथा नृप ॥ ६२

---

56 B3 damaged —^{b}) T1 2 G1 3 सह (for वृत) —^{c}) D1 युद्धे (for युधि) — D11 om (hapl) 56^{d}–57^{c} —^{d}) D1 रक्षायै (for °र्थं) S रक्षसा भरतर्षभ

57 B3 damaged D11 om 57^{abc} (of v l 56) —^{a}) T4 व्यवस्यति (for °सायो) K3 जवो (for जयो) D5 लक्ष्मीर् (for धर्म°) —^{b}) D5 धर्मं सिद्धिर् (for सिद्धिर्लक्ष्मीर्) Ś1 K1 स्थितिर्वृ(K1 °धृ)ति, K2 वृति स्थिति, K3 4 B1 2 Ca धृति स्थिति°, T3 G स्मृति धृति (by transp) —^{c}) T4 महासैन्यस्य देवानाम् —^{d}) M3 उप (for अग्रे)

58 B3 damaged —^{a}) D9 तथा (for तया) K3 T1 2 देव K4 स तया सेनया भीमश् —^{b}) K4 चलन् (for शूल) D3 धारया (for हस्तया) — After 58^{b}, K4 B (B3 damaged) D ins

278* ज्वलितालातधारिण्या चित्राभरणवर्मया ।

[K4 ज्वलनालात, D3 ज्वलिताजात-, D6 ज्वलितास्त्रप्र (for °तालात) D7 ज्वलितालाधरारिण्या (sic) (for the prior half) K4 D4 चित्रावरण, Dn2 °भरत (for °भरण) D2 चर्मया, D3 -कर्मया, D8 चर्मणा]

— Ś1 K1-3 T3 G3 M1 om (hapl) 58^{cd} —^{c}) B1 Dn D1 3 4 8 11 मुशल, B2 4 5 -मुषल, D2 मुशळ, D5 -मुद्गर- (for मुसल) D10 धारिण्या (for नाराच) —^{d}) M3 -शूलमुद्गरहस्तया (= 58^{b}) — D10 om (? hapl) 58^{e}–59^{b} —^{e}) B4 दृष्ट्या, T1 3 4 G M वृत, T2 चतु- (for दृप्त) Ś1 K1, 2 B5 D2 5 8 विनादिन्या —^{f}) T2 निनद्य, G2 विनद्व् (for विनद्य)

59 B3 damaged D10 om 59^{ab} (of v l 58) —^{a}) K1 दैत्येया —^{b}) D5 T3 तदा (for तथा). —^{c}) K2 घृद्रवतो (corrupt), D5 T4 G1 3 विद्रवति (T4 °त) (for व्यद्रवन्त) K2 3 D1 भयोद्विग्ना (for दिश सर्वा) —^{d}) K2 3 दिशो जग्मु, D1 दिश सर्वा (for भयोद्विग्ना) —^{e}) M1 अभ्यद्रवश्च D10 G M2-4 देवास् (for देवास्) T1 2 च, M1 2 ते (for तान्)

60 B3 damaged —^{a}) K4 D2 5. 11 च सतत, D1 समतत, T1 2 4 G M3 चाप (G1 वाप, G3 च प)-तत, T3 M1 चाय (M1 °पि) तत, M2 4 चासीत्तत (for च स तत) T4 स्कंद, G1 क्रुद्धान् (for क्रुद्ध) D3 तं दृष्ट्वा च तत क्रुद्ध — D3 om. (hapl.) 60^{b}–61^{a} —^{b}) K4 G2 M1 स्कंद, D1 ततस्, T4 क्रुद्धस् (for स्कन्दस्) —^{c}) K3 शक्त्या तु, T3 4 शस्त्रं च (T4 स), M3 शक्त्यास्त्रं (for शक्त्यस्त्रं) T1-3 G1 देव (for भीम) G2 व्यष्टभयत्तदा देव —^{d}) K3 M3 अवासृजन्, D5 7 9 10 °किरत्, D11 °रयत्, T G अरिंदम (for अवासृजत्) —^{e}) K1 2 आदधश्(K2 °दाश्), K3 D1 5 (marg) G2 M3 आददच् (G2 M3 °दाच), T1 अदधाश्, T2 3 M2 अदधात्, G1 अदधच्, M1 आदत्त (for आदधच्) T2 आत्मनस्, T3 चात्मना (for °नस्) —^{f}) T4 हविषि (for °षा) K4 D2 5 S [इ]व (for [इ]द्ध) S यथा (for इव) B4 [अ]चल, D2 [अ]नळ

61 D3 om 61^{a} (cf. v l 60) B3 damaged —^{a}) K4 शास्त्रे तु (for शक्त्यस्त्रे) M1 विसृष्टे त्वथ शक्त्यस्त्रे —^{b}) K3 D3 स्कधेन —^{c}) D2 3 -ज्वाळा, T G2 M जाल, G3 भूयो (for ज्वाला) —^{d}) B5 धरणी (for वसुधा) D2 T2 -तळे

62 ^{a}) B5 प्रह्लादयंतश्, D2 M3 सह्लाद°, T1 2 संह्रादयतश्; T4 सह्रादाश्चैव (for °दयन्तश्) S शतशो (for च तथा) D5 संह्रादयंतीव तथा —^{b}) M1 om from

क्षिप्ता ह्येका तथा शक्तिः सुघोरानलसूनुना ।
ततः कोट्यो विनिष्पेतुः शक्तीनां भरतर्षभ ॥ ६३
स शक्त्यस्त्रेण संग्रामे जघान भगवान्प्रभुः ।
दैत्येन्द्रं तारकं नाम महाबलपराक्रमम् ।
वृतं दैत्यायुतैर्वीरैर्बलिभिर्दशभिर्नृप ॥ ६४
महिषं चाष्टभिः पद्मैर्वृतं संख्ये निजघ्निवान् ।
त्रिपादं चायुतशतैर्जघान दशभिर्वृतम् ॥ ६५
ह्रदोदरं निखर्वैश्च वृतं दशभिरीश्वरः ।
जघानानुचरैः सार्धं विविधायुधपाणिभिः ॥ ६६
तत्राकुर्वन्त विपुलं नादं वध्यत्सु शत्रुषु ।
कुमारानुचरा राजन्पूरयन्तो दिशो दश ॥ ६७
शक्त्यस्त्रस्य तु राजेन्द्र ततोऽर्चिर्भिः समन्ततः ।
दग्धाः सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे ॥ ६८
पताकयावधूताश्च हताः केचित्सुरद्विपः ।
केचिद्घण्टारवत्रस्ता निपेतुर्वसुधातले ।
केचित्प्रहरणैश्छिन्ना विनिपेतुर्गतासवः ॥ ६९ C. 9 2616 B 9 45 80 K 9 47 80

°ापतन् up to सुवो (in 63b) K2 निर्वांता, M8 नियाताम् (for निर्वा°) Ś1 K1 समवन्, K2 8 सपतन्, D5 8 च पतन् —c) K3 [अ]तात्, D5 तु (for [अ]न्त) D2 काट, T1 G1 3 काले (for काल) G2 यया कालेन समये —d) B2 समवत, T2 यया नृप

63 M1 om up to सुवो (cf. v l 62) —a) D1 8 मुक्ता, G2 क्षेसा, M8 क्षिन्ता (sic) (for क्षिप्ता) D2 8. 11 क्षेपा, G2 मेका (sic) (for ह्येका) K4 [अ]प्यया (sic), B Dn D1 2 4–7 9 10 T1. 2 यदा, D3 11 T3 यया, D5 गदा, T4 M8 तदा, G1 8 मुदा, M2 4 तदा (for तथा) —b) K2 म्बोरा K4 हर, D2 [अ]नट, T4 [अ]निल (for [अ]नल-) —c) T1. 3 4 G1 तदा, T2 G2 3 तया (for तत) D7 M8 कोट्या, T2 [ऽ]नेका (for कोट्यो)

64 a) K3 M1 स शक्त्यास्त्रेण, G2 शक्त्यूष्ट्यस्त्रेण Ś1 K1 समरे, T G M1 भगवान् (for संग्रामे) B1 2 6 D तत प्रीतो महासेनो —b) T G दनुजान्, M1 बलवान् (for भग°) B6 जघान भरतर्षभ —c) Ś1 K D1 दैतेय (for दैत्येन्द्र) —d) K3 4 B3 4 -परिग्रह (B3 °ह), M1 -पराक्रम (for °क्रमम्) —e) K4 T1 2 G1 2 M वीर, T3 वीरो (for वीरैर्) —f) D2 बलिभिर् S प्रभु (for नृप).

65 B3 damaged up to संख्ये. —a) Dn2 महिषम्, T3 महेषुं (for महिषं) —b) Dn2 वृत T1 संवैर्, T4 G3 M1 3 4 सवे, G2 M3 सदे (for संख्ये) T G जघान ह; M1–4 [ऽ]भिजघ्निवान् —c) D4 त्रिपात्रं (for त्रिपादं) K2 3 दशैर्, T3 -शरैर् (for -शतैर्) —d) T3 बलसं, T4 G1 3 बलिभिर् (for दश°) G2 जघान बलिना वर

66 D6 reads 66 on marg —a) K2 ह्रददं (sub-metric), T4 सुतोदर (for ह्रदो°) B4 निखर्वस्य, D3 11 निपर्वैश्च, D8 निखश्चैव (sic), M1 त्रिखर्वैश्च (for नि°) —b) T2 ईश्वरै, M4 ईश्वर

67 a) B3 damaged, B4 D2 5–10 तथा (for तत्र) K4 [अ]कुर्वीत, D1 4–6 8 कुर्वति, T4 [अ]कुर्वस्तु, G1 [अ]कुर्वत (for °र्वन्त) D2 विपुळं, D5 विपुलैर्, S तुमुल (for विपुल) Ś1 K1–3 तत्राकुर्वन्महानादं —b) D8 वध्य स्व, D6 वध्याश्च, D11 वध्येषु, M1 वध्यन्स्व (for °त्सु) Ś1 K1–3 वध्यमानेषु शत्रुषु, K4 नादै विध्यत्सु श, B3 नानावाद्य स्वरा —d) K4 दारयतो, B2 damaged, Dn1 पूरयत, Dn2 °यति, D3 °यस्यो (for °यन्तो) G3 दिश (for दश) — After 67, B (except B4) D ins

279* ननृतुश्च ववल्गुश्च जहसुश्च मुदान्विता ।

[D5 6 ववदुश्च, D8 सवल्गुश् (for व) D4 मदान्विना]

68 a) B3 damaged T3 G2 शक्ते(T3 क्र°)स्त्रस्य (for शक्त्यस्त्रस्य) B4 5 D2 G3 च (for तु) K4 D3 शक्त्यस्त्रदास्त्र(D3 °त्रु)राजेंद्र —b) K2 Dn2 D6 [ऽ]र्चिभि (sic) D2 इतस्तत, S विशा परे (for समन्तत) — After 68b, B D (except D3 11) ins

280* त्रैलोक्य त्रासित सर्वं जृम्भमाणाभिरेव च ।

[B1 6 भाषित (for त्रासित) B4 कृतमाणाभिर् (for जृम्भ°). D8 तु (for च)]

— B3 damaged for 68c–69d —c) D8 दग्धन (sic), T4 त्रस्ता (for दग्धा) M1 योधा (for दैत्या) —d) T3 दचकै, T4 मुच्यते (for चापरे)

69 B3 damaged for 69abcd —a) T1 G1 3 चावधूता (by transp), T4 च धौस्वात (sic), G2 च निर्धूत T3 पताकयाभवद्भूतगात्रा (hypermetric) —b) G2

C 9 2698 B 9 46 61 K 9 47 61 एवं सुरद्विषोऽनेकान्बलवानाततायिनः ।
जघान समरे वीरः कार्त्तिकेयो महाबलः ॥ ७०
बाणो नामाथ दैतेयो बलेः पुत्रो महाबलः ।
क्रौञ्चं पर्वतमासाद्य देवसंघानबाधत ॥ ७१
तमभ्ययान्महासेनः सुरशत्रुमुदारधीः ।
स कार्त्तिकेयस्य भयात्क्रौञ्चं शरणमेयिवान् ॥ ७२
ततः क्रौञ्चं महामन्युः क्रौञ्चनादनिनादितम् ।
शक्त्या बिभेद भगवान्कार्त्तिकेयोऽग्निदत्तया ॥ ७३
सशालस्कन्धसरलं त्रस्तवानरवारणम् ।
पुलिनत्रस्तविहगं विनिष्पतितपन्नगम् ॥ ७४
गोलाङ्गूलर्क्षसंघैश्च द्रवद्भिरनुनादितम् ।
कुरङ्गगतिनिर्घोषमुद्भ्रान्तसृमराचितम् ॥ ७५
विनिष्पतद्भिः शरभैः सिंहैश्च सहसा द्रुतैः ।
शोच्यामपि दशां प्राप्तो रराजैव स पर्वतः ॥ ७६

गात्रा (for हता) — c) D8 घोरा (for घण्टा) D8 वरत्रस्ता, T8 रवात्तत्र (for रवत्रस्ता) — d) K8 B (B8 damaged) Dn D1 4–7 10 निपेतुर्, D9 निष्पेतुर् S धरणी (for वसुधा) D2 T2 8 -तळे — e) K4 प्रहरणोद्भिन्ना, D1 °णैश्छन्ना, D3 °णैर्भिन्ना, T1 °णाच्छन्ना, T3 4 G1 M2 °णच्छिन्ना, T8 °णच्छन्ना, M1 प्रहर*श्छिन्ना, M3 4 °णश्छिन्ना (for °णैश्छिन्ना) — f) B (except B8) D1. 4 7–10 T2 G1 विनिष्पेतुर् D5 7 9 10 G2 गतायुष

70 a) D8 पुरद्विषो G3 M2 4 नैकान् (for ऽनेकान) — b) D2 बळवान, T G सबलान (for बलवान) — c) S (except T8) जिगाय (for जघान) M1 बलवान् (for समरे) G1 8 धीर, M1 देव (for वीर) — d) D2 महाबळ , S (except T8) जघान ह (G2 स , M च) (for महाबल)

71 T8 om (hapl) 71^{ab} — a) M1 बाणो T1 2 स, M1 [अ]स्ति (for [अ]थ) K4 D3 8 दैत्येयो, S (T8 om) दैत्येंद्रो — b) Ś1 K8 वडे , K1 धेनु , D2 वळे , T3 वालि (for बले) D2 महाबळ , T4 प्रतापवान् (for महाबल) — c) K3 4 B5 Dn D2 3 5 6 8 S क्रौंच B D (except D8) आश्रित्य , S आस्थाय (for आसाद्य) — d) K2 8 सवम् B6 अयोधयत् , D2–4 11 अधावत ; D5 G3 अबाधयत्. T8 देवसघातमभ्ययात्.

72 a) Dn तमभ्ययुर्; D2 8 11 °न्वयान्; M3. 4 ततोन्वयान् (for तमभ्य°) — b) K4 शूर (for सुर) D4 9 -शत्रुर् (sic) (for -शत्रुम्) — c) M3 om. स G3 बलात् (for भयात्) K4 T1 स कार्त्तिकेयभयात्क्रौंच (hypermetric), D11 कार्त्तिकेयस्य च भयात्, M1 कार्त्तिकेयभयाद्दैत्य — d) D5 reads शरणमेयिवान् on marg K2 8 B Dn D1 4–9 ईयिवान् K4 शरण समुपेयिवान्

73 a) D2 8 11 महामेन (for °मन्यु) T4 तत्र क्रौंचमभिद्रुत्य — b) M2 मेघ , M3 क्रौंच (for क्रौञ्च) K2 T G2 8 M2–4 विनादितं (T1 2 °त), D2 7 8. 10 नि(D3 वि)नादिनं (for °दितम्) M1 महानादं विनद्य च — c) G2 चिच्छेद, M2 8 विभेद

74 a) K1–8 B1. 4 Dn S साल , D2 -शाळ (for -शाल-) K2 T2 स्कंद (for -स्कन्ध) K4 B2 -शरम, B1 -शरण, B3 4 D5 -सवल, B5 Dn1 D1 2. 4 7–10 -शयलं, D2 M3 4 -सरळं, D6 M1 -सरल- (M1 °ळ), T1–3 G1 -तरळ, T4 G3 -तरळ , G2 तरुक, M2 सरळम् (for °ल) — b) B4 5 ग्रस्त- (for त्रस्त) B1 M वारण (for -वानर-) K4 कारणं, D1 4. 6 8 -वाहन, M वानर (M3 4 °रं) (for -वारणम्) — D4 om. 74^{c}–75^{d} — c) B2 damaged T1 विलीन-, T2–4 G M प्रली(T2 °सी)न- (for पुलिन-) T4 G8 M1 त्रस्त (for त्रस्त-) M1 2 विहगो B (B3 damaged) D (D4 om) प्रो(D7 पौ)ड्डीनोत्क्रात(B4 °ड्डीन)विहग — d) Ś1 K B4 समुत्पतित-, B3 ** पतित-, M8 विनिष्पतति (for °ष्पतित-) M1 2 पन्नग

75 D4 om 75 (cf v l. 74) — a) K3 Dn2 T3 गोलागूलर्क्ष्य-, G1 गोलागलर्क्ष , M8 गोलागूलार्क (for °लर्क्ष) S (except M1) -चमरैर् (for -सघैश्च) — b) D2 M1 स्रवद्भि , T3 भ्रमद्भिर् (for द्रव°) M1 2 वा(M2 श्च)नुनादित , M8 अभिनादित — c) K4 तुरगगति , D1 5 7 9 10 कुरगमवि , T G M1 2 4 कु(T3 तु)रगा(G3 °ग)रुत , M8 गुरुगोरुत (for कुरङ्गगति). B Dn D1–3 6, 7 9–11 -निर्घोष- ; M1 °पैर् (for °षम्). D8 कुरंगगतिभिर्घोर — d) G1 उत्क्रांत- (for उद्भ्रान्त). K4 मृगराजितं, T1. 2 M2–4 सृ(T1 -स)मराजिरं (T2 °तं), T8 ससुरा**; T4 G2 8 -भ्रमराचि(G3 °न्वि)त, G1 स्रमरार्चित (sic), M1 -चमराजिर (for सृमराचितम्) B Dn D1–3. 6–11 -वि(Dn D1. 7–9 11 -नि)नादितवनात(D7 °बलात्त , D8 9 °बलोच , D10 °बलांत)र, D5 नादित प्राणिभिस्तदा

76 a) B2 शलभै , D2 3 5 सरभै (D5 °सं) (for श°) — b) K2 corrupt D5 शरभैर् (for सहसा),

विद्याधराः समुत्पेतुस्तस्य शृङ्गनिवासिनः ।
किंनराश्च समुद्विग्नाः शक्तिपातरवोद्धताः ॥ ७७
ततो दैत्या विनिष्पेतुः शतशोऽथ सहस्रशः ।
प्रदीप्तात्पर्वतश्रेष्ठाद्विचित्राभरणस्रजः ॥ ७८
तान्निजघ्नुरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृधे ।
बिभेद शक्त्या क्रौञ्चं च पावकिः परवीरहा ॥ ७९
बहुधा चैकधा चैव कृत्वात्मानं महात्मना ।
शक्तिः क्षिप्ता रणे तस्य पाणिमेति पुनः पुनः ॥ ८०
एवंप्रभावो भगवानतो भूयश्च पावकिः ।
क्रौञ्चस्तेन विनिर्भिन्नो दैत्याश्च शतशो हताः ॥ ८१
ततः स भगवान्देवो निहत्य विबुधद्विषः ।
सभाज्यमानो विबुधैः परं हर्षमवाप ह ॥ ८२
ततो दुन्दुभयो राजन्नेदुः शङ्खाश्च भारत ।
मुमुचुर्देवयोषाश्च पुष्पवर्षमनुत्तमम् ॥ ८३
दिव्यगन्धमुपादाय ववौ पुण्यश्च मारुतः ।
गन्धर्वास्तुष्टुवुश्चैनं यज्वानश्च महर्षयः ॥ ८४
केचिदेनं व्यवस्यन्ति पितामहसुतं प्रभुम् ।
सनत्कुमारं सर्वेषां ब्रह्मयोनिं तमग्रजम् ॥ ८५　C 9 2716 B 9 46 98 K 9 47 98

77 ^{ab}) B3 lacuna for समुत्पेतुस्तस्य M2 4 तस्य शृगास्यमतत (for 77^{b}) — ^{c}) S भयोद्विग्ना — ^{d}) T1 G M1 3 4 -ग्राम, T2 -पूत, T3 -हस्त, T4 वेग (for -पात) Ś1 K1. 4 -रवोधता, K2 °द्धत, K3 °द्धिता, Dn M1. 2 4 °द्धुता, D5 G2 रव(G2 -चर) द्रुता, T1 G1 M3 रवोद्धृता

78 Ś1 K B1 om 78 T3 damaged for 78^{cd} — ^{c}) G1. 3 प्रदीप्तान् G3 -श्रेष्ठान् D2 3 11 प्रदीप्त पर्वतं दृष्ट्वा, D5 °प्तान्यर्थदेहाश्च (sic) — ^{d}) D1 M1 विविधाभरणस्रज

79 ^{a}) Ś1 K1-3 Dn D1-3. 11 अभि (for अति) — ^{b}) K2 D3 मृते (sic) (for मृधे) — After 79^{b}, B D ins

281* स चैव भगवान्क्रुद्धो दैत्येन्द्रस्य सुत तदा ।
सहानुज जघानाशु वृत्र देवपतिर्यथा ।

[(L. 1) D2 3 11 चैन, D5 एव (for चैव) — (L 2) Dn महात्मज, D5 सानुज च (for सहानुज)]

— ^{c}) Bom ed क्रौञ्च शक्त्या (by transp) — ^{d}) G1 पावक

80 ^{a}) K4 D3 11 वापि, B3 4 5 चापि, D2 सोपि, T2 चैनं (for चैव) — ^{b}) Ś1 K कृत्वा रूप, Dn कृत्वात्मान (for कृत्वा°) Ś1 K3 महात्मन°, K4 B D °बल° (B1 Dn °लं, D2 °ळ), T3 °घन, G3 °मना (for °त्मना) — ^{c}) B3 damaged D3 दीप्ता (for क्षिप्ता) T4 पुनस् (for रणे) T G तेन (for तस्य) — ^{d}) D2 3 हतो नेति (sic), D11 हस्तमेति, T3 प्रणमेते (sic) (for पाणिमेति)

81 ^{b}) B (except B5) Dn D1 3 4 6-11 G2 ततो; D6 तथा, T3 damaged, T4 G3 हतो; M1 भूयो (for अतो) D5 -भूतश् (for भूयश्) — After 81^{b}, B D ins

282* शौर्याद्द्विगुणयोगेन तेजसा यशसा श्रिया ।

[B2 5 सौर्याद् D2 3 11 सूर्याद्द्विगुणयोगे च (for the prior half)]

— ^{c}) S (except T3) विनिर्भिण्णो

82 ^{a}) Dn च (for स) D3 वाचो, S क्रौंचं (T3 °चाद्) (for देवो) — ^{b}) B5 G1. 3 -द्विप (for -द्विष) D5 T3 विनिहत्य (T3 °भिद्य) सुरद्विष — ^{c}) K2 3 संस्तूयमानो, K4 संवध्य°; B1. 4 5 स भाव्य°; D2 संभाव्य°, D3 6 स भज्य°, D4 स सज्य°; Ca सभाज्य (as in text) — ^{d}) Dn1 पर- (for परं) K3 च, T4 स (for ह) — After 82, B1. 5 ins

283* भिन्ने क्रौञ्चे गिरिवरे चण्डपुत्रे च पातिते ।

83 ^{a}) D3 11 S नेदु (for राजन्) — ^{b}) D11 महा, T1 2 G2 दिव्य, T3 4 G1 3 M दिव्या (for नेदु) D3 सशस्त्राश्चैव भारत — D5 om. (? hapl) 83^{c}–84^{b} — ^{c}) K2 मुमुदुर् (for °चुर्) Dn1 D9 घोषाश्, S (except M2 4) -सेनाश् (for -योषाश्) — ^{d}) M1 परतप (for अनुत्तमम्) — After 83, B3 D6 7 9 read 87^{cd} for the first time, repeating it in its proper place

84 D6 om 84^{ab} (of v l 83) — ^{a}) Ś1 K1 2 D1 3 M1 दिव्य T4 समादाय — ^{b}) B5 भारत (for मारुत) K4 D2 ववु (K4 om) पुण्याश्च मारुता — ^{c}) K2-4 T3 M1 चैव; D5 चैवं — ^{d}) D2 3 11 देवाश्चापि, T3 यं चानर्चं, G2 यज्वानस्तु (for °श्च)

85 ^{a}) D3 corrupt Ś1 K1 2 अन्यं; B1 एव (for एन). — ^{b}) K4 सुतं; T G विभुं (for प्रभुम्) — B3

C 9 2717
B 9 46 92
K 9 47 89

केचिन्महेश्वरसुतं केचित्पुत्रं विभावसोः ।
उमायाः कृत्तिकानां च गङ्गायाश्च वदन्त्युत ॥ ८६
एकधा च द्विधा चैव चतुर्धा च महाबलम् ।
योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८७
एतत्ते कथितं राजन्कार्त्तिकेयाभिषेचनम् ।
शृणु चैव सरस्वत्यास्तीर्थवंशस्य पुण्यताम् ॥ ८८
बभूव तीर्थप्रवरं हतेषु सुरशत्रुषु ।
कुमारेण महाराज त्रिविष्टपमिवापरम् ॥ ८९
ऐश्वर्याणि च तत्रस्थो ददावीशः पृथक्पृथक् ।
तदा नैर्ऋतमुख्येभ्यस्त्रैलोक्ये पावकात्मजः ॥ ९०
एवं स भगवांस्तस्मिंस्तीर्थे दैत्यकुलान्तकः ।
अभिषिक्तो महाराज देवसेनापतिः सुरैः ॥ ९१
औजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्वमपां पतिः ।
अभिषिक्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ ॥ ९२
तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा स्कन्दं चाभ्यर्च्य लाङ्गली ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ रुक्मं वासांस्याभरणानि च ॥ ९३
उषित्वा रजनीं तत्र माधवः परवीरहा ।
पूज्य तीर्थवरं तच्च स्पृष्ट्वा तोयं च लाङ्गली ।

damaged for 85^{cd} — ^{d}) K4 क्षवत, T1 G1 उग्रज (for क्षग्रजम्)

86 ^{b}) K2 विभावसु (sic), D8 °वसौ — ^{c}) Dn1 T G कृत्तिकायाश्, M8 कार्त्तिकेयाश् (for कृत्तिकाना) — ^{d}) D6 वदति हि, T8 सुतत्युत (sic) (for वदन्त्युत)

87 ^{b}) K2 चतुवाल (sic) (for °र्धा च) D2 महाबळ, D10 M8 4 °वल — B8 D6 7 9 read 87^{cd} for the first time after 83. — ^{d}) S शतधा च (M2 °धाथ) सहस्रधा

88 ^{a}) K2 कलित (for कथितं) — ^{b}) D11 कार्त्तिकेयस्याभिषेचनं (hypermetric) — ^{c}) Ś1 K1 8 देव, K2 देव्या ; S चेमां (G2 °म, M2 [also] °मा) (for चैव) K4 सरस्वत्या — ^{d}) D8 G1 तीर्थं, G2 तीर्थान्, G8 तीर्थे B (except B6) D (except D2 8, 11) -वर्यस्य (for वंशस्य) G1 8 सेविता (for पुण्यताम्)

89 ^{a}) S (except T2, 4) सत्तीर्थ- (for तीर्थप्र-) — ^{b}) S जि(G8 त्ता)तेषु (for हतेषु). — ^{c}) D8 महाबाहो (for °राज). — T4 om. (hapl.) 89^{d}–91^{c}. — ^{d}) D8 त्रिविष्टमपि चापरं.

90 T4 om 90 (cf. v l 89) B1 om 90–92 — ^{a}) G8 [द्दा]व (for च) — ^{b}) D1 ददातीश (for °वीश) — ^{c}) B (B1 om) Dn1 D6–10 ददौ (for तदा) D2 नैकृत-, D10 दैवत- (for नैर्ऋत-) S (T4 om) तथा (T8 °तो) नैर्ऋतमुख्येषु — ^{d}) K2 त्रैलोके, K4 B1–3 D (except D1) त्रैलोक्यं

91 T4 om 91^{abc} (cf v l 89) B1 om 91 (cf v l 90) — ^{a}) T8 तस्यास् (for तस्मिंस्) — ^{b}) K4 तैश्च (for तीर्थे). D2 कुळांतक., S (except M1; T4 om) -कुलांतकृत् — ^{c}) D8 11 कार्त्तिकेयो (for अभिषिक्तो) — ^{d}) D6 स तैः, M1 प्रभु (for सुरैः)

92 B1 om 92 (cf v l 90) — ^{a}) K4 ओजस, B (B1 om) D तैजस, T G औ(G1 ओ)शन (for औजसं) — ^{b}) M1 यस्मिंस् (for यत्र) D1, 7 10 S तीर्थे, D6 8 8 9 तीर्थम् (for पूर्वम्) T G1 8 M महामति, G2 ह्यपा पति (for अपा पति) K4 ****सुमापति — ^{d}) D11 वरुणो यादसा पति

93 ^{a}) K4 B (except B1) D1 7 9 10 अस्मिंस् D1 T8 तीर्थे (for तीर्थ-) K4 स्नानाद् — ^{b}) K2 स्कधं, D2 वरुणं (hypermetric) (for स्कन्दं) D1 T1 2 G1 2 M अभ्यर्च्य T8 लांगली भरतर्षभ, T4 धर्मात्मा वै सतां गति — Ś1 K1–8 T2 om (hapl.) 93^{c}–94^{d}, B1 reads it on marg — ^{c}) D5 रत्नान् (sic), T1 8 G2 M वित्तं, T4 G1 8 नित्य (for रुक्म), — ^{d}) D6 वासास्याभरणास्तथा (sic)

94 Ś1 K1–8 T2 om. 94^{abcd} (cf. v.l 93) B1 reads 94^{abcd} on marg — ^{a}) T8 G M तां तु (for तत्र). — ^{b}) D5 साधुभि (for माधव) — ^{c}) B6 पृष्ट-; T1 M1 पूज्य, T8 G2 अभ्य-, T4 आरभ्य (sic); G1 8 अद्य (for पूज्य) D5 तीर्थवरे; G2 -तीर्थं परं (for तीर्थवरं) D5 M2 4 तत्र (for तच्च) — ^{d}) T1 G1 स्पृष्टतोयश्च (G1 °य च) लांगली — ^{e}) B6 तुष्ट, D8 हृष्ट- (for हृष्ट.) D5 राजन् (for चैव) — ^{f}) G8 सोभवन्, M1 भगवान्, M2–4 अभवन् (for ह्यभ°) D8 11 यादवोत्तम

95 ^{a}) D5 आख्यात — ^{b}) K2 D6 M1 2 4 मा (for मा) D5 T1 2 -पृष्टवान् (for -पृच्छसि) — ^{c}) Dn यदा, D1 यथो, T G (except G2) यत्र (for यथा) — ^{d}) D4 यथा (for स्कन्दो) B6 D4, 7 9 10 समागत.;

हृष्टः प्रीतमनाश्चैव ह्यभवन्माधवोत्तमः ॥ ९४
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
यथाभिषिक्तो भगवान्स्कन्दो देवैः समागतैः ॥ ९५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

जनमेजय उवाच ।
अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मञ्श्रुतवानास्मि तत्त्वतः ।
अभिषेकं कुमारस्य विस्तरेण यथाविधि ॥ १
यच्छ्रुत्वा पूतमात्मानं विजानामि तपोधन ।
प्रहृष्टानि च रोमाणि प्रसन्नं च मनो मम ॥ २
अभिषेकं कुमारस्य दैत्यानां च वधं तथा ।
श्रुत्वा मे परमा प्रीतिर्भूयः कौतूहलं हि मे ॥ ३
अपां पतिः कथं ह्यस्मिन्नभिषिक्तः सुरासुरैः ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ कुशलो ह्यसि सत्तम ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
शृणु राजन्निदं चित्रं पूर्वकल्पे यथातथम् ।
आदौ कृतयुगे तस्मिन्वर्तमाने यथाविधि ।
वरुणं देवताः सर्वाः समेत्येदमथाब्रुवन् ॥ ५
यथास्मान्सुरराट् शक्रो भयेभ्यः पाति सर्वदा । C 9 2733 B 9 47 6 K 9 46 7

D8 °गम, T8 सहागतैं (for समा) — After 95, S ins

284* मेनानीश्च कृनो राजन्वाल एव महाबल ।

[T3 मेनानिल्वे, T4 G1 2 निश्च (for °नीश्च) T2 M2 च नतो, T4 चतुरो (for च कृनो) G2 स्तुनो महान् (for महाबल°)]

Colophon — *Sub-parvan* K2–4 B1 2 D3 8 11 T1 2 M1 2 4 रामतीर्थयात्रा, B3 5 Dn D4 7–10 बलदेवतीर्थयात्रा, B4 हलधरतीर्थयात्रा, D1 बलदेवयात्रा, D5 बलरामतीर्थयात्रा, M1 तीर्थयात्रा, Cal Bom ed गदा (Cal ed गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान, Kumbh ed ह्रदप्रवेश — *Adhy name* Ś1 K B Dn D4 7–10 M1. 4 कुमाराभिषेक, D1 स्कन्दाभिषेक, T1. 2 कुमारविजय, M2 4 (also) क्रौंचभेदन, Bom ed तारकवध — *Adhy no* (figures, words or both) B4 G3 47, Dn 16, D8. 10 17, T G1 2 M 48 — *Śloka no* Dn 136, D7 108, D9 109

46

1 a) D7 इत्यद्भुतम् G2 M1 दिव्यं (for ब्रह्मन्) D2 8 11 इत्यद्भु(D2 मत्यद्भु)तं परं ब्रह्मन् — K8 4 D6 8 om. (hapl.) 1c–2d — c) D3 मभिषिक्तं, M1 °षेक — d) D6 तव प्रभो (for यथाविधि)

2 K3 4 D6 8 om 2 (of v l 1) — a) D3 11 य, D6 7 T1 M3 तत् (for यत्) D1 तृप्तम्, D11 सर्वपूतम् (hypermetric) (for पूतम्) — b) Ś1 K1 तपोनिधे (for °धन)

3 b) B2 D2 8 11 वधस् (for वधं) G1 तदा — c) G2 तु (for मे) — d) Ś1 K1 8 मम, M1 च मे (for हि मे) D2 परं कौतूहलं हि मे

4 a) D6 स्वस्मिन्, T1 त°, M1 2 4 चा° (for ह्य°) — b) Dn D6–11 पुरा सुरै (for सुरासुरै) — c) K3 त (for तन्) K4 D4 7 9 M3 महाप्रज्ञ, B1 Dn °भाग — d) D2 11 संजय, G3 सत्क्रम (for सत्तम)

5 a) B5 यथा, G1 त्विद, M2 इमं (for इद) D5 कर्म (for चित्र) — b) D6 पूर्वं चित्र, S (except M3 4) पूर्वकाले (for °कल्पे) K8 यथायथं, S °भव (T2 °वे)त् (for तथम्) — c) T3 तथा, G2 पुरा (for आदौ) G3 कृतौ (for कृत-) K4 B D राजन् (for तस्मिन्) — e) D8. 11 M3 सर्वे (sic) (for सर्वा) — f) K4 B4 [ए]नम्, T8 तम् (for [इ]दम्) D2 समेत्यैव यथाब्रुवन्

6 a) D8 स (for [अ]स्मान्) D3 पुरराट्, G1 स सुरान्, M3 सुरान् (submetric) (for सुरराट्) B4 यक्षो (for शक्रो) — b) T1 8 G M2 4 त्राति, T2 M3 त्राहि (for पाति) M1 नित्यदा T4 भये त्राता हि

C. 9 2734
B. 9 47 7
K 9 48 7

तथा त्वमपि सर्वासां सरितां वै पतिर्भव ॥ ६
वासश्च ते सदा देव सागरे मकरालये ।
समुद्रोऽयं तव वशे भविष्यति नदीपतिः ॥ ७
सोमेन सार्धं च तव हानिवृद्धी भविष्यतः ।
एवमस्त्विति तान्देवान्वरुणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
समागम्य ततः सर्वे वरुणं सागरालयम् ।
अपां पतिं प्रचक्रुर्हि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९
अभिषिच्य ततो देवा वरुणं यादसां पतिम् ।
जग्मुः स्वान्येव स्थानानि पूजयित्वा जलेश्वरम् ॥ १०

अभिषिक्तस्ततो देवैर्वरुणोऽपि महायशाः ।
सरितः सागरांश्चैव नदांश्चैव सरांसि च ।
पालयामास विधिना यथा देवाञ्शतक्रतुः ॥ ११
ततस्तत्राप्युपस्पृश्य दत्त्वा च विविधं वसु ।
अग्नितीर्थं महाप्राज्ञः स जगाम प्रलम्बहा ।
नष्टो न दृश्यते यत्र शमीगर्भे हुताशनः ॥ १२
लोकालोकविनाशे च प्रादुर्भूते तदानघ ।
उपतस्थुर्महात्मानं सर्वलोकपितामहम् ॥ १३
अग्निः प्रनष्टो भगवान्कारणं च न विद्महे ।

सर्वदा —^{c}) D5 6 एव (for अपि) D2 राजेंद्र, D6 सर्वोस्मान् (sic) (for सर्वासां) —^{d}) D2 सर्वासा (for सरिता) K4 B1 च, T2 वा (for वै) Ś1 K1 3.4 गतिर् (for पतिर्) D5 परित्राहि पतिर्भव, D11 अपा भव पतिर्विभो

7 ^{a}) T4 वासाचक्रे (sic) (for वासश्च ते) D2 महा-, T2 3 तथा (for सदा) —^{b}) M1 समुद्रे (for सागरे) —^{c}) B1 2 Dn1 D3 वशो, D8 [आ]वासो (for वशे) —^{d}) Dn D11 न सशय (for नदीपति)

8 ^{a}) B6 तु तव, S (except M1) तव च (by transp) —^{b}) K4 D2 3 5 6 T G2 3 M3 4 हानिर्वृ- (K4 D2 G2 M4 °धृ)द्धिर्भविष्यति (D6 M2 °त), G1 हार्दिक्य ते भविष्यति —^{c}) Dn T4 त (for तान्) T3 4 M1 देवो (for देवान्)

9 ^{a}) K3 समागत्य S तु ते (M1 त) (for तत) —^{b}) G1 3 घरुण वासवालय —^{c}) T3 हि, G1.2 वि- (for प्र) Dn वै (for हि) —^{d}) D5 -दिष्टेन (for दृष्टेन)

10 Ś1 K1-3 om. (hapl) 10 —^{a}) D2 अभिर्विच्य B6 T3 तदा (for ततो) Dn1 देवो —^{b}) D3 3 S (except M1) पयसा —^{c}) B6 ययु (for जग्मु) D6 चान्ये ह्यवस्थान, M1 स्थानानि स्वान्येव (by transp) K4 D2 3 11 स्थानानि जग्मु स्वान्येव, T G1 3 स्वान्ये (T3 प्रागे)व जग्मु स्थानानि, G2 स्वानि स्थानानि संजग्मु —^{d}) D2 जळेश्वर

11 ^{a}) K3 तदो, D1 तु तैर्; T3 तथा, M1 2 4 तदा (for ततो) Ś1 K1 देवो —^{c}) Dn सरित. —^{d}) K3 reads नदांश्चैव twice B1-4 Dn D1 2 4-8 10 11 नदीश् (for नदांश्) B (except B4) D (except D2 3 11) [अ]पि (for [ए]व) T3 नदासि च सरासि च — D8 reads 11^{c}-23^{f} twice, omitting 12^{e}-13^{d} both times —^{e}) D8 (second time) ददृशे तस्य विधिना —^{f}) D3 (both times) T2 G1 3 देव (for देवान्)

12 For the repetition in D8, cf v l 11 —^{a}) D2 corrupt D8 (both times) G1 तत्र (for ततस्) Ś1 K1 सस्पृश्य (submetric) (for [अ]प्युप°) —^{b}) K4 ददौ (for दत्त्वा) B2 विपुल, D5 T4 M1 विधिवद् (for विविध) —^{c}) K4 B5 D6 महाप्रज्ञो, B3 4 D2 3 °प्राज्ञ, D1 °तेजा, D5 °बाहो, M1 नरव्याघ्र (for महाप्राज्ञ) T G M2-4 तस्मात्तीर्थान्न(T2 °र्थं न)रव्याघ्र —^{d}) K4 B D (D8 both times) जगामाथ, M2 तज्जगाम (for स ज°) D7 9 फलवहा (for प्रलम्बहा) G2 जगाम प्रवल यल — D8 (both times) om 12^{e}-13^{d} —^{e}) T3 damaged from नष्टो up to शमी (in 12^{f}) T1 2 प्रणष्टो (for नष्टो न) —^{f}) K2 Dn2 D11 T1 2 4 G1 3 शमीगर्भो, Dn1 D6 °गर्भं, D3 समीयोग (sic), T3 **गर्भो (for शमीगर्भे)

13 D8 (both times) om 13 (cf v l 12) K4 repeats 13^{a}-15^{b} after 17 —^{a}) D3 लोकलोक-, D11 लोकाल्ँलोक- (for °लोक-) B2 -विनाशेन, Dn1 -विकाशे च D2 लोकयलोकविनाशाश्च —^{b}) D2 3 प्रादुर्भूतस् (for °भूते) D3 11 T2-4 G1 3 M1 तथा (for तदा) D1 [अ]नघे, S नृप —^{c}) B (except B1) D (except D2 3. 11, D8 om) M1 सुरा यत्र (for महात्मान) —^{d}) K4 (both times) G2 सर्वे, D1 पूर्वं, D2 3 11 तदा (for सर्व-).

14 For the repetition in D8, cf v l 11, for that in K4, cf v l 13 Before 14, T1 ins देवा. —^{a}) Ś1 K1. 3 T2-4 G2 3 प्रणष्टो. Dn1 D6

सर्वलोकक्षयो मा भूत्संपादयतु नोऽनलम् ॥ १४
जनमेजय उवाच ।
किमर्थं भगवानग्निः प्रनष्टो लोकभावनः ।
विज्ञातश्च कथं देवैस्तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
भृगोः शापाद्भृशं भीतो जातवेदाः प्रतापवान् ।
शमीगर्भमथासाद्य ननाश भगवांस्ततः ॥ १६
प्रनष्टे तु तदा वह्नौ देवाः सर्वे सवासवाः ।
अन्वेषन्त तदा नष्टं ज्वलनं भृशदुःखिताः ॥ १७
ततोऽग्नितीर्थमासाद्य शमीगर्भस्थमेव हि ।
ददृशुर्ज्वलनं तत्र वसमानं यथाविधि ॥ १८
देवाः सर्वे नरव्याघ्र बृहस्पतिपुरोगमाः ।
ज्वलनं तं समासाद्य प्रीताभूवन्सवासवाः ।
पुनर्यथागतं जग्मुः सर्वभक्षश्च सोऽभवत् ॥ १९
भृगोः शापान्महीपाल यदुक्तं ब्रह्मवादिना ।
तत्राप्याप्लुत्य मतिमान्ब्रह्मयोनिं जगाम ह ॥ २० C 9 2750 B 9 47 22 K 9 48 22

G1 2 भगवन् —^{b}) T3 मरण (for कारण) K4 (first time) किं न, D1 S (except T3 G1 M1) न च (by transp) B2 विद्यते, D3 (second time) विग्रहे (for विग्रहे) —^{c}) K2 3 4 (both times) B D (D3 both times) G1 -भूत- (for लोक-) D9 राजन (for मा भूत्) —T3 damaged from 14^{d} up to the ref before 16 —^{d}) K4 (both times) ब्रल (for ऽनलम्) K2 3 सपाद्य ततोनल, B D (D3 both times) M1 °द्य विभोनल (D2 °लं), T4 सपदायतु नो ल्यं (sic)

15 For the repetition in D3, cf. v l 11, for that in K4, cf v l 13 T3 damaged —^{a}) D11 कथ प्रनष्टो भगवान् —^{b}) Ś1 K1 3 4 (both times) T1 2. 4 G2 3 प्रणष्टो, D11 देवोग्निर् (for प्रनष्टो) K4 (second time) हव्यवाहन (for लोकभावन) —^{c}) D5 विज्ञात M1 देवस् —^{d}) T (T3 damaged) G M2-4 पृच्छत, M1 सत्तम (for तत्त्वत)

16 For the repetition in D3, cf. v l 11 T3 damaged for the ref. —^{a}) G1 3 भृगु- (for भृगो) S (except M1) शापभयाद् (for शापाद्भृश) K4 वीरो, D5 (*sup lin* as in text) रुष्टो (for भीतो) —^{c}) Ś1 K1-3 D6 समासाद्य, D1 ऽपा° —T3 om (hapl.) 16^{d}–19^{a} —^{d}) K2 नानाश K2 3 D2 11 T4 तदा, M3 तथा (for तत°)

17 For the repetition in D3, cf. v l 11 T3 om. 17 (cf. v l 16) —^{a}) Ś1 K T2 4 G2 3 प्रणष्टे T1. 2 G1 3 तथा (for तदा) —M3 reads 17^{b}–18^{d} twice. G3 om. (hapl) 17^{c}–19^{d} —^{c}) Ś1 K1-3 मन्विर्ष्यंतस् (K1 °त), B1 3 4 Dn D7 3 (second time) 10 अन्वैष (D10 °ष्य)त, B5 अन्वेषयस्, D2 M1 °ष्यंतस् (for °षन्त) D2 5 11 ततो (for तदा) K4 B3-5 वह्निं, D2 11 राजन्, G2 सर्वे, M3 (both times) नष्टे (for नष्ट) T (T3 om) G1 अन्वेषयस्त्वया (T2 °दा) सर्वे —^{d}) K3 स्वलन (for ज्वलन) —After 17, K4 repeats 13^{a}–15^{b}

18 For the repetition in D3, cf. v l 11, for that in M3, cf. v l 17 T3 om. 18 (cf v l 16) G3 om. 18 (cf. v l 17) —^{a}) S (except M1, T3 G3 om, M3 first time) आगम्य (for आसाद्य) —K3 D1 om (hapl) 18^{b}–19^{a} —^{b}) D7 सामी- (for शमी-) D3 गर्भस्थ Ś1 K1 D4 5 (both times) च, K4 B3 4 D2 3 T4 G (G3 om) M (M3 both times) ह (for हि) —^{d}) D3 (both times) G1 समासीन, M1 ज्वलमान (for वस) T1 4 G1 2 M (M3 both times) यथातथं (for °विधि) T2 वसान यतथातथं (sic)

19 For the repetition in D3, cf v l 11 T3 om 19^{abc} (cf v l 16) G3 om 19^{abcd} (cf v l 17) K3 D1 om. 19^{abc} (cf v l 18) —^{a}) Ś1 K (K3 om) समागम्य, S (except M1, T3 G3 om) महाराज (for नरव्याघ्र) —^{c}) Ś1 K1 च, B6 M1 तु, T1 2 4 G2 M2-4 ते (for त) —^{d}) K4 प्रीता भूय, M1 प्रहृष्टास्तु (for प्रीताभूवन्) D3. 11 शमीगर्भस्यमेव च (= [var] 18^{b}), T3 पूतोमूत्सुमना मदा —^{e}) Dn1 यथाकथ (for °गत) —^{f}) Dn D1 -भक्ष्यश्च D3 भवान् (for ऽभवत्)

20 For the repetition in D3, cf. v l 11 T3 damaged for 20^{a}–21^{b} —^{a}) Ś1 K1. 3 भृगुशापान्, K2 भृगुनाथ (for भृगो° शापान्) D2 महीपाळ, D3 (second time) 9 महाभाग, G1 3 M1 महाराज —^{b}) D3 (first time) G1 -वादिना —^{c}) Ś1 K1 2 यत्रापि, D3 (first time) तदापि, T (T3 damaged) G M2-4 तथैव, M1 स तत्र (for तत्रापि) Ś1 K1-3 D2 3 11 M1 भगवान्, G2 भवमान् (for मति°) —^{d}) B5 ब्रह्मतीर्थं, T (T3 damaged) G1 M2 3 °योनिर् (for

C 9 2750
B 9 47 23
K 9 46 0m

ससर्ज भगवान्यत्र सर्वलोकपितामहः ।
तत्राप्लुत्य ततो ब्रह्मा सह देवैः प्रभुः पुरा ।
ससर्ज चान्नानि तथा देवतानां यथाविधि ॥ २१
तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसूनि विविधानि च ।
कौबेरं प्रययौ तीर्थं तत्र तप्त्वा महत्तपः ।
धनाधिपत्यं संप्राप्तो राजन्नैलविलः प्रभुः ॥ २२
तत्रस्थमेव तं राजन्धनानि निधयस्तथा ।
उपतस्थुर्नरश्रेष्ठ तत्तीर्थं लाङ्गली ततः ।
गत्वा स्नात्वा च विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ॥ २३

ददृशे तत्र तत्स्थानं कौबेरे काननोत्तमे ।
पुरा यत्र तपस्तप्तं विपुलं सुमहात्मना ॥ २४
यत्र राज्ञा कुबेरेण वरा लब्धाश्च पुष्कलाः ।
धनाधिपत्यं सख्यं च रुद्रेणामिततेजसा ॥ २५
सुरत्वं लोकपालत्वं पुत्रं च नलकूबरम् ।
यत्र लेभे महाबाहो धनाधिपतिरञ्जसा ॥ २६
अभिषिक्तश्च तत्रैव समागम्य मरुद्गणैः ।
वाहनं चास्य तद्दत्तं हंसयुक्तं मनोरमम् ।
विमानं पुष्पकं दिव्यं नैरृतैश्वर्यमेव च ॥ २७

°योनिं) Kumbh ed ब्रह्मशापान्मुमोच ह

21 For the repetition in D8, cf v 1 11 T3 damaged for 21^{ab} T (T3 damaged) G1 2 M2.4 om 21^{ab} G3 om (hapl.) 21^{abcd} — ^{b}) M1 2 ब्रह्मा (for सर्व-) Ś1 K1-3 लोकान् (for -लोक-) — ^{c}) B5 यत्र (for तत्र) — ^{d}) K3 सेह, K4 सर्व-, D3 सर्वे (for सह) Ś1 K1-3 यथा पुरा, Dn T1-3 G1 2 M पुरा प्रभु (by transp), D1 पृथुश्रवा , T4 सवासवै D3 11 सर्वदेवप्रभु. पुरा (D2 सुरा) — ^{e}) K4 धान्यानि, B4 5 चान्यानि, D2 3. 11 [अ]न्नानि च (by transp), D4-7 8 (second time) 9 10 तीर्थानि K2 T2 3 G2 M तदा, B4 यथा (for तथा) D1 ससर्ज चात्र धामानि

22 For the repetition in D8, of v 1 11 — ^{a}) T4 तत (for तत्र) T3 पीत्वा (for दत्त्वा) — ^{b}) T3 damaged from विविधानि up to राजन्नैल (in 22^{f}) D2 M2 स , M1 [उ]त (for च) Ś1 K1-3 वसूनि विधिवद्बल — ^{c}) Ś1 K1 2 D3 कौबे(D3 °बी)र, B3 D5 7 8 (both times) कौरवं (for कौबेर) K4 om तीर्थं — D3 reads 22^{def} on marg — ^{d}) K3 B5 D2 3 5 9 11 M1 यत्र (for तत्र) D2 तप्त (for तप्त्वा) D8 (both times) M1 महातपा T (T3 damaged) G M3-4 य(M2 4 त)त्र तप्त्वा तपो (T2 °तो) महत् — ^{f}) Ś1 K B3 4 D3 राजा (for राजन्) Ś1 K1 3 चैडवि(Ś1 °वि)ड°, K2 चैडदुत , K4 वै कपिल ; B3 4 D3 चैलविलः, D2 G1. 2 ऐळविळ (G1 °ळि), D7 ऐल-निल ; T1 ऐळिविळ , T2 वैतालिभि , T4 G3 M पैळिवि(M3 8 °वि)ळि D8 11 पुरा (for प्रभु)

23 For the repetition in D8, of v 1 11 — ^{a}) Dn तत्रस्थमेवं राजानं. — ^{b}) D1 धान्यानि, T1-3 G M3 4 धनाना , M1 2 रत्नानि (for धनानि) B1 विध-यस्, T3 नियतस्, G2 सिद्धयस् (for निध°) Ś1 K1-3 धनाधिपतयस्तत (K2 3 °दा), D8 (both times) नाना-विधयशस्तथा — ^{c}) D5 उपातिष्ठन् (for उपतस्थुर्) K4 B3 नरश्रेष्ठ, G1 सरिच्छ्रेष्ठो (for नरश्रेष्ठ) D3 (first time) उपतस्थौ नरव्याघ्र — ^{d}) T3 तं (for तत्) K2 3 D4-6 8 (first time) 11 गत , D1 T1 2 4 G1 3 M1-3 तदा, D7 9 10 चल , T3 G2 M4 तथा, T3 (also) हली (for तत) — ^{e}) K1-3 तत्र , D1 हुत्वा, M4 दत्त्वा (for गत्वा) B3 4 Dn D4 6 8 (second time). 9 दत्त्वा (for स्नात्वा) — ^{f}) T1 2 4 G3 ब्राह्म-णानां Ś1 K1 3 4 D3. 11 T1 2 ददौ धनं (by transp), B3 4 धनं बहु , T3 महाधन

24 ^{b}) D1 कौबेर K4 कौबेर काननोत्तम, B2 M1 °रे कानने शुभे, T G M2-4 °र (T4 G M3 °रे) कानने प्र(T1 °न प्र , G1 M3 °नप्र)भु — ^{d}) K3 विमलं, T2 विपुलं D2 3 11 तु, T2 स (sic) (for सु-)

25 ^{a}) K2 3 B Dn D1 4-10 M1 यक्ष- (for यत्र) K4 D2 3 11 यक्षराक्षसवीरेण — ^{b}) D8 वरान्ँ (for वरा) D1 सु- (for च) B3 4 पुष्कलान्, D2 T2 पुष्कला K3 4 वरांल्लब्ध्वा (K4 °ब्धा) च पुष्कलान् (K3 °ला) — ^{cd}) B1 धनाधिपत्यं च सख्यं च (hyper metric) (for 25^{c}). D1 transp सख्य च and रुद्रेण

26 ^{a}) Ś1 K1-3 सुराणा (for सुरत्व) — ^{b}) Ś1 K1 2 नड-, S (except T3) नळ- (for नल). D3 कुबेरत्वं च शाश्वतं — ^{c}) K4 D2 3. 5 11 -बाहुर्, T1-3 G M2-4 -भागो, T4 राजो, M1 -प्राज्ञो (for बाहो)

27 ^{a}) D2 8 9 G1 अभिषिक्तं D5 तु (for च),

तत्राप्लुत्य बलो राजन्दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
जगाम त्वरितो रामस्तीर्थं श्वेतानुलेपनः ॥ २८
निषेवितं सर्वसत्त्वैर्नाम्ना बदरपाचनम् ।
नानर्तुकवनोपेतं सदापुष्पफलं शुभम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तीर्थवरं रामो ययौ बदरपाचनम् ।
तपस्विसिद्धचरितं यत्र कन्या धृतव्रता ॥ १
भरद्वाजस्य दुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
स्रुचावती नाम विभो कुमारी ब्रह्मचारिणी ॥ २
तपश्चचार सात्युग्रं नियमैर्बहुभिर्नृप ।
भर्ता मे देवराजः स्यादिति निश्चित्य भामिनी ॥ ३
समास्तस्या व्यतिक्रान्ता बह्व्यः कुरुकुलोद्वह । C 9 2765 B 9 48 4 K 9 49 4

T (except T3) G (except G2) यत्रैव — b) T2 सहागम्य (for समा°) — c) K4 आसन (for वाहन) K4 T4 G2 3 यद्, D8 सं- (for तद्) — d) K2 मनोगम, B1. 5 Dn D1 4 6–10 S °जव, D8 °हर (for °रमम्) — e) K4 रम्यं (for दिव्य) B5 विमलं पुष्कर दिव्य — f) B3 damaged from श्रयं up to दायांश्च (in 28b) K1 2 नैनृतैश्वर्यम्

28 B3 damaged up to दायांश्च — a) T3 ततस्तत्र (for तत्राप्लुत्य) K4 Dn ततो राजन्, D2 बलो रा°, T G M3 महाराज — b) S देयान् (for दायाश्च) T1–3 G M3 4 सु-, M3 स (for च) T2 -पुष्कळान् Ś1 K1 दत्त्वा दान यथाविधि — c) Ś1 K2 3 त्वरित K2 3 D2 3 5 11 T G3 M2–4 राजस् (for रामस्) — d) D8 T2 G3 -लेपनं G2 तीर्थ स्रोतानुलेपन

29 a) M3 (also as in text) निषेवित (for °सं). T G महा (for सर्व) T4 G2 सर्वैर् (for सत्त्वैर्). — b) K4 वरद-; G3 चनर (for बदर). D1–3 5 11 -पावनं; M3 -चावनं (for -पाचनम्). T3 नाम्नाभिमर लापनं (sic), G2 नाम्ना बदरिकावनं — c) D3 corrupt. Ś1 K1 नाना*क, K2 3 नानाद्रुम-, D8 नानजंक, T1, 3 4 G1 3 M सर्वर्तुक (for नान°) D5 10 बलोपेत, G1 3 -चरो° (for वनो°) B3 4 नर्तकप्रवणोपेत, T3 G2 सर्वर्तुकुसुमो°, Ca नानर्तुकवनो° (as in text) — d) T4 तथा (for सदा-) Dn फलद्रुम, D2 फलं शुभ

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K B1, 2 6 Dn D2 रामतीर्थयात्रा, B4 D6 M1, 2, 4 तीर्थयात्रा, D1 4 6, 8 9 बलदेव(D6 °भद्र)तीर्थयात्रा, D8 हलधरती°, Cal Bom. ed गदा(Cal ed गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थ यात्रायां सारस्वतोपाख्यान, Kumbh. ed हृदप्रवेश — *Adhy name* D7 9 वरुणाभिषेक, M3–4 कुबेरवरलाभ — *Adhy no* (figures, words or both) B2 20, B4 G3 48, Dn 17, D9 10 (marg *sec. m*) 18, T G1 2 M 49, Bom ed 47 — *Śloka no* Dn1 31, Dn2 D7 32, D9 33

47

1 D11 om 1ab, D3 reads it on marg B3 damaged up to बदर — a) K3 तथा, D1 2 4 8 तत्र, T4 तस्मिंस् (for ततस्) K3 D4 तीर्थं T4 वरो — b) K3 8 नाम्ना (for ययौ) K4 D5 व(D6 ब)रद (for बदर) Dn1 D1–8 पावनं, T3 वासिनं (for -पाचनम्). G3 ययौ बदरिकावनं — c) D9 G2 M1 तपस्वी (for °स्वि) D5 reads from चरितं up to कुमारी (in 2c) on marg.

2 D5 reads up to कुमारी on marg — a) D1 6 11 T2 4 G1. 3 M2–4 भारद्वाजस्य — c) Ś1 K4 T4 G3 श्रुचावती, K2 D8 8 श्रुत्वा°; B1 श्रुवा°, B2 स्रुवा°, B2–5 D1. 3 4–7 9 10 श्रुता, Dn सुरा°, D11 प्रचा°, T2 सचा, T3 सुजा, M3 सुस्रा° (for स्रुचा°) B1 om विभो — d) S (except T3) कौ(T4 कु)मार (for कुमारी) T3 व्रत (for ब्रह्म)

3 a) Ś1 K1 2 साप्युग्र, T1 2 याप्युग्र, T4 G1 3 चा° (for सा°). — b) B1–3 Dn D4–10 M1 बृवा; D1

C 9 2765
B 9 49 4
K 9 49 4

चरन्त्या नियमांस्तांस्तान्स्त्रीभिस्तीव्रान्सुदुश्चरान् ॥ ४
तस्यास्तु तेन वृत्तेन तपसा च विशां पते ।
भक्त्या च भगवान्प्रीतः परया पाकशासनः ॥ ५
आजगामाश्रमं तस्यास्त्रिदशाधिपतिः प्रभुः ।
आस्थाय रूपं विप्रर्षेर्वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ६
सा तं दृष्ट्वोग्रतपसं वसिष्ठं तपतां वरम् ।
आचारैर्मुनिभिर्दृष्टैः पूजयामास भारत ॥ ७
उवाच नियमज्ञा च कल्याणी सा प्रियंवदा ।
भगवन्मुनिशार्दूल किमाज्ञापयसि प्रभो ॥ ८
सर्वमद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत ।
शक्रभक्त्या तु ते पाणिं न दास्यामि कथंचन ॥ ९
व्रतैश्च नियमैश्चैव तपसा च तपोधन ।
शक्रस्तोपयितव्यो वै मया त्रिभुवनेश्वरः ॥ १०
इत्युक्तो भगवान्देवः स्मयन्निव निरीक्ष्य ताम् ।
उवाच नियमज्ञां तां सान्त्वयन्निव भारत ॥ ११
उग्रं तपश्चरसि वै विदिता मेऽसि सुव्रते ।
यदर्थमयमारम्भस्तव कल्याणि हृद्गतः ॥ १२
तच्च सर्वं यथाभूतं भविष्यति वरानने ।

धृता, T G1.2 M2–4 प्रभो, G3 विभो (for नृप) — d) B3 damaged B (B3 damaged) Dn1 D7.9 भाविनी, T4 मानिनी

4 D10 reads 4 on marg (sec m) — b) K2 यदुगुरु (for वद्धर कुरु) D1.8.11 -कुलोद्भव (D11 °वा), D2 कुळोद्वह G2 वद्धरो नैव कृतोद्वहा — c) D2.8.11 तस्या (for तांस्तान्) — d) Ś1 K1–3 मति-, G2 तथा (for स्त्रीभिस्) G1 स्त्रिस्त्रि (sic), G3 त्रिभि (for तीव्रान्) M1 सुदुष्करान् D3 स्त्रींस्तीव्रान्सुदुश्चिरान् (submetric), D11 स्त्रीतिजान्सुदुश्चरान (sic)

5 a) Ś1 K1.2 D3 M3 च (for तु) D2 श्रुतेन, T1 तु तीव्र; T4 स्वनेन (for तु तेन) — b) D1 तपसा नियमेन च, D2.8.11 °सा चरितेन च — c) D2.8.11 देवेंद्रो (for भक्त्या च) K2.3 M च परया, T G परमया (for च भगवान्) — d) K2.3 S भगवान् (for परया)

6 b) B3 damaged, S (except M1) तदा (for प्रभु) — c) S ब्रह्मर्षेर् (for विप्र°) — d) B2 D2.5.6.11 वशिष्ठस्य

7 a) M3 तु (for त) G1 -तपसा — b) B2 D2.5.6.11 वशिष्ठ K3 om from तपतां up to किमा (in 8d) Ś1 K1.2 T3 वदतां, D6 T1.2 G M2–4 जपतां (for तपतां) — c) T2.3 आचार्यैर् (for °रैर्) S (except M1) बहुभिर् (for मुनि°) K2 सृष्टै, B3 Dn D1 जुष्टैः, D8 वृष्टैः, T G M3 जुष्टं (for दृष्टैः) K4 आचारैर्मुनिरदृष्टैश्च — d) T1 पूरयामास; G1 पू**मास M1 भामिनी (for भारत)

8 K3 om. up to किमा (of v 1 7) — a) S विनयज्ञा (for नियमज्ञा) D6 सा; M1.2.4 वै (for च). D1 उवाचातिथिमाज्ञाय, D8 °च नियमं ज्ञात्वा — b) D5 T3 G2 च (for सा) D8 प्रियं तदा — c) D2 -शार्दूळ S भगवंस्त्वमृषिश्रेष्ठ — d) B3 damaged from पयसि up to दास्या (in 9b) D1 से प्रभो (hypermetric) (for प्रभो)

9 B3 damaged up to दास्या — a) T3 सर्वमध्ये (for °मद्य) K3 यथा शक्तिस् — c) T3 पुत्र (for शक्र) K2 B1.4.5 D (except D2.8.11) S (except M1) च (for तु) — d) D1 नाभिदास्या (for न दास्यामि) T3 कदाचन.

10 a) G3 वृत्तैश् (for व्रतैश्) — b) M1 मनसा (for तपसा) — c) K2 मे, D1 om, D2 हि (for वै). — d) D3.8 T4 G3 त्रिभुवनेश्वर (D8 °र)

11 b) Ś1 K1.2 परीक्ष्य ता, K3 परीक्षिता — c) B3 damaged from उवाच up to उग्र (in 12a) K4 समयज्ञा, T1.4 G M2–4 विनयज्ञस्, T2 नियमज्ञस् (for °ज्ञा) B (B3 damaged) D (except D2.8.11) उवाच नियमं ज्ञा(D1 °मैर्ज्ञा)त्वा, T3 °च नियमास्तांस्तान् — d) D2.8.11 सान्त्वपूर्वमिदं वच

12 a) B3 damaged, B5 उग्रस्, D9 उग्र- (for उग्रं) T1.2.4 G2 M2–4 हि, T3 हे, G1 damaged (for वै) G3 उग्रं तपश्च चरसि — b) T3 सिद्धिमिद्धिता (sic), G1.3 विदितो (sic) (for °ता) Ś1 K1 मम, K2 मा तु, G2 मे हि (for मेऽसि). D3 सुव्रते K4 विदितामपि सुव्रते, M1 °त मे तपोधने — d) K2 हृद्गता, K4 B3.4 D2.11 T1.2 M3.4 हृद्गतं, D1 हृच्छय; D5 तत्त्वत (for हृद्गत) D8 पूर्वकल्याणी हृद्गत, D6 तव कल्याणकृत्तत

13 a) K3 तच्च सर्वे, D2.8 तत्र स(D8 पू)र्वं; T1.2 M3 तत्सर्वं च (M3 om. च) (for तच्च सर्वं) S

तपसा लभ्यते सर्वं सर्वं तपसि तिष्ठति ॥ १३
यानि स्थानानि दिव्यानि विबुधानां शुभानने ।
तपसा तानि प्राप्यानि तपोमूलं महत्सुखम् ॥ १४
इह कृत्वा तपो घोरं देहं संन्यस्य मानवाः ।
देवत्वं यान्ति कल्याणि शृणु चेदं वचो मम ॥ १५
पचस्वैतानि सुभगे बदराणि शुभव्रते ।
पचेत्युक्त्वा स भगवाञ्जगाम बलसूदनः ॥ १६
आमन्त्र्य तां तु कल्याणीं ततो जप्यं जजाप सः ।
अविदूरे ततस्तस्मादाश्रमात्तीर्थ उत्तमे ।
इन्द्रतीर्थे महाराज त्रिषु लोकेषु विश्रुते ॥ १७
तस्या जिज्ञासनार्थं स भगवान्पाकशासनः ।
बदराणामपचनं चकार विबुधाधिपः ॥ १८
ततः सा प्रयता राजन्वाग्यता विगतक्लमा ।
तत्परा शुचिसंवीता पावके समधिश्रयत् ।
अपचद्राजशार्दूल बदराणि महाव्रता ॥ १९
तस्याः पचन्त्याः सुमहान्कालोऽगात्पुरुषर्षभ । C 9 2782 B 9 48 21 K 9 49 21

तया (for यया) D3 -वृत्त — ^{b}) K2 वरारो (sub metric) (for वरानने) — ^{c}) G2 लभ्यसे — ^{d}) K4 जयसि (for तपसि) Ś1 K1 सर्वं त******, K2 यद् लभ्यमपि ध्रुवं, B1 4 D (except D2 8 11) यथाभू(Dn तयाभू , D5 यच्च भू)त भविष्यति

14 Ś1 K om 14^{a}–15^{b} — ^{a}) B (except B) D (except D2 11) T3 यथा (for यानि) D4 6 स्नानानि (for स्था°) B3 damaged from दिव्यानि up to तानि (in 14^{c}) S (except M1) सर्वाणि (for दिव्य नि) — ^{b}) G1 om विबुधाना शुभा T4 G2 3 वरानने (for शुभा°) T3 विशुद्धानि वरानने — ^{c}) B1 2 प्राप्याणि, D2 8 11 लभ्यानि, D5 सर्वाणि, D3 शासानि (sic), T G M2–4 लभ्यंते (for प्राप्यानि) M1 प्राप्तानि तपसा तानि — ^{d}) D2 मूळ D5 महत्सुप

15 Ś1 K om 15^{ab} (cf. v 1 14) — ^{a}) B2 4 D2 5 7 9 10 T3 इति (for इह) M1 तप्त्वा (for कृत्वा) — ^{b}) T3 देवान् (for देह) B3 S सत्यज्य (for सन्यस्य) D1 T3 4 G M3 मानव — ^{c}) D1 देवत्वे (for °त्वं) K3 Dn1 D1 4 T3 4 G M3 याति — ^{d}) Dn1 D5–7 10 शृणुष्वै(D2 6 °ष्वे)न, D2 ष्वेद, D9 ष्वैक

16 ^{a}) B D प(D2 प)च च, T3 पच तु (for पचस्व) K2 स्वभगे; D1 शुभगे — ^{b}) Ś1 K1 घृत, D2 8 10 11 च सु (for शुभ) T4 -प्रदे (for व्रते) — ^{c}) Ś1 K T4 M1 च, B Dn D1 4–10 तु (for स) D2 बलवान् (for भग°) — ^{d}) T4 लोकेशो (for जगाम) D2 बळ, G2 3 M1. 2 4 वल (for बल)

17 B3 damaged for 17^{ab} — ^{a}) G1 om ता — ^{b}) D3 तन्मे (sic) (for ततो) K2 D2 8 11 जाप्य T4 जगाम (for जजाप) — M2 om 17^{c}–18^{d} — ^{c}) M3 अविदूर, D3 स्थितस् (for ततस्) K4 तस्या (for तस्माद्) — ^{d}) K4 B D T1–3 तीर्थमुत्तम, M3 तीर्थं इष्यते (for तीर्थ उत्तमे) — After 17^{d}, T3 4 G ins

285* तत्र तीर्थं महाराज यत्र जप्यं जजाप स ।

[The post. half = (var) 17^{b} G2 3 यच्च (for यत्र) T4 यत्र तीर्थे जगाम स (for the post half)]

— ^{e}) B2 3 (orig) 4 S (except M1, M2 om) इन्द्र तीर्थं (for तीर्थे) M3 om. महाराज B1 3 (marg) 5 D इन्द्रतीर्थेति विख्या(D1. 10 °र्थमिति ख्या, D2 4 11 °र्थं तु विख्या, D5 °र्थेति विख्या)तं — ^{f}) K4 B2–4 T G M3 4 विश्रुत, B1 D मानद, B5 भारत (for विश्रुते)

18 M2 om 18 (cf. v 1 17) — ^{a}) K2 corrupt K3 4 तस्या, D7 T4 तस्य (for तस्या) Ś1 K1 3 4 जिज्ञासमानो(K4 °ना)र्थी, B4 °मानोय, B5 T1 2 M3 4 °नार्थे (B5 °र्थं) तु, D2 8 11 °मानोपिर्, T3 नार्थीव, T4 °मानार्थे, G2 मानो वै — ^{c}) D2 अपवन, M4 च पचन (for अप°) — ^{c}) T3 कारयन् (for चकार) G3 विबुधाधिप, M4 वसुधाधिप

19 ^{a}) B1 3 4 Dn D1 4–7 9 10 प्रतस्ता सा, D8 सा तपसा, T2 3 सप्रयता (for सा प्र°) D3 damaged from राजन् up to सवीता पा (in 19^{cd}) K4 ततस्ता मापयता राजन् (sic) — ^{b}) Ś1 K आगता (for वाग्यता) — ^{c}) Ś1 K B4 तत सा (for तत्परा) B3 सूचि, B4 श्रम, D2 सुचि, T4 शुद्ध-, G1–3 चीर (for शुचि) D1 -सप्रीता (for -सवीता) — ^{d}) K4 B5 पावकं M3 om from समधिश्रयत् up to दिनं च (in 20^{d}) K3 समधिश्रियात्, B2 °धिश्रवत् (sic), D8 °विश्रयन् Ś1 K1 मा(K1 सा)*के सम*श्रयत् — ^{e}) D2 राजशार्दूळ, S (except M1, M3 om) पुरुषव्याघ्र — ^{f}) T1 2 4 G1 3 M (M3 om) शुभ, T3 G2 शुचि (for महा) D3 -व्रती, T4 -प्रदा (for -व्रता)

C 3 2782
B 3 40 21
K 3 40 21

न च स्म तान्यपच्यन्त दिनं च क्षयमभ्यगात् ॥ २०
हुताशनेन दग्धश्च यस्तस्याः काष्ठसंचयः ।
अकाष्ठमग्निं सा दृष्ट्वा स्वशरीरमथादहत् ॥ २१
पादौ प्रक्षिप्य सा पूर्वं पावके चारुदर्शना ।
दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपावर्तयतानघा ॥ २२
चरणौ दह्यमानौ च नाचिन्तयदनिन्दिता ।
दुःखं कमलपत्राक्षी महर्षेः प्रियकाम्यया ॥ २३
अथ तत्कर्म दृष्ट्वास्याः प्रीतस्त्रिभुवनेश्वरः ।
ततः संदर्शयामास कन्यायै रूपमात्मनः ॥ २४
उवाच च सुरश्रेष्ठस्तां कन्यां सुदृढव्रताम् ।

20 M3 om up to दिन च (cf v 1 19) K2 om 20 —a) D1 महत्, T1 2 4 G M (M3 om) चिरं (for -महान्) T3 तस्या पचत्या तु चिर —b) D2 काळो Ś1 K1 3 T3 4 G1 भरतर्षभ (for पुरुष°) —c) T4 तत (for न च) K3 तान्प्रपश्यती, B1 तान्यपत्यत, D8 सा तान्यपचन्, D3 मान्यपश्यत (sic), D11 तान्यपचन् (sic), S (except T3 M1, M3 om) तानि पच्यते (for तान्यपच्यन्त) —d) T1 2 अभ्ययात्, T3 4 G3 M2 4 अत्यगात्

21 a) D8 दग्धाश्च, M3 दग्ध (for दग्धश्च) Dn1 D5 स, D6 om (for च) —b) D1 काष्ठ**य, T3 damaged (for काष्ठसचय) —cd) B3 damaged from अकाष्ठ up to शरीरम (in 21d) K4 आकाष्ठम्, Dn आकाशम् (for अकाष्ठम्) T3 अत्र (for अग्निं) T3 damaged for सा दृष्ट्वा स्व M2 स (for सा) Ś1 K D8 स्व (for स्व) T G1 2 M1 2 4 [अ]पचत्, G3 [आ]र्पयत्, M3 [अ]वपत् (for [अ]दहत्)

22 T4 reads 22 after 38 —a) D2 3 प्रक्षाल्य (for प्रक्षिप्य) —b) D1 चारुदर्शने —c) B1 दग्धा दग्धौ, D2 जग्धौ पुन (for दग्धौ दग्धौ) D3 om (hapl) one दग्धौ Ś1 K1 तथा, K2 पता (sic), K3 तत (for पुन) Dn1 प्रादाव् (for पा°) G2 दग्धा दग्धा पुन प्रादाद् —d) D5 corrupt B3-5 Dn D1-3, 6-11 T1-3 G [अ]नघ, D4 [अ]क्षप (sic) (for [अ]नघा) Ś1 K1-3 उपावर्त्य तथानघा, K4 उपावर्तयतेनघ, T4 **वर्तयदानघ

23 a) K4 D2, 3 तु; D5 सा; D11 तौ (for च). T4 चरणौ दह्यमानैषा, G1, 3 °णे दह्यमाने च —b) T3 damaged from नाचिन्त up to महर्षे (in 23d) K4 नार्विदयद् (for नाचिन्तयद्) K1 अनिर्दिता D5 वेदना नान्वपद्यत —c) M2 सुखं (for दुःखं) B (except B3) D M1 कुर्वाणा दुष्कर कर्म —d) K4 B1 2 4 D (except D2 3) T2 महर्षि (for °र्षे) — After 23, B D S Ca v ins

286* न वैमनस्यं तस्यास्तु मुखभेदोऽथ वाभवत् ।
शरीरमग्निनादीप्य जलमध्येव हर्षिता ।
तथास्या वचनं नित्यमवर्तद्धृदि भारत ।
सर्वथा बदराण्येव पक्तव्यानीति कन्यका ।
सा तन्मनसि कृत्वैव महर्षेर्वचनं शुभा ।
अपचद्बदराण्येव न चापच्यन्त भारत ।
तस्यास्तु चरणौ वह्निर्ददाह भगवान्स्वयम् ।
न च तस्या मनोदुःखं स्वल्पमप्यभवत्तदा ।

[(L 1) B3 damaged D2 11 न दौर्मनस्य, D8 मनस्य तस्य (sic) (for न वैमनस्य) B1 D1 तस्याश्च, T4 °र्मान्, M1 2 4 °स्ति T2 मुग, G1 दुख- (for मुख) D2 T1 2 4 यथा, G3 [ऽ]थ न (for ऽथ वा) M2 4 न न (for [अ]भवत्) D6 मुखभेदोपि वाहिनिग् (for the post half) —(L 2) D2 अग्निनादीप्य, T3 4 G2 वह्नौ मदीप्य (T3 °दिश्य) (for अग्निनादीप्य) Dn1 जन (for जल) Dn1 D1-3 मध्ये च (for मध्येव) S जलमध्ये यथा स्थिता (G1 °त) (for the post half) ❀ Ca जलमध्येव । इवार्थे वशब्द । आपो वा सधि । ❀ —M3 om lines 3-7 —(L 3) D1 तथास्या, D4 8 10 तस्यास्या, D3 T1 2 तस्याश्च, M (M3 om) तथास्य T1 G1 2 पचन, T3 G2 साहस (for वचन) T1 आवतद्, M1 अभवत्तद् (hypermetric) (for अवर्तद्) G3 अवर्तन हि भारत (for the post. half) — D6 G1 3 om (hapl) lines 4-6, D5 reads them on marg T4 om line 4 —(L 4) M1 4 वक्तव्यानि (for पक्त°) B1 D2-4 7 9 11 कन्यया, T1-3 G2 M1 काम्यया, M2 4 भारत (for कन्यका) —(L 5) B1 ज्ञात्वैव, B2 3 Dn D1-3 8 11 कृत्वा वै (for कृत्वैव) B3 4 सा तस्य कर्तुमिच्छती; T G2 M2 4 सा तद्धृदि (T3 G2 सातद्धृदि) दृढ कृत्वा, M1 सा तां धृति दृढा कृत्वा (for the prior half). D4 महर्षे; D5 महर्षे. M1 वचनाद (for वचनं). D2 3 शुभां; M2 4 शुभे. —(L 6) T4 अपश्यद् (for °चद्). B3 damaged from न up to वह्नि (in line 7). T3 [ए]व (for च) —(L. 7) S (except T3, M3 om) च (for तु) S (M3 om.) भृश (for स्वयम्) —(L 8) M3 तथास्या (submetric) (for न च तस्या) Dn अल्पम् (for स्व°) M1 अगमद् (for अभवत्) B3 4 चिर (for तदा)]

24 a) T2 अतस् (for अथ) T3 वा (for [अ]स्या) —c) T2 स (for स-).

प्रीतोऽस्मि ते शुभे भक्त्या तपसा नियमेन च ॥ २५
तस्माद्योऽभिमतः कामः स ते संपत्स्यते शुभे ।
देहं त्यक्त्वा महाभागे त्रिदिवे मयि वत्स्यसि ॥ २६
इदं च ते तीर्थवरं स्थिरं लोके भविष्यति ।
सर्वपापापहं शुभ्रु नाम्ना बदरपाचनम् ।
विख्यातं त्रिषु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभिप्लुतम् ॥ २७
अस्मिन्खलु महाभागे शुभे तीर्थवरे पुरा ।
त्यक्त्वा सप्तर्षयो जग्मुर्हिमवन्तमरुन्धतीम् ॥ २८
ततस्ते वै महाभागा गत्वा तत्र सुसंशिताः ।
वृत्त्यर्थं फलमूलानि समाहर्तुं ययुः किल ॥ २९
तेषां वृत्त्यर्थिनां तत्र वसतां हिमवद्वने ।
अनावृष्टिरनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी ॥ ३०
ते कृत्वा चाश्रमं तत्र न्यवसन्त तपस्विनः ।
अरुन्धत्यपि कल्याणी तपोनित्याभवत्तदा ॥ ३१
अरुन्धतीं ततो दृष्ट्वा तीव्रं नियममास्थिताम् ।
अथागमत्त्रिनयनः सुप्रीतो वरदस्तदा ॥ ३२
ब्राह्मं रूपं ततः कृत्वा महादेवो महायशाः ।
तामभ्येत्याब्रवीद्देवो भिक्षामिच्छाम्यहं शुभे ॥ ३३
प्रत्युवाच ततः सा तं ब्राह्मणं चारुदर्शना ।
क्षीणोऽन्नसंचयो विप्र बदराणीह भक्षय । C 9 2801 B 9 48 40 K 9 49 39

---

25 a) Ś1 K उवाच भरतश्रेष्ठ, M3 °च च कुरुश्रेष्ठ — c) B3 damaged from प्रीतो up to निय (in 25d) — d) T1-3 G M विपुले(T2 °ळे)न, T4 च इदेन (for नियमेन)

26 a) D2 8 11 तपसा (for तस्माद्यो) M3 काम्य — b) K2 स्व (for स) K4 सपश्यते (for स्यते) M1 चिराद् (for शुभे) — c) K3 देहे — d) T G2 M2 4 च नि, G1 3 स्व नि (for मयि) Ś1 K1 वत्स्यसि, K2 वत्स्यहे

27 a) K2 8 तीर्थप्र- (for ते तीर्थ-) — b) D2 8 11 ध्रुव, S ख्यात (for स्थिर) D चाते (sic) (for लोके) — c) K4 Dn D2 8 8 11 M1. 3 -पाप्मापह, T4 G M2 4 -पापहरं (for -पापापह) K2 सुता (sic), B1 D. T3 शुभ्रु, B5 D1 शुभ्र (for सुभ्रु) — d) D1 तीर्थं (for नाम्ना) D2 8 11 पावन — e) B3 damaged from त त्रिषु up to अस्मि (in 28a) B2 विश्रुत, D5 विख्यात, G1 ख्याख्यातं (for वि) M3 om. लोकेषु — f) G2 ब्रह्मादिभिर् (for ब्रह्मर्षि°) K2 अपि प्लुत, K4 B1 D.-- 8 11 T3 M1 2 4 अभिष्टुत, B4 परिप्लुत, Dn अपि स्नुत; T1. 2 अनुष्ठित, M3 अभिष्ठित (for °प्लुतम्) G3 ब्रह्मर्षिभिराप्लुत

28 B3 damaged for अस्मि — a) K4 किल, D5 पलु (for खलु) M1 अस्मिन्नद्भुमते मागे — b) K4 om., B Dn D1-4 7-11 [ऽ]नघे, D5 6 G1 शुभे (for पुरा) — c) S (except M1) न्यस्य (for त्यक्त्वा) T1 2 याता (for जग्मुर्) K4 तपेत्युक्त्वर्षयो जग्मुर् — d) D2 8 11 सरस्वतीं (for अरुन्धतीम्)

29 a) D2 8 11 तु, S सु (for वै) K3 महाभाग — b) K4 B1-8 D2 8. 7 9 -शंसिता, D4 T8 G2 मास्थिता (for संशिता) G3 अत्रिते सशितव्रता (sic) — c) T2 प्रत्यह, T3 4 G ते वन्य (for वृत्त्यर्थं) D2 फळ-मूळानि — d) K2 corrupt T8 तदा, T4 युधि (sic) (for ययु) D2 किळ

30 a) T4 वृत्त्यर्थिना (for वृत्त्य) — b) B2 हिम-वद्गन, T1 °द्दरे — d) Ś1 K1-8 तत्र (for तदा) T2 -वार्षकी — After 30, K2 reads 37a–38b for the first time, repeating it in its proper place

31 a) D2 3 गत्वा (D3 °ता) च, T6 च श्रुत्वा, G M2-4 च कृत्वा (by transp), M1 कृत्वा हि T1 2 तत्र कृत्वाश्रम तत्र, T4 ते च तत्राश्रम कृत्वा — b) Ś1 K1-8 न्यविशंत (for न्यवसन्त) K2 5 D2 8 11 तपो-धना, D5 तप स्थिता — c) K3 D2 कल्याणि (K2 °नि) — d) D1 किल (for तदा)

32 D5 reads 32 on marg — a) D1 4 8 T3 4 G M2-4 तदा (for ततो) — b) D8 तीर्थं, S (except M1) तीर्थं (for तीव्र) — c) T1 2 तदागमद् (T1 °म), M2 4 आजगाम (for अथागमद्) T1 4 G2 3 M1 त्रिण-यन — d) T1 2 सं (for सु) K4 Dn1 D2 4. 5 8 9 G1 तथा (for तदा)

33 a) D1 6 ब्राह्मय, D3 ब्रह्मयं, D5 9 T G M2 ब्रह्म (for ब्राह्म) K2 T1. 4 G M2-4 तदा, T3 8 तथा (for ततः) — b) D3 महातप- (for देवो) — c) D3 corrupt Ś1 K1 देवि, K2 8 देहि (for देवो) — d) K3 om. भिक्षा K4 D2 8 11 तत्र (for शुभे) T8 भिक्षार्थं चास्महे शुभे (sic)

34 a) Ś1 K1-3 D11 T1-3 तु (for त) — b) K3

C 3 1171 B 3 45 40 K 3 45 40 ततोऽब्रवीन्महादेवः पचस्वैतानि सुव्रते ॥ ३४
इत्युक्ता सापचत्तानि ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
अधिश्रित्य समिद्धेऽग्नौ बदराणि यशस्विनी ॥ ३५
दिव्या मनोरमाः पुण्याः कथाः शुश्राव सा तदा ।
अतीता सा त्वनावृष्टिर्घोरा द्वादशवार्षिकी ॥ ३६
अनश्नन्त्याः पचन्त्याश्च शृण्वन्त्याश्च कथाः शुभाः ।
अहःसमः स तस्यास्तु कालोऽतीतः सुदारुणः ॥ ३७
ततस्ते मुनयः प्राप्ताः फलान्यादाय पर्वतात् ।
ततः स भगवान्प्रीतः प्रोवाचारुन्धतीं तदा ॥ ३८
उपसर्पस्व धर्मज्ञे यथापूर्वमिमानृषीन् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञे तपसा नियमेन च ॥ ३९
ततः संदर्शयामास स्वरूपं भगवान्हरः ।
ततोऽब्रवीत्तदा तेभ्यस्तस्यास्तच्चरितं महत् ॥ ४०
भवद्भिर्हिमवत्पृष्ठे यत्तपः समुपार्जितम् ।
अस्याश्च यत्तपो विप्रा न समं तन्मतं मम ॥ ४१
अनया हि तपस्विन्या तपस्तप्तं सुदुश्चरम् ।
अनश्नन्त्या पचन्त्या च समा द्वादश पारिताः ॥ ४२
ततः प्रोवाच भगवांस्तामेवारुन्धतीं पुनः ।

Dn1 ब्राह्मण —[e]) Ś1 K1-3 न मे (for क्षीणो) D8 [ऽ]र्थे, T4 G3 M न (for ऽन्न) K1 ब्रह्मन (for विप्र) —[d]) K2 corrupt D3 8 11 [पु]त्र (for [इ]ह) T3 भक्षणे (for भक्षय) —[f]) D7 पच च (for पचस्व) G3 एतत्तु, M1 इमानि (for एतानि) S (except M1) भामिनि (for सुव्रते) B6 पचैतानि महाव्रते

35 [a]) B5 तथा (for इति) B2 5 D2 8 G2 M4 उक्त्वा (for उक्ता) Dn1 om सा G1 चापचत्, G3 [अ]पाचयत् (for सापचत्) —[c]) Ś1 K1-3 अधि(K2 °प्य, K3 घ्य)श्रयत्, D8 अधिसृत्य (for °श्रित्य) D5 6 समृ(D6 °मि)द्धेर्मा। T3 समिद्धाग्नौ (for °द्धेऽग्नौ) —[d]) K2 8 T4 G तपस्विनी, M1 शुभव्रता (for यशस्विनी)

36 [a]) G2 मनोहरा (for °रमा) K3 D1 5 पुन्या (sic), T3 पुण्य (for पुण्या) —[b]) M1 शुभा (for कथा) K4 D2 5 T4 सुश्राव, D8 श्रुत्वा च (for शुश्राव) T3 ता (for सा) D1 T G M2-4 शुभा (T3 °भा), M1 कथा (for तदा) —[c]) K2 भासिता (for अतीता) —[d]) M1 लोके (for घोरा) K1 वार्षिक, B3 damaged (for वार्षिकी)

37 K2 reads 37[a]-38[b] for the first time after 30 —[a]) K2 (second time) corrupt, K3 D4 अनश्नत्या, B3 damaged, D1 अनस्नंत्या, D3 8 11 अरुधत्या (for अनश्नन्त्या) K3 पचत्याश्, T3 M3 पतत्याश् —[b]) K2 (both times) 3 D2 8 शृण्वत्याश् —[c]) T1 2 G1 M2 4 अहा (for अह) K3 तस्याशु, K4 तस्याश्च (for तस्यास्तु) B D दि(B1 दी)नोपम स तस्याथ (B5 °श्च), T3 अश्न मम ममस्यास्तु, T4 अह्ना समस्य तस्या स्तु, G2 अह्ना तस्या चमस्यास्तु, G3 अह्ना समस्तास्तस्यास्तु —[d]) B1 मीत (sic), Dn2 [ऽ]पीत, D4 M3 नीत (for ऽतीत) B4 च (for सु)

38 For the repetition in K2, cf v l 37 —[a]) K3 Dn2 D2 3 5-7 9-11 तु (for ते) T3 पृष्टा (for प्राप्ता) —[b]) D2 फळानि B4 पर्वता, D2 T4 पर्वतान् — T3 om (hapl) 38[c]-42[d] —[c]) K2 प्रीता, G1 3 देव (for प्रीत) —[d]) K2 3 D3 [अ]रु धती. B3-5 D (except Dn2) तत (for तदा) —After 38, T4 reads 22

39 T3 om 39 (cf v l 38) B3 damaged up to यथापूर्व —[a]) K4 सर्वज्ञे, T1 2 4 G M2-4 भद्र ते; M1 कल्याणि (for धर्मज्ञे) D1 उपस्पृश्य सुधर्मज्ञे —[b]) S (except M1, T3 om) हि तान् (for इमान्) —[c]) S (except M1, T3 om) प्रीतोस्मि ते महाभागे

40 T3 om 40 (cf v l 38) —[a]) D1 7 स, T1 तद्, T2 4 G2 M2-4 ता, G1 तं, M1 स्वं (for सं) —[b]) Ś1 K1 2 4 M1 रूप स, K3 तूर्णीं स (for स्वरूप) M3 पर (for हर·) —[c]) G2 तथा (for तदा) Dn देवस् (for तेभ्यस्) —[d]) K3 तस्याश्च, K4 तस्या सं, B1-4 Dn D1-10 तस्याथ, B5 तस्यास्तु, M2-4 तथा (M3 °दा) तच् (for तस्यास्तच्) M1 शुभ (for महत्).

41 T3 om 41 (cf. v l 38) —[a]) B4 तस्याश् (for अस्याश्) D5 तु (for च) T2 यत्नतो (for यत्तपो) Ś1 K1 दृष्ट, K2 तीव्र, K3 तप्तं; D1 T2 विप्र (for विप्रा) D3 11 तस्याश्च (D3 °स्य) तपसो विप्रा. —[d]) D1 8 11 T1 2 G सम(D1 न स)मेतन् (for न सम तन्) B3 न समस्तं समत मम (hypermetric), T4 सम मेति मतिर्मम (sic), M1 नमन्तप्यन्मतं मम (sic)

42 T3 om 42 (cf v l 38) —[b]) M1 चीर्णं (for तप्त) D2-4 11 M1 सुदुष्कर —[c]) D3 अनश्नत्या D1 तपत्या च, D4 ***च, D6 पंच समा, G1 पचं त्याप, M3 पचंत्याश्च (for पचन्त्या च) D3 M2 अन-

वरं वृणीष्व कल्याणि यत्तेऽभिलषितं हृदि ॥ ४३
साब्रवीत्पृथुताम्राक्षी देवं सप्तर्षिसंसदि ।
भगवान्यदि मे प्रीतस्तीर्थं स्यादिदमुत्तमम् ।
सिद्धदेवर्षिदयितं नाम्ना बदरपाचनम् ॥ ४४
तथास्मिन्देवदेवेश त्रिरात्रमुषितः शुचिः ।
प्राप्नुयादुपवासेन फलं द्वादशवार्षिकम् ।
एवमस्त्विति तां चोक्त्वा हरो यातस्तदा दिवम् ॥ ४५
ऋषयो विस्मयं जग्मुस्तां दृष्ट्वा चाप्यरुन्धतीम् ।
अश्रान्तां चाविवर्णां च क्षुत्पिपासासहां सतीम् ॥ ४६
एवं सिद्धिः परा प्राप्ता अरुन्धत्या विशुद्धया ।
यया त्वया महाभागे मदर्थं संशितव्रते ॥ ४७
विशेषो हि त्वया भद्रे व्रते ह्यस्मिन्समर्पितः ।
तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन सुतोषितः ॥ ४८
विशेषं तव कल्याणि प्रयच्छामि वरं वरे ।
अरुन्धत्या वरस्तस्या यो दत्तो वै महात्मना ॥ ४९
तस्य चाहं प्रसादेन तव कल्याणि तेजसा । C 9 2978 B 9 48 57 K 9 49 55

°म्या पचत्याश्च —^{d}) B2.4 पाचिता, D1 G2 पालिता, T1.2.4 G1.3 M2–4 वार्षिका (for पार्षिता)

43 ^{b}) S (except G2) तदा (T4 °त) (for पुन) —^{c}) B3 damaged —^{d}) T4 om. (hapl.) from हृदि up to त्रिरात्रमुषित (in 45^{b}) M1 हृदा (for हृदि) K4 D1.2.11 S (except M1) यत्ते (K4 D2 T4 चे)मिलषितो हृदि (T4 om. हृदि)

44 T4 om. 44 (cf. v. l. 43) K4 om. (hapl.) 44^{a-b} —^{c}) Dn1 T1.2 G1 M भगवन् S (except M1, T4 om.) तुष्टो मे (for मे प्रीतस्) —^{d}) G1 तीर्थं D–7.9 मद्भुत (for उत्तमम्) —^{e}) D2.8.11 सहित, S (T4 om.) -चरित (for दयित) —^{f}) D2 T3 पावन

45 T4 om. up to त्रिरात्रमुषित (cf. v. l. 43) —^{a}) D2 तत्र, T3 यदा, G1.3 यथा (for तथा) D6 देशे (for देव-) D- अत्र यो मर्त्यो देवेश, D3 तीर्थं तथास्मिन्देवेश —^{b}) K2 corrupt D- त्रिरात्रिम् B3 damaged, T1 नर, T2–4 G M2–4 मुनि (for शुचि) —^{d}) D2 फलं — B1 repeats 45^{c} after line 1 of 287* —^{e}) K3 B3 चोक्ता, B1.2.4 (first time) 5 D (except D2.8.11) S देव (for चोक्त्वा) —After 45^{e}, B (except B3) D (except D2.3.11) S ins.:

287* प्रत्युवाच तपस्विनीम् ।
सप्तर्षिभि स्तुतो देवस्

[(L. 1) D3 T3.4 G यशस्विनीं (for तप°) —After line 1, B1 repeats 45^{c} omitting line 2 —(L. 2) D4 T2.3 M1 ततो (for स्तुतो)]

—^{f}) B (except B3) D (except D2.8.11) ततो लो (B2.- Dn1 D1.4.8 ना)कं ययौ तदा (D5 स्वकं), T G M1.2.4 तदा (T2.3 °या, M1.2.4 °तो) यातस्त्रिविष्टप; M3 तयोरातस्त्रिविष्टप (sic)

46 ^{b}) G1.3 स्थिता (G3 स्था) दृष्ट्वा (for तां दृष्ट्वा च) —^{c}) K2 D1.2 च विवर्णां, T1.2.4 G M1.2 अवि°, T3 इव वर्णा° (sic), M3.4 अविषण्णां (for चाविवर्णां) —^{d}) Ś1 K1 क्षुत्पिपासापहा, D3 °मापिसहा (hypermetric), T3.4 °मार्दि(T4 दि)ता (for °सासहा) D5.7.9.11 क्षुत्पिपासासमायुता

47 ^{a}) B3 damaged Dn1 (sec. m.) तप- (for एव) K2.3 D2 शुद्धि, K4 D3 सिद्धिं, G1 सिद्ध° (for सिद्धि) K4 Dn1 D3 T2 परा, D2.8.6.11 M3 पुरा (for परा) D2 प्रोक्ता, M3 प्राप्ताम् —^{b}) D2 ह्यरुधत्या T G विशिष्टया (for विशुद्धया) — Before 47^{c}, M1 ins. इंद्र° —^{c}) T1.2 त्वया तया (for यया त्वया) —^{d}) D1 मदर्थें Dn D7.11 T2 शंसित- (for संशित) G2 -व्रत

48 ^{a}) K2.3 च (for हि) —^{b}) K3 वने, T4 वृत्ते (for व्रते) K2.3 [s]स्मिन्वै, D5 त्वस्मिन्, T4 [s]न्यस्मिन् (for ह्य°) Ś1 K1 सु(Ś1 स)मर्शित, K2.3 सम(K3 °स)र्जित, D2.8.11 र्थित°, G1 स*र्पित (for समर्पित) —^{c}) K2 यथा चेदं, T1.2 G1 M यथा तथा (M3 °दा), T3.4 G2.3 तथा तथा (for तथा चेद्) Ś1 K M3 वदामि —^{d}) Ś1 K B3 D2.8.11 नियमैः परितोषित

49 ^{a}) S विशिष्ट (for विशेष) K4 त्वपि (for तव) —^{b}) K3 om. (hapl.) from प्रयच्छामि up to कल्याणि (in 50^{b}) T1 M2.4 पर (for वर) Ś1 K1 घने, K4 घ ते, T1.2 M2.4 वर, G1.3 परे, M1.3 पर (for वरे) —^{c}) K4 चिरं तस्या, Dn2 वरस्तस्य, D3 वर तस्या, G1 सरस्वत्या (for वरस्तस्या) G3 मरुधत्या सरस्वत्या —^{d}) K2 corrupt. K4 यद् (for यो) Ś1 K1 वै दत्तो (by transp.), T3 दत्तैव D3 G1 महात्मन.

C. 9 2819
B 9 48 26
K 9 49 55

प्रवक्ष्याम्यपरं भूयो वरमत्र यथाविधि ॥ ५०
यस्त्वेकां रजनीं तीर्थे वत्स्यते सुसमाहितः ।
स स्नात्वा प्राप्स्यते लोकान्देहन्यासाच्च दुर्लभान् ॥ ५१
इत्युक्त्वा भगवान्देवः सहस्राक्षः प्रतापवान् ।
स्रुचावतीं ततः पुण्यां जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ ५२
गते वज्रधरे राजंस्तत्र वर्षं पपात ह ।
पुष्पाणां भरतश्रेष्ठ दिव्यानां दिव्यगन्धिनाम् ॥ ५३
नेदुर्दुन्दुभयश्चापि समन्तात्सुमहास्वनाः ।
मारुतश्च ववौ युक्त्या पुण्यगन्धो विशां पते ॥ ५४
उत्सृज्य तु शुभं देहं जगामेन्द्रस्य भार्यताम् ।
तपसोग्रेण सा लब्ध्वा तेन रेमे सहाच्युत ॥ ५५

जनमेजय उवाच ।

का तस्या भगवन्माता क्व संवृद्धा च शोभना ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं ब्रह्मन्परं कौतूहलं हि मे ॥ ५६

---

50 K8 om up to कल्याणि (cf v l 49) —[a]) D4 तस्याश्चाह, T1 2 तस्या (T1 °स्या) वर, M8 तस्य जात (for तस्य चाह) K4 T G1 8 M8 4 प्रदानेन, B D (except D2 8 11) प्रभावेन, G2 प्रदास्यामि (for प्रभा देन) —[b]) T2 कल्याण (for कल्याणि) T4 कल्याणि तव तेजसा —[c]) K7 8 M8 प्रयच्छामि, T4 G1 8 स व (G1 सव)क्ष्यामि (for प्रव°) B4 D6–7 9 T1 2 पर (for [अ]पर) —[d]) Dn1 D4 5 परम् (for वरम्) K4 एव, B5 अद्य (for अत्र) G2 ददामि ते (for यथाविधि)

51 [a]) Ś1 K1 एकां; K2 8 चैका (for त्वेका) D9 रसनीं (sic) (for रजनीं) —[b]) K8 D2 11 वसते (K8 °ति) (for वत्स्यते) Ś1 K1 8 [ऽ]त्र (for सु) K8 वसत्कृतसमाहित (sic), D8 वसते सुसमाहित —[c]) D3 *स्नात्वा, T8 damaged, T4 सहत्वा, G1 8 सस्मृत्वा, G2 स गत्वा (for स स्नात्वा) K2 8 प्राप्नुते, Dn D8 9 11 M1 प्राप्यते, T G प्राप्नुयात्, B8 damaged from लोकान् up to दुर्लभान् (in 51[d]) Ś1 K1–8 लोक —[d]) G2 अत्र (for देह) Dn2 D6 7 T1 2 G2 -न्यासान्, D2 नाशे, M1 त्यागात् (for न्यासाच्) B D G1 M1 सु (for च) Ś1 K1–8 दुर्लभ

52 [b]) D8 सह राजन् (for सहस्राक्ष) D6 सहाय वान् (for प्रताप°) —[c]) Ś1 K2 D6 श्रुचावतीं, B श्रु(B2 स्रु)वा°, Dn सुराव(Dn2 °व)र्तीं, D1–4 6–11 श्रुतावर्तीं; T2 स्रचा°, T8 हृदा°, T4 साश्रुचार्घ्रीं, G2 प्रभावतीं (for स्रुचा°) K2 8 G8 तदा (G8 °त) पुण्यं, D2 महाभागा —[d]) D2 8 11 प्रति; T8 (also as in text) तदा (for पुन)

53 D11 om 53 T8 damaged up to पुष्पाणा —[a]) G1 हते (sic), G8 गजे (sic) (for गते) —[b]) S (except M1, T8 damaged) ततो (for तत्र) G1 8 वज्र (for वर्षं) —[c]) K4 पुण्यानां (for पुष्पाणा) —[d]) Ś1 K1–8 पुण्यानां (for दिव्याना) K4 B D (D11 om) M1 2 4 पुण्य (for दिव्य) B3 damaged from गन्धिनाम् up to श्चापि (in 54[a])

54 [a]) B3 damaged B (B3 damaged) D देव (for नेदुर्) M1 2 4 [ए]व (for [अ]पि) —[b]) B D नेदुस्तत्र (for समन्तात्सु) G2 महास्मन (for °स्वना) T3 स्मयतासुरपुगवैं —[c]) T8 तथा (for ववौ) K1 युक्त्वा, K2 युक्ता, K4 B D (except D3 11) पुण्य, T8 4 G M2 8 युक्त, M1 दिव्य (for युक्त्या) T1 2 मरुतश्च ववुर्युक्ता —[d]) B5 गधी, D8 T1 2 गधा, M2 8 गर्धेर् (for -गन्धो)

55 T8 damaged for 55 and the following ref —[a]) Ś1 K1 4 D2 8 5 11 च, K2 8 M1 सा, D4 त, D8 न (for तु) K4 D2 8 11 M2 4 [अ]शुभ, B1 2 5 Dn D6 7 शुभा, T1 2 वशं (T1 °न), G1 8 शिव (for शुभ) B8 4 स सत्यज्य शुभा देह, T4 G2 उत्सृज्य तु शरीर सा (G2 तज्), M8 उत्सृज्य सुशुभ देव —[b]) D5–7 9 10 [अ]स्य च (D7 तु) (for [इ]न्द्रस्य) K2 8 दारता, K4 भारत (for भार्यताम्) —[c]) K8 तपसौघेन K2 T4 G2 M2 सा लब्धा, K4 लब्ध्वा च, B (except B3) Dn D2–11 तं लब्ध्वा (D8 °ब्ध), D1 लब्धा ते, G8 सा वाला, M1 लब्ध्वा तं (for सा लब्ध्वा) —[d]) T1 2 4 G2 8 M रेमे तेन (by transp) B2 महाद्युति, B8 महाव्रता, D8 8 9 11 T2 G2 M2 4 सहा च्युता, G1 सहसाच्युत (hypermetric), M8 सहाप्युत (for °च्युत) D1 रेमे सह महाद्युते

56 T8 damaged for the ref. D7 om (hapl) 56 and the following ref B3 damaged up to च —[a]) Ś1 K1 D8 तस्य (sic), M1 कस्या (for तस्या) K2 D3, 8 भगवान्, T8 [अ]प्यभवन् (for भगवन्) D8 प्रीता (for माता) T1 2 4 G M2–4 का (T2 को) नु तस्याभवन्माता —[b]) K4 B1 D5 6 10 क्व समृद्धा, D1 4 8 9 T4 क्व सा (D1 च) वृ°, T8 सुसतुष्टा, G1 8 कं सवृद्धा, G2 कथं वृ° (for क्व संवृ°) K2 G1, 8

वैशंपायन उवाच ।
भारद्वाजस्य विप्रर्षेः स्कन्नं रेतो महात्मनः ।
दृष्ट्वाप्सरसमायान्तीं घृताचीं पृथुलोचनाम् ॥ ५७
स तु जग्राह तद्रेतः करेण जपतां वरः ।
तदावपत्पर्णपुटे तत्र सा संभवच्छुभा ॥ ५८
तस्यास्तु जातकर्मादि कृत्वा सर्वं तपोधनः ।
नाम चास्याः स कृतवान्भारद्वाजो महामुनिः ॥ ५९
स्रुचावतीति धर्मात्मा तदर्षिगणसंसदि ।
स च तामाश्रमे न्यस्य जगाम हिमवद्वनम् ॥ ६०
तत्राप्युपस्पृश्य महानुभावो
वसूनि दत्त्वा च महाद्विजेभ्यः ।
जगाम तीर्थं सुसमाहितात्मा
शक्रस्य वृष्णिप्रवरस्तदानीम् ॥ ६१

C 9 2830
B 9 48 68
K 9 49 66

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

[स्र]ति (for च) M1 मा शुभा (for शोभना) —c) B D (D7 om.) विप्र, T3 चेह (for ब्रह्मन्) —d) D2 कौतूहळ Ś1 K1 3 मम (for हि मे) S कौतूहल मतीव मे (T1 2 हा)

57 D7 om the ref. (cf v 1 56) —ab) K3 B1 2 6 D (except D1 2 11) T3 4 G2 M2 4 भरद्वाजस्य B1 2 Dn2 D5 महर्षे (for विप्रर्षे) T3 स्थानाद् (for स्कन्न) B3 4 रेत प्रचस्कद मुनेर्भरद्वाजस्य वै (sub metric) —c) T3 आमत्त। (for आयान्तीं)

58 a) K4 ससुजग्राह D11 रेत —b) B3 damaged from रेण up to स्पर्ण K4 तपता, D1 5 8 जयता (for जपता) K2 पर, D3 8 वर (for वर) —c) B1 2 5 Dn D1.4–10 आपतत्, B4 आनयत्, T1 2 आव हत्, T4 G1 3 स्याहितं, M3 आभवत् (for आवपत्) K2 3 T4 पद्म (for पर्ण) K4 D2 3.11 दधार पर्णपुटके, T3 तदा सुवर्णवर्णाभा, G2 तदास्यावत्करातस्य (sic) —d) G1 या (for सा). D6 समभूत्; D11 M3 ह्यभवत् (for स°) B (except B4) Dn D1 2 4–7 9 10 सुता; D3 11 तदा (for शुभा) Ś1 K1–3 तत्र सा संबभूव ह; D8 तत्र साय भवत्सुता, M2 4 तत्रेय साभवच्छुभा

59 a) D2 3 11 T1 2 स (for तु) T3 कर्माणि, G1 स्कमादि (sic) (for -कर्मादि) —c) Dn1 चास्या स, D8 वास्या प्र, T1 2 4 G1 2 M तस्यास्तु (M1 स्या स), T3 तस्यापि (for चास्या स) B6 भगवान् (for कृतवान्) —d) K3 4 B D (except D3 11) T G2 M1 2 4 भरद्वाजो M1 महानृषि (for मुनि)

60 a) Ś1 D1 श्रुचावती, B1 3–5 Dn श्रुवा°, B2 स्रुवा, D -10 श्रुता, T2 स्रचा°, T3 प्रजा°, M3 सुस्रा° (for स्रुचा) D2 3 11 च (for [इ]ति) —b) K2 तदक्षि, B Dn D1 2 4–10 T1 G1 3 देवर्षि, T2 तमृषिर्, M महर्षि (M3 °र्षिर्) (for तदर्षि) D8 संपदा (for समदि) — T4 lacuna for 60c–61a —c) N (except B4 5) स्वे (for स) D8 आश्रमेस्यस्य, D11 °मेनास्य, G3 °मे तस्य, M2 मे न्यस्त्वा (for मे न्यस्य) —d) T3 हिमवन्नग

61 T4 lacuna for 61a B3 damaged for 61ab —a) D8 [अ]भ्युपस्पृश्य —b) M1 धनानि (for वसूनि) T3 तु (for च) K2 महद्, D5 6 सदा महा) —c) D1 स, D2 च (for सु) —d) K3 वृष्टि (for वृष्णि) T1, 2 शक्रस्य वत्तीर्थवरं तदानीं

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 K B1 3 4 D2, 3, 11 T1 2 M2–4 रामतीर्थयात्रा; B2 5 Dn D1 4–8 8 9 बलदेव (D5 °भद्र)ती; Cal Bom ed गदा (Cal ed गदा युद्ध) पर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया सारस्वतोपाख्यान, Kumbh ed हृदप्रवेश — *Adhy name* Ś1 K1–3 बदरपाच (K3 °व)नोपाख्यान, T1 2 M2 4 स्रु (T1 स्र, T2 स्र)चावती वरलाभ, Bom. ed बदरपाचनतीर्थकथन — *Adhy no* (figures, words or both) B2 20, B4 G3 49, Dn 18, D9 10 (marg *sec m*) 19, T G1 2 M 50, Bom ed 48 — *Śloka no* Dn D7 67, D9 66

४८

C 9 2631
B 9 49 1
K 9 50 1

वैशंपायन उवाच ।
इन्द्रतीर्थं ततो गत्वा यदूनां प्रवरो बली ।
विप्रेभ्यो धनरत्नानि ददौ स्नात्वा यथाविधि ॥ १
तत्र ह्यमरराजोऽस्याबीजे क्रतुशतेन ह ।
बृहस्पतेश्च देवेशः प्रददौ विपुलं धनम् ॥ २
निरर्गलान्सजारूथ्यान्सर्वान्विविधदक्षिणान् ।
आजहार क्रतूंस्तत्र यथोक्तान्वेदपारगैः ॥ ३
तान्क्रतून्भरतश्रेष्ठ शतकृत्वो महाद्युतिः ।
पूरयामास विधिवत्ततः ख्यातः शतक्रतुः ॥ ४
तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं शिवं पुण्यं सनातनम् ।
इन्द्रतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ५
उपस्पृश्य च तत्रापि विधिवन्मुसलायुधः ।
ब्राह्मणान्पूजयित्वा च पानाच्छादनभोजनैः ।
शुभं तीर्थवरं तस्माद्रामतीर्थं जगाम ह ॥ ६
यत्र रामो महाभागो भार्गवः सुमहातपाः ।
असकृत्पृथिवीं सर्वां हतक्षत्रियपुंगवाम् ॥ ७

48

1 a) G3 अथो (for ततो) — b) M8 प्रबलो (for प्रवरो) D1 4–10 बल, D2 बली, T8 हली (for बली) — T8 om 1c–2d — c) G2 [ऽ]थ स; M8 धेनु (for धन) B3 damaged from रत्नानि up to तत्र ह्य (in 2a) D0 रत्नादि — d) D0 ददौ स्नाय. T1 2 स्नात्वा दत्त्वा (for ददौ स्नात्वा)

2 T8 om 2 (of v l 1) B3 damaged for तत्र ह्य — a) T1 3 G M वै, T4 हि (for ऽस्याय्) — b) K2 पूजे, D8 वाजि, M2 ईशे (for ईजे) K4 D3 11 तु, B Dn D1 4–10 च, D2 M1 वै, T4 हि (for ह) — c) K2 बृहस्पतिश्च — d) D2 T2 विपुळ

3 a) D2 M निरर्गळान्, D8 गिरिर्गलान, T G अन(T2 °नि)र्गळान् (for निरर्गलान्) Ś1 K1 3 4 B2 5 (marg) Ca (Cap as in text) सर्वरथ्यान (K4 °थान्), K2 ससरथ्या, T1 ज्योतिरश्वथ्यान्, T8 सचारंथ्यान्, T4 सर्जा धीमान्, G2 सहस्राक्ष, M1 द्विजान्कृत्वा, M2–4 सजारुथ्या (for °रूथ्यान्) D1 निराकुलान्सुविपुलान् ❀ Ca निरर्गलान्सर्वरथ्यान् । निरर्गलाननिवारितार्थिजनान् । सर्वरथ्यान् सजारूथ्यानिति पाठे त्रिगुणदक्षिणानित्यर्थ. । ❀ — b) T8 मखान, T4 तदा, G1 3 अश्वान् (for सर्वान्) T1 विपय (for विविध) D6 विधि वहुत्तदक्षिणान् — c) T8 आजुहाव (for आजहार) Dn1 D3 M8 क्रतुं (for क्रतूंस्) M8 तात (for तत्र) — d) T1 2 यथोक्तं (for °क्तान्) D8 T3 देव (for वेद) — After 3, G2 ins

288* यत्र पूर्वं सुरपति क्रतूना शतमेव हि ।

4 a) T1 2 4 G M2–4 क्रतून्तान् (by transp), T8 शतास्तान B3 damaged from भरतश्रेष्ठ up to पूर (in 4c) — b) K2 शतवत्यो (sic), D1 G3 M1 2 4 शतं कृत्वा, D3 8 11 कृतकृत्यो, D4 शतकृत्यो. D1 G1 °कृत्या, T8 क्रतून्कृत्वा, T1 शतान्कृत्वा (for शतकृत्वो) D2 महामुनि — c) K4 D10 G1 पूजयामास, D11 पार° (for पूर) — d) D6 प्यात, T4 om (for ख्यात)

5 a) D0 T2 G8 तस्या (for तस्य) K4 [अ]भव त्तीर्थं, D3 11 च तीर्थं तु, S (except M1) तु तत्तीर्थं (for च त°) — b) D1 शिवपुण्य- D3 11 अनामयं, Ca सनातनम् (as in text) S (except M1) शिव पुण्यजलावृत (T4 °युत, G2 °श्रय) — c) D5 तत (for इति) — d) D2 8 11 T8 प्रणा(D3 °ना)शन, G2 विमोचन (for प्रमो°)

6 a) D6 उपस्पृशच् (for °स्पृश्य) B3 [अ]पस्, S (except M1) तु (for च) — b) Ś1 K1–3 मुसुलायुध, K4 Dn D1–6 7 8 11 मुशला° (D2 °ळा°), B1 8 सुपला° — c) D2 8 11 T (except T8) भोजयित्वा (for पूज°) K4 D6 G2 तु, T3 G1 8 [अ]थ (for च) — d) B D (except D2 8 11) सदाच्छादन (for पानाच्छा°) Dn D0 भाजनै — e) D6 8 T4 G1 3 शुभ (for शुभं) D1 तीर्थे. D6 6 यस्माद् (for त°) G2 जगाम सुमहास्तस्माद् — f) T8 ह्रद (for तीर्थं) T8 G3 अनुत्तम (for जगाम ह)

7 a) K8 D4 महाभाग, D8 G1 8 °याहो; T1 °बाहुर् (for °भागो) — b) D6 भार्गवै° Ś1 K1–3 स, K4 च (for सु) — c) M2 अजयद् (for असकृद्).

उपाध्यायं पुरस्कृत्य कश्यपं मुनिसत्तमम् ।
अयजद्वाजपेयेन सोऽश्वमेधशतेन च ।
प्रददौ दक्षिणार्थं च पृथिवीं वै ससागराम् ॥ ८
रामो दत्त्वा धनं तत्र द्विजेभ्यो जनमेजय ।
उपस्पृश्य यथान्यायं पूजयित्वा तथा द्विजान् ॥ ९
पुण्ये तीर्थे शुभे देशे वसु दत्त्वा शुभाननः ।
मुनींश्चैवाभिवाद्याथ यमुनातीर्थमागमत् ॥ १०
यत्रानयामास तदा राजसूयं महीपते ।
पुत्रोऽदितेर्महाभागो वरुणो वै सितप्रभः ॥ ११
तत्र निर्जित्य संग्रामे मानुषान्दैवतांस्तथा ।
वरं क्रतुं समाजह्रे वरुणः परवीरहा ॥ १२
तस्मिन्क्रतुवरे वृत्ते संग्रामः समजायत ।
देवाना दानवानां च त्रैलोक्यस्य क्षयावहः ॥ १३
राजसूये क्रतुश्रेष्ठे निवृत्ते जनमेजय ।

C 9 2843
B 9 49 15
K 9 50 14

B1-4 D (except D2 8.11) जित्वा, B5 T G M1 8 कृत्वा, M2 4 कृत्स्ना (for सर्वां) — d) T8 M2 हृत्वा (for हृत) T3 M2 4 पुगवान् — After 7, D6 ins 289*

8 K2 G1 8 om (? hapl) 8ab, D6 om 8 — b) K3 कस्यप, D2 T2 8 G2 M काश्यप T G2 पुगव (for सत्तमम्) — c) K2 Dn D5 T2 4 G3 M3 अजयद्, T3 यजस्व (for अयजद्) K2 वाजिपेयेन, B3 D1-5 7-11 वाजिमेधेन — d) D वै (for च) — e) M8 पृथिवीं (for प्रददौ) K4 B3 D2 8 11 M1 दक्षिणार्थे च, B1 2 4 5 Dn D1 4 6 7-10 दक्षि(D5 क्ष)णा चैव, G3 °णार्याय (for °णार्थं च) — f) D1 च (for वै) T G M2-4 पृथिवीं (M8 प्रददौ) सागरावरा, M1 वीं सचराचरां — B1-4 Dn D1 2 4 6 7-10 ins after 8 B5 after 9 D6 after 7

289* दत्त्वा च दान विविधं नानारत्नसमन्वितम् ।
सगोहस्तिकदासीक साजावि गतवान्वनम् ।
पुण्ये तीर्थवरे तत्र देवब्रह्मर्षिसेविते ।

[B3 om lines 2-3 — (L 2) D8 राशीक (for न्दासीक) B2 5 साजावि धनवद्ध(B5 °वध)न, Dn1 °विक तरां धन; Dn2 °विकनर धन, D2 °विकवरं शुभ, D4 6 °विगतवानिक (D6 °विन), D5 नानादानमनतक (for the post half) — B1 D2 om. line 3 — (L 3) D5 पुण्य- (for पुण्ये). D5.7.10 तीर्थे D6 पुण्यैस्तीर्थवरैस्तत्र (for the prior half). D1 सेवितं (for °ते)]

9 B1 2 Dn D1 4-10 om. 9a-10b. D2 om. 9ab — c) Ś1 T2 8 यथान्यायं — d) T2 4 M1 यथा (for तथा) — After 9, B5 ins 289*

10 B1 2 Dn D1 4-10 om 10ab (cf v l 9) B5 om 10ab, B3 damaged for the same — a) K4 D2 8 11 S (except M1 2) पुण्य (for पुण्ये) — b) S (except M1) हलायुध (for शुभानन) — c) T3 मुनीनां च, M3 विनयाद्य (for मुनींश्चैव). T4 [अ]धि- (for [अ]भि) D1 -वद्य (for -वाद्य) Ś1 K D2 8 11 [अ]सौ, M1 [आ]शु (for [अ]थ) G2 मुनिभि सहितो भूत्वा — d) K2 corrupt D2 11 T (except T8) G2 M यामुनं, D3 G1 यामुनीं (G1 °निं) (for यमुना) D1 6 -तीरम् (for तीर्थम्) K3 आगत, D2 8 11 आगत, T8 (also as in text) अभ्यगात् G1 आगतान्, M1 आविशत् (for आगमत्) G3 यामुनीं तीर्थगामितान् (sic)

11 a) D9 ईजयामास (for आनया) Ś1 K1-3 यत्रा ईं(Ś1 °ह्व)यामास पुरा — b) Ś1 K1 8 राजसूये, K2 वाजिमेधे (for राजसूय) K2 8 महाक्रतौ, D1 महीपतिः, D8 11 महाद्युते, T G अपां पति, M1 2 4 महामते (M1 °ति), M3 महाक्रतुं (for महीपते) — c) T G M4 दिते सुतान् (T4 G1 3 °त), M1 2 आदिदेवो, M3 आदितेयो (for पुत्रोऽदितेर्) D4 T1 2 4 महाभाग, G1 8 °वाहो (for °भागो) — d) B3 4 [ऽ]थ (for वै) K2 D2 4 10 सित, B3 4 [अ]मित-, D5 T8 शित (for सित) K4 M2 8 -प्रभु, T8 -मत (for -प्रभः)

12 a) D11 स तु, T G2 8 यत्र; M1.8.4 सर्वान्, M2 यक्षान् (for तत्र) — b) K4 D1.4 5 देवतास्, T1 2 M दानवांस्, T8 4 G1 8 दा(T3 वा)रुणास् (for दैवतास्) K2 8 दैवतान्मानुषांस्तथा, D2 8 11 मानवान्दानवां°; G2 दानवान्मानुषां° — c) Ś1 K1-3 पूर्वं, K4 परं (for वरं) B3 damaged from क्रतुं up to परवीरहा (in 12d). D2 समाजज्ञे, D11 °जहुर् (for °जह्रे) S गंधर्वान्राक्षसांश्चैव — d) T1 वरुण.

13 K4 om. (? hapl) 13. — a) D8 विप्रे, D11 सिद्धे (for वृत्ते) — b) D5 समपद्यत — c) S असुराणा (for दानवाना) — d) Dn लोकाना च (for त्रैलोक्यस्य) B D (except D2 8 11) भयावह (for क्षया°)

14 a) T8 G2 जातस्तु (for जायते) D2 8 T G महान् (for महा) D5 जायते सुमहाघोरा — d) D5 संग्रामा. S संक्षय पार्थिवान्प्रति — After 14,

C 9 2844 B 9 49 15 K 9 50 14 जायते सुमहाघोरः संग्रामः क्षत्रियान्प्रति ।। १४
सीरायुधस्तदा रामस्तस्मिंस्तीर्थवरे तदा ।
तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च द्विजेभ्यो वसु माधवः ।। १५
वनमाली ततो हृष्टः स्तूयमानो द्विजातिभिः ।
तस्मादादित्यतीर्थं च जगाम कमलेक्षणः ।। १६
यत्रेष्ट्वा भगवाञ्ज्योतिर्भास्करो राजसत्तम ।
ज्योतिषामाधिपत्यं च प्रभावं चाभ्यपद्यत ।। १७
तस्या नद्यास्तु तीरे वै सर्वे देवाः सवासवाः ।
विश्वेदेवाः समरुतो गन्धर्वाप्सरसश्च ह ।। १८
द्वैपायनः शुकश्चैव कृष्णश्च मधुसूदनः ।
यक्षाश्च राक्षसाश्चैव पिशाचाश्च विशां पते ।। १९
एते चान्ये च बहवो योगसिद्धाः सहस्रशः ।
तस्मिंस्तीर्थे सरस्वत्याः शिवे पुण्ये परंतप ।। २०
तत्र हत्वा पुरा विष्णुरसुरौ मधुकैटभौ ।
आप्लुतो भरतश्रेष्ठ तीर्थप्रवर उत्तमे ।। २१
द्वैपायनश्च धर्मात्मा तत्रैवाप्लुत्य भारत ।
संप्राप्तः परमं योगं सिद्धिं च परमां गतः ।। २२
असितो देवलश्चैव तस्मिन्नेव महातपाः ।
परमं योगमास्थाय ऋषिर्योगमवाप्तवान् ।। २३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।। ४८ ।।

M_3 reads 16^{cd}

15 B_3 damaged for 15^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K_1 मीना युधस्, K_4 B_1 नीरा°, S (except G_2 M_1) हला° (for सीरा°) K_3 G_3 तथा, M_1 ततो (for तदा) G_3 तत्तीर्थं मगमद्राजस् — ^{b}) $T_{1\ 2}$ अस्मिंस् (for त°) Ś$_1$ K_{1-3} तथा; $D_{3\ 11}$ S (except M_1) शुभे (for तदा) — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} गत्वा, T_2 तत°, $M_{1\ 2}$ शुचि (for तत्र) — ^{d}) Ś$_1$ K_1 विप्रेभ्यो (for द्विजेभ्यो) — $B_{1\ 3\ 6}$ Dn $D_{1\ 4-10}$ subst for 15 D_2 ins after 15

290* तत्रापि लाङ्गली देव ऋषीनभ्यर्च्य पूजया ।
इतरेभ्योऽप्यदाद्दानमर्थिभ्य कामदो विभु ।

[D_2 om line 1 — (L 1) D_1 देवम् (for देव) — (L 2) D_2 [ऽ]रदाद्, D_3 [ऽ]प्यदानानि (sic) (for ऽप्यदाद्) D_3 प्रभु (for विभु)]

16 ^{a}) M_3 तदा (for ततो) K_4 $B_{3\ 4}$ $D_{2\ 3\ 11}$ [ऽ]गच्छत् (for हृष्ट.) — ^{b}) $B_{1\ 2\ 6}$ D M_1 महर्षिभि (for द्विजातिभि) — M_3 reads 16^{cd} after 14

17 ^{a}) K_4 $T_{3\ 4}$ $M_{2\ 4}$ तत्र (for यत्र) $T_{1\ 2}$ [ए]प (for [इ]ष्ट्वा) K_4 परम (for भगवान्) — ^{b}) $K_{1\ 4}$ Dn_1 $D_{3,\ 11}$ T_2 G_1 राजसत्तम — ^{c}) Ś$_1$ K_1 चाधिपत्य — ^{d}) K_4 प्रभा*, G_2 प्रभावाश्, $M_{2\ 3}$ प्रभां च (for प्रभाव) Ś$_1$ K_{1-3} Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6\ 8}$ चाप्यपद्यत, T_3 चाप्यविंदत, T_4 चानुपद्यत; M_{3-4} प्रत्य° (for चाभ्य°).

18 ^{a}) $D_{2\ 3\ 11}$ $M_{1\ 2\ 4}$ तीर्थे (for तीरे) — ^{b}) T_3 G_1 सवें (for सर्वे) — ^{c}) $T_{1\ 2\ 4}$ G_1 M_3 तथा (for देवा·) $D_{1\ 5}$ T_3 $M_{2\ 4}$ च (for स) — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} ये (for ह)

19 ^{a}) $D_{3\ 11}$ द्वैपायनि· — K_2 T_3 om (hapl) 19^{bc} — ^{b}) T_4 कृतश् (for कृष्णश्) — ^{c}) G_3 राक्षसश्

20 D_5 reads 20^a–21^b on marg — ^{a}) T_2 ये ते (for एते) — ^{d}) S (except M_1) शुभे (for शिवे). $D_{2\ 3,\ 11}$ च भारत (for परतप)

21 D_5 reads 21^{ab} on marg — ^{a}) S (except G_1 M_1) यत्र (for तत्र) — ^{b}) S कैटभ मधुमेव च — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ आप्लुतौ, B D (except $D_{2\ 3\ 11}$) आप्लुत्य. — ^{d}) K_4 D_4 उत्तमं; $T_{2\ 3}$ उत्तम. K_2 $D_{1,\ 3}$ तीर्थे प्रवरमु(K_2 °स)त्तमे.

22 B_3 damaged — ^{c}) $B_{1\ 2\ 4}$ D (except $D_{2,\ 3\ 11}$) संप्राप्य (for °प्त) — ^{d}) G_1 सिद्धाश् (for सिद्धिं) D_5 गता, T_3 गतिं

23 ^{a}) D_2 असितो D_2 T_2 देवलश् — ^{b}) K_4 $D_{2\ 3\ 11}$ -यशा (for -तपा) — Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ om (hapl) from 23^c up to 9 49 2^b — ^{c}) B_3 पर योग समास्थाय — ^{d}) K_4 B_4 युक्तयोगो महामति, B_3 $D_{3\ 11}$ योगयुक्तो महामति., S योगयुक्तोभवन्मुनि.

४९

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्म तपोधनः ।
गार्हस्थ्यं धर्ममास्थाय असितो देवलः पुरा ॥ १
धर्मनित्यः शुचिर्दान्तो न्यस्तदण्डो महातपाः ।
कर्मणा मनसा वाचा समः सर्वेषु जन्तुषु ॥ २
अक्रोधनो महाराज तुल्यनिन्दाप्रियाप्रियः ।
काञ्चने लोष्टके चैव समदर्शी महातपाः ॥ ३
देवताः पूजयन्नित्यमतिथींश्च द्विजैः सह ।
ब्रह्मचर्यरतो नित्यं सदा धर्मपरायणः ॥ ४
ततोऽभ्येत्य महाराज योगमास्थाय भिक्षुकः ।
जैगीषव्यो मुनिर्धीमांस्तस्मिंस्तीर्थे समाहितः ॥ ५
देवलस्याश्रमे राजन्न्यवसत्स महाद्युतिः ।
योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्तो महातपाः ॥ ६
तं तत्र वसमानं तु जैगीषव्यं महामुनिम् । C 9 2860 B 9 50 7 K 9 51 7

Colophon om. in Ś1 K1 2 — *Sub-parvan* K4 B Dn D2 T1. 2 M2 4 रामतीर्थयात्रा, D1 6 8 9 10 (marg *sec m*) 11 बलदेवतीर्थयात्रा, Cal. ed गदायुद्धपर्वणि सारस्वतोपाख्यान, Bom. ed गदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान, Kumbh ed ह्रदप्रवेश — *Adhy name* T1 2 आदित्यवर्णनं, M2 4 आदित्य(M2 °त्यतीर्थ)स्तुति° — *Adhy no* (figures, words or both) B2 D. 10 20, B1 G3 50, Dn2 19, D7 (*sec m*) 18, T G1 2 M 51 — *Śloka no* Dn D7 9 24

49

1 Ś1 K1 2 om. the ref and 1^a–2^b (cf v 1 9 48 23) K3 D11 om the ref. —^a) B5 D5 स (for तु) G2 धर्मा* —^b) B1 D3 T2 G1 तपोधन, D4 °धन, M1 °धने (for °धन) —^c) B. गार्हस्थ्य, D3–5 11 गार्हस्त्यं M1 परम योगमास्थाय —^d) K3 स्वमितो, K4 B Dn D1. 4–11 ह्यसितो, D2 असितो D2 T2 देवळ

2 Ś1 K1 2 om 2^ab (cf. v l. 1) —^a) T2 शातो (for दान्तो) —^b) S (except M1) यज्ञशीलो, Ca (gloss इन्द्रियेष्विति शेष) न्यस्तदण्डो (as in text) D8 मना (for -तपा) — K4 T2 om (hapl) 2^c–3^d —^c) D1–2 8 11 transp कर्मणा and मनसा M1 चैव (for वाचा) —^d) D2 8. 11 शत्रुषु, S (except T8, T2 om.) साधुषु (for जन्तुषु)

3 K4 T2 om 3 (cf. v l. 2) —^b) Ś1 K1–3 D3 11 सम- (for तुल्य-) M3 प्रियाप्रिये B Dn D1 2 4–10 तुल्य(D2 सम)निंदास्तमस्तुति, T3 तुल्यनिंदास्म*** — After 3^b, B D (except D3 11) ins

291* प्रियाप्रिये तुल्यवृत्तिर्यमवत्समदर्शन ।

[D8 यमवान् (for °वत्) D1 2 5 अ(D5 स)मवत्तुल्य- (D2 त्रिय)दर्शन (for the post half)]

—^c) T1 लोष्टने, Some MSS लोष्ठके B (except B2) D (except D2 8 11) काचने लोष्टभावे च —^d) B5 तुल्यश्चासीन् (for समदर्शी)

4 T8 om. (hapl.) 4–6 —^a) B4. 5 D2 8 11 देवान्स, T1 2 M2 4 देवान्वै, T3 G1 8 देवांश्च (for देवता) Ś1 K1 D2 चैव (for नित्यम्) B1–3 Dn D1 4–10 M1 देवानपूजयन्नित्यम् —^b) Ś1 K1 अतिथींश्च, K4 महर्षीश्च (for अतिथींश्च) M3 द्विजोत्तम (for द्विजैः सह) —^c) K3 4 D2 8 G2 ब्रह्मचर्ये (for °चर्य-) M1 2 4 ब्रह्मचर्ये स्थितो नित्यं —^d) T4 तथा (for सदा)

5 T8 om. 5 (cf. v l. 4) —^a) T1 2 G M तत्र (for ततो) K3 B3 D6 8–10 महाभाग, D7 भागम् (for °राज) T4 नतश्चेप महाभाग (sic) —^b) Ś1 K1–3 तूर्णम्, K4 D2 8 दूरम्, D11 रूपम् (for योगम्) Ś1 K1 भक्षुक, K3 भिक्षुर, D2 8 11 भिक्षुभि, D8 भीक्ष्णक (sic) (for भिक्षुक) D7 आस्यायचच भिक्षुक (sic) —^c) K2 T2 जैगीषि(T2 °ष)वो, D8 G3 जैगिष(G3 °षु)व्यो T1 मुनि M1 सिद्धस् (for धीमान्) G2 जनिवक्त्रो मुनिर्नाम —^d) D11 transp तस्मिन् and तीर्थे Ś1 K1. 4 D2 8 11 महातपा, K2 B3 4 महात्मन, K3 महामना (for समाहित)

6 T8 om. 6 (cf v l. 4) —^a) D2 T2 देवळस्य —^b) Ś1 K1–3 M3 अवसत्, D2 8 11 निवसन्, D5 निवसत् (for न्य°) Ś1 K1–3 B1–4 D5 सु- (for स) B3. 4 मति, D1 M3 मुनि (for -द्युति) —^c) S (T8 om.) -युक्तो (for -नित्यो) — M1 om. (hapl)

C 9 2861
B 9 50 6
K 9 51 7

देवलो दर्शयन्नेव नैवायुञ्जत धर्मतः ॥ ७
एवं तयोर्महाराज दीर्घकालो व्यतिक्रमत् ।
जैगीषव्यं मुनिं चैव न ददर्शाथ देवलः ॥ ८
आहारकाले मतिमान्परिव्राड् जनमेजय ।
उपातिष्ठत धर्मज्ञो भैक्षकाले स देवलम् ॥ ९
स दृष्ट्वा भिक्षुरूपेण प्राप्तं तत्र महामुनिम् ।
गौरवं परमं चक्रे प्रीतिं च विपुलां तथा ॥ १०
देवलस्तु यथाशक्ति पूजयामास भारत ।
ऋषिदृष्टेन विधिना समा बह्वयः समाहितः ॥ ११
कदाचित्तस्य नृपते देवलस्य महात्मनः ।
चिन्ता सुमहती जाता मुनिं दृष्ट्वा महाद्युतिम् ॥ १२
समास्तु समतिक्रान्ता बह्वयः पूजयतो मम ।
न चायमलसो भिक्षुरभ्यभाषत किंचन ॥ १३
एवं विगणयन्नेव स जगाम महोदधिम् ।
अन्तरिक्षचरः श्रीमान्कलशं गृह्य देवलः ॥ १४
गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्रं सरितां पतिम् ।

6^{d}–8^{a} — ^{d}) Ś1 K1 प्राप (for प्राप्तो) D8 ऋद्धिं प्राप्तो महत्तप

7 M1 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) D11 M3 स तत्र, T8 तत्र त (by transp) D8 स्थित तत्र समान च — ^{b}) B4 D11 T4 जैगीषव्यो, D8 जैगिषव्य, G8 जैगीषुव्य B3.4 D11 T1.4 G2 महामुनि, T8 मुनिर्मुनिं (for महामुनिम्) — K8 repeats (without var) 7^{c}–8^{b} after 10^{b} — ^{c}) T2 देवळो, T8 देवता (for देवलो) K4 D1 नैव (for एव) — ^{d}) D4.6 न वा, G2 नैव (for नैव) K4 [अ]युक्तं च, B3.4 T2.3 [अ]युजीत (sic), B6 [अ]मूह्यत, D1.6.8 [अ]मुचत, G2 युजीत (for [अ]युञ्जत) T2 धर्मज Ś1 K1–3 नैवायुक्त स ध (K2 सुध)र्मत — For 7^{cd}, D2.3.11 subst

292* न ज्ञातस्तेन मुनिना देवलेन महात्मना ।

8 For the repetition in K8, cf. v l 7 M1 om 8^{a} (cf v l 6) — ^{b}) K2.3 D2 M4 दीर्घ कालो (D2 °ळो), D1 T3.4 दीर्घकाल, D8 °काले (for °कालो) Ś1 K1–3 व्यपाक्रमत्, Dn D1.9 T3.4 G2 M3 व्यतिक्रम, D3.8 °क्रमात् (for °क्रमत्) — T8 damaged for 8^{cd} — ^{c}) T2.4 G2.3 M1.2 जैगीषव्यो, G1 जैगीषुव्यो K4 B1 Dn D1.4–10 मुनिवरं, B5 T1.2.4 G M2–4 मुनिं तं च (B5 तु), M1 मुनिस्त च (for मुनिं चैव) — ^{d}) Dn स (for न) D8 स (for [अ]थ) T1.2 G M ददर्शाथ स दे(G1.3 के)वल (T2 °ळं, M3.4 °ल), T4 ****स देवल — For 8^{cd}, D2.3.11 subst

293* जैगीषव्य कदाचित्स दर्शयामास देवलम् ।
[D2 देवळ]

9 ^{a}) Ś1 K1 आकार (for आहार-) D2 -काळे — G2 reads 9^{cd} twice — ^{c}) Dn D2.8.9.11 उपातिष्ठत्स, T8 G2 (first time) गृहे तिष्ठति (for उपातिष्ठत) K4 Dn2 धर्मज्ञ, D4.8 M3 सर्वज्ञो; T G2 (first time) धर्मात्मा (for धर्मज्ञो) — ^{d}) K2.3 B3.4 भिक्षा-, D2.3.6.11 भैक्ष्य D2 -काळे T G1.2 (first time) M स (for स) D2 T2 देवळ, G2 (first time) M2 देवल, M3 देवन (for देवलम्) G3 भैक्षमेव स केवल

10 ^{a}) B3.4 om स G1.3 वेषेण (for -रूपेण) — ^{b}) K2.3 transp प्राप्त and तत्र B3.4 श्रान्तं, T8 प्राप्य (for प्राप्त) S त तु (for तत्र) T1.2 M -मुनि — After 10^{b}, K8 repeats 7^{c}–8^{b} K8 om 10^{cd} — ^{c}) D2.3.11 विपुल (D2 °ळ) (for परम) — ^{d}) D2.3.11 T1.3 G2 परमा (for विपुला) M1 तदा K2 B5 T2.4 G1.3 M2–4 प्रीतिं च परमा तदा

11 ^{a}) D3 देवलं, T2 देवळस् Ś1 K1–3 त, D5 च (for तु) D3 तथाशक्ति, M यथाशक्त्या (for °शक्ति) — ^{b}) M3 भूतल (for भारत) — ^{d}) K3 B3.4 D2.3.11 समा वह्नी, D5 समावास्य, T G M2.4 समाहूय, M3 धमाभूय (sic) (for समा बह्व्य) K2 समाहिते, D2 °हिता

12 ^{a}) D6 तत्र (for तस्य) K4 D10 T1–3 M1.3 नृपतेर् — ^{b}) D2 T2 देवळस्य — ^{c}) T4 G2 सा (for सु) D5 याता (for जाता) — ^{d}) Ś1 K1–3 B1 Dn2 D1.8 -मर्ति (for द्युतिम्)

13 ^{a}) Dn समभिक्रांता, M °तिक्रामन् — ^{b}) D8 तस्य (for बह्व्य) D9 पूजयितो — ^{c}) D1.5 मनसा (D5 °सो), D2 अळसो (for अलसो) — ^{d}) T4 अनुभापत (for अभ्य°)

14 ^{a}) Dn वै (for वि) — ^{c}) B1.2.5 अतरीक्ष; G8 अतरिक्षं S -गत (for -चर-) — ^{d}) K8 B3.4 कलस, D2 कळश, T4 सकलं (for कलश) D2 T2 देवळ

15 ^{a}) K3.4 गच्छन्नेवं, M1.2 गत्वा चैव (for गच्छ-

जैगीषव्यं ततोऽपश्यद्गतं प्रागेव भारत ॥ १५
ततः सविस्मयश्चिन्तां जगामाथासितः प्रभुः ।
कथं भिक्षुरयं प्राप्तः समुद्रे स्नात एव च ॥ १६
इत्येवं चिन्तयामास महर्षिरसितस्तदा ।
स्नात्वा समुद्रे विधिवच्छुचिर्जप्यं जजाप ह ॥ १७
कृतजप्याह्निकः श्रीमानाश्रमं च जगाम ह ।
कलशं जलपूर्णं वै गृहीत्वा जनमेजय ॥ १८
ततः स प्रविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः ।
आसीनमाश्रमे तत्र जैगीषव्यमपश्यत ॥ १९
न व्याहरति चैवैनं जैगीषव्यः कथंचन ।
काष्ठभूतोऽऽश्रमपदे वसति स्म महातपाः ॥ २०
तं दृष्ट्वा चाप्लुतं तोये सागरे सागरोपमम् ।
प्रविष्टमाश्रमं चापि पूर्वमेव ददर्श सः ॥ २१
असितो देवलो राजंश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ।
दृष्टः प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजम् ॥ २२
चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स मुनिसत्तमः ।
मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथं त्वयम् ॥ २३
एवं विगणयन्नेव स मुनिर्मन्त्रपारगः ।
उत्पपाताश्रमात्तस्मादन्तरिक्षं विशां पते ।
जिज्ञासार्थं तदा भिक्षोर्जैगीषव्यस्य देवलः ॥ २४ C 9 2878 B 9 50 25 K 9 51 24

न्नेव) T1 2 च, M4 तु (for स) — T4 om (? hapl.) 15ᶜ–16ᵈ — ᵈ) M1 तत (for गत) D2 8 11 आगत पुरत स्थित

16 T4 om 16 (cf v 1 15) — ᵃ) D1–8. 6 11 सविस्मयं, T1 2 M स विस्मितश्च, T3 G2 तु विस्मयं (for सविस्मयश्च) D1 चित्ते (for चिन्ता) — ᵇ) D2 जगामापि, T3 स जगाम, G1 आजगाम (for जगामाथ) K4 M3 4 सितप्रभु, B1 2 Dn D1. 2 4–10 T1. 2 G3 [अ]सि(D1 4 7–10 °मि)तप्रभ, B3 [अ]सित **, D3 सित प्रभु, T3 शितव्रत (for [अ]सित प्रभु) — B8 damaged for 16ᶜᵈ — ᶜ) D11 जात (for प्राप्त) — ᵈ) D2 8 11 M1 समुद्र D1 स्नातुम् (for स्नात) T1. 2 G M2–4 समुद्र सुम(M3 स म)हातपा, T3 समुद्रं सरितां पतिं

17 ᵃ) Dn1 इत्येव — ᵇ) D2 असितस् Ś1 K1 T3 तत, B3 D5 6 T1 तथा (for तदा) — ᶜ) T G गत्वा (for स्नात्वा) T G M2 समुद्र — ᵈ) D6 8 शुचि K2 D2 8 जाप्य D11 च, T G स (for ह)

18 ᵃ) K4 D2 8 11 जाप्याह्निक, D9 T3 जप्याहित, G2 °माध्याह्निक, G3 °जप्याह्निक (for °क) — ᵇ) D1 स्व जगाम, D2 8 11 T3 G चाज° T4 स (for ह) Ś1 K1 आश्रमेम्याजगाम ह — ᶜ) B3 4 कलसं Ś1 K1 2 परि°, D2 जळ (for जल°) D2 8 G2 °सपूर्णं, D6 पूर्णं हि (for पूर्णं वै)

19 ᵃ) K4 तु, T3 स (for स) — ᵇ) D2 8 11 M1 प्रति (for मुनि) — B3 damaged for 19ᶜᵈ — ᶜ) M1 2 आसने (for आश्रमे) T G2 पुण्ये, G1 8 शुभ्रे, M3 तस्मिन् (for तत्र) — ᵈ) Ś1 K1 ददर्श ह, K2 D11 अदृश्यत (for अपश्यत)

20 G3 repeats 20ᵃᵇ after 25 — ᵃ) B5 D6 S (except T3, G3 both times) व्याहरत D2. 8 वै च (for चैव) — ᵇ) D2 11 जैगीषव्य — ᶜ) D8 T3 भूताश्रम, G3 भूत चाश्रम (hypermetric) (for भूतो ऽऽश्रम) D1 काष्ठभूतो ग्रावसमो, D5 तोश्रमे तस्मिन् — ᵈ) T1 G1 M तिष्ठति (M1 ते), T3 G2 तिष्ठत, T4 G3 तिष्ठति (sic) (for वसति) T3 4 G2 सु (for स्म) B5 मुनि (for °तपा)

21 T3 om 21 — ᵃ) M1 तु (for च) D2 [अ]प्लुत (for [आ]प्लुत) G2 तोये — ᵇ) T2 सागरोपम — ᶜ) K4 M1 आश्रमे B3 4 M1 [प्]व (for [अ]पि) T1 2 4 G M2–4 प्रविष्टमाश्रमपद — ᵈ) Ś1 K1 दिदृक्षया, D4 ददर्श ह (for र्श स)

22 ᵃ) D2 असितो D2 T2 देवळ T1. 2 श्रीमांश्च (for राजंश्च) — ᶜ) D8 T4 तपसा — ᵈ) M8 योजगत् (sic) (for योगजम्)

23 ᵇ) K2 तत स, D7 तथा स, D9 तदा*; S (except M1) त तदा (T3 4 °था) (for तदा स) B4 M3 8 °सत्तमं, D8 सत्तदा (sic) (for सत्तम°) — ᶜ) B4 दृष्ट B1 D5 वै (for च) — ᵈ) T3 तु (for च) K2 G1 M1 न्वयं, B3 नृप, B4 नृपं, M3 4 त्वया (sic) (for त्वयम्)

24 ᵃ) T3 G हि, T4 स (for वि) K4 राजन (for एव) — ᵇ) M4 मुनिं D2 8 6 11 वेद (for मन्त्र) — ᶜ) D2 आसनात् (for आश्रमात्) — ᵈ) B (except B8) अंतरीक्षं — ᵉ) Ś1 K1–3 D3 T3 तथा (for तदा) — ᶠ) D2 T2 देवळ°

C 9 2871 B 9 50 26 K 9 51 25 सोऽन्तरिक्षचरान्सिद्धान्समपश्यत्समाहितान् ।
जैगीषव्यं च तैः सिद्धैः पूज्यमानमपश्यत ॥ २५
ततोऽसितः सुसंरब्धो व्यवसायी दृढव्रतः ।
अपश्यद्वै दिवं यान्तं जैगीषव्यं स देवलः ॥ २६
तस्माच्च पितृलोकं तं व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत ।
पितृलोकाच्च तं यान्तं याम्यं लोकमपश्यत ॥ २७
तस्मादपि समुत्पत्य सोमलोकमभिष्टुतम् ।
व्रजन्तमन्वपश्यत्स जैगीषव्यं महामुनिम् ॥ २८
लोकान्समुत्पतन्तं च शुभानेकान्तयाजिनाम् ।
ततोऽग्निहोत्रिणां लोकांस्तेभ्यश्चाप्युत्पपात ह ॥ २९
दर्शं च पौर्णमासं च ये यजन्ति तपोधनाः ।
तेभ्यः स ददृशे धीमाँल्लोकेभ्यः पशुयाजिनाम् ।

25 D10 reads 25–26 on marg (*sec m*) — [a]) B (except B8) सोंतरीक्ष, D8 सातरिक्ष T3 4 G -गतान्, M2–4 गत (for -चरान्) B2 D2 8 11 G3 M1 सर्वान् (for सिद्धान्) T1 2 सोंतरिक्षेण तान्सिद्धान् — [b]) T4 सोन्वपश्यत्, M2 समापश्यत् (for सम°) D1 S समागतान्, D2 3 6 11 °हित (for °हितान्) K3 समपश्यत देवल — K3 om 25[cd] — [c]) T3 तु (for च) M1 त (for तै) K4 शूरै, G2 सर्वै (for सिद्धै) — [d]) T3 G1 स्तूयमानम्, T4 स्पय° (for पूज्य°) — After 25, G3 repeats 20[ab]

26 D10 reads 26 on marg (*sec m*) — [a]) K4 सिद्ध, D2 [s]शितस्, G1 [s]सित (for °त) Ś1 K1 8 D2 स (D2 तु) सरब्धो, D3 सुर लब्धो, T3 सुर सिद्धो (for सुसरब्धो) — [b]) Ś1 K1–3 व्यवसाय, G2 °साये (for सायी) G2 धृतव्रत — [c]) K4 B D ततो (for दिवं) K1 यातु, T1 2 यात (for यान्त) — [d]) D6 च, T1 3 4 G तु (for स) D2 T2 देवळ, D3 8 दैवल, M3 केवल

27 B8 damaged for 27[ab] — [a]) K2 3 B6 त, B1 2 4 D (except D2 3 11) तु (for च) Ś1 K1 2 M3 लोक च, K2 लोकासि (sic), K4 B2 5 D5 लोक तु; B4 लोक वै, T2 लोकस्य, G1 3 लोकात्त (for -लोकं त). — [b]) K4 प्रयात (for व्रजन्त) Dn2 T2 G3 सोन्वपश्यत, M1 4 समपश्यत (for सोऽन्व°) — After 27[b], T3 4 ins 294* K2–4 B1 T3 4 G2 M3 om (hapl) 27[cd] — [c]) D1 लोक तु (for लोकाच्च) T1 2 G1 3 M2 4 वै (for त) Dn1 D2–4 6 9 M1 2 4 यात, D8 T1 2 G1 याम्य (for यान्त) B3 4 पितृलोकात्समायांत — [d]) D7 10 याम्य-, D8 यम, T1 2 G1 यात (for याम्य) — T1 2 G1 3 M1 2 4 ins after 27 T3.4 after 27[b]

294* तस्मादादित्यलोक च व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत ।
[M2 त (for च) — T3 om. post half and 28[a]]

28 T3 om 28[a] (cf v l 27) — [a]) T1.2 अभि (for अपि) Ś1 K1 3 समुद्यम्य, K2 °द्गस (sic), T3 समावृत्य, G2 समुद्धृत (for °त्पत्य) — [b]) B D (except D2 3 11) अभिसुतं, G1 °ष्टुत (for °ष्टुतम्) — D4 om 28[c]–29[b] — [c]) K3 B1 3 4 Dn D1 6–8 10 अनुपश्यत्, D6 समप°, T4 अन्वपश्यस् (sic) (for °पश्यत्) B5 वै, T4 G2 त (for स) T1 2 G1.3 M1 व्रजतमन्वपश्यत (G1 M1 °त), M3 °न्वपश्यतु — G1 om (hapl) 28[d]–36[c] — [d]) D11 महामुनि, S (except M1, G1 om) स (T3 तु) देवल (T2 °ळ) (for महामुनिम्) — After 28, B4 reads 32[ab] for the first time, repeating it in its proper place

29 D4 om 29[ab], G1 om 29 (for both, cf. v l 28) T2 om (hapl) 29–32 T3 4 G3 om (hapl.) 29–36 B1 om 29[ab] — [a]) K4 B (B1 om.) Dn D2 3 5–7 9–11 तु, D8 वै (for च) — [b]) D. तदापि (for शुभान्) S (T2–4 G1 3 om) एकाग्नि (for °न्त-) K4 -याजिन (for °नाम्) D2 लोकानेकातयायिना ※ Ca एकान्तयाजिना भगवदेकपराणाम् । ※ — D10 om (hapl) 29[c]–30[d] T1 G2 om (hapl) 29[c]–31[d] B3 damaged for 29[cd] — [c]) D2 यतो D3 ततोग्निहोतृणा लोके — D5 repeats 29[d]–30[a] after 30[c] — [d]) K2 3 तस्माच्, B (B3 damaged) Dn D1 4 5 (both times) 6–9 ततश् (for तेभ्यश्) Ś1 K1–3 D11 अभ्युत्, D3 [अ]थ (for [अ]प्युत्)

30 For the repetition in D5, cf. v l 29 G1 om 30 (cf v l 28) D10 om 30[abcd], T G2 3 om. 30 (for both, cf v l. 29) — [a]) Ś1 K1 3 दार्शं च, M1 2 4 सदर्श (M4 °र्शं) (for दर्शं च) Ś1 K1 M3 4 पौर्णमास्यं, D3 पूर्णमास, M1 पूर्णमासाद्य, M2 पौर्णमास्या (for पौर्णमासं) D6 (second time) ददर्श चाग्रे तत्रापि, D8 ददर्श च पौर्णमास (sic) — M reads 30[c]–31[b] after 37[b] — [c]) B3 तस्य (for तेभ्य) K4 D5 च (for स) K4 ददतो (for ददृशे) — [d]) D5 लोकेषु (for °भ्य) D2 याजिन — [e]) Ś1 K1–3 सोमम् (for लोकम्) D2 अमळम्

व्रजन्तं लोकममलमपश्यद्देवपूजितम् ॥ ३०
चातुर्मास्यैर्बहुविधैर्यजन्ते ये तपोधनाः ।
तेषां स्थानं तथा यान्तं तथाग्निष्टोमयाजिनाम् ॥ ३१
अग्निष्टुतेन च तथा ये यजन्ति तपोधनाः ।
तत्स्थानमनुसंप्राप्तमन्वपश्यत देवलः ॥ ३२
वाजपेयं क्रतुवरं तथा बहुसुवर्णकम् ।
आहरन्ति महाप्राज्ञास्तेषां लोकेष्वपश्यत ॥ ३३
यजन्ते पुण्डरीकेण राजसूयेन चैव ये ।
तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ३४
अश्वमेधं क्रतुवरं नरमेधं तथैव च ।
आहरन्ति नरश्रेष्ठास्तेषां लोकेष्वपश्यत ॥ ३५
सर्वमेधं च दुष्प्रापं तथा सौत्रामणिं च ये ।
तेषा लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ३६
द्वादशाहैश्च सत्रैर्ये यजन्ते विविधैर्नृप ।
तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ३७
मित्रावरुणयोर्लोकानादित्यानां तथैव च । C. 9 2892 B 9 50 31 V 9 51 22

---

31 For the sequence in M, cf. v l 30 G1 om. 31 (cf. v l 28) T G2 3 om 31 (cf. v l 29) — ^{a}) K2 चतुर्मास्या, B4 चतुर्मासैर्, D11 चातुर्मास्य (for °स्यैर्) — ^{b}) Ś1 K1–3 D1–3 11 ये यजति, K4 याज यंति (for यजन्ते ये) — Ś1 K1–3 om (hapl.) 31^{c}–32^{b} D6 repeats 31^{cd} after 34^{b} and D7 31^{c} after 32^{b} M3 reads 31^{c}–32^{b} twice B3 damaged for 31^{cd} — ^{c}) B1. 5 Dn D1. 4 5 6 7 (the last two both times) 8–10 ततो, D2 8 11 समा- (for तथा) Dn1 D7 (both times) 9 यातं — ^{d}) D11 ततो (for तथा) D2 -याजिन

32 For the repetition in M3, cf v l 31 G1 om 32 (cf v l. 28) T2–4 G3 om. 32 (cf v l. 29) Ś1 K1–3 om 32^{ab} (cf. v l. 31) B4 reads 32^{ab}, for the first time, after 28 — ^{a}) K4 B4 (first time) D2 8 11 अतिरात्रेण, B4 (second time) D5 T1 G2 M2 अग्निष्टोमेन, D5 °ष्टुमेन (for °ष्टुतेन) M1 यथा (for तथा) — ^{b}) B2 5 मनस्विन, B4 (second time) तपस्विन (for तपोधना) M1 ये यजते नराधिप — After 32^{b}, D7 repeats 31^{c} — ^{c}) D1 तं (for तत्) K4 तस्यां तथानुसंप्राप्तम् — ^{d}) D1 6 7 9 10 अनुपश्यत, D8 11 अन्वपश्यत्स D2 देवळ. — After 32, D2 reads 41^{ab} for the first time, repeating it in its proper place

33 G1 om 33 (cf v l. 28) T3 4 G3 om 33 (cf. v l. 29) — ^{b}) D2 4 8 यथा (for तथा) — M1 om. 33^{cd} — ^{c}) B5 D3 11 आहरते, T (T3 4 om.) G (G1 3 om.) M2 4 °रन्ये, M3 आहारण्ये (sic) (for आहरन्ति) Ś1 K1 तु ये (for महा) D6 7 -प्रज्ञास्; T2 -मागास् (for -प्राज्ञास्)

34 G1 om. 34 (cf v l. 28) T3 4 G3 om 34 (cf. v l. 29) D2 om 34^{ab}. B3 damaged for 34^{ab} — ^{ab}) G2 यजति B (B3 damaged) Dn D1 4–10 M1 transp पुण्डरीकेण (Dn D1 4 6 °न) and राजसूयेन (D9 °ण) Ś1 K1 2 पुडरीकेन, D3 पुंडरीकाक्ष, T (T3 4 om) G (G1 3 om) M2 4 पौंडरीकेण (for पुण्ड°) K3 वाजपेयेन, M3 राजसूयेण B4 M चैव ह (B4 हि), D5 ये द्विजा (for चैव ये) — After 34^{b}, D6 repeats 31^{cd}, while M3 reads 36^{ab} B4 om. (hapl) 34^{c}–37^{b} D5 transp 34^{cd} and 35^{ab} — ^{c}) D6 om तेषा — ^{d}) D2 T2 देवळ D8 जैगीषव्य स देवल

35 G1 om. 35 (cf v l 28) T3 4 G3 om 35 (cf. v l 29) B4 om 35 (cf v l 34) Ś1 K1–3 T1. 2 G2 om (hapl) 35–36 K4 om. (hapl) 35–37 D2 6 om. 35 D5 transp 34^{cd} and 35^{ab} M1 2 4 transp 35 and 36 — ^{a}) B6 तु परम (for क्रतुवर) — ^{b}) B2 D9 ये (for च) — ^{c}) B5 D2. 11 M आहरते B3 नरश्रेष्ठ

36 G1 om 36^{abc} (cf. v l. 28) T3. 4 G3 om 36 (cf. v l 29) B4 om 36 (cf v l. 34) Ś1 K T1. 2 G2 om 36 (cf. v l. 35) M1 2 4 transp 35 and 36 M3 reads 36^{ab} after 34^{ab} D5 reads 36 on marg — ^{a}) D2 सर्वमेव; D11 °मेव (for °मेधं). D10 दुष्प्राप्य — M3 om 36^{cd} — ^{c}) D2. 6 11 M1 स (for च) — ^{d}) D2 दैवल

37 B4 om 37^{ab} (cf. v l 34) K4 om 37 (cf. v l. 35) D1 om (hapl.) 37 B3 damaged for 37^{ab} — ^{ab}) B2 द्वादशाकैस् D3 5–7 9–11 S च (for ये) Ś1 K1–3 Dn1 D4 8 यजति K2 3 विधिवन् (for विविधैर्) Ś1 K1 नृपा, D3 T1 G1 नृप, D. द्विजा (for नृप) D2 द्वादशाहैश्च विविधैर्ये यजति नृपोत्तम — After 37^{b}, M reads 30^{c}–31^{b} K3 om. 37^{c}–38^{d} — ^{c}) T3 लोकेपि (for °षु) T2 स (for च) Dn1

C 9 2893
B 9 50 40
K 9 51 33

सलोकतामनुप्राप्तमपश्यत ततोऽसितः ॥ ३८
रुद्राणां च वसूनां च स्थानं यच्च बृहस्पतेः ।
तानि सर्वाण्यतीतं च समपश्यत्ततोऽसितः ॥ ३९
आरुह्य च गवां लोकं प्रयान्तं ब्रह्मसत्रिणाम् ।
लोकानपश्यद्गच्छन्तं जैगीषव्यं ततोऽसितः ॥ ४०
त्रीँल्लोकानपरान्विप्रमुत्पतन्तं स्वतेजसा ।
पतिव्रतानां लोकांश्च व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत ॥ ४१
ततो मुनिवरं भूयो जैगीषव्यमथासितः ।
नान्वपश्यत योगस्थमन्तर्हितमरिंदम ॥ ४२
सोऽचिन्तयन्महाभागो जैगीषव्यस्य देवलः ।
प्रभावं सुव्रतत्वं च सिद्धिं योगस्य चातुलाम् ॥ ४३
असितोऽपृच्छत तदा सिद्धाँल्लोकेषु सत्तमान् ।
प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा धीरस्तान्ब्रह्मसत्रिणः ॥ ४४
जैगीषव्यं न पश्यामि तं शंसत महौजसम् ।

तेषा लोके स पश्यच्च — ^{d}) D2 च (for स) D2 T2 देवल D8 जैगीषव्य स देवल

38 K8 om 38 (cf. v l 37) — ^{a}) D1 2 4 6–10 मैत्रावरुणयोर् Ś1 K (K8 om) B8 4 लोके, S लोकम् (for लोकान्) — ^{c}) Ś1 K1 स चैकताम्, D6 स लोकात्वम्, M1 स लोकांतम् (for सलोकताम्) D3. 9 अनुप्राप्ताम् — ^{d}) K2 4 B8 अपश्यत्त, B4 °श्यतं, D11 °श्यत्स, T1–3 G2 8 M त(G2 M2–4 स)मपश्यत्, T4 तमपश्यत (hypermetric), G1 तमपश्य (sic) (for अपश्यत) Ś1 K1 अपश्यत्त (Ś1 °श्यत) च देवल

39 K1 om 39^{ab} D11 M8 om (hapl) 39 D8 reads 39 on marg — ^{a}) D2 रुद्राण्याश् (for °णा) M4 रुद्राणा वा वसूना वा — ^{b}) D8 transp स्थानं and यच्च D5 यत्तद्, T G यत्र (for यच्च) — B8 damaged for 39^{cd} — ^{c}) K4 B1. 4 D (D11 om) [अ]तीतानि (for °त च) — ^{d}) K8 समपश्य, B5 सोपश्यत, D9 स पश्यत, T2 वसन्पश्यत्, T8 M1 4 तमपश्यत्, T4 तमपश्य (for समपश्यत्)

40 Ś1 K1 om. (hapl.) 40 — ^{a}) D3 11 भगवाँल् (for च गवा) — ^{b}) B D (except D3 11) प्रया(D2 °य)तो, T G प्रशांतं, M1 प्रयातं (for °न्त) Dn नृप (for ब्रह्म). — D2 repeats 40^{cd} after 41. — ^{c}) D2 (first time) 4 पश्यत; T8 समस्तान् (for अपश्यद्). D8 गच्छंते. — ^{d}) M8 om. (hapl.) from जैगीषव्यं up to व्रजन्तं (in 41^{d}) M2 स देवल (for ततोऽसित)

41 M8 om up to व्रजन्तं (of v l 40) D2 reads 41^{ab} for the first time after 32 — ^{a}) D1 वाँल्लोकान् S (M8 om) त्रीँल्लो(T2 त्रिलो)कान्प्र(G2 °कप्र)वरान्क्षिप्रम् — ^{b}) D8 उत्सृजत, G1 उत्पतति (for °तन्त) K4 च, D5. 6 सु (for स्व-) D6 -चेतसा (for -तेजसा) — ^{c}) D2 लोकान्स, T4 G1 8 लोकाना, G2 लोकं च (for लोकांश्च) — ^{d}) K2 corrupt D2 चान्वपश्यत, D6 8 सोनुप°, T8 सोन्वपश्यत, G2 सोम्यपश्यत (for सोऽन्व°) — After 41, D2 repeats 40^{cd}

42 D2 om (? hapl) 42^{ab} — ^{a}) T1 8 G1 2 M तथा, T2 तदा (for ततो) D1 मुनिवरो, T3 सुविरस (sic), G2 [ऽ]नुयायिनं (for मुनिवर) — ^{b}) D9 T8 तथा, T2 तदा (for अथ) K4 जैगीषव्यस्य पश्यत — ^{c}) B2 अन्वपश्यत, B4 D5 6 नानुप°, T3 सोन्वप° (for नान्वप°) D2 8 11 योगेन — ^{d}) T G जैगीषव्यम् (for अन्तर्हितम्) D1 अनुत्तम, D8. 4 T1–8 अरिंदम (D4 मं), G2 अथासित (for अरिंदम)

43 ^{a}) T4 महाबाहो, G8 °भाग — ^{b}) T2 देवल D6 जैगीषव्यं तु देवल — ^{c}) T8 तस्य सत्त्व (for सुव्रतत्वं) — ^{d}) K3 D8 8 M1 सिद्धि (for सिद्धिं) K2 3 पुष्कला, D1 4 8 चोत्तमा, D2 T2 चातुला

44 ^{ab}) B8 4 [ऽ]पश्यत, D1 पृच्छति (for ऽपृच्छत) D6 असितोपृच्छत्तदा सिद्धास् (hypermetric), G2 असितो देवलोपृच्छत् (for 44^{a}) D6 त्रिपु (for सिद्धाँल्) B2 सत्तम T4 असितोपृच्छतासिद्धाँल्लोकेषु तमनुत्तमान् (sic) — ^{c}) D8 ततस्तु (for प्रयत) D2 प्राजलिर् — ^{d}) K1 स्वधीरस् (hypermetric), K4 T4 वीरस् (for धीरस्) D8. 11 S (except M1) -चारिण (T2 °ण), D5 -वादिनः (for -सत्रिण). D6 (marg. as in text) धीरस्तान्धर्मवित्तमान्.

45 ^{b}) K2 corrupt. K4 शसंतं; Dn D1 5–8 10 शंसध्वं, D2 4 11 शंसथ, T2 शंसतु, G1 भाशंसत् (for शसत) B3 5 D11 महौजस, S तपोधना (for महौजसम्) — ^{c}) T4 एतम् (for एतद्) B5 सर्वं (for श्रोतु) — ^{d}) D2 कौतूहलं — After 45, B2 ins

295* सोऽप्यपृच्छद्यदा सिद्धानब्रुवन्पृच्छते तदा ।
यथाभूत तथादृष्ट प्रभाव तपसा निधे· ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ४५

सिद्धा ऊचुः ।

शृणु देवल भूतार्थं शंसतां नो दृढव्रत ।
जैगीषव्यो गतो लोकं शाश्वतं ब्रह्मणोऽव्ययम् ॥ ४६
स श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्मसत्रिणाम् ।
असितो देवलस्तूर्णमुत्पपात पपात च ॥ ४७
ततः सिद्धास्त ऊचुर्हि देवलं पुनरेव ह ।
न देवल गतिस्तत्र तव गन्तुं तपोधन ।
ब्रह्मणः सदनं विप्र जैगीषव्यो यदाप्तवान् ॥ ४८
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवलः पुनः ।
आनुपूर्व्येण लोकांस्तान्सर्वानवततार ह ॥ ४९
स्वमाश्रमपदं पुण्यमाजगाम पतंगवत् ।
प्रविशन्नेव चापश्यज्जैगीषव्यं स देवलः ॥ ५०
ततो बुद्ध्या व्यगणयद्देवलो धर्मयुक्तया ।
दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजम् ॥ ५१
ततोऽब्रवीन्महात्मानं जैगीषव्यं स देवलः ।
विनयावनतो राजन्नुपसर्प्य महामुनिम् ।
मोक्षधर्मं समास्थातुमिच्छेयं भगवन्नहम् ॥ ५२
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उपदेशं चकार सः ।
विधिं च योगस्य परं कार्याकार्यं च शास्त्रतः ॥ ५३ C 9 2909 B 9 50 53 K 9 51 53

---

46 T3 ब्रह्मवादिन, T4 सिद्धार्था, G3 om (for सिद्धा) —a) T2 देवळ B2 भूताना (for °र्थं) M8 शृणु भूतल सिद्धार्थं (sic) —b) Ś1 K1 D3 11 T1 2 दृढव्रत, K3 दृढ** —c) K4 D3 जैगीषव्य B D (except D2 3 11) स वै (for गतो) Ś1 K1 जैगीषव्य गत लोक —d) T4 M3 शाश्वतो Dn2 ब्राह्मणो B Dn D1 4 5 6 (marg) 7–10 गत, S (except T4) [ऽ]क्षय (for ऽव्ययम्) D3 शाश्वत ब्रह्मणा स्वयं, D8 (orig) °तं ब्रह्मवित्तम

47 B4 D11 om. 47–48 Before 47, Some MSS ins वैशंपायन उवाच —a) T G श्रुत्वा तु (for स श्रुत्वा) —b) D8 सत्रिणा, T1 2 4 G M3 4 -चारिणा (for -सत्रिणाम्) T3 सिद्धाना चारिणा तथा —c) T2 देवळस् T2 4 G तात (for तूर्णम्) —d) D2 पपात ह, T1 4 G1 3 द्रुत तदा, T3 G2 न्वित तदा (for पपात च)

48 B4 D11 om. 48 (cf v l 47) —a) Ś1 K1 4 B5 D1 तमूचुर्, D3 सुमूचुर् (sic), T3 स्वमूच्छंस् (for त ऊचुर्) T G M3 तं (for हि) M1, 2 4 ऊचुर्हि ते तत्र सिद्धा —b) D2 T2 देवळ K1 च, D1 6 T3 4 G2 हि (for ह) —c) D2 T2 देवळ G2 तात (for तत्र) — T3 damaged for 48def —e) K4 B (B4 om.) Dn D1 4–7 9 10 T2 M सदने, D8 सचते (for सदनं) —f) D2 सदा सवान (for यदाप्त°)

49 Before 49, N M1 3 ins वैशंपायन —a) M1 तु (for तद्) —b) D2 T2 देवळ T G तदा, M3 पुरा (for पुन) K4 सिद्धाना चैव देवल —c) K3 B2 D3 5 T3 आनुपूर्वेण M1 4 स (for तान्) —d) Dn1 सर्वम् (for सर्वान्) Ś1 K अनुचचार, B2 उत्पपात (submetric), Dn1 D2 T2 4 G1 एव ततार (G1 °न) T1–3 G1 च, T4 स (for ह) D3 तान्तु सर्वांश्चचार ह, G3 सर्वानेव तदा चर

50 a) T3 स (for स्वम्) T G1 2 M2 4 चाश्रम (for आ°) D2 प्राप्य, G1 3 दिव्यम् (for पुण्यम्) —b) D5 साजगाम (for आज°) D1 5 7 9 10 पतत्रिवद्, Ca पतगवत् (as in text) —c) K4 प्रविश द्वैव, T3 प्रविवेश न (for °शन्नेव) K3 चापृच्छज्, M1 त पश्यज् (for चापश्यज) G2 प्रविशस्तु तदापश्यज् —d) D2 T2 देवळ, D3 देवल D8 जैषव्य स ह देवल

51 Ś1 K1 2 D3 om (hapl) 51a–52b T3 damaged for 51ab —a) K3 D5 6 च गणयद् (D5 6 °यन्), B3 स्वगणयद्, B4 5 D3 4 M1 व्य (B5 ह्य) गणयन्, D2 विगणयद् (for व्य°) —b) K4 बुद्धया, D2 8 11 -बृ- (D2 -बु) द्धये (for -युक्तया) T1 देवलो धर्मवचया, T2 °ळो धर्मवर्मना —c) M3 प्रभासं (for °व), Dn1 तपसा —d) T3 उज्वल (for योगजम्)

52 Ś1 K1, 2 D3 om 52ab (cf. v l 51) T2 om 52ab —a) T3 महादेव, M1 °भाग (for °त्मान) —b) D2 देवळ —d) D1 G3 उप (G3 पा) सर्पन्, T1 2 उवाच सु-, T3 G2 आह सर्वं, T4 न चासर्पं (sic), G1 उपासर्प (sic), M1 2 4 उपसृत्य, M3 °साद्यन् (for °सर्प्य) D3 मुनि, T G M2–4 -तपा, M1 मति (for -मुनिम्) —e) Dn1 मोक्षं पद Ś1 K1 सम स्यातुम्, K2 समास्य तम् (sic), B3 4 समास्थाय, D1 अवस्थातुम् (for समा°) —f) K4 इच्छेद्धि, B3 4 इत्येव (for इच्छेयं)

C. 9 2910
B 9 50 56
K 9 51 53

संन्यासकृतबुद्धिं तं ततो दृष्ट्वा महातपाः ।
सर्वाश्चास्य क्रियाश्चक्रे विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५४
संन्यासकृतबुद्धिं तं भूतानि पितृभिः सह ।
ततो दृष्ट्वा प्ररुरुदुः कोऽस्मान्संविभजिष्यति ॥ ५५
देवलस्तु वचः श्रुत्वा भूतानां करुणं तथा ।
दिशो दश व्याहरतां मोक्षं त्यक्तुं मनो दधे ॥ ५६
ततस्तु फलमूलानि पवित्राणि च भारत ।
पुष्पाण्योपधयश्चैव रोरूयन्ते सहस्रशः ॥ ५७
पुनर्नो देवलः क्षुद्रो नूनं छेत्स्यति दुर्मतिः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा नावबुध्यते ॥ ५८
ततो भूयो व्यगणयत्स्वबुद्ध्या मुनिसत्तमः ।
मोक्षे गार्हस्थ्यधर्मे वा किं नु श्रेयस्करं भवेत् ॥ ५९
इति निश्चित्य मनसा देवलो राजसत्तम ।
त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्मं स मोक्षधर्ममरोचयत् ॥ ६०
एवमादीनि संचिन्त्य देवलो निश्चयात्ततः ।
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं परं योगं च भारत ॥ ६१
ततो देवाः समागम्य बृहस्पतिपुरोगमाः ।
जैगीषव्यं तपश्चास्य प्रशंसन्ति तपस्विनः ॥ ६२

---

53 ^{b}) T4 lacuna for उपदेश च M1 [अ]भ्युपदेश (for उप°) T3 ह (for स) — ^{c}) D2 3 11 योग च (for योगस्य) K4 विधिं च योगमपर, S (except M1) विधिं योगस्य परम (T1 2 G1 °मां) — ^{d}) B2–4 Dn2 D4 5 7 9.10 कार्याकार्यस्य D2 11 शाश्वतं, S (except M1 2) सर्वेश (for शाश्वत)

54 K4 M2 om (hapl) 54 B3 damaged for 54^{ab} — ^{a}) T1 2 G M3 4 सन्यासे D2 3 तु, D11 T4 च (for तं) — ^{c}) K3 reads from सर्वाश्चास्य up to पितृभि. (in 55^{b}) on marg D6 स तु (for सर्वाश्) D2 3 चापि, D6 सर्वा (for चास्य) G3 क्रियां T3 सर्वानन्यस्य से तेन (sic) — ^{d}) D5 यथादिष्टेन (for विधिदृष्टेन) T2 धर्मना (for कर्मणा)

55 K3 reads up to पितृभि on marg — ^{a}) D2 11 T1–3 G M2 3 सन्यासे Ś1 K2 4 D11 बुद्धिं तु, K1 -बुद्धिस्व, D3 बुद्धिस्त — ^{c}) T G M3 सर्वे (for ततो) M1 2 4 दृष्ट्वा सर्वाणि रु(M4 °वें प्ररु)रुदु — ^{d}) D7 कस्मान् (for कोऽस्मान्) K4 सविभविप्यति, D2 8.11 सजीवयि°; D3 सविजिगी°, T1 2 संभावयि°; T3 G2 संजनयि°; G1 सुविजिगि°, G3 वै संभजि° (for संविभजि°) K1 लोकोस्मान्विभजिष्यति, M1 कोस्माक वि°.

56 ^{ab}) D3 सु, D3 तद् (for तु) D2 तत. (for वच) B6 तदा (for तथा) S तेषामेव (G2 M3 °वं) तदा (T4 M3 तत, M2 4 वच) श्रुत्वा दुःखार्तानां (T4 °सितानां) स देवल (T2 °ळ) — ^{c}) D3 11 व्याहरत — B3 damaged for 56^{d}–57^{a} — ^{d}) K2 मोक्षार्थं मनो दधे (submetric)

57 Dn2 om 57^{a}–58^{b} — ^{a}) B3 damaged D2 फलमूलानि — ^{b}) S पवितानि (for पवित्राणि). — ^{c}) T2 पुण्यानि (for पुष्पाणि) K3 4 Dn1 D2 3 5 7 9–11 M1 4 औषधयश् M1 [अ]पि (for [ए]व) T4 पुष्पत्योदय*द्वै* (sic) — ^{d}) Ś1 K1–3 रोदयते (K3 °त), B Dn1 D4 6–11 रोरूयति, D1 °वति, D5 T1 M1 °यत, T2 °याते, T3 चोदयंते, T4 रोरूजयते (sic), G2 रोदयंत (for रोरूयन्ते)

58 Dn2 om 58^{ab} (cf. v. l. 57) — ^{a}) K4 तु (for नो) D2 T2 देवळ D1–3 11 M1 क्रुद्धो, D6 क्षुद्रान् (for क्षुद्रो) — ^{b}) D2 सेत्स्यति, D4 क्षे°, T3 भे°, M1 3 जे° (for छे°) — ^{d}) K2 om, T4 वो (for यो) Dn नावबुध्य च, D2 4–9 °बुध्यत, D3 11 नानुबुध्यते M3 दत्वा दानवा युध्यते (sic)

59 ^{a}) D1 विगणयस्, D2 व्यगणयन्, T2 [ऽ]भ्यगणयत् (for व्य) — ^{b}) D1 त (for स्व) K4 M3 -सत्तम, T4 -सत्तम Ś1 K1–3 स्वबुद्ध्यामपि सत्तम — Ś1 K1–3 om (? hapl) 59^{c}–60^{b} B3 damaged for 59^{cd} — ^{cd}) B (B3 damaged) D6 7 9.10 मोक्ष्ये D3 5 8 T2 गार्हस्थ B5 D7 9 -धर्मो, D6 -धर्मं (for -धर्मे) T1 2 4 G2 3 M च (for वा) M3 श्रेयस्करो T3 मोक्षं गार्हस्थ्यधर्मेण भवेच्छ्रेयस्करं महत्.

60 Ś1 K1–3 om 60^{ab} (cf v. l 59) — ^{a}) S इति सचिंत्य बहुधा (M1 मनसा) — ^{b}) D2 T2 देवळो K4 Dn D6 G1 M3 सत्तम — ^{c}) B4 गत्वा (for त्यक्त्वा) D3.5 गार्हस्थ- Ś1 K1 D2 3 11 च, D10 स्व, S (except M1) तु (for स) D3 त्यक्त्वा गार्हस्थधर्मस्य — ^{d}) Ś1 K1 अमोचयत्, B3 अचोद°, D11 अर्चित° (for अरोच°) D5 मोक्षधर्मपरोभवत्

61 ^{b}) T2 देवळो K3 निश्चय तत, K4 °यानि तु, D1 °यात्मक°, D5 S (except M1) °या(T4 °ला)न्वित ;

अथाब्रवीद्दषिवरो देवान्वै नारदस्तदा ।
जैगीषव्ये तपो नास्ति विस्मापयति योऽसितम् ॥ ६३
तमेवंवादिनं धीरं प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।
मैवमित्येव शंसन्तो जैगीषव्यं महामुनिम् ॥ ६४

तत्राप्युपस्पृश्य ततो महात्मा
दत्त्वा च वित्तं हलभृद्द्विजेभ्यः ।
अवाप्य धर्मं परमार्यकर्मा
जगाम सोमस्य महत्स तीर्थम् ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

वैशंपायन उवाच ।
यत्रेजिवानुडुपती राजसूयेन भारत ।
तस्मिन्वृत्ते महानासीत्संग्रामस्तारकामयः ॥ १
तत्राप्युपस्पृश्य बलो दत्त्वा दानानि चात्मवान् ।

C 9 2926
B 9 51 2
K 9 52 2

D5 नियमात्तत (for निश्चया°) —c) D3. 11 भासवान् —T4 om 61d–63a —d) T3 परां (for पर) T3 om from योग up to देवान्वै (in 63b)

62 T3. 4 om 62 (cf v l. 61) —a) Ś1 K1–3 मोक्ष (for देवा) —B3 damaged for 62bc —c) K4 तप प्राप्य, B1 G1. 3 ततश्चास्य, B5 तथाश्वास्य, T (T3 4 om) तपस्यत (for °श्चास्य) —d) K2 प्रशासत, K3 प्राशासत, D5 प्रशंसतस् (for सन्ति) T (T3 4 om) G M2–4 प्रशशंसुर्मनीषिण, M1 प्राशंसत मनस्विन

63 T3 om up to देवान्वै, T4 om. 63a (for both, cf v l 61) —b) T4 परम (for देवान्वै) D3 गालवस् (for नारदस्) K3 4 B Dn D4–10 T1 G तथा, T3 तत (for तदा) —c) K1 T4 जैगीषव्यो (sic), K4 षव्यं (sic) —d) D3 विस्माययति T1 2 G1 3 सोसित, T3 4 G2 सो(T3 चा)धिक (for योऽसितम्)

64 a) K4 B2 D2 3 5 7 9–11 T4 G1 3 वीर, D4 धीर, D6 T1. 2 M1–3 वीर, T3 वीरा (for धीर) —b) S (except T3 G2) त्रि- (for ते) —c) K4 B5 D1–7 9–11 नैवम्; T3 एवम् (for मैवम्) K4 एव (for एव) T2 शसतं —d) D1 तपोधन, D3 महामतिं, T1. 2 ततो मुनिं (T2 °नि) (for महामुनिम्) —After 64, B D ins

296* नात परतरं किंचित्तुल्यमस्ति प्रभावत ।
तेजसस्तपसश्चास्य योगस्य च महात्मन ।
एवंप्रभावो धर्मात्मा जैगीषव्यस्तथासित ।
तयोरिदं स्थानवरं तीर्थं चैव महात्मनो ।

[B3 damaged for lines 1–2 —(L 1) D1 धन्यम् (for तुल्यम्) —(L 3) Dn1 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा)]

65 M2 om 65 —b) D3 स्वेत्वा (sic) (for दत्त्वा) K4 धेनु (for वित्तं) D2 हळभृद्, T3 बहुळं, G2 3 हलधृद्, M1 4 °धृग् (for °भृद्) —B3 damaged for 65cd —c) G2 काम, M3 कर्म (sic) (for धर्म) K2 परकार्य-, K3 4 B1 4 5 D (except Dn) मार्थ (for °मार्य-) —d) G3 समत् (sic) (for महत्) K3. 4 B1. 4 5 D (except D6 11) G2 सु (for स)

Colophon T3 missing —*Sub-parvan* Ś1 K1 4 B1 2 Dn D2–5 3 11 T1 2 रामतीर्थयात्रा, K3 B4 D6 M1 तीर्थयात्रा, B3 5 D1 बलदेवतीर्थयात्रा, D9 हलधर-तीर्थयात्रा, Cal Bom ed गदा(Cal ed गदायुद्ध) पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान, Kumbh. ed ह्रदप्रवेश —*Adhy name* Ś1 K1 जैगीषव्योपाख्यानं, K2 3 जैगीषव्यवर्णन, K4 T1 2 M2 4 जैगीषव्यमाहात्म्य कथनं (K4 °माहात्म्य), M3 जैगीषव्यप्रशसा —*Adhy no* (figures, words or both) B2 22, B4 G3 51, Dn D3 20, D7 19, D9 10 21, T1 2 4 G1 2 M 52 —*Śloka no* Dn D7 9 68

50

1 M2 om 1 —a) M3 तत्र (for यत्र) D3 G3 [ई]जिस्वान् (sic), T1 G1 जीवान् (sic), T3 G2 [इ]ष्टवान् (for [ई]जि°) B2 ऋतुपती; B4 यदुपती T4 यत्रे जे ह्युडुपती राजन् (hypermetric) —c) Ś1 K1 अस्मिन्, S (except M3, M2 om) यस्मिन् K3 B Dn D1. 4–10

C 9 2920 B 9 51 2 K 9 52 2 सारस्वतस्य धर्मात्मा मुनेस्तीर्थं जगाम ह ॥ २
यत्र द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजोत्तमान् ।
वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ३

जनमेजय उवाच ।

कथं द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां तपोधनः ।
वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

आसीत्पूर्वं महाराज मुनिर्धीमान्महातपाः ।
दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ५
तस्यातितपसः शक्रो बिभेति सततं विभो ।
न स लोभयितुं शक्यः फलैर्बहुविधैरपि ॥ ६
प्रलोभनार्थं तस्याथ प्राहिणोत्पाकशासनः ।
दिव्यामप्सरसं पुण्यां दर्शनीयामलम्बुसाम् ॥ ७
तस्य तर्पयतो देवान्सरस्वत्यां महात्मनः ।
समीपतो महाराज सोपातिष्ठत भामिनी ॥ ८
तां दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तस्यर्षेर्भावितात्मनः ।
रेतः स्कन्नं सरस्वत्यां तत्सा जग्राह निम्नगा ॥ ९
कुक्षौ चाप्यदधद्दृष्ट्वा तद्रेतः पुरुषर्षभ ।

तीर्थें, D8 ऋते (sic), D11 वृते, G1 वृत्तो (for वृत्ते)

2 B8 damaged —^{a}) B1 Dn1 अत्र (for तत्र) D2 वळो K4 तत्र गत्वा वलो राजन्, S ततस्तत्रा(T8 °त्र स्नात्वा)प्युपस्पृश्य —^{b}) T4 वित्तानि, M1 रत्नानि (for दानानि) —^{c}) K3 corrupt —^{d}) T1 2 4 G2 M2–4 स (for ह)

3 ^{a}) K2 4 B D तत्र (D10 °तो), T4 अत्र (for यत्र) —^{b}) Ś1 K1–3 अनावृष्टौ, T1 3 G3 M8 °वृष्ट्या K4 om (hapl) from द्विजोत्तमान् up to वृष्ट्या (in 4^{b}) K2 तपोधनान्, D4 द्विजोत्तम° (for °त्तमान्) —^{c}) D1 4 8 वेदम् K3 आख्यापयामास —^{d}) T1 2, 4 G1 3 M3 4 तदा, C3 यत्र (for पुरा) T3 स तथा सास्वतो मुनि

4 K4 om up to वृष्ट्या (cf v l 3) D5 T3 4 om (hapl) 4 together with the ref —^{b}) G3 M3 अनावृष्ट्या K4 D2 8 तपोधन, D7 9 S (T3 4 om) द्विजोत्तमान् (M2 °म) (for तपोधन) Ś1 K1–3 अनावृष्टौ तपोधन —^{c}) B8 damaged K3 B (B3 damaged) Dn D1–4 6–8 10 11 G3 M1, 2 ऋषीन्, D9 त्रयीम् (for वेदान्) —^{d}) T (T3 4 om) G1 3 M3 तदा, G2 तथा (for पुरा) Ś1 K1 मुनीन्, K2 महान्; M1 द्विज (for मुनि)

5 B3 damaged for 5–6 —^{a}) T2 आसिन् (for आसीत्) T1 4 M3 महाराजन् —^{b}) T4 ऋषिर् (for मुनिर्) S (except M1) महायशा (for °तपा) —^{c}) D2 G2 दधीचिर् (for दधीच)

6 B3 damaged —^{a}) M3 corrupt G1, 3 [अ]पि (for [अ]ति) —^{b}) Ś1 K1 तपसा (for सतत) D8 11 नृप, T3 4 G1 3 M1 प्रभो, G2 प्रभु (for विभो) —^{c}) K4 त त्रि, S (except M1) न च (for न स) D6 लोपयितुं, T3 क्षोभ° (for लोभ°) —^{d}) Ś1 K1 छलैर्, D2 फळैर्, T3 परैर्, T4 च वैर्; G2 वरैर् (for फलैर्)

7 ^{a}) B4 आलोभनार्थं, T2 प्रलोभनार्थे D7 [अ]र्थं, G2 [इ]त्थ (for [अ]थ) —^{c}) D11 दिव्याम् (for दिव्याम्) K4 D3 5 7 11 G2 अप्सरसा S (except M1) मुख्या (for पुण्या) —^{d}) K4 अलम्बुसां, B Dn D1 4–7 9 10 °बुषा, D2 अळबुसा, D8 अलतुषां

8 G3 om 8–10 Dn2 reads 8^{a}–12^{d} on marg —^{b}) K4 D3 T4 G2 सरस्वत्या —^{d}) K2 3 [उ]पासर्पत, K4 Dn2 T1 [उ]पतिष्ठत, M1 न्य° (for [उ]पा°) K2 भासिनी, K4 कामिनी, B Dn D1 6 7 9 10 भाविनी

9 G3 om 9 (cf v l 8) Dn2 reads 9 on marg —^{a}) D5 T4 वपुषा D2 8, 11 तां दृष्ट्वा दिव्यवयस (D11 °सा) — Ś1 K1–3 om (hapl) 9^{b}–10^{a} —^{b}) T3, 4 G2 महर्षेर् —^{c}) D5 सरस्वती, M4 °स्वत्यास् —^{d}) D3 यज्ञा (sic), D4 तान्सा (for तत्सा) T4 निम्नगा (for निम्नगा)

10 G3 om 10 (cf v l. 8) Ś1 K1–3 om 10^{a} (cf. v l 9) D6 om 10^{a}–11^{b} Dn2 reads 10 on marg —^{a}) K4 कुचौ (for कुक्षौ) K4 om from चाप्यदधद् up to पुरुषर्षभ (in 10^{b}) D2 चास्यादधे; D3 वाप्यादधौ, D8 चाथ दपद् (sic), D11 चाथादधौ, T1 M3 चाप्यदधान् (sic), T4 चाथ दधाद्, G1 M1 च व्यदधाद्, M2 4 चाम्यदधाद् (for चाप्यदधद्) B1 2 4 D1 4 5 7 9–11 हृष्टा, Dn1 हृष्ट्वा, D8 दृष्टा (for दृष्ट्वा) T3 G2 साक्षाच्चाप्यागत (T3 °तो) दृष्ट्वा —^{c}) K1 त गर्तं (sic), K4 तद्रेत (for त गर्भं) —^{d}) T G (G3 om) महात्मन (for °नदी)

सा दधार च तं गर्भं पुत्रहेतोर्महानदी ॥ १०
सुषुवे चापि समये पुत्रं सा सरितां वरा ।
जगाम पुत्रमादाय तमृषिं प्रति च प्रभो ॥ ११
ऋषिसंसदि तं दृष्ट्वा सा नदी मुनिसत्तमम् ।
ततः प्रोवाच राजेन्द्र ददती पुत्रमस्य तम् ।
ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽयं त्वद्भक्त्या धारितो मया ॥ १२
दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रेतो यत्स्कन्नं प्रागलम्बुसाम् ।
तत्कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे त्वद्भक्त्या धृतवत्यहम् ॥ १३
न विनाशमिदं गच्छेत्त्वत्तेज इति निश्चयात् ।
प्रतिगृह्णीष्व पुत्रं स्वं मया दत्तमनिन्दितम् ॥ १४
इत्युक्तः प्रतिजग्राह प्रीतिं चावाप उत्तमाम् ।
मन्त्रवच्चोपजिघ्रत्तं मूर्ध्नि प्रेम्णा द्विजोत्तमः ॥ १५
परिष्वज्य चिरं कालं तदा भरतसत्तम ।
सरस्वत्यै वरं प्रादात्प्रीयमाणो महामुनिः ॥ १६
विश्वे देवाः सपितरो गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
तृप्तिं यास्यन्ति सुभगे तर्प्यमाणास्तवाम्भसा ॥ १७
इत्युक्त्वा स तु तुष्टाव वचोभिर्वै महानदीम् ।
प्रीतः परमहृष्टात्मा यथावच्छृणु पार्थिव ॥ १८ C 9 2943 B 9 51 19 K 9 52 18

---

11 D5 om 11^{ab} (cf v 1 10) Dn2 reads 11 on marg D10 reads 11—14 on marg — ^{a}) D2 सा (for च) D3 ममेरे (for समये) M1. 2 4 प्रजा(M1 °सू)ता चाचिरेणैव — ^{b}) M1. 2 4 सा पुत्र (by transp) D10 T G M3 पुत्रं सारस्वत पर (D10 वरा, T3 G1 M3 वर) — ^{d}) D3 6 च प्रति (by transp), D7 प्रति च मे (hypermetric)

12 B3 damaged for 12^{abc} Dn2 reads 12^{abcd} on marg D10 reads 12 on marg — ^{a}) Ś1 K1 3 D1 2 4. 10 ऋर्षि (for ऋषि) — ^{b}) D5 पुगव (for सत्तमम्) S दधीच(T4 G2 3 °चि)मृषिसत्तम — ^{c}) D8 स्वत्त (sic) (for तत) D3 चोवाच — ^{d}) Ś1 K1 3 T4 G3 दधती, K4 सा नदी (for ददती) T G M2 4 अस्य वै, M1 अन्यय, M3 औरसं (for अस्य तम्) D2 3. 11 तमृषिं दीप्ततेजसं, D4 ददती तस्य तं सुत — ^{e}) Ś1 K1. 3 M3 महर्षे (for ब्रह्मर्षे) G1 om ऽयं — ^{f}) G1 यद् (for त्वद्-)

13 D10 reads 13 on marg — ^{a}) M2 च (for ते) Ś1 K1-3 जातो (for रेतो) — ^{b}) K2 corrupt Ś1 K1 यत्स्कध, K3 य स्कन्न, D3 प्रस्कन्न (for य त्स्कन्न) Ś1 K1 4 अलम्बुस, B D (except D2 3. 11) °बुषा — ^{c}) T3 तम् (for तत्) K4 कुक्षितौ (sic), T3 अक्षिणा (for कुक्षिणा) B3 4 G1 3 om, T G2 M [अ]ह (for वै) — ^{d}) S भक्त्या धृतवती तव (G3 वती [sic])

14 D10 reads 14 on marg — ^{a}) D5 M2 3 विनाश — ^{b}) B3 damaged G त(G2 य)त्तेज (for त्व°) Ś1 K1 Dn निश्चय — ^{c}) D8 दत्त (for पुत्रं) B5 D2 10 T4 स्व (for स्वं) D8 प्रतिग्रहीष्व पुत्रं तं — ^{d}) K4 M3 अनिंदित (M3 °त), Dn अनदितं

15 ^{a}) K2 G2 इत्युक्त, D2 क्त्वा — ^{b}) Ś1 K1 चावाप्य, B5 चाघाय, D1 अवाप, T1 2 M2-4 चाव हद्, T3 G2 चाभजद्, T4 चालभद्, G1 3 चागमद् (for चावाप) Ś1 K1-3 D4 7 10 पुष्कला, K4 B6 D1-3 11 M1 चोत्तमा — D3 11 om. (? hapl.) 15^{cd} — ^{c}) Ś1 K1 पो*वच्, K3 प्रोन्नवच, B (except B5) D (D3 11 om) स्वसुत, T1-3 G M3 पितृवच् (for मन्त्रवच्) Ś1 K1-3 B D1 4 9 चाप्यजि(D9 पि जि)घ्रत्त, Dn D2 6 7 8 10 G2 चाप्यजि(D7 G2 °पि जि)घ्रतं, D6 T3 G3 M1 4 चोपजिघ्रंत (M1 4 स्तु) (for °घ्रत्तं) K4 इम नेष्यामि जिघ्रत

16 B4 om (? hapl.) 16^{ab} M2 om. (? hapl) 16 T3 damaged from 16^{a} up to 17^{a} — ^{a}) Dn1 यथा (for चिरं) D2 काळ — ^{b}) D3 नदी (sic) (for तदा) D2 3 11 मूर्ध्नि चाघ्राय चोत्तम — ^{d}) Ś1 K1. 2 प्रीयमानो, D3 म्रियमाणो (for प्रीय) D6 महानृपि; S (except M1, M2 om, T3 damaged) द्विजोत्तम (for महामुनि)

17 T3 damaged for 17^{a} Before 17, T4 G ins दधीच (G2 चि) B3 damaged for 17^{ab} — ^{b}) T3 गंधर्वा ऋषयस्तदा, T4 G1 3 °र्वाप्सरसस्तथा — ^{c}) T4 G3 सयाति (for यास्यन्ति) T3 पितरस् (for सुभगे) — ^{d}) K3 तर्प्यमानास्; G3 तर्पमाणास् (for तर्प्य) K2 पुन पुन, T G स्वदंभसा

18 ^{a}) G3 corrupt K2 3 स च, S (G3 corrupt) तां स (for स तु) — ^{b}) K2 3 D2 3. 6 11 ता (for वै) Dn1 D8 महानदी S वचोभिर्विविधैस्तदा (M1 2 4 र्नदीं) — ^{c}) Ś1 K1 तथा, K2 3 सदा (for प्रीत) — ^{d}) K3 B5 D4 M यथा तत् K2 B3 4 D4 भारत (for पार्थिव)

C 9 2943 B 9 51 18 K 9 52 19 प्रसूतासि महाभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा ।
जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठे मुनयः संशितव्रताः ॥ १९
मम प्रियकरी चापि सततं प्रियदर्शने ।
तस्मात्सारस्वतः पुत्रो महांस्ते वरवर्णिनि ॥ २०
तवैव नाम्ना प्रथितः पुत्रस्ते लोकभावनः ।
सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः ॥ २१
एष द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान् ।
सारस्वतो महाभागे वेदानध्यापयिष्यति ॥ २२
पुण्याभ्यश्च सरिद्भ्यस्त्वं सदा पुण्यतमा शुभे ।
भविष्यसि महाभागे मत्प्रसादात्सरस्वति ॥ २३
एवं सा संस्तुता तेन वरं लब्ध्वा महानदी ।
पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभ ॥ २४
एतस्मिन्नेव काले तु विरोधे देवदानवैः ।
शक्रः प्रहरणान्वेषी लोकांस्त्रीन्विचचार ह ॥ २५
न चोपलेभे भगवाञ्शक्रः प्रहरणं तदा ।
यद्वै तेषां भवेद्योग्यं वधाय विबुधद्विषाम् ॥ २६
ततोऽब्रवीत्सुराञ्शक्रो न मे शक्या महासुराः ।
ऋतेऽस्थिभिर्दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विषः ॥ २७
तस्माद्गत्वा ऋषिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः ।
दधीचास्थीनि देहीति तैर्वधिष्यामहे रिपून् ॥ २८

---

19 Before 19, T_1 ins दधीचि T_3 damaged for 19–22 —[a]) $Ś_1$ K_{1-3} B_1 G_2 प्रसूता, K_4 Dn_1 D_{10} प्रस्तुता, $B_{3\ 4}$ $D_{2\ 3\ 5\ 11}$ प्रश्रुता, M_1 प्रासिता $D_{3\ 11}$ च, T_4 हि (for [अ]सि) —[b]) D_2 शिरसो, M_1 सदसो (for सरसो) —[c]) K_3 M त्वा $K_{2\ 4}$ G_1 सरिच्छ्रेष्ठा, G_3 सुरश्रेष्ठां (for सरिच्छ्रेष्ठे) —[d]) Dn_2 $D_{2\ 3\ 6-9\ 11}$ T_2 शासित-

20 T_3 damaged —[a]) Dn M_1 प्रियकरीं, D_3 °करा (for °करी) K_{2-4} $D_{1-3\ 11}$ M चासि (for चापि) D_5 मम प्रियेष्टवचने —[b]) Dn दर्शिनि, D_1 दर्शना (for °ने) —[c]) K_2 सारस्वत्या (sic), Dn_2 °स्वते (for °स्वत) S (T_3 damaged) तस्मात्सारस्वत पुत्रम् —[d]) $T_{1\ 2}$ अदद्दा (T_1 °धा), T_4 $G_{1\ 3}$ अवधीर्, G_2 आददे, M_1 अहास्त्व, M_2 माहास्त्व (sic), $M_{3\ 4}$ अर्हा (M_4 °हा) त्व (for महास्ते) $D_{2\ 3\ 7}$ G_2 $M_{1\ 4}$ वर्णिनी

21 T_3 damaged —[a]) K_3 तेन, K_4 B_4 तथा, D_5 ते च (for तव) Dn पृथित (sic) —[b]) $Ś_1$ K_{1-3} पावन (for भावन) —[c]) K_2 सारस्वत्या (sic) —[d]) K_2 यमा (sic), K_3 -यशा (for तपा)

22 T_3 damaged —[a]) K_4 M_3 एतद्-, D_2 एव (for एष) —[b]) $K_{2\ 3}$ अनावृष्टौ; D_3 M_3 °वृष्ट्या D_1 S (except M_1, T_3 damaged) द्विजोत्तमान् —[c]) B_5 $D_{1\ 3\ 4\ 8\ 11}$ T_4 $G_{1\ 3}$ $M_{2\ 4}$ महाभागो (for °गे) —[d]) K_2 आख्यापयिष्यति

23 [a]) K_2 पुण्याभिश्च; T_1 पुण्यागाश्च, T_2 पुण्यभाग्म्य, M_3 पुण्याहश्च (for °भ्यश्च) K_3 D_2 T_4 च, M_3 त्वां (for त्व) —[b]) K_2 पदा, $T_{1\ 2}$ G_1 $M_{2\ 4}$ मता, T_3 यतो (sic), T_4 G_2 M_3 माता, G_3 महा (for सदा) —[c]) $K_{2\ 4}$ $D_{3\ 7}$ T_4 M_2 भविष्यति, D_3 °ष्यामि (for °ष्यसि) T_4 महाभाग —[d]) B_3 $D_{5\ 10}$ T_1 G_1 सरस्वती

24 [a]) T_4 G_1 सस्कृता (for सस्तुता) Bom ed [अ]नेन (for तेन) —[b]) T_3 लभ्य (for लब्ध्वा) —[c]) $D_{3,\ 11}$ त्वरिता (for मुदिता)

25 T_3 damaged for 25[ab] —[a]) D_2 काळे —[b]) D_3 T_4 G विरोधो K_2 दैव (for देव-) $Ś_1$ K B_5 $D_{2\ 3,\ 11}$ M_1 दानवे, T_4 G_2 दैत्ययो (for दानवै॰) —[c]) K_2 $D_{2\ 3\ 11}$ शत्रु (for शक्र) —[d]) B_2 S त्री (T_2 ता)ल्लँलोकान् (by transp) D_4 प्र- (for वि-)

26 [a]) G_2 लेभेथ (for [उ]पलेभे) —[b]) Dn शस्त्र (for शक्र) —[c]) K_4 corrupt $D_{1\ 4}$ वै योग्य, T_3 एतेषा (for वै तेषा) $Ś_1$ K_1 योगो, $D_{1,\ 4\ 8}$ तेषा (for योग्य) —[d]) Dn_1 विधाय (sic) (for वधाय)

27 D_6 reads 27 on marg —[a]) M_1 तदा, M_3 तत्र (for ततो) T_4 चक्रो (sic) (for शक्रो) —[b]) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ [इ]मे (for मे) D_1 शक्ता, D_3 शक्यो K_2 D_3 महासुर, T_{1-3} G M_{2-4} सुरारय, T_4 सुरद्विप (for महासुरा) —[c]) G_2 दधीचेश्च (for °चस्य) D_3 ऋतेस्माभिर्दधीतस्य (sic) —[d]) D_3 नियतु (for निहन्तु) D_2 विबुध- (for त्रिदश-) $Ś_1$ K_1 -द्विपा S (except M_1) निहन्तु देवस(T_3 G_2 °तो)त्तमा

28 [a]) $Ś_1$ K_1 त्वय, D_3 त्वस (sic), $T_{2\ 4}$ G M यत्नाद्, T_3 अस्माद् (for गत्वा) $Ś_1$ $K_{2\ 4}$ $D_{1\ 4\ 8}$ मुनि (for ऋषि) —[b]) $D_{1\ 4\ 8}$ या(D_8 वा)च्यतां मुनि सत्तम ; S (except M_1) या($G_{1\ 3}$ था)च्यता कार्यसिद्धये —[c]) $Ś_1$ K_{1-3} D_1 T_1 दधीचो(T_1 °चे)स्थीनि K_2 देतेन

स देवैर्याचितोऽस्थीनि यत्नादृषिवरस्तदा ।
प्राणत्यागं कुरुष्वेति चकारैवाविचारयन् ।
स लोकानक्षयान्प्राप्तो देवप्रियकरस्तदा ॥ २९
तस्यास्थिभिरथो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा ।
कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणान्युत ।
वज्राणि चक्राणि गदा गुरुदण्डांश्च पुष्कलान् ॥ ३०
स हि तीव्रेण तपसा संभृतः परमर्षिणा ।
प्रजापतिसुतेनाथ भृगुणा लोकभावनः ॥ ३१
अतिकायः स तेजस्वी लोकसारविनिर्मितः ।
जज्ञे शैलगुरुः प्रांशुर्महिम्ना प्रथितः प्रभुः ।
नित्यमुद्विजते चास्य तेजसा पाकशासनः ॥ ३२
तेन वज्रेण भगवान्मन्त्रयुक्तेन भारत ।
भृशं क्रोधविसृष्टेन ब्रह्मतेजोभवेन च ।
दैत्यदानववीराणां जघान नवतीर्नव ॥ ३३
अथ काले व्यतिक्रान्ते महत्यतिभयंकरे ।
अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन्द्वादशवार्षिकी ॥ ३४
तस्यां द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महर्षयः ।
वृत्त्यर्थं प्राद्रवन्राजन्क्षुधार्ताः सर्वतोदिशम् ॥ ३५

C 9 2962
B 9 51 38
K 9 52 37

(sic), M1 ने देहीति (hypermetric) (for देहीनि) — [d]) D2 8 ते (for तैर्) Dn तैर्वधिष्याम्यह रिपून्, T G1 2 °ष्ये रणे रिपून्, G M °ष्ये रिपून्रणे

29 [a]) B D च तैर्, T3 तदा (for तैर्वर्) Ś1 K रानन (for स्थीनि) — K4 om (hapl) 29[cdef] T4 om. (hapl.) 29[c]–30[b] — [c]) Ś1 K (K4 om) प्राणन्याम, S (T4 om.) माहात्म्य न (for प्राणत्याग) B (except B5) D (except D2. 11) कुरुश्रेष्ठ (for °ष्वेति) — [d]) Ś1 K (K4 om.) D1 न चकार (for चकारैव) — [f]) G1 प्रीति (for प्रिय) T3 G1 2 M तत, G2 प्रभु (for तदा)

30 T1 om 30[ab] (cf v l 29) K2 T2 om (hapl) 30[ab] — [a]) T3 G M2 4 तत, M2 तदा (for अथो) K1 ततस्तस्यास्थि लब्ध्वा तु — [b]) K4 शक्रो, M2 मन (for मन) G1 तथा (for तदा) — [d]) T G M2 तदा (for नाना) D–9 10 T4 च, M2 4 [क्ष]य (for [ह]त) — [e]) Ś1 K1 चक्रा K4 च तद्, B1–4 Dn D1–8 10 गुरून्, D11 च गुरून् (hypermetric), M1 गदान् (sic) (for गदा) T G वज्राणि च गदाश्चैव, M3 वज्रानि वज्रानि च गणाश्चैव (sic), Bom ed गदा वज्राणि चक्राणि — [f]) B1–4 Dn1 D1 2 4..8 11 गदा, Dn2 D10 गदा, D2 दृढा, D5 7 9 G1 M1 2 4 गुरून्, G2 रत्न (for गुरु) K2 -रुड D2 T2 पुष्कलान K4 याकारयत पुष्कलान (sic)

31 [a]) T3 न (for स) D8 मनसा (for तपसा) — [b]) D1–4 11 संभूत, D T1 2 4 G1 3 सवृत्त, D7 9 10 T2 G2 मवृत, M3 मभृत (for संभृत) — Ś1 K1–3 om 31[c]–32[b] — [c]) T2 [क्ष]यो, G1.3 [क्ष]तो, M1.2 [क्षा]तो, M3 4 [क्षा]दौ (for [क्ष]य) — [d]) D1 गुरुणा, D3 ते गुणा (sic) (for भृगुणा) K4 D2 8 11 भाविना, G3 -पावन (for भा°)

32 Ś1 K1–3 om. 32[ab] (cf v l 31) — [a]) D9 G2 M4 सु, T8 च (for स) — [b]) B D (except D2 8 11) लोकसारो — [c]) K4 राज्ञे, D3 5 8 यज्ञे, T3 4 वज्र (for जज्ञे) D2 शील, M3 शैलं (for शैल) K3 Dn D2 6 8 9 T2 गुरु, D3 -गुण (for -गुरु) M1 प्रातुर् (sic) (for प्रांशुर्) — [d]) G1 महिम्न, G3 मुनिभि (for महिम्ना) Dn1 पृथिवी-, M3 प्रथित (for त) K4 भुवि (for प्रभु) — T4 om 32[e]–34[d] — [e]) D1 T2 उद्वेजते K4 D2 8 11 तस्य (for चास्य) — [f]) K3 4 B D3 6–9 11 तेजस·

33 T4 om 33 (cf. v l 32) — [a]) T3 शक्रेण (for वज्रेण) B1 मघवान्, M1 मघवा (for भगवान्) — [b]) B5 अस्त्र (for मन्त्र-) — [c]) K3 भृश क्रोश, B1.3–5 Dn D1 6–7 9 10 विसृक्रोश, T (T4 om) G वि (T1 2 नि)चकर्त, M1 विचकार्श, M2–4 विश्वकर्म (for भृश क्रोध) D5 T3 विशिष्टेन, G2 M1 निसृष्टेन B3 निचक्रमनिविष्टेन (sic) — [d]) K4 D2 7 9–11 T (T4 om) M2–4 तेजोद्भवेन, D6 °बलेन (for °भवेन) K1–3 B2 ह (for च)

34 T4 om 34 (cf. v l 32) — [a]) D2 काले T3 प्रकार्दते (for व्यतिक्रान्ते) — [b]) K2 corrupt K4 D1 अपि; B1 अभि- (for अति-) T2 G1 3 M भयंकरी (M1 °रा) — [c]) T3 अति- (for अनु-)

35 [b]) K2 3 अनावृष्टौ M1 द्विजातय, M3 द्विजर्षय (for मह°) — G3 om 35[cd] D1 6 8 repeat 35[cd] after 39 — [c]) T8 नृत्यत, Ca वृत्त्यर्थं (as in text) Dn D7 9 M3 प्राद्रवद् (sic), T4 प्रद्रुता D1 तत्र (for राजन) — [d]) M1 क्षुधात्मा (sic) (for °र्ता) D2 8 11 T1 2 दिश

C 9 2952
B 9 51 38
K 9 52 38

दिग्भ्यस्तान्प्रद्रुतान्दृष्ट्वा मुनिः सारस्वतस्तदा ।
गमनाय मतिं चक्रे तं प्रोवाच सरस्वती ॥ ३६
न गन्तव्यमितः पुत्र तवाहारमहं सदा ।
दास्यामि मत्स्यप्रवरानुष्यतामिह भारत ॥ ३७
इत्युक्तस्तर्पयामास स पितॄन्देवतास्तथा ।
आहारमकरोन्नित्यं प्राणान्वेदांश्च धारयन् ॥ ३८
अथ तस्यामतीतायामनावृष्ट्यां महर्षयः ।
अन्योन्यं परिपप्रच्छुः पुनः स्वाध्यायकारणात् ॥ ३९
तेषां क्षुधापरीतानां नष्टा वेदा विधावताम् ।
सर्वेषामेव राजेन्द्र न कश्चित्प्रतिभानवान् ॥ ४०
अथ कश्चिदृषिस्तेषां सारस्वतमुपेयिवान् ।
कुर्वाणं संशितात्मानं स्वाध्यायमृषिसत्तमम् ॥ ४१
स गत्वाचष्ट तेभ्यश्च सारस्वतमतिप्रभम् ।
स्वाध्यायममरप्रख्यं कुर्वाणं विजने जने ॥ ४२
ततः सर्वे समाजग्मुस्तत्र राजन्महर्षयः ।
सारस्वतं मुनिश्रेष्ठमिदमूचुः समागताः ॥ ४३
अस्मानध्यापयस्वेति तानुवाच ततो मुनिः ।
शिष्यत्वमुपगच्छध्वं विधिवद्धो ममेत्युत ॥ ४४
ततोऽब्रवीदृषिगणो बालस्त्वमसि पुत्रक ।
स तानाह न मे धर्मो नश्येदिति पुनर्मुनीन् ॥ ४५

---

36 ^{a}) D8 दिशस् (for दिग्भ्यस्) B8 विद्रुतान्, T1 2 प्रस्° (for प्रद्रु°) T8 दिक्स्थान्विप्रास्तथा दृष्ट्वा — ^{b}) T8 ऋषि (for मुनि) D8 तथा — D5 reads 36^{c}–37^{b} on marg — ^{c}) B8 damaged B2 T2 M3–4 मनश् (for मतिं)

37 D5 reads 37^{ab} on marg — ^{a}) M1 त्वया (for इत) D5 तात (for पुत्र) — ^{b}) T4 corrupt — ^{c}) M8 सस्य (for मत्स्य) D3 11 दास्यामि ते विप्रवर (D8 °प्रवरं) — ^{d}) D1 आस्यताम्, D3 11 तुष्य° (for उष्य°) K4 B5 D2 8 11 S (except G1) इति (for इह) Ś1 K1–3 पुत्रक, K4 [उ]वाच ह, D3 भास्कर (for भारत)

38 ^{b}) T8 G2 पितॄणां (for स पितॄन्) K4 D1 5 देवतांस् D1 5 T2 3 तदा (for तथा) B3 स पितॄन्देवतागणान् — ^{c}) M1 2 चाकरोन् (for अ°) — ^{d}) T8 प्राण M3 वेगाश्च (for वेदाश्च) B2 D5 धारयत्, G3 चारयन् M1 प्राणाश्चैवाप्यधारयत्

39 ^{ab}) B Dn D1–10 M1 transp. अतीतायाम् and अनावृष्ट्यां Ś1 K D2 8. 11 व्यतीतायाम् (for अती°) — D5 reads 39^{b} on marg — ^{c}) M8 पर्यपृच्छंत. — After 39, D4 6 8 repeat 35^{cd}

40 ^{b}) M1 नष्टो वेदो (for नष्टा वेदा) K2 विधार्यता, B Dn D1 2 4–10 [अ]भिधावता, T4 च भारत (for विधावताम्) K4 नष्टवेदा विधावती (sic), D8 11 नष्टवेदाभि(D3 °भ्य)धावता, G3 नैषा वेद विधायता (sic) — ^{d}) S न किंचित्प्रतिभाति ह (G2 °ति हि, G3 °मियात्, M4 °ति न)

41 ^{a}) T1 2 M3 4 तस्मात् (for तेषा) — ^{c}) T2 कुर्वाण (for °णं) K4 D3 3. 5 6 8 11 शासितात्मानं G2 कुर्वाण सहिता साम्ना — ^{d}) B5 मुनि (for ऋषि-) T1 2 -पुगव (for सत्तमम्)

42 ^{a}) B6 समेत्य (for स गत्वा) T4 तेजश् (sic) (for तेभ्यश्) K4 स्व, B2 D2 3 5 11 M1 तु, B5 स (for च) — ^{b}) K2 सारस्वत्याम् Ś1 D3. 11 इति व्रत, K1–3 D2 अतिव्रत, S ऋषिं प्रभु (for अतिप्रभम्) — ^{c}) Dn स्वाध्यायपरम (Dn2 °म) D5 -प्रख्य — ^{d}) D8 व्यजने

43 ^{a}) T4 तत्र (for तत) — ^{b}) T4 यत्र — ^{c}) K2 सारस्वति (sic) M8 ऋषि (for मुनि) Dn1 -वरम् (for -श्रेष्ठम्) — ^{d}) K2 3 आहु, K4 प्रोचु, M1 चोचु (for ऊचु) T4 समाहिता (for °गता)

44 ^{a}) K2 आख्यापयस्व — M8 om (? hapl) 44^{c}–45^{d} — ^{c}) B4 T8 उपगच्छ त्व, G1. 3 अवगच्छध्व (for उप°) — ^{d}) Dn D1–7 9–11 विधिवद्धि; D8 सत्त्वविद्धि; T G विधिना च, M1 विधिपूर्वं (for °वद्धो). Ś1 K1 3 विधिवद्धौममित्युत, K2 °द्धासमत्युत, K4 °द्धो मया युता

45 M8 om 45 (cf v l 44) — ^{a}) T2 बालो; M1 तम् (for ततो). Ś1 K1 मुनि (for ऋषि) B (except B2) Dn D1–7 9–11 तत्राब्रुवन्मुनिगणा, D8 तत्राब्रुवन्समुनिना (sic) — ^{b}) D2 बाळस् Ś1 K1 पुत्रक — ^{c}) Ś1 K1 T4 न ते, K2 न वो, B3 पुनर् (for न मे) — ^{d}) D1 corrupt T2–4 G M3 4 ततो (for पुनर्) K4 T3 4 मुनि

46 ^{a}) T3 येन, M8 यो ह (for यो हि) K4 धर्मेथ, T3 M3 धर्मे(M3 °र्म्ये)ण K3 B (except B6) D (except D2 8 11) वै ब्रूयाद्, T G1, 2 M3 गृह्णीयात्,

यो ह्यधर्मेण विब्रूयाद्गृह्णीयाद्वाप्यधर्मतः ।
म्रियतां तावुभौ क्षिप्रं स्यातां वा वैरिणावुभौ ॥ ४६
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ ४७
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्ते विधानतः ।
तस्माद्वेदाननुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे ॥ ४८
षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे ।
सारस्वतस्य विप्रर्षेर्वेदस्वाध्यायकारणात् ॥ ४९
मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्वे दर्भाणां तेऽभ्युपाहरन् ।
तस्यासनार्थं विप्रर्षेर्बालस्यापि वशे स्थिताः ॥ ५०
तत्रापि दत्त्वा वसु रौहिणेयो
महाबलः केशवपूर्वजोऽथ ।
जगाम तीर्थं मुदितः क्रमेण
ख्यातं महद्वृद्धकन्या स यत्र ॥ ५१

C 9 2978
B 9 51 53
K 9 52 53

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

G2 ब्राह्मीया (sic) (for विब्रूयाद्) — D reads 46^{b} on marg —^{b}) K3 B1 2 D7 8 10 यो (for वा) M1 2 4 कथचन (for [अ]प्यधर्मत) T G M3 प्रब्रूया द्प्यधर्म T1 2 द्वा ह्यध, T3 °द्म्य ध, M2 °द्वाप्यध)-र्मत —^{c}) K2 म्रियेय, K4 B Dn D1 2-11 हीये- (D2 °य)ता, D2 हीयेते T1 2 म्रियते, T2 M2 हि (M2 ही)येते, T4 म्रियेत, G1 2 M2 4 म्रियेते, G2 M1 म्रि(M1 मृ)येता (for म्रियता) —^{d}) K2 D T G वै, K4 तद् (for वा) Dn चारिणाद् (for वैरि°) G2 सपि M2 स्याता वा वैरिणा विमो (sic)

47 = 3 113 12, 12 310 6, Manu 2 154 —^{a}) K2 नु (for the second न) B1 4 परि(B1 °री)तैर्, D2 पलितैर्, M1 चलितैर् D- नाभिमानै र्मत्सरेण —^{b}) D2 8 11 धार्येन (for वित्तेन) K2 3 T G न वित्तैर्न (K2 °त न) च बंधुभि —^{c}) T2 चकृते (sic) (for चक्रिरे) K2 धर्मं

48 ^{a}) T1.2.4 G M तच्छ्रुत्वा वचन तस्य, T2 *** **नं तस्य —^{b}) G2 च (for ते) S तपोधना (for विधानत) — D2 om. 48^{c}–49^{b} —^{c}) S (except M1) ततो (for तस्माद्) M4 देवान (for वेदान्) T2 उपप्राप्य —^{d}) D2 ततो (for पुनर्) T4 च (for प्र)

49 D2 om 49^{ab} (cf v l. 48) T2 om (hapl) 49^{ab}. —^{a}) Ś1 K1 षष्टि Ś1 K1-2 पुन (for मुनि) —^{b}) K4 शिष्यता T4 न प्र-, G1 सप्र (for प्रति-) —^{c}) T2 सारस्वतस्तु —^{d}) K2 -कारण, B2 -कारिण, D7 -कर्मणात् (for -कारणात) D5 T1 2 वेदाध्ययनकारणात्

50 ^{a}) T1.2 मुष्टिं पृथक्, T4 मुष्टिमुष्टि (for मुष्टिं मुष्टिं) D1 दद्दु, T G2 M पृथक् (for तत) —^{b}) T G M3 च (for ते) K2 D3 [ऽ]भ्यपाहरन, K4 T M1 [अ]भ्युपा°, B Dn D7 8 10 ह्युपा, M3 [अ]भ्युदा (for ऽभ्युपा°) D2 दमाणा समुपाहरन् —^{c}) T3 damaged from तस्यासनार्थं up to वसु (in 51^{a}) K2 Dn2 D2 6 T2 विप्रर्षे D1 तस्यासम्याय विप्रर्षेर् —^{d}) D2 चाऽभ्य G3 [अ]थ (for [अ]पि) Dn1 वशे स्थित°, D1 विशेषत, D11 वश स्थिता

51 T3 damaged up to वसु —^{a}) D3 तया, T2 दत्त्वा (for तत्र) Dn दत्त्वा च (hypermetric) —^{b}) T3 corrupt. D2 महाबळ, D5 °स्मना (sic) (for °बल) K4 om. केशवपूर्वजोऽथ D2 8 . 11 G2 -पूर्वजो य (D5 वै), T1 2 °जन्मा (for °जोऽथ) —^{c}) K4 तीर्थे D3 प्रमुदित (hypermetric), T3 उत्तमं (for मुदित) M2 (also as in text) जगाम तीर्थं मुनिसत्तमेन —^{d}) K4 ख्याते Ś1 K1 -कान्या च (sic), K2.3 -कन्या स, D6 -कन्याख्य (for -कन्या स) K4 यस्तत (for यत्र) D1 ख्यात महद्वृद्धककन्यकाख्य, T1 2 4 G M2-4 तं वृ(M3 वद्)द्धकन्याश्रममेव वीर (T1.4 M3 धीर, T2 धीर); T3 स वृद्धकन्याश्रममेव महायशा (hypermetric), M1 ख्यातं महद्वृद्धकन्याश्रमं तत् ❀ Ca वृद्धकन्येति प्रसिद्धि-र्तीर्थस्य । ❀

Colophon T3 damaged —*Sub-parvan* Ś1 K1-3 रामतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान, K4 B1.3 4 D2 11 राम तीर्थयात्रा, B2 5 Dn2 D2 4-9 बल(D2 °ल)देव(Dn2 °भद्र-, D2 6 °राम)तीर्थयात्रा, Dn1 M1 तीर्थयात्रा, T1 सारस्वतोपाख्यान —*Adhy name* M2 4 सारस्वतस्तुति —*Adhy no* (figures, words or both) B2 5 D2 10 22, B1 G2 52, Dn 21, T1 2 4 G1 2 M 53, —*Śloka no* Dn1 D7 53, Dn2 D9 54

५१

C 9 2979
B 9 52 1
K 9 53 1

जनमेजय उवाच ।
कथं कुमारी भगवंस्तपोयुक्ता ह्यभूत्पुरा ।
किमर्थं च तपस्तेपे को वास्या नियमोऽभवत् ॥ १
सुदुष्करमिदं ब्रह्मंस्त्वत्तः श्रुतमनुत्तमम् ।
आख्याहि तत्त्वमखिलं यथा तपसि सा स्थिता ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
ऋषिरासीन्महावीर्यः कुणिगार्ग्यो महायशाः ।
स तप्त्वा विपुलं राजंस्तपो वै तपतां वरः ।
मानसीं स सुता सुभ्रूं समुत्पादितवान्विभुः ॥ ३
तां च दृष्ट्वा भृशं प्रीतः कुणिगार्ग्यो महायशाः ।
जगाम त्रिदिवं राजन्संत्यज्येह कलेवरम् ॥ ४
सुभ्रूः सा ह्यथ कल्याणी पुण्डरीकनिभेक्षणा ।
महता तपसोग्रेण कृत्वाश्रममनिन्दिता ॥ ५
उपवासैः पूजयन्ती पितॄन्देवांश्च सा पुरा ।

51

1 D1 om 1–2 together with the ref, M2 reads the same along with the preceding and the following ref after 6 T3 damaged for 1^a —^{b}) K2 3 T3 [अ]भवत्, D5 त्वभूत (for ह्य°) —^{d}) K4 D8 [अ]स्या, T4 G1 3 [अ]स्य (for [अ]स्या) K4 D8 11 T2 4 G3 भवेत् (for ऽभवत्)

2 For the sequence in M2, cf v l 1 D1 om 2 (cf. v l 1) —^{a}) Ś1 K -दुष्करतर (for °रमिदं) D5 ब्रह्म (for ब्रह्मंस्) —^{b}) T4 सूत (sic); G1 3 यत्तत् (for त्वत्त°) G2 श्रोतुम्, M3 शुभम् (for श्रुतम्) Ś1 K इद मया (for अनुत्तमम्) —After 2^b, Dn reads 4^{cd} —^{c}) D8 व्याख्याहि D2 T2 अखिळ, G2 अतुलं (for अखिलं) K2 3 आख्याहि तत्त्वत सर्वं —^{d}) S (T3 damaged) कथं सा तपसि स्थिता

3 For the sequence in M2, cf v. l 1 —^{b}) Ś1 K1–3 कु(K1 क)णिगा(K2 °ग)र्ग्यो, B1 3 5 D1, 4 6–10 G1 °गंर्गो (G1 °र्ग्यो); B2, 4 कुणे(B4 °छे)र्गंर्गो, Dn कुणिदुर्गो, D2 3 11 कुणिगर्भो, D5 कुलिंगर्ग्गो (for कुणिगार्ग्यो) K1 D3 M1 -तपा (for यशा) —K1 B4 T4 om (hapl) 3^c–4^b —^{c}) D3 स तस्या, T1 3 G1 2 M2 3 तप्त्वा तु, G3 तपस्तु (for स तप्त्वा) D2 T2 विपुळ —^{d}) Ś1 K4 स, T1 2 G M3 तु, T3 तत्, M1 2 4 स्म (for वै) K2 तपतो, T3 तपसा (for °ता) —^{e}) G3 damaged Ś1 (sup lin as in text) मानसीं स्व, B1 3 Dn D4 5 (sup lin) 6–10 मनसाथ, B5 मनसा तु; D5 (orig) नमस्यथ (sic), G1 तपसाथ, G2 तपसा स, M1 मानसा स, M2–4 मनसैव (for मानसीं स). K4 तु तां (for सुता) Dn D2 3 9 M3 सुभ्रुं B2 मनसा स मुनि कन्या, T1 2 तपसा सयुता सुभ्रू, T3 तपसानुगता सुभ्रूम् —^{f}) K2 3 B1 D (except D6–7) प्रभु, M1 विभो (for विभु°) T1 2 समुत्पन्ना महात्मन, T3 उदपादयताभिभो, G समुत्पादय(G2 °यि)ताभिभू, M2–4 उत्पाद्य विपुलेक्षणा

4 K1 B4 T4 om 4^{ab} (cf v l 3) —^{a}) K2 स (for ता) K2 3 ता (K3 स) दृष्ट्वा. D2 11 दृष्ट्वा च (by transp) K4 [अ]भवत्प्रीत, B1 2 5 D मुनि प्रीत, B3 कुणिर्गंर्गो, M2–4 गत प्रीतिं (for भृश प्रीत) —^{b}) Ś1 K2 कुणिगार्ग्यो, B1 2 D1 4 7–10 °गंर्गो, B5 कुलिं गंगो, Dn कुणिर्दुर्गो, D5 6 कलिंगर्ग्गो (for कुणिगार्ग्यो) Ś1 K2 3 M1 तपा (for -यशा) B3 मुनि प्रीतो महामना —Dn reads 4^{cd} after 2^b —^{d}) K3 तपो वै तपता वर (= 3^d), D2 स्व त्यज्येद कळेवर, T1 सत्यज्यत कळेवर, T2–4 G M सत्यज्य स्व(M1 °ज्ये*)कळेव(G2 °व)र

5 ^{a}) Dn1 D4 6 8 सुभ्रु B2 च (for सा) K4 T3 M4 सु, B2 D5 T1 2 4 G1 3 M1–3 [अ]पि (for हि) G2 सुभ्रू श्रोप्यथ कल्याणी (sic). —Ś1 K1–3 D11 G3 om (hapl) 5^d–6^c

6 Ś1 K1–3 D11 G3 om 6^{abc} (cf v l 5) T2 om (hapl) 6^a–7^b B1 repeats 6^{ab} after 7^b B3 damaged for 6^{ab} —^{a}) D6 उपचारै (for °वासै) D3 पूरयती, M1 पूजयित्वा (for °यन्ती) —^{b}) D2 3 T (T2 om) G3 पितृ (for पितॄन्) D2 3 सुता (for पुरा) —^{c}) K4 सु, D3 तत् (for तु) —M3 om (hapl) 6^d–8^a —^{d}) D2 3 11 महत् (for महान्) D2 -काळो K1 ह्यगान्, K4 B3 5 D1 3 [ऽ]भ्यगान्, D6 [ऽ]त्ययान् (for °गान्) K2 3 महान्कालोस्य(K3 °लो न्य)वर्तत. —After 6, M2 reads 1–2 along

तस्यास्तु तपसोग्रेण महान्कालोऽभ्यगान्नृप ॥ ६
सा पित्रा दीयमानापि भर्त्रे नैच्छदनिन्दिता ।
आत्मनः सदृशं सा तु भर्तारं नान्वपश्यत ॥ ७
ततः सा तपसोग्रेण पीडयित्वात्मनस्तनुम् ।
पितृदेवार्चनरता बभूव विजने वने ॥ ८
सात्मानं मन्यमानापि कृतकृत्यं श्रमान्विता ।
वार्द्धकेन च राजेन्द्र तपसा चैव कर्शिता ॥ ९
सा नाशकद्यदा गन्तुं पदात्पदमपि स्वयम् ।
चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा ॥ १०
मोक्तुकामां तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत् ।
असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे ॥ ११
एवं हि श्रुतमस्माभिर्देवलोके महाव्रते ।
तपः परमकं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः ॥ १२
तन्नारदवचः श्रुत्वा साब्रवीदृषिसंसदि ।
तपसोऽर्धं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सत्तमाः ॥ १३
इत्युक्ते चास्या जग्राह पाणिं गालवसंभवः ।
ऋषिः प्राक्शृङ्गवान्नाम समयं चेदमब्रवीत् ॥ १४
समयेन तवाद्याहं पाणिं स्प्रक्ष्यामि शोभने ।　C 9 2993 B 9 51 15 K 9 53 15

---

with the preceding and the following references

7 T2 om 7^{ab}, M2 om 7 (for both, cf v l 6) —^{ab}) M4 नीयमाना (for दीय°) B Dn1 D1 4–10 तत्र Dn2 त त, D2 3 11 T1 4 G पतिं (for भर्त्रे) T2 सा पित्रा दद्यमानास्ते पतिं नैव च आत्मन (sic) — After 7^{b}, B1 repeats 6^{ab} —^{cd}) D. सदृश T1 चातु (sic) (for सा तु) K1 विपश्यत; K2 D2 [अ]नु°, K3 B1 D1 T1 2 4 G2 [अ]न्वपश्यन, G3 [अ]वपश्यत (for [अ]न्व°) T3 सदृश सा तु भर्तारं नान्वपश्यत भारत

8 M2 om 8^{a} (cf v l 6) —^{a}) T3 सा तथा (for ततः सा) —^{b}) D. नापयित्वा, T3 पूज°, T8 वेद (for पीड°) D3 T4 तनूं — B7 damaged for 8^{cd} —^{c}) T1. 2 G2 M1 परा (for रता) K2 पितृदेवाश्च राता (sic), G2 °देवाच्चनिरता —^{d}) D. निव सन (for बभूव) K2 बभू * * * ने वने

9 ^{a}) B आत्मानं, T8 ? K2 om., D2 8 11 वै, T G1 3 M तु (for [अ]पि) G2 सात्मसमान्यमाना तु (sic) —^{b}) T1 2 M2–4 कृतकृत्या, M1 °कृत्य (for °कृत्यं) D1 शुभान्विता, D3 शमा°; T8 शमात्मना — After 9^{b}, T G ins

297* जगाम वृद्धभावं च कौमारब्रह्मचारिणी ।
[T8 भावाच् (for भाव)]

—^{c}) D2 3 11 S (except T3 M1) वार्द्ध(T2 °र्धि)क्येन T2 G1 3 M2–4 तु (for च) —^{d}) S (except M1) [पु]न च (by transp) Ś1 K1 B (except B) D1 7 8 कर्षिता, T8 गर्जिता (for कर्शिता) K4 तपसैव प्रकर्षिता

10 T8 om. 10^{ab} —^{a}) T4 corrupt D1 8 मुदा, D2 3 11 पदा (for यदा) K3 कर्तुं (for गन्तुं) K4 न शशाक तदा गंतुं —^{b}) K2 T4 corrupt —^{c}) M1 चकार बुद्धिं गमने

11 ^{a}) B3 damaged D7 मोत्तुकामा (sic) (for मोक्तु°) K2 मतुकामा तु ता दृष्ट्वा, T8 विमोक्तुं तां तदा दृष्ट्वा — T8 om (hapl) 11^{c}–14^{d} —^{c}) D11 अस कृस्कृताया (hypermetric) —^{d}) K2 B6 T4 G2 M1 3 लोकस्, B3 लोक

12 T2 om 12 (cf. v l 11) —^{a}) K3 5 B (except B2) D T4 तु, K4 च, M1 om., M4 वि (for हि) D2 11 अस्माक (for °भिर्) —^{b}) K2 D2 8 लोक (for लोके) T4 मते (for व्रते) —^{c}) M3 तत (for तप) K2 प्राप्तो, D. T1 2 प्राप्य (for प्राप्त) —^{d}) K2 3 [अ]र्जिता (for जिता) M1 3 न तु लोकस्त्वया जित

13 T2 om 13 (cf v l 11) —^{a}) B2 सा (for तन्) —^{b}) B2 प्रोवाच (for साब्रवीद्) —^{c}) K2 तपोसव (sic), G1 तपसोग्र, G2 °सोह (for °सोऽर्धं) —^{d}) D3 पाणिग्रहस्य B2–6 D1 4–10 M8 सत्तम (M3 म), T4 G2 ममता, G1 8 सो(G3 वो)त्तमा

14 T8 om 14 (cf v l 11) —^{a}) K4 उक्ता, D6 G2 M2 उक्त (for उक्ते) Ś1 K1 [s]स्याश्च (by transp), K2 3 चापि, K4 B3 Dn2 D2–10 चास्य, B2 [s]थास्या, D1 [s]स्या स, T1 2 ता तु, T4 G M2–4 [s]स्यास्तु, M1 चाय —^{b}) D6 संमत (for संभव) —^{c}) K2 मुनि, D1 ऋषिभि (hypermetric) (for ऋषि) K4 तु शृंगवान्, D2 11 प्रस्युद्गवा, G2 प्राक्स्मवान D5 अस्य (for नाम) —^{d}) Ś1 K1 2 T4 वचन, D6 समये (for °यं) K2 D11 [इ]मम् (for [इ]दम्)

15 ^{a}) D8 तु च (for तव) B8 [अ]पि, D1 हि

C 9 2914 B 9 52 16 K 9 53 16 यद्येकरात्रं वस्तव्यं त्वया सह मयेति ह ॥ १५
तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा ।
चक्रे च पाणिग्रहणं तस्योद्वाहं च गालविः ॥ १६
सा रात्रावभवद्राजंस्तरुणी देववर्णिनी ।
दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यस्रगनुलेपना ॥ १७
तां दृष्ट्वा गालविः प्रीतो दीपयन्तीमिवात्मना ।
उवास च क्षपामेकां प्रभाते साब्रवीच तम् ॥ १८
यस्त्वया समयो विप्र कृतो मे तपतां वर ।
तेनोषितास्मि भद्रं ते स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥१९
सानुज्ञाताब्रवीद्भूयो योऽस्मिंस्तीर्थे समाहितः ।
वत्स्यते रजनीमेकां तर्पयित्वा दिवौकसः ॥ २०
चत्वारिंशतमष्टौ च द्वे चाष्टौ सम्यगाचरेत् ।
यो ब्रह्मचर्यं वर्षाणि फलं तस्य लभेत सः ।
एवमुक्त्वा ततः साध्वी देहं त्यक्त्वा दिवं गता ॥२१
ऋषिरप्यभवद्दीनस्तस्या रूपं विचिन्तयन् ।
समयेन तपोऽर्धं च कृच्छ्रात्प्रतिगृहीतवान् ॥ २२

(for [अ]च) B2 समयेन भवत्याह —^{b}) K2 8 B3 D1–3 8 11 G1 प्र(D8 11 ने , D8 त्य , G1 स्पृ)क्ष्यामि, D5 T1 स्पृक्षा(T1 °श्या)मि, D6 पृश्यामि (sic), T3 G2 गृह्णामि (for स्प्रक्ष्यामि) — B3 damaged for 15^{cd} —^{c}) K2 3 यद्, K4 यद्य, D9 अद्य (for यदि) D5 रात्रि (for रात्र) K4 D8 वास्तव्य T3 यद्येकरात्रि तस्तस्य (sic) —^{d}) B4 T2 3 G1 M मम (for मया) K4 M1 च, B1 Dn D2 T G M2–4 वै (for ह) D5 मया सह त्वयेति च

16 D9 reads 16^{ab} twice —^{a}) B6 सा तथेति (by transp), D3 त्वयेति सा K2 प्रतिश्रुत्वा, K4 D1 परिश्रुत्य (for प्रति°) —^{b}) K4 B2–4 D4 8 तस्मिन्, S (except M1) तस्य (for तस्मै) T3 पाणिग्रहे (for पाणिं ददौ) B2 च सा, D2 8 11 तथा, S तत — After 16^{b}, N (except D9) ins

298* यथादृष्टेन विधिना हुत्वा चाग्निं विधानत ।
[D5 यथादिष्टेन]

—^{c}) T3 [ऽ]थ (for च) —^{d}) Ś1 K1 तत्रोद्वाहं, T1 तदु°, T4 तस्योक्त्वाह (for °द्वाहं) D8 11 तु (for च) T1 2 M1 गालव , T3 4 G2 3 भारत (for गालवि)

17 D8 om 17^{a}–18^{b} —^{a}) D3 रात्रम्, M1 राम्याम् (for रात्राव्) —^{b}) K2 3 D2 3 11 S (except M1) दिव्य(K2 3 देव)रूपिणी, B1 3–5 Dn D1 4–7 9 10 वरव र्णिनी, B2 देवदर्शना (for °वर्णिनी) —^{c}) K2 corrupt D5 -वस्त्राद्या (for -वस्त्रा च) —^{d}) B3 damaged K4 D1 4–7 9 10 गधानु , M3 स्रगव (for स्रगनु-) B2 M1 पुण्यगंधा अ(M1 स्व)लकृता

18 D3 om 18^{ab} (cf v l 17) —^{a}) D6 7 S (except M4) गालव —^{b}) K3 दीदीपयंतीम् (hypermetric) B D (D8 om) श्रिया (for [आ]त्मना) —^{c}) D2 5 सा, D8 11 स (for च) D2 8. 11 क्षिपाम् (for क्ष°) —^{d}) D7 प्रभाते D11 G1 M1 च (for सा) G1 3 हृदं (for च तम्)

19 ^{ab}) T G ब्रह्मन्, M विद्वन् (for विप्र) K4 वृतो (for कृतो) B1 4 D10 तपसा (for °ता) S कृतो ब्रह्मर्षिसंसदि (for 19^{b}) B2 यं भवानकरोद्ब्रह्मन्समयं वै मया सह —^{c}) B2 सुखोषिता, T2 तस्नो° (sic) (for तेनो°) —^{d}) T3 भवामि (for व्रजामि)

20 ^{a}) B1 3 सानुज्ञात्वा, B2 सा तु ज्ञात्वा, D2 8 11 सा (D11 या) तु या(D8 ज्ञा)ता, D5 7 9 10 सा निर्गता (D5 °त्वा), T G सा तु (T3 साथ) ध्यात्वा, M2 अनुज्ञाता (for सानु°) — B3 damaged for 19^{b-d} —^{b}) D2 9 G1 यस्मिंस्, G2 ह्यस्मिंस्, G3 यो मम (hypermetric), M3 तस्मिंस् (for योऽस्मिंस्) D5 स्नात्वा (for तीर्थे) —^{c}) K4 तस्य ते, B4 5 D2 8 वत्सते (sic), D5–7 9 10 वसते, S (except M1) उषित्वा (for वत्स्यते) —^{d}) K2 तर्पयन्वै (for °यित्वा) D3 दिवौकसा K3 तर्पयन्वै वनौकस

21 ^{a}) M2–4 चत्वारिंशतिम् T3 द्वा (for च) D4 6 चत्वारिंशत्तथाष्टौ च (D4 om च) —^{b}) B Dn D1 3 5–10 T1 2 4 G द्वौ, D4 om (for द्वे) T4 चातौ (sic), G1 3 अब्दौ, G2 मासौ, M चाब्दे (for चाष्टौ) B2 सम्यगाचरन्, Dn °गाचरे (sic), D8 समाचरेत् (submetric) T3 वास सम्यक्समाचरेत् —^{c}) B2 M1 दांतात्मा (for वर्षाणि) Ś1 K1 *ब्रह्मच*वर्षाणि; K2 3 ब्रह्मचर्यं च व°, T1–3 G M2–4 ब्रह्मचर्यं हि दा(G2 संय)तात्मा, T4 ब्रह्मचर्यं****. —^{d}) T4 वा (for स) —^{f}) B2 S ययौ (for गता)

22 ^{a}) K4 स ऋषिस्तु (for ऋषिरपि) D2 अगमद्, D8 11 अब्रवीद् (for अभवद्) —^{b}) T G transp तस्या and रूपं K3 4 अ(K4 न्य)चिंतयन् — After 22^{b}, D1 ins 299* D1 om 22^{c}–23^{f} B3 damaged for

साधयित्वा तदात्मानं तस्याः स गतिमन्वयात् ।
दुःखितो भरतश्रेष्ठ तस्या रूपबलात्कृतः ।
एतत्ते वृद्धकन्याया व्याख्यातं चरितं महत् ॥ २३
तत्रस्थश्चापि शुश्राव हतं शल्यं हलायुधः ।
तत्रापि दत्त्वा दानानि द्विजातिभ्यः परंतप ।
शुशोच शल्यं संग्रामे निहतं पाण्डवैस्तदा ॥ २४
समन्तपञ्चकद्वारात्ततो निष्क्रम्य माधवः ।
पप्रच्छर्षिगणान्रामः कुरुक्षेत्रस्य यत्फलम् ॥ २५
ते पृष्टा यदुसिंहेन कुरुक्षेत्रफलं विभो ।
समाचख्युर्महात्मानस्तस्मै सर्वं यथातथम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५१ ॥

५२

ऋषय ऊचुः ।
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते
सनातना राम समन्तपञ्चकम् ।
समीजिरे यत्र पुरा दिवौकसो

C 9 3008
B 9 53 1
K 9 54 1

22cd —c) K2 तपोन च (sic), K3 तपोधर्मं च (hypermetric), K4 ततोर्धं च, T3 G1 3 तदर्धे(G3 °र्थे)न, T4 सपोर्धेन (for तपोऽर्धं च) —d) T3 कृत्वा परि (for कृच्छ्राय्यति)

23 D1 om. 23 (cf. v l 22) —a) Ś1 K4 D3. 11 G2 तया, T G1 3 M ततो (for तदा) —b) T2 तस्या K2 स्म, D2 3 11 च, T (except T3) G M3 स (for स) K4 B2 M1 अन्वगात्, B1 3–5 D (D1 om) T2 3 G2 अन्वियात् (for अन्व°) —d) D2 -बळात्कृत, T3 बलान्वित (for °त्कृत) —f) D4 ख्यात च (for व्याख्यातं) G2 M1 2 4 मया (for महत्) —After 23, N (D1 after 22b) ins

299* तथैव ब्रह्मचर्यं च स्वर्गस्य च गति शुभा ।

[Dn1 न चैव (for तथैव) Ś1 K1 3 बुद्धिचर्यं च, B2 ब्रह्मचर्येण, D2 11 °चर्यस्य (for चर्यं च) K2 corrupt for the post. half K4 रति शुभा, D1 गति परा, D5 गतिं शुभा]

24 a) T1 2 4 G स्थोपि च, T3 संस्थो हि (for स्थश्चापि) —b) B3 damaged D1 6 8 सैन्य (for शल्यं) D2 हळायुध —c) Dn ततो (for तत्र) T3. 4 G1. 3 दत्त्वा च (for [अ]पि दत्त्वा) —d) K4 B1. 3–5 Dn1 D1. 2. 4 6 7 10 11 T3 G1 3 M3 परतप B2 M1 स विप्रेभ्यो यथाविधि —e) B1 4 D5–7 9. 10 T3 शुश्राव (for शुशोच) D1 4 8 10 सैन्यं (for शल्यं) —f) T4 M1 transp निहतं and पाण्डवै° D2 3 6 तया (for तदा)

25 a) Dn D2 T4 G2 3 स्यमत, D8 सीमत, T2 3 शमत (for समन्त) D6 स्यमतपचकाद्राजस् —b) M4 तया (for ततो) Dn D6 निर्गम्य (for निष्क्रम्य) K4 पादये (sic), B2 लागली (for माधव) —c) D2 तत्र, D11 M1 राजन् (for राम) —d) D5 (sup lin) तत् (for यत्) D2 फळ

26 B3 damaged for 26ab —b) D2 -फळं B2 तदा (for विभो) —c) Dn2 D6 समाचक्षुर्, D2 8 11 सप्रचक्षुर् (for समाचख्युर्) K2 महात्मान —d) Ś1 K1–3 transp तस्मै and सर्वं K4 तस्मिन् (for तस्मै) K2 D9 यथा तथा

Colophon partly damaged in T3 —*Sub-parvan* K4 B1–4 Dn1 D2 3 7 रामतीर्थयात्रा, B5 Dn2 D1 4–6 8 9 बलदेव(D5 °राम)तीर्थयात्रा, D11 लांगलितीर्थयात्रा, M1 तीर्थयात्रा —*Adhy name* Ś1 K वृद्धकु(K4 बृहत्कु) मार्युपाख्यानं, T4 वृद्धकन्योपाख्यानं, M2–4 वृद्धकन्याचरित (M3 °वचन) —*Adhy no* (figures, words or both) Ś1 50, B2 D9 10 23, B4 G3 53, Dn 22, T G1 2 M 54 —*Śloka no* Dn 28, D7 9 29

52

1 a) K2 D3 corrupt K4 प्रजापतेरुत्तरतो दिव्य सेन (sic) —b) D6 om सनातना राम K4 M सनातनं, B (except B2) Dn D1. 3–5 7 9 10 °तनी B1. 2 5 M1 नाम (for राम) Dn D5. 10 G2 स्यमत, T2 3 शमत

C 9 3006
B 9 53 1
K 9 54 1

वरेण सत्रेण महावरप्रदाः ॥ १

पुरा च राजर्षिवरेण धीमता
बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा ।
प्रकृष्टमेतत्कुरुणा महात्मना
ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे ॥ २

राम उवाच ।

किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः ॥ ३

ऋषय ऊचुः ।

पुरा किल कुरुं राम कृषन्तं सततोत्थितम् ।
अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात्पर्यपृच्छत कारणम् ॥ ४
किमिदं वर्तते राजन्प्रयत्नेन परेण च ।
राजर्षे किमभिप्रेतं येनेयं कृष्यते क्षितिः ॥ ५

कुरुरुवाच ।

इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो ।
ते गमिष्यन्ति सुकृताँल्लोकान्पापविवर्जितान् ॥ ६
अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं प्रभुः ।
राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुंधराम् ॥ ७
आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च ।
शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह ॥ ८

(for ममन्त) —^{c}) D2 समीडिरे S (except M1) द्विवांश्च पुरा (by transp) —T3 damaged for 1^{d}–2^{a} —^{d}) M8 परेण (for व°) T4 सूत्रेण (for स°) K3 प्रद, Dn2 D8 M8 प्रदा, D1 -प्रद, D8 प्रदा

2 ^{a}) T3 damaged B2 S (T3 damaged) हि (for च) T4 धीमान् (sic) (for धीमता) —^{b}) B2 M1 2 4 कर्मणा (for तेजसा) —^{c}) Ś1 K1 2 नि, T1 आ, T3 4 G त्रि (for प्र) B1 Dn D10 हृष्टम (for कृष्टम्) —^{d}) D6 तस्मात् (for तत) K4 अति (for इति) D3 [इ]ह पठ्यते, T G1 3 प्रकाशते, G2 प्रकाशयत्; M8 प्रचक्षते (for [इ]ह पप्रथे) M1 2 4 तत कुरुक्षेत्रमिहोच्यते बुधै

3 K3 बलदेव, D7 9 बलराम, D10 लांगली (for राम) —^{a}) G3 करण (for कुरुणा) B2 M1 क्षेत्रम्, Ca कृष्ट (as in text) —^{b}) M1 कृष्टम् (for क्षेत्रम्) B2 एतत्कृष्ट महात्मना —^{c}) B2 M1 श्रोतुम् (for एतद्) B2 एतद्, M1 तत्त्वं (for श्रोतु) —^{d}) B2 यथावृत्तं, M1 सर्वमेतत् (for कथ्यमान) T4 द्विजोत्तमा (for तपोधना)

4 T3 damaged for the ref and 4^{a} T4 om the ref. —^{a}) D2 किल, M8 राम (for किल) K8 D2 कुरुर् (for कुरु) Ś1 K1–3 B5 D2 8 11 नाम (for राम) —^{b}) K3 कृष्यत, B1 3 4 D (except D2 11) G3 M2 4 कर्षंत, T2 4 कृष्टंत (sic) (for कृषन्त) K2 4 सततो त्थित, T1 2 सहसो° (for सततो°) —^{c}) T4 घतिचाद् (sic) (for त्रिदिवात्) B2 अभ्यागच्छत्सहस्राक्ष —The portion of the text from 4^{d} up to 9 53 3^{c} is lost in D5 on a missing folio

5 D5 missing (cf v l 4) Before 5, K3 B D (D5 missing) S (except M3) ins इन्द्र उवाच —^{a}) D2 11 किमयं (for किमिदं) Ś1 K D11 वर्तमे, D1 कर्षते (for वर्तते) B2 T G M1 2 4 कर्म, M3 कार्यं (for राजन्) —^{b}) Ś1 K1 प्रयत्ने* G3 वरेण (for प°) D2 वा, S (except G2) ह —^{c}) K4 राजर्षे K2 कम्, M3 यद् (for किम्) T3 damaged from भिप्रेत up to शतक्रतो (in 6^{b}) T4 G1 3 अभिप्रेत्य G2 राजर्षे समभिप्रेत —^{d}) B2 T (T3 damaged) G M3 4 यदि(T2 G1 3 °दी)य, D3 येनेदं, M1 किमयं, M2 किमिय (for येनेय) B2 S (T3 damaged) मही (for क्षिति)

6 D5 missing (cf v l 4) T3 damaged for 6^{ab} —^{a}) M3 केचिज् (for क्षेत्रे) T (T3 damaged) G M4 इह ये पुरुषव्यात्र (G2 M4 °घ्रा) —^{b}) Ś1 K2 3 चरिष्यति, B2 गतक्लमा (sic), D2 गमिष्यति, T (T3 damaged) G M2–4 जनि° (for मरि°) M1 समुत्पत्स्यं त्यरिंदम —^{c}) M1 2 सुकृता B2 D7 3 11 ते वै लोका न्गमिष्यति —^{d}) K2 T2 G1 M2 विवर्जिता (K2 °त), T1 -विसर्जिता, G3 -विनिर्जितान् (for -विव°) B2 सुकृतीना पराङ्मुखान, D2 3 11 सर्वे सुकृतिना शुभान् (D11 भवान्)

7 D5 missing (cf v l 4) —^{a}) K2 om from स्य up to आग (in 8^{a}) T G अप(T2 3 °व)-हाय्य, M1 2 4 अपहस्य (for अव°) T3 4 G तु त (for तत) —^{b}) D4 त्रिदिवि B1 Dn D6 7 9 10 T G पुन, D2 M1 विभु (for प्रभु) —^{c}) T3 अनिर्वाण D4 8 11 राजर्षिरय निर्विण्ण —^{d}) K4 B2 D2 11 T1 2 G1 M1 कृषत्येव, B5 G2 M3 कृष्य°, T3 4 G3 कृषते वै (G3 च) (for कर्षत्येव).

यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधां नृपः ।
ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान्राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम् ॥ ९
तच्छ्रुत्वा चाब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः ।
वरेण च्छन्द्यतां शक्र राजर्षिर्यदि शक्यते ॥ १०
यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः ।
अस्मानमनिष्ट्वा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति ॥ ११
आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् ।
अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम ॥ १२
मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्यग्गता नृप ॥ १३
ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भवन्त्विति महामते ।
तथास्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह ॥ १४
ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिषूदनः ॥ १५ C 9 3022 B 9 53 15 K 9 54 15

---

8 D5 missing (cf v 1 4) K2 om. आग (cf v l. 7) T8 damaged —a) K4 चैवैव, D3 11 वै सैन, T1 2 चैवेह (for चैवैन) D8 आगम्य चैव ये वैनं (sic) —b) Ś1 K1-3 B2 विहस्य, B1 T2 M3 4 [ऽ]वहास्य, T1 4 G M1 2 [ऽ]पह(T4 G2 M1 °हा)स्य (for ऽव°) B3 तत्, B4 यत् (for च) —c) K2 D2 3. 8 11 M2 8 अनिर्विण्ण —d) B3 damaged B1 पृष्ट्वा नत्र, B4 D8 पृष्ट्वा द(D8 घ)ष्ट्वा, Dn2 D4 दृष्ट्वा पृष्ट्वा, S (except M1 2, T8 damaged) दृष्ट्वा दृष्ट्वा

9 D5 missing (cf v 1 4) —a) B3 damaged, D2 3 11 च (for तु) —b) Dn D2 T1 3 G1 3 नृप Ś1 K1-3 चकर्ष वसुधाधिप, K4 °र्षं च वसुधरा, B2 कृपते तु वसुधरा —c) Ś1 K1 M1 तदा (for तत) Ś1 K1 3 एव (K3 °वं) (for देवान्) —d) G1 3 समीप्सित (for चिकीर्षितम्)

10 D5 missing (cf v 1 4) —a) K4 B D (D5 missing) एतच्छ्रुत्वा, T1 2 G1 3 M2-4 तच्छ्रुत्वाथ (for °त्वा च) Dn2 [अ]ब्रवीदेव —T8 damaged for 10bcd —b) B2 M1 अरिंदम (for इदं वच) —c) G3 corrupt K4 B1 M1 च्छन्दता, B3 4 च्छद्यते, G2 चोद्यता (for च्छन्द्यता) Ś1 K1 M2 एष, D2 देवो, T (T8 damaged) G1 2 M3 शीघ्रं (for शक्र) D8 वरेण च्छदयामास —d) Ś1 K D2 3 11 मन्यसे (K4 °से) (for शक्यते)

11 D5 missing (cf v 1 4) —a) D2 3 11 क्षेत्रे, D8 यत्र (for ह्यत्र) S प्रसूता, Ca (gloss मृता·) प्रमीता (as in text) D1 ते (for वै) —c) D1 अस्मिन्ननिष्ट्वा, G2 आत्मानमिष्ट्वा —d) D2 भागो वो, D4 T2 भोगो नो, D6 स्वर्भोगो, T8 भाग नो (for भागो नो)

12 D5 missing (cf v 1 4) —a) K2 3 आगत्य D9 om, S तु (for च) —b) D2 3 11 तथा (for तदा) M1 2 4 राजानम् (for राजर्षिम्) B2 राजर्षिमिदमब्रवीत् —c) D2 अलं T8 damaged from खेदन up to ये (in 13a) B2 नृपते, D4 8 G2 भवता, M2-4 महता (M3 °त) (for भवत) —d) T4 पावनं (for वचन)

13 D5 missing (cf v 1 4) T8 damaged up to ये —a) Dn1 निराकारा M1 2 4 इह ये वै तत्र क्षेत्रे —b) Ś1 K1 [अ]निंदिता, M1 2 4 मानवा (for [अ]तन्द्रिता) D8 देही देहत्यतद्रिता (sic) —c) B2 T G1 3 M1 3 युद्धे (for °धि) B2 M1 चापि, M3 वा वि (for वा नि) M2 4 युद्धेनापि हता सम्यग् —d) K2 corrupt K4 गति, T2 मृग (for अपि) D1 T4 अपि (for नृप) D8 तिर्यग्योनिगता नृप

14 D5 missing (cf v 1 4) —a) K3 corrupt. G2 भागा (for भाजो) —b) B D (except D2 3 11, D5 missing) भविष्यति, T G M3 भवत्विह (for भवन्त्विति) K2 करे स स (sic), B2 न संशय (for महामते) —c) K2 तव (for तथा) K3 3 तदा, M1 वच (for ततो) K4 राजन्, M1 शक्रस् (for राजा) —d) K2 गुरु, K4 कुश (for कुरु) M1 तमुवाच विशां पते

15 D5 missing (cf. v 1. 4) —a) K2 damaged T4 तत्र (for ततस्) K4 D2 3 11 तेन, M3 तदा (for तम्) M2 अप्यनु (for अभ्यनु) D8 om (hapl) from ज्ञाप्य up to चाप्यनु (in 16c) K4 Dn2 D2 11 -ज्ञात (for -ज्ञाप्य) —D4 reads (without var) 15b–16c twice —d) Dn बलि, D2 बळ, G2 3 M बल (for बल) Ś1 K1-3 B (except B2) M निसूदन

16 For the repetition in D4, cf v l. 15 D5 missing (cf. v 1 4) D8 om. up to चाप्यनु (cf. v l. 15) D8 reads 16ab twice —a) K2 corrupt K3 Dn1 यदुश्रेष्ठं, D2 कुरुश्रेष्ठ —b) K2 Dn1 कृष्ण, K3 om, B2 T8 कृतं (for कृष्ट) —B3 damaged for

C 9 2015
B 9 52 16
K 9 54 16

एवमेतद्यदुश्रेष्ठ कृष्टं राजर्षिणा पुरा ।
शक्रेण चाप्यनुज्ञातं पुण्यं प्राणान्विमुञ्चताम् ॥ १६
अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथा सुराधिपः ।
कुरुक्षेत्रे निबद्धां वै तां शृणुष्व हलायुध ॥ १७
पांसवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ १८
सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च
तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः ।
इष्ट्वा महार्हैः क्रतुभिर्नृसिंह
संन्यस्य देहान्सुगतिं प्रपन्नाः ॥ १९
तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
रामह्रदानां च मचक्रुकस्य ।

16[cd] — [c]) K2-4 B (B3 damaged) D (except D1, D3 om, D5 missing) T1 2 4 G M1 [अ]भ्यनु S ज्ञात — [d]) K2 विमुंचतान् (for °ताम्) B1 3 4 D (D5 missing) ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा (B1 °द्य), S (except M1 2) पुण्ये प्राणान्मुमोच ह (M3 4 °नमुंचन) — After 16, B6 ins

300* ब्रह्माद्यैश्च सुरश्रेष्ठ पुण्यं राजर्षिभिस्तथा ।

— B6 cont B1-4 D (D5 missing) Ca ins after 16

301* नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति ।
इह तप्स्यन्ति ये केचित्तपः परमकं नराः ।
देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयम् ।
ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः ।
तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै । [5]
ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैषिणः ।
यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन ।
यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वराः ।
तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति ।

[(L 1) D2 स्थान (for पुण्य) D2 पुण्य (for स्थान) — (L 2) D6 नर — (L 5) B4 damaged D3 सहस्रं B2 तु (for वै) D3 11 अचिरेण भविष्यति (for the post. half) — (L 6) D2 8 11 [प]त्र (for [इ]ह) — (L 7) B6 D2 8 11 प्रेक्ष्यते (B6 °ति) (for द्रक्ष्यन्ति) — (L 8) D3 11 मनुजेश्वर — (L 9) ‡ Ca धरिष्यति, स्यास्यति । ‡]

17 D5 missing (cf v l. 4) — [a]) B2 चास्य; D2 11 चापि, D6 यत्र; G2 यात्र (for चात्र) M1 [अ]र्थयन् (for स्वयं) D8 अतिमात्र स्वयं शक्रो. — [b]) D11 T4 G गाथा T G M2 सुरेश्वर — [c]) K3 B (except B3) D (except Dn D8, D5 missing) T1-3 M3-4 -क्षेत्र D2 11 नियद्धा — [d]) K2 om, D2 8 11 T4 ता (for ता) M1 2 4 गदाग्रज (for हलायुध) T8 शृणुष्वेह हलायुध

18 = (var) 3 81 174 D5 missing (cf. v l 4) — [a]) B1 3 6 D8. 11 पांशवो. D3 S -क्षेत्रे (for क्षेत्राद्) — [b]) T2 4 G वायुनापि (T2 °ना वै) समीरिता — [c]) D2 दुष्कृति G1. 2 -कर्माणम् — [d]) B1 नेष्यंति; G1 2 ते यान्ति (for नयन्ति) K4 ते नयंति परां गतिं — After 18, T G ins

302* कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
इत्येवं निश्चितो भूत्वा तेनैव स्वर्गमेष्यति ।
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
तथा स्नानं च मौनं च यो नामानुपालयेत् ।
एवं प्रलपमानोऽपि चिन्तयंश्च मुहुर्मुहुः । [5]
दूरस्थो यदि वा विप्रेन्द्र सोऽप्यस्वर्गं विनिश्चितः ।

[Lines 1 and 3 = 3 81 2[cd], 176[cd] — (L. 2) T1 निश्चितो, G1 निश्चयो (for निश्चितो) — T1. 4 G2 om line 3 T2 G2 om line 4 — (L. 4) T1 मारनान (sic) (for तथा स्नानं) G1 मान (for मौनं) — (L. 6) T2 सोऽपि (for विप्रेन्द्र) T2 4 वि(T4 सु)निश्चितः, G सुनिश्चित (for वि)]

19 D5 missing (cf v l 4) B3 damaged for 19[ab] — [a]) K4 S (except T1 M1) सुरर्षयो (for °भा) Ś1 K1 2 संसत्तमाः (for -सत्तमाः) — [b]) K4 D2 8 नृगाद्या, D6 नगाद्या, T4 नृगाग्र्या (for °द्या) Ś1 K1 मुख्य — [c]) K3 D11 इष्टा; D3 M3 दृष्ट्वा (for इष्ट्वा). B2 3 D1 10 T G2 3 M1 नृसिंहा, Dn1 D2 8 °ह — [d]) Ś1 K1 संन्यस्य, K3 B D (D5 missing) संत्यज्य, K4 सन्त्यस्य; T G M2 सन्यस्त (for °स्य) Ś1 K1 देहार्थे, K3 देहान्त; B3 M3 4 देह सु°, T G2 3 M2 देहा सु (for देहान्सु) T1 -कृतिं (for गतिं)

20 = 3 81 176 D5 missing (cf. v l. 4) — [a]) Ś1 K1-3 हरत्र(K3 °ग्र)कारत्र(K3 °ग्र)कयोर्; B3 भवतुकारतु°, Dn1 तरंतिकारतु°, T1. 2 आरड्कौ(T1 °का°)रंद°, T2 अरन्तुदारन्द°, T4 G अरं(G1 °रु)दुकारंद°, M अरदुकारनि(M1 °रदि-; M4 °रंणि)कयोर्, Cv नरंतुकारंडु° (for तरन्तुकारन्तु°) — [b]) D3 द्रुम; G1 नाम (for राम) Ś1 K1 हर्द* B1 D1. 4. 6-8 10 T4

एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥ २०
शिवं महत्पुण्यमिदं दिवौकसां
सुसंमतं स्वर्गगुणैः समन्वितम् ।
अतश्च सर्वेऽपि वसुंधराधिपा
हता गमिष्यन्ति महात्मनां गतिम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

वैशंपायन उवाच ।
कुरुक्षेत्रं ततो दृष्ट्वा दत्त्वा दायांश्च सात्वतः ।
आश्रमं सुमहद्दिव्यमगमज्जनमेजय ॥ १
मधूकाम्रवनोपेतं प्लक्षन्यग्रोधसंकुलम् ।
चिरिबिल्वयुतं पुण्यं पनसार्जुनसंकुलम् ॥ २
तं दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठः प्रवरं पुण्यलक्षणम् । C 9 3037 B 9 54 3 K 9 55 3

तु, D2 om (for च) K1 *शकुकस्य, K2 शसनुकस्य च, K3 सक्रुकस्य (submetric), B1 2 Dn D1. 3 4 6 7 9 10 मचक्रु(D1 °क्र)क्स्य च, B4 नचक्रकस्य, D8 प्रचक्रकस्य च, T1 G3 चमटुकस्य, T2 शमतकस्य, T3 परटुरस्य यत्, T4 करतुतस्य तत्, G1 M3 4 मचंटुकस्य, G2 M2 मम(M2 मचं)टुकस्य च, Cv नरटुकस्य (for मचक्रुकस्य) K4 रामहृदादवक्षुरशे (sic), D3 11 यदतर रामहृदेऽन्ववतुके, M1 करभकाना च मकटुकस्य च — c) Dn2 G2 Cv स्यमत-, T2. 3 -शमत- (for -समन्त) — d) B2 S Cv पितामहस्य (for प्रजापतेर्)

21 D5 missing (cf v 1 4) — a) B3 damaged K2 दिवं, T1 2 इट (for शिव) B1. 5 D1 4 7–10 महा-, T3 4 G M1 2 4 पर, M3 वर (for महत्) K4 B2 S पुण्यतम (for °मिद) — b) Ś1 K T2 सु(K4 स्व , T2 स)समित, Dn सम मतं, D1 सुमगल, D3 11 समन्वित, T4 न संमत (for सुस) K2–4 B D (except D3 11, D5 missing) सर्व , T3 स्वर्गि- (for स्वर्ग-) T1 4 G3 -गणै (for -गुणै) D8 दिवौकसा, D11 सुसमत; T3 समन्वित (for °तम्) — c) G3 ततश् (for अ°) S सर्वे(T2 3 वै)त्र (for सर्वेऽपि) B1 4 5 Dn अ(B4 श्रु)तश्च सर्वे(B4 वं)त्र हता नृपा रणे, B2 D2 अतश्च सर्वेपि (B2 °वैं तु) नृपा हता रणे, B3 D1. 4 6–10 अ(B3 श्रु)तश्च सर्वे निहता नृपा रणे — d) K4 D2 3 11 गता (for हता) D3 महात्मन (for ना) K4 D2 3 स्थितिं (for गतिम्) B Dn D1 4 6–10 यास्यति पुण्या गतिमक्षया स(D8 त)दा — After 21, B Dn D2 4 6–10 ins

303* इत्युवाच स्वयं शक्र सह ब्रह्मादिभिस्तथा ।
तच्चानुमोदित सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरै ।

[(L 1) D2 स्तुत्य (for सह) D7 9 तदा — (L. 2) D9 सर्वैर् (for सर्व)]

Colophon D5 missing — *Sub-parvan* Ś1 K1–3 B1–4 D2 3 11 T2 M2 रामतीर्थयात्रा, B5 Dn D1 4 6–9 बलदेवतीर्थयात्रा, M1 4 तीर्थयात्रा, Bom Cal ed गदा (Cal ed गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान, Kumbh ed हृदप्रवेश — *Adhy name* Ś1 K D3 11 T4 M2–4 Bom. ed कुरुक्षेत्रप्रशसा (T4 °प्रसग , M2 4 °स्तुति , Bom ed °कथन) — *Adhy no* (figures, words or both) B2 D9. 10 24, B4 G3 54, Dn D7 23, T G1 2 M 55 — *Śloka no* Dn D9 26

53

1 D5 missing up to 3c (cf v 1 9 52 4) B3 damaged — a) D2 11 S गत्वा (for दृष्ट्वा) — b) D11 दानानि, S (except T1) देयांश्च (for दा°) B5 शाश्वतान्, T4 तत्त्वत, M1 पुष्कलान् (for सात्वत) K4 दृष्ट्वा दायाश्च शाश्वत — c) K4 T4 पुण्यम् (for दिव्यम्) — d) D11 जगाम, M1 अगच्छज् (for अगमज्)

2 D5 missing (cf v 1 1) — a) B5 Dn2 D7 T1 G मधुका(Dn2 °रा)म्र K4 B5 Dn D7 8 10 T G वणोपेतं (for -वनो°) — b) D2 संकुल — D3 om. (hapl) 2^{cd} K4 transp 2^{cd} and 3^{ab} — c) K2–4 B Dn D4 6–10 T2–4 चिर-, D11 वर (for चिरि) D1. 4 6–11 M3 -बिल्वायु(D4 पि)तं (for बिल्व) D2 तित्तिणीबिल्वसयुक्त — d) Dn D8 T G M2–4 -सयुत,

C 9 3037 B 9 54 3 K 9 55 3

पप्रच्छ तानृषीन्सर्वान्कस्याश्रमवरस्त्वयम् ॥ ३
ते तु सर्वे महात्मानमूचू राजन्हलायुधम् ।
शृणु विस्तरतो राम यस्यायं पूर्वमाश्रमः ॥ ४
अत्र विष्णुः पुरा देवस्तप्तवांस्तप उत्तमम् ।
अत्रास्य विधिवद्यज्ञाः सर्वे वृत्ताः सनातनाः ॥ ५
अत्रैव ब्राह्मणी सिद्धा कौमारब्रह्मचारिणी ।
योगयुक्ता दिवं याता तपःसिद्धा तपस्विनी ॥ ६
बभूव श्रीमती राजञ्शाण्डिल्यस्य महात्मनः ।
सुता धृतव्रता साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी ॥ ७
सा तु प्राप्य परं योगं गता स्वर्गमनुत्तमम् ।
भुक्त्वाश्रमेऽश्वमेधस्य फलं फलवतां शुभा ।
गता स्वर्गं महाभागा पूजिता नियतात्मभिः ॥ ८
अभिगम्याश्रमं पुण्यं दृष्ट्वा च यदुपुंगवः ।
ऋषींस्तानभिवाद्याथ पार्श्वे हिमवतोऽच्युतः ।
स्कन्धावाराणि सर्वाणि निवर्त्यारुरुहेऽचलम् ॥ ९
नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।

D2 सकुल, M1 पादप (for सकुलम्)

3 D5 missing for 3^{abc} (cf v 1 1) K4 transp 2^{cd} and 3^{ab} — ^{a}) D2 7 तद्, D6 स (for त) D3 यादव श्रेष्ठ — ^{b}) D2 परम (for प्रवर) — ^{c}) T1 ऋषिवरान् (for ऋषीन्सर्वान्) — ^{d}) Dn कस्यायं परमाश्रम, S °य ह्या(M1 चा)श्रमो व(T3 °म प)र

4 ^{a}) B2 T G M3 च, M1 2 4 [s]थ (for तु) M1 2 4 राजन् (for सर्वे) B1 4 5 D (except D2 8 11) M1 महात्मान — ^{b}) D2 8 M1 2 4 सर्वे, D3 M3 सर्वं, G1, 8 रामं (for राजन्) D3 हलायुधं — ^{c}) K4 B D2-4 6-11 विस्तरशो B1 T1 राजन् (for राम) — ^{d}) D6 T G M2 पूर्वं (for पूर्वम्)

5 ^{a}) T3 तत्र, M2 8 यत्र (for अत्र) T2 [आ]विष्ट (for विष्णु) Ś1 K1 2 महा- (for पुरा). — ^{b}) T1 तप्त्वा च (for तप्तवांस्) — M3 om (hapl) 5^{cd} — ^{c}) D6 यत्र (for अत्र) — ^{d}) B2 सत्रे, M1 पूर्वं (for सर्वे) S (except T3 4, M3 om) पुरातना (for सना°)

6 T3 damaged for 6^{abc} — ^{a}) G2 यत्र (for अत्र) S (except M1, T3 damaged) वृद्धा (for सिद्धा) — ^{b}) T2 G3 कौमारी (for °र) Dn2 D5 -व्रत (for -ब्रह्म) — K° 3 D11 om (hapl) 6^{c}–7^{d} B3 damaged for 6^{cd} — ^{c}) M3 om (? hapl) from दिव up to सिद्धा (in 6^{d}) — ^{d}) S तपोयुक्ता (M3 om) विशांपते

7 K3 8 D11 om 7 (cf v 1 6) — ^{b}) D3 शाण्डिल्यस्य — ^{c}) T3 [अ]थ सु, G1 व्रत (for धृत) — ^{d}) K4 नियत- — After 7, B D (except D11) ins

304* सा तु तप्त्वा तपो घोरं दुश्चरं स्त्रीजनेन ह ।

[B2 सह (for सा तु) Dn1 D3 8 तथा, D5 (marg as above) 6 दृष्ट्वा (for तप्त्वा) D1 दुष्करं (for दुश्चरं)

D1 2 स्त्री°ो मह]

8 B Dn D1-2 7 9 10 om 8^{abcd} D1 6 8 om 8^{ab} T3 damaged for 8^{ab} — ^{a}) Dn S (T3 damaged) [अ]पि (for तु) K4 प्राप्य (for प्राप्य) T1 G2 M3 पर (for पर) — T2 om 8^{cd} G1 2 om 8^{c}–9^{b} — ^{c}) K2 त्यक्त्वा, K4 लब्ध्वा, D4 6 8 M1 दत्त्वा, T1 हुत्वा (for भुक्त्वा) M1 भुक्त्वाश्रम च धर्मस्य — ^{d}) D1 6 फलवती (for °वता) D° S (except M1, 4, T2 G1 2 om) फल फलवत (D3 °ती) शुभ (M2 °भा) — ^{e}) K2 3 T G2 महाराज (for °भागा) — ^{f}) D (except D11) देवब्राह्मणपूजिता, S (except T1 M1, G1 8 om) पूजिता च महात्मभि

9 G1 2 om. 9^{ab} (cf v 1 8) — ^{a}) Ś1 K1-3 तस्या (for पुण्यं) — ^{b}) T2 स दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा च) T M2-4 नदन (for -पुंगव) — For 9^{ab}, B Dn D1 4-10 subst

305* श्रुत्वा ऋषीणां वचनमाश्रमं स जगाम ह ।

[D° (sup lin as above) सुदृढम् (for वचनम्)] while D2 8 subst.

306* ऋषीणां वचनं श्रुत्वा जगामाश्रममुत्तमम् ।

— D° cont

307* तस्याश्रमेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानव ।

[cf 8^{cd}]

— D2 om. (hapl) 9^{c}–11^{d} B3 damaged for 9^{cd} — ^{d}) K2 8 पार्श्वं K4 Dn1 हैमवते (Dn1 °तो) D5 [s]च्युते — T2 damaged for 9^{ef} — ^{e}) K2 3 T2 स्कंदावाराणि, K4 स्कधावार्याणि, B D (except Dn, D8 om) सध्यावार्याणि — ^{f}) D1 corrupt Dn2 D°-10 निवर्त्य, D6 निवर्त्य, G2 निवृत्य, M1 3 निपत्य (for निवर्त्य) D7 T1 M3 रुरुहे K° B3 D5 11 च (D5 11 च)ल ; D2 [s]चल (for ऽचलम्)

पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥ १०
प्रभवं च सरस्वत्याः प्लक्षप्रस्रवणं बलः ।
संप्राप्तः कारपचनं तीर्थप्रवरमुत्तमम् ॥ ११
हलायुधस्तत्र चापि दत्त्वा दानं महाबलः ।
आप्लुतः सलिले शीते तस्माच्चापि जगाम ह ।
आश्रमं परमप्रीतो मित्रस्य वरुणस्य च ॥ १२
इन्द्रोऽग्निरर्यमा चैव यत्र प्राक्प्रीतिमाप्नुवन् ।
तं देशं कारपचनाद्यमुनायां जगाम ह ॥ १३
स्नात्वा तत्रापि धर्मात्मा परां तुष्टिमवाप्य च ।
ऋषिभिश्चैव सिद्धैश्च सहितो वै महाबलः ।
उपविष्टः कथाः शुभ्राः शुश्राव यदुपुंगवः ॥ १४
तथा तु तिष्ठतां तेषां नारदो भगवानृषिः ।
आजगामाथ तं देशं यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ १५
जटामण्डलसंवीतः स्वर्णचीरी महातपाः । C 9 3052 B 9 54 18 K 9 55 16

---

10 D3 om 10 (cf v l 9) —^{a}) Dn1 नातिदूरे —^{b}) K4 T G M3 रामस्, D11 नाग (for नग) D2 T2 ताळ D चळी, T3 हली Ś1 K1-3 पूजितो नियता त्मभि, B5 M1 2 4 तृणराजध्वजो वली —^{c}) Dn2 पुण्य (for पुण्यं) K4 तीर्यं (for तीर्थं) Ś1 K1 गत्वा (for दृष्ट्वा) S (except M1) पुण्ये तीर्थवरे स्नात्वा

11 D2 om 11 (cf v l 9) —^{a}) Ś1 K2 B (except B) Dn D1 4-10 T2 4 G प्रभाव, D प्रभास, D11 श्रवग, T3 मन्वाव (sic), M3 प्रथम (for प्रभव) K (except K1) D11 T1 2 M स (for च) —^{b}) T3 प्रक्ष (for प्लक्ष) K4 D1 11 प्रश्रवण, D5 -मध्रवण, M1 प्रस्रवणे K3 G1 वल, B- शुभ, D2 वळ, T3 वत, G2 तथा (for बल) — D11 om (hapl) 11^{c}–12^{b}, T3 damaged for the same —^{c}) D5 reads from सप्राप्त up to मित्रावरुण (in 308*) on marg B1 सप्राप्त, B 3 सनत (sic) Ś1 K1 T2 फालपचन, K3 B1 2-5 D1 2 7 9 कार(D1 रा)पचन, B. Dn कारा(B2 °र)वपन, D4 6 काश्यपचन, D3 कारप्रवर, G1 M वचन, G- कौरवच्छत्र (for कारपचन) K4 समास काचनवर — G3 om (hapl) 11^{d}–13^{c} —^{d}) K2-4 B (except B-) D (D2 11 om) प्रवर तो(D3 रमी)र्थमु(K2 °स)त्तम

12 D11 om 12^{ab}, G3 om 12 (for both, cf v l 11) K4 om 12^{ab} D5 reads 12 on marg T3 damaged for 12^{ab} —^{a}) D2 हळायुधस् T (T3 damaged) M1 तु तत्र, G1 M2-4 स तत्र, G2 च तत्र (by transp) —^{b}) M1 देयान (for दान) B2 महाधन, D2 °वळ, T4 महत्फल (for महाबल) — T4 om (hapl) 12^{c}–14^{d} —^{c}) K2 lacuna, T1 आप्लुत्य (for °त) M1 शुद्धे (for शीते) —^{d}) G2 [अ]भि, M1 [प]व (for [अ]पि) D2 स (for ह) — D11 repeats 12^{ef} after 13 T2 3 om (hapl) 12^{e}–13^{d} —^{e}) K1 2 D11 (both times) G1 M2 4 परम (for परम) —^{f}) K2 ह (for च) — For 12^{cdef}, B Dn D1 2 4-10 subst

308* आप्लुत सलिले पुण्ये सुशीते विमले शुचौ ।
सतर्पयामास पितृन्देवांश्च रणदुर्मद ।
तत्रोष्यैका तु रजनीं यतिभिर्ब्राह्मणै सह ।
मित्रावरुणयो पुण्य जगामाश्रममच्युत ।

[(L 2) B Dn दुजय (for -दुर्मद) — (L 3) B3 [अ]पि (for [उ]ष्य) D1 च (for तु) — (L 4) D5 om from यो up to परां (in 14^{b})]

13 G3 om 13^{abc} (cf v l. 11) D5 T2-4 om 13 (cf v l 12) —^{a}) T1 इद्राग्नी K2 3 वरुणश् (for अर्यमा) G1 इद्रोप्यग्निर्यमश्चैव —^{b}) Ś1 K1-3 D1 आप्तवान्, D3 आप्नुयात् (for वन्) —^{c}) K2 corrupt K3 4 B1 2 4 D2 4 6 7 9 11 कारपवनाद्, Dn कारावपनाद्, D1 3 काश्यपवनाद्, T1 G1 कारप(G1 व)चन, G2 कौरवच्छत्र, M कारवचनाद् (for °पचनाद्) Ś1 K1 देश त कालपचनाद् —^{d}) D1 यमुनातीरमागमत्, T1 G1 3 स तस्माटाजगाम ह, G2 स तु स्नातो ज° — After 13, D11 repeats 12^{ef}

14 T4 om 14^{abd}, D5 om up to परा (for both, cf v l 12) —^{a}) Ś1 K1 3 4 D2 3 11 transp स्नात्वा and तत्र K2 B1 3 D- 3 6 7 9-11 च (for [अ]पि) —^{b}) T3 पर, M1 ततस् (for परा) D5 reads from तुष्टि up to मतीव मे (in 22^{d}) on marg B Dn D1. 4-11 प्रीतिम्, D2 3 पुष्टिम् (for तुष्टिम्) K2 D3 T2 3 अवाप M1 ह (for च) —^{c}) T3 शिष्यैश् (for सिद्धैश्) —^{d}) D2 महाबळ — T3 damaged for 14^{ef} —^{e}) T2 उपदिष्टा, G2 स्थिता (for °विष्ट) D11 कथा K2 3 शुद्धा; Dn1 om, D6 तेभ्य, D11 शुभ्रा, Ca शुभ्रा (as in text) —^{f}) K4 श्रावयद् (for शुश्राव) D2 3 8 S (T3 damaged) नदन (for पुगव).

15 D5 reads 15 on marg —^{a}) G2 तदा (for तथा) D2 9 [अ]नु (for तु) —^{b}) Ś1 K1-3 मुनि

C 9 3753 B. 9 54 19 K 9 55 18 हेमदण्डधरो राजन्कमण्डलुधरस्तथा ॥ १६
कच्छपीं सुखशब्दां तां गृह्य वीणां मनोरमाम् ।
नृत्ये गीते च कुशलो देवब्राह्मणपूजितः ॥ १७
प्रकर्ता कलहानां च नित्यं च कलहप्रियः ।
तं देशमगमद्यत्र श्रीमान्रामो व्यवस्थितः ॥ १८
प्रत्युत्थाय तु ते सर्वे पूजयित्वा यतव्रतम् ।
देवर्षिं पर्यपृच्छन्त यथावृत्तं कुरून्प्रति ॥ १९
ततोऽस्याकथयद्राजन्नारदः सर्वधर्मवित् ।
सर्वमेव यथावृत्तमतीतं कुरुसंक्षयम् ॥ २०
ततोऽब्रवीद्रौहिणेयो नारदं दीनया गिरा ।
किमवस्थं तु तत्क्षत्रं ये च तत्राभवन्नृपाः ॥ २१
श्रुतमेतन्मया पूर्वं सर्वमेव तपोधन ।
विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे ॥ २२

नारद उवाच ।

पूर्वमेव हतो भीष्मो द्रोणः सिन्धुपतिस्तथा ।
हतो वैकर्तनः कर्णः पुत्राश्चास्य महारथाः ॥ २३
भूरिश्रवा रौहिणेय मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
एते चान्ये च बहवस्तत्र तत्र महाबलाः ॥ २४

(for ऋषि) — For 15, B3 subst

300* तत्र संतिष्ठतश्चाथ रामस्याप्रतिमद्युते ।
आजगाम महातेजा नारदो भगवानृषि ।

16 Ś1 K1-3 om (hapl) 16-18 D5 reads 16 on marg —a) D2 मदल D11 जटामण्डलसवीत —b) T G कुश (for स्वर्ण) B D1 4-11 G3 Ca चीरो (for °री) S (except M1) यथा (for तथा) —d) K4 T G2 M3 तदा, G8 सदा (for तथा)

17 Ś1 K1-3 om 17 (cf 1 1 16) D5 reads 17 on marg —a) D1 T2 कच्छपिं, T1 महतीं, G3 M काच्छपीं (M4 °पि), Ca कच्छपीं (as in text) B6 शुभ (for सुख) M1 महान्दा (for -शब्दां ता) D2 11 कर्णपीयूषशब्दां ता —b) D3 गृह्य वाणीं, M1 वीणा गृह्य (by transp) —c) D6-7 नृत्य, T1 4 G M नृत्ते, T2 8 नृत्त —d) S (except T8) -पूजक (for पूजित)

18 Ś1 K1-3 om 18 (cf 1 1 16) D3 om (hapl) 18 D6 reads 18 on marg —a) T G2 M1-4 प्रेरक, G1 8 प्रभव (for प्रकर्ता) D2 कलहानां —b) Dn वै (for च) D2 कलहप्रिय —cd) D3 11 M1 आगमद् S श्री(M1 धी)मान्यत्र (by transp) S हलायुध (for व्यवस्थित)

19 D6 reads 19 on marg —a) Ś1 K1 [आ]शु, K4 B1. 3. 6 D2 8 11 M3 च (for तु) K4 B D (except D11) त (K4 ते) सम्यक्, T G तं राम, M1 त सर्वे (for ते सर्वे) —b) B2 महामुनिं; T4 दृढव्रत (for यतव्रतम्) — B3 damaged for 19cd —c) T3 देवर्षि Ś1 K1 आ*पृच्छंत, K4 B (B3 damaged) Dn D1-10 T1 2 पर्यपृच्छस (B2 T1 2 °त्तं), D11 प्रत्यपृच्छंत; T3 4 G परिपप्रच्छ —d) D2 वृत्ति (for वृत्तं) D2 इति (for प्रति)

20 D5 reads 20 on marg —a) Ś1 K1-3 तस्मोपि, D11 ततोसौ, T2 तथास्य (for ततोऽस्य) D4 8 11 T3 कथयद् (for [अ]कथय°) Ś1 K1 सर्वं (for राजन्) —b) K2 -धन्विना, B2 D11 S (except M1) -वेद-विन्, D3 -कर्म° (for धर्म°) —c) B (except B) D (except D2 11) एतत् (for एव) T1 2 तत्त्वम् (for वृत्तम्) —d) K4 B (except B3) D (except D11) अतीव (for °त) G2 सर्वेव, M3 स कुरु (for कुरुम्)

21 D3 reads 21 on marg —a) T4 स्थिरया (for दीनया) —c) D3 किमर्थश्च, T3 4 यद्वस्थ (for किम°) M1 च (for तु) T1 2 यत्; T3 मत् (for तत्) Ś1 K Dn1 D3 6 G4 M3 क्षेत्र (for क्षत्र) G2 किमर्थं तु इतं सर्वं —d) B3 Dn1 D1-3 6 10 तु (for च) T1 2 यत्र (for तत्र) Ś1 K1-3 D2 8 11 ये(K3 8 के)भवंस्तत्र ये (D2 ये) नृपा

22 D6 reads 22 on marg —ab) B2 गीतम् (for श्रुतम्) G1 8 एव (for एतत्) Ś1 K1 2 यथा- (for मया) B3 4 M1 transp पूर्वं and सर्वम् K3 2 D2 2 एवत् (for एव) —c) K4 G3 विस्तार —d) D2 कौतूहलम्

23 b) T3 damaged T1 2 4 G सेना M2-4 सैन्य (for सिन्धु) —c) K2 corrupt D2 3 T3 ततो (for हतो) —d) K3 4 D11 G2 पुत्रश्च K2-4 रथ; D2 बला, D2 11 M1 घल, T G M2-4 -बला (for रथा)

24 Ś1 K1-3 om (? hapl) 24 —a) B2 च निहतो; Dn1 M4 रौहिणेयो —c) T3 damaged from

प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रियार्थं कौरवस्य वै ।
राजानो राजपुत्राश्च समरेष्वनिवर्तिनः ॥ २५
अहतांस्तु महाबाहो शृणु मे तत्र माधव ।
धार्तराष्ट्रबले शेषाः कृपो भोजश्च वीर्यवान् ।
अश्वत्थामा च विक्रान्तो भग्नसैन्या दिशो गताः ॥ २६
दुर्योधनो हते सैन्ये प्रद्रुतेषु कृपादिषु ।
ह्रदं द्वैपायनं नाम विवेश भृशदुःखितः ॥ २७
शयानं धार्तराष्ट्रं तु स्तम्भिते सलिले तदा ।
पाण्डवाः सह कृष्णेन वाग्भिरुग्राभिरार्दयन् ॥ २८
स तुद्यमानो बलवान्वाग्भी राम समन्ततः ।
उत्थितः प्राग्घ्रदाद्वीरः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ २९
स चाप्युपगतो युद्धं भीमेन सह सांप्रतम् ।
भविष्यति च तत्सद्यस्तयो राम सुदारुणम् ॥ ३०
यदि कौतूहलं तेऽस्ति व्रज माधव मा चिरम् ।
पश्य युद्धं महाघोरं शिष्ययोर्यदि मन्यसे ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा तानभ्यर्च्य द्विजर्षभान् ।
सर्वान्विसर्जयामास ये तेनाभ्यागताः सह ।　C 9 3070 / B 9 54 36 / K 9 55 35

एते up to विवेश (in 27^{d})　G_2 हताश् (for एते) — ^{d}) D_6 तत्र चान्ये, S (T_8 damaged) हतास्तत्र (for तत्र तत्र)　D_2 यळा

25　T_8 damaged　— ^{b}) K_4 B D जयार्थं (for प्रि°)　$Ś_1$ K_{1-3} M_1 ह, K_4 च, D_{11} हि (for वै) — D_{11} om 25^{cd}　— After 25, D_3 ins

310* निहता पाण्डवै सर्वे गता स्वर्गगतिं प्रति ।

26　T_8 damaged　— ^{a}) $T_{1\ 2}$ अपि तास्, G_1 अहितास्, G_3 कल्पितास्, M_1 निहतास् (for अ°)　D_2 च, D_{11} चैव (hypermetric) (for तु)　— ^{b}) $T_{1\ 4}$ G $M_{2\ 4}$ ये (for मे)　D_2 G_2 भारत (for माधव) — B_3 damaged for 26^{cd}　— ^{c}) D_2 धार्तराष्ट्रान्, D_{11} °राष्ट्रे, $G_{1.2}$ धृतराष्ट्र- (for धार्त°)　K_4 D_2 शेषान् (for शेषा)　— ^{d}) D_3 कृप-　— ^{e}) T_4 [अ]ति (for च) — ^{f}) K_2 corrupt. K_1 D_3 भग्नसैन्य-, D_{11} भग्ने सैन्ये, T_2 भग्ना सेना, T_4 भर्गसैन्या (for भग्न°)　$Ś_1$ K_3 भग्न सैन्यो दिशो गत°　— For 26^{def}, B Dn $D_{1\ 4-10}$ subst.

311*　　अथ समितिमर्दना ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ।
तेऽपि वै विद्रुता राम दिशो दश भयात्तदा ।

[(L 1) B_3 damaged　D_1 वधना　— (L 3) $D_{5\ 7\ 9}$ अपरे (for तेऽपि वै)　D_5 भयाता वै दिशो दश (for the post. half)]

27　T_8 damaged up to विवेश　— ^{a}) $Ś_1$ K_1 हते ष्वेषु, B_2 $D_{6-7\ 9\ 10}$ हते शल्ये (for हते सैन्ये)　— ^{b}) K_2 प्रश्रुतेषु, $B_{2\ 3}$ $D_{5\ 7\ 9\ 10}$ विद्रुतेषु (for प्र)　D_{11} M_1 प्रद्रुतेश्च कृपादिभि, $T_{1.2}$ G_3 M_3 विद्रुतेषु पदातिषु, T_4 $G_{1.8}$ $M_{3\ 4}$ विद्रुतेश्च ($G_{1\ 8}$ ते च) पदातिभि　— ^{c}) D_{11} कृष्ण (for ह्रद)

28　^{a}) K_4 D_{11} च (for तु)　— ^{b}) B_3 damaged　D_2 सळिळे, D_8 सरले (for सलिले)　D_3 T_8 तथा (for तदा)　Bom ed सलिले स्तभिते तदा　— ^{c}) G_3 सैन्येन (for कृष्णेन)　— ^{d}) T_8 damaged from रुग्राभि up to गदाम् (in 29^{d})　K_4 D_{11} S (except G_1, T_8 damaged) अर्दयन्, $D_{2\ 8}$ अब्रुवन् (for आर्दयन्)

29　T_8 damaged　— ^{a}) B (except B_5) Dn $D_{1\ 6\ 7\ 11}$ स (for स)　B_2 D_1 -तर्ज्यमानो (for तुद्य°)　D_2 बळवान्, D_8 बलवन्　— ^{b}) D_2 वाग्मी　— ^{c}) K_4 उत्थिते, T_4 उद्धृतो (for उत्थित)　B Dn $D_{1\ 2\ 4-10}$ स, D_8 सु-, T (T_8 damaged) G [ऽ]मूत्, $M_{1\ 2\ 4}$ सद् (for प्राक्)　B_6 $G_{2\ 8}$ तदा, T_4 ह्रदो (for ह्रदाद्)　D_{11} तस्मात् (for वीर)

30　^{a}) D_3 $T_{2\ 3}$ G_2 $M_{2\ 4}$ चाम्युपा(G_2 $M_{2\ 4}$ °प)-गतो, D_8 corrupt, M_1 चाप्युपागतो (for °पगतो)　B Dn D_{1-10} $T_{2\ 8}$ योद्धुं, D_{11} युद्धे　— ^{b}) $B_{2\ 5}$ S (except M_1) भीमसेनेन (B_5 °न हि) साप्रत　— B_8 damaged for 30^{c}–31^{b}　— ^{c}) D_5 भविष्यति　B (B_3 damaged) Dn D_{1-10} तयोरद्य, D_{11} च तत्सत्य, T_1 G_1 हि तद्वद्य, T_2 तत्स्त्वद्य, T_3 G_3 पुनस्त्वद्य, T_4 G_8 हि तस्त्वद्य, $M_{3\ 4}$ कृत स्त्वद्य, M_8 उत स्त्वद्य (for च तत्सद्यस्)　— ^{d}) $B_{1.4\ 5}$ D (except D_{11}) युद्ध, $T_{1\ 3\ 4}$ G M_1 ततो (for तयो)　Dn परम (for राम सु-)　B_2 युद्ध युद्धविशारद, M_8 तयो पुरुषसिंहयो

31　B_3 damaged for 31^{ab}　— ^{a}) D_1 T_4 तेद्य; $G_{1\ 8}$ $M_{2\ 4}$ तस्मिन् (for तेऽस्ति)　— T_8 damaged for 31^{cd} and the following ref.　— ^{c}) G_1 -याहो (for घोर)　— After 31^{c}, M_1 ins

312*　　अद्य रामाहवे द्वयो ।
भीमकौरवयोर्वीर

C 9 2071 B 9 54 26 K 9 55 35 गम्यतां द्वारकां चेति सोऽन्वशादनुयायिनः ॥ ३२
सोऽवतीर्याचलश्रेष्ठात्प्लक्षप्रस्रवणाच्छुभात् ।
ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वा तीर्थफलं महत् ।
विप्राणां संनिधौ श्लोकमगायदिदमच्युतः ॥ ३३
सरस्वतीवाससमा कुतो रतिः
सरस्वतीवाससमाः कुतो गुणाः ।
सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः
सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीम् ॥ ३४
सरस्वती सर्वनदीषु पुण्या
सरस्वती लोकसुखावहा सदा ।
सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृताः
सदा न शोचन्ति परत्र चेह च ॥ ३५
ततो मुहुर्मुहुः प्रीत्या प्रेक्षमाणः सरस्वतीम् ।
हयैर्युक्तं रथं शुभ्रमातिष्ठत परंतपः ॥ ३६
स शीघ्रगामिना तेन रथेन यदुपुंगवः ।
दिदृक्षुरभिसंप्राप्तः शिष्यवृद्धमुपस्थितम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ समाप्तं तीर्थयात्रापर्व ॥

---

32 T3 damaged for the ref — ^{a}) B2 S स नारद (for नारदस्य) — ^{b}) T3 सम्याश्च (for अभ्यर्च्य) K4 B1 द्विजोत्तमान्, G3 द्विजात्मन॰ (for द्विजर्षभान्) — ^{d}) T2 एते च, M3 ये तान् (for ये तेन) T1 2 4 G1 M [अ]नुगता (for [अ]भ्या॰) D6 ये ये सगे समागता, D8 ये तानभ्यागतास्तदा, G2 यैरेवानुगत सह, G3 ये तेनानुगताश्च तान् — ^{e}) T3 damaged from गम्यता up to तत (in 33^{c}) M1 गच्छत (for गम्यता) Ś1 K1 T1 4 M2–4 द्वारका D6 सर्वे (for चेति) K4 द्वारका चेति सोप्राप्य (sic) — ^{f}) K2 [ऽ]प्यशाद्, D8 G2 [ऽ]न्वगाद् (for ॰शाद्)

33 T3 damaged up to तत — ^{a}) Dn1 [ऽ]चलाद् (for ऽवतीर्य) Ś1 K1 2 [अ]च(K1 ॰म)लात्तस्मात्, K4 D2 8 नगात्तस्मात्, D1 तत श्रेष्ठात्, D5 वल श्रे॰ — ^{b}) T2 पक्ष (for प्लक्ष) K4 D1 6 प्रश्रवणात S (except M1, T3 damaged) तत (for शुभात्) D8 11 प्रक्षप्रश्रवणाच्छुभात् — ^{c}) T1 2 G M3 4 स तु (for तत) D11 G3 राजन् (for राम) T4 स तु प्रीतो महाराज — ^{d}) T3 कृत्वा; M2 स्मृत्वा (for श्रुत्वा) T4 तीर्थं D2 फळ, T2 4 पर, G1 -वर (for फल) G3 नत्वा तीर्थवर महान् — ^{e}) S (except M1) अग्रत (for संनिधौ) T1 G2 श्लोकाव् (for श्लोकम्) — ^{f}) Ś1 K1 B (except B2) D1 7–11 इमम् (for इदम्) T G1 2 M1–4 अगायदमितद्युति॰, G3 ॰यत इद मुनि

34 T4 om (hapl) 34 D2 reads 34^{a} twice T3 damaged for 34^{a}–36^{b} — ^{b}) B3 om सरस्वतीवाससमा T1 2 -समा कुतोहंणा, M1 -सम कुतो गुण Dn1 रति (for गुणा) — ^{c}) Ś1 K D2 8 11 एत्य (for प्राप्य) T1 2 G Cv सरस्वतीहीनविदे(T1 2 ॰भिन्ननिवे, G3 ॰तीरविदे)शवासिन, M1 ॰ती हेति विदेशजा जना, M2–4 ॰तीं प्राप्य (M2 ॰ती द्यय) विदेशवासिन — K1 repeats 34^{d} after the first occurrence of 35^{c} — ^{d}) D3 om, M3 तदा (for सदा) K1 (second time) D5 S (except M1, T4 om, T3 damaged) सरस्वतीं नदीं (by transp)

35 For the repetition in K1, cf v l 34 T3 damaged — ^{b}) Dn1 G2 सर्व- (for लोक-) B2 D1 4 8–10 -शुभावहा, B3. 4 वहा सुखा, D11 -वहा शुभा (for सुखावहा) B2 शुचि, D5 नदी, D11 T1 2 G M2–4 च (for सदा) M1 सरस्वती सर्वत एव शोभना — K1 reads 35^{c} twice — ^{c}) K1 (second time) transp जना and सुदुष्कृता K4 परा, B2 S (except T1 M1, T3 damaged) नरा (for जना) K3 B Dn D1 4–7 10 सुदुष्कृत (B2 ॰तर्), D2 11 सुदुःखिता, D8 सुदुष्कर, D9 सुदुत, T (T3 damaged) G M2 3 सुदुष्कृत — ^{d}) T1 [अ]भिनदंति (for न शोचन्ति) K1 इह, K3 D2 8 चैव, D1 वेह (for चेह) K3 हि, D2 3 इ, T2 om (for च) B2 विमुक्तपापास्त्रिदिवे वसति हि, D6 सदा न शोचति सुपुण्यभागिन

36 T3 damaged for 36^{ab} — ^{a}) K2 वहु- (for the second मुहु) B2 S (T3 damaged) भक्त्या (for प्रीत्या) — ^{b}) K2–4 Dn1 D2 3 8 11 T1 2 4 प्रेक्ष्यमाण (K2 Dn1 T4 ॰णा, D3 ॰णा, D8 ॰णा) Dn परस्पर, D8 सरस्वती (for ॰तीम्) — B3 damaged for 36^{cd} — ^{c}) K2 3 शुभ्रैर्, B5 T G शीघ्रम् (for शुभ्रम्) — ^{d}) K4 आतिष्ठत, S (except M1) आरुरोह (for आतिष्ठत) K3 4 B2 Dn D3 8 परतप

37 ^{a}) K4 तीव्र- (for शीघ्र-) — ^{b}) D8 11 नंदन

५४

वैशंपायन उवाच ।
एवं तदभवद्युद्धं तुमुलं जनमेजय ।
यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १
रामं संनिहितं दृष्ट्वा गदायुद्ध उपस्थिते ।
मम पुत्रः कथं भीमं प्रत्ययुध्यत संजय ॥ २
संजय उवाच ।
रामसांनिध्यमासाद्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
युद्धकामो महाबाहुः समहृष्यत वीर्यवान् ॥ ३ C 9 3079 B 9 55 3 K 9 56 1

(for पुगव) — [c]) K3 अधि-, T4 क्षय (for अभि-) — [d]) T4 अनुत्तमं (for उपस्थितम्) — After 37, S (except M1) reads 9 54 1–2

Colophon om in M1, damaged in T3 — *Sub-parvan* S1 गदापर्वणि रामतीर्थयात्रा, K B1.2 D3 T4 G1.8 रामतीर्थयात्रा (T4 G1 8 °यात्रासमाप्ति), B3 4 Dn D7 8.10 हलधरतीर्थयात्रा (D3 °यात्रासमाप्ति), B5 D1 2 4 6 8 11 बलदेवतीर्थयात्रा, D5 सभा (wrongly), M2 4 तीर्थयात्रायां गदायुद्ध, M3 तीर्थयात्रा, Cal. Bom ed गदा(Cal ed गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान, Kumbh. ed हृदप्रवेश — After sub-parvan, M3 adds तीर्थयात्रा समाप्ता — *Adhy name* M2 4 नारदवचन — After adhy name, M2 4 add रामतीर्थयात्रा समाप्ता — *Adhy no* (figures, words or both) B2 D7 9 10 25, B5 G3 55, Dn 24, T (T3 damaged) G1 2 M (M1 om) 56 — *Śloka no* Dn1 40, Dn2 D7 9 41

— After the colophon, T1 concludes with

श्रीत्यागेश्वराय नम । श्रीवेङ्कटेशाय नम ।
करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्त ।

T2 concludes with

शल्यपर्व समाप्त । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शालिवाहन शक १७९४ कल्यब्दा ४९७३ आंगीरस नाम संवत्सर अश्विन व १४ गुरुवासरे काश्यपगोत्र कुप्पाचार्यपुत्र रामन् लिखितं शल्यपर्व संपूर्णं । श्रीकृष्णो विजयते । श्रीगुरुभ्यो नम । श्रीवेदव्यासाय नम । हरि ॐ ।

T4 concludes with

शल्यपर्व समाप्त । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

G1 concludes with

शल्यपर्व समाप्तं । हरि ॐ । विश्वावसुसंवत्सरे मीनमासे २० दिने मध्यार्जुन शेषप्पार्याणां कृते काशीपतिना लिखित शल्यपर्व ।

G2 concludes with

श्रीकृष्णाय नम । शल्यपर्व समाप्तम् । गदापर्व ।

G3 concludes with

श्रीगुरुभ्यो नम । श्रीरामभद्राय नम । शुभमस्तु । श्रीमहागणपतये नम । अविघ्नमस्तु । आरोग्यमस्तु । शल्यपर्व समाप्तम् । महागणपतिना स्वहस्तलिखितम् । हरि ॐ । गदापर्व ।

54

1 T3 damaged for 1[a]–2[a] B3 damaged for 1[a3c] S (except M1, T3 damaged) reads 1–2 after 9 53 37 S (T3 damaged) om the ref — [a]) M1 तदा (for तद्) S (except M3, T3 damaged) युद्धमभवत् (by transp) — [b]) Dn D3.11 तुमुलं, D2 तुमुलं — [c]) D3 M4 तत्र, T1.2 ततो (for यत्र)

2 For the sequence in S (except M1, T3 damaged), cf. v 1 1 Before 2, N (except D11) ins धृतराष्ट्र उवाच — [a]) T3 damaged S (except G2, T3 damaged) श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) — [b]) B1 2 5 Dn2 D2 T3 M3 गदायुद्धम् D2 T3 उपस्थित — [d]) M2 प्राप्यायुध्यत

3 The text of the remaining portion of this parvan is missing in T3 4 T5 is newly introduced from this adhyāya onwards — [a]) B2 D6 राम (for राम) D2 3 संनिधिम् K3 आस्थाय, S (T3 4 missing) आगम्य (for आसाद्य) — B3 damaged for 3[cd] — [c]) B5 Dn1 D2 3 युद्धकाले (D2 °ळे), S (T3 4 missing) योद्धुकामो (for युद्ध°) — [d]) D11 समाहृष्टोति, T2 G3 समाहृष्यत, M1 समगृह्णत (for °हृष्यत)

4 [a]) K1 लांगलिक K1 D2 3 राम (for राजा) — [b]) B2 प्रत्युपस्थाय भारत — K3 om 4[c]–5[d] — [c]) D1 युक्त — After 4[c], B D (except D11) Ca ins

313* समभ्यर्च्य यथाविधि ।
आसनं च ददौ तस्मै पर्यपृच्छदनामयम् ।

C 9 3080
B 9 55 4
K 9 56 2

दृष्ट्वा लाङ्गलिनं राजा प्रत्युत्थाय च भारत ।
प्रीत्या परमया युक्तो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ ४
समन्तपञ्चकं क्षिप्रमितो याम विशां पते ।
प्रथितोत्तरवेदी सा देवलोके प्रजापतेः ॥ ५
तस्मिन्महापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य सनातने ।
संग्रामे निधनं प्राप्य ध्रुवं स्वर्गो भविष्यति ॥ ६
तथेत्युक्त्वा महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
समन्तपञ्चकं वीरः प्रायादभिमुखः प्रभुः ॥ ७
ततो दुर्योधनो राजा प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
पद्भ्याममर्षाद्द्युतिमानगच्छत्पाण्डवैः सह ॥ ८
तथा यान्तं गदाहस्तं वर्मणा चापि दंशितम् ।
अन्तरिक्षगता देवाः साधु साध्वित्यपूजयन् ।
वातिकाश्च नरा येऽत्र दृष्ट्वा ते हर्षमागताः ॥ ९
स पाण्डवैः परिवृतः कुरुराजस्तवात्मजः ।
मत्तस्येव गजेन्द्रस्य गतिमास्थाय सोऽव्रजत् ॥ १०
ततः शङ्खनिनादेन भेरीणां च महास्वनैः ।

ततो युधिष्ठिर रामो वाक्यमेतदुवाच ह ।
मधुर धर्मसयुक्त शूराणा हितमेव च ।
मया श्रुत कथयतामृषीणा राजसत्तम ।
कुरुक्षेत्र पर पुण्य पावन स्वर्ग्यमेव च ।
दैवतैर्ऋषिभिर्जुष्ट ब्राह्मणैश्च महात्मभि ।
तत्र वै योत्स्यमाना ये देह त्यक्ष्यन्ति मानवा ।
तेषा स्वर्गे ध्रुवो वास शक्रेण सह मारिष ।

[(L 4) B1 D3 कर्म- (for धर्म) — D4 reads line 5 twice — (L 5) D5 शूराणां (for ऋषीणां) D4 (both times) हितमेव च (for राजसत्तम) — (L 6) D8 कुरुक्षेत्रे D5 धर्मम्, D8 स्वर्गम् — (L 7) D5 जुष्ट D2 8 दैवतमृ(D8 देवताऋ)षिसङ्घुष्ट (for the prior half) — (L. 8) B2 ये, D1 [ए]व (for वै) — (L 9) D6 ध्रुव]

— B D (except D11) om 4^{d}

5 K8 om 5 (cf v l 4) Before 5, T1 5 G ins दुर्योधन —^{a}) B3 damaged D2 G2 स्यमत, T2 शमंत (for समन्त) B6 इतो, S (except M1, T3 4 missing) पुण्यम् (for क्षिप्रम्) B1 2 4 Dn D1 5–10 तस्मात्स(Dn2 D5 °स्य)मतपचकम् —^{b}) Ś1 K (K3 om) D2 8 11 यामो (D11 °तो), D5 यामि B1–4 Dn D1 5–10 द्रुत नृप (for विशा पते) B6 याम तस्माद्द्रुत नृप —^{c}) D2 प्रथितावर, D3 प्रस्थितोत्तर- (for प्रथितो°) T1 5 G1 2 वेदि —^{d}) Ś1 K1 सर्व, T1 5 G ब्रह्म (for देव) D4 लोक-, D8 -लोक्ये (for लोके) B2 प्रजापति, D3 8 T2 प्रजापते K2 सर्वलोकप्रजापते

6 ^{a}) Ś1 K1–3 D4 देशे, D11 हृदे, S (T3 4 missing) ध्रुवे (for महा) —^{d}) D2 3 M2 ध्रुव K4 D1 8 स्वर्गे (sic) T (T3 4 missing) G ध्रुव (T1 G1 तत) स्वर्गं गमिष्यसि (T2 °ति)

7 Before 7, C2 ins सजय K2 transp 7^{c} and 7^{d} B3 damaged for 7^{cd} —^{c}) Dn2 D10 G2 स्यमत, T2 शमत (for समन्त-) K4 T2 M2 4 वीर —^{d}) B1 Dn D4 अभिमुख Dn नृप (for प्रभु)

8 ^{a}) D8 T1 5 G1 2 M2 राजन् (for राजा) —^{c}) K1 D6 अमर्षी, T2 जगाम (for अमर्षाद्) D11 पद्भ्यामर्षाच्च द्युतिमान् (sic), T5 G2 स पद्भ्याममर्षाद्धीमान् —^{d}) D2 गच्छन् (submetric), T2 आगच्छत् (for अ°)

9 ^{a}) D2 3 उपा(D3 °प)यातं, D5 तमायात, D11 यथा यात B2 गदाहस्त तथा यात —^{b}) B5 D2–4 11 T2 5 G M2–4 वर्मि(G3 °र्म)ण Dn चाभि, D11 चाति (for चापि) K1–8 S (T3 4 missing) दंसित —^{c}) K2 अतरिक्षं, B (except B3) D2 अंतरीक्ष K2 8 B3 D5–7 9 10 -चरा (for -गता) — B3 damaged for 9^{def} —^{d}) D9 corrupt. D3 4 पूजयन् —^{e}) K8 वार्तीकाश्च, D11 Ca v वार्तिकाश्च, S (T3 4 missing) वादि- (T5 °जि, G2 °द)काश्च D4 ये तु, T (T3 4 missing) G तत्र, M1 8 यत्र (for येऽत्र) K4 D2 Cv वार्ति(K4 °ति)काश्च नरव्याघ्र (K4 °घ्र), B (B3 damaged) Dn D1 6–10 वाति(B2 D7 9 10 °र्ति)काश्चारणा ये तु, D8 पाचालस्य नरव्याघ्र, D5 वैमानिकाश्चारणा ये तु (hypermetric) ❀ Ca वार्तिका वार्तासंचारका । वातिका इति प्रायश पठन्ति । तत्रापि वातचङ्क्रमणशीला ॥ Cv वार्तिका, लोकवार्तां कुर्वाणा । ❀ —^{f}) D5 G3 (also as in text) आगमन् (for आगता)

10 G3 om (hapl) 10–11 —^{b}) K2 कुरुराजस्, D8 11 °राज B4 तवानुज D2 कुरराजस्य चात्मज —^{c}) D3 मत्तैश्चैव (for मत्तस्येव) Ś1 K1–3 मत्तमा (K1 2 स तु मा)तगनिनदैर् (Ś1 K1 ***) —Ś1 K1–3 lacuna for 10^{d}–11^{a} —^{d}) D8 M8 योव्रजत्, T5 G1 सोब्रवीत्, M2 सोगमत् (for सोऽव्रजत्)

11 G3 om 11 (cf. v l 10) —^{a}) Ś1 K1–3 lacuna S (except M1, G3 om, T3 4 missing)

सिंहनादैश्च शूराणां दिशः सर्वाः प्रपूरिताः ॥ ११

प्रतीच्यभिमुखं देशं यथोद्दिष्टं सुतेन ते ।
गत्वा च तैः परिक्षिप्तं समन्तात्सर्वतोदिशम् ॥ १२

दक्षिणेन सरस्वत्याः स्वयनं तीर्थमुत्तमम् ।
तस्मिन्देशे त्वनिरिणे तत्र युद्धमरोचयन् ॥ १३

ततो भीमो महाकोटिं गदां गृह्याथ वर्मभृत् ।
बिभ्रद्रूपं महाराज सदृशं हि गरुत्मतः ॥ १४

अवबद्धशिरस्त्राणः संख्ये काञ्चनवर्मभृत् ।
रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥ १५

वर्मभ्यां संवृतौ वीरौ भीमदुर्योधनावुभौ ।
संयुगे च प्रकाशेते संरब्धाविव कुञ्जरौ ॥ १६

रणमण्डलमध्यस्थौ भ्रातरौ तौ नरर्षभौ ।
अशोभेतां महाराज चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ १७

तावन्योन्यं निरीक्षेतां क्रुद्धाविव महाद्विपौ । C 9 3013 B 9 33 22 K 9 33 17

निनादैश्च —^{b}) T6 [अ]पि नि- (for महा-) —^{c}) Ś1 K1 -नादश्च, D4 -नादेन (for नादैश्च) T6 G2 योधाना (for शूराणा) —^{d}) B3 damaged, D3 8 प्रपूजिता, T2 °रिरे (for °रिता) — B1. 2 4 D (except D3 11) ins after 11 B5 after 12^{b}

314* ततस्ते तु कुरुक्षेत्रं प्राप्ता नरवरोत्तमा ।

[B2 ते वै, D5 तत्र (for ते तु) D5 -वरास्तदा (for -वरोत्तमा)]

12 B (except B5) Dn D1. 7 9 om 12, D6 reads it on marg —^{a}) T2 5 प्रतीच्याभि- Ś1 K1 4 B5 मुखा D2 तथा स्वभिमतं देश, D3. 11 प्रतीच्याभिमुखाश्चैव (D11 °खा देश) —^{b}) M3 यथोमिष्ट (sic) Ś1 K1 प्रवेरते (sic) (for सुतेन ते) — After 12^{b}, B5 ins 314* —^{c}) K4 तथा, D11 यया (for गत्वा) D5 8 10 [आ]वृत (D10 °ता), T2 च ते (for च तैः) Ś1 K1 3 4 D2 3 क्षिप्त°, D4 6 वृत, D8 10 T2 -क्षिप्ता —^{d}) D2 10 सर्वतोदिश, T2 5 पूर्वतोदिश, M1 पुरुषर्षभै

13 ^{a}) K4 transp दक्षिणेन and सरस्वत्या D8 दक्षिणे तु (for °णेन) T2 दिश राजन् (for सरस्वत्या) —^{b}) K3 स्वयनी, K4 (also as in text) D4 स्वपन, B1–4 Dn D1. 6– 10 चा(B2 स्व)परं, B5 सपन, D2 8 Ca पावन (D3 °नीं), D5 स्वपर, D11 तटेन, S (except M1, T3 4 missing) स्वय तत्, Cv स्तपन (for स्वयनं) D1. 6 8 क्षेत्रम् (for तीर्थम्) D9 पर तीर्थमनुत्तम —^{c}) Ś1 K1 lacuna, K2 3 महापुण्ये, K4 स्वविहरणे (hypermetric), B4 सुनिरुहणे (sic), D1 स्वनिकृते, D2 3 स्व(D3 न्व)विरणे, D4 7 9 10 स्वनि(D10 °वि)घृणे, D5 स्वविंश (submetric), D8 स्वरे वृत्ते (sic), D11 [ऽ]थ गत्वा वै, T1 5 G M2–4 स्व(G2 अ)तिरयास्, T2 च्यतिरयस्, Ca अनीरिणे (gloss अनूपरे) (for त्वनिरिणे) D5 तस्मिन्देव सप्रविश्य —^{d}) Ś1 K1 3 स वै, K2 सर्वे, B (except B5) Dn2 D1. 5, 6 8–10 ते तु, Dn1 *तु, D7 ते नु (for तत्र) Ś1 K1. 4 D2 3 7 9 T2 5 M1 अरोचयत्, D6 अशेपयन्, D11 अरो**त् (for अरोचयन्)

14 ^{a}) Dn -कोटीं, M3 4 -याहुर् (for कोटिं) —^{b}) Ś1 K1–3 आदाय, S (except M1, T3. 4 missing) गृह्य च (for गृह्याथ) K4 B1 D2 3 11 धर्मवित् (B1 भृत्), D8 10 चर्मभृत्, T1 चर्मधृक्, T2 5 G2 3 M वर्मधृक् (T2 M1 °धृत्) (for °भृत्) —^{d}) G2 तु (for हि)

15 B3 damaged for 15^{ab} —^{a}) Ś1 K1–3 समा, D4 ततो, D5 सोनु, T2 स प्र (for अव-) K4 अविरुद्धशिरस्त्राण, D11 आत्रसंघ शस्त्राणां (sic) —^{b}) D11 M2–4 सर्व-, T (T3. 4 missing) G शुद्ध-, M1 स वै, Ca सख्ये (as in text) T1 5 M -धृक्, T2 G2 3 -धृत् (for भृत्) —^{c}) D3 रणे तु (for रराज) K3 D9 राज- (for राजन्) —^{d}) M1 काचनै K4 कांचन शैलवान्यथा

16 ^{a}) D3 वर्माभ्या, D11 चर्मभ्या K4 सभृतौ, B1 2 D6 7 9 10 सयतौ, B3. 4 सहितौ, D8 काचनौ; D5 11 M1 संयुतौ, M2–4 सदृशौ (for संवृतौ) T (T3 4 missing) G तद्यथा (T1 °घया, T2 °चया) सगतौ वीरौ —^{b}) Ś1 K1–3 अपि (for उभौ) —^{c}) Ś1 K1–3 स, B3 D4 T2 5 G2 3 M2–4 सं, D1 ते (sic), M1 [ऽ]भि- (for च) D11 सयुगे प्रचकासेतां —^{d}) B2 प्रवृद्धाव्, M1 सक्रुद्धाव् (for संरब्धाव्)

17 K4 om. 17^{ab} —^{a}) T2 5 G M3 4 रथ (for रण) D2 -मंडळ —^{b}) S (T3 4 missing) भ्रातरौ भरतर्षभौ (G1 °भ) —^{c}) D8 अशोभता T6 महाराजौ —^{d}) D2 -सौमाव् (for -सूर्याव्) K4 D2 3 [उ]घतौ

18 ^{a}) Ś1 K1 2 निरै(K2 °रे)क्षेतां, D1 T (T3 4 missing) G M3 निरीक्षंतौ, D3 °क्ष्यत, D6 9 11 °क्ष्येता (for °क्षेता) —^{b}) T (T3. 4 missing) G M2–4 महो

C 9 3099 B 9 55 23 K 9 56 17 दहन्तौ लोचनै राजन्परस्परवधैषिणौ ॥ १८

संप्रहृष्टमना राजन्गदामादाय कौरवः ।

सृक्किणी संलिहन्राजन्क्रोधरक्तेक्षणः श्वसन् ॥ १९

ततो दुर्योधनो राजा गदामादाय वीर्यवान् ।

भीमसेनमभिप्रेक्ष्य गजो गजमिवाह्वयत् ॥ २०

अद्रिसारमयीं भीमस्तथैवादाय वीर्यवान् ।

आह्वयामास नृपतिं सिंहः सिंहं यथा वने ॥ २१

तावुद्यतगदापाणी दुर्योधनवृकोदरौ ।

संयुगे स्म प्रकाशेते गिरी सशिखराविव ॥ २२

तावुभावभिसंक्रुद्धावुभौ भीमपराक्रमौ ।

उभौ शिष्यौ गदायुद्धे रौहिणेयस्य धीमतः ॥ २३

उभौ सदृशकर्माणौ यमवासवयोरिव ।

तथा सदृशकर्माणौ वरुणस्य महाबलौ ॥ २४

वासुदेवस्य रामस्य तथा वैश्रवणस्य च ।

सदृशौ तौ महाराज मधुकैटभयोर्युधि ॥ २५

उभौ सदृशकर्माणौ रणे सुन्दोपसुन्दयोः ।

रगौ, M_1 महावृपौ (for °द्विपौ) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} महातौ (for दहन्तौ) S (except M_1, $T_{3\ 4}$ missing) वीरौ (for राजन्) K_4 $D_{2\ 8}$ दहतौ लोचनाभ्या च, B_2 °तौ रोपनेत्राभ्या — D_{11} om (hapl) 18^{d}–19^{a} — ^{d}) B_2 रक्ताभ्या हि परस्पर

19 D_{11} om 19^{a} (cf v l 18) — ^{a}) T_2 स प्र, $M_{1\ 2\ 4}$ ततो (for सप्र) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ om (hapl) from कौरव· up to आदाय (in 21^{b}) K_3 om (hapl) from कौरव up to आदाय (in 20^{b}) S (except M_1, $T_{3\ 4}$ missing) पाडव (for कौरव) — ^{c}) $B_{3\ 5}$ $D_{4\ 7}$ M सृक्कणी (D_4 °णीं), D_8 स्रक्केणीं, D_{11} सगदा (sic), T_2 सर्वाणि, G_2 स्रक्किणी, G_3 सृक्किणीं (for °णी) B_1 लेलिहन् B_3 damaged from राजन् up to आदाय (in 20^{b}) T_2 वीर, M_1 राजा (for राजन्) — ^{d}) T ($T_{3\ 4}$ missing) G ता($G_{2\ 3}$ त)म्रेक्षण

20 $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ om 20, K_3 om up to आदाय (for both, cf v l 19) B_3 damaged up to आदाय — ^{ab}) B_5 Dn_3 $D_{3\ 7}$ T_5 राजन् (for राजा) T ($T_{3\ 4}$ missing) G M_{2-4} भारत (for वीर्यवान्) M_1 दुर्योधनस्तत्र सुतो युद्धप्रेप्सुरवस्थित — D_5 reads 20^{c}–21^{b} on marg — ^{c}) $T_{1\ 5}$ G M_{2-4} भीमो भीमम् (for भीमसेनम्) T_2 भीम सुयोधन प्रेक्ष्य — ^{d}) $D_{3\ 9}$ M_3 आह्वयन्

21 $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ om up to आदाय (cf v l 19) D_5 reads 21^{ab} on marg — ^{a}) D_{11} अश्म, T_5 अति (for अद्रि) G_2 सारमया $T_{1\ 5}$ वीरस्, T_2 गुर्वीं (for भीमस्) — ^{b}) T_2 सधाय्, G_2 M_1 गदाम् (for तथैव) — ^{c}) T_5 G_2 द्रावयामास (for आह्व°) Dn_1 D_4 नृपति — ^{d}) D_{11} S (except G_3, $T_{3\ 4}$ missing) सिंह सिंहो (by transp) D_2 वने यथा (by transp), D_3 महाहवे

22 ^{a}) D_{11} समुद्यत, M_3 तावुद्यम्य (for °द्यत) K_3 गदौ पुण्यौ (for -गदापाणी) — ^{c}) K_4 Dn_1 $D_{2\ 3\ 6-8\ 10}$ च प्रकाशेता (Dn_1 $D_{2\ 3}$ °ते), $B_{1\ 4\ 5}$ Dn_2 $D_{1,\ 5,\ 9\ 11}$ प्रचकाशेते ($D_{1\ 5\ 9}$ °ता), B_3 प्रच***, D_4 च प्रकाशाते, S ($T_{3\ 4}$ missing) सप्र(M_{2-4} °च)काशेते (for स्म प्र°) — ^{d}) B_3 damaged K_4 B_2 $D_{3\ 4\ 6\ 11}$ गिरीश, D_5 नगस्य, T_2 गिर्योश्च (for गिरी स) D_8 शवराव्, D_5 शिपराव्

23 ^{a}) K_2 $B_{1\ 2}$ $D_{2\ 5-10}$ सम(D_5 °मि)ति-, $K_{3\ 4}$ B_{3-5} Dn $D_{3\ 4}$ समभि, D_{11} T_5 अपि स, T_1 G_1 समपि, G_2 भीमस, M_3 अतिस (for अभिस) $M_{1\ 3}$ -रव्धाव् (for -क्रुद्धाव्) — ^{b}) $D_{2\ 3}$ सिंह- (for भीम) — K_4 om (hapl) 23^{c}–26^{c} — ^{c}) $Ś_1$ K_1 महा (for गदा) — ^{d}) K_2 रौहिणीयस्य

24 K_4 om 24 (cf v l 23) — ^{a}) G_2 वर्माणौ (for -क°) — D_{11} om (hapl) 24^{b}–26^{a} S (except $M_{2\ 4}$, $T_{3\ 4}$ missing) om (hapl) 24^{bc} — ^{b}) $Ś_1$ K_1 B_5 मय (for यम) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ अपि, K_2 अभि (for इव) — M_2 om (hapl) 24^{c}–25^{d} — ^{c}) $D_{3\ 8}$ यथा, M_4 उभौ (for तथा) — K_3 om (hapl) 24^{d}–26^{a} — ^{d}) D_2 बळौ, D_4 वलै (for -बलौ)

25 K_4 om 25 (cf. v l 23) K_3 D_{11} M_2 om 25 (cf v l 24) — ^{a}) G_2 सदृशौ (for रामस्य) — ^{b}) K_2 वरुत्रणस्य (sic) (for वैश्रव°) — ^{d}) $B_{1\ 2}$ D_3 इव; S (M_2 om, $T_{3\ 4}$ missing) अपि (for युधि)

26 K_4 om. 26^{abc} (cf v l 23) K_3 D_{11} om 26^{a} (cf v l 24) — ^{b}) B (except B_2) D (except $D_{4\ 11}$) तथा (for रणे) — After 26^{b}, B D (except D_{11}) ins

315* रामरावणयोश्चैव वालिसुग्रीवयोस्तथा ।

तथैव कालस्य समौ मृत्योश्चैव परतपौ ॥ २६
अन्योन्यमभिधावन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ ।
वाशितासंगमे दृप्तौ शरदीव मदोत्कटौ ॥ २७
मत्ताविव जिगीषन्तौ मातङ्गौ भरतर्षभौ ।
उभौ क्रोधविषं दीप्तं वमन्तावुरगाविव ॥ २८
अन्योन्यमभिसंरब्धौ प्रेक्षमाणावरिंदमौ ।
उभौ भरतशार्दूलौ विक्रमेण समन्वितौ ॥ २९
सिंहाविव दुराधर्षौ गदायुद्धे परंतपौ ।
नखदंष्ट्रायुधौ वीरौ व्याघ्राविव दुरुत्सहौ ॥ ३०
प्रजासंहरणे क्षुब्धौ समुद्राविव दुस्तरौ ।
लोहिताङ्गाविव क्रुद्धौ प्रतपन्तौ महारथौ ॥ ३१
रश्मिमन्तौ महात्मानौ दीप्तिमन्तौ महाबलौ ।
ददृशाते कुरुश्रेष्ठौ कालसूर्याविवोदितौ ॥ ३२
व्याघ्राविव सुसंरब्धौ गर्जन्ताविव तोयदौ । C 9 3115 B 9 55 28 K 9 56 32

[B- चापि, D- राजन् (for नैव) D2 वालि Ds नृप (for तथा) D4 वालिसुग्रीवयोत्कटौ (sic) (for the post half)]

— c) D2 कालस्य, Ds कालस्य (sic) (for कालस्य) B1 उभौ कालस्य सदृशौ, S (except M1, T3.4 missing) तथैव कालसदृशौ — d) M3 [अ]पि (for [ए]व) T2 परतप, M2-4 नरोत्तमौ (for परतपौ)

27 B1 om. (hapl) 27^a–30^b D1 om (hapl) 27–28 — a) D3 अपि स (hypermetric) (for अभि) S (T3 4 missing) -गर्जतौ (for धावन्तौ) — K4 om (hapl.) 27^b–28^a — b) D11 युद्धाव् (for मत्ताव्) D2 द्विजौ, T (T3 4 missing) G1 2 M1 गजौ (for द्विपौ) — c) K3 B (B1 om) D (D1 om) T1 यामिता, T2 वाशितौ, G1 वारिता (sic) (for वाशिता) Ś1 दसा K2 वाशितौ सगले दृप्तौ — d) T2 करी इव (for शरदीव) D7 11 महोत्कटौ

28 B1 D1 om 28, K4 om 28^a (for both, cf v l 27) B2 2 Dn D2-10 om 28^{ab}, B1 6 read it after 30^b — a) K2 जिगीषता — b) K2 4 B1 6 D11 T2 6 G1.2 भरतर्षभ, G3 इव भारत (for भरतर्षभौ) — K2 om (hapl) 28^c–29^b — c) D6 वृषौ (for उभौ) K1 D2 3 11 दीप्तं, B5 T (T3 4 missing) G M1.2 4 तीव्र, M3 तीक्ष्ण (for दीप्तं) — d) D2 8 प्रमत्ताव (for वमन्ताव्) T1 G3 वृषभाव् (for उरगाव्)

29 B1 om. 29 (cf v l 27) K3 om 29^{ab} (cf v l. 28) — a) G2 -सक्रुद्धौ (for सरब्धौ) — b) K4 B1-3 D3 6 8 10 T2 6 प्रेक्षमाणाव् — c) D2 -शार्दूलौ K2 उभौ भारतशार्दूल — B3 damaged for 29^d–30^b — d) S (except M1, T3 4 missing) बलेन च (for समन्वितौ) D11 विक्रमे सदृशावुभौ

30 B1 om. 30^{ab} (cf v l 27) — ab) B3 damaged D3 transp दुराधर्षौ and गदायुद्धे K4 D4 गदायुद्ध, D2 गवा युद्धे (for गदायुद्धे) T2 विराजतौ (for परतपौ) D5-7 9 10 गदायुद्धविशारदौ (for 30^b) — After 30^b, B1 6 read 28^{ab} G2 om 30^c–31^d — c) D11 नर (for नख) G3 दंष्ट्रायुधा — d) T2 6 M3 4 सिंहाव् (for व्याघ्राव्) D2 6 सुदुःसहौ, D3 11 दुरासदौ (for दुरुत्सहौ)

31 G2 om 31 (cf v l 30) — a) D2 -सरक्षणे, D5 सहरण, D11 सहर्षणौ (for °रणे) B2 D3 M1 क्रुद्धौ (for क्षुब्धौ) — b) T6 सदृशाव् (sic) (for समुद्राव्) — c) S (except M1 2, G2 om, T3 4 missing) लोहितार्काव्, Ca (gloss द्वाविव मङ्गलौ) लोहिताङ्गाव् (as in text) — d) Ś1 K1-3 D4 प्रतिपन्नौ, B5 D6 प्रय(D6 °प)ततौ, D11 प्रक्रीडतौ (for प्रतपन्तौ) K2 महात्मनौ, K3 परंतपौ, D8 महारथौ, G3 ** रथौ (for महारथौ) — B Dn D2-6 7-10 ins after 31 D6 after 36^b

316* पूर्वपश्चिमजौ मेघौ वायुना क्षुभितौ यथा ।
गर्जमानौ सुविषम क्षरन्तौ प्रावृषीव हि ।

[(L 1) D6-7 9 10 प्रेक्ष(D6 °क्ष्य)माणावरिंदमौ (= 29^b) (for the post half) — (L 2) B3 damaged for the prior half D3 सुविषमे, D4 सविषम (for सु°) D9 रक्षतौ (for क्षरन्तौ) D- प्रावृषाविव]

32 D1 M1 om 32^{ab} — a) Ś1 K1 3 दीप्तिमतौ, K2 B D (D1 om) रश्मियुक्तौ (B3 °जौ, D8 तौ), K3 तस्मिन्युक्तौ, T2 रश्मिवतौ (for मन्तौ) — T (T3 4 missing) G om (hapl.) 32^b–35^c — b) Ś1 K1 3 रश्मियुक्तौ (for दीप्तिमन्तौ) — c) K2 कुरुश्रेष्ठ — d) D2 काल B [उ]द्गतौ; M3 4 [उ]द्यतौ (for [उ]दितौ) ꣸ Ca कालसूर्यौ प्रलयसूर्यौ । ꣸

33 T (T3 4 missing) G om 33 (cf v l 32) D6 reads 33^{ab} on marg — a) Ś1 K1 समारब्धौ, B2 D4 M3 सुसक्रुद्धौ (for °रब्धौ) — K4 om (hapl.) 33^b–34^a — b) K2 D1 8 9 गर्ज(D1 °र्जि)ताव् D11 गर्जतौ तोय

C 9 3116 B 9 55 39 K 9 56 33
जहृपाते महाबाहू सिंहौ केसरिणाविव ।। ३३
गजाविव सुसंरब्धौ ज्वलिताविव पावकौ ।
ददृशुस्तौ महात्मानौ सशृङ्गाविव पर्वतौ ।। ३४
रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठौ निरीक्षन्तौ परस्परम् ।
तौ समेतौ महात्मानौ गदाहस्तौ नरोत्तमौ ।। ३५
उभौ परमसंहृष्टावुभौ परमसंमतौ ।
सदश्वाविव हेषन्तौ बृंहन्ताविव कुञ्जरौ ।। ३६
वृषभाविव गर्जन्तौ दुर्योधनवृकोदरौ ।
दैत्याविव बलोन्मत्तौ रेजतुस्तौ नरोत्तमौ ।। ३७
ततो दुर्योधनो राजन्निदमाह युधिष्ठिरम् ।
सृञ्जयैः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करम् ।। ३८
इदं व्यवसितं युद्धं मम भीमस्य चोभयोः ।
उपोपविष्टाः पश्यध्वं विमर्दं नृपसत्तमाः ।। ३९
ततः समुपविष्टं तत्सुमहद्राजमण्डलम् ।
विराजमानं ददृशे दिवीवादित्यमण्डलम् ।। ४०
तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान्केशवपूर्वजः ।

दाविव, M ज्वलिताविव पावकौ (=34[b]) — [c]) Ś1 K1 ज**ते, D7 जहृप्याते, D11 यदृपाते (sic) (for जहृ°) D1 महात्मानौ, D5 °बाहौ, M3 °भागौ (for °बाहू) — [d]) D4 7 सिंह B4 5 D1.4 केशरिणाव्, D5 हैमवताव् (for केसरिणाव्) ❀ Ca केसरित्व यौवनसूचकम् । ❀ — After 33, D2 reads 35[cd]

34 T (T3 4 missing) G om 34 (cf v l 32) K4 om 34[a] (cf v l 33) D2 om. 34 — [a]) Ś1 K (K4 om.) D4 11 सुसक्रुद्धौ — [b]) K2 3 पर्वतौ (for पावकौ) M क्ष(M3 कि)रताविव तोयदौ (cf 33[b]) — [c]) K3 ददृशुस्ते, B D (except D3 11, D2 om) M ददृशाते (for °शुस्तौ) Ś1 K1 महावीरौ; K2 3 जना वीरौ, M1 महाबाहू (for °त्मानौ) — [d]) K4 D11 सदशाव् (for सशृङ्गाव्)

35 T (T3.4 missing) G om 35[abc] (cf. v l 32) — [a]) K4 B3 प्रस्फुरमाणौष्ठौ, D2 3 °माणौ तौ — D6 om. (? hapl.) 35[b]–36[a] — [b]) K3 निरीक्षतु (sic) B3 4 परस्परौ — D2 reads 35[cd] after 33 — [cd]) K2 समेता M1 transp महात्मानौ and गदाहस्तौ Ś1 K1 गदाबाहू, K2 3 °धारौ (for °हस्तौ) D5 तरस्विनौ, D11 S (T3 4 missing) विशां पते (for नरोत्तमौ)

36 D6 om. 36[a] (cf v l 35) D5 om 36[ab], B3 damaged for the same — [a]) K4 पर*, D1 परस्पर (hypermetric) (for परम) K2 सप्रष्टौ (sic), K4 संतुष्टाव् (for -सहृष्टाव्) D3 उभौ परस्पर हृष्टाव् — [b]) D4 -सत्तमौ, D11 -संमितौ (for -समतौ) — After 36[b], D6 ins 316* D3 om 36[c]–37[d] — [c]) D4 5 सदस्वाव् (sic) D2 हेपांतौ, D5 9 हेषतौ, T2 हेळतौ (for हेषन्तौ) — [d]) K2 D6 बृहताव्, Dn D3 9 11 बृहं(D9 °ह)ताव् S (T3.4 missing) बृहं(T1 G बृहि-, T2 बृह)तौ कुंजराविव (T2 °ह)

37 D3 om 37 (cf. v l 36) D5 om (hapl) 37[ab] — [a]) Ś1 ऋषभाव् B2 D1 नर्दंतौ (for गर्जन्तौ) — [c]) D2 दित्याव् (sic) B2 बलोपेतौ, D2 बलो न्मत्तौ — [d]) Ś1 K1 3 4 D2 नरर्षभौ (for नरोत्तमौ)

38 [a]) D11 राजा (for राजन्) — After 38[b], B D (except D11) Ca ins

317* भ्रातृभि सहितं चैव कृष्णेन च महात्मना ।
रामेणामितवीर्येण वाक्य शौण्डीर्यसमतम् ।

[(L 1) B3 damaged D5 तत्र (for चैव) D2 3 भ्रातृभि सहितैरेते (for the prior half) — (L 2) B5 Ca शौ(B5 सौ)टीर्य-, D1 4–6 मौवी(D1 °धी)र्य, D3 सौडीर- (for शौण्डीर्य-) B5 D6 -नमित]

— [c]) T1 समस्ता (sic) (for सृञ्जयै) — [d]) D11 पततम् (for तपन्तम्) — For 38[cd], B Dn D1–3 5–10 subst.

318* केकयै सृञ्जयैर्गुप्त पाञ्चालैश्च महात्मभि ।

[Dn1 D1.3 9 कैकयै°, Dn2 D2 5 कैकेयै B3 D5 7 9 10 दृप्त, D1–3 चैव (for गुप्त) B Dn1 D5 7 9 पचालैश्, D2 पांचालैश्]

39 [a]) K2 D1 T1 G1 व्यवस्थित (for °सित) — [b]) Ś1 K1–3 पार्थस्य (for भीमस्य) — [cd]) D11 उपविष्टा (submetric) K2 पश्यतु Ś1 K1–3 समर्दं (for वि°) B D (except D4 11) सहितै(B5 Dn D1–3 8 °हैभि)र्नृप (D6 °नैर)पुगवै (for 39[d]) M1 उपोपविश्य वीक्षध्व विमर्दं सुमहन्नृपा — After 39, B D (except D11) ins

319* श्रुत्वा दुर्योधनवच प्रत्यपद्यन्त तत्तथा ।

[D1 2 4 8 प्रत्यपद्यत D1 त तथा; D5 ते तदा (for तत्तथा)]

40 [a]) G3 समुदतिष्ठद् (for °पविष्टं) B2 D3 11 तं (for तद्) — [b]) B3 4 सुमहान् B4 राम (sic) (for

उपविष्टो महाराज पूज्यमानः समन्ततः ॥ ४१
शुशुभे राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः ।
नक्षत्रैरिव संपूर्णो वृतो निशि निशाकरः ॥ ४२
तौ तथा तु महाराज गदाहस्तौ दुरासदौ ।
अन्योन्यं वाग्भिरुग्राभिस्तक्षमाणौ व्यवस्थितौ ॥ ४३
अप्रियाणि ततोऽन्योन्यमुक्त्वा तौ कुरुपुंगवौ ।
उदीक्षन्तौ स्थितौ वीरौ वृत्रशक्राविवाहवे ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

वैशंपायन उवाच ।
ततो वाग्युद्धमभवत्तुमुलं जनमेजय ।
यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १
धिगस्तु खलु मानुष्यं यस्य निष्ठेयमीदृशी ।
एकादशचमूभर्ता यत्र पुत्रो ममाभिभूः ॥ २
आज्ञाप्य सर्वान्नृपतीन्भुक्त्वा चेमां वसुंधराम् । C 9 3131 B 9 56 3 K 9 57 3

राज) K_2 मडलै, D_2 मडळ —^{c}) D_4 विराजमानो —^{d}) D_2 दिवि वादित्यमडळ — After 40, D_{11} ins the introductory Mantra

41 ^{a}) B_1 (marg) -दुर्गा (for बाहु) —^{b}) T_2 तेषां (for श्रीमान्) $D_?$ -पूजित (for -पूर्वज) —^{c}) T_6 G_3 महाबाहु (for °राज) —^{d}) B_2 नृपैस्तथा, D_{11} ततस्तत, S ($T_{3\ 4}$ missing) पुन पुन (for समन्तत)

42 ^{a}) D_3 मध्येन्यो D_1 शुशुभे राममध्ये च (sic) —^{b}) B_3 D_2 शितप्रभ —^{c}) T_2 सपूर्णैर् —^{d}) B_3 damaged K_3 $D_{7\ 8}$ वृत्तो D_5 G_2 दिवाकर (for निशा°)

43 ^{a}) B_3 G_2 M तदा तु, T_2 रेजतुर् (for तथा तु) —^{b}) $B_{1.3-5}$ Dn D_{5-10} युद्ध सहौ, B_2 परतपौ, D_1 महारथौ (for दुरासदौ) —^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} तर्जयतौ, $D_{1\ 8}$ तक्ष्यमाणौ (D_1 °नौ), D_{11} वक्ष्य° (for तक्ष°)

44 ^{a}) $D_{1\ 4\ 11}$ T_6 G_2 तथा, $T_{1\ 2}$ $G_{1.3}$ M_3 तदा (for ततो) —^{b}) D_{11} दृष्ट्वा (for उक्त्वा) B_2 S (except M_1, $T_{3\ 4}$ missing) नर (for कुरु) K_4 B (except B_2) D (except D_{11}) सत्तमौ (for -पुंगवौ) —^{c}) M_1 निरीक्षंतौ B_2 $D_{5-7\ 10}$ तत्र, D_4 धीरौ, D_2 om. (for वीरौ) —^{d}) K_2 महाहवे, $K_{3\ 4}$ B D यथा°

Colophon om in $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_2, damaged in B_3 $T_{3\ 4}$ missing —*Sub-parvan* K_4 $B_{2\ 4\ 5}$ D_2 $M_{1.2\ 4}$ गदायुद्ध —*Adhy name* M_{2-4} भीमदुर्योधनस्तुति, Bom ed युद्धारंभ —*Adhy no* (figures, words or both) B_2 D_7 (marg sec m) $_{9\ 10}$ (marg) 26, B_4 M_1 56, Dn 25, T ($T_{3\ 4}$ missing) G 1, M_{2-4} 57 —*Śloka no* Dn $D_{7\ 9}$ 50

55

☞ This adhy is missing in $T_{3\ 4}$ (cf. v l. 9 54 3)

1 B_3 damaged, M_3 संजय (for वैशंपायन) —^{a}) $M_{1\ 2}$ वैं (for वाग्) D_8 ततो युद्धमभवत —After 1^a, T_2 ins

320* तुमुल रोमहर्षणम् ।
क्रोधसवर्धनं निशाम् (sic)

—^{b}) K_3 Dn D_3 तुमलं, D_2 तुमुळ, T_2 अन्योन्य (for तुमुल) —^{c}) D_3 तत्र, M_1 भृश (for यत्र) T_2 राजन्

2 Before 2, $D_{9\ 11}$ M_1 ins सजय उवाच —^{a}) D_5 धिगस्तु पलु मानुष्यं —^{b}) $D_{1\ 4.8\ 11}$ यत्र (for यस्य) D_3 दृष्टा, Ca (gloss नाश) निष्ठा (as in text) G_2 यस्यानुष्ठेयमीदृशा —^{c}) K_2 -हर्ता (for -भर्ता) —^{d}) D_6 चाय; $M_{1\ 3}$ यश्च (for यत्र) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ D_3 [अ]भिभु (K_1 °तु), K_2 $D_{4.11}$ [आ]विभु, B Dn $D_{1\ 6-10}$ [अ]नघ, D_5 प्रभो, M [अ]भिभो (for °भू)

3 ^{a}) K_3 आज्ञप्य, D_{11} अनाप्य (sic) (for आज्ञाप्य) B_1 M_1 transp सर्वान् and नृपतीन् B_5 चेमान्, T_2 G_3 सर्वे- (for सर्वान्) —^{b}) S (except M_1, $T_{3\ 4}$ missing) भु(G₁ ड)क्त्वा च पृथिवीमिमा (T_5 °पति) — D_8 om (hapl) 3^c–4^b —^{c}) S (except M_1, $T_{3\ 4}$

C 9 3131 B 9 56 3 K 9 57 3 गदामादाय वेगेन पदातिः प्रस्थितो रणम् ॥ ३
भूत्वा हि जगतो नाथो ह्यनाथ इव मे सुतः ।
गदामुद्यम्य यो याति किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४
अहो दुःखं महत्प्राप्तं पुत्रेण मम संजय ।
एवमुक्त्वा स दुःखार्तो विरराम जनाधिपः ॥ ५

संजय उवाच ।

स मेघनिनदो हर्षाद्विनदन्निव गोवृषः ।
आजुहाव ततः पार्थं युद्धाय युधि वीर्यवान् ॥ ६
भीममाह्वयमाने तु कुरुराजे महात्मनि ।
प्रादुरासन्सुघोराणि रूपाणि विविधान्युत ॥ ७
ववुर्वाताः सनिर्घाताः पांसुवर्षं पपात च ।
बभूवुश्च दिशः सर्वास्तिमिरेण समावृताः ॥ ८
महास्वनाः सनिर्घातास्तुमुला लोमहर्षणाः ।
पेतुस्तथोल्काः शतशः स्फोटयन्त्यो नभस्तलम् ॥ ९
राहुश्चाग्रसदादित्यमपर्वणि विशां पते ।
चकम्पे च महाकम्पं पृथिवी सवनद्रुमा ॥ १०
रूक्षाश्च वाताः प्रववुर्नीचैः शर्करवर्षिणः ।
गिरीणां शिखराण्येव न्यपतन्त महीतले ॥ ११

---

missing) चैकाकी (G1 °कि) (for वेगेन) — ^{d}) D11 प्रासृतो (for प्रस्थितो) K3 [ऽ]भवत्, K4 वन, B D (except D2 11, D8 om) T2 रणे (for रणम्)

4 D3 om 4^{ab} (cf v l 3) — ^{a}) M1 भूयो (for भूत्वा) Ś1 K1 स, K2 3 [अ]स्य; T2 [अ]पि (for हि) Ś1 K1 D11 जगती — ^{b}) D5 T1 5 G M2–4 अनाथ, M1 विनाथ (for ह्य°) D5 पत्तु, M8 इह (for इव) D1 हत· (for सुत) — ^{c}) T2 5 G2 3 M2–4 आदाय (for उद्यम्य) Ś1 K1–3 M3 यद् (for यो) — ^{d}) D4 T2 भागधेयिन , D11 °यिना (for °यत) G3 किमन्यद्वदते यत

5 ^{a}) K2 अह (sic), D11 अतो (for अहो) D4 महा , D11 अनु-; T5 मम, M3 om (for महत्) Ś1 K1 पाप, M3 om (for प्राप्त) — B8 damaged for 5^{cd} — ^{c}) T5 G1 उक्त , M2–4 ऊचे (for उक्त्वा) K2 3 B (B3 damaged) D7 9–11 T1 2 G1 2 M1 3 सु , T5 तु (for स) D4 दुःखाक्षो (sic) — ^{d}) Ś1 K1–3 M1 विललाप; M2–4 धृतराष्ट्रो (for विरराम) B1 2 Dn D2 3 M नराधिप (M2 °प), D4 5 11 G1 जनाधिप

6 ^{a}) B2 S (T3 4 missing) निस्वनो (for -निनदो) — ^{b}) K4 B Dn D1 2 5–10 T1 2 G1 निनदन्, D3 निघदन्; D4 निनादन् (sic) (for विन°) D11 नदन्निव च गोवृष — ^{c}) K4 B (except B3) Dn D5–7 9–11 तदा (for तत) B2 भीम (for पार्थं)

7 ^{a}) D7–10 T2 आहूयमाने, T5 M1 आह्वाय° (for आह्वय°) B2 वै (for तु) — ^{b}) K4 महारथे (for °त्मनि) — After 7^{b}, T2 ins (cf 6^{c}–7^{b})

321* आजुहाव ततो भीमो युद्धाय च सुयोधनम् ।
एवमाह्वयमाने तु भीमसेने महात्मनि ।

— ^{c}) D8 सघोराणि, M2–4 निमित्तानि (for सुघोराणि) K2 प्रादुरासु सघोराणि — ^{d}) M2–4 घोराणि (for रूपाणि) D2 विवुधानि (for विवि°) B5 D5 11 G2 च, T2 [अ]त (for [उ]त)

8 B8 damaged for 8^{ab} — ^{a}) D1 T5 सु (for स) — Ś1 K1–3 D11 om (hapl) 8^{b}–9^{a} — ^{b}) K4 B (B3 damaged) Dn D1 2 5 7 10 T1 G1 पांशु . T2 वर्षं B2 D3 T (T3 4 missing) G M1 ह (for च) — ^{d}) D4 समाहिता

9 Ś1 K1–3 D11 om 9^{a} (cf v l 8) — ^{ab}) D3 9 -घना (for -स्वना) Dn1 D5 (marg as in text) 7 9 सु-, T (T3 4 missing) G2 3 तु (for स) Dn1 निर्वातास्, D8 -निर्या° (for -निर्घा°) Dn2 D3 11 तुमला (for तुमुला) Ś1 K1 T1 5 G M रोम-, D8 भीम- (for लोम) Ś1 K1 T5 -हर्पिण T2 तुमुलो रोमहर्षण (for 9^{b}) K4 महास्वन सनिर्घातस्तुमुलो लोम हर्षण — ^{c}) D11 ततोल्का , T (T3 4 missing) G पृथिव्या (G3 °व्या), M1 तदोल्का , M2–4 चोल्काश्च (for तथोल्का) — ^{d}) K2 रोदयंतो, B2 छादयंतो, D3 5 11 T (T3 4 missing) G स्फोटयतो K4 B1 3 4 D2 3 T5 M2–4 नभस्त(D3 T5 M3 °भ स्थ)लात्, Dn D1 6 7 9 °स्तलान्; D11 न संशय , T2 G3 नभ स्थल (T2 °ळ), G1 नभ स्थले (for नभस्तलम्)

10 ^{a}) Ś1 K1 चाग्रसत; B2 D6 S (T3 4 missing) अग्रसद् , D2 3 जग्राह च (for चाग्रसद्) — B3 damaged for 10^{cd} — ^{c}) Ś1 K2 3 महाकपा , B2 मही सर्वा, D5 महाराज (for °कम्प) — ^{d}) D1 सवना द्रुत, M1 सवनार्णवा (for °नद्रुमा) B2 सपर्वतवनद्रुमा

11 ^{a}) B3 damaged K3 4 B1 4 5 D (except D4) दीप्ताश्, T2 वृक्षाश् (sic) (for रू°) — ^{b}) D1

मृगा बहुविधाकाराः संपतन्ति दिशो दश ।
दीप्ताः शिवाश्चाप्यनदन्घोररूपाः सुदारुणाः ॥ १२
निर्घाताश्च महाघोरा बभूवुर्लोमहर्षणाः ।
दीप्तायां दिशि राजेन्द्र मृगाश्चाशुभवादिनः ॥ १३
उदपानगताश्चापो व्यवर्धन्त समन्ततः ।
अशरीरा महानादाः श्रूयन्ते स्म तदा नृप ॥ १४
एवमादीनि दृष्ट्वाथ निमित्तानि वृकोदरः ।
उवाच भ्रातरं ज्येष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ १५
नैष शक्तो रणे जेतुं मन्दात्मा मां सुयोधनः ।
अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निगूढं हृदये चिरम् ।
सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवे पावको यथा ॥ १६
शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम् ।
निहत्य गदया पापमिमं कुरुकुलाधमम् ॥ १७
अद्य कीर्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्याम्यहं त्वयि ।
हत्वेमं पापकर्माणं गदया रणमूर्धनि ॥ १८
अद्यास्य शतधा देहं भिनद्मि गदयानया । C 9 3147 B 9 56 19 K 9 57 20

दीर्घं, T1 2 G1 2 नीचा, T2 नाना (for नीचै) K4 B2-4 Dn D1 4 6 7 8 10 M2-4 -कर्षिण, D2 -कर्शन, D11 -वर्षण (for वर्षिण) — After 11^{b}, M1 reads 13^{cd} D5 om (? hapl) 11^{c}–12^{d} M1 om 11^{cd} —^{c}) D4 2 शिवराशि S (M1 om., T3 4 missing) [श्चा]शु (for [ष्]व) —^{d}) D4 न्यपतति D2 महीपते T2 न्यपतन्महीतले

12 D5 om 12 (cf v. l. 11) —^{a}) K2 मृपा (sic) (for मृगा) —^{b}) D4 क्षिपतति (sic) (for सं°) D11 दिर्वाकस्य (for दिशो दश) —^{c}) T2 दृप्ता, Ca (gloss आदित्याभिमुखं स्थिता) दीप्ता (as in text) T2 सेनाश् (for शिवाश्) D1 [श्चा]प्यन्दन, D2 [श्च]प्यनदन, S (except M1, T3 4 missing) प्रण(G1 3 णु)दन् (for [श्च]प्यनदन्) —^{d}) D4 ममतत (for सुदारुणा) D1 घोररूपबलान्विता, S (T3 4 missing) दारुणा भयवेदिन (T2 °वेदिन, G2 °वेदन, M1 °शंसिन)

13 D5 om (hapl) 13^{ab} —^{a}) D5 तु (for च) B1 चाहो (for -घोरा) —^{b}) S (T3 4 missing) रोम (for लोम) — B3 damaged for 13^{cd}, M1 reads the same after 11^{b} —^{c}) Ś1 K1 दीर्घाया, D11 प्रदीप्त (for दीप्ताया) D5 7 8 10 निशि (for दिशि) —^{d}) B1 2 5 Dn D1 5-10 वेदिन, D2 दर्शिन, D3 दर्शना (for वादिन)

14 ^{a}) Ś1 K1 तप**, K2 3 अपमार्ग, D11 उपादान, M1 उद्धुपान (for उद°) D2 चान्ये, D4 योश्चो (sic), T2 चापि (for चापो) —^{b}) K2 व्ययत (sic), K4 व्यवर्तंत, D5 अवर्धंत, M1 विवर्धंते (for व्यवर्धन्त) K3 मम गता —^{c}) Dn2 अशरीरी, D4 °रीर- T2 तथा वाच (for महानादा) —^{d}) S1 K1 4 Dn1 सदा नृप, B2 S (T3 4 missing) भयानका, D11 तदानव (for तदा नृप)

15 ^{a}) K4 त्व, S (except M1, T3 4 missing) म (for [श्र]थ) —^{c}) K2 श्रेष्ठ

16 Before 16, T1 2 G1 3 ins भीम, T2 भीमसेन —^{a}) D3-4 नैव (D2 °व) शक्तो, S (except M1, T3 4 missing) एष शक्यो (for नैष शक्तो) B3 4 नैष जेतु रणे शक्तो —^{b}) Dn T1 2 5 G M2-4 च (for मा) K2 मंदात्मान सुयोधन (sic), M1 मा हि राजन्सुयोधन —^{c}) Ś1 K1 युध्य (for अद्य) T2 कोप D1 4 विमोक्षामि —^{d}) K2 corrupt K3 B1 2 D2 4 6 7 8 10 विगूढ, Dn विरूढ, D11 सुगूढ (for नि°) B2 (marg as in text) D11 स्थित, T2 5 G2 3 M2 4 -शय, M1 मृश, M3 -शया (sic) (for चिरम्) —^{e}) Ś1 सुयोवन, K1 2 दुर्योधन (K2 °ने), D4 सुयुधने Ś1 K1 B2-4 D2 3 कौरवेंद्र (Ś1 K1 °द्रं), D5 तु कौरव्ये, T2 महाराज, T5 G2 3 कौरव्ये, M नरश्रेष्ठ (for कौरवेन्द्रे) —^{f}) D11 पाडवे K2 पावक D पूर्वं यद्वदरमचित, S (T3 4 missing) खांडवेग्निमिवार्जुन

17 ^{a}) D11 अय, M1 चाद्य (for अद्य) K2 3 हरिष्यामि T2 म शल्यमुद्धरिष्यामि —^{b}) D5 हृत्स्थित, D11 S (except M1, T3 4 missing) हृद्गत (for हृच्छयम्) —^{d}) Ś1 K1 एन, K2 3 एतं, D4 M1 इद (for इम) T2 क्रूर (for कुर) K3 कुलापम, D11 S (except G2, T3 4 missing) कुलातक (for कुलाधमम्)

18 D11 om. (hapl.) 18–21 —^{a}) K3 अप (for अद्य) D2 -मर्ती, G2 -मयां (for मयीं) D2 माळां —^{b}) K2 अय (for अह)

19 D11 om. 19 (cf. v l 18) M2 4 read 19^{ab} twice —^{ab}) D5 अयास्य, M4 (first time) अस्याद्य (by transp) K4 D2 गदया (for शतधा) D1

C 9 3148 B 9 56 20 K 9 57 20 नायं प्रवेष्टा नगरं पुनर्वारणसाह्वयम् ॥ १९
सर्पोत्सर्गस्य शयने विषदानस्य भोजने ।
प्रमाणकोट्यां पातस्य दाहस्य जतुवेश्मनि ॥ २०
सभायामवहासस्य सर्वस्वहरणस्य च ।
वर्षमज्ञातवासस्य वनवासस्य चानघ ॥ २१
अद्यान्तमेषां दुःखानां गन्ता भरतसत्तम ।
एकाह्ना विनिहत्येमं भविष्याम्यात्मनोऽनृणः ॥ २२
अद्यायुर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेरकृतात्मनः ।
समाप्तं भरतश्रेष्ठ मातापित्रोश्च दर्शनम् ॥ २३
अद्यायं कुरुराजस्य शंतनोः कुलपांसनः ।
प्राणाञ्श्रियं च राज्यं च त्यक्त्वा शेष्यति भूतले ॥ २४
राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतम् ।
स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ॥ २५
इत्युक्त्वा राजशार्दूल गदामादाय वीर्यवान् ।
अवातिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ २६
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।

निहन्मि, D8 corrupt (for भिनद्मि) D2 शतधा (for (for गदया) D2 [अ]नघ, D8 नृप (for [अ]नया) T (T3 4 missing) G M2 (second time) 3 4 (second time) अस्योरू (M3 4 °रु) गदया राजन्भेत्तास्मि (T2 °अस्मिंश्च) समरेनया (T2 °घ) — K4 reads 19^{c}–20^{c} on marg — ^{c}) B4 Dn2 D8 प्रविष्टा, Dn1 T2 G1 M3 प्रविष्टो (for प्रवेष्टा) Ś1 K1 ना*प्रवि*नगर, D4 नाह प्रवेक्षे नगर (sic)

20 D11 om 20 (cf v l 18) K4 reads 20^{abc} on marg — ^{a}) B3–5 D6–10 सर्पोत्संगस्य, D5 सर्पदशैव (sic), T2 सर्पोत्सर्जश्च (for °र्गस्य) D4 सर्पोक्षमस्य दशने (sic) — ^{b}) K2 D2 विषादानस्य — ^{c}) B4 प्रामाण्य (for प्रमाण) D5 सुप्तस्य, D8 T2 पातश्च (for °स्य) — ^{d}) T2 दाहश्च D1 [उ]त्तम, T5 ऋतु (for जतु) G3 वेश्मन

21 D11 om. 21 (cf v l 18) — ^{a}) S (except T2 M3, T3 4 missing) अपहासस्य — ^{b}) D8 M3 सर्वस्य (for सर्वस्व) — ^{d}) D8 corrupt Dn1 reads वनवासस्य twice M1 om (hapl) वनवासस्य — After 21, D5 ins

322* द्रौपद्या क्लेशदानस्य वस्त्रसंहरणस्य च ।

22 ^{a}) D6 8 T1 5 G M2–4 एष; T2 एव (for एषां) D11 अद्याहमंतं दु खाना — ^{b}) Ś1 K1 G1 गत्वा (for गन्ता) M1 भारत K3–4 B Dn D1–3 5–10 गंता (K3–4 B3 4 Dn1 D1 8 गत्वा)हं भरतर्षभ, D4 गतारोहं भरतर्पभ (sic), D11 गत्वा च पुरुषर्षभ — ^{c}) T2 एकाह्नि D1 विनिवर्त्य (for °हत्य) K4 D1 [ए]नं (for [इ]म) Ś1 K1–3 एकाह्नेन निहत्यैन (K2 °त्येम), G1 एकाह्नाप्य हमद्येम — ^{d}) D11 भविष्याम्यनृणो नृप

23 ^{a}) T (T3.4 missing) G1 3 [अ]स्य (for [आ]युर्) T2 धृतराष्ट्रस्य — ^{b}) D2 3 अक्षतात्मन (for अकृ°) — ^{c}) T2 नमोस्तु (for समाप्त) — ^{d}) D8 मात्रा (sic), D11 मातृ (for माता) Ś1 K2 3 प्र (for च) — After 23, D2 4 5 (marg) 6–10 ins

323* अद्य सौख्य तु राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्मते ।
समाप्त च महाराज नारीणां दर्शन पुन ।

[(L 1) D5 राज्यस्य (for राजेन्द्र) — (L 2) D8 तु (for च)]

24 B3 4 D1 om 24 D5 reads 24^{ab} on marg — ^{a}) D8 [अ]हं D4 कुरुराष्ट्रस्य — ^{b}) K3 शकुनो (sic), B (B3 4 om) शातनो°, D2 3 शत्रुर्वै, D6 सकुल (for शतनो) D5 पाशुन (for पासन) — ^{c}) T1 प्राण Dn1 T2 प्रिय (for श्रिय) B1 च दारांश्च, M तथा राज्यं (for च राज्य च) — ^{d}) D5 हृत्वा (for त्यक्त्वा) K2 शयति, K4 तप्स्यति, D3–4 स्वप्स्यति, D5 (marg as in text) सस्थाप्य, T5 G2 जे(G2 ने)ष्यते (sic) (for शे°) T2 त्यक्त्वा मृत्युं गमिष्यति

25 ^{a}) K4 राजयस्य, Dn राजाथ, D2 T1 5 G1 2 M1 स राजा (for राजा च) K3 Dn [ऽ]थ, D11 [ऽ]य (for ऽद्य) — ^{b}) K4 B (except B2) D (except D11) निपातित (for मया हतम्) — ^{c}) M3 तरिष्यति (for स्मरि°) T5 G2 कृत (for [अ]शुभ) — ^{d}) D8 यद्यत्; T2 एतत् (for यत्तत)

26 ^{a}) K2 3 D5 G2 शार्दूलं, K4 °लो, D2 °ळ (for °ल) Ś1 K1 इत्युक्ते राजशार्दूले — ^{b}) S (except T1 G1, T3 4 missing) उद्यम्य (for आदाय) — D1 om 26^{c}–27^{b} — ^{c}) D4 8 M4 अवतिष्ठत; D5–7 10 अभिति°, D9 अस्यति°; T1 2 उपाति°, G1 3 अपाति°, G2 उपाविष्टत (for अवातिष्ठत) — ^{d}) D11 मित्रम् (for वृत्रम्) Dn2 अथ (for इव) Dn D8 6 9 11 T (T3.4 missing) G [आ]ह्वयत् M2 वृत्र शक्र इवाह्वयत्, M3 वृत्र शक्रमिवाह्वयन्

भीमसेनः पुनः क्रुद्धो दुर्योधनमुवाच ह ॥ २७
राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य तथा त्वमपि चात्मनः ।
स्मर तद्दुष्कृतं कर्म यद्वृत्तं वारणावते ॥ २८
द्रौपदी च परिक्लिष्टा सभायां यद्रजस्वला ।
द्यूते च वञ्चितो राजा यत्त्वया सौबलेन च ॥ २९
वने दुःखं च यत्प्राप्तमस्माभिस्त्वत्कृतं महत् ।
विराटनगरे चैव योन्यन्तरगतैरिव ।
तत्सर्वं यातयाम्यद्य दिष्ट्या दृष्टोऽसि दुर्मते ॥ ३०
त्वत्कृतेऽसौ हतः शेते शरतल्पे प्रतापवान् ।
गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठो निहतो याज्ञसेनिना ॥ ३१
हतो द्रोणश्च कर्णश्च तथा शल्यः प्रतापवान् ।
वैराग्नेरादिकर्ता च शकुनिः सौबलो हतः ॥ ३२
प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्धतः ।
भ्रातरस्ते हताः सर्वे शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ ३३
एते चान्ये च बहवो निहतास्त्वत्कृते नृपाः ।
त्वामद्य निहनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥ ३४
इत्येवमुच्चै राजेन्द्र भाषमाणं वृकोदरम् ।
उवाच वीतभी राजन्पुत्रस्ते सत्यविक्रमः ॥ ३५

C 9 3165
B 9 56 37
K 9 57 37

---

27 D1 om 27[ab] (cf v l 26) —[a]) B4 अभ्यक्षत (sic), D10 समुद्यत (for वमु°) T4 समुद्यम्य गदां दृष्ट्वा —[b]) B1 damaged from समित्र up to दुर्योध (in 27[d]) B4 D3-6 11 कैलाशम् —[c]) Ś1 K1 2 तत, D11 पुन (for पुन) D S (T2 4 missing) क्रोधाद् (for क्रुद्धो) —[d]) D समापत (for उवाच ह)

28 Before 28, T1 2 G1 3 ins भीम —[a]) D3 T1 3 G1 3 राजन्तु, T2 राज्य* (for राज्ञश्च) D11 धृतराष्ट्रस्य राज्ञश्च — After 28[a], T2 ins

324* तव हेतोर्दुरात्मन ।
सर्वेषामपि चास्माकं दुःखं प्राप्तं सुदुर्मते ।

— T2 om 28[b] —[c]) K4 स्मरतो, D2 स्मरता, D3 सस्मरन, T2 स्मरस्तद् (for स्मर तद्) D2 T2 3 G2 दुष्कर D6 पाप (for कर्म) D11 स्मर दुष्कृतकर्ता च

29 [a]) T4 [ह्]य (for च) —[b]) Ś1 K1 D11 सभाया च, K4 B (except B2) Dn D1-3 5-10 °मध्ये (for °या यद्) —D11 om 29[c]-30[d] —[c]) D3 द्यूते स, T2 G3 द्यूतेन (for द्यूते च) D1 om from राजा up to गतै (in 30[b]) —[d]) T1 G1 यस् (for यत्) D2 सौबलेन

30 D1 om up to गतै, D11 om. 30[abcd] (for both, cf v l 29) B3 damaged for 30[ab] —[ab]) K2 यत्प्राप्त स्व (sic) (for वने दुःख) S (except M1, T2 4 missing) स- (for यत्) D8 प्राप्ते (for प्राप्तम्) B5 M1 त्वत्कृते D5 वने दुःखं यदस्माभिर्महत्प्राप्तं हि त्वत्कृते — T2 transp 30[d] and 30[e] —[d]) K4 D2 अपि, T2 चापि (for इव) ❀ Ca योन्यन्तरगतैरिव जन्मान्तरगतैरिव । ❀ —[e]) G1 स (for तत्) Ś1 K2 3 शातयामि, K1 (marg) नाश , B1-5 Dn D1. 2 4-10 पात°, D11 घात° (for यात°) T2 मह (for अद्य) —[f]) K2 M3 दिस्या, G3 दृष्ट्या (for दिष्ट्या) K4 दृसोसि, D4 6 द्रिष्टोसि (for दृष्टोऽसि)

31 [a]) D1 तत्कृते D11 नि- (for ऽसौ) —[b]) D2 S (except M1, T3 4 missing) पितामह (for प्रतापवान्) —[c]) K4 B1 D2 3 भरत (for रथिनां) —[d]) T1 3 G1 2 रथिना (for निहतो)

32 [a]) D11 ततो (for हतो) M3 द्रोणस्तु —[b]) T1 3 G च वीर्यवान् (for प्रतापवान्) —[c]) D2 G1 वैरादेर्, T1 वैरस्यास्य (for वैराग्नेर्) Ś1 K1-3 अय (for आदि-) K3 4 B Dn D1 6-11 [अ]सौ (for च) D3 4 वैरस्य क(D4 का)रणे मूलं —[d]) D2 सौबलो D3 महत् (for हत)

33 [a]) Ś1 K1 T1 प्रतिकामी, D8 प्रीति°, G3 प्रादि° Dn2 D3 4-7 9-11 तत , G3 यथा (for तथा) —[b]) Ś1 K1 केश (for क्लेश-) D4 -हृत् D8 द्रौपद्या क्लेशरक्षत (sic) —[cd]) K2 om. हता K2 D1 S (except M1, T3 4 missing) शू(G2 क्रू)रा सर्वे (by transp)

34 [ab]) S (except M1, T3 4 missing) transp बहव and निहता K2 निकृतास्; D9 नि*तास् (for निहतास्) T2 G3 नृप (for नृपा) — B3 damaged for 34[cd] —[c]) B2 G1. 3 अप्यत्र, T1 M अप्यद्य, T2 अस्याद्य (for अद्य नि) M1 वधिष्यामि (for हनि°) —[d]) K2 [अ]त्र न (by transp)

35 [a]) D1 उक्ते (for उच्चै) D5 T (T3 4 missing) G राजान (for राजेन्द्र) —[b]) T2 भाष्यमाणं Dn भाषमाणे वृकोदरे —[c]) B1. 3 D6-7 9 10 गतभी; D11 वीरस्तं, T6 वीरभी (sic) (for वीतभी). Ś1 K1 B2 M1 राजा —[d]) D2 पुत्रस्ते भरतर्षभ

किं कत्थितेन बहुधा युध्यस्व त्वं वृकोदर ।
अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां कुलाधम ॥ ३६
नैव दुर्योधनः क्षुद्र केनचित्त्वद्विधेन वै ।
शक्यस्त्रासयितुं वाचा यथान्यः प्राकृतो नरः ॥ ३७
चिरकालेप्सितं दिष्ट्या हृदयस्थमिदं मम ।
त्वया सह गदायुद्धं त्रिदशैरुपपादितम् ॥ ३८
किं वाचा बहुनोक्तेन कत्थितेन च दुर्मते ।
वाणी संपद्यतामेषा कर्मणा मा चिरं कृथाः ॥ ३९

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे एवाभ्यपूजयन् ।
राजानः सोमकाश्चैव ये तत्रासन्समागताः ॥ ४०
ततः संपूजितः सर्वैः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
भूयो धीरं मनश्चक्रे युद्धाय कुरुनन्दनः ॥ ४१
तं मत्तमिव मातङ्गं तलतालैर्नराधिपाः ।
भूयः संहर्षयांचक्रुर्दुर्योधनममर्षणम् ॥ ४२
तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
अभिदुद्राव वेगेन धार्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥ ४३

---

36 Before 36, T (T3 4 missing) G2 3 ins दुर्योधन — ^{a}) K2 कत्थिते तु, K4 भाषितेन, B3 Dn2 D7 8 10 T2 5 G कत्थनेन (for कत्थितेन) B D (except Dn1 D4) T (T3 4 missing) G बहुना (for °धा) — ^{b}) T (T3 4 missing) G1 3 [इ]ह, G2 [इ]व (for स्व) D11 T. G1 वृकोदर K4 युद्ध शृण्वन्वृकोदर — G3 om (? hapl) 36^{cd} — ^{c}) T2 त्वां च (for तेऽहं) D7 10 T (T3 4 missing) G (G3 om) हनिष्यामि, M1 वधि° (for विने°) — ^{d}) D2 T1 5 G (G3 om) वृकोदर, M2-4 इत पर (M3 °रा) (for कुलाधम) T2 युद्धश्रद्धा तवास्ति चेत् — After 36, T2 ins

325* इति दुर्योधनेनोक्त प्रत्युवाच वृकोदर ।

37 ^{a}) K2 B1 2 D-7 9 10 न हि, T1 5 G M2-4 इति, M1 नैव (for नैच) D2 3 क्रुद्ध, T5 G1 2 M क्षुद्र (for क्षुद्र) T2 दुर्याधन मुदुर्बुद्धे — ^{b}) D3 केनापि (for केनचित्) D2 8 त्वत्कृतेन (for त्वद्विधेन) T (T3 4 missing) G त्वया क्षुद्रबलेन वै — ^{c}) D11 रोधयितु, M3 त्रात° (for त्रास) T2 वात्र, M1 मूढ (for वाचा) — ^{d}) D3 यया, T (T3 4 missing) G M2 4 न च, M2 तथा (for यथा) D1 प्रकृतो, D5 प्राकृतं K1 T (T3 4 missing) G M2-4 यया, K4 D11 M1 जन (for नर)

38 ^{a}) K2 D4 दृष्ट्या, D1 2 6 8 T6 M3 दृष्ट्वा, T2 युद्ध (for दिष्ट्या) — ^{b}) T2 हृदयस्य (for °स्थम्) D3 इम (for इद) T4 हृदय ममिद मम (sic) — ^{c}) K2 यत्रा (for गदा) — ^{d}) D. T5 G3 प्रति (for उप)

39 ^{a}) K1 °चा, D3 वचो (for वाचा) — ^{b}) K4 B1 2 D13 T1 कथितेन, Dn कत्थि°, T3 G1 कत्थनेन (for कत्थितेन) T. G2 वचनेन सुदुर्मते — ^{c}) K4 B5 Dn2 D2 8 8 11 संपा(K4 °वा)द्यताम्, T (T3 4 missing) G संकोच्य°, M सशाम्य° (for संपद्य°) Ś1 K1-3 वाणी संपाद्यतेशेषा — ^{d}) D6 भो भीम (for कर्मणा) D3 तथा (for कृथा) T2 कर्मणामचिरं कृथा

40 ^{a}) K2 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) — B3 damaged for 40^{bc} — ^{c}) M3 राजान — ^{d}) K2 corrupt G3 एकत्रासन्, M2-4 ये च तत्र (for ये तत्रासन्) D11 ये चान्ये तत्र चागता

41 ^{a}) B2 T2 G2 M स तै, T1 5 G1 3 स वै (for तत) Ś1 K स, D5 च (for स) D11 तत मपूजिता सर्वै — ^{b}) M4 तनूरुहै — ^{c}) B1. 3-5 Dn D1 4-10 धी(D6 व)रा मतिं, B2 D11 धी(B2 वी)रम नस् — ^{d}) D9 कुल (for कुरु) K4 B4 Dn2 D8 -नदन S (except M1, T3 4 missing) युद्धाय कृतनिश्चय

42 T2 repeats 42^{ab} after 42 — ^{a}) B3-5 Dn2 D1 5-10 उन्मत्तम् (for त मत्तम्) — ^{b}) D2 तळ, T5 ताल- (for तल) Dn D1-3 5-9 -शब्दैर्, T1 5 G M -वाळैर्, Ca तालैर् (as in text) K2 Dn D8 11 नराधिप (Dn1 D3 °प, D11 °पान्) T2 (first time) करताडैर्नराधिपा, T2 (second time) सर्वे सहर्ष्यं ते नृपा — ^{c}) K2 3 S (except M1, T3. 4 missing) सहर्षयामासुर् (T2 5 °स), Dn °याचक्रे, D8 प्रहर्षयाचक्रुर् — ^{d}) K2 सहर्षयत् (sic), K3 G2 समर्पिण, D2 3 मरिंदमं, D2 T. समर्पण (T5 °ण) — After 42, T2 repeats 42^{ab}

43 B1 damaged for 43^{ab} Dn om. 43^{cd} — ^{d}) B2 S (T3 4 missing) तव पुत्र (for धार्तराष्ट्र)

44 ^{a}) Dn1 व्यूहति, D2-4 7 8 वृ(D1 8 वृ)हंति, T2 वृहत (for वृहन्ति) — ^{b}) B1 चेपति (sic), D7 10 हेष्यंति (for हेषन्ति) D5 परं हेषंति वाजिन — K4

बृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया हेषन्ति चासकृत् ।
शस्त्राणि चाप्यदीप्यन्त पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

संजय उवाच ।
ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तथागतम् ।
प्रत्युद्ययावदीनात्मा वेगेन महता नदन् ॥ १
समापेततुरानद्य शृङ्गिणौ वृषभाविव ।
महानिर्घातघोषश्च संप्रहारस्तयोरभूत् ॥ २
अभवच्च तयोर्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ ३
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गौ गदाहस्तौ मनस्विनौ ।
ददृशाते महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ४
तथा तस्मिन्महायुद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
खद्योतसंघैरिव खं दर्शनीयं व्यरोचत ॥ ५
तथा तस्मिन्वर्तमाने संकुले तुमुले भृशम् । C 9 3160 B 9 57 6 K 9 55 6

om from 44[c] up to 9 56 2[d] — [c]) D4 8 शस्त्राणि (for श) Dn च प्रदीप्यति, D3 चान्य दीप्यते, T2 चाप्यदीप्यत, T3 G2 चाप्यदृश्यत (for दीप्यन्त) Ś1 K (K4 om.) शस्त्राणि चाप्यदीप्यं(K2 °प्य , K3 °प्य)न — [d]) D4 पाण्डवाना वै (hypermetric) D11 दुर्येषिणा — After 44, K2 reads 9 56 36–44 for the first time, repeating it in its proper place.

Colophon om in K4 T3.4 missing — *Subparvan* Ś1 K1 2 D2 6 M1 2 4 गदायुद्ध — *Adhy name* Ś1 K1 2 परस्परतर्जं(K3 °मर्म)न, K2 भीम दुर्योधनयुद्धे परस्परमर्मन, M2 4 मर्मोद्घट्टनं, Bom ed गदायुद्धारम — *Adhy no* (figures, words or both) B2 D1 2 10 27, B1 M1 57, Dn 26, T (T3 4 missing) G 2, M2–4 58 — *Sloka no* Dn 43, D1 . 46

56

☞ This adhy is missing in T3 4 (cf. v l 9 54 3)

1 K4 om. 1–2 together with the ref. (cf. v l. 9 55 44) D2 om the ref G2 वैशंपायन (for संजय) — [a]) T1 तदा, T2 G1 तथा (for ततो) D1 2 दुर्योधन B1 S (except M1, T3 4 missing) राजा (for दृष्ट्वा) — [b]) D2 8 भीमसेनम्, S (except M1, T3 4 missing) दृष्ट्वा भीम (for भीमसेन) Dn यथागत, D11 यथा (for तथा°) — [c]) Dn स्वदीनात्मा (for अदी°) — [d]) Dn धदन (for नदन्)

2 K4 om 2 (cf v l 1) D3 om 2 — [a]) D11 corrupt B3 वौ स (for समा) B D (except D3 4, D2 om , D11 corrupt) अन्योन्य, M2–4 आयत्तौ (for आनद्य) T (T3 4 missing) G समासेदतुरायत्तौ (T2 G2 °त्तौ) — [b]) K2 T6 ऋषभाव्, B (except B3) Dn D1 5 6 11 M गोवृषाव् (for वृषभाव्) — [c]) T6 G2 M2 4 महान् D1 -घोरस्, D5–7 9 10 घोरं, M3 घोष (for घोषश्च) — [d]) S (T3.4 missing) संनिपाते (for संप्रहारस्) B D (except D2–4 11, D3 om) प्रहाराणामजायत

3 [a]) D3 corrupt Ś1 K D2–4 M1 तु, T2 स (for च) — T2 G2 om 3[bc] — [b]) Dn D11 तुमल Some MSS रोमहर्षणं — [c]) T2 जिगीषतौ, M3 °षयोर् (for °षतोर्) K2 4 B3 D5–7 9 10 T1 G1 3 M2–4 यथा, B2 मृधे, B1 यम्, T2 यदा (for युधा) — [d]) K2 3 B2 M1 शक्र (for इन्द्र-) Some MSS -प्रह्लादयोर् — After 3, T2 ins a passage given in App I (No 3)

4 [a]) D1 -सर्वांग (for सर्वाङ्गौ) — [b]) D3 तरस्विनौ, G3 महास्वनौ (for मनस्विनौ) — B3 damaged for 4[cd] — [d]) T (T3 4 missing) G1.2 सुपुष्पाव् (for पुष्पिताव्)

5 Ś1 D4 om (hapl) 6 — [a]) T2 5 G तदा (for तथा) D11 S (T3 4 missing) वर्तमाने (for महायुद्धे) — [b]) D11 S (T3 4 missing) गदायुद्धे (T2 हस्ते) (for वर्तमाने) — [c]) Dn संघैर्, T6 M1.3 सखैर् (for -संघैर्) — [d]) D1 2 T2 व्यरोचयत्

C 9 3180 B 9 57 6 9 53 6 उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिंदमौ ॥ ६
तौ मुहूर्तं समाश्वस्य पुनरेव परंतपौ ।
अभ्यहारयतां तत्र संप्रगृह्य गदे शुभे ॥ ७
तौ तु दृष्ट्वा महावीर्यौ समाश्वस्तौ नरर्षभौ ।
बलिनौ वारणौ यद्वद्वाशितार्थे मदोत्कटौ ॥ ८
अपारवीर्यौ संप्रेक्ष्य प्रगृहीतगदावुभौ ।
विस्मयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ९
प्रगृहीतगदौ दृष्ट्वा दुर्योधनवृकोदरौ ।
संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ॥ १०
समागम्य ततो भूयो भ्रातरौ बलिनां वरौ ।
अन्योन्यस्यान्तरप्रेप्सू प्रचक्रातेऽन्तरं प्रति ॥ ११
यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिमिवोद्यताम् ।
ददृशुः प्रेक्षका राजन्रौद्रीं विशसनीं गदाम् ॥ १२
आविध्यतो गदां तस्य भीमसेनस्य संयुगे ।
शब्दः सुतुमुलो घोरो मुहूर्तं समपद्यत ॥ १३
आविध्यन्तमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रोऽथ पाण्डवम् ।

---

6 ^{a}) K2 corrupt B2 S (T3 4 missing) transp तथा (T2 5 G3 °दा) and तस्मिन् —^{b}) Ś1 K1 transp सङ्कुले and तुमुले K2 सग्रामे; D2 सकुळे, Ca सङ्कुले (as in text) Dn D3 11 तुमले, D2 तुमुळे, T1 5 G दारुणे, Ca तुमुले (as in text) T2 सङ्कुले रोमहर्षणे — After 6^{b}, T2 ins

326* सग्रामे दारुणे तात सुम्हश क्रोधसयुतौ ।

—^{c}) T6 इव (for अपि) K8 परिक्रातौ (for °श्रान्तौ)

7 G8 om (? hapl) 7^{ab} —^{a}) K4 Dn D5 6 11 T1 2 G (G8 om) M8 समाश्वास्य (for °श्वस्य) —^{b}) T1 5 G (G3 om) युध्यमानावरिंदमौ (= 6^{d}) — B3 damaged for 7^{cd} —^{c}) Ś1 K1 अभ्याहरयता, T1 5 G संप्रहा°, M8 अभ्यवा° (for अभ्यहा°) T (T3 4 missing) G M2–4 चित्रे (for तत्र) K4 B (B8 damaged) D अभ्यहा (D1 °भ्याह-, D4 °भ्याहा)रयता (K4 D1 9 10 °तो, B6 D11 °द)न्योन्यं, M1 प्रजह्रतुरथान्योन्य —^{d}) D8 प्रति- (for संप्र-) D2 शुभेक्षणा, D8 M2–4 शुभे गदे (by transp)

8 ^{a}) B5 transp तु and दृष्ट्वा G2 om तु Ś1 K1–3 D4 हृष्टौ (for दृष्ट्वा) D11 महात्मानौ, T (T3 4 missing) G M2–4 °सत्त्वौ, M1 °वीरौ (for °वीर्यौ) —^{b}) Ś1 K1 समाश्वस्य (for °स्तौ) B S (T3 4 missing) नराधिप (B2 T2 °पौ) (for नरर्षभौ) —^{c}) D4 युद्धे (for यद्वद्) —^{d}) K3 4 B Dn D1 8–9 11 T2 वासितार्थे (D11 °र्थं), D2 वाशितार्थं (for °तार्थे) T1 2 G1 M2–4 बलोत्कटौ (for मदो°)

9 ^{a}) B (except B2) D (except D11) समान (for अपार) Ś1 K1 D11 वीर्यं (for वीर्यौ) D6 संप्रेक्ष्य —^{b}) D1 शुभौ, T1 5 G दृढौ (for उभौ) T2 प्रगृह्य च गदे दृढे —^{c}) T1 5 G2 3 M2–4 प्रहर्षं; T2 प्रगृह्य, G1 प्रहृष्ट (for विस्मयं) — D11 om 9^{d}–10^{c} —^{d}) B1 3, 4 D (except D2–4, D11 om) -मानवा; B5 राक्षसा (for -दानवा)

10 D11 om 10^{abc} (cf v l 9) B3 damaged for 10^{ab} —^{d}) D11 विजय (for °ये)

11 ^{a}) D11 सगम्य तु (for समागम्य) G1 भूमौ (for भूयो) —^{b}) D2 बळिना, D8 बलिनौ (for °ना) —^{c}) D10 G1 [अ]तरे, D11 [अ]त सं- (for [अ]न्तर) D4 अन्योन्यमंतर प्रेप्सू —^{d}) Ś1 K1 T2 M2 4 प्रजह्राते, K2 D4 8 प्रचक्राते, D5 °क्रामे, D11 °क्राद् (for °क्राते)

12 ^{a}) M1 सम (for यम) D3 घोराम् (for गुर्वीम्) —^{b}) D11 इंद्राशनिसमोद्यता, T1 5 G M °मस्वनां, T2 °मप्रभां —^{d}) K8 रात्रीं (sic), Dn रौद्रं (sic), D8 रौद्रा (for रौद्रीं) K2 8 विशमनीं, D4 M1 °सिनीं, D8 °सना, T2 निश्वसनीं (for विश°) K4 तदा (for गदाम्)

13 D3 om (hapl) 13 —^{a}) K8 D7 अविध्य- (D7 °ध्य)तो, K4 अविध्येमा, D8 आविध्यतौ, D11 T5 °ध्यातो, Ca °ध्यतो (as in text) Ś1 K1–8 तत्र, S (except M1, T3 4 missing) गुर्वीं (for तस्य) —^{b}) T (T3 4 missing) G शुष्मिण (for संयुगे) —^{c}) K4 D2 M8 तु, D1 स, D8 स (for सु-) Dn2 D11 तुमलो, D2 तुमुळो T2 स शब्दस्तुमुलो घोरो —^{d}) D5 मुहूर्तात् (for °र्तं) D11 मुहुर्मुहुरदृश्यत

14 K4 om. (? hapl) 14 D11 om 14^{a}–15^{b} —^{a}) D7 अविध्यतम् (for आवि°) K2 अपि, B (except B2) Dn D4–10 T1 G1 अरिं (for अभि) —^{b}) D2 ता गदां (for पाण्डवम्) —^{c}) B1–4 D1 5 6 8 10 अतुल-, B5 तुमुल, D2 अतुळ-, D3 4 स (D4 च) लघु (for अलघु) T2 वेगीं (for -वेगा) Dn D7 गदामंडल (D7 °मुमल)वेगा सा —^{d}) G8 विस्मय (for विस्मित) T2 च (for सं-) K2 विस्मित समपद्यत; D3 °तं सुबभूव ह

गदामलघुवेगां तां विवि : संभ्रभूव ह ॥ १४
चरंश्च विविधान्मार्गान्म लानि च भारत ।
अशोभत तदा वीरो भू एव वृकोदरः ॥ १५
तौ परस्परमासाद्य यत्ता ोन्यरक्षणे ।
मार्जाराविव भक्षार्थे तत ते मुहुर्मुहुः ॥ १६
अचरद्भीमसेनस्तु मार्गा ुविधांस्तथा ।
मण्डलानि विचित्राणि नानि विविधानि च ॥ १७
गोमूत्रिकाणि चित्राणि प्रत्यागतानि च ।
परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ १८
अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
परावर्तनसंवर्तमवप्लुतमथाप्लुतम् ।
उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ॥ १९
एवं तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम् ।
वञ्चयन्तौ पुनश्चैव चेरतुः कुरुसत्तमौ ॥ २०
विक्रीडन्तौ सुबलिनौ मण्डलानि प्रचेरतुः ।
गदाहस्तौ ततस्तौ तु मण्डलावस्थितौ बली ॥ २१ C 9 3189 B 9 57 25 K 9 58 25

---

15 D11 om 15^{ab} (l 14) B3 damaged for $5^{ab?}$ —^{ab}) cf 28^{ab} D2 चरन्म, D1 विचरन् (for श्च) M3 मार्ग (sic) मार्गान्) D2 मंडळानीव T3 4 missing) मागग r भारत) —^{c}) D2 8 ततो तदा) K1 अशो ग्रत स्रग्वी

^{b}) D1 यक्षान्, 2 यताव् (for यत्ताव्) ❀ अन्योन्यरक्षणे। अ य ाद्न्यस्माद्रक्षणे। ❀ —^{c}) T2 म ान् K2 8 मक्ष D1 4 मत्तार्थं, D2 रक्षार्थे, D3 रू (for भक्षार्थे —^{d}) K2 om, B2 S (T3 4 1 ng) नितन्याते, D6 तितिक्षाते, D11 रर क्षाते (sic or तत°) I रम्पर (for मुहुर्मुहु)

17 ^{a}) T2 अथ तद् (अचरद्) —^{b}) M3 मार्गं (for r) Ś1 B तु (for बहु) Ś1 K2 3 D6 तत्र D4 इव, (T5 missing) G M2–4 रणे, M1 वहू for तथा) — D m (hapl) 17^{cd} —^{c}) D2 मह्लानि — K4 s om (apl) 17^{d}–18^{a} B3 damaged for 17^{d}–18^{b} —^{d}) B B6 om, B3 damaged) D (except D11 D1 om, तप्रत्यागतानि च (= 18^{b})

18 K4 B5 om. 18^{a} (cf. 17) T2 6 (hapl) 18^{ab} B3 damaged for 1 ^{b} —^{a}) Ś1 -3 गोमूत्रिकाविचित्राणि, B (B6 , B3 damag) D (except D2 4 11) अस्त्र(Dn 'श्म, D6 °सु)यत्राणि चित्राणि —^{b}) B (except 6, B3 damaged) D (except D4 11) स्थानानि विविधानि च (= 17^{d}) —^{c}) D4 प्रतीमोक्षं, T1 G3 परिमोक्ष-, M1 विप्रमोक्षं, Ca परि° (as in text) K2 प्रहरण (for प्रहाराणा) T6 परमोक्षप्रहरण —^{d}) B2 D3 6 T6 G2 तर्जन, Ca वर्जन (as in text) K4 -धावने, B1 3 4 Dn D1 6–7 9 10 वारण, D2 -धावता, D8 धारणं (for -धावनम्)

19 B4 reads 19^{ab} twice —^{a}) B4 (second time) परावर्तनमाक्षेपम् —^{b}) D11 corrupt D6 9 मविस्थानं, Ca अव° (as in text) K4 D2 8 च विग्रह, B5 परिग्रह, T (T3 4 missing) G M3 अव(T2 वि)ग्रह, M1 2 4 विवर्तन (for मविग्रहम्) — K2 3 om 19^{cd} —^{c}) D1 8 परिवर्तन (D8 नं), D3 परावर्तन (for °र्तन) Ś1 K1 परिवर्तनम * *, T1 5 G1 3 M2 4 मत्स्योद्वृत्त (T1 G1 त्तौ) सोरु(T5 G3 सानु वृत्तम्, T2 मच्छोद्यत सोम वृत्तम्, G2 मत्स्योत्प्लुतमपावृत्तम्, M1 मत्स्योद्वृत्तमयो द्वृत्तम्, M3 परावृत्तं सुसंवृत्तम् —^{d}) D6–7 9 10 उप प्लुतम्, G2 अप (for अव°) B1–3 Dn2 D1 4 5 11 उपप्लुत, B5 D2 3 M3 अवद्रुत, Dn1 D5 6 अपप्लुत, D7 9 M1 अवा, D10 T2 अव° (for अथा°) K4 अव श्रुतमवश्रुत, M2 आवृत्तमपरावृत, M4 अपवृत्तपरावृत — B3 damaged for 19^{ef} —^{e}) K4 D4 11 उपन्यस्तं, D2 8 अव°, D6 अवि° (for अप°) —^{f}) G1 तदा (for गदा-)

20 ^{a}) Ś1 K1–3 धावतौ (for एव तौ) Ś1 K1–3 D2 8 च, G3 तौ, M1 हि (for तु) —^{b}) Ś1 K1–3 D4 विनिघ्नतौ, K4 D2 8 निघ्नतौ वै, D11 जिघ्नता वै (for न्य°) B5 S (T3 4 missing) परस्परमविध्य(B5 M1 °भिघ्न, T2 युध्य, T5 °वध्य-, M2–4 °निघ्न)ता —^{c}) K3 4 Dn D1 2 4–7 9 10 M1 Ca वंचयानौ, D8 11 °मानौ, T1 5 G1 2 वर्धयतौ, T2 वर° (for वञ्च°) D11 गदा (sic) (for पुनश्) —^{d}) B2 रेजतु (for चेरतु) T1 5 G M2–4 -पाण्डवौ, T2 पुगवौ (for सत्तमौ) K4 D2 3 चेरतु पुरुषर्षभौ

21 ^{a}) K2 T (T3 4 missing) G M2 चिक्रीडंतौ D2 8 तु बलि(D2 °ळि)नौ, D6 स्वबलिनौ, D8 सुच (for सुय°) —^{b}) Ś1 K D4 11 M1 प्रचक्रतु, B5 D1–3 6 T (T3 4 missing) G M2–4 विचेरतु (for प्रचे°) — After 21^{b}, B (except B3) D (except D11) Ca Bom ed read 32–34 for the first time, repeating it in its proper place —^{c}) D5 तु तौ राजन् (for तत-

C 9 3119 B 9 57 23 K 9 58 21 दक्षिणं मण्डलं राजन्धार्तराष्ट्रोऽभ्यवर्तत ।
सव्यं तु मण्डलं तत्र भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ २२
तथा तु चरतस्तस्य भीमस्य रणमूर्धनि ।
दुर्योधनो महाराज पार्श्वदेशेऽभ्यताडयत् ॥ २३
आहतस्तु तदा भीमस्तव पुत्रेण भारत ।
आविध्यत गदां गुर्वीं प्रहारं तमचिन्तयन् ॥ २४
इन्द्राशनिसमां घोरां यमदण्डमिवोद्यताम् ।
ददृशुस्ते महाराज भीमसेनस्य तां गदाम् ॥ २५
आविध्यन्तं गदां दृष्ट्वा भीमसेनं तवात्मजः ।
समुद्यम्य गदां घोरां प्रत्यविध्यदरिंदमः ॥ २६
गदामारुतवेगेन तव पुत्रस्य भारत ।
शब्द आसीत्सुतुमुलस्तेजश्च समजायत ॥ २७
स चरन्विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भागशः ।
समशोभत तेजस्वी भूयो भीमात्सुयोधनः ॥ २८
आविद्धा सर्ववेगेन भीमेन महती गदा ।
सधूमं सार्चिषं चाग्निं मुमोचोग्रा महास्वना ॥ २९
आधूतां भीमसेनेन गदां दृष्ट्वा सुयोधनः ।
अद्रिसारमयीं गुर्वीमाविध्यन्बह्वशोभत ॥ ३०

स्तौ तु) —d) Ś1 K1 2 उभौ, K3 भटौ, B2 M1 तदा, B5 रणे, D2 यळे, T1 5 G M2-4 युधि (for बली) D4 T2 मडलानि स्थितौ तदा (T2 युधि), D8 °वततावुभौ, D11 °नि व्यवस्थितौ

22 a) D2 मडळ —b) B1 [ऽ]भ्यधावत, Dn व्यवर्तत, D2 न्यवर्तयत्, D3 [ऽ]भ्यवर्तयत् (for °र्तत) — Ś1 K1-3 D1 11 om. (hapl) 22cd —c) S (except M1, T3 4 missing) वाम (for सव्य) B3 4 D8 राजन् (for तत्र)

23 a) K2 यथा (for तथा) Dn T2 [अ]नु-, D4 च (for तु) —b) D5 भीमसेनस्य मूर्धनि —c) D3 महाराजन् —d) T2 पार्श्वदमे (for °देशे) Ś1 K1-3 पार्श्वदेशमताडयत्, D3 धार्तराष्ट्रोभ्यवर्तयत् (cf 22b)

24 a) K4 सु (for आ) D4 स (for तु) B1 2 4 D5-7 9 10 S (T3 4 missing) ततो, D2 8 रणे (for तदा) —b) B (except B2) D (except D2-4 11) transp तव and पुत्रेण Ś1 K1 4 Dn D1 4 8 M1 मारिष (for भारत) —c) D7 9 अविध्यत, T (T3 4 missing) G1 3 M3 आविध्य तु (for °ध्यत) —d) T5 तत्प्रहारम्, G2 त प्रहारम् (by transp), M1 प्रहृतम् G2 प्रहार तस्य चिंतयन्

25 a) D11 इन्द्राशनिसमस्पर्शां, G3 इन्द्रवज्राशनिसमा

26 K4 om 26ab —a) D4 आविध्यत गदां गुर्वीं (= 24c), D11 °ध्य तरसा जघ्ने —c) Dn2 समुद्यत, D2 8 11 तामुद्यता (D11 °त), T1 2 G1 3 M स्वामुद्यम्य (M1 °त) (for स°) Ś1 K1 तमुद्यतगदो वीर°, K2 3 D4 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा (K2 घोर) —d) D2 प्रत्यभिंदद्, D8 °भिद्यम् (for °विध्यद्) B D1 5 6 9 M1 परतप, Dn D7 8 10 परतप (D7 °पं); D11 अरिंदम (for °दम°) T1 2 G M2-4 प्रत्यविध्य (T2 G3 M3 °पद्य)त कौरव — For 26cd, K4 subst

327* यमदण्डनिभा राजन्घोरा प्रति अरिंदम ।

27 B3 damaged for 27bcd —c) K2 3 T2 च, D10 स, T5 G2 3 तु (for सु-) Dn D3 11 तुमलस्, D2 -तुमुळस् —d) D3 तेजस, T5 तेजस्तु (for तेजश्च) — For 27cd, M1 2 4 subst

328* शब्द आसीन्महांस्तत्र तुमुलो लोमहर्षण ।
[MSS रोम- (for लोम-)]

28 ab) Cf. 15ab Ś1 K1 D2 3 11 T2 संचरन्, D1 सोचरद् (for स चरन्) D2 मडळानि B5 D1 4 11 वि (for च) K4 Dn1 T (T3 4 missing) G M3 भारत (for भागश) —d) T5 G2 transp भूयो and भीमात् K4 भीमो (sic) (for भूयो) Ś1 K1-3 धीमान् (for भीमात्) D11 भूयो भीम प्रतापवान्

29 a) T5 आविध्य S (except M1, T3 4 missing) भीमसेनेन (for सर्ववेगेन) D11 सा समाभिहता तेन —b) T1 5 G M2-4 सुभीमा, T2 भीमाय (for भीमेन) —c) D8 M3 सधूम Ś1 K1 T5 M4 चार्चिष, D11 सार्पिक, G2 सार्चिषश् (for °ष) K3 4 B1 3 5 Dn D1 3 5 6 8 M1 साग्निं, T1 G1 वाह्नि, G2 चाग्नेर् (for चाग्निं) — B3 damaged for 29d-30b —d) B4 D4 10 [उ]ग्र, B5 [उ]ल्का, Dn D9 [अ]ग्र्या, D2 8 9 T2 [अ]ग्रे, D6 [अ]ग्रा, D7 8 [अ]ग्र-, T1 G1 M2 4 [उ]ग्रं, T5 [आ]शु, G2 च, M3 [अ]ग्रं (for [उ]ग्रा) D2-4 S (except M1, T3 4 missing) स्वन — For 29cd, B2 subst

329* उद्वमच्चार्चिषो वह्नि सस्फुलिङ्ग समन्तत ।

30 B3 damaged for 30ab —b) B2 T2 M सुतस्तव (for सुयोधन) —c) T5 अति (for अद्रि-)

गदामारुतवेगं हि दृष्ट्वा तस्य महात्मनः ।
भयं विवेश पाण्डूंन्वै सर्वानेव ससोमकान् ॥ ३१
तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः ।
गदाभ्यां सहसान्योन्यमाजघ्नतुररिंदमौ ॥ ३२
तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा ।
अशोभेतां महाराज शोणितेन परिप्लुतौ ॥ ३३
एवं तदभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम् ।
परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ३४

दृष्ट्वा व्यवस्थितं भीमं तव पुत्रो महाबलः ।
चरंश्चित्रतरान्मार्गान्कौन्तेयमभिदुद्रुवे ॥ ३५
तस्य भीमो महावेगां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ।
अभिक्रुद्धस्य क्रुद्धस्तु ताडयामास तां गदाम् ॥ ३६
सविस्फुलिङ्गो निर्ह्रादस्तयोस्तत्राभिघातजः ।
प्रादुरासीन्महाराज सृष्टयोर्वज्रयोरिव ॥ ३७
वेगवत्या तया तत्र भीमसेनप्रमुक्तया ।
निपतन्त्या महाराज पृथिवी समकम्पत ॥ ३८ C 9 3216 B 9 57 42 K 9 58 41

---

31 ᵃ) B1 D3 गदा T (T3 4 missing) G1 3 M2–4 त (for हि) K4 गदामादाय वेग हि, Dn D4 G2 गदां मारुतवेगा हि (G2 ता), D8 गदा मारुतवेगा हि —ᵇ) D2 दुरात्मन (for महा°) —ᶜ) K4 B1 3–5 Dn D1 3–10 पाण्डून्तु, B2 D2 3 पाण्डूश्च, D4 11 पाण्डूना, T2 पार्थान्वै (for पाण्डून्वै) T1 3 G M2–4 भय पाण्डूना विवेश, M1 आविवेश भय पाण्डून —ᵈ) K2 3 चैव (for एव) Ś1 K1 D4 च सोमकान, S (T3 4 missing) ससात्यकीन (for ससोमकान) D11 सर्वेषा सोमकै सह

32 B (except B2) D (except D11) Ca Bom. ed read 32–34 for the first time after 21ᵇ —ᵃ) D11 प्रार्थयन्तौ (submetric) (for तौ दर्शयन्तौ) —ᵇ) D3 (first time) reads on marg from समन्तत up to यथा (in 33ᵇ) — B3 (second time) om 32ᶜ–34ᵈ —ᶜ) D3 (first time) सहिता (for सहसा)

33 For the repetition in B (except B2) D (except D11) Ca Bom ed, cf v l 32 B3 (second time) om. 33 (cf v l. 32) D1 (second time) om 33–34 D11 om 33 D3 (first time) reads 33ᵃᵇ on marg —ᵃ) B3 (first time) damaged M1 2 आहत्य (for आसाद्य) B4 D7 9 10 (all first time) परस्पर समासाद्य —ᵇ) D2 4 (both second time) T (T3. 4 missing) G M2–4 दन्ताभ्या, M1 शृङ्गाभ्या (for दंष्ट्राभ्या) D7 (first time) 9 (second time) तथा, D3 (second time) यदा (for यथा) —ᵈ) K2 D9 (second time) शोणितेन B2 च रूषितौ, M1 समुक्षितौ (for परिप्लुतौ)

34 For the repetition in B (except B2) D (except D11) Ca Bom ed, cf. v l 32 B3 (second time) om 34 (cf v l 32) D1 (second time) om 34 (cf. v l 33) —ᵇ) B2 D3 (second time) सुसवृत, D5 (first time) सुसवृत्त, M1 भयानक, Bom. ed. (first time) परतप (for असवृतम्) —ᶜ) T1 2 G M2–4 परा-, T5 पर (for परि-) K2 रूप, Dn2 (second time) क्रूरे (for क्रूर) ❀ Ca परिवृत्ते विवर्तमाने । ❀ —ᵈ) K4 इह (for इव)

35 ᵃ) D2 3 व्यवसित, T2 ह्यवस्थित (for व्य°) M4 वीर (for भीम) —ᵇ) K2 3 S (except M1, T3. 4 missing) -रथ, D2 -वळ (for बल) —ᶜ) B4 तरश्, T5 चिर (for चरश्) D11 T2 चरश्चित्रतर मार्गं —ᵈ) D11 अति- (for अभि) B2 S (T3 4 missing) कौन्तेय समभिद्रवत्

36 K3 reads 36–44 for the first time after 9 55 44 —ᵃ) K4 G1 वेगो, G2 वेगाद् (for -वेगा) —ᵇ) Dn1 D4. 5 8 -परिस्कृता, S (except M1, T3. 4 missing) -विभूषिता D11 गदा हेमपरिस्कृता — M1 om. (hapl) 36ᶜ–43ᵇ —ᶜ) K3 (first time) 4 B1. 3 D10 अति (for अभि-) B3 D1 T2 -क्रुद्धस्तु (for -क्रुद्धस्य) Ś1 K2 3 (second time) सक्रुद्धस्, K3 (first time) 4 B3 D1 3 T5 क्रुद्धस्य, D2 3 G2 क्रुद्धश्च, D11 गदया, T2 स दृष्ट्वा (for क्रुद्धस्तु) K1 अभिद्रुत्य सुक्रुद्धस्तु, B2 रोषणो रोषयुक्तस्य —ᵈ) D11 गदयाप्यहरद्गदा

37 For the repetition in K3, cf v l 36 M1 om 37 (cf v l 36) B3 damaged for 37 —ᵃ) T5 M2–4 सविस्फुलिंगो —ᵇ) D9 *corrupt* B2 विघातज, D3 [अ]भिपातज, T2 °घ्नतिन (for °घातज) — K4 om (hapl) 37ᵈ–38ᶜ —ᵈ) K2 3 (second time) पिष्टयोर्, K3 (first time) T1 G1 M3 घृ°, D2 11 पृ, T5 हृ° (for सृ°) D2 गजयोर् (for वज्रयोर्) B2 सृष्टयोरिव वज्रयो

38 For the repetition in K3, cf v l. 36 M1 om 38 (cf v l 36) K4 om 38ᵃᵇᶜ (cf v l 37) —ᵃ) B3 ***पातयामास —ᵇ) Dn D2 3 T1 G M2

C 9 3216
B 9 57 42
K 9 58 42

तां नामृष्यत कौरव्यो गदां प्रतिहतां रणे ।
मत्तो द्विप इव क्रुद्धः प्रतिकुञ्जरदर्शनात् ॥ ३९
स सव्यं मण्डलं राजन्नुद्भ्राम्य कृतनिश्चयः ।
आजघ्ने मूर्ध्नि कौन्तेयं गदया भीमवेगया ॥ ४०
तया त्वभिहतो भीमः पुत्रेण तव पाण्डवः ।
नाकम्पत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४१
आश्चर्यं चापि तद्राजन्सर्वसैन्यान्यपूजयन् ।
यद्गदाभिहतो भीमो नाकम्पत पदात्पदम् ॥ ४२

ततो गुरुतरां दीप्तां गदां हेमपरिष्कृताम् ।
दुर्योधनाय व्यसृजद्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ४३
तं प्रहारमसंभ्रान्तो लाघवेन महाबलः ।
मोघं दुर्योधनश्चक्रे तत्राभूद्विस्मयो महान् ॥ ४४
सा तु मोघा गदा राजन्पतन्ती भीमचोदिता ।
चालयामास पृथिवीं महानिर्घातनिस्वना ॥ ४५
आस्थाय कौशिकान्मार्गानुत्पतन्स पुनः पुनः ।
गदानिपातं प्रज्ञाय भीमसेनमवञ्चयत् ॥ ४६

(*inf lin* as in text) प्रयुक्तया (for प्रमु°) D11 भीमसेनस्य मुक्तया

39 For the repetition in K8, cf v 1 36 M1 om 39 (cf v 1 36) — ^{a}) K4 D1 8 S (except T6 G2, M1 om., T3 4 missing) तन् (for तां) D2 8 11 कौंतेयो (for कौरव्यो) — ^{b}) B8 मृधे (for रणे) D11 गदाप्रहरण रणे — B3 damaged for 39^{c}–40^{b} — ^{c}) K2 [आ]क्रुद्ध, D11 द्रुत्य (for क्रुद्ध°)

40 For the repetition in K8, cf v 1 36 M1 om 40 (cf. v 1 36) B3 damaged for 40^{ab}, D8 corrupt for the same — ^{a}) Dn T2 G2 8 सव्य (for सव्यं) D2 मडळ D4–7 9 10 राजा (for राजन्) — ^{b}) B1 उत्क्राम्य, T2 अद्भुत, T6 G2 8 उद्भ्रांत (for उद्भ्राम्य) T2 -निश्चय, T6 G2 8 M2–4 निश्रम (for -निश्चय) K4 दोर्भ्यामकृतनिश्रम°, T1 G1 उद्भ्राम्य विगतश्रम°

41 For the repetition in K8, cf. v 1 36 M1 om 41 (cf. v 1 36) — ^{a}) K8 (first time) D1 तया विनि, D11 T1 5 G1 2 स तयाभि ; T2 तथा त्वभि, M4 तया तु नि (for तया त्वभि) Ś1 K1 2 8 (second time) om (hapl) from भीम° up to हतो (in 42^{c}) — ^{b}) S (M1 om, T3 4 missing) transp पुत्रेण and तव B1 भारत (for पाण्डव) — ^{d}) K8 D1 8 तत्र (for तद्)

42 For the repetition in K8, cf. v 1 36 M1 om 42 (cf. v 1 36) Ś1 K1 2 8 (second time) om up to हतो (cf v 1 41) D4 repeats 42^{ab} after 49 — ^{a}) M2 राजा (for राजन्) — ^{b}) D11 सर्वे, G2 तव (for सर्व) D2 8 भूतानि (for सैन्यानि) G8 पूजयन् (for [अ]पूज°) — B3 damaged for 42^{cd} — ^{c}) K4 तद्गदाभि, B2 स तथाभि, D2 यद्गदानि, T1 2 G M2 4 गदयाभि (for यद्गदाभि).

43 For the repetition in K8, cf. v 1 36 M1 om 43^{ab} (cf v 1 36) — ^{a}) K8 (first time) 4 B4 Dn D1 6 7 9 10 M2 (*inf lin* as in text) 8 4 गुरुतरीं — ^{b}) Dn1 D1 4 5 7 8 11 परिस्कृता — ^{c}) Ś1 K1 2 8 (second time) [अ]भ्य(K8 °भि)सृजद्, D2 11 M [अ]वसृजद्, D8 [अ]वासृजन् (for व्यसृजद्) — ^{d}) S (except M1, T3 4 missing) तदद्भुतमिवाभवत्

44 For the repetition in K8, cf v 1 36 — ^{a}) D4 5 M2–4 तत्- (for तं) G1 तत प्रहारं सभ्रातो — ^{b}) D2 महाबळ, D4 11 M1 8 °स्मन (for °बल°) — ^{c}) M1 मोहं (for मोघं) D6 9 T5 दुर्योधन K8 (first time) वंचयामास राजेंद्र — ^{d}) Ś1 K1 2 8 (second time) तदा, D8 तद् (for तत्र) D11 विनयो (for विस्मयो) K8 (first time) तदद्भुतमिवाभवत् (= 41^{d})

45 B3 damaged for 45^{ab} — ^{a}) D11 सुघोरा, M1 तु भीमा (for तु मोघा) D1 8 T6 G2 8 M1 तदा, D4 11 महा (for गदा) — ^{b}) T2 corrupt K4 D1 2 4 5 11 -नोदिता (for -चो°) — ^{c}) K2 corrupt D2 चाळयामास K3 D8 G2 M8 4 पृथिवी — ^{d}) Dn D11 निस्वना, D2 5–6 8 -निस्वना (D8 °नी) M1 ससमुद्रवनद्रुमां

46 ^{a}) B2 T1 G1 8 M8 4 कैशिकान्, D2 8 कौशलान् (D2 °ळान्) (for कौशिकान्) — ^{b}) Ś1 K1 विचरन्स, K2 उत्सर्जंत, K8 उत्ससर्ज, K4 उत्पतत°, B5 D9 उत्पतत्स, D11 ससर्ज च, S (except M1, T3 4 missing) उत्पपात (for °तन्स) D9 om one पुन° — After 46^{b}, M1 ins

330* गदानिपात क्रियया मोघ चक्रे सुतस्तव ।
स गदावर्जित दृष्ट्वा भीमसेनमुपाद्रवत् ।
सोऽगच्छच्चलितो राजन्कौन्तेयस्थिरथान्तरम् ।

— ^{c}) T2 गदाभिघात (for °निपात) K8 प्रा, D1,

वञ्चयित्वा तथा भीमं गदया कुरुसत्तमः ।
ताडयामास संक्रुद्धो वक्षोदेशे महाबलः ॥ ४७
गदयाभिहतो भीमो मुह्यमानो महारणे ।
नाभ्यमन्यत कर्तव्यं पुत्रेणाभ्याहतस्तव ॥ ४८
तस्मिंस्तथा वर्तमाने राजन्सोमकपाण्डवाः ।
भृशोपहतसंकल्पा नहृष्टमनसोऽभवन् ॥ ४९
स तु तेन प्रहारेण मातङ्ग इव रोषितः ।
हस्तिवद्धस्तिसंकाशमभिदुद्राव ते सुतम् ॥ ५०

ततस्तु रभसो भीमो गदया तनयं तव ।
अभिदुद्राव वेगेन सिंहो वनगजं यथा ॥ ५१
उपसृत्य तु राजानं गदामोक्षविशारदः ।
आविध्यत गदां राजन्समुद्दिश्य सुतं तव ॥ ५२
अताडयद्भीमसेनः पार्श्वे दुर्योधनं तदा ।
स विह्वलः प्रहारेण जानुभ्यामगमन्महीम् ॥ ५३
तस्मिंस्तु भरतश्रेष्ठे जानुभ्यामवनीं गते ।
उदतिष्ठत्ततो नादः सृञ्जयानां जगत्पते ॥ ५४

C 9 3232
B 9 57 58
K 9 58 57

---

3 S (T3 4 missing) त्रि (for प्र-) — d) D5 reads from मवञ्चयत् up to महाबल (in 47d) on marg K4 B Dn D1. 2 4–9 11 M1 च वञ्चित (for मवञ्चयत्) D3. 10 भीमसेनेन (D10 नस्य) वञ्चित

47 D5 reads 47 on marg — a) K–4 B1 2 D1–4 तदा, D11 T (T3 4 missing) G M2–4 ततो (for तथा) M1 दुर्योधनस्तदा भीम — b) G1 भीम (for कुरु) K4 B2 D1 11 T2 M3 सत्तम — c) K2 मक्रुद्ध, D8 च क्रुद्धो (for संक्रुद्धो) S (except M1, T3 4 missing) अताडयदम(T1 G1 3 M3 °त स)भ्रातो — d) D2 महाबळ

48 a) K2 B (except B2) Dn D2 3 5 6 8 10 नि-, D1 [अ]ति (for [अ]भि) — b) M1 घूर्णमानो (for मुह्य°) D2 8 रणाजिरे (for महारणे) — c) B2 D1 11 M नाभ्यजान(B2 °नी)त, D8 °हन्यत, T (T3 4 missing) G नाभिजानाति (for नाभ्यमन्यत) Ś1 K1–3 कौरव्यं (K3 °व्ये) (for कर्तव्य) — d) D6 T2 M2–4 [अ]भिहतस्

49 B1 om (hapl) 49a–51b — a) G3 तदा (for तथा) S (T3 4 missing) ग(G3 ह)ते भीमे (for वर्तमाने) — b) K2 राजन्पाण्डवको मम — c) B2 भृशो भिहत- D2 3 -शोकार्ता (for संकल्पा) — d) K4 नाहृ*-, B2 T1. 5 G1 M2–4 नातिप्र, D1 प्रहृष्ट, D2 8 अहृष्ट-, D11 प्रनष्ट, T2 M1 नातीव (for नहृष्ट) — After 49, D4 repeats 42ab

50 B1 om 50 (cf v l 49) — c) T (T3 4 missing) G हस्तीव (for हस्तिवत्) — d) D8 अभिदुद्रुव D3 वेगित (for ते सुतम्)

51 B1 om 51ab (cf v l 49) — a) B (B1 om) Dn D1 2 6–10 M1 तु तरसा, D3 तु रभसाद्, T (T3 4 missing) G M2–4 सरभसो — b) G3 तनय तव पार्थिव, M2 गदयाताडयत्तदा, M3 4 °या ताडयंस्तथा (M3 °दा) — K3 om 51c–52b D1 8 om (hapl.) 51c–52d M2 om (hapl) 51c–53b K2 reads 51d–52a twice

52 For the repetition in K2, cf. v l 51 K3 om 52ab, D1 8 M2 om 52 (for all, cf. v l 51) — a) D2 8 उपस्पृश्य (for °सृत्य) K2 (second time) राजेंद्र (for राजान) — b) D11 युद्ध (for -मोक्ष) — c) K2 D1 7 M3 4 अविध्यत, D5 11 T1. 2 G आविध्य तु (D5 तं), M1 आविध्यत (for °ध्यत) S (except M1, M2 om, T3 4 missing) घोराम् (for राजन्) — d) Ś1 K1 2 समादिश्य, T1 2 G1 3 M3. 4 उद्दिश्य तु (for समुद्दिश्य) M1 सुतस् (for सुत) T5 G2 उद्दिश्य तनयं तव

53 M2 om. 53ab (cf v l 51) — a) Ś1 K1–3 अयातुदद्, K4 D4 11 अयाहनद्, D7 आताडयद् (for अता°) — b) B1 D1 M3 दुर्योधनस् — c) D2 विह्वळ K3 om from प्रहारेण up to महाबाहु (in 56a) — M2 om (hapl) 53d–54a — d) M1 अपतन् (for अगमन्) D3 मही T (T3 4 missing) G M3 4 जानुभ्यामवनीं गत

54 K3 om 54, M2 om. 54a (for both, cf v l. 53) — a) K2 द्विपदां श्रेष्ठे, D2 कुलश्रेष्ठे (submetric), D11 T2 M4 भरतश्रेष्ठ, G2 पुरुषश्रेष्ठे (for भरत) B Dn D1 6–10 तस्मिन्कुरुकुलश्रे(D8 °ले श्रे)ष्ठे — b) Dn1 G1 M3 4 अवनिं Ś1 K1. 4 D2–4 11 जानुभ्यां पतिते क्षितौ (D11 महीं) — c) T (T3 4 missing) G1 3 महा, M महान् (for ततो) D8 राव (for नाद) — d) Ś1 K1 M महीपते, D1. 8 नरर्षभ (for जगत्पते)

55 K3 om 55 (cf v l. 53) — b) K4 B2 Dn D1–5 8 11 नरर्षभ, T1 G1 3 जनाधिप, T2 5 G2 नरा-

C 9 3132
B 9 57 58
K 9 58 58

तेषां तु निनदं श्रुत्वा सृञ्जयानां नरर्षभः ।
अमर्षाद्भरतश्रेष्ठ पुत्रस्ते समकुप्यत ॥ ५५
उत्थाय तु महाबाहुः क्रुद्धो नाग इव श्वसन् ।
दिधक्षन्निव नेत्राभ्यां भीमसेनमवैक्षत ॥ ५६
ततः स भरतश्रेष्ठो गदापाणिरभिद्रवत् ।
प्रमथिष्यन्निव शिरो भीमसेनस्य संयुगे ॥ ५७
स महात्मा महात्मानं भीमं भीमपराक्रमः ।
अताडयच्छङ्खदेशे स चचालाचलोपमः ॥ ५८
स भूयः शुशुभे पार्थस्ताडितो गदया रणे ।
उद्भिन्नरुधिरो राजन्प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ ५९
ततो गदां वीरहणीमयस्मयीं
प्रगृह्य वज्राशनितुल्यनिस्वनाम् ।
अताडयच्छत्रुममित्रकर्शनो
बलेन विक्रम्य धनंजयाग्रजः ॥ ६०
स भीमसेनाभिहतस्तवात्मजः
पपात संकम्पितदेहबन्धनः ।
सुपुष्पितो मारुतवेगताडितो
महावने साल इवावघूर्णितः ॥ ६१
ततः प्रणेदुर्जहृषुश्च पाण्डवाः
समीक्ष्य पुत्रं पतितं क्षितौ तव ।
ततः सुतस्ते प्रतिलभ्य चेतनां
समुत्पपात द्विरदो यथा ह्रदात् ॥ ६२

धिप (G2 °प), M महारथ (for नरर्षभ) —^{c}) G2 M1 भरतश्रेष्ठ —^{d}) K1 संप्रकुप्यत, K4 भरतर्षभ, B1 समपद्यत, Dn1 M1 °कप्यत, T6 °तप्यत (for °कुप्यत)

56 K8 om 56^{a} (cf. v 1 53) —^{a}) K4 D1–3 च, D11 स (for तु) Ś1 K1 2 D4 11 -भाग, K4 भाग, D2 8 6 -राज (for -बाहु) —^{b}) B (except B2) D (except D2–4 11) महा (for क्रुद्धो) K4 [आ]श्वसन् —^{d}) K2 G1 अवेक्षत, T2 अशेवत (sic) (for अवैक्षत)

57 ^{a}) M1 तु (for स) D3 भारत Ś1 K1–3 D11 -श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) —^{b}) K2 पुत्रपाणिर् (sic), T (T3 4 missing) G M1 भीमसेनम् (for गदापाणिर्) Ś1 K1–3 उपा(Ś1 °प)द्रवत्, K4 D2–6 अभिद्रवन् —^{c}) K2 corrupt. B3 damaged from शिरो up to भीम (in 58^{b})

58 B3 damaged up to भीमं —^{a}) K4 om (hapl) महात्मा —^{b}) D1 4 M1 3 पराक्रम T (T3 4 missing) G M3 4 भीमसेनमरिंदम —^{c}) D6 शंखदेश, D8 शंखे दे* (for शङ्खदेशे) ❀ Ca शङ्खदेशे ललाटे । Cv शङ्खोपमग्रीवादेशे । ❀ —^{d}) K2 3 B D (except D4) T2 न (for स) D1 6 8 [अ]चलो यथा (for °लोपम॰)

59 ^{a}) D11 स नून, T1 3 G M2–4 भूय स (by transp), T2 भीमश्च B2 राजंस् (for पार्थस्) —^{b}) B1 मुखे, S (T3 4 missing) भृश (for रणे) —^{c}) T2 उच्छिन्न (for उद्भिन्न) D6 हृदयो (for रुधिरो) G3 राजा (for राजन्) D11 उद्भिन्नरुधिरापीड —^{d}) T2 प्रच्छिन्न (for प्रभिन्न) — After 59, M1 2 4 ins

331* स सक्रुद्धो महाराज भीमो भीमपराक्रम ।

[With post half, cf 58^{b}]

60 ^{a}) B2 M1 transp ततो and गदा K4 D2 तदा (for ततो) Ś1 K1–3 D1 वीरहनीम्, D11 भीम हणीम्; T2 विहरिणीम्, M1 वीरहरीम् (for °हणीम्) K4 अवशर्यी (sic), B D (except D1 11) T1 2 G1 M1–3 अयोमयीं, G2 अयन्मया (for अयस्मयीं) —^{c}) D11 corrupt. D2 -दर्शने, Some MSS -कर्षणो M1 अताडयच्छत्रुमशकितो बली —^{d}) D2 बळेन

61 ^{a}) B2 वेगाभिहतस्, M1 -सेनाभिततस् (for °हतस्) —^{b}) Ś1 K2 3 D6 8 11 T. M3 सकाल्पित, K1 सपीडित-, M1 चाकपित (for स°) K3 -देवनिस्वन, D8 -देहधुन्वत (sic) (for देहबन्धन) —^{c}) K4 Dn D2 3 स (for सु-) D2 -तापितो (for -ताडितो) —^{d}) K4 महाचले, B1 5 Dn D1 8–10 G2 वने यथा, B2 महा**, D2 महायळे, D4 °चलात्, D11 T (T3 4 missing) G1 3 M वने महा (for महावने) Some MSS शाल, D2 शाळ D8 11 -चूर्णित, D4 G3 -कुंठित (for घूर्णित)

62 B3 damaged for 62^{ab} —^{a}) Dn D3 M1–3 जहसुश्, D11 जहर्षुश् (for जहृषुश्) B2 om च पाण्डवा —^{b}) M1 transp क्षितौ and तव —^{c}) Dn3 प्रतिलभ्य D3 संज्ञा (for चेतना) —^{d}) K4 **ह्रदात्, B2 S (T3 4 missing) ह्रदादिव (for यथा

स पार्थिवो नित्यममर्षितस्तदा
महारथः शिक्षितवत्परिभ्रमन् ।
अताडयत्पाण्डवमग्रतः स्थितं
स विह्वलाङ्गो जगतीमुपास्पृशत् ॥ ६३
स सिंहनादान्विननाद कौरवो
निशाम्य भूमौ युधि भीममोजसा ।
बिभेद चैवाशनितुल्यतेजसा
गदानिपातेन शरीररक्षणम् ॥ ६४
ततोऽन्तरिक्षे निनदो महानभू-
द्दिवौकसामप्सरसां च नेदुषाम् ।
पपात चोच्चैरमरप्रवेरितं
विचित्रपुष्पोत्करवर्षमुत्तमम् ॥ ६५
ततः परानाविशदुत्तमं भयं
समीक्ष्य भूमौ पतितं नरोत्तमम् ।
अहीयमानं च बलेन कौरवं
निशम्य भेदं च दृढस्य वर्मणः ॥ ६६
ततो मुहूर्तादुपलभ्य चेतनां
प्रमृज्य वक्त्रं रुधिरार्द्रमात्मनः ।
धृतिं समालम्ब्य विवृत्तलोचनो
बलेन संस्तभ्य वृकोदरः स्थितः ॥ ६७ C 9 3243 B 9 57 70 K 9 58 70

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

हृतात्)

63 a) D सदा (for तदा) M1 सुतस्तवाथो बल वीर्यगर्वितो — b) K1 नर (for रथ) D1 6 G3 शिक्षितवान् K4 परिभ्रमन्, B °भ्रमन (for भ्रमन्) — c) D2 अताडयन, D आताडयत् — d) B3 damaged from स्थाङ्गो up to व्विननाद (in 64a) K2 T2 3 M1 उपस्पृशत्, B1 3 G2 अवा, D2 उपास्पृशन, D4 G3 उप(D2 पा)स्पृशत

64 P1 damaged up to व्विननाद — a) B (B3 damaged) D (except D2-4) M1 2 सिंहनाद S1 K1-2 नि (for वि) B T (T3 4 missing) G पार्थिवो (for कौरवो) — b) K2 corrupt. D11 T2 निहत्य (for निशाम्य) B2 वीरो, G3 M2 भीमो (for भूमौ) T G2 ऽजसा (for ओ°) — K2 om (hapl) 64cd D11 om 64cd — c) S1 K1 2 चाप्यशनि, D3 भीमा°, T1 2 G1 3 M1 चैन्द्रा, T4 चात्रा, G2 वज्रा°, M2-4 चन्द्रा (for चैवा°) D1 -तुल्यमोजसा, G2 तजस (for तेजसा) — d) G3 M3 रक्षित (for रक्षणम्) ※ C3 शरीर रक्षण कवचम् । ※

65 a) B ततोऽन्तरीक्षे — b) D2 च तेषा, D11 T2 G3 विनेदुषां, T1 2 G1 2 निर्घ (for च ने) ※ Ca नेदुषां ममाहितानाम् । ※ — c) K3 असुर (for अमर-) K4 Dn प्रवेशित, D4 प्रचोदित, T (T3 4 missing) G प्रचारित, M -प्रजे(M3 4 °जं)रित (for -प्रवे°) — d) T (T3 4 missing) G -पुष्पोत्तम ; M2 त्तर- (for °त्कर)

66 a) D4 पार्थान्, T2 पर, G3 परानि (for परान्) T2 चाविशद् (for आवि°) — b) D4 T1 G1 भीम (for भूमौ) B2 वृकोदर; S (T3 4 missing) नरर्षभ (for नरोत्तमम्) — c) T2 अभीयमान (for अही°) K2 3 बलिन च, D2 च बलेन (for °लेन) — d) D3 7 9 10 S (except T2, T3 4 missing) निशाम्य K1 B1 3 4 Dn D1 8-10 सु- (for च) S1 K1 D3 T2 क(D3 च)र्मण

67 K2 om 67ab, B3 damaged for the same — a) B2 S (T3 4 missing) प्रतिलभ्य (for उप°) — b) K4 B4 D4-7 9 10 M1 3 रुधिराक्तमात्मन, B2 D3 °रेण रू(D8 मू)षित — c) D2 धृत (for धृति) S1 K2-4 B1 2 Dn1 D1 2 4-10 G2 वि(B2 नि)वृत्य लोचने (B1 Dn1 D4 नो) — d) S1 D3 G3 समस्य — After 67, S (T3 4 missing) ins

332* ततो यमौ यमसदृशौ पराक्रमे
समापतच्छिनितनयश्च वीर्यवान् ।
समाह्वयन्नहमहमित्यभित्वर-
स्तवात्मज समभिययुर्वधैषिण ।
निगृह्य तान्पुनरपि पाण्डवो बली
तवात्मज स्वयमभिगम्य कालवत् ।

५७

C 9 3246
B 9 58 1
K 9 29 1

संजय उवाच ।
समुदीर्णं ततो दृष्ट्वा संग्रामं कुरुमुख्ययोः ।
अथाब्रवीदर्जुनस्तु वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १
अनयोर्वीरयोर्युद्धे को ज्यायान्भवतो मतः ।
कस्य वा को गुणो भूयानेतद्वद जनार्दन ॥ २
वासुदेव उवाच ।
उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः ।
कृतयत्नतरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥ ३
भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति ।
अन्यायेन तु युध्यन्वै हन्यादेष सुयोधनम् ॥ ४
मायया निर्जिता देवैरसुरा इति नः श्रुतम् ।
विरोचनश्च शक्रेण मायया निर्जितः सखे ।
मायया चाक्षिपत्तेजो वृत्रस्य बलसूदनः ॥ ५
प्रतिज्ञातं तु भीमेन द्यूतकाले धनंजय ।

चचार च व्यपगतखेदवेपथु
सुरेश्वरो नमुचिमिवोत्तम रणे ।

[(L 2) M8 सपार्षद — (L 4) T1 2 G1 2 जयैषिण (for वधै°) — (L 5) T1 G1 निवर्त्य (for निगृह्य) — (L 6) M8 अधिगम्य (for अभि°) T2 कालवित् — (L 7) G2 corrupt T8 चचार स, M अताडयद् (for चचार च) T2 -स्वेद- (for खेद) M विह्वल (for -वेपथु-) — (L 8) T2 [उ]त्थित, M· [उ]त्तर]

Colophon T3 4 missing — *Sub parvan* Ś1 K D2-4 6 7 9 10 M2 4 गदायुद्ध — *Adhy name* Ś1 K D2 भीम(K4 D2 भीमाभि)घात ; M3 4 भीमकवचभेदन — *Adhy no* (figures, words or both) B4 M1 58, Dn 27, D9 10 28, T (T3 4 missing) G 3, M2-4 59 — *Śloka no* Dn D7 9 70

57

☞ This adhy is missing in T3 4 (cf v 1 9 54 3)

1 G2 om the ref — a) Ś1 K D2 समरच तु (K2 न, K4 om , D8 च), D11 समदीक्षा (sic) (for समुदीर्णं) — b) Ś1 K D11 संग्रामे — c) D2 च (for तु) S (T3 4 missing) अब्रवीदर्जुनस्तत्र

2 a) M1 8 तु गदा (for वीरयोर्) B8 Dn D8 11 मध्ये; T2 युद्धौ (for युद्धे) — b) D3 यो ज्यायान्, D11 ज्यायान्वा (for को ज्यायान्) D1 महतो (for भवतो) —The portion of the text from 2c up to 18b is lost in B2 on a missing folio — c) G2 तयो (for कस्य) T (T3 4 missing) G1 को वा (by transp), G2 कस्य Ś1 K1 याने, K4 D2 भूय, D8 (marg as in text) T1 2 G1 2 ज्यायान् (for भूयान्) — d) Ś1 K1 तद्वदस्व जनार्दन, M1 भवानेतद्ब्रवीतु मे

3 With 3, of 9 32 8 B2 missing (cf. v 1 2) D6 T2 श्रीकृष्ण, T1 2 G श्रीभगवान् (for वासुदेव) — b) S (except M1, T3 4 missing) भीमस्तु बलवास्तत — c) B (B2 missing) D (except D11) T1 2 G1 कृती (for कृत) B (B2 missing) Dn D1-10 T (T3 4 missing) G2 8 यत्नपरस्, D11 -यत्नात्परस्, G1 यत्नवपरस् (for -यत्नतरस्)

4 B2 missing (cf v 1 2) — a) K4 भीमस्तु धर्ममार्गेण, M1 अतो न्यायेन भीमस्तु — c) K2 8 च, D11 om (for तु) D3 युद्धाद् (for युध्यन्) M1 अन्यायाद्युध्यमानस्तु — d) K8 4 B (B2 missing) D (except D2 8) एव (for एष) M8 सुयोधन

5 B2 missing (cf v 1 2) — a) S (T3 4 missing) विजिता (for निर्जिता) — G1 om 5bcde — b) D11 तेपि (for इति) — c) D11 T5 वैरोचनस्, T2 G2 8 M2-4 वैरोचनि (for विरोचनश्) B1 3 4 D (except D2) T1 2 G2 3 M1 तु (for च) M3 चक्रेण (for श°) — d) D8 S (G1 om , T3 4 missing) विजित (for निर्जित) K1 B1 3 4 Dn D1 4-10 T2 स वै, B6 [s]र्जुन, D2 T1 2 G8 तु वै (for सखे) — e) D5 स्वमायया (for मायया च) T2 [अ]हरत् (for [अ]क्षिपत्) — f) D2 बल, T. G2 8 M1 2 4 वल (for बल-) — K4 B (B2 missing) D T1 2 G1 8 M1 ins after 5 M2-4 cont. after 334*

333* तस्मान्मायामयं भीम आतिष्ठतु पराक्रमम् ।

[K4 बल (for -मय) K4 D2 भीम, T1 2 G1 2 M वीर (for भीम) K4 D2 प्रातिष्ठतु, D11 आतिष्ठस्व·

ऊरू भेत्स्यामि ते संख्ये गदयेति सुयोधनम् ॥ ६
सोऽयं प्रतिज्ञां तां चापि पारयित्वारिकर्शनः ।
मायाविनं च राजानं माययैव निकृन्ततु ॥ ७
यद्येष बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति ।
विषमस्थस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ॥ ८
पुनरेव च वक्ष्यामि पाण्डवेदं निबोध मे ।
धर्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतम् ॥ ९
कृत्वा हि सुमहत्कर्म हत्वा भीष्ममुखान्कुरून् ।
जयः प्राप्तो यशश्चाग्र्यं वैरं च प्रतियातितम् ।
तदेवं विजयः प्राप्तः पुनः संशयितः कृतः ॥ १०
अबुद्धिरेषा महती धर्मराजस्य पाण्डव ।
यदेकविजये युद्धं पणितं कृतमीदृशम् ।
सुयोधनः कृती वीर एकायनगतस्तथा ॥ ११
अपि चोशनसा गीतः श्रूयतेऽयं पुरातनः ।
श्लोकस्तत्त्वार्थसहितस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १२
पुनरावर्तमानानां भग्नानां जीवितैषिणाम् । C 9 3260 B 9 58 15 K 9 59 15

Dn1 पराक्रमी, D2 11 यथाक्रम, T1 2 G1 3 M वृकोदर (for पराक्रमम्)]

— M1 cont M2-4 ins. after 5

334* करोतु भीम समय बलमास्थाय वीर्यवान् ।

6 For the incident, cf 2 63 14 B2 missing (cf v l 2) T5 G2 om 6^{a}–7^{b} —^{a}) D11 -श्रुत (for -ज्ञातं) Dn2 च, S (T5 G2 om , T3 4 missing) हि (for तु) —^{b}) K1 दूत (for द्यूत-) D2 -काले —^{c}) D2 11 ऊरु (for ऊरू) S (T5 G2 om , T3 4 missing) युद्धे (for संख्ये) —^{d}) K2-4 B1 4 5 Dn D1-4 11 S (except T2, T5 G2 om , T3 4 missing) सुयोधन

7 B2 missing (cf v l 2) T5 G2 om 7^{ab} (cf v l 6) —^{ab}) T2 वा (for च) K4 B (B2 missing) D1 2 5-7 9-11 पाल(D2 °ळ , D11 °र)यतु, Dn D3 4 8 पालयन् (for पारयित्वा) Some MSS -कर्षण M सोयं तच्च प्रतिज्ञात करोतूक्त(M3 °तु त)मरिदम (M1 °म) —^{c}) B1 D -7 9 10 तु (for च) —^{d}) K2 4 B D2 M2 निकृतत, T2 °तति

8 B2 missing (cf v l 2) —^{a}) K4 यद्देव, D2 यत्रैप, D3 यद्येवं, T5 G2 °न (for °प) D2 बळम् —^{b}) Ś1 K1 प्रहनिष्यति —^{c}) T2 राजन्

9 B2 missing (cf v l. 2) —^{a}) K4 एव, S (T3 4 missing) इत्क (for एव) K4 प्र-, B1 4 5 D (except D2 11) तु, B3 damaged (for च) —^{b}) B (B2 missing) D (except D3) G2 पाण्डवेय, T1 G1 3 M1 °वैतन (for वेदं) — With 9^{cd}, cf 9 31 53^{abcd}, 32 3^{cd} —^{d}) K2 om भय T1 5 G समुपस्थित, T2 M3 4 समुपागतं (for पुनरा°)

10 B2 missing (cf. v l 2) —^{a}) T2 G3 M3 4 [अ]पि, M2 तु (for हि) T2 कार्यं (for कर्म) —^{b}) K3 8 गुरून्, T (T3 4 missing) G M2-4 रिपून्, M1 परान् (for कुरून) —^{c}) D5-7 10 प्राग्र्यं, D9 प्राप्य, D11 प्राप्त; T2 चोग्र्यं (for चाग्र्य) —^{d}) K4 -पालित, D1-4 8 9 -पातित, D11 -याचित; T1 G2 3 -घातितं, T5 -त्वा° (for -या°) —^{e}) B5 स एव, T2 तदय, G3 तदेव, M3 तवेदं (sic) (for तदेव) T2 प्राप्तं (sic) —^{f}) Dn साशयिक (for संशयित) T2 पुन सशय निवृंता (sic)

11 B2 missing (cf v l 2) —^{c}) K2 T2 यदेक (for °क) K4 B5 D2 3 -विजय B5 चैव, D2 3 M1 युद्धे, T (T3 4 missing) G वीर (for युद्धं) —^{d}) Ś1 K1 3 पणिते, D1 पालित, D4 पतित, D6 7 11 पाणित, T2 वर्णित, G2 परिणित (sic) (for पणित) K3 4 B1 3 4 D (except D2 3 11) घोरम् (for कृतम्) K2 परिनिकृतमीदृशं, B5 युद्धे पणि —^{e}) T2 सुयोधन कृतिं वीरम् —^{f}) T2 मतिस्, G2 गति K4 T1 G1 2 सदा, T2 वदा (for तथा) T5 एकयानगत सदा

12 B2 missing (cf. v l. 2) —^{a}) D3 corrupt. D11 चोशनस T (T3 4 missing) G वीर (for गीत) —^{b}) Ś1 K1-3 हि, D3 च, T1 5 G य , T2 तु (for ऽय) —^{c}) Dn1 श्लोक Ś1 K1-3 सूत्रार्थं , K4 D11 M3 तत्रार्थं (for तत्त्वार्थं) T5 -सहित D3 T3 श्लोकस्तत्रा(T2 °था)र्थसहितास् —^{d}) K3 D2 11 M2 त (for तन्) D5 8 T2 निगदित — For 12, M1 subst.

335* अस्मिन्नर्थे पुराणोऽयं श्लोकोऽपि नियत किल ।
श्रुतश्चोशनसा गीत सता नीतिविदा मत ।

13 B2 missing (cf v l. 2) —^{b}) T2 भयिना (for भग्नाना) S (except M1, T3 4 missing) विजयैपिणा —^{c}) K4 D9 T2 G2 भेत्तव्यम्, D3 4 मर्तं ,

C 9 3260 B 9 58 15 K 9 59 15 मेतव्यमरिशेषाणामेकायनगता हि ते ॥ १३
सुयोधनमिमं भग्नं हतसैन्यं ह्रदं गतम् ।
पराजितं वनप्रेप्सुं निराशं राज्यलम्भने ॥ १४
को न्वेष संयुगे प्राज्ञः पुनर्द्वंद्वे समाह्वयेत् ।
अपि वो निर्जितं राज्यं न हरेत सुयोधनः ॥ १५
यस्त्रयोदशवर्षाणि गदया कृतनिश्रमः ।
चरत्यूर्ध्वं च तिर्यक्च भीमसेनजिघांसया ॥ १६
एवं चेन्न महाबाहुरन्यायेन हनिष्यति ।
एष वः कौरवो राजा धार्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ १७
धनंजयस्तु श्रुत्वैतत्केशवस्य महात्मनः ।
प्रेक्षतो भीमसेनस्य हस्तेनोरुमताडयत् ॥ १८
गृह्य संज्ञां ततो भीमो गदया व्यचरद्रणे ।
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ॥ १९
दक्षिणं मण्डलं सव्यं गोमूत्रकमथापि च ।
व्यचरत्पाण्डवो राजन्नरिं संमोहयन्निव ॥ २०
तथैव तव पुत्रोऽपि गदामार्गविशारदः ।
व्यचरल्लघु चित्रं च भीमसेनजिघांसया ॥ २१
आधुन्वन्तौ गदे घोरे चन्दनागरुरूषिते ।

D8 भर्त° (for भेत°) D4 5 7 8 10 भवि(D8 °व)शेषाणाम्, D6 अविशेषेण, T5 G1 2 अरिशेषान्मे, G3 °शेष मे — d) T2 एकाशनगता हि ये — After 13, N (B2 missing) Ca ins

336* साहसोत्पतिताना च निराशाना च जीविते ।
न शक्यमग्रत स्थातु शक्रेणापि धनजय ।

[(L 1) Dn2 D1-3 5 11 Ca सहसोत्पतितानां B4 om , D11 तु (for the second च) — (L 2) D4 8 अ- (for न)]

14 B2 missing (cf. v l 2) — a) Ś1 K1 दुर्योधनम् (for सुयो°) D6 सैन्यैर् (for भग्न) — b) D4 7 ह्रदे (for ह्रद) — c) K2 वर, K8 पर-, B1 वन, B3 D5 6 वल, D7 10 वल , D11 रय , G1 वने (for वन) — d) D4 राष्ट्र (for राज्य) S (except M1, T3 4 missing) धारणे D8 निराशी राष्ट्रलभन (sic)

15 B2 missing (cf v l 2) — a) Ś1 D3 न्वेन, K1 [s]प्येन, K2 3 न्वेव, T (T3 4 missing) G M1 [s]न्विष्य, M2-4 वीक्ष्य (for न्वेष) D4 8 प्रास , D5 प्रीत , D11 T2 प्राज्ञ (for प्राज्ञः) D9 कोन्वेष्य सयुग प्राज्ञ — b) B6 D8 M द्वंद्वं B4 D1 4 8 11 G3 समाह्वयत्, D3 M3 °ह्वयन् T2 पुनर्द्वंद्वेन चाह्वयेत्, G2 पुनर्द्वंद्वमुपा° — c) D11 अभि (for अपि) K2 यो, K4 B (B2 missing) D (except D3 11) नो, T1 5 G1 3 वा (for वो) T2 निर्जितु D4 8 राष्ट्र, D6 om (for राज्यं) — d) D6 नो (for न) D3 हरेच्च

16 B2 missing (cf v l 2) B3 damaged for 16a — b) D9 कृति-, T1 5 G1 2 गत (for कृत-) K2 3 निश्रम , D5 6 8 10 निश्चय , D7 9 विक्रम , T2 विश्रम D4 8 11 G3 गदया निकृ(D11 न कृ)तश्रम . — c) K4 D3 11 चरन्पूर्वं, B1 °न्नूर्ध्वं, D5 °स्यूर्ध्वंश D3 तु (for the first च) M3 om the second च — d) G2 भीमसेन — After 16, D11 reads 22-23

17 B2 missing (cf v l 2) — a) K4 B3 D7 9 10 T1 G1 M1 एन, Dn1 एतच्, Dn2 एतं (for एव) D11 चरन्, T1 चेद्दि (for चेन्न) D2 वंचयेत्स महाबाहुर्, T2 एव चैनं च भीमस्तम् — b) B1 भविष्यति, D3 हरि°, M3 करि° (for हनि°) D11 अन्यायी न भविष्यति — K1 G1 om. (hapl) 17cd — c) D2 न वय (for एष व)

18 B2 missing for 18ab (cf v l 2) Before 18, M2 4 ins सजय — a) Dn1 D7 धनजयस्त, D4 9 °यश्च B1 D4 T1 5 G श्रुत्वैव (T1 G3 °व), B5 तच्छ्रुत्वा (for श्रुत्वैतत्) T2 धनजयवच श्रुत्वा — b) M1 महात्मना — c) D3 6 11 प्रेक्ष्यतो, M1 प्रेक्षको — d) K4 B (except B2) D सव्यमूरुम् (for हस्तेनो°) K2 प्रताडयत् (for अता°)

19 a) Ś1 K1-3 लब्ध्वा, M1 दृश्य (for गृह्य) — b) K2 4 D2 विचरन् (K2 °रद्), D11 व्यचरन् — D11 om 19c-21d — c) D2 मडलानि — d) D3 गमनानि, T2 उत्पकानि (sic), T5 य·कृतानि (sic), G2 विकृतानि, Ca v यमकानि (as in text)

20 D11 om 20 (cf v l 19) — a) D2 मंडल D9 सव्ये, G1 दिव्य (for सव्य) — b) K2 3 D3 3 S (except G1, T3 4 missing) गोमूत्रिकम् D2 3 G2 वा (for च) D3 गोमूत्रमथ वापि च. — c) M3 व्यचरन् — d) D4 इति (for इव)

21 D11 om 21 (cf v l 19) — a) D4 om

वैरस्यान्तं परीप्सन्तौ रणे क्रुद्धाविवान्तकौ ॥ २२
अन्योन्यं तौ जिघांसन्तौ प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ।
युयुधाते गरुत्मन्तौ यथा नागामिषैषिणौ ॥ २३
मण्डलानि विचित्राणि चरतोर्नृपभीमयोः ।
गदासंपातजास्तत्र प्रजज्ञुः पावकार्चिषः ॥ २४
समं प्रहरतोस्तत्र शूरयोर्बलिनोर्मृधे ।
क्षुब्धयोर्वायुना राजन्द्वयोरिव समुद्रयोः ॥ २५
तयोः प्रहरतोस्तुल्यं मत्तकुञ्जरयोरिव ।
गदानिर्घातसंह्रादः प्रहाराणामजायत ॥ २६

तस्मिंस्तदा संप्रहारे दारुणे संकुले भृशम् ।
उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिंदमौ ॥ २७
तौ मुहूर्तं समाश्वस्य पुनरेव परंतपौ ।
अभ्यहारयतां क्रुद्धौ प्रगृह्य महती गदे ॥ २८
तयोः समभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम् ।
गदानिपातै राजेन्द्र तक्षतोर्वै परस्परम् ॥ २९
व्यायामप्रद्रुतौ तौ तु वृषभाक्षौ तरस्विनौ ।
अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ पङ्कस्थौ महिषाविव ॥ ३०
जर्जरीकृतसर्वाङ्गौ रुधिरेणाभिसंप्लुतौ । C. 9 3279 B 9 58 31 K 9 59 33

तव — c) D4 *चरल्, T2 G3 व्यचरँल् — d) G3 भीमसेनं

22 D11 reads 22–23 after 16 — a) Dn1 D5 अधुन्वतौ, D11 आघ°, S (except T1 G1, T3 4 missing) आधू° — b) D5 7 9 10 M1 भूषिते, D11 -रूक्षिते (for रूषिते) Ś1 K1 B (except B1) D1 3–5 चदनागुरुरू(Ś1 D1 3 °भू)षिते

23 For the sequence in D11, cf v l 22 — a) K4 D2 तु, D11 वै (for तौ) — b) D4 8 प्रवीर, T2 M1 3 प्रवरौ — c) K2 गुरूत्कातौ (for गरुत्मन्तौ) — T5 G2 om (hapl) 23d–27c — d) K3 Dn D3 T2 M1 नागामिषे(K3 °मिशै, T2 °म्रिषे)षिणौ, D6 8 नागा(D6 °ग)मिषै°, G3 नागजिवासया

24 T5 G2 om 24 (cf v l 23) — b) G3 चरता (for °तोर्) — T1 2 G1 3 om (hapl) 24c–25d — c) B1 Dn -निपात, D11 सघात (for सपात) — d) K3 जज्वलु, K4 B1 D2 प्रययु, B1–3 5 D1 4 6 7–10 प्रजग्मु, Dn1 प्रजह्नु, Dn2 प्रजघ्नु, D8 यज्ञिरे, D11 प्रजज्ञे, M जज्ञिरे (for प्रजज्ञु)

25 T5 G2 om 25 (cf v l. 23) T1 2 G1 3 om 25 (cf. v l 24) B3 damaged for 25ab — a) D11 om. (hapl) from प्रहरतो up to तयो (in 26a) D2 प्रहरतस् Ś1 K1–3 सम प्र(K1 3 स संप्र)हारस्तुमुल° — b) K3 बलयोर् (for बलिनोर्) M3 शूरयोर्बलशालिनो — c) B3 4 व(B4 व)लिनो (for वायुना)

26 T5 G2 om 26 (cf v l 23) D11 om तयो (cf v l 25) — a) K2 प्रहारतस्, D6 सहरतोस् (for प्रह°) G2 युद्धे (for तुल्य) — c) D11 T2 G1 3 M3 4 महा, T1 M1 3 महान् (for गदा) Ś1 K B2 5 Dn D2 3 निपात, D11 निर्ह्राद-, M4 -निनाद (for निर्घात) T2 सह्राद, M3 संह्लाद (for -सह्राद) — d) D1 2 8 प्रहारास्त(D2 °र स)मजायत

27 T5 G2 om 27abc (cf v l 23) — a) Ś1 K1–3 गदा, D11 तथा (for तदा) K4 D2 3 S (except M1, T5 G2 om, T3 4 missing) तस्मिंस्तथा (K4 D3 T2 °दा) वर्तमाने — b) K2 3 तुमुले, D2 सकुले — c) D1 प्राप्तौ (for श्रान्तौ) — d) T1 G1 परतपौ (for अरिंदमौ)

28 T5 G2 om 28ab — a) D1 मुहूर्ताद् K2 Dn2 D2 3 T1 2 G1 M1. 3 समाश्वास्य — b) D2 परतप, T2 समुद्यतौ (for परतपौ) T1 G1 पुनरेवमरिंदमौ — c) K1 M4 अभ्याहा(K1 °ह)रयतां क्रुद्धौ, B3 4 अभ्यहारयता न्योन्य, D11 अभिप्रहारसक्रुद्धौ — d) Ś1 K1–3 सहितौ, Ca (gloss महत्यौ) महती (as in text) K4 B3–5 Dn T1 5 G1 2 M3 प्रगृह्य महतीं गदा, T2 हीतमहागदौ

29 a) M1 3 तत (for तयो) K2 3 D11 M1 तद भवद् (for सम°) — b) T5 असंहत, M1 समाकुलं (for असवृतम्) — c) D8 -पातैश्च, D11 T2 G1 निपाते (T2 °तौ) (for °तै) — d) K2 भक्षतोर्, K4 ततक्षुर्, T2 M1 तक्ष(M1 °क्षं)तौ (for °तोर्) D1 तत क्षाते परस्पर

30 a) K4 B (except B2) Dn D1 2 4–10 समरे, D3 समभि, T1 5 G1. 2 व्यायामात् (for म) D2 प्रस्तौ, D10 प्रहतौ, M3 प्रश्रुतौ (for -प्रद्रुतौ) — b) D11 तरस्विना (for °नौ) — d) D11 वनस्थौ, G3 पकस्थ K2 वृषभाव् (for महिषाव्)

31 a) T (T3 4 missing) G झ(T2 G2 ज)र्झरी (for जर्जरी) — b) Ś1 K1 D11 परि, K2 3 Dn D

C 9 3219
B 9 58.34
K 9 59 33

ददृशाते हिमवति पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३१
दुर्योधनेन पार्थस्तु विवरे संप्रदर्शिते ।
ईषदुत्स्मयमानस्तु सहसा प्रससार ह ॥ ३२
तमभ्याशगतं प्राज्ञो रणे प्रेक्ष्य वृकोदरः ।
अवाक्षिपद्गदां तस्मै वेगेन महता बली ॥ ३३
अवक्षेपं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशां पते ।
अपासर्पत्ततः स्थानात्सा मोघा न्यपतद्भुवि ॥ ३४
मोक्षयित्वा प्रहारं तं सुतस्तव स संभ्रमात् ।
भीमसेनं च गदया प्राहरत्कुरुसत्तमः ॥ ३५
तस्य विष्यन्दमानेन रुधिरेणामितौजसः ।
प्रहारगुरुपाताच्च मूर्छेव समजायत ॥ ३६
दुर्योधनस्तं न वेद पीडितं पाण्डवं रणे ।
धारयामास भीमोऽपि शरीरमतिपीडितम् ॥ ३७
अमन्यत स्थितं ह्येनं प्रहरिष्यन्तमाहवे ।
अतो न प्राहरत्तस्मै पुनरेव तवात्मजः ॥ ३८
ततो मुहूर्तमाश्वस्य दुर्योधनमवस्थितम् ।
वेगेनाभ्यद्रवद्राजन्भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ३९
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संरब्धममितौजसम् ।

[अ]पि सं, T_2 समा, $M_{1 \, 8}$ [अ]तिस (for [अ]भिस) D_1 M_3 -चूतौ (for द्रुतौ) $T_{1 \, 5}$ G $M_{2 \, 4}$ रुधिरेण समुक्षितौ — T_6 om 31^{cd} — ^{c}) T_1 G_1 हिमवत

32 ^{a}) $Ś_1$ (marg, orig as in text) K_{1-3} धनजयेन, T_6 आयोधनेन (for दुर्यो°) B D (except D_{11}) दुर्योधनस्तु पार्थेन — ^{b}) D_{11} सप्रदृश्यत, T_6 समदर्शितौ — ^{c}) $D_{7 \, 9 \, 10}$ उन्मिषमानस् (D_{10} °णस्) (for उत्स्मय°) D_{11} M वै (for तु) — ^{d}) D_{11} सहसा प्रशशास स, $T_{1 \, 5}$ G M_{2-4} °सैवाभिवारि(M_3 °पाति)त, T_2 °सैवाभ्यधावत, M_1 °साभिसृतस्तदा

33 ^{a}) B (except B_5) Dn $D_{1 \, 4 \, 8 \, 11}$ तमभ्यास, M_1 त स्वतर (for तमभ्याश) G_3 -गत· $Ś_1$ K_{1-3} राजन्, T_5 M_3 प्राज्ञ (for प्राज्ञो) — ^{b}) D_8 रण, $T_{1 \, 5}$ G M_3 क्षणे, T_2 क्षण (for रणे) K_4 D_2 सुयोधनं (for वृकोदर) — ^{c}) B_2 D_3 G_2 अपाक्षिपद्, D_{11} आवि°, T_2 अथा° (for अवा°) B (except B_5) D_{1-10} तस्मिन्, M_1 अस्मै (for तस्मै) — G_3 om 33^d–34^a — ^{d}) D_2 बळी, T_2 बलं (for बली)

34 G_3 om 34^a (cf v l 33) — ^{a}) $Ś_1$ K $D_{2 \, 11}$ अवाक्षेप, $D_{5 \, 7 \, 10}$ आक्षिपत (for अवक्षेप) B_5 अवाक्षिपत त दृष्ट्वा — ^{c}) B_3 damaged K_4 उपासर्पत्, B_1 D_{10} अप°, $B_{4 \, 6}$ Dn $D_{1 \, 6-8}$ M_3 अवा°, D_2 उपासर्प्यं, $D_{3 \, 4}$ अपा(D_4 °वा)सर्प्यं, D_5 अवक्षिपत्, G_3 तदासर्पत् (for अपा°) $Ś_1$ K_{1-3} D_{11} G_2 $M_{2 \, 4}$ अपा($M_{2 \, 4}$ °वा)सर्पत (G_2 °त्तु) तत्स्थानात् — ^{d}) K_3 corrupt

35 ^{a}) K_1 मोघयित्वा, D_3 वच (for मोक्ष°) D_8 तु, $M_{1 \, 3}$ तद् (for त) — ^{b}) T ($T_{3 \, 4}$ missing) G पुत्रस (for सुतस्) $Ś_1$ $K_{1 \, 4}$ नसभ्रम, $K_{2 \, 3}$ D_3 न सभ्रमात्, Dn_2 $D_{7 \, 9}$ सुसभ्रमात्, $T_{2 \, 5}$ G_3 ससभ्रम (T_5 °म), G_2 विशा पते, M_4 न संभ्रमन् (for स सभ्रमात्) M_{1-3} असभ्रात सुतस्तव — ^{c}) $D_{2 \, 4 \, 11}$ T ($T_{3 \, 4}$ missing) G M_{2-4} तु, M_1 स (for च) D_2 समरे (for गदया) $Ś_1$ K $D_{8 \, 10}$ भीमसेनस्य गदया — ^{d}) B Dn $D_{2 \, 7 \, 9 \, 10}$ -सत्तम, T ($T_{3 \, 4}$ missing) G M_{2-4} नदन (for -सत्तम) D_3 प्रहार दत्तवान्नृप, M_1 प्रजहार कुरूत्तम

36 ^{a}) $Ś_1$ K_1 विष्यदमाणेन, $K_{2 \, 3}$ D_8 T_1 $G_{1, 3}$ विष्य(D_8 °स्प)दमानस्य, K_4 B Dn $D_{1 \, 4-10}$ विस्प(Dn_2 D_7 °स्य)दमानेन, D_{11} T_2 नि(T_2 वि)ष्पदमा°, G_2 निष्यंदमा° — ^{b}) $D_{2 \, 5}$ [अ]मितौजसा, D_8 महौजसा — After 36^b, T_2 ins

337* समाप्लुतस्य भीमस्य क्रोधरक्तेक्षणस्य च ।

— ^{c}) B_2 D_{11} भाराच्च, $G_{2 \, 3}$ M_{2-4} घाताच्च, M_1 सतापान् (for -पाताच्च) T_2 प्रहारास्कुरुघाताच्च — ^{d}) $D_{1 \, 5 \, 6}$ G_3 M_3 [ए]व (for [इ]व)

37 ^{a}) $B_{1 \, 4}$ Dn $D_{1 \, 2 \, 4-10}$ न त (by transp) D_3 त नावबुध्यत पुत्रस्ते (hypermetric), D_{11} दुर्योधनस्तु निर्वेद, T ($T_{3 \, 4}$ missing) G $M_{2 \, 4}$ त नाबुध्यत पुत्रस्ते, $M_{1 \, 3}$ तं नावबुध्य पु(M_1 °ध्यत्पु)त्रस्ते — ^{b}) $D_{4 \, 8}$ पतित, M_4 व्यथितं (for पीडित) — ^{c}) T_2 दारयामास $M_{1 \, 3}$ भीमश्च धारयामास — ^{d}) K_4 M_2 अभि, D_9 T_2 M_4 अपि (for अति-) $D_{3 \, 11}$ -ताडित (for -पीडितम्)

38 ^{a}) G_3 तममन्यत (hypermetric) T ($T_{3 \, 4}$ missing) G स्थिर (for स्थितं) K_3 ह्येत, $T_{2 \, 5}$ $G_{2 \, 3}$ $M_{2 \, 4}$ वीर (for ह्येन) M_1 अमन्यत महाबाहु — K_4 om 38^b–39^b — ^{c}) $D_{3 \, 11}$ ततो (for अतो) $D_{3, 5}$ T_5 प्रहरत्, D_{11} प्रहरस् (for प्राहरत्) — ^{d}) D_3 तवात्मज

39 K_4 om 39^{ab} (cf v l 38) — ^{a}) T_5 G_2

मोघमस्य प्रहारं तं चिकीर्षुर्भरतर्षभ ॥ ४०
अवस्थाने मतिं कृत्वा पुत्रस्तव महामनाः ।
इयेषोत्पतितुं राजंश्छलयिष्यन्वृकोदरम् ॥ ४१
अबुध्यद्भीमसेनस्तद्राजस्तस्य चिकीर्षितम् ।
अथास्य समभिद्रुत्य समुत्क्रम्य च सिंहवत् ॥ ४२
सृत्या वञ्चयतो राजन्पुनरेवोत्पतिष्यतः ।
ऊरुभ्यां प्राहिणोद्राजन्गदां वेगेन पाण्डवः ॥ ४३
सा वज्रनिष्पेषसमा प्रहिता भीमकर्मणा ।
ऊरू दुर्योधनस्याथ बभञ्ज प्रियदर्शनौ ॥ ४४
स पपात नरव्याघ्रो वसुधामनुनादयन् ।
भग्नोरुर्भीमसेनेन पुत्रस्तव महीपते ॥ ४५
ववुर्वाताः सनिर्घाताः पांसुवर्षं पपात च ।
चचाल पृथिवी चापि सवृक्षक्षुपपर्वता ॥ ४६
तस्मिन्निपतिते वीरे पत्यौ सर्वमहीक्षिताम् ।
महास्वना पुनर्दीप्ता सनिर्घाता भयंकरी ।
पपात चोल्का महती पतिते पृथिवीपतौ ॥ ४७
तथा शोणितवर्षं च पांसुवर्षं च भारत ।
ववर्ष मघवांस्तत्र तव पुत्रे निपातिते ॥ ४८ C 9 3297 B 9 58 *2 K 9 *9 50

मुहूर्ताद् K2 Dn2 D2 5 8 T1. 2 G1 2 M3 आश्वास्य — b) B1–5 D1. 3–11 M1. 3 उपस्थितं (D5 त) (for अव°) — c) Ś1 K1–3 जवेन (for वेगेन) B D (except D3 11) T1 [अ]भ्यपतद्, T2 °द्रवन — d) S (except M1, T3 4 missing) गदामादाय पाण्डव

40 a) M1 मम्- (for तम्) B3 Dn D4 6 8 तमायात स सप्रेक्ष्य — b) D11 अतितेजस, T5 अमितौजसा (for °मम्) — c) G3 मोहम् (for मोघम्) T5 G2 M1 3 तच् (for त) — d) K2 8 चिकीर्षन् T2 G3 M2 भरतर्षभ

41 a) K4 अव स्थाने, B5 अपयाने, G2 अपस्थाने (for अव) M1 मन (for मतिं) — b) S (except M1 2, T3 4 missing) विशां पते (for महामना) — c) B3 Dn G1 [उ]त्पतित, M3 [आ]पतितु (for [उ]त्प°) T2 इत्यवोत्पतित राजन — d) K2 T5 G3 जल(T5 G3 °ळ)यिष्यन्, D2 छळयि°, D3 वलयि°, T1 M वञ्चयि°, T2 मक्षयि°, G1 2 जड(G1 न)यि (for छलयि°) K4 M3 वृकोदर

42 a) Ś1 अयुध्यद्, D3 अव, G1 M3 अबुध्यन् (for °ध्यद्) K4 त, B (except B5) Dn2 D1 2 8 10 S (except M2, T3 4 missing) तु (for तद्) D11 अब्रवीद्भीमसेन तु — b) Ś1 K1–3 D2 8 प्राज्ञस् (for राजस्) M1 नृपतेस्तच्चिकीर्षितं — c) T2 तथा (for अथ) D11 अथाशु तमभिद्रुत्य — d) K4 B D1. 4 6 7–10 समुत्क्रुश्य, D2 °द्रुत्य (sic), D5 समक्रुश्यच्, D11 संक्रुद्धस्य, G2 समुत्पत्य (for °त्क्रम्य)

43 D5 om 43ab — a) Ś1 K1–3 मत्या, K4 कृत्वा, D2 4. 8 9 मृत्यु, D3 शिरो, D11 दिष्ट्या, S (except M1 2, T3 4 missing) घत्या (for सृत्या) D2. 8 9 11 G2 वञ्चयितो (D11 °ता), D3 सुचयता (for वञ्चयतो) — b) D3. 11 [उ]त्पतिष्यति, T2 °तिष्य ह (sic) (for °तिष्यत) — c) S (except M1, T3 4 missing) वीर्याद् (for राजन्) — d) M1 तदा (for गदां)

44 a) D6 निष्पात-, T2 -निर्घोष (for निष्पेष) D11 सा वज्राशनिनिष्पेष — b) M1 प्रसृता (for प्रहिता) T5 विश्व (for भीम) — c) D11 ऊरु (for ऊरू) D3 दुर्योधनोस्य D5 [इ]यं, T6 [अ]पि (for [अ]थ) — d) Ś1 K1 3 4 D11 T2 -दर्शं(D11 °र्शि)ना, K2 D3 8 °न-, D2 ने

45 d) Ś1 K D2 महीपति, B3 4 S (T3 4 missing) विशां पते, D1 महामते (for महीपते)

46 a) G3 हि (for स) — b) Some MSS पांशु वर्षं M3 ववर्ष (for पपात) B2 D1 8 M1 ह (for च) — c) D2 चचाळ — d) Ś1 K1–3 D9 -द्वीप, K4 D2 8 द्रुम, B2 D11 T1 2 G M2–4 वन, Dn2 D10 -क्षुब्ध-, D8 क्षय-, Ca -क्षुप (as in text)

47 a) D11 तु (for नि) — b) Dn D11 पतौ (for पत्यौ) — B3 damaged for 47cd — c) B2 D8 सनिर्वाता (for पुनर्दीप्ता) — d) D4 reads सनिर्घाता twice. B2 D3 पुनर्दी(D3 दं)प्ता, Dn सनिर्घात (for °ता) D4 8 11 भयकरा — e) D11 [उ]ल्का च (by transp), M1 [उ]ल्का सु — f) T2 पातिते

48 a) D3 S (except M1, T3 4 missing) अथ (for तथा) — b) K3 B Dn D4. 5 8 11 पांशु, T2 M मांस (for पांसु) K4 D2 8 पांशुवर्षं पपात च (D3 ह) — K3 om. 48c–49d — c) M4 प्रवर्षन् (for ववर्ष) Ś1 (*sup lin* as in text) Dn भगवान् (for मघ°) — After 48, D1 reads 52

49 K3 om. 49 (cf. v l 48) — a) Dn1 D1. 6

C 9 3297 D 9 58 52 K 9 59 51 यक्षाणां राक्षसानां च पिशाचानां तथैव च ।
अन्तरिक्षे महानादः श्रूयते भरतर्षभ ॥ ४९
तेन शब्देन घोरेण मृगाणामथ पक्षिणाम् ।
जज्ञे घोरतमः शब्दो बहूनां सर्वतोदिशम् ॥ ५०
ये तत्र वाजिनः शेषा गजाश्च मनुजैः सह ।
मुमुचुस्ते महानादं तव पुत्रे निपातिते ॥ ५१
भेरीशङ्खमृदङ्गानामभवच्च स्वनो महान् ।
अन्तर्भूमिगतश्चैव तव पुत्रे निपातिते ॥ ५२
बहुपादैर्बहुभुजैः कबन्धैर्घोरदर्शनैः ।
नृत्यद्भिर्भयदैर्व्याप्ता दिशस्तत्राभवन्नृप ॥ ५३
ध्वजवन्तोऽस्त्रवन्तश्च शस्त्रवन्तस्तथैव च ।
प्राकम्पन्त ततो राजंस्तव पुत्रे निपातिते ॥ ५४
ह्रदाः कूपाश्च रुधिरमुद्वेमुर्नृपसत्तम ।
नद्यश्च सुमहावेगाः प्रतिस्रोतोवहाभवन् ॥ ५५
पुल्लिङ्गा इव नार्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाभवन् ।
दुर्योधने तदा राजन्पतिते तनये तव ॥ ५६
दृष्ट्वा तानद्भुतोत्पातान्पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
आविग्नमनसः सर्वे बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ५७

T2 यक्षाना D11 राक्षसाणा G3 यक्षाणा रक्षसा चापि —^{b}) D8 तथैव ह, D11 च भारत, T1 G परतप (for तथैव च) —^{c}) B अतरीक्षे B1 Dn D1 2 5 T1 G1 M महान् (for महा) D8 11 नादा — M1 om 49^{d}–52^{c} —^{d}) D8 11 श्रूयते Ś1 K1 2 श्रूयते स्म नरर्षभ, S (M1 om, T3 4 missing) तत्र भारत शुश्रुवे

50 M1 om 50 (cf v l 49) B3 damaged for 50^{ab} —^{a}) D2 8 तत्र (for तेन) T2 महता, M* घोराणा (for घोरेण) —^{c}) K2–4 B Dn D1–10 T1 5 G1 3 घोरवर (D1 °र), D11 °स्तत (for °तम) —^{d}) D10 चमूना (for बहूना) D3 मर्वतोदिश

51 M1 om 51 (cf v l 49) —^{a}) D8 यत्र (for तत्र) D8 वाजिभि (for °न) T2 मिहा, G3 शेष (for शेषा) —^{b}) K3 D5. 7 G2 गजाश्व (for °श्च) — D10 reads 51^{c}–53^{b} on marg —^{c}) T6 तं (for ते) — After 51, M3 reads 55

52 M1 om 52^{abc} (cf v l 49) D2 8 M3 om (hapl) 52, D1 reads it after 48, D10 reads it on marg —^{a}) D6 S (except T2, M1 3 om., T3 4 missing) निनादानाम् (for मृदङ्गानाम्) —^{b}) K2 च स्वरो, T2 निस्वनो (for च स्वनो) — B3 damaged for 52^{cd} —^{c}) K1 -चरो, K4 T1 5 G गता, B2 Dn D4 5 8 गतै (for गतश्) K B2 D11 S (M1 3 om, T3 4 missing) राजस् (for चैव) — D11 om (hapl) 52^{d}–56^{c} — After 52, M1 2 4 read 55

53 D11 om 53 (cf v l 52) T (T3 4 missing) G om (hapl) 53–54 D10 reads 53^{ab} on marg

54 D11 om 54 (cf v l 52) T (T3 4 missing) G om 54 (cf v l 53) —^{b}) M2–4 छत्रवतस् (for शस्त्र°) —^{c}) K2 3 Dn3 D1 3 प्राकंपत D2 3 तदा (for ततो) D3 राज्ञस् (for राजस्) —^{d}) M2 4 transp तव and पुत्रे

55 D11 om 55 (cf v l 52) M1 2 4 read 55 after 52, M3 reads it after 51 —^{a}) D4 प्रहादा (hypermetric) Ś1 K1–3 च कूपा (by transp) —^{b}) D4 8 स्रवेयुर्, D 7 9 10 उद्वमुर्, D6 T5 G उद्वमन्, T1 2 उद्वहन (for उद्वेमुर्) T1 G2 भरतर्षभ (for नृपसत्तम) — T5 G2 3 om (? hapl) 55^{c}–57^{d} —^{d}) Dn D1 8 T2 श्रोतो (for स्रोतो) Ś1 K1–3 ययु (for [अ]भवन)

56 D11 om 56^{abc} (cf v l 52) T5 G2. 3 om 56 (cf v l 55) T2 om (hapl) 56^{ab} —^{a}) Ś1 K1–3 एव (for इव) D5 M च (for तु) —^{b}) Ś1 K1–3 तथा (for [अ]भवन) — K3 om 56^{c}–57^{b} —^{c}) Ś1 K (K3 om) ततो, T1 महा (for तदा) —^{d}) K4 T1 G1 पातिते D. om तनये

57 T5 G2 3 om 57 (cf v l 55) K3 om. 57^{ab} (cf v l 56) B3 damaged for 57^{ab} —^{a}) D11 [ए]तान (for तान) Ś1 K1 2 पतितोत्पातान्, Dn D1 4 8 अद्भुतोपेतान्, D2 8 °ताकारान, T1 G1 अथ घोत्पातान् (for अद्भुतो°) —^{b}) Ś1 K1 पाचालान्, K2 B2 Dn1 D2 4 6 3 9 11 T2 पचाला, M3 पाचालै — After 57^{b}, M ins

338* सृञ्जयाश्च महाराज सर्व एव महारथा ।

—^{c}) Ś1 K1–3 आविद्ध-, T2 मखैक (for आविग्न) M (M4 also as in text) तत्र (for सर्वे) —^{d}) T1 G1 M2 4 नृपसत्तम (for भरतर्षभ) T2 नाभवन्कुरुसत्तम — After 57, T2 ins

339* प्रहृष्टमनसश्चासन्पाण्डवा सृञ्जयै सह ।
[= (var) 9 58 1^{cd}]

ययुर्देवा यथाकामं गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
कथयन्तोऽद्भुतं युद्धं सुतयोस्तत्र भारत ॥ ५८

तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकचारणाः ।
नरसिंहौ प्रशंसन्तौ विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

संजय उवाच ।
तं पातितं ततो दृष्ट्वा महाशालमिवोद्गतम् ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे बभूवुस्तत्र पाण्डवाः ॥ १
उन्मत्तमिव मातङ्गं सिंहेन विनिपातितम् ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः सर्वे ते चापि सोमकाः ॥ २

ततो दुर्योधनं हत्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
पतितं कौरवेन्द्रं तमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ ३
गौर्गौरिति पुरा मन्द द्रौपदीमेकवाससम् ।
यत्सभायां हसन्नस्मांस्तदा वदसि दुर्मते ।
तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समवाप्नुहि ॥ ४ C 9 3313 B 9 59 5 K 9 60 4

58 [a]) D8 यथाकाशं —[b]) T2 तदा (for तथा) —[c]) Ś1 D4 8 युद्धे —[d]) Ś1 K1-3 D1 2 4 8 पुत्रयोस्, D11 मुनयस् (for सुतयोस्) D8 ते च (for तत्र) S (except M1 3, T3 4 missing) उभयोस्तत्र भारत

59 [b]) K1 B5 D2 3 7-9 11 वार्तिक-, T1 G1 2 M2 4 वादिक (for वातिक-) D1 वातिकाश्चारणास्तथा, T5 G3 तथा वादि(G3 °जि)कचारणाः, M1 3 वादिकाश्चारणा अपि — B3 damaged for 59[cd] —[c]) T2 नरसिंह (for °सिंहौ) K3-4 B (B3 damaged) Dn1 D7 9 10 T (T3 4 missing) G1 2 प्रशंसंतौ D11 नरसिंहा पुरीं स्वां स्वां —[d]) D2 8 गतास्ते वै, T5 G2 प्रतिजग्मुर् (for विप्र°) T5 यथागता

Colophon T3 4 missing — *Sub-parvan* Ś1 K1 गदा, K4 B2 D2 3 6 M1 2 4 गदायुद्ध — *Adhy name* Ś1 K D8 दुर्योधनपातन (D3 °पात), B2 D2 T1 G1 M2 4 दुर्योधननिपात, B4 Dn दुर्योधनोरुभंग, D9 G3 दुर्योधनवध, D11 कुरुभग — *Adhy no* (figures, words or both) B2 D7 9 10 29, B4 M1 59, Dn 28, T (T3 4 missing) G 4, M2-4 60 — *Śloka no* Dn1 D7 9 62; Dn2 63

58

☞ This adhy is missing in T3 4 (cf v 1 9 54 3)

1 G2 om. the ref —[ab]) K4 सं, M2 नि (for तं) D11 om, T2 तदा (for ततो) T1 5 G पा(T5 G3 प)तित त तदा दृष्ट्वा (for 1[a]) K2 B2 6 D10 T2 5 G2 3 M2 -सालम्, D1 -शैलम्, D2 -शाळम्, D11 -शाल (for -शालम्) B2 D1 [उ]द्धत, T (T3 4 missing) G M2 च्युतं (for [उ]द्गतम्) M1 3 4 पतित तु महात्मान त सालमिव पुष्पितं — After 1[b], M1 reads 2[cd] for the first time, repeating it in its proper place M1 om 1[cd] —[c]) D3 -वदना (for मनस) —[d]) K3 4 B D (except D3) T1 G1 M3 4 ददृशुस् (for बभूवुस्) Ś1 K1 यत (for तत्र)

2 D11 om. 2 B3 damaged —[a]) K2 3 B5 Dn D2 T1 5 G M त मत्तम्, T2 संम° (for उन्म°) —[b]) D2 T2 5 G2 M [इ]व (for वि) — M1 reads 2[cd] for the first time after 1[b] —[c]) T2 तदाशु (for ददृशुर्) K3 त ददृशुर्हृष्टरोमा —[d]) T (T3 4 missing) G M1 (first time) 2-4 पाण्डवा सं(T2 स)-जयै सह

3 Before 3, T5 ins संजय —[a]) Ś1 K दृष्ट्वा, T1 G1 गत्वा (for हत्वा) —[c]) K4 B D1 3-5 7-10 पातित —[d]) D1 4-6 8 9 T2 5 M1 उपागम्य, G2 उपगत्य (for °गम्य) D10 [ए]तद् (for [इ]दम्) — After 3, D9 ins

340* वृकोदरो महाराज वाक्शल्यमतिदुःसहम् ।

4 [a]) D11 यस्मात् (for पुरा) D11 त्व (submetric), S (except M2, T3 4 missing) मूढ (for मन्द) —[b]) M1 6 रौरवाजिनवासम — B3 damaged for 4[cd] —[c]) K4 T2 G3 M2 4 य (for यत्) M1 सहन् (for हसन्) —[d]) D8 corrupt T5 G3 M4

एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत् ।
शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् ॥ ५
तथैव क्रोधसंरक्तो भीमः परबलार्दनः ।
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं यत्तच्छृणु नराधिप ॥ ६
येऽस्मान्पुरेऽपनृत्यन्त पुनर्गौरिति गौरिति ।
तान्वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति ॥ ७
नास्माकं निकृतिर्वह्निर्नाक्षद्यूतं न वञ्चना ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य प्रबाधामो वयं रिपून् ॥ ८
सोऽवाप्य वैरस्य परस्य पारं
वृकोदरः प्राह शनैः प्रहस्य ।
युधिष्ठिरं केशवसृञ्जयांश्च
धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ॥ ९
रजस्वलां द्रौपदीमानयन्ये
ये चाप्यकुर्वन्त सदस्यवस्त्राम् ।
तान्पश्यध्वं पाण्डवैर्धार्तराष्ट्रा-
न्रणे हतांस्तपसा याज्ञसेन्याः ॥ १०
ये नः पुरा षण्ढतिलानवोच-
न्क्रूरा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्राः ।

[illegible] (for [illegible]) [illegible] परिमार्पितवानपि — [illegible]) D[illegible] [illegible] (for [illegible]) T1 G M [अ]पदास्य (for [अ]र°) [illegible] — [illegible]) T2 [illegible] (for [illegible]) B1 D1 M1 [illegible], D[illegible] D T M2 समुपास्पृशत्, D[illegible] T2 [illegible], G[illegible] [illegible], M1 [illegible] (for °मुशि) [illegible] K[illegible] [illegible], D[illegible] [illegible]

5 [illegible]) [illegible] K1 च, M1 तु (for स) D[illegible] पादेन, M1 [illegible] (for वामेन) — K[illegible] om. 5[illegible] — [illegible]) D[illegible] [illegible] (for पदा) D[illegible] G2 मौलिम् D[illegible] M1 [illegible] D[illegible] [illegible], M[illegible] [illegible], D[illegible] उपस्पृशत्, T[illegible] G [illegible] (for उपास्पृशत्) T2 [illegible] [illegible] — [illegible]) S (T[illegible] missing) समलोडयत्

6 [illegible]) [illegible] (for तथा) K[illegible] [illegible], [illegible] (for °संरक्तो) — [illegible]) G1 [illegible] (for [illegible]) D[illegible] [illegible] — [illegible] damaged for 6[illegible] — [illegible] D[illegible] [illegible], D[illegible] [illegible] (for यत्त)

7 [illegible]) [illegible] येऽस्मान् T2 [illegible] M1 [illegible] (for येऽस्मान्), D[illegible] ([illegible]) पुरा (for पुरे) [illegible] [illegible] D[illegible] D[illegible] (for °ऽपनृत्यन्त), D[illegible] T [illegible] (for [illegible]) (D[illegible] T[illegible] [illegible]), [illegible] ([illegible]) [illegible] (for °नृ°) [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] — [illegible]) K[illegible] [illegible] D[illegible] [illegible], D[illegible] [illegible] M[illegible] [illegible] (for पुनर्) D[illegible] [illegible] गौर्गौरिति [illegible] — [illegible] D[illegible] [illegible] — [illegible]) M[illegible] [illegible] (for [illegible]) T[illegible] [illegible] प्रतिनृत्याम

8 [illegible] M[illegible] [illegible], D[illegible] [illegible], G [illegible] (for [illegible]) D[illegible] [illegible], D[illegible] [illegible] [illegible] (T[illegible] [illegible] (for [illegible]) — [illegible]) [illegible] D[illegible] नाक्ष

द्यूते, T2 अक्षद्यूत (for नाक्ष°) T1 2 G1 3 च (for न) K2 वचंसा, T1 G1 2 वचनात्, G2 वचक (for वञ्चना) — After 8[b], M ins.

341* न शाठ्यं नैव नो माया यथास्य सुदुरात्मनः ।

[M1 [illegible] (for [अ]स्य सु)]

— [c]) B1 सु (for स्व) — [d]) T1 2 G प्रबाधा(G° °धा)म T2 प्रमदामपयन्रिपून् (sic), M वयं बाधामहे रिपून्

9 [a]) T (T2 4 missing) G M1-4 समाप्य, M1 सोत्माप्य (corrupt) (for सोऽवाप्य) M पर हि (for परस्य) D[illegible] om. पारं — [b]) G1 M2 प्राप्य (for प्राह) T (T2 4 missing) G तत (for शनैः) B2 D[illegible] विहस्य, G3 परस्य (for प्रहस्य) D[illegible] वृकोदर प्राह प्रहस्य वाक्यं — [c]) S1 K1 M2 केशव (for केशव) K2 -सञ्जयांश्च, K2 सृञ्जयानां — [d]) G2 मद्रवती

10 [a]) D2 रजस्वला D[illegible] 2 आनयंतो, D1 2 °यिता, D[illegible] °याद्, T2 आननीया (for आनयन्ये) T1 G2 रजस्वलामानयन्ये सभाया — [b]) T[illegible] corrupt. D[illegible] या (for ये) K2 [अ]पि कुर्वंत, G[illegible] [अ]कुर्वंश्चात, G1 °[अ]प्यकुर्वंश (for [अ]प्यकुर्वन्त) D[illegible] सदा हि (for सदसि) — [c]) G2 तम (for तान्) K1 D[illegible] पाण्डवा (for पाण्डवैः) — [d]) S1 K1-2 कृतान्, D1 हतान्नाम् (for हतांस) K2 D[illegible] M2 याज्ञसेन्या

11 [a]) S1 P1 शठ, K2 2 शंढ, B1 2 D1 2 [illegible] षंढ, D1 षड (for षण्ढ) D2 तिलान्; M1 [illegible] (for तिलान्) D2 अवोच D[illegible] ये न पुरा [illegible] [illegible] [illegible] — After 11[a], T[illegible] reads 15[cd] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] in its proper place

एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत् ।
शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् ॥
९५८५

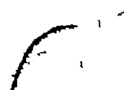

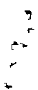

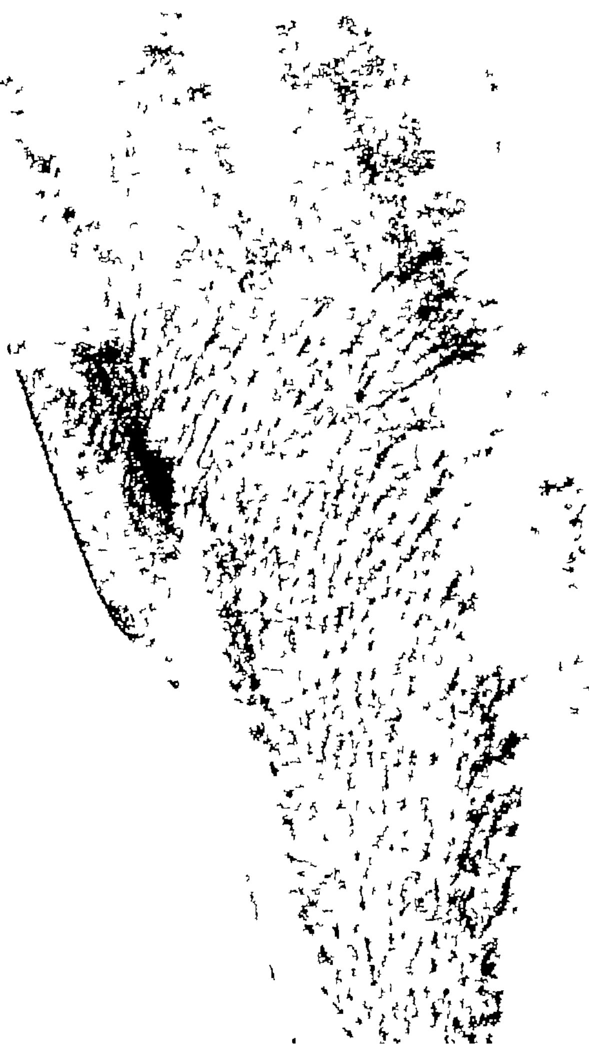

ते नो हताः सगणाः सानुबन्धाः
कामं स्वर्गं नरकं वा व्रजामः ॥ ११
पुनश्च राजः पतितस्य भूमौ
स तां गदां स्कन्धगतां निरीक्ष्य ।
वामेन पादेन शिरः प्रमृद्य
दुर्योधनं नैकृतिकेत्यवोचत् ॥ १२
हृष्टेन राजन्कुरुपार्थिवस्य
क्षुद्रात्मना भीमसेनेन पादम् ।
दृष्ट्वा कृतं मूर्धनि नाभ्यनन्द-
न्धर्मात्मानः सोमकानां प्रबर्हाः ॥ १३
तव पुत्रं तथा हत्वा कत्थमानं वृकोदरम् ।
नृत्यमानं च बहुशो धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ १४
मा शिरोऽस्य पदा मर्दीर्मा धर्मस्तेऽत्यगान्महान् ।
राजा ज्ञातिर्हतश्चायं नैतन्न्याय्यं तवानघ ॥ १५

C 9 3325
B 9 59 16
K 9 60 16

— b) T1 G1 सुराणम्(G1 स्मा)नो, M सदाऽमानो (for दुरा राज्ञो) — c) D• 11 न्ने (D11 नै) हता, T2 नाहता (for नो हता) — d) T. G3 वै (for वा) K1 T2 प्रयातु, K4 B Dn D1 4–7 9 10 पताम, D. पततु, D3 [स]पयाम, D11 T व्रजाम

12 a) K4 B1 4 D3 T1 G1 पतितश्च (for °स्य) — B2 damaged for 12ab — b) Ś1 hrunn, K1 तया, T1 2 G M भीमो, T राज्ञो (for स ता) G3 M1 गता (for गदा) D1 °स्कधवर्ती, M3 गदां (for °गता) B1 D1 प्रमृज्य, B4 Dn D5 S (T2 4 missing) प्रगृह्य, D1 प्रमदा, D7 5 प्रमृद्य, D11 विगृह्य (for निरीक्ष्य) D केशान्स तान्स्कधगतान्प्रमृज्य — c) D1 प्रमृज्य, D2 प्रगृह्य, D11 प्रमृद्दन, T1 2 G M2 4 प्रनम्य (for प्रमृद्य) — d) Ś1 K1 वैकृतक, B D (except D11) नैकृतिक (Dn °न), M1 नैकतिक (for नैकृ°) Ś1 K [इ]त्युवाच, B Dn D1 4 7–10 त्यवोचत, D. 3 युवाच, D5 6 त्यरोचयत (for [इ]त्यवोचत)

13 T2 reads 13ab for the first time after 11a — a) D11 राज्ञ (for राजन) K4 B D (except D2 2 11) मत्तमन्य (for °पार्थिवस्य) — b) M2 क्षुद्रामनो — c) M1 तु त (for कृत) B S (T2 4 missing) मूर्धन्य, Dn D11 मूर्ध्नि (submetric) (for मूर्धनि) T2 G2 नाभि(G2 °म्य)नदन, T. नाम्यनदत् — d) Ś1 कर्मात्मान, D धमात्मना, T1 2 G1 3 M2 4 °स्मज, T. G2 स धर्मराज (G2 °जा) (for धर्मात्मान) T2 पाडवाना (for सोमकाना) K1 D3 4 8 प्रवहा, D11 T2 प्रधाना (T2 °न) (for प्रबर्हा)

14 a) D2 2 G2 तदा, T2 ततो (for तथा) K3 कृत्वा (for हत्वा) — b) K4 नदमान, B1 D. 6 T2 कथ्य (for कथ°) — After 14, B D (except D11) ins

342* गतोऽस्मि वैरस्यानृण्य प्रतिज्ञा पूरिता त्वया ।
शुभेनैवाशुभेनाथ कर्मणा विरमाधुना ।

[(L 1) D1 [s]पि (for ऽस्मि) D2 वैरम् (for वैरस्य) B पालिता (for पूरिता) — (L 2) D2 वा (for [ए]व) B2 शुभेनाथाशुभेनैव (for the prior half) Dn D1 2 वीर साधुना (for विरमा°)]

15 Before 15, T2 5 ins युधिष्ठिर — a) T (T3 4 missing) G शीर्षे (for शिरो) T6 पद (for पदा) Ś1 K1–3 मार्पीर्, Dn1 मर्दी (sic), Dn2 मर्दी, D2 मृद्याद्, D3 मूर्ध्नि, T (T2 4 missing) G1 2 M2 हन्यान्, G3 M1 4 हन्या, M3 मृद्गो (for मर्दीर्) — After 15a, D2 3 ins

343* एकादशचमूपते ।
पञ्चानामपि यो भर्ता न सा प्रकृतिर्मानुषी ।

[(L 2) D3 सा न (by transp)]

— D2 3 om 15b, B3 damaged for the same — b) M1 नो (for मा) Ś1 K1–3 त्वाम्यगान्, K4 B5 D11 T2 G3 तेति, M1–3 सोत्य° (for तेऽत्य) B1 4 Dn D1 4–10 मा धर्मस्तेतिगो भवेत् — c) Dn राज, T (T3 4 missing) G हत (for राजा) K2 4 Dn ज्ञाति (for ज्ञातिर्) D 3 राजन्यो निहतश्चाय — d) Dn1 T5 G3 M2 4 न्याय, M1 न्याय्यस् (for न्याय्य) D8 न ते (for तव) — After 15, D2 ins

344* आगच्छेत्वा महाबाहो वाच्य चाधर्मसहितम् ।
मा शिरोऽस्य पदा मृद्गा एकादशचमूपते ।
न नश्येता च धर्मस्य त्यागात्कीर्तिर्महद्यश ।
निहतस्य पदाघातो नैतन्न्याय्य तवानघ ।

[(L 2) Prior half = (var) 15a Post half = line 1 of 343* — (L 4) Post half = 15d]
— D2 cont B Dn D1 3–10 ins after 15

345* एकादशचमूनाथ कुरूणामधिप तथा।
मा स्प्राक्षीर्भीम पादेन राजान ज्ञातिमेव च।

C 9 3328 B 9 59 19 K 9 60 19
विध्वस्तोऽयं हतामात्यो हतभ्राता हतप्रजः ।
उत्सन्नपिण्डो भ्राता च नैतन्न्याय्यं कृतं त्वया ॥ १६
धार्मिको भीमसेनोऽसावित्याहुस्त्वां पुरा जनाः ।
स कस्माद्भीमसेन त्वं राजानमधितिष्ठसि ॥ १७
दृष्ट्वा दुर्योधनं राजा कुन्तीपुत्रस्तथागतम् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
नूनमेतद्बलवता धात्रादिष्टं महात्मना ।
यद्वयं त्वां जिघांसामस्त्वं चास्मान्कुरुसत्तम ॥ १९
आत्मनो ह्यपराधेन महद्व्यसनमीदृशम् ।
प्राप्तवानसि यल्लोभान्मदाद्बाल्याच्च भारत ॥ २०
घातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातॄनथ पितॄंस्तथा ।
पुत्रान्पौत्रांस्तथाचार्यांस्ततोऽसि निधनं गतः ॥ २१
तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्ते महारथाः ।
निहता ज्ञातयश्चान्ये दिष्टं मन्ये दुरत्ययम् ॥ २२

हतबन्धुर्हतामात्यो भ्रष्टसैन्यो हतो मृधे ।
सर्वाकारेण शोच्योऽयं नावहास्योऽयमीश्वरः ।

[D6 reads lines 1–2 on marg — (L 2) B3 भीमसेनेन, D1 6 वामपादेन (for भीम पा°) — (L 3) D8 हतात्मो वै (sic) (for °मात्यो) B1 om (hapl) from the post half of line 3 up to 16[a] D4 8 महा (for हतो) D3 युधि (for मृधे) — (L 4) B3 damaged D9 महीश्वरः (for ऽयमी°)]

16 B1 om 16[a] (cf v 1 345*) B3 damaged for 16[ab] — [a]) K4 महामात्यो (for हता°) — [b]) D2 भ्रातृ- (for -भ्राता) D4 -प्रभ (for प्रज) S (except T5 M1, T3 4 missing) हतबधुर्हतात्मज — [c]) D2 3 11 उच्छि(D11 °च्छ)न्न, T2 5 उत्पन्न (for उत्सन्न) — [d]) S (except M1, T3 4 missing) त्वया कृतं (by transp) — After 16, B3 reads 23

17 [a]) D4 om (hapl) from भीमसेनो up to इत्युक्त्वा (in line 1 of 346*) T (T3 4 missing) G M2 4 [ऽ]यम्, M3 यद् (for ऽसाव्) — [b]) B4 इ*वास् (for इत्याहुस्) Ś1 D8 M1 त्वा (for त्वां) K4 परे जना, T (T3 4 missing) G पुरातना (for पुरा जना) — B3 damaged for 17[cd] — [c]) Dn D8 11 T1 2 G1 M3 भीमसेनस् — [d]) K4 अभि (for अधि) — After 17, B2 ins 347*

18 [a]) D11 T2 राजन् — [b]) T2 M1 धर्म (for कुन्ती) — [d]) D3 11 T2 G3 M इत्युक्त्वा पुनरब्रवीत् — B1 3–5 Dn D1 2 4–10 subst for 18 D3 ins after 18

346* इत्युक्त्वा भीमसेन तु साश्रुकण्ठो युधिष्ठिर ।
उपसृत्याब्रवीद्दीनो दुर्योधनमरिंदमम् ।

[D4 om इत्युक्त्वा — (L 2) B5 अरिंदम, D1 °दम]

— B1 3–5 D (except D11) cont. B2 ins after 17

347* तात मन्युर्न ते कार्यो नात्मा शोच्यस्त्वया तथा ।
नूनं पूर्वकृतं कर्म सुघोरमनुभूयते ।

[(L 1) D1 6 कर्तव्यो (for ते कार्यो) D2 नात्मा शोच्यस्तथा त्वया, D8 मा च शोके मनः कृथा (for the post half) — B2 om line 2 — (L 2) D5 6 अनुभूयमे]

19 [ab]) D2 बलवता K8 दैवादिष्टं, D11 धार्तराष्ट्रो (for धात्रादिष्टं) B2 D11 महामना (for °त्मना) B1 3–5 Dn D1 4–10 धात्रोपदिष्टं विषमं नूनं फलमसंस्कृतं — [c]) D4 त्वा, D11 तान् (for त्वां) K1 8 जिघांसाम — [d]) K8 त्वा (for त्व) T1 5 G -नंदन (for सत्तम) B2 त्वं चास्मान्पुरुषोत्तम

20 [a]) G1 [ऽ]पि (for हि) — [b]) K2 आगत (for ईदृशम्) — [c]) B5 यन्मोहान्, D8 T2 G3 M लोभाच्च, D11 यच्छोकान्, T1 G1 लोभात्त्व (for यल्लोभान्) T5 G2 प्राप्तवान्स्वल्पलो(T5 °ला)भाद्वा — [d]) D2 8 M1 2 4 मोहाद्, D11 मया (for मदाद्) Dn वान्याच्; G3 बाह्याच् (for बाल्याच्)

21 [a]) T2 स्वयं ताश् (for वयस्यांश्) — [b]) D2 अथ, S (except M1 3, T3 4 missing) अपि (for अथ) D11 अथ (for तथा) — B3 damaged for 21[cd] — [c]) Ś1 B1 4 5 Dn D1 5–7 9 10 G2 चान्यास्, K1 सर्वास्, D2 3 [अ]मात्यास्, T2 भार्यास् (for [आ]चार्यांस्) — [d]) B2 स्वशिबिर, G2 [ऽ]पि निधन (for ऽसि नि°)

22 B5 D5–7 9 10 repeat 22 (D6 7 9 only 22[ab]) after 348* — [b]) D11 भारताश्च (for भ्रातरस्ते) B1 5 (first time) Dn D1 4 5 (both times) 6 7 (last two first time) 8 9 10 (last two first time) निपातिता (for महारथा) — B1 5 Dn D1 10 ins after 22[b] B3 D2 8 (marg) 4–9 after 22

348* आत्मा न शोचनीयस्ते श्लाघ्यो मृत्युस्तवानघ ।

स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य विह्वलाः ।
गर्हयिष्यन्ति नो नूनं विधवाः शोककर्शिताः ॥ २३

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो निशश्वास स पार्थिवः ।
विललाप चिरं चापि धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

धृतराष्ट्र उवाच ।
अधर्मेण हतं दृष्ट्वा राजानं माधवोत्तमः ।
किमब्रवीत्तदा सूत बलदेवो महाबलः ॥ १
गदायुद्धविशेषज्ञो गदायुद्धविशारदः ।
कृतवान्रौहिणेयो यत्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २

संजय उवाच ।
शिरस्यभिहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
रामः प्रहरतां श्रेष्ठश्चुक्रोध बलवद्बली ॥ ३ C 9 3344 B 9 60 3 K 9 61 3

वयमेवाधुना शोच्या सर्वावस्थासु कौरव ।
कृपण वर्तयिष्यामस्तैर्हीना बन्धुभि प्रिये ।
भ्रातॄणा चैव पुत्राणां तथा वै शोकविह्वला ।
कथ द्रक्ष्यामि विधवा वधू शोकपरिप्लुता । [5]
त्वमेक सुस्थितो राजन्स्वर्गे ते निलयो ध्रुव ।
वय नरकसज्ञा वै दु खं भोक्ष्याम दारुणम् ।

[(L 1) B1 3 5 Dn D4 नात्मा नु (Dn तु), D1 आत्मा तु, D9 नात्मन (for आत्मा न) D8 नात्मानु शोचयस्तेषा (for the prior half) D2 धन्यो (for श्लाघ्यो) — (L 2) D5 चैव (for एव) D2 [अ]समा (for [अ]धुना) D5 6 सर्ववस्तुषु (for सर्वावस्थासु) — (L 3) B5 बहुभि (for बन्धुभि) — (L 4) D1 अथ (for चैव) D4 8 विप्राणां (for पुत्राणा) D2 विह्वला — (L 5) D4 -परिष्कृता (for प्लुता) — (L 6) B1 3 Dn प्रस्थितो, D1 3 4 6 प्रथितो, D9 सुस्थिरो (for तो) D8 त्वमेक प्रति राजान (for the prior half) D1 तु (for ते) D2 निश्चयो (for निलयो) — (L 7) B5 नारक- Bom. ed सक्त (for -सज्ञा) D2 5–7 9 10 प्राप्स्याम (for भोक्ष्याम)]

—B1 Dn D1 om 22^cd — ^c) K2 निहत्य, D5 (both times) निहिता (for निहता) B4 D4 6 7 9 [अ]पि, T2 [अ]त्र, M3 [ए]व (for [अ]न्ये) — ^d) D8 न ज्ञानेन, T1 5 G1 2 दिष्टमेव (T5 G2 च), T2 G3 M मन्ये दि(G3 द)ष्टं (by transp)

23 B2 reads 23 after 16 — ^b) Dn धार्तराष्ट्रस्य D2 विह्वळा — ^c) B2 वो, T1 5 G ते (for नो) T2 नूनं त्वां गर्हयिष्यति — ^d) D1 विह्वला, D9 विविधा (for विधवा) Ś1 K1.2 -विह्वला, K4 D1.4–3 9 -कर्षिता (for -कर्शिता)

24 Before 24, K3 B D (except D11) ins सजय उवाच — ^a) Ś1 K1 Dn2 D2 5 T5 M4 स (for सु) — ^b) T1 5 G1 2 निश्वसन्वै (for निशश्वास) D2 M1 च पार्थिव, T2 युधिष्ठिर (for स पार्थिव) K2 3 धर्मपुत्रो युधिष्ठिर (= 24^d), D11 नि श्वसश्च * पार्थिव — Ś1 K1 lacuna for 24^bc — ^c) M1 विलप्य सु (for °लाप) K3 D1 काल, D5 वापि, T2 राजन् (for चापि) — ^d) Dn राजो, S -सूनुर् (for पुत्रो) T2 कुलोद्वह (for युधिष्ठिर) K3 निशश्वास स धार्मिक (cf 24^b) — For 24^cd, K2 subst

349* विललाप महीयान्स प्रकृत्या करुणापर ।

Colophon T3 4 missing — *Sub parvan* K4 M1 2 4 गदायुद्ध —*Adhy name* Ś1 K1–3 पादस्पर्शन, K4 दुर्योधनपातन, B2 युधिष्ठिरविलाप — *Adhy no* (figures, words or both) B4 M1 60, Dn 29, D7 9 10 30, T (T3 4 missing) G 5, M2–4 61 —*Śloka no* Dn 30, D7 9 32

59

☞ This adhy is missing in T3 4 (cf v l 9 54 3)

1 ^a) Ś1 K1 च त (for हतं) G3 मत्वा (for दृष्ट्वा) — ^d) D2 बळदेवो महाबळ

2 ^a) D10 दुर्योधनस्य चाचार्यो — ^b) D11 S (T3 4 missing) गदायुद्धस्य पारग — ^c) K2 3 उक्तवान् (for कृत°) D9 T2 रोहिणेयो D6 वै, T2 5 [ऽ]य (for यत्)

3 ^a) B1 Dn उर्वोर् (for शिरसि) D9 [अ]-

C 9 3345 B 9 60 4 K 9 61 4 ततो मध्ये नरेन्द्राणामूर्ध्वबाहुर्हलायुधः ।
कुर्वन्नार्तस्वरं घोरं धिग्धिग्भीमेत्युवाच ह ॥ ४
अहो धिग्यदधो नाभेः प्रहृतं शुद्धविक्रमे ।
नैतद्दृष्टं गदायुद्धे कृतवान्यद्वृकोदरः ॥ ५
अधो नाभ्या न हन्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः ।
अयं त्वशास्त्रविन्मूढः स्वच्छन्दात्संप्रवर्तते ॥ ६
तस्य तत्तद्ब्रुवाणस्य रोषः समभवन्महान् ।
ततो लाङ्गलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवद्बली ॥ ७
तस्योर्ध्वबाहोः सदृशं रूपमासीन्महात्मनः ।
बहुधातुविचित्रस्य श्वेतस्येव महागिरेः ॥ ८
तमुत्पतन्तं जग्राह केशवो विनयानतः ।
बाहुभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रयत्नाद्बलवद्बली ॥ ९
सितासितौ यदुवरौ शुशुभातेऽधिकं ततः ।
नभोगतौ यथा राजंश्चन्द्रसूर्यौ दिनक्षये ॥ १०

भिहते, D_{11} °नत (for °हत) D_{2} चिरस्य निहत दृष्ट्वा —^{b}) Dn_{2} M_{1} ते सुत, $T_{1.5}$ G सुव्रत, T_{2} च सुत (for ते सुतम्) —D_{11} om 3^{cd} —^{d}) B_{2} D_{8} चुक्रोश, D_{2} चक्रे च, S ($T_{3.4}$ missing) चुकोप (for चुक्रोध) $Ś_{1}$ (*sup lin* as in text) T_{2} $G_{2.3}$ M_{1} बलवान् (for °वद्)

4 ^{b}) D_{2} हळायुध —^{d}) T_{1} G M_{2-4} धिग्धिग्धिगिति चाब्रवीत्, T_{2} धिग्धिगिति तदाब्रवीत्, T_{5} धिक्त्वा धिगिति चाब्रवीत्

5 ^{a}) T_{2} G_{3} धिग्, T_{5} अति (for यद्) $Ś_{1}$ $K_{2.3}$ नाभ्या, K_{4} D_{11} नाभ्या (for नाभे) —^{b}) K_{4} प्रहारं, G_{3} प्रहृते, M_{3} प्रहृव (for °त) K_{2} शुद्धि, K_{4} D_{3} युद्ध-, D_{11} युधि, T_{1} $G_{1.3}$ $M_{2.4}$ सत्य (for शुद्ध) B Dn $D_{4-7\ 9\ 10}$ प्रहृत धर्मवि($D_{6-7\ 9}$ °नि)ग्रहे, D_{8} प्रहृत कर्मविग्रह, $T_{2.5}$ G_{2} प्रहृत (T_{5} °हृष्ट, G_{2} °हृत) मत्यविक्रम (T_{5} G_{2} °म) —^{c}) M_{4} [ए]व (for [ए]तद्) D_{11} इष्ट (for दृष्ट) $D_{2.8}$ युद्ध M_{2} नैतादृश गदायुद्ध

6 ^{a}) K_{4} $D_{1-3\ 11}$ T_{2} M नाभेर्, B_{5} $D_{5\ 6\ 10}$ T_{1} G_{1} नाभ्या (for नाभ्या) $D_{3\ 11}$ हतव्य, $M_{1.3}$ भेतव्यम् (for हन्त°) —^{b}) $Ś_{1}$ K_{1-3} शास्त्रवि, K_{4} शास्त्रेषु (for शास्त्रस्य) D_{8} निश्चय —^{c}) B_{1} शास्त्रविन् (for [अ]शास्त्र°) $T_{1.5}$ G अय तु शा(T_{1} G_{1} स्वशा)स्त्रमूढस्तु, T_{2} अयं प्रशास्त्रवन्मूढ —^{d}) D_{1} प्र (submetric), S (except M_{1}, $T_{3.4}$ missing) परि- (for संप्र)

7 ^{a}) D_{2} तत्र तस्य, $D_{3\ 4\ 6}$ तस्य तत्र (D_{6} द्वै), D_{11} तस्यैव तद्, T_{1} तथ्य तत्तद् (for तस्य तत्तद्) M_{3} reads तत्तद्ब्रुवाणस्य twice D_{9} तस्य तद्ब्रुवमाणस्य —^{b}) M_{3} om from रोष up to रूपमासी (in 8^{b}) D_{1} कोप, T_{5} G_{2} क्रोध (for रोष) — After 7^{b}, Bom ed ins

350* ततो राजानमालोक्य रोषसंरक्तलोचनः ।
बलदेवो महाराज ततो वचनमब्रवीत् ।
न चैष पतितः कृष्ण केवलं मत्समोऽसमः ।
आश्रितस्य तु दौर्बल्यादाश्रयः परिभर्त्स्यते ।

—^{d}) $Ś_{1}$ K_{1-3} बल, D_{2} बळी

8 M_{3} om up to रूपमासी (cf v l 7) —^{b}) G_{2} आहुर् (for आसीन्) D_{11} महाबल (for °त्मन) — G_{1} om 8^{c}–9^{b} —^{c}) M_{3} पिनद्धस्य (for -विचित्रस्य) —^{d}) M_{3} श्वेतस्यैव D_{11} महात्मन (for °गिरेः) — After 8, B_{5} ins

351* तमुत्पतन्तं संक्रुद्धं विज्ञाय मधुसूदनः ।

while S (except M_{3}, G_{1} om, $T_{3.4}$ missing) ins

352* भ्रातृभिः सहितो भीमः सार्जुनैरस्त्रकोविदैः ।
न विव्यथे महाराज दृष्ट्वा हलधरं बली ।

[(L 1) $T_{1.5}$ G_{2} वीर (for भीम) — (L 2) T_{2} $M_{2.4}$ महाबाहुर् (M_{2} °हु) (for °राज)]

9 G_{1} om 9^{ab} (cf. v l 8) —^{a}) K_{4} समुत्पतंतं B_{5} D_{11} S (G_{1} om, $T_{3.4}$ missing) अथ राम (B_{5} **) निजग्राह —^{b}) $B_{1.3}$ $D_{3\ 6-7\ 9\ 10}$ T ($T_{3.4}$ missing) $G_{2.3}$ M_{3} विनयान्वित, D_{11} °त्तत —^{d}) D_{11} प्रयत्नी (for °त्नाद्) D_{11} बलवान्, S ($T_{3.4}$ missing) बलिन (T_{2} G_{2} °ना) (for बलवद्) B_{4} बल (for बली)

10 ^{a}) B_{4} $D_{2.4}$ शि(D_{4} सी)ताशितौ; D_{1} सिताशितौ (for सितौ) B_{5} -श्रेष्ठौ (for -वरौ) —^{b}) $K_{3.4}$ B Dn $D_{1-5\ 7-11}$ T_{5} G_{2} $M_{1.2}$ तदा, D_{6} तथा (for तत) — After 10^{b}, T ($T_{3.4}$ missing) $G_{2.3}$ ins

353* संगताविव राजेन्द्र कैलासाञ्जनपर्वतौ ।
[T_{2} सहतावू T_{5} अपि (for इव)]

—^{c}) K_{3} ततो (for नभो) D_{6} तौ (submetric) (for यथा) —^{d}) B_{5} युग (for दिन)

उवाच चैनं संरब्धं शमयन्निव केशवः ।
आत्मवृद्धिर्मित्रवृद्धिर्मित्रमित्रोदयस्तथा ।
विपरीतं द्विपत्स्वेतत्पड्विधा वृद्धिरात्मनः ॥ ११
आत्मन्यपि च मित्रेषु विपरीतं यदा भवेत् ।
तदा विद्यान्मनोज्यानिमाशु शान्तिकरो भवेत् ॥ १२
अस्माकं सहजं मित्रं पाण्डवाः शुद्धपौरुषाः ।
स्वकाः पितृष्वसुः पुत्रास्ते परैर्निकृता भृशम् ॥ १३

प्रतिज्ञापारणं धर्मः क्षत्रियस्येति वेत्थ ह ।
सुयोधनस्य गदया भङ्क्तास्म्यूरू महाहवे ।
इति पूर्वं प्रतिज्ञातं भीमेन हि सभातले ॥ १४
मैत्रेयेणाभिशप्तश्च पूर्वमेव महर्षिणा ।
ऊरू भेत्स्यति ते भीमो गदयेति परंतप ।
अतो दोषं न पश्यामि मा क्रुधस्त्वं प्रलम्बहन् ॥ १५
यौनैर्हार्दैश्च संबन्धैः संबद्धाः स्मेह पाण्डवैः । C 9 3358 B 9 60 19 K 9 61 21

11 ^{a}) D1 G2 सरब्ध — ^{c}) B1 -बुद्धिर् (for -वृद्धिर्) D9 T6 M4 आत्मवृद्धिं मित्रवृद्धिं — ^{d}) D11 च यत्, T2 G1 2 M च य, G3 च स (for तथा) K1 (marg) मित्रापध्या स्वकैव सा, D2 8 मित्रामित्रोदयस्तथा, T4 अत्र मित्रोदयश्च यै — ^{e}) K8 विपरीते B1 T2 द्विपत्स्वेतत्, D5 °तो ह्येतत् (hypermetric), D11 °स्त्वेषु, M1 स्वेत (sic) (for स्त्वेतत्) — ^{f}) Ś1 K1-3 पड्गुणा, D2 8 यद्विधा, D11 तद्विधा, T2 5 पड्वृद्धा (T6 °द्धौ) (for पड्विधा) K1 ऋद्धिर्, B1 बुद्धिर्, Dn D1 9 10 T1. 2 G1 8 M3 वृत्तिर् (for वृद्धिर्) B3 4 आवृत (sic) (for आत्मन)

12 ^{a}) D3 अमित्र (for अपि च) S (T3 4 missing) आत्मन्यमित्रेषु च यद् (M1 तुला, M2-4 च तद्) — ^{b}) B2 T2 G2 यथा, T5 तथा (for यदा) — T2 om (hapl) 12^{cd} — ^{c}) K1 8 तथा विद्यात्मनो ज्यानिम् (sic), K4 B Dn D4-10 तदा वि(Dn2 °सो विं)द्यान्मनो ग्ला(B2 °हा)निम्, D1 तदा बुद्ध्यात्मनो ग्लानिम्, D2 तदा चेद्यात्मनो ज्ञातेर्, D3 तदा वेद्यात्मनो ग्लानिर्, D11 यथा दिव्यात्मनज्ञाविस् (sic), T1 5 G M2-4 यदि विद्यान्म (T1 वेत्त्यात्म)नो ज्योतिस्, M1 सद्यो विद्यान्मतिं ज्ञानी, Cv तदा विद्वान्मनोज्ञाभिर् (gloss वाग्भि । उपकारक्रियाभिश्च) — ^{d}) D11 T1 5 G1 2 M तदा, G3 तथा (for आशु) Dn1 n2 (orig, marg as in text) कातिकरो, T5 G2 8 शातितरो, M4 परो D2 T5 [ऽ]भवत् (for भवेत्)

13 ^{a}) M3 अस्माकं सहमित्रं वा — ^{b}) M1 पूरुषा, M3 4 -विक्रमा (for पौरुषा) T (T3 4 missing) G पाडवा मत्यविक्रमा — B3 damaged for 13^{cd} — ^{c}) Ś1 K1 पितृष्वसो (sic), B (B3 damaged) D4 5 7 9 M3 °स्वसु, T2 °ष्वस्य D11 स्वकान्पितृष्वसु पुत्र — ^{d}) D3 ये परैर्, S (T3 4 missing) परैश्च (for ते परैर्)

14 ^{a}) K4 B D T (T3 4 missing) G पाल(D2 °ळ)न (for -पारणं) — ^{b}) B1 2 5 Dn1 [इ]ह, M3 च (for [इ]ति) K2 8 वेत्थ वै, B4 वेश्म ह, D2 निश्चय, D8 विग्रहे, T (T3 4 missing) G M4 वेत्थ तत्, M1-3 चे(M3 त)त्कृत (for वेत्थ ह) D3 11 क्षत्रिया विनिश्चय (sic), D5-7 9 10 °यस्येह (D10 °व) वेत्त्यह — With 14^{cdef}, cf 2 63 14, 9 57 6 — ^{d}) K1 T5 G2 भंक्ता (T5 °क्त्वा) हि, K2 8 भक्ष्यासि, D11 भत्तवापि, T1 G1 भक्ता च, T2 भेत्स्यामि D4 5 ऊरु Ś1 K1-3 B3 4 D11 महामृधे (for °हवे) D2 8 ऊरू क्षत्रसमागमे — ^{e}) D4 पूर्वं — ^{f}) D11 च (for हि) D2 T2 -तळे (for तले)

15 For the incident, cf 3 11 34 — ^{a}) D2 10 11 [अ]भिश(D11 पि श)प्तस्य, M1 [अ]पि शप्त च (for [अ]भिशप्तश्च) — B3 damaged for 15^{bc} — ^{b}) D11 पूर्वं (for पूर्वम्) Ś1 K1 महात्मना (for महर्षिणा) — ^{c}) B (B3 damaged) D4-7 9 10 T2 ते भेत्स्यते, T6 G2 8 M भक्ष्यति से (for भेत्स्यति ते) D11 भीमस्ते (by transp), T6 G1 2 ते वीरो — ^{d}) K1 D3 8 11 T6 परतप — ^{e}) K2 8 ततो (for अतो) B2 [ऽ]न्याय (for दोष) — ^{f}) B2 D5-7 9 10 कुध्यस्व, D11 M3 क्रुद्धस्त्व (for क्रुधस्त्व) D8 प्रलवह, T2 प्रल भनं, M4 नरर्षभ (for प्रलम्बहन्) — After 15, T2 ins

354* ये ज्ञातिबान्धवेभ्यश्च श्रेष्ठा वै स्नेहबान्धवा ।
पाण्डवाश्चाभवञ्श्रेष्ठा स्नेहात्सबन्धतस्तथा ।

16 T2 om 16^{ab} — ^{a}) Ś1 योने (sic), K2 4 T1 G1 योनैर्, D2 योनौ, D3 ये नो, T5 G2 यैर्नो, G3 यो नो, Cv यौनैर् (as in text) B3 4 भावैश्, T1 G1 M4 ज्ञातैश्, T5 G2 8 ज्ञातैश्, Cv हार्दैश् (as in text) K8 om (hapl) सबन्धै B1 2 Dn D1 4 8 यौनैस्तै (B2 यौन स्वै, Dn1 यो नस्तै, Dn2 यौनस्तै) सुखहार्दैश्च, D5-7 9 10 यौनै स्वै(D6 °नैस्तै)स्त्वय हार्दैश्च — ^{b}) B Dn D1 4-10 सबध (B3 4 ध), T1 5 G1

C 9 3359 B 9 60 20 K 9 61 21 तेषां वृद्ध्याभिवृद्धिर्नो मा क्रुधः पुरुषर्षभ ॥ १६

राम उवाच ।

धर्मः सुचरितः सद्भिः सह द्वाभ्यां नियच्छति ।
अर्थश्चात्यर्थलुब्धस्य कामश्चातिप्रसङ्गिनः ॥ १७
धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्यपीडयन् ।
धर्मार्थकामान्योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ १८
तदिदं व्याकुलं सर्वं कृतं धर्मस्य पीडनात् ।
भीमसेनेन गोविन्द कामं त्वं तु यथात्थ माम् ॥ १९

वासुदेव उवाच ।

अरोषणो हि धर्मात्मा सततं धर्मवत्सलः ।
भवान्प्रख्यायते लोके तस्मात्संशाम्य मा क्रुधः ॥ २०
प्राप्तं कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च ।

M1 8 सबधा , G3 सयद्धो (sic) Ś1 K1 सो ह, B Dn D1 4 8 सह, D6–7 9 10 स्वय (for सोह) G2 M8 पाढवा D2 8 सबद्धा सहपाढवा — c) K2 8 एषा (for तेषा) K4 B1 2 6 Dn D1 4–10 T1 G1 M1 वृद्ध्या हि, B3 4 D11 वृद्ध्याति , D8 विवृद्ध्या, T2 वृद्धि हि, M4 वृद्धिर्हि (for वृद्ध्याभि) Dn नो वृद्धिर् (by transp), D7 9 वुद्धिर्नो — d) K2–4 D8 M8 क्रुद्ध (for क्रुध) S (except M1 6, T3 4 missing) रव नर र्षभ (for पुरुष°) — After 16, K3 B (B3 damaged) D (except D3 11) M1 8 ins

355* वासुदेववच श्रुत्वा सीरभृत्प्राह धर्मवित् ।

[D4 9 शीरभृत्, M1 8 सीरधृक् (for °भृत्) D6 7 9 धर्मभृत्, D6 केशव (for धर्मवित्)]

17 K4 B1 8 Dn D1 2 4–8 10 T1 G1 M1 8 om the ref. D9 M2 बलदेव (for राम) — a) D11 तु चरित , T (T3 4 missing) G1 M1 4 Cv तु धा(T2 Cv च धा , M1 त्वाधा , M4 सुधा)रित , G2 8 तु स्मारित (for सुच°) M2 8 पुभि (for सद्भि) — b) M8 transp सह and द्वाभ्या K (except K3) B D (except D2 8 11) स च (for सह) D8 नियच्छसि ❀ Ca सहेति बाध्यबाधकभावेन । ❀ — c) Dn अर्थाश्च, D2 8 अर्थे वा, D11 अर्थस्य, M8 अर्थं च (for अर्थश्च) D2 8 Ca [अ]प्रति , D11 S (T3 4 missing) [अ]प्यति (M °र्थं-) (for [अ]त्यर्थं) Ś1 K2 8 अर्था(Ś1 °र्थं)श्च विप्रलब्धस्य — d) K2 8 कामाश् D11 [अ]पि (for [अ]ति) K1 4 B Dn D1 7 8–11 -प्रसगिण D2 8 कामे वा प्रतिसगिन

18 a) D3 कामार्थौ (for धर्मार्थौ) D2 8 -कामार्थौ (for कामौ च) — b) T2 कामार्थाश् (for °र्थौ) D8 11 M8 वा (for च) D8 पीडयन् — c) D4 सधर्मार्थ (hypermetric) (for धर्मार्थ-) B2 यो वेत्ति, B1 योभ्यस्त (sic) (for योऽभ्येति) K2 धर्मार्थकामौ चाभ्येति — d) D1 3. 8 [ऽ]त्यत (for ऽत्यन्त) B1 Dn S (T3 4 missing) एधते (for अश्नुते)

19 a) D2 व्याकुळ T5 इद (for सर्वं) — b) B6 क्षत्र , D6 8 G8 कृत (for कृत) T2 पीडयत् (for °नात्) — c) K4 भीमसेनस्तु (for °नेन) — d) M1 अस्तु (for त्व तु) K4 काम त्वस्तुत्य मा चरन (sic), D2 11 कामत(D11 °म)स्तु यथा तथा

20 B1 Dn1 D1 4 6 7 कृष्ण, B3 4 केशव, Dn2 D6 8–10 T2 श्रीकृष्ण, T1 5 G श्रीभगवान् (for वासुदेव) — a) T5 [ऽ]य, G2 8 M3–4 [ऽ]य (for हि) D11 अरोषितव धर्मात्मन्, M1 °षेणाय धर्मज्ञ — b) D2 -वत्सळ , M8 वत्सल — D11 corrupt for 20cd — c) D2 प्रख्याप्यते — d) D5 युध (for क्रुध)

21 b) D2 हि, D3 ह (for च) — c) T4 वीरस्य (for चं°) — After 21, S (except M1, T3 4 missing) ins

356* अत पुरुषशार्दूलो हत्वा नैकृतिकं रणे ।
निकृत्या निकृतिप्रज्ञ यो हन्याद्वैरिण रणे ।
अधर्मो विद्यते नात्र यद्भीमो हतवान्रिपुम् ।
युध्यन्त समरे वीर कुरवृष्णियशस्करम् ।
अनेन कर्ण सदिष्ट प्रतीतो धनुरच्छिनत् ।
तत सच्छिन्नधन्वान विरथ पौरुषे स्थितम् ।
व्यायुधीकृत्य हतवान्सौभद्रमपलायिनम् ।
जन्मप्रभृति लुब्धश्च पापश्चैप दुरात्मवान् ।
निहतो भीमसेनेन दुर्बुद्धि कुलपासन ।
प्रतिज्ञा भीमसेनस्य त्रयोदशसमार्जिताम् ।
किमर्थं नाभिजानाति युध्यमानो हि विश्रुताम् ।
ऊर्ध्वमुत्क्रम्य वेगेन जिघासन्त वृकोदर ।
बभञ्ज गदया चोरू न च स्थाने च मण्डले ।

[(L 1) G8 हत , M2–4 गत (for अत°) T5 -शार्दूल G3 कृत्वा (for हत्वा) — After line 1, T2 ins

357* गच्छत्वथ महाप्राज्ञो भीमसेनो महाबल ।

— G2 om (hapl) line 2 — (L 2) M4 निकृत (for °ति-) T2 -प्रज्ञां, T5 वज्र (for प्रज्ञ) G3 हन्याद्वै (for यो हन्याद्) — (L 3) T (T3 4 missing) G1

आनृण्यं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डवः ॥ २१

संजय उवाच ।

धर्मच्छलमपि श्रुत्वा केशवात्स विशां पते ।
नैव प्रीतमना रामो वचनं प्राह संसदि ॥ २२
हत्वाधर्मेण राजानं धर्मात्मानं सुयोधनम् ।
जिह्मयोधीति लोकेऽस्मिन्ख्यातिं यास्यति पाण्डवः २३
दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा गतिं यास्यति शाश्वतीम् ।
ऋजुयोधी हतो राजा धार्तराष्ट्रो नराधिपः ॥ २४
युद्धदीक्षां प्रविश्याजौ रणयज्ञं वितत्य च ।
हुत्वात्मानममित्राग्नौ प्राप चावभृथं यशः ॥ २५
इत्युक्त्वा रथमास्थाय रौहिणेयः प्रतापवान् ।
श्वेताभ्रशिखराकारः प्रययौ द्वारकां प्रति ॥ २६
पाञ्चालाश्च सवार्ष्णेयाः पाण्डवाश्च विशां पते ।
रामे द्वारवतीं याते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ २७
ततो युधिष्ठिरं दीनं चिन्तापरमधोमुखम् ।
शोकोपहतसंकल्पं वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ २८
धर्मराज किमर्थं त्वमधर्ममनुमन्यसे ।
हतबन्धोर्यदेतस्य पतितस्य विचेतसः ॥ २९ C 9 3372 B 9 60 33 K 9 61 41

M3 4 रिपून् —(L 4) T2 युध्यते T1 5 G1 वीर, M2 4 दृष्ट्वा (for वीर) G3 -वृत्ति (for -वृष्णि-) —(L 5) M8 स्पष्ट T2 5 M2–4 पृष्ठतो (for प्रतीतो) G1 M3 आच्छिनद् —(L 6) T2 त्रिरथे पौरवे स्थित (for the post half) —(L 7) T2 भगवान् (for हन°) —(L 8) M2–4 भीमस्य रिपुरेष (for लुब्धश्च पापश्चैष) T2 G2 [ए]व (for [ए]प) —(L 10) M8 प्रतिज्ञा G8 -समाथिना, M2 8 -समर्पिता (M8 °ता) (for -समार्जितान्) —(L 11) G2 M2 8 [ऽ]भि-, G8 [ऽ]पि (for हि) T1.5 G1 विक्षुन, G2 -विक्षुन. —(L 12) T2 विक्रम्य, T5 उत्कृत्य (for उत्क्रम्य) T5 G M3.4 वृकोदर —(L 13) T2 न चास्थाने, M2 4 न स्थानेन, M3 तेन स्थाने (for न च स्थाने)]

22 D10 reads 22–23 on marg —^{a}) D2 धर्मच्छलम्, D5 च्छेदम् D1 T2 इदं, D2.8 अथ, D4 अति, D8 M2–4 इति, T1 5 G इम, M1 अथो (for अपि) —^{b}) B3 केशवार्ये (for °वात्स) D1 महामते (for विशां पते) —^{c}) D1 [अ]ति (for [ए]व) D4 7 9 प्रीति (for प्रीत) —^{d}) M1 चाह (for प्राह) D1 केशव वाक्यमब्रवीत्

23 Before 23, T (T3 4 missing) G ins राम D10 reads 23 on marg B3 damaged for 23^{ab} —^{c}) T2 दिव्य (for जिह्म) —K4 om (? hapl.) 23^{d}–24^{a} —^{d}) K8 ख्यातो

24 K4 om 24^{a} (cf. v l. 23) —^{a}) Ś1 K (K4 om) मंदात्मा, S (T3 4 missing) धर्मज्ञो (for धर्मात्मा) —^{b}) Ś1 K1 2 D2 8 11 ख्यातिं (for गतिं) K2 शाश्वतं T1 G M लोकान्यास्य(M1 8 °न्प्राप्स्य)ति शाश्वतान्, T2 लोके ख्यातिं गमिष्यति —^{c}) D3 इह, D8 स तु, D8 ऋजुर् (for ऋजु-) D8 यो नि- (for -योधी) B3 ततो (for हतो) —^{d}) D8 धार्तराष्ट्रैर् Ś1 K1 महाबल, B2 नराधिप, T1 5 G सुदुर्मद (G2.8 °वि), T2 च दुर्मद, M नरर्षभ (for नराधिप)

25 ^{a}) D3 यदु- (sic), M1 युधि (for युद्ध) D11 -कांक्षी (for दीक्षा) Ś1 K1–8 प्रविष्टश्च, D2 वितत्याजौ, D3 प्रवेश्याजौ —^{b}) D2 युद्ध, D6 ब्रह्म- (for रण) D2 वै, M2–4 ह (for च) —B3 damaged for 25^{cd} —^{c}) T2 5 M3 हुत्वा (for हुत्वा) T2 अमित्राग्ने (for त्राग्नौ) —^{d}) Ś1 K1 2 4 D2 8 प्राप्य, D11 प्राप्त, S (T3 4 missing) प्राप्तश् (for प्राप) D2 [अ]विपुळ, D3 [अ]वपुष (sic), M8 [अ]वभृशं (for °थं) D11 नृप (for यश) —After 25, S (except M1, T3 4 missing) ins

358* स्वर्गं गन्ता महाराज ससुहृज्ज्ञातिबान्धव ।

[T2 गतो T1 G1 महाराज, M2 °राजा T5 स्व (for स) T2 सुहृज्ज्ञाति नबाधव (for the post half)]

26 ^{a}) D5 आरुह्य (for आस्थाय) —^{c}) D1 T5 श्वेताद्रि (for °भ्र) S (T3 4 missing) -शिखरप्रख्य

27 ^{a}) B1 Dn D6 पचालास्, D2 पाण्डवाश् (for पाञ्चालाश्) Ś1 K1 सह-, K4 B (except B5) Dn D1.4–6 8–11 M1 8 तु स- (for च स) —^{b}) D2 पाचाळाश् (for पाण्डवाश्) D1 4 8 तु (for च) —^{c}) Dn2 द्वारावतीं T2 रामो द्वारवतीं यातो —^{d}) D8 -हृष्टमना, Ca -प्रमनसो (as in text) T2 [ऽ]भवत्

28 B3 damaged for 28^{ab} —^{a}) D11 भीम (for दीनं) —^{b}) K4 चिंतयानम् (for चिन्तापरम्) —^{c}) T1.5 G1.3 M3.4 -सतर्स, T2 -चित्त त (for संकल्प) D3 8 शोके महति सकल्प (sic).

29 Before 29, Ś1 K1 ins श्रीवासुदेव, K2–4 B

C 9 3373 B 9 60 34 K 9 61 42 दुर्योधनस्य भीमेन मृद्यमानं शिरः पदा ।
उपप्रेक्षसि कस्मात्त्वं धर्मज्ञः सन्नराधिप ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

न ममैतत्प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृकोदरः ।
पदा मूर्ध्न्यस्पृशत्क्रोधान्न च हृष्ये कुलक्षये ॥ ३१
निकृत्या निकृता नित्यं धृतराष्ट्रसुतैर्वयम् ।
बहूनि परुषाण्युक्त्वा वनं प्रस्थापिताः स ह ॥ ३२
भीमसेनस्य तद्दुःखमतीव हृदि वर्तते ।
इति संचिन्त्य वार्ष्णेय मयैतत्समुपेक्षितम् ॥ ३३
तस्माद्धत्वाकृतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगम् ।
लभतां पाण्डवः कामं धर्मेऽधर्मेऽपि वा कृते ॥ ३४

संजय उवाच ।

इत्युक्ते धर्मराजेन वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ।
काममस्त्वेवमिति वै कृच्छ्राद्यदुकुलोद्वहः ॥ ३५
इत्युक्तो वासुदेवेन भीमप्रियहितैषिणा ।
अन्वमोदत तत्सर्वं यद्भीमेन कृतं युधि ॥ ३६

D M3 4 वासुदेव॰, T1 5 G1 2 श्रीभगवान्, T2 G8 श्रीकृष्ण — [a]) D4 G1 च (for त्वम्) K2 8 किमर्थं धर्मराज त्वम् — [b]) D11 इव (for अनु) S (T8 4 missing) -पश्यसि (for -मन्यसे) — [c]) K8 हृत, D11 हस्त (for हृत) Ś1 **तस्य, K1 अनीतस्य, K2 8 प्रतप्तस्य, M3 4 यदेकस्य (for ॰तस्य) D6 हृतावधार्य पृतस्य — [d]) Ś1 K2 8 पातितस्य, D11 तद्वैपति (sic) (for पतितस्य) T5 विशेषत (for विचेतस).

30 [a]) T1 5 G सुयोधनस्य. — B3 damaged for 30^{bc} — [b]) Ś1 D2 स्पृश्यमान, D4 मृत्य॰ (sic), T2 मृघ्य॰, T5 भिद्य॰ (for मृद्य॰) B1 Dn D11 S (T8 4 missing) transp शिर and पदा — [c]) B2 उपेक्षसि च, D2 T5 G2 8 M1 उपप्रेक्ष्यसि — [d]) D11 धर्मज (for ॰ज्ञ॰) D8 9 11 स, T (T8 4 missing) G1 2 त्व (for सन्) D6 11 T2 M3 4 नराधिप, T5 नरेश्वर G8 धर्मतत्त्व नराधिप

31 [a]) D11 मत (for प्रिय) — [c]) Dn उपस्पृशत् (hypermetric), T5 G2 M1 स्पृशन् (G2 ॰शेत्) (for अस्पृशत्) K2 8 कोपान्, D11 क्रोधी (for क्रोधान्) — [d]) D8 हृष्टो, D4 दूष्ये, D11 हृष्टे D2 कुळक्षये, M3 4 कुलक्षय

32 [a]) T2 G8 निकृतान्, M1 ॰त (for ॰ता) M सर्वे (for नित्यं) — [b]) K8 T1 G1 धार्तराष्ट्र- D8 वहु (for वयम्) — B3 damaged for 32^{cd} — [c]) M2 उक्ता — [d]) D5 वने, M1 वय (for वन) Ś1 च प्रस्थिता, K1 प्रप्रास्थिता (for प्रस्थापिता) T1 5 G वय, M स (M1 8 च) यत् (for स ह)

33 [c]) D8 ते, D11 यद् (for तद्) — T2 om 33^{cd} — [d]) D2 8 [ए]व (for [ए]तत्) Dn1 समुपास्थिते (for ॰पेक्षितम्)

34 [b]) T2 फाल (for काम) — [c]) D9 लभतां — [d]) B3 damaged K4 B1 4 D1 4–10 च (for ऽपि) D11 कृत (for कृते) B2 धर्मधर्मे द्विधाकृत, T (T8 4 missing) G धर्माधर्मोपि वा कृत

35 K4 D11 S (T8 4 missing) om the ref. B3 damaged for 35^{ab} — [a]) K8 D8 M1 इत्युक्तो D2 इत्युक्तो वासुदेवेन = (36^{a}) — Ś1 K1 2 om (hapl) 35^{b}–36^{a} — [b]) D2 धर्मराजो (for वासुदेवो) — For 35^{ab}, S (except M1, T8 4 missing) subst

359* इत्युक्तवति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
वासुदेवो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ।

[(L 1) T2 M2–4 धर्मात्मनि (for धर्मराजे)]

— [c]) D4 सकामस्तु, G2 स्वधर्मस्तु (for काममस्तु) K4 D2 8 11 S (T8 4 missing) [ए]तद् (for [ए]वम्) D11 om वै D10 काममेतच्चास्त्विति वै — [d]) Dn2 कृच्छ्र, D6 कृष्णाद्, D8 कृच्छ्रो (for कृच्छ्राद्) Dn युद्व, D4 om, D8 युद्ध, D11 कृष्ण, S (except M1, T8 4 missing) कुरु- (for यदु-) Dn D2 11 G2 M8 कुलो(D2 ॰ळो)द्वह, T1 5 G1 8 ॰द्वह

36 Ś1 K1 2 om 36^{a} (cf v l 35) — [a]) K8 धर्मराजेन (for वासुदेवेन) S (T8 4 missing) इत्युक्त्वा (T1 G1 ॰क्तो, M1 ॰क्ते) वासुदेवोपि (G3 ॰वो वै) — [b]) D11 corrupt K8 T2 M2–4 भीमसेन, T1 5 G2 8 वायुपुत्र-, G1 वासुदेव- (for भीमप्रिय-) D1 -चिकीर्षुणा, S (T8 4 missing) -प्रिये(M1 हिते)प्सया — [c]) D10 अन्वमोदत D2 ते सर्वं K2 8 D3 M1 3 अन्व(K2 ॰नु)मोदंत तत्स(D8 ते स)र्वं — [d]) D2 8 G2 भीमसेन-; T2 corrupt (for यद्भीमेन) S (except M1, T8 4 missing) रणे (for युधि) — After 36, S (except M1, T8 4 missing) ins

360* अर्जुनोऽपि महाबाहुरप्रीतेनान्तरात्मना ।
नोवाच किंचिद्वचन भ्रातरं साध्वसाधु वा ।

भीमसेनोऽपि हत्वाजौ तव पुत्रममर्षणः ।
अभिवाद्याग्रतः स्थित्वा संप्रहृष्टः कृताञ्जलिः ॥ ३७
प्रोवाच सुमहातेजा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
हर्षादुत्फुल्लनयनो जितकाशी विशां पते ॥ ३८
तवाद्य पृथिवी राजन्क्षेमा निहतकण्टका ।
तां प्रशाधि महाराज स्वधर्ममनुपालयन् ॥ ३९
यस्तु कर्तास्य वैरस्य निकृत्या निकृतिप्रियः ।
सोऽयं विनिहतः शेते पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ४०
दुःशासनप्रभृतयः सर्वे ते चोग्रवादिनः ।
राधेयः शकुनिश्चापि निहतास्तव शत्रवः ॥ ४१
सेयं रत्नसमाकीर्णा मही सवनपर्वता ।
उपावृत्ता महाराज त्वामद्य निहतद्विषम् ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

गतं वैरस्य निधनं हतो राजा सुयोधनः ।
कृष्णस्य मतमास्थाय विजितेयं वसुंधरा ॥ ४३
दिष्ट्या गतस्त्वमानृण्यं मातुः कोपस्य चोभयोः ।
दिष्ट्या जयसि दुर्धर्ष दिष्ट्या शत्रुर्निपातितः ॥ ४४

C 9 3387
B 9 60 46
K 9 61 47

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

37 [a]) D_1 ह्रि (for ऽपि) K_2 D_{11} कृत्वा (for हत्वा) D_3 वै (for [आ]जौ) G_3 स भीमसेनो हत्वाजौ — B_3 damaged for 37[bcd] — [b]) K_2 असर्पित, D_3 °र्पण, $T_{1,5}$ $G_{1,2}$ °र्षिण, M_{1-3} र्पण (for र्षण) — [c]) $D_{2,3}$ अभियाय (for °वाद्य) T ($T_{3,4}$ missing) G ततो राजन् (for [अ]ग्रत स्थित्वा) — [d]) D_2 कृताजलि, D_3 °जलि

38 [a]) $T_{1,5}$ $G_{1,3}$ $M_{2,4}$ स, T_2 च (for सु-) — [b]) $T_{1,5}$ G $M_{2,4}$ धर्मपुत्र, $M_{1,3}$ धर्मात्मान (for धर्म राज) — [c]) D_3 नयनैर् (for °नो)

39 [a]) K_3 B_2 भर्ता (for राजन्) — [b]) D_{11} क्रमान् (for क्षेमा) D_4 [अ]भि- (for नि-) G_2 क्षेमा निहतकटका — [c]) D_3 corrupt S (except T_5 G_2, $T_{3,4}$ missing) नरव्याघ्र (for महाराज) — [d]) K_3 B (except B_2) D (except $D_{1,3}$) पाल(D₂ °ळ)य

40 B_3 damaged for 40[ab] — [a]) T_2 च, M स (for तु) D_2 निकृते, D_3 om (for वैरस्य) — [b]) T_5 निकृत्ता (for त्या) D_5 निहत (for ति) — [c]) Dn $D_{1,4,8}$ वै (for वि) D_{11} स मयाद्य हत शेते

41 [b]) T_1 G_1 वै चोग्र, T_2 तेमर्ष, T_5 G_2 चैवोग्र (for ते चोग्र) — [c]) B_2 S (except $M_{1,3}$, $T_{3,4}$ missing) [ए]व (for [अ]पि) — [d]) B_2 हताश्च (for निहतास्) G_3 सर्वे, $M_{2,4}$ तत्र (for तव)

42 [a]) D_6 रक्त- (for रत्न) G_2 वनाकीर्णा (sic) (for समा°) — B_3 damaged for 42[cd] — [c]) D_3 $T_{2,5}$ G_2 उपावृता, Cv °वृत्ता (as in text)

43 Dn om the ref — [a]) B_3 damaged $K_{1,4}$ $B_{1,2,6}$ D गतो, G_2 ततो (for गत) T_5 G_2 निलय (for निधन) Ca गत वैरस्य निधन (as in text) — [b]) S ($T_{3,4}$ missing) हतो (M_2 °त्वा) दुर्योधनस्त्व ($M_{1,2}$ °न त्व)या — [c]) D_{11} मतिम् (for मतम्) K_4 S ($T_{3,4}$ missing) आज्ञाय (for आस्थाय)

44 [a]) M_3 त्वम् (for त्वम्) — [b]) D_{11} मम (for मातु) ※ Ca मातुर्गर्भधारणदुःखस्य । ※ — [c]) D_{n2} दुर्धर्ष, $D_{1,9}$ दुर्धर्षे, T_5 G_2 धर्मज्ञ (for दुर्धर्ष) M_3 दिष्ट्या जयति दुर्धर्ष — [d]) K_3 दिष्ट्या शत्रुनिपातित (sic)

Colophon $T_{3,4}$ missing B_3 damaged — *Sub-parvan* Ś1 K_4 $M_{1,2,4}$ गदायुद्ध — *Adhy name* Ś1 K_{1-3} बलदेवगमन, K_4 युधिष्ठिरवाक्य, G_1 दुर्योधन पतन, $M_{2,4}$ वासुदेवसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) B_2 M_{2-4} 62, B_4 M_1 61, Dn 30, $D_{3,10}$ 31, T ($T_{3,4}$ missing) G 6 — *Śloka no* Dn $D_{7,9}$ 46

६०

C 9 3125
B 9 61 1
K 9 62 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १
संजय उवाच ।
हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
सिंहेनेव महाराज मत्तं वनगजं वने ॥ २
प्रहृष्टमनसस्तत्र कृष्णेन सह पाण्डवाः ।
पाञ्चालाः सृञ्जयाश्चैव निहते कुरुनन्दने ॥ ३
आविध्यन्नुत्तरीयाणि सिंहनादांश्च नेदिरे ।
नैतान्हर्षसमाविष्टानियं सेहे वसुंधरा ॥ ४
धनूंष्यन्ये व्याक्षिपन्त ज्याश्चाप्यन्ये तथाक्षिपन् ।
दध्मुरन्ये महाशङ्खानन्ये जघ्नुश्च दुन्दुभीः ॥ ५
चिक्रीडुश्च तथैवान्ये जहसुश्च तवाहिताः ।
अब्रुवंश्चासकृद्वीरा भीमसेनमिदं वचः ॥ ६
दुष्करं भवता कर्म रणेऽद्य सुमहत्कृतम् ।
कौरवेन्द्रं रणे हत्वा गदयातिकृतश्रमम् ॥ ७

60

☞ This adhy is missing in T8 4 (cf v 1 9 54 3)

1 S (except M1 4, T8 4 missing) om. 1 together with the ref —^{a}) Ś1 K9 8 D8 सुयोधन —After 1^b, M4 reads 2^c–3^b for the first time, repeating it in its proper place D10 reads 1^c–2^b on marg —^{c}) M4 पाचाला (for पाण्डवा) Dn2 सजयाश् —^{d}) K4 Dn2 D2 11 M1 4 अकुर्वत —After 1, M4 ins

361* अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वत ।
हत दुर्योधन दृष्ट्वा प्रत्यपद्यन्त संजय ।

2 D10 reads 2^{ab} on marg M4 reads 2^c–3^b for the first time after 1^b —^{d}) K8 मत्तवन्य- K8 B (B8 damaged) D (except D11) T5 यथा (for वने)

3 For the repetition in M4, of v 1 2 —^{a}) T2 5 G2 8 M1–3 4 (both times) सर्वे (for तत्र) —^{c}) K2 Dn D8 पचाला, D2 पाचाळा (for पाञ्चाला) D8 पांडवाश् (for सृञ्जयाश्) M1. 4 [आ]सन् (for [ए]व) —^{d}) T2 निहता कुरनदना

4 ^{a}) Ca आविध्यन् (as in text) K2 8 आविध्य तु तु(K2 स्वतु)रीयानि, D11 T6 आविध्य चो(T6 °ध्यं तू)त्तरीयाणि, T2 आविध्यन्नुतशिल्पाणि —^{b}) K2 8 B2 S (except M1, T8 4 missing) चक्रिरे (for नेदिरे) —^{c}) D11 एतान्, M नैनान्, Cv नैतान् (as in text) T1 5 G समायुक्तान्, Cv °विष्टान् (as in text)

5 ^{a}) D8 corrupt K9 8 transp धनूंष्यन्ये and व्याक्षिपन्त (K8 °पतो) T1 5 G M2–4 एके (for अन्ये) K4 B6 चाक्षिपंत, B1 स्वा°, Dn वा°, D4 7 10 M1 व्य°, D11 वाक्षिपतो, T1 5 G व्याक्षिपति (for °पन्त) T2 धनूंषि न्यक्षिपत स —^{b}) D2 T6 ताश्, D6 ज्या (for ज्याश्) D11 चान्ये वै, G3 चापानन्ये (hypermetric) (for चाप्यन्ये) K2 8 समाक्षिपन्, T2 तदा°, M1 व्यचि° (for तथा°) —^{c}) G1 जघ्नुर् (for दध्मुर्) D11 T1 चान्ये (for अन्ये) K4 तथा (for महा) —^{d}) K4 B2 D2 8 8 11 दध्मुश् (for जघ्नुश्) G8 तु (for च) K2 3 D2–5 8 11 T (T8 4 missing) G1 M1 2 4 दुंदुभीन्

6 ^{a}) Ś1 K D2 8 चिक्ष्वेडुश् (K8 °दुश्, D8 °रुश्), B2 D11 चिक्षे(D11 °क्षि)पुश्ः T2 चित्रिताश्, T6 चक्रीडुश् (sic), M8 4 चिक्रीडश् (for °डुश्) K4 B5 च, S (except M1, T8. 4 missing) [अ]पि (for [ए]व) —^{b}) B5 Dn जहृपुश् (for जहसुश्) D2 8 M1 8 तथा परे, G2 M2 तथाहिता T2 जहृपुश्च निपातिता —^{c}) Ś1 K2 8 तदा, D6 8 M8 सकृद्, G8 [अ]क्षिपन् (for [अ]सकृद्) B6 S (T8 4 missing) वीर

7 ^{a}) T6 G2 ह्यद्य (for कर्म) —^{b}) D2 [ऽ]थ सु, D9 यस्सु, T5 कर्म (for ऽद्य सु) D5 रणेऽभ्यस्तं महाकृतं — B8 damaged for 7^{cd} —^{c}) S (except M1 8, T8. 4 missing) कौरवेयं M1 8 इम (for रणे) K2 कृत्वा (for हत्वा) —^{d}) K4 D8 11 निकृत(D8 °ता)श्रम, T1 G M कृतनिश्रम (M2 °म), T2 5 कृतविश्रम (T6 °मं) (for [अ]तिकृतश्रम)

इन्द्रेणेव हि वृत्रस्य वधं परमसंयुगे ।
त्वया कृतममन्यन्त शत्रोर्वधमिमं जनाः ।। ८
चरन्तं विविधान्मार्गान्मण्डलानि च सर्वशः ।
दुर्योधनमिमं शूर कोऽन्यो हन्याद्वृकोदरात् ।। ९
वैरस्य च गतः पारं त्वमिहान्यैः सुदुर्गमम् ।
अशक्यमेतदन्येन संपादयितुमीदृशम् ।। १०
कुञ्जरेणेव मत्तेन वीर संग्राममूर्धनि ।
दुर्योधनशिरो दिष्ट्या पादेन मृदितं त्वया ।। ११
सिंहेन महिषस्येव कृत्वा संगरमद्भुतम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं दिष्ट्या पीतं त्वयानघ ।। १२
ये विप्रकुर्वन्राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
मूर्ध्नि तेषां कृतः पादो दिष्ट्या ते स्वेन कर्मणा ।। १३
अमित्राणामधिष्ठानाद्वधाद्दुर्योधनस्य च ।
भीम दिष्ट्या पृथिव्यां ते प्रथितं सुमहद्यशः ।। १४
एवं नूनं हते वृत्रे शक्रं नन्दन्ति वन्दिनः ।
तथा त्वां निहतामित्रं वयं नन्दाम भारत ।। १५
दुर्योधनवधे यानि रोमाणि हृषितानि नः ।
अद्यापि न विहृष्यन्ति तानि तद्विद्धि भारत ।
इत्यब्रुवन्भीमसेनं वातिकास्तत्र संगताः ।। १६
तान्हृष्टान्पुरुषव्याघ्रान्पाञ्चालान्पाण्डवैः सह । C 9 3404 B 9 61 17 K 9 62 17

8 [b]) Dn1 M1 वध D8 मयुग — [c]) Ś1 K2 3 कृत्वा (for त्वया) — [d]) Ś1 इद, B2 अमी (for इमं)

9 [a]) D11 चरति — [b]) D2 मडलानि M1 3 भा गश (for सर्वशः) — [c]) D3 सत्य, T1 5 G हन्यात् (for शूरं) — [d]) D3 हि (for को) T2 नु (for ऽन्यो) T1, 5 G शूरं (for हन्याद्)

10 B3 damaged for 10[ab] — [a]) D11 वि- (for च) D8 गत्र — [b]) G3 त्वत्सह (for त्वमिह) M2-4 [अ]ेच (for [अ]न्यैः) D1 सुदुस्तर, D6 M1 3 °ष्कर, D11 °गंम D2 3 त निहत्याशु दुर्गमं — [c]) T5 G2 इदम् (for एतद्) D11 नाद्य शक्यमेतदन्ये (sic) — [d]) Ś1 K1 ईप्सित (for ईदृशम्) K2 3 रणे सपादित त्वया

11 [c]) T5 M1 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या) — [d]) B1 सूदित, Dn1 मृ * * (for मृदित)

12 [b]) T1 2 G संग्रामम्, M1 समरम् (for सगरम्) Ś1 K1-3 B2 D4 6-10 उत्तमं, D11 ईदृश (for अद्भुतम्) B. T. कृत्वा संग्राममूर्धनि — [d]) D1 T (T3 4 missing) G पीत दिष्ट्या (by transp)

13 [a]) D4 om ये Ś1 K1-3 विप्रचक्रु, T5 प्रकु र्वत (for विप्रकुर्वन्) — [b]) D2 11 धर्मराज (for धर्मा त्मान) — [c]) T5 तेषा मूर्ध्नि (by transp) — [d]) K1 D11 तेन स्व-, K2 3 [अ]नेन स्व, K4 ते स्वैर, T2 G3 वै (G3 च) स्वेन (for ते स्वेन)

14 [a]) D5 अभिजानाम्, Cv अमित्राणाम् (as in text) Ś1 अधिष्ठान, K2 3 अनि (K3 रि) ष्ठाना, D8 अधिष्ठानान, D11 अयेष्टानाद् (sic), T2 च सर्वेषा, T5 प्रतिष्ठानाद्ः Ca ५ (gloss अधिकतया स्थानात्) अधिष्ठा (as in text) — [b]) D3 हता, T2 तथा, T5 मयाद् (for वधाद्) — [c]) T2 भीम दृष्ट्वा (for भीम दिष्ट्या) D8 सचोर्के (sic) (for पृथिव्या) D8 वै, G2 च (for ते) — B3 damaged for 14[d]-15[b] — [d]) D11 ते सु (hypermetric) (for सु) B5 प्रथिव्यति महायश

15 B3 damaged for 15[ab] — [a]) T2 एते (for एव) D11 कृते (for नून) — [b]) T1 2 G1 3 M वदति, T5 तुष्टुवुर्, G2 स्तुवत (for नन्दन्ति) K1 वर्धिन, S (T3 4 missing) वदिन — [c]) K2 Dn D4 5 8 11 T5 G2 3 M1 2 4 यथा (for तथा) K2 D4 G M1 त्वा, K3 D3 M3 त्व (for त्वा) D6 M1 3 निहतामित्र — [d]) T1 G1 3 स्वय (for वय) T (T3 4 missing) G M1 2 4 वदाम, M3 वर्धाम (for नन्दाम)

16 D11 om (hapl) 16[abc1] — [b]) T2 वै (for न) — [c]) M1 च (for न) K1 B1 4 5 D1 4-10 T2 Ca (gloss निवर्तन्ते) विकृष्यंते (D1 T2 Ca ति), K4 दृश्यते, G3 च हृष्यति, Cv विदृश्यते (for विहृष्यन्ति) ॐ Cv न विदृश्यन्ते विरुद्धतया दृश्यन्ते। तथैव तिष्ठन्तीति भाव । ॐ — [d]) D6 विद्धि हि, Cv त विद्धि — [e]) T5 अब्रवीद् T2 वासुदेव (for भीमसेनं) — [f]) K1 D2 3 7 8 10 11 वार्ति (D3 °र्चि) कास्, D4 वर्ति°, T (T3 4 missing) G2 3 M वादि , G1 वदि (for वाति)

17 B3 damaged for 17[ab] — [a]) K2 D1 4 5 8 10 T2 दृष्ट्वा, D11 दृष्टान् (for हृष्टान्) D11 -व्याघ्र, T2 -व्याघ्रा — [b]) Dn M2 पचालान्, D2 T2 पांचाला (D2 °ला), D11 पांचालानां (hypermetric) M1 3 सह पाडवै· (by transp) — [c]) K4 ब्रुवतां, D8

C 9 3405
B 9 61 16
K 9 62 17

ब्रुवतः सदृशं तत्र प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १७
न न्याय्यं निहतः शत्रुर्भूयो हन्तुं जनाधिपाः ।
असकृद्वाग्भिरुग्राभिर्निहतो ह्येष मन्दधीः ॥ १८
तदैवैष हतः पापो यदैव निरपत्रपः ।
लुब्धः पापसहायश्च सुहृदां शासनातिगः ॥ १९
बहुशो विदुरद्रोणकृपगाङ्गेयसृञ्जयैः ।
पाण्डुभ्यः प्रोच्यमानोऽपि पित्र्यमंशं न दत्तवान् ॥ २०
नैष योग्योऽद्य मित्रं वा शत्रुर्वा पुरुषाधमः ।
किमनेनातिनुन्नेन वाग्भिः काष्ठसधर्मणा ॥ २१
रथेष्वारोहत क्षिप्रं गच्छामो वसुधाधिपाः ।
दिष्ट्या हतोऽयं पापात्मा सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ २२
इति श्रुत्वा त्वधिक्षेपं कृष्णाद्दुर्योधनो नृपः ।
अमर्षवशमापन्न उदतिष्ठद्विशां पते ॥ २३
स्फिग्देशेनोपविष्टः स दोर्भ्यां विष्टभ्य मेदिनीम् ।
दृष्टिं भ्रूसंकटां कृत्वा वासुदेवे न्यपातयत् ॥ २४
अर्धोन्नतशरीरस्य रूपमासीन्नृपस्य तत् ।

ब्रुवत, D1 7 8 ब्रुवतो, G2 M1 ब्रुवंत K2 B Dn D6 0 9 10 [ऽ]सदृश D1 4 8 चैव, T1 2 G M तत्तत, T6 तद्वत् (for तत्र) D11 अब्रुवन्सुभृशं तत्र

18 D1 om 18[ab] — [a]) B1 5 अन्याय्य, T1 2 G1 न न्यायान, T2 नान्यायो, G2 3 Cv नान्यायान (for न न्याय्य) N (except Ś1 K2 D11, D1 om) T1 G1 निहत, M1 हि हत (for निहत) K1 4 Dn1 D2 5–7 9 11 शत्रु, Dn1 D3 शत्रून, D11 स्वत्र (for शत्रुर्) M2–4 नान्यायेन हत शत्रुर् — [b]) T (T3 4 missing) G M2 3 इति वक्तु, M1 भूयो वक्तु, M3 इति वित्त (for भूयो हन्तुं) Ś1 K1 जनेश्वरा, B1 5 Dn D1–10 G3 नराधिपा (G3 °पान्), T2 जनाधिप, M2 4 °पान — [c]) G3 अग्र्याभिर् (for उग्राभिर्) Ś1 K2 3 असद्वाग्भिरिवोग्राभिर् — [d]) D11 T2 6 G2 3 [ऽ]पि (for हि) B1 Dn हतो ह्येष सुयोधन (B1 °मदधी)

19 [a]) T2 G2 तथा (for तदा) D8 हि (for [ए]व) T (T3 4 missing) G1 2 क्रुद्धो, G3 M2–4 क्षुद्र, M1 शत्रुर् (for पापो) — [b]) D1 M1 यत्रैव, T2 भीमेन, G2 यथैव, G3 तथैव (for यदैव) — [c]) D3 लुब्ध, D11 लुब्धा D11 महायाश्च K4 लुब्धपापसहायस्तु

20 [b]) K1 2 B (except B2) Dn1 D1 4 5 8 T1 6 G1 M1 2 4 सञ्जयैः, K3 सनिमैः (for सृञ्जयैः) — After 20[b], T2 ins

362* इत्युक्तः पाण्डवेभ्यश्च त्वर्धराज्यं ददस्व वै ।

— [c]) D11 पाण्डुभि K1 B1 Dn D1 2–10 प्रार्थ्यमानो, B4 प्रोच्य° (for प्रोच्य°) K2 3 प्रोच्यमानोपि पाण्डुभ्य, T2 पाण्डुभ्य स च राज्यार्धं — [d]) Dn2 पैत्र्यम्, D11 पैत्रम् (for पित्र्यम्) K4 प्र, T6 G2 अ- (for न) — After 20, D2 3 ins

363* नानेन कार्यं दृष्टेन श्रुतेनैव कथाश्च्यपि ।
ईदृशा भिन्नमर्यादा नहि यान्तीह तादृशीम् ।
श्रुत्वैव वचनं तस्य सासूयवचनं तदा ।
उदस्थितश्च रोषेण स्फुरन्निव च भूपतिः ।

21 [a]) T2 नैव, Cv नैष (as in text) B, T (T3 4 missing) G1 3 Cv [ऽ]त्र, D1 M1 हि, D11 [ऽ]पि, G2 [ऽ]ति (for ऽद्य) D11 [अ]मित्राणां, M1 शत्रुर्वा, Cv मित्रं वा (as in text) Ś1 K1–3 नैष मित्रं न योग्योद्य, D2 3 नैव योग्योभिमानस्य — [b]) K4 शत्रु, M1 मित्रं, Cv शत्रुर् (as in text) D4 पुरुषर्षभ, Cv °पाधम (as in text) — B3 damaged for 21[cd] — [c]) Ś1 K1 विभुग्नेन, K2 विनुन्नेन, K3 विभुग्नेन, K4 Dn D11 [अ]भिनुन्नेन, B1 2 4 M4 [अ]तिनुन्ने(B2 °न्ने)न, B5 M1 [अ]भिनुग्नेन, D1 [अ]तिभुग्नेन, D2 3 10 [अ]ति (D3 °भि)भिन्नेन, D8 [अ]भिलुब्धेन, T6 G2 तु नुन्नेन (for [अ]तिनुन्नेन) — [d]) B1 corrupt T1 2 G स (G3 तु)धर्मिणा D2 3 वाग्भि कायमनुरक्षणं (sic), D11 वर्चोभि कष्टकर्मणा

22 [a]) D4 11 T2 रथं च (T2 वा) (for रथेषु) D 3 आरुह्यता — [b]) S (except G3, T3 4 missing) गच्छाम — [d]) G2 बान्धवैः

23 [a]) B2 4 वचस्तत्र, D1 M1 ह्यधिक्षेप, D4 त्वनि°, T (T3 4 missing) G M2–4 [आ]त्मनिक्षे(T5 °न क्षे, G2 °विक्षे)प (for त्वधि°) — [b]) G1 कृष्णाद् (for कृष्णाद्) D2 T6 M2 4 नृप — [d]) M4 उपातिष्ठद् (for उद°) G3 पति

24 [a]) D2 स्फिग्वदेन D3 [अ]पविष्ट (for [उ]प°) D1 च, D2 om, T1 2 G M2 4 सन् (for स) — [b]) M3 पिष्ट स (for विष्टभ्य) — [c]) D11 corrupt T2 दृष्ट (for दृष्टिं) Ś1 K1–3 भ्रू(K1 भ्र)संकुटां, K4 M1 सुस्थकुटिं (M1 °टीं), B1 D3 6 T2 G3 भ्रूसकटं (B1 T6 °टीं), D2 3 सन्दकुटिं (D3 °टी) D8 दृष्टभूसकटं कृत्वा

क्रुद्धस्याशीविषस्येव च्छिन्नपुच्छस्य भारत ॥ २५
प्राणान्तकरणीं घोरां वेदनामविचिन्तयन् ।
दुर्योधनो वासुदेवं वाग्भिरुग्राभिरार्दयत् ॥ २६
कंसदासस्य दायाद न ते लज्जास्त्यनेन वै ।
अधर्मेण गदायुद्धे यदहं विनिपातितः ॥ २७
ऊरू भिन्धीति भीमस्य स्मृतिं मिथ्या प्रयच्छता ।
किं न विज्ञातमेतन्मे यदर्जुनमवोचथाः ॥ २८
घातयित्वा महीपालानृजुयुद्धान्सहस्रशः ।
जिह्मैरुपायैर्बहुभिर्न ते लज्जा न ते घृणा ॥ २९
अहन्यहनि शूराणां कुर्वाणः कदनं महत् ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य घातितस्ते पितामहः ॥ ३०
अश्वत्थाम्नः सनामानं हत्वा नागं सुदुर्मते ।
आचार्यो न्यासितः शस्त्रं किं तन्न विदितं मम ॥ ३१
स चानेन नृशंसेन धृष्टद्युम्नेन वीर्यवान् ।
पात्यमानस्त्वया दृष्टो न चैनं त्वमवारयः ॥ ३२
वधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितां शक्तिमेव च ।
घटोत्कचे व्यंसयथाः कस्त्वत्तः पापकृत्तमः ॥ ३३
छिन्नबाहुः प्रायगतस्तथा भूरिश्रवा बली ।
त्वया निसृष्टेन हतः शैनेयेन दुरात्मना ॥ ३४
कुर्वाणश्चोत्तमं कर्म कर्णः पार्थजिगीषया । C. 9 3422 B 9 61 18 K 9 62.24

---

25 b) B D (except D11) तु, M न (for तत्) — d) T1 5 G1 2 -पक्षस्य (for पुच्छस्य) S (except M1, T3 4 missing) भोगिन (for भारत)

26 G3 om 26–27 — a) K1 -करिणीं, D2 -करणा (for °णीं) — b) T3 corrupt Ś1 K1 एव, B4 T1 G1 अपि, B5 अभि, D11 अधि (for अवि) K4 B1 2 Dn D1 3–10 वेदनामप्यचिंतयन्, D2 वेदनार्तो न चिंतयन — d) D1 2 5 11 S (G3 om, T3 4 missing) अर्दयत् (D2 M1 3 4 °यन्)

27 G3 om 27 (cf v l 26) Before 27, T (T3 4 missing) G (G3 om) ins दुर्योधन — a) ❀ Cs कंस दासस्य वसुदेवस्य। Cv दासस्येति जात्येकवचनम्। कंसभृत्यानां दायाद द्रव्यभक्षक। ❀ — b) K2 reads न ते twice D2 8 वै (for ते) D3 [इ]ति (for [अ]स्ति) B5 हि, D2 8 ते (for वै) — d) D5 यदा (for यद्) D6 गदेयं विनिपातिता

28 a) D2 8 ऊरु D6 भिन्द्धीहि (sic), T2 भिंदेति (for भिन्धीति) — b) T2 corrupt T1 G M प्रयच्छसि (for °ता) — c) K4 न चा, D11 कि नु (for किं न) — d) K4 B2 Dn D1 4 8 अयोधिया, D2 8 T6 अवोचय

29 a) S (T3 4 missing) पातयित्वा (for घा°) D2 पाल्यान — b) D5 6 ऋजून्युद्धान — c) S (except M1 2, T3 4 missing) निपुणैर् (for बहुभिर्) D1 8 जिह्मैस्तु पापैर्विविधैर् — d) ❀ Cs घृणा कृपा। ❀

30 a) M2 4 शत्रूणा (for शूराणां) — b) Dn D5 T6 G2 कुर्वाणं (G3 °णा), D11 कुर्वता — d) D1–4 8 T2 G2 पातितस्, D9 घातयन् (for घातितस्) D11 मे, T1 5 G स, T2 स्व (for ते)

31 a) T2 M3 अश्वत्थाम, T5 °त्थाम्ना D11 समाह्वान (for सनामान) — b) M3 कृत्वा नाश (for हत्वा नाग) K4 च दुर्मते, D11 सुदुर्मति — c) D1 8 नाशित, T1 5 G M2–4 त्याजित, T2 स्थापित (for न्यासित) — B3 damaged for 31d–32a — d) K2 D5 किं न तद्, Dn तत्किं न, D1 किंचिन्न, D5 किं किं न, M3 किं तन्नु (for °न्न) D11 विद्यते (for विदित) K1 M1 मया (for मम)

32 B3 damaged for 32a — a) M1 ननु, M3 न च (for स च) — c) D4 corrupt S (except M1, T3 4 missing) हन्यमानस् (for पात्य°) — d) K4 D2 8 S (T3 4 missing) समवा(M1 °पा)रय (K4 D2 3 T2 G2 °यत्), D11 त्वमधारय

33 a) Dn वधार्थे — b) D1 पालिता (for याचितां) G2 तु, M1 ह (for च) — c) K1 B1 2 4 5 D1 4–7 10 व्यसयन, K4 वंचयता, B3 D11 Cs (gloss वृथा कारयित्वा) व्यंसयित्वा, Dn यं संयत्त, D2 8 व्यसयि(D3 °या)ता, D8 व्यस्यसत, D9 व्यसनत, T1 5 G1 3 M2 4 °येथा, T2 प्रयुञ्जीथा, G2 तु सयेथा, M1 व्यसयिथा — d) K4 त्वन्य (for त्वत्त)

34 a) K1 4 B D (except D11) -हस्त (for -बाहु) M1 4 शरग(M1 °चि)तस् (for प्राय°) T2 छिन्नबाहुं पातयत्तत् — b) K4 S (except M1, T3 4 missing) रणे (for बली) — B3 damaged for 34cd — c) Ś1 K1 4 विसृष्टेन, D8 निसृष्टे नि, D6–7 9 10 [अ]भिसृष्टेन, Cs निसृ (as in text) T6 महातिसृष्टेन

C 9 3423
B 9 61 36
K 9 62 24

व्यसनेनाश्वसेनस्य पन्नगेन्द्रसुतस्य वै ॥ ३५
पुनश्च पतिते चक्रे व्यसनार्तः पराजितः ।
पातितः समरे कर्णश्चक्रव्यग्रोऽग्रणीर्नृणाम् ॥ ३६
यदि मां चापि कर्णं च भीष्मद्रोणौ च संयुगे ।
ऋजुना प्रतियुध्येथा न ते स्याद्विजयो ध्रुवम् ॥ ३७
त्वया पुनरनार्येण जिह्ममार्गेण पार्थिवाः ।
स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वयं चान्ये च घातिताः ॥ ३८
वासुदेव उवाच ।
हतस्त्वमसि गान्धारे सभ्रातृसुतबान्धवः ।
सगणः ससुहृच्चैव पापमार्गमनुष्ठितः ॥ ३९
तवैव दुष्कृतैर्वीरौ भीष्मद्रोणौ निपातितौ ।
कर्णश्च निहतः संख्ये तव शीलानुवर्तकः ॥ ४०
याच्यमानो मया मूढ पित्र्यमंशं न दित्ससि ।
पाण्डवेभ्यः स्वराज्यार्धं लोभाच्छकुनिनिश्चयात् ॥ ४१
विषं ते भीमसेनाय दत्तं सर्वे च पाण्डवाः ।
प्रदीपिता जतुगृहे मात्रा सह सुदुर्मते ॥ ४२
सभायां याज्ञसेनी च कृष्टा द्यूते रजस्वला ।
तदैव तावद्दुष्टात्मन्वध्यस्त्वं निरपत्रपः ॥ ४३

हत —^{d}) K4 B (B3 damaged) D (except D11) T1 महात्मना (for दुरा°)

35 ^{a}) D5 6 M3 कुर्वाण —^{b}) M2-4 कर्णं Ś1 commences from पार्थं B6 Dn S (except M1, T3 4 missing) -जिवामया (for -जिगीपया) —^{c}) K4 Dn2 D1 2 4 6 7-10 T2 5 G2 व्यसनेन, D11 विंम° (for व्यस°) K3 [अ]सुरेंद्रस्य (for [अ]श्वसेनस्य) —^{d}) Ś1 K2 3 से (for वै) D1 पन्नगेंद्रस्य तस्य वै, Bom ed पन्नगेंद्रस्य वै पुन

36 ^{a}) D6 पातिते, T5 [अ]तितत्र (sic) (for पतिते) G2 पुनश्चापतितचक्रे तु —^{b}) Ś1 damaged T2 पराजिते (for °जित) —^{cd}) D2 corrupt D11 पतित T2 5 G1 3 M2-4 च रणे (for समरे) M2-4 चक्रे (for चक्र) D2 4 [s]ग्रणी D3 स्वय्यग्र स्वग्रणीर्नृणा, D7 9 च व्यग्रो योग्रणीर्नृणां (for 36^{d})

37 B3 damaged for 37^{ab} —^{a}) D5 वापि, S (except M1, T3 4 missing) चैव (for चापि) M2-4 द्रोण (for कर्णं) —^{b}) D2 3 भीष्म द्रोण, M2-4 भीष्मकर्णौ (for °द्रोणौ) B5 G2 सयुतौ, D6-7 9 10 मय(D9 °ग)तौ (for सयुगे) —^{c}) D6 अर्जुन, D11 क पुमान, T1 5 G1 3 न्यायेन (for ऋजुना) D8 -विध्येथा (for -यु°) Ś1 K1-3 अर्जुन प्रतियुध्येत —^{d}) B3 4 चेत्, T1 G वो (for ते) D2 8 T1 5 G M3 ध्रुव

38 D3 om. 38^{a}-39^{b} —^{b}) T2 चिह्न (for जिह्म) D2 पार्थिव, M1 °वान —^{c}) K4 तद्धर्मम्, D11 अधर्मम्, T (T3 4 missing) G ये धर्मम्, M2 स्वधर्मान (for °र्मम्) G3 अनुतिष्ठा —^{d}) T5 अह (for वय). K3 उच्ये (sic) (for चान्ये) Dn D2 3 च पातिता, D11 S (except M1, T3 4 missing) निपा° (for च घा°) — After 38, T (T3 4 missing) G ins

364* त्वया मायाविना कृष्ण मायामकर्मप्रमोपिणीम् ।
कृत्वा हत सिन्धुपति किं तन्न विदित मम ।

[(L 1) T2 कृष्णा (for कृष्ण) T2 G2 प्रमोक्षणीं (for °पिणीम्) T6 मायाकर्मप्रमोक्षिणीं (for the post half)]

39 D6 om. 39^{ab} (cf v l 38) D9 T2 श्रीकृष्ण, T1 5 G1 2 श्रीभगवान्, G3 कृष्ण (for वासुदेव) —^{a}) D9 अपि (for असि) D4 गाधार — B3 reads 39^{c}-42^{b} after 46^{b} —^{c}) D8 सगुण (for सगण) D3 सुगण सुसुहृच्चैव —^{d}) Ś1 K1 4 B Dn D2 7 9 10 पाप (for पाप) D3 अनुष्ठितं

40 For the sequence in B3, cf v l. 39 —^{a}) K4 तथा (for तव) D3 दुष्कृतं, D2 11 T5 दुष्कृते T2 तवैव दुष्कृतेनापि —^{c}) T1 G1 सखे, M सखे G3 तौ कर्णश्च तव सखे —^{d}) K2 3 भवत्- (for तव) D2 शीळानु T5 G2 वर्तनात् (for -वर्तक)

41 For the sequence in B3, cf v l 39 Before 41, D3 ins कृष्ण उवाच —^{a}) Ś1 यात्रमानो, K2 D2 6-11 याच्यमान (D3 °ने), T2 5 M1 वाच्यमानो, G2 3 वाच° (for याच्य°) M2 महा- (for मया) —^{b}) D8 दित्स्यसि —^{c}) Ś1 K1 स (K1 स्व) राज्यार्धं, K2 T2 स राज्यार्धं, K4 B1 3 4 Dn D2-10 स्वराज्य (D4 8 °ष्ट) च, D1 स्वराज्यस्य, G3 स्वराज्याद्धि (for °ज्यार्धं)

42 For the sequence in B3, cf. v l 39 —^{a}) T2 वै, G2 M1 तु (for ते) B4 भीमसेना*, M3 °सेनस्य (for °सेनाय) —^{b}) D8 दत्ते G2 [s]थ (for च) D11 यद्दत्त सर्वपाडुपु, T2 दत्तमन्नं विमिश्रित —^{c}) D3 प्रदीयता, D7 T1 प्रादीपिता, G3 प्रतीपिता (for प्रदी°) —^{d}) M1 transp मात्रा and

अनक्षज्ञं च धर्मज्ञं सौबलेनाक्षवेदिना ।
निकृत्या यत्पराजैषीस्तस्मादसि हतो रणे ॥ ४४
जयद्रथेन पापेन यत्कृष्णा क्लेशिता वने ।
यातेषु मृगया तेषु तृणबिन्दोरथाश्रमे ॥ ४५
अभिमन्युश्च यद्बाल एको बहुभिराहवे ।
त्वद्दोषैर्निहतः पाप तस्मादसि हतो रणे ॥ ४६

दुर्योधन उवाच ।
अधीतं विधिवद्दत्तं भूः प्रशास्ता ससागरा ।
मूर्ध्नि स्थितममित्राणां को नु स्वन्ततरो मया ॥ ४७
यदिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्ममनुपश्यताम् ।
तदिदं निधनं प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ॥ ४८
देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः । C 9 3440 B 9 61 52 K 9 62 60

मद D1 4 6 8 परतपा (for सुदुर्मते) — After 42, T2 ins

365* पाण्डवा दुर्मित्राश्चामन्युरा वै धारणावते ।

43 a) M3 यज्ञसेनी B* ते, Dn1 वा (for च) — b) Ś1 दृष्टा (sic), K1 B2 D2 4 क्लिष्टा, D1 8 कृष्णा (for दृष्टा) D- रजस्वला D1 कृष्णानीता रजस्वला, S (T2 4 missing) घृते क्लिष्टा (T2 कृष्णा) रज° — cd) Ś1 D2 तदेव, T2 M1 तथैव M1 पाप (for नारद्) K2 3 transp दुष्टात्मन and वध्यस्त्व B3 D3 T1 G1 M2-4 दुष्टात्मा M1 हतस् (for वध्यस्) T3 G2 3 तु (for त्व) K2 4 B 1 2 D1-7 9 11 M1 निरपत्रप T2 सरस्व निरपत्रप (for 43d)

44 a) Ś1 धर्मसुत, K2 धर्मराज, M1 च राजान, M3 च धर्मज्ञ — b) D3 सौबलेन Ś1 K1 3 D2-4 T1 G1 3 M1 देविना (for °वेदिना) — c) T2 1 G2 3 M2-4 यै (for यत्) Ś K1-2 पराज्येष्ठास्, Dn जीस्त्व, D1 °जैषीस्, D2 °जैष्ठास्, D3 °जैषीस्, D5 जैषीत्, G1 पुराजैषीस्, M1 2 पराजैषीम् — d) T2 अपि (for असि) T2 1 G2 3 M2-4 transp हत (M2 हते) and रणे — After 44, D2 8 read lines 1-2 of 367*

45 Ś1 reads 45-46 on marg (sec m) — b) Dn1 D1 कष्टा (for कृष्णा) D11 घातिता (for क्लेशिता) — After 45b, D2 reads line 3 of 367* — c) K4 S (except M1 4, T2 4 missing) एषु, B Dn D1 1-10 चैव (for तेषु) D3 यातेषु मृगकामेषु — d) M1 2 तृणबिन्दोस् Ś1 damaged, B1-3 D (except D2) म(D1 8 च)थाश्रम, T2 6 G2 3 M तदा(T2 °था)श्रमे — After 45, T6 ins

366* तस्मात्सोऽपि हत मूरस्त्व दोषेण चाग्मन ।

46 Ś1 reads 46 on marg (sec m) — a) D2 बाळ, D3 बालम् (for बाल) — b) D1 बलिभिर् (for बहुभिर्) — After 46b, B3 reads 39c-42b — c) B3 दुर्धर्षैर्, G1 तद्दोषैर् (for त्व) K3 निर्दिष्ट, T3 स हत (for निहत) D1 3 11 G2 M3 पापस् T2 त्वद्दोषेण हत मन्ये — d) S (except M1, T3 4 missing) transp हत and रणे — After 46, B D (except D11) ins

367* यान्यकार्याणि चास्माक कृतानीति प्रभाषसे ।
वैगुण्येन तवात्यर्थं सर्वं हि तदनुष्ठितम् ।
बृहस्पतेरुशनसो नोपदेश श्रुतस्त्वया ।
वृद्धा नोपासिताश्चैव हित वाक्य न ते श्रुतम् ।
लोभेनातिबलेन त्व तृष्णया च वशीकृत । [5]
कृतवानस्यकार्याणि विपाकस्तेषु भुज्यताम् ।

[D2 8 read lines 1-2 after 44 — (L 1) D2 8 कृतानि (for कृतानि) — (L 2) D1 8 8 च (for हि) — D2 reads line 3 after 45b — (L 3) D1 7-9 तुम्गमो (for उश°) B1 Dn D1-4 8 transp श्रुत and त्वया — (L 4) Dn च (for ते) — (L 5) D2 बलेन — (L 6) B5 अपि (for अमि) D2 कार्याणि (for [अ]ना) B2 4 D3 नास, B3 D3 तेन, D3 त्वस (for तेषु) D1 भुज्यते]

While S (except M1, T3 4 missing) ins a passage given in App I (No 3)

47 With 47-49, cf. 9 63 18c-25d T2 M1 om the ref — a) = 9 63 23a D11 अतीत (for अधीत) D 11 त्रिविधं, T1 G1 सुहुत, T4 G2 सु(G2 स्व)कृत, G3 सुहृद, M विहृत (for विधिवद्) T2 अधीतसहत दत्तं — 47b-d = (var) 9 63 18b-d — b) T1 प्रभुक्ता, T6 G2 भुक्ता वै, G3 प्रदत्ता, M1 प्रशास्ता (for प्र शास्ता) D2 ममाप्रत T2 भुव भुक्त्वा ससागरा, G1 अप्रभुक्ता ससागरा — c) B2 पादम् (for स्थितम्) — d) D11 corrupt K1 धन्यतरो, D2 3 श्रेष्ठतरो, Ca.v स्वन्ततरो (as in text) Dn मम (for मया) K4 कोन्यो धन्यतमो मया

48 = (var) 9 63 25 Ś1 K1 2 4 D7 T3 M3 om (hapl) 48 T2 om (hapl) 48-49 D8 transp

C 9 3440 B 9 61 53 K 9 62 61

ऐश्वर्यं चोत्तमं प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ॥ ४९
ससुहृत्सानुबन्धश्च स्वर्गं गन्ताहमच्युत ।
यूयं विहतसंकल्पाः शोचन्तो वर्तयिष्यथ ॥ ५०
संजय उवाच ।
अस्य वाक्यस्य निधने कुरुराजस्य भारत ।
अपतत्सुमहद्वर्षं पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् ॥ ५१
अवादयन्त गन्धर्वा जगुश्चाप्सरसां गणाः ।
सिद्धाश्च मुमुचुर्वाचः साधु साध्विति भारत ॥ ५२
ववौ च सुरभिर्वायुः पुण्यगन्धो मृदुः सुखः ।
व्यराजतामलं चैव नभो वैडूर्यसंनिभम् ॥ ५३
अत्यद्भुतानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमाः ।
दुर्योधनस्य पूजां च दृष्ट्वा व्रीडामुपागमन् ॥ ५४
हतांश्चाधर्मतः श्रुत्वा शोकार्ताः शुशुचुर्हि ते ।
भीष्मं द्रोणं तथा कर्णं भूरिश्रवसमेव च ॥ ५५

---

48 and 49. — a) D2 3 तदिष्ट, T1 G सर्वेषां (for यदिदं) — b) B1 Dn वर्तता (for पश्यताम्) — B3 damaged for 48cd — c) M3 4 प्राप्त — d) D11 धन्यतरो (for स्वन्त°)

49 T2 om 49 (cf v l 48) D8 G1 3 om (hapl) 49 D6 transp 48 and 49 Ś1 K1 transp 49 and 50 — ab) D3 देवाद्या; S (T2 G1 3 om, T3 4 missing) राजार्हा (for देवार्हा) B2 [अ]थ सुलभा; D1 2 स्वसु°, D3 M1 च (D8 न) सु°, D6 धै दुर्लभा; M2-4 ह्यसुलभा (for असु°) D11 देहार्हान्मानुषान्भोगान्प्राप्तानसुलभान्नृपै — c) D11 प्राप्ता, M3 प्राप्त — d) D3 ह्युततरो; D11 धन्य° (for स्वन्त°) D2 8 मम (for मया)

50 Ś1 K1 transp 49 and 50 — a) B1 5 D (except D11) सानुज(Dn °जै)श्चैव (for °बन्धश्च) — b) S (except M1, T3 4 missing) यातो (for गन्ता) B1 [अ]स्मि (for [अ]हम्) B3 4 हि ध्रुव, M3 अप्युत (for अच्युत) — c) Ś K1 विहित, K4 B D1-4 6-10 निहत, D5 तु हत-, D11 T1 G3 हि गत, T2 5 G1 गर्हित, M1 विगत, M3 4 हि हत, Cn विहत (as in text) — d) Ś1 स्वयोर्यं, K2 3 सुशोच्यं (for शोचन्तो) Ś1 K1 सुशोच्य वर्तयिष्यत — After 50, T (T3 4 missing) G ins

368* न मे विषादो भीमेन पादेन शिर आहतम् ।
काको वा कङ्कगृध्रो वा निधास्यति पदं क्षणात् ।

[(L 1) G3 शिरसाहत — (L 2) T1 काक- (for कङ्क-)]

51 B3 damaged for 51ab — a) K2 अथ, Cv अस्य (as in text) D11 अप्यस्य वाक्यनिधने. ꣸ Cv निधने अवसाने । ꣸ — b) K1 B1 5 D (except D11) M1 धीमत (for भारत) — c) K4 धर्मं (sic), D4 हर्षं (for वर्षं) — d) T2 5 M2-4 दिव्य ; G3 देव (for पुण्य) D2 -वर्धनं (for गन्धिनाम्).

52 a) D5 अवादयश्च S (except M1, T3 4 missing) अवाद्यत च (T5 °दंत च, G1 °द्यति च, G2 °दयत, M3 °द्य च [submetric]) तूर्याणि — After 52a, B D (except D11) ins

369* वादित्रं सुमनोहरम् ।
जगुश्चाप्सरसो राज्ञो यशः सपद्ममेव च ।

[(L 2) Dn सवधम्, D6 सवृद्धम् (for सपद्मम्)]
— B D (except D11) om 52b — c) T (T3 4 missing) G नाद (for वाच) — d) K4 B1 Dn D4-10 M1 पार्थिव, B6 भूमिप (for भारत). D11 साधुवादश्च पुष्कल

53 D11 om 53-54 B3 damaged for 53ab — a) G1 ययौ (for ववौ) D1 S (except M1, T3 4 missing) वात (for वायु) — b) Ś1 K1 3 B5 M1 -गन्धी (for गन्धो) S (except M1, T3 4 missing) शुचिर्मृदु (for मृदु सुख) D2 पुण्यगन्धमृदु शुचि — c) M1 [अ]मलश्च B1 5 D (D11 om) व्यराजश्च (D1 6 व्यराजन्खं, D2 8 विचरश्च, D4 व्यराजंत, D5 जज्वलु खं, D10 अराजश्च) दिशः सर्वा — d) K2 B2 Dn1 D4 9 वैदू(B2 °डु)र्य, B1 वैतूर्यं, D2 वं सूर्यं, D3 8 वैडुर्य-

54 D11 om 54 (cf v l 53) — a) K3 दृष्ट्वा वा (for ते दृष्ट्वा) — After 54b, T2 ins

370* आश्चर्यं परमं जग्मु पाञ्चाला सोमकैः सह ।

— c) K1 B (except B5) D (except D2 3, D11 om) तु (for च) — d) S (except M1, T3 4 missing) कृत्वा (for दृष्ट्वा) B2 राजम् (sic), T2 विद्याम् (sic), T5 G2 M व्रीळाम्, G3 पीडाम् (for व्रीडाम्) Ś K1-3 उपागता

55 a) G1 गताश्च (for हताश्च) K3 Dn D2 6 च धर्मत, K4 स्वध° (for चाध°) D11 साधुवाद तत श्रुत्वा — b) B3 D7-9 शुश्रुवुर् (for शुशुचुर्) D11 शोकार्ताश्च ये हतान् (submetric), T5 G2 शोकार्ता किल

तांस्तु चिन्तापरान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
प्रोवाचेदं वचः कृष्णो मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ ५६
नैष शक्योऽतिशीघ्रास्त्रस्ते च सर्वे महारथाः ।
ऋजुयुद्धेन विक्रान्ता हन्तुं युष्माभिराहवे ॥ ५७
उपाया विहिता ह्येते मया तस्मान्नराधिपाः ।
अन्यथा पाण्डवेयानां नाभविष्यज्जयः क्वचित् ॥ ५८
ते हि सर्वे महात्मानश्चत्वारोऽतिरथा भुवि ।
न शक्या धर्मतो हन्तुं लोकपालैरपि स्वयम् ॥ ५९
तथैवायं गदापाणिर्धार्तराष्ट्रो गतक्लमः ।
न शक्यो धर्मतो हन्तुं कालेनापीह दण्डिना ॥ ६०
न च वो हृदि कर्तव्यं यदयं घातितो नृपः ।
मिथ्यावध्यास्तथोपायैर्बहवः शत्रवोऽधिकाः ॥ ६१
पूर्वैरनुगतो मार्गो देवैरसुरघातिभिः ।
सद्भिश्चानुगतः पन्थाः स सर्वैरनुगम्यते ॥ ६२ C. 9 3456 B 9 61 66 K 9 62 76

(T5 चाशु) भारत, G3 राजान च सुयोधन —For 55^{ab}, T2 subst

371* हताश्च कौरवाञ्श्रुत्वाधर्मतश्च महीपतीन ।
शोकार्ता शुशुचु सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।

56 ^{a}) T2 च (for तु) —^{b}) D3 -चेतसान्, D11 मानसान (for -चेतस) —^{c}) T2 उवाच (for प्रो°) Ś1 K2 [ए]व (for [इ]दं) M1 तत (for वच) K3 प्रोवाच कृष्णो वचनं —^{d}) Ś1 K1-3 D11 -निस्वन

57 Before 57, T (T2 4 missing) G ins श्री भगवान् —^{a}) K4 D1 [ए]व (for [ए]ष) Ś K2 3 D1 शीघ्रास्त्रम् (K2 3 °स्त्रास्) D5 -शीघ्रास्त्रास् D2 नैष शक्योसि शीघ्रास्ते, D11 न ते शक्या नरा शीघ्रास्, T2 नैते शक्या शीघ्रहन्ता —^{b}) T2 सर्वे चैव, G3 ते सर्वे च — After 57, B D (except D11) ins

372* नैष शक्य कदाचित्तु हन्तु धर्मेण पार्थिव ।
ते वा भीष्ममुखा सर्वे महेष्वासा महारथा ।
मयानेकैरुपायैस्तु मायायोगेन चासकृत् ।
हतास्ते सर्व एवाजौ भवतां हितमिच्छता ।
यदि नैवविध जातु कुर्यां जिह्ममह रणे । [5]
कुतो वो विजयो भूय कुतो राज्यं कुतो धनम् ।

[(L 1) B ते (for [ए]ष) B- पार्थिवा —(L 2) B5 ते भीष्मप्रमुखा सर्वे (for the prior half) —D2 om lines 3-6 —(L 3) B5 ते (for तु) Dn1 नया (for माया-) D- 8 वा (for च) —(L 4) B5 तु (for ते) D2 भवतो —(L 5) D7 8 नैव विधि —(L 6) D2 वै, D7 वा (for वो) B- रति°, D2 सुख (for धनम्)]

58 B1 2 D (except D2 11) om. 58 —^{a}) D3 T (T3 4 missing) G उपायास्त्रिहता ह्येते (D2 °ता सर्वे) —^{b}) D8 तेषा (for तस्मान्) K1 B2.4 D11 नराधिप —^{c}) M3 अन्यथा पाडुपुत्राणा —^{d}) D11 T5 न भविष्यन् M3 कुत्र (for क्वचित्)

59 ^{a}) D5 ते तु, D11 तत्ते, T2 ते मे (sic), M3 ते च (for ते हि) D3 धर्मे (for सर्वे) T2 5 G2 3 M महेष्वासाश् —^{b}) D1 चत्वारोपि महारथा —^{c}) T (T3 4 missing) G अशक्या, M1 न शक्ता (for न शक्या) — Ś1 K D11 G3 om (hapl) 59^{d}-60^{c} —^{d}) D2 लोकपालैर्

60 Ś1 K D11 G3 om 60^{abc} (cf. v l 59) —^{a}) T2 च (for [ए]व) — B3 damaged for 60^{cd} —^{c}) T5 G2 M1 जेतु (for हन्तु) —^{d}) D3 T1 5 G M हि (for [इ]ह) K3 दर्शिना, K4 पाडवा (for दण्डिना) T2 कालेनापि हिताहित

61 ^{b}) K4 इद (for अयं) K2 Dn D1 पातितो, S (T3 4 missing) निहतो (for घातितो) K4 D3 T5 M4 नृप, B Dn D1 2 4-10 रिपु, M2 नृपा —^{c}) T1 मिथ्याचर्याच्, T5 विध्यविध्याघ् (sic), G Cv (gloss मिथ्यावधसत्त्वन्युपायात्) मिथ्यावध्याच् (G1 °श्च), M2-4 °वृत्ताश्च, Ca °वध्यास् (as in text) K2 तथो* *, D7 तथापायैर्, S (except M1, T3 4 missing) छलोपायैर् (for तथो°) D2 सर्वोपायैर्मिथो वध्या —^{d}) Ś1 K2 3 M2-4 बहुभि (for बहव) D11 जिता, T2 G3 M2-4 हता (for ऽधिका)

62 ^{a}) D4 8 कृतैर्, T (T3 4 missing) G1.3 M पूर्वं, G2 पूर्वस्य (for पूर्वैर्) B1 D2 अनुगतै°, T1 G1 अभ्यागतो, T2 5 G3 M3 4 ह्यनुग(M4 म)तो, M1 2 हि विहितो (for अनुगतो) D2 चैव (for मार्गो) —^{b}) M1 पातिभि (for घा°) D11 देवैरथ सुरादिभि —^{c}) K2 3 यो (for च) —^{d}) Ś1 K1 चानु, M1 अति (for अनु-) T (T3 4 missing) G M2-4 सर्वैरनुग (G2 °पि ग)मिष्यते (T1 G2 °ति) — After 62, S (except M1, T3 4 missing) ins

373* एव विधात्रा विहितं वधमेषा महात्मनाम् ।

C 9 3426 B 9 61 69 K 9 62 70

कृतकृत्याः स्म सायाह्ने निवासं रोचयामहे ।
साश्वनागरथाः सर्वे विश्रमामो नराधिपाः ॥ ६३
वासुदेववचः श्रुत्वा तदानीं पाण्डवैः सह ।
पाञ्चाला भृशसंहृष्टा विनेदुः सिंहसंघवत् ॥ ६४
ततः प्राध्मापयञ्शङ्खान्पाञ्चजन्यं च माधवः ।
हृष्टा दुर्योधनं दृष्ट्वा निहतं पुरुषर्षभाः ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च निमेषाद्यो हनिष्यति ।
कृतान्तमन्यथाकर्तुं नेच्छेत्सोऽर्थे धनंजय ।

[(L. 1) T_2 $M_{2.4}$ दि धात्रा, M_3 *धात्रा. T_1 G_1 विहितो. T_1 योगो दैव; T_2 स्वयमेव, T_2 G_2 स्वयमेवं (for सर्व°). G_1 यो दर्पो मम यत्नात् (for the post. half). —(L. 2) T_2 इति (for भूत). —(L. 3) T_2 G_3 न शक्यो, G_2 न चेत्सो (for नेच्छेत्सो). $T_{1.2}$ M_3 धनंजय, $G_{1.3}$ (also as above) °जः]

63 B_3 damaged for 63^{ab}. —^{a}) K_4 $D_{7.9.10}$ च (for स्म). —^{c}) D_2 साश्वनागा, T_2 अश्वा नागा. —^{d}) Ś K_{1-3} D_{11} विश्राम्यामो; K_4 विश्रामाय, $D_{1.4.8}$ वि(D_1 नि)श्रसामो; $T_{1.3}$ G विश्रा(T_3 G_3 °श्र)-म्यतु; M_1 विश्राम्यथ; M_{2-4} विश्रमध्वं (for °मामो). $D_{2.3}$ विश्रामोद्य (D_3 °म्यामो) नराधिप, T_2 विश्रामतु नराधिप.

64 ^{b}) G_3 निवासं (for तदानीं). —^{c}) D_2 पाचाळा, D_{5-7} पचाला. G_3 च भृशं (for भृशस°). —^{d}) K_4 निर्निंदु, D_3 निपेदु (for विनेदु). K_3 मेघ (for सिंह). $Ś_1$ K_1 मेघवत्, $Ś_2$ **वत्, $K_{2.3}$ D_1 ·सिंह° (sic), $D_{2.3}$ T_3 ·शब्द°, $D_{4.5}$ सह°, D_{11} वर्तिन (for संघवत्).

65 ^{a}) $D_{1.3}$ हृष्टा (for ततः). $Ś_1$ K_3 Dn $D_{1.6.8}$ G_3 प्रध्मापयन्, D_9 T ($T_{3.4}$ missing) $G_{1.2}$ M प्रा(T_2 प्र)ध्मापयत्. S (except M_3, $T_{3.4}$ missing) शंखं. —^{b}) T ($T_{3.4}$ missing) G जनार्दन (for च माधव). —After 65^b, S (except M_1, $T_{3.4}$ missing) ins.

374* देवदत्तं प्रहृष्टात्मा शङ्खप्रवरमर्जुन ।
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ।
दृष्टपुष्टास्तथा चैते सात्यकिर्धृष्टद्युम्नः ।
तेषां नादेन महता शङ्खानां भरतर्षभ ।
आपुपूरे नभः सर्वं पृथिवीं च चचाल ह ।
तत शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
पाण्डुसैन्येऽत्यवाद्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ।
अस्तुवन्पाण्डवानन्ये गीर्भिश्च स्तुतिभिस्तदा ।

[(L. 1) G_3 °ल्यं. —Lines 2–4 = 6. 23. 15c–16d. —(L. 5) T_1 G_1 नप्रिर्धृत, T_2 नाप्यधृत; G_3 ध°. —(L. 7) T_2 आपूरित. M_3 तत (for नभ). M_3 दि (for च). T_2 न (for ह). —Lines 8–9 = (var.) 6. 23. 13. —(L. 10) G_3 हृति (for स्तुति). T_2 स्तुतिभिर्मनोहरैः (for the post. half)]

—T_2 cont.

375* गीर्भिर्मङ्गल्ययुक्ताभिर्वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ।

—B_3 damaged for 65^{cd}. —^{c}) $B_{1.2}$ Dn $D_{1-6.8.10}$ T_3 हृष्टो; B_3 कृष्णो, D_{11} दृष्ट्वा, T_2 हृष्ट्वा (for हृष्टा). D_{11} तत्र (for दृष्ट्वा). —^{d}) D_1 निहित. K_4 $B_{1.2.3}$ D (except D_{10}) T_2 M_1 पुरुषर्षभ (K_4 D_1 M_1 °भं; D_2 °भ).

Colophon om. in M_3. $T_{3.4}$ missing. —*Sub-parvan*: $Ś_1$ K $M_{1.2.4}$ गदायुद्ध. —*Adhy. name*: $Ś_1$ K_1 दुर्योधनसंवाद, $Ś_1$ $K_{3.5}$ दुर्योधनसाधुवाद; K_4 वासुदेववाक्य. —*Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ 24 (sic), B_3 $D_{7.9.10}$ 32, B_4 M_1 62, Dn 31, T ($T_{3.4}$ missing) G 7, $M_{2.4}$ 63. —*Śloka no.*: Dn_2 71, D_7 69, D_9 70.

६१

संजय उवाच ।
ततस्ते प्रययुः सर्वे निवासाय महीक्षितः ।
शङ्खान्प्रध्मापयन्तो वै हृष्टाः परिघबाहवः ॥ १
पाण्डवान्गच्छतश्चापि शिबिरं नो विशां पते ।
महेष्वासोऽन्वगात्पश्चाद्युयुत्सुः सात्यकिस्तथा ॥ २
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
सर्वे चान्ये महेष्वासा ययुः स्वशिबिराण्युत ॥ ३
ततस्ते प्राविशन्पार्था हतत्विट्कं हतेश्वरम् ।
दुर्योधनस्य शिबिरं रङ्गवद्विसृते जने ॥ ४
गतोत्सवं पुरमिव हृतनागमिव ह्रदम् ।
स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठं वृद्धामात्यैरधिष्ठितम् ॥ ५
तत्रैतान्पर्युपातिष्ठन्दुर्योधनपुरःसराः ।
कृताञ्जलिपुटा राजन्काषायमलिनाम्बराः ॥ ६
शिबिरं समनुप्राप्य कुरुराजस्य पाण्डवाः ।
अवतेरुर्महाराज रथेभ्यो रथसत्तमाः ॥ ७
ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभाषत केशवः ।
स्थितः प्रियहिते नित्यमतीव भरतर्षभ ॥ ८
अवरोपय गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी । C 9 3468 B 9 62 9 K 9 63 9

61

This adhy is missing in $T_{3\,4}$ (cf v 1 9 54 3)

1 $T_{1\,5}$ G_{1} M_{3} om. the ref. G_{2} वैशंपायन (for संजय) —^{b}) D_{3} S ($T_{3\,4}$ missing) निवेशाय (for निवासाय) —^{c}) K_{4} om from वै up to सात्यकिस्तथा (in 2^{d}) —^{d}) D_{11} हृष्ट्वा (for हृष्टा)

2 K_{4} om. 2 (cf v 1 1) —^{a}) G_{3} पांडवा अस्य गच्छश्च, M_{3} गच्छंत पाडवाश्चापि — M_{3} om 2^{b}–3^{c} —^{b}) Dn D_{1} शिबिरान्, $D_{7\,9}$ शिबिरे, D_{11} शवरान् (sic) (for शिबिर) Dn वा, D_{5} T_{2} वै, D_{6} तान्; G_{3} ते (for नो) M_{1} शिनेर्नेता विशा पते —^{cd}) B_{3} damaged $Ś_{2}$ $K_{2\,3}$ Dn [ऽ]नुगात्, $D_{4\,8}$ [ऽ]न्वयात् (for °गात्) S (M_{3} om., $T_{3\,4}$ missing) सात्यकि (T_{2} °की) सत्यविक्रम (for 2^{d}) B_{4} कृतकृत्य स सायाह्ने महेष्वासोन्वगात्तथा

3 M_{3} om. 3^{abc} (cf v 1 2) —^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} पाचालाश्चापि, $Ś_{2}$ lacuna, T ($T_{3\,4}$ missing) G M_{4} संजयाश्चापि, M_{2} पाडवाश्चापि (for द्रौपदेयाश्च) —^{d}) S (except M_{1}, $T_{3\,4}$ missing) जग्मु (for ययु) D_{1} T_{2} च (for स्व) K_{4} शिबिरान्पुन, D_{7} शिखराण्युत (for शिबिरा°) D_{2} सोन्वयु शिबिरान्युत (sic)

4 ^{a}) D_{3} प्राद्रवन् (for प्राविशन्) T_{5} $G_{1\,2}$ प्राप्ता (for पार्था) —^{b}) K_{3} B_{4} $D_{4\,7-9}$ M_{1} -द्विर्कं, K_{4} D_{2} चिह्न, D_{3} सैन्य, D_{5} श्रीक, D_{11} स्विष्ट, T_{2} द्विप्कं, Ca -त्विट्क (as in text) —^{d}) D_{11} सराग-, T_{2} अभयं, T_{6} G_{2} अभवन् (for रङ्गवद्) T ($T_{3\,4}$ missing) G निसृते, Ca (gloss गते) विसृते (as in text), Cv निसृते ❀ Cv जने निसृते सति रङ्गवत् रङ्गमिव स्थितम्, जनरहितनाट्यरसोपममित्यर्थ । ❀

5 B_{3} damaged for 5^{ab} —^{a}) $D_{1\,4\,6\,8}$ T_{5} G_{2} हृ(T_{5} हृ)तोत्सव (for गतो) —^{b}) $Ś_{1}$ K_{1-3} कृत(K_{1} °त्य)नाशम्, B_{1} ह्रदनाशम् (sic), $D_{1\,5\,8}$ T_{2} G_{2} हत नाशम् (for हृतनागम्) T_{5} इव हृत, M_{1} ह्रद यथा (for इव ह्रदम्) —^{c}) T_{2} श्री (for स्त्री) $Ś_{1}$ K_{1} lacuna, $K_{2\,3}$ -रत्न (for वर्ष) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ वस्त्र, $Ś_{2}$ lacuna, K_{3} वस्तु, $D_{1\,3-6\,8\,11}$ Ca धर, T_{2} -धारा (for -वर) —^{d}) M_{1} वृद्धामात्यैर् (sic) M_{3} अनुष्ठित

6 ^{a}) D_{11} *corrupt* $Ś_{1}$ K_{1-3} G_{2} M_{1} [ए]नान् (for [ए]तान्) B_{2} समुपातिष्ठन् —^{b}) K_{3} सुयोधन (for दुर्यो) B_{5} पुरस्कृता, T_{6} G_{2} पुरःसरान्, Cv सरा (as in text) —^{d}) K_{4} D_{2} कषाय, D_{11} कासाय- (for काषाय-) K_{4} $D_{2\,3}$ वसनाम्बरा (D_{2} [marg] °नान्विता)

7 ^{a}) Dn -ज्ञाप्य (for -प्राप्य) —^{b}) M_{2} पार्थिवा (for पाण्डवा) —^{d}) $Ś_{2}$ T_{2} रथि- (for रथ)

8 ^{d}) K_{1} $D_{2,3}$ भरतर्षभ, D_{6} S (except T_{6} M_{1}, $T_{3\,4}$ missing) पुरुषर्षभ (T_{2} G_{2} °भ) (for भरत°)

9 Before 9, $T_{1\,2}$ $G_{1\,2}$ ins श्रीभगवान्, G_{3} कृष्ण —^{a}) Dn D_{3} M_{1} अवा(M_{1} °प)रोपय, D_{5} T_{2} अव रोहय, Cv रोपय (as in text) —^{b}) $Ś_{2}$ K_{1} $D_{1\,6}$ T_{2} M_{2} अक्षयौ, $B_{1\,2\,5}$ $M_{1\,3}$ अक्षय्ये, D_{11} अक्षय्यौ

C 9 3418
B 9 62 9
K 9 63 9

अथाहमवरोक्ष्यामि पश्चाद्भरतसत्तम ॥ ९
स्वयं चैवावरोह त्वमेतच्छ्रेयस्तवानघ ।
तच्चाकरोत्तथा वीरः पाण्डुपुत्रो धनंजयः ॥ १०
अथ पश्चात्ततः कृष्णो रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ।
अवारोहत मेधावी रथाद्गाण्डीवधन्वनः ॥ ११
अथावतीर्णे भूतानामीश्वरे सुमहात्मनि ।
कपिरन्तर्दधे दिव्यो ध्वजो गाण्डीवधन्वनः ॥ १२
स दग्धो द्रोणकर्णाभ्यां दिव्यैरस्त्रैर्महारथः ।
अथ दीप्तोऽग्निना ह्याशु प्रजज्वाल महीपते ॥ १३
सोपासङ्गः सरश्मिश्च साश्वः सयुगबन्धुरः ।
भस्मीभूतोऽपतद्भूमौ रथो गाण्डीवधन्वनः ॥ १४
तं तथा भस्मभूतं तु दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभो ।
अभवन्विस्मिता राजन्नर्जुनश्चेदमब्रवीत् ॥ १५
कृताञ्जलिः सप्रणयं प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
गोविन्द कस्माद्भगवन्रथो दग्धोऽयमग्निना ॥ १६
किमेतन्महदाश्चर्यमभवद्यदुनन्दन ।
तन्मे ब्रूहि महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥ १७

वासुदेव उवाच ।

अस्त्रैर्बहुविधैर्दग्धः पूर्वमेवायमर्जुन ।
मदधिष्ठितत्वात्समरे न विशीर्णः परंतप ॥ १८

(for अक्षय्यौ) D_{11} ते (for च) B_4 अक्षय्येषु महौ पधी (sic) — ^{c}) B_4 तथा, T ($T_{3\,4}$ missing) G M_{2-4} ततो, M_1 अथो, Ca (gloss पश्चात) अथ (as in text) D_{11} अवरोत्यर्थं (sic), G_2 °रोहामि (for °रोक्ष्यामि) — ^{d}) M_1 पश्चाद्वै भरतर्षभ

10 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_2 [अ]वरोहे(K_3 D_2 °ह)स्त्वम्, T_2 [अ]परोक्षत्वम्, M_1 [अ]वरोहस्व (for [अ]वरोह त्वम्) — ^{b}) B_5 अत, D_{11} एव (for एतत्) — ^{c}) K_1 स; D_6 यच् (for तच्) $M_{1\,3}$ तदा (for तथा) T ($T_{3\,4}$ missing) G $M_{2\,4}$ अवा(T_2 $G_{2\,3}$ °व)रोहत्तदा (T_1 G_1 °था) वीर

11 K_3 om (hapl) 11^a–13^b — ^{b}) T_5 G_3 M_3 वाजिन — ^{c}) D_8 T_2 G_3 अवरोहत — ^{d}) T_2 M_3 धन्विन

12 K_3 om 12 (cf v l 11) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_{11} om (hapl) 12 K_4 om (hapl) 12–14, D_{10} reads it on marg D_2 repeats 12^{ab} after 12 — ^{a}) D_6 तथा (for अथ) D_3 [अ]वतीर्थे; G_2 [आ]वर्तिनि, M_3 [अ]वकीर्णे (sic) (for °तीर्णे) — ^{b}) D_3 सुमहा त्मभि, S ($T_{3\,4}$ missing) पुरुषोत्तमे (for सुमहात्मनि) — ^{c}) B_2 अतर्दधौ T_1 $G_{1\,3}$ कपिरप्याश्वपक्रामत्, T_2 °प्यपिचक्राम, T_5 G_2 °स्याप्यपा(G_2 °प)क्रामत्, M_1 °राशु व्यपाक्रामत्, $M_{2\,3}$ °रस्मादपाक्रामत्, M_4 °प्याश्वपा क्रामन — ^{d}) D_1 ध्वजाद् S ($T_{3\,4}$ missing) सह (T_2 M_3 स हि) सर्वै(T_1 G_1 देवै, M_1 भूतै)र्ध्व(G_2 °र्द्धि)जालयै — After 12, D_2 repeats 12^{ab}

13 K_3 om 13^{ab} (cf v l 11) K_4 om. 13 (cf. v l 12) B_3 damaged for 13^{ab} B_5 reads 13–14 on marg D_{10} reads 13 on marg — ^{a}) $D_{3\,8}$ भीष्माभ्या (for कर्णाभ्या) — ^{b}) B_2 महारथै, D_{11} °त्मन, T_2 च तेजसा (for महारथ) — D_1 om 13^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ K_1 सर्वे, $Ś_2$ पूर्वं, $K_{2\,3}$ स च (for अथ) K_2 $T_{1\,5}$ G M_{2-4} [अ]पि, M_1 तु (for हि) B D (D_1 om) अना(D_3 °न्वा)दीप्ता(Dn_2 $D_{2\,11}$ °प्तो)ऽग्निना ह्याशु (D_{11} °त्मन्) — ^{d}) D_2 प्रजज्वाळ D_3 महीपते, $T_{1\,5}$ $G_{1\,2}$ $M_{3\,4}$ महाद्युति, T_2 G_3 महारथ (for महीपते)

14 K_4 om 14 (cf v l 12) B_6 D_{10} read 14 on marg — ^{a}) D_6 सरश्मिक, S ($T_{3\,4}$ missing) सतू णीर (for सरश्मिश्च) D_{11} सोपासंगशर· स्निग्ध — ^{b}) $Ś_2$ सायुध- (for सयुग) T ($T_{3\,4}$ missing) G -बंधन (for बन्धुर) D_{11} साश्व स युगधर (submetric) — ^{c}) T_5 G_3 M भस्म (for भस्मी) T ($T_{3\,4}$ missing) G [ऽ]भवद् (for ऽपतद्) — ^{d}) T_2 -धान्विन

15 ^{a}) $D_{3\,4\,8}$ तत् (for त) D_6 भस्मी (for भस्म) $D_{1\,4\,8}$ च (for तु) D_{11} S ($T_{3\,4}$ missing) त दृष्ट्वा (D_{11} तथा) भस्मसाद्भूतं — ^{b}) $T_{1\,5}$ G_1 M तथा, T_2 $G_{2\,3}$ तदा (for दृष्ट्वा) D_{11} G_2 सुत — ^{c}) D_{11} G_2 अभवद्विस्मितो राजन

16 ^{a}) D_3 M_3 कृतांजलि K_4 सप्रवण, $D_{2\,3}$ स प्रणयात्, D_8 M_{2-4} सप्रणय — ^{b}) K_3 B_2 $D_{2\,6-7\,9\,10}$ ह (for च) — Before 16^c, $T_{2\,5}$ ins अर्जुन

17 ^{b}) $T_{1\,5}$ G_1 भगवन् (for अभवद्) — ^{c}) $D_{1\,4}$ ततो (for तन्मे) — ^{d}) D_7 यदि वा (hypermetric) S ($T_{3\,4}$ missing) चेन्मया (for मन्यसे) — After 17, T_2 ins

376* अर्जुनस्य वच श्रुत्वा पुन प्राह जनार्दन ।

इदानीं तु विशीर्णोऽयं दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा ।
मया विमुक्तः कौन्तेय त्वय्यद्य कृतकर्मणि ॥ १९
संजय उवाच ।
ईषदुत्स्मयमानश्च भगवान्केशवोऽरिहा ।
परिष्वज्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ॥ २०
दिष्ट्या जयसि कौन्तेय दिष्ट्या ते शत्रवो जिताः ।
दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २१
त्वं चापि कुशली राजन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
मुक्ता वीरक्षयादस्मात्संग्रामान्निहतद्विषः ।
क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि भारत ॥ २२
उपयातमुपप्लव्यं सह गाण्डीवधन्वना ।
आनीय मधुपर्कं मां यत्पुरा त्वमवोचथाः ॥ २३
एष भ्राता सखा चैव तव कृष्ण धनंजयः ।
रक्षितव्यो महाबाहो सर्वास्वापत्स्विति प्रभो ।
तव चैवं ब्रुवाणस्य तथेत्येवाहमब्रुवम् ॥ २४
स सव्यसाची गुप्तस्ते विजयी च नरेश्वर ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र शूरः सत्यपराक्रमः ।
मुक्तो वीरक्षयादस्मात्संग्रामाल्लोमहर्षणात् ॥ २५
एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
हृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ २६
प्रमुक्तं द्रोणकर्णाभ्यां ब्रह्मास्त्रमरिमर्दन ।
कस्त्वदन्यः सहेत्साक्षादपि वज्री पुरंदरः ॥ २७

C 9 3468
B 9 62 29
K 9 63 28

---

18 T1.2 G1 2 श्रीभगवान्, G3 M3 कृष्ण (for वासुदेव) — a) S (T3 4 missing) द्रोणकर्णास्त्रनिर्दग्ध — c) Hypermetric Ś K1-3 अधिष्ठितत्वात् (for मद°) K2 सहसा (for समरे) D11 मयाधिष्ठितवाद्य (sub metric), T (T3.4 missing) G मदान्वितत्वात्समरे — d) K4 विशीर्णश्च, D5 न विदीर्णं, T2 नावशीर्णं, G2 न विदग्ध, M3 4 न च शीर्णं

19 b) K4 वद्धम्र (for ब्रह्मास्त्र) — c) D2 वियुक्त (for विमुक्त) — D11 om (hapl) 19d-21a — d) D1 8 T2 त्वया (for त्वयि) T2 -कर्मणा (for °णि)

20 D11 om 20 (cf v l 19) N (D11 om) M om the ref — a) B2 4 corrupt. K4 उन्तुस्मयमानश्च (for उत्स्मय°) K1-3 B2 8 D1-4 6-10 T1 G1 तु, G3 स (for च) — b) D1 T2 हरि (for ऽरिहा) — c) T1 8 G तु, M1 [भ्रा]य (for च) — B3 damaged for 20d

21 D11 om 21a (cf. v l. 19) Before 21, T (T3 4 missing) G1.2 ins श्रीभगवान्, G3 कृष्ण — a) D2 कौरव्य (for कौन्तेय) — b) D1 S (T3 4 missing) हता (for जिता) — 21cd = 12 40 20ab — d) D3 4 8 T2 G2 M2 3 पादव K2 भीमसेनेन पाडव, D1 दिष्ट्या भीमश्च पाडव

22 = (var) 12 40 20c-21d — a) D1 [भ्रा]सि (for [भ्रा]पि) — D4 8 om 22c-23b — d) Ś1 K1.2 T1 विहत (for नि°) Dn1 द्विप (for -द्विष) — e) G2 भवर (for उत्तर) D2 -कालानि, M -काल्यानि, Cv -कालानि (as in text) — f) T2 8 M2-4 कर्माणि (for कार्याणि) D2 M1 पाडव (for भारत) G3 कुरु धर्माणि पाडव

23 D4 8 om. 23ab (cf. v l. 22) — a) D2 8.11 उपाया(D2 °या)तम्, M2 4 गत्वा शीघ्रम्, M3 द्रष्टागतम् (for उपयातम्) K2 अपप्लव्य, T2 5 G3 M उ(T2 सु)पप्लाव्य (M3 °व्ये), Ca °प्लव्य (as in text) — b) T2 G3 धन्विना (for -धन्वना) — c) D11 आनत (sic) (for आनीय) T1 G2 मधुपर्कान् D2 मा, D11 च, G2 M2 4 मा (for मां) — d) K4 B (except B1) D (except D2 11) अवोचिथा

24 a) D7 स्वसा (sic) (for सखा) — b) D11 corrupt D5 पुत्र (sic), T2 कृष्णो (for कृष्ण) — c) D3 T2 G2 -बाहु, D5 राज (for -बाहो) — e) K2 D2 4 7 8 G2 [पु]व (for [पु]व) — f) K2 corrupt. Ś1 K1 M2 [पु]वेति (by transp), M1 [भ्रा]स्विति T2 M2 4 अब्रव G3 स तथेत्यहमब्रव

25 a) M3 पुत्रस् (for गुप्तस्) D11 सव्यसाची च भ्राता ते — b) K1 4 D11 T2 नरेश्वर, B Dn D1 2-10 जनेश्वर (for नरे°) — f) S रोम- (for लोम)

26 b) S (T3 4 missing) पुत्रो (for -राजो) — D7 9 om (hapl) 26c-27d — c) S (except M1, T3 4 missing) महाबाहु (for राज) — d) M1 इत्युवाच (for प्रत्यु°)

27 D7 9 om. 27 (cf. v l 26) Before 27, all MSS

K.I 9 63 29
C 9 3469
B 9 62 29

भवतस्तु प्रसादेन संग्रामे बहवो जिताः ।
महारणगतः पार्थो यच्च नासीत्पराङ्मुखः ॥ २८
तथैव च महाबाहो पर्यायैर्बहुभिर्मया ।
कर्मणामनुसंतानं तेजसश्च गतिः शुभा ॥ २९
उपप्लव्ये महर्षिर्मे कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ३०
इत्येवमुक्ते ते वीराः शिबिरं तव भारत ।
प्रविश्य प्रत्यपद्यन्त कोशरत्नर्द्धिसंचयान् ॥ ३१
रजतं जातरूपं च मणीनथ च मौक्तिकान् ।
भूषणान्यथ मुख्यानि कम्बलान्यजिनानि च ।
दासीदासमसंख्येयं राज्योपकरणानि च ॥ ३२
ते प्राप्य धनमक्षय्यं त्वदीयं भरतर्षभ ।
उदक्रोशन्महेष्वासा नरेन्द्र विजितारयः ॥ ३३
ते तु वीराः समाश्वस्य वाहनान्यवमुच्य च ।

(except D11 G3 M1, D7 9 om, T3 4 missing) ins युधिष्ठिर· B3 damaged for 27^{ab} —^{a}) Dn D2 4 T5 M1 प्रयुक्त, T1 2 G प्रस्युक्त (for प्रमुक्त) —^{b}) D1 5 -मर्दन, S (T3 4 missing) -सूदन (for मर्दन) — For 27^{ab}, D11 subst

377* भीष्मद्रोणकृपद्रौणिकर्णशल्यमुखान्रथान् ।

— The portion of the text from 27^{c} up to 9 62 11^{b} is missing in K2 owing to a blank folio —^{c}) T5 न (for कस्) M3 त्वदन्यत् —^{d}) D11 अपि वज्रधर· स्वय

28 K2 missing (cf v l 27) —^{a}) D9 प्रभवस् (for भवतस्) G1 प्रसादाश्च — M1 om 28^{bc} —^{b}) G2 3 हता (for जिता) K4 D2 8 सग्रामेभ्यो(D2 8 °मे ह्य)पराजित, B Dn D1 4–10 संस(B1–3 5 D6 °श)सक गणा जिता —^{c}) D2 महारणं —^{d}) Ś K1 3 तथा, G2 यश्च, M1 पार्थो (for यच्च) D4 परामुख

29 K2 missing (cf v l 27) —^{a}) Ś1 D2 तव चैव, K1 तत्रैव च, S (T3 4 missing) तथा तव (for तथैव च) — After 29^{a}, T2 ins

378* प्रसादाद्बहवो हता ।
भीमसेनेन च मया यमाभ्यां युधि मानद ।
कर्मणा मनसा वाचा त्वमस्माकं गति परा ।

— T2 om 29^{bcd} —^{b}) B4 मम (for मया) — B3 damaged for 29^{cd} —^{c}) K3 D1 8 10 11 G2 3 अनु सधान, Dn °मतार, T5 G1 संधानात्, M1 आनु पगी तु, M2 अनुमता तु (sic) (for °सतान) —^{d}) T1 G1 तेजस्वीति, T5 G2 °स्विनि, M1 °सा च (for °सश्च) K4 B (B3 damaged) Dn D1 5 6 8 10 गतिं शुभा, D4 सुभा (sic) गतिं, S (T2 om, T3 4 missing) गति श्रु(G2 कृ)ता, Bom ed गती शुभा

30 K2 missing (cf v l 27) —^{a}) B2 lacuna, Dn D3 11 उपप्लवे, S (T3 4 missing) उपप्लाव्ये D6 महर्द्धिर् (for °र्षिर्) D2 वै, D9 वा, D11 ते, T1 2 G M2–4 मा, M1 मा (for मे) — With 30^{cd}, cf 9 62 58^{cd} —^{d}) D11 जयस्तत (by transp) — After 30, S (except M2, T3 4 missing) Cv ins a passage given in App I (No 4)

31 K2 missing (cf v l 27) Before 31, D3 S (T3 4 missing) ins संजय —^{a}) D2 5 T2 उक्त्वा, D10 उक्तास् (for उक्ते) —^{b}) D11 प्रति (for तव) —^{c}) D11 प्राविशन् (for प्रविश्य) Ś2 T2 प्रतिपद्यत —^{d}) B Dn D4 5 7 8 कोष- K3 D2 8 -रत्नादि, T2 G2 रत्नार्थ-, T5 -भाराद्धि, G3 -रत्नानि (for रत्नर्द्धि) D11 कोशरत्नविसचय

32 K2 missing (cf v l 27) B3 damaged for 32^{abc} —^{a}) D11 रजत राजत चैव —^{b}) T2 अपि (for अथ) B2 स (for च) Ś K1 D3 8 मौक्तिक G3 मणिकाचनमौक्तिकान —^{c}) D2 8 च, G2 [अ]पि (for [अ]थ) T1 G1 मुक्तानि (for मुख्यानि) —^{d}) D2 T2 5 G2 3 M2 कबळानि, D7 9 कंबलान् — After 32^{d}, S (T3 4 missing) ins

379* गजानश्वान्रथाश्चैव महान्ति शयनानि च ।
[G3 महार्हं (for महान्ति)]

—^{e}) K4 असक्षेय —^{f}) D4 11 S (except T2 M1, T3 4 missing) राजोप (for राज्योप-) B4 हरणानि

33 K2 missing (cf v l 27). K3 om (hapl.) 33^{a}–34^{b} —^{c}) D6 तदाक्रोशन् (for उदक्रो°) B D (except D2 8 11) महाभागा —^{d}) D9 T2 G3 नरेंद्रा, G2 धरेंद्र (for नरेन्द्र) B2 निर्जितारय

34 K2 missing (cf v l 27) K3 om 34^{ab} (cf v l. 33) —^{a}) T2 वीरान् (for वीरा·) Ś2 समा श्वस्ता, K4 B5 Dn D5 6 8 T1 5 G1 2 M1 समाश्वास्य, D2 महेष्वासा (for समाश्वस्य) —^{b}) Ś1 K1 विमुच्य च, K4 D11 [अ]वमुंचत (for °मुच्य च) Ś2 सुवाह

अतिष्ठन्त मुहुः सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ॥ ३४
अथाब्रवीन्महाराज वासुदेवो महायशाः ।
अस्माभिर्मङ्गलार्थाय वस्तव्यं शिबिराद्बहिः ॥ ३५
तथेत्युक्त्वा च ते सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ।
वासुदेवेन सहिता मङ्गलार्थं ययुर्बहिः ॥ ३६
ते समासाद्य सरितं पुण्यामोघवतीं नृप ।
न्यवसन्नथ तां रात्रिं पाण्डवा हतशत्रवः ॥ ३७
ततः संप्रेषयामासुर्यादवं नागसाह्वयम् ।
स च प्रायाज्जवेनाशु वासुदेवः प्रतापवान् ।
दारुकं रथमारोप्य येन राजाम्बिकासुतः ॥ ३८
तमूचुः संप्रयास्यन्तं शैन्यसुग्रीववाहनम् ।
प्रत्याश्वासय गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीम् ॥ ३९
स प्रायात्पाण्डवैरुक्तस्तत्पुरं सात्वतां वरः ।
आससादयिषुः क्षिप्रं गान्धारीं निहतात्मजाम् ॥ ४० C 9 ??C2 B 9 62 46 K 9 63 56

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

नानि मुच्य च — ^{c}) Dn1 अमापत (for अतिष्ठन्त) T2 मुदा, M8 ततः (for मुहु) — ^{d}) S (T3 4 missing) पाडवा विगतज्वरा

35 K2 missing (cf v l. 27) B1 om (hapl) 35^{a}–36^{b} — ^{a}) T6 [अ]ब्रुवन् (sic) (for [अ]ब्रवीन्) B4 महाराजं, D1 °भागो (for राज) — ^{c}) Dn अस्माक, Cv अस्माभिर् (as in text) D2 T (T3 4 missing) G1 2 मगळार्थाय ❀ Cv मङ्गलार्थाय मङ्गलस्नानार्थाय । ❀ — ^{d}) D8 वास्तव्य T1. 6 G M3 4 नगराद् (for शिबिराद्) — After 35, D2 11 ins

380* जयन्ती यत्र देवी तु तत्र व्रजत मा चिरम् ।
उपयात्रितमेतन्मे युद्धारम्भोपकल्पितम् ।

36 K2 missing (cf v l 27) B1 om. 36^{ab} (cf v l 35) Ś2 reads 36 on marg — ^{a}) K4 [अ]थ, Dn T (T3 4 missing) G M2–4 तु, D1–11 M1 हि (for च) — ^{d}) K4 T1 6 G1. 2 मगळार्थं B1 2 D (except D2 8 11) बहिर्ययु (by transp) M1 मगळार्थाय निर्ययु

37 K2 missing (cf v l 27) — ^{a}) G3 सहित (for सरित) — ^{b}) T1. 2 G1 8 M2–4 तदा, T6 G2 तथा (for नृप) — ^{c}) M1 तत्र (for अथ) D1 9 M1 रात्रीं D6 T2 M2–4 न्यवसंत तथा (D6 तु ता, T2 तदा) रात्रिं — ^{d}) T1 6 G1 2 जित- (for हत-) — After 37, Bom Kumbh. ed Cv ins

381* युधिष्ठिरस्ततो राजा प्राप्तकालमचिन्तयत् ।

— After the above, Bom Kumbh ed Cv read 9 62 25–27 (omitting 26^{ab}) for the first time, repeating it in its proper place

38 K2 missing (cf. v l 27) Before 38, B5 D11 T2 6 G2 8 ins वैशंपायन — ^{a}) G8 त (for सं) — ^{b}) T2 ते कृष्ण, G2 माधव (for यादवं) B1 Dn1 D3 S (except T1 G1, T3 4 missing) गज- (for नाग) — D11 om 38^{cdef} — ^{c}) D2 5 T2 6 G2 8 M2–4 तत, T1 G1 पुर (for स च) — ^{d}) Ś2 वायुवेग (for वासुदेव) — ^{e}) Dn1 दारुण (for क) D3 G3 आस्थाय (for आरोप्य) K4 दारुक स समारोप्य — ^{f}) Ś2 यने, D1 5 S (except M1, T3 4 missing) यत्र (for येन)

39 K2 missing (cf. v l 27) — ^{a}) D2 8 च (for सं) D11 वाह्येते, T2 -यात त (for -यास्यन्त) B5 ते तमूचु प्रयास्यत — ^{b}) K4 B1 5 Dn D6 7 9 10 शैव्य, B3 4 सैंव्य- (for सैन्य) — ^{c}) D8 गाण्डीव (for गान्धारीं) — ^{d}) M8 पुत्र (for पुत्रा) Ś K1 3 B5 D2 8 तपस्विनीं, Dn तरस्विनीं

40 K2 missing (cf v l 27) — ^{a}) D4 स प्रयात्, T6 G2 8 M1 2 सप्रा(T6 °प्र)यात् (for स प्रायात्) T2 6 M1 युक्तस् (for उक्तस्) — ^{b}) T6 सत्पुर (for तत्पुर) T2 पति (for वर) Ś K1 8 तत्पुर सात्वतो त्तम — ^{c}) Ś1 K1 8 M1 2 Cv (gloss प्रसादयितु मिच्छु) आसिसादयिषु, T6 आसमादयतु B D (except D2 11) G2 आससाद तत (G2 इह) क्षिप्र, T2 आश्वासयितु क्षिप्रं — ^{d}) T1 2 G1 M निहतप्रजां, T6 G2 नि(G2 स)हतात्मिष, G3 नियतव्रता (for निहतात्मजाम्)

Colophon K2 T3 4 missing — *Sub-parvan* M1 2 4 गदायुद्ध — *Adhy name* Ś1 K1 8 नागपुर (K1 °रा)गमन, Ś2 कृष्णस्य नागपुरगमन, K4 वासुदेव

६२

जनमेजय उवाच ।
किमर्थं राजशार्दूलो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
गान्धार्याः प्रेषयामास वासुदेवं परंतपम् ॥ १
यदा पूर्वं गतः कृष्णः शमार्थं कौरवान्प्रति ।
न च तं लब्धवान्कामं ततो युद्धमभूदिदम् ॥ २
निहतेषु तु योधेषु हते दुर्योधने तथा ।
पृथिव्यां पाण्डवेयस्य निःसपत्ने कृते युधि ॥ ३
विद्रुते शिबिरे शून्ये प्राप्ते यशसि चोत्तमे ।
किं नु तत्कारणं ब्रह्मन्येन कृष्णो गतः पुनः ॥ ४
न चैतत्कारणं ब्रह्मन्नल्पं वै प्रतिभाति मे ।
यत्रागमदमेयात्मा स्वयमेव जनार्दनः ॥ ५
तत्त्वतो वै समाचक्ष्व सर्वमध्वर्युसत्तम ।
यच्चात्र कारणं ब्रह्मन्कार्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यन्मां पृच्छसि पार्थिव ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ॥ ७

हस्तिनापुरगमन, M2 4 वनप्राप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 29, B2 D7 9 10 33, B4 M1 63, Dn 32, T (T3 4 missing) G 8, M2–4 64 — *Śloka no* Dn2 42.

62

☞ This adhy is missing in T3 4 (cf v 1 9 54 3)

1 K2 missing up to 11^b (cf v 1 9 61 27) B3 damaged for 1^a (together with ref) — ^{a}) K3 4 B1 D (except Dn) किमर्थं द्विज(Dn मुनि)शार्दूल (K3 °लो, D2 °ल) — ^{b}) T1 2 G पुत्रो (for राजो) — ^{c}) B1 गान्धार्यां, T1 G1 2 गान्धार्यै — ^{d}) Ś K1 3 पु(~° मु)रोत्तम, K4 B3 Dn2 T2 M1 परतप, B1 D1 8 9 °तप

2 K2 missing (cf v 1 1) Ś1 reads 2 on marg — ^{a}) B2 यथा (for यदा) — ^{b}) D5 शमार्थे — ^{c}) Dn T1 2 G1 M1 3 तत्र (for तं) D5 कृतवान (for लब्ध°) M1 कार्यं (for काम) — ^{d}) D2 गदा, D3 तदा (for ततो)

3 K2 missing (cf v 1 1) K4 om 3^a–5^b B3 damaged for 3^{ab} — ^{a}) Ś1 K1 3 D2 6 11 T2 3 M1 च (for तु) T1 G1 M योधेषु — ^{b}) B (B3 damaged) D T1 2 G1 तदा, G4 M2 तत (for तथा) M2 अथा दुर्योधनेप था — ^{c}) Ś1 K1 पाण्डुपुत्रस्य, D2 3 पाण्डवेयो हि, T1 G1 चेयश्च, M (except M2) °वेये च (for °वेयस्य) — ^{d}) T2 G2 सति (for युधि) D2 3 नि सपत्ने हि तो युधि T1 G1 निःसपत्नधिके युधि.

4 K2 missing (cf v 1 1) K4 om 4 (cf v 1 3) — ^{a}) Dn निष्क्रात-, T1 G1 वितते, T2 3 G2 3 विश्रुते (for विद्रुते) Ś1 शूने D2 विद्रुतेभिमुखे सैन्ये — ^{b}) Dn प्राप्तोयमिति चोपसि — M8 om 4^{cd} — ^{c}) D1 6 7 9 T2 3 G1 तु, D2 च (for नु) — Ś2 G2 om (hapl) 4^d–5^a K3 M1 om (hapl) 4^d–6^c — ^{d}) T1 G1 पुरं, G3 पुरा (for पुन)

5 K2 missing (cf v 1 1) K4 om 5^{ab} (cf v 1 3) Ś2 G2 om 5^a, K3 M1 om 5 (for both, cf. v 1 4) — ^{a}) D1 T2 3 G3 M2–4 तद् (for [ए]तद्) — Ś2 reads 5^b–6^d on marg M8 reads 5^b–6^c (without var) twice — ^{b}) D3 reads from ल्पं वै up to जनार्दन (in 5^d) on marg Ś K1 सं, B1 Dn D4 5 10 वि, D6 8 न, Dn मे (for वै) Dn वै (for मे). D7 8 भत्यल्प प्रतिभाति मे — B3 damaged for 5^{cd} — ^{c}) B1 Dn D3 6 M8 यद् (for यत्र)

6 For the repetition in M8, cf. v 1 5 K2 missing (cf v 1 1) K3 M1 om 6^{abc} (cf v 1. 4) Ś2 reads 6 on marg — ^{ab}) D6 7 8 तत्तत्त्व (for तत्त्वतो) K4 सर्वमाचक्ष्व Ś2 K1 D3 अध्वर्य, Dn आध्वर्युं (for अ°) S (M1 om, T3 4 missing) तत्त्वमे (T1 G1 त्वमेव)तत्समाचक्ष्व सर्वमेतद्द्वि(M2–4 °च द्वि)जो त्तम. — ^{c}) K4 ययात्र; T1 2 G M2 3 यच्चान्यद्, T2 यच्चात्प, M8 यद्वान्यत् (for यच्चात्र) — ^{d}) M2–4 वाक्यस्य (for कार्यस्य) D3 om, T2 च (for [अ]स्य). K4 D6 8 चिनिश्चय, Dn °श्रय, S (except T2 G2 M1, T3 4 missing) विनिर्णये (for °श्चये)

7 K2 missing (cf v 1 1) — ^{a}) Ś1 K1 3 D4 8 9 T2 M3 त्वद्युक्तो, B3 4 ह्युक्तो, D1 7 त्वय्युक्तो, D6

हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
व्युत्क्रम्य समयं राजन्धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ ८
अन्यायेन हतं दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत ।
युधिष्ठिरं महाराज महद्भयमथाविशत् ॥ ९
चिन्तयानो महाभागां गान्धारीं तपसान्विताम् ।
घोरेण तपसा युक्तां त्रैलोक्यमपि सा दहेत् ॥ १०
तस्य चिन्तयमानस्य बुद्धिः समभवत्तदा ।
गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः पूर्वं प्रशमनं भवेत् ॥ ११
सा हि पुत्रवधं श्रुत्वा कृतमस्माभिरीदृशम् ।
मानसेनाग्निना क्रुद्धा भस्मसान्नः करिष्यति ॥ १२
कथं दुःखमिदं तीव्रं गान्धारी प्रसहिष्यति ।
श्रुत्वा विनिहतं पुत्रं छलेनाजिह्मयोधिनम् ॥ १३
एवं विचिन्त्य बहुधा भयशोकसमन्वितः ।
वासुदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत ॥ १४
तव प्रसादाद्गोविन्द राज्यं निहतकण्टकम् ।
अप्राप्यं मनसापीह प्राप्तमस्माभिरच्युत ॥ १५
प्रत्यक्षं मे महाबाहो संग्रामे लोमहर्षणे ।
विमर्दः सुमहान्प्राप्तस्त्वया यादवनन्दन ॥ १६ C 9 3518 B 9 63 16 K 9 64 16

स्वयोक्तो, G1 यद्युक्तो (for स्व) — ^{b}) M1 मा (for मा) T (T3 4 missing) G M2-4 यस्मा (M2-4 °स्मा) त्वं परि (G2 त्वमनु) पृच्छसि — ^{c}) T1 G1 ते तु, M4 यत्ते (for तत्ते)

8 K2 missing (cf. v 1 1) — ^{a}) B3 damaged D5 हृत (for हत) — ^{c}) T2 वक्तव्य (for व्युत्क्रम्य) — ^{d}) D2 महाबल

9 K2 missing (cf v 1. 1) — ^{b}) D11 भीमसेनेन संयुगे (= 8^b) — ^{c}) D11 युधिष्ठिरो T2 5 G1. 2 महाराज — ^{d}) Ś2 B. उपाविशत् (for अथा°)

10 K2 missing (cf v 1 1) — ^{a}) Ś1 K3 B5 Dn1 D1-3 5 6 चिंतयान (D1 °ना), S (T3 4 missing) सो (T5 वि, G2 अ) चिंतयन् (for चिन्तयानो) D1 T2 भाग, D2 3 G3 राज (for भागा) — ^{b}) Ś1 तमसान्विता, D2 8 च तपस्विनीं, G2 तपसि स्थिता (for तपसान्विताम्) — ^{c}) B2 4 महता (for तपसा) Ś1 K1 B2 4 5 D3 4. 8 युक्ता, T5 [आ]मुक्ता T1 2 G1 3 M घोरेण चक्षुषा श (G3 यु) क्ता (M1 °क्ता) — ^{d}) Ś2 सा दयेत, D1 दाहयेत् (for सा दहेत्) S (T3 4 missing) त्रैलोक्य स्यापि ना (T G1 °स्य विना) शने

11 K2 missing for 11^{ab} (cf v 1 1) — ^{c}) K4 शोक- (for क्रोध) T5 गाधार्यां क्रोधदीप्ताया — ^{d}) D4 पूर्व- D11 पूर्वप्रशमनं भवेत्, M1 कार्यसंशमन म°

12 ^{a}) T2 [अ]पि (for हि) D11 -वच (for वधं) — B3 damaged for 12^{cd} — ^{c}) D2 3 दग्धा (for क्रुद्धा) D11 भीमसेनासिना क्रुद्धा — ^{d}) K2 त्रैलोक्य मपि सा दहेत् (= 10^d)

13 ^{b}) K1 B1-4 Dn D3-11 ममश (B1 2 °स) ह्यति; B5 S (T3 4 missing) सा म (B5 M4 संस- M1 विष, M3 न स) हिष्यति, D1 संप्रयच्छति, D11 corrupt (for प्रसहिष्यति) — ^{d}) K1 2 फलेन, D2 बलेन (for छलेन) D2 8 11 -योधिना, D4 -योधिनं (sic), M3 -योधिन

14 ^{a}) G1 3 M1 भय, G3 वधं (for पूर्व) K4 सचिंत्य; D2 4 विचित्य (for विचिन्त्य) — ^{b}) K2 3 बहु- (for भय-) — ^{c}) D4 इम (for इद) T2 G3 राजन् (for वाक्य) T1 G1 2 M1 वासुदेव महाराज — ^{d}) D2 8 -पुत्रो, D8 राजा (for राजो)

15 D11 om (hapl) 15 B8 damaged for 16^{ab} — ^{c}) K4 D4 T5 अप्राप्तं, D6 7 9 अप्राप्य K (except K3) B Dn D1 6 7 10 [अ]पीदं, D5 [अ]प्यस्वं, M1 चापि (for [अ]पीह)

16 B3 om (hapl) 16^a-18^b — ^{a}) Ś1 K1 2 सु, B2 D2 8 च, D5 S (T3 4 missing) ते (for मे) D11 महाराज (for बाहो) — ^{b}) Some MSS रोम (for लोम) D1-3 11 संग्रामो लोमहर्षण — ^{c}) D11 विमर्दात् M3 तु (for सु) D3 महात्मानस् (for न्प्रास्तस्) — ^{d}) B. देवकि (for यादव-)

17 B3 om 17 (cf. v 1 16) D11 om 17^a-18^b — ^{a}) B2 पुरा देवासुरा युद्धे — ^{b}) Ś2 K2 3 असुर (for अमर) B4 द्विप, D4 द्विप — ^{c}) B2 Dn D4-9 सह्य (for साह्य) B5 महस्कृत हि साहाय्य ✻ C8 साह्य साहाय्यम् । ✻ — ^{d}) B. S (T3 4 missing) हताश्च सुरशत्रव

18 B3 om 18^{ab} (cf v 1 16) D11 om 18^{ab} (cf v 1 17) — ^{a}) B1 2 4 Dn D1-6 सह्य, D7 9 10 सत्य (for साह्य) B5 साहाय्य ते महाबाहो — ^{c}) B. मार

C 9 3319 B 9 63 17 K 9 64 17

त्वया देवासुरे युद्धे वधार्थममरद्विषाम् ।
यथा साह्यं पुरा दत्तं हताश्च विबुधद्विषः ॥ १७
साह्यं तथा महाबाहो दत्तमस्माकमच्युत ।
सारथ्येन च वार्ष्णेय भवता यद्धृता वयम् ॥ १८
यदि न त्वं भवेन्नाथः फल्गुनस्य महारणे ।
कथं शक्यो रणे जेतुं भवेदेष बलार्णवः ॥ १९
गदाप्रहारा विपुलाः परिघैश्चापि ताडनम् ।
शक्तिभिर्भिण्डिपालैश्च तोमरैः सपरश्वधैः ॥ २०
वाचश्च परुषाः प्राप्तास्त्वया ह्यस्मद्धितैषिणा ।
ताश्च ते सफलाः सर्वा हते दुर्योधनेऽच्युत ॥ २१
गान्धार्या हि महाबाहो क्रोधं बुध्यस्व माधव ।
सा हि नित्यं महाभागा तपसोग्रेण कर्शिता ॥ २२
पुत्रपौत्रवधं श्रुत्वा ध्रुवं नः संप्रधक्ष्यति ।
तस्याः प्रसादनं वीर प्राप्तकालं मतं मम ॥ २३

थ्येये; D11 साह्यथ्येन (for सारथ्येन) K2 om च D8 प्रत्यक्षं तव वार्ष्णेये — ^{d}) B1 2 6 Dn D1 4–10 हि धृ(B1 D8 वृ)ता, D2 [अ]पहृता, D11 om, T (T3 4 missing) G1 2 विधृता; M1 8 युध्यता (for यद्धृता) M1 इह (for वयम्)

19 ^{a}) Ś K B3–5 D2 8, 11 त्वं न (by transp) Dn D1 8 6 T2, 5 नाथ, D7 नाथं — ^{b}) Ś2 K2 8 D1 फा(K2 फ)ल्गुणस्य, Some MSS फाल्गुनस्य — ^{cd}) Ś1 T1 5 G1 2 M4 शक्यं, D11 शक्तो, M8 शक्या (for शक्यो) Dn T2 M transp रणे जेतु and भवेदेष (T2 M3, 4 °देवद्) D2 8 कथ शक्तो विजेतु वै (for 19^{c}) D1 8 11 T2 M8 बला(D2 °ला)र्णव K4 T1 5 G1 2 भवेदेतद्बलार्णव (T1 G1 °वे) (for 19^{d}) G8 कथं भवेदिद शक्य रणे जेतु बलार्णवे — After 19, B5 ins

382* जेतुं परान्परिव्यूढान्प्राप्ताश्चैव त्वयाच्युत ।

20 B8 damaged for 20^{ab}. — ^{a}) B6 Dn1 D1 8 10 T2 5 G2 प्रहार, D11 प्रहारान्, Ś K1 2 4 B2 4 विपमा (K4 °मान्), D2 विपुळा, D8 11 विपुलान्, M1 विविधा (for विपुला) — ^{b}) D1 परिघाश् (for °घैश्) T2 अपि, G2 चैव (for चापि) Ś2 D8 ताडयन्, K2 तद्वन (sic), D1 ताडिता, D8 ताडितान् (for ताडनम्) — ^{c}) K2 D1 5 भिडिपालैश् (D4 °लश्), K4 B Dn1 D6 0 भिंदि°, D1 8 भिंड°, D2 11 भिंडिमालैश् (D2 °लैश्) — ^{d}) Ś2 K2 Dn D1–6 8 11 सपर(Ś2 K2 °रि)श्वधै, T1 5 G1 8 च परश्वधै (T5 °धै)

21 B2 transp 21^{ab} and 21^{cd} — ^{a}) K8 सयाच्य (sic), T2 प्राप्ताश्; T5 पापाश्, G1 पवश् (sic) (for वाचश्) K2 8 T5 G1 पुरुषा (for परुषा) D11 वाचश्च पुरुषव्याघ्र — ^{b}) D11 अस्मान्, T1 5 G1 2 अस्मिन् (for अस्मद्-) K1 S (T3 4 missing) जयैषिणा (T1 G1 °ण) (for हितै°) — For 21^{ab}, B1 2 5 Dn D1 4–10 subst

383* असत्कृते त्वया कृष्ण वाच सुपरुषा श्रुता ।
[D1 सुपुरुपा, D6, 0 सपरुपा]

— B1–3 5 Dn D1 8–10 ins after 21^{b} D2 after 21:

384* शस्त्राणा च निपाता वै वज्रस्पर्शोपमा रणे ।
[Dn शस्त्रास्त्राणा (for °णां च) D2 शस्त्राणा विनिपातैव (for the prior half)]

— After the above, B2 D2 cont 385* K8 om. 21^{c}–22^{d} — ^{cd}) Ś K1 2 B1 D (except D2 8 11) T5 ते (for ताश्) T2 ता, M2 तै (for ते) D2 सफळा Ś K1 2 T1 5 G1 2 सर्वे, B1 D (except D8 11) जाता (for सर्वा) M8 इत (for हते) K4 मृगे (sic), D8 [ऽ]च्युते (sic), D11 [ऽ]प्युत (for ऽच्युत) B1 सर्वं ते सफलं जातं शत्रौ दुर्योधने हते — B1 3 5 Dn D1, 8 (marg) 4–10 ins after 21 B2 D2 cont after 384*

385* तत्सर्वं न यथा नश्येत्पुन कृष्ण तथा कुरु ।
सदेहदोला प्राप्त नश्येत कृष्ण जये सति ।

[(L 1) D7 9 नश्यत — (L 2) D5 प्राप्त तु, D8 प्राप्तान्न (for प्राप्त नश्) D8 त्वत्त (for चेत)]

22 K8 om 22 (cf v 1 21) — ^{b}) Ś2 युध्यस्व (sic), D0 मुच्यस्व, T1 2 G M2–4 शमय, T5 सशाम (for बुध्यस्व) D3 भारत, T2 5 G यादव, M4 मानद (for माधव) — D1 om 22^{c}–23^{d} — ^{c}) Ś1 T5 महाभाग, D11 °बाहो (for °भागा) — ^{d}) Some MSS कर्षिता

23 D1 om 23 (cf v 1 22) — ^{a}) S (except M1, T3 4 missing) प्राप्ता (for श्रुत्वा) — ^{b}) Ś2 (*sup lin* as in text) D1 संप्रवक्ष्यति, K4 सा प्रधक्ष्यति, Dn सप्रधक्ष्यते; S (T3 4 missing) प्रदहिष्यति (for संप्रधक्ष्यति) — ^{c}) K8 प्रदान (submetric), D1 6 8 प्रसाधन (for °दन) — ^{d}) K4 चिर, T1 5 G1 2 इद (for मत) T2 G3 प्राप्तकालमरिंदम

कथं तां क्रोधदीप्ताक्षीं पुत्रव्यसनकर्शिताम् ।
वीक्षितुं पुरुषः शक्तस्त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ २४
तत्र मे गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव ।
गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिंदम ॥ २५
त्वं हि कर्ता विकर्ता च लोकानां प्रभवाप्ययः ।
हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैः कालसमीरितैः ॥ २६
क्षिप्रमेव महाप्राज्ञ गान्धारीं शमयिष्यसि ।
पितामहश्च भगवान्कृष्णस्तत्र भविष्यति ॥ २७
सर्वथा ते महाबाहो गान्धार्याः क्रोधनाशनम् ।
कर्तव्यं सात्वतश्रेष्ठ पाण्डवानां हितैषिणा ॥ २८
धर्मराजस्य वचनं श्रुत्वा यदुकुलोद्वहः ।
आमन्त्र्य दारुकं प्राह रथः सज्जो विधीयताम् ॥ २९
केशवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणोऽथ दारुकः ।
न्यवेदयद्रथं सज्जं केशवाय महात्मने ॥ ३०
तं रथं यादवश्रेष्ठः समारुह्य परंतपः ।
जगाम हास्तिनपुरं त्वरितः केशवो विभुः ॥ ३१
ततः प्रायान्महाराज माधवो भगवान्रथी ।
नागसाह्वयमासाद्य प्रविवेश च वीर्यवान् ॥ ३२ C 9 3336 B 9 63 34 K 9 64 33

---

24 ^{a}) Ś1 K1-3 कपि(K3 °शि)ता (for कथं ता) B1 2 6 Dn D4-10 ताम्राक्षीं, B3 4 दीप्तांगीं, S (except M1, T3 4 missing) मदीप्ता (for दीप्ताक्षीं) —^{b}) K4 5 B3 4 D2 8 -दुःखिता, Some MSS -कपिता (for कर्शिताम्) —^{c}) Ś1 को भवेत्, K2 3 क पुमान्, D2 3 पुरुष (for पुरुष) —^{d}) Ś1 K1-3 त्वदृते (for त्वामृते) K4 त्वदृते भरतर्षभ

25 Bom Kumbh ed Cv read 25-27 (omitting 26^{ab}) for the first time after 381* —^{a}) D11 तत्रातो, T1 Bom Kumbh ed (both first time) तत्र ते, T2 3 G ततो मे, M2-4 तदेव (for तत्र मे) —^{b}) Ś1 K1 मम (for तव) S (except M1, T3 4 missing) तव (T1 तन्मे) माधव (T2 यादव) रोचते —^{d}) K4 प्रसादार्थम्, G3 प्रशमातुम् (sic) (for प्रशमार्थम्) B3 4 प्रशम कर्तुमर्हसि

26 For the repetition in Bom Kmubh ed Cv, cf v l 25 —^{a}) = 12 46 8^{a} D च (for हि) —^{b}) Ś2 (before corr) B2 D2 10 T1 3 G M4 प्रभवो व्यय, Ś2 (after corr) °वोप्यय, K1 B3 D1 3-7 9 11 M1-3 वाप्यय (D4 M3 °य), Dn प्रभुरव्यय, T2 भवनोप्यय —^{c}) Bom Kumbh ed Cv (all first time) -युक्तैश्च (Cv °स्तु) (for संयुक्तैर्) —^{d}) D2 काल D11 समन्वितैः T (T3 4 missing) G M2-4 वचनैः कालचोदितैः, M1 वाक्यैः काले समन्वितैः

27 For the repetition in Bom Kumbh ed Cv, cf v l 25 —^{a}) D4 एप (for एव) B6 D4-7 9 10 Bom Kumbh ed (last two second time) महाबाहो, S (T3 4 missing) Bom Kumbh ed (last two first time) °भागां (T6 G3 Bom Kumbh ed °भाग) (for °प्राज्ञ) —^{b}) G2 Bom Kumbh ed (both first time) प्रशमिष्यसि (for शमयि°) —^{c}) Dn भगवन् —^{d}) S (T3 4 missing) transp कृष्ण and तत्र Ś1 K3 कृष्ण, D10 (before corr as in text) द्रष्टस्, Bom ed (first time) व्यासस्; Ca (gloss व्यास) कृष्णस् (as in text)

28 ^{a}) T1 G1 2 सर्वधा M1 भाग (for बाहो) D11 कर्तव्य सात्वतश्रेष्ठ (= 28^{c}) —^{b}) T1 5 G M रोष, T2 शोक (for क्रोध) — D11 om 28^{c}-29^{b} —^{c}) K4 B D (D11 om) G2 3 M सात्वता (for सात्वत) —^{d}) Ś1 K4 B D (D11 om) हितार्थिना (Ś1 °ना), T6 हितैषिणां, M1 °षिण

29 D11 om 29^{ab} (cf v l 28) Before 29, T (T3 4 missing) G ins वैशंपायन —^{a}) Ś1 K1-3 धर्मराजवच श्रुत्वा — Ś1 K1-3 om (hapl) 29^{b}-30^{a} K4 om 29^{c}-30^{b} —^{cd}) M3 आरुह्य (for आमन्त्र्य) D11 रथ योजय शीघ्र मे दारुकेत्याह केशव

30 Ś1 K1-3 om 30^{a}, K4 om 30^{ab} (for both, cf v l 29) —^{b}) D6 हि (for ऽथ) —^{c}) G3 दृढ (for रथं)

31 ^{b}) Dn D2 परतप, T6 G रथोत्तम (for परतप) — T6 G2 3 om (hapl) 31^{c}-33^{d} —^{c}) T1 G1 M1 3 हस्तिनपुर —^{d}) Ś2 प्रभु

32 T6 G2 3 om 32 (cf v l 31) —^{a}) K4 महाबाहुर्, G1 °भाग (for °राज) —^{b}) Ś1 यादवो (for माधवो) M वेगवान् (for भग°) T1 G1 केशवो वेगवद्द्रुत, T2 माधवो रथमास्थित —^{d}) D11 स (for च) K1 प्रविश्य च स वीर्यवान्

33 T6 G2 3 om 33 (cf v l 31) —^{a}) S (T3 4 missing, T6 G2 3 om) प्रा(T1 2 G1 प्र)विशन् (for प्रविश्य) K2 नगरे, D1 11 °रीं D3 8 धीरो

C 9 3576 B 9 63 34 K 9 64 74 प्रविश्य नगरं वीरो रथघोषेण नादयन् ।
विदितो धृतराष्ट्रस्य सोऽवतीर्य रथोत्तमात् ॥ ३३
अभ्यगच्छददीनात्मा धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
पूर्वं चाभिगतं तत्र सोऽपश्यदृषिसत्तमम् ॥ ३४
पादौ प्रपीड्य कृष्णस्य राज्ञश्चापि जनार्दनः ।
अभ्यवादयदव्यग्रो गान्धारीं चापि केशवः ॥ ३५
ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्रमधोक्षजः ।
पाणिमालम्ब्य राज्ञः स सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ३६
स मुहूर्तमिवोत्सृज्य बाष्पं शोकसमुद्भवम् ।
प्रक्षाल्य वारिणा नेत्रे आचम्य च यथाविधि ।
उवाच प्रश्रितं वाक्यं धृतराष्ट्रमरिंदमः ॥ ३७
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्भूतभव्यस्य भारत ।
कालस्य च यथा वृत्तं तत्ते सुविदितं प्रभो ॥ ३८
यदिदं पाण्डवैः सर्वैस्तव चित्तानुरोधिभिः ।
कथं कुलक्षयो न स्यात्तथा क्षत्रस्य भारत ॥ ३९
भ्रातृभिः समयं कृत्वा क्षान्तवान्धर्मवत्सलः ।
द्यूतच्छलजितैः शक्तैर्वनवासोऽभ्युपागतः ॥ ४०
अज्ञातवासचर्या च नानावेशसमावृतैः ।

(for वीरो) —^{b}) Ś$_2$ K$_2$ घोपेन K$_2$ दारयन्, Dn$_1$ नादयत् — Ś$_1$ damaged for 33^{cd} —^{c}) Dn$_1$ D$_{3\ 6\ 8\ 9}$ विदितं (for °तो)

34 ^{a}) D$_{11}$ S (T$_{3\ 4}$ missing) अमेयात्मा (for अदीनात्मा) —^{b}) D$_2$ धृतराष्ट्र नरेश्वर — After 34^{b}, D$_6$ reads 36 —^{c}) K$_4$ D$_2$ T$_{2\ 5}$ चापि, D$_3$ चाधि (for चाभि-)

35 Before 35, G$_3$ ins व्यास —^{a}) D$_{2\ 3}$ प्रगृह्य, T$_2$ प्रवाह्य, M$_{3\ 4}$ सपीड्य (for प्र°) —^{c}) D$_9$ अव्यग्रा —^{d}) D$_4$ वा (for च)

36 D$_6$ reads 36 after 34^{b} —^{a}) D$_{2\ 3}$ त तु (D$_3$ त स) यदु (for तु यादव) —^{b}) Ś K$_{1-3}$ धृतराष्ट्रस्य माधव —^{c}) M$_1$ पाणाव् (for पाणिम्) B$_4$ आलक्ष्य, D$_{11}$ आलिंग्य (for आलम्ब्य) K$_4$ वार्ष्णेय, B$_1$ Dn D$_{1\ 4-10}$ राजेंद्र, D$_{2\ 3}$ वाक्यज्ञ, D$_{11}$ T$_2$ राजस्तु, M$_1$ राजान, M$_2$ राजन्म (for राज्ञ स) —^{d}) B$_2$ D$_{1\ 4-11}$ सुस्वर, Dn सस्वर, D$_{2\ 3}$ सस्वन, T$_2$ सुकर (for सस्वर) D$_9$ च (for प्र)

37 ^{a}) Dn$_1$ T$_5$ सु (for स) K$_4$ B D (except D$_{2\ 3,\ 11}$) मुहूर्ताद् B$_6$ D$_{2\ 3}$ अथोत्सृज्य, D$_{11}$ अवासृज्य (for इवोत्सृज्य) —^{b}) D$_5$ वाक्यं (for बाष्प) — B$_3$ damaged for 37^{cd} —^{c}) T$_{2\ 5}$ M प्रक्षाळ्य B$_2$ D$_4$ G$_1$ पाणिना, D$_9$ वारितो (for °णा) —^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_{2\ 4}$ D$_{1\ 2\ 4-7\ 9,\ 10}$ M$_1$ ह्याचम्य, D$_8$ सत्तेत्या (sic) (for आचम्य) K$_3$ om च D$_8$ ह्याचचाम यथा विधि —^{e}) K$_1$ B$_4$ D$_{5-7\ 10}$ प्रस्तुत, K$_4$ D$_{2\ 4\ 8\ 11}$ प्रसृत, B$_3$ damaged (for प्रश्रितं) —^{f}) D$_2$ M$_{2\ 3}$ अरिंदम, D$_{4\ 5\ 8\ 11}$ °दम

38 Before 38, T (T$_{3\ 4}$ missing) G ins श्रीभगवान् —^{a}) Ś$_1$ K$_1$ हि (for ऽस्ति) —^{b}) D$_{5\ 7\ 9}$ वृद्धस्य तव भारत, D$_{11}$ T (T$_{3,\ 4}$ missing) G भूत भव्य च भारत (T$_2$ कुत्रचित्) — D$_8$ om (hapl) 38^{c}–39^{d}, D$_8$ reads the same on marg —^{c}) D$_2$ काळस्य Ś$_1$ K$_1$ वार्तं, K$_{2\ 3}$ वार्ता (for वृत्त) —^{d}) K$_2$ D$_3$ ततो, K$_4$ तच्च (for तत्ते) Ś K$_{1-3}$ सं-, K$_4$ [अ]पि (for सु-) K$_{2\ 3}$ Dn विभो, G$_2$ तव (for प्रभो) D$_5$ सुविदित च ते प्रभो

39 D$_8$ om 39 (cf v l 38) G$_2$ om 39^{ab} D$_6$ reads 39 on marg —^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ वार्तितं, Ś$_2$ M$_4$ वर्तित, K$_4$ वर्तिते, B$_1$ Dn D$_4$ M$_{1\ 2}$ च्य(B$_1$ या)तित, B$_{3\ 4}$ चेष्टित; B$_5$ चिंतित, D$_{1,\ 11}$ यत्कृत, D$_{2\ 3}$ अदिते, M$_3$ वर्तिता (sic) (for यदिद) T$_2$ प्रास (for सर्वैस्) —^{b}) T$_5$ पुत्रानु- (for चित्तानु) Ś$_2$ B$_{1\ 5}$ -वर्तिभि, Dn वृत्तिभि, D$_5$ -रोचयन्, T$_2$ M$_1$ सारिभि, G$_3$ (*inf lin*, orig as in text) यो*त्य, (sic) (for -रोधिभि) —^{c}) D$_2$ कुळ, D$_{11}$ कुरु (for कुल) K$_4$ क्षयं (for क्षयो) —^{d}) B$_3$ damaged, G$_2$ तदा (for तथा)

40 B$_3$ damaged for 40^{ab} —^{b}) Ś$_1$ K$_1$ क्षंतवान्, D$_{1\ 5\ 8}$ क्षात्रवान्, D$_{11}$ कृतवान्, T$_5$ क्षात (submetric) (for क्षान्तवान्) D$_2$ -वत्सळ —^{c}) T$_{1\ 5}$ G$_1$ द्यूते (for द्यूत-) D$_{2\ 3}$ छल(D$_2$ °ळ)शते, D$_{4\ 3}$ प्रलभितै, T$_{1\ 5}$ G M छ(G$_{2\ 3}$ M छ)भाजितै (for छलजितै) K$_{1\ 3}$ B Dn D$_{1\ 4-10}$ शुद्धैर् (for शक्तैर्) K$_4$ द्यूतच्छलयितै सक्तैर्, D$_{11}$ द्यूते छलगतै शुद्धे, T$_2$ द्यूतास्सप्रजितै शक्तैर् —^{d}) D$_{2\ 3}$ स्वधार्यत, D$_{5-7\ 9\ 10}$ ह्युपागत, T$_2$ [ऽ]प्युपा° (for ऽभ्युपा°) D$_{11}$ वचनात्स ह्युपागत

41 ^{a}) T (T$_{3\ 4}$ missing) G -वेष- (for -वास) M$_3$ -पर्याय (for -चर्या च) D$_{11}$ अज्ञातवनवासस्य —^{b})

अन्ये च बहवः क्लेशास्त्वशक्तैरिव नित्यदा ॥ ४१
मया च स्वयमागम्य युद्धकाल उपस्थिते ।
सर्वलोकस्य सांनिध्ये ग्रामांस्त्वं पञ्च याचितः ॥ ४२
त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो नापवर्जिताः ।
तवापराधान्नृपते सर्वं क्षत्रं क्षयं गतम् ॥ ४३
भीष्मेण सोमदत्तेन बाह्लिकेन कृपेण च ।
द्रोणेन च सपुत्रेण विदुरेण च धीमता ।
याचितस्त्वं शमं नित्यं न च तत्कृतवानसि ॥ ४४
कालोपहतचित्तो हि सर्वो मुह्यति भारत ।
यथा मूढो भवान्पूर्वमस्मिन्नर्थे समुद्यते ॥ ४५
किमन्यत्कालयोगाद्धि दिष्टमेव परायणम् ।
मा च दोषं महाराज पाण्डवेषु निवेशय ॥ ४६
अल्पोऽप्यतिक्रमो नास्ति पाण्डवानां महात्मनाम् ।
धर्मतो न्यायतश्चैव स्नेहतश्च परंतप ॥ ४७
एतत्सर्वं तु विज्ञाय आत्मदोषकृतं फलम् ।
असूयां पाण्डुपुत्रेषु न भवान्कर्तुमर्हति ॥ ४८
कुलं वंशश्च पिण्डश्च यच्च पुत्रकृतं फलम् ।
गान्धार्यास्तव चैवाद्य पाण्डवेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ४९

C 9 3534
B 9 63 52
K 9 64 50

Some MSS त्रेप, Dn त्रेश (for त्रेश) B1 S (T3 4 missing) सनात्रि(M1 °म्थि)र्त, D1 श्रमात्रूंत (for समा°) — d) S (except M1, T3 4 missing) सदान्तैर् (for त्व) B- D-7 9 10 सर्वदा, D2 नित्यशः (for °दा)

42 a) D11 M3 तु (for च) K2-4 B5 D1 8 मागम्य — b) D11 पुरा (for युद्ध) D2 काउ D3 युद्धकाल्मुपस्थित — B3 damaged for 42cd — c) T2 सर्वं (for सर्वं) D2 मानिध्य — d) D1 7 8 ग्रा माम् K2 याचिता M3 ग्रामास्त्वा पच याचिता

43 K2 om (hapl) 43ab — a) D तदा (for त्वया) D2 कालोपसृष्टेन, T2 कालावशिष्टेन, M3 कालपरीतेन, Ca कालोपसृष्टेन (as in text) — b) Dn1 लो* * B4 D2-4 8 वर्जित K4 लोभमोहात्व वर्जिता, D11 T2 लोभितेनोप°, G2 (inf lin, orig as in text) लोभतो नानदचाम्रा (sic) — c) K2 तया (for तव) — d) D3 corrupt K4 M2-4 सर्वक्षत्र, T1 2 G1 क्षत्र सर्वं (by transp), G2 क्षत्रधर्मं

44 a) D2 भीष्मेन — b) K1 2 B (except B2) Dn D1-10 T G1 M4 बाह्लीकेन, D1 6 11 बाह्ली(D1 °ह्लि)केण K2 कृपेन — c) D1 * स, S (except M1, T3 4 missing) सह (for च स) — c) T2 त्वा Ś2 B1 2 Dn2 D2 M1 मम, D2 श्रपि, T1 मया (for मम)

45 a) Ś1 K1 2 4 कालोपसृष्ट (K3 °द्रुत, K4 °रत), D1 8 कामोपहत, D11 लोभो°, T2 6 G2 कालोपचित (for °पहत) B2 4 D2-7 9 10 चित्ता, G1 चित्ते (for °चित्तो) K1 om, T1 G1 च, M3 [ऽ]पि (for हि) — b) B1 3 4 Dn2 D1-7 9 10 M3 सर्वे मुह्यति भारत

— c) T (T3 4 missing) G2 3 M2 4 तथा, M3 ततो (for यथा) D3 [ऽ]भव, D11 [ऽ]भवत् (for भवान्) — d) D2 8 तस्मिन् (for ऽस) K1 D7 9 समुद्यमे (for °ते)

46 a) D2 8 काल(D2 ळ)योगान्न, D11 भागधेयाद्धि (for कालयोगाद्धि) — b) D2 8 11 एतत् (for एव) D- पराक्रम (for °यणम्) S (T3 4 missing) दिष्ट मेत(T- °मामी)त्पुरातन — c) K4 मा न, B2 न तद्, B G1 न च (for मा च) Ś1 K1 रोष, B1-3 Dn D1 4-7 9 10 दो(B2 Dn रो)षान्, D3 दोषो, T (T3 4 missing) G द्वेष (for दोष) Ś1 K1 भाग, K4 B1 3-5 D1-7 9 10 प्राज्ञ, Dn बाहो (for राज)

47 a) B4 S (T3 4 missing) स्वल्पो, D11 स्वतो (for अल्पो) D11 T1 G1 2 M3 4 व्यतिक्रमो, M1 ह्यति° (for ऽप्यति°) — c) M1 [अ]पि (for [ए]व) — d) G2 ते हताश् (sic) (for स्नेहतश्च) D11 विशा पते (for परंतप)

48 a) B2 D2 3 हि (for तु) — M1 om (hapl) 48b-50a — b) K2 4 B (except B) D1 4-10 ह्यात्म, Dn ह्यर्थं (for आत्म-) D2 फळ, D1 9 मत (for फलम्) — Ś2 D8 om. (hapl) 48c-49b, D10 reads the same on marg — c) K2 3 अश्रेय, T (T3 4 missing) G M- 3 त मन्यु, M4 तन्मन्यु (for असूया) Ś1 ****** त्रेषु — d) D11 तावत् (for भवान्) K3 4 D1 4 M3 अर्हसि (for °ति) — After 48, B Dn D1-3 ins 386*

49 Ś2 D8 om 49ab, M1 om 49 (for both, cf v l 48) B1 3 4 Dn D1 om 49 D10 reads 49ab on marg — a) Ś1 K D3 5 T2 6 G2 M3 कुल, D2 कुळ, M2 कुले, M4 कुलो (for कुल) K4 -धर्मश्

C 9 3555
B 9 63 53
P 9 64 52

एतत्सर्वमनुध्यात्वा आत्मनश्च व्यतिक्रमम् ।
शिवेन पाण्डवान्ध्याहि नमस्ते भरतर्षभ ॥ ५०
जानासि च महाबाहो धर्मराजस्य या त्वयि ।
भक्तिर्भरतशार्दूल स्नेहश्चापि स्वभावतः ॥ ५१
एतच्च कदनं कृत्वा शत्रूणामपकारिणाम् ।
दह्यते स दिवारात्रं न च शर्माधिगच्छति ॥ ५२
त्वां चैव नरशार्दूल गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
स शोचन्भरतश्रेष्ठ न शान्तिमधिगच्छति ॥ ५३
ह्रिया च परयाविष्टो भवन्तं नाधिगच्छति ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं बुद्धिव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ५४
एवमुक्त्वा महाराज धृतराष्ट्रं यदूत्तमः ।
उवाच परमं वाक्यं गान्धारीं शोककर्शिताम् ॥ ५५
सौबलेयि निबोध त्वं यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रते ।
त्वत्समा नास्ति लोकेऽस्मिन्नद्य सीमन्तिनी शुभे ५६

(for वशश्) K1 3 B (B1. 3 4 om) D7 10 पिंडाश् —^{b}) D2 3 7 9 T2 5 G M2 3 यत्र (for यच्च) —^{c}) B2 5 D4–11 वै नाथ, D2 चैवाथ, T2 चाप्यद्य (for चैवाद्य) D8 गांधार्या सममेवाद्य —^{d}) T5 G2 प्रतिष्ठित — Ś K D4–10 ins after 49 B Dn D1–3 after 48

386* त्व चैव नरशार्दूल गान्धारी च यशस्विनी ।
मा शुचो नरशार्दूल पाण्डवान्प्रति किल्बिषम् ।

[(L 1) = (var) 53^{ab} K3 Dn2 D2 5–7 9 10 कुरु (for नर) — B1 om (hapl) the post half of line 1 and the prior half of line 2 K4 तपस्विनी D8 9 गांधारीं च यशस्विनीं (= 53^{b}) (for the post half) — (L 2) D2 8 युजो (for शुचो) Ś K1–3 भरतश्रेष्ठ, D2 नरशार्दूळ]

50 M1 om 50^{a} (cf. v l 48) —^{a}) K1 D10 T1 5 G1 M (M1 om) अनुध्याय, D2 8 °ज्ञात्वा (for °ध्यात्वा) T2 तदेतत्समनुध्याय —^{b}) B2 आत्मनोपि, D11 पांडवे स्व- (for आत्मनश्च) —^{c}) B2 भगवन् (for शिवेन) M1 पांडव (for पाण्डवान्) Ś K1–3 ध्याय, K4 B1 3 D पाहि, T5 G2 3 त्राहि (for ध्याहि) —^{d}) D11 मनसा (for नमस्ते) Ś2 T (T3 4 missing) G पुरुषर्षभ (for भरत)

51 ^{a}) Ś K2 3 B2 D5 जानामि (for °सि) T (T3 4 missing) G M2–4 हि (for च) M1 त्व जानासि महाबाहो —^{b}) Dn2 सा, D1 5 6 यत्, D11 वा, T2 या (for या) —^{c}) Ś2 T2 5 भक्तिं (for भक्तिर्) B2 च नर, D11 च राज (for भरत) —^{d}) T2 स्नेह K2 3 स्वभावज, K4 च भारत (for स्वभावत) D2 स्नेहो यश्चापि भारत

52 ^{a}) Ś1 K2 3 श्रुत्वा (for कृत्वा) K4 एतेषु सदन कृत्वा —^{b}) K4 अपकारणं, B5 D2 3 °कारणात्, D6 उपकारिणा, T5 अन्वकारिणां (for अप°) — B3 damaged for 52^{cd} —^{c}) K2 3 D8 च, K4 B (B3 damaged) Dn2 D1 4 5 7 9 10 M2–4 स (for स) Ś1 K1 2 4 B (B3 damaged) D (except D11) दिवा रात्रौ, M3 दिवा रात्रिं —^{d}) K2 Dn1 धर्माधिगच्छति, D4 शर्ममधि° (hypermetric) (for शर्माधि°)

53 Ś1 K1–3 D3 8 11 om (hapl) 53 K4 om (hapl) 53^{a}–54^{b}, D6 reads the same on marg D7 reads 53 (without var) twice —^{a}) T5 का (for त्वा) G1 राज (for नर) D2 5 T1 शार्दूल (D2 °ळ) Ś2 त्वा विचिंत्य नृशार्दूल, M1 त्वा चैव भरतश्रेष्ठ —^{b}) D4 7 गाधारी च यशस्विनी —^{c}) B5 शोचन्वै, Dn2 न शोचन्, D1 शुशोचन, T2 सशुचो, T5 G3 M2–4 सशोचन (for स शोचन्) B Dn D1 2 4–7 9 10 नरशार्दूल (D2 °ळो), M1 2 4 भरतश्रेष्ठो (for °ष्ठ) —^{d}) B3 D5 7 10 शांतिं नैवाधिगच्छति, M1 न शांति *****

54 K4 om 54^{ab} (cf v l 53), D6 reads the same on marg —^{a}) Ś K1–3 Dn2 कृपया, D8 ह्रिया* (for ह्रिया च) B5 परया प्राप्तो, D11 °माविष्टो (for °याविष्टो) S (T3 4 missing) ह्रि(T5 G2 3 श्रि)या परमया युक्तो —^{b}) Ś1 K1 3 [अ]भि (for [अ]धि) S (except M1, T3 4 missing) भवत (T2 °वतो) नोपसर्पति —^{c}) K2 -शोकाधि —^{d}) B1 T5 बुद्ध्या, D2 भृशं, D3 भृश-, T1 2 G1 3 बुद्ध्वा, M1 विद्धि (for बुद्धि-) D4 8 11 M4 बुद्धिव्या(M4 °द्वा [sic] व्या)-कुलितेंद्रिय, D5 बुद्धिर्व्याकुलिता तव, G2 अबुद्ध्या व्याकुलेंद्रिय

55 Before 55, T (T3 4 missing) G1 3 ins वैशंपायन —^{a}) S (T3 4 missing) बाहुर् (for राज) —^{b}) D6 मदूद्वह, D11 महीपतिं (for यदूत्तम) —^{d}) Some MSS कर्षिता

56 Before 56, T2 ins श्रीकृष्ण, T5 G2 3 श्रीभगवान् —^{a}) D2 3 11 T (T3 4 missing) G2 3 सौबले (D2 °ळे)ये S (T3 4 missing) निबोधस्व —^{b}) Ś1 K1 2 4 T1 G1 M त्वा (for त्वा) D5–7 9 10 M1 तच्छृणु (for सुव्रते) —^{c}) Ś2 यत्समा M1 ह्यद्य (for

जानामि च यथा राज्ञि सभायां मम संनिधौ ।
धर्मार्थसहितं वाक्यमुभयोः पक्षयोर्हितम् ।
उक्तवत्यसि कल्याणि न च ते तनयैः श्रुतम् ॥ ५७
दुर्योधनस्त्वया चोक्तो जयार्थी परुषं वचः ।
शृणु मूढ वचो मह्यं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ५८
तदिदं समनुप्राप्तं तव वाक्यं नृपात्मजे ।
एवं विदित्वा कल्याणि मा स्म शोके मनः कृथाः ।
पाण्डवानां विनाशाय मा ते बुद्धिः कदाचन ॥ ५९
शक्ता चासि महाभागे पृथिवीं सचराचराम् ।
चक्षुषा क्रोधदीप्तेन निर्दग्धुं तपसो बलात् ॥ ६०
वासुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ।
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि केशव ॥ ६१
आधिभिर्दह्यमानाया मतिः संचलिता मम ।
सा मे व्यवस्थिता श्रुत्वा तव वाक्यं जनार्दन ॥ ६२
राज्ञस्त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य केशव ।
त्वं गतिः सह तैर्वीरैः पाण्डवैर्द्विपदां वर ॥ ६३
एतावदुक्त्वा वचनं मुखं प्रच्छाद्य वाससा ।
पुत्रशोकाभिसंतप्ता गान्धारी प्ररुरोद ह ॥ ६४
तत एनां महाबाहुः केशवः शोककर्शिताम् ।
हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैराश्वासयत्प्रभुः ॥ ६५ C 9 3572 B 9 63 70 K 9 64 65

नान्ति) —ᵈ) $Ś_1$ अ*, K_{1-3} अपि, $D_{2\,3\,11}$ अन्या, $T_{1\,2}$ G M_{2-4} कान्चित्, T_2 काले, M_1 नास्ति (for अद्य) $Ś_1$ K_1 B. D_{11} शुभा, M_1 क्वचित् (for शुभे)

57 For the incident, cf 5 127 9ff —ᵃ) $K_{2\,4}$ B D_{n1} $D_{1\,4-8\,10\,11}$ T ($T_{3\,4}$ missing) $G_{1\,3}$ जानामि, G_2 ज्ञातास्मि (for जानामि) T_5 G_2 हि (for च) D_{n1} lacuna, G_2 राज्ञ (for राज्ञि) — D_{11} om (hapl) 57ᶠ–59ᶜ —ᶠ) T_5 नर्चये (sic) (for तनयैः) K_4 B_1 D (except D_2, D_{11} om) G_2 कृत (for श्रुतम्)

58 With 58, cf 11 17 6 D_{11} om 58 (cf v l 57) —ᵃ) B_2 D_2 प्रोक्तो (for चोक्तो) —ᵇ) T_2 जयार्थं (for °र्थी) $K_{2\,2}$ $D_{3\,7\,9}$ पुरुष (for प°) —ᶜ) $T_{1\,2}$ $G_{1\,3}$ M मे त्व (for मह्य) —ᵈ) K_3 om (hapl) धर्मस्ततो

59 D_{11} om 59ᵃᵇ (cf v l 57) The portion of the text from 9 62 59ᵃ up to 9 63 8ᶜ is lost in B_2 on a missing folio —ᵃ) D_9 G_3 यद् (for तद्) —ᵇ) $Ś_1$ K_1 त्वयि (for तव) —ᶜ) D_2 विदित्वा (for °त्वा) S ($T_{3\,4}$ missing) गांधारी (T_1 G_1 M_2 °रि) (for कल्याणि) —ᵈ) T_2 त्व (for स्म) —ᵉ) S ($T_{3\,4}$ missing) विनाशे च (G_1 M_1 °शेन) (for °शाय) —ᶠ) D_1 कथचन (for कदाचन)

60 B_2 missing (cf v l 59) —ᵃ) $D_{3\,4\,8}$ T_5 G_2 [अ]पि (for [अ]सि) —ᵇ) $D_{3\,4\,7}$ सचराचर D_{11} पृथिवीं च ससागरां —ᶜ) M_2 चक्षुष —ᵈ) D_4 निर्दग्ध T_5 तपतो (for °सो)

61 B_2 missing (cf v l 59) Before 61, T_2 G_2 ins वैशंपायन Before 61ᶜ, T_2 ins गांधारी —ᶜ) G_2 एव (for एवन्) D_4 महाभारते (sic), D_5 $T_{1\,5}$ $G_{1\,2}$ °भाग (for °बाहो)

62 B_2 missing (cf v l 59) —ᵇ) $K_{2\,8}$ संक्षालिता, D_2 सचलिता, D_{11} सलुलिता, T_2 सा चलिता (for संच) $Ś_1$ सा मे सक्षालि***, K_1 सा मे संक्षालिता मति — $Ś_1$ damaged for 62ᶜᵈ —ᶜ) T_2 [अ]द्य (for मे) $Ś_2$ D_{11} [ऽ]प्यवस्थिता K_{1-3} साप्ये (K_1 *मे) व्यवस्थितिं श्रुत्वा —ᵈ) $Ś_2$ K_{1-3} वाक्यैर् (for वाक्य)

63 B_2 missing (cf v l 59) —ᵃ) $D_{2\,3}$ चाप्यस्य, D_{11} चाधन्य, M_2 त्व धर्म- (sic) (for स्त्वन्धस्य) —ᵇ) S (except M_1, $T_{3\,4}$ missing) माधव (for केशव) —ᶜ) K_{3-4} B (B_2 missing) D (except $D_{5\,6}$) T_2 M_3 सहितै (for सह तैर्) S (except M_1, $T_{3\,4}$ missing) सर्वै (for वीरै) —ᵈ) S (except $M_{1\,2}$, $T_{3\,4}$ missing) वदता (for द्विपदा)

64 B_2 missing (cf v l 59) —ᵃ) T ($T_{3\,4}$ missing) G एवमुक्त्वा तु वचन —ᵇ) K_2 प्राच्छाद्य, D_2 आ° (for प्र°) D_{11} पाणिना (for वाससा) —ᶜ) K_3 -शोकार्ति, K_4 -शो*भि (for -शोकाभि) —ᵈ) D_3 reads from गान्धारी up to समाश्वास्य च (in 66ᵃ) on marg

65 B_2 missing (cf. v l 59) D_3 reads 65 on marg —ᵃ) G_3 अत (for तत) D_{n1} एता (for एना) K_4 महाबाहो —ᵇ) Some MSS कर्पिता, T_2 -मोहिता (for -कर्शिताम्) —ᶜ) K_4 तेन (for हेतु-) D_2 -समकैर् (for संयुक्तैर्)

66 B_2 missing (cf v l 59) —ᵃ) D_3 reads

C 9 3572 B 9 63 70 K 9 64 69

समाश्वास्य च गान्धारीं धृतराष्ट्रं च माधवः ।
द्रौणेः संकल्पितं भावमन्वबुध्यत केशवः ॥ ६६
ततस्त्वरित उत्थाय पादौ मूर्ध्ना प्रणम्य च ।
द्वैपायनस्य राजेन्द्र ततः कौरवमब्रवीत् ॥ ६७
आपृच्छे त्वां कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः ।
द्रौणेः पापोऽस्त्यभिप्रायस्तेनास्मि सहसोत्थितः ।
पाण्डवानां वधे रात्रौ बुद्धिस्तेन प्रदर्शिता ॥ ६८
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं गान्धार्या सहितोऽब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रो महाबाहुः केशवं केशिसूदनम् ॥ ६९
शीघ्रं गच्छ महाबाहो पाण्डवान्परिपालय ।
भूयस्त्वया समेष्यामि क्षिप्रमेव जनार्दन ।
प्रायात्ततस्तु त्वरितो दारुकेण सहाच्युतः ॥ ७०
वासुदेवे गते राजन्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
आश्वासयदमेयात्मा व्यासो लोकनमस्कृतः ॥ ७१
वासुदेवोऽपि धर्मात्मा कृतकृत्यो जगाम ह ।
शिबिरं हास्तिनपुराद्दिदृक्षुः पाण्डवान्नृप ॥ ७२
आगम्य शिबिरं रात्रौ सोऽभ्यगच्छत पाण्डवान् ।
तच्च तेभ्यः समाख्याय सहितस्तैः समाविशत् ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

समाश्वास्य च on marg Ś1 K1 तामाश्वास्य, M2 समाश्वस्य (for °श्वास्य) K2 M2-4 तु (for च) T (T3 4 missing) G1 2 स समाश्वास्य गाधारीं —^{c}) B (B2 missing) Dn D1, 5-7 9 10 द्रौणि-, D4 द्रोण (for द्रौणे) D2 3 11 सकल्पज, G3 °ल्पिते (for °ल्पित) K4 भीमम्, B1 D8 पापम्, D4 तावद्, T1 5 G1 3 भागम् (for भावम्) —^{d}) K4 B5 D6 10 11 M1 अवबुध्यत, B1 अनु°, B3 damaged (for अन्व°) S (T3 4 missing) भारत (for केशव)

67 B2 missing (cf v 1 59). —^{a}) K4 त्वरितम् D3 तथा त्वरितमुत्थाय —^{d}) D2 3 11 पुन (for तत) Ś2 K1-3 कौरव्यम्

68 B2 missing (cf v 1 59) Before 68, T2 5 G1 2 ins श्रीभगवान्, G3 श्रीकृष्ण —^{a}) T2 त्वा K2 3 नर (for कुरु) —^{c}) K2 T5 M3 द्रोणे, B1 D9 द्रौणि (for द्रौणे) D11 पापस्य, T2 पापस्तु, T6 पापेस्ति G2 द्रौणि पापोस्त्यभियुतस् —^{d}) T1 5 G ततो (for तेन) T2 ततोसि सहमोदित —^{e}) T3 तथा (for वधे) —^{f}) K4 प्रकर्पिता, D2 3 प्रकल्पिता, D11 T2 6 G2 3 M निदर्शिता (for प्र°)

69 B2 missing (cf v 1 59) —^{a}) T6 च (for तु) —^{b}) D11 गाधारी (for °र्या) —^{c}) Ś2 महाबाहु, K4 M2 °बाहो, D11 T1 6 G °राज, T2 M1 °राज, M3 4 °भाग (for °बाहु) —^{d}) D2 3 शत्रु (for केशि)

70 B2 missing (cf v 1 59) —^{b}) B6 D6 प्रति (for परि-) B6 D2 3 पालयन् —^{c}) T2 corrupt M1 त्वया भूय (by transp) D6 समेक्ष्यामि, D3 सहे- ष्यामि (for समे°) —^{d}) D2 क्षिप्रमेतज्, T2 जिज्ञा मार्थं (for क्षिप्रमेव) —^{e}) D1 प्रयात् D2 3 तत प्रयातस्त्वरितो —^{f}) Ś1 K2 D1 3 दारुकेन D11 तथा (for सह)

71 B2 missing (cf v 1 59) —^{b}) D3 धृतराष्ट्रो D11 M1 जनाधिप (for जनेश्वरम्) —^{c}) D2 आश्वया मास च तदा D3 आश्वासयामास तदा —D3 om (hapl) 71^{d}–72^{a} —^{d}) T2 लोके D11 व्यास सत्यवतीसुत

72 B2 missing (cf v 1 59) D3 om 72^{a} (cf v 1 71) —^{a}) K4 देवात्मा (for धर्मात्मा) —B3 damaged for 72^{cd} —^{c}) D4 शिबिरी (sic), D3 विविर (for शिबिरं) S (except M4, T3, 4 missing) हस्तिन (for हा°) K4 पुर —^{d}) D2 ददृशु, T3 दिदृक्ष (for दिदृक्षु) K4 नृप, B1 5 Dn G2 प्रति (for नृप)

73 B2 missing (cf v 1 59) D9 om 73^{ab} —^{a}) D11 आजग्मु (for आगम्य) —^{b}) D3 4 सोप्यगच्छत, T2 सोध्याग° (for सोऽभ्यग°) —^{c}) Ś1 K1-3 ततस्, B1 स च, D2 3 तत्त्व (for तच्च) D11 समास्थाय (for °ख्याय) —^{d}) Ś2 K2 D9 सहितैस् (for °तस्) Ś1 K1-3 उपाविशत्, B1 Dn D1 4-7 9-11 समाहित (D5 °तै), D2 °विशन्, D3 महात्मभि° (for समाविशत)

६३

धृतराष्ट्र उवाच ।

अधिष्ठितः पदा मूर्ध्नि भग्नसक्थो महीं गतः ।
शौटीरमानी पुत्रो मे कान्यभाषत संजय ॥ १
अत्यर्थं कोपनो राजा जातवैरश्च पाण्डुषु ।
व्यसनं परमं प्राप्तः किमाह परमाहवे ॥ २

संजय उवाच ।

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यथावृत्त नराधिप ।
राज्ञा यदुक्तं भग्नेन तस्मिन्व्यसन आगते ॥ ३
भग्नसक्थो नृपो राजन्पांसुना सोऽवगुण्ठितः ।
यमयन्मूर्धजांस्तत्र वीक्ष्य चैव दिशो दश ॥ ४
केशान्नियम्य यत्नेन निःश्वसन्नुरगो यथा ।
संरम्भाश्रुपरीताभ्यां नेत्राभ्यामभिवीक्ष्य माम् ॥ ५
बाहू धरण्यां निष्पिष्य मुहुर्मत्त इव द्विपः ।
प्रकीर्णान्मूर्धजान्धुन्वन्दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् । C 9 3387 B 9 64 6 K 9 65 6

Colophon B_2 $T_{3\ 4}$ missing — *Sub-parvan* D_2 $M_{1\ 2\ 4}$ गदायुद्ध — *Adhy name* $Ś_1$ K_{1-3} श्रीकृष्ण($K_{2\ 3}$ कृष्ण)प्रत्यागमन, $Ś_2$ कृष्णस्य प्रत्यागमन हास्तिनपुरात् ; K_4 वासुदेवप्रत्यागमन, $T_{1\ 5}$ $G_{1\ 3}$ धृतराष्ट्रकृष्णसंवाद , $M_{2\ 4}$ धृतराष्ट्रसमाश्वास (M_4 °सन) — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_2$ 30, B_1 M_1 64, Dn 33, $D_{7\ 9\ 10}$ 34, T ($T_{3\ 4}$ missing) G 9, M_{2-4} 65 — *Śloka no* Dn_2 77, $D_{7\ 9}$ 78

63

☞ This adhy is missing in $T_{3\ 4}$ (cf v l 9 55 3)

1 B_2 missing up to 8^c (cf v l 9 62 59) —^{a}) T_2 G_2 भयाविष्ट (for अधिष्ठित) D_8 मूर्ध्ना —^{b}) $K_{3\ 4}$ सक्तो, K_3 -शक्तो, D_4 वक्यो, T_1 G_1 सक्थ्यो, T_2 $M_{1\ 2\ 4}$ सक्थिर्, T_5 -शीर्षो, M_3 सक्षिर् (for सक्थो) $Ś_1$ $D_{3\ 5\ 8\ 11}$ महीगत , D_2 महीपति —^{c}) K_1 शूरोभिमानी, K_4 D_8 शौंडीर्यमाण (D_8 न), B_1 सौचीर्यमानी, B_{3-5} Dn_1 शौ(B_5 सौ)टीर्य ; Dn_2 $D_{1\ 9\ 10}$ $M_{2\ 3}$ शौं(M_3 शौ)डीर्य , $D_{2\ 3}$ $M_{1\ 4}$ शौंडीर°, D_4 शौद्वीर्य , D_5 शौटीर्यमाण , D_6 सोदीर्घमानी (sic), D_7 T ($T_{3\ 4}$ missing) G शौर्यमानीय (T_1 G नी च, T_2 °नीय्य), D_{11} शौर्याद्य मानी (for शौटीरमानी) —^{d}) $K_{2\ 3}$ B (B_2 missing) Dn $D_{1\ 4-10}$ किम्, D_{11} क वा (for कानि)

2 B_2 missing (cf v l 1) —^{a}) D_2 अत्यत , $T_{1\ 5}$ G M_1 अत्यर्थ- (for र्थं) $Ś_1$ K_{1-3} कौरवो (for कोपनो) —^{b}) D_6 $T_{2\ 5}$ $G_{2\ 3}$ M कृत-, D_7 *त (for जात) $D_{1\ 3}$ पाडवै (D_3 °व) (for पाण्डुषु) —^{d}) D_4 केन ह (sic) (for किमाह)

3 B_2 missing (cf v l. 1) —^{ab}) $T_{1\ 5}$ G transp प्रवक्ष्यामि and यथावृत्तं D_4 यत्र (for यथा) $T_{1\ 5}$ G परतप (for नराधिप) —^{c}) $D_{2\ 3}$ $T_{1\ 2}$ $G_{1\ 3}$ M मग्नेन, T_5 G_2 वै तेन (for भग्नेन) —^{d}) $Ś_1$ damaged K_4 व्यसनमागते, $D_{2\ 3}$ S ($T_{3\ 4}$ missing) °सागरे, D_{11} सगरे

4 B_2 missing (cf v l 1) —^{a}) T_1 G भिन्न (for भग्न) K_2 सक्तो, K_3 D_6 -शक्तो, D_4 -शस्थो, D_3 -शक्यो, T_1 G_1 सक्थ्यो, T_2 M_{2-4} -सक्थिर् (for सक्थो) D_{11} नरो (for नृपो) G_1 भूप (for राजन्) —^{b}) Some MSS पांशुना, Dn_1 T_5 पाडुना (for पांसुना) D_1 प्रविकुठित , $D_{2\ 3}$ चावगुंठित ; D_{11} T ($T_{3\ 4}$ missing) G M_{2-4} परिकु(D_{11} °गु)ठित , M_1 स्ववगुठित (for सोऽव°) —^{c}) B_3 नमयन्, B_4 समयन्, D_{11} S ($T_{3\ 4}$ missing) स(D_{11} M_1 नि)यम्य (for यमयन्) —^{d}) K_4 चैव G_3 दिश (sic) (for दश) M_1 वीक्षते च दिशो दश

5 B_2 missing (cf v l 1) —^{a}) K_4 निशान् (sic), S (except M_1, $T_{3\ 4}$ missing) क्रोधं (for केशान्) —^{b}) Some MSS निश्वसन् —^{c}) $K_{2\ 3}$ सरभास्तु , D_1 सरब्धोश्रु , $D_{4\ 8}$ सरब्धासु (D_8 °श्रु) (for म्भाश्रु) T_2 सरभास्सुपरीतास्मा —^{d}) T_2 दृपि [ष्टि ?]भ्याम् (for नेत्रा°) $D_{6\ 7\ 10}$ अति (for अभि-) T_2 च, G_2 तान् (for माम्)

6 B_2 missing (cf v l 1) —^{a}) T_2 बाहु (for बाहू) $K_{2\ 3}$ Dn D_{1-8} धरिण्यां (K_2 °ण्या) B_5 D_8 M_1 निक्षिप्य, D_6 $T_{2\ 5}$ G M_{2-4} निष्पीड्य (for निष्पिष्य) —^{b}) $B_{1\ 3}$ $D_{5-7\ 9-11}$ मुहुर्मत्त, B_4 मुहुर्मुहुर् (for मुहुर्मत्त) —^{c}) $T_{2\ 5}$ प्रकीर्णं (T_5 र्णेर्) $T_{2\ 5}$ $G_{2\ 3}$ $M_{2\ 4}$ धून्वन् $M_{1\ 3}$ प्रकीर्णा मूर्धजा धु(M_1 धू)

C 9 3568 B 9 64 7 K 9 65 6 गर्हयन्पाण्डवं ज्येष्ठं निःश्वस्येदमथाब्रवीत् ॥ ६
भीष्मे शान्तनवे नाथे कर्णे चास्त्रभृतां वरे ।
गौतमे शकुनौ चापि द्रोणे चास्त्रभृतां वरे ॥ ७
अश्वत्थाम्नि तथा शल्ये शूरे च कृतवर्मणि ।
इमामवस्थां प्राप्तोऽस्मि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ८
एकादशचमूभर्ता सोऽहमेतां दशां गतः ।
कालं प्राप्य महाबाहो न कश्चिदतिवर्तते ॥ ९
आख्यातव्यं मदीयानां येऽस्मिञ्जीवन्ति संगरे ।
यथाहं भीमसेनेन व्युत्क्रम्य समयं हतः ॥ १०
बहूनि सुनृशंसानि कृतानि खलु पाण्डवैः ।
भूरिश्रवसि कर्णे च भीष्मे द्रोणे च श्रीमति ॥ ११
इदं चाकीर्तिजं कर्म नृशंसैः पाण्डवैः कृतम् ।
येन ते सत्सु निर्वेदं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ १२
का प्रीतिः सत्त्वयुक्तस्य कृत्वोपधिकृतं जयम् ।
को वा समयभेत्तारं बुधः संमन्तुमर्हति ॥ १३
अधर्मेण जयं लब्ध्वा को नु हृष्येत पण्डितः ।

न्वन — d) D1 corrupt Ś1 K4 श्रसं(K4 °नु)म्पूरान, B1 हृत स्तृ°, D6 उपास्तृ° (for उपस्तृ°) — e) B3.4 T1.2 G M3.4 पाद्व B3.4 T2 G3 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठं) — f) D8 विश्वस्य, Some MSS निश्वस्य (for निःश्वस्य) D11 अभाषत (for अथाब्रवीत) S (T3.4 missing) विनि (T1 G1 °नि)श्वस्येदमब्रवीत्

7 B2 missing (cf. v 1 1) Before 7, T2 ins दुर्योधन — a) D1 चाथ, M1 om (for नाथे) — b) M2-4 द्रोणे (for कर्णे) K1 शास्त्र, B. D1.2 5-7 9-11 M1 शस्त्र (for चास्त्र) K2.3 विदा (for भृतां) T (T3.4 missing) G द्रोणे चाचार्यसत्तमे — The portion of the text from 7c up to the end of adhy 64 is lost in D3 on missing folios — c) B3.4 D6.8.11 वा (for च) — d) S (except M1, T3.4 missing) कर्णे (for द्रोणे) K2 शास्त्र, D10 T6 शस्त्र- (for चास्त्र) B1 D2.3 विदा (for -भृता) B5 द्रोणे चास्त्रविदुत्तमे

8 B2 missing for 8abc (cf v 1 1) D5 missing (cf v 1 7) — ab) T (T3.4 missing) G1.3 M2-4 शूरे शल्ये (by transp), G2 शूरे सत्ये D1 शूरे चैं कृतकर्मणि (for 8b) — After 8b, S (except M1, T3.4 missing) ins

387* अन्येष्वपि च शूरेषु न्यस्तभारो महात्मसु ।

— c) K4 B3.4 D2.8 M3 सम्प्राप्त, D1.8 प्राप्तोस्मी (for °ऽस्मि) — d) D2 कालो Ś1 K4 B3.4 Dn2 D1 4-6 वै, T2 [ऽ]ति (for हि)

9 D5 missing (cf v 1 7) — c) B2 कालिं, D2 काळ (for काल) D2 महावीर्यो, D8 °वीर्यं, D1 म * * हो (for महाबाहो) — d) Ś K1-3 किंचिद् (for कश्चिद्) Ś K1 M1 व्यति, K2 ध्यति, B1 व्यभि, D2.3 विनि, D6.8 अमि (for अति)

10 D5 missing (cf v 1 7) — a) B1.2 मदी पाल्यान, T2 मया दीन (for मदीयाना) (* आख्यातु मया दीन — b) D5 11 M1 स्म, T (T3.4 missing) G M1.4 नु, M2 च (for ऽस्मिन्) B1 Dn D1 4-8 10 मयुगे, G1 सगति, M1 मजय (for संगरे) D1 यस्मि जीवति मयुगे — c) T2 या (sic) (for [अ]हं) — d) D1.4.5 व्युत्काम्य T2 G1 M2 गत (for हत) D11 व्युत्क्राम्य सह संगत

11 D5 missing (cf v 1 7) — b) D11 सत्सु (for खलु) — c) T G1 भीष्मे (for कर्णे) — d) S (except M1, T3.4 missing) transp भीष्मे (T1 G1 कर्णे) and द्रोणे Ś1 K1-3 D1 धीमति, D1.2 मीदति (for श्रीमति) D6 श्रीमति च जयद्रथे (च जयद्रथे on marg)

12 D5 missing (cf v 1 7) — a) D5 वा (for च) Ś1 K1.2 [अ]कीर्तिद्, K4 B1.4 °र्तित, D11 T2 कीर्तिजं, T1 G1 गर्हित, T3 G3.3 कीर्तिम (for [अ]कीर्तिजं) — b) D1 T (T3.4 missing) G नृशंसं — c) Ś1 K1 असत्सु, K2 [अ]त्र सतो; K3 असतो (for ते सत्सु) D11 येन ते सत्सुहन्निव, S (T3.4 missing) वाच्यता ये(M1 ते)न ते सत्सु (G2 °द्भय) — d) Ś1 D2.3 गमिष्यति, M2 गर्हिष्यति Ś1 K1 B1.2.4 Dn D1 4-8 10 हि, B3 damaged, M3 [इ]ह (for [इ]ति) D11 निर्वेदस्य गमिष्यति

13 D5 missing (cf v 1 7) — a) K4 corrupt D2 8.11 सत्व, T2 G1.2 सत्सु (for सत्त्व) D1.4.6.8 मुक्तस्य (for यु°) — b) Ś1 K2.4 B (except B3) D1 4-6 8 10 T2 M2-4 Ca [उ]पाधि (for [उ]पधि) K1-3 जये (for जयम्) D11 कृत्वोपाधिकृत जय, T2 युधि प्रपततो जय — c) K4 एव (for को वा) Ś1 K1 damaged for समय Ś1 K1.2 -चेत्तार, T2 भोक्तार (for भेत्तार) — d) K2 corrupt D2.3 बुवन्

यथा संहन्यते पापः पाण्डुपुत्रो वृकोदरः ॥ १४
किं नु चित्रमतस्त्वद्य भग्नसक्थस्य यन्मम ।
क्रुद्धेन भीमसेनेन पादेन मृदितं शिरः ॥ १५
प्रतपन्तं श्रिया जुष्टं वर्तमानं च बन्धुषु ।
एवं कुर्यान्नरो यो हि स वै संजय पूजितः ॥ १६
अभिज्ञौ क्षत्रधर्मस्य मम माता पिता च मे ।
तौ हि संजय दुःखार्तौ विज्ञाप्यौ वचनान्मम ॥ १७

इष्टं भृत्या भृताः सम्यग्भूः प्रशास्ता ससागरा ।
मूर्ध्नि स्थितममित्राणां जीवतामेव संजय ॥ १८
दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणां च प्रियं कृतम् ।
अमित्रा बाधिताः सर्वे को नु स्वन्ततरो मया ॥ १९
यातानि परराष्ट्राणि नृपा भुक्ताश्च दासवत् ।
प्रियेभ्यः प्रकृतं साधु को नु स्वन्ततरो मया ॥ २०
मानिता बान्धवाः सर्वे मान्यः संपूजितो जनः । C. 9 3601 B. 9 64 20 K. 9 65 20

(for वृत्र) Ś K1 2 D11 मन्तुंम, K4 D2 4 8 शमि तुम् (for समन्तुम्) B2 वृत्र शमन गद्दति

14 D5 missing (cf v l 7) —^{a}) Ś1 K1.2 प्रिय, Ś2 K3 4 B2 D5 3 11 प्रिय, B4 [आ]श्रय (for श्रयं) —^{b}) Ś1 K1-4 D11 नुद्यति, Ś2 K4 D2 7 नुद्येत, D हन्येत, T G2 गृह्येत M1 हन्यति (for हन्येत) B पार्थिव (for पाण्डिव) —^{c}) Ś1 K1 [अ]र्जं, D1 2 M1 3 4 म (for न) D4 11 हु(D11 -हु)न्यते (for -हन्यते) D3 याम, D11 M2 पाप (for पाप) —^{d}) Ś1 K2.2 पाशो (for पाण्डु-)

15 D5 missing (cf v l 7) —^{a}) B2 हि D1 2 नु, D2 न (for नु) K4 B (except B1) Dn D10 इदम् (for अनम्) K2 क्षय, S (T3 4 missing) कन्यद् (for अद्य) —^{b}) K2 2 मन्कन्य, D2 संन्यस्य (for -सक्थस्य) S (T3 4 missing) वै (for यत्) T1 मम (for मम) —B2 damaged for 15^{cd} —^{c}) D3 युद्धेन, D11 क्रोधेन (for क्रुद्धेन) —^{d}) S (T3 4 missing) पदा मम (for पादेन) D4 शिर

16 D5 missing (cf v l 7) —^{a}) Dn प्रपतन, D2 प्रयतन्तं, D3 तपत च (for प्रतपन्त) —^{b}) D3 वर्तमाने —^{c}) D2 corrupt Ś2 कुर्वन (for कुर्यान) D11 एव कुर्यास्त्व्याव, S (T2.4 missing) निगृह्णीयाद्विषु नो (M4 °पुत्रों) हि —^{d}) D11 सर्वाहि (hypermetric) (for स वै) D7 पूजय (for संजय) K4 पूज्यते, S (T2.4 missing) पूज्य (for पूजित)

17 D5 missing (cf v l 7) —^{a}) B1 प्रविज्ञौ (for अभिज्ञौ) B D1 4 - 8 10 युद्ध (for क्षत्र) K3 अभिवर्मज्ञ क्षत्रस्य, K4 Dn D5 अभिज्ञौ धर्मयुद्धस्य —^{b}) K2 M1 ते, K4 M2 2 तौ, Dn T (T2 4 missing) G यौ (for मे) —^{cd}) K2 2 transp दुःखार्तौ and विज्ञाप्यौ Ś1 damaged for स्वार्तौ विज्ञाप्यौ K1 विज्ञाप्यौ, D2 विज्ञाप्यौ, T2 °प्य (for °प्यौ) T2 वचन, G3 नेद (for नान्) D - 10 हि मे (for मम) G2 विज्ञाप्यौ मम शासनान् (for 17^{d})

18 With 18-25, cf 9 60 47-49 D3 missing (cf v l 7) B2 damaged for 18^{ab} —^{a}) Cf 9 4 27^{a} B5 (marg, orig as in text) इष्टा, T1 विष्ट, G2 इष्ट- (for इष्ट) T2 भृत्या, M4 भृत्या (for भृत्या) D4 भृत्या, T1 भ्राता (for भृता) D11 इष्टं भृत्या यथा सम्यग् —$18^{bc} = 9$ 60 47^{bc} —^{b}) D2 T भू प्रशास्ता, D3 प्रशस्ता भू, T2 भूमि शास्ता, G3 भूपमुक्ता (for भू प्रशास्ता) —^{c}) Cf 9 4 26^{d} Ś1 damaged T2 स्थिता M1 मपत्नाना (for अमित्राणां) —^{d}) K4 जयतान् (for जीव°) Ś2 भारत (for संजय) Ś1 K1 T2 जीवता (T2 °तो) मम भारत (T2 संजय), K2 3 °तामपि भारत

19 D3 missing (cf v l 7) —^{a}) Cf 9 4 23^{b} D2 अदाद्, D11 दत्त्वा D1 दाना (sic), D2 11 दायान, S (T2 4 missing) देया (for दाया) Ś2 यथा शक्तिर्, K4 यथान्यानि (sic), M1 3 यथा शक्त्या —^{b}) M1 transp प्रिय and कृत B4 गत (for कृतम्) —B3 reads 19^{cd} after 20 —^{c}) G2 reads from अमित्रा up to को नु (in 19^{d}) twice —^{d}) D11 धन्यतरो (for स्वन्त) K4 Dn मम (for मया) —After 19, B2 4 read 22^{cd}

20 D5 missing (cf. v l 7) K4 D1 . M2 om (hapl.) 20 T1 G2 3 om (hapl) 20-21 B1 D4 6-8 10 read 20 after 22 B2 4 om 20^{ab} —^{a}) = 9 4 27^{c} B1 8 जितानि, Ca (gloss प्राप्तानि) यातानि (as in text) —^{b}) T2 नृपभूपाश्च, M3 4 नृपा भक्ताश्च D11 नृपाश्च दासवत्कृता —^{c}) T2 द्विजेभ्यश्च (for प्रियेभ्य) Ś1 K1 D3 [ऽ]पि कृत, B2 4 T1 2 G1 M2 4 च कृत, D2 हि कृत, D10 सतत, D11 प्राकृत (for प्रकृतं) Ś2 प्रियेभ्योपकृत साधु —^{d}) D11 धन्यतरो (for स्वन्त) —After 20, B3 reads 19^{cd}

C 9 2602
B 9 64 21
K 9 65 20

त्रितयं सेवितं सर्वं को नु स्वन्ततरो मया ॥ २१
आज्ञप्तं नृपमुख्येषु मानः प्राप्तः सुदुर्लभः ।
आजानेयैस्तथा यातं को नु स्वन्ततरो मया ॥ २२
अधीतं विधिवद्दत्तं प्राप्तमायुर्निरामयम् ।
स्वधर्मेण जिता लोकाः को नु स्वन्ततरो मया ॥ २३
दिष्ट्या नाहं जितः संख्ये परान्प्रेष्यवदाश्रितः ।
दिष्ट्या मे विपुला लक्ष्मीर्मृते त्वन्यं गता विभो ॥२४
यदिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
निधनं तन्मया प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ॥ २५
दिष्ट्या नाहं परावृत्तो वैरात्प्राकृतवज्जितः ।
दिष्ट्या न विमतिं कांचिद्भजित्वा तु पराजितः ॥ २६
सुप्तं वाथ प्रमत्तं वा यथा हन्याद्विषेण वा ।
एवं व्युत्क्रान्तधर्मेण व्युत्क्रम्य समयं हतः ॥ २७
अश्वत्थामा महाभागः कृतवर्मा च सात्वतः ।

---

21 D9 missing (cf v l 7) T6 G2 3 om 21 (cf v l 20) Ś1 K2 3 D6 om (hapl) 21 T2 om (hapl) 21–25 M3 om (hapl) 21–23 M2 reads 21–23 after 28 K1 transp 21 and 22 — a) D4 मानिना, G1 तारिता (for मानिता) — b) K1 4 B1 2 5 Dn D1 4 5 7 8 10 वश्य, G1 मया, M1 पूज्य (for मान्य) D2 8 च (for स) B3 4 जनै — With 21c, cf 9 4 28b K1 om 21cd — cd) K4 समय (for त्रितय) Ś1 तस्य, D5 7 8 सर्वे (for सर्वं) D11 शाश्वत शासित सर्वं त्रितय सेवित मया

22 For the sequence in M2, cf. v l 21 D9 missing (cf v l 7) T2 M3 om 22 (cf v l 21) Ś1 om (hapl) 22 K1 transp 21 and 22 G2 3 transp 22 and 23 — a) K2 D3 आज्ञार्थ, K4 आज्ञात (for आज्ञप्त) S (T2 M3 om, T3 4 missing) नृपमुख्येषु मानश्च (T1 G1 कामश्च, M2 4 मानं च) — b) T1 5 G M1 मया (for मान) K2 3 D3 G2 च (for सु) D8 दारत, D11 दुष्क्रम (sic) (for दुर्लभ) M2 4 मया प्राप्त सुदुर्लभ — G2 om 22cd, B2 4 read the same after 19 — c) Ś1 K1–3 आजानीयैस्, D4 °नयस्, D11 °नेयास्, T5 °नेय, G3 अजानेयस्; Ca v (gloss [both] कुलीनाश्वै) आजा (as in text) K3 याते, K4 B1 जात; D1 11 T1 5 G1 यान, G3 नेय (for यात) — d) K4 स्वार्तकृतो (sic), D4 स्वतहरो, D11 धन्यतरो (for स्वन्त°) — After 22, B1 D1 6–8 10 read 20

23 For the sequence in M2, cf v l 21 D9 missing (cf v l 7) T2 M3 om 23 (cf v l 21) K4 T5 om (hapl) 23 G2 3 transp 22 and 23 — a) = 9 60 47a T1 G1 शासित (for अधीत) D2 च मया, S (T2 5 M3 om, T3 4 missing) विहृत (for विधिवद्) — c) D4 8 स्वधर्मा विदिता लोका — d) D11 धन्यतरो (for स्वन्त°)

24 D9 missing (cf. v l 7) T2 om 24 (cf v l 21) D11 om (hapl) 24–25 — a) G3 दृष्ट्या (for दिष्ट्या) Ś K1–3 D2 3 परान् (for जित) G1 सवे, G3 M मखे, Cv सख्ये (as in text) — b) Ś K1–3 D2 स्थित°, K4 पर (for परान्) K2–4 भास्थित, D2 अग्रत, Cv आश्रित (as in text) D3 स्थित प्रेत्यवदग्रत — c) Dn1 विपुल; D3 विपुळा — d) G3 मते (for मृते) Ś K [s]न्यत्व, B1 2 D4–8 10 T5 G3 त्वन्य, B6 [s]न्यत्र, D2 3 [s]न्य स (for त्वन्य) T1 5 G मयि, M प्रभो (for विभो)

25 = (var) 9 60 48 D9 missing (cf v l. 7) T2 om 25 (cf v l 21) D11 om 25 (cf v l 24) — a) D3 T5 G2 3 M2 यदिष्ट D2 यत्र (for क्षत्र-) — b) G3 (also as in text) -पश्यता (for तिष्ठताम्) — c) D3 यन् (for तन्)

26 D9 missing (cf v l 7) — a) Ś1 नून, D4 न हि (for नाह) K3 पुरा, D11 परान् (for परा) — b) D4 प्रकृतवज् B3 जन, M2 जितात्, Cv जित (as in text) K4 B3 4 Dn D2 3 7 8 10 T2 G वैराद्या (D3 °द्य-, G3 °न्प्रा) कृतवर्जित (K4 B3 °ता), D11 राजन्प्रकृतिवर्जित, T5 वैराद्याकृतविश्रुत — c) D4 8 सन (for न) M4 [अ]पि (for वि) T2 दिष्ट्या न विमति काचित् ❀ Cv विमतिं, शत्रुशरणाख्यविरुद्धमतिम् । ❀ — d) D4 8 भजित्वा, T2 अजित्वा, M1 भजिता, M3 जित्वा (submetric) (for भजित्वा) K4 न, T1 2 G M2–4 [अ]हं (for तु) D2 नराधिप (for पराजित) T5 जित्वाहमपराजित

27 D9 missing (cf v l 7) — a) D4 सुते Ś1 K1–3 कथ, D11 मत्तं; T2 5 G1 M2–4 वापि (for वाथ) T5 प्रसुप्तं (for प्रमत्तं) B5 प्रसुप्त वा प्रमत्त वा, D8 सुप्ते चाथ प्रमत्ते वा, G3 सुमत्तं वा प्रमत्त वा — b) D4 च (for वा) — c) D3 एप (for एवं) — d) G3 समय D5 11 गत, G3 कृत (for हत°) T5 व्युत्क्रम्य स मया हत

कृपः शारद्वतश्चैव वक्तव्या वचनान्मम ॥ २८
अधर्मेण प्रवृत्तानां पाण्डवानामनेकशः ।
विश्वासं समयघ्नानां न यूयं गन्तुमर्हथ ॥ २९
वार्तिकांश्चाब्रवीद्राजा पुत्रस्ते सत्यविक्रमः ।
अधर्माद्भीमसेनेन निहतोऽहं यथा रणे ॥ ३०
सोऽहं द्रोणं स्वर्गगतं शल्यकर्णावुभौ तथा ।
वृषसेनं महावीर्यं शकुनिं चापि सौबलम् ॥ ३१
जलसंधं महावीर्यं भगदत्तं च पार्थिवम् ।
सौमदत्तिं महेष्वासं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ ३२
दुःशासनपुरोगांश्च भ्रातॄनात्मसमांस्तथा ।
दौःशासनिं च विक्रान्तं लक्ष्मणं चात्मजावुभौ ॥ ३३
एतांश्चान्यांश्च सुबहून्मदीयांश्च सहस्रशः ।
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सार्थहीन इवाध्वगः ॥ ३४
कथं भ्रातॄन्हताञ्श्रुत्वा भर्तारं च स्वसा मम ।
रोरूयमाणा दुःखार्ता दुःशला सा भविष्यति ॥ ३५
स्नुषाभिः प्रस्नुषाभिश्च वृद्धो राजा पिता मम ।
गान्धारीसहितः क्रोशन्कां गतिं प्रतिपत्स्यते ॥ ३६
नूनं लक्ष्मणमातापि हतपुत्रा हतेश्वरा । C 9 3618 B 9 64 37 K 9 65 37

---

28 D missing (cf v l 7) —a) D1 ॰ 11 भाग, D4 8 सेना, S (except M1, T3 4 missing) बाहु (for भाग) — P3 damaged for 28cd —c) D 8 मारद्वज S (except M1, T3 4 missing) [अ]पि (for [ग]व) —d) Ś1 D2 6 8 T2 वक्तव्यो (D ॰व्यौ) — After 28, M3 reads 21–23

29 D9 missing (cf v l 7) —a) D1 कृताना (submetric) (for प्रवृत्ताना) —b) M3 महात्मना (for अनेकशः) —c) B3 D2 T1 2 G M1 विश्वाम (for ॰स) Ś विश्वाम समयज्ञाना, D11 ॰समय घाताना —d) B1 Dn D1 4 8 यूय न (by transp) D1 4 [आ]गतुम्, (for गन्तुम्) M3 अर्हत T1 2 G1 3 निर्गय क्ष(T1 ह, G1 ग्र)मुमर्हथ

30 D9 missing (cf v l 7) —a) K (except K3) B1 2 D4 10 Cv (gloss सिद्धगन्धर्वादीना वार्तया सिद्वान्) वार्तिकान्, D2 3 वार्निकन् (for वार्तिकाश) D2 3 राजन् (for राजा) D11 S (T3 4 missing) वादि (D11 ॰र्ति)काश्चाब्रवीत्सरान् —b) D3 8 विक्रम —d) K3 निहितो (for निहतो) Ś K2 D2 T2 M4 [ऽ]य (for ऽह) D3 निहतोय यथा परे, D8 हतोहमय वा रणे, M1 3 यथाह निहतो रणे

31 D9 missing (cf v l 7) —a) D8 सोह द्रोणे स्वर्गगते, D11 सोर्ह द्रोण गत स्वर्ग —b) B (B3 damaged) D (except D2 3 11, D9 missing) कर्णश ल्याव् (for शल्यकर्णाव्) —c) D3 बाहु (for वीर्य) —d) D2 सौबल

32 D9 missing (cf v l 7) —a) Ś1 K1–3 Dn1 D4 जरासंध, D2 जल॰ S (T3 4 missing) महात्मान (for ॰वीर्य) —b) D1 भगदत्त D1 महारथ, T2 च पांडव (for च पार्थिवम्) —c) Ś1 K4 B1 3 4 D2 8 –7 10 S (T3 4 missing) सोमदत्त (B3 4 M1 ॰त्ति), B2 सौबल तु, D8 सौमदत्त (for ॰दत्ति) D1 महावीर्य (for महेष्वास)

33 D9 missing (cf v l 7) —a) B2 तु (for च) D3 दुःशासनस्य पुरोगाश्च (hypermetric) —b) D मम, D11 भय, T2 प्रीत्या (for आत्म) D11 om from समास्तथा up to मदीयाश्च (in 34b) T1 2 G गतान् (for समास्) T (T3 4 missing) G M1 सम (for तथा) —c) T2 दौःशासनं, T6 G2 दुःशासन (G2 ॰नि) —d) M लक्षण (for लक्ष्मण) D2 3 लक्ष्मण चात्मज मम

34 D9 missing (cf v l 7) D11 om up to मदीयाश्च (cf v l 33) —a) K1 T2 अन्याश् (for चा॰) D5 8 G3 om सु —b) T1 2 G1 2 M अस्म दीयान, T2 अस्मदिष्टान्, G3 तदीयाश्च (for म॰) —c) M1 प्रस्थितो (for पृष्ठतो) —d) Ś1 damaged from न इवा up to भ्रातॄन्ह (in 35a) B3 D5–7 10 यथा (for इव) T2 सार्थहीनमिवाध्वग

35 D9 missing (cf v l 7) Ś1 damaged up to भ्रातॄन्ह —a) T1 2 G M2–4 नून (for कथ) T2 नून भ्रातॄहिताञ्श्रुत्वा —b) B3 4 शुभानना, T2 निपातित (for स्वसा मम) D5 भृत्याश्चैव श्वसन्मम — D6 om (hapl) 35c–36b —c) K3 D2 रोरूयमाना M3 रोरूयमाणो दुःखार्तो —d) K1 दुश्चला, D1–3 दुःशीला (D2 ॰ला), T1 2 G दुःशळा

36 D9 missing (cf v l 7). D6 om. 36ab (cf v l 35) —a) M3 om स्नुषाभि प्र D11 प्रमुखा भिः (for प्रस्नुषा) D8 युत पुत्रस्नुषाभिश्च, T2 स्नुषाश्च भ्रातृजाया मे —b) D2 8 वृतो, M3 वृत्तो (for वृद्धो) —c) K4 B D (except D2 8 11, D9 miss-

C 9 3619
B 9 64 16
K 9 65 37

विनाशं यास्यति क्षिप्रं कल्याणी पृथुलोचना ॥ ३७
यदि जानाति चार्वाकः परिव्राड्वाग्विशारदः ।
करिष्यति महाभागो ध्रुवं सोऽपचितिं मम ॥ ३८
समन्तपञ्चके पुण्ये त्रिषु लोकेषु विश्रुते ।
अहं निधनमासाद्य लोकान्प्राप्स्यामि शाश्वतान् ॥ ३९
ततो जनसहस्राणि बाष्पपूर्णानि मारिष ।
प्रलापं नृपतेः श्रुत्वा विद्रवन्ति दिशो दश ॥ ४०
ससागरवना घोरा पृथिवी सचराचरा ।
चचालाथ सनिर्ह्रादा दिशश्चैवाविलाभवन् ॥ ४१
ते द्रोणपुत्रमासाद्य यथावृत्तं न्यवेदयन् ।
व्यवहारं गदायुद्धे पार्थिवस्य च घातनम् ॥ ४२
तदाख्याय ततः सर्वे द्रोणपुत्रस्य भारत ।
ध्यात्वा च सुचिरं कालं जग्मुरार्ता यथागतम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

---

ing) चैव, $M_{3\,4}$ शोचन् (for क्रोशन्) —^{d}) M_1 दशा (for गतिं) B_6 $D_{1\,4-8\,10\,11}$ प्रतिपत्स्यति, T_2 °पद्यते (for °पत्स्यते)

37 D_0 missing (of v l 7) —^{a}) $M_{1\,2\,4}$ लक्षण D_2 हि (for [अ]पि) —^{b}) D_8 पुत्र , D_{11} पुत्रा सा (hypermetric) (for पुत्रा) —^{c}) D_8 विलापं, G_2 विवशा (for विनाश) —^{d}) D_2 मृदु- (for पृथु)

38 D_0 missing (of v l 7) —^{a}) S ($T_{3\,4}$ missing) Cv जीवति (for जानाति) M_3 वाशोक (for चार्वाक·) D_{11} यदि जानासि सर्वं त्व —^{b}) D_2 पतित (for परिव्राड्) Dn_2 $T_{1\,5}$ $G_{1\,2}$ M_3 वा, T_2 अ-, M_1 सु (for वाग्) —^{c}) K_2 महाभाग, M_3 °भोगो (for °भागो) —^{d}) K_1 D_3 G_1 सोपचितिर् (D_3 °त), $D_{5-7\,10}$ चापचितिं, T_2 सोपस्थितिं (for °चितिं)

39 D_0 missing (of v l 7) —^{a}) Dn_2 D_2 G_2 स्यमत (for समन्त) M_3 रम्ये (for पुण्ये) — D_8 reads 39^{cd} twice. —^{c}) M_4 सोहं (for अहं) T ($T_{3\,4}$ missing) $G_{1\,3}$ आपद्य (for आसाद्य) —^{d}) D_8 (second time) महल्लोकेषु विश्रुते = (var) 39^b

40 D_0 missing (of v l 7) —^{a}) K_4 D_3 तथा, M_1 तत्ते (for ततो) —^{b}) $Ś_1$ K_1 पूर्णानि*****, $K_{2\,3}$ पूर्णानि पशुयाधवै , D_{11} बाष्पपूर्णमुखानि च — K_2 repeats 40^c after 40 —^{c}) $Ś_1$ K_1 lacuna for प्रलाप नृपते· K_4 प्रलापान् M_3 निहते (for नृपते) D_2 कृत्वा (for श्रुत्वा) K_2 (both times) ममापि निधन श्रुत्वा —^{d}) $Ś_2$ K_4 B Dn $D_{1-8\,10}$ T_2 M_{2-4} व्यद्रवत ($Ś_2$ D_2 °ति), D_{11} T_5 प्राद्रवत (T_5 ति); G_1 विद्रवंतो (for °वन्ति)

41 D_0 missing (cf v l 7) —^{a}) $K_{2\,3}$ सर्वा (for घोरा) $T_{1\,5}$ G ससागरवनाल्लोका —^{b}) D_{11} पृथिवी भरतर्षभ —^{c}) B_2 ततान (for चचाल) D_{11} च (for [अ]थ) D_8 मा चचालाथ निर्ह्रादा, D_6 सनिर्ह्रादा दिशश्चैव —^{d}) D_3 निश्वासैश्च , D_6 विदिशश्च (for दिशश्चैव) Ś K_1 [आ]विलाभवन्, D_2 [आ]विळा°, D_{11} [अ]सिला°, M_1 [आ]कुला° (for [आ]विला°) T_2 द्यौश्च चोल्का तथाभवत्

42 D_0 missing (cf v l 7) B_3 damaged for 42^{ab} —^{a}) T_2 तथा द्रौणिं समासाद्य —^{b}) $D_{2\,5\,11}$ G_3 निवेदयन् —^{c}) K_4 अवहार (for व्य°) D_{11} तदा (for गदा-) —^{d}) K_4 घातने, B (except B_5) D (D_0 missing) T ($T_{3\,4}$ missing) G पातन ($D_{2\,3\,11}$ °ने) (for घा°)

43 D_0 missing (cf v l 7) —^{a}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ गता , $D_{2\,3}$ च तत्, D_3 यत (sic) (for तत) $D_{2\,3}$ G_1 सर्वं (for सर्वे) K_4 तत आख्यायते सर्वे —^{b}) D_{11} S ($T_{3\,4}$ missing) मारिष (for भारत) — After 43^b, S ($T_{3\,4}$ missing) ins

388* वादिका दुःखसंतप्ता शोकोपहतचेतसः ।

—^{c}) G_2 भूत्वा (for ध्यात्वा) $Ś_1$ K_1 $T_{1\,2}$ $G_{1\,3}$ राजन्, D_2 काळ (for काल) —^{d}) T_1 G_1 चापि, T_5 $G_{2\,3}$ चार्ता (for आर्ता) $Ś_2$ T_5 यथासुख

Colophon D_0 $T_{3\,4}$ missing — *Sub-parvan* K_4 $M_{1\,2\,4}$ गदायुद्ध — *Adhy name* K_{2-4} दुर्योधनवाक्यं, M_{2-4} वादिकवचनं — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 60 , $Ś_2$ 31 , B_2 36 (?), B_4 M_1 65 , Dn 34 , T ($T_{3\,4}$ missing) G 10 , M_{2-4} 66 — *Śloka no* Dn 42 , D_7 43

६४

संजय उवाच ।
वार्तिकानां सकाशात्तु श्रुत्वा दुर्योधनं हतम् ।
हतशिष्टास्ततो राजन्कौरवाणां महारथाः ॥ १
विनिर्भिन्नाः शितैर्बाणैर्गदातोमरशक्तिभिः ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
त्वरिता जवनैरश्वैरायोधनमुपागमन् ॥ २
तत्रापश्यन्महात्मानं धार्तराष्ट्रं निपातितम् ।
प्रभग्नं वायुवेगेन महाशालं यथा वने ॥ ३
भूमौ विचेष्टमानं तं रुधिरेण समुक्षितम् ।
महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितम् ॥ ४
विवर्तमानं बहुशो रुधिरौघपरिप्लुतम् ।
यदृच्छया निपतितं चक्रमादित्यगोचरम् ॥ ५
महावातसमुत्थेन संशुष्कमिव सागरम् ।
पूर्णचन्द्रमिव व्योम्नि तुषारावृतमण्डलम् ॥ ६ C. 9 3612 B 9 65 7 K 9 66 6

— After the colophon, M1 adds शल्यपर्वं समाप्त, M2 शल्यपर्वं समाप्तं। श्रीवादिराजगुरुभ्यो नम ।

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावम् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयामि ॥

श्रीमन्मध्वान्तर्गत श्रीगोपालकृष्ण प्रीयताम् ।, M4 शल्यपर्वं समाप्तं । श्रीगुरुभ्यो नम ।

64

☞ This adhy is missing in T3, 4 (cf. v l 9 54 3)), and in D9 (cf v l 9 63 7) M reads it as the first adhy of the Sauptikaparvan

1 Before the ref, M1 reads श्रीगणपतये नम, M2 हरि स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नम, M3 4 हरि श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु After the ref, G3 ins सौप्तिकार्थमश्वत्थामाभिषेक — ^{a}) K1 D3 5 8 11 वार्तिकानां, K4 B2 D2 10 वार्त्ति(K4 ति)काणा, S (T3 4 missing) वाटिकाना (for वार्ति°) D11 S (except T1, T3 4 missing) समीपाद् (for सकाशात्) B1 Dn D3–4 8 हि (for तु) — ^{c}) D2 अव (for हत) T2 -भीष्मास् (for शिष्टास्) K2 T1 G1 2 तदा, D2 8 त्रयो (for ततो) D11 T5 हतशिष्टा (T5 °शीर्षा) महाराज — ^{d}) M3 4 कौरवास्ते (for °णां)

2 ^{a}) B2 विभिन्ना नि, D4 वि*भिन्न, T5 G2 3 M विनिर्भिण्णा D11 शरैर्वोरैर् (for शितैर्बाणैर्) T2 विनिर्भिन्ना नतैर्बाणै — ^{b}) D11 भल्ल, T2 5 G2 3 M शक्ति (for गदा) T1 5 G1 3 M2–4 -कर्पणै, T2 -कर्पणै, G2 -कार्मुकै, M1 -क*णै (for -शक्तिभि) — ^{d}) G3 तु (for च) D6 शाश्वत, S (except T5 G2, T3 4 missing) भारत (for सात्वत) — ^{e}) K4 सर्वैर् (for अश्वैर्) — ^{f}) D2 8 सुयोधनम्, D5 11 दुर्यो (for आयो°) D11 उपागता, T (T3 4 missing) G2 3 °द्रवन् (for गमन्)

3 After 3^{b}, D4 8 read 5^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) D2 प्रसभ, M प्रभिन्न (for प्रभग्न) — ^{d}) D1 M2 3 यथा (for महा) K1–8 B2 5 D1 S (except G3, T3 4 missing) साल, D2 -शाळ, D3 क्षाल (for -शाल)

4 ^{a}) K1 विशिष्टमान, K2 3 B D (D9 missing) T5 विचेष्ट° (for विवेष्ट°) D1 11 T2 तु (for त) — ^{b}) Ś1 परि**, K1–3 परिप्लुत, D10 T2 समुत्क्षितं (for °क्षितम्) — Ś1 K1–8 om (hapl) 4^{c}–5^{b} — ^{d}) D1 व्याघ्रेण (for व्याधेन) D3 [इ]व (for वि) T (T3 4 missing) G व्याधेन निधन गत (G1 म), M °न निहत यथा

5 Ś1 K1–3 om. 5^{ab} (cf v l 4) D4 8 read 5^{ab} for the first time after 3^{b} — ^{a}) D4 8 (both first time) निवर्तमान, T2 विवेष्ट° (for विवर्त°) D2 बहुधा (for °शो) — ^{b}) D4 8 (both first time) M2 रुधिरेण (for °रौघ-) — ^{c}) Ś1 ***या (for यदृच्छया) T1 [इ]व, T2 5 G M [ए]व (for नि-) — ^{d}) K3 शक्रम्, T2 5 G3 M2–4 Cv चद्रम् (for चक्रम्) K4 चादित्य (for आ°) B5 D2 T2 5 M Cv -गोचरात्, G3 -गौरवात् (for -गोचरम्) ❀ Cv आदित्यगोचरात्, आदित्यमार्गात् । आकाशमार्गादित्यर्थ । ❀

6 B3 damaged for 6^{ab} — ^{ab}) K2 corrupt for 6^{a} Ś1 damaged from समुत्थेन up to सागरम् (in 6^{b}) D2 3 5 समूहेन (for समुत्थेन) S (T3 4 missing)

C 9 3632
B 9 6" 7
K 9 66 7

रेणुध्वस्तं दीर्घभुजं मातङ्गसमविक्रमम् ।
वृतं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः ।
यथा धनं लिप्समानैर्भृत्यैर्नृपतिसत्तमम् ॥ ७
भ्रुकुटीकृतवक्त्रान्तं क्रोधादुद्वृत्तचक्षुषम् ।
सामर्षं तं नरव्याघ्र व्याघ्रं निपतितं यथा ॥ ८
ते तु दृष्ट्वा महेष्वासा भूतले पतितं नृपम् ।
मोहमभ्यागमन्सर्वे कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ९
अवतीर्य रथेभ्यस्तु प्राद्रवन्राजसंनिधौ ।
दुर्योधनं च संप्रेक्ष्य सर्वे भूमावुपाविशन् ॥ १०
ततो द्रौणिर्महाराज बाष्पपूर्णेक्षणः श्वसन् ।
उवाच भरतश्रेष्ठं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ॥ ११
न नूनं विद्यतेऽसह्यं मानुष्ये किंचिदेव हि ।
यत्र त्वं पुरुषव्याघ्र शेषे पांसुषु रूषितः ॥ १२
भूत्वा हि नृपतिः पूर्वं समाज्ञाप्य च मेदिनीम् ।
कथमेकोऽद्य राजेन्द्र तिष्ठसे निर्जने वने ॥ १३
दुःशासनं न पश्यामि नापि कर्णं महारथम् ।

युगातमारुतेने($T_{1\ 2}$ $G_{1\ 3}$ °नै)व शोषि(G_3 °णि)त मकरालय —°) D_4 पूर्णं, T_2 स्थित (for पूर्णं) M_2 [अ]भासत् (for व्योम्नि) $T_{1\ 5}$ G $M_{1\ 3\ 4}$ पूर्णचन्द्रनिभं वीर —^{d}) Dn मडले K_2 D_2 तुपार वृत्तमडलं (D_2 °ळ), K_3 तुपारव्रत°, B_3 तथा सवृत°; D_7 तुपावृतम मडळ (810)

7 ^{a}) D_{11} रणे (for रेणु-) T_5 G_2 महा (for दीर्घं) K_1 G_3 बाहु (for भुज) T_2 रेणुकुठितसर्वांग —^{b}) K_3 शक्रमादित्यगोचर (of 5^d), $D_{2\ 3}$ मातगमिव धिष्ठित, D_{11} G_1 मत्तमातगविक्रम, Bom ed मातगमिव विक्रमे —^{c}) $Ś_2$ वृत्त, T_5 भूत (for वृत) K_2 भूतैर् (for भूत) D_2 मयैर् (for गणैर्) —^{d}) K_3 ततस्तत (for समन्तत) —^{e}) M_2 [आ]सन (for धन) G_2 तप्यमानैर् (for लिप्स°) —^{f}) K_3 सत्तम, D_2 T_2 °म, G_3 °मै

8 B_3 damaged for 8^{ab} —^{a}) Ś K_3 भ्रकुटी, Dn $D_{4\ 6}$ T_5 भृकुटी, $D_{2\ 11}$ भृकुटि- (for भ्रुकुटी) D_{11} -कूट, M_1 सम (for -कृत) K_4 -वक्त्राग, T_5 M -वक्त्र त (for वक्त्रान्त) —^{b}) K_2 उद्धत, D_3 दुर्वृत्त, D_{11} उद्धृत्य, T_2 उद्यत, M_3 उद्धृत- (for उद्वृत्त) K_3 -चक्षुख, $T_{1\ 2}$ G $M_{1\ 2\ 4}$ लोचन (for चक्षुषम्) T_5 क्रोधसरक्तलोचन —^{c}) M_3 अमर्षेण (for सामर्षं त) $Ś_1$ K_1 नृप (for नर) D_4 M_1 व्याघ्र (for -व्याघ्र) —^{d}) D_7 om (hapl), $D_{3\ 11}$ सिंह, T_2 G_2 भौम, T_5 G_3 भूमौ (for व्याघ्रं) D_3 M_2 तथा (for यथा)

9 K_1 om (? hapl) 9 —^{a}) Dn D_{5-8} ते त, D_4 त ते (for ते तु) $K_{3\ 4}$ B_2 $D_{3\ 6-7\ 10\ 11}$ T_1 G महेष्वास (for °सा) D_1 ते त दृष्ट्वा नरव्याघ्र, $T_{2\ 5}$ $M_{1\ 2\ 4}$ त तु दृष्ट्वा (T_2 दृष्ट्वा तु, T_5 दृष्ट्वाथ) महेष्वास —^{b}) D_2 भूतळे $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ पातित —^{c}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ M अभ्यगमन् $D_{2\ 3}$ समभ्यगच्छस्ते सर्वे —^{d}) Dn नरा, D_{11} रवत, $T_{1\ 2}$ G M नृप, T_6 [s]नघ (for रथा)

10 ^{a}) K_4 B_1 D (except $D_{2\ 3\ 11}$, D_9 missing) च (for तु) —^{b}) $K_{2\ 3}$ T_5 G_2 नृप (for राज) B_5 -सत्तम (for सनिधौ) —^{c}) D_6 सप्रेप्स्य, D_8 सप्रेप्सु, D_{11} S ($T_{3\ 4}$ missing) संप्राप्य (for सप्रेक्ष्य) —^{d}) G_3 समाविशन् (for उपा°)

11 ^{a}) Dn_2 T_5 तत्र (for ततो) D_2 T_5 G_2 महेष्वासो (for महाराज) —^{c}) Ś K_1 B_1 D_{11} T_2 $M_{2\ 4}$ श्रेष्ठ —^{d}) K_4 नृप (for सर्व) Dn_1 सर्वल्लोके * * श्वर, T_1 G_1 °लोकस्य शृण्वत, T_5 G_2 °लोकप्रभु गुरु (G_2 °रु)

12 ^{a}) K_2 T_5 नदन, B_4 न दत्त, B_5 नद्त, D_{11} तन्नून, M_3 नूनं न (by transp) The portion of the text from सह्य up to सुकृतेन च (in 34^d) is lost in B_2 on a missing folio Ś K_1 (before corr) 3 मह्य, K_1 (after corr) महा, K_4 सर्वं, $B_{1\ 3}$ $D_{5-7\ 10}$ M सत्य, D_1 साह्य, $D_{2\ 3}$ सौम्य, $T_{1\ 2}$ G पुण्ये (for ऽसह्य) —^{b}) Ś K_{1-3} मानुष्य (K_3 °स्य), $B_{1\ 4}$ Dn $D_{1\ 6\ 7\ 10}$ °पे, $D_{4\ 8\ 11}$ °प, $T_{1\ 5}$ G मनुष्ये K_4 S ($T_{3\ 4}$ missing) एव तु (M_3 ह), D_5 आहवे B_5 मानुषेषु कथंचन —^{c}) D_{11} यतस्, T_2 यथा (for यत्र) — With 12^d, cf 9 1 28^d —^{d}) = 15^d $B_{4\ 5}$ $D_{1-6\ 8}$ पाशुषु, $M_{2\ 4}$ पासुभी $Ś_1$ K_{1-3} शेषे पासु(K_3 °शु)विभूषित (K_3 °त), K_4 शेषे पासुविलुठित, D_{11} शेते पाशुपरिप्लुत, M_1 शेषे पासुभिरुक्षित

13 B_2 missing (cf. v l 12) —^{a}) $T_{1\ 5}$ G_1 च (for हि) —^{b}) D_2 समासाद्य, T_5 G_2 समवाप्य, M_2 समाश्वास्य (for °ज्ञाप्य) —^{c}) T_1 G_1 एव (for एको) —^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{2\ 3\ 11}$ वि(D_{11} व्य)जने (for निर्जने) S ($T_{3\ 4}$ missing) वने तिष्ठसि निर्जने

14 B_2 missing (cf v l 12) D_{11} om 14–15 —^{d}) B_3 Dn_2 पुरुषर्षभ

नापि तान्सुहृदः सर्वान्किमिदं भरतर्षभ ॥ १४
दुःखं नूनं कृतान्तस्य गतिं ज्ञातुं कथंचन ।
लोकाना च भवान्यत्र शेपे पांसुपु रूपितः ॥ १५
एष मूर्धावसिक्तानामग्रे गत्वा परतपः ।
सतृणं ग्रसते पांसुं पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १६
क्व ते तदमलं छत्रं व्यजनं क्व च पार्थिव ।
सा च ते महती सेना क्व गता पार्थिवोत्तम ॥ १७
दुर्विज्ञेया गतिर्नूनं कार्याणां कारणान्तरे ।
यद्वै लोकगुरुर्भूत्वा भवानेतां दशा गतः ॥ १८
अध्रुवा सर्वमर्त्येषु ध्रुवं श्रीरुपलक्ष्यते ।
भवतो व्यसनं दृष्ट्वा शक्रविस्पर्धिनो भृशम् ॥ १९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दुःखितस्य विशेषतः ।
उवाच राजपुत्रस्ते प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २०
विमृज्य नेत्रे पाणिभ्या शोकजं बाष्पमुत्सृजन् । C 9 447 B 9 65 22 K 9 66 21

15 B2 missing (cf v 1 12) D11 om 15 (cf. v 1 14) — a) Ś K B1.4 5 D5 (marg) Cv दु खं शक्या (K4 °क्त्या), B8 दु खशक्य, D4 8 दु खमूलं (D4 °लं), T2 न शक्या हि (for दु ख नून) D2 8 दु खेन शक्यते तात — b) Ś K1 8 D2–4 गतिर् (for गतिं) — c) D2 8 हि (for च) D1 नाथ (for यत्र) S (T3 4 missing) लोकनाथो भवा(T5 महा)नद्य (M8 °न्यत्र) — d) = 12d K4 B3–5 D1 2 4 T5 M शेते (for शेपे) D1–5 8 पांशुपु, M1 2 4 पासुभी (for पासुपु) Ś1 K1–3 शेते पासु(K3 शु)विभूषित (K3 °त)

16 B2 missing (cf v 1 12) — a) K4 एव, D2 8 सर्वं, T (T3.4 missing) G M1 3 4 अयं, M2 यस्त्वं (for एष) B (B2 missing) D (except D2 8 11, D9 missing) T1 2 G1 3 मूर्धाभिषिक्तानाम् — b) M3 अग्र (for अग्रे) D2 8 भूत्वा, D11 कृत्वा, T1 5 G याति (for गत्वा) D8 11 परतप T2 मार्गे याति परतप, M1 2 4 अग्रे गंता परतप — c) Ś K D2 8 सतृणान्, B1 Dn2 D8 सदृश, D6 स हतो, T5 सद्रण (for सतृण) T5 श्रयणो, G2 श्रयते (for ग्रसते) Ś K1 2 पांसून्, K3 D2 8 5 पांशून्, B3–5 Dn D1 4 11 पाशु — d) K2 पश्यन्, K3 अस्य (for पश्य) D2 काळस्य

17 B2 missing (cf. v 1 12) — a) B4 तेच, G2 चैतद्, G3 M3 चेदम् (for ते तद्) B4 विमल, D2 अमळं, D11 अखिलं, T2 अमल- (for °ल) — b) K3 D11 व्यजने Ś1 K3 च क्व (by transp), G2 तव — c) T2 तव सा (for सा च ते) — After 17c, T2 ins

389* गजाश्वरथसकुला ।
सामन्तराजसंयुक्ता

— d) D7 पार्थिवोत्तमा — After 17, T2 ins

390* भ्रातरस्ते महाराज वीर्यशक्रसमा युधि ।
शत्रूणा च निहन्तारो महाबलपराक्रमा ।
क्व गता पार्थिवेन्द्राद्य सौभ्रात्रं च समाश्रितम् ।
तव पुत्रा महाभाग लक्ष्मणाद्या महारथा ।
पूर्णेन्दुसदृशा वीरा शान्तिसौन्दर्यकान्तिभि । [5]
कृतवाश्चृपशार्दूल जयन्तसमविक्रमम् ।

18 B2 missing (cf v 1 12) — a) D8 मतिर् (for गतिर्) — b) D2 करणोत्तरे; D8 करणातरे, Cv कारणान्तरे (as in text) — c) S (T3 4 missing) यो (for यद्) D11 S (T3 4 missing) नाथो (for भूत्वा) — d) D8 एतादृशा, M1 2 4 एता गतिं (for एता दशा)

19 B2 missing (cf v 1 12) — a) D8 ध्रुवं वा, T2 अथ वा, G2 अध्रुवं (for °वा) D2 -लोकेषु, M3 -भूतेषु (for मर्त्येषु) — b) K4 अव (for उप) K3 4 D11 लभ्यते (for -लक्ष्यते) D5–7 10 श्रीरुपालक्ष्यते भृश; S (T3 4 missing) ध्रुवेव श्रीर्विचिंत्यते — After 19b, T2 ins

391* ध्रुवेव भाति सर्वत्र नित्य मोहकरी नृणाम् ।
विवेकिभिर्नृभिर्नित्यं चिन्त्यमाना विशेषत ।
न तु विश्वसेत्स्त्रियां वै ह्यध्रुवा वै स्वभावत ।

— c) K4 भवतो व्यसनार्तस्य — d) K4 वय (for शक्र-) D11 शक्रो वै स्पर्धते भृश — After 19, T2 ins

392* इम लोकमनित्यं वा ह्ययाहं समचिन्तये ।

20 B2 missing (cf v 1 12) Before 20, T1 5 G ins सजय — a) T5 तथा (for तस्य) K2 3 व्यसन (for वचन) — b) D4 दु खे तस्य (for दु खितस्य) K4 महीपति (for विशेषत) — d) D2 -काळम्

21 B2 missing (cf v 1 12) — a) K2 D11 G1 विसृज्य, M3 विमृश्य (for °ज्य) — b) Ś1 damaged for बाष्पमुत्सृ K3 वाक्यम्, T (T3 4 missing) G M2 4 वारि च (for बाष्पम्) M1 शोकज वारि नेत्रज,

C 9 3647 B 9 65 23 K 9 66 22

कृपादीन्स तदा वीरान्सर्वानेव नराधिपः ॥ २१
ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं धात्रा निर्दिष्ट उच्यते ।
विनाशः सर्वभूतानां कालपर्यायकारितः ॥ २२
सोऽयं मां समनुप्राप्तः प्रत्यक्षं भवतां हि यः ।
पृथिवीं पालयित्वाहमेतां निष्ठामुपागतः ॥ २३
दिष्ट्या नाहं परावृत्तो युद्धे कस्यांचिदापदि ।
दिष्ट्याहं निहतः पापैश्छलेनैव विशेषतः ॥ २४
उत्साहश्च कृतो नित्यं मया दिष्ट्या युयुत्सता ।
दिष्ट्या चास्मि हतो युद्धे निहतज्ञातिबान्धवः ॥ २५
दिष्ट्या च वोऽहं पश्यामि मुक्तानस्माज्जनक्षयात् ।
स्वस्तियुक्तांश्च कल्यांश्च तन्मे प्रियमनुत्तमम् ॥ २६
मा भवन्तोऽनुतप्यन्तां सौहृदान्निधनेन मे ।
यदि वेदाः प्रमाणं वो जिता लोका मयाक्षयाः ॥ २७
मन्यमानः प्रभावं च कृष्णस्यामिततेजसः ।

M8 वारि शोकात्समुत्सृजन — cd) Ś1 damaged from तदा up to मर्त्य (in 22a) K1 सर्वशो, K4 स तथा, D2 8 अवदद् (for स तदा) D2 8 11 नराधिप S (T3 4 missing) स कृपप्रभृतीन्वीरानब्रवीन्मनुजाधिप (T2 M1 °प)

22 B2 missing (cf v 1 12) — a) Ś1 damaged up to मर्त्य B1 D1 3 4 6–8 10 लोक, D2 होव (for मर्त्य) M1 lacuna for धर्मोऽय T6 ईदृशो धर्म्यमत्योय (sic) — b) K8 निर्दृष्ट, T2 निर्देश, M1 ** ष्ट (for निर्दिष्ट) — d) D2 काळ, G3 काले (for काल) Ś1 D11 -पर्यय- M1 -कारिक (for °त) B (B2 missing) Dn D1 4 5 (marg as in text) 6–8 10 कालपर्यायमा(Dn °य आ)गत

23 B2 missing (cf. v 1 12) K8 reads 23 after 24b — a) D3 T2 6 M अनुस (for समनु) K· प्रासा (sic), K8 -प्राप्तं D2 सोयमेतामनुप्राप्त, G3 सोय मानुपसंप्राप्त — b) K4 हि यत्, D2 8 इह (for हि य) S (T3.4 missing) प्रत्यक्षो भवता (T2 °ता) हि म — c) D2 पाळयित्वा D11 च (for [अ]हम्) — d) Ś1 K1 एका, Cv वृता (as in text) K8 निशम् (sic) (for निष्ठाम्)

24 B2 missing (cf v 1 12) — a) = 9 63 26a T1 6 G1 3 [अ]ह तु, T2 त्व च, M [अ]ह न (by transp) D1 परावृत्त्या (sic) — b) D1 M2 युद्धात्, T6 दिष्ट्या, M8 युध्ये (for युद्धे) — After 24b, K8 reads 23, while T2 ins

393* दिष्ट्याह नो नृपतिभिर्निर्जितो न कदाचन ।
दिष्ट्या मया निर्जितास्ते राजानो बहुशो युधि ।

— c) D11 गा (sic) (for [अ]ह) — After 24c, T2 ins

394* पाण्डुपुत्रैर्दुरात्मभि ।
अधर्मतो गदायुद्धे

— d) B3 शूलेनैव, D2 छळेनेह, D3 कालेनेह, D11 छलेनेव (for °नैव)

25 B2 missing (cf v 1 12) — ab) Ś1 K1 D3 युयुत्सुना, K8 युयुत्सता (sic), K4 °त, T (T3.4 missing) G °या (for °ता) D2 3 उत्साहशक्तितो नित्य यथोद्दिष्टो (D3 °ष्टे) युयुत्सता — After 25b, T2 ins

395* दिष्ट्या हता गजा युद्धे सगजारोहका मृधाम् ।
दिष्ट्याश्वा देशजा सर्वे कृतिनो वेगशालिन ।
कुशलै सादिभि सार्धं निहता रणमूर्धनि ।
दिष्ट्या रणे विनिहता रथा हेमपरिष्कृता ।
रथिभिर्युद्धकुशलै सार्धं विदलितै शरै । [5]
दिष्ट्या योधा धनुष्मन्त सर्वे युद्धविशारदा ।
शरनिर्भिन्नसर्वाङ्गा समरे पतितामवन् ।
दिष्ट्या ममायुधान्याशु नाशमायान्ति वै क्षणात् ।

— c) B (B2 missing) Dn D1 5 7 M1.8 [अ]स्मिन् (for [अ]स्मि) — d) T1 5 G M क्षीणस्व(T1 °ण म)जन बाधव, T2 क्षीणमवधिवा°

26 B2 missing (cf v 1 12) — a) D11 M2 वोह म, T2 युष्माश्च (for च वोऽह) — b) D1 T1 . G तस्माज्, T2 चास्माज् (for अ°) — After 26b, D3 ins

396* स्वस्ति हतो स्वह युद्धे निहतज्ञातिबान्धव ।
[Prior half corrupt Post half = 25d]

— c) D8 दिष्ट्या मुक्ताश्च, D11 T1 5 G M स्वस्तिमतश्च (for °युक्ताश्च) Ś1 Dn1 D2–4 कल्पाश्च, D11 T1 G1 कल्याणास् (D11 °णैस्), T6 G3 M2 8 कल्याश्च (for कल्याश्च) T2 स्वस्तिमत प्रपश्यामि — d) T3 दृष्ट्वा (for तन्मे)

27 B2 missing (cf v 1 12) — a) D3 मानवतो (for मा भवन्तो) K8 D5–7 10 [s]त्र (for ऽनु) Ś1 तृप्यता, M -तप्यतु (for तप्यन्ता) D11 ते भवतो नुतप्येया — b) T6 corrupt K2 निधने च, G1 हृद येन (for निधनेन) K1 सौहृदान्निधने जने — c) D1 T2 वेद (for वेदा) K1 तु, D2 8 वै (for वो)

तेन न च्यावितश्चाहं क्षत्रधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ २८
स मया समनुप्राप्तो नास्मि शोच्यः कथंचन ।
कृतं भवद्भिः सदृशमनुरूपमिवात्मनः ।
यतितं विजये नित्यं दैवं तु दुरतिक्रमम् ॥ २९
एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पव्याकुललोचनः ।
तूष्णीं बभूव राजेन्द्र रुजासौ विह्वलो भृशम् ॥ ३०
तथा तु दृष्ट्वा राजानं बाष्पशोकसमन्वितम् ।
द्रौणिः क्रोधेन जज्वाल यथा वह्निर्जगत्क्षये ॥ ३१
स तु क्रोधसमाविष्टः पाणौ पाणिं निपीड्य च ।
बाष्पविह्वलया वाचा राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३२
पिता मे निहतः क्षुद्रैः सुनृशंसेन कर्मणा ।
न तथा तेन तप्यामि यथा राजंस्त्वयाद्य वै ॥ ३३
शृणु चेदं वचो मह्यं सत्येन वदतः प्रभो ।
इष्टापूर्तेन दानेन धर्मेण सुकृतेन च ॥ ३४ C 9 3661 B 9 65 26 K 9 66 34

— ^{d}) K4 [क्ष]क्षया मया (by transp), M1 महाक्षया D2 8 11 मया लोका जिता क्षया (D11 शुभा)

28 B2 missing (cf v l 12) — ^{a}) K1 मन्य माना, T1 ज्ञायमान, T2 M2-4 जानमान (M8 न), T5 G2 जायमान, G1 8 जनमान (for मन्य) D4 8 प्रमावश् (for °व) D2 क्षमानुष्यप्रभावाय, D8 11 जानन्मानुपभाव च — ^{b}) K8 [क्ष]मिति (for [क्ष]मित) — After 28^b, G2 reads 30^{cd} for the first time, repeating it in its proper place G2 om 28^{cd} — ^{c}) Ś1 K1 2 lacuna for न च्यावि G8 तच् (for न) B1 व्याधितश् (for च्यावि) K8 तेन वेय हतश्चाह (sic), D11 तेनैव पावितश्चाह — ^{d}) M8 धर्मान् (for धर्मात्) Ś1 K1 स्वय मृत, K2 सनातन, D1 4 T2 स्व(D1 क्ष)नुष्ठितात् K8 क्षत्रधर्ममनुस्मरन्, D11 र्में स्वनुष्ठित

29 B2 missing (cf. v l. 12) — ^{a}) G2 lacuna K1-8 D8 समरे, D6 समय (for समनु) T2 5 तं चाह(T5 स माया)मनुसम्प्राप्तो — ^{b}) K8 T2 5 नास्ति, D2 नास्मिन् (for नास्ति) — After 29^b, D2 ins

397* तथा तु दृष्ट्वा राजेन्द्र वर्तंते विजयो मम ।

— ^{c}) K2 कृतो (for कृतं) — ^{d}) T (T8 4 missing) G मनुकूलम् (for रूपम्) K4 D8 इहात्मन, T1 G1 महात्मन (for इवा°) — ^{e}) B8 4 अर्थितो, D8 वर्तितो, T (T8 4 missing) G यदिदं (for यतितं) D8 वै जयो, M8 द्विजये (sic) (for वि°) S (T8 4 missing) शक्त्या (for नित्यं) Ś K1-8 D11 यति(K2 8 निश्चि, D11 घाति)तो विजयो (K2 ये) मह्य, K4 घटितो विनयो मह्यं, Cv यदि तं विजये शक्त्या ❀ Cv यदि यद्यपि, त भीम, शक्त्या विजये तथापि । ❀ — ^{f}) Ś1 दैवस्तु, K4 दैवतं (for दैव तु) K8 D11 दैवस्तु (K8 व तु) दुरतिक्रम ; S (T8 4 missing) दैव तु बलवत्तर

30 B2 missing (cf. v l 12) — ^{b}) D2 -व्याकुल K2 8 वाष्पव्याकुलितेक्षण, D5 °शोकसमन्वित (= [var] 31^b) — D5 reads 30^c–31^b on marg G2 reads 30^{cd} for the first time after 28^b — ^{c}) D11 तूर्णं (for तूष्णीं) K1 D5 11 T5 G2 (both times) 8 M1 8 4 राजेंद्रो — ^{d}) B5 D2 8 रुजया, Dn राजासै D11 वेदना (for रुजासौ) D2 विह्वळो T (T8 4 missing) G1 2 (both times) 8 M रुजया (T1 रुजासौ, M1 रुजा तु) भृशविह्वल

31 B2 missing (cf v l 12) D5 reads 31^{ab} on marg — ^{a}) T2 तदा (for तथा) M1 om. तु K8 D5 11 T1. 2 G1 8 M2-4 दृष्ट्वा तु (by transp), D10 तु दृष्ट्वा M1 om (hapl) from राजानं up to वाचा (in 32^c) D2 8 राजेंद्र (for राजानं) — ^{b}) Ś K1-8 B1 Dn D1 5 6 8 -समन्वित — ^{c}) D4 6 T5 द्रोणि, M8 द्रोणि (for द्रौणि) T5 कोपेन, M8 शोकेन (for क्रोधेन) B4 om., D2 जज्वाळ — ^{d}) Ś K1-8 जन-; D2 8 11 युग (for जगत्) D8 क्षय S (M1 om, T8 4 missing) यथाग्निर्जगत क्षये

32 B2 missing (cf. v l. 12) M1 om 32^{abc} (cf v l 31) — ^{a}) Bom ed च (for तु) G8 क्रोधं (for क्रोध-) — ^{b}) D11 corrupt D7 पाणौ पाणी, G पाणिं पाणौ (by transp) B4 निपात्य, D4 निपाद्य (for निपीड्य) Ś1 K D1 8-6 8 ह (for च) — ^{c}) D2 विह्वळया

33 B2 missing (cf v l 12) — ^{a}) T5 क्षुद्र — ^{b}) K2 स (for सु) — ^{c}) D11 तथा तेन न पश्यामि — ^{d}) K4 मे (for वै)

34 B2 missing (of v l 12) D11 om 34^{ab} — ^{a}) D2 8 [ए]व (for [इ]द) Dn मत्त, M1 2 4 मेध (for मह्य) T (T8 4 missing) G1 2 शृणु राजन्वचो मेध, G8 शृणु वो मेद्य सत्येन — ^{b}) G8 प्रतिज्ञां (for सत्येन) — After 34^b, T2 ins

398* अनृणोऽहं भविष्यामि तवाद्य नृपसत्तम ।
तव प्रियं करिष्यामि कृत्वा कार्यमनुत्तमम् ।
ईप्सितं मनसा राजन्यथेच्छसि तथा वद ।

C 9 3661 B 9 65 36 K 9 66 35 अद्याहं सर्वपाञ्चालान्वासुदेवस्य पश्यतः ।
सर्वोपायैर्हि नेष्यामि प्रेतराजनिवेशनम् ।
अनुज्ञां तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ॥ ३५
इति श्रुत्वा तु वचनं द्रोणपुत्रस्य कौरवः ।
मनसः प्रीतिजननं कृपं वचनमब्रवीत् ।
आचार्य शीघ्रं कलशं जलपूर्णं समानय ॥ ३६
स तद्वचनमाज्ञाय राज्ञो ब्राह्मणसत्तमः ।
कलशं पूर्णमादाय राज्ञोऽन्तिकमुपागमत् ॥ ३७
तमब्रवीन्महाराज पुत्रस्तव विशां पते ।
ममाज्ञया द्विजश्रेष्ठ द्रोणपुत्रोऽभिषिच्यताम् ।
सेनापत्येन भद्रं ते मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ३८
राज्ञो नियोगाद्योद्धव्यं ब्राह्मणेन विशेषतः ।
वर्तता क्षत्रधर्मेण ह्येवं धर्मविदो विदुः ॥ ३९
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कृपः शारद्वतस्ततः ।
द्रौणिं राज्ञो नियोगेन सेनापत्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४०
सोऽभिषिक्तो महाराज परिष्वज्य नृपोत्तमम् ।
प्रययौ सिंहनादेन दिशः सर्वा विनादयन् ॥ ४१
दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितौघपरिप्लुतः ।

— c) K2 इष्टपातेन — d) Ś1 K1 सत्येन (for धर्मेण) D2 राजधर्मेण तेन च — After 34, T2 ins.:

399* शपेय राजशार्दूल पादाभ्यां मम वै पितुः ।

35 B1 resumes. G2 om. 35^{ab} — a) T2 अहं वै (for अद्याहं). K2 B2 M1 पचालान्, D2 -पाचालान् — After 35^{a}, T2 ins.:

400* सृञ्जयांश्चैव सर्वशः ।
सर्वांश्च नृपतीन्राजन्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
ससैन्यान्युधिशेषांश्च

— b) K2 वामदेवस्य (for वासु°) — c) K2 3 D2 3 5 M3 नयिष्यामि, B3 D1 4 8 11 हनि° (for हि ने°). K4 सर्वान्हत्वा नयिष्यामि — d) Ś1 lacuna. — For 35^{cd}, S (except M3, T3 4 missing) subst.:

401* अद्य रात्रौ महाराज निहनिष्यामि पाण्डवान् ।
[G2 रात्रिं. T1 हनिष्यामि स (for निहनिष्यामि)]

— e) T2 अनुज्ञां मम राजेंद्र — f) T2 वै (for मे). Ś1 अर्ह*, K3 D3 4 अर्हसि

36 ab) Ś1 damaged. B1 श्रुत्वा तु वचनं राजा (for 36^{a}). — For 36^{ab}, S (except M3, T3 4 missing) subst.:

402* तच्छ्रुत्वा वचनं द्रौणेर्धृतराष्ट्र तवात्मजः ।
[G2 M1 द्रोणेर्]

— e) D2 आर्य शीघ्रं च कळशं — f) S (T3 4 missing) इहानय (for समा°).

37 a) T1 G1 आदाय (for आज्ञाय). — K4 om. (hapl.) 37^{bc}. — c) K3 B1 3 4 कलसं, D2 कळशं. — The portion from 37^{d} up to the end of the adhy. is lost in D4 on a missing folio. — d) K2 उपागतं, B3 4 °गतं. S (except G1, T3 4 missing) राजा(M3 °ज्ञों)तिकमुपानयत् (M4 °गमत्).

38 D4 missing (cf. v. l. 37). — a) B1 स च (for तम्). — b) M1 पुत्र * *. — d) K2 corrupt, D1 [ऽ]भ्यषिंचतां. — e) B Dn1 D2 7 8 10 M2 सैनापत्येन, T2 सेनाधिपत्ये (for °पत्येन). — f) D3 यदि, T2 पितुश् (for मम).

39 D4 missing (cf. v. l. 37). — a) D11 G3 राज्ञा (for राज्ञो). K2 3 D11 T5 योद्धव्य (T5 °व्यो); G3 योद्धव्यो. — b) D11 ब्राह्मणस्य, T5 °णश्च (for °णेन). M4 यशस्विना. — c) Ś K2 D3 वर्तते, K1 3 वर्तेत, D11 T1 5 G1 2 वर्त(T5 °र्ते)तां, G3 वर्त्यता (for वर्तता). D3 तत्र (for क्षत्र-). — d) D6 11 इति, S (except M1, T3 4 missing) एव (for ह्येवं). Ś1 K1 ब्रह्म, Dn D2 3 वेद (for धर्म-).

40 D4 missing (cf. v. l. 37). — a) D2 तस्य तद्, D3 ततस्तद् (for राज्ञस्तु). — b) K3 B5 सारद्वतस्. B5 T1 G2 तदा, Dn2 T5 तथा, D3 महान् (for ततः). — c) K3 राज्ञा, D2 3 T1 2 G1 3 M1 3 4 राज (for राज्ञो). D3 नियोगाच्च, M3 नियोगात्स (for °गेन). — d) K4 B Dn1 D7 10 M2 सैनापत्ये. D1-3 T5 G2 3 M3 [ऽ]भिषेचयत्, D3 [ऽ]भ्यषिंचयत्.

41 D4 missing (cf. v. l. 37). — b) K3 नृपोत्तम, D3 नरोत्तम, D11 रथो° (for नृपो°). — d) K2 3 Dn2 D11 नि, D3 [अ]पि (for वि).

42 D4 missing (cf. v. l. 37). D11 om. 42^{bc}. — b) K4 B (except B1) D5-7 10 शोणितेन (for °तौघ-). D2 शोणितेनापि सप्लुतः. — c) Ś2 K3 प्रतिपेदेसे (K3 °शे) (sic), K4 D2 °पेदे स, B3 4 °पेदे च,

C 9 3671
B 9 65 44
V 9 64 46

तां निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभूतभयावहाम् ॥ ४२
अपक्रम्य तु ते तूर्णं तस्मादायोधनान्नृप ।
शोकसंविग्नमनसश्चिन्ताध्यानपराभवन् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ समाप्तं गदायुद्धपर्व ॥

॥ समाप्तं शल्यपर्व ॥

S (T3 4 missing) °मपेदे (for पेदेऽथ) — d) D11 ज्यापर (for भयावहाम्)

43 D4 missing (cf v 1 37) — b) D6 आयो धनं (for °नान) K3 नृपा — c) D11 -मपूर्ण , T (T3 4 missing) G M1 2 4 -संतप्त , M3 -समृद्ध- (for सविग्न) G3 -हृदयाश्च (for मनमश्च) — d) D2 3 चिरं चिंता (for चिन्ताध्यान) Ś1 K2 -पराक्षिति (sic) (for -पराभवन्) S (T3 4 missing) चिंतामापेदिरे भृश (T2 चिर) — After 43, T2 ins

403* कृतवर्मकृपाभ्या च अश्वत्थामेऽपि गच्छति ।
आस्ते राजा चिन्तयानस्तेषामागमन प्रति ।
गदापर्वणि राजेन्द्र समाप्तेऽभीष्टदे नृणाम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्वक्तार च सुपूजयेत् ।

Colophon D4 9 T3 4 missing — *Sub-parvan* Ś K1 3 B6 गदा , K4 D2 गदायुद्ध , M4 सौप्तिके गदायुद्ध — *Adhy name* Ś K1–3 T1 G3 अश्वत्थामाभिषेक , K4 अश्वत्थाम्न सेनापत्याभिषेक , D2 द्रौणिसेनापत्याभिषेक , G1 M1, 4 अश्वत्थामाभिषेचन — *Adhy no* (figures, words or both) B2 D1 36 , B4 M3 66 , Dn 35 , T (T3 4 missing) G 11 , M1, 2 4 1 — *Śloka no* Dn1 45 , Dn2 46

— After the last colophon, Ś1 K1 conclude with

गदापर्व चात्रैव समाप्त च शल्यपर्व । शल्यपर्वण्यमी वृत्तान्ता । धृतराष्ट्रप्रश्न । शल्याभिषेक । कर्णपुत्रवध । शल्यभीमयुद्धम् । सुरथवध । साल्ववध । सजयग्रहणम् । धार्तराष्ट्रवध । सुशर्म वध । शकुनिवध । दुर्योधनापसरणम् । ह्रदप्रवेश । तदनुसरणम् । युधिष्ठिरवाक्यम् । दुर्योधनोत्थानम् । बलदेवागमनम् । रामतीर्थयात्राया, प्रभासीयं, त्रितकूपी , सारस्वतीय, अरुणमाहात्म्यं, चनीय, जैगी क्षेत्रप्रशसा, इति रामतीर्थ यात्रा । गदायुद्धम् । भीमाभिघात । दुर्योधनपातनम् । कृष्णस्य नागपुरप्रवेश । अश्वत्थामाभिषेकश्चेति ।

एकोनषष्टिरध्यायास्त्वत्र सख्याविशारदै ।
सख्याता बहुवृत्तान्ता श्लोकाग्र चात्र शब्द्यते ॥
त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ।
मुनिना सप्रणीतानि कौरवाणा यशोभृताम् ॥
[= (var) 1 2 176°–177f]
इति शिवम् ।

K1 cont.

शल्यगदापर्वसमाप्ति, पत्रसख्या १४४, अध्याय ६५ ग्रंथ सख्या ३३२०

— Ś1 concludes with

समाप्त शल्यगदापर्व । अस्यानु सौप्तिक पर्व भविष्यति । तस्याय प्रतिसधि श्लोक ।

सजय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीरा प्रयाता दक्षिणामुखा ।
उपास्तमयवेलाया शिबिराभ्याशमागता ॥

शल्यगदापर्वण्यमी वृत्तान्ता । धृतराष्ट्रप्रश्न । शल्याभिषेक । कर्णपुत्रवध । शल्यभीमयुद्धम् । सुरथवध । शल्यवध । साल्व वध । सजयग्रहणम् । धार्तराष्ट्रवध । सुशर्मवध । शकुनिवध । दुर्योधनापसरणम् । ह्रदप्रवेश । तदनुसरणम् । युधिष्ठिरवाक्यम् । दुर्योधनोत्थानम् । बलदेवागमनम् । रामतीर्थयात्रा । प्रभासीयम् । त्रितकूपीयम् । सप्तसारस्वतीयम् । कुमाराभिषेक । बदरपाचनीयम् । जैगीषव्यमाहात्म्यम् । सारस्वतोपाख्यानम् । कुरुक्षेत्रप्रशंसा । अरुणमाहात्म्यम् । रामतीर्थयात्रा । गदायुद्धम् । भीमाभिघात । दुर्योधनपातनम् । कृष्णस्य नागपुरप्रवेश । अश्वत्थामाभिषेकश्चेति ॥ अस्मिन्पर्वणि श्लोकसख्याध्यायसख्याश्चेति ॥

नवम पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ।
एकोनषष्टिरध्याया अत्र सख्याविशारदै ॥
सख्याता बहुवृत्तान्ता श्लोकाना चात्र शब्द्यते ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च ।

मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥

[=(var) 1 2 176-177]

समाप्तं शल्यगदापर्व नवमम् ।

— K3 concludes with

समाप्तमिदं गदाशल्यपर्व ।

शल्यगदापर्वण्यमी वृत्तान्ता । धृतराष्ट्रप्रश्न । शल्याभिषेक । कर्णपुत्रवध । शल्यभीमयुद्धम् । सुरथवध । साल्वव़ध । संजयग्रहणम् । धार्तराष्ट्रवध । सुदार्मवध । दुर्योधनापसरणम् । ह्रदप्रवेश । तदनुसरणम् । युधिष्ठिरवाक्यम् । दुर्योधनोत्थानम् । बलदेवागमनम् । रामतीर्थयात्रायां, प्रभासीयं, त्रितकूपीयं, सप्तसारस्वतीय, अरुणमाहात्म्यं, कुमाराभिषेक, बदरपाचनीय, जैगीषव्यमाहात्म्यं, सारस्वतोपाख्यान, कुरुक्षेत्रप्रशंसा, इति रामतीर्थयात्रा । गदायुद्धम् । भीमाभिघात । दुर्योधनपातनम् । कृष्णस्य नागपुरप्रवेश । अश्वत्थामाभिषेकश्च ।

एकोनषष्टिरध्यायास्तत्र संख्याविशारदैः ।
संख्याता बहुवृत्तान्ता श्लोकाग्रं चात्र शस्यते ॥
त्रीणि श्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च ।
मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥

अत पर सौप्तिकपर्व भविष्यति यस्याय प्रतिसंधि ।

संजय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीरा प्रयाता दक्षिणामुखा ।
उपास्तमयवेलायां शिबिरं समुपागता ॥

शुभमस्तु । लिख्यते मिश्रवु मालीरामनगर मानपुरमध्ये संवत् १८२८ मिति वैशाख शुक्ल १४ रविवासरे इदं संपूर्णम् ॥

— K4 concludes with

समाप्त शल्यपर्वेमिति ।

अत पर सौप्तिकं तु दशम पर्व दारुणम् ।
प्रतिसंधिरयं श्लोक प्रथम परिकीर्तित ॥

संजय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीरा प्रयाता दक्षिणामुखा ।
उपास्तमयवेलायां शिबिराभ्याशमागता ॥
शल्यपर्वणि संख्यात व्यासेनोक्त महात्मना ।
एकोनषष्टिरध्याया श्लोकाग्रं चात्र मे शृणु ॥
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तथा श्लोकशतानि षट् ।
मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥

ग्रन्थसंख्या ३६०० ॥ शल्यपर्वणि वृत्तान्ता ॥ कृपवाक्यम् । शल्याभिषेक । बलशोपसंख्या । शल्यभीमयोर्युद्धम् । कर्णपुत्रवध । शल्यवध । शाल्ववध । सुशर्मवध । शकुनिवध । संजयग्रहणम् । कृपादीनामपक्रमणम् । दुर्योधनापक्रमणम् । ह्रदप्रवेश । द्रौणिवाक्यम् । दुर्योधनवाक्यम् । लुब्धाद्दुर्योधनप्रवृत्ति । पाण्डवानां ह्रदागमनम् । युधिष्ठिरदुर्योधनसंवाद । ह्रदादुत्थानम् । बलदेवागमनम् । सरस्वतीतीर्थयात्रा । प्रभासादिमाहात्म्यम् । सप्तसारस्वतमाहात्म्यम् । विश्वामित्रोपाख्यानम् । पाख्यानम् । अरुणमाहात्म्यम् । कुमाराभिषेक । वरुणकुबेराभिषेक । बदरपाचनमाहात्म्यम् । जैगीषव्यमाहात्म्यम् । सारस्वतोपाख्यानम् । कुरुक्षेत्रप्रशंसा । नारदवाक्यम । बलदेवपूजा । भीमाभिघात । ऊरुभङ्ग । दुर्योधनशिरसि पादाभिघात । हलधरक्रोध । वासुदेववाक्यम । बलदेवगमनम । दुर्योधनवासुदेवसंवाद । पाण्डवानां शिबिरागमनम । वासुदेवहस्तिनापुरगमनम् । पुन शिबिरागमनम् । कृपादीनां दुर्योधनविलाप । अश्वत्थाम्न क्रोध । अश्वत्थाम्न सेनापत्याभिषेक । इति ॥ ५८ ॥ इति शल्यपर्व समाप्तम् । शुभं भवतु । श्रीकृष्णाय नम ॥

संवत् १७३० आश्विन शुक्ल ७ ॥ छ ॥

— B1 concludes with

नारायणेत्यादि

B2. 3. 4 conclude with

यस्यानुसंधौ, B2 अस्यानुसंधौ.

B3 अस्यानन्तरं सौप्तिक पर्व (B2 om) भविष्यति ॥ त(B3. 4 य)स्यायमाद्य श्लो(B3 °दिश्लो)क ।

संजय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीरा प्रयाता दक्षिणामुखा ।
उपास्तमनवेलायां शिबिराभ्याशमागता ॥

— B3 cont

वृत्तान्ताश्चास्मिन्पर्वणि । द्वैपायनह्रदप्रवेश । लुब्धकैर्दुर्योधनस्य प्रवृत्तिज्ञापनम् । पाण्डवानां द्वैपायनह्रदगमनम् । युधिष्ठिरवाक्यम् । दुर्योधनस्य ह्रदादुत्थानम् । बलदेवतीर्थयात्रा । बलदेवागमनम् । दुर्योधनोरुभेदनम् । बलदेवक्रोध । द्वारकागमनम् । वासुदेवहास्तिनपुरगमनम् । कृपादिभि दुर्योधनसमागमो विलापश्च । अश्वत्थामप्रतिज्ञाभिषेकश्चेति । समाप्तश्चायं ग्रन्थ । सिद्धिरस्तु ।

जयति पराशरसूनु सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यास ।
यस्यास्यकमलगलित वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥

शुभमस्तु । शाकाब्दा १६३४ गते माघे मासि ।

— B4 concludes with

संजय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीरा प्रयाता दक्षिणामुखा ।
उपास्तमनवेलायां शिबिराभ्याशमागता ॥

— Dn concludes with

गदापर्व समाप्यं संपूर्णतामगमत् ।

— Dn2 cont

शुभं भवतु ॥ अतःपर मौसिक पर्व भविष्यति । तत्रायमाद्य श्लोक । ततस्ते महिता वीरा इत्यादि । ग्रन्थसंख्या । मूळ २०००, टीका १००

— D1 concludes with

अस्यानु मौसिक भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।
संजय उवाच ।
ततस्ते महिता वीरा प्रयाता दक्षिणामुखा ।
उपास्तमनवेलायां शिविराण्याशमागता ॥

वृत्तान्ताश्चास्मिन्पर्वणि । द्वैपायनह्रदप्रवेश । लुब्धकैर्दुर्योधनस्य प्रवृत्ति । पाण्डवाना द्वैपायनह्रदागमनम् । युधिष्ठिरवाक्यम् । दुर्योधनस्य ह्रदादुत्थापनम् । बलतीर्थयात्रा । बलदेवागमनम् । गदायुद्धम् । ऊरुभेद । बलदेवक्रोध । द्वारकागमनम् । वासुदेवस्य हास्तिनापुरे गमनम् । शिविरागमनम् । कृपकृतवर्माश्वत्याम्ना दुर्योधनसमागम । विलापश्चाश्वत्थाम्न । प्रतिज्ञाभिषेकश्च । शुभमस्तु । श्रीसंवत् १८७१ शाके १७३६ वर्षे पौष वदि ७ शनिवासरे लिखित मिश्रराधाकृष्ण गोपालगढमध्ये । श्रीरामो जयति ।

— D3 concludes with

इद पुस्तकं समाप्तोयं मिति ज्येष्ठे शुक्लतिथौ पञ्चम्या भौमवासरे इदं पुस्तकं समाप्तम् । संवत् १८३१ ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृश लिखित मया ।
यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥

लिपिकृत चिरजीव विष्णु ॥ श्रीपुरामध्ये श्रीकेशौ कल्याणचरणौ चर्मन्वतीतटे ॥ शुभमस्तु ॥ चिरंजीव भवतु ॥

— D5 concludes with

शुभ ॥ राम ॥ राम ॥ संवत् १६७१ ॥ अस्यानु सौसिकं पर्व ।

— D8 concludes with

शक १६०७ क्रोधनसंवत्सरे ज्येष्ठ शुद्ध १ प्रतिपदेस लिहिले नारायणभट्ट हातवलने

— D10 concludes with

श्रीरस्तु ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

— D11 concludes with

श्लोकसंख्या १८०० ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च ।

— T1 concludes with

श्रीवेंकटेशाय नम ॥ श्रीमहागणपतये नम ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्त । श्रीगुरुभ्यो नम । गदापर्व समाप्तं ॥ श्रीकृष्णाय नम ॥ छ ॥

— T2 concludes with

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । आगीरसवत्सर आश्विज ब ६ बुधवार । काश्यपगोत्रोत्पन्नकृष्णाचार्यपुत्ररामेन लिखितं गदापर्वं । करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्त । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

— T5 G2 conclude with

श्रीकृष्णाय नम ।

— G1 concludes with

हरि ॐ ॥ छ ॥

— G3 concludes with

सोमयाजिमहागणपतिस्वहस्तलिखित । शुभमस्तु ।

APPENDIX I

This Appendix comprises five additional passages found in different MSS which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as सञ्जय उवाच) have been uniformly ignored here.

1

— After 9 3. 2, N (except D_4, D_7 missing) ins

घोरे मनुष्यदेहानामाजौ गजवरक्षये ।
यत्तत्कर्णे हते पार्थ सिंहनादमथाकरोत् ।
तदा तव सुतान्राजन्प्राविशत्सुमहद्भयम् ।
न सधातुमनीकानि न चैवाय पराक्रमे ।
आसीद्बुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कस्यचित् ।
वणिजो नावि भिन्नायामगाधे विप्लवा इव ।
अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे किरीटिना ।
सूतपुत्रे हते राजन्वित्रस्ता शरविक्षता ।
अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगा सिंहार्दिता इव ।
भग्नशृङ्गा इव वृषा शीर्णदंष्ट्रा इवोरगा ।
प्रत्युपायाम सायाह्ने निर्जिता सव्यसाचिना ।
हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ता निशितै शरै ।
सूतपुत्रे हते राजन्पुत्रास्ते प्राद्रवन्भयात् ।
विशस्त्रकवचा सर्वे कांदिशीका विचेतस ।
अन्योन्यमभिनिघ्नन्तो वीक्षमाणा भयार्दिता ।
मामेव नून बीभत्सुर्मामेव च वृकोदर ।
अभियातीति मन्वाना पेतुर्मम्लुश्च भारत ।
हयानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथा ।
आरुह्य जवसंपन्नान्पादातान्प्रजहुर्भयात् ।
कुञ्जरै स्यन्दना भग्ना सादिनश्च महारथै ।
पदातिसंघाश्चाश्वौघै पलायद्भिर्भृश हता ।

1

Cf. lines 6–133 of Appendix I (No 43) in the Karnaparvan

(L 1) $D_{10\ 11}$ -देवानाम् (for -देहानाम्) $B_{2\ 5}$ Dn_3 D_{11} नर-, D_2 जन, D_6 राज- (for गज) — (L 2) K_3 यत्तु, K_5 D_9 यत्र, B_6 D_3 यदा, D_1 तदा (for यत्तत्) K_3 हत (for हते) — D_1 om line 3 — (L 3) $D_{2\ 8}$ तथा (for तदा) Dn_1 सुतानां च (for °न्राजन्) $K_{4\ 5}$ $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 11}$ आविशत्, Dn आविवेश (for प्राविशत्) D_3 रथ (for भयम्) $Ś_1$ K_{1-3} माविशत्स्वजनक्षय (K_2 °य) (for the post half) — Lines 4–5 = (var) 9 18 5 — (L 4) Dn_2 n_3 मध्यातुम्, D_8 मपातम् (for मधातुम्) D_1 मधातु नाप्य नीकानि (for the prior half) — (L 5) B_1 D_8 युधि (for बुद्धिर्) Dn $D_{1\ 2\ 5}$ न च, D_{10} तत्र (for तव) — D_1 om lines 6–12 Lines 6–11 = (var) 9 18 2–4 — (L 6) K_2 वनिज-, D_8 वनियो, D_{10} वनिजो $B_{1\ 4}$ Dn D_6 मग्नायाम्, $D_{2\ 5\ 8}$ मग्ना° (for भिन्ना°) D_2 ह्यगाधे (for अ°) B_2 विप्लुता, B_6 विपरा, D_3 निमग्ना (for विप्लवा) K_2 अगाधे विप्लवात्तव (for the post half) — (L 7) K_6 आपारे K_2 इच्छामि (for इच्छन्तो) D_{10} मयो ये पारमिक्षंतो (sic) (for the prior half) K_3 Dn_1 n_2 $D_{2\ 5}$ हत (for हते) — After line 7, $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ read lines 13–15 Dn $D_{5\ 6}$ om lines 8–12 — (L 8) D_8 सूतपुत्र K_3 विभिन्ना, K_4 पीडिता, D_2 -वीक्षिता, D_3 निक्षिना (for विक्षता) K_1 पुत्रास्ते प्राद्रवन्भयात् (= post half of line 13) (for the post half) — (L 9) K_3 अथ वा (for अनाथा) D_{10} इच्छतो (for इच्छन्तो) K_3 यथा (for इव) K_2 सिंहार्दिता मृगा इव, D_2 मृगा सिंहैरिवार्दिता (for the post. half) — (L 10) B_2 वृक्षा (for वृषा) K_4 वृषा शृङ्गैर्विरहिता (for the prior half) D_2 भग्न (for शीर्ण-) D_{10} -दृष्टा (for -दंष्ट्रा) — (L 11) D_3 corrupt $Ś_1$ B_{2-5} D_{11} प्रत्यपायाम, K_4 प्रत्यक्षयम (sic), D_2 प्रत्युपययुश्च (for °पायाम) D_{10} निर्जितां — Lines 12–13 = (var) 9 18 7[cde] — (L 12) K_4 वित्रस्ता (for विध्वस्ता) K_4 $D_{2,\ 3}$ निकृत्ता, K_6 निवृत्ता, D_9 निकृता (for निकृत्ता) — K_8 om. lines 13–15, $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ read them after line 7 — (L 13) K_5 $D_{3\ 10\ 11}$ तत्र (for भयात्) D_1 पुत्रस्ते प्राद्रवद्भयात् (for the post half) — K_4 om lines 14–15 — (L 14) K_2 नि शस्त्र, $D_{2.\ 10.\ 11}$ विध्वस्त- (for विशस्त्र-) D_3 कां दिश ते K_2 हतौजस (for विचेतस) — (L 15) $B_{1\ 3-5}$ $D_{8\ 9}$ भयादित°, D_5 °र्दिती° (sic), D_{10} °र्दितां (for °र्दिता) — (L 16) Dn_2 n_3 D_2 [प्र]वैक्षत, D_1 प्रधावति, D_5 [आ]वेक्षत, D_6 [प्र]व वीक्ष्य (for [ए]व नून) D_1 इति (for एव) — (L 17) D_3 आयास्यति (for अभियाति) $Ś_1$ $K_{1.\ 3}$ मारिष (for भारत) Dn $D_{5.\ 6}$ व्यमन्त त तु मन्वाना विद्रवति स (D_1 °ते च) भारत — Lines 18–19 = (var) 9 18 8 — (L 18) $D_{10\ 11}$ अश्वान् (for हयान्) K_2 B (except B_1) D_8 transp गजानन्ये and रथानन्ये — (L 19) D_2 जन (for जव-) $K_{2\ 3}$ $B_{2\ 3}$ $D_{3\ 11}$ -संपन्ना° D_2 पदातान्, D_8 पदातीन् (for पादातान्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3-5}$ D_8 आजहुर् $K_{4\ 5}$ D_9 पदातीनां जहु(K_5 ययु)र्भयात्, Dn $D_{1\ 5\ 6}$ पा(Dn प)दाता दुद्रुवुर्भयात्, D_3 पदातीन् ** दुर्भयात् (for the post half) — (L 20) B_4 मजरै (for कुञ्जरै) D_9 भिन्ना (for भग्ना) — (L 21)

स्यात्तस्करसंकीर्णे सार्थहीना यथा वने ।
तथा त्वदीया निहते सूतपुत्रे तदाभवन् ।
हतारोहास्तथा नागाश्छिन्नहस्तास्तथापरे ।
सर्वं पार्थमयं लोकमपश्यन्वै भयार्दिता ।
तान्प्रेक्ष्य द्रवत सर्वान्भीमसेनभयार्दितान् ।
दुर्योधनोऽथ स्वं सूत हाहाकृत्वेदमब्रवीत् ।
नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम् ।
जघने युध्यमानं मा तूर्णमश्वान्प्रचोदय ।
समरे युध्यमानं हि कौन्तेयो मां धनंजय ।
नोत्सहेतात्यतिक्रान्तुं वेलामिव महार्णव ।
अथार्जुनं सगोविन्दं मानिनं च वृकोदरम् ।
निहत्य शिष्टाञ्शत्रूंश्च कर्णस्यानृण्यमाप्नुयाम् ।
तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्यसदृशं वच ।
सूतो हेमपरिच्छन्नाञ्शनैरश्वानचोदयत् ।
गजाश्वरथहीनास्तु पादाताश्चैव मारिष ।
पञ्चविंशतिसाहस्रा प्राद्रवञ्शनकैरिव ।
तान्भीमसेन संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षत ।
बलेन चतुरङ्गेण परिक्षिप्याहनच्छरै ।
प्रत्ययुध्यन्त ते सर्वे भीमसेनं सपार्षतम् ।
पार्थपार्षतयोश्चान्ये जगृहुस्तत्र नामनी ।
अक्रुध्यत रणे भीमस्तैर्मृधे प्रत्यवस्थितै ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत ।
न तान्रथस्थो भूमिष्ठान्धर्मापेक्षी वृकोदर ।
योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्यं समाश्रित ।

D2.3 corrupt D1 पागाति K2 D2 [अ]श्वाथै (for [अ]-श्वैषै) Ś1 K1.2 मृशाहते, B D2.9 मृश नत, Dn D1.5.6 ममनन (for मृश हना) — D1 om lines 22-25 — (L 22) B3.5 स्यात् , D2 स्यात् K1 -भकीर्णा°, D6 °र्णे, D9 र्णं (for °र्णे) Dn D2.5.6 transp यथा and वने B2 पर्थाव पथिका मयात्, D2 पांथा प्राप्येव कानन (for the post half) — (L 23) Dn D2.5.6 सेना, D8 यथा (for तथा) K2 सदा, Dn D2.6 तथा, D5 यथा (for तदा) — (L 24) K1 lacuna, D2 तदा (for तथा) — (L 25) K1 D10 सर्व; K2 D8 सर्वे (for सर्वं) D8 नो (for वै) B D2.9 मयातुरा (for र्दिता) Ś1 K1-3 अपश्यन्मृ(K3 °श्य मृ)गविह्वला, K4 अपश्यन्सैनया र्दिता°, Dn D2.5.6 अपश्यन क्षितीश्वरा (for the post half) — K4 om (hapl) line 26 Lines 26-31 = (var) 9 18 30-32 — (L 26) Dn2 reads भीमसेन twice — (L 27) K1 transp स्व and सूत Dn1 स्वय (for ऽथ स्व) D10.11 [प]वम् (for [इ]दम्) — D1 om. lines 28-29 — (L. 28) K4 नातिक्रमेत पार्थो मा (for the prior half) Dn1 अव स्थिते (for °तम्) — (L 29) Ś1 K (except K5) व(K3 व)लिन (for जघने) Ś1 K1.2 B2 Dn D5.6 यु(Dn D5.6 यु)ध्यमाण, B1.3 D2.8.9 वर्तमान, B3 damaged (for युध्यमान) Ś1 मा, K4 स्म, Dn च, D5 (sup lin as above) वा (for मां) D8 जये च वतमान मा (for the prior half) D3 om तूर्ण K4 प्रचोन्यन्, B1.4 °दयत्, B5 अचोदयत्, Dn D2 प्रणो-(D2 °नो)न्य (for प्रचो°) — (L 30) K1 युज्यमान, K4 D5 युध्यमानो (for °मान) D1 मां (for हि) Ś1 K1 मा, D1 [ऽ]मौ (for मा) D8 धनजय — (L 31) K2 D10 corrupt K3.4 B2.3.5 D8.11 [उ]त्सहेद्, B1.4 D9 सहेद् (for [उ]त्सहेत) Ś1 K1 [अ]त्ययति-, K5 Dn1 D6 [अ]प्यति (for [अ]त्यति-) B1.4 D6 क्रांत (for क्रान्तु) — (L 32) K4 Dn1 n2 D6.9 अथ (for अथ) — (L. 33) D1 सव- (for शिष्टान्) B1 D6 निहत्य सत्रु शि(D5 °श्चि)ष्टांश्च (for the prior half) — Lines 34-37 = (var) 9 18 36-37 — (L 34) K4 स्वसूर्य (sic) (for शूरार्य-) D1 महोत्तर रणे वच (for the post half) — (L. 35) Ś1 K1.5 Dn2 n3 शरैर्, D8 छित्रैर् (for शनैर्) D1.2.10.11 अनोदयत्, D9 प्रचो° (for अचो°) — (L 36) K4 Dn D1-3.5.6 च (for तु) Dn1 n3 D2.9.10 पदानाश्च D1 मारत (for मारिष) — (L 37) D6 सह (for स्व) — Lines 38-39 = (var) 9 18 40 — (L 38) Dn3 स (for स-) — (L 39) B5 यानेन, D2 बलेन K3 D3.10 चतुरंगेन Dn1 n3 D1.2.6 [आ]हरत् — (L 40) K3 B5 D1.10.11 प्रत्ययुध्यस्तु D1 transp ते and सर्वे Ś1 K1 महाबल, K2.3 B5 D5 च पार्षत (for सपा°) — K3 om line 41 — (L 41) D1 om the prior half Dn3 D5 तस्य (for तत्र) Ś1 K1.2 नाम इ, D3.9 नामत (for °नी) — Lines 42-43 = (var) 9 18 45 — (L 42) D6 corrupt D8 om from भीमस्तै up to भूमिष्ठा (in line 44) D1 ततो (for रणे) Dn D1.2 मध्ये, D10 मृधे (for मृधे) K3 प्रत्यवस्थित, B1.5 Dn D1.5.8.9 पर्यवस्थिते (B5 °तौ), B4 प्रत्यवस्थितो (for °स्थितै) — (L 44) D1 om the prior half D2 om न K4 एतान् (for न तान्) K3 B4 भूमिष्ठान्, K4 Dn D5 भूमिस्थान् Ś1 K1.2 अन्यापेक्षी (K2 °क्षो), D3 सर्मापेक्षी (for धर्मा°) — (L 45) Ś1 K (except K5) कौरव्यो (for कौन्तेयो) K3 D9-11 उपाश्रित (for समा°) — After

जातरूपपरिच्छन्ना प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
न्यवधीत्तावकान्सर्वान्दण्डपाणिरिवान्तक ।
पदातयो हि सरब्धास्त्यक्तजीवितबान्धवा ।
भीममभ्यद्रवन्सख्ये पतंगा ज्वलन यथा ।
आसाद्य भीमसेनं ते सरब्धा युद्धदुर्मदा ।
विनेशु सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम् ।
श्येनवद्व्यचरद्भीम खड्गेन गदया तथा ।
पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकानामपोथयत् ।
हत्वा तत्पुरुषानीक भीम सत्यपराक्रम ।
धृष्टद्युम्न पुरस्कृत्य पुनस्तस्थौ महाबल ।
धनजयो रथानीकमन्वपद्यत वीर्यवान् ।
माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महाबल ।
जवेनाभ्यपतन्हृष्टा घ्नन्तो दौर्योधन बलम् ।
तस्याश्ववारान्सुबहूस्ते निहत्य शितै शरै ।
तमन्वधावस्त्वरितास्तत्र युद्धमवर्तत ।
ततो धनजयो राजन्रथानीकमगाहत ।
विश्रुत त्रिषु लोकेषु गाण्डीव व्याक्षिपन्धनु ।
कृष्णसारथिमायान्त दृष्ट्वा श्वेतहय रथम् ।
अर्जुन चापि योद्धार त्वदीया प्राद्रवन्भयात् ।
विप्रहीनरथाश्वाश्च शरैश्च परिवारिता ।
पञ्चविंशतिसाहस्रा पार्थमार्छन्पदातय ।
हत्वा तत्पुरुषानीकं पाञ्चालाना महारथ ।

---

line 45, B_{3} ins

तत शैक्यायसीं गुर्वी कालान्तकयमोपमाम् ।

— Lines 46–47 = (var) 9 18 46 — (L 46) Dn $D_{1\,2}$ जांबूनद (for जातरूप) $K_{2\,4}$ -प्रति- (for परि-) K_{3} Dn_{2} $D_{2\,3\,8}$ -च्छिन्नां — (L 47) D_{1} अवधीत् (for न्य°) D_{8} कौरवान् (for ताव-कान्) — D_{1} om (hapl) lines 48–51 — (L 48) $Ś_{1}$ $K_{1\,3\,4}$ [ऽ]पि, B_{1} [ऽ]भि, B_{3} [ऽ]ति (for हि) — (L 49) K_{1-3} अभ्याद्रवन् $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ सर्वे (for सख्ये) $D_{3\,10\,11}$ पतगा इव पावक (for the post half) — (L 50) $Ś_{1}$ $K_{1\,4}$ B_{3} तु (for ते) Dn_{1} आसाद्य भीमसेनस्य (for the prior half) — (L 51) $Ś_{1}$ K_{1-3} विविशु, K_{4} ने वय (sic), $D_{10\,11}$ विनेदु (for विनेशु) K_{2} भीमसेन, K_{4} B_{6} Dn $D_{2\,5\,6\,8\,9}$ भूतग्राम — (L 52) $D_{1\,5}$ विचरन्, D_{8} य चरन् (sic) (for व्यचरद्) — Lines 53–55 = (var) 9 18 47^{c}–48^{d} — (L 53) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ अमाथयत्, B_{2} $D_{10\,11}$ व्यपो° (for अपो°) — D_{1} om lines 54–60 — (L 54) K_{3} तु (for तत्) — K_{3} om (hapl) from the post half of line 54 up to the prior half of line 56 — (L 55) D_{9} भीमस् (for पुनस्) D_{2} महाबल — After line 56, D_{2} ins

धृष्टद्युम्नोऽपि च महानमित्रगणमर्दन ।
पुत्र पाञ्चालराजस्य धनुर्धरवरो महान् ।
विप्रहीनाश्वयांश्चैव पदातीयान्समन्तत ।
शरैर्निकृत्ता समरे धृष्टद्युम्नेन तावका ।
पञ्चविंशतिसाहस्रा कार्ष्णमार्छन्पदातय ।
हत्वा तत्पुरुषानीकं धृष्टद्युम्नो महारथ ।
भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत ।

त पारावतवर्णाश्व क्रुद्ध क्रुद्धान्तकोपमम् ।
धृष्टद्युम्न रणे दृष्ट्वा त्वदीया प्राद्रवन्भयात् ।

[Lines 1–2 = (var) lines 69–70, line 3 = (var) line 65, lines 5–7 = (var) lines 66–68, line 8 = (var) line 71, line 9 = line 72]

— (L 57) B $D_{8,9}$ तु (for the first च) B $D_{8\,9}$ महारथ, D_{2} °बळ° (for °बल°) — (L 58) K_{4} [अ]भि-पतन् $K_{4\,5}$ Dn D_{6} दृष्ट्वा (for हृष्टा) B $D_{8\,9}$ हन्तुकामा महाबला, Dn D_{5} तत्र यौधिष्ठिर बल, D_{2} जग्मतु सौबल मल, D_{6} नात्र यौधिष्ठिर वर (for the post half) — K_{4} om. line 59 — (L 59) B_{6} D_{11} -वाहान्, D_{2} -वरान्, D_{6} om., D_{9} वीरान् (for -वारान्) Dn_{1} n_{2} $D_{2\,5}$ तान्, D_{6} om (for ते) D_{5} शतै, D_{3} निशितै (hy permetric) (for शितै) — (L 60) $Ś_{1}$ $K_{1\,3}$ D_{3} अभ्यधावस् (for अन्व°) Dn $D_{2\,5\,8\,9}$ अभून्महत् (for अवर्तत) — Lines 61–62 = (var) 9 18 64 — (L 61) K_{4} तत्र पार्थो महाराज (for the prior half) Dn $D_{1\,2\,5\,6}$ अगाहयत्, D_{3} अधावत (for अगाहत) — (L 62) D_{3} विसृन $Ś_{1}$ $K_{1\,2\,4}$ Dn $D_{8\,5}$ व्या(Dn प्रा)क्षिपद्, $B_{2\,4\,5}$ D_{2} प्रक्षिपन् (for व्याक्षि°) D_{1} प्राक्षिपद्गाण्डिवं धनु (for the post. half) — (L 63) Dn $D_{1\,2\,5\,6\,11}$ तत (for रथम्) — (L 64) Dn_{1} D_{8} वापि, D_{1} वीर- (for चापि) — D_{1} om line 65 D_{10} om. (hapl) lines 65–72 — (L 65) Prior half = (var) prior half of 9 108* K_{4} विप्रकीर्ण-, Dn $D_{2\,5}$ °हीण D_{6} om (? hapl) from श्वाश्च up to महारथ (in line 67) $Ś_{1}$ $K_{1\,2\,4}$ रथाश्वाश्वा (for °श्वाश्च) $Ś_{1}$ K_{1} -वाधिता, D_{3} -विक्षिता (for -वारिता) Dn_{2} $D_{2\,5}$ गजैश्च परिवर्जिता (for the post. half) — (L 66) $Ś_{1}$ $K_{1\,2\,4}$ कालम् (for पार्थम्) D_{3} नेच्छन् (sic) (for आर्छन्) — D_{1}

भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत ।
महाधनुर्धर श्रीमानमित्रगणमर्दन ।
पुत्र पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महायशा ।
पारावतसवर्णाश्वं कोविदारवरध्वजम् ।
धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा त्वदीया प्राद्रवन्भयात् ।
गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनौ ।
नचिरात्प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ ससात्यकी ।
चेकितान शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष ।
हत्वा त्वदीयं सुमहत्सैन्यं शङ्खानथाधमन् ।
ते सर्वे तावकान्प्रेक्ष्य द्रवतो वै पराङ्मुखान् ।
अभ्यधावन्त निघ्नन्तो वृषाञ्जित्वा वृषा इव ।
सेनावशेषं तं दृष्ट्वा तव पुत्रस्य पाण्डव ।
व्यवस्थित सव्यसाची चुक्रोध बलवन्नृप ।
तत एनं शरै राजन्सहसा समवाकिरत् ।
रजसा चोद्धतेनाथ न स्म किंचन दृश्यते ।
अन्धकारीकृते लोके शरीभूते महीतले ।
दिश सर्वा महाराज तावका प्राद्रवन्भयात् ।
भज्यमानेषु सैन्येषु कुरुराजो विशां पते ।
परेषामात्मनश्चैव समन्तात्समुपाद्रवत् ।
ततो दुर्योधन सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान् ।
युद्धाय भरतश्रेष्ठ देवानिव पुरा बलिः ।
त एनमभिगर्जन्त सहिता समुपाद्रवन् ।
नानाशस्त्रसृज क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहु ।
दुर्योधनोऽप्यसंभ्रान्तस्तानरीन्व्यधमच्छरै ।

om lines 67-69 — Lines 67-68 = (var) 9 18 48 — (L. 67) B1 दृष्ट्वा (for हत्वा) B2-4 D3 9 पञ्चालानां, D2 पञ्चाळानां — (L. 68) K3 प्रतिदृश्यत, B5 Dn D2 5 6 8 9 प्रत्यपद्यत (for °दृश्यत) — (L 69) K4 महान् (for महा) Dn1 n2 om the post half of line 69 and the prior half of line 70, Dn3 reads the same on marg K4 B3 D2 -सूदन° (for मर्दन°) — (L 70) K2 4 B (except B1) Dn3 D9 पञ्चाल°, D1 गाधार, D2 पांचाळ- (for पाञ्चाल-) D9 -रथ° (for यशा°) D1 दृष्ट्वा शस्त्र विशारदौ (for the post half) — D1 om lines 71-73 — (L 71) K4 D11 सम-, D8 -महा (for -वर-) — (L 72) D9 हित्वा (for दृष्ट्वा) Ś1 K1 धृष्टद्युम्नरथं दृष्ट्वा (for the prior half) — (L 73) K2 D5 9 गधार- (for गान्धार-) K5 Dn1 अनुश्रुत्य, Dn2 n3 D5 °श्रित्य (for °सृत्य) — (L. 74) K3 B3 D2 8 6 10 11 अचिरात् (for नाचि°) Dn प्रतिदृश्येते, D8 प्रतिदृश्यतां (for प्रत्यदृश्येतां) Ś1 K1. 2 ससारथी, K3 महारथौ, Dn D1 च सात्यकि° (for ससात्यकी) — (L 75) D5 10 शिखडी D1 भारत (for मारिष) — (L. 76) K4 तत्सैन्य, D3 तु महत् (for सुम°) K1-3 अघोषयन् (K3 °यत्), B4 D8 अवादयन्, B5 अवाधमन् (for अथा°) K4 तत शङ्खानधामयत्, D5 सैन्यं शङ्खमवाधमन् (for the post half) — D1 om lines 77-81 — (L 77) Ś1 K1-3 B D8 9 सर्वास् (for सर्वे) D8 तावका Ś1 K1 3 Dn1 n3 दृष्ट्वा (for प्रेक्ष्य) Dn1 द्रवतान् (for °तो) K3 महारथान् (for पराङ्मुखान्) — (L 78) Ś1 K (except K5) B2 अभ्यद्रवत (for °धावन्त) B Dn D2 6 8 9 वृष B2 चैव, Dn D2 5 6 मज (for जित्वा) B3 यथा वृषा (for वृषा इव) — (L 79) K4 सेनावरोध, B3 °शिष्ट (for °शेष) B1 त मत्वा, Dn तद्दृष्ट्वा, D5 8 दृष्ट्वा तु (for तं दृष्ट्वा) — D8 reads (without var) from the post half of line 79 up to the prior half of line 81 twice — (L 80) K3. 5 D3 अवस्थित, B2 Dn1. n2 D2 व्यवस्थित, D6 रथास्थित° (for व्यवस्थित) K4 D8 चुकोप (for चुक्रोध) Ś1 K1 2 4 Dn D2 8 बल (D2 °ळ) वान् K2 B1 D3 नृप, Dn2 n3 D10 नृपं (for नृप) — (L 81) K1 उत (for तत) Ś1 K (except K3) B6 Dn D2 5 9 समवाकिरन् — (L 82) D3 महसा (for रजसा) Ś1 K (except K5) Dn D1 8. 5 10 [उ]द्धतेन, D5 [उ]ज्जनेन (sic) (for [उ]द्धतेन) Ś1 K1. 3 4 D3 न स किंचिद् (K4 °द्य) दृश्यत, K2 न स किंचित्प्रदृश्यत, K5 तस्मात्किंचिन्न्दृश्यत (for the post half) — (L 83) Ś1 K1 2 अन्धकारकृते, Dn D1. 2 5 °कारावृते Ś1 K1 2 4 D3 8-10 शरभूते, D5 खिली° (for शरी°) K4 महीपते, D2 °तळे (for °तले) — K4 om. line 85 D1 om. lines 85-90 — (L 85) B2 भिद्यमानेषु (for भज्य°) K5 D3 10 11 सर्वेषु (for सैन्येषु) D8 कुरुराजा B1 4 विशां पति, B2 महीपते (for विशां पते) — (L. 86) Ś1 K1-3 सेने ते, K4 ते सेने, D10 11 सैन्ये ते (for समन्तात्) — (L 87) Ś1 K1 2 राजन् (for सर्वान्) — (L 88) Ś1 K1 B (except B2) Dn D5 6 भरतश्रेष्ठो D8 देवतानि (for देवानिव) Ś1 K1 बलि°, D2 बळि — (L 89) B1 5 त एवम्, D9 तत्रैनम् (for त एनम्) Ś1 K1 2 5 Dn D2 8. 5 6 अभि (Ś1 K1 2 °ति) गर्जंत — (L 90) Dn1 D2 5 6 नानायुध, Dn2 n3 °युद्ध (for °शस्त्र-) D10 भृत° (for सृज°) D2 8 क्रुद्धान् — Dn om lines 91-92 — (L 91) D9 [S]भ (for ऽपि) K4 सभ्रांतं, D1 9 मभ्रांतस्, D6 असम्भ्रांतास् (for असंभ्रान्तस्) K4 नरान् (for अरीन्) Ś1 K1. 2 अधमत्, K3 अवधीत् (for

तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
यदेन पाण्डवा सर्वे न शेकुरतिवर्तितुम् ।
नातिदूरापयात तु कृतबुद्धिं पलायने ।
दुर्योधन स्वक सैन्यमपश्यन्भृशविक्षतम् ।
ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवात्मज ।
हर्षयन्निव तान्योधानिद वचनमब्रवीत् ।
न त देश प्रपश्यामि पृथिव्या पर्वतेषु च ।
यत्र यातान्न वो हन्यु पाण्डवाः किं सृतेन च ।
स्वल्प चैव बलं तेषा कृष्णौ च भृशविक्षतौ ।
यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवो नो विजयो भवेत् ।
विप्रयातांस्तु वो भिन्नान्पाण्डवा कृतकिल्बिषान् ।
अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो न समरे वध ।
सुख सांग्रामिको मृत्यु क्षत्रधर्मेण युध्यत ।
मृतो दुःख न जानीते प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ।
शृण्वन्तु क्षत्रिया सर्वे यावन्तो वै समागता ।
द्विषतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेष्यथ ।
पितामहैराचरित न धर्मं हातुमर्हथ ।
न हि कर्मास्ति पापीय क्षत्रियस्य पलायनात् ।
न युद्धधर्माच्छ्रेयान्हि पन्था स्वर्गस्य कौरवा ।
सुचिरेणार्जिताँल्लोकान्सद्यो योध समश्नुते ।
तस्य तद्वचन राज्ञ पूजयित्वा महारथा ।
पुनरेवाभ्यवर्तन्त क्षत्रिया पाण्डवान्प्रति ।
पराजयममृष्यन्त कृतचित्ताश्च विक्रमे ।
तत प्रववृते युद्ध पुनरेव सुदारुणम् ।

ष्यधमत्) — (L 92) D10 11 तथा (for तत्र) K3 D2 3 [अ]द्भूतम् K4 D3 5 6 9 अपश्यामस — (L 93) D10 [ए]क (for [ए]न) Ś1 K1 B2 3 D8 अभि- (for अति) B1 D9 -वीक्षितु (for वर्तितुम्) — D1 om lines 94–95 — (L 94) B (except B2) त, D3 7 10 11 न, D9 ते (for तु) Dn1 नातिदूरात्पानर्यंतु, D8 °दूराय यांत त (for the prior half) Dn1 -बुद्धि, D8 -बुद्ध (for बुद्धिं) — Dn om lines 95–96 — (L 95) D2 भुवि (for भृश-) D8 -विक्षित (for विक्षतम्) D5 6 अप श्यन्भुवि पीडित (for the post half) — (L 96) D5 [उ]पस्थाय (for ऽवस्थाप्य) D9 राजेंद्र' D1 उपस्थाप्य रथ तत्र (for the prior half) — (L 97) B1 2 D9 एव (for इव) K3 D3 6 10 11 ततो (for इद) — (L 98) K5 त (for न) D3 ते (for त) Ś1 K1–3 B3 D1 वा (for च) D3 पृथिव्यां पर्वतेश्वर' (for the post half) — (L 99) D3 जाता (for यातान्) B1 वै, D10 वा (for वो) Dn D1 6 गतान्यत्र न वै हन्यु' (for the prior half) K1 4 D2 पांडवान् (for पाण्डवा) D8 वा (for व) D1 पांडवा इति मे मति (for the post. half) — K5 om 100–102 D1 om 100 — (L 100) Ś1 K1 2 अल्प (for स्वल्प) B D3 9 [अ]पि, D6 [इ]ह (for [ए]व) K4 अल्प च बलमेतेषां (for the prior half) K3 बल- (for भृश) K8 D3 -विक्षितौ Dn D2 5 6 भृश (D2 शस) कृष्णौ च विक्ष(D5 °क्षि)तौ (for the post half) — Dn1 reads line 101 on marg — (L 101) Ś1 K1–3 D9 प्र-, Dn1 n3 D2 [s]नु, Dn8 D5 तु, D6 सु (for ऽत्र) K4 B D1 8 10 11 ध्रुव D1 तद् (for नो) — (L 102) D10 11 नो (for वो) D8 lacuna from न्पाण्डवा up to धर्मे (in line 104). Ś1 भृश- (for कृत) K4 B3–5 Dn D2 5 6 8 9 -किल्बिषा (for °षान्) D1 स्वर्गं एव रणे मृत्यु मोच पुण्येन लभ्यते. — (L 103) K4 अनुश्रित्य Ś1 K श्रेयान् (for श्रेयो) K4 व (for न) Dn D6 श्रेयो न परम सुख D5 नि श्रयो न पर सुख (for the post. half) — (L 104) K4 सुख (for सुख) K4 Dn D2 10 संग्रामिको K4 D1 8 10 11 युध्यतां, D9 मुसता (for युध्यत) — (L 105) Ś1 K1–3 जानाति (for जानीते) Dn दुःख (for प्रेत्य) Dn1 [अ]त्यनम् (for [आ]नन्त्यम) — (L 106) B2 धावनो (for यावन्तो) B4 D10 11 [s]त्र (for वै). — *After line 106, D2 ins*

नग शूर न भीरु न मारयत्यन्तको यम ।
को नु मूढो न युध्येत मादृश क्षत्रियव्रत ।

— (L 107) D8 रुपिनो (for द्विषतो) D1 एत्य न (for एष्यथ) — (L 108) Ś1 K1 D5 पितामहेन, D6 प्रपिता महैर् (hypermetric) D2 इच्छथ (for अर्हथ) — (L 109) B (except B2) Dn1 n3 D1 5 6 8 9 न, Dn2 D2 10 11 [अ]न्यत् (for हि) B1 Dn3 पापीय, D3 6 पापीयान् (for °य) — (L 110) K4 तद् (for न) K3 हि श्रेयान् (by transp), K4 D9 श्रेयो वै (D9 हि), K5 D8 10 11 श्रेयोस्ति K4 स्वस्य (for पन्था) K2 सर्वस्य (for स्वर्गस्य) — D1 om line 111 — (L 111) K4 Dn D5 6 10 11 अचिरेण (for सु°) K2 [अ]जित, K4 [अ]र्पिताँल्, D2 5 [अ]र्जिताल् (for [अ]र्जिताँल्) B1 reads from the post half up to the prior half of line 114 on marg Dn यात, D1 8 11 युद्धास्, D10 योद्धा (for योध) — (L 112) K3 Dn1 n3 D6 श्रुत्वा (for राज्ञ) — (L 113) Ś1 K1 2 न्यवर्तत, B1 [अ]भ्यधावत, D3 °पद्यत, D3 [अ]भिवर्तंते (for [अ]भ्यवर्तन्त) — D1 om line 114 — (L 114) Ś1

तावकाना परेषा च देवासुररणोपमम् ।
युधिष्ठिरपुरोगाश्च सर्वसैन्येन पाण्डवान् ।
अन्वधावन्महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

Colophon

2

After the ref in 9 32 19, B5 Dn D3 ins

तथा संभाष्यमाणे तु हर्षादुत्फुल्ललोचने ।
हस्यमाने बृंहमाणे नर्दमाने च सैकश ।
मुहुर्मुहुर्वल्गमाने क्ष्वेडा मुञ्चति चासकृत् ।
विकाराश्चैकरूपाश्च मन्युसजननान्भृशम् ।
पुत्रस्योत्पाटनार्थाय तव कुर्वन्ति वायुजे ।
वासुदेव प्रतीतात्मा भीम वाक्यमथाब्रवीत् ।
नैतच्चित्र महाबाहो हन्यास्त्व यत्सुयोधनम् ।
येन वैश्रवणो युद्धे मणिमद्रश्च यक्षराट् ।
यक्षराक्षसभूताना सहस्राणि हि सैकश ।
तस्य ते गणना युद्धे क कुर्याद्धृतराष्ट्रजे ।
यस्त्व नागायुतप्राण हिडिम्ब भीमरूपिणम् ।
बक तद्द्विगुण सख्ये किर्मीर च चतुर्गुणम् ।
हतवानस्त्ररहित कीचक चामरोपमम् ।
स त्व निहन्ता कौरव्यमत्र कस्यास्ति सशय ।
तथोक्ते वासुदेवेन धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ।
तवैव तेजसा कृष्ण हनिष्यति सुयोधनम् ।
पूर्णप्रतिज्ञ एवाय शत्रूणामन्तकृत्तथा ।
विप्रिय भीमसेनस्य कृत्वा कोऽस्ति सुखी नर ।
सात्यकि प्राह कृष्णात्मा भीम सर्वास्य केशवम् ।
नाय केशव सामान्यो गदायुद्धे वृकोदर ।
गिरीनशेषान्सक्रुद्धश्चूर्णयेच्च क्षणेन ह ।
तस्यामानुषदेहस्य क्षत्रियस्यास्ति का कथा ।
गजैर्गजान्हयैरश्वान्रथांश्चैव रथैस्तथा ।
अपातयत्समक्ष ते मम प्रीतिर्भृशमेव च ।
तथा सपूजयामास शौर्य भीमस्य फल्गुन ।
नकुल सहदेवश्च प्रशशसु पुन पुन ।
धृष्टद्युम्नमुखाश्चैव पाञ्चाला सोमकै सह ।
राजानो हतशिष्टाश्च प्रशशसुर्वृकोदरम् ।
विविधाभिश्च वाग्भिश्च पूजयामासुराहता ।
तद्वचो भीमसेनस्य सर्वं एवाभ्यपूजयन् ।
ततो भीमबलो भीमो वासुदेवपुरोगमै ।
पाण्डवै सह पाञ्चालै सस्तुत कर्मभिस्तथा ।
पूजितश्च महेष्वासस्तदैव तेजितो भृशम् ।
अवर्धत बलेनासौ पर्वणीव महोदधि ।
उवाच सुहृद सर्वान्हृष्टरोमोद्गमो मुदा ।
केशव धर्मराज च समस्तानुजांस्तथा ।
अद्य क्रोध विमोक्ष्यामि चिरकालाभिसंभृतम् ।
शल्यमद्योद्धरिष्यामि निहित धृतराष्ट्रजे ।

K1 2 Dn1 D2 अनुष्यत — (L 115) D6 प्रवर्तने (for प्रवृत्ते) D3 ततः प्रवृत्त युद्ध तु (for the prior half) — (L 117) K4 दुर्योधन- (for युधिष्ठिर-) K1 स च, K2 सह, K4 सर्वे (for सव) — (L 118) D8 अभ्यधावन् (for अन्व) — Colophon — *Adhy name* Ś1 K3 दुर्योधनवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 Dn D1 10 11 3 — *Śloka no* K6 58, Dn 55

2

(L. 3) B. वल्गमाने (for वल्गा°) — (L 5) B5 गतन्ति (for कु°) — B reads lines 8-37 after 9 32 25 — (L 8) For the incident, cf 3 157 68-69 Dn1 विश्रवो Dn1 युद्धराट् (for यक्ष) — (L 10) B5 कथ स्याद् (for क कुर्याद्) — (L 11) For the incident, cf. 1 142 29-30 — (L 12) For the incident, pertaining to Baka, cf 1 151 22-24, for that pertaining to Kirmira, cf 3 11 69 — (L 13) For the incident, cf 4 21 59-60 — (L 16) Dn1 निहनिष्ये (for हनिष्यति) — (L 19) B इष्टात्मा (for कृष्णात्मा) — (L 22) B5 मानुष (for [अ]मानुष) — (L 23) Dn1 तस (for चैव) B. रथैश्चैव रथास्तथा (for the post. half) — (L 24) Dn D9 वेग- (for मम) — (L 25) MSS फाल्गुन — Line 29 = (var) 9 32 26[cd] — Lines 30-31 = (var) 9 32 27[c]-28[b] — (L 33) B5 [उ]त्तेजितो (for तेजितो) — (L 37) Prior half = 9 32 30[a], 55 16[c] — After line 37, B. ins

कालमासाद्य समरे निर्मोकमिव पन्नगम् ।

— B5 om line 38 — (L. 38) Prior half = 9 32 31[a], 55 17[a]

3

After 9 56 3, T_2 ins

तौ वृषाविव गर्जन्तौ मण्डलानि विचेरतु ।
आवर्जितगदाहस्तौ दुर्योधनवृकोदरौ ।
मण्डलावर्तमार्गेषु गदाप्रहरणेऽपि च ।
निर्विशेषमभूद्युद्ध तयो पुरुषसिंहयो ।
तप्तहेममयी शुभ्रैर्बभूव भयवर्धनी ।
अग्निज्वालैरिवाविध्य पदे भीमस्य सा गदा ।
ताडिता धार्तराष्ट्रेण भीमस्य गदया गदा ।
गदायुद्धे महाराज ससृजे पावकार्चिष ।
अङ्गारवर्षं मुमुचे तदद्भुतमिवाभवत् ।
दन्तैरिव महानागौ शृङ्गैरिव महावृषौ ।
तौ तु रेजतुरन्योन्य गदाभ्यामपरिक्षतौ ।
गदयाभिहते गात्रे क्षणेन रुधिरोक्षितौ ।
प्रेक्षणीयतरावास्ता पुष्पिताविव किंशुकौ ।
गदया धार्तराष्ट्रेण सव्ये पार्श्वे भृशाहत ।
भीमसेनो महाबाहुर्न चचालाचलो यथा ।
तदा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो मुहुर्मुहु ।
कटिरवान्मोचयामास दुष्टहस्तीव हस्तिपम् ।
शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयो पुरुषसिंहयो ।
गदानिपातसंह्रादो वज्रयोरिव निस्वन ।
अभिहत्य महावीर्यौ निवृत्य तु महागदौ ।
पुनरुत्तममार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतु ।
तदान्योन्यमभिद्रुत्य स्थितौ वीरौ महागदौ ।
उद्यम्य लोहदण्डाभ्या ताड्यमानौ हि पेततु ।
पुनरुत्पत्य वेगेन मण्डलानि विचेरतु ।
क्रियाविशेषबलिनौ दर्शयामासतुस्तदा ।
अभ्युद्यतगदौ वीरौ सशृङ्गाविव पर्वतौ ।
तावाजघ्नतुरन्योन्य यथा भूमिचलेऽचलौ ।
तौ परस्परवेगाद्गदाभ्या भृशमाहतौ ।
युगपत्पेततुर्वीरौ तथालक्ष्य समुत्थितौ ।
भृश मर्मस्वभिहतावुभावाम्ता सुविह्वलौ ।
तौ परस्परमवर्षौ प्रेक्षता हि महाबलौ ।

4

After 9 60 46, 8 (except M_1, $T_{3\cdot4}$ missing) ins

कुर्वाण कर्म समरे पाण्डवानर्थकाङ्क्षिणम् ।
यच्छिरपण्डवशीर्षीष्म मित्रार्थे न व्यतिक्रम ।
स्वधर्मं पृष्ठत कृत्वा आचार्यस्तत्प्रियेप्सया ।
पार्षतेन हत सख्ये वर्तमानोऽसता पथि ।
प्रतिज्ञामात्मन सत्यां चिकीर्षन्समरे रिपुम् ।
हतवान्भ्रातृतो विद्वान्भीमदत्ति महारथम् ।
अर्जुन समरे राजन्युध्यमान कदाचन ।
निन्दित पुरुषव्याघ्र करोति न कथचन ।
लब्ध्वापि बहुशश्छिद्र वीरवृत्तमनुस्मरन् ।
न जघान रणे कर्णं मैव बोध सुदुर्मते ।
देवाना मतमाज्ञाय तेषा प्रियहितेप्सया ।
नार्जुनस्य मते नाग मया व्यसितमग्रजम् ।
त्व च भीष्मश्च कर्णश्च द्रोणो द्रौणिस्तथा कृप ।
विराटनगरे तस्य आनृशस्याच्च जीविता ।
स्मर पार्थस्य विक्रान्त गन्धर्वेषु कृत तदा ।
अधर्मं नात्र गान्धारे पाण्डवैर्यत्कृत त्वयि ।
स्वबाहुबलमास्थाय स्वधर्मेण परतपा ।

4

(L 1) T_3 कुर्वाण (for °ण) G_1 समरे पार्थ (for कम समरे) T_6 पार्थिवान् (for पाण्ड°) M_8 -काङ्क्षिण T_2 पाण्डूनामर्थकाङ्क्षिणां (for the post half) —(L 2) T_2 यच्छिग्वटिवधाद्भीष्म (sic) (for the prior half) T_2 मित्रार्थे G_8 को (for न) —(L 3) T_2 -हितेप्सया (for -प्रिये°) —(L 4) For the incident, cf 7 165 52 T_1 $G_{1\cdot3}$ M_{2-4} मध्य, T_6 सघे (for सख्ये). G_2 वनमान —(L 5) T_1 G_1 रिपु, T_6 G_3 M_3 रिपून् —(L 6) M_{2-4} सात्यकिर् (for सात्यनो) T_1 G सोम दत्ति, T_2 - सोमदत्त M_2 महाबल, M_4 °रथ (for °रथम्) —(L 7) T_2 M_{2-4} वीरो (for राजन्) —(L 8) T_2 निन्ति —(L 9) M_{2-4} व्रतम (for -वृत्तम्) —(L 10) T ($T_{3\cdot4}$ missing) G नि (for न) G_2 एव (for मैव) —(L 12) T_5 M_8 अर्जुनस्य (for नार्जु°) T_6 G_1 महा, M_8 वधे (for मते) —(L 13) M_8 तथा कर्णो (for च कर्णश्च) —(L 14) T_2 आनृशस्य च चक्रिरे (for the post half) —(L 15) For the incident, cf 3 234 15ff G_3 स्मर पार्थं व्यतिक्रान्त (for the prior half) $T_{1\cdot2}$ G तथा (for तदा) —(L

जितवन्तो रणे वीरा पापोऽसि निधन गत ।

5

After 9 61 30, S (except M_1, $T_{3.4}$ missing) Cv ins

एवमुक्तन्तत कृष्ण प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
अक्षौहिण्यो दशाष्टौ च तव तेषा च भारत ।
न तुल्यश्चार्जुनस्येह बलेन कुरुनन्दन ।
स एव सर्वाण्यस्त्राणि दिव्यानि प्राप्य शंकरात् ।
मत्समो मद्विशिष्टो वा रणे त्वमिति पाण्डव ।
अनुज्ञात पाण्डुसुत पुन प्रत्यागमन्महीम् ।
भूतं भव्य भविष्यच्च अनुजानामि चेत्प्रभो ।
निमेषार्धात्सरव्याघ्रो नयेदिति मतिर्मम ।
द्रोण भीष्म कृप कर्णं द्रोणपुत्र जयद्रथम् ।
निहन्तु शक्नुयात्क्रुद्धो निमेषार्धाद्धनजय ।
सदेवासुरगन्धर्वान्सयक्षोरगकिंनरान् ।
त्रीन्वा लोकान्विजेतु हि शक्त किमिह मानुषान् ।
विधिना विहितश्चासौ मया सचोदितोऽपि सन् ।
न चकार मतिं हन्तु कृतान्तो बलवत्तर ।
अत्र गीता मया सुष्ठु गिर सत्या महीपते ।
दर्शित मयि सर्वं च तेनासौ जितवान्रिपून् ।
अर्जुनोऽपि महाबाहुर्मया तुल्यो महीपते ।
स महेश्वरलब्धास्त्र कि म कुर्याद्विभु प्रभो ।

---

16) G_3 अधर्मो, M_{2-4} अधर्म्य (for °र्म) T_5 नास्ति (for नात्र) — (L 18) M_{2-3} शूरा (for वीरा) G_3 गता

T_2 cont

वासुदेववच श्रुत्वा प्रत्युवाच सुयोधन ।
दुर्योधन उवाच ।
अह धर्मयुतश्चास्मि न्यायमार्गमुपाश्रित ।
मया सर्व कृतमिदमैहिकामुष्मिक तथा ।

5

Before line 1, M_2 ins सजय — (L 1) T_2 वासुदेव (for तत कृष्ण) — Before line 2, T_2 ins श्रीभगवान्, G_3 कृष्ण — (L 2) T_2 $G_{2.3}$ $M_{3.4}$ अक्षोहिण्यो — (L 3) $T_{1.2}$ $G_{1.2}$ तुल्याश्च् M_{2-4} अर्जुन सर्वैर् (for °नस्येह) — (L 4) $T_{1.5}$ $G_{1.2}$ एष (for एव) G_3 एष सर्वाणि शस्त्राणि (for the prior half) — (L 5) Cv मत्सरो (for °मो) T_1 G_1 वा (for मद्) ❀ Cv नरावेशान्मत्सर । हयावेशान्मद्विशिष्ट इति विवेक । ❀ T_2 असि (for इति) $T_{1.5}$ $G_{1.2}$ पाडव — After line 5, T_2 ins

एवमुक्त शक्रेण ह्यनुज्ञातश्च पार्थिव ।
तत प्रायात्स्वर्गलोकमिन्द्रादस्त्राणि चार्जुन ।

— (L 6) T_2 महेंद्रेण (for पाण्डुसुत) T_5 तत (for पुन) — (L 7) T_2 भविष्य T_2 M_3 ह्यनुजानानि (M_3 मि), G अनुजानामि T_2 वै, G_1 ते (for चेत्) M_{2-4} अय (for प्रभो) — (L 8) T_2 M_{2-4} नरव्याघ्र G_1 भवेद्, M_{2-4} जयेद् (for नयेद्) ❀ Cv नयेत्, सहार नयेत् । ❀ — (L 9) G_2 भीष्म द्रोण तथा कर्ण (for the prior half) — (L 10) T_2 M_{2-4} अरिंदम (M_3 म) (for धनजय) — (L 11) T_1 $G_{1.2}$ -राक्षसान् (for किंनरान्) — (L 12) Cv (gloss जयशील) जित्वा (for त्रीन्वा) T_1 G_1 स, T_5 G_2 वा (for हि) T_2 मानवान्, G_1 मानुष (for °षान्) — (L 13) T_2 Cv महितश्च्, G_3 पूजि° (for विहि°) T_5 G_2 चापि (for चासौ) M_{2-4} विधानसमितश्चासौ (for the prior half) — (L 14) $T_{2.5}$ स (for न) T_2 सर्वशत्रून्महाबल (for the post half) — M_{2-4} om lines 15–18 — (L 15) G_2 सत्य (for सत्या) T_5 महीतले (for °पते) ❀ Cv गिर भगवद्गीतारूपा । ❀ — (L 16) G_3 सत्य च, Cv (gloss सर्वव्यापित्वम्) सवत्व (for सर्व च) T_2 G_3 हतवान् (for जित°) — (L 18) T_5 स महेश्वराल्लब्धास्त्र, G_2 महेश्वरात्स लब्धास्त्र (for the prior half) T_1 च, $G_{1.2}$ नु (for न)

CRITICAL NOTES

☞ *Besides a few comments from the points of view of textual criticism, exegesis, grammar, epic-style, etc, the Critical Notes also include corrections in the Constituted Text and the Critical Apparatus*

1

Words like उवाच, ऊचु, etc in the references are omitted in several MSS Similarly, the names of the speakers are often given in abridged forms like वैश etc However, for the sake of uniformity, in the Constituted Text, the name of the speaker is reproduced in full together with the relevant form of the verb If references are not absolutely necessary for the understanding of the context, they are omitted in the Constituted Text, even though they are found in a majority of MSS

1 [Crit App., line 2 *read* 9 16 80[c] *for* 9 17 84[a]]

10 The construction, आहवे पाण्डुसैन्यस्य कदन कृत्वा शल्य धर्मराजेन पातित, is grammatically irregular One expects कृतवान् for कृत्वा

12 [c]) योगेन = by means of a fraudulent device The several variants in the MSS are presumably due to an attempt to absolve Bhima — [Crit. App, lines 10-11 *read* नृपतिर् *for* नृपति]

13 [b]) Cn रथा = रथिन

16 [c]) Ca reads विनिघ्ना The word विनिघ्न as such is not very common निघ्न = dependent, विशेषेण निघ्ना विनिघ्ना — [d]) Cn महात्मन = दुर्योधनस्य

17 [b]) Cv गति = कालस्य गति

20 [a]) *read* °व्यपश्यश्च *for* °व्यपश्यश्च Nilakantha explains the reading अपश्यामस् (for अपश्यश्च) found in some MSS as follows अपश्याम अडागमो विसर्गो वा आर्ष He further adds वैशम्पायनवाक्यमिदम्

23 [cd]) कर्णस्य निधन प्रति अर्थम् = matter pertaining to Karna's death — [Crit App, line 8 *read* चार्थे *for* चार्थं]

24 [d]) Ca मन्मिथया = अस्फुटया

25 [ab]) This would perhaps be better read as 24[ef] — [e]) *read* पुरुषव्याघ्र — [f]) Ca कैतवो = कितव पुत्र

26–27 For a recent discussion about the tribes mentioned here (and elsewhere in the Epic), see Robert SHAFER, *Ethnography of Ancient India*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1954

28 [c]) भग्नमक्थ is grammatically quite regular according to बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात्षच् (Pān 5 4 113)

30 [f]) S reads सत्यसेन for वृषसेन This is presumably a correction in view of the fact that it is Satyasena, and not Vṛṣasena, whose death is described in this parvan (9 9 39)

31 [Crit App, line 6 *read* कुजराश्व नि(Ds °श्व नि)पूदिता *for* कुजराश्व (Ds श्व-) निपूदिता]

33 [c]) *read* शेषा *for* शेषा

35 [Crit. App, line 1 *read* T1 om (? hapl) *for* T1 om]

40 [c]) Ca कथा = रामायणात्मिका (कथा)

42 [d]) Cn क्षत्तार = विदुर

44 [d]) विव्यजु, which is supported by the middle group BD, is grammatically irregular It is, therefore, changed to either विव्यधु (NW group) or to विविजु (S) MONIER WILLIAMS, in his *Dictionary*, mentions the root *vyaj*, but explains *vivyajuh* as perfect third person plural of the root *vij* It may, however, be pointed out that Pānini gives neither *vij* nor *vyaj* in the *Dhātupāṭha*

45 ᵉ) Cn जिह्मग = मर्प

50 [Crit App, line 5 *after* स्निग्ध मर्गम *read* (sic)]

52 ᵈ) The reading in the Constituted Text should have been न instead of इ — [Crit App, line 6 *read* M त रु(Ms सरु)द्रत *for* M त (Ms म) रुद्रत]

In conformity with the usual epic practice, adhy 1, which M1 appropriately names सक्षेपकथनम्, gives a conspectus of the whole parvan From this conspectus, it would become clear that the Gadāparvan was not regarded as a separate parvan by itself The principal events referred to are (i) After the death of Karna, Śalya was appointed Commander-in-chief of the Kaurava army (ii) Śalya was eventually killed by Dharmarāja (iii) Duryodhana hid himself in a lake. (iv) Duryodhana was challenged out of his hiding place and later killed by Bhīma (v) The three surviving heroes on the Kaurava side massacred the Pāñcāla warriors Seven heroes survived on the Pāndava side

2

2 ᵃ) Cn मधूममिव, अत्युष्णमित्यर्थं .

5 ᵃ) Cn reads वयस् (for वचस्) and explains एतावत्कालपर्यन्त प्रौढत्वम्

8 ᵈ) Cn आधि = मनोव्यथा Ca अभिप्लुत (Cn परि°) = व्याप्त — [Crit App, line 6 *read* D8 corrupt *after* — ᶜ)]

10 [Crit App, line 9 *read* Ś1 *for* Ś]

11 ᵃᵇ) A parenthetical clause "How great was your compassion, how great your affection, and how great, O King, your pride! (But all that eventually proved to be of no avail)"

13 ᵃ) काल्ये = at day break Ca कल्ये = प्रभाते

14 ᶜ) Cv reads अनुशास्तास्मि (for °शाधीति) and explains कमनुशास्तास्मीति योजना

27 ᶜ) न सनह्यते = will not arm himself Kṛṣṇa had promised not to bear arms in the battle Cf 5 7 17ᶜᵈ

28 [Crit App., line 5 *read* युध्यतो *for* युद्धयतो]

16* [Crit App, line 2 *before* G1 *read* post. half of line 1 and line 2 = 31ᵇᶜᵈ]

17* Cn प्रतिमान = केतुभूत

35 ᵃ) *read* अप्ररुमम *for* अप्रतुमम

65 ᵉ) Ca : यदिति तमप्रश्न

3

4 [Crit App, line 1 *read* युध्यमानेषु *for* युद्ध°]

5 ᵉ) अभिज्ञान = (in the present context) countenance Cn चीह्नान् = मज्ञान्

6 [Crit App, line 7 *after* आचोत्तच्च *read* (sic)]

8 [Crit. App, line 3 *after* om *read* (hapl)]

16 ᵉ) वर्तयिष्याम is grammatically irregular and, therefore, corrected to वर्तयिष्याम in a large number of MSS The causal sense is obviously to be ignored

34 [Crit App, line 8 *change* semi-colon after इव to full point.]

35 [Crit App, line 8 *read* म यशोऽभिप्रिव *for* सकशे°]

42 Cf परस्माद्धीयमान सदधीत । अभ्युच्चीयमानो विगृह्णीयात् । 'न मां परो नाह परमुपहन्तुं शक्त' इत्यासीन । (*Kauṭilīya Arthaśāstra* 7 1) That Bṛhaspati was an ancient teacher of Arthaśāstra (or Nītiśāstra) is known from the *Kauṭilīya Arthaśāstra*, which refers to his views at least six times According to Śāntiparvan (59 90), Bṛhaspati abridged in 3,000 chapters the work on dharma, artha and kāma composed by Brahmā The *Kāmasūtra* mentions the tradition that Brahmā composed a work in 100,000 chapters on dharma, artha and kāma, and that Manu abridged the dharma portion of that work while Bṛhaspati abridged the artha portion Unfortunately no genuine work by Bṛhaspati is at present available The *Bārhaspatya Arthaśāstra*, edited by F W THOMAS (Lahore 1921), is obviously a late work

4

13 ᵈ) = He would break but not bend

18 ᶠ) यातना = requital Cf. Vedic *yātayā* (*RV*

II 23 11), which has the same root and which means 'one who requites debt' Cv यातना, प्रापण पारगमनमित्यर्थः

45 ^{b}) Cv जगतोऽस्य पराभवमित्यत्र पराभव पराजय-मुपेक्षणमिति यावत्

49 After 49, D4 quotes presumably by way of marginal gloss

पर्पौ पवित्रे मभेदे त्रिगात्रोपोषितो नर ।
स्वर्गोपधानरहितो ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥

5

8 ^{a}) Ca प्रच्छन्नशिरसम्, उष्णीषेण — ^{b}) Ca कम्बुग्रीव -रेखात्रययुतग्रीव — ^{c}) Ca व्याकोश विकसत्पद्म, तद्वन्ति रम्य नेत्र यस्य स (sic) Is Ca's text व्याकोशपद्मवन्नेत्र ?

9 ^{c}) Arjunamisra reads पुष्टशिष्टायतभुज and explains शिष्ट with कृतश्रम

41* The meaning is not quite clear It, however, seems certain that this stanza does not form part of the text of the Epic Presumably, it is given in the three MSS by way of marginal gloss on 9 5 14

14 Arjunamiśra explains दशाङ्ग as follows

धनु शरा गुणश्चैव गुरुशिष्यौ भुजावुभौ ।
यन्ता लक्ष्यैकचित्तत्वे इत्यस्त्र दशधा स्मृतम् ॥

On चतुष्पाद् he comments चित्रदृढदुष्करलघ्वाश्चत्वार पादा After 14, D1 quotes by way of marginal gloss

धनु शरध्वजाश्चैव गुरुशिष्यौ भुजद्वयम् ।
प्रयत्न बल्लक्ष्ये च दशाङ्गोऽस्य विदुर्बुधा ॥

16 ^{c}) तुभ्य — dative in the sense of genitive Cf. षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच्या (Pān. 2 3 62 — Vār), but this rule is applicable only to Vedic Sanskrit (And there too presumably restricted to feminine forms ?)

19 ^{a}) Cn भागिनेयान् = माद्रीपुत्रान् — ^{cd}) Cn the second महासेन = सेनानी (that is Kārttikeya)

21 [Crit App, line 1 read D1 त for D1 त]

25 [Crit App, line 5 read त्वद् for त्वद्]

27 ^{a}) अभिषिच्यस्व — Vādirāja explains मया अभिषिच्यो भव । कर्मणि लोटि मध्यमपुरुषवचनम् ।

6

5 [Crit App, line 7 after D8 read (both times)]

9 [Crit App, line 10 read (D10 स) for (D10 °स)]

19 [Crit App, line 6 read -हतान् for हतान्]

23 ^{a}) The reading accepted for the Constituted Text should have been पतञ्ज्ञात्वा (for °च्छ्रुत्वा)

24 ^{c}) आर्तायनि = शल्य The name of Śalya's father was ऋतायन

32 ^{c}) अतिपश्चात् = at the very end

36 ^{d}) गोष्पदम् = a very small puddle, (lit quantity of water just enough to fill in the foot print of a cow

7

5 [Crit App, line 7 read G1 ब्रह्न्‌, G2 प्रह्र- for G1 ब्रह्र, G2 प्रह्र]

8 ^{c}) The several variants given in the MSS for न न would seem to suggest that those MSS mistook the two नs as two negatives (which would then yield a sense contrary to what was intended), and, therefore, changed the original reading Actually it is न न एकेन Ca न॰ अस्माक मध्ये

12 [Crit App, line 4 read B8 °दृष्ट्वा- for B8 °दृष्ट्वा]

14 ^{b}) Ca धर्मराजेन इति सोपालम्भम्

16 For a similar idea, cf Venīsamhāra V 23

गते भीष्मे हते द्रोणे कर्णे च विनिपातिते ।
आशा बलवती राजञ्शल्यो जेष्यति पाण्डवान् ॥

21 [Crit App, line 6 read 21^{b} for 21]

23 ^{b}) दशित = fitted with an armour

29 [Crit App, line 2 after दुर्योधनो read (sic)]

40 [Crit App, line 2 read T1 for G1, line 8 read 40 for 41]

8

2 [Crit App, line 6 read T_4 for T_1]

5 [a]) Cn पादरक्षान् = पदातिन· — [Crit App, line 1 before D_{n1} read — [a])]

11 [Crit App, line 7 read B_3 for B_8]

12 [Crit App, line 3 read -शोभित for शोभित]

13 [Crit App, line 4 read क्षुत्रा for क्षुत्रा, lines 4–5 transpose D_{8} 9 M_2 क्षुण्णा and B_2 D_{10} $M_{8.4}$ छिन्ना, line 9 read विक्षिता for विक्षिप्ता]

14 [Crit App, line 7 read T_8 for T_5]

17 [Crit. App, line 8 read विचेष्टति for °ष्टति.]

20 [Crit App, line 3 read नयनैस् for नय°]

28 [Crit App, line 6 after om read (hapl)]

9

15 [b]) read °लैलाटसैस्त्रिभि· for °लैलाटसत्रिभि·

21 [c]) S invariably gives the name as सुशर्मन् instead of सुषेण

25 [d]) Though समारब्धवन्तौ would be more regular, usage permits the use of past passive participles in the sense of past active participles

10

16 [d]) read ते for ते

19 [c]) read °यास्तथा for °यांस्तथा

27 [d]) read °मैत्तं for °मैत्तं

65* [Crit App, line 4 read रथोपस्थाद् for °स्थाद्]

41 [a]) read शल्योऽपि for शल्योऽपि

48 For the incident, cf. 3 157 31ff, 3 158 39. — [a]) read यथा for यथा

50 [b]) Cf अद्यासिर्वै वज्र (Ait Br 2 1)

11

8–24 Cf App I, No 3, lines 1–31

12

17 [c]) read शूर for शूर.

13

28 [Crit App, line 3 read तदा रमयन् for तदा रम°]

40 Incomplete clause — [d]) महाधन = replete with wealth, obviously referring to the fact that the Meru mountain consists of gold and gems The original reading, महाधन, was presumably regarded as not very apt, and, therefore, changed by several MSS

14

12 [d]) For the shortening of द्री in माद्रिनन्दन (instead of माद्री°), cf. ङ्यापो संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् (Pan. 6 3 63) (Similarly, कालिदास)

28 [Crit App, line 3 after अधिपो read (sic)]

15

9 [a]) पश्यामहे — In the Epic, दृश् (पश्यति) is many times used in ātmanepada It may be noted that, in the present context, only D_{10} 11 have tried to avoid the ātmanepada

31 [Crit App, line 3 read गर्जन् for गर्जन्]

32 [d]) Note the use of मघवान् (nom sing) for the usual मघवा (cf Pān. 6 4 128) मघवान् is, however, permitted by उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो (Pān. 7 1 70)

35 [ab]) तावुभौ obviously refers to Śalya and Dharmarāja (vide 9 15 32)

39 [c]) सिंह = the lion banner नानदन् — frequentative present participle of नद्

42 [ab]) Though this clause makes the narration smoother, it is not absolutely necessary for the understanding of the text In view of the fact that it is omitted in S (except T_1 2), it should not have been included in the Constituted Text. — [c]) The variant अस्य or तस्य given by a number of MSS is obviously an attempt to improve the original reading एत, which is rather awkward

49 ^{a}) *read* प्रत्युद्यया सेना *for* प्रत्युद्ययौ सेनां

63 ^{d}) पार्ष्णिसारथी = the two charioteers who drive the two outside horses

65 [Crit. App , line 6 *read* B1. 3-5 *for* B (except B2)]

66 गत्वा-स्थित्वा-आसित Just at the moment when Aśvatthāman and Śalya began to run away, Yudhiṣṭhira shouted after them , they, therefore, stopped , and then Śalya mounted another chariot All these actions followed one another in quick succession

67 ^{d}) *read* रोमहर्षणम् *for* लोम° — [Crit App , line 6 *read* N (K4 om , D7 missing) लोम- (for रोम) *for* S रोम (for लोम)

16

13 ^{c}) विव्यधतु Though, according to ग्रहिज्या वयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च (Pāṇ 6 1 16), one normally expects विविधतु , the forms विव्यधतु and विव्यधु occur frequently in the Epic

15 ^{b}) The occurrence of गृद्धिन् (from गृध्, = eagerly longing for) *in fine compositi* seems to be restricted to the Epic Several MSS give as variants the more common गृद्ध, गृध्र, and गृध्नु Cf 9 22 18^{d}

21 [Crit App , line 3 *delete* the rectangular brackets]

22 ^{c}) पट्ट (= strong) as an adjective of वर्मन् is not quite common. This explains the several variants occurring in the MSS

23 ^{c}) *read* तस्यैव *for* तस्यै — ^{d}) *read* शरै *for* शर

26 ^{ab}) सनहनीय = fit to be covered with armour, (that is, secondarily,) covered with armour सनहनीयमध्यात् कायात् = from the body, the middle of which was covered with armour

28^{d}-29^{a} Construe चर्म खड्ग च प्रगृह्य, रथात्प्रस्कन्द्य, मद्राधिप कुन्तिसुत अभ्यधावत्

31 ^{c}) मुष्टौ = at the hilt

51 ^{c}) महेन्द्रवाह = Airāvata.

53 ^{c}) प्रत्युद्गत (= lit greeted or received) D1 seems to suggest the meaning of this word through its reading आलिङ्गित

55 ^{d}) Is it suggested that Śalya, who was the last Commander-in-chief of the Kaurava army, resembled the *sviṣṭakṛt* oblation, which was usually offered in the concluding part of a sacrificial rite?

60 ^{cd}) हतस्य भ्रातु अपचिर्ति चिकीर्षु = desiring to avenge the death of his brother

17

11 [Crit App , line 9 *after* वृक्षानीव *read* (sic)]

20 ^{ab}) Cf 9 7 9^{cd}

24 ^{cd}) This is obviously not a part of Śakuni's speech, though 25^{ab} would seem to suggest so As it is, the clause is parenthetical T2, which reads प्रयामो for प्रययुर्, seems to have realised the discrepancy

18

1 ^{d}) Some MSS have sought to avoid the double saṁdhi in विमुखाभवन्

7 The repetition, हते शल्ये and मद्रराजे हते, in this stanza is awkward This awkwardness can be removed to some extent by dividing the stanzas as follows 6^{abcd} = 6 , 6^{ef}-7^{ab} = 7 , 7^{cdef} = 8 In that case, निराशाश्च जये in 7^{a} will have to be regarded as a sort of parenthetical clause — ^{d}) *read* निकृत्ताश्च *for* वि°

15-22 Potential and future forms are mixed up and are used in a more or less similar sense.

20 ^{ab}) This would be better read as 19^{ef} — ^{cdef}) To be construed with ह्रास्यति (in 19^{c}) as its object Or is it parenthetical?

26 ^{b}) मद्रराजान — grammatically irregular

33 ^{d}) पश्यस्व — *Several MSS have changed the* original reading to avoid the unusual *ātmanepada*

40 ^{a}) *delete* the wavy line

54-55 = (var) App I, No 1, lines 92-95

56-58 = (var) App I, No. 1, lines 98-103

59 = (var) App I, No 1, line 106

60 [cd]) = (var) App I, No 1, line 104

61-62 = (var) App I, No 1, lines 110-113.

20

1 [c]) Some MSS. (including Ś1 K M) have changed the original reading presumably in order to avoid the irregular अमज्यत्

8 [b]) क्षेमधूर्ति = lit one who damages the security (of his enemies) धूर्ति (= injury, damage) is rather uncommon, hence the several variants In the present context, however, क्षेमधूर्ति seems to be a proper noun Was he the minister of Śālva? cf 3 17 11[d]

24 [d]) It seems that the word Mādhava was used in respect of any prince belonging to the Sātvata, the Yādava, or the Vṛṣṇi clan, with which Kṛṣṇa was connected Here it is used with reference to Kṛtavarman. At 9 24 50, Sātyaki is called Mādhava, and at 9 36 9[b] and 9 36 13[d], Balarāma is called Mādhava At 16 7 15[1] Vasudeva is called Mādhava.

25 [a]) Yuyudhāna = Sātyaki

30 [a]) शैनेये अधिष्ठिते = when Śaineya (= Sātyaki) prevailed.

31 [b]) सैन्येन as adjective qualifying रजसा (Dust raised by the army) of 9 21 5[a]

21

1 [c]) दुरुत्सह = difficult to resist

13 [f]) *read* शूरे राजानमर्दयत् *for* शूरे राजानमार्दयत्

27 [c]) अपश्येतां — as a passive form is obviously irregular Hence, D1 S (G3 om.) have changed it to अदृश्येतां

33 [ab]) Direct references to a war between the embodied soul (*dehin*) and the sense-organs (*indriyas*) as such are not very common However, cf इन्द्रियैर्बध्यते जीव (*Yogacūḍāmaṇi Up* 84), ध्यानन्योऽङ्गी तथाप्येवमिन्द्रियैर्विवशो भवेत् । तानि गाढ नियम्यापि तथाप्यन्यै प्रबाध्यते ॥ (*Yogaśikhā Up* 1 25) Ca इन्द्रियाणा आत्मना सह युद्ध आत्मप्रहार', तस्य खातकपातखण्डनेन पारतघ्या पादन इति यावत् — [d]) Ca निर्मर्याद, अतिक्रान्तविधिनिषेधम् अनीव, मर्यमाक्रम्य वनमान इव

43 [cd]) Duels were fought between equals in accordance with rank (यथाप्राश्य) and seniority (यथाज्येष्ठ) One expects यथाज्येष्ठ्य, which is, however, not given by any MS

22

22 [d]) असूयत् is *lectio difficilior* and, therefore, changed in various MSS

27 [c]) The object of दृष्ट्वा is महत्तजवन् (27[b]) S seeks to remove the awkwardness created by the present position of the word दृष्ट्वा The wavy line in 27[cd] should be deleted

50 [Crit. App, line 8 *after* om *read* (hapl), line 15 *read* गतासव *for* गतासवा]

66 [f]) *read* रोमहर्षण *for* लोम° — [Crit App, lines 9-10 *read* N (D1 3 om) लोमहर्षण (K3 °ण) *for* K3 लोमहर्षण, S रोमहर्षण (for लोम°)]

69 [Crit App, line 6 *omit* (T2 °षा)

72 [Crit. App., line 5 *read* कल्पिता *for* कल्पिता°]

73 [d]) = As they came up closer (one after an other)

79 [cd]) Though omitted in two entire versions, this clause seems to be necessary for a smooth narrative.

80 [Crit. App, line 4 *read* घोरेषु *for* घोरषु]

23

4 [c]) *delete* the wavy line under स तलत्राण = leather glove of an archer

16 Reference to the 18th, that is, the last day of the great war

20 [ab]) For the incident, cf 6 116 40-46

23 For the death of Droṇa, cf 7 165 52, of Karṇa, cf 8 67 33-34, of Vikarṇa, cf 7 112 30[cd]

25 For the death of Jalasandha, cf 6 60 28, of Śrutāyudha, cf 7 67 53

26 For the death of Bhūriśravas, cf 7 118 31, of Śalya, cf 9 16 52, of Śālva, cf 9 19 25

27 For the death of Jayadratha, cf 7 121 32, of Alāyudha, cf 7 153 31

28 For the death of Bhagadatta, cf. 7 28 40, of Sudakṣina, cf. 7 67 68, of Duḥśāsana, cf. 8 61 6

33 For the incident, cf. 5 122, 5 126 24–26

34 For the counsel by Bhīṣma, Droṇa, and Vidura, cf 5 123 2–21

35 [abcd]) For the advice of Dhṛtarāṣṭra, cf. 5 123 22–27, of Gāndhārī, cf. 5 127 19–53 —[f]) कस्मै — dative used in the sense of genitive Most of the MSS belonging to the Northern recension have sought to avoid this rather 'un-classical' usage. नेत्रेत (causal) = to like, to find pleasure in "To whose words (advice) would he (now) be agreeable?"

38 [a]) = lit as long as his breaths will blow, as long as he lives. धमिष्यन्ति, being *lectio difficilior*, is changed in many MSS

39 [cd]) No direct reference to Vidura's talk with Arjuna occurs in the earlier portion of the Epic

41 For the advice of Jāmadagnya Rāma, cf 5 94. 44

42 Cf 1 107 30

43 [ab]) वचन निरुक्त (निस् + उक्त) = lit (their) words were spoken with certainty and fullness, that is to say, they have come true

45 [c]) = The enmity will continue till the death of Duryodhana

50 [a]) धनुसनवर = where (the broken) bows (scattered everywhere) caused obstruction Some such word as वन has to be understood in this stanza. The sense of वर (from the root *vr* = to restrain, to obstruct) given above is rather out of the way, moreover, some word meaning 'forest' has to be added Therefore, a number of MSS have changed the original reading धनुसनवर to the simpler °सनवनं

55 [ab]) तनुत्रेषु असज्जन्त = (The arrows shot by Arjuna pierced directly into the bodies of the enemy warriors,) not remaining clinging to the armours Cf. also 9 23 63[b]

24

8 [c]) निष्टनन्त (from नि + स्तन्) = lit. roaring, thundering, in the present context crying aloud, shouting (in distress), groaning

9–10 अन्ये तान् समासाद्य ... गृहाय जगिरे, केचित् तान् अप्राप्य ताः

28 [c]) गृह्य (for गृहीत्वा) is quite common in the Epic

37 [a]) Here, S has changed the original reading, presumably to avoid अपद्यमाना (*ātmanepada*)

47 [a]) आत्मनापञ्चमो Aśvatthāman, Kṛpa, Kṛtavarman and Saubala — myself (that is, Saṃjaya) being the fifth. One of the rare references to Saṃjaya's actual participation in the fight

48 धृष्टद्युम्न (तस्य) महानीक (च) वय पत्र न्ययुद्धा A large number of MSS seek to avoid the awkward construction by changing the reading

53 [cd]) Note the peculiar use of अविप्रसिद्ध (= easily accomplished) On account of the bodies of the dead elephants scattered on the battle field, the movements of the Pāṇḍavas could not be easily accomplished.

25

1–3 S has improved the long winded construction by changing the reading in 2[a]

6 [cd]) The idea seems to be this The Kauravas restrained (*apāsedhan*) Bhīmasena, as one does an elephant from running unrestrainedly along a declivity (*pravana*), destroying everything that comes its way —[Crit App, line 9 *read* K3 द्रुमाणाम्, *after* K1 द्रुमा*,]

8 [Crit App, line 13 *read* D1 3 *for* D 3]

10 [c]) गृध्रवाज = (arrow) furnished with vulture-feathers

28 [Crit App, line 7 *after* द्य *read* (sic)]

26

40 [d]) प्रस्थलाधिपति = सुशर्मन Also referred to as त्रिगर्ताधिपति (cf 6 71 19[b]) Prasthala is generally identified with modern Bāhmanābād The Greeks referred to it as Patalene Trigarta is supposed to have been located between the Ravi and Sutlej

According to MOTI CHANDRA, it is to be identified with Kangra (*Geographical and Economic Studies in the Mahābhārata*, 94)

47 ^{c}) *read* °मद्गस्य तु *for* °मद्गस्यन्त

27

12 ^{c}) *read* सतनुत्रैश्च *for* सतनु°

20 ^{cd}) This seems to have somehow got lost in S (except T1 2) T3 G2 M have, therefore, changed 20^{b} so that it should suit the context

29 ^{a}) *read* ततोऽस्यापतत *for* ततोऽस्या°

41 ^{a}) महत् उत्क्रुष्ट = lit loud crying out There was great jubilation on the part of the Pāndavas

43 ^{b}) पृष्ठे (given by Ś1 K1 Dn D4 6 7 M2 3) seems to have been the original reading In order to bring out its adjectival sense more prominently, T2 G2 M1 4 have slightly altered it In the present context, अश्वै has to be understood in the sense of horsemen पृष्ठे अश्वै गुप्त = guarded by horsemen on the rear

44 ^{ab}) = Remembering, O King, Śakuni to be the portion assigned to himself

28

19 [Crit. App, line 4 *read* किंशेषममवत्तदा *for* किं शेषम°]

13–46 There is some looseness in this portion of the text, which, incidentally, is found in all the versions The main incidents described here are 13–14 entire Kaurava army is destroyed by the Pāndavas 15–18 Duryodhana decides to quit the battlefield 19–22 Dhṛtarāṣṭra's query regarding the surviving Pāndava army and Saṁjaya's reply thereto 23–28 Duryodhana sets out for the lake 29–34 The Pāndavas rout the Kaurava army, mention of the surviving heroes on the Kaurava side. 35–39 Saṁjaya, who was arrested by Sātayki (cf 9 24 51, 9 26 3), is freed as the result of the intervention of Kṛṣna Dvaipāyana, Saṁjaya sets out for Hāstinapura 40–43 Saṁjaya and Duryodhana meet 44–46 Duryodhana makes inquiries about the Kaurava army, Saṁjaya gives details as known by him from Kṛṣna Dvaipāyana. In connection with all this the following points would strike one (i) Repetition of the reference to the rout of the Kaurava army by the Pāndavas in such close proximity as 13–14 and 29–34 (ii) Abruptness of Dhṛtarāṣṭra's query regarding the surviving Pāndava forces (iii) Remoteness of the reference to Saṁjaya's release, incident described in 9 24 51 is continued in 9 28 35 (iv) Introduction of Kṛṣna Dvaipāyana as a sort of *deus ex machina* (v) Duryodhana, who is described to have known the sad fate of his army (cf 16, 23, 28), again asks Saṁjaya about it By way of cofirmation of such looseness, attention may also be drawn to the fact that 9 28 30 is almost identical with 9 28 3 A smoother order of stanzas would have been 13–18, 23–28, 40–43, and 47. It may, however, be argued that Saṁjaya's release, which constituted a necessary antecedent of the meeting between him and Duryodhana but which had not been described before, had to be described with the necessary background in the present context, that, though Duryodhana had generally known of the sad fate of his army, he wanted to know the exact details, and that Saṁjaya, who had been arrested by Sātyaki and had, accordingly, not been in a position to know these details, could know them only from Kṛṣna Dvaipāyana who had intervened in the matter of his release

39 ^{c}) येन = as the result of which, consequently

45 ^{a}) आचक्ष — in the Epic, *caks* is sometimes used in *parasmaipada* However, in order to avoid the unusual *parasmaipada*, many MSS have changed आचक्ष to आचक्षे (present tense) But, in the present context, past tense is expected

53 ^{c}) एक — this word does not seem to have any special relevance in the present context, therefore it is changed in D1 S (except T1 2 G1) Is any contrast with त्रीन् and सहितान् implied here?

55 ^{c}) उपयाय, though grammatically regular, is rather uncommon

57 ^{c}) आचष्ट (impf 3 sg ?), in the present context, obviously creates difficulty We have to understand it in the sense of आचक्ष Or are we to construe 57^{cd} as य एद प्रविष्ट नराधिप (मां) आचष्ट (त

r-) नैव न्द (नैन्द्र आगताम्)? "I also pointed out to them the lake having entered which the king had told me all that (cf 57^{ab})"

62 ^{a}) गुल्म = a division of the army, consisting of 45 foot, 27 horse, 9 chariots and 9 elephants Or it is said to consist of 135 foot, 81 horses, 27 chariots and 27 elephants

65 ^{c}) Kalidasa also compares women crying out in distress with female ospreys Cf कुररीणां इव आरावे ... श्रूयते (Vikram Prastavana), also ... विप्रा कुररीव मूढ (Raghu 14 68)

67 [Crit. App, line 8 read T2 G M for S (except T1 2)]

81 ^{c}) असमाहितवान् = not having been able to pay the necessary attention

175* For reference to Atharvas', cf 3 106 29

29

[In the note just preceding, the Crit App of st 1, line 3 read 9 54 1 for 9 55 1]

4 ^{d}) Ca ...

12 ^{c}) प्रतिरन्त = प्रतिलब्धा = lit (in the active sense) those who have received back, that is, those who have got punished

15 ^{c}) उद्गीर्ण = stimulated, excited

27 ^{c}) Double saṁdhi

23 ^{ab}) सह सुत (अभिद्रुत) इहा ... — ^{d}) परि मार्गिता = परिमार्गितवान् In order to simplify the construction, many MSS read परिमार्गता (for °मार्गिता) to be construed ... परिमार्गता पाण्डुपुत्रेण इहा आगत्

38 ^{d}) read निरमाम for नि°

48 ^{d}) read ... for ...°

52 ^{ab}) This would be better read as 51^{ef}

54 [Crit App., line 2 curiously enough, Śr K1 read भास्कर (for सागर) Did bhāskara also mean the moon? That might suit the context.]

56 ^{a}) जुहुवे (हु — normally parasmaipada, ātmanepada forms restricted to the Veda and Epics) sought to be regularised through जुहाव in some MSS

60 [Crit App, line 3 after वो read (sic)]

61 [Crit App, line 5 after वो read (sic)]

30

8-14 For the incident relating to Bali, cf. Bhāg P 8 15-23, Padma P Sr 25, to Hiraṇyākṣa, cf Bhāg P 3 17-19, to Hiraṇyakaśipu, cf Bhāg P 7 1-8, Padma P Sr 42, to Vṛtra, cf. Padma P Sr 19, to Tāraka, cf. Padma P Sr 37-41, to Vātāpi and Ilvala, cf VR, Aranya 11, to Triśiras, cf Bhāg P 6 6-9, and to Sunda and Upasunda, cf 1 201-204

14 [Crit App, line 1 read 12 for 13]

16 ^{a}) Ca सुयोधन इत्युपालम्भे

20 ^{c}) कौरवेय (for °वेयो) to be connected with कुले would have been better, curiously enough, it is not recorded in any of the MSS

22 ^{a}) अव्यवसान = non perseverance

26 ^{cd}) = "Tell me with what (possible) sense of gratification (dhṛtyā), O hero, you (now) give up the fight" The original reading धृत्या was presumably regarded as not making the sense clear, and was, therefore, changed in many MSS Ca धृति°, निश्चयात्मन्

31 ^{d}) Ca विस्फूर्जित, वज्रस्येव गर्जितम्

34 ^{d}) Ca राजा भव, क्षत्रियो भव

36 ^{b}) The original reading seems to have been निहतपार्ष्णिसारथि In the present context, one actually expects the Bahuvrīhi compound, निहतपार्ष्णिसारथि, which would conform with अश्व, अनियन्ता and अगण निहतपार्ष्णिसारथि would, however, be metrically deficient Presumably, therefore, it was pronounced with a sort of stress on त, to sound rather like निहत्पार्ष्णिसारथि Later on, निहत and पार्ष्णिसारथि came to be regarded as two separate words Some MSS have got over the metrical difficulty by changing -पार्ष्णि° to -प्राष्टि° or the like निहत पार्ष्णिसारथि cannot be regarded as a parenthetical clause, for, in that case, one would expect निहतौ पार्ष्णिसारथी (cf the reading given by B3 D11) — ^{d}) प्रत्याश्वास = lit recovery of breath, rest

38 ^{a}) आश्वसिहि = take rest.

39 [Crit App, line 2 *after* अश्वस्ता *read* (sic)]

51 [cd]) The meaning is not quite clear ["Remaining in water, O dear one, do you not prattle in anguish] (For,) O king, this (your talk) does not (stick) in my mind (that is to say, it does not impress me), as the doleful cry of a bird (does not normally impress one) " Ca यथा शकुनिवासित मनसि न लगति

59 For the incident, cf 5 125 26 — [b]) प्रीयेत (for प्रियेत) — *metri causa* — [c]) The original reading must have been as given in the Constituted Text The use of नो and मह्य in the same context was, however, awkward Some MSS have, therefore, changed नो, while others have changed मह्य The use of अपि three times in the same stanza is also awkward

66 [ab]) For the incident, cf 1 132 — [c]) For the incident, cf 1 App I, No 73, lines 32-33 — [d]) For the incident, cf 1 App I, No 73, lines 48-50

187* This should have been included in the Constituted Text Its omission in S must have been due to haplography The reference to the dragging of Draupadī would be quite apropos in the present context The stanzas may be divided as 66^{abcd} = 66, 66^{ef}-187* = 67

31

9 [c]) परिद्यून = sorrowful, miserable

16 [cd]) = (I shall encounter and fight all the Pāṇḍava heroes one by one) just as the year (encounters, that is, comes face to face with) the various seasons as they come in succession according to the degrees (traversed by the sun on his path) S has avoided the *dṛṣṭānta*, presumably because it considered it to be not quite apt

33 [c]) श्वभ्र = chasm, den

35 [Crit App, line 7 *after* नागेंद्रम् *read* (sic)]

38 [abcd]) Not a complete clause Ds 11 have sought to make it complete by changing त दृष्ट्वा into ददृशिरे. The change in M1 is perhaps more apt 37^{abcd}-38^{ef} = 37, 38^{abcd} = 38, to be syntactically connected with ह्रेनिरे (in 39^{c})

41 [d]) *read* तलान्ददु *for* तलान्दद्

43 [Crit App., line 3 *after* स दृष्ट्वा *read* (sic)]

44 [a]) = To this derisive laughter of yours I shall, today, give a (fitting) reply (*prativaktāsmi*), O Pāṇḍavas

45 [c]) Most of the MSS of the Southern recension have sought to avoid the use of *sthā* (*tiṣṭh*) in *ātmanepada*

47 [c]) Vaivasvata = Yama — [d]) *kiṃkara* = (according to Arjunamiśra) Yama's sceptre °पाणिन् (for °पाणि) at the end of compounds is an epic usage. But here the whole compound is rather awkwardly formed Presumably, therefore, S changes the reading

51 [d]) *read* जघ्नुर्युधि *for* जघ्नुर्युधि.

52 [a]) आमुञ्च = Do you put on (yourself) Cf प्रतिमोक्ष्ये (9 32 32^{b}) = I shall put on you

54 [Crit App, line 4 *after* धर्मे *read* (sic)]

55 [Crit. App, line 8 *read* ते *for* च]

56 [ab]) *delete* the wavy line

32

1 [c]) Many MSS have sought to avoid the rather unusual genitive (युधिष्ठिरस्य) of the object of अब्रवीत्

4 [a]) योग्या = exercise, practice.

14 [c]) The specific mention of न्यायत is significant. Cf also 9 32 48^{c}

23 [d]) शचीपते — genitive for dative (Pān 2 3 62 चतुर्थ्यर्थे बहुल छन्दसि) For the incident, cf *Bhāg P* 2 7 References to Viṣṇu's aid to Indra can be found even in the *Ṛgveda* (cf IV 18 11, VIII 12 27, 52 3)

30 [d]) For the incident, cf 1 216 32.

37 [cd]) For the incident, cf 1 132 — [Crit App., line 5 *after* त्व कृत *read* (sic)]

38 [ab]) For the incident, cf 2 61 40 — [cd]) For the incident, cf 2 58ff.

45 [d]) *read* दुष्कृतम् *for* दुष्कृतम्

48 [c]) Ca न्यायत इत्यनेन भीमप्रतिज्ञा ध्वनिता

33

4 [b]) मपाण्डवन् given by many MSS is obviously an improvement on न पाण्डवन्

5 It is exactly forty two days from one Puṣya to the next and then to Śravana For a recent discussion about the chronology of the Mahābhārata War, see K. V Abhyankar, "The Date and Time of the Bhārata War," *ABORI* XXV, 116–136

10 [cd]) A redundant clause, however, only G2 omits it

18 [b]) *read* गेनहर्पण *for* होन° — [Crit App, line 2 *read* N (except K2 4 D1, D4 om) होनहर्पण *for* K2 4 D1 S गेनहर्पण]

34

2 Cf 5 7 26

5 [a]) Upaplavya = a city in the Matsya country (= the present Alwar territory with portions of Jaipur and Bharatpur), the kingdom of Virāta, near Virātanagara (= present Vairāt, situated 105 miles to the south-west of Delhi and 41 miles to the north of Jaipur) The Pāndavas lived here for some time after their *ajñātarāsa* (cf. 4 67 14) — [Crit App, line 5 *read* नवुद्गते *for* नदृ°]

6 For the incident, cf. 5 122–126

7 [c]) Some Southern MSS avoid the *ātmanepada* (*āgacchata*) by changing the reading

8 [c]) अक्रियाया = when his mission was not accomplished

12 [d]) The river Sarasvatī is usually identified with modern Sarsuti Her source is said to be Brahmasaras (cf 9 41 29[a3], 50 19[a5]) Her stream is believed to have disappeared in the desert, and many legends are narrated in connection with this phenomenon The Sarasvatī reappears and falls into the ocean at Prabhāsa. — [c]) There is no real inconsistency between this passage on the one hand and 9 33 5 and 9 34 14 on the other The latter evidently refer to the Nakṣatra (that is, Puṣya) occupied by the moon, while मैत्रे नक्षत्रे refers to the sun's conjunction with the Nakṣatra Maitra (= Anurādhā).

13 [a]) आश्चयामास — periphrastic perfect ; K1-3 regularise it through आश्रयामास C4 मोद्र, कृत्व ।

16 [f]) परिच्छद = necessaries for travelling

17 [a]) = against the stream of the Sarasvatī starting from the sea (cf 18[f])

23 [Crit App, line 2 *after* स्मानि *read* (sic)]

28 [c]) विप्रमाप° given by many Southern MSS is obviously an improvement on विप्रन्दाप° Cn विपादि पादर्वाविन्, आपत्त हृष्ठ, परयादि निरिन्दवन्मादि

29 [c]) Ca अनुष्मिन्नाम्भ स्वनेन दमानदि उत्तवान इति तस्यते — [d]) Ca प्रतीत, प्रदापुन

31 [b]) सुवर्णसुवर्ण = gold used for ornaments — [c]) अवमन्य is regularised through अयोमन्य in several MSS

33 [b]) S reads ब्रवीहि, presumably to avoid the *ātmanepada* (*vadasva*), but ब्रवीहि (for ब्रूहि) is irregular

36 Prabhāsa=Prabhāsa Pātan or Somnāth Pātan on the south coast of Saurāṣṭra. The Sarasvatī falls into the sea near this place (218*) Cf 1 210 2ff, 3 86 17[c], 130 7ff., 16 4.9 For the geographical references occurring in the Tīrthayātrā sub parvan (and elsewhere in the Epic), see T S Shejwalkar, "The Mahābhārata Data for Aryan Expansion in India", *BDCRI* V, 201–219, Moti Chandra, *Geographical and Economic Studies in the Mahābhārata Upāyana Parva*, U P Hist Society, Lucknow 1945, P V Kane, *List of Tīrthas* (being an off print from the *History of Dharmaśāstra*, Vol IV, pp 723–827), BORI, Poona 1953, B C Law, *Historical Geography of Ancient India*, Asiatic Society, Paris 1954

40 For the episode of Soma and the daughters of Dakṣa, cf. 12 329 45–46

41 [a]) The meaning seems to be something like this For the sake of proper reckoning (*sāmkhyānārtham* that is to say, by way of an adjustment) the twenty seven wives of the moon were to remain attached to him (*nirata*) respectively in accordance with his conjunction with the twenty seven constellations (*nakṣatrayoga*)

42 [Crit. App, line 2 *after* विप्रमाप्ते *read* (sic)]

48 ^{a}) Many MSS have sought to avoid the double saṁdhi in सर्वोऽब्रवीद्

49 ^{b}) The reading तदा seems to have been changed in many MSS in order to avoid the awkward repetition of that word

51 ^{d}) *Virocana* usually means the sun This is perhaps the only passage in the Epic, where the word is used in the sense of the moon With a view to removing any possible ambiguity, some MSS have changed the reading by using *candramas* (for *virocana*)

57 ^{d}) S has sought to avoid the *ātmanepada* of अभ्यगच्छत

64 ^{c}) *read* देवेश *for* देवेश.

66 ^{a}) Many MSS have sought to avoid the gerundial form चिन्त्य.

69 ^{b}) Ś1 K1-3 avoid the hiatus by changing ऋषि° into मुनि°

74 ^{d}) भोजने = on account of (the availability of) food Plants, herbs, etc, which were dependent for their growth on the moon, began to grow again

78 ^{a}) Camasodbheda (also known as Camasa) A place of pilgrimage (usually mentioned in association with Prabhāsa), where the river Sarasvatī, which had disappeared in the desert, has again burst forth. Cf 3 80 118^{c}, 119^{a}, 86 17^{a}, 130 5^{a} — ^{b}) Ca अच्युतो, बलभद्र

81 ^{d}) Ca नष्टां, अदर्शनतां गताम्

35

1 The exact identification of Tritasya Udapāna (also known as Tritakūpa) is difficult *RV* I 105 17 speaks of Trita who was thrown into a well, invoked the gods for protection, and was given succour by Bṛhaspati, also IX. 34 4 Cf. *Bhāg P* 10 78 19

3 ^{d}) सोम पीत = A Soma sacrifice was performed

7 [Crit App, line 4 *after* D3 s read Ca.]

15 ^{b}) Several MSS avoid the gerundial form गृह्य Cf 9 34 66^{a} — ^{c}) याज्यान् उपादाय = with the help of (prospective) sacrificers

16 ^{c}) चक्रु° by itself does not make the sense quite clear, hence, एव or तथा (to be connected with चक्रु) given in some MSS

26 [Crit App, line 5 *after* °सत्तमा *read* (sic)]

32 ^{b}) विचिन्त्य = Having imagined (the existence of water in the dried up well) — ^{d}) होत्र (or हौत्र) = office of the Hotṛ (secondarily, of all the officiating priests at a sacrifice)

35 ^{b}) शैक्ष (स्वर) = (Vedic mantras recited with accents) in accordance with the rules laid down in the *Śikṣā* texts

36 [Crit App, line 1 *read* महा- (for गहा)]

42 ^{c}) प्रतिभय = exciting fear

43 ^{d}) D4 T2 M2-4 avoid the double saṁdhi by reading ततो (for तदा)

45 ^{a}) The root *vr* has two objects in the accusative, cf अकथित च (Pān. 1 4 51) अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा

52 ^{c}) दाय = gift, present However, the word, *dāya*, is more commonly used in the sense of "inheritance" Presumably, therefore, the MSS belonging to the Southern Recension read देय (for दाय)

36

2 ^{d}) Vinaśana is generally identified with the desert in Ambala and Sirhind (in Panjab) where the river Sarasvatī is believed to have disappeared The *Manusmṛti* (2 21) mentions Vinaśana as the western boundary of Madhyadeśa, while Patañjali's *Mahābhāṣya* (on Pān. 2 4 10, 6 3 109) refers to it as Ādarśa and as the western boundary of Āryāvarta The Sarasvatī marks the dividing line between the home of the Brahmanic Aryans and that of the non Brahmanic outsiders (of Bāhlīka-Bāhika) It is suggested that the river disappeared at the very gate of the kingdom of the Niṣādas Cf. 3 80 118^{a}, 130 3^{c} OLDHAM thinks that Vinaśana was not far from the present Sirsa (*JRAS* 1893, 32)

3 ^{a}) तत्र read by many MSS is obviously an

improvement on तच्च

10 [cd]) For the Gandharva tīrtha, cf *Padma P* Ādi 37 13

13 [d]) *read* स्तूयमानश्च *for* °मानश्च

14 [d]) एककुण्डलिन् = Balarāma. The more usual form of the epithet is एककुण्डल

15–17 Garga is traditionally known as the author of an ancient work on astronomy and astrology, he is mentioned by Varāhamihira

18 [a]) दत्त्वा — in the Epic, an indeclinable past participle seems to have been often used in the sense of regular conjugational form indicating the past, and to have thus made the clause complete It is significant that, in the present context, S reads प्रादाद् for दत्त्वा Cf also 9 38.17[a] (गत्वा *v l* जगाम), 39 5[d] (प्राप्य *v l.* प्राप)

26 [a]) The Dvaitavana is identified with a forest lying between Tangana on NE and Kurukṣetra and Hāstinapura on SE Within its boundary, there was a lake called Dvaita. *ŚPBr* (13 5 4. 9) mentions a king of the Matsyas called Dvaitavana, after whom the lake was named Dvaita Cf. 3 12 68[d], 25 10[a] According to the *Vāmana P* (22 12 47), it was near Sānnihitya pool It may be noted that no Southern MS mentions द्वैतवन in the present context

28 [Crit App , line 2 *read* 47[c] *for* 47[d])]

31 [c]) The irregular पन्नगराजान is not corrected in any MS

33 [b]) D1 and B Dn D1 6–10 make the reference, तेषु तीर्थेषु, more specific respectively through 223* and 224*

35 [c]) Naimisa forest is identified with modern Nimsar on the left bank of the river Gomati (45 miles to NW of Lucknow) According to *Vāyu P* (1 14), it is on the bank of the river Dṛṣadvatī — [d]) अवेक्षार्थं = in order to show regard to Ca अवेक्षार्थं, इष्टमित्यर्थं

37 [c]) व्यास्याद् is to be understood as अन्तर्भावितण्यर्थं in the sense of (स्वं) व्यास्यापयितुं Several MSS regularise the reading through व्यास्यात

41 [Crit App., line 5 *after* गणायंते *read* (sic)]

43 [c]) अतिमहता is obviously an attempt to improve अपि महता But the significance of अपि, in the present context, may be brought out as follows The quarters were filled not only with the smoke issuing out of the sacred fires on which the Munis offered oblations (*juhvatām*), but also (*api*) with the sound of the chanting of the Vedic mantras (*svādhāya*) by them

45 [b]) अश्मकुट्टा = lit those who use ordinary stone for breaking anything, secondarily, a class of forest dwelling anchorites — [c]) दन्तोलूखलिन = lit. those who use their teeth for a mortar, secondarily, a class of anchorites (who eat uncooked grain ?) — [d]) सम्प्रक्षाला = anchorites who perform the prescribed ablutions

49 [ab]) Ca यज्ञोपवीते यज्ञोपवीतप्रमाणानि तीर्थानि निर्माय Many MSS have avoided the irregular निर्मिमाय

50 [b]) Ca निराश यज्ञोपवीतप्रमाणानतिरिक्तभूमिप्राप्तौ, Ca निराश सरस्वतीजललाभे इत्यर्थं Ca चिन्तया कथ एता वन्मात्रायां भूमौ यज्ञ करिष्यामि इति

51 [a]) Ca कुञ्जान्, जलपिहितस्थलानि

53 [a]) The pāda should be read as अमोघागमन कृत्वा (= making the arrival of the Ṛṣis not vain)

54 [ab]) For the Naimiṣeya Kuñja, cf 3 81 92[a] — [cd]) A parenthetical clause Note the alliteration

57 [Crit. App , line 3 *read* °ती *for* °ती]

60 [Crit App , line 8 *read* कान्तं *for* कान्त]

63 [a]) सप्तसारस्वत — in Kurukṣetra. Cf 3 81 114[a]

37

2 [d]) *read* °सप्तम *for* °सप्तम

3 [b]) It was believed that the waters of the seven Sarasvatīs encompassed the world Cf 9 41 29[c]

4 [a]) The addition of च by various MSS is obviously intended for avoiding the hiatus The name ओघवती is supported by most of the MSS at 9 37 25[a]

6 [ab]) Instrumental used in the sense of locative

absolute Note the *v l* in most of the Southern MSS

7-8 Cs यजत द्विजातीन् उपतिष्ठन्ति इत्यन्वय

9 [d]) अशमा = observing propriety

11 [b]) Pushkara — about six miles from Ajmer, one of the few temples of God Brahman exists here.

19 According to *Vāyu P* (105 7-8), the holy town of Gayā is named after Gaya who performed a sacrifice there, *Agni P* (114-116) mentions Gayā-tīrtha as a place of pilgrimage Also cf 3 82 71[a], 93 10[a]

21 [a]) Auddālaki = Śvetaketu, son of Uddālaka Āruni (?)

22 [a]) Uttara Kosala (also known as Śrāvastī) — its capital Śrāvastī is generally identified with Sāhet-māhet on the river Rāpti in Oudh

24 The order in which the seven Sarasvatīs are enumerated in 9 37 4 is here disturbed Suvenu should have been described after Oghavatī Most of the MSS belonging to B and D versions, therefore, repeat, through 232*, the reference to Suvenu after that to Oghavatī T G, on the other hand, omit 24[ab] and give only 232* M gives both 24[ab] and 232*, but, in order to avoid repetition, reads प्रभवति च (for सुवेणुरिति) in 232* Prabhavā is, however, not mentioned (except by M1) in the list of the seven Sarasvatīs (9 37 4) — [a]) For Ṛsabha dvīpa, cf 3 82 139[a] There is a Ṛsabhatīrtha (near modern Gunji) in South Kosala

25 [*Crit. App*, line 6 *read* -क्षेत्रे *for* क्षेत्र.]

34 = (var) 3 81. 98[a]-99[b]

35-36 = 3 81 100-101

37-49 = (var) 3 81 102-115

39 [a]) The word महान् (or विप्र) given in N (D5 missing) would suggest that Mahādeva had appeared before Mankanaka in the disguise of a Brāhmana However, in 43[d], Mankanaka directly addresses Mahādeva as Śūladhṛk, there being no reference to the god's having revealed his identity Perhaps he recognised the Brāhmana to be Mahādeva when the latter produced *bhasma* out of his thumb (42[ab]) B D (except D4, D5 missing; D3 marg) have made this explicit through 234* With a view to removing the ambiguity, Southern MSS read मे त्व or त्वेवं for मे महान्

50 [Crit App, line 6 *after* M *read* (M3 after 19[d])]

38

4 For Auśanasa tīrtha, cf 3 81 116[a] It was also called Kapālamocana For Kapālamocana, cf. 3 81 118[a] The following legend is also given about this tīrtha Śiva cut off one of the heads of Brahman, but it stuck to his hand, he was freed from it when he performed ablution at this tīrtha Therefore, it was called Kapālamocana *Skanda P* 3 1 24 This tīrtha is believed to have been situated about 10 miles to SE of Sadhora (*ASR* XIV, 75-76).

6 [cd]) Uśanas is traditionally believed to have been the author of a work on Artha(Nīti)śāstra Cf 12 56 28-30, 57 2-3, also 2 50 21 Kautilya refers to the views of the Auśanasas at least seven times No genuine work of Uśanas has, however, come down The *Śukranīti* is obviously a late work — [f]) Cv विग्रह, भाविकलहम्

14-15 For a clearer sense, these stanzas perhaps need to be rearranged as follows 14[ab] 15[ab] 14[cd] 15[cd]

22 In *RV*, Ārṣtiṣena (son of Ṛṣtiṣena) is mentioned as another name of Devāpi (X 98 5, 6, 8) He is also said to be the author of *RV* X 98 Devāpi Ārstisena and Śantanu (of the Kuru family) were brothers The younger brother, Śantanu, ascended the throne. For twelve years, there was no rain in his kingdom The Brāhmanas told him that it was due to his having disregarded the right of his elder brother, Ārstisena, to the throne Thereupon Śantanu offered the throne to his elder brother, but the latter said that he would rather be his Purohita and perform a sacrifice on his behalf As the result of the sacrifice, it rained It becomes clear from this legend that Ārṣtisena was originally a Ksatriya, but later became a Brāhmana (Purohita and Mantradraṣṭā) The Epic distinguishes between Ārstisena and Devāpi (9 38 31-32) The Southern MSS seem to regard Ārstiṣena as having been already a Brāhmana (cf *v l* ब्राह्मण for ब्राह्मण्य in 9

38 31[d]) and as having attained siddhi at Pṛthūdaka (cf. v l in S for 9 38 31[f])

25 [d]) Pṛthūdaka = a tīrtha on the Sarasvatī, also called Brahmayoni Cf 3 81 122[c], 128[a], Vāmana P 39 16-17, 20, 23 It is generally identified with modern Pehoa

26 [b]) read स्पृहु for स्पृहु

29 [d]) मौमग = thought of imminent death Ca नैव मौमग नयेद्, निधूतपापतया कृतकृत्यत्वात् Cn न श्रोमग नयेद्, अस्य स्वगनाप्तेति इत्य

30 To be connected with आजगाम in 33[a], तत्र in 33[a] to be connected with 31-32

31 [d]) Cn (reading मातरग) मातरा मधुमधातो वेदसमूह इति यावद् । स्व स्वार्थे व्यञ् । 'मातरा मधुमधार्तं' इति मेदिनी

32 [a]) Sindhudvipa, son of Jahnu (?) Sindhudvipa Āmbarīṣa is mentioned as the author of RV X 9

39

11 [Crit. App , line 5 read Ds for D:]

19 [b]) For the saṁdhi वसिष्ठ + आश्रमम् = वसिष्ठोऽऽश्रमम्, cf गूढोऽऽत्मा (Katha Up 3 12) Also cf बाष्पमूतोऽऽश्रमयद्वे (9 49 29[c]) and उपे + आश्रमे = उपेऽऽश्रमे (12 49 36[c]) विन्दते + आत्मानम् = विन्दतेऽऽत्मानम् (14 50 33[c])

27 [d]) वर = excellent, here used in the sense of वरार्ह (= worthy of a boon)

32 [b]) At Padma P Uttara 46 14-15, the hermitage of Baka Dālbhya is described as having been situated half a yojana from the place where Rāma and Lakṣmaṇa were in the company of Sugrīva and his hosts — [d]) Baka and Dālbhya are also refered to as two different persons (cf 2 4 9[a], 3 App I, No 21, 4[a])

40

1 [f]) वैचित्रवीर्यिन (for °वीर्य) is recorded only in the Epic In the Jaiminīya Aśvamedha (39), Baka Dālbhya is associated with a Nāga prince called Dhṛtarāṣṭra

3 [c]) Viśvajit is an Ekāha sacrifice in the Gavāmayana One is enjoined to give away everything in this sacrifice

14 [d]) Ca reads व्यवकीर्णम् (for [अ] वव°) and explains it with छत्र

15 [a]) Cv अवकीर्णे, नष्टम्

16 [a]) Ca नोक्षार्थ, होमार्थिति शप

17 [c]) त्रैप्रश्निक (from त्रिप्रश्न) would be more regular.

19 [d]) अनय = misfortune, disaster

26 [cd]) = For the demotion of the asuras and the promotion of the gods.

30 Yayāti Nāhuṣa is reputed to have been a great sacrificer He is also mentioned as the seer of RV IX 101 4-6 Cf 1 76 29[a], 7 119 5[a], 7, App I, No 8, line 566, 12 29 87[a]

35 Metre, Bhujaṅgaprayāta.

41

4 According to Vāmana P 40 3, Sthāṇutīrtha was situated on the north bank of the Sarasvatī, near the lake Sānnihatya It is generally identified with modern Thaneswar, 25 miles to the South of Ambala. The hermitage of Vasiṣṭha was to the East and that of Viśvāmitra to the west of Sthāṇutīrtha At 3 81 156[ab], the hermitage of Vasiṣṭha is said to have been at Badaripācana.

11 [c]) आनयिष्यति is grammatically irregular, the root नी being anit

13 [c]) Ca जपे, ज्ञापितवती

17 [c]) Ca सुविरूढा, दृढमूला

27 [a]) अन्तर = opportunity

30 [d]) = We learn through your favour Sarasvatī is here regarded as the Goddess of learning

31 [b]) Ca (reading बुद्धिर्) बुद्धि उपचयकारणहेतुत्वात् — [c]) Ca वाणी चतुर्विधा, सूक्ष्मा मध्यमा वैखरी पश्यन्ती इति

36 [d]) °ग्रामणि (for °णी) — metri causa, °मत = esteemed, liked, welcomed Ca रक्षोग्राम , रक्ष समूह

42

9 [Crit. App , line 8 *after* M4 वेत्स्या॰ *read* , Bom ed Cn (gloss अध्यवसाय करिष्यामहे) [अ]ध्यास्या॰]

11 First person in 11^{ab}, and third person in 11^{cd} In order to avoid this discrepancy, some MSS read करिष्याम (for ॰ष्यन्ति)

13 ^{ab}) S om (? hapl) However, T G have removed the consequent incompleteness through the reading, अभूत्त्व (for जहे), and 257*

16 ^{a}) अप्रसाद = bad temper, absence of tranquility

21 ^{a}) Ca श्रुत, दिक्रया (?) दूषितम्

24 ^{cd}) अरुणा — a particular form of the river Sarasvatī, or a tributary of the Sarasvatī flowing between that river and the Dṛṣadvatī (cf 261*) Cf 3 82 133^{a} Ca अरुणां स्वां तनु इत्यन्वय

25 ^{cd}) Cv अरुणावरुणयोर्मध्ये
यत्र प्राची सरस्वती ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च
ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ इति वचनात्

28-31 The legend of Indra and Namuci can be traced back to *ṚV* VIII 14 13 Also cf 2 App I, No 21, lines 358 and 618, 12. 219 1^{d}, 3^{c}

38 ^{d}) For the Somatīrtha, cf. 3 81 96^{b}

41 ^{d}) Plakṣarāja or Plakṣaprasravaṇa is referred to as the source of the Sarasvatī Cf 9 53 11^{ab} The Sarasvatī is, accordingly, sometimes called *plakṣajātā* There is one Plakṣatīrtha (in Kurukṣetra), where Purūravas is said to have found Urvaśī. Cf Harivaṁśa 1 26 31-32 Plakṣāvataraṇa is mentioned at 3 88 3^{b} Ca प्लक्षराज॰, पर्कटीविशेष

43

5 ^{b}) Most of the Southern MSS have avoided the rather unusual present participle, शृण्वान

11^{d}) अभिचक्रमु॰ = went over to, approached

25 ^{b}) Ca बिडाल , मित्रमार्जार

27 ^{b}) Ca एडको मेषभेद

29 ^{a}) The seven Mātṛgaṇas are the divine mothers who are said to attend on Śiva ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । माहेन्द्री चैव वाराही चामुण्डा सप्त मातर॰ ॥ Sometimes, they are said to be eight or even sixteen in number For the numerous Mātṛgaṇas attending on Kārttikeya, cf. 9. 45 1-29

31 [Crit. App , line 2 *before* — ^{a}) *read* D4 reads 31^{ab} after 16]

32 ^{a}) Ca ऋमवो देवभेद॰

33 ^{c}) अभ्याजगाम = stepped forward (to receive Śiva and other gods who were coming towards him)

39 ^{ab}) Elliptical येन (मार्गेण) देवी गिरिवरात्मजा (आजगाम, त मार्गं प्रति) विशाख ययौ However, to avoid this, some of the Southern MSS read differently — [Crit App , line 3 *read* देवीं *for* देवी]

41 ^{d}) *read* रोमहर्षणम् *for* लोम॰ — [Crit. App , line 6 *read* N (Ś1 K1 2 om) लोम (for रोम) *for* S (T3 missing) रोम॰ (for लोम)]

44

2 ^{d}) निषण्ण॰ to be connected with कार्त्तिकेय (to be understood)

7 [Crit App., line 3 *after* अमाक्षियैस् *read* (sic)]

9 [Crit App , line 3 *after* च *read* (sic)]

12 [Crit App., line 1 *after* अदितिर् *read* (sic)]

15 [Crit App , line 1 *after* धर्म *read* (sic)]

17 ^{c}) Ca n भाण्ड, उपकरणम्

19 [Crit App , line 3 *after* अभ्यषिंचत् *read* (sic)]

23 ^{a}) स्थाणुर् (for स्थाणु) would be better for two reasons First, Śiva is expected to be mentioned among the gods who gave Pāriṣadas (= retinue) or Anucaras (= followers) to Kārttikeya, secondly, ददौ (in 23^{c}) is better connected with स्थाणुर् (in 23^{a}) than with ब्रह्मा (in 21^{a}), which is already connected with one ददौ (21^{c})

30 ^{a}) In order to avoid the usual neuter in the

present context, some Southern MSS read ज्योतिम् (for ज्योतिर्)

41 [Crit App, line 5 *after* G3 *read* (both times)]

43 [e]) *read* ददावनुचरौ *for* ददावा°

59 [Crit. App, line 5 *read* -मेघ° *for* मेघ°, line 7 *read* इषश्च *for* इषम्]

62 [Crit App, line 3 *delete* T3]

71 [e]) *read* पाणिकूर्मा *for* पाणिकूर्मा —[Crit. App., line 13 *read* पञ्चवक्त्रवि° *for* °वक्त्र वि°]

77 [a]) Ca वम्रुक, पिङ्गलकुल

105 [e]) Ca (reading -मुशुण्डी-) मुशुण्टी, गोफणा Cf Cn on 1 218 24[b] मुशुण्टी, चर्मरज्जुमयं यत्र पाषाण क्षेपणम् For references to *gophana*(ā) [= sling] in Sanskrit literature, see P K GODE, "The History of the Sling (*Gophana*) in India and other Countries", *JTMSML* X, 13-22

109 [e]) Double saṁdhi

268* [Crit App, line 1 *read* महावीर्यम् *for* °वीर्यं]

45

13 [Crit App, line 6 *read* जनेश्वरी *for* जन°]

53 [e]) *read* वो *for* वो

57 Ca व्यवसाय°, उद्यम, जय°, अखण्डिताहङ्कारेण परा हङ्कारखण्डन, धर्म°, चोदनालक्षणोऽर्थः, सिद्धि, इष्टनिष्पत्ति, लक्ष्मी, भूत्यधिष्ठात्री देवता, धृति°, अवसादहेतौ सति (शक्ते)-रनवसाद°, स्थिति°, मर्यादानतिक्रम°

58 [e]) मेनया to be supplied

64 For a fuller account of the Tāraka episode, cf *Matsya P* 146-160

65-66 This Mahiṣa is presumably different from the one killed by Pārvatī (*Skanda P* 1 3 10-11) Tripāda and Hradodara are mentioned rarely

71 [ab]) Bāṇa is said to have been one of the hundred sons of Bali and Aśanā. Cf 1 59 20[d] —[e]) Krauñca is said to be a part of the Kailāsa mountain on which the Mānasa lake is situated. *Taitt Ār* (I 31 2) mentions Krauñca. Cf. 9 16 50[d]

85 [a]) व्यवस्यन्ति = think of as —[c]) Sanatkumāra is referred to as a teacher in *Ch Up* 7 1 1, 26 It is also another name of Kārttikeya

92 [a]) The Aujasatīrtha is mentioned as a boundary of Samantapañcaka. Cf. *Vāmana P* 22 51

94 [c]) Ca इह तीर्थजनितेन सुखेन, प्रीतमना आत्म सुताभिव्यक्त्या, माधवोत्तम मधुवंश्येषु श्रेष्ठ°

46

12 [d]) For the killing of Pralamba by Balarāma, cf *Harivaṁśa* (Viṣṇuparvan) 2.14, *Viṣṇu P* 5 9.

16 For a fuller account of Bhṛgu's curse, cf 1 6 The myth regarding the disappearance of Agni may be traced back to *RV* X. 51 Also cf VIII 43 9

18 [d]) वसमान — वस् usually *parasmaipada*

19 [e]) Double saṁdhi

22 [f]) Kubera was the son of Viśravas and Ilabilā, hence, he is called Ailabila

47

11 [e]) *read* नियमशो *for* नियमशो

16 Presumably in order to avoid the repetition of पचस्व and पच, B D T2 read पंच च (T2 तु) for पचस्व

18 [a]) तस्या जिज्ञासनार्थं = In order to test her Cf 9 49 24[e] —[cd]) अपचनं चकार = made the cooking (of the *badaras*) impossible

19 [e]) समश्रियत — augmentless past is not uncommon in the Epic Ca explains the word with पक्ववती

22 [d]) Cn उपावर्तयत, अग्रे अग्रे प्रसारितवती

38-40 Note the awkward repetition of तत in 38, of धर्मज्ञे in 39 (avoided by S), and of तत (with तदा) in 40

41 [cd]) Elliptical

48 [ab]) त्वया विशेष° समर्पित — You have excelled (Arundhatī)

48

3 [a]) मजारूप्य, जारूप्य = (a sacrifice) in which three kinds of *Dakṣiṇā* are given (cf Ca on this word), or, rich in meat or in donation of meat (*jarūtha*) Ca जारूप्यान्, पुष्टान

5 [b]) Ca सनातन, अनादिनिधन

6 [f]) A Rāmatīrtha is said to have been situated in Śūrpāraka (modern Sopara, near Bassein in Bombay) The reference, in the present context, is obviously to a different tīrtha Cf 3 83 40[c]

11 [a]) आनयामास (irregular periphrastic perfect ?) = He brought about (the performance of the Rājasūya)

12 [Crit App , line 8 *after* वरुण *read* (sic).]

14 A general observation Cf *Harivaṁśa* (Bhaviṣyaparvan) 2 15-19

15 [Crit App , line 2 *read* T G1 3 M2-4 *for* S (except G2 M1)]

21 [ab]) For an account of the Madhu Kaiṭabha episode, see *Harivaṁśa* 1.52 24-25 , *Padma P Kriyā* 2

23 [a]) Asita Devala (also called Asita Kāśyapa) is known as the author of *RV* IX 5-24 He is also mentioned in *AV* (VI 137 1) and *Pañca Br* (14.11 18-19) In the *Kalpataru*, Devala is quoted in connection with the Ādityatīrtha.

49

2 [b]) न्यस्तदण्ड = who has given up the *danda* at the end of the *brahmacarya* stage of life ? Ca न्यस्तदण्ड , इन्द्रियेषु इति शेष .

7 [d]) = did not treat him with the formalities due to a guest Ca नैवाभ्युत्थित भगन , न योगसिद्धिं प्राप्त

11 [d]) षष्ठी would be correct

20 [c]) For the saṁdhi, cf 9 39 19[b] — [Crit App , line 4 *read* भूताश्रम *for* भूता°]

22 [c]) दृष्ट — to be understood in active sense

47 [d]) He flew up (*utpapāta*) (with a view to reaching the place where Jaigīṣavya had gone, namely, the Brahmaloka) but fell down (*papāta*) (as he had not been adequately qualified for it).

53 [b]) For the dialogue between Jaigīṣavya and Asita Devala, see 12 222

59 [c]) The word, *mokṣa*, is here used in the sense of *saṁnyāsa* (life of renunciation) Cf. *mokṣadharma* in 60[d]

65 [d]) There seems to be some discrepancy here Balarāma is mentioned to have already visited the Somatīrtha Cf 9 42 38[d]

50

1 Repetition of the reference which has already occurred in 9 42 39-40 Only M2, which omits 9 49 65 and 9 50 1, seems to have realised this

3 Traditionally, two methods of studying the *Tait Sam* (as also *Br* and *Ār*) are known , the *kāṇḍānukrama-pāṭha* and the *sārasvata-pāṭha* The latter is so called after Sārasvata, who is said to have taught the Vedas to the sages who had lost all knowledge of them in the course of a twelve year drought (cf *Saṁskāraratnamālā*) Incidentally, it is the *sārasvata pāṭha* which is generally in vogue at present

5 [c]) Dadhīca, also called Dadhyac or Dadhīci, is mentioned several times in the Vedic literature (*RV* I 116 12, *ŚP Br* 4 1 5 18, *BA Up* 2 5 17)

20-22 A different account about Sārasvata is given in the *Saṁskāraratnamālā* As the result of the curse of Durvāsas, Sarasvatī came down to the house of Ātreya Brāhmaṇa There she gave birth to a son, who came to be called Sārasvata One day the father was severely punishing the son Sarasvatī rescued Sārasvata and herself taught him all branches of learning including the Veda Later, when the sages lost all knowledge of the Veda in the course of a twelve year drought, Sārasvata again taught them according to his own method (*sārasvata-pāṭha*)

20 [Crit App , line 1 *after* प्रियकर्ता *read* (sic)]

25 [b]) देवदानवे विरोधे, that is, देवानां दानवै विरोधे (जाते) Many MSS , however, change the awkward देवदानवै

32 ^{cd}) Cf 9 70 6^{ab}

33 ^{cd}) Cf PB I 81 13 Also cf RV IV 26 3, IX 61 1 Ca नृनोन, तत्यः सृत्रि

37 ^{b}) Bhāratī is identified with Sarasvatī, hence, Sārasvata is referred to as Bhārata

45 ^{ab}) Elliptical You are just a boy, how can we, old sages, formally become your pupils? — ^{cd}) धर्म — formal relationship of preceptor and pupil is prescribed in respect of the study of the Veda

47 Cf न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः (Manu 2 156) Also cf न तेन थेरो होति येनस्स पलितं सिरो (Dhammapada 260)

50 Fetching of handfuls of sacred grass is symbolic of Gurudakṣiṇā

51 ^{c}) Ca पूर्वमेव हि सिद्धिमनाप्नुवन्

51

7 ^{ab}) Inconsistent with 4^{c}

9 [Crit App, line 1 after T1 read स्वाहा°]

14 ^{a}) Many MSS have changed the reading, धर्म्य, obviously for metrical reasons — ^{b}) For an account of Gālava see 5 104-121 One Gālava is mentioned as an Upaniṣadic teacher (BĀ Up 2 6 3, 4 6 3)

16 ^{c}) Double sandhi

18 [Crit App, line 2 after ज्ञान्त read (sic)]

52

3 ^{a}) Ca कृष्ट, कर्षणेनेति रिन्दु

12 [Crit App, line 4 read तेन for येन]

19 ^{b}) For Nṛga, cf 2 8 8^{b}, 4 917*, line 29

20 Tarantuka and Arantuka are sometimes mentioned as the Dvārapālas of Kurukṣetra The five Rāma lakes are said to have been situated to the north of Thaneshwar According to the Kurukṣetra Māhātmya, Kurukṣetra contains 180 places of pilgrimage The popular belief, however, is that it contains 360 holy places For further information about Kurukṣetra, see B C LAW, "Kurukṣetra in Ancient India", IHQ, XXXV, 309-326, R C AGRAWALA, "Kurukṣetra as known to Foreign Writers and Travellers", IHQ, XXXVI, 111-122 (and the four other articles by the author referred to at the end of this article)

53

1 ^{b}) Ca भगवन्, राम

7 A daughter of Śāṇḍilya (=Śāṇḍili — Svayamprabhā) is referred to also in 5 111 1^{c}, 6 9 9^{cd}, 13 124 2^{d}

8 ^{c}) Repetition of 8^{b}

9 ^{c}) Arjunamiśra reads सत्याकारीणि (for स्वधा सत्याशानि) and explains it with सत्याकारेः भवानि जपोपवासानि

13 ^{cd}) यमुनायां — presumably this refers to the source of the Yamunā on the Plakṣaprasravaṇa itself Cf 9 53 33^{ab} The tīrtha Kārapacava (perhaps the same as Kārapacana), on the Yamunā, is mentioned in Pañca Br 25 10 23, Āś ŚS XII 6, Kāt ŚS 24 6 10

16 ^{b}) Ca स्वर्गाय, पुनःतरन्स्तत

17 ^{a}) Ca वरुणी, सीतामेः

22 A significant feature of the Epic is that it creates occasions to recapitulate the main events of the war from time to time

23-25 See notes on 9 23 20-28

26 Cf 9 28 33-34.

27 ^{cd}) Cf 9 28 52^{ab}.

28-29 Cf 9 30-31.

33 ^{cd}) श्लोकं स्म — It seems that śloka (=praise) is here regarded as a neuter verbal noun from the root ślok Usually, śloka is masculine (even in the sense of extolling in general). Some MSS, therefore, read स्मत् (for स्म), while some others altogether avoid स्मत् Śloka also means a verse of praise, and, as there are two such verses, T1 G3 read श्लोकौ (for श्लोकं) Like gāthās (cf 9 52. 17^{b}), such ślokas also must have originally formed part of the popular floating literature

54

5 ^{cd}) Cf 9 52 20^{cd}

6 Cf 9 52 13^{c}-14^{b}.

9 ^{e}) वातिक = noisy talker, flatterer, man of mere words (MW)

10 [Crit App, line 2 *after* तवानुज *read* (sic)]

12 ^{c}) तै परिक्षिप्त = They walked about (with a view to finding out a suitable place for the *dvandva-yuddha*)

19-21 S (except M1, T3 4 missing) reads पाण्डव for कौरव (in 19^{b}) presumably for two reasons (1) That reading invests the word ततो (in 20^{a}) with some relevance. (2) It also avoids the awkward repetition of गदामादाय कौरव (in 19^{b}) and दुर्योधनो राजा गदामादाय (in 20^{ab}) But 21 (particularly the words तथैव आदाय in 21^{ab}) confirms that the original reading was कौरव . Most of the Southern MSS read भीमो भीमम् for भीमसेनम् (in 20^{c}), obviously to bring about rhetorical correspondence with गजो गजम् (in 20^{d})

26 ^{b}) See note on 9 30 12^{c}

317* (L 2) Ca शौटीर्यं, गर्वं

42 [Crit App, line 3 *after* निवाकर *read* (sic)]

55

1 = (var) 9 54 1

2 ^{ab}) = Fie, indeed, on human life the end of which is so (pathetic)

3 ^{c}) नैकाकी given by most Southern MSS is obviously an attempt to improve on the original वेगेन and is intended for bringing out the pathetic contrast (cf 3^{ab})

4 [Crit App., line 3 *read* हि *for* हि]

6 Rather abrupt स refers to Duryodhana whose destiny Dhṛtarāṣṭra laments (2^{a}-5^{b})

8-14 For the various omens and portents, see Dina J Kohlbrugge, *Atharvaveda Pariśiṣṭha über Omina*, Wageningen 1938 Cf also 6 2 17 — 6 3, 42 and the Critical Notes thereon

9 ^{b}) *read* रोमहर्षणा *for* लोम° — [Crit App, line 4 *read* -निर्घा° *for* निर्धा°, line 5 *read* K3 4 B Dn D1-7 9 11 लोम *for* Ś1 K1 T1 2 G M रोम]

13 ^{b}) *read* रोमहर्षणा *for* लोम° — [Crit App, line 2 *read* N (D5 om) लोम *for* S (T3 4 missing) रोम]

20 See note on 9 30 66 For प्रमाणकोटि, cf 1 119 30^{a}, 32^{c} Cd (on 1 119 30^{a}) प्रमाणकोट्या, गङ्गातीरविशेषे, Cn प्रमाणकोट्यां, गङ्गायां प्रदेशविशेषे Also cf 9 55 28-30

21 ^{a}) Cf 2 68 11^{ab}, 19 — ^{c}) वर्षं used adverbially

25-44 =(var) 9 32 33-52

31^{a}-34^{b} See notes on 9 23 20-28

41 ^{a}) स तै (वै) given by the Southern MSS is obviously an improvement on तत

42 [Crit App, line 2 *read* तत्र *for* तत्र]

56

3 ^{b}) *read* रोमहर्षणम् *for* लोम°. — [Crit App, line 3 *read* लोमहर्षण *for* रोम°] — ^{d}) *Tait Br* 1 5 9

11 ^{d}) Ca (reading प्रचक्रान्ते) प्रक्रम कृतवन्तौ, अन्तरं, छिद्रम्

18 ^{b}) Ca गत, अग्रे गमन, प्रत्यागन, पश्चाद्गमनम् — ^{d}) Ca वर्जन, गदाप्रहारेण प्रहारवञ्चनम् Cn परिधावन, वेगेन सव्यापसव्यकरणम्

19 ^{c}) Ca मवर्ने, सम्मुखप्रवर्तनम् — ^{d}) Ca अवप्लुत, तिर्यक् प्रसरण

328* *read* रोम- *for* लोम . *Delete* the Crit App. relating to this passage

57 ^{b}) अभिद्रवत् — augmentless past

60 ^{a}) अयस्मयीं regularised through अयोमयीं in many MSS

64 ^{d}) Ca शरीररक्षण, कवचम्

65 ^{b}) नेदुषा — gen pl perfect participle of नद् — ^{c}) *read* चोत्रैरमर° *for* चोचर°

57

3 ^{cd}) Cf 9 32 4^{ab}

4 Cf 9 32 14^{cd}, 48

5 ^{ab}) Cf 9 30 8-14 — ^{cd}) For the incident relating to Virocana and Indra, cf *Tait Br* 1 5 9

6 ^{d}) उद्वेपन् is obviously awkward, therefore, it seems to have been changed to नृशोषन in many MSS

9 ^{a}) Cf 9 32 2-14

11 ^{f}) एकायन = walking on a foot path only wide enough for one, one who has fixed all his thoughts on one object, desperate

12 ^{a}) For Uśanas, see note on 9 38 1 — ^{c}) Cn ... , ... नुह

16 ^{ef}) Cf 9 32 4^{ab}

19 ^{a}) Cs ... — ^{d}) Cs ... , Cr ...

28 ^{c}) Ck ... — ^{d}) ... — irregular fem acc dual Cf Cs on this word

30 [Crit App, line 3 read ... , D3 ... for ... , D1 ...]

31 [Crit App, line 2 read D2 for D]

32 Many MSS have understood this stanza as referring to the action of Duryodhana and the next as referring to that of Bhimasena, hence the several v l As it is, both the stanzas seem to refer to Bhimasena's action 'When Duryodhana afforded an opening, Pártha, smiling slightly, suddenly pushed forward Vrkodara, the wise one on the battle field, (however) saw Duryodhana (*tam*) come nearer to him He, the strong one, (therefore) hurled his mace towards him (= Duryodhana) with great force'

42-43 42^{a} should be read as 41^{ef}, 42^{cd} and 43 should be together read as one stanza

46 ^{d}) Cs ... , ...

47 ^{ab}) This should be read as 46^{ef}

49 ^{d}) मृद्नन् — historical present tense In order to bring out the sense of the past tense, Ś1 K1 add स्म, while the Southern MSS read मृद्नन्

56 ^{b}) Double saṁdhi

59 ^{c}) प्रशमन्तौ — number attraction ? प्रशमन्तो is obviously more regular and, therefore, later

58

4 ^{abcd}) For the incident, cf 2 ...

7 ^{a}) Ca (reading प्रनृत्यन्ति) अतीव ... नरानयनविशेषं कुर्वन्ति

10 ^{ab}) For the incident, cf 2 60 25

11 $^{a'}$) For the incident, cf 2 68 14

16 ^{b}) ... is irregular

59

11 ^{cdef}) For the technical terms in this passage, see *Kauṭilya Arthaśāstra* VI 2 In 11^{d}, the word *udaya* seems to have been used in the same sense as *vṛddhi* But from क्षय स्थान वृद्धि इति उदया (*KA* VI 2), it becomes clear that *udaya*, as a technical term in polity, denotes the three aspects of position, namely, decline, *status quo*, and advancement The advancement of the three, namely, oneself (*vijigīṣu*), one's friend (*mitra*), and one's friend's friend (*mitra mitra*) and the decline of the three, namely, enemy (*ari*), enemy's friend (*ari mitra*), and enemy's friend's friend (*arimitra mitra*) — these constitute the sixfold advancement of self (*vijigīṣu*) Cn विपरीत, अवृद्धि.

12 ^{c}) मनोज्यानि — the word ज्यानि (= oppression, deprivation, affliction) is rather out of the way and, therefore, avoided by many MSS — ^{d}) The sense is not quite clear Perhaps elliptical The meaning of the stanza may be something like this 'When there is decline (*viparītam* = *kṣaya*) of oneself or of one's allies, then one should regard (*vidyāt*) it as (a cause for) mental distress (*manojyānim*) (Here no such thing has happened, because the Pāṇḍavas, who are our friends, are victorious All that has happened) will (indeed) soon give you peace of mind' Or, 12^{cd} may be interpreted ' then one should regard it as a cause for mental distress and should act in such a way as would conduce to peace (or as would rectify the situation)' Ca पुरुष शान्तिकरो भवेत्

13 ^{a}) Cf भूम्यनन्तर प्रकृतिमित्र, मातापितृसम्बन्ध सहज,

धनजीवितहेतो आश्रित कृषिम इति (*KA* VI 2).

14 ^cdef^) For the incident, cf 2 63 14

18 ^ab^) = not pursuing only one of the three ends of human life (*dharma*, *artha*, and *kama*), neglecting the other two Ca n धर्मार्थी कामेन, धर्मकामौ अर्थेन, कामार्थौ धर्मेण अभीष्टवत् इत्यथ

19 ^d^) = You have told me (only) what pleased you (that is, what was favourable to your case). You have tried to argue the case for Bhima, but it has not convinced me at all Ca n काम, इष्टम्

27 ^d^) Ca नातिप्रगनमो, नातिप्रमवमनम

30 ^c^) उपप्रेक्षामि — *parasmaipada*, *metri causa* ?

42 ^c^) Ca उपावृत्ता, प्रत्यागता

43 ^a^) Ca गत वैरस्य निधन, वैरस्य विनाशो जात

60

4 ^a^) आविध्यन् = waved (their upper garments in glee) Ca आविध्यन्, भ्रमितवन्त

12 ^cd^) For the incident, cf 8. 61 5

14 ^a^) Ca अधिष्ठानाद्, उपरि स्थिते, Cv अधिष्ठानाद्, अधिकतया स्थानात् स्थिते

20 See note on 9 23 34 The mention of Sr̥ñjaya, in this context, is obviously wrong, and °सञ्जये must be a later correction

21 ^d^) Ca काष्ठसधर्मणा, मृतेन

28 ^b^) Ca स्मृति, सद्यम् प्रपश्यता to be construed with विनिपातित (27^d^)? For the incident, see 9 57 3–19

30 For the incident, see 6 114 1

31 ^ab^) For the incident, see 7 164 101–102

33 ^ab^) For the incident, see 3 294 29 — ^cd^) For the incident, see 7 154 51ff

34 ^c^) Ca निसृष्टेन, प्रेरितेन

35 ^cd^) For the incident, cf 8 66 17ff

42 ^a^) ते — in the sense of त्वया

45 For the incident, see 3 252 23–24

46 For the incident, see 7 46ff — [Crit App., line 10 *read* (No 4) *for* (No 3)]

47 ^d^) Ca मत्ततः, कोऽन्यो प्रशस्ततरो अन्तो यस्य मया — in the sense of ablative? 'Who, indeed, can have a more glorious end than I?'

50 ^c^) Ca विघ्नानि, विरुद्धानि क्रियाणि इतनोरथा

51 [Crit App, line 2 *for* Cs *read* Ca. v]

54 ^d^) S (except M1, T1 missing) avoids the awkward repetition of दृष्ट्वा by changing it into कृत्वा

59 ^b^) चत्वारि = Bhīṣma, Droṇa, Karṇa and Bhūriśravas (cf 55^cd^) Śalya cannot be one of the four intended here, for, he was killed in a straightforward fight

61

1 ^b^) Ca इतिनिष्टा, इत्यदिग्म — ^d^) Cv अनारिष्ट नाऽमङ्गलोऽस्य इत्यर्थ

23–24 For the incident, see 5. 70 89–93

25 ^f^) *read* रोमहर्षणात् *for* रोम° — [Crit App., line 3 *read* N रोम (for रोम-) *for* S रोम (for रोम).]

29 Elliptical 'Similarly (through your grace), O long armed one, by means of many kinds of acts (*karmaṇām bahubhiḥ paryāyaiḥ*), I (*maya*) have secured (*prāptam*, to be supplied) the continuity of my family (*anusantānam*) and have reached (*prāptā*, to be supplied) the blessed path of resplendence (*tejasaḥ śubhā gatiḥ*) (that is, I have become victorious)'

30 For the incident, cf 5 65 8–9, 66 9

34 ^c^) मुहु has no special significance

380* Cf 6 App I, No 1, lines 3–4

37 ^b^) For Oghavati, cf 9 37 25

38 ^f^) यम (for येन) read by many MSS certainly gives better sense.

39 ^b^) Sainya (several MSS give the more popular form, Śaibya) and Sugrīva were the names of two of the four horses yoked to Kr̥ṣṇa's chariot Cf 5 81. 19, where also the reading adopted in the Constituted Text is सैन्य° and not शैब्य° The names of the other two horses were Meghapuṣpa and Balāhaka

62

2 Cf 9 34 5-9

10 [Crit App, line 10 *read* T1 *for* T]

16 ^{c}) *read* °तेजसा ते *for* तेज° — [Crit App, lines 3-4 *read* तेज (for तेन) *for* तेन (for तान-)]

19 [Crit App, line 8 *read* स्वैरिन *for* स्व]

21 ^{ab}) For instance, cf 9 60 27-38

23 ^{f}) Was युद्धगामि (given by the Southern MSS), which is grammatically irregular, perhaps the original reading ?

26 ^{e}) Ca विरता, रक्षा

33 [Crit App, line 2 *read* T1 *for* T2]

39 [Crit App, line 8 *read* यात्रया *for* यात्रया,]

42 There is no direct presentation of this incident in the *Udyogaparvan*

43 ^{a}) Ca कार्णेयमुखेन, तन्मुखेन — ^{f}) Ca नारदस्य, न स्वर

44 Cf 5 57 6-7

54 ^{d}) Awkward compound — *metri causa* ! (यातुमिच्छद्भिर्द्विषद्भिः would be regular Or, युद्धाय स्थातुमिच्छद्भिर्द्विषद्भिः सह नम्, but this is unlikely)

56 [Crit App, line 1 *read* सं- *for* सं]

57 Cf 5 127 19-53

58 ^{e}) तस्य — dative for genitive.

66^{cd} and 65^{-ef} prepare the background for the *Sauptikaparvan*

63

1 ^{c}) Cs मत्वा हि आत्मान मन्यते शौर्यमानी, Cn (reading शौर्यम°) शौटीर शूर स एव शौटीर्य आत्मान मन्यते

13 ^{b}) Arjunamisra reads उपाधि° (for उपधि°) and explains it with छद्म

16 ^{c}) The idea is something like this If anybody acted in respect of a warrior, who was fighting bravely and was supported by his kinsmen (16^{ab}), as Bhīma did in respect of me (whose thighs were shattered and who was without kinsmen – 15^{ab}), he might deserve honour (but certainly not Bhīma) S makes 16^{c} smoother by changing the reading

38 ^{d}) Ca अपचिति, वैरनियातनम्

41 Double sandhi

64

5 ^{d}) Ca चक्रमाल्यिवगोचर, आदित्यमण्डलम्

8 ^{b}) *read* °त्र्युपम् *for* °त्र्युपम्

13 ^{d}) *read* निनन *for* निनन

15 ^{d}) *read* जेये *for* ज्ञेये Some MSS read ज्ञेये presumably under the influence of भवान्, which is more or less synonymous with त्वम्

29 ^{ab}) This should be read as 28^{ef}

33 [Crit App, line 1 *after* क्षुद्र *read* (sic)]

34 ^{ab}) मम — dative in the sense of genitive But वृत्त (gen sing) qualifying मम is strange मम (for मे), presumably *metri causa* The Southern MSS have sought to regularise this through मेऽद्य (for मम) — ^{d}) त्वया to be understood after सुकृतेन

43 ^{a}) न = Kṛpa and others — ^{d}) Double sandhi

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P P S. Sastri's) Editions

Crit Ed	Bom Ed.	Cal. Ed	Madras Ed
1*	Not numbered	Not numbered	—
1 $1\text{–}8^{ab}$	1 $1\text{–}8^{ab}$	$1\text{–}8^{ab}$	1. $1\text{–}8^{ab}$
2*	—	—	—
1 $8^{cd}\text{–}12^{ab}$	1 $8^{cd}\text{–}12^{ab}$	$8^{cd}\text{–}12^{ab}$	1 $8^{cd}\text{–}12^{ab}$
3*	—	—	—
1 $12^{cd}\text{–}13^{a}$	1 $12^{cd}\text{–}13^{a}$	$12^{cd}\text{–}13^{a}$	1 $12^{cd}\text{–}13^{a}$
4*	—	—	—
1 13^{b}	1 13^{b}	13^{b}	1 13^{b}
5*	—	—	—
1. $13^{cd}\text{–}15$	1 $13^{cd}\text{–}15$	$13^{cd}\text{–}15$	1. $13^{cd}\text{–}15$
1 16	1 16	16	1. $17^{cd}\text{–}18^{ab}$
1 17^{ab}	—	17^{ab}	1 18^{cd}
6* (subst 17^{ab})	1 17^{ab}	—	—
1. 17^{cd}	1 17^{cd}	17^{cd}	1 $18\frac{1}{2}$
1 18^{ab}	1 18^{ab}	18^{ab}	1 $19\frac{1}{2}^{ab}$
7*	1 18^{cd}	18^{cd}	—
1 $18^{cd}\text{–}19$	1 $19\text{–}20^{ab}$	$19\text{–}20^{ab}$	1 $19\frac{1}{2}^{cd}\text{–}20\frac{1}{2}$
1 20	1 $20^{cd}\text{–}21^{ab}$	$20^{cd}\text{–}21^{ab}$	1 16
8*	—	—	1 17^{ab}
1 $21\text{–}24$	1 $21^{cd}\text{–}25^{ab}$	$21^{cd}\text{–}25^{ab}$	1. $21\frac{1}{2}\text{–}24\frac{1}{2}$
9*	—	—	—
1 25^{ab}	1 25^{cd}	25^{cd}	1. 25
1. 25^{cdef}	1 26	26	1 26
1. 26	1 27	27	1 27
1. 27^{abcd}	1 28	28	1 28
1. 27^{ef}	1 29^{ab}	29^{ab}	1 29^{ab}
1 28	1 $29^{cd}\text{–}30^{ab}$	$29^{cd}\text{–}30^{ab}$	1 30
10* (subst 28)	—	—	—
1 $29\text{–}30^{abcd}$	1 $30^{cd}\text{–}32^{ab}$	$30^{cd}\text{–}32^{ab}$	1. $31\text{–}32$
1 30^{ef}	1. 32^{cd}	32^{cd}	1 29^{cd}
1. $31\text{–}34$	1. $33\text{–}36$	$33\text{–}36$	1 $33\text{–}36$
1 35^{abcd}	1 37	37	1. 37
1. 35^{ef}	1 38^{ab}	38^{ab}	1 $37\frac{1}{2}$
1 36^{ab}	1 38^{cd}	38^{cd}	1 $38\frac{1}{2}^{ab}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
1 36^{cd}	1 39^{ab}	39	1 $38\frac{1}{2}^{cd}$
1 37–42	1 39^{cd}–45^{ab}	40–45	1 $39\frac{1}{2}$–$44\frac{1}{2}$
1 43^{abcd}	1 45^{cd}–46^{ab}	46	1 $45\frac{1}{2}$
1 43^{ef}	1 46^{cd}	47^{ab}	1 46
1 44	1 47	47^{cd}–48^{ab}	1 47
1 45^{ab}	1 48^{ab}	48^{cd}	1 $48\frac{1}{2}^{ab}$
1 45^{cd}	1 48^{cd}	49^{ab}	1 $47\frac{1}{2}$
1 45^{ef}	1 49^{ab}	49^{cd}	1 $48\frac{1}{2}^{cd}$
1 46–51^{ab}	1 49^{cd}–54	50–55^{ab}	1 $49\frac{1}{2}$–$54\frac{1}{2}^{ab}$
11*	—	—	1 $54\frac{1}{2}^{cd}$
1 51^{cd}	1 55^{ab}	55^{cd}	1 55
1 52^{ab}	1 55^{cd}	56^{ab}	1 56^{ab}
12*	—	—	1 56^{cd}–57^{ab}
1 52^{cd}	1 55^{ef}	56^{cd}	1 57^{cd}
2 1–2	2 1–2	57–58	2 1–2
13*	—	—	—
2 3–9	2 3–9	59–65	2 3–9
2 10–11	2 11–12	67–68	2 10–11
2 12	2 10	66	2 12
2 13–23	2 13–23	69–79	2 13–23
2 24^{abcd}	2 24	80	2 24
2 24^{ef}	2 25^{ab}	81^{ab}	2 $24\frac{1}{2}$
2 25–31	2 25^{cd}–32^{ab}	81^{cd}–88^{ab}	2 $25\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$
14*	2 32^{cd}	—	—
2 32	2 33	88^{cd}–89^{ab}	2 $32\frac{1}{2}$
15*	2 34	89^{cd}–90^{ab}	2 $33\frac{1}{2}$
2 33	2 35	90^{cd}–91^{ab}	2 $34\frac{1}{2}$
16*	2 36	91^{cd}–92^{ab}	2 $35\frac{1}{2}$
2 34^{ab}	2 37^{ab}	92^{cd}	2 $36\frac{1}{2}^{ab}$
17*	2 37^{cd}	93^{ab}	—
18*	—	—	—
2 34^{c}	2 38^{a}	93^{c}	2 $36\frac{1}{2}^{c}$
2 34^{def}	2 38^{bcd}	93^{d}–94^{ab}	—
19* (subst 34^{def})	—	—	2 $36\frac{1}{2}^{d}$–$37\frac{1}{2}^{ab}$
20*	—	—	—
2 35	2 39	94^{cd}–95^{ab}	2 39
2 36	2 40	95^{cd}–96^{ab}	2 $37\frac{1}{2}^{cd}$, 38
2 37	2 41	96^{cd}–97^{ab}	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed.
21*	2 42^{ab}	—	—
2 38^{ab}	2 42^{cd}	—	2 40^{ab}
2 38^{cd}	2 43^{ab}	—	—
22*	2 43^{cd}	—	—
23*	—	97^{cd}	—
24*	2 44^{ab}	98^{ab}	—
2 39	2 44^{cd}–45^{ab}	98^{cd}–99^{ab}	2 40^{cd}, 40½
2 40^{ab}	2 45^{cd}	99^{cd}	—
25*	—	—	2 $41½^{ab}$
2. 40^{cd}	2 46^{ab}	100^{ab}	2 $41½^{cd}$
26*	—	—	—
2 41^{ab}	2 46^{cd}	100^{cd}	—
2. 41^{cd}	2 47^{ab}	101^{ab}	2. 42
2 42–47^{ab}	2. 47^{cd}–52	101^{cd}–106	2. 43–48^{ab}
2 47^{cd}	2 53^{ab}	107	2 48^{cd}
2 48–51^{ab}	2 53^{cd}–56	108–111^{ab}	2. 49–52^{ab}
2 51^{cd}	2 57^{ab}	111^{cd}	2 52^{cd}
27* (subst 51^{cd})	—	—	—
2 52–57^{ab}	2 57^{cd}–62^{abcd}	112–117^{ab}	2 53–58^{ab}
2 57^{cd}	2 62^{ef}	117^{cd}	2 58^{cd}
2 58	2 63	118	2 59
2 59	2 64	119	2 59½, 60
2 60–61	2 65–66	120–121	2 61–62
2 62^{ab}	2 67^{ab}	122^{ab}	2 62½
2 62^{cd}–64^{ab}	2 67^{cd}–69^{ab}	122^{cd}–124^{ab}	2. 63½–64½
2. 64^{cd}	2 69^{cd}	124^{cd}	2. 65
2. 65	2. 70	125	2 66
3 1–2	3. 1–2	126–127	3. 1–2
App. 1. 1	3 3–61	128–186	—
3. 3^{ab}	4 3^{ab}	189^{ab}	3. 3^{ab}
28* (subst. 3^{ab})	—	—	—
3. 3^{cd}	4. 3^{cd}	189^{cd}	3. 3^{cd}
3 4–5^{ab}	4. 4–5^{ab}	190–191^{ab}	3. 4–5^{ab}
3. 5^{cd}–7^{ab}	4 1–2	187–188	3 5^{cd}–7^{ab}
3 7^{cd}	4 5^{cd}	191^{cd}	3. 7^{cd}
3 8–21	4 6–19	192–205	3 8–21
29*	4 20	206	—
3. 22^{ab}	4. 21^{ab}	207^{ab}	3. 22^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
30*	4 21^{cd}	207^{cd}	3 22^{cd}
3 22^{cdef}	4 22	208	3 23
3 23–29	4 23–29	209–215	3 24–30
3 30^{abcd}	4 30	216	3 31
3 30^{ef}	4 31^{ab}	217^{ab}	3 $31\frac{1}{2}$
3 31–32	4 31^{cd}–33^{ab}	217^{cd}–219^{ab}	3 $32\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
3 33^{ab}	4 33^{cd}	219^{cd}	3 $34\frac{1}{2}^{ab}$
31*(subst 33^{ab})	—	—	—
3 33^{cdef}	4 34	220	3 $34\frac{1}{2}^{cd}$, 35
3 34^{a}	4 35^{a}	221^{a}	3 36^{a}
3 34^{bcd}	4 35^{bcd}	221^{bcd}	3 36^{bcd}
32*(subst 34^{bcd})	—	—	—
3 35–46	4 36–47	222–233	3 37–48
33* L 1–2	—	—	3 49
33* L 3	—	—	3 $49\frac{1}{2}$
3 47–48	4 48–49	234–235	3 $50\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}$
3 49^{ab}	4 50^{ab}	236^{ab}	3 52
3 49^{cdef}	4 50^{cd}–51^{ab}	236^{cd}–237^{ab}	3 53
3 50	4 51^{cdef}	237^{cd}–238	3 54
4 1–6	5 1–6	239–244	4 1–6
4 7^{ab}	5 7^{ab}	245^{ab}	4 $6\frac{1}{2}$
4 7^{cdef}	5 7^{cd}–8^{ab}	245^{cd}–246^{ab}	4 $7\frac{1}{2}$
4 8^{abcd}	5 8^{cd}–9^{ab}	246^{cd}–247^{ab}	4 $8\frac{1}{2}$
4 8^{ef}	5 9^{cd}	247^{cd}	4 9
4 9–13	5 10–14	248–252	4 10–14
34*	—	—	—
4 14–17^{ab}	5 15–18^{ab}	253–256^{ab}	4 15–18^{ab}
35*	—	—	—
4 17^{cd}–18^{ab}	5 18^{cd}–19^{ab}	256^{cd}–257^{ab}	4 18^{cd}–19^{ab}
4 18^{cd}	5 20^{ab}	257^{cd}	4 19^{cd}
4 18^{ef}	5 19^{cd}	258^{ab}	4 20^{ab}
4 19–20^{ab}	5 20^{cd}–21	258^{cd}–259	4 20^{cd}–21
4 20^{cd}	5 22^{ab}	260^{ab}	4 $21\frac{1}{2}$
4 21–27^{ab}	5 22^{cd}–28	260^{cd}–266	4 $22\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}^{ab}$
36*	5 29^{ab}	267^{ab}	4 $28\frac{1}{2}^{cd}$
4 27^{cd}	5 29^{cd}	267^{cd}	4 $29\frac{1}{2}^{ab}$
4 28	5 30	268	4 $29^{cd}\frac{1}{2}$, 30
4 29–34	5 31–36	269–274	4 31–36

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
4 35^{ab}	5. 37^{ab}	275^{ab}	4 $36\frac{1}{2}$
4 35^{cd}	5 37^{cd}	275^{cd}	4 37
37* (subst 35^{cd})	—	—	—
38* (subst 35^{cd})	—	—	—
4 36–38	5 38–40	276–278	4 38–40
39*	—	—	—
4. $39–46^{ab}$	5. $41–48^{ab}$	$279–286^{ab}$	4 $41–48^{ab}$
40* (subst. 46^{ab})	—	—	—
4 46^{cd}	5. 48^{cd}	286^{cd}	4 48^{cd}
4 47^{ab}	5 49^{ab}	287^{ab}	4 $49^{ab} = 52^{cd}$
4 $47^{cd}–50^{ab}$	5 $49^{cd}–52^{ab}$	$287^{cd}–290^{ab}$	4 $49^{cd}–52^{ab}$
4 50^{cdef}	5 52^{cdef}	290^{cd}, 291	4 53
5 1–4	6 1–4	292–295	5 1–4
5 5^{ab}	6. 5^{ab}	296^{ab}	5 $4\frac{1}{2}$
5 $5^{cd}–6^{ab}$	6. $5^{cd}–6^{ab}$	$296^{cd}–297^{ab}$	5 $5\frac{1}{2}$
5 6^{cd}	6 6^{cd}	297^{cd}	5 6
5. 7–13	6 7–13	298–304	5 7–13
41*	—	—	5 14
5. 14^{ab}	6 14^{ab}	305^{ab}	5 $14\frac{1}{2}$
5. $14^{cd}–15^{ab}$	6 $14^{cd}–15^{ab}$	$305^{cd}–306^{ab}$	5. $15\frac{1}{2}$
—	—	—	5 16
5 $15^{cd}–16^{cd}$	6. $15^{cd}–16$	$306^{cd}–307$	5 $17–18^{ab}$
5. 16^{ef}	6. 17^{ab}	308^{ab}	5 18^{cd}
5 17^{abcd}	6 $17^{cd}–18^{ab}$	$308^{cd}–309^{ab}$	5. 19
5 17^{ef}	6 18^{cd}	309^{cd}	5. $19\frac{1}{2}$
5. $18–21^{cd}$	6 19–22	310–313	5. $20\frac{1}{2}–23\frac{1}{2}$
5 21^{ef}	6 23^{ab}	314^{ab}	5 24
5 22–23	6 $23^{cd}–25^{ab}$	$314^{cd}–316^{ab}$	5. 25–26
5. 24^{ab}	6. 25^{cd}	316^{cd}	5 $26\frac{1}{2}$
5. 24^{cdef}	6 26	317	5 $27\frac{1}{2}$
42*	6 27	—	—
5. 25–27	6. 28–30	318–320	5. $28\frac{1}{2}–30\frac{1}{2}$
6. $1–2^{cd}$	7. 1–2	321–322	6 1–2
6. 2^{ef}	7. 3^{ab}	323^{ab}	6. $2\frac{1}{2}$
6 3^{abcd}	7. $3^{cd}–4^{ab}$	$323^{cd}–324^{ab}$	6. $3\frac{1}{2}$
6. 3^{ef}	7. 4^{cd}	324^{cd}	6. 4
6. 4^{abcd}	7. 5	325	6. 5
6. 4^{ef}	7. 6^{ab}	326^{ab}	6. 13^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
6 5^{abcd}	7 6^{cd}–7^{ab}	326^{cd}–327^{ab}	6 14
6 5^{ef}	7 7^{cd}	327^{cd}	6 15^{ab}
6 6–7^{ab}	7 8–9^{ab}	328–329^{ab}	6 15^{cd}–16
6 7^{cd}	7 9^{cd}	329^{cd}	6 16½
6 8^{ab}	7 10^{ab}	330^{ab}	6 17
6 8^{cdef}	7 10^{cd}–11^{ab}	330^{cd}–331^{ab}	6 18
6 9–10	7 11^{cd}–13^{ab}	331^{cd}–333^{ab}	6 19–20
6 11–17^{abcd}	7 13^{cd}–20^{ab}	333^{cd}–340^{ab}	6 6–12
6 17^{ef}	7 20^{cd}	340^{cd}	6 13^{ab}
6 18–23	7 21–26	341–346	6 21–26
6 24^{ab}	7 27^{ab}	347^{ab}	6 26½
6 24^{cd}–25^{ab}	7 27^{cd}–28^{ab}	347^{cd}–348^{ab}	6 27½
6 25^{cd}	7 28^{cd}	348^{cd}	6 28
6 26	7 29	349	6 29
43*	—	—	—
6 27–31^{abcd}	7 30–34	350–354	6 30–34
6 31^{ef}	7 35^{ab}	355^{ab}	6 34½
6 32–34^{ab}	7 35^{cd}–37	355^{cd}–357	6 35½–37½^{ab}
6 34^{cdef}	7 38	358	6 37½^{cd}–38½^{ab}
6 35	7 39	359	6 38½^{cd}, 39
6 36	7 40	360	6 40
6 37^{ab}	7 41^{ab}	361^{ab}	6 41^{ab}
44* (subst 37^{ab})	—	—	—
6 37^{cd}	7 41^{cd}	361^{cd}	6 41^{cd}
6 38–39^{abcd}	7 42–43	362–363	6 42–43
6 39^{ef}	7 44^{ab}	364^{ab}	6 43½
6 40^{ab}	7 44^{cd}	364^{cd}	6 44½^{ab}
45*	—	—	—
6 40^{cd}–41^{cd}	7 45–46^{ab}	365–366^{ab}	6 44½^{cd}–45½
6 41^{ef}	7 46^{cd}	366^{cd}	6 46
46*	—	—	—
7 1–7	8 1–7	367–373	7 1–7
7 8	8 8	374	7 7½, 8
7 9^{abcd}	8 9	375	7 9
47*	—	—	7 10^{ab}
7. 9^{ef}	8 10^{ab}	376^{ab}	7 10^{cd}
7 10–12^{ab}	8 10^{cd}–12	376^{cd}–378	7 11–13^{ab}
7. 12^{cd}	8 13^{ab}	379	7 13^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
7 $13\text{–}14^{ab}$	8 $13^{cd}\text{–}14$	$380\text{–}381^{ab}$	7 $14\text{–}15^{ab}$
48*	—	—	—
7 14^{cd}	8. 15^{ab}	381^{cd}	7 15^{cd}
7 15	8 $15^{cd}\text{–}16^{ab}$	382	7 16
49* (subst 15)	—	—	—
7 16^{abcd}	8 $16^{cd}\text{–}17^{ab}$	383	7. 17
7 16^{ef}	8 17^{cd}	384^{ab}	7 18^{ab}
7 17^{abcd}	8 18	$384^{cd}\text{–}385^{ab}$	7 $18^{cd}\text{–}19^{ab}$
7 17^{ef}	8 19^{ab}	385^{cd}	7 19^{cd}
7 $18\text{–}21^{ab}$	8 $19^{cd}\text{–}22$	$386\text{–}389^{ab}$	7 $20\text{–}23^{ab}$
50*	—	—	—
7 21^{cd}	8 23^{ab}	389^{cd}	7 23^{cd}
7 22–23	8. $23^{cd}\text{–}25^{ab}$	390–391	7 24–25
7 $24\text{–}25^{ab}$	8 $25^{cd}\text{–}26$	$392^{cd}\text{–}393$	7. $26\text{–}27^{ab}$
7 25^{cd}	8 27^{ab}	392^{ab}	7. 27^{cd}
7. $26\text{–}40^{ab}$	8 $27^{cd}\text{–}41$	$394\text{–}408^{ab}$	7 $28\text{–}42^{ab}$
51*	—	—	—
7 40^{cd}	8 42^{ab}	408^{cd}	7 42^{cd}
52*	—	—	—
7 $41\text{–}44^{ab}$	8 $42^{cd}\text{–}45^{abcd}$	$409\text{–}412^{ab}$	7 $43\text{–}46^{ab}$
7 44^{cd}	8 45^{ef}	412^{cd}	7 46^{cd}
8 1–34	9. 1–34	413–446	8 1–34
8 35^{a}	9 35^{a}	447^{a}	8 $34\frac{1}{2}^{a}$
8 35^{bc}	9 35^{bc}	447^{bc}	—
8 35^{d}	9 35^{d}	447^{d}	8 $34\frac{1}{2}^{b}$
8 36–41	9 36-41	448–453	8 $35\frac{1}{2}\text{–}40\frac{1}{2}$
8 42	9 42	454	8 41, 42^{ab}
8 43^{ab}	9 43^{ab}	455^{ab}	8 42^{cd}
8 43^{cdef}	9 $43^{cd}\text{–}44^{ab}$	$455^{cd}\text{–}456^{ab}$	8 $42\frac{1}{2}$, 43
8 44^{abcd}	9 $44^{cd}\text{–}45^{ab}$	$456^{cd}\text{–}457^{ab}$	8 44
8 44^{ef}	9 45^{cd}	457^{cd}	8. 45^{ab}
8 $45\text{–}46^{ab}$	9 $46\text{–}47^{ab}$	$458\text{–}459^{ab}$	8. $45^{cd}\text{–}46$
8 46^{cd}	9 47^{cd}	459^{cd}	8 $46\frac{1}{2}$
9 1^{ab}	10 1^{ab}	460^{ab}	9 1^{ab}
—	—	—	9 1^{cd}, $1\frac{1}{2}$
9 1^{cd}	10. 1^{cd}	460^{cd}	—
9. $2\text{–}8^{cd}$	10 2–8	461–467	9 $2\frac{1}{2}\text{–}8\frac{1}{2}$
9. 8^{ef}	10 9^{ab}	468^{ab}	9. 9

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed
53*	—	—	—
9 9	10 9^{cd}–10^{ab}	468^{cd}–469^{ab}	9 10
9 10	10 10^{cd}–11^{ab}	469^{cd}–470^{ab}	9 $10\frac{1}{2}$, 11
9. 11–19^{abcd}	10 11^{cd}–20^{ab}	470^{cd}–479^{ab}	9 12–20
9 19^{ef}	10 20^{cd}	479^{cd}	9 $20\frac{1}{2}$
9 20^{ab}	10 21^{ab}	480^{ab}	9 $21\frac{1}{2}^{ab}$
54*(subst 20^{ab})	—	—	—
55*(subst 20^{ab})	—	—	—
9 20^{cd}	10. 21^{cd}	480^{cd}	9 $21\frac{1}{2}^{cd}$
9 21–24^{ab}	10 22–25^{ab}	481–484^{ab}	9 $22\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}^{ab}$
56*	—	—	—
9. 24^{cdef}	10 25^{cd}–26^{ab}	484^{cd}–485^{ab}	9 $25\frac{1}{2}^{cd}$, 26
9 25–34	10 26^{cd}–36^{ab}	485^{cd}–495^{ab}	9 27–36
57*	—	—	—
9 35–40	10 36^{cd}–42^{ab}	495^{cd}–501^{ab}	9 37–42
58*	10 42^{cd}–43^{ab}	501^{cd}–502^{ab}	—
9 41–42^{abcd}	10 43^{cd}–45^{ab}	502^{cd}–504^{ab}	9 43–44
9 42^{ef}	10 45^{cd}	504^{cd}	9 $44\frac{1}{2}$
9 43–50	10 46–53	505–512	9 $45\frac{1}{2}$–$52\frac{1}{2}$
59*	—	—	—
9 51	10 54	513	9 53, 54^{ab}
9. 52–55^{ab}	10 55–58^{ab}	514–517^{ab}	9 54^{cd}–57
9 55^{cd}	10 58^{cd}	517^{cd}	9 $57\frac{1}{2}$
9 56–61	10 59–64	518–523	9 $58\frac{1}{2}$–$63\frac{1}{2}$
9 62^{ab}	10 65^{ab}	524^{ab}	9 64
9 62^{cdef}	10 65^{cd}–66^{ab}	524^{cd}–525^{ab}	9 65
9 63–65^{ab}	10 66^{cd}–68^{abcd}	525^{cd}–527	9 66–68^{ab}
9 65^{cd}	10 68^{ef}	528	9 68^{cd}
10 1–5	11 1–5	529–533	10 1–5
10 6	11 6	534	10 $5\frac{1}{2}$, 6
10 7–12	11 7–12	535–540	10 7–12
60*	—	—	—
10 13–16	11 13–16	541–544	10 13–16
61*	11 17–18	545–546	—
10 17^{ab}	11 19^{ab}	547^{ab}	10 $16\frac{1}{2}$
10 17^{cdef}	11 19^{cd}–20^{ab}	547^{cd}–548^{ab}	10 $17\frac{1}{2}$
10 18–20^{abcd}	11 20^{cd}–23^{ab}	548^{cd}–551^{ab}	10 $18\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
10. 20^{ef}	11 23^{cd}	551^{cd}	10 21

Crit Ed	Bom. Ed	Cal Ed	Madras Ed.
10 21–24^{abcd}	11 24–27	552–555	10. 22–25
10 24^{ef}	11. 28^{ab}	556^{ab}	10. 25½
10. 25^{ab}	11. 28^{cd}	556^{cd}	10. 26½^{ab}
62*	—	—	—
10 25^{cd}–26^{ab}	11 29	557	10. 26½^{cd}–27½^{ab}
10 26^{cd}	11. 30^{ab}	558^{ab}	10. 27½^{cd}
63* (subst 26^{cd})	—	—	—
10 27–32^{abcd}	11. 30^{cd}–36^{ab}	558^{cd}–564^{ab}	10 28½–33½
10 32^{ef}	11 36^{cd}	564^{cd}	10 34
10 33–36	11 37–40	565–568	10 35–38
10 37^{ab}	11 41^{ab}	569^{ab}	10 38½
10 37^{cdef}	11 41^{cd}–42^{ab}	569^{cd}–570^{ab}	10 39½
10 38–40	11 42^{cd}–45^{ab}	570^{cd}–573^{ab}	10 40½–42½
64*	—	—	—
65*	11. 45^{cd}–47	573^{cd}–575	—
10 41–49^{abcd}	11. 48–56	576–584	10. 43½–51½
10 49^{ef}	11 57^{ab}	585^{ab}	10 52
10 50–52^{ab}	11 57^{cd}–59	585^{cd}–587	10 53–55^{ab}
10. 52^{cd}–53^{ab}	11 60	588	—
66* (for 52^{e}–53^{b})	—	—	10. 55^{cd}–56^{ab}
10 53^{cd}–56^{ab}	11. 61–63^{cd}	589–591	10 56^{cd}–59^{ab}
67*	—	—	—
10 56^{cd}	11 63^{ef}	592	10. 59^{cd}
68*	—	—	—
11. 1–3^{a}	12 1–3^{a}	593–595^{a}	11. 1–3^{a}
69*	—	—	11 3^{bc}
11 3^{bcd}	12 3^{bcd}	595^{bcd}	11 3^{d}, 3½
70*	—	—	—
11 4–21^{a}	12 4–21^{a}	596–613^{a}	11 4½–21½^{a}
11 21^{bc}	12 21^{bc}=22^{d}–23^{a}	613^{bc}	11 21½^{bc}
11 21^{d}	12 21^{d}	613^{d}	11. 21½^{d}
11 22^{abc}	12 22^{abc}	614^{abc}	11 22½^{abc}
11 22^{d}	12 23^{b}	614^{d}	11 22½^{d}
11 23–45	12. 23^{cd}–46^{ab}	615–637	11 23½–45½
11 46^{ab}	12 46^{cd}	638^{ab}	11 46
11 46^{cd}	12 47^{ab}	638^{cd}	11 46½
11. 47–63^{ab}	12 47^{cd}–63^{cd}	639–655^{ab}	11 47½–63½^{ab}
11 63^{cd}	12 63^{ef}	655^{cd}	11 63½^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
12 1^{abcd}	13 1	656	12 1
12 1^{ef}	13 2^{ab}	657^{ab}	12 1½
12 2^{abcd}	13 2^{cd}–3^{ab}	657^{cd}–658^{ab}	12 2½
12 2^{ef}	13 3^{cd}	658^{cd}	12 3
12 3–9^{abcd}	13 4–10	659–665	12 4–10
12 9^{ef}	13 11^{ab}	666^{ab}	12 11^{ab}
12 10^{ab}	13 11^{cd}	666^{cd}	12 11^{cd}
12 10^{cd}	13 12^{ab}	667^{ab}	12 11½
12 11^{abc}	13 12^{cd}–13^{a}	667^{cd}–668^{a}	12 $12½^{abc}$
71*	—	—	—
12 11^{d}	13 13^{b}	668^{b}	12 $12½^{d}$
12 12–16	13 13^{cd}–18^{ab}	668^{cd}–673^{ab}	12 13½–17½
72*	—	—	—
12 17–20^{abcd}	13 18^{cd}–22^{ab}	673^{cd}–677^{ab}	12 18½–21½
12 20^{ef}	13 22^{cd}	677^{cd}	12 22
73*	—	—	—
12 21^{ab}	13 23^{ab}	678^{ab}	12 23^{ab}
74*	13. 23^{cd}	678^{cd}	—
75*	—	—	—
12 21^{cd}	13 24^{ab}	679^{ab}	12 23^{cd}
12 22–24^{abcd}	13 24^{cd}–27^{ab}	679^{cd}–682^{ab}	12 24–26
12 24^{ef}	13 27^{cd}	682^{cd}	12 26½
12 25–28	13 28–31	683–686	12 27½–30½
76*	—	—	12 31½
12 29–35	13 32–38	687–693	12 32½–38½
77* L 1–2	—	—	12 39½
77* L 3–4	—	—	12 40, 40½
12. 36–42^{abcd}	13. 39–45	694–700	12 41½–47½
12 42^{ef}	13 46^{ab}	701^{ab}	12 48
12. 43–45^{ab}	13 46^{cd}–48^{cd}	701^{cd}–703	12 49–51^{ab}
12 45^{cd}	13 48^{ef}	704	12 51^{cd}
13 1^{abcd}	14. 1	705	13 1
13. 1^{ef}	14 2^{ab}	706^{ab}	13 2^{ab}
13 2	14 2^{cd}–3^{ab}	706^{cd}–707^{ab}	13. 2^{cd}, 2½
13 3–4^{ab}	14. 3^{cd}–4	707^{cd}–708	13. 3½–$4½^{ab}$
13 4^{cd}	14 5^{ab}	709^{ab}	13. $4½^{cd}$
78* (subst. 4^{cd})	—	—	—
13. 5–13	14. 5^{cd}–14^{ab}	709^{cd}–718^{ab}	13. 5½–13½

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed
79*	—	—	—
13 14–15	14 14^{cd}–16^{ab}	718^{cd}–720^{ab}	13 $14\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
80*	—	—	—
13 16	14. 16^{cd}–17^{ab}	720^{cd}–721^{ab}	13 $16\frac{1}{2}$
81*	14 17^{cd}	721^{cd}	13 $17\frac{1}{2}^{ab}$
13 17^{ab}	14 18^{ab}	722^{ab}	13 $17\frac{1}{2}^{cd}$
13 17^{cd}	14 19^{ab}	722^{cd}	13 18
13 17^{ef}	14 18^{cd}	723^{ab}	13. $18\frac{1}{2}$
13 18–26	14 19^{cd}–28^{ab}	723^{cd}–732^{ab}	13 $19\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
82*	—	—	—
13. 27–28^{ab}	14 28^{cd}–29	732^{cd}–733	13 $28\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}^{ab}$
83*	—	—	—
13. 28^{cd}–30^{abcd}	14 30–32^{ab}	734–736^{ab}	13 $29\frac{1}{2}^{cd}$–$31\frac{1}{2}$
13 30^{ef}	14. 32^{cd}	736^{cd}	13. 32
13. 31–32	14 33–34	737–738	13 33–34
13 33^{ab}	14 35^{ab}	739^{ab}	13 $34\frac{1}{2}$
13 33^{cdef}	14 35^{cd}–36^{ab}	739^{cd}–740^{ab}	13. $35\frac{1}{2}$
13 34–38^{abcd}	14 36^{cd}–41^{ab}	740^{cd}–745^{ab}	13. $36\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}$
13. 38^{ef}	14 41^{cd}	745^{cd}	13. 41
13. 39–45	14 42–48	746–752	13. 42–48
14 1–17^{abcd}	15. 1–17	753–769	14. 1–17
14 17^{ef}	15 18^{ab}	770^{ab}	14. $17\frac{1}{2}$
14. 18–19^{abcd}	15. 18^{cd}–20^{ab}	770^{cd}–772^{ab}	14. $18\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
14 19^{ef}	15 20^{cd}	772^{cd}	14 $20\frac{1}{2}^{ab}$
14 20	15 21	773	14 $20\frac{1}{2}^{cd}$, 21
14 21–28^{abcd}	15. 22–29	774–781	14 22–29
14 28^{ef}	15. 30^{ab}	782^{ab}	14. $29\frac{1}{2}$
14 29–30^{abcd}	15. 30^{cd}–32^{ab}	782^{cd}–784^{ab}	14. $30\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$
14. 30^{ef}	15. 32^{cd}	784^{cd}	14. 32
14. 31–41	15. 33–43	785–795	14. 33–43
15. 1–4	16. 1–4	796–799	15. 1–4
15. 5	16. 5	800	15. $4\frac{1}{2}$, 5
15. 6	16. 6	801	15. 6
15. 7^{ab}	16. 7^{ab}	802^{ab}	15. 7^{cd}
15 7^{cd}	16 7^{cd}	802^{cd}	15. 7^{ab}
15. 8–14^{abcd}	16. 8–14	803–809	15. 8–14
15 14^{ef}	16. 15^{ab}	810^{ab}	15. 15^{ab}
15. 15	16. 15^{cd}–16^{ab}	810^{ab}–811^{ab}	15. 15^{cd}, $15\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
15 16–20	16 16^{cd}–21^{ab}	811^{cd}–816^{ab}	15. 16½–20½
84*	—	—	—
15 21–25	16 21^{cd}–26^{ab}	816^{cd}–821^{ab}	15 21½–25½
15 26	16 26^{cd}–27^{ab}	821^{cd}–822^{ab}	15 26, 27^{ab}
15 27^{ab}	16 27^{cd}	822^{cd}	15 27^{cd}
15 27^{cd}	—	—	15 27½
85* (subst 27^{cd})	16 28^{ab}	823^{ab}	—
15 28	16 28^{cd}–29^{ab}	823^{cd}–824^{ab}	15 28½
15 29^{ab}	16 29^{cd}	824^{cd}	15 29
15 29^{cd}–30^{ab}	16 30	825	15 30
15 30^{cd}	16. 31^{ab}	826^{ab}	15 30½
15 31–33	16 31^{cd}–34^{ab}	826^{cd}–829^{ab}	15 31½–33½
86*	—	—	—
15 34^{ab}	16 34^{cd}	829^{cd}	15 34
15 34^{cd}	16 35^{ab}	830^{ab}	15 34½
15 35	16 35^{cd}–36^{ab}	830^{cd}–831^{ab}	15 35½
15 36^{ab}	16 36^{cd}	831^{cd}	15 36
15. 36^{cdef}	16 37	832	15 37
15 37–56	16 38–57	833–852	15 38–57
15 57^{ab}	—	—	15 58^{ab}
87* (subst 57^{ab})	16 58^{ab}	853^{ab}	—
15 57^{cd}–59	16 58^{cd}–60	853^{cd}–855	15 58^{cd}–60
15 60	16 61^{ab}	856^{ab}	15 61^{ab}
15 61	16 61^{cd}–62^{ab}	856^{cd}–857^{ab}	15 61^{cd}, 61½
15 62–64^{cd}	16. 62^{cd}–65^{ab}	857^{cd}–860^{ab}	15 62½–64½
15 64^{ef}	16 65^{cd}	860^{cd}	15 65
15 65–67	16 66–68	861–863	15 66–68
88*	—	—	15 68½
16 1–4^{ab}	17 1–4^{ab}	864–867^{ab}	15 69½–72½^{ab}
89*	17 4^{cd}	867^{cd}	15 72½^{cd}
16 4^{cdef}	17 5	868	15 73½
16 5–6	17 6–7	869–870	15 74½–75½
16 7–17^{ab}	17 8–18^{ab}	871–881^{ab}	16 1–11^{ab}
90* (subst 17^{ab})	—	—	—
16 17^{cd}–24	17 18^{cd}–25	881^{cd}–888	16 11^{cd}–18
91*	—	—	16 19–20
16. 25–27	17 26–28	889–891	16 21–23
16. 28^{ab}	17. 29^{ab}	892^{ab}	16. 24^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed
92* (subst 28^{ab})	—	—	—
16 28^{cd}	17 29^{cd}	892^{cd}	16 24^{cd}
16 29–47	17 30–48	893–911	16 25–43
93*	—	—	16 44–45
16. 48–51	17. 49–52	912–915	16. 46–49
16 52^{ab}	17. 53^{ab}	916^{ab}	17. 1^{cd}
94* (subst 52^{ab})	—	—	—
16 52^{cd}	17 53^{cd}	916^{cd}	17 $1^{ab} = 2^{cd}$
16 $53–54^{abcd}$	17 54–55	917–918	17 3–4
16 54^{ef}	17. 56^{ab}	919^{ab}	17. 5^{ab}
16. 55	17. $56^{cd}–57^{ab}$	$919^{cd}–920^{ab}$	17. 5^{cd}, $5\frac{1}{2}$
16. 56^{ab}	17 57^{cd}	920^{cd}	17 2^{ab}
16. $56^{cd}–57^{cd}$	17 $58–59^{ab}$	$921–922^{ab}$	17 6, 7
16 57^{ef}	17 59^{cd}	922^{cd}	17 $7\frac{1}{2}$
16. 58^{abcd}	17. 60	923	17 $8\frac{1}{2}$
16. 58^{ef}	17 61^{ab}	924^{ab}	17 9
16 59–62	17 $61^{cd}–65^{ab}$	$924^{cd}–928^{ab}$	17. 10–13
95* (subst 62^{cd})	—	—	—
16. $63–67^{ab}$	17 $65^{cd}–69$	$928^{cd}–932$	17 $14–18^{ab}$
96* (subst 67^{ab})	—	—	—
16 $67^{cd}–75$	17 $70–78^{ab}$	$933–941^{ab}$	17. $18^{cd}–26$
97*	17 $78^{cd}–79^{ab}$	$941^{cd}–942^{ab}$	17 27
16. $76–78^{ab}$	17 $79^{cd}–81$	$942^{cd}–944$	17 $28–30^{ab}$
16 78^{cd}	17 82^{ab}	945^{ab}	17 30^{cd}
98* (subst 78^{cd})	—	—	—
16 79	17 $82^{cd}–83^{ab}$	$945^{cd}–946^{ab}$	17 31
—	—	—	17 32^{ab}
16 80	17 $83^{cd}–84^{ab}$	$946^{cd}–947^{ab}$	17 $32^{cd}–33^{ab}$
16. 81	17. $84^{cd}–85^{ab}$	$947^{cd}–948^{ab}$	17. 33^{cd}, $33\frac{1}{2}$
99*	—	—	—
16 82^{abcd}	17. $85^{cd}–86^{ab}$	$948^{cd}–949^{ab}$	17 $34\frac{1}{2}$
16 82^{ef}	17. 86^{cd}	949^{cd}	17 35
16 83–87	17 87–91	950–954	17. 36–40
17 $1–2^{abcd}$	18 1–2	955–956	† 18 [17] 1–2
17 2^{ef}	18 3^{ab}	957^{ab}	18 [17] $2\frac{1}{2}$
17 3	18 $3^{cd}–4^{ab}$	$957^{cd}–958^{ab}$	18 [17] 3, $3\frac{1}{2}$

† See note on the back of page xv in vol XII (Śalyaparvan etc) of P P S Śastri's edition

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
17 4–9	18 4^{cd}–10^{ab}	958^{cd}–964^{ab}	18 [17] $4\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
17 10–11^{ab}	18 11–12^{ab}	965–966^{ab}	18 [17] $10\frac{1}{2}$–$11\frac{1}{2}^{ab}$
17 11^{cd}	18 10^{cd}	964^{cd}	18 [17] $11\frac{1}{2}^{cd}$
17 12	18 12^{cd}–13^{ab}	966^{cd}–967^{ab}	18 [17] $12\frac{1}{2}$
17 13^{ab}	18 14^{ab}	968^{ab}	18 [17] 13
17 13^{cd}	18 13^{cd}	967^{cd}	18 [17] 14^{ab}
17 14	18 14^{cd}–15^{ab}	968^{cd}–969^{ab}	18 [17] 14^{cd}, $14\frac{1}{2}$
17 15–20^{ab}	18 15^{cd}–20	969^{cd}–974	18 [17] $15\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}^{ab}$
17 20^{cd}	18 21^{ab}	975	18 [17] $20\frac{1}{2}^{cd}$
17 21	18 21^{cd}–22^{ab}	976	18 [17] $21\frac{1}{2}$
100*	—	—	—
17 22–27^{ab}	18 22^{cd}–27	977–982^{ab}	18 [17] $22\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
101*	—	—	—
17. 27^{cd}–33^{abcd}	18 28–34^{ab}	982^{cd}–988	18 [17] $27\frac{1}{2}^{cd}$–$33\frac{1}{2}$
17 33^{ef}	18 34^{cd}	989^{ab}	18 [17] 34
17 34–35	18 35–36	989^{cd}–991^{ab}	18 [17] 35–36
17 36	18 37	991^{cd}–992^{ab}	18 [17] $36\frac{1}{2}$, 37
17 37–38^{abcd}	18 38–39	992^{cd}–994^{ab}	18 [17] 38–39
17. 38^{ef}	18 40^{ab}	994^{cd}	18 [17] $39\frac{1}{2}$
17 39	18 40^{cdef}	995	18 [17] $40\frac{1}{2}$
18 1^{ab}	19 1^{ab}	996^{ab}	19 [17] 1^{ab}
18 1^{cd}	19 1^{cd}	996^{cd}	19 [17] 2^{ab}
18 2	19 2^{abcd}	997	19 [17] 2^{cd}–3^{ab}
18 3^{ab}	19 2^{ef}	998^{ab}	19 [17] 3^{cd}
18 3^{cd}	19 3^{ab}	998^{cd}	19 [17] 4^{ab}
18 4–6^{abcd}	19 3^{cd}–6^{ab}	999–1001	19 [17] 4^{cd}–7^{ab}
18 6^{ef}	19 6^{cd}	1002^{ab}	19 [17] 7^{cd}
18 7^{ab}	19 7^{ab}	1002^{cd}	19 [17] 8^{ab}
102* (subst 7^{ab})	—	—	—
18 7^{cd}	19 7^{cd}	1003^{ab}	19 [17] $8^{cd} = 1^{cd}$
18 7^{ef}	19 8^{ab}	1003^{cd}	19 [17] $8\frac{1}{2}$
18 8–14	19 8^{cd}–15^{ab}	1004–1010	19 [17] $9\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
103*	—	—	—
18 15–16^{abcd}	19 15^{cd}–17^{ab}	1011–1012	19 [17] $16\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
18 16^{ef}	19 17^{cd}	1013^{ab}	19 [17] 18
18 17^{ab}	19 18^{ab}	1013^{cd}	19 [17] 19^{ab}
104* (subst 17^{ab})	—	—	—
18 17^{cd}–18	19 18^{cd}–19	1014–1015^{ab}	19 [17] 19^{cd}–20

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
105*	—	—	19 [17] 21
18 19^{ab}	19 20^{ab}	1015^{cd}	19 [17] $20\frac{1}{2}$
18 19^{cd}–20^{abcd}	19 20^{cd}–21	1016–1017^{ab}	19 [17] 22–23^{ab}
18 20^{ef}	19 22^{ab}	1017^{cd}	19 [17] 23^{cd}
18 21–25	19 22^{cd}–27^{ab}	1018–1022	19 [17] 24–28
106*	—	—	19 [17] 29
18 26	19 27^{cd}–28^{ab}	1023	19 [17] 30
18 27	19 28^{cd}–29^{ab}	1024	19 [17] $30\frac{1}{2}$, 31
18 28–42^{cd}	19 29^{cd}–44^{ab}	1025–1039	19 [17] 32–46
107*	—	—	—
18 42^{ef}	19 44^{cd}	1040^{ab}	19 [17] $46\frac{1}{2}$
18. 43–44	19 45–46	1040^{cd}–1042^{ab}	19 [17] $47\frac{1}{2}$–$48\frac{1}{2}$
18 45^{ab}	19 47^{ab}	1042^{cd}	19 [17]. 49
18 45^{cd}–46^{ab}	19 47^{cd}–48^{ab}	1043	19 [17] 50
18 46^{cd}	19 48^{cd}	1044^{ab}	19 [17] $50\frac{1}{2}$
18 47^{ab}	—	—	—
108* (subst. 47^{ab})	19 49^{ab}	1044^{cd}	19 [17]. $51\frac{1}{2}^{ab}$
109* (subst 47^{ab})	—	—	—
18. 47^{cd}	19 49^{cd}	1045^{ab}	19 [17] $51\frac{1}{2}^{cd}$
18. 48–53^{ab}	19 50–55^{ab}	1045^{cd}–1050	19 [17] $52\frac{1}{2}$–$57\frac{1}{2}^{ab}$
110*	—	—	—
18 53^{cd}–58	19 55^{cd}–60	1051–1056^{ab}	19 [17] $57\frac{1}{2}^{cd}$–$62\frac{1}{2}$
18 59^{ab}	19 61^{ab}	1056^{cd}	19 [17] 63
18 59^{cdef}	19 61^{cd}–62^{ab}	1057	19 [17] 64
18 60^{abcd}	19 62^{cd}–63^{ab}	1058	19 [17]. $64\frac{1}{2}$, $65\frac{1}{2}^{ab}$
111*	19 63^{cd}–64^{ab}	1059	19 [17]. $65\frac{1}{2}^{cd}$, 66
18 60^{ef}	19 64^{cd}	1060^{ab}	19 [17] 67^{ab}
18 61	19 65	1060^{cd}–1061^{ab}	19 [17] 67^{cd}, $67\frac{1}{2}$
18 62–65^{ab}	19 66–69^{ab}	1061^{cd}–1064	19 [17] $68\frac{1}{2}$–$71\frac{1}{2}^{ab}$
18 65^{cd}	19. 69^{cd}	1065	19 [17]. $71\frac{1}{2}^{cd}$
19 1–3	20. 1–3	1066–1068	18 1–3
112*	—	—	18 4^{ab}
19 4^{abcd}	20 4	1069	18 4^{cd}–5^{ab}
19 4^{ef}	20 5^{ab}	1070^{ab}	18 5^{cd}
19 5^{ab}	20 5^{cd}	1070^{cd}	18 6^{ab}
113* (subst 5^{ab})	—	—	—
19 5^{cd}	20 6^{ab}	1071^{ab}	18 6^{cd}
114*	20 6^{cd}	1071^{cd}	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
19 6–26	20 7–27	1072–1092	18 7–27
20. 1–7	21 1–7	1093–1099	19 1–7
115*	—	—	—
20 8–24^{abcd}	21 8–24	1100–1116	19 8–24
20 24^{ef}	21 25^{ab}	1117^{ab}	19 24$\frac{1}{2}$
20 25–26	21 25^{cd}–27^{ab}	1117^{cd}–1119^{ab}	19 25$\frac{1}{2}$–26$\frac{1}{2}$
20 27^{ab}	21 27^{cd}	1119^{cd}	19 27
20 27^{cd}–28^{ab}	21 28	1120	19 28
20 28^{cd}	21 29^{ab}	1121^{ab}	19 28$\frac{1}{2}$
20 29–33	21 29^{cd}–34^{ab}	1121^{cd}–1126^{ab}	19 29$\frac{1}{2}$–33$\frac{1}{2}$
20 34^{ab}	21 34^{cd}	1126^{cd}	19 34
20 34^{cd}–35^{ab}	21 35	1127	19 35
20 35^{cd}	21 36^{ab}	1128^{ab}	19. 35$\frac{1}{2}$
116*	21 36^{cd}	1128^{cd}	—
20 36	21 37	1129	19 36$\frac{1}{2}$
21 1^{ab}	22 1^{ab}	1130^{ab}	20 1^{ab}
117*	—	—	—
21 1^{cd}	22 1^{cd}	1130^{cd}	20 1^{cd}
21 2–10^{abcd}	22 2–10	1131–1139	20 2–10
21 10^{ef}	22 11^{ab}	1140^{ab}	20 10$\frac{1}{2}$
21 11^{abcd}	22 11^{cd}–12^{ab}	1140^{cd}–1141^{ab}	20 11$\frac{1}{2}$
21 11^{ef}	22 12^{cd}	1141^{cd}	20 12$\frac{1}{2}^{ab}$
21 12	22 13	1142	20 12$\frac{1}{2}^{cd}$, 13
21 13^{abcd}	22 14	1143	20 14
21 13^{ef}	22 15^{ab}	1144^{ab}	20 14$\frac{1}{2}$
21 14–18	22 15^{cd}–20^{ab}	1144^{cd}–1149^{ab}	20 15$\frac{1}{2}$–19$\frac{1}{2}$
21 19^{ab}	22 20^{cd}	1149^{cd}	20 20
21 19^{cdef}	22 21	1150	20 21
21 20^{abcd}	22 22	1151	20 22
21. 20^{ef}	22 23^{ab}	1152^{ab}	20 22$\frac{1}{2}$
21 21^{ab}	22 23^{cd}	1152^{cd}	20 23
21 21^{cd}	22 24^{ab}	1153^{ab}	20 24^{ab}
118*	—	—	—
21 21^{ef}	22 24^{cd}	1153^{cd}	20 24^{cd}
21. 22–23^{cd}	22 25–26	1154–1155	20 25–26
21 23^{ef}	22 27^{ab}	1156^{ab}	20 27^{ab}
21 24	22 27^{cd}–28^{ab}	1156^{cd}–1157^{ab}	20 27^{cd}, 27$\frac{1}{2}$
21 25–29^{ab}	22. 28^{cd}–32	1157^{cd}–1161	20 28$\frac{1}{2}$–32$\frac{1}{2}^{ab}$

Crit Ed	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
119*	—	—	—
21 29^{cd}–33	22. 33–37^{ab}	1162–1166^{ab}	20. 32½^{cd}–36½
21 34^{ab}	22 37^{cd}	1166^{cd}	20. 37
21. 34^{cd}–36^{cd}	22 38–40^{ab}	1167–1169^{ab}	20 38–40^{ab}
21. 36^{ef}	22 40^{cd}	1169^{cd}	20 40^{cd}
21 37–40	22 41–44	1170–1173	20 41–44
120*	—	—	—
21 41–42^{abcd}	22 45–46	1174–1175	20 45–46
21 42^{ef}	22. 47^{ab}	1176^{ab}	20 47^{ab}
21 43^{ab}	22 47^{cd}	1176^{cd}	20. 47^{cd}
21 43^{cdef}	22 48	1177	20. 48
21 44	22. 49	1178	20. 49
22 1–7	23. 1–7	1179–1185	20 50–56
22 8	23. 8	1186	20 56½, 57
22 9–11	23 9–11	1187–1189	20 58–60
121*	23 12^{ab}	1190^{ab}	20 61^{ab}
22 12^{abcd}	23. 12^{cd}–13^{ab}	1190^{cd}–1191^{ab}	20 61^{cd}–62^{ab}
22 12^{ef}	23 13^{cd}	1191^{cd}	20 62^{cd}
22. 13^{a}	23 14^{a}	1192^{a}	20 63^{a}
122*	—	—	—
22. 13^{bcd}	23. 14^{bcd}	1192^{bcd}	20. 63^{bcd}
22 14–16	23 15–17	1193–1195	20 64–66
22 17^{ab}	23. 18^{ab}	1196^{ab}	—
123*(subst. 17^{ab})	—	—	20. 67^{ab}
22 17^{cd}–20^{cd}	23. 18^{cd}–21	1196^{cd}–1199	20 67^{cd}–70
22. 20^{ef}	23 22^{ab}	1200^{ab}	20 71^{ab}
22 21–22^{ab}	23 22^{cd}–23	1200^{cd}–1201	20 71^{cd}–72
22 22^{cd}	23 24^{ab}	1202^{ab}	20. 72½
22 23^{abcd}	23 24^{cd}–25^{ab}	1202^{cd}–1203^{ab}	20 73½
22 23^{ef}	23 25^{cd}	1203^{cd}	20 74½^{ab}
22 24^{ab}	23 26^{ab}	1204^{ab}	20 74½^{cd}
124*	—	—	—
22 24^{cd}	23 26^{cd}	1204^{cd}	20 75
125*(subst 24^{cd})	—	—	—
22 25–27	23 27–29	1205–1207	20 76–78
22 28	23. 30	1208	20 78½, 79
126*	—	—	—
22 29–33	23. 31–35	1209–1213	20. 80–84

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed
22 34^{ab}	23 36^{ab}	1214^{ab}	20 $84\frac{1}{2}$
22 34^{cd}–35^{ab}	23 36^{cd}–37^{ab}	1214^{cd}–1215^{ab}	20 $85\frac{1}{2}$
22 35^{cd}	23 37^{cd}	1215^{cd}	20 86
127^{*}	—	—	—
22 36–46	23 38–48	1216–1226	20 87–97
22 47^{ab}	23 49^{ab}	1227^{ab}	20 $98^{ab} = 104\frac{1}{2}$
22 47^{cd}–48^{abcd}	23. 49^{cd}–50	1227^{cd}–1228	20 98^{cd}–99
22 48^{ef}	23 51^{ab}	1229^{ab}	20 100^{ab}
22 49–50^{abcd}	23 51^{cd}–53^{ab}	1229^{cd}–1231^{ab}	20 100^{cd}–102^{ab}
22 50^{ef}	23 53^{cd}	1231^{cd}	20 102^{cd}
22 51–52	23 54–55	1232–1233	20 103–104
22 53–54^{abcd}	23. 56–57	1234–1235	20 $105\frac{1}{2}$ $106\frac{1}{2}$
22 54^{ef}	23 58^{ab}	1236^{ab}	20 $107\frac{1}{2}^{ab}$
22 55^{ab}	23 58^{cd}	1236^{cd}	20 $107\frac{1}{2}^{cd}$
22 55^{cd}	23 59^{ab}	1237	20 108
22 56–57^{ab}	23 59^{cd}–60	1238–1239^{ab}	20 109–110^{ab}
128^{*}	—	—	—
22 57^{cd}–58	23 61–62^{ab}	1239^{cd}–1240	20 110^{cd}–111
129^{*}	—	—	—
22 59–66^{abcd}	23 62^{cd}–70^{ab}	1241–1248	20 112–119
22 66^{ef}	23 70^{cd}	1249^{ab}	20 $119\frac{1}{2}$
22 67–70	23 71–74	1249^{cd}–1253^{ab}	20 $120\frac{1}{2}$–$123\frac{1}{2}$
22 71	23 75	1253^{cd}–1254^{ab}	20 124, 125^{ab}
130^{*}	—	—	20 127^{ab}
22 72^{ab}	23 76^{ab}	1254^{cd}	—
22 72^{cd}	23 76^{cd}	1255^{ab}	20 125^{cd}
22 73	23 77	1255^{cd}–1256^{ab}	20 126
22 74^{ab}	23 78^{ab}	1256^{cd}	—
22 74^{cd}	23 78^{cd}	1257^{ab}	20 127^{cd}
22 75–83	23 79–87	1257^{cd}–1266^{ab}	20 128–136
131^{*}	—	—	—
22 84–88^{ab}	23 88–92^{ab}	1266^{cd}–1270	20 137–141^{ab}
22 88^{cd}	23 92^{cd}	1271	20 141^{cd}
23 1–2^{abcd}	24 1–2	1272–1273	21 1–2
23 2^{ef}	24 3^{ab}	1274^{ab}	21 3^{ab}
23 3–5^{ab}	24 3^{cd}–5	1274^{cd}–1276	21 3^{cd}–5
23 5^{cd}	24 6^{ab}	1277^{ab}	21. $5\frac{1}{2}$
23 6^{abcd}	24 6^{cd}–7^{ab}	1277^{cd}–1278^{ab}	21 $6\frac{1}{2}$

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
23 6^{ef}	24 7^{cd}	1278^{cd}	21 7
23 7–21	24 8–22	1279–1293	21 8–22
132*	—	—	—
23 22–23	24. 23–24	1294–1295	21 23–24
133*	—	—	—
23 24–28^{ab}	24 25–29^{ab}	1296–1300^{ab}	21 25–29^{ab}
134*	—	—	21 29^{cd}
23 28^{cd}	24 29^{cd}	1300^{cd}	21 29½
23 29–30	24 30–31	1301–1302	21 30½–31½
135*	—	—	21 32½–33½
23 31	24 32	1303	21 34½
136*	—	—	—
23 32–35^{abcd}	24 33–36	1304–1307	21. 35½–38½
23 35^{ef}	24 37^{ab}	1308^{ab}	21 39
23 36^{abcd}	24 37^{cd}–38^{ab}	1308^{cd}–1309^{ab}	21 40
23 36^{ef}	24 38^{cd}	1309^{cd}	21 40½
23 37–43	24 39–45	1310–1316	21. 41½–47½
23 44^{ab}	24 46^{ab}	1317^{ab}	21 48
23 44^{cd}–45^{ab}	24 46^{cd}–47^{ab}	1317^{cd}–1318^{ab}	21 49
23 45^{cd}	24 47^{cd}	1318^{cd}	21 49½
23. 46–64^{abc}	24 48–66^{abc}	1319–1337^{abc}	21 50½–68½^{abc}
137*	—	—	—
23 64^{d}	24 66^{d}	1337^{d}	21 68½^{d}
24 1–3	25. 1–3	1338–1340	22 1–3
138*	25 4^{ab}	1341^{ab}	—
24 4	25 4^{cd}–5^{ab}	1341^{cd}–1342^{ab}	22 4
24. 5^{ab}	25 5^{cd}	1342^{cd}	22 5^{cd}
24 5^{cd}	25 6^{ab}	1343^{ab}	22 5^{ab}
24 6–17^{ab}	25 6^{cd}–17	1343^{cd}–1354	22 6–17^{ab}
24. 17^{cd}	25. 18^{ab}	1355^{ab}	22 17^{cd}
139* (subst 17^{cd})	—	—	—
24 18^{ab}	25 18^{cd}	1355^{cd}	22 18^{ab}
24 18^{cd}	25. 19^{ab}	1356^{ab}	22 18^{cd}
140* (subst. 18^{cd})	—	—	—
24 19^{ab}	25. 19^{cd}	1356^{cd}	22 19^{ab}
24 19^{c}	—	—	22. 19^{c}
141* (subst 19^{c})	25 20^{ab}	1357^{ab}	—
142*	25. 20^{cd}–21^{a}	1357^{cd}–1358^{a}	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
24 19^{f}	25 21^{b}	1358^{b}	22 19^{d}
24 20^{abcd}	25 21^{cd} 22^{ab}	1358^{cd}–1359^{ab}	22 20
24 20^{ef}	25 22^{cd}	1359^{cd}	22 20½
24 21–28^{abcd}	25 23-30	1360–1367	22 21½–28½
24 28^{e}	25 31^{ab}	1368^{ab}	22 29
24 29^{abcd}	25 31^{cd}–32^{ab}	1368^{cd}–1369^{ab}	22 30
24 29^{e}	25 32^{cd}	1369^{cd}	22 30½
24 30^{ab}	25 33^{ab}	1370^{ab}	22 31½^{ab}
143*	—	—	—
24 30^{cd}	25 33^{cd}	1370^{cd}	22 31½^{cd}
24 31–35^{abcd}	25 34–38	1371–1375	22 32½–36½
24 35^{ef}	25 39^{ab}	1376^{ab}	22 37
24 36^{abcd}	25 39^{cd}–40^{ab}	1376^{cd}–1377^{ab}	22 38
24 36^{ef}	25 40^{cd}	1377^{cd}	22 38½
24 37^{ab}	25 41^{ab}	1378^{ab}	22 39
24 37^{cd}	25 41^{cd}–42^{ab}	1378^{cd}–1379^{ab}	22 40
24 38^{ab}	25 42^{cd}	1379^{cd}	22 41^{ab}
24 38^{cd}	25 43^{cd}	1380^{ab}	22 41½
24 39	25 44	1380^{cd}–1381^{ab}	22 42½
144*	—	—	—
24 40–42^{ab}	25 45–47^{ab}	1381^{cd}–1383	22 43½–45½^{ab}
24 42^{cd}	25 47^{cd}–48^{ab}	1384^{ab}	22 45½^{cd} = 41^{cd}
24 43–45^{cd}	25 48–50	1384^{cd}–1387^{ab}	22 46½–48½
24 45^{ef}	25 51^{ab}	1387^{cd}	22 49
24 46	25 51^{cd}–52^{ab}	1388	22 50
24 47	25 52^{cd}–53^{ab}	1389	22 50½, 51½^{ab}
24 48^{abcd}	25 53^{cd}–54^{ab}	1390	22 51½^{cd}–52½^{ab}
24 48^{e}	25. 54^{cd}	1391^{ab}	22 52½^{cd}
24 49–50^{abcd}	25 55–56	1391^{cd}–1393^{ab}	22 53½–54½
24 50^{ef}	25 57^{ab}	1393^{cd}	22 55
24 51	25 57^{cd}–58^{ab}	1394	22 56
145*	—	—	—
24 52–53	25 58^{cd}–60^{ab}	1395–1396	22 57–58
146*	—	—	—
24 54–55^{abcd}	25 60^{cd}–62^{ab}	1397–1398	22 59–60
24 55^{ef}	25 62^{cd}	1399^{ab}	22 60½
24 56^{ab}	25 63^{ab}	1399^{cd}	22 61½^{ab}
24 56^{cd}	25. 63^{cd}	1400	22 61½^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
25 1–3^{abcd}	26 1–3	1401–1403	23 1–3
25 3^{ef}	26 4^{ab}	1404^{ab}	23 3½
147*	—	—	23 4½
148*	—	—	—
25 4^{ab}	26. 4^{cd}	1404^{cd}	23 5½^{ab}
149*	26 5^{ab}	1405^{ab}	—
150*	26 5^{cd}–6^{ab}	1405^{cd}–1406^{ab}	—
25 4^{cdef}	26 6^{cd}–7^{ab}	1406^{cd}–1407^{ab}	23 5½^{cd}, 6
25 5–6^{ab}	26 7^{cd}–8	1407^{cd}–1408	23 7–8^{ab}
25. 6^{cd}	26 9^{ab}	1409^{ab}	23 8^{cd}
151*(subst 6^{cd})	—	—	—
25 7–9^{abcd}	26 9^{cd}–12^{ab}	1409^{cd}–1412^{ab}	23 9–11
25 9^{ef}	26 12^{cd}	1412^{cd}	23 11½
25 10–15^{abcd}	26 13–18	1413–1418	23 12½–17½
25 15^{ef}	26 19^{ab}	1419^{ab}	23 18
25 16^{abcd}	26 19^{cd}–20^{ab}	1419^{cd}–1420^{ab}	23 19
25 16^{ef}	26 20^{cd}	1420^{cd}	23 19½
25 17–22^{a}	26 21–26^{a}	1421–1426^{a}	23 20½–25½^{a}
25 22^{bcd}	26 26^{bcd}	1426^{bcd}	23 25½^{bcd}
152*(subst 22^{bcd})	—	—	—
25 23–26	26 27–30	1427–1430	23 26½–29½
25 27^{ab}	26 31^{ab}	1431^{ab}	23 30
25 27^{cdef}	26 31^{cd}–32^{ab}	1431^{cd}–1432^{ab}	23 31
25 28–30^{abcd}	26 32^{cd}–35^{ab}	1432^{cd}–1435^{ab}	23 32–34
25 30^{ef}	26 35^{cd}	1435^{cd}	23 34½
25 31–37	26 36–42	1436–1442	23 35½–41½
26 1–11	27 1–11	1443–1453	24 1–11
153*	—	—	—
26 12	27 12	1454	24 12
26 13^{abcd}	27 13	1455	24 12½, 13
26 13^{ef}	27 14^{ab}	1456^{ab}	24 14^{ab}
26 14–15^{abcd}	27 14^{cd}–16^{ab}	1456^{cd}–1458^{ab}	24 14^{cd}–16^{ab}
26 15^{ef}	27 16^{cd}	1458^{cd}	24 16^{cd}
26 16–19^{abcd}	27 17–20	1459–1462	24 17–20
26 19^{ef}	27 21^{ab}	1463^{ab}	24 20½
26 20–22	27 21^{cd}–24^{ab}	1463^{cd}–1466^{ab}	24 21½–23½
26 23^{ab}	27 24^{cd}	1466^{cd}	24 24
26 23^{cd}–24^{ab}	27 25	1467	24 25

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
26 24^{cd}	27 26^{ab}	1468^{ab}	24 $25\frac{1}{2}$
26 25–27^{abcd}	27 26^{cd}–29^{ab}	1468^{cd}–1471^{ab}	24 $26\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
26 27^{ef}	27 29^{cd}	1471^{cd}	24 29
26 28–29^{abcd}	27 30–31	1472–1473	24 30–31
26 29^{ef}	27 32^{ab}	1474^{ab}	24 $31\frac{1}{2}$
26 30–37	27 32^{cd}–40^{ab}	1474^{cd}–1482^{ab}	24 $32\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}$
154*	—	—	—
26 38–47	27 40^{cd}–50^{ab}	1482^{cd}–1492^{ab}	24 $40\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}$
26 48	27 50^{cd}–51^{ab}	1492^{cd}–1493^{ab}	24 50, $50\frac{1}{2}$
26 49^{a}	27 51^{c}	1493^{c}	24 $51\frac{1}{2}^{a}$
155*	—	—	—
26 49^{bcd}	27 51^{d}–52^{ab}	1493^{d}–1494^{ab}	24 $51\frac{1}{2}^{bcd}$
26 50^{abcd}	27 52^{cd}–53^{ab}	1494^{cd}–1495^{ab}	24 $52\frac{1}{2}$
26 50^{e}	27 53^{cd}	1495^{cd}	24 53
26 51^{abcd}	27 54	1496	24 54
26 51	27 55^{ab}	1497^{ab}	24 $54\frac{1}{2}$
26 52–54^{ab}	27 55^{cd}–57^{cd}	1497^{cd}–1499	24 $55\frac{1}{2}$–$57\frac{1}{2}^{ab}$
26 54^{cd}	27 57^{ef}	1500	24 $57\frac{1}{2}^{cd}$
27 1–2^{abcd}	28 1–2	1501–1502	25 1–2
27 2^{e}	28 3^{ab}	1503^{ab}	25 3^{ab}
27 3^{ab}	28 3^{cd}	—	25 3^{cd}
27 3^{cd}	28 4^{ab}	1503^{cd}	25 $3\frac{1}{2}$
27 4^{abcd}	28 4^{cd}–5^{ab}	1504	25 $4\frac{1}{2}$
27 4^{ef}	28 5^{cd}	1505^{ab}	25 5
27 5–9^{abcd}	28 6–10	1505^{cd}–1510^{ab}	25 6–10
156*	28 11^{ab}	1510^{cd}	25 11^{ab}
27 9^{e}	28 11^{cd}	1511^{ab}	25 11^{cd}
27 10^{ab}	28 12^{ab}	1511^{cd}	25 12^{ab}
27 10^{cd}	28 12^{cd}	—	25 12^{cd}
27 11–15^{abcd}	28 13–17	1512–1516	25 13–17
27 15^{ef}	28 18^{ab}	1517^{ab}	25 $17\frac{1}{2}$
27 16–18	28 18^{cd}–21^{ab}	1517^{cd}–1520^{ab}	25 $18\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
27 19^{ab}	28 21^{cd}	1520^{cd}	25 21
27 19^{cd}–20^{ab}	28 22	1521	25 22
27 20^{cd}	28 23^{ab}	1522^{ab}	25 $22\frac{1}{2}$
157*	—	—	—
27 21–24^{abcd}	28 23^{cd}–27^{ab}	1522^{cd}–1526^{ab}	25 $23\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
27 24^{ef}	28 27^{cd}	1526^{cd}	25 27

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
27 25^{ab}	28 28^{ab}	1527^{ab}	25 28^{ab}
158*	—	—	—
27 25^{cd}	28 28^{cd}	1527^{cd}	25 28^{cd}
27 $26–28^{ab}$	28 $29–31^{ab}$	$1528–1530^{ab}$	25 $29–31^{ab}$
159*	—	—	—
160*	—	—	—
27 28^{cdef}	28 $31^{cd}–32^{ab}$	$1530^{cd}–1531^{ab}$	25 $31^{cd}–32^{ab}$
27 $29–32^{ab}$	28 $32^{cd}–35$	$1531^{cd}–1534$	25 $32^{cd}–35$
27 32^{cd}	28 36^{ab}	1535^{ab}	25 $35\frac{1}{2}$
27 33–36	28 $36^{cd}–40^{ab}$	$1535^{cd}–1539^{ab}$	25 $36\frac{1}{2}–39\frac{1}{2}$
161*	—	—	—
27 $37–44^{abcd}$	28 $40^{cd}–48^{ab}$	$1539^{cd}–1547^{ab}$	25 $40\frac{1}{2}–47\frac{1}{2}$
27 44^{ef}	28 48^{cd}	1547^{cd}	25 $48\frac{1}{2}^{ab}$
27 45	28 49	1548	25 $48\frac{1}{2}^{cd}$, 49
27 46	28 50	1549	25 $49\frac{1}{2}$, $50\frac{1}{2}^{ab}$
27 47^{ab}	28 51^{ab}	1550^{ab}	25 $50\frac{1}{2}^{cd}$
162*(subst 47^{ab})	—	—	—
27 47^{cd}	28 51^{cd}	1550^{cd}	25 $51\frac{1}{2}^{ab}$
27 48	28 52	1551	25 $51\frac{1}{2}^{cd}$, 52
27 $49–57^{ab}$	28 $53–61^{ab}$	$1552–1560^{ab}$	25 $53–61^{ab}$
163*	—	—	—
27 57^{cd}	28 61^{cd}	1560^{cd}	25 61^{cd}
164*, line 1	28 64^{a}	—	25 63^{b}
164*, line 2	—	—	25 63^{c}
164*, line 3	28 64^{bc}	—	25 63^{d}, $63\frac{1}{2}^{a}$
165*	28 64^{d}	—	25 $63\frac{1}{2}^{b}$
166*, lines 1–2	—	—	—
166*, line 3	—	—	25 $64\frac{1}{2}^{a}$
166*, line 4	—	—	25 $64\frac{1}{2}^{d}$
167*	—	—	—
27 58	28 62	15 1	25 62
27 59^{a}	28 63^{a}	1562^{a}	25 63^{a}
27 59^{b}	28 63^{b}	1562^{b}	—
27 59^{c}	28 63^{c}	1562^{c}	25 $64\frac{1}{2}^{c}$
27 59^{d}	28 63^{d}	1562^{d}	25 $64\frac{1}{2}^{b}$
27 60	28 65	1563	25 $66\frac{1}{2}$
168*(subst 60^{cd})	—	—	—
27 61	28 66	1564	25 $67\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
169^{*}	—	—	—
27 62	28 67	1565	25 68½
27 63	28 68	1566	25 65½
28 1-11^{acd}	29 1-11	1567-1577	26 1-11
28 11^{ef}	29 12^{ab}	1578^{ab}	26 11½
28 12-13^{abcd}	29 12^{cd}-14^{ab}	1578^{cd}-1580^{ab}	26 12½-13½
28 13^{e}	29 14^{cd}	1580^{cd}	26 14
28 14-19^{ab}	29 15-20	1581-1586	26 15-20
28 19^{c}	29 21^{ab}	1587^{ab}	26 20½
28 20^{ab}	29 21^{cd}	1587^{cd}	26 21½^{ab}
28 20^{cd}	29 22^{a}	1588	26 21½^{cd}
28 21-24^{ab}	29 22^{cd}-25	1589-1592^{ab}	26 22½-25½^{ab}
170	29 26^{ab}	1592^{cd}	—
171^{*}	—	—	26 25½^{cd}
28 24^{cd}	29 26^{cd}	1593^{ab}	26 26
28 25-28	29 27-30	1593^{cd}-1597^{ab}	26 27-30
172^{*}	—	—	26 31
28 29-34	29 31-36	1597^{cd}-1603^{ab}	26 32-37
28 35	29 37	1603^{cd}-1604^{ab}	26 37½, 38
28 36	29 38	1604^{cd}-1605^{ab}	26 39
28 37	29 39	1605^{cd}-1606^{ab}	26 39½, 40
28 38-42	29 40-44	1606^{cd}-1611^{ab}	26 41-45
173^{*}	—	—	26 46-54
28 43-57^{abcd}	29 45-59	1611^{cd}-1626^{ab}	26 55-69
28 57^{ef}	29 60^{ab}	1626^{cd}	26 69½
28 58-69^{abcd}	29 60^{cd}-72^{ab}	1627-1638	26 70½-81½
28 69^{ef}	29 72^{cd}	1639^{ab}	26 82
28 70-76^{abcd}	29 73-79	1639^{cd}-1646^{ab}	26 83-89
28 76^{ef}	29 80^{ab}	1646^{cd}	26 90^{ab}
28 77	29 80^{cd}-81^{ab}	1647	26 90^{cd}, 90½
174^{*}	29 81^{cd}-82	1648-1649^{ab}	—
28 78-79	29 83-84	1649^{cd}-1651^{ab}	26 91½-92½
28 80^{ab}	29 85^{ab}	1651^{cd}	26 93
28 80^{cdef}	29 85^{cd}-86^{ab}	1652	26 94
28 81-83	29 86^{cd}-89^{ab}	1653-1655	26 95-97
28 84	29 89^{cd}-90^{ab}	1656	26 97½, 98½^{ab}
28 85	29 90^{cd}-91^{ab}	1657	26 98½^{cd}, 99
28 86^{abcd}	29 91^{cd}-92^{ab}	1658	26 100

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed
28 86^{ef}	29 92^{cd}	1659^{ab}	26 100½
28 $87–90^{abcd}$	29 93–96	$1659^{cd}–1663^{ab}$	26 101½–104½
28 90^{ef}	29 97^{ab}	1663^{cd}	26 105
28 91^{ab}	29 97^{cd}	1664^{ab}	26. 106^{ab}
175*	29 98–100	$1664^{cd}–1667^{ab}$	—
28 91^{cd}	29 101^{ab}	1667^{cd}	26 106^{cd}
28. 92^{ab}	29 101^{cd}	1668^{ab}	26 107^{ab}
176*	—	—	—
28 92^{cd}	29 102^{ab}	1668^{cd}	26 107^{cd}
177*, lines 1–2	29 $102^{cd}–103^{ab}$	1669	26 108
177*, line 3	29 103^{cd}	1670^{ab}	26 108½
177*, lines 4–5	29 104	$1670^{cd}–1671^{ab}$	26 109½
28 92^{ef}	29 105^{ab}	1671^{cd}	26 110
178*	29 105^{cdef}	1672	26 111
179*	—	—	—
180*	—	—	27 1–2
29 $1–4^{abcd}$	30 1–4	1673–1676	27 3–6
29 4^{ef}	30 5^{ab}	1677^{ab}	27 6½
29 $5–7^{ab}$	30 $5^{cd}–7$	$1677^{cd}–1679$	27 7½–9½^{ab}
181*(subst 7^{ab})	—	—	—
29 7^{cd}	30 8^{ab}	1680^{ab}	27 9½^{cd}
29. $8–13^{ab}$	30 $8^{cd}–13$	$1680^{cd}–1685$	27 10½–15½^{ab}
29 13^{cd}	30 14^{ab}	1686	27 15½^{cd}
182*	—	—	—
29 $14–15^{abcd}$	30 $14^{cd}–16^{ab}$	1687–1688	27 16½–17½
29 15^{ef}	30 16^{cd}	1689^{ab}	27 18
29 $16–17^{ab}$	30 $17–18^{ab}$	$1689^{cd}–1690$	27 $19–20^{ab}$
29 17^{cd}	30 18^{cd}	1691	27 20^{cd}
29 18	30 19	1692	27 20½, 21
29 19–38	30 20–39	1693–1712	27. 22–41
183*	—	—	27 42
29 $39–52^{abcd}$	30 40–53	1713–1726	27 43–56
29 52^{ef}	30 54^{ab}	1727^{ab}	27 56½
29 $53–55^{abcd}$	30 $54^{cd}–57^{ab}$	$1727^{cd}–1730^{ab}$	27 57½–59½
29 55^{ef}	30 57^{cd}	1730^{cd}	27 60
29 56–66	30 58–68	1731–1741	27 61–71
30 $1–2^{abcd}$	31 1–2	1742–1743	28 1–2
30 2^{ef}	31 3^{ab}	1744^{ab}	28 2½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
30 3–5^{ab}	31 3^{cd}–5	1744^{cd}–1746	28 3½–5½^{ab}
30 5^{cd}	31 6^{ab}	1747	28 5½^{cd}
30 6–9^{abcd}	31 6^{cd}–10^{ab}	1748–1751	28 6½–9½
30 9^{ef}	31 10^{cd}	1752^{ab}	28 10
30 10^{abcd}	31 11	1752^{cd}–1753^{ab}	28 11
30 10^{ef}	31 12^{ab}	1753^{cd}	28 12^{ab}
30 11–12	31 12^{cd}–14^{ab}	1754–1755	28 12^{cd}–14^{ab}
184*	—	—	28 14^{cd}
30 13–15^{abcd}	31 14^{cd}–17^{ab}	1756–1758	28 15–17
30 15^{ef}	31 17^{cd}	1759^{ab}	28 17½
30 16–26	31 18–28	1759^{cd}–1770^{ab}	28 18½–28½
30 27	31 29	1770^{cd}–1771^{ab}	28 29, 30^{ab}
30 28	31 30	1771^{cd}–1772^{ab}	28 30^{cd}, 30½
30 29	31 31	1772^{cd}–1773^{ab}	28 31½
30 30	31 32	1773^{cd}–1774^{ab}	28 32, 32½
30 31–34^{ab}	31 33–36^{ab}	1774^{cd}–1777	28 33½–36½^{ab}
30 34^{cd}	31 36^{cd}	1778	28 36½^{cd}
185*	31 37	1779	—
30 35–50	31 38–53	1780–1795	28 37½–52½
186*	31 54	1796	—
30 51–56	31 55–60	1797–1802	28 53½–58½
30 57^{ab}	31 61^{ab}	1803^{ab}	28 59½^{cd}
30 57^{cd}	31 61^{cd}	1803^{cd}	28 59½^{ab}
30 58^{abcd}	31 62	1804	28 60½
30 58^{ef}	31 63^{ab}	1805^{ab}	28 61
30 59–66^{abcd}	31 63^{cd}–71^{ab}	1805^{cd}–1813^{ab}	28 62–69
30 66^{ef}	31 71^{cd}	1813^{cd}	28 69½
187*	31 72^{ab}	1814^{ab}	—
188*	—	—	—
189*	—	—	—
30 67–68^{ab}	31. 72^{cd}–73^{ab}	1814^{cd}–1815	28 70½–71½^{ab}
30 68^{cd}	31 73^{ef}	1816	28. 71½^{cd}
31. 1–2	32 1–2	1817–1818	28 72½–73½
190*	32 3	1819	—
31 3–17^{abcd}	32 4–18	1820–1834	28 74½–88½
31. 17^{ef}	32 19^{ab}	1835^{ab}	28 89
31. 18–20	32 19^{cd}–22^{ab}	1835^{cd}–1838^{ab}	28 90–92
31. 21^{ab}	32 22^{cd}	1838^{cd}	28 92½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
31 21^{cd}	32 23^{ab}	1839	28 $93\frac{1}{2}^{ab}$
191*	—	—	28 $93\frac{1}{2}^{cd}$
31 22–25	32 23^{cd}–27^{ab}	1840–1843	28 $94\frac{1}{2}$–$97\frac{1}{2}$
192*	—	—	—
31 26–30	32 27^{cd}–32^{ab}	1844–1848	28 $98\frac{1}{2}$–$102\frac{1}{2}$
193*	32 32^{cd}	1849	—
31 31–35^{abcd}	32 33–37	1850–1854	28 $103\frac{1}{2}$–$107\frac{1}{2}$
31 35^{ef}	32. 38^{ab}	1855^{ab}	28 108
31 36–38^{abcd}	32. 38^{cd}–41^{ab}	1855^{cd}–1858^{ab}	28 109–111
31 38^{ef}	32 41^{cd}	1858^{d}	—
31 39–40^{ab}	32 42–43^{ab}	—	28 112–113^{ab}
31 40^{cd}	32 43^{ef}	1859^{ab}	28 113^{cd}
31 41–43^{ab}	32 44–46^{ab}	1859^{cd}–1861	28 114–116^{ab}
31 43^{cd}	32 46^{cd}	1862	28 116^{cd}
31 44–50	32 47–53	1863–1869	28 117–123
194*	—	—	—
195*	32 54	1870	—
31 51	32 55	1871	28 124
196*	32 56–59	1872–1875	—
31. 52^{abcd}	32 60	1876	28 125
197*	—	—	—
31 52^{ef}	32 61^{ab}	1877^{ab}	28 $125\frac{1}{2}$
31 53^{abcd}	32 61^{cd}–62^{ab}	1877^{cd}–1878^{ab}	28 $126\frac{1}{2}$
31 53^{ef}	32 62^{cd}	1878^{cd}	28 127
31. 54–59	32 63–68	1879–1884	28 128–133
31 60^{abcd}	32 69	1885	28 $133\frac{1}{2}$, $134\frac{1}{2}^{ab}$
198*, lines 1–2	32 70^{abcd}	1886	—
198*, lines 3–4	32 70^{ef}–71^{ab}	1887	—
31 60^{ef}	32 71^{cd}	1888	28 $134\frac{1}{2}^{cd}$
32 1–3	33 1–3	1889–1891	29. 1–3
32 4^{ab}	33. 4^{cd}	1892^{cd}	29 4^{ab}
199*	—	—	—
32. 4^{cd}–5	33 5–6^{ab}	1893–1894^{ab}	29 4^{cd}–5
32 6^{ab}	33 6^{cd}	—	29 6^{ab}
32 6^{cd}–10^{ab}	33 7–10	1894^{cd}–1898^{ab}	29 6^{cd}–10^{ab}
32 10^{cd}	33 11^{cd}	—	29 10^{cd}
200*(subst 10^{cd})	33. 11^{ab}	1898^{cd}	—
32 11^{a}	33 12^{a}	1899^{a}	29 11^{a}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
32. 11^{ef}–12^{ab}	—	—	29. 11^{ef}–12^{ab}
32. 12^{cd}	33. 4^{ab}	1892^{ab}	29. 12^{cd}
201* (for 11^{b}-12)	33. 12^{b}–13	1899^{b}–1900	—
32. 13–14	33. 14–15	1901–1902	29. 13–14
202*, lines 1–2	33. 16	1903	—
202*, line 3	33. 17^{ab}	1904	—
32. 15–17	33. 17^{cd}–20^{ab}	1905–1907	29. 15–17
203*	33. 20^{cd}–21^{ab}	1908	29. 18
32. 18	33. 21^{cd}–22^{ab}	1909	29. 19
App. I, No. 2	—	—	—
32. 19–25	33. 22^{cd}–29^{ab}	1910–1916	29. 20–26
32. 26^{ab}	33. 29^{cd}	1917^{ab}	29. 27^{ab}
32. 26^{ef}	—	—	29. 27^{cd}
32. 27–34	33. 30–37	1917^{cd}–1925^{ab}	29. 28–35
204*	33. 38–39	1925^{cd}–1927^{ab}	—
32. 35	33. 40	1927^{cd}–1928^{ab}	29. 36
205*	33. 41	1928^{cd}–1929^{ab}	—
32. 36–42	33. 42–48	1929^{cd}–1936^{ab}	29. 37–43
32. 43	33. 49	1936^{cd}–1937^{ab}	29. 43½, 44½^{ab}
32. 44–45^{ab}	33. 50–51^{ab}	1937^{cd}–1938	29. 44½^{cd}–45½
32. 45^{cd}	33. 51^{cd}	1939	29. 46
32. 46–48	33. 52–54	1940–1942	29. 47–49
206*	—	—	—
32. 49–52	33. 55–58	1943–1946	29. 50–53
33. 1–3^{ab}	34. 1–3^{ab}	1947–1949^{ab}	29. 54–56^{ab}
207*	34. 3^{cd}–4^{ab}	1949^{cd}–1950^{ab}	—
33. 3^{cd}	34. 4^{cd}	1950^{cd}	29. 56^{cd}
33. 4–5^{abcd}	34. 5–6	1951–1952	29. 57–58
33. 5^{ef}	34. 7^{ab}	1953^{ab}	29. 58½
208*	34. 7^{cd}–8^{ab}	1953^{cd}–1954^{ab}	—
33. 6–9^{ab}	34. 8^{cd}–11	1954^{cd}–1957	29. 59½–62½^{ab}
33. 9^{cd}	34. 12^{ab}	1958^{ab}	29. 62½^{cd}
209* (subst. 9^{cd})	—	—	—
33. 10^{abcd}	34. 12^{cd}–13^{ab}	1958^{cd}–1959^{ab}	29. 63½
33. 10^{ef}	34. 13^{cd}	1959^{cd}	29. 64
33. 11^{abcd}	34. 14	1960	29. 65
33. 11^{ef}	34. 15^{ab}	1961^{ab}	29. 65½
33. 12	34. 15^{cd}–16^{ab}	1961^{cd}–1962^{ab}	29. 66½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
33 13	34. 16^{cd}–17^{ab}	1962^{cd}–1963^{ab}	29 67, $67\frac{1}{2}$
33 14–18^{ab}	34 17^{cd}–21	1963^{cd}–1967	29 $68\frac{1}{2}$–$72\frac{1}{2}^{ab}$
33 18^{cd}	34. 22	1968	29 $72\frac{1}{2}^{cd}$
34 1–5^{abcd}	35. 1–5	1969–1973	30 1–5
34 5^{ef}	35 6^{ab}	1974^{ab}	30. 6^{ab}
34 6^{abcd}	35 6^{cd}–7^{ab}	1974^{cd}–1975^{ab}	30. 6^{cd}–7^{ab}
34 6^{ef}	35. 7^{cd}	1975^{cd}	30 7^{cd}
34 7–8^{ab}	35. 8–9^{ab}	1976–1977^{ab}	30 8–9^{ab}
210*	—	—	30 9^{cd}
34 8^{cd}	35 9^{cd}	1977^{cd}	—
211* (subst. 8^{cd})	—	—	30 $9\frac{1}{2}$
34 9–11	35. 10–12	1978–1980	30 $10\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
212*	—	—	—
34 12^{abcd}	35 13	1981	30 $13\frac{1}{2}$
34 12^{ef}	35 14^{ab}	1982^{ab}	30. 14
34. 13–14	35 14^{cd}–16^{ab}	1982^{cd}–1984^{ab}	30 15–16
34 15^{ab}	35. 16^{cd}	1984^{cd}	30 $16\frac{1}{2}$
34 15^{cdef}	35. 17	1985	30. $17\frac{1}{2}$
34 16^{abcd}	35 18	1986	30. $18\frac{1}{2}$
34. 16^{ef}	35 19^{ab}	1987^{ab}	30. $19\frac{1}{2}^{ab}$
34 17	35. 19^{cd}–20^{ab}	1987^{cd}–1988^{ab}	30 $19\frac{1}{2}^{cd}$, 20
34 18^{abcd}	35. 20^{cd}–21^{ab}	1988^{cd}–1989^{ab}	30 21
34 18^{ef}	35 21^{cd}	1989^{cd}	30 22^{ab}
213*	—	—	30 22^{cd}
34 19^{abcd}	35. 22	1990	30 23
34 19^{ef}–20^{ab}	35 23	1991	30 24
34 20^{cdef}	35 25	—	30 25
214* (for 20^{cdef})	35 24	1992	—
34 21–23^{ab}	35 26–28^{ab}	1993–1995^{ab}	30 26–28^{ab}
34 23^{cd}	35 28^{cd}	1995^{cd}	30 28^{cd} = 31^{cd}
34 24–25	35 29–30	1996–1997	30 29–30
34 26^{ab}	35 31^{ab}	1998^{ab}	30 31^{ab}
34 26^{cd}	35 31^{cd}	1998^{cd}	30 $31\frac{1}{2}$
34 27–28^{abcd}	35 32–33^{abcd}	1999–2000	30 $32\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
34 28^{ef}	35 33^{ef}	2001	30 34
34 29–36	35. 34–41	2002–2009	30 35–42
34 37	35 42	2010	30. $42\frac{1}{2}$, 43
34 38–44	35 43–49	2011–2017	30 44–50

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
34 45	35 50	2018	30 50½, 51
34 46^{ab}	35 51^{ab}	2019^{ab}	30 52^{ab}
215*	—	—	—
34 46^{cd}	35 51^{cd}	2019^{cd}	30 52^{cd}
34 47	35 52	2020	30 52½, 53
34 48	35 53	2021	30 54
34 49^{ab}	35 54^{ab}	2022^{ab}	30 54½
34 49^{cdef}	35 54^{cd}-55^{ab}	2022^{cd}–2023^{ab}	30 55½
34 50^{ab}	35 55^{cd}	2023^{cd}	30 56
34 50^{cd}	35 56^{ab}	2024^{ab}	30 57^{cd}
34 50^{ef}	35. 56^{cd}	2024^{cd}	30 57^{ab}
34 51	35 57	2025	30 57½, 58
34. 52	35 58	2026	30 59
34 53	35 59	2027	30 59½, 60½^{ab}
34 54^{ab}	35 60^{ab}	2028^{ab}	30 60½^{cd}
216*	35 60^{cd}	2028^{cd}	—
34 54^{cd}	35 61^{ab}	2029^{ab}	30 61
34 55-59	35 61^{cd}- 66^{ab}	2029^{cd}–2034^{ab}	30 62–66
34. 60^{ab}	35 66^{cd}	2034^{cd}	30 66½
34 60^{cd}–61^{ab}	35 67	2040†	30 67½
34 61^{cd}	35 68^{ab}	2041^{ab}	30 68
34 62	35 68^{cd}–69^{ab}	2041^{cd}–2042^{ab}	30 69
34 63	35 69^{cd}–70^{ab}	2042^{cd}–2043^{ab}	30 69½, 70½^{ab}
34 64-65^{ab}	35 70^{cd}–71	2043^{cd}–2044	30 70½^{cd}, 71½
217*	35 72^{ab}	2045^{ab}	—
34 65^{cd}	35 72^{cd}	2045^{cd}	30 72
34 66^{ab}	35 73^{ab}	2046^{ab}	30 72½
34 66^{cdef}	35 73^{cd}–74^{ab}	2046^{cd}–2047^{ab}	30 73½
34 67^{ab}	35 74^{cd}	2047^{cd}	30 74½^{ab}
34 67^{cdef}	35 75	2048	30 74½^{cd}, 75½^{ab}
34 68	35 76	2049	30 75½^{cd}, 76
218*	35 77	2050	—
34 69–77	35 78–86	2051–2059	30 77–85
219*	—	—	30 85½, 86½^{ab}
34 78	35 87	2060	30 86½^{cd}, 87
34 79	35 88	2061	30 88

† Calcutta Edition om 5 lines in counting

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
34 80	35. 89	2062	30 88½, 89½^{ab}
34. 81	35 90	2063	30 89½^{cd}, 90
35 1–2	36 1–2	2064–2065	31. 1–2
35 3	36 3	2066	31 2½, 3
35 4–6^{ab}	36 4–6^{ab}	2067–2069^{ab}	31 4–6^{ab}
220*	36 6^{cd}	2069^{cd}	—
35 6^{cd}	36 7^{ab}	2070	31 6^{cd}
35 7–14	36 7^{cd}–15^{ab}	2071–2078	31 7–14
35 15	36 15^{cd}–16^{ab}	2079	31 14½, 15½^{ab}
35 16	36 16^{cd}–17^{ab}	2080	31 15½^{cd}, 16
221*	—	—	—
35 17–25^{abcd}	36 17^{cd}–26^{ab}	2081–2089	31 17–25
35 25^{ef}	36 26^{cd}	2090^{ab}	31 25½
35 26–29	36 27–30	2090^{cd}–2094^{ab}	31. 26½–29½
35. 30	36 31	2094^{cd}–2095^{ab}	31 30, 30½
35. 31^{ab}	36 32^{ab}	2095^{cd}	31 31½^{ab}
35 31^{cd}	36 32^{cd}	2096^{ab}	31 32
35 32–33^{ab}	36. 33–34^{ab}	2096^{cd}–2097	31 33–34^{ab}
35 33^{cd}	36 34^{cd}	2098^{ab}	31 31½^{cd}
35 33^{ef}	36 35^{ab}	2098^{cd}	31. 34^{cd}
35 34–46^{ab}	36 35^{cd}–47	2099–2111^{ab}	31. 35–47^{ab}
222*	—	—	—
35 46^{cd}–53^{ab}	36 48–54^{cd}	2111^{cd}–2118^{ab}	31 47^{cd}–54^{ab}
35 53^{cd}	36 54^{ef}	2118^{cd}	31 54^{cd}
36 1	37 1	2119	32. 1
36 2^{ab}	—	—	32 2^{ab}
36 2^{cd}–16^{abcd}	37 2–16^{ab}	2120–2134^{ab}	32 2^{cd}–16
36 16^{ef}	37 16^{cd}	2134^{cd}	32 16½
36 17–19	37 17–19	2135–2137	32 17½–19½
36 20^{ab}	37 20^{ab}	2138^{ab}	32 20
36 20^{cdef}	37 20^{cd}–21^{ab}	2138^{cd}–2139^{ab}	32 21
36 21–22	37 21^{cd}–23^{ab}	2139^{cd}–2141^{ab}	32 22–23
36 23^{ab}	37 23^{cd}	2141^{cd}	—
36 23^{cd}	37 24^{ab}	2142^{ab}	32 23½
36 24–30^{abcd}	37 24^{cd}–31^{ab}	2142^{cd}–2149^{ab}	32 24½–30½
36 30^{ef}	37 31^{cd}	2149^{cd}	32 31
36 31^{abcd}	37 32	2150	32 32
36 31^{e}	37 33^{ab}	2151^{ab}	32 32½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
36 32^{abc}	37 33^{cd}–34^{a}	2151^{cd}–2152^{a}	32 33½^{abc}
36 32^{d}	—	—	32 33½^{d}
223*	—	—	—
36 33–35^{ab}	—	—	32. 34½–36½^{ab}
224* (for 32^{d}-35^{b})	37 34^{b}–37^{ab}	2152^{b}–2155^{ab}	—
36 35^{cd}	37 37^{cd}	2155^{cd}	32 36½^{cd}
36 36–39^{ab}	37 38–41^{ab}	2156–2159^{ab}	32 37½–40½^{ab}
225*	—	—	—
226*	—	—	—
36 39^{cdef}	37 41^{cd}–42^{ab}	2159^{cd}–2160^{ab}	32 40½^{cd}–41½^{ab}
36 40^{ab}	37 42^{cd}	2160^{cd}	32 41½^{cd}
36 40^{cdef}	37 43	2161	32 42½
36 41–46^{ab}	37 44–49^{ab}	2162–2167^{ab}	32 43½–48½^{ab}
227*	—	—	—
36 46^{cd}	37 49^{cd}	2167^{cd}	32 48½^{cd}
36 47	37 50	2168	32 49, 49½
36 48–53	37 51–56	2169–2174	32 50½–55½
228*	—	—	—
229*	—	—	—
36 54–56^{abcd}	37 57–59	2175–2177	32 56½–58½
36 56^{ef}	37 60^{ab}	2178^{ab}	32 59
36 57	37 60^{cd}–61^{ab}	2178^{cd}–2179^{ab}	32. 60
230*	—	—	—
36 58	37 61^{cd}–62^{ab}	2179^{cd}–2180^{ab}	32 61
231*	—	—	—
36 59–62	37 62^{cd}–66^{ab}	2180^{cd}–2184^{ab}	32 62–65
36 63^{ab}	37 66^{cd}	2184^{cd}	32 65½
36 63^{cd}	37 66^{ef}	2185	32 66
37 1–11^{abcd}	38 1–11	2186–2196	33 1–11
37 11^{ef}	38 12^{ab}	2197^{ab}	33 11½
37 12^{ab}	38 12^{cd}	2197^{cd}	33 12
37 12^{cdef}	38 13	2198	33 13
37 13–17^{abcd}	38 14–18	2199–2203	33 14–18
37 17^{ef}	38 19^{ab}	2204^{ab}	33 18½
37 18–23^{abcd}	38 19^{cd}–25^{ab}	2204^{cd}–2210^{ab}	33 19½–24½
37 23^{ef}	38 25^{cd}	2210^{cd}	33 25
37 24^{ab}	38 26^{ab}	2211^{ab}	—
37 24^{cdef}	38 26^{cd}–27^{ab}	2211^{cd}–2212^{ab}	33 26

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed
37 $25–26^{ab}$	38 $27^{cd}–28$	$2212^{cd}–2213$	33 $27–28^{ab}$
232*	38 29^{ab}	2214^{ab}	33 28^{cd}
37 26^{cdef}	38 $29^{cd}–30^{ab}$	$2214^{cd}–2215^{ab}$	33 29
37 27	38 $30^{cd}–31^{ab}$	$2215^{cd}–2216^{ab}$	33 29½, 30
37 $28–30^{abcd}$	38. $31^{cd}–34^{ab}$	$2216^{cd}–2219^{ab}$	33. 31–33
37 30^{ef}	38 34^{cd}	2219^{cd}	33 33½
37 31^{ab}	38. 35^{ab}	2220^{ab}	33 $34½^{ab}$
233*	—	—	33 $34½^{cd}$
37 31^{cdef}	38. $35^{cd}–36^{ab}$	$2220^{cd}–2221^{ab}$	33 35½
37 32^{abcd}	38 $36^{cd}–37^{ab}$	$2221^{cd}–2222^{ab}$	33 36½
37 32^{ef}	38 37^{cd}	2222^{cd}	33 37
37 $33–34^{ab}$	38. $38–39^{ab}$	$2223–2224^{ab}$	33. 38, 38½
37 34^{cdef}	38 $39^{cd}–40^{ab}$	$2224^{cd}–2225^{ab}$	33 39½
37 $35–36^{abcd}$	38 $40^{cd}–42^{ab}$	$2225^{cd}–2227^{ab}$	33 40½–41½
37 36^{ef}	38. 42^{cd}	2227^{cd}	33 42
37 $37–38^{abcd}$	38 43–44	2228–2229	33 43–44
37 38^{ef}	38 45^{ab}	2230	—
37 39	38 $45^{cd}–46^{ab}$	2231	33 45
37 40	38 $46^{cd}–47^{ab}$	2232	33 45½, 46
37 41–42	38 $47^{cd}–49^{ab}$	2233–2234	33 47–48
234*	38 49^{cd}	2235^{ab}	—
235*	—	—	—
37 $43–45^{abc}$	38 $50–52^{abc}$	$2235^{cd}–2238^{a}$	33 $49–51^{abc}$
236*	38 $52^{d}–53^{a}$	2238^{bc}	—
37 45^{d}	38 53^{b}	2238^{d}	33 51^{d}
37 46	38 $53^{cd}–54^{ab}$	2239	33 52
237*, lines 1–4	—	—	33 53–54
237*, lines 5–6	—	—	33 54½, 55
237*, lines 7–12	—	—	33 56–58
237*, lines 13–14	—	—	33 58½, 59
37 47^{ab}	38 54^{cd}	2240^{ab}	33 59½
238*	38 55^{ab}	2240^{cd}	—
37 47^{cd}	38 55^{cd}	2241^{ab}	33 60
37 48^{ab}	38 56^{ab}	2241^{cd}	33 60½
37 48^{cdef}	38 $56^{cd}–57^{ab}$	2242	33 61½
37 49^{abcd}	38 $57^{cd}–58^{ab}$	2243	33 62½
37 49^{ef}	38 58^{cd}	2244^{ab}	33 63
37 50^{ab}	38 59^{ab}	2244^{cd}	33 64^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
239*	—	—	—
240*	—	—	—
37 50^{cd}	38 59^{cd}	2245	33 64^{cd}
38 1–3	39 1–3	2246–2248	34 1–3
38 4	39 4	2249	34 $3\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{2}^{a}$
38 $5–6^{abcd}$	39 5–6	2250–2251	34 $4\frac{1}{2}^{cd}–6\frac{1}{2}^{ab}$
38 6^{ef}	39 7^{ab}	2252^{ab}	34 $6\frac{1}{2}^{cd}$
38 7^{ab}	39 7^{cd}	2252^{cd}	34 $7\frac{1}{2}^{ab}$
38 7^{cd}	39 8^{ab}	2253	34 $7\frac{1}{2}^{cd}$
38 $8–17^{abcd}$	39 $8^{cd}–18^{ab}$	2254–2263	34 $8\frac{1}{2}–17\frac{1}{2}$
38 17^{ef}	39 18^{cd}	2264^{ab}	34 18
241*	39 19	$2264^{cd}–2265^{ab}$	—
38 18–20	39 20–22	$2265^{cd}–2268^{ab}$	34 19–21
242*	39 23	$2268^{cd}–2269^{ab}$	—
38 21–22	39 24–25	$2269^{cd}–2271^{ab}$	34 22–23
243*	39 26	$2271^{cd}–2272^{ab}$	—
38 $23–28^{abcd}$	39 27–32	$2272^{cd}–2278^{ab}$	34 24–29
38 28^{ef}	39 33^{ab}	2278^{cd}	34 $29\frac{1}{2}$
244*	—	—	—
38 29–30	39 $33^{cd}–35^{ab}$	2279–2280	34 $30\frac{1}{2}–31\frac{1}{2}$
38 31^{ab}	39 35^{cd}	2281^{ab}	34 32
38 31^{cdef}	39. 36	$2281^{cd}–2282^{ab}$	34 33
38 32^{abcd}	39 37	$2282^{cd}–2283^{ab}$	34 34
38 32^{ef}	39 38^{ab}	2283^{cd}	34 $34\frac{1}{2}$
38 33	39 38^{cd}	2284	34 35
39 1	40 1	2285	35 1
39 2	40 2	2286	35 $1\frac{1}{2}$, 2
39 3–4	40 3–4	2287–2288	35 3–4
39 5	40 5	2289	35 $4\frac{1}{2}$, $5\frac{1}{2}^{ab}$
39 6^{ab}	40 6^{ab}	2290^{ab}	35 $5\frac{1}{2}^{cd}$
245*	—	—	—
39 6^{cd}	40 6^{cd}	2290^{cd}	35 6
39 7–13	40 7–13	2291–2297	35 7–13
39 14	40 14	2298	35 $13\frac{1}{2}$, 14
39. 15	40 15	2299	35 $14\frac{1}{2}$, 15
39 16^{abc}	40 16^{abc}	2300^{abc}	35 16^{abc}
246*	—	—	35 $16^{d}–17^{a}$
39 16^{def}	40 $16^{d}–17^{ab}$	$2300^{d}–2301^{ab}$	35 17^{bcd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
39 $17–32^{ab}$	40. $17^{cd}–32$	$2301^{cd}–2316$	35 $18–33^{ab}$
39 32^{cd}	40. 33	2317	35 33^{cd}
40 1^{abc}	41 1^{abc}	2318^{abc}	36 1^{abc}
247*	—	—	—
40 1^{d}	41 1^{d}	2318^{d}	36 1^{d}
40 1^{ef}	41 2^{ab}	2319^{ab}	36 $1\frac{1}{2}$
40 $2–4^{ab}$	41 $2^{cd}–4$	$2319^{cd}–2321$	36 $2\frac{1}{2}–4\frac{1}{2}^{ab}$
248*	—	—	36 $4\frac{1}{2}^{cd}$
40 4^{cd}	41 5^{ab}	2322^{ab}	36 5
249*	—	—	—
40 5	41 $5^{cd}–6^{ab}$	$2322^{cd}–2323^{ab}$	36 $5\frac{1}{2}$, 6
40 $6–12^{abcd}$	41 $6^{cd}–13^{ab}$	$2323^{cd}–2330^{ab}$	36 7–13
40 12^{ef}	41 13^{cd}	2330^{cd}	36 $13\frac{1}{2}$
40 13	41 14	2331	36 $14\frac{1}{2}$
250*	41 15^{ab}	2332^{ab}	—
40 $14–16^{ab}$	41 $15^{cd}–17$	$2332^{cd}–2334$	36 $15\frac{1}{2}–17\frac{1}{2}^{ab}$
251*	41 18^{ab}	2335^{ab}	—
40. 16^{cd}	41 18^{cd}	2335^{cd}	36 $17\frac{1}{2}^{cd}$
40 $17–19^{abcd}$	41 19–21	2336–2338	36. $18\frac{1}{2}–20\frac{1}{2}$
252*	—	—	36 $21\frac{1}{2}^{ab}$
40 19^{ef}	41 22^{ab}	2339^{ab}	36 $21\frac{1}{2}^{cd}$
40 $20–21^{abcd}$	41 $22^{cd}–24^{ab}$	$2339^{cd}–2341^{ab}$	36 $22\frac{1}{2}–23\frac{1}{2}$
40 21^{ef}	41 24^{cd}	2341^{cd}	36 24
40 22–31	41 25–34	2342–2351	36 25–34
253*	41 35–38	2352–2355	—
40 32–33	—	—	36 35–36
40 34–35	41 39–40	2356–2357	36 37–38
41. $1–10^{abcd}$	42 1–10	2358–2367	37 1–10
41 10^{ef}	42. 11^{ab}	2368^{ab}	37 $10\frac{1}{2}$
41 11^{abcd}	42 $11^{cd}–12^{ab}$	$2368^{cd}–2369^{ab}$	37 $11\frac{1}{2}$
41 11^{ef}	42 12^{cd}	2369^{cd}	37 12
41 $12–17^{ab}$	42 $13–18^{ab}$	$2370–2375^{ab}$	37 $13–18^{ab}$
41 $17^{cd}–19$	—	—	37 $18^{cd}–20$
254* for $17^{e}–19^{d}$	42. $18^{cd}–20$	$2375^{cd}–2377$	—
41. $20–31^{abcd}$	42. 21–32	2378–2389	37. 21–32
41. 31^{ef}	42 33^{ab}	2390^{ab}	37 $32\frac{1}{2}$
41. 32^{abcd}	42. $33^{cd}–34^{ab}$	$2390^{cd}–2391^{ab}$	37. $33\frac{1}{2}$
41. 32^{ef}	42. 34^{cd}	2391^{cd}	37. 34

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
41 33^{ab}	42 35^{ab}	2392^{ab}	37 35^{ab}
255*	—	—	—
41 33^{cd}–34^{abcd}	42 35^{cd}–36	2392^{cd}–2393	37 35^{cd}–36
41 34^{ef}	42 37^{ab}	2394^{ab}	37 $36\frac{1}{2}$
41 35–39^{ab}	42 37^{cd}–41^{cd}	2394^{cd}–2398	37 $37\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}^{ab}$
41 39^{cd}	42 41^{ef}	2399	37 $41\frac{1}{2}^{cd}$
42 1–5^{abcd}	43 1–5	2400–2404	38 1–5
42 5^{ef}	43 6^{ab}	2405^{ab}	38 $5\frac{1}{2}$
42 6^{abcd}	43 6^{cd}–7^{ab}	2405^{cd}–2406^{ab}	38 $6\frac{1}{2}$
42 6^{ef}	43 7^{cd}	2406^{cd}	38 7
42 7–11	43 8–12	2407–2411	38 8–12
42 12	43 13	2412	38 $12\frac{1}{2}$, 13
256*	43 14–15	2413–2414	—
42 13^{ab}	43 16^{ab}	2415^{ab}	—
42 13^{cd}	43 16^{cd}	2415^{cd}	38 $13\frac{1}{2}$
257*	—	—	38 14
42 13^{ef}	43 17^{ab}	2416^{ab}	38 $14\frac{1}{2}$
42 14^{ab}	43 17^{cd}	2416^{cd}	38 $15\frac{1}{2}^{ab}$
258*	43 18^{ab}	2417^{ab}	—
42 14^{cdef}	43 18^{cd}–19^{ab}	2417^{cd}–2418^{ab}	38 $15\frac{1}{2}^{cd}$, 16
42 15–16	43 19^{cd}–21^{ab}	2418^{cd}–2420^{ab}	38 17–18
42 17–18^{abcd}	43 22–23	2421–2422	38 19–20
42 18^{ef}	43 21^{cd}	2420^{cd}	38 21^{ab}
259*	—	—	38 21^{cd}
42 19–21^{abcd}	43 24–26	2423–2425	38 22–24
260*	—	—	—
42 21^{ef}	43 27^{ab}	2426^{ab}	38 $24\frac{1}{2}^{ab}$
42 22	43 27^{cd}–28^{ab}	2426^{cd}–2427^{ab}	38 $24\frac{1}{2}^{cd}$, 25
42 23–26^{ab}	43 28^{cd}–31	2427^{cd}–2430	38 26–29^{ab}
42 26^{cd}	43 32^{ab}	2431	38 29^{cd}
42 27–34	43 32^{cd}–40^{ab}	2432–2439	38 30–37
261*	43 40^{cd}–43^{ab}	2440–2442	—
42 35^{ab}	43 43^{cd}	2443^{ab}	38 38^{ab}
42 35^{cd}–36^{ab}	43 44	2443^{cd}–2444^{ab}	38 38^{cd}–39^{ab}
262*(for 35^{e}-36^{b})	—	—	—
42 36^{cd}	43 45^{ab}	2444^{cd}	38 39^{cd}
42 37	43 45^{cdef}	2445	38 40
42 38–41	43 46–49	2446–2449	38 41–44

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
43 1–32^{abcd}	44. 1–32	2450–2481	39 1–32
43 32^{ef}	44 33^{ab}	2482^{ab}	39 32½
43 33	44 33^{cd}–34^{ab}	2482^{cd}–2483^{ab}	39 33½
43 34	44 34^{cd}–35^{ab}	2483^{cd}–2484^{ab}	39 34, 35^{ab}
43 35	44 35^{cd}–36^{ab}	2484^{cd}–2485^{ab}	39 35^{cd}, 35½
43 36–39^{abcd}	44 36^{cd}–40^{ab}	2485^{cd}–2489^{ab}	39 36½–39½
43. 39^{ef}	44 40^{cd}	2489^{cd}	39 40
43 40–46	44 41–47	2490–2496	39 41–47
43 47	44 48	2497	39 47½, 48
43 48–52	44 49–53	2498–2502	39 49–53
44 1–8^{abcd}	45 1–8	2503–2510	40 1–8
44 8^{ef}	45 9^{ab}	2511^{ab}	40 9^{ab}
44 9–11^{abcd}	45 9^{cd}–12^{ab}	2511^{cd}–2514^{ab}	40 9^{cd}–12^{ab}
44 11^{ef}	45 12^{cd}	2514^{cd}	40 12^{cd}
44 12^{abcd}	45 13	2515	40 13
44 12^{ef}	45 14^{ab}	2516^{ab}	40. 14^{ab}
44 13^{abcd}	45 14^{cd}–15^{ab}	2516^{cd}–2517^{ab}	40 14^{cd}–15^{ab}
44. 13^{ef}	45 15^{cd}	2517^{cd}	40 15^{cd}
44 14–20^{abcd}	45 16–22	2518–2524	40 16–22
44 20^{ef}	45 23^{ab}	2525^{ab}	40 22½
44 21	45 23^{cd}–24^{ab}	2525^{cd}–2526^{ab}	40 23½
44 22	45 24^{cd}–25^{ab}	2526^{cd}–2527^{ab}	40 24, 25^{ab}
44 23^{abcd}	45 25^{cd}–26^{ab}	2527^{cd}–2528^{ab}	40 25^{cd}–26^{ab}
44 23^{ef}	45 26^{cd}	2528^{cd}	40. 26^{cd}
44 24–31^{abcd}	45. 27–34	2529–2536	40 27–34
44 31^{ef}	45. 35^{ab}	2537^{ab}	40. 34½
44 32^{abcd}	45. 35^{cd}–36^{ab}	2537^{cd}–2538^{ab}	40. 35½
44 32^{ef}	45. 36^{cd}	2538^{cd}	40. 36
44 33–38^{abcd}	45. 37–42	2539–2544	40 37–42
44. 38^{ef}	45 43^{ab}	2545^{ab}	40 42½
44. 39–49	45 43^{cd}–54^{ab}	2545^{cd}–2556^{ab}	40 43½–53½
44 50	45 54^{cd}–55^{ab}	2556^{cd}–2557^{ab}	40 54, 54½
44 51–52	45 55^{cd}–57^{ab}	2557^{cd}–2559^{ab}	40 55½–56½
44 53	45 57^{cd}–58^{ab}	2559^{cd}–2560^{ab}	40 57, 58^{ab}
44 54–56	45 58^{cd}–61^{ab}	2560^{cd}–2563^{ab}	40 58^{cd}–61^{ab}
263*	45 61^{cd}	2563^{cd}	—
44 57–62	45 62–67	2564–2569	40 61^{cd}–67^{ab}
44 63–64	45 68–69	2570–2571	40 67^{cd}–69^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
264*(for 63–64)	—	—	—
44 65–70	45 70–75	2572–2577	40 69^{cd}–75^{ab}
265*	—	—	—
44 71–72^{abcd}	45 76–77	2578–2579	40 75^{cd}–77^{ab}
44 72^{ef}	45 78^{ab}	2580^{ab}	40 77^{cd}
44 73	45 78^{cd}–79^{ab}	2580^{cd}–2581^{ab}	40 $77\frac{1}{2}$, 78
44 74^{a}	45 79^{c}	2581^{c}	40 79^{a}
266*	—	—	—
44 74^{bcd}	45 79^{d}–80^{ab}	2581^{d}–2582^{ab}	40 79^{bcd}
44 75^{ab}	—	—	40 80^{ab}
44 75^{cd}	—	—	—
44 76–88^{ab}	45 80^{cd}–92	2582^{cd}–2594	40 80^{cd}–92
44 88^{c}	45 93^{a}	2595^{a}	40 93^{a}
267*	45 93^{bc}	2595^{bc}	—
44 88^{d}	45 93^{d}	2595^{d}	40 93^{b}
44 89–91^{ab}	45 94–96^{ab}	2596–2598^{ab}	40 93^{cd}–95
44 91^{cd}	—	—	40 96^{ab}
268*(subst 91^{cd})	45 96^{cd}	2598^{cd}	—
44 92–97^{abcd}	45 97–102	2599–2604	40 96^{cd}–102^{ab}
44 97^{ef}	45 103^{ab}	2605^{ab}	40 102^{cd}
44 98–100^{abcd}	45 103^{cd}–106^{ab}	2605^{cd}–2608^{ab}	40 103–105
44 100^{ef}	45 106^{cd}	2608^{cd}	40 106^{ab}
44 101	45 107	2609	40 106^{cd}, $106\frac{1}{2}$
269*	—	—	—
44 102	45 108	2610	40 107, $107\frac{1}{2}$
44 103	45 109	2611	40 $108\frac{1}{2}$
44 104^{ab}	45 110^{ab}	2612^{ab}	—
44 104^{cd}	—	—	40 $109\frac{1}{2}^{ab}$
44 105^{ab}	45 111^{ab}	2613^{ab}	40 $110\frac{1}{2}^{ab}$
44 105^{cd}	45 110^{cd}	2612^{cd}	40 $109\frac{1}{2}^{cd}$
44 106–107^{ab}	45 111^{cd}–112	2613^{cd}–2614	40 $110\frac{1}{2}^{cd}$–$111\frac{1}{2}$
44 107^{cd}	45 113^{ab}	2615^{ab}	40 112
44 108–110^{ab}	45 113^{cd}–115^{cd}	2615^{cd}–2617	40 113–115^{ab}
44 110^{cd}	45 115^{ef}	2618	40 115^{cd}
45 1–10	46 1–10	2619–2628	41 1–10
45 11–13^{abc}	46 11–13	2629–2631	—
45 13^{ef}–14^{ab}	46 14	2632	—
45 14^{cd}–16^{ab}	46 15–16	2633–2634	41 11–12

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
270*	—	—	—
45 16^{cd}–18^{ab}	46 17–18	2635–2636	41 13–14
45 18^{cd}–20^{ab}	46 19–20	2637–2638	—
45 20^{cd}	46 21^{ab}	2639^{ab}	41 15^{ab}
45 21^{ab}	46 21^{cd}	2639^{cd}	—
45 21^{cd}	46 22^{ab}	2640^{ab}	41 15^{cd}
45 22–27^{abcd}	46 22^{cd}–28^{ab}	2640^{cd}–2646^{ab}	41. 16–21
45 27^{ef}	46 28^{cd}	2646^{cd}	41 22^{ab}
45 28^{abcd}	46 29	2647	41 22^{cd}–23^{ab}
45 28^{ef}	46 30^{ab}	2648^{ab}	41. 23^{cd}
45 29–34	46 30^{cd}–36^{ab}	2648^{cd}–2651^{ab}	41 24–29
45 35^{ab}	46 36^{cd}	2654^{cd}	41 31^{ab}
45 35^{cd}–36^{ab}	46 37	2655	41 30
271*	46. 38^{ab}	2656^{ab}	—
272*	—	—	—
45 36^{cd}	46 38^{cd}	2656^{cd}	41. 31^{cd}
45 37^{ab}	46 39^{ab}	2657^{ab}	41 32^{cd}
45 37^{cd}	46 39^{cd}	2657^{cd}	41 32^{ab}
273*	46 40–41^{ab}	2658–2659^{ab}	—
45 38–39^{ab}	46 41^{cd}–42	2659^{cd}–2660	41 33–34^{ab}
45 39^{cd}	46 43^{ab}	2661^{ab}	41 34^{cd}
274*(subst 39^{cd})	—	—	—
45 40	46 43^{cd}–44^{ab}	2661^{cd}–2662^{ab}	41 35
275*	—	—	—
45 41–42	46 44^{cd}–46^{ab}	2662^{cd}–2664^{ab}	41 36–37
45 43	46 46^{cd}–47^{ab}	2664^{cd}–2665^{ab}	41 $37\frac{1}{2}$, $38\frac{1}{2}^{ab}$
276*	46 47^{cd}–48	2665^{cd}–2666	—
45 44–45^{ab}	46 49–50^{ab}	2667–2668^{ab}	41 $38\frac{1}{2}^{cd}$–$39\frac{1}{2}$
45 45^{cd}	46 50^{cd}	2668^{cd}	41 40
45 46–47^{abcd}	46 51–52	2669–2670	41 41 42
45 47^{ef}	46 53^{ab}	2671^{ab}	41 $42\frac{1}{2}$
45 48^{abcd}	46 53^{cd}–54^{ab}	2671^{cd}–2672^{ab}	41 $43\frac{1}{2}$
45 48^{ef}	46 54^{cd}	2672^{cd}	41 $44\frac{1}{2}^{ab}$
277*	46 55^{ab}	2673^{ab}	41 $44\frac{1}{2}^{cd}$
45 49^{abcd}	46 55^{cd}–56^{ab}	2673^{cd}–2674^{ab}	41. $45\frac{1}{2}$
45 49^{ef}	46 56^{cd}	2674^{cd}	41 46
45 50–58^{ab}	46 57–65^{ab}	2675–2683^{ab}	41 47–55^{ab}
278*	46 65^{cd}	2683^{cd}	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
45 58^{cdef}	46 66	2684	41 55^{cd}, $55\frac{1}{2}$
45 59^{abcd}	46 67	2685	41 $56\frac{1}{2}$
45 59^{ef}	46 68^{ab}	2686^{ab}	41 57
45 60^{abcd}	46 68^{cd}–69^{ab}	2686^{cd}–2687^{ab}	41 58
45 60^{ef}	46 69^{cd}	2687^{cd}	41 $58\frac{1}{2}$
45 61–63	46 70–72	2688–2690	41 $59\frac{1}{2}$–$61\frac{1}{2}$
45 64^{ab}	46 73^{ab}	2691^{ab}	41 62
45 64^{cdef}	46 73^{cd}–74^{ab}	2691^{cd}–2692^{ab}	41 63
45 65	46 74^{cd}–75^{ab}	2692^{cd}–2693^{ab}	41 $63\frac{1}{2}$, 64
45 66–67	46 75^{cd}–77^{ab}	2693^{cd}–2695^{ab}	41 65–66
279*	46 77^{cd}	2695^{cd}	—
45 68^{ab}	46 78^{ab}	2696^{ab}	41 67^{ab}
280*	46 78^{cd}	2696^{cd}	41 67^{cd}
45 68^{cd}	46 79^{ab}	2697^{ab}	41 $67\frac{1}{2}$
45 69^{abcd}	46 79^{cd}–80^{ab}	2697^{cd}–2698^{ab}	41 $68\frac{1}{2}$
45 69^{ef}	46 80^{cd}	2698^{cd}	41 69
45 70–79^{ab}	46 81–90^{ab}	2699–2708^{ab}	41 70–79^{ab}
281*	46 90^{cd}–91^{ab}	2708^{cd}–2709^{ab}	—
45 79^{cd}	46 91^{cd}	2709^{cd}	41 79^{cd}
45 80–81^{ab}	46 92–93^{ab}	2710–2711^{ab}	41 80–81^{ab}
282*	46 93^{cd}	2711^{cd}	—
45 81^{cd}–82	46 94–95^{ab}	2712–2713^{ab}	41 81^{cd}–82
283*	—	—	—
45 83	46 95^{cd}–96^{ab}	2713^{cd}–2714^{ab}	41 83
45 84	46 97	2715	41 84^{cd}, $84\frac{1}{2}$
45 85–87^{ab}	46 98–100^{ab}	2716–2718^{ab}	41 $85\frac{1}{2}$–$87\frac{1}{2}^{ab}$
45 87^{cd}	46 $100^{cd} = 96^{cd}$	$2718^{cd} = 2714^{cd}$	41 $87\frac{1}{2}^{cd} = 84^{ab}$
45 88–94^{abcd}	46 101–107	2719–2725	41 $88\frac{1}{2}$–$94\frac{1}{2}$
45 94^{ef}	46 108^{ab}	2726^{ab}	41 95
45 95^{ab}	46 108^{cd}	2726^{cd}	41 $95\frac{1}{2}$
45 95^{cd}	46 108^{ef}	2727	41 $96\frac{1}{2}^{ab}$
284*	—	—	41 $96\frac{1}{2}^{cd}$
46 1–4	47 1–4	2728–2731	42 1–4
46 5^{ab}	47 5^{ab}	2732^{ab}	42 $4\frac{1}{2}$
46 5^{cdef}	47 5^{cd}–6^{ab}	2732^{cd}–2733^{ab}	42 $5\frac{1}{2}$
46 6–7	47 6^{cd}–8^{ab}	2733^{cd}–2735^{ab}	42 $6\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}$
46 8	47 8^{cd}–9^{ab}	2735^{cd}–2736^{ab}	42 8, $8\frac{1}{2}$
46 9–11^{abcd}	47 9^{cd}–12^{ab}	2736^{cd}–2739^{ab}	42 $9\frac{1}{2}$–$11\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
46 11^{ef}	47 12^{cd}	2739^{cd}	42 12
46 $12^{a'cd}$	47 13	2740	42 13
46 12^{ef}	47 14^{ab}	2741^{ab}	42 14^{ab}
46 13	47 14^{cd}–15^{ab}	2741^{cd}–2742^{ab}	42 14^{cd}, $14\frac{1}{2}$
46 14^{ab}	47 15^{cd}	2742^{cd}	42 $15\frac{1}{2}^{ab}$
46 14^{cd}	47 16^{ab}	2743	42 $15\frac{1}{2}^{cd}$
46 15–19^{abcd}	47 16^{cd}–21^{ab}	2744–2748	42. $16\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
46 19^{ef}	47 21^{cd}	2749^{ab}	42. 21
46 20	47 22	2749^{cd}–2750^{ab}	42 22
46 21^{ab}	47 23^{ab}	2750^{cd}	—
46 21^{cdef}	47 23^{cd}–24^{ab}	2751	42 23
46 22^{abcd}	47 24^{cd}–25^{ab}	2752	42 24
46 22^{ef}	47 25^{cd}	2753^{ab}	42 $24\frac{1}{2}$
46 23^{abcd}	47 26	2753^{cd}–2754^{ab}	42 $25\frac{1}{2}$
46 23^{ef}	47 27^{ab}	2754^{cd}	42 26
46 24	47 27^{cd}–28^{ab}	2755	42 $26\frac{1}{2}$, $27\frac{1}{2}^{ab}$
46 25	47 28^{cd}–29^{ab}	2756	42 $27\frac{1}{2}^{cd}$–$28\frac{1}{2}^{ab}$
46 26	47 29^{cd}–30^{ab}	2757	42 $28\frac{1}{2}^{cd}$, 29
46. 27^{ab}	47 30^{cd}	2758^{ab}	42 $29\frac{1}{2}$
46 27^{cdef}	47 31	2758^{cd}–2759^{ab}	42 $30\frac{1}{2}$
46. 28–29^{ab}	47 32–33^{ab}	2759^{cd}–2760	42 $31\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}^{ab}$
46 29^{cd}	47 33^{cd}	2761	42 $32\frac{1}{2}^{cd}$
47 1–7	48 1–7	2762–2768	43 1–7
47 8	48 8	2769	43 $7\frac{1}{2}$, $8\frac{1}{2}^{ab}$
47 9	48 9	2770	43 $8\frac{1}{2}^{cd}$, 9
47. 10–15	48 10–15	2771–2776	43 10–15
47 16	48 16	2777	43 $15\frac{1}{2}$, 16
47 17^{abcd}	48 17	2778	43 17
285*	—	—	43 18^{ab}
47 17^{ef}	48 18^{ab}	2779^{ab}	43 18^{cd}
47 18–19^{abcd}	48 18^{cd}–20^{ab}	2779^{cd}–2781^{ab}	43 19–20
47 19^{ef}	48 20^{cd}	2781^{cd}	43 $20\frac{1}{2}$
47 20–23	48 21–24	2782–2785	43 $21\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
286*	48 25–28	2786–2789	43 $25\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
47 24	48 29	2790	43 $29\frac{1}{2}$
47 25	48 30	2791	43 30, 31^{ab}
47 26	48 31	2792	43 31^{cd}, $31\frac{1}{2}$
47 27^{abcd}	48 32	2793	43 $32\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
47 27^{ef}	48 33^{ab}	2794^{ab}	43 33
47 28–33	48 33^{cd}–39^{ab}	2794^{cd}–2800^{ab}	43 34–39
47 34^{ab}	48 39^{cd}	2800^{cd}	43 39½
47 34^{cdef}	48 40	2801	43 40, 41^{ab}
47 35	48 41	2802	43 41^{cd}, 41½
47 36–42	48 42–48	2803–2809	43 42½–48½
47 43	48 49	2810	43 49, 49½
47 44^{ab}	48 50^{ab}	2811^{ab}	43 50
47 44^{cdef}	48 50^{cd}–51^{ab}	2811^{cd}–2812^{ab}	43 51
47 45^{abcd}	48 51^{cd}–52^{ab}	2812^{cd}–2813^{ab}	43 52
47 45^{e}	48 52^{c}	2813^{c}	43 53^{a}
287*	48 52^{d}–53^{a}	2813^{d}–2814^{a}	43 53^{bc}
47 45^{f}–46	48 53^{bcd}–54^{ab}	2814^{bcd}–2815^{ab}	43 53^{d}–54
47 47	48 54^{cd}–55^{ab}	2815^{cd}–2816^{ab}	43 54½, 55½^{ab}
47 48	48 55^{cd}–56^{ab}	2816^{cd}–2817^{ab}	43 55½^{cd}, 56
47 49–55^{ab}	48 56^{cd}–62	2817^{cd}–2823	43 57–63^{ab}
47 55^{cd}	48 63^{ab}	2824	43 63^{cd}
47 56–59	48 63^{cd}–67^{ab}	2825–2828	43 64–67
47 60	48 67^{cdef}	2829	43 67½, 68
47 61	48 68	2830	43 69
48 1–2	49 1–2	2831–2832	44 1–2
48 3	49 3	—	44 3
288*	—	—	—
48 4^{ab}	49 4^{ab}	—	44 4^{ab}
48. 4^{cd}–6^{abcd}	49 4^{cd}–6	2833–2835^{ab}	44 4^{cd}–6
48. 6^{ef}	49. 7^{ab}	2835^{cd}	44 6½
48. 7–8^{abcd}	49. 7^{cd}–9^{ab}	2836–2837	44 7½–8½
48. 8^{ef}	49. 9^{cd}	2838^{ab}	44. 9
289*	49. 10–11^{ab}	2838^{cd}–2839	—
48 9–10^{ab}	—	—	44. 10–11^{ab}
48 10^{cd}	49. 11^{cd}	2840^{ab}	44 11^{cd}
48 11	49 12	2840^{cd}–2841^{ab}	44 11½, 12½^{ab}
48 12	49 13	2841^{cd}–2842^{ab}	44 12½^{cd}, 13
48 13–14	49 14–15	2842^{cd}–2844^{ab}	44 14–15
48 15	—	—	44 16
290* (subst 15)	49 16	2844^{cd}–2845^{ab}	—
48 16–23^{ab}	49 17–24^{ab}	2845^{cd}–2852	44 17–24^{ab}
48 23^{cd}	49 24^{cd}	2853	44 24^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	—	—	44 24$\frac{1}{2}$
49 1–3^{ab}	50 1–3^{ab}	2854–2856^{ab}	45 1–3^{ab}
291*	50 3^{cd}	2856^{cd}	45 3^{cd}
49 3^{cd}–6^{ab}	50 4–6	2857–2859	45 4–6
49 6^{cd}	50 7^{ab}	2860^{ab}	45 6$\frac{1}{2}$
49 7^{ab}	50 7^{cd}	2860^{cd}	45 7$\frac{1}{2}^{ab}$
49 7^{cd}	50 8^{ab}	2861^{ab}	45 7$\frac{1}{2}^{cd}$
292*	—	—	—
49 8^{ab}	50 8^{cd}	2861^{cd}	45 8
49 8^{cd}	50 9^{ab}	2862^{ab}	45. 9^{ab}
293*	—	—	—
49 9	50 9^{cd}–10^{ab}	2862^{cd}–2863^{ab}	45 9^{cd}, 9$\frac{1}{2}$
49 10–19	50 10^{cd}–20^{ab}	2863^{cd}–2873^{ab}	45 10$\frac{1}{2}$–19$\frac{1}{2}$
49. 20^{ab}	50 20^{cd}	2873^{cd}	45 20$\frac{1}{2}^{ab}$ = 26$\frac{1}{2}^{cd}$
49 20^{cd}–24^{cd}	50 21–25^{ab}	2874–2878^{ab}	45. 20$\frac{1}{2}^{cd}$–24$\frac{1}{2}$
49 24^{ef}	50. 25^{cd}	2878^{cd}	45. 25$\frac{1}{2}^{ab}$
49 25	50 26	2879	45. 25$\frac{1}{2}^{cd}$–26$\frac{1}{2}^{ab}$
49 26	50. 27	2880	45 27$\frac{1}{2}$
49 27	50 28	2881	45 28, 29^{ab}
294*	—	—	45 29^{cd}
49 28–29^{ab}	50 29–30^{ab}	2882–2883^{ab}	45 30, 30$\frac{1}{2}$
49 29^{cd}–30^{abcd}	50 30^{cd}–31	2883^{cd}–2884	—
49 30^{ef}–31	50 32–33^{ab}	2885–2886^{ab}	—
49 32–34	50 33^{cd}–36^{ab}	2886^{cd}–2889^{ab}	45. 31$\frac{1}{2}$–33$\frac{1}{2}$
49. 35–36	50 36^{cd}–38^{ab}	2889^{cd}–2891^{ab}	—
49 37–45	50 38^{cd}–47^{ab}	2891^{cd}–2900^{ab}	45. 34$\frac{1}{2}$–42$\frac{1}{2}$
295*	—	—	—
49. 46^{ab}	50 47^{cd}	2900^{cd}	45 43$\frac{1}{2}^{ab}$
49 46^{cd}	50 48^{ab}	2901	45 43$\frac{1}{2}^{cd}$
49 47	50 48^{cd}–49^{ab}	2902	45. 44$\frac{1}{2}$
49 48^{ab}	50 49^{cd}	2903^{ab}	45 45
49. 48^{cd}	50 50^{ab}	2903^{cd}	45 46^{ab}
49 48^{ef}	50 50^{cd}	2904	45. 46^{cd}
49 49–52^{abcd}	50 51–54	2905–2908	45. 47–50
49 52^{ef}	50 55^{ab}	2909^{ab}	45 50$\frac{1}{2}$
49. 53–64	50 55^{cd}–67^{ab}	2909^{cd}–2921^{ab}	45 51$\frac{1}{2}$–62$\frac{1}{2}$
296* lines 1–2	50. 67^{cd}–68^{ab}	2921^{cd}–2922^{ab}	—
296* line 3	50 68^{cd}	2922^{cd}	45 63$\frac{1}{2}^{ab}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
296* line 4	50 68[ef]	2923	45 63½[cd]
49 65	50 69	2924	45 64½
50 1–12[abcd]	51 1–12	2925–2936	46 1–12
50 12[ef]	51 13[ab]	2937[ab]	46 12½
50 13	51 13[cd]–14[ab]	2937[cd]–2938[ab]	46 13½
50 14	51 14[cd]–15[ab]	2938[cd]–2939[ab]	46 14,14½
50 15–29[abcd]	51 15[cd]–30[ab]	2939[cd]–2954[ab]	46 15½–29½
50 29[ef]	51 30[cd]	2954[cd]	46 30½[ab]
50 30[abcd]	51 31	2955	46 30½[cd]–31½[ab]
50 30[ef]	51 32[ab]	2956[ab]	46 31½[cd]
50 31–32[abcd]	51 32[cd]–34[ab]	2956[cd]–2958[ab]	46 32½–33½
50 32[ef]	51 34[cd]	2958[cd]	46 34
50 33[abcd]	51 35	2959	46 35
50 33[ef]	51 36[ab]	2960[ab]	46 35½
50 34–49	51 36[cd]–52[ab]	2960[cd]–2976[ab]	46 36½–51½
50 50[ab]	51 52[cd]	2976[cd]	46 52½[ab]
50 50[cd]	51 52[ef]	2977	46 52½[cd]
50 51	51 53	2978	46 53½
51 1–3[abcd]	52 1–3	2979–2981	47 1–3
51 3[ef]	52 4[ab]	2982[ab]	47. 3½
51 4–5	52 4[cd]–6[ab]	2982[cd]–2984[ab]	47 4½–5½
51 6	52 6[cd]–7[ab]	2984[cd]–2985[ab]	47 6, 6½
51 7–9[ab]	52 7[cd]–9	2985[cd]–2987	47 7½–9½[ab]
297*	—	—	47 9½[cd]
51. 9[cd]	52 10[ab]	2988[ab]	47. 10
51. 10	52. 10[cd]–11[ab]	2988[cd]–2989[ab]	47. 11
51. 11	52. 11[cd]–12[ab]	2989[cd]–2990[ab]	47. 11½, 12½[ab]
51. 12	52. 12[cd]–13[ab]	2990[cd]–2991[ab]	47. 12½[cd], 13
51. 13	52 13[cd]–14[ab]	2991[cd]–2992[ab]	47 13½, 14
51. 14–16[ab]	52 14[cd]–16	2992[cd]–2994	47 15–17[ab]
298*	52 17[ab]	2995[ab]	—
51 16[cd]–20	52 17[cd]–21	2995[cd]–2999	47 17[cd]–21
51. 21[abcd]	52 22	3000	47. 22
51. 21[ef]	52 23[ab]	3001[ab]	47 22½
51 22–23[abcd]	52 23[cd]–25[ab]	3001[cd]–3003[ab]	47 23½–24½
51 23[ef]	52 25[cd]	3003[cd]	47 25½[ab]
299*	52 26[ab]	3004[ab]	—
51 24[abcd]	52 26[cd]–27[ab]	3004[cd]–3[illegible]	47 25½[cd] 26½[ab]

69

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
51 24^{ef}	52 27^{cd}	3005^{cd}	47 $26\frac{1}{2}^{cd}$
51 25–26	52 28–29	3006–3007	47 $27\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
52 1–8	53 1–8	3008–3015	48 1–8
52 9	53 9	3016	48 $8\frac{1}{2}$, $9\frac{1}{2}^{ab}$
52 10	53 10	3017	48 $9\frac{1}{2}^{cd}$, 10
52 11	53 11	3018	48 11
52 12	53 12	3019	48 $11\frac{1}{2}$, 12
52 13	53 13	3020	48 13
52 14	53 14	3021	48 $13\frac{1}{2}$, 14
52 15–16	53 15–16	3022–3023	48 15–16
300*	—	—	—
301*	53 17–21^{ab}	3024–3028^{ab}	—
52 17	53 21^{cd}–22^{ab}	3028^{cd}–3029^{ab}	48 17
52 18^{ab}	53 22^{cd}	3029^{cd}	48 18^{ab}
52 18^{cd}	53 22^{ef}	3030	48 18^{cd}
302*	—	—	48 19–21
52 19–21	53 23–25	3031–3033	48 22–24
303*	53 26	3034	—
53 1–3	54 1–3	3035–3037	49 1–3
53 4	54 4	3038	49 $3\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{2}^{ab}$
53 5	54 5	3039	49 $4\frac{1}{2}^{cd}$, 5
53 6–7	54 6–7	3040–3041	49 6–7
304*	54 8^{ab}	3042^{ab}	—
53 8^{abcd}	—	—	49 8
53 8^{ef}	54 8^{cd}	3042^{cd}	49 $8\frac{1}{2}$
53 9^{ab}	—	—	49. $9\frac{1}{2}^{ab}$
305* (subst. 9^{ab})	54 9^{ab}	3043^{ab}	
306* (subst. 9^{ab})	—	—	—
307*	—	—	—
53 9^{cdef}	54 9^{cd}–10^{ab}	3043^{cd}–3044^{ab}	49 $9\frac{1}{2}^{cd}$, 10
53 10–12^{ab}	54 10^{cd}–12	3044^{cd}–3046	49 11–13^{ab}
53 12^{cdef}	—	—	49. 13^{cd}, $13\frac{1}{2}$
308* (for 12^{cdef})	54 13–14	3047–3048	—
53 13–14^{abcd}	54 15–16	3049–3050	49 $14\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
53 14^{ef}	54 17^{ab}	3051^{ab}	49 16
53 15	54 17^{cd}–18^{ab}	3051^{cd}–3052^{ab}	49 17
309* (subst. 15)	—	—	—
53 16–20	54 18^{cd}–23^{ab}	3052^{cd}–3057^{ab}	49 18–22

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
53 21	54 23^{cd}–24^{ab}	3057^{cd}–3058^{ab}	49 $22\frac{1}{2}$, $23\frac{1}{2}^{ab}$
53 22^{ab}	54 24^{cd}	3058^{cd}	49 $23\frac{1}{2}^{cd}$
53 22^{cd}	54 25^{ab}	3059	49 24
53 23–25	54 25^{cd}–28^{ab}	3060–3062	49 25–27
310*	—	—	—
53 26^{abc}	54 28^{cd}–29^{a}	3063^{abc}	49 $27\frac{1}{2}$, $28\frac{1}{2}^{a}$
53 26^{def}	—	—	49 $28\frac{1}{2}^{bcd}$
311*(subst 26^{def})	54 29^{bcd}–30^{af}	3063^{d}–3064	—
53 27–31^{abc}	54 30^{cd}–35^{a}	3065–3069^{abc}	49 $29\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}^{abc}$
312*	—	—	—
53 31^{d}	54 35^{b}	3069^{d}	49 $33\frac{1}{2}^{d}$
53 32^{abcd}	54 35^{cd}–36^{ab}	3070	49 $34\frac{1}{2}$
53 32^{ef}	54 36^{cd}	3071^{ab}	49 35
53 33^{abcd}	54 37^{abcd}	3071^{cd}–3072^{ab}	49 36
53 33^{ef}	54 37^{ef}	3072^{cd}	49 $36\frac{1}{2}$
53 34–37	54 38–41	3073–3076	49 $37\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}$
54 1–2	55 1–2	3077–3078	49 $41\frac{1}{2}$–$42\frac{1}{2}$
54 3–4^{abc}	55 3–4^{abc}	3079–3080^{abc}	50 1–2^{abc}
313*	55 4^{d}–8	3080^{d}–3084	—
54 4^{d}	—	—	50 2^{d}
54 5–9^{abcd}	55 9–13	3085–3089	50 3–7
54 9^{ef}	55 14^{ab}	3090^{ab}	50 $7\frac{1}{2}$
54 10–11	55 14^{cd}–16^{ab}	3090^{cd}–3092^{ab}	50 $8\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
314*	55 16^{cd}	3092^{cd}	—
54 12^{ab}	55 17^{ab}	3093^{ab}	50 $10\frac{1}{2}^{ab}$
54 12^{cd}	—	3093^{cd}	50 $10\frac{1}{2}^{cd}$
54 13–24^{a}	55 17^{cd}–28^{abc}	3094–3105^{a}	50 $11\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}^{a}$
54 24^{bc}	55 28^{d}–29^{a}	3105^{bc}	—
54 24^{d}	55 29^{b}	3105^{d}	50 $22\frac{1}{2}^{b}$
54 25–26^{ab}	55 29^{cd}–30	3106–3107^{ab}	50 $22\frac{1}{2}^{cd}$–$23\frac{1}{2}$
315*	55 31^{ab}	3107^{cd}	—
54 26^{cd}–27	55 31^{cd}–32	3108^{ab}–3109^{ab}	50 $24\frac{1}{2}^{ab}$–$25\frac{1}{2}^{ab}$
54 28^{ab}	—	3109^{cd}	50 $25\frac{1}{2}^{cd}$
54 28^{cd}–31	55 33–36^{ab}	3110–3113^{ab}	50 $26\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}^{ab}$
316*	55 36^{cd}–37^{ab}	3113^{cd}–3114^{ab}	—
54 32^{a}	55 37^{c}	3114^{c}	50 $29\frac{1}{2}^{c}$
54 32^{bcd}–35^{abc}	55 37^{d}–41^{a}	3114^{d}–3118^{a}	—
54 35^{d}	55 41^{b}	3118^{b}	50 $29\frac{1}{2}^{d}$

Crit. Ed	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed
54 36–38^{ab}	55 41^{cd}–43	3118^{cd}–3120	50 30½–32½^{ab}
317*	55 44	3121	—
54 38^{cd}	—	—	50 32½^{cd}
318* (subst 38^{cd})	55 45^{ab}	3122^{ab}	—
54 39	55 45^{cd}–46^{ab}	3122^{cd}–3123^{ab}	50 33½
319*	55 46^{cd}	3123^{cd}	—
54 40–44	55 47–51	3124–3128	50 34½–38½
55 1^{a}	56 1^{a}	3129^{a}	51 1^{a}
320*	—	—	—
55 1^{bcd}	56 1^{bcd}	3129^{bcd}	51 1^{bcd}
55 2–4	56 2–4	3130–3132	51 2–4
55 5	56 5	3133	51 4½, 5
55 6–7^{ab}	56 6–7^{ab}	3134–3135^{ab}	51 6–7^{ab}
321*	—	—	—
55 7^{cd}–15	56 7^{cd}–15	3135^{cd}–3143	51 7^{cd}–15
55 16^{ab}	56 16^{ab}	3144^{ab}	51 15½
55 16^{cdef}	56 16^{cd}–17^{ab}	3144^{cd}–3145^{ab}	51 16½
55 17–21	56 17^{cd}–22^{ab}	3145^{cd}–3150^{ab}	51 17½–21½
322*	—	—	—
55 22	56 22^{cd}–23^{ab}	3150^{cd}–3151^{ab}	51 22, 22½
55 23	56 23^{cd}–24^{ab}	3151^{cd}–3152^{ab}	51 23½
323*	56 24^{cd}–25^{ab}	3152^{cd}–3153^{ab}	—
55 24–27	56 25^{cd}–29^{ab}	3153^{cd}–3157^{ab}	51 24½–27½
55 28^{a}	56 29^{c}	3157^{c}	51 28½^{a}
324*	—	—	—
55 28^{bcd}	56 29^{d}–30^{ab}	3157^{d}–3158^{ab}	51 28½^{bcd}
55 29–30^{abcd}	56 30^{cd}–32^{ab}	3158^{cd}–3160^{ab}	51 29½–30½
55 30^{ef}	56 32^{cd}	3160^{cd}	51 31
55 31–36	56 33–38	3161–3166	51 32–37
325*	—	—	—
55 37–44	56 39–46	3167–3174	51 38–45
56 1–6^{ab}	57 1–6^{ab}	3175–3180^{ab}	51 46–51^{ab}
326*	—	—	—
56 6^{cd}	57 6^{cd}	3180^{cd}	51 51^{cd}
56 7–19^{abcd}	57 7–19	3181–3193	51 52–64
56 19^{ef}	57 20^{ab}	3194^{ab}	51 65^{ab}
56 20	57 20^{cd}–21^{ab}	3194^{cd}–3195^{ab}	51 65^{cd}, 65½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
56 21^{ab}	57 21^{cd}	3195^{cd}	51 66
56 21^{cd}	57 25^{ab}	3199^{ab}	51 67^{ab}
56 22	57 25^{cd}–26^{ab}	3199^{cd}–3200^{ab}	51 67^{cd}, $67\frac{1}{2}$
56 23–26^{ab}	57 26^{cd}–29	3200^{cd}–3203	51 $68\frac{1}{2}$–$71\frac{1}{2}^{ab}$
56 26^{cd}	57 30^{ab}	3204^{ab}	51 $71\frac{1}{2}^{cd}$
327* (subst 26^{cd})	—	—	—
56 27^{ab}	57 30^{cd}	3204^{cd}	51 $72\frac{1}{2}^{ab}$
56 27^{cd}	57 31^{ab}	3205^{ab}	51 $72\frac{1}{2}^{cd}$
328* (subst 27^{cd})	—	—	—
56 28–29^{ab}	57 31^{cd}–32	3205^{cd}–3206	51 $73\frac{1}{2}$–$74\frac{1}{2}^{ab}$
56 29^{cd}	—	—	—
329* (subst 29^{cd})	57 33^{ab}	3207^{ab}	51 $74\frac{1}{2}^{cd}$
56 30–31	57 33^{cd}–35^{ab}	3207^{cd}–3209^{ab}	51 $75\frac{1}{2}$–$76\frac{1}{2}$
56 32–34	57 35^{cd}–38^{ab}	3209^{cd}–3212^{ab}	51 $77\frac{1}{2}$–$79\frac{1}{2}$
	= 22–24	= 3196–3198	
56 35–46^{ab}	57 38^{cd}–49	3212^{cd}–3223	51 $80\frac{1}{2}$–$91\frac{1}{2}^{ab}$
330*	—	—	—
56 46^{cd}	57 50^{ab}	3224^{ab}	51 $91\frac{1}{2}^{cd}$
56 47–59^{ab}	57 50^{cd}–62^{cd}	3224^{cd}–3236	51 $92\frac{1}{2}$–$104\frac{1}{2}^{ab}$
56 59^{cd}	57 62^{ef}	3237	51 $104\frac{1}{2}^{cd}$
331*	—	—	—
56 60–67	57 63–70	3238–3245	51 $105\frac{1}{2}$–$112\frac{1}{2}$
332*	—	—	51 $113\frac{1}{2}$–$114\frac{1}{2}$
57 1–5^{abcd}	58 1–5	3246–3250	52 1–5
57 5^{ef}	58 6^{ab}	3251^{ab}	52 6^{ab}
333*	58 6^{cd}	3251^{cd}	52 6^{cd}
334*	—	—	—
57 6–10^{abcd}	58 7–11	3252–3256	52 7–11
57 10^{ef}	58 12^{ab}	3257^{ab}	52 $11\frac{1}{2}$
57 11^{abcd}	58 12^{cd}–13^{ab}	3257^{cd}–3258^{ab}	52 $12\frac{1}{2}$
57 11^{ef}	58 13^{cd}	3258^{cd}	52 $13\frac{1}{2}^{ab}$
57 12	58 14	3259	52 $13\frac{1}{2}^{cd}$, 14
335* (subst 12)	—	—	—
57 13	58 15	3260	52 15
336*	58 16	3261	—
57 14	58 17	3262	52 16
57 15	58 18	3263	52 $16\frac{1}{2}$, 17
57 16–36^{ab}	58 19–39^{ab}	3264–3284^{ab}	52 18–38^{ab}

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
337*	—	—	—
57 36^{cd}	58 39^{cd}	3284^{cd}	52 38^{cd}
57 $37\text{–}47^{abcd}$	58 40–50	3285–3295	52 39–49
57 47^{ef}	58 51^{ab}	3296^{ab}	52 49½
57 48–52	58 $51^{cd}\text{–}56^{ab}$	$3296^{cd}\text{–}3301^{ab}$	52 50½–54½
57 53–54	58 $56^{cd}\text{–}58^{ab}$	$3301^{cd}\text{–}3303^{ab}$	—
57 $55\text{–}57^{ab}$	58 $58^{cd}\text{–}60$	$3303^{cd}\text{–}3305$	52 55½–57½^{ab}
338*	—	—	—
57 57^{cd}	58 61^{ab}	3306^{ab}	52 57½^{cd}
339*	—	—	—
57 $58\text{–}59^{a}$	58 $61^{cd}\text{–}62$	$3306^{cd}\text{–}3307$	52 58½–59½^{ab}
57 59^{cd}	58 63	3308	52 59½^{cd}
58 1–3	59 1–3	3309–3311	53 1–3
340*	—	—	—
58 4^{abcd}	59 4	3312	53 4
58 4^{ef}	59 5^{ab}	3313^{ab}	53 4½
58 $5\text{–}8^{ab}$	59 $5^{cd}\text{–}8^{abcd}$	$3313^{cd}\text{–}3316$	53 5½–8½^{ab}
341*	—	—	—
58 8^{cd}	59 8^{ef}	3317	53 8½^{cd}
58 9–14	59 9–14	3318–3323	53 9½–14½
342*	59 15	3324	—
58 15^{a}	59 16^{a}	3325^{a}	53 15½^{a}
343*	—	—	—
58 15^{bcd}	59 16^{bcd}	3325^{bcd}	53 15½^{bcd}
344*	—	—	—
345*	59 17–18	3326–3327	—
58 16–17	59 19–20	3328–3329	53 16½–17½
58 18	—	—	53 18½
346*	59 21	3330	—
347*	59 22	3331	—
58 $19\text{–}22^{ab}$	59 $23\text{–}26^{ab}$	$3332\text{–}3335^{ab}$	53 19½–22½^{ab}
348*	59 $27\text{–}30^{ab}$	$3336\text{–}3339^{ab}$	—
58 22^{cd}	59 26^{cd}	3335^{cd}	53 22½^{cd}
58 23^{ab}	59 30^{cd}	3339^{cd}	53 23½^{ab}
58 23^{cd}	59 30^{ef}	3340	53 23½^{cd}
58 24^{ab}	59 31^{ab}	3341^{ab}	53 24½^{ab}
58 24^{cd}	59 31^{cd}	3341^{cd}	53 24½^{cd}
349*(subst 24^{cd})	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
59 1–7^{ab}	60. 1–7^{ab}	3342–3348^{ab}	54 1–7^{ab}
350*	60 7^{cd}–9^{ab}	—	—
59. 7^{cd}	60 9^{cd}	3348^{cd}	54 7^{cd}
59 8	60 10	3349	54 8
351*	—	—	—
352*	—	—	54 9
59 9–10^{ab}	60 11–12^{ab}	3350–3351^{ab}	54 10–11^{ab}
353*	—	—	54 11^{cd}
59 10^{cd}	60 12^{cd}	3351^{cd}	54 11½
59 11^{ab}	60 13^{ab}	3352^{ab}	54 12
59 11^{cdef}	60 13^{cd}–14^{ab}	3352^{cd}–3353^{ab}	54 13
59 12–13	60 14^{cd}–16^{ab}	3353^{cd}–3355^{ab}	54 14–15
59 14^{ab}	60 16^{cd}	3355^{cd}	54 15½
59 14^{cdef}	60 17	3356	54 16½
59 15^{abcd}	60 18	3357	54 17½
59 15^{ef}	60 19^{ab}	3358^{ab}	54 18
354*	—	—	—
59 16	60 19^{cd}–20^{ab}	3358^{cd}–3359^{ab}	54 19
355*	60 20^{cd}	3359^{cd}	54 19½
59 17–21	60 21–25	3360–3364	54 20½–24½
356*, line 1	—	—	54 25
357*	—	—	—
356*, lines 2–13	—	—	54 26–31
59 22–25	60 26–29	3365–3368	54 32–35
358*	—	—	54. 35½
59. 26–28	60 30–32	3369–3371	54 36½–38½
59 29	60 33	3372	54. 39, 40^{ab}
59 30	60 34	3373	54. 40^{cd}, 40½
59 31–34	60 35–38	3374–3377	54 41½–44½
59 35^{ab}	60 39^{ab}	3378^{ab}	—
359*(subst 35^{ab})	—	—	54 45½
59 35^{cd}	60 39^{cd}	3378^{cd}	54 46
59 36	60 40	3379	54 47
360*	—	—	54. 48
59 37–44	60 41–48	3380–3387	54 49–56
60 1	61 1	3388	—
361*	—	—	—
60 2–3	61 2–3	3389–3390	55 1–2

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
60 4	61 4	3391	55 2½, 3
60 5–16^{abcd}	61 5–16	3392–3403	55 4–15
60 16^{ef}	61 17^{ab}	3404^{ab}	55 15½
60 17–20^{ab}	61 17^{cd}–20	3404^{cd}–3407	55 16½–19½^{ab}
362*	—	—	—
60 20^{cd}	61 21^{ab}	3408^{ab}	55 19½^{cd}
363*	—	—	—
60 21–35	61 21^{cd}–36^{ab}	3408^{cd}–3423^{ab}	55 20½–34½
60 36	61 36^{cd}–37^{ab}	3423^{cd}–3424^{ab}	55 35, 35½
60 37–38^{ab}	61 37^{cd}–38	3424^{cd} 3425	55 36½–37½^{ab}
60 38^{cd}	61 39^{ab}	3426	55. 37½^{cd}
364*	—	—	55 38½
60 39–42	61 39^{cd}–43^{ab}	3427 3430	55 39½–42½
365*	—	—	—
60 43–45	61 43^{cd}–46^{ab}	3431–3433	55 43½–45½
366*	—	—	—
60 46	61 46^{cd}–47^{ab}	3434	55 46½
367*	61 47^{cd}–50^{ab}	3435 3437	—
App I, No 4	—	—	55 47½–55½
60 47–50	61 50^{cd}–54^{ab}	3438–3441	55 56½–59½
368*	—	—	55 60½
60 51	61 54^{cd}–55^{ab}	3442	55 61½
60 52^{a}	61 55^{c}	3443^{a}	55 62^{a}
369*, line 1	61 55^{d}	3443^{b}	—
369*, line 2	61. 56^{ab}	3443^{cd}	55. 63^{ab}
60. 52^{b}	—	—	55. 62^{b}
60. 52^{cd}	61. 56^{cd}	3444^{ab}	55 63^{cd}
60. 53–54^{ab}	61. 57–58^{ab}	3444^{cd}–3445	55 64–65^{ab}
370*	—	—	—
60. 54^{cd}	61. 58^{cd}	3446^{ab}	55 65^{cd}
60 55^{ab}	61 59^{ab}	3446^{cd}	55 66^{ab}
371*(subst 55^{ab})	—	—	—
60 55^{cd}	61 59^{cd}	3447^{ab}	55. 66^{cd}
60. 56–57	61 60–61	3447^{cd}–3449^{ab}	55 67–68
372*	61. 62–64	3449^{cd}–3452^{ab}	—
60 58	—	—	55 69
60 59–62	61 65–68	3452^{cd}–3456^{ab}	55 70–73
373*	—	—	55 74–75

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
60 63–65^{ab}	61 69–71^{ab}	3456^{cd}–3458	55 76–78^{ab}
374*	—	—	55 78^{cd}–83^{ab}
375*	—	—	—
60 65^{cd}	61 71^{cd}	3459	55. 83^{cd}
61 1–9	62 1–9	3460–3468	56. 1–9
61 10	62 10	3469	56 9½, 10
61 11–15	62 11–15	3470–3474	56 11–15
61 16	62 16	3475	56 15½, 16
61 17	62 17	3476	56 17
376*	—	—	—
61 18–20	62 18–20	3477–3479	56 18–20
61 21	62 21	3480	56 20½, 21½^{ab}
61 22^{ab}	62 22^{ab}	3481^{ab}	56 21½^{cd}
61 22^{cdef}	62 22^{cd}–23^{ab}	3481^{cd}–3482^{ab}	56. 22, 22½
61 23–24^{abcd}	62 23^{cd}–25^{ab}	3482^{cd}–3484^{ab}	56 23½–24½
61 24^{ef}	62 25^{cd}	3484^{cd}	56 25
61 25^{abcd}	62 26	3485	56 26
61 25^{ef}	62 27^{ab}	3486^{ab}	56. 26½
61 26^{ab}	62 27^{cd}	3486^{cd}	56 27½^{ab}
61 26^{cd}	62 28^{ab}	3487	56 27½^{cd}
61 27^{ab}	62 28^{cd}	3488^{ab}	56. 28½^{ab}
377* (subst 27^{ab})	—	—	—
61 27^{cd}–29^{a}	62 29–30^{abc}	3488^{cd}–3490^{a}	56 28½^{cd}–30½^{a}
378*	—	—	—
61 29^{bcd}	62 30^{d}–31^{ab}	3490^{bcd}	56 30½^{bcd}
61 30	62, 31^{cd}–32^{ab}	3491	56 31½
App I, No 5 –			
line 1	—	—	56 32
lines 2–5	—	—	56 33–34
line 6	—	—	56 34½
lines 7–17	—	—	56 35½–40½
61 31–32^{abcd}	62. 32^{cd}–34^{ab}	3492–3493	56 41½–42½
379*	—	—	56 43½^{ab}
61. 32^{ef}	62. 34^{cd}	3494^{ab}	56 43½^{cd}
61 33–34	62 35–36	3494^{cd}–3496^{ab}	56 44½–45½
61 35	62 37	3496^{cd}–3497^{ab}	56 46, 46½
380*	—	—	—
61 36–37	62 38–39	3497^{cd}–3499^{ab}	56. 47½–48½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
381*	62 40^{ab}	—	56 49
61 38^{abcd}	62 43	3499^{cd}–3500^{ab}	56. 50
61 38^{ef}	62 44^{ab}	3500^{cd}	56 51^{ab}
61 39	62 44^{cd}–45^{ab}	3501	56 51^{cd}, 51½
61 40^{ab}	62. 45^{cd}	3502^{ab}	56 $52½^{ab}$
61. 40^{cd}	62 46	3502^{cd}	56. $52½^{cd}$
62. 1–19	63 1–19	3503–3521	57 1–19
382*	—	—	—
62. 20	63 20	3522	57 20
62 21^{ab}	—	—	57. 20½
383*(subst 21^{ab})	63 21^{ab}	3523^{ab}	—
384*	63 21^{cd}	3523^{cd}	—
62 21^{cd}	63 22^{ab}	3524^{ab}	57 $21½^{ab}$
385*	63 22^{cd}–23^{ab}	3524^{cd}-3525^{ab}	—
62 22–23^{ab}	63 23^{cd}–24	3525^{cd}–3526	57 $21½^{cd}$–22½
62 23^{cd}	63 25^{ab}	3527^{ab}	57 23
62. 24	63. 25^{cd}–26^{ab}	3527^{cd}–3528^{ab}	57 24
62. 25	63 26^{cd}–27^{ab} =62 40^{cd}–41^{ab}	3528^{cd}–3529^{ab}	57 25
62. 26^{ab}	63 27^{cd}	3529^{cd}	57 25½
62. 26^{cd}–27	63 28–29^{ab} =62 41^{cd}–42	3530^{cd}–3531^{ab}	57 $26½^{ab}$, 27
62 28–33	63 29^{cd}–35^{ab}	3531^{cd}–3537^{ab}	57 28–33
62 34	63 35^{cd}–36^{ab}	3537^{cd}–3538^{ab}	57 33½, 34
62. 35–37^{abcd}	63 36^{cd}–39^{ab}	3538^{cd}–3541^{ab}	57 35–37
62 37^{ef}	63 39^{cd}	3541^{cd}	57 37½
62. 38–39	63. 40–41	3542–3543	57 38½–39½
62 40	63 42	3544	57 40, 40½
62 41–44^{abcd}	63 43–46	3545–3548	57 41½–44½
62 44^{ef}	63 47^{ab}	3549^{ab}	57. 45
62 45–49	63 47^{cd}–52^{ab}	3549^{cd}–3554^{ab}	57 46–50
386*	63 52^{cd}–53^{ab}	3554^{cd}–3555^{ab}	—
62 50-57^{abcd}	63 53^{cd}–61^{ab}	3555^{cd}–3563^{ab}	57 51–58
62 57^{ef}	63. 61^{cd}	3563^{cd}	57 58½
62 58	63. 62	3564	57 59½
62 59^{ab}	63 63^{ab}	3565^{ab}	57 60
62 59^{cdef}	63 63^{cd}–64^{ab}	3565^{cd}–3566^{ab}	57 61
62 60	63 64^{cd}–65^{ab}	3566^{cd}–3567^{ab}	57 62

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
62 61	63 65^{cd}–66^{ab}	3567^{cd}–3568^{ab}	57 $62\frac{1}{2}$, $63\frac{1}{2}^{ab}$
62 62	63 66^{cd}–67^{ab}	3568^{cd}–3569^{ab}	57 $63\frac{1}{2}^{cd}$, 64
62 63–68^{abcd}	63 67^{cd}–73^{ab}	3569^{cd}–3575^{ab}	57 65–70
62 68^{ef}	63 73^{cd}	3575^{cd}	57 $70\frac{1}{2}$
62 69–70^{abcd}	63 74–75	3576–3577	57 $71\frac{1}{2}$–$72\frac{1}{2}$
62 70^{ef}	63 76^{ab}	3578^{ab}	57 73
62 71–73^{ab}	63 76^{cd}–78^{cd}	3578^{cd}–3580	57 74–76^{ab}
62 73^{cd}	63 78^{ef}	3581	57 76^{cd}
63 1–6^{abcd}	64 1–6	3582–3587	58 1–6
63 6^{ef}	64 7^{ab}	3588^{ab}	58 $6\frac{1}{2}$
63 7–8^{ab}	64 7^{cd}–8	3588^{cd}–3589	58 $7\frac{1}{2}$–$8\frac{1}{2}^{ab}$
387*	—	—	58 $8\frac{1}{2}^{cd}$
63 8^{cd}	64 9^{ab}	3590^{ab}	58 9
63 9–19	64 9^{cd}–20^{ab}	3590^{cd}–3601^{ab}	58 10–20
63 20	64 22^{cd}–23^{ab}	3603^{cd}–3604^{ab}	58 23
63 21	64 20^{cd}–21^{ab}	3601^{cd}–3602^{ab}	58 24
63 22	64 21^{cd}–22^{ab}	3602^{cd}–3603^{ab}	58 22
63 23	64 23^{cd}–24^{ab}	3604^{cd}–3605^{ab}	58 21
63 24–29	64 24^{cd}–30^{ab}	3605^{cd}–3611^{ab}	58 25–30
63 30	64 30^{cd}–31^{ab}	3611^{cd}–3612^{ab}	58 $30\frac{1}{2}$, $31\frac{1}{2}^{ab}$
63 31	64 31^{cd}–32^{ab}	3612^{cd}–3613^{ab}	58 $31\frac{1}{2}^{cd}$, 32
63 32–43^{ab}	64 32^{cd}–43^{cd}	3613^{cd}–3624	58 33–44^{ab}
388*	—	—	58 44^{cd}
63 43^{cd}	64 43^{ef}	3625	58 $44\frac{1}{2}$
64 1–2^{abcd}	65 1–2	3626–3627	59 1–2
64 2^{ef}	65 3^{ab}	3628^{ab}	59 $2\frac{1}{2}$
64 3–7^{abcd}	65 3^{cd}–8^{ab}	3628^{cd}–3633^{ab}	59 $3\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}$
64 7^{ef}	65 8^{cd}	3633^{cd}	59 $8\frac{1}{2}^{ab}$
64 8–9^{ab}	65 9–10^{ab}	3634–3635^{ab}	59 $8\frac{1}{2}^{cd}$–$9\frac{1}{2}$
64 9^{cd}	65 10^{cd}	3635^{cd}	59 10
64 10–17^{abc}	65 11–18^{abc}	3636–3643^{abc}	59 11–18^{abc}
389*	—	—	—
64 17^{d}	65 18^{d}	3643^{d}	59 18^{d}
390*	—	—	—
64 18–19^{ab}	65 19–20^{ab}	3644–3645^{ab}	59 19–20^{ab}
391*	—	—	—
64 19^{cd}	65 20^{cd}	3645^{cd}	59 20^{cd}
392*	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed.	Cal. Ed	Madras Ed
64. 20–24^{ab}	65 21–25^{ab}	3646–3650^{ab}	59 21–25^{ab}
393*	—	—	—
64. 24^{c}	65 25^{c}	3650^{c}	59. 25^{c}
394*	—	—	—
64 24^{d}–25^{ab}	65 25^{d}–26^{ab}	3650^{d}–3651^{ab}	59 25^{d}–26^{ab}
395*	—	—	—
64 25^{cd}–26^{ab}	65 26^{cd}–27^{ab}	3651^{cd}–3652^{ab}	59 26^{cd}–27^{ab}
396*	—	—	—
64 26^{cd}	65 27^{cd}	3652^{cd}	59 27^{cd}
64 27–29^{af}	65 28–30^{ab}	3653–3655^{ab}	59 28–30^{ab}
397*	—	—	—
64 29^{cdef}	65 30^{cd}–31^{ab}	3655^{cd}–3656^{ab}	59 30^{cd}, 30½
64 30–34^{ab}	65 31^{cd}–35	3656^{cd}–3660	59 31½–35½^{ab}
398*	—	—	—
64. 34^{cd}	65 36^{ab}	3661^{ab}	59. 35½^{cd}
399*	—	—	—
64 35^{a}	65 36^{c}	3661^{c}	59 36½^{a}
400*	—	—	—
64 35^{b}	65 36^{d}	3661^{d}	59. 36½^{b}
64 35^{cd}	65 37^{ab}	3662^{ab}	—
401*(subst 35^{cd})	—	—	59 36½^{cd}
64 35^{ef}	65 37^{cd}	3662^{cd}	59. 37
64 36^{ab}	65 38^{ab}	3663^{ab}	—
402*(subst 36^{ab})	—	—	59. 38^{ab}
64 36^{cdef}	65 38^{cd}–39^{ab}	3663^{cd}–3664^{ab}	59 38^{cd}, 38½
64 37	65 39^{cd}–40^{ab}	3664^{cd}–3665^{ab}	59. 39½
64. 38^{ab}	65. 40^{cd}	3665^{cd}	59 40
64 38^{cdef}	65 41	3666	59 41
64 39–43	65 42–46	3667–3671	59. 42–46
403*	—	—	—